Al-Jami' li-Ahkam al-Qur'an

And the Clarifier of what it contains of the Sunnah and the verses of the Furqan

Written by Abi Abdullah Muhammad ibn Ahmad ibn Abi Bakr al-Qurtubi (Died 671 AH)

Research by Dr. Abdullah bin Abdul Muhsin al-Turki

Participated in the research of this volume Muhammad Radwan Arqasousi

Volume Five

Al-Risala Foundation

अल-जामि ली-अहकाम अल-कुरान

और सुन्नत और फुरकान (कुरान) की आयतों में जो कुछ भी समाहित है उसका स्पष्टीकरण करने वाला

लेखक: अबी अब्दुल्ला मुहम्मद इब्न अहमद इब्न अबी बक्र अल-कुर्तुबी (मृत्यु 671 हिजरी)

शोध: डॉ. अब्दुल्ला बिन अब्दुल मोहसिन अल-तुर्की

इस भाग के शोध में भाग लिया: मुहम्मद रिजवान अरकसौसी

भाग पाँच

मुअस्ससात अल-रिसाला

الجامع لأحكام القرآن

والمبين لما تضمنه من السنة وآي الفرقان

تأليف أبي عبد الله محمد بن أحمد بن أبي بكر القرطبي (وفات 671ھ)

تحقيق الدكتور عبد الله بن عبد المحسن التركي

اس حصے کی تحقیق میں شرکت کی محمد رضوان عرقسوسی

پانچواں حصہ

مؤسسة الرسالة

All rights reserved for the publisher First Edition 1427 AH - 2006 AD [Watermark: Nafse Islam / WWW.NAFSEISLAM.COM]

Al-Resalah Foundation Wata Al-Musaitbeh - Habib Abi Shahla Street - Al-Maskan Building, Beirut-Lebanon For printing, publishing and distribution. Telefax: 815112-319039 Fax: 818615 P.O.Box: 117460

Al-Resalah PUBLISHERS BEIRUT/LEBANON-Telefax: 815112-319039 Fax: 818615- P.O.Box: 117460 Email: Resalah@Cyberia.net.lb

प्रकाशक के पास सभी अधिकार सुरक्षित हैं प्रथम संस्करण १४२७ हिजरी - २००६ ईस्वी [वॉटरमार्क नफ्से इस्लाम / WWW.NAFSEISLAM.COM]

अल-रिसाला फाउंडेशन वता अल-मुसैतबेह - हबीब अबी शहला स्ट्रीट - अल-मसकन बिल्डिंग, बेरूत-लेबनान मुद्रण, प्रकाशन और वितरण के लिए। टेलीफैक्स: ८१५११२-३१९०३९ फैक्स: ८१८६१५ डाक बॉक्स: ११७४६०

अल-रिसाला पब्लिशर्स (Al-Resalah PUBLISHERS) बेरूत/लेबनान-टेलीफैक्स: ८१५११२-३१९०३९ फैक्स: ८१८६१५-डाक बॉक्स: ११७४६० ईमेल: Resalah@Cyberia.net.lb

تمام حقوق بحق ناشر محفوظ ہیں پہلا ایڈیشن ۱۴۲۷ ھ - ۲۰۰۶ ء [واٹر مارک: نفسِ اسلام /

[WWW.NAFSEISLAM.COM

مؤسسہ الرسالہ وطی المسیطبہ - شارع حبیب ابی شہلا - بنایۃ المسکن، بیروت-لبنان طباعت، اشاعت

اور تقسیم کے لیے۔ ٹیلی فیکس: 815112-319039 فیکس: 818615 ص.ب: 117460

الرسالہ پبلشرز (Al-Resalah PUBLISHERS) بیروت/لبنان-ٹیلی فیکس:

815112-319039 فیکس: 818615-ص.ب: 117460 ای میل:

Resalah@Cyberia.net.lb

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

Surah Al-Imran

His, the Exalted, saying: {Alif, Lam, Meem (1) Allah - there is no deity except Him, the Ever-Living, the Sustainer of [all] existence (2)}

In it are five matters: First: His saying: {Alif, Lam, Meem (1) Allah - there is no deity except Him, the Ever-Living, the Sustainer of [all] existence (2)} This Surah is Medinan by consensus. Al-Naqqash related that its name in the Torah is Taybah(1). Al-Hasan, 'Amr bin 'Ubayd, 'Asim bin Abi al-Najud, and Abu Ja'far al-Ru'asi(2) recited: "Alif, Lam, Meem - Allah" with the cutting of the hamzah al-wasl (glottal stop)(3), based on the estimation of stopping at "Alif, Lam, Meem," just as they estimate the stop on the names of numbers like one, two, three, four, even while they are joining. Al-Akhfash Sa'id said: It is permissible to say "Alif, Lam, Meem-i Allah" with a kasrah on the meem due to the meeting of two sakin (consonant-only) letters(4). Al-Zajjaj(5) said: This is an error, and the Arabs do not say it because of its heaviness. Al-Nahhas(6) said: The [first] recitation is the recitation of the general public, and the ancient grammarians have discussed it. Sibawayh's(7) view is that the meem was given a fatha (short 'a' sound) because of the meeting of two sakin letters, and they chose the fatha so as not to combine a kasrah, a ya, and a kasrah before it.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/396. (2) Muhammad bin Abi Sarah, the Kufan grammarian, named al-Ru'asi because of the largeness of his head. He was the teacher of al-Kisa'i and al-Farra', studied under Abu 'Amr bin al-'Ala', progressed in grammar, and lived until the days of al-Rashid. Inbah al-Ruwat 4/99. (3) Ibn Mujahid attributed it in "Al-Sab'ah" p. 200 to Abu Bakr from 'Asim, and Ibn Khalawayh attributed it in "Al-Qira'at al-Shadhdhah" p. 19 to 'Asim and others. But 'Asim's well-known recitation is like the general recitation, which is with the fatha of the meem and dropping the hamza in the case of joining. See Jami' al-Bayan by Abu 'Amr 2/70. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Akhfash 1/172; Ibn Khalawayh attributed this recitation to 'Amr bin 'Ubayd in "Al-Qira'at al-Shadhdhah" p. 19. (5) Ma'ani al-Qur'an 1/373. (6) In "I'rab al-Qur'an" 1/353, and what is between brackets is from it. The author quoted from him the two previous statements of al-Akhfash and al-Zajjaj. (7) Al-Kitab 4/153.

बिस्मिल्लाहिर्रहमानिर्रहीम (अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत कृपाशील और दयावान है)

सूरा अल-इमरान

अल्लाह तआला का कथन: {अलिफ़, लाम, मीम (1) अल्लाह - उसके सिवा कोई पूज्य नहीं है, जो सदा जीवित रहने वाला और सब का थामने वाला है (2)}

इसमें पाँच मसले हैं: पहला: अल्लाह का कथन: {अलिफ़, लाम, मीम (1) अल्लाह - उसके सिवा कोई पूज्य नहीं है...} यह सूरा सर्वसम्मति से मदनी है। अन-नक़्क़ाश ने उल्लेख किया है कि तौरात में इसका नाम 'तैयबा'(1) है। अल-हसन, अम्र बिन उबैद, आसिम बिन अबी अन-नजुद और अबू जाफ़र अर-रुअसी(2) ने इसे "अलिफ़, लाम, मीम - अल्लाह" पढ़ा है, जिसमें हमज़ा अल-वस्ल(3) को अलग करके पढ़ा गया है, इस आधार पर कि "अलिफ़, लाम, मीम" पर रुकना माना जाए, जैसे कि वे एक, दो, तीन, चार जैसी संख्याओं के नामों पर रुकना मानते हैं, भले ही वे उन्हें जोड़कर पढ़ रहे हों। अल-अख़फ़श सईद ने कहा: "अलिफ़, लाम, मीम-इ अल्लाह" पढ़ना जायज़ है, जिसमें दो साकिन (शांत व्यंजन) मिलने के कारण 'मीम' पर कसरा है(4)। अज़-ज़ज्जाज(5) ने कहा: यह ग़लत है, और अरब भारीपन के कारण ऐसा नहीं कहते। अन-नह्हास(6) ने कहा: [पहली] क़िरात (पठन) आम लोगों की क़िरात है, और प्राचीन वैयाकरणों ने इस पर चर्चा की है। सीबावैह(7) का मत है कि दो साकिनों के मिलने के कारण 'मीम' पर फ़तह़ा दिया गया है, और उन्होंने फ़तह़ा इसलिए चुना ताकि एक कसरा, एक 'या' और उससे पहले के कसरा का मेल न हो।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/396। (2) मुहम्मद बिन अबी साराह, कूफ़ी वैयाकरण, अपने बड़े सिर के कारण 'अर-रुअसी' कहलाते थे। वे अल-किसाई और अल-फ़र्रा के उस्ताद थे, उन्होंने अबू अम्र बिन अल-अला से शिक्षा प्राप्त की, व्याकरण में प्रगति की और रशीद के समय तक जीवित रहे। इंबाह अल-रुवात 4/99। (3) इब्न मुजाहिद ने इसे 'अस-सब'अह' पृ. 200 में आसिम से अबू बक्र के लिए बताया है, और इब्न खालवैह ने इसे 'अल-किरात अल-शाज़्ज़ह' पृ. 19 में आसिम और अन्य के लिए बताया है। लेकिन आसिम की प्रसिद्ध क़िरात आम लोगों की क़िरात जैसी है, जो जोड़ते समय 'मीम' पर फ़तह़ा और हमज़ा को हटाने के साथ है। देखें जामी अल-बयान ल-अबी अम्र 2/70। (4) मा'नी अल-क़ुरआन अल-अख़फ़श 1/172; इब्न खालवैह ने 'अल-किरात अल-शाज़्ज़ह' पृ. 19 में इस क़िरात को अम्र बिन उबैद से जोड़ा है। (5) मा'नी अल-क़ुरआन 1/373। (6) इ'राब अल-क़ुरआन

1/353 में, और कोष्ठक के बीच का अंश उसी से है। लेखक ने उनसे अल-अख़फ़श और अज़-ज़ज्जाज के पिछले दो कथन उद्धृत किए हैं। (7) अल-किताब 4/153।

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (اللہ کے نام سے شروع جو بڑا مہربان نہایت رحم والا ہے)

سورة آل عمران

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿الم (1) اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ (2)﴾

اس میں پانچ مسائل ہیں: پہلا: اس کا قول: ﴿الم (1) اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ (2)﴾ یہ سورت بالاجماع مدنی ہے۔ النقاش نے روایت کی ہے کہ تورات میں اس کا نام "طیبہ" (1) ہے۔ الحسن، عمرو بن عبید، عاصم بن ابی النجود اور ابو جعفر الرؤاسی (2) نے اسے "الم اللَّه" پڑھا ہے، یعنی ہمزہ وصل (3) کو قطع کر کے، اس بنیاد پر کہ "الم" پر وقف فرض کر لیا جائے، جیسا کہ وہ ایک، دو، تین، چار جیسے اعداد کے ناموں پر وقف کا تصور کرتے ہیں، باوجود اس کے کہ وہ ملا کر پڑھ رہے ہوں۔ الاخفش سعید نے کہا: "الم اللَّه" میم کے کسرہ کے ساتھ جائز ہے تاکہ دو ساکن جمع نہ ہوں (4)۔ الزجاج (5) نے کہا: یہ غلط ہے، اور عرب بوجھل ہونے کی وجہ سے ایسا نہیں کہتے۔ النحاس (6) نے کہا: [پہلی] قرأت عام لوگوں کی قرأت ہے، اور قدیم ماہرینِ نحو نے اس میں کلام کیا ہے۔ سیبویہ (7) کا مذہب یہ ہے کہ میم کو دو ساکنوں کے اجتماع کی وجہ سے فتحہ دیا گیا ہے، اور انہوں نے فتحہ کو اس لیے اختیار کیا تاکہ کسرہ، یاء اور اس سے پہلے کسرہ جمع نہ ہوں۔

(1) المحرر الوجیز 396/1۔ (2) محمد بن ابی سارہ، کوفی نحوی، اپنے بڑے سر کی وجہ سے الرؤاسی کہلائے، وہ الکسائی اور الفراء کے استاد تھے، ابو عمرو بن العلاء سے علم حاصل کیا، نحو میں مہارت حاصل کی اور الرشید کے زمانے تک رہے۔ انباہ الرواۃ 99/4۔ (3) ابن مجاہد نے اسے "السبعہ" ص 200 میں عاصم سے ابوبکر کے لیے منسوب کیا ہے، اور ابن خالویہ نے اسے "القراءات الشاذة" ص 19 میں عاصم وغیرہ کے لیے منسوب کیا ہے۔ لیکن عاصم کی مشہور قرأت

وہی ہے جو جماعت کی ہے، اور وہ وصل کی حالت میں میم کے فتحہ اور ہمزہ کے گرنے کے ساتھ ہے۔ دیکھیے جامع البیان لابی عمرو 70/2۔ (4) معانی القرآن للاخفش 172/1، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص 19 میں اس قرأت کو عمرو بن عبید کی طرف منسوب کیا ہے۔ (5) معانی القرآن لہ 373/1۔ (6) اعراب القرآن 353/1 میں، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے، اور مصنف نے ان سے الاخفش اور الزجاج کے مذکورہ بالا دونوں قول نقل کیے ہیں۔ (7) الکتاب 153/4۔

Surah Al-Imran: Verses 1 - 2 6

Al-Kisa'i said: Spelling letters, when followed by a Hamzat al-Wasl (connecting Alif), if you omit the Hamzat al-Wasl, you vowelize it with the vowel of the Alif. So I said: 'Alif Lam Mim Allah', and 'Alif Lam Mim Idhkur' (Remember), and 'Alif Lam Mim Iqtarabat' (Approached). Al-Farra' (1) said: The origin is 'Alif Lam Mim Allah' as Al-Ru'asi read it, so the vowel of the Hamza was transferred to the Mim. Umar ibn al-Khattab recited: "Al-Hayyu Al-Qayyam" (2). Kharijah said: In the Mushaf (copy of Quran) of Abdullah [ibn Mas'ud]: "Al-Hayyu Al-Qayyim" (3). What the scholars have said regarding the letters at the beginning of Surahs has already been mentioned at the beginning of "Al-Baqarah". Since it appears in this Surah: {Allah, there is no deity except Him, the Ever-Living, the Sustainer of [all] existence} as an independent sentence, all those opinions can be considered. Second point: An-Nasa'i (4) narrated that Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) prayed the Isha prayer and started with "Al-Imran". He recited: "Alif. Lam. Mim. Allahu la ilaha illa huwa al-Hayyu al-Qayyam." He recited one hundred verses in the first rak'ah, and the remaining hundred in the second rak'ah (5). Our scholars said: One should not recite one Surah across two rak'ahs, but if they do, it is acceptable. Malik said in 'Al-Majmu'ah': There is no harm in it (6), but it is not the standard practice. I say: The correct view is that it is permissible. The Prophet ﷺ recited Al-A'raf in the Maghrib prayer, dividing it between...

(1) 'Ma'ani al-Qur'an' for him 1/9. The author quoted his words and Al-Kisa'i's previous words via 'I'rab al-Qur'an' by An-Nahhas 1/354. (2) Narrated by Ibn Abi Dawud in 'Al-Masahif' (150) and onwards. Ibn Khalawayh mentioned it in 'Al-Qira'at al-Shadhah' (Rare Recitations) p. 19, and Ibn Jinni in 'Al-Muhtasib' 1/151. (3) 'I'rab al-Qur'an' by An-Nahhas 1/354. Ibn Khalawayh attributed this recitation in 'Al-Qira'at al-Shadhah' p. 19, and Ibn Jinni in 'Al-Muhtasib' 1/151 to Alqamah ibn Qays. Ibn Abi Dawud attributed it in 'Al-Masahif' 1/309, and Ibn Jinni in 'Al-Muhtasib' 1/151 to Ibn Mas'ud for the recitation: "Al-Hayyu al-Qayyim". (4) In (d) and (m): Al-Kisa'i, which is an error. This report was narrated by An-Nahhas in 'Ma'ani al-Qur'an' 1/340 from his teacher An-Nasa'i, and from him the author quoted it. The report is not in Sunan an-Nasa'i. (5) Narrated in full by Ibn Abi Dawud in 'Al-Masahif' 1/286-287. Sa'id ibn Mansur narrated the mention of the recitation "Al-Hayyu al-Qayyam" in his 'Sunan' (486) (Exegesis section), and Abu 'Ubayd in 'Fada'il al-Qur'an' p. 168. Al-Bukhari mentioned it as a suspended (mu'allaq) report in his 'Sahih' in the exegesis of Surah Nuh (Al-Fath 8/666). Ibn Jinni mentioned the recitation in 'Al-Muhtasib' 1/151, and Ibn Khalawayh in 'Al-Qira'at al-Shadhah' p. 14. (6) 'Al-Muntaqa' by Al-Baji 1/148.

सूरह अल-इमरान: आयतें १ - २ ६

अल-किसाई ने कहा: हिज्जे वाले अक्षर, जब उनके बाद हम्ज़त अल-वस्ल (जुड़ने वाला अलिफ) आता है, तो यदि आप हम्ज़त अल-वस्ल को हटा देते हैं, तो उसे अलिफ़ के स्वर के साथ उच्चारित करते हैं। इसलिए मैंने कहा: 'अलिफ लाम मीम अल्लाह', और 'अलिफ लाम मीम इधकुर' (याद करो), और 'अलिफ लाम मीम इक़्तराबाद' (निकट आ गया)। अल-फर्रा (१) ने कहा: मूल रूप 'अलिफ लाम मीम अल्लाह' है जैसा कि अल-रुअसी ने पढ़ा, इसलिए हम्ज़ा का स्वर मीम पर स्थानांतरित कर दिया गया। उमर बिन अल-खत्ताब ने पढ़ा: "अल-हय्यु अल-क़य्याम" (२)। खारिजा ने कहा: अब्दुल्लाह [इब्न मसूद] के मुसहफ (कुरान की प्रति) में: "अल-हय्यु अल-क़य्यिम" (३) है। सूरह की शुरुआत में अक्षरों के संबंध में विद्वानों ने जो कुछ कहा है, उसका उल्लेख "अल-बक़रह" की शुरुआत में पहले ही किया जा चुका है। चूँकि इस सूरह में आता है: {अल्लाह, उसके सिवा कोई पूज्य नहीं, वह सदा जीवित, सबका थामने वाला है} एक स्वतंत्र वाक्य के रूप में, इसलिए उन सभी विचारों पर विचार किया जा सकता है। दूसरा बिंदु: अन-नसाई (४) ने उल्लेख किया है कि उमर बिन अल-खत्ताब (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने ईशा की नमाज़ पढ़ाई और "अल-इमरान" से शुरू किया। उन्होंने पढ़ा: "अलिफ. लाम. मीम. अल्लाहु ला इलाहा इल्ला हुवा अल-हय्यु अल-क़य्याम।" उन्होंने पहली रकात में एक सौ आयतें पढ़ीं, और दूसरी रकात में शेष सौ (५)। हमारे विद्वानों ने कहा: दो रकातों में एक ही सूरह नहीं पढ़ी जानी चाहिए, लेकिन यदि कोई ऐसा करता है, तो यह स्वीकार्य है। मलिक ने 'अल-मजमुआ' में कहा: इसमें कोई बुराई नहीं है (६), लेकिन यह मानक व्यवहार नहीं है। मैं कहता हूँ: सही विचार यह है कि इसकी अनुमति है। पैगंबर ﷺ ने मग़रिब की नमाज़ में अल-अराफ़ पढ़ी थी, जिसे विभाजित किया गया था...

(१) उनके लिए 'मा'नी अल-कुरान' १/९। लेखक ने उनके शब्दों और अल-किसाई के पिछले शब्दों को अन-नहस द्वारा 'इराब अल-कुरान' १/३५४ के माध्यम से उद्धृत किया। (२) इब्न अबी दाऊद द्वारा 'अल-मसाहिफ' (१५०) और उसके बाद में उद्धृत। इब्न खालवाय ने इसे 'अल-क़िराअत अल-शाद्दा' (दुर्लभ पाठ) पृष्ठ १९ में और इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतसिब' १/१५१ में उल्लेख किया है। (३) अन-नहस द्वारा 'इराब अल-कुरान' १/३५४। इब्न खालवाय ने 'अल-क़िराअत अल-शाद्दा' पृष्ठ १९ में और इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतसिब' १/१५१ में इस पाठ को अलकामा बिन क़ैस से जोड़ा है। इब्न अबी दाऊद ने 'अल-मसाहिफ' १/३०९ में और इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतसिब' १/१५१ में इब्न मसूद के लिए पाठ के रूप में जोड़ा: "अल-हय्यु अल-क़य्यिम"। (४) (d) और (m) में: अल-किसाई, जो एक त्रुटि है। यह रिपोर्ट अन-

नहस द्वारा 'मा'नी अल-कुरान' १/३४० में उनके शिक्षक अन-नसाई से सुनाई गई थी, और उनसे लेखक ने इसे उद्धृत किया। यह रिपोर्ट सुनन अन-नसाई में नहीं है। (५) इब्न अबी दाऊद द्वारा 'अल-मसाहिफ' १/२८६-२८७ में पूर्ण रूप से उद्धृत। सईद इब्न मंसूर ने अपनी 'सुनन' (४८६) (तफसीर अनुभाग) में "अल-हय्यु अल-क़य्याम" पाठ के उल्लेख को उद्धृत किया, और अबू उबैद ने 'फदाइल अल-कुरान' पृष्ठ १६८ में। अल-बुखारी ने अपनी 'सहीह' में सूरह नूह की तफसीर (अल-फतह ८/६६६) में इसे एक मुअल्लाक (निलंबित) रिपोर्ट के रूप में उल्लेख किया। इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतसिब' १/१५१ में और इब्न खालवाय ने 'अल-क़िराअत अल-शाद्दा' पृष्ठ १४ में पाठ का उल्लेख किया। (६) अल-बाजी द्वारा 'अल-मुंतक़ा' १/१४८।

سورة آل عمران: آیت ١ - ٢ ٦

کسائی نے کہا: حروفِ تہجی کے بعد جب ہمزہ وصل آئے اور آپ ہمزہ وصل کو حذف کر دیں، تو آپ اسے الف کی حرکت کے ساتھ متحرک کریں گے۔ پس میں نے کہا: 'الم الله' (الف لام میم الله)، 'والم اذكر'، اور 'والم اقتربت'۔ اور فراء(١) نے کہا: اصل 'الم الله' ہے جیسا کہ الرؤاسی نے پڑھا، پھر ہمزہ کی حرکت میم پر ڈال دی گئی۔ اور حضرت عمر بن الخطاب نے پڑھا: «الْحَيُّ الْقَيَّامُ»(٢)۔ اور خارجہ نے کہا: عبداللہ [بن مسعود] کے مصحف میں: «الْحَيُّ الْقَيِّمُ»(٣) ہے۔ سورتوں کے شروع میں آنے والے حروف کے بارے میں علماء کی جو آراء ہیں وہ "البقرہ" کے شروع میں گزر چکی ہیں۔ جہاں تک اس سورت میں ﴿اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ﴾ کا تعلق ہے، تو چونکہ یہ ایک مستقل جملہ ہے، اس لیے وہ تمام اقوال یہاں بھی پیشِ نظر ہو سکتے ہیں۔ دوسری بات: نسائی(٤) نے روایت کیا ہے کہ حضرت عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ نے عشاء کی نماز پڑھائی، تو "آل عمران" سے آغاز کیا، پس آپ نے پڑھا: «الم. اللهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيَّامُ»۔ آپ نے پہلی رکعت میں سو آیات پڑھیں، اور دوسری رکعت میں باقی سو(٥)۔ ہمارے علماء نے کہا: ایک سورت کو دو رکعتوں میں نہیں پڑھنا چاہیے، لیکن اگر کوئی ایسا کر لے تو جائز ہے۔ امام مالک نے 'المجموعہ' میں کہا: اس میں کوئی حرج نہیں(٦)، مگر یہ عام معمول کی بات نہیں ہے۔ میں کہتا ہوں: صحیح بات یہ ہے کہ ایسا کرنا جائز ہے۔ اور نبی کریم ﷺ نے مغرب کی نماز میں سورہ اعراف پڑھی تھی، جسے آپ نے دو رکعتوں میں تقسیم کیا تھا۔۔۔

(١) ان کی کتاب معانی القرآن ٩/١۔ مصنف نے ان کا اور کسائی کا کلام نحاس کی کتاب إعراب القرآن ٣٥٤/١ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (٢) اسے ابن ابی داؤد نے المصاحف (١٥٠) اور اس کے بعد روایت کیا ہے۔ ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ١٩ میں اور ابن جنی نے المحتسب

١٥١/١ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (٣) إعراب القرآن للنحاس ١ / ٣٥٤۔ ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ١٩ میں اور ابن جنی نے المحتسب ١ / ١٥١ میں اس قرات کو علقمہ بن قیس کی طرف منسوب کیا ہے۔ اور ابن ابی داؤد نے المصاحف ١ / ٣٠٩ میں اور ابن جنی نے المحتسب ١ / ١٥١ میں ابن مسعود کی قرات کے طور پر اسے «الحي القيم» نقل کیا ہے۔ (٤) نسخہ (د) اور (م) میں: الکسائی، جو کہ غلط ہے۔ یہ خبر نحاس نے معانی القرآن ٣٤٠/١ میں اپنے استاد النسائی سے روایت کی ہے، اور ان سے مصنف نے نقل کی ہے۔ یہ خبر سنن نسائی میں نہیں ہے۔ (٥) اسے مکمل طور پر ابن ابی داؤد نے المصاحف ٢٨٦/١-٢٨٧ میں روایت کیا ہے۔ اور سعید بن منصور نے اپنی سنن (٤٨٦) (تفسیر کے حصے) میں اور ابو عبید نے فضائل القرآن ص ١٨٨ میں «الحي القيام» قرات کے ذکر کو روایت کیا ہے۔ امام بخاری نے اپنی صحیح میں سورہ نوح کی تفسیر (الفتح ٦٦٦/٨) میں اسے معلق روایت کیا ہے۔ ابن جنی نے المحتسب ١٥١/١ میں اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ١٤ میں اس قرات کا ذکر کیا ہے۔ (٦) المنتقى للباجي ١٤٨/١۔

two rak'ahs. Narrated by al-Nasa'i also (1) and authenticated by Abu Muhammad Abd al-Haqq (2), and it will follow (3). Third: Regarding this Surah, many reports and narrations have been mentioned concerning its virtues. Among them is that it is a protection from snakes, a treasure for the destitute, it will plead for its reciter on the Day of Resurrection, and for whoever reads its conclusion at night, it is recorded as if they spent the entire night in prayer, among other things: Al-Darimi Abu Muhammad mentioned in his Musnad: Abu 'Ubayd al-Qasim bin Sallam told us: 'Ubayd Allah al-Ashja'i told me: Mis'ar told me: Jabir told me before he fell into what he fell into, on the authority of al-Sha'bi: Abdullah said: "What an excellent treasure for the destitute is Surah Al-Imran, reciting it in the latter part of the night" (4). Muhammad bin Sa'id narrated to us, Abd al-Salam narrated to us, on the authority of al-Jariri from Abu al-Salil: A man shed blood, so he took refuge in the Valley of Majannah (5). No one would walk through it without being bitten by a snake (6). At the edge of the valley were two monks. When evening fell, one said to his companion: "By Allah, the man is doomed!" He said: "Then he began reciting Surah Al-Imran." They said: "He is reciting a blessed Surah, perhaps he will be saved." He said: "And he woke up safe and sound" (7). It was narrated on the authority of Makhul who said: "Whoever recites Surah Al-Imran on Friday, the angels will invoke blessings upon him until the night" (8).

(1) In al-Sunan al-Kubra (1065), and in al-Mujtaba 2/170 from the hadith of Aisha, may Allah be pleased with her. And Ahmad narrated it (21609) from the hadith of Abu Ayyub or Zayd bin Thabit, may Allah be pleased with them. (2) In al-Ahkam al-Sughra 1/234-235. (3) At the beginning of Surah Al-A'raf. (4) Sunan al-Darimi (3441), and it is found with his teacher Abu 'Ubayd in Fada'il al-Qur'an p. 127. Its chain includes Jabir bin Yazid al-Ju'fi, who is weak. Mis'ar's comment: "before he fell into what he fell into," likely refers to his lying, deceit, and his belief in the Raj'ah (return) of Ali. See his biography in Tahdhib al-Kamal 4/465. (5) Al-Bakri stated in his Mu'jam 4/1187: Majannah is located a few miles from Mecca, in the direction of Marr al-Zahran. In al-Qamus (j-n-n): Al-Majannah: a land inhabited by many jinn, a place near Mecca, and its 'mim' can be vocalized with a kasra. (6) In Sunan al-Darimi: Jannah. (7) Sunan al-Darimi (3441), and al-Jariri - who is Sa'id bin Iyas - became confused. It was not mentioned whether Abd al-Salam - possibly Ibn Harb - narrated from al-Jariri before or after his state of confusion. (8) Sunan al-Darimi (3440), and it is a broken narration (maqtu').

सूरा अल-इमरान: आयत 1 - 2 7

दो रकात। इसे अल-नसाई ने भी वर्णित किया है (1) और अबू मुहम्मद अब्द अल-हक ने इसे सहीह करार दिया है (2), और यह आगे आएगा (3)। तीसरा: इस सूरा की फज़ीलत में कई रिवायतें और खबरें आई हैं। उनमें से यह है कि यह साँपों से सुरक्षा है, और गरीब के लिए एक खजाना है, और यह कयामत के दिन अपने पढ़ने वाले की तरफ से वकालत करेगी, और जिसने रात में इसकी आखिरी आयतें पढ़ीं, उसके लिए पूरी रात की इबादत का सवाब लिखा जाएगा, इसके अलावा और भी बहुत कुछ है: अल-दारिमी अबू मुहम्मद ने अपनी 'मुसनद' में उल्लेख किया है: अबू उबैद अल-कासिम बिन सलाम ने हमें बताया: उबैदुल्ला अल-अशजई ने मुझे बताया: मिसर ने मुझे बताया: जाबिर ने मुझे बताया, इससे पहले कि वह उस चीज़ में पड़ते जिसमें वह पड़े, अल-शाबी के माध्यम से, उन्होंने कहा: अब्दुल्ला ने कहा: "गरीब आदमी के लिए सूरा अल-इमरान क्या ही बेहतरीन खजाना है, जिसे वह रात के आखिरी हिस्से में पढ़ता है" (4)। मुहम्मद बिन सईद ने हमें बताया, अब्द अल-सलाम ने हमें बताया, अल-जरीरी से, उन्होंने अबू अल-सलील से रिवायत की: एक आदमी से खून हो गया था, तो उसने मजनह (5) की घाटी में शरण ली। वहाँ जो भी चलता था उसे साँप डस लेता था (6)। घाटी के किनारे पर दो राहब (साधु) थे; जब शाम हुई तो एक ने अपने साथी से कहा: "अल्लाह की कसम, वह आदमी तो मर गया!" उन्होंने कहा: फिर उसने सूरा अल-इमरान शुरू की। उन दोनों ने कहा: "वह एक बरकत वाली सूरा पढ़ रहा है, शायद वह बच जाए।" उन्होंने कहा: तो सुबह वह बिल्कुल ठीक-ठाक उठा (7)। मखुल से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "जो व्यक्ति शुक्रवार के दिन सूरा अल-इमरान पढ़ता है, फरिश्ते रात तक उसके लिए दुआ करते रहते हैं" (8)।

(1) अल-सुनन अल-कुबरा (1065) में, और अल-मुज्तबा 2/170 में आयशा (रज़ि.) की हदीस से। और अहमद ने इसे (21609) अबू अय्यूब या ज़ैद बिन साबित (रज़ि.) की हदीस से वर्णित किया है। (2) अल-अहकाम अल-सुघरा 1/234-235 में। (3) सूरा अल-आराफ की शुरुआत में। (4) सुनन अल-दारिमी (3441), और यह उनके उस्ताद अबू उबैद की किताब 'फज़ाइल अल-कुरान' पृष्ठ 127 में है। इसकी सनद में जाबिर बिन यजीद अल-जुआफी है, जो ज़ईफ़ (कमज़ोर) है। मिसर का यह कहना कि 'इससे पहले कि वह उस चीज़ में पड़ते जिसमें वह पड़े', शायद उनके झूठ, धोखे और अली (रज़ि.) के वापस आने (रजअत) के अकीदे की ओर इशारा है। उनकी जीवनी तहज़ीब अल-कमाल 4/465 में देखें। (5) अल-बकरी ने अपनी मुअजम 4/1187 में कहा है: मजनह मक्का से कुछ मील की दूरी पर 'मर्रा अल-ज़हरान' की दिशा में है। अल-कामूस (ज-न-न) में: अल-मजनह: वह

ज़मीन जहाँ बहुत से जिन्न हों, और मक्का के पास एक जगह, और इसके'मीम' पर ज़ेर भी हो सकता है। (6) सुनन अल-दारिमी में: जन्नत। (7) सुनन अल-दारिमी (3441), और अल-जरीरी - जो सईद बिन इयास हैं - उनका हाफ़ज़ा कमज़ोर हो गया था (इख्तिलात), और यह उल्लेख नहीं किया गया कि अब्द अल-सलाम - शायद इब्न हर्ब - ने अल-जरीरी से उनके इख्तिलात से पहले रिवायत की थी या बाद में। (8) सुनन अल-दारिमी (3440), और यह रिवायत मक्तू (टूटी हुई) है।

سورہ آل عمران: آیات ۱ - ۲ ۷

دو رکعتیں۔ اسے النسائی نے بھی روایت کیا ہے (۱) اور ابو محمد عبد الحق نے اسے صحیح قرار دیا ہے (۲)، اور یہ آگے آئے گا (۳)۔ تیسرا: اس سورہ کی فضیلت میں کئی آثار اور خبریں وارد ہوئی ہیں۔ ان میں سے یہ ہے کہ یہ سانپوں سے پناہ ہے، اور مفلس کے لیے ایک خزانہ ہے، اور یہ قیامت کے دن اپنے پڑھنے والے کی طرف سے جھگڑا (سفارش) کرے گی، اور جس نے رات میں اس کا آخری حصہ پڑھا، اس کے لیے پوری رات کی عبادت لکھی جائے گی، اس کے علاوہ اور بھی بہت کچھ ہے: الدارمی ابو محمد نے اپنی مسند میں ذکر کیا ہے: ہمیں ابو عبید القاسم بن سلام نے بتایا، انہوں نے کہا: مجھے عبید اللہ الاشجعی نے بتایا، انہوں نے کہا: مجھے مسعر نے بتایا، انہوں نے کہا: مجھے جابر نے بتایا اس سے پہلے کہ وہ اس چیز میں پڑتے جس میں وہ پڑے، شعبی کے واسطے سے، انہوں نے کہا: عبداللہ نے کہا: "مفلس آدمی کے لیے سورہ آل عمران کیا ہی بہترین خزانہ ہے جسے وہ رات کے آخری حصے میں پڑھتا ہے" (۴)۔ ہمیں محمد بن سعید نے بتایا، ہمیں عبد السلام نے بتایا، الجریری سے، انہوں نے ابو السلیل سے روایت کی: ایک شخص سے خون ہو گیا تھا، تو اس نے وادی مَجَنَّة (۵) میں پناہ لی۔ وہاں جو بھی چلتا تھا اسے سانپ ڈس لیتا تھا (۶)۔ وادی کے کنارے پر دو راہب تھے؛ جب شام ہوئی تو ایک نے اپنے ساتھی سے کہا: "اللہ کی قسم، وہ شخص ہلاک ہو گیا!" اس نے کہا: پھر اس نے سورہ آل عمران شروع کی۔ ان دونوں نے کہا: "وہ ایک بابرکت سورہ پڑھ رہا ہے، شاید وہ نجات پا جائے۔" اس نے کہا: چنانچہ وہ صبح بالکل صحیح سلامت اٹھا (۷)۔ اور مکحول سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: "جس نے جمعہ کے دن سورہ آل عمران پڑھی، فرشتے رات تک اس پر رحمت کی دعا کرتے رہتے ہیں" (۸)۔

(۱) السنن الکبریٰ (۱۰۶۵) میں، اور المجتبیٰ ۲/۱۷۰ میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے۔ اور احمد نے اسے (۲۱۶۰۹) ابو ایوب یا زید بن ثابت رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۲) الاحکام الصغریٰ ۱/۲۳۴-۲۳۵ میں۔ (۳) سورہ الاعراف کے آغاز میں۔ (۴) سنن الدارمی (۳۴۴۱)، اور یہ ان کے استاد ابو عبید کے پاس 'فضائل القرآن' ص ۱۲۷ میں ہے۔ اس کی سند میں جابر بن یزید الجعفی ہے، جو ضعیف ہے، اور مسعر کا قول: 'اس سے پہلے کہ وہ اس چیز میں پڑتے جس میں وہ پڑے'، شاید ان کے جھوٹ، تدلیس اور حضرت علی کی رجعت پر ایمان کی طرف اشارہ ہے۔ ان کا تذکرہ تہذیب الکمال ۴/۴۶۵ میں دیکھیں۔ (۵) البکری نے اپنی معجم ۴/۱۱۸۷ میں کہا ہے: مَجَنَّة مکہ سے چند میل کے فاصلے پر مَرّ الظہران کی جانب واقع ہے۔ اور القاموس (جنن) میں ہے: المَجَنَّة: وہ زمین جہاں کثرت سے جن ہوں، اور مکہ کے قریب ایک جگہ، اور اس کی 'میم' کے نیچے زیر بھی آ سکتا ہے۔ (۶) سنن الدارمی میں: جَنَّة۔ (۷) سنن الدارمی (۳۴۴۱)، اور الجریری - جو سعید بن ایاس ہیں - کا حافظہ بگڑ گیا تھا (اختلاط)، اور یہ ذکر نہیں کیا گیا کہ عبد السلام - شاید ابن حرب - نے الجریری سے ان کے اختلاط سے پہلے روایت کی تھی یا بعد میں۔ (۸) سنن الدارمی (۳۴۴۰)، اور یہ روایت مقطوع ہے۔

Surah Aal-Imran: Verses 1 - 2 Page 8

It is attributed to Uthman bin Affan that he said: "Whoever recites the end of Surah Aal-Imran in a night, it will be recorded for him as standing in prayer for a night." In its chain of narration is Ibn Lahi’ah (1).

Muslim narrated from Al-Nawwas bin Sam'an Al-Kilabi who said: I heard the Prophet ﷺ say: "The Quran will be brought on the Day of Resurrection, along with its people who used to act upon it, preceded by Surah Al-Baqarah and Aal-Imran." - and the Messenger of Allah ﷺ gave three examples for them which I have not forgotten since, he said: - "As if they are two clouds, or two black canopies between which there is light, or as if they are two flocks of birds in ranks, pleading on behalf of their companion (2)."

He also narrated from Abu Umama Al-Bahili who said: I heard the Messenger of Allah ﷺ say: "Recite the Quran, for it will come as an intercessor for its companions on the Day of Resurrection. Recite the two bright ones (al-Zahrawayn), Al-Baqarah and Surah Aal-Imran, for they will come on the Day of Resurrection as if they are two clouds, or as if they are two canopies, or as if they are two flocks of birds in ranks, pleading on behalf of their companions. Recite Surah Al-Baqarah, for taking hold of it is a blessing and leaving it is a regret, and the magicians (al-batala) cannot withstand it." Mu’awiyah said: It has reached me that 'al-batala' refers to magicians (3).

Fourth: Scholars have three views on naming Al-Baqarah and Aal-Imran as 'al-Zahrawayn' (the two bright ones): First: That they are the two luminaries, derived from 'az-zahr' (blossom) and 'az-zahrah' (brightness). Either because of their guidance to their reciter through what shines for him from their light, i.e., from their meanings. Or because of the complete light that results from reciting them on the Day of Resurrection, which is the second view. Third: They were named so because they both share the inclusion (4) of the Greatest Name of Allah, as mentioned...

---

(1) Sunan al-Darimi (3439). Ibn Lahi’ah is Abdullah; Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Taqrib: Truthful, but he mixed up (narrations) after his books were burnt. End. This report is from the narration of Ishaq bin Isa al-Tabba' from him, and Ishaq's narration from him was before his books were burnt, as in 'Ilal Ahmad (1572), and Allah knows best. (2) Sahih Muslim (805), and it is in Musnad Ahmad (17637). His saying: 'Sharq' (light), is with fatha or sukun on 'ra', meaning: illumination and light, i.e., that between those two black canopies are sources of light. 'Hizqan' with kasra on 'ha' and sukun on 'zay':

two flocks or two groups. Said by Al-Nawawi in the Commentary of Sahih Muslim 6/90-91. (3) Sahih Muslim (804), and recorded by Ahmad (22146). Mu'awiyah is Ibn Sallam, one of the men of the chain of narration. His saying: 'Firqan' with kasra on 'fa' and sukun on 'ra': two flocks or two groups. Said by Al-Nawawi in the Commentary of Muslim. (4) In the manuscripts: "in what it contains", and what is established is from 'Al-Mufhim', 2/430 and from it the author quoted.

सूरा आल-इमरान: आयतें 1 - 2 पृष्ठ 8

उस्मान बिन अफ़्फ़ान से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "जिसने रात में सूरा आल-इमरान का आखिरी हिस्सा पढ़ा, उसके लिए रात भर का कियाम (इबादत) लिख दिया जाएगा।" इसके सिलसिले में इब्न लहिया (1) हैं।

और इमाम मुस्लिम ने नवास बिन समआन अल-किलाबी से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैंने नबी ﷺ को यह कहते हुए सुना: "कयामत के दिन कुरान लाया जाएगा और उसके साथ वे लोग भी जो उस पर अमल करते थे, उनके आगे सूरा अल-बकरा और सूरा आल-इमरान होंगी।" - और अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनके लिए तीन मिसालें दीं जिन्हें मैं उसके बाद कभी नहीं भूला, आपने फरमाया: - "गोया वे दो बादल हैं, या दो काली छायाएँ हैं जिनके बीच रोशनी है, या वे कतारबद्ध परिंदों के दो झुंड हैं जो अपने पढ़ने वाले की तरफ से दलील पेश करेंगे (2)।"

और अबू उमामा अल-बाहिली से भी रिवायत है कि उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह फरमाते हुए सुना: "कुरान पढ़ा करो क्योंकि वह कयामत के दिन अपने साथियों के लिए सिफारिशी बनकर आएगा। दो चमकने वाली सूरतें (अल-ज़हरावैन) यानी सूरा अल-बकरा और सूरा आल-इमरान पढ़ा करो, क्योंकि वे कयामत के दिन इस तरह आएंगी गोया वे दो बादल हों, या गोया वे दो साये हों, या गोया वे कतारबद्ध परिंदों के दो झुंड हों जो अपने पढ़ने वालों की तरफ से दलील पेश करेंगे। सूरा अल-बकरा पढ़ा करो क्योंकि इसे हासिल करना बरकत है और इसे छोड़ देना हसरत है, और जादूगर (बतला) इसका मुकाबला नहीं कर सकते।" मुआविया ने कहा: मुझे यह बात पहुंची है कि 'बतला' से मुराद जादूगर हैं (3)।

चौथी बात: विद्वानों के अनुसार सूरा अल-बकरा और आल-इमरान को 'ज़हरावैन' (दो चमकने वाली) कहने के बारे में तीन विचार हैं: पहला: कि वे दोनों रोशन हैं, जो 'ज़हर' और 'ज़हरा' से लिया गया है। या तो इसलिए कि वे अपने पढ़ने वाले को उस रोशनी के ज़रिए रास्ता दिखाती हैं जो उनके अर्थों से उसके लिए चमकती है। या फिर कयामत के दिन उनकी तिलावत के नतीजे में मिलने वाले संपूर्ण नूर (रोशनी) की वजह से, और यह दूसरा विचार है। तीसरा: उन्हें यह नाम इसलिए दिया गया क्योंकि वे दोनों अल्लाह के'इस्मे आज़म' (महानतम नाम) को शामिल (4) करने में साझी हैं, जैसा कि ज़िक्र किया गया...

(1) सुनन अल-दारमी (3439)। इब्न लहिया: अब्दुल्ला हैं, अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-तक़रीब में कहा: वे सच्चे थे, लेकिन उनकी किताबों के जल जाने के बाद उन्होंने चीज़ों को मिला दिया। और यह रिवायत उनके द्वारा इशाक बिन ईसा अल-तब्बा से है, और इशाक की उनसे रिवायत उनकी किताबों के जलने से पहले की है, जैसा कि इलल अहमद (1572) में है, और अल्लाह बेहतर जानता है। (2) सहीह मुस्लिम (805), और यह मुस्नद अहमद (17637) में भी है। उनका कहना: 'शर्क (रोशनी), 'रा' पर फतहा या सुकून के साथ है, यानी: चमक और रोशनी, जिसका अर्थ है कि उन दो काली छायाओं के बीच रोशनी के स्रोत हैं। 'हिज़कान' 'हा' के नीचे कसरा और 'ज़ै' पर सुकून के साथ: दो झुंड या दो समूह। इसे अल-नवावी ने सहीह मुस्लिम की व्याख्या 6/90-91 में कहा है। (3) सहीह मुस्लिम (804), और अहमद (22146) द्वारा उद्धृत। मुआविया: इब्न सलाम हैं जो सनद के व्यक्तियों में से एक हैं। उनका कहना: 'फ़िरकान', 'फ़ा' के नीचे कसरा और 'रा' पर सुकून के साथ: दो झुंड या दो समूह। इसे अल-नवावी ने मुस्लिम की व्याख्या में कहा है। (4) प्रतियों में: "जो इसमें शामिल है", और जो प्रमाणित है वह 'अल-मुफ़्हिम', 2/430 से है और वहीं से लेखक ने उद्धृत किया है।

سورۃ آل عمران: آیات ۱ - ۲ صفحہ ۸

حضرت عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: "جس نے رات کے وقت سورہ آلِ عمران کا آخری حصہ پڑھا، تو اس کے لیے پوری رات کی عبادت لکھی جائے گی۔" اس کی سند میں ابن لہیعہ (۱) ہے۔

اور امام مسلم نے نواس بن سمعان الکلابی رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: میں نے نبی کریم ﷺ کو یہ فرماتے ہوئے سنا: "قیامت کے دن قرآن کو لایا جائے گا اور ان لوگوں کو بھی جو اس پر عمل کرتے تھے، ان کے آگے آگے سورہ بقرہ اور سورہ آلِ عمران ہوں گی۔" - اور رسول اللہ ﷺ نے ان کے لیے تین مثالیں دیں جنہیں میں اس کے بعد کبھی نہیں بھولا، آپ ﷺ نے فرمایا: - "گویا وہ دو بادل ہیں، یا دو سیاہ سائبان ہیں جن کے درمیان روشنی ہے، یا وہ پرندوں کی دو قطاریں ہیں جو اپنے پڑھنے والے کی طرف سے جھگڑا (دفاع) کریں گی (۲)۔"

اور ابو امامہ الباہلی رضی اللہ عنہ سے بھی مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "تم قرآن پڑھا کرو کیونکہ وہ قیامت کے دن اپنے پڑھنے والوں کا سفارشی بن کر آئے گا۔ تم دو چمکنے والی سورتیں (الزہراوین) یعنی سورہ بقرہ اور سورہ آلِ عمران پڑھا کرو، کیونکہ وہ قیامت کے دن اس طرح آئیں گی گویا وہ دو بادل ہیں، یا وہ دو سائبان ہیں، یا وہ پرندوں کی دو قطاریں ہیں جو اپنے پڑھنے والوں کی طرف سے دفاع کریں گی۔ تم سورہ بقرہ پڑھا کرو کیونکہ اس کا حاصل کرنا برکت ہے اور اسے چھوڑ دینا حسرت ہے، اور جادوگر (بطلہ) اس کی طاقت نہیں رکھتے۔" معاویہ نے کہا: مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ 'بطلہ' سے مراد جادوگر ہیں (۳)۔

چوتھی بات: علماء کے نزدیک سورہ بقرہ اور آل عمران کا نام 'زہراوین' رکھنے کے بارے میں تین اقوال ہیں: پہلا: یہ کہ وہ دونوں روشن ہیں، جو 'زہر' اور 'زہرہ' سے ماخوذ ہے، یا تو اس وجہ

سے کہ وہ اپنے پڑھنے والے کی ان معانی کے ذریعے رہنمائی کرتی ہیں جو ان کے انوار سے اس کے لیے روشن ہوتے ہیں۔ یا پھر ان دونوں کی تلاوت پر قیامت کے دن مرتب ہونے والے نورِ کامل کی وجہ سے، اور یہ دوسرا قول ہے۔ تیسرا: ان کا یہ نام اس لیے رکھا گیا ہے کیونکہ وہ دونوں اللہ کے اسمِ اعظم کو شامل (٤) ہونے میں شریک ہیں، جیسا کہ ذکر کیا گیا ہے...

---

(١) سنن الدارمی (٣٤٣٩)۔ ابن لہیعہ: یہ عبد اللہ ہیں، حافظ ابن حجر نے التقریب میں کہا: صدوق (سچے) ہیں، اپنی کتابوں کے جل جانے کے بعد ان سے اختلاط (غلطی) واقع ہوئی۔ اھ اور یہ خبر اسحاق بن عیسیٰ الطباع کی ان سے روایت ہے، اور اسحاق کی ان سے روایت ان کی کتابوں کے جلنے سے پہلے کی ہے، جیسا کہ علل احمد (١٥٧٢) میں ہے، واللہ اعلم۔ (٢) صحیح مسلم (٨٠٥)، اور یہ مسند احمد (١٧٦٣٧) میں بھی ہے، ان کا قول: 'شرق'، 'را' کے فتحہ اور سکون کے ساتھ ہے، یعنی: ضیاء اور نور، یعنی ان دونوں سیاہ سائبانوں کے درمیان انوار کی جگہیں ہیں، اور 'الحزقان' حائے مہملہ کے کسرہ اور زائے کے سکون کے ساتھ: دو ٹکڑیاں اور دو جماعتیں ہیں۔ اسے نووی نے شرح صحیح مسلم ٦/٩٠ - ٩١ میں کہا ہے۔ (٣) صحیح مسلم (٨٠٤)، اور اسے احمد (٢٢١٤٦) نے روایت کیا، اور معاویہ: یہ ابن سلام ہیں جو سند کے راویوں میں سے ایک ہیں۔ ان کا قول: 'فرقان'، 'فا' کے کسرہ اور 'را' کے سکون کے ساتھ: دو ٹکڑیاں اور دو جماعتیں ہیں۔ اسے نووی نے شرح مسلم میں کہا ہے۔ (٤) نسخوں میں ہے: "جو اس میں شامل ہے"، اور جو درست ثابت ہے وہ 'المفہم' ٢/٤٣٠ سے ہے اور وہیں سے مصنف نے نقل کیا ہے۔

Surah Al-Imran: Verses 1 - 2

Page 9

Abu Dawud and others (1) narrated from Asma bint Yazid that the Messenger of Allah ﷺ said: "The Greatest Name of Allah is in these two verses: {And your God is one God. There is no deity [worthy of worship] except Him, the Entirely Merciful, the Especially Merciful} [Al-Baqarah: 163], and the one in Al-Imran: {Allah - there is no deity except Him, the Ever-Living, the Sustainer of [all] existence}." Ibn Majah also recorded it (2).

"Al-Ghamam" means dense clouds, and it is called "Al-Ghayayah" when it is close to the head, and it is also "Al-Zullah" (canopy). The meaning is that their reciter will be in the shade of their reward, as it was narrated: "A person will be in the shade of his charity" (3).

His saying: "Tuhaajjān" (they will plead/defend); meaning: Allah creates from their reward angels who argue on behalf of the reciter, as it appears in some hadith that "Whoever recites {Allah witnesses that there is no deity except Him} [Al-Imran: 18] until the end of the verse, Allah creates seventy thousand angels seeking forgiveness for him until the Day of Resurrection" (4).

His saying: "Bainahuma Sharq" (between them is brightness/light); it was specified with the sukūn or fat-hah of the letter 'rā', and it is an indication of light; because when he said "sawdāwān" (two black ones), it might be imagined that they are dark, so he negated that by saying "between them is brightness". By being "black", he means due to their density through which they intervene between those beneath them and the heat of the sun and the intensity of the flame. And Allah knows best (5).

Fifth: The beginning of this Surah was revealed because of the delegation of Najran, as mentioned by Muhammad ibn Ishaq (6), from Muhammad ibn Ja'far ibn al-Zubayr. They were Christians who came as a delegation to the Messenger of Allah ﷺ in Madinah in sixty riders, among whom were fourteen of their noblemen. Among the fourteen were three individuals whom they consulted for their affairs: Al-'Aqib, the leader of the people and their decision-maker, whose name was 'Abd al-Masih; ...

---

(1) Sunan Abi Dawud (1496), and Sunan al-Tirmidhi (3478). (2) In his Sunan (3855). (3) Al-Mufhim 2/431, and the hadith was recorded by Ahmad (17333), Abu Ya'la (1766), and Ibn Hibban (3310) on the authority of Uqbah ibn 'Amir (may Allah be pleased

with him). (4) Al-Mufhim 2/431, and mentioned by al-Kinani in Tanzih al-Shariah 1/298, and al-Fatani in Tazkirat al-Mawdu'at p. 80, and al-Shawkani in al-Fawa'id al-Majmu'ah p. 312 from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him). Al-Fatani said: It includes Mujashi' ibn 'Amr, a liar who fabricates hadith. End. Al-Dhahabi quoted in his biography in Al-Mizan 3/436 from Ibn Ma'in his saying about him: one of the liars, and from al-'Uqayli: his hadith is munkar (rejected). (5) Al-Mufhim 2/433. (6) Quoted from him by Ibn Hisham in Al-Sirah 1/573-576 at length.

सूरह आले इमरान: आयत १ - २

पृष्ठ ९

अबू दाऊद और अन्य (१) ने अस्मा बिन्त यज़ीद से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अल्लाह का सबसे महान नाम (इस्म-ए-आज़म) इन दो आयतों में है: {और तुम्हारा माबूद एक ही माबूद है, उसके सिवा कोई माबूद नहीं, वह निहायत मेहरबान और बहुत रहम वाला है} [अल-बक़रह: १६३], और वह जो आले इमरान में है: {अल्लाह, उसके सिवा कोई माबूद नहीं, वह हमेशा ज़िंदा रहने वाला और सबको कायम रखने वाला है}।" इसे इब्ने माजह ने भी रिवायत किया है (२)।

और "अल-ग़माम": घने बादल को कहते हैं, और जब वह सिर के करीब हो तो उसे "ग़यायाह" कहा जाता है, और उसे "ज़ुल्लाह" (साया) भी कहते हैं। मतलब यह है कि उनका पढ़ने वाला उनके सवाब के साये में होगा, जैसा कि हदीस में आया है: "आदमी अपने सदके के साये में होगा" (३)।

और उनका कहना: "तुहाज्जान" (वे दोनों दलील पेश करेंगे); यानी: अल्लाह उनके सवाब से ऐसे फरिश्ते पैदा करता है जो उनकी तरफ से दलील पेश करते हैं, जैसा कि कुछ हदीसों में आया है कि "जिसने {शहिदल्लाहु अन्नहू ला इलाहा इल्ला हुवा} [आले इमरान: १८] आयत पढ़ी, अल्लाह सत्तर हजार फरिश्ते पैदा करता है जो कयामत के दिन तक उसके लिए मग्फिरत की दुआ करते रहते हैं" (४)।

और उनका कहना: "बैनहुमा शर्क" (उन दोनों के बीच रोशनी है); इसे 'रा' के सुकून और फतह के साथ मुकैयद किया गया है, और यह रोशनी की तरफ इशारा है; क्योंकि जब उन्होंने "सवदावान" (दो काली चीजें) कहा, तो यह वहम हो सकता था कि वे अंधेरी हैं, इसलिए उन्होंने "बैनहुमा शर्क" कहकर उसकी नफी कर दी। उनके"काले" होने से मतलब उनकी सघनता (कसाफत) है जिसकी वजह से वे अपने नीचे वालों और सूरज की गर्मी और लपटों के बीच आड़ बन जाते हैं। और अल्लाह बेहतर जानता है (५)।

पांचवां: इस सूरा की शुरुआत नजरान के वफ़द (प्रतिनिधिमंडल) की वजह से नाज़िल हुई जैसा कि मुहम्मद बिन इसहाक (६) ने मुहम्मद बिन जाफ़र बिन अल-ज़ुबैर से ज़िक्र किया है। वे ईसाई थे जो मदीना में साठ सवारों के साथ अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आए थे, जिनमें उनके चौदह रईस

शामिल थे। उन चौदह में तीन आदमी ऐसे थे जिन पर उनके मामलों का दारोमदार था: अल-आकिब, जो कौम का अमीर और राय देने वाला था, और उसका नाम अब्दुल मसीह था; ...

---

(१) सुनन अबी दाऊद (१४९६), और सुनन अल-तिर्मिज़ी (३४७८)। (२) अपनी सुनन (३८५५) में। (३) अल-मुफ़हिम २/४३१, और हदीस को अहमद (१७३३३), अबू यला (१७६६), और इब्न हिब्बान (३३१०) ने उक़बाह बिन आमिर (रज़ि.) से निकाला है। (४) अल-मुफ़हिम २/४३१, और अल-किनानी ने तंज़ीह अल-शरिया १/२९८ में, और अल-फतनी ने तज़किरत अल-मौज़ूआत पेज ८० में, और अल-शौकानी ने अल-फ़वाइद अल-मजमुआ पेज ३१२ में अनस (रज़ि.) की हदीस से ज़िक्र किया है। अल-फतनी ने कहा: इसमें मुजाशे बिन अम्र है जो झूठा और हदीस गढ़ने वाला है। ज़हबी ने अल-मीज़ान ३/४३६ में इब्न मुईन से उसके बारे में नकल किया है: वह झूठों में से एक है, और अकीली से: उसकी हदीस मुनकर है। (५) अल-मुफ़हिम २/४३३। (६) इब्न हिशाम ने इसे अल-सीराह १/५७३-५७६ में विस्तार से नकल किया है।

سورہ آل عمران: آیات ۱ - ۲

صفحہ ۹

ابوداؤد اور دیگر (۱) نے اسماء بنت یزید سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ کا اسمِ اعظم ان دو آیتوں میں ہے: ﴿ وَإِلَٰهُكُمْ إِلَٰهٌ وَاحِدٌ لَا إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَٰنُ الرَّحِيمُ ﴾ [البقرة: ۱۶۳]، اور وہ جو آلِ عمران میں ہے: ﴿ اللَّهُ لَا إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ ﴾ اسے ابنِ ماجہ نے بھی روایت کیا ہے (۲)۔

اور "الغمام": گھنے بادل کو کہتے ہیں، اور اسے "الغياية" کہا جاتا ہے جب وہ سر کے قریب ہو، اور یہ "الظلة" (سائبان) بھی ہے۔ مطلب یہ ہے کہ ان کا قاری ان کے ثواب کے سائے میں ہوگا، جیسا کہ آیا ہے: "آدمی اپنے صدقے کے سائے میں ہوگا" (۳)۔

اور آپ کا قول: "تحاجان" (وہ دونوں جھگڑا کریں گی/دفاع کریں گی)؛ یعنی: اللہ ان کے ثواب سے ایسے فرشتے پیدا کرتا ہے جو ان کی طرف سے دفاع کریں گے، جیسا کہ بعض احادیث میں آیا ہے کہ "جس نے ﴿ شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ ﴾ [آل عمران: ۱۸] آیت پڑھی، اللہ ستر ہزار فرشتے پیدا کرتا ہے جو قیامت کے دن تک اس کے لیے استغفار کرتے رہتے ہیں" (۴)۔

اور آپ کا قول: "بينهما شرق" (ان کے درمیان روشنی ہے)؛ اسے 'را' کے سکون اور فتحہ کے ساتھ مقید کیا گیا ہے، اور یہ روشنی پر تنبیہ ہے؛ کیونکہ جب انہوں نے "سوداوان" (دو سیاہ چیزیں) کہا، تو وہم ہو سکتا تھا کہ وہ تاریک ہیں، تو انہوں نے "بينهما شرق" کہہ کر اس کی نفی کر دی۔ ان کے "سیاہ" ہونے سے مراد ان کی کثافت (گہرائی) ہے جس کی وجہ سے وہ اپنے نیچے

والوں اور سورج کی تپش اور آگ کے شعلوں کے درمیان حائل ہو جاتے ہیں۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے (۵)۔

پانچویں بات: اس سورہ کا ابتدائی حصہ وفدِ نجران کی وجہ سے نازل ہوا، جیسا کہ محمد بن اسحاق (۶) نے محمد بن جعفر بن الزبیر سے ذکر کیا، وہ عیسائی تھے جو ساٹھ سواروں کے ساتھ مدینہ میں رسول اللہ ﷺ کے پاس وفد لے کر آئے تھے، جن میں ان کے چودہ معززین شامل تھے، ان چودہ میں تین آدمی ایسے تھے جن کی طرف ان کے معاملات رجوع کرتے تھے: العاقب، جو قوم کا امیر اور صاحبِ رائے تھا، اور اس کا نام عبدالمسیح تھا؛ ...

---

(۱) سنن ابی داؤد (۱۴۹۶)، اور سنن ترمذی (۳۴۷۸)۔ (۲) اپنی سنن (۳۸۵۵) میں۔ (۳) المفہم ۲/ ۴۳۱، اور حدیث کو احمد (۱۷۳۳۳)، ابو یعلی (۱۷۶۶)، اور ابنِ حبان (۳۳۱۰) نے عقبہ بن عامر رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ (٤) المفہم ۲/ ۴۳۱، اور اسے الکنانی نے تنزیہ الشریعہ ۱/ ۲۹۸ میں، اور الفتنی نے تذکرۃ الموضوعات ص ۸۰ میں، اور الشوکانی نے الفوائد المجموعۃ ص ۳۱۲ میں انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ذکر کیا ہے۔ الفتنی نے کہا: اس میں مجاشع بن عمرو ہے جو کذاب (بہت جھوٹا) اور حدیثیں گھڑنے والا ہے۔ اور الذہبی نے اس کے ترجمہ میں المیزان ۳/ ۴۳۶ میں ابنِ معین سے ان کا قول نقل کیا ہے: وہ جھوٹوں میں سے ایک ہے، اور العقیلی سے: اس کی حدیث منکر ہے۔ (۵) المفہم ۲/ ۴۳۳۔ (۶) اسے ابنِ ہشام نے السیرۃ ۱/ ۵۷۳-۵۷۶ میں تفصیل سے نقل کیا ہے۔

Surah Al-Imran: Verses 1 - 4

The "Sayyid": Their helper (1) and the leader of their community, his name was Al-Ayham; and Abu Harithah ibn Alqamah: one of the Banu Bakr ibn Wa'il, their bishop and scholar. They entered upon the Messenger of Allah (peace be upon him) after the Asr prayer, wearing Al-Hibara garments (2), robes and cloaks. The companions of the Prophet (peace be upon him) said: "We have never seen a delegation like them in beauty and majesty." Their time for prayer came, so they stood and prayed in the Mosque of the Prophet (peace be upon him) facing the East. The Prophet (peace be upon him) said: "Leave them." Then they stayed there for several days, debating with the Messenger of Allah (peace be upon him) about Jesus, claiming that he is the son of God, and other such heinous and conflicting statements. The Messenger of Allah (peace be upon him) refuted them with clear proofs, but they did not see. The beginning of this Surah was revealed concerning them, up to eighty-some verses, until their matter led to the Messenger of Allah (peace be upon him) calling them to "Al-Ibtihal" (mutual imprecation) (3), as mentioned in the biography of Ibn Ishaq (4) and others.

The words of Allah the Almighty: ﴿He has sent down upon you, [O Muhammad], the Book in truth, confirming what was before it. And He revealed the Torah and the Gospel (3) Before, as guidance for the people. And He revealed the Criterion. Indeed, those who disbelieve in the verses of Allah will have a severe punishment, and Allah is exalted in Might, the Owner of Retribution (4)﴾.

His words: ﴿He has sent down upon you the Book﴾ means the Quran, ﴿in truth﴾ meaning with truthfulness, and it is said: with overwhelming evidence. The Quran was revealed in stages (nujuman): bit by bit, which is why He said: "nazzala" (sent down gradually), and "at-tanzil" is once after another. The Torah and the Gospel were revealed all at once; which is why He said: "anzala" (revealed/sent down).

The "ba" in His saying: "bil-haqq" (in truth) is in the position of a "hal" (circumstantial case) of the Book, and the "ba" is related to an elided word. The estimation is: "coming with the truth." It does not relate to "nazzala" because it has already transcended to two objects, one of them by a preposition, and it does not transcend to a third.

(1) Al-Thimal, with the same weight as Al-Kitab: the savior of the people who manages their affairs. Al-Qamus (th-m-l). (2) Al-Hibarah, like 'inabah: a type of Yemeni striped garment. Al-Qamus (h-b-r). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/396-397. Al-Ibtihal:

diligence in prayer and sincerity towards Allah Almighty. In the revelation: ﴿then we will supplicate and invoke the curse of Allah upon the liars﴾ (Al-Imran: 61), meaning: each of us sincerely strives in prayer and in cursing the liar among us. Lisan (b-h-l). (4) Sirah Ibn Hisham 1/582-584.

सूरह आल-इमरान: आयतें 1 - 4

और सैय्यद: उनके मददगार (1) और उनके समुदाय के नेता, उनका नाम अल-अयहम था; और अबू हारिथ अलकमा: बनू बक्र बिन वाइल में से एक, उनके बिशप और विद्वान। वे अस्र की नमाज़ के बाद अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आए, उन्होंने अल-हिबारा वस्त्र (2), लबादे और चादरें पहनी हुई थीं। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथियों ने कहा: "हमने सुंदरता और महिमा में उनके जैसा कोई प्रतिनिधिमंडल नहीं देखा।" उनकी नमाज़ का समय आ गया, इसलिए वे खड़े हुए और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की मस्जिद में पूर्व की ओर मुँह करके नमाज़ पढ़ी। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "उन्हें छोड़ दो।" फिर वे वहाँ कई दिनों तक रहे, ईसा (अलैहि सलाम) के बारे में अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ बहस करते रहे, यह दावा करते हुए कि वह अल्लाह के बेटे हैं, और इसी तरह के अन्य घृणित और विरोधाभासी बयान। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उन्हें स्पष्ट प्रमाणों के साथ जवाब दिया, लेकिन उन्होंने नहीं देखा। इस सूरह का शुरुआती हिस्सा उनके बारे में नाजिल (अवतरित) हुआ, अस्सी से अधिक आयतों तक; यहाँ तक कि मामला यहाँ तक पहुँच गया कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उन्हें "अल-इब्तिहाल" (मुबाहला/एक-दूसरे पर लानत भेजने) (3) के लिए बुलाया, जैसा कि इब्न इसहाक (4) और अन्य की जीवनी में उल्लेख किया गया है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्द: ﴾उसने तुम पर सत्य के साथ किताब उतारी, जो उन (किताबों) की पुष्टि करती है जो उससे पहले थीं। और उसी ने तौरात और इंजील उतारी (3) इससे पहले, लोगों के मार्गदर्शन के लिए। और उसी ने फ़ुरकान (हक और बातिल के बीच अंतर करने वाली कसौटी) उतारा। बेशक, जिन्होंने अल्लाह की आयतों का इनकार किया, उनके लिए कठिन यातना है, और अल्लाह प्रभुत्वशाली, बदला लेने वाला है (4)﴿।

उनके शब्द: ﴾उसने तुम पर किताब उतारी﴿ का अर्थ है कुरान, ﴾सत्य के साथ﴿ यानी सच्चाई के साथ, और यह कहा जाता है: प्रबल तर्क के साथ। और कुरान टुकड़ों-टुकड़ों में नाजिल हुआ: धीरे-धीरे, इसीलिए उसने कहा: "नज़्ज़ला" (क्रमशः उतारा), और "अत-तंज़ील" बार-बार है। और तौरात और इंजील एक ही बार में उतारे गए थे; इसीलिए उसने कहा: "अंज़ला" (उतारा)।

उनके कथन "बिल-हक्क" (सत्य के साथ) में "बा" किताब की "हाल" (स्थिति) के स्थान पर है, और "बा" एक लुप्त शब्द से संबंधित है। अनुमान यह है: "सत्य के साथ आने वाला।" यह "नज़्ज़ला" से

संबंधित नहीं है; क्योंकि यह पहले से ही दो कर्मों (objects) तक पहुँच चुका है, जिनमें से एक पूर्वसर्ग (preposition) के माध्यम से है, और यह तीसरे तक नहीं पहुँचता है।

(1) अल-थिमाल, अल-किताब के वजन पर: लोगों का उद्धारकर्ता जो उनके मामलों का प्रबंधन करता है। अल-कामूस (थ-म-ल)। (2) अल-हिबारा, 'इनाबा की तरह: यमनी धारीदार वस्त्रों का एक प्रकार। अल-कामूस (ह-ब-र)। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/396-397। अल-इब्तिहाल: प्रार्थना में परिश्रम और अल्लाह सर्वशक्तिमान के प्रति ईमानदारी। कुरान में है: ﴿फिर हम प्रार्थना करेंगे और झूठों पर अल्लाह की लानत भेजेंगे﴾ (आल-इमरान: 61), यानी: हममें से प्रत्येक प्रार्थना में और हममें से जो झूठा है उस पर लानत भेजने में ईमानदारी और मेहनत करेगा। लिसान (ब-ह-ल)। (4) सीरत इब्न हिशाम 1/582-584।

سورہ آل عمران: آیات ۱ - ۴

اور سید: ان کے مددگار (۱) اور ان کی برادری کے سربراہ، ان کا نام الایہم تھا؛ اور ابو حارثہ بن علقمہ: بنو بکر بن وائل میں سے ایک، ان کے اسقف (بشپ) اور عالم۔ وہ نماز عصر کے بعد رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوئے، انہوں نے حِبرات (۲) کے کپڑے، جبے اور چادریں پہن رکھی تھیں۔ صحابہ کرام رضی اللہ عنہم نے کہا: "ہم نے خوبصورتی اور شان و شوکت میں ان جیسا کوئی وفد نہیں دیکھا۔" ان کی نماز کا وقت ہوا، تو وہ کھڑے ہوئے اور مسجد نبوی ﷺ میں مشرق کی طرف رخ کر کے نماز پڑھی۔ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "انہیں چھوڑ دو (یعنی نماز پڑھنے دو)۔" پھر وہ وہاں کئی دن قیام پذیر رہے، رسول اللہ ﷺ سے حضرت عیسیٰ علیہ السلام کے بارے میں بحث کرتے رہے، اور دعویٰ کرتے رہے کہ وہ اللہ کے بیٹے ہیں، اس کے علاوہ اور بھی کئی شنیع اور متضاد باتیں کیں۔ رسول اللہ ﷺ نے ان کا واضح دلائل سے رد فرمایا لیکن وہ نہ سمجھے۔ ان کے بارے میں اس سورہ کا ابتدائی حصہ، اسی (۸۰) سے اوپر آیات نازل ہوئیں؛ یہاں تک کہ نوبت یہاں تک پہنچی کہ رسول اللہ ﷺ نے انہیں "ابتہال" (مباہلہ) (۳) کی دعوت دی، جیسا کہ سیرت ابن اسحاق (۴) وغیرہ میں مذکور ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَأَنزَلَ التَّوْرَاةَ وَالْإِنجِيلَ (٣) مِن قَبْلُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَأَنزَلَ الْفُرْقَانَ ۗ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ ۗ وَاللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انتِقَامٍ (٤) ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ ﴾ سے مراد قرآن ہے، ﴿ بِالْحَقِّ ﴾ یعنی سچائی کے ساتھ، اور کہا گیا ہے: غالب حجت (دلیل) کے ساتھ۔ اور قرآن ستاروں کی طرح (تھوڑا تھوڑا کر کے) نازل ہوا: ایک چیز کے بعد دوسری چیز، اسی لیے فرمایا: "نَزَّلَ" اور تنزیل بار بار ہونے کو کہتے ہیں۔ جبکہ تورات اور انجیل ایک ہی بار نازل ہوئیں؛ اسی لیے فرمایا: "أَنزَلَ"۔

اور اللہ کے قول "بالحق" میں "ب" کتاب سے حال کے مقام پر ہے، اور "ب" ایک محذوف (پوشیدہ لفظ) سے متعلق ہے، جس کی تقدیر (مراد) یہ ہے: "آتیاً بالحق" (حق کے ساتھ آنے والی)۔ اور یہ "نزل" سے متعلق نہیں ہے؛ کیونکہ وہ پہلے ہی دو مفعولوں تک متعدی ہو چکا ہے، جن میں سے ایک حرف جر کے ساتھ ہے، اور وہ تیسرے تک متعدی نہیں ہوتا۔

(۱) الثُمال، کتاب کے وزن پر: قوم کا وہ مددگار جو ان کے معاملات کی دیکھ بھال کرے۔ القاموس (ثمل)۔ (۲) الحِبَرَة، عنبہ کی طرح: یمن کی دھاری دار چادروں کی ایک قسم۔ القاموس (حبر)۔ (۳) المحرر الوجیز ۱/ ۳۹۶ - ۳۹۷، اور ابتہال: دعا میں کوشش اور اسے اللہ عزوجل کے لیے خالص کرنا، اور تنزیل میں ہے: ﴿ ثُمَّ نَبْتَهِلْ فَنَجْعَل لَّعْنَتَ اللَّهِ عَلَى الْكَاذِبِينَ ﴾ (آل عمران : ۶۱) یعنی: ہم میں سے ہر ایک دعا میں خلوص اور کوشش کرے اور ہم میں سے جو جھوٹا ہے اس پر لعنت بھیجے- اللسان (بھل)۔ (۴) سیرت ابن ہشام ۱/ ۵۸۲-۵۸۴۔

Page 11

Surah Al-Imran: Verses 3 - 4

And "confirming" (musaddiqa) is an emphatic, non-transitional state (hal), because it is impossible for it to be anything other than confirming, meaning: not in agreement; this is the opinion of the majority. Some estimated transition in it, in the sense that it confirms itself and confirms others (1).

His Almighty's saying: ﴿that which was before it﴾ means of the revealed books. And the Torah (At-Tawrah) means light and radiance; derived from "wara az-zand" and "wariya", two linguistic forms: when its fire comes out. Its origin is "tawriyah" on the weight of "taf'ilah," the 'T' is extra, and the 'Ya' moved and was preceded by a fatha, so it was turned into an 'Alif'. It is permissible to be "taf'alah," so the 'Ra' is moved from kasra to fatha, as they said regarding "jariyah" (girl): "jaraat," and regarding "nasiyah" (forelock): "nasat," both from Al-Farra' (2).

Al-Khalil said: Its origin is "faw'alah," so the origin is "wawriyah," the first 'Waw' was turned into a 'Ta', as it was turned in "tawlaj" (3), the origin being "wuwlaj"; "faw'al" from "walajat," and the 'Ya' was turned into an 'Alif' due to its vowel and the fatha of what precedes it. And the structure of "faw'alah" is more common than "taf'ilah" (4).

It was said: The Torah is taken from "at-tawriyah," which is alluding to something and concealing it for another; as if most of the Torah consists of hints and suggestions without explicit statement and clarification (5), this is the saying of Al-Mu'arrij. The majority holds the first opinion because of His Almighty's saying: ﴿And We had already given Moses and Aaron the criterion and radiance and a reminder for the righteous﴾ [Al-Anbiya: 48], meaning the Torah.

And the Gospel (Al-Injil) is "if'eel" from "an-najl," which is the origin, and its plural is "anajeel," and the plural of Torah is "tawari" (6); so the Gospel is an origin for sciences and wisdoms. It is said: "May God curse his two najils," meaning his parents, as they were his origin. It was said: It is from "najaltu ash-shay'" (I extracted the thing): when you extract it; so the Gospel is that by which sciences and wisdoms are extracted, and from it, the child and offspring are called "najl" because of their coming out (7); as he said:

---

(1) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/397-398, Al-Wasit by Al-Wahidi 1/412, and Tafsir al-Baghawi 1/277. (2) Mentioned both in his book Al-Masadir in what Al-Azhari

mentioned in Tahdhib al-Lugha 15/307. (3) Al-Tawlaj: The lair of the wild animal, which is its hiding place in the trees. Al-Qamus (wlaj, kns). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/398, Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 1/375, and for Al-Nahhas 1/342. (5) Tafsir al-Baghawi 1/277. (6) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 1/375, and for Al-Nahhas 1/343. (7) Zad al-Masir 1/349, and see Al-Mu'arrab by Al-Jawaliqi pp. 71-72.

पृष्ठ ११

सूरह अल-इमरान: आयत ३ - ४

और "मुसद्दिक़ा" (पुष्टि करने वाला) एक दृढ़, अपरिवर्तनीय स्थिति (हाल) है, क्योंकि यह असंभव है कि वह पुष्टि करने वाले के अलावा कुछ और हो, यानी: असहमत न होना; यह बहुसंख्यक विद्वानों का मत है। उनमें से कुछ ने इसमें संक्रमण (बदलाव) का अनुमान लगाया है, इस अर्थ में कि वह स्वयं की पुष्टि करता है और दूसरों की पुष्टि करता है (१)।

अल्लाह का कथन: ﴿जो उसके सामने है﴾ यानी अवतरित पुस्तकों में से। और तौरात का अर्थ है प्रकाश और चमक; "वरा अज़-ज़न्द" और "वरिया" से व्युत्पन्न, दो भाषाई रूप: जब उसकी आग निकलती है। इसका मूल "तफ़इला" के वज़न पर "तौरीयाह" है, 'ता' अतिरिक्त है, और 'या' गतिशील हुई और उससे पहले फत्हा था, इसलिए इसे 'अलिफ़' में बदल दिया गया। यह "तफ़अला" भी हो सकता है, जिससे 'रा' कसरा से फत्हा में बदल जाती है, जैसा कि उन्होंने "जारिया" (लड़की) के लिए कहा: "जारात", और "नासियह" (पेशानी) के लिए: "नासात", दोनों अल-फर्रा से हैं (२)।

अल-खलील ने कहा: इसका मूल "फ़ौअला" है, तो मूल "ववरियाह" है, पहले 'वाव' को 'ता' में बदल दिया गया, जैसा कि "तौलज" (३) में बदला गया था, जिसका मूल "वूवलज" था; "वलजत" से "फ़ौअल", और 'या' को इसके स्वर और इसके पहले वाले के फत्हा के कारण 'अलिफ़' में बदल दिया गया। और "फ़ौअला" की संरचना "तफ़इला" (४) से अधिक सामान्य है।

कहा गया है: तौरात "अत-तौरीयाह" से लिया गया है, जिसका अर्थ है किसी चीज़ का संकेत देना और उसे दूसरे के लिए छिपाना; मानो तौरात का अधिकांश भाग बिना स्पष्ट बयान और स्पष्टीकरण के संकेतों और इशारों से बना है (५), यह अल-मुअरीज का कहना है। बहुसंख्यक पहले मत पर हैं क्योंकि अल्लाह का कथन है: ﴿और हमने मूसा और हारून को कसौटी (फ़ुरक़ान) और चमक और परहेज़गारों के लिए एक नसीहत दी थी﴾ [अल-अंबिया: ४८], जिसका अर्थ तौरात है।

और इंजील: "नज्ल" से "इफ़ईल" है, जो कि मूल है, और इसका बहुवचन "अनाजील" है, और तौरात का बहुवचन "तवारी" (६) है; अतः इंजील विज्ञान और बुद्धिमत्ता का मूल है। कहा जाता है: "अल्लाह उसके दोनों 'नाजिल' पर लानत भेजे," यानी उसके माता-पिता पर, क्योंकि वे उसका मूल थे। कहा गया है: यह "नजल्तु अश-शय" (मैंने चीज़ निकाली) से है: जब आप उसे निकालते हैं; अतः इंजील वह

है जिसके द्वारा विज्ञान और बुद्धिमत्ता निकाली जाती है, और इसी कारण से बच्चे और वंश को उनके बाहर आने के कारण "नज्ल" कहा जाता है (७); जैसा कि उन्होंने कहा:

---

(१) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३९७-३९८, अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत १/४१२, और तफ़सीर अल-बग़वी १/२७७। (२) अल-अज़हरी ने तहज़ीब अल-लुग़ा १५/३०७ में जो उल्लेख किया है, उसमें अपनी पुस्तक अल-मसाद्दिर में दोनों का उल्लेख किया है। (३) अत-तौलज: जंगली जानवर की मांद, जो पेड़ों में उसका छिपने का स्थान है। अल-क़ामूस (वलज, कनस)। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३९८, अज़-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान १/३७५, और अल-नहहास के लिए १/३४२। (५) तफ़सीर अल-बग़वी १/२७७। (६) अज़-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान १/३७५, और अल-नहहास के लिए १/३४३। (७) ज़ाद अल-मसीर १/३४९, और देखें अल-जवालिकी द्वारा अल-मुअर्रब पृष्ठ ७१-७२।

صفحہ ۱۱

سورہ آل عمران: آیات ۳ - ۴

اور لفظ «مُصَدِّقًا» (تصدیق کرنے والا) حال مؤکدہ غیر منتقلہ ہے، کیونکہ یہ ممکن نہیں کہ وہ غیر مصدق ہو، یعنی: غیر موافق؛ یہ جمہور کا قول ہے۔ اور بعض نے اس میں انتقال کا اندازہ لگایا ہے، اس معنی میں کہ وہ اپنی بھی تصدیق کرنے والا ہے اور دوسروں کی بھی (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ﴾ اس سے مراد نازل شدہ کتابیں ہیں۔ اور تورات کا معنی ضیاء اور نور ہے؛ یہ "وَرَى الزَّنْدُ" اور "وَرِيَ" سے مشتق ہے، یہ دو لغات ہیں: جب اس کی آگ نکلے۔ اور اس کی اصل "تَفْعِلَة" کے وزن پر "تَوْرِيَة" ہے، تاء زائد ہے، اور یا متحرک ہو کر اس سے پہلے فتحہ ہونے کی وجہ سے الف میں بدل گئی ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ "تَفْعَلَة" ہو، تو راء کسرہ سے فتحہ کی طرف منتقل ہو جائے گی، جیسا کہ انہوں نے جاریہ کے بارے میں "جَارَاة" کہا، اور ناصیہ کے بارے में "ناصاة"، یہ دونوں الفراء سے مروی ہیں (۲)۔

اور الخلیل نے کہا: اس کی اصل "فَوْعَلَة" ہے، پس اصل "ووريَة" ہے، پہلی واؤ تاء میں بدل گئی، جیسا کہ "تَوْلَج" (۳) में بدلی تھی، اور اصل "وُولَج" ہے؛ یہ "وَلَجَت" से "فَوْعَل" ہے، اور یا اپنی حرکت اور ما قبل کے مفتوح ہونے کی وجہ سے الف میں بدل گئی۔ اور "فَوْعَلَة" کی بنا "تَفْعِلَة" سے زیادہ کثیر الاستعمال ہے (۴)۔

اور کہا گیا: تورات "التوریہ" سے ماخوذ ہے، اور وہ کسی چیز کی طرف کنایہ کرنا اور اسے دوسروں سے چھپانا ہے؛ گویا تورات کا اکثر حصہ صراحت اور وضاحت کے بغیر اشارات اور

کنایات پر مشتمل ہے (۵)، یہ المؤرج کا قول ہے۔ اور جمہور پہلے قول پر ہیں کیونکہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَقَدْ ءَاتَيْنَا مُوسَى وَهَٰرُونَ الْفُرْقَانَ وَضِيَاءً وَذِكْرًا لِلْمُتَّقِينَ﴾ [الانبياء: ۴۸] یعنی تورات۔

اور انجیل: "النَّجْل" سے "إِفْعِيْل" ہے، اور یہی اصل ہے، اور اس کی جمع "أناجيل" آتی ہے، اور تورات کی جمع "تَوَارٍ" (۶)؛ پس انجیل علوم و حکم کی اصل ہے۔ اور کہا جاتا ہے: "خدا اس کے نجلین (دونوں نجل) پر لعنت کرے،" یعنی اس کے والدین، کیونکہ وہ اس کی اصل تھے۔ اور کہا گیا: یہ "نَجَلْتُ الشیء" سے ہے: جب تم اسے نکال لو؛ پس انجیل وہ ہے جس سے علوم و حکم نکالے جاتے ہیں، اور اسی سے بچے اور نسل کو ان کے (شکم سے) نکلنے کی وجہ سے "نَجْل" کہا جاتا ہے (۷)؛ جیسا کہ شاعر نے کہا:

---

(۱) دیکھیے المحرر الوجیز ۱/۳۹۷ - ۳۹۸، والوسیط للواحدی ۱/۴۱۲، اور تفسیر البغوی ۱/۲۷۷۔

(۲) الازہری نے تہذیب اللغہ ۱۵/۳۰۷ میں جو ذکر کیا ہے، ان دونوں کو اپنی کتاب المصادر میں ذکر کیا ہے۔ (۳) التَّوْلَج: جنگلی جانور کا بھٹ، جو درختوں میں اس کا چھپنے کا مقام ہوتا ہے۔ القاموس (ولج، کنس)۔ (٤) المحرر الوجیز ۱/۳۹۸، ومعانی القرآن للزجاج ۱/۳۷۵، اور للنحاس ۱/۳۴۲۔ (۵) تفسیر البغوی ۱/۲۷۷۔ (۶) معانی القرآن للزجاج ۱/۳۷۵، اور للنحاس ۱/۳۴۳۔ (۷) زاد المسیر ۱/۳۴۹، اور دیکھیے المعرب للجوالیقی ص ۷۱-۷۲۔

12 Surah Al-Imran: Verses 3 - 4 To a group whose grandfather did not bequeath them meanness, their youngest and every stallion among them is a descendant (1). And 'al-Najl': The water that comes out of the seeping ground. And 'astanjalat al-ard' (the land seeped), and it has 'nijjal' (springs): when water comes out of it (2). Thus, the Gospel (Injeel) was named so because God Almighty brought out through it what was faded and worn out of the truth. It was also said: It is from 'al-najal' in the eye, with the movement (of the 'j'), which is its wideness (3), and 'ta'nah najla' (a wide wound), meaning wide. He said: Perhaps a strike with a polished sword, between Busra and a wide wound (4). So the Gospel was named so because it is an origin that He brought out for them and expanded for them as light (5) and radiance. It was said: 'Al-Tanajul' is dispute; and it was named 'Injeel' because of people's dispute over it. Shammir narrated from some of them: The 'Injeel' is every written book with abundant lines. It was said: 'Najala' means worked and made; he said: And I work in that making as he worked (6). Meaning: I work and make. It was said: The Torah and the Gospel are from the Syriac language. It was said: The Gospel in Syriac is 'Inkiliyun'; related by al-Thalabi. Al-Jawhari (7) said: The Gospel is the book of Jesus, peace be upon him, it can be masculine or feminine; whoever treats it as feminine meant 'the scroll' (al-sahifah), and whoever treats it as masculine meant 'the book' (al-kitab). Others said: The Quran may also be called 'Injeel', as was reported in the story of Moses' conversation (with God), peace be upon him, that he said: O Lord, I see on the tablets people whose 'Gospels' (Injeels) are in their chests, so make them...

---

(1) Said by Zuhair bin Abi Sulma, the verse is in his Diwan p. 100, its commentator said: Najl: Offspring. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/398. (3) Tafsir al-Baghawi 1/277. (4) Said by Adi bin al-Ra'la al-Ghassani, the verse is from a poem of his in al-Asma'iyyat p. 152, Khizanat al-Adab 9/582, and Amali Ibn al-Shajari 2/566. (5) In (m): and a light. (6) Its first half: When a day came with days of Fakha, it is by Bala'a bin Qais as in Taj al-Arus (najl). (7) In al-Sihah (najl).

12 सूरा आल-इमरान: आयत 3 - 4 एक ऐसे समुदाय के लिए जिनके दादा ने उन्हें नीचता विरासत में नहीं दी, उनके छोटे और हर नर उनमें से संतान (नज्ल) हैं (1)। और 'नज्ल': वह पानी जो रिसने वाली ज़मीन से निकलता है। 'अस्तन्जलत अल-अर्द' (भूमि से पानी रिसने लगा), और उसमें 'निजाल' (झरने) हैं: जब उससे पानी निकलता है (2)। अतः, इंजील (सुसमाचार) का नाम इसलिए रखा गया क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने इसके माध्यम से सत्य के मिटे हुए और पुराने हिस्से को बाहर निकाला। यह भी कहा गया है: यह आँख में 'अल-नजल' से है, (ज' की हरकत के साथ), जिसका अर्थ उसकी चौड़ाई है (3), और 'तनह नजला' (एक चौड़ा घाव), जिसका अर्थ है चौड़ा। उन्होंने कहा: शायद एक पॉलिश की हुई तलवार का प्रहार, बुसरा और एक चौड़े घाव के बीच (4)। तो इंजील का नाम इसलिए रखा गया क्योंकि यह एक मूल है जिसे उसने उनके लिए निकाला और उनके लिए प्रकाश (5) और चमक के रूप में विस्तृत किया। कहा गया: 'अल-तनाजुल' विवाद है; और इसका नाम 'इंजील' रखा गया क्योंकि लोगों में इसके बारे में विवाद था। शम्मीर ने उनमें से कुछ से वर्णन किया: 'इंजील' प्रचुर पंक्तियों वाली हर लिखित पुस्तक है। कहा गया: 'नजला' का अर्थ है काम किया और बनाया; उसने कहा: और मैं उस निर्माण में काम करता हूँ जैसा उसने काम किया (6)। अर्थात्: मैं काम करता हूँ और बनाता हूँ। कहा गया: तौरात और इंजील सीरियाई भाषा से हैं। कहा गया: सीरियाई में इंजील 'इंकिलियून' है; अल-थलबी द्वारा वर्णित। अल-जौहरी (7) ने कहा: इंजील ईसा (अलैहिस्सलाम) की पुस्तक है, यह पुल्लिंग या स्त्रीलिंग हो सकती है; जिसने इसे स्त्रीलिंग माना उसका अर्थ 'सहिफा' (पन्ना/पत्री) था, और जिसने इसे पुल्लिंग माना उसका अर्थ 'किताब' था। दूसरों ने कहा: कुरान को 'इंजील' भी कहा जा सकता है, जैसा कि मूसा (अलैहिस्सलाम) की (ईश्वर के साथ) बातचीत की कहानी में बताया गया है, कि उन्होंने कहा: ऐ रब, मैं तख्तियों पर ऐसे लोगों को देख रहा हूँ जिनकी 'इंजील' उनके सीनों में हैं, तो उन्हें बना दे...

---

(1) जुहैर बिन अबी सुल्मा द्वारा कहा गया, यह आयत उनके दीवान पृष्ठ 100 में है, इसके टीकाकार ने कहा: नज्ल: संतान। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/398। (3) तफसीर अल-बग़वी 1/277। (4) अदी बिन अल-रा'ला अल-ग़स्सानी द्वारा कहा गया, यह शेर उनकी एक कविता से है जो अल-अस्माइय्यत पृष्ठ 152, खिज़ानत अल-अदब 9/582, और अमाली इब्न अल-शजरी 2/566 में है। (5) (म) में: और एक नूर। (6) इसका पहला हिस्सा: जब फखा के दिनों के साथ एक दिन आया, यह बलाआ बिन कैस का है जैसा कि ताज अल-अरूस (नज्ल) में है। (7) अल-सिहाह (नज्ल) में।

۱۲ سورۃ آل عمران: آیات ۳ - ۴ ایسے گروہ کی طرف جس کے دادا نے انہیں کمینگی وراثت میں نہیں دی، ان کے چھوٹے اور ان کا ہر شہ سوار ان کی نسل (نجل) ہے (۱)۔ اور 'النَّجْل': وہ پانی جو رِستی ہوئی زمین سے نکلتا ہے۔ 'واستنْجَلَتِ الأرضُ'، اور اس میں 'نِجَال' (چشمے) ہیں: جب اس سے پانی نکلے (۲)، تو انجیل کا نام اسی سے رکھا گیا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے اس کے ذریعے حق کے مٹے ہوئے حصوں کو نکال کر واضح اور روشن کر دیا۔ اور کہا گیا: یہ آنکھ میں 'النَّجَل' سے ہے، (جیم کی حرکت کے ساتھ)، جس سے مراد اس کی وسعت ہے (۳)، اور 'طَعنَةٌ نَجْلاءُ' یعنی وسیع زخم، شاعر نے کہا: بسا اوقات صیقل شدہ تلوار کا وار، بُصریٰ کے مقام پر اور ایک وسیع زخم (۴) پس انجیل کا نام اس لیے رکھا گیا کیونکہ یہ ایک ایسی اصل ہے جسے اللہ نے ان کے لیے نکالا اور ان کے لیے اسے نور (۵) اور ضیاء بنا کر وسعت دی۔ اور کہا گیا: 'التَّنَاجُل' سے مراد جھگڑا ہے؛ اور انجیل کا نام اس لیے رکھا گیا کیونکہ لوگوں نے اس میں اختلاف کیا۔ اور شَمِر نے بعض سے روایت کی ہے: 'الإنْجيل' ہر وہ لکھی ہوئی کتاب ہے جس کی سطریں کثیر ہوں۔ اور کہا گیا: 'نَجَلَ' کا مطلب ہے: کام کیا اور بنایا؛ اس نے کہا: اور میں اس کام میں ویسے ہی کام کرتا ہوں جیسے اس نے کیا (۶) یعنی: میں کام کرتا ہوں اور بناتا ہوں۔ اور کہا گیا: تورات اور انجیل سریانی زبان کے الفاظ ہیں۔ اور کہا گیا: سریانی میں انجیل 'إنكليون' ہے؛ اسے ثعلبی نے نقل کیا ہے۔ جوہری (۷) نے کہا: انجیل حضرت عیسیٰ علیہ السلام کی کتاب ہے، یہ لفظ مذکر اور مؤنث دونوں طرح استعمال ہوتا ہے، جس نے اسے مؤنث مانا اس کی مراد 'صحیفہ' تھی، اور جس نے مذکر مانا اس کی مراد 'کتاب' تھی۔ دوسروں نے کہا: قرآن کو بھی انجیل کہا جاتا ہے، جیسا کہ حضرت موسیٰ علیہ السلام کے (اللہ سے) ہمکلام ہونے کے قصے میں مروی ہے کہ انہوں نے کہا: اے رب، میں تختیوں میں ایسی قوموں کو دیکھ رہا ہوں جن کی 'انجیلیں' ان کے سینوں میں ہیں، پس انہیں بنا دے...

(۱) اس کا کہنے والا زہیر بن ابی سلمیٰ ہے، اور یہ شعر اس کے دیوان ص ۱۰۰ میں ہے، اس کے شارح نے کہا: النجل: نسل۔ (۲) المحرر الوجیز ۳۹۸/۱۔ (۳) تفسیر البغوی ۲۷۷/۱۔ (۴) اس کا کہنے والا عدی بن الرعلاء الغسانی ہے، اور یہ شعر الاصمعیات ص ۱۵۲، خزانہ الادب ۵۸۲/۹، اور امالی ابن الشجری ۵۶۶/۲ میں اس کے ایک قصیدے سے ہے۔ (۵) (م) میں ہے: اور نورا۔ (۶) اس کا پہلا مصرع ہے: ولما أتى يوم بأيام فخة، اور یہ بلعاء بن قیس کا ہے جیسا کہ تاج العروس (نجل) میں ہے۔ (۷) الصحاح (نجل) میں۔

Page 13 Surah Al-Imran: Verses 5-6

...my nation, so Allah Almighty said to him: That is the nation of Ahmad ﷺ. And by "Gospels" He only meant the Quran(1). Al-Hasan read it as "al-Anjeel" with a fatha on the hamza(2), and the rest with a kasra, like "al-Ikleel" (the crown); these are two linguistic variants. It is possible, if heard, that it is among the names that the Arabs Arabized from non-Arabic names, for which there is no example in their speech. His saying, Almighty: {from before} meaning the Quran {a guidance for mankind}. Ibn Fawrak said: The estimation is: a guidance for the God-fearing people; its evidence is in Al-Baqarah: {a guidance for the God-fearing}, so he referred this general [term] back to that specific one(3). And "huda" (guidance) is in the accusative case as a 'hal' (circumstantial adverb). And {the Criterion}: the Quran. This has been discussed previously. His saying, Almighty: {Indeed, from Allah nothing is hidden in the earth nor in the heaven. (5)} This is information about His, Almighty, knowledge of things in detail, and examples of this in the Quran are many. He is the Knower of what was, what is, and what will not be. So how can Jesus be a god or the son of a god when things are hidden from him?! His saying, Almighty: {It is He who forms you in the wombs however He wills. There is no deity except Him, the Exalted in Might, the Wise. (6)} In it are two matters: The first: His saying, Almighty: {It is He who forms you}. The Almighty informed about His forming of humans in the wombs of mothers. The origin of the word 'rahim' (womb) is from 'rahmah' (mercy); because it is something through which people show mercy to one another. And the derivation of 'surah' (form/image) is from 'saarahu ila kadha': when he inclined it. Thus, the 'surah' is inclined towards a likeness and shape. This verse is a glorification of Allah Almighty, and within it is a refutation of the Christians of Najran, and that Jesus...

---

(1) Tafsir Abi al-Layth 1/244, and narrated by al-Tabari 10/452-453, and Ibn Abi Hatim 5/1564-1565 from Qatada. (2) Al-Muhtasib 1/152, and Al-Qira'at al-Shadhah p. 19. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/339.

पृष्ठ 13 सूरा आल-इमरान: आयतें 5-6

...मेरी उम्मत, तो अल्लाह तआला ने उससे कहा: वह अहमद ﷺ की उम्मत है। और "इंजील" से उनका तात्पर्य केवल कुरान था(1)। अल-हसन ने इसे हमज़ा पर फतहा के साथ "अल-अंजील" पढ़ा(2), और बाकियों ने कसरा के साथ, जैसे "अल-इक्लील" (मुकुट); ये दो भाषाई रूप हैं। यह संभव है, यदि सुना गया हो, कि यह उन नामों में से है जिन्हें अरबों ने गैर-अरबी नामों से अरबी बनाया है, जिसके लिए उनके भाषण में कोई उदाहरण नहीं है। अल्लाह तआला का कहना है: {इससे पहले} यानी कुरान {लोगों के लिए मार्गदर्शन}। इब्न फवराक ने कहा: अनुमान यह है: परहेजगार लोगों के लिए मार्गदर्शन; इसका प्रमाण अल-बकरा में है: {परहेजगारों के लिए मार्गदर्शन}, इसलिए उन्होंने इस सामान्य [शब्द] को उस विशिष्ट पर वापस कर दिया(3)। और "हुदा" (मार्गदर्शन) 'हाल' (परिस्थितिजन्य क्रियाविशेषण) के रूप में कर्म कारक में है। और {अल-फ़ुरकान}: कुरान। इस पर पहले चर्चा की जा चुकी है। अल्लाह तआला का कहना है: {निश्चय ही, अल्लाह से धरती और आकाश में कुछ भी छिपा नहीं है। (5)} यह अल्लाह तआला के चीजों के विस्तार से ज्ञान के बारे में जानकारी है, और कुरान में इसके उदाहरण बहुत हैं। वह उसका ज्ञाता है जो था, जो है, और जो नहीं होगा। तो ईसा (यीशु) ईश्वर या ईश्वर का पुत्र कैसे हो सकता है जब चीजें उससे छिपी हुई हैं?! अल्लाह तआला का कहना है: {वही है जो माताओं के गर्भ में जैसा चाहता है वैसा रूप देता है। उसके सिवा कोई पूज्य नहीं, वह प्रभुत्वशाली और तत्वदर्शी है। (6)} इसमें दो मामले हैं: पहला: अल्लाह तआला का कहना: {वही है जो तुम्हें रूप देता है}। सर्वशक्तिमान ने माताओं के गर्भ में मनुष्यों को रूप देने के बारे में जानकारी दी। 'रहिम' (गर्भ) शब्द की उत्पत्ति 'रहम' (दया) से हुई है; क्योंकि यह कुछ ऐसा है जिसके माध्यम से लोग एक-दूसरे पर दया दिखाते हैं। और 'सूरत' (रूप/छवि) की व्युत्पत्ति 'साराहू इला कज़ा' से हुई है: जब उसने उसे झुकाया। इस प्रकार, 'सूरत' एक समानता और आकार की ओर झुकाव है। यह आयत अल्लाह तआला की महिमा है, और इसके भीतर नजरान के ईसाइयों का खंडन है, और यह कि ईसा...

---

(1) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/244, और अल-तबरी 10/452-453 द्वारा वर्णित, और इब्न अबी हातिम 5/1564-1565 कतादा से। (2) अल-मुहतासिब 1/152, और अल-किरात अल-शाज़ह पृ. 19। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/339।

صفحہ 13 سورۃ آل عمران: آیات 5-6

...میری امت، تو اللہ تعالیٰ نے ان سے فرمایا: وہ احمد ﷺ کی امت ہے۔ اور "اناجیل" سے ان کی مراد صرف قرآن تھا(1)۔ الحسن نے اسے ہمزہ پر فتحہ کے ساتھ "الَانْجیل" پڑھا(2)، اور باقیوں نے کسرہ کے ساتھ، جیسے "الاکلیل" (تاج)؛ یہ دو لسانی صورتیں ہیں۔ یہ ممکن ہے، اگر سنا گیا ہو، کہ یہ ان ناموں میں سے ہو جنہیں عربوں نے عجمی ناموں سے عربی بنایا ہے، جس کی ان کے کلام میں کوئی مثال نہیں ملتی۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {مِن قَبْلُ} یعنی قرآن {هُدًى لِّلنَّاسِ} (لوگوں کے لیے ہدایت)۔ ابن فورک نے کہا: اس کا تخمینہ یہ ہے: متقی لوگوں کے لیے ہدایت؛ اس کی دلیل البقرہ میں ہے: {هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ} (پرہیزگاروں کے لیے ہدایت)، تو انہوں نے اس عام [لفظ] کو اس خاص پر لوٹا دیا(3)۔ اور لفظ "ہدیٰ" حالت نصب میں ہے بطور 'حال'۔ اور {الْفُرْقَانَ}: قرآن۔ اس پر پہلے بات ہو چکی ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بلاشبہ اللہ پر زمین اور آسمان میں کوئی چیز پوشیدہ نہیں۔ (5)} یہ اللہ تعالیٰ کے چیزوں کو تفصیل سے جاننے کے بارے میں خبر ہے، اور قرآن میں اس کی بہت سی مثالیں ہیں۔ وہ جاننے والا ہے جو کچھ ہوا، جو کچھ ہو رہا ہے اور جو نہیں ہونے والا، تو عیسیٰ (علیہ السلام) الہٰ یا الہٰ کے بیٹے کیسے ہو سکتے ہیں جبکہ ان پر چیزیں پوشیدہ ہیں؟! اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہی ہے جو ماؤں کے رحم میں تمہاری صورتیں بناتا ہے جیسے وہ چاہتا ہے، اس کے سوا کوئی عبادت کے لائق نہیں، وہ زبردست حکمت والا ہے۔ (6)} اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {هُوَ الَّذِي يُصَوِّرُكُمْ} (وہی ہے جو تمہاری صورتیں بناتا ہے)۔ اللہ تعالیٰ نے ماؤں کے رحموں میں انسانوں کی صورت گری کے بارے میں خبر دی۔ اور لفظ 'رحم' کی اصل 'رحمت' سے ہے؛ کیونکہ یہ وہ چیز ہے جس کے ذریعے لوگ ایک دوسرے پر رحم کرتے ہیں۔ اور 'صورت' کا مشتق 'صارہ الی کذا' سے ہے: جب اس نے اسے جھکایا۔ پس

صورت کسی مشابہت اور ہیئت کی طرف مائل ہوتی ہے۔ اور یہ آیت اللہ تعالیٰ کی عظمت بیان کرتی ہے، اور اس کے ضمن میں نجران کے عیسائیوں کا رد ہے، اور یہ کہ عیسیٰ...

---

(1) تفسیر ابی اللیث 1/244، اور اسے طبری نے 10/452-453 میں روایت کیا ہے، اور ابن ابی حاتم نے 5/1564-1565 میں قتادہ سے۔ (2) المحتسب 1/152، اور القراءات الشاذہ ص 19۔ (3) المحرر الوجیز 1/339۔

Surah Al-Imran: Verses 5 - 6 Page 14

...from the fashioners, and that is something no rational person denies(1). And God Almighty pointed out the explanation of fashioning (taswir) in Surah Al-Hajj and Al-Mu'minun(2). Likewise, the Prophet ﷺ explained it in the hadith of Ibn Mas'ud, as will be detailed there, God willing. In it is also a refutation of the naturalists (Al-Tabā'iyyīn), as they consider nature to be an independent agent. The refutation against them has already passed in the verse of Tawhid (Monotheism)(3). In the Musnad of Ibn Sanjar - whose name is Muhammad bin Sanjar(4) - there is a hadith: "Indeed, God Almighty creates the bones and cartilage of the fetus from the male's semen, and its fat and flesh from the female's fluid(5)." In this is the clearest evidence that the child is from the water of both the man and the woman, and it is the explicit statement of God Almighty: {O mankind, indeed We have created you from male and female} [Al-Hujurat: 13]. And in Sahih Muslim(6) from the hadith of Thawban, it is mentioned: A Jew said to the Prophet ﷺ: "I have come to ask you about something that no one on earth knows except a Prophet, or a man or two men." He ﷺ said: "Will it benefit you if I tell you?" He said: "I will listen with my ears." He said: "I have come to ask you about the child." The Prophet ﷺ said: "The water of the man is white, and the water of the woman is yellow. When they meet and the man's fluid prevails over the woman's, it is a male by God's permission. And if the woman's fluid prevails over the man's, it is a female by God's permission." This is the end of the hadith. Its explanation will come at the end of Surah Al-Shura, God willing(7).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/400. (2) In the commentary on verse (5) of Surah Al-Hajj, and verses (12-14) of Surah Al-Mu'minun. (3) 2/504. (4) Abu Abdullah, Al-Jurjani, author of the Musnad, heard from Yazid bin Harun, Al-Faryabi, Abu Nu'aym, and Al-Humaydi. He was trustworthy and good, died in the year (258 AH) in Upper Egypt. Tadhkirat al-Huffaz 2/578, Shadharat al-Dhahab 3/259, and Tarikh Jurjan p. 379. (5) Cited by Ibn Atiyya in Al-Muharrar al-Wajiz 1/400, and God knows best. (6) Number (315). (7) In the commentary on verses (49-50) of it.

सूरा अल-इमरान: आयत 5 - 6 पृष्ठ 14

...चित्रकारों (फैशनर्स) से, और यह ऐसी चीज़ है जिसे कोई भी तर्कसंगत व्यक्ति मना नहीं करता(1)। और अल्लाह तआला ने सूरा अल-हज्ज और अल-मुमीनून(2) में चित्रण (तस्वीर) के स्पष्टीकरण की ओर इशारा किया है। इसी तरह, पैगंबर ﷺ ने इब्न मसूद की हदीस में इसे स्पष्ट किया है, जैसा कि इंशाअल्लाह वहां इसका वर्णन आएगा। इसमें प्रकृतिवादियों (अल-तबाईय्यीन) का भी खंडन है, क्योंकि वे प्रकृति को एक स्वतंत्र कर्ता मानते हैं। उनके खिलाफ खंडन तौहीद (एकेश्वरवाद) की आयत(3) में बीत चुका है। इब्न संजर की मुसनद में - जिनका नाम मुहम्मद बिन संजर(4) है - एक हदीस है: "बेशक, अल्लाह तआला भ्रूण की हड्डियों और उपास्थि (cartilage) को पुरुष के वीर्य से बनाता है, और उसकी चर्बी और मांस को स्त्री के तरल पदार्थ(5) से बनाता है।" इसमें यह सबसे स्पष्ट प्रमाण है कि बच्चा पुरुष और महिला दोनों के पानी से होता है, और यह अल्लाह तआला का स्पष्ट कथन है: {हे मानव जाति, वास्तव में हमने तुम्हें एक नर और एक मादा से बनाया है} [अल-हुजुरात: 13]। और सहीह मुस्लिम(6) में थौबन की हदीस से वर्णित है: एक यहूदी ने पैगंबर ﷺ से कहा: "मैं आपसे कुछ ऐसा पूछने आया हूँ जिसे पृथ्वी पर कोई नहीं जानता सिवाय एक पैगंबर, या एक आदमी या दो आदमियों के।" उन्होंने ﷺ कहा: "क्या यह तुम्हें लाभ पहुँचाएगा अगर मैं तुम्हें बताऊँ?" उसने कहा: "मैं अपने कानों से सुनूँगा।" उसने कहा: "मैं आपसे बच्चे के बारे में पूछने आया हूँ।" पैगंबर ﷺ ने कहा: "पुरुष का पानी सफेद है, और महिला का पानी पीला है। जब वे मिलते हैं और पुरुष का तरल महिला के तरल पर प्रबल होता है, तो अल्लाह की अनुमति से वह नर होता है। और यदि महिला का तरल पुरुष के तरल पर प्रबल होता है, तो अल्लाह की अनुमति से वह मादा होती है।" हदीस का अंत। इसका स्पष्टीकरण इंशाअल्लाह सूरा अल-शूरा के अंत में आएगा(7)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/400। (2) सूरा अल-हज्ज की आयत (5) की व्याख्या में, और सूरा अल-मुमीनून की आयत (12-14) में। (3) 2/504। (4) अबू अब्दुल्ला, अल-जुरजानी, मुसनद के लेखक, यज़ीद बिन हारून, अल-फरयाबी, अबू नुऐम और अल-हुमैदी से सुना। वे विश्वसनीय और नेक थे, मिस्र के सईद क्षेत्र में वर्ष (258 हिजरी) में उनका निधन हुआ। तज़किरात अल-हुफ़्फ़ाज़ 2/578, शज़रात अल-ज़हब 3/259, और तारीख़ जुरजान पृष्ठ 379। (5) इसे इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/400 में उद्धृत किया है, और अल्लाह ही बेहतर जानता है। (6) संख्या (315)। (7) इसकी आयत (49-50) की व्याख्या में।

سورہ آل عمران: آیات 5 - 6 صفحہ 14

...مصورین (صورت گری کرنے والوں) میں سے، اور یہ ایسی بات ہے جس کا کوئی عقل مند انکار نہیں کرتا(1)۔ اور اللہ تعالیٰ نے سورہ حج اور سورہ مومنون(2) میں تصویر (صورت گری) کی وضاحت کی طرف اشارہ فرمایا ہے۔ اسی طرح نبی کریم ﷺ نے ابن مسعود کی حدیث میں اس کی وضاحت فرمائی ہے، جیسا کہ ان شاء اللہ وہاں اس کا بیان آئے گا۔ اس میں نیچرلسٹ (طبیعیین) کا بھی رد ہے، کیونکہ وہ فطرت کو ایک خود مختار فاعل قرار دیتے ہیں۔ ان کا رد آیتِ توحید(3) میں گزر چکا ہے۔ مسند ابن سنجر میں - جن کا نام محمد بن سنجر(4) ہے - ایک حدیث ہے: "بے شک اللہ تعالیٰ جنین کی ہڈیاں اور کریاں (غضاریف) مرد کے مادہ منویہ سے پیدا کرتا ہے، اور اس کی چربی اور گوشت عورت کے پانی(5) سے بناتا ہے۔" اس میں اس بات کی واضح ترین دلیل ہے کہ بچہ مرد اور عورت دونوں کے پانی سے بنتا ہے، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی صریح وضاحت ہے: ﴿يَاأَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى﴾ [الحجرات: 13] (اے لوگو! ہم نے تمہیں ایک مرد اور ایک عورت سے پیدا کیا)۔ اور صحیح مسلم(6) میں حدیثِ ثوبان میں ہے: ایک یہودی نے نبی کریم ﷺ سے کہا: "میں آپ سے ایسی چیز کے بارے میں پوچھنے آیا ہوں جسے زمین والوں میں سے کوئی نہیں جانتا سوائے ایک نبی کے، یا ایک یا دو آدمیوں کے۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "اگر میں تمہیں بتا دوں تو کیا تمہیں فائدہ ہوگا؟" اس نے کہا: "میں اپنے کانوں سے سنوں گا۔" اس نے کہا: "میں آپ سے بچے کے بارے میں پوچھنے آیا ہوں۔" نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "مرد کا پانی سفید ہوتا ہے اور عورت کا پانی زرد۔ جب وہ دونوں ملتے ہیں اور مرد کا مادہ منویہ عورت کے مادے پر غالب آجاتا ہے تو اللہ کے حکم سے لڑکا پیدا ہوتا ہے، اور جب عورت کا مادہ مرد کے

مادے پر غالب آجاتا ہے تو اللہ کے حکم سے لڑکی پیدا ہوتی ہے" الحدیث۔ اس کا بیان ان شاء اللہ سورہ شوریٰ کے آخر میں آئے گا(7)۔

(1) المحرر الوجیز 1/ 400۔ (2) سورہ حج کی آیت (5) اور سورہ مومنون کی آیات (12-14) کی تفسیر میں۔ (3) 2/ 504۔ (4) ابو عبداللہ، الجرجانی، صاحبِ مسند، انہوں نے یزید بن ہارون، الفریابی، ابونعیم اور الحمیدی سے سنا۔ وہ ثقہ اور نیک آدمی تھے، سن (258ھ) میں بالائی مصر (صعید) میں وفات پائی۔ تذکرۃ الحفاظ 2/ 578، شذرات الذہب 3/ 259، اور تاریخ جرجان ص 379۔ (5) اسے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 1/ 400 میں نقل کیا ہے، واللہ اعلم۔ (6) نمبر (315)۔ (7) اس کی آیات (49-50) کی تفسیر میں۔

15 Surat Al-Imran: Verses 5-6

Second: The words of the Almighty: "how He wills" means in terms of beauty or ugliness, blackness or whiteness, height or shortness, health or ailment, and other aspects of misery or happiness. It is mentioned that Ibrahim bin Adham was approached by reciters who gathered to hear the hadiths he possessed. He told them: "I am preoccupied away from you with four things, so I have no leisure to narrate hadith." It was said to him: "And what is that preoccupation?" He said: One of them: That I reflect on the day of the Covenant when He said: "These are for Paradise and I do not care, and these are for the Fire and I do not care" (1). So I do not know which of the two groups I was in at that time. The second: When I was formed in the womb, and the angel in charge of the wombs said: "O Lord, is he wretched or happy?" (2). So I do not know what the answer was at that time. The third: When the Angel of Death takes my soul and says: "O Lord, with disbelief or with faith?" So I do not know how the answer will come out. The fourth: When He says: "But stand apart today, O you criminals" [Ya-Sin: 59]. So I do not know in which of the two groups I will be. Then the Almighty said: "There is no deity except Him", meaning: there is no creator or shaper [except Him] (3), and that is evidence of His oneness. So how can Jesus be a god who shapes while he himself was shaped?! "The Almighty" (Al-Aziz): He who is never overcome. "The Wise" (Al-Hakim): He who possesses wisdom or the One who perfects, and this is more specific to what was mentioned about shaping.

(1) Narrated by Ahmad (311), (17593), (17660), (22077), and (27488) from the hadith of Umar, Abu Abdullah (a man from the companions), Abdur-Rahman bin Qatadah Al-Sulami, Mu'adh bin Jabal, and Abu Ad-Darda, may Allah be pleased with them. (2) Part of a hadith narrated by Ahmad (3624), Al-Bukhari (3208), and Muslim (2643) from Abdullah bin Mas'ud; Ahmad (12157), Al-Bukhari (318), and Muslim (2646) from Anas bin Malik; and Ahmad (16143) and Muslim (2644) from Hudhayfah bin Asid, may Allah be pleased with them. (3) Tafsir Abi Al-Layth 1/245, and what is between brackets is from it, and from him the author quoted the words of Ibn Adham.

15 सूरह अल-इमरान: आयत ५ - ६

दूसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: "जैसा वह चाहता है" का अर्थ है सुंदरता और कुरूपता, कालेपन और गोरेपन, लंबाई और छोटे कद, स्वास्थ्य और बीमारी, और दुख और सुख के अन्य पहलुओं के संदर्भ में। इब्राहिम बिन अधम के बारे में उल्लेख किया गया है कि पाठक उनके पास उन हदीसों को सुनने के लिए इकट्ठा हुए जो उनके पास थीं। उन्होंने उनसे कहा: "मैं आपसे चार चीज़ों में व्यस्त हूँ, इसलिए मुझे हदीस सुनाने का समय नहीं है।" उनसे पूछा गया: "और वह क्या व्यस्तता है?" उन्होंने कहा: पहला: मैं उस संधि (मीसाक) के दिन के बारे में सोचता हूँ जब उन्होंने कहा था: "ये स्वर्ग के लिए हैं और मुझे परवाह नहीं है, और ये नरक के लिए हैं और मुझे परवाह नहीं है" (१)। तो मुझे नहीं पता कि उस समय मैं दोनों समूहों में से किसमें था। दूसरा: जब मुझे गर्भ में आकार दिया गया था, और गर्भाशय के प्रभारी फरिश्ते ने कहा: "ऐ मेरे रब, यह अभागा है या सौभाग्यशाली?" (२)। तो मुझे नहीं पता कि उस समय क्या उत्तर था। तीसरा: जब मौत का फरिश्ता मेरी रूह निकालेगा और कहेगा: "ऐ मेरे रब, कुफ्र (अविश्वास) के साथ या ईमान (विश्वास) के साथ?" तो मुझे नहीं पता कि जवाब क्या निकलेगा। चौथा: जब वह कहता है: "आज तुम अपराधी अलग हो जाओ" [या-सीन: ५९]। तो मुझे नहीं पता कि मैं दोनों समूहों में से किसमें रहूँगा। फिर सर्वशक्तिमान ने कहा: "उसके सिवा कोई पूज्य नहीं है", जिसका अर्थ है: उसके अलावा कोई सृष्टिकर्ता या आकार देने वाला नहीं है (३), और यह उसकी एकता का प्रमाण है। तो ईसा मसीह खुदा कैसे हो सकते हैं जो आकार देते हैं जबकि उन्हें स्वयं आकार दिया गया था?! "अज़ीज़" (शक्तिशाली): जिसे पराजित नहीं किया जा सकता। "हकीम" (बुद्धिमान): हिकमत वाला या वह जो पूर्णता देता है, और यह आकार देने के उल्लेख के लिए अधिक विशिष्ट है।

(१) इसे अहमद (३११), (१७५९३), (१७६६०), (२२०७७), और (२७४८८) ने उमर, अबू अब्दुल्ला (एक सहाबी), अब्दुर्रहमान बिन कतादा अल-सुलमी, मुआज बिन जबल और अबू दरदा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत किया है। (२) एक हदीस का हिस्सा जिसे अहमद (३६२४), अल-बुखारी (३२०८), और मुस्लिम (२६४३) ने अब्दुल्ला बिन मसूद से; अहमद (१२१५७), अल-बुखारी (३१८), और मुस्लिम (२६४६) ने अनस बिन मालिक से; और अहमद (१६१४३) और मुस्लिम (२६४४) ने हुजैफा बिन असिद (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से उद्धृत किया है। (३) तफ़्सीर अबी अल-लैथ १/२४५, और कोष्ठक के बीच की बात उसी से है, और उसी से लेखक ने इब्न अधम के शब्दों को उद्धृत किया है।

۱۵ سورہ آل عمران: آیت ۵ - ۶

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿كَيْفَ يَشَاءُ﴾ یعنی خوبصورتی اور بدصورتی، کالے پن اور گورے پن، لمبائی اور پستہ قد، تندرستی اور بیماری، اس کے علاوہ شقاوت (بدبختی) اور سعادت (خوش بختی) کے حوالے سے۔ اور ابراہیم بن ادہم کے بارے میں ذکر کیا گیا ہے کہ قراء ان کے پاس جمع ہوئے تاکہ ان کے پاس موجود احادیث سنیں، تو انہوں نے ان سے کہا: "میں چار چیزوں کی وجہ سے تم سے مصروف ہوں، اس لیے مجھے حدیث روایت کرنے کی فرصت نہیں ہے۔" ان سے پوچھا گیا: "وہ کیا مصروفیت ہے؟" انہوں نے کہا: ان میں سے ایک: یہ کہ میں میثاق کے دن کے بارے میں سوچتا ہوں جب اللہ نے فرمایا تھا: "یہ لوگ جنت میں ہیں اور مجھے پروا نہیں، اور یہ لوگ دوزخ میں ہیں اور مجھے پروا نہیں" (۱)۔ تو میں نہیں جانتا کہ میں اس وقت ان دونوں گروہوں میں سے کس میں تھا۔ دوسرا: جب مجھے رحم میں صورت دی گئی، تو ارحام پر مقرر فرشتے نے پوچھا: "اے پروردگار، یہ بدبخت ہے یا خوش بخت" (۲)۔ تو مجھے نہیں معلوم کہ اس وقت کیا جواب دیا گیا تھا۔ تیسرا: جب ملک الموت میری روح قبض کرے گا تو کہے گا: "اے پروردگار، کفر کے ساتھ یا ایمان کے ساتھ؟" تو میں نہیں جانتا کہ کیا جواب نکلے گا۔ چوتھا: جب وہ کہے گا: ﴿وَامْتَازُوا الْيَوْمَ أَيُّهَا الْمُجْرِمُونَ﴾ [یس: ۵۹] (اور اے مجرموں! آج تم الگ ہو جاؤ)۔ تو مجھے نہیں معلوم کہ میں دونوں گروہوں میں سے کس میں ہوں گا۔ پھر اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ﴾ یعنی: اس کے سوا کوئی خالق اور مصور نہیں (۳)، اور یہ اس کی وحدانیت کی دلیل ہے، تو عیسیٰ علیہ السلام مصور الٰہ کیسے ہو سکتے ہیں جبکہ وہ خود مصور ہیں؟! ﴿الْعَزِيزُ﴾: وہ جو مغلوب نہیں ہوتا۔ ﴿الْحَكِيمُ﴾: حکمت والا یا مضبوط کرنے والا، اور یہ صورت گری کے ذکر کے ساتھ زیادہ مخصوص ہے۔

(۱) اسے احمد (۳۱۱)، (۱۷۵۹۳)، (۱۷۶۶۰)، (۲۲۰۷۷) اور (۲۷۴۸۸) نے حضرت عمر، ابوعبداللہ (صحابہ میں سے ایک شخص)، عبدالرحمن بن قتادہ السلمی، معاذ بن جبل اور ابوالدرداء رضی اللہ عنہم کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۲) ایک حدیث کا ٹکڑا جسے احمد (۳۶۲۴)، بخاری (۳۲۰۸) اور مسلم (۲۶۴۳) نے عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سے؛ احمد (۱۲۱۵۷)، بخاری (۳۱۸) اور مسلم (۲۶۴۶) نے انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے؛ اور احمد (۱۶۱۴۳) اور مسلم (۲۶۴۴) نے حذیفہ بن اسید رضی اللہ عنہم سے روایت کیا ہے۔ (۳) تفسیر ابی اللیث ۱/۲۴۵ اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے، اور اسی سے مصنف نے ابن ادہم کا قول نقل کیا ہے۔

١٧ Surah Al-Imran: Verse 7

The Almighty said: {It is He who has sent down to you, [O Muhammad], the Book; in it are verses [that are] precise - they are the foundation of the Book - and others unspecific. As for those in whose hearts is deviation [from truth], they will follow that of it which is unspecific, seeking discord and seeking an interpretation [suitable to them]. And no one knows its [true] interpretation except Allah. But those firm in knowledge say, "We believe in it. All [of it] is from our Lord." And no one will be reminded except those of understanding. (7)}

There are nine issues in it: First: Muslim (1) recorded from Aisha (may Allah be pleased with her) that she said: The Messenger of Allah (peace be upon him) recited: {It is He who has sent down to you, [O Muhammad], the Book; in it are verses [that are] precise - they are the foundation of the Book - and others unspecific. As for those in whose hearts is deviation [from truth], they will follow that of it which is unspecific, seeking discord and seeking an interpretation [suitable to them]. And no one knows its [true] interpretation except Allah. But those firm in knowledge say, "We believe in it. All [of it] is from our Lord." And no one will be reminded except those of understanding.} She said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "If you see those who follow what is unspecific in it, then those are the ones whom Allah has named, so beware of them."

And from Abu Ghalib, who said: I was walking with Abu Umamah while he was on his donkey, until he reached the steps of the Mosque of Damascus. Suddenly, there were heads displayed. He said: "What are these heads?" It was said: "These are the heads of the Khawarij brought from Iraq." Abu Umamah said: "Dogs of Hellfire, dogs of Hellfire, dogs of Hellfire. The worst of those killed under the canopy of the sky. Glad tidings to him who kills them or whom they kill." He said this three times, then he wept. I said: "What makes you weep, O Abu Umamah?" He said: "Out of mercy for them, for they used to be from the people of Islam, but then they left it." Then he recited: {It is He who has sent down to you the Book, in it are verses [that are] precise...} to the end of the verses. Then he recited: {And do not be like those who became divided and differed after clear proofs had come to them} [Al-Imran: 105]. I said: "O Abu Umamah, are they these people?" He said: "Yes." I said: "Is it something you say based on your opinion, or something you heard from the Messenger of Allah (peace be upon him)?" He said: "I would be bold indeed, I would be bold indeed! Rather, I heard it from the Messenger of Allah (peace be upon him) not once, nor twice, nor three, nor four, nor five, nor six, nor seven," and he placed his two fingers

in his ears, saying: "Otherwise, may they be deafened!" - he said it three times. Then he said: "I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: 'The Children of Israel split into seventy-one sects, one in Paradise and the rest of them in the Fire, and there will definitely be more than that from...'

---

(1) In his Sahih (2665), and it was recorded by Ahmad (26197) and Al-Bukhari (4547).

१६ सूरा अल-इमरान: आयत ७

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {वही है जिसने तुम पर किताब उतारी, जिसमें से कुछ आयतें 'मुहकम' (स्पष्ट) हैं, जो किताब की बुनियाद हैं, और दूसरी 'मुतशाबिह' (अस्पष्ट) हैं। फिर जिनके दिलों में टेढ़ापन है, वे फ़ितना खड़ा करने और उसकी (मनमानी) व्याख्या ढूँढने के लिए उसी के पीछे पड़ते हैं जो अस्पष्ट है। जबकि अल्लाह के सिवा उसका (असली) अर्थ कोई नहीं जानता। और जो ज्ञान में पक्के हैं, वे कहते हैं: "हम उस पर ईमान लाए, सब हमारे रब की ओर से है।" और नसीहत केवल वही प्राप्त करते हैं जो बुद्धि वाले हैं। (७)}

इसमें नौ मसले (विषय) हैं: पहला: मुस्लिम (१) ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: रसूलुल्लाह ﷺ ने यह आयत पढ़ी: {वही है जिसने तुम पर किताब उतारी, जिसमें से कुछ आयतें मुहकम हैं, वे किताब की असल हैं, और दूसरी मुतशाबिह हैं। फिर जिनके दिलों में टेढ़ापन है वे फ़ितना तलाश करने और उसकी व्याख्या ढूँढने की ख़ातिर मुतशाबिह के पीछे पड़ते हैं, हालाँकि उसकी व्याख्या अल्लाह के सिवा कोई नहीं जानता। और जो इल्म में माहिर हैं वे कहते हैं कि हम उस पर ईमान लाए, सब हमारे रब की तरफ़ से है, और अक़्ल वाले ही नसीहत हासिल करते हैं।} उन्होंने कहा: रसूलुल्लाह ﷺ ने फ़रमाया: "जब तुम उन लोगों को देखो जो मुतशाबिहात के पीछे पड़ते हैं, तो यही वे लोग हैं जिनका नाम अल्लाह ने लिया है, अतः उनसे बचो।"

और अबू ग़ालिब से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैं अबू उमामा के साथ चल रहा था और वे अपने गधे पर सवार थे, यहाँ तक कि जब वे दमिश्क की मस्जिद की सीढ़ियों पर पहुँचे, तो वहाँ कुछ सिर टंगे हुए थे। उन्होंने पूछा: "ये सिर किसके हैं?" कहा गया: "ये ख़ारिजियों के सिर हैं जिन्हें इराक़ से लाया गया है।" अबू उमामा ने कहा: "जहन्नम के कुत्ते, जहन्नम के कुत्ते, जहन्नम के कुत्ते। आसमान के नीचे मारे जाने वालों में सबसे बुरे। मुबारकबाद है उस शख़्स के लिए जिसने उन्हें मारा या जिसे उन्होंने मारा।" - उन्होंने यह तीन बार कहा - फिर वे रो पड़े। मैंने पूछा: "अबू उमामा, आपको क्या चीज़ रुला रही है?" उन्होंने कहा: "उन पर रहम की वजह से, क्योंकि वे इस्लाम वालों में से थे, फिर उससे निकल गए।" फिर उन्होंने पढ़ा: {वही है जिसने तुम पर किताब उतारी, जिसमें से कुछ आयतें मुहकम हैं...} आयतों के अंत तक। फिर पढ़ा: {और उन लोगों की तरह न हो जाना जो टुकड़ों में बँट गए और साफ़ निशानियाँ आने के बाद आपस में मतभेद करने लगे} [आल इमरान: १०५]। मैंने पूछा: "ऐ अबू उमामा, क्या ये वही लोग हैं?" उन्होंने कहा: "हाँ।" मैंने पूछा: "क्या आप यह बात अपनी राय से कह रहे हैं, या आपने इसे रसूलुल्लाह ﷺ से सुना है?" उन्होंने कहा: "तब तो मैं बहुत बेबाक (धृष्ट) हूँगा, तब

तो मैं बहुत बेबाक हूँगा! बल्कि मैंने इसे रसूलुल्लाह ﷺ से एक बार नहीं, न दो बार, न तीन, न चार, न पाँच, न छह, न सात बार सुना है," और उन्होंने अपनी दोनों उंगलियाँ अपने कानों में डालीं और कहा: "वरना ये बहरे हो जाएँ" - उन्होंने ऐसा तीन बार कहा - फिर कहा: "मैंने रसूलुल्लाह ﷺ को फ़रमाते हुए सुना: 'बनी इस्राइल इकहत्तर (७१) फ़िरक़ों में बँट गए थे, एक जन्नत में और बाक़ी सब आग (जहन्नम) में, और यक़ीनन उनसे ज़्यादा...'"

---

(१) अपनी सहीह (२६६५) में, और इसे अहमद (२६१९७) और बुखारी (४५४७) ने भी रिवायत किया है।

۱۶ سورۃ آل عمران: آیت ۷

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ وہی ہے جس نے تم پر کتاب اتاری، اس میں سے بعض آیات محکم ہیں، وہی کتاب کی بنیاد ہیں اور دوسری متشابہ ہیں۔ پس جن کے دلوں میں کجی ہے وہ فتنے کی تلاش اور اس کی تاویل (اپنی مرضی کے معنی) کی تلاش میں متشابہات کے پیچھے پڑے رہتے ہیں۔ حالانکہ اللہ کے سوا اس کی (حقیقی) تاویل کوئی نہیں جانتا۔ اور جو علم میں پختہ ہیں وہ کہتے ہیں: "ہم اس پر ایمان لائے، سب ہمارے رب ہی کی طرف سے ہے۔" اور نصیحت وہی حاصل کرتے ہیں جو عقل والے ہیں۔ (۷) ﴾

اس میں نو مسائل ہیں: پہلا: مسلم (۱) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے تلاوت فرمائی: ﴿ وہی ہے جس نے تم پر کتاب اتاری، اس میں سے بعض آیات محکم ہیں جو کتاب کی بنیاد ہیں اور دوسری متشابہ ہیں۔ پس جن کے دلوں میں کجی ہے وہ فتنے کی تلاش اور اس کی تاویل کی تلاش میں ان کے پیچھے پڑتے ہیں جو متشابہ ہیں، حالانکہ اللہ کے سوا ان کی حقیقت کوئی نہیں جانتا۔ اور پختہ علم والے کہتے ہیں کہ ہم اس پر ایمان لائے، یہ سب ہمارے رب کی طرف سے ہے، اور عقل والے ہی نصیحت قبول کرتے ہیں۔ ﴾ آپ نے فرمایا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب تم ان لوگوں کو دیکھو جو متشابہات کی پیروی کرتے ہیں، تو یہ وہی لوگ ہیں جن کا نام اللہ نے لیا ہے، لہٰذا ان سے بچ کر رہو۔"

اور ابو غالب سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں ابو امامہ کے ساتھ چل رہا تھا اور وہ اپنے گدھے پر سوار تھے، یہاں تک کہ جب وہ دمشق کی مسجد کی سیڑھیوں تک پہنچے تو وہاں کچھ سر لٹکے ہوئے تھے۔ انہوں نے پوچھا: "یہ سر کیسے ہیں؟" کہا گیا: "یہ خارجیوں کے سر ہیں جنہیں عراق سے لایا گیا ہے۔" ابو امامہ نے کہا: "جہنم کے کتے، جہنم کے کتے، جہنم کے کتے۔ آسمان

کے سائے تلے قتل ہونے والوں میں سب سے بدتر۔ مبارک باد ہے اس کے لیے جس نے انہیں قتل کیا یا جسے انہوں نے قتل کیا۔" - انہوں نے یہ تین بار کہا - پھر وہ رو پڑے۔ میں نے پوچھا: "اے ابو امامہ، آپ کو کیا چیز رُلا رہی ہے؟" انہوں نے کہا: "ان پر رحم کی وجہ سے، کہ وہ اہل اسلام میں سے تھے پھر اس سے نکل گئے۔" پھر انہوں نے تلاوت کی: ﴿ وہی ہے جس نے تم پر کتاب اتاری، اس میں سے بعض آیات محکم ہیں... ﴾ آیات کے آخر تک۔ پھر پڑھا: ﴿ اور ان لوگوں کی طرح نہ ہو جانا جو تفرقے میں پڑ گئے اور واضح نشانیاں آ جانے کے بعد اختلاف کرنے لگے ﴾ [آل عمران: ۱۰۵]۔ میں نے پوچھا: "اے ابو امامہ، کیا یہ وہی لوگ ہیں؟" انہوں نے کہا: "ہاں۔" میں نے کہا: "کیا آپ یہ بات اپنی رائے سے کہہ رہے ہیں، یا آپ نے اسے رسول اللہ ﷺ سے سنا ہے؟" انہوں نے کہا: "پھر تو میں بہت دلیر ہوں گا، پھر تو میں بہت دلیر ہوں گا! بلکہ میں نے اسے رسول اللہ ﷺ سے ایک بار نہیں، نہ دو بار، نہ تین، نہ چار، نہ پانچ، نہ چھ، نہ سات بار سنا ہے،" اور انہوں نے اپنی دونوں انگلیاں اپنے کانوں میں ڈال لیں اور کہا: "ورنہ یہ بہرے ہو جائیں!" - انہوں نے ایسا تین بار کہا - پھر کہا: "میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: 'بنی اسرائیل اکہتر (۷۱) فرقوں میں بٹ گئے تھے، ایک جنت میں اور باقی سب آگ میں، اور یقیناً ان سے بڑھ کر...'"

---

(۱) اپنی صحیح (۲۶۶۵) میں، اور اسے احمد (۲۶۱۹۷) اور بخاری (۴۵۴۷) نے بھی روایت کیا ہے۔

Surah Al-Imran: Verse 7 | 17

“...this nation is one, one is in Paradise and the rest of them are in the Fire (1)”.

Second: The scholars differed on the decisive (Muhkamat) and the allegorical (Mutashabihat) verses based on many opinions. Jabir ibn Abdullah [ibn Ri'ab] said, which is consistent with the view of Al-Sha'bi, Sufyan al-Thawri, and others: The decisive verses of the Quran are those whose interpretation is known, and whose meaning and explanation are understood. The allegorical verses are those for which no one has a path to knowledge, from what Allah Almighty has reserved for His own knowledge to the exclusion of His creation. Some said: such as the time of the Hour's occurrence, the emergence of Ya'juj and Ma'juj (Gog and Magog), the Dajjal (Antichrist), and Jesus, and similar are the disjointed letters at the beginning of the Surahs (2).

I say: This is the best of what has been said regarding the allegorical. We have already presented at the beginning (3) of Surah Al-Baqarah from Al-Rabi' ibn Khuthaym that Allah Almighty revealed this Quran, and reserved from it the knowledge of what He willed, [up to the end of] the Hadith.

Abu Uthman said: The decisive part is the Opening of the Book (Al-Fatihah), without which the prayer is not valid.

Muhammad ibn al-Fadl said: Surah Al-Ikhlas; because it contains nothing but Monotheism only. It has been said: The entire Quran is decisive; because of His, the Almighty's saying: ﴿كِتَابٌ أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ﴾ [Hud: 1]. And it has been said: It is all allegorical; because of His saying: ﴿كِتَابًا مُتَشَابِهًا﴾ [Az-Zumar: 23].

I say: This is not related to the meaning of the verse at all. His, the Almighty's saying: ﴿كِتَابٌ أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ﴾ means: in its composition and structure, and that it is truth from Allah. And the meaning of ﴿كِتَابًا مُتَشَابِهًا﴾ means: parts of it resemble others, and parts of it confirm others. The intent behind His saying: “decisive verses” and “others allegorical” is not this meaning. Rather, the “allegorical” in this verse is from the perspective of possibility and ambiguity, as in His saying: ﴿إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا﴾ [Al-Baqarah: 70], meaning: it was confusing for us, meaning: it could be many types of cows. And what is meant by “decisive” is what is in opposition to this, which is that in which there is no confusion, and it bears only one meaning.

(1) Narrated with this context by Al-Tabarani in Al-Kabir (8051), and narrated in brief by Ahmad (22183) and (22208), and Al-Tirmidhi (3000). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/401, and what is between brackets is from it. (3) In (m): at the beginning of, and the report of Al-Rabi' preceded 1/234.

सूरा आल-इमरान: आयत 7 | १७

“...यह उम्मत एक है, एक जन्नत में है और बाकी सब आग में हैं(१)।”

दूसरा: विद्वानों के बीच 'मुहकम' (स्पष्ट) और 'मुतशाबिह' (अलंकारिक) आयतों के बारे में कई मत हैं। जाबिर बिन अब्दुल्ला [बिन रिआब] ने कहा, जो अल-शा'बी, सुफियान अल-थौरी और अन्य के मत के अनुसार है: कुरान की मुहकम आयतें वे हैं जिनकी व्याख्या ज्ञात है, और जिनका अर्थ और विवरण समझ में आता है। और मुतशाबिह वह है जिसके ज्ञान का किसी के पास कोई मार्ग नहीं है, उन चीज़ों में से जिन्हें अल्लाह तआला ने अपनी रचना को छोड़कर केवल अपने ज्ञान के लिए सुरक्षित रखा है। कुछ ने कहा: जैसे कयामत आने का समय, याजूज और माजूज का निकलना, दज्जाल और ईसा, और सूराओं की शुरुआत में आने वाले हुरूफ़-ए-मुक़त्ता'आत (विच्छिन्न अक्षर) आदि (२)।

मैं कहता हूँ: मुतशाबिह के बारे में जो कहा गया है, यह उनमें सबसे उत्तम है। और हमने सूरा अल-बकरा की शुरुआत (३) में रबी' बिन खुथैम से पहले ही उल्लेख किया है कि अल्लाह तआला ने यह कुरान उतारा, और इसमें से जिसे चाहा उसके ज्ञान को अपने पास सुरक्षित रखा, (हदीस के अंत तक)।

अबू उस्मान ने कहा: मुहकम 'फ़ातिहतुल किताब' (सूरह अल-फातिहा) है जिसके बिना नमाज़ पूरी नहीं होती।

मुहम्मद बिन अल-फ़ज़ल ने कहा: सूरा अल-इख़लास; क्योंकि इसमें केवल एकेश्वरवाद के सिवा कुछ नहीं है। और कहा गया है: पूरा कुरान ही मुहकम है; अल्लाह तआला के इस कथन के कारण: ﴿كِتَابٌ أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ﴾ [हूद: 1], और कहा गया: यह पूरा मुतशाबिह है; इस कथन के कारण: ﴿كِتَابًا مُتَشَابِهًا﴾ [अज़-ज़ुमर: 23]।

मैं कहता हूँ: इसका आयत के अर्थ से कोई लेना-देना नहीं है, क्योंकि अल्लाह तआला का कथन: ﴿كِتَابٌ أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ﴾ का अर्थ है: इसकी बनावट और संरचना में, और यह कि यह अल्लाह की ओर से सत्य है। और ﴿كِتَابًا مُتَشَابِهًا﴾ का अर्थ है: इसका एक हिस्सा दूसरे के समान है, और एक हिस्सा दूसरे की पुष्टि करता है। और उसके कथन: "स्पष्ट आयतें" और "अन्य मुतशाबिह" से यह अर्थ अभिप्रेत नहीं है। बल्कि, इस आयत में मुतशाबिह संभावना और संदेह (अस्पष्टता) के अध्याय से है, जैसे उसके इस कथन में: ﴿إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا﴾ [अल-बकरा: ७०], यानी: हम पर संदिग्ध हो गया,

यानी: इसमें गायों की कई किस्में संभावित हैं। और मुहकम से तात्पर्य इसके विपरीत है, और वह है जिसमें कोई भ्रम न हो, और जिसका केवल एक ही अर्थ हो।

---

(१) इसे इसी संदर्भ के साथ तब्रानी ने अल-कबीर (8051) में संकलित किया है, और इसे संक्षेप में अहमद (22183) और (22208), और तिर्मिज़ी (3000) ने संकलित किया है। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/401 और कोष्ठक के बीच का हिस्सा इसी से है। (३) (म) में: शुरुआत में, और रबी' की रिपोर्ट 1/234 में पहले आ चुकी है।

سورة آل عمران: آیت 7 | ۱۷

"یہ امت ایک ہے، ایک جنت میں ہے اور باقی سب آگ میں ہیں(۱)۔"

دوسری بات: محکم اور متشابہ آیات کے بارے میں علماء کے درمیان کئی اقوال ہیں۔ جابر بن عبداللہ [بن رئاب] نے کہا، اور یہی امام شعبی، سفیان ثوری اور دیگر کا قول ہے کہ: قرآن کی محکم آیات وہ ہیں جن کی تاویل معلوم ہے، اور جن کا معنی اور تفسیر سمجھ میں آتی ہے۔ اور متشابہ وہ ہے جس کے علم تک کسی کے پاس کوئی راستہ نہیں ہے، ان چیزوں میں سے جن کے علم کو اللہ تعالیٰ نے اپنی مخلوق کے علاوہ صرف اپنے لیے خاص کر لیا ہے۔ بعض نے کہا: جیسے کہ قیامت قائم ہونے کا وقت، یاجوج ماجوج، دجال اور عیسیٰ علیہ السلام کا نکلنا، اور سورتوں کے آغاز میں حروفِ مقطعات وغیرہ(۲)۔

میں کہتا ہوں: متشابہ کے بارے میں جو کچھ کہا گیا ہے یہ اس میں سب سے بہتر ہے۔ اور ہم نے سورۃ البقرہ کے آغاز(۳) میں ربیع بن خثیم سے نقل کیا ہے کہ اللہ تعالیٰ نے یہ قرآن نازل کیا، اور اس میں سے جس کے علم کو چاہا اپنے لیے خاص کر لیا، (حدیث کے آخر تک)۔

ابو عثمان نے کہا: محکم سے مراد فاتحۃ الکتاب ہے جس کے بغیر نماز درست نہیں ہوتی۔

محمد بن الفضل نے کہا: سورہ اخلاص؛ کیونکہ اس میں صرف توحید کے سوا کچھ نہیں۔ اور کہا گیا ہے: پورا قرآن ہی محکم ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿كِتَابٌ أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ﴾ [ہود: 1]، اور کہا گیا: یہ پورا متشابہ ہے؛ اس قول کی وجہ سے: ﴿كِتَابًا مُتَشَابِهًا﴾ [الزمر: 23]۔

میں کہتا ہوں: اس کا آیت کے اصل معنی سے کوئی تعلق نہیں، کیونکہ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿كِتَابٌ أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ﴾ یعنی: نظم اور ترتیب میں، اور یہ کہ وہ اللہ کی طرف سے حق ہے۔ اور ﴿كِتَابًا مُتَشَابِهًا﴾

کا مطلب ہے: اس کا بعض حصہ بعض کے مشابہ ہے، اور ایک حصہ دوسرے کی تصدیق کرتا ہے۔ اور اس کے قول: ﴿آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ﴾ اور ﴿أُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ﴾ سے یہ معنی مراد نہیں ہے، بلکہ اس آیت میں متشابہ سے مراد احتمال اور اشتباہ (ابہام) کا باب ہے، جیسے اللہ کے اس قول میں ہے: ﴿إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا﴾ [البقرہ: ۷۰]، یعنی: ہم پر مشتبہ ہو گیا، یعنی: اس میں گائے کی بہت سی اقسام کا احتمال ہے۔ اور محکم سے مراد اس کے مقابلے والی چیز ہے، اور وہ ہے جس میں کوئی اشتباہ (الجھن) نہ ہو، اور اس کا صرف ایک ہی رخ (مطلب) ہو۔

---

(۱) اسے اسی سیاق کے ساتھ طبرانی نے الکبیر (8051) میں روایت کیا ہے، اور اسے اختصار کے ساتھ احمد (22183) اور (22208) اور ترمذی (3000) نے روایت کیا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز 1/401 اور قوسین کے درمیان والی عبارت اسی سے ہے۔ (۳) نسخہ (م) میں: اوائل، اور ربیع کی روایت 1/234 میں گزر چکی ہے۔

Surah Al-Imran: Verse 7 18 And it was said: Indeed, the "Mutashabih" (ambiguous) is what carries multiple meanings, then if the meanings are returned to a single meaning and the rest are invalidated; the ambiguous becomes "Muhkam" (firmly established). So the "Muhkam" is always a root to which the branches are returned, and the "Mutashabih" is the branch.

Ibn Abbas said: The "Muhkamat" are (1) His saying in Surah Al-An'am: {Say, "Come, I will recite what your Lord has prohibited to you"} [151] up to three verses, and His saying in Bani Israel: {And your Lord has decreed that you worship not except Him, and to parents, good treatment} [Al-Isra: 23]. Ibn Atiyyah said (2): This, in my view, is an example he gave of the "Muhkamat".

Ibn Abbas also said: The "Muhkamat" are its abrogating [verses] (3), [its lawful], its prohibited, its obligatory duties, and what is believed in and acted upon (4). And the "Mutashabihat" are the abrogated [verses], its forward and backward [referring to word order], its parables, its divisions, and what is believed in but not acted upon.

Ibn Mas'ud and others said: The "Muhkamat" are the abrogating [verses], and the "Mutashabihat" are the abrogated [verses]; this was also said by Qatadah, Al-Rabi', and Al-Dahhak (5).

Muhammad bin Ja'far bin Al-Zubayr said: The "Muhkamat" are those in which there is the Lord's proof, protection for the servants, and the repulsion of opponents and falsehood; they have no deviation or alteration from what they were established upon. And the "Mutashabihat" have deviation, alteration, and interpretation, through which Allah tested the servants. This was also said by Mujahid and Ibn Ishaq (6).

Ibn Atiyyah said (7): This is the best of sayings regarding this verse.

Al-Nahhas said (8): The best of what has been said regarding the "Muhkamat" and "Mutashabihat" is that the "Muhkamat" are what...

---

(1) In (D) and (M): is. (2) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/400. (3) In the manuscript copies: its abrogating and abrogated, which is an error; what is fixed is from (M). (4) In (D) and (M): and acted upon it. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/400, and what is between the brackets is from it. Al-Tabari reported the sayings in 5/193-196. (6) Al-Tabari reported the report of Muhammad bin Ja'far in 5/197, see Sirat Ibn Hisham 1/576. (7) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/401 and from him the author quoted the saying of Muhammad bin Ja'far. (8) In I'rab al-Qur'an 1/355.

सूरह अल-इमरान: आयत 7 18 और कहा गया है: वास्तव में "मुताशबिह" (अस्पष्ट) वह है जो कई अर्थ रखता है, फिर यदि अर्थों को एक ही अर्थ की ओर लौटा दिया जाए और बाकी को अमान्य कर दिया जाए; तो अस्पष्ट "मुहकम" (स्पष्ट/मजबूत) बन जाता है। अतः"मुहकम" सदैव एक जड़ है जिसकी ओर शाखाएँ लौटाई जाती हैं, और "मुताशबिह" शाखा है।

इब्न अब्बास ने कहा: "मुहकमात" (1) सूरह अल-अनआम में उनका वचन है: {कहो, "आओ, मैं तुम्हें वह सुनाऊँ जो तुम्हारे रब ने तुम पर हराम किया है"} [151] तीन आयतों तक, और बनी इस्राइल में उनका वचन: {और तुम्हारे रब ने फैसला कर दिया है कि तुम उसके सिवा किसी की इबादत न करो, और माता-पिता के साथ अच्छा व्यवहार करो} [अल-इसरा: 23]। इब्न अतिय्या ने कहा (2): यह, मेरी राय में, एक उदाहरण है जो उन्होंने "मुहकमात" के बारे में दिया है।

इब्न अब्बास ने यह भी कहा: "मुहकमात" इसके मंसूख करने वाले [आयतों] (3), [इसके हलाल], इसके हराम, इसके फ़राएज़ (अनिवार्य कर्तव्यों), और जिस पर विश्वास किया जाता है और अमल किया जाता है (4)। और "मुताशबिहात" इसके मंसूख (रद्द) किए गए [आयतों], इसके आगे और पीछे [शब्दों के क्रम के संदर्भ में], इसके उदाहरण, इसके विभाग, और जिस पर विश्वास किया जाता है लेकिन अमल नहीं किया जाता है।

इब्न मसूद और अन्य ने कहा: "मुहकमात" मंसूख करने वाली [आयतें] हैं, और "मुताशबिहात" मंसूख की गई [आयतें] हैं; यही बात क़तादह, अल-रबी और अल-दह्हाक ने भी कही है (5)।

मुहम्मद बिन जाफर बिन अल-जुबैर ने कहा: "मुहकमात" वे हैं जिनमें रब की दलील, बंदों की सुरक्षा, और विरोधियों तथा असत्य का खंडन है; उनका उस चीज़ से कोई विचलन या बदलाव नहीं है जिस पर वे आधारित हैं। और "मुताशबिहात" में विचलन, बदलाव और व्याख्या होती है, जिसके माध्यम से अल्लाह ने बंदों की परीक्षा ली। यही बात मुजाहिद और इब्न इसहाक ने भी कही है (6)।

इब्न अतिय्या ने कहा (7): इस आयत के संबंध में यह सबसे अच्छी बात है।

अल-नह्हात ने कहा (8): "मुहकमात" और "मुताशबिहात" के बारे में जो कुछ कहा गया है उसमें सबसे अच्छा यह है कि "मुहकमात" वे हैं जो...

---

(1) (D) और (M) में: "वह" (पुल्लिंग) है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/400 में। (3) हस्तलिखित प्रतियों में: "नासिख और मंसूख", जो एक त्रुटि है; जो तय है वह (M) से है। (4) (D) और (M) में: "और

उस पर अमल किया जाता है"। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/400, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। अल-तब़री ने 5/193-196 में इन कथनों को उद्धृत किया है। (6) अल-तब़री ने मुहम्मद बिन जाफर की रिवायत को 5/197 में उद्धृत किया है, सीरत इब्न हिशाम 1/576 देखें। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/401 में और लेखक ने उन्हीं से मुहम्मद बिन जाफर का कथन उद्धृत किया है। (8) इ'राब अल-कुरान 1/355 में।

سورہ آل عمران: آیت 7 18 اور کہا گیا: بے شک متشابہ وہ ہے جو کئی معانی کا احتمال رکھتا ہو، پھر جب ان معانی کو ایک ہی معنی کی طرف لوٹا دیا جائے اور باقی کو باطل قرار دے دیا جائے تو متشابہ محکم بن جاتا ہے۔ پس محکم ہمیشہ ایک اصل ہے جس کی طرف فروع کو لوٹایا جاتا ہے، اور متشابہ فرع (شاخ) ہے۔

ابن عباس نے فرمایا: محکمات (1) سورہ الانعام میں اللہ کا یہ قول ہے: {فرما دیجیے: آؤ میں تمہیں پڑھ کر سناؤں جو تمہارے رب نے تم پر حرام کیا ہے} [151] تین آیات تک، اور بنی اسرائیل میں اللہ کا قول: {اور آپ کے رب نے فیصلہ فرما دیا ہے کہ تم اس کے سوا کسی کی عبادت نہ کرو اور والدین کے ساتھ حسنِ سلوک کرو} [الاسراء: 23]۔ ابن عطیہ نے کہا (2): یہ میرے نزدیک ایک مثال ہے جو انہوں نے محکمات کے بارے میں دی ہے۔

ابن عباس نے یہ بھی فرمایا: محکمات اس کے ناسخ (3)، [اس کے حلال]، اس کے حرام، اس کے فرائض، اور وہ جس پر ایمان لایا جاتا ہے اور عمل کیا جاتا ہے (4)۔ اور متشابہات منسوخات، اس کے مقدم و مؤخر، اس کی مثالیں، اس کی اقسام، اور وہ جس پر ایمان تو لایا جاتا ہے مگر اس پر عمل نہیں کیا جاتا۔

ابن مسعود اور دیگر نے کہا: محکمات ناسخ آیات ہیں، اور متشابہات منسوخ آیات ہیں؛ یہی بات قتادہ، ربیع اور ضحاک نے بھی کہی ہے (5)۔

محمد بن جعفر بن زبیر نے کہا: محکمات وہ ہیں جن میں رب کی حجت، بندوں کی عصمت (حفاظت)، اور مخالفین اور باطل کا رد ہے، ان میں اس چیز سے کوئی پھیر بدل یا تحریف نہیں ہے

جس پر وہ مبنی ہیں۔ اور متشابہات میں پھیر بدل، تحریف اور تاویل ہوتی ہے، جن کے ذریعے اللہ نے بندوں کو آزمایا۔ یہی بات مجاہد اور ابن اسحاق نے بھی کہی ہے (6)۔

ابن عطیہ نے کہا (7): اس آیت کے بارے میں یہ بہترین قول ہے۔

نحاس نے کہا (8): محکمات اور متشابہات کے بارے میں جو سب سے بہترین بات کہی گئی ہے وہ یہ ہے کہ محکمات وہ ہیں جو...

---

(1) (د) اور (م) میں: "هو" (وہ) ہے۔ (2) المحرر الوجيز 400/1 میں۔ (3) خطی نسخوں میں: "ناسخ اور منسوخ"، جو کہ غلطی ہے؛ جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (4) (د) اور (م) میں: "اور اس پر عمل کیا جاتا ہے"۔ (5) المحرر الوجيز 400/1 اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے، اور طبری نے 5/193-196 میں یہ اقوال نقل کیے ہیں۔ (6) طبری نے محمد بن جعفر کی روایت 5/197 میں نقل کی ہے، سیرت ابن ہشام 576/1 دیکھیں۔ (7) المحرر الوجيز 401/1 میں اور مصنف نے انہی سے محمد بن جعفر کا قول نقل کیا ہے۔ (8) إعراب القرآن 355/1 میں۔

Surah Al-Imran: Verse 7 (Page 19)

It stands by itself and does not need to be referred to anything else, such as: {And there is none comparable to Him} [Al-Ikhlas: 4], {And indeed, I am the Perpetual Forgiver of whoever repents} [Taha: 82]. And the ambiguous (mutashabih) verses are like: {Indeed, Allah forgives all sins} [Az-Zumar: 53]; it is referred back to the words of Allah, the Majestic and Exalted: {And indeed, I am the Perpetual Forgiver of whoever repents} [Taha: 82], and to His words, Mighty and Majestic: {Indeed, Allah does not forgive association with Him} [An-Nisa: 48].

I say: What Al-Nahhas said clarifies what Ibn Atiyah chose, and it is in line with linguistic usage. This is because 'Muhkam' is a passive participle derived from 'Ahkama' (to make firm/perfect), and 'Ihkam' means perfection. There is no doubt that what has a clear meaning presents no difficulty or hesitation, and it is only so because of the clarity of its individual words and the harmony of their structure (1). Whenever one of these two things is missing, ambiguity and difficulty arise (2). And Allah knows best.

Ibn Khuwayzimandad said: There are multiple aspects to the ambiguous (mutashabih), and what relates to legal rulings is that which scholars disagreed upon regarding which of two verses abrogated the other; like the view of Ali and Ibn Abbas concerning a pregnant woman whose husband has died: she observes the longer of the two terms (waiting periods). However, Umar, Zaid bin Thabit, Ibn Mas'ud, and others used to say: it is until she gives birth, and they would say: the 'Short Surah of Women' (3) abrogated: {four months and ten [days]} [Al-Baqarah: 234]. Ali and Ibn Abbas used to say: it was not abrogated.

Like their disagreement regarding a bequest for an heir, whether it was abrogated or not.

And like the conflict between two verses, which of them is more worthy of precedence if abrogation is not known and its conditions are not found, like the Almighty's saying: {And lawful to you are all others beyond these} [An-Nisa: 24], which implies combining female relatives from what your right hands possess, while the Almighty's saying: {and that you should not combine two sisters [in marriage] at the same time, except for what has already passed} [An-Nisa: 23] forbids that (4).

Footnotes: (1) In (Kh) and (M): "and perfection." (2) Al-Mufhim 6/696. (3) Meaning Surah At-Talaq; Al-Bukhari (4910) narrated from Abdullah bin Mas'ud who said: The

Short Surah of Women was revealed after the long one: {And for those who are pregnant, their term is until they give birth}. Al-Hafiz Ibn Hajar said in Fath al-Bari 8/655: meaning Surah At-Talaq after Surah Al-Baqarah. See Al-Itqan 1/55. (4) The word: "from it", is not in (M).

सूरह आल इमरान: आयत 7 (पृष्ठ 19)

वह अपने आप में कायम है और उसे किसी और के पास संदर्भित करने की आवश्यकता नहीं है, जैसे: {और उसके बराबर का कोई नहीं है} [अल-इखलास: 4], {और निःसंदेह, मैं बहुत क्षमा करने वाला हूँ उसके लिए जो तौबा (प्रायश्चित) करे} [ता-हा: 82]। और मुताशबिहात (संदिग्ध आयतें) जैसे: {निःसंदेह, अल्लाह सभी पापों को क्षमा कर देता है} [अज़-जुमर: 53], इसे अल्लाह तआला के इस कथन की ओर संदर्भित किया जाता है: {और निःसंदेह, मैं बहुत क्षमा करने वाला हूँ उसके लिए जो तौबा करे} [ता-हा: 82], और उसके इस कथन की ओर: {निःसंदेह, अल्लाह अपने साथ किसी को साझी ठहराए जाने को क्षमा नहीं करता} [अन-निसा: 48]।

मैंने कहा: अल-नहहास ने जो कहा वह इब्न अतिया के चुनाव को स्पष्ट करता है, और यह भाषाई प्रयोग के अनुसार है। इसका कारण यह है कि 'मुहकम' शब्द 'अहकमा' का कर्मवाच्य (passive participle) है, और 'इहकाम' का अर्थ है पूर्णता या मजबूती। इसमें कोई संदेह नहीं है कि जिसका अर्थ स्पष्ट हो, उसमें कोई समस्या या दुविधा नहीं होती, और ऐसा इसलिए होता है क्योंकि उसके शब्दों की शब्दावली स्पष्ट होती है और उनकी संरचना सुसंगत (1) होती है। जब भी इन दोनों में से किसी एक में कमी आती है, तो अस्पष्टता और समस्या उत्पन्न होती है (2)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

इब्न खुवैज़मंदाद ने कहा: मुताशबिह (संदिग्ध) के कई पहलू हैं, और जिसका संबंध कानून (हुक्म) से है, वह है जिसमें विद्वानों का मतभेद है कि दो आयतों में से किसने दूसरी को निरस्त (मनसूख) किया है; जैसे गर्भवती महिला के बारे में अली और इब्न अब्बास का कहना जिसका पति मर गया हो: वह दो अवधियों में से लंबी अवधि तक प्रतीक्षा (इद्दत) करेगी। जबकि उमर, जैद बिन साबित, इब्न मसूद और अन्य कहते थे: प्रसव (बच्चे का जन्म) होने तक, और वे कहते थे: 'लघु सूरह निसा' (3) ने निरस्त कर दिया है: {चार महीने और दस दिन} [अल-बकरा: 234]। अली और इब्न अब्बास कहते थे: यह निरस्त नहीं हुआ।

जैसे कि वारिस के लिए वसीयत के बारे में उनका मतभेद कि वह निरस्त हुई है या नहीं।

और जैसे दो आयतों का विरोध, जिनमें से कौन सी प्राथमिकता की हकदार है यदि निरस्तीकरण (नस्ख) ज्ञात न हो और उसकी शर्तें न पाई जाएं जैसे अल्लाह तआला का कथन: {और इनके अलावा जो भी हैं वे तुम्हारे लिए वैध हैं} [अन-निसा: 24], जो अपनी स्वामित्व वाली महिला रिश्तेदारों

(लौंडियों) को एक साथ रखने की अनुमति देता है, जबकि अल्लाह तआला का कथन: {और यह कि तुम दो बहनों को एक साथ (विवाह में) न रखो, सिवाय उसके जो पहले हो चुका} [अन-निसा: 23], इसे रोकता है (4)।

पाद टिप्पणियाँ: (1) (ख) और (म) में: "और पूर्णता"। (2) अल-मुफ्हिम 6/696। (3) यानी सूरह अत-तलाक़; बुखारी (4910) ने अब्दुल्ला बिन मसूद से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: 'लघु सूरह निसा', 'लंबी सूरह' के बाद उतरी: {और जो गर्भवती हैं, उनकी अवधि उनके प्रसव तक है}। हाफिज़ इब्न हजर ने फतह अल-बारी 8/655 में कहा: यानी सूरह अल-बकरा के बाद सूरह अत-तलाक़। देखें अल-इतकान 1/55। (4) शब्द: "उससे", (म) में नहीं है।

سورہ آل عمران: آیت 7 (صفحہ 19)

وہ بذات خود قائم ہے، اسے کسی دوسرے کی طرف رجوع کرنے کی ضرورت نہیں، جیسے: ﴿وَلَمْ يَكُن لَّهُ كُفُوًا أَحَدٌ﴾ [الإخلاص: 4]، ﴿وَإِنِّي لَغَفَّارٌ لِّمَن تَابَ﴾ [طه: 82]۔ اور متشابہات جیسے: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا﴾ [الزمر: 53]، اس میں اللہ جل وعلا کے اس قول کی طرف رجوع کیا جاتا ہے: ﴿وَإِنِّي لَغَفَّارٌ لِّمَن تَابَ﴾ [طه: 82]، اور اس کے اس قول کی طرف: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَن يُشْرَكَ بِهِ﴾ [النساء: 48]۔

میں کہتا ہوں: نحاس نے جو کہا وہ ابن عطیہ کے پسندیدہ قول کو واضح کرتا ہے، اور یہی زبان کی ساخت کے مطابق ہے۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ "محکم" 'احکم' سے اسم مفعول ہے، اور 'احکام' کا مطلب پختگی اور کمال ہے۔ اس میں کوئی شک نہیں کہ جس کا معنی واضح ہو اس میں کوئی الجھن یا تردد نہیں ہوتا، اور یہ اسی وقت ہوتا ہے جب اس کے الفاظ کے مفردات واضح ہوں اور ان کی ترکیب ہم آہنگ (1) ہو۔ جب بھی ان دونوں باتوں میں سے کوئی ایک مفقود ہو جائے تو تشابہ اور الجھن (2) پیدا ہوتی ہے۔ واللہ اعلم۔

ابن خویز منداد نے کہا: متشابہ کی کئی وجوہات ہیں، اور جس کا تعلق حکم سے ہے وہ وہ ہے جس میں علماء کا اختلاف ہے کہ دو آیتوں میں سے کس نے دوسری کو منسوخ کیا؛ جیسے حاملہ بیوہ کے بارے میں علی اور ابن عباس رضی اللہ عنہم کا قول کہ وہ دو مدتوں میں سے لمبی مدت تک عدت گزارے گی۔ جبکہ عمر، زید بن ثابت، ابن مسعود رضی اللہ عنہم اور دیگر کہتے تھے کہ عدت وضع حمل (بچے کی پیدائش) تک ہے، اور وہ کہتے تھے کہ 'سورہ نساء قصریٰ' (3) نے منسوخ کر دیا ہے: ﴿أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا﴾ [البقرة: 234]۔ علی اور ابن عباس رضی اللہ عنہم فرماتے تھے کہ یہ منسوخ نہیں ہوئی۔

جیسے وارث کے لیے وصیت کے بارے میں ان کا اختلاف کہ آیا وہ منسوخ ہوئی ہے یا نہیں۔

اور جیسے دو آیتوں کا ٹکراؤ کہ اگر نسخ معلوم نہ ہو اور اس کی شرائط نہ پائی جائیں تو کس کو مقدم رکھا جائے، جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَأُحِلَّ لَكُم مَّا وَرَاءَ ذَٰلِكُمْ﴾ [النساء: 24]، جس کا تقاضا ہے کہ ملک یمین (لونڈیوں) میں قریبی رشتہ داروں کو جمع کیا جا سکتا ہے، جبکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَأَن تَجْمَعُوا بَيْنَ الْأُخْتَيْنِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ﴾ [النساء: 23]، اس سے روکتا ہے (4)۔

حواشی: (1) (خ) اور (م) میں: "اور پختگی"۔ (2) المفہم 696/6۔ (3) یعنی سورہ طلاق؛ بخاری (4910) نے عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: 'سورہ نساء قصریٰ' (چھوٹی سورہ نساء) 'طویل سورہ' کے بعد نازل ہوئی: ﴿وأولات الأحمال أجلهن أن يضعن حملهن﴾۔ حافظ ابن حجر نے فتح الباری 655/8 میں کہا: یعنی سورہ بقرہ کے بعد سورہ طلاق۔ دیکھئے الاتقان 55/1۔ (4) لفظ: "اس سے"، نسخہ (م) میں نہیں ہے۔

Surah Al-Imran: Verse 7 20

Also of this type is the conflict between reports from the Prophet (peace be upon him) and the conflict between analogies; that is what is meant by "ambiguous" (mutashabih).

It is not from the ambiguous that a verse is read in two different ways, where the noun (1) is either probable or general, requiring an explanation; because what is required from it is the extent covered by the noun or all of it. Two different readings are like two separate verses; it is obligatory to act upon both of them together, as was recited: {and wipe your heads and [wash] your feet} [Al-Ma'idah: 6] with the fatha (accusative case) and kasra (genitive case), according to what will be explained in "Al-Ma'idah," God willing.

Third: Al-Bukhari (2) narrated from Said bin Jubayr that he said: A man said to Ibn Abbas: I find things in the Quran that seem contradictory to me. He asked: What are they? The man replied: [In one place it says] {There will be no kinship between them on that Day, nor will they ask of one another} [Al-Mu'minun: 101], yet [in another place] it says {And they will approach one another, questioning} [As-Saffat: 27]. And He says {and they will not hide from Allah any speech} [An-Nisa: 42], yet He also says {By Allah, our Lord, we were not polytheists} [Al-An'am: 23], for they have hidden [the truth] in this verse. And in [Surah] An-Nazi'at: {Is it harder to create you or the heaven? He built it...} until His saying {He spread it out [the earth]}. So He mentioned the creation of the heaven before the creation of the earth. Then He said: {Do you indeed disbelieve in He who created the earth in two days...} until His saying (3): {[We come] willingly} [Fussilat: 11], mentioning here (4) the creation of the earth before the creation of the heaven. And He said: {And Allah was Ever-Forgiving, Most Merciful} [An-Nisa: 96], {And Allah was Ever-Exalted in Might and Wise} [An-Nisa: 158], {And Allah was Ever-Hearing and Seeing} [An-Nisa: 134], as if it was in the past and then ended.

Ibn Abbas replied: {There will be no kinship between them} refers to the first blast of the Trumpet, when those in the heavens and those on the earth will swoon except whom Allah wills; at that time there will be no kinship between them, nor will they question one another. Then, in the second blast, they will approach one another questioning. As for His saying: {we were not polytheists} and {they will not hide from Allah any speech}, indeed Allah forgives the sins of the people of sincerity

(monotheists), so the polytheists said: "Come, let us say: 'We were not (5) polytheists'." Then Allah will seal their mouths, and [their limbs] will speak.

---

(1) In (Kh): "the matter". (2) In his Sahih, the chapter on the Tafsir of Surah Fussilat (8/555 Fath al-Bari), and what follows in brackets is from it. (3) The word: "His saying", is from (Kh). (4) In the copies: "this", and what is established is from Sahih al-Bukhari. (5) In (M) and Sahih al-Bukhari: "we have not been".

सूरह आल इमरान: आयत 7 20

इसी में पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से प्राप्त सूचनाओं का विरोध और उपमाओं का विरोध भी शामिल है; यही "मुताशाबिह" (अस्पष्ट) है।

यह मुताशाबिह में से नहीं है कि एक आयत को दो पाठों (किरात) में पढ़ा जाए, जहाँ संज्ञा (1) संभावित या सामान्य हो जिसे स्पष्टीकरण की आवश्यकता हो; क्योंकि उसमें से जो अनिवार्य है वह संज्ञा द्वारा कवर किया गया हिस्सा या उसका पूरा हिस्सा है। दो पाठ दो आयतों के समान हैं; दोनों के अनुसार कार्य करना अनिवार्य है, जैसा कि पढ़ा गया: {और अपने सिरों का मसह करो और अपने पैरों को [धो लो]} [अल-माइदा: 6] फतह और कसरा के साथ, जैसा कि "अल-माइदा" में स्पष्ट किया जाएगा, यदि अल्लाह ने चाहा।

तीसरा: अल-बुखारी (2) ने सईद बिन जुबैर से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: एक व्यक्ति ने इब्न अब्बास से कहा: मुझे कुरान में ऐसी चीजें मिलती हैं जो मेरे लिए विरोधाभासी हैं। उन्होंने पूछा: वे क्या हैं? उसने कहा: {उस दिन उनके बीच कोई रिश्तेदारी नहीं होगी, और न ही वे एक-दूसरे से पूछेंगे} [अल-मुमिनून: 101], और [दूसरी जगह] उन्होंने कहा: {और वे एक-दूसरे की ओर मुड़कर पूछताछ करेंगे} [अस-साफ़ात: 27]। और उन्होंने कहा: {और वे अल्लाह से कोई बात नहीं छिपाएँगे} [अन-निसा: 42], और उन्होंने [यह भी] कहा: {अल्लाह की कसम, हमारे रब, हम मुशरिक (बहुदेववादी) नहीं थे} [अल-अनआम: 23], तो उन्होंने इस आयत में [सच्चाई] छिपा ली। और [सूरह] अन-नाज़िआत में: {क्या तुम्हारा निर्माण अधिक कठिन है या आकाश का? उसने उसे बनाया...} उनके इस कथन तक {उसने उसे बिछा दिया [पृथ्वी को]}। तो उन्होंने पृथ्वी के निर्माण से पहले आकाश के निर्माण का उल्लेख किया। फिर उन्होंने कहा: {क्या तुम वास्तव में उसका इनकार करते हो जिसने दो दिनों में पृथ्वी को बनाया...} उनके इस कथन तक (3): {[हम आए] आज्ञाकारी होकर} [फुस्सिलत: 11], यहाँ (4) आकाश के निर्माण से पहले पृथ्वी के निर्माण का उल्लेख किया गया है। और उन्होंने कहा: {और अल्लाह बहुत क्षमाशील, अत्यंत दयावान था} [अन-निसा: 96], और {और अल्लाह अत्यंत प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी था} [अन-निसा: 158], {और अल्लाह सब कुछ सुनने वाला, सब कुछ देखने वाला था} [अन-निसा: 134], जैसे कि वह अतीत में था और फिर समाप्त हो गया।

इब्न अब्बास ने उत्तर दिया: {उनके बीच कोई रिश्तेदारी नहीं होगी} पहली सूर (तुरही) फूंकने के समय के बारे में है, जब आकाश और पृथ्वी में रहने वाले मूर्छित हो जाएंगे सिवाय उसके जिसे अल्लाह चाहे;

उस समय उनके बीच कोई रिश्तेदारी नहीं होगी और न ही वे एक-दूसरे से पूछताछ करेंगे। फिर, दूसरी बार फूंकने पर, वे एक-दूसरे की ओर मुड़कर पूछताछ करेंगे। जहाँ तक उनके इस कथन का प्रश्न है: {हम मुशरिक नहीं थे} और {वे अल्लाह से कोई बात नहीं छिपाएँगे}, तो अल्लाह ईमानदारी वाले लोगों (एकेश्वरवादियों) के पापों को क्षमा कर देता है, तो मुशरिकों ने कहा: "आओ, हम कहें: 'हम मुशरिक नहीं (5) थे'।" फिर अल्लाह उनके मुँह पर मुहर लगा देगा, और [उनके अंग] बोलेंगे।

---

(1) (ख) में: "मामला"। (2) उनकी सहीह में, सूरह फुस्सिलत की तफ़सीर का अध्याय (8/555 फ़तह अल-बारी), और कोष्ठक में जो कुछ आएगा वह उसी से है। (3) शब्द: "उनका कथन", (ख) से है। (4) प्रतियों में: "यह", और जो स्थापित है वह सहीह अल-बुखारी से है। (5) (म) और सहीह अल-बुखारी में: "हम नहीं रहे थे"।

سورہ آل عمران: آیت ۷ ۲۰

اور اسی میں سے نبی ﷺ سے مروی خبروں کا تعارض اور قیاسات کا تعارض بھی ہے، تو وہ "متشابہ" ہے۔

اور یہ متشابہ میں سے نہیں ہے کہ آیت کو دو قراتوں کے ساتھ پڑھا جائے اور اسم (۱) محتمل یا مجمل ہو جسے تفسیر کی ضرورت ہو؛ کیونکہ اس میں سے جو واجب ہے وہ اتنی مقدار ہے جتنا اسم شامل ہے یا وہ تمام۔ اور دو قراتیں دو آیتوں کی طرح ہیں جن دونوں کے تقاضے پر عمل کرنا واجب ہے، جیسا کہ پڑھا گیا: {وَامْسَحُوا بِرُؤُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ} [المائدہ: ۶] فتحہ اور کسرہ کے ساتھ، جیسا کہ اس کا بیان "المائدہ" میں آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

تیسری بات: بخاری (۲) نے سعید بن جبیر سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: ایک شخص نے ابن عباس سے کہا: میں قرآن میں کچھ ایسی چیزیں پاتا ہوں جو مجھ پر مختلف (متعارض) ہوتی ہیں، انہوں نے پوچھا: وہ کیا ہیں؟ اس نے کہا: {فَلَا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَلَا يَتَسَاءَلُونَ} [المؤمنون: ۱۰۱] (اس دن ان کے درمیان نہ کوئی رشتہ داری ہوگی اور نہ وہ ایک دوسرے کو پوچھیں گے)، اور فرمایا: {وَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ} [الصافات: ۲۷] (اور وہ ایک دوسرے کی طرف متوجہ ہو کر پوچھ گچھ کریں گے)۔ اور فرمایا: {وَلَا يَكْتُمُونَ اللَّهَ حَدِيثًا} [النساء: ۴۲] (اور وہ اللہ سے کوئی بات نہیں چھپا سکیں گے)، اور فرمایا: {وَاللَّهِ رَبِّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ} [الأنعام: ۲۳] (اللہ کی قسم، اے ہمارے رب! ہم مشرک نہ تھے)، تو انہوں نے اس آیت میں [حق بات] چھپائی۔ اور سورہ النازعات میں ہے: {أَءِ السَّمَاءُ بَنَاهَا} اس کے قول تک {دَحَاهَا}۔ تو یہاں آسمان کی تخلیق کا ذکر زمین کی تخلیق سے پہلے کیا، پھر فرمایا: {أَئِنَّكُمْ لَتَكْفُرُونَ بِالَّذِي خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ} اس کے قول (۳) تک: {طَائِعِينَ} [فصلت: ۱۱]، تو اس (۴) میں زمین کی تخلیق کا ذکر آسمان की تخلیق سے پہلے

کیا۔ اور فرمایا: {وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَّحِيمًا} [النساء: ۹۶]، اور {وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا} [النساء: ۱۵۸]، {وَكَانَ اللَّهُ سَمِيعًا بَصِيرًا} [النساء: ۱۳۴]، تو گویا وہ تھا اور پھر گزر گیا۔

تو ابن عباس نے فرمایا: {فَلَا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ} پہلی صور پھونکے جانے کے وقت ہوگا، جب آسمانوں اور زمین میں جو کچھ ہے سب بیہوش ہو جائیں گے سوائے اس کے جسے اللہ چاہے، تو اس وقت ان کے درمیان نہ کوئی رشتہ داری ہوگی اور نہ وہ ایک دوسرے سے سوال کریں گے، پھر دوسری بار صور پھونکے جانے پر وہ ایک دوسرے کی طرف متوجہ ہو کر پوچھ گچھ کریں گے۔ اور رہا ان کا یہ قول: {مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ} اور {وَلَا يَكْتُمُونَ اللَّهَ حَدِيثًا}، تو بے شک اللہ اخلاص والوں کے گناہ معاف کر دیتا ہے، تو مشرکین نے کہا: آؤ ہم کہیں کہ: ہم مشرک نہ (۵) تھے، تو اللہ ان کے منہ پر مہر لگا دے گا، تو [ان کے اعضاء] بولیں گے۔

حواشی: (۱) (خ) میں ہے: "الامر" (معاملہ)۔ (۲) اپنی صحیح میں، سورہ فصلت کی تفسیر کے باب میں (۸/ ۵۵۵ فتح الباری)، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۳) لفظ: "قوله"، نسخہ (خ) سے ہے۔ (۴) نسخوں میں: "هذا" ہے، اور جو ثابت ہے وہ صحیح بخاری سے ہے۔ (۵) نسخہ (م) اور صحیح بخاری میں ہے: "لم نكن" (ہم نہ تھے)۔

Surah Al-Imran: Verse 7 21

...their limbs with their deeds. Thus, it was known that no speech is hidden from Allah, and with Him is: {Perhaps those who disbelieve will wish that they had been Muslims} [Al-Hijr: 2].

And Allah created the earth in two days, then He turned towards heaven and fashioned them seven heavens in two days. Then He spread out the earth, meaning: He expanded it, and brought forth therefrom its water and its pasture, and created within it the mountains, trees, hills, and what is between them(1) in another two days. That is His saying: {And after that He spread the earth} [Al-Nazi'at: 30]. Thus, the earth and what is in it were created in four days, and the heaven was created in two days.

And His saying: {And Allah was Ever-Forgiving, Most Merciful} means [He named] Himself that, i.e., He has always been and remains so. Indeed, Allah does not intend anything except that He achieves what He intended. Woe to you! Do not let the Quran be contradictory to you, for all of it is from Allah.

Fourth: His saying (The Almighty): {and others [which are] unspecific} "ukharu" (others) is indeclinable (diptote); because it was shifted from the definite article "alif" and "lam"; because its origin is to be an adjective with "alif" and "lam", like "al-kubaru" (the great ones) and "al-sugharu" (the small ones). When it was shifted from the course of "alif" and "lam", it was prevented from declension (sarf).

Abu Ubayd: They did not decline it because its singular is not declined in either definite or indefinite form. Al-Mubarrad denied this and said: According to this, "ghidhab" (angry ones) and "atash" (thirsty ones) should not be declined.

Al-Kisa'i: It was not declined because it is an adjective. Al-Mubarrad also denied this and said: "Lubad" and "Hutam" are two adjectives, and they are declinable.

Sibawayh: It is not permissible for "ukharu" to be shifted from "alif" and "lam"; because if it were shifted from "alif" and "lam", it would be definite(2). Do you not see that "sahar" (dawn) is definite in all sayings because...

(1) In (Kh) and (M): between it. (2) This is how the author, may Allah have mercy on him, mentioned it from Sibawayh - and Al-Shawkani quoted it from him in Fath al-Qadir 1/315 - and it is a mistake on his part. Perhaps he quoted it from Al-Mahdawi, as Ibn Atiyyah mentioned in Al-Muharrar al-Wajiz 1/402 that Al-Mahdawi mixed up

this issue and corrupted Sibawayh's words. The author had correctly quoted Sibawayh's words through Al-Nahhas when interpreting the saying of Allah: {so a number of other days} (Al-Baqarah: 184) saying: "ukharu" was not declined according to Sibawayh because it is shifted from the "alif" and "lam"...

सूरह अल-इमरान: आयत 7 21

...उनके अंगों को उनके कार्यों के साथ। इस प्रकार, यह ज्ञात हुआ कि अल्लाह से कोई बात छिपी नहीं है, और उसके पास है: {शायद वे लोग जिन्होंने कुफ्र किया, वे चाहेंगे कि वे मुस्लिम होते} [अल-हिज्र: 2]।

और अल्लाह ने पृथ्वी को दो दिनों में बनाया, फिर उसने आकाश की ओर रुख किया और उन्हें दो दिनों में सात आकाशों के रूप में व्यवस्थित किया। फिर उसने पृथ्वी को बिछाया, अर्थात: उसे फैलाया, और उससे उसका पानी और चारा निकाला, और उसमें पहाड़, पेड़, पहाड़ियाँ और जो उनके बीच है(1) उन्हें अन्य दो दिनों में बनाया। यही उसका कथन है: {और उसके बाद उसने पृथ्वी को फैलाया} [अन-नाज़ियात: 30]। इस प्रकार, पृथ्वी और जो कुछ उसमें है वह चार दिनों में बनाया गया, और आकाश दो दिनों में बनाया गया।

और उसका कथन: {और अल्लाह बहुत क्षमाशील, अत्यंत दयावान था} का अर्थ है [उसने स्वयं को यह नाम दिया], अर्थात: वह हमेशा से ऐसा ही रहा है और हमेशा रहेगा। वास्तव में, अल्लाह किसी चीज़ का इरादा नहीं करता है सिवाय इसके कि वह जो चाहता है उसे प्राप्त कर लेता है। तुम पर अफ़सोस! कुरान को अपने लिए विरोधाभासी मत बनाओ, क्योंकि यह सब अल्लाह की ओर से है।

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {और अन्य [जो] अस्पष्ट हैं} "उखरु" (अन्य) का शब्द अपूर्ण रूप से विकारी (दीप्तोत) है; क्योंकि इसे "अलिफ़" और "लाम" (निश्चित उपपद) से हटा दिया गया था; क्योंकि इसका मूल "अलिफ़" और "लाम" के साथ एक विशेषण होना है, जैसे "अल-कुबरु" (बड़े) और "अस-सुघरु" (छोटे)। जब इसे "अलिफ़" और "लाम" के मार्ग से हटा दिया गया, तो इसे पूर्ण विभक्ति (सर्फ़) से रोक दिया गया।

अबू उबैद: उन्होंने इसे विभक्त नहीं किया क्योंकि इसका एकवचन निश्चित या अनिश्चित रूप में विभक्त नहीं होता है। अल-मुबर्रद ने इसका खंडन किया और कहा: इसके अनुसार, "ग़िज़ाब" (क्रोधित) और "अताश" (प्यासे) को विभक्त नहीं किया जाना चाहिए।

अल-किसाई: इसे विभक्त नहीं किया गया क्योंकि यह एक विशेषण है। अल-मुबर्रद ने इसका भी खंडन किया और कहा: "लुबद" और "हुतम" दो विशेषण हैं, और वे विभक्त होते हैं।

सिबावेह: यह संभव नहीं है कि "उखरु" "अलिफ़" और "लाम" से परिवर्तित हो; क्योंकि यदि इसे "अलिफ़" और "लाम" से परिवर्तित किया गया होता, तो यह निश्चित संज्ञा होती(2)। क्या आप नहीं देखते कि "सहर" (भोर) सभी कथनों में निश्चित है क्योंकि...

(1) (ख) और (म) में: उनके बीच। (2) लेखक ने सिबावेह से ऐसा ही उल्लेख किया है - और अल-शौकानी ने उनसे फ़तह अल-क़दीर 1/315 में इसे उद्धृत किया है - और यह उनकी ओर से एक भ्रम है। शायद उन्होंने इसे अल-महदवी से उद्धृत किया है, क्योंकि इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/402 में उल्लेख किया है कि अल-महदवी ने इस मुद्दे को मिला दिया और सिबावेह के शब्दों को बिगाड़ दिया। लेखक ने अल-नहस के माध्यम से सिबावेह के शब्दों को सही ढंग से उद्धृत किया था जब अल्लाह के कथन की व्याख्या की गई थी: {तो दूसरे दिनों की एक संख्या} (अल-बकरा: 184) यह कहते हुए: सिबावेह के अनुसार "उखरु" विभक्त नहीं हुआ क्योंकि इसे "अलिफ़" और "लाम" से परिवर्तित किया गया है...

سورہ آل عمران: آیت 7 21

...ان کے اعضاء ان کے اعمال کے ساتھ اس وقت معلوم ہوا کہ اللہ سے کوئی بات چھپی نہیں رہتی، اور اس کے پاس ہے: ﴿رُّبَمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ﴾ [الحجر: 2] (شاید وہ لوگ جنہوں نے کفر کیا، یہ تمنا کریں گے کہ کاش وہ مسلمان ہوتے)۔

اور اللہ نے زمین کو دو دن میں پیدا کیا، پھر آسمان کی طرف متوجہ ہوا، پس انہیں دو دن میں سات آسمان بنا دیا۔ پھر زمین کو بچھایا، یعنی: اسے پھیلا دیا، پس اس سے اس کا پانی اور چارہ نکالا، اور اس میں پہاڑ، درخت، ٹیلے اور جو کچھ ان کے درمیان ہے(1) مزید دو دن میں پیدا کیے۔ پس یہی اس کا قول ہے: ﴿وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَٰلِكَ دَحَاهَا﴾ [النازعات: 30] (اور اس کے بعد زمین کو اس نے بچھایا)۔ پس زمین اور جو کچھ اس میں ہے چار دن میں پیدا کی گئی، اور آسمان دو دن میں پیدا کیا گیا۔

اور اس کا قول: ﴿وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَّحِيمًا﴾ (اور اللہ بخشنے والا مہربان تھا) کا مطلب ہے کہ اس نے اپنا یہ نام رکھا، یعنی: وہ ہمیشہ سے ایسا ہی ہے اور ہمیشہ رہے گا۔ بیشک اللہ جس چیز کا ارادہ کرتا ہے اسے پورا کر دیتا ہے۔ تجھ پر افسوس! قرآن تیرے لیے مختلف (تضاد والا) نہیں ہونا چاہیے، کیونکہ سب کچھ اللہ کی طرف سے ہے۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَأُخَرُ مُتَشَٰبِهَٰتٌ﴾ (اور دوسری آیتیں مشابہ ہیں) میں لفظ 'أُخَرُ' غیر منصرف ہے؛ کیونکہ اسے 'الف لام' سے پھیرا گیا ہے؛ اس لیے کہ اس کی اصل یہ تھی کہ یہ الف لام کے ساتھ صفت ہو، جیسے 'الکبر' اور 'الصغر'۔ پس جب اسے الف لام کے طریقے سے پھیر دیا گیا تو اسے صرف (تنویر و کسرہ) سے روک دیا گیا۔

ابو عبید: انہوں نے اسے غیر منصرف رکھا؛ کیونکہ اس کا واحد معرفہ اور نکرہ دونوں حالتوں میں غیر منصرف ہوتا ہے۔ مبرد نے اس کا انکار کیا اور کہا: اس بنیاد پر تو 'غضاب' اور 'عطاش' کو بھی غیر منصرف ہونا چاہیے۔

کسائی: یہ غیر منصرف ہے کیونکہ یہ صفت ہے۔ مبرد نے اس کا بھی انکار کیا اور کہا: 'لبداً' اور 'حطماً' دونوں صفتیں ہیں اور وہ دونوں منصرف ہیں۔

سیبویہ: یہ جائز نہیں کہ 'أُخَرُ' الف لام سے معدول (پھیرا ہوا) ہو؛ کیونکہ اگر یہ الف لام سے معدول ہوتا تو یہ معرفہ ہوتا(2)، کیا تم نہیں دیکھتے کہ 'سحر' تمام اقوال میں معرفہ ہے کیونکہ...

(1) (خ) اور (م) میں: بینہا (ان کے درمیان)۔ (2) مصنف رحمہ اللہ نے سیبویہ سے اسی طرح ذکر کیا ہے - اور شوکانی نے فتح القدیر 315/1 میں ان سے نقل کیا ہے - اور یہ ان کا وہم ہے، شاید انہوں نے مہدوی سے نقل کیا ہو، کیونکہ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 402/1 میں ذکر کیا ہے کہ مہدوی نے اس مسئلے میں خلط ملط کر دیا اور سیبویہ کے کلام کو بگاڑ دیا۔ حالانکہ مصنف نے نحاس کے واسطے سے سیبویہ کا کلام درست طریقے سے نقل کیا تھا جب اللہ تعالیٰ کے قول: ﴿فعدة من أيام أخر﴾ (البقرہ: 184) کی تفسیر کر رہے تھے، تو کہا: سیبویہ کے نزدیک 'أخر' غیر منصرف ہے کیونکہ وہ الف لام سے معدول ہے...

Surah Al Imran: Verse 7 22 It was diverted [from Al-Sahar][1]. And "amsi" (yesterday) in the saying of those who said: "amsi has gone," is diverted from "al-ams" (the yesterday); for if "akhar" were also diverted from the definite article (al-), it would have been definite, yet Allah the Almighty described it as indefinite. Fifth: His Almighty's saying: {As for those in whose hearts is deviation} – "those" is raised as the subject (mubtada), and the predicate (khabar) is: {they follow that which is ambiguous of it}[2]. Deviation (Zaygh) means inclining. From it is "the sun deviated," and "the eyes deviated." It is said: "zāgha yazīghu zayghan" when someone leaves the right path[3]. From it is His Almighty's saying: {Then when they deviated, Allah caused their hearts to deviate} [As-Saff: 5]. This verse includes every group of disbelievers, heretics, the ignorant, and innovators, even if the reference at that time was to the Christians of Najran. Qatadah said regarding the interpretation of His Almighty's saying: {As for those in whose hearts is deviation}: "If they are not the Haruriyyah and the various types of Khawarij, then I do not know who they are"[4]. I say: This interpretation has already been mentioned from Abu Umamah as a raised (marfu') narration, and that is sufficient for you[5]. Sixth: His Almighty's saying: {they follow that which is ambiguous of it, seeking discord and seeking its interpretation} – Our teacher Abu Al-Abbas[6], may Allah have mercy on him, said: "Those who follow the ambiguous (mutashabih) verses do so either to create doubt in the Quran and mislead the common people, as was done by the heretics (Zanadiqah) and the Qarmatians who attacked the Quran; or seeking to believe in the outward meanings of the ambiguous verses, as was done by the anthropomorphists (Mujassimuh) who collected what is in the Book and the Sunnah which [suggests] physical form in its outward sense, until they believed that the Creator, the Almighty, is a physical body, an image possessing a face, an eye, a hand, a side, a leg, and a finger! Exalted is He..." (1) What is between brackets is an addition for clarification; see Al-Muharrar Al-Wajiz 1/402. (2) I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/355. (3) Al-Muharrar Al-Wajiz 1/402, and I'rab al-Quran 1/355. (4) Al-Muharrar Al-Wajiz 1/402, and al-Tabari narrated Qatadah's report in 5/207. (5) In the first issue of the interpretation of this verse. (6) In Al-Mufhim 6/697-698, and what follows in brackets is from it.

सूरा आल इमरान: आयत 7 22 यह [अस-सहर से] हटा दिया गया था[1]। और "अमसी" (कल) उनके कहने में जिन्होंने कहा: "अमसी बीत गया", "अल-अमस" से हटाया गया है; क्योंकि यदि "अखर" भी 'अल-' (निश्चित उपपद) से हटाया गया होता, तो वह निश्चित (Ma'rifa) होता, जबकि अल्लाह तआला ने इसे अनिश्चित (Nakira) के रूप में वर्णित किया है। पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {तो जिनके दिलों में टेढ़ापन है} - यहाँ "वे लोग" (alladhina) उद्देश्य (mubtada) के रूप में है, और उसका विधेय (khabar) है: {वे उसके संदिग्ध हिस्सों के पीछे चलते हैं}[2]। टेढ़ापन (जैग) का अर्थ है झुकना। इसी से है "सूरज झुक गया (ढल गया)", और "आँखें फिर गईं"। कहा जाता है: "ज़गा यज़ीगु ज़ैग़न" जब कोई सीधा रास्ता छोड़ देता है[3]। इसी से अल्लाह तआला का कथन है: {फिर जब वे टेढ़े हो गए, तो अल्लाह ने उनके दिलों को टेढ़ा कर दिया} [अस-सफ़: 5]। यह आयत काफ़िरों, नास्तिकों, अज्ञानियों और विधर्मियों (बिदअतियों) के हर समूह को शामिल करती है, भले ही उस समय इसका संकेत नजरान के ईसाइयों की ओर था। क़तादाह ने अल्लाह तआला के कथन {तो जिनके दिलों में टेढ़ापन है} की व्याख्या में कहा: "अगर वे हरूरिया और खवारिज के विभिन्न प्रकार नहीं हैं, तो मैं नहीं जानता कि वे कौन हैं"[4]। मैं कहता हूँ: यह व्याख्या अबू उमामा से मरफ़ू' (पैगंबर से जुड़ी हुई) रिवायत के रूप में पहले आ चुकी है, और यह आपके लिए काफी है[5]। छठा: अल्लाह तआला का कथन: {वे उसके संदिग्ध हिस्सों के पीछे चलते हैं, फ़ितना फैलाने और उसकी मनचाही व्याख्या खोजने के लिए} - हमारे शिक्षक अबू अल-अब्बास[6] (उन पर अल्लाह की रहमत हो) ने कहा: "मुतशाबिह (संदिग्ध) आयतों का अनुसरण करने वाले या तो कुरान में संदेह पैदा करने और आम लोगों को गुमराह करने के लिए ऐसा करते हैं; जैसा कि उन नास्तिकों और क़रामिता ने किया जिन्होंने कुरान पर आक्षेप किए, या मुतशाबिह आयतों के ज़ाहिरी (बाहरी) अर्थों पर विश्वास करने के लिए; जैसा कि उन मुजस्सिमा (मानव-रूपवादी) लोगों ने किया जिन्होंने किताब और सुन्नत में से उन बातों को इकट्ठा किया जिनके ज़ाहिरी अर्थ से शरीर होने का भ्रम होता है, यहाँ तक कि उन्होंने यह विश्वास कर लिया कि स्रष्टा (बारी तआला) एक शरीर है, जिसका एक चेहरा, आँख, हाथ, पहलू, पैर और उँगली है! अल्लाह इन बातों से बहुत ऊपर है..." (1) कोष्ठक के बीच की बात स्पष्टीकरण के लिए जोड़ी गई है, देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/402। (2) इ'राब अल-कुरान, अल-नहस 1/355। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/402, और इ'राब अल-कुरान 1/355। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/402, और अल-तबरी ने क़तादाह की रिवायत 5/207 में उद्धृत की है। (5) इस आयत की व्याख्या के पहले मसले में। (6) अल-मुफ्हिम 6/697-698 में, और कोष्ठक में आने वाली बातें इसी से हैं।

سورۃ آل عمران: آیت 7 ۲۲ وہ [السحر سے] معدول (پھیرا ہوا) تھا[1]۔ اور "أَمْسِ" ان لوگوں کے قول میں جنہوں نے کہا: "أَمْسِ چلا گیا"، "الأمس" سے معدول ہے؛ کیونکہ اگر "أخر" بھی الف اور لام سے معدول ہوتا تو وہ معرفہ ہوتا، جبکہ اللہ تعالیٰ نے اسے نکرہ کے طور پر بیان کیا ہے۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ} (پس جن کے دلوں میں کجی ہے)، لفظ "الذین" مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے، اور اس کی خبر {فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ} (تو وہ اس کے متشابہات کے پیچھے لگ جاتے ہیں) ہے[2]۔ زیغ کے معنی جھکاؤ کے ہیں، اسی سے "زاغت الشمس" (سورج ڈھل گیا) اور "زاغت الأبصار" (آنکھیں پھر گئیں) ہے، اور کہا جاتا ہے: "زاغَ يَزِيغُ زيغاً" جب کوئی سیدھا راستہ چھوڑ دے[3]۔ اسی سے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {فَلَمَّا زَاغُوا أَزَاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ} (پھر جب وہ ٹیڑھے ہو گئے تو اللہ نے ان کے دل ٹیڑھے کر دیے) [الصف: 5]۔ یہ آیت کافر، زندیق، جاہل اور بدعتیوں کے ہر گروہ کو شامل ہے، اگرچہ اس وقت اس کا اشارہ نجران کے عیسائیوں کی طرف تھا۔ قتادہ نے اللہ تعالیٰ کے ارشاد {فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ} کی تفسیر میں کہا: "اگر وہ حروریہ اور خوارج کی مختلف اقسام نہیں ہیں، تو میں نہیں جانتا کہ وہ کون ہیں"[٤]۔ میں کہتا ہوں: یہ تفسیر ابو امامہ سے مرفوعاً پہلے گزر چکی ہے، اور یہی آپ کے لیے کافی ہے[٥]۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ} (وہ فتنہ انگیزی اور اس کی تاویل کی تلاش میں اس کے متشابہ حصوں کی پیروی کرتے ہیں)۔ ہمارے شیخ ابو العباس[٦] رحمہ اللہ نے فرمایا: "متشابہ کی پیروی کرنے والے یا تو اسے اس لیے تلاش کرتے اور جمع کرتے ہیں تاکہ قرآن میں شک پیدا کریں اور عوام کو گمراہ کریں؛ جیسا کہ زندیقوں اور قرامطہ نے کیا جنہوں نے قرآن پر طعن کیا، یا متشابہات کے ظاہری معانی پر یقین رکھنے کے لیے؛ جیسا کہ ان مجسمہ (اللہ کے لیے جسم ماننے والوں) نے کیا جنہوں نے کتاب و سنت سے

ایسی باتیں جمع کیں جن کا ظاہر جسمانیت کا وہم پیدا کرتا ہے، یہاں تک کہ انہوں نے یہ عقیدہ بنا لیا کہ باری تعالیٰ ایک جسم ہے، اور ایک ایسی صورت ہے جس کا چہرہ، آنکھ، ہاتھ، پہلو، پاؤں اور انگلی ہے! اللہ تعالیٰ ان سب باتوں سے پاک اور بلند ہے..." (۱) قوسین کے درمیان کی عبارت وضاحت کے لیے ہے، دیکھیں المحرر الوجیز ۱/ ۴۰۲۔ (۲) إعراب القرآن للنحاس ۱/ ۳۵۵۔ (۳) المحرر الوجیز ۱/ ۴۰۲، اور إعراب القرآن ۱/ ۳۵۵۔ (۴) المحرر الوجیز ۱/ ۴۰۲، اور طبری نے قتادہ کا اثر ۲۰۷/۵ میں نقل کیا ہے۔ (۵) اس آیت کی تفسیر کے پہلے مسئلے میں۔ (۶) المفہم ۶/ ۶۹۸-۶۹۷ میں، اور جو قوسین میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔

٢٣ Surah Al-Imran: Verse 7

...Allah from that! Or they follow it for the purpose of showing its interpretations and clarifying its meanings, or as Sabigh (1) did when he asked Omar many questions about it. So these are four categories:

First: There is no doubt about their disbelief, and that Allah's ruling regarding them is killing without seeking repentance.

Second: The correct view is to declare them as disbelievers, as there is no difference between them and the worshippers of idols and images; and they are asked to repent, so if they repent [fine]; otherwise they are killed as is done with those who apostatize.

Third: They differed regarding the permissibility of that based on the disagreement over the permissibility of its interpretation (2). It is known that the approach of the predecessors was to avoid interpreting it, while being certain of the impossibility of its literal meanings, saying: pass it on as it came. Some of them went towards showing its interpretations and carrying it to what is valid to carry it to in the language without definitively assigning a specific meaning to it.

Fourth: The ruling regarding it is severe discipline, as Omar did with Sabigh.

Abu Bakr al-Anbari said: The leaders among the predecessors used to punish those who asked about the interpretation of the problematic letters (3) in the Qur'an, because if the questioner intended by his question to perpetuate innovation and incite fitna (strife), then he deserves exemplary punishment and the greatest of reprimands. Even if that was not his intention, he deserves blame for the sin he committed, as he provided an opening for the hypocritical heretics at that time to target weak Muslims with doubt and misguidance in distorting the Qur'an from the paths of revelation and the realities of interpretation. From that is what Ismail bin Ishaq the Judge told us, Sulayman bin Harb reported to us, from Hammad bin Zayd, from Yazid bin Hazim, from Sulayman bin Yasar that Sabigh bin Asl came to Medina, and started asking about the ambiguous parts of the Qur'an and about things, so that reached Omar (may Allah be pleased with him). So Omar sent for him and brought him, having prepared for him palm branches from palm trees. When he arrived, Omar said to him: Who are you? He said: I am the servant of Allah, Sabigh. Omar (may Allah be pleased with him) said: and I am the servant of Allah, Omar. Then he got up to him...

(1) Sabigh with the weight of "Azeem", and the end is dotted (with 'ghain'), and it is said with the diminutive form, mentioned by Al-Hafiz Ibn Hajar in Al-Isabah 5/168 and mentioned his story, and its citation will come soon. (2) In Al-Mufhim 6/697: As for one who follows the ambiguous [verses] not for those two reasons, if that is for the purpose of showing its interpretations and clarifying its meanings, then that is disputed in its permissibility based on the disagreement over the permissibility of its interpretation. (3) In (m): The problematic things.

२३ सूरा अल-इमरान: आयत ७

...अल्लाह उससे! या वे इसकी व्याख्याओं को दिखाने और इसके अर्थों को स्पष्ट करने के उद्देश्य से इसका अनुसरण करते हैं, या जैसा कि सबीग (१) ने किया था जब उन्होंने उमर से इसके बारे में बहुत सारे प्रश्न पूछे थे। तो ये चार श्रेणियां हैं:

पहला: उनके कुफ्र (अविश्वास) में कोई संदेह नहीं है, और उनके बारे में अल्लाह का निर्णय बिना तौबा (पश्चाताप) मांगे कत्ल करना है।

दूसरा: सही मत उन्हें काफिर घोषित करना है, क्योंकि उनमें और मूर्तियों और छवियों के उपासकों में कोई अंतर नहीं है; और उनसे तौबा करने के लिए कहा जाता है, यदि वे तौबा कर लेते हैं [तो ठीक]; अन्यथा उन्हें उसी तरह मार दिया जाता है जैसा कि धर्मत्यागी (मुरतद) के साथ किया जाता है।

तीसरा: वे इसकी व्याख्या की अनुमति के बारे में मतभेद रखते हैं, जो इसकी व्याख्या की अनुमति पर असहमति पर आधारित है (२)। यह ज्ञात है कि पूर्वजों (सल्फ) का तरीका इसकी व्याख्या करने से बचना था, जबकि इसके शाब्दिक अर्थों की असंभवता के बारे में निश्चित थे, यह कहते हुए: इसे वैसे ही जाने दो जैसे यह आया है। उनमें से कुछ इसकी व्याख्याओं को दिखाने और इसे भाषा में मान्य अर्थों तक ले जाने की ओर गए, बिना किसी एक विशिष्ट अर्थ को निश्चित रूप से निर्धारित किए।

चौथा: इसके बारे में निर्णय गंभीर अनुशासन है, जैसा कि उमर ने सबीग के साथ किया था।

अबू बक्र अल-अंसारी ने कहा: पूर्वजों में से इमाम उन लोगों को दंडित करते थे जो कुरान में समस्याग्रस्त अक्षरों (३) की व्याख्या के बारे में पूछते थे, क्योंकि यदि पूछने वाला अपने प्रश्न से बिदअत (नवाचार) को कायम रखना और फितना (अशांति) भड़काना चाहता था, तो वह अनुकरणीय दंड और सबसे बड़े ताज़ीर (फटकार) का हकदार है। भले ही उसका वह उद्देश्य न रहा हो, फिर भी वह अपने द्वारा किए गए पाप के लिए निंदा का पात्र है, क्योंकि उसने उस समय के पाखंडी विधर्मियों के लिए कमजोर मुसलमानों को कुरान को रहस्योद्घाटन के मार्गों और व्याख्या की वास्तविकताओं से विकृत करने में संदेह और गुमराह करने का अवसर प्रदान किया। उसी से जो हमें न्यायाधीश इस्माइल बिन इशाक ने बताया, हमें सुलेमान बिन हर्ब ने हम्माद बिन ज़ैद से, यज़ीद बिन हाज़िम से, सुलेमान बिन यसार से बताया कि सबीग बिन असल मदीना आए, और कुरान के संदिग्ध हिस्सों और चीजों के बारे में पूछने लगे, तो यह बात उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) तक पहुंची। तो उमर ने उसे बुलवाया और उसे हाज़िर किया, उसके लिए खजूर के पेड़ों की टहनियाँ तैयार कर रखी थीं। जब वह आया, तो उमर ने

उससे कहा: तुम कौन हो? उसने कहा: मैं अल्लाह का बंदा सबीग हूँ। उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: और मैं अल्लाह का बंदा उमर हूँ। फिर वे उसकी ओर बढ़े...

---

(१) सबीग "अजीम" के वजन पर है, और अंत में नुक्ता वाला (ग़ैन) है, और इसे तस्गीर (लघु रूप) के साथ कहा जाता है, अल-हाफिज़ इब्न हजर ने अल-इसाबा ५/१६८ में इसका उल्लेख किया है और उसकी कहानी बताई है, और इसका हवाला जल्द ही आएगा। (२) अल-मुफिम ६/६९७ में: जहां तक उन लोगों का सवाल है जो उन दो कारणों से नहीं बल्कि संदिग्ध [आयतों] का अनुसरण करते हैं, यदि वह इसकी व्याख्याओं को दिखाने और इसके अर्थों को स्पष्ट करने के लिए है, तो इसकी व्याख्या की अनुमति के बारे में असहमति के आधार पर इसकी अनुमति में मतभेद है। (३) (म) में: समस्याग्रस्त चीजें।

۲۳ سورۃ آل عمران: آیت ۷

اللہ اس سے! یا وہ اس کی تاویلات (تفسیر) کو ظاہر کرنے اور اس کے معانی واضح کرنے کے لیے اس کی پیروی کریں، یا جیسا کہ صبیغ (۱) نے کیا جب اس نے عمر رضی اللہ عنہ سے اس کے بارے میں کثرت سے سوالات کیے۔ تو یہ چار اقسام ہیں:

اول: ان کے کفر میں کوئی شک نہیں، اور ان کے بارے میں اللہ کا حکم توبہ طلب کیے بغیر قتل کرنا ہے۔

دوم: صحیح قول ان کی تکفیر کا ہے، کیونکہ ان کے اور بتوں اور تصویروں کے پجاریوں کے درمیان کوئی فرق نہیں ہے؛ اور ان سے توبہ کا مطالبہ کیا جائے گا، اگر توبہ کر لیں [تو بہتر]؛ ورنہ انہیں قتل کر دیا جائے گا جیسا کہ مرتد ہونے والے کے ساتھ کیا جاتا ہے۔

سوم: انہوں نے اس کے جواز میں اختلاف کیا ہے، جو اس کی تاویل کے جواز میں اختلاف پر مبنی ہے (۲)۔ یہ معلوم ہے کہ سلف کا مذہب اس کی تاویل سے اجتناب کرنا تھا، اس کے ظاہری معانی کے محال ہونے کے قطع و یقین کے ساتھ، وہ کہتے تھے: اسے ویسے ہی گزرنے دو جیسے یہ آیا ہے۔ ان میں سے کچھ اس کی تاویلات کو ظاہر کرنے اور اسے لغت میں ممکنہ معانی پر محمول کرنے کی طرف گئے، بغیر کسی ایک معنی کو یقینی طور پر متعین کیے۔

چہارم: اس میں حکم سخت تادیب ہے، جیسا کہ عمر رضی اللہ عنہ نے صبیغ کے ساتھ کیا تھا۔

ابوبکر الانباری نے کہا: سلف کے ائمہ ان لوگوں کو سزا دیا کرتے تھے جو قرآن میں حروفِ مشکلہ (۳) کی تفسیر کے بارے میں پوچھتے تھے، کیونکہ اگر سائل اپنے سوال سے بدعت کو قائم کرنا اور فتنہ انگیز کرنا چاہتا تھا، تو وہ عبرتناک سزا اور عظیم ترین تعزیر کا مستحق ہے۔ اگرچہ

اس کا یہ مقصد نہ بھی ہو، تب بھی وہ اس گناہ کی وجہ سے ملامت کا مستحق ہے، کیونکہ اس نے اس وقت کے منافق ملحدوں کے لیے کمزور مسلمانوں کو شک و شبہ اور گمراہی میں ڈال کر قرآن کو وحی کے طریقوں اور تاویل کے حقائق سے منحرف کرنے کا راستہ فراہم کیا۔ چنانچہ ہمیں اسماعیل بن اسحاق القاضی نے بتایا، ہمیں سلیمان بن حرب نے حماد بن زید سے، انہوں نے یزید بن حازم سے، انہوں نے سلیمان بن یسار سے روایت کیا کہ صبیغ بن عسل مدینہ آئے، اور قرآن کی متشابہ آیات اور چیزوں کے بارے میں سوال کرنے لگے، تو یہ بات حضرت عمر رضی اللہ عنہ تک پہنچی۔ تو عمر رضی اللہ عنہ نے اسے بلوا بھیجا، اور اسے حاضر کیا جبکہ آپ نے اس کے لیے کھجور کے درخت کی ٹہنیاں تیار کر رکھی تھیں۔ جب وہ حاضر ہوا تو حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے اس سے پوچھا: تم کون ہو؟ اس نے کہا: میں اللہ کا بندہ صبیغ ہوں، تو عمر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: اور میں اللہ کا بندہ عمر ہوں۔ پھر آپ اس کی طرف بڑھے...

---

(١) صبیغ 'عظیم' کے وزن پر ہے، اور آخر میں معجمہ (غین) ہے، اور اسے تصغیر کے ساتھ بھی کہا جاتا ہے، حافظ ابن حجر نے الاصابہ ٥/١٦٨ میں اس کا ذکر کیا ہے اور اس کا قصہ بیان کیا ہے، اور عنقریب اس کی تخریج آئے گی۔ (٢) المفہم ٦/٦٩٧ میں ہے: جہاں تک اس شخص کا تعلق ہے جو ان دو صورتوں کے علاوہ متشابہ کی پیروی کرتا ہے، اگر وہ اس کی تاویلات ظاہر کرنے اور معانی واضح کرنے کے لیے ہے، تو اس کے جواز میں تاویل کے جواز پر اختلاف کی بنیاد پر اختلاف ہے۔ (٣) (م) میں: المشکلات۔

Surah Al Imran: Verse 7 24

So he struck his head with a palm branch and split it, then continued beating him until blood flowed over his face. He said, "Enough, O Commander of the Faithful! For by Allah, what I used to feel in my head has gone."

Reports differed regarding his discipline, and their mention will come in "Al-Dhariyat". Then Allah the Almighty inspired him with repentance and cast it into his heart, so he repented and his repentance was good(1).

The meaning of "seeking discord" is seeking doubts and confusion for the believers so that they may corrupt what is between them and return people to their deviance.

Abu Ishaq al-Zajjaj said: The meaning of their seeking(2) its interpretation is that they sought the interpretation of their resurrection and revival. So Allah, the Mighty and Sublime, made it known that the interpretation of that and its timing is known only to Allah. He said: The evidence for that is the Almighty’s saying: {Do they wait for anything except its fulfillment? The Day its fulfillment comes} meaning: the day they see what they are promised of resurrection, rising, and punishment {those who had forgotten it before will say} meaning: abandoned it {Our Lord’s messengers had certainly come with the truth} [Al-A'raf: 53], meaning: we have seen the interpretation of what the messengers informed us of. He said: So the stop is at the Almighty’s saying: {and no one knows its interpretation except Allah} meaning: no one knows when the Resurrection is except Allah(3).

The Seventh: The Almighty’s saying: {and no one knows its interpretation except Allah}. It is said: A group of Jews - among them Huyayy ibn Akhtab - entered upon the Messenger of Allah ﷺ and said: We have heard that "Alif Lam Mim" was revealed to you. If you are truthful in your statement, then the dominion of your nation will be seventy-one years, because Alif in the Abjad calculation(4) is one, Lam is thirty, and Mim is forty. So there was revealed: {and no one knows its interpretation except Allah}(5).

(1) Narrated by ad-Darami (146), al-Ajurri in ash-Shari'ah (153), al-Lalika'i in Sharh Usul I'tiqad Ahl al-Sunnah wal-Jama'ah (1137), and Ibn 'Asakir in Tarikh Dimashq 23/411 via Hammad ibn Zayd, with it. Al-Hafiz Ibn Hajar mentioned other paths for the report in al-Isabah 5/168-169. The author will mention some of them in the commentary on the first verse of Surah al-Dhariyat. (2) In (D) and (M): Seeking. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 1/378, and Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 1/355, and the

author quoted from him. (4) In the Dictionary of Language Texts: Al-Jummal (and simplified): A calculation based on the letters of the alphabet, each letter representing a numerical value: units, tens, and hundreds. (5) Tafsir Abi al-Layth 1/247, and it was narrated in detail by al-Tabari 1/221 from Jabir ibn Abdullah ibn Ri'ab, and he weakened it =

सूरह अल इमरान: आयत 7 24

तो उसने खजूर की टहनी से उसके सिर पर प्रहार किया और उसे फाड़ दिया, फिर उसे तब तक मारता रहा जब तक कि उसके चेहरे पर खून नहीं बहने लगा। उसने कहा, "काफी है, ऐ अमीरुल मोमिनीन! खुदा की कसम, मेरे सिर में जो दर्द था वह चला गया है।"

उसके अनुशासन के संबंध में वृत्तांत अलग-अलग हैं, और उनका उल्लेख "अद-धारियात" में आएगा। फिर अल्लाह तआला ने उसे तौबा (पश्चाताप) की प्रेरणा दी और उसके दिल में डाल दी, तो उसने तौबा की और उसकी तौबा अच्छी रही(1)।

"फितना चाहना" का अर्थ है मोमिनों के लिए संदेह और भ्रम पैदा करना ताकि वे आपस में बिगड़ जाएँ और लोगों को उनके विचलन की ओर वापस ले जाएँ।

अबू इशाक अल-ज़ज्जाज ने कहा: उनके(2) इसकी व्याख्या चाहने का अर्थ है कि उन्होंने अपने पुनरुत्थान और पुनर्जीवन की व्याख्या मांगी। तो अल्लाह महान और प्रतापी ने बताया कि उसकी व्याख्या और उसका समय अल्लाह के अलावा कोई नहीं जानता। उन्होंने कहा: इसका प्रमाण अल्लाह तआला का यह कथन है: {क्या वे इसकी व्याख्या की प्रतीक्षा कर रहे हैं? जिस दिन इसकी व्याख्या आएगी} अर्थात: जिस दिन वे वह देखेंगे जिसका उनसे पुनरुत्थान, जी उठने और दंड का वादा किया गया है {जो इसे पहले भूल गए थे, वे कहेंगे} अर्थात: इसे छोड़ दिया था {निश्चित रूप से हमारे रब के रसूल सत्य लेकर आए थे} [अल-अराफ़: 53], अर्थात: हमने वह व्याख्या देख ली है जिसकी रसूलों ने हमें सूचना दी थी। उन्होंने कहा: तो विराम अल्लाह तआला के इस कथन पर है: {और उसकी व्याख्या अल्लाह के सिवा कोई नहीं जानता} अर्थात: अल्लाह के सिवा कोई नहीं जानता कि कयामत कब होगी(3)।

सातवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {और उसकी व्याख्या अल्लाह के सिवा कोई नहीं जानता}। कहा जाता है: यहूदियों का एक समूह - जिनमें हुयई इब्न अख़्तब भी शामिल था - अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आया और कहा: हमें सूचना मिली है कि आप पर "अलिफ़ लाम मीम" उतरा है। यदि आप अपनी बात में सच्चे हैं, तो आपके उम्मत (राष्ट्र) का शासन इकहत्तर वर्ष होगा, क्योंकि जुम्मल गणना (4) में अलिफ़ एक है, लाम तीस है, और मीम चालीस है। तो उतरा: {और उसकी व्याख्या अल्लाह के सिवा कोई नहीं जानता}(5)।

(1) इसे अद-दारमी (146), अश-शरीआ में अल-अजुरी (153), शरह उसूल इतिक़ाद अहलुस सुन्नाह वल-जमाआ में अल-ललिकाई (1137), और हम्माद बिन ज़ैद के माध्यम से तारीख़ दमिश्क 23/411 में इब्न असीकिर द्वारा संकलित किया गया है। अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-इसाबा 5/168-169 में इस समाचार के लिए अन्य तरीके बताए हैं। लेखक उनमें से कुछ का उल्लेख सूरह अद-धारियात की पहली आयत की व्याख्या में करेंगे। (2) (द) और (म) में: चाहना (इब्तिगा)। (3) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 1/378, और अन-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 1/355 और लेखक ने उनसे उद्धृत किया। (4) भाषा ग्रंथों के शब्दकोश में: अल-जुम्मल: वर्णमाला के अक्षरों पर आधारित एक गणना, जिसमें प्रत्येक अक्षर एक संख्यात्मक मान का प्रतिनिधित्व करता है: इकाइयाँ, दहाईयाँ और सैकड़ा। (5) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/247, और जाबिर बिन अब्दुल्ला बिन रिआब से अल-तबरी 1/221 द्वारा विस्तार से संकलित किया गया है, और उन्होंने इसे कमज़ोर बताया है =

سورہ آل عمران: آیت 7 24

چنانچہ اس نے کھجور کی شاخ سے اس کے سر پر مارا اور اسے زخمی کر دیا، پھر اسے مارنا جاری رکھا یہاں تک کہ اس کے چہرے پر خون بہنے لگا۔ اس نے کہا، "اے امیر المومنین! بس کیجیے؛ اللہ کی قسم، جو میں اپنے سر میں محسوس کر رہا تھا وہ ختم ہو گیا ہے۔"

اس کے ادب (تادیب) کے متعلق روایات مختلف ہیں، اور ان کا تذکرہ سورہ "الذاریات" میں آئے گا۔ پھر اللہ تعالیٰ نے اسے توبہ کی تحریک دی اور اسے اس کے دل میں ڈال دیا، تو اس نے توبہ کی اور اس کی توبہ اچھی رہی(1)۔

"ابتغاء الفتنہ" (فتنہ کی تلاش) کا مطلب مومنوں کے لیے شکوک و شبہات اور الجھنیں پیدا کرنا ہے تاکہ وہ آپس میں فساد کریں اور لوگوں کو ان کی گمراہی کی طرف لوٹا دیں۔

ابو اسحاق الزجاج نے کہا: ان کے (2) اس کی تاویل چاہنے کا مطلب یہ ہے کہ انہوں نے اپنے دوبارہ اٹھائے جانے اور زندہ کیے جانے کی تاویل مانگی۔ تو اللہ عزوجل نے آگاہ کیا کہ اس کی تاویل اور وقت اللہ کے سوا کوئی نہیں جانتا۔ انہوں نے کہا: اس پر دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: {کیا وہ اس کی تاویل (حقیقت) کے سوا کسی چیز کا انتظار کر رہے ہیں؟ جس دن اس کی تاویل آئے گی} یعنی: جس دن وہ وہ دیکھیں گے جس کا ان سے حشر، نشر اور عذاب کا وعدہ کیا گیا ہے {وہ لوگ جنہوں نے اسے پہلے بھلا دیا تھا کہیں گے} یعنی: اسے چھوڑ دیا تھا {ہمارے رب کے رسول یقیناً حق لے کر آئے تھے} [الاعراف: 53]، یعنی: رسولوں نے ہمیں جس چیز کی خبر دی تھی ہم نے اس کی تاویل دیکھ لی۔ انہوں نے کہا: پس وقف اللہ تعالیٰ کے اس قول پر ہے: {اور اللہ کے سوا اس کی تاویل کوئی نہیں جانتا} یعنی: اللہ کے سوا کوئی نہیں جانتا کہ قیامت کب ہو گی(3)۔

ساتویں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اللہ کے سوا اس کی تاویل کوئی نہیں جانتا}۔ کہا جاتا ہے: یہودیوں کا ایک گروہ - جن میں حی بن اخطب بھی تھا - رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا اور کہا: ہمیں معلوم ہوا ہے کہ آپ پر "الم" نازل ہوا ہے، اگر آپ اپنی بات میں سچے ہیں تو آپ کی امت کی بادشاہت اکہتر سال ہو گی، کیونکہ حروف ابجد (حساب جمل)(4) میں الف ایک ہے، لام تیس ہے، اور میم چالیس ہے، تو نازل ہوا: {اور اللہ کے سوا اس کی تاویل کوئی نہیں جانتا}(5)۔

(1) اسے الدارمی (146)، الآجری نے الشریعہ (153) میں، اللالکائی نے شرح اصول اعتقاد اہل السنہ والجماعہ (1137) میں، اور ابن عساکر نے تاریخ دمشق 23/411 میں حماد بن زید کے طریق سے روایت کیا ہے۔ حافظ ابن حجر نے الاصابہ 5/168-169 میں اس خبر کے دیگر طرق بیان کیے ہیں۔ مصنف ان میں سے بعض کا تذکرہ سورہ الذاریات کی پہلی آیت کی تفسیر میں کریں گے۔ (2) نسخہ (د) اور (م) میں: ابتغاء۔ (3) معانی القرآن للزجاج 1/378، اور معانی القرآن للنحاس 1/355 اور اسی سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (4) معجم متن اللغہ میں ہے: الجمل (اور اسے ہلکا بھی پڑھا جاتا ہے): حروف ابجد پر مبنی ایک حساب ہے، ہر حرف ایک عدد پر دلالت کرتا ہے، اس کے اکائیوں، دہائیوں اور سینکڑوں پر۔ (5) تفسیر ابی اللیث 1/247، اور اسے طبری نے 1/221 میں جابر بن عبداللہ بن رئاب سے تفصیل سے روایت کیا ہے، اور اسے ضعیف قرار دیا ہے =

Surah Al-Imran: Verse 7 25

Ta'wil (interpretation) can be in the sense of 'tafsir' (exegesis), such as saying: the ta'wil of this word is such-and-such. It can also be in the sense of what a matter eventually results in or refers back to. It is derived from 'ala al-amru' to such-and-such, meaning it became that. I interpreted it (awwaltuhu), meaning I made it so. Some jurists have defined it by saying: it is the demonstration of a potential meaning in a term intended by evidence external to it. So, 'tafsir' is the clarification of the term itself, as in His saying: {no doubt in it}, meaning: no uncertainty. Its origin is from 'al-fasr', which is clarification; it is said: I explained (fasartu) the thing (without emphasis), I explain (afsiru) it (with a kasra), an explanation (fasran). Ta'wil is the clarification of the meaning, as in the statement: there is no doubt in it for the believers, or because it is truth in itself, so its essence does not accept doubt, but rather doubt is a description of the doubter. This is like the statement of Ibn Abbas regarding the grandfather as a father; because he interpreted the words of Allah Almighty: {O children of Adam} (1) [Al-A'raf: 26].

Eighth: His Almighty's saying: {And those firmly rooted in knowledge}. Scholars differed regarding "and those firmly rooted in knowledge": is it the beginning of a new sentence cut off from what preceded it, or is it conjoined to what preceded it, such that the 'and' (wa) is for conjunction? The majority opinion is that it is cut off from what preceded it, and the speech ended at His saying: "except Allah." This is the view of Ibn Umar, Ibn Abbas, Aisha, Urwa ibn al-Zubayr, Umar ibn Abd al-Aziz, and others. It is also the position of al-Kisa'i, al-Akhfash, al-Farra', Abu Ubayd, and others (2).

Abu Nahik al-Asadi said: You connect this verse, while it is actually cut off. The knowledge of those firmly rooted only culminates in their saying: {We believe in it; all [of it] is from our Lord}.

Umar ibn Abd al-Aziz said something similar, and al-Tabari narrated similar from Yunus, from Ashhab, from Malik ibn Anas (3). Based on this, "they say" is the predicate of "those firmly rooted."

Al-Khattabi said: Allah Almighty has made the verses of His book, which He commanded us to believe in and affirm what is in it, into (4) two categories: clear (muhkam) and ambiguous (mutashabih). The Almighty said: {He it is who has sent down to you...

= Ibn Kathir said in the interpretation of the first verse of Al-Baqarah: Its transmission centers on Muhammad ibn al-Sa'ib al-Kalbi, and he is among those whose solitary narrations are not used as proof. (1) See 'Ma'ani al-Quran' by al-Nahhas 1/351. (2) 'Tafsir al-Baghawi' 1/280, and 'Ma'ani al-Quran' by al-Nahhas 1/351. (3) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 1/403. Al-Tabari 5/219 recorded the statement of Abu Nahik, Umar ibn Abd al-Aziz, and Malik. (4) The word "ala" (on/into) is from manuscripts (D) and (Z).

सूरह अल-इमरान: आयत 7 25

ता'वील (व्याख्या) 'तफ़सीर' के अर्थ में हो सकती है, जैसे आपका यह कहना: इस शब्द की ता'वील इस प्रकार है। और यह उस अर्थ में भी हो सकती है जिस पर कोई मामला अंततः समाप्त होता है। इसकी व्युत्पत्ति 'आल अल-अमरु' से हुई है, जिसका अर्थ है मामला वैसा हो जाना। मैंने इसकी ता'वील की, अर्थात मैंने इसे वैसा बना दिया। कुछ न्यायविदों ने इसकी परिभाषा देते हुए कहा है: यह किसी शब्द में उस संभावित अर्थ को प्रकट करना है जो उसके बाहरी प्रमाण से अभिप्रेत हो। अतः 'तफ़सीर' शब्द का स्पष्टीकरण है, जैसे अल्लाह का कथन: {इसमें कोई संदेह नहीं}, यानी: कोई शक नहीं। इसका मूल 'अल-फ़स्र' से है, जिसका अर्थ स्पष्टीकरण है; कहा जाता है: मैंने चीज़ को स्पष्ट किया (फ़सर्तु), मैं उसे स्पष्ट करता हूँ (अफ़सिरु), स्पष्ट करना (फ़सरन)। ता'वील अर्थ का स्पष्टीकरण है, जैसे यह कहना: विश्वासियों के लिए इसमें कोई संदेह नहीं है, या इसलिए कि वह स्वयं में सत्य है, अतः उसका अस्तित्व संदेह स्वीकार नहीं करता, बल्कि संदेह तो संदेह करने वाले का एक गुण है। और जैसे दादा को पिता मानने के बारे में इब्न अब्बास का कथन; क्योंकि उन्होंने अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्दों की व्याख्या की: {हे आदम की संतानों} (1) [अल-अराफ: 26]।

आठवीं बात: अल्लाह का कथन: {और वे जो ज्ञान में दृढ़ हैं}। विद्वानों के बीच "ज्ञान में दृढ़ लोगों" के बारे में मतभेद है: क्या यह पिछले शब्दों से अलग एक नए वाक्य की शुरुआत है, या यह पिछले शब्दों के साथ जुड़ा हुआ है जिससे 'और' (वव) संयोजन के लिए हो? बहुमत की राय यह है कि यह पिछले शब्दों से अलग है, और बात अल्लाह के इस कथन पर समाप्त हो गई: "अल्लाह के सिवाय"। यह इब्न उमर, इब्न अब्बास, आयशा, उरवा इब्न अल-जुबैर, उमर इब्न अब्द अल-अज़ीज़ और अन्य का मत है। यही अल-किसाई, अल-अख़फ़श, अल-फ़र्रा, अबू उबैद और अन्य का भी विचार है (2)।

अबू नाहिक अल-असदी ने कहा: तुम इस आयत को जोड़कर पढ़ते हो, जबकि यह अलग है। और दृढ़ ज्ञान वालों का ज्ञान केवल उनके इस कथन पर समाप्त होता है: {हम इस पर विश्वास करते हैं; यह सब हमारे पालनहार की ओर से है}।

उमर इब्न अब्द अल-अज़ीज़ ने भी ऐसा ही कहा, और अल-तबरी ने यूनुस से, उन्होंने अशहब से, उन्होंने मलिक इब्न अनस से इसी तरह का वर्णन किया है (3)। इस आधार पर "वे कहते हैं" "दृढ़ ज्ञान वालों" का विधेय है।

अल-ख़त्ताबी ने कहा: अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अपनी पुस्तक की आयतों को, जिस पर उसने हमें विश्वास करने और उनमें जो कुछ भी है उसकी पुष्टि करने का आदेश दिया है, (4) दो श्रेणियों में विभाजित किया है: स्पष्ट (मुहकम) और संदिग्ध (मुतशाबिह)। सर्वशक्तिमान ने कहा: {वही है जिसने आप पर उतारा...

= इब्न कसीर ने सूरह बकराह की पहली आयत की व्याख्या में कहा: इसका आधार मुहम्मद बिन अल-साइब अल-कल्बी है, और वह उन लोगों में से है जिनकी एकाकी गवाही को प्रमाण नहीं माना जाता। (1) अल-नहस द्वारा रचित 'मा'नी अल-कुरान' देखें 1/351। (2) 'तफ़सीर अल-बगवी' 1/280, और अल-नहस द्वारा 'मा'नी अल-कुरान' 1/351। (3) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 1/403। और अल-तबरी 5/219 ने अबू नाहिक, उमर इब्न अब्द अल-अज़ीज़ और मलिक के कथन को उद्धृत किया है। (4) शब्द "अला" (पर), पांडुलिपि (द) और (ज़) से लिया गया है।

سورۃ آل عمران: آیت 7 25

اور تاویل تفسیر کے معنی میں ہوتی ہے، جیسے آپ کا یہ کہنا: اس لفظ کی تاویل اس طرح ہے۔ اور اس کے معنی یہ بھی ہوتے ہیں کہ معاملہ آخر کار کس طرف جاتا ہے۔ اس کا مشتق 'آل الامر' سے ہے، یعنی معاملہ اس طرف لوٹ گیا، یعنی وہ ہو گیا۔ میں نے اس کی تاویل کی، یعنی میں نے اسے ایسا کر دیا۔ بعض فقہاء نے اس کی تعریف کرتے ہوئے کہا ہے: یہ لفظ میں کسی ایسے معنی کے احتمال کا اظہار ہے جو اس کے علاوہ کسی خارجی دلیل سے مقصود ہو۔ پس تفسیر لفظ کا بیان ہے، جیسے اللہ کا فرمان: {لا ریب فیه} یعنی: کوئی شک نہیں۔ اور اس کی اصل 'الفسر' سے ہے، جس کے معنی بیان کے ہیں، کہا جاتا ہے: میں نے چیز کی وضاحت کی (فسرت)، میں اس کی وضاحت کرتا ہوں (افسره)، وضاحت کرنا (فسرا)۔ اور تاویل معنی کا بیان ہے، جیسے یہ کہنا: مومنین کے نزدیک اس میں کوئی شک نہیں، یا اس لیے کہ وہ بذات خود حق ہے، پس اس کی ذات شک کو قبول نہیں کرتی، بلکہ شک تو شک کرنے والے کی صفت ہے۔ اور جیسے دادا کے بارے میں ابن عباس کا قول کہ وہ باپ ہے؛ کیونکہ انہوں نے اللہ عزوجل کے اس قول کی تاویل کی: {اے بنی آدم} (1) [الاعراف: 26]۔

آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور علم میں پختہ لوگ}۔ علماء کا "علم میں پختہ لوگوں" کے بارے میں اختلاف ہے کہ کیا یہ کلام کا آغاز ہے جو پچھلے کلام سے منقطع ہے، یا یہ پچھلے کلام پر معطوف ہے تو 'و' جمع کے لیے ہوگی؟ اکثر کا قول یہ ہے کہ یہ پچھلے کلام سے منقطع ہے، اور کلام اللہ کے اس قول پر ختم ہو گیا: "سوائے اللہ کے"۔ یہ ابن عمر، ابن عباس، عائشہ، عروہ بن زبیر، عمر بن عبدالعزیز اور دیگر کا قول ہے، اور یہی کسائی، اخفش، فراء، ابو عبید اور دیگر کا مذہب ہے (2)۔

ابو نہیک الاسدی نے کہا: تم اس آیت کو ملا کر پڑھتے ہو، حالانکہ یہ منقطع ہے۔ اور راسخین کا علم صرف ان کے اس قول پر ختم ہو جاتا ہے: {ہم اس پر ایمان لائے، سب ہمارے رب کی طرف سے ہے}۔

اور عمر بن عبدالعزیز نے بھی اسی طرح کا قول کہا، اور طبری نے یونس سے، انہوں نے اشہب سے، انہوں نے مالک بن انس سے اسی طرح حکایت کی ہے (3)۔ اس صورت میں "یقولون" (وہ کہتے ہیں) "راسخون" کی خبر ہے۔

خطابی نے کہا: اللہ تعالیٰ نے اپنی کتاب کی آیات کو، جن پر اس نے ہمیں ایمان لانے اور ان میں موجود چیزوں کی تصدیق کرنے کا حکم دیا ہے، (4) دو قسموں پر رکھا ہے: محکم اور متشابہ، پس اللہ عزوجل نے فرمایا: {وہی ہے جس نے آپ پر نازل کی...

= ابن کثیر نے سورہ بقرہ کی پہلی آیت کی تفسیر میں کہا: اس کا دارومدار محمد بن السائب الکلبی پر ہے، اور وہ ان لوگوں میں سے ہے جن کی تنہا روایت سے حجت نہیں پکڑی جاتی۔ (1) دیکھئے معانی القرآن للنحاس 1/ 351۔ (2) تفسیر البغوی 1/ 280، اور معانی القرآن للنحاس 1/ 351۔ (3) المحرر الوجیز 1/ 403۔ اور طبری نے 5/ 219 میں ابو نہیک، عمر بن عبدالعزیز اور مالک کا قول نقل کیا ہے۔ (4) لفظ "علی" (پر)، (د) اور (ظ) کے نسخوں سے ہے۔

Surah Al-Imran: Verse 7 26 "the Book; in it are verses [that are] precise - they are the foundation of the Book - and others unspecific" up to His saying: "All [of it] is from our Lord." Thus He made known that the unspecific part of the Book is that which Allah has reserved for His own knowledge; no one besides Him knows its interpretation. Then Allah, Exalted and Majestic, praised those firmly grounded in knowledge for saying: "We believe in it." Had their faith not been sound, they would not have deserved this praise. The opinion of the majority of scholars is that the complete stop in this verse is at the saying of the Almighty: "And no one knows its interpretation except Allah." And what follows it is the start of another statement, which is: "And those firmly grounded in knowledge say, 'We believe in it.'" This has been narrated from Ibn Mas'ud, Ubayy ibn Ka'b, Ibn Abbas, and Aisha (1). However, it was narrated from Mujahid that he connected "those firmly grounded in knowledge" (2) to what precedes it and claimed that they know it (3). Some linguists argued for him, saying: its meaning is: "and those firmly grounded in knowledge know it, saying, 'We believe in it'." He claimed that the position of "they say" is accusative (nasb) as a state (hal). But the general linguists deny and find this far-fetched, because the Arabs do not omit both the verb and the object together, and they do not mention a state except when the verb is apparent. If the verb is not apparent, there can be no state. If this were permissible, it would be permissible to say: "Abdullah [is] riding," meaning: "Abdullah approached riding." This is only permissible when the verb is mentioned, as in: "Abdullah speaks, reconciling between people." Thus "reconciling" is a state for him, as the poet said - Abu Omar recited it to me, saying: Abu al-Abbas Tha'lab recited to us -: "I sent into it a man (4) of stout build (Lukalik)... who is short when walking and tall when kneeling." (5) Meaning: he is short while walking. Thus, the opinion of the majority of scholars, supported by the schools of grammarians, is more appropriate. (1) See Idah al-Waqf wal-Ibtida' by Ibn al-Anbari 2/565, al-Muktafa by al-Dani p. 195, Tafsir al-Baghawi 1/280, and al-Tabari 5/218 reported the reports of Ibn Abbas and Aisha (may Allah be pleased with them). (2) In (m): "Al-Rasikhun". (3) Tafsir Mujahid 122, reported by al-Tabari 5/220, Ibn al-Anbari in Idah al-Waqf 2/565, and al-Dani in al-Muktafa p. 196. (4) In (m) and Lisan al-Arab (L-K-K): "Qatiman", and al-Qatim: a man craving meat. Lisan (Q-T-M). (5) Majalis Tha'lab p. 384, the verse is attributed to Mubashir ibn Hudhayl ibn Zafir al-Fazari, and in it "a monkey" instead of "a man". He said: "Lukalik" means big and strong.

सूरह अल-इमरान: आयत 7 26 "किताब; जिसमें से कुछ आयतें सुदृढ़ (मुहकाम) हैं - वे किताब की असल (बुनियाद) हैं - और दूसरी संदिग्ध (मुतशाबिहात) हैं" अल्लाह के इस कथन तक: "सब [कुछ] हमारे रब की ओर से है।" अतः उसने यह बता दिया कि किताब का वह हिस्सा जो संदिग्ध है, अल्लाह ने उसके ज्ञान को अपने लिए सुरक्षित रखा है; उसके सिवा कोई उसका अर्थ (तावील) नहीं जानता। फिर अल्लाह, जो बड़ा और प्रतापी है, ने ज्ञान में पक्के लोगों की प्रशंसा की कि वे कहते हैं: "हम इस पर ईमान लाए।" यदि उनका ईमान सच्चा न होता, तो वे इस प्रशंसा के पात्र नहीं होते। अधिकांश विद्वानों का मत है कि इस आयत में पूर्ण विराम (वक़्फ़) सर्वशक्तिमान के इस कथन पर है: "और अल्लाह के सिवा कोई इसका अर्थ (तावील) नहीं जानता।" और उसके बाद जो है वह दूसरे कथन की शुरुआत है, और वह है: "और जो ज्ञान में पक्के हैं वे कहते हैं, 'हम इस पर ईमान लाए'।" यह इब्न मसूद, उबय इब्न काब, इब्न अब्बास और आयशा (1) से वर्णित है। जबकि मुजाहिद से यह वर्णित है कि उन्होंने "ज्ञान में पक्के लोगों" (2) को उससे पहले वाले से जोड़ा और दावा किया कि वे इसे जानते हैं (3)। कुछ भाषाविदों ने उनके पक्ष में तर्क देते हुए कहा: इसका अर्थ है: "और जो ज्ञान में पक्के हैं वे इसे जानते हैं, यह कहते हुए कि 'हम ईमान लाए'।" उन्होंने दावा किया कि "वे कहते हैं" का स्थान 'हाल' (अवस्था) के रूप में 'नस्ब' (आरोपात्मक) है। लेकिन सामान्य भाषाविद इसे नकारते हैं और दूर की बात मानते हैं; क्योंकि अरब क्रिया और कर्म दोनों को एक साथ गुप्त नहीं रखते, और वे 'हाल' का उल्लेख तभी करते हैं जब क्रिया स्पष्ट हो। यदि क्रिया स्पष्ट नहीं है, तो कोई 'हाल' नहीं हो सकता। यदि यह जायज़ होता, तो यह कहना जायज़ होता: "अब्दुल्लाह सवार है," जिसका अर्थ होता: "अब्दुल्लाह सवार होकर आया।" यह केवल क्रिया के उल्लेख के साथ ही जायज़ है, जैसे: "अब्दुल्लाह बात करता है, लोगों के बीच सुलह कराता है"; तो "सुलह कराना" उसके लिए एक 'हाल' है, जैसा कि कवि ने कहा - अबू उमर ने मुझे यह सुनाया, कहा: अबू अल-अब्बास थ'लब ने हमें सुनाया -: "मैंने उसमें एक आदमी (4) भेजा जो मज़बूत कद-काठी का था (लुक़ालिक़)... जो चलते समय छोटा और बैठते समय लंबा होता है।" (5) अर्थात्: चलते समय छोटा। अतः व्याकरणविदों के मतों के समर्थन के साथ बहुसंख्यक विद्वानों का कथन अधिक उपयुक्त है। (1) देखें इब्न अल-अंबारी की 'ईदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा' 2/565, अल-दानी की 'अल-मुक़्तफ़ा' पृ. 195, बग़वी की तफ़सीर 1/280, और तबरी 5/218 ने इब्न अब्बास और आयशा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के विवरण उद्धृत किए हैं। (2) (म) में: "अल-रासिख़ून"। (3) तफ़सीर मुजाहिद 122, इसे तबरी 5/220 ने उद्धृत किया है, इब्न अल-अंबारी ने 'ईदाह अल-वक़्फ़' 2/565 में, और अल-दानी ने 'अल-मुक़्तफ़ा' पृ. 196 में। (4) (म) और 'लिसान अल-अरब' (ल-क-क) में: "क़तिमन", और अल-क़तिम: मांस की लालसा रखने वाला व्यक्ति।

लिसान (क़-त-म)। (5) 'मजालिस थ'लब' पृ. 384, यह छंद मुबशिर बिन हुज़ैल बिन ज़ाफ़िर अल-फ़ज़ारी का बताया गया है, और इसमें "आदमी" के बजाय "बंदर" है। उसने कहा: "लुक़ालिक़" का अर्थ है बड़ा और शक्तिशाली।

سورہ آل عمران: آیت ۷ ۲۶ ﴿الْكِتٰبَ مِنْهُ ءَايٰتٌ مُّحْكَمٰتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتٰبِ وَأُخَرُ مُتَشٰبِهٰتٌ﴾ اللہ کے اس قول تک: ﴿كُلٌّ مِّنْ عِندِ رَبِّنَا﴾ پس اس نے آگاہ کر دیا کہ کتاب میں سے متشابہ وہ ہے جس کے علم کو اللہ نے اپنے پاس محفوظ رکھا ہے، پس اللہ کے سوا کوئی اس کی تاویل نہیں جانتا۔ پھر اللہ عزوجل نے علم میں پختہ لوگوں کی تعریف کی کہ وہ کہتے ہیں: ہم اس پر ایمان لائے۔ اور اگر ان کا ایمان صحیح نہ ہوتا تو وہ اس تعریف کے مستحق نہ ہوتے۔ اکثر علماء کا مذہب یہ ہے کہ اس آیت میں وقفِ تام اللہ تعالیٰ کے اس قول پر ہے: ﴿وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُۥٓ إِلَّا ٱللَّهُ﴾ اور جو اس کے بعد ہے وہ ایک اور بات کا آغاز ہے، اور وہ ہے: ﴿وَٱلرَّٰسِخُونَ فِي ٱلْعِلْمِ يَقُولُونَ ءَامَنَّا بِهِۦ﴾، اور یہ ابن مسعود، ابی بن کعب، ابن عباس اور عائشہ (۱) سے مروی ہے۔ جبکہ مجاہد سے مروی ہے کہ انہوں نے "راسخین" (۲) کا عطف اس سے پہلے والے پر کیا اور دعویٰ کیا کہ وہ اسے جانتے ہیں (۳)۔ بعض ماہرین لغت نے ان کی طرف سے دلیل پیش کی اور کہا: اس کا معنی ہے: اور علم میں پختہ لوگ اسے جانتے ہیں یہ کہتے ہوئے کہ ہم ایمان لائے۔ اور ان کا دعویٰ ہے کہ "یقولون" کا مقام حال کی بنا پر منصوب ہے۔ لیکن عام ماہرین لغت اس کا انکار کرتے ہیں اور اسے بعید سمجھتے ہیں؛ کیونکہ عرب فعل اور مفعول دونوں کو ایک ساتھ مخفی نہیں رکھتے، اور وہ حال کا ذکر تبھی کرتے ہیں جب فعل ظاہر ہو۔ پس جب فعل ظاہر نہ ہو تو حال نہیں ہو سکتا، اور اگر یہ جائز ہوتا تو یہ کہنا جائز ہوتا: "عبد اللہ راکباً"، بمعنی: "اقبل عبد اللہ راکباً" (عبد اللہ سوار ہو کر آیا)۔ یہ تو صرف فعل کے ذکر کے ساتھ ہی جائز ہے، جیسے: "عبد اللہ یتکلم یصلح بین الناس"؛ تو "یصلح" اس کے لیے حال ہے، جیسا کہ شاعر نے کہا - مجھے ابو عمر نے سنایا، کہا: ہمیں ابو العباس ثعلب نے سنایا -: "میں نے اس میں ایک مضبوط جسم والا آدمی (۴) (لکالک) بھیجا... جو چلتے وقت چھوٹا اور گھٹنوں کے بل بیٹھتے وقت لمبا ہوتا ہے" (۵) یعنی: چلنے کی حالت میں چھوٹا ہوتا ہے۔

پس نحویوں کے مذاہب کی تائید کے ساتھ عام علماء کا قول زیادہ بہتر ہے۔ (۱) دیکھئے ایضاح الوقف والابتداء لابن الانباری ۲/۵۶۵، والمکتفی للدانی ص ۱۹۵، وتفسیر البغوی ۱/۲۸۰، اور طبری ۵/۲۱۸ نے ابن عباس اور عائشہ رضی اللہ عنہم کے اثرات کی تخریج کی ہے۔ (۲) (م) میں: الراسخون۔ (۳) تفسیر مجاہد ۱۲۲، اس کی تخریج طبری ۵/۲۲۰ نے کی، اور ابن الانباری نے ایضاح الوقف ۲/۵۶۵ میں، اور الدانی نے المکتفی ص ۱۹۶ میں۔ (۴) (م) اور لسان العرب (لکک) میں: "قطماً"، اور القطم: گوشت کا شوق رکھنے والا آدمی۔ لسان (قطم)۔ (۵) مجالس ثعلب ص ۳۸۴، اور اس رجز کی نسبت مبشر بن ہذیل بن زافر الفزاری کی طرف ہے، اور اس میں "رجلاً" کی جگہ "قرداً" (بندر) ہے، کہا: لکالک: بڑا اور طاقتور۔

Page 27 Surah Al-Imran: Ayah 7

... from the saying of Mujahid alone, and also; because it is not permissible for Allah, glorified be He, to deny something to creation and affirm it for Himself, and then have a partner in that. Do you not see His saying, Mighty and Majestic is He: "Say, 'None in the heavens and earth knows the unseen except Allah'" [An-Naml: 65], and His saying: "None will reveal its time except He" [Al-A'raf: 187], and His saying: "Everything is perishing except His Face" [Al-Qasas: 88]. So all of this was among what Allah, glorified be He, kept to His own knowledge, not sharing it with anyone else. Likewise is His saying, Blessed and Exalted is He: "And no one knows its interpretation except Allah." If the 'and' in His saying: "and those firm [in knowledge]" was for coordination (conjunction), then His saying: "Each is from our Lord" would have no benefit. And Allah knows best.

I say: What Al-Khattabi related, that no one else held Mujahid's view, it has been narrated from Ibn Abbas that "those firm [in knowledge]" is coordinated with the Name of Allah, Mighty and Majestic is He, and that they are included in the knowledge of the ambiguous [verses], and that while knowing it they say, "We believe in it." This was also said by Ar-Rabi', Muhammad bin Ja'far bin Az-Zubayr, Al-Qasim bin Muhammad, and others (1).

And "they say" based on this interpretation is in the accusative case as a 'hal' (circumstantial state) for the firm [in knowledge], as he said: "The wind weeps for his grief (2) and the lightning flashes in the clouds." This verse allows for both meanings. It is possible that "and the lightning" is a subject, and the predicate is "flashes" according to the first interpretation, thus being disconnected from what precedes it. And it is possible that it is coordinated with "the wind," with "flashes" being in the position of a 'hal' according to the second interpretation, i.e., "flashingly."

Proponents of this view also argued that Allah, glorified be He, praised them for being firm in knowledge, so how could He praise them if they were ignorant! Ibn Abbas said: "I am among those who know its interpretation."

Mujahid read this verse and said: "I am among those who know its interpretation"; this was related from him by Imam al-Haramayn Abu al-Ma'ali.

I say: Some scholars have referred this saying back to the first saying, and said: the completion of the speech is estimated as "with Allah" (3), meaning: "And no one

knows its interpretation except Allah," meaning the interpretation of the ambiguous [verses].

(1) Their sayings were extracted by At-Tabari 5/220. (2) In (m): "its grief" (feminine). The verse is by Yazid bin Mifrag al-Himyari, and it is in his Diwan p. 143. (3) Thus in the manuscripts, and the meaning was not clear to us. Perhaps his saying: "with Allah" is extraneous, and Allah knows best.

पृष्ठ २७ सूरह अल-इमरान: आयत ७

... केवल मुजाहिद के कथन से, और यह भी; क्योंकि यह अनुमेय नहीं है कि अल्लाह सुब्हानहू किसी चीज़ को सृष्टि से मना करें और उसे स्वयं के लिए सिद्ध करें, और फिर उस मामले में उनका कोई साथी हो। क्या आप उनका यह वचन नहीं देखते: "कह दीजिए, 'आकाशों और धरती में कोई भी परोक्ष (ग़ैब) का ज्ञान नहीं रखता सिवाय अल्लाह के" [अन-नमल: ६५], और उनका कथन: "उसे उसके समय पर उसके सिवाय कोई प्रकट नहीं करेगा" [अल-अराफ: १८७], और उनका कथन: "हर चीज़ नष्ट होने वाली है सिवाय उनके मुख (सत्ता) के" [अल-कसस: ८८]। तो यह सब उन चीज़ों में से था जिन्हें अल्लाह सुब्हानहू ने अपने ज्ञान के लिए सुरक्षित रखा, उसमें किसी और को शरीक नहीं किया। इसी प्रकार उनका मुबारक और बुलंद कथन है: "और उसका अर्थ (तावील) अल्लाह के सिवाय कोई नहीं जानता"। और यदि उनके कथन "और वे जो ज्ञान में पक्के हैं" में 'और' (वाव) संयोजन (अतफ़) के लिए होता, तो उनके कथन "सब हमारे रब की ओर से है" का कोई लाभ न होता। और अल्लाह बेहतर जानता है।

मैंने कहा: अल-खत्ताबी ने जो उल्लेख किया है कि मुजाहिद के अलावा किसी और ने यह बात नहीं कही, तो इब्न अब्बास से वर्णित है कि "ज्ञान में पक्के लोग" अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल के नाम के साथ जुड़े हुए (मातूफ़) हैं, और वे मुतशाबिहात (अस्पष्ट आयतों) के ज्ञान में शामिल हैं, और वे इसके ज्ञान के साथ कहते हैं "हम इस पर ईमान लाए", और यही बात अर-रबी, मुहम्मद बिन जाफ़र बिन अज़-ज़ुबैर, अल-क़ासिम बिन मुहम्मद और अन्य लोगों ने कही है (१)।

और इस व्याख्या (तावील) के अनुसार "वे कहते हैं" 'हाल' (अवस्था) के रूप में मंसूब (अकर्मक) है, जैसा कि कहा गया है: "हवा उसके दुख (२) पर रोती है और बादल में बिजली चमकती है" यह काव्य पंक्ति दोनों अर्थों की संभावना रखती है, तो यह संभव है कि "और बिजली" मुब्तदा (कर्ता) हो और उसकी ख़बर "चमकती है" पहली व्याख्या के अनुसार हो, तो यह अपने से पहले वाले से अलग होगा। और यह भी संभव है कि यह "हवा" के साथ जुड़ा हो, और "चमकती है" दूसरी व्याख्या के अनुसार 'हाल' के स्थान पर हो, यानी: चमकते हुए।

इस मत के समर्थकों ने यह भी तर्क दिया कि अल्लाह सुब्हानहू ने ज्ञान में उनकी दृढ़ता के लिए उनकी प्रशंसा की है, तो वह उनकी प्रशंसा कैसे कर सकते हैं जबकि वे अज्ञानी हों! और इब्न अब्बास ने कहा: "मैं उन लोगों में से हूँ जो इसके अर्थ (तावील) को जानते हैं।"

और मुजाहिद ने इस आयत को पढ़ा और कहा: "मैं उन लोगों में से हूँ जो इसके अर्थ को जानते हैं"; इसे इमामुल हरमैन अबू अल-माली ने उनसे उद्धृत किया है।

मैंने कहा: और कुछ विद्वानों ने इस कथन को पहले कथन की ओर वापस फेर दिया है, और कहा है: वाक्य की पूर्णता का अनुमान "अल्लाह के पास" (३) है, जिसका अर्थ है: "और अल्लाह के सिवाय कोई उसका अर्थ नहीं जानता", अर्थात मुतशाबिहात का अर्थ।

(१) तबरी ५/२२० ने उनके कथनों को उद्धृत किया है। (२) (म) में: "उसका दुख" (स्त्रीलिंग)। यह शेर यज़ीद बिन मुफर्रिग़ अल-हिम्यरी का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ १४३ में है। (३) प्रतियों में ऐसा ही है, और हमें इसका अर्थ स्पष्ट नहीं हुआ, और शायद उनका कहना "अल्लाह के पास" अतिरिक्त है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

صفحہ ۲۷ سورہ آل عمران: آیت ۷

... صرف مجاہد کے قول سے، اور یہ بھی؛ کہ اللہ سبحانہ کے لیے یہ جائز نہیں ہے کہ وہ مخلوق سے کسی چیز کی نفی کرے اور اسے اپنے لیے ثابت کرے، پھر اس میں اس کا کوئی شریک ہو۔ کیا آپ نے اللہ عزوجل کا یہ فرمان نہیں دیکھا: ﴿کہہ دیجئے کہ آسمانوں اور زمین میں اللہ کے سوا کوئی غیب نہیں جانتا﴾ [النمل: ۶۵]، اور اس کا قول: ﴿اسے اس کے وقت پر بجز اس کے اور کوئی ظاہر نہ کرے گا﴾ [الاعراف: ۱۸۷]، اور اس کا قول: ﴿ہر چیز ہلاک ہونے والی ہے سوائے اس کی ذات کے﴾ [القصص: ۸۸]۔ تو یہ سب ان امور میں سے تھا جنہیں اللہ سبحانہ نے اپنے علم کے لیے خاص کر لیا، اس میں کسی اور کو شریک نہیں کیا۔ اسی طرح اللہ تبارک و تعالیٰ کا ارشاد ہے: «اور اس کی تاویل اللہ کے سوا کوئی نہیں جانتا»۔ اور اگر اللہ کے قول: «والرَّاسِخُونَ» میں 'واؤ' عطف کے لیے ہوتی تو اللہ کے اس قول: «سب ہمارے رب کی طرف سے ہے» کا کوئی فائدہ نہ رہتا۔ واللہ اعلم۔

میں نے کہا: خطابی نے جو نقل کیا ہے کہ مجاہد کے سوا کسی نے یہ قول نہیں کیا، تو ابن عباس سے روایت ہے کہ راسخین (علم میں پختہ لوگ) کا عطف اللہ عزوجل کے نام پر ہے، اور وہ متشابہ کے علم میں داخل ہیں، اور وہ اس کے علم کے ساتھ کہتے ہیں "ہم اس پر ایمان لائے"۔ اور یہی قول ربیع، محمد بن جعفر بن زبیر، قاسم بن محمد اور دیگر کا ہے (۱)۔

اور اس تاویل پر «یقولون» راسخین سے 'حال' ہونے کی وجہ سے منصوب ہے، جیسا کہ کہا گیا ہے: «ہوا اس کے غم (۲) پر روتی ہے اور بجلی بادل میں چمکتی ہے» اور یہ شعر دونوں معنوں کا احتمال رکھتا ہے، پس جائز ہے کہ «والبرق» مبتدا ہو اور «یلمع» پہلی تاویل کے مطابق اس کی خبر ہو، تو یہ اپنے سے پہلے کلام سے منقطع ہوگا۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ «الریح» پر

معطوف ہو، اور «یلمع» دوسری تاویل کے مطابق حال کی جگہ پر ہو، یعنی: چمکتے ہوئے صورت میں۔

اور اس قول کے قائلین نے یہ دلیل بھی دی کہ اللہ سبحانہ نے ان کی علم میں رسوخ (پختگی) کی بنا پر تعریف کی ہے، تو اللہ ان کی تعریف کیسے کرے گا جبکہ وہ جاہل ہوں! اور ابن عباس نے فرمایا: "میں ان لوگوں میں سے ہوں جو اس کی تاویل جانتے ہیں۔"

اور مجاہد نے یہ آیت پڑھی اور فرمایا: "میں ان لوگوں میں سے ہوں جو اس کی تاویل جانتے ہیں"؛ اسے ان سے امام الحرمین ابو المعالی نے نقل کیا ہے۔

میں نے کہا: اور بعض علماء نے اس قول کو پہلے قول کی طرف پھیر دیا ہے، اور کہا ہے: کلام کے تمام ہونے کی تقدیر «اللہ کے نزدیک» (۳) ہے، جس کا مطلب ہے: اور اللہ کے سوا اس کی تاویل کوئی نہیں جانتا، یعنی متشابہات کی تاویل۔

(۱) ان کے اقوال طبری ۵/۲۲۰ نے نکالے ہیں۔ (۲) (م) میں: «شجوھا» (اس کا غم - مؤنث)۔ یہ شعر یزید بن مفرغ الحمیری کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ۱۴۳ پر ہے۔ (۳) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور ہمیں مراد واضح نہیں ہوئی، اور شاید ان کا قول «عند اللہ» زیادہ ہے، واللہ اعلم۔

Surah Al Imran: Verse 7 28

And those firmly grounded in knowledge know some of it, saying: "We believe in it; all is from our Lord," by virtue of the evidences established in the clear verses (Muhkam) and the ability to refer it back to Him. Thus, if they know the interpretation (Ta'wil) of some of it and do not know others, they say: "We believe in all; all is from our Lord, and what our knowledge has not encompassed of the hidden matters within His righteous law; its knowledge is with our Lord." (1)

If someone says: "Some of its interpretation was problematic for those firmly grounded, to the extent that Ibn Abbas said: 'I do not know what Al-Awwah is, nor what Ghislin is,'" it is said to him: "This does not necessarily follow; because Ibn Abbas learned [them] after that and interpreted what he had previously paused at. A more decisive answer than this is that He, glorified be He, did not say: 'every firmly grounded person,' making this mandatory. So if one of them does not know it, another knows it." (2)

Ibn Furak preferred the view that those firmly grounded in knowledge do know the interpretation, and he elaborated on that. (3) And in the saying of the Prophet, peace and blessings be upon him, to Ibn Abbas: «O Allah, grant him deep understanding of the religion and teach him interpretation(4)» there is what clarifies this for you, meaning: teach him the meanings of Your Book. And the pause, according to this [view], would be at His saying: «and those firmly grounded in knowledge».

Our teacher Abu al-Abbas Ahmad ibn Umar said: "And this is the correct view, (5) for calling them 'firmly grounded' implies that they know more than the clear verses (Muhkam), which all who understand Arabic speech are equal in knowing. In what way is their grounding if they only know what everyone knows? However, the allegorical (Mutashabih) is varied; some of it is not known at all, such as the matter of the soul and the Hour, which Allah has kept for Himself in His unseen, and no one attempts to know its science; neither Ibn Abbas nor anyone else."

So, those among the skilled scholars who said that those firmly grounded do not know the science of the allegorical only intended this type. As for what can be interpreted in various ways in language and paths in Arabic speech, then it is interpreted...

---

(1) See Ahkam al-Quran by al-Jassas 2/5. (2) I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/356 - 357. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/404. (4) Narrated by al-Bukhari (143) and Muslim (2477)

from the hadith of Ibn Abbas, and [it appeared] previously 1/58. (5) This contradicts what is in the book Al-Mufhim 6/696 - 697 by Abu al-Abbas, for he mentioned that pausing at: «except Allah» is more appropriate, fitting, and safer.

सूरा आल इमरान: आयत 7 28

और जो ज्ञान में गहराई रखने वाले (रासिखून) हैं, वे इसका कुछ हिस्सा जानते हैं और कहते हैं: "हम इस पर विश्वास करते हैं; सब कुछ हमारे रब की ओर से है," उन दलीलों के आधार पर जो स्पष्ट आयतों (मोहकम) में स्थापित हैं और उसे उसी की ओर लौटाने की क्षमता के कारण। अत; जब वे इसके कुछ हिस्से की व्याख्या (तावील) जान लेते हैं और कुछ को नहीं जानते, तो वे कहते हैं: "हम सब पर विश्वास करते हैं; सब कुछ हमारे रब की ओर से है, और जो कुछ हमारी समझ में उसकी शरीयत की छिपी हुई बातों में से नहीं आया, उसका ज्ञान हमारे रब के पास है।" (1)

यदि कोई कहे: "उसकी कुछ व्याख्या गहराई रखने वालों के लिए भी कठिन थी, यहाँ तक कि इब्न अब्बास ने कहा: 'मैं नहीं जानता कि 'अव्वाह' क्या है, और न ही 'गिस्लीन' क्या है,'" तो उनसे कहा जाएगा: "यह अनिवार्य नहीं है; क्योंकि इब्न अब्बास को उसके बाद इसका पता चल गया था, और उन्होंने उसकी व्याख्या की जिस पर वे पहले रुक गए थे। इससे भी अधिक निर्णायक उत्तर यह है कि अल्लाह ने यह नहीं कहा: 'हर गहराई रखने वाला व्यक्ति', जिससे यह अनिवार्य हो जाता। इसलिए यदि उनमें से कोई एक इसे नहीं जानता, तो दूसरा उसे जानता है।" (2)

इब्न फुरक ने इस राय को प्राथमिकता दी कि गहराई रखने वाले लोग तावील (व्याख्या) जानते हैं, और उन्होंने इस पर विस्तार से चर्चा की। (3) और पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का इब्न अब्बास के लिए यह कहना: «ऐ अल्लाह, इसे दीन की गहरी समझ दे और इसे तावील सिखा(4)» आपके लिए इसे स्पष्ट करता है, यानी: उसे अपनी किताब के अर्थ सिखा। और इस राय के अनुसार, ठहराव (वक़्फ़) «और जो ज्ञान में गहराई रखने वाले हैं» पर होगा।

हमारे उस्ताद अबू अल-अब्बास अहमद बिन उमर ने कहा: "और यही सही है, (5) क्योंकि उन्हें 'गहराई रखने वाला' (रासिखून) कहना इस बात का संकेत देता है कि वे स्पष्ट आयतों (मोहकम) से अधिक जानते हैं, जिन्हें अरबी समझने वाला हर व्यक्ति समान रूप से जानता है। यदि वे वही जानते हैं जो सब जानते हैं, तो उनकी गहराई किस बात में है? लेकिन मुतशाबिह (अलंकारिक आयतें) कई प्रकार की होती हैं; उनमें से कुछ ऐसी हैं जिन्हें बिल्कुल नहीं जाना जा सकता, जैसे कि रूह (आत्मा) और कयामत का मामला, जिसे अल्लाह ने अपने ग़ैब (परोक्ष) के लिए सुरक्षित रखा है, और कोई भी इसके ज्ञान की कोशिश नहीं करता; न इब्न अब्बास और न ही कोई और।"

अतः, विद्वानों में से जिन्होंने कहा कि गहराई रखने वाले मुतशाबिह का ज्ञान नहीं रखते, उनका आशय केवल इसी प्रकार से था। जहाँ तक उन बातों का सवाल है जिन्हें भाषा के विभिन्न पहलुओं और अरबी भाषण के तरीकों के आधार पर समझा जा सकता है, तो उनकी व्याख्या की जाती है...

---

(1) देखें अहकाम अल-कुरान अल-जस्सास 5/2। (2) इ'राब अल-कुरान अन-नहहास 1/356 - 357। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/404। (4) इसे बुखारी (143) और मुस्लिम (2477) ने इब्न अब्बास की हदीस से उद्धृत किया है, और पहले 1/58 में गुजर चुका है। (5) यह अबू अल-अब्बास की किताब 'अल-मुफ़हिम' 6/696 - 697 में जो है उसके विपरीत है, क्योंकि उन्होंने उल्लेख किया है कि ठहराव: «सिवाय अल्लाह के» पर करना अधिक उपयुक्त, उचित और सुरक्षित है।

سورہ آل عمران: آیت ۷ ۲۸

اور جو علم میں پختہ کار (راسخون) ہیں وہ اس کا کچھ حصہ جانتے ہوئے کہتے ہیں: "ہم اس پر ایمان لائے؛ سب ہمارے رب کی طرف سے ہے"، ان دلائل کی بنا پر جو محکم (واضح) آیات میں قائم کیے گئے اور اسے اللہ ہی کی طرف لوٹانے کے امکان کی بنا پر۔ چنانچہ جب وہ اس کے بعض حصے کی تاویل جان لیتے ہیں اور بعض کو نہیں جانتے تو کہتے ہیں: "ہم سب پر ایمان لائے، سب ہمارے رب کی طرف سے ہے، اور جس کا احاطہ ہمارے علم نے اس کی شریعت کی پوشیدہ باتوں میں سے نہیں کیا، اس کا علم ہمارے رب کے پاس ہے" (۱)۔

پس اگر کوئی کہنے والا کہے: "راسخین پر بھی اس کی بعض تفسیر مشکل ہو گئی، یہاں تک کہ ابن عباس نے فرمایا: میں نہیں جانتا کہ 'اواہ' کیا ہے اور نہ 'غسلین' کیا ہے"، تو اس سے کہا جائے گا: "یہ لازم نہیں آتا؛ کیونکہ ابن عباس نے اس کے بعد اسے جان لیا تھا، چنانچہ انہوں نے اس کی تفسیر کی جہاں وہ ٹھہرے تھے۔ اور اس سے زیادہ قطعی جواب یہ ہے کہ اللہ سبحانہ نے یہ نہیں فرمایا: 'اور ہر راسخ'، کہ یہ لازم ہو جائے، پس اگر ان میں سے کوئی ایک اسے نہیں جانتا تو دوسرا اسے جانتا ہے" (۲)۔

اور ابن فورک نے اس بات کو ترجیح دی کہ راسخین تاویل جانتے ہیں، اور انہوں نے اس میں طوالت سے کام لیا (۳)۔ اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا ابن عباس کے لیے یہ فرمانا: «اے اللہ، اسے دین کی سمجھ عطا فرما اور اسے تاویل سکھا (۴)» اس میں وہ بات ہے جو آپ کے لیے اسے واضح کرتی ہے، یعنی: اسے اپنی کتاب کے معانی سکھا۔ اور اس (قول) کے مطابق وقف «والرَّاسِخُونَ في العلم» (اور علم میں پختہ کار لوگ) پر ہوگا۔

ہمارے شیخ ابو العباس احمد بن عمر نے فرمایا: "اور یہی صحیح ہے (۵)، کیونکہ انہیں 'راسخین' کہنا اس بات کا تقاضا کرتا ہے کہ وہ محکم سے زیادہ جانتے ہوں، جس کے علم میں عربی کلام سمجھنے والے تمام لوگ برابر ہیں۔ اور ان کے رسوخ کا کیا فائدہ اگر وہ صرف وہی جانتے ہوں جو سب جانتے ہیں؟ لیکن متشابہ کی کئی قسمیں ہیں، ان میں سے کچھ وہ ہے جو بالکل معلوم نہیں ہو سکتا، جیسے روح کا معاملہ اور قیامت، جو اللہ نے اپنے غیب کے لیے خاص کر رکھا ہے، اور کوئی بھی اس کے علم کی کوشش نہیں کرتا؛ نہ ابن عباس اور نہ ان کے علاوہ کوئی اور"۔

پس ماہر علماء میں سے جس نے یہ کہا کہ راسخین متشابہ کا علم نہیں جانتے، تو اس کی مراد صرف یہی قسم تھی، اور رہا وہ معاملہ جسے لغت میں مختلف وجوہ اور کلامِ عرب کے اسلوب پر محمول کیا جا سکتا ہو، تو اس کی تاویل کی جاتی ہے...

---

(۱) دیکھئے احکام القرآن للجصاص ۵/۲۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۳۵۶/۱ - ۳۵۷۔ (۳) المحرر الوجیز ۴۰۴/۱۔ (۴) اسے بخاری (۱۴۳) اور مسلم (۲۴۷۷) نے ابن عباس کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور پہلے ۱/۵۸ پر گزر چکا ہے۔ (۵) یہ ابو العباس کی کتاب 'المفہم' ۶/۶۹۶ - ۶۹۷ میں جو ہے اس کے خلاف ہے، کیونکہ انہوں نے ذکر کیا ہے کہ وقف «إلا الله» پر کرنا زیادہ اولیٰ، لائق اور محفوظ ہے۔

Surah Al-Imran: Verse 7 29

...And its correct interpretation is known, and what might be attached to it of incorrect interpretation is removed; such as His saying regarding Jesus: "And a spirit from Him" [4:171], and so on. No one is called "firmly grounded" (rasikh) unless they know a lot of this type according to what has been decreed for them. As for those who say: The ambiguous (mutashabih) is the abrogated (mansukh), then the inclusion of those firmly grounded in the knowledge of interpretation is sound according to their view; but specifying the ambiguous verses to only this type is incorrect. "Al-Rusukh" (Firmness/Being well-grounded) means stability in something, and everything stable is "rasikh" (firmly grounded). Its origin in physical bodies is for a mountain or a tree to be firmly rooted in the ground (1); and the poet said: Indeed, affection for Layla has taken root in my chest ... its signs refused to change (2) Faith has "taken root" (rasakha) in the heart of so-and-so, firmly rooting. Some narrated: "Rasakha al-ghadir" (The pond dried up): its water sank into the ground; narrated by Ibn Faris (3), so it is among the words with opposite meanings (antonyms). "Rasakha," "radhakha," "radhana," and "rasaba" - all mean it remained stable (4). The Prophet ﷺ was asked about those well-grounded in knowledge, and he said: "He is one whose right hand is pious, whose tongue is truthful, and whose heart is upright (5)." If it is asked: How could there be ambiguous (verses) in the Qur'an while Allah says: "And We revealed to you the message that you may make clear to the people what was sent down to them" [An-Nahl: 44], so why was it not (6) all made clear? It is said to him: The wisdom in that - and Allah knows best - is that the virtue of scholars may appear; for if it were all clear, the virtue of some over others would not appear. This is what one who writes a book does: he makes some of it clear and some...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/403-404 and what preceded between brackets from it. (2) We did not find it. (3) In Mujmal al-Lughah 1/377. (4) In (D) and (M): stayed in it. (5) Narrated by al-Tabari 5/223, Ibn Abi Hatim (126), and al-Tabarani in al-Kabir (7658) through Abdullah bin Yazid bin Adam, from Abu al-Darda', Abu Umama, Anas bin Malik, and Wathila bin al-Asqa' (may Allah be pleased with them), and Abdullah ibn Yazid; Ahmad said: His hadiths are fabricated, and al-Jawzajani said: His hadiths are rejected. Mizan al-I'tidal 2/527. (6) In (M): makes it.

सूरह आल इमरान: आयत 7 29

...और इसकी सही व्याख्या ज्ञात होती है, और इससे जुड़ी गलत व्याख्याओं को हटा दिया जाता है; जैसे ईसा के बारे में उनका कथन: "और उनकी ओर से एक रूह" [4:171], और इसी तरह। किसी को भी "दृढ़" (रासिख) नहीं कहा जाता जब तक कि वह इस प्रकार की बहुत सी बातों को न जानता हो, जैसा कि उसके लिए निर्धारित किया गया है। जहाँ तक उनका सवाल है जो कहते हैं: "मुताशाबिह" (अस्पष्ट) वह है जो "मंसुख" (रद्द) कर दिया गया है, तो उनके विचार के अनुसार व्याख्या के ज्ञान में दृढ़ लोगों को शामिल करना सही है; लेकिन केवल इसी प्रकार के आयतों को मुताशाबिह तक सीमित करना सही नहीं है। "अल-रुसूख" (दृढ़ता) का अर्थ है किसी चीज़ में स्थिरता, और हर स्थिर चीज़ "रासिख" (दृढ़) होती है। भौतिक पिंडों में इसका मूल अर्थ पहाड़ या पेड़ का जमीन में मजबूती से जमे होना है (1); और कवि ने कहा: बेशक, लैला के लिए स्नेह मेरे सीने में घर कर गया है ... इसके निशानों ने बदलने से इनकार कर दिया (2) अमुक व्यक्ति के दिल में विश्वास "जम" (रसखा) गया है। कुछ ने वर्णन किया है: "रसखल ग़दीर" (तालाब सूख गया): उसका पानी जमीन में समा गया; इसे इब्न फारिस (3) ने बताया है, तो यह विपरीत अर्थों वाले शब्दों में से है। "रसखा," "रदखा," "रदना," और "रसबा" - इन सब का अर्थ है कि वह स्थिर रहा (4)। पैगंबर ﷺ से ज्ञान में दृढ़ लोगों के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: "वह वह है जिसकी दाहिनी हथेली पवित्र है, जिसकी जुबान सच्ची है, और जिसका दिल सीधा है (5)।" यदि यह पूछा जाए: कुरान में मुताशाबिह (अस्पष्ट आयतें) कैसे हो सकती हैं जबकि अल्लाह कहता है: "और हमने आप पर यह ज़िक्र (कुरान) इसलिए उतारा है ताकि आप लोगों के लिए स्पष्ट कर दें जो उनकी ओर उतारा गया है" [अन-नहल: 44], तो फिर इसे (6) पूरी तरह स्पष्ट क्यों नहीं किया गया? उनसे कहा जाता है: इसमें हिकमत (बुद्धिमत्ता) यह है - और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है - कि विद्वानों की श्रेष्ठता प्रकट हो; क्योंकि यदि सब कुछ स्पष्ट होता, तो एक दूसरे पर किसी की श्रेष्ठता स्पष्ट नहीं होती। ऐसा ही वह व्यक्ति करता है जो कोई रचना (किताब) लिखता है, वह उसके कुछ हिस्से को स्पष्ट रखता है और कुछ को...

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/403-404 और कोष्ठकों के बीच जो पहले आया है। (2) हमें यह नहीं मिला। (3) मुजमल अल-लुग़ह 1/377 में। (4) (द) और (म) में: उसमें स्थिर रहा। (5) इसे अल-तबरी 5/223, इब्न अबी हातिम (126), और अल-तबरानी ने अल-कबीर (7658) में अब्दुल्ला बिन यजीद बिन एडम के माध्यम से, अबू अल-दरदा, अबू उमामा, अनस बिन मलिक और वाथिला बिन अल-

असका (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से, और अब्दुल्ला इब्न यज़ीद से रिवायत किया है; अहमद ने कहा: उसकी हदीसें मनगढ़ंत हैं, और अल-जौज़जानी ने कहा: उसकी हदीसें अस्वीकार्य हैं। मिज़ान अल-इतिदाल 2/527। (6) (म) में: उसे बनाता है।

سورہ آل عمران: آیت 7 29

...اور اس کی درست تاویل معلوم ہو جاتی ہے، اور اس میں سے ان غلط تاویلات کو دور کر دیا جاتا ہے جن کا تعلق ہونے کا اندیشہ ہو؛ جیسے عیسیٰ علیہ السلام کے بارے میں اللہ کا قول: ﴿ ورُوحٌ مِنْهُ ﴾ (اور ان کی طرف سے ایک روح) وغیرہ۔ کسی کو "راسخ" (پختہ علم والا) نہیں کہا جاتا سوائے اس کے جو اس قسم کی بہت سی باتوں کو جانتا ہو، جتنا اس کے لیے مقدر کیا گیا ہے۔ رہا وہ شخص جو کہتا ہے: "متشابہ" سے مراد "منسوخ" ہے، تو اس کے قول کے مطابق راسخین فی العلم کو علم تاویل میں داخل کرنا درست ہے؛ لیکن متشابہات کو صرف اسی قسم کے ساتھ خاص کرنا صحیح نہیں ہے۔ "رسوخ" کا مطلب ہے کسی چیز میں ثابت قدمی اور پختگی، اور ہر ثابت چیز "راسخ" ہے۔ اجسام میں اس کی اصل یہ ہے کہ پہاڑ اور درخت زمین میں پختہ ہوں (1)؛ اور شاعر نے کہا: میرے سینے میں لیلیٰ کی محبت پختہ ہو چکی ہے ... اس کے نشانات نے بدلنے سے انکار کر دیا ہے (2) فلاں کے دل میں ایمان "راسخ" ہو گیا (پختہ ہو گیا)۔ بعض نے نقل کیا ہے: "رسخ الغدیر" (تالاب خشک ہو گیا): اس کا پانی زمین میں جذب ہو گیا؛ اسے ابن فارس (3) نے بیان کیا ہے، تو یہ متضاد معنی رکھنے والے الفاظ (اضداد) میں سے ہے۔ "رسخ، رضخ، رضح اور رسب"؛ سب کا معنی "ثابت رہا" ہے (4)۔ نبی کریم ﷺ سے راسخین فی العلم کے بارے میں پوچھا گیا تو آپ نے فرمایا: "وہ وہ ہے جس کی دائیں ہاتھ نے نیکی کی، جس کی زبان سچی ہے، اور جس کا دل سیدھا ہے (5)۔" اگر یہ کہا جائے: قرآن میں متشابہ کیسے ہو سکتا ہے جبکہ اللہ فرماتا ہے: ﴿ وَأَنزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ ﴾ [النحل: 44]، تو پھر اسے (6) سارا کا سارا واضح کیوں نہیں بنایا گیا؟ تو اسے جواب دیا جائے گا: اس میں حکمت - اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے - یہ ہے کہ علماء کی فضیلت ظاہر ہو؛ کیونکہ اگر سب کچھ واضح ہوتا تو ایک دوسرے پر کسی کی

فضیلت ظاہر نہ ہوتی۔ اسی طرح وہ شخص کرتا ہے جو کوئی کتاب لکھتا ہے، وہ اس کے کچھ حصے کو واضح رکھتا ہے اور کچھ کو...

---

(1) المحرر الوجیز 1 / 403 - 404 اور جو اس سے پہلے قوسین میں گزرا۔ (2) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (3) مجمل اللغہ 377/1 میں۔ (4) (د) اور (م) میں: اس میں ثابت رہا۔ (5) اسے الطبری 5 / 223، ابن ابی حاتم (126)، اور الطبرانی نے الکبیر (7658) میں عبداللہ بن یزید بن آدم کے واسطے سے، ابودرداء، ابوامامہ، انس بن مالک اور واثلہ بن اسقع رضی اللہ عنہم سے روایت کیا ہے، اور عبداللہ بن یزید؛ امام احمد نے کہا: اس کی احادیث موضوع ہیں، اور جوزجانی نے کہا: اس کی احادیث منکر ہیں۔ میزان الاعتدال 527/2۔ (6) (م) میں: اسے بناتا ہے۔

problematic, and leaves room for experience (1); because what is easy to find has little splendor. And God knows best. Ninth: The Almighty's saying: {All is from our Lord} contains a pronoun referring to the Book of God Almighty; its clear and its ambiguous verses. The estimation is: all of it is from our Lord. The pronoun was omitted because "all" (kull) indicates it; as it is a word that requires annexation. Then He said: {And none will be reminded except those of understanding} meaning: no one says this and believes [in it] and stands where he stands, and leaves the pursuit of the ambiguous except one with a 'lubb', which is the intellect. The 'lubb' of everything is its purest part; therefore, the intellect was called 'lubb'. And "Ulu" is the plural of "Dhu" (2). The Almighty's saying: {Our Lord, let not our hearts deviate after You have guided us and grant us from Yourself mercy. Indeed, You are the Bestower} [8] In it are two issues: First: The Almighty's saying: {Our Lord, let not our hearts deviate} there is an omission in the speech estimated as: they say. This is a narration about those firmly grounded in knowledge. And it is possible that the meaning is: Say, O Muhammad. It is said: Deviation of the heart is corruption and turning away from the religion (3). Were they afraid—having been guided—that God would transfer them to corruption? The answer is: They asked, when God guided them, not to afflict them with deeds that would be heavy for them so they would be unable to perform them, such as: {And if We had decreed upon them, "Kill yourselves" or "Leave your homes"} [An-Nisa: 66]. Ibn Kaysan said: They asked that God not cause their hearts to deviate; such as: {So when they deviated, God caused their hearts to deviate} [As-Saf: 5], meaning: Keep us firm on Your guidance since You have guided us, and that we do not deviate so that we deserve for You to cause our hearts to deviate (4).

---

(1) The word was not clear in the copies, so in (Kh), (D), and (M): for the embers (al-jathwah), and in (F): for the handful (al-hathwah), and in (Z): for the choice (al-khayrah), and what is established is from the Tafsir of Abu al-Layth (from whom it was quoted) 1/ plate 110, and it appeared in its printed edition 1/247: for confusion (al-hayrah). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/404 and what is between brackets is from it. (3) In (Z) and (Kh): and turning away from the religion is denial. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 1/355-356.

सूरह अल-इमरान: आयत 7 - 8 30

समस्याग्रस्त है, और अनुभव (1) के लिए जगह छोड़ता है; क्योंकि जिसकी प्राप्ति आसान होती है उसकी शोभा कम होती है। और अल्लाह बेहतर जानता है। नवां: अल्लाह का कहना: {सब हमारे रब की ओर से है} इसमें अल्लाह की किताब की ओर संकेत करने वाला एक सर्वनाम है; उसके स्पष्ट (मुहकम) और संदिग्ध (मुतशाबिह) आयतों की ओर। अर्थ यह है: वह सब हमारे रब की ओर से है। सर्वनाम को हटा दिया गया क्योंकि "कुल" (सब) उसकी ओर संकेत करता है; क्योंकि यह एक ऐसा शब्द है जिसके बाद संबंध (इज़ाफ़ा) आवश्यक होता है। फिर उसने कहा: {और बुद्धिमानों के सिवा कोई नसीहत हासिल नहीं करता} यानी: कोई यह नहीं कहता और [उस पर] विश्वास नहीं करता और जहाँ रुकना चाहिए वहाँ नहीं रुकता, और मुतशाबिह के पीछे पड़ना नहीं छोड़ता सिवाय उस व्यक्ति के जिसके पास 'लुब्ब' हो, और वह बुद्धि है। हर चीज़ का 'लुब्ब' उसका सबसे शुद्ध भाग होता है; इसलिए बुद्धि को 'लुब्ब' कहा गया। और "उलू", "ज़ू" का बहुवचन है (2)। अल्लाह का कहना: {ऐ हमारे रब! हमारे दिलों को टेढ़ा न होने दे इसके बाद कि तूने हमें हिदायत दी है, और हमें अपने पास से रहमत अता फरमा। बेशक तू ही बहुत देने वाला है} [8] इसमें दो मसले हैं: पहला: अल्लाह का कहना: {ऐ हमारे रब! हमारे दिलों को टेढ़ा न होने दे} इसमें बातचीत में कुछ हिस्सा हटा दिया गया है जिसका अर्थ है: वे कहते हैं। यह गहरे ज्ञान वालों (रासिखून) के बारे में एक विवरण है। और यह भी संभव है कि इसका अर्थ हो: कहो ऐ मुहम्मद। कहा जाता है: दिल का टेढ़ा होना भ्रष्टाचार और धर्म से विमुख होना है (3), तो क्या वे डरते थे - जबकि उन्हें हिदायत मिल चुकी थी - कि अल्लाह उन्हें भ्रष्टाचार की ओर ले जाएगा? तो उत्तर यह है: उन्होंने प्रार्थना की जब अल्लाह ने उन्हें हिदायत दी कि वह उन्हें ऐसे कर्मों से न आज़माए जो उनके लिए भारी हों और वे उन्हें करने में असमर्थ हों, जैसे: {और यदि हम उन पर लिख देते कि "अपने आप को मार डालो" या "अपने घरों से निकल जाओ"} [अन-निसा: 66]। इब्न कैसान ने कहा: उन्होंने प्रार्थना की कि अल्लाह उनके दिलों को टेढ़ा न करे; जैसे: {फिर जब वे टेढ़े हो गए, तो अल्लाह ने उनके दिलों को टेढ़ा कर दिया} [अस-सफ: 5], यानी: हमें अपनी हिदायत पर कायम रख जब तूने हमें हिदायत दी है, और यह कि हम टेढ़े न हों ताकि हम इसके पात्र बनें कि तू हमारे दिलों को टेढ़ा कर दे (4)।

---

(1) प्रतियों में शब्द स्पष्ट नहीं था, इसलिए (ख), (द) और (म) में: 'अल-जथवा' (अंगारे), और (फ) में: 'अल-हथवा' (मुट्ठी भर), और (ज़) में: 'अल-खैरा' (विकल्प), और जो प्रमाणित है वह अबू अल-लैथ की तफ़सीर से है (जिनसे इसे उद्धृत किया गया था) 1/ प्लेट 110, और इसके मुद्रित संस्करण 1/247

में 'अल-हैरा' (भ्रम) के रूप में आया है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/404 और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (3) (ज़) और (ख) में: और धर्म से विमुख होना इनकार (जुहूद) है। (4) मआनी अल-कुरान अल-नहस 1/355-356।

سورہ آل عمران: آیات 7 - 8 30

مشکل ہے، اور تجربے (1) کے لیے گنجائش چھوڑتا ہے؛ کیونکہ جس کا وجود آسان ہو اس کی رونق کم ہوتی ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ نویں: اللہ تعالیٰ کا قول: {سب ہمارے رب کی طرف سے ہے} اس میں اللہ تعالیٰ کی کتاب کی طرف لوٹنے والی ایک ضمیر ہے؛ اس کی محکم اور متشابہ دونوں کی طرف۔ تقدیر (اصل عبارت) یہ ہے: وہ سب ہمارے رب کی طرف سے ہے۔ ضمیر کو حذف کر دیا گیا کیونکہ لفظ "کل" اس پر دلالت کرتا ہے؛ اس لیے کہ یہ ایک ایسا لفظ ہے جو اضافت کا تقاضا کرتا ہے۔ پھر فرمایا: {اور نصیحت تو صرف وہی حاصل کرتے ہیں جو عقل والے ہیں} یعنی: یہ بات وہی کہتا ہے اور [اس پر] ایمان لاتا ہے اور وہیں ٹھہرتا ہے جہاں ٹھہرا گیا، اور متشابہ کی پیروی وہی چھوڑتا ہے جو 'لب' والا ہو، اور وہ عقل ہے۔ ہر چیز کا 'لب' اس کا خالص حصہ ہوتا ہے؛ اسی لیے عقل کو 'لب' کہا گیا ہے۔ اور "اولو" ، "ذو" کی جمع ہے (2)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {اے ہمارے رب! ہمارے دلوں کو ٹیڑھا نہ ہونے دے اس کے بعد کہ تو نے ہمیں ہدایت دی ہے، اور ہمیں اپنے پاس سے رحمت عطا فرما۔ بے شک تو ہی بہت عطا فرمانے والا ہے} [8] اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: {اے ہمارے رب! ہمارے دلوں کو ٹیڑھا نہ ہونے دے} کلام میں حذف ہے جس کی تقدیر یہ ہے: وہ کہتے ہیں۔ یہ راسخین فی العلم کے بارے میں حکایت ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ معنی یہ ہو: اے محمد کہہ دیجئے۔ اور کہا جاتا ہے: دل کی کجی فساد اور دین سے انحراف (3) ہے، تو کیا وہ ڈرتے تھے - حالانکہ انہیں ہدایت مل چکی تھی - کہ اللہ انہیں فساد کی طرف منتقل کر دے گا؟ جواب یہ ہے: انہوں نے اس وقت سوال کیا جب اللہ نے انہیں ہدایت دی کہ وہ انہیں ان اعمال کے ذریعے نہ آزمائے جو ان پر بھاری ہوں اور وہ ان سے عاجز آ جائیں، جیسے: {اور اگر ہم ان پر لکھ دیتے کہ "اپنی جانوں کو قتل کر ڈالو" یا "اپنے گھروں سے

نکل جاؤ"} [النساء: 66]۔ ابن کیسان نے کہا: انہوں نے سوال کیا کہ اللہ ان کے دلوں کو ٹیڑھا نہ کرے؛ جیسے: {پھر جب وہ ٹیڑھے ہوئے تو اللہ نے ان کے دلوں کو ٹیڑھا کر دیا} [الصف: 5]، یعنی: ہمیں اپنی ہدایت پر ثابت قدم رکھ جب تو نے ہمیں ہدایت دی، اور یہ کہ ہم ٹیڑھے نہ ہوں تاکہ ہم اس بات کے مستحق بنیں کہ تو ہمارے دلوں کو ٹیڑھا کر دے (4)۔

---

(1) نسخوں میں لفظ واضح نہیں تھا، چنانچہ (خ) ، (د) اور (م) میں: 'للجثوة' (انگارے کے لیے)، اور (ف) میں: 'للحثوة' (مٹھی بھر کے لیے)، اور (ظ) میں: 'للخيرة' (بہتری کے لیے)، اور جو ثابت شدہ ہے وہ ابو اللیث کی تفسیر سے ہے (جس سے یہ نقل کیا گیا ہے) 1/ لوح 110، اور ان کے مطبوعہ نسخے 247/1 میں 'للحيرة' (حیرانی کے لیے) واقع ہوا ہے۔ (2) المحرر الوجيز 404/1 اور جو قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (3) (ظ) اور (خ) میں: اور دین سے انحراف انکار ہے۔ (4) معانی القرآن للنحاس 355/1 - 356۔

Surah Al Imran: Verse 8 31

It was said: it is disconnected from what precedes it; that is because when Allah the Almighty mentioned the people of deviation, He followed that by teaching His servants to supplicate to Him so they would not be of the blameworthy group mentioned, which are the people of deviation (1).

In the Muwatta (2), on the authority of Abu Abdullah al-Sunabihi, he said: I arrived in Medina during the caliphate of Abu Bakr al-Siddiq, so I prayed the Maghrib prayer behind him. He recited in the first two rak'ahs Surah al-Fatihah and a surah from the short chapters of the Mufassal (3). Then he stood for the third, and I drew close to him until my clothes almost touched his clothes, and I heard him reciting Surah al-Fatihah and this verse: {Our Lord, let not our hearts deviate} the verse.

The scholars said: His recitation of this verse was a form of Qunut and supplication due to the matter of the people of apostasy (Ridda). Qunut is permissible in Maghrib according to a group of people of knowledge, and in every prayer as well, if a great matter befalls the Muslims that alarms them and they fear for themselves (4).

At-Tirmidhi narrated from the hadith of Shahr bin Hawshab who said: I said to Umm Salama: O Mother of the Believers, what was the most frequent supplication of the Messenger of Allah ﷺ when he was with you? She said: His most frequent supplication was: "O Overturner of hearts, make my heart firm on Your religion." I said: O Messenger of Allah, how frequent is your supplication "O Overturner of hearts, make my heart firm on Your religion"! He said: "O Umm Salama, there is no human being but that his heart is between two of the fingers of Allah; whoever He wills, He keeps firm, and whoever He wills, He causes to deviate." Then Mu'adh recited: {Our Lord, let not our hearts deviate after You have guided us}. He said: A sound (hasan) hadith (5).

And this verse is an argument against the Mu'tazilah in their saying: Indeed, Allah does not misguide servants. If the deviation were not from Him, it would not have been permissible to supplicate for the repulsion of what is not permissible for Him to do.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/404. (2) 1/79. And narrated from Malik by Abd al-Razzaq (2698), and al-Shafi'i in his Musnad (233) (arranged by al-Sindi), and al-Bayhaqi 2/64 and 391. (3) The word: surah (the second) is from (kh), and it is consistent with what is in al-Muwatta. (4) Al-Istidhkar 4/147. (5) In Sunan at-Tirmidhi (3522). And it is in

Musnad Ahmad (26679) and the mentioned Mu'adh is ibn Mu'adh bin Nasr al-Anbari, one of the men of the chain of narration.

सूरह अल इमरान: आयत 8 31

कहा गया है: यह इससे पहले वाली आयत से अलग है; वह इसलिए कि जब अल्लाह तआला ने पथभ्रष्ट लोगों का ज़िक्र किया, तो उसके बाद अपने बंदों को यह दुआ सिखाई कि वे उस निंदनीय समूह में से न हों जिसका उल्लेख किया गया है, और वे पथभ्रष्ट लोग हैं (1)।

और मुवत्ता (2) में अबू अब्दुल्लाह अल-सुनाबिही से रिवायत है कि उन्होंने कहा: मैं अबू बक्र अस-सिद्दीक के खिलाफत के दौरान मदीना आया, तो मैंने उनके पीछे मग़रिब की नमाज़ पढ़ी। उन्होंने पहली दो रकातों में सूरह अल-फातिहा और मुफस्सल की छोटी सूरतों में से एक सूरह (3) पढ़ी। फिर वे तीसरी रकात के लिए खड़े हुए, तो मैं उनके इतना करीब हो गया कि मेरे कपड़े उनके कपड़ों को छूने ही वाले थे, तो मैंने उन्हें सूरह अल-फातिहा और यह आयत पढ़ते हुए सुना: {ऐ हमारे रब! हमारे दिलों को टेढ़ा न कर देना} आयत के अंत तक।

विद्वानों ने कहा: इस आयत का उनका पाठ कुनूत और दुआ का एक प्रकार था क्योंकि उस समय मुर्तद (धर्म त्यागने वाले) लोगों का मामला चल रहा था। विद्वानों के एक समूह के अनुसार मग़रिब में कुनूत जायज़ है, और हर नमाज़ में भी, यदि मुसलमानों पर कोई बड़ी विपदा आ जाए जिससे वे घबरा जाएँ और अपने लिए डरे हुए हों (4)।

और तिरमिज़ी ने शहर बिन हब की हदीस से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैंने उम्म सलमा से कहा: ऐ मोमिनों की माँ, जब अल्लाह के रसूल ﷺ आपके पास होते थे तो उनकी सबसे अधिक दुआ कौन सी होती थी? उन्होंने कहा: उनकी सबसे अधिक दुआ यह थी: "ऐ दिलों को फेरने वाले, मेरे दिल को अपने दीन पर जमा दे।" मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, आपकी यह दुआ "ऐ दिलों को फेरने वाले, मेरे दिल को अपने दीन पर जमा दे" कितनी अधिक है! उन्होंने फरमाया: "ऐ उम्म सलमा, कोई भी इंसान ऐसा नहीं है जिसका दिल अल्लाह की उंगलियों में से दो उंगलियों के बीच न हो; जिसे वह चाहता है उसे जमा देता है, और जिसे चाहता है उसे टेढ़ा (पथभ्रष्ट) कर देता है।" फिर मुआज़ ने यह आयत पढ़ी: {ऐ हमारे रब! हमारे दिलों को टेढ़ा न कर देना इसके बाद कि तूने हमें हिदायत दी है}। उन्होंने कहा: यह एक हदीस हसन (5) है।

और यह आयत मोतज़िला के खिलाफ एक दलील है उनके इस कथन पर कि: बेशक अल्लाह बंदों को गुमराह नहीं करता है। अगर टेढ़ापन (पथभ्रष्टता) उसकी ओर से न होता, तो उस चीज़ को दूर करने के लिए दुआ करना जायज़ न होता जिसे करना उसके लिए जायज़ ही नहीं है।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/404। (2) 1/79। और इसे मालिक से अब्द अल-रज्ज़ाक (2698) ने, और अल-शाफ़ई ने अपनी मुसनद (233) (सिंदी की व्यवस्था के अनुसार) में, और अल-बैहक़ी 2/64 और 391 में निकाला है। (3) शब्द: सूरह (दूसरा) (ख़) से है, और यह मुवत्ता में जो है उसके अनुरूप है। (4) अल-इस्तिधकार 4/147। (5) सुनन अल-तिरमिज़ी (3522) में। और यह मुसनद अहमद (26679) में है और उल्लिखित मुआज़, मुआज़ बिन नस्र अल-अंबरी हैं, जो इस्नाद के पुरुषों में से एक हैं।

سورہ آل عمران: آیت 8 صفحہ 31

اور کہا گیا: یہ پہلے سے منقطع ہے؛ اور وہ اس لیے کہ جب اللہ تعالیٰ نے اہل زیغ (کج روی والے لوگوں) کا ذکر کیا، تو اس کے بعد اپنے بندوں کو یہ دعا سکھائی تاکہ وہ اس مذموم گروہ میں سے نہ ہوں جس کا ذکر کیا گیا، اور وہ اہل زیغ ہیں (1)۔

اور موطا (2) میں ابوعبداللہ الصُّنابحي سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: میں ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ کی خلافت میں مدینہ آیا، تو میں نے ان کے پیچھے مغرب کی نماز پڑھی، انہوں نے پہلی دو رکعتوں میں سورہ فاتحہ اور قصار مفصل میں سے ایک سورہ (3) پڑھی، پھر وہ تیسری رکعت کے لیے کھڑے ہوئے، تو میں ان کے اتنا قریب ہو گیا کہ میرے کپڑے ان کے کپڑوں کو چھونے لگے تھے، تو میں نے انہیں سورہ فاتحہ اور یہ آیت پڑھتے ہوئے سنا: ﴿ رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا ﴾ پوری آیت۔

علماء نے کہا: اس آیت کے ساتھ ان کی قرآت قنوت اور دعا کی ایک قسم تھی کیونکہ اس وقت اہل ردہ (مرتدین) کا معاملہ درپیش تھا۔ اور اہل علم کی ایک جماعت کے نزدیک مغرب میں قنوت جائز ہے، اور ہر نماز میں بھی جب مسلمانوں پر کوئی ایسا بڑا معاملہ آ پڑے جو انہیں پریشان کر دے اور وہ اپنی جانوں کے بارے میں خوفزدہ ہوں (4)۔

اور ترمذی نے شہر بن حوشب کی حدیث سے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں نے ام سلمہ رضی اللہ عنہا سے کہا: اے ام المومنین، رسول اللہ ﷺ جب آپ کے پاس ہوتے تھے تو ان کی اکثر دعا کیا ہوتی تھی؟ انہوں نے کہا: ان کی اکثر دعا یہ ہوتی تھی: «یا مُقَلِّبَ القلوب ثَبِّت قلبی علی دینک» (اے دلوں کو پھیرنے والے، میرے دل کو اپنے دین پر ثابت قدم رکھ)۔ تو میں نے کہا: اے اللہ کے رسول، آپ کی یہ دعا «یا مقلّب القلوب ثَبِّت قلبی علی دینک» کتنی زیادہ ہے! آپ ﷺ نے فرمایا:

«اے ام سلمہ، کوئی بھی انسان ایسا نہیں ہے مگر اس کا دل اللہ کی انگلیوں میں سے دو انگلیوں کے درمیان ہے، پس جس کو وہ چاہتا ہے ثابت قدم رکھتا ہے، اور جس کو چاہتا ہے ٹیڑھا (گمراہ) کر دیتا ہے»۔ پھر معاذ نے تلاوت کی: ﴿ رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا ﴾۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن ہے (5)۔

اور یہ آیت معتزلہ کے خلاف ان کے اس قول پر حجت ہے کہ: اللہ بندوں کو گمراہ نہیں کرتا۔ اور اگر کج روی (گمراہی) اس کی طرف سے نہ ہوتی تو اس چیز کو دفع کرنے کے لیے دعا کرنا جائز نہ ہوتا جس کا کرنا اس کے لیے جائز ہی نہیں۔

---

(1) المحرر الوجیز 404/1۔ (2) 79/1۔ اور اسے مالک سے عبدالرزاق (2698) نے، اور شافعی نے اپنی مسند (233) (سندی کی ترتیب سے) میں، اور بیہقی 64/2 اور 391 میں روایت کیا ہے۔ (3) لفظ: سورہ (دوسری مرتبہ) (خ) سے ہے، اور یہ موطا میں موجود لفظ کے موافق ہے۔ (4) الاستذکار 147/4۔ (5) سنن ترمذی (3522) میں۔ اور یہ مسند احمد (26679) میں ہے اور مذکورہ معاذ، ابن معاذ بن نصر العنبری ہیں، جو سند کے راویوں میں سے ایک ہیں۔

Surah Al-Imran: Verse 8 32

Abu Waqid and Al-Jarrah (1) read: "Our hearts do not swerve" (lā tazigh qulūbunā) by attributing the action to the hearts, and this is a plea to Allah Almighty. The meaning of the verse according to both readings is: i.e., let there not be (2) from You a creation of deviation within them, such that they swerve.

Second: His, the Almighty's, saying: "And bestow upon us from Yourself mercy" (wa hab lana min ladunka rahmah), i.e., from Your presence, and from Your side as a favor, not because of any cause from us or any action. In this is submission and surrender (3).

In "ladun" (from), there are four pronunciations: 'ladun' with a fatha on the lam, a damma on the dal, and sukun on the nun, which is the most eloquent. Also, with a fatha on the lam, damma on the dal, and deletion of the nun. Also, with a damma on the lam, sukun on the dal, and fatha on the nun. And with a fatha on the lam, sukun on the dal, and fatha on the nun (4).

Perhaps the ignorant Sufis and the Batinite heretics cling to this verse and its like, saying: Knowledge is what Allah bestows initially without any acquisition, and looking into books and papers is a veil. This is refuted according to what will follow in its explanation in a place other than (5) this.

The meaning of the verse is: Bestow upon us a bliss stemming from mercy; because mercy refers to an attribute of the Essence, so the bestowal of it cannot be conceived (6).

It is said: 'wahaba yahabu' (he gave/he gives), and the origin is 'yawhabu' with a kasra on the ha'. Whoever says: the origin is 'yawhabu' with a fatha on the ha' is mistaken; because if it were as he said, the 'waw' would not have been deleted, just as it is not deleted in 'yawjalu'. The 'waw' was only deleted because it fell between a 'ya' and a kasra; then it was opened (given a fatha) after its deletion; because it contains one of the guttural letters.

(1) In (M) and Al-Muhtasib 1/154: Abu Waqid al-Jarrah, and what is confirmed from the manuscripts and Al-Muharrar al-Wajiz 1/404 is the speech from him. Ibn Khalawayh, p. 19, attributed the reading to Amr bin Fa'id and Al-Jahdari. Al-Jarrah: perhaps he is Ibn Abdullah Abu Uqba Al-Hakami, governor of Basra and others, he was a brave hero, a worshipper, and a reciter. Al-Siyar 5/189. (2) In (M): "lest it be", and in Al-Muharrar 1/404 (from which the author quoted): "that it not be". (3) Al-

Muharrar al-Wajiz 1/404-405. (4) Al-Nahhas mentioned ten pronunciations for it in the I'rab of the Quran 1/357. (5) The word: 'ghayr' (other than), from (Z) and (Kh). The author will discuss this topic in the third issue of the interpretation of the Almighty's saying in Surat Al-Kahf: "And I did it not of my own accord" (Verse: 82). (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/405.

सूरा अल-इमरान: आयत 8 32

अबू वाकिद और अल-जर्राह (1) ने पढ़ा: "हमारे दिल न भटकें" (ला तज़िग़ कुलूबुना), क्रिया को दिलों की ओर आरोपित करते हुए, और यह अल्लाह सर्वशक्तिमान से एक प्रार्थना है। दोनों पाठों के अनुसार आयत का अर्थ है: यानी, आपकी ओर से उनमें भटकाव की कोई रचना न हो (2), जिससे वे भटक जाएँ।

दूसरा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: "और हमें अपने पास से दया प्रदान कर" (व हब लना मिन लदुन्का रहमतन), यानी, आपकी उपस्थिति से, और आपकी ओर से एक कृपा के रूप में, न कि हमारी ओर से किसी कारण या किसी कार्य के कारण। इसमें समर्पण और अधीनता (3) है।

"लदुन" (से) में चार उच्चारण हैं: लम पर फ़त्हा, दाल पर दम्मा और नून के सुकून के साथ 'लदुन', जो सबसे अधिक प्रभावशाली है। साथ ही, लम पर फ़त्हा, दाल पर दम्मा और नून को हटाकर। साथ ही, लम पर दम्मा, दाल के सुकून और नून पर फ़त्हा के साथ। और लम पर फ़त्हा, दाल के सुकून और नून पर फ़त्हा के साथ (4)।

शायद अज्ञानी सूफी और बातिनी विधर्मी इस आयत और इसके जैसे अन्य आयतों को पकड़ लेते हैं और कहते हैं: ज्ञान वह है जो अल्लाह बिना किसी प्रयास के शुरुआत में ही दे देता है, और किताबों और कागजों को देखना एक पर्दा है। यह उस चीज़ के अनुसार खंडन योग्य है जो इस स्थान के अलावा (5) किसी अन्य स्थान पर इसके स्पष्टीकरण में आएगी।

आयत का अर्थ है: हमें दया से उत्पन्न सुख प्रदान करें; क्योंकि दया तत्व (ज़ात) के गुण को संदर्भित करती है, इसलिए इसमें उपहार (हिबा) की कल्पना नहीं की जा सकती (6)।

कहा जाता है: 'वहबा यहबू' (उसने दिया/वह देता है), और मूल 'यौहिबू' है जिसमें हा पर कसरा है। जिसने कहा: मूल 'यौहबू' है जिसमें हा पर फ़त्हा है, उसने गलती की है; क्योंकि यदि ऐसा होता जैसा उसने कहा, तो 'वाव' नहीं हटाया जाता, जैसा कि 'यौजलु' में नहीं हटाया गया है। 'वाव' को केवल इसलिए हटाया गया क्योंकि यह 'या' और कसरा के बीच आया था; फिर इसे हटाने के बाद खोल दिया गया (फ़त्हा दिया गया); क्योंकि इसमें कंठ्य वर्णों (हुरूफ अल-हलक) में से एक अक्षर है।

(1) (M) और अल-मुहतसिब 1/154 में: अबू वाकिद अल-जर्राह, और पांडुलिपियों और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/404 से पुष्ट भाषण उन्हीं का है। इब्न खालवाय ने पृष्ठ 19 पर इस पाठ का श्रेय अम्र बिन

फ़ैद और अल-जहदरी को दिया है। अल-जर्राह: शायद वह इब्न अब्दुल्ला अबू उकबा अल-हकामी है, जो बसरा और अन्य जगहों का गवर्नर था, वह एक बहादुर नायक, एक उपासक और एक पाठक था। अल-सियार 5/189। (2) (M) में: "ताकि न हो", और अल-मुहर्रर 1/404 में (जिससे लेखक ने उद्धृत किया): "कि न हो"। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/404-405। (4) अल-नहस ने कुरान के इराब 1/357 में इसके लिए दस उच्चारणों का उल्लेख किया है। (5) शब्द: 'ग़ैर' (के अलावा), (Z) और (Kh) से। लेखक इस विषय पर सूरा अल-कहफ में सर्वशक्तिमान के कथन की व्याख्या के तीसरे मुद्दे में चर्चा करेंगे: "और मैंने इसे अपनी मर्जी से नहीं किया" (आयत: 82)। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/405।

سورة آل عمران: آیت ۸ ۳۲

ابو واقد اور الجراح (۱) نے پڑھا: «لا تَزِغْ قُلُوبُنا» (ہمارے دلوں کو ٹیڑھا نہ کر) فعل کی نسبت دلوں کی طرف کرتے ہوئے، اور یہ اللہ تعالیٰ سے ایک التجا ہے۔ دونوں قرأتوں کے مطابق آیت کا مفہوم یہ ہے: یعنی آپ کی طرف سے ان میں کجی (ٹیڑھا پن) پیدا نہ ہو (۲) کہ وہ ٹیڑھے ہو جائیں۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَهَبْ لَنَا مِن لَّدُنكَ رَحْمَةً﴾ یعنی اپنی جناب سے، اور اپنی طرف سے بطور فضل و کرم، نہ کہ ہماری طرف سے کسی سبب یا عمل کی وجہ سے، اور اس میں سپردگی اور عاجزی (۳) کا اظہار ہے۔

لفظ «لَدُنْ» میں چار لغتیں (تلفظ) ہیں: لام کے فتحہ، دال کے ضمہ اور نون کے جزم کے ساتھ 'لَدُن'، اور یہی سب سے فصیح ہے۔ لام کے فتحہ، دال کے ضمہ اور نون کے حذف کے ساتھ۔ لام کے ضمہ، دال کے جزم اور نون کے فتحہ کے ساتھ اور لام کے فتحہ، دال کے سکون اور نون کے فتحہ کے ساتھ (۴)۔

شاید جاہل صوفی اور باطنیہ کے زندیق اس آیت اور اس جیسی دیگر آیات کا سہارا لیتے ہوئے کہتے ہیں: علم وہی ہے جو اللہ تعالیٰ ابتدا میں بغیر کسی کسب (محنت) کے عطا فرما دے، اور کتابوں اور کاغذوں کا مطالعہ ایک حجاب (پردہ) ہے۔ یہ بات اس تفصیل کے مطابق مردود ہے جو اس کے علاوہ (۵) کسی اور مقام پر آئے گی۔

آیت کا مفہوم یہ ہے: ہمیں ایسی نعمت عطا فرما جو رحمت سے صادر ہو؛ کیونکہ رحمت صفتِ ذات کی طرف راجع ہے، اس لیے اس میں ہبہ (عطیہ) کا تصور نہیں کیا جا سکتا (۶)۔

کہا جاتا ہے: وَهَب يَهَب، اور اصل 'يَوْهَب' ہے ہاء کے کسرہ کے ساتھ جس نے کہا: اصل 'يَوْهَب' ہاء کے فتحہ کے ساتھ ہے، اس نے غلطی کی؛ کیونکہ اگر ایسا ہی ہوتا جیسا اس نے کہا تو 'واؤ' حذف نہ ہوتا، جیسا کہ 'يَوْجَل' میں حذف نہیں ہوتا۔ واؤ کو صرف اس لیے حذف کیا گیا کیونکہ وہ 'یاء' اور کسرہ کے درمیان واقع ہوا تھا؛ پھر اسے حذف کرنے کے بعد (ہاء کو) فتحہ دے دیا گیا؛ کیونکہ اس میں حروفِ حلق میں سے ایک حرف ہے۔

(۱) (م) اور المحتسب ۱/ ۱۵۴ میں: ابو واقد الجراح، اور خطی نسخوں اور المحرر الوجیز ۱/ ۴۰۴ سے جو ثابت ہے وہ اسی کا کلام ہے۔ ابن خالویہ ص ۱۹ نے اس قرأت کی نسبت عمرو بن فائد اور الجحدری کی طرف کی ہے۔ الجراح: غالباً یہ ابن عبد اللہ ابو عقبہ الحکمی ہیں، جو بصرہ وغیرہ کے گورنر رہے، وہ ایک بہادر سپاہی، عابد اور قاری تھے۔ السیر ۱۸۹/۵۔ (۲) (م) میں: 'ألا یکون'، اور المحرر ۱/ ۴۰۴ میں (جس سے مصنف نے نقل کیا ہے): 'أن لا یکن'۔ (۳) المحرر الوجیز ۱/ ۴۰۴ - ۴۰۵۔ (۴) النحاس نے اعراب القرآن ۱/ ۳۵۷ میں اس کی دس لغتیں ذکر کی ہیں۔ (۵) لفظ: 'غیر'، (ظ) اور (خ) سے۔ مصنف اس موضوع پر سورہ کہف کی آیت ﴿وَمَا فَعَلْتُهُ عَنْ أَمْرِي﴾ (آیت: ۸۲) کی تفسیر کے تیسرے مسئلے میں کلام کریں گے۔ (۶) المحرر الوجیز ۱/ ۴۰۵۔

33 Surah Al-Imran: Verses 9 - 10

His Word, the Almighty: "Our Lord, surely You are the Gatherer of mankind on a Day about which there is no doubt. Indeed, Allah does not fail in His promise." Meaning: He is their resurrector and life-giver after their dispersal, and in this is an acknowledgment of the resurrection on the Day of Judgment. Al-Zajjaj (1) said: This is the interpretation known by those firmly grounded in knowledge and acknowledged by them, unlike those who followed what was ambiguous to them regarding the matter of the resurrection when (2) they denied it. "Ar-Rayb" is doubt, and its occurrences have been previously discussed in Surah Al-Baqarah (3). "Al-Mi'ad" is a pattern of 'mif'al' from 'promise' (4).

His Word, the Almighty: "Indeed, those who disbelieve - never will their wealth or their children avail them against Allah at all. And it is they who are the fuel of the Fire." Its meaning is clear, i.e., their wealth and their children will not ward off anything of Allah's punishment from them. Al-Sulami read: "lan yughniya" (will not avail) with a 'ya' because the verb precedes, and there is an intervention between the noun and the verb (5). Al-Hasan read: "yughni" with a 'ya' (6) and a silent final 'ya' for lightness; like the poet's saying (7): "Despair from Asma' is enough of a sufficer (kafi), and there is no healer for her illness when it prolongs (shafi)." And it was correct for him to say: "kafiyan", so he released the 'ya'. Al-Farra' recited something similar:

---

(1) In Ma'ani al-Qur'an 1/379. (2) In (M) until. (3) 1 / 245 - 246. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/405, and from it the author quoted Al-Zajjaj's words. (5) Al-Nahas mentioned Al-Sulami's reading in I'rab al-Qur'an 1/358, and Ibn Atiyya in Al-Muharrar al-Wajiz 1/405. It occurred in Shadhdh readings p. 19: "lan tughniya" about them, with the silence of the 'ya' for Al-Sulami from Ali. (6) In the copies: "tughni" with 'ta', and Abu Hayyan restricted it in Al-Bahr 2/388 saying: with 'ya' first, and with silent 'ya' last, due to the heaviness of the vowel on the soft letter, and treating the accusative as the nominative. Similarly, Al-Samin Al-Halabi restricted it in Ad-Durr al-Masun 3/35. (7) He is Bishr ibn Abi Khazim, and the verse is in his Diwan p. 162, and Khizanat al-Adab 4/439.

३३ सूरह आल-इमरान: आयतें ९ - १०

परमेश्वर का कथन: "हमारे रब, निश्चय ही तू कयामत के दिन लोगों को इकट्ठा करने वाला है, जिसमें कोई संदेह नहीं है। निःसंदेह अल्लाह वादे के खिलाफ नहीं करता।" अर्थात: उनके बिखर जाने के बाद उन्हें फिर से जीवित करने वाला और उठाने वाला, और इसमें कयामत के दिन पुनरुत्थान की स्वीकृति है। अल-ज़ज्जाज (१) ने कहा: यही वह व्याख्या है जिसे ज्ञान में दृढ़ लोग जानते थे और उन्होंने इसे स्वीकार किया, उन लोगों के विपरीत जिन्होंने पुनरुत्थान के मामले में संदिग्ध बातों का पालन किया जब (२) उन्होंने इसे नकारा। "रैब" का अर्थ संदेह है, और इसके अर्थों की चर्चा पहले सूरह अल-बकराह (३) में हो चुकी है। "मीआद" शब्द 'वादे' से बना है (४)।

परमेश्वर का कथन: "निश्चय ही जिन लोगों ने कुफ्र किया, न उनके माल और न उनकी संतानें उन्हें अल्लाह के मुकाबले में कुछ काम आएंगी। और वही लोग आग का ईंधन हैं।" इसका अर्थ स्पष्ट है, अर्थात: न तो उनके धन और न ही उनकी संतान अल्लाह के अज़ाब से उन्हें बचा पाएंगे। अल-सुलामी ने "लन युग्निय" पढ़ा है, यानी 'या' के साथ क्योंकि क्रिया पहले आती है और संज्ञा और क्रिया के बीच अवरोध होता है (५)। अल-हसन ने "युग्नी" पढ़ा, 'या' के साथ (६) और हल्केपन के लिए अंत में 'या' को साकिन (मौन) रखा; जैसा कि कवि ने कहा (७): "अस्मा से निराशा ही काफी (काफी) है, और उसकी बीमारी के लिए कोई इलाज नहीं है जब वह लंबी हो जाए (शाफी)।" सही रूप "काफ़ियान" कहना होता, लेकिन उसने 'या' को छोड़ दिया। अल-फर्रा ने भी इसी तरह कुछ सुनाया:

---

(१) मा'नी अल-कुरान १/३७९ में। (२) (म) में 'हत्ता' (तक)। (३) १ / २४५ - २४६। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १ / ४०५ और उससे लेखक ने अल-ज़ज्जाज के शब्दों को उद्धृत किया। (५) अल-नहास ने एराब अल-कुरान १/ ३५८ में अल-सुलामी के पाठ का उल्लेख किया, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १ / ४०५ में। शाज़ क़िरात (असामान्य पाठ) पृष्ठ १९ में आया है: "लन तुग्निय", अली की ओर से अल-सुलामी के लिए 'या' के साकिन के साथ। (६) प्रतियों में: 'ता' के साथ 'तुग्नी' है, और अबू हय्यान ने अल-बह्र २/ ३८८ में इसे सीमित करते हुए कहा: पहले 'या' के साथ, और अंत में साकिन 'या' के साथ, कोमल अक्षर पर हरकत (स्वर) के भारीपन के कारण, और मन्सूब (द्वितीया विभक्ति) को मरफू(प्रथमा विभक्ति) की तरह चलाने के कारण। इसी तरह अल-समीन अल-हलबी ने अद-दुर अल-मसून ३/ ३५ में इसे सीमित किया। (७) वह बिश्र बिन अबी खाज़िम है, और शेर उसके दीवान पृष्ठ १६२ और खिज़ानत अल-अदब ४/ ४३९ में है।

۳۳ سورہ آل عمران: آیات ۹ - ۱۰

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اے ہمارے رب! تو یقیناً ایک ایسے دن میں سب انسانوں کو جمع کرنے والا ہے جس میں کوئی شک نہیں، بے شک اللہ وعدے کی خلاف ورزی نہیں کرتا﴾۔ یعنی: ان کے بکھر جانے کے بعد انہیں دوبارہ اٹھانے والا اور زندہ کرنے والا ہے، اور اس میں قیامت کے دن دوبارہ جی اٹھنے کا اقرار ہے۔ زجاج (۱) نے کہا: یہی وہ تاویل ہے جسے راسخین فی العلم جانتے تھے اور انہوں نے اس کا اقرار کیا، برخلاف ان لوگوں کے جنہوں نے بعث (دوبارہ جی اٹھنے) کے معاملے میں مشتبہ باتوں کی پیروی کی جب (۲) انہوں نے اس کا انکار کیا۔ اور "ریب" کے معنی شک کے ہیں، اور اس کے استعمال کی جگہیں سورہ بقرہ (۳) میں گزر چکی ہیں۔ اور "میعاد": وعدے سے مفعال کے وزن پر ہے (۴)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿بے شک جن لوگوں نے کفر کیا، اللہ کے مقابلے میں ان کے مال اور ان کی اولاد ہرگز کچھ کام نہ آئے گی اور یہی لوگ آگ کا ایندھن ہیں﴾۔ اس کے معنی واضح ہیں، یعنی: ان کے مال اور ان کی اولاد اللہ کے عذاب سے انہیں ذرہ برابر بھی نہیں بچا سکیں گے۔ اور سلمی نے "لن یغنی" یاء کے ساتھ پڑھا ہے کیونکہ فعل پہلے آیا ہے، اور اسم اور فعل کے درمیان فاصلہ حائل ہے (۵)۔ اور حسن نے "یغنی" یاء کے ساتھ پڑھا (۶) اور تخفیف کی خاطر آخری یاء کو ساکن رکھا؛ جیسا کہ شاعر (۷) کا قول ہے: كفَى باليأْس من أسماءَ كافِي ... وليسَ لِسُقْمِها إِذْ طالَ شافي اور اس کا حق یہ تھا کہ وہ "کافیاً" کہتا، پس اس نے یاء کو ارسال کیا۔ اور فراء نے اس جیسی مثال میں یہ پڑھا:

---

(۱) معانی القرآن ۱/۳۷۹ میں۔ (۲) (م) میں 'حتی' ہے۔ (۳) ۱/ ۲۴۵ - ۲۴۶۔ (۴) المحرر الوجیز ۱/ ۴۰۵ اور وہیں سے مصنف نے زجاج کا کلام نقل کیا ہے۔ (۵) نحاس نے اعراب القرآن ۱/ ۳۵۸

میں سلمی کی قرات کا ذکر کیا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۱/ ۴۰۵ میں۔ اور القراءات الشاذة ص ۱۹ میں ہے: "لن تغنی عنہم"، علی سے سلمی کے لیے یاء کے سکون کے ساتھ (۶) نسخوں میں: "تغنی" تاء کے ساتھ ہے، اور ابو حیان نے البحر ۲/ ۳۸۸ میں اسے مقید کرتے ہوئے کہا: پہلے یاء کے ساتھ، اور آخر میں ساکن یاء کے ساتھ، اور یہ حرفِ لین پر حرکت کے بوجھ کی وجہ سے ہے، اور منصوب کو مرفوع کی طرح جاری کرنے کی وجہ سے۔ اسی طرح سمین حلبی نے الدر المصون ۳/ ۳۵ میں اسے مقید کیا ہے۔ (۷) وہ بشر بن ابی خازم ہے، اور یہ شعر اس کے دیوان ص ۱۶۲، اور خزانة الادب ۴/ ۴۳۹ میں ہے۔

34 Surah Al Imran: Verse 10

As if their hands on the level ground (al-qa' al-qaraq) Are the hands of young women passing around silver coins (al-waraq) (1)

“Al-qaraq” and “al-qarqah” are two linguistic forms meaning the level ground.

And “min” (from) in His saying: “min Allah” (from Allah) means “with” or “before”, as stated by Abu Ubaidah (2).

﴿And those are the fuel of the Fire﴾ “Al-waqud” (with fat-ha on the waw) is a name for firewood, and it has been mentioned previously in [the commentary on Surah] Al-Baqarah (3).

Al-Hasan, Mujahid, and Talhah bin Musarrif recited it as: “wuqud” (with dammah on the waw) based on an omitted possessive (mudaf), its estimation being: “the firewood of the burning (wuqud) of the Fire” (4). In Arabic, when the waw is given a dammah, it is permissible to say: “uqud”, like “uqqitat” (5). And “wuqud” with dammah is the verbal noun (masdar); the fire burned (waqadat) when it blazed (6).

Ibn al-Mubarak (7) recorded from a hadith of al-Abbas bin Abdul Muttalib who said: The Messenger of Allah ﷺ said: “This religion will prevail until it crosses the seas, and until the seas are crossed by horses in the path of Allah, Blessed and Exalted. Then people will come who recite the Qur'an, and when they recite it, they will say: ‘Who recites better than us? Who is more knowledgeable than us?’” Then he turned to his companions and said: “Do you see any good in those?” They said: “No.” He said: “They are from you, and they are from this nation, and they are the fuel of the Fire.”

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) This rajaz (metered poetry) is by Ru'ba bin al-Ajjaj, and it is in the supplements to his diwan, p. 179. It is also in Al-Kamil p. 909, Al-Khasa'is 1/306 and 2/291, Al-Muhtasib 1/126 and 289, Amali al-Murtada 1/561, Amali Ibn al-Shajari 1/158, Al-Sihah and Al-Lisan (q-r-q), Mujmal al-Lughah 749, Tahdhib al-Lughah 15/107, and Khizanat al-Adab 8/347. Al-Baghdadi said in Al-Khizanah: The pronoun “their hands” refers to camels; Al-Qa': is the level place; Al-Qaraq with fat-ha on the first Qaf and kasra on the Ra: means smooth; Jawar: is the plural of jariyah (young woman); and Al-Waraq: means silver coins (dirhams). (2) In Majaz al-Qur'an 1/87, and Tafsir al-Baghawi 1/281, from which the author quoted. (3) 1/354. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/405. Al-Nahhas mentioned the reading in I'rab al-Qur'an 1/358, and Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-

Shadhah, p. 19. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/358. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/405. (7) In Al-Zuhd wa al-Raqa'iq (450), and Salaf 1/34.

34 सूरा आल इमरान: आयत 10

मानो समतल भूमि (अल-क़ा' अल-क़रक़) पर उनके हाथ चांदी के सिक्के(अल-वरक़) बांटती युवतियों के हाथ हों (1)

'अल-क़रक़' और 'अल-क़रक़ह' समतल भूमि के लिए दो भाषाई रूप हैं।

और 'मिन' (से) उनके इस कथन में: 'मिन अल्लाह' (अल्लाह से) का अर्थ है 'पास' या 'सामने', जैसा कि अबू उबैदा ने कहा (2)।

﴾और वे ही आग का ईंधन हैं﴿ 'अल-वक़ूद' (वाव पर फतह के साथ) जलाऊ लकड़ी का नाम है, और इसका उल्लेख पहले अल-बक़राह (3) में किया जा चुका है।

अल-हसन, मुजाहिद और तल्हा बिन मुसर्रिफ ने इसे पढ़ा: 'वुक़ूद' (वाव पर दम्मा के साथ) एक लुप्त शब्द (मुदाफ़) के आधार पर, जिसका अनुमान है: 'आग के जलने (वुक़ूद) की लकड़ी' (4)। अरबी में, जब 'वाव' पर दम्मा दिया जाता है, तो कहना जायज़ है: 'उक़ूद', जैसे 'उक़्क़ितत' (5)। और 'वुक़ूद' दम्मा के साथ क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) है; आग जल उठी (वक़दत) जब वह धधक उठी (6)।

इब्न अल-मुबारक (7) ने अब्बास बिन अब्दुल मुत्तलिब की एक हदीस दर्ज की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "यह धर्म तब तक प्रबल रहेगा जब तक कि वह समुद्रों को पार न कर ले, और जब तक कि अल्लाह के मार्ग में घोड़ों द्वारा समुद्रों को पार न कर लिया जाए। फिर ऐसे लोग आएंगे जो कुरान पढ़ेंगे, और जब वे इसे पढ़ेंगे, तो कहेंगे: 'हमसे बेहतर कौन पढ़ता है? हमसे ज़्यादा जानकार कौन है?'" फिर वे अपने साथियों की ओर मुड़े और कहा: "क्या तुम उन लोगों में कोई भलाई देखते हो?" उन्होंने कहा: "नहीं।" उन्होंने कहा: "वे तुम में से हैं, और वे इस उम्मत (समुदाय) से हैं, और वे ही आग का ईंधन हैं।"

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) यह रज़ (पद्य) रूबा बिन अल-अज्जाज का है, और यह उनके दीवान के परिशिष्ट, पृ. 179 में है। यह अल-कामिल पृ. 909, अल-खसाइस 1/306 और 2/291, अल-मुहतासिब 1/126 और 289, अमाली अल-मुर्तज़ा 1/561, अमाली इब्न अल-शजरी 1/158, अल-सिहह और अल-लिसान (क़-र-क़), मुजमल अल-लुग़ह 749, तहज़ीब अल-लुग़ह 15/107, और खिज़ानत अल-अदब 8/347 में भी है। अल-बगदादी ने अल-खिजाना में कहा: 'उनके हाथ' सर्वनाम ऊंटों के लिए है; अल-क़ा': समतल

स्थान है; अल-क़रक़ पहले क़ाफ पर फतह और रा पर कसरा के साथ: चिकनी ज़मीन; जवार: जारिया (युवती) का बहुवचन है; और अल-वरक़: चांदी के सिक्के(दरहम) हैं। (2) मजाज़ अल-क़ुरान 1/87 में, और तफ़सीर अल-बग़वी 1/281 में, जिससे लेखक ने उद्धृत किया है। (3) 1/354। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/405। अल-नहस ने इराब अल-कुरान 1/358 में पाठ का उल्लेख किया, और इब्न खलवैह ने अल-क़िरात अल-शादह, पृ. 19 में। (5) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 1/358। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/405। (7) अल-ज़ुहद व अल-रक़ाक़ (450) में, और सलफ़ 1/34 में।

۳۴ سورۃ آل عمران: آیت ۱۰

گویا ہموار زمین (القاع القرق) پر ان کے ہاتھ چاندی کے سکے (الورق) تقسیم کرنے والی جوان عورتوں کے ہاتھ ہیں (۱)

"القرق" اور "القرقہ" ہموار زمین کے لیے دو لغوی صورتیں ہیں۔

اور ان کے اس قول میں: "من اللہ" (اللہ سے) میں "من" بمعنی "عند" (پاس/سامنے) ہے، یہ ابو عبیدہ نے کہا ہے (۲)۔

﴿اور وہی آگ کا ایندھن ہیں﴾ "الوَقُود" (واؤ پر زبر کے ساتھ) لکڑی کا نام ہے، اور اس کا ذکر پہلے سورہ بقرہ (۳) میں گزر چکا ہے۔

اور حسن، مجاہد اور طلحہ بن مصرف نے اسے "وُقُود" (واؤ پر پیش کے ساتھ) پڑھا ہے، ایک مضاف کے حذف ہونے کی بنا پر، جس کی تقدیر "حطبُ وُقُود النار" (آگ کے جلنے کی لکڑی) ہے (۴)۔ اور عربی میں جب واؤ پر پیش ہو تو "اُقُود" کہنا جائز ہے، جیسے "اُقِّتَتْ" (۵)۔ اور "وُقُود" واؤ پر پیش کے ساتھ مصدر ہے؛ "وَقَدَتِ النار تَقِدُ" جب آگ بھڑک اٹھے (۶)۔

اور ابن المبارک (۷) نے عباس بن عبدالمطلب کی حدیث سے نقل کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "یہ دین غالب رہے گا یہاں تک کہ سمندروں کو عبور کر جائے، اور یہاں تک کہ اللہ تعالیٰ کی راہ میں گھوڑوں کے ذریعے سمندروں میں غوطہ لگایا جائے، پھر کچھ ایسے لوگ آئیں گے جو قرآن پڑھیں گے، پھر جب وہ اسے پڑھ لیں گے تو کہیں گے: ہم سے زیادہ اچھا پڑھنے والا کون ہے؟ ہم سے زیادہ جاننے والا کون ہے؟" پھر آپ ﷺ نے اپنے صحابہ کی طرف رخ کیا

اور فرمایا: "کیا تم ان میں کوئی خیر دیکھتے ہو؟" انہوں نے کہا: نہیں۔ فرمایا: "وہ تم میں سے ہیں، اور وہ اسی امت میں سے ہیں، اور وہی آگ کا ایندھن ہیں"۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

(۱) یہ رجز (شعر) رؤبہ بن العجاج کا ہے، اور یہ ان کے دیوان کے ضمیمہ ص ۱۷۹ میں ہے۔ یہ الکامل ص ۹۰۹، الخصائص ۳۰۶/۱ اور ۲۹۱/۲، المحتسب ۱۲۶/۱ اور ۲۸۹، امالی المرتضیٰ ۵۶۱/۱، امالی ابن الشجری ۱۵۸/۱، الصحاح اور اللسان (قرق)، مجمل اللغہ ۷۴۹، تہذیب اللغہ ۱۰۷/۱۵، اور خزانۃ الادب ۳۴۷/۸ میں بھی ہے۔ البغدادی نے الخزانہ میں کہا: "ان کے ہاتھ" کی ضمیر اونٹوں کے لیے ہے؛ القاع: ہموار جگہ ہے؛ القرق پہلے قاف پر زبر اور را کے نیچے زیر کے ساتھ: ہموار/چکنی؛ جوارٍ: جاریہ کی جمع ہے؛ اور الورق: درہم (چاندی کے سکے) ہیں۔ (۲) مجاز القرآن ۸۷/۱ میں، اور تفسیر البغوی ۲۸۱/۱ میں جس سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (۳) ۳۵۴/۱۔ (۴) المحرر الوجیز ۴۰۵/۱۔ النحاس نے اعراب القرآن ۳۵۸/۱ میں اس قرات کا ذکر کیا ہے، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ۱۹ میں۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۳۵۸/۱۔ (۶) المحرر الوجیز ۴۰۵/۱۔ (۷) الزہد والرقائق (۴۵۰) میں، اور سلف ۳۴/۱۔

Surah Al-Imran: Verse 11

Page 35

The Almighty's saying: {Like the custom of the people of Pharaoh and those before them. They denied Our signs, so Allah seized them for their sins. And Allah is severe in penalty. ⑪}

Ad-da'b: custom and state of affairs. A man da'aba (persisted) in his work yad'abu, da'ban and du'uban: if he was serious and diligent, and I made him persist. And he made his camel persist: if he exhausted it in travel. The "two persistent ones" (al-da'iban) are the night and the day (1).

Abu Hatim said: I heard Yaqub mention: "ka-da'abin" with a fatha on the hamza. He said to me when I was a small boy: For what reason is "ka-da'abin" permissible? I said to him: I think it's from da'iba, yad'abu, da'ban. He accepted that from me and marveled at the quality of my reasoning despite my young age; but I don't know if [that] is said or not.

Al-Nahhas said (2): This statement is an error. It is never said: da'iba. It is only said: da'aba, yad'abu, du'uban [and da'ban]. This is how the grammarians related it, including Al-Farra, who related it in the Book of Infinitive Nouns (Kitab al-Masadir); as Imru' al-Qais said (3):

Like your habit with Umm al-Huwayrith before her... and her neighbor Umm al-Rabab in Ma'sal.

As for "al-da'aba" (with fatha on the second letter), it is permissible; as it is said: sha'r and sha'ar (hair), and nahr and nahar (river); because it contains a guttural letter.

They differed regarding the [letter] kaf [in ka-da'bi]. It was said: it is in a state of nominative (raf'), its estimation being: their habit is like the habit of Pharaoh's people, meaning: the treatment of the disbelievers towards you is like the treatment of Pharaoh's people with Moses (4).

Al-Farra claimed that the meaning is: the Arabs disbelieved [a disbelief] like the disbelief of Pharaoh's people (5).

Al-Nahhas said (6): It is not permissible for the kaf to be connected to "disbelieved" (kaffaru); because "disbelieved" is within the relative clause [and "ka-da'bi" is outside of it].

(1) As-Sihah (article: d-'-b). (2) In his I'rab al-Qur'an 1/359, and from him the author quoted the saying of Abu Hatim, and what is between brackets is from him. (3) His Diwan p. 9, and in it: "ka-dinika" (like your religion/way), and Tafsir al-Tabari 5/237, and I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/359, and previously 1/222. (4) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 1/357, and Tafsir Abi al-Layth 1/248. (5) Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra 1/191, and in it: "The Jews disbelieved." (6) In his I'rab al-Qur'an 1/359, and from him the author quoted the words of Al-Farra, and what preceded and what will follow between brackets is from him.

सूरह आल-इमरान: आयत ११

पृष्ठ ३५

अल्लाह का फरमान है: {जैसे फिरौन के लोगों और उनसे पहले वालों का तरीका था। उन्होंने हमारी निशानियों को झुठलाया, तो अल्लाह ने उनके गुनाहों के कारण उन्हें पकड़ लिया। और अल्लाह सख्त सजा देने वाला है। ⑪}

'अद-दब' (Ad-da'b) का अर्थ है आदत और मामला। एक आदमी ने अपने काम में 'दअबा' (परिश्रम किया) 'यदअबू', 'दअबन' और 'दुऊबन': जब वह गंभीर और मेहनती था, और मैंने उसे काम पर लगाए रखा। और उसने अपने ऊंट को थका दिया: यदि उसने यात्रा में उसे थका दिया। 'अद-दाइबान' रात और दिन हैं (१)।

अबू हातिम ने कहा: मैंने याकूब को ज़िक्र करते सुना: "क-दअबिन" (ka-da'abin) हमज़ा पर फ़तहा के साथ। उन्होंने मुझसे कहा जब मैं एक छोटा लड़का था: "क-दअबिन" किस आधार पर जायज़ है? मैंने उनसे कहा: मुझे लगता है कि यह 'दइबा', 'यदअबू', 'दअबन' से है। उन्होंने इसे मुझसे स्वीकार कर लिया और मेरी कम उम्र के बावजूद मेरे तर्क की गुणवत्ता पर आश्चर्यचकित हुए; लेकिन मुझे नहीं पता कि [ऐसा] कहा जाता है या नहीं।

अल-नहहास ने कहा (२): यह कहना गलत है, यह कभी नहीं कहा जाता: 'दइबा'। यह केवल कहा जाता है: 'दअबा', 'यदअबू', 'दुऊबन' [और 'दअबन']। व्याकरणविदों ने इसे इसी तरह वर्णित किया है, जिनमें अल-फर्रा भी शामिल हैं, जिन्होंने इसे 'किताब अल-मसादिर' (स्रोतों की पुस्तक) में वर्णित किया है; जैसा कि इमरुल कैस ने कहा (३):

जैसे तुम्हारी आदत उम्म अल-हुवैरिथ के साथ थी उससे पहले... और उसकी पड़ोसन उम्म अर-रबाब के साथ मअसल में।

जहाँ तक 'अद-दअबा' (दूसरी अक्षर पर फ़तहा के साथ) का सवाल है, यह जायज़ है; जैसे कहा जाता है: 'शअर' और 'शअर' (बाल), और 'नहर' और 'नहर' (नदी); क्योंकि इसमें एक कंठ्य (guttural) अक्षर है।

वे [क-दअबी में] 'काफ' के बारे में असहमत थे। यह कहा गया: यह रफ़ (nominative) की स्थिति में है, इसका अनुमान है: उनकी आदत फिरौन के लोगों की आदत की तरह है, यानी: काफिरों का तुम्हारे साथ व्यवहार वैसा ही है जैसा फिरौन के लोगों का मूसा के साथ था (४)।

अल-फर्रा ने दावा किया कि इसका अर्थ है: अरबों ने [कुफ्र] किया जैसे फिरौन के लोगों का कुफ्र था (५)।

अल-नहहास ने कहा (६): 'काफ' का संबंध "कफ्फरू" (उन्होंने कुफ्र किया) से होना जायज़ नहीं है; क्योंकि "कफ्फरू" सिला (relative clause) के अंदर है [और "क-दअबी" उससे बाहर है]।

---

(१) अस-सिहाह (लेख: द-अ-ब)। (२) उनकी 'इराब अल-कुरान' १/३५९ में, और उनसे लेखक ने अबू हातिम का कथन उद्धृत किया, और कोष्ठक के बीच जो है वह उन्हीं से है। (३) उनका 'दीवान' पृ. ९, और उसमें: 'क-दीनिका', और 'तफसीर अल-तबारी' ५/२३७, और अल-नहहास की 'इराब अल-कुरान' १/३५९, और पहले १/२२२। (४) अल-नहहास की 'मआनी अल-कुरान' १/३५७, और 'तफसीर अबी अल-लैथ' १/२४८। (५) अल-फर्रा की 'मआनी अल-कुरान' १/१९१, और इसमें है: "यहूदियों ने कुफ्र किया।" (६) उनकी 'इराब अल-कुरान' १/३५९ में, और उनसे लेखक ने अल-फर्रा के शब्दों को उद्धृत किया, और जो पहले बीत चुका है और जो आगे आएगा कोष्ठक के बीच वह उन्हीं से है।

سورہ آل عمران: آیت ۱۱

صفحہ ۳۵

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿كَدَاْبِ اٰلِ فِرْعَوْنَ ۙ وَالَّذِيْنَ مِنْ قَبْلِهِمْ ؕ كَذَّبُوْا بِاٰيٰتِنَا ۚ فَاَخَذَهُمُ اللّٰهُ بِذُنُوْبِهِمْ ؕ وَاللّٰهُ شَدِيْدُ الْعِقَابِ ⑪﴾

الدَّأْبُ: عادت اور معاملہ۔ اور 'دَأَبَ الرجلُ' اپنے کام میں 'يَدْأَبُ دَأْباً ودُؤُوباً': جب اس نے کوشش اور محنت کی، اور میں نے اسے تھکا دیا۔ اور 'أدأبَ بعيرَه': جب اس نے اسے سفر میں تھکا دیا۔ اور 'الدَّائبانِ': رات اور دن ہیں (۱)۔

ابو حاتم نے کہا: میں نے یعقوب کو ذکر کرتے سنا: «كَدَأَبٍ» ہمزہ کے فتحہ (زبر) کے ساتھ، اور انہوں نے مجھ سے کہا جبکہ میں ایک چھوٹا لڑکا تھا: «كَدَأَبٍ» کس بنا پر جائز ہے؟ میں نے ان سے کہا: میرا خیال ہے کہ یہ 'دَئِبَ يَدْأَبُ دَأْباً' سے ہے، تو انہوں نے اسے مجھ سے قبول کر لیا، اور میرے بچپن کے باوجود میرے اچھے اندازے پر حیران ہوئے؛ اور میں نہیں جانتا کہ [ایسا] کہا جاتا ہے یا نہیں۔

النحاس نے کہا (۲): اور یہ قول غلط ہے، ہرگز نہیں کہا جاتا: 'دَئِبَ'، بلکہ کہا جاتا ہے: 'دَأَبَ يَدْأَبُ دُؤُوباً [ودأباً]'، اسی طرح ماہرین نحو نے حکایت کی ہے، جن میں الفراء بھی شامل ہیں، انہوں نے اسے 'كتاب المصادر' میں ذکر کیا ہے؛ جیسا کہ امرؤالقیس نے کہا (۳):

كَدَأْبِكَ مِنْ أُمِّ الْحُوَيْرِثِ قَبْلَهَا ... وَجَارَتِهَا أُمِّ الرَّبَابِ بِمَأْسَلِ

رہا 'الدَّأَب' (دوسرے حرف پر زبر کے ساتھ) تو وہ جائز ہے؛ جیسے کہا جاتا ہے: 'شَعْر' اور 'شَعَر' (بال)، اور 'نَهْر' اور 'نَهَر' (نہر)؛ کیونکہ اس میں حروف حلقی میں سے ایک حرف ہے۔

اور انہوں نے 'كاف' [كدأب میں] کے بارے میں اختلاف کیا، پس کہا گیا: وہ حالت رفع میں ہے، اس کی تقدیر یہ ہے: ان کا حال آل فرعون کے حال جیسا ہے، یعنی: تمہارے ساتھ کافروں کا برتاؤ ویسا ہی ہے جیسا آل فرعون کا موسیٰ کے ساتھ تھا (۴)۔

اور الفراء کا گمان ہے کہ معنی یہ ہے: عربوں نے [کفر] کیا آل فرعون کے کفر کی طرح (۵)۔

النحاس نے کہا (۶): یہ جائز نہیں کہ 'كاف' کا تعلق 'كفرو' سے ہو؛ کیونکہ 'كفرو' صلہ کے اندر داخل ہے [اور 'كدأب' اس سے خارج ہے]۔

---

(۱) الصحاح (دأب)۔ (۲) اپنی کتاب 'إعراب القرآن' ۱/۳۵۹ میں، اور ان سے مصنف نے ابو حاتم کا قول نقل کیا، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ انہی کی طرف سے ہے۔ (۳) ان کا دیوان ص ۹، اور اس میں ہے: 'كدينك'، اور 'تفسير الطبري' ۵/۲۳۷، اور النحاس کی 'إعراب القرآن' ۱/۳۵۹، اور پہلے ۱/۲۲۲۔ (۴) النحاس کی 'معاني القرآن' ۱/۳۵۷، اور 'تفسير أبي الليث' ۱/۲۴۸۔ (۵) الفراء کی 'معاني القرآن' ۱/۱۹۱، اور اس میں ہے: 'كفرت اليهود' (یہودیوں نے کفر کیا)۔ (۶) اپنی کتاب 'إعراب القرآن' ۱/۳۵۹ میں، اور ان سے مصنف نے الفراء کا کلام نقل کیا، اور جو پہلے گزر چکا اور جو آئندہ آئے گا قوسین کے درمیان وہ انہی کی طرف سے ہے۔

Page 36 Surah Ali 'Imran: Verses 11 - 12

And it was said: It is related to "Allah seized them", meaning: He seized them with a seizing just as He seized the family of Pharaoh. And it was said: It is related to His saying: {Their wealth and their children will not avail them at all} (1), meaning: they did not benefit them at all, just as wealth and children did not benefit the family of Pharaoh. This is a response to those who stayed behind from Jihad and said: "Our wealth and our families occupied us." And it is correct that a hidden verb derived from the word "fuel" (waqud) acts upon it, and the comparison would be in the act of burning itself. This meaning is supported by: {The Fire; they are exposed to it morning and evening. And the Day the Hour appears [it will be said], "Make the family of Pharaoh enter the severest punishment."} (2) [Ghafir: 46], but the first opinion is more correct, and it was chosen by more than one scholar. Ibn Arafa said: {Like the manner of the family of Pharaoh} meaning: as was the custom of the family of Pharaoh. He says: These disbelievers were accustomed to atheism and causing distress to the Prophet ﷺ, just as the family of Pharaoh was accustomed to causing distress to the prophets; and Al-Azhari (3) said its meaning. As for His saying in Surah Al-Anfal: {Like the manner of the family of Pharaoh} [52], the meaning is: these were recompensed with killing and captivity just as the family of Pharaoh was recompensed with drowning and destruction (4). His saying, the Exalted: {with Our signs} - it is possible that He means the recited verses, and it is possible that He means the signs set up to indicate Oneness (5). {So Allah seized them for their sins. And Allah is severe in penalty.} His saying, the Exalted: {Say to those who disbelieve, "You will be overcome and gathered together to Hell, and wretched is the resting place." (12)}. He means the Jews. Muhammad bin Ishaq said: When the Messenger of Allah ﷺ struck Quraish at Badr and arrived in Medina, he gathered the Jews and said: "O assembly of Jews, beware from Allah of the like of what befell Quraish on the day of Badr, [and submit/become Muslim] before there befalls you what befell them, for you have known that I am a sent Prophet, you find..."

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nuhas 1/359. (2) In the copies and al-Muharrar al-Wajiz 1/405 (and from it the author quoted): "Make the family of Pharaoh enter the severest punishment, the Fire; they are exposed to it morning and evening." (3) In Tahdhib al-Lugha 14/202. (4) Al-Gharibayn by al-Harawi 2/plate 1, and from it the author quoted the words of Ibn Arafa and al-Azhari. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/405.

पृष्ठ ३६ सूरा आल इमरान: आयत ११ - १२

और कहा गया: यह "अल्लाह ने उन्हें पकड़ लिया" से संबंधित है, अर्थात: उसने उन्हें वैसे ही पकड़ा जैसे फिरौन के लोगों को पकड़ा था। और कहा गया: यह उनके इस कथन से संबंधित है: {न उनके धन और न उनकी संतान उनके कुछ काम आएगी} (१) अर्थात: उन्हें कोई लाभ नहीं पहुँचाया, जैसे धन और संतान ने फिरौन के लोगों को कोई लाभ नहीं पहुँचाया। यह उन लोगों के लिए उत्तर है जो जिहाद से पीछे रह गए और कहा: "हमारे धन और हमारे परिवारों ने हमें व्यस्त रखा।" और यह सही है कि इसमें "ईंधन" (वक़ूद) शब्द से निकला एक गुप्त क्रिया कार्य करती है, और तुलना स्वयं जलने की क्रिया में होगी। इस अर्थ का समर्थन किया गया है: {आग; वे सुबह और शाम उसके सामने पेश किए जाते हैं। और जिस दिन प्रलय आएगी (कहा जाएगा), "फिरौन के लोगों को सबसे कठोर दंड में प्रवेश कराओ।" } (२) [ग़ाफ़िर: ४६], लेकिन पहला मत अधिक सही है, और इसे एक से अधिक विद्वानों ने चुना है। इब्न अराफ़ा ने कहा: {फिरौन के लोगों के तरीके की तरह} अर्थात: जैसा कि फिरौन के लोगों का दस्तूर था। वह कहते हैं: इन काफिरों को नास्तिकता और नबी ﷺ को कष्ट पहुँचाने की आदत थी, जैसे फिरौन के लोगों को नबियों को कष्ट पहुँचाने की आदत थी; और अल-अज़हरी (३) ने इसका अर्थ बताया। जहाँ तक सूरा अल-अनफ़ाल में उनके कथन का प्रश्न है: {फिरौन के लोगों के तरीके की तरह} [५२], तो अर्थ है: इनका बदला वध और कैद से दिया गया जैसे फिरौन के लोगों का बदला डूबने और विनाश से दिया गया (४)। उनका कथन, जो महान है: {हमारी आयतों के साथ} - यह संभव है कि उनका अर्थ पढ़ी जाने वाली आयतें हों, और यह संभव है कि उनका अर्थ एकेश्वरवाद को इंगित करने के लिए स्थापित संकेत हों (५)। {तो अल्लाह ने उन्हें उनके पापों के कारण पकड़ लिया। और अल्लाह दंड देने में बहुत कठोर है।} उनका कथन, जो महान है: {उन लोगों से कह दो जिन्होंने इनकार किया, "तुम अभिभूत हो जाओगे और नरक की ओर इकट्ठे किए जाओगे, और वह बहुत बुरा ठिकाना है।" (१२)}। उनका तात्पर्य यहूदियों से है। मुहम्मद बिन इशाक ने कहा: जब अल्लाह के रसूल ﷺ ने बद्र में कुरैश को पराजित किया और मदीना पहुँचे, तो उन्होंने यहूदियों को इकट्ठा किया और कहा: "ओ यहूदियों के समूह, अल्लाह से डरो जैसा कि बद्र के दिन कुरैश के साथ हुआ था, [और इस्लाम स्वीकार करो] इससे पहले कि तुम पर वह आ पड़े जो उन पर आया था, क्योंकि तुम जान चुके हो कि मैं एक भेजा हुआ नबी हूँ, तुम पाते हो..."

---

(१) नहस द्वारा मानी अल-कुरान १/३५९। (२) प्रतियों में और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/४०५ (और इससे लेखक ने उद्धृत किया): "फिरौन के लोगों को सबसे कठोर दंड में प्रवेश कराओ, आग; वे

सुबह और शाम उसके सामने पेश किए जाते हैं।" (३) तहज़ीब अल-लुग़ा १४/२०२ में। (४) अल-हरावी द्वारा अल-ग़रीबैन २/प्लेट १, और उससे लेखक ने इब्न अराफ़ा और अल-अज़हरी के शब्दों को उद्धृत किया। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/४०५।

صفحہ ۳٦ سورہ آل عمران: آیات ۱۱ - ۱۲

اور کہا گیا: یہ «أَخَذَهُمُ اللهُ» (اللہ نے انہیں پکڑ لیا) سے متعلق ہے، یعنی: انہیں ایسی پکڑ میں لیا جیسے آل فرعون کو پکڑا تھا۔ اور کہا گیا: یہ اس قول سے متعلق ہے: ﴿لَن تُغْنِيَ عَنْهُمْ أَمْوَالُهُمْ وَلَا أَوْلَادُهُم﴾(۱) یعنی: انہیں کچھ فائدہ نہ دیا، جس طرح آل فرعون کو مال اور اولاد نے کوئی فائدہ نہ دیا تھا۔ اور یہ ان لوگوں کے لیے جواب ہے جو جہاد سے پیچھے رہ گئے اور کہا: ہمارے مالوں اور اہل و عیال نے ہمیں مشغول رکھا۔ اور یہ درست ہے کہ اس میں لفظ 'وقود' (ایندھن) سے مشتق ایک پوشیدہ فعل عمل کرے، اور تشبیہ خود جلنے کے عمل میں ہوگی۔ اس معنی کی تائید اس سے ہوتی ہے: ﴿آگ؛ وہ صبح و شام اس پر پیش کیے جاتے ہیں۔ اور جس دن قیامت برپا ہوگی (کہا جائے گا)، "آل فرعون کو سخت ترین عذاب میں داخل کرو۔"﴾(۲) [غافر: ۴۶]، لیکن پہلا قول زیادہ راجح ہے، اور اسے ایک سے زیادہ علماء نے اختیار کیا ہے۔ ابن عرفہ نے کہا: ﴿كَدَأْبِ آلِ فِرْعَوْنَ﴾ یعنی: آل فرعون کی عادت کی طرح۔ وہ کہتے ہیں: ان کافروں کو الحاد اور نبی ﷺ کو ایذا پہنچانے کی عادت تھی، جیسا کہ آل فرعون کو انبیاء کو ایذا پہنچانے کی عادت تھی؛ اور الازہری(۳) نے بھی یہی معنی بیان کیے۔ رہا سورہ الانفال میں ان کا قول: ﴿كَدَأْبِ آلِ فِرْعَوْنَ﴾ [۵۲]، تو معنی یہ ہے: ان کا بدلہ قتل اور قید سے دیا گیا جس طرح آل فرعون کا بدلہ غرق ہونے اور ہلاکت سے دیا گیا(۴)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿بِآيَاتِنَا﴾ (ہماری آیات کے ساتھ) اس میں احتمال ہے کہ اس سے مراد تلاوت کی جانے والی آیات ہوں، اور یہ بھی احتمال ہے کہ اس سے مراد توحید پر دلالت کرنے والی نشانیاں ہوں(۵)۔ ﴿فَأَخَذَهُمُ اللهُ بِذُنُوبِهِمْ وَاللَّهُ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾ (پس اللہ نے انہیں ان کے گناہوں کی وجہ سے پکڑ لیا، اور اللہ سخت عذاب دینے والا ہے)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُل لِّلَّذِينَ كَفَرُوا سَتُغْلَبُونَ وَتُحْشَرُونَ إِلَى جَهَنَّمَ وَبِئْسَ الْمِهَادُ (۱۲)﴾ (کافروں سے کہہ دو کہ تم عنقریب مغلوب ہو جاؤ گے اور

جہنم کی طرف جمع کیے جاؤ گے، اور وہ برا ٹھکانہ ہے)۔ اس سے مراد یہودی ہیں۔ محمد بن اسحاق نے کہا: جب رسول اللہ ﷺ نے بدر میں قریش کو شکست دی اور مدینہ تشریف لائے، تو یہودیوں کو جمع کیا اور فرمایا: "اے گروہِ یہود، اللہ سے ڈرو جیسا کہ بدر کے دن قریش پر نازل ہوا تھا، [اور اسلام قبول کر لو] اس سے پہلے کہ تم پر وہ آ پڑے جو ان پر پڑا، کیونکہ تم جان چکے ہو کہ میں بھیجا ہوا نبی ہوں، تم پاتے ہو..."

---

(۱) معانی القرآن للنحاس ۳۵۹/۱ ۔ (۲) نسخوں اور المحرر الوجیز ۱/ ۴۰۵ میں (اور اسی سے مصنف نے نقل کیا ہے): "آل فرعون کو سخت ترین عذاب میں داخل کرو، آگ؛ وہ صبح و شام اس پر پیش کیے جاتے ہیں"۔ (۳) تہذیب اللغة ۱۴/ ۲۰۲ میں۔ (۴) الغریبین للھروی ۲/ تختی ۱، اور اس سے مصنف نے ابن عرفہ اور الازہری کا کلام نقل کیا ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۱/ ۴۰۵ ۔

Surah Al-Imran: Verses 12 - 13

"That is in your book and God's covenant with you." They said, "O Muhammad, do not be deceived by the fact that you killed a group of inexperienced (1) people (2) who had no knowledge of war, and so you found an opportunity among them. By God, if you fought us, you would know that we are the [real] men." So Allah, the Exalted, revealed: {Say to those who disbelieve, 'You will be overcome'} (with a 'ta' [satughlaboon], meaning the Jews, i.e., you will be defeated) {and gathered into Hell} in the Hereafter. This is the narration of 'Ikrimah and Sa'id ibn Jubayr from Ibn Abbas (3).

In the narration of Abu Salih from him: when the Jews rejoiced over what had happened to the Muslims on the day of Uhud, it was revealed (4). Based on this, the meaning is: "sayughlaboon" (they will be overcome) with a 'ya', meaning the Quraysh, and "yuhsharoon" (they will be gathered) with a 'ya' in both, which is the recitation of Nafi' (5).

His saying, Exalted is He: {and wretched is the resting place} means Hell; this is the apparent meaning of the verse. Mujahid said: the meaning is, wretched is what they prepared for themselves, so it is as if the meaning is: wretched is their action which led them to Hell (6).

His saying, Exalted is He: {Already there has been for you a sign in two armies which met - one fighting in the cause of Allah and another of disbelievers. They saw them [to be] twice their own number by [their] eyesight. And Allah supports with His victory whom He wills. Indeed in that is a lesson for those who have vision. (13)}

His saying, Exalted is He: {Already there has been for you a sign} means: a mark. He said: "kana" (was) and did not say:

---

(1) In (D) and (M): nations. (2) Al-aghmar: plural of ghumr; one who has not experienced matters. Al-Qamus (ghamar). (3) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi pp. 91-92, and what is between the brackets is from it, and Tafsir al-Baghawi 1/282. Reported by Abu Dawud (3001), al-Tabari 5/239, and al-Bayhaqi in Dala'il al-Nubuwwah 3/173-174. The narration of al-Tabari and al-Bayhaqi is from Sa'id ibn Jubayr or 'Ikrimah, with doubt between them. Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Ujab 1/206: "This chain is with doubt, and it does not harm because it revolves around a trustworthy person." End. It is also with doubt in Sirat Ibn Hisham 2/47. (4) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 91, and Tafsir al-Baghawi 1/282. (5) Thus the author, may Allah have mercy on him,

mentioned from Nafi', and it is an error on his part, for the recitation of Nafi' is with a 'ta' on top in (satughlaboon and tuhsharoon), and the one who recited with a 'ya' in (sayughlaboon and yuhsharoon) is Hamzah and al-Kisa'i. See al-Sab'ah p. 201, and al-Taysir p. 86. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/406, and al-Tabari reported the saying of Mujahid 5/241.

सूरह अल-इमरान: आयत 12 - 13

"यह तुम्हारी किताब और तुम पर अल्लाह का अहद (प्रतिज्ञा) है।" उन्होंने कहा: ऐ मुहम्मद, इस बात से धोखे में न आना कि तुमने ऐसे लोगों (1) के एक समूह को मार डाला जो अनभिज्ञ (2) थे और जिन्हें युद्ध का कोई ज्ञान नहीं था, और तुम्हें उनमें एक अवसर मिल गया। अल्लाह की कसम, अगर तुम हमसे लड़ते, तो तुम्हें पता चलता कि असली मर्द हम ही हैं। तब अल्लाह तआला ने नाज़िल फ़रमाया: {उन लोगों से कह दो जिन्होंने कुफ़्र किया कि तुम जल्द ही अभिभूत (हरा दिए) जाओगे} "ता" के साथ (सतग़लबून), यानी यहूदी, यानी: तुम हार जाओगे {और जहन्नम की ओर इकट्ठा किए जाओगे} आख़िरत (परलोक) में। यह इक्रिमा और सईद बिन जुबैर की इब्न अब्बास (3) से रिवायत है।

और अबू सालेह की उनसे रिवायत में है: जब यहूदी उहुद के दिन मुसलमानों के साथ जो कुछ हुआ उस पर खुश हुए, तो यह आयत नाज़िल हुई (4)। इस आधार पर अर्थ यह है: "सयग़लबून" (वे अभिभूत किए जाएंगे) "या" के साथ, यानी क़ुरैश, और दोनों में "या" के साथ "यूहशरून" (वे इकट्ठा किए जाएंगे), और यह नाफेअ (5) की क़िरात (पठन) है।

अल्लाह तआला का फरमान: {और वह बहुत बुरा ठिकाना है} यानी जहन्नम; आयत का ज़ाहिरी (स्पष्ट) अर्थ यही है। मुजाहिद ने कहा: अर्थ यह है: बुरा है वह जो उन्होंने अपने लिए तैयार किया, तो मानो अर्थ यह है, बुरा है उनका वह कृत्य जो उन्हें जहन्नम तक ले गया (6)।

अल्लाह तआला का फरमान: {निश्चित रूप से तुम्हारे लिए उन दो गिरोहों में एक निशानी थी जो आपस में भिड़ गए थे - एक गिरोह अल्लाह की राह में लड़ रहा था और दूसरा काफ़िर था। वे उन्हें अपनी आँखों से अपने से दोगुना देख रहे थे। और अल्लाह जिसे चाहता है अपनी मदद से सहारा देता है। बेशक इसमें आँखें रखने वालों के लिए एक बड़ी शिक्षा है। (13)}

अल्लाह तआला का फरमान: {निश्चित रूप से तुम्हारे लिए एक निशानी थी} यानी: एक संकेत। और उसने कहा: "काना" (था) और यह नहीं कहा:

---

(1) (द) और (म) में: अक़वामन (क़ौमें)। (2) अल-अग़मार: ग़ुम्र का बहुवचन; वह जिसने मामलों का अनुभव न किया हो। अल-क़ामूस (ग़मर)। (3) अस्बाब अल-नुज़ूल अल-वाहिदी द्वारा पृ. 91-92, और इसके बीच कोष्ठक में जो है वह उसी से है, और तफ़्सीर अल-बगवी 1/282। इसे अबू दाऊद (3001), अल-तबरी 5/239, और अल-बैहकी ने दलाल अल-नुबुव्वह 3/173-174 में निकाला है।

अल-तबरी और अल-बैहकी की रिवायत: सईद बिन जुबैर या इक्रिमा से है, उन दोनों के बीच संदेह के साथ, अल-हाफिज़ इब्न हजर ने अल-उजाब 1/206 में कहा: यह सनद संदेह के साथ है, और इससे कोई फ़र्क नहीं पड़ता क्योंकि यह एक विश्वसनीय व्यक्ति के इर्द-गिर्द घूमती है। समाप्त। यह इब्न हिशाम की सीरत 2/47 में भी संदेह के साथ है। (4) अस्बाब अल-नुज़ूल अल-वाहिदी द्वारा पृ. 91, और तफ़्सीर अल-बगवी 1/282। (5) इसी तरह लेखक ने अल्लाह उन पर रहम करे, नाफेअ से ज़िक्र किया है, और यह उनकी ओर से एक भ्रम है, क्योंकि नाफेअ की क़िरात (सतग़लबून और तुहशरून) में ऊपर "ता" के साथ है, और जिसने (सयग़लबून और युहशरून) में "या" के साथ पढ़ा है वह हमज़ा और अल-किसाई हैं। अल-सबअ पृ. 201, और अल-तयसीर पृ. 86 देखें। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/406, और मुजाहिद के कथन को अल-तबरी 5/241 ने निकाला है।

سورہ آل عمران: آیات ۱۲ - ۱۳

"وہ تمہاری کتاب اور تمہارے ساتھ اللہ کا عہد ہے۔" تو انہوں نے کہا: اے محمد، اس بات سے دھوکے میں نہ آنا کہ تم نے ایسے لوگوں (۱) کو قتل کر دیا ہے جو نادان (۲) تھے اور جنہیں جنگ کا کوئی علم نہ تھا، تو تمہیں ان میں ایک موقع مل گیا۔ اللہ کی قسم، اگر تم ہم سے لڑتے تو تمہیں معلوم ہوتا کہ اصل مرد ہم ہیں۔ پس اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: {ان لوگوں سے کہہ دیجئے جنہوں نے کفر کیا کہ تم جلد ہی مغلوب کر دیے جاؤ گے} "تا" کے ساتھ (ستغلبون)، یعنی یہودی، یعنی: تم شکست کھا جاؤ گے {اور جہنم کی طرف جمع کیے جاؤ گے} آخرت میں۔ یہ عکرمہ اور سعید بن جبیر کی ابن عباس (۳) سے روایت ہے۔

اور ابو صالح کی ان سے روایت میں ہے کہ: جب یہودی احد کے دن مسلمانوں کو پہنچنے والی تکلیف پر خوش ہوئے تو یہ نازل ہوئی (۴)۔ پس اس بنا پر معنی ہے: "سیغلبون" (وہ مغلوب کیے جائیں گے) "یا" کے ساتھ، یعنی قریش، اور دونوں میں "یا" کے ساتھ "یحشرون" (وہ جمع کیے جائیں گے)، اور یہ نافع (۵) کی قرات ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور وہ بہت برا ٹھکانا ہے} یعنی جہنم؛ یہ آیت کا ظاہری معنی ہے۔ مجاہد نے کہا: معنی یہ ہے کہ برا ہے وہ جو انہوں نے اپنے لیے تیار کیا، تو گویا معنی یہ ہوا کہ برا ہے ان کا وہ عمل جو انہیں جہنم تک لے گیا (۶)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {یقیناً تمہارے لیے ان دو جماعتوں میں ایک نشانی تھی جو (آپس میں) بھڑ گئیں، ایک جماعت اللہ کی راہ میں لڑ رہی تھی اور دوسری کافر تھی، وہ انہیں اپنی آنکھوں سے اپنے سے دوگنا دیکھ رہے تھے، اور اللہ جسے چاہتا ہے اپنی مدد سے تقویت دیتا ہے، بے شک اس میں آنکھوں والوں کے لیے بڑی عبرت ہے (۱۳)}

اللہ تعالیٰ کا قول: {یقیناً تمہارے لیے ایک نشانی تھی} یعنی: ایک علامت۔ اور اس نے کہا: "کان" (تھا) اور یہ نہیں کہا:

---

(۱) (د) اور (م) میں: اقواماً۔ (۲) الأغمار: غُمْر کی جمع؛ وہ شخص جس نے معاملات کا تجربہ نہ کیا ہو۔ القاموس (غمر)۔ (۳) اسباب النزول للواحدی ص ۹۱-۹۲، اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے، اور تفسیر البغوی ۲۸۲/۱۔ اسے ابو داؤد (۳۰۰۱)، الطبری ۲۳۹/۵، اور البیہقی نے دلائل النبوۃ ۱۷۳/۳-۱۷۴ میں نکالا ہے۔ الطبری اور البیہقی کی روایت: سعید بن جبیر یا عکرمہ سے ہے، ان دونوں کے درمیان شک کے ساتھ، حافظ ابن حجر نے العجاب ۲۰۶/۱ میں کہا: یہ سند شک کے ساتھ ہے، اور اس سے کوئی فرق نہیں پڑتا کیونکہ یہ ایک ثقہ (قابل اعتماد) شخص کے گرد گھومتی ہے۔ انتہیٰ۔ یہ سیرت ابن ہشام ۴۷/۲ میں بھی شک کے ساتھ ہے۔ (۴) اسباب النزول للواحدی ص ۹۱، اور تفسیر البغوی ۲۸۲/۱۔ (۵) مصنف رحمہ اللہ نے نافع سے اسی طرح ذکر کیا ہے، اور یہ ان کی طرف سے وہم (غلطی) ہے، کیونکہ نافع کی قرات (ستغلبون وتحشرون) میں اوپر "تا" کے ساتھ ہے، اور جنہوں نے (سیغلبون ویحشرون) میں "یا" کے ساتھ پڑھا ہے وہ حمزہ اور الکسائی ہیں۔ دیکھیے السبعۃ ص ۲۰۱، اور التیسیر ص ۸۶۔ (۶) المحرر الوجیز ۴۰۶/۱، اور مجاہد کا قول الطبری ۲۴۱/۵ نے نکالا ہے۔

Surah Al-Imran: Verse 13 38

...it was; because the femininity of "Ayah" (sign) is not real. It is said: he referred it back to the clarification (al-bayan), meaning: there has been a clarification for you. So he went to the meaning and left the wording, like the saying of Imru' al-Qais:

"A delicate, supple girl, soft as the tender branch of a Ban tree, bursting forth."(1)

He did not say "bursting forth" (in feminine form), because he went to the meaning of "branch" (masculine).

Al-Farra' said: He made it masculine because he separated them with an adjective, so when the adjective came between the noun and the verb, the verb was made masculine (2).

This meaning has already passed in [Surah] Al-Baqarah in the Almighty's saying: {Prescribed for you when death approaches [any] one of you if he leaves wealth [is that he should make] a bequest} [Verse: 180].

{In two parties that met} meaning the Muslims and the polytheists on the day of Badr.

{One party} The majority read: {One party} in the nominative case (raf'), meaning: one of them is a party. Al-Hasan and Mujahid read: "fiatin" (one party) in the genitive case (khafd), and "another disbelieving [party]" as a substitute (badal). Ibn Abi 'Ablah read it in the accusative case (nasb) for both. Ahmad ibn Yahya said: The accusative is permissible as a circumstantial clause (hal), meaning: they met differing, believing and disbelieving. Al-Zajjaj said: The accusative is with the meaning: "I mean" (3).

A group of people is called "fiah" (party) because they are returned to (yufa'u ilayha) - meaning: referred back to (4) - in times of hardship. Al-Zajjaj said (5): "Fiah" is the division, taken (6) from: "Fa'awtu ra'sahu bi al-sayf" (I split his head with the sword) - and it is said: "Fa'aytuhu" - when I split it (7).

---

(1) Diwan Imru' al-Qais p. 157, and it was previously mentioned in 3/115. (2) Mentioned by Al-Baghawi in his tafsir 1/282. (3) See Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 1/382, I'rab al-Quran by Al-Nahas 1/359-360, Al-Muharrar al-Wajiz 1/408, and the reading of "fiatin" in the genitive case was attributed by Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhah p. 19 to Al-Zuhri and Mujahid, and Ibn Atiyyah added its attribution to Humayd ibn Qays. The reading of Ibn Abi 'Ablah was also mentioned by Ibn Khalawayh. (4) In (m): refers back to it. (5) In Ma'ani al-Quran 1/381, and the author

quoted him via Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/407, and the speech before it is from him. (6) In (m): taken (feminine form). (7) In the handwritten copies: "I uprooted it", and the established text is from Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj and Al-Muharrar al-Wajiz.

सूरह आल इमरान: आयत 13 38

...था; क्योंकि "आयत" का स्त्रीत्व वास्तविक नहीं है। कहा जाता है: उन्होंने इसे स्पष्टीकरण (बयान) की ओर लौटाया, अर्थात: तुम्हारे लिए एक स्पष्टीकरण हो चुका था। तो वह अर्थ की ओर गए और शब्दों को छोड़ दिया, जैसा कि इमरु अल-क़ैस का कहना है:

"एक कोमल, लचीली युवती, बान के पेड़ की कोमल टहनी की तरह कोमल, जो फूट रही हो।" (1)

उन्होंने "फूट रही हो" (स्त्रीलिंग में) नहीं कहा, क्योंकि वह "टहनी" (पुल्लिंग) के अर्थ की ओर गए थे।

अल-फ़र्रा ने कहा: उन्होंने इसे पुल्लिंग बनाया क्योंकि उन्होंने उनके बीच एक विशेषण के साथ अंतर किया, इसलिए जब संज्ञा और क्रिया के बीच विशेषण आया, तो क्रिया को पुल्लिंग बनाया गया (2)।

यह अर्थ अल-बकरा में सर्वशक्तिमान के इस कथन में पहले ही बीत चुका है: {जब तुममें से किसी की मृत्यु का समय आए और वह धन छोड़ रहा हो, तो तुम्हारे लिए वसीयत करना अनिवार्य किया गया है} [आयत: 180]।

{दो समूहों में जो मिले} अर्थात बद्र के दिन मुस्लिम और बहुदेववादी।

{एक समूह} बहुमत ने पढ़ा: {एक समूह} प्रथमा विभक्ति (रफ़) में, जिसका अर्थ है: उनमें से एक समूह है। अल-हसन और मुजाहिद ने पढ़ा: "फ़िअतिन" षष्ठी विभक्ति (ख़फ़्द) में, और "दूसरा काफ़िर [समूह]" एक विकल्प (बदल) के रूप में। इब्न अबी अबला ने दोनों में द्वितीया विभक्ति (नस्ब) में पढ़ा। अहमद बिन याह्या ने कहा: हाल (परिस्थिति) के रूप में द्वितीया विभक्ति जायज़ है, अर्थात: वे अलग-अलग मिले, एक मोमिन और एक काफ़िर। अल-ज़ज्जाज ने कहा: द्वितीया विभक्ति का अर्थ है: "मेरा मतलब है" (3)।

लोगों के एक समूह को "फ़िआ" (समूह) कहा जाता है क्योंकि कठिनाई के समय उनकी ओर लौटा (युफ़ाउ इलैहा) - अर्थात: वापस आया (4) - जाता है। अल-ज़ज्जाज ने कहा (5): "फ़िआ" एक टुकड़ी है, जो लिया गया (6) है: "फ़अौतु रअसहू बिस-सैफ़" (मैंने तलवार से उसका सिर फाड़ दिया) - और कहा जाता है: "फ़ऐतुहू" - जब मैंने उसे फाड़ दिया (7)।

---

(1) दीवान इमरु अल-क़ैस पृष्ठ 157, और यह पहले 3/115 में आ चुका है। (2) अल-बघवी ने अपनी तफ़सीर 1/282 में इसका उल्लेख किया है। (3) अल-ज़ज्जाज की 'मानी अल-कुरान' 1/382, अल-

नहस की 'इराब अल-कुरान' 1/359 - 360, 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 1/408 देखें, और इब्न खालवैय ने 'अल-किराअत अल-शाद्दा' पृष्ठ 19 में "फ़िअतिन" की षष्ठी विभक्ति वाली रीडिंग का श्रेय अल-ज़ुहरी और मुजाहिद को दिया है, और इब्न अतिय्या ने इसके श्रेय में हुमैद बिन क़ैस को जोड़ा है। इब्न अबी अबला की रीडिंग का उल्लेख इब्न खालवैय ने भी किया है। (4) (म) में: उसकी ओर लौटता है। (5) 'मानी अल-कुरान' 1/381 में, और लेखक ने इसे इब्न अतिय्या के माध्यम से 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 1/407 में उद्धृत किया है, और इससे पहले की बात उन्हीं की है। (6) (म) में: लिया गया (स्त्रीलिंग)। (7) हस्तलिखित प्रतियों में: "मैंने इसे उखाड़ दिया", और स्थापित पाठ अल-ज़ज्जाज की 'मानी अल-कुरान' और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' से है।

سورہ آل عمران: آیت ۱۳ ۳۸

تھا؛ کیونکہ «آیت» کی تانیث (مؤنث ہونا) حقیقی نہیں ہے۔ اور کہا گیا ہے: اسے بیان کی طرف پھیرا گیا ہے، یعنی: تمہارے لیے ایک بیان ہو چکا، پس وہ معنی کی طرف گئے اور لفظ کو چھوڑ دیا، جیسا کہ امرؤ القیس کا قول ہے:

"برَهرَهةٌ رُؤدَةٌ رَخصةٌ كخرعوبة البانة المنفطر" (١)

اور اس نے "المنفطرة" نہیں کہا، کیونکہ وہ "قضیب" (ٹہنی - مذکر) کے معنی کی طرف گیا تھا۔

اور الفراء نے کہا: اسے مذکر لایا کیونکہ اس نے صفت کے ذریعے ان کے درمیان فرق کر دیا، پس جب صفت اسم اور فعل کے درمیان حائل ہو گئی تو فعل کو مذکر لایا گیا (٢)۔

اور یہ معنی سورہ بقرہ میں اللہ تعالیٰ کے اس قول میں گزر چکا ہے: ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِن تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ﴾ [الآیت: ١٨٠]

﴿فِي فِئَتَيْنِ الْتَقَتَا﴾ یعنی بدر کے دن مسلمانوں اور مشرکین کے دو گروہ۔

﴿فِئَةٌ﴾ جمہور نے اسے رفع (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے: ﴿فِئَةٌ﴾ ، معنی یہ ہے کہ: ان میں سے ایک گروہ۔ اور حسن اور مجاہد نے «فئةٍ» جر (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے، اور «أخرى كافرةٍ» بدل کے طور پر۔ اور ابن ابی عبلہ نے ان دونوں میں نصب (زبر) پڑھا ہے۔ احمد بن یحییٰ نے کہا: حال ہونے کی بنا پر نصب جائز ہے، یعنی: وہ اس حال میں ملے کہ مختلف تھے، ایک مومن اور ایک کافر۔ زجاج نے کہا: نصب کا معنی ہے: "میری مراد ہے" (٣)۔

لوگوں کی جماعت کو "فئة" (گروہ) کہا جاتا ہے کیونکہ سختی کے وقت اس کی طرف لوٹا (يُفاء اليها) جاتا ہے - یعنی: رجوع کیا (٤) جاتا ہے۔ اور زجاج نے کہا (٥): الفئة ٹکڑی ہے، جو (٦)

"فَأَوْتُ رأسه بالسيف" (میں نے تلوار سے اس کا سر پھاڑ دیا) سے ماخوذ ہے - اور کہا جاتا ہے: "فَأَيْتُه" - جب میں نے اسے پھاڑ دیا (٧)۔

---

(١) دیوان امرئ القیس ص ١٥٧، اور یہ پہلے ٣/ ١١٥ پر گزر چکا ہے۔ (٢) بغوی نے اپنی تفسیر ١/ ٢٨٢ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (٣) دیکھیے معانی القرآن للزجاج ١/ ٣٨٢، اور إعراب القرآن للنحاس ١/ ٣٥٩ - ٣٦٠، اور المحرر الوجیز ١/ ٤٠٨، اور «فئةٍ» کی جر کے ساتھ قرأت کو ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ١٩ میں زہری اور مجاہد کی طرف منسوب کیا ہے، اور ابن عطیہ نے حمید بن قیس کی طرف اس کی نسبت کا اضافہ کیا ہے۔ اور ابن ابی عبلہ کی قرأت کا ذکر ابن خالویہ نے بھی کیا ہے۔ (٤) (م) میں ہے: یرجع إلیها۔ (٥) معانی القرآن ١/ ٣٨١ میں، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ١/ ٤٠٧ میں نقل کیا ہے، اور اس سے پہلے کی کلام انہی کی ہے۔ (٦) (م) میں ہے: مأخوذة۔ (٧) قلمی نسخوں میں ہے: قلعته، اور ثابت شدہ عبارت زجاج کی معانی القرآن اور المحرر الوجیز سے ہے۔

سورة آل عمران: الآية ١٣ ٣٩

ولا خلاف أن الإشارة بهاتين الفئتين هي إلى يوم بَدْر. واختلف مَن المخاطب بها، فقيل : يحتمل أن يُخاطب بها المؤمنون، ويحتمل أن يُخاطب بها جميعُ الكفار، ويحتمل أن يُخاطب بها يهودُ المدينة، وبكل احتمال منها قد قال قوم. وفائدة الخطاب للمؤمنين تثبيت النفوس وتشجيعها حتى يَقْدِموا على مِثْلَيْهم وأمثالهم كما قد وقع (١).

قوله تعالى: ﴿يَرَوْنَهُم مِّثْلَيْهِمْ رَأْيَ الْعَيْنِ ۚ وَاللَّهُ يُؤَيِّدُ بِنَصْرِهِ مَن يَشَاءُ ۗ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ﴾ الرؤية في هذه الآية رؤيةُ عين، ولذلك تعدَّتْ إلى مفعول واحد. قال مكي (٣) والمهدوي: يدل :(٢) عليه: «رَأْيَ الْعَيْنِ».

وقرأ نافع: «تَرَوْنَهُم» بالتاء، والباقون بالياء (٤).

﴿ مِّثْلَيْهِمْ ﴾ نصب على الحال من الهاء والميم في «ترونهم». والجمهور من الناس على أنَّ الفاعل بـ﴿ ترون» هم المؤمنون، والضمير المتصل هو للكفار (٥). وأنكر أبو عمرو أن يُقرأ: «ترونهم» بالتاء»، قال: ولو كان كذلك لكان: مِثْليكم. قال النحاس (٦): وذا لا يلزم، ولكن يجوز أن يكون: مِثْلي أصحابكم.

قال مكي (٧): «تَرَوْنَهُم» بالتاء جرى على الخطاب في «لَكُم»، فيحسن أن يكون الخطاب للمسلمين، والهاء والميم للمشركين. وقد كان يلزمُ من قرأ بالتاء أن يقرأ : مِثْلَيْكم، بالكاف، وذلك لا يجوز لمخالفة الخط، ولكن جرى الكلام على الخروج من الخطاب إلى الغَيْبة، كقوله تعالى: ﴿ حَتَّىٰ إِذَا كُنتُمْ فِي الْفُلْكِ وَجَرَيْنَ بِهِم ﴾ [يونس: ٢٢]، وقوله تعالى: ﴿ وَمَا آتَيْتُم مِّن زِكَاةٍ ﴾ [الروم: ٣٩] فخاطب، ثم قال: ﴿ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ ﴾ فرجع إلى الغيبة.

---

(١) انظر المحرر الوجيز ٤٠٦/١ . (٢) في الحجة للقراء السبعة ١٩/٣ ، ونقله المصنف عنه بواسطة ابن عطية في المحرر الوجيز ٤٠٧/١ . (٣) في الكشف عن وجوه القراءات السبع ٣٣٧/١ . (٤) انظر السبعة ص٢٠١-٢٠٢ ، والتيسير ص٨٦ . (٥) المحرر الوجيز ٤٠٧/١ . (٦) في معاني القرآن ٣٦٢/١ ، والكلام الذي قبله منه . (٧) في الكشف عن وجوه القراءات السبع ٣٣٦/١ .

ENGLISH TRANSLATION:

Surah Al-Imran: Verse 13 39

There is no disagreement that the reference to these two groups is to the Day of Badr. There is a difference of opinion regarding who is being addressed: it was said: it is possible that the believers are addressed, or all the disbelievers, or the Jews of Medina. For each of these possibilities, there is a group of scholars who held that view. The benefit of addressing the believers is to strengthen their hearts and encourage them so they may advance against twice their number and more, as indeed happened (1).

The Almighty’s saying: {They saw them twice their own number by eye-witnessing; and Allah supports with His victory whom He wills. Indeed in that is a lesson for those of vision} (2): Vision in this verse is sight of the eye, and therefore it takes one object. Makki (3) and Al-Mahdawi said: it is indicated by: "eye-witnessing" (ra'ya al-'ayn).

Nafi' recited: "Tarawnahum" (You see them) with the letter 'ta', while the rest recited it with 'ya' ("Yarawnahum" - They see them) (4).

{Mithlayhim} (twice their number) is in the accusative case (nasb) as a circumstantial adverb (hal) referring to the 'ha' and 'mim' (them) in "tarawnahum". The majority of scholars are of the view that the subject in "tarawn" (you see) is the believers, and the attached pronoun refers to the disbelievers (5). Abu Amr rejected the recitation: "tarawnahum" with 'ta', saying: if it were so, it would have been "mithlaykum" (twice your number). Al-Nahhas said (6): and this is not necessary, but it is permissible for it to mean: "twice your companions".

Makki said (7): "tarawnahum" with 'ta' follows the address in "lakum" (for you), so it is appropriate for the address to be to the Muslims, and the 'ha' and 'mim' to the polytheists. It would have been necessary for those who read it with 'ta' to read: "mithlaykum" with 'kaf', but that is not permissible as it contradicts the script (khat). However, the speech proceeded as a transition from address to third-person (ghaybah), as in the Almighty’s saying: {until, when you are in the ships and they sail with them} [Yunus: 22], and the Almighty’s saying: {And whatever you give in zakat} [Ar-Rum: 39], thus He addressed, then said: {those are the ones who will have manifold increase}, returning to the third-person.

---

(1) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/406. (2) In Al-Hujjah li-l-Qurra' al-Sab'ah 3/19, and the author quoted it from him via Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/407. (3) In Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/337. (4) See Al-Sab'ah p. 201-202, and Al-Taysir p. 86. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/407. (6) In Ma'ani al-Qur'an 1/362, and the speech before it is from him. (7) In Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/336.

सूरह अल-इमरान: आयत 13 39

इस बात पर कोई विवाद नहीं है कि इन दो समूहों का संकेत बद्र के दिन की ओर है। इस बारे में मतभेद है कि किसे संबोधित किया गया है: यह कहा गया: यह संभव है कि मोमिनों (विश्वास करने वालों) को संबोधित किया गया हो, या सभी काफिरों को, या मदीना के यहूदियों को। इनमें से प्रत्येक संभावना के लिए विद्वानों का एक समूह रहा है। मोमिनों को संबोधित करने का लाभ उनकी आत्माओं को सुदृढ़ करना और उन्हें प्रोत्साहित करना है ताकि वे अपनी संख्या से दोगुने और उसके जैसे लोगों के विरुद्ध आगे बढ़ सकें, जैसा कि वास्तव में हुआ (1)।

ईश्वर का कथन: {उन्होंने उन्हें अपनी आँखों से अपने से दोगुना देखा; और अल्लाह अपनी सहायता से जिसकी चाहता है पुष्टि करता है। निस्संदेह इसमें दृष्टि रखने वालों के लिए एक शिक्षा है} (2): इस आयत में 'देखना' आँखों की दृष्टि है, और इसलिए यह एक कर्म (object) लेती है। मक्की (3) और अल-महदवी ने कहा: "आँखों से देखना" (राय अल-ऐन) इसकी ओर संकेत करता है।

नाफ़े ने इसे 'ता' के साथ "तरौनहुम" (तुम उन्हें देखते हो) पढ़ा, जबकि अन्य ने इसे 'या' के साथ पढ़ा ("यरौनहुम" - वे उन्हें देखते हैं) (4)।

{मिथलयहिम} (उनके दोगुने) "तरौनहुम" में 'हा' और 'मीम' (उनको) से 'हाल' (परिस्थिति) के रूप में कर्म कारक (नस्ब) में है। अधिकांश लोगों का मत है कि "तरौन" (तुम देखते हो) में कर्ता मोमिन हैं, और जुड़ा हुआ सर्वनाम काफिरों के लिए है (5)। अबू अम्र ने 'ता' के साथ "तरौनहुम" पढ़ने का खंडन किया, उन्होंने कहा: यदि ऐसा होता, तो यह "मिथलयकुम" (तुम्हारे दोगुने) होता। अल-नहहास ने कहा (6): और यह आवश्यक नहीं है, बल्कि इसका अर्थ यह हो सकता है: "तुम्हारे साथियों के दोगुने"।

मक्की ने कहा (7): 'ता' के साथ "तरौनहुम" का प्रयोग "लकुम" (तुम्हारे लिए) में संबोधन के अनुसरण में हुआ है, इसलिए यह उचित है कि संबोधन मुसलमानों के लिए हो, और 'हा' और 'मीम' मुशरिकों के लिए। 'ता' के साथ पढ़ने वालों के लिए यह आवश्यक होता कि वे 'काफ' के साथ "मिथलयकुम" पढ़ें, और यह लिखित लिपि (खत) के विपरीत होने के कारण अनुमेय नहीं है। लेकिन भाषण संबोधन से परोक्ष (ग़ैबा) में संक्रमण (التفات) के रूप में आगे बढ़ा, जैसे ईश्वर के कथन में: {यहाँ तक कि जब तुम नौकाओं में होते हो और वे उन्हें लेकर चलती हैं} [यूनुस: 22], और ईश्वर का कथन: {और जो

कुछ तुम ज़कात के रूप में देते हो} [अर-रूम: 39], इस प्रकार उन्होंने संबोधित किया, फिर कहा: {वही लोग हैं जो बहुगुणित वृद्धि पाने वाले हैं}, परोक्ष पर लौटते हुए।

---

(1) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/406। (2) अल-हुज्जाह ली-ल-कुर्रा अल-सबआ 3/19 में, और लेखक ने इसे इब्न अतिय्या के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/407 में उद्धृत किया है। (3) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात अल-सब 1/337 में। (4) देखें अल-सबआ पृ. 201-202, और अल-तयसीर पृ. 86। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/407। (6) मानी अल-कुरान 1/362 में, और उससे पहले का कथन उन्हीं का है। (7) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात अल-सब 1/336 में।

سورہ آل عمران: آیت ۱۳ ۳۹

اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ ان دو گروہوں سے اشارہ یومِ بدر کی طرف ہے۔ اور اس میں اختلاف ہے کہ مخاطب کون ہے، تو کہا گیا: یہ احتمال ہے کہ اس سے مومنین کو خطاب ہو، اور احتمال ہے کہ اس سے تمام کفار کو خطاب ہو، اور احتمال ہے کہ اس سے مدینہ کے یہود کو خطاب ہو، اور ان میں سے ہر احتمال کے کچھ لوگ قائل ہیں۔ مومنین کو خطاب کرنے کا فائدہ دلوں کو ثبات دینا اور ان کی حوصلہ افزائی کرنا ہے تاکہ وہ اپنے سے دوگنا اور ان جیسوں کے مقابلے پر پیش قدمی کریں جیسا کہ واقع ہوا (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿يَرَوْنَهُم مِّثْلَيْهِمْ رَأْيَ الْعَيْنِ ۗ وَاللَّهُ يُؤَيِّدُ بِنَصْرِهِ مَن يَشَاءُ ۗ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ﴾(۲): اس آیت میں رویت، آنکھ کی رویت (دیکھنا) ہے، اسی لیے یہ ایک مفعول کی طرف متعدی ہوئی ہے۔ مکی (۳) اور مہدوی نے کہا: اس پر «رَأْيَ الْعَيْنِ» دلالت کرتا ہے۔

نافع نے «تَرَوْنَهُم» تاء کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے یاء کے ساتھ (۴)۔

﴿ مِّثْلَيْهِمْ ﴾ «ترونهم» میں ہاء اور میم سے حال ہونے کی بنا پر نصب میں ہے۔ اور جمہور کے نزدیک «ترون» میں فاعل مومنین ہیں، اور ضمیر متصل کفار کے لیے ہے (۵)۔ ابو عمرو نے تاء کے ساتھ «ترونهم» پڑھنے کا انکار کیا، انہوں نے کہا: اگر ایسا ہوتا تو «مِثْليكم» ہوتا۔ نحاس نے کہا (۶): اور یہ لازم نہیں، بلکہ یہ جائز ہے کہ اس کا مطلب ہو: «مِثْلي أصحابكم» (تمہارے ساتھیوں کے دوگنا)۔

مکی نے کہا (۷): تاء کے ساتھ «تَرَوْنَهُم» کا آنا «لَكُم» میں خطاب کی مناسبت سے ہے، چنانچہ یہ بہتر ہے کہ خطاب مسلمانوں کے لیے ہو، اور ہاء اور میم مشرکین کے لیے۔ اور جو تاء کے ساتھ

پڑھتا اس کے لیے لازم تھا کہ وہ کاف کے ساتھ «مِثْلَيْكم» پڑھے، اور یہ خط (رسم الخط) کی مخالفت کی وجہ سے جائز نہیں، لیکن کلام خطاب سے غیبت کی طرف خروج (التفات) کے طور پر جاری ہوا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿ حَتَّىٰ إِذَا كُنتُمْ فِي الْفُلْكِ وَجَرَيْنَ بِهِم ﴾ [یونس: ۲۲]، اور اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَمَا آتَيْتُم مِّن زِكَاةٍ ﴾ [الروم: ۳۹] تو خطاب فرمایا، پھر فرمایا: ﴿ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ ﴾ تو غیبت کی طرف رجوع فرمایا۔

---

(۱) انظر المحرر الوجیز ۴۰۶/۱۔ (۲) فی الحجة للقراء السبعة ۱۹/۳، اور اسے مصنف نے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ۴۰۷/۱ میں نقل کیا ہے۔ (۳) فی الکشف عن وجوہ القراءات السبع ۳۳۷/۱۔ (۴) انظر السبعة ص۲۰۱-۲۰۲، والتیسیر ص۸۶۔ (۵) المحرر الوجیز ۴۰۷/۱۔ (۶) فی معانی القرآن ۳۶۲/۱، اور اس سے پہلے کا کلام انہی سے ہے۔ (۷) فی الکشف عن وجوہ القراءات السبع ۳۳۶/۱۔

Surah Al Imran: Verse 13 40

The suffix "-hum" (them) in "mithlayhim" (twice their number) could refer to the polytheists, meaning: O Muslims, you see the polytheists as twice their actual number. This is semantically unlikely because Allah the Almighty did not make the polytheists look more numerous in the eyes of the Muslims; rather, He informed us that He made them appear fewer in the eyes of the believers. Thus, the meaning is: O believers, you see the polytheists as twice your own number, even though they were actually three times your number. Allah reduced the polytheists in the eyes of the Muslims, showing them as twice their count to strengthen their resolve and encourage boldness, as they had been informed that a hundred of them could overcome two hundred disbelievers. Likewise, He made the Muslims appear fewer in the eyes of the polytheists so that they might dare to attack them, and Allah's decree concerning them would be fulfilled.

It is also possible that the pronoun in "mithlayhim" refers to the Muslims, meaning: O Muslims, you see yourselves as twice your actual number. Allah did this to strengthen their spirits for the encounter with the polytheists. The first interpretation is more appropriate, as indicated by Allah's words: "When Allah showed them to you in your dream as few" [Al-Anfal: 43] and: "And when He showed them to you when you met as few in your eyes" [Al-Anfal: 44].

It is narrated from Ibn Mas'ud that he said: I asked a man beside me: Do you think they are seventy? He said: I think they are a hundred. But when we took the captives, they told us they were a thousand (1).

Al-Tabari narrated from some people that they said: Rather, Allah increased the number of believers in the eyes of the disbelievers until they seemed twice their number. Al-Tabari deemed this view weak (2).

Ibn 'Atiyyah (3) said: It is also rejected from several perspectives. Instead, Allah reduced the polytheists in the eyes of the believers, as mentioned before. According to this interpretation, "tarawnahum" (you see them) would be addressed to the disbelievers, meaning: O disbelievers, you see the believers as twice their number (or your number), as previously stated.

Al-Farra' (4) claimed that the meaning (5) of "tarawnahum mithlayhim" is three times their number. This is unlikely and unfamiliar.

(1) Recorded by Al-Tabari 6/236 similarly. (2) See Tafsir Al-Tabari 6/239. (3) In Al-Muharrar Al-Wajiz 1/407; the author quoted from him the report of Ibn Mas'ud and Al-Tabari's previous words. (4) In Ma'ani al-Qur'an 1/194. (5) In manuscripts (kh), (z), and (m): the meaning.

सूरह अल इमरान: आयत 13 40

"मिथ्लैहिम" (उनके दोगुने) में प्रत्यय "-हुम" (उनका) मुशरिकों (बहुदेववादियों) के लिए हो सकता है, जिसका अर्थ है: हे मुसलमानों, तुम मुशरिकों को उनकी वास्तविक संख्या से दोगुना देखते हो। यह अर्थ के संदर्भ में दूर की बात है क्योंकि अल्लाह तआला ने मुशरिकों को मुसलमानों की आँखों में बढ़ाकर नहीं दिखाया, बल्कि हमें सूचित किया कि उसने उनकी संख्या को मोमिनों की आँखों में कम करके दिखाया। इसलिए अर्थ यह हुआ: हे ईमान वालों, तुम मुशरिकों को अपनी संख्या का दोगुना देखते हो, जबकि वे वास्तव में आपकी संख्या के तीन गुना थे। अल्लाह ने मुशरिकों को मुसलमानों की आँखों में कम कर दिया, उन्हें उनकी संख्या का दोगुना दिखाया ताकि उनके मन मजबूत हों और उनमें साहस पैदा हो, क्योंकि उन्हें सूचित किया गया था कि उनमें से सौ काफ़िरों के दो सौ पर भारी पड़ेंगे। इसी तरह, उसने मुशरिकों की आँखों में मुसलमानों को कम दिखाया ताकि वे उन पर हमला करने का साहस करें और उन पर अल्लाह का फैसला लागू हो जाए।

यह भी संभव है कि "मिथ्लैहिम" में सर्वनाम मुसलमानों के लिए हो, जिसका अर्थ है: हे मुसलमानों, तुम खुद को अपनी वास्तविक संख्या का दोगुना देखते हो। अल्लाह ने उनके साथ ऐसा इसलिए किया ताकि मुशरिकों से मुकाबले के लिए उनका मनोबल बढ़े। पहली व्याख्या अधिक उपयुक्त है, जैसा कि अल्लाह के इस कथन से स्पष्ट है: "जब अल्लाह ने तुम्हें तुम्हारे सपने में उन्हें कम दिखाया" [अल-अन्फ़ाल: 43] और: "और जब तुम मिले तो उसने उन्हें तुम्हारी आँखों में कम दिखाया" [अल-अन्फ़ाल: 44]।

इब्न मसूद से रिवायत है कि उन्होंने कहा: मैंने अपने पास बैठे एक व्यक्ति से पूछा: क्या तुम उन्हें सत्तर देखते हो? उसने कहा: मुझे लगता है कि वे सौ हैं। फिर जब हमने कैदी पकड़े, तो उन्होंने हमें बताया कि वे एक हज़ार थे (1)।

तब़री ने कुछ लोगों से उद्धृत किया कि उन्होंने कहा: बल्कि, अल्लाह ने काफ़िरों की आँखों में मोमिनों की संख्या बढ़ा दी यहाँ तक कि वे उनके लिए दोगुने लग रहे थे। तब़री ने इस मत को कमजोर बताया है (2)।

इब्न अतिय्या (3) ने कहा: इसी तरह यह कई पहलुओं से खारिज है। इसके बजाय, अल्लाह ने मोमिनों की आँखों में मुशरिकों को कम कर दिया जैसा कि पहले बताया गया है। इस व्याख्या के अनुसार,

"तरौनाहुम" (तुम उन्हें देखते हो) का संबोधन काफ़िरों के लिए होगा, यानी: हे काफ़िरों, तुम मोमिनों को उनके(या अपने) दोगुने देखते हो, जैसा कि पहले चर्चा की गई है।

अल-फ़र्रा (4) ने दावा किया कि "तरौनाहुम मिथ्लैहिम" का अर्थ (5) उनकी संख्या का तीन गुना है। यह दूर की बात है और अपरिचित है।

---

(1) इसे तब़री ने 6/236 में इसी तरह दर्ज किया है। (2) देखिए तफ़्सीर तब़री 6/239। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/407 में; लेखक ने उनसे इब्न मसूद की रिवायत और तब़री के पिछले कथन उद्धृत किए हैं। (4) उनके द्वारा लिखित मानी अल-क़ुरआन 1/194 में। (5) पांडुलिपियों (ख), (ज़) और (म) में: अर्थ।

سورة آل عمران: آیت ۱۳ ۴۰

"مِثْلَيْهِمْ" (ان کے دو گنا) میں "-ہُم" کی ضمیر مشرکین کے لیے ہونا ممکن ہے، یعنی: اے مسلمانوں، تم مشرکین کو ان کی اصل تعداد سے دو گنا دیکھتے ہو۔ یہ معنی کے اعتبار سے بعید ہے کیونکہ اللہ تعالیٰ نے مشرکین کو مسلمانوں کی آنکھوں میں زیادہ نہیں دکھایا، بلکہ ہمیں بتایا کہ اس نے انہیں مومنوں کی آنکھوں میں کم کر دیا تھا۔ پس معنی یہ ہوا: اے ایمان والو، تم مشرکین کو اپنی تعداد کا دو گنا دیکھتے ہو، حالانکہ وہ حقیقت میں تم سے تین گنا تھے۔ پس اللہ نے مشرکین کو مسلمانوں کی آنکھوں میں کم کر کے دکھایا، انہیں ان کی تعداد کا دو گنا دکھایا تاکہ ان کے دل مضبوط ہوں اور جرات پیدا ہو، کیونکہ انہیں بتا دیا گیا تھا کہ ان کے سو کافروں کے دو سو پر غالب آئیں گے۔ اسی طرح، اس نے مشرکین کی آنکھوں میں مسلمانوں کو کم کر دکھایا تاکہ وہ ان پر حملہ کرنے کی جرات کریں اور ان کے بارے میں اللہ کا فیصلہ نافذ ہو جائے۔

اور یہ بھی ممکن ہے کہ "مِثْلَيْهم" میں ضمیر مسلمانوں کے لیے ہو، یعنی: اے مسلمانوں، تم خود کو اپنی تعداد کا دو گنا دیکھتے ہو۔ اللہ نے ان کے ساتھ ایسا کیا تاکہ مشرکین سے مقابلے کے لیے ان کے حوصلے بلند ہوں۔ پہلی تاویل زیادہ بہتر ہے، جس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿جب اللہ نے تمہیں تمہارے خواب میں انہیں تھوڑا کر کے دکھایا﴾ [الأنفال: ٤٣] اور فرمایا: ﴿اور جب تم ایک دوسرے کے سامنے ہوئے تو اس نے انہیں تمہاری آنکھوں میں تھوڑا دکھایا﴾ [الأنفال: ٤٤]۔

اور ابن مسعود سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے اپنے برابر بیٹھے ایک شخص سے پوچھا: کیا تم انہیں ستر دیکھ رہے ہو؟ اس نے کہا: میرا خیال ہے وہ سو ہیں۔ پھر جب ہم نے قیدی پکڑے تو انہوں نے ہمیں بتایا کہ وہ ایک ہزار تھے (۱)۔

طبری نے بعض لوگوں سے نقل کیا کہ انہوں نے کہا: بلکہ اللہ نے کافروں کی آنکھوں میں مومنوں کی تعداد بڑھا دی یہاں تک کہ وہ ان کے نزدیک ان کے دو گنا تھے۔ طبری نے اس قول کو ضعیف قرار دیا ہے (۲)۔

ابن عطیہ (۳) نے کہا: اسی طرح یہ کئی پہلوؤں سے مردود ہے۔ بلکہ اللہ نے مومنوں کی آنکھوں میں مشرکین کو کم کر دکھایا جیسا کہ پہلے گزر چکا۔ اس تاویل کی بنیاد پر "ترون" کا خطاب کافروں سے ہوگا، یعنی: اے کافرو، تم مومنوں کو ان کے (یا اپنے) دو گنا دیکھتے ہو، جیسا کہ پہلے بیان ہوا۔

اور الفراء (۴) کا دعویٰ ہے کہ "ترونهم مثليهم" کے معنی (۵) تین گنا کے ہیں۔ یہ بات بعید اور غیر معروف ہے۔

---

(۱) اسے طبری نے ۶/۲۳۶ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۲) دیکھیے تفسیر طبری ۶/۲۳۹۔ (۳) المحرر الوجیز ۱/۴۰۷ میں؛ اور مصنف نے ان سے ابن مسعود کا اثر اور طبری کا سابقہ قول نقل کیا ہے۔ (۴) ان کی کتاب معانی القرآن ۱/۱۹۴ میں۔ (۵) نسخوں (خ)، (ز) اور (م) میں: المعنی۔

Surah Al-Imran: Verse 13 41

... in the language. Al-Zajjaj(1) said: This is an entry on error; there is error in it by all standards, because we only conceive a 'likeness' (mithl) of something as being equal to it, and we conceive 'twice its likeness' (mithlayh) as that which equals it twice over.

Ibn Kaisan said: Al-Farra' explained his statement by saying: Just as you might say when you have a slave: "I need his likeness," so you are in need of him and his likeness. And you say: "I need twice his likeness," so you are in need of three. But the meaning is contrary to what he said, and [contrary to] the language. What led Al-Farra' into this is that the polytheists were three times as many as the believers on the day of Badr, so he imagined it is not permissible that they should see them except according to their actual number. This is far-fetched, and the meaning is not based on it. Rather, Allah showed them as other than their actual number for two reasons: one is that He saw the benefit in that; because the hearts of the believers would be strengthened by it. The other is that it was a sign for the Prophet (2) ﷺ. The mention of the Battle of Badr will follow, if Allah Almighty wills (3).

As for the reading with the letter 'Ya', Ibn Kaisan said: The suffix 'ha' and 'meem' in "yaraunahum" (they saw them)(4) refers back to "the other, disbelieving [group]," and the 'ha' and 'meem' in "mithlayhim" (twice their number) refers back to "a group fighting in the way of Allah." This is an instance of ellipsis indicated by the context of the speech, which is His saying: {He supports with His victory whom He wills}. This indicated that the disbelievers were twice the number of the Muslims in the sight of the eye, and three times their number in count. He said: And the vision here is for the Jews (5).

Makki(6) said: The vision is for the group fighting in the way of Allah, and the thing seen is the disbelieving group, i.e., He shows(7) the group fighting in the way of Allah the disbelieving group as twice the number of the believing group, whereas the disbelieving group was three times as many as the believers, so Allah diminished them in their eyes according to what was mentioned before. And the address in "lakum" (for you) is to the Jews.

---

(1) In 'Ma'ani al-Quran' by him, 1/381, and it contains the aforementioned statement of al-Farra'. (2) 'Ma'ani al-Quran' by al-Nahhas, 1/364-366. (3) At verse (123) of this Surah. (4) In (kh) and (d): 'taraunahum' (you see them). (5) 'Ma'ani al-Quran' by al-

Nahhas, 1/362. (6) In 'Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab', 1/337. (7) In (z), (zh), and (m): 'tara' (you see).

सूरह अल-इमरान: आयत 13 41

... भाषा में। अल-ज़ज्जाज(1) ने कहा: यह गलती का अध्याय है, इसमें सभी मानकों के अनुसार गलती है, क्योंकि हम किसी चीज़ के'समान' (मिथ्ल) को उसके बराबर ही समझते हैं, और 'उसके दोगुने समान' (मिथ्लैह) को वह समझते हैं जो उसके दो बार के बराबर हो।

इब्न कैसान ने कहा: अल-फ़र्रा ने अपनी बात को यह कहकर स्पष्ट किया: जैसे कि आप कहते हैं जब आपके पास एक गुलाम हो: "मुझे उसके समान की आवश्यकता है," तो आपको उसकी और उसके समान एक और की आवश्यकता है। और आप कहते हैं: "मुझे उसके दोगुने समान की आवश्यकता है," तो आपको तीन की आवश्यकता है। लेकिन अर्थ उसके कहे अनुसार नहीं है, और न ही भाषा के अनुसार। जिस बात ने अल-फ़र्रा को इस (भ्रम) में डाला वह यह है कि बद्र के दिन मुशरिक (मूर्तिपूजक) मोमिनों की संख्या से तीन गुना थे, इसलिए उन्होंने कल्पना की कि यह संभव नहीं है कि वे उन्हें उनकी वास्तविक संख्या के अलावा किसी और रूप में देखें। यह बात बहुत दूर की है, और अर्थ इस पर आधारित नहीं है। बल्कि अल्लाह ने उन्हें उनकी वास्तविक संख्या के अलावा अन्य रूप में दो कारणों से दिखाया: एक यह कि उसने उसमें भलाई देखी; क्योंकि इससे मोमिनों के दिल मजबूत होंगे। दूसरा यह कि यह नबी ﷺ के लिए एक चमत्कार (निशानी) था (2)। और इंशा अल्लाह तआला बद्र की लड़ाई का उल्लेख आगे आएगा (3)।

जहाँ तक 'या' के साथ पाठ (किरात) का सवाल है, तो इब्न कैसान ने कहा: "यरौनाहुम"(4) (वे उन्हें देखते थे) में 'हा' और 'मीम' का संदर्भ "दूसरे काफिर समूह" की ओर है, और "मिथ्लैहिम" (उनके दोगुने) में 'हा' और 'मीम' का संदर्भ "अल्लाह की राह में लड़ने वाले समूह" की ओर है। यह उस विलोपन (एलिप्सिस) में से है जिसे संदर्भ दर्शाता है, और वह अल्लाह का यह कथन है: {वह अपनी मदद से जिसकी चाहता है पुष्टि करता है}। तो यह इस बात का प्रमाण है कि काफ़िर आँखों की दृष्टि में मुसलमानों के दोगुने थे, और वास्तविक गिनती में उनके तीन गुना थे। उन्होंने कहा: और यहाँ दृष्टि यहूदियों के लिए है (5)।

मक्की(6) ने कहा: दृष्टि अल्लाह की राह में लड़ने वाले समूह के लिए है, और जो देखा जा रहा है वह काफ़िर समूह है, अर्थात: वह अल्लाह की राह में लड़ने वाले समूह को काफ़िर समूह को मोमिन समूह का दोगुना दिखाता(7) है, जबकि काफ़िर समूह मोमिनों का तीन गुना था, तो अल्लाह ने उनकी

आँखों में उन्हें कम कर दिया जैसा कि पहले बताया गया है। और "लकुम" (तुम्हारे लिए) में संबोधन यहूदियों के लिए है।

---

(1) उनके द्वारा 'मानी अल-कुरान' में, 1/381, और इसमें अल-फ़र्रा की पिछली बात दर्ज है। (2) नह्हास द्वारा 'मानी अल-कुरान', 1/364-366। (3) इस सूरह की आयत (123) के पास। (4) (ख़) और (द) में: 'तरौनाहुम' (तुम उन्हें देखते हो)। (5) नह्हास द्वारा 'मानी अल-कुरान', 1/362। (6) 'अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-किराआत अल-सब' में, 1/337। (7) (ज़), (ज़) और (म) में: 'तरा' (तुम देखते हो)।

سورہ آل عمران: آیت 13 41

لغت میں۔ زجاج (1) نے کہا: یہ غلطی کا باب ہے، اس میں تمام پیمانوں کے اعتبار سے غلطی ہے، کیونکہ ہم کسی چیز کے "مثل" کو اس کے مساوی ہی سمجھتے ہیں، اور اس کے "دو مثل" کو وہ سمجھتے ہیں جو اس کے دو گنا کے برابر ہو۔

ابن کیسان نے کہا: اور فراء نے اپنے قول کی وضاحت یوں کی کہ: جیسے تم کہو جبکہ تمہارے پاس ایک غلام ہو: "مجھے اس کے مثل کی ضرورت ہے"، تو تمہیں اس کی اور اس جیسے ایک اور کی ضرورت ہے۔ اور تم کہتے ہو: "مجھے اس کے دو مثل کی ضرورت ہے"، تو تمہیں تین کی ضرورت ہے۔ لیکن معنی اس کے خلاف ہے جو اس نے کہا، اور لغت کے بھی خلاف ہے۔ جس چیز نے فراء کو اس (وہم) میں ڈالا وہ یہ ہے کہ مشرکین بدر کے دن مسلمانوں سے تین گنا تھے، تو اس نے یہ خیال کیا کہ یہ جائز نہیں کہ وہ انہیں ان کی اصل تعداد کے علاوہ کسی اور صورت میں دیکھیں، اور یہ بات بعید ہے، اور معنی اس پر مبنی نہیں ہے۔ بلکہ اللہ نے انہیں ان کی اصل تعداد کے علاوہ (کم) دکھایا دو وجوہات کی بنا پر: ایک یہ کہ اس نے اس میں مصلحت دیکھی؛ کیونکہ اس سے مومنوں کے دل مضبوط ہوتے ہیں۔ دوسری یہ کہ یہ نبی ﷺ کے لیے ایک نشانی تھی (2)۔ اور ان شاء اللہ تعالیٰ جنگ بدر کا ذکر آگے آئے گا (3)۔

رہی 'یاء' کے ساتھ قرات، تو ابن کیسان نے کہا: "یرونہم" (4) میں 'ہا' اور 'میم' "دوسرے کافر گروہ" کی طرف لوٹ رہی ہے، اور "مثلایہم" میں 'ہا' اور 'میم' "اللہ کی راہ میں لڑنے والے گروہ" کی طرف لوٹ رہی ہے، اور یہ اس حذف (ایجاز) میں سے ہے جس پر کلام کا سیاق دلالت کرتا ہے، اور وہ اللہ کا قول ہے: ﴿يُؤَيِّدُ بِنَصْرِهِ مَن يَشَاءُ﴾۔ تو یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ کافر آنکھوں

کی دیکھنے میں مسلمانوں کے دو گنا تھے، اور تعداد میں ان کے تین گنا تھے۔ انہوں نے کہا: اور یہاں دیکھنا (رویت) یہودیوں کے لیے ہے (5)۔

اور مکی (6) نے کہا: رویت اللہ کی راہ میں لڑنے والے گروہ کے لیے ہے، اور مرئی (جو دیکھا جا رہا ہے) کافر گروہ ہے، یعنی: اللہ کی راہ میں لڑنے والے گروہ کو کافر گروہ مومن گروہ کا دو گنا دکھاتا (7) ہے، حالانکہ کافر گروہ مومنوں کا تین گنا تھا، تو اللہ نے ان کی آنکھوں میں انہیں کم کر دیا جیسا کہ پہلے گزر چکا۔ اور "لکم" میں خطاب یہودیوں کے لیے ہے۔

---

(1) ان کی کتاب معانی القرآن 381/1 میں، اور اس میں فراء کا سابقہ کلام ہے۔ (2) معانی القرآن للنحاس 364/1-366۔ (3) اس سورہ کی آیت (123) کے پاس۔ (4) (خ) اور (د) میں: ترونہم۔ (5) معانی القرآن للنحاس 362/1۔ (6) الکشف عن وجوہ القراءات السبع 337/1 میں۔ (7) (ز) اور (ظ) اور (م) میں: ترى۔

Surah Al Imran: Verses 13 - 14 42

Ibn Abbas and Talha read: "yurawnahum" with a damma on the ya' (1), and al-Sulami with the ta' (2) with a damma in the passive voice. "And Allah supports with His victory whom He wills. Indeed in that is a lesson for those of vision." Its meaning has been previously mentioned, and praise be to Allah.

Allah Almighty's saying: {Beautified for people is the love of that which they desire - of women and sons, heaped-up sums of gold and silver, fine branded horses, and cattle and tilled land. That is the enjoyment of worldly life, but Allah has with Him the best return.} In it are eleven issues: First: Allah Almighty's saying: {Beautified for people}. It is from "tazyeen" (beautifying) (3). People differed on who the beautifier is. A group said: Allah beautified that, which is apparent in the saying of Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him), mentioned by al-Bukhari (4). In the revelation: {Indeed, We have made that which is on the earth adornment for it} [Al-Kahf: 7]. When Umar said: "Now, O Lord, since You have beautified it for us!", it was revealed: {Say, Shall I inform you of [something] better than that?} [Al Imran: 15].

Another group said: The beautifier is Satan, which is apparent in the saying of al-Hasan, for he said: "Who beautified it? No one condemns it more severely than its Creator." Thus, Allah's beautifying is only through creation and preparation for benefit, and creating the innate nature to incline towards these things. Satan's beautifying is (5) through whispering, deception, and making it seem good to take them from unlawful ways. The verse, in both views, is an initial exhortation for all people, and within it is a rebuke for the contemporaries of Muhammad ﷺ from the Jews and others.

---

(1) Thus in (d) and (z), "Al-Qira'at al-Shadhah" p. 19, "Al-Muhtasib" 1/154, and "Al-Muharrir al-Wajiz" 1/406: "yurawnahum", with a damma on the ya'. Ibn Khalawayh attributed it to Talha alone, and Ibn Atiyyah added its attribution to Abu Haywah. In (kh), (f), and (m), it appeared as "turawnahum" with a damma on the ta', and Abu Hayyan also noted it thus in "Al-Bahr" 2/394. (2) Thus in the copies and "Al-Muharrir al-Wajiz" 1/406: with the ta'. Abu Hayyan noted it in "Al-Bahr" 2/394 with a damma on the ya' in the third person. (3) In the manuscripts: "Al-tazzayyun", and what is established is from (m). (4) In his Sahih before hadith (6441), and its wording is: "O Allah, we cannot help but rejoice in what You have beautified for us. O Allah, I ask You that I spend it in its rightful way." (5) In (m): "It is only...".

सूरह आल इमरान: आयत 13 - 14 42

इब्न अब्बास और तल्हा ने पढ़ा: "युरौनहुम" 'या' पर दम्मा के साथ (1), और अल-सुलामी ने 'ता' पर दम्मा के साथ (2) कर्मवाच्य (पैसिव वॉइस) में। "और अल्लाह अपनी सहायता से जिसे चाहता है, उसे सहारा देता है। निस्संदेह, इसमें आँखें रखने वालों के लिए एक बड़ी शिक्षा है।" इसका अर्थ पहले बताया जा चुका है, और अल्लाह की प्रशंसा है।

अल्लाह तआला का कथन: {लोगों के लिए मोहक बना दिया गया है उन चीज़ों का प्रेम जिन्हें वे चाहते हैं—स्त्रियों, पुत्रों, सोने-चाँदी के लगे हुए ढेरों, निशान लगे हुए घोड़ों, मवेशियों और खेती का। यह दुनियावी जीवन का सामान है, और अल्लाह ही है जिसके पास अच्छा ठिकाना है।} इसमें ग्यारह मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {लोगों के लिए मोहक बना दिया गया है}। यह "तज़यीन" (सजाना/मोहक बनाना) से है (3)। इस पर लोगों में मतभेद है कि सजाने वाला कौन है। एक समूह ने कहा: अल्लाह ने इसे सजाया है, और यही उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) के कथन से ज़ाहिर होता है, जिसे बुखारी ने उल्लेख किया है (4)। और कुरआन में है: {निस्संदेह, हमने जो कुछ पृथ्वी पर है, उसे उसकी शोभा बना दिया है} [अल-कहफ़: 7]। और जब उमर ने कहा: "ऐ रब, अब जबकि तूने इसे हमारे लिए सजा दिया है!", तो नाज़िल हुआ: {कहो: क्या मैं तुम्हें इन सबसे बेहतर चीज़ की सूचना दूँ?} [आल इमरान: 15]।

दूसरे समूह ने कहा: सजाने वाला शैतान है, और यह हसन (बसरी) के कथन से ज़ाहिर होता है, क्योंकि उन्होंने कहा: "इसे किसने सजाया है? इसके पैदा करने वाले से ज़्यादा इसकी निंदा करने वाला कोई नहीं है।" तो अल्लाह तआला का सजाना केवल पैदा करने और लाभ उठाने के लिए तैयार करने और इन चीज़ों की ओर झुकाव की प्रवृत्ति पैदा करने के माध्यम से है। और शैतान का सजाना (5) वसवसे (बहकावे), धोखे और उन्हें गलत तरीकों से हासिल करने को अच्छा दिखाने के माध्यम से है। आयत, दोनों ही रूपों में, सभी लोगों के लिए एक प्रारंभिक नसीहत है, और इसमें मुहम्मद ﷺ के समकालीन यहूदियों और अन्य लोगों के लिए फटकार भी शामिल है।

---

(1) जैसा कि (द) और (ज़) में है, "अल-क़िराआत अल-शाज़्ज़ाह" पृ. 19, "अल-मुहतसिब" 1/154, और "अल-मुहर्रिर अल-वजीज़" 1/406 में: 'युरौनहुम', 'या' पर दम्मा के साथ। इब्न खालवैह ने इसे केवल तल्हा के नाम से उल्लेख किया है, और इब्न अतिय्या ने इसे अबू हय्याह के नाम से भी जोड़ा है। (ख), (फ़) और (म) में यह 'तुरौनहुम' के रूप में 'ता' पर दम्मा के साथ आया है, और अबू हय्यान ने भी

इसे 'अल-बहर' 2/394 में इसी तरह दर्ज किया है। (2) प्रतियों और "अल-मुहर्रिर अल-वजीज़" 1/406 में इसी तरह है: 'ता' के साथ। अबू हय्यान ने इसे 'अल-बहर' 2/394 में 'या' पर दम्मा के साथ अन्य पुरुष (ग़ायब) के रूप में दर्ज किया है। (3) हस्तलिखित प्रतियों में: "अल-तज़य्युन", और (म) से जो सिद्ध है वह "तज़यीन" है। (4) अपनी सहीह में हदीस (6441) से पहले, और इसके शब्द हैं: "ऐ अल्लाह, हम उस पर खुश हुए बिना नहीं रह सकते जो तूने हमारे लिए सजाया है। ऐ अल्लाह, मैं तुझसे प्रार्थना करता हूँ कि मैं इसे इसके हक में खर्च करूँ।" (5) (म) में: "वह केवल... है"।

سورہ آل عمران: آیات ۱۳ - ۱۴ ۴۲

ابن عباس اور طلحہ نے پڑھا: «يَرَوْنَهُم» یاء کے ضمہ (پیش) کے ساتھ (۱)، اور السلمی نے تاء (۲) کے ضمہ کے ساتھ فعل مجہول کے طور پر۔ ﴿وَاللَّهُ يُؤَيِّدُ بِنَصْرِهِ مَن يَشَاءُ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ﴾ اور اللہ اپنی مدد کے ذریعے جس کی چاہتا ہے تائید فرماتا ہے۔ بے شک اس میں بصیرت والوں کے لیے بڑی عبرت ہے۔ اس کا معنی پہلے گزر چکا ہے، والحمد للہ۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ وَالْحَرْثِ ذَٰلِكَ مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاللَّهُ عِندَهُ حُسْنُ الْمَآبِ﴾ لوگوں کے لیے ان مرغوب چیزوں کی محبت خوشنما بنا دی گئی ہے جیسے عورتیں، بیٹے، سونے اور چاندی کے لگے ہوئے ڈھیر، نشان لگے ہوئے گھوڑے، مویشی اور کھیتی۔ یہ دنیوی زندگی کا سرمایہ ہے، اور اللہ ہی ہے جس کے پاس بہترین ٹھکانہ ہے۔ اس میں گیارہ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿زُيِّنَ لِلنَّاسِ﴾ (لوگوں کے لیے خوشنما بنا دی گئی)۔ یہ تزیین (سجانے) سے ہے (۳)۔ اس میں لوگوں کا اختلاف ہے کہ مزین (سجانے والا) کون ہے، چنانچہ ایک گروہ نے کہا: اللہ نے اسے مزین کیا ہے، اور یہی عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ کے قول سے ظاہر ہوتا ہے، جسے بخاری نے ذکر کیا ہے (۴)۔ اور قرآن میں ہے: ﴿إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْأَرْضِ زِينَةً لَّهَا﴾ [الکہف: ۷] (بے شک ہم نے جو کچھ زمین پر ہے اسے اس کے لیے زینت بنا دیا ہے)۔ اور جب حضرت عمر نے کہا: "اے رب، اب جبکہ تو نے اسے ہمارے لیے مزین کر دیا ہے!"، تو نازل ہوا: ﴿قُلْ أَؤُنَبِّئُكُمْ بِخَيْرٍ مِّن ذَٰلِكُمْ﴾ [آل عمران: ۱۵] (کہہ دیجیے: کیا میں تمہیں ان سے بہتر چیز کی خبر دوں؟)۔

ایک اور گروہ نے کہا: مزین کرنے والا شیطان ہے، اور یہ حسن (بصری) کے قول سے ظاہر ہوتا ہے، کیونکہ انہوں نے کہا: اسے کس نے سجایا ہے؟ اس کے خالق سے بڑھ کر اس کی مذمت

کرنے والا کوئی نہیں۔ پس اللہ تعالیٰ کا مزین کرنا تو صرف پیدا کرنے، نفع اٹھانے کے لیے تیار کرنے اور ان چیزوں کی طرف میلان کی جبلت پیدا کرنے کے ذریعے ہے۔ اور شیطان کا مزین کرنا (۵) وسوسے، دھوکے اور ان چیزوں کو غلط طریقوں سے حاصل کرنے کو اچھا دکھانے کے ذریعے ہے۔ یہ آیت دونوں صورتوں میں تمام لوگوں کے لیے ایک ابتدائی وعظ ہے، اور اس میں محمد ﷺ کے ہم عصر یہودیوں اور دیگر لوگوں کے لیے توبیخ (ملامت) بھی شامل ہے۔

---

(۱) اسی طرح (د) اور (ظ) میں ہے، اور القراءات الشاذہ ص ۱۹، اور المحتسب ۱/۱۵۴، اور المحرر الوجیز ۱/۴۰۶ میں: «یُرونهم»، یاء کے ضمہ کے ساتھ ابن خالویہ نے اسے صرف طلحہ کی طرف منسوب کیا ہے، اور ابن عطیہ نے اس کی نسبت ابو حیوہ کی طرف بھی بڑھائی ہے، اور (خ)، (ف) اور (م) میں یہ «تُرونهم» تاء کے ضمہ کے ساتھ واقع ہوا ہے، اور اسی طرح ابو حیان نے البحر ۲/ ۳۹۴ میں اسے مقید کیا ہے۔ (۲) اسی طرح نسخوں اور المحرر الوجیز ۱/۴۰۶ میں ہے: تاء کے ساتھ، اور ابو حیان نے البحر ۲/ ۳۹۴ میں اسے یاء کے ضمہ کے ساتھ صیغہ غائب میں مقید کیا ہے۔ (۳) خطی نسخوں میں: "التزین" ہے، اور جو (م) سے ثابت ہے وہ "التزیین" ہے۔ (۴) اپنی صحیح میں حدیث (۶۴۴۱) سے پہلے، اور اس کے الفاظ یہ ہیں: اے اللہ، ہم اس پر خوش ہوئے بغیر نہیں رہ سکتے جو تو نے ہمارے لیے سجایا ہے، اے اللہ، میں تجھ سے سوال کرتا ہوں کہ میں اسے اس کے حق میں خرچ کروں۔ (۵) (م) میں: "انما هو" (صرف وہ ہے)۔

Surah Al-Imran: Verse 14 43

The majority (of scholars) recited: "zuyyina" (was made fair-seeming) in the passive voice, and "hubbu" (love) in the nominative case. Ad-Dahhak and Mujahid recited: "zayyana" (He made fair-seeming) in the active voice, and "hubba" (love) in the accusative case (1).

The vowel of the letter 'ha' in "al-shahawat" (the desires) was moved to distinguish between the noun and the adjective (2).

"Al-shahawat" is the plural of "shahwah" (desire), which is well-known. A man who is "shahwan" for something, and something that is "shahiyy", meaning desired. Following desires is destructive, and obeying them is ruinous. In Sahih Muslim, it is narrated by Anas from the Prophet ﷺ: "Paradise is surrounded by hardships, and Hellfire is surrounded by desires" (3).

The benefit of this analogy is that Paradise is not attained except by crossing the deserts of hardships and being patient with them. And Hellfire is not escaped except by abandoning desires and weaning the soul from them. It has been narrated from him ﷺ that he said: "The path to Paradise is rugged on a hill, and the path to Hellfire is easy on a plain" (4), which is the meaning of his saying: "Paradise is surrounded by hardships, and Hellfire is surrounded by desires." That is: the path to Paradise is difficult to travel, containing the highest of hills, and the path to Hellfire is easy, with no roughness or difficulty in it, which is the meaning of his saying: "easy on a plain (sahwah)", and it is with the letter 'sin' (5).

Second: His (the Exalted) saying: {of women} He started with them because of the great longing of souls for them, for they are the snares of Satan and the temptation for men. The Messenger of Allah ﷺ said: "I have not left after me a trial more harmful (6) to..."

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/408, and the sayings of Umar and al-Hasan were recorded by al-Tabari 6/243-244. The recitation of Mujahid was mentioned by Ibn Khalawayh in "The Deviant Recitations" p. 19, and Ibn Jinni in "Al-Muhtasib" 1/155. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/360. (3) Sahih Muslim (2822), and it is in Musnad Ahmad (12559), and on the authority of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him) in Ahmad (7530), al-Bukhari (6487), and Muslim (2823). In al-Bukhari: "hujibat" (screened) instead of "huffat" (surrounded). (4) In the manuscript copies: "bishahwah" (with desire), and what is established is from (m), and the author will

restrict it with the letter 'sin' (without dots). The hadith was recorded by Ahmad (3015) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) in detail, and in its chain is Nuh ibn Abi Maryam, of whom al-Bukhari, Ahmad, and al-Hakim said: his hadith is gone (discarded), and Muslim said: abandoned in hadith. See Mizan al-I'tidal 4/279, Lisan al-Mizan 6/172-173, and Tahdhib al-Tahdhib 4/247. It was also recorded by al-Bayhaqi in al-Shu'ab (1461) from the hadith of Abu al-Bujayr (may Allah be pleased with him), and in its chain is Sa'id ibn Sinan al-Hanafi, who is abandoned, and al-Daraqutni and others accused him of fabrication, as in Taqrib al-Tahdhib. (5) See Al-Mufhim 7/161. (6) In (m): more severe.

सूरा आल-इमरान: आयत १४ ४३

बहुमत (विद्वानों) ने "ज़ुय्यिना" (सुशोभित किया गया) को कर्मवाच्य (passive voice) में पढ़ा है, और "हुब्बु" (प्रेम) को कर्ता कारक (nominative case) में। अज़-ज़ह्हाक और मुजाहिद ने "ज़य्यना" (उसने सुशोभित किया) को कर्तृवाच्य (active voice) में पढ़ा है, और "हुब्बा" (प्रेम) को कर्म कारक (accusative case) में (१)।

"अल-शहवात" (इच्छाओं) में 'हा' अक्षर का स्वर संज्ञा और विशेषण के बीच अंतर करने के लिए बदला गया (२)।

"शहवात" शब्द "शहवाह" (इच्छा) का बहुवचन है, जो प्रसिद्ध है। किसी चीज़ के लिए "शहवान" व्यक्ति, और "शहिय्य" वस्तु, अर्थात जिसकी इच्छा की जाए। इच्छाओं का अनुसरण विनाशकारी है, और उनकी आज्ञाकारिता बर्बादी है। सहीह मुस्लिम में अनस रज़ियल्लाहु अन्हु से वर्णित है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "स्वर्ग कठिनाइयों से घिरा हुआ है, और नर्क इच्छाओं से घिरा हुआ है" (३)।

इस उपमा का लाभ यह है कि स्वर्ग केवल कठिनाइयों के रेगिस्तानों को पार करने और उन पर धैर्य रखने से ही प्राप्त होता है। और नर्क से तब तक नहीं बचा जा सकता जब तक इच्छाओं को छोड़ न दिया जाए और आत्मा को उनसे दूर न कर लिया जाए। नबी ﷺ से वर्णित है कि उन्होंने फरमाया: "स्वर्ग का मार्ग पहाड़ी पर कठिन है, और नर्क का मार्ग मैदानी भाग में सुगम है" (४), जिसका अर्थ उनके इस कथन जैसा ही है: "स्वर्ग कठिनाइयों से घिरा है, और नर्क इच्छाओं से।" अर्थात: स्वर्ग का मार्ग कठिन है, जिसमें ऊँची पहाड़ियाँ हैं, और नर्क का मार्ग आसान है जिसमें कोई खुरदरापन या कठिनाई नहीं है, जो उनके शब्द "सहलुन बिसहवतिन" (मैदान में सुगम) का अर्थ है, और यह बिना नुक्ते वाले 'सीन' के साथ है (५)।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {महिलाओं का} उनसे शुरुआत इसलिए की गई क्योंकि उनके प्रति आत्माओं की अत्यधिक लालसा होती है, क्योंकि वे शैतान का जाल और पुरुषों के लिए परीक्षा हैं। अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मैंने अपने बाद कोई भी ऐसी परीक्षा नहीं छोड़ी जो अधिक हानिकारक (६) हो..."

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/४०८, और उमर व ह़सन के कथनों को अत-त़बरी ने ६/२४३-२४४ में उद्धृत किया है। मुजाहिद का पाठ इब्न खालवेह ने 'अश-शाज़्ज़ह' पृ. १९ में, और इब्न जिन्नी ने 'अल-

मुहतसिब' १/१५५ में उल्लेख किया है। (२) इ'राब अल-कुरान, अन-नहहास द्वारा १/३६०। (३) सहीह मुस्लिम (२८२२), और यह मुसनद अहमद (१२५५९) में है, और इस विषय में अबू हुरैरा ؓ से अहमद (७५३०), बुखारी (६४८७), और मुस्लिम (२८२३) में है। बुखारी में "हुफ़्फ़त" (घिरा हुआ) के स्थान पर "हुजिबत" (पर्दा किया गया) शब्द है। (४) हस्तलिखित प्रतियों में: "बिशहवाह" (इच्छा के साथ), और जो स्थापित है वह (म) से है, और लेखक इसे बिना नुक्ते वाले 'सीन' के साथ निर्दिष्ट करेंगे। यह हदीस अहमद (३०१५) ने इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा की हदीस से विस्तार से उद्धृत की है, और इसकी श्रृंखला में नूह इब्न अबी मरियम है, जिसके बारे में बुखारी, अहमद और हाकिम ने कहा है: उसकी हदीस त्यागने योग्य है, और मुस्लिम ने कहा: वह हदीस में परित्यक्त है। देखें मीज़ान अल-इ'तिदाल ४/२७९, लिसान अल-मीज़ान ६/१७२-१७३, और तहज़ीब अत-तहज़ीब ४/२४७। और इसे अल-बैहक़ी ने 'अश-शुअब' (१४६१) में अबू अल-बुजैर ؓ की हदीस से उद्धृत किया है, और इसकी श्रृंखला में सईद इब्न सिनान अल-हनफी है, जो परित्यक्त है, दारकुतनी और अन्य ने उन पर गढ़े जाने का आरोप लगाया है, जैसा कि तक़रीब अत-तहज़ीब में है। (५) देखें अल-मुफहिम ७/१६१। (६) (म) में: 'अशद' (अधिक तीव्र)।

سورة آل عمران: آیت ۱۴ ۴۳

جمہور (علماء) نے «زُيِّنَ» کو فعل مجہول کے طور پر پڑھا ہے، اور «حُبُّ» کو رفع (پیش) کے ساتھ اور ضحاک اور مجاہد نے «زَيَّنَ» کو فعل معروف کے طور پر پڑھا ہے، اور «حُبَّ» کو نصب (زبر) کے ساتھ (۱)۔

اور «الشَّهَوَاتِ» میں 'ها' کو حرکت دی گئی ہے تاکہ اسم اور صفت کے درمیان فرق کیا جا سکے (۲)۔

اور «شہوات»، «شہوۃ» کی جمع ہے، اور یہ معروف ہے۔ اور کوئی شخص کسی چیز کے لیے «شہوان» (بہت خواہش رکھنے والا) ہو، اور کوئی چیز «شهي» (پسندیدہ) ہو، یعنی جس کی خواہش کی جائے۔ اور خواہشات की پیروی ہلاک کرنے والی ہے، اور ان کی اطاعت بربادی ہے۔ اور «صحیح» مسلم میں ہے: «جنت کو ناپسندیدہ چیزوں سے ڈھانپ دیا گیا ہے، اور آگ کو خواہشات سے ڈھانپ دیا گیا ہے» اسے انس ؓ نے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے (۳)۔

اس مثال کا فائدہ یہ ہے کہ جنت صرف ناپسندیدہ چیزوں کے بیابانوں کو عبور کرنے اور ان پر صبر کرنے سے ہی حاصل ہوتی ہے۔ اور آگ سے نجات نہیں مل سکتی مگر خواہشات کو چھوڑنے اور نفس کو ان سے چھڑانے کے ذریعے۔ اور آپ ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: «جنت کا راستہ بلندی پر مشکل ہے، اور آگ کا راستہ ہموار جگہ پر آسان ہے» (۴)، اور یہی آپ کے اس قول کا معنی ہے: «جنت کو ناگوار چیزوں سے گھیرا گیا ہے، اور دوزخ کو خواہشات سے۔» یعنی: جنت کا راستہ مشکل گزار ہے، جس میں بلند ترین ٹیلے ہیں، اور آگ کا راستہ آسان ہے جس میں کوئی سختی یا دشواری نہیں، اور یہی آپ کے قول «سہل بسہوۃ» کا مطلب ہے، اور یہ سین مہملہ (بغیر نقطوں والی سین) کے ساتھ ہے (۵)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مِنَ النِّسَاءِ﴾ (عورتوں میں سے) ان سے ابتدا اس لیے کی گئی کیونکہ ان کی طرف نفوس کا میلان بہت زیادہ ہوتا ہے، کیونکہ وہ شیطان کے جال اور مردوں کے لیے فتنہ ہیں۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «میں نے اپنے بعد کوئی ایسا فتنہ نہیں چھوڑا جو زیادہ نقصان دہ (۶) ہو...»

---

(۱) المحرر الوجیز ۱/ ۴۰۸، اور عمر اور حسن کے اقوال کو طبری نے ۶/ ۲۴۳ - ۲۴۴ میں روایت کیا ہے۔ اور مجاہد کی قرات ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ۱۹ میں، اور ابن جنی نے المحتسب ۱/ ۱۵۵ میں نقل کی ہے۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۱/ ۳۶۰۔ (۳) صحیح مسلم (۲۸۲۲)، اور یہ مسند احمد (۱۲۵۵۹) میں ہے, اور اس باب میں ابو ہریرہ ؓ سے احمد (۷۵۳۰)، بخاری (۶۴۸۷) اور مسلم (۲۸۲۳) کے ہاں ہے۔ اور بخاری کے ہاں «حُجِبَتْ» (پردہ کر دی گئی) ہے بجائے «حُفَّتْ» کے۔ (۴) قلمی نسخوں میں: «بشہوة» ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، اور مصنف اسے سین مہملہ کے ساتھ مقید کریں گے۔ اور حدیث کو احمد (۳۰۱۵) نے ابن عباس ؓ کی حدیث سے تفصیل کے ساتھ روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں نوح بن ابی مریم ہے، بخاری، احمد اور حاکم نے کہا: اس کی حدیث ختم ہو چکی (متروک) ہے، اور مسلم نے کہا: متروک الحدیث ہے۔ دیکھئے میزان الاعتدال ۴/ ۲۷۹، لسان المیزان ۶/ ۱۷۲ - ۱۷۳، اور تہذیب التہذیب ۴/ ۲۴۷۔ اور اسے بیہقی نے الشعب (۱۴۶۱) میں ابو البجیر ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں سعید بن سنان الحنفی ہے، جو متروک ہے، دار قطنی وغیرہ نے اسے وضع (جعلسازی) کے ساتھ متہم کیا ہے، جیسا کہ تقریب التہذیب میں ہے۔ (۵) دیکھئے المفہم ۷/ ۱۶۱۔ (۶) (م) میں: «أشد» (زیادہ سخت) ہے۔

Page 44 Surah Al-Imran: Verse 14

...men from women," narrated by Al-Bukhari and Muslim (1). The trial (fitna) of women is more severe than all other things. It is said: In women there are two trials, and in children there is one trial. As for the two trials in women, one of them (2) is that it leads to the severing of kinship ties; because a woman commands her husband to sever them from mothers and sisters. The second is: being tested by collecting money from both lawful and unlawful sources. As for sons (3); the trial in them is one, which is being tested by collecting money for their sake (4). Abdullah bin Masud narrated that the Messenger of Allah ﷺ said: "Do not house your women in upper rooms (balconies/lofts), and do not teach them writing" (5). The Messenger of Allah ﷺ warned them because housing them in upper rooms leads to looking out at men, and there is no protection or concealment for them in that, because they might overlook men, thus trial and affliction occur. This is because they were created (6) from man, so their desire (7) is for man, and man was created with desire in him, and she was made a place of rest for him, so neither is safe from the other. And in...

Footnotes: (1) Sahih al-Bukhari (5096), and Sahih Muslim (2740) from the hadith of Usama bin Zaid, may Allah be pleased with them both, and it is in Musnad Ahmad (21746). (2) In the manuscripts: "one of them" (feminine plural), and what is established is from (m). (3) In the manuscripts and Tafsir Abi Al-Layth 1/ Plate 113 (and the speech is from him): "the sons", and what is established is from (m). (4) In (kh), (d), (z), and (zha) and Tafsir Abi Al-Layth: "for his sake", and in (f): "because of him", and what is established is from (m). (5) Narrated by Ibn 'Adi in Al-Kamil 5/575, and through him by Ibn al-Jawzi in Al-Mawdu'at (Fabricated Traditions) 2/173 from the hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. In its chain is Ja'far bin Nasr Abu Maimun al-Anbari. Ibn 'Adi said: He narrated falsehoods from reliable narrators, and he is not well-known. It was also narrated by Al-Khatib in Tarikh Baghdad 14/224, and through him by Ibn al-Jawzi in Al-Mawdu'at 2/174. Al-Dhahabi cited it in Al-Mizan 3/446 from the hadith of Aisha, may Allah be pleased with her. In its chain is Muhammad bin Ibrahim al-Shami. Al-Dhahabi said: Al-Daraqutni said: A liar, and Ibn Hibban said: It is not permissible to narrate from him except for consideration; he used to fabricate hadith. The author will mention the hadith of Aisha, may Allah be pleased with her, when interpreting verse (1) of Surah An-Nur. Al-Hakim al-Tirmidhi attributed it to Ibn Masud in Nawadir al-Usul p. 270-271, and the author quoted it along with the text following it from him. Furthermore, his saying: "and do not teach them writing," is contrary to what is mentioned in the Quran and

Sunnah, as we will mention. (6) In (m): "They were created". (7) In (d), (f), (m) and Nawadir al-Usul: "its understanding/desire", and in (kh): "so its desire", and what is established is from (zha). Al-Nahma, as in Al-Qamus (nhm): need, reaching the peak of concern, and desire for something.

पृष्ठ 44 सूरह अल-इमरान: आयत 14

...पुरुषों के लिए महिलाओं से बढ़कर," इसे अल-बुखारी और मुस्लिम ने उल्लेख किया है (1)। महिलाओं की परीक्षा (फ़ितना) अन्य सभी चीज़ों से अधिक गंभीर है। कहा जाता है: महिलाओं में दो परीक्षाएँ होती हैं, और बच्चों में एक परीक्षा होती है। जहाँ तक महिलाओं की दो परीक्षाओं की बात है, उनमें से एक (2) यह है कि यह रिश्तेदारों से संबंध तोड़ने की ओर ले जाती है; क्योंकि एक महिला अपने पति को माताओं और बहनों से संबंध तोड़ने का आदेश देती है। दूसरी यह है: हलाल और हराम स्रोतों से धन इकट्ठा करने की परीक्षा में पड़ना। जहाँ तक बेटों (3) की बात है; उनमें परीक्षा एक है, जो उनके लिए धन इकट्ठा करने की परीक्षा है (4)। अब्दुल्लाह बिन मसूद ने वर्णन किया कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अपनी महिलाओं को ऊपरी कमरों (बालकनियों) में न बसाएं, और उन्हें लिखना न सिखाएं' (5)। अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें चेतावनी दी क्योंकि उन्हें ऊपरी कमरों में रखने से वे पुरुषों की ओर झाँकती हैं, और इसमें उनके लिए कोई सुरक्षा या पर्दा नहीं है, क्योंकि वे पुरुषों को देख सकती हैं, जिससे परीक्षा और विपत्ति आती है। ऐसा इसलिए है क्योंकि वे पुरुष से बनाई गई हैं (6), इसलिए उनकी इच्छा (7) पुरुष के लिए है, और पुरुष में इच्छा पैदा की गई है, और उसे (स्त्री को) उसके लिए सुकून की जगह बनाया गया है, इसलिए उनमें से कोई भी दूसरे के प्रति सुरक्षित नहीं है। और...

पाद-टिप्पणियाँ: (1) सहीह अल-बुखारी (5096), और सहीह मुस्लिम (2740) उसामा बिन ज़ैद (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से, और यह मुस्नद अहमद (21746) में भी है। (2) पांडुलिपियों में: "उनमें से एक" (स्त्रीलिंग बहुवचन), और जो स्थापित है वह (म) से है। (3) पांडुलिपियों और तफसीर अबी अल-लैथ 1/ प्लेट 113 (और यह बात उन्हीं की है) में: "बेटे", और जो स्थापित है वह (म) से है। (4) (ख), (द), (ज़), और (ज़) और तफसीर अबी अल-लैथ में: "उसकी खातिर", और (फ) में: "उसकी वजह से", और जो स्थापित है वह (म) से है। (5) इब्न 'अदी ने अल-कामिल 5/575 में इसका उल्लेख किया है, और उनके माध्यम से इब्न अल-जौज़ी ने अल-मौदुआत (गढ़ी हुई हदीसें) 2/173 में इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से इसका उल्लेख किया है। इसकी श्रृंखला में जाफर बिन नस्र अबू मैमुन अल-अंबरी है। इब्न 'अदी ने कहा: उसने भरोसेमंद रावियों के हवाले से झूठी बातें बयान की हैं, और वह प्रसिद्ध नहीं है। इसे अल-खतीब ने तारीख़ बगदाद 14/224 में भी उल्लेख किया है, और उनके माध्यम से इब्न अल-जौज़ी ने अल-मौदुआत 2/174 में। अल-ज़हबी ने अल-मीज़ान 3/446 में आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की

हदीस से इसे उद्धृत किया है। इसकी श्रृंखला में मुहम्मद बिन इब्राहिम अल-शामी है। अल-ज़हबी ने कहा: अल-दारकुतनी ने कहा: वह झूठा है, और इब्न हिब्बान ने कहा: विचार के अलावा उससे वर्णन करना जायज़ नहीं है; वह हदीस गढ़ता था। लेखक सूरह अन-नूर की आयत (1) की व्याख्या करते समय आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस का उल्लेख करेंगे। अल-हाकिम अल-तिर्मिज़ी ने नवादिर अल-उसूल पृष्ठ 270-271 में इसे इब्न मसूद से जोड़ा है, और लेखक ने इसे इसके बाद के पाठ के साथ उनसे उद्धृत किया है। इसके अलावा, उनका यह कहना: "और उन्हें लिखना न सिखाएं" कुरान और सुन्नत में जो उल्लेख किया गया है उसके विपरीत है, जैसा कि हम आगे उल्लेख करेंगे। (6) (म) में: "वे बनाई गई हैं"। (7) (द), (फ), (म) और नवादिर अल-उसूल में: "उसकी समझ/इच्छा", और (ख) में: "तो उसकी इच्छा", और जो स्थापित है वह (ज़) से है। अल-नहमा, जैसा कि अल-कामूस (नहम) में है: ज़रूरत, चिंता के शिखर तक पहुँचना, और किसी चीज़ के लिए इच्छा।

صفحہ 44 سورہ آل عمران: آیت 14

...مردوں کے لیے عورتوں سے بڑھ کر،" اسے بخاری اور مسلم نے روایت کیا ہے (1)۔ عورتوں کا فتنہ تمام چیزوں سے زیادہ سخت ہے۔ کہا جاتا ہے: عورتوں میں دو فتنے ہیں، اور اولاد میں ایک فتنہ ہے۔ جہاں تک عورتوں کے دو فتنوں کا تعلق ہے، تو ان میں سے ایک (2) یہ ہے کہ یہ قطع رحمی (رشتوں کے ٹوٹنے) کا سبب بنتی ہے؛ کیونکہ عورت اپنے شوہر کو ماؤں اور بہنوں سے قطع تعلق کرنے کا حکم دیتی ہے۔ اور دوسرا یہ ہے کہ: حلال اور حرام سے مال جمع کرنے کی آزمائش میں پڑنا۔ اور رہے بیٹے (3)؛ تو ان میں فتنہ ایک ہی ہے، اور وہ ان کی خاطر مال جمع کرنے کی آزمائش ہے (4)۔ اور عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اپنی عورتوں کو بالا خانوں (کمروں) میں نہ بساؤ، اور انہیں لکھنا نہ سکھاؤ" (5)۔ رسول اللہ ﷺ نے انہیں اس سے خبردار کیا کیونکہ بالا خانوں میں رہنے سے وہ مردوں کی طرف جھانکتی ہیں، اور اس میں ان کے لیے کوئی حفاظت یا پردہ نہیں ہے، کیونکہ وہ مردوں پر نظر ڈال سکتی ہیں، جس سے فتنہ اور آزمائش پیدا ہوتی ہے۔ اس لیے کہ وہ مرد سے پیدا کی گئی ہیں (6)، تو ان کی رغبت (7) مرد کی طرف ہے، اور مرد میں شہوت پیدا کی گئی ہے، اور عورت کو اس کے لیے باعثِ سکون بنایا گیا ہے، لہذا ان میں سے کوئی ایک بھی دوسرے سے مامون (محفوظ) نہیں ہے۔ اور...

حواشی: (1) صحیح بخاری (5096)، اور صحیح مسلم (2740) اسامہ بن زید رضی اللہ عنہما کی حدیث سے، اور یہ مسند احمد (21746) میں بھی ہے۔ (2) خطی نسخوں میں: "ان میں سے ایک" (مونث جمع)، اور جو ثابت شدہ ہے وہ (م) سے ہے۔ (3) خطی نسخوں اور ابواللیث کی تفسیر 1/ لوح 113 میں (اور یہ کلام ان کا ہے): "بیٹے"، اور جو ثابت شدہ ہے وہ (م) سے ہے۔ (4) (خ)،

(د)، (ز)، اور (ظ) اور ابواللیث کی تفسیر میں: "اس کی خاطر"، اور (ف) میں: "اس کی وجہ سے"، اور جو ثابت شدہ ہے وہ (م) سے ہے۔ (5) اسے ابن عدی نے الکامل 5/575 میں روایت کیا ہے، اور ان کے واسطے سے ابن الجوزی نے الموضوعات 2/173 میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے۔ اس کی سند میں جعفر بن نصر ابو میمون العنبری ہے، ابن عدی نے کہا: وہ ثقہ راویوں کے حوالے سے من گھڑت باتیں بیان کرتا تھا، اور وہ مشہور نہیں ہے۔ اسے خطیب نے تاریخ بغداد 14/224 میں روایت کیا ہے، اور ان کے واسطے سے ابن الجوزی نے الموضوعات 2/174 میں۔ اور ذہبی نے اسے المیزان 3/446 میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے نقل کیا ہے، اس کی سند میں محمد بن ابراہیم الشامی ہے، ذہبی نے کہا: دارقطنی نے کہا: وہ جھوٹا ہے، اور ابن حبان نے کہا: اس سے روایت کرنا جائز نہیں سوائے اعتبار کے؛ وہ حدیثیں گھڑا کرتا تھا۔ مصنف حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سورہ نور کی آیت (1) کی تفسیر کے وقت ذکر کریں گے۔ اور حکیم ترمذی نے اسے نوادر الاصول ص 270-271 میں ابن مسعود سے منسوب کیا ہے، اور مصنف نے اسے اس کے بعد والے کلام کے ساتھ ان سے نقل کیا ہے۔ پھر یہ کہ ان کا قول: "اور انہیں لکھنا نہ سکھاؤ،" کتاب و سنت میں وارد شدہ باتوں کے خلاف ہے، جیسا کہ ہم ذکر کریں گے۔ (6) (م) میں ہے: "پیدا کی گئیں"۔ (7) (د)، (ف)، (م) اور نوادر الاصول میں: "ان کا فہم/رغبت"، اور (خ) میں: "پس ان کی رغبت"، اور جو ثابت شدہ ہے وہ (ظ) سے ہے۔ 'النہمہ' جیسا کہ القاموس (نہم) میں ہے: حاجت، ہمت کا انتہا کو پہنچنا، اور کسی چیز کی شدید خواہش۔

Surah Al-Imran: Verse 14 | 45

Teaching them writing - this meaning leads to trials (fitna) and worse(1). In the book "Al-Shihab," it is narrated from the Prophet ﷺ: "Keep women simple in attire, so they remain in their private quarters"(2). Therefore, if a person cannot be patient in these times, he should seek one who possesses religious commitment so that his religion remains safe. The Prophet ﷺ said: "You should choose the one who is religious; may your hands be rubbed with dust (an expression of encouragement)" (narrated by Muslim from Abu Hurairah)(3). In the "Sunan" of Ibn Majah, from Abdullah bin Amr(4), he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Do not marry women for their beauty, for perhaps their beauty may cause them to perish. And do not marry them for their wealth, for perhaps their wealth..."

---

(1) No ruling should be based on a fabricated (dalif) hadith. The saying "Do not teach them writing" contradicts both reason and transmission. Allah commanded His servants to learn to read in the first verse revealed: {Read in the name of your Lord}, and He said: {The Most Merciful, taught the Quran}, among other verses. Al-Bukhari titled a chapter (as in Al-Fath 1/190): "Chapter on a man teaching his female slave and his family." He cited the marfu' hadith of Abu Musa Al-Ash'ari (97): "Three people will have a double reward." Among them he mentioned: "A man who had a female slave and he disciplined her well, taught her well, then freed her and married her; he will have two rewards." Abd al-Razzaq narrated in his "Musannaf" (19768) from Ma'mar, from Al-Zuhri, who said: "It reached me that the Prophet ﷺ said to a woman: 'Will you not teach this Ruqyah of the Ant - meaning his wife Hafsa - as you taught her writing?'" Ibn al-Qayyim said in "Zad al-Ma'ad" 4/170: "The hadith contains evidence for the permissibility of teaching women writing." (2) Musnad Al-Shihab (689). It was also narrated by Al-Tabarani in Al-Kabir 19/(1063). The hadith is through the path of Amr ibn Al-Harith, from Mujammi' bin Ka'b, from Maslamah bin Mukhallad (may Allah be pleased with him). This chain of narration is very weak due to interruption and unknown narrators; Amr ibn Al-Harith does not narrate from Mujammi' bin Ka'b; Ja'far ibn Rabi'ah is between them, as in Al-Tarikh al-Kabir 7/410. No one narrates from Mujammi' bin Ka'b except Ja'far ibn Rabi'ah, as in Al-Jarh wa'l-Ta'dil 8/297 and Thiqat Ibn Hibban 5/438. Ibn al-Jawzi narrated it in "Al-Mawdu'at" (1297). Al-Suyuti indicated its weakness in "Al-Jami' al-Saghir" 1/149. Al-Munawi erred in "Fayd al-Qadir" 1/560 in quoting Al-Hafiz Ibn Hajar Al-Asqalani (in Lisan al-Mizan 2/52) that Ibn Asakir graded it as fair (hasan), because he extracted the hadith from another route in his "Amali." That grading was for another hadith, not this one. And Allah knows

best. The phrase: "A'ru al-nisa" (strip women), meaning: strip them of decorative clothing and vanity, and of jewelry. His saying: "Al-Hijal" is the plural of 'hajalah,' which is a tent-like structure covered with cloth. This was stated by Al-Munawi. (3) Sahih Muslim (1466). It was also narrated by Ahmad (9521) and Al-Bukhari (5090) with the wording: "So seek success with..." instead of "You should choose...". There are narrations on this topic from Jabir (may Allah be pleased with him) in Ahmad (14237) and Muslim 2/1087 (715), and from Aisha and Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with them both) in Ahmad (25191) and (11765). This hadith will be mentioned in full in the commentary of the following verse, and in the commentary of verse (13) of Surah Al-Hujurat. (4) In (D), (Z), (T), (F), and (M): Abdullah bin Umar, which is a mistake. The corrected version is from (Kh), Sunan Ibn Majah, and Tuhfat al-Ashraf 6/354.

सूरह आल इमरान: आयत 14 | 45

उन्हें लिखना सिखाना - इस अर्थ से फितना और अधिक बढ़ सकता है(1)। और किताब "अश-शिहाब" में नबी ﷺ से वर्णित है: "महिलाओं को सादे कपड़ों में रखो ताकि वे अपने घरों के कमरों में रहें"(2)। अतः यदि किसी व्यक्ति से इन समयों में धैर्य नहीं हो पाता, तो उसे दीनदार महिला की तलाश करनी चाहिए ताकि उसका दीन सुरक्षित रहे। नबी ﷺ ने फरमाया: "तुम दीनदार को चुनो; तुम्हारे हाथ धूल से भर जाएँ(प्रोत्साहन के लिए मुहावरा)" (इसे मुस्लिम ने अबू हुरैरा से रिवायत किया है)(3)। और इब्न माजह की "सुनन" में अब्दुल्लाह बिन अम्र(4) से वर्णित है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "महिलाओं से उनकी सुंदरता के लिए निकाह मत करो, क्योंकि हो सकता है कि उनकी सुंदरता उन्हें नष्ट कर दे। और न ही उनसे उनके धन के लिए निकाह करो, क्योंकि हो सकता है कि उनका धन..."

---

(1) किसी मनगढ़ंत (तलिफ़) हदीस पर कोई हुक्म आधारित नहीं होना चाहिए। यह कहना कि "उन्हें लिखना न सिखाओ", बुद्धि और रिवायत दोनों के विरुद्ध है। अल्लाह तआला ने नाज़िल हुई पहली आयत में अपने बंदों को पढ़ने का हुक्म दिया है: {पढ़ो अपने रब के नाम से}, और फरमाया: {रहमान, जिसने कुरआन सिखाया}, तथा अन्य आयतें। बुखारी ने एक अध्याय का शीर्षक दिया है (जैसा कि अल-फतह 1/190 में है): "एक व्यक्ति द्वारा अपनी दासी और अपने परिवार को शिक्षित करने का अध्याय।" उन्होंने अबू मूसा अल-अशअरी (97) की मरफू हदीस उद्धृत की: "तीन लोग हैं जिन्हें दोहरा इनाम मिलेगा।" उनमें से उन्होंने उल्लेख किया: "वह व्यक्ति जिसके पास एक दासी थी और उसने उसे अच्छी तहजीब दी, उसे अच्छी शिक्षा दी, फिर उसे आज़ाद कर दिया और उससे विवाह कर लिया; उसे दो इनाम मिलेंगे।" अब्दुल रज्जाक ने अपनी "मुसन्नफ" (19768) में मा'मर से, ज़ुहरी से रिवायत किया, उन्होंने कहा: "मुझ तक यह बात पहुँची है कि नबी ﷺ ने एक महिला से कहा: 'क्या तुम इसे चींटी की रुक्या (मन्त्र) - यानी अपनी पत्नी हफ्सा को - नहीं सिखाओगी जैसा कि तुमने उन्हें लिखना सिखाया था?'" इब्न अल-कय्यिम ने "जाद अल-मआद" 4/170 में कहा: "हदीस में महिलाओं को लिखना सिखाने की अनुमति का प्रमाण है।" (2) मुसनद अल-शिहाब (689)। इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर 19/(1063) में भी निकाला है। यह हदीस अम्र इब्न अल-हारिस के माध्यम से, मुजम्मी बिन काब से, मशलमा बिन मुखल्लद (रजि.) से है। यह सनद बहुत कमजोर है क्योंकि इसमें विच्छेद और अज्ञात रावी हैं; क्योंकि अम्र इब्न अल-हारिस मुजम्मी बिन काब से रिवायत नहीं करते हैं; उनके बीच जाफर इब्न रबीअह हैं, जैसा कि अल-तारीख अल-कबीर 7/410 में है। मुजम्मी बिन काब

से जाफर इब्न रबीअह के अलावा कोई रिवायत नहीं करता, जैसा कि अल-जर्ह वत-तदील 8/297 और सिक़ात इब्न हिब्बान 5/438 में है। इब्न अल-जौज़ी ने इसे "अल-मौदूआत" (1297) में रिवायत किया है। अल-सुयूती ने "अल-जामि अल-सगीर" 1/149 में इसकी कमजोरी की ओर संकेत किया है। अल-मुनावी ने "फ़ैज़ अल-क़दीर" 1/560 में अल-हाफिज़ इब्न हजर अल-असकलानी (लिसान अल-मीज़ान 2/52 में) के हवाले से गलतफहमी पाल ली कि इब्न असाकिर ने इसे 'हसन' (अच्छा) कहा है, क्योंकि उन्होंने इस हदीस को अपनी 'अमाली' में दूसरे रास्ते से निकाला था। वह ग्रेडिंग दूसरी हदीस के लिए थी, न कि इस हदीस के लिए। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। शब्द: "अरा अल-निसा" (महिलाओं को नग्न करो), अर्थात: उन्हें दिखावटी कपड़ों और घमंड के कपड़ों से, और आभूषणों से अलग कर दो। उनका कहना: "अल-हिजाल": 'हजला' का बहुवचन है, जो गुंबद जैसा कमरा होता है जिसे कपड़ों से ढका जाता है। यह मुनावी ने कहा है। (3) सहीह मुस्लिम (1466)। इसे अहमद (9521) और बुखारी (5090) ने "फज़फर" (सफलता पाओ) शब्द के साथ रिवायत किया है बजाय "अलयका" के। इस विषय में जाबिर (रजि.) से अहमद (14237) और मुस्लिम 2/1087 (715) में रिवायत है, और आयशा तथा अबू सईद अल-खुदरी (रजि.) से अहमद (25191) और (11765) में है। यह हदीस पूरी तरह अगली आयत की व्याख्या में, और सूरह अल-हुजुरात की आयत (13) की व्याख्या में आएगी। (4) (द), (ज़), (त), (फ) और (म) में: अब्दुल्लाह बिन उमर है, जो एक गलती है। सही नाम (ख), सुनन इब्न माजह और तोहफतुल अशराफ 6/354 के अनुसार है।

انہیں لکھنا سکھانا - اس معنی سے فتنہ اور اس سے بھی بڑھ کر بات ہو سکتی ہے(١)۔ اور کتاب الشہاب میں نبی ﷺ سے مروی ہے: «عورتوں کو سادہ لباس میں رکھو وہ گھروں کے کمروں میں رہیں گی»(٢)۔ پس انسان پر لازم ہے کہ اگر وہ ان زمانوں میں صبر نہ کر سکے تو دیندار خاتون کی تلاش کرے تاکہ اس کا دین سلامت رہے، نبی ﷺ نے فرمایا: «تم دیندار کو لازم پکڑو، تمہارے ہاتھ خاک آلود ہوں (کامیابی کے لیے ایک محاورہ)» اسے مسلم نے ابوہریرہ سے روایت کیا ہے(٣)۔ اور «سنن» ابن ماجہ میں عبد اللہ بن عمرو(٤) سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «عورتوں سے ان کے حسن کی وجہ سے نکاح نہ کرو، کیونکہ ممکن ہے کہ ان کا حسن انہیں ہلاک کر دے، اور نہ ہی ان سے ان کے مال کی وجہ سے نکاح کرو، کیونکہ ممکن ہے ان کا مال...

---

(١) کسی من گھڑت (تالف) حدیث پر حکم کی بنیاد نہیں رکھنی چاہیے، پس یہ کہنا کہ: انہیں لکھنا نہ سکھاؤ، عقل اور نقل (روایت) دونوں کے خلاف ہے، کیونکہ اللہ تعالیٰ نے نازل ہونے والی پہلی آیت میں اپنے بندوں کو پڑھنا سیکھنے کا حکم دیا ہے: ﴿اقرأ باسم ربك﴾ اور فرمایا: ﴿الرحمن، علم القرآن﴾ اور دیگر آیات۔ بخاری نے (جیسا کہ الفتح ١٩٠/١ میں ہے) باب باندھا ہے: "مرد کا اپنی لونڈی اور اپنے اہل خانہ کو تعلیم دینے کا بیان"۔ اور انہوں نے ابوموسیٰ اشعری (٩٧) کی مرفوع حدیث ذکر کی: «تین لوگ ہیں جن کے لیے دوہرا اجر ہے»۔ ان میں سے انہوں نے ذکر کیا: «وہ شخص جس کے پاس لونڈی تھی پس اس نے اسے اچھا ادب سکھایا، اسے اچھی تعلیم دی، پھر اسے آزاد کر کے اس سے نکاح کر لیا، تو اس کے لیے دو اجر ہیں»۔ اور عبد الرزاق نے اپنی مصنف (١٩٧٦٨) میں معمر سے، انہوں نے زہری سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: مجھے یہ خبر ملی

ہے کہ نبی ﷺ نے ایک خاتون سے فرمایا: «کیا تم اسے (اپنی زوجہ حفصہ کو) چیونٹی کا رقیہ (دم) نہیں سکھاؤ گی جیسا کہ تم نے انہیں لکھنا سکھایا تھا؟»۔ ابن قیم نے زاد المعاد ٤ / ١٧٠ میں کہا: حدیث میں عورتوں کو لکھنا سکھانے کے جواز کی دلیل موجود ہے۔ (٢) مسند الشہاب (٦٨٩)۔ اسے طبرانی نے الکبیر ١٩ / (١٠٦٣) میں بھی نکالا ہے۔ اور یہ حدیث عمرو بن حارث کے طریق سے ہے، وہ مجمع بن کعب سے، وہ مسلمہ بن مخلد رضی اللہ عنہ سے۔ اور یہ اسناد بہت ضعیف ہے کیونکہ اس میں انقطاع اور جہالت ہے؛ کیونکہ عمرو بن حارث مجمع بن کعب سے روایت نہیں کرتے، ان کے درمیان جعفر بن ربیعہ ہیں، جیسا کہ التاریخ الکبیر ٧ / ٤١٠ میں ہے۔ اور مجمع بن کعب سے جعفر بن ربیعہ کے سوا کوئی روایت نہیں کرتا، جیسا کہ الجرح والتعدیل ٨ / ٢٩٧ اور ثقات ابن حبان ٥ / ٤٣٨ میں ہے۔ ابن جوزی نے اسے الموضوعات (١٢٩٧) میں نکالا ہے۔ اور سیوطی نے الجامع الصغیر ١ / ١٤٩ میں اس کے ضعف کی طرف اشارہ کیا ہے، اور مناوی سے فیض القدیر ١ / ٥٦٠ میں حافظ ابن حجر عسقلانی (لسان المیزان ٢ / ٥٢ میں) سے نقل کرنے میں وہم ہوا کہ ابن عساکر نے اسے حسن قرار دیا ہے، کیونکہ انہوں نے اپنی امالی میں اس حدیث کو دوسرے رخ سے نکالا ہے، تو وہ تحسین دوسری حدیث کے لیے تھی، نہ کہ اس حدیث کے لیے۔ واللہ اعلم۔ قول: "اعرا النساء"، یعنی: انہیں زیب و زینت اور فخر و غرور کے کپڑوں سے اور زیورات سے خالی رکھو۔ اور قول: "الحجال": حجلہ کی جمع ہے، اور یہ قبہ نما گھر ہوتا ہے جسے کپڑوں سے ڈھانپا جاتا ہے۔ یہ مناوی نے کہا ہے۔ (٣) صحیح مسلم (١٤٦٦)، اور اسے احمد (٩٥٢١) نے نکالا ہے، اور بخاری (٥٠٩٠) نے «فاظفر» کے لفظ کے ساتھ بجائے «علیک» کے۔ اور اس باب میں جابر رضی اللہ عنہ سے احمد (١٤٢٣٧) اور مسلم ٢ / ١٠٨٧ (٧١٥) کے ہاں روایت ہے، اور عائشہ اور ابوسعید خدری رضی اللہ عنہما سے احمد (٢٥١٩١) اور (١١٧٦٥) کے ہاں۔ یہ حدیث اپنی تمام تفصیلات کے ساتھ اگلی آیت کی تفسیر میں اور سورہ حجرات کی آیت (١٣)

کی تفسیر میں آئے گی۔ (٤) نسخہ (د)، (ز)، (ط)، (ف) اور (م) میں: عبد اللہ بن عمر ہے، جو کہ غلطی ہے، اور درست وہی ہے جو نسخہ (خ)، سنن ابن ماجہ اور تحفۃ الاشراف ٦ / ٣٥٤ میں ہے۔

Page 46 Surah Al-Imran: Verse 14

...that they might make them transgress, but marry them for their religion; a black slave woman with pierced ears [or a slit nose] who possesses religion is better(1). Third: Allah's saying: {and sons} is conjoined to what preceded it. The singular of "banīn" (sons)(2) is "ibn" (son). Allah Almighty said, reporting about Noah: {Indeed, my son is of my family} [Hud: 45]. You say in the diminutive form: "bunayy" (my little son), as Luqman said(3). In the report: The Prophet ﷺ said to Al-Ash'ath bin Qays: "Do you have any children from the daughter of Jamd(4)?" He said: "Yes, I have a boy from her, and I wish I had for him a bowl of food to feed whoever remains of the Banu Jabala." The Prophet ﷺ said: "If you said that, indeed they are the fruit of hearts and the delight of eyes, and yet they are a cause for cowardice, stinginess, and sadness"(5). Fourth: Allah's saying: {and heaps [of gold and silver]}. "Al-Qanatir" is the plural of "qintar" (talent/large amount), as Allah said: {and you have given one of them a qintar} [An-Nisa: 20]. It refers to a large sum of money. It is also said: It is a name for a standard weight, like the 'ritl' and 'rubu'. It is said for what reaches that weight: "This is a qintar," meaning: it equals a qintar. The Arabs say: "The man 'qantara'" when his wealth reaches the point of being weighed by qintars. Al-Zajjaj(6) said: "Al-Qintar" is derived from binding and strengthening something; Arabs say: "I 'qantartu' the thing" when I strengthened it. From this, the bridge (qantara) is named, due to its sturdiness. Tarafa(7) said: Like the Roman bridge, its owner swore It shall be surrounded until it is plastered with cement.

Footnotes: (1) Sunan Ibn Majah (1859), and in its chain is Abdul Rahman bin Ziyad Al-Ifriqi, who is weak, as mentioned by Al-Hafiz Ibn Hajar in Taqrib Al-Tahdhib p. 282. The word "kharmā'" means: with pierced ears, or one whose nasal septum or tip has been cut. An-Nihayah 2/27. (2) In (M): of the sons. (3) As in verses 13-17 of Surah Luqman. (4) In the manuscripts: Hamzah, which is a mistake; the correct version is from sources. (5) Ahmad narrated it similarly in Al-Musnad (21840), and Al-Hakim in Al-Mustadrak 4/239 and said: Sahih according to the criteria of the two Sheikhs though they did not record it. Al-Tabarsi cited it with the author's wording in Majma' al-Bayan 2/30-39. Regarding the phrase "cause for cowardice and sadness", Al-Baghawi said in Sharh al-Sunnah 13/36: He meant that when a man has many children, he becomes stingy with his wealth to save it for them, and becomes cowardly in wars to preserve himself for them. (6) In Ma'ani al-Qur'an 1/383, and the author quoted it from him via Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 1/409, and the speech before it and what is in brackets is from him. (7) In his Diwan p. 25.

पृष्ठ ४६ सूरह अल-इमरान: आयत १४

...ताकि वे उन्हें गुमराह कर सकें, लेकिन उनसे उनके धर्म के लिए शादी करो; एक काली गुलाम महिला जिसके कान छिदे हों [या नाक कटी हो] और जो धर्मपरायण हो, वह श्रेष्ठ है(१)। तीसरा: अल्लाह का कथन: {और बेटे} पिछले कथन से जुड़ा है। "बनीन" (बेटों)(२) का एकवचन "इब्न" (बेटा) है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने नूह के बारे में सूचित करते हुए कहा: {निस्संदेह मेरा बेटा मेरे परिवार से है} [हूद: ४५]। आप इसके लघु रूप में कहेंगे: "बुनय" (मेरे नन्हे बेटे), जैसा कि लुक़मान ने कहा था(३)। एक रिवायत में है: नबी ﷺ ने अल-अशअस बिन क़ैस से पूछा: "क्या जम्द की बेटी से तुम्हारी कोई संतान(४) है?" उसने कहा: "हाँ, उससे मेरा एक बेटा है, और मेरी इच्छा थी कि उसके बदले में मेरे पास भोजन का एक बड़ा प्याला होता जिससे मैं बनू जबला के बचे हुए लोगों को खिलाता।" नबी ﷺ ने फ़रमाया: "यदि तुमने ऐसा कहा है, तो वास्तव में वे दिलों के फल और आँखों की ठंडक हैं, और इसके साथ ही वे बुज़दिली, कंजूसी और दुख का कारण हैं"(५)। चौथा: अल्लाह का कथन: {और खजाने [सोने और चांदी के]}। "क़नातीर", "क़िन्तार" का बहुवचन है, जैसा कि अल्लाह ने फ़रमाया: {और तुमने उनमें से एक को ढेर सारा धन (क़िन्तार) दिया हो} [अन-निसा: २०]। इसका अर्थ धन का एक बड़ा हिस्सा है। यह भी कहा गया है: यह उस मानक वजन का नाम है जिससे तौला जाता है, जैसे 'रितल' और 'रूबु'। उस वजन तक पहुँचने वाली चीज़ के लिए कहा जाता है: "यह एक क़िन्तार है," यानी: यह एक क़िन्तार के बराबर है। अरब कहते हैं: "आदमी ने 'क़न्तरा' किया" जब उसका धन क़िन्तारों से तौले जाने की सीमा तक पहुँच जाए। अज़-ज़ज्जाज(६) ने कहा: "अल-क़िन्तार" किसी चीज़ को बांधने और उसे मज़बूत बनाने से निकला है; अरब कहते हैं: "मैंने चीज़ को 'क़न्तरह' किया" जब मैंने उसे मज़बूत किया। इसी से पुल (क़न्तरह) का नाम पड़ा है, उसकी मज़बूती के कारण। तरफ़ा(७) ने कहा: रोमी पुल की तरह, जिसके स्वामी ने कसम खाई थी कि वह तब तक घिरा रहेगा जब तक कि उसे सीमेंट से मज़बूत न कर दिया जाए।

पाद टिप्पणियाँ: (१) सुनन इब्न माजाह (१८५९), और इसके सूत्र में अब्दुर रहमान बिन ज़ियाद अल-इफ़्रीक़ी है, जो कमज़ोर है, जैसा कि अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने तक़रीब अल-तहदीब पृष्ठ २८२ में उल्लेख किया है। शब्द "खरमा" का अर्थ है: कान छिदा हुआ, या वह जिसकी नाक का पर्दा या सिरा काट दिया गया हो। अन-निहाया २/२७। (२) (म) में: बेटों में से। (३) जैसा कि सूरह लुक़मान की आयत १३-१७ में है। (४) पांडुलिपियों में: हमज़ा, जो एक गलती है; सही पाठ स्रोतों से लिया गया है। (५) अहमद ने इसे अल-मुसनद (२१८४०) में इसी तरह उद्धृत किया है, और अल-हाकिम ने अल-

मुस्तदरक ४/२३९ में और कहा: यह दो शेखों (बुखारी और मुस्लिम) की शर्त पर सही है, हालांकि उन्होंने इसे दर्ज नहीं किया। अल-तबरसी ने इसे लेखक के शब्दों में मजमा अल-बयान २/३०-३९ में उद्धृत किया है। "बुज़दिली और दुख का कारण" वाक्यांश के बारे में, अल-बग़वी ने शरह अल-सुन्ना १३/३६ में कहा: उनका मतलब था कि जब किसी व्यक्ति के बहुत से बच्चे होते हैं, तो वह उनके लिए बचाने के उद्देश्य से अपने धन के साथ कंजूसी करने लगता है, और उनके लिए खुद को जीवित रखने के लिए युद्धों में डरपोक (बुज़दिल) हो जाता है। (६) मानी अल-क़ुरआन १/३८३ में, और लेखक ने इसे इब्न अतिया के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/४०९ में उद्धृत किया है, और इससे पहले का भाषण और कोष्ठक में दी गई बात उनकी है। (७) उनके दीवान पृष्ठ २५ में।

صفحہ ٤٦ سورۃ آل عمران: آیت ١٤

...کہ وہ انہیں سرکش بنا دیں، لیکن ان سے دین کی بنیاد پر نکاح کرو؛ ایک سیاہ فام باندی جس کے کان چھدے ہوں [یا ناک کٹی ہو] اور وہ دین دار ہو، تو وہ بہتر ہے(١)۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {اور بیٹے} کا عطف ما قبل پر ہے۔ "بنین" (بیٹوں)(٢) کا واحد "ابن" (بیٹا) ہے۔ اللہ تعالیٰ نے نوح علیہ السلام کے بارے میں خبر دیتے ہوئے فرمایا: {بے شک میرا بیٹا میرے گھر والوں میں سے ہے} [ہود: ٤٥]۔ آپ تصغیر (چھوٹا ظاہر کرنے) کے لیے کہتے ہیں: "بُنَيَّ" (اے میرے ننھے بیٹے)، جیسا کہ لقمان علیہ السلام نے کہا(٣)۔ روایت میں ہے: نبی کریم ﷺ نے اشعث بن قیس سے پوچھا: "کیا تمہارے ہاں جمد کی بیٹی سے کوئی اولاد(٤) ہے؟" انہوں نے کہا: "جی ہاں، اس سے میرا ایک لڑکا ہے، اور میری تمنا تھی کہ اس کے بدلے میرے پاس کھانے کا ایک بڑا پیالہ ہوتا جس سے میں بنو جبلہ کے بچے کھچے لوگوں کو کھانا کھلاتا۔" نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اگر تم نے یہ کہا ہے تو (جان لو کہ) وہ دلوں کا پھل اور آنکھوں کی ٹھنڈک ہیں، اور اس کے ساتھ ہی وہ بزدلی، بخیلی اور غم کا باعث ہیں"(٥)۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {اور ڈھیروں [سونے اور چاندی کے]}۔ "قناطير"، "قنطار" کی جمع ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور تم نے ان میں سے ایک کو ڈھیر سارا مال (قنطار) دے رکھا ہو} [النساء: ٢٠]، اور یہ مال کا ایک بڑا حصہ ہے۔ یہ بھی کہا گیا ہے: یہ اس معیار (وزن) کا نام ہے جس سے تولا جاتا ہے، جیسے 'رطل' اور 'ربع'۔ اس وزن تک پہنچنے والی چیز کے لیے کہا جاتا ہے: "یہ ایک قنطار ہے،" یعنی: یہ ایک قنطار کے برابر ہے۔ اہل عرب کہتے ہیں: "آدمی نے 'قنطرہ' کیا" جب اس کا مال اس حد تک پہنچ جائے کہ قنطاروں سے تولا جائے۔ زجاج(٦) نے کہا: "القنطار" کسی چیز کے باندھنے اور اسے مضبوط کرنے سے ماخوذ ہے؛ عرب کہتے ہیں: "میں نے چیز کو 'قنطرت' کیا" جب میں نے اسے مضبوط

کیا۔ اسی وجہ سے پل (قنطرہ) کو اس کی مضبوطی کی بنا پر یہ نام دیا گیا ہے۔ طرفہ(۷) نے کہا:

رومی پل کی طرح جس کے مالک نے قسم کھائی کہ وہ تب تک گھیرا رہے گا جب تک اسے سیمنٹ سے پختہ نہ کر دیا جائے۔

حواشی: (۱) سنن ابن ماجہ (۱۸۵۹)، اور اس کی سند میں عبد الرحمن بن زیاد الافریقی ہے، جو ضعیف ہے جیسا کہ حافظ ابن حجر نے تقریب التہذیب ص ۲۸۲ میں ذکر کیا ہے۔ لفظ "خرماء" کا مطلب ہے: چھدے ہوئے کان والی، یا وہ جس کی ناک کا پردہ یا اس کا سرا کٹ گیا ہو۔ النہایہ ۲/۲۷۔ (۲) (م) میں: بیٹوں میں سے۔ (۳) جیسا کہ سورۃ لقمان کی آیات ۱۳ تا ۱۷ میں ہے۔ (٤) نسخوں میں: حمزہ، جو غلطی ہے؛ صحیح لفظ مصادر سے ثابت ہے۔ (٥) اسے احمد نے المسند (۲۱۸٤۰) میں اسی طرح روایت کیا ہے، اور حاکم نے المستدرک ٤/۲۳۹ میں اور کہا: یہ شیخین (بخاری و مسلم) کی شرط پر صحیح ہے اگرچہ انہوں نے اسے روایت نہیں کیا۔ طبرسی نے اسے مجمع البیان ۲/۳۰-۳۹ میں مصنف کے الفاظ میں نقل کیا ہے۔ "مجبنة محزنة" کے بارے میں بغوی نے شرح السنہ ۱۳/۳٦ میں کہا: ان کی مراد یہ تھی کہ جب آدمی کی اولاد زیادہ ہوتی ہے، تو وہ ان کے لیے بچانے کی خاطر اپنے مال میں بخل کرنے لگتا ہے، اور ان کے لیے خود کو باقی رکھنے کی خاطر جنگوں سے بزدلی دکھاتا ہے۔ (٦) معانی القرآن ۱/۳۸۳ میں، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ۱/٤۰۹ میں نقل کیا ہے، اور اس سے پہلے کی گفتگو اور قوسین میں موجود کلام انھی کا ہے۔ (۷) ان کے دیوان ص ۲۵ میں۔

47 Surah Aal-Imran: Verse 14

And al-qantarah: the arched one; thus it is as if the qintar is a binding (accumulation) of wealth. The scholars differed in determining its limit, as to how much it is, based on numerous opinions. Ubayy ibn Ka'b narrated from the Prophet ﷺ that he said: "The qintar is one thousand two hundred uqiyahs (1)". This was also stated by Mu'adh ibn Jabal, Abdullah ibn Umar, Abu Hurayrah, and a group of scholars. Ibn Atiyyah (2) said: And it is the most correct of the opinions, but the qintar according to this differs depending on the variation of countries in the measure of the uqiyah. It was also said: Twelve thousand uqiyahs. This was supported by al-Busti in his authentic "Musnad" from Abu Hurayrah, that the Messenger of Allah ﷺ said: "The qintar is twelve thousand uqiyahs; an uqiyah is better than what is between the heaven and the earth (3)". Abu Hurayrah also held this opinion (4). In the "Musnad" of Abu Muhammad al-Darimi (5) from Abu Sa'id al-Khudri who said: "Whoever recites ten verses in a night is written among the rememberers (of Allah), and whoever recites a hundred verses is written among the devout, and whoever recites five hundred verses to a thousand attains a qintar of reward." It was asked: What is the qintar? He said: "A bull's hide full of gold." It is a mawquf report (attributed to a companion), and it was voiced by Abu Nadrah al-Abdi (6). Ibn Sidah mentioned that it is such in Syriac. Al-Naqqash narrated from Ibn al-Kalbi: It is thus in the language of the Romans (Byzantines). Ibn Abbas, al-Dahhak, and al-Hasan said: "One thousand two hundred mithqals of silver," and al-Hasan attributed it to the Prophet. From Ibn Abbas: "Twelve thousand dirhams of silver, and of gold one thousand dinars, the blood money for a Muslim man"; it was narrated from al-Hasan and al-Dahhak. Sa'id ibn al-Musayyib said: "Eighty..."

(1) Narrated by al-Tabari 6/244-245, and in its chain of transmission is Makhlad ibn Abd al-Wahid Abu al-Hudhayl al-Basri. Ibn Hibban said in 'al-Majruheen' 3/43: "Extremely rejected (munkar) in hadith." Ibn Kathir cited the hadith in his exegesis 2/20 and said: "This is a rejected hadith, and it is more likely to be attributed to Ubayy ibn Ka'b like other companions." (2) In 'al-Muharrar al-Wajiz' 1/408, and what precedes it is from it. (3) Sahih Ibn Hibban (2573), and it is in Musnad Ahmad (8758). (4) Ibn Atiyyah mentioned it in 'al-Muharrar al-Wajiz' 1/409. (5) The Hadith (3458). (6) He is al-Mundhir ibn Malik ibn Qut'ah, al-Awfi, al-Basri, the hadith narrator, trustworthy, died in the year (108 AH). Al-Siyar 4/529.

४७ सूरह आल-इमरान: आयत १४

और अल-क़न्तरह: मेहराबदार चीज़; इसलिए ऐसा लगता है जैसे क़िन्तार धन का एक संग्रह (गाँठ) है। विद्वानों ने इसकी सीमा निर्धारित करने में मतभेद किया है कि यह कितना है, जो कई कथनों पर आधारित है। उबय्य बिन काब ने पैगंबर ﷺ से रिवायत की कि उन्होंने कहा: "क़िन्तार एक हजार दो सौ उक़ियाह (१) है।" मुआज़ बिन जबल, अब्दुल्ला बिन उमर, अबू हुरैरा और विद्वानों के एक समूह ने भी यही कहा है। इब्न अतिय्याह (२) ने कहा: यह कथनों में सबसे सही है, लेकिन इसके अनुसार विभिन्न देशों में उक़ियाह की मात्रा में भिन्नता के कारण क़िन्तार बदल जाता है। यह भी कहा गया है: बारह हजार उक़ियाह। इसे अल-बुस्ती ने अपनी सही "मुसनद" में अबू हुरैरा से रिवायत किया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "क़िन्तार बारह हजार उक़ियाह है; एक उक़ियाह स्वर्ग और पृथ्वी के बीच की चीज़ों से बेहतर है (३)।" अबू हुरैरा ने भी यही राय व्यक्त की (४)। अबू मुहम्मद अल-दारिमी की "मुसनद" (५) में अबू सईद अल-खुदरी से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "जो व्यक्ति रात में दस आयतें पढ़ता है उसे ज़िक्र करने वालों में लिखा जाता है, और जो सौ आयतें पढ़ता है उसे आज्ञाकारियों में लिखा जाता है, और जो पाँच सौ से एक हज़ार आयतें पढ़ता है उसे सवाब का एक क़िन्तार प्राप्त होता है।" पूछा गया: क़िन्तार क्या है? उन्होंने कहा: "सोने से भरी हुई बैल की खाल।" यह एक मौक़ूफ़ रिवायत है, और यही बात अबू नज़रा अल-अब्दी (६) ने कही है। इब्न सीदाह ने उल्लेख किया कि सीरियाई भाषा में यह इसी तरह है। अल-नक़्क़ाश ने इब्न अल-क़ल्बी से रिवायत किया कि रोमियों की भाषा में यह इसी तरह है। इब्न अब्बास, अल-दह्हाक और अल-हसन ने कहा: "एक हजार दो सौ मिस्काल चाँदी," और अल-हसन ने इसे पैगंबर तक पहुँचाया। इब्न अब्बास से रिवायत है: "बारह हजार दिरहम चाँदी, और सोने में एक हजार दीनार, जो एक मुस्लिम पुरुष का दियत (रक्त मूल्य) है"; यह अल-हसन और अल-दह्हाक से रिवायत किया गया है। सईद बिन अल-मुसय्यिब ने कहा: "अस्सी..."

(१) इसे अल-तबरी ६/२४४-२४५ ने निकाला है, और इसके इसनाद में मखलद बिन अब्द अल-वाहिद अबू अल-हुज़ैल अल-बसरी है। इब्न हिब्बान ने 'अल-मजरूहीन' ३/४३ में कहा: "उनकी हदीस बहुत अधिक अस्वीकार्य (मुनकर) है।" इब्न कसीर ने अपनी तफ़सीर २/२० में हदीस का उल्लेख किया और कहा: "यह एक मुनकर हदीस है, और अधिक संभावना है कि यह अन्य सहाबा की तरह उबय्य बिन काब का अपना कथन (मौक़ूफ़) हो।" (२) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' १/४०८ में, और पिछला हिस्सा इसी से है। (३) सहीह इब्न हिब्बान (२५७३), और यह मुसनद अहमद (८७५८) में है। (४) इब्न

अतिय्याह ने इसे 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' १/४०९ में उद्धृत किया है। (५) हदीस (३४५८)। (६) वह अल-मुन्ज़िर बिन मलिक बिन कुतअह, अल-औफ़ी, अल-बसरी हैं, जो हदीस के विद्वान और भरोसेमंद थे, उनकी मृत्यु वर्ष १०८ हिजरी में हुई। अल-सियार ४/५२९।

47 سورہ آل عمران: آیت 14

والقنطرہ: محراب دار؛ گویا کہ قنطار مال کا ایک مجموعہ (گرہ) ہے۔ علماء نے اس کی حد متعین کرنے میں کہ وہ کتنا ہے، کئی اقوال پر اختلاف کیا ہے۔ چنانچہ ابی بن کعب رضی اللہ عنہ نے نبی ﷺ سے روایت کیا کہ آپ نے فرمایا: "قنطار ایک ہزار دو سو اوقیہ ہے (1)۔" یہی بات معاذ بن جبل، عبداللہ بن عمر، ابوہریرہ اور علماء کی ایک جماعت نے کہی ہے۔ ابن عطیہ (2) نے کہا: یہ اقوال میں سب سے صحیح ہے، لیکن اس کی بنیاد پر مختلف ممالک میں اوقیہ کی مقدار کے فرق سے قنطار کی مقدار بدلتی رہے گی۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: بارہ ہزار اوقیہ۔ اسے البستی نے اپنی "مسند" صحیح میں ابوہریرہ سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "قنطار بارہ ہزار اوقیہ ہے؛ ایک اوقیہ آسمان اور زمین کے درمیان کی ہر چیز سے بہتر ہے (3)۔" ابوہریرہ نے بھی یہی قول اختیار کیا (4)۔ اور ابو محمد الدارمی کی "مسند" (5) میں ابوسعید الخدری سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: "جس نے ایک رات میں دس آیات پڑھیں وہ ذکر کرنے والوں میں لکھا گیا، اور جس نے سو آیات پڑھیں وہ فرمانبرداروں میں لکھا گیا، اور جس نے پانچ سو سے ایک ہزار آیات پڑھیں، اسے ثواب کا ایک قنطار ملا۔" پوچھا گیا: قنطار کیا ہے؟ انہوں نے کہا: "سونے سے بھری ہوئی ایک بیل کی کھال۔" یہ موقوف روایت ہے، اور یہی بات ابو نضرہ العبدی (6) نے کہی ہے۔ ابن سیدہ نے ذکر کیا کہ سریانی زبان میں یہ اسی طرح ہے۔ النقاش نے ابن الکلبی سے روایت کیا کہ رومیوں کی زبان میں یہ اسی طرح ہے۔ ابن عباس، ضحاک اور حسن نے کہا: "ایک ہزار دو سو مثقال چاندی،" اور حسن نے اسے مرفوعاً (نبی ﷺ تک) بیان کیا۔ اور ابن عباس سے مروی ہے: "بارہ ہزار درہم چاندی، اور سونے میں سے ایک ہزار دینار، جو ایک مسلمان مرد کی دیت ہے"؛ یہ حسن اور ضحاک سے مروی ہے۔ سعید بن المسیب نے کہا: "اسی..."

(1) اسے طبری نے 6/244-245 میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں مخلد بن عبد الواحد ابو الہذیل البصری ہے؛ ابن حبان نے 'المجروحین' 3/43 میں کہا: "ان کی حدیث سخت منکر ہے۔" ابن کثیر نے اس حدیث کو اپنی تفسیر 2/20 میں ذکر کیا اور کہا: "یہ حدیث منکر ہے، اور زیادہ صحیح یہ ہے کہ یہ دیگر صحابہ کی طرح ابی بن کعب پر موقوف ہو۔" (2) المحرر الوجیز 1/408 میں، اور اس سے پہلے کا حصہ وہیں سے ہے۔ (3) صحیح ابن حبان (2573)، اور یہ مسند احمد (8758) میں ہے۔ (4) ابن عطیہ نے اسے المحرر الوجیز 1/409 میں ذکر کیا ہے۔ (5) الحدیث (3458)۔ (6) وہ منذر بن مالک بن قطعہ، العوفی، البصری، محدث، ثقہ ہیں، ان کی وفات سال (108ھ) میں ہوئی۔ السیر 4/529۔

Surah Al Imran: Verse 14 48

...[eighty] thousand. Qatadah said: One hundred ratls of gold, or eighty thousand dirhams of silver(1). And Abu Hamzah al-Thumali said: The qintar in Africa and Andalusia is eight thousand mithqals of gold or silver(2). Al-Suddi said: Four thousand mithqals. Mujahid said: Seventy thousand mithqals, and it was narrated from Ibn Umar. Makki narrated a view that the qintar is forty awqiyyahs of gold or silver, and Ibn Sidah mentioned it in "Al-Muhkam" and said: In the Berber language, a qintar is a thousand mithqals. Al-Rabi' ibn Anas said: A qintar is abundant wealth piled upon each other(3), and this is what is known among the Arabs. From it is His saying: {And if you have given one of them a qintar} [An-Nisa: 20], meaning: a lot of wealth. And from it is the Hadith: "Safwan ibn Umayya practiced 'qantara' in the Jahiliyyah (pre-Islamic period), and so did his father"(4), meaning: he acquired a qintar of wealth. From Al-Hakam: A qintar is what is between the heavens and the earth(5). They differed on the meaning of "Al-Muqantarah" (heaped-up). Al-Tabari(6) and others said: It means multiplied. It is as if "qanatir" is three, and "al-muqantarah" is nine. It was narrated from Al-Farra'(7) that he said: "Qanatir" is the plural of "qintar", and "al-muqantarah" is the plural of the plural, thus it would be nine qintars. Al-Suddi said: "Al-muqantarah" means coined until...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/408-409. Al-Tabari cited the previous opinions in his Tafsir 6/245-248. (2) Mentioned by Ibn Qutaybah in "Tafsir Gharib al-Qur'an" p. 102, without attributing it. Abu Hayyan in "Al-Bahr" 2/397. Abu Hamzah al-Thumali is Thabit ibn Abi Safiyyah al-Azdi, of Kufa. He died during the caliphate of Abu Ja'far. Ahmad and Ibn Ma'in said about him: "He is nothing." Al-Daraqutni said: "Discarded." Tahdhib al-Tahdhib 1/264. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/408-409. Al-Tabari cited the previous opinions in 6/248-249. In both, Al-Suddi's opinion is: "A qintar is eight thousand mithqals." (4) Narrated by Ibn Asakir in "Tarikh Dimashq" 24/119 from Abu Ubaidah's statement. Safwan ibn Umayya ibn Khalaf al-Qurashi al-Jumahi al-Makki: A companion who embraced Islam after the Conquest, witnessed Yarmouk as a commander over a battalion. He died in 41 AH. Al-Siyar 2/562. (5) Mentioned by Al-Baghawi in his Tafsir 1/284. (6) In his Tafsir 6/249. (7) See "Ma'ani al-Qur'an" 1/195.

सूरा अल इमरान: आयत 14 48

...हज़ार। कतादह ने कहा: सोने के सौ रतल, या चांदी के अस्सी हज़ार दिरहम (1)। अबू हमज़ा अल-थुमली ने कहा: अफ़्रीका और अंडालूसिया में किन्तार आठ हज़ार मिस्कल सोना या चांदी है (2)। अस-सुद्दी ने कहा: चार हज़ार मिस्कल। मुजाहिद ने कहा: सत्तर हज़ार मिस्कल, और यह इब्न उमर से रिवायत है। मक्की ने एक राय बयान की है कि किन्तार चालीस ओकिया सोना या चांदी है, और इब्न सिदाह ने "अल-मुहकम" में इसका उल्लेख किया है और कहा है: बर्बर भाषा में, एक किन्तार एक हज़ार मिस्कल है। अल-रबी' इब्न अनस ने कहा: किन्तार वह प्रचुर धन है जो एक दूसरे पर जमा हो (3), और यही अरबों के बीच प्रसिद्ध है। इसी से उनका कथन है: {और यदि तुमने उनमें से किसी एक को किन्तार (खज़ाना) दिया हो} [अन-निसा: 20], यानी: बहुत सारा धन। और इसी से हदीस है: "सफ़वान इब्न उमय्या ने जाहिलियत (इस्लाम पूर्व काल) में 'क़न्तर' किया और उसके पिता ने भी किया" (4), यानी: उसके पास धन का एक किन्तार हो गया। अल-हकम से: किन्तार वह है जो आकाश और पृथ्वी के बीच है (5)। उन्होंने "अल-मुक़न्तरह" (ढेर लगा हुआ) के अर्थ पर मतभेद किया। अल-तबरी (6) और अन्य लोगों ने कहा: इसका अर्थ गुणा किया हुआ है। ऐसा लगता है कि "क़नातिर" तीन है, और "अल-मुक़न्तरह" नौ है। अल-फ़र्रा (7) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "क़नातिर" "किन्तार" का बहुवचन है, और "अल-मुक़न्तरह" बहुवचन का बहुवचन है, तो यह नौ किन्तार होगा। अस-सुद्दी ने कहा: "अल-मुक़न्तरह" का अर्थ है ढाला हुआ जब तक कि...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/408-409। अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 6/245-248 में पिछली राय उद्धृत की हैं। (2) इब्न कुतैबा ने "तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरान" पृ. 102 में इसका उल्लेख किया है, और इसे किसी के नाम नहीं किया। अबू हय्यान ने "अल-बह्र" 2/397 में। अबू हमज़ा अल-थुमली: साबुन इब्न अबी सफ़िया अल-अज़दी, कूफ़ी हैं। अबू जाफ़र की खिलाफ़त के दौरान उनकी मृत्यु हुई। अहमद और इब्न मुईन ने उनके बारे में कहा: "वह कुछ नहीं है।" अल-दाराकुतनी ने कहा: "छोड़ दिया गया (मतरूक)।" तहज़ीब अल-तहज़ीब 1/264। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/408-409। अल-तबरी ने 6/248-249 में पिछली राय उद्धृत की हैं। दोनों में अस-सुद्दी की राय है: "किन्तार आठ हज़ार मिस्कल है।" (4) इब्न असाकिर ने अबू उबैदा के कथन से "तारीख़ दमिश्क" 24/119 में उद्धृत किया है। सफ़वान इब्न उमय्या इब्न खलफ़ अल-कुरशी अल-जुमही अल-मक्की: एक सहाबी, फ़तह के बाद इस्लाम स्वीकार किया, और यरमूक में एक बटालियन के कमांडर के रूप में गवाह रहे। उनकी मृत्यु 41 हिजरी में हुई। अल-सियार 2/562। (5) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 1/284 में

इसका उल्लेख किया है। (6) उनकी तफ़सीर 6/249 में। (7) उनके लिए "मआनी अल-क़ुरान" 1/195 देखें।

سورہ آل عمران: آیت ۱۴ ۴۸

... ہزار۔ قتادہ نے کہا: سونے کے سو رطل، یا چاندی کے اسی ہزار درہم(۱)۔ ابو حمزہ الثمالی نے کہا: افریقہ اور اندلس میں قنطار آٹھ ہزار مثقال سونا یا چاندی ہے(۲)۔ سدی نے کہا: چار ہزار مثقال۔ مجاہد نے کہا: ستر ہزار مثقال، اور یہ ابن عمر سے مروی ہے۔ مکی نے ایک قول نقل کیا ہے کہ قنطار سونے یا چاندی کے چالیس اوقیہ ہے، اور ابن سیدہ نے "المحکم" میں اسے ذکر کیا ہے اور کہا: بربر زبان میں قنطار ایک ہزار مثقال ہے۔ ربیع بن انس نے کہا: قنطار وہ ڈھیروں مال ہے جو ایک دوسرے کے اوپر ہو(۳)، اور عربوں کے ہاں یہی مشہور ہے، اسی سے اللہ کا قول ہے: {اور اگر تم نے ان میں سے کسی ایک کو قنطار (خزانہ) دیا ہو} [النساء: ۲۰]، یعنی: بہت زیادہ مال۔ اور اسی سے حدیث ہے: "صفوان بن امیہ نے جاہلیت میں 'قنطرہ' کیا اور ان کے والد نے بھی"(۴)، یعنی: ان کے پاس مال کا قنطار ہو گیا۔ حکم سے مروی ہے: قنطار وہ ہے جو آسمان اور زمین کے درمیان ہے(۵)۔ انہوں نے "المقنطرہ" (ڈھیر لگے ہوئے) کے معنی میں اختلاف کیا۔ طبری(۶) اور دیگر نے کہا: اس کا معنی دو گنا چو گنا کیا گیا ہے۔ گویا "قناطیر" تین ہیں، اور "المقنطرہ" نو ہیں۔ فراء(۷) سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: "قناطیر" "قنطار" کی جمع ہے، اور "المقنطرہ" جمع الجمع ہے، تو یہ نو قنطار ہوں گے۔ سدی نے کہا: المقنطرہ سے مراد وہ (سکہ) ہے جسے مارا جائے یہاں تک کہ...

(۱) المحرر الوجیز ۱/۴۰۸ - ۴۰۹۔ طبری نے اپنی تفسیر ۶/۲۴۵ - ۲۴۸ میں سابقہ اقوال نقل کیے ہیں۔ (۲) ابن قتیبہ نے "تفسیر غریب القرآن" ص ۱۰۲ میں اسے ذکر کیا ہے اور اس کی نسبت نہیں کی، اور ابو حیان نے "البحر" ۲/۳۹۷ میں۔ ابو حمزہ الثمالی: ثابت بن ابی صفیہ الازدی، کوفی ہیں، ابو جعفر کی خلافت میں وفات پائی۔ احمد اور ابن معین نے ان کے بارے میں کہا: "کچھ نہیں ہے"،

اور دارقطنی نے کہا: "متروک" ہے۔ تہذیب التہذیب ۱/۲۶۴۔ (۳) المحرر الوجیز ۱/۴۰۸ - ۴۰۹۔ طبری نے ۶/۲۴۸ - ۲۴۹ میں سابقہ اقوال نقل کیے ہیں۔ ان دونوں میں سدی کا قول ہے: "قنطار آٹھ ہزار مثقال ہے"۔ (۴) ابن عساکر نے "تاریخ دمشق" ۲۴/۱۱۹ میں ابو عبیدہ کے قول سے نقل کیا ہے۔ صفوان بن امیہ بن خلف القرشی الجمحی المکی: صحابی ہیں، فتح کے بعد اسلام لائے، اور یرموک میں ایک لشکر کے امیر کی حیثیت سے شریک ہوئے۔ ان کی وفات ۴۱ ھ میں ہوئی۔ السیر ۲/۵۶۲۔ (۵) بغوی نے اپنی تفسیر ۱/۲۸۴ میں اسے ذکر کیا ہے۔ (۶) ان کی تفسیر ۶/۲۴۹ میں۔ (۷) ان کے لیے "معانی القرآن" ۱/۱۹۵ دیکھیں۔

49 Surah Al-Imran: Verse 14

...it became dinars or dirhams. Makki said: Al-Muqantarah means the complete one (1), as narrated by Al-Harawi (2), just as it is said: "Badratun Mubaddaratun" (a full bag), and "Alfun Mu'allafah" (a composed thousand). Some said: For this reason, a building is called "Qantarah" (arch/bridge) because of the density of the building upon itself.

Ibn Kaysan and Al-Farra said: Al-Muqantarah is not less than nine (5) Qintars (6). It was also said: Al-Muqantarah is an indication of the presence of wealth and its being ready (7).

In the "Sahih" of Al-Busti: On the authority of Abdullah bin Amr (8) from the Messenger of Allah ﷺ that he said: "Whoever stands [in prayer] with ten verses will not be written among the heedless; whoever stands with a hundred verses will be written among the devout; and whoever stands with a thousand verses will be written among the Muqantirin (those who possess heaps of wealth/reward)."

The Fifth: Allah's saying: {of gold and silver} Gold (Adh-Dhahab) is feminine; it is said: It is the good gold, its plural is "Dhihab" and "Dhuhub." It is permissible for it to be the plural of "Dhahabah," and it is pluralized as "Adhhab." And so-and-so went a good "Madhhab" (way/path). "Adh-Dhahab" is also a measure for the people of Yemen. A man is called "Dhahib" when he sees a gold mine and is dazzled. Silver (Al-Fiddah) is well-known, and its plural is "Fidhadh" (9).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/409, and the author quoted from him the previous saying of Al-Tabari, and Al-Suddi's saying was recorded in Al-Tabari 6/250. (2) See Tahdhib al-Lughah 9/405, and in it: Al-Muqantarah: the complete one. (3) In (Kh), (D), (F), and (M): Badr, and the established one is from (Za), which corresponds to the interpretation of the strange words of the Qur'an by Ibn Qutaybah, p. 102. Al-Badrah: a bag containing a thousand or ten thousand dirhams, or seven thousand dinars. Al-Qamus al-Muhit (Badr). (4) In (M): Thousands, see the interpretation of the strange words of the Qur'an by Ibn Qutaybah p. 102. (5) In (Kh) and (D): seven, in (Za): seven (fem.), in (M): nine, and the established one is from (F). (6) Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/409 and Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an attributed this saying to Ibn Kaysan alone. Ibn Atiyyah also mentioned that Al-Mahdawi narrated from Ibn Kaysan and Al-Farra: Al-Muqantarah is not more than nine. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/409. (8) In (D), (Za), and (M): Abdullah bin Umar, which is an error, and the established one is from (Kh) and (F), which corresponds to Sahih Ibn Hibban (2572). (9) See I'rab al-Qur'an by Al-

Nahhas 1/360, and Mujmal al-Lughah 1/361. His saying: Gold is feminine, so it is with Al-Nahhas, and in the dictionaries of the language, gold is treated as both masculine and feminine. His saying: its plural is Dhihab, this is also according to Al-Nahhas, and in the dictionaries of the language, the plural of Dhahab is: Adhhab, Dhuhub, and Dhuhban. See Tahdhib al-Lughah 6/263, Al-Qamus al-Muhit, and Al-Lisan (Dhahab).

49 सूरा आल-इमरान: आयत 14

...वे दीनार या दिरहम बन गए। मक्की ने कहा: 'अल-मुक़न्तराह' का अर्थ है 'अल-मुकम्मलाह' (पूर्ण) (1), और अल-हरवी (2) ने इसका उल्लेख किया है, जैसा कि कहा जाता है: 'बदरातुन मुबद्दरातुन' (एक भरी हुई थैली), और 'अल्फ़ुन मुअल्लाफ़ा' (एक संयोजित हज़ार)। कुछ लोगों ने कहा: इसी कारण से भवन को 'क़न्तराह' (पुल/मेहराब) कहा जाता है क्योंकि भवन की संरचना एक-दूसरे पर सघन होती है।

इब्न कैसान और अल-फ़र्रा ने कहा: 'मुक़न्तराह' नौ (5) क़िंतार (6) से कम नहीं होता। और यह भी कहा गया: 'मुक़न्तराह' धन की उपस्थिति और उसके तैयार होने का संकेत है (7)।

अल-बस्ती की 'सहीह' में है: अब्दुल्ला बिन अम्र (8) से वर्णित है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जो व्यक्ति दस आयतों के साथ [प्रार्थना में] खड़ा हुआ, उसे गाफ़िलों (असावधान लोगों) में नहीं लिखा जाएगा; जो सौ आयतों के साथ खड़ा हुआ, उसे क़ानितीन (भक्तों) में लिखा जाएगा; और जो हज़ार आयतों के साथ खड़ा हुआ, उसे 'मुक़न्तरीन' (ढेरों इनाम/धन पाने वालों) में लिखा जाएगा।"

पाँचवाँ: अल्लाह का कथन: {सोने और चाँदी के} सोना (अल-धहब) स्त्रीलिंग है; कहा जाता है: 'वह अच्छा सोना है,' इसका बहुवचन 'धिहाब' और 'धुहूब' है। यह संभव है कि यह 'धहबाह' का बहुवचन हो, और इसे 'अधहाब' के रूप में भी बहुवचन बनाया जाता है। और फ़लाँ व्यक्ति एक अच्छे 'मज़हब' (रास्ते/पद्धति) पर चला। 'अल-धहब' यमन के लोगों के लिए एक माप (पैमाना) भी है। और 'धहिब' उस व्यक्ति को कहा जाता है जो सोने की खान देखकर चकित रह जाए। चाँदी (अल-फ़िद्दाह) प्रसिद्ध है, और इसका बहुवचन 'फ़िदाद' (9) है।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/409, और लेखक ने उनसे अल-तबरी का पिछला कथन उद्धृत किया, और अल-सुद्दी का कथन अल-तबरी 6/250 में दर्ज है। (2) तहज़ीब अल-लुग़ा 9/405 देखें, और इसमें है: अल-मुक़न्तराह: अल-मुतम्मिमा (पूर्ण करने वाली)। (3) (ख़), (द), (फ़), और (म) में: 'बद्र', और स्थापित पाठ (ज़) से है जो इब्न कुतैबा की किताब 'तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरआन' पृ. 102 के अनुकूल है। 'अल-बदराह': एक थैली जिसमें एक हज़ार या दस हज़ार दिरहम, या सात हज़ार दीनार होते हैं। अल-क़ामूस अल-मुहीत (बद्र)। (4) (म) में: 'आलाफ़' (हज़ार), इब्न कुतैबा की 'तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरआन' पृ. 102 देखें। (5) (ख़) और (द) में: सात, (ज़) में: सात (स्त्री.), (म) में: नौ, और स्थापित पाठ (फ़) से है। (6) इब्न अतिया ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 1/409 में और अल-नहहास ने

'एराब अल-क़ुरआन' में इस कथन को केवल इब्न कैसान के नाम किया है। इब्न अतिया ने यह भी उल्लेख किया कि अल-महदवी ने इब्न कैसान और अल-फ़र्रा से उद्धृत किया: मुक़न्तराह नौ से अधिक नहीं होता। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/409। (8) (द), (ज़), और (म) में: अब्दुल्ला बिन उमर, जो कि एक त्रुटि है, और स्थापित पाठ (ख़) और (फ़) से है जो सहीह इब्न हिब्बान (2572) के अनुकूल है। (9) अल-नहहास की 'एराब अल-क़ुरआन' 1/360, और 'मुजमल अल-लुग़ा' 1/361 देखें। उनका कहना है: सोना स्त्रीलिंग है, अल-नहहास के यहाँ ऐसा ही है, जबकि भाषा के शब्दकोशों में सोना पुल्लिंग और स्त्रीलिंग दोनों माना जाता है। उनका कहना: इसका बहुवचन 'धिहाब' है, यह भी अल-नहहास के अनुसार है, और भाषा के शब्दकोशों में सोने का बहुवचन 'अधहाब', 'धुहूब' और 'धुहबान' है। तहज़ीब अल-लुग़ा 6/263, अल-क़ामूस अल-मुहीत और अल-लिसान (धहब) देखें।

٤٩ سورہ آل عمران: آیت ١٤

...دینار یا درہم بن گئے۔ مکی نے کہا: المقنطرہ: المکملہ (١) (مکمل)، اور ہروی (٢) نے اسے نقل کیا ہے، جیسا کہ کہا جاتا ہے: بَدْرَة مُبَدَّرَة (بھری ہوئی تھیلی)، اور أَلْف مُؤَلَّفة (جمع کیا ہوا ہزار)۔ بعض نے کہا: اسی وجہ سے عمارت کو قنطرہ (پل/محراب) کہا جاتا ہے کیونکہ عمارت کا ایک حصہ دوسرے پر گتھ کر مضبوط ہوتا ہے۔

ابن کیسان اور الفراء نے کہا: المقنطرہ نو (٥) قناطیر (٦) سے کم نہیں ہوتا۔ اور کہا گیا: المقنطرہ مال کی موجودگی اور اس کے تیار ہونے کی طرف اشارہ ہے (٧)۔

اور بستی کی "صحیح" میں ہے: عبد اللہ بن عمرو (٨) سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جو شخص دس آیات کے ساتھ (نماز میں) کھڑا ہوا وہ غافلوں میں نہیں لکھا جائے گا، اور جو سو آیات کے ساتھ کھڑا ہوا وہ فرمانبرداروں میں لکھا جائے گا، اور جو ہزار آیات کے ساتھ کھڑا ہوا وہ 'مقنطرین' (بہت زیادہ اجر پانے والوں) میں لکھا جائے گا۔"

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ} سونا (الذہب) مؤنث ہے، کہا جاتا ہے: "وہ سونا اچھا ہے،" اس کی جمع ذِہاب اور ذُہوب ہے۔ اور جائز ہے کہ یہ ذَہَبہ کی جمع ہو، اور اس کی جمع اَذْہاب بھی آتی ہے۔ اور فلاں شخص اچھے مذہب (راستے) پر چلا۔ الذہب: اہل یمن کا ایک پیمانہ بھی ہے۔ اور ذَہِب اس آدمی کو کہتے ہیں جو سونے کی کان دیکھ کر حیران رہ جائے۔ اور چاندی (الفضہ) مشہور ہے، اور اس کی جمع فِضَض (٩) ہے۔

(١) المحرر الوجیز ٤٠٩/١، اور مصنف نے اس سے طبری کا سابقہ قول نقل کیا ہے، اور سدی کا قول طبری ٢٥٠/٦ میں مروی ہے۔ (٢) تہذیب اللغہ ٤٠٥/٩ دیکھیں، اور اس میں ہے: المقنطرہ:

المتممہ (مکمل کرنے والی)۔ (۳) (خ)، (د)، (ف) اور (م) میں: بدر، اور ثابت شدہ متن (ظ) سے ہے جو ابن قتیبہ کی 'تفسیر غریب القرآن' ص ۱۰۲ کے موافق ہے۔ البدرہ: ایک تھیلی جس میں ایک ہزار یا دس ہزار درہم، یا سات ہزار دینار ہوں۔ القاموس المحیط (بدر)۔ (٤) (م) میں: آلاف (ہزاروں)، ابن قتیبہ کی 'تفسیر غریب القرآن' ص ۱۰۲ دیکھیں۔ (٥) (خ) اور (د) میں: سبعہ (سات)، (ظ) میں: سبع، اور (م) میں: تسع (نو)، اور ثابت شدہ متن (ف) سے ہے۔ (٦) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٤٠٩/١ میں اور النحاس نے اعراب القرآن میں یہ قول صرف ابن کیسان کی طرف منسوب کیا ہے، اور ابن عطیہ نے یہ بھی ذکر کیا کہ مہدوی نے ابن کیسان اور الفراء سے نقل کیا: المقنطرہ نو سے زیادہ نہیں ہوتا۔ (٧) المحرر الوجیز ٤٠٩/١۔ (٨) (د)، (ظ) اور (م) میں: عبد اللہ بن عمر، جو کہ غلطی ہے، اور ثابت شدہ متن (خ) اور (ف) سے ہے جو صحیح ابن حبان (٢٥٧٢) کے موافق ہے۔ (٩) النحاس کی اعراب القرآن ٣٦٠/١، اور مجمل اللغہ ٣٦١/١ دیکھیں۔ ان کا قول: الذہب مؤنث ہے، النحاس کے ہاں ایسا ہی ہے، جبکہ لغت کی لغات میں الذہب مذکر اور مؤنث دونوں استعمال ہوتا ہے۔ ان کا قول: اس کی جمع ذہاب ہے، یہ بھی النحاس کے نزدیک ہے، اور لغت کی کتابوں میں سونا کی جمع: اذہاب، ذہوب اور ذہبان ہے۔ تہذیب اللغہ ٢٦٣/٦، القاموس المحیط اور اللسان (ذہب) دیکھیں۔

Surah Al-Imran: Verse 14 Page 50

Gold (Dhahab) is derived from 'dhahab' (going away), and silver (fidda) is derived from 'infadda' (the thing dispersed) (1). From it is 'fadadtu al-qawm fanfaddu', meaning: I dispersed them and they scattered. This derivation suggests their transience and lack of permanence, as is observed in existence. Among the best things said about this (2) is the saying of some: "The Fire (Naar) is the last of the Dinar you spoke of, and worry (Hamm) is the last of this current Dirham. A person between them, if he is pious, has an aching heart between worry and fire." Sixth: His Almighty's saying: {and horses (al-khail)}. 'Al-khail' is feminine. Ibn Kaysan said: I was told on the authority of Abu 'Ubaida that he said: The singular of 'khail' is 'kha'il', like: 'ta'ir' (bird) and 'tayr' (birds), 'da'in' (sheep) and 'da'yn' (sheep). The horse was named so because it struts (yakhtal) in its walk (3). Others said: It is a collective noun with no singular from its own word, its singular is 'faras' (horse) (4), like 'qawm' (people), 'raht' (group), 'nisa' (women), 'ibil' (camels) and the like. In the report from the hadith of Ali, on the authority of the Prophet ﷺ: "Indeed, Allah created the horse from the wind, and for that, He made it fly without wings" (5). Wahb ibn Munabbih: He created it from the south wind. Wahb said: There is no tasbih, takbir, or tahlil that its owner proclaims except that the horse hears it (7) and responds to him with the like (8). There will come a mention of horses and their description in Surah Al-Anfal (9) which is sufficient, God willing.

Footnotes: (1) See Tafsir al-Baghawi 1/284. (2) In (M): this meaning. (3) In (Z): his walk. (4) See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/360, and al-Muharrar al-Wajiz 1/409. (5) Narrated by al-Thalabi in Qisas al-Anbiya' p. 305 on the authority of Abu Abdullah Aqil al-Ansari with his chain of narration on the authority of Ali (may Allah be pleased with him). We did not find a biography for Abu Abdullah Aqil, nor did we find the chain of the report, and the weakness in it is apparent. Al-Thalabi - who is Ahmad ibn Ishaq - Ibn Taymiyyah said of him in the introduction to usul al-tafsir p. 76: Al-Thalabi himself had goodness and religion in him, but he was like a person gathering wood at night, reporting whatever he found in tafsir books, whether authentic, weak, or fabricated. (6) The word 'min' is not in (M). (7) In (M): hears it (feminine). (8) Narrated by Abu al-Shaykh in al-'Azamah (1301) at length, and it is from the Isra'iliyyat (Judeo-Christian traditions). (9) In the commentary of verse (60) of it.

सूरह अल-इमरान: आयत 14 पृष्ठ 50

सोना (ज़हब) 'ज़हब' (चले जाने) से लिया गया है, और चाँदी (फ़िदाह) 'इनफ़द्दा' (चीज़ का बिखर जाना) से लिया गया है (1)। इसी से 'फ़ददतुल-क़ौम फ़नफ़द्दू' है, अर्थात: मैंने उन्हें तितर-बितर कर दिया और वे बिखर गए। यह व्युत्पत्ति उनके नश्वर होने और स्थायी न होने का संकेत देती है, जैसा कि अस्तित्व में देखा जाता है। इस बारे में जो सबसे अच्छी बातें कही गई हैं (2), उनमें से कुछ का कहना है: "आग (नार) उस दीनार का अंतिम हिस्सा है जिसके बारे में आपने बात की थी, और चिंता (हम्म) इस वर्तमान दिरहम का अंतिम हिस्सा है। उनके बीच का व्यक्ति, यदि वह धार्मिक है, तो चिंता और आग के बीच उसका हृदय पीड़ित रहता है।" छठा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और घोड़े (अल-खैल)}। 'खैल' स्त्रीलिंग है। इब्न कैसान ने कहा: मुझे अबू उबैदा के हवाले से बताया गया कि उन्होंने कहा: 'खैल' का एकवचन 'खाल' है, जैसे: 'ताइर' (पक्षी) और 'तैर' (पक्षी), 'दाइन' (भेड़) और 'दैन' (भेड़ें)। घोड़े का नाम इसलिए रखा गया क्योंकि वह अपनी चाल में इतराता (यख़्ताल) है (3)। दूसरों ने कहा: यह एक समूहवाचक संज्ञा है जिसका अपने शब्द से कोई एकवचन नहीं है, इसका एकवचन 'फ़रस' (घोड़ा) है (4), जैसे 'क़ौम' (लोग), 'रह्त' (समूह), 'निसा' (महिलाएं), 'इबिल' (ऊंट) और इसी तरह। अली की हदीस से मिली ख़बर में, नबी ﷺ के हवाले से: "वास्तव में, अल्लाह ने घोड़े को हवा से बनाया है, और इसीलिए उसने उसे बिना पंखों के उड़ने वाला बनाया है" (5)। वहब इब्न मुनाब्बिह: उसने उसे दक्षिणी हवा से बनाया है। वहब ने कहा: ऐसा कोई तस्बीह, तकबीर, या तहलील नहीं है जिसे उसका मालिक पढ़ता है, सिवाय इसके कि घोड़ा उसे सुनता है (7) और उसे वैसा ही जवाब देता है (8)। सूरह अल-अनफाल (9) में घोड़ों के उल्लेख और उनके वर्णन के बारे में पर्याप्त जानकारी आएगी, इंशाअल्लाह।

पादलेख: (1) तफ़सीर अल-बग़वी 1/284 देखें। (2) (M) में: यह अर्थ। (3) (Z) में: उसकी चाल। (4) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 1/360 और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/409 देखें। (5) अल-थलाबी ने क़िसास अल-अंबिया पृष्ठ 305 में अबू अब्दुल्लाह अकील अल-अंसारी के हवाले से अली (रज़ि.) की अपनी सनद के साथ उद्धृत किया है। हमें अबू अब्दुल्लाह अकील की जीवनी नहीं मिली, और न ही हमें ख़बर की सनद मिली, और इसमें कमज़ोरी ज़ाहिर है। अल-थलाबी - जो अहमद इब्न इशाक हैं - उनके बारे में इब्न तैमियाह ने मुक़द्दमा उसूल अल-तफ़सीर पृष्ठ 76 में कहा: अल-थलाबी में स्वयं भलाई और दीनदारी थी, लेकिन वह रात में लकड़ी इकट्ठा करने वाले के समान थे, जो तफ़सीर की किताबों में जो कुछ भी मिला, उसे उद्धृत कर देते थे, चाहे वह सही हो, कमज़ोर हो या

मनगढ़ंत। (6) शब्द 'मिन', (M) में नहीं है। (7) (M) में: उसे सुनती है। (8) इसे अबू अल-शेख ने अल-अज़मह (1301) में विस्तार से उद्धृत किया है, और यह इस्राइली रिवायतों में से है। (9) इसकी आयत (60) की तफ़सीर में।

سورہ آل عمران: آیت 14 صفحہ 50

پس سونا (ذہب) 'ذہاب' (چلے جانے) سے لیا گیا ہے، اور چاندی (فضہ) 'انفضَّ الشیء' (چیز کا بکھر جانا) سے ماخوذ ہے (1)، اور اسی سے ہے 'فَضَضْتُ القوم فانفضُّوا'، یعنی: میں نے انہیں منتشر کر دیا تو وہ بکھر گئے۔ اور یہ اشتقاق ان دونوں کے زوال اور عدم استحکام کا احساس دلاتا ہے جیسا کہ کائنات میں مشاہدہ کیا جاتا ہے۔ اور اس بارے میں جو سب سے اچھی بات کہی گئی ہے (2) وہ بعض کا یہ قول ہے: "آگ (نار) اس دینار کا آخری حصہ ہے جس کا تو نے ذکر کیا، اور فکر (ہم) اس رواں درہم کا آخری حصہ ہے۔ اور انسان ان دونوں کے درمیان اگر پرہیزگار ہو، تو وہ فکر اور آگ کے درمیان دکھی دل والا ہوتا ہے۔" چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالْخَيْلِ﴾ خیل مؤنث ہے۔ ابن کیسان نے کہا: مجھے ابو عبیدہ سے روایت کیا گیا کہ انہوں نے کہا: خیل کا واحد 'خائل' ہے، جیسے: 'طائر' اور 'طیر'، 'ضائن' اور 'ضین'۔ گھوڑے کا یہ نام اس لیے رکھا گیا کیونکہ وہ اپنی چال میں اتراتا (یختال) ہے (3)۔ دوسروں نے کہا: یہ اسم جمع ہے جس کا اپنے لفظ سے کوئی واحد نہیں ہے، اس کا واحد 'فرس' ہے (4)، جیسے 'قوم'، 'رہط'، 'نساء'، 'ابل' وغیرہ۔ اور ایک خبر میں حضرت علی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "بیشک اللہ نے گھوڑے کو ہوا سے پیدا کیا، اسی لیے اسے پروں کے بغیر اڑنے والا بنایا" (5)۔ وہب بن منبہ کا قول ہے: اسے جنوبی ہوا سے پیدا کیا۔ وہب نے کہا: کوئی تسبیح، تکبیر یا تہلیل ایسی نہیں ہے جو اس کا مالک کہے مگر یہ کہ گھوڑا اسے سنتا ہے (7) اور اسے اسی طرح جواب دیتا ہے (8)۔ اور سورہ انفال (9) میں گھوڑوں کے ذکر اور ان کے اوصاف کے بارے میں وہ سب آئے گا جو انشاء اللہ کافی ہوگا۔

حواشی: (1) دیکھئے تفسیر البغوی 1 / 284۔ (2) (م) میں: یہ معنی۔ (3) (ظ) میں: اس کی چال۔ (4) دیکھئے اعراب القرآن للنحاس 1 / 360، اور المحرر الوجیز 1 / 409۔ (5) اسے ثعلبی نے قصص الانبیاء ص 305 میں ابو عبد اللہ عقیل الانصاری کی اپنی سند کے ساتھ حضرت علی رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ ابو عبد اللہ عقیل کا ترجمہ (سوانح) ہمیں نہیں مل سکا، اور نہ ہی ہمیں خبر کی سند مل سکی، اور اس میں ضعف ظاہر ہے۔ اور ثعلبی - جو کہ احمد بن اسحاق ہیں - ان کے بارے میں ابن تیمیہ نے مقدمہ اصول التفسیر ص 76 میں کہا: ثعلبی میں بذات خود خیر اور دین داری تھی، لیکن وہ رات کو لکڑیاں جمع کرنے والے (حاطب لیل) کی طرح تھے، جو کچھ تفسیر کی کتابوں میں پاتے نقل کر دیتے تھے، خواہ وہ صحیح ہو، ضعیف ہو یا موضوع۔ (6) لفظ: 'من'، (م) میں نہیں ہے۔ (7) (م) میں: اسے سنتی ہے۔ (8) اسے ابو الشیخ نے العظمۃ (1301) میں تفصیل سے نقل کیا ہے، اور یہ اسرائیلیات میں سے ہے۔ (9) اس کی آیت (60) کی تفسیر میں۔

Surah Al-Imran: Verse 14 51

And in the narration (1): "Indeed, Allah presented to Adam all the beasts, and it was said to him: Choose one from among them. He chose the horse. It was then said to him: You have chosen your glory. Thus, its name became 'Al-Khayr' (the Good) for this reason. They were named 'Khayl' (horses) because they are marked with glory; whoever rides them is glorified by Allah's gift to him, and he acts with pride (2) over the enemies of Allah Almighty. It was called 'Faras' (horse) because it devours atmospheric distances as a lion devours prey or a python, crossing them by striking and reaching out with its forelegs. It was called 'Arabi' (Arabian) because it was brought after Adam to Ismail as a reward for raising the foundations of the House (Kaaba), and Ismail was an Arab, so it became a gift for him from Allah Almighty, thus it was called Arabian (3)."

In the Hadith from the Prophet ﷺ: "Satan does not enter a house that has an 'atiq' (noble/ancient) horse" (4). It is called 'atiq' because it has been freed from 'hajanah' (crossbreeding/inferiority) (5).

The Prophet ﷺ said: "The best of horses is the pitch-black one with a small white spot on its forehead and white on its upper lip, [then the one with a white spot on its forehead and white socks on its legs], with no white on its right foreleg. If it is not black, then a bay one with these same markings." Reported by Al-Tirmidhi from Abu Qatada (6).

In the Musnad of Al-Darimi, a man said: "O Messenger of Allah, I want to buy a horse, [which one should I buy?]" He said: "Buy a pitch-black one, with white on its upper lip and white socks (7), with no white on its right foreleg, or from the bay ones."

(1) This is part of the saying of Wahb ibn Munabbih mentioned previously. WWW.NAFSEISLAM.COM (2) In manuscripts (Kh), (D), (F), and (M): "wa yakhtalu" (and acts with pride), and what is established is from (Z). (3) Similar to this was mentioned in 2/390, and the author mentioned there a Hadith attributed to Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (4) Reported by Ibn Adi in 'Al-Kamil' 3/1197, and Abu al-Sheikh in 'Al-Azamah' (1305) from the Hadith of Gharib al-Maliki. In its chain is Saeed bin Sinan Abu Mahdi al-Himsi; Al-Dhahabi said in 'Al-Mizan' 2/144: Ahmad weakened him, Yahya said: He is nothing, and Al-Nasa'i said: Rejected. This report will be repeated in the explanation of verse (60) of Surah Al-Anfal. His saying: "farisun 'atiq": it is the splendid and noble one. See 'Lisan al-Arab' (word root: 'a-t-q'). (5) A 'hajeen' horse is one whose mother is a non-Arab mare and father is an Arabian

stallion; a 'hajeen' horse is not 'atiq'. See 'Tahdhib al-Lughah' 6/60 and 'Al-Qamus al-Muhit' (h-j-n). (6) Sunan al-Tirmidhi (1696), and what is in brackets is from it; it is also in Musnad Ahmad (22561). Al-Sindi said in the commentary on Musnad Ahmad: His saying: "al-adham" means black. "al-aqrah" is the one that has a 'qurhah' on its forehead - with a dammah - which is a small white spot smaller than a blaze ('ghurrah'). "al-artham" is the one whose nose is white and its upper lip. "al-muhajjal" is the one with whiteness on its legs. "taliq al-yameen" means free of whiteness on the right foreleg. "kumayt" with a dammah on the kaf (diminutive form) is the one whose color is between black and red, same for male and female. "ala hadhihi al-shiyah" with a kasrah on the sheen refers to the color that differs from the dominant color. (7) Thus it appeared in the copies and Sunan al-Darimi: "muhajjal" (nominative), and the standard grammatical form is "muhajjalan" (accusative).

सूरह अल-इमरान: आयत 14 51

और एक रिवायत में है (1): "बेशक अल्लाह तआला ने आदम के सामने सभी चौपायों को पेश किया, तो उनसे कहा गया: इनमें से किसी एक को चुन लें, तो उन्होंने घोड़े को चुना, तो उनसे कहा गया: आपने अपनी इज़्ज़त को चुना है, इसलिए इस वजह से इसका नाम 'खैर' (भलाई) पड़ गया। और घोड़ों को 'खैल' इसलिए कहा गया क्योंकि वे इज़्ज़त के साथ पहचाने जाते हैं, अतः जो भी उन पर सवारी करता है वह अल्लाह की तरफ से उसे मिले हुए तोहफे के कारण सम्मानित हो जाता है, और वह अल्लाह तआला के दुश्मनों के खिलाफ उस पर गर्व (2) करता है। और इसे 'फरस' (घोड़ा) इसलिए कहा गया क्योंकि यह वातावरण की दूरियों को शेर के शिकार या अजगर की तरह तय कर लेता है, और अपने हाथों (अग्रपाद) से ज़मीन को कुरेदते और पकड़ते हुए उन्हें पार करता है। और इसे 'अरबी' इसलिए कहा गया क्योंकि आदम के बाद इसे इस्माइल के पास बैतुल्लाह (काबा) की बुनियादें उठाने के बदले में लाया गया था, और इस्माइल अरबी थे, इसलिए यह उनके लिए अल्लाह तआला की ओर से एक तोहफा बन गया, अतः इसे अरबी कहा गया (3)।"

नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ﷺ से मरोवी एक हदीस में है: "शैतान उस घर में दाखिल नहीं होता जिसमें कोई 'अतीक़' (कुलीन/प्राचीन) घोड़ा हो" (4)। और इसे 'अतीक़' इसलिए कहा जाता है क्योंकि वह कमअस्ली (हजानह) से मुक्त हो चुका होता है (5)।

नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ﷺ ने फरमाया: "घोड़ों में सबसे बेहतर वह है जो गहरे काले रंग का हो, जिसकी पेशानी पर छोटा सफ़ेद निशान हो और ऊपरी होंठ सफ़ेद हो, [फिर वह जिसकी पेशानी पर सफ़ेद निशान हो और पैरों में सफेदी हो], जिसका दाहिना अग्रपाद सफेदी से खाली हो। फिर अगर काला न हो, तो इन विशेषताओं वाला लालिमा युक्त काला (कुमैत) घोड़ा।" इसे तिर्मिज़ी ने अबू क़तादा से रिवायत किया है (6)।

मुसनद दारमी में उनसे वर्णित है कि एक व्यक्ति ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, मैं एक घोड़ा खरीदना चाहता हूँ, [तो मैं कौन सा खरीदूँ?] आप सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने फरमाया: "काला खरीदें जिसके ऊपरी होंठ सफ़ेद हों, जिसके पैरों में सफेदी हो (7), जिसका दाहिना अग्रपाद सफेदी से खाली हो, या फिर लालिमा युक्त काले (कुमैत) घोड़ों में से।"

(1) यह वहाब बिन मुनब्बिह के पिछले कथन का एक हिस्सा है। WWW.NAFSEISLAM.COM (2) प्रतियों (ख), (द), (फ) और (म) में: 'व यख़्तालु' (और वह गर्व करता है) है, और जो (ज़) में स्थापित है

वह वही है जो मूल पाठ में है। (3) इस प्रकार की बात पहले 2 / 390 में आ चुकी है, और लेखक ने वहाँ इब्ने अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा से मरोवी एक मौक़ूफ़ हदीस का उल्लेख किया है। (4) इसे इब्ने अदी ने 'अल-कामिल' 3 / 1197 में और अबू अल-शेख ने 'अल-अज़मह' (1305) में गरीब अल-मलिकी की हदीस से रिवायत किया है। इसकी सनद में सईद बिन सिनान अबू महदी अल-हिम्सी है; जहाबी ने 'अल-मीज़ान' 2 / 144 में कहा: अहमद ने इसे कमज़ोर बताया, यहया ने कहा: यह कुछ भी नहीं है, और नसाई ने कहा: इसे छोड़ दिया गया है। यह रिवायत सूरह अल-अनफाल की आयत (60) की व्याख्या में फिर से आएगी। उनका कथन: 'फरस अतीक़': यह शानदार और कुलीन घोड़ा है। देखिए: 'लिसान अल-अरब' (शब्द जड़: 'अ-त-क़')। (5) घोड़ों में 'हजीन' वह है जो अरबी घोड़े और गैर-अरबी घोड़ी के मिलन से पैदा हो, और 'हजीन' घोड़ा 'अतीक़' नहीं होता। देखिए: 'तज़ीब अल-लुगा' 6 / 60 और 'अल-क़ामूस अल-मुहीत' (ह-ज-न)। (6) सुनन तिर्मिज़ी (1696), और जो कोष्ठक के बीच है वह इसी से है, और यह मुसनद अहमद (22561) में भी है। सिंधी ने मुसनद अहमद की व्याख्या में कहा: उनका कथन 'अल-अधम' यानी काला। 'अल-अक़रह': वह जिसकी पेशानी पर 'कुरह' (छोटा सफ़ेद निशान) हो - जो 'ग़ुर्रह' (बड़ा सफ़ेद निशान) से छोटा हो। 'अल-अरथम': वह जिसकी नाक और ऊपरी होंठ सफ़ेद हो। 'अल-मुहज्जल': वह जिसके पैरों में सफेदी हो। 'तलिक़ अल-यमीन' यानी जिसका दाहिना अगला पैर सफेदी से खाली हो। 'कुमैत' काफ़ पर पेश (धम्मा) के साथ (लघु रूप): वह जिसका रंग काले और लाल के बीच हो, यह नर और मादा दोनों के लिए समान रूप से उपयोग होता है। 'अला हाज़िही अल-शियाह' शीन के नीचे ज़ेर (कसरह) के साथ: वह रंग जो मुख्य रंग के विपरीत हो। (7) प्रतियों और सुनन दारमी में इसी तरह 'मुहज्जल' (कर्ता कारक) आया है, जबकि व्याकरण के अनुसार 'मुहज्जलान' (कर्म कारक) होना चाहिए था।

سورہ آل عمران: آیت 14 51

اور ایک روایت میں ہے (1): "بیشک اللہ تعالیٰ نے آدم علیہ السلام کے سامنے تمام جانور پیش کیے، تو ان سے کہا گیا: ان میں سے کسی ایک کا انتخاب کریں، تو انہوں نے گھوڑے کا انتخاب کیا، تو ان سے کہا گیا: آپ نے اپنی عزت کا انتخاب کیا ہے، تو اس وجہ سے اس کا نام 'خیر' (بھلائی) پڑ گیا۔ اور گھوڑوں کو 'خیل' اس لیے کہا گیا کیونکہ وہ عزت سے موسوم ہیں، پس جو بھی اس پر سوار ہوتا ہے وہ اللہ کی طرف سے اسے عطا کردہ تحفہ کی وجہ سے معزز ہو جاتا ہے، اور اللہ تعالیٰ کے دشمنوں کے خلاف اس کے ذریعے فخر و غرور (2) کا اظہار کرتا ہے۔ اور اسے 'فرس' (گھوڑا) اس لیے کہا گیا کیونکہ وہ فضا کی مسافتوں کو شیر کے شکار کرنے یا اژدھے کی طرح طے کر لیتا ہے، اور اپنے ہاتھوں (اگلی ٹانگوں) سے جھپٹ کر اور گرفت میں لے کر انہیں پار کرتا ہے۔ اور اسے 'عربی' اس لیے کہا گیا کیونکہ اسے آدم علیہ السلام کے بعد اسماعیل علیہ السلام کے پاس بیت اللہ کی بنیادیں اٹھانے کے صلے میں لایا گیا تھا، اور اسماعیل علیہ السلام عرب تھے، پس یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے ان کے لیے ایک تحفہ بن گیا، اس لیے اسے عربی کہا گیا (3)۔"

نبی کریم ﷺ سے مروی ایک حدیث میں ہے: "شیطان ایسے گھر میں داخل نہیں ہوتا جس میں اصیل (عتیق) گھوڑا ہو" (4)۔ اور اسے 'عتیق' اس لیے کہا جاتا ہے کیونکہ وہ کم اصل ہونے (ہجانہ) سے پاک ہو چکا ہوتا ہے (5)۔

آپ ﷺ نے فرمایا: "گھوڑوں میں سب سے بہتر وہ ہے جو گہرے کالے رنگ کا ہو، جس کی پیشانی پر سفید نشان ہو اور اوپری ہونٹ سفید ہو، [پھر وہ جس کی پیشانی پر سفید نشان ہو اور ٹانگوں پر

سفیدی ہو]، اور اس کا دایاں ہاتھ (ٹانگ) سفیدی سے خالی ہو، پھر اگر کالا نہ ہو، تو ان صفات والا سرخی مائل سیاہ (کمیت) گھوڑا۔" اسے ترمذی نے ابو قتادہ سے روایت کیا ہے (6)۔

مسند دارمی میں ان سے مروی ہے کہ ایک شخص نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، میں ایک گھوڑا خریدنا چاہتا ہوں، [تو میں کون سا خریدوں؟] آپ ﷺ نے فرمایا: "کالا خریدیں جس کا اوپری ہونٹ سفید ہو، جس کی ٹانگوں پر سفیدی ہو (7)، جس کا دایاں ہاتھ (ٹانگ) سفیدی سے خالی ہو، یا پھر سرخی مائل سیاہ (کمیت) گھوڑوں میں سے۔"

(1) یہ وہب بن منبہ کے سابقہ قول کا حصہ ہے۔ (2) WWW.NAFSEISLAM.COM نسخوں (خ)، (د)، (ف) اور (م) میں: 'و یختال' (اور وہ فخر کرتا ہے) ہے، اور جو (ظ) میں ثابت ہے وہ وہی ہے جو متن میں ہے۔ (3) اس کلام کی طرح پہلے 2 / 390 میں گزر چکا ہے، اور مصنف نے وہاں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مروی ایک موقوف حدیث کا ذکر کیا ہے۔ (4) اسے ابن عدی نے 'الکامل' 3 / 1197 میں اور ابو الشیخ نے 'العظمة' (1305) میں غریب الملیکی کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اس کی سند میں سعید بن سنان ابو مہدی الحمصی ہے؛ ذہبی نے 'المیزان' 2 / 144 میں کہا: احمد نے اسے ضعیف قرار دیا، یحییٰ نے کہا: یہ کچھ بھی نہیں، اور نسائی نے کہا: متروک ہے۔ یہ خبر سورہ انفال کی آیت (60) کی تفسیر میں دوبارہ آئے گی۔ ان کا قول: 'فرس عتیق': یہ شاندار اور معزز گھوڑا ہے۔ دیکھئے: 'لسان العرب' (عتق)۔ (5) گھوڑوں میں 'ہجین' وہ ہے جو عربی گھوڑے اور غیر عربی گھوڑی کے ملاپ سے پیدا ہو، اور 'ہجین' گھوڑا 'عتیق' (اصیل) نہیں ہوتا۔ دیکھئے: 'تہذیب اللغة' 6 / 60 اور 'القاموس المحیط' (ہجن)۔ (6) سنن ترمذی (1696)، اور جو قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے، اور یہ مسند احمد (22561) میں بھی ہے۔ سندھی نے حاشیہ مسند احمد میں کہا: ان کا قول 'الأدهم' یعنی کالا۔ 'الأقرح': جس کی پیشانی پر چھوٹا سا سفید نشان ہو جو 'غرہ' (پیشانی کی پوری سفیدی) سے کم ہو۔ 'الأرثم': جس کی ناک اور

اوپر کا ہونٹ سفید ہو۔ 'المحجل': جس کی ٹانگوں میں سفیدی ہو۔ 'طلق الیمین' یعنی جس کا دایاں اگلا پاؤں سفیدی سے خالی ہو۔ 'فکُمیت' کاف کے ضمہ کے ساتھ (تصغیر ہے): وہ جس کا رنگ کالے اور سرخ کے درمیان ہو، یہ لفظ مذکر اور مونث دونوں کے لیے یکساں استعمال ہوتا ہے۔ 'علی ھذہ الشیۃ' شین کے کسرہ کے ساتھ: وہ رنگ جو غالب رنگ کے خلاف ہو۔ (7) نسخوں اور سنن دارمی میں اسی طرح 'محجل' واقع ہوا ہے، جبکہ درست گرامر کے مطابق 'محجلاً' ہونا چاہیے تھا۔

Surah Al-Imran: Verse 14 | 52

...based on this intention, you will gain and be safe (1). An-Nasa'i narrated from Anas, who said: "Nothing was more beloved to the Messenger of Allah ﷺ after women than horses" (2). The Imams narrated from Abu Hurairah that the Messenger of Allah ﷺ said: "Horses are of three types: for one man they are a reward, for another a cover (protection), and for another a burden (sin)". The full Hadith's (3) fame makes its mention unnecessary. The rulings regarding horses will be mentioned in "Al-Anfal" and "An-Nahl" (4) in sufficient detail, God willing. Seventh: His saying, the Almighty: {الْمُسَوَّمَةِ} (well-bred/pasturing). It means grazing in meadows and pastures, as said by Sa'id ibn Jubayr. It is said: the beast or sheep 'samat' when it goes out to pasture; it 'tasum sawman', so it is 'sa'imah'. And 'I asamtuhu': when I left it for that, so it is 'musamah'. And 'sawwamtaha tasweeman', so it is 'musawwamah' (5). In "Sunan" Ibn Majah (6) from Ali, who said: The Messenger of Allah ﷺ forbade 'as-sawm' (pasturing) before sunrise, and from slaughtering those with milk (milch animals). 'As-sawm' here means grazing. Allah, the Mighty and Sublime, said: {فِيهِ تُسِيمُونَ} [An-Nahl: 10] (wherein you pasture your cattle). Al-Akhtal said (7): Like the son of Baz'ah (8) or like another like him... woe to you, O son of the camel-pasturer. He meant: the son of a camel herder. And 'as-sawam' is every grazing animal. It is also said: prepared for Jihad, as said by Ibn Zayd. Mujahid said: 'al-musawwamah' means the handsome, beautiful ones. Ikrimah said (9): Beauty marked them,

(1) Sunan al-Darimi (2428), and what is between the brackets is from it. (2) Al-Mujtaba 6/217-218, and in the chapter from Ma'qil ibn Yasar (may Allah be pleased with him) in Ahmad (20312). (3) Reported by Ahmad (7563), Al-Bukhari (2371), and Muslim (987). (4) In the interpretation of verse (60) of Al-Anfal, and the interpretation of verse (8) of An-Nahl. (5) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/409, and Sa'id's saying was reported by al-Tabari 6/252. (6) Hadith (2206). (7) In his Diwan, p. 159. (8) It occurred in (Kh): "dalla ibn Zur'ah", and in (D): "zhalla ibn Zur'ah", and it was not clear in (Zha). What is established is from the Diwan. Its commentator said: Ibn Baz'ah: meaning Shaddad ibn al-Mundhir, the brother of Husayn al-Dhuhli, and Baz'ah is his mother. His narration in Al-Aghani 8/319: like Ibn al-Bazi'ah. (9) In the copies: "and he said it", and what is established is from (M).

सूरा अल-इमरान: आयत 14 | 52

...इस नियत (इरादे) पर, आप लाभान्वित होंगे और सुरक्षित रहेंगे (1)। अन-नसाई ने अनस से रिवायत की है, उन्होंने कहा: "अल्लाह के रसूल ﷺ को औरतों के बाद घोड़ों से ज्यादा कोई चीज़ प्यारी नहीं थी" (2)। इमामों ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "घोड़े तीन तरह के होते हैं: एक आदमी के लिए सवाब (इनाम), एक के लिए पर्दा (सुरक्षा), और एक के लिए गुनाह (बोझ)"। यह हदीस (3) अपनी प्रसिद्धि के कारण पूरी नहीं लिखी गई है। घोड़ों के बारे में नियम "अल-अनफाल" और "अन-नहल" (4) की तफ़सीर में विस्तार से आएंगे, इंशा अल्लाह। सातवीं बात: अल्लाह तआला का फरमान: {ٱلۡمُسَوَّمَةِ} (निशान लगाए हुए/चराई के लिए छोड़े गए)। सईद इब्न जुबैर के अनुसार इसका अर्थ है घास के मैदानों और चरागाहों में चरने वाले। कहा जाता है: जानवर या भेड़ 'सामत' तब होती है जब वह चरने जाती है; वह 'तसूम सौमन' करती है, इसलिए वह 'साइमा' है। और 'असमतुहु': जब मैंने उसे इसके लिए छोड़ दिया, तो वह 'मुसामा' है। और 'सव्वमतहा तसवीमन', तो वह 'मुसव्वमा' है (5)। इब्न माजह की "सुनन" (6) में अली से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने सूरज निकलने से पहले 'अत-तसौम' (चराने) और दूध देने वाले जानवरों को ज़बह करने से मना फरमाया। यहाँ 'अस-सौम' का अर्थ चराना है। अल्लाह अज़-व-जल्ल ने फरमाया: {فِيهِ تُسِيمُونَ} [अत-नहल: 10] (जिसमें तुम अपने मवेशियों को चराते हो)। अल-अख्तल ने कहा (7): इब्न बज़आ (8) की तरह या उसके जैसे किसी और की तरह... धिक्कार है तुझ पर, ऐ ऊँट चराने वाली के बेटे। उनका मतलब था: ऊँट चराने वाली का बेटा। और 'अस-सवाम' हर चरने वाला जानवर है। और यह भी कहा गया है: जिहाद के लिए तैयार किए गए, जैसा कि इब्न ज़ैद ने कहा। मुजाहिद ने कहा: 'मुसव्वमा' का अर्थ है खूबसूरत और अच्छे घोड़े। इकरीमा ने कहा (9): उनकी खूबसूरती ने उन्हें निशानज़दा कर दिया है।

(1) सुनन अल-दारिमी (2428), और कोष्ठक में जो है वह उसी से है। (2) अल-मुज्तबा 6/217-218, और अहमद (20312) में मकिल इब्न यसार रज़ियल्लाहु अन्हु से इस विषय पर उल्लेख है। (3) इसे अहमद (7563), अल-बुखारी (2371) और मुस्लिम (987) ने रिवायत किया है। (4) अल-अनफाल की आयत (60) और अन-नहल की आयत (8) की तफ़सीर में। (5) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/409, और सईद का कथन अल-तबरी 6/252 द्वारा रिवायत किया गया है। (6) हदीस (2206)। (7) उनके दीवान में, पृष्ठ 159। (8) (ख) में "दल्ला इब्न जुरआ" और (द) में "ज़ल्ला इब्न जुरआ" आया है, और (ज़) में स्पष्ट नहीं था। दीवान से जो सिद्ध है वह यहाँ है। इसके व्याख्याकार ने कहा: इब्न

बज़आ: यानी शद्दाद इब्न अल-मुनज़िर, हुसैन अल-धुहली के भाई, और बज़आ उनकी माँ का नाम है। अल-अग़ानी 8/319 में उनकी रिवायत "कइब्न अल-बज़ीआ" है। (9) प्रतियों में: "और उन्होंने कहा", और जो सिद्ध है वह (म) से है।

سورة آل عمران: آیت 14 | 52

...اس نیت پر، تم غنیمت پاؤ گے اور سلامت رہو گے (1)۔ اور نسائی نے حضرت انس سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ کو عورتوں کے بعد گھوڑوں سے زیادہ کوئی چیز محبوب نہ تھی (2)۔ اور ائمہ نے حضرت ابوہریرہ سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "گھوڑے تین طرح کے ہیں: ایک آدمی کے لیے اجر (ثواب)، ایک کے لیے ستر (حفاظت)، اور ایک کے لیے وزر (گناہ)"۔ یہ پوری حدیث (3) اپنی شہرت کی وجہ سے یہاں ذکر نہیں کی گئی۔ گھوڑوں کے احکام کا ذکر "الانفال" اور "النحل" (4) کی تفسیر میں تفصیل سے آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ۔ ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {الْمُسَوَّمَةِ}۔ سعید بن جبیر نے کہا اس سے مراد چراگاہوں اور میدانوں میں چرنے والے (گھوڑے) ہیں۔ کہا جاتا ہے: جانور یا بکری 'سامت' جب وہ چرنے جائے؛ وہ 'تسوم سوماً' ہے، پس وہ 'سائمہ' ہے۔ اور 'اسمتہا': جب میں نے اسے اس کے لیے چھوڑ دیا، تو وہ 'مسامہ' ہے۔ اور 'سوّمتہا تسویماً' تو وہ 'مسوّمہ' ہے (5)۔ اور ابن ماجہ کی "سنن" (6) میں حضرت علی سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے سورج نکلنے سے پہلے 'السوم' (چرانے) سے، اور دودھ دینے والے جانوروں کو ذبح کرنے سے منع فرمایا۔ یہاں 'السوم' سے مراد چرانا ہے۔ اور اللہ عزوجل نے فرمایا: {فِيهِ تُسِيمُونَ} [النحل: 10] (جس میں تم اپنے مویشی چراتے ہو)۔ الاخطل نے کہا (7): مثل ابن بزعہ (8) کے یا اس جیسے کسی اور کے... تجھ پر افسوس ہو اے اونٹ چرانے والی کے بیٹے۔ ان کی مراد تھی: اونٹ چرانے والی کا بیٹا۔ اور 'السوام' ہر چرنے والا چوپایہ ہے۔ اور کہا گیا ہے: جہاد کے لیے تیار کردہ، یہ قول ابن زید کا ہے۔ مجاہد نے کہا: 'المسوّمہ' سے مراد خوبصورت اور عمدہ گھوڑے ہیں۔ اور عکرمہ نے کہا (9): ان کے حسن و جمال نے انہیں ممتاز کر دیا ہے (نشان زدہ کر دیا ہے)۔

(1) سنن الدارمی (2428)، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (2) المجتبی 6/217-218، اور اس باب میں معقل بن یسار رضی اللہ عنہ سے امام احمد (20312) کے ہاں روایت ہے۔ (3) اسے احمد (7563)، بخاری (2371) اور مسلم (987) نے روایت کیا ہے۔ (4) الانفال کی آیت (60) اور النحل کی آیت (8) کی تفسیر میں۔ (5) دیکھئے المحرر الوجیز 1/409، اور سعید کا قول طبری نے 6/252 میں روایت کیا ہے۔ (6) حدیث (2206)۔ (7) ان کے دیوان میں ص 159۔ (8) (خ) نسخہ میں "ضل ابن زرعہ" اور (د) میں "ظل ابن زرعہ" واقع ہوا ہے، اور (ظ) میں واضح نہیں تھا، اور جو دیوان سے ثابت ہے وہی درج ہے۔ اس کے شارح نے کہا: ابن بزعہ سے مراد شداد بن المنذر ہے جو حصین الذہلی کا بھائی ہے، اور بزعہ اس کی ماں کا نام ہے۔ الاغانی 8/319 میں اس کی روایت "کابن البزیعہ" ہے۔ (9) نسخوں میں "وقالہ" ہے، اور جو (م) سے ثابت ہے وہی درج ہے۔

Surah Al-Imran: Verse 14 53

An-Nahhas (1) chose it, from their saying: a handsome (wasim) man. It was narrated from Ibn Abbas that he said: 'Al-Musawwamah' (marked) are those marked with horse patterns on their faces, from 'sima', which means a mark (2). This is the school of Al-Kisa'i and Abu Ubaidah (3). I say: Everything mentioned is possible by the wording, so they would be well-fed, prepared, beautiful, and marked to be distinguished from others. Abu Zaid said: Its origin is to place a tuft of wool or a mark on it that differs from the rest of its body so it can be distinguished from others in the pasture (4). Ibn Faris, the linguist, narrated in his "Mujmal" (5): 'Al-Musawwamah': those sent forth with their riders on them. Al-Mu'arrij said: 'Al-Musawwamah': those branded (cauterized). Al-Mubarrad: those known in the lands. Ibn Kaisan: the piebald (black and white) horses (6). All of these are close to 'sima'. Al-Nabighah said (7): "And lean ones like arrows, marked horses, upon them are a group like jinns." Eighth: His Almighty's saying: {And cattle (Al-An'am)}. Ibn Kaisan said: When you say 'Na'am', it refers only to camels, but when you say 'An'am', it refers to camels and everything that grazes (8). Al-Farra' said: It is masculine and not feminine; they say: "This is a coming Na'am (herd of cattle)", and it is pluralized as 'An'am' (9). Al-Harawi said (10): 'An-Na'am' is used as both masculine and feminine, and 'Al-An'am' refers to livestock including camels, cattle, and sheep. If 'An-Na'am' is said, it refers to camels.

(1) In Ma'ani al-Qur'an 1/367. (2) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/409-410, and Al-Tabari reported the previous sayings 6/252-254, and the saying of Ikrimah regarding it: marking them is their beauty. (3) See Majaz al-Qur'an 1/89, and Ma'ani al-Qur'an by An-Nahhas 1/367. (4) Mentioned by An-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 1/368. (5) 1/479. (6) Ibn al-Jawzi cited the sayings of Al-Mu'arrij and Ibn Kaisan in Zad al-Masir 1/360, and Abu Hayyan cited Al-Mubarrad's saying in Al-Bahr 2/398. (7) He is Al-Dhubyani, and the verse is in his Diwan p. 124. (8) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 1/360. (9) Al-Sihah (Na'am) and from it the author quoted Al-Farra's words, and in it: it is pluralized as Nu'man, like: hamal and humlan. End. (10) See Tahdhib al-Lughah 3/13.

सूरह अल-इमरान: आयत १४ ५३

अन-नह्सास (१) ने इसे चुना, उनके कहने से: एक सुंदर (वसीम) आदमी। इब्न अब्बास से रिवायत है कि उन्होंने कहा: 'अल-मुसव्वमह' (चिह्नित) वे हैं जिनके चेहरों पर घोड़ों के निशान हों, 'सिमा' से, जिसका अर्थ है निशान (२)। यह अल-किसाई और अबू उबैदा का मत है (३)। मैं कहता हूँ: जो कुछ भी उल्लेख किया गया है वह शब्द द्वारा संभव है, इसलिए वे चराने वाली, तैयार, सुंदर और अन्य से अलग पहचाने जाने के लिए चिह्नित होंगी। अबू ज़ैद ने कहा: इसका मूल इसके शरीर के बाकी हिस्सों से अलग ऊन का गुच्छा या निशान लगाना है ताकि चरागाह में अन्य लोगों से इसे अलग पहचाना जा सके(४)। भाषाविद् इब्न फारिस ने अपने "मुजमल" (५) में वर्णन किया है: 'अल-मुसव्वमह': वे जो अपने सवारों के साथ भेजी गई हों। अल-मुआरिज ने कहा: 'अल-मुसव्वमह': दागे हुए (चिह्नित)। अल-मुबर्रद: वे जो देशों में ज्ञात हैं। इब्न कैसान: चितकबरे (काले और सफेद) घोड़े (६)। ये सभी 'सिमा' के करीब हैं। अल-नाबिगाह ने कहा (७): "और तीरों के समान दुबले-पतले, चिह्नित घोड़े, उन पर जिन्नों के समान एक समूह है।" आठवां: ईश्वर का कथन: {और मवेशी (अल-अनआम)}। इब्न कैसान ने कहा: जब आप 'न'अम' कहते हैं, तो यह केवल ऊंटों के लिए होता है, लेकिन जब आप 'अनआम' कहते हैं, तो यह ऊंटों और चरने वाली हर चीज के लिए होता है (८)। अल-फर्रा ने कहा: यह पुल्लिंग है और स्त्रीलिंग नहीं है; वे कहते हैं: "यह एक आने वाला न'अम है," और इसे 'अनआम' के रूप में बहुवचन किया जाता है (९)। अल-हरवी ने कहा (१०): 'अन-न'अम' पुल्लिंग और स्त्रीलिंग दोनों के लिए प्रयोग किया जाता है, और 'अल-अनआम' ऊंटों, गायों और भेड़ों सहित पशुओं को संदर्भित करता है। यदि 'अन-न'अम' कहा जाता है, तो इसका अर्थ ऊंट है।

(१) मआनी अल-कुरान १/३६७ में। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/४०९-४१० देखें, और अल-तबारी ने ६/२५२-२५४ में पिछले कथनों को दर्ज किया है, और इसके बारे में इकरीमा का कथन: उन्हें चिह्नित करना उनकी सुंदरता है। (३) मजज़ अल-कुरान १/८९, और नह्सास द्वारा मआनी अल-कुरान १/३६७ देखें। (४) नह्सास ने मआनी अल-कुरान १/३६८ में इसका उल्लेख किया है। (५) १/४७९। (६) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर १/३६० में अल-मुआरिज और इब्न कैसान के कथनों को उद्धृत किया, और अबू हय्यान ने अल-बहर २/३९८ में अल-मुबर्रद के कथन को उद्धृत किया। (७) वह अल-धुब्यानी है, और पद उनके दीवान पृष्ठ १२४ में है। (८) नह्सास द्वारा इराब अल-कुरान १/३६०। (९) अल-सिहाह (न'अम) और इसी से लेखक ने अल-फर्रा के शब्दों को उद्धृत किया, और इसमें: इसका बहुवचन नुमान है, जैसे: हमल और हुमलान। समाप्त। (१०) तहजीब अल-लुगा ३/१३ देखें।

سورة آل عمران: آیت ۱۴ ۵۳

اور اسے النحاس (۱) نے منتخب کیا، ان کے قول سے: ایک خوبصورت (وسیم) آدمی۔ ابن عباس سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: 'المسوَّمة' (نشان زدہ) وہ ہیں جن کے چہروں پر گھوڑوں کے نشانات ہوں، 'سیما' سے، جس کا مطلب ہے علامت (۲)۔ یہ الکسائی اور ابو عبیدہ (۳) کا مسلک ہے۔ میں کہتا ہوں: جو کچھ ذکر کیا گیا ہے وہ لفظ کے اعتبار سے ممکن ہے، پس وہ چرائی جانے والی، تیار کردہ، خوبصورت اور دوسروں سے ممتاز ہونے کے لیے نشان زدہ ہوں گی۔ ابو زید نے کہا: اس کی اصل یہ ہے کہ اس پر اون کا گچھا یا کوئی ایسی علامت لگائی جائے جو اس کے باقی جسم سے مختلف ہو تاکہ چراگاہ میں اسے دوسروں سے الگ پہچانا جا سکے (۴)۔ لسانیات کے ماہر ابن فارس نے اپنی "مجمل" (۵) میں بیان کیا: 'المسوَّمة': وہ جو اپنے سواروں کے ساتھ بھیجے گئے ہوں۔ المؤرج نے کہا: 'المسوَّمة': داغے ہوئے (نشان زدہ)۔ المبرد: وہ جو ملکوں میں مشہور ہوں۔ ابن کیسان: چتکبرے (سیاہ و سفید) گھوڑے (۶)۔ یہ سب 'سیما' کے قریب ہیں۔ النابغہ نے کہا (۷): "اور تیروں کی طرح دبلے پتلے، نشان زدہ گھوڑے، جن پر جنوں کی طرح ایک گروہ سوار ہے۔" آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالْأَنْعَامِ﴾۔ ابن کیسان نے کہا: جب تم کہو 'نَعَم'، تو یہ صرف اونٹوں کے لیے ہوتا ہے، لیکن جب تم 'أنعام' کہو تو یہ اونٹوں اور چرنے والے تمام جانوروں پر صادق آتا ہے (۸)۔ الفراء نے کہا: یہ مذکر ہے مؤنث نہیں، وہ کہتے ہیں: "ہذا نَعَمٌ واردٌ" (یہ آنے والا گلہ ہے)، اور اس کی جمع 'أنعام' آتی ہے (۹)۔ الہروی نے کہا (۱۰): 'النَّعَم' مذکر اور مؤنث دونوں استعمال ہوتا ہے، اور 'الأنعام': اونٹ، گائے اور بکریوں کے مویشی، اور جب 'النَّعَم' کہا جائے تو اس سے مراد اونٹ ہوتے ہیں۔

(۱) معانی القرآن ۱/۳۶۷ میں۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/۴۰۹-۴۱۰ دیکھیں، اور طبری نے ۶/۲۵۲-۲۵۴ میں سابقہ اقوال نقل کیے ہیں، اور عکرمہ کا اس بارے میں قول: ان کا نشان زدہ ہونا ان کا حسن ہے۔ (۳) مجاز القرآن ۱/۸۹، اور معانی القرآن للنحاس ۱/۳۶۷ دیکھیں۔ (۴) النحاس نے معانی القرآن ۱/۳۶۸ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۵) ۱/۴۷۹۔ (۶) ابن الجوزی نے زاد المسیر ۱/۳۶۰ میں المؤرج اور ابن کیسان کے اقوال نقل کیے ہیں، اور المبرد کا قول ابو حیان نے البحر ۲/۳۹۸ میں نقل کیا ہے۔ (۷) وہ الذبیانی ہے، اور شعر ان کے دیوان ص ۱۲۴ میں ہے۔ (۸) إعراب القرآن للنحاس ۱/۳۶۰۔ (۹) الصحاح (نعم) اور اسی سے مصنف نے الفراء کا کلام نقل کیا، اور اس میں ہے: اس کی جمع نُعمان آتی ہے، جیسے: حَمَل اور حُمْلان۔ انتہیٰ۔ (۱۰) تہذیب اللغۃ ۳/۱۳ دیکھیں۔

Surah Al-Imran: Ayah 14 | 54

...specifically. Hassan(1) said: And it continued to have companions among its meadows, cattle and sheep. In Sunan Ibn Majah, from Urwa al-Bariqi, he raised it [to the Prophet] saying: "Camels are honor for their owners, and sheep are a blessing, and goodness is tied to the forelocks of horses until the Day of Resurrection"(2). In it, from Ibn Umar, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "The sheep is one of the animals of Paradise"(3). In it, from Abu Hurairah, he said: The Messenger of Allah ﷺ commanded the rich to take sheep, and the poor to take chickens. And he said: "When the rich take chickens, Allah the Almighty permits the destruction of villages"(4). In it, from Umm Hani, that the Prophet ﷺ said to her: "Take sheep, for in them there is blessing." Narrated by Abu Bakr bin Abi Shaybah, from Waki', from Hisham bin Urwa, from his father, from Umm Hani, with a sound chain of narration (Sahih)(5). Ninth: The Almighty's saying: {And tilth (al-harth)}. Tilth here is a name for everything that is plowed, and it is a verbal noun used as a name. You say: the man plowed (haratha) a tilth (harthan): when he turned the earth for the purpose(6) of farming. So the name 'tillage' falls upon the planting of grains, gardens, and other(7) types of farming(8). And in...

(1) In his Diwan, p. 58. (2) Sunan Ibn Majah (2305), and his saying: "Goodness is tied to the forelocks of horses until the Day of Resurrection" narrated by Ahmad (19354), al-Bukhari (3643), Muslim (1873), and previously mentioned 3/241. (3) Sunan Ibn Majah (2306). Al-Busiri said in al-Zawa'id 2/27: This chain of narration is weak; Zarbi bin Abdullah, Abu Yahya al-Azdi [one of the men of the chain] is agreed upon as weak, see Mizan al-I'tidal 2/69. (4) Sunan Ibn Majah (2307). Al-Busiri said in al-Zawa'id 2/28: This chain of narration is weak; Ali bin Urwa was abandoned, Ibn Hibban said: He fabricates Hadith, and Uthman bin Abdul Rahman is unknown. The text was mentioned by Ibn al-Jawzi in 'Al-Mawdu'at' (The Fabrications) from the hadith of Nafi' from Abdullah bin Umar. (5) Sunan Ibn Majah (2304), and it is in Musnad Ahmad (27381). (6) In (D) and (Z): 'meaning'. (7) In (M): 'and upon other than'. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 1/410.

सूरा आल इमरान: आयत 14 | 54

...विशेष रूप से। और हस्सान(1) ने कहा: और उसमें हमेशा उसके चरागाहों के बीच साथी, मवेशी और भेड़ें रहीं। और "सुनन" इब्न माजाह में उर्वा अल-बारिक़ी से रिवायत है, उन्होंने इसे रफ़अ किया (पैगंबर तक पहुँचाया): "ऊँट उनके मालिकों के लिए सम्मान हैं और भेड़ें बरकत (आशीर्वाद) हैं, और क़यामत के दिन तक घोड़ों की पेशानी में भलाई बंधी हुई है"(2)। इसमें इब्न उमर से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "भेड़ जन्नत के जानवरों में से एक है"(3)। इसमें अबू हुरैरा से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने अमीरों को भेड़ें पालने और गरीबों को मुर्गियाँ पालने का हुक्म दिया। और फरमाया: "जब अमीर मुर्गियाँ पालना शुरू कर देते हैं, तो अल्लाह तआला बस्तियों के विनाश की अनुमति दे देता है"(4)। इसमें उम्म हानी से रिवायत है कि नबी ﷺ ने उनसे कहा: "भेड़ें पालो, क्योंकि उनमें बरकत है।" इसे अबू बक्र बिन अबी शैबा ने वक़ी' से, हिशाम बिन उर्वा से, उन्होंने अपने पिता से, उन्होंने उम्म हानी से रिवायत किया है, इसकी सनद सही (Sahih) है(5)। नौवीं बात: अल्लाह तआला का फरमान: {और खेती (अल-हर्ष)}। यहाँ 'हर्ष' (खेती) हर उस चीज़ का नाम है जिसे जोता जाता है, और यह एक मस्तर (verbal noun) है जिसे नाम के रूप में इस्तेमाल किया गया है। आप कहते हैं: आदमी ने खेती (हर्ष) की: जब उसने खेती(6) के उद्देश्य से ज़मीन को पलटा। तो जुताई का नाम अनाज बोने, बागों और खेती(8) के अन्य(7) प्रकारों पर पड़ता है। और...

(1) उनके दीवान (काव्य संग्रह) में, पृष्ठ 58। (2) सुनन इब्न माजाह (2305), और उसका हिस्सा: "क़यामत के दिन तक घोड़ों की पेशानी में भलाई बंधी हुई है" इसे अहमद (19354), अल-बुखारी (3643), और मुस्लिम (1873) ने रिवायत किया है, और पहले ज़िक्र किया गया 3/241। (3) सुनन इब्न माजाह (2306)। अल-बूसिरी ने अल-ज़वाइद 2/27 में कहा: यह सनद (रिवायत की श्रृंखला) कमज़ोर है, ज़रबी बिन अब्दुल्ला, अबू यह्या अल-अज़दी [जो सनद के लोगों में से एक है] की कमज़ोरी पर सहमति है, देखें मिज़ान अल-इतिदाल 2/69। (4) सुनन इब्न माजाह (2307)। अल-बूसिरी ने अल-ज़वाइद 2/28 में कहा: यह सनद कमज़ोर है, अली बिन उर्वा को छोड़ दिया गया है, इब्न हिब्बान ने कहा: वह हदीस गढ़ता है, और उस्मान बिन अब्दुल रहमान अज्ञात है। इस मतन (पाठ) का ज़िक्र इब्न अल-जौज़ी ने 'अल-मौदूआत' (गढ़ी हुई हदीसों) में नाफे से अब्दुल्ला बिन उमर की हदीस के रूप में किया है। (5) सुनन इब्न माजाह (2304), और यह मुसनद अहमद (27381) में

भी है। (6) (द) और (ज़) में: "अर्थ" के साथ। (7) (म) में: "और दूसरों पर"। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/410।

خاصہ۔ اور حسان(۱) نے کہا: وَكانَت لَا يَزالُ بِہا أَنِيسٌ خِلالَ مَروجِہا نَعَمٌ وَشاءُ اور «سنن» ابن ماجہ میں عروہ البارقی سے مروی ہے کہ انہوں نے اسے مرفوعاً بیان کیا: «اونٹ اپنے مالکوں کے لیے عزت ہیں اور بکری برکت ہے، اور قیامت کے دن تک گھوڑوں کی پیشانیوں میں خیر بندھی ہوئی ہے»(۲)۔ اور اسی میں ابن عمر سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «بکری جنت کے جانوروں میں سے ہے»(۳)۔ اور اسی میں ابوہریرہ سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے مالداروں کو بکریاں پالنے کا حکم دیا، اور غریبوں کو مرغیاں پالنے کا۔ اور فرمایا: «جب مالدار مرغیاں پالنے لگیں تو اللہ تعالیٰ بستیوں کی ہلاکت کا اذن دے دیتا ہے»(۴)۔ اور اسی میں ام ہانی سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے ان سے فرمایا: «بکریاں پالو، کیونکہ ان میں برکت ہے»۔ اسے ابوبکر بن ابی شیبہ نے وکیع سے، انہوں نے ہشام بن عروہ سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے ام ہانی سے روایت کیا ہے، اس کی سند صحیح ہے(۵)۔ نویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالْحَرْثِ﴾۔ یہاں 'حرث' ہر اس چیز کا نام ہے جسے جوتا جائے، اور یہ وہ مصدر ہے جسے نام بنا لیا گیا ہے، آپ کہتے ہیں: «حَرَثَ الرَّجُلُ حَرْثاً» یعنی جب اس نے زراعت(۶) کے مقصد سے زمین کو الٹ پلٹ کیا۔ پس زراعت کا نام اناج بونے، باغات اور زراعت(۸) کی دیگر(۷) اقسام پر صادق آتا ہے۔ اور...

(۱) ان کے دیوان ص ۵۸ میں۔ (۲) سنن ابن ماجہ (۲۳۰۵)، اور اس کا ایک حصہ: «خیر قیامت کے دن تک گھوڑوں کی پیشانیوں میں بندھی ہوئی ہے» اسے احمد (۱۹۳۵۴)، بخاری (۳۶۴۳)، اور مسلم (۱۸۷۳) نے روایت کیا ہے، اور گزشتہ حوالہ ۲۴۱/۳۔ (۳) سنن ابن ماجہ (۲۳۰۶)۔ بوصیری نے 'الزوائد' ۲۷/۲ میں کہا: یہ سند ضعیف ہے، زربی بن عبداللہ، ابویحییٰ الازدی [جو

سند کے راویوں میں سے ایک ہے] کے ضعیف ہونے پر اتفاق ہے، دیکھئے 'میزان الاعتدال' ۶۹/۲۔ (۴) سنن ابن ماجہ (۲۳۰۷)۔ بوصیری نے 'الزوائد' ۲۸/۲ میں کہا: یہ سند ضعیف ہے، علی بن عروہ متروک ہے، ابن حبان نے کہا: وہ حدیثیں گھڑتا ہے، اور عثمان بن عبدالرحمن مجہول ہے، اور متن کو ابن جوزی نے 'الموضوعات' میں نافع عن عبداللہ بن عمر کی حدیث سے ذکر کیا ہے۔ (۵) سنن ابن ماجہ (۲۳۰۴)، اور یہ مسند احمد (۲۷۳۸۱) میں ہے۔ (۶) (د) اور (ظ) میں: «بمعنی» ہے۔ (۷) (م) میں: «وعلی غیر» ہے۔ (۸) المحرر الوجیز ۴۱۰/۱۔

Hadith: "Cultivate for your worldly life as if you were to live forever(1)". It is said: I cultivated (harathtu) and I gained (ihtarathtu).

In the Hadith of Abdullah: "Cultivate this Quran(2)", meaning: search through it. Ibn al-A'rabi said: Al-Harth (cultivation) means searching. And in the Hadith: "The truest names are Al-Harith"(3) because Al-Harith is the one who earns, and the cultivation of wealth is its earning. Al-Mihrath is the stoker of the fire(4). Al-Harath is the course of the string in the bow, and the plural is Ahrithah. A man 'ahratha' his she-camel means he made it lean. In the Hadith of Mu'awiyah: "What did your camels used for irrigation do?" They said: "We wore them out (harathnaha) on the day of Badr." Abu Ubaid(5) said: They mean: we made them lean. It is said: 'Harathtu' the animal and 'Ahrathtuha', two dialects.

In "Sahih" al-Bukhari, on the authority of Abu Umamah al-Bahili, who said, after seeing a plowshare and some farming tools: "I heard the Messenger of Allah ﷺ say: 'This does not enter the house of a people except that humiliation enters it'(6)." It was said: Humiliation here refers to what becomes obligatory for those occupied with cultivation in terms of land rights demanded from them by leaders and rulers.

Al-Muhallab said: The meaning of his words in this Hadith – and Allah knows best – is to encourage high status and seeking sustenance from the most honorable professions. This was because the Prophet ﷺ feared for his Ummah that they would be occupied with farming and neglect riding horses and Jihad in the cause of Allah. For if they were occupied with cultivation, they would be overcome by nations that ride horses and live off their earnings. So he urged them to live by Jihad, not by settling into the cultivation of land and being bound to such labor. Don't you see that Umar said:

---

(1) Preceded 3/386. (2) Mentioned by Al-Azhari in Tahdhib al-Lugha 4/478 and the speech is from him, and see Mujmal al-Lugha 1/230. (3) Narrated by Ahmad (19032), and Abu Dawood (4950) from the Hadith of Abu Wahb al-Jushami, and its chain of narration is weak. It contains Aqeel bin Shabib. Al-Dhahabi said in Al-Mizan 3/88: Neither he nor the companion is known except for this Hadith; Muhammad bin Muhajir was alone in reporting from him. (4) It is what the fire is stoked with, like the stoker. Al-Qamus (S'ar). And it said in Mu'jam Matn al-Lugha: It is what moves the fire, whether iron or wood, to make it blaze. (5) In Gharib al-Hadith 4/265, and Al-

Zamakhshari also cited the news of Mu'awiyah in Al-Faiq 2/383. (6) Sahih al-Bukhari (2321). His saying: 'Sikkah', with a kasra under the 'sin': it is the iron piece with which the land is plowed. Fath al-Bari 5/5.

हदीस: "अपनी दुनिया के लिए ऐसे खेती करो (मेहनत करो) जैसे तुम हमेशा जीवित रहोगे(1)"। कहा जाता है: मैंने खेती की और मैंने कमाया।

और अब्दुल्ला की हदीस में है: "इस कुरान की खेती करो(2)", यानी: इसमें खोजबीन करो। इब्न अल-अरबी ने कहा: अल-हर्थ (खेती) का अर्थ है खोजबीन करना। और हदीस में है: "सबसे सच्चे नाम अल-हारिस हैं"(3) क्योंकि हारिस वह है जो कमाता है, और धन की खेती करना उसकी कमाई है। अल-मिहराथ: आग कुरेदने वाला उपकरण(4) है। अल-हराथ धनुष में डोरी का मार्ग है, और इसका बहुवचन अहरिताह है। एक आदमी ने अपनी ऊंटनी को 'अहरता' किया: यानी उसे दुबला कर दिया। मुआविया की हदीस में है: "तुम्हारी सिंचाई करने वाली ऊंटनियों ने क्या किया?" उन्होंने कहा: "हमने उन्हें बद्र के दिन थका दिया (हरथनाहा)।" अबू उबैद(5) ने कहा: उनका मतलब है: हमने उन्हें दुबला कर दिया। कहा जाता है: 'हरथतु' जानवर और 'अहरततुहा', दो बोलियाँ हैं।

और "सहीह" बुखारी में अबू उमामा अल-बाहीली से रिवायत है कि उन्होंने हल का फल और खेती के कुछ औजार देखे, तो कहा: "मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते सुना: 'यह जिस कौम के घर में प्रवेश करता है, वहां अपमान (ज़िल्लत) प्रवेश कर जाता है'(6)।" कहा गया: यहाँ अपमान का मतलब वह है जो खेती के काम में लगे लोगों पर जमीन के उन अधिकारों के कारण अनिवार्य हो जाता है जो नेता और सुल्तान उनसे मांगते हैं।

अल-मुहल्लब ने कहा: इस हदीस में उनके शब्दों का अर्थ - और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है - उच्च स्थितियों के लिए प्रोत्साहित करना और सबसे सम्मानजनक व्यवसायों से जीविका की तलाश करना है। ऐसा इसलिए था क्योंकि पैगंबर ﷺ को अपनी उम्मत के बारे में डर था कि वे खेती में व्यस्त हो जाएंगे और घुड़सवारी तथा अल्लाह की राह में जिहाद को छोड़ देंगे। क्योंकि यदि वे खेती में व्यस्त हो गए, तो उन पर वे कौमें हावी हो जाएंगी जो घोड़ों की सवारी करती हैं और अपनी कमाई पर गुजारा करती हैं। इसलिए उन्होंने उन्हें जिहाद से जीने के लिए प्रोत्साहित किया; न कि जमीन की खेती में बस जाने और इस पेशे में बंधे रहने के लिए। क्या आप नहीं देखते कि उमर ने कहा:

---

(1) पिछला 3/386। (2) अल-अज़हरी ने तहज़ीब अल-लुग़ा 4/478 में इसका उल्लेख किया है और यह बात उन्हीं की है, और मुजमल अल-लुग़ा 1/230 देखें। (3) अहमद (19032) और अबू दाऊद (4950) द्वारा अबू वहाब अल-जुशमी की हदीस से निकाला गया है, और इसकी श्रृंखला कमजोर है,

इसमें अकील बिन शबीब है। अल-धहाबी ने अल-मीज़ान 3/88 में कहा: वह और वह सहाबी इस हदीस के अलावा नहीं जाने जाते, मुहम्मद बिन मुहाजिर उनसे इसे रिपोर्ट करने में अकेले थे। (4) यह वह है जिससे आग जलाई जाती है, जैसे पोकर। अल-कामूस (सआर)। और मुअजम मतन अल-लुग़ा में कहा गया है: यह वह है जो आग को हिलाता है, चाहे वह लोहा हो या लकड़ी, ताकि आग भड़के। (5) गरीब अल-हदीस 4/265 में, और अल-ज़मखशारी ने अल-फ़ाइक 2/383 में मुआविया की खबर का भी उल्लेख किया है। (6) सहीह बुखारी (2321)। उनका कहना: 'सिक्का', सीन के नीचे कसरा के साथ: यह वह लोहे का टुकड़ा है जिससे जमीन जोती जाती है। फतह अल-बारी 5/5।

حدیث: «اپنی دنیا کے لیے ایسے محنت (کھیتی) کرو جیسے تم ہمیشہ جیو گے(١)»۔ کہا جاتا ہے: میں نے کھیتی کی اور میں نے کمایا۔

اور عبداللہ کی حدیث میں ہے: «اس قرآن کی کھیتی کرو(٢)»، یعنی: اس میں تلاش و جستجو کرو۔ ابن الاعرابی نے کہا: الحرث (کھیتی) کا مطلب تلاشی ہے، اور حدیث میں ہے: «سب سے سچے نام حارث ہیں»(٣) کیونکہ حارث وہ ہے جو کمانے والا ہے، اور مال کی کھیتی کرنا اس کی کمائی ہے۔ اور المِحْراثُ: آگ جلانے یا کریدنے کا آلہ(٤) ہے، اور الحَرَاثُ کمان میں تانت گزرنے کا راستہ ہے، اور اس کی جمع أحْرِثہ ہے، اور آدمی نے اپنی اونٹنی کو 'أحرث' کیا: یعنی اسے دبلا کر دیا۔ اور معاویہ کی حدیث میں ہے: "تمہارے سیراب کرنے والے اونٹوں نے کیا کیا؟" انہوں نے کہا: "ہم نے انہیں بدر کے دن تھکا دیا (حرثناھا)۔" ابو عبید(٥) نے کہا: ان کا مطلب ہے: ہم نے انہیں دبلا کر دیا، کہا جاتا ہے: 'حرثت الدابة' اور 'أحرثتها'، دو لغتیں ہیں۔

اور «صحیح» بخاری میں ابوامامہ باہلی سے روایت ہے کہ انہوں نے ہل کا پھل اور کھیتی باڑی کا کچھ سامان دیکھا تو کہا: "میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: «یہ جس قوم کے گھر میں داخل ہوتا ہے تو وہاں ذلت داخل ہو جاتی ہے»(٦)۔" کہا گیا: یہاں ذلت سے مراد وہ حقوق ہیں جو کھیتی باڑی میں مشغول لوگوں پر زمین کے حوالے سے لازم ہو جاتے ہیں جن کا مطالبہ حکمران اور سلاطین ان سے کرتے ہیں۔

اور مہلب نے کہا: اس حدیث میں آپ ﷺ کے ارشاد کا مطلب - واللہ اعلم - بلند درجات کی ترغیب دینا اور اشرف پیشوں سے رزق طلب کرنا ہے، اور یہ اس لیے تھا کہ نبی ﷺ کو اپنی امت پر یہ

خوف تھا کہ وہ کھیتی باڑی میں مشغول ہو کر گھڑ سواری اور اللہ کی راہ میں جہاد کو ضائع کر دیں گے، کیونکہ اگر وہ کھیتی باڑی میں مشغول ہو گئے تو ان پر وہ اقوام غالب آ جائیں گی جو گھوڑوں پر سوار ہوتی ہیں اور اپنی کمائیوں پر زندگی گزارتی ہیں۔ چنانچہ آپ ﷺ نے انہیں جہاد کے ذریعے گزر بسر کرنے کی ترغیب دی؛ نہ کہ زمین کی آبادی کاری میں ہمیشہ کے لیے لگ جانے اور اس پیشے کو لازم پکڑنے کی۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ عمر (رضی اللہ عنہ) نے فرمایا:

---

(١) سابقہ ٣٨٦/٣۔ (٢) اسے ازہری نے تہذیب اللغہ ٤٧٨/٤ میں ذکر کیا ہے اور کلام انہی کا ہے، اور دیکھئے مجمل اللغہ ٢٣٠/١۔ (٣) اسے احمد (١٩٠٣٢) اور ابوداؤد (٤٩٥٠) نے ابووھب جشمی کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند ضعیف ہے، اس میں عقیل بن شبیب ہے، ذہبی نے المیزان ٨٨/٣ میں کہا: نہ وہ اور نہ ہی وہ صحابی اس حدیث کے علاوہ پہچانے جاتے ہیں، محمد بن مہاجر ان سے روایت کرنے میں اکیلے تھے۔ (٤) یہ وہ ہے جس سے آگ سلگائی جاتی ہے، جیسے مِسعار۔ القاموس (سعر)۔ اور معجم متن اللغہ میں کہا گیا ہے: یہ وہ چیز ہے جس سے آگ کو حرکت دی جائے خواہ وہ لوہا ہو یا لکڑی تاکہ وہ سلگ اٹھے۔ (٥) غریب الحدیث ٤/ ٢٦٥ میں، اور معاویہ کی خبر کو زمخشری نے بھی الفائق ٢/ ٣٨٣ میں ذکر کیا ہے۔ (٦) صحیح بخاری (٢٣٢١)۔ ان کا قول: 'سِكَّة'، سین کے نیچے زیر کے ساتھ: یہ وہ لوہا ہے جس سے زمین ہل چلائی جاتی ہے۔ فتح الباری ٥/٥۔

Surah Al-Imran: Verse 14, Page 56

“Live like the people of Ma'ad and lead a rugged life, cut off the stirrups, and leap onto horses with a jump; do not let the camel herders surpass you in this (1).” So he commanded them to stick to horses and to exercise their bodies by jumping onto them.

In the ‘Two Sahihs’ (Bukhari and Muslim), it is narrated from Anas bin Malik that the Prophet ﷺ said: “There is no Muslim who plants a tree or sows a crop (2), and a bird, a person, or an animal eats from it, except that it is a charity for him” (3).

The scholars said (4): Allah Almighty mentioned four types of wealth; each type is accumulated by a specific class of people. As for gold and silver, merchants accumulate them. As for marked horses, kings accumulate them. As for livestock, the desert-dwellers accumulate them. As for agriculture, it is accumulated by (5) the villagers (6). Thus, the trial for each class lies in the type of wealth they accumulate. As for women and children, they are a trial for everyone.

The Tenth (7): His saying, Almighty: {That is the enjoyment of the worldly life}, meaning: what is enjoyed in it, then it passes away and does not remain. This is a discouragement from worldly life and an encouragement for the Hereafter. Ibn Majah and others narrated from Abdullah bin Amr (8) that the Messenger of Allah ﷺ said: “The world is but a commodity, and there is no commodity of the world better than a righteous woman” (9). And in the Hadith: “Renounce the world, and [Allah] will love you...”

Footnotes: (1) We have not found it in this context; narrated by Ahmad (301), and in it: “And cast away the stirrups, and leap a leap, and stick to the way of Ma'ad.” And Ibn Hibban (5454) and in it: “Lead a rugged life, and wear rough clothing... and leap a leap.” Al-Sindi said as in the margin of Al-Musnad: “Stick to the way of Ma'ad (Tamadadu)”: he means the toughness of living and clothing in imitation of Ma'ad bin Adnan, the forefather of the Arabs. And his saying: “Al-Rukub” (the stirrups) is the plural of “Rikab”, which is the place for the foot in the saddle. And his saying: “And leap a leap,” meaning jump onto the horses with a leap. (2) In (D), (Z), (F), and (M): “planted a planting and sowed a crop,” and the fixed text is from (Kh) and (Zha), which matches what is in Bukhari and Muslim. (3) Sahih Bukhari (2320), and Sahih Muslim (1553), and it is in Musnad Ahmad (12495). (4) The speaker is Abu al-Layth al-Samarqandi in his Tafsir 1/251-252. (5) In (M): with it. (6) His saying: “Al-Rasatiq”: plural of “Rustaq,” which is the countryside and villages, see Al-Qamus Al-Muhit (Rustaq). (7)

His saying “The Tenth,” did not appear here in the manuscripts, but appeared at his saying: “The scholars said (preceding),” and the fixed text is from (M) which is more appropriate. (8) In (D), (Zha), (F), and (M): “Umar,” which is a mistake, and the fixed text is from (Kh) and the sources of the Hadith. (9) Sunan Ibn Majah (1855), narrated by Ahmad (6567), and Muslim (1467) in a similar way.

सूरह अल-इमरान: आयत 14, पृष्ठ 56

“मैद के लोगों की तरह बनो और कठोर जीवन बिताओ, रकाबों को काट दो, और घोड़ों पर छलांग लगाकर सवार होओ; ऊंट चराने वालों को इस मामले में तुम पर हावी न होने दो (1)।” इसलिए उन्होंने उन्हें घोड़ों के साथ रहने और उन पर छलांग लगाकर अपने शरीर का व्यायाम करने का आदेश दिया।

दोनों ‘सहीह’ (बुखारी और मुस्लिम) में अनस बिन मलिक से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: “कोई भी मुसलमान ऐसा नहीं है जो कोई पौधा लगाए या खेती करे (2), फिर उसमें से कोई पक्षी, इंसान या जानवर खाए, तो वह उसके लिए सदका (दान) बन जाता है” (3)।

विद्वानों ने कहा (4): अल्लाह तआला ने चार प्रकार के धन का उल्लेख किया है; प्रत्येक प्रकार के धन को लोगों का एक विशेष वर्ग जमा करता है। जहाँ तक सोने और चांदी की बात है, वे व्यापारियों द्वारा जमा किए जाते हैं। जहाँ तक निशानदेही वाले घोड़ों की बात है, वे राजाओं द्वारा जमा किए जाते हैं। जहाँ तक पशु धन की बात है, वह रेगिस्तान निवासियों द्वारा जमा किया जाता है। जहाँ तक खेती-बाड़ी की बात है, वह (5) ग्रामीणों (6) द्वारा जमा की जाती है। इस प्रकार, प्रत्येक वर्ग के लिए परीक्षा उसी प्रकार के धन में है जो वे जमा करते हैं। जहाँ तक महिलाओं और बच्चों की बात है, वे सभी के लिए एक परीक्षा हैं।

दसवीं बात (7): अल्लाह तआला का कथन: {यह सांसारिक जीवन का आनंद है}, यानी: वह जिसका इसमें आनंद लिया जाता है, फिर वह समाप्त हो जाता है और शेष नहीं रहता। यह दुनिया से विरक्ति और आख़िरत (परलोक) के प्रति प्रोत्साहन है। इब्न माजाह और अन्य ने अब्दुल्ला बिन अम्र (8) से रिवायत किया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: “दुनिया केवल एक उपभोग की वस्तु है, और दुनिया की उपभोग की वस्तुओं में से एक नेक औरत से बढ़कर कुछ भी नहीं है” (9)। और हदीस में है: “दुनिया से विरक्त हो जाओ, [अल्लाह] तुम्हें प्यार करेगा...”

फुटनोट: (1) हमें यह इस संदर्भ में नहीं मिला; इसे अहमद (301) ने रिवायत किया है, और इसमें है: “और रकाबों को छोड़ दो, और छलांग लगाओ, और मैदिया (कठोर जीवन) को अपनाओ।” और इब्न हिब्बान (5454) में है: “कठोर बनो, और पुराने कपड़े पहनो... और छलांग लगाओ।” अल-सिंदी ने मुसनद के हाशिए में कहा: “मैदिया (तमदद्दू) को अपनाओ”: उनका मतलब अरबों के पूर्वज मैद बिन अदनान की नकल करते हुए रहन-सहन और पहनावे में सख्ती से है। और उनका कहना है: ‘अल-

रुकुब' रकाब का बहुवचन है, जो काठी में पैर रखने की जगह है। और उनका कहना है: 'और छलांग लगाओ,' यानी घोड़ों पर उछलकर सवार होना। (2) (द), (ज़), (फ़) और (म) में: "एक पौधा लगाया और खेती की", और पुष्ट पाठ (ख) और (ज़) से है, जो बुखारी और मुस्लिम में मौजूद पाठ के अनुरूप है। (3) सहीह बुखारी (2320), और सहीह मुस्लिम (1553), और यह मुसनद अहमद (12495) में है। (4) कहने वाले अबू अल-लैथ अल-समरकंदी हैं, उनकी तफ़सीर 1/251-252 में। (5) (म) में: इसके साथ। (6) उनका कहना: 'अल-रसातीक': 'रुस्ताक' का बहुवचन है, जिसका अर्थ देहात और गाँव है, देखें अल-कामूस अल-मुहित (रुस्तक)। (7) उनका कहना 'दसवीं', यहाँ हस्तलिपियों में नहीं आया, बल्कि उनके इस कथन पर आया है: "विद्वानों ने कहा (पूर्वगामी)", और पुष्ट पाठ (म) से है जो अधिक उपयुक्त है। (8) (द), (ज़), (फ़) और (म) में: 'उमर', जो एक गलती है, और पुष्ट पाठ (ख) और हदीस के स्रोतों से है। (9) सुनन इब्न माजाह (1855), और इसे अहमद (6567) और मुस्लिम (1467) ने इसी तरह रिवायत किया है।

سورہ آل عمران: آیت 14، صفحہ 56

“تم اہل معد (عرب) جیسی سخت کوش زندگی اپناؤ، رکابوں کو کاٹ دو، اور گھوڑوں پر اچھل کر سوار ہو؛ اونٹ چرانے والے اس معاملے میں تم پر غالب نہ آجائیں (1)۔” چنانچہ آپ نے انہیں گھوڑوں کے ساتھ رہنے اور ان پر اچھل کر سوار ہونے کے ذریعے جسمانی ورزش کا حکم دیا۔

اور ‘صحیحین’ (بخاری و مسلم) میں حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: “کوئی بھی مسلمان جو پودا لگائے یا کھیتی کرے (2)، پھر اس سے کوئی پرندہ، انسان یا چوپایہ کھائے، تو اس کے لیے اس میں صدقہ ہے” (3)۔

علماء نے کہا (4): اللہ تعالیٰ نے مال کی چار اقسام ذکر کی ہیں، مال کی ہر قسم کے ذریعے لوگوں کا ایک طبقہ مالدار ہوتا ہے، جہاں تک سونے چاندی کا تعلق ہے تو اس سے تاجر مال جمع کرتے ہیں، اور نشان زدہ گھوڑوں سے بادشاہ مالداری حاصل کرتے ہیں، اور مویشیوں سے صحرا نشین مالدار ہوتے ہیں، اور کھیتی باڑی سے (5) دیہاتوں والے (6) مالداری حاصل کرتے ہیں۔ پس ہر طبقے کا فتنہ اسی مال کی قسم میں ہے جس کے ذریعے وہ مالدار ہوتا ہے، جہاں تک عورتوں اور بیٹوں کا تعلق ہے تو وہ سب کے لیے فتنہ (آزمائش) ہیں۔

دسویں بات (7): اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ذٰلِكَ مَتَاعُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا} یعنی: وہ جس سے اس میں نفع اٹھایا جاتا ہے، پھر وہ ختم ہو جاتا ہے اور باقی نہیں رہتا۔ اور یہ دنیا سے بے رغبتی اور آخرت کی ترغیب دلانا ہے۔ ابن ماجہ وغیرہ نے عبداللہ بن عمرو (8) سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: “دنیا تو بس ایک برتنے کی چیز (سامان) ہے، اور دنیا کے ساز و سامان میں سے نیک

عورت سے بہتر کوئی چیز نہیں" (9)۔ اور حدیث میں ہے: "دنیا سے بے رغبتی اختیار کر، [اللہ] تجھ سے محبت کرے گا..."

حواشی: (1) ہمیں اس سیاق میں یہ نہیں ملا، اور اسے احمد (301) نے روایت کیا ہے، اور اس میں ہے: اور رکابیں پھینک دو، اور کودو، اور معد کی طرح سخت کوشی اختیار کرو۔ اور ابن حبان (5454) میں ہے: سخت کوشی اختیار کرو، اور پرانے کپڑے پہنو... اور کودو۔ سندی نے حاشیہ مسند میں کہا: تم معد کی طرح رہو (تمعددو): ان کی مراد معد بن عدنان (عربوں کے جد امجد) کی مشابہت میں بود و باش اور لباس کی سختی ہے، اور ان کا قول: الرکب: رکاب کی جمع ہے، اور وہ زین میں قدم رکھنے کی جگہ ہے۔ اور ان کا قول: 'وانزوا نزواً' یعنی گھوڑوں پر اچھل کر سوار ہو جاؤ۔ (2) (د)، (ز)، (ف) اور (م) میں ہے: 'پودا لگایا اور کھیتی کی'، اور ثابت شدہ متن (خ) اور (ظ) سے ہے، جو بخاری و مسلم کے موافق ہے۔ (3) صحیح بخاری (2320)، اور صحیح مسلم (1553)، اور یہ مسند احمد (12495) میں ہے۔ (4) کہنے والے ابو اللیث سمرقندی ہیں اپنی تفسیر 1/ 251 - 252 میں۔ (5) (م) میں: اس کے ساتھ (6) ان کا قول: الرساتیق: رستاق کی جمع ہے، اور وہ دیہی علاقوں اور بستیوں کو کہتے ہیں، دیکھئے القاموس المحیط (رستق)۔ (7) ان کا قول 'دسویں'، یہاں خطی نسخوں میں نہیں آیا، بلکہ ان کے اس قول پر آیا ہے: "علماء نے کہا (سابقہ)"، اور ثابت شدہ متن (م) سے ہے جو زیادہ مناسب ہے۔ (8) (د)، (ظ)، (ف) اور (م) میں ہے: عمر، جو کہ غلطی ہے، اور ثابت شدہ متن (خ) اور حدیث کے مصادر سے ہے۔ (9) سنن ابن ماجہ (1855)، اور اسے احمد (6567) اور مسلم (1467) نے اسی طرح روایت کیا ہے۔

Surah Al-Imran: Verses 14 - 15 (57)

of Allah"(1) meaning: in its enjoyment of status and wealth beyond what is necessary. The Prophet ﷺ said: "The son of Adam has no right to more than these things: a house to live in, a garment to cover his nakedness, and dry bread and water." Narrated by al-Tirmidhi from the hadith of al-Miqdam ibn Ma'di Karib(2). Sahl ibn Abdullah was asked: "What makes it easy for a servant to leave the world and all desires?" He said: "By occupying himself with what he has been commanded." Eleventh: Allah Almighty's saying: {And Allah has with Him the best return} [Al-Imran: 14] is a subject and a predicate. "Al-Ma'ab" (the return) means the place of return. "Aaba yauubu iyaban" means: when he returned. Imru' al-Qays said(3): I have wandered through the horizons until *** I was satisfied with the return as a booty. Another said(4): Every absent person returns *** but the one absent in death does not return. The origin of "Ma'ab" is "Ma'wab"; the vowel of the 'waw' was moved to the 'hamza', and the 'waw' was replaced with an 'alif', like: "maqal". The meaning of the verse is: belittling the world and making it seem insignificant, and encouraging a good return to Allah Almighty in the hereafter(5). Allah Almighty's saying: {Say, "Shall I inform you of [something] better than that? For those who fear Allah will be gardens in the presence of their Lord beneath which rivers flow, wherein they abide eternally, and purified spouses and approval from Allah. And Allah is Seeing of [His] servants." (15)}. The end of the question is at His saying: "than that". "For those who fear Allah" is an advanced predicate, and "gardens" is in the nominative case.

---

(1) Narrated by Ibn Majah (4102) from the hadith of Sahl ibn Sa'd al-Sa'idi (RA), and in its chain is Khalid ibn Amr al-Qurashi. Ahmad, Ibn Ma'in, and Ibn Adi said: his hadiths are fabricated. Al-Bukhari said: he is a rejected narrator. Al-Hakim (4/313) graded it sahih, and al-Dhahabi followed up by saying: Khalid is a fabricator. See Jami' al-'Ulum wal-Hikam 2/174. (2) Sunan al-Tirmidhi (2341), and it is from the hadith of Uthman ibn Affan (RA), not from the hadith of al-Miqdam ibn Ma'di Karib (RA), and it is in Musnad Ahmad (440). In its chain is Hurayth ibn al-Sa'ib; and he erred in attributing it to the Prophet (marfu'), and the correct view is: from some of the People of the Book; as mentioned by al-Daraqutni in al-'Ilal 3/29. Ibn al-Jawzi said in al-'Ilal al-Mutanahiyah 2/799: This hadith is not authentic. Al-Tirmidhi said: This is a hasan sahih hadith. Al-Nadr ibn Shumayl said: "jilf al-khubz" means bread without any condiment. (3) In his Diwan, p. 99. (4) He is 'Abid ibn al-Abras, and the verse is in his Diwan, p. 26. (5) See al-Muharrar al-Wajiz 1/410.

सूरह आल-इमरान: आयत 14 - 15 (57)

"अल्लाह के पास"(1) अर्थात: इसके सुख-साधनों में, जैसे प्रतिष्ठा और आवश्यकता से अधिक धन। पैगंबर ﷺ ने कहा: "आदम के बेटे का इन चीजों के अलावा किसी और चीज़ पर हक नहीं है: रहने के लिए एक घर, उसकी नग्नता को ढकने के लिए एक कपड़ा, और सूखी रोटी और पानी।" इसे तिरमिज़ी ने अल-मिकदाम बिन मादी करिब की हदीस से उद्धृत किया है(2)। सहल बिन अब्दुल्ला से पूछा गया: "एक बंदे के लिए दुनिया और सभी इच्छाओं को छोड़ना क्या आसान बनाता है?" उन्होंने कहा: "उसे उन कार्यों में व्यस्त रखना जिनका उसे आदेश दिया गया है।" ग्यारहवीं: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और अल्लाह ही है जिसके पास अच्छा ठिकाना है} [आल-इमरान: 14] एक कर्ता और पूरक (मुब्तदा और खबर) है। "अल-मआब" का अर्थ है लौटने का स्थान। "आबा यउबू इयाबन" का अर्थ है: जब वह लौटा। इमरुल कैस ने कहा(3): मैं क्षितिजों में घूमता रहा यहाँ तक कि *** मैं लौटने को ही गनीमत (उपलब्धि) मानकर संतुष्ट हो गया। एक अन्य ने कहा(4): हर अनुपस्थित व्यक्ति लौट आता है *** लेकिन मौत में अनुपस्थित रहने वाला नहीं लौटता। "मआब" का मूल "मअ़वब" है; 'वाव' की हरकत 'हमज़ा' पर स्थानांतरित कर दी गई, और 'वाव' को 'अलिफ़' से बदल दिया गया, जैसे: "मक़ाल"। आयत का अर्थ है: दुनिया को छोटा और तुच्छ समझना, और परलोक में अल्लाह सर्वशक्तिमान के पास लौटने के लिए प्रोत्साहित करना(5)। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {कहो, "क्या मैं तुम्हें इनसे बेहतर चीज़ की खबर दूँ? परहेज़गारों (डरने वालों) के लिए उनके रब के पास ऐसे बाग़ हैं जिनके नीचे नहरें बहती हैं, वे उनमें हमेशा रहेंगे, और पाक-साफ़ पत्नियाँ और अल्लाह की प्रसन्नता। और अल्लाह अपने बंदों को देख रहा है।" (15)}। प्रश्न का अंत "इनसे" (मिन् ज़ालिकुम) पर होता है। "परहेज़गारों के लिए" पहले आने वाला पूरक (ख़बर मुक़द्दम) है, और "बाग़" (जन्नत) कर्ता (रफ़ा) के रूप में है।

---

(1) इब्न माजह (4102) द्वारा सहल बिन साद अल-सादी (रज़ि.) की हदीस से वर्णित, और इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में खालिद बिन अम्र अल-कुरैशी है। अहमद, इब्न मुईन और इब्न अदी ने कहा: उसकी हदीसें मनगढ़ंत हैं। अल-बुखारी ने कहा: वह हदीस में अस्वीकृत (मुनकर) है। अल-हाकिम (4/313) ने इसे सही कहा, तो अल-ज़हाबी ने यह कहते हुए उसका अनुसरण किया: खालिद एक जालसाज़ है। जामे अल-उलूम वल-हिकम 2/174 देखें। (2) सुनन अल-तिरमिज़ी (2341), और यह उस्मान बिन अफ़ान (रज़ि.) की हदीस से है, न कि अल-मिकदाम बिन मादी करिब (रज़ि.) की हदीस से, और यह मुसनद अहमद (440) में है। इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में हुरैथ बिन अल-

साइब है; और उसने इसे पैगंबर की ओर ले जाने (मर्फ़ू) में गलती की है, और सही बात यह है: अहले किताब (किताब वाले लोगों) में से कुछ से; जैसा कि अल-दाराकुतनी ने अल-इलाल 3/29 में उल्लेख किया है। इब्न अल-जौज़ी ने अल-इलाल अल-मुतानाहिया 2/799 में कहा: यह हदीस सही नहीं है। अल-तिरमिज़ी ने कहा: यह हदीस हसन सही है। अल-नज़र बिन शुमैल ने कहा: "जिल्फ़ अल-खुब्ज़" का अर्थ है बिना सालन के रोटी। (3) उनके दीवान (काव्य संग्रह) पृष्ठ 99 में। (4) वह उबैद बिन अल-अब्रस हैं, और शेर उनके दीवान पृष्ठ 26 में है। (5) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/410।

سورہ آل عمران: آیات 14 - 15 (57)

«اللہ کے پاس»(1) یعنی: دنیاوی سامان میں سے جاہ و منصب اور ضرورت سے زائد مال میں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: «ابن آدم کا ان خصلتوں کے سوا کسی چیز میں حق نہیں ہے: رہنے کے لیے گھر، اس کا ستر چھپانے کے لیے کپڑا، اور خشک روٹی اور پانی»۔ اسے ترمذی نے مقدام بن معدی کرب(2) کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ سہل بن عبداللہ سے پوچھا گیا: بندے پر دنیا اور تمام خواہشات کا چھوڑنا کس چیز سے آسان ہو جاتا ہے؟ انہوں نے کہا: اپنے آپ کو ان کاموں میں مشغول کرنے سے جن کا اسے حکم دیا گیا ہے۔ گیارہویں: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَآبِ﴾ مبتدا اور خبر ہے۔ اور مآب کے معنی مرجع (لوٹنے کی جگہ) کے ہیں۔ آبَ یؤوبُ إیاباً: جب وہ لوٹا، امرؤ القیس نے کہا ہے(3): اور میں نے آفاق میں چکر لگائے یہاں تک کہ *** میں واپسی کو ہی غنیمت سمجھ کر راضی ہو گیا۔ اور دوسرے (شاعر) نے کہا(4): اور ہر غائب ہونے والا (سفر سے) واپس لوٹتا ہے *** اور موت کا غائب (مسافر) واپس نہیں لوٹتا۔ مآب کی اصل «مَأْوَب» ہے، واؤ کی حرکت ہمزہ کی طرف منتقل کی گئی، اور واؤ کو الف سے بدل دیا گیا، جیسے: مقال۔ اور آیت کا معنی ہے: دنیا کی تحقیر و تحقیر (اسے کم اور حقیر بتانا)، اور آخرت میں اللہ تعالیٰ کی طرف واپسی کی خوبی کی ترغیب دینا(5)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُلْ أَؤُنَبِّئُكُمْ بِخَيْرٍ مِنْ ذَلِكُمْ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَأَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَرِضْوَانٌ مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ (١٥)﴾۔ استفہام (سوال) کی انتہا «من ذلکم» پر ہے۔ «للذین اتقوا» خبر مقدم ہے، اور «جنات» حالت رفع میں ہے۔

---

(1) اسے ابن ماجہ (4102) نے سہل بن سعد الساعدی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں خالد بن عمرو القرشی ہے، احمد، ابن معین اور ابن عدی نے کہا: اس کی

احادیث موضوع (من گھڑت) ہیں۔ بخاری نے کہا: منکر الحدیث ہے۔ حاکم نے اسے (4/313) میں صحیح کہا تو ذہبی نے ان کا تعاقب کرتے ہوئے کہا: خالد وضاع (جھوٹا راوی) ہے۔ دیکھئے جامع العلوم والحکم 2/174۔ (2) سنن ترمذی (2341)، اور یہ عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے، مقدام بن معدی کرب رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نہیں ہے، اور یہ مسند احمد (440) میں ہے۔ اس کی سند میں حریث بن السائب ہے؛ اور اسے مرفوع بیان کرنے میں اسے وہم ہوا ہے، جبکہ صحیح یہ ہے کہ: اہل کتاب میں سے کسی سے روایت ہے؛ جیسا کہ دارقطنی نے العلل 3/29 میں ذکر کیا ہے۔ ابن الجوزی نے العلل المتناہیہ 2/799 میں کہا: یہ حدیث صحیح نہیں ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ . قال النضر بن شمیل: جلف الخبز کا مطلب ہے ایسی روٹی جس کے ساتھ سالن نہ ہو۔ (3) ان کے دیوان ص 99 میں۔ (4) وہ عبید بن الابرص ہیں، اور یہ شعر ان کے دیوان ص 26 میں ہے۔ (5) دیکھئے المحرر الوجیز 1/410۔

Surah Al-Imran: Verses 15 - 17 58 ...by initiation. It was said: its limit is "with their Lord", and "gardens" on this basis is in the nominative case (raf') by an implied initiation, its estimation being: "that is gardens". And on this interpretation, it is permissible to read "gardens" (jannatin) in the genitive case (khafd) as a substitute for "better", but this is not permissible on the first (view). Ibn Atiyyah said (1): This verse and the one before it are similar to the saying of the Prophet, peace and blessings be upon him: "A woman is married for four reasons: for her wealth, her lineage, her beauty, and her religion. So seek the one with religion, may your hands be dusty," narrated by Muslim and others (2). So his saying: "So seek the one with religion" is an example for this verse. And what precedes it is an example for the first. Allah Almighty mentioned these as a consolation from the world and a strengthening for the souls of those who leave it. The meanings of the words of this verse have been mentioned before (3) in Surah Al-Baqarah. And "Al-Ridwan" (Good Pleasure) is a verbal noun from "Al-Rida" (satisfaction), which is that when the people of Paradise enter Paradise, Allah Almighty says to them: "Do you want anything more that I may give you?" They say: "O our Lord, and what thing is better than this?" He says: "My pleasure, for I will never be angry with you after it," narrated by Muslim (4). And in the saying of Allah Almighty: {And Allah is All-Seer of (His) slaves} is a promise and a threat (5). His saying, the Almighty: {Those who say, "Our Lord, indeed we have believed, so forgive us our sins and protect us from the punishment of the Fire." [16] The patient, the true, the obedient, those who spend [in the way of Allah], and those who seek forgiveness before dawn. [17]}. {Those who} is a substitute for His saying: {for those who fear Allah}, and if you wish, it can be nominative (raf'), i.e.: "they are those who", or accusative (nasb) for praise. {Our Lord} i.e.: O our Lord. {indeed we have believed} i.e.: we have testified the truth. {so forgive us our sins} is a prayer for forgiveness. {and protect us from the punishment of the Fire} has been mentioned in Surah Al-Baqarah (6).

---

(1) In "Al-Muharrar al-Wajiz" 1/410, and the speech before it is from it. (2) Preceded on p. 47 of this volume. (3) 1/358. (4) No. (2829) from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him), and recorded by Ahmad (11835), and al-Bukhari (6549), and the wording with them is: "I bestow My pleasure upon you, so I will never be angry with you after it." (5) See "Al-Muharrar al-Wajiz" 1/411. (6) 3/357.

सूरह आल-इमरान: आयतें 15 - 17 58 ...प्रारंभ द्वारा। और कहा गया है: इसकी पराकाष्ठा "उनके रब के पास" है, और "बाग" (जन्नत) इस आधार पर एक छिपे हुए प्रारंभ द्वारा कर्ताकारक (रफ़अ) में है, जिसका अर्थ है: "वे बाग हैं"। और इस व्याख्या के अनुसार, "बागों" (जन्नत) को "बेहतर" के स्थान पर कर्मकारक (ख़फ़्ज़/जर) में पढ़ना वैध है, लेकिन पहले मत पर यह जायज़ नहीं है। इब्न अतिय्या (1) ने कहा: यह आयत और इससे पहले वाली आयत नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस कथन के समान है: "एक स्त्री से चार कारणों से निकाह किया जाता है: उसके धन, उसके खानदान, उसकी सुंदरता और उसके धर्म के लिए। अतः धर्म वाली को चुनो, तुम्हारे हाथ मिट्टी से भर जाएँ (अर्थात तुम सफल हो जाओ)," इसे मुस्लिम और अन्य ने उल्लेख किया है (2)। अतः उनका यह कथन: "अतः धर्म वाली को चुनो" इस आयत के लिए उदाहरण है। और जो इससे पहले है वह पहली (आयत) का उदाहरण है। अल्लाह तआला ने दुनिया से सांत्वना देने और इसे छोड़ने वालों के दिलों को मज़बूत करने के लिए इसका ज़िक्र फ़रमाया। इस आयत के शब्दों के अर्थ सूरह अल-बक़राह (3) में पहले बताए जा चुके हैं। और "अल-रिज़वान" (प्रसन्नता) "अल-रिज़ा" (संतुष्टि) से बना एक भाववाचक संज्ञा (मस्दर) है, और वह यह है कि जब जन्नत वाले जन्नत में प्रवेश करेंगे, तो अल्लाह तआला उनसे फ़रमाएगा: "क्या तुम चाहते हो कि मैं तुम्हें कुछ और दूँ?" वे कहेंगे: "ऐ हमारे रब! भला इससे बेहतर और क्या चीज़ हो सकती है?" वह फ़रमाएगा: "मेरी प्रसन्नता, अब मैं इसके बाद तुम पर कभी क्रोधित नहीं होऊँगा," इसे मुस्लिम (4) ने उल्लेख किया है। और अल्लाह तआला के इस कथन में: {और अल्लाह बंदों को खूब देखने वाला है} एक वादा और एक चेतावनी है (5)। अल्लाह तआला का कथन: {जो कहते हैं, "ऐ हमारे रब! वास्तव में हम ईमान लाए, अतः हमारे पाप क्षमा कर दे और हमें आग के अज़ाब से बचा ले।" [16] धैर्यवान, सत्यवादी, आज्ञाकारी, (अल्लाह की राह में) खर्च करने वाले और भोर के समय क्षमा माँगने वाले। [17]}। {जो लोग} उनके इस कथन का विकल्प (बदल) है: {उन लोगों के लिए जो डरे}, और यदि आप चाहें, तो इसे कर्ताकारक (रफ़अ) माना जा सकता है, अर्थात: "वे वे लोग हैं जो", या प्रशंसा के रूप में कर्मकारक (नस्ब) माना जा सकता है। {ऐ हमारे रब} अर्थात: ऐ हमारे रब। {वास्तव में हम ईमान लाए} अर्थात: हमने पुष्टि की। {अतः हमारे पाप क्षमा कर दे} क्षमा के लिए प्रार्थना है। {और हमें आग के अज़ाब से बचा ले} सूरह अल-बक़राह (6) में पहले आ चुका है।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/410 में, और इससे पहले का कथन भी वहीं से है। (2) इसी खंड के पृष्ठ 47 पर पहले आ चुका है। (3) 1/358। (4) अबू सईद अल-ख़ुदरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस

से नंबर (2829), और इसे अहमद (11835), और बुखारी (6549) ने भी निकाला है, और उनके यहाँ शब्द ये हैं: "मैं तुम पर अपनी प्रसन्नता को जायज़ करता हूँ, अब मैं इसके बाद कभी तुम पर नाराज़ नहीं होऊँगा।" (5) देखिए अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/411। (6) 3/357।

سورہ آل عمران: آیات ۱۵ - ۱۷ ۵۸ ...ابتداء کے ساتھ اور کہا گیا: اس کی انتہا «عند ربھم» ہے، اور «جنات» اس بنا پر مبتداء مضمر کے ساتھ مرفوع ہے، اس کی تقدیر یہ ہے: "وہ جنتیں ہیں"۔ اور اس تاویل پر «جَنَّاتٍ» کو «خیر» سے بدل کے طور پر مجرور (بالخفض) پڑھنا جائز ہے، اور یہ پہلی صورت پر جائز نہیں ہے۔ ابن عطیہ (۱) نے کہا: یہ آیت اور اس سے پہلی آیت آپ (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) کے اس فرمان کی نظیر ہے: «عورت سے چار چیزوں کی بنا پر نکاح کیا جاتا ہے: اس کے مال، اس کے حسب، اس کے جمال اور اس کے دین کی وجہ سے، پس تم دین دار کو حاصل کرو، تمہارے ہاتھ خاک آلود ہوں (یعنی تم کامیاب ہو جاؤ)» اسے مسلم وغیرہ نے روایت کیا ہے (۲)۔ پس ان کا قول: «فاظفر بذات الدین» اس آیت کے لیے مثال ہے، اور جو اس سے پہلے ہے وہ پہلی آیت کی مثال ہے۔ پس اللہ تعالیٰ نے دنیا سے تسلی دینے اور اسے چھوڑنے والوں کے نفوس کی تقویت کے لیے یہ ذکر فرمایا۔ اور سورہ بقرہ (۳) میں اس آیت کے الفاظ کے معانی پہلے گزر چکے ہیں۔ اور الرضوان «الرضا» سے مصدر ہے، اور وہ یہ ہے کہ جب اہل جنت جنت میں داخل ہو جائیں گے تو اللہ تعالیٰ ان سے فرمائے گا: «کیا تم چاہتے ہو کہ میں تمہیں کچھ مزید دوں؟» وہ عرض کریں گے: «اے ہمارے رب، اس سے بہتر اور کیا چیز ہو سکتی ہے؟» وہ فرمائے گا: «میری رضا، پس میں اس کے بعد تم پر کبھی ناراض نہیں ہوں گا» اسے مسلم نے روایت کیا ہے (۴)۔ اور اللہ تعالیٰ کے ارشاد: ﴿وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ﴾ میں وعدہ بھی ہے اور وعید بھی (۵)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا إِنَّنَا ءَامَنَّا فَاغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ ﴿١٦﴾ الصَّبِرِينَ وَالصَّدِقِينَ وَالْقَنِتِينَ وَالْمُنفِقِينَ وَالْمُسْتَغْفِرِينَ بِالْأَسْحَارِ ﴿١٧﴾﴾۔ ﴿الَّذِينَ﴾ بدل ہے اللہ کے قول ﴿لِلَّذِينَ اتَّقَوا﴾ سے، اور اگر تم چاہو تو یہ رفع میں ہو سکتا ہے یعنی: "وہ وہ لوگ ہیں"، یا مدح کی بنا پر نصب میں۔ ﴿رَبَّنَا﴾ یعنی: اے ہمارے رب۔ ﴿إِنَّنَا ءَامَنَّا﴾ یعنی: ہم نے تصدیق کی۔ ﴿فَاغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا﴾ مغفرت کی دعا ہے۔ ﴿وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ﴾ سورہ بقرہ (۶) میں گزر چکا ہے۔

(۱) المحرر الوجیز ۱/ ۴۱۰ میں، اور اس سے پہلے کا کلام اسی سے ہے۔ (۲) اسی جلد کے صفحہ ۴۷ پر گزر چکا ہے۔ (۳) ۱/ ۳۵۸۔ (۴) حضرت ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نمبر (۲۸۲۹)، اور اسے احمد (۱۱۸۳۵) اور بخاری (۶۵۴۹) نے روایت کیا ہے، اور ان کے یہاں الفاظ یہ ہیں: «میں تم پر اپنی رضا حلال کرتا ہوں، پس میں اس کے بعد کبھی تم سے ناراض نہیں ہوں گا»۔ (۵) دیکھیے المحرر الوجیز ۱/ ۴۱۱۔ (۶) ۳/ ۳۵۷۔

Surah Ali 'Imran, Verses 16 - 17 59

﴿The Patient﴾ means from sins and desires, and it is said: upon acts of obedience. ﴿The Truthful﴾ i.e., in deeds and words. ﴿The Obedient﴾ the submissive ones. ﴿The Spenders﴾ means in the way of Allah. These meanings have already been fully explained in Al-Baqarah (1). Thus, the Almighty explained in this verse the states of the righteous who are promised Paradise (2).

There was a difference of opinion regarding the meaning of the Almighty's saying: ﴿And those who seek forgiveness before dawn﴾. Anas bin Malik said: They are those who ask for forgiveness. Qatadah: The praying ones (3).

I say: There is no contradiction, for they pray and seek forgiveness. He specifically mentioned the pre-dawn time (as-Sahar) because it is a likely time for acceptance and a time for answering prayers. The Messenger of Allah ﷺ said in interpreting the Almighty's saying reporting about Jacob (peace be upon him) to his sons: ﴿I will ask my Lord to forgive you﴾ [Yusuf: 98]: "He delayed that until the pre-dawn time." This was recorded by al-Tirmidhi, and it will be mentioned later (4). The Prophet ﷺ asked Gabriel: "Which part of the night is most heard [for prayers]?" He replied: "I do not know, except that the Throne shakes at the pre-dawn time" (5).

It is said: Sahar and Suhur, with a fatha on the 'ha' and with its sukun. Al-Zajjaj (6) said: The Sahar is from the time of...

---

(1) See 1/273, 351 and 2/65. (2) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/411. (3) Both were recorded by Al-Tabari 6/265-266, and the wording of Anas's saying in it: "We were commanded to seek forgiveness seventy times at pre-dawn," and it will be mentioned soon. (4) Sunan al-Tirmidhi (3570) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both), and it contains that he delayed forgiveness until Friday night. Al-Tirmidhi said: A Hasan Gharib hadith which we only know from the hadith of al-Walid bin Muslim. It will appear longer than this in the interpretation of verse (98) of Surah Yusuf. As for the saying that he delayed it until pre-dawn, it was recorded by al-Tabari 6/261-262 from the saying of Ibn Mas'ud ؓ. (5) We did not find it in this context. It was recorded by Ibn Abi Shaybah 13/200 through Hammad bin Salamah, and Ahmad in Az-Zuhd p. 89, and Abu Nu'aym in Al-Hilyah 6/203 through Ja'far bin Sulayman, both of them from Sa'id bin Iyas al-Jurayri who said: It reached us that David asked Gabriel, saying: O Gabriel, which part of the night is best? He said: O David, I do not know, except that the Throne shakes from the pre-dawn time. It is weak due to a

break in the chain. Instead, what Abu Dawud recorded (1277) with a sahih chain from Amr bin Abasah al-Sulami is sufficient, that he said: I said: O Messenger of Allah, which part of the night is most heard [for prayer]? He said: “The middle of the last part of the night, so pray what you wish, for the prayer is witnessed and written down.” (6) See Ma'ani al-Quran by him 1/385, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Quran 1/362. See also Al-Muharrar al-Wajiz 1/411.

सूरह आल-इमरान, आयत 16 - 17 59

﴿धैर्य रखने वाले﴾ का अर्थ है पापों और इच्छाओं से बचने वाले; यह भी कहा गया है: आज्ञाकारिता के कार्यों में [धैर्य रखने वाले]। ﴿सच्चे﴾ अर्थात कर्मों और शब्दों में। ﴿आज्ञाकारी﴾ यानी आज्ञा पालन करने वाले। ﴿खर्च करने वाले﴾ का अर्थ है अल्लाह की राह में। ये अर्थ पहले अल-बक़रह (1) में पूर्ण रूप से बताए जा चुके हैं। इस प्रकार, अल्लाह ने इस आयत में उन परहेज़गारों की स्थितियों की व्याख्या की है जिनसे जन्नत का वादा किया गया है (2)।

अल्लाह तआला के इस कथन के अर्थ में मतभेद है: ﴿और जो रात के अंतिम पहर (सहर) में क्षमा माँगने वाले हैं﴾। अनस बिन मलिक ने कहा: वे क्षमा माँगने वाले हैं। क़तादाह ने कहा: वे नमाज़ पढ़ने वाले हैं (3)।

मैं कहता हूँ: इसमें कोई अंतर्विरोध नहीं है, क्योंकि वे नमाज़ भी पढ़ते हैं और क्षमा भी माँगते हैं। उन्होंने विशेष रूप से सहर (भोर) के समय का उल्लेख किया है, क्योंकि यह स्वीकार्यता का समय है और दुआओं के उत्तर का समय है। अल्लाह के रसूल ﷺ ने याकूब (अलैहिस्सलाम) के अपने बेटों से कहे गए अल्लाह के कथन: ﴿मैं अपने रब से तुम्हारे लिए क्षमा माँगूँगा﴾ [यूसुफ़: 98] की व्याख्या में कहा: "उन्होंने इसे सहर के समय तक विलंबित कर दिया।" इसे तिर्मिज़ी ने उद्धृत किया है, और यह आगे आएगा (4)। नबी ﷺ ने जिब्रील से पूछा: "रात का कौन सा हिस्सा सबसे अधिक सुना जाता है [दुआ के लिए]?" उन्होंने कहा: "मुझे नहीं पता, सिवाय इसके कि अर्श (सिंहासन) सहर के समय हिलता है" (5)।

कहा जाता है: सहर और सुहुर, 'हा' पर ज़बर (फतह) के साथ या सुकून के साथ। अल-ज़ज्जाज (6) ने कहा: सहर उस समय से है जब...

---

(1) देखें 1/273, 351 और 2/65। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/411 देखें। (3) दोनों को अल-तबरी 6/265-266 द्वारा उद्धृत किया गया है, और इसमें अनस के कथन के शब्द हैं: "हमें सहर के समय सत्तर बार क्षमा माँगने का आदेश दिया गया था," और यह जल्द ही आएगा। (4) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3570) इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से, और इसमें है कि उन्होंने जुमे की रात आने तक क्षमा को टाल दिया। तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक हसन ग़रीब हदीस है जिसे हम केवल वलीद बिन मुस्लिम की हदीस से जानते हैं। सूरह यूसुफ़ की आयत (98) की व्याख्या में यह इससे लंबा आएगा। जहाँ तक इस बात का सवाल है कि उन्होंने इसे सहर तक टाला, तो इसे अल-तबरी 6/261-262 में

इब्न मसूद ؓ के कथन से उद्धृत किया गया है। (5) हमें इस संदर्भ में यह नहीं मिला। इसे इब्न अबी शैबा 13/200 ने हम्माद बिन सलमा के माध्यम से, अहमद ने अज़-ज़ुहद पृष्ठ 89 में, और अबू नुएम ने अल-हिलिया 6/203 में जाफ़र बिन सुलेमान के माध्यम से उद्धृत किया है, दोनों ने सईद बिन इयास अल-जुरीरी से सुना जिन्होंने कहा: हमें यह बात पहुँची कि दाऊद ने जिब्रील से पूछा: ऐ जिब्रील, रात का कौन सा हिस्सा सबसे अच्छा है? उन्होंने कहा: ऐ दाऊद, मुझे नहीं पता, सिवाय इसके कि अर्श सहर के समय हिलता है। यह श्रृंखला टूटने के कारण कमज़ोर है। इसकी जगह अबू दाऊद (1277) द्वारा सही सनद के साथ अम्र बिन अबसा अल-सुलमी से जो रिवायत है वह पर्याप्त है, कि उन्होंने कहा: मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, रात का कौन सा हिस्सा सबसे अधिक सुना जाता है? फ़रमाया: "रात का पिछला मध्य भाग, तो तुम जो चाहो नमाज़ पढ़ो, क्योंकि नमाज़ में फरिश्ते गवाह होते हैं और उसे लिखा जाता है।" (6) उनकी पुस्तक मआनी अल-क़ुरआन 1/385 देखें, और लेखक ने इसे नह़्ह़ास के माध्यम से एराब अल-क़ुरआन 1/362 में उद्धृत किया है। अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/411 भी देखें।

سورہ آل عمران، آیات ۱۶ - ۱۷ ۵۹

﴿الصَّبِرِينَ﴾ یعنی گناہوں اور خواہشات سے بچنے والے، اور کہا گیا: اطاعت پر [صبر کرنے والے]۔ ﴿وَالصَّدِقِينَ﴾ یعنی افعال اور اقوال میں سچے۔ ﴿وَالْقَنِتِينَ﴾ یعنی فرمانبردار۔ ﴿وَالْمُنفِقِينَ﴾ یعنی اللہ کی راہ میں خرچ کرنے والے۔ اور یہ معانی پہلے سورہ بقرہ (۱) میں مکمل طور پر بیان ہو چکے ہیں۔ پس اللہ تعالیٰ نے اس آیت میں ان متقیوں کے احوال بیان فرمائے ہیں جن سے جنتوں کا وعدہ کیا گیا ہے (۲)۔

اور اللہ تعالیٰ کے اس قول کے معنی میں اختلاف ہے: ﴿وَالْمُسْتَغْفِرِينَ بِالْأَسْحَارِ﴾ (اور سحر کے اوقات میں استغفار کرنے والے)۔ انس بن مالک نے فرمایا: وہ مغفرت مانگنے والے ہیں۔ قتادہ نے کہا: وہ نماز پڑھنے والے ہیں (۳)۔

میں کہتا ہوں: کوئی تضاد نہیں ہے، کیونکہ وہ نماز بھی پڑھتے ہیں اور استغفار بھی کرتے ہیں۔ اور سحر (سحری کا وقت) کو خاص طور پر اس لیے ذکر کیا گیا کیونکہ یہ قبولیت کا مقام اور دعا کی قبولیت کا وقت ہے۔ رسول اللہ ﷺ نے یعقوب علیہ السلام کے اپنے بیٹوں سے متعلق اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر میں فرمایا: ﴿سَوْفَ أَسْتَغْفِرُ لَكُمْ رَبِّي﴾ [یوسف: ۹۸] (عنقریب میں اپنے رب سے تمہارے لیے مغفرت طلب کروں گا): "انہوں نے اسے سحر (سحری کے وقت) تک مؤخر کر دیا"۔ اسے ترمذی نے روایت کیا ہے، اور یہ آگے آئے گا (۴)۔ اور نبی ﷺ نے جبریل سے پوچھا: "رات کا کون سا حصہ زیادہ سنا جاتا ہے؟" تو انہوں نے کہا: "میں نہیں جانتا سوائے اس کے کہ سحر کے وقت عرش لرزتا ہے" (۵)۔

کہا جاتا ہے: سَحَر اور سُحُر، حا کے فتحہ اور سکون کے ساتھ، اور زجاج (۶) نے کہا: السَّحَر اس وقت سے ہے...

(۱) دیکھئے ۱/۲۷۳، ۳۵۱ اور ۲/۶۵۔ (۲) دیکھئے المحرر الوجیز ۴۱۱/۱۔ (۳) ان دونوں کو طبری نے ۲۶۵/۶ - ۲۶۶ میں روایت کیا ہے، اور انس کے قول کے الفاظ یہ ہیں: ہمیں حکم دیا گیا کہ ہم سحر کے وقت ستر بار استغفار کریں، اور یہ جلد آئے گا۔ (۴) سنن ترمذی (۳۵۷۰) ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے، اور اس میں ہے کہ انہوں نے استغفار کو جمعہ کی رات آنے تک مؤخر کیا۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے جسے ہم سوائے ولید بن مسلم کی حدیث کے نہیں جانتے۔ اور سورہ یوسف کی آیت (۹۸) کی تفسیر میں اس سے طویل آئے گا۔ رہا یہ قول کہ اسے سحر تک مؤخر کیا، تو اسے طبری نے ۲۶۱/۶ - ۲۶۲ میں ابن مسعود رضی اللہ عنہ کے قول سے روایت کیا ہے۔ (۵) ہمیں اس سیاق کے ساتھ نہیں ملا، اور ابن ابی شیبہ نے ۱۳/۲۰۰ میں حماد بن سلمہ کے طریق سے، اور احمد نے الزہد ص ۸۹ میں، اور ابو نعیم نے الحلیہ ۶/۲۰۳ میں جعفر بن سلیمان کے طریق سے، ان دونوں نے سعید بن ایاس الجریری سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: ہمیں یہ بات پہنچی کہ داؤد علیہ السلام نے جبریل سے پوچھا: اے جبریل، رات کا کون سا حصہ افضل ہے؟ انہوں نے کہا: اے داؤد میں نہیں جانتا، مگر یہ کہ سحر کے وقت عرش لرزتا ہے۔ اور یہ منقطع ہونے کی وجہ سے ضعیف ہے۔ اور اس کی جگہ وہ حدیث کافی ہے جسے ابو داؤد (۱۲۷۷) نے صحیح سند کے ساتھ عمرو بن عبسہ السلمی سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، رات کا کون سا حصہ زیادہ سنا جاتا ہے؟ فرمایا: "رات کا آخری حصہ، پس تم جتنی چاہو نماز پڑھو، کیونکہ نماز میں حاضری ہوتی ہے اور وہ لکھی جاتی ہے"۔ (۶) ان کی کتاب معانی القرآن ۱/۳۸۵ دیکھئے، اور اسے مصنف نے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۱/۳۶۲ میں نقل کیا ہے۔ اور دیکھئے المحرر الوجیز ۴۱۱/۱۔

٦· Surah Al-Imran: Verses 16 - 17

...the night continues until the second dawn rises. Ibn Zayd said: The pre-dawn (As-Sahar) is the last sixth of the night. I say: More authentic than this is what the Imams narrated from Abu Hurairah that the Prophet ﷺ said: “Allah, the Mighty and Sublime, descends to the lowest heaven every night when the first third of the night has passed, and He says: I am the King, I am (1) the King. Who is there that calls upon Me so that I may answer him? Who is there that asks of Me so that I may give him? Who is there that seeks My forgiveness so that I may forgive him? And He continues (2) like that until the dawn rises.” In another narration: “until the morning breaks.” Muslim’s wording (3). There has been disagreement regarding its interpretation. The best that has been said about it is what was mentioned in the book of An-Nasa’i (4), explained on the authority of Abu Hurairah and Abu Sa’id (may Allah be pleased with them both), who said: The Messenger of Allah ﷺ said: “Indeed, Allah, the Mighty and Sublime, waits until the first half of the night has passed, then He commands a caller to say: Is there any supplicant that he may be answered? Is there anyone seeking forgiveness that he may be forgiven? Is there any seeker that he may be given?” Abu Muhammad Abd al-Haq (5) authenticated it, and it resolves the ambiguity and clarifies every possibility, and that the first [narration] is from the category of omitting the genitive (mudaf), meaning: our Lord’s angel descends and says. It has been narrated as “yunzalu” (with dammah on the Ya) (6), which clarifies what we mentioned, and with Allah is our success. We have discussed this in “Al-Kitab al-Asna fi Sharh Asma’ Allah al-Husna wa Sifatihi al-’Ula” (7). Issue: Seeking forgiveness is recommended (mandub), and Allah Almighty has praised those who seek forgiveness in this verse and others, saying: {And in the hours before dawn they would ask forgiveness.} [Adh-Dhariyat: 18]. Anas bin Malik said: We were commanded to seek forgiveness at pre-dawn seventy times (8).

---

(1) From here until page 119 of this part (Verse: 38) is missing from (f). (2) In (m): “He does not cease”. (3) Reported by Ahmad (9436), Al-Bukhari (1145), and Muslim (758). In Al-Bukhari’s narration and another narration of Muslim: “when the last third of the night remains.” Al-Qadi ‘Iyad mentioned in “Ikmal al-Mu’allim” 111/3 that it is the authentic narration. (4) In “Amal al-Yawm wa al-Laylah” (482). (5) Al-Ahkam al-Sughra 278/1. (6) See Al-Mufhim 386/2. (7) We did not find it there. (8) Reported by Al-Tabari 266/6.

٦· सूरा आल-इमरान: आयत 16 - 17

...रात तब तक रहती है जब तक कि दूसरी फज्र (भोर) न निकल आए। इब्न ज़ैद ने कहा: सहरी (अस्-सहर) रात का आखिरी छठा हिस्सा है। मैं कहता हूँ: इससे अधिक सही वह है जो इमामों ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि पैगंबर ﷺ ने कहा: "अल्लाह, जो शक्तिशाली और महिमामय है, हर रात दुनिया के आसमान पर उतरता है जब रात का पहला तिहाई हिस्सा बीत जाता है, और वह कहता है: मैं बादशाह हूँ, मैं (1) बादशाह हूँ। कौन है जो मुझे पुकारे ताकि मैं उसकी पुकार सुनूँ? कौन है जो मुझसे माँगे ताकि मैं उसे दूँ? कौन है जो मुझसे क्षमा माँगे ताकि मैं उसे क्षमा कर दूँ? और वह (2) ऐसा ही रहता है जब तक कि फज्र न निकल आए।" एक अन्य रिवायत में: "जब तक सुबह न हो जाए।" मुस्लिम के शब्द (3)। इसकी व्याख्या में मतभेद रहा है, और इसके बारे में सबसे अच्छी बात वह है जो अन-नसाई की किताब (4) में अबू हुरैरा और अबू सईद (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से विस्तृत रूप से आई है, उन दोनों ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "बेशक अल्लाह, जो शक्तिशाली और महिमामय है, तब तक प्रतीक्षा करता है जब तक कि रात का पहला आधा हिस्सा न बीत जाए, फिर वह एक पुकारने वाले को आदेश देता है जो कहता है: क्या कोई पुकारने वाला है जिसकी पुकार सुनी जाए? क्या कोई क्षमा माँगने वाला है जिसे क्षमा किया जाए? क्या कोई माँगने वाला है जिसे दिया जाए?" अबू मुहम्मद अब्दुल हक (5) ने इसे सही माना है, और यह कठिनाई को दूर करता है और हर संभावना को स्पष्ट करता है, और यह कि पहला [कथन] 'मुदाफ' (संबंधी शब्द) को हटाने के बाब से है, यानी: हमारे रब का फरिश्ता उतरता है और कहता है। और यह "युन्ज़लु" (या पर पेश के साथ) (6) भी रिवायत किया गया है, जो वही स्पष्ट करता है जो हमने उल्लेख किया है, और अल्लाह से ही हमारी सफलता है। हमने इसका उल्लेख "अल-किताब अल-अस्ना फी शरह अस्मा अल्लाह अल-हुस्ना व सिफातिहि अल-उला" (7) में किया है। मसला: इस्तिगफार (क्षमा माँगना) मुस्तहब (पसंदीदा) है, और अल्लाह तआला ने इस आयत और अन्य में इस्तिगफार करने वालों की प्रशंसा की है, और फरमाया: {और वे रात के अंतिम प्रहरों में क्षमा माँगते थे।} [अज़-ज़ारियात: 18]। और अनस बिन मलिक ने कहा: हमें हुक्म दिया गया था कि हम सहरी के समय सत्तर बार इस्तिगफार करें(8)।

---

(1) यहाँ से इस भाग के पृष्ठ 119 (आयत: 38) तक (f) से लुप्त है। (2) (m) में: "वह जारी रहता है"। (3) इसे अहमद (9436), अल-बुखारी (1145) और मुस्लिम (758) ने निकाला है। अल-बुखारी की रिवायत और मुस्लिम की एक अन्य रिवायत में: "जब रात का आखिरी तिहाई हिस्सा बाकी रह जाता है।" अल-काजी अयाज ने 'इकमल अल-मुअल्लिम' 111/3 में उल्लेख किया है कि यही सही रिवायत

है। (4) 'अमल अल-यौम वल-लैला' (482) में। (5) अल-अहकाम अल-सुगरा 278/1। (6) देखें अल-मुफ्हिम 386/2। (7) हमें वहाँ यह नहीं मिला। (8) इसे अल-तबरी ने 266/6 में निकाला है।

٦٠ سورہ آل عمران: آیات 16 - 17

...رات چلتی رہتی ہے یہاں تک کہ دوسری فجر طلوع ہو جائے، اور ابن زید نے کہا: سحر رات کا آخری چھٹا حصہ ہے۔ میں کہتا ہوں: اس سے زیادہ صحیح وہ ہے جو ائمہ نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اللہ عزوجل ہر رات آسمانِ دنیا پر نزول فرماتا ہے جب رات کا پہلا تہائی حصہ گزر جاتا ہے، تو وہ فرماتا ہے: میں بادشاہ ہوں، میں (1) بادشاہ ہوں، کون ہے جو مجھ سے دعا کرے تو میں اس کی دعا قبول کروں؟ کون ہے جو مجھ سے مانگے تو میں اسے عطا کروں؟ کون ہے جو مجھ سے بخشش طلب کرے تو میں اسے بخش دوں؟ اور وہ (2) اسی طرح رہتا ہے یہاں تک کہ فجر طلوع ہو جائے۔" ایک روایت میں ہے: "یہاں تک کہ صبح پھوٹ پڑے۔" مسلم کے الفاظ ہیں (3)۔ اس کی تاویل میں اختلاف کیا گیا ہے، اور اس بارے میں جو سب سے بہتر بات کہی گئی ہے وہ ہے جو کتابِ نسائی (4) میں ابوہریرہ اور ابوسعید رضی اللہ عنہما سے مفسراً آئی ہے، ان دونوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ عزوجل مہلت دیتا ہے یہاں تک کہ رات کا پہلا نصف حصہ گزر جاتا ہے، پھر وہ ایک پکارنے والے کو حکم دیتا ہے تو وہ کہتا ہے: کیا کوئی پکارنے والا ہے کہ اس کی دعا قبول کی جائے؟ کیا کوئی مغفرت مانگنے والا ہے کہ اسے بخش دیا جائے؟ کیا کوئی سوال کرنے والا ہے کہ اسے عطا کیا جائے؟" اسے ابومحمد عبدالحق (5) نے صحیح قرار دیا ہے، اور یہ اشکال کو دور کرتا ہے اور ہر احتمال کو واضح کرتا ہے، اور یہ کہ اول مضاف کے حذف ہونے کے باب سے ہے، یعنی: ہمارے رب کا فرشتہ اترتا ہے اور کہتا ہے۔ اور "یُنزل" (یا پر پیش کے ساتھ) (6) بھی مروی ہے، اور یہ اسی کی وضاحت کرتا ہے جو ہم نے ذکر کیا، اور اللہ ہی سے ہماری توفیق ہے۔ اور ہم نے اس کا ذکر "الكتاب الأسنى في شرح أسماء الله الحسنى وصفاته العلى" (7) میں کیا ہے۔ مسئلہ: استغفار مستحب

ہے، اور اللہ تعالیٰ نے اس آیت اور دیگر میں استغفار کرنے والوں کی تعریف فرمائی ہے، پس فرمایا: ﴿ وَبِالْأَسْحَارِ هُمْ يَسْتَغْفِرُونَ ﴾ [الذاریات: ۱۸]۔ اور حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ نے فرمایا: ہمیں حکم دیا گیا تھا کہ ہم سحر کے وقت ستر مرتبہ استغفار کریں (8)۔

---

(۱) یہاں سے اس پارے کے صفحہ ۱۱۹ (آیت: ۳۸) تک (ف) سے ساقط ہے۔ (۲) (م) میں ہے: فلا یزال۔ (۳) اسے احمد (۹۴۳۶)، بخاری (۱۱۴۵) اور مسلم (۷۵۸) نے روایت کیا ہے، اور بخاری کی روایت اور مسلم کی ایک اور روایت میں ہے: "جب رات کا آخری تہائی حصہ باقی رہ جائے" اور قاضی عیاض نے اکمال المعلم ۱۱۱/۳ میں ذکر کیا ہے کہ یہی صحیح روایت ہے۔ (۴) عمل الیوم واللیلہ (۴۸۲) میں۔ (۵) الاحکام الصغری ۲۷۸/۱۔ (۶) دیکھیے المفہم ۳۸۶/۲۔ (۷) ہمیں وہاں یہ نہیں ملا۔ (۸) اسے طبری نے ۲۶۶/۶ میں روایت کیا ہے۔

Sufyan al-Thawri said: I have been informed that at the beginning of the night, a caller calls out: "Let the devout stand up." So they stand and pray until the pre-dawn hours (Sahar). When the Sahar comes, a caller calls out: "Where are those who seek forgiveness?" So they seek forgiveness, and others stand up and pray, joining them. When dawn breaks, a caller calls out: "Lo! Let the heedless stand up." They rise from their beds like the dead raised from their graves.

And it was narrated from Anas who said(1): I heard the Prophet ﷺ saying: "Verily Allah says: 'I intend to punish the people of the earth, but when I look at the builders of My houses (mosques), those who love one another for My sake, and those who pray late at night and seek forgiveness in the pre-dawn hours, I divert the punishment from them through them'"(2).

Makhul said: If there are fifteen men in an Ummah who seek Allah's forgiveness twenty-five times every day, Allah will not punish that Ummah with a general punishment. Mentioned by Abu Nu'aym in the book "Al-Hilyah"(3).

Nafi' said: Ibn Umar used to stay up at night [in prayer] and then say: "O Nafi', is it the pre-dawn (Sahar) yet?" I would say: "No." So he would resume praying then ask again. When I said: "Yes," he would sit down and seek forgiveness.

Ibrahim ibn Hatib narrated from his father, who said: I heard a man in the corner of the mosque in the pre-dawn hours saying: "O Lord, You commanded me and I obeyed You, and this is the pre-dawn, so forgive me." I looked and it was Ibn Mas'ud(4). I say: All of this indicates that it is seeking forgiveness with the tongue along with the presence of the heart, not what Ibn Zayd said that the meaning of "those who seek forgiveness" is those who pray the morning prayer in congregation(5), and Allah knows best.

---

(1) The word: "said", is from (Z). (2) Narrated by Al-Bayhaqi in "Shu'ab al-Iman" (9051). In its chain of narration is Salih bin Bashir al-Murri, who is weak as mentioned by Al-Hafiz Ibn Hajar in "Taqrib al-Tahdhib", and Al-Suyuti weakened it in "Al-Jami' al-Saghir" 1/260. (3) 5/183. And it occurred in (M): "Al-Hilyah for him". (4) In (M): "And lo, he was Ibn Mas'ud". Al-Tabari narrated this report and the one before it in 6/266. See "Al-Muharrar al-Wajiz" 1/411. (5) Narrated by Al-Tabari 6/267, and Ibn Atiyyah cited it in "Al-Muharrar al-Wajiz" 1/411 from the words of Zayd bin Aslam.

सूरह आल इमरान: आयत 16 - 17 61

सुफियान अल-थौरी ने कहा: मुझे सूचना मिली है कि जब रात की शुरुआत होती है, तो एक पुकारने वाला पुकारता है: "निष्ठावान लोग खड़े हो जाएँ।" तो वे खड़े होते हैं और सहर (भोर से पहले का समय) तक नमाज़ पढ़ते हैं। जब सहर का समय आता है, तो एक पुकारने वाला पुकारता है: "क्षमा माँगने वाले कहाँ हैं?" तो वे क्षमा माँगते हैं, और अन्य लोग खड़े होकर नमाज़ पढ़ते हैं और उनके साथ मिल जाते हैं। फिर जब भोर होती है, तो एक पुकारने वाला पुकारता है: "सावधान! गाफिल (बेखबर) लोग खड़े हों।" तो वे अपने बिस्तरों से ऐसे खड़े होते हैं जैसे मुर्दे अपनी कब्रों से जिलाए गए हों।

और अनस से वर्णित है, उन्होंने कहा(1): मैंने नबी ﷺ को फरमाते हुए सुना: "बेशक अल्लाह कहता है: 'मैं धरती वालों को अज़ाब (दंड) देने का इरादा करता हूँ, लेकिन जब मैं अपने घरों (मस्जिदों) को आबाद करने वालों, मेरे लिए एक-दूसरे से प्रेम करने वालों, और रातों को जागकर इबादत करने वालों और सहर के समय क्षमा माँगने वालों को देखता हूँ, तो मैं उनके कारण उनसे अज़ाब टाल देता हूँ'"(2)।

मखूल ने कहा: यदि किसी उम्मत में पंद्रह ऐसे लोग हों जो हर दिन पच्चीस बार अल्लाह से क्षमा माँगें, तो अल्लाह उस उम्मत को सामान्य अज़ाब में नहीं पकड़ेगा। अबू नुयैम ने इसे अपनी पुस्तक "अल-हिलयाह"(3) में उल्लेख किया है।

नाफी ने कहा: इब्न उमर रात भर इबादत करते थे और फिर कहते थे: "ऐ नाफी, क्या सहर हो गई?" मैं कहता: "नहीं।" फिर वे दोबारा नमाज़ पढ़ने लगते, फिर पूछते। जब मैं कहता: "हाँ," तो वे बैठकर क्षमा (इस्तिगफार) माँगने लगते।

इब्राहिम बिन हातिब ने अपने पिता से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैंने सहर के समय मस्जिद के एक कोने में एक व्यक्ति को यह कहते सुना: "ऐ रब, तूने मुझे आदेश दिया और मैंने तेरा पालन किया, और यह सहर का समय है, तो मुझे क्षमा कर दे।" मैंने देखा तो वे इब्न मसूद(4) थे। मैंने कहा: यह सब इस बात का प्रमाण है कि यह दिल की उपस्थिति के साथ जुबान से इस्तिगफार (क्षमा प्रार्थना) करना है, वह नहीं जो इब्न ज़ैद ने कहा कि 'क्षमा माँगने वालों' से तात्पर्य वे लोग हैं जो जमात के साथ फज्र की नमाज़ पढ़ते हैं(5)। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

---

(1) शब्द: 'कहा', (ज़) से है। (2) इसे अल-बैहकी ने "शुआब अल-ईमान" (9051) में निकाला है और इसके इसनाद (सूत्र) में सालेह बिन बशीर अल-मुर्री हैं, जो कमज़ोर हैं जैसा कि अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने "तकरीब अल-तहज़ीब" में उल्लेख किया है, और अल-सुयुती ने इसे "अल-जामी अल-सगीर" 1/260 में कमज़ोर बताया है। (3) 5/183। और (म) में आया है: "उनके लिए अल-हिलयाह"। (4) (म) में: "तो अचानक वे इब्न मसूद थे"। अल-तबरी ने इस कथन और इससे पहले वाले को 6/266 में निकाला है। और देखें "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 1/411। (5) इसे अल-तबरी ने 6/267 में निकाला है, और इब्न अतिय्याह ने इसे "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 1/411 में ज़ैद बिन असलम के कथन से उद्धृत किया है।

سورہ آل عمران: آیات ۱۶ - ۱۷ ۶۱

سفیان ثوری رحمہ اللہ فرماتے ہیں: مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ جب رات کا پہلا حصہ ہوتا ہے تو ایک منادی آواز دیتا ہے: "فرمانبردار لوگ کھڑے ہو جائیں۔" تو وہ کھڑے ہوتے ہیں اور سحر تک نماز پڑھتے رہتے ہیں۔ پھر جب سحر کا وقت ہوتا ہے تو ایک منادی آواز دیتا ہے: "بخشش مانگنے والے کہاں ہیں؟" تو وہ بخشش مانگتے ہیں، اور دوسرے لوگ کھڑے ہو کر نماز پڑھتے ہیں اور ان کے ساتھ شامل ہو جاتے ہیں۔ پھر جب فجر طلوع ہوتی ہے تو ایک منادی آواز دیتا ہے: "آگاہ ہو جاؤ! غافل لوگ اٹھ کھڑے ہوں۔" تو وہ اپنے بستروں سے اس طرح اٹھتے ہیں جیسے مردے اپنی قبروں سے اٹھائے گئے ہوں۔

اور حضرت انس رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا(۱): میں نے نبی کریم ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "بے شک اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: 'میں زمین والوں کو عذاب دینے کا ارادہ کرتا ہوں، لیکن جب میں اپنے گھروں (مساجد) کو آباد کرنے والوں، میری خاطر ایک دوسرے سے محبت کرنے والوں، اور راتوں کو اٹھ کر عبادت کرنے والوں اور سحر کے وقت بخشش مانگنے والوں کو دیکھتا ہوں، تو میں ان کی وجہ سے ان سے عذاب ٹال دیتا ہوں'"(۲)۔

مکحول رحمہ اللہ فرماتے ہیں: اگر کسی امت میں پندرہ ایسے آدمی ہوں جو ہر روز پچیس مرتبہ اللہ سے بخشش مانگیں، تو اللہ اس امت کو عام عذاب میں نہیں پکڑے گا۔ ابو نعیم نے اسے کتاب "الحلیہ"(۳) میں ذکر کیا ہے۔

نافع رحمہ اللہ فرماتے ہیں: حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہ رات بھر بیدار رہ کر عبادت کرتے تھے پھر پوچھتے: "اے نافع، کیا سحر ہو گئی؟" میں کہتا: "نہیں۔" تو وہ دوبارہ نماز پڑھنے لگتے، پھر پوچھتے۔ جب میں کہتا: "جی ہاں،" تو وہ بیٹھ کر استغفار کرنے لگتے۔

ابراہیم بن حاطب نے اپنے والد سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: میں نے سحر کے وقت مسجد کے ایک کونے میں ایک شخص کو یہ کہتے سنا: "اے رب، تو نے مجھے حکم دیا تو میں نے تیری اطاعت کی، اور یہ سحر کا وقت ہے، سو مجھے بخش دے۔" میں نے دیکھا تو وہ ابن مسعود رضی اللہ عنہ(۴) تھے۔ میں کہتا ہوں: یہ سب اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ یہ دل کی حضوری کے ساتھ زبان سے استغفار کرنا ہے، نہ کہ وہ بات جو ابن زید نے کہی کہ 'استغفار کرنے والوں' سے مراد وہ لوگ ہیں جو فجر کی نماز جماعت کے ساتھ پڑھتے ہیں(۵)۔ واللہ اعلم۔

---

(۱) لفظ: 'کہا'، (ظ) سے ہے۔ (۲) اسے بیہقی نے "شعب الایمان" (۹۰۵۱) میں روایت کیا ہے اور اس کی سند میں صالح بن بشیر المری ہے، اور وہ ضعیف ہے جیسا کہ حافظ ابن حجر نے "تقریب التہذیب" میں ذکر کیا ہے، اور سیوطی نے اسے "الجامع الصغیر" ۱/۲۶۰ میں ضعیف قرار دیا ہے۔ (۳) ۵/۱۸۳۔ اور (م) میں ہے: "الحلیہ ان کی ہے"۔ (۴) (م) میں ہے: "تو اچانک وہ ابن مسعود تھے"۔ طبری نے اس روایت اور اس سے پہلے والی کو ۶/۲۶۶ میں روایت کیا ہے۔ اور دیکھئے "المحرر الوجیز" ۱/۴۱۱۔ (۵) اسے طبری نے ۶/۲۶۷ میں روایت کیا ہے، اور ابن عطیہ نے اسے "المحرر الوجیز" ۱/۴۱۱ میں زید بن اسلم کے قول سے نقل کیا ہے۔

Surah Aal-Imran: Verses 16 - 17. Page 62.

Luqman said to his son: "O my son, let not the rooster be wiser than you, calling out at dawn while you are asleep" (1).

The preferred wording for seeking forgiveness (Istighfar) is what Al-Bukhari narrated from Shaddad bin Aws - and he has no other in the "Al-Jami" - from the Prophet (peace be upon him) who said: "The master of seeking forgiveness is to say: 'O Allah, You are my Lord, there is no god but You. You created me and I am Your servant, and I am faithful to Your covenant and Your promise as much as I can. I seek refuge in You from the evil of what I have done. I acknowledge to You Your blessing upon me, and I acknowledge to You (2) my sin, so forgive me, for none forgives sins except You.' He said: 'Whoever says it during the day with certainty in it, and dies that day before evening, he is among the people of Paradise. And whoever says it at night with certainty in it, and dies that night (3) before morning, he is among the people of Paradise'" (4).

Abu Muhammad Abd al-Ghani bin Said narrated from the Hadith of Ibn Lahia, from Abu Sakhr, from Abu Muawiya, from Sa'id bin Jubayr, from Abu al-Sahba' al-Bakri, from Ali bin Abi Talib, that the Messenger of Allah (peace be upon him) took Ali bin Abi Talib's hand and then said: "Shall I not teach you words that, if you say them, even if your sins were as numerous as the crawling of ants - or as the crawling of small ants - Allah would forgive them for you, though you are already forgiven: 'O Allah, there is no god but You, glory be to You. I have done evil and wronged myself, so forgive me, for none forgives sins except You'" (5).

(1) Narrated by al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (5698), and al-Baghawi mentioned it in his Tafsir (1/285) as a saying of al-Hasan. (2) The word "Laka" (to You) is not in (D) and (M) manuscripts. (3) In (Z) manuscript: "min laylatihi" (of his night). (4) Sahih al-Bukhari (6306), and it is in Musnad Ahmad (17111). (5) Al-Hindi mentioned in Kanz al-Ummal (5052) that it is in Idah al-Ishkal by Abd al-Ghani bin Said, and added its attribution to Ibn Abi al-Dunya in "Al-Du'a". We say: Al-Bayhaqi narrated it through Ibn Lahia - with this chain of transmission - in Al-Da'awat al-Kabir (190). Ibn Lahia - who is Abdullah - is weak. Also in its chain is Mahfuz bin Abi Tawbah, who is weak as in 'Ilal Ahmad (5134). Abu Sakhr is Hamid bin Ziyad. Abu Muawiya is Ammar bin Muawiya al-Duhni al-Bajali. Ahmad (8), Al-Bukhari (834), and Muslim (2705) narrated from Abu Bakr al-Siddiq that he said to the Messenger of Allah (peace be upon him): "Teach me a supplication to recite in my prayer." He said: "Say: 'O Allah, I have

wronged myself greatly, and none forgives sins except You, so grant me forgiveness from Yourself and have mercy on me. Indeed, You are the Forgiving, the Merciful.'" In another narration: "many wrongs."

सूरा आल-इमरान: आयत 16 - 17. पृष्ठ 62.

लुकमान ने अपने बेटे से कहा: "हे मेरे बेटे, मुर्गे को खुद से ज्यादा बुद्धिमान न होने दो, वह सुबह-तड़के पुकारता है और तुम सो रहे होते हो" (1)।

क्षमा याचना (इस्तिग़फ़ार) के लिए पसंदीदा शब्द वे हैं जो अल-बुखारी ने शद्दाद बिन औस से वर्णित किए हैं - और "अल-जामी" में उनके पास इसके अलावा कोई नहीं है - नबी ﷺ से जिन्होंने कहा: "इस्तिग़फ़ार (क्षमा याचना) का सरदार यह कहना है: 'ऐ अल्लाह, तू मेरा रब है, तेरे सिवा कोई माबूद (ईश्वर) नहीं। तूने मुझे पैदा किया और मैं तेरा बंदा हूँ, और मैं अपनी सामर्थ्य के अनुसार तेरे वादे और तेरे अहद (प्रतिज्ञा) पर कायम हूँ। मैं अपने किए की बुराई से तेरी शरण चाहता हूँ। मैं तुझ पर अपनी नेमतों का इकरार करता हूँ और अपने गुनाहों का इकरार करता हूँ (2), अतः मुझे क्षमा कर दे, क्योंकि तेरे सिवा कोई गुनाहों को क्षमा नहीं करता।' उन्होंने कहा: 'जिसने इसे दिन में विश्वास के साथ कहा और शाम होने से पहले उसी दिन मर गया, वह जन्नत वालों में से है। और जिसने इसे रात में विश्वास के साथ कहा और सुबह होने से पहले उसी रात (3) मर गया, वह जन्नत वालों में से है'" (4)।

अबू मुहम्मद अब्दुल गनी बिन सईद ने इब्न लहिया की हदीस से, अबू सख्र से, अबू मुआविया से, सईद बिन जुबैर से, अबू अस-सहबा अल-बकरी से, अली बिन अबी तालिब से रिवायत की है कि रसूलुल्लाह ﷺ ने अली बिन अबी तालिब का हाथ पकड़ा और फिर कहा: "क्या मैं तुम्हें ऐसे शब्द न सिखाऊँ जिन्हें यदि तुम कहो, तो भले ही तुम्हारे गुनाह चींटियों की रेंगन की तरह - या छोटी चींटियों की रेंगन की तरह - बहुत हों, अल्लाह उन्हें तुम्हारे लिए माफ कर देगा, हालांकि तुम्हारी मग़फिरत (क्षमा) हो चुकी है: 'ऐ अल्लाह, तेरे सिवा कोई माबूद नहीं, तू पाक है, मैंने बुरा किया और अपनी जान पर जुल्म किया, अतः मुझे क्षमा कर दे, क्योंकि तेरे सिवा कोई गुनाहों को क्षमा नहीं करता'" (5)।

(1) इसे अल-बैहकी ने शुअ़बुल ईमान (5698) में निकाला है, और अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 1/285 में अल-हसन के कथन के रूप में उद्धृत किया है। (2) शब्द "लका" (तेरे लिए/तुझ पर) पांडुलिपियों (द) और (म) में नहीं है। (3) पांडुलिपि (ज़) में: "मिन लैलातिही" (उसकी रात से)। (4) सहीह अल-बुखारी (6306), और यह मसनद अहमद (17111) में है। (5) अल-हिंदी ने कंज़ुल उम्माल (5052) में उल्लेख किया है कि यह अब्दुल गनी बिन सईद की "ईदाह अल-इश्काल" में है, और इसे "अल-दुआ" में इब्न अबी अद-दुनिया से जोड़ने की बात जोड़ी है। हम कहते हैं: अल-बैहकी ने इसे इब्न लहिया के माध्यम से - इसी सनद (श्रृंखला) के साथ - अल-दावत अल-कबीर (190) में

निकाला है। इब्न लहिया - जो अब्दुल्ला हैं - कमजोर हैं। और इसकी सनद में महफूज बिन अबी तौबा भी हैं, जो अहमद की 'इलाल' (5134) के अनुसार कमजोर हैं। अबू सखर: वह हामिद बिन ज़ियाद हैं। अबू मुआविया: वह अम्मार बिन मुआविया अद-दुहनी अल-बजली हैं। अहमद (8), अल-बुखारी (834), और मुस्लिम (2705) ने अबू बक्र अस-सिद्दीक से रिवायत की है कि उन्होंने रसूलुल्लाह ﷺ से कहा: "मुझे एक दुआ सिखाएं जिसे मैं अपनी नमाज़ में पढ़ूँ।" उन्होंने कहा: "कहो: 'ऐ अल्लाह, मैंने अपनी जान पर बहुत बड़ा ज़ुल्म किया है, और तेरे सिवा कोई गुनाहों को क्षमा नहीं करता, अतः अपनी ओर से मुझे क्षमा प्रदान कर और मुझ पर दया कर। बेशक, तू ही क्षमाशील, दयावान है।'" एक अन्य रिवायत में है: "बहुत सारा ज़ुल्म।"

سورۃ آل عمران: آیات ۱۶ - ۱۷۔ صفحہ ۶۲۔

اور لقمان نے اپنے بیٹے سے کہا: "اے میرے بیٹے، مرغا تم سے زیادہ عقلمند نہ ہو جائے، وہ سحری کے وقت پکارتا ہے اور تم سو رہے ہوتے ہو (۱)۔"

اور استغفار کے الفاظ میں سے پسندیدہ وہ ہیں جو امام بخاری نے شداد بن اوس سے روایت کیے ہیں - اور "الجامع" میں ان کی اس کے علاوہ کوئی روایت نہیں ہے - نبی ﷺ سے کہ آپ نے فرمایا: "سید الاستغفار یہ ہے کہ تم کہو: 'اے اللہ، تو میرا رب ہے، تیرے سوا کوئی معبود نہیں، تو نے مجھے پیدا کیا اور میں تیرا بندہ ہوں، اور میں اپنی استطاعت کے مطابق تیرے عہد اور تیرے وعدے پر قائم ہوں۔ میں اپنے کیے کے شر سے تیری پناہ چاہتا ہوں۔ میں تیرے سامنے تیری نعمتوں کا اقرار کرتا ہوں اور تیرے سامنے اپنے گناہوں کا اعتراف (۲) کرتا ہوں، پس مجھے معاف کر دے، کیونکہ تیرے سوا کوئی گناہوں کو معاف نہیں کرتا۔' آپ ﷺ نے فرمایا: 'جس نے اسے دن کے وقت یقین کے ساتھ کہا اور شام ہونے سے پہلے اسی دن مر گیا تو وہ اہل جنت میں سے ہے، اور جس نے اسے رات کے وقت یقین کے ساتھ کہا اور صبح ہونے سے پہلے اسی رات (۳) مر گیا تو وہ اہل جنت میں سے ہے (۴)۔'"

اور ابو محمد عبد الغنی بن سعید نے ابن لہیعہ کی حدیث سے، انہوں نے ابو صخر سے، انہوں نے ابو معاویہ سے، انہوں نے سعید بن جبیر سے، انہوں نے ابو الصہباء البکری سے، انہوں نے علی بن ابی طالب سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے علی بن ابی طالب کا ہاتھ پکڑا اور پھر فرمایا: "کیا میں تمہیں ایسے کلمات نہ سکھاؤں جنہیں اگر تم کہو، تو اگر تمہارے گناہ چیونٹیوں کے چلنے کی طرح - یا بہت چھوٹی چیونٹیوں کی طرح - (بے شمار) ہوں تو اللہ انہیں تمہارے لیے معاف کر دے گا، اس حال میں کہ تم بخشے ہوئے ہو: 'اے اللہ، تیرے سوا کوئی معبود نہیں، تو پاک ہے، میں

نے برا کام کیا اور اپنی جان پر ظلم کیا، پس مجھے معاف کر دے، کیونکہ تیرے سوا کوئی گناہوں کو معاف نہیں کرتا (۵)۔'"

(۱) اسے بیہقی نے شعب الایمان (۵۶۹۸) میں روایت کیا ہے، اور بغوی نے اپنی تفسیر ۱ / ۲۸۵ میں اسے حسن بصری کا قول قرار دیا ہے۔ (۲) لفظ "لک" (تیرے لیے) نسخہ (د) اور (م) میں نہیں ہے۔ (۳) نسخہ (ظ) میں "من لیلتہ" (اپنی رات میں) ہے۔ (۴) صحیح بخاری (۶۳۰۶) اور مسند احمد (۱۷۱۱۱) میں ہے۔ (۵) الہندی نے کنز العمال (۵۰۵۲) میں ذکر کیا ہے کہ یہ عبد الغنی بن سعید کی "ایضاح الاشکال" میں ہے، اور اس کی نسبت ابن ابی الدنیا کی کتاب "الدعاء" کی طرف بھی کی ہے۔ ہم کہتے ہیں: اسے بیہقی نے ابن لہیعہ کے واسطے سے - اسی سند کے ساتھ - الدعوات الکبیر (۱۹۰) میں روایت کیا ہے۔ اور ابن لہیعہ - جن کا نام عبد اللہ ہے - ضعیف ہیں۔ اور اس کی سند میں محفوظ بن ابی توبہ بھی ہیں، وہ بھی ضعیف ہیں جیسا کہ علل احمد (۵۱۳۴) میں ہے۔ اور ابو صخر: یہ حمید بن زیاد ہیں۔ اور ابو معاویہ: یہ عمار بن معاویہ الدہنی البجلی ہیں۔ اور احمد (۸)، بخاری (۸۳۴)، اور مسلم (۲۷۰۵) نے حضرت ابوبکر صدیق سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے عرض کیا: مجھے کوئی ایسی دعا سکھائیں جو میں اپنی نماز میں مانگا کروں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "کہو: اے اللہ! میں نے اپنی جان پر بہت بڑا ظلم کیا ہے، اور تیرے سوا کوئی گناہوں کو معاف نہیں کرتا، پس تو اپنی خاص مغفرت سے میری مغفرت فرما اور مجھ پر رحم کر، بے شک تو ہی بخشنے والا، نہایت رحم کرنے والا ہے۔" اور ایک روایت میں "ظلماً کثیراً" (بہت زیادہ ظلم) کے الفاظ ہیں۔

Surah Al-Imran: Verse 18 63

His Almighty statement: {Allah witnesses that there is no deity except Him, and [so do] the angels and those of knowledge - [that He is] maintaining [creation] in justice. There is no deity except Him, the Exalted in Might, the Wise. (18)}.

It contains four issues:

The first: Said bin Jubair said: There were three hundred and sixty idols around the Kaaba, and when this verse was revealed, they fell down (1) prostrating (2).

And Al-Kalbi said: When the Messenger of Allah ﷺ appeared in Medina, two rabbis from the rabbis of the people of Sham (Greater Syria) came to him. When they saw Medina, one of them said to his companion: "How much this city resembles the description of the city of the Prophet who will emerge at the end of time!" When they entered upon the Prophet ﷺ, they recognized him by the characteristics and description, so they said to him: "Are you Muhammad?" He said: "Yes." They said: "And are you Ahmad?" He said: "Yes." They said: "We ask you about a testimony; if you tell us about it, we will believe in you and affirm you." The Messenger of Allah ﷺ said to them: "Ask me." They said: "Inform us about the greatest testimony in the Book of Allah." So Allah Almighty revealed to His Prophet ﷺ: {Allah witnesses that there is no deity except Him, and [so do] the angels and those of knowledge - [that He is] maintaining [creation] in justice}. So the two men embraced Islam and affirmed the Messenger of Allah (3) ﷺ.

It has been said: What is meant by "those of knowledge" are the Prophets, peace be upon them. Ibn Kaysan said: The Muhajirun (4) and the Ansar. Muqatil: The believers (5) among the People of the Scripture. Al-Suddi and Al-Kalbi: All believers (6), and this is the more apparent view because it is general.

The second: This verse contains evidence for the virtue of knowledge and the honor and merit of scholars, for if there were...

---

(1) In (Kh), (D), and (M): they fell (khararn). (2) Mentioned by Ibn al-Jawzi in 'Zad al-Masir' 1/362, and al-Suyuti in 'al-Durr al-Manthur' 12/2, attributing it to Abd bin Humayd and Ibn al-Mundhir, and Allah knows best its authenticity. (3) Mentioned by al-Wahidi in 'Asbab al-Nuzul' p. 92, and Ibn al-Jawzi in 'Zad al-Masir' 1/362. (4) In the copies: "al-muhajirin", and the established reading is from (M). (5) In the copies: "mu'mini", and the established reading is from (M). (6) Al-Baghawi mentioned these

sayings in his Tafsir 1/286, and in it is Muqatil's saying: scholars of the believers among the People of the Scripture, and the saying of Al-Suddi and Al-Kalbi: meaning all the scholars of the believers.

सूरा अल-इमरान: आयत 18 63

अल्लाह तआला का फरमान: {अल्लाह गवाही देता है कि उसके सिवा कोई पूज्य (इलाह) नहीं है, और फ़रिश्ते और इल्म (ज्ञान) वाले भी [गवाही देते हैं] - कि वह न्याय के साथ [सृष्टि को] क़ायम रखने वाला है। उसके सिवा कोई पूज्य नहीं है, वह प्रभुत्वशाली और तत्वदर्शी है। (18)}।

इसमें चार मसले (विषय) हैं:

पहला: सईद बिन जुबैर ने कहा: काबा के चारों ओर तीन सौ साठ मूर्तियां थीं, जब यह आयत उतरी तो वे सजदे में गिर (1) गईं (2)।

अल-कल्बी ने कहा: जब अल्लाह के रसूल ﷺ मदीना में ज़ाहिर हुए, तो शाम (सीरिया क्षेत्र) के यहूदी विद्वानों में से दो विद्वान आपके पास आए। जब उन्होंने मदीना देखा, तो उनमें से एक ने अपने साथी से कहा: "यह शहर उस नबी के शहर के वर्णन से कितना मिलता-जुलता है जो आख़िरी ज़माने में प्रकट होगा!" जब वे नबी ﷺ की सेवा में उपस्थित हुए, तो उन्होंने आपको हुलिए और गुण से पहचान लिया। उन्होंने आपसे पूछा: "क्या आप मुहम्मद हैं?" आपने फ़रमाया: "हाँ।" उन्होंने कहा: "और क्या आप अहमद हैं?" आपने फ़रमाया: "हाँ।" उन्होंने कहा: "हम आपसे एक गवाही के बारे में पूछते हैं; अगर आप हमें इसके बारे में बता दें, तो हम आप पर ईमान लाएंगे और आपकी तस्दीक़ करेंगे।" अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे फ़रमाया: "मुझसे पूछो।" उन्होंने कहा: "हमें अल्लाह की किताब में सबसे बड़ी गवाही के बारे में बताएं।" तब अल्लाह तआला ने अपने नबी ﷺ पर नाज़िल फ़रमाया: {अल्लाह गवाही देता है कि उसके सिवा कोई पूज्य नहीं है, और फ़रिश्ते और इल्म वाले भी [गवाही देते हैं] - कि वह न्याय के साथ क़ायम रखने वाला है}। तो उन दोनों आदमियों ने इस्लाम स्वीकार कर लिया और अल्लाह के रसूल ﷺ की तस्दीक़ की (3)।

कहा गया है: "इल्म वालों" (अुलुल इल्म) से मुराद अंबिया (नबी) अलैहिमुस्सलाम हैं। इब्न कैसान ने कहा: मुहाजिर (4) और अंसार। मुक़ातिल ने कहा: अहले किताब के मोमिन (5)। अल-सुद्दी और अल-कल्बी ने कहा: सभी मोमिन (6), और यही अधिक स्पष्ट है क्योंकि यह आम (व्यापक) है।

दूसरा: इस आयत में इल्म (ज्ञान) की फ़ज़ीलत और उलेमा (विद्वानों) के सम्मान और उनके रुतबे की दलील है, क्योंकि अगर...

(1) (ख़), (द) और (म) में: "खरर्न" (वे गिर गईं)। (2) इसे इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर' 1/362 में और अल-सुयुती ने 'अद-दुर्र अल-मन्सूर' 12/2 में उल्लेख किया है और इसे अब्द बिन हुमैद और इब्न अल-मुन्ज़िर की ओर मंसूब किया है, और अल्लाह इसकी सत्यता को बेहतर जानता है। (3) इसे अल-वाहिदी ने 'असबाब अल-नुज़ूल' पृष्ठ 92 में और इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर' 1/362 में ज़िक्र किया है। (4) प्रतियों में: "अल-मुहाजिरीन", और सही पाठ (म) से लिया गया है। (5) प्रतियों में: "मोमिनी", और सही पाठ (म) से लिया गया है। (6) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 1/286 में इन कथनों का उल्लेख किया है, और इसमें मुक़ातिल का कथन है: अहले किताब के मोमिनों के विद्वान, और अल-सुद्दी और अल-कल्बी का कथन है: यानी मोमिनों के तमाम विद्वान।

سورۃ آل عمران: آیت ۱۸ ۶۳

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (١٨) ﴾. (اللہ نے گواہی دی کہ اس کے سوا کوئی معبود نہیں، اور فرشتوں اور علم والوں نے بھی (یہی گواہی دی)، وہ انصاف کے ساتھ قائم رہنے والا ہے۔ اس کے سوا کوئی معبود نہیں، وہ نہایت غالب، بڑی حکمت والا ہے۔)

اس میں چار مسائل ہیں:

پہلا: سعید بن جبیر نے کہا: کعبہ کے گرد تین سو ساٹھ بت تھے، جب یہ آیت نازل ہوئی تو وہ سجدے میں گر (۱) پڑے (۲)۔

اور الکلبی نے کہا: جب رسول اللہ ﷺ مدینہ میں ظاہر ہوئے، تو آپ کے پاس شام کے علماء (احبار) میں سے دو عالم آئے۔ جب انہوں نے مدینہ دیکھا تو ایک نے اپنے ساتھی سے کہا: "یہ شہر اس نبی کے شہر کی صفت سے کتنا مشابہ ہے جو آخری زمانے میں نکلے گا!"۔ جب وہ نبی ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوئے، تو انہوں نے آپ کو حلیے اور اوصاف سے پہچان لیا، چنانچہ انہوں نے آپ سے پوچھا: "کیا آپ محمد ہیں؟" آپ نے فرمایا: "ہاں"۔ انہوں نے پوچھا: "اور کیا آپ احمد ہیں؟" آپ نے فرمایا: "ہاں"۔ انہوں نے کہا: "ہم آپ سے ایک گواہی کے بارے میں پوچھتے ہیں، اگر آپ نے ہمیں اس کے بارے میں بتا دیا تو ہم آپ پر ایمان لائیں گے اور آپ کی تصدیق کریں گے"۔ رسول اللہ ﷺ نے ان سے فرمایا: "مجھ سے پوچھو"۔ انہوں نے کہا: "ہمیں اللہ کی کتاب میں سب سے بڑی گواہی کے بارے میں بتائیں"۔ تو اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی ﷺ پر نازل فرمایا: ﴿ شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ ﴾۔ چنانچہ وہ دونوں آدمی مسلمان ہو گئے، اور رسول اللہ ﷺ کی تصدیق کی (۳)۔

اور کہا گیا ہے کہ: "اولو العلم" (علم والوں) سے مراد انبیاء علیہم السلام ہیں۔ ابن کیسان نے کہا: مہاجرین (۴) اور انصار۔ مقاتل نے کہا: اہل کتاب کے مؤمن (۵)۔ السدی اور الکلبی نے کہا: تمام مؤمنین (۶)، اور یہی زیادہ ظاہر ہے کیونکہ یہ عام ہے۔

دوسرا: اس آیت میں علم کی فضیلت اور علماء کے شرف اور ان کی فضیلت پر دلیل ہے، کیونکہ اگر...

---

(۱) نسخہ (خ)، (د) اور (م) میں: خَرَّرْنَ (وہ گر پڑے)۔ (۲) اسے ابن الجوزی نے 'زاد المسیر' ۱/ ۳۶۲ میں، اور السیوطی نے 'الدر المنثور' ۱۲/ ۲ میں نقل کیا ہے اور اسے عبد بن حمید اور ابن المنذر کی طرف منسوب کیا ہے، اور اللہ تعالیٰ اس کی صحت کے بارے میں بہتر جانتا ہے۔ (۳) اسے الواحدی نے 'اسباب النزول' ص ۹۲ میں، اور ابن الجوزی نے 'زاد المسیر' ۱/ ۳۶۲ میں ذکر کیا ہے۔ (۴) نسخوں میں "المهاجرين" ہے، اور متن میں ثابت (م) سے ہے۔ (۵) نسخوں میں "مؤمني" ہے، اور متن میں ثابت (م) سے ہے۔ (۶) البغوی نے اپنی تفسیر ۱/ ۲۸۶ میں یہ اقوال نقل کیے ہیں، اور اس میں مقاتل کا قول ہے: اہل کتاب کے مؤمن علماء، اور السدی و الکلبی کا قول ہے: یعنی مؤمنین کے تمام علماء۔

Surah Al Imran: Verse 18 - 64

[If there were anyone] more noble than the scholars, Allah would have coupled them with His Name and the names of His angels, just as He coupled the names of the scholars. Regarding the nobility of knowledge, He said to His Prophet ﷺ: "And say, 'My Lord, increase me in knowledge'" [Taha: 114]. If anything were nobler than knowledge, Allah the Exalted would have commanded His Prophet ﷺ to ask for more of it, just as He commanded him (1) to seek an increase in knowledge. He ﷺ said: "The scholars are the heirs of the Prophets" (2). He also said: "The scholars are the trustees of Allah over His creation" (3). This is a great honor for the scholars, and their position in religion is grave [of great importance].

Al-Hafiz Abu Muhammad Abdul Ghani related from the hadith of Barakah bin Nashit - and he is Ghathkal (4) bin Hakarak, and its interpretation is: Barakah bin Nashit - who was a memorizer, saying: 'Umar bin al-Mu'ammal told us, Muhammad bin Abi al-Khasib told us, Ghathkal told us, Muhammad bin Ishaq told us, Shariq told us, from Abu Ishaq, from al-Bara', who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "The scholars are the heirs of the Prophets; the inhabitants of heaven love them, and the fish in the sea seek forgiveness for them when they die until the Day of Resurrection" (5). In this regard (6) [a report is narrated] from Abu al-Darda', recorded by Abu Dawud (7).

The Third: Ghalib al-Qattan narrated, saying: "I came to Kufa on business, and I stayed near al-A'mash, visiting him frequently. One night, when I intended to head down to Basra, he stood up and performed tahajjud prayer..."

---

(1) In (m): [Allah] commanded. (2) Narrated by Ahmad (21715), Abu Dawud (3641), and al-Tirmidhi (2682) from the hadith of Abu al-Darda' at length, which includes a story. Al-Bukhari cited it in his Sahih in the chapter intro of the Book of Knowledge; Chapter: Knowledge before speech and action (Fath al-Bari 1/159-160). (3) Narrated by al-Quda'i in Musnad al-Shihab (115) from the hadith of Anas. Al-Suyuti graded it good in al-Jami' al-Saghir 2/152, as did al-'Amiri in Sharh al-Shihab as mentioned by al-Munawi in Fayd al-Qadir 4/382. (4) In the copies: 'Ankal (in both places). The correct version is from Nuzhat al-Albab fi al-Alqab by Al-Hafiz Ibn Hajar 2/47, as he specified it with a 'ghayn' and then a 'tha', matching the weight of Ja'far. It occurred in the printed version of Mawdih Awham al-Jam' wa al-Tafriq 2/357 as: Ghatkal; with a 'ta'. (5) Al-Suyuti attributed it in al-Jami' al-Saghir 2/153 to Ibn al-Najjar from the hadith of Anas, marking it as weak. Al-Munawi challenged this in Fayd al-Qadir 4/385, stating it was recorded by Abu Nu'aym, al-Daylami, al-Hafiz Abdul Ghani, and others, some

from the hadith of Anas and some from the hadith of al-Bara'. He quoted al-Hafiz Ibn Hajar as saying about it: It has routes and corroborating evidence through which it is known that the hadith has an origin. (6) Followed in (m) by: Hadith. (7) Number (3641), and in it: "Indeed, the scholars are the heirs of the Prophets," which has preceded shortly, and it is in [the Musnad of] Ahmad (21715).

सूरा आल इमरान: आयत 18 - 64

[यदि कोई] विद्वानों से अधिक सम्मानित होता, तो अल्लाह उन्हें अपने नाम और अपने फ़रिश्तों के नाम के साथ जोड़ता, जैसे उसने विद्वानों के नाम को जोड़ा है। उसने अपने नबी ﷺ को ज्ञान के सम्मान के बारे में बताया: "और कहो, 'हे मेरे रब, मेरे ज्ञान में वृद्धि कर'" [ताहा: 114]। यदि ज्ञान से अधिक सम्मानित कोई और चीज़ होती, तो अल्लाह तआला अपने नबी ﷺ को उसमें वृद्धि के लिए कहने का आदेश देता, जैसा कि उसने उन्हें (1) ज्ञान में वृद्धि मांगने का आदेश दिया था। उन्होंने ﷺ कहा: "विद्वान नबियों के वारिस हैं" (2)। उन्होंने यह भी कहा: "विद्वान अपनी सृष्टि पर अल्लाह के अमीन (ट्रस्टी) हैं" (3)। यह विद्वानों के लिए एक बड़ा सम्मान है, और धर्म में उनका स्थान बहुत महत्वपूर्ण है।

अल-हाफ़िज़ अबू मुहम्मद अब्दुल ग़नी ने बरकाह बिन नशीत की हदीस से उल्लेख किया है - और वह ग़थकल (4) बिन हकरक हैं, और इसकी व्याख्या है: बरकाह बिन नशीत - और वह हाफ़िज़ थे, उन्होंने कहा: उमर बिन अल-मुअम्मल ने हमें बताया, मुहम्मद बिन अबी अल-ख़सीब ने हमें बताया, ग़थकल ने हमें बताया, मुहम्मद बिन इसहाक़ ने हमें बताया, शरीक़ ने हमें बताया, अबू इसहाक़ से, अल-बरा' से, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "विद्वान नबियों के वारिस हैं; आसमान वाले उनसे प्यार करते हैं, और समुद्र की मछलियाँ कयामत के दिन तक उनके मरने पर उनके लिए माफ़ी माँगती हैं" (5)। इस बारे में (6) अबू अल-दरदा' से [एक रिपोर्ट] है, जिसे अबू दाऊद (7) ने संकलित किया है।

तीसरा: ग़ालिब अल-क़त्तान ने रिवायत की है, उन्होंने कहा: "मैं व्यापार के सिलसिले में कूफ़ा आया, और मैं अल-अमश के पास ठहरा, और मैं अक्सर उनके पास जाता था। एक रात जब मैंने बसरा जाने का इरादा किया, तो वह खड़े हुए और तहज्जुद की नमाज़ पढ़ी..."

---

(1) (m) में: आदेश दिया। (2) इसे अहमद (21715), अबू दाऊद (3641), और अल-तिर्मिज़ी (2682) ने अबू अल-दरदा' की हदीस से विस्तार से संकलित किया है जिसमें एक कहानी शामिल है। अल-बुखारी ने इसे अपनी सहीह में किताब अल-इल्म की प्रस्तावना में उद्धृत किया है; अध्याय: वाणी और कार्य से पहले ज्ञान (फ़तह अल-बारी 1/159-160)। (3) इसे अल-कुदाई ने अनस की हदीस से मुसनद अल-शिहाब (115) में संकलित किया है। अल-सुयुती ने इसे अल-जामी अल-सगीर 2/152 में हसन कहा है, जैसा कि अल-आमरी ने शरह अल-शिहाब में किया है, जैसा कि अल-मुनावी ने फ़ैद

अल-क़दीर 4/382 में उल्लेख किया है। (4) प्रतियों में: 'अनकल' (दोनों स्थानों पर)। अल-हाफ़िज़ इब्न हजर की नुज़हत अल-अल्बाब फ़ी अल-अलक़ाब 2/47 से इसकी पुष्टि होती है, जहाँ उन्होंने इसे 'ग़ैन' और फिर 'थ' के साथ जैफ़र के वज़न पर तय किया है। मवादिह अव्हम अल-जम' वा अल-तफ़रीक़ 2/357 के मुद्रित संस्करण में यह 'घतकल' ('त' के साथ) के रूप में आया है। (5) अल-सुयुती ने इसे अल-जामी अल-सगीर 2/153 में अनस की हदीस से इब्न अल-नज्जार को श्रेय दिया है, और इसे कमज़ोर बताया है। अल-मुनावी ने फ़ैद अल-क़दीर 4/385 में इसे चुनौती देते हुए कहा कि इसे अबू नुअम, अल-दैलामी, अल-हाफ़िज़ अब्दुल ग़नी और अन्य लोगों ने संकलित किया है, कुछ अनस की हदीस से और कुछ अल-बरा' की हदीस से। उन्होंने अल-हाफ़िज़ इब्न हजर का यह कथन उद्धृत किया कि: इसके कई मार्ग और साक्ष्य हैं, जिससे यह ज्ञात होता है कि हदीस का एक मूल आधार है। (6) इसके बाद (m) में है: हदीस। (7) संख्या (3641), और इसमें है: "बेशक विद्वान नबियों के वारिस हैं" जो अभी पीछे गुज़रा है, और यह अहमद (21715) में भी है।

سورة آل عمران: آیت ۱۸ - ۶۴

[اگر کوئی] علماء سے زیادہ معزز ہوتا تو اللہ تعالیٰ ان کو اپنے نام اور اپنے فرشتوں کے نام کے ساتھ ملا دیتا، جیسا کہ اس نے علماء کے نام کو ملایا ہے۔ اس نے اپنے نبی ﷺ کو علم کی فضیلت کے بارے میں بتایا: ﴿وَقُل رَّبِّ زِدْنِي عِلْمًا﴾ [طہٰ: ۱۱۴]۔ اگر علم سے زیادہ معزز کوئی چیز ہوتی تو اللہ تعالیٰ اپنے نبی ﷺ کو اس میں اضافے کی دعا کا حکم دیتا، جیسا کہ اس نے انہیں (۱) علم میں اضافے کا حکم دیا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "علماء انبیاء کے وارث ہیں" (۲)۔ آپ نے یہ بھی فرمایا: "علماء اپنی مخلوق پر اللہ کے امین (ٹرسٹی) ہیں" (۳)۔ یہ علماء کے لیے ایک عظیم شرف ہے، اور دین میں ان کا مقام بہت بڑا ہے۔

الحافظ ابو محمد عبد الغنی نے برکہ بن نشیط کی حدیث سے روایت کیا ہے - اور وہ غشکل (۴) بن حکارک ہیں، اور اس کی تشریح ہے: برکہ بن نشیط - اور وہ حافظ تھے، انہوں نے کہا: ہمیں عمر بن المؤمل نے بتایا، ہمیں محمد بن ابی الخصیب نے بتایا، ہمیں غشکل نے بتایا، ہمیں محمد بن اسحاق نے بتایا، ہمیں شریک نے بتایا، انہوں نے ابو اسحاق سے، انہوں نے البراء سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "علماء انبیاء کے وارث ہیں؛ آسمان والے ان سے محبت کرتے ہیں، اور سمندر کی مچھلیاں قیامت کے دن تک ان کے مرنے پر ان کے لیے مغفرت طلب کرتی ہیں" (۵)۔ اس بارے میں (۶) ابو الدرداء سے [روایت] ہے، جسے ابو داؤد (۷) نے روایت کیا ہے۔

تیسری: غالب القطان نے روایت کی، انہوں نے کہا: "میں تجارت کے سلسلے میں کوفہ آیا، اور میں الاعمش کے قریب ٹھہرا، اور میں اکثر ان کے پاس جاتا تھا۔ ایک رات جب میں نے بصرہ جانے کا ارادہ کیا، تو وہ کھڑے ہوئے اور تہجد کی نماز پڑھی..."

(۱) (م) میں ہے: حکم دیا۔ (۲) اسے احمد (۲۱۷۱۵)، ابو داؤد (۳۶۴۱)، اور ترمذی (۲۶۸۲) نے ابو الدرداء کی حدیث سے تفصیل کے ساتھ روایت کیا ہے جس میں ایک قصہ شامل ہے۔ بخاری نے اسے اپنی صحیح میں کتاب العلم کے دیباچے میں نقل کیا ہے؛ باب: قول اور عمل سے پہلے علم (فتح الباری ۱/۱۵۹-۱۶۰)۔ (۳) اسے القضاعی نے مسند الشہاب (۱۱۵) میں حضرت انس کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ سیوطی نے اسے الجامع الصغیر ۲/۱۵۲ میں حسن قرار دیا ہے، جیسا کہ العامری نے شرح الشہاب میں کیا ہے، جیسا کہ المناوی نے فیض القدیر ۴/۳۸۲ میں ذکر کیا ہے۔ (۴) نسخوں میں: عنکل (دونوں جگہوں پر) ہے۔ الحافظ ابن حجر کی نزہۃ الالباب فی الالقاب ۲/۴۷ سے اس کی تصحیح ہوتی ہے، جہاں انہوں نے اسے 'غین' اور پھر 'ث' کے ساتھ جعفر کے وزن پر لکھا ہے۔ موضح اوہام الجمع والتفریق ۲/۳۵۷ کے مطبوعہ نسخے میں یہ 'غتکل' (ت کے ساتھ) آیا ہے۔ (۵) سیوطی نے اسے الجامع الصغیر ۲/۱۵۳ میں ابن النجار کی انس سے روایت کے طور پر منسوب کیا ہے اور اسے ضعیف قرار دیا ہے۔ المناوی نے فیض القدیر ۴/۳۸۵ میں اس پر گرفت کی ہے کہ اسے ابو نعیم، الدیلمی، الحافظ عبد الغنی اور دیگر نے روایت کیا ہے، کچھ نے انس کی حدیث سے اور کچھ نے البراء کی حدیث سے۔ انہوں نے الحافظ ابن حجر کا یہ قول نقل کیا کہ: اس کے مختلف طریقے اور شواہد موجود ہیں جن سے یہ معلوم ہوتا ہے کہ اس حدیث کی اصل موجود ہے۔ (۶) اس کے بعد (م) میں ہے: حدیث۔ (۷) نمبر (۳۶۴۱)، اور اس میں ہے: "بے شک علماء انبیاء کے وارث ہیں" جو ابھی قریب ہی گزرا ہے، اور یہ مسند احمد (۲۱۷۱۵) میں بھی ہے۔

Surah Aal-Imran: Verse 18 (65)

...from the night, he recited this verse: "Allah witnesses that there is no deity except Him, and [so do] the angels and those of knowledge - [that He is] maintaining [creation] in justice. There is no deity except Him, the Exalted in Might, the Wise. Indeed, the religion in the sight of Allah is Islam." Al-A'mash said: And I witness to what Allah has witnessed, and I entrust this testimony to Allah; it is a trust for me with Allah, and indeed the religion with Allah is Islam - he said this repeatedly - so I went to him in the morning to bid him farewell and then said: I heard you reciting this verse, so what has reached you regarding it? I have been with you for a year and you haven't narrated it to me. He said: By Allah, I will not narrate it to you for a year. He (the narrator) said: So I stayed and wrote that day on his door. When the year passed, I said: O Abu Muhammad, the year has passed. He said: Abu Wa'il narrated to me from Abdullah bin Mas'ood that he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "The reciter of this verse will be brought on the Day of Resurrection, and Allah the Almighty will say: 'My servant has made a covenant with Me, and I am the most worthy of fulfilling it. Admit My servant into Paradise.'"

Abu al-Faraj ibn al-Jawzi said: Ghalib al-Qattan: He is Ghalib ibn Khattaf al-Qattan, narrating from al-A'mash the hadith: "Allah witnesses", and it is a problematic (mu'dal) hadith (1). Ibn Adi said: The weakness in his hadith is clear. Ahmad ibn Hanbal said: Ghalib ibn Khattaf al-Qattan is trustworthy, trustworthy (2). Ibn Ma'in said: Trustworthy (3). Abu Hatim said: Truthful, righteous (4).

I say: It is sufficient for his justice and trustworthiness that al-Bukhari and Muslim included his narrations in their two books, and they are enough for you (5).

It was narrated from the hadith of Anas from the Prophet ﷺ that he said: "Whoever recites 'Allah witnesses that there is no deity except..."

---

(1) This is how the author, may Allah have mercy on him, quoted it from Ibn al-Jawzi in 'Al-Du'afa' wa al-Matrukin' 2/244. Ibn al-Jawzi quoted it from Ibn Adi in 'Al-Kamil' 6/2035. The 'mu'dal' (problematic chain) nature was not clear to us, and no one else labeled the hadith as 'mu'dal'. Rather, they criticized it based on the narrator from Ghalib ibn Khattaf, as Ibn al-Jawzi himself did in 'Al-'Ilal'. The chain of narration for the hadith is connected, and it is through the narration of Ammar ibn Umar ibn al-Mukhtar, from his father, from Ghalib ibn Khattaf. This is how al-Bayhaqi recorded it in 'Al-Shu'ab' (2414) and Ibn al-Jawzi in 'Al-'Ilal al-Mutanahiyah' (146). Al-Bayhaqi said:

Ammar ibn Umar from his father are both weak, and only they narrated this. Ibn al-Jawzi said in 'Al-'Ilal': This hadith is not authentic from the Messenger of Allah ﷺ; Umar ibn al-Mukhtar is alone in narrating it, and Umar narrates fabrications. Al-Dhahabi said in 'Al-Mizan' in the biography of Ghalib ibn Khattaf 3/331: The flaw in it is from Umar, for he is accused of fabrication. Ibn Adi was not fair in presenting this hadith in the biography of Ghalib. (2) 'Ilal Ahmad 2/207. (3) The statements of Ibn Ma'in regarding him varied. Al-Mizzi quoted his authentication in 'Tahdhib al-Kamal' 23/84, while Uthman al-Darimi quoted his weakening of him in his 'Tarikh' p. 189. Al-Dhahabi quoted him in 'Al-Mizan' 3/330 as saying: I do not know him. (4) 'Al-Jarh wa al-Ta'dil' 7/48. (5) The word "bi-hima" (by both of them) is from (Z).

सूरह आल-इमरान: आयत 18 (65)

...रात के समय, उसने इस आयत को पढ़ा: "अल्लाह गवाही देता है कि उसके सिवा कोई पूज्य नहीं है, और [वैसे ही] फरिश्ते और ज्ञान वाले [गवाही देते हैं] - [कि वह] न्याय के साथ [सृष्टि को] बनाए रखने वाला है। उसके सिवा कोई पूज्य नहीं है, जो प्रभुत्वशाली और तत्वदर्शी है। निस्संदेह, अल्लाह के पास [सच्चा] धर्म केवल इस्लाम है।" अल-अमश ने कहा: "और मैं भी उसी की गवाही देता हूँ जिसकी अल्लाह ने गवाही दी है, और मैं अल्लाह के पास इस गवाही को अमानत के रूप में रखता हूँ, और यह मेरे लिए अल्लाह के पास एक अमानत है, और निस्संदेह अल्लाह के पास धर्म इस्लाम है" - उन्होंने इसे कई बार कहा - फिर मैं सुबह उनके पास विदाई के लिए गया और कहा: मैंने आपको इस आयत को पढ़ते हुए सुना है, तो आपको इसके बारे में क्या पता चला है? मैं आपके पास एक साल से हूँ और आपने मुझे इसके बारे में नहीं बताया। उन्होंने कहा: अल्लाह की कसम, मैं तुम्हें एक साल तक इसके बारे में नहीं बताऊंगा। उन्होंने (कथावाचक) कहा: तो मैं रुका और उस दिन उनके दरवाजे पर लिख दिया। जब साल बीत गया, तो मैंने कहा: ऐ अबू मुहम्मद, साल बीत गया है। उन्होंने कहा: अबू वाइल ने मुझे अब्दुल्ला बिन मसूद से बताया कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "क़यामत के दिन इस आयत के पढ़ने वाले को लाया जाएगा, और अल्लाह तआला फरमाएगा: 'मेरे बंदे ने मुझसे वादा किया था, और मैं वादा पूरा करने का सबसे ज़्यादा हकदार हूँ। मेरे बंदे को जन्नत में दाखिल करो'।"

अबू अल-फ़रज इब्न अल-जौज़ी ने कहा: ग़ालिब अल-क़त्तान: वह ग़ालिब इब्न खत्ताब अल-क़त्तान है, जो अल-अमश से हदीस रिवायत करता है: "अल्लाह गवाही देता है", और यह एक समस्याग्रस्त (मुअदल) हदीस है (1)। इब्न अदी ने कहा: उसकी हदीस में कमजोरी साफ है। अहमद बिन हंबल ने कहा: ग़ालिब इब्न खत्ताब अल-क़त्तान विश्वसनीय, विश्वसनीय है (2)। इब्न मईन ने कहा: विश्वसनीय (3)। अबू हातिम ने कहा: सच्चा, नेक (4)।

मैंने कहा: आपके लिए उसकी न्यायप्रियता और विश्वसनीयता के लिए इतना काफी है कि बुखारी और मुस्लिम ने अपनी दो किताबों में उसकी हदीसें शामिल की हैं, और वे आपके लिए काफी हैं (5)।

और अनस की हदीस से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "जिसने पढ़ा 'अल्लाह गवाही देता है कि उसके सिवा कोई पूज्य नहीं है..."

(1) मुसन्निफ़ (लेखक) ने इसे इब्न अल-जौज़ी से 'अल-दुआफ़ा वल-मतरूकीन' 2/244 में इसी तरह उद्धृत किया है। इब्न अल-जौज़ी ने इसे इब्न अदी से 'अल-कामिल' 6/2035 में उद्धृत किया है। हमें इसमें 'मुअदल' (कड़ी टूटना) होना स्पष्ट नहीं हुआ, और किसी और ने इस हदीस को 'मुअदल' नहीं बताया। बल्कि, उन्होंने ग़ालिब इब्न खत्ताब से रिवायत करने वाले रावी (वर्णनकर्ता) के आधार पर इसकी आलोचना की, जैसा कि इब्न अल-जौज़ी ने स्वयं 'अल-इलाल' में किया था। हदीस की सनद (शृंखला) जुड़ी हुई है, और यह अम्मार बिन उमर बिन अल-मुख्तार की रिवायत है, उनके पिता से, ग़ालिब बिन खत्ताब से। बैहक़ी ने इसे 'अल-शुअ़ब' (2414) में और इब्न अल-जौज़ी ने 'अल-इलाल अल-मुतानाहिया' (146) में इसी तरह निकाला है। बैहक़ी ने कहा: अम्मार बिन उमर अपने पिता से, दोनों कमज़ोर हैं, और उनके अलावा किसी और ने इसे बयान नहीं किया है। इब्न अल-जौज़ी ने 'अल-इलाल' में कहा: यह हदीस अल्लाह के रसूल ﷺ से प्रमाणित नहीं है; उमर बिन अल-मुख्तार इसे बयान करने में अकेले हैं, और उमर झूठी बातें बयान करता है। ज़हबी ने ग़ालिब बिन खत्ताब की जीवनी में 'अल-मीज़ान' 3/331 में कहा: इसमें दोष उमर की वजह से है, क्योंकि उन पर हदीस गढ़ने का आरोप है। इब्न अदी ने ग़ालिब की जीवनी में इस हदीस को पेश करने में इंसाफ नहीं किया। (2) इलाल अहमद 2/207। (3) उनके बारे में इब्न मईन की बातें अलग-अलग रही हैं। मज़्ज़ी ने 'तहज़ीब अल-कमाल' 23/84 में उनके विश्वसनीय होने की बात उद्धृत की है, जबकि उस्मान अल-दारिमी ने अपनी 'तारीख़' पृ. 189 में उनके कमज़ोर होने की बात उद्धृत की है। ज़हबी ने 'अल-मीज़ान' 3/330 में उनकी यह बात उद्धृत की है: मैं उन्हें नहीं जानता। (4) अल-जर्ह वत-तादील 7/48। (5) "बि-हिमा" (उन दोनों के द्वारा) शब्द (ज़) से है।

سورة آل عمران: آیت ۱۸ (۶۵)

...رات کے وقت، تو اس نے یہ آیت پڑھی: ﴿شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ * إِنَّ الدِّينَ عِندَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ﴾، اعمش نے کہا: اور میں گواہی دیتا ہوں اس بات کی جس کی اللہ نے گواہی دی، اور میں اللہ کے پاس اس گواہی کو امانت رکھتا ہوں، اور یہ میرے لیے اللہ کے پاس ایک ودیعت (امانت) ہے، اور بے شک اللہ کے نزدیک دین اسلام ہے - انہوں نے یہ بات کئی بار کہی - پھر میں صبح ان کے پاس رخصت ہونے کے لیے گیا اور کہا: میں نے آپ کو یہ آیت پڑھتے ہوئے سنا، تو آپ کو اس کے بارے میں کیا بات پہنچی ہے؟ میں ایک سال سے آپ کے پاس ہوں اور آپ نے مجھے یہ حدیث نہیں سنائی۔ انہوں نے کہا: اللہ کی قسم، میں ایک سال تک تمہیں یہ نہیں سناؤں گا۔ انہوں نے (راوی) کہا: تو میں ٹھہر گیا اور اس دن ان کے دروازے پر (یہ واقعہ) لکھ دیا۔ جب سال گزر گیا تو میں نے کہا: اے ابو محمد، سال گزر گیا ہے۔ انہوں نے کہا: ابو وائل نے مجھ سے بیان کیا، عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "قیامت کے دن اس آیت کے پڑھنے والے کو لایا جائے گا، تو اللہ تعالیٰ فرمائے گا: میرے بندے نے مجھ سے عہد کیا تھا، اور میں وفا کرنے کا سب سے زیادہ حقدار ہوں، میرے بندے کو جنت میں داخل کر دو۔"

ابو الفرج ابن الجوزی نے کہا: غالب القطان: وہ غالب بن خطاف القطان ہے، جو اعمش سے حدیث: "شہد اللہ" روایت کرتا ہے، اور یہ ایک معضل حدیث ہے (۱)۔ ابن عدی نے کہا: اس کی حدیث میں کمزوری واضح ہے۔ احمد بن حنبل نے کہا: غالب بن خطاف القطان ثقہ ہے ثقہ ہے (۲)۔ ابن معین نے کہا: ثقہ ہے (۳)۔ ابو حاتم نے کہا: سچا، نیک ہے (۴)۔

میں (مصنف) کہتا ہوں: تمہارے لیے اس کی عدالت اور ثقاہت کے لیے یہی کافی ہے کہ بخاری اور مسلم نے اپنی دونوں کتابوں میں اس کی حدیثیں روایت کی ہیں، اور وہ تمہارے لیے کافی ہیں (۵)۔

اور انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "جس نے پڑھا ﴿شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا...

---

(۱) مصنف رحمہ اللہ نے ابن الجوزی سے 'الضعفاء والمتروکین' ۲ / ۲۴۴ میں اسی طرح نقل کیا ہے، اور ابن الجوزی نے اسے ابن عدی سے 'الکامل' ۶ / ۲۰۳۵ میں نقل کیا ہے۔ ہم پر اس کا معضل ہونا واضح نہیں ہوا، اور کسی نے بھی اس حدیث کو معضل قرار نہیں دیا، بلکہ انہوں نے غالب بن خطاف سے روایت کرنے والے راوی کی وجہ سے اس پر جرح کی ہے، جیسا کہ خود ابن الجوزی نے 'العلل' میں کیا ہے۔ حدیث کی سند متصل ہے، اور یہ عمار بن عمر بن المختار کی روایت ہے، اپنے باپ سے، غالب بن خطاف سے۔ اسی طرح اسے بیہقی نے 'الشعب' (۲۴۱۴) میں اور ابن الجوزی نے 'العلل المتناہیۃ' (۱۴۶) میں روایت کیا ہے۔ بیہقی نے کہا: عمار بن عمر اپنے باپ سے، دونوں ضعیف ہیں، اور ان کے علاوہ کسی نے اسے روایت نہیں کیا۔ ابن الجوزی نے 'العلل' میں کہا: یہ حدیث رسول اللہ ﷺ سے ثابت نہیں ہے، عمر بن المختار اس میں منفرد ہے، اور عمر من گھڑت باتیں بیان کرتا ہے۔ ذہبی نے 'المیزان' میں غالب بن خطاف کے حالات میں ۳ / ۳۳۱ پر کہا: اس میں خرابی عمر کی وجہ سے ہے، کیونکہ وہ وضعِ حدیث کے ساتھ متہم ہے، تو ابن عدی نے غالب کے حالات میں اس حدیث کو لا کر انصاف نہیں کیا۔ (۲) علل احمد ۲ / ۲۰۷۔ (۳) ان کے بارے میں ابن معین کے اقوال مختلف رہے ہیں، مزی نے 'تہذیب الکمال' ۲۳ / ۸۴ میں ان کی توثیق نقل کی ہے، اور عثمان دارمی نے اپنی 'تاریخ' ص ۱۸۹ میں ان کی تضعیف نقل کی

ہے، اور ذہبی نے 'المیزان' ۳ / ۳۳۰ میں ان کا قول نقل کیا ہے: میں اسے نہیں جانتا۔ (۴) الجرح والتعدیل ۷ / ۴۸۔ (۵) لفظ "بہما"، (ظ) سے ہے۔

Surah Al-Imran: Verse 18 Page 66

"... [Allah witnesses that there is no deity except Him, and (so do)] the angels and those of knowledge - [He is] maintaining [creation] in justice. There is no deity except Him, the Exalted in Might, the Wise." At his sleep, Allah creates for him seventy thousand angels seeking forgiveness for him until the Day of Resurrection(1). And it is said: whoever acknowledges this testimony with a conviction from his heart; he has stood by justice. It is narrated from Sa'id bin Jubayr that he said: There were three hundred and sixty idols around the Kaaba; every tribe among the Arab tribes had an idol or two. When this verse was revealed, the idols fell prostrate to Allah(2). Fourth: His words, the Exalted: {Allah witnesses} meaning: He made clear and informed, as it is said: So-and-so testified before the judge if he made clear and informed who has the right, or against whom it is. Al-Zajjaj(3) said: The witness is the one who knows something and explains it. Thus, Allah the Exalted has guided us to His oneness through what He created and clarified. Abu Ubaidah(4) said: "Allah witnesses" means: Allah decreed, i.e., He informed. Ibn Atiyyah(5) said: This is rejected from several perspectives. Al-Kisa’i read with fat-ha on "ann" (that) in His saying: "annahu la ilaha illa huwa" (that there is no deity except Him) and His saying: "anna ad-deena" (that the religion)(6). Al-Mubarrad said: The estimation is: that the religion with Allah is Islam because there is no deity except Him, then the letter 'ba' was omitted as he said: "I commanded you [with] good..."(7) meaning: with good. Al-Kisa'i said: I make both of them accusative (nasb), meaning: Allah witnessed that it is so, and that the religion with Allah [is Islam]. Ibn Kaysan said: The second "anna" is a substitute for the first, because Islam is the interpretation of the meaning which is monotheism (Tawhid). Ibn Abbas read as recounted by Al-Kisa'i: "shahida Allahu innahu" with kasra (in-nahu), and "anna ad-deena" with fat-ha. The estimation is: Allah witnessed that the religion is Islam, then he started and said: "Truly, there is no deity except Him." And Abu read...

---

(1) A fabricated (mawdu') hadith, mentioned previously on page 9. (2) Mentioned previously in the first issue. (3) In "Ma'ani al-Quran" 1/385. (4) In "Majaz al-Quran" 1/89. (5) In "Al-Muharrar al-Wajiz" 1/412, and the author quoted from him the aforementioned statement of Abu Ubaidah. (6) "Al-Sab'a fi al-Qira'at" p. 202, and "Al-Taysir" p. 87. (7) It is from a verse attributed by Sibawayh in "Al-Kitab" 1/37 to Amr bin Ma'adi Karb, and Al-Baghdadi mentioned in "Al-Khizana" 9/343 a difference in its speaker with four opinions, and its completion is: I commanded you with good, so do what you were commanded, for I have left you possessing wealth and property.

सूरा आल इमरान: आयत 18 पृष्ठ 66

"... [अल्लाह गवाही देता है कि उसके सिवा कोई पूज्य नहीं है, और (वैसे ही)] फरिश्ते और ज्ञान वाले भी - [वह] न्याय के साथ [सृष्टि को] बनाए रखने वाला है। उसके सिवा कोई पूज्य नहीं है, जो प्रभुत्वशाली और तत्वदर्शी है।" [कहा जाता है कि] जब कोई व्यक्ति सोते समय इसे पढ़ता है, तो अल्लाह उसके लिए सत्तर हजार फरिश्ते बनाता है जो प्रलय के दिन तक उसके लिए क्षमा मांगते रहते हैं(1)। और कहा जाता है: जिसने अपने दिल के संकल्प के साथ इस गवाही को स्वीकार किया; वह न्याय पर कायम रहा। सईद बिन जुबैर से रिवायत है कि उन्होंने कहा: काबा के चारों ओर तीन सौ साठ मूर्तियाँ थीं; अरब के कबीलों में से हर कबीले की एक या दो मूर्तियाँ थीं। जब यह आयत उतरी, तो मूर्तियाँ अल्लाह के सामने सजदे में गिर गईं(2)। चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह गवाही देता है} यानी: उसने स्पष्ट किया और सूचित किया, जैसा कि कहा जाता है: फलां ने जज के सामने गवाही दी, यदि उसने स्पष्ट किया और सूचित किया कि अधिकार किसका है, या किसके खिलाफ है। ज़ज्जाज(3) ने कहा: गवाह वह है जो किसी चीज़ को जानता है और उसे स्पष्ट करता है। अतः, अल्लाह तआला ने जो कुछ पैदा किया और स्पष्ट किया, उसके माध्यम से हमें अपनी एकता (तौहीद) की ओर निर्देशित किया है। अबू उबैदा(4) ने कहा: "अल्लाह गवाही देता है" का अर्थ है: अल्लाह ने फैसला किया, यानी उसने सूचित किया। इब्न अतिय्या(5) ने कहा: यह कई पहलुओं से खारिज है। किसानी ने 'अन्न' (कि) पर फतह के साथ पढ़ा है, उनके इस कथन में: "अन्नहू ला इलाहा इल्ला हुवा" (कि उसके सिवा कोई पूज्य नहीं) और उनके इस कथन में: "अन्नद-दीना" (कि धर्म)(6)। मुबर्रद ने कहा: अनुमान यह है: कि अल्लाह के यहाँ धर्म इस्लाम है क्योंकि उसके सिवा कोई पूज्य नहीं है, फिर अक्षर 'बा' को हटा दिया गया जैसा कि उन्होंने कहा: "अमरतुकल खैरा..." (7) यानी: भलाई के साथ। किसानी ने कहा: मैं उन दोनों को नसब (accusative) में पढ़ता हूँ, जिसका अर्थ है: अल्लाह ने गवाही दी कि ऐसा ही है, और यह कि धर्म अल्लाह के यहाँ [इस्लाम] है। इब्न कैसान ने कहा: दूसरा "अन्ना" पहले का विकल्प (बदल) है, क्योंकि इस्लाम उस अर्थ की व्याख्या है जो तौहीद है। इब्न अब्बास ने पढ़ा जैसा कि किसानी ने बयान किया: "शाहिदल्लाहु इन्नहू" कसरा (इन्नहू) के साथ, और "अन्नद-दीना" फतह के साथ। अनुमान यह है: अल्लाह ने गवाही दी कि धर्म इस्लाम है, फिर उन्होंने शुरू किया और कहा: "निश्चय ही उसके सिवा कोई पूज्य नहीं है।" और अबू ने पढ़ा...

---

(1) एक गढ़ी हुई हदीस (मौज़ू), पृष्ठ 9 पर पहले उल्लेखित। (2) पहले मुद्दे में उल्लेखित। (3) "मआनी अल-कुरान" 1/385 में। (4) "मजाज़ अल-कुरान" 1/89 में। (5) "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 1/412 में,

और लेखक ने उनसे अबू उबैदा के पूर्वोक्त कथन को उद्धृत किया। (6) "अस-सबा फिल क़िरात" पृ. 202, और "अत-तयसीर" पृ. 87। (7) यह सिबावेह द्वारा "अल-किताब" 1/37 में अम्र बिन मादी कर्ब को जिम्मेदार ठहराए गए एक शेर से है, और बगदादी ने "अल-खिजाना" 9/343 में इसके वक्ता के बारे में चार मतों का उल्लेख किया है, और इसकी पूर्णता है: मैंने तुम्हें भलाई का आदेश दिया, इसलिए वही करो जिसका तुम्हें आदेश दिया गया है, क्योंकि मैंने तुम्हें धन और संपत्ति वाला छोड़ दिया है।

سورة آل عمران: آیت ۱۸ صفحہ ٦٦

"اللہ گواہی دیتا ہے کہ اس کے سوا کوئی معبود نہیں اور فرشتے اور علم والے بھی (یہی گواہی دیتے ہیں) وہ انصاف کے ساتھ (نظامِ عالم کو) قائم رکھنے والا ہے، اس کے سوا کوئی معبود نہیں، وہ غالب ہے حکمت والا ہے۔" سوتے وقت جو شخص اسے پڑھے تو اللہ تعالیٰ اس کے لیے ستر ہزار فرشتے پیدا کرتا ہے جو قیامت کے دن تک اس کے لیے استغفار کرتے رہتے ہیں(۱)۔ اور کہا جاتا ہے: جس نے اپنے دل کے پختہ یقین کے ساتھ اس شہادت کا اقرار کیا، وہ عدل پر قائم رہا۔ سعید بن جبیر سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: کعبہ کے گرد تین سو ساٹھ بت تھے؛ عرب کے ہر قبیلے کا ایک یا دو بت تھے۔ پس جب یہ آیت نازل ہوئی تو وہ بت اللہ کے حضور سجدے میں گر گئے(۲)۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿شَهِدَ اللَّهُ﴾ یعنی: اس نے بیان کیا اور آگاہ کیا، جیسے کہا جاتا ہے: فلاں نے قاضی کے پاس گواہی دی جب اس نے واضح کیا اور آگاہ کیا کہ حق کس کا ہے، یا کس کے خلاف ہے۔ زجاج(۳) نے کہا: شاہد وہ ہے جو کسی چیز کو جانتا ہو اور اسے بیان کرے، پس اللہ تعالیٰ نے جو کچھ پیدا کیا اور بیان کیا اس سے اپنی وحدانیت پر ہماری رہنمائی فرمائی۔ ابو عبیدہ(٤) نے کہا: «شهد الله» کے معنی ہیں: اللہ نے فیصلہ کیا، یعنی: اس نے خبر دی۔ ابن عطیہ(٥) نے کہا: یہ کئی وجوہات سے مردود (ناقابلِ قبول) ہے۔ کسائی نے «أنّ» کے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے، اس کے قول: «أنّه لا إله إلا هُوَ» اور قول: «أنَّ الدِّينَ» میں(٦)۔ مبرد نے کہا: اس کی تاویل یہ ہے: کہ اللہ کے نزدیک دین اسلام ہے اس لیے کہ اس کے سوا کوئی معبود نہیں، پھر حرف 'با' کو حذف کر دیا گیا جیسے کہا گیا: امرتُک الخیرَ... (۷) یعنی: بھلائی کے ساتھ کسائی نے کہا: میں ان دونوں کو منصوب پڑھتا ہوں، اس معنی میں: اللہ نے گواہی دی کہ ایسا ہی ہے، اور یہ کہ دین اللہ کے نزدیک (اسلام) ہے۔ ابن کیسان نے کہا: دوسرا «أنّ» پہلے سے بدل ہے، کیونکہ اسلام

اس معنی کی تفسیر ہے جو توحید ہے۔ ابن عباس نے اس طرح پڑھا ہے جیسا کہ کسائی نے حکایت کی: «شَهِدَ اللَّهُ إِنَّهُ» کسرہ کے ساتھ، «أنَّ الدِّين» فتحہ کے ساتھ اور تقدیر (مراد) یہ ہے: اللہ نے گواہی دی کہ دین اسلام ہے، پھر ابتدا کی اور کہا: بے شک اس کے سوا کوئی معبود نہیں۔ اور ابو نے پڑھا...

---

(۱) موضوع حدیث ہے، اور صفحہ ۹ پر گزر چکی ہے۔ (۲) پہلے مسئلے میں گزر چکا ہے۔ (۳) معانی القرآن ۳۸۵/۱ میں۔ (٤) مجاز القرآن ۸۹/۱ میں۔ (٥) المحرر الوجیز ٤١٢/١ میں، اور مصنف نے ان سے ابو عبیدہ کا سابقہ قول نقل کیا ہے۔ (٦) السبعہ فی القراءات ص ۲۰۲، اور التیسیر ص ۸۷۔ (۷) یہ ایک شعر ہے جسے سیبویہ نے 'الکتاب' ۳۷/۱ میں عمرو بن معدی کرب سے منسوب کیا ہے، اور بغدادی نے 'الخزانہ' ۳٤۳/۹ میں اس کے قائل کے بارے میں چار اقوال کا ذکر کیا ہے، اور اس کی تکمیل یہ ہے: امرتُک الخیرَ فافعل ما أُمرت به فقد ترکتُک ذا مالٍ وذا نشبِ (میں نے تمہیں بھلائی کا حکم دیا، پس وہ کرو جس کا تمہیں حکم دیا گیا، کیونکہ میں نے تمہیں مال و دولت والا چھوڑا ہے)

Surat Al-Imran: Verse 18 67

Al-Muhallab - and he was a reciter -: "witnesses to Allah" (1), in the accusative case as a circumstantial state (ḥāl) (2), and from him: "witnesses for Allah" (3).

Shu'bah narrated from Asim, from Zirr, from Ubayy, from the Prophet ﷺ that he used to recite (4): "Indeed, religion in the sight of Allah is Hanifism, not Judaism, nor Christianity, nor Magianism" (5). Abu Bakr Al-Anbari said: It is not hidden from anyone with discernment that this is speech (6) from the Prophet ﷺ by way of interpretation (tafsir), which some who transmitted the hadith included in the Qur'an.

And ﴿قَآئِمَاً﴾ (upholding) is in the accusative case as an emphasizing circumstantial state (ḥāl mu'akkidah) from His name, Exalted is He, in His saying: "Allah witnessed", or from His saying: "none but Him". Al-Farra' said (7): It is in the accusative due to cutting (al-qat'), its original form was: 'al-Qa'im' (the one who upholds), so when the 'alif' and 'lam' (the definite article) were removed, it became accusative, like His saying: ﴿وَلَهُ الدِّينُ وَاصِبًا﴾ [An-Nahl: 52]. In the recitation of Abdullah: "the one upholding justice" as an adjective, and 'al-qist' is justice (8).

﴿لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾ (There is no god but He, the Almighty, the All-Wise) It was repeated because the first took the place of the claim, and the second testimony took the place of the ruling.

Ja'far al-Sadiq said: The first is description and unification (tawhid), and the second is a prescription and instruction, meaning: say: There is no god but Allah, the Almighty, the All-Wise (9).

(1) In (M): witnesses of Allah (in both places). It can be read in (D) and (Z): 'shahada Allah', and it is narrated from Abu al-Muhallab, as mentioned by Abu Hayyan in al-Bahr 2/403, and he specified it with the damma on the sheen and the ha', plural of shaheed. (2) See Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 1/369-371, and the recitation of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) mentioned by Ibn Khalawayh in al-Qira'at al-Shadhdhah p. 19, and Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 1/412. Al-Tabari, in his tafsir 6/268, refuted al-Kisa'i's recitation in the accusative in both instances. (3) Al-Nahhas mentioned in I'rab al-Qur'an 1/362 that it was also narrated from him: witnesses of Allah, in both the nominative and accusative cases. (4) In (Kh) and (Z): says. (5) Ahmad (21202) and at-Tirmidhi (3793) narrated something similar in length. At-Tirmidhi said: This is a fair and sound (hasan sahih) hadith. (6) In (M): the speech.

(7) In Ma'ani al-Qur'an 1/200. (8) See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/362, and al-Muharrar al-Wajiz 1/413. (9) Zad al-Masir 1/362.

सूरा अल-इमरान: आयत 18 67

अल-मुहल्लब - और वह एक कारी (पाठक) थे -: "अल्लाह के लिए गवाह" (1), हाल (परिस्थिति) के रूप में नसब (कर्म कारक) में (2), और उनसे: "अल्लाह के लिए गवाह" (3)।

शुबाह ने आसिम से, ज़िर्र से, उबय्य से, नबी ﷺ से रिवायत की है कि वे पढ़ा करते थे (4): "निश्चित रूप से अल्लाह के पास धर्म हनीफ़ियत है, न यहूदी धर्म, न ईसाई धर्म और न ही मजूसी धर्म" (5)। अबू बक्र अल-अंबारी ने कहा: विवेक रखने वाले किसी भी व्यक्ति से यह छिपा नहीं है कि यह नबी ﷺ का कथन (6) तफ़्सीर (व्याख्या) के तौर पर है, जिसे हदीस का वर्णन करने वाले कुछ लोगों ने कुरान में शामिल कर दिया।

और ﴿قَآئِمَاۢ﴾ (क़ायम रहने वाला) उनके कहने में उनके नाम, जो कि सर्वोच्च है, से एक पुष्टिकारक हाल (ḥāl mu'akkidah) के रूप में नसब में है: "अल्लाह ने गवाही दी", या उनके कहने से: "उसके सिवा कोई नहीं"। अल-फर्रा ने कहा (7): यह 'क़त्अ' (अलगाव) के कारण नसब है, इसका मूल था: 'अल-क़ायम' (क़ायम रहने वाला), फिर जब 'अलिफ़' और 'लाम' (निश्चित उपपद) हटा दिए गए तो यह नसब हो गया, जैसे उनका कहना: ﴿وَلَهُ الدِّينُ وَاصِبًا﴾ [अन-नहल: 52]। और अब्दुल्लाह के पाठ में: "इंसाफ के साथ क़ायम रहने वाला" विशेषण के रूप में, और 'अल-क़िस्त' का अर्थ है न्याय (8)।

﴿لَآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾ (उसके सिवा कोई पूज्य नहीं, वह प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है) इसे दोहराया गया क्योंकि पहला दावे के स्थान पर आया, और दूसरी गवाही फैसले के स्थान पर आई।

जाफर अल-सादिक ने कहा: पहला वर्णन और तौहीद (एकेश्वरवाद) है, और दूसरा विधान और शिक्षा है, यानी: कहो: अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं, जो प्रभुत्वशाली और तत्वदर्शी है (9)।

(1) (M) में: अल्लाह के गवाह (दोनों स्थानों पर)। इसे (D) और (Z) में पढ़ा जा सकता है: 'शहदा अल्लाह', और यह अबू अल-मुहल्लब से रिवायत है, जैसा कि अबू हयान ने अल-बहर 2/403 में उल्लेख किया है, और उन्होंने इसे शीन और हा पर धम्मा के साथ निर्दिष्ट किया है, जो शहीद का बहुवचन है। (2) नहस द्वारा रचित मआनी अल-कुरान 1/369-371 देखें, और इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के पाठ का उल्लेख इब्न खलवैह ने अल-किराअत अल-शाद्दाह पृष्ठ 19 में किया है, और इब्न अतियाह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/412 में किया है। अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 6/268 में अल-किसाई के दोनों में नसब के साथ पाठ का खंडन किया है। (3) अल-नहस ने एराब अल-कुरान 1/362 में उल्लेख किया है कि उनसे यह भी रिवायत है: अल्लाह के गवाह, रफ़ा (कर्ता

कारक) और नसब दोनों में। (4) (Kh) और (Z) में: कहता है। (5) अहमद (21202) और तिर्मिज़ी (3793) ने विस्तार से इसी तरह की रिवायत की है। तिर्मिज़ी ने कहा: यह हदीस हसन सहीह है। (6) (M) में: बातचीत (अल-कलाम)। (7) मआनी अल-कुरान 1/200 में। (8) नह़स द्वारा रचित एराब अल-कुरान 1/362 और अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/413 देखें। (9) जाद अल-मसीर 1/362।

سورة آل عمران: آیت ۱۸ ٦٧

المہلب - اور وہ ایک قاری تھے -: «شُهَدَاءَ لله»(۱)، حالت کی بنا پر نصب کے ساتھ (۲)، اور ان سے: «شُهَدَاءُ لله»(۳) مروی ہے۔

اور شعبہ نے عاصم سے، انہوں نے زر سے، انہوں نے ابی سے، انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کی کہ آپ ﷺ پڑھا کرتے تھے(٤): «إن الدين عند الله الحنيفية، لا اليهودية ولا النصرانية ولا المجوسية» (٥)۔ ابوبکر الانباری نے کہا: صاحبِ تمیز پر یہ بات پوشیدہ نہیں کہ یہ نبی ﷺ کا کلام(٦) ہے جو بطورِ تفسیر ہے، جسے بعض حدیث نقل کرنے والوں نے قرآن میں داخل کر دیا۔

اور ﴿قَآئِمَاً﴾ ان کے اس قول میں اللہ تعالیٰ کے نام سے حالِ مؤکدہ ہونے کی بنا پر منصوب ہے: «شَهِدَ الله»، یا ان کے اس قول سے: «إلَّا هو»۔ اور الفراء نے کہا(۷): یہ 'قطع' کی بنا پر منصوب ہے، اس کی اصل 'القائم' تھی، پھر جب الف اور لام گر گئے تو منصوب ہو گیا، جیسے اللہ کا قول: ﴿وَلَهُ الدِّينُ وَاصِبًا﴾ [النحل: ۵۲]۔ اور عبداللہ کی قرأت میں: «القائم بالقسط» صفت کے طور پر ہے، اور القسط کا معنی ہے عدل(۸)۔

﴿لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾ اس کی تکرار اس لیے کی گئی کہ پہلی (شہادت) دعویٰ کی جگہ پر ہے، اور دوسری شہادت حکم کی جگہ پر ہے۔

اور جعفر الصادق نے فرمایا: پہلی شہادت صفت اور توحید ہے، اور دوسری رسم (قانون) اور تعلیم ہے، یعنی: کہو: اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں جو زبردست حکمت والا ہے(۹)۔

(۱) (م) میں: شہداء اللہ (دونوں جگہوں پر)۔ اور (د) اور (ظ) میں اسے 'شهد الله' پڑھا جا سکتا ہے، اور یہ ابومہلب سے مروی ہے، جیسا کہ ابوحیان نے البحر ۲ / ٤۰۳ میں ذکر کیا ہے، اور انہوں

نے اسے شین اور ہا کے ضمہ کے ساتھ مقید کیا ہے، جو شہید کی جمع ہے۔ (۲) دیکھیے معانی القرآن للنحاس ۱ / ۳٦۹ - ۳۷۱ ، اور ابن عباس رضی اللہ عنہما کی قرأت کا ذکر ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ۱۹ میں کیا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۱ / ٤۱۲ میں۔ اور طبری نے اپنی تفسیر ٦ / ۲٦۸ میں کسائی کی دونوں جگہوں پر نصب کے ساتھ قرأت کو رد کیا ہے۔ (۳) اور نحاس نے اعراب القرآن ۱ / ۳٦۲ میں ذکر کیا ہے کہ ان سے یہ بھی مروی ہے: شہداء اللہ، رفع اور نصب کے ساتھ۔ (٤) (خ) اور (ظ) میں: کہتا ہے۔ (۵) احمد (۲۱۲۰۲) اور ترمذی (۳۷۹۳) نے اسی طرح طویل روایت نکالی ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ (٦) (م) میں: الکلام۔ (۷) معانی القرآن ۱ / ۲۰۰ میں۔ (۸) دیکھیے اعراب القرآن للنحاس ۱ / ۳٦۲ ، اور المحرر الوجیز ۱ / ٤۱۳ ۔ (۹) زاد المسیر ۱ / ۳٦۲ ۔

Surah Ali 'Imran: Verse 19

His words, the Exalted: {Indeed, the religion in the sight of Allah is Islam. And those who were given the Scripture did not differ except after knowledge had come to them - out of jealous animosity between themselves. And whoever disbelieves in the verses of Allah, then indeed, Allah is swift in account (19)}.

His words, the Exalted: {Indeed, the religion in the sight of Allah is Islam} "Religion" in this verse means obedience and creed, and "Islam" means faith (Iman) and acts of obedience. This was stated by Abu al-Aliyah, and the majority of theologians follow this view (1).

The original principle in naming faith (Iman) and Islam is that they are distinct, according to the hadith of Gabriel (2). They can also be synonymous, where each is called by the name of the other, as in the hadith of the delegation of 'Abd al-Qays, where He commanded them to have faith in Allah alone and said: "Do you know what faith is?" They said: "Allah and His Messenger know best." He said: "Testifying that there is no god but Allah and that Muhammad is the Messenger of Allah, establishing prayer, giving zakat, fasting Ramadan, and giving a fifth of the spoils of war" - the hadith (3).

Similarly, his saying, peace and blessings be upon him: "Faith consists of seventy-some branches; the lowest is removing a harmful object from the path, and the highest is saying 'There is no god but Allah'" reported by al-Tirmidhi (4). Muslim added (5): "And modesty is a branch of faith." It can also mean overlapping, which is when one is mentioned but the original meaning of both is intended, as in this verse where belief and actions are included. From this is his saying, peace and blessings be upon him: "Faith is knowledge in the heart, a word with the tongue, and action with the limbs," reported by Ibn Majah, and it was mentioned previously (6). The reality is that the first is [the correct definition] linguistically (7) and legally, and everything else is from the category of...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/413. (2) Reported by al-Bukhari (50) and Muslim (9) from the hadith of Abu Hurayrah, and reported by Ahmad (367) and Muslim (8) from the hadith of Umar, in which Gabriel, peace be upon him, asks the Prophet ﷺ: "What is faith?... What is Islam?... What is excellence (Ihsan)..." (3) Reported by Ahmad (2020), al-Bukhari (53), and Muslim (17) from the hadith of Ibn Abbas. (4) No. (2614) from the hadith of Abu Hurayrah, and it is in Musnad Ahmad (9748). Al-Tirmidhi said: This is a good, authentic hadith. (5) In his Sahih (35), and it is with Ahmad (9361) and al-

Bukhari (9). The wording of al-Bukhari is: "Faith has sixty-some branches, and modesty is a branch of faith." (6) Sunan Ibn Majah (65). (7) In (D) and (Z): "descriptively".

सूरह आले इमरान: आयत 19

अल्लाह तआला का फ़रमान: {बेशक अल्लाह के नज़दीक दीन इस्लाम ही है। और जिन लोगों को किताब दी गई थी उन्होंने अपने पास इल्म आने के बाद आपस की ज़िद की वजह से ही इख़्तिलाफ़ (मतभेद) किया। और जो अल्लाह की आयतों का इंकार करे, तो बेशक अल्लाह जल्द हिसाब लेने वाला है (19)}।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {बेशक अल्लाह के नज़दीक दीन इस्लाम ही है} इस आयत में "दीन" का अर्थ है आज्ञाकारिता और पंथ, और "इस्लाम" का अर्थ ईमान और नेक आमाल है। यह अबू अल-आलिया ने कहा है, और अधिकांश विद्वानों का यही मत है (1)।

ईमान और इस्लाम के नामकरण का मूल सिद्धांत यह है कि वे अलग-अलग हैं, जैसा कि जिब्रील की हदीस (2) से पता चलता है। कभी-कभी वे समानार्थी भी हो सकते हैं, जहाँ एक को दूसरे के नाम से पुकारा जाता है, जैसा कि अब्दुल क़ैस के प्रतिनिधिमंडल की हदीस में है, कि उन्होंने उन्हें अकेले अल्लाह पर ईमान लाने का हुक्म दिया और पूछा: "क्या तुम जानते हो ईमान क्या है?" उन्होंने कहा: "अल्लाह और उसके रसूल ही बेहतर जानते हैं।" उन्होंने फ़रमाया: "इस बात की गवाही देना कि अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं और मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं, नमाज़ क़ायम करना, ज़कात देना, रमज़ान के रोज़े रखना और माले-ग़नीमत (युद्ध में प्राप्त धन) का पाँचवाँ हिस्सा अदा करना" - हदीस (3)।

इसी तरह आप ﷺ का कथन है: "ईमान की सत्तर से ज़्यादा शाखाएँ हैं; उनमें से सबसे छोटी रास्ते से तकलीफ़देह चीज़ हटाना है, और सबसे ऊँची 'ला इलाहा इल्लल्लाह' कहना है" इसे तिर्मिज़ी ने उद्धृत किया है (4)। मुस्लिम ने (5) जोड़ा: "और हया (लज्जा) ईमान का एक हिस्सा है।" यह परस्पर व्याप्त (overlapping) भी हो सकता है, जिसका अर्थ है कि जब एक बोला जाए तो उससे दोनों के मूल अर्थ मुराद हों, जैसा कि इस आयत में है, क्योंकि इसमें तस्दीक (पुष्टि) और अमल (कार्य) दोनों शामिल हैं। इसी से आप ﷺ का यह कथन है: "ईमान दिल की मारिफ़त (पहचान), ज़बान से इक़रार और अंगों से अमल है" इसे इब्ने माजह ने उद्धृत किया है, और यह पहले गुज़र चुका है (6)। हक़ीक़त यह है कि भाषाई (7) और शरई तौर पर पहला ही सही है, और इसके अलावा जो कुछ भी है वह...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/413। (2) इसे बुखारी (50) और मुस्लिम (9) ने अबू हुरैरा की हदीस से रिवायत किया है, और अहमद (367) और मुस्लिम (8) ने उमर की हदीस से रिवायत किया है, जिसमें

जिब्रील अलैहिस्सलाम नबी ﷺ से पूछते हैं: ईमान क्या है... इस्लाम क्या है... एहसान क्या है... (3) इसे अहमद (2020), बुखारी (53) और मुस्लिम (17) ने इब्न अब्बास की हदीस से रिवायत किया है। (4) नंबर (2614) अबू हुरैरा की हदीस से, और यह मुस्नद अहमद (9748) में है। तिर्मिज़ी ने कहा: यह हदीस हसन सहीह है। (5) उनके सहीह (35) में, और यह अहमद (9361) और बुखारी (9) के पास है। बुखारी के शब्द हैं: "ईमान की साठ से ज़्यादा शाखाएँ हैं, और हया ईमान का एक हिस्सा है।" (6) सुनन इब्न माजह (65)। (7) (द) और (ज़) में: सिफ़तन (विशेषणात्मक रूप से)।

سورة آل عمران: آیت ۱۹

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بے شک اللہ کے نزدیک دین صرف اسلام ہی ہے۔ اور اہل کتاب نے علم آ جانے کے بعد محض آپس کی ضد اور حسد کی بنا پر اختلاف کیا۔ اور جو اللہ کی آیات کا انکار کرے، تو بے شک اللہ جلد حساب لینے والا ہے (۱۹)}۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بے شک اللہ کے نزدیک دین اسلام ہی ہے} اس آیت میں "دین" سے مراد اطاعت اور ملت ہے، اور "اسلام" سے مراد ایمان اور نیک اعمال ہیں۔ یہ ابو العالیہ نے کہا ہے اور جمہور متکلمین کا یہی قول ہے (۱)۔

اصل میں ایمان اور اسلام کی تسمیہ میں تغایر ہے، جیسا کہ حدیثِ جبریل (۲) سے ثابت ہے۔ کبھی یہ مترادف کے معنی میں بھی ہوتے ہیں، جہاں ایک کو دوسرے کے نام سے پکارا جاتا ہے، جیسا کہ وفدِ عبد القیس کی حدیث میں ہے کہ آپ ﷺ نے انہیں اللہ اکیلے پر ایمان لانے کا حکم دیا اور پوچھا: "کیا تم جانتے ہو کہ ایمان کیا ہے؟" انہوں نے کہا: "اللہ اور اس کا رسول ہی بہتر جانتے ہیں۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "इस बات کی گواہی دینا کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں اور محمد اللہ کے رسول ہیں، نماز قائم کرنا، زکوٰۃ دینا، رمضان کے روزے رکھنا اور مالِ غنیمت کا پانچواں حصہ ادا کرنا" - حدیث (۳)۔

اسی طرح آپ ﷺ کا ارشاد ہے: "ایمان کی ستر سے زیادہ شاخیں ہیں؛ ان میں سب سے ادنیٰ راستے سے تکلیف دہ چیز ہٹانا ہے، اور سب سے اعلیٰ 'لا الہ الا اللہ' کہنا ہے" اسے ترمذی نے نقل کیا ہے (۴)۔ اور مسلم نے (۵) اضافہ کیا: "اور حیا ایمان کا ایک شعبہ ہے۔" یہ تداخل کے معنی میں بھی ہوتا ہے، یعنی جب ایک بولا جائے تو اس سے دونوں کے اصل معانی مراد ہوں، جیسا کہ اس آیت

میں ہے، کیونکہ اس میں تصدیق اور اعمال دونوں شامل ہیں۔ اسی میں سے آپ ﷺ کا یہ فرمان ہے: "ایمان دل سے پہچاننا، زبان سے کہنا اور اعضا سے عمل کرنا ہے" اسے ابن ماجہ نے روایت کیا ہے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۶)۔ حقیقت میں لغوی (۷) اور شرعی اعتبار سے پہلا ہی صحیح ہے، اور اس کے علاوہ جو کچھ ہے وہ...

(۱) المحرر الوجیز ۱/ ۴۱۳۔ (۲) اسے بخاری (۵۰) اور مسلم (۹) نے ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور احمد (۳۶۷) اور مسلم (۸) نے حضرت عمر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے جس میں جبریل علیہ السلام نبی ﷺ سے پوچھتے ہیں: ایمان کیا ہے... اسلام کیا ہے... احسان کیا ہے... (۳) اسے احمد (۲۰۲۰)، بخاری (۵۳) اور مسلم (۱۷) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۴) نمبر (۲۶۱۴) ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور یہ مسند احمد (۹۷۴۸) میں ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ (۵) اپنی صحیح (۳۵) میں، اور یہ احمد (۹۳۶۱) اور بخاری (۹) کے پاس ہے، اور بخاری کے الفاظ ہیں: "ایمان کی ساٹھ سے زائد شاخیں ہیں، اور حیا ایمان کا ایک شعبہ ہے۔" (۶) سنن ابن ماجہ (۶۵)۔ (۷) (د) اور (ظ) میں: وصفاً۔

Surah Al-Imran: Verses 19 - 20 69

... expansion. And Allah knows best. Allah's saying: {And those who were given the Scripture did not differ...} until the end of the verse. Allah Almighty informs about the disagreement of the People of the Scripture, that it was despite their knowledge of the truths, and that it was out of envy and seeking worldly gain. This was stated by Ibn Umar and others (1). In the wording, there is a transposition (advancement and delay), and the meaning is: And those who were given the Scripture did not differ out of envy among themselves except after knowledge had come to them, as said by Al-Akhfash (2). Muhammad ibn Ja'far ibn al-Zubayr said: This verse refers to the Christians, and it is a rebuke to the Christians of Najran. Al-Rabi' ibn Anas said: It refers to the Jews. But the expression "those who were given the Scripture" includes both Jews and Christians (3). That is: and those who were given the Scripture did not differ - meaning regarding the prophethood of Muhammad (peace and blessings be upon him) - except after knowledge had come to them. Meaning: the explanation of his characteristics and his prophethood in their books. It was also said: that those who were given the Gospel (4) differed about Jesus, and they held divergent views about him, only after knowledge had come to them that Allah is one God, and that Jesus is the servant of Allah and His messenger (5). And "baghyan" (out of envy/ wrongdoing) is in the accusative case as an object for its sake (maf'ul min ajlih), or as a state (hal) of "those who". And Allah Almighty knows best (6).

Allah's saying: {So if they argue with you, say, "I have submitted myself to Allah, and so have those who follow me." And say to those who were given the Scripture and [to] the unlearned, "Have you submitted yourselves?" And if they submit, they are rightly guided; but if they turn away - then upon you is only the notification. And Allah is Seeing of [His] servants.} (20). Allah's saying: {So if they argue with you, say, "I have submitted myself to Allah, and so have those who follow me."} meaning: if they dispute with you with false statements and fallacies, then entrust your affair to what you have been commanded of faith and delivery of the message, and your victory is with Allah (7).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/413, and Tabari recorded the statement of Ibn Umar (may Allah be pleased with them both) in 6/277. (2) In Ma'ani al-Qur'an 1/401, and Al-Zajjaj mentioned it in Ma'ani al-Qur'an 1/387, and Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 1/362. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/413, and Al-Tabari recorded the statements of Muhammad ibn Ja'far ibn al-Zubayr and Al-Rabi' ibn Anas in 6/277-278. (4) In (D): The Scripture. (5) See

Tafsir al-Baghawi 1/287. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/413. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/413-414.

सूरह अल-इमरान: आयत 19 - 20 69

... विस्तार। और अल्लाह बेहतर जानता है। अल्लाह का कथन: {और वे लोग जिन्हें किताब दी गई थी, उन्होंने मतभेद नहीं किया...} आयत के अंत तक। अल्लाह ने किताब वालों के मतभेद के बारे में सूचित किया है कि यह तथ्यों के ज्ञान के बावजूद था, और यह आपसी ईर्ष्या और दुनिया की चाहत के कारण था। यह इब्न उमर और अन्य लोगों ने कहा है (1)। वाक्य की रचना में शब्दों का आगे-पीछे होना है, और इसका अर्थ है: और जिन्हें किताब दी गई थी, उन्होंने आपसी ईर्ष्या के कारण मतभेद नहीं किया, सिवाय इसके कि उनके पास ज्ञान आ जाने के बाद, जैसा कि अल-अखफश ने कहा है (2)। मुहम्मद बिन जाफ़र बिन अल-ज़ुबैर ने कहा: इस आयत से मुराद ईसाई हैं, और यह नज़रान के ईसाइयों के लिए एक फटकार है। अल-रबी बिन अनस ने कहा: इससे मुराद यहूदी हैं। लेकिन शब्द "जिन्हें किताब दी गई" में यहूदी और ईसाई दोनों शामिल हैं (3), यानी: और जिन्हें किताब दी गई थी, उन्होंने मतभेद नहीं किया - यानी मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की नबुवत के बारे में - सिवाय इसके कि उनके पास ज्ञान आ जाने के बाद। यानी: उनकी किताबों में उनके गुणों और उनकी नबुवत का बयान। यह भी कहा गया है: यानी जिन लोगों को इंजील (4) दी गई थी, उन्होंने ईसा के मामले में मतभेद किया और उनके बारे में अलग-अलग बातें कीं, सिवाय इसके कि उनके पास यह ज्ञान आ जाने के बाद कि अल्लाह एक ही खुदा है, और ईसा अल्लाह के बंदे और उसके रसूल हैं (5)। और "बग़यान" (ईर्ष्या/ज़्यादती के कारण) मफ़ऊल मिन अजलह (कारण बताने वाला कर्म) के रूप में नसब (कर्म कारक) में है, या "अल-लज़ीना" (जो लोग) की हालत (हाल) के रूप में। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है (6)।

अल्लाह का कथन: {फिर यदि वे आपसे बहस करें, तो कह दीजिये, "मैंने अपना आप अल्लाह के हवाले कर दिया है और उन लोगों ने भी जिन्होंने मेरा अनुसरण किया है।" और उन लोगों से जिन्हें किताब दी गई है और अनपढ़ों से कहिये, "क्या तुम भी समर्पित (मुस्लिम) हो गए हो?" फिर यदि वे समर्पित हो जाएँ तो वे सही मार्ग पर आ गए; और यदि वे मुँह फेर लें, तो आपका काम केवल पहुँचा देना है। और अल्लाह बंदों को देख रहा है।} (20)। अल्लाह का कथन: {फिर यदि वे आपसे बहस करें, तो कह दीजिये, "मैंने अपना आप अल्लाह के हवाले कर दिया है और उन लोगों ने भी जिन्होंने मेरा अनुसरण किया है।" } यानी: यदि वे आपसे झूठी बातों और गलत बयानी के साथ बहस करें, तो अपना मामला उस पर सौंप दें जिसके लिए आपको ईमान और संदेश पहुँचाने का आदेश दिया गया है, और आपकी जीत अल्लाह के ज़िम्मे है (7)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/413, और तबरी ने इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) का कथन 6/277 में उद्धृत किया है। (2) मानी अल-कुरान 1/401 में, और अल-ज़ज्जाज ने इसे मानी अल-कुरान 1/387 में और अन-नहस ने इराब अल-कुरान 1/362 में उल्लेख किया है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/413, और अल-तबरी ने मुहम्मद बिन जाफर बिन अल-जुबैर और अल-रबी बिन अनस के बयानों को 6/277-278 में उद्धृत किया है। (4) (द) में: अल-किताब (किताब)। (5) देखें तफ़्सीर अल-बग़वी 1/287। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/413। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/413-414।

سورہ آل عمران: آیات ۱۹ - ۲۰ ۶۹

توسیع۔ واللہ اعلم۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا اخْتَلَفَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ﴾ آیت کے آخر تک۔ اللہ تعالیٰ نے اہل کتاب کے اختلاف کے بارے میں خبر دی کہ وہ ان کے حقائق کے علم کے باوجود تھا، اور یہ کہ وہ بغاوت اور دنیا کی طلب کی وجہ سے تھا۔ یہ ابن عمر اور دیگر نے کہا ہے (۱)۔ کلام میں تقدیم و تاخیر ہے، اور معنی یہ ہے: اور جن لوگوں کو کتاب دی گئی تھی انہوں نے آپس کی ضد اور حسد کی بنا پر اختلاف نہیں کیا مگر علم آ چکنے کے بعد، یہ اخفش کا قول ہے (۲)۔ محمد بن جعفر بن زبیر نے کہا: اس آیت سے مراد نصاریٰ ہیں، اور یہ نجران کے نصاریٰ کے لیے زجر و توبیخ ہے۔ ربیع بن انس نے کہا: اس سے مراد یہودی ہیں۔ اور لفظ "الذین اوتوا الکتاب" یہود و نصاریٰ دونوں کو شامل ہے (۳)، یعنی: اور جن لوگوں کو کتاب دی گئی تھی انہوں نے اختلاف نہیں کیا - یعنی محمد ﷺ کی نبوت کے بارے میں - مگر علم آ چکنے کے بعد۔ یعنی: ان کی کتابوں میں آپ کے اوصاف اور آپ کی نبوت کا بیان۔ اور ایک قول یہ ہے کہ: جن لوگوں کو انجیل (۴) دی گئی تھی انہوں نے عیسیٰ کے معاملے میں اختلاف کیا اور ان کے بارے میں الگ الگ باتیں کہیں، مگر علم آ چکنے کے بعد کہ اللہ ایک ہی معبود ہے، اور عیسیٰ اللہ کے بندے اور اس کے رسول ہیں (۵)۔ اور "بَغْياً" مفعول لہ ہونے کی وجہ سے منصوب ہے، یا "الذین" سے حال ہونے کی بنا پر۔ واللہ تعالیٰ اعلم (۶)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَإِنْ حَاجُّوكَ فَقُلْ أَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلَّهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِ وَقُل لِّلَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَالْأُمِّيِّينَ ءَأَسْلَمْتُمْ فَإِنْ أَسْلَمُوا فَقَدِ اهْتَدَوا وَّإِن تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ ﴿۲۰﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَإِنْ حَاجُّوكَ فَقُلْ أَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلَّهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِ﴾ یعنی: اگر وہ جھوٹی باتوں اور مغالطوں کے ساتھ آپ

سے جھگڑیں، تو آپ اپنا معاملہ اس چیز کے سپرد کر دیں جس پر آپ کو ایمان لانے اور تبلیغ کرنے کا حکم دیا گیا ہے، اور اللہ پر آپ کی نصرت ہے (۷)۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۱/ ۴۱۳ ، اور طبری نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کا قول ۶/ ۲۷۷ میں نقل کیا ہے۔ (۲) معانی القرآن ۱/ ۴۰۱ میں، اور زجاج نے اسے معانی القرآن ۱/ ۳۸۷ میں اور نحاس نے اعراب القرآن ۱/ ۳۶۲ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۱/ ۴۱۳ ، اور طبری نے محمد بن جعفر بن زبیر اور ربیع بن انس کے اقوال ۶/ ۲۷۷ - ۲۷۸ میں نقل کیے ہیں۔ (۴) (د) میں ہے: الکتاب۔ (۵) دیکھئے تفسیر بغوی ۱/ ۲۸۷۔ (۶) المحرر الوجیز ۱/۴۱۳۔ (۷) المحرر الوجیز ۱/ ۴۱۳ - ۴۱۴۔

Surah Al-Imran: Verse 20 ... 70

And His saying: "my face" means my self (essence), and from it is the hadith: "My face has prostrated to the One Who created it and formed it"(1).

It is said: "face" here means "intent", as you say: "so-and-so went out for such-and-such a face (purpose)". This meaning was previously fully explained in Al-Baqarah(2), and the first [meaning] is more appropriate. The "face" is used to represent the rest of the self, as it is the most noble of a person's members and the most inclusive of the senses(3). And he [the poet] said(4):

I have submitted my face to the One to Whom ... the rain-clouds have submitted, carrying sweet, pure water.

Expert theologians said regarding the verse: {And there will remain the Face of your Lord} [Ar-Rahman: 27]: that it is an expression for the Self (Essence)(5).

It is [also] said: The action by which His face is intended(6).

And His saying: "and those who followed me"; "man" (who) is in the nominative case as a conjunction to the "ta" in His saying: "I have submitted" meaning: and whoever followed me has also submitted. Conjunction to the nominative pronoun without emphasis was allowed due to the separation between them.

Nafi', Abu 'Amr, and Ya'qub established the "ya" in "ittaba'ani" (followed me) according to the original form, while others omitted it following the script of the Mushaf, as it occurred therein without a "ya"(7). The poet said:

My prosperity is not hidden for even a day ... and indeed my character hides my poverty.(8)

---

(1) Narrated by Ahmad (729) and Muslim (771) from the hadith of Ali at length regarding the description of the Prophet's ﷺ prayer. And narrated by Ahmad (24022) from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her). (2) 2/319. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/414. (4) Zayd bin 'Amr bin Nufayl. The verse is in Sirat Ibn Hisham 1/231, Al-Ma'arif p. 59, Ta'wil Mushkil al-Qur'an p. 366 both by Ibn Qutaybah, Tafsir al-Tabari 2/511, and Al-Aghani 3/128. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/414. (6) What the Salaf (pious predecessors) - may Allah be pleased with them - held is affirming the attribute of the Face for Allah Almighty in a manner that befits Him, without distortion (tahrif), denial (ta'til), description of modality (takyif), or anthropomorphism (tamthil). (7) Tafsir al-Baghawi 1/287. Nafi' and Abu 'Amr affirmed it in continuous recitation; see Al-Sab'ah

pp. 222-223, Al-Taysir p. 93. Ya'qub affirmed it in both continuous and stopped recitation; see Al-Nashr 2/247. (8) The verse is in Diwan al-Adab by al-Farabi 3/234, al-Sihah and al-Lisan (y-s-r), and al-Insaf by Ibn al-Anbari p. 388.

सूरा अल-इमरान: आयत 20 ... 70

और उसका कहना: "मेरा चेहरा" का अर्थ है मेरा स्वयं (अस्तित्व), और इसी से हदीस है: "मेरे चेहरे ने उसके लिए सजदा किया जिसने उसे बनाया और उसे आकार दिया"(1)।

कहा जाता है: यहाँ "चेहरा" का अर्थ "उद्देश्य" है, जैसा कि आप कहते हैं: "अमुक व्यक्ति अमुक उद्देश्य के लिए निकला"। यह अर्थ अल-बकराह(2) में पूरी तरह से स्पष्ट किया गया है, और पहला [अर्थ] अधिक उपयुक्त है। "चेहरा" पूरे स्वयं का प्रतिनिधित्व करने के लिए उपयोग किया जाता है, क्योंकि यह व्यक्ति का सबसे महान अंग है और इंद्रियों का सबसे समावेशी है(3)। और उसने [कवि ने] कहा(4):

मैंने अपना चेहरा उसके सामने झुका दिया है जिसके सामने ... बादलों ने आत्मसमर्पण कर दिया है, जो मीठा, शुद्ध पानी ले जा रहे हैं।

विशेषज्ञ धर्मशास्त्रियों ने अल्लाह के इस कथन के संबंध में कहा: {और तुम्हारे रब का चेहरा शेष रहेगा} [अर-रहमान: 27]: कि यह स्वयं (अस्तित्व) के लिए एक अभिव्यक्ति है(5)।

यह भी कहा जाता है: वह कार्य जिससे उसका चेहरा अभिप्रेत है(6)।

और उसका कहना: "और जिन्होंने मेरा अनुसरण किया"; "मन" (जो) उसके कहने में "ता" के साथ संयोजन के रूप में नामांकित मामले में है: "मैंने आत्मसमर्पण किया" अर्थात: और जिसने मेरा अनुसरण किया उसने भी आत्मसमर्पण किया। उनके बीच अलगाव के कारण जोर दिए बिना नामांकित सर्वनाम का संयोजन मान्य था।

नाफी', अबू अम्र और याकूब ने मूल रूप के अनुसार "इत्तबा'नी" (मेरे पीछे चले) में "या" को बरकरार रखा, जबकि अन्य ने मुशफ की लिपि का पालन करते हुए इसे हटा दिया, क्योंकि यह उसमें "या" के बिना आया था(7)। कवि ने कहा:

मेरी समृद्धि एक दिन के लिए भी छिपी नहीं है ... और वास्तव में मेरा स्वभाव मेरी गरीबी को छिपाता है।(8)

---

(1) इसे अहमद (729) और मुस्लिम (771) ने अली की लंबी हदीस से पैगंबर ﷺ की प्रार्थना के विवरण के बारे में उद्धृत किया है। और अहमद (24022) ने इसे आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो)

की हदीस से उद्धृत किया है। (2) 2/319। (3) अल-मुहर्रर अल-वाजीज 1/414। (4) जैद बिन अम्र बिन नुफैल। यह पद सीरत इब्न हिशाम 1/231, अल-मारिफ पृष्ठ 59, ताविल मुश्किल अल-कुरान पृष्ठ 366 दोनों इब्न कुतैबा द्वारा, तफ़सीर अल-तबरी 2/511 और अल-अघानी 3/128 में है। (5) अल-मुहर्रर अल-वाजीज 1/414। (6) सलफ़ (धार्मिक पूर्वजों) का मत - अल्लाह उनसे प्रसन्न हो - अल्लाह सर्वशक्तिमान के लिए चेहरे के गुण की पुष्टि करना है जो उनके अनुकूल है, बिना किसी विकृति (तहरीफ), खंडन (तातिल), स्वरूप के वर्णन (तकीफ) या समानता (तमसील) के। (7) तफ़सीर अल-बगवी 1/287। नाफी' और अबू अम्र ने निरंतर पाठ में इसकी पुष्टि की; देखिए अल-सब'आ पृष्ठ 222-223, अल-तयसीर पृष्ठ 93। याकूब ने निरंतर और रुकने वाले पाठ दोनों में इसकी पुष्टि की; देखिए अल-नश्र 2/247। (8) यह पद अल-फराबी द्वारा दीवान अल-अदब 3/234, अल-सिहाह और अल-लिसान (य-स-र) और इब्न अल-अंसारी द्वारा अल-इंसाफ पृष्ठ 388 में है।

سورہ آل عمران: آیت 20 ... 70

اور اللہ کا قول: "وجہی" (میرا چہرہ) سے مراد میری ذات ہے، اور اسی سے یہ حدیث ہے: "سجد وجہی للذی خلقہ وصورہ" (میرے چہرے نے اس کے لیے سجدہ کیا جس نے اسے پیدا کیا اور اس کی صورت بنائی)(1)۔

اور کہا گیا ہے: یہاں "وجہ" (چہرہ) سے مراد "قصد" (ارادہ) ہے، جیسے آپ کہتے ہیں: "فلاں شخص فلاں مقصد کے لیے نکلا"۔ یہ معنی سورہ بقرہ(2) میں مکمل طور پر گزر چکا ہے، اور پہلا معنی زیادہ بہتر ہے۔ چہرے کے ذریعے پوری ذات سے تعبیر کیا گیا ہے کیونکہ یہ انسان کا سب سے معزز عضو ہے اور حواس کا مجموعہ ہے(3)۔ اور شاعر نے کہا ہے(4):

میں نے اپنا چہرہ اس کے سپرد کر دیا جس کے لیے ... بادلوں نے سر جھکا دیا، جو میٹھا اور صاف پانی اٹھائے ہوئے ہیں۔

ماہر کلام نے اللہ تعالی کے اس قول کے بارے میں کہا: ﴿وَيَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ﴾ [الرحمن: 27] کہ یہ ذات سے عبارت ہے(5)۔

اور یہ بھی کہا گیا: وہ عمل جس سے اللہ کی رضا مقصود ہو(6)۔

اور اللہ کا قول: "ومن اتبعن" (اور جس نے میری پیروی کی)؛ "من" حالت رفع میں ہے "اسلمت" کے "ت" پر عطف ہونے کی وجہ سے، یعنی: جس نے میری پیروی کی اس نے بھی اسلام قبول کیا۔ اور ضمیر مرفوع پر عطف کرنا بغیر تاکید کے جائز ہے کیونکہ ان کے درمیان فاصلہ موجود ہے۔

نافع، ابو عمرو اور یعقوب نے "اتبعن" کی "یا" کو اصل کے مطابق برقرار رکھا، جبکہ دوسروں نے اسے مصحف کی پیروی میں حذف کر دیا کیونکہ یہ مصحف میں "یا" کے بغیر لکھا ہوا ہے(7)۔ اور شاعر نے کہا:

میری آسودگی ایک دن کے لیے بھی پوشیدہ نہیں رہتی ... اور میری فطرت میری تنگدستی کو چھپا لیتی ہے۔(8)

---

(1) اسے احمد (729) اور مسلم (771) نے حضرت علی رضی اللہ عنہ کی طویل حدیث سے نبی کریم ﷺ کی نماز کی صفت کے بارے میں روایت کیا ہے۔ اور احمد (24022) نے اسے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (2) 319/2۔ (3) المحرر الوجیز 414/1۔ (4) زید بن عمرو بن نفیل۔ یہ شعر سیرت ابن ہشام 231/1، المعارف صفحہ 59، تاویل مشکل القرآن صفحہ 366 (دونوں ابن قتیبہ کی تصانیف)، تفسیر طبری 511/2 اور الاغانی 128/3 میں ہے۔ (5) المحرر الوجیز 414/1۔ (6) سلف صالحین رضی اللہ عنہم کا عقیدہ اللہ تعالی کے لیے چہرے کی صفت کو اس طرح ثابت کرنا ہے جو اس کے شایان شان ہو، بغیر کسی تحریف، تعطیل، تکییف یا تمثیل کے۔ (7) تفسیر بغوی 287/1، اور نافع و ابو عمرو نے اسے وصلاً ثابت کیا، دیکھئے السبعۃ ص 222-223، التیسیر ص 93، اور یعقوب نے اسے وصلاً و وقفاً ثابت کیا، دیکھئے النشر 247/2۔ (8) یہ شعر فارابی کی دیوان الادب 234/3، الصحاح و اللسان (مادہ یسر) اور ابن الانباری کی الانصاف ص 388 میں ہے۔

Surah Al-Imran: Verses 20 - 22 Page 71

The Almighty says: {And say to those who were given the Scripture and to the unlettered: "Have you submitted?" And if they submit, they are rightly guided; but if they turn away - then upon you is only the [duty of] notification. And Allah is Seeing of [His] servants.} Meaning the Jews and Christians. And "the unlettered" are those who have no book, and they are the polytheists of the Arabs. "Have you submitted?" is an interrogative whose meaning is affirmation, and it contains a command, i.e.: Submit. This is what Al-Tabari(1) and others said. Al-Zajjaj(2) said: "Have you submitted?" is a threat. And this is good, because the meaning is: Did you submit or not. And the phrase in His saying: "they are rightly guided" [literally: they have been guided] came in the past tense for emphasis in reporting the occurrence of guidance for them and its attainment. And "al-balagh" (notification) is the verbal noun of "balagha"(3), with a light 'ayn of the verb, meaning: it is only upon you to convey. And it was said: It is among what was abrogated by Jihad. Ibn Atiyyah(4) said: This requires knowing the history of its revelation; however, based on the apparent revelation of these verses concerning the delegation of Najran, the meaning is: it is only upon you to convey what was revealed to you, including fighting and other matters. The Almighty says: {Indeed, those who disbelieve in the signs of Allah and kill the prophets without right and kill those who order justice from among the people - give them tidings of a painful punishment. (21) Those are the ones whose deeds have become worthless in this world and the Hereafter, and for them there are no helpers. (22)}. In it are six points: First: The Almighty's saying: {Indeed, those who disbelieve in the signs of Allah and kill the prophets}, Abu al-Abbas al-Mubarrad(5) said: There were people from the Children of Israel to whom the prophets came calling them to Allah, the Mighty and Majestic...

---

(1) In his Tafsir 6/281-282. (2) In Ma'ani al-Qur'an 1/390. (3) In the manuscripts: "baligh", and the established version is from (M). (4) In al-Muharrar al-Wajiz 1/414 and before it, and from it the author cited the words of al-Tabari and al-Zajjaj. (5) Thus said the author, may Allah have mercy on him, and al-Shawkani quoted him in Fath al-Qadir 1/327-328, but what is in the "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 1/363 and from him the author quoted is: Abu al-Aliyah, and we did not find al-Mubarrad's words in his books that are in our hands.

सूरह अल-इमरान: आयत 20 - 22 पृष्ठ 71

सर्वशक्तिमान का कथन है: {और उन लोगों से कहो जिन्हें किताब दी गई थी और उन लोगों से भी जो अनपढ़ हैं: 'क्या तुमने आज्ञापालन स्वीकार किया (इस्लाम स्वीकार किया)?' फिर यदि वे आज्ञापालन स्वीकार कर लें, तो वे मार्ग पा गए; और यदि वे मुँह फेर लें, तो तुम पर केवल पहुँचा देना (संदेश) ही है। और अल्लाह बंदों को खूब देख रहा है।} इसका अर्थ है यहूदी और ईसाई। और "अनपढ़" (उम्मिय्यीन) वे हैं जिनके पास कोई किताब नहीं है, और वे अरब के मुशरिक (मूर्तिपूजक) हैं। "क्या तुमने आज्ञापालन स्वीकार किया?" एक प्रश्न है जिसका अर्थ है पुष्टि, और इसमें एक आदेश निहित है, अर्थात: आज्ञापालन स्वीकार करो। ऐसा ही अल-तबरी(1) और अन्य ने कहा है। अल-ज़ज्जाज(2) ने कहा: "क्या तुमने आज्ञापालन स्वीकार किया?" एक धमकी है। और यह अच्छा है, क्योंकि अर्थ है: क्या तुमने आज्ञापालन स्वीकार किया या नहीं। और उनके कथन में वाक्यांश: "तो वे मार्ग पा गए" भूतकाल में आया है, उनके लिए मार्गदर्शन के घटित होने और उसे प्राप्त करने की रिपोर्टिंग में जोर देने के लिए। और "अल-बलाग" (संदेश पहुँचाना) 'बलागा'(3) का स्रोत (मस्दर) है, क्रिया के मध्यम अक्षर के हल्के उच्चारण के साथ, अर्थात: तुम पर केवल पहुँचा देना ही है। और कहा गया है कि यह उन चीज़ों में से है जिन्हें जिहाद द्वारा निरस्त (मन्सूख) कर दिया गया था। इब्न अतिय्या(4) ने कहा: इसके लिए इसके अवतरण के इतिहास को जानने की आवश्यकता है, लेकिन नज्रान के प्रतिनिधिमंडल के बारे में इन आयतों के अवतरण के प्रत्यक्ष रूप के अनुसार, अर्थ यह है: तुम पर केवल वह पहुँचा देना है जो तुम्हारी ओर उतारा गया है, जिसमें युद्ध और अन्य मामले शामिल हैं। सर्वशक्तिमान का कथन है: {निस्संदेह, जो लोग अल्लाह की आयतों का इनकार करते हैं और नबियों को नाहक (अन्यायपूर्वक) मार डालते हैं और उन लोगों को मार डालते हैं जो लोगों में से न्याय का आदेश देते हैं - तो उन्हें एक दर्दनाक यातना की शुभ सूचना दे दो। (21) यही वे लोग हैं जिनके कर्म दुनिया और आखिरत में नष्ट हो गए, और उनका कोई सहायक नहीं होगा। (22)}। इसमें छह मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह का कथन: {निस्संदेह, जो लोग अल्लाह की आयतों का इनकार करते हैं और नबियों को मार डालते हैं}, अबू अल-अब्बास अल-मुबर्रद(5) ने कहा: बनी इसराइल में से कुछ लोग थे जिनके पास नबी आए और उन्हें अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की ओर बुलाने लगे...

---

(1) अपनी तफ़सीर 6/281-282 में। (2) मआनी अल-कुरान 1/390 में। (3) प्रतियों में: 'बालिग', और (म) से पुष्ट। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/414 और उससे पहले में, और उन्हीं से लेखक ने अल-तबरी और अल-ज़ज्जाज की बात उद्धृत की है। (5) ऐसा लेखक ने कहा है, अल्लाह उन पर दया

करे, और उनसे अल-शौकानी ने फ़तह अल-क़दीर 1/327-328 में उद्धृत किया है, जबकि अल-नहस की "एराब अल-कुरान" 1/363 में जो है और जिनसे लेखक ने उद्धृत किया है, वह है: अबू अल-आलिया, और हमें अपने पास मौजूद मुबर्रद की किताबों में उनकी यह बात नहीं मिली।

سورہ آل عمران: آیات ۲۰ - ۲۲ صفحہ ۷۱

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اور ان لوگوں سے کہئے جنہیں کتاب دی گئی اور اَن پڑھوں سے: کیا تم نے اسلام قبول کر لیا؟ پس اگر وہ اسلام لے آئیں تو یقیناً وہ ہدایت پا گئے، اور اگر وہ پیٹھ پھیر لیں تو آپ کے ذمہ صرف پہنچا دینا ہے، اور اللہ بندوں کو خوب دیکھنے والا ہے﴾۔ یعنی یہودی اور نصاریٰ۔ اور "امیین" (اَن پڑھ) وہ ہیں جن کے پاس کوئی کتاب نہیں ہے، اور وہ عرب کے مشرکین ہیں۔ "کیا تم نے اسلام قبول کر لیا؟" یہ ایک استفہام (سوال) ہے جس کا مطلب اقرار ہے، اور اس میں حکم بھی شامل ہے، یعنی: اسلام لے آؤ۔ طبری(۱) اور دیگر نے ایسا ہی کہا ہے۔ زجاج(۲) نے کہا: "کیا تم نے اسلام قبول کر لیا؟" یہ ایک دھمکی ہے۔ اور یہ قول اچھا ہے، کیونکہ مطلب یہ ہے: کیا تم نے اسلام قبول کیا یا نہیں۔ اور ان کے ارشاد "وہ ہدایت پا گئے" (فَقَدِ اهْتَدَوا) میں ماضی کا صیغہ مبالغہ کے طور پر آیا ہے تاکہ ان کے لئے ہدایت کے وقوع اور اس کے حصول کی خبر میں تاکید پیدا ہو۔ لفظ "البلاغ"، "بَلَغَ"(۳) کا مصدر ہے، عین کے تخفیف کے ساتھ، یعنی: آپ کا کام صرف پہنچا دینا ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ یہ ان احکام میں سے ہے جو جہاد کے ذریعے منسوخ کر دیے گئے تھے۔ ابن عطیہ(۴) نے کہا: اس کے لیے اس کے نزول کی تاریخ جاننے کی ضرورت ہے، لیکن نجران کے وفد کے بارے میں ان آیات کے ظاہری نزول کے مطابق، معنی یہ ہے کہ: آپ کے ذمہ صرف ان احکام کو پہنچا دینا ہے جو آپ پر نازل کیے گئے ہیں، جن میں قتال وغیرہ بھی شامل ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿بے شک جو لوگ اللہ کی آیتوں کا انکار کرتے ہیں اور نبیوں کو ناحق قتل کرتے ہیں اور لوگوں میں سے ان لوگوں کو قتل کرتے ہیں جو انصاف کا حکم دیتے ہیں، سو انہیں دردناک عذاب کی خوشخبری سنا دیں۔ (۲۱) یہی وہ لوگ ہیں جن کے اعمال دنیا اور آخرت میں ضائع ہو گئے اور ان کا کوئی مددگار نہیں ہوگا (۲۲)﴾۔ اس میں چھ مسائل ہیں: پہلا

مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿بے شک جو لوگ اللہ کی آیتوں کا انکار کرتے ہیں اور نبیوں کو قتل کرتے ہیں﴾ ابو العباس المبرد(۵) نے کہا: بنی اسرائیل میں سے کچھ لوگ ایسے تھے جن کے پاس انبیاء آئے اور انہیں اللہ عزوجل کی طرف بلانے لگے...

---

(۱) اپنی تفسیر ۶/ ۲۸۱ - ۲۸۲ میں۔ (۲) معانی القرآن ۱/ ۳۹۰ میں۔ (۳) نسخوں میں: "بالغ"، اور (م) سے ثابت شدہ "بلغ" ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۱/ ۴۱۴ اور اس سے پہلے میں، اور انہی سے مصنف نے طبری اور زجاج کی بات نقل کی ہے۔ (۵) مصنف رحمہ اللہ نے ایسا ہی کہا ہے، اور ان سے شوکانی نے فتح القدیر ۱/ ۳۲۷ - ۳۲۸ میں اسے نقل کیا ہے، جبکہ نحاس کی اعراب القرآن ۱/ ۳۶۳ میں جو ہے اور جس سے مصنف نے نقل کیا ہے وہ "ابو العالیہ" ہے، اور ہمیں اپنے پاس موجود مبرد کی کتابوں میں یہ بات نہیں ملی۔

So they killed them. Then a group of believers rose up after them and commanded them to embrace Islam, and they killed them as well. It was concerning them that this verse was revealed.

Likewise, Ma'qil ibn Abi Miskin said: Prophets, prayers of Allah be upon them, used to come to the Children of Israel without a book, and they would kill them. Then a group of those who followed them would arise and command justice—meaning fairness—and they too would be killed (1).

It was narrated from Ibn Mas'ud that he said: The Prophet ﷺ said: "How wretched are a people who kill those among men who command justice. How wretched are a people who do not command what is right and do not forbid what is wrong. How wretched are a people among whom a believer walks in Taqiyyah (concealment of faith out of fear)" (2).

Abu Ubaidah ibn al-Jarrah narrated that the Prophet ﷺ said: "The Children of Israel killed forty-three prophets at the beginning of the day in a single hour. Then one hundred and twelve men from the worshippers of the Children of Israel stood up; they commanded what is right and forbade what is wrong, and they were all killed at the end of that day. They are the ones Allah mentioned in this verse" (3). Al-Mahdawi and others mentioned it.

Shu'bah narrated from Abu Ishaq, from Abu Ubaidah, from Abdullah who said: The Children of Israel used to kill seventy prophets in a day, then they would set up their vegetable market by the end of the day (4).

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 1/375; narrated by al-Tabari 6/285, and Ibn Abi Hatim 2/621. (2) We did not find it in its entirety. Its last part was narrated by Ibn 'Adi in al-Kamil 3/1294, and it includes Sawwar ibn Mus'ab al-Hamdani. Ibn 'Adi said: Most of what he narrates is not preserved (unreliable), and he is weak. Al-Dhahabi in al-Mizan 2/246, after citing the hadith, quoted Ibn Ma'in saying: "He is nothing," and from al-Bukhari: "His hadith is rejected (munkar)," and from al-Nasa'i: "Abandoned (matruk)," and from Abu Dawud: "He is not trustworthy." (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 1/381; narrated by al-Tabari 6/285-286, Ibn Abi Hatim 2/620-621, and al-Baghawi in his Tafsir 1/288. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/363. Abu Ubaidah—who is 'Amir ibn Abdullah ibn Mas'ud—did not hear from his father, as stated in al-Murasil by Ibn Abi Hatim, p. 196. Ibn Abi Hatim narrated in his Tafsir (636) via Shu'bah, from al-A'mash,

from Ibrahim al-Nakha'i, from Abu Ma'mar al-Azdi, from Ibn Mas'ud who said: The Children of Israel used to kill three hundred prophets... [to the end of] the report, and its narrators are trustworthy.

तो उन्होंने उन्हें मार डाला। फिर उनके बाद ईमान वालों में से कुछ लोग खड़े हुए, उन्होंने उन्हें इस्लाम का आदेश दिया, तो उन्होंने उन्हें भी मार डाला। यह आयत उन्हीं के बारे में उतरी थी।

इसी तरह मैकिल इब्न अबी मिस्कीन ने कहा: अल्लाह की सलामती और रहमत हो उन पर, पैगंबर बनी इस्राइल के पास बिना किसी किताब के आते थे और वे उन्हें मार देते थे। फिर उनके पीछे चलने वालों में से कुछ लोग खड़े होते और न्याय—यानी इंसाफ—का आदेश देते, तो उन्हें भी मार दिया जाता (1)।

इब्न मसूद से रिवायत है कि उन्होंने कहा: पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "कितनी बुरी है वह कौम जो लोगों में से न्याय का आदेश देने वालों को मार डालती है। कितनी बुरी है वह कौम जो भलाई का हुक्म नहीं देती और बुराई से नहीं रोकती। कितनी बुरी है वह कौम जिसमें एक मोमिन (ईमान वाला) तकिया (डर के कारण विश्वास छिपाना) के साथ चलता है" (2)।

अबू उबैदा इब्न अल-जर्राह ने रिवायत की है कि पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "बनी इस्राइल ने दिन की शुरुआत में एक ही घंटे में तैंतालीस नबियों को मार डाला। फिर बनी इस्राइल के उपासकों में से एक सौ बारह आदमी खड़े हुए; उन्होंने भलाई का हुक्म दिया और बुराई से रोका, और वे सभी उस दिन के अंत में मार दिए गए। ये वही लोग हैं जिनका अल्लाह ने इस आयत में उल्लेख किया है" (3)। अल-महदवी और अन्य लोगों ने इसका उल्लेख किया है।

शुअबा ने अबू इसहाक से, उन्होंने अबू उबैदा से, उन्होंने अब्दुल्ला से रिवायत की, जिन्होंने कहा: बनी इस्राइल एक दिन में सत्तर नबियों को मार डालते थे, फिर दिन के अंत में अपना सब्जी बाज़ार लगाते थे (4)।

---

(1) मानी अल-कुरान, अन-नहहास 1/375; अल-तबारी 6/285 और इब्न अबी हातिम 2/621 द्वारा संकलित। (2) हमें यह पूरी तरह से नहीं मिला। इसका अंतिम भाग इब्न अदी ने अल-कामिल 3/1294 में संकलित किया है, और इसमें सवार इब्न मुसाब अल-हमदानी शामिल है। इब्न अदी ने कहा: वह जो कुछ भी रिवायत करता है वह सुरक्षित नहीं है, और वह कमजोर है। अल-ज़हबी ने अल-मीज़ान 2/246 में हदीस का उल्लेख करने के बाद इब्न मईन का यह कथन उद्धृत किया: "वह कुछ भी नहीं है," और अल-बुखारी से: "उसकी हदीस मुनकर (अस्वीकृत) है," और अन-नसाई से: "मतरूक

(छोड़ा हुआ)," और अबू दाऊद से: "वह भरोसेमंद नहीं है।" (3) अल-नुकात वल-'उयून 1/381; अल-तबारी 6/285-286, इब्न अबी हातिम 2/620-621, और अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर 1/288 में संकलित किया। (4) इराब अल-कुरान, अन-नहहास 1/363। अबू उबैदा—जो आमिर बिन अब्दुल्ला बिन मसूद हैं—ने अपने पिता से नहीं सुना, जैसा कि इब्न अबी हातिम की अल-मरासिल, पृ. 196 में है। इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (636) में शुअबा के माध्यम से, अल-अअमश से, इब्राहिम अल-नखई से, अबू मअमर अल-अज़दी से, इब्न मसूद से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: बनी इस्राइल तीन सौ नबियों को मार डालते थे... रिपोर्ट के अंत तक, और इसके रावी (वर्णनकर्ता) विश्वसनीय हैं।

پس انہوں نے انہیں قتل کر دیا، پھر ان کے بعد مومنین میں سے کچھ لوگ اٹھے، انہوں نے انہیں اسلام کا حکم دیا تو انہوں نے انہیں بھی قتل کر دیا، چنانچہ ان کے بارے میں یہ آیت نازل ہوئی۔

اسی طرح معقل بن ابی مسکین نے کہا: انبیاء علیہم السلام بنی اسرائیل کے پاس بغیر کسی کتاب کے آتے تھے تو وہ انہیں قتل کر دیتے تھے، پھر ان کے پیروکاروں میں سے کچھ لوگ اٹھتے اور عدل و انصاف کا حکم دیتے، تو وہ بھی قتل کر دیے جاتے (۱)۔

اور ابن مسعود سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: نبی ﷺ نے فرمایا: «وہ قوم کتنی بری ہے جو لوگوں میں سے انصاف کا حکم دینے والوں کو قتل کر دے، وہ قوم کتنی بری ہے جو نہ نیکی کا حکم دے اور نہ برائی سے روکے، وہ قوم کتنی بری ہے جس میں مومن تقیہ (خوف کی وجہ سے ایمان چھپا کر) کے ساتھ چلے» (۲)۔

اور ابو عبیدہ بن الجراح نے روایت کیا کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «بنی اسرائیل نے دن کے آغاز میں ایک ہی گھنٹے میں ۴۳ انبیاء کو قتل کر دیا، پھر بنی اسرائیل کے عبادت گزاروں میں سے ۱۱۲ آدمی کھڑے ہوئے؛ انہوں نے نیکی کا حکم دیا اور برائی سے روکا، تو وہ سب اسی دن کے آخری حصے میں قتل کر دیے گئے، اور یہ وہی لوگ ہیں جن کا اللہ نے اس آیت میں ذکر کیا ہے» (۳)۔ اسے المہدوی اور دیگر نے ذکر کیا ہے۔

اور شعبہ نے ابو اسحاق سے، انہوں نے ابو عبیدہ سے، انہوں نے عبداللہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: بنی اسرائیل دن میں ستر انبیاء کو قتل کر دیتے تھے، پھر دن کے آخری حصے میں اپنی سبزی منڈی لگاتے تھے (۴)۔

(۱) معانی القرآن للنحاس ۳۷۵/۱، اسے الطبری ۲۸۵/۶ اور ابن ابی حاتم ۶۲۱/۲ نے روایت کیا ہے۔ (۲) ہمیں یہ مکمل طور پر نہیں ملی، اور اس کا آخری حصہ ابن عدی نے الکامل ۱۲۹۴/۳ میں روایت کیا ہے، اس میں سوار بن مصعب الہمدانی ہے، ابن عدی نے کہا: وہ جو کچھ روایت کرتا ہے وہ زیادہ تر محفوظ نہیں ہے، اور وہ ضعیف ہے۔ اور الذہبی نے المیزان ۲۴۶/۲ میں حدیث ذکر کرنے کے بعد ابن معین کا قول نقل کیا ہے کہ: "وہ کچھ بھی نہیں ہے"، اور البخاری سے: "منکر الحدیث ہے"، اور النسائی سے: "متروک ہے"، اور ابوداؤد سے: "وہ ثقہ نہیں ہے"۔ (۳) النکت والعیون ۳۸۱/۱، اسے الطبری ۲۸۵/۶ - ۲۸۶، ابن ابی حاتم ۶۲۰/۲ - ۶۲۱، اور البغوی نے اپنی تفسیر ۲۸۸/۱ میں روایت کیا ہے۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۳۶۳/۱، اور ابو عبیدہ - جو عامر بن عبداللہ بن مسعود ہیں - نے اپنے والد سے نہیں سنا جیسا کہ المراسیل لابن ابی حاتم ص ۱۹۶ میں ہے۔ اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (۶۳۶) میں شعبہ کے واسطے سے، الاعمش سے، ابراہیم النخعی سے، ابومعمر الازدی سے، ابن مسعود سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: بنی اسرائیل تین سو انبیاء کو قتل کر دیتے تھے... الخبر، اور اس کے راوی ثقہ ہیں۔

Surah Al-Imran: Verses 21 - 22 73

If someone asks: Those who were exhorted with this did not kill a prophet? The answer to this is that they were pleased with the action of those who killed, so they were in their position. Also, they fought the Prophet ﷺ and his companions and intended to kill them. Allah, the Almighty, said: {And [remember, O Muhammad], when those who disbelieved plotted against you to restrain you or kill you} (1) [Al-Anfal: 30]. Second: This verse indicates that enjoining what is right and forbidding what is wrong was obligatory in previous nations, and it is the benefit of the message and the succession of prophethood. Al-Hasan said: The Prophet ﷺ said: "Whoever enjoins what is right and forbids what is wrong is the caliph of Allah on His earth, the caliph of His Messenger, and the caliph of His Book" (2). And on the authority of Durrah bint Abi Lahab, she said: A man came to the Prophet ﷺ while he was on the pulpit and said: Who is the best of people, O Messenger of Allah? He said: "The one who most enjoins what is right, most forbids what is wrong, is most pious towards Allah, and most keeps the ties of kinship" (3). And in the Revelation: {The hypocrite men and hypocrite women are of one another. They enjoin what is wrong and forbid what is right} then He said: {The believing men and believing women are allies of one another. They enjoin what is right and forbid what is wrong} [At-Tawbah: 67-71]. So Almighty Allah made enjoining what is right and forbidding what is wrong a distinction between believers and hypocrites. This indicates that the most specific characteristic of a believer is enjoining what is right and forbidding what is wrong, the head of which is the call to Islam and fighting for it. Furthermore, enjoining what is right is not suitable for everyone; rather, it is carried out by the ruler, as the implementation of legal punishments is his responsibility, and discretionary punishment [is entrusted] to his opinion, as are imprisonment and release, and exile and banishment. Thus, he appoints in every town a righteous, strong, knowledgeable, and honest man and commands him to do that, and he carries out the legal punishments properly without excess. Allah Almighty said: { [And they are] those who, if We give them authority in the land, establish prayer and give zakah and enjoin what is right and forbid what is wrong} [Al-Hajj: 41] (4).

(1) Ma'ani al-Qur'an by an-Nahhas 1/375-376. (2) We did not find it through the chain of Al-Hasan as a mursal report, as mentioned by the author. It was narrated by Ibn Adi 4/2106 from the hadith of Ubadah bin as-Samit, and in its chain is Kadah al-Urani. Ibn Adi said: Most of the hadiths he narrates are not preserved, and he is not followed in his chains or texts. (3) The wording "to his kinship" is from (m), and the

hadith was narrated by Ahmad (27434), and its chain is weak. (4) Al-Minhaj fi Shu'ab al-Iman by al-Halimi 3/216, and what is between brackets is from it.

सूरा आल-इमरान: आयतें 21 - 22 73

यदि कोई कहे: जिन्हें इस बात की नसीहत दी गई थी, उन्होंने तो किसी नबी की हत्या नहीं की थी? तो इसका उत्तर यह है कि वे हत्या करने वालों के कृत्य से सहमत थे, इसलिए वे उन्हीं के समान थे। साथ ही, उन्होंने नबी ﷺ और उनके साथियों से युद्ध किया और उन्हें मारने का इरादा किया। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और (याद करो ऐ मुहम्मद), जब काफ़िर लोग तुम्हारे ख़िलाफ़ साज़िश कर रहे थे ताकि तुम्हें क़ैद कर लें या तुम्हें जान से मार डालें} (1) [अल-अनफ़ाल: 30]। दूसरा: यह आयत संकेत देती है कि भलाई का आदेश देना और बुराई से रोकना पिछली उम्मतों में भी अनिवार्य था, और यह सन्देश (रिसालत) और नबूवत की खिलाफत का लाभ है। अल-हसन ने कहा: नबी ﷺ ने फरमाया: "जो व्यक्ति भलाई का आदेश देता है और बुराई से रोकता है, वह ज़मीन पर अल्लाह का खलीफा (प्रतिनिधि), उसके रसूल का खलीफा और उसकी किताब का खलीफा है" (2)। और दुर्रा बिंत अबी लहब से वर्णित है, उन्होंने कहा: एक व्यक्ति नबी ﷺ के पास आया जब वे मिम्बर (मंच) पर थे और कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, लोगों में सबसे अच्छा कौन है? आपने फ़रमाया: "वह जो सबसे अधिक भलाई का आदेश देता है, सबसे अधिक बुराई से रोकता है, अल्लाह से सबसे अधिक डरता है, और अपने रिश्तेदारों के साथ सबसे अच्छा व्यवहार करता है" (3)। और क़ुरआन मजीद में है: {मुनाफ़िक़ (पाखंडी) पुरुष और मुनाफ़िक़ स्त्रियाँ एक-दूसरे के समान हैं। वे बुराई का आदेश देते हैं और भलाई से रोकते हैं} फिर फ़रमाया: {और ईमान वाले पुरुष और ईमान वाली स्त्रियाँ एक-दूसरे के सहायक हैं। वे भलाई का आदेश देते हैं और बुराई से रोकते हैं} [अत-तौबा: 67-71]। तो अल्लाह तआला ने भलाई के आदेश और बुराई से रोकने को मोमिनों और मुनाफ़िक़ों के बीच का अंतर बना दिया। इससे पता चला कि एक मोमिन का सबसे विशिष्ट गुण भलाई का आदेश देना और बुराई से रोकना है, जिसका मुख्य हिस्सा इस्लाम की ओर बुलाना और उसके लिए संघर्ष करना है। इसके अतिरिक्त, भलाई का आदेश देना हर किसी के लिए उचित नहीं है; बल्कि इसे सुल्तान (शासक) द्वारा किया जाता है, क्योंकि दंड (हुदूद) लागू करना उसकी ज़िम्मेदारी है, और विवेकाधीन दंड (ताज़ीर) उसकी राय [पर निर्भर] है, और जेल में डालना और रिहा करना, और देश निकाला देना और निर्वासन भी। अतः वह प्रत्येक नगर में एक नेक, शक्तिशाली, विद्वान और ईमानदार व्यक्ति नियुक्त करता है और उसे इसका आदेश देता है, और वह बिना किसी ज़्यादती के दंडों को उनके सही रूप में लागू करता है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {ये वे लोग हैं कि यदि हम उन्हें धरती में अधिकार

(सत्ता) प्रदान करें, तो वे नमाज़ स्थापित करेंगे और ज़कात देंगे और भलाई का आदेश देंगे और बुराई से रोकेंगे} [अल-हज्ज: 41] (4)।

(1) मआनी अल-क़ुरआन लिन-नह़्ह़ास 1/375-376। (2) हमने इसे अल-हसन के माध्यम से 'मुर्सल' के रूप में नहीं पाया, जैसा कि लेखक ने उल्लेख किया है। इसे इब्न अदी 4/2106 ने उबादा बिन अस-सामित की हदीस से उद्धृत किया है, और इसकी श्रृंखला में कादह़ अल-उरनी है। इब्न अदी ने कहा: उनकी अधिकांश हदीसें जो वे वर्णन करते हैं, सुरक्षित नहीं हैं, और उनके सूत्रों या पाठों में उनका अनुसरण नहीं किया जाता है। (3) शब्द: 'लि-रहिमही' (अपने रिश्तेदारों के लिए), (म) से है, और हदीस को अहमद (27434) ने उद्धृत किया है, और इसकी श्रृंखला कमज़ोर है। (4) अल-मिन्हाज फी शुअ़ब अल-ईमान लिल-ह़लीमी 3/216 और कोष्ठकों के बीच का अंश उसी से है।

سورہ آل عمران: آیات ۲۱ - ۲۲ ۷۳

اگر کوئی کہنے والا کہے: جنہیں اس سے نصیحت کی گئی انہوں نے تو کسی نبی کو قتل نہیں کیا؟ تو اس کا جواب یہ ہے کہ وہ قتل کرنے والوں کے فعل پر راضی تھے، پس وہ انہی کے درجے میں ہوئے، اور اس لیے بھی کہ انہوں نے نبی ﷺ اور آپ کے صحابہ سے لڑائی کی، اور انہیں قتل کرنے کا ارادہ کیا، اللہ عزوجل نے فرمایا: {وَإِذْ يَمْكُرُ بِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِيُثْبِتُوكَ أَوْ يَقْتُلُوكَ} (۱) [الأنفال: ۳۰]۔ (اور وہ وقت یاد کریں جب کافر آپ کے خلاف تدبیریں کر رہے تھے کہ آپ کو قید کر دیں یا آپ کو قتل کر دیں)۔ دوسری بات: اس آیت نے اس بات پر دلالت کی کہ امر بالمعروف اور نہی عن المنکر (بھلائی کا حکم دینا اور برائی سے روکنا) پچھلی امتوں میں بھی واجب تھا، اور یہ پیغامِ رسالت اور نیابتِ نبوت کا فائدہ ہے۔ حسن نے کہا: نبی ﷺ نے فرمایا: "جس نے بھلائی کا حکم دیا اور برائی سے روکا، وہ زمین میں اللہ کا خلیفہ ہے، اس کے رسول کا خلیفہ ہے، اور اس کی کتاب کا خلیفہ ہے" (۲)۔ اور درہ بنت ابی لہب سے روایت ہے، انہوں نے کہا: ایک شخص نبی ﷺ کے پاس آیا جبکہ آپ منبر پر تھے، اور کہا: اے اللہ کے رسول، لوگوں میں سب سے بہتر کون ہے؟ آپ نے فرمایا: "وہ جو ان میں سب سے زیادہ بھلائی کا حکم دینے والا ہو، سب سے زیادہ برائی سے روکنے والا ہو، اللہ سے سب سے زیادہ ڈرنے والا ہو، اور سب سے زیادہ صلہ رحمی کرنے والا ہو" (۳)۔ اور قرآن میں ہے: {الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ بَعْضُهُم مِّن بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمُنكَرِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمَعْرُوفِ} (منافق مرد اور منافق عورتیں ایک دوسرے کے ہم مسلک ہیں، وہ برائی کا حکم دیتے ہیں اور بھلائی سے روکتے ہیں) پھر فرمایا: {وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنكَرِ} [التوبۃ: ۶۷-۷۱]۔ (اور مومن مرد اور مومن عورتیں ایک دوسرے کے دوست ہیں، وہ بھلائی کا حکم دیتے ہیں اور برائی سے روکتے ہیں)۔ تو

اللہ تعالیٰ نے امر بالمعروف اور نہی عن المنکر کو مومنوں اور منافقوں کے درمیان فرق کرنے والی چیز بنا دیا، پس اس نے دلالت کی کہ مومن کی سب سے خاص صفت امر بالمعروف اور نہی عن المنکر ہے، اور اس کا سر (اہم ترین حصہ) اسلام کی طرف دعوت دینا اور اس پر قتال کرنا ہے۔ پھر یہ کہ امر بالمعروف ہر کسی کے لائق نہیں ہے، بلکہ اسے سلطان (حکمران) ہی انجام دیتا ہے، کیونکہ حدود قائم کرنا اس کی ذمہ داری ہے، اور تعزیر اس کی رائے کے [سپرد] ہے، اور قید و بند اور رہائی اس کے اختیار میں ہے، اور جلاوطنی اور شہر بدر کرنا بھی۔ پس وہ ہر شہر میں ایک صالح، قوی، عالم اور امانت دار شخص مقرر کرتا ہے اور اسے اس کا حکم دیتا ہے، اور وہ حدود کو ان کے درست طریقے پر بغیر کسی زیادتی کے نافذ کرتا ہے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {الَّذِينَ إِن مَّكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَأَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنكَرِ} [الحج: ۴۱] (۴)۔ (یہ وہ لوگ ہیں کہ اگر ہم انہیں زمین میں اقتدار بخشیں تو وہ نماز قائم کریں گے اور زکوٰۃ دیں گے اور بھلائی کا حکم دیں گے اور برائی سے روکیں گے)۔

(۱) معانی القرآن للنحاس ۱ / ۳۷۵ - ۳۷۶۔ (۲) ہم اسے حسن کے طریق سے مرسل روایت کے طور پر نہیں پا سکے جیسا کہ مصنف نے ذکر کیا، اور اسے ابن عدی نے ۴ / ۲۱۰۶ میں عبادہ بن صامت کی حدیث سے نکالا ہے، اور اس کی سند میں کادح العرنی ہے، ابن عدی نے کہا: اس کی حدیثیں عموماً غیر محفوظ ہوتی ہیں جنہیں دوسرے لوگ روایت نہیں کرتے اور نہ ہی اس کی سندوں اور متون میں اس کی متابعت کی جاتی ہے۔ (۳) لفظ: "لرحمہ" (اپنے رشتہ داروں کے لیے)، (م) سے ہے، اور حدیث کو احمد نے (۲۷۴۳۴) نکالا ہے، اور اس کی سند ضعیف ہے۔ (۴) المنہاج فی شعب الایمان للحلیمی ۳/ ۲۱۶ اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے۔

Surah Al-Imran: Verses 21 - 22

74

Third: It is not a condition for the one who prohibits evil to be 'adl (just/righteous) according to the People of the Sunnah, contrary to the innovators who say: "No one changes it except a just person." This is rejected; for justice is limited to a few among creation, and commanding good and forbidding evil is general for all people. If they cling to the words of the Almighty: "Do you order righteousness to the people and forget yourselves" [Al-Baqarah: 44], and His words: "Greatly hateful in the sight of Allah is that you say what you do not do" [As-Saff: 3] and the like, it is said to them: The blame here fell upon committing what was forbidden, not on the act of forbidding evil. There is no doubt that forbidding it by someone who practices it is uglier than by someone who does not (1). Therefore, he will circle in Hell as a donkey circles a millstone, as we explained in Al-Baqarah concerning the words of the Almighty: "Do you order righteousness to the people" (2).

Fourth: The Muslims agreed - as mentioned by Ibn Abd al-Barr (3) - that evil is obligatory to be changed by everyone who is capable of it, and that if changing it results in nothing but blame that does not lead to harm, then that should not prevent him from changing it [with his hand]. If he is unable, then with his tongue; if he is unable, then with his heart, and he is not required to do more than that. If he denounces it with his heart, he has fulfilled his duty if he is unable to do otherwise.

He said: The Hadiths from the Prophet ﷺ emphasizing commanding good and forbidding evil are very many, but they are restricted by capability.

Al-Hasan said: Only a believer who is hopeful or an ignorant person who can be taught should be spoken to. But as for one who has placed his sword or his whip and said: "Fear me, fear me" (4), then what do you have to do with him?!

Ibn Masoud said: It is enough for a person, if he sees an evil that he cannot change, that Allah knows from his heart that he hates it.

Ibn Lahiya narrated from al-A'raj, from Abu Hurairah, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "It is not permissible for a believer to humiliate himself." They said: O Messenger of Allah, what is humiliating himself? He said: "He exposes himself to... [text continues on next page]"

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/266. (2) 2/57 - 58. (3) In al-Tamheed 23/281 - 284 and what appears in brackets is from it. (4) In the manuscripts: "at-taqi at-taqi", and what is established is from (M) and al-Tamheed 23/283.

सूरह अल-इमरान: आयतें 21 - 22

74

तीसरा: अहले सुन्नत के अनुसार बुराई से रोकने वाले के लिए 'अदल' (न्यायप्रिय/धर्मी) होना शर्त नहीं है, उन नवोन्मेषकों के विपरीत जो कहते हैं: "कोई भी इसे तब तक नहीं बदलता जब तक कि वह न्यायप्रिय न हो।" यह बात खारिज है; क्योंकि न्याय सृष्टि के कुछ ही लोगों तक सीमित है, और भलाई का आदेश देना और बुराई से रोकना सभी लोगों के लिए सामान्य है। यदि वे सर्वशक्तिमान के इन शब्दों को पकड़ते हैं: "क्या तुम लोगों को नेकी का आदेश देते हो और अपने आप को भूल जाते हो" [अल-बक़रह: 44], और उनके शब्द: "अल्लाह की दृष्टि में यह अत्यंत घृणित है कि तुम वह कहो जो तुम नहीं करते" [अस-सफ़: 3] और इसके समान, तो उनसे कहा जाता है: यहाँ दोष मना की गई चीज़ को करने पर है, न कि बुराई से रोकने पर। इसमें कोई संदेह नहीं है कि जो व्यक्ति स्वयं बुराई करता है, उसके द्वारा उसे रोकना उस व्यक्ति की तुलना में अधिक बुरा है जो उसे नहीं करता (1)। इसलिए, वह नर्क में वैसे ही घूमेगा जैसे गधा चक्की के चारों ओर घूमता है, जैसा कि हमने अल-बक़रह में सर्वशक्तिमान के शब्दों के संबंध में स्पष्ट किया है: "क्या तुम लोगों को नेकी का आदेश देते हो" (2)।

चौथा: मुसलमानों ने सहमति व्यक्त की है - जैसा कि इब्न अब्द अल-बर्र (3) द्वारा उल्लेख किया गया है - कि बुराई को बदलना हर उस व्यक्ति पर अनिवार्य है जो इसके लिए सक्षम है, और यदि इसे बदलने के परिणामस्वरूप केवल निंदा होती है जो नुकसान तक नहीं पहुँचती है, तो उसे [अपने हाथ से] इसे बदलने से नहीं रोकना चाहिए। यदि वह असमर्थ है, तो अपनी ज़ुबान से; यदि वह असमर्थ है, तो अपने दिल से, और उसे इससे अधिक करने की आवश्यकता नहीं है। यदि वह अपने दिल से इसकी निंदा करता है, तो उसने अपना कर्तव्य पूरा कर लिया है यदि वह अन्यथा करने में असमर्थ है।

उन्होंने कहा: भलाई का आदेश देने और बुराई से रोकने पर जोर देने वाली पैगंबर ﷺ की हदीसें बहुत अधिक हैं, लेकिन वे क्षमता द्वारा सीमित हैं।

अल-हसन ने कहा: केवल उस आस्तिक से बात की जानी चाहिए जिससे आशा हो, या उस अज्ञानी से जिसे सिखाया जा सके। लेकिन जहाँ तक उस व्यक्ति का सवाल है जिसने अपनी तलवार या अपना कोड़ा रखा है और कहा है: "मुझसे डरो, मुझसे डरो" (4), तो तुम्हारा उससे क्या लेना-देना?!

इब्न मसूद ने कहा: एक व्यक्ति के लिए यह पर्याप्त है, यदि वह किसी ऐसी बुराई को देखता है जिसे वह बदल नहीं सकता, कि अल्लाह उसके दिल से जानता है कि वह उससे नफरत करता है।

इब्न लहिया ने अल-अराज से, अबू हुरैरा से रिवायत की, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "एक मोमिन के लिए खुद को अपमानित करना जायज़ नहीं है।" उन्होंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, खुद को अपमानित करना क्या है? उन्होंने फरमाया: "वह खुद को उजागर करता है... [पाठ अगले पृष्ठ पर जारी है]"

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/266। (2) 2/57 - 58। (3) अल-तमहीद 23/281 - 284 में और जो कोष्ठक में दिखाई देता है वह उसी से है। (4) पांडुलिपियों में: "अत-तकी अत-तकी", और जो स्थापित है वह (म) और अल-तमहीद 23/283 से है।

سورہ آل عمران: آیات ۲۱ - ۲۲

٧٤

تیسرا: اہل سنت کے نزدیک برائی سے روکنے والے کے لیے 'عدل' (عادل/نیک) ہونا شرط نہیں ہے، ان بدعتیوں کے برعکس جو کہتے ہیں: "کوئی بھی اسے نہیں بدلتا سوائے عادل کے۔" یہ قول باطل ہے؛ کیونکہ عدل و انصاف مخلوق میں بہت کم لوگوں میں پایا جاتا ہے، جبکہ نیکی کا حکم دینا اور برائی سے روکنا تمام لوگوں کے لیے عام ہے۔ اگر وہ اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کریں: ﴿ أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنَسَوْنَ أَنفُسَكُمْ ﴾ [البقرہ: ٤٤]، اور اس کا قول: ﴿ كَبُرَ مَقْتًا عِندَ اللَّهِ أَن تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ ﴾ [الصف: ٣] اور اس جیسی دیگر آیات، تو ان سے کہا جائے گا: یہاں ملامت اس کام کے کرنے پر ہے جس سے منع کیا گیا تھا، نہ کہ برائی سے روکنے پر۔ اور اس میں کوئی شک نہیں کہ برائی کرنے والے کا اس سے روکنا، اس شخص کی نسبت زیادہ قبیح ہے جو اسے نہیں کرتا (۱)۔ اسی لیے وہ جہنم میں اسی طرح چکر لگائے گا جیسے گدھا چکی کے گرد چکر لگاتا ہے، جیسا کہ ہم نے سورہ بقرہ میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کے تحت بیان کیا ہے: ﴿ أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ ﴾ (۲)۔

چوتھا: مسلمانوں کا اس پر اتفاق ہے - جیسا کہ ابن عبد البر (۳) نے ذکر کیا ہے - کہ برائی کو بدلنا ہر اس شخص پر واجب ہے جو اس کی قدرت رکھتا ہو، اور یہ کہ اگر اسے بدلنے سے صرف ایسی ملامت لاحق ہو جو نقصان تک نہ پہنچتی ہو؛ تو یہ بات اسے اپنے ہاتھ سے بدلنے سے نہیں روکنی چاہیے، اگر وہ [ہاتھ سے] قدرت نہ رکھتا ہو تو اپنی زبان سے، اور اگر زبان سے بھی قدرت نہ رکھتا ہو تو اپنے دل سے، اس پر اس سے زیادہ کچھ لازم نہیں ہے۔ اور جب اس نے اپنے دل سے انکار کر دیا تو اس نے اپنا حق ادا کر دیا اگر وہ اس کے علاوہ کچھ نہ کر سکتا ہو۔

کہا: نبی کریم ﷺ سے نیکی کا حکم دینے اور برائی سے روکنے کی تاکید میں احادیث بہت زیادہ ہیں، لیکن وہ استطاعت کے ساتھ مقید ہیں۔

حسن بصری رحمہ اللہ نے فرمایا: صرف اس مومن سے کلام کیا جائے جس سے امید ہو، یا جاہل سے جسے سکھایا جا سکے، لیکن رہا وہ شخص جس نے اپنی تلوار یا اپنا کوڑا رکھ دیا ہو اور کہا ہو: "مجھ سے ڈرو، مجھ سے ڈرو" (٤)، تو تمہارا اس سے کیا واسطہ؟!

اور ابن مسعود رضی اللہ عنہ نے فرمایا: کسی آدمی کے لیے یہی کافی ہے کہ جب وہ کوئی برائی دیکھے جسے بدلنے کی وہ قدرت نہ رکھتا ہو تو اللہ اس کے دل سے یہ جان لے کہ وہ اسے ناپسند کرتا ہے۔

اور ابن لہیعہ نے الاعرج سے، انہوں نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کسی مومن کے لیے حلال نہیں کہ وہ اپنے آپ کو ذلیل کرے۔" صحابہ نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، اپنے آپ کو ذلیل کرنے سے کیا مراد ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "وہ اپنے آپ کو ایسی چیز کے سامنے پیش کرے... [کلام "

(١) احکام القرآن لابن العربی ٢٦٦/١۔ (٢) ٥٧/٢ - ٥٨۔ (٣) تمہید ٢٣/٢٨١ - ٢٨٤ میں اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (٤) قلمی نسخوں میں: "اتقی اتقی" ہے، اور جو ثابت شدہ ہے وہ (م) اور تمہید ٢٣/٢٨٣ سے ہے۔

Surah Al-Imran: Verses 21 - 22 75

...affliction for what he stands for."(1). I say: Ibn Majah narrated it from Ali ibn Zaid ibn Jud'an, from al-Hasan, from Jundub(2), from Hudhayfah, from the Prophet ﷺ, and both of them have been spoken about [criticized]. It was narrated from some of the Companions that he said: If a man sees an evil that he cannot change, let him say three times: "O Allah, this is indeed an evil." If he says that, he has done what is required of him. Ibn al-Arabi(3) claimed that whoever hopes for its removal, but fears for himself from changing it—such as being beaten or killed—it is permissible for him, according to most scholars, to proceed despite this danger. If he does not hope for its removal, then what is the benefit? He said: In my view, if the intention is pure(4), let him proceed regardless of the consequences and not care. I say: This contradicts the consensus mentioned by Abu Umar. This verse indicates the permissibility of enjoining good and forbidding evil despite the fear of being killed. Allah Almighty said: {Enjoin what is right, forbid what is wrong, and be patient over what befalls you} [Luqman: 17], and this is an indication of harm. Fifthly: The Imams(5) narrated from Abu Sa'id al-Khudri who said: I heard the Messenger of Allah ﷺ say: "Whoever among you sees an evil, let him change it with his hand; if he cannot, then with his tongue; if he cannot, then with his heart, and that is the weakest of faith." The scholars said: Enjoining good with the hand is for the rulers, with the tongue for the scholars,

---

(1) Al-Tamhid 23/284 and 24/313-314. Its narration is through Abdullah bin Abi Hassan (whom we do not know) from Ibn Lahi'ah. Ibn Lahi'ah became confused after his books were burned, and this Ibn Abi Hassan is not mentioned among those who narrated from him before his books were burned. (2) In the manuscripts: from al-Hasan bin Jundub, which is an error, and the Hadith is in Sunan Ibn Majah (4016). Ali bin Zaid ibn Jud'an is weak, and it is in Musnad Ahmad (23444). Abd al-Razzaq (20721) narrated it from al-Hasan and Qatadah as a Mursal report, and al-Bayhaqi narrated it in Shu'ab al-Iman (10821) from al-Hasan as a Mursal report. (3) In Ahkam al-Qur'an 1/266-267. (4) In the manuscript copies: "happened" (hasalat), and what is established is from (M) and Ahkam al-Qur'an. (5) Ahmad (11073), Muslim (49), Abu Dawud (1140) and (4340), al-Tirmidhi (2172), al-Nasa'i 8/112, and Ibn Majah (1275) and (4013).

सूरा आले-इमरान: आयतें 21 - 22 75

...कष्ट उस चीज़ के लिए जिसके लिए वह खड़ा होता है।"(1)। मैंने कहा: इब्न माजा ने इसे अली बिन ज़ैद बिन जुदआन से, उन्होंने हसन से, उन्होंने जुंदुब(2) से, उन्होंने हुज़ैफ़ा से और उन्होंने नबी ﷺ से रिवायत किया है, और इन दोनों के बारे में बातें (आलोचना) की गई हैं। कुछ सहाबा से रिवायत है कि उन्होंने कहा: यदि कोई व्यक्ति कोई बुराई देखता है जिसे बदलने की वह क्षमता नहीं रखता, तो वह तीन बार कहे: "हे अल्लाह, यह वास्तव में बुराई है।" जब वह ऐसा कह देता है, तो उसने अपना कर्तव्य निभा दिया। इब्न अल-अरबी(3) का दावा है कि जो व्यक्ति इसके खत्म होने की उम्मीद रखता है, लेकिन इसे बदलने के कारण खुद पर मार या हत्या का डर महसूस करता है, तो अधिकांश विद्वानों के अनुसार उसके लिए इस खतरे के बावजूद आगे बढ़ना जायज़ है। और यदि उसे इसके खत्म होने की उम्मीद नहीं है, तो उसे क्या फायदा? उन्होंने कहा: मेरे विचार में, यदि नियत साफ़(4) है, तो उसे आगे बढ़ जाना चाहिए, चाहे जो भी हो, और परवाह नहीं करनी चाहिए। मैंने कहा: यह अबू उमर द्वारा बताए गए इज्मा (आम सहमति) के खिलाफ है। यह आयत हत्या के डर के बावजूद नेकी का हुक्म देने और बुराई से रोकने की अनुमति का संकेत देती है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और नेकी का हुक्म दे और बुराई से रोक और जो तुझ पर बीते उस पर सब्र कर} [लुक़मान: 17], और यह तकलीफ की ओर इशारा है। पांचवाँ: इमामों(5) ने अबू सईद अल-खुद़री से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को फ़रमाते हुए सुना: "तुम में से जो कोई बुराई देखे, वह उसे अपने हाथ से बदल दे; अगर वह इसकी ताकत नहीं रखता, तो अपनी ज़ुबान से; और अगर वह इसकी भी ताकत नहीं रखता, तो अपने दिल से (उसे बुरा जाने), और यह ईमान का सबसे कमज़ोर दर्जा है।" विद्वानों ने कहा: हाथ से नेकी का हुक्म देना शासकों का काम है, और ज़ुबान से विद्वानों का,

---

(1) अल-तम्हीद 23/284 और 24/313-314। इसकी रिवायत अब्दुल्लाह बिन अबी हसान (जिन्हें हम नहीं जानते) के माध्यम से इब्न लहिया से है। इब्न लहिया की किताबें जलने के बाद वह भ्रमित हो गए थे, और यह इब्न अबी हसान उन लोगों में शामिल नहीं हैं जिन्होंने उनकी किताबें जलने से पहले उनसे रिवायत की थी। (2) प्रतियों में: अल-हसन बिन जुंदुब से, जो कि गलत है, और हदीस सुनन इब्न माजा (4016) में है। अली बिन ज़ैद बिन जुदआन कमज़ोर हैं, और यह मसनद अहमद (23444) में है। अब्द अल-रज्ज़ाक (20721) ने इसे अल-हसन और क़तादा से मुरसल के रूप में रिवायत किया है, और अल-बैहक़ी ने इसे शुअब अल-ईमान (10821) में अल-हसन से मुरसल के रूप में रिवायत किया है। (3) अहकाम अल-कुरआन 1/266-267 में। (4) हस्तलिखित प्रतियों में: "हुआ" (हसलत),

और जो स्थापित है वह (म) और अहकाम अल-कुरआन से है। (5) अहमद (11073), मुस्लिम (49), अबू दाऊद (1140) और (4340), अल-तिर्मिज़ी (2172), अल-नसाई 8/112, और इब्न माजा (1275) और (4013)।

سورہ آل عمران: آیات ۲۱ - ۲۲ ۷۵

...اس آزمائش کے لیے جس کے لیے وہ کھڑا ہوتا ہے۔"(۱)۔ میں نے کہا: ابن ماجہ نے اسے علی بن زید بن جدعان سے، انہوں نے حسن سے، انہوں نے جندب(۲) سے، انہوں نے حذیفہ سے اور انہوں نے نبی کریم ﷺ سے روایت کیا ہے، اور ان دونوں پر کلام (تنقید) کیا گیا ہے۔ بعض صحابہ سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: جب کوئی شخص ایسی برائی دیکھے جسے بدلنے کی وہ طاقت نہ رکھتا ہو، تو وہ تین بار کہے: "اے اللہ، یہ واقعی برائی ہے"۔ جب وہ یہ کہہ لے تو اس نے اپنی ذمہ داری پوری کر دی۔ ابن العربی(۳) کا دعویٰ ہے کہ جسے اس برائی کے ختم ہونے کی امید ہو لیکن اسے بدلنے کی صورت میں اپنی جان پر مار پیٹ یا قتل کا خوف ہو، تو اکثر علماء کے نزدیک اس خطرے کے باوجود قدم اٹھانا جائز ہے۔ اور اگر اسے اس کے ختم ہونے کی امید نہ ہو تو اس کا کیا فائدہ؟ انہوں نے کہا: میرے نزدیک اگر نیت خالص(٤) ہو تو اسے قدم اٹھا لینا چاہیے، خواہ کچھ بھی ہو، اور پرواہ نہیں کرنی چاہیے۔ میں نے کہا: یہ اس اجماع کے خلاف ہے جو ابو عمر نے ذکر کیا ہے، اور یہ آیت قتل کے خوف کے باوجود امر بالمعروف اور نہی عن المنکر کے جواز پر دلالت کرتی ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَاصْبِرْ عَلَى مَا أَصَابَكَ﴾ [لقمان:۱۷] (اور نیکی کا حکم دے اور برائی سے روک اور جو تجھ پر بیتے اس پر صبر کر)، اور یہ تکلیف پہنچنے کی طرف اشارہ ہے۔ پانچویں بات: ائمہ(۵) نے ابو سعید خدری سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "تم میں سے جو کوئی برائی دیکھے، اسے چاہیے کہ اسے اپنے ہاتھ سے بدل دے، اگر وہ اس کی طاقت نہ رکھتا ہو تو اپنی زبان سے، اور اگر وہ اس کی بھی طاقت نہ رکھتا ہو تو اپنے دل سے (اسے برا جانے)، اور

یہ ایمان کا سب سے کمزور درجہ ہے"۔ علماء نے کہا: ہاتھ سے نیکی کا حکم دینا حکمرانوں کا کام ہے، اور زبان سے علماء کا،

---

(١) التمہید ٢٣/ ٢٨٤ اور ٢٤/ ٣١٣ - ٣١٤، اور اس کی روایت عبداللہ بن ابی حسان (جنہیں ہم نہیں جانتے) کے واسطے سے ابن لہیعہ سے ہے۔ ابن لہیعہ اپنی کتابیں جلنے کے بعد اختلاط (یادداشت کی خرابی) کا شکار ہو گئے تھے، اور یہ ابن ابی حسان ان لوگوں میں شامل نہیں ہیں جنہوں نے ان کی کتابیں جلنے سے پہلے ان سے روایت کی ہو۔ (٢) نسخوں میں: حسن بن جندب سے ہے، جو غلط ہے، اور یہ حدیث سنن ابن ماجہ (٤٠١٦) میں ہے۔ علی بن زید بن جدعان ضعیف ہیں، اور یہ مسند احمد (٢٣٤٤٤) میں ہے۔ اسے عبد الرزاق (٢٠٧٢١) نے حسن اور قتادہ سے مرسل روایت کیا ہے، اور بیہقی نے شعب الایمان (١٠٨٢١) میں حسن سے مرسل روایت کیا ہے۔ (٣) احکام القرآن ١/ ٢٦٦ - ٢٦٧ میں۔ (٤) قلمی نسخوں میں "حصلت" ہے، اور جو متن میں ہے وہ (م) اور احکام القرآن سے ثابت ہے۔ (٥) احمد (١١٠٧٣)، مسلم (٤٩)، ابوداؤد (١١٤٠) اور (٤٣٤٠)، ترمذی (٢١٧٢)، نسائی ٨/ ١١٢، اور ابن ماجہ (١٢٧٥) اور (٤٠١٣)۔

76 Surah Al-Imran: Verses 21 - 22

...and with the heart for the weak, meaning the common people. So, an evil, if it is possible (1) to remove it with the tongue for the one forbidding [it], let him do so. If he cannot except through punishment or killing, let him do so. If it can be removed without killing, then killing is not permissible. This is derived from the word of Allah Almighty: "then fight against the one that oppresses until it returns to the ordinance of Allah" [Al-Hujurat: 9]. Based on this, scholars have concluded that if one defends against an aggressor attacking life or property, whether for oneself, one's property, or another person's life, he is entitled to do so and no blame is upon him.

If Zaid saw Amr intending to take Bakr's property, he must defend it on Bakr's behalf if the owner is unable or unwilling, to the extent that scholars have said: even if we assume retaliation (Qawad) (2).

It was said: Any town that has four [types of people] in it, its people are protected from affliction: a just leader who does not oppress, a scholar on the path of guidance, elders who enjoin good and forbid evil and encourage the pursuit of knowledge and the Quran, and their women are modest, not displaying themselves like the pre-Islamic ignorance.

The sixth [point]: Anas bin Malik narrated: It was said: O Messenger of Allah, when do we leave (3) enjoining good and forbidding evil? He said: "When there appears among you what appeared in the nations before you." We said: O Messenger of Allah, and what appeared in the nations before us? He said: "Sovereignty among your young, immorality among your elders, and knowledge among your lowest."

Zaid said: The interpretation of the meaning of the Prophet's ﷺ saying: "and knowledge among your lowest" is when knowledge is among the dissolute (sinners). Ibn Majah (4) narrated it.

More explanation on this topic will come in "Al-Ma'idah" (5) and others, God willing. The meaning of "give them tidings" and "became worthless" was previously mentioned in Al-Baqarah (6), so there is no need for repetition.

---

(1) In (m): meaning common people, so an evil if it were possible. (2) Thus in the manuscripts and (m). (3) In the manuscripts: "is left", and what is established is from (m), which corresponds to the source of the Hadith. (4) In his Sunan (4015), and Zaid

is Ibn Yahya bin Ubaid Al-Khuzai, one of the men of the chain of narration. (5) In the commentary of verse (79) thereof. (6) 1/358 and 3/428.

७६ सूरा आल-इमरान: आयत २१ - २२

...और कमज़ोरों के लिए दिल से, यानी आम लोगों के लिए। तो बुराई, अगर मुमकिन हो (१) उसे ज़बान से रोकना रोकने वाले के लिए, तो उसे ऐसा करना चाहिए। और अगर वह सज़ा या हत्या के अलावा किसी और तरह से मुमकिन न हो, तो उसे वैसा ही करना चाहिए। अगर वह बिना हत्या के रुक जाए, तो हत्या जायज़ नहीं है। यह अल्लाह तआला के इस फ़रमान से लिया गया है: "तो उस गिरोह से लड़ो जो ज़्यादती करे, यहाँ तक कि वह अल्लाह के हुक्म की तरफ़ लौट आए" [अल-हुजुरात: ९]। इसी आधार पर विद्वानों ने यह तय किया है कि अगर कोई अपनी जान या माल की हिफ़ाज़त के लिए, या किसी और की जान की हिफ़ाज़त के लिए हमलावर का मुकाबला करता है, तो उसे इसका हक है और उस पर कोई गुनाह नहीं है।

अगर ज़ैद देखे कि अमर, बक्र के माल का इरादा रखता है, तो उस पर लाज़िम है कि वह उसका बचाव करे अगर माल का मालिक ऐसा करने में असमर्थ है या राज़ी नहीं है, यहाँ तक कि विद्वानों ने कहा है: अगर हम बदला (कवाद) (२) भी मान लें।

कहा गया है: जिस किसी बस्ती में चार [प्रकार के लोग] हों, वहाँ के लोग विपत्तियों से सुरक्षित रहते हैं: एक न्यायप्रिय शासक जो ज़ुल्म न करे, हिदायत की राह पर चलने वाला विद्वान, ऐसे बुज़ुर्ग जो नेक कामों का हुक्म दें और बुराई से रोकें और इल्म व क़ुरआन हासिल करने की प्रेरणा दें, और उनकी औरतें पर्दे वाली हों जो पहली जाहिलियत की तरह नुमाइश न करें।

छठा [बिंदु]: अनस बिन मालिक से रिवायत है कि कहा गया: ऐ अल्लाह के रसूल, हम नेक कामों का हुक्म देना और बुराई से रोकना कब छोड़ दें (३)? आप ﷺ ने फ़रमाया: "जब तुममें वह ज़ाहिर हो जाए जो तुमसे पहले की उम्मतों में ज़ाहिर हुआ था।" हमने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, हमसे पहले की उम्मतों में क्या ज़ाहिर हुआ था? फ़रमाया: "हुकूमत तुम्हारे कम उम्रों में, बदकारी तुम्हारे बड़ों में, और इल्म तुम्हारे कमतर लोगों में।"

ज़ैद ने कहा: नबी ﷺ के इस फ़रमान "इल्म तुम्हारे कमतर लोगों में" की व्याख्या यह है कि इल्म फ़ासिक़ों (गुनाहगारों) के पास हो। इब्न माजाह (४) ने इसे रिवायत किया है।

इस अध्याय पर और विस्तार इंशाअल्लाह "अल-माइदा" (५) और अन्य में आएगा। "फ़बशिरहुम" और "हबितत" के अर्थ पहले "अल-बक़रह" (६) में आ चुके हैं, इसलिए दोहराने की ज़रूरत नहीं है।

(१) (म) में: यानी आम लोग, तो बुराई अगर मुमकिन हो। (२) ऐसा ही पांडुलिपियों और (म) में है। (३) पांडुलिपियों में: "छोड़ा जाए", और जो स्थापित है वह (म) से है, जो हदीस के स्रोत के अनुरूप है। (४) उनकी सुनन (४०१५) में, और ज़ैद इब्न यहया बिन उबैद अल-खुज़ाई हैं, जो इस्नाद (रिवायत करने वालों) में से एक हैं। (५) उसकी आयत (७९) की तफ़सीर में। (६) १/३५८ और ३/४२८।

۷۶ سورۃ آل عمران: آیت ۲۱ - ۲۲

اور دل سے کمزوروں کے لیے، یعنی عام لوگوں کے لیے۔ پس برائی، اگر ممکن ہو (۱) اسے زبان سے روکنا روکنے والے کے لیے، تو اسے کرنا چاہیے، اور اگر وہ سزا یا قتل کے بغیر ممکن نہ ہو تو اسے وہ کرنا چاہیے، پس اگر وہ بغیر قتل کے ٹل جائے تو قتل جائز نہیں، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول سے لیا گیا ہے: ﴿پس اس گروہ سے لڑو جو زیادتی کرے یہاں تک کہ وہ اللہ کے حکم کی طرف لوٹ آئے﴾ [الحجرات: ۹]۔ اور اسی پر علماء نے بنیاد رکھی ہے کہ اگر کوئی حملہ آور کا اپنی جان یا مال سے، یا اپنے مال سے، یا کسی دوسرے کی جان سے دفاع کرے، تو اسے اس کا حق ہے، اور اس پر کوئی گناہ نہیں۔

اور اگر زید عمر کو دیکھے کہ اس نے بکر کے مال کا ارادہ کیا ہے، تو اس پر واجب ہے کہ وہ اس کا دفاع کرے اگر مال کا مالک اس پر قدرت نہ رکھتا ہو اور نہ ہی اس پر راضی ہو، یہاں تک کہ علماء نے کہا ہے: اگر ہم قصاص (قود) (۲) فرض کر لیں۔

اور کہا گیا: ہر وہ بستی جس میں چار [قسم کے لوگ] ہوں تو اس کے رہنے والے بلا سے محفوظ ہیں: عادل حکمران جو ظلم نہ کرے، ہدایت کی راہ پر چلنے والا عالم، اور وہ شیوخ جو نیکی کا حکم دیں اور برائی سے روکیں، اور علم اور قرآن کے حصول پر ابھاریں، اور ان کی عورتیں پردہ دار ہوں جو پہلی جاہلیت کی طرح بے پردگی نہ کریں۔

چھٹا: انس بن مالک سے روایت ہے، کہا گیا: اے اللہ کے رسول، ہم کب نیکی کا حکم دینا اور برائی سے روکنا چھوڑ دیں (۳)؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "جب تم میں وہ ظاہر ہو جائے جو تم سے پہلے کی امتوں میں ظاہر ہوا تھا۔" ہم نے کہا: اے اللہ کے رسول، ہم سے پہلے کی امتوں میں کیا ظاہر ہوا

تھا؟ فرمایا: "حکومت تمہارے چھوٹوں میں، بدکاری تمہارے بڑوں میں، اور علم تمہارے رذیل لوگوں میں۔"

زید نے کہا: نبی ﷺ کے قول "اور علم تمہارے رذیل لوگوں میں" کی تشریح یہ ہے کہ جب علم فاسقوں میں ہو۔ اسے ابن ماجہ (۴) نے روایت کیا ہے۔

اور اس باب کی مزید وضاحت ان شاء اللہ "المائدہ" (۵) وغیرہ میں آئے گی۔ اور "فبشرهم" اور "حبطت" کے معنی سورہ بقرہ (۶) میں گزر چکے ہیں، لہذا اعادہ کا کوئی فائدہ نہیں۔

---

(۱) (م) میں: یعنی عام لوگ، پس برائی اگر ممکن ہو۔ (۲) نسخوں اور (م) میں اسی طرح ہے۔ (۳) قلمی نسخوں میں ہے: "چھوڑا جائے"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، جو کہ حدیث کے مصدر کے موافق ہے۔ (۴) اپنی سنن (۴۰۱۵) میں، اور زید ابن یحییٰ بن عبید الخزاعی ہے، جو سند کے مردوں میں سے ایک ہے۔ (۵) اس کی آیت (۷۹) کی تفسیر میں۔ (۶) ۳۵۸/۱ اور ۴۲۸/۳۔

Surah Al-Imran: Verse 23 77

The saying of the Almighty: { Have you not considered those who were given a portion of the Scripture? They are invited to the Scripture of Allah that it should arbitrate between them; then a party of them turns away, and they are averse. (23) }.

There are three issues in it: First: Ibn Abbas said: This verse was revealed because the Messenger of Allah (peace be upon him) entered the House of Study (Bayt al-Midras) to a group of Jews and called them to Allah. Nu'aym ibn Amr and al-Harith ibn Zayd said to him: "On what religion are you, O Muhammad?" The Prophet (peace be upon him) said: "I am (1) on the religion of Abraham." They said: "But Abraham was a Jew." The Prophet (peace be upon him) said: "Then come to the Torah, it is between us and you." They refused him, so the verse was revealed (2). Al-Naqqash mentioned that it was revealed because a group of Jews denied the prophethood of Muhammad (peace be upon him), and the Prophet said to them: "Come to the Torah, for in it is my description," but they refused (3). The majority read: "to judge" (liyhkuma - active voice), while Abu Ja'far Yazid ibn al-Qa'qa' read: "to be judged" (liyuhkama - passive voice) with a damma on the ya. The first reading is better, according to His saying: { This, Our record, speaks about you in truth } [Al-Jathiyah: 29] (4). Second: In this verse, there is evidence for the obligation of the person summoned to go to the judge; because he was called to the Book of Allah. If he does not do so, he is a violator who must be reprimanded with discipline according to the extent of the violation and the violator (5). This ruling is applicable among us in Andalusia and the lands of the Maghreb, but not in the Egyptian lands. This ruling that we mentioned is clarified in the Revelation in Surah An-Nur in the saying of the Almighty: { And when they are called to Allah and His Messenger that he may judge between them, at once a party of them turns away } until His saying: { Rather, those are the wrongdoers } [48-50].

(1) In (Kh) and (M): "Verily, I am". (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/415, and it was narrated by al-Tabari 6/288-289, and in its chain is Muhammad ibn Abi Muhammad, the client of Zayd ibn Thabit, who is unknown (majhul), as in Taqrib al-Tahdhib. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/416. (4) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 1/376, and the reading of Abu Ja'far is among the ten (canonical readings), see al-Nashr 2/227 and 239. (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/267.

सूरह आल-इमरान: आयत 23 77

अल्लाह तआला का फ़रमान: { क्या तुमने उन लोगों को नहीं देखा जिन्हें किताब का एक हिस्सा दिया गया था? उन्हें अल्लाह की किताब की ओर बुलाया जाता है ताकि वह उनके बीच फैसला करे, फिर उनमें से एक गिरोह मुंह फेर लेता है और वे बेरुखी बरतने वाले हैं। (23) }।

इसमें तीन मसले (मुद्दे) हैं: पहला: इब्न अब्बास ने कहा: यह आयत इसलिए नाजिल हुई क्योंकि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) यहूदियों के एक समूह के पास बैतुल मिदरास (अध्ययन गृह) में दाखिल हुए और उन्हें अल्लाह की ओर बुलाया। नुअैम बिन अम्र और अल-हारिस बिन ज़ैद ने उनसे कहा: "ऐ मुहम्मद, आप किस दीन (धर्म) पर हैं?" नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "मैं (1) इब्राहिम के दीन पर हूँ।" उन्होंने कहा: "इब्राहिम तो यहूदी थे।" नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "तो तौरात की ओर आओ, वह हमारे और तुम्हारे बीच है।" उन्होंने इससे इनकार कर दिया, तो यह आयत नाजिल हुई (2)। अन-नक्काश ने उल्लेख किया है कि यह इसलिए नाजिल हुई क्योंकि यहूदियों के एक समूह ने मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की नुबुव्वत (पैगंबरी) का इनकार किया, तो नबी ने उनसे कहा: "तौरात की ओर आओ, क्योंकि इसमें मेरी सिफत (गुण) मौजूद है", लेकिन उन्होंने इनकार कर दिया (3)। जम्हूर (बहुमत) ने पढ़ा: "लियहकुमा" (फ़ैसला करे), और अबू जाफर यज़ीद बिन अल-क़ाका ने पढ़ा: "लियुहकुमा" (फ़ैसला किया जाए) 'या' पर पेश (धम्मा) के साथ। पहली क़िरात (पठन) बेहतर है, अल्लाह के इस कौल (कथन) के कारण: { यह हमारी किताब है जो तुम्हारे बारे में सच-सच बोलती है } [अल-जासिया: 29] (4)। दूसरा: इस आयत में इस बात की दलील है कि जिसे बुलाया जाए, उसका हाकिम (न्यायाधीश) के पास जाना अनिवार्य है; क्योंकि उसे अल्लाह की किताब की ओर बुलाया गया है। यदि वह ऐसा नहीं करता है, तो वह उल्लंघनकारी है जिसे उल्लंघन की सीमा और उल्लंघनकारी के अनुसार अदब (अनुशासन) के साथ झिड़कना आवश्यक है (5)। यह हुक्म हमारे यहाँ अंदलुस और मग़रिब के देशों में लागू है, न कि मिस्र के इलाकों में। और यह हुक्म जिसका हमने ज़िक्र किया, सूरह अन-नूर की तन्ज़ील (अवतरण) में अल्लाह तआला के इस फ़रमान में स्पष्ट है: { और जब उन्हें अल्लाह और उसके रसूल की ओर बुलाया जाता है ताकि वह उनके बीच फ़ैसला करे, तो उनमें से एक गिरोह मुंह फेर लेता है } उसके इस कौल तक: { बल्कि वही लोग अत्याचारी हैं } [48-50]।

(1) (ख) और (म) में: "यकीनन मैं"। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/415, और इसे अल-तबरी 6/288-289 ने उद्धृत किया है, और इसकी सनद में मुहम्मद बिन अबी मुहम्मद, ज़ैद बिन साबित

के आज़ाद किए हुए गुलाम हैं, जो अज्ञात (मजहूल) हैं, जैसा कि तक़रीब अल-तहज़ीब में है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/416। (4) अन-नह्हास की माअनी अल-क़ुरान 1/376, और अबू जाफर की क़िरात दस (प्रसिद्ध क़िरात) में से है, देखें अन-नश्र 2/227 और 239। (5) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 1/267।

سورہ آل عمران: آیت ۲۳ ۷۷

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ کیا تم نے ان لوگوں کو نہیں دیکھا جنہیں کتاب کا ایک حصہ دیا گیا؟ انہیں اللہ کی کتاب کی طرف بلایا جاتا ہے تاکہ وہ ان کے درمیان فیصلہ کرے، پھر ان میں سے ایک گروہ روگردانی کرتا ہے اور وہ بے رخی برتنے والے ہیں۔ (۲۳) ﴾۔

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: ابن عباس نے کہا: یہ آیت اس وجہ سے نازل ہوئی کہ رسول اللہ ﷺ یہودیوں کی ایک جماعت کے پاس بیت المِدراس میں داخل ہوئے، اور انہیں اللہ کی طرف بلایا۔ نعیم بن عمرو اور حارث بن زید نے آپ سے کہا: اے محمد، آپ کس دین پر ہیں؟ تو نبی ﷺ نے فرمایا: «میں (1) ملتِ ابراہیم پر ہوں»۔ انہوں نے کہا: ابراہیم تو یہودی تھے۔ تو نبی ﷺ نے فرمایا: «تو پھر تورات کی طرف آؤ، وہ ہمارے اور تمہارے درمیان ہے»۔ انہوں نے اس سے انکار کر دیا، تو یہ آیت نازل ہوئی (2)۔ اور النقاش نے ذکر کیا کہ یہ اس لیے نازل ہوئی کہ یہودیوں کی ایک جماعت نے محمد ﷺ کی نبوت کا انکار کیا، تو نبی نے ان سے فرمایا: «تورات کی طرف آؤ کیونکہ اس میں میری صفت موجود ہے»، تو انہوں نے انکار کر دیا (3)۔ جمہور نے «لِيَحْكُمَ» پڑھا ہے، اور ابو جعفر یزید بن القعقاع نے «لِيُحْكَمَ» یا کے ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے، اور پہلی قرأت زیادہ بہتر ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿ یہ ہماری کتاب ہے جو تمہارے بارے میں سچ بولتی ہے ﴾ [الجاثیہ: ۲۹] (4)۔ دوسرا: اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ جسے بلایا جائے اس کا حاکم کے پاس جانا واجب ہے؛ کیونکہ اسے اللہ کی کتاب کی طرف بلایا گیا ہے، پس اگر وہ ایسا نہیں کرتا تو وہ مخالف ٹھہرے گا جس پر مخالفت اور مخالف کی حیثیت کے مطابق تادیبی سزا (تعزیر) لازم ہوگی (5)۔ اور یہ حکم ہمارے ہاں اندلس اور بلادِ مغرب میں جاری ہے، نہ کہ دیارِ مصر میں۔ اور یہ حکم جس کا ہم نے ذکر کیا، تنزیل (قرآن) میں سورہ نور میں اللہ تعالیٰ کے اس

قول میں واضح ہے: ﴿ اور جب انہیں اللہ اور اس کے رسول کی طرف بلایا جاتا ہے تاکہ وہ ان کے درمیان فیصلہ کرے تو اس وقت ان میں سے ایک گروہ روگردانی کرنے والا ہوتا ہے ﴾ اس قول تک: ﴿ بلکہ وہی لوگ ظالم ہیں ﴾ [۴۸-۵۰]۔

(۱) (خ) اور (م) میں: انی (بے شک میں)۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/ ۴۱۵، اور اسے طبری نے ۶/ ۲۸۸ - ۲۸۹ میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں محمد بن ابی محمد، زید بن ثابت کے مولیٰ ہیں، جو کہ مجہول ہیں، جیسا کہ تقریب التہذیب میں ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۱/ ۴۱۶۔ (۴) معانی القرآن للنحاس ۱/ ۳۷۶، اور ابو جعفر کی قرأت دس (متواتر) قرآتوں میں سے ہے، دیکھئے النشر ۲/ ۲۲۷ اور ۲۳۹۔ (۵) احکام القرآن لابن العربی ۱/ ۲۶۷۔

Surah Al-Imran: Verses 23 - 24 (Page 78)

Al-Zahrawi (1) narrated on the authority of Al-Hasan that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever is summoned by his opponent to a judge among the judges of the Muslims, and does not respond, then he is an oppressor (wrongdoer), and he has no right" (2). Ibn al-Arabi (3) said: This is a false (batil) hadith. As for his saying: "then he is an oppressor", this is correct speech. As for his saying: "and he has no right", it is not correct, and it is possible that he means that he is not on the truth. Ibn Khuwayzimandad al-Maliki said: It is obligatory for everyone who is summoned to the judge's assembly to respond, as long as he does not know that the judge is corrupt (fasiq), or knows of hostility between (4) the plaintiff and the defendant. Third: In it is evidence that the laws of those before us are a law for us except what we know has been abrogated, and that it is obligatory for us to judge by the laws of the prophets before us, as per the explanation that follows. Indeed, we do not read the Torah nor act upon what is in it; because the one in whose hands it is, is not trustworthy over it, and they have changed and altered it. Had we known that anything from it had not been changed or altered, it would be permissible for us to read it. Something similar was narrated from Umar, when he said to Ka'b: "If you know that it is the Torah that Allah revealed to Moses son of Imran, then read it" (5). And he (peace be upon him) was aware of what had not been changed from it, so for that reason he called them to it and to judging by it. The explanation of this will come in "Al-Ma'idah" (6) and the reports received regarding that, if Allah Almighty wills. It has been said: This verse was revealed regarding that. And Allah knows best. The Almighty's saying: {That is because they say: "The Fire shall not touch us but for a few numbered days." And that which they used to invent has deceived them in their religion. (24)} An indication of the turning away and disregard, and a delusion from them in their saying: {We are the children of Allah and His beloved ones}.

---

(1) In (D) and (M): Al-Zuhri, and what is established is from (Kh) and (Z), and it will also appear in 12/294 (Egyptian edition), and Al-Zahrawi is Umar bin Ubaidullah. (2) Narrated by Abu Dawud in Al-Marasil (391), Al-Jassas in Ahkam al-Qur'an 3/329, Al-Daraqutni 4/214, and Al-Bayhaqi 10/140 and said: This is mursal (disconnected). (3) In Ahkam al-Qur'an 3/1379. (4) In (M): From. (5) Al-Tamhid 14/387. (6) In the interpretation of verse (41) from it.

सूरा आल-इमरान: आयतें 23 - 24 (पृष्ठ 78)

अल-ज़हरावी (1) ने अल-हसन के माध्यम से रिवायत किया कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जिस किसी को उसका प्रतिद्वंद्वी मुसलमानों के काज़ियों (न्यायाधीशों) में से किसी काज़ी के पास बुलाए और वह न आए, तो वह ज़ालिम (अन्यायी) है और उसका कोई हक़ नहीं है" (2)। इब्न अल-अरबी (3) ने कहा: यह हदीस बातिल (अमान्य) है। जहाँ तक उनके इस कथन का सवाल है: "तो वह ज़ालिम है", यह सही बात है। और जहाँ तक उनके इस कथन का सवाल है: "उसका कोई हक़ नहीं है", तो यह सही नहीं है, और संभव है कि उनका मतलब यह हो कि वह सच्चाई पर नहीं है। इब्न खुवेज़िमंदाद अल-मलिकी ने कहा: हर उस व्यक्ति पर जिसे काज़ी की सभा में बुलाया जाए, हाज़िर होना अनिवार्य है, जब तक कि उसे यह पता न हो कि काज़ी फ़ासिक़ (दुराचारी) है, या उसे वादी और प्रतिवादी के बीच (4) शत्रुता का पता न हो। तीसरा: इसमें इस बात का प्रमाण है कि हमसे पहले के लोगों की शरीयतें हमारे लिए भी शरीयत हैं, सिवाय उसके जिसे हम जानते हैं कि निरस्त (मन्सूख) कर दिया गया है, और यह कि हमारे लिए हमसे पहले के नबियों की शरीयतों के अनुसार न्याय करना अनिवार्य है, जैसा कि आगे स्पष्ट किया जाएगा। वास्तव में हम तौरात नहीं पढ़ते और न ही उसमें जो कुछ है उस पर अमल करते हैं; क्योंकि जिनके हाथों में वह है, वे उसके प्रति अमानतदार नहीं हैं, और उन्होंने इसे बदल दिया है और इसमें परिवर्तन कर दिया है। यदि हमें पता होता कि इसमें से कुछ भी नहीं बदला या परिवर्तित हुआ है, तो हमारे लिए इसे पढ़ना जायज़ होता। इसी तरह की बात उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है जब उन्होंने कअब से कहा: "यदि तुम जानते हो कि यह वही तौरात है जिसे अल्लाह ने इमरान के बेटे मूसा पर उतारा था, तो इसे पढ़ो" (5)। और आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उन बातों से अवगत थे जो इसमें बदली नहीं गई थीं, इसीलिए आपने उन्हें इसकी ओर और इसके द्वारा न्याय करने की ओर बुलाया। इसका वर्णन "अल-माइदा" (6) में आएगा और इसके बारे में जो समाचार प्राप्त हुए हैं, इंशा अल्लाह (यदि अल्लाह ने चाहा)। यह कहा गया है कि यह आयत इसी के बारे में उतरी थी। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। अल्लाह तआला का फ़रमान: {यह इसलिए है क्योंकि उन्होंने कहा: "आग हमें केवल गिने-चुने दिनों के लिए ही छुएगी।" और जो कुछ वे गढ़ते थे, उसने उन्हें उनके धर्म में धोखे में डाल दिया। (24)} यह पीठ फेरने और मुख मोड़ने की ओर इशारा है, और उनके इस कथन में उनका धोखा है: {हम अल्लाह के बेटे और उसके प्रिय हैं}।

(1) (D) और (M) में: अल-ज़ुहरी, और जो स्थापित है वह (Kh) और (Z) से है, और यह 12/294 (मिस्र संस्करण) में भी आएगा, और अल-ज़हरावी उमर बिन उबैदुल्लाह हैं। (2) इसे अबू दाऊद ने अल-मरासील (391) में, अल-जस्सास ने अहकाम अल-क़ुरआन 3/329 में, अल-दाराक़ुत्नी ने 4/214 में, और अल-बैहक़ी ने 10/140 में उद्धृत किया है और कहा: यह मुरसल है। (3) अहकाम अल-क़ुरआन 3/1379 में। (4) (M) में: से। (5) अल-तमहीद 14/387। (6) इसकी आयत (41) की व्याख्या में।

سورة آل عمران: آیت نمبر ۲۳ - ۲٤ (صفحہ ۷۸)

الزہراوی (۱) نے حسن سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جسے اس کا مخالف مسلمانوں کے قاضیوں میں سے کسی قاضی کی طرف بلائے اور وہ نہ آئے، تو وہ ظالم ہے، اور اس کا کوئی حق نہیں ہے" (۲)۔ ابن العربی (۳) نے کہا: یہ حدیث باطل ہے۔ جہاں تک آپ کے اس قول کا تعلق ہے کہ: "تو وہ ظالم ہے"، تو یہ بات درست ہے۔ اور جہاں تک آپ کے اس قول کا تعلق ہے کہ: "اس کا کوئی حق نہیں ہے"، تو یہ صحیح نہیں ہے، اور احتمال ہے کہ اس سے مراد یہ ہو کہ وہ حق پر نہیں ہے۔ ابن خویز منداد المالکی نے کہا: ہر اس شخص پر جس کو حاکم (قاضی) کی مجلس میں بلایا جائے، جواب دینا واجب ہے جب تک کہ اسے یہ معلوم نہ ہو کہ حاکم فاسق ہے، یا مدعی اور مدعی علیہ کے درمیان (٤) دشمنی کا علم نہ ہو۔ تیسری بات: اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ ہم سے پہلے لوگوں کی شریعتیں ہمارے لیے بھی شریعت ہیں سوائے اس کے جس کے بارے میں ہمیں معلوم ہو جائے کہ وہ منسوخ ہو چکی ہے، اور یہ کہ ہم پر ہم سے پہلے انبیاء کی شریعتوں کے مطابق فیصلہ کرنا واجب ہے، جیسا کہ آگے بیان آئے گا۔ حقیقت یہ ہے کہ ہم تورات نہیں پڑھتے اور نہ ہی اس میں جو کچھ ہے اس پر عمل کرتے ہیں؛ کیونکہ جس کے ہاتھ میں وہ ہے وہ اس کا امین نہیں ہے، اور اس نے اسے بدل دیا ہے اور اس میں تحریف کر دی ہے، اور اگر ہمیں معلوم ہو جاتا کہ اس میں سے کچھ بھی تبدیل یا تبدیل نہیں ہوا، تو ہمارے لیے اسے پڑھنا جائز ہوتا۔ اسی طرح کی ایک بات حضرت عمر رضی اللہ عنہ سے مروی ہے جب انہوں نے کعب سے کہا: "اگر تم جانتے ہو کہ یہ وہی تورات ہے جو اللہ نے موسیٰ بن عمران پر نازل کی تھی تو اسے پڑھو" (٥)۔ اور آپ (صلی اللہ علیہ وسلم) اس سے واقف تھے جو اس میں سے تبدیل نہیں ہوا تھا، اسی لیے آپ نے انہیں اس کی طرف اور اس کے ذریعے فیصلے کی طرف بلایا۔ اس کا بیان

"المائدہ" (٦) میں آئے گا اور اس بارے میں جو خبریں وارد ہوئی ہیں، ان شاء اللہ تعالیٰ۔ اور یہ کہا گیا ہے کہ یہ آیت اسی بارے میں نازل ہوئی۔ اور اللہ ہی بہتر جاننے والا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا لَن تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَّعْدُودَاتٍ وَغَرَّهُمْ فِي دِينِهِم مَّا كَانُوا يَفْتَرُونَ ٢٤﴾ (ترجمہ: یہ اس وجہ سے ہے کہ انہوں نے کہا کہ ہمیں ہرگز آگ نہیں چھوئے گی مگر چند گنتی کے دن، اور ان کے دین کے بارے میں ان کی من گھڑت باتوں نے انہیں دھوکے میں ڈال دیا ہے)۔ یہ پیٹھ پھیرنے اور اعراض کرنے کی طرف اشارہ ہے، اور ان کے اس قول میں ان کا دھوکا ہے: ﴿نَحْنُ أَبْنَٰٓؤُا اللَّهِ وَأَحِبَّٰٓؤُهُۥ﴾ (ہم اللہ کے بیٹے اور اس کے پیارے ہیں)۔

---

(١) (د) اور (م) میں: الزہری، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے، اور یہ ١٢/ ٢٩٤ (مصری ایڈیشن) میں بھی آئے گا، اور الزہراوی عمر بن عبید اللہ ہیں۔ (٢) اسے ابوداؤد نے المراسیل (٣٩١) میں، الجصاص نے احکام القرآن ٣/ ٣٢٩ میں، الدارقطنی ٤/ ٢١٤ میں، اور البیہقی ١٠/ ١٤٠ میں روایت کیا ہے اور کہا: یہ مرسل ہے۔ (٣) احکام القرآن ٣/ ١٣٧٩ میں۔ (٤) (م) میں: سے۔ (٥) التمہید ١٤ / ٣٨٧۔ (٦) اس کی آیت (٤١) کی تفسیر میں۔

[Al-Ma'idah: 18], to other such sayings of theirs (1). The discussion regarding the meaning of their saying: {The Fire shall not touch us} has already passed in [Surah] Al-Baqarah (2).

The Almighty's saying: {How [will it be] then, when We gather them for a Day about which there is no doubt and every soul will be compensated for what it has earned, and they will not be wronged?} (25).

An address to the Prophet ﷺ and his nation by way of appraisal and astonishment, i.e., how will their condition be, or what will they do when they are gathered on the Day of Resurrection and those adornments they claimed in the world have vanished from them, and they are recompensed for what they earned from their disbelief, their audacity, and their evil deeds (3).

The "lam" in His saying: "li-yawm" (for a Day) means "fi" (in), as stated by al-Kisa'i. The Basrans said the meaning is: for the reckoning of a day (4). Al-Tabari: for what happens on a day (5).

The Almighty's saying: {Say, "O Allah, Owner of Sovereignty, You give sovereignty to whom You will and You take sovereignty away from whom You will. You honor whom You will and You humble whom You will. In Your hand is [all] good. Indeed, You are over all things competent.} (26).

Ali (may Allah be pleased with him) said: The Prophet ﷺ said: "When Allah Almighty intended to reveal the Opening of the Book (Al-Fatihah), the Verse of the Throne (Ayat al-Kursi), 'Allah witnesses...', and 'Say, O Allah, Owner of Sovereignty...' up to His saying: 'without account'; they clung to the Throne, and there was no veil between them and Allah. They said: 'O Lord, are You sending us down to the abode of sins and to those who disobey You?' Then Allah Almighty said: 'By My Might and Majesty, no servant recites you after every prescribed prayer but I will settle him in the Sacred Enclosure (Hazirat al-Quds) regardless of his deeds, and I will look at him with My hidden eye seventy times each day, and I will fulfill seventy needs for him each day, the least of which is forgiveness, and..."

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/416. (2) 2/224. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/416. (4) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 1/364. (5) Tafsir al-Tabari 6/294.

[अल-माएदह: 18], और उनकी अन्य ऐसी बातें (1)। उनके इस कथन का अर्थ कि {आग हमें नहीं छुएगी} सूरह अल-बकरा में पहले ही आ चुका है (2)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर क्या हाल होगा जब हम उन्हें एक ऐसे दिन के लिए इकट्ठा करेंगे जिसमें कोई संदेह नहीं है, और प्रत्येक व्यक्ति को उसके किए का पूरा-पूरा बदला दिया जाएगा, और उनके साथ कोई ज़ुल्म नहीं होगा।} (25)।

यह नबी ﷺ और आपकी उम्मत को आगाह करने और आश्चर्य व्यक्त करने के लिए एक संबोधन है, अर्थात: उनकी क्या स्थिति होगी, या वे क्या करेंगे जब उन्हें कयामत के दिन इकट्ठा किया जाएगा और दुनिया में उनके द्वारा किए गए वे दिखावे ख़त्म हो जाएंगे, और उन्हें उनके कुफ़्र, उनकी ढिठाई और उनके बुरे कामों के बदले सज़ा दी जाएगी (3)।

उनके कथन "लि-यौमिन" (एक दिन के लिए) में "लाम" का अर्थ "फ़ि" (में) है, यह अल-किसाई ने कहा है। बसरा के विद्वानों ने कहा: इसका अर्थ है: एक दिन के हिसाब के लिए (4)। अल-तबरी: उस दिन जो कुछ होगा उसके लिए (5)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {कहो, "ऐ अल्लाह, प्रभुता के स्वामी! तू जिसे चाहे प्रभुता दे और जिससे चाहे प्रभुता छीन ले। तू जिसे चाहे सम्मान दे और जिसे चाहे अपमानित करे। तेरे ही हाथ में भलाई है। निस्संदेह तू हर चीज़ पर सक्षम है।} (26)।

हज़रत अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: नबी ﷺ ने फ़रमाया: "जब अल्लाह तआला ने फातिहतुल किताब (सूरह अल-फातिहा), आयतुल कुर्सी, 'शाहिदल्लाहु...', और 'कुलिल्लाहुम्मा मालिकल मुल्क...' को आयत 'बि-ग़ैरि हिसाब' तक उतारने का इरादा किया, तो ये अर्श से लिपट गईं, और उनके और अल्लाह के बीच कोई पर्दा नहीं था। उन्होंने कहा: 'ऐ रब! क्या तू हमें गुनाहों के घर में और उन लोगों के पास भेज रहा है जो तेरी नाफरमानी करते हैं?' तो अल्लाह तआला ने फ़रमाया: 'मेरी इज़्ज़त और जलाल की कसम! जो भी बंदा हर फ़र्ज़ नमाज़ के बाद तुम्हें पढ़ेगा, मैं उसे हज़ीरतुल क़ुद्स (पवित्र स्थान) में बसाऊंगा चाहे उसके कर्म कैसे भी हों, और मैं हर दिन सत्तर बार अपनी छिपी हुई आँख से उसकी ओर देखूँगा, और मैं हर दिन उसकी सत्तर ज़रूरतें पूरी करूँगा, जिनमें से सबसे छोटी माफ़ी है, और..."

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/416। (2) 2/224। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/416। (4) इराब अल-कुरान लिन-नह्हास 1/364। (5) तफ़सीर अल-तबरी 6/294।

[المائدہ: ١٨]، ان کے اسی طرح کے دیگر اقوال تک (١)۔ اور ان کے قول {ہمیں آگ نہیں چھوئے گی} کے معنی پر گفتگو البقرہ میں گزر چکی ہے (٢)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر کیا حال ہوگا جب ہم انہیں ایک ایسے دن کے لیے جمع کریں گے جس میں کوئی شک نہیں، اور ہر شخص کو اس کی کمائی کا پورا بدلہ دیا جائے گا اور ان پر ظلم نہیں کیا جائے گا۔} (٢٥)۔

یہ نبی اکرم ﷺ اور آپ کی امت سے خطاب ہے جو آگاہی اور تعجب کے طور پر ہے، یعنی: ان کا کیا حال ہوگا، یا وہ کیا کریں گے جب انہیں قیامت کے دن اکٹھا کیا جائے گا اور دنیا میں ان کے وہ خود ساختہ دعوے مٹ جائیں گے، اور انہیں ان کے کفر، جسارت اور برے اعمال کا بدلہ دیا جائے گا (٣)۔

اللہ کے قول "لیوم" میں "لام" "فی" کے معنی میں ہے، یہ کسائی نے کہا ہے۔ اہل بصرہ نے کہا: معنی ہے: ایک دن کے حساب کے لیے (٤)۔ طبری: اس کے لیے جو ایک دن میں واقع ہوگا (٥)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کہہ دیجئے: اے اللہ، بادشاہی کے مالک! تو جسے چاہے بادشاہی دے اور جس سے چاہے بادشاہی چھین لے، اور جسے چاہے عزت دے اور جسے چاہے ذلت دے، تیرے ہی ہاتھ میں بھلائی ہے، بے شک تو ہر چیز پر قادر ہے۔} (٢٦)۔

حضرت علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا: نبی کریم ﷺ نے ارشاد فرمایا: "جب اللہ تعالیٰ نے فاتحۃ الکتاب، آیت الکرسی، 'شہد اللہ'، اور 'قل اللہم مالک الملک' کو 'بغیر حساب' تک نازل کرنے کا ارادہ فرمایا؛ تو یہ عرش سے لپٹ گئیں، اور ان کے اور اللہ کے درمیان کوئی پردہ نہ تھا، اور

انہوں نے عرض کیا: اے رب! کیا تو ہمیں گناہوں کے گھر میں اور ان لوگوں کی طرف اتار رہا ہے جو تیری نافرمانی کرتے ہیں؟ تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: میری عزت و جلال کی قسم! جو بھی بندہ ہر فرض نماز کے بعد تمہیں پڑھے گا میں اسے حظیرۃ القدس میں جگہ دوں گا چاہے اس کے اعمال کچھ بھی ہوں، اور میں ہر روز ستر مرتبہ اپنی مخصوص نگاہ سے اس کی طرف دیکھوں گا، اور میں روزانہ اس کی ستر حاجتیں پوری کروں گا جن میں سے کم ترین مغفرت ہے، اور..."

(١) المحرر الوجيز ٤١٦/١۔ (٢) ٢٢٤/٢۔ (٣) المحرر الوجيز ٤١٦/١۔ (٤) إعراب القرآن للنحاس ٣٦٤/١۔ (٥) تفسير الطبري ٦ / ٢٩٤۔

80 Surah Al-Imran: Verse 26

... protected him from every enemy and gave him victory over them; nothing prevents him from entering Paradise except death" (1).

Muadh ibn Jabal said: One day I was delayed from the Prophet ﷺ and did not pray Friday prayer with him. He said: "O Muadh, what kept you from Friday prayer?" I said: O Messenger of Allah, I owed Youhanna ibn Barya the Jew an ounce of gold, and he was at my door watching for me, so I was afraid he would keep me away from you. He said: "Would you like, Muadh, for Allah to pay off your debt?" I said: Yes. He said: "Say every day: 'O Allah, Owner of Sovereignty,' until His saying: 'without account,' 'The Merciful of this world and the Hereafter and their Bestower of mercy. You give from them to whom You will and withhold from whom You will. Pay off my debt for me.' If you had gold equal to the earth, Allah would pay it off for you" (2).

Abu Nu'aym al-Hafiz also narrated it (3) from 'Ata' al-Khurasani that Muadh ibn Jabal said: The Messenger of Allah ﷺ taught me verses from the Qur'an and words; there is no Muslim on earth who supplicates with them while he is distressed, or in debt, or burdened by a debt, except that Allah settles it for him and relieves his concern. I was delayed from the Prophet ﷺ, and then he mentioned it. It is strange (Gharib) from the Hadith of Ata', who narrated it as Mursal from Muadh.

Ibn Abbas and Anas ibn Malik said: When the Messenger of Allah ﷺ conquered Mecca and promised his Ummah the kingdom of Persia and Rome, the hypocrites and Jews said: Far-fetched, far-fetched! From where will Muhammad get the kingdom of Persia and Rome?! They are more powerful and resistant than that. Was not Mecca and Medina enough for Muhammad until he coveted the kingdom of Persia and Rome?! So Allah Almighty revealed this verse (4).

It is also said: It was revealed to refute the falsehood of the Christians of Najran in their saying that Jesus is God. This is because these descriptions (in the verse) make it clear to anyone of sound natural disposition (Fitra) that Jesus has no part in any of them (5).

---

(1) Reported by Ibn al-Sunni in 'Amal al-Yawm wa al-Laylah (125), al-Khatib in Mawdi' Awham al-Jam' wa al-Tafriq 2/427, al-Wahidi in al-Wasit 1/426, and Ibn al-Jawzi in al-Mawdu'at (253), who said: This is a fabricated (Mawdu') hadith, narrated solely by al-Harith ibn Umayr. Ibn Hibban included it in al-Majruhin 1/223 and said: It is fabricated and has no basis. (2) Reported by al-Tabarani in al-Kabir 20/(323) and (332).

Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 10/186: In the first narration is Nasr ibn Marzuq, whom I do not know, and Sa'id ibn al-Musayyib did not hear from Muadh. In the second narration is someone I do not know. (3) In Hilyat al-Awliya' 5/204. Ata' al-Khurasani did not hear from Muadh. See Tahdhib al-Tahdhib 3/108-109. (4) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 93, and Tafsir al-Baghawi 1/289-290, and we have not found a chain of narration (Isnad) for it. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/416.

80 सूरह आल-इमरान: आयत 26

... उसे हर दुश्मन से बचाया और उसके खिलाफ उसे जीत दिलाई, और मौत के अलावा कोई भी चीज़ उसे जन्नत में प्रवेश करने से नहीं रोक सकती" (1)।

मुअज़ बिन जबल ने कहा: एक दिन मैं नबी ﷺ से रुक गया और उनके साथ जुमे की नमाज़ नहीं पढ़ी। उन्होंने कहा: "ऐ मुअज़, तुम्हें जुमे की नमाज़ से किस चीज़ ने रोका?" मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, मेरे ऊपर यहूदी युहन्ना बिन बारिया का एक ओकिया (एक वजन) सोना बकाया था, और वह मेरे दरवाज़े पर मेरा इंतज़ार कर रहा था, इसलिए मुझे डर था कि वह मुझे आपसे दूर रखेगा। उन्होंने कहा: "ऐ मुअज़, क्या तुम चाहोगे कि अल्लाह तुम्हारा कर्ज चुका दे?" मैंने कहा: हाँ। उन्होंने कहा: "हर दिन कहो: 'ऐ अल्लाह, संप्रभुता के मालिक,' उनके कथन तक: 'बिना हिसाब के' 'इस दुनिया और परलोक के रहमान और उनके रहीम, आप उनमें से जिसे चाहें दें और जिसे चाहें न दें, मेरा कर्ज चुका दें।' अगर आपके ऊपर पूरी ज़मीन के बराबर भी सोना होता, तो अल्लाह उसे आपकी ओर से चुका देता" (2)।

अबू नुयैम अल-हाफ़िज़ ने भी इसे (3) अता अल-खुरासानी से रिवायत किया है कि मुअज़ बिन जबल ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने मुझे कुरान की आयतें और शब्द सिखाए; ज़मीन पर ऐसा कोई मुसलमान नहीं है जो उनके साथ दुआ करे जबकि वह व्यथित हो, या कर्जदार हो, या कर्ज के नीचे दबा हो, सिवाय इसके कि अल्लाह उसे उसके लिए चुका दे और उसकी चिंता दूर कर दे। मैं नबी ﷺ से रुक गया था, फिर उन्होंने इसका ज़िक्र किया। अता की हदीस से यह ग़रीब है, उन्होंने इसे मुअज़ से मुर्सल के रूप में रिवायत किया है।

इब्न अब्बास और अनस बिन मलिक ने कहा: जब अल्लाह के रसूल ﷺ ने मक्का फतह किया और अपनी उम्मत से फारस और रोम के साम्राज्य का वादा किया, तो मुनाफिकों (पाखंडियों) और यहूदियों ने कहा: बहुत दूर की बात है, बहुत दूर की बात है! मुहम्मद को फारस और रोम का साम्राज्य कहाँ से मिलेगा?! वे इससे कहीं अधिक शक्तिशाली और अजेय हैं। क्या मुहम्मद के लिए मक्का और मदीना काफी नहीं थे कि उन्होंने फारस और रोम के साम्राज्य का लालच किया?! तब अल्लाह तआला ने यह आयत नाज़िल की (4)।

और यह भी कहा गया है: यह नज़रान के ईसाइयों के इस झूठ को मिटाने के लिए नाज़िल हुई कि ईसा खुदा हैं। ऐसा इसलिए है क्योंकि ये विशेषताएं(आयत में) हर सही फितरत वाले को स्पष्ट कर देती हैं कि ईसा इनमें से किसी भी चीज़ में नहीं हैं (5)।

---

(1) इसे इब्न अल-सुन्नी ने 'अमल अल-यौम वा अल-लैलह' (125) में, अल-खतीब ने 'मौदी अवहम अल-जम' वा अल-तफ़रीक़' 2/427 में, अल-वाहिदी ने 'अल-वसीत' 1/426 में, और इब्न अल-जौज़ी ने 'अल-मौदूअत' (253) में निकाला है और कहा: यह एक गढ़ी हुई (मौदू) हदीस है, जिसे अकेले अल-हारिस बिन उमैर ने बयान किया है। इब्न हिब्बान ने इसे 'अल-मजरूहीन' 1/223 में शामिल किया और कहा: यह गढ़ी हुई है, इसका कोई आधार नहीं है। (2) इसे तबरानी ने 'अल-कबीर' 20/(323) और (332) में निकाला है। अल-हैथमी ने 'मजमा अल-ज़वाइद' 10/186 में कहा: पहली रिवायत में नसर बिन मरज़ूक है, जिसे मैं नहीं जानता, और सईद बिन अल-मुसय्यब ने मुअज़ से नहीं सुना। दूसरी रिवायत में वह है जिसे मैं नहीं जानता। (3) 'हिलयत अल-औलिया' 5/204 में। अता अल-खुरासानी ने मुअज़ से नहीं सुना। देखें 'तहजीब अल-तहजीब' 3/108-109। (4) अल-वाहिदी द्वारा 'अस्बाब अल-नुज़ूल' पृष्ठ 93, और 'तफ़सीर अल-बग़वी' 1/289-290, और हमें इसके लिए कोई इसनाद (रिवायत की श्रृंखला) नहीं मिली है। (5) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 1/416।

۸۰ سورۃ آل عمران: آیت ۲۶

... اسے ہر دشمن سے محفوظ رکھا اور اس کے خلاف اس کی مدد کی، اور موت کے سوا کوئی چیز اسے جنت میں داخل ہونے سے نہیں روکتی''(۱)۔

حضرت معاذ بن جبل رضی اللہ عنہ نے فرمایا: ایک دن میں نبی کریم ﷺ سے رک گیا اور آپ کے ساتھ جمعہ کی نماز نہیں پڑھی۔ آپ ﷺ نے فرمایا: ''اے معاذ! تمہیں جمعہ کی نماز سے کس چیز نے روکا؟'' میں نے عرض کیا: یا رسول اللہ! مجھ پر یہودی یوحنا بن باریا کا ایک اوقیہ سونا (قرض) تھا، اور وہ میرے دروازے پر میری تاک میں بیٹھا تھا، تو میں ڈر گیا کہ وہ مجھے آپ سے روک لے گا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: ''اے معاذ! کیا تم پسند کرتے ہو کہ اللہ تمہارا قرض ادا کر دے؟'' میں نے عرض کیا: جی ہاں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: ''ہر روز کہو: 'قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ' سے لے کر 'بِغَيْرِ حِسَابٍ' تک، (پھر کہو) اے دنیا اور آخرت کے رحمن اور ان دونوں کے رحیم! تو ان میں سے جسے چاہتا ہے عطا فرماتا ہے اور جسے چاہتا ہے روک لیتا ہے، میرا قرض ادا فرما دے۔ اگر تجھ پر زمین بھر بھی سونا ہو تو اللہ تیری طرف سے اسے ادا کر دے گا''(۲)۔

ابو نعیم حافظ نے بھی اسے (۳) عطا خراسانی سے روایت کیا ہے کہ معاذ بن جبل رضی اللہ عنہ نے فرمایا: رسول اللہ ﷺ نے مجھے قرآن کی کچھ آیات اور کلمات سکھائے، روئے زمین پر کوئی مسلمان ایسا نہیں ہے جو ان کے ذریعے دعا کرے جب کہ وہ پریشان ہو، یا مقروض ہو یا اس پر قرض کا بوجھ ہو، مگر اللہ تعالیٰ اس کی طرف سے اسے ادا کر دیتا ہے اور اس کی پریشانی دور فرما دیتا ہے۔ میں نبی کریم ﷺ سے رک گیا تھا، پھر آپ ﷺ نے اس کا ذکر فرمایا۔ یہ عطا کی حدیث سے غریب ہے، انہوں نے اسے معاذ سے مرسل روایت کیا ہے۔

ابن عباس اور انس بن مالک رضی اللہ عنہم نے فرمایا: جب رسول اللہ ﷺ نے مکہ فتح کیا اور اپنی امت سے فارس اور روم کی بادشاہت کا وعدہ فرمایا، تو منافقوں اور یہودیوں نے کہا: دور کی بات ہے، دور کی بات ہے! محمد کو فارس اور روم کی بادشاہت کہاں سے ملے گی؟! وہ اس سے کہیں زیادہ طاقتور اور ناقابل تسخیر ہیں۔ کیا محمد کے لیے مکہ اور مدینہ کافی نہیں تھے کہ انہوں نے فارس اور روم کی بادشاہت کا لالچ کیا؟! تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی(۴)۔

اور کہا گیا ہے: یہ نجران کے عیسائیوں کے اس باطل قول کو مٹانے کے لیے نازل ہوئی کہ عیسیٰ ہی اللہ ہیں۔ ایسا اس لیے ہے کیونکہ یہ اوصاف (آیت میں) ہر صحیح الفطرت شخص پر واضح کر دیتے ہیں کہ عیسیٰ علیہ السلام ان میں سے کسی چیز میں شریک نہیں ہیں(۵)۔

---

(۱) اسے ابن السنی نے 'عمل الیوم واللیلۃ' (۱۲۵) میں، الخطیب نے 'موضع اوہام الجمع والتفریق' ۴۲۷/۲ میں، الواحدی نے 'الوسیط' ۴۲۶/۱ میں، اور ابن الجوزی نے 'الموضوعات' (۲۵۳) میں روایت کیا اور کہا: یہ حدیث موضوع ہے، اسے حارث بن عمیر نے اکیلے روایت کیا ہے۔ ابن حبان نے اسے 'المجروحین' ۲۲۳/۱ میں ذکر کیا اور کہا: موضوع ہے اس کی کوئی اصل نہیں۔ (۲) اسے طبرانی نے 'الکبیر' ۲۰/(۳۲۳) اور (۳۳۲) میں روایت کیا، الہیثمی نے 'مجمع الزوائد' ۱۸۶/۱۰ میں کہا: پہلی روایت میں نصر بن مرزوق ہے اور میں اسے نہیں جانتا، اور سعید بن مسیب نے معاذ سے نہیں سنا۔ اور دوسری روایت میں وہ ہے جسے میں نہیں جانتا۔ (۳) 'حلیۃ الاولیاء' ۲۰۴/۵ میں۔ اور عطا خراسانی نے معاذ سے نہیں سنا۔ دیکھئے 'تہذیب التہذیب' ۱۰۸/۳ - ۱۰۹۔ (۴) الواحدی کی 'اسباب النزول' ص ۹۳، اور 'تفسیر البغوی' ۲۸۹/۱ - ۲۹۰، اور ہمیں اس کی کوئی سند نہیں ملی۔ (۵) 'المحرر الوجیز' ۴۱۶/۱۔

Page 81 Surah Al-Imran: Verse 26

Ibn Ishaq said: Allah (Almighty and Sublime) informed in this verse of their stubbornness and disbelief, and that even though Allah (Exalted be He) gave Jesus (peace be upon him) signs indicating his prophethood, such as reviving the dead and other things, Allah (Almighty and Sublime) is unique in these matters, as stated in His words: "You give sovereignty to whom You will and You take sovereignty away from whom You will. You honor whom You will and You humble whom You will," and His words: "You cause the night to enter the day, and You cause the day to enter the night; and You bring the living out of the dead, and You bring the dead out of the living. And You give provision to whom You will without account." If Jesus were a god, this would have been within his power, so in that was a lesson and a clear sign(1). His words: {Say: "O Allah..."}. Grammarians differed regarding the composition of the word "Allahumma" after their consensus that the 'ha' is with a damma and the 'mim' is doubled with a fatha, and that it is a vocative(2). The 'mim' appeared lightened (not doubled) in the saying of Al-A'sha: Like a call from Abu Riyyah, which Allahumu the great hears(3). Al-Khalil, Sibawayh(4), and all the Basrans said: The origin of "Allahumma" is "Ya Allah" (O Allah). When the word was used without the vocative particle "Ya", they replaced it with this doubled 'mim'. So they brought two letters, the two 'mims', as a compensation for two letters, which are the 'ya' and the 'alif'. The damma on the 'ha' is the damma of the singular vocative noun. Al-Farra and the Kufans(5) went to the opinion that the origin of "Allahumma" is "Ya Allah, ummana bi khayr" (O Allah, lead us with good). So words were deleted and merged. The damma on the 'ha' is the damma that was in "ummana"; when the hamza was deleted, the vowel was transferred(6).

(1) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas, 1/365. (2) Al-Muharrar al-Wajiz, 1/417. (3) Diwan Al-A'sha p. 333, and its narration: "Its God the great hears it," and Tafsir al-Tabari 6/298, and Khizanat al-Adab 2/266. Said Al-Baghdadi: Abu Riyyah: a man from Banu Dabi'ah, who is Hisn bin Amr bin Badr, and he killed a man from Banu Sa'd ibn Tha'labah. They asked him to swear an oath or pay the blood money, so he swore then was killed after his oath, so the Arabs set him as an example for an oath that does not avail. "Al-Kubar" with damma on 'kaf' and lightened 'ba' is an exaggerated form of "Al-Kabir," meaning the Great. (4) Al-Kitab, 1/25 and 2/196. (5) Ma'ani al-Qur'an, 1/203, and Al-Zahir by Ibn al-Anbari, 1/51. (6) Al-Muharrar al-Wajiz, 1/417, from which the author quoted the sayings of Al-Khalil, Sibawayh, and Al-Farra.

पृष्ठ ८१ सूरह अल-इमरान: आयत २६

इब्न इशाक ने कहा: अल्लाह (महान और पराक्रमी) ने इस आयत में उनकी हठधर्मिता और कुफ़्र (अविश्वास) की सूचना दी है, और यह कि भले ही अल्लाह तआला ने ईसा (उन पर शांति हो) को उनके पैग़म्बर होने के संकेत दिए थे, जैसे कि मुर्दों को जीवित करना और अन्य चीज़ें, फिर भी अल्लाह (महान और पराक्रमी) इन चीज़ों में अद्वितीय है, जैसा कि उनके शब्दों में है: "तू जिसे चाहे प्रभुता देता है और जिससे चाहे प्रभुता छीन लेता है। तू जिसे चाहे सम्मान देता है और जिसे चाहे अपमानित करता है," और उनके शब्द: "तू रात को दिन में प्रविष्ट करता है और दिन को रात में प्रविष्ट करता है; और तू जीवित को निर्जीव से निकालता है और निर्जीव को जीवित से निकालता है। और तू जिसे चाहे बेहिसाब रोज़ी देता है।" यदि ईसा ईश्वर होते, तो यह सब उनके अधिकार में होता, तो इसमें एक शिक्षा और स्पष्ट प्रमाण था(१)। उनका कथन: {कहें: "हे अल्लाह..."}। व्याकरणविदों ने "अल्लाहुम्मा" शब्द की संरचना के बारे में मतभेद किया है, इस पर उनकी सहमति के बाद कि 'हा' पर दम्मा है और 'मीम' फतह के साथ तशदीद है, और यह कि यह पुकार (मुनाडा) है(२)। अल-आशा की उक्ति में 'मीम' हल्की (बिना तशदीद के) आई है: जैसे अबू रियाह की पुकार, जिसे महान अल्लाहुम सुनते हैं(३)। अल-खलील, सिबवैह(४) और सभी बसरावासियों ने कहा: अल्लाहुम्मा का मूल 'या अल्लाह' है। जब इस शब्द का प्रयोग पुकार के अक्षर 'या' के बिना किया गया, तो उन्होंने इसके बदले यह तशदीद वाली 'मीम' लगा दी। वे दो अक्षर (दो मीम) दो अक्षरों (या और अलिफ़) के बदले लाए। 'हा' पर दम्मा एकवचन पुकार संज्ञा का दम्मा है। अल-फर्रा और कूफ़ावासियों(५) का मत है कि अल्लाहुम्मा का मूल 'या अल्लाह, उम्मना बी खैर' (हे अल्लाह, हमें भलाई की ओर ले चल) है। फिर शब्दों को हटा दिया गया और मिला दिया गया। 'हा' पर जो दम्मा है, वह वही दम्मा है जो 'उम्मना' में था; जब हमज़ा हटाया गया, तो हरकत (स्वर) स्थानांतरित हो गई(६)।

(१) इराब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा, १/३६५। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज, १/४१७। (३) दीवान अल-आशा पृ. ३३३, और इसकी रिवायत: "उसका महान ईश्वर इसे सुनता है," और तफ़सीर अल-तबरी ६/२९८, और खिजानत अल-अदब २/२६६। अल-बगदादी ने कहा: अबू रियाह: बनू दबिया का एक व्यक्ति, जो हिसन बिन अम्र बिन बद्र है, उसने बनू साद इब्न थलबा के एक व्यक्ति को मार दिया था। उन्होंने उससे कसम खाने या दिया (खून का जुर्माना) देने को कहा, तो उसने कसम खाई और अपनी कसम के बाद मारा गया। अरबों ने इसे ऐसी कसम के उदाहरण के रूप में इस्तेमाल किया जो काम नहीं आती। 'अल-कुबार', काफ पर दम्मा के साथ, 'अल-कबीर' का बढ़ा-चढ़ाकर कहा गया

रूप है, जिसका अर्थ महान है। (४) अल-किताब, १/२५ और २/१९६। (५) मानी अल-कुरान, १/२०३, और अल-जाहिर इब्न अल-अंबारी द्वारा, १/५१। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज, १/४१७, जिससे लेखक ने अल-खलील, सिबवैह और अल-फर्रा के कथनों को उद्धृत किया।

صفحہ ۸۱ سورہ آل عمران: آیت ۲۶

ابن اسحاق کہتے ہیں: اللہ عز و جل نے اس آیت میں ان کی ہٹ دھرمی اور کفر کی خبر دی ہے، اور یہ کہ اگرچہ اللہ تعالیٰ نے عیسیٰ ﷺ کو ان کی نبوت کی دلیل کے طور پر مردوں کو زندہ کرنے اور اس کے علاوہ دیگر نشانیاں عطا فرمائی تھیں، لیکن اللہ عز و جل ان کاموں میں تنہا ہے، جیسا کہ اس کا قول ہے: ﴿تُؤْتِي الْمُلْكَ مَن تَشَاءُ وَتَنزِعُ الْمُلْكَ مِمَّن تَشَاءُ وَتُعِزُّ مَن تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَن تَشَاءُ﴾، اور اس کا قول: ﴿تُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَتَرْزُقُ مَن تَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾ پس اگر عیسیٰ علیہ السلام خدا ہوتے تو یہ سب ان کے اختیار میں ہوتا، لہذا اس میں عبرت اور ایک واضح نشانی تھی(۱)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُلِ اللَّهُمَّ﴾۔ لفظ "اللہم" کی ترکیب میں ماہرین نحو کا اختلاف ہے، ان کے اس اتفاق کے بعد کہ اس کی 'ہا' پر ضمہ ہے اور 'میم' مشدد مفتوح ہے، اور یہ کہ یہ منادیٰ ہے(۲)۔ اور الاعشیٰ کے کلام میں یہ میم کی تخفیف کے ساتھ بھی آیا ہے: جیسے ابو ریاح کی پکار، جسے اللہم الکبار (عظیم اللہ) سنتا ہے(۳)۔ الخلیل، سیبویہ(۴) اور تمام اہل بصرہ کا قول ہے کہ "اللہم" کی اصل "یا اللہ" ہے، جب یہ کلمہ حرفِ ندا "یا" کے بغیر استعمال ہوا تو انہوں نے اس کے بدلے میں یہ میم مشدد لگا دی۔ پس وہ دو حرف (دو میمیں) دو حروف (یا اور الف) کے بدلے میں لائے، اور 'ہا' پر ضمہ منادیٰ مفرد کا ضمہ ہے۔ الفرّاء اور اہل کوفہ(۵) کا موقف یہ ہے کہ "اللہم" کی اصل "یا اللہ أُمَّنا بخیر" (اے اللہ، ہمیں خیر کا رخ دکھا) ہے، پھر کلمات کو حذف کر کے آپس میں ملا دیا گیا، اور 'ہا' پر جو ضمہ ہے وہ وہی ضمہ ہے جو "أُمَّنا" میں تھا، جب ہمزہ حذف ہوا تو اس کی حرکت منتقل ہوگئی(۶)۔

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۳۶۵/۱۔ (۲) المحرر الوجیز ۴۱۷/۱۔ (۳) دیوان الاعشی ص ۳۳۳ اور اس کی روایت: "یسمعها لاهه الکبار"، اور تفسیر طبری ۲۹۸/۶، اور خزانۃ الادب ۲۶۶/۲۔ بغدادی

نے کہا: ابو ریاح: بنو ضبیعہ کا ایک شخص، جو حصن بن عمرو بن بدر ہے، اس نے بنو سعد بن ثعلبہ کے ایک شخص کو قتل کر دیا تھا، تو ان لوگوں نے اس سے قسم کھانے یا دیت دینے کا مطالبہ کیا، تو اس نے قسم کھائی اور پھر اپنی قسم کے بعد قتل کر دیا گیا، پس عربوں نے اس کی مثال ایسے دی ہے کہ قسم کوئی فائدہ نہیں دیتی۔ "الکبار"، کاف کے ضمہ اور با کی تخفیف کے ساتھ "الکبیر" کا صیغہ مبالغہ ہے، بمعنی عظیم۔ (۴) الکتاب ۲۵/۱ اور ۱۹۶/۲۔ (۵) معانی القرآن ۲۰۳/۱، اور الزاہر لابن الانباری ۵۱/۱۔ (۶) المحرر الوجیز ۴۱۷/۱، اور اسی سے مصنف نے الخلیل، سیبویہ اور الفراء کا قول نقل کیا ہے۔

82 Surat Al-Imran: Verse 26

Al-Nahhas said (1): This, according to the Basrans, is a grave mistake, and the view on this is what Al-Khalil and Sibawayh said. Al-Zajjaj said (2): It is impossible for the damma (vowel), which is an indication of the singular vocative, to be abandoned, and for a damma to be placed on the word 'Umm' (mother) within the name of Allah; this is a deviation regarding the name of Allah Almighty. Ibn Atiyyah said (3): This is an exaggeration by Al-Zajjaj, and he claimed that it was never heard: "Ya Allah Umm", nor do the Arabs say: "Ya Allahumma". The Kufans said: The vocative particle may precede "Allahumma", and they recited the following lines of poetry in support:

"You forgave or You punished, O Allahumma" (4)

Another: "What is it to you to say whenever you glorify or praise, O Allahumma ma" (5) "Return our Sheikh to us safely, for we shall never be deprived of his goodness" (6)

Another: "Indeed, when a calamity strikes, I say: O Allahumma, O Allahumma" (7)

(1) In I'rab al-Qur'an 1/364. (2) In Ma'ani al-Qur'an 1/393. (3) In al-Muharrar al-Wajiz 1/417. (4) The verse is in as-Sihah (lyh), and al-Insaf by Ibn al-Anbari 1/343. (5) In (ظ): "Ya Allahumma", and what is confirmed from the rest of the copies, and al-Baghdadi mentioned in al-Khazanah 2/296 that al-Zajjaji recited it on the basis that "ma" is added rarely after "Ya Allahumma". (6) The rajaz is in Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 1/203, Tafsir al-Tabari 6/297, Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 1/394, al-Zahir by Ibn al-Anbari 1/51, al-Jumal by al-Zajjaji p. 165, Tahdhib al-Lugha 6/426, al-Insaf 1/342, al-Muharrar al-Wajiz 1/417, and Khazanat al-Adab 2/296 with variations in some of its words, and al-Tabari's narration: "Ba Allahumma". (7) The rajaz is in Nawadir Abi Zayd p. 165, al-Zahir by Ibn al-Anbari 1/51, Sirr Sina'at al-I'rab by Ibn Jinni 1/419 and 430, Tahdhib al-Lugha 6/426, Sharh al-Mufassal 2/16, Amali Ibn al-Shajari 2/340, al-Insaf 1/341, and Khazanat al-Adab 2/295.

82 सूरह आल इमरान: आयत 26

अल-नह़्हास ने कहा (1): बसरियों के अनुसार यह एक बड़ी गलती है, और इस पर वही विचार है जो अल-ख़लील और सिबवई ने कहा था। अल-ज़ज्जाज ने कहा (2): यह असंभव है कि 'दम्मा' (विभक्ति), जो एकवचन पुकार का संकेत है, उसे छोड़ दिया जाए और अल्लाह के नाम में 'उम' पर दम्मा लगा दिया जाए; यह अल्लाह तआला के नाम के संबंध में एक विचलन है। इब्न अतिय्याह ने कहा (3): यह अल-ज़ज्जाज का अतिशयोक्तिपूर्ण बयान है, और उन्होंने दावा किया कि यह कभी नहीं सुना गया: "या अल्लाह उम्म", और न ही अरब "या अल्लाहुम्मा" कहते हैं। कूफ़ियों ने कहा: पुकारने वाला शब्द (या) "अल्लाहुम्मा" से पहले आ सकता है, और उन्होंने इस पर एक कवि की ये पंक्तियाँ सुनाईं:

"आपने क्षमा किया या दंडित किया, हे अल्लाहुम्मा" (4)

एक अन्य: "तुम्हें क्या आपत्ति है जब भी तुम महिमा करो या प्रशंसा करो, तो कहो: हे अल्लाहुम्मा मा" (5) "हमारे शेख को हमारे पास सुरक्षित लौटा दें, क्योंकि हम उनकी भलाई से कभी वंचित नहीं होंगे" (6)

एक अन्य: "निश्चित रूप से, जब कोई मुसीबत आती है, तो मैं कहता हूँ: हे अल्लाहुम्मा, हे अल्लाहुम्मा" (7)

(1) एराब अल-कुरान 1/364 में। (2) मानी अल-कुरान 1/393 में। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/417 में। (4) यह पद अस-सहाह (लीह़) में है, और इब्न अल-अंबारी की अल-इंसाफ़ 1/343 में है। (5) (ظ) में: "या अल्लाहुम्मा", और बाकी प्रतियों से जो पुष्ट है, और अल-बगदादी ने अल-खज़ाना 2/296 में उल्लेख किया है कि अल-ज़ज्जाजी ने इसे इस आधार पर सुनाया कि "मा" कभी-कभी "या अल्लाहुम्मा" के बाद जोड़ा जाता है। (6) यह रजज़ अल-फर्रा' की मानी अल-कुरान 1/203, तफ़सीर अल-तबरी 6/297, अल-ज़ज्जाज की मानी अल-कुरान 1/394, इब्न अल-अंबारी की अल-ज़ाहिर 1/51, अल-ज़ज्जाजी की अल-जुमल पृ. 165, तहज़ीब अल-लुग़ा 6/426, अल-इंसाफ़ 1/342, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/417 और खज़ानत अल-अदब 2/296 में इसके कुछ शब्दों में अंतर के साथ है, और अल-तबरी का वर्णन है: "बा अल्लाहुम्मा"। (7) यह रजज़ नवादिद अबी ज़ैद पृ. 165, इब्न अल-अंबारी की अल-ज़ाहिर 1/51, इब्न जिन्नी की सिर्र सिनाअत अल-एराब 1/419 और 430, तहज़ीब अल-लुग़ा 6/426, शरह अल-मुफ़स्सल 2/16, अमाली इब्न अल-शजरी 2/340, अल-इंसाफ़ 1/341, और खज़ानत अल-अदब 2/295 में है।

۸۲ سورة آل عمران: آیت ۲۶

النحاس نے کہا (۱): بصریوں کے نزدیک یہ ایک بڑی غلطی ہے، اور اس معاملے میں وہی قول ہے جو الخلیل اور سیبویہ نے کہا۔ الزجاج نے کہا (۲): یہ محال ہے کہ اس 'ضمہ' کو چھوڑ دیا جائے جو مفرد ندا کی دلیل ہے، اور اللہ کے نام میں 'اُم' پر ضمہ لگا دیا جائے، یہ اللہ تعالیٰ کے نام میں الحاد (بے دینی/کجی) ہے۔ ابن عطیہ نے کہا (۳): یہ الزجاج کی طرف سے غلو ہے، اور انہوں نے دعویٰ کیا کہ یہ کبھی نہیں سنا گیا: "یا اللہ اُمّ"، اور نہ ہی عرب "یا اللہمّ" کہتے ہیں۔ اور کوفیوں نے کہا: حرفِ ندا "اللہمّ" پر داخل ہو سکتا ہے، اور انہوں نے اس پر راجز کا یہ قول پیش کیا:

"تو نے بخش دیا یا عذاب دیا اے اللہمّا" (۴)

دوسرا: "اور تجھ پر کیا حرج ہے کہ تو کہے جب بھی تو تسبیح یا تہلیل کرے: یا اللہمّ ما" (۵) "ہمارے شیخ کو ہماری طرف سلامتی کے ساتھ لوٹا دے، کیونکہ ہم ان کی خیر سے کبھی محروم نہیں ہوں گے" (۶)

دوسرا: "بے شک جب کوئی حادثہ پیش آتا ہے، تو میں کہتا ہوں: یا اللہمّ یا اللہمّا" (۷)

(۱) اعراب القرآن ۱/۳۶۴ میں۔ (۲) معانی القرآن ۱/۳۹۳ میں۔ (۳) المحرر الوجیز ۱/۴۱۷ میں۔ (۴) یہ شعر الصحاح (لیہ) میں ہے، اور الانصاف لابن الانباری ۱/۳۴۳ میں۔ (۵) (ظ) میں ہے: "یا اللہما"، اور باقی نسخوں سے جو ثابت ہے، اور البغدادی نے الخزانہ ۲/۲۹۶ میں ذکر کیا ہے کہ الزجاجی نے اسے اس بنیاد پر پڑھا کہ "ما" کبھی کبھار "یا اللہم" کے بعد زائد لایا جاتا ہے۔ (۶) یہ رجز معانی القرآن للفراء ۱/۲۰۳، تفسیر الطبری ۶/۲۹۷، معانی القرآن للزجاج ۱/۳۹۴، الزاہر لابن

الانباری ۱/۵۱، الجمل للزجاجی ص ۱۶۵، تہذیب اللغہ ۶/۴۲۶، الانصاف ۱/۳۴۲، المحرر الوجیز ۱/۴۱۷، اور خزانہ الادب ۲/۲۹۶ میں اس کے بعض الفاظ میں اختلاف کے ساتھ مروی ہے، اور طبری کی روایت ہے: "با اللہما"۔ (۷) یہ رجز نوادر ابی زید ص ۱۶۵، الزاھر لابن الانباری ۱/۵۱، سر صناعۃ الاعراب لابن جنی ۱/۴۱۹ اور ۴۳۰، تہذیب اللغہ ۶/۴۲۶، شرح المفصل ۲/۱۶، امالی ابن الشجری ۲/۳۴۰، الانصاف ۱/۳۴۱، اور خزانہ الادب ۲/۲۹۵ میں ہے۔

٨٣

Surah Al Imran: Verse 26

They said: If the 'Mim' were a substitute for the particle of calling (nidaa'), they would not both occur together. Al-Zajjaj said(1): This is irregular; its speaker is unknown, and what is in the Book of Allah and in all the poetry of the Arabs is not abandoned for it. A similar instance occurred in his saying: They both breathed into my mouth from their two mouths... upon the barking, howling (one), the severest stoning(3) The Kufans said: The 'Mim' is only added lightly in 'fam' (mouth) and 'ibnam' (son), but a doubled 'Mim' is not added(4). Some grammarians said: What the Kufans said is wrong, because if it were as they said, it would have been necessary to say: "Allahumma," and restrict it to that; because it is a supplication with it. Also(5), you might say: "You, Allahumma, are the Provider." If it were as they claimed, you would have separated the subject and predicate with two sentences. Al-Nadr bin Shumayl said: Whoever says "Allahumma" has called upon Allah Almighty with all His names. Al-Hasan said: "Allahumma" encompasses [all] supplication(6). His saying (Exalted): ﴿ مَلِكَ الْمُلْكِ ﴾ [Owner of Sovereignty]. Qatada said: It reached me that the Prophet (PBUH) asked Allah Almighty to give his nation the kingdom of Persia, so Allah revealed this verse(7). Muqatil said: The Prophet (PBUH) asked Allah to make for him the kingdom of Persia and Rome in his nation, so He taught him.

---

(1) In 'Ma'ani al-Qur'an' 1/394. (2) In (M): "what was in". (3) Its speaker is Al-Farazdaq, and the verse is in his Diwan p. 771 and in it: "tafala... lijam", and al-Kitab 3/364 and 622, and al-Khizana 4/460. His saying: "huma nafatha": the dual pronoun refers to Iblis and his son, and "nafatha": they cast upon my tongue. The "barker" refers to whoever targets him for attack and insult from among the poets, and its origin is in the dog, and similarly the "howler". "Al-Rijam" is the infinitive of stoning with stones, i.e., he pelted him; he made the lampoon like stoning for making him like a barking dog. Al-Baghdadi said it in al-Khizana, and mentioned that the point of evidence in the verse is the combination of the substitute and the substituted from, which are the 'Mim' and the 'Waw'. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/417, and from it the author cited the saying of Al-Zajjaj. (5) In (Z): Because with it is a supplication, and its evidence is what preceded from the saying of some of them: "I did not experience pain without saying O Allahumma, O Allahumma," in addition to other things mentioned in the speech of the Arabs whose words in the language are followed, and also... (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/417. (7) Reported by Al-Tabari 6/300.

८३

सूरा आल इमरान: आयत २६

उन्होंने कहा: यदि 'मीम' पुकारने वाले शब्द (निदा) का विकल्प होता, तो वे दोनों एक साथ नहीं आते। अल-ज़ज्जाज ने कहा(१): यह असामान्य है; इसके कहने वाले का पता नहीं है, और अल्लाह की किताब में और अरबों के संपूर्ण काव्य में जो कुछ है, उसे इसके लिए छोड़ा नहीं जा सकता। इसी तरह का एक उदाहरण उनके इस कथन में आया है: उन दोनों ने मेरे मुँह में अपने दो मुँह से फूँका... भौंकने वाले, रोने वाले पर, सबसे कठोर पथराव(३) कूफ़ा के विद्वानों ने कहा: 'मीम' केवल 'फ़म' (मुँह) और 'इब्नम' (बेटा) में हल्के से जोड़ा जाता है, लेकिन एक दोहरा 'मीम' नहीं जोड़ा जाता(४)। कुछ व्याकरणविदों ने कहा: कूफ़ा के विद्वानों ने जो कहा वह गलत है, क्योंकि यदि वैसा होता जैसा उन्होंने कहा, तो यह कहना आवश्यक होता: "अल्लाहुम्मा", और उसी तक सीमित रहना होता; क्योंकि इसके साथ दुआ है। साथ ही(५), आप कह सकते हैं: "आप, अल्लाहुम्मा, रिज़्क़ देने वाले हैं।" यदि वैसा ही होता जैसा उन्होंने दावा किया, तो आपने कर्ता और क्रिया के बीच दो वाक्यों का अंतर कर दिया होता। अल-नज़र बिन शुमैल ने कहा: जिसने "अल्लाहुम्मा" कहा, उसने अल्लाह तआला को उसके सभी नामों से पुकारा। अल-हसन ने कहा: "अल्लाहुम्मा" दुआओं को समेट लेता है(६)। अल्लाह का फरमान: ﴿ٱلْمُلْكِ। مَٰلِكَ﴾ [संप्रभुता का स्वामी]। कतादा ने कहा: मुझ तक यह बात पहुँची है कि पैगंबर (स.अ.व.) ने अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल से अपनी उम्मत को फारस का साम्राज्य देने की दुआ की थी, तब अल्लाह ने यह आयत उतारी(७)। मुकातिल ने कहा: पैगंबर (स.अ.व.) ने अल्लाह से अपनी उम्मत में फारस और रोम का साम्राज्य देने की दुआ की थी, तो अल्लाह ने उन्हें यह सिखाया।

---

(१) मआनी अल-क़ुरान १/३९४ में। (२) (म) में: "जो था"। (३) इसके रचयिता अल-फ़राज़दक़ हैं, और यह शेर उनके दीवान पृ. ७७१ में है और इसमें है: "तफ़ला... लिजाम", और अल-किताब ३/३६४ और ६२२, और अल-ख़िज़ाना ४/४६०। उनका कहना: "हुमा नफ़था": द्विवचन सर्वनाम इबलीस और उसके बेटे की ओर जाता है, और "नफ़था": उन्होंने मेरी ज़बान पर डाल दिया। "भौंकने वाला" से उनका आशय उन कवियों से है जो उन पर हमले और गाली-गलौज करते हैं, और इसका मूल कुत्ते में है, और इसी तरह "रोने वाला"। "अल-रिजाम": पत्थर मारने (संगसारी) का स्रोत है, यानी उसने उसे पत्थर मारा, उसने व्यंग्य को पत्थर मारने के समान बना दिया क्योंकि उसने उसे भौंकने वाले कुत्ते जैसा बना दिया था। अल-बग़दादी ने इसे अल-ख़िज़ाना में कहा है, और उल्लेख किया है कि इस शेर

में साक्ष्य 'बदल' और 'मुब्दल मिन्हु' (विकल्प और वह शब्द जिसके स्थान पर विकल्प आया है) का संयोजन है, जो 'मीम' और 'वाव' हैं। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/४१७ और वहीं से लेखक ने अल-ज़ज्जाज का कथन उद्धृत किया है। (५) (ज़) में: क्योंकि इसके साथ दुआ है, और इसका प्रमाण उनमें से कुछ के इस कथन से मिलता है: "जब भी मुझे दर्द होता है तो मैं कहता हूँ या अल्लाहुम्मा या अल्लाहुम्मा," इसके अलावा अरबों के उन भाषणों में जो कुछ आया है जिनकी भाषा का अनुसरण किया जाता है, और यह भी... (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/४१७। (७) इसे अल-तबरी ने ६/३०० में संकलित किया है।

۸۳

سورہ آل عمران: آیت ۲۶

انہوں نے کہا: اگر 'میم' حرفِ ندا کا عوض (بدل) ہوتی تو یہ دونوں ایک ساتھ جمع نہ ہوتے۔ زجاج نے کہا(۱): یہ شاذ (غیر معمولی) ہے جس کا قائل معلوم نہیں، اور اس کی خاطر اللہ کی کتاب اور عربوں کے تمام کلام میں جو کچھ ہے اسے نہیں چھوڑا جائے گا، اور اس کی مثال ان کے اس قول میں آئی ہے: ان دونوں نے میرے منہ میں اپنے دو منہ سے پھونکا... بھونکنے والے، چیخنے والے پر، سخت سنگساری (۳) کوفیوں نے کہا: میم کو صرف 'فم' اور 'ابنم' میں مخفف (ہلکا) کر کے بڑھایا جاتا ہے، رہا مشدد میم تو وہ نہیں بڑھایا جاتا(۴)۔ بعض نحویوں نے کہا: کوفیوں نے جو کہا وہ غلط ہے، کیونکہ اگر ویسا ہی ہوتا جیسا انہوں نے کہا، تو یہ کہنا واجب ہوتا: "اللہم"، اور اسی پر اکتفا کیا جاتا؛ کیونکہ اس کے ساتھ دعا ہے۔ اور یہ بھی(۵) کہ تم کہہ سکتے ہو: "أنت اللهم الرزاق" (اے اللہ، تو ہی رزق دینے والا ہے)۔ اگر ویسا ہی ہوتا جیسا انہوں نے دعویٰ کیا؛ تو تم نے مبتدا اور خبر کے درمیان دو جملوں سے فاصلہ کر دیا ہوتا۔ نضر بن شمیل نے کہا: جس نے "اللہم" کہا، اس نے اللہ تعالیٰ کو اس کے تمام ناموں کے ساتھ پکارا۔ حسن نے کہا: "اللہم" تمام دعاؤں کو سمیٹ لیتا ہے(۶)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ مَلِكَ الْمُلْكِ ﴾ [بادشاہی کا مالک]۔ قتادہ نے کہا: مجھے یہ خبر پہنچی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے اللہ عزوجل سے سوال کیا کہ وہ آپ کی امت کو فارس کی بادشاہت عطا فرمائے، تو اللہ نے یہ آیت نازل فرمائی(۷)۔ اور مقاتل نے کہا: نبی کریم ﷺ نے اللہ سے سوال کیا کہ وہ آپ کی امت میں فارس اور روم کی بادشاہت بنا دے، تو اللہ نے آپ کو یہ سکھایا۔

---

(۱) معانی القرآن ۱/۳۹۴ میں۔ (۲) (م) میں: "ما كان في" (جو اس میں تھا)۔ (۳) اس کے قائل فرزدق ہیں، اور یہ شعر ان کے دیوان ص ۷۷۱ میں ہے اور اس میں ہے: "تفلا . . . لجام"، اور

الکتاب ۳/ ۳۶۴ اور ۶۲۲، اور الخزانہ ۴/ ۴۶۰۔ ان کا قول: "هما نفثا": تثنیہ کی ضمیر ابلیس اور اس کے بیٹے کی طرف لوٹ رہی ہے، اور "نفثا": ان دونوں نے میری زبان پر ڈالا۔ اور "النابح" (بھونکنے والا): اس سے ان کی مراد وہ شعراء ہیں جو حملے اور گالی گلوچ کرتے ہیں، اس کی اصل کتے میں ہے، اور اسی طرح "العاوی" (چیخنے والا)۔ اور "الرِجام": سنگ باری کرنے کا مصدر ہے، یعنی اسے مارا، ہجو کو سنگ باری کے مانند قرار دیا کیونکہ اسے بھونکنے والے کتے جیسا بنا دیا۔ خزانہ میں بغدادی نے یہ کہا، اور ذکر کیا کہ شعر میں محلِ شاہد بدل اور مبدل منہ کا جمع ہونا ہے، اور وہ میم اور واؤ ہیں۔ (۴) المحرر الوجیز ۱/۴۱۷ اور اسی سے مصنف نے زجاج کا قول نقل کیا۔ (۵) (ظ) میں: کیونکہ اس کے ساتھ دعا ہے، اور اس کی دلیل بعض کے اس قول سے ہے جو پہلے گزر چکا ہے: "مجھے جب بھی درد ہوتا ہے تو میں کہتا ہوں یا اللہم یا اللہم"، اس کے علاوہ عربوں کے ان اقوال سے جن کی زبان میں پیروی کی جاتی ہے، اور یہ بھی . . . (۶) المحرر الوجیز ۱/۴۱۷۔ (۷) اسے طبری نے ۶/۳۰۰ میں روایت کیا ہے۔

84 Surat Al-Imran: Verse 26

...God Almighty to supplicate with this prayer(1). Its meaning has already been mentioned. And "Malik" (Owner/King) is in the accusative case according to Sibawayh, considering it a second vocation (nida'), similar to the words of God Almighty: {Say, "O Allah, Creator of the heavens and the earth"} [Az-Zumar: 46]. He holds that "Allahumma" (O Allah) cannot be described (followed by an adjective/attribute) because the "mim" has been appended to it(2). Muhammad ibn Yazid and Ibrahim ibn al-Sarri al-Zajjaj disagreed with him, saying(3): "Malik" in grammatical analysis is an attribute (sifah) for the name of God Almighty, and likewise {Creator of the heavens and the earth}. Abu Ali said: This is the school of thought of Abu al-Abbas al-Mubarrad, but what Sibawayh said is more correct and clearer. This is because there is nothing among described names like "Allahumma"; for it is a singular noun to which a sound has been appended, and sounds are not described, like "ghaq" and similar sounds. The rule for a singular noun was that it should not be described, although they have described it in some places. When something that is not described was joined here with what by analogy should not be described, it became like a sound joined to a sound, such as "hayhal", so it was not described(4). And {al-mulk} (sovereignty/kingdom) here is prophethood, according to Mujahid. It is also said to mean: victory/dominion. And it is said: wealth and slaves(5). Al-Zajjaj(6) said: The meaning is: the Owner of the servants and what they own. And it is said: the meaning is: the Owner of this world and the Hereafter(7). And the meaning of {You give sovereignty} is: faith and Islam. {to whom You will} means: to whom You will to give it. The same applies to what follows, where ellipsis (hadhf) must be assumed, i.e., "and You take away sovereignty from whom You will to take it away from", then this was omitted. Sibawayh recited(8):

---

(1) Tafsir Abi al-Layth 1/257; see also Al-Ujab by Ibn Hajar 2/675. (2) Al-Kitab 2/196-197. (3) In the manuscripts: "and Ibrahim ibn al-Sarri and al-Zajjaj said (plural form)", which is an error, as al-Zajjaj is Ibrahim ibn al-Sarri. The words of Muhammad ibn Yazid (who is al-Mubarrad) are in Al-Muqtadab 4/239, and al-Zajjaj's words are in Ma'ani al-Qur'an 1/394. The author quoted them along with Sibawayh's words from I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/365. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/417; from it the author quoted Abu Ali's words, and we did not find it elsewhere. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 1/378; and al-Tabari recorded Mujahid's report 6/300-301. (6) Ma'ani al-Qur'an 1/392. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 1/383; and from it the author quoted al-Zajjaj's

words. (8) In Al-Kitab 2/246 and 3/69; the verse is attributed to Al-Aswad ibn Ya'fur. It is also in Nawadir Abi Zayd p. 159, and Amali Ibn al-Shajari 1/193.

84 सूरा आल इमरान: आयत 26

...अल्लाह तआला से इस दुआ के साथ प्रार्थना करना(1)। इसका अर्थ पहले बताया जा चुका है। और "मालिक" (स्वामी) सिबवैह के अनुसार नसब (आरोपात्मक कारक) में है क्योंकि यह दूसरा पुकार (निदा) है, जैसे अल्लाह तआला का कथन है: {कहिए, "ऐ अल्लाह, आकाशों और पृथ्वी के पैदा करने वाले"} [अज़-जुमर: 46]। उनके अनुसार "अल्लाहुम्मा" (ऐ अल्लाह) का वर्णन (विशेषण के साथ) नहीं किया जा सकता क्योंकि इसके साथ 'मीम' जुड़ा हुआ है(2)। मुहम्मद बिन यज़ीद और इब्राहिम बिन अल-सरी अल-ज़ज्जाज ने उनसे असहमति व्यक्त की और कहा(3): व्याकरणिक विश्लेषण में "मालिक" अल्लाह तआला के नाम का विशेषण (सिफत) है, और इसी तरह {आकाशों और पृथ्वी का पैदा करने वाला} भी। अबू अली ने कहा: यह अबू अल-अब्बास अल-मुबर्रद का मत है, लेकिन सिबवैह ने जो कहा वह अधिक सही और स्पष्ट है; क्योंकि वर्णित नामों में "अल्लाहुम्मा" जैसा कुछ नहीं है; क्योंकि यह एकवचन संज्ञा है जिसमें एक ध्वनि जोड़ी गई है, और ध्वनियों का वर्णन नहीं किया जाता है, जैसे: "ग़ाक़", और इसके समान। एकवचन संज्ञा का नियम यह था कि उसका वर्णन न किया जाए, हालाँकि उन्होंने कुछ स्थानों पर इसका वर्णन किया है। जब यहाँ वह चीज़ जोड़ी गई जिसका वर्णन नहीं होता, उस चीज़ के साथ जिसका नियम यह था कि उसका वर्णन न हो, तो यह एक ध्वनि के साथ दूसरी ध्वनि जोड़ने के समान हो गया, जैसे: "हयहल", इसलिए इसका वर्णन नहीं किया गया(4)। और यहाँ {अल-मुल्क} (राज्य/संप्रभुता) से तात्पर्य मुजाहिद के अनुसार नबूबत (पैग़म्बरी) है। कहा गया है: विजय। और कहा गया है: धन और दास(5)। अल-ज़ज्जाज(6) ने कहा: अर्थ है: बंदों का और जो उनके पास है उसका मालिक। और कहा गया है: अर्थ है: दुनिया और आख़िरत का मालिक(7)। और {तू जिसे चाहता है राज्य देता है} का अर्थ है: ईमान और इस्लाम। {जिसे तू चाहता है} यानी: जिसे तू इसे देना चाहता है। इसके बाद के हिस्से का भी यही अर्थ है, और इसमें लोप (हज़्फ़) मानना अनिवार्य है, यानी: "और तू जिससे चाहता है राज्य छीन लेता है, जिससे तू उसे छीनना चाहता है", फिर इसे हटा दिया गया। सिबवैह ने पढ़ा(8):

---

(1) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/257; और देखें इब्न हजर की अल-उजाब 2/675। (2) अल-किताब 2/196-197। (3) पांडुलिपियों में: "और इब्राहिम बिन अल-सरी और अल-ज़ज्जाज ने कहा (बहुवचन)", जो कि एक त्रुटि है, क्योंकि अल-ज़ज्जाज ही इब्राहिम बिन अल-सरी हैं। मुहम्मद बिन यज़ीद (जो अल-मुबर्रद हैं) का कथन अल-मुक्तादब 4/239 में है, और अल-ज़ज्जाज का कथन मआनी अल-क़ुरआन 1/394 में है। लेखक ने उन्हें सिबवैह के कथन के साथ अल-नहहास की इराब

अल-क़ुरआन 1/365 से उद्धृत किया है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/417; इससे लेखक ने अबू अली के शब्दों को उद्धृत किया, और हमें यह नहीं मिला। (5) अल-नहहास की मआनी अल-क़ुरआन 1/378; और अल-तबरी ने मुजाहिद का प्रभाव दर्ज किया 6/300-301। (6) मआनी अल-क़ुरआन 1/392। (7) अल-नुकात व अल-उयून 1/383; और इससे लेखक ने अल-ज़ज्जाज के शब्दों को उद्धृत किया। (8) अल-किताब 2/246 और 3/69 में; और शेर का श्रेय अल-असवद बिन याफ़ुर को दिया गया है। यह अबू ज़ैद की नवादिरात पृष्ठ 159 और इब्न अल-शजरी की अमाली 1/193 में भी है।

84 سورہ آل عمران: آیت ٢٦

اللہ تعالیٰ سے اس دعا کے ساتھ پکارنا(١)۔ اور اس کا معنی پہلے گزر چکا ہے۔ اور «مالک» سیبویہ کے نزدیک منسوب ہے اس بنا پر کہ یہ دوسرا نداء ہے، اور اس کی مثال اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: ﴿قُلِ اللَّهُمَّ فَاطِرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ [الزمر: ٤٦]، اور ان کے نزدیک "اللھم" کی صفت لانا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ اس کے ساتھ میم جوڑ دیا گیا ہے(٢)۔ محمد بن یزید اور ابراہیم بن السری الزجاج نے ان سے اختلاف کیا اور کہا(٣): اعراب میں «مالک» اسم اللہ تعالیٰ کی صفت ہے، اور اسی طرح ﴿فَاطِرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ بھی۔ ابو علی نے کہا: یہ ابو العباس المبرد کا مذہب ہے، اور جو سیبویہ نے کہا وہ زیادہ درست اور واضح ہے؛ اس لیے کہ موصوف اسماء میں «اللھم» کی طرح کی کوئی چیز نہیں ہے؛ کیونکہ یہ اسم مفرد ہے جس کے ساتھ ایک آواز جوڑی گئی ہے، اور آوازوں کی صفت نہیں بیان کی جاتی، جیسے: غاقِ، اور اس جیسی آوازیں۔ اور اسم مفرد کا حکم یہ تھا کہ اس کی صفت نہ لائی جائے، اگرچہ انہوں نے بعض مقامات پر اس کی صفت بیان کی ہے، تو جب یہاں وہ چیز جوڑی گئی جس کی صفت نہیں لائی جاتی اس کے ساتھ جس کا قیاس یہ تھا کہ اس کی صفت نہ لائی جائے، تو یہ اس آواز کے درجے میں ہو گیا جو دوسری آواز کے ساتھ جوڑی جائے، جیسے: حیھل، تو اس کی صفت نہیں لائی گئی(٤)۔ اور ﴿الْمُلْكِ﴾ سے یہاں مراد نبوت ہے، مجاہد سے مروی ہے۔ اور کہا گیا: غلبہ۔ اور کہا گیا: مال اور غلام(٥)۔ الزجاج(٦) نے کہا: معنی ہے: بندوں کا اور جو وہ مالک ہیں اس کا مالک۔ اور کہا گیا: معنی ہے: دنیا اور آخرت کا مالک(٧)۔ اور ﴿تُؤْتِي الْمُلْكَ﴾ کا معنی ہے: ایمان اور اسلام۔ ﴿مَن تَشَاءُ﴾ یعنی: جسے تو چاہے کہ اسے یہ عطا کرے۔ اور اسی طرح اس کے بعد بھی ہے، اور اس میں حذف کا اعتبار

ضروری ہے، یعنی: اور تو چھین لیتا ہے بادشاہی جس سے تو چاہے کہ اسے اس سے چھین لے، پھر اسے حذف کر دیا گیا، اور سیبویہ نے یہ شعر پڑھا(۸):

---

(۱) تفسیر ابی اللیث ۱ / ۲۵۷، اور دیکھئے العجاب لابن حجر ۲ / ٦۷٥۔ (۲) الکتاب ۲ / ۱۹٦ - ۱۹۷۔ (۳) قلمی نسخوں میں ہے: "اور ابراہیم بن السری اور الزجاج نے کہا (جمع کا صیغہ)"، جو کہ غلطی ہے، کیونکہ الزجاج ہی ابراہیم بن السری ہیں۔ اور محمد بن یزید (جو کہ مبرد ہیں) کا کلام المقتضب ٤ / ۲۳۹ میں ہے، اور الزجاج کا کلام معانی القرآن ۱ / ۳۹٤ میں ہے، اور مصنف نے انہیں سیبویہ کے کلام کے ساتھ نحاس کی اعراب القرآن ۱ / ۳٦٥ سے نقل کیا ہے۔ (٤) المحرر الوجیز ۱ / ٤۱۷، اور اسی سے مصنف نے ابو علی کا کلام نقل کیا ہے، اور ہمیں یہ نہیں ملا۔ (٥) معانی القرآن للنحاس ۱ / ۳۷۸، اور طبری نے مجاہد کا اثر نقل کیا ہے ٦ / ۳۰۰ - ۳۰۱۔ (٦) معانی القرآن ۱ / ۳۹۲۔ (۷) النکت والعیون ۱ / ۳۸۳ اور اسی سے مصنف نے الزجاج کا کلام نقل کیا ہے۔ (۸) الکتاب ۲ / ۲٤٦ اور ۳ / ٦۹ میں، اور اس بیت کی نسبت اسود بن یعفر کی طرف کی ہے، اور یہ نوادر ابی زید ص ۱٥۹، اور امالی ابن الشجری ۱ / ۱۹۳ میں ہے۔

Page 85 Surah Al-Imran: Verses 26 - 27

"Oh, is there any excuse for this time? It does to people whatever it wills." Al-Zajjaj said (1): Whatever He wills to do with people, He does. And His saying: {And You honor whom You will} - it is said: one is honored ('azza) if he prevails (2), hence {and he overpowered me in speech} [Sad: 23]. {And You abase whom You will} - 'dhalla yadhlilu dhullan'; when one is overcome, suppressed (3), and defeated. Tarafa said: Slow to noble matters, swift to obscenity, lowly, beaten down by the clenched fists of men. (4) {In Your hand is [all] good} means: in Your hand is good and evil, but [evil] was omitted, just as in His saying: {garments that protect you from the heat} [An-Nahl: 81]. It is also said: He specified good because it is a place of supplication and longing for His favor. Al-Naqqash said: In Your hand is good, meaning: victory and spoils of war (5). Those of spiritual insight said: Abu Jahl possessed great wealth, and he fell into the pit on the day of Badr, while the poor like Suhayb, Bilal, and Khabbab had no wealth, but their kingdom was faith. {Say: 'O Allah, Owner of Sovereignty, You give sovereignty to whom You will'} - You set the orphan of Abu Talib, the Messenger, at the head of the pit until he calls out to bodies that have fallen into the well: "O Utba, O Shayba." {And You honor whom You will and You abase whom You will} - O Suhayb, O Bilal, do not think that We deprived you of the world out of hatred for you. {In Your hand is [all] good} - what was withheld from you was not out of inability. {Indeed, You are over all things competent} - the Truth's bounty is general, attending to whom He wills.

The Almighty's saying: {You cause the night to enter the day, and You cause the day to enter the night; and You bring the living out of the dead, and You bring the dead out of the living. And You give provision to whom You will without account. (27)}. Ibn Abbas, Mujahid, Al-Hasan, Qatada, and Al-Suddi said regarding the meaning of His saying {You cause the night to...

Footnotes: (1) In Ma'ani al-Qur'an 1/393, and Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 1/379, from which the author quoted al-Zajjaj's words and Sibawayh's recitation. (2) In (M): "if he rises, overcomes, and prevails." (3) In (D), (Z), and (M): "rises," which is an error; what is established is from (Kh). (4) Ma'ani al-Qur'an 1/379 by al-Nahhas. The verse is in Tarafa's Diwan, p. 46. His words: "al-Julla": a great matter; "al-khana": obscenity. He says: if a great matter befalls the people, he is slow to it and does not participate in repelling it, but if he senses corruption and meanness, he hastens to it and does not lag behind. "Al-ajma'": plural of 'jum', which is a man's clenching his fingers tightly to

strike. "Al-mulahhad": the one pushed away. Said by al-Shantamari in the commentary on the Diwan. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/417.

पेज 85 सूरह आल इमरान: आयत 26 - 27

"ओह, क्या इस समय के लिए कोई बहाना है? यह लोगों के साथ वही करता है जो वह चाहता है।" अल्-ज़ज्जाज ने कहा (1): वह लोगों के साथ जो करना चाहता है, वही करता है। और उनका कथन: {और तू जिसे चाहे सम्मान दे} - कहा जाता है: एक व्यक्ति सम्मानित ('अज्ज़ा) होता है यदि वह विजयी होता है (2), इसलिए {और उसने मुझे बातचीत में दबा दिया} [साद: 23]। {और तू जिसे चाहे अपमानित करे} - 'धल्ला यधलीलु धुल्लन'; जब कोई पराजित, दबा हुआ (3) और विजित हो जाता है। तरफा ने कहा: नेक कामों में सुस्त, अश्लीलता में तेज़, नीच, पुरुषों की मुट्ठियों से पीटा गया। (4) {तेरे ही हाथ में [सारा] भला है} का अर्थ है: तेरे ही हाथ में भला और बुरा है, लेकिन [बुरा] छोड़ दिया गया, जैसा कि उनके कथन में है: {वस्त्र जो तुम्हें गर्मी से बचाते हैं} [अन-नहल: 81]। यह भी कहा गया है: उन्होंने अच्छाई को विशेष रूप से उल्लेख किया क्योंकि यह उनकी कृपा के लिए प्रार्थना और लालसा का स्थान है। अल-नक्कास ने कहा: तेरे हाथ में भलाई है, अर्थात: विजय और युद्ध की लूट (5)। आध्यात्मिक अंतर्दृष्टि रखने वालों ने कहा: अबू जहल के पास बहुत धन था, और वह बद्र के दिन गड्ढे में गिर गया, जबकि सुहैब, बिलाल और खब्बाब जैसे गरीबों के पास कोई धन नहीं था, लेकिन उनका साम्राज्य विश्वास (ईमान) था। {कहें: 'ऐ अल्लाह, संप्रभुता के स्वामी, तू जिसे चाहे संप्रभुता देता है'} - तूने अबू तालिब के अनाथ, रसूल को गड्ढे के मुहाने पर खड़ा किया यहाँ तक कि वह कुएं में गिरी लाशों को पुकारता है: "ऐ उत्बा, ऐ शैबा।" {और तू जिसे चाहे सम्मान दे और जिसे चाहे अपमानित करे} - ऐ सुहैब, ऐ बिलाल, यह मत समझो कि हमने तुम्हें दुनिया से नफरत के कारण वंचित रखा। {तेरे ही हाथ में [सारा] भला है} - जो तुमसे रोका गया वह अक्षमता के कारण नहीं था। {निस्संदेह तू हर चीज़ पर सक्षम है} - सत्य की कृपा सामान्य है, वह जिसकी चाहता है उसकी देखभाल करता है।

सर्वशक्तिमान का कथन: {तू रात को दिन में प्रविष्ट करता है, और तू दिन को रात में प्रविष्ट करता है; और तू जीवित को मृत से निकालता है, और तू मृत को जीवित से निकालता है। और तू जिसे चाहता है बिना हिसाब के रोज़ी देता है। (27)}। इब्न अब्बास, मुजाहिद, अल-हसन, कतादा और अल-सुद्दी ने उनके कथन के अर्थ के बारे में कहा {तू रात को...

फुटनोट्स: (1) मानी अल-कुरान 1/393 में, और अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 1/379 में, जहाँ से लेखक ने अल-ज़ज्जाज के शब्दों और सिबावैह के पाठ को उद्धृत किया। (2) (एम) में: "यदि वह ऊपर उठता है, वश में करता है और प्रबल होता है।" (3) (डी), (जेड), और (एम) में: "ऊपर उठता है," जो एक त्रुटि है; जो स्थापित है वह (ख) से है। (4) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 1/379।

श्लोक तरफा के दीवान, पृष्ठ 46 में है। उनके शब्द: "अल-जुल्ला": एक महान मामला; "अल-खना": अश्लीलता। वह कहता है: यदि लोगों पर कोई बड़ी मुसीबत आती है, तो वह उसमें धीमा रहता है और उसे दूर करने में भाग नहीं लेता है, लेकिन यदि वह भ्रष्टाचार और नीचता को महसूस करता है, तो वह उसकी ओर दौड़ता है और पीछे नहीं रहता है। "अल-अजमा": 'जुम' का बहुवचन है, जो एक आदमी द्वारा मुक्का मारने के लिए अपनी उंगलियों को कसकर भींचना है। "अल-मुलहहद": जिसे धकेल दिया गया हो। दीवान की व्याख्या में अल-शन्तमारी द्वारा कहा गया। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/417।

صفحہ ۸۵ سورہ آل عمران: آیات ۲٦ - ۲۷

ألا هل لهذا الدَّهْرِ من مُتعلَّلِ على الناس مهما شاء بالناس يفعلِ (کیا اس زمانے کے لیے کوئی عذر ہے؟ لوگوں پر جو چاہے کرتا ہے۔) زجاج (۱) نے کہا: وہ لوگوں کے ساتھ جو کرنا چاہتا ہے، کرتا ہے۔ اور اس کا قول: { وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ } (اور تو جسے چاہے عزت دے)؛ کہا جاتا ہے: 'عزَّ' جب وہ غالب آجائے (۲)، اور اسی سے ہے { وَعَزَّنِي فِي الْخِطَابِ } (اور اس نے مجھ پر گفتگو میں غلبہ پایا) [ص: ۲۳]۔ { وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ } (اور تو جسے چاہے ذلیل کرے)؛ 'ذَلَّ يَذِلُّ ذُلًّا'؛ جب وہ مغلوب ہو جائے، مغلوب ہو جائے (۳) اور دبا دیا جائے، طرفہ نے کہا: بڑے کاموں سے سست، فحش باتوں میں تیز، ذلیل، مردوں کے گھونسوں سے کچلا ہوا۔ (٤) { بِيَدِكَ الْخَيْرُ } (تیرے ہی ہاتھ میں بھلائی ہے) یعنی: تیرے ہاتھ میں بھلائی اور برائی ہے، پس حذف کر دیا گیا جیسا کہ اس نے فرمایا: { سَرَابِيلَ تَقِيكُمُ الْحَرَّ } (ایسے لباس جو تمہیں گرمی سے بچاتے ہیں) [النحل: ۸۱]، اور کہا گیا: خیر کو خاص کیا؛ کیونکہ یہ دعا اور اس کے فضل کی رغبت کی جگہ ہے۔ نقاش نے کہا: تیرے ہاتھ میں خیر ہے، یعنی: نصرت اور مالِ غنیمت (٥)۔ اور اہل اشارات نے کہا: ابو جہل بہت زیادہ مال کا مالک تھا، اور وہ بدر کے دن گڑھے میں گرا، اور فقراء صہیب، بلال اور خباب کے پاس مال نہیں تھا، اور ان کی بادشاہت ایمان تھی۔ { قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ } (کہہ اے اللہ، بادشاہی کے مالک، تو جسے چاہے بادشاہی دیتا ہے)؛ تو ابو طالب کے یتیم رسول کو گڑھے کے دہانے پر کھڑا کرتا ہے یہاں تک کہ وہ ان بدنوں کو پکارتے ہیں جو کنویں میں الٹ گئے تھے: اے عتبہ، اے شیبہ۔ { وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ } یعنی اے صہیب، اے بلال، یہ نہ سمجھو کہ ہم نے تمہیں دنیا سے تمہارے بغض کی وجہ سے محروم رکھا۔ { بِيَدِكَ الْخَيْرُ } تمہیں جو

نہ ملا وہ عاجزی کی وجہ سے نہیں تھا۔ { إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ } حق کا انعام عام ہے، وہ جس کی چاہتا ہے سرپرستی کرتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: { تُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَتَرْزُقُ مَنْ تَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ (٢٧) }۔ ابن عباس، مجاہد، حسن، قتادہ اور سدی نے اس کے قول { تُولِجُ اللَّيْلَ في... کے معنی میں کہا۔

حواشی: (١) ان کے نزدیک معانی القرآن ١/٣٩٣، اور نحاس کی معانی القرآن ١/٣٧٩ میں، اور ان سے مصنف نے زجاج کا کلام اور سیبویہ کا انشاد نقل کیا ہے۔ (٢) (م) میں ہے: جب بلند ہو، غالب آئے اور غلبہ پائے۔ (٣) (د)، (ظ) اور (م) میں ہے: 'علا' (بلند ہوا)، اور یہ غلط ہے، اور ثابت شدہ (خ) سے ہے۔ (٤) نحاس کی معانی القرآن ١/٣٧٩۔ اور شعر طرفہ کے دیوان ص ٤٦ میں ہے۔ اس کا قول: 'الجُلَّى': بڑا معاملہ، اور 'الخنا': فحش، وہ کہتا ہے: اگر قوم پر کوئی بڑا معاملہ آ پڑے تو وہ اس سے سست رہتا ہے اور اس کے دفع کرنے میں شریک نہیں ہوتا، اور اگر اسے فساد اور کمینگی محسوس ہو تو اس کی طرف جلدی کرتا ہے اور پیچھے نہیں رہتا، اور 'الاجماع': 'جُمع' کی جمع ہے، اور وہ آدمی کا اپنی انگلیاں بند کرنا ہے، اور اسے مارنے کے لیے مضبوط کرنا ہے، اور 'الملہَّد': دھکیلا ہوا۔ شنتمری نے دیوان کی شرح میں یہ کہا ہے۔ (٥) المحرر الوجیز ١/٤١٧۔

86 Surah Al-Imran: Verse 27

“...the day” [as in] the verse, meaning: You cause what is decreased from one to enter the other, until the day becomes fifteen hours—which is its longest—and the night becomes nine hours—which is its shortest; and similarly, “You cause the day to enter the night.” This is the opinion of Al-Kalbi, and it was narrated from Ibn Mas’ud (1). The wording of the verse can also include the succession of night and day, as if the passing of one is the entry of the other.

Commentators differed regarding the meaning of His saying: “And You bring the living out of the dead.” Al-Hasan said: It means You bring the believer out of the disbeliever, and the disbeliever out of the believer; something similar was narrated from Salman Al-Farsi (2).

Ma’mar narrated from Al-Zuhri that the Prophet ﷺ entered upon his wives and found a woman of pleasing appearance. He asked, “Who is this?” They said, “One of your maternal aunts.” He asked, “And who is she?” They said, “She is Khalidah bint Al-Aswad ibn Abd Yaghuth.” The Prophet ﷺ said, “Glory be to Him Who brings the living out of the dead.” She was a righteous woman, while her father was a disbeliever (3). Based on this view, the meaning is the death of the disbeliever's heart and the life of the believer's heart, thus death and life are used metaphorically.

Many scholars held the view that life and death in the verse are literal realities. Ikrimah said: It is the emergence of the chick, which is alive, from the egg, which is dead, and the emergence of the egg, which is dead, from the hen, which is alive. Ibn Mas’ud said: It is the sperm drop coming out of the man while he is alive, and the man coming out of it alive while it is dead. Ikrimah and Al-Suddi said: It is the grain coming out of the ear of corn, and the ear of corn coming out of the grain.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/417, Tafsir Abi al-Layth 1/257, Ma’ani al-Qur’an by al-Nahhas 1/380, and al-Tabari recorded the reports in 6/302-303, and Ibn Abi Hatim 2/625. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/418. Al-Tabari recorded both opinions in 6/306-307. (3) Tafsir Abi al-Layth 1/258. It was also recorded as a Mursal report from Al-Zuhri by Abd al-Razzaq in his Tafsir 1/117-118, Ibn Sa’d in al-Tabaqat 8/248, and al-Tabari 6/308.

86 सूरह अल-इमरान: आयत 27

"...दिन" [जैसा कि] आयत में है, अर्थात: आप एक की कमी को दूसरे में प्रवेश कराते हैं, यहाँ तक कि दिन पंद्रह घंटे का हो जाता है—जो इसकी अधिकतम लंबाई है—और रात नौ घंटे की—जो इसकी न्यूनतम लंबाई है; और इसी प्रकार, "आप दिन को रात में प्रवेश कराते हैं।" यह अल-कल्बी का मत है, और इसे इब्न मसूद (1) से वर्णित किया गया है। आयत के शब्दों में रात और दिन के बारी-बारी से आने का अर्थ भी शामिल हो सकता है, मानो एक का जाना दूसरे का प्रवेश हो।

मुफस्सिरों (टीकाकारों) के बीच महामहिम के इस कथन के अर्थ के बारे में मतभेद है: "और आप जीवित को मृत से निकालते हैं।" अल-हसन ने कहा: इसका अर्थ है कि आप मोमिन (आस्तिक) को काफ़िर (नास्तिक) से निकालते हैं, और काफ़िर को मोमिन से; सलमान अल-फ़ारसी (2) से भी ऐसा ही कुछ वर्णित है।

मा'मर ने अल-ज़ुहरी से रिवायत की है कि पैगंबर ﷺ अपनी पत्नियों के पास गए और वहां एक सुंदर रूप वाली महिला को पाया। उन्होंने पूछा, "यह कौन है?" उन्होंने कहा, "आपकी मौसियों में से एक।" उन्होंने पूछा, "और वह कौन है?" उन्होंने कहा, "वह खालिदा बिंत अल-अस्वद बिन अब्द यागूथ है।" पैगंबर ﷺ ने कहा, "महिमामय है वह जो जीवित को मृत से निकालता है।" वह एक नेक महिला थी, जबकि उसका पिता काफ़िर था (3)। इस दृष्टिकोण के आधार पर, इसका अर्थ काफ़िर के हृदय की मृत्यु और मोमिन के हृदय का जीवन है, इस प्रकार "मृत्यु" और "जीवन" का उपयोग लाक्षणिक रूप से किया गया है।

कई विद्वानों का मत था कि आयत में जीवन और मृत्यु वास्तविक तथ्य हैं। इकरिमा ने कहा: यह अंडे (मृत) से चूजे (जीवित) के निकलने और मुर्गी (जीवित) से अंडे (मृत) के निकलने को संदर्भित करता है। इब्न मसूद ने कहा: यह पुरुष से वीर्य की बूंद का निकलना है जबकि वह जीवित है, और उससे मनुष्य का जीवित निकलना है जबकि वह (वीर्य) मृत है। इकरिमा और अल-सुद्दी ने कहा: यह बाली से अनाज का निकलना है, और अनाज से बाली का निकलना है।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/417, तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/257, अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 1/380, और अल-तबरी ने 6/302-303 में रिपोर्टें दर्ज कीं, और इब्न अबी हातिम 2/625। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/418। अल-तबरी ने 6/306-307 में दोनों मतों को दर्ज किया। (3) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/258। इसे अल-ज़ुहरी से एक मुरसल रिपोर्ट के रूप में अब्द अल-रज्ज़ाक

ने अपनी तफ़सीर 1/117-118 में, इब्न साद ने अल-तबकात 8/248 में और अल-तबरी ने 6/308 में भी वर्णित किया है।

86 سورہ آل عمران: آیت 27

"دن" آیت میں، یعنی: تو ایک کی کمی کو دوسرے میں داخل کرتا ہے، یہاں تک کہ دن پندرہ گھنٹے کا ہو جاتا ہے—جو اس کی انتہائی طوالت ہے—اور رات نو گھنٹے کی—جو اس کی انتہائی قلت ہے؛ اور اسی طرح "تو دن کو رات میں داخل کرتا ہے"۔ یہ الکلبی کا قول ہے، اور یہ ابن مسعود (1) سے روایت کیا گیا ہے۔ آیت کے الفاظ اس بات کا احتمال رکھتے ہیں کہ ان میں رات اور دن کا پے در پے آنا شامل ہو، گویا ایک کا جانا دوسرے کا داخل ہونا ہے۔

مفسرین نے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے معنی میں اختلاف کیا ہے: "اور تو زندہ کو مردہ سے نکالتا ہے"۔ حسن بصری نے کہا: اس کا مطلب ہے کہ تو مومن کو کافر سے نکالتا ہے، اور کافر کو مومن سے؛ سلمان فارسی (2) سے بھی اسی طرح مروی ہے۔

معمر نے زہری سے روایت کی ہے کہ نبی اکرم ﷺ اپنی ازواج کے پاس تشریف لائے تو وہاں ایک خوش شکل خاتون موجود تھیں۔ آپ ﷺ نے پوچھا: "یہ کون ہے؟" انہوں نے عرض کیا: آپ کی خالاؤں میں سے ایک ہیں۔ آپ ﷺ نے پوچھا: "اور یہ کون ہے؟" انہوں نے عرض کیا: یہ خالدہ بنت الاسود بن عبد یغوث ہیں۔ نبی اکرم ﷺ نے فرمایا: "پاک ہے وہ ذات جو زندہ کو مردہ سے نکالتی ہے"۔ وہ ایک نیک خاتون تھیں، جبکہ ان کا باپ کافر تھا (3)۔ اس قول کے مطابق مراد کافر کے دل کی موت اور مومن کے دل کی زندگی ہے، پس موت اور زندگی یہاں استعارہ ہیں۔

بہت سے علماء کا خیال ہے کہ آیت میں زندگی اور موت حقیقت پر مبنی ہیں۔ عکرمہ نے کہا: یہ انڈے (مردہ) سے چوزے (زندہ) کا نکلنا ہے، اور مرغی (زندہ) سے انڈے (مردہ) کا نکلنا ہے۔ ابن مسعود نے کہا: یہ وہ نطفہ ہے جو آدمی سے اس کے زندہ ہونے کی حالت میں نکلتا ہے، اور اس

سے آدمی کا زندہ نکلنا ہے جبکہ وہ (نطفہ) مردہ ہوتا ہے۔ عکرمہ اور سدی نے کہا: یہ خوشہ (بالی) سے دانے کا نکلنا ہے، اور دانے سے خوشہ کا نکلنا ہے۔

---

(1) المحرر الوجیز 417/1، اور تفسیر ابی اللیث 257/1، اور معانی القرآن للنحاس 380/1، اور طبری نے 302/6 - 303 میں آثار کی تخریج کی، اور ابن ابی حاتم 625/2۔ (2) المحرر الوجیز 418/1۔ اور طبری نے 306/6 - 307 میں دونوں اقوال کی تخریج کی۔ (3) تفسیر ابی اللیث 258/1۔ اور اسی طرح اسے زہری سے مرسل روایت کے طور پر عبد الرزاق نے اپنی تفسیر 117/1 - 118 میں، ابن سعد نے الطبقات 248/8 میں، اور طبری نے 308/6 میں تخریج کیا ہے۔

Surah Al-Imran: Verses 27 - 28 87

...and the pit from the palm tree, and the palm tree comes out from the pit, and life in the palm tree and the ear of grain is a metaphor(1).

Then He said: {And You provide for whom You will without account} i.e.: without restriction or stinginess, as you say: so-and-so gives without account, as if he does not count what he gives(2).

His saying, the Almighty: {Let not the believers take the disbelievers as allies rather than the believers. And whoever does that has nothing with Allah, except when you take precaution against them in prudence. And Allah warns you of Himself, and to Allah is the [final] destination (28)}.

In it are two issues:

The first: Ibn Abbas said: Allah forbade the believers from being friendly with the disbelievers and taking them as allies(3), and like it: {Do not take as intimates those other than yourselves} [Al-Imran: 118]. And the explanation of this meaning comes there.

And the meaning of {has nothing with Allah} i.e.: he is not from the party of Allah nor from His allies in anything, like: {And ask the town} [Yusuf: 82]. Sibawayh related: He is from me two parasangs (farsakhs), meaning: among my companions and with me(4).

Then He made an exception, which is:

The second: He said: {except when you take precaution against them in prudence}. Mu'adh bin Jabal and Mujahid said: Taqiyyah (precautionary concealment) was in the beginning of Islam before the strength of the Muslims, but today Allah has honored Islam, [so it is not appropriate for the people of Islam] to take precaution against their enemy(5).

Ibn Abbas said: It is to speak with his tongue while his heart is content with faith, and he does not kill nor commit a sin.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/418, and Al-Tabari cited the narrations 6/304 and 306, and Ibn Abi Hatim 2/626 - 628. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 1/382. (3) Cited by Al-Tabari 6/313. (4) Al-Kitab 1/417 and in it: You are from me two parasangs, i.e.: you are with me as long as we travel two parasangs, and the author quoted it from him

through Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 1/383. (5) Tafsir al-Baghawi 1/292 and what is between brackets is from it.

सूरह आल-इमरान: आयत 27 - 28 87

...और खजूर के पेड़ से गुठली, और गुठली से खजूर का पेड़ निकलता है, और खजूर के पेड़ और अनाज की बाली में जीवन एक उपमा है(1)।

फिर उसने कहा: {और तू जिसे चाहता है बिना हिसाब के रिज़्क (आजीविका) देता है} अर्थात: बिना किसी संकीर्णता या कंजूसी के, जैसा कि आप कहते हैं: फलां व्यक्ति बिना हिसाब के देता है, मानो वह जो देता है उसे गिनता ही नहीं(2)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {मोमिन (ईमान वाले), काफिरों को मोमिनों के बजाय अपना मित्र न बनाएं। और जो ऐसा करेगा, उसका अल्लाह से कोई संबंध नहीं, सिवाय इसके कि तुम उनसे बचने के लिए बचाव करो। और अल्लाह तुम्हें अपने आप से डराता है, और अल्लाह ही की ओर लौटकर जाना है (28)}।

इसमें दो मसले (मुद्दे) हैं:

पहला: इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह ने मोमिनों को काफिरों के साथ नरमी बरतने और उन्हें मित्र बनाने से मना किया है(3), और इसी तरह: {अपने अलावा किसी को अपना राज़दार न बनाओ} [आल-इमरान: 118]। और इस अर्थ का स्पष्टीकरण वहां आएगा।

और {उसका अल्लाह से कोई संबंध नहीं} का अर्थ है: वह अल्लाह के समूह या उसके मित्रों में से किसी भी तरह से नहीं है, जैसे: {और उस बस्ती से पूछो} [यूसुफ: 82]। सिबवैह ने उल्लेख किया है: वह मुझसे दो फरसाख (दूरी की इकाई) पर है, जिसका अर्थ है: मेरे साथियों में से है और मेरे साथ है(4)।

फिर उसने अपवाद किया, जो कि है:

दूसरा: उसने कहा: {सिवाय इसके कि तुम उनसे बचने के लिए बचाव करो}। मुआज़ बिन जबल और मुजाहिद ने कहा: तक़िया (सावधानीवश छिपाना) इस्लाम की शुरुआत में था जब मुसलमान शक्तिशाली नहीं थे, लेकिन आज अल्लाह ने इस्लाम को सम्मान दिया है, [इसलिए इस्लाम के लोगों के लिए उचित नहीं है] कि वे अपने दुश्मन से डरें या बचाव करें(5)।

इब्न अब्बास ने कहा: यह अपनी जुबान से बोलना है जबकि दिल ईमान (विश्वास) से संतुष्ट हो, और वह न तो किसी की हत्या करे और न ही कोई पाप करे।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/418, और अल-तबारी ने 6/304 और 306 में और इब्न अबी हातिम ने 2/626 - 628 में उल्लेख किया है। (2) मआनी अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 1/382। (3) अल-तबारी 6/313 द्वारा उल्लेखित। (4) अल-किताब 1/417 और इसमें: तुम मुझसे दो फरसाख हो, अर्थात: तुम मेरे साथ हो जब तक हम दो फरसाख चलते हैं, और लेखक ने इसे अल-नहहास की मआनी अल-कुरान 1/383 के माध्यम से उद्धृत किया है। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 1/292 और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है।

سورہ آل عمران: آیات ۲۷ - ۲۸ ۸۷

...اور کھجور کے درخت سے گٹھلی، اور کھجور کا درخت گٹھلی سے نکلتا ہے، اور کھجور کے درخت اور خوشہ میں زندگی ایک تشبیہ ہے(۱)۔

پھر فرمایا: {اور تو جسے چاہتا ہے بے حساب رزق دیتا ہے} یعنی: بغیر کسی تنگی اور بخل کے، جیسا کہ تم کہتے ہو: فلاں شخص بے حساب دیتا ہے، گویا وہ جو دیتا ہے اسے شمار نہیں کرتا(۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ایمان والے کافروں کو ایمان والوں کے سوا دوست نہ بنائیں، اور جو ایسا کرے گا اس کا اللہ سے کوئی تعلق نہیں، مگر یہ کہ تم ان سے کسی قسم کا بچاؤ کرنا چاہو۔ اور اللہ تمہیں اپنے آپ سے ڈراتا ہے، اور اللہ ہی کی طرف لوٹنا ہے (۲۸)}۔

اس میں دو مسائل ہیں:

پہلا: ابن عباس نے کہا: اللہ نے مومنوں کو کافروں کے ساتھ نرمی برتنے اور انہیں دوست بنانے سے منع فرمایا ہے(۳)، اور اسی طرح: {اپنے سوا کسی کو بھیدی نہ بناؤ} [آل عمران: ۱۱۸]۔ اور اس معنی کی وضاحت وہاں آئے گی۔

اور {اس کا اللہ سے کوئی تعلق نہیں} کا مطلب ہے: وہ اللہ کی جماعت اور اس کے دوستوں میں سے کسی چیز میں نہیں ہے، جیسے: {اور اس بستی سے پوچھ لو} [یوسف: ۸۲]۔ سیبویہ نے حکایت کی ہے: وہ مجھ سے دو فرسخ پر ہے، یعنی: میرے ساتھیوں میں سے اور میرے ساتھ ہے(۴)۔

پھر استثنیٰ کیا، جو کہ ہے:

دوسرا: فرمایا: {مگر یہ کہ تم ان سے کسی قسم کا بچاؤ کرنا چاہو}۔ معاذ بن جبل اور مجاہد نے کہا: تقیہ اسلام کی ابتدا میں مسلمانوں کی قوت سے پہلے تھا، لیکن آج اللہ نے اسلام کو عزت دے دی ہے، [پس اسلام والوں کے لیے مناسب نہیں] کہ وہ اپنے دشمن سے ڈریں(۵)۔

ابن عباس نے کہا: یہ زبان سے کہنا ہے جبکہ دل ایمان پر مطمئن ہو، اور وہ نہ قتل کرے اور نہ کوئی گناہ کا کام کرے۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۱/۴۱۸، اور طبری نے ۶/۳۰۴ اور ۳۰۶ میں، اور ابن ابی حاتم نے ۲/۶۲۶ - ۶۲۸ میں روایت کیا ہے۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۱/۳۸۲۔ (۳) اسے طبری نے ۶/۳۱۳ میں روایت کیا ہے۔ (۴) الکتاب ۱/۴۱۷ اور اس میں ہے: تم مجھ سے دو فرسخ ہو، یعنی: جب تک ہم دو فرسخ چلتے ہیں تم میرے ساتھ ہو، اور مصنف نے اسے معانی القرآن للنحاس ۱/۳۸۳ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (۵) تفسیر البغوی ۱/۲۹۲ اور بریکٹ کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے۔

Surah Al-Imran: Verse 28 88

Al-Hasan said: Taqiyya (dissimulation) is permissible for a person until the Day of Resurrection, but there is no Taqiyya in killing (1). Jabir bin Zaid, Mujahid, and Al-Dahhak read: "unless you guard yourselves against them as a precaution (taqiyyah)" (2). It was said: If a believer is among disbelievers, he may placate them with his tongue if he fears for himself while his heart is content with faith. Taqiyya is only permissible with the fear of being killed, or having a limb cut off, or great harm. Whoever is coerced into disbelief; the correct view is that he has the right to remain steadfast and not respond by uttering (3) words of disbelief, although it is permissible for him to do so; according to what will be explained in Surah "An-Nahl", God willing (4). Hamza and Al-Kisa'i recited 'tuqāh' with imala, while the rest pronounced it with tafkhim (full-mouthedness) (5). The origin of 'tuqāh' is 'wuqayah' on the weight of 'fu'alah', like 'tu'adah' and 'tuhamah'; the 'waw' was changed to 'ta' and the 'ya' to 'alif'. Al-Dahhak narrated from Ibn Abbas that this verse was revealed regarding Ubadah bin al-Samit al-Ansari, who was a veteran of Badr and a leader (6). He had an alliance with the Jews. When the Prophet ﷺ went out on the day of the Battle of the Trench (Al-Ahzab), Ubadah said: "O Prophet of Allah, I have five hundred Jewish men with me, and I thought they should go out with me so I can use them against the enemy." Then Allah revealed: "Let not the believers take the disbelievers as allies instead of the believers" the verse (7). It was also said: It was revealed regarding Ammar bin Yasir when he spoke some of what the polytheists wanted from him, according to what will be explained in Surah "An-Nahl" (8). His saying, Exalted is He: "And Allah warns you of Himself" Al-Zajjaj said (9): meaning: And Allah warns you of Him, then

(1) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 1/383, and the saying of Ibn Abbas was recorded by al-Tabari 6/315. (2) Mentioned by al-Farra in Ma'ani al-Quran 1/205, al-Nahhas in Ma'ani al-Quran 1/383, al-Baghawi in his Tafsir 1/292, and Ibn Atiyya in al-Muharrar 1/419; it is the reading of Yaqub from the ten. See al-Nashr 2/239. (3) In (Kh) and (Z): "and uttering is not mandatory". (4) In the interpretation of verse (106) thereof, see Tafsir al-Baghawi 1/292. (5) Al-Sab'ah p. 204, and Al-Taysir p. 49. (6) In (D), (Z), and (M): "pious", and the established text is from (Kh), which is the correct one. (7) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi pp. 96-97. (8) In the interpretation of verse (106) thereof. (9) In Ma'ani al-Quran 1/397.

सूरा अल-इमरान: आयत 28 88

अल-हसन ने कहा: तक़िया (आत्म-संरक्षण के लिए छद्म) कयामत के दिन तक इंसान के लिए जायज़ है, लेकिन हत्या में कोई तक़िया नहीं है (1)। जाबिर बिन ज़ैद, मुजाहिद और अद-दहाक ने इसे ऐसे पढ़ा है: "सिवाय इसके कि तुम उनसे बचने के लिए कुछ बचाव (तक़िया) करो" (2)। कहा गया है: यदि कोई मोमिन काफिरों के बीच हो, तो वह अपनी ज़बान से उनसे नरमी बरत सकता है यदि उसे अपनी जान का डर हो, जबकि उसका दिल ईमान पर जमा हो। तक़िया केवल हत्या, अंग-भंग या बड़ी चोट के डर की स्थिति में ही जायज़ है। जिसे कुफ्र (अविश्वास) के लिए मजबूर किया जाए, तो सही बात यह है कि उसे अटल रहने और कुफ्र के शब्द न बोलने का अधिकार है (3), हालांकि उसके लिए ऐसा करना जायज़ है; जैसा कि "अन-नहल" में इसका विवरण आएगा, इंशा अल्लाह (4)। हमज़ा और अल-किसाई ने 'तुक़ाह' को इमाला के साथ पढ़ा, जबकि बाकी लोगों ने इसे तफ़्ख़ीम (भारी स्वर) के साथ पढ़ा (5)। 'तुक़ाह' का मूल 'वुक़याह' है, 'फ़ुअल्लाह' के वजन पर, जैसे 'तु'अदह' और 'तुहमह'; 'वाव' को 'ता' में और 'या' को 'अलिफ' में बदल दिया गया। अद-दहाक ने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि यह आयत उबादा बिन अल-सामित अल-अंसारी के बारे में नाजिल हुई थी, जो बद्र की लड़ाई में शामिल थे और एक नक़ीब (नेता) थे (6)। उनका यहूदियों के साथ गठबंधन था। जब नबी ﷺ अहज़ाब (खंदक) के युद्ध के दिन निकले, तो उबादा ने कहा: "ऐ अल्लाह के नबी, मेरे साथ पांच सौ यहूदी हैं, और मेरा विचार है कि वे मेरे साथ निकलें ताकि मैं उनके ज़रिए दुश्मन पर विजय प्राप्त कर सकूँ।" तब अल्लाह ने यह आयत नाजिल की: "मोमिन, मोमिनों के सिवा काफिरों को अपना दोस्त (वली) न बनाएँ' आयत (7)। यह भी कहा गया है: यह अम्मार बिन यासिर के बारे में नाजिल हुई थी जब उन्होंने वह कुछ कहा जो मुशरिक उनसे चाहते थे, जैसा कि "अन-नहल" में इसका विवरण आएगा (8)। अल्लाह का फरमान: "और अल्लाह तुम्हें अपने आप से डराता है" अल-ज़ज्जाज ने कहा (9): यानी: और अल्लाह तुम्हें अपनी पकड़ से डराता है, फिर

(1) मा'अनी अल-कुरान लिन-नहस 1/383, और इब्न अब्बास का कथन अल-तबरी 6/315 द्वारा उद्धृत है। (2) अल-फर्रा ने मा'अनी अल-कुरान 1/205 में इसका उल्लेख किया है, अल-नहस ने मा'अनी अल-कुरान 1/383 में, अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 1/292 में, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर 1/419 में; यह दस क़िरात में से याकूब की क़िरात है। अन-नश्र 2/239 देखें। (3) (ख) और (ज़) में: "और बोलना अनिवार्य नहीं है"। (4) इसकी आयत (106) की तफ़सीर में, और तफ़सीर अल-बग़वी 1/292 देखें। (5) अल-सबआ पृ. 204, और अल-तयसीर पृ. 49। (6) (द), (ज़) और (म) में:

"तुक़ियां" (पवित्र), और स्थापित पाठ (ख) से है, जो सही है। (7) असबाब अल-नुज़ूल लिल-वाहिदी पृ. 96-97। (8) इसकी आयत (106) की तफ़सीर में। (9) मा'अनी अल-कुरान 1/397 में।

سورہ آل عمران: آیت ۲۸ ۸۸

اور حسن (بصری) نے کہا: تقیہ انسان کے لیے قیامت کے دن تک جائز ہے، اور قتل میں کوئی تقیہ نہیں ہے (۱)۔ اور جابر بن زید، مجاہد اور ضحاک نے پڑھا: «إِلَّا أَن تَتَّقُوا منهم تَقِيَّةً» (۲)۔ اور کہا گیا ہے: اگر مومن کفار کے درمیان ہو؛ تو اسے زبان سے ان کے ساتھ مدارات (نرمی) کرنے کا حق ہے اگر اسے اپنی جان کا خوف ہو جبکہ اس کا دل ایمان پر مطمئن ہو۔ اور تقیہ صرف قتل، یا عضو کاٹنے، یا بڑی اذیت کے خوف کی صورت میں حلال ہے۔ اور جسے کفر پر مجبور کیا جائے؛ تو صحیح بات یہ ہے کہ اسے ثابت قدم رہنے کا حق ہے، اور وہ کفر کے کلمے کے تلفظ (۳) کا جواب نہ دے، بلکہ اسے اس کی اجازت ہے؛ جیسا کہ "النحل" میں اس کا بیان آئے گا، ان شاء اللہ (۴)۔ اور حمزہ اور کسائی نے «تقاة» کو امالہ کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے اسے پر (تخفیم) پڑھا (۵)، اور «تُقاة» کی اصل «وُقَيَة» ہے «فُعَلَة» کے وزن پر، جیسے «تُؤَدَة» اور «تُهَمَة»، واؤ کو تاء سے اور یاء کو الف سے بدل دیا گیا۔ اور ضحاک نے ابن عباس سے روایت کی ہے کہ یہ آیت عبادہ بن صامت انصاری کے بارے میں नाजिल हुई، جو بدری اور نقیب (۶) تھے، اور ان کا یہودیوں کے ساتھ ایک حلف (معاہدہ) تھا۔ جب نبی ﷺ غزوہ احزاب کے دن نکلے تو عبادہ نے کہا: اے اللہ کے نبی، میرے ساتھ پانچ سو یہودی مرد ہیں، اور میرا خیال ہے کہ وہ میرے ساتھ نکلیں تاکہ میں ان کے ذریعے دشمن پر غلبہ حاصل کروں، تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿لَّا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِن دُونِ الْمُؤْمِنِينَ﴾ الآية (۷)۔ اور کہا گیا ہے: یہ عمار بن یاسر کے بارے میں نازل ہوئی جب انہوں نے وہ کچھ کہا جو مشرکین ان سے چاہتے تھے، جیسا کہ "النحل" میں اس کا بیان آئے گا (۸)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ﴾ زجاج نے کہا (۹): یعنی: اور اللہ تمہیں اپنی ذات (کی پکڑ) سے ڈراتا ہے، پھر

(۱) معانی القرآن للنحاس ۱/ ۳۸۳، اور ابن عباس کا قول طبری نے ۶/ ۳۱۵ میں نقل کیا ہے۔ (۲) اسے فراء نے معانی القرآن ۱/ ۲۰۵ میں، نحاس نے معانی القرآن ۱/ ۳۸۳ میں، بغوی نے اپنی تفسیر ۱/ ۲۹۲ میں، اور ابن عطیہ نے المحرر ۱/ ۴۱۹ میں ذکر کیا ہے، اور یہ عشرہ قرات میں سے یعقوب کی قرات ہے۔ دیکھیے النشر ۲/ ۲۳۹۔ (۳) (خ) اور (ظ) میں ہے: اور تلفظ واجب نہیں۔ (۴) اسی کی آیت (۱۰۶) کی تفسیر में، اور دیکھیے تفسیر البغوی ۱/ ۲۹۲۔ (۵) السبعة ص ۲۰۴، اور التیسیر ص ۴۹۔ (۶) (د)، (ظ) اور (م) میں ہے: «تقیاً»، اور ثابت شدہ متن (خ) سے ہے، جو کہ درست ہے۔ (۷) اسباب النزول للواحدي ص ۹۶-۹۷۔ (۸) اسی کی آیت (۱۰۶) की تفسیر میں۔ (۹) معانی القرآن ۱/ ۳۹۷ میں۔

٨٩ Surah Al-Imran, Verses 28 - 30

They dispensed with that by this, and it became the usage; God Almighty said: "You know what is in my self, and I do not know what is in Your self" [Al-Ma'idah: 116]. Its meaning is: You know what is with me and what is in my reality, and I do not know what is with You nor what is in Your reality. Others said the meaning is: God warns you of His punishment, like the verse: "And ask the village" [Yusuf: 82]. And He said: "You know what is in my self" meaning: my hidden secrets, so the "self" (nafs) was put in the place of a pronoun; because that is where it exists(1). "And to Allah is the return," meaning: and to the reward of Allah is the destination. In it is an affirmation of the Resurrection. The Almighty's saying: "Say, whether you conceal what is in your hearts or reveal it, Allah knows it. And He knows that which is in the heavens and that which is in the earth. And Allah is over all things competent." [29] So He is the Knower of the secrets of the hearts and what they contain, and of what is in the heavens and the earth and what they encompass, the Knower of the Unseen, from whom not an atom's weight escapes, and nothing is hidden from Him. Glory be to Him, there is no god but He, the Knower of the unseen and the witnessed. The Almighty's saying: "The Day every soul will find what it has done of good present [before it] and what it has done of evil, it will wish that between itself and that [evil] was a great distance. And Allah warns you of Himself, and Allah is Kind to [His] servants." [30] "The Day" (Yawm) is in the accusative case (mansub) connected to His saying: "And Allah warns you of Himself, [on] the Day every soul will find." It was also said: it is connected to His saying: "And to Allah is the destination, [on] the Day every soul will find"(2). And it was said: it is connected to His saying: "And Allah is over all things competent, [on] the Day every soul will find." It is also permissible for it to be disconnected based on an implicit "Remember," and similar to it is His saying: "Indeed, Allah is Exalted in Might and Lord of Retribution, on the Day the earth will be replaced" [Ibrahim: 47-48]. And "present" (muhdaran) is a circumstantial adverb (hal) from the omitted pronoun of the relative clause "ma," its estimation is: the day every soul finds what it has done of good as present(3). This is assuming that "find" (tajidu) is from finding something lost.

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/366, and from him the author quoted al-Zajjaj's words. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/366. (3) Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 1/155.

पृष्ठ ८९ सूरा आल-इमरान, आयत २८ - ३०

उन्होंने उसके स्थान पर इसका प्रयोग किया, और यही प्रचलित हो गया; अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "तू जानता है जो मेरे मन में है और मैं नहीं जानता जो तेरे मन में है" [अल-माइदा: ११६]। इसका अर्थ है: तू जानता है जो मेरे पास है और जो मेरी वास्तविकता में है, और मैं नहीं जानता जो तेरे पास है और न ही जो तेरी वास्तविकता में है। दूसरों ने कहा: इसका अर्थ है: अल्लाह तुम्हें अपने दण्ड से डराता है, जैसे आयत: "और उस बस्ती से पूछ लो" [यूसुफ़: ८२]। और फ़रमाया: "तू जानता है जो मेरे मन में है" अर्थात: मेरी छिपी हुई बातें, इसलिए 'नफ़्स' (स्वयं) को सर्वनाम के स्थान पर रखा गया है; क्योंकि वह वहीं होता है(१)। "और अल्लाह ही की ओर लौटना है" अर्थात: और अल्लाह के प्रतिफल की ओर ही ठिकाना है। इसमें पुनरुत्थान की स्वीकृति है। अल्लाह तआला का कथन: "कह दो कि यदि तुम छिपाओ जो तुम्हारे सीनों में है या उसे प्रकट करो, अल्लाह उसे जानता है। और वह जानता है जो कुछ आकाशों में है और जो कुछ धरती में है। और अल्लाह हर चीज़ पर शक्ति रखता है।" [२९] अतः वह सीनों के रहस्यों और उनमें जो कुछ है, उसका ज्ञाता है, और जो कुछ आकाशों और धरती में है और जो कुछ वे समेटे हुए हैं, उनका ज्ञाता है, परोक्ष का ज्ञाता, जिससे एक कण बराबर भी नहीं छिपता, और कोई भी चीज़ उससे ओझल नहीं है। वह पवित्र है, उसके सिवा कोई पूज्य नहीं, परोक्ष और प्रत्यक्ष का ज्ञाता। अल्लाह तआला का कथन: "जिस दिन हर जीव जो उसने भला कार्य किया है उसे उपस्थित पाएगा और जो उसने बुरा कार्य किया है, वह चाहेगा कि काश! उसके और उसके(उस बुराई के) बीच बड़ी दूरी होती। और अल्लाह तुम्हें अपने आप से डराता है, और अल्लाह बंदों पर अत्यंत दयालु है।" [३०] "जिस दिन" (यौम) मंसूब है और उसके कथन: "और अल्लाह तुम्हें अपने आप से डराता है, जिस दिन" से जुड़ा है। और कहा गया है: यह उसके कथन: "और अल्लाह ही की ओर लौटना है, जिस दिन" से जुड़ा है(२)। और कहा गया है: यह उसके कथन: "और अल्लाह हर चीज़ पर शक्ति रखता है, जिस दिन" से जुड़ा है। यह भी संभव है कि यह एक छिपे हुए शब्द "याद करो" के आधार पर अलग हो, और इसके समान उसका कथन है: "निस्संदेह अल्लाह प्रभुत्वशाली, बदला लेने वाला है, जिस दिन धरती बदल दी जाएगी" [इब्राहीम: ४७-४८]। और "उपस्थित" (मुहज़रन) 'मा' के सिलाह (वाक्यांश) से हटाए गए सर्वनाम से हाल (विशेषण) है, इसका अनुमान है: जिस दिन हर जीव जो उसने भला कार्य किया है उसे उपस्थित पाएगा(३)। यह इस आधार पर है कि "पाना" (तजीदु) किसी खोई हुई चीज़ को पाने के अर्थ में है।

(१) इराब अल-क़ुरान अन-नह्हास १/३६६, और उन्हीं से लेखक ने अल-ज़ज्जाज की बात उद्धृत की है। (२) इराब अल-क़ुरान अन-नह्हास १/३६६। (३) मुश्किल इराब अल-क़ुरान मक्की १/१५५।

۸۹ سورہ آل عمران، آیات ۲۸ - ۳۰

انہوں نے اس کے بجائے اسے استعمال کیا، اور یہی رائج ہوا؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿تَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِي وَلَا أَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ﴾ [المائدہ: ۱۱۶] پس اس کا معنی ہے: تو جانتا ہے جو میرے پاس ہے اور جو میری حقیقت میں ہے، اور میں نہیں جانتا جو تیرے پاس ہے اور نہ ہی جو تیری حقیقت میں ہے۔ اور دوسروں نے کہا: اس کا معنی ہے: اللہ تمہیں اپنے عذاب سے ڈراتا ہے، جیسے ﴿وَسْئَلِ الْقَرْيَةَ﴾ [یوسف: ۸۲] (بستی سے پوچھ لو)۔ اور فرمایا: ﴿تَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِي﴾ یعنی: میری پوشیدہ چیزیں، چنانچہ "نفس" کو ضمیر کی جگہ رکھا گیا ہے؛ کیونکہ وہ اسی میں ہوتی ہے(۱)۔ ﴿وَإِلَى اللهِ الْمَصِيرُ﴾ یعنی: اور اللہ کی جزا کی طرف ہی لوٹنا ہے۔ اور اس میں بعثت (دوبارہ جی اٹھنے) کا اقرار ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ إِن تُخْفُوا مَا فِي صُدُورِكُمْ أَوْ تُبْدُوهُ يَعْلَمْهُ اللهُ وَيَعْلَمُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿٢٩﴾﴾۔ پس وہ سینوں کے بھیدوں اور جو کچھ ان میں ہے اس کا جاننے والا ہے، اور جو کچھ آسمانوں اور زمین میں ہے اور جس کا وہ احاطہ کیے ہوئے ہیں ان کا جاننے والا ہے، غیب کا جاننے والا، اس سے ایک ذرہ برابر بھی پوشیدہ نہیں رہتا، اور کوئی چیز اس سے غائب نہیں ہے، وہ پاک ہے اس کے سوا کوئی معبود نہیں، غیب اور ظاہر کا جاننے والا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُحْضَرًا وَمَا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ تَوَدُّ لَوْ أَنَّ بَيْنَهَا وَبَيْنَهُ أَمَدًا بَعِيدًا وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ وَاللَّهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ ﴿٣٠﴾﴾۔ "یوم" (جس دن) منسوب ہے اور اس کے قول ﴿وَيُحَذِّرُكُمُ اللهُ نَفْسَهُ﴾، ﴿يَوْمَ تَجِدُ﴾ سے متعلق ہے۔ اور کہا گیا: یہ اس کے قول ﴿وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ، يَوْمَ تَجِدُ﴾ سے متعلق ہے(۲)۔ اور کہا گیا: یہ اس کے قول ﴿وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ، يَوْمَ تَجِدُ﴾ سے متعلق ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ لفظ "اذکر" (یاد کرو) کے پوشیدہ ہونے کی بنا پر منقطع ہو، اور اس کی مثال اس کا قول ہے: ﴿إِنَّ اللهَ عَزِيزٌ ذُو انْتِقَامٍ يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ﴾

[ابراہیم: ۴۷ - ۴۸]۔ اور "مُحضراً" (حاضر کیا ہوا) 'ما' کے صلہ سے محذوف ضمیر سے حال ہے، اس کی تقدیر یوں ہے: جس دن ہر نفس جو اس نے بھلائی کی ہے اسے حاضر پائے گا(۳)۔ یہ اس بنیاد پر ہے کہ "تجد" (پانا) گم شدہ چیز پانے کے معنی میں ہو۔

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۳٦٦/۱ اور ان سے مصنف نے زجاج کا کلام نقل کیا ہے۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۳٦٦/۱۔ (۳) مشکل اعراب القرآن لمکی ۱۵۵/۱۔

Surah Al-Imran: Verses 30 - 31 90 And the "ma" in His saying: {and what it has done of evil} is a conjunction to the first "ma". And "tawaddu" (wishes) is in the position of a state (haal) for the second "ma" (1). If you make "tajidu" (finds) mean 'to know', then "muhdaran" (brought forth) would be the second object (maf'ul thani), and similarly "tawaddu" would be in the position of the second object, its estimation being: the day every soul finds the reward for what it has done brought forth. It is permissible for the second "ma" to be in the nominative case as a subject (mubtada'), and "tawaddu" to be in the nominative case as the predicate (khabar) of the subject. It is not permissible (2) for "ma" to be in the sense of a recompense (jaza'), because "tawaddu" is in the indicative mood (marfu'). If it were in the past tense, it could have been a recompense, and the meaning of the speech would be: and whatever evil she has done, she wished there was a great distance between her and it, i.e., like between the East and the West. The future tense when "ma" is used as a conditional (shart) can only be jussive (majzum), unless you interpret it as having a deleted 'fa', with the estimation: whatever evil she has done, she [then] wishes (3). Abu Ali: This is according to the analogy of Al-Farra's view in my opinion, because he said regarding the Almighty's saying: {And if you obey them, indeed, you are polytheists} [Al-An'am: 121]: that it is based on the deletion of the 'fa'. And "Al-Amad": is the goal or limit, and its plural is "Amad". It is said: "istawla 'ala al-amad", meaning: he won by being first. Al-Nabighah said (4): Except for someone like you or someone you are ahead of, winning like a racehorse when it takes the lead at the end. And "Al-Amad": also means anger, it is said: "amida amadan", when someone gets angry (5). His saying: {Say, [O Muhammad], "If you should love Allah, then follow me, [so] Allah will love you and forgive you your sins. And Allah is Forgiving and Merciful" (31)}. "Al-Hubb": is love, and so is "Al-Hibb", with a kasra. "Al-Hibb" also means the beloved; like "Al-Khidn" and "Al-Khadeen". It is said: "ahabbahu fahuwa muhabb", and "habbahu yahibbuhu", with a kasra, then he is "mahbub" (beloved). He said...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/421. (2) In (m): And it is not correct. (3) Ibn Atiyyah weakened this view in Al-Muharrar al-Wajiz 1/421. (4) Diwanuhu p. 33. (5) Al-Sihah (amd).

सूरह अल-इमरान: आयतें ३० - ३१ ९० और अल्लाह के कथन {और जो उसने बुराई की} में 'मा' (ma) पहली 'मा' पर एक संयोजन है। और "तवद्दु" (tawaddu - चाहती है) दूसरी 'मा' के लिए 'हाल' (स्थिति) की स्थिति में है (१)। यदि आप "तजिदु" (tajidu - पाता है) का अर्थ 'जानना' मानते हैं, तो "मुहज़रन" (muhdaran - लाया गया) दूसरा कर्म (मफूल थानी) होगा, और इसी तरह "तवद्दु" भी दूसरे कर्म की स्थिति में होगा, इसका अर्थ होगा: वह दिन जब प्रत्येक आत्मा अपने द्वारा किए गए कार्यों का प्रतिफल उपस्थित पाएगी। यह भी संभव है कि दूसरी 'मा' प्रथमा विभक्ति (रफा) में कर्ता (मुब्तदा) के रूप में हो, और "तवद्दु" उस कर्ता की क्रिया (ख़बर) के रूप में रफा की स्थिति में हो। यह अनुमत नहीं है (२) कि 'मा' प्रतिफल (जज़ा) के अर्थ में हो; क्योंकि "तवद्दु" रफा (indicative) में है। यदि यह भूतकाल में होता, तो यह प्रतिफल हो सकता था, और बात का अर्थ होता: और जो भी उसने बुरा काम किया, उसने चाहा कि उसके और उसके बीच एक बड़ी दूरी हो, यानी पूर्व और पश्चिम के बीच की तरह। जब 'मा' का प्रयोग शर्त (conditional) के रूप में किया जाता है, तो भविष्य काल केवल मज्ज़ूम (jussive) हो सकता है, जब तक कि आप इसे 'फ़ा' (fa) के लोप के अनुमान पर न लें, इस अनुमान के साथ: और जो भी उसने बुरा काम किया, तो वह चाहती है (३)। अबू अली: यह मेरे विचार में अल-फ़र्रा के मत के अनुरूप है, क्योंकि उन्होंने अल्लाह के कथन: {और यदि तुम उनकी आज्ञा मानोगे, तो निश्चय ही तुम मुशरिक (बहुदेववादी) हो} [अल-अनआम: १२१] के बारे में कहा: यह 'फ़ा' के लोप पर आधारित है। और "अल-अमद": लक्ष्य या सीमा है, और इसका बहुवचन "आमाद" है। कहा जाता है: "इस्तौला अला अल-अमद", यानी: वह पहले आकर जीत गया। अन-नाबिगाह ने कहा (४): सिवाय तुम्हारे जैसे किसी के लिए या जिसके तुम आगे हो, उस तेज़ घोड़े की जीत की तरह जब वह अंत में बढ़त बना लेता है। और "अल-अमद": क्रोध भी है, कहा जाता है: "अमिदा अमदन", जब कोई क्रोधित होता है (५)। अल्लाह का कथन: {कह दो, "यदि तुम अल्लाह से प्रेम करते हो, तो मेरा अनुसरण करो, अल्लाह तुमसे प्रेम करेगा और तुम्हारे पापों को क्षमा कर देगा। और अल्लाह अत्यंत क्षमाशील, दयावान है" (३१)}। "अल-हुब्ब": प्रेम है, और "अल-हिब्ब" (कसरह के साथ) भी वही है। "अल-हिब्ब" का अर्थ प्रिय (beloved) भी होता है; जैसे "अल-खिदन" और "अल-खदीन"। कहा जाता है: "अहब्बहु फ़हुवा मुहब्ब", और "हब्बहु यहिब्बुहु" (कसरह के साथ), तो वह "महबूब" (प्रिय) है। उन्होंने कहा...

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/४२१। (२) (म) में: और यह सही नहीं है। (३) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/४२१ में इस विचार को कमज़ोर बताया है। (४) दीवान, पृष्ठ ३३। (५) अस-सिहाह (अमद)।

سورہ آل عمران: آیات ۳۰ - ۳۱ ۹۰ اور اللہ کے قول ﴿وَمَا عَمِلَتْ مِن سُوءٍ﴾ (اور جو اس نے برائی کی) میں «ما» پہلی «ما» پر عطف ہے۔ اور «تَوَدُّ» (چاہتی ہے) دوسری «ما» سے حال کے محل میں ہے (۱)۔ اور اگر آپ «تَجِدُ» (پاتا ہے) کو 'جاننے' کے معنی میں لیں، تو «مُحْضَراً» (حاضر کیا ہوا) دوسرا مفعول ہوگا، اور اسی طرح «تَوَدُّ» بھی دوسرے مفعول کے محل میں ہوگا، اس کی تقدیر یوں ہوگی: جس دن ہر نفس اپنے کیے ہوئے اعمال کا بدلہ حاضر پائے گا۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ دوسری «ما» مبتدا ہونے کی وجہ سے رفع میں ہو، اور «تَوَدُّ» اس کی خبر ہونے کی وجہ سے محلِ رفع میں ہو۔ اور یہ جائز نہیں (۲) کہ «ما» جزا کے معنی میں ہو؛ کیونکہ «تَوَدُّ» مرفوع ہے۔ اور اگر یہ ماضی ہوتا تو جزا بننا جائز ہوتا، اور کلام کے معنی یہ ہوتے: اور جو کچھ اس نے برائی کی، اس نے تمنا کی کہ کاش اس کے اور اس برائی کے درمیان دور کا فاصلہ ہوتا، یعنی مشرق و مغرب کے درمیان کے فاصلے کی طرح۔ اور جب «ما» شرط کے لیے ہو تو فعل مستقبل مجزوم ہی ہوتا ہے، سوائے اس کے کہ آپ اسے 'فا' کے حذف ہونے کی تقدیر پر محمول کریں، اس تقدیر پر: اور جو اس نے برائی کی تو وہ چاہتی ہے (۳)۔ ابو علی: یہ میرے نزدیک فراء کے قول کے قیاس پر ہے، کیونکہ انہوں نے اللہ تعالیٰ کے قول: ﴿وَإِنْ أَطَعْتُمُوهُمْ إِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ﴾ [الأنعام: ۱۲۱] (اور اگر تم نے ان کی اطاعت کی تو یقیناً تم مشرک ہو) کے بارے میں کہا ہے کہ یہ 'فا' کے حذف پر مبنی ہے۔ اور «الأَمَدُ»: غایت (انتہا یا مقصد) ہے، اور اس کی جمع «آماد» ہے۔ کہا جاتا ہے: «استولى على الأمد»، یعنی: وہ سبقت لے کر غالب آ گیا۔ نابغہ نے کہا ہے (۴): سوائے تم جیسے کے لیے یا اس کے لیے جس سے تم سبقت لے گئے ہو، اس تیز رفتار گھوڑے کی سبقت کی طرح جو انتہا (حد) پر غالب آ جائے۔ اور «الأَمَدُ»: غصہ بھی ہے، کہا جاتا ہے: «أَمِدَ أَمَداً»، جب کوئی غصے میں ہو (۵)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ إِن كُنتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَّحِيمٌ (۳۱)﴾ (کہہ دیجیے، "اگر تم اللہ سے محبت رکھتے ہو تو میری پیروی کرو،

اللہ تم سے محبت کرے گا اور تمہارے گناہ بخش دے گا۔ اور اللہ بہت بخشنے والا، نہایت رحم کرنے والا ہے")۔ «الحُبُّ»: محبت ہے، اور اسی طرح «الحِبُّ» (کسرہ کے ساتھ) بھی۔ اور «الحِبُّ» محبوب (پیارا) के معنی में भी आता है؛ جیسے «الخِدْن» اور «الخَدِين»۔ کہا جاتا ہے: «أحبه فهو مُحَبٌّ»، اور «حَبَّه يَحِبُّه» (کسرہ کے ساتھ)، تو وہ «مَحْبُوبٌ» ہے۔ اس نے کہا...

(۱) المحرر الوجيز ۱/۴۲۱۔ (۲) (م) میں ہے: اور یہ صحیح نہیں۔ (۳) ابن عطیہ نے المحرر الوجيز ۱/۴۲۱ میں اس قول کو ضعیف قرار دیا ہے۔ (۴) اس کا دیوان ص ۳۳۔ (۵) الصحاح (أمد)۔

Surah Al-Imran: Verse 31 91

Al-Jawhari (1): And this is anomalous (shadh); because in the doubled (mudha'af) verbs, the form yaf'ulu (يَفْعُلُ) does not come with a kasra. Abu al-Fath said: The origin of it is habuba (حَبُبَ) like dharufa (ظَرُفَ), so the [first] 'ba' was made vowelless (sakin) and incorporated into the second. Ibn al-Dahhan Sa'id (2) said: Regarding 'habba' (حَبَّ) there are two dialects: 'habba' and 'ahabba' (أَحَبَّ). The origin of 'habba' in this structure is 'habuba', like 'dharufa'. This is indicated by their saying: 'habubta' (حَبُبْتَ), and most of what occurs as 'fa'eel' (فَعِيل) comes from 'fa'ula' (فَعُلَ). Abu al-Fath said: The evidence for 'ahabba' is the Almighty's saying: {He loves them and they love Him} [Al-Ma'idah: 54] with a damma on the 'ya', and {Follow me, Allah will love you}. 'Habba' occurs on the pattern 'fa'ula', according to their saying: 'habeeb' (حَبِيب), and on 'fa'ila', according to their saying (3): 'mahboob' (محبوب). The active participle (ism al-fa'il) from the transitive 'habba' does not occur, so it is not said: 'Ana habbun' (أنا حَابٌّ). And the passive participle (ism al-maf'ul) from 'af'ala' occurs only rarely, such as his saying: [She is] to me in the position of the loved and honored one (4). Abu Zayd narrated: 'hababtuhu ahibbuhu' (5) (I loved him, I love him). And he recited: By Allah, were it not for his dates, I would not have loved him, nor would he have been closer than 'Uwayf and Hashim (6). And he recited: By your life, I and the quest of Midhar are like the one who increases in distance because of love (7).

(1) Al-Sihah (h-b-b) and what preceded it is from it. (2) Ibn al-Mubarak, Abu Muhammad, the Baghdadi Grammarian, he has a commentary on Al-Idah by Abu Ali in forty-three volumes, and a commentary on Al-Luma' by Ibn Jinni, died in the year (596 AH). Siyar A'lam al-Nubala' 20/581. (3) In (d), (zh), and (m): 'as their saying', and similarly the other word occurred in (d) and (zh). (4) Its opening is: 'And indeed you have descended, so do not think otherwise', and it is by Antarah in his Diwan p. 16. (5) We did not find his statement in Al-Nawadir, nor anyone who mentioned it from him. (6) The verse is by Ghaylan bin Shuja' al-Nahshali, and it is in Al-Ishtiqaq by Ibn Durayd p. 38 with the version: 'from 'Umayr and Salim', and Al-Kamil by al-Mubarrad p. 438 with the version: 'and Iyad was closer than him and Mushriq', and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/368, and Al-Khasa'is 2/220, and Tahdhib al-Lughah 4/8, and Sharh al-Qasa'id al-Sab' p. 301, and Al-Zahir 1/331, and Al-Mukhassas 12/242 and 14/176, and Sharh al-Mufassal by Ibn Ya'ish 7/138, and Al-Lisan (h-b-b), and Sharh Shawahid al-Mughni 6/116, and Khizanat al-Adab 9/429, and its version there: 'from 'Ubayd and Mushriq'. Al-Baghdadi said: 'Ubayd and Mushriq are the sons of the poet.

(7) The verse is in Al-Kamil p. 437, and Al-Iqtidhab by Ibn al-Sayyid al-Batalyawsi p. 283, and Sharh Abyat al-Mughni 6/117 without attribution.

सूरा आल इमरान: आयत 31 91

अल-जौहरी (1): और यह असामान्य (शाज़) है; क्योंकि द्वित्व (मुज़ाफ़) क्रियाओं में 'यफ़अलु' (يَفْعُلُ) रूप कसरा के साथ नहीं आता है। अबू अल-फतह ने कहा: इसका मूल 'हबुबा' (حَبُبَ) है जैसे 'ज़रूफ़ा' (ظَرُفَ), इसलिए [पहली] 'बा' को साकिन (व्यंजन) कर दिया गया और दूसरी में मिला दिया गया। इब्न अल-दहान सईद (2) ने कहा: 'हब्बा' (حَبَّ) के बारे में दो बोलियाँ हैं: 'हब्बा' और 'अहब्बा' (أَحَبَّ)। इस संरचना में 'हब्बा' का मूल 'हबुबा' है, जैसे 'ज़रूफ़ा'। यह उनके इस कथन से संकेतित होता है: 'हबुबता' (حَبُبْتَ), और 'फ़ईल' (فَعِيل) के रूप में जो कुछ भी आता है वह अक्सर 'फ़उला' (فَعُلَ) से आता है। अबू अल-फतह ने कहा: 'अहब्बा' का प्रमाण सर्वशक्तिमान का यह वचन है: {वह उनसे प्रेम करता है और वे उससे प्रेम करते हैं} [अल-माइदाह: 54] 'या' पर ज़म्मा के साथ, और {मेरा अनुसरण करो, अल्लाह तुमसे प्रेम करेगा}। 'हब्बा' उनके कहने के अनुसार 'फ़उला' के पैटर्न पर आता है: 'हबीब' (حَبِيب), और 'फ़इला' पर उनके कहने के अनुसार (3): 'महबूब' (محبوب)। सकर्मक 'हब्बा' से कृदंत (इस्म अल-फ़ा'इल) नहीं आता है, इसलिए यह नहीं कहा जाता है: 'अना हाबुन' (أنا حَابٌّ)। और 'अफ़अला' से कर्मवाच्य कृदंत (इस्म अल-मफ़'ऊल) केवल दुर्लभ मामलों में आता है, जैसे कि उनका कहना है: वह मेरे लिए प्रिय और सम्मानित व्यक्ति के समान है (4)। अबू ज़ैद ने वर्णन किया: 'हबबतुह अहुब्बुहु' (5)। और उन्होंने पढ़ा: अल्लाह की कसम, अगर उसके खजूर न होते, तो मैं उससे प्यार नहीं करता, और न ही वह 'उवैफ़' और 'हाशिम' से करीब होता (6)। और उन्होंने पढ़ा: तुम्हारी उम्र की कसम, मैं और मिज़र की तलाश उस व्यक्ति की तरह है जो प्यार के कारण दूरी बढ़ाता है (7)।

(1) अल-सिहाह (ह-ब-ब) और इससे पहले जो कुछ भी है वह उसी से है। (2) इब्न अल-मुबारक, अबू मुहम्मद, बगदादी वैयाकरण, उनके पास तैंतालीस खंडों में अबू अली द्वारा अल-इदाह पर एक टिप्पणी है, और इब्न जिन्नी द्वारा अल-लुमा पर एक टिप्पणी है, जिनकी मृत्यु वर्ष (596 हिजरी) में हुई थी। सियार आलम अल-नुबला 20/581। (3) (द), (ज़), और (म) में: 'जैसा कि उनका कहना है', और इसी तरह (द) और (ज़) में दूसरा शब्द आया। (4) इसकी शुरुआत है: 'और वास्तव में तुम उतरे हो, तो अन्यथा मत सोचो', और यह अपने दीवान पृष्ठ 16 में अंतरा द्वारा है। (5) हमें अल-नवादिर में उनका बयान नहीं मिला, और न ही किसी ने उनके बारे में इसका उल्लेख किया। (6) यह पद गैलान बिन शुजा अल-नहशली का है, और यह इब्न दुरैद द्वारा अल-इश्तिराक पृष्ठ 38 में संस्करण के साथ है: ''उमैर और सालिम से', और अल-मुबर्रद द्वारा अल-कामिल पृष्ठ 438 संस्करण के साथ: 'और

इयाद उससे और मशरिक से करीब था', और अल-नहस 1/368 द्वारा इराब अल-कुरान, और अल-खसाइस 2/220, और तहजीब अल-लुगाह 4/8, और शरह अल-कसीद अल-सब पृष्ठ 301, और अल-ज़ाहिर 1/331, और अल-मुखस्सस 12/242 और 14/176, और इब्न यैश 7/138 द्वारा शरह अल-मुफ़स्सल, और अल-लिसान (ह-ब-ब), और शरह शवाहिद अल-मुगनी 6/116, और ख़िज़ारत अल-अदब 9/429, और वहां इसका संस्करण है: ''उबैद और मशरिक से'। अल-बगदादी ने कहा: 'उबैद और मशरिक कवि के बेटे हैं। (7) यह पद अल-कामिल पृष्ठ 437 में है, और इब्न अल-सैयद अल-बल्यौसी द्वारा अल-इक्तिदाब पृष्ठ 283 में है, और बिना श्रेय के शरह अब्यात अल-मुगनी 6/117 में है।

سورہ آل عمران: آیت 31 91

الجوہری (1): اور یہ شاذ ہے؛ کیونکہ مضاف میں 'یَفْعُلُ' کسرہ کے ساتھ نہیں آتا۔ ابوالفتح نے کہا: اس کی اصل 'حَبُبَ' ہے جیسے 'ظَرُفَ'، پس پہلی 'ب' کو ساکن کر کے دوسری میں مدغم کر دیا گیا۔ ابن الدہان سعید (2) نے کہا: 'حَبَّ' کے بارے میں دو لغتیں ہیں: 'حَبَّ' اور 'أَحَبَّ'۔ اس بنا میں 'حَبَّ' کی اصل 'حَبُبَ' ہے، جیسے 'ظَرُفَ'۔ اس پر ان کا قول 'حَبُبْتَ' دلالت کرتا ہے، اور اکثر جو 'فعیل' کے وزن پر آتا ہے وہ 'فَعُلَ' سے ہوتا ہے۔ ابوالفتح نے کہا: 'أَحَبَّ' پر اللہ تعالیٰ کا قول دلیل ہے: ﴿يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ﴾ [المائدہ: 54] 'ی' کے ضمہ کے ساتھ، اور ﴿اتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ﴾۔ اور 'حَبَّ' ان کے قول 'حبیب' کی وجہ سے 'فَعُلَ' کے وزن پر آتا ہے، اور 'محبوب' کے قول (3) کی وجہ سے 'فَعِلَ' کے وزن پر۔ متعدی 'حَبَّ' سے اسم فاعل نہیں آتا، چنانچہ یہ نہیں کہا جاتا: 'أنا حَابٌّ'۔ اور 'أَفْعَلَ' سے اسم مفعول شاذ و نادر ہی آتا ہے، جیسے شاعر کا قول: وہ میرے نزدیک محبوب اور مکرم کے درجے پر ہے (4)۔ ابوزید نے 'حَبَبْتُه أحبُّه' (5) حکایت کیا ہے۔ اور انہوں نے پڑھا: اللہ کی قسم! اگر اس کی کھجوریں نہ ہوتیں تو میں اسے پسند نہ کرتا، اور نہ ہی وہ عویف اور ہاشم سے زیادہ قریب ہوتا (6)۔ اور پڑھا: تیری عمر کی قسم! میں اور مضر کی طلب اس شخص کی مانند ہیں جو محبت کی وجہ سے دوری بڑھاتا ہے (7)۔

(1) الصحاح (ح ب ب) اور اس سے پہلے جو کچھ ہے وہ اسی میں سے ہے۔ (2) ابن المبارک، ابو محمد، البغدادی النحوی، ان کی ابو علی کی کتاب 'الایضاح' پر تینتالیس جلدوں میں شرح ہے، اور ابن جنی کی کتاب 'اللمع' کی شرح ہے، وفات سال (596ھ) میں ہوئی۔ سیر اعلام النبلاء 20/ 581۔ (3) (د) اور (ظ) اور (م) میں: 'کقولہم' (جیسے ان کا قول)، اور اسی طرح دوسرا لفظ (د) اور (ظ) میں واقع ہوا۔ (4) اس کا پہلا مصرعہ ہے: 'اور یقیناً تم اتری ہو پس اس کے سوا کچھ نہ سوچو'،

اور یہ عنترہ کا ہے اس کے دیوان صفحہ 16 میں۔ (5) ہمیں 'النوادر' میں ان کا یہ کلام نہیں ملا، اور نہ ہی کسی نے ان سے اس کا ذکر کیا۔ (6) یہ شعر غیلان بن شجاع النہشلی کا ہے، اور یہ ابن درید کی کتاب 'الاشتقاق' صفحہ 38 میں ان الفاظ کے ساتھ ہے: 'من عمیر وسالم'، اور مبرد کی 'الکامل' صفحہ 438 میں اس روایت سے ہے: 'وکان عیاضٌ منه أدنی ومُشرِقٌ'، اور نحاس کی 'اعراب القرآن' 1/ 368، اور 'الخصائص' 2/ 220، اور 'تہذیب اللغۃ' 4/ 8، اور 'شرح القصائد السبع' صفحہ 301، اور 'الزاہر' 1/ 331، اور 'المخصص' 12/ 242 اور 14/ 176، اور ابن یعیش کی 'شرح المفصل' 7/ 138، اور 'اللسان' (ح ب ب)، اور 'شرح شواہد المغنی' 6/ 116، اور 'خزانۃ الادب' 9/ 429، اور وہاں اس کی روایت ہے: 'من عبید ومشرق'۔ بغدادی نے کہا: عبید اور مشرق شاعر کے دو بیٹے ہیں۔ (7) یہ شعر 'الکامل' صفحہ 437 میں ہے، اور ابن السید البطلیوسی کی 'الاقتضاب' صفحہ 283، اور 'شرح ابیات المغنی' 6/ 117 میں بغیر نسبت کے ہے۔

Surah Al-Imran: Verse 31 92

Al-Asma'i related the opening of the prefix of the present tense verb with the letter 'ya' only. And 'al-hubb' (the jar): a large jar, a Persian loanword, the plural is 'hibab' and 'hababah', as related by al-Jawhari (1). The verse was revealed concerning the delegation of Najran when they claimed that what they asserted about Jesus was out of love for Allah, the Mighty and Sublime, as stated by Muhammad ibn Ja'far ibn al-Zubayr. Al-Hasan and Ibn Jurayj said: It was revealed regarding a group from the People of the Book who said: "We are those who love our Lord." It is narrated that the Muslims said: "O Messenger of Allah, by Allah, we love our Lord." So Allah, the Mighty and Sublime, revealed: {Say, [O Muhammad], "If you should love Allah, then follow me"} (2). Ibn 'Arafah said: Love among the Arabs is the desire for something with a specific intention for it. Al-Azhari said: A servant's love for Allah and His Messenger is his obedience to them and his following their commands. Allah Almighty said: {Say, "If you should love Allah, then follow me"}. And Allah's love for His servants is His blessing upon them through forgiveness (3). Allah Almighty said: {Indeed, Allah does not love the disbelievers}, meaning: He does not forgive them. Sahl ibn Abdullah said: The sign of loving Allah is loving the Quran; the sign of loving the Quran is loving the Prophet ﷺ; the sign of loving the Prophet ﷺ is loving the Sunnah; and the sign of loving Allah, loving the Quran, loving the Prophet ﷺ, and loving the Sunnah is loving the Hereafter; and the sign of loving the Hereafter is to love oneself; and the sign of loving oneself is to despise the world; and the sign of despising the world is to take nothing from it except provision and basic sustenance. Abu al-Darda' narrated from the Messenger of Allah ﷺ regarding Allah's saying: {Say, "If you should love Allah, then follow me, [so] Allah will love you"}, that he said: "Upon righteousness, piety, humility, and self-abasement." Narrated by Abu Abdullah al-Tirmidhi (4). It was narrated from the Prophet ﷺ that he said: "Whoever wants Allah to love him, he must be truthful in speech and fulfill..."

(1) In al-Sihah (h-b-b). (2) These reports were narrated by al-Tabari 6/324-325; see also I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/367. (3) What the predecessors (Salaf), may Allah be pleased with them, held is that forgiveness is an attribute, and love is another attribute established for Allah Almighty in a manner that befits Him, without similarity to the love of creatures. (4) In Nawadir al-Usul, p. 356, and we have not come across its chain of narration.

सूरा आल इमरान: आयत 31 92

अल-असमत ने केवल 'या' के साथ वर्तमान काल की क्रिया के उपसर्ग को खोलने (फथ) का वर्णन किया है। और 'अल-हुब्ब' (मटका): एक बड़ा मटका, फारसी से लिया गया शब्द, इसका बहुवचन 'हिबाब' और 'हबाबह' है, जैसा कि अल-जौहरी ने बताया है (1)। यह आयत नजरान के प्रतिनिधिमंडल के बारे में अवतरित हुई थी जब उन्होंने दावा किया था कि ईसा के बारे में उनका दावा अल्लाह (शक्तिशाली और महान) के प्रति प्रेम के कारण था, यह मुहम्मद बिन जफर बिन अल-जुबैर ने कहा है। अल-हसन और इब्न जुरैज ने कहा: यह किताब वालों (अहले किताब) के एक समूह के बारे में उतरी जिन्होंने कहा: "हम वे हैं जो अपने रब से प्यार करते हैं।" वर्णन है कि मुसलमानों ने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, अल्लाह की कसम हम अपने रब से प्यार करते हैं।" तो अल्लाह (शक्तिशाली और महान) ने उतारा: {कह दो (ऐ मुहम्मद), "अगर तुम अल्लाह से प्यार करते हो, तो मेरा अनुसरण करो"} (2)। इब्न अरफ़ा ने कहा: अरबों के बीच प्रेम किसी चीज़ को उसके प्रति एक निश्चित इरादे के साथ चाहना है। अल-अज़हरी ने कहा: अल्लाह और उसके रसूल के प्रति एक बंदे का प्रेम उनकी आज्ञाकारिता और उनके आदेशों का पालन करना है। अल्लाह तआला ने कहा: {कह दो, "अगर तुम अल्लाह से प्यार करते हो, तो मेरा अनुसरण करो"}। और बंदों के लिए अल्लाह का प्रेम क्षमा के माध्यम से उन पर उसका उपकार है (3)। अल्लाह तआला ने कहा: {बेशक अल्लाह काफिरों (अविश्वासियों) को पसंद नहीं करता}, यानी: वह उन्हें माफ नहीं करता। सहल बिन अब्दुल्ला ने कहा: अल्लाह से प्रेम करने का चिन्ह कुरान से प्रेम करना है, कुरान से प्रेम करने का चिन्ह पैगंबर ﷺ से प्रेम करना है, पैगंबर ﷺ से प्रेम करने का चिन्ह सुन्नत से प्रेम करना है, और अल्लाह से प्रेम करने, कुरान से प्रेम करने, पैगंबर ﷺ से प्रेम करने और सुन्नत से प्रेम करने का चिन्ह परलोक (आख़िरत) से प्रेम करना है, और परलोक से प्रेम करने का चिन्ह खुद से प्रेम करना है, और खुद से प्रेम करने का चिन्ह दुनिया से नफरत करना है, और दुनिया से नफरत करने का चिन्ह यह है कि उससे केवल उतना ही लिया जाए जितना सफ़र का राशन और गुज़ारा हो। अबू दर्दा ने अल्लाह के रसूल ﷺ से अल्लाह के इस कथन के बारे में रिवायत की: {कह दो, "अगर तुम अल्लाह से प्रेम करते हो, तो मेरा अनुसरण करो, अल्लाह तुमसे प्रेम करेगा"}, उन्होंने कहा: "नेकी, परहेज़गारी, विनम्रता और आत्म-गिरावट पर।" इसे अबू अब्दुल्ला अल-तिर्मिज़ी ने उद्धृत किया है (4)। नबी ﷺ से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "जो कोई चाहता है कि अल्लाह उससे प्यार करे, उसे चाहिए कि वह सच बोले, और अदा करे..."

(1) अस-सिहाह (ह-ब-ब) में। (2) इन रिवायतों को अत-तबरी ने 6/324-325 में संकलित किया है, और अन-नहस द्वारा 'इराब अल-कुरान' 1/367 देखें। (3) पूर्ववर्तियों (सल्फ), अल्लाह उनसे प्रसन्न हो, का यह मानना है कि क्षमा एक गुण है, और प्रेम अल्लाह तआला के लिए स्थापित एक अन्य गुण है जो उसके लिए उपयुक्त है, मखलूकात (प्राणियों) के प्रेम के समान हुए बिना। (4) नवादिर अल-उसूल पृ. 356 में और हमें इसकी इसनाद (सूत्र) नहीं मिली।

سورہ آل عمران: آیت ۳۱ ۹۲

اور اصمعی نے صرف 'یا' کے ساتھ فعل مضارع کے حرف پر فتحہ (زبر) پڑھنے کی روایت کی ہے۔ الحُبُّ: مٹکا، فارسی معرب ہے، جمع حِباب اور حبَبہ ہے، اسے جوہری نے نقل کیا ہے (۱)۔ اور یہ آیت نجران کے وفد کے بارے میں نازل ہوئی جب انہوں نے دعویٰ کیا کہ عیسیٰ علیہ السلام کے بارے میں ان کا دعویٰ اللہ عزوجل سے محبت کی وجہ سے ہے، یہ محمد بن جعفر بن زبیر نے کہا ہے۔ اور حسن اور ابن جریج نے کہا: یہ اہل کتاب میں سے ایک قوم کے بارے میں نازل ہوئی جنہوں نے کہا: ہم وہ ہیں جو اپنے رب سے محبت کرتے ہیں۔ اور مروی ہے کہ مسلمانوں نے کہا: اے اللہ کے رسول، اللہ کی قسم ہم اپنے رب سے محبت کرتے ہیں، تو اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: ﴿قُلْ إِن كُنتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي﴾ (اے محمد، کہہ دو کہ اگر تم اللہ سے محبت کرتے ہو تو میری پیروی کرو) (۲)۔ ابن عرفہ نے کہا: عربوں کے نزدیک محبت کسی چیز کا ارادہ کرنا ہے اس کے کسی مقصد کی بنا پر۔ اور ازہری نے کہا: بندے کی اللہ اور اس کے رسول سے محبت ان دونوں کی اطاعت اور ان کے حکم کی پیروی کرنا ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿قُلْ إِن كُنتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي﴾۔ اور اللہ کی بندوں سے محبت ان پر مغفرت کے ذریعے انعام فرمانا ہے (۳)، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ﴾ یعنی: وہ انہیں معاف نہیں فرماتا۔ اور سہل بن عبداللہ نے کہا: اللہ سے محبت کی علامت قرآن سے محبت ہے، اور قرآن سے محبت کی علامت نبی ﷺ سے محبت ہے، اور نبی ﷺ سے محبت کی علامت سنت سے محبت ہے، اور اللہ، قرآن، نبی ﷺ اور سنت سے محبت کی علامت آخرت سے محبت ہے، اور آخرت سے محبت کی علامت خود سے محبت ہے، اور خود سے محبت کی علامت دنیا سے بغض رکھنا ہے، اور دنیا سے بغض کی علامت یہ ہے کہ اس سے صرف زادِ راہ اور بقدرِ کفاف ہی لیا جائے۔ اور ابودرداء نے رسول اللہ ﷺ سے اللہ تعالیٰ

کے اس قول: ﴿قُلْ إِن كُنتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ﴾ کے بارے میں روایت کیا، آپ ﷺ نے فرمایا: "نیکی، تقویٰ، تواضع اور نفس کی ذلت پر" اسے ابوعبداللہ ترمذی نے نقل کیا ہے (۴)۔ اور نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "جو چاہے کہ اللہ اس سے محبت کرے، تو اسے چاہیے کہ سچ بولے، اور ادا کرے..."

(۱) الصحاح (حبب) میں۔ (۲) ان آثار کو طبری ۶ / ۳۲۴-۳۲۵ نے نکالا ہے، اور نحاس کی اعراب القرآن ۱/ ۳۶۷ دیکھیں۔ (۳) سلف صالحین رضی اللہ عنہم کا موقف یہ ہے کہ مغفرت ایک صفت ہے، اور محبت ایک دوسری صفت ہے جو اللہ تعالیٰ کے لیے اس کی شان کے لائق ثابت ہے، مخلوقات کی محبت کی مشابہت کے بغیر۔ (۴) نوادر الاصول ص۳۵۶ میں اور ہمیں اس کی سند نہیں ملی۔

Surah Al-Imran: Verse 31 93

...trust, and that he should not harm his neighbor(1).

In Sahih Muslim(2), on the authority of Abu Huraira, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: “When Allah loves a servant, He calls Gabriel and says: ‘I love so-and-so, so love him.’ Gabriel then loves him, then calls out in the heavens, saying: ‘Allah loves so-and-so, so love him.’ Then the inhabitants of heaven love him, and then acceptance for him is placed on the earth. And if He hates a servant, He calls Gabriel and says: ‘I hate so-and-so, so hate him.’ Gabriel then hates him, then calls out among the inhabitants of heaven: ‘Allah hates so-and-so, so hate him.’ Then they hate him, and then hatred for him is placed on the earth.”

Further explanation of this will come at the end of Surah Maryam, if Allah wills(3).

Abu Raja’ al-Utaridi recited: {so follow me, [Allah] will love you} with a fatha on the 'ya'(4).

{and forgive you} is conjoined to {will love you}. Mahbub(5) narrated from Abu Amr ibn al-Ala’ that he merged (idgham) the ‘ra’ of ‘yaghfir’ (forgive) into the ‘lam’ of ‘lakum’ (you)(6). Al-Nahhas(7) said: Al-Khalil and Sibawayh(8) do not permit the merging of ‘ra’ into ‘lam’, but Abu Amr is too great to make a mistake in such a matter, and perhaps he was hiding the vowel (ikha’) as he does in many things(9).

(1) I’rab al-Qur’an by al-Nahhas 1/367, and narrated by Abd al-Razzaq in his Musannaf (19748), and through him al-Bayhaqi in Shu’ab al-Iman (9551) within a hadith. (2) No. (2637), and narrated by Ahmad (7625), and al-Bukhari (3209). (3) In the interpretation of verse (96) thereof. (4) In the copies: ‘fattabi’uni’ with a fatha on the ‘ba’, but the established text is from I’rab al-Qur’an by al-Nahhas 1/367, and Ibn Khalawayh mentioned the recitation of Abu Raja’ in Shadh al-Qira’at p. 20, Ibn Atiyya in al-Muharrar 1/422, and Abu Hayyan in al-Bahr 2/431. (5) He is Muhammad ibn al-Hasan ibn Hilal, Abu Ja'far al-Basri, a client of Quraysh, and his nickname is Mahbub, by which he is more famous; al-Bukhari narrated from him along with others, and al-Tirmidhi. Tahdhib al-Kamal 25/74. (6) Ibn al-Jazari said in al-Nashr 2/12-13: Abu Amr from the narration of al-Susi merged the ‘ra’ into the ‘lam’, and there was a difference from the narration of al-Duri, and the majority [from him] are for merging, and both versions are correct from Abu Amr. See al-Sab’a p. 121, and al-Taysir pp. 44-45. (7) In I’rab al-Qur’an 1/367-368 and what precedes it. (8) Al-Kitab 4/448. (9) Abu Hayyan said

in al-Bahr al-Muhit 2/363: It has been agreed upon to transmit the merging of ‘ra’ into ‘lam’ by the great Basran =

सूरह अल-इमरान: आयत 31 93

...अमानत, और वह अपने पड़ोसी को नुकसान न पहुँचाए(1)।

और सहीह मुस्लिम(2) में अबू हुरैरा से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जब अल्लाह किसी बंदे से प्यार करता है, तो वह जिब्रील को बुलाता है और कहता है: 'मैं फलां से प्यार करता हूँ, तो तुम भी उससे प्यार करो।' जिब्रील उससे प्यार करने लगते हैं, फिर आसमानों में पुकारते हैं: 'अल्लाह फलां से प्यार करता है, तो तुम भी उससे प्यार करो।' फिर आसमान वाले उससे प्यार करने लगते हैं, और फिर ज़मीन पर उसके लिए स्वीकार्यता रख दी जाती है। और जब वह किसी बंदे से नफ़रत करता है, तो जिब्रील को बुलाता है और कहता है: 'मैं फलां से नफ़रत करता हूँ, तो तुम भी उससे नफ़रत करो।' जिब्रील उससे नफ़रत करने लगते हैं, फिर आसमान वालों में पुकारते हैं: 'अल्लाह फलां से नफ़रत करता है, तो तुम भी उससे नफ़रत करो।' फिर वे उससे नफ़रत करने लगते हैं, और फिर ज़मीन पर उसके लिए नफ़रत रख दी जाती है।"

इस पर आगे विस्तार से चर्चा सूरह मरियम के अंत में आएगी, यदि अल्लाह ने चाहा(3)।

अबू रजा अल-उतारिदी ने पढ़ा: {फ़ात्तबिऊनी युहबिबकुम} 'या' पर ज़बर (फ़तह) के साथ(4)।

{वयगफ़िर लकुम} का 'अतफ़' (जोड़) {युहबिबकुम} पर है। महबूब(5) ने अबू अम्र इब्न अल-अला से रिवायत की है कि उन्होंने 'यगफ़िर' की 'रा' को 'लकुम' की 'लाम' में मिला (इदगाम कर) दिया था(6)। अन-नहहास(7) ने कहा: अल-खलील और सीबवैह(8) 'रा' को 'लाम' में मिलाने की अनुमति नहीं देते, लेकिन अबू अम्र इस तरह की गलती करने के लिए बहुत बड़े हैं, और शायद वह स्वर (हरकत) को छिपा रहे थे जैसा कि वह कई चीज़ों में करते हैं(9)।

(1) इराब अल-कुरान लिन-नहहास 1/367, और इसे अब्द अल-रज्जाक ने अपने मुसन्नफ़ (19748) में निकाला है, और उनके माध्यम से अल-बैहकी ने शुआब अल-ईमान (9551) में एक हदीस के हिस्से के रूप में। (2) संख्या (2637), और इसे अहमद (7625) और बुखारी (3209) ने निकाला है। (3) इसकी आयत (96) की व्याख्या में। (4) प्रतियों में: 'फ़ात्तबिऊनी' 'बा' पर ज़बर के साथ, और जो साबित है वह अन-नहहास की इराब अल-कुरान 1/367 से है, और इब्न खालवैह ने शाज़ अल-किरात पृ. 20 में अबू रजा की किरात का उल्लेख किया है, इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर 1/422 में, और अबू हय्यान ने अल-बहर 2/431 में। (5) वह मुहम्मद इब्न अल-हसन इब्न हिलाल, अबू जाफर अल-बसरी, कुरैश के मौला हैं, और उनका उपनाम महबूब है जिससे वह अधिक प्रसिद्ध हैं; बुखारी ने दूसरों के

साथ मिलकर उनसे रिवायत की है और तिर्मिज़ी ने भी। तहज़ीब अल-कमाल 25/74। (6) इब्न अल-जज़री ने अल-नश्र 2/12-13 में कहा: अबू अम्र ने अल-सूसी की रिवायत से 'रा' को 'लाम' में मिला दिया, और अल-दूरी की रिवायत से उनके बारे में मतभेद था, और अधिकांश [उनके बारे में] इदगाम के पक्ष में हैं, और अबू अम्र से दोनों रूप सही हैं। देखिए अल-सबा पृ. 121, और अल-तयसीर पृ. 44-45। (7) इराब अल-कुरान 1/367-368 और उससे पहले के हिस्से में। (8) अल-किताब 4/448। (9) अबू हय्यान ने अल-बहर अल-मुहीत 2/363 में कहा: महान बसरा निवासियों द्वारा 'रा' को 'लाम' में मिलाने के स्थानांतरण पर सहमति हुई है =

سورہ آل عمران: آیت 31 93

...امانت، اور یہ کہ اپنے پڑوسی کو تکلیف نہ دے(1)۔

اور صحیح مسلم(2) میں ابو ہریرہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ جب کسی بندے سے محبت کرتا ہے تو جبریل کو بلاتا ہے اور فرماتا ہے: 'میں فلاں سے محبت کرتا ہوں پس تو بھی اس سے محبت کر۔' فرماتے ہیں: پس جبریل اس سے محبت کرنے لگتے ہیں، پھر وہ آسمان میں پکارتے ہیں اور کہتے ہیں: 'اللہ فلاں سے محبت کرتا ہے پس تم بھی اس سے محبت کرو،' تو آسمان والے اس سے محبت کرنے لگتے ہیں، فرمایا: پھر زمین میں اس کے لیے مقبولیت رکھ دی جاتی ہے۔ اور جب وہ کسی بندے سے بغض رکھتا ہے تو جبریل کو بلاتا ہے اور کہتا ہے: 'میں فلاں سے بغض رکھتا ہوں پس تو بھی اس سے بغض رکھ' فرماتے ہیں: پس جبریل اس سے بغض رکھنے لگتے ہیں، پھر وہ آسمان والوں میں پکارتے ہیں: 'اللہ فلاں سے بغض رکھتا ہے پس تم بھی اس سے بغض رکھو،' فرماتے ہیں: پس وہ اس سے بغض رکھنے لگتے ہیں، پھر زمین میں اس کے لیے دشمنی رکھ دی جاتی ہے۔"

اور اس کی مزید وضاحت ان شاء اللہ تعالیٰ سورہ مریم کے آخر میں آئے گی(3)۔

اور ابو رجاء العطاردی نے پڑھا: {فاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُم} 'یاء' کے فتحہ (زبر) کے ساتھ(4)۔

{وَيَغْفِرْ لَكُمْ} کا عطف {يُحْبِبْكُم} پر ہے۔ اور محبوب(5) نے ابو عمرو بن العلاء سے روایت کی کہ انہوں نے «یغفر» کی 'راء' کا «لکم» کے 'لام' میں ادغام کیا(6)۔ النحاس(7) نے کہا: الخلیل اور سیبویہ(8) 'راء' کا 'لام' میں ادغام جائز نہیں سمجھتے، اور ابو عمرو اس طرح کی غلطی کرنے

سے بہت بلند ہیں، اور شاید وہ حرکت کو چھپا رہے تھے (اخفاء کر رہے تھے) جیسا کہ وہ بہت سی چیزوں میں کرتے ہیں(9)۔

(1) إعراب القرآن للنحاس 367/1، اور اسے عبد الرزاق نے اپنی مصنف (19748) میں روایت کیا، اور ان کے واسطے سے بیہقی نے شعب الایمان (9551) میں ایک حدیث کے ضمن میں۔ (2) نمبر (2637) کے تحت، اور اسے احمد (7625) اور بخاری (3209) نے روایت کیا۔ (3) اس کی آیت (96) کی تفسیر میں۔ (4) نسخوں میں: «فاتبعوني» 'باء' کے فتحہ کے ساتھ ہے، لیکن جو ثابت ہے وہ اعراب القرآن للنحاس 367/1 سے ہے، اور ابن خالویہ نے شواذ القراءات ص 20 میں ابو رجاء کی قرات کا ذکر کیا، ابن عطیہ نے المحرر 422/1 میں، اور ابو حیان نے البحر 431/2 میں۔ (5) وہ محمد بن الحسن بن ہلال، ابو جعفر البصری، قریش کے مولیٰ ہیں، اور ان کا لقب محبوب ہے جس سے وہ زیادہ مشہور ہیں، بخاری نے دوسروں کے ساتھ ملا کر ان سے روایت کی اور ترمذی نے بھی۔ تہذیب الکمال 74/25۔ (6) ابن الجزری نے النشر 12/2 - 13 میں کہا: ابو عمرو نے السوسی کی روایت سے 'راء' کا 'لام' میں ادغام کیا، اور ان سے الدوری کی روایت میں اختلاف ہے، اور اکثر [ان سے] ادغام پر ہیں، اور دونوں پہلو ابو عمرو سے صحیح ہیں۔ دیکھیے السبعہ ص 121، اور التیسیر ص 44-45۔ (7) إعراب القرآن 367/1 - 368 اور اس سے پہلے کے حصے میں۔ (8) الکتاب 448/4۔ (9) ابو حیان نے البحر المحیط 363/2 میں کہا: بصرہ کے بڑے ائمہ سے 'راء' کا 'لام' میں ادغام نقل کرنے پر اتفاق ہو چکا ہے =

Page 94 Surah Al-Imran: Verses 32 - 33

The Almighty's saying: {Say, "Obey Allah and the Messenger." But if they turn away - then indeed, Allah does not like the disbelievers (32)}.

His saying: {Say, "Obey Allah and the Messenger"} its explanation comes in [Surah] An-Nisa (1).

{But if they turn away} is a conditional clause, except that it is in the past tense and is not declinable. The implied meaning is: if they turn away in their disbelief and turn aside from the obedience of Allah and His Messenger, {then indeed, Allah does not like the disbelievers}, meaning: He is not pleased with their action, nor will He forgive them, as mentioned previously.

And He said: "then indeed, Allah" and did not say: "then indeed, He" because the Arabs, when they want to exalt something, repeat its mention. Sibawayh recited (2): "I do not see anything preceding death... Death has embittered both the wealthy and the poor."

The Almighty's saying: {Indeed, Allah chose Adam and Noah and the family of Abraham and the family of 'Imran over the worlds (33)}.

His saying: {Indeed, Allah chose Adam and Noah} the verse. "Chose" (Istafa) means: selected, and this has been mentioned before in Al-Baqarah. Also mentioned there were the derivation of Adam's name and his kunya (3). The implied meaning is: Indeed, Allah chose their religion, which is the religion of Islam, thus the annexed word (al-mudhaf) was omitted. Az-Zajjaj said (4): He chose them for prophethood over the people of their times.

"And Noah" it is said: it is derived from 'naha yanuhu' (to wail), and it is a non-Arabic name; but it is declinable because it consists of three letters (5). He is the Sheikh of the Messengers, and the first messenger sent by Allah to the people of the earth after Adam, peace be upon him, prohibiting [marrying] daughters, sisters, paternal aunts, maternal aunts, and other relatives. Whoever among the historians said that Idris was before him is mistaken, as will be explained in [Surah] Al-A'raf.

= And their heads are Abu Amr bin al-Ala, Ya'qub al-Hadrami, and the elders of the people of Kufa: al-Ru'asi, al-Kisa'i, and al-Farra'. They permitted it and narrated it from the Arabs, so it is obligatory to accept it and refer to their knowledge and transmission, for whoever knows is a proof over whoever does not know. See also Al-

Bahr 2/431. (1) In the interpretation of verse (59) of it. (2) For Suwad bin Adi in Al-Kitab 1/62, and Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 1/384-385, and from him the author quoted Sibawayh's recitation. Al-Baghdadi in Al-Khizana 1/381 corrected the attribution of the verse to Adi bin Zayd. (3) 1/417 and 2/406. (4) See Ma'ani al-Quran by him 1/399. (5) I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/368.

पृष्ठ ९४ सूरह अल-इमरान: आयत ३२ - ३३

अल्लाह तआला का फरमान: {कह दो, "अल्लाह और रसूल का हुक्म मानो।" फिर अगर वे मुँह फेर लें, तो यकीनन अल्लाह काफ़िरों को पसंद नहीं करता (३२)}।

उनका फरमान: {कह दो, "अल्लाह और रसूल का हुक्म मानो"} इसका स्पष्टीकरण 'अन-निसा' (१) में आएगा।

{फिर अगर वे मुँह फेर लें} एक शर्त है, सिवाय इसके कि यह भूतकाल में है और अपरिवर्तनीय है। निहित अर्थ है: यदि वे अपने कुफ़्र (अविश्वास) पर अड़े रहकर मुँह फेर लेते हैं और अल्लाह और उसके रसूल की आज्ञाकारिता से विमुख हो जाते हैं, {तो यकीनन अल्लाह काफ़िरों को पसंद नहीं करता}, अर्थात: वह उनके कृत्य से प्रसन्न नहीं है, और न ही उन्हें क्षमा करेगा, जैसा कि पहले बताया जा चुका है।

और उन्होंने कहा: "तो यकीनन अल्लाह" और यह नहीं कहा: "तो यकीनन वह", क्योंकि अरब जब किसी चीज़ की महानता दर्शाना चाहते हैं, तो उसका नाम दोबारा दोहराते हैं। सिबवैह ने पढ़ा (२): "मैं मौत से आगे किसी चीज़ को नहीं देखता... मौत ने अमीर और गरीब दोनों का मज़ा किरकिरा कर दिया है।"

अल्लाह तआला का फरमान: {बेशक अल्लाह ने आदम और नूह और इब्राहीम के खानदान और इमरान के खानदान को दुनिया वालों पर चुन लिया (३३)}।

उनका फरमान: {बेशक अल्लाह ने आदम और नूह को चुन लिया} आयत। 'चुन लिया' (इस्तफ़ा) का अर्थ है: चयन किया, और यह पहले 'अल-बक़रह' में आ चुका है। आदम के नाम की व्युत्पत्ति और उनकी कुनियत (३) का ज़िक्र भी वहीं हो चुका है। निहित अर्थ है: बेशक अल्लाह ने उनके धर्म को चुना, जो इस्लाम का धर्म है, इस प्रकार मुज़ाफ़ (सम्बद्ध शब्द) को हटा दिया गया। अज़-ज़ज्जाज ने कहा (४): उन्होंने उन्हें अपने समय के लोगों पर नुबुव्वत (पैगम्बरी) के लिए चुना।

"और नूह" के बारे में कहा गया है: यह 'नाह यनूहू' (विलाप करना) से निकला है, और यह एक गैर-अरबी नाम है; लेकिन यह तीन अक्षरों वाला होने के कारण विभक्ति युक्त (मन्सरिफ़) है (५)। वह सन्देशवाहकों के शेख हैं, और आदम (अलैहिस्सलाम) के बाद अल्लाह द्वारा धरती के लोगों के पास भेजे गए पहले रसूल हैं, जिन्होंने बेटियों, बहनों, बुआओं, मौसियों और अन्य रिश्तेदारों से निकाह को

हराम (वर्जित) करार दिया। इतिहासकारों में से जिसने भी कहा कि इदरीस उनसे पहले थे, वह भ्रम में है, जैसा कि 'अल-अअराफ़' के स्पष्टीकरण में आएगा।

= और उनके प्रमुख अबू अम्र बिन अल-अला, याकूब अल-हद्रमी और कूफ़ा के बड़े लोग हैं: अल-रुआसी, अल-किसाई और अल-फर्रा। उन्होंने इसे जायज़ ठहराया और अरबों से इसका वर्णन किया, इसलिए इसे स्वीकार करना और उनके ज्ञान और रिवायत की ओर लौटना अनिवार्य है, क्योंकि जो जानता है वह उसके लिए प्रमाण है जो नहीं जानता। अल-बहर २/४३१ भी देखें। (१) इसकी आयत (५९) की व्याख्या में। (२) अल-किताब १/६२ में सुवाद बिन अदी के लिए, और अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान १/३८४-३८५ में, और उनसे लेखक ने सिबवैह के पढ़ने का उल्लेख किया है। अल-बगदादी ने अल-खिज़ाना १/३८१ में इस शेर को अदी बिन ज़ैद से सम्बद्ध होना सही ठहराया है। (३) १/४१७ और २/४०६। (४) उनकी किताब मानी अल-कुरान १/३९९ देखें। (५) अल-नहस द्वारा एराब अल-कुरान १/३६८।

صفحہ ۹٤ سورۃ آل عمران: آیات ۳۲ - ۳۳

ارشاد باری تعالیٰ ہے: ﴿قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَإِن تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ (٣٢)﴾۔

ارشاد باری تعالیٰ: ﴿قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ﴾ اس کا بیان سورہ "النساء" (۱) میں آئے گا۔

﴿فَإِن تَوَلَّوْا﴾ شرط ہے، سوائے اس کے کہ یہ فعل ماضی ہے اور غیر معرب (مبنی) ہے۔ تقدیر عبارت یہ ہے: اگر وہ اپنے کفر پر اڑے رہے اور اللہ اور اس کے رسول کی اطاعت سے منہ موڑ لیا ﴿فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ﴾ یعنی: وہ ان کے فعل سے راضی نہیں ہے، اور نہ ہی انہیں معاف کرے گا، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔

اور فرمایا: "فإنّ الله" (بے شک اللہ) اور "فإنه" (بے شک وہ) نہیں فرمایا، کیونکہ عرب جب کسی چیز کی بڑائی بیان کرنا چاہتے ہیں تو اس کا ذکر دوبارہ کرتے ہیں۔ سیبویہ (۲) نے یہ شعر پڑھا ہے: لا أرى الموتَ يَسبِقُ الموتَ شيءٌ ... نَغَّصَ الموتُ ذَا الغِنَى والفَقِيرا (میں موت سے آگے کسی چیز کو نہیں دیکھتا... موت نے امیر اور غریب دونوں کا مزہ کرکرا کر دیا ہے۔)

ارشاد باری تعالیٰ: ﴿ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى آدَمَ وَنُوحًا وَآلَ إِبْرَاهِيمَ وَآلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ (٣٣) ﴾ ۔

ارشاد باری تعالیٰ: ﴿إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى آدَمَ وَنُوحًا﴾ الآیہ۔ اصطفیٰ: یعنی منتخب کیا، اور یہ پہلے سورہ بقرہ میں گزر چکا ہے۔ وہیں آدم کے نام کے اشتقاق اور ان کی کنیت (۳) کا ذکر بھی ہو چکا ہے۔ تقدیر عبارت یہ ہے: بے شک اللہ نے ان کے دین کو منتخب کیا جو کہ دین اسلام ہے، پس مضاف کو حذف کر دیا گیا۔ زجاج (٤) نے کہا: انہیں ان کے زمانے کے لوگوں پر نبوت کے لیے منتخب کیا۔

«ونوحاً» کہا گیا ہے کہ یہ 'ناح ینوح' (رونا، نوحہ کرنا) سے مشتق ہے، اور یہ عجمی (غیر عربی) نام ہے؛ لیکن یہ تین حرفی ہونے کی وجہ سے منصرف ہے (٥)۔ وہ رسولوں کے شیخ ہیں، اور آدم علیہ السلام کے بعد پہلے رسول ہیں جنہیں اللہ نے زمین والوں کی طرف بیٹیوں، بہنوں، پھوپھیوں، خالاؤں اور دیگر رشتہ داروں کی حرمت کے احکام دے کر بھیجا۔ مؤرخین میں سے جس نے یہ کہا کہ ادریس ان سے پہلے تھے، تو اسے وہم ہوا ہے، جیسا کہ سورہ "الاعراف" کے بیان میں آئے گا۔

= اور ان کے سرخیل ابو عمرو بن العلاء، یعقوب الحضرمی، اور اہل کوفہ کے اکابرین: الرؤاسی، الکسائی اور الفراء ہیں۔ انہوں نے اسے جائز قرار دیا اور عربوں سے اس کی روایت کی، پس اسے قبول کرنا اور ان کے علم و نقل کی طرف رجوع کرنا واجب ہے، کیونکہ جاننے والا نہ جاننے والے پر حجت ہے۔ نیز دیکھئے البحر ٢/٤٣١۔ (١) اس کی آیت (٥٩) کی تفسیر میں۔ (٢) الکتاب ١/٦٢ میں سواد بن عدی کے لیے، اور معانی القرآن للنحاس ١/٣٨٤ - ٣٨٥ میں اور ان سے مصنف نے سیبویہ کے انشاد کو نقل کیا ہے، اور البغدادی نے الخزانہ ١/٣٨١ میں اس شعر کی نسبت عدی بن زید کی طرف صحیح قرار دی ہے۔ (٣) ١/٤١٧ اور ٢/٤٠٦۔ (٤) ان کی کتاب معانی القرآن ١/٣٩٩ دیکھیں۔ (٥) إعراب القرآن للنحاس ١/٣٦٨۔

Surah Al-Imran: Verse 33 | Page 95

God willing (1).

His Almighty's saying: {Indeed, Allah chose Adam and Noah and the family of Abraham and the family of 'Imran over the worlds}. The meaning of "Al" (family/ followers) and what it is applied to was previously mentioned in [Surah] Al-Baqarah in detail (2).

In Al-Bukhari, on the authority of Ibn Abbas (3), he said: The family of Abraham and the family of 'Imran are the believers from the family of Abraham, the family of 'Imran, the family of Yasin, and the family of Muhammad. Allah Almighty says: {Indeed, the most worthy of Abraham among the people are those who followed him [in submission to Allah] and this prophet, and those who believe [in his message]. And Allah is the ally of the believers} [Al-Imran: 68].

It was said: The family of Abraham are Ishmael, Isaac, Jacob, and the Tribes, and that Muhammad ﷺ is from the family of Abraham. And it was said: The family of Abraham is himself, and likewise the family of 'Imran, and from this is His saying: {and a remnant of what the family of Moses and the family of Aaron had left} [Al-Baqarah: 248] (4).

And in the Hadith: "You have been given a flute from the flutes of the family of David" (5).

The poet said: And do not weep for a dead person after the dead person buried by ... Ali, Abbas, and the family of Abu Bakr (6).

(1) In the interpretation of verse (59) of it. (2) 2/81. (3) Mentioned by him in a definitive form before Hadith (3431) (Fath al-Bari 6/469) and narrated by al-Tabari 6/326, and Ibn Abi Hatim 2/635. (4) Tafsir al-Baghawi 1/294. (5) Narrated by al-Bukhari (5048), and Muslim (793) (236) from the hadith of Abu Musa al-Ash'ari, and Ahmad (22969), and Muslim (793) (235) from the hadith of Buraydah al-Aslami, and Ahmad (8646) and (24097) from the hadith of Abu Hurayrah and Aisha, may Allah be pleased with them. (6) In the manuscripts: "And do not forget... I love him", and what is confirmed is from the sources. The verse is by Araka al-Thaqafi lamenting his son, who was killed by Busr ibn Artat. It is among verses in Al-Kamil p. 1386, Al-Fadil p. 65, Al-Ta'azi wal-Marathi p. 3 and 69, Al-'Iqd al-Farid 3/306, Al-Mu'talif wal-Mukhtalif by al-Amidi p. 68, Al-Hamasa al-Basriya 1/277, and Amali al-Murtada 1/461, and Hamasa Ibn al-Shajari 1/479, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/140 and 423. Al-Maymani said in the

footnotes of Al-Fadil, and al-Marsafi in Raghbat al-Amil 8/157: "ajannahu" means buried him and interred him. He meant by the dead person the Messenger of Allah ﷺ. It is narrated that those who descended into his grave ﷺ were Ali bin Abi Talib, and Al-Fadl and Qutham the two sons of Al-Abbas, so he mentioned Al-Abbas and meant his two sons, and he meant by the family of Abu Bakr, Aisha the Mother of the Believers, as he was buried in her house, may Allah be pleased with them all.

सूरह आल इमरान: आयत 33 | पृष्ठ 95

ईश्वर ने चाहा तो (1)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {निस्संदेह, अल्लाह ने आदम, नूह, इब्राहीम के वंश और इमरान के वंश को संसार के लोगों पर चुन लिया है}। "आल" (परिवार/अनुयायी) का अर्थ और यह किस पर लागू होता है, इसका उल्लेख पहले सूरह अल-बकरा में विस्तार से किया गया है (2)।

अल-बुखारी में, इब्न अब्बास (3) के अधिकार पर, उन्होंने कहा: इब्राहीम के वंश और इमरान के वंश से तात्पर्य इब्राहीम के वंश, इमरान के वंश, यासीन के वंश और मुहम्मद के वंश के विश्वासियों से है। अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {निस्संदेह, लोगों में से इब्राहीम के सबसे निकट वे लोग हैं जिन्होंने उनका अनुसरण किया और यह नबी और वे लोग जो ईमान लाए। और अल्लाह विश्वासियों का सहायक है} [आल इमरान: 68]।

कहा गया है: इब्राहीम के वंश से तात्पर्य इस्माइल, इसहाक, याकूब और उनकी संतानें हैं, और मुहम्मद ﷺ इब्राहीम के वंश से हैं। यह भी कहा गया है: इब्राहीम का वंश वह स्वयं हैं, और इसी तरह इमरान का वंश, और इसी से उनका यह कथन है: {और मूसा के वंश और हारून के वंश द्वारा छोड़ी गई चीजों का कुछ अवशेष} [अल-बकरा: 248] (4)।

और हदीस में है: "तुम्हें दाऊद के वंश की बांसुरी में से एक बांसुरी दी गई है" (5)।

कवि ने कहा: और उस मृत व्यक्ति के बाद किसी अन्य मृत पर मत रोओ जिसे दफनाया गया है... अली, अब्बास और अबू बक्र के परिवार द्वारा (6)।

(1) इसकी आयत (59) की व्याख्या में। (2) 2/81। (3) हदीस (3431) (फतह अल-बारी 6/469) से पहले उनके द्वारा निश्चित रूप से उल्लेख किया गया और अल-तबारी 6/326 और इब्न अबी हातिम 2/635 द्वारा वर्णित किया गया। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 1/294। (5) अल-बुखारी (5048) और मुस्लिम (793) (236) द्वारा अबू मूसा अल-अशअरी की हदीस से, और अहमद (22969), और मुस्लिम (793) (235) द्वारा बुरैदा अल-अस्लमी की हदीस से, और अहमद (8646) और (24097) द्वारा अबू हुरैरा और आयशा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत। (6) पांडुलिपियों में: "और मत भूलो... मैं उससे प्यार करता हूँ", और जो स्रोतों से पुष्ट है। यह पद अराका अल-थकफी द्वारा अपने बेटे के शोक में है, जिसे बुस्र इब्न अर्ताह ने मार दिया था। यह अल-कामिल पृ. 1386,

अल-फ़ादिल पृ. 65, अल-ताज़ी वल-मराथी पृ. 3 और 69, अल-इक़्द अल-फ़रीद 3/306, अल-मुअतलिफ़ वल-मुख्तलिफ़ अल-आमिदी पृ. 68, अल-हमासा अल-बसरिया 1/277, और अमाली अल-मुर्तदा 1/461, और हमासा इब्न अल-शजरी 1/479, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/140 और 423 में छंदों में से है। अल-मैमनी ने अल-फ़ादिल के हाशिये में कहा, और अल-मरसफ़ी ने रगबत अल-आमिल 8/157 में: "अजन्नहु" का अर्थ है उसे कब्र में रखा और दफनाया। मृत व्यक्ति से उनका तात्पर्य अल्लाह के रसूल ﷺ से था। यह वर्णित है कि जो लोग उनकी कब्र ﷺ में उतरे वे अली बिन अबी तालिब, और अल-फजल और कुथम, अल-अब्बास के दो बेटे थे, इसलिए उन्होंने अल-अब्बास का उल्लेख किया और उनके दो बेटों का अर्थ निकाला, और अबू बक्र के परिवार से उनका तात्पर्य विश्वासियों की माँ आयशा से था, क्योंकि उन्हें उनके घर में दफनाया गया था, अल्लाह उन सभी से प्रसन्न हो।

سورہ آل عمران: آیت ۳۳ | صفحہ ۹۵

ان شاء اللہ تعالیٰ (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {بے شک اللہ نے آدم اور نوح اور آلِ ابراہیم اور آلِ عمران کو تمام جہان والوں پر منتخب فرما لیا}۔ "آل" کے معنی اور اس کا اطلاق کن پر ہوتا ہے، اس کا ذکر پہلے سورہ بقرہ میں تفصیل سے گزر چکا ہے (۲)۔

بخاری میں ابن عباس (۳) سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: آلِ ابراہیم اور آلِ عمران سے مراد آلِ ابراہیم، آلِ عمران، آلِ یاسین اور آلِ محمد کے مومنین ہیں۔ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {بے شک لوگوں میں ابراہیم کے سب سے زیادہ قریب وہ ہیں جنہوں نے ان کی پیروی کی اور یہ نبی اور وہ جو ایمان لائے۔ اور اللہ مومنوں کا ولی ہے} [آل عمران: ۶۸]۔

اور کہا گیا: آلِ ابراہیم سے مراد اسماعیل، اسحاق، یعقوب اور اسباط ہیں، اور یہ کہ محمد ﷺ آلِ ابراہیم میں سے ہیں۔ اور کہا گیا: آلِ ابراہیم سے مراد وہ خود ہیں، اور اسی طرح آلِ عمران، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: {اور اس چیز کا بقیہ جو آلِ موسیٰ اور آلِ ہارون چھوڑ گئے} [البقرہ: ۲۴۸] (۴)۔

اور حدیث میں ہے: "تجھے آلِ داؤد کی بانسریوں میں سے ایک بانسری دی گئی ہے" (۵)۔

اور شاعر نے کہا: اور کسی میت کے بعد اس میت پر نہ رو جسے دفنایا ہے ... علی، عباس اور آلِ ابوبکر نے (۶)

(۱) اس کی آیت (۵۹) کی تفسیر میں۔ (۲) ۲/۸۱۔ (۳) اسے بخاری نے حدیث (۳۴۳۱) سے پہلے صیغہ جزم کے ساتھ ذکر کیا ہے (فتح الباری ۶/۴۶۹) اور اسے طبری نے ۶/۳۲۶ اور ابن ابی

حاتم نے ۲/۶۳۵ میں موصولاً روایت کیا ہے۔ (۴) تفسیر البغوی ۱/۲۹۴۔ (۵) اسے بخاری (۵۰۴۸) اور مسلم (۷۹۳) (۲۳۶) نے ابو موسیٰ اشعری کی حدیث سے، اور احمد (۲۲۹۶۹) نے، اور مسلم (۷۹۳) (۲۳۵) نے بریدہ اسلمی کی حدیث سے، اور احمد (۸۶۴۶) اور (۲۴۰۹۷) نے ابوہریرہ اور عائشہ رضی اللہ عنہم کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۶) نسخوں میں ہے: "اور نہ بھول... میں اسے پسند کرتا ہوں"، اور جو مصادر سے ثابت ہے وہ یہی ہے۔ یہ شعر اراکہ ثقفی کا ہے جو اپنے بیٹے کا مرثیہ کہہ رہے تھے، جسے بسر بن ارطاۃ نے قتل کیا تھا، یہ شعر الکامل ص۱۳۸۶، الفاضل ص۶۵، التعازی والمراثی ص۳ و ۶۹، العقد الفرید ۳/۳۰۶، الموتلف والمختلف للآمدی ص۶۸، الحماسہ البصریہ ۱/۲۷۷، اور امالی المرتضیٰ ۱/۴۶۱، اور حماسہ ابن الشجری ۱/۴۷۹، اور المحرر الوجیز ۱/۱۴۰ و ۴۲۳ میں موجود ہے۔ میمنی نے حواشی الفاضل میں اور مرصفی نے رغبۃ الآمل ۸/۱۵۷ میں کہا: "أَجَنَّهُ" کے معنی ہیں اسے قبر میں اتارا اور دفن کیا، اور میت سے مراد رسول اللہ ﷺ ہیں۔ مروی ہے کہ جو لوگ آپ ﷺ کی قبر مبارک میں اترے وہ علی بن ابی طالب، اور فضل و قثم پسران عباس تھے، تو عباس کا ذکر کر کے ان کے دونوں بیٹوں کو مراد لیا، اور آلِ ابوبکر سے مراد ام المومنین عائشہ رضی اللہ عنہا ہیں، کیونکہ آپ ان کے گھر میں دفن ہوئے، اللہ ان سب سے راضی ہو۔

96 Surah Al-Imran: Verse 33

And another said: He experiences from the remembrance of the family of Layla, just as the bitten one experiences from the recurring pain (1). He meant by 'the family of Layla', Layla herself. It was said: The family of Imran is the family of Abraham, as He said: {descendants, some of them from others}. And it was said: the intended person is Jesus; because his mother is the daughter of Imran. And it was said: [Imran] himself, as we mentioned. Muqatil said: He is Imran, the father of Moses and Aaron, and he is Imran bin Yashur bin Fahat bin Levi bin Jacob (2). Al-Kalbi said: He is Imran, the father of Mary, and he is from the descendants of Solomon, peace be upon him (3). Al-Suhayli (4) related: Imran bin Mathan, and his wife is Hannah, with the letter 'nun'. These were singled out for mention among the prophets because all the prophets and messengers, in their entirety, are from their progeny. And the word 'Imran' is indeclinable (diptote) because it has an additional 'alif' and 'nun' at its end. The meaning of His saying: {over the worlds} i.e., over the people of their time, according to the people of interpretation. Al-Tirmidhi al-Hakim Abu Abdullah Muhammad bin Ali said: all creation. It was also said: {over the worlds}: over all of creation until the Day of the Trumpet, for these are messengers and prophets, the elite of creation. As for Muhammad ﷺ, his rank has surpassed selection (istifa); because he is a beloved and a mercy; Allah Almighty said: {And We have not sent you except as a mercy to the worlds} [Al-Anbiya: 107]. Thus, the messengers were created for mercy, but Muhammad ﷺ was created as mercy itself. Therefore, he became a safety for creation; when Allah sent him, creation became safe from punishment until the blowing of the Trumpet. The rest of the prophets did not hold this position; and therefore he said...

---

(1) The verse is unattributed in 'Al-Ayn' by Al-Khalil 1/80, 'Gharib al-Hadith' by Al-Harawi 1/73, 'Kitab al-Haywan' by Al-Jahiz 4/249, 'Jamharat al-Lugha' 1/279, 'Tahdhib al-Alfaz' by Ibn al-Sikkit 1/118, 'Al-Adhdad' by Ibn al-Anbari p. 106, Abu al-Tayyib al-Lughawi p. 352, 'Al-Sihah' (adad), 'Tahdhib al-Lugha' 1/89, and 'Al-Mukhasas' 5/88. 'Al-salim' refers to a person bitten by a snake, and 'al-idad' is the pain of the bite; when a year has passed since the day he was bitten, the pain flares up again. 'Al-Sihah' (adad). (2) Tafsir al-Baghawi 1/294. (3) Tafsir Abi al-Layth 1/262. (4) In 'Al-Ta'rif wal-I'lam' p. 32.

96 सूरा आल इमरान: आयत 33

और दूसरे ने कहा: वह लैला के परिवार की याद से वैसे ही मिलता है, जैसे सांप का डसा हुआ उस आवर्ती दर्द से मिलता है (1)। उनका तात्पर्य 'लैला के परिवार' से स्वयं लैला की याद से था। कहा गया है: इमरान का परिवार इब्राहीम का परिवार ही है, जैसा कि उन्होंने कहा: {संतति, एक दूसरे से}। और कहा गया है: इसका तात्पर्य ईसा (यीशु) से है; क्योंकि उनकी माँ इमरान की बेटी हैं। और कहा गया है: वह स्वयं हैं जैसा कि हमने उल्लेख किया है। मुक़ातिल ने कहा: वह इमरान मूसा और हारून के पिता हैं, और वह इमरान बिन यशहर बिन फाहत बिन लावी बिन याकूब (2) हैं। अल-कल्बी ने कहा: वह इमरान मरियम के पिता हैं, और वह सुलेमान (अलैहिस्सलाम) के वंशज हैं (3)। अस-सुहैली (4) ने वर्णन किया: इमरान बिन माथान, और उनकी पत्नी हन्ना (नून के साथ)। पैग़ंबरों में से इन्हें विशेष रूप से इसलिए चुना गया है क्योंकि सभी पैग़ंबर और रसूल समग्र रूप से इन्हीं की संतान हैं। 'इमरान' शब्द पूर्ण रूप से विभक्त नहीं होता है क्योंकि इसके अंत में एक अतिरिक्त अलिफ और नून है। उनके इस कथन का अर्थ: {सारे संसार पर} अर्थात: व्याख्या करने वालों के अनुसार अपने समय के संसार पर। तिरमिज़ी अल-हकीम अबू अब्दुल्ला मुहम्मद बिन अली ने कहा: समस्त सृष्टि। और कहा गया है: {सारे संसार पर}: सूर (शंखनाद) फूँके जाने के दिन तक की समस्त सृष्टि पर, क्योंकि ये रसूल और पैग़ंबर हैं, वे सृष्टि के चुने हुए लोग हैं। जहाँ तक मुहम्मद ﷺ का संबंध है, उनका दर्जा चुनाव (इस्तफ़ा) से ऊपर निकल गया है; क्योंकि वे प्रेमी और दया (रहमत) हैं; अल्लाह ताला ने फ़रमाया: {और हमने आपको समस्त संसार के लिए दया बनाकर ही भेजा है} [अल-अंबिया: 107]। अतः रसूल दया के लिए बनाए गए थे, और मुहम्मद ﷺ स्वयं दया के रूप में बनाए गए थे, इसलिए वे सृष्टि के लिए सुरक्षा बन गए। जब अल्लाह ने उन्हें भेजा, तो सृष्टि सूर फूँके जाने तक दंड से सुरक्षित हो गई। बाकी पैग़ंबर इस स्थान तक नहीं पहुँचे; और इसीलिए उन्होंने कहा...

---

(1) यह शेर अल-खलील की 'अल-ऐन' 1/80, अल-हरवी की 'ग़रीब अल-हदीस' 1/73, अल-जाहिज़ की 'किताब अल-हयवान' 4/249, 'जम्हरात अल-लुग़ा' 1/279, इब्न अल-सिक्कीत की 'तहज़ीब अल-अल्फ़ाज़' 1/118, इब्न अल-अंबारी की 'अल-अज़दाद' पृ. 106, और अबू अल-तैय्यब अल-लुग़वी पृ. 352, 'अल-सिहाह' (अदद), 'तहज़ीब अल-लुग़ा' 1/89, और 'अल-मुख़स्सस' 5/88 में बिना श्रेय के है। 'सलीम' का अर्थ है सांप का डसा हुआ, और 'इदाद' डसे हुए का दर्द है, जब उसे डसे हुए एक साल पूरा हो जाता है तो दर्द फिर से भड़क उठता है। 'अल-सिहाह' (अदद)। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 1/294। (3) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/262। (4) 'अल-त'रीफ वल-इ'लाम' पृ. 32 में।

۹۶ سورہ آل عمران: آیت ۳۳

اور دوسرے نے کہا: وہ لیلیٰ کے گھرانے کی یاد سے ویسے ہی ملتا ہے، جیسا کہ سانپ کا ڈسا ہوا اس درد سے ملتا ہے جو سال بھر بعد لوٹ کر آتا ہے (۱)۔ ان کی مراد لیلیٰ کے گھرانے سے خود لیلیٰ کی یاد تھی۔ اور کہا گیا: آلِ عمران، آلِ ابراہیم ہی ہے، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿ذُرِّيَّةً بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ﴾۔ اور کہا گیا: اس سے مراد عیسیٰ ہیں؛ کیونکہ ان کی والدہ عمران کی بیٹی ہیں۔ اور کہا گیا: خود وہی جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔ مقاتل نے کہا: وہ عمران موسیٰ اور ہارون کے والد ہیں، اور وہ عمران بن یصھر بن فاھات بن لاوی بن یعقوب (۲) ہیں۔ اور کلبی نے کہا: وہ عمران مریم کے والد ہیں، اور وہ سلیمان علیہ السلام کی اولاد میں سے ہیں (۳)۔ اور سہیلی (۴) نے روایت کیا: عمران بن ماثان، اور ان کی بیوی حنہ، 'نون' کے ساتھ اور ان کو انبیاء کے درمیان خاص طور پر اس لیے ذکر کیا گیا؛ کیونکہ تمام انبیاء اور رسل اپنی پوری جماعت کے ساتھ ان ہی کی نسل سے ہیں۔ اور لفظ 'عمران' غیر منصرف ہے؛ کیونکہ اس کے آخر میں الف اور نون زائد ہیں۔ اور اللہ کے اس قول کا معنیٰ: ﴿عَلَى الْعَالَمِينَ﴾ یعنی: اہل تفسیر کے قول کے مطابق اپنے زمانے کے جہانوں پر۔ اور ترمذی الحکیم ابو عبد اللہ محمد بن علی نے کہا: تمام مخلوق۔ اور کہا گیا: ﴿عَلَى الْعَالَمِينَ﴾: صور پھونکے جانے کے دن تک کی تمام مخلوق پر، اور یہ اس لیے کہ یہ لوگ رسل اور انبیاء ہیں، پس وہ مخلوق کا نچوڑ اور منتخب لوگ ہیں، رہا معاملہ محمد ﷺ کا تو آپ کا مرتبہ اصطفیٰ (انتخاب) سے بھی بڑھ گیا ہے؛ کیونکہ آپ حبیب اور رحمت ہیں؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ﴾ [الانبیاء: ۱۰۷]، پس رسل رحمت کے لیے پیدا کیے گئے، اور محمد ﷺ بذاتِ خود رحمت بنا کر پیدا کیے گئے، اس لیے آپ مخلوق کے لیے امان بن گئے، جب اللہ نے آپ کو مبعوث فرمایا

تو مخلوق صور پھونکے جانے تک عذاب سے محفوظ ہوگئی۔ باقی انبیاء اس مقام پر نہیں پہنچے؛ اور اسی لیے فرمایا...

---

(۱) یہ شعر الخلیل کی 'العین' ۱/۸۰، الہروی کی 'غریب الحدیث' ۱/۷۳، الجاحظ کی 'کتاب الحیوان' ۴/۲۴۹، 'جمہرۃ اللغہ' ۱/۲۷۹، ابن السکیت کی 'تہذیب الالفاظ' ۱/۱۱۸، ابن الانباری کی 'الاضداد' ص ۱۰۶، ابو الطیب اللغوی ص ۳۵۲، 'الصحاح' (عدد)، 'تہذیب اللغہ' ۱/۸۹، اور 'المخصص' ۵/۸۸ میں بغیر کسی نسبت کے ہے۔ 'سلیم' ڈسے ہوئے کو کہتے ہیں، اور 'عداد' ڈسے ہوئے کا درد ہے، جب اسے ڈسے ہوئے ایک سال پورا ہو جاتا ہے تو درد پھر سے بھڑک اٹھتا ہے۔ الصحاح (عدد)۔ (۲) تفسیر البغوی ۱/۲۹۴۔ (۳) تفسیر ابی اللیث ۱/۲۶۲۔ (۴) التعریف والاعلام ص ۳۲ میں۔

Surah Al-Imran: Verse 33 / 97

Upon him be prayers and peace: "I am a gifted mercy"(1). He informs that he himself is a mercy from Allah to the creation. And his saying: "gifted" (muhdah) means: a gift from Allah to the creation.

It is said: He chose Adam with five things: first: He created him with His hand in the best form by His power; second: He taught him all the names; third: He commanded the angels to prostrate to him; fourth: He dwelled him in Paradise; and fifth: He made him the father of mankind.

And He chose Noah with five things: first: He made him the father of mankind, because all people drowned and his progeny became the survivors; second: He prolonged his life, and it is said: Glad tidings to him whose life is long and whose deeds are good(2); third: He answered his supplication against the disbelievers and for the believers; fourth: He carried him on the Ark; and fifth: He was the first with whom laws were abrogated [by him], and before that, marrying(3) maternal and paternal aunts was not forbidden.

And He chose Abraham with five things: first: He made him the father of the prophets, because it is narrated that a thousand prophets came from his loins from his time until the time of the Prophet ﷺ; second: He took him as a close friend (Khalil); third: He saved him from the fire; fourth: He made him a leader (Imam) for mankind; and fifth: He tested him with words.

---

(1) Related by Ibn Sa'd in al-Tabaqat 1/192-193, Ibn Abi Shaybah 11/504, al-Bayhaqi in Dala'il al-Nubuwwah 1/157, and Shu'ab al-Iman (1404) via Waki', and al-Darimi (15) via Ali bin Mushir, both from al-A'mash, from Abu Salih who said: The Messenger of Allah ﷺ said... so he mentioned it as mursal (disconnected). Abdullah bin Nasr connected it, in what was related by Ibn Adi in al-Kamil 4/1546 via him, from Waki', from al-A'mash, from Abu Salih, from Abu Hurayrah, from the Prophet ﷺ. Then he mentioned that this is not preserved from Waki', from al-A'mash, and that Abdullah bin Nasr has rejected reports (manakir), and this is one of them. And related by al-Bazzar (2369) (Zawa'id), al-Tabarani in al-Awsat (3005), and in al-Saghir (264), al-Hakim 1/35, al-Shihab al-Quda'i (1160) and (1161), al-Bayhaqi in Dala'il al-Nubuwwah 1/157-158, and in Shu'ab al-Iman (1405) via Ziyad bin Yahya al-Hassani, from Malik bin Su'air, from al-A'mash, from Abu Salih, from Abu Hurayrah, from the Prophet ﷺ. Al-Bazzar said: We do not know anyone who connected it except Malik bin Su'air, and others send it as

mursal and do not mention Abu Hurayrah. Al-Hakim said: This is a Sahih (authentic) hadith according to the criteria of the two (Bukhari & Muslim), as they both relied on Malik bin Su'air, and the singularity of a trustworthy narrator is acceptable. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 8/257: And the men of al-Bazzar are the men of the Sahih. Al-Suyuti mentioned it in al-Jami' al-Saghir 1/348, and marked it as Sahih. (2) His saying: Glad tidings to him whose life is long and whose deeds are good, a marfu' (attributed to the Prophet) hadith; narrated by Abdullah bin Busr al-Mazini (may Allah be pleased with him), related by Ahmad (17680) and (17698), al-Tirmidhi (2329), Abu al-Qasim al-Baghawi in al-Ja'diyyat (3466), and Abu Muhammad al-Baghawi in Sharh al-Sunnah (1245). (3) In the Tafsir of Abu al-Layth 1/262 (and the speech is from him): marriage. And what is between brackets is from him.

सूरह आल इमरान: आयत ३३ / ९७

उन पर सलात और सलाम हो: "मैं एक उपहार स्वरूप दया (रहमत) हूँ"(१)। वह सूचित करते हैं कि वे स्वयं अल्लाह की ओर से सृष्टि के लिए एक दया हैं। और उनका कहना: "उपहार स्वरूप (मुहदाह)" का अर्थ है: अल्लाह की ओर से सृष्टि के लिए एक उपहार।

और कहा जाता है: अल्लाह ने आदम को पाँच चीज़ों के साथ चुना: पहला: उन्होंने अपनी शक्ति से उन्हें अपने हाथ से सबसे सुंदर रूप में बनाया; दूसरा: उन्होंने उन्हें सभी नाम सिखाए; तीसरा: उन्होंने फरिश्तों को उन्हें सजदा करने का आदेश दिया; चौथा: उन्होंने उन्हें स्वर्ग में बसाया; और पाँचवाँ: उन्होंने उन्हें मानव जाति का पिता बनाया।

और उन्होंने नूह को पाँच चीज़ों के साथ चुना: पहला: उन्होंने उन्हें मानव जाति का पिता बनाया; क्योंकि सभी लोग डूब गए थे और उनकी संतान ही शेष रह गई थी; दूसरा: उन्होंने उनकी आयु लंबी कर दी, और कहा जाता है: उस व्यक्ति के लिए शुभ समाचार है जिसकी आयु लंबी हो और उसके कर्म अच्छे हों(२); तीसरा: उन्होंने काफ़िरों के विरुद्ध और मोमिनों के पक्ष में उनकी प्रार्थना स्वीकार की; चौथा: उन्होंने उन्हें कश्ती (जहाज़) पर सवार किया; और पाँचवाँ: वे पहले व्यक्ति थे जिनके माध्यम से कानूनों को निरस्त (नस्ख़) किया गया था [उनके द्वारा], और उससे पहले, मौसी और बुआ से विवाह(३) करना वर्जित नहीं था।

और उन्होंने इब्राहिम को पाँच चीज़ों के साथ चुना: पहला: उन्होंने उन्हें नबियों का पिता बनाया; क्योंकि ऐसा वर्णन है कि उनके वंश से उनके समय से लेकर पैगंबर ﷺ के समय तक एक हज़ार नबी पैदा हुए; दूसरा: उन्होंने उन्हें अपना घनिष्ठ मित्र (खलील) बनाया; तीसरा: उन्होंने उन्हें आग से बचाया; चौथा: उन्होंने उन्हें लोगों के लिए इमाम (नेता) बनाया; और पाँचवाँ: उन्होंने उन्हें शब्दों के साथ परखा।

---

(१) इब्न साद द्वारा अत्-तबाक़ात १/१९२-१९३, इब्न अबी शयबा ११/५०४, अल-बैहक़ी द्वारा दलाईल अन-नुबुवह १/१५७, और शब अल-ईमान (१४०४) में वकी के माध्यम से, और अद-दारिमी (१५) में अली बिन मुशिर के माध्यम से उद्धृत किया गया है, दोनों अल-अमश से, अबू सालेह से, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा... तो उन्होंने इसे मुरसल (कड़ी टूटी हुई) के रूप में उल्लेख किया। और इसे अब्दुल्ला बिन नसर ने जोड़ा, जो इब्न आदि ने अल-कामिल ४/१५४६ में उनके माध्यम से उद्धृत किया, वकी से, अल-अमश से, अबू सालेह से, अबू हुरैरा से, पैगंबर ﷺ से। फिर

उन्होंने उल्लेख किया कि यह वकी से, अल-अमश से संरक्षित नहीं है, और यह कि अब्दुल्ला बिन नसर की रिवायतें अस्वीकार्य (मनाकीर) हैं, और यह उनमें से एक है। और अल-बज्ज़ार (२३६९) (ज़वाइद), अल-तबरानी ने अल-अवसत (३००५) और अल-सगीर (२६४) में, अल-हाकिम १/३५, अल-शिहाब अल-क़ुदाई (११६०) और (११६१), अल-बैहक़ी ने दलाईल अन-नुबुवह १/१५७-१५८ में, और शब अल-ईमान (१४०५) में ज़ियाद बिन यहया अल-हस्सानी के माध्यम से, मलिक बिन सुअैर से, अल-अमश से, अबू सालेह से, अबू हुरैरा से, पैगंबर ﷺ से उद्धृत किया। अल-बज्ज़ार ने कहा: हम किसी ऐसे व्यक्ति को नहीं जानते जिसने इसे जोड़ा हो सिवाय मलिक बिन सुअैर के, और अन्य इसे मुरसल के रूप में भेजते हैं और अबू हुरैरा का उल्लेख नहीं करते हैं। अल-हाकिम ने कहा: यह उन दोनों की शर्त पर एक सहीह हदीस है, क्योंकि उन दोनों ने मलिक बिन सुअैर पर भरोसा किया है, और एक भरोसेमंद वर्णनकर्ता की विशिष्टता स्वीकार्य है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद ८/२५७ में कहा: और अल-बज्ज़ार के पुरुष सहीह के पुरुष हैं। अस-सुयूती ने इसे अल-जामी अल-सगीर १/३४८ में शामिल किया, और इसे सहीह के रूप में चिह्नित किया। (२) उनका कहना: उस व्यक्ति के लिए शुभ समाचार है जिसकी आयु लंबी हो और उसके कर्म अच्छे हों, एक मरफू हदीस है; अब्दुल्ला बिन बुस्र अल-माज़िनी (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) द्वारा वर्णित, अहमद (१७६८०) और (१७६९८), अल-तिर्मिज़ी (२३२९), अबू अल-कासिम अल-बग़वी ने अल-जअ्दिय्यात (३४६६) में, और अबू मुहम्मद अल-बग़वी ने शरह अस-सुन्नाह (१२४५) में उद्धृत किया। (३) अबू अल-लैथ १/२६२ के तफ़सीर में (और शब्द उन्हीं के हैं): निकाह। और कोष्ठक के बीच जो कुछ है वह उन्हीं से है।

سورہ آل عمران: آیت ۳۳ / ۹۷

ان پر درود و سلام ہو: "میں ایک تحفہ دی گئی رحمت ہوں"(۱)۔ آپ ﷺ خبر دے رہے ہیں کہ آپ بذات خود اللہ کی طرف سے مخلوق کے لیے رحمت ہیں۔ اور آپ کا قول: "مُہداۃ" یعنی: اللہ کی طرف سے مخلوق کے لیے ایک ہدیہ (تحفہ)۔

اور کہا جاتا ہے: اللہ نے آدم علیہ السلام کو پانچ چیزوں کے ساتھ چنا: پہلا: یہ کہ ان کو اپنی قدرت سے اپنے ہاتھ سے بہترین صورت میں پیدا کیا؛ دوسرا: یہ کہ انہیں تمام نام سکھائے؛ تیسرا: فرشتوں کو حکم دیا کہ وہ انہیں سجدہ کریں؛ چوتھا: انہیں جنت میں بسایا؛ اور پانچواں: انہیں انسانوں کا باپ بنایا۔

اور نوح علیہ السلام کو پانچ چیزوں کے ساتھ چنا: پہلا: یہ کہ انہیں انسانوں کا باپ بنایا؛ کیونکہ تمام لوگ غرق ہو گئے تھے اور ان کی اولاد ہی باقی بچی تھی؛ دوسرا: یہ کہ ان کی عمر لمبی کی، اور کہا جاتا ہے: خوشخبری ہے اس کے لیے جس کی عمر لمبی ہو اور عمل اچھا ہو(۲)؛ تیسرا: یہ کہ کافروں کے خلاف اور مومنوں کے حق میں ان کی دعا قبول کی؛ چوتھا: یہ کہ انہیں کشتی پر سوار کیا؛ اور پانچواں: یہ کہ وہ پہلے شخص تھے جن کے ذریعے شریعتیں منسوخ ہوئیں [ان کے ذریعے]، اور اس سے پہلے خالاؤں اور پھوپھیوں سے نکاح(۳) حرام نہیں تھا۔

اور ابراہیم علیہ السلام کو پانچ چیزوں کے ساتھ چنا: پہلا: یہ کہ انہیں انبیاء کا باپ بنایا؛ کیونکہ روایت ہے کہ ان کی پشت سے ان کے زمانے سے لے کر نبی ﷺ کے زمانے تک ایک ہزار نبی پیدا ہوئے؛ دوسرا: یہ کہ انہیں اپنا خلیل (گہرا دوست) بنایا؛ تیسرا: یہ کہ انہیں آگ سے بچایا؛ چوتھا: یہ کہ انہیں لوگوں کے لیے امام بنایا؛ اور پانچواں: یہ کہ انہیں کلمات کے ساتھ آزمایا۔

(۱) اسے ابن سعد نے الطبقات ۱/۱۹۲-۱۹۳، ابن ابی شیبہ ۱۱/۵۰۴، بیہقی نے دلائل النبوۃ ۱/۱۵۷، اور شعب الایمان (۱۴۰۴) میں وکیع کے واسطے سے، اور دارمی (۱۵) نے علی بن مسہر کے واسطے سے نکالا ہے، دونوں اعمش سے، ابو صالح سے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا... پس اسے مرسل ذکر کیا۔ اور اسے عبداللہ بن نصر نے موصول کیا، اس میں جو ابن عدی نے الکامل ۴/۱۵۴۶ میں ان کے واسطے سے نکالا، وکیع سے، اعمش سے، ابو صالح سے، ابوہریرہ سے، نبی ﷺ سے۔ پھر ذکر کیا کہ یہ وکیع سے، اعمش سے محفوظ نہیں ہے، اور یہ کہ عبداللہ بن نصر کی منکر روایات ہیں، اور یہ ان میں سے ایک ہے۔ اور اسے بزار (۲۳۶۹) (زوائد)، طبرانی نے الاوسط (۳۰۰۵) میں، اور الصغیر (۲۶۴) میں، حاکم ۱/۳۵، شہاب قضاعی (۱۱۶۰) اور (۱۱۶۱)، بیہقی نے دلائل النبوۃ ۱/۱۵۷-۱۵۸ میں، اور شعب الایمان (۱۴۰۵) میں زیاد بن یحییٰ الحسانی کے واسطے سے، مالک بن سعیر سے، اعمش سے، ابو صالح سے، ابوہریرہ سے، نبی ﷺ سے نکالا۔ بزار نے کہا: ہم کسی کو نہیں جانتے جس نے اسے موصول کیا ہو سوائے مالک بن سعیر کے، اور دیگر اسے مرسل روایت کرتے ہیں اور ابوہریرہ کا ذکر نہیں کرتے۔ حاکم نے کہا: یہ حدیث ان دونوں کی شرط پر صحیح ہے، کیونکہ ان دونوں نے مالک بن سعیر سے احتجاج کیا ہے، اور ثقہ راوی کا تفرد (اکیلے روایت کرنا) مقبول ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ۸/۲۵۷ میں کہا: بزار کے رجال صحیح کے رجال ہیں۔ اور سیوطی نے اسے الجامع الصغیر ۱/۳۴۸ میں ذکر کیا، اور اس پر صحت کا نشان لگایا۔ (۲) ان کا قول: خوشخبری ہے اس کے لیے جس کی عمر لمبی ہو اور عمل اچھا ہو، یہ حدیث مرفوع ہے؛ اسے عبداللہ بن بسر المازنی رضی اللہ عنہ نے روایت کیا، اسے احمد (۱۷۶۸۰) اور (۱۷۶۹۸)، ترمذی (۲۳۲۹)، اور ابوالقاسم بغوی نے الجعدیات (۳۴۶۶) میں، اور ابو محمد بغوی نے شرح السنۃ (۱۲۴۵) میں نکالا۔ (۳) تفسیر ابی اللیث ۱/۲۶۲ میں (اور کلام ان ہی کا ہے): نکاح۔ اور قوسین (بریکٹ) کے درمیان جو کچھ ہے وہ ان ہی کی طرف سے ہے۔

Surat Aal-Imran: Verses 33 - 36 98

...So He guided him until he completed them.

Then He said: "And the family of Imran"; if Imran was the father of Moses and Aaron, He chose them over the worlds when He sent down manna and salwa upon his people, and that was not for any of the prophets in the world. And if he was the father of Mary, then He chose Mary for him through the birth of Jesus without a father, and that was not for anyone in the world, and God knows best(1).

His words, the Exalted: "Descendants, some of them from others. And Allah is Hearing and Knowing." (34).

The meaning and derivation of "descendants" was mentioned earlier in Al-Baqarah(2). It is in the accusative case as a 'hal' (circumstantial adverb), as Al-Akhfash said(3). Meaning: in the state of some of them being from others, i.e., descendants, some being children of others. The Kufans say: it is 'ala al-qat' (severance)(4). Al-Zajjaj(5): it is a substitute (badal), i.e., He chose descendants, some from others.

The meaning of "some of them from others": means in mutual support in religion, as He said: "The hypocritical men and hypocritical women are from one another" [At-Tawbah: 67], meaning: in misguidance, as Al-Hasan and Qatada said(6). And it was said: in selection, chosenness, and prophethood. And it was said: the intended meaning is procreation, and this is the weakest of them.

His words, the Exalted: "When the wife of 'Imran said, 'My Lord, indeed I have pledged to You what is in my womb, consecrated [for Your service], so accept this from me. Indeed, You are the Hearing, the Knowing.' (35) But when she delivered her, she said, 'My Lord, I have delivered a female,' and Allah was most knowing of what she delivered, 'And the male is not like the female. And I have named her Mary, and I seek refuge for her in You and [for] her descendants from Satan, the expelled [from Your mercy].' (36)".

In it are eight issues:

First: His words, the Exalted: "When the wife of 'Imran said", Abu Ubaida said: "id" (when) is redundant(7), and he said...

---

(1) Tafsir Abi Al-Layth 1/262. (2) 2/368. (3) Ma'ani al-Qur'an 1/402. (4) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/369 and from him quoted the saying of Al-Akhfash, and the meaning of his saying 'ala al-qat' is as a 'hal'. See the commentary of Sheikh Mahmoud Shakir,

may Allah have mercy on him, on Tafsir al-Tabari 6/270. (5) Ma'ani al-Qur'an for him 1/399. (6) Ahkam al-Qur'an by Al-Jassas 2/10, mentioned by Al-Mawardi 1/386, and Al-Tabarsi 2/63. (7) Majaz al-Qur'an 1/90, and the author quoted it from him via Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 1/369. Ibn Atiyya said in al-Muharrar al-Wajiz 1/424: This is a rejected saying.

सूरत आल-इमरान: आयत 33 - 36 98

...तो उसने उसे निर्देशित किया जब तक कि उसने उन्हें पूरा नहीं कर लिया।

फिर उसने कहा: "और इमरान का परिवार"; यदि इमरान मूसा और हारून के पिता थे, तो उसने उन्हें दुनिया भर में चुना जब उसने उनके लोगों पर 'मन्ना' और 'सलवा' भेजा, और वह दुनिया के किसी भी नबी के लिए नहीं था। और यदि वह मरियम के पिता थे, तो उसने उनके लिए मरियम को पिता के बिना ईसा के जन्म के माध्यम से चुना, और वह दुनिया में किसी के लिए नहीं था, और अल्लाह बेहतर जानता है(1)।

अल्लाह तआला का कथन: "वे एक-दूसरे की संतति हैं। और अल्लाह सब कुछ सुनने वाला, जानने वाला है" (34)।

संतति (ज़ुर्रियत) का अर्थ और इसकी व्युत्पत्ति पहले बक़राह में बताई जा चुकी है(2)। अल-अखफश के अनुसार यह 'हाल' (परिस्थितिजन्य क्रियाविशेषण) के रूप में कर्मकारक (नस्ब) है(3)। यानी: इस स्थिति में कि उनमें से कुछ कुछ से हैं, अर्थात: संतति, जिनमें से कुछ दूसरों की संतान हैं। कूफ़ी कहते हैं: 'अल-क़त' (विच्छेद) पर(4)। अल-ज़ज्जाज(5): यह 'बदल' (विकल्प) है, अर्थात: उसने संतति चुनी, जिनमें से कुछ कुछ से हैं।

"उनमें से कुछ कुछ से हैं" का अर्थ है: धर्म में एक-दूसरे की सहायता करने में, जैसा कि उसने कहा: "मुनाफ़िक़ (पाखंडी) पुरुष और मुनाफ़िक़ स्त्रियाँ एक-दूसरे से हैं" [अत-तौबा: 67] यानी: गुमराह होने में, जैसा कि हसन और क़तादा ने कहा(6)। और कहा गया है: चयन, विशिष्टता और नबूवत (पैगंबरी) में। और कहा गया है: इसका अर्थ वंश-वृद्धि है, और यह इनमें सबसे कमज़ोर है।

अल्लाह तआला का कथन: "जब इमरान की पत्नी ने कहा, 'मेरे रब! मैंने तेरे लिए मन्नत मानी है उस चीज़ की जो मेरे पेट में है, आज़ाद (तेरी सेवा के लिए समर्पित), तो इसे मेरी ओर से स्वीकार कर ले। निस्संदेह तू ही सब कुछ सुनने वाला, जानने वाला है।' (35) फिर जब उसने उसे जन्म दिया, तो कहा, 'मेरे रब! मैंने तो लड़की को जन्म दिया है,' और अल्लाह को भली-भाँति ज्ञात था कि उसने क्या जन्म दिया है, 'और लड़का लड़की जैसा नहीं होता। और मैंने उसका नाम मरियम रखा है, और मैं उसे और उसकी संतति को धिक्कारे हुए शैतान से तेरी शरण में देती हूँ।' (36)"।

इसमें आठ मसले (विषय) हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: "जब इमरान की पत्नी ने कहा", अबू उबैदा ने कहा: "इज़" (जब) अतिरिक्त है(7), और उसने कहा...

---

(1) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/262। (2) 2/368। (3) मा'आनी अल-क़ुरान 1/402। (4) अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-क़ुरान 1/369 और उनसे अल-अखफश का कथन उद्धृत किया गया, और उनके कथन 'अल-क़त' का अर्थ 'हाल' है। तफ़सीर अल-तबरी 6/270 पर शेख महमूद शाकिर (रह.) की टिप्पणी देखें। (5) उनके लिए मा'आनी अल-क़ुरान 1/399। (6) अल-जस्सास द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 2/10, और अल-मावर्दी 1/386 और अल-तबरसी 2/63 द्वारा उल्लिखित। (7) मजाज़ अल-क़ुरान 1/90, और लेखक ने इसे अल-नहहास के माध्यम से इ'राब अल-क़ुरान 1/369 में उनसे उद्धृत किया। इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/424 में कहा: यह एक अस्वीकृत बात है।

سورة آل عمران: آیات ۳۳ - ۳۶ ۹۸

...چنانچہ اسے توفیق دی یہاں تک کہ اس نے انہیں مکمل کر لیا۔

پھر فرمایا: «وَآلَ عِمْرَانَ»؛ پس اگر عمران موسیٰ اور ہارون کے والد تھے، تو اللہ نے انہیں جہانوں پر منتخب فرمایا جب ان کی قوم پر منّ اور سلویٰ اتارا گیا، اور یہ جہان میں کسی نبی کے لیے نہیں ہوا تھا۔ اور اگر وہ مریم کے والد تھے، تو اللہ نے ان کے لیے مریم کو بغیر باپ کے عیسیٰ کی پیدائش کے ذریعے چن لیا، اور یہ جہان میں کسی کے لیے نہیں ہوا تھا، اور اللہ بہتر جانتا ہے(۱)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ذُرِّيَّةً بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (۳۴)﴾۔

بقرہ میں ذریت کا معنی اور اس کا اشتقاق گزر چکا ہے(۲)۔ اور یہ 'حال' ہونے کی وجہ سے منصوب ہے، یہ الاخفش نے کہا ہے(۳)۔ یعنی: اس حال میں کہ ان کا بعض بعض سے ہے، یعنی: ایسی اولاد جس کا بعض بعض کی اولاد سے ہے۔ کوفیوں کے نزدیک: 'علی القطع' (یعنی حال پر) ہے(۴)۔ الزجاج(۵) کے نزدیک: بدل ہے، یعنی: ایسی ذریت چنی جس کا بعض بعض سے ہے۔

اور «بعضها من بعض» کا معنی ہے: یعنی دین میں ایک دوسرے کی مدد کرنے میں، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ﴾ [التوبہ: ۶۷] یعنی: گمراہی میں، یہ حسن اور قتادہ نے کہا ہے(۶)۔ اور کہا گیا ہے: انتخاب، برگزیدگی اور نبوت میں۔ اور کہا گیا ہے: اس سے مراد نسل کا چلنا ہے، اور یہ ان سب میں کمزور ترین قول ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِذْ قَالَتِ امْرَأَتُ عِمْرَانَ رَبِّ إِنِّي نَذَرْتُ لَكَ مَا فِي بَطْنِي مُحَرَّرًا فَتَقَبَّلْ مِنِّي إِنَّكَ أنت السَّمِيعُ الْعَلِيمُ (۳۵) فَلَمَّا وَضَعَتْهَا قَالَتْ رَبِّ إِنِّي وَضَعْتُهَا أُنْثَى وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعَتْ وَلَيْسَ الذَّكَرُ كَالْأُنْثَى وَإِنِّي سَمَّيْتُهَا مَرْيَمَ وَإِنِّي أُعِيذُهَا بِكَ وَذُرِّيَّتَهَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ (۳۶)﴾۔

اس میں آٹھ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِذْ قَالَتِ امْرَأَتُ عِمْرَانَ﴾ ابو عبیدہ نے کہا: «إذ» زائدہ ہے(۷)، اور انہوں نے کہا...

---

(۱) تفسیر ابی اللیث ۱ / ۲۶۲ ۔ (۲) ۳۶۸/۲ ۔ (۳) فی معانی القرآن ۱ / ۴۰۲ ۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۱ / ۳۶۹ اور ان سے الاخفش کا قول نقل کیا گیا، اور ان کے قول 'علی القطع' کا معنی ہے: حال پر۔ شیخ محمود شاکر رحمہ اللہ کا تفسیر طبری ۶ / ۲۷۰ پر حاشیہ دیکھیں۔ (۵) معانی القرآن ان کی ۱ / ۳۹۹ ۔ (۶) احکام القرآن للجصاص ۲ / ۱۰، اور ان کا ذکر الماوردی ۱ / ۳۸۶، اور الطبرسی ۲ / ۶۳ نے کیا ہے۔ (۷) مجاز القرآن ۱ / ۹۰، اور مصنف نے اسے ان سے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۱ / ۳۶۹ میں نقل کیا ہے، ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۱ / ۴۲۴ میں کہا: یہ قول مردود ہے۔

Page 99 Surat Al-Imran: Verses 35 - 36

Muhammad bin Yazid said: The implied meaning is: "Remember when". Al-Zajjaj said: The meaning is: "And He chose the family of Imran when the wife of Imran said" (1). She is Hannah - with the unpointed 'Ha' and 'Nun' - daughter of Faqud bin Qunbul, mother of Mary, grandmother of Jesus, peace be upon him. It is not an Arabic name, and the name Hannah is not known for a woman in Arabic. In Arabic, there is Abu Hannah Al-Badri, and it is said of him: Abu Habbah - with one dot (the letter Ba) - which is more correct, and his name is 'Amir (2). There is also Deir Hannah in Syria, and another monastery also called so; Abu Nuwas said: O Deir Hannah of the Akiirah, whoever recovers from you, for I am not sober (3) The name 'Habbah' is common among the Arabs, including Abu Habbah al-Ansari (4). And Abu al-Sanabil bin Ba'kak - mentioned in the hadith of Subay'ah (5) - is Habbah (6). The name 'Khannah' - with the pointed 'Kha' - is only known for the daughter of Yahya bin Aktham the Judge, who is the mother of Muhammad bin Nasr (7). And 'Jannah' - with the 'Jim' - is only known for Abu Jannah, who is the maternal uncle of the poet Dhu al-Rummah (8). All this is from the book of Ibn Makula (9).

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 1/400, I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/369, and al-Muharrar al-Wajiz 1/424. (2) Al-Dhahabi said in at-Tajrid 2/157: Abu Habbah al-Ansari al-Awsi al-Badri, with the letter 'Ba', and it is the correct version. It is also said: Abu Hayyah with two dots, and it is said: Abu Hannah with 'Nun', his name is 'Amir, and it was said: Malik bin 'Amr bin Thabit, and it was said: his name is Thabit bin al-Nu'man bin Umayya. See al-Isabah 11/78, and al-Ikmāl 2/321. (3) Diwan Abu Nuwas p. 164. Al-Akiirah: small houses inhabited by monks who do not have cells (cloisters) of their own. Their singular is Kurh. Near them are two monasteries, one is called Deir Mar Abda, and the other is Deir Hannah, a place on the outskirts of Kufa with many orchards and gardens. Mu'jam al-Buldan 1/242. (4) Ibn Ghaziya bin 'Amr al-Khazraji al-Mazini al-Najjari, witnessed Uhud and was martyred at Yamama. Many have confused him with the one before him (i.e., 'Amir), while others distinguished between them. Abu 'Umar said: This one is Khazraji and that one is Awsi; this one did not witness Badr while that one did. Al-Isabah 11/79, and al-Isti'ab on the margin of al-Isabah 11/186. (5) Daughter of al-Harith al-Aslamiya, she was the wife of Sa'd bin Khawlah, who died during the Farewell Pilgrimage while she was pregnant. Al-Isabah 12/296. The hadith of Subay'ah with Abu al-Sanabil was narrated by al-Bukhari (3991) and Muslim (1484) from the hadith of Subay'ah, may Allah be pleased with her. (6) Ibn al-Harith bin 'Umila, al-Qurashi al-'Abdari, it was said: his name is 'Amr, and other

things were said. He is one of the Muslims of the Conquest and stayed in Mecca until he died. Al-Isabah 11/179. (7) Thus quoted by the author from al-Suhayli in al-Ta'rif wa al-I'lam p. 33, and al-Suhayli attributed it to Ibn Makula. What is in al-Ikmāl by Ibn Makula 2/330 is that Khannah is the daughter of Aktham, the sister of Yahya bin Aktham, and she was the wife of Muhammad bin Nasr al-Marwazi. (8) His name is Hakim bin 'Ubayd al-Asadi, and it is said: Hakim bin Mus'ab. al-Mu'talif wa al-Mukhtalif by al-Amidi p. 146. (9) al-Ikmāl 2/319-330, and the author quoted it from him via al-Suhayli in al-Ta'rif wa al-I'lam p. 32-33.

पृष्ठ 99 सूरह आले इमरान: आयत 35 - 36

मुहम्मद बिन यज़ीद ने कहा: इसका अनुमानित अर्थ है: "याद करो जब"। अल-ज़ज्जाज ने कहा: अर्थ है: "और अल्लाह ने इमरान के परिवार को चुना जब इमरान की पत्नी ने कहा" (1)। वह हन्ना (حَنَّة) हैं - बिना नुक्ते वाली 'हा' और 'नुन' के साथ - जो फकूद बिन कुनबुल की बेटी, मरियम की माँ और ईसा अलैहिस्सलाम की नानी हैं। यह अरबी नाम नहीं है, और अरबी में 'हन्ना' किसी महिला का नाम नहीं जाना जाता। अरबी में 'अबू हन्ना अल-बदरी' है, और उनके बारे में कहा जाता है: अबू हब्बा (أبو حبة) - एक नुक्ते वाली 'बा' के साथ - जो अधिक सही है, और उनका नाम आमिर है (2)। सीरिया में 'देर हन्ना' (हन्ना का मठ) भी है, और एक अन्य मठ को भी ऐसा ही कहा जाता है; अबू नवास ने कहा: ऐ अकीराह की देर हन्ना, जो कोई तुमसे होश में आए, मैं तो होश में रहने वाला नहीं हूँ (3) अरबों में 'हब्बा' नाम बहुत आम है, उनमें से अबू हब्बा अल-अंसारी (4) हैं। और अबू अल-सनाबिल बिन बअकक - जिनका उल्लेख सुबैय्या की हदीस (5) में है - 'हब्बा' (6) हैं। 'खन्ना' (خَنَّة) - नुक्ते वाली 'खा' के साथ - केवल काजी यह्या बिन अकथम की बेटी के रूप में जानी जाती है, जो मुहम्मद बिन नस्र की माँ हैं (7)। और 'जन्ना' (جنّة) - 'जीम' के साथ - केवल अबू जन्ना के रूप में जाना जाता है, जो कवि ज़ू अल-रुम्माह के मामा हैं (8)। यह सब इब्न माकूला की पुस्तक (9) से है।

---

(1) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 1/400, अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान 1/369, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/424। (2) अल-ज़हबी ने अत-तजरीद 2/157 में कहा: अबू हब्बा अल-अंसारी अल-औसी अल-बदरी, अक्षर 'बा' के साथ, और यही सही है। यह भी कहा जाता है: दो नुक्ते वाली 'या' के साथ अबू हय्या, और कहा जाता है: 'नुन' के साथ अबू हन्ना, उनका नाम आमिर है, और कहा गया: मालिक बिन अम्र बिन साबित, और कहा गया: उनका नाम साबित बिन अल-नु'मान बिन उमय्या है। अल-इसाबा 11/78, और अल-इकमल 2/321 देखें। (3) दीवान अबू नवास पृष्ठ 164। अल-अकीराह: छोटे घर जहाँ वे साधु रहते हैं जिनके पास स्वयं के निजी मठ नहीं होते। इनका एकवचन कुरह है। उनके पास दो मठ हैं, एक को देर मार अब्दा और दूसरे को देर हन्ना कहा जाता है, जो कूफ़ा के बाहर बहुत सारे बगीचों और उद्यानों वाला एक स्थान है। मुअजम अल-बुलदान 1/242। (4) इब्न गज़िया बिन अम्र अल-खज़रजी अल-माज़िनी अल-नज्जरी, उन्होंने उहुद की लड़ाई देखी और यमामा में शहीद हुए। कई लोगों ने उन्हें पिछले वाले (यानी आमिर) के साथ मिला दिया है, जबकि कइयों ने उनके बीच अंतर किया है। अबू उमर ने कहा: यह खज़रजी हैं और वह औसी हैं; इन्होंने बद्र में भाग नहीं लिया था जबकि उन्होंने लिया था। अल-इसाबा 11/79, और अल-इसाबा के

हाशिये पर अल-इस्तिआब 11/186। (5) अल-हारिस अल-अस्लमिया की बेटी, वह साद बिन खौला की पत्नी थीं, जिनका विदाई हज के दौरान निधन हो गया था जब वह गर्भवती थीं। अल-इसाबा 12/296। अबू अल-सनाबिल के साथ सुबैय्या की हदीस को अल-बुखारी (3991) और मुस्लिम (1484) ने सुबैय्या रज़ियल्लाहु अन्हा की हदीस से उद्धृत किया है। (6) इब्न अल-हारिस बिन उमीला, अल-कुरशी अल-अब्दरी, कहा गया: उनका नाम अम्र है, और अन्य बातें कही गईं। वह मक्का विजय के समय इस्लाम लाने वाले मुसलमानों में से हैं और अपनी मृत्यु तक मक्का में रहे। अल-इसाबा 11/179। (7) जैसा कि लेखक ने सुहैली से अल-तारीफ व अल-इलाम पृष्ठ 33 में उद्धृत किया है, और सुहैली ने इसे इब्न माकूला की ओर संकेत किया है। इब्न माकूला की अल-इकमल 2/330 में जो है वह यह है कि खन्ना, अकथम की बेटी, यह्या बिन अकथम की बहन है, और वह मुहम्मद बिन नस्र अल-मरवजी की पत्नी थीं। (8) उनका नाम हकीम बिन उबैद अल-असडी है, और कहा जाता है: हकीम बिन मुसब। अल-आमिदी द्वारा अल-मुतलिफ़ वा अल-मुख्तलिफ़ पृष्ठ 146। (9) अल-इकमल 2/319-330, और लेखक ने इसे सुहैली के माध्यम से अल-तारीफ व अल-इलाम पृष्ठ 32-33 में उनसे उद्धृत किया है।

صفحہ 99 سورۃ آل عمران: آیات 35 - 36

محمد بن یزید نے کہا: تقدیر (پوشیدہ معنی) یہ ہے: "یاد کرو جب"۔ اور زجاج نے کہا: معنی یہ ہے: "اور اللہ نے آل عمران کو منتخب کیا جب عمران کی بیوی نے کہا" (1)۔ وہ حَنَّة ہیں - بے نقطہ 'حا' اور 'نوں' کے ساتھ - جو فاقود بن قنبل کی بیٹی، مریم کی والدہ اور عیسیٰ علیہ السلام کی نانی ہیں۔ یہ عربی نام نہیں ہے، اور عربی میں کسی عورت کا نام حَنَّة نہیں جانا جاتا۔ عربی میں ابو حَنَّة البدری ہیں، اور ان کے بارے میں کہا جاتا ہے: ابو حبة - ایک نقطہ والی 'با' کے ساتھ - جو زیادہ صحیح ہے، اور ان کا نام عامر ہے (2)۔ شام میں 'دیر حَنَّة' (حنہ کی خانقاہ) بھی ہے، اور ایک دوسری خانقاہ کو بھی یہی کہا جاتا ہے؛ ابو نواس نے کہا: اے اکیراح کی دیر حنہ، جو کوئی تجھ سے ہوش میں آئے، میں تو ہوش میں رہنے والا نہیں ہوں (3) عربوں میں 'حبہ' نام کثرت سے پایا جاتا ہے، ان میں ابو حبہ الانصاری (4) ہیں۔ اور ابو السنابل بن بعکک - جن کا ذکر سبیعہ کی حدیث (5) میں ہے - حبہ (6) ہیں۔ اور 'خنہ' - نقطہ والی 'خا' کے ساتھ - صرف قاضی یحییٰ بن اکثم کی بیٹی کے طور پر جانی جاتی ہیں، جو محمد بن نصر کی والدہ ہیں (7)۔ اور 'جَنَّہ' - 'جیم' کے ساتھ - صرف ابو جنہ معروف ہیں، جو شاعر ذو الرمہ کے ماموں ہیں (8)۔ یہ سب ابن ماکولا کی کتاب (9) سے ہے۔

---

(1) معانی القرآن للزجاج 1/ 400، اور اعراب القرآن للنحاس 1/ 369، اور المحرر الوجیز 1/ 424۔ (2) ذہبی نے التجرید 2/ 157 میں کہا: ابو حبہ الانصاری الاوسی البدری، با کے ساتھ اور یہی صحیح ہے، اور کہا جاتا ہے: دو نقطوں والی 'یا' کے ساتھ ابو حیّہ، اور کہا جاتا ہے: 'نوں' کے ساتھ ابو حنہ، ان کا نام عامر ہے، اور کہا گیا: مالک بن عمرو بن ثابت، اور کہا گیا: ان کا نام ثابت بن النعمان بن امیہ ہے۔ الاصابہ 11/ 78، اور الاکمال 2/ 321 دیکھیں۔ (3) دیوان ابو نواس ص

164، الاکیراح: چھوٹے گھر جن میں وہ راہب رہتے ہیں جن کے پاس اپنی ذاتی خانقاہیں (صوامع) نہیں ہوتیں، اس کا واحد کرح ہے۔ ان کے قریب دو خانقاہیں ہیں، ایک کو دیر مرعبدا اور دوسری کو دیر حنہ کہا جاتا ہے، جو کوفہ کے مضافات میں ایک جگہ ہے جہاں بہت سے باغات اور سبزہ زار ہیں۔ معجم البلدان 1/ 242۔ (4) ابن غزیہ بن عمرو الخزرجی المازنی النجاری، وہ احد میں شریک ہوئے اور یمامہ میں شہید ہوئے، اور انہیں کئی لوگوں نے پچھلے والے (یعنی عامر) کے ساتھ خلط ملط کر دیا ہے، جبکہ ایک سے زائد نے ان کے درمیان فرق کیا ہے۔ ابو عمر نے کہا: یہ خزرجی ہیں اور وہ اوسی ہیں؛ یہ بدر میں شریک نہیں ہوئے تھے جبکہ وہ ہوئے تھے۔ الاصابہ 11/ 79، اور الاصابہ کے حاشیہ پر الاستیعاب 11/ 186۔ (5) بنت الحارث الاسلمیہ، وہ سعد بن خولہ کے نکاح میں تھیں، جن کا انتقال حجۃ الوداع میں ہوا جب وہ حاملہ تھیں۔ الاصابہ 12/ 296۔ اور ابو السنابل کے ساتھ سبیعہ کی حدیث کو بخاری (3991) اور مسلم (1484) نے سبیعہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (6) ابن الحارث بن عُمیلة، القرشی العبدری، کہا گیا: ان کا نام عمرو ہے، اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا، وہ مسلمہ فتح میں سے ہیں اور وفات تک مکہ میں مقیم رہے۔ الاصابہ 11/ 179۔ (7) اسی طرح مصنف نے سہیلی سے التعریف والاعلام ص 33 میں نقل کیا ہے، اور سہیلی نے اسے ابن ماکولا کی طرف منسوب کیا، اور جو ابن ماکولا کی الاکمال 2/ 330 میں ہے وہ یہ ہے کہ خنہ، اکثم کی بیٹی، یحییٰ بن اکثم کی بہن ہے، اور وہ محمد بن نصر المروزی کے نکاح میں تھیں۔ (8) اور ان کا نام حکیم بن عبید الاسدی ہے، اور کہا جاتا ہے: حکیم بن مصعب۔ المؤتلف والمختلف للآمدی ص 146۔ (9) الاکمال 2/ 319-330، اور مصنف نے اسے سہیلی کے واسطے سے التعریف والاعلام ص 32-33 میں ان سے نقل کیا ہے۔

Second: The Almighty's saying: {My Lord, I have vowed to You what is in my womb, dedicated [to Your service]} - The meaning of a 'vow' (nadhr) has been previously discussed, and that it is not binding upon a servant unless he imposes it upon himself (1). It is said: When she became pregnant, she said: "If God saves me and I give birth to what is in my womb, I will make him dedicated (muharrar)." The meaning of "to You" is "for Your worship." "Dedicated" (muharraran) is in the accusative case as a circumstantial adverb (hal). It was also said to be an adjective for a deleted object, meaning: "I have vowed to You that what is in my womb is a dedicated boy." The first view is more appropriate from the perspective of interpretation, the context of the speech, and the grammar. As for grammar: Substituting the adjective for the noun it describes is not permissible in some places, but it is permissible metaphorically in others. As for interpretation: It was said that the reason for the wife of Imran's saying this was that she was old and could not bear children. They were a family of high status with God. She was under a tree when she saw a bird feeding its chick (2), and her soul was moved by that. She prayed to her Lord to grant her a child, and vowed that if she gave birth, she would make her child 'muharrar', meaning: freed solely for God Almighty, a servant devoted to the church, confined to it, and free for the worship of God Almighty. This was permissible in their law, and it was incumbent upon their children to obey them. When she gave birth to Mary, she said: {My Lord, I have delivered a female} - meaning that a female is not fit for the service of the church. It was said: because of menstruation and harm that afflicts her, and it was said: she is not fit for mingling with men. She was hoping for a male, and for that reason she made the vow (3).

Third: Ibn al-Arabi said (4): There is no dispute that Imran's wife's pregnancy cannot be subject to a vow because she was a free woman. If his wife were a slave, there is no dispute that a person cannot vow his child (5) regardless of his situation. For if the one making the vow were a slave, his word would not be established in that; and if he were a free man, it is not correct for him [the child] to be his property. The same applies to the woman. So, what is the basis for a vow in this case?

(1) 4/359. (2) Meaning: feeds it with its beak. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/369-370, Tafsir al-Tabari 5/332, 337-338, and al-Muharrar al-Wajiz 1/424. (4) Ahkam al-Qur'an 1/270. (5) In (kh), (d), and (m): 'vow regarding his child'. What is established is from (z), which matches what is in Ahkam al-Qur'an. (6) In (m): 'so [it] did not'.

सूरह आले इमरान: आयत 35 - 36 | 100

दूसरा: अल्लाह तआला का फरमान: {मेरे रब, मैंने तेरे लिए उस चीज़ की मन्नत मानी है जो मेरे पेट में है, जिसे आज़ाद (तेरी सेवा के लिए समर्पित) रखा जाएगा} - मन्नत (नज़्र) का अर्थ पहले ही बताया जा चुका है, और यह कि किसी बंदे पर तब तक अनिवार्य नहीं होता जब तक वह इसे स्वयं पर अनिवार्य न कर ले (1)। कहा जाता है: जब वह गर्भवती हुईं तो उन्होंने कहा: "अगर अल्लाह ने मुझे बचा लिया और मैंने जो मेरे पेट में है उसे जन्म दिया, तो मैं उसे मुहर्रर (समर्पित) कर दूंगी।" "तेरे लिए" का अर्थ है: "तेरी इबादत के लिए"। "मुहर्ररन" (समर्पित) व्याकरण की दृष्टि से 'हाल' (परिस्थिति) होने के कारण नसब (अक्यूसेटिव) में है। यह भी कहा गया है कि यह एक हटाए गए कर्म (ऑब्जेक्ट) का विशेषण है, यानी: "मैंने तेरे लिए मन्नत मानी है कि मेरे पेट में जो है वह एक समर्पित (मुहर्रर) लड़का है।" व्याख्या, संदर्भ और व्याकरण की दृष्टि से पहला मत अधिक उचित है। जहाँ तक व्याकरण का सवाल है: विशेषण को उस संज्ञा के स्थान पर रखना जिसका वह वर्णन करता है, कुछ स्थानों पर अनुमेय नहीं है, लेकिन अन्य स्थानों पर रूपक (मजाज़) के तौर पर अनुमेय है। जहाँ तक व्याख्या (तफ़सीर) की बात है: यह कहा गया है कि इमरान की पत्नी के ऐसा कहने का कारण यह था कि वह बूढ़ी थीं और संतान नहीं जनती थीं। वे अल्लाह के यहाँ ऊँचे स्थान वाले घराने से थे। वह एक पेड़ के नीचे थीं, तो उन्होंने एक पक्षी को देखा जो अपने बच्चे को चुगा रहा था (2), इससे उनके मन में इच्छा जागी। उन्होंने अपने रब से प्रार्थना की कि वह उन्हें एक संतान प्रदान करे, और मन्नत मानी कि यदि वे संतान जनेंगी, तो वे अपने बच्चे को 'मुहर्रर' बना देंगी, यानी: अल्लाह तआला के लिए पूरी तरह से स्वतंत्र, गिरजाघर (इबादतगाह) का सेवक, उसके लिए समर्पित और अल्लाह तआला की इबादत के लिए खाली। उनके शरीयत में यह जायज़ था, और उनके बच्चों के लिए उनका आज्ञापालन करना अनिवार्य था। जब उन्होंने मरियम को जन्म दिया, तो उन्होंने कहा: {मेरे रब, मैंने बेटी को जन्म दिया है} - यानी कि एक महिला गिरजाघर की सेवा के लिए उपयुक्त नहीं है; कहा गया है: मासिक धर्म और होने वाली तकलीफों के कारण, और कहा गया है: वह पुरुषों के साथ घुलने-मिलने के लिए उपयुक्त नहीं है। वह आशा कर रही थीं कि वह लड़का होगा, इसीलिए उन्होंने मन्नत मानी थी (3)।

तीसरा: इब्र अल-अरबी ने कहा (4): इसमें कोई विवाद नहीं है कि इमरान की पत्नी के गर्भ पर मन्नत लागू नहीं हो सकती क्योंकि वह एक आज़ाद महिला थीं। यदि उनकी पत्नी दासी होती, तो इसमें कोई विवाद नहीं है कि एक व्यक्ति के लिए अपने बच्चे की मन्नत मानना सही नहीं है (5), चाहे उसकी स्थिति कैसी भी हो; क्योंकि यदि मन्नत मानने वाला दास होता, तो इस बारे में उसकी बात मान्य नहीं होती; और यदि वह आज़ाद होता, तो वह (बच्चा) उसकी संपत्ति नहीं हो सकता था। इसी तरह महिला भी है, तो इसमें मन्नत का क्या आधार है?

(1) 4/359. (2) यानी: उसे अपने चोंच से खिलाता है। (3) इ'राब अल-कुरान अल-नहस 1/369-370, तफ़सीर अल-तबरी 5/332, 337-338, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/424। (4) अहकाम अल-कुरान 1/270। (5) (ख़), (द) और (म) में: 'अपने बच्चे में मन्नत'। (ज़) से जो सिद्ध है वह वही है जो अहकाम अल-कुरान में है। (6) (म) में: 'तो नहीं' ।

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿رَبِّ إِنِّي نَذَرْتُ لَكَ مَا فِي بَطْنِي مُحَرَّراً﴾ نذر کا مفہوم پہلے گزر چکا ہے، اور یہ کہ بندے پر اس وقت تک کچھ لازم نہیں ہوتا جب تک کہ وہ اسے اپنے نفس پر لازم نہ کر لے (۱)۔ اور کہا جاتا ہے: جب وہ حاملہ ہوئیں تو انہوں نے کہا: "اگر اللہ نے مجھے نجات دی اور میں نے وہ جنم دیا جو میرے پیٹ میں ہے، تو میں اسے آزاد (تیری خدمت کے لیے وقف) کر دوں گی۔" "تیرے لیے" کا مطلب ہے: "تیری عبادت کے لیے"۔ "محرراً" حالت کی بنا پر نصب ہے، اور کہا گیا ہے کہ یہ ایک محذوف مفعول کی صفت ہے، یعنی: "میں نے تیرے لیے نذر مانی ہے کہ جو میرے پیٹ میں ہے وہ ایک آزاد (محرر) لڑکا ہے"۔ تفسیر، کلام کے سیاق و سباق اور اعراب کے لحاظ سے پہلی رائے زیادہ بہتر ہے۔ جہاں تک اعراب کا تعلق ہے: تو صفت کو موصوف کی جگہ رکھنا بعض مقامات پر جائز نہیں ہے، اور دیگر مقامات پر مجازاً جائز ہے۔ جہاں تک تفسیر کا تعلق ہے: تو کہا گیا ہے کہ عمران کی اہلیہ کے یہ کہنے کی وجہ یہ تھی کہ وہ بوڑھی تھیں اور ان کی اولاد نہیں ہوتی تھی، اور وہ اللہ کے نزدیک بلند مقام رکھنے والے گھرانے سے تھے۔ وہ ایک درخت کے نیچے بیٹھی تھیں کہ انہوں نے ایک پرندے کو دیکھا جو اپنے چوزے کو دانہ کھلا رہا تھا (۲)، اس سے ان کا دل پگھل گیا اور انہوں نے اپنے رب سے دعا کی کہ وہ انہیں اولاد عطا فرمائے، اور نذر مانی کہ اگر وہ اولاد جنیں گی تو اسے 'محرر' بنائیں گی، یعنی: اللہ تعالیٰ کے لیے خالص آزاد، گرجہ گھر (عبادت گاہ) کا خادم، اس کے لیے وقف، اور اللہ تعالیٰ کی عبادت کے لیے فارغ۔ ان کی شریعت میں یہ جائز تھا، اور ان کی اولاد پر ان کی اطاعت لازم تھی۔ جب انہوں نے مریم کو جنم دیا تو کہا: ﴿رَبِّ إِنِّي وَضَعْتُهَا أُنْثَىٰ﴾ یعنی عورت گرجہ گھر کی خدمت کے لیے موزوں نہیں ہے۔ کہا گیا ہے: حیض اور تکلیف کی وجہ سے جو اسے لاحق

ہوتی ہے، اور کہا گیا ہے: وہ مردوں کے ساتھ میل جول کے لیے مناسب نہیں ہے۔ وہ امید کر رہی تھیں کہ لڑکا ہو گا، اس لیے انہوں نے نذر مانی تھی (۳)۔

تیسری بات: ابن العربی نے کہا (۴): اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ عمران کی اہلیہ کے حمل پر نذر کا اطلاق نہیں ہو سکتا کیونکہ وہ ایک آزاد عورت تھیں، پس اگر ان کی بیوی لونڈی ہوتی، تو اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ آدمی کے لیے اپنی اولاد کی نذر ماننا درست نہیں ہے (۵)، خواہ اس کی حالت کیسی ہی ہو؛ کیونکہ اگر نذر ماننے والا غلام ہو تو اس بارے میں اس کا قول ثابت نہیں ہوتا؛ اور اگر وہ آزاد ہو، تو اس (اولاد) کا اس کی ملکیت ہونا صحیح نہیں ہے، اور اسی طرح عورت بھی ہے، تو اس میں نذر کی کیا وجہ ہے؟

(۱) ۳۵۹/۴۔ (۲) یعنی: اسے اپنے منہ سے کھلانا۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۳۶۹/۱ - ۳۷۰، اور تفسیر الطبری ۵/ ۳۳۲، ۳۳۷ - ۳۳۸، اور المحرر الوجیز ۱/ ۴۲۴۔ (۴) احکام القرآن ۲۷۰/۱۔ (۵) (خ)، (د) اور (م) میں ہے: اپنی اولاد میں نذر، اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہ وہی ہے جو احکام القرآن میں ہے۔ (۶) (م) میں: پس نہیں۔

Surah Al-Imran: Verses 35 - 36 101 Its meaning—and God knows best—is that a person only desires a child for companionship, support, and consolation. So this woman sought a child for companionship and tranquility. When God Almighty blessed her with one, she vowed that her share of companionship from him would be forsaken for Him, and he would be dedicated to the service of God Almighty. This is the vow of the noble among the righteous. She meant by it: "freed from my side, freed from the slavery of the world and its preoccupations." A Sufi man once said to his mother: "O mother, leave me for God so I may worship Him and seek knowledge." She said: "Yes." He traveled until he gained insight, then returned to her and knocked on the door. She said: "Who is it?" He told her: "Your son, so-and-so." She said: "We have left you for God and shall not return to you."

Fourthly: His Almighty's saying: {dedicated (muharraran)} is derived from freedom (hurriya), which is the opposite of slavery. From this comes "editing a book (tahrir al-kitab)," which is purifying it from disorder and corruption. Khusayf narrated from Ikrimah and Mujahid: that "the dedicated" is one purely for God, Almighty and Majestic, untainted by anything from worldly affairs. This is well-known in the language; it is said of everything pure that it is "free (hurr)," and "muharrar" carries its meaning. Dhu al-Rumma said: "And the earring hangs in the noble part of the temple, the cord has moved far from it, so it oscillates." And "noble clay (tin hurr)" is that which has no sand in it. And "so-and-so spent a free night (laylat hurra)" if her husband did not reach her on the first night; but if he was able to reach her, then it is "the night of grayness (laylat shayba)."

Fifthly: His Almighty's saying: {And when she delivered her, she said, "My Lord, I have delivered a female."} Ibn Abbas said: She only said this because only males were accepted in vows. So God accepted Mary. "Female (untha)" is a circumstantial clause (hal), or if you wish, an appositive (badal). It was said: She raised her until she grew up, and only then did she send her; narrated by Ashhab from Malik. It was also said: She wrapped her in her swaddle and sent her to the mosque, thus fulfilling her vow.

(1) In (z): "insight (al-istibsar)". (2) Reported by al-Tabari 5/333, and Ibn Abi Hatim (3422). (3) Diwan Dhu al-Rumma 1/35. "Hurrat al-dhifra" is the place where the earring hangs. Al-Lisan (hurr). The "dhifrayan" are what is to the right and left of the nape. He metaphorically used "dhifra" here, although it is for camels. Said by its commentator 1/37. (4) Mujmal al-Lugha 1/211. (5) Cited by al-Wahidi in al-Wasit 1/430, and reported by al-Tabari 5/334-335 from Qatadah and al-Rabi'. (6) Mushkil I'rab al-Qur'an 1/156.

सूरा आल-इमरान: आयत ३५ - ३६ १०१ इसका अर्थ है - और अल्लाह बेहतर जानता है - कि एक व्यक्ति केवल संगति, सहायता और दिलासा के लिए अपनी संतान चाहता है। इसलिए इस महिला ने संगति और शांति के लिए संतान की कामना की। जब अल्लाह तआला ने उसे एक संतान प्रदान की, तो उसने मन्नत मांगी कि उससे मिलने वाली संगति के अपने हिस्से को वह त्याग देगी, और वह अल्लाह तआला की सेवा के लिए समर्पित होगा। यह नेक लोगों में से स्वतंत्र लोगों की मन्नत है। उसका इससे अभिप्राय था: "मेरी ओर से मुक्त, दुनिया की गुलामी और उसके कार्यों से मुक्त।" एक सूफी व्यक्ति ने अपनी माँ से कहा: "हे माँ, मुझे अल्लाह के लिए छोड़ दो ताकि मैं उसकी इबादत करूँ और ज्ञान प्राप्त करूँ।" उसने कहा: "हाँ।" वह चला गया और जब उसने समझ हासिल कर ली, तो वह लौटा और दरवाजा खटखटाया। उसने पूछा: "कौन?" उसने कहा: "आपका बेटा फलां।" उसने कहा: "हमने तुम्हें अल्लाह के लिए छोड़ दिया है और हम अब पीछे नहीं हटेंगे।"

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {समर्पित (मुहर्ररन)} 'स्वतंत्रता' (हुर्रियत) से लिया गया है जो 'गुलामी' (उबूदियत) का विलोम है; इसी से 'किताब का संपादन' (तहरीरुल किताब) आता है, जिसका अर्थ है उसे अव्यवस्था और भ्रष्टाचार से मुक्त करना। खुसयफ़ ने इक्रमा और मुजाहिद से रिवायत की है: कि 'मुहर्रर' वह है जो पूरी तरह से अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल के लिए हो, जिसमें दुनिया के मामलों का कोई मिश्रण न हो। यह भाषा में प्रसिद्ध है कि हर शुद्ध वस्तु को 'स्वतंत्र' (हुर्र) कहा जाता है, और 'मुहर्रर' भी उसी अर्थ में है; ज़ू अर-रुम्मा ने कहा है: "और बाली कनपटी के ऊपरी हिस्से में लटक रही है, रस्सी उससे दूर हो गई है इसलिए वह हिल रही है।" और 'शुद्ध मिट्टी' (तीनुन हुर्र): जिसमें रेत न हो। और "फलां महिला ने 'स्वतंत्र रात' (लैलातुल हुर्रह) बिताई": यदि उसका पति पहली रात उस तक नहीं पहुँचा, और यदि वह सफल हो गया तो वह 'शायबा की रात' (लैलातु शैबा) है।

पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {फिर जब उसने उसे जन्म दिया, तो कहा, 'मेरे रब! मैंने लड़की को जन्म दिया है।'} इब्न अब्बास ने कहा: उसने ऐसा इसलिए कहा क्योंकि मन्नत में केवल लड़कों को ही स्वीकार किया जाता था। तो अल्लाह ने मरियम को स्वीकार कर लिया। "स्त्री" (अनसा) 'हाल' (अवस्था) है, या यदि आप चाहें तो 'बदल' है। कहा गया है: उसने उसका पालन-पोषण किया जब तक कि वह बड़ी नहीं हो गई और तब उसे भेजा; इसे अशहब ने मालिक से रिवायत किया है। और यह भी कहा गया है: उसने उसे अपने कपड़े में लपेटा और मस्जिद भेज दिया, इस प्रकार अपनी मन्नत पूरी की।

(१) (ज़) में: अल-इस्तिबसार। (२) इसे अल-तबरी ५/३३३ और इब्न अबी हातिम (३४२२) ने निकाला है। (३) दीवान ज़ू अर-रुम्मा १/३५। 'हुर्रतुल ज़िफ़रा': बाली पहनने का स्थान। अल-लिसान (हुर्र)। और 'ज़िफ़रयान': गर्दन के गड्ढे के दाईं और बाईं ओर का हिस्सा। यहाँ उसने ऊँटों के लिए इस्तेमाल होने वाले शब्द 'ज़िफ़रा' का इस्तेमाल किया है। इसके टीकाकार ने १/३७ में कहा है। (४) मुजमल अल-लुगा १/२११। (५) इसे अल-वाहिदी ने अल-वसीत १/४३० में उद्धृत किया है, और अल-तबरी ५/३३४-३३५ ने कतादा और अल-रबी से निकाला है। (६) मुशकिल इअराब अल-कुरान १/१५६।

سورہ آل عمران: آیات ۳۵ - ۳۶ ۱۰۱ اس کا معنی ہے - اور اللہ بہتر جانتا ہے - کہ انسان اپنی اولاد کی تمنا صرف اس سے انسیت، مدد اور تسلی حاصل کرنے کے لیے کرتا ہے۔ چنانچہ اس عورت نے انسیت اور سکون کی خاطر اولاد کی دعا مانگی؛ پھر جب اللہ تعالیٰ نے اسے اولاد سے نوازا، تو اس نے منت مانی کہ انسیت کا جو حصہ اسے ملنا تھا وہ اسے اللہ کے لیے چھوڑ دے گی، اور وہ اللہ تعالیٰ کی خدمت کے لیے وقف ہوگا۔ یہ نیک لوگوں میں سے آزاد لوگوں کی نذر ہے۔ اس سے اس کی مراد تھی: "میری طرف سے آزاد، دنیا کی غلامی اور اس کی مصروفیات سے آزاد۔" ایک صوفی نے اپنی ماں سے کہا: "اے ماں، مجھے اللہ کے لیے چھوڑ دے تاکہ میں اس کی عبادت کروں اور علم حاصل کروں۔" اس نے کہا: "ٹھیک ہے۔" وہ چلا گیا یہاں تک کہ بصیرت حاصل کر لی، پھر اس کے پاس واپس آیا اور دروازہ کھٹکھٹایا۔ اس نے پوچھا: "کون ہے؟" اس نے کہا: "آپ کا بیٹا فلاں۔" اس نے کہا: "ہم نے تجھے اللہ کے لیے چھوڑ دیا ہے اور ہم اب اپنی بات سے نہیں پھریں گے۔"

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {مُحَرَّرًا} 'حریت' (آزادی) سے ماخوذ ہے جو 'عبودیت' (غلامی) کی ضد ہے؛ اسی سے 'کتاب کی تحریر' (ترتیب و تصحیح) ہے، جس کا مطلب اسے انتشار اور خرابی سے پاک کرنا ہے۔ خصیف نے عکرمہ اور مجاہد سے روایت کیا ہے: کہ 'محرر' وہ ہے جو خالص اللہ عزوجل کے لیے ہو، جس میں دنیا کا کوئی شائبہ نہ ہو۔ یہ زبان میں معروف ہے کہ ہر خالص چیز کو 'حر' (آزاد) کہا جاتا ہے، اور 'محرر' اسی معنی میں ہے؛ ذوالرمہ نے کہا ہے: "اور بالی کان کے اوپر کے حصے میں لٹکی ہوئی ہے، رسی اس سے دور ہوگئی ہے اس لیے وہ ہل رہی ہے۔" اور 'خالص مٹی' (طین حر): جس میں ریت نہ ہو، اور کہا جاتا ہے کہ فلاں عورت نے

'حرہ کی رات' گزاری: جب اس کا شوہر پہلی رات اس تک نہ پہنچ سکا، اگر وہ اس تک پہنچ گیا تو وہ 'شیباء کی رات' ہے۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر جب اس نے اسے جنم دیا تو کہا، اے میرے رب! میں نے لڑکی کو جنم دیا ہے۔} ابن عباس نے فرمایا: اس نے یہ بات اس لیے کہی کیونکہ نذر میں صرف لڑکوں کو ہی قبول کیا جاتا تھا، تو اللہ نے مریم کو قبول فرما لیا۔ لفظ "انثٰی" 'حال' ہے، اور اگر چاہیں تو اسے 'بدل' قرار دیں۔ کہا گیا ہے: اس نے مریم کی پرورش کی یہاں تک کہ وہ بڑی ہوگئیں اور تب انہیں بھیجا؛ اسے اشہب نے مالک سے روایت کیا ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: اس نے انہیں ان کے کپڑے میں لپیٹا اور مسجد بھیج دیا، اس طرح اپنی نذر پوری کی۔

(۱) نسخہ (ظ) میں: الاستبصار ہے۔ (۲) اسے طبری نے ۵/۳۳۳ اور ابن ابی حاتم نے (۳۴۲۲) روایت کیا ہے۔ (۳) دیوان ذوالرمہ ۱/۳۵۔ 'حرۃ الذفرٰی': بالی لٹکنے کی جگہ۔ اللسان (حر)۔ اور 'ذفریاں': گردن کے گڑھے کے دائیں اور بائیں کا حصہ، یہاں اس نے اونٹوں کے لیے استعمال ہونے والا لفظ 'ذفرٰی' مستعار لیا ہے۔ اس کے شارح نے ۱/۳۷ میں یہ کہا ہے۔ (۴) مجمل اللغہ ۱/۲۱۱۔ (۵) اسے واحدی نے الوسیط ۱/۴۳۰ میں ذکر کیا ہے، اور طبری نے ۵/۳۳۴-۳۳۵ میں قتادہ اور ربیع سے روایت کیا ہے۔ (۶) مشکل اعراب القرآن ۱/۱۵۶۔

...and she disassociated from it. Perhaps hijab was not with them as it was in early Islam (1); for in Bukhari and Muslim, there was a black woman who used to sweep the mosque during the time of the Messenger of Allah (PBUH) and she died. The Hadith (2).

Sixth: His saying, the Almighty: {And Allah knew best what she brought forth} is based on the recitation of those who read: "I brought forth" (wada'tu) - with the damma on the 'ta' - as part of her speech, so the speech is connected. It is the recitation of Abu Bakr and Ibn Amir (3), and it contains the meaning of submission to Allah, humility, and exaltation of Him that nothing is hidden from Him, and it was not said in the way of reporting; because Allah's knowledge of everything is established in the soul of the believer, but she only said it by way of glorification and exaltation of Allah Almighty.

According to the recitation of the majority (Jumhur), it is from the speech of Allah, Mighty and Majestic; it was advanced, and its estimation is to be placed after: {And I seek refuge with You for her and her offspring from the accursed Satan} {And Allah knew best what she brought forth}. Said Al-Mahdawi.

Makki said: It is an announcement from Allah Almighty to us by way of confirmation, so He said: And Allah knows best what Mary's mother brought forth, whether she said it or not. This is supported by the fact that if it were from the words of Mary's mother, the aspect of the speech would have been: "And You know best what I brought forth"; because she called out to Him at the beginning of the speech in her saying: {My Lord, I have brought forth a female} (4). And it was narrated from Ibn Abbas: "With what you brought forth" with a kasra on the 'ta' (5), meaning: It was said to her this.

Seventh: His saying, the Almighty: {And the male is not like the female} was used as evidence by some Shafi'is that the compliant woman during the day of Ramadan towards her husband for intercourse is not equal to him in the necessity of expiation (kaffarah) for her. Ibn al-Arabi said (6): And this is from negligence, for this is news of the law of those before us, and they do not say...

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/270. (2) Sahih al-Bukhari (458), and Sahih Muslim (956), and it is in Ahmad (8634) from the hadith of Abu Huraira (RA). His saying: 'taqummu al-masjid', meaning: sweeps it. Al-Mufhim 2/617. (3) Al-Sab'a p.

204, and al-Taysir p. 87. (4) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/340 - 341. (5) Al-Qira'at al-Shadhdha by Ibn Khalawayh p. 20. (6) The word "qala" (said) from (zh), and the words of Ibn al-Arabi in Ahkam al-Quran 1/271.

सूरा आल इमरान: आयत ३५ - ३६ | १०२

... और वह उससे अलग हो गई। और शायद पर्दा उनके पास वैसा नहीं था जैसा इस्लाम के शुरुआती दौर में था (१); क्योंकि बुखारी और मुस्लिम में है कि एक काली महिला थी जो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय में मस्जिद की सफाई किया करती थी और वह मर गई। हदीस (२)।

छठी: अल्लाह तआला का कथन: {और अल्लाह बेहतर जानता था जो उसने जन्म दिया} उन लोगों के पाठ के आधार पर है जो पढ़ते हैं: "मैंने जन्म दिया" (wada'tu) - 'ता' पर ज़म्म के साथ - उसके शब्दों के हिस्से के रूप में, तो बात जुड़ी हुई है। यह अबू बक्र और इब्न आमिर (३) का पाठ है, और इसमें अल्लाह के प्रति समर्पण, अधीनता और उसकी महिमा का अर्थ है कि उससे कुछ भी छिपा नहीं है, और इसे रिपोर्टिंग के तरीके से नहीं कहा गया था; क्योंकि अल्लाह का हर चीज़ का ज्ञान आस्तिक की आत्मा में स्थापित है, लेकिन उसने इसे केवल अल्लाह तआला के महिमामंडन और सम्मान के रूप में कहा।

बहुमत (जमहूर) के पाठ के अनुसार, यह अल्लाह का कथन है, जो प्रतापी और महिमामय है; इसे पहले लाया गया था, और इसका अनुमान बाद में रखे जाने का है: {और मैं उसकी और उसकी संतान की शैतान मरदूद से तेरी पनाह माँगती हूँ} {और अल्लाह बेहतर जानता है जो उसने जन्म दिया}। महदवी ने कहा।

मक्की ने कहा: यह अल्लाह तआला की ओर से पुष्टिकरण के रूप में हमें एक सूचना है, तो उसने कहा: और अल्लाह बेहतर जानता है जो मरियम की माँ ने जन्म दिया, चाहे उसने इसे कहा हो या नहीं। इसका समर्थन इस बात से होता है कि यदि यह मरियम की माँ के शब्द होते, तो भाषण का पहलू होता: "और तू बेहतर जानता है जो मैंने जन्म दिया"; क्योंकि उसने भाषण की शुरुआत में उसे पुकारा था अपने इस कथन में: {ऐ मेरे रब, मैंने एक कन्या को जन्म दिया है} (४)। और इब्न अब्बास से वर्णित है: "जो तुमने जन्म दिया" 'ता' के नीचे ज़ेर (कसरा) के साथ (५), अर्थात: उससे यह कहा गया था।

सातवीं: अल्लाह तआला का कथन: {और लड़का लड़की जैसा नहीं है} का उपयोग कुछ शाफइयों द्वारा इस बात के प्रमाण के रूप में किया गया था कि रमज़ान के दिन अपने पति के साथ संभोग के लिए राजी होने वाली महिला पर कफ़्फ़ारे की अनिवार्यता में वह उसके बराबर नहीं है। इब्न अल-

अरबी ने कहा (६): और यह लापरवाही है, क्योंकि यह हमसे पहले के लोगों के कानून की खबर है, और वे नहीं कहते...

(१) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी १/२७०। (२) सहीह अल-बुखारी (४५८), और सहीह मुस्लिम (९५६), और यह अहमद (८६३४) में अबू हुरैरा (रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस से है। उनका कहना: 'तकुम्मु अल-मस्जिद', यानी: इसे झाड़ना। अल-मुफहिम २/६१७। (३) अल-सबआ पृष्ठ २०४, और अल-तयसीर पृष्ठ ८७। (४) अल-कश्फ अन वुजूह अल-किरात १/३४० - ३४१। (५) अल-किरात अल-शाज़्ज़ा इब्न खालवेह पृष्ठ २०। (६) (ज़) से 'क़ाला' शब्द, और अहकाम अल-कुरान १/२७१ में इब्न अल-अरबी के शब्द।

---اور وہ اس سے بری ہوگئی۔ اور شاید ان کے ہاں پردہ ویسا نہیں تھا جیسا کہ صدرِ اسلام میں تھا (۱)؛ چنانچہ بخاری اور مسلم میں ہے کہ ایک سیاہ فام عورت تھی جو رسول اللہ ﷺ کے عہد میں مسجد کی صفائی کیا کرتی تھی، پس وہ فوت ہوگئی۔ الحدیث (۲)۔

چھٹی: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعَتْ} ان لوگوں کی قرات پر مبنی ہے جنہوں نے 'تا' پر پیش (ضمہ) کے ساتھ "وضَعْتُ" (میں نے جنا) پڑھا، تو یہ کلام اسی کے قول کا حصہ ہے۔ یہ ابوبکر اور ابن عامر کی قرات ہے (۳)۔ اس میں اللہ کے لیے تسلیم، عاجزی اور تنزیہ کا مفہوم ہے کہ اس پر کوئی چیز مخفی نہیں، اور یہ خبر دینے کے طور پر نہیں کہا گیا؛ کیونکہ اللہ کا ہر چیز کو جاننا مومن کے نفس میں طے شدہ ہے، بلکہ اس نے یہ بات صرف اللہ تعالیٰ کی تعظیم و تنزیہ کے لیے کہی۔

جمہور کی قرات کے مطابق، یہ اللہ عزوجل کا کلام ہے؛ اسے مقدم کیا گیا ہے اور اس کی تقدیر یہ ہے کہ اسے اس کے بعد ہونا چاہیے: {وَإِنِّي أُعِيذُهَا بِكَ وَذُرِّيَّتَهَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ} {وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعَتْ}۔ مہدوی نے یہ کہا۔

مکی نے کہا: یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے ہمیں تثبیت (پختگی) کے طور پر آگاہ کرنا ہے، پس فرمایا: اللہ خوب جانتا ہے جو اِمِ مریم نے جنا، خواہ اس نے اسے کہا ہو یا نہ کہا ہو۔ اس کی تائید اس بات سے ہوتی ہے کہ اگر یہ اِمِ مریم کا کلام ہوتا تو کلام کا رخ یوں ہوتا: "وأنت أعلم بما وضعت" (اور تو خوب جانتا ہے جو میں نے جنا)؛ کیونکہ اس نے کلام کے آغاز میں اپنے اس قول

میں اسے پکارا تھا: {رَبِّ إِنِّي وَضَعْتُهَا أُنْثَىٰ} (۴)۔ اور ابن عباس سے روایت ہے: "بما وضَعْتِ" 'تا' کے نیچے زیر (کسرہ) کے ساتھ (۵)، یعنی: اس سے یہ کہا گیا۔

ساتویں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَلَيْسَ الذَّكَرُ كَالْأُنْثَىٰ} اس سے بعض شافعیہ نے استدلال کیا ہے کہ رمضان کے دن اپنے شوہر کے ساتھ جماع پر رضامندی ظاہر کرنے والی عورت پر کفارہ کے واجب ہونے میں وہ مرد کے برابر نہیں ہے۔ ابن العربی نے کہا (۶): اور یہ ان کی غفلت ہے، کیونکہ یہ ہم سے پہلے لوگوں کی شریعت کی خبر ہے، اور وہ نہیں کہتے---

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۱ / ۲۷۰ ۔ (۲) صحیح البخاری (۴۵۸)، وصحیح مسلم (۹۵۶)، وہو عند احمد (۸۶۳۴) من حدیث ابی ہریرۃؓ۔ وقولہ: تقم المسجد، ای: تکنسیہ۔ المفہم ۲ / ۶۱۷ ۔ (۳) السبعہ ص ۲۰۴، والتیسیر ص ۸۷ ۔ (۴) الکشف عن وجوہ القراءات ۱ / ۳۴۰ - ۳۴۱ ۔ (۵) القراءات الشاذہ لابن خالویہ ص ۲۰ ۔ (۶) لفظ "قال" من (ظ)، وکلام ابن العربی فی احکام القرآن ۱ / ۲۷۱ ۔

Page 103 Surah Al-Imran: Verses 35 - 36

...with it (1). This righteous woman only intended by her words what her clear state and the end of her speech testify to. She had vowed the service of the Mosque for her child. When she saw it was a female, unsuitable for that role and considered a 'awrah' (private/vulnerable), she apologized to her Lord for her existence being contrary to what she had intended for it.

The name "Maryam" is indeclinable (diptote) because it is a feminine proper noun and is also of non-Arabic origin; this was stated by An-Nahhas (2). And Allah Almighty knows best.

Eighth: His saying, the Almighty: "And I have named her Mary" [3:36], meaning 'servant of the Lord' in their language (3). "And I seek refuge for her with You" [3:36], meaning Maryam. "And her offspring" [3:36], meaning Jesus. This indicates that 'offspring' (dhurriyya) can refer to a child specifically (4).

In Sahih Muslim (5), narrated by Abu Hurairah, he said: The Messenger of Allah (ﷺ) said: "There is no newborn who is born but the Shaytan pricks him, and he begins to cry from the prick of [the Shaytan], except for the son of Mary and his mother." Then Abu Hurairah said: "Recite if you wish: 'And I seek refuge for her with You and her offspring from the accursed Shaytan' [3:36]."

Our scholars said (6): This Hadith indicates that Allah Almighty answered the prayer of Mary's mother, for Satan pricks all the children of Adam, even prophets and saints, except Mary and her son.

Qatada said: Every newborn is stabbed by the Shaytan in his side when he is born, except Jesus and his mother. A veil was placed between them, so the stab hit the veil, and nothing of it reached them (7).

---

(1) Meaning the Shafi'is, and his wording in "Ahkam al-Qur'an" is: "There is no disagreement among the Shafi'is to a man that the laws of those before us are not laws for us." (2) I'rab al-Qur'an 1/371. (3) Tafsir Abi al-Layth 1/263. (4) Ahkam al-Qur'an 1/271 - 272. (5) Number (2366) and what is between brackets is from it. It is also in Ahmad (7182) and Al-Bukhari (3431). (6) Al-Mufhim 6/178. (7) Reported by Al-Tabari 5/342, and similarly by Ahmad (10773) and Al-Bukhari (3286) from the hadith of Abu Hurairah, may Allah be pleased with him, raised to the Prophet.

पृष्ठ १०३ सूरह आल-इमरान: आयत ३५ - ३६

...उसके साथ (१)। इस नेक महिला ने अपनी बातों से वही इरादा किया था जिसकी गवाही उसकी स्पष्ट स्थिति और उसकी बातचीत का अंत देती है। उसने अपनी संतान को मस्जिद की सेवा के लिए मन्नत मानी थी। जब उसने देखा कि वह एक कन्या है जो उस कार्य के लिए उपयुक्त नहीं है और वह 'औरत' (पर्दे वाली) है, तो उसने अपने प्रभु से क्षमा मांगी कि उसका अस्तित्व उसके इरादे के विपरीत हुआ है।

"मरियम" शब्द 'मुनसरिफ' (विभक्ति वाला) नहीं है क्योंकि यह एक स्त्रीवाचक संज्ञा है और गैर-अरबी मूल का भी है; यह अन-नहस (२) ने कहा है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

आठवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: ﴿وَإِنِّي سَمَّيْتُهَا مَرْيَمَ﴾ "और मैंने उसका नाम मरियम रखा है" (३:३६), उनकी भाषा में इसका अर्थ है 'प्रभु का सेवक' (३)। ﴿وَإِنِّي أُعِيذُهَا بِكَ﴾ "और मैं उसे तेरी शरण में देती हूँ", यानी मरियम को। ﴿وَذُرِّيَّتَهَا﴾ "और उसकी संतान को भी", यानी ईसा को। यह दर्शाता है कि 'धुर्रिय्या' (संतान) शब्द विशेष रूप से बच्चे के लिए इस्तेमाल किया जा सकता है (४)।

सहीह मुस्लिम (५) में अबू हुरैरा से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "कोई भी बच्चा ऐसा पैदा नहीं होता जिसे शैतान न चुभोता हो, और वह [शैतान के] चुभाने से रोने लगता है, सिवाय मरियम के बेटे और उसकी माँ के।" फिर अबू हुरैरा ने कहा: "यदि तुम चाहो तो यह पढ़ो: ﴿وَإِنِّي أُعِيذُهَا بِكَ وَذُرِّيَّتَهَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ﴾ 'और मैं उसे और उसकी संतान को धुतकारे हुए शैतान से तेरी शरण में देती हूँ' (३:३६)।"

हमारे विद्वानों ने कहा (६): तो इस हदीस ने यह लाभ पहुँचाया कि अल्लाह तआला ने मरियम की माँ की दुआ स्वीकार कर ली, क्योंकि शैतान आदम की सभी संतानों को चुभोता है, यहाँ तक कि नबियों और वलियों को भी, सिवाय मरियम और उनके बेटे के।

कतादा ने कहा: हर नवजात शिशु को शैतान उसके जन्म के समय कोख में मारता है सिवाय ईसा और उनकी माँ के। उन दोनों के बीच एक पर्दा कर दिया गया था, इसलिए वार उस पर्दे पर लगा और उन तक कुछ भी नहीं पहुँचा (७)।

---

(१) यानी शाफ़ईया, और "अहकामुल क़ुरआन" में उनका शब्द है: "शाफ़ईया के बीच इसमें कोई मतभेद नहीं है कि हमसे पहले वालों की शरीयत हमारे लिए शरीयत नहीं है।" (२) इअरबुल क़ुरआन

१/३७१। (३) तफ़सीर अबी अल-लैथ १/२६३। (४) अहकामुल क़ुरआन १/२७१ - २७२। (५) नंबर (२३६६) और जो ब्रैकेट में है वह उससे है, और यह अहमद (७१८२) और बुखारी (३४३१) में भी है। (६) अल-मुफ्हिम ६/१७८। (७) अल-तबरी ५/३४२ द्वारा संकलित, और अहमद (१०७७३) और बुखारी (३२८६) द्वारा भी इसी तरह अबू हुरैरा की हदीस से वर्णित।

صفحہ ۱۰۳ سورۃ آل عمران: آیت ۳۵ - ۳۶

...اس کے ساتھ (۱)، اور اس نیک خاتون نے اپنی باتوں سے وہی مقصود لیا جس کی گواہی اس کی ظاہری حالت اور اس کی گفتگو کا آخری حصہ دے رہا ہے، کیونکہ اس نے اپنی اولاد کو مسجد کی خدمت کے لیے نذر مانا تھا، پھر جب اس نے دیکھا کہ وہ مادہ (لڑکی) ہے جو اس کام کے لائق نہیں ہے، اور یہ کہ وہ پردے کی چیز ہے، تو اس نے اپنے رب سے اس کے وجود کے بارے میں معذرت کی جو اس کے ارادے کے خلاف تھا۔

لفظ "مریم" غیر منصرف ہے؛ کیونکہ یہ مؤنث معرفہ ہے، اور یہ عجمی (غیر عربی) بھی ہے؛ یہ بات النحاس نے کہی (۲)۔ اور اللہ تعالیٰ بہتر جانتا ہے۔

آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِنِّي سَمَّيْتُهَا مَرْيَمَ﴾ یعنی ان کی زبان میں 'رب کا خادم' (۳)۔ ﴿وَإِنِّي أُعِيذُهَا بِكَ﴾ یعنی مریم کو۔ ﴿وَذُرِّيَّتَهَا﴾ یعنی عیسیٰ کو۔ اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ 'ذریت' کا اطلاق خاص طور پر اولاد پر ہو سکتا ہے (۴)۔

صحیح مسلم (۵) میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کوئی بھی پیدا ہونے والا بچہ ایسا نہیں ہوتا جسے شیطان کچوکا نہ لگاتا ہو، تو وہ [شیطان کے] کچوکے کی وجہ سے چیخ مار کر روتا ہے، سوائے مریم کے بیٹے اور ان کی والدہ کے۔" پھر ابوہریرہ رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "اگر تم چاہو تو پڑھو: ﴿وَإِنِّي أُعِيذُهَا بِكَ وَذُرِّيَّتَهَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ﴾ (اور میں اسے اور اس کی اولاد کو شیطان مردود سے تیری پناہ میں دیتی ہوں)۔"

ہمارے علماء نے کہا (۶): اس حدیث نے یہ فائدہ دیا کہ اللہ تعالیٰ نے مریم کی والدہ کی دعا قبول فرمائی، کیونکہ شیطان اولادِ آدم کے تمام بچوں کو کچوکا لگاتا ہے یہاں تک کہ انبیاء اور اولیاء کو بھی، سوائے مریم اور ان کے بیٹے کے۔

قتادہ نے کہا: ہر پیدا ہونے والے بچے کے پہلو میں شیطان کچوکا مارتا ہے جب وہ پیدا ہوتا ہے سوائے عیسیٰ اور ان کی والدہ کے، ان دونوں کے درمیان ایک حجاب (پردہ) رکھ دیا گیا تھا، تو کچوکا حجاب کو لگا اور ان میں سے کسی تک کچھ نہ پہنچا (۷)۔

---

(۱) یعنی شافعیہ، اور "احکام القرآن" میں ان کی عبارت یہ ہے: "اور شافعیہ کے درمیان اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ ہم سے پہلے والوں کی شریعت ہمارے لیے شریعت نہیں ہے۔" (۲) اعراب القرآن ۳۷۱/۱۔ (۳) تفسیر ابی اللیث ۲۶۳/۱۔ (۴) احکام القرآن ۲۷۱/۱ - ۲۷۲۔ (۵) نمبر (۲۳۶۶) اور قوسین کے درمیان کا حصہ وہیں سے ہے، اور یہ احمد (۷۱۸۲) اور بخاری (۳۴۳۱) کے ہاں بھی ہے۔ (۶) المفہم ۱۷۸/۶۔ (۷) اسے طبری نے ۳۴۲/۵ میں نکالا، اور اسی طرح احمد (۱۰۷۷۳) اور بخاری (۳۲۸۶) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مرفوعاً روایت کیا۔

Our scholars said (1): If it were not so, the specificity regarding them would be nullified. It does not follow (2) from this that the devil's poking necessarily implies the misguidance and seduction of the ill-fated (3), for that is a corrupt assumption. How often has the devil targeted prophets and saints with various types of corruption and seduction, and yet Allah protected them from what the devil desired, as the Almighty said: {Indeed, My servants - you have no authority over them} [Al-Hijr: 42]. This is despite the fact that every human being has been assigned a companion from among the devils, as the Messenger of Allah ﷺ said (4). So Maryam and her son, although protected from his poking, were not protected from his constant presence and accompaniment with them. And Allah knows best.

The Almighty's saying: {So her Lord accepted her with good acceptance and caused her to grow in a good manner and put her in the care of Zechariah. Every time Zechariah entered upon her in the prayer chamber, he found with her provision. He said, "O Mary, from where is this [coming] to you?" She said, "It is from Allah. Indeed, Allah provides for whom He wills without account." There, Zechariah called upon his Lord, saying, "My Lord, grant me from Yourself a good offspring. Indeed, You are the Hearer of supplication."}

The Almighty's saying: {So her Lord accepted her with good acceptance}. The meaning: He set her on the path of the fortunate; according to Ibn Abbas. A group said: The meaning of acceptance is taking charge of her upbringing and managing her affairs. Al-Hasan said: The meaning of acceptance is that He never tormented her for a single hour of night or day. {and caused her to grow in a good manner} meaning He proportioned her creation without increase or decrease, so she would grow in one day what a newborn grows in one year (5). "Acceptance" (qabul) and "growth" (nabat) are verbal nouns used in a non-standard way.

---

(1) Al-Mufhim 6/178. (2) In Al-Mufhim: "and it is not understood". (3) In some manuscripts: "the possessed", and the established text is from Al-Mufhim. (4) Reported by Ahmad (2324) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both), and also reported by Ahmad (3648), and Muslim (2814) from the hadith of Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him) with the wording: "There is none among you but has been assigned a companion from among the jinn and a companion from among the angels." (5) Tafsir Al-Baghawi 1/296, and Majma' al-Bayan 3/68. This statement is by way of exaggeration, as it cannot be taken literally.

Ibn Atiyya mentioned in Al-Muharrar al-Wajiz 1/425 that the intended meaning is excellence of upbringing and rapid quality in her character and physical form. Ibn Kathir said: i.e., He made her of beautiful form and pleasing appearance, and He facilitated for her the means of acceptance, and joined her with the righteous of His servants to learn from them goodness, knowledge, and religion. For this reason, He said: {and put her in the care of Zechariah}.

हमारे विद्वानों ने कहा (1): यदि ऐसा नहीं होता, तो उनके बारे में विशिष्टता समाप्त हो जाती। इससे यह आवश्यक नहीं होता (2) कि शैतान के प्रहार (कोचने) का अर्थ अभागे (3) को गुमराह करना और बहकाना है, क्योंकि यह एक दोषपूर्ण धारणा है। शैतान ने कितनी बार नबियों और वलियों को विभिन्न प्रकार के भ्रष्टाचार और बहकावे का निशाना बनाया है, और फिर भी अल्लाह ने उन्हें उससे बचाया जिसकी शैतान ने इच्छा की थी, जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा: {निस्संदेह, मेरे दासों पर तेरा कोई अधिकार नहीं है} [अल-हिज्र: 42]। यह इस तथ्य के बावजूद है कि आदम की हर संतान के साथ शैतानों में से एक साथी नियुक्त किया गया है; जैसा कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा (4)। इसलिए मरियम और उनके बेटे, हालांकि उसके प्रहार से सुरक्षित थे, लेकिन उनके साथ उसकी निरंतर उपस्थिति और संगति से सुरक्षित नहीं थे। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का कथन: {फिर उसके रब ने उसे अच्छी तरह स्वीकार कर लिया और उसे अच्छी तरह परवान चढ़ाया और उसे ज़करिया के संरक्षण में दे दिया। जब भी ज़करिया उसके पास मेहराब (इबादतगाह) में दाखिल होते, तो उसके पास रिज़्क़ (भोजन) पाते। उन्होंने कहा, "ऐ मरियम! यह तेरे पास कहाँ से आया?" उसने कहा, "यह अल्लाह के पास से है। निस्संदेह अल्लाह जिसे चाहता है बेहिसाब रिज़्क़ देता है।" वहीं ज़करिया ने अपने रब से दुआ की, कहा, "ऐ मेरे रब! मुझे अपने पास से नेक संतान प्रदान कर। निस्संदेह तू दुआ सुनने वाला है।"।}

अल्लाह तआला का कथन: {फिर उसके रब ने उसे अच्छी तरह स्वीकार कर लिया}। इसका अर्थ है: उसने उसे सौभाग्यशालियों के मार्ग पर चलाया; इब्न अब्बास के अनुसार। एक समूह ने कहा: स्वीकार करने का अर्थ है उसके पालन-पोषण और उसके मामलों की देखभाल का उत्तरदायित्व लेना। अल-हसन ने कहा: स्वीकार करने का अर्थ यह है कि उसने उसे रात या दिन के किसी भी पल में कभी पीड़ित नहीं किया। {और उसे अच्छी तरह परवान चढ़ाया} अर्थात् उसकी रचना को बिना किसी कमी या अधिकता के संतुलित बनाया, इसलिए वह एक दिन में उतना बढ़ती थी जितना एक नवजात शिशु एक वर्ष में बढ़ता है (5)। "स्वीकृति" (क़बूल) और "परवान चढ़ना/पौधा" (नबात) गैर-मानक स्रोत पर आधारित संज्ञाएं हैं।

---

(1) अल-मुफ्हिम 6/178। (2) अल-मुफ्हिम में: "और नहीं समझा जाता"। (3) प्रतियों में: "ममसूस" (जिस पर असर हो), और प्रमाणित पाठ अल-मुफ्हिम से है। (4) इसे अहमद (2324) ने इब्न अब्बास

(रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है, और अहमद (3648) और मुस्लिम (2814) ने भी इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: "तुममें से कोई ऐसा नहीं है जिसके साथ जिन्नों में से एक साथी और फरिश्तों में से एक साथी नियुक्त न किया गया हो।"
(5) तफसीर अल-बग़वी 1/296, और मजमा अल-बयान 3/68। यह बात अतिशयोक्ति के तौर पर है, क्योंकि इसे शाब्दिक रूप में नहीं लिया जा सकता। इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/425 में उल्लेख किया है कि अर्थ से तात्पर्य उसके चरित्र और बनावट में अच्छी परवरिश और तीव्र गुणवत्ता है। इब्न कसीर ने कहा: अर्थात् उसे सुंदर रूप और सुखद स्वरूप वाला बनाया, और उसके लिए स्वीकृति के साधनों को आसान बना दिया, और उसे अपने नेक बंदों के साथ जोड़ा ताकि वह उनसे भलाई, ज्ञान और धर्म सीख सके और इसीलिए उसने कहा: {और उसे ज़करिया के संरक्षण में दे दिया}।

ہمارے علماء نے فرمایا (۱): اگر ایسا نہ ہوتا تو ان دونوں کے ساتھ خصوصیت باطل ہو جاتی۔ اور اس سے یہ لازم نہیں آتا (۲) کہ شیطان کے کچوکے لگانے سے بدبخت (۳) کا گمراہ ہونا اور بہکایا جانا لازم ہو، کیونکہ یہ ایک فاسد گمان ہے؛ چنانچہ شیطان نے انبیاء اور اولیاء کو طرح طرح کے فساد اور اغواء کا نشانہ بنایا، اس کے باوجود اللہ نے انہیں اس چیز سے محفوظ رکھا جس کا شیطان ارادہ رکھتا تھا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿بے شک میرے بندوں پر تیرا کوئی غلبہ نہیں﴾ [الحجر: ۴۲]۔ یہ اس کے باوجود ہے کہ بنی آدم کے ہر فرد کے ساتھ شیطانوں میں سے اس کا ایک ہم نشین (قرین) مقرر کر دیا گیا ہے؛ جیسا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا (۴)۔ پس مریم اور ان کے بیٹے اگرچہ اس کے کچوکے سے محفوظ رہے، لیکن وہ ان کے ساتھ لگے رہنے اور مقارنت سے محفوظ نہیں رہے۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿چنانچہ ان کے رب نے انہیں اچھی طرح قبول فرما لیا اور انہیں عمدہ طریقے سے پروان چڑھایا اور انہیں زکریا کی کفالت میں دے دیا، جب بھی زکریا ان کے پاس حجرے میں داخل ہوتے تو ان کے پاس رزق پاتے، انہوں نے کہا: اے مریم! یہ تمہارے پاس کہاں سے آیا؟ انہوں نے کہا: یہ اللہ کی طرف سے ہے، بے شک اللہ جسے چاہتا ہے بے حساب رزق دیتا ہے ۝ اسی جگہ زکریا نے اپنے رب سے دعا کی، کہا: اے میرے رب! مجھے اپنی طرف سے پاکیزہ اولاد عطا فرما، بے شک تو دعا سننے والا ہے ۝﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿چنانچہ ان کے رب نے انہیں اچھی طرح قبول فرما لیا﴾ معنی یہ ہیں: انہیں سعادت مندوں کی راہ پر چلایا؛ ابن عباس سے مروی ہے۔ اور ایک گروہ نے کہا: قبول کرنے کا معنی ہے: ان کی تربیت اور ان کے معاملات کی دیکھ بھال کی ذمہ داری لینا۔ اور حسن بصری نے

کہا: قبولیت کا معنی یہ ہے کہ اللہ نے انہیں رات یا دن کی کسی گھڑی میں کبھی عذاب نہیں دیا۔ ﴿اور انہیں عمدہ طریقے سے پروان چڑھایا﴾ یعنی ان کی خلقت کو بغیر کسی زیادتی یا کمی کے متناسب بنایا، چنانچہ وہ ایک دن میں اتنا بڑھتی تھیں جتنا ایک نوزائیدہ بچہ ایک سال میں بڑھتا ہے (۵)۔ اور 'قبول' اور 'نبات' غیر مصدر پر مبنی مصدر ہیں۔

---

(۱) المفہم ۶/ ۱۷۸۔ (۲) المفہم میں ہے: "اور نہیں سمجھا جاتا"۔ (۳) نسخوں میں ہے: "الممسوس" (جس پر اثر ہوا ہو)، اور درست وہی ہے جو المفہم میں ہے۔ (۴) اسے احمد (۲۳۲۴) نے حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور احمد (۳۶۴۸) اور مسلم (۲۸۱۴) نے بھی حضرت ابن مسعود ؓ کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "تم میں سے کوئی ایسا نہیں ہے مگر یہ کہ اس کے ساتھ جنوں میں سے اس کا ایک ہم نشین اور فرشتوں میں سے اس کا ایک ہم نشین مقرر کر دیا گیا ہے"۔ (۵) تفسیر بغوی ۱/ ۲۹۶، اور مجمع البیان ۳/ ۶۸۔ یہ کلام مبالغہ کے طور پر ہے، کیونکہ اسے حقیقت پر محمول نہیں کیا جا سکتا۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۱/ ۴۲۵ میں ذکر کیا ہے کہ معنی سے مراد ان کی خلقت اور اخلاق میں اچھی نشوونما اور تیزی سے بہتری پیدا ہونا ہے۔ ابن کثیر نے فرمایا: یعنی انہیں حسین شکل و صورت اور خوشنما منظر والا بنایا، اور ان کے لیے قبولیت کے اسباب آسان کر دیے، اور انہیں اپنے صالح بندوں کے ساتھ ملا دیا تاکہ وہ ان سے خیر، علم اور دین سیکھیں، اسی لیے فرمایا: ﴿اور انہیں زکریا کی کفالت میں دے دیا﴾۔

The original form is: (accepting) and (growing); the poet said: "Is it ingratitude after death was warded off from me, and after your gift of a hundred pasturing camels?" (1) He meant: after your giving. But when he said: "He caused it to grow," it indicated the act of growing; just as Imru' al-Qais said: "So we turned towards beauty and our speech became soft, and I broke [her] in so she became submissive, what a submission!" (2) The verbal noun of 'dhallat' (she became submissive) is 'dhull' (submissiveness), but he referred it back to the meaning of 'adhallat' (I made submissive), and likewise everything that comes to you in this chapter. So the meanings of 'taqabbala' and 'qabila' are one. Thus, the meaning is: "So her Lord accepted her with a goodly acceptance." (3) An example of this is the saying of Ru'bah (4): "And I have coiled myself like the coiling of the Hidb" Meaning (5): the snake. Because the meaning of 'tatatwaytu' (I coiled myself) and 'intawaytu' (I coiled up) is one. Similar is the saying of al-Qatami (6): "The best of matters is what you encounter head-on, not that you follow it with an after-follow" Because 'tatabba'tu' and 'ittaba'tu' (following) are one. And in the reading of Ibn Mas'ud: "And He sent down the angels with a [gradual] sending down" because the meanings of 'nazzala' and 'anzala' (sent down) are one (7). Al-Mufaddal said: Its meaning is: "And He caused her to grow, so she grew as a goodly growth." And observing the meaning is better, as we mentioned.

Footnotes: (1) Its author is al-Qatami, found in his Diwan p. 37, and al-Khizanah 8/137, within a poem praising Zufar bin al-Harith al-Kilabi. He says: "Would I betray you after this when you have favored me and released me?" Al-Ruta' is the plural of 'ra'i'ah', which is the grazing female camel. Al-Baghdadi said this in al-Khizanah. (2) His Diwan p. 32, and 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 1/371. His saying: "and I broke [her] in so she became submissive," the commentator of the Diwan said: I softened her with speech and diplomacy just as a camel is trained by traveling until it becomes submissive. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/371-372. (4) His Diwan p. 16. (5) The word 'ay' (meaning), from (z). (6) 'Umayr bin Shuyaym al-Taghlibi, the nickname al-Qatami is derived from the falcon, because the falcon is called 'qatami'. He has another nickname: 'Sari' al-Ghawani'. He was a Christian then converted to Islam. He is the nephew of al-Akhtal, and al-Jumahi counted him in the second rank of Islamic poets. Khizanat al-Adab 2/371. The verse is in his Diwan p. 35, and al-Kitab 4/82. (7) 'Al-Qira'at al-Shadhdhah' by Ibn Khalawayh p. 104, which is from Surah Al-Furqan, verse (25). Ibn Khalawayh said: This is strange; he made the verbal noun of 'af'ala'

(form IV) as 'taf'ilan' (form II verbal noun). However, since 'anzala' (form IV) has the meaning of 'nazzala' (form II), he treated it according to its meaning.

सूरह आल-इमरान: आयत ३७ - ३८ | पृष्ठ १०५

मूल रूप है: (क़बूल करना) और (उगाना); कवि ने कहा: "क्या मौत के टल जाने के बाद और सौ चरने वाले ऊँटों के तुम्हारे उपहार के बाद यह कृतघ्नता है?" (१) उसका अर्थ था: तुम्हारे देने के बाद। लेकिन जब उन्होंने "अंबतहा" (उसने उसे उगाया) कहा, तो इसने उगने की क्रिया की ओर इशारा किया; जैसा कि इमरुल क़ैस ने कहा: "तो हम सुंदरता की ओर मुड़े और हमारी वाणी कोमल हो गई, और मैंने उसे वश में किया तो वह अधीन हो गई, क्या ही अधीनता!" (२) 'धल्लत' (वह अधीन हो गई) की भाववाचक संज्ञा 'धुल्ल' (अधीनता) है, लेकिन उसने इसे 'अधल्लत' (मैंने अधीन किया) के अर्थ में वापस लाया, और इसी तरह वह सब कुछ जो आपके पास इस विषय में आता है। तो 'तक़ब्बल' और 'क़बिल' का अर्थ एक ही है। अतः अर्थ है: "तो उसके रब ने उसे अच्छे क़बूल के साथ क़बूल किया।" (३) इसकी मिसाल रूबह का कहना है (४): "और मैं 'हिज़ब' (एक प्रकार का साँप) के कुंडल की तरह कुंडलित हो गया हूँ।" अर्थ (५): साँप। क्योंकि 'ततव्वैतु' और 'इंतवैतु' (कुंडलित होना) का अर्थ एक ही है; और अल-क़तामी का कहना भी इसी तरह है (६): "सबसे अच्छा मामला वह है जिसका आप सीधे सामना करते हैं, न कि वह जिसका आप बाद में पीछा करते हैं।" क्योंकि 'ततब्बअतु' और 'इत्तबअतु' (पीछा करना) एक ही हैं। और इब्न मसूद के पाठ में है: "और उसने फरिश्तों को एक [क्रमिक] उतारने के साथ उतारा" क्योंकि 'नज़्ज़ल' और 'अंज़ल' (उतारना) का अर्थ एक ही है (७)। अल-मुफ़द्दल ने कहा: इसका अर्थ है: "और उसने उसे उगाया तो वह अच्छी तरह उग गई।" और अर्थ का ध्यान रखना अधिक उचित है जैसा कि हमने उल्लेख किया है।

पादलेख: (१) इसके लेखक अल-क़तामी हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ ३७, और अल-ख़ज़ाना १३७/८ में ज़फ़र बिन अल-हारिस अल-किलाबी की प्रशंसा में एक कविता का हिस्सा है। वे कहते हैं: "क्या मैं इसके बाद तुम्हें धोखा दूँगा जबकि तुमने मुझ पर कृपा की और मुझे मुक्त कर दिया?" अल-रिता': राइआ' का बहुवचन है जिसका अर्थ है: चरने वाली ऊँटनी। बग़दादी ने अल-ख़ज़ाना में यह कहा है। (२) उनका दीवान पृष्ठ ३२, और नहहास द्वारा 'इराब अल-क़ुरआन' ३७१/१। उनका कहना है: "और मैंने उसे वश में किया तो वह अधीन हो गई," दीवान के व्याख्याकार ने कहा: मैंने उसे वाणी और कूटनीति से वैसे ही नरम किया जैसे ऊँट को यात्रा द्वारा तब तक प्रशिक्षित किया जाता है जब तक कि वह अधीन न हो जाए। (३) नहहास द्वारा इराब अल-क़ुरआन ३७१/१ - ३७२। (४) उनका दीवान पृष्ठ १६। (५) शब्द 'अय' (यानी), (ज़) से। (६) उमैर बिन शुयैम अल-तग़लिबी, अल-क़तामी उपनाम बाज़ (falcon) से लिया गया है; क्योंकि बाज़ को क़तामी कहा जाता है। उनका एक और उपनाम है: 'सरि'

अल-ग़वानी'। वे ईसाई थे फिर इस्लाम स्वीकार कर लिया। वे अल-अख़तल के भानजे हैं, और अल-जुमही ने उन्हें इस्लामी कवियों की दूसरी श्रेणी में गिना है। ख़ज़ानत अल-अदब ३७१/२। यह शेर उनके दीवान पृष्ठ ३५, और अल-किताब ४ / ८२ में है। (७) इब्न खालवैह द्वारा 'अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ा' पृष्ठ १०४, जो सूरह अल-फ़ुरक़ान आयत (२५) से है। इब्न खालवैह ने कहा: यह विचित्र है, उन्होंने 'अफ़अला' की भाववाचक संज्ञा को 'तफ़ईलन' बनाया। लेकिन चूंकि 'अंज़ला' का अर्थ 'नज़्ज़ला' है, इसलिए उन्होंने इसे इसके अर्थ पर आधारित किया।

متن: اصل ہے: (قبول کرنا) اور (اُگانا)؛ شاعر نے کہا: "کیا موت کے ٹل جانے کے بعد اور سو چرنے والے اونٹوں کے تمہارے عطیہ کے بعد یہ ناشکری ہے؟" (۱) اس کا مقصد تھا: تمہارے دینے کے بعد۔ لیکن جب اس نے "أنبتها" (اس نے اسے اگایا) کہا تو اس نے اُگنے کے عمل کی طرف اشارہ کیا؛ جیسا کہ امرؤ القیس نے کہا: "چنانچہ ہم حسن کی طرف متوجہ ہوئے اور ہماری گفتگو نرم ہوگئی، اور میں نے اسے سدھایا تو وہ مطیع ہوگئی، کیسی اطاعت!" (۲) 'ذلت' (وہ مطیع ہوگئی) کا مصدر 'ذل' (اطاعت) ہے، لیکن اس نے اسے 'اذللت' (میں نے مطیع کیا) کے معنی پر محمول کیا، اور اسی طرح ہر وہ چیز جو اس باب میں آپ کے سامنے آتی ہے۔ پس 'تقبل' اور 'قبل' کا معنی ایک ہی ہے۔ چنانچہ معنی ہے: "پس اس کے رب نے اسے اچھے قبول کے ساتھ قبول کرلیا۔" (۳) اس کی مثال رؤبہ کا قول ہے (۴): "اور میں سانپ کے کنڈلی مارنے کی طرح کنڈلی مارے ہوئے ہوں" یعنی (۵): سانپ۔ کیونکہ 'تطویت' اور 'انطویت' (لپٹنا/کنڈلی مارنا) کا معنی ایک ہی ہے؛ اور اسی طرح قطامی کا قول ہے (۶): "معاملات میں بہترین وہ ہے جس کا آپ سامنا کریں، نہ یہ کہ آپ اس کے پیچھے پیچھے چلیں۔" کیونکہ 'تتبعت' اور 'اتبعت' (پیروی کرنا) ایک ہی ہیں۔ اور ابن مسعود کی قرأت میں ہے: "اور اس نے فرشتوں کو بتدریج اتارا" کیونکہ 'نزل' اور 'انزل' (اتارنا) کا معنی ایک ہے (۷)۔ المفضل نے کہا: اس کا معنی ہے: "اور اس نے اسے اگایا تو وہ اچھی طرح اگ آئی۔" اور معنی کی رعایت کرنا زیادہ بہتر ہے جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔

حواشی: (۱) اس کا قائل القطامی ہے، اور یہ اس کے دیوان صفحہ ۳۷، اور الخزانہ ۱۳۷/۸ میں زفر بن الحارث الکلابی کی مدح میں ایک قصیدے کا حصہ ہے۔ وہ کہتا ہے: "کیا میں اس کے بعد تم سے خیانت کروں گا جبکہ تم نے مجھ پر احسان کیا اور مجھے رہا کر دیا؟" الرتاع: رائعة کی

جمع ہے جس کے معنی ہیں: چرنے والی اونٹنی۔ بغدادی نے الخزانہ میں یہ کہا ہے۔ (۲) ان کا دیوان صفحہ ۳۲، اور نحاس کی اعراب القرآن ۳۷۱/۱۔ ان کا قول: "اور میں نے اسے سدھایا تو وہ مطیع ہوگئی،" دیوان کے شارح نے کہا: میں نے اسے گفتگو اور مدارات سے ویسے ہی نرم کیا جیسے اونٹ کو سفر کے ذریعے سدھایا جاتا ہے یہاں تک کہ وہ مطیع ہو جائے۔ (۳) نحاس کی اعراب القرآن ۳۷۱/۱ - ۳۷۲۔ (۴) ان کا دیوان صفحہ ۱۶۔ (۵) لفظ 'ای' (یعنی)، (ظ) سے۔ (۶) عمیر بن شییم التغلبی، اور قطامی کا لقب شکرا (falcon) سے ماخوذ ہے؛ کیونکہ شکرا کو قطامی کہا جاتا ہے۔ ان کا ایک اور لقب ہے: 'صریع الغوانی'۔ وہ نصرانی تھے پھر اسلام لائے۔ وہ الاخطل کے بھانجے ہیں اور الجمحی نے انہیں اسلامی شعراء کے دوسرے طبقے میں شمار کیا ہے۔ خزانت الادب ۳۷۱/۲۔ یہ شعر ان کے دیوان صفحہ ۳۵، اور الکتاب ۴ / ۸۲ میں ہے۔ (۷) ابن خالویہ کی القراءات الشاذہ صفحہ ۱۰۴ جو سورہ الفرقان کی آیت (۲۵) سے ہے۔ ابن خالویہ نے کہا: یہ عجیب ہے، انہوں نے 'افعل' کا مصدر 'تفعیلا' بنایا۔ لیکن جب 'انزل' کے معنی 'نزل' کے تھے تو انہوں نے اسے اس کے معنی پر محمول کیا۔

Surah Al Imran: Verses 37 - 38 Page 106

The original form of "al-Qabul" (acceptance) is with a damma; because it is a verbal noun (masdar), like al-dukhul (entering) and al-khuruj (exiting). The fatha occurred in only a few words, such as al-Wulu' and al-Wazu'; these three and no more (1); as stated by Abu 'Amr, al-Kisa'i, and the [other] leading scholars. Al-Zajjaj (2) allowed "bi-qubul" with a damma on the qaf based on the original form.

His Almighty's saying: {and made Zechariah her guardian} means: He joined her to him. Abu 'Ubaydah said: He guaranteed to undertake her care (3).

The Kufans recited: "wakaffalaha" with doubling (tashdid) (4), so it is transitive to two objects; the interpretation being: her Lord made Zechariah her guardian, meaning: He made her guardianship binding upon him, ordained that for him, and made it easy for him. In the codex of Ubayy: "wa-akfalaha", and the hamza is like the doubling in making it transitive (5). Also, before it is: {so [her Lord] accepted her and made her grow}, thus Allah the Almighty informed about Himself what He did with her, so "kaffalaha" came with doubling based on that.

The rest [of the reciters] recited it without doubling (takhfif), attributing the verb to Zechariah, so Allah the Almighty informed [about him] that he was the one who took charge of her guardianship and care, indicated by His saying: {which of them should take charge of Mary} [3:44].

Makki said (6): This is the preferred choice; because the doubling refers back to the non-doubled form, for if Allah the Almighty made Zechariah her guardian, he took charge of her by Allah's command, and because if Zechariah became her guardian, it was by Allah's will and power; therefore, the two recitations are interrelated.

Harun (7) bin Musa narrated from 'Abdullah bin Kathir and Abu 'Abdullah al-Muzani (8): "wakafilaha" with a kasra on the fa. Al-Akhfash (9) said: It is said 'kafula yakfulu' and 'kafila yakfulu', but I have not heard [the latter].

(1) Tafsir al-Baghawi 1/296, and al-Lisan (w-l-'). (2) Ma'ani al-Qur'an 1/401. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 1/388, and it occurred in Majaz al-Qur'an 1/91: (and Zechariah took care of her) meaning: he joined her [to him]. (4) Al-Sab'ah p. 204, al-Taysir p. 87, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/372. (5) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/341, and al-Kashshaf 1/427. (6) Al-Kashf 1/342, and what was between brackets is from it. (7) In the manuscripts: 'Amr, and what is established is from the printed edition of I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/372, and the text is from it. Its editor mentioned that it

occurred in some of its copies as 'Amr. Perhaps what we have established is correct, because Harun bin Musa Abu 'Abdullah al-'Ataki al-Basri al-Azdi, their freed slave, narrated the recitation from Ibn Kathir, as mentioned by Ibn al-Jazari in Tabaqat al-Qurra' 2/348. (8) In (Kh) and I'rab al-Qur'an 1/372: al-Madani; in al-Muharrar: al-Muzani; in al-Bahr: 'Abdullah al-Muzani, and the recitation was mentioned by Ibn Khalawayh in al-Qira'at al-Shadhdhah p. 20. (9) Ma'ani al-Qur'an 1/403 - 404, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 1/372.

सूरह आल इमरान: आयत ३७ - ३८ पृष्ठ १०६

'अल-क़बूल' (स्वीकृति) का मूल रूप 'दम्मा' (u स्वर) के साथ है; क्योंकि यह एक भाववाचक संज्ञा (मस्दर) है, जैसे अल-दुख़ूल (प्रवेश) और अल-ख़ुरुज (निकास)। 'फ़तहा' (a स्वर) केवल कुछ ही शब्दों में आया है, जैसे अल-वुलू' और अल-वज़ू'; ये तीन ही हैं और कोई नहीं (१); जैसा कि अबू 'अम्र, अल-किसाई और [अन्य] प्रमुख विद्वानों ने कहा है। अल-ज़ज्जाज (२) ने मूल रूप के आधार पर 'क़ाफ़' पर दम्मा के साथ "बिक़ुबूल" की अनुमति दी है।

अल्लाह तआला का कथन: {और ज़कारिया को उसका संरक्षक बना दिया} का अर्थ है: उसने उसे अपने साथ मिला लिया। अबू 'उबैदा ने कहा: उन्होंने उसकी देखभाल करने का वादा किया (३)।

कूफ़ावासियों ने 'तशदीद' (f ध्वनि को दोगुना करना) के साथ "वकफ़्फ़लहा" पढ़ा है (४), इसलिए यह दो कर्मों (मफ़ऊल) वाला सकर्मक है; व्याख्या यह है कि: उसके रब ने ज़कारिया को उसका संरक्षक बना दिया, अर्थात: उसकी संरक्षकता उस पर अनिवार्य कर दी, उसके लिए इसे निर्धारित कर दिया और उसके लिए इसे आसान बना दिया। उबै के मुसहफ़ (पांडुलिपि) में: "व-अकफ़लहा" है, और 'हमज़ा' सकर्मक बनाने में 'तशदीद' की तरह है (५)। साथ ही, इससे पहले है: {तो [उसके रब ने] उसे स्वीकार कर लिया और उसे बड़ा किया}, इस प्रकार अल्लाह तआला ने अपने बारे में बताया कि उसने उसके साथ क्या किया, इसलिए उस आधार पर 'तशदीद' के साथ "कफ़्फ़लहा" आया।

बाकी [पाठकों] ने इसे बिना 'तशदीद' (तख़फ़ीफ़) के पढ़ा, क्रिया का श्रेय ज़कारिया को देते हुए, इसलिए अल्लाह तआला ने [उसके बारे में] बताया कि वही था जिसने उसकी संरक्षकता और देखभाल का जिम्मा लिया, जिसका संकेत उसके कथन से मिलता है: {उनमें से कौन मरयम की देख-रेख करेगा} [३:४४]।

मक्की ने कहा (६): और यही पसंदीदा विकल्प है; क्योंकि 'तशदीद' बिना 'तशदीद' वाले रूप की ओर लौटता है, क्योंकि यदि अल्लाह तआला ने ज़कारिया को उसका संरक्षक बनाया, तो उसने अल्लाह के आदेश से उसे अपने ज़िम्मे लिया, और क्योंकि यदि ज़कारिया उसका संरक्षक बना, तो वह अल्लाह की इच्छा और शक्ति से था; इसलिए, दोनों पाठ परस्पर संबंधित हैं।

हारून (७) बिन मूसा ने 'अब्दुल्ला बिन कसीर और अबू 'अब्दुल्ला अल-मुज़ानी (८) से रिवायत की है: 'फ़ा' पर 'कसरा' (i स्वर) के साथ "वकफ़िलहा"। अल-अख़फ़श (९) ने कहा: 'कफ़ुला यकफ़ुलु' और 'कफ़िला यकफ़ुलु' कहा जाता है, लेकिन मैंने [बाद वाला] नहीं सुना है।

(१) तफ़सीर अल-बग़वी १/२९६, और अल-लिसान (व-ल-अ)। (२) मा'नी अल-क़ुरआन १/४०१। (३) अल-नहहास द्वारा मा'नी अल-क़ुरआन १/३८८, और यह मजाज़ अल-क़ुरआन १/९१ में आया है: (और ज़कारिया ने उसकी देखभाल की) अर्थात: उसे [अपने साथ] मिला लिया। (४) अल-सब'आ पृष्ठ २०४, अल-तयसीर पृष्ठ ८७, और अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-क़ुरआन १/३७२। (५) अल-कश्फ़ 'अन वुजूह अल-क़िरात १/३४१, और अल-कश्शाफ़ १/४२७। (६) अल-कश्फ़ १/३४२, और कोष्ठक के बीच जो है वह इसी से है। (७) प्रतियों में: 'अम्रा', और जो स्थापित है वह अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-क़ुरआन १/३७२ के मुद्रित संस्करण से है, और पाठ भी वहीं से है। इसके संपादक ने उल्लेख किया कि इसकी कुछ प्रतियों में यह 'अम्रा' के रूप में आया है। शायद हमने जो स्थापित किया है वह सही है, क्योंकि हारून बिन मूसा अबू 'अब्दुल्ला अल-अतकी अल-बसरी अल-अज़दी, उनके मुक्त किए गए दास, ने इब्न कसीर से पाठ (क़िरात) सुनाया था, जैसा कि इब्न अल-जज़री ने तबक़ात अल-क़ुर्रा २/३४८ में उल्लेख किया है। (८) (ख़) और इ'राब अल-क़ुरआन १/३७२ में: अल-मदनी; अल-मुहर्रर में: अल-मुज़ानी; अल-बहर में: 'अब्दुल्ला अल-मुज़ानी, और इस पाठ का उल्लेख इब्न ख़लवय ने अल-क़िरात अल-शाज़ह पृष्ठ २० में किया है। (९) मा'नी अल-क़ुरआन १/४०३ - ४०४, और लेखक ने इसे अल-नहहास के माध्यम से इ'राब अल-क़ुरआन १/३७२ में उद्धृत किया है।

سورہ آل عمران: آیات ۳۷ - ۳۸ صفحہ ۱۰۶

اور 'القبول' میں اصل ضمہ (پیش) ہے؛ کیونکہ یہ مصدر ہے، جیسے 'الدخول' اور 'الخروج'۔ اور فتحہ (زبر) چند حروف میں آیا ہے، جیسے 'الولوع' اور 'الوزوع'۔ یہ تین ہی ہیں اور ان کے سوا نہیں (۱)؛ یہ ابو عمرو، الکسائی اور دیگر ائمہ کا قول ہے۔ اور الزجاج (۲) نے اصل کی بنیاد پر 'قاف' کے ضمہ کے ساتھ "بِقُبول" کی اجازت دی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {وَكَفَّلَهَا زَكَرِيَّا} یعنی: اسے اپنے ساتھ شامل کر لیا۔ ابو عبیدہ نے کہا: اس کی کفالت کی ذمہ داری لی (۳)۔

اور اہل کوفہ نے "وكفَّلَها" تشدید کے ساتھ پڑھا ہے (۴)، پس یہ دو مفعولوں کی طرف متعدی ہوتا ہے؛ اور تقدیر یہ ہے کہ: اس کے رب نے زکریا کو اس کا کفیل بنا دیا، یعنی: اس کی کفالت ان پر لازم کر دی، ان کے لیے یہ مقدر کر دیا اور ان کے لیے اسے آسان بنا دیا۔ اور ابی کے مصحف میں "واكفلها" ہے، اور 'ہمزہ' تعدیہ (متعدی بنانے) میں تشدید کی طرح ہے (۵)۔ نیز اس سے پہلے ہے: {فتقبلها وانبتها} (تو اس کے رب نے اسے قبول کر لیا اور اسے پروان چڑھایا) تو اللہ تعالیٰ نے اپنے بارے میں خبر دی کہ اس نے اس کے ساتھ کیا کیا، تو اس پر "كفَّلها" تشدید کے ساتھ آیا۔

اور باقیوں نے اسے تخفیف (بغیر تشدید) کے ساتھ پڑھا ہے، فعل کی نسبت زکریا کی طرف کرتے ہوئے، پس اللہ تعالیٰ نے [ان کے بارے میں] خبر دی کہ وہی تھے جنہوں نے اس کی کفالت اور دیکھ بھال کا ذمہ لیا، جس کی دلیل اللہ کا یہ ارشاد ہے: {أَيُّهُمْ يَكْفُلُ مَرْيَمَ} (کہ ان میں سے کون مریم کی کفالت کرے گا) [۳:۴۴]۔

مکی (۶) نے کہا: اور یہی پسندیدہ قول ہے؛ کیونکہ تشدید کا رجوع تخفیف ہی کی طرف ہے، کیونکہ اگر اللہ تعالیٰ نے زکریا کو اس کا کفیل بنایا تو انہوں نے اللہ کے حکم سے اسے اپنے ذمے لیا، اور اس لیے کہ اگر زکریا اس کے کفیل بنے تو وہ اللہ کی مشیت اور قدرت سے تھا؛ چنانچہ اس لحاظ سے دونوں قراتیں ایک دوسرے میں پیوست ہیں۔

اور ہارون (۷) بن موسیٰ نے عبداللہ بن کثیر اور ابو عبداللہ المزنی (۸) سے روایت کی ہے: "وکفِلَها" 'ف' کے کسرہ (زیر) کے ساتھ۔ الاخفش (۹) نے کہا: کہا جاتا ہے 'کفَلَ یکفُلُ' اور 'کفِلَ یکفُلُ'، لیکن میں نے [یہ مؤخر الذکر] نہیں سنا۔

(۱) تفسیر البغوی ۱/۲۹۶، اور اللسان (ولع)۔ (۲) معانی القرآن ۱/۴۰۱۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ۱/۳۸۸، اور مجاز القرآن ۱/۹۱ میں آیا ہے: (وکفلها زکریا) یعنی: اسے شامل کر لیا۔ (۴) السبعہ ص ۲۰۴، والتیسیر ص ۸۷، واعراب القرآن للنحاس ۱/۳۷۲۔ (۵) الکشف عن وجوہ القراءات ۱/۳۴۱، والکشاف ۱/۴۲۷۔ (۶) الکشف ۱/۳۴۲، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (۷) نسخوں میں 'عمرو' ہے اور جو ثابت ہے وہ نحاس کی اعراب القرآن ۱/۳۷۲ کے مطبوعہ نسخے سے ہے، اور کلام بھی اسی سے ہے۔ اس کے محقق نے ذکر کیا ہے کہ اس کے بعض نسخوں میں 'عمرو' واقع ہوا ہے۔ شاید جو ہم نے ثابت کیا ہے وہی درست ہے، کیونکہ ہارون بن موسیٰ ابو عبداللہ العتکی البصری الازدی ان کے مولیٰ ہیں، انہوں نے ابن کثیر سے قرات روایت کی ہے، جیسا کہ ابن الجزری نے طبقات القراء ۲/۳۴۸ میں ذکر کیا ہے۔ (۸) (خ) اور اعراب القرآن ۱/۳۷۲ میں 'المدنی' ہے، اور المحرر میں 'المزنی'، اور البحر میں عبداللہ المزنی ہے، اور اس قرات کا ذکر ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ۲۰ میں کیا ہے۔ (۹) معانی القرآن ۱/۴۰۳ - ۴۰۴، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۱/۳۷۲ میں نقل کیا ہے۔

Surah Al-Imran: Verses 37 - 38 107

...kaffala (He took charge), and it has been mentioned. Mujahid recited: «fataqabbal-ha» (accept it) with a sukun on the 'lam' as a request and petition, «rabba-ha» (her Lord) in the accusative as a vocative construct, «wa anbat-ha» with a sukun on the 'ta', «wa kaffal-ha» with a sukun on the 'lam', and «Zakariyya-a» with extension (madd) and the accusative case (1). Hafs, Hamzah, and Al-Kisa'i recited: «Zakariyya» without madd or hamza, while the rest recited it with madd and hamza (2). Al-Farra' said (3): The people of Hijaz extend «Zakariyya-a» and shorten it, and the people of Najd delete the 'alif' from it and inflect it, so they say: «Zakariy-yun». Al-Akhfash said: It has four variants: madd (extension), qasr (shortening), «Zakariy-yun» with a doubled 'ya' and inflection (sarf), and «Zakar-in», [as in] "I saw Zakariy-yan" (4). Abu Hatim said: «Zakariy-yu» without inflection because it is non-Arabic (A'jami). This is an error, because what has a 'ya' like this (5) is inflected (6), like: «kursiy-yun» and «Yahya» (7), and «Zakariyya-a» is not inflected in madd and qasr because it contains the 'alif' of femininity, non-Arabic origin, and definiteness. His (The Almighty) saying: {Every time Zakariyya entered the sanctuary (al-mihrab) upon her, he found with her provision} until His saying: {Indeed, You are the Hearer of supplication}. In it are four issues: The first: His (The Almighty) saying: {Every time Zakariyya entered the sanctuary (al-mihrab) upon her}. The "mihrab" in language is: the most honored place in the assembly. A further explanation will come in Surah Maryam (8). It was mentioned in the report: that she...

(1) Al-Qira'at al-Shadh-dhah, p. 20, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/426. (2) Al-Sab'ah, p. 205, and Al-Taysir, p. 87. (3) Ma'ani al-Quran 1/208, and the author quoted him via Al-Nahhas in I'rab al-Quran 1/372. (4) Meaning lightened as defined in Al-Qamus (Z-K-R). As for his saying: Zakar, Al-Zubaydi mentioned in Taj al-Arus that some commentators deviated and added a fifth variant and said: Zakar, like 'jabal' (mountain). Al-Samin al-Halabi narrated in Al-Durr al-Masun 3/144 from Al-Akhfash: Zakar, on the pattern of: 'Amr. (5) In (M): "kana". (6) In (M): "hadha". (7) Thus it occurred in the copies, and perhaps the correct is: "najiy-yun", or "bakhiy-yun", or similar, and the discussion is in I'rab al-Quran by Al-Nahhas 1/372 without the example. (8) At His (The Almighty) saying: {So he came out to his people from the sanctuary (al-mihrab)} Verse (11).

सूरह आल इमरान: आयत 37 - 38 107

...कफ्फला (कफ़ालत की), और इसका उल्लेख किया जा चुका है। मुजाहिद ने पढ़ा है: «फ़तक़ब्बल-हा» (तो उसे स्वीकार कर) लाम पर सुकून के साथ याचना और प्रार्थना के तौर पर, «रब्बा-हा» (उसके रब) को नदा मुज़ाफ़ (सम्बोधन) के रूप में नसब (ज़बर) के साथ, «व अनबत-हा» ता पर सुकून के साथ, «व कफ़्फ़ल-हा» लाम पर सुकून के साथ, और «ज़करिया-अ» को मद और नसब (1) के साथ। हफ्स, हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा है: «ज़करिया» बिना मद और बिना हमज़ा के, और बाक़ी लोगों ने इसे मद के साथ हमज़ा लगा कर पढ़ा है (2)। अल-फर्रा (3) ने कहा: हिजाज़ के लोग «ज़करिया-अ» में मद भी करते हैं और उसे छोटा (क़स्र) भी करते हैं, और नज्द के लोग इसमें से अलिफ़ हटा देते हैं और इसे सर्फ(विभक्ति) के साथ बोलते हैं: «ज़करिय्युन»। अल-अख़फ़श ने कहा: इसमें चार लत (बोलियां) हैं: मद, क़स्र, और «ज़करिय्युन» या पर तशदीद और सर्फ के साथ, और «ज़करिन», [जैसे] "रैतु ज़करिय्यन" (4)। अबू हातिम ने कहा: «ज़करिय्यु» बिना सर्फ के, क्योंकि यह अजमी (गैर-अरबी) है। और यह ग़लत है; क्योंकि जिसमें इस तरह की (5) या (y) हो (6) वह सर्फ होता है (विभक्ति लेता है), जैसे: «कुर्सिय्युन» और «यह्या» (7), और «ज़करिया-अ» मद और क़स्र में इसलिए सर्फ नहीं होता क्योंकि इसमें अलिफ़ तानीस (स्त्रीलिंग अलिफ़), अजमा (गैर-अरबी होना) और त'अरीफ़ (निश्चितता) पाई जाती है। अल्लाह का फ़रमान: ﴿जब भी ज़करिया उसके पास मेहराब में दाख़िल होते, तो उसके पास रिज़्क़ पाते﴾ यहाँ तक कि फ़रमाया: ﴿बेशक तू दुआ सुनने वाला है﴾ इसमें चार मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह का फ़रमान: ﴿जब भी ज़करिया उसके पास मेहराब में दाख़िल होते﴾। भाषा में मेहराब का अर्थ है: मजलिस (बैठक) में सबसे सम्मानित स्थान। सूरह मरयम (8) में इसका और अधिक वर्णन आएगा। और रिवायत में आया है: कि वह...

(1) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह पृ. 20, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 426/1। (2) अल-सबआ पृ. 205 और अल-तयसीर पृ. 87। (3) मआनी अल-क़ुरान 208/1, और लेखक ने इसे अल-नहहास के माध्यम से ए'राब अल-क़ुरान 372/1 में उद्धृत किया है। (4) यानी हल्का (मुख़फ़्फ़फ़) जैसा कि अल-क़ामूस (ज़-क-र) में सीमित किया गया है। जहाँ तक उनके कहने 'ज़कर' का सवाल है, अल-ज़ुबैदी ने ताज अल-अरूस में उल्लेख किया है कि कुछ मुफ़स्सिरों (टीकाकारों) ने अलग राह अपनाई और पाँचवीं लत जोड़ दी और कहा: 'ज़कर', जैसे 'जबल' (पहाड़)। अल-समीन अल-हलबी ने अल-दुर्र अल-मसनून 144/3 में अल-अख़फ़श से नकल किया है: ज़कर, 'अम्र' के वज़न पर। (5) (M) में: 'काना'। (6) (M) में: 'हाज़ा'। (7) प्रतियों में ऐसा ही आया है, और शायद सही: 'नजिय्युन', या

'बखिय्युन', या इसके जैसा हो, और अल-नहहास की ए'राब अल-क़ुरान 372/1 में यह चर्चा बिना उदाहरण के है। (8) अल्लाह के इस फ़रमान पर: ﴿तो वह मेहराब से अपनी क़ौम के पास निकला﴾ आयत (11)।

سورہ آل عمران: الآیتان ۳۷ - ۳۸ ۱۰۷

كفَّلَ (اس نے کفالت کی)، اور اس کا ذکر ہو چکا ہے۔ اور مجاہد نے پڑھا ہے: «فتقبَّلُها» للام کے سکون کے ساتھ التجا اور طلب کے طور پر، «ربَّها» نصب کے ساتھ بطورِ نداء مضاف، «وأنبتُها» تاء کے سکون کے ساتھ، «وكفَّلُها» لام کے سکون کے ساتھ، «زكرياءَ» مد اور نصب کے ساتھ (۱)۔ اور حفص، حمزہ اور کسائی نے پڑھا ہے: «زكريا» بغیر مد اور بغیر ہمزہ کے، اور باقیوں نے اسے مد کے ساتھ ہمزہ لگا کر پڑھا ہے (۲)۔ اور فراء نے کہا (۳): اہل حجاز «زكرياء» کو مد کے ساتھ بھی پڑھتے ہیں اور قصر (بغیر مد) بھی کرتے ہیں، اور اہل نجد اس میں سے الف کو حذف کر دیتے ہیں اور اسے منصرف پڑھتے ہیں، پس وہ کہتے ہیں: زكريٌّ۔ اخفش نے کہا: اس میں چار لغات ہیں: مد، قصر، اور زكريٌّ یاء کی تشدید اور صرف (تنویر) کے ساتھ، اور زكرٍ، [جیسے] "رأيتُ زكرياً" (٤)۔ ابو حاتم نے کہا: زكريٌّ بغیر صرف کے؛ کیونکہ یہ عجمی (غیر عربی) ہے۔ اور یہ غلط ہے؛ کیونکہ جس میں اس جیسی (۵) یاء ہو (۶) وہ منصرف ہوتا ہے، جیسے: کرسی اور یحییٰ (۷)، اور «زكرياء» مد اور قصر میں اس لیے غیر منصرف ہے کیونکہ اس میں الفِ تانیث، عجمہ (غیر عربی ہونا) اور تعریف (معرفہ ہونا) پائے جاتے ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِندَهَا رِزْقًا﴾ سے لے کر اس کے ارشاد: ﴿إِنَّكَ سَمِيعُ الدُّعَاءِ﴾ تک۔ اس میں چار مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ﴾۔ لغت میں محراب کا مطلب ہے: مجلس میں سب سے معزز جگہ۔ اور سورہ مریم (۸) میں اس کی مزید تفصیل آئے گی۔ اور روایت میں آیا ہے: کہ وہ...

(۱) القراءات الشاذة ص ۲۰، اور المحرر الوجيز ٤٢٦/١۔ (۲) السبعة ص ۲۰۵ اور التيسير ص ۸۷۔ (۳) معانی القرآن ۲۰۸/۱، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے إعراب القرآن ۳۷۲/۱

میں نقل کیا ہے۔ (٤) یعنی مخفف جیسا کہ القاموس (زکر) میں مقید ہے۔ رہا ان کا قول: زَکَر، تو زبیدی نے تاج العروس میں ذکر کیا ہے کہ بعض مفسرین نے شذوذ اختیار کیا اور پانچویں لغت کا اضافہ کیا اور کہا: زَکَر، جیسے جبل۔ اور سمین حلبی نے الدّرّ المصون ١٤٤/٣ میں اخفش سے حکایت کی ہے: زَکَر، بروزن: عَمْرو۔ (٥) (م) میں: کان۔ (٦) (م) میں: ہذا۔ (٧) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور شاید درست: نَجيّ، یا: بَخيّ، یا اس جیسا کچھ ہو، اور النحاس کی إعراب القرآن ٣٧٢/١ میں گفتگو مثال کے بغیر ہے۔ (٨) اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد پر: ﴿فخرج على قومه من المحراب﴾ الآية (١١)۔

108 Surah Al Imran: Ayahs 37 - 38 She was in a room; Zechariah used to climb up to her by a ladder. 'Adi bin Zaid(1) said: The lady of a sanctuary, when I came to her, I did not perceive until I climbed a ladder(3). Meaning: the lady of a room. Abu Salih narrated from Ibn Abbas: The wife of 'Imran became pregnant after she had grown old, so she vowed what was in her womb to be dedicated [to God's service]. 'Imran said to her: "Woe to you! What have you done? What if it is a female?" They both were grieved by that. Then 'Imran died while Hannah was pregnant. She gave birth to a female, and God accepted her with a gracious acceptance. Only boys were dedicated, so the priests cast lots for her with the pens they used to write the revelation - as will be mentioned later(4). Zechariah took guardianship of her and provided a place for her. When she grew up(5), he made a sanctuary for her that could only be reached by a ladder. He hired a wet-nurse for her and used to lock a door on her. No one would enter upon her except Zechariah until she grew older. When she menstruated, he would take her out to his house, and she would stay with her maternal aunt - and her aunt was the wife of Zechariah according to Al-Kalbi's saying, while Muqatil said: her sister was the wife of Zechariah - and when she became pure from her menstruation and performed ritual bathing, he would return her to the sanctuary. Some said: She did not menstruate, and was purified from menstruation(6). Whenever Zechariah entered upon her, he would find winter fruit in the summer, and summer fruit in the winter. He said: "O Mary, from where is this for you?" She said: "It is from God." At that moment, Zechariah desired a child and said: "He who brings this to her is capable of granting me a child"(7).

---

(1) This is how it appeared in the manuscripts: 'Adi bin Zaid, but it is attributed in sources to Waddah al-Yaman, see the following comment. (2) In (M): "I did not meet her". (3) Jamharat al-Lughah 1/219, and it is also in Al-Aghani 6/237 (within a poem) and Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 1/403, and Al-Lisan (Harb) with the narration: "I did not meet her unless I climbed a ladder." In all of them, it is attributed to Waddah al-Yaman, who is Abd al-Rahman bin Isma'il bin Abd Kulal. He was nicknamed that for his beauty and splendor, and it is narrated that one of the Umayyad caliphs buried him alive in a chest. Al-Aghani 6/209. (4) On page 131. (5) In (Zha): "She sprouted", and in (D), (Z), and (M): "She grew old", and what is established is from I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 1/370. (6) Tafsir Abi al-Layth 1/264. (7) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 1/370.

पृष्ठ १०८ सूरा आल इमरान: आयत ३७ - ३८ वह एक कमरे में थी; ज़करिया सीढ़ी के ज़रिए उनके पास ऊपर जाया करते थे। अदी बिन ज़ैद(१) ने कहा: एक मेहराब (इबादतगाह) की मालकिन, जब मैं उसके पास आया, तो मुझे अंदाज़ा नहीं हुआ जब तक कि मैं सीढ़ी न चढ़ गया(३)। अर्थात्: एक कमरे की मालकिन। अबू सालेह ने इब्न अब्बास से रिवायत की है: इमरान की पत्नी बूढ़ी होने के बाद गर्भवती हुई, तो उन्होंने अपने गर्भ में जो कुछ था उसे (ईश्वर की सेवा के लिए) समर्पित करने की मन्नत मानी। इमरान ने उनसे कहा: "धिक्कार है तुम पर! तुमने यह क्या किया? क्या होगा अगर वह लड़की हुई?" वे दोनों इस बात से दुखी हुए। फिर इमरान का इंतकाल हो गया जबकि हन्ना गर्भवती थीं। उन्होंने एक बेटी को जन्म दिया, और अल्लाह ने उसे अच्छी तरह स्वीकार किया। केवल लड़कों को ही समर्पित किया जाता था, इसलिए पुजारियों ने उन कलमों से उनके लिए पर्चियाँ डालीं जिनसे वे वह्य (प्रकाशना) लिखते थे - जैसा कि आगे आएगा(४)। ज़करिया ने उनकी कफ़ालत (देखभाल) की और उनके लिए एक जगह ली। जब वह बड़ी हुईं(५), तो उन्होंने उनके लिए एक मेहराब (इबादतगाह) बनाया जहाँ केवल सीढ़ी से ही पहुँचा जा सकता था। उन्होंने उनके लिए एक दाई (दूध पिलाने वाली) रखी और उन पर दरवाज़ा बंद कर दिया करते थे। ज़करिया के अलावा कोई भी उनके पास नहीं जाता था जब तक कि वह बड़ी नहीं हो गईं। जब उन्हें मासिक धर्म होता, तो वह उन्हें अपने घर ले जाते, और वह अपनी मौसी के पास रहतीं - अल-कल्बी के अनुसार उनकी मौसी ज़करिया की पत्नी थीं, जबकि मुक़ातिल ने कहा: उनकी बहन ज़करिया की पत्नी थीं - और जब वह मासिक धर्म से पवित्र हो जातीं और ग़ुस्ल (स्नान) कर लेतीं, तो वह उन्हें मेहराब में वापस ले आते। कुछ लोगों ने कहा: उन्हें मासिक धर्म नहीं होता था, और वह मासिक धर्म से पवित्र थीं(६)। ज़करिया जब भी उनके पास जाते, तो उन्हें उनके पास गर्मी के मौसम में सर्दी के फल और सर्दी के मौसम में गर्मी के फल मिलते। उन्होंने कहा: "ऐ मरयम, यह तुम्हारे पास कहाँ से आया?" उन्होंने कहा: "यह अल्लाह की ओर से है।" उस समय, ज़करिया ने संतान की इच्छा की और कहा: "वह जो उनके लिए यह लाता है, वह मुझे संतान देने में भी सक्षम है"(७)।

---

(१) प्रतियों में इसी तरह आया है: अदी बिन ज़ैद, जबकि स्रोतों में यह वद्दाह अल-यमन की ओर श्रेय दिया गया है, अगला नोट देखें। (२) (म) में: "मैं उससे नहीं मिला"। (३) जमहरात अल-लुग़ह १/२१९, और यह अल-अग़ानी ६/२३७ (एक कविता के भीतर) और ज़ज्जाज की मा'नी अल-क़ुरआन १/४०३ में भी है, और अल-लिसान (हर्ब) में इस रिवायत के साथ: "मैं उससे नहीं मिला जब तक कि मैं सीढ़ी न चढ़ गया।" उन सभी में यह वद्दाह अल-यमन की ओर श्रेय दिया गया है जो अब्दुर्रहमान बिन इस्माइल

बिन अब्द कुलाल हैं। उनकी सुंदरता और भव्यता के कारण उन्हें यह उपनाम दिया गया था, और यह बताया जाता है कि उमय्यद खलीफाओं में से एक ने उन्हें जीवित एक संदूक में दफन कर दिया था। अल-अग़ानी ६/२०९। (४) पृष्ठ १३१ पर। (५) (ज़ा) में: "वह पनपी", और (द), (ज़) और (म) में: "वह बूढ़ी हो गई", और जो स्थापित है वह अन-नहस की इ'राब अल-क़ुरआन १/३७० से है। (६) तफ़सीर अबी अल-लैथ १/२६४। (७) अन-नहस की इ'राब अल-क़ुरआन १/३७०।

۱۰۸ سورہ آل عمران: آیات ۳۷ - ۳۸ وہ ایک کمرے میں تھیں؛ زکریا علیہ السلام ان کے پاس سیڑھی کے ذریعے اوپر جایا کرتے تھے۔ عدی بن زید(۱) نے کہا: ایک محراب کی مالکہ، جب میں اس کے پاس آیا، تو مجھے علم نہ ہوا یہاں تک کہ میں سیڑھی چڑھ گیا(۳)۔ یعنی: ایک کمرے کی مالکہ۔ ابو صالح نے ابن عباس سے روایت کی ہے: عمران کی بیوی بوڑھی ہونے کے بعد حاملہ ہوئیں، تو انہوں نے نذر مانی کہ ان کے پیٹ میں جو کچھ ہے وہ (اللہ کی عبادت کے لیے) آزاد (وقف) ہوگا۔ عمران نے ان سے کہا: "تم پر افسوس! تم نے یہ کیا کیا؟ تمہارا کیا خیال ہے اگر وہ لڑکی ہوئی؟" وہ دونوں اس وجہ سے غمزدہ ہوئے۔ پھر عمران فوت ہو گئے جبکہ حنہ حاملہ تھیں، تو انہوں نے ایک لڑکی کو جنم دیا، اور اللہ نے اسے حسنِ قبول عطا فرمایا| صرف لڑکوں کو ہی وقف کیا جاتا تھا، تو علماء (احبار) نے ان قلموں کے ذریعے قرعہ اندازی کی جن سے وہ وحی لکھتے تھے - جیسا کہ آگے آئے گا(۴) - تو زکریا علیہ السلام نے ان کی کفالت کی اور ان کے لیے ایک جگہ منتخب کی۔ جب وہ بڑی ہوئیں(۵) تو انہوں نے ان کے لیے ایک محراب (عبادت گاہ) بنائی جہاں صرف سیڑھی کے ذریعے ہی پہنچا جا سکتا تھا، اور ان کے لیے ایک دایہ مقرر کی، اور وہ ان پر دروازہ بند کر دیا کرتے تھے، اور ان کے پاس سوائے زکریا علیہ السلام کے کوئی داخل نہیں ہوتا تھا یہاں تک کہ وہ بڑی ہو گئیں۔ جب انہیں حیض آتا تو وہ انہیں اپنے گھر لے جاتے، تو وہ اپنی خالہ کے پاس رہتیں - اور الکلبی کے قول کے مطابق ان کی خالہ زکریا علیہ السلام کی بیوی تھیں، اور مقاتل نے کہا: ان کی بہن زکریا علیہ السلام کی بیوی تھیں - اور جب وہ حیض سے پاک ہو جاتیں اور غسل کر لیتیں تو وہ انہیں دوبارہ محراب میں پہنچا دیتے۔ بعض نے کہا: انہیں حیض نہیں آتا تھا، اور وہ حیض سے پاک تھیں(۶)۔ اور زکریا علیہ السلام جب بھی ان کے پاس داخل ہوتے تو ان کے پاس گرمی کے موسم میں سردی کے پھل اور سردی کے موسم میں

گرمی کے پھل پاتے، تو انہوں نے کہا: ﴿اے مریم! تمہارے پاس یہ کہاں سے آیا؟ انہوں نے کہا: یہ اللہ کی طرف سے ہے﴾۔ اس وقت زکریا علیہ السلام نے اولاد کی خواہش کی اور کہا: جو ذات ان کے پاس یہ لاتی ہے وہ مجھے اولاد عطا کرنے پر قادر ہے(۷)۔

---

(۱) نسخوں میں اسی طرح ہے: عدی بن زید، جبکہ ذرائع میں یہ وضاح الیمن کی طرف منسوب ہے، اگلا تبصرہ دیکھیں۔ (۲) (م) میں ہے: "میں اسے نہ پا سکا"۔ (۳) جمہرۃ اللغہ ۲۱۹/۱، اور یہ الاغانی ۲۳۷/۶ (ایک قصیدے کے ضمن میں) اور زجاج کی معانی القرآن ۴۰۳/۱، اور اللسان (حرب) میں اس روایت کے ساتھ بھی ہے: "میں اسے نہ پا سکا یہاں تک کہ میں سیڑھی چڑھ گیا۔" ان سب میں یہ وضاح الیمن کی طرف منسوب ہے جو کہ عبدالرحمن بن اسماعیل بن عبد کلال ہیں، اور ان کے حسن و جمال کی وجہ سے انہیں یہ لقب دیا گیا تھا، اور حکایت ہے کہ بنو امیہ کے خلفاء میں سے ایک نے انہیں زندہ صندوق میں دفن کر دیا تھا۔ الاغانی ۲۰۹/۶۔ (۴) صفحہ ۱۳۱ پر۔ (۵) (ظ) میں ہے: "وہ اگیں"، اور (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "وہ بوڑھی ہو گئیں"، اور جو ثابت ہے وہ نحاس کی اعراب القرآن ۳۷۰/۱ سے ہے۔ (۶) تفسیر ابی اللیث ۲۶۴/۱۔ (۷) نحاس کی اعراب القرآن ۳۷۰/۱۔

Surah Al-Imran: Verses 37 - 38 109

And the meaning of: “Anna”: from where; Abu Ubaydah said it (1). Al-Nahhas said (2): This contains some leniency; because “Ayna” is a question about locations, and “Anna” is a question about methods and directions. The meaning is: from which methods, and from which directions is this for you? Al-Kumayt distinguished between them, saying: How (Anna) and from where (Ayna) did your delight return to you, from where there is no youthful passion nor doubt? (3) And “Kullama” is in the accusative case (mansub) with “Wajada”, meaning: every entry (4). {Indeed, Allah provides for whom He wills without account.} It was said: It is from the words of Maryam. It may be a fresh start (musta'naf) (5). That was the reason for Zakariya's prayer and his asking for a child. The second: the Almighty’s saying: {There (Hunalika) Zakariya called upon his Lord.} “Hunalika” is in the position of being in the accusative; because it is an adverb used for time and place, and its origin is for place (6). Al-Mufaddal bin Salama said: “Hunalika” is in time, and “Hunaka” is in place, and this may be made in place of that. And {Grant me}: Give me {from Yourself}: from Your presence. {A good offspring (Dhurriyatan Tayyibatan)} meaning: a righteous offspring. The offspring (Dhurriya) is singular (7) and plural, male and female, and here it is singular; indicated by His saying: {So grant me from Yourself an heir (Waliyyan)} [Maryam: 5], and He did not say: heirs (Awliya). “Tayyibatan” was made feminine only because of the femininity of the word “Dhurriya” (8); as in the saying: Your father is a caliph born of another, and you are a caliph, that is perfection (9).

(1) Majaz al-Qur'an 1/91. (2) In Ma'ani al-Qur'an 1/389. (3) Sharh Hashimiyyat al-Kumayt p. 100, the commentator said: Abaka: came to you at night, he says: your delight is only for the Banu Hashim, no youthful passion in youth. And no rib, meaning: no doubt. (4) I'rab al-Qur'an 1/372. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 1/389. (6) Mushkil I'rab al-Qur'an 1/157. (7) In (m): one. (8) This is the saying of al-Tabari 5/362 and Ibn 'Atiyyah followed it in al-Muharrar al-Wajiz 1/427, and Ibn 'Atiyyah said: The offspring and the heir are collective nouns that fall for one and more. (9) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 1/208, and Tafsir al-Tabari 5/362, and Ibn al-Anbari attributed it in al-Mudhakkar wa al-Mu'annath 2/163 to Nasib.

सूरह आल-इमरान: आयतें 37 - 38 109

और "अन्ना" (Anna) का अर्थ है: कहाँ से; यह अबू उबैदाह (1) ने कहा है। अल-नहहास ने कहा (2): इसमें थोड़ी नरमी है; क्योंकि "अयना" (Ayna) स्थानों के बारे में एक प्रश्न है, और "अन्ना" तौर-तरीकों और दिशाओं के बारे में एक प्रश्न है। अर्थ है: किस तरीके से, और किस दिशा से यह आपके लिए है? अल-कुमैत ने उनके बीच अंतर किया और कहा: "कैसे (अन्ना) और कहाँ (अयना) से तुम्हारी खुशी तुम्हारे पास वापस आई, जहाँ न कोई बचपना है और न ही संदेह?" (3) और "कुल्लामा" (Kullama) "वजदा" (Wajada) के साथ कर्म कारक (मंसूब) में है, जिसका अर्थ है: प्रत्येक प्रवेश पर (4)। {निस्संदेह, अल्लाह जिसे चाहता है बेहिसाब रोज़ी देता है।} कहा गया: यह मरियम के शब्द हैं। यह एक नया वाक्य (मुस्तनफ़) भी हो सकता है (5)। यही ज़करिया की प्रार्थना और संतान के लिए उनके अनुरोध का कारण बना। दूसरी बात: सर्वशक्तिमान का कथन: {वहीं (हुनालिका) ज़करिया ने अपने रब को पुकारा।} "हुनालिका" यहाँ कर्म कारक की स्थिति में है; क्योंकि यह एक क्रिया-विशेषण है जिसका उपयोग समय और स्थान दोनों के लिए किया जाता है, और मूल रूप से यह स्थान के लिए है (6)। अल-मुफद्दल बिन सलमा ने कहा: "हुनालिका" समय के लिए है, और "हुनाका" स्थान के लिए है, और कभी-कभी एक को दूसरे की जगह इस्तेमाल किया जा सकता है। और {मुझे प्रदान कर (हब ली)}: मुझे दे {अपनी ओर से (मिन लदुनका)}: अपनी उपस्थिति से। {एक पवित्र संतान (धुर्रियतन तय्यिबातन)} यानी: नेक संतान। संतान (धुर्रिया) एकवचन (7) भी हो सकती है और बहुवचन भी, पुरुष और महिला, और यहाँ यह एकवचन है; जैसा कि उनके इस कथन से संकेत मिलता है: {तो मुझे अपनी ओर से एक उत्तराधिकारी (वलिय्यन) प्रदान कर} [मरियम: 5], और उन्होंने "उत्तराधिकारी (औलिया)" नहीं कहा। "तय्यिबातन" को केवल "धुर्रिया" शब्द के स्त्रीलिंग होने के कारण स्त्रीलिंग बनाया गया है (8); जैसा कि इस शेर में है: "तुम्हारे पिता एक खलीफा हैं, जिन्हें एक अन्य ने जन्म दिया, और तुम भी एक खलीफा हो, यही पूर्णता है।" (9)

(1) मजाज़ अल-क़ुरान 1/91। (2) मआनी अल-क़ुरान 1/389 में। (3) शर्ह हाशिमियात अल-कुमैत पृष्ठ 100, व्याख्याकार ने कहा: आबाका: रात में तुम्हारे पास आया, वह कहता है: तुम्हारी खुशी केवल बनू हाशिम के लिए है, जवानी में कोई चंचलता नहीं। और कोई रिब नहीं, यानी: कोई संदेह नहीं। (4) एराब अल-क़ुरान 1/372। (5) अल-नुकात वल-उयून 1/389। (6) मुश्किल एराब अल-क़ुरान 1/157। (7) (म) में: एक। (8) यह अल-तबरी 5/362 का कथन है और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/427 में इसका अनुसरण किया है, और इब्न अतिया ने कहा: धुर्रिया और वली

जातिवाचक संज्ञाएं हैं जो एक या अधिक के लिए आती हैं। (9) अल-फर्रा द्वारा मआनी अल-क़ुरान 1/208, और तफ़सीर अल-तबरी 5/362, और इब्न अल-अंबारी ने इसे अल-मुज़क्कर वल-मुअन्नथ 2/163 में 'नसीब' से जोड़ा है।

سورہ آل عمران: آیات ۳۷ - ۳۸ ۱۰۹

اور «أَنَّىٰ» کے معنی ہیں: کہاں سے؛ یہ ابو عبیدہ (۱) کا قول ہے۔ النحاس (۲) نے کہا: اس میں تساہل ہے؛ کیونکہ «أین» مکانوں (جگہوں) کے بارے میں سوال ہے، اور «أَنَّىٰ» طریقوں اور جہتوں کے بارے میں سوال ہے۔ معنی یہ ہے: تمہیں یہ کن طریقوں اور کن جہتوں سے حاصل ہوا؟ اور الکُمیت نے ان کے درمیان فرق کرتے ہوئے کہا ہے: أَنَّىٰ ومن أيْنَ آبَكَ الطَّرَبُ من حيث لا صبْوَةٌ ولا رِيَبُ (۳) (تمہارے پاس یہ خوشی کیسے اور کہاں سے واپس آئی، جہاں نہ کوئی بچپنا ہے اور نہ کوئی شک) اور «كلَّما» منصوب ہے «وَجَدَ» کے ساتھ، یعنی: ہر بار داخل ہونے پر (۴)۔ ﴿إِنَّ اللَّهَ يَرْزُقُ مَن يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾ کہا گیا ہے: یہ حضرت مریم کا قول ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ کلامِ مستأنف (نیا جملہ) ہو (۵)۔ یہی بات حضرت زکریا کی دعا اور اولاد مانگنے کا سبب بنی۔ دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿هُنَالِكَ دَعَا زَكَرِيَّا رَبَّهُ﴾ «هنالك» محلِ نصب میں ہے؛ کیونکہ یہ ظرف ہے جو زمان اور مکان دونوں کے لیے استعمال ہوتا ہے، اور اصل میں یہ مکان کے لیے ہے (۶)۔ اور المفضل بن سلمہ نے کہا: «هنالك» زمانے کے لیے ہے، اور «هناك» مکان کے لیے، اور کبھی ایک کو دوسرے کی جگہ استعمال کیا جاتا ہے۔ اور ﴿هَبْ لِي﴾: مجھے عطا کر ﴿من لَّدُنكَ﴾: اپنی جناب سے۔ ﴿ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً﴾ یعنی: نیک اولاد۔ اور «ذرية» واحد (۷) بھی ہوتی ہے اور جمع بھی، مذکر اور مؤنث دونوں کے لیے، اور یہاں یہ واحد ہے؛ جس پر اللہ تعالیٰ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: ﴿فَهَبْ لِي مِن لَّدُنكَ وَلِيًّا﴾ [مریم: ۵]، اور «أولياء» نہیں کہا۔ اور «طيِّبَةً» کو مؤنث لایا گیا ہے لفظِ «ذرية» کے مؤنث ہونے کی وجہ سے (۸)؛ جیسے کسی شاعر کا قول ہے: أبوك خليفةٌ وَلَدتْهُ أخرى وأنتَ خليفةٌ ذاك الكمالُ (۹) (تمہارے باپ خلیفہ ہیں جنہیں ایک اور (خلیفہ عورت) نے جنا، اور تم بھی خلیفہ ہو، یہی کمال ہے۔)

(۱) مجاز القرآن ۱/۹۱۔ (۲) معانی القرآن ۱/۳۸۹ میں۔ (۳) شرح ہاشمیات الکمیت ص ۱۰۰، شارح نے کہا: آبک: تمہارے پاس رات میں آیا، وہ کہتا ہے: تمہاری خوشی تو بس بنو ہاشم کی طرف ہے، جوانی میں کوئی لہو و لعب نہیں، اور کوئی ریب نہیں یعنی شک نہیں۔ (۴) اعراب القرآن ۱/۳۷۲۔ (۵) النکت والعیون ۱/۳۸۹۔ (۶) مشکل اعراب القرآن ۱/۱۵۷۔ (۷) (م) میں: واحدہ۔ (۸) یہ طبری ۵/۳۶۲ کا قول ہے اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۱/۴۲۷ میں ان کا تعاقب کیا ہے، اور ابن عطیہ نے کہا: دراصل ذریہ اور ولی اسمِ جنس ہیں جو ایک اور اس سے زیادہ کے لیے استعمال ہوتے ہیں۔ (۹) معانی القرآن للفراء ۱/۲۰۸، اور تفسیر طبری ۵/۳۶۲، اور ابن الانباری نے اسے المذکر والمؤنث ۲/۱۶۳ میں نصیب کی طرف منسوب کیا ہے۔

110 Surah Al-Imran: Verses 37 - 38

"Waladat'hu" (she gave birth to him/it) is feminine due to the femininity of the word "Khalifah" (1).

It was narrated from the Hadith of Anas that he said: The Prophet ﷺ said: "Any man who dies and leaves behind a good offspring, Allah grants him the like of the reward of their deeds without decreasing anything from their rewards" (2). The derivation of "Dhurriyah" (offspring) has already been mentioned in [the commentary on] "Al-Baqarah" (3).

And {Goodly} means: righteous and blessed. {Indeed, You are the Hearer of supplication} means: the Granter/Accepter of it, and from this is: "Sami'a Allahu liman hamidah" (Allah hears/responds to whoever praises Him).

Third: This verse indicates seeking a child, and it is the Sunnah (way) of the Messengers and the truthful. Allah Almighty said: {And We have already sent messengers before you and assigned for them wives and descendants} [Ar-Ra'd: 38]. In Sahih Muslim (4), from Sa'd bin Abi Waqqas, he said: Uthman [bin Mazh'un] wanted to remain celibate, but the Messenger of Allah ﷺ forbade him, and if he had allowed him to do so, we would have castrated ourselves.

Ibn Majah narrated from Aisha that she said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Marriage is part of my Sunnah, and whoever does not follow my Sunnah is not from me. Get married, for I will boast of your numbers before the nations, and whoever has the means should get married, and whoever does not find the means should fast (5), for it is a protection for him" (6). This is a refutation of some ignorant Sufis who said: "He who seeks a child is a fool." He did not know that he himself is the stupid and clumsy one; Allah Almighty said, reporting about Ibrahim Al-Khalil: {And grant me a reputation of honor among later generations} [Ash-Shu'ara: 84], and He said: {And those who say, "Our Lord, grant us from among our wives and offspring comfort to our eyes"} [Al-Furqan: 74].

(1) Al-Farra' said: He said "ukhra" (another) because the name "Khalifah" is feminine, and the proper way is to say: "waladahu akhar" (his other child/son). (2) Narrated by Ibn Abi ad-Dunya in 'Kitab al-'Iyal' (492) via 'Ata' bin Abi Rabah from the Prophet ﷺ, as a Mursal (disconnected) report. We did not find it from the Hadith of Anas (may Allah be pleased with him). (3) 2/368. (4) No. (1402) and what will appear between brackets is from it; it is in Ahmad (1514) and Al-Bukhari (5074). (5) In (d) and (m) it is "bi-sawm"

(with fasting), and what is established is from (kh) and (zh), which corresponds to what is in Sunan Ibn Majah. (6) Sunan Ibn Majah (1846). Al-Hafiz Ibn Hajar said in 'At-Talkhis al-Habir' 3/116: Its chain includes Isa bin Maymun who is weak. In the two Sahihs [Al-Bukhari (5063), Muslim (1401)] is the Hadith of Anas within the Hadith: "But I fast and break my fast, I pray and sleep, and I marry women. Whoever turns away from my Sunnah is not of me."

110 सूरह आल-इमरान: आयत 37 - 38

"वलदतहु" (उसने उसे जन्म दिया) शब्द 'खलीफा' शब्द के स्त्रीलिंग होने के कारण स्त्रीलिंग में आया है (1)।

अनस की हदीस से वर्णित है कि उन्होंने कहा: नबी ﷺ ने फरमाया: "जो कोई व्यक्ति मर जाता है और एक अच्छी संतान छोड़ जाता है, अल्लाह उसे उनके कर्मों के इनाम के समान इनाम देता है, उनके इनामों में कुछ भी कम किए बिना" (2)। "धुर्रिया" (संतान) की व्युत्पत्ति का उल्लेख 'अल-बकराह' [की व्याख्या] में पहले ही किया जा चुका है (3)।

और {अच्छी} का अर्थ है: नेक और बरकत वाली। {निस्संदेह, तू दुआओं का सुनने वाला है} का अर्थ है: उसे स्वीकार करने वाला, और इसी से है: "समिअल्लहु लिमन हमिदह" (अल्लाह ने उसे सुन लिया जिसने उसकी प्रशंसा की)।

तीसरा: यह आयत संतान की कामना करने का संकेत देती है, और यह रसूलों और सिद्दीकीनों (सच्चे लोगों) की सुन्नत (तरीका) है। अल्लाह तआला ने फरमाया: {और हमने आपसे पहले भी रसूल भेजे और उनके लिए पत्नियाँ और संतान बनाईं} [अर-रद: 38]। सहीह मुस्लिम (4) में साद बिन अबी वक्कास से वर्णित है, उन्होंने कहा: उस्मान [बिन मज़ऊन] ने वैराग्य (ब्रह्मचर्य) धारण करना चाहा, लेकिन अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें मना कर दिया, और अगर उन्होंने उन्हें इसकी अनुमति दी होती, तो हम स्वयं को नपुंसक बना लेते।

इब्न माजाह ने आयशा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "निकाह मेरी सुन्नत है, और जो मेरी सुन्नत पर अमल नहीं करता, वह मुझमें से नहीं है। निकाह करो, क्योंकि मैं तुम्हारी संख्या के कारण (अन्य) उम्मतों के सामने गर्व करूँगा। और जो समर्थ हो उसे निकाह कर लेना चाहिए, और जो समर्थ न हो उसे रोज़ा रखना चाहिए (5), क्योंकि यह उसके लिए बचाव (ढाल) है" (6)। यह कुछ अज्ञानी सूफियों का खंडन है जिन्होंने कहा: "जो संतान की कामना करता है वह मूर्ख है।" उसे यह नहीं पता था कि वह स्वयं ही मूर्ख और बेवकूफ है; अल्लाह तआला ने इब्राहिम खलील के बारे में बताते हुए फरमाया: {और मेरे लिए बाद के लोगों में सच्चाई की ज़बान (अच्छी चर्चा) पैदा कर दे} [अश-शुआरा: 84], और फरमाया: {और वे जो कहते हैं, "ऐ हमारे रब, हमें हमारी पत्नियों और हमारी संतान से आँखों की ठंडक प्रदान कर"} [अल-फुरकान: 74]।

(1) अल-फर्रा ने कहा: उन्होंने 'खलीफा' नाम के स्त्रीलिंग होने के कारण "उखरा" कहा, और सही तरीका यह है कि कहा जाए: "वलदहु आख़र" (उसका दूसरा पुत्र)। (2) इब्न अबी अद्दुनिया ने 'किताब अल-इयाल' (492) में अता बिन अबी रबाह के माध्यम से नबी ﷺ से मुरसल (टूटी हुई कड़ी वाली) रिवायत के रूप में इसे उद्धृत किया है। हमें अनस (रज़ि.) की हदीस से यह नहीं मिला। (3) 2/368. (4) संख्या (1402) और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह उसी से है, और यह अहमद (1514) और बुखारी (5074) में है। (5) (द) और (म) में 'सौम' (उपवास) है, और जो (ख) और (ज़) से प्रमाणित है, वह वही है जो सुनन इब्न माजाह में है। (6) सुनन इब्न माजाह (1846)। हाफिज़ इब्न हजर ने 'अत-तल्खीस अल-हबीर' 3/116 में कहा: इसकी सनद (सूत्र) में ईसा बिन मैमुन है जो कमज़ोर है। और बुखारी (5063) और मुस्लिम (1401) में अनस की हदीस इस हदीस के हिस्से के रूप में है: "लेकिन मैं रोज़ा रखता हूँ और इफ्तार करता हूँ, नमाज़ पढ़ता हूँ और सोता हूँ, और औरतों से निकाह करता हूँ। तो जो मेरी सुन्नत से मुंह फेर ले, वह मुझसे नहीं है।"

۱۱۰ سورہ آل عمران: آیت ۳۷ - ۳۸

لفظ "خلیفہ" کے مؤنث ہونے کی وجہ سے "ولدتہ" کو مؤنث لایا گیا (۱)۔

اور حضرت انس کی حدیث سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جس شخص کا انتقال ہو جائے اور وہ نیک اولاد چھوڑ جائے، تو اللہ تعالیٰ اس کے لیے ان کے اعمال کے اجر جیسا اجر جاری کر دیتا ہے اور ان کے اجروں میں سے کچھ بھی کم نہیں کیا جاتا" (۲)۔ "ذریت" (اولاد) کے مشتق ہونے کا ذکر "البقرہ" [کی تفسیر] میں گزر چکا ہے (۳)۔

اور ﴿طَيِّبَةً﴾ یعنی: صالح اور بابرکت۔ ﴿إِنَّكَ سَمِيعُ الدُّعَاءِ﴾ یعنی: اسے قبول کرنے والا، اور اسی سے ہے: "سمع اللہ لمن حمدہ" (اللہ نے اسے سن لیا جس نے اس کی تعریف کی)۔

تیسرا نکتہ: یہ آیت اولاد طلب کرنے پر دلالت کرتی ہے، اور یہ رسولوں اور صدیقین کی سنت ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلًا مِّن قَبْلِكَ وَجَعَلْنَا لَهُمْ أَزْوَاجًا وَذُرِّيَّةً﴾ [الرعد: ۳۸] (اور یقیناً ہم نے آپ سے پہلے بھی رسول بھیجے اور ان کے لیے بیویاں اور اولاد بنائی)۔ اور صحیح مسلم (۴) میں سعد بن ابی وقاص سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: عثمان [بن مظعون] نے ترکِ دنیا (تجرد) کا ارادہ کیا تھا، تو رسول اللہ ﷺ نے انہیں اس سے منع فرما دیا، اور اگر آپ ﷺ انہیں اس کی اجازت دے دیتے تو ہم اپنے آپ کو خصی (نامرد) کر لیتے۔

اور ابن ماجہ نے حضرت عائشہ سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "نکاح میری سنت ہے، پس جس نے میری سنت پر عمل نہ کیا وہ مجھ سے نہیں، اور تم نکاح کرو، کیونکہ میں تمہاری کثرت کے ذریعے امتوں پر فخر کروں گا، اور جو وسعت رکھتا ہو اسے نکاح کرنا چاہیے، اور جو (نکاح کی) وسعت نہ پائے اسے چاہیے کہ وہ روزے رکھے (۵)، کیونکہ

روزہ اس کے لیے ڈھال ہے" (۶)۔ اور اس میں بعض جاہل صوفیوں کا رد ہے جنہوں نے کہا: "جو اولاد طلب کرے وہ بیوقوف ہے"۔ اسے یہ نہیں معلوم کہ وہ خود ہی نادان اور احمق ہے؛ اللہ تعالیٰ نے ابراہیم خلیل علیہ السلام کے بارے میں خبر دیتے ہوئے فرمایا: ﴿وَاجْعَل لِّي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ﴾ [الشعراء: ۸۴] (اور بعد کے لوگوں میں میرا ذکرِ خیر باقی رکھ)، اور فرمایا: ﴿وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ أَعْيُنٍ﴾ [الفرقان: ۷۴] (اور جو کہتے ہیں کہ اے ہمارے رب! ہمیں ہماری بیویوں اور اولاد سے آنکھوں کی ٹھنڈک عطا فرما)۔

(۱) فراء نے کہا: "اخری" کہا گیا تاکہ لفظِ خلیفہ کو مؤنث قرار دیا جائے، اور درست طریقہ یہ ہے کہ کہا جائے: "ولده آخر" (اس کا دوسرا لڑکا)۔ (۲) اسے ابن ابی الدنیا نے 'کتاب العیال' (۴۹۲) میں عطاء بن ابی رباح کے طریق سے نبی ﷺ سے مرسل روایت کیا ہے۔ اور ہمیں یہ حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نہیں ملی۔ (۳) ۲ / ۳۶۸۔ (۴) نمبر (۱۴۰۲) اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے، اور یہ احمد (۱۵۱۴) اور بخاری (۵۰۷۴) میں ہے۔ (۵) (د) اور (م) کے نسخوں میں 'بالصوم' ہے، اور جو (خ) اور (ظ) کے نسخوں سے ثابت ہے وہی سنن ابن ماجہ کے مطابق ہے۔ (۶) سنن ابن ماجہ (۱۸۴۶)۔ حافظ ابن حجر نے 'التلخیص الحبیر' ۱۱۶/۳ میں کہا: اس کی سند میں عیسیٰ بن میمون ہے جو کہ ضعیف ہے، اور صحیحین [بخاری (۵۰۶۳)، مسلم (۱۴۰۱)] میں حضرت انس کی یہ حدیث اس حدیث کے ضمن میں ہے: "لیکن میں روزہ رکھتا ہوں اور افطار بھی کرتا ہوں، نماز پڑھتا ہوں اور سوتا بھی ہوں، اور عورتوں سے نکاح بھی کرتا ہوں۔ پس جس نے میری سنت سے اعراض کیا وہ مجھ سے نہیں"۔

111 Surah Al-Imran: Verses 37 - 38

Al-Bukhari titled a chapter on this: "Chapter on seeking offspring."(1) And the Prophet ﷺ said to Abu Talha when his son died: "Did you have marital relations tonight?" He said: "Yes." He ﷺ said: "May Allah bless you both in the remainder of your night." He said: "So she became pregnant."(2) In Al-Bukhari: Sufyan said: A man from the Ansar said: "I saw for [them] nine children, all of whom had memorized the Qur'an."(3)

He also titled another chapter: "Chapter on praying for abundance of children with blessing," and he cited the Hadith of Anas bin Malik, who said: Umm Sulaym said: "O Messenger of Allah, your servant Anas, pray to Allah for him." He ﷺ said: "O Allah, increase his wealth and his children, and bless him in what You have given him."(4)

And he ﷺ said: "O Allah, forgive Abu Salama, raise his rank among the guided, and grant him a successor among his descendants who remain." Related by Al-Bukhari and Muslim.(5)

And he ﷺ said: "Marry the prolific and the loving, for I will boast of your numbers before the nations." Related by Abu Dawud.(6)

The reports in this regard are many, encouraging and urging the seeking of offspring for the benefit a person hopes for during his life and after his death. He ﷺ said: "When one of you dies, his deeds come to an end except for three," and he mentioned: "or a righteous child who prays for him."(7) Even if there were no other Hadith but this, it would suffice.

Fourth: Since this is established, it is obligatory for a person to beseech his Creator for guidance...

(1) In the Book of Marriage (Fath al-Bari 9/341). (2) Sahih al-Bukhari (5470), and Sahih Muslim (2144). (3) Sahih al-Bukhari (1301), and what is between the brackets is from it. It is another narration of the aforementioned Hadith, and the mentioned Sufyan is Ibn 'Uyaynah. (4) Sahih al-Bukhari (6344), and it is with Ahmad (27426), and Muslim (2480). (5) We did not find it in Al-Bukhari, but it is in Muslim (920) and Ahmad (26543) from the Hadith of Umm Salama (may Allah be pleased with her). Abu al-Abbas said in Al-Mufhim 2/573: His saying: "And grant him a successor among his descendants who remain," meaning: be the Guardian over those he leaves behind of his offspring who remain after him, and he means by "al-ghabirin": those who remain. (6) Sunan Abi Dawud (2050), and it is with Ahmad (12613) and it is from the Hadith of Ma'qal bin

Yasar (may Allah be pleased with him), and in Ahmad it appears as: "boast before the Prophets," instead of: "nations." (7) Narrated by Ahmad (8844), and Muslim (1631) from the Hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him).

१११ सूरा आल-इमरान: आयत ३७ - ३८

और अल-बुखारी ने इस पर एक अध्याय का शीर्षक दिया है: "संतान मांगने का अध्याय" (१)। और पैगंबर ﷺ ने अबू तल्हा से कहा जब उनका बेटा मर गया: "क्या तुमने आज रात वैवाहिक संबंध बनाए?" उन्होंने कहा: "हाँ।" उन्होंने ﷺ कहा: "अल्लाह तुम दोनों को तुम्हारी रात के शेष हिस्से में बरकत दे।" उन्होंने कहा: "तो वह गर्भवती हो गई।" (२) अल-बुखारी में: सुफियान ने कहा: अंसार के एक व्यक्ति ने कहा: "मैंने [उनके लिए] नौ बच्चे देखे, जिनमें से सभी ने कुरान कंठस्थ कर लिया था।" (३)

उन्होंने एक और अध्याय का शीर्षक भी दिया: "बरकत के साथ बच्चों की अधिकता के लिए प्रार्थना करने का अध्याय," और उन्होंने अनस बिन मलिक की हदीस का हवाला दिया, जिन्होंने कहा: उम्म सुलैत ने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, आपका सेवक अनस, उसके लिए अल्लाह से दुआ करें।" उन्होंने ﷺ कहा: "हे अल्लाह, उसके धन और उसकी संतान को बढ़ा दे, और उसे जो कुछ तूने दिया है उसमें बरकत दे।" (४)

और उन्होंने ﷺ कहा: "हे अल्लाह, अबू सलमा को क्षमा कर दे, हिदायत पाने वालों में उसका दर्जा बुलंद कर, और उसके पीछे रह जाने वाली उसकी संतान में उसका उत्तराधिकारी बना दे।" इसे अल-बुखारी और मुस्लिम ने उल्लेख किया है। (५)

और उन्होंने ﷺ कहा: "ऐसी महिलाओं से विवाह करो जो बहुत प्यार करने वाली और बहुत बच्चे जनने वाली हों, क्योंकि मैं तुम्हारी संख्या के कारण (अन्य) उम्मतों पर गर्व करूँगा।" इसे अबू दाऊद ने उल्लेख किया है। (६)

इस संबंध में बहुत सी खबरें (हदीसें) हैं, जो संतान मांगने को प्रोत्साहित और प्रेरित करती हैं; क्योंकि इंसान को अपने जीवन में और अपनी मृत्यु के बाद उससे लाभ की आशा होती है। उन्होंने ﷺ कहा: "जब तुम में से किसी की मृत्यु हो जाती है, तो उसके कर्मों का सिलसिला बंद हो जाता है सिवाय तीन के," और उन्होंने उल्लेख किया: "या एक नेक औलाद जो उसके लिए दुआ करे।" (७) यदि केवल यही हदीस होती, तो यह पर्याप्त होती।

चौथा: जब यह सिद्ध हो गया, तो मनुष्य के लिए यह अनिवार्य है कि वह अपने रचयिता से हिदायत के लिए गिड़गिड़ाए...

(१) निकाह की किताब में (फतह अल-बारी ९/३४१)। (२) सहीह अल-बुखारी (५४७०), और सहीह मुस्लिम (२१४४)। (३) सहीह अल-बुखारी (१३०१), और जो कोष्ठक के बीच में है वह उसी से है। यह पूर्वोक्त हदीस का एक और वर्णन है, और उल्लिखित सुफियान इब्न उयैना हैं। (४) सहीह अल-बुखारी (६३४४), और यह अहमद (२७४२६) और मुस्लिम (२४८०) के पास है। (५) हमें यह अल-बुखारी के पास नहीं मिला, लेकिन यह मुस्लिम (९२०) और अहमद (२६५४३) में उम्म सलमा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से है। अबू अल-अब्बास ने अल-मुफिम २/५७३ में कहा: उनका कहना: "और उसके पीछे रह जाने वाली उसकी संतान में उसका उत्तराधिकारी बना दे," अर्थात: उसकी संतान के ऊपर जो उसके बाद शेष रह जाए, स्वयं संरक्षक बन जा, और "अल-गाबिरीन" से उनका अर्थ है: शेष रहने वाले। (६) सुनन अबी दाऊद (२०५०), और यह अहमद (१२६१३) के पास है और यह मअकल बिन यसार (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से है और अहमद के यहाँ यह आया है: "नबियों के सामने गर्व करूँगा," बजाय: "उम्मतों" के। (७) इसे अहमद (८८४४) और मुस्लिम (१६३१) ने अबू हुरैरा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से उल्लेख किया है।

۱۱۱ سورہ آل عمران: آیات ۳۷ - ۳۸

اور بخاری نے اس پر باب قائم کیا ہے: "اولاد طلب کرنے کا باب"(۱)۔ اور رسول اللہ ﷺ نے ابو طلحہ سے اس وقت فرمایا جب ان کا بیٹا فوت ہو گیا: "کیا تم نے آج رات صحبت کی؟" انہوں نے کہا: "جی ہاں"۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "اللہ تم دونوں کی اس گزری ہوئی رات میں برکت عطا فرمائے"۔ (راوی) کہتے ہیں: پس وہ حاملہ ہو گئیں (۲)۔ بخاری میں ہے: سفیان کہتے ہیں: انصار کے ایک شخص نے کہا: "میں نے [ان کے] نو بچے دیکھے، ان سب نے قرآن پڑھ لیا (حفظ کر لیا) تھا"(۳)۔

اور انہوں نے یہ باب بھی قائم کیا ہے: "برکت کے ساتھ کثرتِ اولاد کی دعا کا باب"، اور انس بن مالک کی حدیث بیان کی، وہ کہتے ہیں: ام سلیم نے عرض کی: "اے اللہ کے رسول، آپ کا خادم انس، اس کے لیے اللہ سے دعا فرما دیں"، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اے اللہ، اس کے مال اور اس کی اولاد میں کثرت عطا فرما، اور اسے جو کچھ تو نے دیا ہے اس میں برکت عطا فرما"(۴)۔

اور آپ ﷺ نے فرمایا: "اے اللہ، ابو سلمہ کی مغفرت فرما، ہدایت یافتہ لوگوں میں ان کا درجہ بلند فرما، اور ان کے پیچھے رہ جانے والوں میں ان کا جانشین بن جا"۔ اسے بخاری اور مسلم نے روایت کیا ہے(۵)۔

اور آپ ﷺ نے فرمایا: "زیادہ بچے جننے والی اور بہت محبت کرنے والی سے نکاح کرو، کیونکہ میں تمہاری وجہ سے امتوں پر کثرت کا اظہار کروں گا"۔ اسے ابو داؤد نے روایت کیا ہے(۶)۔

اس معنی میں بہت سی روایات ہیں، جو اولاد طلب کرنے پر ابھارتی اور اس کی ترغیب دلاتی ہیں؛ کیونکہ انسان کو اپنی زندگی میں اور اپنی موت کے بعد اس کے نفع کی امید ہوتی ہے۔ آپ ﷺ نے

فرمایا: "جب تم میں سے کوئی مر جاتا ہے، تو اس کے عمل کا سلسلہ منقطع ہو جاتا ہے سوائے تین چیزوں کے"، پھر ذکر فرمایا: "یا نیک اولاد جو اس کے لیے دعا کرے"(۷)۔ اگر صرف یہی حدیث ہوتی، تو یہ کافی ہوتی۔

چوتھی بات: جب یہ ثابت ہو گیا؛ تو انسان پر واجب ہے کہ وہ اپنے خالق کے حضور ہدایت کے لیے گڑگڑائے...

(۱) کتاب النکاح میں (فتح الباری ۹/۳۴۱)۔ (۲) صحیح بخاری (۵۴۷۰) اور صحیح مسلم (۲۱۴۴)۔ (۳) صحیح بخاری (۱۳۰۱) اور قوسین کے درمیان کی عبارت اسی سے ہے۔ اور یہ گزشتہ حدیث کی ایک اور روایت ہے، اور مذکورہ سفیان، ابن عیینہ ہیں۔ (۴) صحیح بخاری (۶۳۴۴)، اور یہ احمد (۲۷۴۲۶) اور مسلم (۲۴۸۰) کے پاس ہے۔ (۵) ہمیں یہ بخاری کے پاس نہیں ملی، اور یہ مسلم (۹۲۰) اور احمد (۲۶۵۴۳) میں حضرت ام سلمہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے ہے۔ ابو العباس نے المفہم ۵۷۳/۲ میں کہا: آپ کا قول: "واخلفه في عقبه في الغابرين" یعنی: اس کے پیچھے رہ جانے والی اولاد کا خود نگہبان بن جا، اور "غابرین" سے مراد "باقی رہ جانے والے" ہیں۔ (۶) سنن ابی داؤد (۲۰۵۰)، اور یہ احمد (۱۲۶۱۲) کے پاس ہے اور یہ معقل بن یسار رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے اور احمد کے ہاں "امتوں" کے بجائے "انبیاء پر کثرت کا اظہار کروں گا" کے الفاظ ہیں۔ (۷) اسے احمد (۸۸۴۴) اور مسلم (۱۶۳۱) نے حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

...his child and his wife with success for both of them, and guidance, righteousness, chastity, and care, and that they be helpers to him in his religion and his worldly affairs, so that his benefit through them becomes great in his first and last [lives]. Do you not see the saying of Zechariah: {and make him, my Lord, pleasing [to You]} [Maryam: 6]? And he said: {good offspring}. And He said: {Grant us from among our wives and offspring comfort to our eyes} [Al-Furqan: 74]. And the Messenger of Allah (peace be upon him) prayed for Anas, saying: “O Allah, increase his wealth and his children, and bless him in them.” Narrated by Al-Bukhari and Muslim (1), and that is enough for you.

His (The Almighty's) saying: {Then the angels called him while he was standing in prayer in the chamber, "Indeed, Allah gives you good tidings of John, confirming a word from Allah and [who will be] honorable, abstaining [from women], and a prophet from among the righteous."} (39).

His (The Almighty's) saying: {Then the angels called him} Hamza and Al-Kisa'i read it as: “Fanadahu” (with the Alif for the masculine form) and they inclined it; because its root is the Yaa', and because it is the fourth letter (2). And with the Alif is the reading of Ibn Abbas and Ibn Mas'ud (3), and it is the choice of Abu Ubayd. It was narrated from Jarir, from Mughirah, from Ibrahim who said: Abdullah used to mention the angels in [all] the Quran in masculine terms. Abu Ubayd said: We see that he chose this in opposition to the polytheists, because they said: The angels are the daughters of Allah. Al-Nahhas said (4): This is an argument from which nothing is achieved; because the Arabs say: “qaalat al-rijaal” (the men said [feminine verb]) and “qaala al-rijaal” (the men said [masculine verb]), and likewise for women. How can one argue against them with the Quran? If it were permissible to argue against them with the Quran in this way, it would be permissible for them to argue with the Almighty's saying: {And [mention] when the angels said} [Al-Imran: 42]. But the argument against them is in the saying of the Mighty and Majestic: {Did they witness their creation?} [Al-Zukhruf: 19], meaning: they did not witness their creation (5), so how can they say they are female?! It is known that this is a conjecture and whim. As for “fanadahu”, it is permissible for the masculine plural, and “nadathu” for the feminine collective.

---

(1) Sahih Al-Bukhari (1982), and Sahih Muslim (660), and it was mentioned previously in the issue with the wording: “and bless him in what you have given him.” (2) Al-

Sab'ah p. 205, Al-Taysir p. 87, and Al-Kashf 1/342. (3) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 20, and it was attributed to Ibn Mas'ud, and I'rab al-Qur'an for Al-Nahhas 1/373. (4) In I'rab al-Qur'an 1/373, and what was between the brackets is from it. And the report of Ibrahim from Abdullah was also mentioned by Al-Baghawi 1/298, and Al-Suyuti attributed it in Al-Durr Al-Manthur 2/21 to Ibn al-Mundhir. (5) His saying: "khalqahum" (their creation), is from (kh) and (z) and is not in the rest of the copies, and it is in accordance with what is in I'rab al-Qur'an.

११२ सूरह अल-इमरान: आयत ३७ - ३९

...उसके बच्चे और उसकी पत्नी के लिए सफलता, मार्गदर्शन, धर्मपरायणता, पवित्रता और देखभाल के साथ, और यह कि वे उसके धर्म और उसकी दुनिया में उसके सहायक बनें, ताकि उनके माध्यम से उसका लाभ उसके पहले और बाद के[जीवन] में महान हो जाए। क्या आप ज़कारिया का यह कथन नहीं देखते: {और उसे, ऐ मेरे रब, पसंदीदा बना दे} [मरियम: ६]? और उन्होंने कहा: {पवित्र संतान}। और उन्होंने कहा: {हमें हमारी पत्नियों और हमारी संतान से आँखों की ठंडक प्रदान कर} [अल-फ़ुरक़ान: ७४]। और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अनस के लिए दुआ की: “ऐ अल्लाह, उसके धन और उसकी संतान को बढ़ा दे, और उसमें उसके लिए बरकत दे।” इसे बुखारी और मुस्लिम (१) ने निकाला है, और यह आपके लिए काफी है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर फ़रिश्तों ने उन्हें पुकारा जबकि वह मेहराब में खड़े नमाज़ पढ़ रहे थे कि "अल्लाह तुम्हें याह्या की खुशखबरी देता है, जो अल्लाह की ओर से एक शब्द (ईसा) की पुष्टि करने वाला होगा, और सरदार, अत्यंत संयमी और नेक लोगों में से एक नबी होगा।"} (३९)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर फ़रिश्तों ने उन्हें पुकारा} हमज़ा और अल-किसाई ने इसे पुल्लिंग के रूप में अलिफ़ के साथ “फ़नादाहु” पढ़ा और इसे झुकाया (इमाला किया); क्योंकि इसका मूल 'या' है, और क्योंकि यह चौथा अक्षर है (२)। और अलिफ़ के साथ इब्न अब्बास और इब्न मसूद (३) का पाठ है, और यह अबू उबैद का चुनाव है। और जरीर से, मुगीरा से, इब्राहिम से रिवायत है, उन्होंने कहा: अब्दुल्लाह पूरे कुरान में फ़रिश्तों का ज़िक्र पुल्लिंग के रूप में करते थे। अबू उबैद ने कहा: हम देखते हैं कि उन्होंने इसे मुशरिकों (बहुदेववादियों) के विरोध में चुना, क्योंकि उन्होंने कहा था: फ़रिश्ते अल्लाह की बेटियाँ हैं। अल-नह्हास (४) ने कहा: यह एक ऐसा तर्क है जिससे कुछ हासिल नहीं होता; क्योंकि अरब कहते हैं: “क़ालत अल-रिजाल” (पुरुषों ने कहा [स्त्रीलिंग क्रिया]) और “क़ाल अल-रिजाल” (पुरुषों ने कहा [पुल्लिंग क्रिया]), और महिलाओं के लिए भी ऐसा ही है। कुरान के साथ उनके खिलाफ तर्क कैसे दिया जा सकता है? यदि इस तरह से कुरान के साथ उनके खिलाफ तर्क करना जायज़ होता, तो उनके लिए अल्लाह तआला के इस कथन के साथ तर्क करना जायज़ होता: {और जब फ़रिश्तों ने कहा} [अल-इमरान: ४२]। लेकिन उनके खिलाफ दलील अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल के इस फरमान में है: {क्या वे उनके निर्माण के गवाह थे?} [अज़-ज़ुख़रुफ़: १९], यानी: उन्होंने उनके निर्माण को नहीं देखा (५), तो वे कैसे कहते हैं कि वे स्त्रियाँ हैं?! यह जान लिया गया है कि यह केवल

अनुमान और इच्छा है। रही बात “फ़नादाहु” की, तो यह बहुवचन के पुल्लिंग होने के आधार पर जायज़ है, और “नादतुहु” समूह के स्त्रीलिंग होने के आधार पर।

---

(१) सहीह अल-बुखारी (१९८२), और सहीह मुस्लिम (६६०), और यह मसला पहले इन शब्दों के साथ आया है: “और जो कुछ तूने उसे दिया है उसमें उसके लिए बरकत दे।” (२) अल-सबआ पृ. २०५, अल-तयसीर पृ. ८७, और अल-कश्फ़ १/३४२। (३) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह पृ. २०, और इसे इब्न मसूद की ओर मंसूब किया, और अल-नह्हास की एराब अल-क़ुरान १/३७३। (४) एराब अल-क़ुरान १/३v३ में, और जो कोष्ठकों में है वह उसी से है। और अब्दुल्लाह से इब्राहिम की रिवायत का उल्लेख अल-बगवी १/२९८ ने भी किया है, और अल-सुयुती ने इसे अल-दुर्र अल-मन्सूर २/२१ में इब्न अल-मुनज़िर की ओर मंसूब किया है। (५) उनका कहना: "खल्क़हुम" (उनका निर्माण), (ख़) और (ज़) प्रतियों से है और बाकी प्रतियों में नहीं है, और यह एराब अल-क़ुरान में जो है उसके अनुकूल है।

۱۱۲ سورة آل عمران: الآيات ۳۷ - ۳۹

...اس کے بچے اور اس کی بیوی کے لیے دونوں کی توفیق، ہدایت، اصلاح، عفت اور رعایت کے ساتھ، اور یہ کہ وہ دونوں اس کے دین اور دنیا میں اس کے مددگار ہوں، یہاں تک کہ ان دونوں کے ذریعے اس کا نفع اس کی پہلی اور آخری [زندگی] میں عظیم ہو جائے۔ کیا تم زکریا علیہ السلام کا قول نہیں دیکھتے: ﴿وَاجْعَلْهُ رَبِّ رَضِيًّا﴾ [مریم: ۶]؟ اور انہوں نے کہا: ﴿ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً﴾۔ اور اللہ نے فرمایا: ﴿هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّتِنَا قُرَّةَ أَعْيُنٍ﴾ [الفرقان: ۷۴]۔ اور رسول اللہ ﷺ نے حضرت انس رضی اللہ عنہ کے لیے دعا فرمائی: «اللهم أكثر ماله وولده، وبارك له فيه» (اے اللہ! اس کے مال اور اولاد میں کثرت فرما اور اس میں اسے برکت عطا فرما)۔ اسے بخاری اور مسلم (۱) نے روایت کیا ہے، اور یہ تمہارے لیے کافی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَنَادَتْهُ الْمَلَائِكَةُ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي فِي الْمِحْرَابِ أَنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكَ بِيَحْيَىٰ مُصَدِّقًا بِكَلِمَةٍ مِّنَ اللَّهِ وَسَيِّدًا وَحَصُورًا وَنَبِيًّا مِّنَ الصَّالِحِينَ (۳۹)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَنَادَتْهُ الْمَلَائِكَةُ﴾ حمزہ اور کسائی نے اسے مذکر کے صیغے کے ساتھ الف کے ساتھ «فناداه» پڑھا ہے اور ان دونوں نے اسے مائل کیا (امالہ کیا)؛ کیونکہ اس کی اصل 'یا' ہے اور اس لیے کہ یہ چوتھا حرف ہے (۲)۔ اور الف کے ساتھ ابن عباس اور ابن مسعود (۳) کی قرأت ہے، اور یہی ابو عبید کا پسندیدہ قول ہے۔ اور جریر، مغیرہ اور ابراہیم سے مروی ہے، انہوں نے کہا: عبداللہ پورے قرآن میں فرشتوں کا تذکرہ (مذکر کے طور پر) کرتے تھے۔ ابو عبید نے کہا: ہم سمجھتے ہیں کہ انہوں نے مشرکین کی مخالفت میں اسے اختیار کیا، کیونکہ وہ کہتے تھے: فرشتے اللہ کی بیٹیاں ہیں۔ نحاس (۴) نے کہا: یہ ایسی دلیل ہے جس سے کچھ حاصل نہیں ہوتا؛ کیونکہ اہل عرب کہتے ہیں: "قالت الرجال" (مردوں نے کہا [مؤنث فعل]) اور "قال الرجال" (مردوں نے کہا

[مذکر فعل])، اور اسی طرح عورتوں کے لیے بھی۔ ان پر قرآن سے کیسے حجت قائم کی جا سکتی ہے؟ اگر قرآن کے اس قول سے ان پر حجت قائم کرنا جائز ہوتا تو ان کے لیے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد سے حجت پکڑنا جائز ہو جاتا: ﴿وَإِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ﴾ [آل عمران: ۴۲]۔ لیکن ان پر حجت اللہ عزوجل کے اس قول میں ہے: ﴿أَشَهِدُوا خَلْقَهُمْ﴾ [الزخرف: ۱۹] یعنی: کیا انہوں نے ان کی تخلیق دیکھی؟ (۵)، تو وہ کیسے کہتے ہیں کہ وہ مادہ (عورتیں) ہیں؟! تو معلوم ہوا کہ یہ محض گمان اور خواہش ہے۔ رہا لفظ «فناداه» تو وہ جمع کی تذکیر پر جائز ہے، اور «نادته» جماعت کی تانیث پر۔

---

(۱) صحیح بخاری (۱۹۸۲)، اور صحیح مسلم (۶۶۰)، اور یہ مسئلہ اس سے پہلے ان الفاظ کے ساتھ گزر چکا ہے: « وبارك له فيما أعطيته»۔ (۲) السبعة ص۲۰۵ ، والتيسير ص۸۷ ، والكشف ۳۴۲/۱ . (۳) القراءات الشاذة ص۲۰ ، اور اسے ابن مسعود کی طرف منسوب کیا ہے، اور اعراب القرآن للنحاس ۳۷۳/۱ . (۴) اعراب القرآن ۳۷۳/۱ میں ہے، اور جو قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ اور عبداللہ سے ابراہیم کا اثر بغوی ۲۹۸/۱ نے بھی ذکر کیا ہے، اور سیوطی نے اسے الدر المنثور ۲۱/۲ میں ابن منذر کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۵) ان کا قول: "خلقهم"، نسخہ (خ) اور (ظ) سے ہے اور باقی نسخوں میں نہیں ہے، اور یہ اعراب القرآن کے موافق ہے۔

Surah Al-Imran: Verse 39 113

Makki (1) said: A collective group (2) of those who possess intellect (rational beings) in the plural form follows (3) the same rule of femininity as those who do not possess intellect. You say: "Hiya al-rijal" (They [fem.] are the men), "Hiya al-judhu'" (They [fem.] are the trunks), "Hiya al-jimal" (They [fem.] are the camels), and the Bedouins said so. This is strengthened by His saying: "And when the angels said" [Al-Imran: 42] and it was mentioned in another place where He said: "and the angels stretching forth their hands" [Al-An'am: 94], and this is a consensus. And the Most High said: "And angels shall enter unto them from every gate" [Ar-Ra'd: 23]. Thus, both the feminine and masculine treatment of this plural are good (correct).

As-Suddi said: Gabriel alone called out to him; and so it is in the recitation of Ibn Mas'ud (4). And in the revelation: "He sends down the angels with the Spirit of His command" [An-Nahl: 2] meaning: Gabriel, and the Spirit: Revelation. It is permissible in Arabic to refer to the singular using the plural form. And it came in the revelation: "Those to whom the people said" [Al-Imran: 173] meaning Nu'aym bin Mas'ud; as will come later.

And it was said: All the angels called out to him, which is more apparent, meaning: the call came from them (5). His saying, the Most High: "While he was standing in prayer in the chamber, 'That Allah gives you glad tidings'" [Al-Imran: 39]. "While he was standing" is subject and predicate, "praying" is in the nominative case, or if you wish, it can be in the accusative case as a circumstantial state (haal) from the hidden pronoun. "That Allah" meaning: by the fact that Allah.

Hamza and Al-Kisa'i recited: "Inna" (Indeed) meaning: She said: "Indeed Allah..." (6); so the call is in the sense of saying. "Yubashshiruka" (gives you glad tidings) with the gemination (tashdid) is the recitation of the people of Medina. Hamza recited: "Yabshuruka" in a lightened form (without tashdid) (7), and likewise did Humayd ibn Qays (8) Al-Makki, except that he broke (kasra) the 'shin', gave a 'dhamma' to the 'ya', and lightened the 'ba' (9). Al-Akhfash said:

---

(1) Al-Kashf 1/ 342 - 343. (2) In (Kh), (D), and (M): and the angels, and what is established is from (Kh) which is consistent with what is in Al-Kashf. (3) In (D) and (M): 'fajara' (it flowed), and what is established is from (Kh) and (Z) which is consistent with what is in Al-Kashf. (4) Reported by At-Tabari in At-Tafsir 5/ 364 - 365, and Abu Hayyan mentioned in Al-Bahr 2/ 446 that it is also in the recitation of Abdullah and his

mushaf. (5) Tafsir At-Tabari 5/ 364 - 365. (6) Likewise the author quoted from An-Nahhas in 'I'rab al-Qur'an' 1/373, and what was mentioned by Ibn Mujahid in 'As-Sab'ah' p. 205, and Ad-Dani in 'At-Taysir' p. 87, and Makki in 'Al-Kashf' 1/343 that it is the recitation of Hamza and Ibn 'Amir. (7) And Al-Kisa'i also recited it. 'As-Sab'ah' p. 205, and 'At-Taysir' 87. (8) In (M): Humayd bin Al-Qays. (9) Al-Muhtasib 1/161, and added its attribution to Mujahid, and Ibn 'Atiyyah in 'Al-Muharrar al-Wajiz' 1/429 attributed it to Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him).

सूरह अल-इमरान: आयत ३९ ११३

मक्की (१) ने कहा: बुद्धि रखने वालों का समूह (२) बहुवचन के मामले में स्त्रीलिंग के रूप में उसी नियम का पालन करता है (३) जैसे कि वे जो बुद्धि नहीं रखते हैं। आप कहते हैं: "हिया अर-रिजाल" (वे [स्त्री.] पुरुष हैं), "हिया अल-जुधु'" (वे [स्त्री.] तने हैं), "हिया अल-जिमाल" (वे [स्त्री.] ऊंट हैं), और बदुओं ने ऐसा ही कहा। यह उनके इस कथन से पुष्ट होता है: "और जब फरिश्तों ने कहा" [अल-इमरान: ४२] और एक अन्य स्थान पर इसका उल्लेख किया गया जहाँ उन्होंने कहा: "और फरिश्ते अपने हाथ फैलाए हुए" [अल-अनआम: ९४], और यह सर्वसम्मति (इजमा) है। और सर्वशक्तिमान ने कहा: "और फरिश्ते उनके पास हर दरवाजे से प्रवेश करेंगे" [अर-रा'द: २३]। इस प्रकार, इस बहुवचन का स्त्रीलिंग और पुल्लिंग दोनों तरह से प्रयोग करना अच्छा (सही) है।

अस-सुद्दी ने कहा: अकेले जिब्रील ने उन्हें पुकारा; और इब्न मसूद (४) के पाठ में भी ऐसा ही है। और प्रकाशना (वही) में है: "वह फरिश्तों को अपने आदेश की आत्मा (वही) के साथ उतारता है" [अन-नहल: २] यानी: जिब्रील, और आत्मा (रूह): वही। अरबी में बहुवचन शब्द के साथ एकवचन के बारे में बताना जायज है। और प्रकाशना में आया है: "वे जिनसे लोगों ने कहा" [अल-इमरान: १७३] यानी नुयैम बिन मसूद; जैसा कि बाद में आएगा।

और यह कहा गया: सभी फरिश्तों ने उन्हें पुकारा, जो अधिक स्पष्ट है, यानी: पुकार उनकी ओर से आई (५)। उनका कथन, सर्वशक्तिमान: "जब वह कोठरी में नमाज़ पढ़ रहे थे, कि अल्लाह तुम्हें खुशखबरी देता है" [अल-इमरान: ३९]। "जब वह खड़े थे" कर्ता और कर्म (ابتداء وخبر) है, "नमाज़ पढ़ रहे थे" रफा की स्थिति में है, या यदि आप चाहें, तो यह छिपे हुए सर्वनाम से 'हाल' (परिस्थिति) के रूप में नसब (कर्म कारक) की स्थिति में हो सकता है। "कि अल्लाह" यानी: इस तथ्य के साथ कि अल्लाह।

हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा: "इन्ना" (बेशक) यानी: उसने कहा: "बेशक अल्लाह..." (६); तो यहाँ पुकारने का अर्थ 'कहने' के भाव में है। "युबशशिरुका" (तुम्हें खुशखबरी देता है) तशदीद के साथ मदीना के लोगों का पाठ है। हमज़ा ने पढ़ा: "यबशुरुका" बिना तशदीद के(७), और इसी तरह हुमैद इब्न कैस (८) अल-मक्की ने भी, सिवाय इसके कि उन्होंने 'शीन' पर कसरा दिया, 'या' पर धम्मा दिया और 'बा' को हल्का (बिना तशदीद के) किया (९)। अल-अखफश ने कहा:

(१) अल-कश्फ १/ ३४२ - ३४३। (२) (ख़), (द) और (म) में: और फरिश्ते, और जो स्थापित है वह (ख़) से है जो अल-कश्फ में जो है उसके अनुरूप है। (३) (द) और (म) में: 'फजरा' (वह बहा), और जो स्थापित है वह (ख़) और (ज़) से है जो अल-कश्फ में जो है उसके अनुरूप है। (४) अत-तबरी ने अत-तफ़सीर ५/ ३६४ - ३६५ में इसे उद्धृत किया है, और अबू हय्यान ने अल-बहर २/ ४४६ में उल्लेख किया है कि यह अब्दुल्ला के पाठ और उनके मुसहफ़ में भी ऐसा ही है। (५) तफ़सीर अत-तबरी ५/ ३६४ - ३६५। (६) इसी प्रकार लेखक ने अन-नहस से इराब अल-कुरान १/३७३ में उद्धृत किया है, और इब्न मुजाहिद ने 'अस-सबआ' पृष्ठ २०५ में, और अद-दानी ने 'अत-तयसीर' पृष्ठ ८७ में, और मक्की ने 'अल-कश्फ' १/३४३ में उल्लेख किया है कि यह हमज़ा और इब्न आमिर का पाठ है। (७) और अल-किसाई ने भी इसे पढ़ा। 'अस-सबआ' पृष्ठ २०५, और 'अत-तयसीर' ८७। (८) (म) में: हुमैद बिन अल-कैस। (९) अल-मुहतासिब १/१६१, और इसमें मुजाहिद की ओर इसके श्रेय को जोड़ा गया है, और इब्न अतिय्या ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' १/४२९ में इसे इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की ओर श्रेय दिया है।

سورہ آل عمران: آیت ۳۹ ۱۱۳

مکی (۱) نے کہا: عقل رکھنے والوں کی جماعت (۲) جمع کی صورت میں تانیث (مونث ہونے) کے معاملے میں اسی طرح ہے (۳) جیسے کہ وہ جو عقل نہیں رکھتے۔ آپ کہتے ہیں: "ھی الرجال" (وہ مرد ہیں)، "ھی الجذوع" (وہ تنے ہیں)، "ھی الجمال" (وہ اونٹ ہیں)، اور بدوؤں نے ایسا ہی کہا۔ اس کی تائید اللہ کے اس قول سے ہوتی ہے: ﴿وَإِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ﴾ [آل عمران: ۴۲] اور ایک دوسری جگہ فرمایا: ﴿وَالْمَلَائِكَةُ بَاسِطُوا أَيْدِيهِمْ﴾ [الأنعام: ۹۴]، اور یہ اجماع ہے۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَالْمَلَائِكَةُ يَدْخُلُونَ عَلَيْهِم مِّن كُلِّ بَابٍ﴾ [الرعد: ۲۳]، تو اس جمع کو مونث یا مذکر لانا دونوں ہی اچھے (درست) ہیں۔

السدی نے کہا: انہیں صرف جبرائیلؑ نے پکارا؛ اور ابن مسعود (۴) کی قرات میں بھی ایسا ہی ہے۔ اور وحی میں ہے: ﴿يُنَزِّلُ الْمَلَائِكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ أَمْرِهِ﴾ [النحل: ۲] یعنی: جبرائیل، اور روح: وحی۔ عربی زبان میں یہ جائز ہے کہ واحد کے بارے میں جمع کے لفظ سے خبر دی جائے۔ اور وحی میں آیا ہے: ﴿الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ﴾ [آل عمران: ۱۷۳] یعنی نعیم بن مسعود؛ جیسا کہ آگے آئے گا۔

اور کہا گیا: تمام فرشتوں نے انہیں پکارا، جو زیادہ ظاہر ہے، یعنی: پکار ان سب کی طرف سے آئی (۵)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي فِي الْمِحْرَابِ أَنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكَ﴾ "وھو قائم" مبتدا اور خبر ہے، "یصلی" محلِ رفع میں ہے، یا اگر آپ چاہیں تو یہ ضمیرِ مستتر سے 'حال' ہونے کی وجہ سے محلِ نصب میں ہو سکتا ہے۔ "أَنَّ اللہ" یعنی: اس بات کے ساتھ کہ اللہ۔

حمزہ اور کسائی نے پڑھا: "اِنَّ" یعنی: اس (فرشتے) نے کہا: بے شک اللہ...(۶)؛ تو یہاں پکارنے کا مطلب 'کہنے' کے معنی میں ہے۔ "یبشرک" تشدید کے ساتھ اہلِ مدینہ کی قرات ہے۔ حمزہ نے

پڑھا: "يَبشُرُک" تخفیف کے ساتھ (۷)، اور اسی طرح حمید ابن قیس (۸) مکی نے بھی، سوائے اس کے کہ انہوں نے 'شین' کو کسرہ دیا، 'یا' کو ضمہ دیا اور 'با' کی تخفیف کی (۹)۔ اخفش نے کہا:

---

(۱) الکشف ۱/ ۳۴۲ - ۳۴۳۔ (۲) (خ)، (د) اور (م) میں: والملائکۃ، اور جو ثابت ہے وہ (خ) سے ہے جو الکشف کے موافق ہے۔ (۳) (د) اور (م) میں: فجری، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے جو الکشف کے موافق ہے۔ (۴) اسے طبری نے التفسیر ۵/ ۳۶۴ - ۳۶۵ میں روایت کیا ہے، اور ابو حیان نے البحر ۲/ ۴۴۶ میں ذکر کیا ہے کہ عبداللہ کی قرات اور ان کے مصحف میں بھی ایسا ہی ہے۔ (۵) تفسیر طبری ۵/ ۳۶۴ - ۳۶۵۔ (۶) اسی طرح مصنف نے نحاس سے اعراب القرآن ۳۷۳/۱ میں نقل کیا ہے، اور ابن مجاہد نے 'السبعہ' ص ۲۰۵، دانی نے 'التیسیر' ص ۸۷، اور مکی نے 'الکشف' ۳۴۳/۱ میں ذکر کیا ہے کہ یہ حمزہ اور ابن عامر کی قرات ہے۔ (۷) اور اسے کسائی نے بھی پڑھا۔ السبعہ ص ۲۰۵، التیسیر ۸۷۔ (۸) (م) میں: حمید بن القیس۔ (۹) المحتسب ۱۶۱/۱، اور اس کی نسبت مجاہد کی طرف بھی کی گئی ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴۲۹/۱ میں اس کی نسبت ابن مسعودؓ کی طرف کی ہے۔

They are three dialects with one meaning (1). The evidence for the first—which is (2) the reading of the majority—is that what occurs in the Quran from this, whether a past tense verb or an imperative, is with doubling [shadda]; such as the Almighty's saying: {So give good tidings to My servants} [Az-Zumar: 17], {So give him good tidings of forgiveness} [Ya-Sin: 11], {And We gave her good tidings of Isaac} [Hud: 71], {They said, 'We have given you good tidings in truth'} [Al-Hijr: 55].

As for the second, which is the reading of Abdullah bin Mas'ud, it is from 'bashara yabshuru' (بَشَرَ يَبْشُرُ), and it is the dialect of Tihama (3); and from it is the poet's saying: 'I gave good tidings to my family when I saw a document coming to you from Al-Hajjaj, whose letter was being recited' (4).

And another said: 'And when you see those hastening joyfully towards generosity, with dust on their hands in a barren land, Assist them and rejoice in what they rejoiced in, and if they settle in distress, then settle with them' (5).

As for the third, it is from: 'abshara yubshiru' (أَبْشَرَ يُبْشِرُ) in the sense of spreading. He said: 'O Umm Amr, rejoice in the good news: widespread death and swarming locusts' (6).

---

(1) Mentioned by An-Nahhas in I'rab al-Qur'an 1/373. Ibn Atiyyah said in al-Muharrar 1/429: More than one linguist said regarding this word there are three dialects: 'bashshara' with doubling of the sheen, 'bashara' with its lightening, and 'abshara yubshiru' as 'ibsharan'. All these readings are valid, eloquent, and narrated. (2) In (m): 'hi' [she/it]. (3) Tafsir al-Baghawi 1/298 and it is the reading of Hamza as previously mentioned. Ibn Atiyyah said in al-Muharrar 1/429: And in the reading of Abdullah bin Mas'ud: 'yabshuruka' with damma on the ya and lightening of the kasra on the sheen —from 'abshara'—and he read like this in the entire Quran. Abu Hayyan also mentioned similar in al-Bahr 2/447. (4) We did not identify its author; Al-Farra' mentioned it in Ma'ani al-Qur'an 1/212, and At-Tabari 5/368. (5) The two verses are by Abd Qays bin Khufaf al-Burjumi, and they are in Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 1/212, Tafsir at-Tabari 5/368, Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 1/405, and al-Lisan (bashar). For the second verse there is another narration; it is in al-Mufaddaliyyat p. 285, al-Asma'iyyat p. 230, as-Sihah (yasara), and al-Lisan (karaba) (yasara) with the narration: 'So assist them and be easy with what they were easy with...' Al-Jawhari said: Al-Yasir is the one who plays with gambling arrows. Regarding 'al-bahishin', it was said in al-

Lisan (bahasha): al-bahsh is hastening towards kindness with joy. (6) We did not identify its author; it is in Tahdhib al-Lugha 2/298, and al-Lisan (azala). His saying: 'azla'; it is said: dogs 'ta'azalat' if they stick together during mating, and this is also said of locusts. Al-Mujmal 3/675. Al-Azhari said: He intended to say 'O Umm 'Amir', but the verse didn't fit, so he said 'O Umm 'Amr', and Umm 'Amir is the sobriquet of the hyena.

114 सूरह अल-इमरान: आयत 39

ये एक ही अर्थ वाली तीन बोलियाँ हैं (1)। पहली का प्रमाण—जो कि (2) बहुमत का पाठ है—यह है कि कुरान में इसके जो भी उदाहरण हैं, चाहे वे भूतकाल की क्रिया हों या आदेश, वे 'तश्दीद' (द्वित्व) के साथ हैं; जैसे अल्लाह तआला का कथन है: {अतः मेरे दासों को शुभ समाचार दे दो} [अज़-ज़ुमर: 17], {अतः उसे क्षमा का शुभ समाचार दे दो} [या-सीन: 11], {फिर हमने उसे इसहाक का शुभ समाचार दिया} [हूद: 71], {उन्होंने कहा, 'हमने तुम्हें सत्य का शुभ समाचार दिया है'} [अल-हिज्र: 55]।

जहाँ तक दूसरी बोली का प्रश्न है, जो अब्दुल्ला बिन मसूद का पाठ है, वह 'बशरा यबशुरु' (بَشَرَ يَبْشُرُ) से है, और यह तिहामा की बोली है (3); और इसी से कवि का कथन है: 'मैंने अपने परिवार को शुभ समाचार दिया जब मैंने एक दस्तावेज़ देखा जो अल-हज्जाज की ओर से तुम्हारे पास आया था, जिसका पत्र पढ़ा जा रहा था' (4)।

एक अन्य ने कहा: 'और जब तुम दान की ओर प्रसन्नता से दौड़ने वालों को देखो, जिनके हाथ बंजर भूमि में धूल से सने हों, तो उनकी सहायता करो और उस पर प्रसन्न हो जिस पर वे प्रसन्न हुए, और यदि वे तंगी में उतरें, तो तुम भी उनके साथ उतरो' (5)।

तीसरी बोली 'अबशरा युबशिरु' (أَبْشَرَ يُبْشِرُ) 'इनशारन' के अर्थ में है। उसने कहा: 'हे उम्म अम्र, शुभ समाचार पर प्रसन्न हो जाओ: व्यापक मृत्यु और झुंड के झुंड टिड्डियाँ' (6)।

---

(1) इसका उल्लेख अन-नह्हास ने 'एराब अल-कुरान' 1/373 में किया है। इब्न अतिय्या ने 'अल-मुहर्रर' 1/429 में कहा: भाषाविदों में से कई ने इस शब्द के बारे में कहा है कि इसकी तीन बोलियाँ हैं: 'बश्शरा' शीन पर तश्दीद के साथ, 'बशरा' उसे हल्का करके और 'अबशरा युबशिरु' 'इबशारन' के रूप में। ये सभी पाठ मान्य, स्पष्ट और प्रमाणित हैं। (2) (म) में: 'हिया' (वह)। (3) 'तफ़्सीर अल-बग़वी' 1/298 और यह हमज़ा का पाठ है जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है। इब्न अतिय्या ने 'अल-मुहर्रर' 1/429 में कहा: अब्दुल्ला बिन मसूद के पाठ में: "यबशुरुका" या पर पेश और कसरह वाली शीन को हल्का करने के साथ—'अबशरा' से—और उन्होंने पूरे कुरान में इसी तरह पढ़ा है। अबू ह़य्यान ने भी 'अल-बह्र' 2/447 में इसी तरह का उल्लेख किया है। (4) हमें इसके लेखक का पता नहीं चला; अल-फ़र्रा ने 'मआनी अल-कुरान' 1/212 में और अत-तबरी ने 5/368 में इसका उल्लेख किया है। (5) ये दो शेर अब्द क़ैस बिन ख़ुफ़ाफ़ अल-बुरजुमी के हैं, और वे अल-फ़र्रा की 'मआनी अल-

कुरान' 1/212, 'तफ़्सीर अत-तबरी' 5/368, अज़-ज़ज्जाज की 'मआनी अल-कुरान' 1/405 और 'अल-लिसान' (बशर) में हैं। दूसरे शेर के लिए एक अन्य वर्णन है, वह 'अल-मुफ़ज़्ज़लियात' पृष्ठ 285, 'अल-अस्माईयात' पृष्ठ 230, 'अस-सिह़ाह़' (यसर) और 'अल-लिसान' (करब) (यसर) में इस वर्णन के साथ है: 'तो उनकी सहायता करो और उस पर सहज रहो जिससे वे सहज हुए...' अल-जौहरी ने कहा: 'अल-यासिर' जुए के तीरों से खेलने वाला है। 'अल-बाहिशीन' के संबंध में, 'अल-लिसान' (बहश) में कहा गया है: 'अल-बहश' खुशी के साथ भलाई की ओर दौड़ना है। (6) हमें इसके लेखक का पता नहीं चला; यह 'तहज़ीब अल-लुग़ा' 2/298 और 'अल-लिसान' (अज़ल) में है। उनका कथन: 'अज़्ला'; कहा जाता है: कुत्तों का 'तआज़ल' जब वे संभोग के दौरान एक-दूसरे से चिपक जाते हैं, और टिड्डियों के बारे में भी यही कहा जाता है। 'अल-मुजमल' 3/675। अल-अज़हरी ने कहा: वह कहना चाहता था 'हे उम्म आमिर', लेकिन शेर का छंद नहीं बैठा, तो उसने कहा 'हे उम्म अम्र', और उम्म आमिर लकड़बग्घे का उपनाम है।

114 سورہ آل عمران: آیت 39

یہ ایک ہی معنی میں تین لغات ہیں (1)۔ پہلی کی دلیل—جو کہ (2) جماعت کی قرات ہے—یہ ہے کہ قرآن میں اس سے جو کچھ بھی ہے، خواہ فعل ماضی ہو یا امر، وہ تثقیل (تشدید) کے ساتھ ہے؛ جیسے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {پس میرے بندوں کو بشارت دے دیں} [الزمر: 17]، {پس اسے مغفرت کی خوشخبری دے دے} [یس: 11]، {پس ہم نے اسے اسحاق کی خوشخبری دی} [ہود: 71]، {انہوں نے کہا، 'ہم نے تجھے سچی خوشخبری دی ہے'} [الحجر: 55]۔

رہی دوسری، جو کہ عبداللہ بن مسعود کی قرات ہے، تو وہ 'بَشَرَ يَبْشُرُ' سے ہے، اور یہ تِہامہ کی لغت ہے (3)؛ اور اسی سے شاعر کا قول ہے: 'میں نے اپنے گھر والوں کو خوشخبری دی جب میں نے ایک تحریر دیکھی جو حجاج کی طرف سے تمہارے پاس آئی تھی، جس کا خط پڑھا جا رہا تھا' (4)۔

ایک اور نے کہا: 'اور جب تم سخاوت کی طرف خوشی سے لپکنے والوں کو دیکھو، جن کے ہاتھ بنجر زمین میں غبار آلود ہوں، تو ان کی مدد کرو اور اس پر خوش ہو جس پر وہ خوش ہوئے، اور اگر وہ تنگی میں اتریں تو تم بھی ان کے ساتھ اترو' (5)۔

رہی تیسری تو وہ 'أَبْشَرَ يُبْشِرُ إبشاراً' سے ہے۔ اس نے کہا: 'اے ام عمرو، خوشخبری پر خوش ہو جاؤ: کثرت سے اموات اور ٹڈیوں کا ہجوم' (6)۔

---

(1) اسے النحاس نے 'اعراب القرآن' 373/1 میں ذکر کیا ہے۔ ابن عطیہ نے 'المحرر' 429/1 میں کہا: ماہرین لغت میں سے ایک سے زائد نے اس لفظ کے بارے میں کہا ہے کہ اس کی تین لغات ہیں: 'بَشَّر' شین کی تشدید کے ساتھ، 'بَشَرَ' اسے ہلکا کر کے، اور 'أَبْشَرَ يُبْشِرُ' بطور 'إبشاراً'۔ یہ تمام

قراتیں درست، فصیح اور منقول ہیں۔ (2) (م) میں: 'ہی'۔ (3) 'تفسیر البغوی' 298/1 اور یہ حمزہ کی قرات ہے جیسا کہ پہلے گزر چکا۔ ابن عطیہ نے 'المحرر' 429/1 میں کہا: اور عبداللہ بن مسعود کی قرات میں ہے: 'یَبْشُرُکَ' یا کے پیش اور زیر والی شین کو ہلکا کرنے کے ساتھ—'أَبْشَرَ' سے—اور اسی طرح انہوں نے پورے قرآن میں پڑھا ہے۔ ابو حیان نے بھی 'البحر' 447/2 میں اسی طرح کا ذکر کیا ہے۔ (4) ہمیں اس کے کہنے والے کا علم نہیں ہو سکا؛ اسے الفراء نے 'معانی القرآن' 212/1 میں اور الطبری نے 368/5 میں ذکر کیا ہے۔ (5) یہ دونوں شعر عبد قیس بن خفاف البرجمی کے ہیں، اور وہ الفراء کی 'معانی القرآن' 212/1، 'تفسیر الطبری' 368/5، الزجاج کی 'معانی القرآن' 405/1 اور 'اللسان' (بشر) میں ہیں۔ دوسرے شعر کے لیے ایک اور روایت بھی ہے، وہ 'المفضلیات' ص 285، 'الاصمعیات' ص 230، 'الصحاح' (یسر) اور 'اللسان' (کرب) (یسر) میں اس روایت کے ساتھ ہے: 'پس ان کی مدد کرو اور اس پر آسان رہو جس پر وہ آسان رہے...' الجوہری نے کہا: 'الیاسر' جوئے کے تیروں سے کھیلنے والا ہے۔ 'الباہشین' کے متعلق 'اللسان' (بہش) میں کہا گیا ہے: 'البہش' خوشی کے ساتھ نیکی کی طرف جلدی کرنا ہے۔ (6) ہمیں اس کے کہنے والے کا علم نہیں ہو سکا؛ یہ 'تہذیب اللغہ' 298/2 اور 'اللسان' (عظل) میں ہے۔ اس کا قول: 'عظلی'؛ کہا جاتا ہے: کتوں کا 'تعاطل' جب وہ جفتی کے دوران ایک دوسرے سے چمٹ جائیں، اور ٹڈیوں کے بارے میں بھی یہی کہا جاتا ہے۔ 'المجمل' 675/3۔ الازہری نے کہا: وہ کہنا چاہتا تھا 'اے ام عامر'، لیکن شعر موزوں نہ ہوا تو اس نے کہا 'اے ام عمرو'، اور ام عامر لکڑ بگڑھے کی کنیت ہے۔

Surah Al-Imran: Verse 39 | 115

His Almighty's saying: {Yahya}: His name in the first book was 'Hayya'. The name of Sarah, the wife of Ibrahim (peace be upon him), was 'Yasarah', which in Arabic means 'one who does not give birth'. When she was given the glad tidings of Isaac, she was called Sarah. Gabriel (peace be upon him) named her so. She said: "O Ibrahim, why was a letter removed from my name?" Ibrahim mentioned this (1) to Gabriel (peace be upon them), who replied: "That letter was added to the name of a son of hers, one of the best prophets, whose name is Hayya and he is called (2) Yahya." This was mentioned by Al-Naqqash.

Qatada said: He was named Yahya because Almighty Allah gave him life through faith and prophethood. Some said: He was named so because Almighty Allah gave life to people through guidance by him. Muqatil said: His name is derived from the name of Almighty Allah: 'Hayy' (The Ever-Living), so He named him (3) Yahya. It is also said: Because through him, He gave life to his mother's womb.

{Confirming a word from Allah} refers to Jesus, according to most commentators. Jesus was called a 'word' because he came into being through the word of Almighty Allah, which is: "Be!", so he was born without a father (4).

Abu Al-Sammal Al-Adawi recited: "bi-kilmah" with a kasra on the 'kaf' and a sukun on the 'lam' throughout the Quran (5), which is an eloquent dialect, like 'katif' (shoulder) and 'fakhidh' (thigh).

It is said: He was called a 'word' because people are guided by him as they are guided by the word of Almighty Allah.

Abu Ubaydah (6) said: The meaning of {a word from Allah} is a book from Allah. He said: The Arabs say "recite a word to me," meaning a poem (7), just as it was narrated that Al-Huwaydirah was mentioned to Hassan, who said:

---

(1) In (m): Ibrahim said that. (2) In (kh), (d), and (m): and he was named. The text is from (zh), which matches 'Al-Ta'rif wa Al-I'lam' p. 33, and the speech is from it. (3) In (kh), (d), and (m): he was named. The text is from (d) and (zh), matching the exegesis of Abu Al-Layth 1/265, and the speech is from it. Qatada's report was extracted by Al-Tabari 5/370. (4) Tafsir al-Tabari 5/371-373, Tafsir al-Baghawi 1/298-299, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/429. (5) See anomalous readings by Ibn Khalawayh p. 21, and I'rab al-Quran by Al-Nahhas 1/383. (6) In the manuscripts it appeared as 'Abu Ubayd',

corrected from sources; see the following comment. (7) Majaz al-Quran by Abu Ubaydah 1/91. It was quoted from him by Al-Baghawi in his exegesis 1/298-299, Al-Mawardi in 'Al-Nukat wa Al-Uyun' 1/390, Al-Tabarsi in 'Majma' al-Bayan' 3/72, and Abu Hayyan in 'Al-Bahr' 2/447. Al-Tabari rejected this interpretation in 5/373, mentioning that this was ignorance on his part in interpreting the word and a bold attempt to translate the Quran by personal opinion.

सूरा आल-इमरान: आयत 39 | 115

अल्लाह का कथन: {यहया}: पहली किताब में उनका नाम 'हय्या' था। इब्राहिम (अलैहिस्सलाम) की पत्नी सारा का नाम 'यसारा' था, जिसका अरबी में अर्थ है: 'जो जन्म न दे'। जब उन्हें इसहाक की खुशखबरी दी गई, तो उन्हें 'सारा' कहा गया। जिब्रील (अलैहिस्सलाम) ने उनका यह नाम रखा था। उन्होंने कहा: "हे इब्राहिम, मेरे नाम से एक अक्षर क्यों कम कर दिया गया?" इब्राहिम ने जिब्रील (अलैहिमुस्सलाम) से यह बात (1) कही, तो उन्होंने कहा: "वह अक्षर उनके एक पुत्र के नाम में जोड़ दिया गया है, जो श्रेष्ठ नबियों में से एक है, जिसका नाम हय्या है और उसे यहया कहा जाता है (2)।" इसका उल्लेख अन-नक्काश ने किया है।

क़तादा ने कहा: उन्हें यहया इसलिए कहा गया क्योंकि अल्लाह तआला ने उन्हें ईमान और नुबुव्वत (पैगंबरी) के ज़रिए जीवित किया। कुछ ने कहा: उन्हें इसलिए यह नाम दिया गया क्योंकि अल्लाह तआला ने उनके ज़रिए लोगों को हिदायत (मार्गदर्शन) देकर जीवित किया। मुक़ातिल ने कहा: उनका नाम अल्लाह तआला के नाम 'हय्य' (सदा जीवित) से निकला है, इसलिए उनका नाम यहया (3) रखा। यह भी कहा गया है: क्योंकि उनके ज़रिए उनकी माँ की कोख को जीवित किया गया।

{अल्लाह की ओर से एक शब्द की पुष्टि करते हुए} अधिकांश मुफ़स्सिरों (टीकाकारों) के अनुसार इसका अर्थ ईसा (अलैहिस्सलाम) है। ईसा को 'शब्द' इसलिए कहा गया क्योंकि वह अल्लाह तआला के शब्द "कुन" (हो जा) से अस्तित्व में आए थे, इसलिए वह बिना पिता के थे (4)।

अबू अल-सम्माल अल-अदवी ने पूरे कुरान (5) में 'काफ़' पर कसरा और 'लाम' पर सुकून के साथ "बि-किलमह" पढ़ा है, जो एक सुसंस्कृत बोली है, जैसे 'कतिफ़' (कंधा) और 'फ़खिज़' (जांघ)।

यह भी कहा गया है: उन्हें 'शब्द' इसलिए कहा गया क्योंकि लोग उनके माध्यम से उसी तरह मार्गदर्शन प्राप्त करते हैं जैसे वे अल्लाह तआला के कलाम (शब्द) के माध्यम से करते हैं।

अबू उबैदा (6) ने कहा: {अल्लाह की ओर से एक शब्द} का अर्थ है अल्लाह की ओर से एक किताब। उन्होंने कहा: अरब के लोग कहते हैं: "मुझे एक शब्द सुनाओ," जिसका अर्थ कविता (7) होता है, जैसा कि उल्लेख है कि जब हसन के सामने अल-हुवैदिरा का ज़िक्र किया गया, तो उन्होंने कहा:

---

(1) (म) में: इब्राहिम ने वह कहा। (2) (ख), (द), और (म) में: और वह नामित हुआ। पाठ (ज) से है, जो 'अल-तारीफ़ व अल-इलाम' पृ. 33 के अनुकूल है। (3) (ख), (द), और (म) में: उसका नाम रखा गया।

पाठ (द) और (ज) से है, जो अबू अल-लैथ 1/265 की व्याख्या के अनुकूल है। क़तादा की रिपोर्ट अल-तबरी 5/370 द्वारा उद्धृत है। (4) तफ़सीर अल-तबरी 5/371-373, तफ़सीर अल-बगवी 1/298-299, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/429। (5) देखें इब्न ख़लवैह की विसंगत व्याख्याएं पृ. 21, और अल-नहस द्वारा कुरान का व्याकरण 1/383। (6) प्रतियों में 'अबू उबैद' आया था, जिसे स्रोतों से सुधारा गया; अगला विवरण देखें। (7) अबू उबैदा द्वारा मजाज़ अल-कुरान 1/91। इसे अल-बगवी ने अपनी व्याख्या 1/298-299 में, अल-मावर्दी ने 'अल-नुकात व अल-उयून' 1/390 में, अल-तबरसी ने 'मजमा अल-बयान' 3/72 में, और अबू हयान ने 'अल-बहर' 2/447 में उद्धृत किया है। अल-तबरी ने 5/373 में इस व्याख्या को खारिज कर दिया, यह कहते हुए कि यह शब्द की व्याख्या में उनका अज्ञान था और अपनी राय से कुरान का अनुवाद करने का दुस्साहस था।

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَحْيَى﴾ پہلی کتاب میں آپ کا نام 'حَيّا' تھا۔ ابراہیم علیہ السلام کی اہلیہ سارہ کا نام 'يَسَارَة' تھا، جس کی عربی میں تشریح 'نہ جننے والی' (بانجھ) ہے۔ جب انہیں اسحاق کی بشارت دی گئی تو انہیں 'سارہ' کہا گیا، یہ نام حضرت جبرئیل علیہ السلام نے رکھا تھا۔ انہوں نے عرض کیا: اے ابراہیم، میرے نام سے ایک حرف کیوں کم کر دیا گیا؟ حضرت ابراہیم علیہ السلام نے حضرت جبرئیل علیہ السلام سے یہ بات (۱) کہی تو انہوں نے جواب دیا: وہ حرف ان کے ایک بیٹے کے نام میں بڑھا دیا گیا ہے جو بہترین انبیاء میں سے ہیں، ان کا نام 'حَيَّى' ہے اور انہیں 'یحیی' کہا جاتا ہے (۲)۔ اس کا ذکر النقاش نے کیا ہے۔

قتادہ نے کہا: آپ کا نام یحییٰ اس لیے رکھا گیا کیونکہ اللہ تعالیٰ نے انہیں ایمان اور نبوت کے ذریعے زندگی عطا فرمائی۔ بعض نے کہا: یہ نام اس لیے رکھا گیا کہ اللہ تعالیٰ نے ان کے ذریعے لوگوں کو ہدایت کی زندگی عطا کی۔ مقاتل نے کہا: آپ کا نام اللہ تعالیٰ کے نام 'حی' سے مشتق ہے، چنانچہ آپ کا نام یحییٰ (۳) رکھا گیا۔ ایک قول یہ بھی ہے کہ: اس لیے کہ آپ کے ذریعے ان کی والدہ کا رحم زندہ ہوا۔

﴿مُصَدِّقًا بِكَلِمَةٍ مِّنَ اللَّهِ﴾ اکثر مفسرین کے نزدیک اس سے مراد عیسیٰ علیہ السلام ہیں۔ حضرت عیسیٰ کو 'کلمہ' اس لیے کہا گیا کیونکہ وہ اللہ تعالیٰ کے کلمہ "کن" (ہو جا) سے پیدا ہوئے، اس لیے وہ بغیر باپ کے تھے (۴)۔

ابو السمال العدوی نے پورے قرآن (۵) میں 'ک' کے کسرہ اور 'ل' کے سکون کے ساتھ "بِكِلْمَةٍ" پڑھا ہے، یہ ایک فصیح لغت ہے، جیسے 'كَتِف' (کاندھا) اور 'فَخِذ' (ران)۔

ایک قول یہ ہے کہ: آپ کو 'کلمہ' اس لیے کہا گیا کہ لوگ ان سے اسی طرح ہدایت پاتے ہیں جیسے اللہ تعالیٰ کے کلام سے ہدایت پاتے ہیں۔

ابو عبیدہ (۶) نے کہا: ﴿بِكَلِمَةٍ مِّنَ اللَّهِ﴾ کا معنی اللہ کی طرف سے ایک کتاب کے ہیں۔ انہوں نے کہا: عرب کہتے ہیں کہ "مجھے ایک کلمہ سناؤ"، یعنی قصیدہ (۷)۔ جیسا کہ مروی ہے کہ حسان کے سامنے الحویدرہ کا ذکر کیا گیا تو انہوں نے کہا:

---

(۱) (م) میں ہے: پس ابراہیم نے یہ کہا۔ (۲) (خ)، (د) اور (م) میں ہے: اور نام رکھا گیا، اور جو متن میں ہے وہ (ظ) سے ہے، جو 'التعریف والاعلام' ص ۳۳ کے مطابق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (۳) (خ)، (د) اور (م) میں ہے: پس نام رکھا گیا، اور جو متن میں ہے وہ (د) اور (ظ) سے ہے جو کہ تفسیر ابی اللیث ۱/ ۲۶۵ کے مطابق ہے، اور کلام اسی سے ہے، اور قتادہ کی خبر طبری ۵/ ۳۷۰ نے روایت کی ہے۔ (۴) تفسیر طبری ۵/ ۳۷۱ - ۳۷۳، تفسیر بغوی ۱/ ۲۹۸ - ۲۹۹، اور المحرر الوجیز ۱/ ۴۲۹۔ (۵) ابن خالویہ کی شاذ قراتیں ص ۲۱، اور نحاس کی اعراب القرآن ۱/ ۳۸۳ ملاحظہ فرمائیں۔ (۶) نسخوں میں 'ابو عبید' واقع ہوا ہے، درست متن مآخذ سے لیا گیا ہے، اگلا تبصرہ دیکھیں۔ (۷) ابو عبیدہ کی مجاز القرآن ۱/ ۹۱۔ اسے ان سے بغوی نے اپنی تفسیر ۱/ ۲۹۸ - ۲۹۹، ماوردی نے النکت والعیون ۱/ ۳۹۰، طبرسی نے مجمع البیان ۳/ ۷۲، اور ابو حیان نے البحر ۲/ ۴۴۷ میں نقل کیا ہے۔ طبری ۵/ ۳۷۳ نے اس کلام کو رد کیا ہے اور ذکر کیا ہے کہ یہ کلمہ کی تاویل میں ان کی جہالت اور اپنی رائے سے قرآن کے ترجمہ پر دلیری ہے۔

116 Surah Al Imran: Verse 39

...May Allah curse his word, meaning his poem(1). Other opinions have been mentioned, but the first opinion is more famous, and it is the opinion held by the majority of scholars. And "Yahya" (John) was the first to believe in Jesus (peace be upon them both) and confirm him [so he bore witness for him that he is the Word of Allah and His Spirit]. Yahya was three years older than Jesus, and it is also said: six months. They were maternal cousins. When Zakariya heard his testimony, he went to Jesus and embraced him while he was still in his swaddling clothes(2). Al-Tabari mentioned that when Mary was pregnant with Jesus, her sister was also pregnant with Yahya. Her sister came to visit her and said, "O Mary, did you feel that I am pregnant?" Mary said to her, "Did you feel that I am pregnant?" She said to her, "And indeed I find what is in my womb prostrating to what is in your womb"(3). This is because it was narrated that she felt her fetus bow its head towards Mary's womb. Al-Suddi said: That is His saying: {Confirming a word from Allah}. And "Musaddiqan" (confirming) is in the accusative case as a 'hal' (state descriptor). {And a master (Sayyidan)}: The master is the one who leads his people, and their matters end with his word. Its linguistic origin is 'Saywid'. It is said: So-and-so is 'aswad' (more of a master) than so-and-so, on the pattern of 'Af'al', from 'Siyadah' (leadership). In this, there is evidence for the permissibility of calling a human being a 'master' (Sayyid), just as it is permissible for him to be called 'mighty' (Aziz) or 'generous' (Karim). Likewise, it was narrated from the Prophet ﷺ that he said to Banu Qurayza: "Stand up for your master"(4). In Bukhari and Muslim(5), the Prophet ﷺ said regarding Al-Hasan: "This son of mine is a master, and perhaps Allah will(6) reconcile through him between two great factions of Muslims." And so it was, for when he was killed...

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 1/392, and al-Kashshaf 1/428. Al-Huwaydirah is Qutbah bin Aws bin Muhsin, also called: Al-Hadirah, meaning the bulky one, and he is a minor pre-Islamic poet. Al-Aghani 2/270. (2) Tafsir Abi al-Layth 1/265, and what was between brackets is from it, and see Tafsir al-Baghawi 1/299. (3) Tafsir al-Tabari 5/372, and it was narrated from the saying of Ibn Abbas with a broken chain of transmission, and it was also narrated from the saying of Al-Suddi. Ibn Kathir said in Al-Bidaya wa'l-Nihaya 2/442: The meaning of prostration here is submission and exaltation, like prostration when meeting for greeting, as was the Law for those before us, and as Allah commanded the angels to prostrate to Adam. (4) A part of a hadith from Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him), narrated by Ahmad (11168), al-Bukhari (4121), and Muslim (1768). He said: The people of Qurayza

surrendered to the judgment of Sa'd bin Mu'adh. He said: So the Messenger of Allah ﷺ sent for Sa'd, and he came to him on a donkey. He said: When he came close to the mosque, the Messenger of Allah ﷺ said: "Stand up for your master." The hadith... (5) Sahih al-Bukhari (2704), and we did not find it in Muslim, and it is in Ahmad (20392), and it is from the hadith of Abu Bakra (may Allah be pleased with him). (6) His saying: 'An' (that), from (Zha).

116 सूरा आले इमरान: आयत 39

...अल्लाह उसके शब्द पर लानत भेजे, यानी उसकी कविता(1)। कहा गया है कि इसके अलावा भी अन्य राय हैं, लेकिन पहली राय अधिक प्रसिद्ध है, और विद्वानों में से अधिकतर इसी पर हैं। और "यैया" (यूहन्ना) ईसा (उन दोनों पर शांति हो) पर विश्वास करने और उनकी पुष्टि करने वाले पहले व्यक्ति थे [अतः उन्होंने उनके लिए गवाही दी कि वह अल्लाह का शब्द और उसकी रूह हैं]। यैया ईसा से तीन साल बड़े थे, और यह भी कहा जाता है कि: छह महीने। वे दोनों मौसेरे भाई थे। जब ज़करिया ने उनकी गवाही सुनी, तो वह ईसा के पास गए और उन्हें अपने सीने से लगा लिया जबकि वह अभी अपने पालने के कपड़ों में ही थे(2)। अल-तबरी ने उल्लेख किया है कि जब मरियम ईसा के साथ गर्भवती थीं, तो उनकी बहन भी यैया के साथ गर्भवती थीं। उनकी बहन उनसे मिलने आई और कहा: ऐ मरियम, क्या तुम्हें पता चला कि मैं गर्भवती हूँ? तो मरियम ने उनसे कहा: क्या तुम्हें पता चला कि मैं गर्भवती हूँ? उन्होंने उनसे कहा: और वास्तव में मैं अपने पेट में जो कुछ है उसे तुम्हारे पेट में जो कुछ है उसके लिए सजदा करते हुए पाती हूँ(3)। और वह इसलिए है क्योंकि यह वर्णन किया गया है कि उन्होंने अपने भ्रूण को मरियम के पेट की ओर अपना सिर झुकाते हुए महसूस किया। अल-सुद्दी ने कहा: यह उनका कहना है: {अल्लाह के एक शब्द की पुष्टि करते हुए}। और "मुसद्दिक़न" (पुष्टि करते हुए) 'हाल' (स्थिति) के रूप में नसब (विकारी रूप) में है। {और एक सरदार (सय्यदन)}: सरदार वह है जो अपनी जाति का नेतृत्व करता है, और उनके मामले उसकी बात पर समाप्त होते हैं। इसका भाषाई मूल 'सयविद' है। कहा जाता है: अमुक व्यक्ति अमुक से अधिक 'असवद' (बड़ा सरदार) है, नेतृत्व (सियादत) से 'अफ़अल' के वज़न पर; तो इसमें इस बात का प्रमाण है कि किसी मनुष्य को सरदार (सय्यद) कहना जायज़ है, जैसे उसे अज़ीज़ (शक्तिशाली) या करीम (उदार) कहना जायज़ है। इसी प्रकार नबी ﷺ से वर्णित है कि उन्होंने बनू क़ुरैज़ा से कहा: "अपने सरदार के लिए खड़े हो जाओ"(4)। और बुखारी और मुस्लिम(5) में है कि नबी ﷺ ने हसन के बारे में कहा: "मेरा यह बेटा सरदार है, और शायद अल्लाह इसके द्वारा मुसलमानों के दो बड़े समूहों के बीच मेल-मिलाप करा दे(6)"। और ऐसा ही हुआ, क्योंकि जब उन्हें शहीद किया गया...

---

(1) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 1/392, और अल-कश्शाफ 1/428। अल-हुवैदिरा कुतबा बिन औस बिन मुहसिन है, और उसे अल-हादिरा भी कहा जाता है, जिसका अर्थ है विशाल, और वह एक अल्प-ज्ञात प्रागैतिहासिक कवि है। अल-अघानी 2/270। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/265, और इसके बीच कोष्ठक में जो कुछ है वह उसी से है, और तफ़सीर अल-बग़वी 1/299 देखें। (3) तफ़सीर

अल-तबरी 5/372, और इसे इब्न अब्बास के कथन से एक टूटी हुई श्रृंखला के साथ निकाला गया है, और इसे अल-सुद्दी के कथन से भी निकाला गया है। इब्न कसीर ने अल-बिदाया वा अल-निहाया 2/442 में कहा है: यहाँ सजदे का अर्थ अधीनता और सम्मान है, जैसे अभिवादन के लिए मिलते समय सजदा करना, जैसा कि हमसे पहले के लोगों की शरीयत में था, और जैसा कि अल्लाह ने फ़रिश्तों को आदम को सजदा करने का आदेश दिया था। (4) अबू सईद अल-खुदरी (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की एक हदीस का हिस्सा, अहमद (11168), बुखारी (4121) और मुस्लिम (1768) द्वारा निकाला गया। उन्होंने कहा: क़ुरैज़ा के लोग साद बिन मुआज़ के फैसले पर राजी हुए। उन्होंने कहा: तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने साद को संदेश भेजा, और वह गधे पर सवार होकर उनके पास आए। उन्होंने कहा: जब वह मस्जिद के करीब पहुँचे, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "अपने सरदार के लिए खड़े हो जाओ।" हदीस... (5) सहीह बुखारी (2704), और हमें यह मुस्लिम के पास नहीं मिला, और यह अहमद (20392) के पास है, और यह अबू बकरा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से है। (6) उनका कहना: 'अन' (कि), (ज़) से।

116 سورہ آل عمران: آیت 39

...اللہ اس کے کلمے پر لعنت کرے، یعنی اس کا قصیدہ (1)۔ اور اقوال میں سے اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے، اور پہلا قول زیادہ مشہور ہے، اور علماء کی اکثریت اسی پر ہے۔ اور "یحییٰ" پہلے شخص تھے جو عیسیٰ (علیہما السلام) پر ایمان لائے اور ان کی تصدیق کی [پس انہوں نے ان کے حق میں گواہی دی کہ وہ اللہ کا کلمہ اور اس کی روح ہیں]۔ اور یحییٰ عیسیٰ سے تین سال بڑے تھے، اور کہا جاتا ہے کہ چھ ماہ بڑے تھے۔ اور دونوں خالہ زاد بھائی تھے، جب زکریا نے ان کی گواہی سنی تو وہ عیسیٰ کی طرف اٹھے اور انہیں اپنے سینے سے لگا لیا جبکہ وہ اپنے جھولے کے کپڑوں میں تھے (2)۔ اور طبری نے ذکر کیا ہے کہ جب مریم عیسیٰ کے ساتھ حاملہ ہوئیں، تو ان کی بہن بھی یحییٰ کے ساتھ حاملہ ہوئیں، پس ان کی بہن ان کی زیارت کے لیے آئیں اور کہا: اے مریم! کیا تمہیں احساس ہوا کہ میں حاملہ ہوں؟ مریم نے ان سے کہا: کیا تمہیں احساس ہوا کہ میں حاملہ ہوں؟ انہوں نے مریم سے کہا: میں پاتی ہوں کہ جو کچھ میرے پیٹ میں ہے وہ اس کے لیے سجدہ کر رہا ہے جو تمہارے پیٹ میں ہے (3)۔ اور وہ اس لیے کہ روایت ہے کہ انہوں نے محسوس کیا کہ ان کا جنین اپنا سر مریم کے پیٹ کی طرف جھکا رہا ہے؛ سدی نے کہا: پس یہ اللہ کا قول ہے: {اللہ کے ایک کلمے کی تصدیق کرنے والا}۔ اور "مصدقاً" حالت کی بنا پر منسوب ہے۔ {اور ایک سردار (سیداً)}: سید وہ ہے جو اپنی قوم کی سرداری کرے، اور معاملات اس کی بات پر ختم ہوں، اور اس کی اصل: 'سَیْوِد' ہے، کہا جاتا ہے: فلاں شخص فلاں سے زیادہ 'اسود' (بڑا سردار) ہے، سرداری (سیادت) سے 'افعل' کے وزن پر؛ پس اس میں اس بات پر دلالت ہے کہ انسان کو سردار (سید) کہنا جائز ہے، جیسا کہ اسے عزیز یا کریم کہنا جائز ہے۔ اسی طرح نبی ﷺ سے مروی ہے کہ انہوں نے بنو قریظہ سے فرمایا: "اپنے سردار کے لیے کھڑے ہو جاؤ" (4)۔

اور بخاری و مسلم (5) میں ہے کہ نبی ﷺ نے حسن کے بارے میں فرمایا: "میرا یہ بیٹا سردار ہے، اور امید ہے کہ اللہ اس کے ذریعے مسلمانوں کے دو بڑے گروہوں کے درمیان صلح کروا دے گا (6)"۔ اور ایسا ہی ہوا، کیونکہ جب وہ شہید کیے گئے...

---

(1) معانی القرآن للنحاس 392/1، اور الکشاف 428/1۔ اور الحویدرہ قطبہ بن اوس بن محصن ہے، اور اسے الحادرہ بھی کہا جاتا ہے، اور اس کا مطلب ہے بھاری بھرکم، اور وہ ایک جاہلی شاعر ہے جس کا کلام کم ہے۔ الاغانی 270/2۔ (2) تفسیر ابی اللیث 265/1، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے، اور دیکھیے تفسیر البغوی 299/1۔ (3) تفسیر طبری 5/372، اور اسے ابن عباس کے قول سے منقطع سند کے ساتھ نکالا گیا ہے اور اسے سدی کے قول سے بھی نکالا گیا ہے۔ ابن کثیر نے البدایہ والنہایہ 2/442 میں کہا ہے: یہاں سجدے کا معنی عاجزی اور تعظیم ہے، جیسا کہ ملاقات کے وقت سلام کے لیے سجدہ کرنا، جیسا کہ ہم سے پہلے لوگوں کی شریعت میں تھا، اور جیسا کہ اللہ نے فرشتوں کو آدم کو سجدہ کرنے کا حکم دیا تھا۔ (4) ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ کی ایک حدیث کا ٹکڑا، اسے احمد (11168)، بخاری (4121)، اور مسلم (1768) نے نکالا ہے، انہوں نے کہا: بنو قریظہ کے لوگ سعد بن معاذ کے فیصلے پر راضی ہوئے۔ انہوں نے کہا: پس رسول اللہ ﷺ نے سعد کی طرف پیغام بھیجا، وہ گدھے پر سوار ہو کر آپ کے پاس آئے۔ انہوں نے کہا: جب وہ مسجد کے قریب پہنچے تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اپنے سردار کے لیے کھڑے ہو جاؤ۔" الحدیث... (5) صحیح بخاری (2704)، اور ہم نے اسے مسلم کے ہاں نہیں پایا، اور یہ احمد (20392) کے ہاں ہے، اور یہ ابوبکرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے۔ (6) ان کا قول: 'أن' (کہ)، (ظ) سے۔

117 Surah Al Imran: Verse 39

Ali (may Allah be pleased with him), more than forty thousand pledged allegiance to him, and many of those who stayed behind from his father, and those who broke their pledge of allegiance. He remained caliph for about seven months in Iraq and what was beyond it from Khorasan. Then he marched towards Muawiyah with the people of Hijaz and Iraq, and Muawiyah marched towards him with the people of Sham. When the two armies met at a place called "Maskin" in the land of Sawad in the region of Anbar, Al-Hasan disliked fighting, knowing that one of the two groups would not prevail until the majority of the other had perished, thus destroying the Muslims. So he surrendered the matter to Muawiyah on conditions he stipulated, including that the rule should be his after Muawiyah. Muawiyah committed to all of that. Thus, the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him) was fulfilled: "Indeed, this son of mine is a master (Sayyid), and none is greater in mastery than he whom Allah Almighty and His Messenger have made a master."

Qatada said regarding Allah's saying: {and a master}: He said: in knowledge and worship. Ibn Jubayr and al-Dahhak: in knowledge and piety. Mujahid: the master (Sayyid) is the generous one. Ibn Zaid: the one who is not overcome by anger. Al-Zajjaj said: the master is the one who surpasses his peers in every good thing. And this is comprehensive.

Al-Kisa'i said: the master (Sayyid) from goats is the elderly one; and in the Hadith: "A two-year-old sheep (thani) is better than an elderly goat (sayyid) (4)." He said: It is all the same to him, whether it is a yearling sheep brought to him / To slaughter for a guest, or an elderly goat (6).

{And chaste (hasur)}: its origin is from 'hasr', which is confinement. Something 'hasarani' or 'ahsarani' means it confined me.

---

(1) In (Th): six, and in Al-Isti'ab 3/101 (on the margin of Al-Isabah): four. (2) Tafsir al-Tabari 5/374-376, Tafsir al-Baghawi 1/299, Al-Muharrar al-Wajiz 1/429. The saying attributed by the author to Ibn Zaid is attributed in these sources to Ikrimah. As for Ibn Zaid's saying as reported by al-Tabari and mentioned by Ibn Atiyyah, it is 'The master: the noble'. (3) Ma'ani al-Qur'an 1/406. (4) In (Kh) and (D): Thani al-da'n (two-year-old sheep). (5) Al-Mujmal 2/478, Al-Sihah (Sud), and what is between brackets is from them. The hadith was reported by Ahmad (9227) and al-Hakim 4/227 from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), and with them it is: "The young sheep

(Jadha')..." In its chain of narration is Abu, called Al-Marri Thumama ibn Wa'il. Al-Dhahabi said in Mizan al-I'tidal 4/508: Bukhari said: there is consideration in his hadith. Al-Bayhaqi reported it 9/271 through another route and weakened it. The young sheep (Jadha') is what has completed one year, and it was said less than that. The 'Thani' of sheep is what has entered its third year. Al-Nihayah 1/250, 226. (6) Al-Mujmal 2/478, Al-Sihah and Al-Lisan (Sud).

117 सूरा अल-इमरान: आयत 39

अली (रज़ियल्लाहु अन्हु), उनसे चालीस हज़ार से अधिक लोगों ने बैअत की, और उनमें से बहुत से वे थे जो उनके पिता से पीछे रह गए थे, और जिन्होंने अपनी बैअत तोड़ दी थी। वे इराक और उसके आगे खुरासान में लगभग सात महीने तक खलीफा रहे। फिर वे हिजाज और इराक के लोगों के साथ मुआविया की ओर चले, और मुआविया शाम के लोगों के साथ उनकी ओर चला। जब दोनों सेनाएं अनबार के क्षेत्र में सवाद की भूमि में "मस्किन" नामक स्थान पर मिलीं, तो अल-हसन ने लड़ाई को नापसंद किया; यह जानते हुए कि दोनों समूहों में से एक तब तक विजयी नहीं होगा जब तक कि दूसरे के अधिकांश लोग नष्ट न हो जाएं जिससे मुसलमान नष्ट हो जाएंगे। इसलिए उन्होंने मुआविया को कुछ शर्तों पर मामला सौंप दिया, जिसमें यह भी शामिल था कि मुआविया के बाद शासन उनका होगा; मुआविया ने उन सब शर्तों को मान लिया। इस प्रकार, नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की बात सच साबित हुई: "मेरा यह बेटा सरदार (सैय्यद) है, और उससे अधिक श्रेष्ठता वाला कोई नहीं है जिसे अल्लाह तआला और उसके रसूल ने सरदार बनाया हो।"

अल्लाह के वचन: {और सरदार} के बारे में क़तादा ने कहा: ज्ञान और इबादत में। इब्न जुबैर और अल-दह्हाक ने कहा: ज्ञान और तक़वा (परहेजगारी) में। मुजाहिद ने कहा: सरदार (सैय्यद) वह है जो उदार हो। इब्न ज़ैद ने कहा: जिसे क्रोध पराजित न कर सके। अल-ज़ज्जाज ने कहा: सरदार वह है जो हर अच्छी चीज़ में अपने साथियों से श्रेष्ठ हो। और यह व्यापक अर्थ है।

अल-किसाई ने कहा: बकरियों में 'सैय्यद' वृद्ध (बूढ़े) को कहते हैं; और हदीस में है: "भेड़ों में दो साल वाला (थानी) बकरियों के'सैय्यद' (वृद्ध) से बेहतर है (4)।" उन्होंने कहा: उसके लिए बराबर है, चाहे वह एक साल की भेड़ हो जो उसके पास लाई गई हो / मेहमान के लिए ज़बह करने के लिए, या कोई बूढ़ी बकरी (6)।

{और पवित्र (हसूर)}: इसका मूल 'हस्र' से है, जिसका अर्थ है कैद करना। किसी चीज़ ने मुझे 'हसरानी' या 'अहसरानी' किया, अर्थात उसने मुझे रोक लिया या कैद कर लिया।

---

(1) (ज़) में: छह, और अल-इस्तियाब 3/101 (अल-इसाबा के हाशिये पर): चार। (2) तफ़सीर अल-तबरी 374/5 - 376, तफ़सीर अल-बग़वी 299/1, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 429/1। लेखक द्वारा इब्न ज़ैद से संबंधित कथन इन स्रोतों में इकरीमा से संबंधित है। जहाँ तक इब्न ज़ैद के कथन का प्रश्न है जैसा कि अल-तबरी ने उद्धृत किया है और इब्न अतीया ने उल्लेख किया है, वह है: सरदार: कुलीन।

(3) मानी अल-कुरान 406/1। (4) (ख़) और (द) में: थनी अल-दान (भेड़ का दो साल का बच्चा)। (5) अल-मुजमल 478/2, और अल-सिहाह (सूद), और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उन्हीं से है। हदीस अहमद (9227) और हाकिम 227/4 द्वारा अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से उद्धृत की गई है और उनके पास है: "भीड़ का जवान बच्चा (जज़अ)..." इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में अबू, जिसे अल-मर्री सुमामा इब्न वइल कहा जाता है। अल-ज़हबी ने मीज़ान अल-एतिदाल 508/4 में कहा: बुखारी ने कहा: उनकी हदीस में विचार करने की आवश्यकता है। अल-बैहकी ने इसे 271/9 में दूसरे रास्ते से उद्धृत किया और इसे कमज़ोर बताया। भेड़ का जज़अ वह है जिसने एक वर्ष पूरा कर लिया हो, और कहा गया है कि उससे कम भी। भेड़ों का थानी वह है जो तीसरे वर्ष में प्रवेश कर चुका हो। अल-निहाया 1/250, 226। (6) अल-मुजमल 478/2, और अल-सिहाह व अल-लिसान (सूद)।

۱۱۷ سورۃ آل عمران: آیت ۳۹

علی رضی اللہ عنہ، ان سے چالیس ہزار سے زائد افراد نے بیعت کی، اور ان میں سے بہت سے وہ تھے جو ان کے والد سے پیچھے رہ گئے تھے، اور جنہوں نے اپنی بیعت توڑ دی تھی۔ وہ عراق اور اس کے ماوراء خراسان میں تقریباً سات ماہ تک خلیفہ رہے۔ پھر وہ حجاز اور عراق کے لوگوں کے ساتھ معاویہ کی طرف روانہ ہوئے، اور معاویہ شام کے لوگوں کے ساتھ ان کی طرف روانہ ہوئے۔ جب دونوں لشکر انبار کے علاقے میں ارضِ سواد میں "مسکن" نامی مقام پر ملے، تو حسن نے لڑائی کو ناپسند کیا؛ یہ جانتے ہوئے کہ دونوں گروہوں میں سے کوئی ایک اس وقت تک غالب نہیں آئے گا جب تک کہ دوسرے کا اکثر حصہ ہلاک نہ ہو جائے، جس سے مسلمان ہلاک ہو جائیں گے۔ چنانچہ انہوں نے کچھ شرائط پر معاملہ معاویہ کے سپرد کر دیا، جن میں یہ شرط بھی شامل تھی کہ معاویہ کے بعد حکومت ان کی ہوگی؛ معاویہ نے ان تمام شرائط کو تسلیم کر لیا۔ یوں نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کا یہ فرمان سچ ثابت ہوا: "بے شک میرا یہ بیٹا سردار (سید) ہے، اور اس سے بڑھ کر کوئی صاحبِ سیادت نہیں جسے اللہ تعالیٰ اور اس کے رسول نے سردار بنایا ہو۔"

قتادہ نے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے بارے میں: {وَسَيِّدًا} کہا: علم اور عبادت میں۔ ابن جبیر اور ضحاک نے کہا: علم اور تقویٰ میں۔ مجاہد نے کہا: سید (سردار) سخی کو کہتے ہیں۔ ابن زید نے کہا: وہ جسے غصہ مغلوب نہ کر سکے۔ اور زجاج نے کہا: سید وہ ہے جو ہر بھلائی میں اپنے ہمسروں پر فوقیت رکھتا ہو۔ اور یہ ایک جامع تعریف ہے۔

کسائی نے کہا: بکریوں میں 'سید' معمر (بوڑھی بکری) کو کہتے ہیں؛ اور حدیث میں ہے: "بھیڑوں میں دو سالہ (ثنی) بکریوں کے 'سید' (بوڑھے) سے بہتر ہے (۴)۔" انہوں نے کہا: اس کے لیے

برابر ہے، چاہے وہ ایک سال کی بھیڑ ہو جو اس کے سامنے لائی جائے / تاکہ وہ اسے مہمان کے لیے ذبح کرے، یا وہ 'سید' (بوڑھی بکری) ہو (۶)۔

{وَحَصُورًا} اس کی اصل 'حصر' سے ہے، جس کا معنی ہے روکنا یا قید کرنا۔ 'حصرنی الشیء و أحصرنی' یعنی جب اس نے مجھے روک لیا یا قید کر لیا۔

---

(۱) (ظ) میں ہے: چھ، اور الاستیعاب ۱۰۱/۳ (الاصابہ کے حاشیہ پر): چار۔ (۲) تفسیر الطبری ۳۷۴/۵ - ۳۷۶، تفسیر البغوی ۲۹۹/۱، اور المحرر الوجیز ۴۲۹/۱۔ مصنف نے جو قول ابن زید کی طرف منسوب کیا ہے وہ ان مآخذ میں عکرمہ کی طرف منسوب ہے، رہا ابن زید کا قول جیسا کہ طبری نے نکالا اور ابن عطیہ نے نقل کیا ہے، تو وہ ہے: السید: الشریف (سردار: شریف)۔ (۳) معانی القرآن ۴۰۶/۱۔ (۴) (خ) اور (د) میں: ثنی الضأن (بھیڑ کا دو سالہ بچہ)۔ (۵) المجمل ۴۷۸/۲، اور الصحاح (سود)، اور ان کے درمیان قوسین والی عبارت انہیں سے ہے۔ اور حدیث کو احمد (۹۲۲۷) اور حاکم ۲۲۷/۴ نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے اور ان کے ہاں الفاظ ہیں: "الجذع من الضأن..." اور اس کی سند میں ابو ہے جسے المری ثمامہ بن وائل کہا جاتا ہے، ذہبی نے میزان الاعتدال ۵۰۸/۴ میں کہا: بخاری نے کہا: اس کی حدیث میں نظر ہے۔ اور بیہقی نے اسے ۲۷۱/۹ میں دوسرے طریق سے روایت کیا اور اسے ضعیف قرار دیا۔ اور بھیڑ کا جذع وہ ہے جس کا ایک سال مکمل ہو گیا ہو، اور کہا گیا ہے کہ اس سے کم بھی۔ اور بھیڑوں میں ثنی وہ ہے جو تیسرے سال میں داخل ہو چکا ہو۔ النہایہ ۱ / ۲۵۰، ۲۲۶۔ (۶) المجمل ۴۷۸/۲، اور الصحاح واللسان (سود)۔

Surah Al Imran: Verse 39 118

Ibn Mayada said (1): And Layla's abandonment was not because she moved far away from you, nor because concerns were presented to you.

A "hasour" she-camel: one with a narrow teat. And "al-hasour": one who does not go to women, as if he is withheld from them; just as it is said: a "hasour" and "haseer" man: if he withheld his contribution and did not bring out what companions bring out. It is said: the people drank, and so-and-so was "hasara" towards them, meaning: he was stingy; on the authority of Abu Amr (2); Al-Akhtal said: And a profitable drinker shared a cup with me, not a stingy one ("hasour"), nor one who was aggressive ("siwar") (3).

And in the Revelation: {And We have made Hell a prison ("haseera") for the disbelievers} [Al-Isra: 8], meaning: a place of confinement. And "al-haseer": the king; because he is veiled.

And Labid said: And great men with thick necks, as if they were Jinn standing at the door of the king ("al-haseer") (4).

So John (Yahya), peace be upon him, is "hasour", the form "fa'ool" with the meaning of "maf'ool" (passive participle), he does not go to women, as if he is prevented from what is in men; on the authority of Ibn Masoud and others. And "fa'ool" with the meaning of "maf'ool" is common in the language, from that: "haloob" (milch camel) with the meaning of "mahlooba" (milked one) (5); the poet said: In it are forty-two milch camels ("halooba"), black like the hidden feathers of a dark black crow (6).

---

(1) Al-Rimah ibn Abrad, his mother was Mayada, a Berber slave-mother, and it was said: Slavic, and he claimed she was Persian. He was an eloquent, prominent poet from the two states' poets (Umayyad and Abbasid), and he liked satirizing poets and insulting people. He died in the early Caliphate of Al-Mansur. Al-Aghani 2/261. The verse is in his Diwan p. 187, Al-Mujmal 1/239, and Al-Sihah (hasara). (2) Al-Mujmal 1/238-239, and Al-Sihah (hasara). (3) Diwan Al-Akhtal p. 116, and Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 1/407. Al-Zajjaj said: meaning he shared a drink with me being generous and spending on companions, and "al-siwar": the quarrelsome one who attacks his companion. (4) Al-Mujmal 1/238, and Al-Sihah (hasara), and it is in the explanation of Labid's Diwan p. 290 with the narration: "wa maqamatin". The commentator of the Diwan said: "al-maqama": the group gathering in a council, and when "al-qamaqim" is said: it is the plural of "qamqam", which is a large number, and "ghulb al-riqab":

thick-necked ones, plural of "aghlab". (5) Tafsir Gharib al-Quran by Ibn Qutayba p. 105, and I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/394. (6) Its author is Antara, and the verse is in his Diwan p. 17. Ibn al-Anbari said in the explanation of al-Mu'allaqat p. 306: "al-khawafi" (plural of "al-khafiya"): feathers other than the ten feathers at the front of the wing, and "al-asham": black.

सूरह आले इमरान: आयत 39 118

इब्न मायादा ने कहा (1): और लैला का साथ छोड़ना इसलिए नहीं था कि वह तुमसे दूर हो गई थी, और न ही इसलिए कि तुम्हारे सामने चिंताएँ पेश की गई थीं।

"हसूर" (Hasour) ऊंटनी: संकीर्ण स्तन वाली। और "अल-हसूर": वह जो महिलाओं के पास नहीं जाता, जैसे कि वह उनसे रोका गया हो; जैसा कि कहा जाता है: एक "हसूर" और "हसीर" (haseer) पुरुष: यदि उसने अपना योगदान रोक लिया और वह बाहर नहीं निकाला जो साथी निकालते हैं। कहा जाता है: लोगों ने पिया, और फलां उनके प्रति "हसरा" (hasara) हो गया, अर्थात: वह कंजूस था; अबू अम्र (2) के अधिकार पर; अल-अखतल ने कहा: और एक लाभदायक पीने वाले ने मेरे साथ प्याला साझा किया, न कि किसी कंजूस ("हसूर") ने, और न ही किसी ऐसे व्यक्ति ने जो आक्रामक ("सिवार") था (3)।

और रहस्योद्घाटन में: {और हमने नर्क को काफिरों के लिए जेल ("हसीर") बना दिया है} [अल-इसरा: 8], अर्थात: कैद की जगह। और "अल-हसीर": राजा; क्योंकि वह पर्दे में रहता है।

और लबिद ने कहा: और मोटी गर्दन वाले महान पुरुष, मानो वे राजा ("अल-हसीर") के दरवाजे पर खड़े जिन्न हों (4)।

इसलिए जॉन (यैया), उन पर शांति हो, "हसूर" हैं, "फऊल" (fa'ool) रूप "मफ़ऊल" (maf'ool) (कर्मवाच्य कृदंत) के अर्थ के साथ, वह महिलाओं के पास नहीं जाते, जैसे कि उन्हें पुरुषों में जो होता है उससे रोका गया हो; इब्न मसूद और अन्य के अधिकार पर। और "मफ़ऊल" के अर्थ के साथ "फऊल" भाषा में आम है, उससे: "हलूब" (दूध देने वाली ऊंटनी) "महमूला" (दुही गई) के अर्थ के साथ (5); कवि ने कहा: इसमें बयालीस दूध देने वाली ऊंटनियां ("हलूब") हैं, जो गहरे काले कौवे के छिपे हुए पंखों की तरह काली हैं (6)।

---

(1) अल-रिमाह इब्न अबरद, उनकी माँ मयादा एक बर्बर दासी-माँ थी, और कहा गया: स्लाविक, और उन्होंने दावा किया कि वह फारसी थी। वह दो राज्यों (उमय्यद और अब्बासिद) के कवियों में से एक वाक्पटु, प्रमुख कवि थे, और उन्हें कवियों पर कटाक्ष करना और लोगों का अपमान करना पसंद था। उनका निधन अल-मंसूर के शुरुआती खिलाफत में हुआ था। अल-अघानी 2/261। आयत उनके दीवान पृष्ठ 187, अल-मुजमल 1/239, और अल-सिहाह (हसरा) में है। (2) अल-मुजमल

1/238-239, और अल-सिहाह (हसरा)। (3) दीवान अल-अखतल पृष्ठ 116, और अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 1/407। अल-ज़ज्जाज ने कहा: इसका अर्थ है कि उसने मेरे साथ उदार होने और साथियों पर खर्च करने के साथ पेय साझा किया, और "अल-सिवार": झगड़ालू व्यक्ति जो अपने साथी पर हमला करता है। (4) अल-मुजमल 1/238, और अल-सिहाह (हसरा), और यह लबिद के दीवान पृष्ठ 290 की व्याख्या में वर्णन के साथ है: "वा मक़ामतिन"। दीवान के टीकाकार ने कहा: "अल-मक़ामा": एक परिषद में इकट्ठा होने वाला समूह, और जब "अल-क़माक़िम" कहा जाता है: तो यह "क़मक़म" का बहुवचन है, जो एक बड़ी संख्या है, और "गुलब अल-रिक़ाब": मोटी गर्दन वाले, "अगलब" का बहुवचन। (5) इब्न कुतैबा द्वारा तफ़सीर गरीब अल-कुरान पृष्ठ 105, और अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 1/394। (6) इसके लेखक अंतरा हैं, और आयत उनके दीवान पृष्ठ 17 में है। इब्न अल-अंबारी ने अल-मुअल्लाक़ात पृष्ठ 306 की व्याख्या में कहा: "अल-खवाफ़ी" ("अल-खफ़िया" का बहुवचन): पंख के सामने के दस पंखों के अलावा अन्य पंख, और "अल-अशम": काला।

سورہ آل عمران: آیت ۳۹ ۱۱۸

ابن میادہ نے کہا (۱): اور لیلیٰ کا ہجر اس لیے نہیں تھا کہ وہ تم سے دور ہو گئی تھی، اور نہ ہی اس لیے کہ تمہیں کاموں نے گھیر لیا تھا۔

"حصور" اونٹنی: تنگ تھن والی۔ اور "الحصور": وہ شخص جو عورتوں کے پاس نہیں جاتا، گویا وہ ان سے رکا ہوا ہو؛ جیسا کہ کہا جاتا ہے: "حصور" اور "حصیر" آدمی: جب اس نے اپنا عطیہ روک لیا اور وہ کچھ نہ نکالا جو ساتھی نکالتے ہیں۔ کہا جاتا ہے: لوگوں نے پیا، تو فلاں ان کے لیے "حصر" ہو گیا، یعنی: بخل کیا؛ ابو عمرو سے مروی ہے (۲)؛ الاخطل نے کہا: اور ایک نفع بخش پینے والے نے میرے ساتھ پیالہ پیا، نہ وہ بخیل ("حصور") تھا اور نہ ہی اس میں جھگڑالو ("سوار") تھا (۳)۔

اور وحی میں ہے: {اور ہم نے جہنم کو کافروں کے لیے قید خانہ ("حصیراً") بنا دیا} [الاسراء: ۸] یعنی: قید کی جگہ۔ اور "الحصیر": بادشاہ؛ کیونکہ وہ پردے میں ہوتا ہے۔

اور لبید نے کہا: اور موٹی گردنوں والے بڑے لوگ، گویا وہ بادشاہ ("الحصیر") کے دروازے پر کھڑے جن ہوں (۴)۔

پس یحییٰ علیہ السلام "حصور" ہیں، "فعول" کا وزن "مفعول" کے معنی میں، وہ عورتوں کے پاس نہیں جاتا، گویا انہیں ان چیزوں سے روک دیا گیا ہے جو مردوں میں ہوتی ہیں؛ ابن مسعود اور دیگر سے مروی ہے۔ اور "فعول" کا "مفعول" کے معنی میں آنا زبان میں کثرت سے ہے، اسی میں سے: "حلوب" بمعنی "محلوبہ" (دوہی ہوئی) (۵)؛ شاعر نے کہا: اس میں بیالیس دودھ دینے والی اونٹنیاں ("حلوبہ") ہیں، جو کالے سیاہ کوے کے چھپے ہوئے پروں کی طرح سیاہ ہیں (۶)۔

(۱) الرماح بن ابرد، ان کی ماں میادہ بربر لونڈی تھی، اور کہا گیا: صقلبیہ، اور وہ دعویٰ کرتا تھا کہ وہ فارسی ہے، اور وہ دونوں حکومتوں (اموی اور عباسی) کے شعراء میں سے ایک فصیح اور ممتاز شاعر تھا، اور وہ شعراء کی ہجو کرنا اور لوگوں کو برا بھلا کہنا پسند کرتا تھا، منصور کی خلافت کے شروع میں وفات پائی۔ الاغانی ۲۶۱/۲۔ اور شعر ان کے دیوان ص ۱۸۷، المجمل ۲۳۹/۱، اور الصحاح (حصر) میں ہے۔ (۲) المجمل ۲۳۸/۱ - ۲۳۹، اور الصحاح (حصر)۔ (۳) دیوان الاخطل ص ۱۱۶، اور معانی القرآن للزجاج ۴۰۷/۱۔ زجاج نے کہا: یعنی میرے ساتھ پیالہ پیا اور وہ سخی تھا جو ساتھیوں پر خرچ کرنے والا تھا، اور "السوار": بدمست جو اپنے ساتھی پر حملہ کرے۔ (۴) المجمل ۲۳۸/۱، اور الصحاح (حصر)، اور یہ شرح دیوان لبید ص ۲۹۰ میں بروایت: "ومقامة" ہے۔ دیوان کے شارح نے کہا: "المقامة": وہ جماعت جو مجلس میں جمع ہو، اور جب "القماقم" کہا جائے: تو یہ "القمقام" کی جمع ہے، اور وہ بڑی تعداد ہے، اور "غُلب الرقاب": ان کی گردنوں کا موٹا ہونا، "أغلب" کی جمع ہے۔ (۵) تفسیر غریب القرآن لابن قتیبہ ص ۱۰۵، اور اعراب القرآن للنحاس ۳۹۴/۱۔ (۶) اس کا قائل عنترہ ہے، اور شعر ان کے دیوان ص ۱۷ میں ہے، ابن الانباری نے شرح المعلقات ص ۳۰۶ میں کہا: "الخوافی" ("الخافیہ" کی جمع): بازو کے سامنے کے دس پروں کے علاوہ دیگر پر، اور "الأسحم": سیاہ۔

Surah Al Imran: Verse 39 119

Ibn Mas'ud, Ibn Abbas, Ibn Jubair, Qatadah, Ata, Abu al-Sha'tha, al-Hasan, al-Suddi, and Ibn Zaid also said: He is the one who refrains from women and does not approach them despite having the ability (1). This is the most correct of the views (2) for two reasons:

First: It is a praise and commendation for him, and praise is usually for an acquired action rather than innate nature.

Second: The form 'fa'ul' in the language is one of the active participle forms; as he said: Striking with the blade of the sword the legs of their fat ones [camels], when they lack provisions, for you are one who slaughters. (3)

So the meaning is: He restrains himself from desires. Perhaps this was his law, but as for our law, it is marriage (4), as previously mentioned (5).

And it was said: Al-Hasur is the impotent one who has no male organ with which he can perform marriage, nor does he ejaculate; reported from Ibn Abbas also, Sa'id ibn al-Musayyib, and al-Dahhak (6).

Abu Salih narrated from Abu Hurairah who said: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: "Every son of Adam will meet Allah with a sin he has committed, for which He will punish him if He wills or have mercy on him, except for Yahya ibn Zakariya, for he was a master, chaste (hasur), and a prophet among the righteous." Then the Prophet (peace be upon him) gestured with his hand to a speck of dust on the ground...

---

(1) 'Ara'is al-Majalis p. 378, Tafsir al-Baghawi 1/299, Majma' al-Bayan 3/72, and the mentioned reports were extracted by al-Tabari 5/377-381. (2) His words: "the views", from (M). (3) The verse is by Abu Talib in elegy for Abu Umayyah ibn al-Mughirah, who was the husband of his sister 'Atikah. It is in Al-Kitab 1/111, al-Muqtadab 2/114, Amali Ibn al-Shajari 2/246, and al-Khizanah 8/146. 'Suq' is the plural of 'saq' (leg). He praised him for hamstringing camels for guests when provisions were lacking; when they wanted to slaughter a she-camel, they would strike its leg with a sword so it fell, then they slaughtered it. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/272. (5) 4 / 72 - 73. (6) Al-Tabari extracted their views in 5/378, 379, and 380, and Ibn Abi Hatim (3467) (3468).

सूरह आल इमरान: आयत 39 119

इब्न मसूद, इब्न अब्बास, इब्न जुबैर, क़तादा, अता, अबू अल-शअसा, अल-हसन, अल-सुद्दी और इब्न जैद ने भी कहा: वह वह है जो महिलाओं से परहेज करता है और क्षमता होने के बावजूद उनके करीब नहीं जाता (1)। यह दो कारणों से कथनों (2) में सबसे सही है:

पहला: यह उनकी प्रशंसा और गुणगान है, और प्रशंसा आमतौर पर जन्मजात स्वभाव के बजाय अर्जित कार्य के लिए होती है।

दूसरा: भाषा में 'फ़उल' (fa'ul) रूप सक्रिय कृदंत (active participle) रूपों में से एक है; जैसा कि कहा गया है: "तलवार की धार से उनके मोटे [ऊंटों] की टांगों पर प्रहार करना, जब उनके पास रसद की कमी हो, क्योंकि आप वध करने वाले हैं।" (3)

तो अर्थ यह है: वह स्वयं को इच्छाओं से रोकता है। शायद यह उनका कानून (शरीयत) था, लेकिन जहाँ तक हमारे कानून का सवाल है, वह विवाह है (4), जैसा कि पहले बताया जा चुका है (5)।

और यह कहा गया: 'अल-हसूर' वह नपुंसक है जिसके पास कोई पुरुष अंग नहीं है जिससे वह विवाह कर सके न ही वह स्खलित होता है; यह इब्न अब्बास, सईद इब्न अल-मुसय्यब और अल-दह्हाक (6) से भी वर्णित है।

अबू सालेह ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को यह कहते सुना: "आदम का हर बेटा अल्लाह से उस पाप के साथ मिलेगा जो उसने किया है, जिसके लिए वह चाहे तो उसे दंड देगा या उस पर दया करेगा, सिवाय यहया इब्न जकरिया के क्योंकि वह एक सरदार, पाक-दामन (हसूर) और नेक लोगों में से एक नबी थे।" फिर नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अपने हाथ से ज़मीन पर धूल के एक कण की ओर इशारा किया...

---

(1) अराइस अल-मजालिस पृ. 378, तफसीर अल-बग़वी 1/299, मजमा अल-बयान 3/72, और उल्लिखित विवरण अल-तबारी 5/377-381 द्वारा संकलित किए गए हैं। (2) उनके शब्द: "कथन", (M) से। (3) यह शेर अबू तालिब का है, जो अबू उमय्या इब्न अल-मुग़ीरा के शोकगीत में है, जो उनकी बहन आतिका के पति थे। यह अल-किताब 1/111, अल-मुक़्तदब 2/114, अमाली इब्न अल-शजरी 2/246, और अल-खिजाना 8/146 में है। 'सूक' (Suq), 'साक' (टांग) का बहुवचन है। उन्होंने मेहमानों के लिए रसद की कमी होने पर ऊंटों की टांगें काटने के लिए उनकी प्रशंसा की; जब वे

ऊंटनी का वध करना चाहते थे, तो वे तलवार से उसकी टांग पर प्रहार करते थे ताकि वह गिर जाए, फिर वे उसे ज़बह करते थे। (4) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 1/272। (5) 4 / 72 - 73। (6) अल-तबारी ने उनके कथनों को 5/378, 379 और 380 में संकलित किया है, और इब्न अबी हातिम (3467) (3468) ने।

سورة آل عمران: آیت ۳۹ ۱۱۹

ابن مسعود، ابن عباس، ابن جبیر، قتادہ، عطاء، ابو الشعثاء، الحسن، السدی اور ابن زید نے بھی کہا: وہ وہ ہے جو عورتوں سے پرہیز کرتا ہے اور قدرت رکھنے کے باوجود ان کے قریب نہیں جاتا (۱)۔ یہ دو وجوہات کی بنا پر اقوال (۲) میں سب سے صحیح ہے:

پہلا: یہ ان کی مدح اور ثناء ہے، اور ثناء عام طور پر فطرت کے بجائے کسبی فعل پر ہوتی ہے۔

دوسرا: زبان میں 'فعول' کا وزن اسم فاعل کے صیغوں میں سے ہے؛ جیسا کہ کہا گیا ہے: "تلوار کی دھار سے ان کے فربہ [اونٹوں] کی پنڈلیوں پر ضرب لگانا، جب ان کے پاس توشہ ختم ہو جائے، کیونکہ آپ ذبح کرنے والے ہیں۔" (۳)

تو مطلب یہ ہے: وہ اپنے آپ کو خواہشات سے روکتا ہے۔ شاید یہ ان کی شریعت تھی، لیکن جہاں تک ہماری شریعت کا تعلق ہے تو وہ نکاح ہے (۴)، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (۵)۔

اور کہا گیا: 'الحصور' وہ نامرد ہے جس کا کوئی عضوِ تناسل نہ ہو جس سے وہ نکاح کر سکے، اور نہ ہی وہ انزال کرتا ہو؛ یہ ابن عباس، سعید بن المسیب اور الضحاک (۶) سے بھی مروی ہے۔

ابو صالح نے ابوہریرہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "آدم کا ہر بیٹا اللہ سے اس گناہ کے ساتھ ملے گا جو اس نے کیا ہو گا، جس پر وہ چاہے تو اسے عذاب دے گا یا اس پر رحم فرمائے گا، سوائے یحییٰ بن زکریا کے، کیونکہ وہ سردار، حصور (پاکدامن) اور نیکوں میں سے ایک نبی تھے۔" پھر نبی ﷺ نے اپنے ہاتھ سے زمین پر مٹی کے ایک ذرے کی طرف اشارہ کیا...

(۱) عرائس المجالس ص ۳۷۸، تفسیر البغوی ۱/۲۹۹، مجمع البیان ۳/۷۲، اور مذکورہ روایات طبری نے ۵/۳۷۷-۳۸۱ میں تخریج کی ہیں۔ (۲) ان کا قول: "الاقوال"، (م) سے۔ (۳) یہ شعر ابوطالب کا ابوامیہ بن المغیرہ کے مرثیہ میں ہے، جو ان کی بہن عاتکہ کے شوھر تھے، اور یہ الکتاب ۱/۱۱۱، المقتضب ۲/۱۱۴، امالی ابن الشجری ۲/۲۴۶، اور الخزانہ ۸/۱۴۶ میں ہے۔ 'سوق'، 'ساق' کی جمع ہے، انہوں نے ان کی تعریف اس بات پر کی کہ وہ زادِ راہ نہ ہونے کی صورت میں مہمانوں کے لیے اونٹوں کی کونچیں کاٹ دیا کرتے تھے، اور جب وہ اونٹنی کو نحر کرنا چاہتے تھے تو تلوار سے اس کی پنڈلی پر مارتے تھے تاکہ وہ گر جائے، پھر اسے نحر کرتے تھے۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۱/۲۷۲۔ (۵) ۴ / ۷۲ - ۷۳۔ (۶) طبری نے ان کے اقوال ۵/۳۷۸، ۳۷۹ اور ۳۸۰ میں، اور ابن ابی حاتم نے (۳۴۶۷) (۳۴۶۸) میں تخریج کیے ہیں۔

So he took it and said: "His mention was like this speck" (1). And it was said: Its meaning is the one who restrains himself from disobedience to Allah, the Mighty and Sublime (2). "And a prophet from among the righteous." Al-Zajjaj said (3): The righteous is the one who performs for Allah what He has made obligatory upon him, and gives people their rights. The Almighty's saying: "He said, 'My Lord, how will I have a boy when old age has overtaken me and my wife is barren?' He said, 'Such is Allah; He does what He wills.'" (40). It was said: "Lord" here refers to Gabriel, meaning: he said to Gabriel: My Lord - meaning: O my master - how can I have a boy?! meaning a son; and this is the saying of Al-Kalbi (4). Others said: His saying: "Lord" refers to Allah the Almighty. "An-na" means: how, and it is in the accusative case as an adverb. And regarding the meaning of this question, there are two aspects: First: He asked: Will he have the child while he and his wife are in their current states, or will they be returned to the state of those who give birth? Second: He asked: Will he be blessed with a child from his barren wife, or from someone else? And it was said: The meaning is: In what capacity do I deserve this while I and my wife are in this state? In a way of humility. And it is narrated that between his prayer and the time he received the glad tidings were forty years, and on the day he received the glad tidings he was...

(1) Narrated by Ibn Abi Hatim (3470), Al-Tabarani in Al-Mu'jam Al-Awsat (6552), and Ibn Adi 651/2 from the path of Hajjaj bin Sulaiman Al-Ru'aini, from Al-Layth bin Sa'd, from Muhammad bin Ajlan, from Al-Qa'qa' bin Hakim, from Abu Salih, with it. Ibn Abi Hatim said: My father said: This hadith was not with anyone other than Hajjaj [bin Sulaiman Al-Ru'aini] and it was not in the book of Al-Layth [bin Sa'd]. Al-Dhahabi said in Al-Mizan 462/1: Hajjaj bin Sulaiman Al-Ru'aini from Al-Layth, Ibn Yunus said: In his hadith there are rejected narrations (munakir), and Abu Zur'ah said: Rejected in hadith, and Ibn Adi considered him acceptable. (2) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 1/394. (3) Ma'ani al-Quran 1/407. (4) Abu Hayyan mentioned in al-Bahr 2/462 that whoever went to the opinion that his saying: "Lord" is only a call to Gabriel, and its meaning: O my master, has gone far, and he quoted from al-Zamakhshari his saying: It is among the innovations of interpretations.

तो उन्होंने उसे ले लिया और कहा: "उनका ज़िक्र इस धूल के कण जैसा था" (1)। और कहा गया: इसका अर्थ है वह जो खुद को अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की नाफरमानी से रोकता है (2)। "और नेक लोगों में से एक नबी।" अल-ज़ज्जाज ने कहा (3): नेक वह है जो अल्लाह के लिए वह सब अदा करता है जो उसने उस पर फ़र्ज़ किया है, और लोगों को उनके हक देता है। अल्लाह तआला का फरमान है: "उसने कहा, 'ऐ मेरे रब! मेरे यहाँ लड़का कैसे होगा जबकि बुढ़ापा मुझ तक पहुँच गया है और मेरी पत्नी बाँझ है?' कहा, 'इसी तरह अल्लाह जो चाहता है करता है'।" (40)। कहा गया: यहाँ "रब" से मुराद जिब्रील हैं, यानी: उसने जिब्रील से कहा: "ऐ मेरे रब" - यानी: ऐ मेरे आका - मेरे यहाँ लड़का कैसे होगा?! यानी बेटा; और यह अल-कल्बी का कहना है (4)। और कुछ ने कहा: उनका कहना: "रब" का मतलब अल्लाह तआला है। "अन्ना" का अर्थ है: कैसे, और यह व्याकरणिक रूप से क्रिया विशेषण के रूप में कर्म कारक (नस्ब) में है। और इस सवाल के अर्थ के बारे में दो पहलू हैं: पहला: उसने पूछा: क्या उसके यहाँ बच्चा तब होगा जब वह और उसकी पत्नी अपनी वर्तमान स्थिति में होंगे, या उन्हें बच्चा पैदा करने वालों की स्थिति में वापस लाया जाएगा? दूसरा: उसने पूछा: क्या उसे उसकी बाँझ पत्नी से बच्चा दिया जाएगा, या किसी और से। और कहा गया: इसका अर्थ है: मैं किस हैसियत से इसका पात्र हूँ जबकि मैं और मेरी पत्नी इस हाल में हैं? विनम्रता के रूप में। और रिवायत है कि उनकी दुआ और खुशखबरी मिलने के समय के बीच चालीस साल का अंतर था, और जिस दिन उन्हें खुशखबरी मिली, वह...

(1) इसे इब्न अबी हातिम (3470), अल-तबरानी ने अल-मुजम अल-अवसत (6552) में, और इब्न अदी 651/2 ने हज्जाज बिन सुलेमान अल-रुआनी के रास्ते से, अल-लैथ बिन साद से, मुहम्मद बिन अजलान से, अल-काका बिन हकीम से, अबू सालिह से इसे रिवायत किया है। इब्न अबी हातिम ने कहा: मेरे पिता ने कहा: यह हदीस हज्जाज [बिन सुलेमान अल-रुआनी] के अलावा किसी और के पास नहीं थी और यह अल-लैथ [बिन साद] की किताब में नहीं थी। और अल-ज़हबी ने अल-मीज़ान 462/1 में कहा: अल-लैथ से हज्जाज बिन सुलेमान अल-रुआनी, इब्न यूनुस ने कहा: उनकी हदीस में मुनकिर (अस्वीकार्य) बातें हैं, और अबू ज़ुरआ ने कहा: हदीस में मुनकिर है, और इब्न अदी ने उन्हें ठीक बताया। (2) मआनी अल-कुरान, अल-नहस 1/394। (3) मआनी अल-कुरान 1/407। (4) अबू हय्यान ने अल-बहर 2/462 में उल्लेख किया है कि जो लोग इस राय की ओर गए कि उनका कहना "रब" केवल जिब्रील को पुकारना है, और इसका अर्थ है: ऐ मेरे आका, वह बहुत दूर निकल गए हैं,

और उन्होंने अल-ज़मख्शरी से उनका यह कथन उद्धृत किया: यह तफसीरों की बिदतों (नवाचारों) में से है।

پس انہوں نے اسے لیا اور کہا: «ان کا ذکر اس تنکے کی مانند تھا» (۱)۔ اور کہا گیا: اس کا معنی اللہ عزوجل کی نافرمانیوں سے خود کو روکنے والا ہے (۲)۔ ﴿وَنَبِيًّا مِّنَ الصَّالِحِينَ﴾ زجاج نے کہا (۳): صالح وہ ہے جو اللہ کے لیے وہ فرائض ادا کرے جو اس پر لازم کیے گئے ہیں، اور لوگوں کو ان کے حقوق ادا کرے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قَالَ رَبِّ أَنَّىٰ يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَقَدْ بَلَغَنِيَ الْكِبَرُ وَامْرَأَتِي عَاقِرٌ ۖ قَالَ كَذَٰلِكَ اللَّهُ يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ ٤٠﴾۔ کہا گیا: یہاں رب سے مراد جبریل ہیں، یعنی: انہوں نے جبریل سے کہا: اے میرے رب - یعنی: اے میرے آقا - میرا لڑکا کیسے ہو گا؟! یعنی بیٹا؛ اور یہ کلبی کا قول ہے (۴)۔ اور بعض نے کہا: ان کا قول: «رب» سے مراد اللہ تعالیٰ ہے۔ «انی» بمعنی: کیسے، اور یہ ظرف ہونے کی بنا پر محلِ نصب میں ہے۔ اور اس استفہام کے معنی میں دو پہلو ہیں: پہلا: یہ کہ انہوں نے پوچھا: کیا ان کے ہاں اولاد ہو گی جبکہ وہ اور ان کی بیوی اپنی موجودہ حالتوں پر ہوں گے، یا وہ بچہ جننے والوں کی حالت کی طرف لوٹا دیے جائیں گے؟ دوسرا: پوچھا: کیا انہیں ان کی بانجھ بیوی سے اولاد دی جائے گی، یا کسی اور سے؟ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: میں کس مرتبے کے تحت اس کا مستحق ہوا جبکہ میں اور میری بیوی اس حال میں ہیں؟ عاجزی کے طور پر۔ اور روایت ہے کہ ان کی دعا اور اس وقت کے درمیان جب انہیں خوشخبری دی گئی چالیس سال کا عرصہ تھا، اور جس دن انہیں خوشخبری دی گئی وہ ابن...

(۱) اسے ابن ابی حاتم (۳۴۷۰)، طبرانی نے المعجم الاوسط (۶۵۵۲)، اور ابن عدی نے ۶۵۱/۲ میں حجاج بن سلیمان الرعینی کے طریق سے، لیث بن سعد سے، محمد بن عجلان سے، قعقاع بن حکیم سے، ابوصالح سے روایت کیا ہے۔ ابن ابی حاتم نے کہا: میرے والد نے کہا: یہ حدیث حجاج [بن سلیمان الرعینی] کے علاوہ کسی کے پاس نہیں تھی اور لیث [بن سعد] کی کتاب میں نہیں تھی۔

اور ذہبی نے المیزان ۴۶۲/۱ میں کہا: حجاج بن سلیمان الرعینی لیث سے، ابن یونس نے کہا: ان کی حدیث میں منکرات ہیں، اور ابوزُرعہ نے کہا: منکر الحدیث، اور ابن عدی نے اسے چلنے کے قابل قرار دیا۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۳۹۴/۱۔ (۳) معانی القرآن ۴۰۷/۱۔ (۴) ابو حیان نے البحر ۴۶۲/۲ میں ذکر کیا ہے کہ جو لوگ اس طرف گئے کہ ان کا قول: «رب»، صرف جبریل کو پکارنا ہے، اور اس کا معنی: اے میرے آقا ہے، تو وہ بہت دور نکل گئے، اور انہوں نے زمخشری سے ان کا یہ قول نقل کیا: یہ تفاسیر کی بدعتوں میں سے ہے۔

Surah Al-Imran: Verse 40 121

[He was] ninety years old, and his wife was close to him in age. Ibn Abbas and Al-Dahhak said: On the day he was given the good news, he was one hundred and twenty years old, and his wife was ninety-eight years old; that is His saying: "and my wife is barren" meaning: sterile, she does not give birth (1).

It is said: a barren man (rajulun ‘aqir), and a barren woman (imra’atun ‘aqir): [their state is] evident infertility (al-‘uqr). She became barren (aqurat) - and he became barren (aqura), with a damma on the qaf in both - [meaning] she/he became 'aqir (barren), just as one says: hasunat tahsunu husnan (she/he became beautiful); narrated from Abu Zayd (2). And 'aqarah also (3). The active participles from the verb form fa'ula are in the form of fa'ilah; it is said: 'azumat fahiya 'azimah (she became great, so she is great), and zarufat fahiya zarifah (she became elegant, so she is elegant). It was called 'aqir only because what is meant by it is: 'possessing infertility' (dhat 'uqr), according to lineage/attribution (al-nasab) (4). Had it been based on the verb, he would have said: 'aqurat fahiya 'aqirah (she became barren, so she is 'aqirah), as if she has 'uqr, i.e., old age that prevents her from having a child.

And 'aqir: is a large sand dune that does not grow anything. And 'uqr also: is the dowry of a woman if she is cohabited with in a case of doubtful marriage. And "baydat al-'uqr" (the egg of infertility) - they claimed - is the egg of the rooster; because it lays one egg in its lifetime [extending] to length [whatever that is]. And 'uqr al-nar (the core of the fire) also: its middle and its greatest part. And 'uqr al-hawd (the rear of the pond): its back part where the camels stand when they come to drink; it is said: 'uqr and 'uqur, like 'usr and 'usur, and the plural is a'qar (5). So it is a homonym (shared term).

The "kaaf" in His saying: "kadhalika" (likewise) is in the accusative case (mahal nasb), meaning: Allah does what He wills like that (6).

And "al-ghulam" (the boy/youth) is derived from "al-ghulmah," which is (7) the intense desire for marriage. And "ightalama al-fahl ghulmatan": [the male animal] became sexually excited.

(1) Tafsir al-Tabari 5/383, Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 1/408, Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 1/396, Arais al-Majalis p. 378, Tafsir al-Baghawi 1/299-300, and Majma' al-Bayan 3/74. (2) Al-Sihah (word: 'aqr). (3) In Lisan al-Arab (word: 'aqr): 'aqurat al-mar'atu 'aqaratan wa 'uqarah. (4) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 1/408. (5) Al-Sihah

(word: 'aqr) and what preceded between brackets is from it. (6) I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/374. (7) In manuscripts (kh), (d), and (m): 'wa-huwa', and what is established is from (z).

सूरा आल-इमरान: आयत 40 121

[वह] नब्बे साल के थे, और उनकी पत्नी उम्र में उनके करीब थी। इब्न अब्बास और अद-दह्हाक ने कहा: जिस दिन उन्हें खुशखबरी दी गई, वह एक सौ बीस साल के थे, और उनकी पत्नी नब्बे-आठ साल की थी; यही उनका कथन है: "और मेरी पत्नी बाँझ है" अर्थात: वह बच्चे पैदा नहीं कर सकती (1)।

कहा जाता है: बांझ पुरुष (रजुलुन आक़िर), और बांझ स्त्री (इमराअतुन आक़िर): स्पष्ट बांझपन (अल-उक़्र)। वह बांझ हो गई (अक़ुरत) - और वह बांझ हो गया (अक़ुर), दोनों में 'क़ाफ़' पर 'ज़म्मा' के साथ - अर्थात वह बांझ हो गया/गई, जैसे कि कहा जाता है: हसुनत तहसुनु हुस्नन (वह सुंदर हो गया/गई); अबू ज़ैद से वर्णित (2)। और 'अक़ारा' भी (3)। क्रिया रूप 'फ़उल' से कर्तावाचक संज्ञा 'फ़ईला' के रूप में होती है; कहा जाता है: अज़ुमत फ़हिया अज़ीमा (वह महान हुई, तो वह महान है), और ज़रुफ़त फ़हिया ज़रीफ़ा (वह सुशोभित हुई, तो वह सुशोभित है)। इसे 'आक़िर' केवल इसलिए कहा गया क्योंकि इससे तात्पर्य है: 'बांझपन वाली' (ज़ात उक़्र), वंश/संबंध (अल-नसब) के आधार पर (4)। यदि यह क्रिया पर आधारित होता, तो वह कहता: 'अक़ुरत फ़हिया अक़ीरा' (वह बांझ हुई, तो वह बांझ है), मानो उसे 'उक़्र' है, अर्थात वृद्धावस्था जो उसे बच्चा होने से रोकती है।

और 'आक़िर': रेत का वह विशाल टीला है जिस पर कुछ भी नहीं उगता। और 'उक़्र' यह भी है: उस स्त्री का मेहर (विवाह-उपहार) जिसके साथ संदेहास्पद विवाह की स्थिति में संभोग किया गया हो। और 'बयदतुल उक़्र' (बांझपन का अंडा) - उनका दावा है - मुर्गे का अंडा है; क्योंकि वह अपने जीवनकाल में केवल एक बार अंडा देता है। और 'उक़्रुन नार' (आग का केंद्र) भी: इसका मध्य और इसका मुख्य भाग। और 'उक़्रुल हौज' (हौज का पिछला हिस्सा): इसका पिछला भाग जहाँ ऊँट पानी पीने के लिए खड़े होते हैं; कहा जाता है: 'उक़्र' और 'उक़ुर', जैसे 'उस्र' और 'उसुर', और इसका बहुवचन 'अक़ार' है (5)। अतः यह एक अनेकार्थी शब्द है।

उसके कथन "कज़ालिका" (उसी तरह) में 'काफ़' कर्म कारक (नसब) के स्थान पर है, अर्थात: अल्लाह उसी तरह करता है जो वह चाहता है (6)।

और "अल-ग़ुलाम" (लड़का/युवक) "अल-ग़ुल्मा" से बना है, जिसका अर्थ है (7) निकाह (विवाह) की तीव्र इच्छा। और "इग़तलमा अल-फ़हल ग़ुल्मतन": [नर पशु] कामोत्तेजित हो गया।

(1) तफ़सीर अल-तबरी 5/383, मा'नी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 1/408, मा'नी अल-कुरान अन-नहहास 1/396, अराइस अल-मजालिस पृ. 378, तफ़सीर अल-बग़वी 1/299-300, और मजमा अल-बयान 3/74। (2) अस-सिहाह (शब्द: अक़्र)। (3) लिसान अल-अरब में (शब्द: अक़्र): अक़ुरत अल-मरअतु अक़ारतन व उक़ारा। (4) मा'नी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 1/408। (5) अस-सिहाह (शब्द: अक़्र) और कोष्ठक के बीच जो पहले आया वह उसी से है। (6) इराब अल-कुरान अन-नहहास 1/374। (7) पाण्डुलिपियों (ख), (द) और (म) में: 'व-हुवा', और जो स्थापित है वह (ज़) से है।

سورہ آل عمران: آیت ٤٠ ١٢١

نوے سال، اور ان کی بیوی عمر میں ان کے قریب تھی۔ ابن عباس اور ضحاک نے کہا: جس دن انہیں خوشخبری دی گئی، وہ ایک سو بیس سال کے تھے، اور ان کی بیوی اٹھانوے سال کی تھی؛ یہی اللہ کا قول ہے: «وامرأتي عاقر» یعنی: بانجھ، وہ اولاد پیدا نہیں کرتی (١)۔

کہا جاتا ہے: بانجھ مرد (رجل عاقر)، اور بانجھ عورت (امرأة عاقر): واضح بانجھ پن (العُقْر)۔ اور وہ بانجھ ہو گئی - اور وہ بانجھ ہو گیا، دونوں میں قاف پر پیش کے ساتھ - بانجھ ہو گئی/گیا، جیسے: حَسُنَتْ تَحْسُنُ حُسْناً؛ ابو زید سے مروی ہے (٢)۔ اور عَقَارہ بھی (٣)۔ اور فعل کے وزن 'فَعُلَ' سے اسم فاعل 'فعیلہ' کے وزن پر آتا ہے، کہا جاتا ہے: عَظُمت فهي عظيمة (وہ عظیم ہوئی تو وہ عظیم ہے)، اور ظَرُفت فهي ظريفة (وہ خوش اخلاق ہوئی تو وہ خوش اخلاق ہے)۔ اور اسے عاقر صرف اس لیے کہا گیا؛ کیونکہ اس سے مراد ہے: بانجھ پن والی (ذات عُقْرٍ)، نسبت کے طور پر (٤)، اور اگر یہ فعل پر مبنی ہوتا تو وہ کہتا: عَقُرت فهي عقيرة، گویا اسے بانجھ پن لاحق ہے، یعنی بڑھاپا جو اسے اولاد سے روکتا ہے۔

اور 'عاقر': ریت کا وہ بڑا ٹیلہ ہے جو کچھ نہیں اگاتا| اور 'عُقر' یہ بھی ہے: اس عورت کا مہر جس سے شبہ کی بنا پر صحبت کی گئی ہو۔ اور 'بيضة العُقر' (بانجھ پن کا انڈا) - ان کا دعویٰ ہے - مرغ کا انڈا ہے؛ کیونکہ وہ اپنی زندگی میں صرف ایک انڈا دیتا ہے جو لمبائی کی طرف ہوتا ہے۔ اور 'عُقر النار' (آگ کا مرکز) بھی: اس کا درمیانی اور بڑا حصہ| اور 'عُقر الحوض' (حوض کا پچھلا حصہ): اس کا پچھلا حصہ جہاں اونٹ پانی پینے کے وقت کھڑے ہوتے ہیں؛ کہا جاتا ہے: عُقْر اور عُقُر جیسے عُسْر اور عُسُر، اور اس کی جمع اَعقار ہے (٥) پس یہ لفظ مشترک (ایسا لفظ جس کے کئی معنی ہوں) ہے۔

اور اللہ کے قول «كذلك» میں 'کاف' محلِ نصب میں ہے، یعنی: اللہ اسی طرح کرتا ہے جو چاہتا ہے (٦)۔

اور 'غلام' کا لفظ 'غُلمہ' سے مشتق ہے، اور وہ ہے (٧) نکاح کی شدید طلب۔ اور 'اغْتَلَم الفحل غُلْمة': نر جانور شہوت میں آ گیا۔

(١) تفسیر طبری ٥ / ٣٨٣، معانی القرآن للزجاج ١ / ٤٠٨، معانی القرآن للنحاس ١ / ٣٩٦، عرائس المجالس ص ٣٧٨، تفسیر بغوی ١ / ٢٩٩ - ٣٠٠، اور مجمع البیان ٣ / ٧٤۔ (٢) الصحاح (عقر)۔ (٣) لسان العرب (عقر) میں ہے: عقرت المرأة عقارة وعقارة۔ (٤) معانی القرآن للزجاج ١ / ٤٠٨۔ (٥) الصحاح (عقر) اور اس سے جو کچھ قوسین کے درمیان گزرا۔ (٦) اعراب القرآن للنحاس ١ / ٣٧٤۔ (٧) (خ)، (د) اور (م) میں ہے: 'وھو'، اور ثابت شدہ (ظ) سے ہے۔

Surah Al-Imran: Verses 40 - 41 122 from the desire for copulation. Layla al-Akhyaliyya (1) said: A youth, when he shakes the spear, satisfies her, Curing her of the chronic illness she had. And "al-ghulam" (the youth) is one whose mustache is starting to sprout. It is between "al-ulumah" and "al-ghulumiyyah", and the plural is "al-ghilmah" and "al-ghilman". It is said: indeed "al-ghaylam" is the young man and the young girl too. "Al-ghaylam" is also the male tortoise. And "al-ghaylam" is a place. "Ightalama al-bahr" means the sea became agitated and its waves crashed against each other (2). The Almighty's saying: {He said, "My Lord, make for me a sign." He said, "Your sign is that you will not [be able to] speak to the people for three days except by gesture. And remember your Lord much and exalt [Him] with praise in the evening and the morning." (41)}. In it are three issues: First: The Almighty's saying: {He said, "My Lord, make for me a sign."} "Make" (3) here is in the sense of "render/become", because it takes two objects. And "for me" is in the position of the second object (4). When he was given the glad tidings of a child, and it was not far from God's power in his eyes, he asked for a sign - that is: a marker - by which he would know the validity of this matter, and its being from God Almighty. So God Almighty punished him by afflicting him with silence from speaking to people; for his asking for a sign after the angels had spoken to him directly; this was said by most commentators (5); they said: and likewise if it was not from an illness; dumbness or the like; then in any case there is some punishment in it. Ibn Zayd said: When the wife of Zakariya (peace be upon him) became pregnant with Yahya, he woke up unable to speak to anyone, while he was nonetheless reading the Torah and remembering God Almighty; so if he wanted to converse with anyone, he could not bear it.

(1) She is Layla bint Abdullah bin al-Rahhal bin Shaddad bin Ka'b bin Mu'awiya, and she is among the prominent women in poetry from the poets of Islam. Al-Aghani 11/204. The verse is in it 11/248, and in Amali al-Qali 1/86, and Zad al-Masir 1/385. (2) Al-Mujmal 3/683, and Al-Sahah (ghalam). (3) In (Kh), (D), and (M): "made". (4) I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/374. (5) This is the saying of Qatada, and it was extracted by Abdul Razzaq in Tafsir 1/120, and al-Tabari 5/386, and Ibn Abi Hatim (3478), and most tafsir books mentioned it. See 'Arais al-Majalis p. 379.

सूरह अल-इमरान: आयतें 40 - 41 122 संभोग की इच्छा से। लैला अल-अख्यिलिया (1) ने कहा: एक युवक, जब वह भाला हिलाता है, तो उसे तृप्त कर देता है, उसे उस पुरानी बीमारी से ठीक कर देता है जो उसे थी। और "अल-गुलाम" (युवक) वह है जिसकी मूंछें निकलने लगी हों। यह "अल-उलुमाह" और "अल-गुलुमिय्याह" के बीच है, और बहुवचन "अल-गिल्माह" और "अल-गिल्मान" है। कहा जाता है: वास्तव में "अल-ग़ैलाम" युवक और युवती भी है। "अल-ग़ैलाम" नर कछुआ भी है। और "अल-ग़ैलाम" एक स्थान है। "इग़तलम अल-बहर" का अर्थ है समुद्र अशांत हो गया और उसकी लहरें एक-दूसरे से टकराने लगीं (2)। सर्वशक्तिमान का कथन: {उसने कहा, "मेरे रब, मेरे लिए एक निशानी बना दे।" उसने कहा, "तेरी निशानी यह है कि तू तीन दिन तक लोगों से बात न कर सकेगा सिवाय इशारे के। और अपने रब को बहुत याद कर और शाम और सुबह उसकी महिमा का वर्णन कर।" (41)}। इसमें तीन मसले हैं: पहला: सर्वशक्तिमान का कथन: {उसने कहा, "मेरे रब, मेरे लिए एक निशानी बना दे।"। "बना" (3) यहाँ "कर दे" के अर्थ में है, क्योंकि इसके दो कर्म हैं। और "मेरे लिए" दूसरे कर्म के स्थान पर है (4)। जब उन्हें पुत्र की शुभ सूचना दी गई और उनके पास यह अल्लाह की शक्ति से दूर नहीं था, तो उन्होंने एक निशानी - यानी: एक संकेत - माँगा जिससे वह इस मामले की सच्चाई और इसके अल्लाह की ओर से होने को जान सकें; तो अल्लाह ने उन्हें लोगों से बात करने से चुप कराकर दंड दिया; क्योंकि उन्होंने फरिश्तों द्वारा सीधे बात करने के बाद निशानी माँगी थी; यह अधिकांश मुफ़स्सिरों (टीकाकारों) (5) ने कहा है; उन्होंने कहा: और इसी तरह यदि यह किसी बीमारी से नहीं था; गूँगेपन या इसी तरह की; तो हर हाल में इसमें कुछ दंड है। इब्न ज़ैद ने कहा: जब ज़करिया (अलैहिस्सलाम) की पत्नी याह्या के साथ गर्भवती हुईं, तो वह किसी से बात करने में असमर्थ हो गए, जबकि वह इसके बावजूद तौरात पढ़ रहे थे और अल्लाह को याद कर रहे थे; तो यदि वह किसी से बात करना चाहते थे, तो वह इसे सहन नहीं कर पाते थे।

(1) वह लैला बिंत अब्दुल्ला बिन अल-रहहाल बिन शद्दाद बिन काब बिन मुआविया हैं, और वह इस्लाम के कवियों में कविता में अग्रणी महिलाओं में से हैं। अल-अघानी 11/204। छंद उसमें 11/248 में है, और अमाली अल-क़ाली 1/86 में, और ज़ाद अल-मसीर 1/385 में। (2) अल-मुजमल 3/683, और अल-सहह (ग़लम)। (3) (ख़), (द) और (म) में: "बनाया"। (4) नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 1/374। (5) यह क़तादा का कथन है, और इसे अब्दुल रज्जाक ने तफ़सीर 1/120 में, और अल-तबरी 5/386 में, और इब्न अबी हातिम (3478) ने निकाला है, और अधिकांश तफ़सीर की किताबों ने इसका उल्लेख किया है। देखिए अरायिस अल-मजालिस पृ. 379।

سورہ آل عمران: آیات 40 - 41 122 جفتی کی خواہش سے۔ اور لیلیٰ الاخیلیہ (1) نے کہا: ایک نوجوان، جب وہ نیزہ ہلاتا ہے تو اسے سیراب کر دیتا ہے، اسے اس موذی مرض سے شفا دیتا ہے جو اسے لاحق تھا۔ اور "غلام": وہ ہے جس کی مونچھیں نکلنا شروع ہو گئی ہوں۔ یہ "عُلُومہ" اور "غلومیہ" کے درمیان ہے، اور جمع "غِلمہ" اور "غِلمان" ہے۔ کہا جاتا ہے: "غیلم" نوجوان لڑکا اور لڑکی بھی ہے۔ اور "غیلم": نر کچھوا ہے۔ اور "غیلم": ایک جگہ ہے۔ اور "اغتلم البحر" کا مطلب ہے سمندر بپھر گیا اور اس کی موجیں آپس میں ٹکرانے لگیں (2)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اس نے کہا، "اے میرے رب، میرے لیے ایک نشانی مقرر فرما۔" فرمایا، "تیری نشانی یہ ہے کہ تو تین دن تک لوگوں سے بات نہ کر سکے گا سوائے اشارے کے۔ اور اپنے رب کو کثرت سے یاد کر اور شام اور صبح اس کی تسبیح بیان کر۔" (41)}۔ اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اس نے کہا، "اے میرے رب، میرے لیے ایک نشانی مقرر فرما۔"۔ "اجعل" (3) یہاں "صیر" (بنانے/کر دینے) کے معنی میں ہے، کیونکہ یہ دو مفعولوں کی طرف متعدی ہوتا ہے۔ اور "لی" دوسرے مفعول کی جگہ پر ہے (4)۔ جب انہیں اولاد کی خوشخبری دی گئی اور اللہ تعالیٰ کی قدرت میں یہ ان کے نزدیک بعید نہ تھا، تو انہوں نے ایک نشانی - یعنی: علامت - مانگی جس سے وہ اس معاملے کی صداقت اور اس کے اللہ تعالیٰ کی طرف سے ہونے کو جان سکیں؛ تو اللہ تعالیٰ نے انہیں لوگوں سے کلام کرنے سے خاموش کر کے سزا دی؛ کیونکہ انہوں نے فرشتوں کے ان سے براہ راست کلام کرنے کے بعد نشانی مانگی تھی؛ یہ اکثر مفسرین (5) کا قول ہے؛ انہوں نے کہا: اور اسی طرح اگر یہ کسی مرض؛ گونگے پن یا اس جیسی کسی چیز کی وجہ سے نہ تھا؛ تو بہرحال اس میں کچھ نہ کچھ سزا ہے۔ ابن زید نے کہا: جب حضرت زکریا علیہ السلام کی اہلیہ یحییٰ سے حاملہ ہوئیں تو وہ صبح اس حال میں اٹھے کہ کسی سے کلام نہ کر سکتے تھے، اور وہ

اس کے باوجود تورات پڑھتے اور اللہ تعالیٰ کا ذکر کرتے تھے؛ پس جب وہ کسی سے گفتگو کرنا چاہتے تو اس کی قدرت نہ پاتے تھے۔

(1) وہ لیلیٰ بنت عبداللہ بن الرحال بن شداد بن کعب بن معاویہ ہیں، اور وہ اسلام کے شعراء میں سے شعر میں متقدم خواتین میں سے ہیں۔ الاغانی 11/204۔ اور شعر اس میں 11/248، اور امالی القالی 1/86 میں ہے، اور زاد المسیر 1/385۔ (2) المجمل 3/ 683 ، والصحاح (غلم)۔ (3) (خ) اور (د) اور (م) میں: جعل۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 1/ 374۔ (5) یہ قتادہ کا قول ہے، اور اسے عبدالرزاق نے التفسیر 1/ 120، اور الطبری 5/ 386، اور ابن ابی حاتم (3478) نے روایت کیا ہے، اور اکثر کتب تفسیر نے اسے ذکر کیا ہے۔ اور دیکھیے عرائس المجالس ص 379۔

Second: His Almighty's saying: {except for a gesture}. 'Ramz' (gesture) linguistically means gesturing with the lips, and it may be used for gesturing with the eyebrows, eyes, and hands; its origin is movement. It was said: Requesting that sign was for increased reassurance. The meaning: complete (1) the blessing by making a sign for me, and let that sign be an addition of blessing and honor. So he was told: {Your sign is that you will not speak to the people for three days}, meaning: you are prevented from speaking for three nights. The proof for this saying is His Almighty's words after the angels' glad tidings to him: {And I created you before, when you were nothing} [Maryam: 9], meaning: I created you by My power, so likewise, I will create a child for you. Al-Nuhas (2) chose this saying and said: Qatadah's saying that Zechariah was punished by being deprived of speech is a rejected saying; because Allah, Mighty and Sublime, did not inform us that he sinned, nor that He forbade him from this. The saying about it is that the meaning is: Give me a sign indicating the existence of the child, as that was hidden from me. And 'Ramzan' is in the accusative case due to a disconnected exception; said by Al-Akhfash (3). Al-Kisa'i said: ramaza yarmuzu and yarmizu. It was recited: 'illa ramazan' with a fatha on the meem, and 'rumuzan' with a damma on both it and the ra', and the singular is 'rumzah' (4). Third: In this verse there is evidence that a gesture is equivalent to speech, and this is found in many instances of the Sunnah. The most confirmed of gestures is what the Prophet ﷺ ruled in the case of the black woman when he said to her: 'Where is Allah?' She pointed with her head to the sky, and he said: 'Free her, for she is a believer' (5). So he permitted...

---

(1) In (Thah): 'tutimma' (to be completed). (2) I'rab al-Qur'an 1/375. (3) Ma'ani al-Qur'an 1/405. (4) Ibn Khalawayh attributed the first reading to Al-A'mash and the second to Yahya bin Wathab in 'Al-Qira'at al-Shadhah,' p. 20. Ibn Jinni attributed the second reading to Al-A'mash in 'Al-Muhtasab,' p. 161. (5) Narrated in this context (meaning she pointed with her head to the sky) by Imam Ahmad in Al-Musnad (7906) from the hadith of Abu Huraira (may Allah be pleased with him), and in its chain is Al-Mas'udi, who became confused. It was also narrated (23762), and by Muslim (537) from the hadith of Mu'awiyah bin al-Hakam at length, and in it: the Messenger of Allah ﷺ said to her: 'Where is Allah?' She said: 'In the sky.' He said: 'Who am I?' She said: 'You are the Messenger of Allah...' It was also narrated by Ahmad (15743) from a man from the Ansar, and in it: the Messenger of Allah ﷺ said to her: 'Do you bear witness that there is no god but Allah?' She said: 'Yes.' He said: 'Do you bear witness

that I am the Messenger of Allah?'. She said: 'Yes'... Al-Shawkani said in 'Sharh al-Muwatta' 4/85: His saying: 'she said: yes' is interpreted as she said it by gesture, and that both matters happened from her, so she said 'yes' verbally... and pointed to the sky during his saying: 'Where is Allah?'...

दूसरा: अल्लाह तआला का फरमान: {सिवाय इशारे के}। शब्दकोश में 'रमज़' का अर्थ होंठों से इशारा करना है, और इसका उपयोग भौंहों, आंखों और हाथों से इशारा करने के लिए भी किया जा सकता है; इसका मूल अर्थ हरकत (गति) है। कहा गया है: उस निशानी को माँगने का उद्देश्य अधिक इत्मीनान (तसल्ली) प्राप्त करना था। अर्थ यह है: नेमत को पूरा (1) कर दे कि मेरे लिए एक निशानी बना दे, और वह निशानी नेमत और सम्मान में वृद्धि हो। तो उनसे कहा गया: {तेरी निशानी यह है कि तू तीन दिन तक लोगों से बात नहीं करेगा}, यानी: तुझे तीन रातों तक बोलने से रोक दिया जाएगा। इस कथन का प्रमाण फ़रिश्तों की खुशखबरी के बाद अल्लाह तआला का यह फरमान है: {और मैंने तुझे इससे पहले पैदा किया जब तू कुछ भी न था} [मरियम: 9] यानी: मैंने तुझे अपनी कुदरत से पैदा किया, तो उसी तरह मैं तेरे लिए संतान भी पैदा कर दूँगा। अन-नहहास (2) ने इस कथन को चुना और कहा: क़तादह का यह कहना कि जकरिया अलैहिस्सलाम को बोलने से रोक कर दंडित किया गया था, एक अस्वीकार्य बात है; क्योंकि अल्लाह अज़्ज़ व जल ने हमें यह नहीं बताया कि उन्होंने कोई पाप किया था, और न ही उन्हें इससे मना किया था। इसके बारे में सही बात यह है कि अर्थ यह है: मेरे लिए एक ऐसी निशानी बना दे जो संतान के होने को दर्शाए; क्योंकि वह बात मुझसे ओझल थी। और 'रमज़न' मुन्क़ति' (विच्छिन्न) अपवाद के आधार पर नसब (कर्म कारक) में है; यह अल-अखफश (3) ने कहा है। अल-किसाई ने कहा: र-म-ज़ यर्-मु-ज़ु और यर्-मि-ज़ु। इसे इस तरह भी पढ़ा गया है: 'इल्ला रमज़न' मीम पर फतह के साथ, और 'रुमुज़न' र और मीम दोनों पर जम्म (पेश) के साथ, और इसका एकवचन 'रुमज़ह' (4) है। तीसरा: इस आयत में इस बात का प्रमाण है कि इशारा बातचीत के समान है, और यह सुन्नत में कई स्थानों पर पाया जाता है। सबसे प्रबल इशारा वह है जिसके बारे में नबी ﷺ ने उस काली महिला के मामले में फैसला किया था जब आपने उससे पूछा: 'अल्लाह कहाँ है?' तो उसने अपने सिर से आसमान की ओर इशारा किया, तो आपने फ़रमाया: 'इसे आज़ाद कर दो क्योंकि यह मोमिना (ईमान वाली) है' (5)। तो आपने अनुमति दी...

---

(1) 'ज़' में: 'ततिम्मा' (पूरा होना)। (2) एराबुल कुरान 1/375। (3) मा'आनिल कुरान 1/405। (4) इब्न खालवैह ने 'अल-किराअत अल-शाज़ह' पृष्ठ 20 में पहली किराअत अल-अ'मश की और दूसरी यह्या बिन वत्थाब की बताई है। इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतसिब' पृष्ठ 161 में दूसरी किराअत अल-अ'मश की बताई है। (5) इसे इस संदर्भ में (यानी कि उसने अपने सिर से आसमान की ओर इशारा किया) इमाम अहमद ने मसनद (7906) में अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से निकाला है, और इसके इस्नाद

में अल-मसऊदी है, जो उलझन का शिकार हो गए थे। इसे (23762) में भी निकाला गया है, और मुस्लिम (537) ने मुआविया बिन अल-हकम की हदीस से विस्तार से निकाला है, जिसमें है: अल्लाह के रसूल ﷺ ने उससे कहा: 'अल्लाह कहाँ है?' उसने कहा: 'आसमान में।' आपने पूछा: 'मैं कौन हूँ?' उसने कहा: 'आप अल्लाह के रसूल हैं...' इसे अहमद (15743) ने अंसार के एक व्यक्ति से भी निकाला है, जिसमें है: अल्लाह के रसूल ﷺ ने उससे कहा: 'क्या तू गवाही देती है कि अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं?' उसने कहा: 'हाँ।' आपने पूछा: 'क्या तू गवाही देती है कि मैं अल्लाह का रसूल हूँ?' उसने कहा: 'हाँ'... शौक़ानी ने शर्ह अल-मुवत्ता 4/85 में कहा है: उसके इस कथन 'उसने कहा: हाँ' की व्याख्या यह की जाएगी कि उसने इशारे से कहा था, और उससे दोनों बातें हुईं, उसने ज़ुबान से 'हाँ' कहा... और 'अल्लाह कहाँ है' कहते समय आसमान की ओर इशारा किया...

سورہ آل عمران: آیت 41 | 123

دوسری (بات): اللہ تعالیٰ کا فرمان: {سوائے اشارے کے}۔ لغت میں 'رمز' کے معنی ہونٹوں سے اشارہ کرنا ہے، اور کبھی یہ بھنوؤں، آنکھوں اور ہاتھوں سے اشارے کے لیے بھی استعمال ہوتا ہے؛ اور اس کی اصل حرکت ہے۔ اور کہا گیا: اس نشانی کا مطالبہ اطمینان میں اضافے کے لیے تھا۔ معنی یہ ہے: نعمت کو تمام (1) فرما کہ میرے لیے کوئی نشانی بنا دے، اور وہ نشانی نعمت اور کرامت میں اضافہ ہو۔ تو ان سے کہا گیا: {تیری نشانی یہ ہے کہ تو تین دن تک لوگوں سے کلام نہیں کرے گا}، یعنی: تجھے تین راتیں کلام کرنے سے روک دیا جائے گا۔ اس قول کی دلیل فرشتوں کی بشارت کے بعد اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: {اور میں نے تجھے اس سے پہلے پیدا کیا جبکہ تو کچھ بھی نہ تھا} [مریم: 9] یعنی: میں نے تجھے اپنی قدرت سے پیدا کیا، تو اسی طرح میں تیرے لیے بچہ بھی پیدا کر دوں گا۔ النحاس (2) نے اسی قول کو اختیار کیا اور کہا: قتادہ کا یہ قول کہ زکریا علیہ السلام کو کلام چھوڑنے کی سزا دی گئی تھی، ایک ناپسندیدہ (مردود) قول ہے؛ کیونکہ اللہ عزوجل نے ہمیں یہ نہیں بتایا کہ انہوں نے کوئی گناہ کیا تھا، اور نہ ہی اللہ نے انہیں اس سے منع فرمایا تھا۔ اس بارے میں (درست) قول یہ ہے کہ معنی یہ ہے: میرے لیے ایسی علامت مقرر فرما دے جو بچے کے وجود پر دلالت کرے؛ کیونکہ یہ بات مجھ سے پوشیدہ تھی۔ اور 'رمزاً' استثنائے منقطع کی بنا پر حالتِ نصب میں ہے؛ یہ الاخفش (3) نے کہا ہے۔ اور الکسائی نے کہا: رَمَزَ يَرْمُزُ اور يَرْمِزُ۔ اور یہ بھی پڑھا گیا ہے: 'إِلَّا رَمَزاً' میم کے فتحہ (زبر) کے ساتھ، اور 'رُمُزاً' را اور میم دونوں کے ضمہ (پیش) کے ساتھ، اور اس کا واحد 'رُمْزَة' ہے (4)۔ تیسری (بات): اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ اشارہ کلام کے قائم مقام ہے، اور یہ سنت میں بہت جگہوں پر پایا جاتا ہے، اور اشاروں میں سب سے مؤکد وہ ہے جس کا فیصلہ نبی ﷺ نے کالی عورت کے معاملے

میں کیا تھا جب آپ نے اس سے پوچھا: 'اللہ کہاں ہے؟' تو اس نے اپنے سر سے آسمان کی طرف اشارہ کیا، تو آپ نے فرمایا: 'اسے آزاد کر دو کیونکہ یہ مومنہ ہے' (5)۔ تو آپ نے جائز قرار دیا...

---

(1) (ظ) میں: 'تتم' (تمام ہو جائے)۔ (2) اعراب القرآن 1/ 375۔ (3) معانی القرآن 1/ 405۔ (4) ابن خالویہ نے 'القراءات الشاذہ' ص 20 میں پہلی قرات الاعمش کی طرف اور دوسری یحییٰ بن وثاب کی طرف منسوب کی ہے۔ اور ابن جنی نے 'المحتسب' ص 161 میں دوسری قرات الاعمش کی طرف منسوب کی ہے۔ (5) اسے اس سیاق کے ساتھ (یعنی اس نے اپنے سر سے آسمان کی طرف اشارہ کیا) امام احمد نے المسند (7906) میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نکالا ہے، اور اس کی اسناد میں المسعودی ہے، جو اختلاط کا شکار ہو گئے تھے۔ اور اسے (23762) میں بھی نکالا گیا ہے، اور مسلم (537) نے معاویہ بن الحکم کی حدیث سے طویل ذکر کیا ہے، جس میں ہے: رسول اللہ ﷺ نے اس سے پوچھا: 'اللہ کہاں ہے؟' اس نے کہا: 'آسمان میں۔' آپ نے پوچھا: 'میں کون ہوں؟' اس نے کہا: 'آپ اللہ کے رسول ہیں...' اسے احمد (15743) نے انصار کے ایک شخص سے بھی نکالا ہے، جس میں ہے: رسول اللہ ﷺ نے اس سے پوچھا: 'کیا تو گواہی دیتی ہے کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں؟' اس نے کہا: 'جی ہاں۔' آپ نے پوچھا: 'کیا تو گواہی دیتی ہے کہ میں اللہ کا رسول ہوں؟' اس نے کہا: 'جی ہاں'... شوکانی نے شرح المؤطا 4/ 85 میں کہا ہے: اس کے قول 'اس نے کہا جی ہاں' کی تاویل یہ کی جائے گی کہ اس نے اشارے سے کہا تھا، اور اس سے دونوں باتیں واقع ہوئیں، اس نے لفظوں میں بھی 'جی ہاں' کہا... اور 'اللہ کہاں ہے' کے سوال پر آسمان کی طرف اشارہ بھی کیا...

Surah Al-Imran, Verse 41 124 Islam by sign (gesture), which is the basis of religion, through which blood and property are protected, and through which Paradise is deserved, and one is saved from the Fire. Her faith was judged [valid] just as the speech of someone who says that is judged; so signs must be effective in the rest of the religion, and this is the opinion of the majority of jurists (1). Ibn al-Qasim narrated from Malik: If a mute person gestures divorce, it is binding upon him (2). Al-Shafi'i said regarding a man who falls ill and his tongue becomes impaired: he is like a mute person in matters of return (Raj'ah) and divorce. Abu Hanifa said: That is permissible if his gesture is known, but if it is doubted, then it is invalid (3). This is not by analogy (Qiyas), but rather it is by juristic preference (Istihsan). The analogy in all of this is that it is invalid, because he does not speak and his gesture is not understood. Abu al-Hasan bin Battal said: What led Abu Hanifa to say this was that he did not know the Sunnahs that came with the permissibility of signs in various rulings of the religion. Perhaps al-Bukhari attempted with his chapter heading: "Chapter of Signs in Divorce and Matters" (4) to refute him. Ata said: He meant by His saying: {That you should not speak to people} a fast of three days, and when they fasted, they would not speak except by sign (5). This is unlikely. And Allah knows best. Fourth: Some of those who permit the abrogation of the Quran by the Sunnah said: Zechariah, peace be upon him, was prevented from speaking while he was capable of it. And it is abrogated by the saying of [the Prophet], peace and blessings be upon him: "No silence for a day (6) until..."

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/432. (2) Al-Mudawwanah 3/24. (3) Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 2/451. (4) Sahih al-Bukhari, before hadith (5293), and see Fath al-Bari 9/438. (5) 'Ara'is al-Majalis p. 379, and Tafsir al-Baghawi 1/300. (6) Thus in the copies: "a day" (in both places), and the hadith was recorded by Abu Dawud (2873) from the hadith of Ali with the wording: "No silence of a day until the night." Al-Mundhiri said in Mukhtasar Sunan Abi Dawud 4/152-153 that this hadith was narrated from Jabir bin Abdullah and Anas bin Malik, but nothing in them is proven. Abd al-Haqq said in al-Ahkam al-Wusta 3/323: What is preserved is attributed to Ali. We say: Abd al-Razzaq recorded the attributed report (11451) and see 'Ilal al-Daraqutni 4/142.

सूरा अल-इमरान, आयत 41 124 संकेत के माध्यम से इस्लाम, जो धर्म का आधार है, जिसके माध्यम से रक्त और संपत्ति की रक्षा की जाती है, और जिसके माध्यम से स्वर्ग प्राप्त होता है, और व्यक्ति को नर्क की आग से बचाया जाता है। उसके(स्त्री के) ईमान का फैसला उसी तरह किया गया जैसे उस व्यक्ति के बोलने का फैसला किया जाता है जो ऐसा कहता है; इसलिए संकेत शेष धर्म के मामलों में भी प्रभावी होने चाहिए, और यह अधिकांश न्यायविदों (फुक़हा) की राय है (1)। इब्न अल-कासिम ने मालिक से रिवायत की है: यदि कोई मूक व्यक्ति तलाक का संकेत देता है, तो वह उस पर बाध्यकारी है (2)। शाफ़ई ने उस व्यक्ति के बारे में कहा जो बीमार हो जाता है और उसकी ज़ुबान लड़खड़ाने लगती है: वह रजअत (वापसी) और तलाक के मामलों में मूक व्यक्ति की तरह है। अबू हनीफा ने कहा: यह जायज़ है यदि उसके संकेत को पहचाना जाए, और यदि इसमें संदेह हो तो यह बाहिल (अमान्य) है (3)। यह कयास (सादृश्य) द्वारा नहीं है, बल्कि यह इस्तिहसान (विवेकपूर्ण वरीयता) है। इस सब में कयास यह है कि यह बातिल है; क्योंकि वह बोलता नहीं है और उसके संकेत को समझा नहीं जा सकता। अबू अल-हसन बिन बत्तल ने कहा: अबू हनीफा को यह कहने के लिए जिस बात ने प्रेरित किया वह यह थी कि उन्हें उन सुन्नतों के बारे में पता नहीं था जो धर्म के विभिन्न आदेशों में संकेतों की अनुमति के साथ आई हैं। शायद बुखारी ने अपने अध्याय के शीर्षक: "तलाक और अन्य मामलों में संकेतों का अध्याय" (4) के माध्यम से उनका खंडन करने का प्रयास किया। अता ने कहा: उनके(अल्लाह के) कथन "कि तुम लोगों से बात न करो" से उनका तात्पर्य तीन दिनों का उपवास था, और जब वे उपवास करते थे तो वे केवल संकेतों के अलावा बात नहीं करते थे (5)। यह बात दूर की लगती है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। चौथा: कुरान को सुन्नत द्वारा निरस्त (मन्सूख) करने की अनुमति देने वाले कुछ लोगों ने कहा: ज़करिया अलैहिस्सलाम को बोलने से रोक दिया गया था जबकि वे सक्षम थे। और यह नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के इस कथन द्वारा निरस्त है: "एक दिन का मौन नहीं (6) तक..."

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/432। (2) अल-मुदव्वनाह 3/24। (3) मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलमा 2/451। (4) सहीह अल-बुखारी, हदीस (5293) से पहले, और फतह अल-बारी 9/438 देखें। (5) अराइस अल-मजालिस पृ. 379, और तफसीर अल-बगवी 1/300। (6) प्रतियों में ऐसा ही है: "एक दिन" (दोनों स्थानों पर), और हदीस को अबू दाऊद (2873) ने अली की हदीस से इन शब्दों में उद्धृत किया है: "रात तक दिन का मौन नहीं।" अल-मुंज़िरी ने मुख्तसर सुनन अबी दाऊद 4/152-153 में कहा है कि यह हदीस जाबिर बिन अब्दुल्ला और अनस बिन मालिक से रिवायत की

गई है और इसमें कुछ भी साबित नहीं है। अब्द अल-हक ने अल-अहकाम अल-वुस्ता 3/323 में कहा: जो सुरक्षित है वह अली पर मौकूफ है। हमने कहा: मौकूफ को अब्द अल-रज्जाक (11451) ने निकाला है और इलल अल-दारकुतनी 4/142 देखें।

سورہ آل عمران، آیت 41 124 اشارے کے ذریعے اسلام لانا جو دین کی اصل ہے، جس کے ذریعے جان و مال محفوظ ہوتے ہیں، اور جس کے ذریعے جنت کا استحقاق حاصل ہوتا ہے، اور جہنم کی آگ سے نجات ملتی ہے، اور اس کے ایمان کا ویسا ہی حکم لگایا گیا جیسا کہ اس شخص کے کلام پر حکم لگایا جاتا ہے جو یہ کہتا ہے؛ پس ضروری ہے کہ اشارہ باقی تمام دینی معاملات میں بھی مؤثر ہو، اور یہی جمہور فقہاء کا قول ہے (1)۔ ابن القاسم نے امام مالک سے روایت کی ہے کہ: اگر گونگا طلاق کا اشارہ کرے تو وہ اس پر لازم ہو جاتی ہے (2)۔ امام شافعی نے اس شخص کے بارے میں کہا جو بیمار ہو جائے اور اس کی زبان لڑکھڑانے لگے: وہ رجوع اور طلاق کے معاملے میں گونگے کی طرح ہے۔ اور امام ابو حنیفہ نے فرمایا: یہ جائز ہے اگر اس کا اشارہ پہچانا جاتا ہو، اور اگر اس میں شک ہو تو وہ باطل ہے (3)۔ یہ قیاس کی بنا پر نہیں ہے، بلکہ یہ استحسان ہے۔ اور اس سب میں قیاس یہ ہے کہ یہ باطل ہے؛ کیونکہ وہ بولتا نہیں ہے اور نہ ہی اس کا اشارہ سمجھا جا سکتا ہے۔ ابو الحسن بن بطال نے کہا: امام ابو حنیفہ کو اس قول پر اس بات نے ابھارا کہ انہیں ان سنن کا علم نہیں تھا جو دین کے مختلف احکام میں اشاروں کے جواز کے ساتھ آئی ہیں۔ اور شاید امام بخاری نے اپنے عنوان: "طلاق اور دیگر امور میں اشارے کا باب" (4) سے ان کا رد کرنے کی کوشش کی ہے۔ عطاء نے کہا: اللہ تعالیٰ کے قول "کہ تو لوگوں سے کلام نہ کرے" سے مراد تین دن کا روزہ تھا، اور وہ جب روزہ رکھتے تھے تو اشارے کے علاوہ کلام نہیں کرتے تھے (5)۔ یہ بات بعید معلوم ہوتی ہے۔ واللہ اعلم۔ چوتھی بات: بعض وہ لوگ جو سنت کے ذریعے قرآن کے نسخ کے قائل ہیں، انہوں نے کہا: زکریا علیہ السلام کو کلام سے روک دیا گیا تھا حالانکہ وہ اس پر قادر تھے۔ اور یہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول سے منسوخ ہے: "ایک دن کا سکوت نہیں (6) تک..."

(1) المحرر الوجيز 1/432۔ (2) المدونہ 3/24۔ (3) مختصر اختلاف العلماء 2/451۔ (4) صحیح بخاری، حدیث (5293) سے پہلے، اور فتح الباری 9/438 ملاحظہ کریں۔ (5) عرائس المجالس ص 379، اور تفسیر بغوی 1/300۔ (6) نسخوں میں اسی طرح ہے: "یوماً" (دونوں جگہوں پر)، اور اس حدیث کو ابو داؤد (2873) نے حضرت علی کی روایت سے ان الفاظ میں نکالا ہے: "رات تک دن کا چپ رہنا نہیں ہے"۔ المنذری نے مختصر سنن ابی داؤد 4/152-153 میں کہا ہے کہ یہ حدیث جابر بن عبداللہ اور انس بن مالک سے مروی ہے اور اس میں کوئی چیز ثابت نہیں ہے۔ عبد الحق نے الاحکام الوسطی 3/323 میں کہا: جو محفوظ ہے وہ علی پر موقوف ہے۔ ہم نے کہا: موقوف کو عبد الرزاق (11451) نے نکالا ہے اور علل الدارقطنی 4/142 دیکھیں۔

Surah Al-Imran: Verse 41 125

...the night". Most scholars are of the opinion that it is not abrogated (1), and that Zachariah was only prevented from speaking by an affliction (2) that befell him and prevented him from it. That affliction (3) was the lack of ability (4) to speak despite being healthy; this is what the commentators said (5).

Many scholars held the view that: "not fasting/staying silent for a day until night" only means: from the remembrance (dhikr) of Allah. As for idle talk and what is of no benefit, then silence from that is good.

Allah's saying: {And remember your Lord much and glorify [Him] in the evening and the morning} - He commanded him not to leave remembrance in himself despite the impediment of his tongue, according to the first opinion. The meaning of 'dhikr' has already passed in [Surah] Al-Baqarah (6).

Muhammad ibn Ka'b al-Qurazi said: If anyone were to be excused for leaving 'dhikr', it would have been Zachariah by the saying of Allah, the Almighty: {that you will not speak to the people for three days except by gesture. And remember your Lord much...}, and it would have been excused for a man who is in war by the saying of Allah, the Almighty: {O you who have believed, when you encounter a company [from the enemy forces], stand firm and remember Allah much...} [Al-Anfal: 45]. Mentioned by al-Tabari (7).

{And glorify [Him]} i.e.: pray; prayer was named 'subhah' because of the glorification (tanzih) of Allah Almighty from evil it contains. And "al-'ashi" is the plural of 'ashiyyah, and it was said: it is singular. That is from the time the sun declines (from its zenith) until it sets; narrated from Mujahid (8).

And in al-Muwatta (9) from al-Qasim ibn Muhammad, he said: "I did not find the people except that they were praying Dhuhr in the evening (al-'ashi)". And "al-ibkar": from the rising of dawn until the time of Duha (mid-morning).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/432. (2) In (d) and (kh): 'by a sign' (bi-ayah). (3) In the manuscript copies: 'the sign', and what is established is from (m). (4) In (m): ability. (5) Ibn Atiyyah said in Al-Muharrar al-Wajiz 1/432: A group of commentators said: It was not an affliction, but he was prevented from conversing with people and was unable to do so, while he was able to remember Allah. Al-Tabari said this. See his Tafsir 5/390. (6) 2/459 - 460. (7) In (m) and mentioned by al-Tabari, and it is in his Tafsir

5/391, and Tafsir Ibn Abi Hatim (3484), without his saying: "and it would have been excused for a man in war", and Abu Nu'aym narrated it in full in Al-Hilyah 3/215. (8) Narrated by al-Tabari 5/392. (9) 1/9.

सूरह आल-इमरान: आयत 41 125

...रात तक।" और अधिकांश विद्वानों का विचार है कि यह निरस्त (मन्सूख) नहीं है (1), और यह कि ज़करिया (अ.) को केवल एक बीमारी (2) के कारण बोलने से रोका गया था, जिसने उन्हें बोलने से रोक दिया। और वह बीमारी (3) स्वास्थ्य के बावजूद बोलने की क्षमता की कमी (4) थी; व्याख्याकारों (मुफ़स्सरीन) ने यही कहा है (5)।

कई विद्वानों का मत है कि: "रात तक एक दिन का उपवास/मौन नहीं" का अर्थ केवल अल्लाह के ज़िक्र (याद) से है। जहाँ तक व्यर्थ की बातों और जिनका कोई लाभ नहीं है, उनसे मौन रहना अच्छा है।

अल्लाह का कथन: {और अपने रब को बहुत याद करो और शाम और सुबह उसकी तस्बीह (महिमा गान) करो} - उन्हें पहले मत के अनुसार, अपनी ज़ुबान के बंधने के बावजूद, अपने मन में ज़िक्र न छोड़ने का आदेश दिया गया। 'ज़िक्र' का अर्थ [सूरह] अल-बक़रह में पहले ही आ चुका है (6)।

मुहम्मद बिन काब अल-क़ुरज़ी ने कहा: यदि किसी को ज़िक्र छोड़ने की अनुमति दी गई होती, तो ज़करिया (अ.) को अल्लाह के इस कथन के माध्यम से दी गई होती: {कि तुम लोगों से तीन दिन तक इशारे के सिवा बात नहीं करोगे। और अपने रब को बहुत याद करो...}, और उस व्यक्ति को भी अनुमति दी गई होती जो युद्ध में हो, अल्लाह के इस कथन के माध्यम से: {हे ईमान वालों, जब तुम्हारा सामना किसी गिरोह (दुश्मन की फ़ौज) से हो, तो डटे रहो और अल्लाह को बहुत याद करो...} [अल-अनफाल: 45]। इसे अल-तबरी ने उल्लेख किया है (7)।

{और उसकी तस्बीह करो} यानी: नमाज़ पढ़ो; नमाज़ को 'सुब्हा' कहा गया क्योंकि इसमें अल्लाह की बुराई से पाकी (तन्ज़ीह) बयान की जाती है। और "अल-अशी" 'अशिय्याह' का बहुवचन है, और कहा गया है कि यह एकवचन है। यह वह समय है जब सूरज ढलने लगता है और डूबने तक रहता है; मुजाहिद से वर्णित है (8)।

और अल-मुवत्ता (9) में अल-क़ासिम बिन मुहम्मद से वर्णित है, उन्होंने कहा: "मैंने लोगों को दोपहर (ज़ुहर) की नमाज़ शाम (अल-अशी) में पढ़ते हुए ही पाया है।" और "अल-इबकार": भोर (फ़ज्र) के उदय से चाश्त (दोपहर से पहले) के समय तक।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/432। (2) (द) और (ख़) में: 'निशानी (आयह) के साथ'। (3) हस्तलिखित प्रतियों में: 'निशानी', और जो स्थापित है वह (म) से है। (4) (म) में: क्षमता। (5) इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/432 में कहा है: व्याख्याकारों के एक समूह ने कहा: यह कोई बीमारी नहीं थी, बल्कि उन्हें लोगों के साथ बातचीत करने से रोक दिया गया था और वह ऐसा करने में असमर्थ थे, जबकि वह अल्लाह को याद करने में सक्षम थे। अल-तब़री ने यह कहा है। उनकी तफ़्सीर 5/390 देखें। (6) 2/459 - 460। (7) (म) में और अल-तब़री द्वारा उल्लेखित है, और यह उनकी तफ़्सीर 5/391 में है, और तफ़्सीर इब्न अबी हातिम (3484) में है, बिना उनके इस कथन के "और युद्ध में किसी व्यक्ति के लिए अनुमति दी गई होती", और अबू नुऐम ने इसे अल-हिल्याह 3/215 में पूर्ण रूप से वर्णित किया है। (8) अल-तब़री 5/392 द्वारा वर्णित। (9) 1/9।

سورہ آل عمران: آیت ۴۱ ۱۲۵

...رات تک"۔ اور اکثر علماء اس بات پر متفق ہیں کہ یہ منسوخ نہیں ہے (۱)، اور یہ کہ حضرت زکریا (علیہ السلام) کو صرف ایک عارضے (۲) کی وجہ سے کلام کرنے سے روک دیا گیا تھا، جس نے انہیں اس سے باز رکھا۔ اور وہ عارضہ (۳) صحت کے باوجود کلام کرنے کی قدرت (٤) کا نہ ہونا تھا؛ مفسرین نے اسی طرح کہا ہے (٥)۔

کئی علماء اس طرف گئے ہیں کہ: "رات تک ایک دن خاموشی اختیار نہ کرنا" کا مطلب صرف اللہ کے ذکر سے ہے، جہاں تک لغو گفتگو اور بے فائدہ باتوں کا تعلق ہے تو ان سے خاموش رہنا بہتر ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اپنے رب کو کثرت سے یاد کر اور شام اور صبح تسبیح کر} - پہلے قول کے مطابق انہیں اپنی زبان کے بند ہونے کے باوجود اپنے دل میں ذکر نہ چھوڑنے کا حکم دیا گیا۔ 'ذکر' کا مفہوم [سورہ] بقرہ میں گزر چکا ہے (٦)۔

محمد بن کعب القرظی نے کہا: اگر کسی کو ذکر چھوڑنے کی رخصت دی گئی ہوتی تو حضرت زکریا کو اللہ عزوجل کے اس قول کے ذریعے دی گئی ہوتی: {کہ تو تین دن تک لوگوں سے کلام نہ کرے گا مگر اشارے سے، اور اپنے رب کو کثرت سے یاد کر...}، اور اس شخص کو بھی رخصت دی گئی ہوتی جو جنگ میں ہو، اللہ عزوجل کے اس ارشاد کے ذریعے: {اے ایمان والو، جب تمہارا کسی گروہ (دشمن کے لشکر) سے مقابلہ ہو تو ثابت قدم رہو اور اللہ کو کثرت سے یاد کرو...} [الانفال: ٤٥]۔ اسے طبری نے ذکر کیا ہے (۷)۔

{اور تسبیح کر} یعنی: نماز پڑھ؛ نماز کو اس میں اللہ تعالیٰ کی برائی سے پاکی (تنزیہ) بیان کرنے کی وجہ سے 'سبحہ' کا نام دیا گیا۔ اور "العشی" عشیہ کی جمع ہے، اور کہا گیا ہے کہ یہ واحد ہے۔ اور یہ زوالِ آفتاب سے لے کر غروب ہونے تک کا وقت ہے؛ مجاہد سے روایت ہے (٨)۔

اور موطا (٩) میں قاسم بن محمد سے مروی ہے، انہوں نے کہا: "میں نے لوگوں کو نہیں پایا مگر اس حال میں کہ وہ ظہر کی نماز 'عشی' (شام کے وقت) میں پڑھتے تھے"۔ اور "الابکار": طلوعِ فجر سے چاشت کے وقت تک۔

---

(١) المحرر الوجیز ١ / ٤٣٢ . (٢) (د) اور (خ) میں: 'بآیة' (نشانی کے ساتھ)۔ (٣) قلمی نسخوں میں: 'الآیة'، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔ (٤) (م) میں: القدرة . (٥) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ١/ ٤٣٢ میں کہا: مفسرین کی ایک جماعت نے کہا: یہ کوئی عارضہ نہیں تھا، بلکہ انہیں لوگوں سے بات چیت کرنے سے روک دیا گیا تھا اور وہ اس پر قادر نہیں تھے، جبکہ وہ اللہ کے ذکر پر قادر تھے۔ طبری نے یہی کہا ہے۔ ان کی تفسیر ٥ / ٣٩٠ دیکھیں۔ (٦) ٢ / ٤٥٩ - ٤٦٠ . (٧) (م) میں اور طبری نے اسے ذکر کیا ہے، اور یہ ان کی تفسیر ٥ / ٣٩١ میں ہے، اور تفسیر ابن ابی حاتم (٣٤٨٤) میں ہے، سوائے ان کے اس قول کے: "اور جنگ میں موجود شخص کے لیے رخصت دی گئی ہوتی"، اور ابو نعیم نے اسے حلیہ ٣ / ٢١٥ میں مکمل طور پر روایت کیا ہے۔ (٨) طبری نے اسے روایت کیا ہے ٥ / ٣٩٢ . (٩) ٩ / ١ .

Surah Al-Imran: Verse 42 [Page] 126

The Almighty's saying: {And [mention] when the angels said, "O Mary, indeed Allah has chosen you and purified you and chosen you above the women of the worlds." (42)}

The Almighty's saying: {Indeed Allah has chosen you} meaning: He selected you; this has been discussed previously (1). {And purified you} meaning: from disbelief; according to Mujahid and Al-Hasan (2). Al-Zajjaj (3) said: from all impurities such as menstruation, postnatal bleeding, and others, and He chose you for the birth of Jesus.

{above the women of the worlds} means: the worlds of her time; according to Al-Hasan, Ibn Jurayj, and others (4). It was also said: "above all women of the worlds" until the Day of Resurrection, which is the correct view as we will explain, and it is the view of Al-Zajjaj and others (5). The [word] 'choosing' was repeated because the meaning of the first is: choosing for His worship, and the meaning of the second is: for the birth of Jesus.

Muslim (6) narrated from Abu Musa who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Many men reached perfection, but none among women reached perfection except Mary, the daughter of 'Imran, and Asiya, the wife of Pharaoh. And the excellence of 'Aisha over other women is like the excellence of Tharid (a dish of bread and meat) over all other food."

Our scholars (may Allah have mercy on them) (7) said: Perfection (Al-Kamal) is the ultimate limit and completeness. In the past tense, it is said as 'Kamala' with the 'meem' having a fatha or damma, and 'Yakmulu' in the present tense with a damma. The perfection of everything is according to its nature. Absolute perfection is for Allah Almighty alone. Without doubt, the most perfect among mankind are the prophets, followed by the saints among the truthful, the martyrs, and the righteous. Since this is established, it has been said: the perfection mentioned in the hadith refers to prophethood, which would imply that Mary (peace be upon her) was...

---

(1) 406/2. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 1/392; Al-Tabari (5/396) and Ibn Abi Hatim (3489) recorded Mujahid's statement. (3) Ma'ani al-Qur'an 1/410. (4) Zad al-Masir 1/387; it was also attributed to Ibn Abbas. Al-Tabari (5/396) recorded Mujahid's report. Ibn al-Jawzi quoted Ibn al-Anbari saying: This is the view of the majority. (5) Ma'ani al-Qur'an

1/410. (6) Sahih Muslim (2431), also in Ahmad (19523) and Bukhari (3411). (7) Al-Mufhim 6/331-332.

सूरह अल-इमरान: आयत 42 [पृष्ठ] 126

अल्लाह तआला का फरमान: {और याद करो जब फरिश्तों ने कहा, "ऐ मरयम, बेशक अल्लाह ने तुझे चुन लिया है और तुझे पवित्र किया है और तुझे दुनिया की तमाम औरतों पर चुन लिया है।" (42)}

अल्लाह तआला का फरमान: {बेशक अल्लाह ने तुझे चुन लिया है} यानी: तुझे पसंद किया है; यह पहले भी बताया जा चुका है (1)। {और तुझे पवित्र किया है} यानी: कुफ्र से; मुजाहिद और अल-हसन के अनुसार (2)। अल-ज़ज्जाज (3) ने कहा: मासिक धर्म, प्रसवोत्तर रक्तस्राव और अन्य तमाम अशुद्धियों से, और तुझे ईसा के जन्म के लिए चुना।

{दुनिया की तमाम औरतों पर} इसका अर्थ है: उसके समय की दुनिया की औरतें; अल-हसन, इब्न जुरैज और अन्य के अनुसार (4)। और यह भी कहा गया है: "क़यामत के दिन तक की दुनिया की तमाम औरतों पर", और यही सही बात है जैसा कि हम स्पष्ट करेंगे, और यह अल-ज़ज्जाज और अन्य का विचार है (5)। 'चुनने' शब्द को दोहराया गया है क्योंकि पहले का अर्थ है: अपनी इबादत के लिए चुनना, और दूसरे का अर्थ है: ईसा के जन्म के लिए चुनना।

मुस्लिम (6) ने अबू मूसा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "पुरुषों में से तो बहुत से पूर्ण (कामिल) हुए, लेकिन औरतों में से इमरान की बेटी मरयम और फिरौन की पत्नी आसिया के अलावा कोई पूर्ण नहीं हुई। और आयशा की फज़ीलत (श्रेष्ठता) दूसरी औरतों पर ऐसी है जैसे सरीद (रोटी और मांस का सालन) की फज़ीलत तमाम खानों पर है।"

हमारे विद्वानों (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा (7): पूर्णता (अल-कमाल) अंतिम सीमा और पूर्णता है। भूतकाल में इसे 'कमला' कहा जाता है (मीम पर ज़बर या पेश के साथ), और वर्तमान काल में 'यकमुलु' (पेश के साथ)। हर चीज़ की पूर्णता उसके हिसाब से होती है। पूर्ण पूर्णता केवल अल्लाह तआला के लिए है। इसमें कोई संदेह नहीं है कि मानव जाति में सबसे पूर्ण पैगंबर हैं, उनके बाद सिद्दीकीन, शहीद और नेक लोगों में से औलिया आते हैं। जब यह स्थापित हो गया, तो कहा गया है: हदीस में वर्णित पूर्णता का अर्थ नबूवत (पैगंबरी) है, तो इससे यह लाज़िम आएगा कि मरयम (उन पर सलाम हो) ...

(1) 406/2. (2) अन-नुकात वल-उयून 1/392; अल-तब़री (5/396) और इब्न अबी हातिम (3489) ने मुजाहिद का कथन उद्धृत किया है। (3) मआनी अल-कुरान 1/410. (4) ज़ाद अल-मसीर 1/387; इसे इब्न अब्बास से भी जोड़ा गया है। अल-तब़री (5/396) ने मुजाहिद की रिवायत दर्ज की है। इब्न अल-जौज़ी ने इब्न अल-अंबारी के हवाले से कहा: यह अधिकांश विद्वानों का विचार है। (5) मआनी अल-कुरान 1/410. (6) सहीह मुस्लिम (2431), अहमद (19523) और बुखारी (3411) में भी है। (7) अल-मुफ़हिम 6/331-332।

سورہ آل عمران: آیت 42 [صفحہ] 126

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَإِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ يَمَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَنكِ وَطَهَّرَكِ وَاصْطَفَاكِ عَلَى نِسَاءِ الْعَلَمِينَ ٤٢﴾. (اور جب فرشتوں نے کہا: اے مریم! بے شک اللہ نے تجھے چن لیا ہے اور تجھے پاک کر دیا ہے اور تجھے جہان کی عورتوں پر فضیلت دے کر چن لیا ہے).

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَنكِ﴾ یعنی: تجھے منتخب کیا؛ اور یہ بات پہلے گزر چکی ہے (1). ﴿وَطَهَّرَكِ﴾ یعنی: کفر سے؛ مجاہد اور حسن سے مروی ہے (2). زجاج (3) نے کہا: تمام ناپاکیوں مثلاً حیض و نفاس وغیرہ سے پاک کیا، اور تجھے عیسیٰ کی ولادت کے لیے چن لیا.

﴿عَلَى نِسَاءِ الْعَلَمِينَ﴾ یعنی: اپنے زمانے کے جہان والوں پر؛ حسن، ابن جریج اور دیگر سے مروی ہے (4). اور یہ بھی کہا گیا ہے: "صور پھونکے جانے کے دن تک کی تمام جہان کی عورتوں پر"، اور یہی صحیح قول ہے جیسا کہ ہم بیان کریں گے، اور یہی زجاج وغیرہ کا قول ہے (5). اصطفا (چننے) کو دوبارہ اس لیے ذکر کیا گیا کیونکہ پہلے کا معنی ہے: اپنی عبادت کے لیے چننا، اور دوسرے کا معنی ہے: عیسیٰ کی ولادت کے لیے چننا.

اور مسلم (6) نے ابو موسیٰ سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "مردوں میں سے تو بہت سے کامل ہوئے، لیکن عورتوں میں سے مریم بنت عمران اور فرعون کی بیوی آسیہ کے سوا کوئی کامل نہیں ہوئی، اور عائشہ کی فضیلت عورتوں پر ایسی ہے جیسے ثرید کی فضیلت تمام کھانوں پر ہے".

ہمارے علماء (اللہ ان پر رحم فرمائے) نے کہا (7): کمال سے مراد انتہائی حد اور تمام ہونا ہے؛ ماضی میں "کمُل" میم کے فتحہ اور ضمہ کے ساتھ بولا جاتا ہے، اور مضارع میں "یکمل" ضمہ

کے ساتھ، اور ہر چیز کا کمال اس کے اعتبار سے ہوتا ہے۔ کمال مطلق صرف اللہ تعالیٰ کے لیے خاص ہے، اور اس میں کوئی شک نہیں کہ انسانی نوع میں سب سے کامل انبیاء ہیں، پھر ان کے بعد صدیقین، شہداء اور صالحین میں سے اولیاء کا درجہ ہے۔ جب یہ ثابت ہو گیا تو کہا گیا ہے: حدیث میں مذکور کمال سے مراد نبوت ہے، تو اس سے لازم آئے گا کہ مریم علیہا السلام بھی...

---

(1) 406/2۔ (2) النکت والعیون 392/1، اور طبری 396/5 اور ابن ابی حاتم (3489) نے مجاہد کا قول نقل کیا ہے۔ (3) معانی القرآن 410/1۔ (4) زاد المسیر 387/1 اور اس کی نسبت ابن عباس کی طرف بھی کی، اور طبری 396/5 نے مجاہد کی خبر روایت کی ہے۔ ابن الجوزی نے ابن الانباری سے نقل کیا: یہی اکثر علماء کا قول ہے۔ (5) معانی القرآن 410/1۔ (6) صحیح مسلم (2431)، اور یہ احمد (19523) اور بخاری (3411) میں بھی ہے۔ (7) المفہم 331/6 - 332۔

and Asiya were two prophetesses, and it has been said so. The correct view is that Maryam (Mary) is a prophetess; because God Almighty revealed to her through the medium of the angel just as He revealed to all other prophets according to what preceded, and its explanation will also come in "Maryam"(1). As for Asiya, nothing has been reported that clearly indicates her prophethood, but rather her status as a 'Siddiqah' (truthful one) and her virtue, as will be explained in "At-Tahrim"(2).

It has been narrated through authentic chains that he (peace and blessings be upon him) said in what was narrated from him by Abu Hurairah: "The best of the women of the worlds are four: Maryam bint Imran, Asiya bint Muzahim the wife of Pharaoh, Khadija bint Khuwaylid, and Fatima bint Muhammad"(3).

And from the hadith of Ibn Abbas, from the Prophet ﷺ: "The best women of the people of Paradise are Khadija bint Khuwaylid, Fatima bint Muhammad, Maryam bint Imran, and Asiya bint Muzahim the wife of Pharaoh"(4). And in another path from him: "The leader of the women of the people of Paradise after Maryam is Fatima and Khadija"(5).

The apparent meaning of the Quran and the Hadiths implies that Maryam is better than all the women of the world; from Eve to the last woman upon whom the Hour will come; for the angels conveyed revelation from God Almighty to her regarding obligation, information, and glad tidings, just as they conveyed to the rest of the prophets; she is therefore a prophetess, and a prophet is better than a 'wali' (saint). Thus, she is better than all women: the first and the last absolutely. Then after her in virtue is Fatima, then Khadija, then Asiya. This was also narrated by Musa ibn Uqbah, from Kuraib, from Ibn Abbas.

---

(1) In the explanation of His Almighty saying: {And mention Maryam in the Book} [Verse: 16]. (2) In the explanation of His Almighty saying: {And Maryam, the daughter of Imran, who guarded her chastity} [Verse: 12]. (3) Al-Mufhim 314/6, and Ibn Abd al-Barr narrated the hadith in Al-Isti'ab in the margin of Al-Isaba 179/12, and it has a witness from the hadith of Anas narrated by Ibn Abi Asim in Al-Ahad wal-Mathani (2961), and Ibn Hibban (6951), and Al-Tabarani in Al-Mu'jam al-Kabir (1004/22). (4) Narrated by Ahmad (2668), Abu Ya'la (2722), Al-Tabarani (11928), and Al-Hakim 185/3 and he authenticated it, Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 223/9: Narrated by Ahmad, Abu Ya'la and Al-Tabarani, and their men are the men of the Sahih. (5) Al-

Mufhim 314/6, and Al-Tabarani narrated it in Al-Mu'jam al-Kabir (12179) and added at the end: "and Asiya the wife of Pharaoh". Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 201/9: Narrated by Al-Tabarani in Al-Awsat and Al-Kabir and the men of Al-Kabir are the men of the Sahih.

सूरह आल-इमरान: आयत 42 | 127

और आसिया दो नबियां (पैगंबर) थीं, और ऐसा कहा गया है। सही मत यह है कि मरियम एक नबिया हैं; क्योंकि अल्लाह तआला ने फरिश्ते के माध्यम से उन पर वही (प्रकाशना) भेजी जैसा कि उन्होंने अन्य सभी नबियों पर भेजी थी, जैसा कि पहले बताया गया है, और इसका विवरण "मरियम"(1) में भी आएगा। जहाँ तक आसिया का प्रश्न है, उनकी नबुवत (पैग़म्बरी) का कोई स्पष्ट प्रमाण नहीं मिला है, बल्कि उनकी 'सिद्दीक़ियत' (सच्चाई) और उनकी फजीलत का उल्लेख है, जैसा कि "अत-तहरीम"(2) में आएगा।

सहीह मार्गों से यह वर्णित है कि उन्होंने (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) अबू हुरैरा द्वारा वर्णित बातों में कहा: "संसार की महिलाओं में सबसे उत्तम चार हैं: मरियम बिन्त इमरान, फिरौन की पत्नी आसिया बिन्त मुजाहिम, खदीजा बिन्त खुवायलिद, और फातिमा बिन्त मुहम्मद"(3)।

और इब्न अब्बास की हदीस से, नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से: "जन्नत वालों की महिलाओं में सबसे उत्तम खदीजा बिन्त खुवायलिद, फातिमा बिन्त मुहम्मद, मरियम बिन्त इमरान और फिरौन की पत्नी आसिया बिन्त मुजाहिम हैं"(4)। और उनके एक अन्य मार्ग में: "मरियम के बाद जन्नत की महिलाओं की सरदार फातिमा और खदीजा हैं"(5)।

कुरान और हदीसों के प्रत्यक्ष अर्थ से यह स्पष्ट होता है कि मरियम दुनिया की सभी महिलाओं से बेहतर हैं; हव्वा से लेकर कयामत की आखिरी महिला तक; क्योंकि फरिश्तों ने अल्लाह की ओर से उन तक वही (ज़िम्मेदारी, सूचना और खुशखबरी) पहुंचाई थी, जैसे उन्होंने अन्य नबियों तक पहुंचाई थी; इसलिए वह एक नबिया हैं, और नबी वली (संत) से बेहतर होता है, इसलिए वह सभी महिलाओं में सबसे उत्तम हैं: पहले और बाद की सभी में पूर्णतः। फिर उनके बाद फजीलत में फातिमा हैं, फिर खदीजा, फिर आसिया। इसी तरह मूसा बिन उकबा ने कुरैब से, और उन्होंने इब्न अब्बास से रिवायत किया है।

---

(1) अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या में: {और किताब में मरियम का उल्लेख करो} [आयत: 16] (2) अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या में: {और मरियम, इमरान की बेटी, जिसने अपनी पवित्रता की रक्षा की} [आयत: 12] (3) अल-मुफहीम 314/6, और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-इस्तियाब में अल-इसाबा 179/12 के हाशिये पर हदीस को उद्धृत किया है, और अनस की हदीस से इसका प्रमाण मिलता है जिसे इब्न अबी आसिम ने अल-आहाद वल-मथानी (2961) में, और इब्न

हिब्बान (6951), और अल-तबरानी ने अल-मुअजम अल-कबीर (1004/22) में उद्धृत किया है। (4) अहमद (2668), अबू याला (2722), अल-तबरानी (11928), और अल-हाकिम 185/3 द्वारा वर्णित और उन्होंने इसे सही माना है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 223/9 में कहा: इसे अहमद, अबू याला और अल-तबरानी ने वर्णित किया है, और उनके पुरुष (वर्णनकर्ता) सहीह के पुरुष हैं। (5) अल-मुफहीम 314/6, और अल-तबरानी ने इसे अल-मुअजम अल-कबीर (12179) में उद्धृत किया और अंत में जोड़ा: "और फिरौन की पत्नी आसिया"। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 201/9 में कहा: इसे अल-तबरानी ने अल-औसत और अल-कबीर में वर्णित किया है और अल-कबीर के वर्णनकर्ता सहीह के पुरुष हैं।

سورة آل عمران: آیت 42 | 127

اور آسیہ دو نبیاں تھیں، اور یہ بات کہی گئی ہے۔ صحیح یہ ہے کہ مریم نبیہ ہیں؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرشتہ کے ذریعے ان پر وحی بھیجی جیسے اس نے دوسرے تمام انبیاء پر وحی بھیجی تھی، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے، اور اس کا بیان "مریم"(1) میں بھی آئے گا۔ جہاں تک آسیہ کا تعلق ہے، ان کی نبوت پر دلالت کرنے والی کوئی واضح دلیل وارد نہیں ہوئی بلکہ ان کی صدیقیت اور فضیلت پر دلیل ہے، جیسا کہ "التحریم"(2) میں اس کا بیان آئے گا۔

صحیح سندوں سے مروی ہے کہ آپ (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) نے فرمایا، جیسا کہ ابوہریرہ سے روایت ہے: "تمام جہانوں کی عورتوں میں سب سے بہتر چار ہیں: مریم بنت عمران، فرعون کی بیوی آسیہ بنت مزاحم، خدیجہ بنت خویلد، اور فاطمہ بنت محمد"(3)۔

اور ابن عباس کی حدیث سے، نبی کریم صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم سے مروی ہے: "اہل جنت کی عورتوں میں سب سے افضل خدیجہ بنت خویلد، فاطمہ بنت محمد، مریم بنت عمران اور فرعون کی بیوی آسیہ بنت مزاحم ہیں"(4)۔ اور ان کی ایک دوسری روایت میں ہے: "مریم کے بعد اہل جنت کی عورتوں کی سردار فاطمہ اور خدیجہ ہیں"(5)۔

قرآن اور احادیث کا ظاہر یہ تقاضا کرتا ہے کہ مریم دنیا کی تمام عورتوں سے افضل ہیں؛ حوا سے لے کر قیامت تک آنے والی آخری عورت تک؛ کیونکہ فرشتوں نے اللہ عزوجل کی طرف سے ان تک احکامات، خبروں اور خوشخبری کی وحی پہنچائی تھی، جیسا کہ انہوں نے دیگر انبیاء تک پہنچائی تھی؛ پس وہ نبیہ ہیں، اور نبی ولی سے افضل ہوتا ہے، لہذا وہ تمام عورتوں سے افضل

ہیں: اولین و آخرین میں مطلقاً۔ پھر ان کے بعد فضیلت میں فاطمہ ہیں، پھر خدیجہ، پھر آسیہ۔ اسی طرح اسے موسیٰ بن عقبہ نے کریب سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا ہے۔

---

(1) اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر کے وقت: {اور کتاب میں مریم کا ذکر کیجیے} [آیت: 16]۔ (2) اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر کے وقت: {اور مریم بنت عمران جس نے اپنی شرمگاہ کی حفاظت کی} [آیت: 12]۔ (3) المفہم 314/6، اور ابن عبد البر نے الاستیعاب میں الاصابة 179/12 کے حاشیہ پر حدیث نکالی ہے، اور انس کی حدیث سے اس کا شاہد موجود ہے جسے ابن ابی عاصم نے الآحاد والمثانی (2961)، اور ابن حبان (6951)، اور الطبرانی نے المعجم الکبیر (1004/22) میں روایت کیا ہے۔ (4) اسے احمد (2668)، ابو یعلی (2722)، الطبرانی (11928)، اور الحاکم 185/3 نے روایت کیا اور اسے صحیح قرار دیا، الہیثمی نے مجمع الزوائد 223/9 میں کہا: اسے احمد، ابو یعلی اور الطبرانی نے روایت کیا ہے، اور ان کے راوی صحیح کے راوی ہیں۔ (5) المفہم 314/6، اور الطبرانی نے اسے المعجم الکبیر (12179) میں روایت کیا اور آخر میں اضافہ کیا: "اور آسیہ فرعون کی بیوی" الہیثمی نے مجمع الزوائد 201/9 میں کہا: اسے الطبرانی نے الاوسط اور الکبیر میں روایت کیا اور الکبیر کے راوی صحیح کے راوی ہیں۔

Surah Al-Imran: Verse 42 128

Abbas said: The Messenger of Allah ﷺ said: "The mistress of the women of the worlds is Mary, then Fatima, then Khadija, then Asiya." This is a good (hasan) hadith that resolves the issue(1). Allah singled out Mary with something He did not give to any other woman, which is that the Holy Spirit spoke to her and appeared to her, and blew into her garment, and drew near to her for the blowing; this is not for any other woman. She believed in the words of her Lord, and did not ask for a sign when she was given glad tidings as Zakaria ﷺ asked for a sign(2); therefore, Allah called her 'Siddiqah' (Truthful) in His revelation, saying: {And his mother was a truthful woman} [Al-Ma'idah: 75], and He said: {And she believed in the words of her Lord and His scriptures and was of the obedient} [At-Tahrim: 12]. So He testified to her truthfulness, and He testified to her belief in the words of good news, and He testified to her obedience. Indeed(3) Zakaria was given glad tidings of a boy, so he noticed his old age and the barrenness of his wife's womb, and said: "How can I have a boy while my wife is barren"(4), so he asked for a sign. Mary was given glad tidings of a boy(5), so she noticed she was a virgin and no man had touched her, and it was said to her: {Thus said your Lord} [Maryam: 21], so she restricted herself to that, and she believed in the words of her Lord, and did not ask for a sign from Him who knows the essence of this matter. And from where(6) could any woman among all the women of the worlds from the daughters of Adam have what she has of these virtues?! Therefore, it was narrated that she preceded the predecessors with the messengers to Paradise; it came in the news from him ﷺ: "If I were to swear an oath, I would be truthful: no one will enter Paradise before the predecessors of my Ummah except for a dozen or so men, including Ibrahim, Isma'il, Ishaq, Ya'qub, the Tribes, Musa, 'Isa, and Mary daughter of 'Imran"(7).

(1) Al-Mufhim 6/315, and the hadith was narrated by Al-Tabarani in Al-Mu'jam Al-Kabir 23/(2) but in its chain of narration is Muhammad ibn Hasan ibn Zabalah, and he is abandoned (matruk), as mentioned by Al-Haythami in Majma' Al-Zawa'id 9/223, and the previous hadiths before it make it unnecessary. (2) His saying: "from", is not in (Zha). (3) In (Zha): "And when". (4) The wording of verse (40) of Al-Imran: {He said, "My Lord, how will I have a boy when old age has overtaken me and my wife is barren?"}. (5) In (Kha) and (Zha): "of a boy". (6) His saying: "where", from (Zha). (7) Narrated by Al-Fasawi in Al-Ma'rifah wa Al-Tarikh 2/344, and Ibn Abi 'Asim in Al-Ahad wa Al-Mathani (1368) from the hadith of 'Utbah ibn 'Abd (may Allah be pleased with him).

Al-Haythami said in Majma' Al-Zawa'id 10/69: In it is Baqiyyah [ibn Al-Walid], and he is trustworthy but a mudallis (concealer of narrators).

सूरह आल-इमरान: आयत 42 128

अब्बास ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "संसार की महिलाओं की सरदार मरियम हैं, फिर फातिमा, फिर खदीजा, फिर आसिया।" और यह एक हसन हदीस है जो समस्या का समाधान करती है(1)। अल्लाह ने मरियम को कुछ ऐसा प्रदान किया जो उसने किसी अन्य महिला को नहीं दिया, और वह यह है कि रूह-उल-क़ुदुस ने उनसे बात की और उनके सामने प्रकट हुए, और उनके वस्त्र में फूँका, और फूँकने के लिए उनके करीब आए; यह किसी अन्य महिला के लिए नहीं है। उन्होंने अपने रब के शब्दों पर विश्वास किया, और जब उन्हें शुभ समाचार दिया गया तो उन्होंने कोई संकेत नहीं मांगा जैसा कि ज़करिया ﷺ ने संकेत मांगा था(2); इसलिए, अल्लाह ने अपनी आयत में उन्हें 'सिद्दीका' (सत्यवादी) कहा, तो फरमाया: {और उनकी माँ एक सत्यवादी स्त्री थीं} [अल-माइदा: 75], और फरमाया: {और उसने अपने रब के शब्दों और उसकी किताबों की पुष्टि की और वह आज्ञाकारियों में से थी} [अत-तहरीम: 12]। तो उसने उनकी सत्यवादिता की गवाही दी, और शुभ समाचार के शब्दों पर उनके विश्वास की गवाही दी, और उनकी आज्ञाकारिता की गवाही दी। और ज़करिया(3) को एक लड़के की खुशखबरी दी गई थी, तो उन्होंने अपनी वृद्धावस्था और अपनी पत्नी के बांझपन पर ध्यान दिया, और कहा: "मुझे लड़का कैसे हो सकता है जबकि मेरी पत्नी बांझ है"(4), तो उन्होंने एक संकेत मांगा; और मरियम को लड़के की खुशखबरी दी गई(5), तो उन्होंने ध्यान दिया कि वह कुंवारी हैं और किसी पुरुष ने उन्हें नहीं छुआ है, तो उनसे कहा गया: {ऐसा ही होगा, तुम्हारे रब ने कहा है} [मरियम: 21], तो उन्होंने इसी पर संतोष किया, और अपने रब के शब्दों पर विश्वास किया, और उस हस्ती से कोई संकेत नहीं मांगा जो इस मामले के सार को जानता है। और आदम की बेटियों में से संसार की तमाम महिलाओं में से किसी महिला को वे गुण कहाँ से प्राप्त हो सकते हैं जो उनके पास हैं?! इसीलिए, यह रिवायत है कि वह रसूलों के साथ जन्नत में पहले पहुंचने वालों से भी आगे निकल गईं; उनके ﷺ के बारे में खबर में आया है: "अगर मैं शपथ लूँ तो मैं उसे पूरा करूँगा, मेरे उम्मत के अग्रदूतों से पहले जन्नत में कोई प्रवेश नहीं करेगा सिवाय एक दर्जन से अधिक पुरुषों के, जिनमें इब्राहिम, इस्माइल, इसहाक, याकूब, कबीले (असबात), मूसा, ईसा और मरियम बिन्त इमरान शामिल हैं"(7)।

पाद टिप्पणियाँ: (1) अल-मुफहिम 315/6, और हदीस को अल-तबरानी ने अल-मुअजम अल-कबीर 23/(2) में उद्धृत किया है, लेकिन इसके वर्णन की श्रृंखला में मुहम्मद बिन हसन इब्न ज़बाला है, और वह परित्यक्त (मतरूक) है, जैसा कि अल-हेथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 223/9 में उल्लेख किया है,

और इससे पहले की हदीसें इसकी आवश्यकता को समाप्त कर देती हैं। (2) उनका कहना: "से", (ज) में नहीं है। (3) (ज) में: "और जब"। (4) आल-इमरान की आयत (40) के शब्द: {उसने कहा, "हे मेरे रब, मेरे लड़का कैसे होगा जबकि बुढ़ापा मुझ तक पहुँच चुका है और मेरी पत्नी बांझ है?"}। (5) (ख) और (ज) में: "एक लड़के के साथ"। (6) उनका कहना: "कहाँ", (ज) से। (7) इसे अल-फसवी ने अल-मारिफ़ा व अल-तारीख 344/2 में और इब्न अबी आसिम ने अल-अहाद व अल-मथानी (1368) में उतबा बिन अब्द (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है। अल-हेथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 69/10 में कहा: इसमें बकिया [बिन अल-वलीद] है, और वह विश्वसनीय है लेकिन मुदल्लिस है।

سورہ آل عمران: آیت 42 128

عباس رضی اللہ عنہ نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "عالمین کی عورتوں کی سردار مریم ہیں، پھر فاطمہ، پھر خدیجہ، پھر آسیہ"۔ اور یہ ایک حسن حدیث ہے جو اشکال دور کرتی ہے(1)۔ اور اللہ تعالیٰ نے مریم علیہ السلام کو اس چیز کے ساتھ خاص کیا جو عورتوں میں سے کسی کو نہیں دی گئی، اور وہ یہ ہے کہ روح القدس (حضرت جبریل علیہ السلام) نے ان سے کلام کیا اور ان پر ظاہر ہوئے، اور ان کے گریبان میں پھونک ماری، اور پھونکنے کے لیے ان کے قریب ہوئے؛ یہ عورتوں میں سے کسی اور کے لیے نہیں ہے۔ اور انہوں نے اپنے رب کے کلمات کی تصدیق کی، اور جب انہیں خوشخبری دی گئی تو انہوں نے نشانی نہیں مانگی جیسا کہ زکریا علیہ السلام نے نشانی طلب کی تھی(2)؛ اسی لیے اللہ تعالیٰ نے اپنی وحی میں انہیں "صدیقہ" کا نام دیا، چنانچہ فرمایا: {وَأُمُّهُۥ صِدِّيقَةٌ} [المائدہ: 75]، اور فرمایا: {وَصَدَّقَتْ بِكَلِمَتِ رَبِّهَا وَكُتُبِهِۦ وَكَانَتْ مِنَ ٱلْقَٰنِتِينَ} [التحریم: 12]۔ پس ان کے صدیقہ ہونے کی گواہی دی، اور بشارت کے کلمات کی تصدیق کی گواہی دی، اور ان کے فرمانبردار (قانتین) میں سے ہونے کی گواہی دی۔ اور بے شک(3) زکریا علیہ السلام کو لڑکے کی خوشخبری دی گئی، تو انہوں نے اپنے بڑھاپے اور اپنی بیوی کے بانجھ ہونے کی طرف توجہ کی، اور کہا: میرے ہاں لڑکا کیسے ہوگا جبکہ میری بیوی بانجھ ہے(4)، تو انہوں نے نشانی مانگی؛ اور مریم علیہا السلام کو لڑکے کی خوشخبری دی گئی(5)، تو انہوں نے اس بات کی طرف توجہ کی کہ وہ کنواری ہیں اور انہیں کسی بشر نے نہیں چھوا، تو ان سے کہا گیا: {اسی طرح تیرے رب نے فرمایا ہے} [مریم: 21]، تو وہ اسی پر اکتفا کر گئیں، اور اپنے رب کے کلمات کی تصدیق کی، اور اس ذات سے کوئی نشانی طلب نہیں کی جو اس معاملے کی حقیقت کو جاننے والی ہے۔ اور تمام جہان کی عورتوں میں سے بناتِ آدم میں سے کسی عورت کے لیے

وہ مناقب کہاں (6) جو ان (مریم علیہا السلام) کے لیے ہیں؟! اسی لیے مروی ہے کہ وہ سابقین کے ساتھ رسولوں کے ہمراہ جنت کی طرف سبقت لے گئیں؛ آپ ﷺ سے منقول روایت میں آیا ہے: "اگر میں قسم اٹھاؤں تو سچا ثابت ہوں گا، میری امت کے سابقین سے پہلے جنت میں کوئی داخل نہیں ہوگا سوائے چند اور دس (بضعہ عشر) مردوں کے، جن میں ابراہیم، اسماعیل، اسحاق، یعقوب، اسباط، موسیٰ، عیسیٰ، اور مریم بنت عمران (علیہم السلام) شامل ہیں"(7)۔

حواشی: (1) المفہم 315/6، اور حدیث کو طبرانی نے المعجم الکبیر (2)/23 میں روایت کیا ہے لیکن اس کی سند میں محمد بن حسن بن زبالہ ہے، اور وہ متروک ہے، جیسا کہ ہیثمی نے مجمع الزوائد 223/9 میں ذکر کیا ہے، اور اس سے پہلے کی احادیث اس سے بے نیاز کر دیتی ہیں۔ (2) ان کا قول: "من" (سے)، (ظ) میں نہیں ہے۔ (3) (ظ) میں: "ولما"۔ (4) آل عمران کی آیت (40) کے الفاظ: {قَالَ رَبِّ أَنَّىٰ يَكُونُ لِي غُلَٰمٌ وَقَدْ بَلَغَنِيَ ٱلْكِبَرُ وَٱمْرَأَتِي عَاقِرٌ} (اس نے کہا: اے میرے رب! میرے ہاں لڑکا کیسے ہو سکتا ہے جبکہ مجھے بڑھاپا پہنچ چکا ہے اور میری بیوی بانجھ ہے)۔ (5) (خ) اور (ظ) میں: "بغلام" (لڑکے کے ساتھ)۔ (6) ان کا قول: "أين" (کہاں)، (ظ) سے ہے۔ (7) اسے فسوی نے المعرفۃ والتاریخ 344/2 میں اور ابن ابی عاصم نے الآحاد والمثانی (1368) میں عتبہ بن عبد رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد 69/10 میں کہا: اس میں بقیہ [بن الولید] ہے، اور وہ ثقہ ہے لیکن مدلس ہے۔

Page 129 Surah Al-Imran: Verses 42 - 43

It was incumbent upon whoever claimed to possess outward knowledge and deduced inward matters from outward signs, to know the saying of the Messenger of Allah ﷺ: "I am the leader of the children of Adam without pride" (1), and his saying where he says: "The banner of praise on the Day of Resurrection will be in my hand, and the keys of generosity will be in my hand, and I am the first orator, the first intercessor, the first bringer of glad tidings, and the first and the first" (2). He did not achieve this sovereignty in this world over the messengers except for a great matter in the inward. Likewise, the status of Mary; she did not attain God's testimony in the revelation of being a 'Siddiqah' (truthful woman) and believing in the words except for a close and near rank.

And whoever said: she was not a prophet, said: her seeing the angel was like Gabriel (peace be upon him) was seen in the form of Dihyah al-Kalbi when he asked about Islam and faith, and the companions were not prophets because of that, and the first (view) is more apparent and is held by the majority. And Allah knows best.

His words, the Almighty: {O Mary, be devoutly obedient to your Lord and prostrate and bow with those who bow} (43).

That is: prolong the standing in prayer. From Mujahid. Qatadah said: maintain obedience (3). And the discussion on 'Qunut' (devout obedience) has been mentioned previously (4); Al-Awza'i said: When the angels said that to her, she stood in prayer until her feet became swollen and blood and pus flowed from them, peace be upon her (5).

{And prostrate and bow}: Prostration is mentioned here before bowing; because the 'and' (waw) does not necessitate order, and the disagreement on this was previously mentioned in [Surah] Al-Baqarah regarding the words of the Almighty: {Indeed, Al-Safa and Al-Marwah are among the symbols of Allah}. So if you say: Zaid and Amr stood, it is possible that Amr stood before Zaid, so according to this, the meaning would be: bow and prostrate. And it was said: their Sharia (law) placed prostration before bowing. {With those who bow}: It was said: its meaning is: do as they do even if you do not pray with them. And it was said: what is meant by it is the prayer...

(1) Reported with this wording by Ibn Hibban (6242) from the hadith of Wathila bin al-Asqa' (may Allah be pleased with him), and Ahmad (10987), and Ibn Majah (4308) from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him), and it was

mentioned previously in 3/262. (2) Reported similarly by Al-Tirmidhi (3610) and he said: Hasan Gharib. See Al-Shifa by Qadi Ayyad 1/206 - 207. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 1/392. (4) 2/334 - 335 and 4/184. (5) Tafsir al-Baghawi 1/301, Al-Muharrar al-Wajiz 1/434, reported by al-Tabari 5/399, and Ibn Abi Hatim (3496).

पृष्ठ १२९ सूरह आल इमरान: आयतें ४२ - ४३

यह उस व्यक्ति के लिए उचित था जो बाह्य ज्ञान का दावा करता था, और बाह्य चीजों से आंतरिक चीजों का प्रमाण देता था, कि वह अल्लाह के रसूल ﷺ के इस कथन को जाने: "मैं आदम की संतान का सरदार हूँ और यह कोई गर्व की बात नहीं है" (१) और उनका यह कथन जहाँ वे कहते हैं: "क़यामत के दिन प्रशंसा का झंडा मेरे हाथ में होगा, और उदारता की चाबियाँ मेरे हाथ में होंगी, और मैं पहला वक्ता, पहला सिफारिश करने वाला, पहला खुशखबरी देने वाला, और पहला और पहला हूँ" (२)। उन्हें प्रेरितों पर दुनिया में यह संप्रभुता केवल आंतरिक रूप से एक महान मामले के लिए नहीं मिली। इसी तरह, मरियम का मामला है; उन्हें रहस्योद्घाटन में 'सिद्दीक़िया' (सच्ची महिला) होने की अल्लाह की गवाही और शब्दों पर विश्वास करने की प्राप्ति केवल एक करीबी और निकट पद के कारण मिली।

और जिसने कहा: वह नबी नहीं थीं, उन्होंने कहा: उनका फरिश्ते को देखना वैसा ही था जैसे जिब्रईल (उन पर शांति हो) को दिह्या अल-कल्बी के रूप में देखा गया था जब उन्होंने इस्लाम और ईमान के बारे में पूछा था, और इसके कारण सहाबा नबी नहीं बन गए थे, और पहला (विचार) अधिक स्पष्ट है और बहुमत इसी पर है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का कथन: {ऐ मरियम! अपने रब की आज्ञाकारी बनो और सज्दा करो और रुकूअ करने वालों के साथ रुकूअ करो} (४३)।

यानी: नमाज़ में खड़े होने की अवधि बढ़ाओ। मुजाहिद से। क़तादा ने कहा: निरंतर आज्ञापालन करो (३)। और 'क़ुनूत' (आज्ञाकारिता) के बारे में चर्चा पहले आ चुकी है (४); अल-औज़ाई ने कहा: जब फरिश्तों ने उनसे यह कहा, तो वे नमाज़ में इस तरह खड़ी रहीं कि उनके पैर सूज गए और उनसे खून और पीप बहने लगा, उन पर शांति हो (५)।

{और सज्दा करो और रुकूअ करो}: यहाँ सज्दा रुकूअ से पहले उल्लेखित है; क्योंकि 'और' (वाव) क्रम को अनिवार्य नहीं करता है, और इस पर मतभेद सूरह अल-बक़रह में अल्लाह तआला के इस कथन के संबंध में पहले बताया जा चुका है: {निस्संदेह सफ़ा और मरवा अल्लाह के प्रतीकों में से हैं}। अतः यदि आप कहें: ज़ैद और अम्र खड़े हुए, तो यह संभव है कि अम्र ज़ैद से पहले खड़ा हुआ हो, इसलिए इसके अनुसार अर्थ होगा: रुकूअ करो और सज्दा करो। और यह कहा गया: उनकी शरीयत

में रुकूअ से पहले सज्दा था। {रुकूअ करने वालों के साथ}: कहा गया है: इसका अर्थ है: वैसा ही करें जैसा वे करते हैं भले ही आप उनके साथ नमाज़ न पढ़ें। और यह कहा गया: इससे तात्पर्य नमाज़ है...

(१) इसे इब्न हिब्बान (६२४२) ने वाथिला बिन अल-असक़ा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से और अहमद (१०९८७), और इब्न माजाह (४३०८) ने अबू सईद अल-ख़ुदरी (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से इन शब्दों में रिपोर्ट किया है, और यह ३/२६२ में पहले आ चुका है। (२) अल-तिर्मिज़ी (३६१०) ने इसी तरह की रिपोर्ट की है और कहा: हसन ग़रीब। काज़ी अयाद की 'अल-शिफ़ा' १/२०६ - २०७ देखें। (३) अल-नुकात वल-उयून १/३९२। (४) २/३३४ - ३३५ और ४/१८४। (५) तफ़सीर अल-बगवी १/३०१, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/४३४, इसे अल-तबरी ५/३९९ और इब्न अबी हातिम (३४९६) ने रिपोर्ट किया है।

صفحہ ۱۲۹ سورہ آل عمران: آیات ۴۲ - ۴۳

اور جو شخص ظاہری علم کا دعویٰ کرتا ہے اور ظاہری اشیاء سے باطنی اشیاء پر استدلال کرتا ہے، اس پر حق تھا کہ وہ رسول اللہ ﷺ کے اس قول کو جانے: "میں اولادِ آدم کا سردار ہوں اور اس پر کوئی فخر نہیں" (۱) اور آپ کا قول جہاں آپ فرماتے ہیں: "قیامت کے دن حمد کا جھنڈا میرے ہاتھ میں ہوگا، اور کرم کی چابیاں میرے ہاتھ میں ہوں گی، اور میں پہلا خطیب، پہلا شفیع، پہلا مبشر، اور پہلا اور پہلا ہوں" (۲)۔ دنیا میں رسولوں پر یہ سیادت آپ کو باطن میں کسی عظیم معاملے کی بنا پر ہی حاصل ہوئی۔ اسی طرح مریم کا معاملہ ہے کہ انہیں تنزیل میں اللہ کی طرف سے 'صدیقیت' اور کلمات کی تصدیق کی گواہی محض ایک قریبی اور بلند مرتبے کی وجہ سے ملی۔

اور جس نے کہا کہ وہ نبیہ نہیں تھیں، اس نے کہا کہ ان کا فرشتے کو دیکھنا ویسا ہی تھا جیسے جبریل علیہ السلام کو دحیہ کلبی کی صورت میں دیکھا گیا تھا جب انہوں نے اسلام اور ایمان کے بارے میں سوال کیا تھا، اور صحابہ اس وجہ سے انبیاء نہیں ہو گئے تھے، اور پہلا قول زیادہ ظاہر ہے اور اسی پر اکثر (علماء) ہیں۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿يَمَرْيَمُ اقْنُتِي لِرَبِّكِ وَاسْجُدِي وَارْكَعِي مَعَ الرَّاكِعِينَ ۴۳﴾۔

یعنی: نماز میں قیام کو طویل کرو۔ مجاہد سے مروی ہے۔ قتادہ نے کہا: طاعت پر مداومت کرو (۳)۔ اور قنوت کے بارے میں گفتگو پہلے گزر چکی ہے (۴)؛ اوزاعی نے کہا: جب فرشتوں نے ان سے یہ کہا تو وہ نماز میں کھڑی ہو گئیں یہاں تک کہ ان کے قدم سوج گئے اور ان سے خون اور پیپ بہنے لگا، علیہا السلام (۵)۔

﴿وَاسْجُدِي وَارْكَعِي﴾ یہاں سجدے کو رکوع پر مقدم کیا گیا ہے؛ کیونکہ 'واؤ' ترتیب کا تقاضا نہیں کرتی، اور اس بارے میں اختلاف سورہ بقرہ میں اللہ تعالیٰ کے ارشاد: ﴿إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِن شَعَائِرِ اللَّهِ﴾ کے پاس گزر چکا ہے۔ پس جب آپ کہیں: "زید اور عمرو کھڑے ہوئے" تو جائز ہے کہ عمرو زید سے پہلے کھڑا ہوا ہو، پس اس بنا پر معنی ہوگا: "رکوع کرو اور سجدہ کرو"۔ اور یہ بھی کہا گیا کہ ان کی شریعت میں سجدہ رکوع سے پہلے تھا۔ ﴿مَعَ الرَّاكِعِينَ﴾ کہا گیا: اس کا مطلب ہے کہ ان کے فعل کی طرح کرو خواہ تم ان کے ساتھ نماز نہ پڑھو۔ اور کہا گیا کہ اس سے مراد نماز ہے...

(۱) اسے ان الفاظ کے ساتھ ابن حبان (۶۲۴۲) نے واثلہ بن اسقع رضی اللہ عنہ کی حدیث سے اور احمد (۱۰۹۸۷) اور ابن ماجہ (۴۳۰۸) نے ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور ۳/۲۶۲ پر گزر چکا ہے۔ (۲) اسے اسی طرح ترمذی (۳۶۱۰) نے روایت کیا اور کہا: حسن غریب۔ اور قاضی عیاض کی الشفاء ۱/۲۰۶ - ۲۰۷ دیکھیں۔ (۳) النکت والعیون ۱/۳۹۲۔ (۴) ۲/۳۳۴ - ۳۳۵ اور ۴/ ۱۸۴۔ (۵) تفسیر بغوی ۱/۳۰۱، اور المحرر الوجیز ۱/۴۳۴، اور اسے طبری ۵/۳۹۹ اور ابن ابی حاتم (۳۴۹۶) نے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Imran: Verses 43 - 44 130 the congregation (1). And this has already been mentioned in Al-Baqarah (2). His (the Almighty's) saying: {That is from the news of the unseen which We reveal to you. And you were not with them when they cast their pens as to which of them should take care of Mary. Nor were you with them when they disputed (44)} In it are four matters: First: His saying: {That is from the news of the unseen}, meaning: what we mentioned from the story of Zachariah, Yahya, and Mary, peace be upon them, is from the news of the unseen. {We reveal it to you} in it is a proof of the prophethood of Muhammad ﷺ, as he related the story of Zachariah and Mary without having read books, and he informed about that and the People of the Book confirmed it. This is His saying: {We reveal it to you}. He returned the pronoun to "that," which is why it was masculine (3). Revelation here means sending to the Prophet ﷺ. Revelation can be inspiration, gesturing, and other things. Its linguistic origin is: informing in secret, and that is why inspiration is called revelation. From it is: {And when I inspired the disciples} [Al-Ma'idah: 111], and His saying: {And your Lord inspired the bee} [Al-Nahl: 68]. It was said: the meaning of {I inspired the disciples} is: I commanded them. It is said: waha and awha, and wama and awma have the same meaning (4). Al-Ajjaj said: He inspired it to settle, so it became stable (5)

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/376, al-Nukat wa al-'Uyun 1/392, and Tafsir al-Baghawi 1/301. Ibn Atiyyah's opinion (may Allah have mercy on him) in al-Muharrar 1/434 is: that Mary was commanded to perform qunut and prostration, and these are specific to her individual prayer, then she was commanded – after that – to pray in congregation, so it was said to her: {and bow with those who bow}. What was intended here was a feature of the prayer so that the wording would not be repeated, and the verse did not mean the prostration and bowing that are part of a single rak'ah. (2) 2/25. (3) Tafsir Abi al-Layth 1/267, and Tafsir al-Baghawi 1/301. (4) In the copies: rama and arma, and the correction is from Tahdhib al-Lughah 5/296-297, al-Lisan (waha), and Taj al-Arus (wama). (5) His Diwan 1/408-409 and after it: "and strengthened it with firm, anchored [mountains]." The Diwan's narration is: waha laha..., Ibn Durayd said in al-Jamharah 2/198, and al-Jawhari in al-Sihah (waha): And it is narrated: awha laha.

सूरा आल-इमरान: आयत 43 - 44 130 जमात (1)। और यह पहले अल-बक़रह (2) में बीत चुका है। अल्लाह तआला का फरमान: {यह ग़ैब (परोक्ष) की ख़बरों में से है जिसे हम आप की ओर वह्य (प्रकाशना) करते हैं। और आप उनके पास नहीं थे जब वे अपनी कलमें डाल रहे थे कि उनमें से कौन मरयम की देखभाल करेगा। और न ही आप उनके पास थे जब वे झगड़ रहे थे (44)} इसमें चार मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {यह ग़ैब की ख़बरों में से है}, यानी: जो हमने ज़कारिया, यह्या और मरयम (अलैहिमुस्सलाम) के क़िस्से का ज़िक्र किया, वह ग़ैब की ख़बरों में से है। {हम इसे आप की ओर वह्य करते हैं} इसमें मुहम्मद ﷺ की नबूवत का प्रमाण है, क्योंकि उन्होंने ज़कारिया और मरयम का क़िस्सा सुनाया जबकि उन्होंने किताबें नहीं पढ़ी थीं, और उन्होंने इसके बारे में बताया और अह्ले किताब ने इसकी पुष्टि की। यही अल्लाह तआला का फरमान है: {हम इसे आप की ओर वह्य करते हैं}। उन्होंने सर्वनाम (कनाया) को "वह" (ذَٰلِكَ) की ओर लौटाया, इसीलिए इसे पुल्लिंग रखा गया (3)। यहाँ वह्य का अर्थ है: नबी ﷺ की ओर पैग़ाम भेजना। वह्य इल्हाम (प्रेरणा), संकेत और अन्य रूपों में हो सकती है। भाषा विज्ञान में इसका मूल अर्थ है: गुप्त रूप से सूचित करना, इसीलिए इल्हाम को वह्य कहा जाता है। इसी से है: {और जब मैंने हवारियों (शिष्यों) की ओर वह्य की} [अल-माएदा: 111], और उनका फरमान: {और आपके रब ने शहद की मक्खी की ओर वह्य की} [अन-नह्ल: 68]। और कहा गया है: {मैंने हवारियों की ओर वह्य की} का अर्थ है: मैंने उन्हें आदेश दिया। कहा जाता है: 'वहा' और 'अवहा', और 'वमा' और 'अौमा' एक ही अर्थ में हैं (4)। अल-अज्जाज ने कहा: उसने उसे ठहरने का इशारा किया तो वह स्थिर हो गई (5)

---

(1) इ'राब अल-कुरान लिन-नह्हास 1/376, अल-नुकत वल-उयून 1/392, और तफ़सीर अल-बग़वी 1/301। अल-मुहर्रर 1/434 में इब्न अत्तियाह (रहिमहुल्लाह) की राय है: कि मरयम को क़ुनूत और सजदे का आदेश दिया गया था और ये दोनों उनकी अकेले की नमाज़ के लिए विशिष्ट हैं, फिर उन्हें - उसके बाद - जमात में नमाज़ पढ़ने का आदेश दिया गया, तो उनसे कहा गया: {और रुकूअ करने वालों के साथ रुकूअ करो} और यहाँ नमाज़ की निशानियों में से एक का इरादा किया गया था; ताकि शब्द का दोहराव न हो, और आयत से वह सजदा और रुकूअ मुराद नहीं था जो एक ही रकअत में व्यवस्थित होता है। (2) 2/25. (3) तफ़सीर अबी अल-लैस 1/267, और तफ़सीर अल-बग़वी 1/301। (4) प्रतियों में: 'रमा' और 'अरमा' है, और सुधार तहज़ीब अल-लुग़ह 5/296-297, अल-लिसान (वहा), और ताज अल-अरूस (वमा) से है। (5) उनका दीवान 1/408-409 और उसके बाद: "और उसे

मज़बूत पहाड़ों के साथ स्थिर कर दिया।" दीवान का पाठ है: 'वहा लहा...', इब्न दुरैद ने अल-जमहरा 2/198 में और अल-जौहरी ने अस्-सिह़ाह (वहा) में कहा: और रिवायत है: 'अवहा लहा' ।

سورہ آل عمران: آیات 43 - 44 130 جماعت (1)۔ اور یہ پہلے البقرہ (2) میں گزر چکا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {یہ غیب کی خبروں میں سے ہے جو ہم آپ کی طرف وحی کرتے ہیں، اور آپ ان کے پاس نہ تھے جب وہ اپنے قلم ڈال رہے تھے کہ ان میں سے کون مریم کی کفالت کرے گا، اور نہ ہی آپ ان کے پاس تھے جب وہ جھگڑ رہے تھے (44)} اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {یہ غیب کی خبروں میں سے ہے} یعنی: جو ہم نے زکریا، یحییٰ اور مریم علیہم السلام کے قصے میں ذکر کیا ہے، وہ غیب کی خبروں میں سے ہے۔ {ہم اسے آپ کی طرف وحی کرتے ہیں} اس میں محمد ﷺ کی نبوت پر دلالت ہے، کیونکہ آپ نے زکریا اور مریم کا قصہ بیان کیا حالانکہ آپ نے کتابیں نہیں پڑھی تھیں، اور آپ نے اس کے بارے میں خبر دی اور اہل کتاب نے اس کی تصدیق کی۔ یہی اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {ہم اسے آپ کی طرف وحی کرتے ہیں}۔ تو انہوں نے کنایہ کو "ذلک" کی طرف لوٹایا، اسی لیے اسے مذکر لایا گیا (3)۔ اور یہاں وحی سے مراد نبی ﷺ کی طرف پیغام بھیجنا ہے۔ وحی الہام، اشارہ اور اس کے علاوہ بھی ہوتی ہے۔ لغت میں اس کی اصل ہے: خفیہ طور پر آگاہ کرنا، اسی لیے الہام کو وحی کہا جاتا ہے، اور اسی سے ہے: {اور جب میں نے حواریوں کی طرف وحی کی} [المائدہ: 111]، اور اس کا ارشاد: {اور آپ کے رب نے شہد کی مکھی کی طرف وحی کی} [النحل: 68]۔ اور کہا گیا ہے کہ {میں نے حواریوں کی طرف وحی کی} کا معنی ہے: میں نے انہیں حکم دیا، کہا جاتا ہے: وحیٰ اور اوحیٰ، اور وملٰی اور اوملٰی ایک ہی معنی میں ہیں (4)۔ العجاج نے کہا: اس نے اسے قرار پانے کا اشارہ کیا تو وہ ٹھہر گئی (5)

---

(1) اعراب القرآن للنحاس 1/376، والنکت والعیون 1/392، وتفسیر البغوي 1/301۔ اور المحرر 1/434 میں ابن عطیہ رحمہ اللہ کی رائے ہے: کہ مریم کو قنوت اور سجدے کا حکم دیا گیا تھا اور

یہ دونوں ان کی تنہا نماز کے ساتھ مخصوص ہیں، پھر انہیں - اس کے بعد - جماعت میں نماز کا حکم دیا گیا، تو ان سے کہا گیا: {اور رکوع کرنے والوں کے ساتھ رکوع کرو} اور یہاں نماز کی ایک علامت مراد لی گئی؛ تاکہ لفظ کی تکرار نہ ہو، اور آیت سے وہ سجدہ اور رکوع مراد نہیں تھا جو ایک ہی رکعت میں ترتیب وار ہوتا ہے۔ (2) 2/25. (3) تفسير أبي الليث 1/267، وتفسير البغوي 1/301۔ (4) نسخوں میں: رمی اور أرمی ہے، اور تصحیح تہذیب اللغہ 5/296-297، اللسان (وحی)، اور تاج العروس (ومی) سے ہے۔ (5) ان کا دیوان 1/408-409 اور اس کے بعد: "اور اسے مضبوط پہاڑوں سے جکڑ دیا۔" دیوان کی روایت ہے: وحی لها...، ابن درید نے الجمہرہ 2/198 میں کہا، اور الجوہری نے الصحاح (وحی) میں کہا: اور روایت کی جاتی ہے: أوحى لها۔

131 Surah Al-Imran: Verse 44

Meaning: He commanded the earth to settle. In the hadith: "Al-Waha Al-Waha" (1), which means speed, and the verb derived from it is "Tawahhaytu Tawhiyyan." Ibn Faris (2) said: Al-Wahy (revelation) is a sign, writing (3), and message, and anything you impart to another so they know it is "Wahy", however it is. "Al-Wahiyyu" means fast. "Al-Waha" is the sound, and it is said: "Istahwaynahum," meaning: we called them for help. He said: "I signaled Maimun and Al-Azraq to her" (4)

Second: His, the Almighty's, saying: {And you were not with them}, meaning: and you were not, O Muhammad, with them, meaning: in their presence and with them. {When they cast their pens}: plural of 'pen', from 'qalamahu': if he cut it. It is said: their gambling arrows and arrows. And it was said: their pens with which they used to write the Torah, and this is better because 'Al-Azlam' (divining arrows) were forbidden by God, as He said: {That is grave disobedience} [Al-Ma'idah: 3]. However, it is possible they did that in a way different from how those in the pre-Islamic era (Jahiliyyah) did it (5).

{Which of them should take charge of Mary}, meaning: to take care of her. Zechariah said: I have more right to her, her maternal aunt is with me. And with him was Ashya' bint Faqud, the sister of Hannah bint Faqud, Mary's mother. The Children of Israel said: We have more right to her, the daughter of our scholar. So they drew lots for her, and each one came with his pen, and they agreed to put the pens in running water, so whoever's pen stood still and was not carried away by the water (6) would be her caretaker (7). He said...

---

(1) Part of a sermon by Abu Bakr Al-Siddiq (may Allah be pleased with him), recorded by Hannad in "Al-Zuhd" 495, Al-Tabari in "History" 3/223-224, Al-Hakim 2/383-384, and Abu Nu'aym in "Al-Hilya" 1/34-35. Ahmad recorded it in "Al-Zuhd" p. 340 from Al-Hasan, and Al-Azhari mentioned it in "Tahdhib al-Lugha" 5/298, and Al-Jawhari in "Al-Sihah" (wahy), and Al-Maydani in "Majma' al-Amthal" 2/392 that among the speech of the Arabs is their saying: "Al-Waha Al-Waha," meaning haste, haste. Ibn al-Athir said in "Al-Nihaya" (wahy): it can be lengthened or shortened; it is said "Tawahhaytu Tawhiyyan": if I hurried, and it is in the accusative case due to 'ighra' (incitement) by an implicit verb. (2) Mujmal al-Lugha 4/919. (3) In the manuscripts: "and the book", and what is established is from (m). (4) In (d), (z), and (m): "Al-Azraq", and what is established is from (kh) and (z) which corresponds to what is in "Al-Mujmal", and we did not find its author. (5) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/376. (6) In (kh): "it did not

flow with water", and in (z): "it did not flow with the water", and in "Ahkam al-Qur'an" by Ibn al-Arabi 1/273 (and the speech is from him): "it did not flow in the water". (7) In (z) and "Ahkam al-Qur'an": its owner.

१३१ सूरह आल इमरान: आयत ४४

अर्थात: उसने पृथ्वी को स्थिर होने का आदेश दिया। हदीस में है: "अल-वाहा अल-वाहा" (१) और इसका अर्थ है गति, और इससे क्रिया "तवच्चय्तु तौहिय्यन" है। इब्न फ़ारिस (२) ने कहा: अल-वही (प्रकाशना) संकेत, लेखन (३) और संदेश है, और जो कुछ भी आप दूसरे को प्रदान करते हैं ताकि वह उसे जान ले, वह "वही" है चाहे वह कैसा भी हो। "अल-वहिय्यु": तीव्र। और "अल-वाहा" ध्वनि है, और कहा जाता है: "इस्तह्वैनाहुम", अर्थात: हमने उन्हें सहायता के लिए पुकारा। उन्होंने कहा: "मैंने मैयून और अल-अज़राक़ को उसके लिए संकेत दिया" (४)

दूसरा: सर्वशक्तिमान का कथन {वमा कुन्ता लदैहिम} (और आप उनके पास नहीं थे) अर्थात: और आप, हे मुहम्मद, उनके पास नहीं थे, अर्थात: उनकी उपस्थिति में और उनके पास। {इज़ युल्कूना अक्लामहूम} (जब वे अपनी कलम डाल रहे थे): 'कलम' का बहुवचन, 'कलमहु' से: यदि उसने उसे काट दिया। कहा गया है: उनके जुआ खेलने वाले तीर और तीर। और यह भी कहा गया है: उनकी कलमें जिनसे वे तौरात लिखते थे, और यह बेहतर है, क्योंकि 'अल-अज़लाम' (पासा फेंकने वाले तीर) को अल्लाह ने मना किया था, जैसा कि उसने कहा: {ज़ालिकुम फिस्कुन} (वह घोर अवज्ञा है) [अल-माइदह: ३]। सिवाय इसके कि यह संभव है कि उन्होंने इसे उस तरीके से अलग किया हो जैसा कि जाहिलियत (इस्लाम पूर्व काल) के लोग करते थे (५)।

{अय्युहुम यक्फुलु मरयम} (उनमें से कौन मरयम की देखभाल करेगा) अर्थात: उसका पालन-पोषण करना, तो ज़करिया ने कहा: मेरा उस पर अधिक अधिकार है, उसकी मौसी मेरे पास है। और उनके पास अश्या बिन्त फ़ाक़ूद थी, जो मरयम की माँ हन्ना बिन्त फ़ाक़ूद की बहन थी। और इस्राईल की संतान ने कहा: हमारा उस पर अधिक अधिकार है, वह हमारे विद्वान की बेटी है। तो उन्होंने उस पर कुर्रा (लॉटरी) डाला, और प्रत्येक अपनी कलम लेकर आया, और वे कलमों को बहते पानी में डालने पर सहमत हुए, तो जिसकी कलम रुक गई और पानी के साथ नहीं बही (६), वही उसका संरक्षक (७) होगा। उन्होंने कहा...

---

(१) अबू बक्र अल-सिद्दीक (रज़ियल्लाहु अन्हु) के एक खुतबे का हिस्सा जिसे हन्नाद ने "अल-ज़ुहद" ४९५ में, अल-तबरी ने "तारीख" ३/२२३-२२४ में, अल-हाकिल ने २/३८३-३८४ में, और अबू नुऐम ने "अल-हिलया" १/३४-३५ में निकाला है। अहमद ने इसे "अल-ज़ुहद" पृष्ठ ३४० में अल-हसन से उद्धृत किया है, और अल-अज़हरी ने "तहज़ीब अल-लुग़ा" ५/२९८ में इसका उल्लेख किया है, और अल-

जौहरी ने "अल-सिहाह" (वही) में, और अल-मैदानी ने "मजमा अल-अम्साल" २/३९२ में कि अरबों की भाषा में उनकी कहावत है: "अल-वाहा अल-वाहा", अर्थात जल्दी, जल्दी। इब्न अल-असीर ने "अल-निहाया" (वही) में कहा: इसे खींचा भी जाता है और छोटा भी किया जाता है; कहा जाता है "तवच्चयतु तौहिय्यन": जब मैंने जल्दी की, और यह एक छिपी हुई क्रिया द्वारा 'इग़रा' (उत्तेजना) के कारण कर्म कारक (accusative case) में है। (२) मुजमल अल-लुग़ा ४/९१९। (३) प्रतियों में: "और किताब", और जो स्थापित है वह (म) से है। (४) (द), (ज़) और (म) में: "अल-अज़राक़", और जो स्थापित है वह (ख) और (ज़) से है जो "अल-मुजमल" में है उसके अनुरूप है, और हमें इसके कहने वाले का पता नहीं चला। (५) इराब अल-कुरान लिन-नहस १/३७६। (६) (ख) में: "वह पानी के साथ नहीं चला", और (ज़) में: "वह पानी के साथ नहीं चला", और इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरान" १/२७३ में (और बात उन्हीं की है): "वह पानी में नहीं चला"। (७) (ज़) और अहकाम अल-कुरान में: उसका मालिक।

۱۳۱ سورة آل عمران: آیت ۴۴

یعنی: زمین کو ٹھہرنے کا حکم دیا۔ اور حدیث میں ہے: "الوَحَی الوَحَی" (۱) اور وہ تیزی ہے، اور اس سے فعل "تَوَحَّیْتُ تَوْحِیّاً" ہے۔ ابن فارس (۲) نے کہا: الوحی اشارہ، کتابت (۳) اور پیغام رسانی ہے، اور ہر وہ چیز جو آپ دوسرے کی طرف ڈالیں یہاں تک کہ وہ اسے جان لے، وہ "وحی" ہے خواہ کیسی ہی ہو۔ اور "الوَحِیُّ": تیز رفتار۔ اور "الوَحَی" آواز ہے، اور کہا جاتا ہے: "استوحیناھم"، یعنی: ہم نے انہیں مدد کے لیے پکارا۔ اس نے کہا: "میں نے میمون اور الازرق کو اس کے لیے اشارہ کیا" (۴)

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان {وَمَا كُنتَ لَدَيْهِمْ} یعنی: اور اے محمد! آپ ان کے پاس نہ تھے، یعنی: ان کی موجودگی میں اور ان کے پاس۔ {إِذْ يُلْقُونَ أَقْلَامَهُمْ} قلم کی جمع، "قَلَمَه" سے: جب اس نے اسے کاٹا۔ کہا گیا ہے: ان کے جوئے کے تیر اور تیر۔ اور کہا گیا: ان کے وہ قلم جن سے وہ تورات لکھتے تھے، اور یہ زیادہ بہتر ہے، کیونکہ اللہ تعالیٰ نے پانسوں (ازلام) سے منع فرما دیا تھا، چنانچہ فرمایا: {ذَٰلِكُمْ فِسْقٌ} [المائدہ: ۳]۔ سوائے اس کے کہ یہ جائز ہے کہ انہوں نے ایسا اس طریقے کے علاوہ کیا ہو جس پر جاہلیت والے کرتے تھے (۵)۔

{أَيُّهُمْ يَكْفُلُ مَرْيَمَ} یعنی: اس کی پرورش کرے گا، تو زکریا علیہ السلام نے فرمایا: میں اس کا زیادہ حقدار ہوں، اس کی خالہ میرے پاس ہے۔ اور ان کے پاس اشیع بنت فاقود تھیں جو مریم کی والدہ حنہ بنت فاقود کی بہن تھیں۔ اور بنی اسرائیل نے کہا: ہم اس کے زیادہ حقدار ہیں، ہمارے عالم کی بیٹی ہے۔ تو انہوں نے اس پر قرعہ ڈالا، اور ہر ایک اپنا قلم لے کر آیا، اور انہوں نے اتفاق کیا کہ قلموں کو بہتے پانی میں ڈال دیں گے، تو جس کا قلم رک گیا اور اسے پانی نہ بہا سکا (۶) وہی اس کا کفیل (۷) ہوگا۔ اس نے کہا...

(۱) حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ کے خطبہ کا ایک ٹکڑا ہے جسے ہناد نے "الزہد" ۴۹۵ میں، طبری نے "التاریخ" ۳/ ۲۲۳ - ۲۲۴ میں، حاکم نے ۲/ ۳۸۳ - ۳۸۴ میں، اور ابو نعیم نے "الحلیہ" ۱/ ۳۴ - ۳۵ میں نقل کیا ہے۔ اور احمد نے اسے "الزہد" ص ۳۴۰ میں حسن سے روایت کیا ہے، اور ازہری نے "تہذیب اللغہ" ۵/ ۲۹۸ میں، اور جوہری نے "الصحاح" (وحی) میں، اور میدانی نے "مجمع الامثال" ۲/ ۳۹۲ میں ذکر کیا ہے کہ عربوں کے کلام میں سے ان کا یہ قول ہے: "الوحی الوحی"، یعنی جلدی جلدی۔ اور ابن الاثیر نے "النہایہ" (وحی) میں کہا: اسے لمبا بھی کیا جاتا ہے اور چھوٹا بھی، کہا جاتا ہے: "توحیْتُ توحِیّاً": جب میں نے جلدی کی، اور یہ ایک پوشیدہ فعل کے ذریعے ترغیب (اغراء) کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے۔ (۲) مجمل اللغہ ۴/ ۹۱۹۔ (۳) نسخوں میں ہے: "والکتاب"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (۴) (د)، (ز) اور (م) میں: "والازراق" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے اور یہی "المجمل" کے موافق ہے، اور ہمیں اس کے قائل کا علم نہیں ہوا۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۱/ ۳۷۶۔ (۶) (خ) میں ہے: "ولم یجر بالماء"، اور (ظ) میں: "ولم یجر مع الماء"، اور ابن العربی کی "احکام القرآن" ۱/ ۲۷۳ میں (اور یہ کلام ان کا ہے): "ولم یجر في الماء"۔ (۷) (ظ) اور احکام القرآن میں ہے: "صاحبها"۔

The Prophet (PBUH) said: "The pens flowed and the pen of Zechariah rose (floated)"(1). This was a sign for him, because he was a prophet through whom signs (miracles) were manifested. Other explanations have also been suggested. And [the phrase] "Which of them should take care of Mary" is a subject and a predicate in the position of an accusative due to a hidden verb indicated by the context; the implied meaning is: they are looking at which of them will take care of Mary. The verb does not act upon the word "ay" (which) because it is interrogative(2). Third: Some of our scholars have used this verse to prove the legitimacy of casting lots (al-qur'ah), which is a principle in our law for anyone seeking justice in division. It is a Sunnah according to the majority of jurists when parties are equal in their claim, so that justice may be done among them, their hearts may be at ease, and suspicion is removed (3) from the one overseeing the division. No one is favored over their companion when the divided items are of the same kind, following the Book and the Sunnah. Abu Hanifa and his companions rejected the practice of casting lots and refuted the hadiths concerning it, claiming they are meaningless and resemble the divining arrows (al-azlam) forbidden by Allah. Ibn al-Mundhir (4) reported from Abu Hanifa that he permitted it, saying: "Casting lots does not align with analogy (qiyas), but we have abandoned analogy in this matter and followed the traditions and the Sunnah." Abu Ubaid (5) said: Three of the prophets practiced casting lots: Jonah (Yunus), Zechariah (Zakariya), and our Prophet Muhammad (PBUH). Ibn al-Mundhir said: The use of casting lots is like a consensus among scholars regarding divisions between partners, so there is no validity in the opinion of those who reject it (6).

---

(1) We did not find it attributed directly to the Prophet (marfu'), but Al-Bukhari recorded it in his Sahih as a definitive statement from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) in the Book of Testimonies, chapter on casting lots in problematic cases (Al-Fath 5/292). Al-Bayhaqi related it in Al-Sunan 10/286-287, and Al-Tabari recorded it in 5/348 from the statement of Akrimah. It was also related from Al-Suddi at length. Al-Hafiz said in Al-Fath 5/294: His saying: "and the pen of Zechariah rose," meaning it ascended, and in the narration of Al-Kashmihani: "and it went up," and in another copy: "and it moved away" with the letter dal. (2) Mushkil I'rab al-Qur'an 1/159, and the completion of his statement is that what precedes an interrogation does not act upon it. (3) In (Z): and it repels. (4) Al-Ishraf 2/442. (5) Similarly in Gharib al-Hadith 2/234. (6) Ikmal al-Mu'lim 8/286, Al-Mufhim 7/365, and Sharh an-Nawawi for Sahih Muslim 17/103.

नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "कलमें बह गईं और ज़करिया की कलम ऊपर उठ गई (तैरने लगी)"(1)। यह उनके लिए एक निशानी थी, क्योंकि वह एक नबी थे जिनके हाथों चमत्कार प्रकट होते थे। इसके अलावा अन्य बातें भी कही गई हैं। और [वाक्यांश] "उनमें से कौन मरियम की देखभाल करेगा" एक उपदेश और समाचार (विषय और विधेय) है जो संदर्भ द्वारा संकेतित एक छिपी हुई क्रिया के कारण कर्म कारक (accusative) की स्थिति में है; निहित अर्थ है: वे देख रहे हैं कि उनमें से कौन मरियम की देखभाल करेगा। क्रिया शब्द "अय्यु" (कौन/किस) पर प्रभाव नहीं डालती क्योंकि यह एक प्रश्नवाचक शब्द है(2)। तीसरा: हमारे कुछ विद्वानों ने इस आयत से कुरअह (पर्ची निकालने/लॉटरी) की वैधता को सिद्ध करने के लिए तर्क दिया है, जो हमारे शरीयत में विभाजन में न्याय चाहने वालों के लिए एक आधार है। अधिकांश फकीहों (न्यायविदों) के अनुसार यह एक सुन्नत है जब दावेदारों के पास बराबर के तर्क हों, ताकि उनके बीच न्याय किया जा सके, उनके दिल संतुष्ट रहें, और विभाजन करने वाले पर संदेह न रहे(3)। जब विभाजित की जाने वाली वस्तुएं एक ही श्रेणी की हों, तो किताब और सुन्नत का पालन करते हुए किसी एक को उसके साथी पर वरीयता नहीं दी जाती है। अबू हनीफा और उनके साथियों ने कुरअह पर अमल करने को खारिज कर दिया और इससे संबंधित हदीसों को भी खारिज कर दिया, यह दावा करते हुए कि उनका कोई अर्थ नहीं है और वे उन तीरों (अज़लाम) के समान हैं जिनसे अल्लाह ने मना किया है। इब्न अल-मुन्ज़िर(4) ने अबू हनीफा से उद्धृत किया है कि उन्होंने इसे अनुमति दी और कहा: "क़ियास (तर्क) में कुरअह सही नहीं बैठता, लेकिन हमने इस मामले में क़ियास को छोड़ दिया और आसार (परंपराओं) और सुन्नत को अपनाया है।" अबू उबैद(5) ने कहा: तीन नबियों ने कुरअह का इस्तेमाल किया: यूनुस, ज़करिया और हमारे नबी मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम)। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: साझेदारों के बीच विभाजन के मामले में कुरअह का उपयोग विद्वानों के बीच एक आम सहमति (इज्मा) की तरह है, इसलिए इसे खारिज करने वालों की बात का कोई महत्व नहीं है(6)।

---

(1) हमने इसे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से मरफू रिवायत के रूप में नहीं पाया, लेकिन अल-बुखारी ने इसे अपनी सहीह में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से किताबुश-शहादात में कुरअह के अध्याय में दर्ज किया है (अल-फतह 5/292)। अल-बैहकी ने इसे अल-सुनन 10/286-287 में और अल-तबरी ने 5/348 में अकरिमा के कथन से दर्ज किया है। अल-सुद्दी से भी इसे विस्तार से उद्धृत किया गया है। अल-हाफ़िज़ ने अल-फतह 5/294 में कहा: उनका कहना: "ज़करिया की कलम ऊपर

उठी," यानी वह बुलंद हुई, और अल-कश्मिहानी के वर्णन में: "वह ऊंची हो गई," और एक प्रति में: दाल के साथ "वादा" है। (2) मुश्किल ए'राब अल-कुरआन 1/159, और उनके कथन का शेष भाग यह है कि प्रश्नवाचक से पहले जो होता है वह उस पर क्रिया नहीं करता। (3) संस्करण (ज़) में: और यह टालता है। (4) अल-इशराफ़ 2/442। (5) उसी प्रकार गरीब अल-हदीस 2/234 में। (6) इकमाल अल-मुअल्लिम 8/286, अल-मुफहिम 7/365, और सहीह मुस्लिम की नववी व्याख्या 17/103।

۱۳۲ سورہ آل عمران، آیت ۴۴

نبی ﷺ نے فرمایا: «قلم بہہ گئے اور زکریا کا قلم بلند ہو گیا (تیرنے لگا)» (۱)۔ یہ ان کے لیے ایک نشانی تھی، کیونکہ وہ ایک نبی تھے جن کے ہاتھوں معجزات ظاہر ہوتے تھے۔ اس کے علاوہ دیگر باتیں بھی کہی گئی ہیں۔ اور [جملہ] ﴿أَيُّهُمْ يَكْفُلُ مَرْيَمَ﴾ مبتدا اور خبر ہے جو اس پوشیدہ فعل کی وجہ سے محلِ نصب میں ہے جس پر کلام دلالت کرتا ہے، تقدیرِ عبارت یہ ہے: وہ دیکھ رہے ہیں کہ ان میں سے کون مریم کی کفالت کرے گا۔ اور فعل لفظ "أی" میں عمل نہیں کرتا کیونکہ یہ استفہام (سوالیہ لفظ) ہے (۲)۔ تیسری بات: ہمارے بعض علماء نے اس آیت سے قرعہ اندازی کے ثبوت پر استدلال کیا ہے، اور یہ ہماری شریعت میں ہر اس شخص کے لیے ایک اصل (بنیاد) ہے جو تقسیم میں عدل چاہتا ہے، اور یہ جمہور فقہاء کے نزدیک ان لوگوں کے لیے سنت ہے جو دلیل میں برابر ہوں تاکہ ان کے درمیان عدل کیا جائے اور ان کے دل مطمئن ہوں، اور اس شخص سے بدگمانی دور ہو جائے (۳) جو ان کی تقسیم کا ذمہ دار ہے، اور ان میں سے کسی کو اس کے ساتھی پر فضیلت نہ دی جائے جب تقسیم کی جانے والی چیز ایک ہی جنس سے ہو، کتاب و سنت کی پیروی کرتے ہوئے۔ امام ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب نے قرعہ اندازی پر عمل کو رد کر دیا، اور اس بارے میں وارد احادیث کو بھی رد کر دیا، اور دعویٰ کیا کہ ان کا کوئی معنی نہیں ہے اور یہ ان تیروں (ازلام) کے مشابہ ہے جن سے اللہ نے منع فرمایا ہے۔ اور ابن المنذر (۴) نے ابو حنیفہ سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے اسے جائز قرار دیا اور کہا: "قیاس میں قرعہ اندازی درست نہیں بیٹھتی، لیکن ہم نے اس معاملے میں قیاس کو چھوڑ دیا اور آثار و سنت کو اپنا لیا۔" ابو عبید (۵) نے کہا: تین انبیاء نے قرعہ اندازی پر عمل کیا ہے: یونس، زکریا اور ہمارے نبی محمد ﷺ۔ ابن

المنذر نے کہا: شرکاء کے درمیان تقسیم میں قرعہ اندازی کا استعمال اہل علم کے درمیان اجماع کی طرح ہے، لہٰذا اس کو رد کرنے والے کی بات کا کوئی اعتبار نہیں (۶)۔

---

(۱) ہم نے اسے مرفوعاً نہیں پایا، اور امام بخاری نے اسے اپنی صحیح میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے کتاب الشہادات، باب القرعۃ فی المشکلات (الفتح ۲۹۲/۵) میں جزم کے ساتھ معلق نقل کیا ہے۔ بیہقی نے السنن ۲۸۶/۱۰-۲۸۷ میں اس کی سند بیان کی ہے، اور طبری نے ۳۴۸/۵ میں عکرمہ کے قول سے اسے روایت کیا ہے۔ سدی سے بھی اسی طرح طویل روایت ہے۔ حافظ ابن حجر نے الفتح ۲۹۴/۵ میں کہا: ان کا قول: "وعال قلم زکریا"، یعنی وہ بلند ہوا، اور کشمیہنی کی روایت میں ہے: "وعلا"، اور ایک نسخے میں دال کے ساتھ "وعدا" ہے۔ (۲) مشکل إعراب القرآن ۱۵۹/۱ ، اور ان کی کلام کا بقیہ حصہ یہ ہے کہ استفہام سے پہلے والا اس میں عمل نہیں کرتا۔ (۳) نسخہ (ظ) میں ہے: اور دور کرتا ہے۔ (۴) الإشراف ۴۴۲/۲۔ (۵) اسی طرح غریب الحدیث ۲۳۴/۲ میں۔ (۶) إکمال المعلم ۲۸۶/۸ ، اور المفہم ۳۶۵/۷ اور صحیح مسلم کی شرح نووی ۱۰۳/۱۷۔

Al-Bukhari titled a chapter at the end of the "Book of Witnesses": "Chapter on Casting Lots in Difficulties" and the saying of Allah, the Mighty and Sublime: {when they cast their pens}. He narrated the hadith of Al-Nu'man bin Bashir: "The example of the person abiding by Allah's orders and restrictions and the person who violates them is like (1) the example of those who drew lots for their seats in a ship..." until the end of the hadith (2). It will come in Surah "Al-Anfal", if Allah wills, and also in Surah "Al-Zukhruf" by the power of Allah, Glorified be He (3). And the hadith of Umm al-Ala, that Uthman bin Maz'oon's share for accommodation fell to them when the Ansar cast lots for the accommodation of the Muhajireen, the hadith (4). And the hadith of Aisha, who said: "Whenever Allah's Messenger ﷺ intended to go on a journey, he used to cast lots among his wives, and the one whose name was drawn would accompany him," and mentioned the hadith (5).

The narration from Malik varied regarding this. He once said: "Lots are cast," due to the hadith. At another time, he said: "He travels with the one who is most suitable for him on the journey" (6). And the hadith of Abu Hurairah that the Messenger of Allah ﷺ said: "If the people knew the reward for pronouncing the Adhan and for standing in the first row [in congregational prayers] and found no other way to get that except by drawing lots, they would certainly draw lots for it" (7). Hadiths on this meaning are numerous. The method of casting lots is mentioned in books of jurisprudence and disputes.

Abu Hanifa argued by saying: "Casting lots in the case of Zakariyya and the wives of the Prophet ﷺ was something that if they had agreed upon it without casting lots, it would have been permissible." Ibn al-Arabi said (8): "This is weak, because the benefit of casting lots is to extract a hidden ruling when there is contention. As for what mutual agreement brings about, it is another matter. It is not correct for anyone to say that casting lots runs along with mutual agreement, for it is never with mutual agreement; it only occurs in what people contend over and are stingy with."

The description of casting lots according to Ash-Shafi'i and those who follow his view: Small, equal pieces of paper are cut, and on each paper, the name of the person entitled to a share is written. Then they are placed in equal clay balls with no variation between them, then...

(1) In (M): "Mathal" (Example). (2) Sahih al-Bukhari (2686), and it is with Ahmad (18361). His saying: "al-mudhin," meaning: the one who compromises or shows favoritism. Al-Fath 5/295. (3) Verse 25 of Surah Al-Anfal, and verse 33 of Surah Al-Zukhruf. (4) Sahih al-Bukhari (2687), and it is with Ahmad (27457). (5) Sahih al-Bukhari (2688), and it is with Ahmad (25623), and Muslim (2770). (6) Ikmal al-Mu'allim 8/287, and al-Mufhim 7/365-366. (7) Narrated by Ahmad (7226), and al-Bukhari (2689). (8) Ahkam al-Qur'an 1/273.

सूरा आल इमरान: आयत 44 | 133

अल-बुखारी ने 'किताब अल-शहादत' (गवाहियों की किताब) के अंत में एक अध्याय का शीर्षक दिया है: "कठिनाइयों में लाटरी (क़ुरअह) डालने का अध्याय" और अल्लाह का कहना: {जब वे अपनी कलम डाल रहे थे}। उन्होंने अल-नुमान बिन बशीर की हदीस सुनाई: "अल्लाह की सीमाओं पर अडिग रहने वाले और उनमें ढिलाई बरतने वाले की मिसाल (1) उन लोगों की तरह है जिन्होंने एक जहाज में अपनी सीटों के लिए लाटरी डाली..." हदीस (2)। यह इंशाअल्लाह 'अल-अनफ़ाल' में आएगा, और सुभान अल्लाह की शक्ति से सूरा 'अल-ज़ुखरुफ़' में भी (3)। और उम्म अल-अला की हदीस, कि उस्मान बिन मज़ून का रहने का हिस्सा उनके नाम निकला जब अंसार ने मुहाजिरीन के रहने के लिए लाटरी डाली, हदीस (4)। और आयशा की हदीस, उन्होंने कहा: "अल्लाह के रसूल ﷺ जब भी किसी यात्रा पर जाने का इरादा करते थे, तो अपनी पत्नियों के बीच लाटरी डालते थे, और जिसका नाम निकलता था वह आपके साथ जाती थी," और हदीस का उल्लेख किया (5)।

इस बारे में मालिक से रिवायत में अंतर है। उन्होंने एक बार कहा: "हदीस के कारण लाटरी डाली जाएगी।" दूसरी बार उन्होंने कहा: "वह उसके साथ यात्रा करते हैं जो यात्रा में उनके लिए सबसे उपयुक्त हो" (6)। और अबू हुरैरा की हदीस कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अगर लोगों को पता होता कि अज़ान और पहली सफ में खड़े होने का क्या सवाब है, और सिवाय लाटरी डालने के उन्हें कोई रास्ता न मिलता, तो वे इसके लिए लाटरी ज़रूर डालते" (7)। इस अर्थ में हदीसें बहुत हैं। लाटरी डालने का तरीका फ़िक़्ह और मतभेदों की किताबों में वर्णित है।

अबू हनीफ़ा ने यह कहकर तर्क दिया: "ज़करिया और नबी ﷺ की पत्नियों के मामले में लाटरी डालना ऐसी चीज़ थी जिसे अगर वे बिना लाटरी के आपसी सहमति से कर लेते तो भी जायज़ होता।" इब्न अल-अरबी ने कहा (8): "यह कमज़ोर तर्क है, क्योंकि लाटरी का लाभ विवाद के समय छिपे हुए निर्णय को निकालना है। जहाँ तक आपसी सहमति की बात है, वह एक अलग मामला है। किसी के लिए यह कहना सही नहीं है कि लाटरी आपसी सहमति के साथ चलती है, क्योंकि यह कभी आपसी सहमति के साथ नहीं होती; यह केवल उन चीज़ों में होती है जिनमें लोग आपस में झगड़ते हैं और उन्हें पाने के लिए लालायित रहते हैं।"

इमाम शाफ़ई और उनके मत को मानने वालों के अनुसार लाटरी का तरीका यह है: कागज़ के छोटे बराबर टुकड़े काटे जाते हैं, और हर टुकड़े पर हिस्सेदार का नाम लिखा जाता है। फिर उन्हें मिट्टी की बराबर गोलियों में रखा जाता है जिनमें कोई अंतर न हो, फिर...

---

(1) (म) में: मिसाल। (2) सहीह अल-बुखारी (2686), और यह अहमद (18361) के पास है। उनका कहना: 'अल-मुदहिन', यानी: पक्षपात करने वाला। अल-फ़तह 5/295। (3) सूरा अल-अनफ़ाल की आयत: 25, और सूरा अल-ज़ुखरुफ़ की आयत: 33। (4) सहीह अल-बुखारी (2687), और यह अहमद (27457) के पास है। (5) सहीह अल-बुखारी (2688), और यह अहमद (25623) के पास है, और मुस्लिम (2770) के पास। (6) इकमल अल-मुअल्लिम 8/287, और अल-मुफ़हिम 7/365-366। (7) इसे अहमद (7226) और अल-बुखारी (2689) ने निकाला है। (8) अहकाम अल-कुरआन 1/273।

سورہ آل عمران: آیت 44 | 133

امام بخاری نے کتاب الشہادات کے آخر میں ایک باب قائم کیا ہے: "مشکلات میں قرعہ اندازی کا باب" اور اللہ عزوجل کا قول: {جب وہ اپنے قلم ڈال رہے تھے}۔ انہوں نے نعمان بن بشیر کی حدیث نقل کی: "اللہ کی حدود پر قائم رہنے والے اور ان میں سستی کرنے والے کی مثال (1) ان لوگوں کی طرح ہے جنہوں نے ایک کشتی میں اپنی جگہوں کے لیے قرعہ اندازی کی..." حدیث (2)۔ یہ انشاء اللہ تعالیٰ "الانفال" میں آئے گی، اور اللہ سبحانہ و تعالیٰ کے فضل سے سورہ "الزخرف" میں بھی (3)۔ اور ام العلاء کی حدیث کہ عثمان بن مظعون کا رہائش کا حصہ ان کے نام نکلا جب انصار نے مہاجرین کی رہائش کے لیے قرعہ اندازی کی، حدیث (4)۔ اور حضرت عائشہ کی حدیث، انہوں نے کہا: "اللہ کے رسول ﷺ جب کسی سفر کا ارادہ فرماتے تو اپنی ازواج کے درمیان قرعہ اندازی فرماتے، جس کا نام نکلتا وہ آپ کے ساتھ جاتیں،" اور حدیث ذکر کی (5)۔

اس بارے میں امام مالک سے مروی روایات میں اختلاف ہے۔ انہوں نے ایک بار کہا: "حدیث کی وجہ سے قرعہ ڈالا جائے گا۔" دوسری بار فرمایا: "وہ اس کے ساتھ سفر کرتے ہیں جو سفر میں ان کے لیے سب سے زیادہ موزوں ہو" (6)۔ اور ابوہریرہ کی حدیث کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اگر لوگوں کو پتہ چل جائے کہ اذان دینے اور پہلی صف میں کھڑے ہونے میں کیا اجر ہے، اور انہیں قرعہ اندازی کے علاوہ کوئی راستہ نہ ملے تو وہ ضرور قرعہ ڈالیں" (7)۔ اس معنی میں احادیث بہت ہیں۔ قرعہ اندازی کا طریقہ کتب فقہ و خلاف میں مذکور ہے۔

امام ابوحنیفہ نے یہ کہہ کر استدلال کیا: "حضرت زکریا اور نبی ﷺ کی ازواج کے معاملے میں قرعہ اندازی ایسی چیز تھی کہ اگر وہ قرعہ اندازی کے بغیر باہمی رضامندی سے کر لیتے تو جائز ہوتا۔" ابن العربی نے کہا (8): "یہ بات کمزور ہے، کیونکہ قرعہ اندازی کا فائدہ جھگڑے کے

وقت پوشیدہ حکم کو نکالنا ہے، رہا باہمی رضامندی کا معاملہ تو وہ ایک الگ باب ہے۔ کسی کے لیے یہ کہنا درست نہیں کہ قرعہ اندازی باہمی رضامندی کی جگہ چلتی ہے، کیونکہ یہ کبھی باہمی رضامندی کے ساتھ نہیں ہوتی، یہ صرف ان چیزوں میں ہوتی ہے جہاں لوگ جھگڑتے ہیں اور کسی چیز کے چھن جانے کا ڈر محسوس کرتے ہیں۔"

امام شافعی اور ان کے قائلین کے نزدیک قرعہ اندازی کی صفت یہ ہے: کاغذ کے چھوٹے برابر ٹکڑے کاٹے جائیں، اور ہر ٹکڑے پر حقدار کا نام لکھا جائے۔ پھر انہیں مٹی کی برابر گولیوں میں رکھا جائے جن میں کوئی فرق نہ ہو، پھر...

---

(1) (م) میں: مثل۔ (2) صحیح بخاری (2686)، اور یہ احمد (18361) کے پاس ہے، ان کا قول: المدھن، یعنی: رعایت کرنے والا۔ الفتح 5/295۔ (3) سورہ الانفال کی آیت 25، اور سورہ الزخرف کی آیت 33۔ (4) صحیح بخاری (2687)، اور یہ احمد (27457) کے پاس ہے۔ (5) صحیح بخاری (2688)، اور یہ احمد (25623) کے پاس ہے، اور مسلم (2770) کے پاس۔ (6) اکمال المعلم 8/287، اور المفہم 7/365-366۔ (7) اسے احمد (7226) اور بخاری (2689) نے روایت کیا ہے۔ (8) احکام القرآن 1/273۔

...dried a little, then put in the garment of a man who was not present at that, and he covers it with his garment, then reaches in and takes out. If he brings out (1) a man's name, he is given the part he was cast lots for.

Fourth: The verse also indicated that the maternal aunt has more right to custody than all other relatives except the grandmother. The Prophet (PBUH) ruled regarding the daughter of Hamza - her name was Amatullah - in favor of Ja'far, as her maternal aunt was with him. He said: "The maternal aunt is like the mother" (2). This issue has already been discussed in [Surah] Al-Baqarah (3).

Abu Dawud (4) narrated from Ali who said: Zaid bin Haritha went to Mecca and brought back the daughter of Hamza. Ja'far said: "I will take her, I have more right to her; she is my cousin and her maternal aunt is with me, and the maternal aunt is a mother." Ali said: "I have more right to her; she is my cousin and I have the daughter of the Messenger of Allah (PBUH) with me, so she is more entitled to her." Zaid said: "I have more right to her; I went out to her, traveled, and brought her back." Then the Prophet (PBUH) came out and mentioned a hadith; he said: "As for the girl, I rule in favor of Ja'far to be with her maternal aunt, for the maternal aunt is a mother" (5).

Ibn Abi Khaythama (6) mentioned that Zaid bin Haritha was the executor (guardian) of Hamza (7), so according to this, the maternal aunt has more right than the executor. A cousin, if he is a husband, does not override the maternal aunt's right to custody, even if he is not a mahram to her (8).

(1) In the manuscripts: "emerged" (kharaja), and what is established is from (M). (2) Narrated by Al-Bukhari (2699) from the hadith of Al-Bara' bin 'Azib. Al-Hafiz said in Al-Fath 5/505: The daughter of Hamza was named 'Amara, and it is said: Fatima, and it is said: Umama, and it is said: Amatullah, and it is said: Salma, and the first is the most famous. It is reported in Al-Isaba 12/126 from Al-Khatib: That the Messenger of Allah (PBUH) married her to Salama bin Umm Salama. (3) 4/113. (4) Sunan Abi Dawud (2278), and it is with Ahmad (770), and it preceded in 4/113. (5) It came in Ahmad's narration: The Messenger of Allah (PBUH) said: "As for you, O Ja'far, you resemble my appearance and my character; as for you, O Ali, you are from me and I am from you; as for you, O Zaid, you are our brother and our ward. The girl shall be with her maternal aunt, for the maternal aunt is a parent." This also occurred in Al-Bukhari from the aforementioned hadith of Al-Bara'. (6) His name is Ahmad bin Zuhair bin Harb, the author of the book "Al-Tarikh Al-Kabir," which is very beneficial. He died in

the year (279 AH). Al-Siyar 11/492. (7) Narrated by Ibn Sa'd in Al-Tabaqat 8/159 from the hadith of Ibn Abbas, and it is from the narration of Al-Waqidi. (8) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/274.

सूरह अल-इमरान: आयत 44 | 134

...थोड़ा सुखाया गया, फिर उस व्यक्ति के कपड़े में रखा गया जो वहां मौजूद नहीं था, और वह उसे अपने कपड़े से ढक लेता है, फिर अपना हाथ अंदर डालता है और बाहर निकालता है। यदि वह किसी व्यक्ति का नाम (1) निकालता है, तो उसे वह हिस्सा दिया जाता है जिसके लिए उसने क़ुर्रा (लॉटरी) डाला था।

चौथा: आयत ने यह भी संकेत दिया कि नानी के अलावा अन्य सभी रिश्तेदारों की तुलना में खाला (मौसी) का पालन-पोषण (हिरासत) का अधिकार अधिक है। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने हमज़ा की बेटी - जिसका नाम अमतुल्लाह था - के मामले में जाफ़र के पक्ष में फैसला सुनाया, क्योंकि उसकी खाला उनके पास थी। उन्होंने कहा: "खाला माँ के समान है" (2)। यह मसला सूरह बकराह (3) में पहले ही आ चुका है।

अबू दाऊद (4) ने अली से रिवायत की है, उन्होंने कहा: जैद बिन हारिसा मक्का गए और हमज़ा की बेटी को ले आए। जाफ़र ने कहा: "मैं उसे लूंगा, मेरा उस पर अधिक हक है; वह मेरे चचेरे भाई की बेटी है और उसकी खाला मेरे पास है, और खाला माँ होती है।" अली ने कहा: "मेरा उस पर अधिक हक है; वह मेरे चचेरे भाई की बेटी है और मेरे पास अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की बेटी है, इसलिए वह उसकी अधिक हकदार है।" ज़ैद ने कहा: "मेरा उस पर अधिक हक है; मैं उसके पास गया, यात्रा की और उसे लेकर आया।" तब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) बाहर आए और एक हदीस का ज़िक्र किया; उन्होंने कहा: "जहाँ तक बच्ची का सवाल है, मैं जाफ़र के पक्ष में फैसला करता हूँ कि वह अपनी खाला के साथ रहे, क्योंकि खाला माँ है" (5)।

इब्न अबी खैथमा (6) ने उल्लेख किया कि ज़ैद बिन हारिसा हमज़ा के वसी (वसीयतदार/अभिभावक) थे (7), इसलिए इस आधार पर खाला का हक वसी से अधिक है। और चचेरा भाई, यदि वह पति हो, तो वह हिरासत में खाला के अधिकार को खत्म नहीं करता है, भले ही वह उसके लिए महरम न हो (8)।

(1) हस्तलिखित प्रतियों में: "निकला" (खराजा), और जो स्थापित है वह (म) से है। (2) इसे अल-बुखारी (2699) ने बारा बिन आज़िब की हदीस से निकाला है। अल-हाफ़िज़ ने अल-फतह 5/505 में कहा: हमज़ा की बेटी का नाम अमारा था, और कहा गया है: फातिमा, और कहा गया है: उमामा, और कहा गया है: अमतुल्लाह, और कहा गया है: सलमा, और पहला सबसे प्रसिद्ध है। अल-इसाबा

12/126 में अल-खतीब से उद्धृत किया गया है: कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उसका निकाह उम्मे सलमा के बेटे सलमा से कराया था। (3) 4/113. (4) सुनन अबी दाऊद (2278), और यह अहमद (770) के पास है, और 4/113 में पहले आ चुका है। (5) अहमद की रिवायत में आया है: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "जहाँ तक तुम्हारी बात है ऐ जाफ़र, तो तुम मेरी बनावट और मेरे अखलाक (चरित्र) में मेरे समान हो; और जहाँ तक तुम्हारी बात है ऐ अली, तुम मुझसे हो और मैं तुमसे हूँ; और जहाँ तक तुम्हारी बात है ऐ ज़ैद, तुम हमारे भाई और हमारे मौला (आजाद किए हुए गुलाम) हो। और बच्ची अपनी खाला के पास रहेगी, क्योंकि खाला माँ के बराबर है।" यह अल-बुखारी में बारा की पिछली हदीस में भी आया है। (6) उनका नाम अहमद बिन ज़ुहैर बिन हर्ब है, जो "अल-तारीख अल-कबीर" पुस्तक के लेखक हैं, जो बहुत फायदेमंद है। उनका निधन वर्ष (279 हिजरी) में हुआ। अल-सियार 11/492। (7) इसे इब्न साद ने अल-तबाक़ात 8/159 में इब्न अब्बास की हदीस से निकाला है, और यह वाकिदी की रिवायत से है। (8) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/274।

...تھوڑا خشک کیا جائے، پھر اسے ایسے شخص کے کپڑے میں ڈالا جائے جو وہاں موجود نہ ہو، اور وہ اسے اپنے کپڑے سے ڈھانپ لے، پھر اپنا ہاتھ ڈال کر نکالے، پس جب وہ کسی شخص کا نام (۱) نکالے تو اسے وہ حصہ دیا جائے جس پر اس کا قرعہ نکلا ہو۔

چوتھی بات: آیت نے اس بات پر بھی دلالت کی کہ خالہ پرورش (حضانت) کی دیگر تمام رشتہ داروں کے مقابلے میں زیادہ حقدار ہے سوائے نانی کے۔ نبی کریم ﷺ نے حضرت حمزہ کی بیٹی - جن کا نام امۃ اللہ تھا - کے بارے میں حضرت جعفر کے حق میں فیصلہ فرمایا، جبکہ ان کی خالہ ان کے نکاح میں تھیں، اور فرمایا: "بے شک خالہ ماں کے درجے میں ہے" (۲)۔ یہ مسئلہ سورہ بقرہ (۳) میں پہلے گزر چکا ہے۔

اور ابو داؤد (۴) نے حضرت علی رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: زید بن حارثہ مکہ گئے اور حضرت حمزہ کی صاحبزادی کو لے آئے۔ جعفر نے کہا: "میں اسے لوں گا، میرا اس پر زیادہ حق ہے، وہ میرے چچا کی بیٹی ہے اور اس کی خالہ میرے پاس ہے، اور خالہ ماں ہی ہوتی ہے۔" علی نے کہا: "میں اس کا زیادہ حقدار ہوں، وہ میرے چچا کی بیٹی ہے اور میرے پاس رسول اللہ ﷺ کی صاحبزادی ہیں، پس وہ اس کی زیادہ حقدار ہیں۔" زید نے کہا: "میں اس کا زیادہ حقدار ہوں، میں اس کے پاس گیا، سفر کیا اور اسے لے کر آیا۔" پس نبی ﷺ تشریف لائے اور ایک حدیث ذکر فرمائی؛ آپ ﷺ نے فرمایا: "رہی بچی، تو میں اس کا فیصلہ جعفر کے حق میں کرتا ہوں کہ وہ اپنی خالہ کے ساتھ رہے گی، اور یقیناً خالہ ماں ہے" (۵)۔

اور ابن ابی خیثمہ (۶) نے ذکر کیا ہے کہ زید بن حارثہ حضرت حمزہ کے وصی (۷) تھے، پس اس بنیاد پر خالہ وصی سے زیادہ حقدار ہے۔ اور چچا زاد بھائی، اگر وہ شوھر ہو، تو وہ حضانت میں خالہ کے حق کو ختم نہیں کرتا، اگرچہ وہ اس کا محرم نہ ہو (۸)۔

(۱) قلمی نسخوں میں: "خرج" ہے اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (۲) اسے بخاری (۲۶۹۹) نے براء بن عازب کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ حافظ نے الفتح ۵/ ۵۰۵ میں کہا: حمزہ کی بیٹی کا نام عمارہ تھا، اور کہا گیا: فاطمہ، اور کہا گیا: امامہ، اور کہا گیا: امۃ اللہ، اور کہا گیا: سلمیٰ، اور پہلا نام ہی مشہور ہے، اور الاصابہ ۱۲/ ۱۲۶ میں خطیب سے نقل کیا گیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے ان کا نکاح ام سلمہ کے بیٹے سلمہ بن ام سلمہ سے کرایا تھا۔ (۳) ۱۱۳/۴ ۔ (۴) سنن ابی داؤد (۲۲۷۸)، اور یہ احمد (۷۷۰) کے ہاں ہے، اور یہ ۱۱۳/۴ میں گزر چکا ہے۔ (۵) احمد کی روایت میں آیا ہے: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اے جعفر، جہاں تک تمہارا تعلق ہے تو تم صورت اور سیرت میں مجھ سے مشابہ ہو، اور اے علی، جہاں تک تمہارا تعلق ہے تو تم مجھ سے ہو اور میں تم سے ہوں، اور اے زید، تم ہمارے بھائی اور ہمارے مولیٰ (آزاد کردہ غلام) ہو، اور بچی اپنی خالہ کے پاس رہے گی کیونکہ خالہ ماں کے برابر ہے"۔ یہ بخاری میں بھی براء کی گزشتہ حدیث میں موجود ہے۔ (۶) ان کا نام احمد بن زہیر بن حرب ہے، جو بہت مفید کتاب "التاریخ الکبیر" کے مصنف ہیں، ان کی وفات (۲۷۹ھ) میں ہوئی۔ السیر ۴۹۲/۱۱ ۔ (۷) اسے ابن سعد نے الطبقات ۱۵۹/۸ میں ابن عباس کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ واقدی کی روایت ہے۔ (۸) احکام القرآن لابن العربی ۲۷۴/۱ ۔

Surah Al-Imran: Verses 45 - 46 135

His (The Almighty's) saying: "[And mention] when the angels said, 'O Mary, indeed Allah gives you good tidings of a word from Him, whose name will be the Messiah, Jesus, the son of Mary - distinguished in this world and the Hereafter and among those brought near [to Allah]. And he will speak to the people in the cradle and in maturity and will be of the righteous.'"

This is evidence of her prophethood as mentioned earlier. The word "Idh" (when) is related to "they were disputing". It is also permissible for it to be related to His saying: "And you were not with them" (1).

"By a word from Him": Abu al-Sammal (2) read it as "bi-kalimatin", as previously noted. "His name is the Messiah": He did not say "her name" because the meaning of "word" is a child (3). The Messiah is a title for Jesus, and its meaning is: The Truthful (Al-Siddiq), as stated by Ibrahim al-Nakha'i (4). It is said to be Arabized, and its origin contains the letter 'Shin' and is a shared term.

Ibn Faris said (5): Al-Masih: Sweat, and Al-Masih: The Truthful, and Al-Masih: The smooth dirham with no engraving on it. Al-Mash: Sexual intercourse, it is said: he touched her (masahaha). Al-Amsah: The smooth place. Al-Mash'ha': The woman with thin buttocks. And someone has a "mashah" of beauty. Al-Masaih are excellent bows, the singular is Masihah. He said: It has slanting bows in its flanks... softness without weakness or fragility (6)

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/377. Ibn Atiyya said in al-Muharrar 1/435: All of this is refuted by the meaning, because the disputing was not at the time of the angels' speech. (2) In (D): al-Simak, and in (Kh) and (Zha): Simak, and in (M): al-Samman, and the confirmed is correct, and it was mentioned on p. 115, at His saying: (confirming a word from Allah), and Abu Hayyan also attributed it to Abu al-Sammal in al-Bahr 1/447. (3) In (Kh), (D), (Z), and (M): because the meaning of the word means a child, and the confirmed is from (Zha) which is consistent with what is in I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/377, and the speech is from him. (4) Al-Bukhari cited it with certainty in the Book of Hadiths of the Prophets, the chapter on His saying: (When the angels said, O Mary, indeed Allah gives you good tidings...). It was extracted by al-Tabari 5/409, and Ibn Abi Hatim (3516). Al-Azhari in Tahdhib al-Lugha 4/347 quoted Abu Bakr bin al-Anbari saying: The linguists do not know this. He said: Perhaps this was used in some times and was forgotten like other words. (5) Al-Mujmal 3/830 and what precedes it. (6) Al-Mujmal 3/830, and al-Sahah and al-Lisan (mash). It occurred in (M),

al-Sahah, and al-Lisan: "wahan" instead of "wahy". Ibn Manzur attributed it in al-Lisan to Abu al-Haytham al-Thaalabi, and quoted Ibn Barri saying: The correct recitation: "Lana masaihun", meaning: We have bows. And "zoor": the plural of "zawra" which is slanting, and its "mrakiduha": he means its two "markid", which are its two sides from the right and left of the string, and "wahan" and "raqaq": weakness.

सूरा आल-इमरान: आयत 45 - 46 135

अल्लाह तआला का कथन: "(याद करो) जब फरिश्तों ने कहा, 'ऐ मरियम! बेशक अल्लाह तुम्हें अपनी ओर से एक 'कलिमा' (शब्द) की खुशखबरी देता है, जिसका नाम मसीह ईसा इब्ने मरियम होगा, वह दुनिया और आखिरत में इज्जत वाला और (अल्लाह के) करीब लोगों में से होगा। और वह लोगों से पालने में और बड़ी उम्र में भी बात करेगा और नेक लोगों में से होगा।'"

जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है, यह उनकी नबूवत का प्रमाण है। शब्द "इज़" (जब) "यख़्तसिमून" (वे झगड़ते थे) से संबंधित है। और यह भी संभव है कि यह उसके कथन "और तुम उनके पास नहीं थे" (1) से संबंधित हो।

"उसकी ओर से एक कलिमा द्वारा": अबू अल-समाल (2) ने इसे "बि-कलिमातिन" पढ़ा, जैसा कि पहले बताया गया है। "उसका नाम मसीह है": उसने "उसका नाम (स्त्रीलिंग)" नहीं कहा क्योंकि "कलिमा" का अर्थ बच्चा है (3)। और मसीह ईसा का लकब (उपाधि) है, और इसका अर्थ है: सिद्दीक (सच्चा), यह इब्राहिम अल-नख़ई (4) ने कहा है। और कहा जाता है कि यह शब्द अरबियाई (अरबीकृत) है, और इसका मूल 'शीन' है और यह एक उभयलिंगी शब्द है।

इब्न फारिस (5) ने कहा: अल-मसीह: पसीना, और अल-मसीह: सिद्दीक (सच्चा), और अल-मसीह: चिकना दिरहम जिस पर कोई नक्श न हो। अल-मसह: संभोग, कहा जाता है: उसने उसे छुआ (मसह-हा)। अल-अमसह: चिकना स्थान। अल-मसहः: वह महिला जिसके कूल्हे बहुत पतले हों। और फलां व्यक्ति में सुंदरता की एक "मसह" (झलक) है। और अल-मसायह अच्छी कमानें हैं, जिसकी एक इकाई मसीहा है। उसने कहा: उसके पहलुओं में तिरछी कमानें हैं... कोमलता है और उसमें न कमजोरी है और न ही पतलापन (6)

(1) इराब अल-कुरान लिन-नहस 1/377। इब्न अत्तिया ने अल-मुहर्रर 1/435 में कहा: यह सब अर्थ द्वारा खारिज कर दिया जाता है, क्योंकि विवाद फरिश्तों के कहने के समय नहीं था। (2) (द) में: अल-सिमाक, और (ख़) और (ज़) में: सिमाक, और (म) में: अल-सम्मान, और जो स्थापित है वही सही है, और यह पृष्ठ 115 पर बीत चुका है, अल्लाह के कथन के पास: (अल्लाह के एक कलिमा की पुष्टि करते हुए), और अबू हय्यान ने भी अल-बहर 1/447 में इसे अबू अल-समाल की ओर संकेत किया है। (3) (ख़), (द), (ज़) और (म) में: क्योंकि कलिमा का अर्थ बच्चे का अर्थ है, और जो स्थापित है वह (ज़) से है और वह इराब अल-कुरान लिन-नहस 1/377 के अनुरूप है, और यह बात उन्हीं की है। (4)

बुखारी ने इसे यकीनी तौर पर किताब अहादीस अल-अंबिया में दर्ज किया है, अल्लाह के इस कथन के अध्याय में: (जब फरिश्तों ने कहा ऐ मरियम बेशक अल्लाह तुम्हें खुशखबरी देता है..)। और इसे अल-तबरी 5/409 और इब्न अबी हातिम (3516) ने निकाला है। और अल-अज़हरी ने तहज़ीब अल-लुग़ा 4/347 में अबू बक्र बिन अल-अंबारी से उनका यह कथन उद्धृत किया है: भाषाविद् इसे नहीं जानते, उन्होंने कहा: शायद यह कुछ समय में उपयोग किया जाता था, फिर यह उन शब्दों में से हो गया जो समय के साथ लुप्त हो गए। (5) अल-मुजमल 3/830 और उससे पहले का हिस्सा। (6) अल-मुजमल 3/830, और अल-सिहाह और अल-लिसान (मसह), और (म) और अल-सिहाह और अल-लिसान में "वह्न" के बजाय "वह्यन" आया है, और इब्न मंज़ूर ने अल-लिसान में इसे अबू अल-हैथम अल-तलाबी की ओर संकेत किया है, और इब्न बर्री से उनका यह कथन उद्धृत किया है: सही पाठ है: "लना मसायह", यानी: हमारे पास कमानें हैं। और ज़ूर: ज़ौरा की जमा है जिसका अर्थ है झुका हुआ, और म्रकिद्वहा: उनका अर्थ है उसके दो मर्क़िद (पाँव रखने की जगह) और वे तार के दाएँ और बाएँ दोनों किनारे हैं, और वहन और रक़क़: कमजोरी।

سورہ آل عمران: آیات 45 - 46 135

قولہ تعالیٰ: ﴿إِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِّنْهُ اسْمُهُ الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ وَجِيهًا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ * وَيُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَكَهْلًا وَمِنَ الصَّالِحِينَ﴾.

یہ ان کی نبوت کی دلیل ہے جیسا کہ پہلے گزرا۔ اور «إذ» (جب) «یختصمون» سے متعلق ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ اس کے قول: ﴿وَمَا كُنتَ لَدَيْهِمْ﴾ (1) سے متعلق ہو۔

﴿بِكَلِمَةٍ مِّنْهُ﴾ اور ابو السمال (2) نے «بِكَلِمَةٍ» پڑھا ہے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔ ﴿اسْمُهُ الْمَسِيحُ﴾ اور یہ نہیں فرمایا کہ اس کا نام (مونث): اس لیے کہ «کلمہ» کا معنی ولد (بیٹا) ہے (3)۔ اور مسیح عیسیٰ کا لقب ہے، اور اس کا معنی ہے: صدیق، یہ ابراہیم النخعی (4) نے کہا ہے۔ اور کہا جاتا ہے کہ یہ معرب ہے، اور اس کی اصل 'شین' ہے اور یہ مشترک ہے۔

ابن فارس (5) نے کہا: اور المسیح: پسینہ، اور المَسِیح: الصدیق، اور المسیح: وہ ہموار درہم جس پر کوئی نقش نہ ہو۔ اور المَسْح: جماع، کہا جاتا ہے: مسحہا (اس نے اسے چھوا)۔ اور الامسح: ہموار جگہ۔ اور المَسْحاء: وہ عورت جس کے کولہے پتلے ہوں۔ اور فلاں میں خوبصورتی کی ایک «مسحہ» (جھلک) ہے۔ اور المسائح بہترین کمانیں ہیں، جس کا واحد مسِیحہ ہے۔ اس نے کہا: اس کے پہلوؤں میں ترچھی کمانیں ہیں... نرمی ہے اور اس میں نہ کمزوری ہے اور نہ ہی باریکی (6)

(1) اعراب القرآن للنحاس 377/1۔ ابن عطیہ نے المحرر 435/1 میں کہا: اور اس سب کو معنی رد کر دیتا ہے، کیونکہ جھگڑا فرشتوں کے کہنے کے وقت نہیں تھا۔ (2) (د) میں: السماک، اور (خ) اور (ظ) میں: سماک، اور (م) میں: السمان، اور جو ثابت ہے وہی درست ہے، اور یہ ص 115 پر گزر چکا ہے، اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس: (اللہ کے ایک کلمہ کی تصدیق کرتے ہوئے)، اور

اسے ابو حیان نے بھی البحر 447/1 میں ابو السمال کی طرف منسوب کیا ہے۔ (3) (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں: کیونکہ کلمہ کا معنی ولد کا معنی ہے، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے اور وہ اعراب القرآن للنحاس 377/1 کے موافق ہے، اور یہ کلام اسی کا ہے۔ (4) بخاری نے اسے کتاب احادیث الانبیاء میں یقین کے صیغے کے ساتھ ذکر کیا ہے، اللہ تعالیٰ کے اس قول کے باب میں: ﴿جب فرشتوں نے کہا اے مریم بے شک اللہ تجھے بشارت دیتا ہے..﴾۔ اور اسے طبری 409/5 اور ابن ابی حاتم (3516) نے روایت کیا ہے۔ اور ازہری نے تہذیب اللغۃ 347/4 میں ابوبکر بن الانباری سے ان کا قول نقل کیا ہے: ماہرین لغت اسے نہیں جانتے، انہوں نے کہا: شاید یہ کسی زمانے میں مستعمل تھا، پھر یہ ان الفاظ میں شامل ہو گیا جو وقت کے ساتھ مٹ گئے۔ (5) المجمل 830/3 اور اس سے پہلے کا حصہ۔ (6) المجمل 830/3، اور الصحاح اور اللسان (مسح)، اور (م)، الصحاح اور اللسان میں «وهي» کی جگہ «وهن» واقع ہوا ہے، اور ابن منظور نے اللسان میں اسے ابو الہیثم الثعلبی کی طرف منسوب کیا ہے، اور ابن بری سے ان کا قول نقل کیا ہے: درست قرات: «لنا مسائح» ہے، یعنی: ہمارے پاس کمانیں ہیں۔ اور «زور»: «زوراء» کی جمع ہے اور وہ ترچھی ہے، اور «مراكضها»: اس کی مراد اس کے دو «مرکض» ہیں اور وہ تانت کے دائیں اور بائیں دونوں جانب ہیں، اور «الوهن» اور «الرقق»: کمزوری ہے۔

Page 136

Surah Al-Imran: Verses 45-46

There was a difference of opinion regarding the derivation of the name of the Messiah (Al-Masih), son of Mary. It was said: because he traveled (masaha) the earth, meaning he moved through it and did not seek shelter in any permanent place. It was narrated from Ibn Abbas that he would not wipe (yam-sahu) over a person with a physical defect except that they were healed; so it was as if he was named Messiah for that reason. In this sense, it is in the morphological form of 'Fa'il' with the meaning of 'Fa'il' (active participle).

It was also said: because he was anointed (mamsuh) with the oil of blessing, which prophets used to be anointed with, having a pleasant fragrance; when someone was anointed with it, it was known that he was a prophet.

It was said: because he had flat soles (of his feet). And it was said: because beauty 'wiped' him, meaning it reached him and became apparent upon him. And it was said: he was named so because he was 'wiped' with purity (1) from sins.

Abu al-Haytham (2) said: Al-Masih is the opposite of Al-Masikh (the deformed/transformed). It is said: God 'masakhahu' (transformed him), meaning He created him as a good, blessed creation; and 'masakhahu' also means He created him as a cursed, ugly creation. Ibn al-A'rabi said: Al-Masih is the truthful [and by this, Jesus was named], and Al-Masikh is the one-eyed, and by this, the Dajjal (Anti-Christ) was named. Abu Ubaid said: The original Hebrew for Al-Masih is 'Mashih,' with a 'shin,' and it was Arabized just as 'Musha' was Arabized into 'Musa' (Moses). As for the Dajjal, he was named Messiah because one of his eyes is 'wiped' (flat/blind). It has been said of the Dajjal 'Missih,' with a kasra on the 'Meem' and a shadda on the 'Seen.' Some say it (3) similarly with the dotted 'Kha' (Mikh). Others say: 'Masikh,' with a fatha on the 'Meem' and a light 'Kha.' The first is more famous and held by the majority. He was named so because he 'yasih' (wanders) on earth, meaning he traverses it and enters all its lands except Mecca, Medina, and Jerusalem. Thus, it is 'Fa'il' with the meaning of an active participle. The Dajjal 'wipes' the earth as a trial (mihna), while the son of Mary wipes it as a favor (minna). Based on his eye being 'wiped,' it is 'Fa'il' with the meaning of a passive participle (4). A poet said:

---

(1) In the manuscript copies: 'by purification' (al-tathir), and what is confirmed is from (m). (2) Abu al-Haytham al-Razi, famous by his kunya, was brilliant, a memorizer,

sound in literature, a pious scholar who prayed much. Among his books: 'Al-Shamil fi al-Lugha' and 'Al-Fakhir fi al-Lugha.' He died in the year (276 AH). Inbah al-Ruwat 4/182, and the introduction to Tahdhib al-Lugha 1/26. (3) In (z) and (m): 'says'. (4) Tahdhib al-Lugha 4/347-348, Ikmal al-Mu'allim 1/519-520, Al-Mufhim 1/398-399. The text between brackets is confirmed from these sources. See also Al-Muharrar al-Wajiz 1/436, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/377.

पृष्ठ १३६

सूरा अल इमरान: आयतें ४५ - ४६

मरियम के पुत्र मसीह (अल-मसीह) के नाम की व्युत्पत्ति के बारे में मतभेद था। यह कहा गया: क्योंकि उन्होंने पृथ्वी की 'मसाहत' (सैर) की, अर्थात वह इसमें घूमे और किसी विशेष स्थान पर शरण नहीं ली। इब्न अब्बास से वर्णित है कि वह किसी दोषपूर्ण व्यक्ति को नहीं छूते (मसाह करते) थे सिवाय इसके कि वह ठीक हो जाए; इसलिए ऐसा लगा जैसे उनका नाम इसी कारण मसीह रखा गया। इस अर्थ में, यह 'फैल' के रूप में 'फैल' (सक्रिय कृदंत) के अर्थ में है।

यह भी कहा गया: क्योंकि उन्हें बरकत (आशीर्वाद) के तेल से मला (मम्सूह) गया था, जिससे पैगंबरों को मला जाता था, जिसकी खुशबू अच्छी होती थी; जब किसी को इससे मला जाता था, तो पता चल जाता था कि वह पैगंबर है।

कहा गया: क्योंकि उनके तलवे सपाट थे। और यह कहा गया: क्योंकि सुंदरता ने उन्हें 'छुआ' (मसाह किया), अर्थात वह उन तक पहुँची और उन पर प्रकट हुई। और यह कहा गया: उन्हें ऐसा इसलिए कहा गया क्योंकि उन्हें पापों से पवित्रता (१) के साथ 'मसाह' किया गया था।

अबू अल-हैथम (२) ने कहा: अल-मसीह, अल-मसीख (विकृत/रूपांतरित) का विलोम है। कहा जाता है: अल्लाह ने उसे 'मसाखहु' (रूपांतरित किया), अर्थात उसने उसे एक अच्छी, धन्य रचना के रूप में बनाया; और 'मसाखहु' का अर्थ यह भी है कि उसने उसे एक शापित, कुरूप रचना के रूप में बनाया। इब्न अल-अराबी ने कहा: अल-मसीह सच्चा [और इसी नाम से ईसा को पुकारा गया] है, और अल-मसीख का अर्थ काना है, और इसी नाम से दज्जाल (ईसा-विरोधी) को पुकारा गया। अबू उबैद ने कहा: अल-मसीह का मूल हिब्रू में 'मशीह' है, 'शिन' के साथ, और इसका अरबीकरण वैसे ही किया गया जैसे 'मूशा' का 'मूसा' में किया गया। दज्जाल के लिए, उसका नाम मसीह इसलिए रखा गया क्योंकि उसकी एक आँख 'मम्सूह' (सपाट/अंधी) है। दज्जाल के बारे में 'मिस्सीह' भी कहा गया है, 'मीम' पर कसरा और 'सीन' पर शद्दा के साथ। उनमें से कुछ (३) इसे बिंदु वाली 'खा' (मिख) के साथ भी कहते हैं। कुछ कहते हैं: 'मसीख', 'मीम' पर फतह और हल्की 'खा' के साथ। पहला अधिक प्रसिद्ध है और अधिकांश का यही मत है। उसका नाम इसलिए रखा गया क्योंकि वह पृथ्वी पर 'यसीह' (भ्रमण) करता है, अर्थात वह इसके सभी देशों में प्रवेश करता है, सिवाय मक्का, मदीना और बैतुल मुकद्दस के। इस प्रकार, यह 'फैल' के अर्थ में एक सक्रिय कृदंत है। दज्जाल पृथ्वी को एक

परीक्षण (मिहना) के रूप में 'मसाह' करता है, जबकि मरियम का पुत्र इसे एक एहसान (मिन्ना) के रूप में करता है। उनकी आँख के'मम्सूह' होने के आधार पर, यह 'फैल' के अर्थ में एक कर्मवाच्य कृदंत (४) है। कवि ने कहा:

---

(१) हस्तलिपियों में: 'शुद्धिकरण द्वारा' (ततहीर), और जो दर्ज है वह (म) से है। (२) अबू अल-हैथम अल-राज़ी, अपनी कुनियत से प्रसिद्ध, प्रतिभाशाली, स्मृतिवान, साहित्य में निपुण, एक धर्मपरायण विद्वान थे जो बहुत प्रार्थना करते थे। उनकी पुस्तकों में: 'अल-शमिल फी अल-लुगा' और 'अल-फाखिर फी अल-लुगा'। उनका निधन वर्ष २७६ हिजरी में हुआ। इनबा अल-रुवात ४/१८२, और तहज़ीब अल-लुगा १/२६ की प्रस्तावना। (३) (ज़) और (म) में: 'कहते हैं'। (४) तहज़ीब अल-लुगा ४/३४७-३४८, इकमाल अल-मुअल्लिम १/५१९-५२०, अल-मुफिम १/३९८-३९९। कोष्ठक के बीच का पाठ इन स्रोतों से पुष्ट है। अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/४३६, और अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान १/३७७ को भी देखें।

صفحہ ۱۳۶

سورۃ آل عمران: آیات ۴۵ - ۴۶

مسیح ابن مریم کے بارے میں اختلاف ہے کہ یہ (نام) کہاں سے لیا گیا ہے؟ تو کہا گیا: اس لیے کہ انہوں نے زمین کی مساحت کی (سیر کی)، یعنی وہ اس میں چلے پھرے اور کسی خاص ٹھکانے میں پناہ نہیں لی۔ اور ابن عباس سے روایت ہے کہ وہ کسی معذور شخص پر مسح نہیں کرتے تھے مگر یہ کہ وہ شفایاب ہو جاتا، تو گویا اسی وجہ سے ان کا نام مسیح رکھا گیا، پس اس اعتبار سے یہ 'فعیل' ہے بمعنی 'فاعل'۔

اور کہا گیا: اس لیے کہ وہ برکت کے تیل سے ممسوح تھے، جس سے انبیاء کو مسح کیا جاتا تھا، وہ خوشبودار ہوتا تھا، تو جب اس سے مسح کیا جاتا تو معلوم ہو جاتا کہ وہ نبی ہیں۔

اور کہا گیا: اس لیے کہ وہ ہموار تلووں والے تھے۔ اور کہا گیا: اس لیے کہ جمال نے ان کا مسح کیا، یعنی (جمال) انہیں پہنچا اور ان پر ظاہر ہوا۔ اور کہا گیا: ان کا یہ نام اس لیے رکھا گیا کیونکہ ان کا گناہوں سے پاکیزگی (۱) کے ساتھ مسح کیا گیا تھا۔

اور ابوالہیثم (۲) نے کہا: مسیح، مسیخ (مسخ شدہ) کی ضد ہے، کہا جاتا ہے: مَسَخَه الله، یعنی اسے ایک اچھی، مبارک تخلیق میں پیدا کیا، اور مَسَخَه کا مطلب یہ بھی ہے کہ اسے ملعون، قبیح تخلیق میں پیدا کیا۔ اور ابن الاعرابی نے کہا: مسیح سچا [اور اسی سے عیسیٰ کا نام رکھا گیا] ہے، اور مسیخ کانا ہے، اور اسی سے دجال کا نام رکھا گیا۔ اور ابوعبیدہ نے کہا: مسیح کی اصل عبرانی میں 'مشِیحاً' ہے، شین کے ساتھ، تو اسے عربی رنگ دیا گیا جیسے موشی کو موسیٰ کے ساتھ عربی بنایا گیا۔ جہاں تک دجال کا تعلق ہے تو اسے مسیح اس لیے کہا گیا کیونکہ وہ ایک آنکھ سے

ممسوح (ہموار/اندھا) ہے۔ اور دجال کے بارے میں 'مِسِّیح' بھی کہا گیا ہے، میم کے کسرہ اور سین کی شد کے ساتھ اور بعض ان (۳) میں سے اسے اسی طرح نقطے والی 'خا' کے ساتھ (مسیخ) کہتے ہیں۔ اور بعض کہتے ہیں: 'مَسِیخ'، میم کے فتحہ اور خا کی تخفیف کے ساتھ، اور پہلا زیادہ مشہور ہے اور اسی پر اکثر کا اتفاق ہے۔ اس کا یہ نام اس لیے رکھا گیا کیونکہ وہ زمین میں 'یسیح' (سیر) کرتا ہے، یعنی اس کے تمام شہروں میں داخل ہوتا ہے، سوائے مکہ، مدینہ اور بیت المقدس کے، پس وہ 'فعیل' بمعنی 'فاعل' ہے۔ پس دجال زمین کا مسح (چکر) آزمائش (محنت) کے طور پر کرتا ہے، اور ابن مریم اس کا مسح احسان (منت) کے طور پر کرتے ہیں۔ اور اس بنیاد پر کہ وہ ممسوح العین ہے، فعیل بمعنی مفعول (۴) ہے۔ اور شاعر نے کہا:

---

(۱) خطی نسخوں میں: 'پاکی کے ساتھ' (بالتطہیر) ہے، اور جو یہاں درج ہے وہ (م) سے ہے۔ (۲) ابو الہیثم الرازی، اپنی کنیت سے مشہور ہوئے، وہ ماہر، حافظ، صحیح ادب کے حامل، پرہیزگار عالم اور کثرت سے نماز پڑھنے والے تھے، ان کی کتابوں میں سے: 'الشامل فی اللغہ'، اور 'الفاخر فی اللغہ'۔ ان کی وفات سال (۲۷۶ھ) میں ہوئی۔ إنباہ الرواۃ ۴/۱۸۲، اور مقدمہ تہذیب اللغہ ۱/۲۶۔ (۳) (ظ) اور (م) میں: 'یقول' (کہتا ہے)۔ (۴) تہذیب اللغہ ۴/۳۴۷ - ۳۴۸، اور اکمال المعلم ۱/۵۱۹ - ۵۲۰، اور المفہم ۱/۳۹۸ - ۳۹۹، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ انہی مصادر سے ثابت ہے۔ اور اسی طرح المحرر الوجیز ۱/۴۳۶، اور اعراب القرآن للنحاس ۱/۳۷۷ دیکھیں۔

137 Surah Aal-Imran: Verses 45 - 46

Indeed, the Messiah will kill the (false) Messiah (1)

In Sahih Muslim, narrated from Anas bin Malik, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "There is no land but that the Dajjal will tread upon it, except Makkah and Madinah" - the Hadith (2). And it occurred in the Hadith of Abdullah bin Amr: "except the Kaaba and Bayt al-Maqdis (Jerusalem)," as mentioned by Abu Ja'far al-Tabari (3).

And Abu Ja'far al-Tahawi added: "and the Mosque of (Mount) Tur," narrated from the Hadith of Junadah bin Abi Umayyah, from some companions of the Prophet ﷺ, from the Prophet (4) ﷺ.

And in the Hadith of Abu Bakr bin Abi Shaybah, from Samura bin Jundub, from the Prophet ﷺ: "And he will appear over the whole earth except the Sanctuary (Haram) and Bayt al-Maqdis, and he will besiege the believers in Bayt al-Maqdis" - and he mentioned the Hadith (5).

And in Sahih Muslim: "While he was thus, Allah sent the Messiah, son of Mary. He will descend at the white minaret in the east of Damascus, wearing two saffron-colored garments, placing his hands on the wings of two angels. When he lowers his head, it will drip, and when he raises it, silver beads like pearls will roll down from it. No disbeliever who smells the fragrance of his breath can survive, and his breath will reach as far as his eye can see. He will then search for him (the Dajjal) until he catches him at the gate of Ludd and kills him" - the Hadith in its full length (6).

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) In (D), (Z), and (M): "al-Masihā," and the established version is from (Kh), which matches what is in Tahdhib al-Lugha 4/347, Majma' al-Bayan 2/80, and al-Lisan (Mash). It appears in Tahdhib and al-Lisan with the narration: "When the Messiah." In Majma' al-Bayan: "Since the Messiah," and we did not identify its speaker. (2) Sahih Muslim (2943), and recorded by al-Bukhari (1881), and it is with Ahmad similarly (12986). (3) We did not find it with al-Tabari, and al-Haythami attributed it in Majma' al-Zawa'id 7/350 to al-Tabarani and said: "It contains those I do not know." (4) Sharh Mushkil al-Athar (5692), and it is with Ahmad (23090). Al-Hafiz said in al-Fath 13/105: "Its men are trustworthy." (5) Musannaf Ibn Abi Shaybah 2/469, and it is with Ahmad (20178), and al-Hakim 1/330 authenticated it. (6) Sahih Muslim (2937), and it is with Ahmad (17629) from the Hadith of al-Nawwas bin Sam'an al-Kilabi. His saying: "between mahrudatayn," i.e., in two pieces or two garments, and it was said: the

mahrud garment: the one dyed with waras then with saffron, so its color comes like the color of the chamomile flower. Al-Nihayah 5/258. Qadi Iyad said in Ikmal al-Mu'allim 8/486: His saying: "not permissible," it was said: "not possible," and its meaning according to me is: obligatory and a right.

१३७ सूरा आल-इमरान: आयतें ४५ - ४६

वास्तव में मसीह, मसीह (दज्जाल) को मार डालेगा (१)

सहीह मुस्लिम में अनस बिन मालिक से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "कोई भी शहर ऐसा नहीं है जिसे दज्जाल नहीं रौंदेगा, मक्का और मदीना को छोड़कर" - हदीस (२)। और अब्दुल्लाह बिन अम्र की हदीस में आया है: "काबा और बैत अल-मक़दिस (यरूशलेम) को छोड़कर," जिसका ज़िक्र अबू जाफ़र अल-तबरी ने किया है (३)।

और अबू जाफ़र अल-तहावी ने जोड़ा: "और तूर पर्वत की मस्जिद," इसे जुनादा बिन अबी उमय्या की हदीस से, नबी ﷺ के कुछ साथियों के माध्यम से, नबी ﷺ से रिवायत किया गया है (४)।

और अबू बक्र बिन अबी शैबा की हदीस में समुरा बिन जुंदुब से, नबी ﷺ से रिवायत है: "और वह पूरी धरती पर प्रकट होगा सिवाय हरम और बैत अल-मक़दिस के और वह बैत अल-मक़दिस में ईमान वालों को घेर लेगा" - और उन्होंने हदीस का ज़िक्र किया (५)।

और सहीह मुस्लिम में है: "जब वह इस तरह होगा, अल्लाह मरयम के बेटे मसीह को भेजेगा। वह दमिश्क के पूर्व में सफेद मीनार के पास उतरेगा, दो केसरिया रंग के कपड़े पहने हुए, दो फरिश्तों के पंखों पर अपने हाथ रखे हुए। जब वह अपना सिर झुकाएगा, तो उससे बूंदें टपकेंगी, और जब वह अपना सिर उठाएगा, तो उससे मोती जैसे चांदी के दाने गिरेंगे। जो भी काफ़िर उसकी साँस की खुशबू महसूस करेगा, वह जीवित नहीं रह पाएगा, और उसकी साँस वहाँ तक पहुँचेगी जहाँ तक उसकी निगाह जाएगी। फिर वह उसे (दज्जाल को) खोजेगा यहाँ तक कि वह उसे लुद्द के दरवाज़े पर पा लेगा और उसे मार डालेगा" - पूरी हदीस (६)।

WWW.NAFSEISLAM.COM

(१) (डी), (ज़ेड) और (एम) में: "अल-मसीहा" है, और जो (खा) से प्रमाणित है वह 'तहज़ीब अल-लुग़ा' ४/३४७, 'मजमा अल-बयान' २/८० और 'अल-लिसान (मसाह)' के अनुरूप है। यह तहज़ीब और अल-लिसान में इस वर्णन के साथ है: "इज़ा अल-मसीह"। मजमा अल-बयान में: "इज़ अल-मसीह", और हमें इसके कहने वाले का पता नहीं चला। (२) सहीह मुस्लिम (२९४३), और इसे अल-बुखारी (१८८१) ने संकलित किया है, और यह अहमद के पास भी इसी तरह है (१२९८६)। (३) हमें यह अल-तबरी के पास नहीं मिला, और अल-हेशमी ने इसे 'मजमा अल-ज़वाइद' ७/३५० में अल-तबरानी की ओर

मन्सूब किया है और कहा: "इसमें वे लोग हैं जिन्हें मैं नहीं जानता।" (४) शरह मुशकिल अल-आसार (५६९२), और यह अहमद के पास है (२३०९०)। अल-हाफ़िज़ ने 'अल-फ़तह' १३/१०५ में कहा: "इसके रिवायत करने वाले भरोसेमंद हैं।" (५) मुसन्निफ़ इब्न अबी शैबा २/४६९, और यह अहमद (२०१७८) के पास है, और अल-हाकिम १/३३० ने इसे सहीह कहा है। (६) सहीह मुस्लिम (२९३७), और यह अहमद (१७६२९) के पास नवास बिन समआन अल-किलाबी की हदीस से है। उनका कहना: "महरूदत्तैन" के बीच, यानी: दो टुकड़ों या दो पोशाकों में, और कहा गया: महरूदी कपड़ा वह है जिसे वारस और फिर केसर से रंगा गया हो, तो उसका रंग चमोमाइल के फूल के रंग जैसा आता है। 'अल-निहाया' ५/२५८। काजी अयाज़ ने 'इकमाल अल-मुअल्लिम' ८/४८६ में कहा: उनका कहना "जायज़ नहीं", कहा गया कि इसका अर्थ "मुमकिन नहीं" है, और मेरे नज़दीक इसका अर्थ है: अनिवार्य और सत्य।

۱۳۷ سورہ آل عمران: آیات ۴۵ - ۴۶

بے شک مسیح، مسیح (دجال) کو قتل کر دے گا (۱)

صحیح مسلم میں انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کوئی شہر ایسا نہیں ہے جسے دجال نہ روندے گا سوائے مکہ اور مدینہ کے" - حدیث (۲)۔ اور عبداللہ بن عمرو کی حدیث میں آیا ہے: "سوائے کعبہ اور بیت المقدس کے،" جسے ابو جعفر طبری نے ذکر کیا ہے (۳)۔

اور ابو جعفر طحاوی نے اضافہ کیا: "اور مسجدِ طور،" اسے جنادہ بن ابی امیہ کی حدیث سے، بعض صحابہ کرام رضی اللہ عنہم کے واسطے سے نبی کریم ﷺ سے روایت کیا ہے (۴)۔

اور ابو بکر بن ابی شیبہ کی حدیث میں سمرہ بن جندب رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، نبی کریم ﷺ سے: "اور وہ تمام زمین پر غالب آ جائے گا سوائے حرم اور بیت المقدس کے، اور وہ بیت المقدس میں مومنوں کا محاصرہ کر لے گا" - اور انہوں نے حدیث ذکر کی (۵)۔

اور صحیح مسلم میں ہے: "جب وہ اسی حال میں ہوگا، اللہ تعالیٰ مسیح ابن مریم کو بھیجے گا۔ وہ دمشق کے مشرق میں سفید مینار کے پاس اتریں گے، دو زرد رنگ کی چادروں میں، اپنے دونوں ہاتھ دو فرشتوں کے پروں پر رکھے ہوئے۔ جب وہ اپنا سر جھکائیں گے تو اس سے قطرے ٹپکیں گے، اور جب وہ سر اٹھائیں گے تو اس سے موتیوں کی طرح چاندی کے دانے گریں گے۔ جس کافر کو ان کی سانس کی خوشبو پہنچے گی وہ زندہ نہیں رہ سکے گا، اور ان کی سانس وہیں تک پہنچے گی جہاں تک ان کی نظر جائے گی۔ پھر وہ اسے (دجال کو) تلاش کریں گے یہاں تک کہ اسے بابِ لد پر پا لیں گے اور اسے قتل کر دیں گے" - طویل حدیث (۶)۔

(١) (د) اور (ظ) اور (م) میں: "المسیحا" ہے، اور جو (خ) سے ثابت ہے وہ 'تہذیب اللغہ' ۴/۳۴۷، 'مجمع البیان' ۲/۸۰، اور 'اللسان (مسح)' کے مطابق ہے۔ یہ تہذیب اور اللسان میں اس روایت کے ساتھ ہے: "إذا المسیح"۔ مجمع البیان میں: "إذ المسیح" ہے، اور ہمیں اس کے قائل کا علم نہیں ہو سکا۔ (۲) صحیح مسلم (۲۹۴۳)، اور اسے بخاری (۱۸۸۱) نے نکالا ہے، اور یہ احمد کے ہاں بھی اسی طرح ہے (۱۲۹۸۶)۔ (۳) ہمیں یہ طبری کے ہاں نہیں ملا، اور ہیثمی نے اسے 'مجمع الزوائد' ۷/۳۵۰ میں طبرانی کی طرف منسوب کیا اور کہا: "اس میں ایسے لوگ ہیں جنہیں میں نہیں جانتا۔" (۴) شرح مشکل الآثار (۵۶۹۲)، اور یہ احمد کے ہاں ہے (۲۳۰۹۰)۔ حافظ نے 'الفتح' ۱۳/۱۰۵ میں کہا: "اس کے راوی ثقہ ہیں۔" (۵) مصنف ابن ابی شیبہ ۲/۴۶۹، اور یہ احمد (۲۰۱۷۸) کے پاس ہے، اور حاکم ۱/۳۳۰ نے اسے صحیح قرار دیا ہے۔ (۶) صحیح مسلم (۲۹۳۷)، اور یہ احمد (۱۷۶۲۹) کے ہاں نواس بن سمعان کلابی کی حدیث سے ہے۔ ان کا قول: "بین مهرودتین" یعنی: دو ٹکڑوں یا دو لباسوں میں، اور کہا گیا: 'ثوب مہروڈ' وہ لباس ہے جسے ورس اور پھر زعفران سے رنگا گیا ہو، تو اس کا رنگ 'حوذانہ' کے پھول کے رنگ جیسا ہو جاتا ہے۔ 'النہایہ' ۵/۲۵۸۔ قاضی عیاض نے 'اکمال المعلم' ۸/۴۸۶ میں کہا: ان کا قول "لا یحل" (حلال نہیں)، کہا گیا کہ اس کا مطلب "ممکن نہیں" ہے، اور میرے نزدیک اس کا معنی ہے: واجب اور حق۔

It has been said: "Al-Masih" (The Messiah) is a name for Jesus that is non-derivative; Allah named him so (1). Accordingly, "Jesus" would be an appositive (badal) for "Al-Masih", of the type that is identical (badal al-kull min al-kull). "Jesus" (Isa) is a foreign name, so it is indeclinable (diptote). If you consider it Arabic, it would be indeclinable in both definite and indefinite forms because it contains an 'alif of femininity'. It could be derived from "aasa yahoosuhu", meaning to manage or care for him (2). "Honored" (Wajihan) means: noble, possessing status and prestige. It is in the accusative case as a 'haal' (circumstantial adverb), according to Al-Akhfash. "And of those brought near" to Allah Almighty, which is conjoined to "honored", meaning: and close to Him, according to Al-Akhfash. The plural of "wajih" is "wujaha'a" and "wijah" (3). "And he will speak to the people in the cradle" is conjoined to "honored", also according to Al-Akhfash. The "cradle" (al-mahd) is a child's bed during infancy. "I prepared (mahhadtu) the matter" means: I made it ready and leveled it. In the revelation: "they were preparing for themselves" [Ar-Rum: 44]. A thing "imtahada" when it rises, like the rising of a camel's hump. "And in maturity" (kahlan): maturity is the stage between youth and old age. A woman is called "kahla". A garden is "iktahalat" when it is covered with blossoms (4). It means: he speaks to people in the cradle as a sign, and speaks to them in maturity through revelation and prophethood. Abu al-Abbas (5) said: He spoke to them in the cradle when he cleared his mother [of accusations], saying: "Indeed, I am the servant of Allah" [Maryam: 30]. As for his speech when he is mature; when Allah Almighty descends him, He will descend him in the form of a thirty-three-year-old man, which is maturity, and he will say to them: "Indeed, I am the servant of Allah" just as he said in the cradle. These are two signs and two proofs. Al-Mahdawi said: The benefit of the verse is that He informed them that Jesus, peace be upon him, speaks to them in the cradle,

(1) Al-Mufhim 1/399. (2) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 1/377. (3) In (Kh) and (M): "wujaha'a", and what is confirmed is from (D) and (Z), which agrees with what is in I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 1/377 and the commentary is from it, and Al-Akhfash's commentary in Ma'ani al-Qur'an 1/407. (4) Mujmal al-Lugha 3/818 (mahd), and 3/773 (kahl). (5) He is Tha'lab, Ahmad ibn Yahya, and Al-Azhari quoted this saying from him similarly in Tahdhib al-Lugha 6/18. (6) In the manuscripts: "in". What is confirmed is from (M).

कहा गया है: "अल-मसीह" ईसा के लिए एक गैर-व्युत्पन्न नाम है; अल्लाह ने उन्हें यह नाम दिया (1)। इस आधार पर, "ईसा", "अल-मसीह" का एक पर्याय (बदल) होगा, जो 'बदल अल-कुल्ल' प्रकार का है। "ईसा" एक विदेशी नाम है, इसलिए यह अविकारी (diptote) है। यदि आप इसे अरबी मानते हैं, तो यह निश्चित और अनिश्चित दोनों रूपों में अविकारी होगा क्योंकि इसमें 'स्त्रीत्व का अलिफ़' है। यह "आसा यहूसुहु" से लिया जा सकता है, जिसका अर्थ है उसका प्रबंधन करना या उसकी देखभाल करना (2)। "प्रतिष्ठित" (वजीहन) का अर्थ है: महान, पद और प्रतिष्ठा वाला। अल-अख़फश के अनुसार यह 'हाल' (स्थितिवाचक क्रियाविशेषण) के रूप में कर्म कारक (accusative case) में है। "और निकटतम लोगों में से" अल्लाह के पास, जो "प्रतिष्ठित" से जुड़ा हुआ है, अर्थात: और उसके करीब, अल-अख़फश के अनुसार। "वजीह" का बहुवचन "वुजहा" और "विजाह" (3) है। "और वह पालने में लोगों से बात करेगा" "प्रतिष्ठित" से जुड़ा है, यह भी अल-अख़फश के अनुसार। "पालना" (अल-महद) शैशवावस्था के दौरान बच्चे का बिस्तर है। "मैंने मामले को तैयार किया (महहद्तु)" का अर्थ है: मैंने इसे तैयार किया और सुव्यवस्थित किया। कुरआन में है: "वे अपने लिए तैयारी कर रहे थे" [अर-रूम: 44]। कोई चीज़ "इमतहदत" तब होती है जब वह ऊपर उठती है, जैसे ऊँट के कूबड़ का उठना। "और प्रौढ़ावस्था में" (कहलन): प्रौढ़ावस्था युवावस्था और वृद्धावस्था के बीच की अवस्था है। एक महिला को "कहला" कहा जाता है। एक उपवन "इकतहलत" तब होता है जब वह फूलों से ढका होता है (4)। इसका अर्थ है: वह एक निशानी के रूप में पालने में लोगों से बात करता है, और वह रहस्योद्घाटन और पैग़ंबरी के माध्यम से प्रौढ़ावस्था में उनसे बात करता है। अबू अल-अब्बास (5) ने कहा: उन्होंने पालने में उनसे बात की जब उन्होंने अपनी माँ को दोषमुक्त किया, यह कहते हुए: "मैं अल्लाह का बंदा हूँ" आयत [मरयम: 30]। जहाँ तक उनकी बातों का सवाल है जब वे प्रौढ़ होंगे; जब अल्लाह उन्हें नीचे उतारेगा, तो वह उन्हें तैंतीस वर्ष के व्यक्ति के रूप में उतारेगा, जो कि प्रौढ़ावस्था है, और वह उनसे कहेगा: "मैं अल्लाह का बंदा हूँ" जैसा कि उन्होंने पालने में कहा था। ये दो निशानियाँ और दो प्रमाण हैं। अल-महदवी ने कहा: आयत का लाभ यह है कि उन्होंने उन्हें सूचित किया कि ईसा (अलैहिस्सलाम) पालने में उनसे बात करते हैं,

(1) अल-मुफिम 1/399। (2) इराब अल-कुरआन अन्नह्हासी 1/377। (3) (ख) और (म) में: "वुजहा", और जो पुष्ट है वह (द) और (ज़) से है, जो इराब अल-कुरआन अन्नह्हासी 1/377 में है और उसी से यह टिप्पणी है, और अल-अख़फश की टिप्पणी मानी अल-कुरआन 1/407 में है। (4) मुजमल अल-

लुगा 3/818 (महद), और 3/773 (कहल)। (5) वह थ'लब, अहमद इब्न याह्या हैं, और अल-अज़हरी ने तहज़ीब अल-लुगा 6/18 में उनसे यह बात इसी तरह उद्धृत की है। (6) पांडुलिपियों में: "में"। पुष्ट पाठ (म) से है।

۱۳۸ سورة آل عمران: آیات ۴۵ - ۴۶

اور کہا گیا ہے کہ: مسیح عیسیٰ علیہ السلام کا نام ہے جو مشتق نہیں ہے؛ اللہ تعالیٰ نے ان کا یہ نام رکھا (۱)۔ پس اس بنا پر "عیسیٰ" ، "مسیح" سے بدل ہوگا، جو کہ "بدل الکل من الکل" کی قسم ہے۔ اور عیسیٰ عجمی نام ہے، اسی لیے یہ غیر منصرف ہے، اور اگر آپ اسے عربی مانیں تب بھی یہ معرفہ اور نکرہ دونوں صورتوں میں غیر منصرف ہوگا، کیونکہ اس میں الف تانیث ہے۔ اور یہ "عاسه يَعُوسُه" سے مشتق ہو سکتا ہے: جب اس نے اس کی سیاست (انتظام) کی اور اس پر قائم رہا (۲)۔ ﴿وَجِيهاً﴾ یعنی: شریف، صاحب جاہ و منصب، اور یہ حال ہونے کی وجہ سے منصوب ہے، یہ اخفش کا قول ہے۔ ﴿وَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ﴾ اللہ تعالیٰ کے ہاں، اور یہ "وجيهاً" پر معطوف ہے یعنی: اور مقرب، یہ بھی اخفش کا قول ہے۔ وجیہ کی جمع: وُجَہاء اور وِجاہ آتی ہے (۳)۔ ﴿وَيُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ﴾ یہ بھی "وجيهاً" پر معطوف ہے، یہ بھی اخفش نے کہا ہے۔ اور ﴿الْمَهْد﴾ دودھ پینے کے زمانے میں بچے کے لیٹنے کی جگہ (پالنا) کو کہتے ہیں۔ اور "مَهَّدْتُ الأمر" کا مطلب ہے: میں نے معاملے کو تیار اور ہموار کیا۔ اور قرآن میں ہے: ﴿فَلِأَنْفُسِهِمْ يَمْهَدُونَ﴾ [الروم: ۴۴]۔ اور "امتهد الشيء" کا مطلب ہے: بلند ہونا جیسے اونٹ کا کوہان بلند ہوتا ہے۔ ﴿وَكَهْلًا﴾ کہل لڑکپن اور بڑھاپے کے درمیان کی حالت کو کہتے ہیں۔ اور عورت کو "كَهْلَة" کہا جاتا ہے۔ اور "اكتهلت الروضہ" اس وقت کہتے ہیں جب اس پر شگوفے چھا جائیں (۴)۔ وہ فرماتا ہے: وہ لوگوں سے پنگھوڑے (پالنے) میں بطور نشانی بات کرتا ہے، اور ادھیڑ عمری میں وحی اور رسالت کے ساتھ ان سے کلام کرتا ہے۔ اور ابو العباس (۵) نے کہا: انہوں نے پنگھوڑے میں اس وقت ان سے کلام کیا جب انہوں نے اپنی والدہ کی براءت ظاہر کی، تو فرمایا: ﴿إِنِّي عَبْدُ اللَّهِ﴾ والی آیت [مریم: ۳۰]۔ اور رہا ان کا کلام کرنا جب وہ ادھیڑ عمر (کہل) ہوں گے؛ تو جب اللہ تعالیٰ انہیں (آسمان سے) اتاریں گے تو انہیں

تینتیس سال کے مرد کی صورت میں اتاریں گے، اور یہی "کہل" کی عمر ہے، تو وہ ان سے کہیں گے: "بے شک میں اللہ کا بندہ ہوں" جیسا کہ انہوں نے پنگھوڑے میں کہا تھا۔ پس یہ دو نشانیاں اور دو دلیلیں ہیں۔ المهدوی نے کہا: آیت کا فائدہ یہ ہے کہ انہوں نے ان کو آگاہ کیا کہ عیسیٰ علیہ السلام پنگھوڑے میں ان سے کلام کرتے ہیں،

(١) المفہم ١/٣٩٩۔ (٢) إعراب القرآن للنحاس ١/٣٧٧۔ (٣) (خ) اور (م) میں: "ووجهاء" ہے، اور جو ثابت شدہ ہے وہ (د) اور (ظ) سے ہے جو کہ إعراب القرآن للنحاس ١/٣٧٧ کے موافق ہے اور یہ کلام اسی سے ہے، اور اخفش کا کلام معانی القرآن ١/٤٠٧ میں ہے۔ (٤) مجمل اللغة ٣/٨١٨ (مهد)، اور ٣/٧٧٣ (كهل)۔ (٥) یہ ثعلب، احمد بن یحییٰ ہیں، اور الازہری نے یہ قول ان سے اسی طرح "تہذیب اللغة" ١٨/٦ میں نقل کیا ہے۔ (٦) خطی نسخوں میں: "فی" ہے۔ اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔

Page 139 Surah Al-Imran: Verses 45 - 46

...and he shall live until he speaks to them as a man of mature age (Kahl), as it was customary that whoever spoke in the cradle did not live. Al-Zajjaj said: "And as a man of mature age" means: and he speaks to people as a man of mature age. Al-Farra and Al-Akhfash said: it is conjoined to "held in honor" (1). And it was said: the meaning is: and he speaks to people as a child and as a man of mature age. Ibn Jurayj narrated from Mujahid who said: The mature (Al-Kahl) is the forbearing (Al-Halim) (2). Al-Nahhas said (3): This is not known in language; rather, according to linguists, the mature person is one who has approached forty. Some of them said: he is called a youth (Hadath) until sixteen years, then a young man (Shabb) until thirty-two years. Then he becomes mature (Yaktahil) at thirty-three. Al-Akhfash said (4): "And [he shall be] of the righteous" is conjoined to "held in honor", meaning: and he is among the righteous servants. Abu Bakr bin Abi Shaybah mentioned: Abdullah bin Idris told us, from Husayn, from Hilal bin Yasaf who said: None spoke in the cradle except three: Jesus, the companion of Joseph, and the companion of Jurayj (5). Thus he said: "and the companion of Joseph". And in (6) Sahih Muslim from Abu Hurayrah, from the Prophet ﷺ who said: "None spoke in the cradle except three: Jesus son of Mary, the companion of Jurayj, ..., and while a boy was nursing from his mother" and he mentioned the hadith in full (7). And it came from the hadith of Suhayb in the story of the trench "that a woman was brought to be thrown into the fire...

(1) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 1/412, by al-Farra 1/213, by al-Akhfash 1/407, and the author cited these sayings via al-Nahhas in I'rab al-Quran 1/377. (2) Al-Bukhari cited it before Hadith (3433), Al-Hafiz said in Al-Fath 6/472: Al-Firyabi connected it via Ibn Abi Najih from Mujahid. (3) I'rab al-Quran 1/378. (4) In (M): he said. And his words are in I'rab al-Quran 1/378. (5) Musannaf Ibn Abi Shaybah 11/545. And it is Mursal as mentioned by Al-Hafiz in Al-Fath 6/480. (6) In (Kh) and (M): and it is in. (7) It occurred in the copies: "and the companion of Jurayj, and the companion of the tyrant, and while a boy was nursing from his mother," with the addition of the phrase: and the companion of the tyrant, which is a repetition, for the wording of the hadith as in Sahih Muslim (2550): (8): "None spoke in the cradle except three: Jesus son of Mary, and the companion of Jurayj, and Jurayj was a worshipper, so he took a cell...". And he mentioned the story of Jurayj... and after it: "and while a boy was nursing from his mother, a man passed by riding an elegant beast and with a good appearance..." to the end of the hadith. So "the companion of the tyrant" is the boy who was nursing from his mother. The hadith is also in Ahmad (8071) and Al-Bukhari (3436).

पृष्ठ १३९ सूरा आल इमरान: आयत ४५ - ४६

...और वह तब तक जीवित रहेगा जब तक कि वह उनसे अधेड़ उम्र (कह्ल) में बात न करे, क्योंकि यह प्रथा थी कि पालने में बोलने वाला जीवित नहीं रहता था। अल-ज़ज्जाज ने कहा: "और अधेड़ उम्र में" का अर्थ है: और वह लोगों से अधेड़ उम्र में बात करता है। अल-फ़र्रा और अल-अखफ़श ने कहा: यह "प्रतिष्ठित" (१) से जुड़ा हुआ है। और यह कहा गया: अर्थ यह है: और वह लोगों से बचपन में और अधेड़ उम्र में बात करता है। इब्न जुरैज ने मुजाहिद से रिवायत की है जिन्होंने कहा: अधेड़ (अल-कह्ल) सहनशील (अल-हलीम) है (२)। अल-नहहास ने कहा (३): यह भाषा में ज्ञात नहीं है; बल्कि, भाषाविदों के अनुसार, अधेड़ वह व्यक्ति है जो चालीस के करीब पहुँच गया है। उनमें से कुछ ने कहा: उसे सोलह वर्ष तक 'हदस' (युवा) कहा जाता है, फिर बत्तीस वर्ष तक 'शब्ब' (जवान)। फिर वह तैंतीस वर्ष की आयु में अधेड़ (यकताहिल) हो जाता है। अल-अखफ़श ने कहा (४): "और [वह] नेक लोगों में से होगा" यह "प्रतिष्ठित" के साथ जुड़ा हुआ है, जिसका अर्थ है: और वह नेक बंदों में से है। अबू बक्र बिन अबी शैबा ने उल्लेख किया: अब्दुल्ला बिन इदरीस ने हमें हुसैन से, हिलाल बिन यासाफ़ से बताया जिन्होंने कहा: पालने में केवल तीन ही बोले: ईसा, यूसुफ़ के साथी और जुरैज के साथी (५)। इस प्रकार उन्होंने कहा: "और यूसुफ़ के साथी"। और (६) सहीह मुस्लिम में अबू हुरैरा से, नबी ﷺ से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "पालने में केवल तीन ही बोले: मरियम के बेटे ईसा, जुरैज के साथी, ..., और जब एक लड़का अपनी माँ का दूध पी रहा था" और उन्होंने पूरी हदीस का उल्लेख किया (७)। और सुहैब की हदीस से खंदक (अख़दूद) की कहानी में आया है "कि एक औरत को आग में डालने के लिए लाया गया था...

(१) अल-ज़ज्जाज की मा'नी अल-कुरान १/४१२, अल-फ़र्रा की १/२१३, अल-अखफ़श की १/४०७, और लेखक ने इन कथनों को इ'राब अल-कुरान १/३७७ में अल-नहहास के माध्यम से उद्धृत किया है। (२) अल-बुखारी ने इसे हदीस (३४३३) से पहले उद्धृत किया, अल-हाफ़िज़ ने अल-फतह ६/४७२ में कहा: अल-फ़िरयाबी ने इसे इब्न अबी नजीह के माध्यम से मुजाहिद से जोड़ा। (३) इ'राब अल-कुरान १/३७८। (४) (एम) में: उन्होंने कहा। और उनके शब्द इ'राब अल-कुरान १/३७८ में हैं। (५) मुसन्निफ़ इब्न अबी शैबा ११/५४५। और यह मुरसल है जैसा कि अल-हाफ़िज़ ने अल-फतह ६/४८० में उल्लेख किया है। (६) (ख) और (एम) में: और यह में है। (७) प्रतियों में यह आया है: "और जुरैज के साथी, और अत्याचारी के साथी, और जब एक लड़का अपनी माँ का दूध पी रहा था", "और अत्याचारी के साथी" वाक्यांश के साथ, जो एक दोहराव है, क्योंकि हदीस के शब्द जैसा कि सहीह मुस्लिम (२५५०):

(८) में हैं: "पालने में केवल तीन ही बोले: मरियम के बेटे ईसा, और जुरैज के साथी, और जुरैज एक इबादत गुज़ार आदमी थे, तो उन्होंने एक इबादत गाह बनाई...". और उन्होंने जुरैज की कहानी का ज़िक्र किया... और उसके बाद: "और जब एक लड़का अपनी माँ का दूध पी रहा था, तो एक आदमी एक शानदार जानवर पर सवार होकर और अच्छी सूरत के साथ वहाँ से गुज़रा..." हदीस के अंत तक। तो "अत्याचारी का साथी" वह लड़का है जो अपनी माँ का दूध पी रहा था। हदीस अहमद (८०७१) और बुखारी (३४३६) में भी है।

صفحہ ۱۳۹ سورہ آل عمران: الآیتان ٤٥ - ٤٦

اور وہ زندہ رہے گا یہاں تک کہ ان سے کہولت (ادھیڑ عمری) میں بات کرے گا، کیونکہ یہ عادت تھی کہ جو گہوارے میں بات کرتا وہ زندہ نہ رہتا تھا۔ زجاج نے کہا: "وکھلاً" کے معنی ہیں: اور وہ لوگوں سے کہولت میں بات کرتا ہے۔ اور فراء اور اخفش نے کہا: یہ "وجیہاً" (۱) پر معطوف ہے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہیں: اور وہ لوگوں سے صغیری (بچپن) اور کہولت میں بات کرتا ہے۔ اور ابن جریج نے مجاہد سے روایت کیا، انہوں نے کہا: کہل: حلیم (بردبار) ہے (۲)۔ نحاس نے کہا (۳): یہ لغت میں معلوم نہیں ہے، بلکہ اہل لغت کے نزدیک کہل وہ ہے جو چالیس سال کے قریب پہنچ گیا ہو۔ اور بعض نے کہا: اسے سولہ سال تک "حدث" کہا جاتا ہے، پھر بتیس سال تک "شاب"۔ پھر وہ تینتیس سال کی عمر میں "کہولت" (ادھیڑ عمری) کو پہنچ جاتا ہے۔ اخفش نے کہا (۴): ﴿وَمِنَ الصَّالِحِينَ﴾ عطف ہے "وجیہاً" پر، یعنی: اور وہ صالح بندوں میں سے ہے۔ ابوبکر بن ابی شیبہ نے ذکر کیا: ہمیں عبداللہ بن ادریس نے حسین سے، انہوں نے ہلال بن یساف سے بیان کیا کہ انہوں نے کہا: گہوارے میں صرف تین اشخاص نے بات کی: عیسیٰ، یوسف کے صاحب (ساتھی)، اور جریج کے صاحب (۵)۔ اسی طرح انہوں نے کہا: "اور یوسف کے صاحب"۔ اور (۶) صحیح مسلم میں ابوہریرہ سے، نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "گہوارے میں صرف تین نے بات کی: عیسیٰ ابن مریم، صاحبِ جریج، ...، اور اسی دوران ایک بچہ اپنی ماں کا دودھ پی رہا تھا" اور پوری حدیث ذکر کی (۷)۔ اور صہیب کی حدیث سے اصحاب الاخدود کے قصے میں آیا ہے کہ "ایک عورت لائی گئی تاکہ اسے آگ میں ڈال دیا جائے...

(۱) معانی القرآن للزجاج ۱/۴۱۲، وللفراء ۱/۲۱۳، وللأخفش ۱/۴۰۷، اور مصنف نے ان اقوال کو نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۱/۳۷۷ میں نقل کیا ہے۔ (۲) بخاری نے اسے حدیث

(۳۴۳۳) سے پہلے تعلیقاً ذکر کیا، حافظ نے الفتح ۶/۴۷۲ میں کہا: اسے فریابی نے ابن ابی نجیح کے واسطے سے مجاہد سے موصول کیا۔ (۳) اعراب القرآن ۱/۳۷۸۔ (۴) (م) میں: انہوں نے کہا۔ اور ان کا کلام اعراب القرآن ۱/۳۷۸ میں ہے۔ (۵) مصنف ابن ابی شیبہ ۱۱/۵۴۵۔ اور یہ مرسل ہے جیسا کہ حافظ نے الفتح ۶/۴۸۰ میں ذکر کیا۔ (۶) (خ) اور (م) میں: اور وہ میں ہے۔ (۷) نسخوں میں واقع ہوا: "اور صاحب جریج، اور صاحب الجبار، اور اسی دوران ایک بچہ اپنی ماں کا دودھ پی رہا تھا"، اس اضافے کے ساتھ: "وصاحب الجبار"، جو کہ تکرار ہے، کیونکہ حدیث کے الفاظ جیسا کہ صحیح مسلم (۲۵۵۰): (۸) میں ہیں: "گہوارے میں صرف تین نے کلام کیا: عیسیٰ ابن مریم، اور صاحب جریج، اور جریج ایک عبادت گزار آدمی تھے، انہوں نے ایک عبادت گاہ بنا رکھی تھی..."۔ اور جریج کا قصہ ذکر کیا... اور اس کے بعد: "اور اسی دوران ایک بچہ اپنی ماں کا دودھ پی رہا تھا، پس ایک سوار ایک عمدہ سواری اور اچھی ہیئت کے ساتھ وہاں سے گزرا..." حدیث کے آخر تک۔ پس "صاحب الجبار" وہ بچہ ہے جو اپنی ماں کا دودھ پی رہا تھا۔ یہ حدیث احمد (۸۰۷۱) اور بخاری (۳۴۳۶) میں بھی ہے۔

On her faith, and with her was a young boy—in a book other than Muslim’s: nursing —so she hesitated to fall into it. The boy said: "O mother, be patient, for you are on the truth" (1). Al-Dahhak said: Six spoke in the cradle: the witness of Joseph, the son of Pharaoh's wife's hairdresser, Jesus, John, the companion of Jurayj, and the companion of the tyrant. He did not mention the one from the Trench (al-Ukhdud), so he omitted the companion of the Trench, making the speakers seven. There is no contradiction between this and his [the Prophet's] peace and blessings be upon him saying: "Only three spoke in the cradle" as a restriction, for he reported what was in his knowledge of what was revealed to him at that time. Then, after this, Allah the Almighty informed him of what He willed of that, so he reported it (2). I say: As for the companion of Joseph, the discussion on him will come (3). As for the companion of Jurayj, the companion of the tyrant, and the companion of the Trench, they are in Sahih Muslim. The story of the Trench will come in Surah "Al-Buruj," God willing. As for the son of Pharaoh's wife's hairdresser, Al-Bayhaqi mentioned from Ibn Abbas (4) that he said: The Prophet ﷺ said: "When I was taken on the Night Journey, I traveled through (5) a pleasant scent, so I said: What is this scent? They said: The hairdresser of Pharaoh's daughter and her children. Her comb fell from her hands (6) and she said: 'In the name of Allah.' Pharaoh's daughter said: 'My father?' She said: 'My Lord, your Lord, and the Lord of your father.' She said: 'Do you have a Lord other than my father?' She said: 'Yes, my Lord, your Lord, and the Lord of your father is Allah.' He [Pharaoh] summoned her and said: 'Do you have a Lord other than me?' She said: 'Yes, my Lord and your Lord is Allah.' He ordered for a copper vessel (7) to be heated, then he ordered for her to be thrown into it. She said: 'I have...'

(1) Al-Mufhim 6/511, and the hadith is in Sahih Muslim (3005), and Musnad Ahmad (23931) and the wording in it is: "A woman came with a son of hers she was nursing, and she seemed to hesitate." (2) Al-Mufhim 6/512, and his saying: the companion of the tyrant, from (m) and is not in the rest of the copies, and in Al-Mufhim it occurred instead of it: the companion of the Trench. Abu Al-Abbas said after it: So Al-Dahhak omitted the boy of the tyrant and mentioned John in his place, and accordingly the speakers are seven. (3) At Allah the Almighty's saying: {And a witness from her own family testified} [26]. (4) Dala'il al-Nubuwwah 2/389, and al-Shu'ab (1636), and it is with Ahmad (2821), and Ibn Hibban (2904). (5) In (d): "carried me," and in Al-Dala'il and Al-Shu'ab: "passed by me," and with Ahmad: "came upon me." (6) In (kh) and (za): "from between her hands," and in Al-Dala'il and Al-Shu'ab: "from her hand." (7) In

(za): "with a cow" (bi-baqarah), and it has been narrated in the hadith both ways, so in Al-Musnad and Al-Dala'il: "with a cow" (bi-baqarah), and with Ibn Hibban =

सूरा अल-इमरान: आयत 45 - 46 140

अपने ईमान पर, और उसके साथ एक छोटा बालक था - मुस्लिम के अलावा अन्य किताब में: दूध पीता हुआ - तो वह उसमें गिरने से झिझक रही थी। लड़के ने कहा: "हे माँ, धैर्य रखें, क्योंकि आप सत्य पर हैं" (1)। अल-दह्हाक ने कहा: पालने में छह लोग बोले: यूसुफ का गवाह, फिरौन की पत्नी की कंघी करने वाली (माशिटा) का बेटा, ईसा, याह्या, जुरैज का साथी और अत्याचारी का साथी। उन्होंने 'अखदूद' (खाई) वाले का उल्लेख नहीं किया, इसलिए उन्होंने अखदूद के साथी को छोड़ दिया, जिससे बोलने वाले सात हो जाते हैं। और इस बात और नबी ﷺ के इस कथन के बीच कोई विरोधाभास नहीं है: "पालने में केवल तीन ही बोले" एक सीमा के रूप में, क्योंकि उन्होंने उस समय जो उन्हें वहि (प्रकाशना) के माध्यम से ज्ञान था, उसी के बारे में बताया। फिर, इसके बाद, अल्लाह तआला ने उन्हें इसके बारे में जो चाहा बताया, तो उन्होंने इसकी सूचना दी (2)। मैंने कहा: जहाँ तक यूसुफ के साथी की बात है, तो उस पर चर्चा आगे आएगी (3)। जहाँ तक जुरैज के साथी, अत्याचारी के साथी और अखदूद के साथी की बात है, वे सहीह मुस्लिम में हैं। अखदूद की कहानी इंशा अल्लाह सूरा "अल-बुरुज" में आएगी। जहाँ तक फिरौन की पत्नी की कंघी करने वाली के बेटे की बात है, अल-बैहकी ने इब्न अब्बास (4) से उल्लेख किया है कि उन्होंने कहा: नबी ﷺ ने फरमाया: "जब मुझे इसरा (मेराज की रात की यात्रा) पर ले जाया गया, तो मैं एक सुखद खुशबू से होकर गुजरा (5), तो मैंने कहा: यह कैसी खुशबू है? उन्होंने कहा: यह फिरौन की बेटी की कंघी करने वाली और उसके बच्चों की है। उसके हाथों से कंघी गिर गई (6) तो उसने कहा: 'बिस्मिल्लाह'। फिरौन की बेटी ने कहा: 'मेरे पिता?' उसने कहा: 'मेरा रब, तेरा रब और तेरे पिता का रब'। उसने कहा: 'क्या मेरे पिता के अलावा तेरा कोई और रब है?' उसने कहा: 'हाँ, मेरा रब, तेरा रब और तेरे पिता का रब अल्लाह है'। फिरौन ने उसे बुलाया और कहा: 'क्या मेरे अलावा तेरा कोई और रब है?' उसने कहा: 'हाँ, मेरा रब और तेरा रब अल्लाह है'। उसने तांबे के एक बड़े बर्तन (7) को गर्म करने का आदेश दिया, फिर उसे उसमें फेंकने का आदेश दिया। उसने कहा: 'मेरी एक...'

(1) अल-मुफ़हिम 6/511, और हदीस सहीह मुस्लिम (3005) में है, और मुसनद अहमद (23931) में है और उसके शब्द हैं: "एक महिला अपने दूध पीते बेटे के साथ आई, और ऐसा लगा कि वह झिझक रही है।" (2) अल-मुफ़हिम 6/512, और उनका कथन: 'अत्याचारी का साथी', (m) से है और बाकी प्रतियों में नहीं है, और अल-मुफ़हिम में इसके स्थान पर 'अखदूद का साथी' आया है। अबू अल-अब्बास ने इसके बाद कहा: तो अल-दह्हाक ने अत्याचारी के लड़के को छोड़ दिया और उसके स्थान

पर याह्या का उल्लेख किया, और इस तरह बोलने वाले सात हो जाते हैं। (3) अल्लाह तआला के इस कथन पर: {और उसके अपने परिवार के एक गवाह ने गवाही दी} [26]। (4) दलाइल अल-नुबुवह 2/389, और अल-शुअ़ब (1636), और यह अहमद (2821) और इब्न हिब्बान (2904) के पास है। (5) (d) में: "मुझे ले जाया गया," और दलाइल और अल-शुअ़ब में: "मेरे पास से गुज़री," और अहमद के पास: "मुझ पर आई।" (6) (kh) और (za) में: "उसके दोनों हाथों के बीच से," और दलाइल और अल-शुअ़ब में: "उसके हाथ से।" (7) (za) में: "एक गाय (बक़रह) के साथ," और हदीस में इसे दोनों तरह से वर्णित किया गया है, तो मुसनद और दलाइल में: "एक गाय (बक़रह) के साथ," और इब्न हिब्बान के पास =

سورة آل عمران: آیات 45 - 46 140

اپنے ایمان پر، اور ان کے ساتھ ایک بچہ تھا - مسلم کے علاوہ دوسری کتاب میں ہے: وہ دودھ پی رہا تھا - تو وہ اس میں (آگ میں) گرنے سے ہچکچانے لگیں، تو بچے نے کہا: اے ماں، صبر کر، بے شک تو حق پر ہے (1)۔ اور ضحاک نے کہا: گہوارے میں چھ نے کلام کیا: یوسف کا گواہ، فرعون کی بیوی کی کنگھی کرنے والی کا بچہ، عیسیٰ، یحییٰ، جریج کا ساتھی اور جبار کا ساتھی۔ اور انہوں نے اصحابِ اخدود کا ذکر نہیں کیا، تو انہوں نے صاحبِ اخدود کو گرا دیا، اور اس طرح کلام کرنے والے سات ہوتے ہیں۔ اور اس بات اور نبی ﷺ کے اس قول کے درمیان کوئی تضاد نہیں ہے: "گہوارے میں صرف تین نے کلام کیا" حصر کے طور پر، کیونکہ آپ ﷺ نے اس علم کی خبر دی جو اس وقت وحی کے ذریعے آپ کے پاس تھا، پھر اس کے بعد اللہ تعالیٰ نے آپ کو اس کے بارے میں جو چاہا بتایا تو آپ نے اس کی خبر دی (2)۔ میں کہتا ہوں: جہاں تک صاحبِ یوسف کا تعلق ہے، اس کے بارے میں کلام آگے آئے گا (3)۔ اور جہاں تک صاحبِ جریج، صاحبِ جبار اور صاحبِ اخدود کا تعلق ہے، تو وہ صحیح مسلم میں ہیں۔ اور سورۃ "البروج" میں انشاء اللہ اصحابِ اخدود کا قصہ آئے گا۔ اور جہاں تک فرعون کی بیوی کی کنگھی کرنے والی کے بچے کا تعلق ہے، تو بیہقی نے ابن عباس (4) سے ذکر کیا کہ انہوں نے کہا: نبی ﷺ نے فرمایا: "جب مجھے معراج کرائی گئی تو میں ایک پاکیزہ خوشبو کے پاس سے گزرا (5) تو میں نے پوچھا: یہ کیسی خوشبو ہے؟ انہوں نے کہا: فرعون کی بیٹی کی کنگھی کرنے والی اور اس کی اولاد کی۔ اس کے ہاتھوں سے کنگھی گر گئی (6) تو اس نے کہا: بسم اللہ۔ فرعون کی بیٹی نے کہا: میرے والد؟ اس نے کہا: میرا رب، تیرا رب اور تیرے باپ کا رب۔ اس نے کہا: کیا میرے باپ کے علاوہ تیرا کوئی اور رب ہے؟ اس نے کہا: ہاں، میرا رب، تیرا رب اور تیرے باپ کا رب اللہ ہے۔ اس (فرعون) نے

اسے بلایا اور کہا: کیا میرے علاوہ تیرا کوئی اور رب ہے؟ اس نے کہا: ہاں، میرا رب اور تیرا رب اللہ ہے۔ اس نے تانبے کے ایک بڑے برتن (7) کو تپانے کا حکم دیا، پھر حکم دیا کہ اسے اس میں ڈال دیا جائے، اس نے کہا: میری ایک...

(1) المفہم 6/511، اور حدیث صحیح مسلم (3005) اور مسند احمد (23931) میں ہے اور اس کے الفاظ یہ ہیں: "ایک عورت اپنے دودھ پیتے بیٹے کو لے کر آئی، گویا وہ ہچکچا رہی تھی۔" (2) المفہم 6/512، اور ان کا قول: 'صاحب الجبار'، (m) سے ہے اور باقی نسخوں میں نہیں ہے، اور المفہم میں اس کی جگہ 'صاحب الاخدود' آیا ہے۔ ابو العباس نے اس کے بعد کہا: تو ضحاک نے جبار کے لڑکے کو گرا دیا اور اس کی جگہ یحییٰ کا ذکر کیا، اور اس بنا پر کلام کرنے والے سات ہوتے ہیں۔ (3) اللہ تعالیٰ کے قول: {اور اس کے گھر والوں میں سے ایک گواہ نے گواہی دی} [26] پر۔ (4) دلائل النبوۃ 2/389، اور الشعب (1636)، اور یہ احمد (2821) اور ابن حبان (2904) کے ہاں ہے۔ (5) (د) میں ہے: "مجھے لے جایا گیا"، اور دلائل و شعب میں ہے: "میرے پاس سے گزری"، اور احمد کے ہاں ہے: "مجھ پر آئی"۔ (6) (خ) اور (ظ) میں ہے: "اس کے دونوں ہاتھوں کے درمیان سے"، اور دلائل و شعب میں ہے: "اس کے ہاتھ سے"۔ (7) (ظ) میں ہے: "بقرہ" (گائے) کے ساتھ، اور حدیث میں دونوں طریقوں سے روایت ہوئی ہے، مسند اور دلائل میں "بقرہ" (گائے) کے ساتھ ہے، اور ابن حبان کے ہاں =

141

Surah Al-Imran: Verses 45 - 47

...to you a need. He said: What is it? She said: That you collect my bones and the bones of my children(1) in one place. He said: That is yours, because of the right you have over us. So he ordered them, and they were thrown in one after another, until it reached an infant among them, who said: Stay firm, O mother, and do not falter, for we are on the truth. He said: Four spoke while they were young: this one, the witness of Joseph, the companion of Jurayj, and Jesus son of Mary.

The Almighty says: {She said: "My Lord, how will I have a child when no man has touched me?" [He] said: "So [it is]; Allah creates what He wills. When He decrees a matter, He only says to it: 'Be,' and it is."} (47)

The Almighty's words: {She said: "My Lord"} i.e., O my master. She was addressing Gabriel, peace be upon him, because when he appeared to her, he said to her: "I am only the messenger of your Lord to give you a pure boy"(2). When she heard that from him, she inquired about the method of having the child, saying: {how will I have a child when no man has touched me?!} i.e., through marriage. In her surah: {and I have not been unchaste} [Maryam: 20], she mentioned this as an emphasis, because her saying: "no man has touched me" includes both the forbidden and the lawful. She is saying: The established custom that Allah has set in His creation is that a child does not come except from marriage or illicit intercourse. It was also said: She did not doubt Allah Almighty's power at all, but she meant: how will this child be, from a husband in the future, or will Allah create him from the beginning(3)? It is narrated that Gabriel, peace be upon him, said to her: {Thus Allah creates what He wills}. {He said: "So [it will be]; your Lord says: 'It is easy for Me'"} [Maryam: 21]. He blew into the opening of her garment and its sleeve. This was said by Ibn Jurayj(4).

= and 'ash-sha'b': with a small indentation (nuqrah). Ibn al-Athir said in 'al-Nihayah' (biqr) 1/145: Al-Hafiz Abu Musa said: What occurs to me regarding its meaning is that he does not mean something fashioned in the shape of a cow, but perhaps it was a large, wide pot, so he called it 'baqarah' (cow), derived from 'tabaqqur' (expansion), or it was something large enough to hold a complete cow with its spices, so it was named after it. He said in 5/105 (naqr) after citing the hadith in another narration: The 'nuqrah' is a pot in which water and other things are heated. And it was said: It is with the letter 'ba' (baqrah). (1) Meaning my children, as indicated by the statement

before it: the hairdresser of Pharaoh's daughter and her children, and the statement after it: so he ordered them and they were thrown in one by one. The word 'walad' is used for the singular and the plural. (2) Abu Hayyan said in 'al-Bahr' 2/462: Whoever goes with the opinion that her saying: "Lord", and Zechariah's saying: "Lord" was a call to Gabriel when he gave them glad tidings, and its meaning is 'O my master', has gone far [from the truth]. Al-Zamakhshari said: It is among the innovations of interpretations. (3) Tafsir al-Tabari 15/489. (4) Narrated by al-Tabari 15/491. Abu Hayyan said in 'al-Bahr' 2/480: In the story of Zechariah, "He does what He wills" is used because Zechariah's situation falls within ordinary possibility, even if rare. In the story of Mary, "He creates" is used because it is not familiar, which is the existence of a child without a father; it is creation and invention without an ordinary cause, hence it came =

141

सूरा अल-इमरान: आयतें 45 - 47

...आपसे एक काम है। उन्होंने पूछा: वह क्या है? उसने कहा: आप मेरी हड्डियाँ और मेरे बच्चों(1) की हड्डियाँ एक जगह जमा कर दें। उन्होंने कहा: यह तुम्हारा हक़ है जो हम पर वाजिब है। तो उन्होंने आदेश दिया और उन्हें एक-एक करके फेंक दिया गया, यहाँ तक कि उनमें से एक दुधमुँहे बच्चे की बारी आई, जिसने कहा: ऐ माँ, डरो नहीं और पीछे मत हटो, क्योंकि हम हक़ पर हैं। उन्होंने कहा: चार बच्चे ऐसे थे जिन्होंने बचपन में ही बात की: यह बच्चा, यूसुफ का गवाह, जुरैज का साथी और मरियम का बेटा ईसा।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {उसने कहा: ऐ मेरे रब! मेरे यहाँ बच्चा कैसे हो सकता है जबकि मुझे किसी इंसान ने छुआ तक नहीं? उसने फ़रमाया: इसी तरह अल्लाह जो चाहता है पैदा करता है। जब वह किसी काम का फ़ैसला कर लेता है तो बस उससे कहता है: 'हो जा', और वह हो जाता है।} (47)

अल्लाह तआला का फ़रमान: {उसने कहा: ऐ मेरे रब} यानी: ऐ मेरे आका। वह जिब्रील अ़लैहिस्सलाम को संबोधित कर रही थीं, क्योंकि जब वह उनके सामने प्रकट हुए तो उन्होंने उनसे कहा था: "मैं तो तेरे रब का भेजा हुआ फ़रिश्ता हूँ ताकि तुझे एक नेक लड़का दूँ"(2)। जब उन्होंने उनकी यह बात सुनी तो उन्होंने बच्चे के जन्म के तरीक़े के बारे में पूछा और कहा: मेरे यहाँ बच्चा कैसे हो सकता है जबकि मुझे किसी इंसान ने छुआ तक नहीं?! यानी: निकाह के ज़रिये। उनकी सूरा (मरियम) में है: {और मैं बदचलन भी नहीं हूँ} [मरियम: 20]। उन्होंने यह बात ज़ोर देने के लिए कही क्योंकि उनके कहने: "मुझे किसी इंसान ने नहीं छुआ" में हराम और हलाल दोनों शामिल हैं। वह कह रही हैं: अल्लाह ने अपनी रचना में जो आम नियम बनाया है वह यह है कि बच्चा केवल निकाह या व्यभिचार से ही पैदा होता है। और यह भी कहा गया है: उन्होंने अल्लाह तआला की शक्ति पर कतई संदेह नहीं किया, बल्कि उनका मकसद यह था कि: यह बच्चा कैसे होगा, क्या भविष्य में पति के ज़रिये, या अल्लाह इसे सीधे पैदा करेगा(3)? रिवायत है कि जिब्रील अ़लैहिस्सलाम ने उनसे कहा: {इसी तरह अल्लाह जो चाहता है पैदा करता है} {उसने कहा: ऐसा ही होगा; तेरे रब ने फ़रमाया है: 'वह मुझ पर बहुत आसान है'} [मरियम: 21]। उन्होंने उनके कुर्ते के गले और आस्तीन में फूँक मारी। यह इब्ने जुरैज का कथन है(4)।

= और 'अश-शअ़ब': 'नुक़रा' के साथ। इब्न अल-असीर ने 'अल-निहाया' (बक़र) 1/145 में कहा: हाफ़िज़ अबू मूसा ने कहा: इसके अर्थ के बारे में मेरा मानना है कि उनका मतलब गाय की शक्ल की कोई चीज़ नहीं है, बल्कि शायद वह एक बड़ा और चौड़ा बर्तन था इसलिए उन्होंने उसे 'बक़रा' (गाय) कहा, जो 'तबक़्क़ुर' (विस्तार) से लिया गया है। या वह कोई ऐसी चीज़ थी जिसमें मसालों के साथ पूरी गाय आ सकती थी, इसलिए उसका नाम यह रखा गया। उन्होंने 5/105 (नक़र) में एक दूसरी रिवायत का उल्लेख करने के बाद कहा: 'नुक़रा' वह बर्तन है जिसमें पानी आदि गर्म किया जाता है। और यह भी कहा गया है कि यह 'बा' के साथ (बक़रा) है। (1) यानी मेरे बच्चे, जैसा कि इससे पहले की इबारत से ज़ाहिर होता है: फ़िरौन की बेटी की बाल संवारने वाली और उसके बच्चे, और बाद की इबारत: तो उसने आदेश दिया और उन्हें एक-एक करके फेंका गया। 'वलद' शब्द एकवचन और बहुवचन दोनों के लिए इस्तेमाल होता है। (2) अबू हय्यान ने 'अल-बहर' 2/462 में कहा: जिसका यह मानना है कि उनका कहना 'रब' और ज़करिया का कहना 'रब' जिब्रील को पुकारना था जब उन्होंने उन्हें खुशखबरी दी थी, जिसका अर्थ है 'ऐ मेरे आका', तो उसने हक़ीक़त से बहुत दूर की बात कही है। अल-ज़मख़्शरी ने कहा: यह मनगढ़ंत व्याख्याओं में से है। (3) तफ़सीर अल-तबरी 15/489। (4) इसे तबरी ने 15/491 में उद्धृत किया है। अबू हय्यान ने 'अल-बहर' 2/480 में कहा: ज़करिया की कहानी में "वह जो चाहता है करता है" कहा गया है क्योंकि ज़करिया का मामला सामान्य संभावनाओं के दायरे में था, भले ही वह कम हो। और मरियम की कहानी में "पैदा करता है" कहा गया है क्योंकि यह सामान्य नहीं है यानी बिना बाप के बच्चे का होना; यह बिना किसी सामान्य कारण के पैदा करना और ईजाद करना है, इसलिए यहाँ यह शब्द आया है =

١٤١

سورة آل عمران: آيات ٤٥ - ٤٧

...آ پ سے ایک کام ہے۔ انہوں نے پوچھا: وہ کیا ہے؟ اس نے کہا: آپ میری ہڈیاں اور میرے بچوں(١) کی ہڈیاں ایک جگہ جمع کر دیں۔ انہوں نے کہا: یہ تمہارا حق ہے جو ہم پر واجب ہے۔ تو انہوں نے حکم دیا اور انہیں ایک ایک کر کے پھینک دیا گیا، یہاں تک کہ باری ایک دودھ پیتے بچے کی آئی، جس نے کہا: اے ماں، ثابت قدم رہو اور پیچھے مت ہٹو، کیونکہ ہم حق پر ہیں۔ انہوں نے کہا: چار بچوں نے شیر خوارگی میں بات کی: یہ بچہ، یوسف کا گواہ، جریج کا ساتھی اور عیسیٰ ابن مریم۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قَالَتْ رَبِّ أَنَّىٰ يَكُونُ لِي وَلَدٌ وَلَمْ يَمْسَسْنِي بَشَرٌ ۖ قَالَ كَذَٰلِكِ اللَّهُ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ ۚ إِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُن فَيَكُونُ ﴾ (اس نے کہا: اے میرے رب! میرے ہاں لڑکا کیسے ہو گا حالانکہ مجھے کسی بشر نے نہیں چھوا؟ فرمایا: اسی طرح اللہ جو چاہتا ہے پیدا فرماتا ہے۔ جب وہ کسی کام کا فیصلہ کر لیتا ہے تو بس اس سے فرماتا ہے: 'ہو جا' تو وہ ہو جاتا ہے) (٤٧)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قَالَتْ رَبِّ﴾ یعنی: اے میرے آقا۔ وہ جبریل علیہ السلام کو مخاطب کر رہی تھیں، کیونکہ جب وہ ان کے سامنے انسانی شکل میں آئے تو انہوں نے ان سے کہا تھا: «انما انا رسول ربک لیهب لک غلاماً زکیاً» (میں تو تیرے رب کا بھیجا ہوا قاصد ہوں تاکہ تجھے ایک پاکیزہ لڑکا دوں)(٢)۔ جب انہوں نے ان کی یہ بات سنی تو بچے کی ولادت کے طریقے کے بارے میں دریافت کیا اور کہا: میرے ہاں لڑکا کیسے ہو گا حالانکہ مجھے کسی بشر نے نہیں چھوا؟! یعنی: نکاح کے ذریعے۔ ان کی اپنی سورہ (مریم) میں ہے: ﴿وَلَمْ أَكُ بَغِيًّا﴾ [مریم: ٢٠] (اور نہ ہی میں بدکار ہوں)۔ انہوں نے یہ بات تاکیداً کہی کیونکہ ان کا یہ کہنا: «لم یمسسنی بشر» (مجھے کسی

بشر نے نہیں چھوا) حرام اور حلال دونوں کو شامل ہے۔ وہ کہہ رہی ہیں: اللہ نے اپنی مخلوق میں جو عام دستور رکھا ہے وہ یہ ہے کہ بچہ صرف نکاح یا بدکاری ہی سے ہوتا ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ: انہوں نے اللہ تعالیٰ کی قدرت سے کسی چیز کو بعید نہیں سمجھا، بلکہ ان کا مقصد یہ تھا کہ: یہ بچہ کیسے ہو گا، کیا مستقبل میں کسی شوہر کے ذریعے، یا اللہ اسے براہ راست پیدا فرمائے گا(۳)؟ مروی ہے کہ جبریل علیہ السلام نے ان سے فرمایا: ﴿كَذَٰلِكِ اللَّهُ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ﴾ ﴿قَالَ كَذَٰلِكِ قَالَ رَبُّكِ هُوَ عَلَيَّ هَيِّنٌ﴾ [مریم: ۲۱] (اسی طرح اللہ جو چاہتا ہے پیدا فرماتا ہے۔ فرمایا: ایسا ہی ہو گا، تیرے رب نے فرمایا ہے: یہ مجھ پر آسان ہے)۔ انہوں نے ان کی قمیص کے گریبان اور آستین میں پھونک ماری۔ یہ قول ابن جریج کا ہے(٤)۔

= اور الشعب: 'نقرہ' کے ساتھ۔ ابن الاثیر نے 'النہایہ' (بقر) ۱/۱٤٥ میں کہا: حافظ ابو موسیٰ نے کہا: میرے نزدیک اس کا مطلب یہ ہے کہ وہ گائے کی شکل کی بنی ہوئی کوئی چیز مراد نہیں لے رہا، بلکہ شاید وہ ایک بڑی اور وسیع دیگ تھی جسے اس نے 'بقرہ' کہا، جو 'تبقر' یعنی وسعت سے ماخوذ ہے۔ یا وہ کوئی ایسی چیز تھی جس میں مصالحوں سمیت پوری گائے سما سکتی تھی، اس لیے اس کا یہ نام رکھا گیا۔ انہوں نے ٥/۱۰٥ (نقر) میں دوسری روایت ذکر کرنے کے بعد کہا: 'نقرہ' وہ برتن ہے جس میں پانی وغیرہ گرم کیا جاتا ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ یہ 'با' کے ساتھ (بقرہ) ہے۔ (۱) یعنی میرے بچے، جیسا کہ اس سے پہلے والی عبارت سے واضح ہوتا ہے: فرعون کی بیٹی کی مشاطہ اور اس کے بچے۔ اور بعد والی عبارت: تو اس نے حکم دیا اور انہیں ایک ایک کر کے پھینکا گیا۔ لفظ 'ولد' واحد اور جمع دونوں کے لیے بولا جاتا ہے۔ (۲) ابو حیان نے 'البحر' ۲/٤٦۲ میں کہا: جس کا خیال ہے کہ ان کا کہنا 'رب' اور زکریا کا کہنا 'رب' جبریل کو پکارنا تھا جب انہوں نے بشارت دی تھی، جس کا مطلب 'اے میرے آقا' ہے، تو اس نے حقیقت سے دور کی بات کہی۔ زمخشری نے کہا: یہ من گھڑت تفسیروں میں سے ہے۔ (۳) تفسیر الطبری ٤۸۹/۱٥۔ (٤)

اسے طبری نے ۴۹۱/۱۵ میں روایت کیا ہے۔ ابو حیان نے 'البحر' ۲/۴۸۰ میں کہا: زکریا کے قصے میں «یفعل ما یشاء» (جو چاہتا ہے کرتا ہے) آیا ہے کیونکہ زکریا کا معاملہ عام امکانات کے دائرے میں تھا، اگرچہ نادر سہی۔ اور مریم کے قصے میں «یخلق» (پیدا کرتا ہے) آیا ہے کیونکہ یہ ایک غیر معروف چیز ہے یعنی بغیر باپ کے بچے کا ہونا؛ یہ بغیر کسی ظاہری سبب کے ایجاد اور اختراع ہے، اسی لیے یہاں یہ لفظ آیا =

Ibn Abbas (1) said: Gabriel took the sleeve (2) of her shirt with his finger and breathed into it, and she conceived Jesus at that very hour. Other things were said about this, as will be explained in her Surah [Maryam], God willing (3).

Some said: Gabriel's breath fell into her womb, and she conceived as a result. Some said: It is not permissible for creation to be from Gabriel's breath, because then the child would be part angel and part human (4). But the reason for this is that when Almighty God created Adam and took the covenant from his progeny, He placed some of the "water" in the loins of fathers and some in the wombs of mothers; when the two waters meet, they become (5) a child. However, Almighty God placed both waters in Mary, some in her womb and some in her loins. Gabriel breathed into her to stir her desire, because a woman does not conceive unless her desire is stirred. When her desire was stirred by Gabriel's breath, the water that was in her loins fell into her womb, and the two waters mixed, and she conceived as a result. That is the meaning of the Almighty's saying: {When He decrees a matter} meaning when He intends to create a creation {He only says to it, "Be," and it is} (6). This has already been discussed in detail in [the commentary on] "Al-Baqarah" (7).

The Almighty's saying: {And He will teach him the Scripture and wisdom and the Torah and the Gospel (48) And [make him] a messenger to the Children of Israel, [who will say], 'Indeed I have come to you with a sign from your Lord in that I design for you from clay [that which is] like the form of a bird, then I breathe into it and it becomes a bird by permission of Allah. And I cure the blind and the leper, and I give life to the dead by permission of Allah. And I inform you of what you eat and what you store in your houses. Indeed in that is a sign for you, if you are believers (49)}.

The Almighty's saying: {And He will teach him the Scripture and wisdom and the Torah and the Gospel}. Ibn Jurayj said:

= With the word "creates" indicating this meaning. (1) In (m): Ibn Abbas said. The narration was mentioned by Al-Wahidi in Al-Wasit 3/180, and cited by Ibn Asakir in the History of Damascus 47/349 (Dar al-Fikr edition). (2) In Mukhtar al-Sihah: Al-Rudn, with a damma [on the 'r']: the base of the sleeve. (3) In the interpretation of verse 20 of it [Surah Maryam]. (4) This statement is rejected intuitively. (5) In (kh) and (z): "became" (singular form). (6) Tafsir Abi al-Layth 1/268. This mentioned statement is

neither religiously nor rationally valid, and it strips the miracle of creating Jesus, peace be upon him, of its meaning. (7) 2 / 336 - 337.

142 सूरा अल-इमरान: आयत 47 - 49

इब्न अब्बास (1) ने कहा: जिब्रील ने अपनी उंगली से उसकी कमीज़ की आस्तीन (2) पकड़ी और उसमें फूँक मारी, और वह उसी समय ईसा (यीशु) से गर्भवती हो गई। इसके बारे में अन्य बातें भी कही गई हैं, जैसा कि इंशाअल्लाह उसकी सूरा (मरयम) की व्याख्या में आएगा (3)।

कुछ लोगों ने कहा: जिब्रील की फूँक उसके गर्भाशय में गिरी, और वह उससे गर्भवती हो गई। कुछ ने कहा: जिब्रील की फूँक से सृष्टि का होना जायज़ नहीं है, क्योंकि तब बच्चा आंशिक रूप से फ़रिश्ता और आंशिक रूप से इंसान होगा (4)। लेकिन इसका कारण यह है कि जब सर्वशक्तिमान ईश्वर ने आदम को बनाया और उनकी संतान से वाचा (मिसाक) ली, तो उन्होंने कुछ "पानी" पिताओं की पीठ में और कुछ माताओं के गर्भाशय में रखा; जब दोनों पानी मिलते हैं, तो वे एक बच्चा बन जाते हैं (5)। और यह कि सर्वशक्तिमान ईश्वर ने दोनों पानी मरयम में रखे थे, कुछ उनके गर्भाशय में और कुछ उनकी पीठ में। जिब्रील ने उनकी इच्छा को जगाने के लिए उनमें फूँक मारी, क्योंकि एक महिला तब तक गर्भवती नहीं होती जब तक कि उसकी इच्छा न जगे। जब जिब्रील की फूँक से उनकी इच्छा जगी, तो जो पानी उनकी पीठ में था वह उनके गर्भाशय में गिर गया, और दोनों पानी मिल गए, और वह उससे गर्भवती हो गई। यही सर्वशक्तिमान के इस कथन का अर्थ है: {जब वह किसी काम का निर्णय करता है} यानी जब वह किसी सृष्टि को पैदा करना चाहता है {तो उससे बस कहता है "हो जा" और वह हो जाता है} (6)। "अल-बकरा" की व्याख्या में इसके बारे में विस्तार से चर्चा की जा चुकी है (7)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {और वह उसे किताब और हिकमत (बुद्धिमत्ता) और तौरात और इंजील सिखाएगा (48) और वह बनी इसराईल के लिए एक रसूल (संदेशवाहक) होगा, [जो कहेगा], "मैं तुम्हारे पास तुम्हारे रब की ओर से एक निशानी लेकर आया हूँ कि मैं तुम्हारे लिए मिट्टी से पक्षी के आकार जैसी एक चीज़ बनाता हूँ, फिर उसमें फूँक मारता हूँ तो वह अल्लाह की अनुमति से पक्षी बन जाता है। और मैं अल्लाह की अनुमति से जन्मजात अंधे और कोढ़ी को ठीक करता हूँ और मुर्दों को जीवित करता हूँ। और मैं तुम्हें बताता हूँ जो तुम खाते हो और जो तुम अपने घरों में जमा करते हो। निश्चय ही इसमें तुम्हारे लिए एक निशानी है, यदि तुम ईमान वाले हो (49)}।

सर्वशक्तिमान का कथन: {और वह उसे किताब और हिकमत और तौरात और इंजील सिखाएगा} इब्न जुरैज ने कहा:

= "यखलुक़ु (पैदा करता है) शब्द के साथ जो इस अर्थ को दर्शाता है। (1) (म) में: इब्न अब्बास ने कहा। अल-वाहिदी ने अल-वसीत 3/180 में इस असर का उल्लेख किया है, और इब्न असाकिर ने दमिश्क के इतिहास 47/349 (दार अल-फिक्र संस्करण) में इसे निकाला है। (2) मुख्तार अल-सिहाह में: अर-रुदन, पेश के साथ: आस्तीन की जड़। (3) उसकी (सूरा मरयम की) आयत 20 की व्याख्या में। (4) यह बात स्वतः स्पष्ट रूप से खारिज करने योग्य है। (5) (ख) और (ज़) में: "सारा" (एकवचन)। (6) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/268। यह उल्लेखित बात न तो धार्मिक रूप से सही है और न ही तार्किक रूप से, और यह ईसा (अलैहिस्सलाम) के जन्म के चमत्कार के अर्थ को ही समाप्त कर देती है। (7) 2 / 336 - 337।

١٤٢ سورہ آل عمران: آیات ٤٧ - ٤٩

ابن عباس (١) نے کہا: جبریل نے اپنی انگلی سے ان کی قمیص کی آستین (٢) پکڑی اور اس میں پھونک ماری، تو وہ اسی وقت عیسیٰ علیہ السلام سے حاملہ ہوگئیں۔ اس کے علاوہ بھی کچھ کہا گیا ہے، جیسا کہ ان شاء اللہ تعالیٰ اس (مریم) کی سورت کی تفسیر میں آئے گا (٣)۔

بعض نے کہا: جبریل کی پھونک ان کے رحم میں گری، تو وہ اس سے حاملہ ہوگئیں۔ اور بعض نے کہا: یہ جائز نہیں کہ تخلیق جبریل کی پھونک سے ہو، کیونکہ پھر بچہ کچھ فرشتہ اور کچھ انسان ہو جائے گا (٤)۔ لیکن اس کی وجہ یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے جب آدم کو پیدا کیا اور ان کی ذریت سے عہد (میثاق) لیا، تو کچھ پانی باپوں کی پشت میں اور کچھ ماؤں کے رحم میں رکھا؛ جب دونوں پانی ملتے ہیں تو وہ بچہ بن جاتے ہیں (٥)۔ اور یہ کہ اللہ تعالیٰ نے دونوں پانی مریم میں رکھے تھے، کچھ ان کے رحم میں اور کچھ ان کی پشت میں۔ جبریل نے ان کی شہوت کو ابھارنے کے لیے ان میں پھونک ماری، کیونکہ عورت جب تک شہوت نہ ابھرے حاملہ نہیں ہوتی۔ جب جبریل کی پھونک سے ان کی شہوت ابھری، تو وہ پانی جو ان کی پشت میں تھا ان کے رحم میں گر گیا، اور دونوں پانی مل گئے، اور وہ اس سے حاملہ ہوگئیں۔ یہی اللہ تعالیٰ کے اس قول کا مطلب ہے: {جب وہ کسی کام کا فیصلہ کرتا ہے} یعنی جب وہ کسی مخلوق کو پیدا کرنا چاہتا ہے {تو اس سے بس کہتا ہے "ہو جا" تو وہ ہو جاتا ہے} (٦)۔ "البقرہ" میں اس بارے میں تفصیل سے بات گزر چکی ہے (٧)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور وہ اسے کتاب اور حکمت اور تورات اور انجیل سکھائے گا (٤٨) اور وہ بنی اسرائیل کی طرف رسول ہوگا، [جو کہے گا کہ] میں تمہارے پاس تمہارے رب کی طرف سے نشانی لے کر آیا ہوں کہ میں تمہارے لیے مٹی سے پرندے کی شکل جیسی چیز بناتا ہوں، پھر اس

میں پھونک مارتا ہوں تو وہ اللہ کے حکم سے پرندہ بن جاتا ہے۔ اور میں اللہ کے حکم سے پیدائشی اندھے اور کوڑھی کو تندرست کرتا ہوں اور مردوں کو زندہ کرتا ہوں۔ اور میں تمہیں بتاتا ہوں جو تم کھاتے ہو اور جو تم اپنے گھروں میں جمع کرتے ہو۔ بے شک اس میں تمہارے لیے نشانی ہے، اگر تم ایمان والے ہو (٤٩)}۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور وہ اسے کتاب اور حکمت اور تورات اور انجیل سکھائے گا} ابن جریج نے کہا:

= لفظ "یخلق" کے ساتھ جو اس معنی پر دلالت کرتا ہے۔ (١) (م) میں ہے: ابن عباس نے کہا۔ اس اثر کا ذکر الواحدی نے الوسیط ١٨٠/٣ میں کیا ہے، اور ابن عساکر نے تاریخ دمشق ٣٤٩/٤٧ (طبعة دار الفکر) میں اسے روایت کیا ہے۔ (٢) مختار الصحاح میں ہے: الرُّدْن، پیش کے ساتھ: آستین کی جڑ۔ (٣) اس (سورہ مریم) کی آیت ٢٠ کی تفسیر کے پاس۔ (٤) یہ کلام بدیہتاً مردود ہے۔ (٥) (خ) اور (ظ) میں: "صار" (واحد کا صیغہ)۔ (٦) تفسیر ابی اللیث ٢٦٨/١۔ اور یہ مذکورہ کلام نہ شرعاً درست ہے اور نہ عقلاً، اور یہ عیسیٰ علیہ السلام کی تخلیق کے معجزے کو اس کے معنی سے نکال دیتا ہے۔ (٧) ٢ / ٣٣٦ - ٣٣٧۔

Surah Al-Imran: Verses 48 - 49 143

"Al-Kitab": Writing and calligraphy(1). And it was said: It is a book other than the Torah and the Gospel that God taught Jesus, peace be upon him. "And a Messenger": Meaning: and We will make him a messenger. Or he speaks to them as a messenger. And it was said: It is conjoined to his saying: "honored"(2). Al-Akhfash said: If you wish, you can make the 'and' in his saying: "and a messenger" redundant and 'messenger' a state for the pronoun 'him', its estimation being: and He teaches him the Book as a messenger(3). In the long hadith of Abu Dharr: "The first of the prophets of the Children of Israel was Moses, and the last of them was Jesus, peace be upon him"(4). "That I create for you": Meaning: I fashion and proportion for you "from clay the likeness of a bird". Al-A'raj and Abu Ja'far read: "ka-hayya" with a shadda, the rest with a hamza(5). "At-Tayr" (bird/birds) can be masculine or feminine. "Then I breathe into it": Meaning: into an individual of it, or from it, or into the clay, and it becomes a bird. "Ta'ir" and "Tayr" are like "Tajir" (merchant) and "Tajr" (merchants)(6). Wahb said: It would fly as long as people were looking at it, but once it disappeared from their sight, it fell dead, so that the act of creation [by a human with God's permission] would be distinguished from the act of God Almighty. And it was said: He created only the bat; because it is the most complete of birds in creation so that it would be more eloquent in power, because it has breasts, teeth, and ears, and it menstruates, becomes pure, and gives birth(7).

(1) Mentioned by Al-Baghawi 1/302 without attribution, and Ibn Abi Hatim narrated it (3531) from Ibn Abbas, may God be pleased with them both, who said: "Al-Kitab" is writing with a pen. (2) Ma'ani al-Quran by al-Akhfash 1/408, and I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/379. (3) Tafsir al-Razi 7/57 - 58. (4) Mentioned by Ibn Kathir in the Tafsir under the words of the Almighty: (and messengers We have not mentioned to you) [Verse: 164] and attributed it to Ibn Hibban, and it is in Sahih Ibn Hibban (361) in its entirety without this phrase mentioned by the author. In its chain: Ibrahim bin Hisham, Al-Dhahabi said in Mizan al-I'tidal 1/73: abandoned. It has another path narrated by Al-Tabari in Al-Tarikh 1/451 and its chain is weak. Al-Suyuti included it in Al-Jami' Al-Saghir 1/383 within a hadith, and signaled its weakness. (5) Al-Nashr 1/405 from Abu Ja'far, and Hamza read it as such when stopping, as in Al-Taysir p. 38. (6) I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/379. (7) Arayis al-Majalis p. 395, and Tafsir al-Baghawi 1/303.

सूरह अल-इमरान: आयतें 48 - 49 143

"अल-किताब": लेखन और सुलेख(1)। और कहा गया: यह तौरात और इंजील के अलावा एक किताब है जो अल्लाह ने ईसा (अलैहिस्सलाम) को सिखाई थी। "और एक रसूल": अर्थात: और हम उसे एक रसूल बनाएंगे। या वह उनसे एक रसूल के रूप में बात करता है। और कहा गया: यह उनके कथन: "प्रतिष्ठित"(2) के साथ जुड़ा हुआ है। अल-अख्फश ने कहा: यदि आप चाहें, तो "और एक रसूल" में 'और' को अतिरिक्त मान सकते हैं और 'रसूल' को 'उसे' सर्वनाम की स्थिति मान सकते हैं, जिसका अनुमान है: और वह उसे एक रसूल के रूप में किताब सिखाता है(3)। अबू धर की लंबी हदीस में है: "बनी इसराइल के नबियों में पहले मूसा थे, और उनके अंतिम ईसा (अलैहिस्सलाम) थे"(4)। "कि मैं तुम्हारे लिए बनाता हूँ": अर्थात: मैं तुम्हारे लिए आकार देता हूँ और अनुपात तय करता हूँ "मिट्टी से पक्षी की तरह का आकार"। अल-आराज और अबू जाफर ने इसे तशदीद के साथ "क-हैया" पढ़ा, बाकियों ने हमज़ा के साथ(5)। "अत-तैर" (पक्षी) पुल्लिंग या स्त्रीलिंग हो सकता है। "फिर मैं इसमें फूँक मारता हूँ": अर्थात: इसके एक हिस्से में, या मिट्टी में, और वह एक पक्षी बन जाता है। "ताइर" और "तैर" वैसे ही हैं जैसे "ताजिर" (व्यापारी) और "तज्र" (व्यापारियों का समूह)(6)। वहब ने कहा: जब तक लोग उसे देख रहे होते थे, वह उड़ता था, लेकिन जैसे ही वह उनकी नज़रों से ओझल हो जाता, वह मरकर गिर जाता, ताकि सृष्टि का कार्य [ईश्वर की अनुमति से मनुष्य द्वारा] सर्वशक्तिमान अल्लाह के कार्य से अलग पहचाना जा सके। और कहा गया: उसने केवल चमगादड़ ही बनाया; क्योंकि यह रचना में पक्षियों में सबसे पूर्ण है ताकि यह शक्ति में अधिक प्रभावशाली हो, क्योंकि इसमें स्तन, दांत और कान होते हैं, और इसमें मासिक धर्म होता है, यह शुद्ध होता है और बच्चों को जन्म देता है(7)।

(1) अल-बगवी 1/302 द्वारा बिना श्रेय के उल्लेख किया गया है, और इब्न अबी हातिम (3531) ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत की है जिन्होंने कहा: "अल-किताब" कलम से लिखना है। (2) अल-अख्फश द्वारा मआनी अल-कुरान 1/408, और अल-नहस द्वारा एराब अल-कुरान 1/379। (3) तफ़्सीर अल-राज़ी 7/57 - 58। (4) इब्न कसीर ने तफ़्सीर में अल्लाह तआला के इस कथन के तहत उल्लेख किया है: (और वे रसूल जिनका हमने आपसे वर्णन नहीं किया) [आयतः 164] और इसे इब्न हिब्बान को जिम्मेदार ठहराया है, और यह सहीह इब्न हिब्बान (361) में लेखक द्वारा उल्लिखित इस वाक्यांश के बिना पूरी तरह से मौजूद है। इसके इसनाद में: इब्राहिम बिन हिशाम, अल-ज़हबी ने मीज़ान अल-एतिदाल 1/73 में कहा: परित्यक्त। इसका एक और मार्ग अल-तबारी द्वारा अल-तारीख

1/451 में वर्णित है और इसका इसनाद कमजोर है। अल-सुयुती ने इसे अल-जामी अल-सगीर 1/383 में एक हदीस के भीतर शामिल किया और इसकी कमजोरी का संकेत दिया। (5) अबू जाफ़र से अल-नश्र 1/405, और हमज़ा ने वक़्फ़ (रुकते समय) में इसे इस तरह पढ़ा, जैसा कि अल-तयसीर पृ. 38 में है। (6) अल-नहस द्वारा एराब अल-कुरान 1/379। (7) अरायिस अल-मजालिस पृ. 395, और तफ़्सीर अल-बगवी 1/303।

سورہ آل عمران: آیات ۴۸ - ۴۹ ۱۴۳

الکتاب: لکھنا اور خطاطی (۱)۔ اور کہا گیا: یہ تورات اور انجیل کے علاوہ ایک کتاب ہے جو اللہ نے عیسیٰ علیہ السلام کو سکھائی۔ ﴿وَرَسُولاً﴾ یعنی: اور ہم اسے رسول بنائیں گے۔ یا وہ ان سے رسول کی حیثیت سے کلام کرتا ہے۔ اور کہا گیا: یہ ان کے قول: "وجیہاً" (باوقار) (۲) پر معطوف ہے۔ اور الاخفش نے کہا: اگر تم چاہو تو قول: "ورسولاً" میں واو کو مقحمہ (زائد) قرار دے سکتے ہو اور 'رسول' کو ضمیر 'ہ' کا حال، اس کی تقدیر (اصل عبارت) یہ ہوگی: "ویعلّمه الکتاب رسولاً" (اور وہ انہیں رسول کی حیثیت سے کتاب سکھاتا ہے) (۳)۔ ابو ذر کی طویل حدیث میں ہے: "بنی اسرائیل کے انبیاء میں سب سے پہلے موسیٰ تھے اور ان میں سب سے آخری عیسیٰ علیہ السلام تھے" (۴)۔ ﴿أَنِّي أَخْلُقُ لَكُم﴾ یعنی: میں تمہارے لیے صورت بناتا ہوں اور اندازہ مقرر کرتا ہوں ﴿مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ﴾ (مٹی سے پرندے کی شکل کی طرح)۔ الاعرج اور ابو جعفر نے "کہیّة" تشدید کے ساتھ پڑھا ہے، باقیوں نے ہمزہ کے ساتھ (۵)۔ اور لفظ 'طیر' مذکر اور مؤنث دونوں استعمال ہوتا ہے۔ ﴿فَأَنفُخُ فِيهِ﴾ یعنی: اس کے ایک فرد میں، یا مٹی میں، تو وہ پرندہ بن جاتا ہے۔ اور 'طائر' اور 'طیر' کی مثال 'تاجر' اور 'تجر' کی طرح ہے (۶)۔ وہب نے کہا: وہ جب تک اڑتا رہتا جب تک لوگ اسے دیکھتے رہتے، پھر جب وہ ان کی نظروں سے اوجھل ہو جاتا تو مردہ ہو کر گر جاتا، تاکہ [اللہ کے حکم سے بندے کا] تخلیقی فعل اللہ تعالیٰ کے فعل سے ممتاز ہو جائے۔ اور کہا گیا: اس نے صرف چمگادڑ ہی بنائی؛ کیونکہ وہ تخلیق کے اعتبار سے پرندوں میں سب سے مکمل ہے تاکہ قدرت کا اظہار زیادہ بلیغ ہو، کیونکہ اس کے پستان، دانت اور کان ہوتے ہیں، اور وہ حیض سے ہوتی ہے، پاک ہوتی ہے اور بچے جنتی ہے (۷)۔

(۱) اسے البغوی ۳۰۲/۱ نے بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا ہے، اور ابن ابی حاتم (۳۵۳۱) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا، انہوں نے فرمایا: "الکتاب" قلم سے لکھنا ہے۔ (۲) معانی القرآن لالاخفش ۴۰۸/۱، اور اعراب القرآن للنحاس ۳۷۹/۱۔ (۳) تفسیر الرازی ۵۷/۷ - ۵۸۔ (۴) اسے ابن کثیر نے تفسیر میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کے تحت ذکر کیا ہے: (ورسلاً لم نقصصهم عليك) [آیت: ۱۶۴] اور اسے ابن حبان کی طرف منسوب کیا ہے، اور یہ صحیح ابن حبان (۳۶۱) میں مصنف کے ذکر کردہ اس فقرے کے بغیر مکمل موجود ہے۔ اس کی سند میں: ابراہیم بن ہشام، الذہبی نے میزان الاعتدال ۷۳/۱ میں کہا: متروک ہے۔ اس کا ایک دوسرا طریق طبری نے تاریخ ۴۵۱/۱ میں روایت کیا ہے اور اس کی سند ضعیف ہے۔ اور السیوطی نے اسے الجامع الصغیر ۳۸۳/۱ میں ایک حدیث کے ضمن میں ذکر کیا اور اس کے ضعیف ہونے کا اشارہ کیا۔ (۵) النشر ۴۰۵/۱ از ابو جعفر، اور حمزہ نے اسے وقف کی صورت میں اسی طرح پڑھا ہے جیسا کہ التیسیر ص ۳۸ میں ہے۔ (۶) اعراب القرآن للنحاس ۳۷۹/۱۔ (۷) عرائس المجالس ص ۳۹۵، اور تفسیر البغوی ۳۰۳/۱۔

Page 144 Surah Al-Imran: Verses 48 - 49

It is said: They only requested the creation of a bat because it is more wondrous than other creations. Among its wonders is that it is flesh and blood flying without feathers, and it gives birth as animals do, and does not lay eggs as other birds do. Thus, it has udders from which milk comes out. It cannot see in daylight nor in the darkness of night. Rather, it sees during two hours: one hour after sunset, and one hour after dawn before it becomes very bright. It laughs as a human laughs, and menstruates as a woman menstruates.

It is said: Their request was made out of stubbornness. They said: Create a bat for us and put a soul in it if you are truthful in your speech. So he took clay and made a bat out of it, then blew into it, and suddenly it was flying between heaven and earth. The shaping of the clay and the blowing were from Jesus, while the creation was from Allah, Mighty and Majestic, just as the blowing [into Mary] was from Gabriel and the creation was from Allah (1).

His Almighty's saying: {And I heal the born blind and the leper}. The 'Akmah': The one who is born blind, according to Ibn Abbas. Abu Ubaidah said the same; he said: He is the one who is born blind (2), and he recited a verse by Ru'bah: "So it returned with the return of the Akmah" (3).

Ibn Faris said (4): 'Al-Kamah' is blindness which a person is born with, and it may also occur later. Suwayd said: "His eyes became 'kamihat' until they turned white" (5).

Mujahid: He is the one who sees during the day and does not see at night. Ikrimah: He is the 'A'mash' (weak-sighted). But in the language, it is blindness. It is said: 'kamiha yakmahu kamahan', and 'kammahtuha ana': when I blinded her (6).

---

(1) Tafsir of Abi al-Layth 1/269, and what is between brackets is from his printed edition 1/269. (2) Majaz al-Qur'an 1/93, and Ibn Abbas's statement was recorded by al-Tabari 5/422, and Ibn Abi Hatim (3542). (3) We did not find it in Ru'bah's Diwan. It is in Tafsir al-Tabari 5/423, Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 1/414, al-Addad by Ibn al-Anbari p. 378, Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 1/403, and al-Lisan (k-m-h) (h-r-j). Its completion is: "I shouted (at the beast), so it turned back like the turning back of the Akmah." His saying: 'Harajtu', he said in al-Lisan (h-r-j): 'Haraja' at the beast: he shouted at it and rebuked it. (4) Mujmal al-Lugha 3/770. (5) Al-Mufaddaliyyat p. 200, and Al-Addad 378. Its latter half is: "So he blamed himself for the evil he had done." Suwayd bin Abi Kahil, from the Bani Yashkur, was an early poet from the

'Mukhadram' (those who lived in both Pre-Islamic and Islamic eras). Muhammad bin Sallam placed him in the sixth rank and paired him with 'Antarah al-'Absi. Al-Aghani 13/102, and Tabaqat Fuhul al-Shu'ara' 1/152. (6) Tafsir al-Tabari 5/423.

पृष्ठ 144 सूरा आले इमरान: आयत 48 - 49

कहा जाता है: उन्होंने केवल एक चमगादड़ के निर्माण की मांग इसलिए की क्योंकि यह अन्य रचनाओं की तुलना में अधिक अद्भुत है। इसके अजूबों में से एक यह है कि यह बिना पंखों के उड़ने वाला मांस और रक्त है, और यह जानवरों की तरह जन्म देता है, और अन्य पक्षियों की तरह अंडे नहीं देता है। इसलिए इसके स्तन होते हैं जिनसे दूध निकलता है। यह न तो दिन के उजाले में देख सकता है और न ही रात के अंधेरे में। बल्कि, यह दो घंटों के दौरान देखता है: सूर्यास्त के एक घंटे बाद, और भोर के बाद एक घंटा इससे पहले कि यह बहुत उज्ज्वल हो जाए। यह वैसे ही हंसता है जैसे इंसान हंसता है, और वैसे ही मासिक धर्म होता है जैसे औरत को होता है।

कहा जाता है: उनका सवाल हठ और ज़िद के तौर पर था। उन्होंने कहा: हमारे लिए एक चमगादड़ बनाओ और उसमें रूह डालो अगर तुम अपनी बात में सच्चे हो। तो उन्होंने (ईसा अलैहिस्सलाम ने) मिट्टी ली और उससे एक चमगादड़ बनाया, फिर उसमें फूंक मारी, तो वह अचानक स्वर्ग और पृथ्वी के बीच उड़ने लगा। मिट्टी को आकार देना और फूंक मारना ईसा की ओर से था, जबकि निर्माण अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी की ओर से था, ठीक वैसे ही जैसे [मरियम में] फूंक मारना जिब्रईल की ओर से था और निर्माण अल्लाह की ओर से था (1)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और मैं जन्मजात अंधे और कोढ़ी को चंगा करता हूँ}। 'अल-अकमह': वह जो अंधा पैदा हुआ हो, इब्न अब्बास के अनुसार। अबू उबैदा ने भी यही कहा है; उन्होंने कहा: वह वह है जो अंधा पैदा हुआ है (2), और उन्होंने रुबा के एक छंद को उद्धृत किया: "तो वह अकमह के लौटने की तरह लौट आया" (3)।

इब्न फारिस (4) ने कहा: 'अल-कमह' अंधापन है जिसके साथ व्यक्ति पैदा होता है, और यह बाद में भी हो सकता है। सुवैद ने कहा: "उसकी आँखें 'कमिहत' हो गईं यहाँ तक कि वे सफेद हो गईं" (5)।

मुजाहिद: वह वह है जो दिन में देखता है और रात में नहीं देखता। इकरीमा: वह 'अमश' (कमज़ोर दृष्टि वाला) है। लेकिन भाषा में यह अंधापन है। कहा जाता है: 'कमिह यकमहु कमहन', और 'कम्महतुहा अना': जब मैंने उसे अंधा कर दिया (6)।

---

(1) तफसीर अबी अल-लैथ 1/269, और कोष्ठक के बीच जो है वह उनके मुद्रित संस्करण 1/269 से है। (2) मजाज़ अल-कुरान 1/93, और इब्न अब्बास का कथन अल-तबरी 5/422 और इब्न अबी

हातिम (3542) द्वारा उद्धृत किया गया है। (3) हमें यह रुबा के दीवान में नहीं मिला। यह तफसीर अल-तबरी 5/423, मा'नी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 1/414, अल-अददाद इब्न अल-अंबारी पृष्ठ 378, मा'नी अल-कुरान अन-नहहास 1/403, और अल-लिसान (k-m-h) (h-r-j) में है। इसका पूर्ण रूप है: "मैंने शोर किया, तो वह अकमह के पीछे हटने की तरह पीछे हट गया।" उनका कथन: 'हरज्तु', उन्होंने अल-लिसान (h-r-j) में कहा: 'हरज' जानवर पर: उसने उस पर चिल्लाया और उसे डांटा। (4) मुजमल अल-लुगह 3/770। (5) अल-मुफद्दलियात पृष्ठ 200, और अल-अददाद 378। इसका उत्तरार्ध है: "इसलिए उसने अपने द्वारा किए गए बुरे काम के लिए खुद को दोषी ठहराया।" सुवैद बिन अबी काहिल, बनी यशकुर से, जाहिलिया और इस्लाम दोनों के युग के एक शुरुआती कवि थे। मुहम्मद बिन सलाम ने उन्हें छठी श्रेणी में रखा और अंतरा अल-अब्सी के साथ उनकी जोड़ी बनाई। अल-अघानी 13/102, और तबकात फुहुल अल-शुआरा 1/152। (6) तफसीर अल-तबरी 5/423।

صفحہ 144 سورۃ آل عمران: آیات 48 - 49

اور کہا جاتا ہے: انہوں نے صرف چمگادڑ کی تخلیق کا مطالبہ اس لیے کیا کیونکہ یہ باقی تمام مخلوقات سے زیادہ عجیب ہے، اور اس کے عجائبات میں سے یہ ہے کہ یہ بغیر پروں کے اڑنے والا گوشت اور خون ہے، اور یہ جانوروں کی طرح بچے پیدا کرتا ہے، اور دوسرے پرندوں کی طرح انڈے نہیں دیتا۔ چنانچہ اس کے تھن ہوتے ہیں جن سے دودھ نکلتا ہے، اور وہ دن کی روشنی میں دیکھ سکتا ہے اور نہ ہی رات کی تاریکی میں۔ بلکہ وہ دو گھنٹوں میں دیکھتا ہے: سورج غروب ہونے کے بعد ایک گھنٹہ، اور فجر طلوع ہونے کے بعد ایک گھنٹہ اس سے پہلے کہ خوب روشنی ہو جائے۔ وہ ہنستا ہے جیسے انسان ہنستا ہے، اور اسے حیض آتا ہے جیسے عورت کو آتا ہے۔

اور کہا جاتا ہے: ان کا سوال ضد اور ہٹ دھرمی کے طور پر تھا، چنانچہ انہوں نے کہا: ہمارے لیے ایک چمگادڑ پیدا کرو اور اس میں روح پھونکو اگر تم اپنی بات میں سچے ہو۔ تو انہوں نے (حضرت عیسیٰ علیہ السلام نے) مٹی لی اور اس سے ایک چمگادڑ بنائی، پھر اس میں پھونک ماری، تو وہ اچانک آسمان اور زمین کے درمیان اڑنے لگی۔ مٹی کو برابر کرنا اور پھونک مارنا عیسیٰ کی طرف سے تھا، اور تخلیق اللہ عزوجل کی طرف سے تھی، جیسا کہ [مریم میں] پھونک مارنا جبرائیل کی طرف سے تھا اور تخلیق اللہ کی طرف سے تھی (1)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور میں پیدائشی اندھے اور کوڑھی کو تندرست کرتا ہوں}۔ 'الاکمہ': وہ جو اندھا پیدا ہوا ہو، ابن عباس سے مروی ہے۔ اور ابو عبیدہ نے بھی یہی کہا ہے؛ انہوں نے کہا: وہ وہ ہے جو اندھا پیدا ہوا ہو (2)، اور انہوں نے رؤبہ کا ایک شعر پڑھا: "پس وہ لوٹ گیا جیسے اکمہ کا لوٹنا ہوتا ہے" (3)۔

ابن فارس نے کہا (4): 'الکمہ' اندھا پن ہے جس کے ساتھ انسان پیدا ہوتا ہے، اور یہ بعد میں بھی لاحق ہو سکتا ہے۔ سوید نے کہا: "اس کی آنکھیں 'کمِہت' ہو گئیں یہاں تک کہ وہ سفید ہو گئیں" (5)۔

مجاہد: وہ وہ ہے جو دن میں دیکھتا ہے اور رات میں نہیں دیکھتا۔ عکرمہ: وہ 'اعمش' (کمزور نظر والا) ہے۔ لیکن لغت میں یہ اندھا پن ہے، کہا جاتا ہے: 'کمِہ یکمَہ کمہاً'، اور 'کمَّہتُہا انا': جب میں نے اسے اندھا کر دیا (6)۔

---

(1) تفسیر ابی اللیث 1/269، اور قوسین کے درمیان جو کچھ ہے وہ ان کے مطبوعہ نسخے 1/269 سے ہے۔ (2) مجاز القرآن 1/93، اور ابن عباس کا قول طبری 5/422، اور ابن ابی حاتم (3542) نے نقل کیا ہے۔ (3) ہمیں یہ رؤبہ کے دیوان میں نہیں ملا، یہ تفسیر طبری 5/423، معانی القرآن للزجاج 1/414، الاضداد لابن الانباری صفحہ 378، معانی القرآن للنحاس 1/403، اور اللسان (کمہ) (ہرج) میں ہے۔ اس کا مکمل شعر یہ ہے: "ہرجت فارتد ارتداد الاکمہ" ان کا قول: 'ہرجت'، اللسان (ہرج) میں کہا ہے: 'ہرج بالسبع': اس پر چلایا اور اسے جھڑکا۔ (4) مجمل اللغہ 3/770۔ (5) المفضلیات صفحہ 200، اور الاضداد 378۔ اس کا دوسرا مصرعہ ہے: "پس وہ اپنے کیے ہوئے برے کام پر خود کو ملامت کرتا ہے۔" سوید بن ابی کاہل، بنی یشکر سے، جاہلیت اور اسلام کے درمیانی دور (مخضرم) کے ایک قدیم شاعر تھے۔ محمد بن سلام نے انہیں چھٹے درجے میں رکھا اور عنترہ العبسی کے ساتھ ان کا ذکر کیا۔ الاغانی 13/102، اور طبقات فحول الشعراء 1/152۔ (6) تفسیر طبری 5/423۔

١٤٥ Surah Al-Imran: Ayahs 48 - 49

Leukoderma is well-known: it is a whiteness that affects the skin. 'Al-Abras' is the moon, and 'Sam Abras' (the gecko) is well-known, and its plural is 'Al-Abaris' (1).

These two were specifically mentioned because they are chronic conditions. Medicine was predominant in the time of Jesus, peace be upon him, so Allah showed them miracles of that nature (2).

"AND I GIVE LIFE TO THE DEAD BY ALLAH'S PERMISSION" [Quran 3:49]. It is said: He brought four souls to life: Lazarus (3), who was a friend of his; the son of an old woman; the daughter of the tax collector; and Shem, the son of Noah. And Allah knows best.

As for Lazarus, he had passed away several days prior. He (Jesus) prayed to Allah, and he rose by Allah's permission with his body fluids dripping (4). He lived on and had children born to him.

As for the old woman's son: he was being carried on his bier when Jesus passed by him. He prayed to Allah, and he rose, put on his clothes, carried the bier on his neck, and returned to his family.

As for the daughter of the tax collector (5): she had been dead for one night. He prayed to Allah, and she lived after that and had children born to her.

When they saw that, they said: "You only revive those whose death was recent; perhaps they did not die but fell into a state of unconsciousness. Revive for us Shem, the son of Noah." He said to them: "Show me his grave." So he went out, and the people went with him until he reached his grave. He prayed to Allah, and he emerged from his grave with his hair turned white. Jesus said to him: "How did your hair turn white when there was no graying of hair in your time?" He replied: "O Spirit of Allah, you called me, and I heard a voice saying: 'Answer the Spirit of Allah.' I thought that the Resurrection had come, and from the terror of that, my hair turned white." Then he asked him about the agony of death, and he said: "O Spirit of Allah, the bitterness of death's agony has not departed from me."

(1) Al-Mujmal 1/121. (2) Tafsir al-Baghawi 1/303, and Tafsir Abi al-Layth 1/270. (3) The author of Al-Qamus recorded it as (Azar) on the pattern of Hajar, and in (Z) and (M) it appeared as: Al-Aadhir (in both places). (4) In Al-Qamus: Al-Wadak means grease or

fat. (5) In Arais al-Majalis, p. 397: the daughter of the tax collector, a man who used to take the tithe.

१४५ सूरा आल-इमरान: आयत ४८ - ४९

बर्स (सफेद दाग) प्रसिद्ध है: यह त्वचा पर होने वाली सफेदी है। 'अल-अब्रास' चंद्रमा है, और 'साम अब्रास' (छिपकली) प्रसिद्ध है, और इसका बहुवचन 'अल-अबारिस' (१) है।

इन दोनों का विशेष रूप से उल्लेख किया गया क्योंकि ये लाइलाज बीमारियाँ थीं। ईसा अलैहिस्सलाम के समय में चिकित्सा (तिब्ब) का बोलबाला था, इसलिए अल्लाह ने उन्हें उसी प्रकार के चमत्कार दिखाए (२)।

"और मैं अल्लाह की अनुमति से मुर्दों को जीवित करता हूँ" [कुरान ३:४९]। कहा गया है: उन्होंने चार प्राणों को जीवित किया: लाजर (३), जो उनके मित्र थे; एक बूढ़ी औरत का बेटा; कर संग्रहकर्ता (अल-आशिर) की बेटी; और नूह के पुत्र साम। और अल्लाह बेहतर जानता है।

जहाँ तक लाजर का प्रश्न है, उनकी मृत्यु कुछ दिन पहले ही हुई थी। उन्होंने (ईसा ने) अल्लाह से प्रार्थना की, तो वह अल्लाह की अनुमति से जीवित होकर उठ खड़े हुए और उनके शरीर से तरल पदार्थ टपक रहे थे (४)। वह जीवित रहे और उनकी संतानें हुईं।

जहाँ तक बूढ़ी औरत के बेटे का प्रश्न है: जब वह अपनी अर्थी पर ले जाया जा रहा था, तब ईसा उसके पास से गुजरे। उन्होंने अल्लाह से प्रार्थना की, तो वह उठ खड़ा हुआ, अपने कपड़े पहने, अर्थी को अपनी गर्दन पर उठाया और अपने परिवार के पास लौट गया।

जहाँ तक कर संग्रहकर्ता की बेटी (५) का प्रश्न है: उसकी मृत्यु को एक रात बीत चुकी थी। उन्होंने अल्लाह से प्रार्थना की, तो वह उसके बाद जीवित रही और उसकी संतानें हुईं।

जब उन्होंने यह देखा, तो बोले: "आप केवल उन्हीं को जीवित करते हैं जिनकी मृत्यु हाल ही में हुई है; शायद वे मरे न हों बल्कि कोमा में चले गए हों। हमारे लिए नूह के पुत्र साम को जीवित करें।" उन्होंने उनसे कहा: "मुझे उसकी कब्र दिखाओ।" तो वह निकले और लोग भी उनके साथ चले यहाँ तक कि वे उसकी कब्र पर पहुँच गए। उन्होंने अल्लाह से प्रार्थना की, और वह अपनी कब्र से बाहर निकला जबकि उसके सिर के बाल सफेद हो चुके थे। ईसा ने उससे कहा: "तुम्हारे बाल सफेद कैसे हो गए जबकि तुम्हारे समय में बुढ़ापे की सफेदी नहीं होती थी?" उसने उत्तर दिया: "हे अल्लाह की रूह, आपने मुझे पुकारा, और मैंने एक आवाज़ सुनी: 'अल्लाह की रूह को उत्तर दो।' मुझे लगा कि प्रलय (कियामत) आ गई है, और उसी के डर से मेरे बाल सफेद हो गए।" फिर उन्होंने उससे मृत्यु की पीड़ा

(नज़'अ) के बारे में पूछा, तो उसने कहा: "हे अल्लाह की रूह, मृत्यु की पीड़ा की कड़वाहट अभी तक मुझसे दूर नहीं हुई है।"

(१) अल-मुजमल १/१२१। (२) तफ़सीर अल-बग़वी १/३०३, और तफ़सीर अबी अल-लैथ १/२७०। (३) अल-कामूस के लेखक ने इसे (आज़र) हाजर के वजन पर निर्धारित किया है, और प्रतियों (ज़) और (म) में यह 'अल-आधिर' (दोनों स्थानों पर) आया है। (४) अल-कामूस में: अल-वदक का अर्थ है चिकनाई या चर्बी। (५) अराइस अल-मजालिस पृ. ३९७ में: अल-अशार की बेटी, एक आदमी जो दसवाँ हिस्सा (टैक्स) लेता था।

۱۴۵ سورہ آل عمران: آیات ۴۸ - ۴۹

اور برص (سفید داغ) معروف ہے: یہ وہ سفیدی ہے جو جلد پر نمودار ہوتی ہے، اور 'الابرص' چاند کو کہتے ہیں، اور 'سام ابرص' (چھپکلی) معروف ہے، اور اس کی جمع 'الابارص' (۱) ہے۔

ان دونوں کا خاص طور پر ذکر اس لیے کیا گیا کیونکہ یہ ایسی بیماریاں تھیں جن کا علاج طبیبوں کے بس میں نہ تھا۔ عیسیٰ علیہ السلام کے زمانے میں طب کا غلبہ تھا، چنانچہ اللہ نے انہیں اسی نوعیت کے معجزات دکھائے (۲)۔

﴿وَأُحْيِي الْمَوْتَى بِإِذْنِ اللَّهِ﴾ "اور میں اللہ کے حکم سے مردوں کو زندہ کرتا ہوں"۔ کہا گیا ہے کہ آپ نے چار اشخاص کو زندہ کیا: عازر (۳) جو آپ کے دوست تھے، ایک بوڑھی عورت کا بیٹا، دسویں حصے کا ٹیکس لینے والے کی بیٹی، اور نوح علیہ السلام کے بیٹے سام۔ اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔

جہاں تک عازر کا تعلق ہے، تو ان کی وفات چند دن پہلے ہو چکی تھی۔ آپ نے اللہ سے دعا کی تو وہ اللہ کے حکم سے اٹھ کھڑے ہوئے اور ان کے جسم سے رطوبتیں ٹپک رہی تھیں (۴)، وہ زندہ رہے اور ان کی اولاد بھی ہوئی۔

جہاں تک بوڑھی عورت کے بیٹے کا تعلق ہے، تو اسے جنازے کے تخت پر لے جایا جا رہا تھا کہ عیسیٰ علیہ السلام اس کے پاس سے گزرے۔ آپ نے اللہ سے دعا کی تو وہ اٹھ کھڑا ہوا، اپنے کپڑے پہنے، جنازے کا تخت اپنی گردن پر اٹھایا اور اپنے گھر والوں کے پاس واپس چلا گیا۔

جہاں تک دسویں حصے کا ٹیکس لینے والے کی بیٹی (۵) کا تعلق ہے، تو اسے مرے ہوئے ایک رات گزر چکی تھی۔ آپ نے اللہ سے دعا کی تو وہ زندہ ہو گئی اور اس کے بعد زندہ رہی اور اس کی اولاد بھی ہوئی۔

جب لوگوں نے یہ دیکھا تو کہنے لگے: آپ تو انہیں ہی زندہ کرتے ہیں جن کی موت کو ابھی زیادہ وقت نہ ہوا ہو، شاید وہ حقیقتاً مرے نہ ہوں (بلکہ بے ہوش ہوں)، ہمارے لیے نوح کے بیٹے سام کو زندہ کریں۔ آپ نے ان سے فرمایا: مجھے ان کی قبر کا پتہ بتاؤ۔ چنانچہ آپ نکلے اور لوگ بھی آپ کے ساتھ چلے یہاں تک کہ آپ ان کی قبر پر پہنچ گئے، آپ نے اللہ سے دعا کی تو وہ اپنی قبر سے نکل آئے جبکہ ان کے سر کے بال سفید ہو چکے تھے۔ عیسیٰ علیہ السلام نے ان سے پوچھا: آپ کے بال کیسے سفید ہو گئے جبکہ آپ کے زمانے میں بڑھاپے کے بال سفید نہیں ہوتے تھے؟ انہوں نے جواب دیا: اے روح اللہ، آپ نے مجھے پکارا تو میں نے ایک آواز سنی کہ روح اللہ کو جواب دو، میں سمجھا کہ قیامت قائم ہو گئی ہے، اسی کے خوف سے میرے بال سفید ہو گئے۔ پھر آپ نے ان سے نزع (جان کنی کی سختی) کے بارے میں پوچھا تو انہوں نے کہا: اے روح اللہ، نزع کی کڑواہٹ ابھی تک میرے حلق سے نہیں گئی۔

(۱) المجمل ۱۲۱/۱۔ (۲) تفسیر البغوی ۳۰۳/۱، اور تفسیر ابی اللیث ۲۷۰/۱۔ (۳) صاحب قاموس نے اسے (عازر) ہاجر کے وزن پر لکھا ہے، اور نسخہ (ظ) اور (م) میں 'العاذِر' (دونوں جگہوں پر) آیا ہے۔ (۴) القاموس میں ہے: الوَدَک سے مراد چکنائی ہے۔ (۵) عرائس المجالس ص ۳۹۷ میں آیا ہے: 'ابنۃ العشار'، ایک آدمی جو دسواں حصہ (ٹیکس) لیتا تھا۔

Surah Ali 'Imran: Verses 48 - 49 146

From (1) my throat, and it had been more than four thousand years since his death. He said to the people: "Believe him, for he is a Prophet." Some of them believed in him, while others disbelieved and said: "This is sorcery." (2) It was narrated from the Hadith of Ismail ibn Ayyash, who said: Muhammad ibn Talhah narrated to me, from a man: That Jesus son of Mary, when he wanted to bring the dead back to life, would pray two Rak'ahs. In the first, he would recite: {Blessed is He in whose hand is the dominion}, and in the second: "Tanzil" al-Sajdah. When he finished, he praised (3) Allah and extolled Him, then he supplicated with seven names: O Ancient One, O Hidden One, O Eternal One, O Unique One, O Odd One, O One, O Self-Sufficient. Al-Bayhaqi mentioned it and said: Its chain of narration is not strong. (4) Allah's saying: {And I inform you of what you eat and what you store in your houses. Indeed in that is a sign for you, if you are believers.} That is: what you eat and what you store. And that is because (5) when he brought the dead back to life for them, they asked him for another sign and said: "Inform us of what we eat in our houses and what we store for tomorrow." So he informed them, saying: "O so-and-so, you ate such and such, and you ate such and such, and you stored such and such." That is what is meant by His saying: {And I inform you...} until the end of the verse. (6) Mujahid, al-Zuhri, and al-Sakhityani read: "wa ma tadkhuruna" with a lightened 'dhal' (dh). (7) Sa'id ibn Jubayr and others said: He used to inform the children in the school (al-Kuttab) of what they had stored, until their fathers prevented them from sitting with him. Qatadah said: He informed them of what they ate from the table (Al-Ma'idah) and what they stored from it secretly. (8)

(1) In the manuscripts: from. (2) Tafsir Abi al-Layth 1/269, 'Ara'is al-Majalis pp. 396-397, and Tafsir al-Baghawi 1/303 - 304. (3) In (Kh) and (Z): praised (madaha). (4) Al-Asma' wa al-Sifat (161), and Ibn Abi Hatim recorded it in his Tafsir (7003) via Muhammad ibn Talhah ibn Musarrif, from Abu Bishr from Abu al-Hudhayl who said: Jesus son of Mary... and he mentioned the Hadith. Ibn Kathir said in the interpretation of Allah's saying: {and when you brought forth the dead by My permission} [Al-Ma'idah: 110]: This is a very strange report. (5) In (M): that they. (6) Tafsir Abi al-Layth 1/269 - 270. (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/379, and Ibn Khalawayh mentioned it in the Anomalous Readings p. 20. (8) Al-Tabari recorded both reports in 5/427, 429.

सूरा आल इम्रान: आयतें 48 - 49 146

मेरी(1) हंजरती (गले) से, जबकि उसकी मृत्यु को चार हजार साल से अधिक हो गए थे। उसने लोगों से कहा: "उसका विश्वास करो, क्योंकि वह एक नबी है।" उनमें से कुछ ने उस पर विश्वास किया, और कुछ ने उसे झुठलाया और कहा: "यह जादू है।" (2) इस्माइल बिन अय्याश की हदीस से वर्णित है, उन्होंने कहा: मुझे मुहम्मद बिन तल्हा ने एक व्यक्ति के माध्यम से बताया: कि मरियम के पुत्र ईसा, जब मृतकों को जीवित करना चाहते थे, तो दो रकअत नमाज़ पढ़ते थे। पहली में वे पढ़ते थे: {बड़ी बरकत वाला है वह जिसके हाथ में बादशाही है}, और दूसरी में: "तन्ज़ील" अल-सजदा। जब वे समाप्त करते, तो अल्लाह की प्रशंसा (3) करते और उसकी महिमा करते, फिर वे सात नामों के साथ प्रार्थना करते: हे पुरातन, हे गुप्त, हे शाश्वत, हे अद्वितीय, हे बेजोड़, हे एक, हे आत्मनिर्भर। अल-बैहकी ने इसका उल्लेख किया है और कहा: इसकी प्रामाणिकता की श्रृंखला (इसनाद) मजबूत नहीं है। (4) अल्लाह का कथन: {और मैं तुम्हें बताता हूँ जो तुम खाते हो और जो तुम अपने घरों में जमा करते हो। निस्संदेह इसमें तुम्हारे लिए एक निशानी है, यदि तुम आस्तिक हो।} अर्थात: जो तुम खाते हो और जो तुम बचाते हो। और वह इसलिए कि (5) जब उन्होंने उनके लिए मृतकों को जीवित किया, तो उन्होंने उनसे एक और निशानी माँगी और कहा: "हमें बताओ कि हम अपने घरों में क्या खाते हैं और कल के लिए क्या बचाकर रखते हैं।" तो उन्होंने उन्हें सूचित किया और कहा: "हे अमुक, तुमने यह और वह खाया, और तुमने यह और वह खाया, और तुमने यह और वह जमा किया।" यही उनके इस कथन का अर्थ है: {और मैं तुम्हें बताता हूँ...} आयत के अंत तक। (6) मुजाहिद, अल-ज़ुहरी और अल-सख़ियानी ने पढ़ा: "व मा तदखुरून" हल्के'धाल' (ध) के साथ। (7) सईद बिन जुबैर और अन्य ने कहा: वे मदरसे (कुत्ताह) में बच्चों को बताते थे कि उन्होंने क्या जमा किया है, यहाँ तक कि उनके पिताओं ने उन्हें उनके साथ बैठने से रोक दिया। कतादा ने कहा: उन्होंने उन्हें बताया कि उन्होंने दस्तरखान (माएदा) से क्या खाया और क्या गुप्त रूप से उसमें से बचाया। (8)

(1) पाण्डुलिपियों में: से। (2) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 1/269, अराइस अल-मजालिस पृ. 396-397, और तफ़्सीर अल-बग़वी 1/303 - 304। (3) (ख) और (ज़) में: प्रशंसा की (मदह)। (4) अल-अस्मा वा अल-सिफ़ात (161), और इब्न अबी हातिम ने इसे अपनी तफ़्सीर (7003) में मुहम्मद बिन तल्हा बिन मुसर्रिफ़ के माध्यम से, अबू बिशर से, अबू अल-हुज़ैल से उद्धृत किया है जिन्होंने कहा: ईसा इब्न मरियम... और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया। इब्न कसीर ने अल्लाह के इस कथन की व्याख्या में कहा: {और जब तुम मेरे हुक्म से मृतकों को निकालते थे} [अल-माएदा: 110]: यह एक अत्यंत

आश्चर्यजनक रिपोर्ट है। (5) (म) में: कि वे। (6) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 1/269 - 270। (7) एराब अल-कुरान अल-नहस 1/379 द्वारा, और इब्न खालवाय ने इसे 'दुर्लभ पाठ' (शद्दाह) पृ. 20 में वर्णित किया है। (8) अल-तबरी ने दोनों खबरों को 5/427, 429 में उद्धृत किया है।

سورة آل عمران: آيتان ٤٨ - ٤٩ ١٤٦

میری(١) گردن کی ہڈی سے، حالانکہ اس کی وفات کو چار ہزار سال سے زیادہ عرصہ بیت چکا تھا۔ اس نے لوگوں سے کہا: اس کی تصدیق کرو کیونکہ وہ نبی ہے، تو ان میں سے کچھ ایمان لائے اور بعض نے اسے جھٹلایا اور کہا: یہ جادو ہے(٢)۔ اور اسماعیل بن عیاش کی حدیث سے مروی ہے، انہوں نے کہا: مجھے محمد بن طلحہ نے ایک شخص سے روایت کیا: کہ عیسیٰ ابن مریم جب مردوں کو زندہ کرنا چاہتے تو دو رکعتیں پڑھتے، پہلی میں سورۃ ﴿تَبَارَكَ الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ﴾ پڑھتے اور دوسری میں سورۃ السجدہ، پھر جب فارغ ہوتے تو اللہ کی حمد(٣) اور ثنا بیان کرتے، پھر سات ناموں کے ساتھ دعا کرتے: اے قدیم، اے پوشیدہ، اے دائمی، اے فرد، اے وتر، اے احد، اے صمد۔ بیہقی نے اسے ذکر کیا ہے اور کہا: اس کی سند قوی نہیں ہے(٤)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَأُنَبِّئُكُم بِمَا تَأْكُلُونَ وَمَا تَدَّخِرُونَ فِي بُيُوتِكُمْ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لَّكُمْ إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ﴾ یعنی: جو تم کھاتے ہو اور جو تم ذخیرہ کرتے ہو۔ اور وہ اس لیے کہ(٥) جب انہوں نے ان کے لیے مردوں کو زندہ کیا، تو انہوں نے ان سے ایک اور نشانی مانگی اور کہا: ہمیں بتائیں کہ ہم اپنے گھروں میں کیا کھاتے ہیں اور کل کے لیے کیا بچا کر رکھتے ہیں، تو آپ نے انہیں خبر دی اور فرمایا: اے فلاں، تو نے یہ اور یہ کھایا، اور تو نے یہ اور یہ کھایا، اور یہ اور یہ ذخیرہ کیا، تو یہ ان کے قول ﴿وَأُنَبِّئُكُم﴾ کا مطلب ہے(٦)۔ مجاہد، زہری اور سختیانی نے «وما تَدْخُرون» دال کے ساتھ تخفیف سے پڑھا ہے(٧)۔ سعید بن جبیر وغیرہ نے کہا: وہ مدرسہ (کتاب) میں بچوں کو بتاتے تھے کہ وہ کیا ذخیرہ کرتے ہیں، یہاں تک کہ ان کے باپوں نے انہیں ان کے ساتھ بیٹھنے سے منع کر دیا۔ قتادہ: آپ نے انہیں بتایا جو انہوں نے دسترخوان (مائدہ) سے کھایا اور جو اس میں سے چھپا کر ذخیرہ کیا(٨)۔

(١) نسخوں میں: من۔ (٢) تفسیر ابی اللیث ٢٦٩/١، وعرائس المجالس ص٣٩٦-٣٩٧، وتفسیر البغوی ٣٠٣/١ - ٣٠٤۔ (٣) (خ) اور (ظ) میں: مدح۔ (٤) الاسماء والصفات (١٦١)، اور ابن ابی حاتم نے اسے اپنی تفسیر (٧٠٠٣) میں محمد بن طلحہ بن مصرف کے واسطے سے، ابو بشر سے، انہوں نے ابوالہذیل سے روایت کیا ہے، کہا: عیسیٰ ابن مریم تھے۔ اور حدیث ذکر کی۔ ابن کثیر نے اللہ کے اس قول کی تفسیر میں کہا: ﴿وَإِذْ تُخْرِجُ الْمَوْتَىٰ بِإِذْنِي﴾ [المائدة: ١١٠]: یہ بہت ہی عجیب روایت ہے۔ (٥) (م) میں: انہم۔ (٦) تفسیر ابی اللیث ٢٦٩/١ - ٢٧٠۔ (٧) اعراب القرآن للنحاس ٣٧٩/١، اور اسے ابن خالویہ نے شاذ قرأتوں ص ٢٠ میں ذکر کیا ہے۔ (٨) طبری نے ان دونوں روایتوں کو ٤٢٧/٥، ٤٢٩ میں نکالا ہے۔

147 Surat Al Imran: Verses 50 - 51

God Almighty says: {And [I have come] confirming that which was before me of the Torah and to make lawful for you some of what was forbidden to you. And I have come to you with a sign from your Lord, so fear Allah and obey me. (50) Indeed, Allah is my Lord and your Lord, so worship Him. This is a straight path. (51)}

{And confirming} is grammatically linked to His saying: "and a messenger"(1). And it was said: The meaning is: And I have come to you confirming. {that which was before me} means what was before me. {and to make lawful for you} contains an omission, meaning: and for the purpose of making lawful for you I have come to you. {some of what was forbidden to you} meaning of foods. It was said: Jesus, peace be upon him, only made lawful for them what was forbidden to them because of their sins and was not in the Torah, such as eating fats and every animal with claws. And it was said: He only made lawful for them things that the rabbis had forbidden to them and were not forbidden to them in the Torah(2). Abu Ubaida(3) said: It is possible that "some" (ba'd) means "all" (kull), and he recited Labid's poetry: Leaving places if I am not satisfied with them / or until death seizes some souls(4) This statement is a mistake according to the scholars of language, because "some" and "part" cannot mean "all" in this context, because Jesus ﷺ only made lawful for them some of what Moses had forbidden to them, like eating fats and other things, but he did not make lawful for them murder, theft, or indecency. The evidence for this is that it was narrated from Qatada that he said: Jesus came to them with something softer than what Moses came with, peace be upon them both and upon our Prophet, because Moses came to them with the prohibition of camels and some fats, so Jesus came to them with the lawfulness of some of them(5). An-Nakha'i recited: {some of what became forbidden (haruma) to you}(6) like "karuma", meaning: it became forbidden.

---

(1) Tafsir al-Baghawi 1/304. Al-Farra said in Ma'ani al-Qur'an 1/216: Its accusative case is not following his saying: "distinguished (wajihan)" because if it were so, it would have been: "and confirming that which was before him." (2) I'rab al-Qur'an for al-Nahhas 1/380. (3) Majaz al-Qur'an 1/94. (4) Sharh Diwan Labid p. 313, with the narration: "or catches some souls", and the commentator of the Diwan pointed to a narration: "or is linked", Al-Zuzani said in Sharh al-Mu'allaqat al-Saba' p. 109: The interpretation of the meaning is: I do not leave the places that I dislike and hate unless I die. (5) Ma'ani al-Qur'an for al-Nahhas 1/403 - 404, and Qatada's report was recorded by al-Tabari 6/439. (6) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 20.

१४७ सूरह आल इमरान: आयत ५० - ५१

अल्लाह तआला का फरमान है: {और मैं अपने से पहले की तौरात की तस्दीक करने वाला होकर आया हूँ और इसलिए कि तुम्हारे लिए उन चीज़ों में से कुछ को हलाल कर दूँ जो तुम पर हराम की गई थीं, और मैं तुम्हारे पास तुम्हारे रब की तरफ से एक निशानी लेकर आया हूँ, तो अल्लाह से डरो और मेरी इताअत (आज्ञापालन) करो। (५०) बेशक अल्लाह ही मेरा रब और तुम्हारा रब है, तो उसी की इबादत करो। यही सीधा रास्ता है। (५१)}

{और तस्दीक करने वाला (मुसद्दिक़न)} का संबंध उनके इस कथन से है: "और एक रसूल"(१)। और कहा गया है कि इसका अर्थ है: और मैं तुम्हारे पास तस्दीक करने वाला होकर आया हूँ। {अपने से पहले (लिमा बयना यदैया)} यानी जो मुझसे पहले था। {और ताकि मैं तुम्हारे लिए हलाल कर दूँ} इसमें कुछ हिस्सा छिपा हुआ है, यानी: और तुम्हारे लिए हलाल करने की खातिर मैं तुम्हारे पास आया हूँ। {उन चीज़ों में से कुछ जो तुम पर हराम की गई थीं} यानी खान-पान की चीज़ों में से। कहा गया है: ईसा अलैहिस्सलाम ने उनके लिए केवल वही चीज़ें हलाल कीं जो उनके गुनाहों के कारण उन पर हराम कर दी गई थीं और तौरात में नहीं थीं, जैसे चर्बी खाना और नाखून वाले जानवर। और यह भी कहा गया है: उन्होंने उनके लिए केवल उन चीज़ों को हलाल किया जिन्हें रब्बियों (अहबार) ने उन पर हराम कर दिया था जबकि वे तौरात में उन पर हराम नहीं थीं(२)। अबू उबैदा(३) ने कहा: यह संभव है कि 'कुछ' (बअज़) का अर्थ 'सब' (कुल्ल) हो, और उन्होंने लबीद का काव्य सुनाया: "स्थानों को छोड़ देता हूँ जब मैं उनसे संतुष्ट नहीं होता / या जब तक मौत कुछ जानों को न ले ले"(४) भाषा के विद्वानों की दृष्टि में यह कथन गलत है, क्योंकि इस संदर्भ में 'कुछ' और 'हिस्सा' का अर्थ 'सब' नहीं हो सकता, क्योंकि ईसा ﷺ ने उनके लिए केवल उन्हीं चीज़ों को हलाल किया जो मूसा अलैहिस्सलाम ने उन पर हराम की थीं, जैसे चर्बी खाना आदि, लेकिन उन्होंने उनके लिए कत्ल, चोरी या अश्लीलता को हलाल नहीं किया। इसका प्रमाण यह है कि कतादा से वर्णित है कि उन्होंने कहा: ईसा उनके पास मूसा की तुलना में अधिक नरम शरीयत लेकर आए, उन दोनों पर और हमारे नबी पर अल्लाह की रहमत हो, क्योंकि मूसा उनके पास ऊँट और कुछ चर्बी की हरामियत लेकर आए थे, तो ईसा उनके पास उनमें से कुछ की हलालियत लेकर आए(५)। और अन-नखई ने पढ़ा है: {वह कुछ जो तुम पर हराम (हरुमा) हो गया}(६) जैसे 'करुमा', अर्थात: वह हराम हो गया।

(१) तफ़्सीर अल-बग़वी १/३०४, अल-फर्रा ने 'मा'नी अल-क़ुरान' १/२१६ में कहा: इसका नसब (accuative) उनके कथन "वजीहन" के कारण नहीं है क्योंकि अगर ऐसा होता तो यह "मुसद्दिक़न लिमा बयना यदैया" की जगह "यदइह" होता। (२) इराब अल-क़ुरान लिन्-नह़्ह़ास १/३८०। (३) मजाज़ अल-क़ुरान १/९४। (४) शर्ह दीवान लबीद पृ. ३१३, रिवायत के साथ: "या कुछ रूहों को पकड़ ले", और दीवान के व्याख्याकार ने एक रिवायत की ओर इशारा किया: "या बंध जाए", अल-ज़ौज़नी ने 'शर्ह अल-मुअल्लाक़ात अस-सबा' पृ. १०९ में कहा: अर्थ का स्पष्टीकरण यह है: मैं उन जगहों को नहीं छोड़ता जिनसे मैं घृणा करता हूँ और नापसंद करता हूँ जब तक कि मैं मर न जाऊँ। (५) मा'नी अल-क़ुरान लिन्-नह़्ह़ास १/४०३ - ४०४, और कतादा की खबर तबरी ६/४३९ ने उद्धृत की है। (६) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह पृ. २०।

۱۴۷ سورہ آل عمران: آیات ۵۰ - ۵۱

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَمُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرَاةِ وَلِأُحِلَّ لَكُم بَعْضَ الَّذِي حُرِّمَ عَلَيْكُمْ وَجِئْتُكُم بِآيَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُونِ ۵۰ إِنَّ اللَّهَ رَبِّي وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ هَٰذَا صِرَاطٌ مُّسْتَقِيمٌ ۵۱ ﴾۔

﴿وَمُصَدِّقًا﴾ کا عطف اس کے قول: «وَرَسُولاً»(۱) پر ہے۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: اور میں تمہارے پاس تصدیق کرنے والا ہو کر آیا ہوں۔ ﴿لِمَا بَيْنَ يَدَيَّ﴾ یعنی جو مجھ سے پہلے تھا۔ ﴿وَلِأُحِلَّ لَكُم﴾ اس میں حذف ہے، یعنی: اور تمہارے لیے حلال کرنے کی خاطر میں تمہارے پاس آیا ہوں۔ ﴿بَعْضَ الَّذِي حُرِّمَ عَلَيْكُمْ﴾ یعنی کھانے پینے کی چیزوں میں سے۔ کہا گیا ہے: عیسیٰ علیہ السلام نے ان کے لیے صرف وہی چیزیں حلال کیں جو ان کے گناہوں کی وجہ سے ان پر حرام کر دی گئی تھیں اور تورات میں نہیں تھیں، جیسے چربی کھانا اور ہر ناخن والا جانور۔ اور کہا گیا ہے: انہوں نے ان کے لیے صرف وہی چیزیں حلال کیں جو علماء (احبار) نے ان پر حرام کر دی تھیں جبکہ وہ تورات میں ان پر حرام نہیں تھیں(۲)۔ ابو عبیدہ(۳) نے کہا: یہ جائز ہے کہ «بعض» کا معنی «کل» ہو، اور انہوں نے لبید کا شعر پڑھا: تَرَّاكُ أَمْكِنَةٍ إِذا لَم أَرْضَـها / أو يَعْتَبِطْ بعض النفوسِ حِمامُها(۴) اہلِ لغت کے نزدیک اہل نظر کے ہاں یہ قول غلط ہے، کیونکہ اس مقام پر «بعض» اور «جز» «کل» کے معنی میں نہیں ہو سکتے، اس لیے کہ عیسیٰ ﷺ نے ان کے لیے صرف وہی چیزیں حلال کیں جو موسیٰ علیہ السلام نے ان پر حرام کی تھیں، جیسے چربی کھانا وغیرہ، اور انہوں نے ان کے لیے قتل، چوری یا فحاشی کو حلال نہیں کیا۔ اس پر دلیل یہ ہے کہ قتادہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: عیسیٰ ان کے پاس اس سے زیادہ نرم شریعت لے کر آئے جو موسیٰ علیہ السلام لے کر آئے تھے، اللہ کی رحمت ہو ان دونوں پر اور ہمارے نبی پر، کیونکہ موسیٰ ان کے پاس اونٹ اور بعض چربیوں کی حرمت لے کر آئے تھے، تو عیسیٰ ان کے پاس ان میں سے

بعض کی حلت لے کر آئے(۵)۔ اور النخعی نے پڑھا ہے: «بَعْضَ الذي حَرُمَ عَلَيْكُمْ»(۶) جیسے «كَرُمَ»، یعنی: وہ حرام ہو گیا۔

---

(۱) تفسیر البغوی ۳۰۴/۱، الفراء نے معانی القرآن ۲۱۶/۱ میں کہا: اس کا نصب اس کے قول: «وجيهاً» کے تابع نہیں ہے کیونکہ اگر ایسا ہوتا تو وہ یوں ہوتا: «ومصدقاً لما بين يديه»۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۱/ ۳۸۰۔ (۳) مجاز القرآن ۹۴/۱۔ (۴) شرح دیوان لبید ص۳۱۳، روایت کے ساتھ: «أو يعتلق بعض النفوس»، اور دیوان کے شارح نے ایک روایت کی طرف اشارہ کیا ہے: «أو يرتبط»، الزوزنی نے شرح المعلقات السبع ص۱۰۹ میں کہا: معنی کی وضاحت یہ ہے کہ: میں ان جگہوں کو نہیں چھوڑتا جن سے میں بیزار اور ناراض ہوں مگر یہ کہ میں مر جاؤں۔ (۵) معانی القرآن للنحاس ۱/ ۴۰۳ - ۴۰۴، اور قتادہ کی خبر طبری نے ۶/ ۴۳۹ میں نکالی ہے۔ (۶) القراءات الشاذة ص۲۰۔

Sometimes 'some' is used to mean 'all' if there is context indicating it, as the poet said (١): "O Aba Mundhir, you have annihilated us, so let some of us remain; show mercy, for some evil is easier than other." He means: some evil is easier than all of it. ﴿وَجِئْتُكُم بِآيَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ﴾ "And I have come to you with a sign from your Lord" [٣:٥٠]. He used the singular although there were multiple signs; because they belong to one genus in demonstrating his message (٢).

Allah's statement: ﴿فَلَمَّا أَحَسَّ عِيسَى مِنْهُمُ الْكُفْرَ قَالَ مَنْ أَنصَارِي إِلَى اللَّهِ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ أَنصَارُ اللَّهِ آمَنَّا بِاللَّهِ وَاشْهَدْ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ﴾ "But when Jesus felt [their] disbelief, he said, 'Who are my supporters for [the cause of] Allah?' The disciples said, 'We are supporters for Allah. We have believed in Allah and testify that we are Muslims [submitting to Him].'" (٥٢)

Allah's statement: ﴿فَلَمَّا أَحَسَّ عِيسَى مِنْهُمُ الْكُفْرَ﴾ "But when Jesus felt [their] disbelief," meaning from the Children of Israel. And "felt" (ahassa) means: he knew and found, as said by al-Zajjaj (٣). Abu Ubaidah said (٤): the meaning of "felt" is: he knew. Its root is perceiving something through the senses. 'Ihsaas' is knowledge of something. Allah Almighty said: ﴿هَلْ تُحِسُّ مِنْهُم مِّنْ أَحَدٍ﴾ "Do you perceive of them any one?" [Maryam: ٩٩]. And 'hass' means killing, as Allah Almighty said: ﴿إِذْ تَحُسُّونَهُم بِإِذْنِهِ﴾ "when you were killing them by His permission" [Aal-Imran: ١٥٢]. From this is the hadith regarding locusts: "When the cold kills them" (٥).

﴿مِنْهُمُ الْكُفْرَ﴾ "[their] disbelief" meaning: disbelief in Allah. It was said: he heard from them a word of disbelief. Al-Farra said: they intended to kill him (٦).

﴿قَالَ مَنْ أَنصَارِي إِلَى اللَّهِ﴾ "He said, 'Who are my supporters for Allah?'": He sought victory/help against them. Al-Suddi, al-Thawri and others said: the meaning is 'with' Allah, so 'ila' (to) is used in the sense of 'ma'a' (with), as in Allah's statement: ﴿وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَى أَمْوَالِكُمْ﴾ "And do not consume their properties into your own properties" [An-Nisa: ٢], meaning 'with'. And Allah knows best. Al-Hasan said: the meaning is 'Who are my supporters on the path to...'

(١) He is Tarafa, and the verse is in his Diwan p. ٦٦. (٢) Tafsir al-Baghawi ٣٠٤/١. (٣) Ma'ani al-Quran ٤١٦/١. (٤) Majaz al-Quran ٩٤/١. (٥) Mujmal al-Lugha ٢١٢/١. We have not found the hadith, but Ibn al-Athir mentioned it in 'al-Nihayah' (h-s-s) ٣٨٥/١. See what follows on page ٢٧١ of this volume. (٦) I'rab al-Quran by al-Nahhas ٣٨٠/١.

१४८ सूरा आल-इमरान: आयत ५२ - ५०

कभी-कभी 'कुछ' शब्द का प्रयोग 'सब' के अर्थ में किया जाता है यदि उसके साथ कोई ऐसा संदर्भ जुड़ा हो जो इसकी ओर संकेत करता हो, जैसा कि कवि ने कहा है (१): "ऐ अबा मुंधिर, तुमने हमें नष्ट कर दिया है, इसलिए हममें से कुछ को शेष रहने दो; दया करो, क्योंकि कुछ बुराई अन्य की तुलना में आसान होती है।" उसका अर्थ है: कुछ बुराई संपूर्ण बुराई से आसान होती है। ﴿وَجِئْتُكُم بِآيَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ﴾ "और मैं तुम्हारे पास तुम्हारे रब की ओर से एक निशानी लेकर आया हूँ" [३:५०]। यहाँ एकवचन का प्रयोग किया गया है जबकि कई निशानियाँ थीं; क्योंकि वे अपने संदेश को प्रमाणित करने में एक ही श्रेणी के हैं (२)।

अल्लाह का कथन है: ﴿فَلَمَّا أَحَسَّ عِيسَى مِنْهُمُ الْكُفْرَ قَالَ مَنْ أَنصَارِي إِلَى اللَّهِ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ أَنصَارُ اللَّهِ آمَنَّا بِاللَّهِ وَاشْهَدْ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ﴾ "फिर जब ईसा ने उनसे कुफ़्र (अविश्वास) को महसूस किया, तो कहा, 'अल्लाह की राह में मेरे सहायक कौन हैं?' शिष्यों (हवारियों) ने कहा, 'हम अल्लाह के सहायक हैं। हम अल्लाह पर ईमान लाए और आप गवाह रहें कि हम आज्ञाकारी (मुस्लिम) हैं।'" (५२)

अल्लाह का कथन: ﴿فَلَمَّا أَحَسَّ عِيسَى مِنْهُمُ الْكُفْرَ﴾ "फिर जब ईसा ने उनसे कुफ़्र को महसूस किया," यानी बनी इसराइल से। और "महसूस किया" (अहस्स) का अर्थ है: उसने जाना और पाया, जैसा कि अल-ज़ज्जाज ने कहा (३)। अबू उबैदा ने कहा (४): 'अहस्स' का अर्थ है: उसने जान लिया। इसका मूल अर्थ इंद्रियों के माध्यम से किसी चीज़ का अनुभव करना है। 'इहसास' का अर्थ किसी चीज़ का ज्ञान होना है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: ﴿هَلْ تُحِسُّ مِنْهُم مِّنْ أَحَدٍ﴾ "क्या तुम उनमें से किसी एक को भी महसूस करते हो?" [मरयम: ९९]। और 'हस्स' का अर्थ हत्या करना है, जैसा कि अल्लाह तआला ने फ़रमाया: ﴿إِذْ تَحُسُّونَهُم بِإِذْنِهِ﴾ "जब तुम उसकी अनुमति से उन्हें क़त्ल कर रहे थे" [आल-इमरान: १५२]। इसी से संबंधित टिड्डियों के बारे में हदीस है: "जब ठंड उन्हें मार डालती है" (५)।

﴿مِنْهُمُ الْكُفْرَ﴾ "उनसे कुफ़्र" यानी: अल्लाह के साथ कुफ़्र। यह भी कहा गया है: उसने उनसे कुफ़्र की बात सुनी। अल-फ़र्रा ने कहा: वे उसे मारना चाहते थे (६)।

﴿قَالَ مَنْ أَنصَارِي إِلَى اللَّهِ﴾ "उसने कहा, 'अल्लाह की राह में मेरे सहायक कौन हैं?'": उसने उनके विरुद्ध सहायता माँगी। अल-सुद्दी, अल-थौरी और अन्य ने कहा: इसका अर्थ है 'अल्लाह के साथ', तो 'इला' (को/तक) यहाँ 'मआ' (के साथ) के अर्थ में है, जैसे अल्लाह तआला का कथन है: ﴿وَلَا تَأْكُلُوا

﴿أَمْوَالَهُمْ إِلَى أَمْوَالِكُمْ﴾ "और उनके माल को अपने माल के साथ मिलाकर न खाओ" [अन-निसा: २], यानी 'साथ'। और अल्लाह बेहतर जानता है। अल-हसन ने कहा: इसका अर्थ है 'उस मार्ग पर मेरे सहायक कौन हैं जो... की ओर जाता है'

(१) वह तरफ़ा है, और यह शेर उसके दीवान के पृष्ठ ٦٦ पर है। (٢) तफ़सीर अल-बगवी ٣٠٤/١। (٣) मआनी अल-क़ुरान ٤١٦/١। (٤) मजाज़ अल-क़ुरान ٩٤/١। (٥) मुजमल अल-लुग़ा ٢١٢/١। हमें हदीस नहीं मिली, लेकिन इब्न अल-अथिर ने 'अल-निहाया' (ह-स-स) ٣٨٥/١ में इसका उल्लेख किया है। इस भाग के पृष्ठ २७१ पर आगे देखें। (٦) एराब अल-क़ुरान, अल-नहस ٣٨٠/١।

١٤٨ سورہ آل عمران: آیات ٥٠ - ٥٢

کبھی کبھار 'بعض' (کچھ) کا لفظ 'کل' (سب) کے معنی میں استعمال ہوتا ہے جب اس کے ساتھ کوئی ایسا قرینہ (اشارہ) موجود ہو جو اس پر دلالت کرے، جیسا کہ شاعر نے کہا (١): "اے ابا منذر! تو نے ہمیں فنا کر دیا، پس ہمارے کچھ حصے کو باقی رہنے دے؛ ہم پر رحم کر، کیونکہ بعض شر (برائی) بعض سے آسان ہوتی ہے۔" اس کی مراد ہے: بعض شر (برائی) اس کے کل (مکمل برائی) سے آسان ہے۔ ﴿وَجِئْتُكُم بِآيَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ﴾ "اور میں تمہارے پاس تمہارے رب کی طرف سے ایک نشانی لے کر آیا ہوں" [٣:٥٠]۔ یہاں واحد کا صیغہ استعمال ہوا ہے حالانکہ وہ کئی نشانیاں تھیں؛ کیونکہ وہ اپنی رسالت پر دلالت کرنے میں ایک ہی جنس (قسم) سے تعلق رکھتی ہیں (٢)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَلَمَّا أَحَسَّ عِيسَى مِنْهُمُ الْكُفْرَ قَالَ مَنْ أَنصَارِي إِلَى اللَّهِ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ أَنصَارُ اللَّهِ آمَنَّا بِاللَّهِ وَاشْهَدْ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ﴾ "پھر جب عیسیٰ نے ان سے کفر کو محسوس کیا تو کہا: اللہ کی راہ میں میرے مددگار کون ہیں؟ حواریوں نے کہا: ہم اللہ کے مددگار ہیں، ہم اللہ پر ایمان لائے اور آپ گواہ رہیں کہ ہم مسلمان (فرمانبردار) ہیں" (٥٢)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَلَمَّا أَحَسَّ عِيسَى مِنْهُمُ الْكُفْرَ﴾ "پھر جب عیسیٰ نے ان سے کفر کو محسوس کیا" یعنی بنی اسرائیل سے۔ اور "أَحَسَّ" (محسوس کیا) کا مطلب ہے: اس نے جان لیا اور پا لیا، یہ زجاج نے کہا ہے (٣)۔ ابو عبیدہ نے کہا (٤): "أحس" کا معنی ہے: اس نے پہچان لیا| اس کی اصل حواس کے ذریعے کسی چیز کا پایا جانا ہے۔ اور "إحساس" کسی چیز کا علم ہونا ہے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿هَلْ تُحِسُّ مِنْهُم مِّنْ أَحَدٍ﴾ "کیا تم ان میں سے کسی ایک کو بھی محسوس کرتے ہو؟" [مریم: ٩٩]۔ اور "الحَسُّ" کا معنی قتل کرنا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِذْ تَحُسُّونَهُم بِإِذْنِهِ﴾ "جب تم

ان کو اس کے حکم سے قتل کر رہے تھے" [آل عمران: ۱۵۲]۔ اور اسی سے متعلق ٹڈیوں کے بارے میں حدیث ہے: "جب انہیں سردی مار دیتی ہے" (٥)۔

﴿مِنْهُمُ الْكُفْرَ﴾ "ان سے کفر" یعنی: اللہ کے ساتھ کفر۔ اور یہ بھی کہا گیا: اس نے ان سے کفر کی بات سنی۔ اور الفراء نے کہا: انہوں نے آپ کے قتل کا ارادہ کیا تھا (٦)۔

﴿قَالَ مَنْ أَنصَارِي إِلَى اللَّهِ﴾ "اس نے کہا: کون ہیں میرے مددگار اللہ کی طرف؟": اس نے ان کے خلاف مدد طلب کی۔ سدی، ثوری اور دیگر نے کہا: اس کا معنی 'اللہ کے ساتھ' ہے، پس "إلى" یہاں "مع" کے معنی میں ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَى أَمْوَالِكُمْ﴾ "اور ان کے مال اپنے مالوں کے ساتھ ملا کر نہ کھاؤ" [النساء: ۲] یعنی ساتھ۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ حسن نے کہا: اس کا معنی ہے 'کون ہیں میرے مددگار اس راستے میں جو... کی طرف جاتا ہے'۔

(١) وہ طرفہ ہے، اور یہ شعر اس کے دیوان ص ٦٦ میں ہے۔ (٢) تفسیر بغوی ١/٣٠٤۔ (٣) معانی القرآن ١/٤١٦۔ (٤) مجاز القرآن ١/٩٤۔ (٥) مجمل اللغة ١/٢١٢، اور ہمیں حدیث نہیں ملی لیکن ابن الاثیر نے 'النہایہ' (ح-س-س) ١/٣٨٥ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ اس جلد کے صفحہ ۲۷۱ پر آنے والی تفصیل دیکھیں۔ (٦) اعراب القرآن للنحاس ١/٣٨٠۔

Surah Al-Imran: Verse 52 (149)

Allah; because he called them to Allah, Mighty and Majestic. And it was said: The meaning is: who will add his support to the support of Allah, Mighty and Majestic(1). So "to" (ila) according to these two sayings is used in its literal sense, and that is better.

He sought support to protect himself from his people and to manifest the call, as reported from al-Hasan and Mujahid. This is the way of Allah with His prophets and His allies, and Lut said: {If only I had against you some power or could take refuge in a strong support} [Hud: 80] meaning: a clan and companions who would help me.

{The disciples said, "We are the helpers of Allah"} meaning: helpers of His Prophet and His religion. The disciples were the companions of Jesus, peace be upon him, and they were twelve men, as said by al-Kalbi(2) and Abu Rawq.

There was a difference of opinion regarding their being named so. Ibn Abbas said: They were named so because of the whiteness of their clothes, and they were fishermen(3). Ibn Abi Najih and Abu Artah(4) said: They were fullers (bleachers of cloth), so they were named thus for their bleaching of clothes.

Ata said: Mary entrusted Jesus to various trades, and the last of what she gave him was to the disciples, who were fullers and dyers. Jesus' teacher wanted to travel, so he said to Jesus: I have many clothes of different colors, and I have taught you dyeing, so dye them. So Jesus cooked one pot(5), and put all the clothes into it and said: Be, by Allah's permission, as I want you to be. The disciple came while all the clothes were in the pot, and when he saw it, he said: You have ruined them. Then Jesus pulled out a red garment, a yellow one, a green one, and so on, each(6) garment having its color written on it. The disciple was amazed and knew that it was from Allah, and he called the people to him, so they believed in him. They are the disciples(7).

(1) Tafsir al-Baghawi 1/305, and al-Muharrar al-Wajiz 1/442. The saying of al-Suddi was narrated by al-Tabari 5/437, and the saying of al-Thawri was narrated by Ibn Abi Hatim (3566). (2) Tafsir Abi al-Layth 1/270, and Tafsir al-Baghawi 1/406. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 1/406, and narrated by Ibn Abi Hatim (3568). (4) It occurred in the copies as: "and Ibn Artah", which is an error, and what is established is from Tafsir al-Tabari 5/443, and it was also mentioned from Abu Artah by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 1/442, and Abu Hayyan in al-Bahr 2/471, and al-Suyuti in al-Durr

2/35. (5) In al-Qamus (hubb): al-Hubb: a jar, or a large one. (6) In (m): for every. (7) 'Ara'is al-Majalis p. 392, and Tafsir al-Baghawi 1/306.

सूरह आल-इमरान: आयत 52 (149)

अल्लाह; क्योंकि उसने उन्हें अल्लाह, शक्तिशाली और प्रतापी, की ओर बुलाया। और कहा गया: अर्थ है: कौन अपनी मदद को अल्लाह, शक्तिशाली और प्रतापी, की मदद के साथ मिलाएगा(1)। तो इन दो कथनों के अनुसार "इला" (की ओर) अपने मूल अर्थ में है, और यही बेहतर है।

उसने अपनी कौम से बचने और दावत (प्रचार) को प्रकट करने के लिए मदद मांगी, जैसा कि अल-हसन और मुजाहिद से वर्णित है। यह अपने नबियों और वलियों के साथ अल्लाह की सुन्नत (तरीका) है, और लूत ने कहा: {काश कि तुम्हारे विरुद्ध मुझमें कोई शक्ति होती या मैं किसी मजबूत सहारे की शरण ले सकता} [हूद: 80] यानी: कबीला और साथी जो मेरी मदद करते।

{हवारियों (शिष्यों) ने कहा, "हम अल्लाह के मददगार हैं"} यानी: उसके नबी और उसके धर्म के मददगार। हवारी ईसा अलैहिस्सलाम के साथी थे, और वे बारह आदमी थे, जैसा कि अल-कल्बी(2) और अबू रवक ने कहा।

उन्हें इस नाम से पुकारे जाने के बारे में मतभेद है। इब्न अब्बास ने कहा: उन्हें उनके कपड़ों की सफेदी के कारण ऐसा कहा गया, और वे मछुआरे थे(3)। इब्न अबी नजीह और अबू अरताह(4) ने कहा: वे धोबी थे, इसलिए उन्हें कपड़ों को सफेद करने के कारण यह नाम दिया गया।

अता ने कहा: मरयम ने ईसा को विभिन्न कामों में लगाया, और आखिरी काम जो उन्होंने उन्हें सौंपा वह हवारियों के पास था, जो धोबी और रंगरेज़ थे। ईसा के उस्ताद ने यात्रा पर जाना चाहा, तो उन्होंने ईसा से कहा: मेरे पास अलग-अलग रंगों के बहुत से कपड़े हैं, और मैंने तुम्हें रंगाई सिखा दी है, इसलिए उन्हें रंग दो। तो ईसा ने एक ही मटका(5) पकाया, और उसमें सारे कपड़े डाल दिए और कहा: अल्लाह की अनुमति से वैसे ही हो जाओ जैसा मैं चाहता हूँ। हवारी आया जबकि सारे कपड़े मटके में थे, जब उसने यह देखा तो कहा: तुमने उन्हें खराब कर दिया। फिर ईसा ने एक लाल कपड़ा निकाला, एक पीला, एक हरा और इसी तरह, प्रत्येक(6) कपड़े पर उसका रंग लिखा हुआ था। हवारी हैरान रह गया और जान गया कि यह अल्लाह की ओर से है, और उसने लोगों को उनकी ओर बुलाया, तो वे उन पर ईमान ले आए। वे ही हवारी हैं(7)।

(1) तफ़्सीर अल-बग़वी 1/305, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/442। अल-सुद्दी का कथन अल-तबरी 5/437 द्वारा वर्णित है, और अल-थौरी का कथन इब्न अबी हातिम (3566) द्वारा वर्णित है। (2) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 1/270, और तफ़्सीर अल-बग़वी 1/406। (3) अल-नहस द्वारा मानी अल-

कुरान 1/406, और इब्न अबी हातिम (3568) द्वारा वर्णित। (4) प्रतियों में "इब्न अरताह" के रूप में आया है, जो एक गलती है, और जो स्थापित है वह तफ़्सीर अल-तबरी 5/443 से है, और इसका उल्लेख अबू अरताह से इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/442 में, और अबू हय्यान ने अल-बहर 2/471 में, और अल-सुयुती ने अल-दुर्र 2/35 में किया है। (5) अल-कामूस (हुब्ब) में: अल-हुब्ब: एक घड़ा, या उसका बड़ा रूप। (6) (म) में: हर एक पर। (7) अरैस अल-मजालिस पृ. 392, और तफ़्सीर अल-बग़वी 1/306।

سورہ آل عمران: آیت ۵۲ (۱٤۹)

اللہ؛ کیونکہ اس نے انہیں اللہ عزوجل کی طرف بلایا۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: کون اپنی نصرت کو اللہ عزوجل کی نصرت کے ساتھ ملائے گا(۱)۔ پس ان دو اقوال کے مطابق «إلى» اپنے اصلی معنی پر ہے، اور یہی بہتر ہے۔

اور اس نے نصرت طلب کی تاکہ اپنی قوم سے پناہ لے سکے اور دعوت کو ظاہر کرے، یہ حسن اور مجاہد سے مروی ہے۔ اور یہ اللہ کی سنت ہے اس کے انبیاء اور اولیاء میں، اور لوط علیہ السلام نے کہا: ﴿کاش میرے پاس تمہارے خلاف کوئی قوت ہوتی یا میں کسی مضبوط سہارے کی پناہ لے سکتا﴾ [ہود: ۸۰] یعنی: قبیلہ اور ساتھی جو میری مدد کرتے۔

﴿حواریوں نے کہا ہم اللہ کے مددگار ہیں﴾ یعنی: اس کے نبی اور اس کے دین کے مددگار۔ اور حواری عیسیٰ علیہ السلام کے ساتھی تھے، اور وہ بارہ آدمی تھے، یہ کلبی(۲) اور ابو روق نے کہا ہے۔

ان کے اس نام سے موسوم ہونے میں اختلاف ہے، پس ابن عباس نے کہا: ان کا یہ نام ان کے کپڑوں کی سفیدی کی وجہ سے رکھا گیا، اور وہ شکاری (مچھیرے) تھے(۳)۔ ابن ابی نجیح اور ابو ارطاہ(٤) نے کہا: وہ دھوبی تھے، پس ان کا یہ نام کپڑوں کو سفید کرنے کی وجہ سے پڑا۔

عطاء نے کہا: مریم علیہا السلام نے عیسیٰ علیہ السلام کو مختلف کاموں کے سپرد کیا، اور آخری کام جس میں انہیں لگایا وہ حواریوں کے پاس تھا، اور وہ دھوبی اور رنگریز تھے۔ پس عیسیٰ کے استاد نے سفر کا ارادہ کیا، تو اس نے عیسیٰ سے کہا: میرے پاس مختلف رنگوں کے بہت سے کپڑے ہیں، اور میں نے تمہیں رنگنے کا کام سکھا دیا ہے پس انہیں رنگ دو۔ تو عیسیٰ نے ایک ہی

مٹکا(٥) پکایا، اور اس میں تمام کپڑے ڈال دیے اور کہا: اللہ کے حکم سے ویسے ہو جاؤ جیسا میں تمہارے بارے میں چاہتا ہوں۔ پس حواری آیا اور تمام کپڑے مٹکے میں تھے، جب اس نے دیکھا تو کہا: تم نے انہیں خراب کر دیا۔ پس عیسیٰ نے ایک سرخ کپڑا نکالا، ایک زرد، ایک سبز اور اسی طرح، ہر(٦) کپڑے پر اس کا رنگ لکھا ہوا تھا، پس حواری حیران رہ گیا، اور جان لیا کہ یہ اللہ کی طرف سے ہے، اور لوگوں کو ان کی طرف بلایا، پس وہ ان پر ایمان لے آئے۔ پس وہی حواری ہیں(٧)۔

(١) تفسیر البغوی ٣٠٥/١، اور المحرر الوجیز ٤٤٢/١۔ اور سدی کا قول طبری ٥/٤٣٧ نے نکالا ہے، اور ثوری کا قول ابن ابی حاتم (٣٥٦٦) نے نکالا ہے۔ (٢) تفسیر ابی اللیث ٢٧٠/١، اور تفسیر البغوی ٤٠٦/١۔ (٣) معانی القرآن للنحاس ٤٠٦/١، اور اسے ابن ابی حاتم (٣٥٦٨) نے نکالا ہے۔ (٤) نسخوں میں واقع ہوا ہے: "وابن أرطاة"، اور یہ غلطی ہے، اور ثابت شدہ تفسیر الطبری ٥/٤٤٣ سے ہے، اور اسے ابو ارطاہ سے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٤٤٢/١ میں، اور ابو حیان نے البحر ٢/٤٧١ میں، اور سیوطی نے الدر ٢/٣٥ میں ذکر کیا ہے۔ (٥) القاموس (حب) میں ہے: الحُبُّ: مٹکا، یا اس کا بڑا سائز۔ (٦) (م) میں: ہر ایک پر۔ (٧) عرائس المجالس ص٣٩٢، اور تفسیر البغوی ٣٠٦/١۔

Qatada and Al-Dahhak said: They were named so because they were the elite of the prophets, meaning the purity of their hearts (1).

It was said: They were kings. That is because a king prepared food and invited people to it. Jesus sat at a platter, and it would not decrease. The king said to him: Who are you? He said: Jesus son of Mary. The king said: I leave this kingdom of mine and follow you. So those who followed him went with him, and they are the Disciples (Al-Hawariyun), as stated by Ibn Awn (2).

The linguistic root of 'Hawar' is whiteness. I 'hawwartu' the clothes: I whitened them. 'Al-Hawari' of food: that which is whitened (processed). 'Ihwarra' the thing (3): it became white. 'Al-Jafnah al-Muhawwarah': the bowl whitened with fat. 'Al-Hawari' also means: the helper. The Messenger of Allah (PBUH) said: "Every prophet has a disciple (Hawari), and my disciple is Al-Zubayr." 'Al-Hawariyat' refers to women for their fairness (4), and he said (5): Tell the fair women to weep for others besides us ... and let none weep for us except the barking dogs.

His words (The Almighty): {Our Lord, we have believed in what You revealed and have followed the messenger, so register us among the witnesses [53]}

His words (The Almighty): {Our Lord, we have believed in what You revealed} i.e., they say: Our Lord, we have believed. {In what You revealed} meaning in Your book, and the wisdom You have manifested. {And have followed the messenger} meaning Jesus. {So register us among the witnesses} meaning the Ummah of Muhammad (PBUH), as narrated from Ibn Abbas (6). The meaning is: establish our names with their names, and make us among their number.

It was also said: The meaning is: register us with those who bore witness to Your prophets with truth.

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 1/395, and Al-Tabari recorded their statement 5/443. (2) 'Ara'is al-Majalis p. 394. (3) The phrase 'the thing' is not in (M). (4) Mujmal al-Lughah 1/256. The Hadith was recorded by Ahmad (14297), Al-Bukhari (2846), and Muslim (2415) from the Hadith of Jabir (RA). Ahmad (680) recorded it from the Hadith of Ali (RA), and (16113) from the Hadith of Abdullah bin Al-Zubayr (RA). Regarding 'Hawariyi', Al-Qadi mentioned in 'Ikmal al-Mu'allim' 7/428: that its vocalization was differed upon; a group of investigators vocalized it with a fatha on the second 'ya' like

'masrikhi', while most vocalized it with a kasra. (5) He is Abu Jaldah al-Yashkuri. The verse is in Majaz al-Qur'an 1/95, Al-Aghani 11/311, Al-Mu'talif wa al-Mukhtalif p. 106, Al-Hamasa al-Shajariya 1/243, and Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 1/407. (6) Recorded by Ibn Abi Hatim (3577), and Al-Hafiz Ibn Kathir deemed its chain of narration good in his Tafsir.

सूरह अल इमरान, आयत 52 - 53 | पृष्ठ 150

क़तादा और अल-दह्हाक ने कहा: उन्हें यह नाम इसलिए दिया गया क्योंकि वे नबियों के खास साथी थे, उनका आशय उनके दिलों की पवित्रता से था (1)।

कहा गया है: वे राजा थे। इसका कारण यह था कि एक राजा ने भोजन तैयार किया और लोगों को आमंत्रित किया। ईसा (अलैहिस्सलाम) एक थाल पर बैठे, और वह भोजन कम नहीं होता था। राजा ने उनसे पूछा: तुम कौन हो? उन्होंने कहा: ईसा इब्न मरयम। राजा ने कहा: मैं अपना यह राज्य छोड़ता हूँ और आपका अनुसरण करता हूँ। फिर जो उनके साथ गए वे हवारी (शिष्य) थे, जैसा कि इब्न औन ने कहा है (2)।

भाषा में 'हवर' का मूल अर्थ सफेदी है। मैंने कपड़ों को 'हव्वर्तु' किया: मैंने उन्हें सफेद किया। भोजन का 'अल-हवारी': वह जो सफेद किया गया हो। 'इहवर्रा' वस्तु (3): वह सफेद हो गई। 'अल-जफ़ना अल-मुहव्वराह': वसा से सफेद किया हुआ कटोरा। 'अल-हवारी' का अर्थ मददगार भी है। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "हर नबी का एक हवारी होता है, और मेरा हवारी जुबैर है।" 'अल-हवारियात' का अर्थ स्त्रियाँ हैं क्योंकि वे गोरी होती हैं (4), और उन्होंने कहा (5): सुंदर स्त्रियों से कहो कि वे हमारे अलावा दूसरों के लिए रोएं.. और हमारे लिए भौंकने वाले कुत्तों के अलावा कोई न रोए।

अल्लाह का कथन: {ऐ हमारे रब! जो कुछ तूने उतारा है हम उस पर ईमान लाए और हमने रसूल का अनुसरण किया, अतः हमें गवाहों में लिख ले [53]}

अल्लाह का कथन: {ऐ हमारे रब! जो कुछ तूने उतारा है हम उस पर ईमान लाए} यानी: वे कहते हैं: ऐ हमारे रब, हम ईमान लाए। {जो कुछ तूने उतारा है} यानी तेरी किताब में, और जो तूने अपनी हिकमत प्रकट की। {और हमने रसूल का अनुसरण किया} यानी ईसा। {अतः हमें गवाहों में लिख ले} यानी मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की उम्मत, इब्न अब्बास (6) से रिवायत है। इसका अर्थ है: हमारे नाम उनके नामों के साथ दर्ज कर दे, और हमें उनकी जमात में शामिल कर दे।

यह भी कहा गया है: अर्थ यह है कि: हमें उनके साथ लिख ले जिन्होंने तेरे नबियों की सच्चाई की गवाही दी।

(1) अल-नुकत वल-'उयून 1/395, और अल-तबरी ने उनके कथन को 5/443 में उद्धृत किया है। (2) अरायिस अल-मजालिस पृ. 394। (3) 'वस्तु' शब्द (M) प्रति में नहीं है। (4) मुजमल अल-लुग़ह 1/256। हदीस अहमद (14297), बुखारी (2846), और मुस्लिम (2415) द्वारा जाबिर (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत है। अहमद (680) ने इसे अली (रज़ि.) की हदीस से, और (16113) अब्दुल्ला बिन अल-ज़ुबैर (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है। 'हवारिया' के बारे में अल-क़ाज़ी ने 'इकमल अल-मुअल्लिम' 7/428 में उल्लेख किया है: कि इसके उच्चारण में मतभेद था; शोधकर्ताओं के एक समूह ने इसे दूसरी 'या' पर ज़बर (फ़तह) के साथ 'मसरिखी' की तरह पढ़ा, जबकि अधिकांश ने इसे ज़ेर (कसरा) के साथ पढ़ा। (5) वे अबू जल्दह अल-यश्कुरी हैं। यह शेर मजाज़ अल-क़ुरान 1/95, अल-अग़ानी 11/311, अल-मुतालिफ़ वल-मुख़्तलिफ़ पृ. 106, अल-हमासा अल-शजरिया 1/243 और नह्हाम की मा'नी अल-क़ुरान 1/407 में है। (6) इब्न अबी हातिम (3577) द्वारा उद्धृत, और हाफ़िज़ इब्न कसीर ने अपनी तफ़सीर में इसकी सनद को अच्छा बताया है।

قتادہ اور ضحاک نے کہا: ان کا یہ نام اس لیے رکھا گیا کیونکہ وہ انبیاء کے خاص ساتھی تھے، ان کی مراد ان کے دلوں کی پاکیزگی تھی (1)۔

اور کہا گیا: وہ بادشاہ تھے۔ واقعہ یہ ہے کہ ایک بادشاہ نے کھانا تیار کیا اور لوگوں کو مدعو کیا۔ عیسیٰ (علیہ السلام) ایک پیالے پر بیٹھے تو وہ کھانا کم نہ ہوتا تھا۔ بادشاہ نے ان سے پوچھا: تم کون ہو؟ انہوں نے کہا: عیسیٰ ابن مریم۔ بادشاہ نے کہا: میں اپنی یہ بادشاہت چھوڑتا ہوں اور آپ کی پیروی کرتا ہوں۔ پس جو لوگ ان کے ساتھ گئے وہ حواری تھے، یہ ابن عون نے کہا (2)۔

لغت میں 'حور' کی اصل سفیدی ہے۔ میں نے کپڑوں کو 'حورت' کیا: یعنی انہیں سفید کیا۔ اور کھانے میں سے 'الحواری': وہ جو سفید کیا گیا ہو۔ اور 'احور' الشیء (3): وہ چیز سفید ہوگئی۔ 'الجفنۃ المحورۃ': چربی سے سفید کیا ہوا پیالہ۔ 'الحواری' کا ایک مطلب 'مددگار' بھی ہے۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ہر نبی کا ایک حواری ہوتا ہے، اور میرا حواری زبیر ہے"۔ 'الحواریات' سے مراد عورتیں ہیں ان کی سفیدی (گورے پن) کی وجہ سے (4)، اور شاعر نے کہا (5): پس حواریات (حسین عورتوں) سے کہو کہ وہ ہمارے علاوہ دوسروں پر روئیں... اور ہم پر بھونکنے والے کتوں کے سوا کوئی نہ روئے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اے ہمارے رب! ہم اس پر ایمان لائے جو تو نے نازل فرمایا اور ہم نے رسول کی پیروی کی، پس ہمیں گواہی دینے والوں میں لکھ لے 53}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اے ہمارے رب! ہم اس پر ایمان لائے جو تو نے نازل فرمایا} یعنی: وہ کہتے ہیں: اے ہمارے رب ہم ایمان لائے۔ {جو تو نے نازل فرمایا} یعنی تیری کتاب میں، اور جو تو نے

اپنی حکمت ظاہر فرمائی۔ {اور ہم نے رسول کی پیروی کی} یعنی عیسیٰ کی۔ {پس ہمیں گواہی دینے والوں میں لکھ لے} یعنی محمد ﷺ کی امت، ابن عباس (6) سے مروی ہے۔ اور معنی یہ ہے: ہمارے نام ان کے ناموں کے ساتھ درج کر دے، اور ہمیں ان کی جماعت میں شامل کر دے۔

اور کہا گیا: معنی یہ ہے: ہمیں ان لوگوں کے ساتھ لکھ لے جنہوں نے تیرے انبیاء کی سچائی کی گواہی دی۔

---

(1) النکت والعیون 395/1، اور الطبری نے ان کا قول 443/5 میں نکالا ہے۔ (2) عرائس المجالس ص 394۔ (3) لفظ 'الشیء' نسخہ (م) میں نہیں ہے۔ (4) مجمل اللغہ 256/1، اور حدیث احمد (14297)، بخاری (2846)، اور مسلم (2415) نے جابر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نکالی ہے۔ احمد (680) نے اسے علی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور (16113) عبداللہ بن زبیر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نکالا ہے۔ لفظ 'حواریی' کے بارے میں القاضی نے اکمال المعلم 428/7 میں ذکر کیا: کہ اس کے اعراب میں اختلاف ہے، محققین کی ایک جماعت نے دوسری 'یا' پر زبر کے ساتھ 'مصرخی' کی طرح پڑھا ہے، جبکہ اکثر نے اسے زیر کے ساتھ پڑھا ہے۔ (5) وہ ابو جلدہ الیشکری ہیں، اور یہ شعر مجاز القرآن 95/1، الاغانی 311/11، المؤتلف والمختلف ص 106، الحماسۃ الشجریہ 243/1، اور معانی القرآن للنحاس 407/1 میں ہے۔ (6) اسے ابن ابی حاتم (3577) نے نکالا ہے اور حافظ ابن کثیر نے اپنی تفسیر میں اس کی اسناد کو اچھا قرار دیا ہے۔

151

Surah Al-Imran: Verse 54

The Almighty's saying: {And they planned, and Allah planned. And Allah is the best of planners (54)}

The Almighty's saying: {And they planned, and Allah planned} means the disbelievers of the Children of Israel from whom he (Jesus) perceived disbelief, i.e., their intent to kill him. This is because when Jesus (peace be upon him) was expelled by his people along with his mother from among them, he returned to them with the disciples and called out to them with the message. So they intended to kill him and conspired to assassinate him; that was their planning (1). And Allah's planning: His leading His servants step by step (into punishment) from whence they know not, as narrated from Al-Farra (2) and others. Ibn Abbas said: "Whenever they committed a sin, We renewed a blessing for them." Al-Zajjaj (3) said: "Allah's planning: His punishing them for their planning. He named the recompense after the initial act, as in His sayings: {Allah mocks them} [Al-Baqarah: 15], {and He is deceiving them} [An-Nisa: 142]. This has been previously discussed in Al-Baqarah."

The linguistic origin of "makr" (planning/plotting) is trickery and deception. "Al-makr" also means the fullness/roundness of the leg. A woman with "mamkurah" legs has full/well-rounded legs. "Al-makr" is also a type of plant (4). It is also said to be "al-maghrah" (red ochre), as reported by Ibn Faris (5).

It was said: "Allah's planning" refers to Him casting (6) the likeness of Jesus onto someone else and raising Jesus to Him. This is because when the Jews gathered to kill Jesus, he entered a house fleeing from them. Then Gabriel raised him through a skylight to heaven. Their king said to a wicked man among them named Judas: "Go in and kill him." He entered the small side-door but did not find Jesus there, and Allah cast the likeness of Jesus upon him. When he came out, they saw him in the likeness of Jesus, so they seized him, killed him, and crucified him. Then they said: "His face resembles Jesus' face, but his body resembles our companion's body. If this is our companion, then where is Jesus?! And if this is Jesus, then where is our companion?!" So a fight broke out among them, and they killed each other. That is the meaning of the Almighty's saying: {And they planned, and Allah planned. And Allah is the best of planners (54)}. Other explanations besides this have been given, as will follow.

(1) Tafsir al-Baghawi 1/307. (2) Ma'ani al-Quran 1/218. (3) Ma'ani al-Quran 1/419, and the author quoted it from him via al-Baghawi in Tafsir 1/307. (4) In the copies: "clothes", which is an error. (5) Al-Mujmal 4/838. Fullness of the leg: its roundness. Al-maghrah: red clay used for dyeing. Lisan (kh-d-l) and Lisan (m-gh-r). (6) In (m) "casting". (7) Tafsir Abi al-Layth 1/271.

151

सूरह अल-इमरान: आयत 54

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और उन्होंने चाल चली, और अल्लाह ने चाल चली। और अल्लाह सबसे बेहतर चाल चलने वाला है (54)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और उन्होंने चाल चली, और अल्लाह ने चाल चली} का अर्थ है बनी इसराइल के वे काफ़िर जिनसे उन्होंने (ईसा अलैहिस्सलाम ने) कुफ़्र महसूस किया, यानी उन्हें मारने की कोशिश। ऐसा इसलिए हुआ क्योंकि जब ईसा अलैहिस्सलाम को उनकी कौम और उनकी माँ ने उनके बीच से निकाल दिया, तो वे हवारियों (शिष्यों) के साथ उनके पास लौटे और उन्हें दावत की आवाज़ दी। तो उन्होंने उन्हें मारने का इरादा किया और उनकी हत्या की साजिश रची; यही उनकी चाल थी (1)। और अल्लाह की चाल: अपने बंदों को धीरे-धीरे (पकड़ की ओर) ले जाना जहाँ से वे नहीं जानते, अल-फर्रा (2) और अन्य से उद्धृत। इब्न अब्बास ने कहा: "जब भी उन्होंने कोई पाप किया, हमने उनके लिए एक वरदान (नेमत) नया कर दिया।" अल-ज़ज्जाज (3) ने कहा: अल्लाह की चाल: उनकी चाल का बदला देना है। उन्होंने बदले का नाम शुरुआत के नाम पर रखा, जैसे उनके कथन में: {अल्लाह उनसे मज़ाक करता है} [अल-बक़रह: 15], {और वह उन्हें धोखा देता है} [अन-निसा: 142]। यह पहले अल-बक़रह में आ चुका है।

भाषा में 'मक्र' का मूल अर्थ चालबाज़ी और धोखा है। 'अल-मक्र' का अर्थ पैर की गोलाई भी है। ऐसी महिला जिसकी पिंडलियाँ भरी हुई हों, उसे 'ममकूरा' कहा जाता है। 'अल-मक्र' एक प्रकार का पौधा (4) भी है। कहा जाता है कि यह 'अल-मग़रा' (लाल मिट्टी) है, जैसा कि इब्न फारिस (5) ने बताया है।

और कहा गया है: "अल्लाह की चाल" का अर्थ है ईसा (अलैहिस्सलाम) का रूप किसी और पर डाल देना और ईसा को अपनी ओर उठा लेना। यह इसलिए कि जब यहूदी ईसा को मारने के लिए इकट्ठा हुए, तो वे उनसे बचकर एक घर में घुस गए। फिर जिब्रील (अलैहिस्सलाम) ने उन्हें रोशनदान से आसमान की ओर उठा लिया। उनके राजा ने उनमें से एक दुष्ट व्यक्ति यहूदा से कहा: "अंदर जाओ और उसे मार डालो।" वह छोटे दरवाजे से अंदर गया, लेकिन वहां ईसा नहीं मिले, और अल्लाह ने उस पर ईसा का रूप डाल दिया। जब वह बाहर निकला, तो उन्होंने उसे ईसा के रूप में देखा, तो उसे पकड़ लिया, मार डाला और सूली पर चढ़ा दिया। फिर उन्होंने कहा: "इसका चेहरा ईसा के चेहरे जैसा है, लेकिन इसका शरीर हमारे साथी के शरीर जैसा है। अगर यह हमारा साथी है, तो ईसा कहाँ

है?! और अगर यह ईसा है, तो हमारा साथी कहाँ है?!" इस तरह उनके बीच लड़ाई छिड़ गई और उन्होंने एक-दूसरे को मार डाला। अल्लाह तआला का यही फ़रमान है: {और उन्होंने चाल चली, और अल्लाह ने चाल चली। और अल्लाह सबसे बेहतर चाल चलने वाला है (54)}। इसके अलावा अन्य बातें भी कही गई हैं, जो आगे आएंगी।

(1) तफ़सीर अल-बगवी 1/307। (2) मानी अल-कुरान 1/218। (3) मानी अल-कुरान 1/419, और लेखक ने तफ़सीर 1/307 में अल-बगवी के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (4) प्रतियों में: "कपड़े", जो गलत है। (5) अल-मुजमल 4/838। पैर की सुडौलता: उसकी गोलाई। अल-मग़रा: लाल मिट्टी जिससे रंगाई की जाती है। लिसान (ख़-द-ल) और लिसान (म-ग़-र)। (6) (म) में "डालना"। (7) तफ़सीर अबी अल-लैस 1/271।

151

سورہ آل عمران: آیت 54

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَمَكَرُوا وَمَكَرَ اللَّهُ وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ (٥٤)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَمَكَرُوا وَمَكَرَ اللَّهُ} یعنی بنی اسرائیل کے وہ کافر جن سے (عیسیٰ علیہ السلام نے) کفر محسوس کیا، یعنی ان کا قتل۔ وہ اس لیے کہ جب عیسیٰ علیہ السلام کو ان کی قوم اور ان کی والدہ نے ان کے درمیان سے نکالا، تو وہ حواریوں کے ساتھ ان کی طرف لوٹے اور ان کو دعوت کی آواز دی، تو انہوں نے ان کے قتل کا ارادہ کیا، اور ان کو اچانک قتل کرنے پر اتفاق کیا، تو یہ ان کی مکر (تدبیر) تھی (1)۔ اور اللہ کا مکر: اپنے بندوں کو آہستہ آہستہ (پکڑ کی طرف) لے جانا وہاں سے جہاں سے وہ نہیں جانتے، جیسا کہ الفراء (2) وغیرہ سے منقول ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: "جب بھی انہوں نے کوئی گناہ کیا، ہم نے ان کے لیے ایک نئی نعمت پیدا کر دی۔" الزجاج (3) نے کہا: اللہ کا مکر: ان کے مکر کا بدلہ دینا ہے، پس بدلے کا نام ابتدا (عمل) کے نام پر رکھا، جیسا کہ اللہ کے ارشادات ہیں: {اللہ ان سے استہزاء فرماتا ہے} [البقرة: 15]، {اور وہ انہیں دھوکہ دیتا ہے} [النساء: 142]۔ یہ بحث پہلے سورہ البقرہ میں گزر چکی ہے۔

لغت میں مکر کی اصل حیلہ سازی اور دھوکہ ہے۔ 'المَكر' کا ایک معنی پنڈلی کا بھرا ہوا ہونا بھی ہے۔ ایسی عورت جس کی پنڈلیاں بھری ہوئی اور گول ہوں اسے 'مَمكُورة الساقين' کہا جاتا ہے۔ 'المَكر' ایک قسم کی نباتات (4) بھی ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ یہ 'المغرہ' (سرخ مٹی) ہے، اسے ابن فارس (5) نے نقل کیا ہے۔

اور کہا گیا ہے: "اللہ کا مکر" عیسیٰ (علیہ السلام) کی مشابہت کسی دوسرے پر ڈال دینا اور عیسیٰ کو اپنی طرف اٹھا لینا ہے۔ وہ اس لیے کہ جب یہودی عیسیٰ کو قتل کرنے کے لیے جمع ہوئے تو وہ ان سے بچ کر ایک گھر میں داخل ہو گئے۔ پس جبرئیل (علیہ السلام) نے انہیں روشن دان سے آسمان کی طرف اٹھا لیا۔ تو ان کے بادشاہ نے ان میں سے ایک خبیث آدمی سے کہا جس کا نام یہودا تھا: "اندر جاؤ اور اسے قتل کر دو۔" وہ چھوٹی کھڑکی سے اندر گیا، تو وہاں عیسیٰ کو نہ پایا، اور اللہ نے اس پر عیسیٰ کی مشابہت ڈال دی۔ جب وہ باہر نکلا تو انہوں نے اسے عیسیٰ کی شکل میں دیکھا، چنانچہ اسے پکڑ لیا، قتل کر دیا اور سولی پر چڑھا دیا۔ پھر کہنے لگے: "اس کا چہرہ تو عیسیٰ کے چہرے جیسا ہے، لیکن اس کا جسم ہمارے ساتھی کے جسم جیسا ہے۔ اگر یہ ہمارا ساتھی ہے تو عیسیٰ کہاں ہے؟! اور اگر یہ عیسیٰ ہے تو ہمارا ساتھی کہاں ہے؟!" پس ان کے درمیان لڑائی چھڑ گئی اور انہوں نے ایک دوسرے کو قتل کر دیا۔ یہی اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {وَمَكَرُوا وَمَكَرَ اللَّهُ وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ (٥٤)}۔ اور اس کے علاوہ بھی اقوال ہیں جو آگے آئیں گے۔

(1) تفسیر البغوی 307/1۔ (2) معانی القرآن 218/1۔ (3) معانی القرآن 419/1، اور مصنف نے اسے بغوی کے واسطے سے تفسیر 307/1 میں نقل کیا ہے۔ (4) نسخوں میں: "الثیاب" (کپڑے) ہے، جو کہ غلطی ہے۔ (5) المجمل 838/4۔ خدالة الساق: اس کی گولائی۔ المغرہ: سرخ مٹی جس سے رنگا جاتا ہے۔ لسان العرب (خدل) اور لسان العرب (مغر)۔ (6) نسخہ (م) میں "القاء" (ڈالنا) ہے۔ (7) تفسیر ابی اللیث 271/1۔

"And Allah is the best of planners" [3:54]: This is a subject noun derived from the verb 'makara yamkuru makran' (plotted/planned). Some scholars have included it among the names of Allah Almighty; so when one supplicates with it, they say: "O best of planners, plan for me." The Prophet (peace and blessings be upon him) used to say in his supplication: "O Allah, plan for me and do not plan against me." We have mentioned this in the book 'Al-Asna fi Sharh Asma' Allah Al-Husna' (1), and Allah knows best.

The Almighty's saying: "[Mention] when Allah said, 'O Jesus, indeed I will take you and raise you to Myself and purify you from those who disbelieve and make those who follow you [in submission to Allah alone] superior to those who disbelieve until the Day of Resurrection. Then to Me is your return, and I will judge between you concerning that in which you used to differ'" [3:55].

The Almighty's saying: "[Mention] when Allah said, 'O Jesus, indeed I will take you'": The word that governs "when" (idh) is "and Allah planned" (2), or an implicit verb (3).

A group of scholars of meaning—among them Al-Dahhak and Al-Farra'—said regarding the Almighty's saying: "Indeed I will take you and raise you to Myself": It (4) is based on precedence and postponement (tahqim wa ta'khir); because the conjunction "and" (waw) does not necessitate order (5). The meaning is: "Indeed I am raising you to Myself, and purifying you from those who disbelieve, and I will cause you to die after your descent (6) from heaven," like His saying: "And if not for a word that preceded from your Lord, it would have been inevitable, and [also if not for] a specified term" [Ta-Ha: 129], and the estimation is: "And if not for a word that preceded from your Lord and a specified term, it would have been inevitable." The poet said: "O palm tree from Dhat 'Irq, peace be upon you and the mercy of Allah" (7)

(1) p. 43, and the hadith was narrated by Ahmad (1997), and Al-Tirmidhi (3551) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both), who said: [It is] Hasan Sahih. (2) In some manuscripts: "they planned" instead of: "and Allah planned," which is a mistake. This opinion is the choice of Al-Tabari in his Tafsir 5/447, and the estimation according to him is: "And Allah planned for them when He said to Jesus, 'Indeed I will take you and raise you to Myself.'" (3) Its estimation is: "Remember," as in Al-Muharrar al-Wajiz 1/444. (4) The word: "it" (huwa), is from (kh). (5) In (kh) and (z): "order/arrangement." (6) In (d) and (m): "after you descend," and what is established is from (kh) and (z), which matches what is in 'Ma'ani al-Qur'an' by

Al-Farra' 1/219, and Tafsir al-Baghawi 1/308. (7) Mentioned by Al-Batalyawsi in the book 'Al-Hulal fi Sharh Abyat al-Jamal' p. 189, and he said: "I do not know whose it is," while some people attributed it to Al-Ahwas (Abdullah bin Muhammad). It is without attribution in 'Al-Khasa'is' 2/386, 'Amali ibn al-Shajari' 1/276, and 'Al-Khizanah' 1/399. Al-Baghdadi said: "Dhat 'Irq: a place in the Hijaz."

१५२ | सूरा अल-इमरान: आयत ५४ - ५५

"और अल्लाह सबसे अच्छा योजना बनाने वाला है" [३:५४]: यह 'मकरा यमकुरु मकरन' से बना एक कर्ता संज्ञा (اسم فاعل) है। कुछ विद्वानों ने इसे अल्लाह के नामों में गिना है, इसलिए प्रार्थना करते समय कोई कह सकता है: "हे बेहतरीन योजना बनाने वाले, मेरे लिए योजना बना।" पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) अपनी प्रार्थना में कहते थे: "हे अल्लाह, मेरे लिए योजना बना और मेरे खिलाफ योजना न बना।" हमने इसका उल्लेख 'अल-अस्ना फी शरह असमा अल्लाह अल-हुस्ना' (१) पुस्तक में किया है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह का कथन: "[याद करो] जब अल्लाह ने कहा, 'हे ईसा! मैं तुम्हें वापस लेने वाला हूँ और तुम्हें अपनी ओर उठाने वाला हूँ और तुम्हें उन लोगों से पवित्र करने वाला हूँ जिन्होंने इनकार किया और तुम्हारे अनुयायियों को उन लोगों पर वर्चस्व प्रदान करने वाला हूँ जिन्होंने कयामत के दिन तक इनकार किया। फिर मेरी ही ओर तुम सबका लौटना है, फिर मैं तुम्हारे बीच उन बातों का फैसला कर दूँगा जिनमें तुम मतभेद करते थे'" [३:५५]।

अल्लाह का कथन: "[याद करो] जब अल्लाह ने कहा, 'हे ईसा! मैं तुम्हें वापस लेने वाला हूँ'": शब्द जो "जब" (إذ) को नियंत्रित करता है, वह है "और अल्लाह ने योजना बनाई" (२), या एक निहित क्रिया (३)।

अर्थ के विद्वानों के एक समूह ने - जिनमें अल-दहक और अल-फर्रा शामिल हैं - अल्लाह के इस कथन के बारे में कहा: "निश्चित रूप से मैं तुम्हें वापस लेने वाला हूँ और तुम्हें अपनी ओर उठाने वाला हूँ": यह (४) पूर्वता और स्थगन (تقديم وتأخير) पर आधारित है; क्योंकि 'और' (واو) संयोजक क्रम (رتبة) को अनिवार्य नहीं बनाता है (५)। अर्थ यह है: "निश्चित रूप से मैं तुम्हें अपनी ओर उठा रहा हूँ, और तुम्हें उन लोगों से पवित्र कर रहा हूँ जिन्होंने इनकार किया, और तुम्हें स्वर्ग से उतरने के बाद (६) मृत्यु दूँगा," जैसा कि उनके कथन में है: "और यदि तुम्हारे पालनहार की ओर से पहले ही एक बात तय न हो गई होती और एक समय निश्चित न होता, तो यह (दंड) अनिवार्य हो गया होता" [ता-हा: १२९], और अनुमान यह है: "और यदि तुम्हारे पालनहार की ओर से पहले ही एक बात तय न हो गई होती और एक समय निश्चित न होता, तो यह अनिवार्य हो गया होता।" कवि ने कहा: "ओ जात इर्क के खजूर के पेड़, तुम पर शांति और अल्लाह की दया हो" (७)

(१) पृष्ठ ४३, और हदीस को अहमद (१९९७) और अल-तिर्मिज़ी (३५५१) ने इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत किया है और कहा है: [यह] हसन सहीह है। (२) कुछ प्रतियों में: "उन्होंने योजना बनाई" के बजाय: "और अल्लाह ने योजना बनाई," जो एक गलती है। यह राय अल-तबरी की पसंद है (तफसीर ४४७/५) और उनके अनुसार अनुमान है: "और अल्लाह ने उनके लिए योजना बनाई जब अल्लाह ने ईसा से कहा, निश्चित रूप से मैं तुम्हें वापस लेने वाला हूँ और तुम्हें अपनी ओर उठाने वाला हूँ।" (३) इसका अनुमान है: "याद करो," जैसा कि अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/४४४ में है। (४) शब्द: "यह" (हुवा), (ख) से है। (५) (ख) और (ज़) में: "क्रम/व्यवस्था।" (६) (द) और (म) में: "तुम्हारे उतरने के बाद," और जो स्थापित है वह (ख) और (ज़) से है, जो अल-फर्रा की 'मानी अल-कुरान' १/२१९ और तफसीर अल-बगवी १/३०८ में जो है उससे मेल खाता है। (७) अल-बतलवसी द्वारा 'अल-हुलल फी शरह अब्यात अल-जमल' पृष्ठ १८९ में उल्लेख किया गया है, और उन्होंने कहा: "मुझे नहीं पता कि यह किसका है," जबकि कुछ लोगों ने इसे अल-अहवास (अब्दुल्लाह बिन मुहम्मद) को जिम्मेदार ठहराया। यह 'अल-खसाइस' २/३८६, 'अमाली इब्न अल-शजारी' १/२७६ और 'अल-खिजानह' १/३९९ में बिना किसी श्रेय के है। अल-बगदादी ने कहा: "जात इर्क हिजाज़ में एक जगह है।"

﴿وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ﴾: یہ 'مَكَرَ يَمْكُرُ مَكْراً' سے اسم فاعل ہے۔ بعض علماء نے اسے اللہ تعالیٰ کے اسماء میں شمار کیا ہے، چنانچہ وہ دعا مانگتے وقت کہتا ہے: "اے بہترین تدبیر کرنے والے، میرے لیے تدبیر فرما"۔ اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم اپنی دعا میں کہا کرتے تھے: "اے اللہ، میرے حق میں تدبیر فرما اور میرے خلاف تدبیر نہ فرما"۔ ہم نے اسے کتاب 'الاسنی فی شرح اسماء اللہ الحسنیٰ' (۱) میں ذکر کیا ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِذْ قَالَ اللَّهُ يَعِيسَى إِنِّي مُتَوَفِّيكَ وَرَافِعُكَ إِلَيَّ وَمُطَهِّرُكَ مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَجَاعِلُ الَّذِينَ اتَّبَعُوكَ فَوْقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأَحْكُمُ بَيْنَكُمْ فِيمَا كُنتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ ۵۵﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِذْ قَالَ اللَّهُ يَعِيسَى إِنِّي مُتَوَفِّيكَ﴾ میں لفظ "إذ" کا عامل ﴿وَمَكَرَ اللهُ﴾ ہے (۲)، یا پھر کوئی فعلِ محذوف (مضمر) ہے (۳)۔

اہلِ معانی کی ایک جماعت نے - جن میں ضحاک اور فراء شامل ہیں - اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد: ﴿إِنِّي مُتَوَفِّيكَ وَرَافِعُكَ إِلَيَّ﴾ کے بارے میں کہا ہے کہ یہ (۴) تقدیم و تاخیر پر مبنی ہے؛ کیونکہ 'واو' ترتیب (۵) کا تقاضا نہیں کرتی۔ مفہوم یہ ہے: "میں تجھے اپنی طرف اٹھانے والا ہوں، اور تجھے کافروں سے پاک کرنے والا ہوں، اور تجھے (آسمان سے) اتارنے (۶) کے بعد وفات دینے والا ہوں"، جیسا کہ اللہ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِن رَّبِّكَ لَكَانَ لِزَامًا وَأَجَلٌ مُّسَمًّى﴾ [طٰہٰ: ۱۲۹]، اور یہاں مراد یہ ہے: "اور اگر تیرے رب کی طرف سے ایک بات پہلے ہی طے نہ ہو چکی ہوتی اور ایک وقتِ مقرر نہ ہوتا، تو یہ (عذاب) لازم ہو جاتا"۔ شاعر نے کہا ہے: "اے ذاتِ عرق کی کھجور! تجھ پر سلام اور اللہ کی رحمت ہو" (۷)

(۱) ص ۴۳، اور حدیث کو احمد (۱۹۹۷) اور ترمذی (۳۵۵۱) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے اور کہا ہے: [یہ] حسن صحیح ہے۔ (۲) بعض نسخوں میں: "مکروا" ہے بجائے "ومکر اللہ" کے، جو کہ غلطی ہے۔ یہ رائے تفسیر طبری ۵/۴۴۷ میں امام طبری کی پسندیدہ ہے اور ان کے نزدیک مفہوم یہ ہے: "اور اللہ نے ان کے لیے تدبیر کی جب اللہ نے عیسیٰ سے فرمایا کہ میں تجھے وفات دینے والا اور اپنی طرف اٹھانے والا ہوں"۔ (۳) اس کا مفہوم ہے: "یاد کرو"، جیسا کہ 'المحرر الوجیز' ۱/ ۴۴۴ میں ہے۔ (۴) لفظ: "وہ" (ہو)، نسخہ (خ) سے ہے۔ (۵) نسخہ (خ) اور (ظ) میں: "الترتیب" (ترتیب)۔ (۶) نسخہ (د) اور (م) میں: "تمہارے اترنے کے بعد"، اور جو متن میں ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے، جو فراء کی 'معانی القرآن' ۱/ ۲۱۹ اور تفسیر بغوی ۱/ ۳۰۸ کے مطابق ہے۔ (۷) اسے بطلیوسی نے کتاب 'الحلل فی شرح ابیات الجمل' ص ۱۸۹ میں ذکر کیا ہے اور کہا ہے: "مجھے نہیں معلوم کہ یہ کس کا ہے"، جبکہ کچھ لوگوں نے اسے احوص (عبداللہ بن محمد) کی طرف منسوب کیا ہے۔ یہ 'الخصائص' ۲/ ۳۸۶، 'امالی ابن الشجری' ۱/ ۲۷۶ اور 'الخزانہ' ۱/ ۳۹۹ میں بغیر کسی نسبت کے ہے۔ بغدادی نے کہا: "ذات عرق: حجاز میں ایک جگہ ہے"۔

Surah Al-Imran, Verse 55 153

That is, peace be upon you and the mercy of Allah. Al-Hasan and Ibn Jurayj said: The meaning of "Mutawaffika" (taking you/causing you to die) is: seizing you (1) and raising you to the heaven without death, similar to: "I fulfilled (tawaffaytu) my money from so-and-so," meaning: I seized it. Wahb bin Munabbih said: Allah took Jesus (peace be upon him) for three hours of a day, then raised him to the heaven. This [opinion] is far-fetched, for it is authentically reported from the Prophet ﷺ regarding his descent and his killing of the Dajjal (Antichrist), as we explained in the book "Al-Tadhkirah" (2), and in this book as previously mentioned and as will follow (3). Ibn Zayd said: "Mutawaffika" means seizing you; "Mutawaffika" (4) and "Raising you" are one and the same, and he has not died yet. Ibn Abi (5) Talhah narrated from Ibn Abbas: The meaning of "Mutawaffika" is: causing you to die. Al-Rabi' bin Anas said: It is the death of sleep (6). Allah Almighty said: {And He it is Who takes your souls at night (yatawaffakum)} [Al-An'am: 60], meaning: He makes you sleep; because sleep is the brother of death, as the Prophet ﷺ said when asked: "Is there sleep in Paradise?" He replied: "No, sleep is the brother of death, and there is no death in Paradise." Narrated by Al-Daraqutni (7). The correct view is that Allah Almighty raised him to the heaven without death or sleep, as stated by Al-Hasan and Ibn Zayd, which is the choice of Al-Tabari (8). This is also the correct view narrated from Ibn Abbas, and Al-Dahhak said it. Al-Dahhak said: The story was that when they intended to kill Jesus, the disciples gathered in a room, and they were...

(1) In (Kh) and (Z), there is an addition: "It is said that he will marry a woman from the Arabs after he kills the Dajjal and she will bear him a daughter who will die, then he will die after living for years, because he asked his Lord to make him among this Ummah, so Allah answered his prayer." This addition is in Tafsir Abi al-Layth 1/272. (2) Page 668. (3) Mentioned previously on page 137, and will come in the exegesis of His saying: {And there is none from the People of the Scripture but that he will surely believe in him before his death} [An-Nisa: 159]. (4) Preceded in the manuscripts by: "He said". (5) His saying: "Abi", from (Kh), and he is Ali bin Abi Talha. Ibn Abi Hatim narrated in Al-Marasil p. 118 from his father: Ali bin Abi Talha from Ibn Abbas is 'mursal' (disconnected), and he did not hear the Tafsir from Ibn Abbas. (6) Ma'ani al-Quran by Al-Nahhas 1/409, Tafsir al-Baghawi 1/308. Al-Tabari narrated the mentioned reports 5/448-450. (7) We did not find it in Al-Daraqutni. It was narrated by Al-Bazzar (3517) through Muhammad bin al-Munkadir from Jabir as a 'marfu' (raised) tradition. Al-'Uqayli narrated something similar in Al-Du'afa 2/301, and Ibn Adi in Al-Kamil

4/1533 and 6/2364. Ibn Abi Hatim said in Al-'Ilal: My father said: The correct one is Ibn al-Munkadir from the Prophet ﷺ, Jabir is not in it. Ended. Al-'Uqayli narrated the 'mursal' version in Al-Du'afa 2/301. Al-Suyuti mentioned it in Al-Jami' al-Sahih 2/588 and indicated its weakness. (8) In his Tafsir 5/452.

सूरह आल-इमरान, आयत 55 153

अर्थात् आप पर अल्लाह की शांति और दया हो। अल-हसन और इब्न जुरैज ने कहा: "मुतवफ्फ़िका" का अर्थ है: आपको कब्ज़ करना (1) और आपको बिना मृत्यु के स्वर्ग (आसमान) की ओर उठाना, जैसे कहना: "मैंने फलां व्यक्ति से अपना धन वसूल (तवफ्फ़ैतु) कर लिया," अर्थात्: उसे कब्ज़ कर लिया। वहाब बिन मुनाबिह ने कहा: अल्लाह ने ईसा (अलैहिस्सलाम) को दिन के तीन घंटों के लिए मौत दी, फिर उन्हें आसमान पर उठा लिया। यह विचार दूर की बात लगती है, क्योंकि नबी ﷺ से उनके अवतरण और दज्जाल की हत्या के बारे में प्रामाणिक विवरण मौजूद हैं, जैसा कि हमने पुस्तक "अल-तज़किरा" (2) में स्पष्ट किया है, और इस पुस्तक में जैसा कि पहले बताया गया है और आगे आएगा (3)। इब्न ज़ैद ने कहा: "मुतवफ्फ़िका" का अर्थ है कब्ज़ करने वाला, और "मुतवफ्फ़िका" (4) और "उठाने वाला" एक ही है, और उनकी अभी मृत्यु नहीं हुई है। इब्न अबी (5) तल्हा ने इब्न अब्बास से रिवायत की: "मुतवफ्फ़िका" का अर्थ है: आपको मौत देने वाला। अल-रबी बिन अनस ने कहा: यह नींद वाली मौत है (6), अल्लाह तआला ने फरमाया: {और वही है जो रात को तुम्हारी रूहों को कब्ज़ करता (यतवफ्फ़ाकुम) है} [अल-अनाम: 60] अर्थात्: तुम्हें सुलाता है; क्योंकि नींद मौत का भाई है, जैसा कि नबी ﷺ ने कहा था जब उनसे पूछा गया: "क्या जन्नत में नींद है?" उन्होंने कहा: "नहीं, नींद मौत का भाई है, और जन्नत में मौत नहीं है।" इसे अल-दाराकुतनी ने उद्धृत किया है (7)। सही बात यह है कि अल्लाह तआला ने उन्हें बिना मृत्यु या नींद के आसमान पर उठा लिया जैसा कि हसन और इब्न ज़ैद ने कहा, और यही अल-तबरी (8) का चयन है। इब्न अब्बास से भी यही सही रिवायत है, और अल-दह्हाक ने भी यही कहा; अल-दह्हाक ने कहा: कहानी यह थी कि जब उन्होंने ईसा को मारने का इरादा किया, तो हवारी (शिष्य) एक कमरे में जमा हुए, और वे...

(1) (ख़) और (ज़) प्रतियों में यह वृद्धि आई है: "कहा जाता है कि वह दज्जाल को मारने के बाद अरब की एक महिला से विवाह करेंगे और उससे एक बेटी पैदा होगी जो मर जाएगी, फिर वह कई वर्षों तक जीवित रहने के बाद मर जाएंगे, क्योंकि उन्होंने अपने रब से प्रार्थना की थी कि उन्हें इस उम्मत में शामिल करे, तो अल्लाह ने उनकी दुआ स्वीकार कर ली।" यह वृद्धि तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/272 में है। (2) पृष्ठ 668। (3) पृष्ठ 137 पर पहले आ चुका है, और अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या में आएगा: {और अहले किताब में से कोई ऐसा न होगा जो उसकी मौत से पहले उस पर ईमान न ले आए} [अन-निसा: 159]। (4) प्रतियों में इससे पहले है: "उसने कहा"। (5) उसका कथन: "अबी", (ख़) से है, और वह अली बिन अबी तल्हा है, और इब्न अबी हातिम ने अल-मरासील पृष्ठ 118

में अपने पिता से रिवायत की: अली बिन अबी तल्हा इब्न अब्बास से मुरसल है, और उन्होंने इब्न अब्बास से तफ़सीर नहीं सुनी। (6) मआनी अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 1/409, तफ़सीर अल-बगवी 1/308, और अल-तबरी ने उल्लिखित विवरणों को 5/448-450 में उद्धृत किया है। (7) हमें यह अल-दाराकुतनी के पास नहीं मिला। इसे अल-बज़्ज़ार (3517) ने मुहम्मद बिन अल-मुनकादिर के माध्यम से जाबिर से मरफ़ू के रूप में उद्धृत किया है, और अल-'उकैली ने अल-ज़ुआफ़ा 2/301 में इसी तरह उद्धृत किया है, और इब्न अदी ने अल-कामिल 4/1533 और 6/2364 में। इब्न अबी हातिम ने अल-'इलाल में कहा: मेरे पिता ने कहा: सही इब्न अल-मुनकादिर नबी ﷺ से है, इसमें जाबिर नहीं है। समाप्त। और अल-'उकैली ने अल-ज़ुआफ़ा 2/301 में मुरसल को उद्धृत किया है। और अल-सुयुती ने अल-जामी अल-सहीह 2/588 में इसका उल्लेख किया है और इसकी कमजोरी का संकेत दिया है। (8) उनकी तफ़सीर 5/452 में।

سورہ آل عمران، آیت ۵۵ ۱۵۳

یعنی تم پر اللہ کی سلامتی اور رحمت ہو۔ حسن اور ابن جریج نے کہا: "متوفِّیک" کا معنی ہے: تجھے قبض کرنے والا (۱) اور تجھے بغیر موت کے آسمان کی طرف اٹھانے والا، جیسے کہا جاتا ہے: "توفَّیْتُ مالی من فلان" یعنی: میں نے فلاں سے اپنا مال وصول (قبض) کر لیا۔ وہب بن منبہ نے کہا: اللہ تعالیٰ نے عیسیٰ علیہ السلام کو دن کے تین گھنٹوں کے لیے وفات دی، پھر انہیں آسمان کی طرف اٹھا لیا۔ یہ قول بعید ہے، کیونکہ نبی ﷺ سے ان کے نزول اور دجال کے قتل کے بارے میں صحیح احادیث مروی ہیں، جیسا کہ ہم نے کتاب "التذکرہ" (۲) میں بیان کیا ہے، اور اس کتاب میں بھی جیسا کہ پہلے گزر چکا اور آگے آئے گا (۳)۔ ابن زید نے کہا: متوفیک کا مطلب قبض کرنے والا ہے، اور "متوفیک" (٤) اور "رافعک" ایک ہی بات ہے، اور وہ ابھی فوت نہیں ہوئے۔ ابن ابی (٥) طلحہ نے ابن عباس سے روایت کیا: "متوفِّیک" کا معنی ہے: تجھے موت دینے والا۔ ربیع بن انس نے کہا: یہ نیند کی وفات ہے (٦)، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَهُوَ الَّذِي يَتَوَفَّاكُم بِاللَّيْلِ﴾ [الأنعام: ٦٠] یعنی: وہ تمہیں سلاتا ہے؛ کیونکہ نیند موت کا بھائی ہے، جیسا کہ نبی ﷺ نے فرمایا جب آپ سے پوچھا گیا: کیا جنت میں نیند ہے؟ فرمایا: "نہیں، نیند موت کا بھائی ہے، اور جنت میں موت نہیں ہے"۔ اسے دارقطنی نے روایت کیا (۷)۔ صحیح بات یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے انہیں بغیر وفات اور بغیر نیند کے آسمان کی طرف اٹھا لیا جیسا کہ حسن اور ابن زید نے کہا، اور یہی طبری (۸) کا انتخاب ہے۔ ابن عباس سے بھی یہی صحیح روایت ہے، اور ضحاک نے بھی یہی کہا؛ ضحاک نے کہا: قصہ یہ تھا کہ جب انہوں نے عیسیٰ کو قتل کرنے کا ارادہ کیا تو حواری ایک کمرے میں جمع ہوئے، اور وہ...

(١) (خ) اور (ظ) میں اس کے بعد ایک زیادتی آئی ہے جس کی عبارت یہ ہے: "اور کہا جاتا ہے کہ وہ دجال کو قتل کرنے کے بعد عرب کی ایک عورت سے نکاح کریں گے اور اس سے ایک بیٹی پیدا ہوگی جو مر جائے گی، پھر وہ سالوں تک زندہ رہنے کے بعد فوت ہو جائیں گے، کیونکہ انہوں نے اپنے رب سے دعا کی تھی کہ انہیں اس امت میں شامل کرے، تو اللہ نے ان کی دعا قبول کر لی"۔ اور یہ زیادتی تفسیر ابی اللیث ١/٢٧٢ میں ہے۔ (٢) صفحہ ٦٦٨۔ (٣) صفحہ ١٣٧ پر گزر چکا ہے، اور اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر میں آئے گا: ﴿وإن من أهل الكتاب إلا ليؤمنَّ به قبل موته﴾ [النساء: ١٥٩]۔ (٤) نسخوں میں اس سے پہلے "قال" ہے۔ (٥) ان کا قول: "أبي"، (خ) سے ہے، اور وہ علی بن ابی طلحہ ہیں، اور ابن ابی حاتم نے المراسیل صفحہ ١١٨ میں اپنے والد سے روایت کیا: علی بن ابی طلحہ کی ابن عباس سے روایت مرسل ہے، اور انہوں نے ابن عباس سے تفسیر نہیں سنی۔ (٦) معانی القرآن للنحاس ١/٤٠٩، تفسیر البغوی ١/٣٠٨، اور طبری نے مذکورہ آثار ٥/٤٤٨-٤٥٠ میں نکالے ہیں۔ (٧) ہمیں یہ دارقطنی کے ہاں نہیں ملا۔ اسے بزار (٣٥١٧) نے محمد بن المنکدر عن جابر کے طریق سے مرفوعاً روایت کیا، اور عقیلی نے اسے الضعفاء ٢/٣٠١ میں اور ابن عدی نے الکامل ٤/١٥٣٣ اور ٦/٢٣٦٤ میں اسی طرح نکالا ہے۔ ابن ابی حاتم نے العلل میں کہا: میرے والد نے کہا: صحیح ابن المنکدر عن النبی ﷺ ہے، اس میں جابر نہیں ہے۔ انتہیٰ۔ اور عقیلی نے الضعفاء ٢/٣٠١ میں مرسل روایت نکالی ہے۔ اور سیوطی نے اسے الجامع الصحیح ٢/٥٨٨ میں ذکر کیا اور اس کے ضعف کی طرف اشارہ کیا۔ (٨) اپنی تفسیر ٥/٤٥٢ میں۔

154 Surah Al-Imran: Verse 55

...twelve men. The Messiah entered upon them through a skylight in the room. Iblis, may God curse him, informed the gathering of Jews, so four thousand of them mounted [their horses] and surrounded the door of the room. The Messiah said to the disciples: "Who among you will go out and be killed, and be with me in Paradise?" A man said: "I, O Prophet of God." So he (Jesus) threw a woolen tunic and a woolen turban to him, and handed him his staff, and the likeness of Jesus was cast upon him. He went out to the Jews, and they killed him and crucified him. As for the Messiah, God clothed him with feathers, dressed him in light, and removed from him the pleasure of food and drink, and he flew with the angels.

Abu Bakr ibn Abi Shaybah mentioned (1): Abu Muawiyah told us, Al-A'mash told us, from Al-Minhal, from Sa'id ibn Jubayr, from Ibn Abbas who said: When God, Blessed and Exalted be He, willed to raise Jesus to heaven, he went out to his companions - who were twelve men - from a spring in the house, his head dripping with water. He said to them: "Indeed, some of you will disbelieve in me twelve times after having believed in me." Then he said: "Who among you will have my likeness cast upon him, be killed in my place, and be with me at my level?" A young man, the youngest among them, stood up and said: "I." Jesus said: "Sit down." Then he repeated it to them, and the young man stood up and said: "I." Jesus said: "Sit down." Then he repeated it to them, and the young man stood up and said: "I." He (Jesus) said: "Yes, you are the one." Then God cast the likeness of Jesus, peace be upon him, onto him. He said: And God Almighty raised Jesus to heaven from a small window that was in the house. He said: And the search party from the Jews came, took the look-alike, killed him, and then crucified him. Some of them disbelieved twelve times after having believed in him. They split into three groups: One group said: "God was among us for as long as He willed, then He ascended to heaven," and these are the Jacobites. Another group said: "The Son of God was among us for as long as He willed, then God raised him to Himself," and these are the Nestorians. And another group said: "The Servant of God and His Messenger was among us for as long as He willed, then God raised him to Himself," and these are the Muslims. The two disbelieving groups triumphed over the Muslim group and killed them. Islam remained obscured until God sent Muhammad ﷺ, then God Almighty revealed (2): {So a group of the Children of Israel believed and a group disbelieved. So We supported those who believed} i.e., their forefathers believed in the time of Jesus

{against their enemy} by making their religion prevail over the religion of the disbelievers {and they became dominant} [As-Saff: 14].

(1) In his Musannaf 11/546-547, and also narrated by An-Nasa'i in Al-Sunan al-Kubra (11527), and Al-Tabari in Al-Tafsir 22/622-623. (2) In the manuscripts before it: "so they killed," but it has no meaning and is not in the sources.

१५४ सूरा आले इमरान: आयत ५५

...बारह आदमी। मसीह कमरे की एक रोशनदान से उनके पास आए। इब्लीस ने, अल्लाह की उस पर लानत हो, यहूदियों की जमात को खबर दी, तो उनमें से चार हजार आदमी सवार होकर आए और कमरे के दरवाजे को घेर लिया। मसीह ने हवारियों (शिष्यों) से कहा: "तुममें से कौन बाहर जाएगा और मारा जाएगा और जन्नत में मेरे साथ होगा?" एक आदमी ने कहा: "ऐ अल्लाह के नबी, मैं।" तो उन्होंने उसे ऊन का एक अंगरखा और ऊन की एक पगड़ी दी, और उसे अपनी लाठी थमा दी, और उस पर ईसा की शक्ल डाल दी गई। वह यहूदियों के सामने निकला, तो उन्होंने उसे कत्ल कर दिया और सूली पर चढ़ा दिया। जहाँ तक मसीह की बात है, अल्लाह ने उन्हें पंखों से ढाँप दिया, उन्हें नूर (रोशनी) पहना दिया, और उनसे खाने-पीने की लज्ज़त खत्म कर दी, और वह फरिश्तों के साथ उड़ गए।

अबू बक्र इब्न अबी शैबा ने उल्लेख किया है (१): अबू मुआविया ने हमें बताया, अल-अमाश ने हमें बताया, अल-मिन्हाल से, सईद इब्न जुबैर से, इब्न अब्बास से, जिन्होंने कहा: जब अल्लाह तबारक व तआला ने ईसा को आसमान पर उठाने का इरादा किया, तो वह अपने साथियों के पास निकले - जो बारह आदमी थे - घर के एक चश्मे से, और उनके सिर से पानी टपक रहा था। उन्होंने उनसे कहा: "सुनो, तुममें से कुछ मेरे ईमान लाने के बाद बारह बार मेरा इनकार (कुफ्र) करेंगे।" फिर उन्होंने कहा: "तुममें से किस पर मेरी शक्ल डाली जाएगी, कि वह मेरी जगह मारा जाए, और मेरे साथ मेरे दर्जे में हो?" उनके बीच के सबसे कम उम्र के एक युवक ने खड़े होकर कहा: "मैं।" ईसा ने कहा: "बैठ जाओ।" फिर उन्होंने अपनी बात दोहराई, तो युवक फिर खड़ा हुआ और कहा: "मैं।" ईसा ने कहा: "बैठ जाओ।" फिर उन्होंने तीसरी बार अपनी बात दोहराई, तो युवक खड़ा हुआ और कहा: "मैं।" उन्होंने कहा: "हाँ, तुम वही हो।" फिर अल्लाह ने उस पर ईसा अलैहिस्सलाम की शक्ल डाल दी। उन्होंने कहा: और अल्लाह तआला ने ईसा को घर की एक छोटी खिड़की (रोजनदान) से आसमान की ओर उठा लिया। उन्होंने कहा: और यहूदियों की ओर से तलाश करने वाले आए, उन्होंने उस हमशक्ल को पकड़ लिया, उसे कत्ल किया और फिर सूली पर चढ़ा दिया। उनमें से कुछ ने ईमान लाने के बाद बारह बार कुफ्र किया। फिर वे तीन समूहों में बँट गए: एक समूह ने कहा: "अल्लाह हमारे बीच था जब तक वह चाहता था, फिर वह आसमान पर चढ़ गया," और ये याकूबी (Jacobites) हैं। एक समूह ने कहा: "अल्लाह का बेटा हमारे बीच था जब तक अल्लाह ने चाहा, फिर अल्लाह ने उसे अपनी ओर उठा लिया," और ये नस्तूरी (Nestorians) हैं। और एक समूह ने कहा:

"अल्लाह का बंदा और उसका रसूल हमारे बीच था जब तक अल्लाह ने चाहा, फिर अल्लाह ने उसे अपनी ओर उठा लिया," और ये मुसलमान हैं। उन दो काफिर समूहों ने मुसलमान समूह पर काबू पा लिया और उन्हें कत्ल कर दिया। इस्लाम तब तक मिटा रहा जब तक अल्लाह ने मुहम्मद ﷺ को नहीं भेजा, फिर अल्लाह तआला ने नाजिल किया (२): {तो बनी इसराइल का एक गिरोह ईमान लाया और एक गिरोह ने कुफ्र किया, तो हमने ईमान लाने वालों की मदद की} यानी उनके पूर्वज ईसा के समय में ईमान लाए थे {उनके दुश्मनों के खिलाफ} उनके दीन को काफिरों के दीन पर गालिब करके{तो वे गालिब हो गए} [अस-सफ: १४]।

(१) उनकी मुसन्निफ़ ११/५४६-५४७ में, और इसे अन-नसाई ने अस-सुनन अल-कुबरा (११५२७) में और अल-तबरी ने अत-तफसीर २२/६२२-६२३ में भी उद्धृत किया है। (२) प्रतियों में इससे पहले: "तो उन्होंने कत्ल किया," जिसका कोई अर्थ नहीं है और यह स्रोतों में नहीं है।

۱۵۴ سورہ آل عمران: آیت ۵۵

...بارہ آدمی۔ مسیح کمرے کے ایک روشندان سے ان کے پاس داخل ہوئے، تو ابلیس (اللہ کی اس پر لعنت ہو) نے یہودیوں کے مجمع کو خبر دے دی، تو ان میں سے چار ہزار آدمی سوار ہو کر آئے اور کمرے کے دروازے کو گھیر لیا۔ مسیح نے حواریوں سے کہا: "تم میں سے کون باہر جائے گا اور قتل کیا جائے گا اور جنت میں میرے ساتھ ہوگا؟" ایک آدمی نے کہا: "اے اللہ کے نبی، میں۔" تو انہوں نے اس کی طرف اون کا ایک جبہ اور اون کا ایک عمامہ پھینکا، اور اسے اپنا عصا تھما دیا، اور اس پر عیسیٰ کی مشابہت ڈال دی گئی۔ وہ یہودیوں کے پاس نکلا تو انہوں نے اسے قتل کر دیا اور سولی پر چڑھا دیا۔ جہاں تک مسیح کا تعلق ہے، اللہ نے انہیں پروں سے ڈھانپ دیا، انہیں نور پہنا دیا، اور ان سے کھانے پینے کی لذت ختم کر دی، اور وہ فرشتوں کے ساتھ اڑ گئے۔

اور ابوبکر بن ابی شیبہ نے ذکر کیا (۱): ہمیں ابو معاویہ نے بیان کیا، ہمیں الاعمش نے منہال سے، انہوں نے سعید بن جبیر سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: جب اللہ تبارک و تعالیٰ نے عیسیٰ کو آسمان کی طرف اٹھانے کا ارادہ کیا، تو وہ اپنے ساتھیوں کے پاس نکلے - جو بارہ آدمی تھے - گھر کے ایک چشمے سے، اور ان کے سر سے پانی ٹپک رہا تھا۔ انہوں نے ان سے کہا: "خبردار، تم میں سے وہ بھی ہوگا جو مجھ پر ایمان لانے کے بعد بارہ بار کفر کرے گا۔" پھر انہوں نے کہا: "تم میں سے کس پر میری شباہت ڈالی جائے گی کہ وہ میری جگہ قتل کیا جائے، اور میرے ساتھ میرے درجے میں ہو؟" ان میں سے ایک جوان کھڑا ہوا جو ان میں سب سے کم عمر تھا، اس نے کہا: "میں۔" عیسیٰ نے کہا: "بیٹھ جاؤ۔" پھر انہوں نے اپنی بات دہرائی، تو وہ جوان پھر کھڑا ہوا اور کہا: "میں۔" عیسیٰ نے کہا: "بیٹھ جاؤ۔" پھر انہوں نے تیسری بار اپنی بات دہرائی، تو وہ جوان کھڑا ہوا اور کہا: "میں۔" انہوں نے کہا: "ہاں، تم وہی ہو۔" تو اللہ نے اس پر

عیسیٰ علیہ السلام کی شباہت ڈال دی۔ انہوں نے کہا: اور اللہ تعالیٰ نے عیسیٰ کو گھر کے ایک روشندان سے آسمان کی طرف اٹھا لیا۔ انہوں نے کہا: اور یہودیوں کی طرف سے تلاش کرنے والے آئے، انہوں نے اس ہم شکل کو پکڑ لیا، اسے قتل کیا اور پھر سولی پر چڑھا دیا، اور ان میں سے بعض نے ایمان لانے کے بعد بارہ بار کفر کیا۔ پھر وہ تین گروہوں میں بٹ گئے: ایک گروہ نے کہا: "ہمارے درمیان اللہ تھا جب تک اس نے چاہا، پھر وہ آسمان پر چڑھ گیا،" اور یہ یعقوبیہ ہیں۔ ایک گروہ نے کہا: "ہمارے درمیان اللہ کا بیٹا تھا جب تک اللہ نے چاہا، پھر اللہ نے اسے اپنی طرف اٹھا لیا،" اور یہ نسطوریہ ہیں۔ اور ایک گروہ نے کہا: "ہمارے درمیان اللہ کا بندہ اور اس کا رسول تھا جب تک اللہ نے چاہا، پھر اللہ نے اسے اپنی طرف اٹھا لیا،" اور یہ مسلمان ہیں۔ پس ان دو کافر گروہوں نے مسلمان گروہ پر غلبہ حاصل کر لیا اور انہیں قتل کر دیا، تو اسلام مٹتا رہا یہاں تک کہ اللہ نے محمد ﷺ کو مبعوث فرمایا، تب اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا (٢): {پس بنی اسرائیل کا ایک گروہ ایمان لایا اور ایک گروہ نے کفر کیا، تو ہم نے ایمان لانے والوں کی تائید کی} یعنی ان کے آباؤ اجداد عیسیٰ کے زمانے میں ایمان لائے تھے {ان کے دشمنوں کے خلاف} ان کے دین کو کافروں کے دین پر ظاہر کر کے {تو وہ غالب آ گئے} [الصف: ١٤]۔

(١) اپنی مصنف ٥٤٦/١١ - ٥٤٧ میں، اور اسے نسائی نے السنن الکبریٰ (١١٥٢٧) میں اور طبری نے التفسیر ٦٢٢/٢٢ - ٦٢٣ میں بھی روایت کیا ہے۔ (٢) نسخوں میں اس سے پہلے: "پس انہوں نے قتل کیا" ہے، جس کا کوئی مطلب نہیں، اور یہ اصل ذرائع میں نہیں ہے۔

Surah Al-Imran: Ayah 55, Page 155

In Sahih Muslim, narrated from Abu Huraira (1), he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "By Allah, the son of Mary will certainly descend as a just judge (2). He will surely break the cross, kill the pig, and abolish the jizya (tribute). Young she-camels will certainly be left (3), and no one will strive for them. Malice, mutual hatred, and envy will certainly vanish. People will be called to wealth, but no one will accept it."

Also narrated from him, from the Prophet (peace be upon him), he said: "By Him in Whose Hand is my soul, the son of Mary will certainly initiate the Talbiyah from the mountain pass of Al-Rawha, for Hajj, or 'Umrah, or for both of them" (4).

He will not descend with a new law that abrogates our Sharia; rather, he will descend to renew what has faded from it, following it (5), as in Sahih Muslim from Abu Huraira that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "How will you be when the son of Mary descends among you while your leader is from among you?" - in another narration: "He will lead you from among you" - Ibn Abi Dhib said: Do you know what "leads you from among you" means? I said: Tell me. He said: He will lead you with the Book of your Lord, Blessed and Exalted, and the Sunnah of your Prophet (peace be upon him) (6). We have further explained this topic in the book "Al-Tadhkirah" (7), and praise be to Allah.

And "Mutawaffika" (taking you): its origin is "mutawaffiyuka," the dammah (vowel) was omitted for ease of pronunciation, and it is the predicate of "inna." "Rafi'uka" (raising you) is conjoined to it, as are "mutahhiruka" (cleansing you) and "wa ja'ilu alladhina ittaba'uka" (making those who follow you). It is also permissible: "wa ja'ilu-lladhina," which is the original form. It was said that the complete pause is at His saying: {and cleansing you from those who disbelieve}. Al-Nahhas said (8): It is a good saying.

{AND MAKING THOSE WHO FOLLOW YOU} O Muhammad {ABOVE THOSE WHO DISBELIEVE} meaning: through evidence and the establishment of proof.

(1) No. (155): (243), and it is with Ahmad (10404), and Bukhari narrated similar to it (3448). (2) In (Z): "adlan" (justly). (3) Plural of "Qalus": which is a young she-camel, i.e.: no zakat collector will go out for it, due to people's lack of need for money and their sufficiency. Al-Nihayah 4/100. (4) Sahih Muslim (1252), and it is with Ahmad (7273). His saying: "wa liyatniyahuma" means: he will combine both. Faj Al-Rawha: is

between Mecca and Medina, and it was the route of the Messenger of Allah (peace be upon him) to Badr, to Mecca in the year of the Conquest, and the year of the Farewell Pilgrimage. Sahih Muslim with Nawawi's commentary 8/224. (5) Al-Mufhim 1/371. (6) Sahih Muslim (155): (244) and (246), and it is with Ahmad (7680), and Bukhari (3449). Ibn Abi Dhib: is Muhammad bin Abdul Rahman, one of the narrators. (7) p. 675. (8) I'rab al-Qur'an 1/381, and what is before it is from it.

सूरह अल-इमरान: आयत 55, पृष्ठ 155

सहीह मुस्लिम में अबू हुरैरा (1) से वर्णित है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "अल्लाह की कसम, मरयम के बेटे निश्चय ही एक न्यायप्रिय शासक (2) के रूप में उतरेंगे। वे सलीब (क्रॉस) को तोड़ देंगे, सुअर को मार डालेंगे, और जज़िया समाप्त कर देंगे। युवा ऊंटनियों को छोड़ दिया जाएगा (3), और कोई उनके लिए प्रयास नहीं करेगा। द्वेष, आपसी नफ़रत और ईर्ष्या निश्चित रूप से समाप्त हो जाएगी। लोगों को धन की ओर बुलाया जाएगा, लेकिन कोई उसे स्वीकार नहीं करेगा।"

उन्हीं से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के माध्यम से वर्णित है, उन्होंने फ़रमाया: "उसकी कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, मरयम के बेटे अल-रौहा की घाटी से हज या उमराह, या दोनों के लिए निश्चय ही तल्बियाह (पुकार) शुरू करेंगे" (4)।

वे किसी नए कानून के साथ नहीं उतरेंगे जो हमारी शरीयत को रद्द कर दे; बल्कि वे इसके उन हिस्सों को पुनर्जीवित करने के लिए उतरेंगे जो मिट गए हैं, इसका पालन करते हुए (5), जैसा कि सहीह मुस्लिम में अबू हुरैरा से वर्णित है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "तुम तब कैसे होगे जब मरयम के बेटे तुम्हारे बीच उतरेंगे और तुम्हारा इमाम (नेता) तुम्हीं में से होगा?" - एक अन्य रिवायत में है: "वह तुम्हीं में से तुम्हारी अगुवाई करेगा" - इब्न अबी ज़िब ने कहा: क्या तुम जानते हो कि 'तुम्हीं में से तुम्हारी अगुवाई करेगा' का क्या अर्थ है? मैंने कहा: मुझे बताओ। उन्होंने कहा: वह तुम्हारे रब की किताब और तुम्हारे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की सुन्नत के साथ तुम्हारी अगुवाई करेगा (6)। हमने इस विषय को "अल-तज़किराह" (7) नामक पुस्तक में और अधिक विस्तार से समझाया है, और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है।

और "मुतवफ्फ़िका" (तुझे वापस लेने वाला): इसका मूल "मुतवफ्फ़ियुका" है, उच्चारण की सुगमता के लिए 'दम्मा' हटा दिया गया है, और यह 'इन्ना' की ख़बर है। "राफ़िउका" (तुझे उठाने वाला) इस पर संयोजित है, वैसे ही "मुतहिरुका" (तुझे पवित्र करने वाला) और "वा जाइलु-ल्लज़ीना-त्तबाऊका" (और तेरे अनुयायियों को बनाने वाला)। यह भी अनुमत है: "वा जाइलु-ल्लज़ीना", जो मूल रूप है। कहा गया है कि पूर्ण विराम अल्लाह के इस कथन पर है: {और तुझे उन लोगों से पवित्र करने वाला जिन्होंने कुफ़्र किया}। अल-नह्सास ने कहा (8): यह एक अच्छा कथन है।

{और तेरे अनुयायियों को बनाने वाला} ऐ मुहम्मद {उन लोगों के ऊपर जिन्होंने कुफ़्र किया} यानी: दलील और प्रमाण की स्थापना के माध्यम से।

(1) संख्या (155): (243), और यह अहमद (10404) के पास है, और बुखारी ने इसके समान ही उल्लेख किया है (3448)। (2) (ज़) में: "अदलन" (न्यायपूर्वक)। (3) 'क़लूस' का बहुवचन: जो एक युवा ऊंटनी है, यानी: धन की कमी और लोगों की आत्मनिर्भरता के कारण कोई ज़कात वसूलने वाला बाहर नहीं निकलेगा। अल-निहाया 4/100। (4) सहीह मुस्लिम (1252), और यह अहमद (7273) के पास है। उनका कहना: "वा लियतनियाहुमा" का अर्थ है: वह दोनों को मिलाएगा। फज्ज अल-रौहा: मक्का और मदीना के बीच है, और यह बद्र की ओर, फ़तह (मक्का विजय) के वर्ष और विदाई हज के वर्ष अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का रास्ता था। सहीह मुस्लिम नबवी की व्याख्या के साथ 8/224। (5) अल-मुफहिम 1/371। (6) सहीह मुस्लिम (155): (244) और (246), और यह अहमद (7680) और बुखारी (3449) के पास है। इब्न अबी ज़िब: मुहम्मद बिन अब्दुल रहमान हैं, जो हदीस के रावी (वर्णनकर्ताओं) में से एक हैं। (7) पृष्ठ 675। (8) इ'राब अल-कुरान 1/381, और जो इससे पहले है वह इसी से है।

سورہ آل عمران: آیت 55، صفحہ 155

صحیح مسلم میں ابوہریرہ (1) سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ کی قسم، ابنِ مریم ضرور ایک عادل حاکم (2) بن کر نازل ہوں گے۔ وہ صلیب کو توڑ دیں گے، خنزیر کو قتل کر دیں گے، جزیہ ختم کر دیں گے، اور نوجوان اونٹنیوں کو چھوڑ دیا جائے گا (3)، ان پر کوئی کوشش نہیں کرے گا۔ کینہ، باہمی نفرت اور حسد ضرور ختم ہو جائے گا۔ لوگوں کو مال کی طرف بلایا جائے گا لیکن اسے کوئی قبول نہیں کرے گا۔"

انہی سے نبی ﷺ کے واسطے سے مروی ہے، آپ نے فرمایا: "اس ذات کی قسم جس کے ہاتھ میں میری جان ہے، ابنِ مریم ضرور فج الروحاء سے حج یا عمرہ، یا دونوں کے لیے تلبیہ پکاریں گے" (4)۔

وہ کسی نئی شریعت کے ساتھ نازل نہیں ہوں گے جو ہماری شریعت کو منسوخ کر دے، بلکہ وہ اس کے مٹ جانے والے حصوں کی تجدید کرنے کے لیے نازل ہوں گے، اسی کی پیروی کرتے ہوئے (5)، جیسا کہ صحیح مسلم میں ابوہریرہ سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تمہارا کیا حال ہوگا جب ابنِ مریم تم میں نازل ہوں گے اور تمہارا امام تم میں سے ہی ہوگا؟" - ایک روایت میں ہے: "پس وہ تم میں سے تمہاری امامت کریں گے" - ابن ابی ذئب نے کہا: کیا تمہیں معلوم ہے کہ "وہ تم میں سے تمہاری امامت کریں گے" کا کیا مطلب ہے؟ میں نے کہا: آپ بتائیں۔ انہوں نے کہا: وہ تمہارے رب کی کتاب اور تمہارے نبی ﷺ کی سنت کے ساتھ تمہاری امامت کریں گے (6)۔ ہم نے اس باب کی مزید وضاحت کتاب "التذکرہ" (7) میں کر دی ہے، اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں۔

اور "مُتَوَفِّيكَ": اس کی اصل "مُتَوَفِّيُكَ" ہے، ثقالت کی وجہ سے پیش (ضمہ) حذف کر دیا گیا ہے، اور یہ "انّ" کی خبر ہے۔ "رَافِعُكَ" اس پر عطف ہے، اور اسی طرح "مُطَهِّرُكَ" اور "وَجَاعِلُ الَّذِينَ اتَّبَعُوكَ"۔ یہ بھی جائز ہے: "وجاعلُ الذين" اور یہی اصل ہے۔ کہا گیا ہے کہ مکمل وقف اللہ کے اس فرمان پر ہے: { اور تمہیں ان لوگوں سے پاک کرنے والا جنہوں نے کفر کیا }۔ النحاس نے کہا (8): یہ ایک عمدہ قول ہے۔

{ اور تمہارے پیروکاروں کو بنانے والا } اے محمد { ان لوگوں پر غالب جنہوں نے کفر کیا } یعنی: حجت اور دلیل قائم کرنے کے ذریعے۔

(1) نمبر (155): (243)، اور یہ احمد (10404) کے پاس ہے، اور بخاری نے اس کی مانند روایت کی ہے (3448)۔ (2) (ظ) میں: "عدلاً" (انصاف کے ساتھ)۔ (3) 'قلوص' کی جمع: جو جوان اونٹنی ہے، یعنی: مال کی ضرورت کی کمی اور لوگوں کی بے نیازی کی وجہ سے زکوٰۃ وصول کرنے والا کوئی باہر نہیں نکلے گا۔ النہایہ 4/ 100۔ (4) صحیح مسلم (1252)، اور یہ احمد (7273) کے پاس ہے۔ ان کا قول: "ليثنيهما" یعنی: ان دونوں کو جمع کریں گے، اور فج الروحاء: مکہ اور مدینہ کے درمیان ہے، اور یہ رسول اللہ ﷺ کا راستہ تھا بدر کی طرف، اور فتح مکہ کے سال اور حجۃ الوداع کے سال۔ صحیح مسلم بشرح النووی 8/ 224۔ (5) المفہم 1/ 371۔ (6) صحیح مسلم (155): (244) اور (246)، اور یہ احمد (7680) اور بخاری (3449) کے پاس ہے۔ ابن ابی ذئب: محمد بن عبد الرحمن ہیں، جو سند کے راویوں میں سے ایک ہیں۔ (7) صفحہ 675۔ (8) اعراب القرآن 1/ 381، اور جو اس سے پہلے ہے وہ اسی میں سے ہے۔

156 Surah Al-Imran: Verses 55 - 60

And it was said: through might and dominance (1). Al-Dahhak and Muhammad bin Aban said: It refers to the disciples (2). And Allah Almighty knows best.

Allah Almighty says: {As for those who disbelieved, I will punish them with a severe punishment in this world and the Hereafter, and they will have no helpers (56) And as for those who believed and did righteous deeds, He will give them their rewards in full; and Allah does not love the wrongdoers (57) This which We recite to you is of the verses and the Wise Message (58)}

Allah Almighty's saying: {As for those who disbelieve, I will punish them with a severe punishment in this world and the Hereafter} means through killing, crucifixion (3), captivity, and the jizya (tax); and in the Hereafter, with fire (4).

{This which We recite to you} "This" (dhalika) is in the position of nominative (raf') by being the subject (mubtada'), and its predicate (khabar) is "We recite it" (natluhu). And it is permissible [to say]: The matter is "that," by implying the subject (5).

Allah Almighty says: {Indeed, the example of Jesus to Allah is like that of Adam. He created him from dust; then He said to him, "Be," and he was (59) The truth is from your Lord, so do not be among the doubters (60)}

Allah Almighty's saying: {Indeed, the example of Jesus to Allah is like that of Adam. He created him from dust} is evidence for the validity of analogy (qiyas) (6). The comparison is based on the fact that Jesus was created without a father, like Adam, not on the fact that he was created from dust. A thing may be likened to another thing - even if there is a great difference between them - after they meet in one description. For Adam (7) was created from dust and Jesus was not created from dust, so there was a difference between them from this perspective, but the resemblance between them is that they were created (8) without a father, and because the origin of their creation (9)...

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 1/420. (2) Narrated by al-Baghawi 1/409 from al-Dahhak. (3) His saying: "and crucifixion" is not in (kh) and (za). (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 1/420, and Tafsir al-Baghawi 1/309. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/382. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/446. (7) In (kh): "And as," and in (d) and (za): "As." (8) In (kh) and (m): "He created them." (9) In (d), (z), and (m): "their creation," and what is fixed is from (za) which is in agreement with what is in Tafsir Abi al-Layth 1/373, and the speech is from him.

१५६ सूरह आल इमरान: आयतें ५५ - ६०

और कहा गया: सम्मान और प्रभुत्व के साथ (१)। अल-दहाक और मुहम्मद बिन अबान ने कहा: इसका अर्थ है हवारी (शिष्य) (२)। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {फिर रहे वे लोग जिन्होंने इनकार किया, तो मैं उन्हें दुनिया और आख़िरत में कड़ी यातना दूँगा और उनका कोई सहायक न होगा (५६) और रहे वे लोग जो ईमान लाए और उन्होंने अच्छे कर्म किए, तो वह उन्हें उनका पूरा-पूरा बदला देगा; और अल्लाह ज़ालिमों (अत्याचारियों) को पसंद नहीं करता (५७) यह हम आपको पढ़कर सुना रहे हैं आयतों में से और तत्वदर्शितापूर्ण उपदेश में से (५८)}

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर रहे वे लोग जिन्होंने इनकार किया, तो मैं उन्हें दुनिया और आख़िरत में कड़ी यातना दूँगा} इसका अर्थ है हत्या, सूली (३), बंदी बनाने और जिज़िया (कर) के माध्यम से; और आख़िरत (परलोक) में आग (नरक) के माध्यम से (४)।

{यह हम आपको पढ़कर सुना रहे हैं} "यह" (जालिका) कर्ता (मुबतदा) होने के कारण रफ़ा की स्थिति में है, और इसकी ख़बर "हम इसे पढ़ते हैं" (नतलुहु) है। और यह भी संभव है: मामला "वह" है, कर्ता को छिपाकर (५)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {निस्संदेह, अल्लाह के निकट ईसा का उदाहरण आदम जैसा है। उसने उसे मिट्टी से पैदा किया; फिर उससे कहा, "हो जा," तो वह हो गया (५९) सत्य तुम्हारे रब की ओर से है, अतः तुम संशय करने वालों में से न होना (६०)}

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {निस्संदेह, अल्लाह के निकट ईसा का उदाहरण आदम जैसा है। उसने उसे मिट्टी से पैदा किया} यह क़ियास (तुलना/अनुमान) की वैधता का प्रमाण है (६)। तुलना इस तथ्य पर आधारित है कि ईसा को आदम की तरह बिना पिता के पैदा किया गया था, न कि इस तथ्य पर कि उन्हें मिट्टी से पैदा किया गया था। किसी चीज़ की तुलना दूसरी चीज़ से की जा सकती है - भले ही उनके बीच बड़ा अंतर हो - बशर्ते कि वे एक गुण में समान हों। क्योंकि आदम (७) को मिट्टी से बनाया गया था और ईसा को मिट्टी से नहीं बनाया गया था, इसलिए इस दृष्टिकोण से उनके बीच अंतर था, लेकिन उनके बीच समानता यह है कि वे बिना पिता के पैदा हुए थे (८), और क्योंकि उनकी रचना का मूल (९)...

(१) मा'नी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज ४२०/१। (२) अल-बग़वी ने अल-दहाक से ४०९/१ में इसे उद्धृत किया है। (३) उनका कहना: "और सूली पर चढ़ाना", (ख) और (ज़) में नहीं है। (४) मा'नी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज ४२०/१, और तफ़्सीर अल-बग़वी ३०९/१। (५) इराब अल-कुरान अन-नहहास ३८२/१। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४४६/१। (७) (ख) में: "और जैसा कि", और (द) और (ज़) में: "जैसा कि"। (८) (ख) और (म) में: "उसने उन्हें बनाया"। (९) (द), (ज़) और (म) में: "उनकी रचना", और जो तय है वह (ज़) से है जो तफ़्सीर अबी अल-लैथ ३७३/१ में जो है उसके अनुरूप है, और बात उन्हीं की है।

156 سورة آل عمران: آیات 55 - 60

اور کہا گیا: عزت اور غلبہ کے ساتھ (1)۔ اور ضحاک اور محمد بن ابان نے کہا: مراد حواری (ساتھی) ہیں (2)۔ اور اللہ تعالیٰ خوب جاننے والا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {سو رہے وہ لوگ جنہوں نے کفر کیا، تو میں انہیں دنیا اور آخرت میں سخت عذاب دوں گا اور ان کا کوئی مددگار نہ ہوگا (56) اور رہے وہ لوگ جو ایمان لائے اور انہوں نے نیک عمل کیے، تو وہ انہیں ان کا پورا پورا بدلہ دے گا؛ اور اللہ ظالموں کو پسند نہیں کرتا (57) یہ ہم آپ کو پڑھ کر سنا رہے ہیں آیتوں میں سے اور حکمت والے ذکر میں سے (58)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {سو رہے وہ لوگ جنہوں نے کفر کیا، تو میں انہیں دنیا اور آخرت میں سخت عذاب دوں گا} یعنی قتل، سولی چڑھانے (3)، قید کرنے اور جزیہ کے ذریعے؛ اور آخرت میں آگ کے ذریعے (4)۔

{یہ ہم آپ کو پڑھ کر سنا رہے ہیں} "ذلک" (یہ) مبتدا ہونے کی وجہ سے رفع کے محل میں ہے، اور اس کی خبر "نتلوہ" (ہم اسے پڑھتے ہیں) ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے: بات "وہ" ہے، مبتدا کو حذف کر کے (5)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {بے شک، اللہ کے نزدیک عیسیٰ کی مثال آدم کی سی ہے۔ اس نے اسے مٹی سے پیدا کیا؛ پھر اس سے کہا، "ہو جا،" تو وہ ہو گیا (59) حق تیرے رب کی طرف سے ہے، سو تو شک کرنے والوں میں سے نہ ہونا (60)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بے شک، اللہ کے نزدیک عیسیٰ کی مثال آدم کی سی ہے۔ اس نے اسے مٹی سے پیدا کیا} قیاس کی صحت پر دلیل ہے (6)۔ اور تشبیہ اس بات پر واقع ہوئی ہے کہ عیسیٰ علیہ

السلام آدم علیہ السلام کی طرح بغیر باپ کے پیدا ہوئے، نہ کہ اس بات پر کہ وہ مٹی سے پیدا ہوئے۔ اور ایک چیز کی دوسری چیز سے تشبیہ دی جا سکتی ہے - خواہ ان کے درمیان بڑا فرق ہو - بشرطیکہ وہ ایک صفت میں شریک ہوں۔ کیونکہ آدم علیہ السلام (7) مٹی سے پیدا ہوئے اور عیسیٰ علیہ السلام مٹی سے پیدا نہیں ہوئے، تو اس اعتبار سے ان کے درمیان فرق تھا، لیکن ان کے درمیان مشابہت یہ ہے کہ وہ دونوں (8) بغیر باپ کے پیدا ہوئے، اور اس لیے کہ ان کی پیدائش کی اصل (9)...

(1) معانی القرآن للزجاج 420/1۔ (2) البغوی نے 409/1 میں اسے ضحاک سے روایت کیا ہے۔ (3) ان کا قول: "والصلب" (اور سولی)، (خ) اور (ظ) میں نہیں ہے۔ (4) معانی القرآن للزجاج 420/1، اور تفسیر البغوی 309/1۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 382/1۔ (6) المحرر الوجیز 446/1۔ (7) (خ) میں: "وکما أن" (اور جیسا کہ)، اور (د) اور (ظ) میں: "کما أن" (جیسا کہ)۔ (8) (خ) اور (م) میں: "خلقہما" (ان دونوں کو پیدا کیا)۔ (9) (د)، (ز) اور (م) میں: "خلقتہما" (ان دونوں کی پیدائش)، اور ثابت شدہ (ظ) سے ہے جو کہ تفسیر ابی اللیث 373/1 میں جو ہے اس کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔

Surah Al Imran: Verses 59 - 60 157 ... was from dust; because Adam was not created from the dust itself, but He made the dust into clay, then made it dry clay (salsal), then created him from it. Likewise, Jesus was transformed from state to state, then He made him a human without a father (1). This verse was revealed because of the delegation of Najran when they objected to the Prophet ﷺ saying: "Indeed Jesus is the servant of Allah and His Word." They said: "Show us a servant created without a father." The Prophet ﷺ said to them: "Adam, who was his father? Are you surprised that Jesus has no father? Adam (peace be upon him) had neither a father nor a mother" (2). That is His Almighty's saying: {And they do not bring you an example} meaning: concerning Jesus {but We bring you the truth} concerning Adam {and the best explanation} [Al-Furqan: 33]. And it is narrated that when he (peace and blessings be upon him) invited them to Islam, they said: "We were Muslims before you." He said: "You lie, three things prevent you from Islam: your saying that Allah took a son, your eating of pork, and your prostration to the cross." They said: "Who is Jesus' father?" So Allah Almighty revealed: {Indeed, the likeness of Jesus before Allah is as the likeness of Adam. He created him from dust...} until His saying: {...and invoke the curse of Allah upon the liars}. So the Prophet ﷺ invited them [to mutual imprecation (Mubahala)], but some of them said to others: "If you do, the valley will blaze with fire upon you." They said: "Don't you offer us anything other than this?" He said: "Islam, or jizya (tribute), or war." So they agreed to the jizya (3) on what follows (4). And the speech concluded at the word: "Adam," then He said: {He created him from dust, then He said to him: "Be," and he was}. i.e., so he became. The future tense "yakun" (becomes) is in place of the past tense when the meaning is known (5).

---

(1) Tafsir Abi Al-Layth 1/273. (2) Part of it was narrated by Al-Tabari similarly 5/460, and Ibn Abi Hatim (3606) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them). And his saying: "Are you surprised at Jesus...". We did not find it. (3) Ma'ani al-Qur'an by an-Nahhas 1/415-416, and what is previously in brackets is from it. The hadith was narrated by Abu Nu'aym in Dala'il al-Nubuwwah (245) through Al-Kalbi, from Abu Salih, from Ibn Abbas. It was also narrated similarly by Abu Nu'aym in Dala'il al-Nubuwwah (244), and Al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p.99. In its chain of narration is Bishr bin Mihran al-Khassaf - also called Bashir - Ibn Abi Hatim said in Al-Jarh wa al-Ta'dil 2/379: My father abandoned his hadith, and ordered me not to read his hadith to him. And Al-Wahidi narrated it p.98 from Al-Hasan as a mursal report. (4) In the second issue of the interpretation of the following verse. (5) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 1/382.

सूरह अल-इमरान: आयत 59 - 60 157 ... मिट्टी से था; क्योंकि आदम स्वयं मिट्टी से नहीं बनाए गए थे, बल्कि उसने मिट्टी को गारा बनाया, फिर उसे खनखनाती मिट्टी (सलसाल) बनाया, फिर उससे उन्हें पैदा किया। इसी तरह, ईसा को उसने एक अवस्था से दूसरी अवस्था में बदला, फिर उन्हें बिना पिता के मानव बना दिया (1)। यह आयत नजारन के प्रतिनिधिमंडल के कारण उतरी जब उन्होंने नबी ﷺ के इस कथन पर आपत्ति जताई: "निश्चय ही ईसा अल्लाह के बंदे और उसके शब्द हैं।" उन्होंने कहा: "हमें कोई ऐसा बंदा दिखाओ जो बिना पिता के पैदा हुआ हो।" नबी ﷺ ने उनसे कहा: "आदम, उनके पिता कौन थे? क्या तुम इस बात पर चकित हो कि ईसा का कोई पिता नहीं है? आदम (अलैहिस्सलाम) के तो न पिता थे और न माँ" (2)। यही अल्लाह तआला का कहना है: {और वे तुम्हारे पास कोई मिसाल नहीं लाते} यानी: ईसा के बारे में {परन्तु हम तुम्हारे पास सत्य लाते हैं} आदम के बारे में {और उत्तम स्पष्टीकरण} [अल-फुरकान: 33]। और यह वर्णित है कि जब उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) उन्हें इस्लाम की दावत दी, तो उन्होंने कहा: "हम आपसे पहले से ही मुसलमान थे।" उन्होंने कहा: "तुम झूठ बोलते हो, तीन चीजें तुम्हें इस्लाम से रोकती हैं: तुम्हारा यह कहना कि अल्लाह ने बेटा बनाया, तुम्हारा सूअर का मांस खाना, और तुम्हारा सलीब को सजदा करना।" उन्होंने कहा: "ईसा के पिता कौन हैं?" तो अल्लाह तआला ने यह आयत नाजिल की: {निश्चय ही अल्लाह के पास ईसा की मिसाल आदम की सी है, उसने उसे मिट्टी से बनाया...} अल्लाह के इस कथन तक: {...और झूठों पर अल्लाह की लानत भेजें}। फिर नबी ﷺ ने उन्हें [मुबाहला के लिए] बुलाया, तो उनमें से कुछ ने दूसरों से कहा: "यदि तुम ऐसा करोगे, तो घाटी तुम पर आग से धधक उठेगी।" उन्होंने कहा: "क्या आप इसके अलावा हमारे सामने कुछ और पेश नहीं करते?" उन्होंने कहा: "इस्लाम, या जिज़िया, या युद्ध।" तो उन्होंने जिज़िया देना स्वीकार कर लिया (3) जैसा कि आगे आता है (4)। और बात "आदम" शब्द पर समाप्त हुई, फिर उसने कहा: {उसे मिट्टी से बनाया, फिर उससे कहा: "हो जा," और वह हो गया}। यानी: वह हो गया। भविष्य काल "यकुन" (हो जाता है) भूतकाल के स्थान पर होता है जब अर्थ ज्ञात हो (5)।

---

(1) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/ 273। (2) इसका कुछ हिस्सा अल-तबारी ने उसी तरह 5/ 460 में निकाला है, और इब्न अबी हातिम (3606) ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से। और उनका कहना: "क्या तुम ईसा पर चकित हो..."। हम इसे नहीं पा सके। (3) मआनी अल-कुरान लिन-नहस 1/ 415 - 416, और जो पहले कोष्ठक में है वह उसी से है। हदीस को अबू नुऐम ने दलाईल अल-नुबुवह (245) में अल-कल्बी के माध्यम से, अबू सालेह से, इब्न अब्बास से निकाला है। इसे अबू

नुऐम ने दलाईल अल-नुबुवह (244) में और अल-वाहिदी ने असबाब अल-नुज़ूल पृ. 99 में भी इसी तरह निकाला है। इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में बिश्र बिन मिहरान अल-खसाफ़ - जिन्हें बशीर भी कहा जाता है - इब्न अबी हातिम ने अल-जरह व अल-तादील 2/ 379 में कहा: मेरे पिता ने उनकी हदीस छोड़ दी, और मुझे आदेश दिया कि मैं उनकी हदीस न पढ़ूँ। और अल-वाहिदी ने इसे पृ. 98 पर हसन से मुरसल के रूप में निकाला है। (4) अगली आयत की व्याख्या के दूसरे मसले में। (5) एराब अल-कुरान लिन-नहस 1/ 382।

سورہ آل عمران: آیات 59 - 60 157 ... مٹی سے تھا؛ کیونکہ آدم مٹی کی اصل سے پیدا نہیں ہوئے تھے، بلکہ اللہ نے مٹی کو گارا بنایا، پھر اسے ٹھیکری (سلسال) بنایا، پھر اس سے انہیں پیدا کیا، تو اسی طرح عیسیٰ کو ایک حال سے دوسرے حال میں بدلا، پھر انہیں بغیر باپ کے بشر بنا دیا(1)۔ اور یہ آیت نجران کے وفد کی وجہ سے نازل ہوئی جب انہوں نے نبی ﷺ کے اس قول پر اعتراض کیا کہ: «بیشک عیسیٰ اللہ کے بندے اور اس کا کلمہ ہیں» تو انہوں نے کہا: ہمیں کوئی ایسا بندہ دکھاؤ جو بغیر باپ کے پیدا ہوا ہو، تو نبی ﷺ نے ان سے فرمایا: «آدم، ان کا باپ کون تھا؟ کیا تم عیسیٰ پر تعجب کرتے ہو کہ ان کا باپ نہیں ہے؟ حالانکہ آدم علیہ السلام کا نہ باپ تھا اور نہ ماں»(2)۔ تو یہی اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَلَا يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ﴾ یعنی: عیسیٰ کے بارے میں ﴿إِلَّا جِئْنَاكَ بِالْحَقِّ﴾ آدم کے بارے میں ﴿وَأَحْسَنَ تَفْسِيرًا﴾ [الفرقان: 33]۔ اور روایت ہے کہ جب آپ علیہ الصلاۃ والسلام نے انہیں اسلام کی دعوت دی تو انہوں نے کہا: ہم آپ سے پہلے ہی مسلمان تھے۔ آپ نے فرمایا: «تم جھوٹ بولتے ہو، تمہیں اسلام سے تین چیزیں روکتی ہیں: تمہارا یہ کہنا کہ اللہ نے بیٹا بنایا، تمہارا خنزیر کا گوشت کھانا، اور تمہارا صلیب کو سجدہ کرنا»۔ انہوں نے کہا: عیسیٰ کا باپ کون ہے؟ تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿إِنَّ مَثَلَ عِيسَى عِندَ اللَّهِ كَمَثَلِ ءَادَمَ خَلَقَهُ مِن تُرَابٍ﴾ اس قول تک: ﴿فَنَجْعَل لَّعْنَتَ اللَّهِ عَلَى الْكَذِبِينَ﴾۔ تو نبی ﷺ نے انہیں [مباہلہ کے لیے] بلایا، تو ان میں سے بعض نے بعض سے کہا: اگر تم نے ایسا کیا تو تم پر وادی آگ سے بھڑک اٹھے گی۔ تو انہوں نے کہا: کیا آپ اس کے سوا ہمارے سامنے کچھ اور پیش نہیں کرتے؟ آپ نے فرمایا: «اسلام، یا جزیہ، یا جنگ» تو انہوں نے جزیہ (3) پر اتفاق کیا جیسا کہ آگے آتا ہے (4)۔ اور کلام لفظ «آدم» پر ختم ہوا، پھر فرمایا: ﴿خَلَقَهُ مِن تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُن فَيَكُونُ﴾ یعنی: پس وہ ہو گیا۔ اور مستقبل کا صیغہ "یکون" (ہوتا ہے) ماضی کے مقام پر ہوتا ہے جب معنی معلوم ہو (5)۔

(1) تفسیر ابی اللیث 1/ 273۔ (2) اس کا کچھ حصہ طبری نے اس طرح نکالا ہے 5/ 460، اور ابن ابی حاتم (3606) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے۔ اور ان کا قول: «کیا تم عیسیٰ پر تعجب کرتے ہو...»۔ ہم اس پر مطلع نہ ہو سکے۔ (3) معانی القرآن للنحاس 1/ 415 - 416، اور جو پہلے قوسین میں ہے وہ اسی سے ہے۔ اور حدیث کو ابو نعیم نے دلائل النبوۃ (245) میں کلبی کے طریق سے، ابوصالح سے، ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ اور اسی کی مانند ابو نعیم نے دلائل النبوۃ (244) میں اور واحدی نے اسباب النزول ص 99 میں بھی روایت کیا ہے۔ اور اس کی سند میں بشر بن مہران خصاف - جنہیں بشیر بھی کہا جاتا ہے - ابن ابی حاتم نے الجرح والتعدیل 2/ 379 میں کہا: میرے والد نے ان کی حدیث کو چھوڑ دیا، اور مجھے حکم دیا کہ میں ان پر ان کی حدیث نہ پڑھوں۔ اور اسے واحدی نے ص 98 پر حسن سے مرسلاً روایت کیا ہے۔ (4) اگلی آیت کی تفسیر کے دوسرے مسئلے میں۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 1/ 382۔

Page 158 Surah Al Imran: Verses 59 - 61

Al-Farra’ (1) said: "(The) Truth from your Lord" is nominative (marfu') by implying "it is" (huwa). Abu Ubaida (2): It is a commencement of speech, and its predicate is in His saying: "from your Lord". It was said: It is a subject (fa'il), meaning: the Truth has come to you. "So do not be of the doubters" The address is to the Prophet ﷺ, and it refers to his nation, because he ﷺ was not in doubt about the matter of Jesus, peace be upon him (3).

Allah Almighty says: "Then whoever disputes with you concerning him after what has come to you of knowledge, say: Come, let us call our sons and your sons, our women and your women, ourselves and yourselves, then let us pray humbly and invoke the curse of Allah upon the liars (61)".

In it are three issues: First: Allah Almighty says: "Then whoever disputes with you" meaning: argues and quarrels with you, O Muhammad. "concerning him" meaning: concerning Jesus. "after what has come to you of knowledge" that he is the servant of Allah and His messenger. "say: Come" meaning: approach. It was placed for one who has majesty and high status, then it came into use for everyone calling for approach, and there will be further explanation in "Al-An'am" (4). "Let us call" is in the jussive (jazm) case. "our sons" is evidence that the sons of daughters are called sons, and that is because the Prophet ﷺ came with Al-Hasan (5) and Al-Hussein, while Fatima was walking behind him and Ali was behind her (6), and he was saying to them: "If I pray, then say Amen" (7), which is the meaning of His saying: "then let us pray humbly" meaning: we supplicate in...

(1) Ma'ani al-Qur'an for him 1/220, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 1/382. (2) Majaz al-Qur'an 1/95. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 1/423, and Tafsir al-Baghawi 1/310. (4) At the interpretation of verse: 151 of it. (5) In (Zha): Al-Hasan came to him. (6) In (Kha) and (Zha): behind them. (7) Reported in detail by Abu Nu'aym in Dala'il al-Nubuwwah (245) through al-Kalbi, from Abu Salih, from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them, and mentioned by al-Wahidi in al-Wasit 1/444, and al-Baghawi 1/310. Ahmad (1608) and Muslim (2404) (32) reported from Sa'd ibn Abi Waqqas that when this verse was revealed: "Let us call our sons and your sons," the Messenger of Allah ﷺ called Ali, Fatima, Hasan, and Husayn, and said: "O Allah, these are my family."

पृष्ठ १५८ सूरा अल इमरान: आयतें ५९ - ६१

अल-फर्रा (१) ने कहा: "सत्य तुम्हारे रब की ओर से है" इसमें 'हुवा' (वह) छिपा होने के कारण यह मरफ़ू(प्रथमा विभक्ति) है। अबू उबैदा (२) का कहना है कि: यह एक नई बात की शुरुआत है, और इसकी खबर (विधेय) "तुम्हारे रब की ओर से" में है। और कहा गया है कि: यह कर्ता (फाएल) है, जिसका अर्थ है: तुम्हारे पास सत्य आ गया है। "अतः तुम सन्देह करने वालों में से न होना" यह संबोधन नबी ﷺ के लिए है, और इसका तात्पर्य उनकी उम्मत से है, क्योंकि वह ﷺ ईसा अलैहिस्सलाम के मामले में किसी संदेह में नहीं थे (३)।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: "तो जो कोई इसके बारे में ज्ञान आ जाने के बाद भी आपसे झगड़े, तो कह दीजिए: आओ, हम अपने बेटों और तुम्हारे बेटों, अपनी औरतों और तुम्हारी औरतों, अपनी जानों और तुम्हारी जानों को बुला लें, फिर हम गिड़गिड़ाकर प्रार्थना करें और झूठों पर अल्लाह की लानत (धिक्कार) भेजें (६१)"।

इसमें तीन मामले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: "तो जो कोई आपसे झगड़े" अर्थात्: हे मुहम्मद, आपसे बहस और झगड़ा करे। "इसके बारे में" अर्थात्: ईसा के बारे में। "ज्ञान आ जाने के बाद" कि वे अल्लाह के बंदे और उसके रसूल हैं। "तो कह दीजिए: आओ" अर्थात्: पास आओ। यह शब्द सम्मान और उच्च पद वाले व्यक्ति के लिए प्रयोग किया जाता था, फिर यह हर उस व्यक्ति के लिए इस्तेमाल होने लगा जो पास आने के लिए बुलाता है, और इसका विस्तृत विवरण "अल-अनआम" में आएगा (४)। "हम बुलाएं' (नदउ) जज्म की स्थिति में है। "अपने बेटों" यह इस बात का प्रमाण है कि बेटियों के बेटों को भी बेटे कहा जाता है, और वह इसलिए कि नबी ﷺ अल-हसन (५) और अल-हुसैन के साथ आए, जबकि फातिमा उनके पीछे चल रही थीं और अली उनके पीछे थे (६), और वह उनसे कह रहे थे: "जब मैं दुआ करूँ तो तुम आमीन कहना" (७), और यही उनके इस कथन का अर्थ है: "फिर हम गिड़गिड़ाएं' अर्थात्: हम विनती करें...

(१) उनके लिए मा'नी अल-कुरान १/२२०, और लेखक ने इसे नहहास के माध्यम से एराब अल-कुरान १/३८२ में उनसे उद्धृत किया है। (२) मजाज़ अल-कुरान १/९५। (३) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान १/४२३, और तफ़सीर अल-बग़वी १/३१०। (४) इसकी आयत संख्या १५१ की व्याख्या के समय। (५) (ज़ा) में: हसन उनके पास आए। (६) (खा) और (ज़ा) में: उन दोनों के पीछे। (७) इसे अबू नुऐम ने दलाइल अल-नुबुवह (२४५) में कल्बी के माध्यम से, अबू सालेह से, इब्न अब्बास (रज़ि.) से विस्तार से

उद्धृत किया है, और अल-वाहिदी ने अल-वसीत १/४४४ और अल-बग़वी १/३१० में इसका उल्लेख किया है। और अहमद (१६०८) और मुस्लिम (२४०४) (३२) ने साद बिन अबी वक़्क़ास से रिवायत की है कि जब यह आयत नाज़िल हुई: "हम अपने बेटों और तुम्हारे बेटों को बुला लें," तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने अली, फातिमा, हसन और हुसैन को बुलाया और कहा: "ऐ अल्लाह, ये मेरे घरवाले हैं।"

صفحہ ۱۵۸ سورۃ آل عمران: آیات ۵۹ - ۶۱

الفراء (۱) نے کہا: ﴿الْحَقُّ مِن رَّبِّكَ﴾ میں لفظ 'الحق' پوشیدہ ضمیر 'ھو' کی وجہ سے مرفوع ہے۔ ابو عبیدہ (۲) کا قول ہے: یہ استئناف کلام (بات کا آغاز) ہے، اور اس کی خبر ﴿مِن رَّبِّكَ﴾ میں ہے۔ اور ایک قول یہ ہے کہ: یہ فاعل ہے، یعنی: تمہارے پاس حق آ گیا۔ ﴿فَلَا تَكُن مِّنَ الْمُمْتَرِينَ﴾ یہ خطاب نبی ﷺ سے ہے، اور مراد آپ کی امت ہے، کیونکہ آپ ﷺ حضرت عیسیٰ علیہ السلام کے معاملے میں شک کرنے والے نہیں تھے (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَمَنْ حَاجَّكَ فِيهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَأَبْنَاءَكُمْ وَنِسَاءَنَا وَنِسَاءَكُمْ وَأَنْفُسَنَا وَأَنْفُسَكُمْ ثُمَّ نَبْتَهِلْ فَنَجْعَلْ لَعْنَتَ اللَّهِ عَلَى الْكَاذِبِينَ (٦١)﴾۔

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَمَنْ حَاجَّكَ﴾ یعنی: اے محمد! جو آپ سے جھگڑا اور تکرار کرے۔ ﴿فِيهِ﴾ یعنی: عیسیٰ علیہ السلام کے بارے میں۔ ﴿مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ﴾ اس بات کا علم کہ وہ اللہ کے بندے اور اس کے رسول ہیں۔ ﴿فَقُلْ تَعَالَوْا﴾ یعنی: آ جاؤ۔ یہ لفظ جلالت اور رفعت والے کے لیے بولا جاتا تھا، پھر ہر بلانے والے کے لیے استعمال ہونے لگا، اور اس کی مزید وضاحت "الأنعام" (٤) میں آئے گی۔ ﴿نَدْعُ﴾ جزم کی حالت میں ہے۔ ﴿أَبْنَاءَنَا﴾ اس بات کی دلیل ہے کہ بیٹیوں کے بیٹوں کو بھی بیٹے کہا جاتا ہے، اور وہ اس لیے کہ نبی ﷺ حسن (٥) اور حسین کو ساتھ لائے، جبکہ فاطمہ آپ کے پیچھے اور علی ان کے پیچھے چل رہے تھے (٦)، اور آپ ان سے فرما رہے تھے: "جب میں دعا کروں تو تم آمین کہنا" (٧) اور یہی اللہ کے اس قول کا معنی ہے: ﴿ثُمَّ نَبْتَهِلْ﴾ یعنی: ہم گڑگڑا کر دعا کریں...

(۱) معانی القرآن ان کے نزدیک ۱/ ۲۲۰ ، اور مصنف نے اسے ان سے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۱/ ۳۸۲ میں نقل کیا ہے۔ (۲) مجاز القرآن ۱/ ۹۵ ۔ (۳) معانی القرآن للزجاج ۱/

٤٢٣ ، اور تفسیر البغوی ١/ ٣١٠ ۔ (٤) اس کی آیت: ١٥١ کی تفسیر کے وقت۔ (٥) (ظ) میں ہے: حسن ان کے پاس آئے۔ (٦) (خ) اور (ظ) میں ہے: ان دونوں کے پیچھے۔ (٧) اسے ابونعیم نے دلائل النبوة (٢٤٥) میں کلبی کے طریق سے، ابوصالح سے، ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مفصلاً روایت کیا ہے، اور واحدی نے الوسیط ١/ ٤٤٤ اور بغوی نے ١/ ٣١٠ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ اور احمد (١٦٠٨) اور مسلم (٢٤٠٤) (٣٢) نے سعد بن ابی وقاص سے روایت کیا ہے کہ جب یہ آیت: ﴿ندع أبناءنا وأبناءكم﴾ نازل ہوئی تو رسول اللہ ﷺ نے علی، فاطمہ، حسن اور حسین کو بلایا اور فرمایا: "اے اللہ! یہ میرے اہل بیت ہیں۔"

[Explanation of] invocation, from Ibn Abbas. Abu Ubaidah and Al-Kisa'i: "Let us invoke curses on one another" (1). The origin of Al-Ibtihal is striving in invocation with cursing and other things. Labid said: Among middle-aged leaders from his people / Time looked at them and strove in their destruction (2). Meaning: He strove for their destruction. It is said: "God cursed him," meaning: He cursed him. Al-Bahl: Cursing. Al-Bahl also means: little water. "I let him go," meaning: If you left him to his will; and "I cursed him" as well (3). Abu Ubaidah narrated: "God cursed him with a curse," meaning: He cursed him. Ibn Abbas said: They are the people of Najran: the Master, the Al-Aqib, and the son of Al-Harith, their leaders. {THEN LET US INVOKE THE CURSE OF ALLAH UPON THE LIARS} [Conjunction] (4).

Second: This verse is one of the signs of the prophethood of Muhammad ﷺ because he called them to the mutual imprecation (mubahala) but they refused it. They were content with [paying] the jizya (tribute) after their leader Al-Aqib informed them that if they engaged in mutual imprecation with him, the valley would blaze with fire upon them, for Muhammad is a sent prophet. "And you surely know that he has brought you the decisive word regarding the matter of Jesus." So they abandoned the mutual imprecation and returned to their lands on the condition that they pay every year a thousand suits [of clothing] in [the month of] Safar, and a thousand suits in Rajab. So the Messenger of Allah ﷺ made peace with them on that basis instead of Islam (5).

Third: Many scholars said: Indeed, his saying ﷺ regarding Al-Hasan and Al-Husayn when he performed mubahala: {LET US CALL OUR SONS AND YOUR SONS} and his saying regarding Al-Hasan: "Indeed, this son of mine is a leader" (6) is specific to Al-Hasan and Al-Husayn that they be called the two sons of the Prophet ﷺ to the exclusion of others, because of his saying ﷺ: "Every means and lineage is cut off on the Day of Resurrection except my lineage and my means" (7). For this reason, some companions said...

---

(1) Tafsir Al-Baghawi 1/310. And the saying of Abu Ubaidah in Majaz Al-Quran 1/96, and the report of Ibn Abbas narrated by Ibn Abi Hatim (3623), which includes: (Then we imprecate): we strive. (2) Diwan Labid p. 197 with the narration: "among noble leaders." (3) Mujmal Al-Lughah 1/138. (4) Majaz Al-Quran 1/96, and I'rab Al-Quran by Al-Nahhas 1/383, and what is between brackets is from it. Abu Nu'aym narrated the report of Ibn Abbas in Dala'il Al-Nubuwwah (245) and it was mentioned previously, see what preceded on p. 10. (5) Tafsir Al-Tabari 5/469-470, and Al-Muharrar Al-Wajiz

1/448. (6) Narrated by Ahmad (20392) and Al-Bukhari (2704). And it was mentioned previously on p. 116 of this part. (7) Narrated by Ahmad (18907) and Al-Tabarani (20/30) in a lengthy form from the hadith of Al-Miswar bin Makhramah, and Al-Hakim authenticated it 3/158, and Al-Haythami said in Majma' Al-Zawa'id 9/203: In it is Umm Bakr bint Al-Miswar, and no one criticized her, =

सूरह अल-इमरान: आयत 61 | 159

इब्न अब्बास से दुआ (प्रार्थना) के बारे में। अबू उबैदा और अल-किसाई: "आओ हम एक-दूसरे पर लानत भेजें" (1)। अल-इब्तिहाल का मूल अर्थ है लानत और अन्य चीजों के साथ दुआ में पूरी कोशिश करना। लबीद ने कहा: अपनी कौम के अधेड़ उम्र के सरदारों के बीच / वक्त ने उनकी ओर देखा और उनके विनाश के लिए कोशिश की (2)। यानी: उसने उनके विनाश के लिए कोशिश की। कहा जाता है: "अल्लाह ने उस पर लानत की," यानी: उसने उसे शाप दिया। अल-बहल: लानत। अल-बहल का अर्थ यह भी है: कम पानी। "मैंने उसे छोड़ दिया," यानी: जब आपने उसे उसकी इच्छा पर छोड़ दिया; और "मैंने उसे शाप दिया" भी (3)। अबू उबैदा ने रिवायत की: "अल्लाह ने उसे शाप दिया," यानी: उसने उसे लानत की। इब्न अब्बास ने कहा: वे नजरान के लोग हैं: अल-सैय्यद, अल-आकिब और इब्न अल-हारिस, उनके नेता। {फिर हम झूठों पर अल्लाह की लानत भेजें} [संयोजन] (4)।

दूसरा: यह आयत मुहम्मद ﷺ की नबूवत की निशानियों में से एक है; क्योंकि उन्होंने उन्हें मुबाहला (पारस्परिक शाप) के लिए बुलाया था लेकिन उन्होंने इससे इनकार कर दिया। वे जजिया (कर) देने पर राजी हो गए जब उनके सरदार अल-आकिब ने उन्हें बताया कि अगर उन्होंने उनके साथ मुबाहला किया, तो घाटी उन पर आग से धधक उठेगी, क्योंकि मुहम्मद एक भेजे हुए पैगंबर हैं। "और आप जानते हैं कि वह ईसा के मामले में आपके पास फैसला लेकर आए हैं।" इसलिए उन्होंने मुबाहला छोड़ दिया और अपने देशों को इस शर्त पर लौट गए कि वे हर साल सफर के महीने में एक हजार कपड़े के जोड़े और रजब में एक हजार जोड़े देंगे। तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने इस्लाम के बजाय इस पर उनसे सुलह कर ली (5)।

तीसरा: कई विद्वानों ने कहा: वास्तव में हसन और हुसैन के बारे में उनका ﷺ कहना जब उन्होंने मुबाहला किया: {हम अपने बेटों और तुम्हारे बेटों को बुलाएं} और हसन के बारे में उनका कहना: "वास्तव में मेरा यह बेटा एक सरदार है" (6) हसन और हुसैन के लिए विशिष्ट है कि उन्हें पैगंबर ﷺ के दो बेटों के रूप में पुकारा जाए, दूसरों को छोड़कर, उनके ﷺ के इस कथन के कारण: "कयामत के दिन हर रिश्ता और वंश टूट जाएगा सिवाय मेरे वंश और मेरे रिश्ते के" (7)। इसी कारण कुछ साथियों ने कहा...

---

(1) तफ़सीर अल-बगवी 1/310। और मजाल अल-कुरान 1/96 में अबू उबैदा का कथन, और इब्न अबी हातिम (3623) द्वारा इब्न अब्बास की रिवायत, जिसमें शामिल है: (फिर हम प्रार्थना करें): हम

कोशिश करें। (2) दीवान लबीद पृ. 197 रिवायत के साथ: "कुलीन सरदारों के बीच।" (3) मुजमल अल-लुगाह 1/138। (4) मजाल अल-कुरान 1/96, और अल-नहस द्वारा एराब अल-कुरान 1/383, और कोष्ठक के बीच जो कुछ है वह उसी से है। अबू नुअैम ने दलाइल अल-नबुवह (245) में इब्न अब्बास की रिवायत को उद्धृत किया है और यह पहले आ चुका है, देखें पृ. 10 पर। (5) तफ़सीर अल-तबरी 5/469-470, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/448। (6) अहमद (20392) और बुखारी (2704) द्वारा रिवायत। और यह इस भाग के पृ. 116 पर पहले आ चुका है। (7) अहमद (18907) और अल-तबरानी (20/30) द्वारा मिस्वर बिन मखरमा की हदीस से विस्तृत रूप में रिवायत, और हाकिम ने इसे सही ठहराया है 3/158, और अल-हैथमी ने मजमा अल-जवाइद 9/203 में कहा: इसमें उम्म बक्र बिंत अल-मिस्वर है, और किसी ने उनकी आलोचना नहीं की, =

سورہ آل عمران: آیت 61 | 159

دعا، ابن عباس سے۔ ابو عبیدہ اور الکسائی: ہم ایک دوسرے پر لعنت کریں (1)۔ اور ابتہال کی اصل: لعنت اور دیگر چیزوں کے ساتھ دعا میں جدوجہد کرنا ہے۔ لبید نے کہا: اپنی قوم کے پختہ عمر سرداروں میں / زمانے نے ان کی طرف دیکھا تو ان کی ہلاکت کے لیے جدوجہد کی (2)۔ یعنی: ان کی ہلاکت کی کوشش کی۔ کہا جاتا ہے: "اللہ نے اس پر لعنت کی،" یعنی: اسے بددعا دی۔ اور 'البَهْلُ': لعنت، اور 'البَهْلُ': تھوڑا پانی، اور 'أبْهَلْتُه': جب تم نے اسے اس کے ارادے پر چھوڑ دیا؛ اور 'بهلتُه' بھی (3)۔ اور ابو عبیدہ نے نقل کیا: اللہ نے اس پر لعنت کی، یعنی: اسے لعنت کی۔ ابن عباس نے کہا: وہ نجران والے ہیں: سید، عاقب اور ابن حارث جو ان کے سردار تھے۔ {پھر ہم جھوٹوں پر اللہ کی لعنت ڈالیں} [عطف] (4)۔

دوسری بات: یہ آیت محمد ﷺ کی نبوت کے نشانات میں سے ہے؛ کیونکہ آپ نے انہیں مباہلہ کی دعوت دی تو انہوں نے انکار کر دیا، اور جزیہ دینے پر راضی ہو گئے جب ان کے بڑے عاقب نے انہیں بتایا کہ اگر انہوں نے آپ سے مباہلہ کیا تو ان پر وادی آگ سے بھڑک اٹھے گی، کیونکہ محمد اللہ کے بھیجے ہوئے نبی ہیں، اور تمہیں معلوم ہے کہ وہ عیسیٰ کے معاملے میں تمہارے پاس فیصلہ کن بات لے کر آئے ہیں۔ چنانچہ انہوں نے مباہلہ چھوڑ دیا اور اپنے علاقوں کی طرف اس شرط پر واپس چلے گئے کہ وہ ہر سال ایک ہزار جوڑے صفر میں اور ایک ہزار جوڑے رجب میں ادا کریں گے۔ تو رسول اللہ ﷺ نے اسلام کے بدلے اس پر ان سے صلح کر لی (5)۔

تیسری بات: بہت سے علماء نے کہا: بیشک حسن اور حسین کے بارے میں آپ ﷺ کا فرمان جب آپ نے مباہلہ کیا: {ہم اپنے بیٹوں کو اور تمہارے بیٹوں کو بلائیں} اور حسن کے بارے میں آپ کا قول: "بیشک میرا یہ بیٹا سردار ہے" (6) حسن اور حسین کے ساتھ مخصوص ہے کہ انہیں نبی ﷺ کے

بیٹے کہا جائے کسی اور کے علاوہ، آپ ﷺ کے اس قول کی وجہ سے: "قیامت کے دن ہر سبب اور نسب منقطع ہو جائے گا سوائے میرے نسب اور سبب کے" (7) اور اسی وجہ سے بعض صحابہ نے کہا...

---

(1) تفسیر بغوی 1/310۔ اور مجاز القرآن 1/96 میں ابو عبیدہ کا قول، اور ابن عباس کا اثر جسے ابن ابی حاتم (3623) نے روایت کیا، اور اس میں ہے: (پھر ہم گڑگڑائیں): ہم کوشش کریں۔ (2) دیوان لبید ص 197 بروایت: "معزز سرداروں میں"۔ (3) مجمل اللغہ 1/138۔ (4) مجاز القرآن 1/96، اور اعراب القرآن نحاس 1/383، اور بریکٹ کے درمیان کی عبارت اسی سے ہے۔ اور ابن عباس کی روایت ابو نعیم نے دلائل النبوہ (245) میں نکالی ہے اور یہ پہلے گزر چکی ہے، ص 10 ملاحظہ فرمائیں۔ (5) تفسیر طبری 5/469-470، اور المحرر الوجیز 1/448۔ (6) اسے احمد (20392) اور بخاری (2704) نے روایت کیا ہے۔ اور یہ اس حصے کے ص 116 پر پہلے گزر چکا ہے۔ (7) اسے احمد (18907) اور طبرانی (20/30) نے مسور بن مخرمہ کی حدیث سے طویل روایت کیا، اور حاکم نے اسے 3/158 پر صحیح قرار دیا، اور ہیثمی نے مجمع الزوائد 9/203 میں کہا: اس میں ام بکر بنت مسور ہیں، اور کسی نے ان پر جرح نہیں کی، =

160 Surah Al-Imran, Verses 61 - 64

Al-Shafi’i, regarding one who bequeaths to the children of so-and-so, while he has no biological children (1), but has a grandson and a granddaughter: the bequest is for the grandson, not the granddaughter; this is the opinion of Al-Shafi’i (2). Further clarification on this will come in “Al-An’am” and “Al-Zukhruf”, God willing (3).

Allah Almighty's saying: {Indeed, this is the true story. And there is no deity except Allah. And indeed, Allah is the Exalted in Might, the Wise. (62) But if they turn away, then indeed, Allah is Knowing of the corrupters. (63)}

Allah Almighty's saying: {Indeed, this is the true story} The reference in "Indeed this" is to the Quran and the stories within it. They are called "stories" (qisas) because the meanings (4) follow each other in succession. It is like when they say: so-and-so follows (yaqussu) the tracks of so-and-so, meaning: he follows him.

{And there is no deity except Allah} "Min" is added for emphasis, and the meaning is: there is no god but Allah. {The Exalted in Might} meaning: He who is not overcome. {The Wise} possessor of wisdom (5). Similar to this has been mentioned before (6), and praise be to Allah.

Allah Almighty's saying: {Say, "O People of the Scripture, come to a word that is equitable between us and you - that we will not worship except Allah and not associate anything with Him and not take one another as lords instead of Allah." But if they turn away, then say, "Bear witness that we are Muslims [submitting to Him]." (64)}

In it are three issues: First: Allah Almighty's saying: {Say, "O People of the Scripture"} According to Al-Hasan, Ibn Zayd, and Al-Suddi, the address is to the people of Najran. According to Qatadah, Ibn Jurayj, and others, it is to the Jews of Medina (7). They were addressed...

= And no one authenticated it, and the rest of its men were authenticated. Al-Tabarani recorded it (11621) from the Hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). Al-Haythami said in Majma’ al-Zawa’id 9/173: Its men are trustworthy. Al-Tabarani also recorded it similarly (2633) (2635), and Al-Hakim 3/142 from the Hadith of Umar ibn Al-Khattab (may Allah be pleased with him). (1) In (Z): and he had no biological child. (2) Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 1/288. (3) Surah Al-An'am verse (84), and Surah Al-Zukhruf verse: (28). (4) In (Z): the meaning. (5) Ma'ani al-

Quran by al-Nahhas 1/416 - 417. (6) 1/429. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 1/399, and Al-Tabari recorded these reports 5/474 - 475.

160 सूरह अल-इमरान, आयत 61 - 64

अल-शफी के अनुसार, यदि कोई व्यक्ति अमुक के बच्चों के लिए वसीयत करता है, और उसके अपने कोई बच्चे नहीं हैं (1), लेकिन उसके पास एक पोता और एक पोती है: तो वसीयत पोते के लिए है, पोती के लिए नहीं; यही अल-शफी की राय है (2)। इस पर और अधिक स्पष्टीकरण "अल-अनआम" और "अल-ज़ुखरुफ़" में आएगा, इंशा अल्लाह (3)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {निस्संदेह, यही सत्य वृत्तांत है। और अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है। और निस्संदेह, अल्लाह ही प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है। (62) फिर यदि वे मुँह फेर लें, तो निस्संदेह अल्लाह बिगाड़ पैदा करने वालों को भली-भाँति जानता है। (63)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {निस्संदेह, यही सत्य वृत्तांत है} "निस्संदेह यह" में संकेत कुरान और उसमें मौजूद कहानियों की ओर है। उन्हें "कहानियाँ" (क़िसस) इसलिए कहा जाता है क्योंकि अर्थ (4) उनमें एक के बाद एक आते हैं। यह उनके कहने जैसा है: अमुक व्यक्ति अमुक के पदचिह्नों का अनुसरण (यकुस्सु) करता है, अर्थात: वह उसके पीछे चलता है।

{और अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है} "मिन" यहाँ जोर देने के लिए जोड़ा गया है, और अर्थ है: अल्लाह के सिवा कोई ईश्वर नहीं है। {प्रभुत्वशाली} अर्थात: जिसे पराजित नहीं किया जा सकता। {तत्वदर्शी} हिकमत वाला (5)। इसके समान पहले बताया जा चुका है (6), और अल्लाह का शुक्र है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {कह दो, "ऐ किताब वालो, एक ऐसी बात की ओर आओ जो हमारे और तुम्हारे बीच समान है - कि हम अल्लाह के सिवा किसी की इबादत न करें और उसके साथ किसी चीज़ को साझी न ठहराएँ और हममें से कोई एक-दूसरे को अल्लाह के सिवा अपना रब न बनाए।" फिर यदि वे मुँह फेर लें, तो कह दो, "गवाह रहो कि हम मुस्लिम (आज्ञाकारी) हैं।" (64)}

इसमें तीन मामले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {कह दो, "ऐ किताब वालो"} अल-हसन, इब्न ज़ैद और अल-सुद्दी के अनुसार, यह संबोधन नज़रान के लोगों के लिए है। क़तादाह, इब्न जुरैज और अन्य के अनुसार, यह मदीना के यहूदियों के लिए है (7), उन्हें संबोधित किया गया...

= और किसी ने इसकी पुष्टि नहीं की, और इसके बाकी लोगों की पुष्टि की गई है। इसे अल-तबरानी (11621) ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 9/173 में कहा है: इसके पुरुष भरोसेमंद हैं। इसे अल-तबरानी ने भी इसी तरह (2633)

(2635) उद्धृत किया है, और अल-हाकिम ने उमर इब्न अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से 3/142 में उद्धृत किया है। (1) (ज़) में: और उसकी कोई अपनी औलाद नहीं थी। (2) अहकाम अल-कुरान लिल-किया अल-तबरी 1/288। (3) सूरह अल-अनआम आयत (84), और सूरह अल-ज़ुखरुफ़ आयत: (28)। (4) (ज़) में: अर्थ। (5) मानी अल-कुरान लिन-नहस 1/416 - 417। (6) 1/429। (7) अल-नुकात वल-उयून 1/399, और अल-तबरी ने इन खबरों को 5/474 - 475 में उद्धृत किया है।

١٦٠ سورة آل عمران، الآيات ٦١ - ٦٤

امام شافعی کے نزدیک جس نے فلاں کی اولاد کے لیے وصیت کی، اور اس کی اپنی کوئی صلبی اولاد (١) نہ ہو، بلکہ پوتا اور پوتی ہو: تو وصیت پوتے کے لیے ہے نہ کہ پوتی کے لیے؛ یہی امام شافعی کا قول ہے (٢)۔ اور اس کی مزید وضاحت ان شاء اللہ تعالیٰ سورہ «الانعام» اور سورہ «الزخرف» میں آئے گی (٣)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿یقیناً یہی سچا بیان ہے اور اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں اور بے شک اللہ ہی غالب حکمت والا ہے (٦٢) پھر اگر وہ منہ موڑ لیں تو یقیناً اللہ فسادیوں کو خوب جاننے والا ہے (٦٣)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿یقیناً یہی سچا بیان ہے﴾ اس قول «ان ہٰذا» میں اشارہ قرآن اور اس میں موجود قصوں کی طرف ہے، انہیں «قصص» اس لیے کہا گیا کیونکہ معانی (٤) اس میں ایک دوسرے کے پیچھے آتے ہیں، یہ ان کے اس قول سے ہے: فلاں شخص فلاں کے نشانِ قدم کی پیروی (یقُصُّ) کر رہا ہے، یعنی: اس کے پیچھے چل رہا ہے۔

﴿اور اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں﴾ یہاں «مِنْ» تاکید کے لیے زائد ہے، اور معنی یہ ہے: اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں۔ ﴿العزیز﴾ یعنی: وہ جو مغلوب نہ ہو۔ ﴿الحکیم﴾ حکمت والا (٥)۔ اور اس جیسا پہلے گزر چکا ہے (٦)، اور تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿کہہ دیجئے اے اہل کتاب! ایک ایسی بات کی طرف آؤ جو ہمارے اور تمہارے درمیان برابر ہے کہ ہم اللہ کے سوا کسی کی عبادت نہ کریں اور اس کے ساتھ کسی چیز کو شریک

نہ ٹھہرائیں اور ہم میں سے کوئی اللہ کو چھوڑ کر ایک دوسرے کو رب نہ بنائے، پھر اگر وہ پھر جائیں تو کہہ دو کہ گواہ رہو کہ ہم مسلمان ہیں (٦٤)﴾

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿کہہ دیجئے اے اہل کتاب﴾ حسن، ابن زید اور سُدّی کے قول کے مطابق یہ خطاب اہل نجران سے ہے، اور قتادہ، ابن جُریج اور دیگر کے قول میں یہ مدینہ کے یہودیوں کے لیے ہے (٧)، انہیں مخاطب کیا گیا...

= اور کسی نے اس کی توثیق نہیں کی، اور اس کے باقی رجال ثقہ ہیں۔ اسے طبرانی (١١٦٢١) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، ہیثمی نے مجمع الزوائد ١٧٣/٩ میں کہا: اس کے رجال ثقہ ہیں۔ اور اسے طبرانی نے اسی طرح (٢٦٣٣) (٢٦٣٥) روایت کیا ہے، اور حاکم نے ١٤٢/٣ میں حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (١) (ظ) میں ہے: اور اس کی کوئی صلبی اولاد نہ تھی۔ (٢) احکام القرآن للکیا الطبری ٢٨٨/١۔ (٣) سورہ الانعام آیت (٨٤)، اور سورہ الزخرف آیت: (٢٨)۔ (٤) (ظ) میں ہے: معنی۔ (٥) معانی القرآن للنحاس ٤١٦/١ - ١٧۔ (٦) ٤٢٩/١۔ (٧) النکت والعیون ٣٩٩/١، اور ان روایات کو طبری نے ٤٧٤/٥ - ٤٧٥ میں بیان کیا ہے۔

١٦١ Surah Al-Imran: Verse 64

...that is because they took their scholars as lords in obedience to them.

It was said: It is for both Jews and Christians together(1). In the Prophet's ﷺ letter to Heraclius: 'In the name of Allah, the Beneficent, the Merciful. From Muhammad, the Messenger of Allah, to Heraclius, the leader of the Romans. Peace be upon him who follows guidance. [Furthermore, I invite you with the call of Islam.] Submit (become Muslim) and you will be safe, [submit] and Allah will give you your reward twice. But if you turn away, then upon you is the sin of the Arisiyyin (the peasants/subjects). And ﴿O People of the Scripture, come to a word that is equitable between us and you - that we will not worship except Allah﴾ up to His saying: ﴿then say, "Bear witness that we are Muslims."﴾.' Reported by Muslim(2).

As-Sawā' (equity): means justice and fairness; said by Qatada. Zuhair said: Show me a plan in which there is no injustice *** in which equity is established equally between us.(3)

Al-Farra'(4): It is said in the sense of justice: siwan and suwan. If you open the 'sin', you lengthen it (as sawā'), and if you break (kasra) or join (damma) it, you shorten it (suwa/siwa), as in the Almighty's saying: ﴿in a place equitable (suwan)﴾ [Taha: 58].

He said: In Abdullah's recitation: 'to a word of justice ('adl) between us and you', and Qa'nab read it: 'kilmah' by making the 'lam' quiescent, transferring the vowel of the 'lam' to the 'kaf'; as is said: kibd (liver)(5).

The meaning is: Respond to what you are called to, which is the just and straight word in which there is no deviation from the truth; He explained it with His saying: ﴿that we will not worship except Allah﴾. The position of 'an' is in the genitive case (khafd) as a substitute (badal) for 'word' (kalimah), or in the nominative case (raf') on the assumption of a hidden subject (mubtada'), the estimation being: 'It is that we do not worship except Allah'. Or it is explanatory (mufassirah) with no grammatical position, and with that, both nominative and jussive (jazm) are permissible for 'nab'uda' and what is conjuncted to it. Jussive is based on 'an' being explanatory in the sense of 'any' (meaning 'that'), as the Almighty said: ﴿that (ani)﴾.

---

(1) Tafsir al-Tabari 5/473, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/448. (2) Sahih Muslim (1773), text in brackets is from it; it is found in Ahmad (2370) and Bukhari (7), being part of a long hadith by Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-

Nahhas 1/418, al-Zajjaj 1/425, and the verse is in Diwan Zuhair with Tha'lab's commentary p. 84, with the narration: 'Show us a way (Sunnah) with no fault in it'. (4) Ma'ani al-Qur'an 1/220, and Tafsir al-Baghawi 1/311. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 1/220, and Anomalous Recitations pp. 21, 23, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/383, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/449. Qa'nab: he is Abu al-Sammal, and the mention of the recitation from him previously occurred on p. 115.

१६१ सूरह अल-इमरान: आयत ६४

...ऐसा इसलिए क्योंकि उन्होंने अपने विद्वानों को उनके प्रति आज्ञाकारिता में रब (स्वामी) बना लिया था।

कहा गया है: यह यहूदियों और ईसाइयों दोनों के लिए है(1); और पैगंबर ﷺ के हेराक्लियस को लिखे पत्र में था: 'अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और कृपाशील है। अल्लाह के रसूल मुहम्मद की ओर से रोम के सम्राट हेराक्लियस को। उस पर शांति हो जिसने मार्गदर्शन का अनुसरण किया। [इसके बाद, मैं तुम्हें इस्लाम के आह्वान के साथ आमंत्रित करता हूँ।] इस्लाम स्वीकार करो (मुस्लिम बनो), सुरक्षित रहोगे, [इस्लाम स्वीकार करो] अल्लाह तुम्हें तुम्हारा प्रतिफल दोगुना देगा। लेकिन यदि तुम मुँह मोड़ लोगे, तो तुम पर अरिसिय्यीन (प्रजा) का पाप होगा। और ﴿ऐ किताब वालो, एक ऐसी बात की ओर आओ जो हमारे और तुम्हारे बीच समान हो - कि हम अल्लाह के सिवा किसी की इबादत न करें﴾ उनके इस कथन तक: ﴿तो कह दो, "गवाह रहो कि हम मुस्लिम हैं।"﴾।' मुस्लिम के शब्द(2)।

अस-सवा' (समानता): इसका अर्थ न्याय और निष्पक्षता है; कतादा ने यह कहा है। ज़ुहैर ने कहा: मुझे ऐसी योजना दिखाओ जिसमें कोई अन्याय न हो *** जिसमें हमारे बीच समानता स्थापित हो।(3)

अल-फ़र्रा(4): न्याय के अर्थ में कहा जाता है: सुवन और सिवां। यदि आप 'सीन' पर ज़बर (फत्हा) लगाते हैं, तो उसे लंबा खींचते हैं (सवा'), और यदि आप ज़ेर (कसरा) या पेश (दम्मा) लगाते हैं, तो उसे छोटा करते हैं (सुवा/सिवा), जैसे अल्लाह के इस कथन में: ﴿एक समान स्थान (सुवन) में﴾ [ताहा: 58]।

कहा: और अब्दुल्लाह के पाठ (किरात) में है: 'हमारे और तुम्हारे बीच न्याय (अदल) के शब्द की ओर', और का'नब ने 'ल़ाम' को साकिन करके'किलमह' पढ़ा, 'ल़ाम' की हरकत को 'काफ' पर डाल दिया; जैसा कि 'किब्द' (जिगर) कहा जाता है(5)।

तो अर्थ है: उस चीज़ की ओर उत्तर दो जिसकी ओर तुम्हें बुलाया गया है, और वह न्यायपूर्ण और सीधी बात है जिसमें सत्य से कोई विचलन नहीं है; उन्होंने अल्लाह के इस कथन के साथ इसकी व्याख्या की है: ﴿कि हम अल्लाह के सिवा किसी की इबादत न करें﴾। 'अन' का स्थान 'किलमह' के बदले (बदल) के रूप में 'जर' (खफद) में है, या एक छिपे हुए उद्देश्य (मुबतदा) के आधार पर 'रफ़ा' में है, अनुमान यह है: 'वह यह है कि हम अल्लाह के सिवा किसी की इबादत न करें'। या यह व्याख्यात्मक (मुफस्सिरा) हो सकता है जिसका कोई व्याकरणिक स्थान नहीं होता, और इसके साथ

'नअ'बुदा' और उससे जुड़े शब्दों में 'रफ़ा' और 'जज़्म' दोनों जायज़ हैं। 'जज़्म' इस आधार पर है कि 'अन' 'अय' (यानी) के अर्थ में व्याख्यात्मक है, जैसा कि अल्लाह ने कहा: ﴿कि (अनि)﴾।

---

(1) तफ़सीर अल-तबरी ५/४७३, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/४४८। (2) सहीह मुस्लिम (१७७३), और कोष्ठक के बीच का पाठ उसी से है, और यह अहमद (२३७०) और बुखारी (७) में है, जो इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा की एक लंबी हदीस का हिस्सा है। (3) अल-नहहास द्वारा मानी अल-कुरान १/४१८, और अल-ज़ज्जाज १/४२५, और पद्य ज़ुहैर के दीवान में थलब की व्याख्या के साथ पृष्ठ ८४ पर है, इस विवरण के साथ: 'हमें एक ऐसी सुन्नत (रीति) दिखाओ जिसमें कोई दोष न हो'। (4) मानी अल-कुरान १/२२०, और तफ़सीर अल-बग़वी १/३११। (5) अल-फ़र्रा द्वारा मानी अल-कुरान १/२२०, और अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ा पृष्ठ २१, २३, और अल-नहहास द्वारा एराब अल-कुरान १/३८३, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/४४९। क़नब: वह अबू अल-सम्माल है, और उससे पाठ का उल्लेख पहले पृष्ठ ११५ पर आ चुका है।

١٦١ سورہ آل عمران: آیت ٦٤

بذلک... یہ اس لیے کہ انہوں نے اپنے علماء کو اپنی اطاعت میں رب بنا لیا تھا۔

اور کہا گیا: یہ یہودیوں اور عیسائیوں دونوں کے لیے ہے(١)؛ اور نبی کریم ﷺ کے ہرقل کے نام خط میں تھا: 'بسم اللہ الرحمن الرحیم، محمد رسول اللہ کی طرف سے روم کے عظیم (بادشاہ) ہرقل کی طرف، سلام ہو اس پر جس نے ہدایت کی پیروی کی۔ [اما بعد، میں تمہیں اسلام کی دعوت دیتا ہوں] اسلام لے آؤ، سلامتی پاؤ گے، [اسلام لاؤ] اللہ تمہیں تمہارا اجر دوگنا دے گا، اور اگر تم نے منہ موڑا تو تم پر اریسیین (رعایا) کا گناہ ہو گا، اور ﴿اے اہل کتاب، ایسی بات کی طرف آؤ جو ہمارے اور تمہارے درمیان برابر ہو کہ ہم اللہ کے سوا کسی کی عبادت نہ کریں﴾ اس قول تک: ﴿تو کہہ دو کہ گواہ رہو ہم مسلمان ہیں﴾۔' مسلم کے الفاظ(٢)۔

والسواء: عدل اور انصاف؛ یہ قتادہ نے کہا ہے۔ اور زہیر نے کہا: مجھے ایسی تدبیر دکھاؤ جس میں کوئی ظلم نہ ہو *** جس میں ہمارے درمیان برابری قائم کی جائے۔(٣)

الفراء(٤): عدل کے معنی میں کہا جاتا ہے: سوًی اور سِوًی۔ پس جب تم سین کو فتحہ دو تو اسے لمبا کرو گے (سواء)، اور جب کسرہ یا ضمہ دو تو قصر کرو گے (سوی)، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿مَكَانًا سُوًى﴾ [طہ: ٥٨]۔

کہا: اور عبداللہ کی قرات میں ہے: «إلى كلمة عدلٍ بيننا وبينكم»، اور قعنب نے لام کے سکون کے ساتھ «كِلْمَة» پڑھا، لام کی حرکت کاف پر ڈال دی؛ جیسا کہ کبد کہا جاتا ہے(٥)۔

پس معنی یہ ہے: اس چیز کی طرف جواب دو جس کی طرف تمہیں بلایا گیا ہے، اور وہ کلمہ عدل اور سیدھی بات ہے جس میں حق سے کوئی انحراف نہیں ہے؛ اور اللہ تعالیٰ نے اپنے اس قول سے

اس کی تفسیر کی ہے: ﴿أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ﴾۔ پس «أن» کا محل «كلمة» سے بدل ہونے کی بنا پر خفض ہے، یا مبتدا محذوف کی بنا پر رفع ہے، تقدیر یوں ہو گی: 'وہ یہ ہے کہ ہم اللہ کے سوا کسی کی عبادت نہ کریں'۔ یا یہ مفسرہ ہو گی جس کا کوئی محل اعرابی نہیں، اور اس کے ساتھ «نعبد» اور اس پر معطوف کلمات میں رفع اور جزم دونوں جائز ہیں: پس جزم اس بنا پر ہے کہ «أن» بمعنی «أي» مفسرہ ہو، جیسا کہ اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿أَنِ﴾

---

(١) تفسیر الطبری ٥/ ٤٧٣، والمحرر الوجیز ١/ ٤٤٨۔ (٢) صحیح مسلم (١٧٧٣) اور جو قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے، اور یہ احمد (٢٣٧٠) اور بخاری (٧) کے پاس ہے جو حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما کی طویل حدیث کا حصہ ہے۔ (٣) معانی القرآن للنحاس ١/ ٤١٨، وللزجاج ١/ ٤٢٥، اور یہ شعر دیوانِ زہیر مع شرح ثعلب ص ٨٤ میں اس روایت کے ساتھ ہے: 'ہمیں ایسی سنت دکھاؤ جس میں کوئی عیب نہ ہو'۔ (٤) معانی القرآن ١/ ٢٢٠، وتفسیر البغوی ١/ ٣١١۔ (٥) معانی القرآن للفراء ١/ ٢٢٠، والقراءات الشاذة ص ٢١، ٢٣، وإعراب القرآن للنحاس ١/ ٣٨٣، والمحرر الوجیز ١/ ٤٤٩۔ قعنب: وہ ابو السمال ہے، اور ان سے قرات کا ذکر پہلے ص ١١٥ پر گزر چکا ہے۔

... they believed [Sad: 6], and "la" (no) can be jussive; this is the view of Sibawayh. According to this, it is permissible to use the nominative case for "nabudu" (we worship) and what follows it, being (1) a predicate. It is also permissible to use the nominative to mean: that we do not worship; similar to His saying: {That it does not return to them a word and does not possess for them harm or benefit} [Ta-Ha: 89]. Al-Kisa'i and Al-Farra' said: {and that we do not associate anything with Him and that none of us takes...} with jussive case based on the assumption that "an" (that) is not at the beginning of the sentence (2). Second: His saying, the Almighty: {and that none of us takes each other as lords instead of Allah} meaning: we do not follow anyone in declaring something lawful or prohibited except what Allah Almighty has made lawful. This is similar to His saying: {They have taken their scholars and monks as lords besides Allah} [At-Tawbah: 31]. It means: they placed them in the position of their Lord by accepting their prohibitions and declarations of what is lawful regarding that which Allah did not prohibit or declare lawful. This indicates the invalidity of the opinion of mere juristic preference (Istihsan) that is not based on a Sharia evidence; Al-Kiya Al-Tabari (3) said: like the preferences of Abu Hanifa in the estimations he made without clear evidence. In it is a refutation of the Rawafid who say: The Imam's word must be accepted without revealing a Sharia basis, and that he makes lawful what Allah has forbidden without explaining a basis from Sharia. "Arbab" (Lords): plural of "Rabb". And "doun" (besides) here means "other than". Third: His saying, the Almighty: {But if they turn away} meaning: they turned away from what they were called to. {Then say, "Bear witness that we are Muslims"} meaning: characterized by the religion of Islam, submissive to its rulings, acknowledging the favor and blessing Allah has granted us in that (4), not taking anyone as a lord, neither Jesus, nor Ezra, nor the angels; because they are humans like us, created as we were created, and we do not accept anything from monks regarding their prohibition of what Allah has not prohibited for us, lest we take them as lords.

---

(1) In (m): "yakunu", and the text is from I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/384. (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 1/220, I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/383-384, and Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 1/162. (3) Ahkam al-Qur'an 1/288. (4) Al-Mufhim 3/609.

सूरा आल-इमरान: आयत 64 | 162

... उन्होंने विश्वास किया [साद: 6], और "ला" (नहीं) जज़्म (jussive) हो सकता है; यह सिबावेह का मत है। इस आधार पर "न'अबुदु" (हम इबादत करते हैं) और उसके बाद के शब्दों को रफ़अ (nominative) देना जायज़ है, जो (1) एक खबर होगा। यह रफ़अ इस अर्थ में भी जायज़ है कि: हम इबादत नहीं करते; जैसे अल्लाह का फरमान है: {कि वह उनकी किसी बात का उत्तर नहीं देता और न उनके लिए किसी हानि या लाभ का अधिकार रखता है} [ता-हा: 89]। अल-किसई और अल-फर्रा ने कहा: {और हम उसके साथ किसी को शरीक न ठहराएँ और न हम में से कोई किसी को रब बनाए...} जज़्म के साथ इस अनुमान पर कि वाक्य की शुरुआत में "अन" (कि) नहीं है (2)। दूसरा: अल्लाह तआला का फरमान: {और न हममें से कोई एक-दूसरे को अल्लाह के सिवा रब बनाए} यानी: हम किसी चीज़ को हलाल या हराम ठहराने में उनका अनुसरण न करें सिवाय उस चीज़ के जिसे अल्लाह तआला ने हलाल किया है। यह अल्लाह के इस फरमान के समान है: {उन्होंने अपने विद्वानों और संन्यासियों को अल्लाह के सिवा रब बना लिया} [अत-तौबा: 31]। इसका अर्थ है: उन्होंने उन्हें उनके रब के पद पर बिठा दिया कि वे उनकी हराम और हलाल की बातों को स्वीकार करने लगे, जबकि अल्लाह ने उन्हें हराम या हलाल नहीं किया था। यह केवल उस 'इस्तेहसान' (न्यायिक वरीयता) की अमान्यता को दर्शाता है जो शरीयत के प्रमाण पर आधारित नहीं है; अल-किया अल-तबरी (3) ने कहा: जैसे अबू हनीफा के वे इस्तेहसान उन अनुमानों में जो उन्होंने बिना स्पष्ट साक्ष्यों के किए। इसमें रवाफिज़ (राफिज़ियों) का खंडन भी है जो कहते हैं: इमाम की बात को बिना किसी शरीयत के प्रमाण के स्वीकार करना अनिवार्य है, और वह अल्लाह की हराम की हुई चीज़ को हलाल कर सकता है बिना शरीयत से कोई आधार बताए। "अरबाब": रब का बहुवचन है। और यहाँ "दूँ" (सिवा) का अर्थ "ग़ैर" (अन्य) है। तीसरा: अल्लाह तआला का फरमान: {फिर यदि वे मुँह फेर लें} यानी: वे उस चीज़ से विमुख हो जाएँ जिसकी ओर उन्हें बुलाया गया था। {तो कह दो कि तुम गवाह रहो कि हम मुसलमान हैं} यानी: इस्लाम धर्म की विशेषताओं वाले, उसके आदेशों के अधीन, उस पर अल्लाह के एहसान और अनुग्रह को स्वीकार करने वाले (4), किसी को रब न बनाने वाले, न ईसा को, न उज़ैर को और न ही फरिश्तों को; क्योंकि वे हमारी तरह इंसान हैं, हमारी तरह पैदा किए गए हैं। और हम संन्यासियों से उनकी किसी भी हराम की हुई चीज़ को स्वीकार नहीं करते जो अल्लाह ने हम पर हराम नहीं की है, अन्यथा हम उन्हें रब बना लेंगे।

(1) (म) में: "यकूनु", और यह इराब अल-कुरान, अल-नहस 1/384 से है। (2) मआनी अल-कुरान, अल-फर्रा 1/220, इराब अल-कुरान, अल-नहस 1/383-384, और मुश्किल इराब अल-कुरान, मक्की 1/162। (3) अहकाम अल-कुरान 1/288। (4) अल-मुफ्हिम 3/609।

... آمَنُوا [سورة ص: ۶]، اور "لا" جازمہ ہو سکتا ہے؛ یہ سیبویہ کا مذہب ہے۔ اس بنا پر "نعبد" اور اس کے بعد والے الفاظ کو رفع دینا جائز ہے، اور یہ (۱) خبر ہوگا، اور رفع اس معنی میں بھی جائز ہے کہ: ہم عبادت نہیں کرتے؛ جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿أَلَّا يَرْجِعُ إِلَيْهِمْ قَوْلًا وَلَا يَمْلِكُ لَهُمْ ضَرًّا وَلَا نَفْعًا﴾ [طہ: ۸۹]۔ اور کسائی اور فراء نے کہا: ﴿وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ﴾ جزم کے ساتھ اس وہم پر کہ کلام کے شروع میں "أن" نہیں ہے (۲)۔ دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِّن دُونِ اللَّهِ﴾ یعنی: ہم کسی چیز کو حلال یا حرام کرنے میں ان کی پیروی نہ کریں سوائے اس کے جسے اللہ تعالیٰ نے حلال کیا ہے، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کی مانند ہے: ﴿اتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِّن دُونِ اللَّهِ﴾ [التوبۃ: ۳۱]۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ: انہوں نے انہیں حلال و حرام کے معاملے میں اپنے رب کے درجے پر فائز کر دیا ایسی چیزوں میں جنہیں نہ اللہ نے حرام کیا تھا اور نہ اللہ نے حلال کیا تھا۔ اور یہ اس محض استحسان کے باطل ہونے پر دلالت کرتا ہے جو شرعی دلیل پر مبنی نہ ہو؛ الکیا طبری (۳) نے کہا: جیسے ابوحنیفہ کے ان تخمینوں میں استحسانات جو انہوں نے واضح دلائل کے بغیر کیے۔ اور اس میں روافض کی تردید بھی ہے جو کہتے ہیں: امام کی بات کو بغیر کسی شرعی دلیل کے ظاہر کیے قبول کرنا واجب ہے، اور یہ کہ وہ اللہ کی حرام کردہ چیز کو حلال کر دیتا ہے بغیر اس کے کہ شریعت سے کوئی دلیل بیان کرے۔ اور "ارباب": رب کی جمع ہے۔ اور یہاں "دون" غیر کے معنی میں ہے۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَإِن تَوَلَّوْا﴾ یعنی: اگر وہ اس چیز سے اعراض کریں جس کی طرف انہیں بلایا گیا۔ ﴿فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ﴾ یعنی: دین اسلام کے ساتھ متصف، اس کے احکامات کے تابع، اور اس معاملے میں اللہ کے احسان اور انعام کا اعتراف کرنے والے (۴)، کسی کو رب نہ بنانے والے،

نہ عیسیٰ کو، نہ عزیر کو اور نہ فرشتوں کو؛ کیونکہ وہ ہماری طرح انسان ہیں، ہماری طرح پیدا کیے گئے ہیں، اور ہم راہبوں کی کسی ایسی چیز کو قبول نہیں کرتے جس سے وہ ہم پر ایسی چیز حرام کر دیں جو اللہ نے ہم پر حرام نہیں کی، ورنہ ہم انہیں رب بنا لیں گے۔

---

(۱) (م) میں: "یکون"، اور یہ کلام نحاس کی اعراب القرآن ۱/ ۳۸۴ سے ہے۔ (۲) معانی القرآن للفراء ۱/ ۲۲۰، وإعراب القرآن للنحاس ۱/ ۳۸۳ - ۳۸۴، ومشکل إعراب القرآن لمکی ۱/ ۱۶۲۔ (۳) أحکام القرآن ۱/ ۲۸۸۔ (۴) المفہم ۳/ ۶۰۹۔

١٦٣ Surah Al-Imran: Verses 64 - 65

Ikrima said: The meaning of "taking" is "prostrating" (1). It has been previously mentioned that prostrating (as a sign of respect) was practiced until the time of the Prophet ﷺ, then the Prophet (2) ﷺ forbade Mu'adh when he intended to prostrate; as explained before in Surah Al-Baqarah (3). Anas bin Malik narrated: We said, "O Messenger of Allah, should some of us bow to others?" He said, "No." We said, "Should some of us embrace others?" He said, "No, but shake hands." Reported by Ibn Majah in his Sunan (4). A further explanation of this meaning will come in Surah Yusuf, if Allah wills (5). And in Surah "Al-Waqi'ah," [the ruling on] touching the Quran or part of it without being in a state of ritual purity, if Allah Almighty wills (6). The Almighty says: {O People of the Scripture, why do you argue about Abraham while the Torah and the Gospel were not revealed until after him? Then will you not reason?} [Al-Imran: 65]. The Almighty's saying: {O People of the Scripture, why do you argue about Abraham} - the original form is "lima" (for what), but the Alif was deleted to differentiate between an interrogative and a statement (7). This verse was revealed because of the claim of each group of Jews and Christians that Abraham followed their religion. So, Allah Almighty refuted them by stating that Judaism and Christianity only came after him. That is what His saying means: {while the Torah and the Gospel were not revealed until after him}.

(1) Reported by At-Tabari 5/480, and Ibn Abi Hatim (3635). (2) In manuscripts (kh) and (za): Then he forbade it (4) .1/437 (3) .ﷺ No. (3702), also in Ahmad (13044), At-Tirmidhi (2728), and Ibn 'Adi in Al-Kamil 2/828. Al-Hafiz said in At-Talkhis Al-Habir 3/149: At-Tirmidhi graded it Hasan (good), and Ahmad disapproved of it because it is from the narration of As-Sadusi (Hanzala bin Abdullah) who became confused, and Yahya al-Qattan abandoned it. (5) In the commentary on the verse: {And they fell down before him prostrate} [Verse: 100]. (6) In the commentary on the verse: {None touch it except the purified} [Verse: 79]. It seems the author mentioned this as a follow-up to the Prophet's ﷺ letter to Heraclius, as Heraclius held it while it contained verses from the Holy Quran. Abu al-Abbas al-Qurtubi said in al-Mufhim 3/610 regarding this Hadith: It contains evidence for the permissibility of a person in a state of major ritual impurity (Junub) or a disbeliever touching books of jurisprudence (Fiqh) and exegesis (Tafsir) even if they contain Quranic verses, because the Quran in them is secondary to other text. This is unlike when the Quran is alone, as it is not permissible for a Junub person or a disbeliever to touch any part of it. (7) I'rab al-Quran by An-Nahhas 1/384.

१६३ सूरह अल-इमरान: आयत ६४ - ६५

इक्रमा ने कहा: 'इत्तखाज़' (लेने) का अर्थ 'सजदा' करना है (१)। यह पहले उल्लेख किया जा चुका है कि पैगंबर ﷺ के समय तक सजदा (सम्मान के तौर पर) किया जाता था, फिर पैगंबर ﷺ ने (२) मुआज को मना कर दिया जब उन्होंने सजदा करना चाहा; जैसा कि सूरह अल-बकराह (३) में पहले बताया जा चुका है। अनस बिन मलिक ने रिवायत किया कि: हमने कहा, "हे अल्लाह के रसूल, क्या हम में से कुछ लोग दूसरों के लिए झुकें?" उन्होंने कहा, "नहीं।" हमने कहा, "क्या हम में से कुछ लोग एक-दूसरे को गले लगाएँ?" उन्होंने कहा, "नहीं, बल्कि हाथ मिलाओ।" इसे इब्न माजाह ने अपनी सुनन (४) में दर्ज किया है। इस अर्थ का और अधिक स्पष्टीकरण सूरह यूसुफ में आएगा, यदि अल्लाह ने चाहा (५)। और सूरह "अल-वाकिया" में शुद्धता की स्थिति के बिना कुरान या उसके किसी भाग को छूने का नियम आएगा, यदि अल्लाह तआला ने चाहा (६)। अल्लाह तआला का कथन है: {ऐ किताब वालो, तुम इब्राहीम के बारे में क्यों बहस करते हो, जबकि तौरात और इंजील उनके बाद ही उतारे गए थे? तो क्या तुम बुद्धि से काम नहीं लेते?} [अल-इमरान: ६५]। अल्लाह तआला का कथन: {ऐ किताब वालो, तुम इब्राहीम के बारे में क्यों बहस करते हो} - मूल शब्द "लिमा" (किस लिए) है, लेकिन प्रश्न और कथन के बीच अंतर करने के लिए 'अलिफ़' को हटा दिया गया था (७)। यह आयत यहूदियों और ईसाइयों के प्रत्येक समूह के इस दावे के कारण उतरी थी कि इब्राहीम उनके धर्म पर थे। तो अल्लाह तआला ने उन्हें यह बताकर झुठला दिया कि यहूदी धर्म और ईसाई धर्म उनके बाद ही आए थे। यही उनके कथन का अर्थ है: {जबकि तौरात और इंजील उनके बाद ही उतारे गए थे}।

(१) इसे अल-तबरी ५/४८० और इब्न अबी हातिम (३६३५) ने उद्धृत किया है। (२) पांडुलिपियों (ख) और (ज़) में: फिर उन्होंने उससे मना कर दिया ﷺ। (३) १/४३७। (४) संख्या (३७०२), और यह अहमद (१३०४४), तिर्मिज़ी (२७२८), और इब्न अदी की अल-कामिल २/८२८ में है। अल-हाफिज़ ने अल-तल्खीस अल-हबीर ३/१४९ में कहा: तिर्मिज़ी ने इसे हसन (अच्छा) कहा है, और अहमद ने इसे अस्वीकार कर दिया क्योंकि यह अल-सदुसी (हंज़ला बिन अब्दुल्ला) की रिवायत से है जो भ्रमित हो गए थे, और यह्या अल-क़त्तान ने इसे छोड़ दिया था। (५) आयत की व्याख्या के समय: {और वे उसके सामने सजदे में गिर पड़े} [आयत: १००]। (६) आयत की व्याख्या के समय: {इसे केवल वही छूते हैं जो पवित्र हैं} [आयत: ७९]। ऐसा लगता है कि लेखक ने पैगंबर ﷺ के हेराक्लियस को लिखे पत्र के बाद इसका उल्लेख किया है, क्योंकि हेराक्लियस ने इसे पकड़ा था जबकि इसमें कुरान की आयतें थीं। अबू अल-अब्बास अल-कुर्तुबी ने अल-मुफ्हिम ३/६१० में इस हदीस के बारे में कहा: इसमें एक

नापाक व्यक्ति (जुनुब) और एक काफिर के लिए न्यायशास्त्र (फिक्ह) और व्याख्या (तफसीर) की पुस्तकों को छूने की अनुमति का प्रमाण है, भले ही उनमें कुरान की आयतें हों, क्योंकि उनमें कुरान अन्य पाठ के गौण है। यह उस समय के विपरीत है जब कुरान अकेला हो, क्योंकि तब जुनुब या काफिर के लिए इसके किसी भी हिस्से को छूना जायज नहीं है। (७) इराब अल-कुरान, अन-नहहास १/३८४।

١٦٣ سورة آل عمران: الآيتان ٦٤ - ٦٥

عکرمہ نے کہا: «يتخذ» (بنانا/پکڑنا) کا معنی ہے: سجدہ کرنا (١)۔ اور یہ بات پہلے گزر چکی ہے کہ سجدہ (تعظیمی) نبی ﷺ کے زمانے تک رائج تھا، پھر نبی ﷺ (٢) نے معاذ کو منع کر دیا جب انہوں نے سجدہ کرنے کا ارادہ کیا؛ جیسا کہ سورہ بقرہ (٣) میں اس کا بیان گزر چکا ہے۔ انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: ہم نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، کیا ہم میں سے کوئی دوسرے کے سامنے جھکے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "نہیں۔" ہم نے عرض کیا: کیا ہم ایک دوسرے سے معانقہ (گلے ملنا) کریں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "نہیں، بلکہ مصافحہ (ہاتھ ملانا) کرو۔" اسے ابن ماجہ نے اپنی سنن (٤) میں روایت کیا ہے۔ اس مفہوم کی مزید وضاحت ان شاء اللہ سورہ یوسف (٥) میں آئے گی۔ اور سورہ "واقعہ" میں طہارت کے بغیر قرآن یا اس کے کسی حصے کو چھونے کا بیان ان شاء اللہ تعالیٰ (٦) آئے گا۔ اللہ تعالی کا ارشاد ہے: ﴿يَاأَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تُحَاجُّونَ فِي إِبْرَاهِيمَ وَمَا أُنْزِلَتِ التَّوْرَاةُ وَالْإِنْجِيلُ إِلَّا مِنْ بَعْدِهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ ٦٥﴾ اللہ تعالی کا ارشاد: ﴿يَاأَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تُحَاجُّونَ فِي إِبْرَاهِيمَ﴾ اصل میں «لِما» تھا، پھر استفہام (سوال) اور خبر کے درمیان فرق کرنے کے لیے الف کو حذف کر دیا گیا (٧)۔ یہ آیت یہودیوں اور عیسائیوں کے ہر گروہ کے اس دعوے کی وجہ سے نازل ہوئی کہ ابراہیم ان کے دین پر تھے۔ پس اللہ تعالی نے انہیں جھٹلا دیا کہ یہودیت اور عیسائیت تو ان کے بعد ہی وجود میں آئی تھیں؛ چنانچہ فرمایا: ﴿وَمَا أُنْزِلَتِ التَّوْرَاةُ وَالْإِنْجِيلُ إِلَّا مِنْ بَعْدِهِ﴾۔

(١) اسے طبری ٥ / ٤٨٠، اور ابن ابی حاتم (٣٦٣٥) نے روایت کیا ہے۔ (٢) نسخہ (خ) اور (ظ) میں ہے: پھر آپ ﷺ نے اس سے منع فرما دیا۔ (٣) ١ / ٤٣٧۔ (٤) رقم (٣٧٠٢)، اور یہ احمد (١٣٠٤٤)، ترمذی (٢٧٢٨) اور ابن عدی کی الکامل ٢ / ٨٢٨ میں ہے۔ حافظ نے تلخیص الحبیر

٣ / ١٤٩ میں کہا: ترمذی نے اسے حسن قرار دیا ہے، اور احمد نے اسے منکر (ناپسندیدہ) کہا ہے، کیونکہ یہ سدوسی (یعنی حنظلہ بن عبداللہ) کی روایت ہے اور وہ اختلاط کا شکار ہو گئے تھے، اور یحیی بن القطان نے اسے ترک کر دیا تھا۔ (٥) اللہ تعالی کے اس قول کی تفسیر کے وقت: ﴿وَخَرُّوا لَهُ سُجَّدًا﴾ [الآية: ١٠٠]۔ (٦) اللہ تعالی کے اس قول کی تفسیر کے وقت: ﴿لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ﴾ [الآية: ٧٩]۔ ایسا معلوم ہوتا ہے کہ مصنف نے یہ بات نبی ﷺ کے ہرقل کے نام خط کے تعاقب میں ذکر کی ہے، کیونکہ ہرقل نے اسے پکڑا تھا حالانکہ اس میں قرآن کریم کی آیات تھیں، اور ابو العباس قرطبی نے المفہم ٣ / ٦١٠ میں اس حدیث کے بارے میں کہا: اس میں جنبی اور کافر کے لیے فقہ اور تفسیر کی کتابوں کو چھونے کے جائز ہونے کی دلیل ہے اگرچہ ان میں قرآن ہو، کیونکہ ان میں قرآن تابع ہوتا ہے، برخلاف اس صورت کے جب اکیلا قرآن ہو، تو جنبی اور کافر کے لیے اس میں سے کچھ بھی چھونا جائز نہیں۔ (٧) اعراب القرآن للنحاس ١ / ٣٨٤۔

١٦٤ Surah Al Imran: Verses 65 - 66

Al-Zajjaj (1) said: This verse is the clearest argument against the Jews and Christians; since (2) the Torah and the Gospel were revealed after him (Abraham), and his name is not mentioned as belonging to either religion in them, while the name of Islam [for him] is in every book. It is said: There were a thousand years between Abraham and Moses, and also a thousand years between Moses and Jesus (4). "Will you not then understand?" (Quran 3:65) the refutation of your argument and the falsehood of your statement. And Allah knows best. His (the Exalted) saying: "Lo! you are they who have argued about that of which you have knowledge; why then do you argue about that of which you have no knowledge? Allah knows, and you know not." (Quran 3:66) There are two matters regarding this: The first: His (the Exalted) saying: "Lo! you are they who have argued" meaning regarding the matter of Muhammad ﷺ; because they knew him from the description they found in their book, so they argued about it falsely. "Why then do you argue about that of which you have no knowledge?" meaning their claim about Abraham that he was a Jew or a Christian (5). The origin of "hā antum" (you there): it is "antum" (you), so the first hamza was replaced with a 'hā' because they are related sounds. This is narrated from Abu Amr ibn al-Ala and al-Akhfash. Al-Nahhas (6) said: This is a good opinion. Qunbul narrated from Ibn Kathir reading "hā antum" like "hantum" (7). And a better view (8) is that the 'hā'...

(1) Ma'ani al-Quran 1/426, and what follows in brackets is from it. (2) In the manuscripts: "an" (that), and what is established is from (m). (3) In the manuscripts: "there is no name for one", and in (m): "there is no name for one in them", and what is established is from Ma'ani al-Quran, and al-Wasit 1/447. (4) Thus it occurred in the manuscripts, and what is in Tafsir al-Baghawi 1/312: "two thousand years". Al-Tha'labi mentioned in 'Ara'is al-Majalis p. 374 that between Amram the father of Moses (peace be upon him) and Amram the father of Mary was one thousand eight hundred years. Ibn Habib mentioned in al-Muhabbar p. 1, that from Moses to David was five hundred and ninety years, and from David to Jesus was one thousand and fifty-three years. And Allah knows best. (5) Tafsir al-Baghawi 1/313. (6) I'rab al-Quran 1/384, and what precedes it is from him without mentioning al-Akhfash, and al-Baghawi 1/312 quoted it from al-Akhfash. (7) Al-Sab'ah p. 207. See al-Taysir p. 88. Qunbul: He is Muhammad bin Abd al-Rahman al-Makhzumi, their freedman, the Meccan, an imam in recitation, a narrator from Ibn Kathir al-Makki, died in the year (291 AH). Al-Siyar 14/84. (8) In (kh) and (z): "in it".

١٦٤ सूरा आल इमरान: आयतें 65 - 66

अल-ज़ज्जाज (1) ने कहा: यह आयत यहूदियों और ईसाइयों के खिलाफ सबसे स्पष्ट तर्क है; क्योंकि (2) तौरात और इंजील उनके(इब्राहीम के) बाद अवतरित हुए थे, और उनमें से किसी भी धर्म के साथ उनका नाम नहीं जुड़ा है, जबकि इस्लाम का नाम उनके लिए [प्रत्येक] पुस्तक में है। कहा जाता है: इब्राहीम और मूसा के बीच एक हज़ार साल थे, और मूसा और ईसा के बीच भी एक हज़ार साल थे (4)। "तो क्या तुम समझते नहीं?" (क़ुरान 3:65) तुम्हारे तर्क का खंडन और तुम्हारे कथन की निरर्थकता। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। अल्लाह तआला का कथन: "हाँ! तुम वही लोग हो जिन्होंने उसके बारे में बहस की जिसका तुम्हें ज्ञान था; फिर तुम उसके बारे में क्यों बहस करते हो जिसका तुम्हें कोई ज्ञान नहीं? अल्लाह जानता है, और तुम नहीं जानते।" (क़ुरान 3:66) इसमें दो विषय हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: "हाँ! तुम वही लोग हो जिन्होंने बहस की" यानी मुहम्मद ﷺ के मामले में; क्योंकि वे उन्हें उस विवरण से जानते थे जो उन्हें अपनी किताब में उनके गुणों के बारे में मिला था, इसलिए उन्होंने इसके बारे में झूठा तर्क दिया। "फिर तुम उसके बारे में क्यों बहस करते हो जिसका तुम्हें कोई ज्ञान नहीं?" यानी इब्राहीम के बारे में उनका दावा कि वे यहूदी या ईसाई थे (5)। "हा अन्तुम" (तुम वहाँ) का मूल "अन्तुम" (तुम) है, इसलिए पहले 'हमज़ा' को 'हा' से बदल दिया गया क्योंकि वे संबंधित ध्वनियाँ हैं। यह अबू अम्र इब्न अल-अला और अल-अखफ़श से वर्णित है। अल-नहस (6) ने कहा: यह एक अच्छा मत है। कुनबुल ने इब्न कसीर से "हा अन्तुम" को "हन्तुम" (7) की तरह पढ़ा है। और इससे बेहतर (8) यह है कि 'हा'...

(1) मा'नी अल-कुरान 1/426, और जो कोष्ठक में आएगा वह उसी से है। (2) पांडुलिपियों में: "अन" (कि), और जो स्थापित है वह (म) से है। (3) पांडुलिपियों में: "किसी एक के लिए कोई नाम नहीं है", और (म) में: "उनमें किसी एक के लिए कोई नाम नहीं है", और जो स्थापित है वह मा'नी अल-कुरान और अल-वसीत 1/447 से है। (4) पांडुलिपियों में ऐसा ही हुआ, और तफ़्सीर अल-बग़वी 1/312 में जो है: "दो हज़ार साल"। अल-सालाबी ने 'अराइस अल-मजालिस' पृष्ठ 374 में उल्लेख किया है कि मूसा (उन पर शांति हो) के पिता इमरान और मरियम के पिता इमरान के बीच एक हज़ार आठ सौ साल थे। इब्न हबीब ने अल-मुहब्बर पृष्ठ 1 में उल्लेख किया है कि मूसा से दाऊद तक पांच सौ नब्बे साल थे, और दाऊद से ईसा तक एक हज़ार तिरपन साल थे। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। (5) तफ़्सीर अल-बग़वी 1/313। (6) इराब अल-कुरान 1/384, और अल-अखफ़श का उल्लेख किए बिना उससे पहले का हिस्सा, और अल-बग़वी 1/312 ने इसे अल-अखफ़श से उद्धृत किया। (7)

अल-सबआ पृष्ठ 207। अल-तयसीर पृष्ठ 88 देखें। कुनबुल: वह मुहम्मद बिन अब्द अल-रहमान अल-मखज़ूमी हैं, उनके स्वतंत्र दास, मक्का के निवासी, क़िरात (कुरान पाठ) के इमाम, इब्न कसीर अल-मक्की के रावी (वर्णनकर्ता), उनकी मृत्यु वर्ष (291 हिजरी) में हुई। अल-सियार 14/84। (8) (ख) और (ज़) में: "इसमें"।

١٦٤ سورة آل عمران: آیات ۶۵ - ۶۶

زجاج (۱) نے کہا: یہ آیت یہودیوں اور عیسائیوں کے خلاف سب سے واضح دلیل ہے؛ کیونکہ (۲) تورات اور انجیل ان (ابراہیم علیہ السلام) کے بعد نازل ہوئیں، اور ان دونوں میں ان کا نام ان مذاہب میں سے کسی ایک کے طور پر نہیں ہے، جبکہ اسلام کا نام ان کے لیے ہر کتاب میں ہے۔ کہا جاتا ہے: ابراہیم اور موسیٰ کے درمیان ایک ہزار سال تھے، اور موسیٰ اور عیسیٰ کے درمیان بھی ایک ہزار سال تھے (۴)۔ "تو کیا تم عقل سے کام نہیں لیتے؟" (قرآن ۳:۶۵) تمہاری دلیل کا رد اور تمہارے قول کا باطل ہونا۔ اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "سنو! تم وہی لوگ ہو جنہوں نے اس بارے میں بحث کی جس کا تمہیں علم تھا؛ پھر تم اس بارے میں کیوں بحث کرتے ہو جس کا تمہیں کوئی علم نہیں؟ اور اللہ جانتا ہے، اور تم نہیں جانتے۔" (قرآن ۳:۶۶) اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "سنو! تم وہی لوگ ہو جنہوں نے بحث کی" یعنی محمد ﷺ کے معاملے میں؛ کیونکہ وہ آپ ﷺ کو ان اوصاف سے پہچانتے تھے جو وہ اپنی کتاب میں پاتے تھے، تو انہوں نے اس میں ناحق بحث کی۔ "پھر تم اس بارے میں کیوں بحث کرتے ہو جس کا تمہیں کوئی علم نہیں؟" یعنی ابراہیم علیہ السلام کے بارے میں ان کا دعویٰ کہ وہ یہودی یا نصرانی تھے (۵)۔ "ہا انتم" (خبردار تم) میں اصل "انتم" (تم) ہے، تو پہلے حمزہ کو 'ہا' سے بدل دیا گیا؛ کیونکہ وہ اس کی بہن (ہم آواز) ہے۔ یہ ابو عمرو بن العلاء اور الاخفش سے مروی ہے۔ النحاس (۶) نے کہا: یہ ایک اچھا قول ہے۔ اور قنبل نے ابن کثیر سے "هَأَنْتُمْ" کو "هَنْتُمْ" (۷) کی طرح پڑھا ہے۔ اور اس سے بہتر (۸) یہ ہے کہ 'ہا'...

(۱) معانی القرآن ۱/۴۲۶، اور جو کچھ بریکٹ میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۲) قلمی نسخوں میں: "ان" (کہ)، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (۳) قلمی نسخوں میں: "اور ان میں کسی ایک کا نام

نہیں ہے"، اور (م) میں: "اور ان دونوں میں کسی ایک کا نام نہیں ہے"، اور جو ثابت ہے وہ معانی القرآن اور الوسیط ۱/۴۴۷ سے ہے۔ (۴) نسخوں میں ایسا ہی واقع ہوا ہے، اور جو تفسیر البغوی ۱/۳۱۲ میں ہے: "دو ہزار سال"۔ الثعلبی نے عرائس المجالس ص ۳۷۴ میں ذکر کیا ہے کہ موسیٰ علیہ السلام کے والد عمران اور مریم کے والد عمران کے درمیان ایک ہزار آٹھ سو سال تھے۔ ابن حبیب نے المحبر ص ۱ میں ذکر کیا ہے کہ موسیٰ سے داؤد تک پانچ سو نوے سال تھے، اور داؤد سے عیسیٰ تک ایک ہزار ترپن سال تھے۔ واللہ اعلم۔ (۵) تفسیر البغوی ۱/۳۱۳۔ (۶) اعراب القرآن ۱/۳۸۴، اور اس سے پہلے کا حصہ الاخفش کے ذکر کے بغیر، اور اسے الاخفش سے البغوی نے ۱/۳۱۲ میں نقل کیا ہے۔ (۷) السبعہ ص ۲۰۷۔ اور دیکھئے التیسیر ص ۸۸۔ قنبل: وہ محمد بن عبد الرحمن المخزومی ہیں، مکی، قراءت کے امام، ابن کثیر مکی کے راوی، ان کی وفات سال (۲۹۱ ھ) میں ہوئی۔ السیر ۱۴/۸۴۔ (۸) (خ) اور (ظ) میں: "فیہ" (اس میں) ہے۔

instead of a hamza, so its origin would be: a-antum. It is also permissible for "ha" to be for attention (tanbih); added to "antum", and the alif was deleted due to frequent use. Regarding "ha-ula'i", there are two dialects: elongation (madd) and shortening (qasr)(1). Some Arabs shorten it. Abu Hatim recited: By your life, we and the allies, these ones, are in a trial whose nails have not been clipped(2). "Ha-ula'i" here is in the place of a vocative, meaning: O these people. It is also permissible for "ha-ula'i" to be the predicate (khabar) of "antum", on the basis that "ula'i" means "those who", and what follows it is its relative clause (silah). It is also possible for the predicate of "antum" to be: "hajajtum" (you argued). This was previously mentioned in "Al-Baqarah"(3) and praise be to Allah. The second point: In the verse, there is evidence for the prohibition of arguing for those who have no knowledge, and the restriction on those who lack verification. The Almighty said: {Lo! ye are they who fell to disputing about that whereof ye had knowledge; why then dispute ye concerning that whereof ye have no knowledge?} [3:66]. And the command to argue has been issued to those who know and are certain(4); The Almighty said: {And argue with them in a way that is best} [An-Nahl: 125]. It was narrated from the Prophet ﷺ that a man came to him and denied his child, saying: "O Messenger of Allah, my wife has given birth to a black boy." The Messenger of Allah ﷺ said: "Do you have camels?" He said: "Yes." He asked: "What are their colors?" He said: "Red." He asked: "Are there any gray ones among them?" He said: "Yes." He asked: "Where did that come from?" He said: "Perhaps a vein (ancestry) pulled it." The Messenger of Allah ﷺ said: "And this boy, perhaps a vein pulled him"(5). This is the reality of argumentation, and the ultimate in explaining deduction by the Messenger of Allah ﷺ.

---

(1) See Al-Hujjah by Al-Farisi 3/46-47 and 51, and Al-Muharrar Al-Wajeez 1/450. (2) Its speaker is Aws ibn Hajar, and it is in his Diwan p. 120, Al-Ma'ani Al-Kabir by Ibn Qutaybah 2/898, and the commentary on Zuhayr's Diwan by Al-A'lam Al-Shantamari p. 22, with the narration: 'huqba' instead of 'mihna'. Ibn Qutaybah said: meaning we are at war. "Her nails" is a metaphor for weapons. Al-A'lam Al-Shantamari said: Aws ibn Hajar was the first to use nails as a metaphor for weapons. (3) 2/237-238, see also Ma'ani Al-Qur'an by Al-Zajjaj 1/167, and I'rab Al-Qur'an by Al-Nahhas 1/243. (4) In version (Z): "and mastered it." (5) Narrated by Ahmad (7189), Al-Bukhari (5305), and Muslim (1500) from the Hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him). "Al-Awraq": brown. And his saying: "perhaps a vein pulled him," it is said: he was pulled to it in resemblance, if he resembles it. Al-Nihayah (waraq) (naza'a).

हमज़ा के बजाय, इसलिए इसका मूल होगा: अ-अन्तुम। यह भी संभव है कि "हा" ध्यान आकर्षित करने (तन्बीह) के लिए हो; "अन्तुम" पर जोड़ा गया, और बार-बार उपयोग के कारण अलिफ़ हटा दिया गया। "हा-उलाई" के संबंध में दो बोलियाँ हैं: खिंचाव (मद) और संक्षिप्तीकरण (क़स्र)(1)। कुछ अरब इसे छोटा करते हैं। अबू हातिम ने पढ़ा: आपकी आयु की कसम, हम और मित्र राष्ट्र, ये लोग, एक ऐसी परीक्षा में हैं जिसके नाखून नहीं काटे गए हैं(2)। यहाँ "हा-उलाई" संबोधन के स्थान पर है, जिसका अर्थ है: ऐ लोगो। यह भी संभव है कि "हा-उलाई" "अन्तुम" का विधेय (खबर) हो, इस आधार पर कि "उलाई" का अर्थ "वे जो" है, और उसके बाद जो आता है वह उसका सापेक्ष उपवाक्य (सिलाह) है। यह भी संभव है कि "अन्तुम" का विधेय "हाजजतुम" (तुमने बहस की) हो। इसका उल्लेख पहले "अल-बकरा"(3) में किया जा चुका है और अल्लाह का शुक्र है। दूसरा बिंदु: आयत में उन लोगों के लिए बहस करने के निषेध का प्रमाण है जिनके पास ज्ञान नहीं है, और उन लोगों पर प्रतिबंध है जिनके पास सत्यापन की कमी है। सर्वशक्तिमान ने कहा: {देखो! तुम वे हो जिन्होंने उस बारे में बहस की जिसका तुम्हें ज्ञान था; फिर तुम उस बारे में बहस क्यों करते हो जिसका तुम्हें कोई ज्ञान नहीं है?} [3:66]। और उन लोगों को बहस करने का आदेश दिया गया है जो जानते हैं और निश्चित हैं(4); सर्वशक्तिमान ने कहा: {और उनके साथ उस तरीके से बहस करो जो सबसे अच्छा हो} [अन-नहल: 125]। पैगंबर ﷺ से रिवायत है कि एक आदमी उनके पास आया और उसने अपने बच्चे को अपना मानने से इनकार कर दिया, कहा: "हे अल्लाह के रसूल, मेरी पत्नी ने एक काले लड़के को जन्म दिया है।" अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "क्या तुम्हारे पास ऊंट हैं?" उसने कहा: "हाँ।" उन्होंने पूछा: "उनके रंग क्या हैं?" उसने कहा: "लाल।" उन्होंने पूछा: "क्या उनमें से कोई भूरे रंग के हैं?" उसने कहा: "हाँ।" उन्होंने पूछा: "वह कहाँ से आया?" उसने कहा: "शायद किसी नस (पूर्वजों के प्रभाव) ने उसे खींच लिया।" अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "और यह लड़का, शायद एक नस ने उसे खींच लिया"(5)। यह बहस की वास्तविकता है, और अल्लाह के रसूल ﷺ द्वारा कटौती को समझाने का चरम है।

---

(1) देखें अल-हुज्जाह अल-फारसी द्वारा 3/46-47 और 51, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/450। (2) इसके वक्ता औस बिन हजर हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 120, इब्न कुतैबा द्वारा अल-मानी अल-कबीर 2/898 और अल-आलम अल-शंतमरी द्वारा ज़ुहैर के दीवान की टिप्पणी पृष्ठ 22 में है, इस वर्णन के साथ: 'हुक्बा', 'मिहना' के बजाय। इब्न कुतैबा ने कहा: इसका मतलब है कि हम युद्ध में हैं।

"उसके नाखून" हथियारों के लिए एक रूपक है। अल-आलम अल-शंतमरी ने कहा: औस बिन हजर पहले व्यक्ति थे जिन्होंने हथियारों के लिए रूपक के रूप में नाखूनों का इस्तेमाल किया था। (3) 2/237-238, ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 1/167, और नहस द्वारा एराब अल-कुरान 1/243 भी देखें। (4) (ज़) में: "और इसमें महारत हासिल की।" (5) इसे अहमद (7189), अल-बुखारी (5305), और मुस्लिम (1500) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। "अल-अवरक": भूरा। और उनका कहना: "शायद एक नस ने उसे खींच लिया," कहा जाता है: वह समानता में उसकी ओर खिंच गया, यदि वह उसके जैसा दिखता है। अल-निहाया (वरक) (नज़ा)।

ہمزہ کے بجائے، چنانچہ اس کی اصل ہو گی: أأنتم۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ «ہا» تنبیہ کے لیے ہو؛ جو «أنتم» پر داخل ہوئی، اور کثرت استعمال کی وجہ سے الف حذف کر دیا گیا۔ اور «ہؤلاء» میں دو لغتیں (لہجے) ہیں: مد (کھینچ کر پڑھنا) اور قصر (مختصر پڑھنا)(۱)۔ اور عربوں میں سے کچھ اسے مختصر پڑھتے ہیں۔ ابو حاتم نے پڑھا: تمہاری عمر کی قسم، ہم اور حلیف قبائل، یہ لوگ، ایک ایسی آزمائش میں ہیں جس کے ناخن نہیں تراشے گئے(۲)۔ اور «ہؤلاء» یہاں ندائیہ مقام پر ہے، یعنی: اے لوگو۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ «ہؤلاء» «أنتم» کی خبر ہو، اس بنیاد پر کہ «أولاء» بمعنی «الذین» (وہ لوگ جو) ہو، اور اس کے بعد والا جملہ اس کا صلہ ہو، اور یہ بھی جائز ہے کہ «أنتم» کی خبر «حاججتم» (تم نے بحث کی) ہو۔ اور یہ بات سورہ «البقرہ»(۳) میں گزر چکی ہے، اور اللہ کا شکر ہے۔ دوسری بات: آیت میں اس شخص کے لیے بحث کرنے کی ممانعت کی دلیل ہے جسے علم نہ ہو، اور اس شخص پر پابندی ہے جس کے پاس تحقیق نہ ہو۔ اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿ہَٰأَنتُمْ هَٰؤُلَاءِ حَاجَجْتُمْ فِيمَا لَكُم بِهِ عِلْمٌ فَلِمَ تُحَاجُّونَ فِيمَا لَيْسَ لَكُم بِهِ عِلْمٌ﴾ (تم لوگ وہی ہو جنہوں نے اس بارے میں بحث کی جس کا تمہیں علم تھا، تو پھر اس بارے میں کیوں بحث کرتے ہو جس کا تمہیں کوئی علم نہیں؟)۔ اور بحث کرنے کا حکم اس کے لیے آیا ہے جو علم اور یقین رکھتا ہو(۴)؛ چنانچہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَجَادِلْهُم بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ﴾ (اور ان سے اس طریقے سے بحث کرو جو بہترین ہو) [النحل: ۱۲۵]۔ اور نبی ﷺ سے مروی ہے کہ ان کے پاس ایک شخص آیا جس نے اپنے بچے کا انکار کیا، اور کہا: اے اللہ کے رسول، میری بیوی نے ایک سیاہ رنگ کا بچہ جنا ہے، تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «کیا تمہارے پاس اونٹ ہیں؟» اس نے کہا: جی ہاں۔ آپ ﷺ نے پوچھا: «ان کے رنگ کیا ہیں؟» اس نے کہا: سرخ؛ آپ ﷺ نے پوچھا: «کیا ان میں

کوئی خاکستری (مٹیالے) رنگ کا بھی ہے؟» اس نے کہا: جی ہاں۔ آپ ﷺ نے پوچھا: «وہ کہاں سے آیا؟» اس نے کہا: شاید کسی رگ (نسل) نے اسے کھینچ لیا ہو گا۔ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «اور یہ لڑکا بھی، شاید کسی رگ نے اسے کھینچ لیا ہو»(۵)۔ اور یہ بحث کی حقیقت ہے، اور رسول اللہ ﷺ کی طرف سے استدلال کی وضاحت کی انتہا ہے۔

---

(۱) دیکھئے الحجہ للفارسی ۳/ ۴۶ - ۴۷ اور ۵۱، اور المحرر الوجیز ۱/ ۴۵۰۔ (۲) اس کے کہنے والے اوس بن حجر ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص ۱۲۰، اور ابن قتیبہ کی المعانی الکبیر ۲/ ۸۹۸ اور الاعلم الشنتمری کی شرح دیوانِ زہیر ص ۲۲ میں ہے، اس روایت کے ساتھ: «حقبہ» بجائے «محنہ» کے۔ ابن قتیبہ نے کہا: یعنی ہم حالتِ جنگ میں ہیں۔ اور «اس کے ناخن» ہتھیاروں سے کنایہ ہے۔ الاعلم الشنتمری نے کہا: اوس بن حجر پہلے شخص تھے جنہوں نے ناخنوں کو ہتھیاروں کے لیے کنایہ کے طور پر استعمال کیا۔ (۳) ۲/ ۲۳۷ - ۲۳۸cultural، اور دیکھئے معانی القرآن للزجاج ۱/ ۱۶۷، اور اعراب القرآن للنحاس ۱/ ۲۴۳۔ (۴) نسخہ (ظ) میں: «اور اس میں مہارت حاصل کی»۔ (۵) اسے احمد (۷۱۸۹)، بخاری (۵۳۰۵)، اور مسلم (۱۵۰۰) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور «الأورق»: گندمی/خاکستری رنگ۔ اور آپ کا قول: «لعل عرقاً نزعہ»، کہا جاتا ہے: مشابہت میں اس کی طرف مائل ہوا، جب وہ اس کے مشابہ ہو۔ النہایہ (ورق) (نزع)۔

Surah Al Imran: Verses 67 - 68 Page 166

Allah the Almighty said: {Abraham was neither a Jew nor a Christian, but he was one inclining toward truth, a Muslim [submitting to Allah]. And he was not of the polytheists. (67)}

The Almighty cleared him of their false claims, and clarified that he was upon the Islamic Hanifiyya (monotheism), and was not a polytheist. A 'Hanif' is one who professes the oneness of God, performs the pilgrimage, sacrifices, is circumcised, and faces the Qiblah (1). Its derivation was previously discussed in [the commentary of] Surah Al-Baqarah (2). Lexically, a 'Muslim' is one who humbles himself to Allah Almighty's command and is obedient to Him. The full meaning of Islam has already been covered in Surah Al-Baqarah (3), and praise be to Allah.

Allah the Almighty said: {Indeed, the most worthy of Abraham among the people are those who followed him [in his time] and this prophet, and those who believe [in his message]. And Allah is the ally of the believers. (68)}

Ibn Abbas said: The leaders of the Jews said: "By Allah, O Muhammad, you know that we are more worthy of Abraham's religion than you or anyone else, and that he (4) was a Jew, and you are only [driven by] envy." So Allah the Almighty revealed this verse (5).

{Most worthy} (awlā) means most entitled; it was said: in terms of assistance and victory. And it was said: in terms of evidence (6). {Those who followed him} in his creed and tradition. {And this Prophet} - he was mentioned individually to honor him; just as He said: {In both of them are fruit and palm trees and pomegranates} [Ar-Rahman: 68]. This meaning was fully explained in Surah Al-Baqarah (7).

And 'Hadhā' (this) is in the nominative position as a conjunction (8) with 'the ones who' (al-ladhīna), and 'al-Nabiyy' (the Prophet) is an attribute for 'Hadhā', or an apposition (9).

(1) Tafsir al-Baghawi 1/313. (2) 2/414. (3) 2/407. (4) In manuscript (M): "For indeed he". (5) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 100. (6) Majma' al-Bayan 3/110. (7) 2/262, 4/174-175. (8) In manuscripts (Kh) and (Z): "upon the conjunction". (9) His saying: "or an apposition", is from (Kh) and (Z), and it is not in the remaining copies, and it matches what is in Mushkil I'rab al-Qur'an 1/162, and the text is from it.

सूरह अल इमरान: आयतें 67 - 68 पृष्ठ 166

अल्लाह तआला का कथन: {इब्राहीम न तो यहूदी थे और न ही ईसाई, बल्कि वह सच्चाई की ओर झुकने वाले मुसलमान (अल्लाह के आज्ञाकारी) थे। और वह मुशरिकों (बहुदेववादियों) में से नहीं थे। (67)}

अल्लाह तआला ने उन्हें उनके झूठे दावों से बरी कर दिया, और स्पष्ट किया कि वह इस्लामी हनीफिया (एकेश्वरवाद) पर थे, और मुशरिक नहीं थे। 'हनीफ' वह है जो अल्लाह की एकता को मानता है, हज करता है, कुर्बानी देता है, खतना करता है और किबला की ओर मुँह करता है (1)। इसकी व्युत्पत्ति का वर्णन पहले 'सूरह अल-बक़रह' (2) में हो चुका है। शाब्दिक अर्थ में 'मुस्लिम' वह है जो अल्लाह तआला के आदेश के सामने विनम्र हो और उसका आज्ञाकारी हो। इस्लाम का पूर्ण अर्थ सूरह अल-बक़रह (3) में पहले ही आ चुका है, और अल्लाह की स्तुति है।

अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह, लोगों में इब्राहीम के सबसे अधिक निकट (हकदार) वे हैं जिन्होंने उनका अनुसरण किया और यह नबी और वे लोग जो ईमान लाए। और अल्लाह मोमिनों (ईमान वालों) का संरक्षक है। (68)}

इब्न अब्बास ने कहा: यहूदी नेताओं ने कहा: "ऐ मुहम्मद, खुदा की कसम, आप जानते हैं कि हम इब्राहीम के धर्म के आपसे और किसी और से ज़्यादा हकदार हैं, और वह (4) यहूदी थे, और आप केवल ईर्ष्या के कारण ऐसा कह रहे हैं।" तब अल्लाह तआला ने यह आयत नाजिल की (5)।

{सबसे अधिक हकदार} (अवला) का अर्थ है सबसे अधिक अधिकार रखने वाला; कहा गया है: सहायता और विजय में। और यह भी कहा गया है: प्रमाण (दलील) में (6)। {जिन्होंने उनका अनुसरण किया} उनके पंथ और सुन्नत पर। {और यह नबी} - उनका उल्लेख उनके सम्मान के लिए अलग से किया गया है; जैसा कि अल्लाह ने फरमाया: {उन दोनों में फल और खजूर और अनार हैं} [अर-रहमान: 68]। यह अर्थ सूरह अल-बक़रह (7) में पूरी तरह से आ चुका है।

और 'हाज़ा' (यह) 'अल्लज़ीना' (जो लोग) पर एक संयोजक (8) के रूप में रफ़ा (nominative) की स्थिति में है, और 'अन-नबी' 'हाज़ा' के लिए एक विशेषण है, या एक बदल (apposition) है (9)।

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 1/313। (2) 2/414। (3) 2/407। (4) प्रति (म) में: "तो वास्तव में वह"। (5) असबाब अल-नुज़ूल अल-वाहिदी द्वारा, पृ. 100। (6) मजमा अल-बयान 3/110। (7) 2/262,

4/174-175। (8) प्रतियों (ख़) और (ज़) में: "अत्फ़ पर"। (9) उनका कहना: "या बदल", प्रतियों (ख़) और (ज़) से है, और यह बाकी प्रतियों में नहीं है, और यह 'मुश्किल ए'राब अल-क़ुरआन' 1/162 में जो है उसके अनुरूप है, और कलाम वहीं से है।

سورہ آل عمران: آیات 67 - 68 صفحہ 166

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {ابراہیم نہ یہودی تھے اور نہ ہی عیسائی، بلکہ وہ یکسو (حنیف) مسلمان تھے اور وہ مشرکوں میں سے نہ تھے۔ (67)}

اللہ تعالیٰ نے انہیں ان کے جھوٹے دعووں سے پاک قرار دیا، اور واضح کیا کہ وہ اسلامی حنیفیت پر تھے، اور مشرک نہیں تھے۔ اور 'حنیف' وہ ہے جو توحید کا قائل ہو، حج کرے، قربانی دے، ختنہ کرے اور قبلہ کی طرف رخ کرے (1)۔ اس کے لفظی اشتقاق کا ذکر پہلے 'سورہ بقرہ' (2) میں ہو چکا ہے۔ اور لغت میں 'مسلم' وہ ہے جو اللہ تعالیٰ کے حکم کے آگے جھک جائے اور اس کا فرمانبردار ہو۔ اسلام کا مکمل مفہوم سورہ بقرہ (3) میں پہلے ہی گزر چکا ہے، اور اللہ کے لیے تمام تعریفیں ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {یقیناً لوگوں میں سے ابراہیم کے سب سے زیادہ حقدار وہ لوگ ہیں جنہوں نے ان کی پیروی کی اور یہ نبی اور وہ لوگ جو ایمان لائے، اور اللہ ایمان والوں کا کارساز ہے۔ (68)}

ابن عباس نے کہا: یہودی سرداروں نے کہا: "اے محمد، خدا کی قسم، آپ جانتے ہیں کہ ہم ابراہیم کے دین کے آپ سے اور کسی دوسرے سے زیادہ حقدار ہیں، اور وہ (4) یہودی تھے، اور آپ صرف حسد کر رہے ہیں"، تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی (5)۔

{اولیٰ} کا معنی ہے زیادہ حقدار، کہا گیا ہے: مدد اور نصرت میں۔ اور کہا گیا: دلیل (حجت) میں (6)۔ {جن لوگوں نے ان کی پیروی کی} ان کی ملت اور سنت پر۔ {اور یہ نبی} - ان کا ذکر ان کی

تعظیم کی خاطر الگ سے کیا گیا؛ جیسا کہ اللہ نے فرمایا: {ان دونوں (جنتوں) میں پھل، کھجوریں اور انار ہیں} [الرحمن: 68]۔ یہ مفہوم سورہ بقرہ (7) میں مکمل طور پر گزر چکا ہے۔

اور لفظ 'ہذا' (یہ) 'الذین' پر عطف (8) کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے، اور 'النبی' لفظ 'ہذا' کی صفت (نعت) ہے یا بدل (9) ہے۔

(1) تفسیر بغوی 1/313۔ (2) 2/414۔ (3) 2/407۔ (4) نسخہ (م) میں ہے: "فإنہ" (پس بے شک وہ)۔ (5) اسباب النزول للواحدی ص 100۔ (6) مجمع البیان 3/110۔ (7) 2/262، 4/174-175۔ (8) نسخوں (خ) اور (ظ) میں: "علی العطف" ہے۔ (9) ان کا قول: "او بدل" نسخوں (خ) اور (ظ) سے ہے، اور یہ باقی نسخوں میں نہیں ہے، اور یہ 'مشکل اعراب القرآن' 1/162 میں جو ہے اس کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔

Or it is a 'atf bayan (explanatory apposition), and if it were in the accusative case (mansub), it would have been permissible in speech as an apposition to the pronoun 'hu' in 'ittaba'uhu' (followed him). {And Allah is the Protector of the believers} meaning: their Helper. And from Ibn Mas'ud, that the Prophet ﷺ said: "Indeed every prophet has guardians from among the prophets, and my guardian among them is my father and the close friend (Khalil) of my Lord," then he recited: {Indeed, the most worthy of Ibrahim among the people are those who followed him [in his time] and this prophet}(1).

The Almighty's saying: {A party of the People of the Scripture wish they could mislead you. But they do not mislead except themselves, and they perceive [it] not.}

It was revealed regarding Mu'adh ibn Jabal, Hudhayfah ibn al-Yaman, and Ammar ibn Yasir; when the Jews of Banu al-Nadir, Qurayzah, and Banu Qaynuqa' called them to their religion. And this verse is similar to the Almighty's saying: {Many of the People of the Scripture wish they could turn you back to disbelief after you have believed, out of envy...}(2) [Al-Baqarah: 109]. And "min" (from) according to this saying is for partitivity (tab'id). And it was said: all of the People of the Scripture. So "min" would be for clarification of genus (bayan al-jins)(3). And the meaning of {if they could mislead you} is: they make you earn sin by turning back from the religion of Islam and opposing it. Ibn Jarir said(4): "they mislead you" means: they destroy you; from it is the saying of Al-Akhtal: You were the speck in the murky, frothing wave Cast by the torrent, so it went astray in perdition(5) Meaning: he perished utterly. {But they do not mislead except themselves} negation and affirmation. {And they perceive [it] not} meaning: they do not realize that they are not reaching the point of misleading the believers. And it was said: "And they perceive not" means: they do not know the truth of Islam.

---

(1) Narrated by Ahmad (3800), Al-Tirmidhi (2995), and Al-Tabari 498/6. (2) Asbab al-Nuzul by Al-Wahidi p. 104, Tafsir al-Baghawi 1/315, and Ibn Hajar attributed it in Al-Ijab fi Bayan al-Asbab 692/2 to Muqatil ibn Sulayman. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/452. (4) In the copies: Ibn Jurayj, and we have not found it from the saying of Ibn Jurayj, and perhaps it is a slip of the pen by the author, may Allah have mercy on him, and it is the saying of Al-Tabari in his Tafsir 6/500, and Ibn Atiyyah quoted it from him in Al-Muharrar 1/452. (5) His Diwan p. 50, and 'Al-Atiyy': the flood that comes from a land that has been rained on to a land that has not been rained on. Lisan (Ata).

१६७ सूरा अल-इमरान: आयतें ६८ - ६९

या यह 'अत्फ़ बयान' (स्पष्टीकरणात्मक समानाधिकरण) है, और यदि इसे 'नस्ब' (कर्म कारक) में रखा जाता, तो यह 'इत्तबअहु' (उसका अनुसरण किया) में 'हु' (सर्वनाम) के लिए 'अत्फ़' के रूप में भाषण में जायज़ होता। {और अल्लाह विश्वासियों का संरक्षक है} यानी: उनका सहायक। और इब्न मसूद से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "बेशक हर नबी के लिए नबियों में से वली (संरक्षक) होते हैं, और उनमें से मेरा वली मेरे पिता और मेरे रब के खलील (मित्र) हैं," फिर उन्होंने पढ़ा: {बेशक, लोगों में से इब्राहीम के सबसे अधिक हकदार वे लोग हैं जिन्होंने उनका अनुसरण किया और यह नबी...}(१)।

अल्लाह तआला का फरमान: {अहले किताब के एक समूह की इच्छा है कि वे तुम्हें गुमराह कर दें। परन्तु वे अपने आप को ही गुमराह करते हैं और वे नहीं समझते।}

यह मुआज़ बिन जबल, हुज़ैफ़ा बिन अल-यमान और अम्मार बिन यासिर के बारे में नाजिल हुई; जब बनू नादिर, कुरैज़ा और बनू कैनुक़ा के यहूदियों ने उन्हें अपने धर्म की ओर बुलाया। यह आयत अल्लाह तआला के इस कथन के समान है: {अहले किताब में से बहुत से लोग चाहते हैं कि तुम्हारे ईमान लाने के बाद तुम्हें फिर से काफ़िर बना दें, ईर्ष्या के कारण...}(२) [अल-बक़रह: १०९]। और इस कथन के अनुसार "मिन" (में से) 'तबईद' (विभाजन) के लिए है। और कहा गया: सभी अहले किताब। तो "मिन" 'बयान अल-जिंस' (श्रेणी स्पष्टीकरण) के लिए होगा(३)। और {कि वे तुम्हें गुमराह कर दें} का अर्थ है: वे तुम्हें इस्लाम धर्म से वापस लौटने और उसका विरोध करने के कारण पाप का भागी बनाते हैं। इब्न जरीर ने कहा(४): "वे तुम्हें गुमराह करते हैं" यानी: वे तुम्हें नष्ट करते हैं; इसी से अल-अख्ताल का शेर है: तुम गंदे, झागदार लहर में तिनके की तरह थे जिसे सैलाब ने फेंक दिया, तो वह पूरी तरह नष्ट हो गया(५) अर्थात: पूरी तरह नष्ट हो गया। {परन्तु वे अपने आप को ही गुमराह करते हैं} निषेध और पुष्टि। {और वे नहीं समझते} अर्थात: वे यह नहीं समझते कि वे मोमिनों को गुमराह करने में सफल नहीं हो रहे हैं। और कहा गया: "और वे नहीं समझते" अर्थात: वे इस्लाम की सत्यता को नहीं जानते।

---

(१) अहमद (३८००), तिर्मिज़ी (२९९५) और तबरी ४९८/६ द्वारा वर्णित। (२) असबाब अल-नुज़ूल, वाहिदी द्वारा, पृष्ठ १०४, तफ़्सीर अल-बग़वी १/३१५, और इब्न हजर ने अल-इजाब फ़ी बयान अल-अस्बाब २/६९२ में इसे मुक़ातिल बिन सुलेमान की ओर संदर्भित किया है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/४५२। (४) प्रतियों में: इब्न जुराइज, और हमें इब्न जुराइज के कथन से यह नहीं मिला, और

शायद यह लेखक (रहमतुल्लाहि अलैहि) की कलम की भूल है, और यह तबरी की अपनी तफ़्सीर ६/५०० में बात है, और इब्न अतिया ने इसे अल-मुहर्रर १/४५२ में उनसे उद्धृत किया है। (५) उनका दीवान पृ. ५०, और 'अल-अतिय्य': वह बाढ़ जो उस भूमि से आती है जहाँ बारिश हुई हो उस भूमि की ओर जहाँ बारिश नहीं हुई हो। लिसान (अता)।

۱۶۷ سورة آل عمران: آیت ۶۸ - ۶۹

یا یہ عطفِ بیان ہے، اور اگر اسے حالتِ نصب میں رکھا جاتا تو کلام میں «اتبعوہ» (اس کی پیروی کی) میں 'ہ' (ضمیر) پر عطف کے طور پر جائز ہوتا۔ ﴿وَاللَّهُ وَلِيُّ الْمُؤْمِنِينَ﴾ یعنی: ان کا مددگار۔ اور ابنِ مسعود رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «بے شک ہر نبی کے لیے انبیاء میں سے کچھ ولی (سرپرست) ہوتے ہیں، اور میرے ان میں سے ولی میرے والد اور میرے رب کے خلیل (دوست) ہیں، پھر آپ ﷺ نے تلاوت فرمائی: ﴿إِنَّ أَوْلَى النَّاسِ بِإِبْرَاهِيمَ لَلَّذِينَ اتَّبَعُوهُ وَهَذَا النَّبِيُّ﴾»(۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَدَّت طَّائِفَةٌ مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يُضِلُّونَكُمْ وَمَا يُضِلُّونَ إِلَّا أَنفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ﴾

یہ آیت معاذ بن جبل، حذیفہ بن الیمان اور عمار بن یاسر رضی اللہ عنہم کے بارے میں نازل ہوئی؛ جب بنو نضیر، قریظہ اور بنو قینقاع کے یہودیوں نے انہیں اپنے دین کی طرف بلایا۔ اور یہ آیت اللہ تعالیٰ کے اس قول کے مشابہ ہے: ﴿وَدَّ كَثِيرٌ مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُم مِّن بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفَّارًا حَسَدًا﴾ (۲) [البقرة: ۱۰۹]۔ اور اس قول کے مطابق «مِنْ» تبعیض (کچھ حصہ بتانے) کے لیے ہے۔ اور کہا گیا: تمام اہلِ کتاب مراد ہیں۔ تو «مِنْ» بیانِ جنس کے لیے ہو گی(۳)۔ اور ﴿لَوْ يُضِلُّونَكُمْ﴾ کے معنی ہیں یعنی: وہ تمہیں دینِ اسلام سے پھر جانے اور اس کی مخالفت کی صورت میں گناہ میں مبتلا کرنا چاہتے ہیں۔ اور ابنِ جریر(۴) نے کہا: «يُضِلُّونَكم» یعنی: وہ تمہیں ہلاک کرنا چاہتے ہیں؛ اسی سے اخطل کا شعر ہے: تم میلے کچیلے، جھاگ والے موج میں تنکے کی طرح تھے جسے سیلاب نے پھینکا تو وہ مکمل ہلاکت میں گم ہو گیا(۵) یعنی: وہ مکمل ہلاک ہو گیا۔ ﴿وَمَا يُضِلُّونَ إِلَّا أَنفُسَهُمْ﴾ نفی اور اثبات ہے۔ ﴿وَمَا يَشْعُرُونَ﴾ یعنی: وہ نہیں سمجھتے کہ وہ مومنوں کو گمراہ کرنے تک نہیں پہنچ پاتے۔ اور کہا گیا: «وما يشعرون» یعنی: وہ اسلام کی حقانیت کو نہیں جانتے۔

(۱) اسے احمد (۳۸۰۰)، ترمذی (۲۹۹۵) اور طبری ۴۹۸/۶ نے روایت کیا ہے۔ (۲) اسباب النزول للواحدی ص ۱۰۴، تفسیر البغوی ۳۱۵/۱، اور ابنِ حجر نے العجاب فی بیان الاسباب ۶۹۲/۲ میں اسے مقاتل بن سلیمان کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۴۵۲/۱۔ (۴) نسخوں میں ابنِ جریج ہے، اور ہمیں ابنِ جریج کے قول سے یہ نہیں ملا، اور غالباً یہ مصنف رحمہ اللہ سے لغزشِ قلم ہوئی ہے، اور یہ طبری کا اپنی تفسیر ۶/۵۰۰ میں قول ہے، اور ابنِ عطیہ نے المحرر ۴۵۲/۱ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۵) ان کا دیوان ص ۵۰، اور 'الأتی': وہ سیلاب جو ایسی بستی سے آئے جہاں بارش ہوئی ہو ایسی بستی کی طرف جہاں بارش نہ ہوئی ہو۔ اللسان (أتی)۔

Surah Al-Imran: Verses 69 - 72 168

And it is incumbent upon them to know; because the proofs are apparent and the arguments are brilliant (1), and Allah knows best.

Allah Almighty says: {O People of the Scripture, why do you disbelieve in the verses of Allah while you witness [to their truth]?} [70]

Meaning: with the correctness of the verses that are with you in your books; narrated from Qatada and As-Suddi (2).

And it was said: The meaning is: while you bear witness to similar signs of the Prophets which you acknowledge.

Allah Almighty says: {O People of the Scripture, why do you confuse the truth with falsehood and conceal the truth while you know [it]?} [71].

"Al-Labs" (Confusion) means: mixing, and it has already been mentioned in Surah Al-Baqarah (3). The meaning of this verse and the one before it is the same as that one (4).

{And conceal the truth}: "Wa taktumuna" can also be "Wa taktumu" as an answer to the interrogation (5). {While you know}: This is a sentence in the circumstantial state (haal).

Allah Almighty says: {And a faction of the People of the Scripture say [to each other], "Believe in that which was revealed to the believers at the beginning of the day and reject it at its end that perhaps they will abandon their religion."} [72]

It was revealed concerning Ka'b ibn al-Ashraf, Malik ibn al-Dayf, and others. They said to the lower classes of their people: Believe in what was revealed to those who believe at the face of the day, meaning its beginning (6).

It was called a "face" because it is its best part, and the first part of it that is encountered is its beginning. The poet said:

"And she shines in the face of the day, radiant, like a pearl of the sea whose string has been drawn." (7)

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/385. (2) Tafsir al-Tabari 5/491 - 492. What is meant by "verses" here is the description of the Prophet ﷺ, which is found in their books; they witness to it, then disbelieve in it and deny it. (3) 2/19. (4) In manuscripts (D) and

(M): "dhalika" (that). (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/386. (6) See Tafsir Abi al-Layth 1/277. (7) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 1/420. The verse is by Labid ibn Rabi'ah, found in his Diwan p. 309, where it says: "the darkness", =

सूरा आल इमरान: आयतें 69 - 72 168

और उन पर जानना अनिवार्य है; क्योंकि प्रमाण स्पष्ट हैं और दलीलें शानदार हैं (1), और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {ऐ किताब वालो! तुम अल्लाह की आयतों का इनकार क्यों करते हो, जबकि तुम स्वयं गवाह हो?} [70]

अर्थात: उन आयतों की सत्यता के साथ जो तुम्हारी किताबों में तुम्हारे पास हैं; कतादा और अस-सुद्दी से वर्णित है (2)।

और यह भी कहा गया है: अर्थ यह है कि तुम नबियों की वैसी ही निशानियों की गवाही देते हो जिन्हें तुम स्वीकार करते हो।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {ऐ किताब वालो! तुम सत्य को असत्य के साथ क्यों मिलाते हो और जानते हुए सत्य को क्यों छुपाते हो?} [71] ।

"अल्-लब्स्" (भ्रम) का अर्थ है: मिलाना, और यह सूरह अल-बक़राह (3) में पहले आ चुका है। इस आयत और इससे पहली आयत का अर्थ वही है जो उसका था (4)।

{और सत्य को छुपाते हो}: "व तक्तुमूना" को प्रश्न के उत्तर के रूप में "व तक्तुमू" भी पढ़ा जा सकता है (5)। {जबकि तुम जानते हो}: यह वाक्यांश 'हाल' (स्थिति) के स्थान पर है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और अहले किताब के एक गिरोह ने कहा: जो कुछ ईमान वालों पर उतारा गया है उस पर दिन के आरम्भ में ईमान ले आओ और उसके अंत में इनकार कर दो, ताकि वे फिर जाएँ(अपने धर्म से)।} [72]

यह काब इब्न अल-अशरफ, मालिक इब्न अल-दैफ और अन्य के बारे में उतरा। उन्होंने अपनी कौम के निचले तबके से कहा: उन लोगों पर जो उतारा गया है उस पर दिन के चेहरे (शुरुआत) में ईमान लाओ, यानी उसके आरम्भ में (6)।

इसे "चेहरा" कहा गया क्योंकि यह उसका सबसे अच्छा हिस्सा है, और उसका सबसे पहला हिस्सा जो सामने आता है वह उसका आरम्भ है। कवि ने कहा है:

"और वह दिन के चेहरे में चमकती है, रौशन होकर, समुद्र के उस मोती की तरह जिसकी माला की डोरी खींच ली गई हो।" (7)

---

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 1/385। (2) तफ़सीर अल-तबरी 5/491 - 492। यहाँ "आयतों" से तात्पर्य नबी ﷺ के गुणों से है जो उनकी किताबों में मौजूद हैं; वे इसकी गवाही देते हैं, फिर उसका इनकार करते हैं। (3) 2/19। (4) पांडुलिपियों (द) और (म) में: "ज़ालिका" (वह)। (5) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 1/386। (6) देखें तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/277। (7) मआनी अल-कुरान, अल-नहहास 1/420। यह छंद लबीद इब्न रबीआ का है, उनके दीवान पृष्ठ 309 में है, और उसमें है: "अंधेरा", =

سورہ آل عمران: آیات 69 - 72 168

اور ان پر جاننا واجب ہے؛ کیونکہ براہین (دلیلیں) ظاہر ہیں اور حجتیں واضح ہیں (1)، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اے اہل کتاب! تم اللہ کی آیات کا کیوں انکار کرتے ہو حالانکہ تم خود گواہ ہو؟} [70]

یعنی: ان آیات کی صحت کے ساتھ جو تمہارے پاس تمہاری کتابوں میں ہیں؛ قتادہ اور السدی سے مروی ہے (2)۔

اور کہا گیا: اس کا مطلب یہ ہے کہ تم انبیاء کی ان جیسی نشانیوں کی گواہی دیتے ہو جن کا تم اعتراف کرتے ہو۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اے اہل کتاب! تم حق کو باطل کے ساتھ کیوں خلط ملط کرتے ہو اور جانتے بوجھتے حق کو کیوں چھپاتے ہو؟} [71]۔

"اللبس" کا مطلب ہے: خلط ملط کرنا، اور یہ سورہ البقرہ (3) میں پہلے گزر چکا ہے۔ اس آیت اور اس سے پہلی آیت کا معنی وہی ہے جو اس کا تھا (4)۔

{اور حق کو چھپاتے ہو}: "وتکتمون" کو استفہام کے جواب کے طور پر "وتکتموا" بھی پڑھا جا سکتا ہے (5)۔ {حالانکہ تم جانتے ہو}: یہ جملہ 'حال' کے مقام پر ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور اہل کتاب کی ایک جماعت نے کہا: جو کچھ ایمان لانے والوں پر نازل ہوا ہے اس پر دن کے شروع میں ایمان لے آؤ اور اس کے آخر میں انکار کر دو تاکہ وہ پھر جائیں۔} [72]

یہ کعب بن الاشرف، مالک بن الضیف اور دوسروں کے بارے میں نازل ہوئی۔ انہوں نے اپنی قوم کے نچلے طبقے کے لوگوں سے کہا: جو کچھ ایمان لانے والوں پر نازل کیا گیا ہے اس پر 'وجہ النہار' (دن کے چہرے) یعنی اس کے آغاز میں ایمان لے آؤ (6)۔

اسے "وجہ" (چہرہ) اس لیے کہا گیا کیونکہ یہ اس کا بہترین حصہ ہے، اور اس کا جو حصہ سب سے پہلے سامنے آتا ہے وہ اس کا آغاز ہوتا ہے۔ شاعر نے کہا ہے:

"اور وہ دن کے چہرے میں روشن ہو کر چمکتی ہے، جیسے سمندری موتی ہو جس کی لڑی کھینچ لی گئی ہو۔" (7)

---

(1) إعراب القرآن للنحاس 1/ 385۔ (2) تفسير الطبري 5/ 491 - 492۔ یہاں آیات سے مراد نبی کریم ﷺ کی نعت (صفت) ہے جو ان کی کتابوں میں موجود ہے؛ وہ اس کی گواہی دیتے ہیں پھر اس کا انکار کرتے ہیں۔ (3) 2/ 19۔ (4) نسخہ (د) اور (م) میں ہے: "ذلك"۔ (5) إعراب القرآن للنحاس 1/ 386۔ (6) دیکھئے تفسير أبي الليث 1/ 277۔ (7) معاني القرآن للنحاس 1/ 420۔ یہ شعر لبید بن ربیعہ کا ہے، ان کے دیوان ص 309 میں ہے، اور اس میں ہے: "الظلام" (اندھیرا) ، =

Another [poet] said: "Whoever was happy with the killing of Malik... let him come to our women by daybreak(1)" And it is accusative (mansub) as an adverb of time (zarf), and likewise "its end". Qatada's view is that they did this to make the Muslims doubt(2). And "At-Ta'ifah" means a group, from: "tafa" (to roam or circulate), and it may be used for an individual in the sense of a single person of a group.

The meaning of the verse: That some of the Jews said to each other: "Show faith in Muhammad at the beginning of the day, then disbelieve in him at its end; for if you do that, doubt will appear in his religion to those who follow him, and they will return from their religion to your religion, and they will say: 'The People of the Book know more about him than we do'(3)."

It was said: The meaning is: "Believe in his prayer at the beginning of the day toward Jerusalem, for it is the truth, and disbelieve in his prayer at the end of the day toward the Kaaba, that they might return to your direction of prayer (Qibla)." Narrated on the authority of Ibn Abbas and others(4).

Muqatil said: Its meaning: "That they came to Muhammad (peace be upon him) at the beginning of the day, and they returned from him and said to the common people: 'He is the truth, so follow him,' then they said: 'Wait until we look into the Torah,' then they returned at the end of the day and said: 'We have looked into the Torah and he is not mentioned in it.' They were saying: 'He is not the truth,' and they only wanted to confuse the common people and make them doubt him(5)."

= Substituted: the day. And his saying: "like the pearl of the sea"; the commentator of the Diwan said: the small pearl of the diver. And his saying: "its system was pulled": its thread. (1) The verse is by Rabi' bin Ziyad al-Absi, and it was cited by Abu Ubaidah in "Majaz al-Qur'an" 1/97, al-Tabari in his "Tafsir" 6/509, al-Zajjaj in "Ma'ani al-Qur'an" 1/429, and al-Baghdadi in "Khizanat al-Adab" 8/369. (2) "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 1/386. (3) See "Zad al-Masir" 1/405. (4) See "Ma'ani al-Qur'an" by al-Zajjaj 1/429, and al-Tabari recorded the saying of Ibn Abbas in his "Tafsir" 6/508. (5) "Tafsir Abi al-Layth" 1/277.

१६९ सूरा अल-इमरान: आयत ७२

एक और [कवि] ने कहा: "जो कोई मालिक की हत्या से खुश था... वह दिन की रोशनी में हमारी महिलाओं के पास आए(१)" और यह 'ज़र्फ़ (समय सूचक अव्यय) के रूप में 'मन्सूब' (कर्म कारक) है, और इसी तरह "आखिरुहु" (उसका अंत) भी। क़तादा का मत है कि उन्होंने मुसलमानों को संदेह में डालने के लिए ऐसा किया था(२)। 'अत-ताइफ़ा' का अर्थ है समूह, 'ताफ़ा-यतूफ़ु' (चक्कर काटना) से, और इसका प्रयोग समूह के किसी एक व्यक्ति के अर्थ में भी किया जा सकता है।

आयत का अर्थ: कुछ यहूदियों ने एक-दूसरे से कहा: दिन की शुरुआत में मुहम्मद पर विश्वास दिखाओ, फिर दिन के अंत में उनसे इनकार कर दो; क्योंकि यदि तुम ऐसा करोगे, तो उनके अनुयायियों के मन में अपने धर्म के प्रति संदेह पैदा होगा, और वे अपने धर्म से लौटकर तुम्हारे धर्म में आ जाएँगे, और वे कहेंगे: 'अहले किताब (किताब वाले) उनके बारे में हमसे बेहतर जानते हैं'(३)।

कहा गया है: अर्थ यह है: दिन की शुरुआत में बैतुल मुक़द्दस की ओर उनकी प्रार्थना पर विश्वास करो, क्योंकि वह सत्य है, और दिन के अंत में काबा की ओर उनकी प्रार्थना से इनकार कर दो, ताकि वे तुम्हारे क़िबले की ओर लौट आएं। इब्न अब्बास और अन्यों से वर्णित है(४)।

मुक़ातिल ने कहा: इसका अर्थ: "कि वे दिन की शुरुआत में मुहम्मद ﷺ के पास आए, और उनसे वापस लौटे और आम लोगों (निचले स्तर के लोगों) से कहा: 'वे सत्य हैं, इसलिए उनका अनुसरण करो,' फिर उन्होंने कहा: 'रुको जब तक हम तौरात में न देख लें,' फिर वे दिन के अंत में लौटे और कहा: 'हमने तौरात में देखा है और वह इसमें नहीं हैं।' वे कह रहे थे: 'वह सत्य नहीं है,' और वे केवल आम लोगों को भ्रमित करना चाहते थे और उन्हें उनके बारे में संदेह में डालना चाहते थे(५)।"

= बदल: दिन। और उनका कहना: "समुद्र की जुमाना की तरह"; दीवान के टीकाकार ने कहा: गोताखोर का छोटा मोती। और उनका कहना: "उसकी व्यवस्था खींच ली गई": उसका धागा। (१) यह शेर रबी बिन ज़ियाद अल-अब्सी का है, और इसे अबू उबैदा ने 'मजाज़ अल-क़ुरान' ९७/१ में, अल-तबरी ने अपनी 'तफ़सीर' ५०९/६ में, अल-ज़ज्जाज ने 'मानी अल-क़ुरान' ४२९/१ में, और अल-बगदादी ने 'खिज़ानत अल-अदब' ३६९/८ में उद्धृत किया है। (२) 'इ'राब अल-क़ुरान', अल-नहस ३८६/१। (३) देखिए 'ज़ाद अल-मसीर' ४०५/१। (४) देखिए 'मानी अल-क़ुरान', अल-ज़ज्जाज ४२९/१, और अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर ५०८/६ में इब्न अब्बास का कथन उद्धृत किया है। (५) 'तफ़सीर अबी अल-लैथ' २७७/१।

۱۶۹ سورۃ آل عمران: آیت ۷۲

ایک اور [شاعر] نے کہا: "جو کوئی مالک کے قتل پر خوش تھا... وہ دن کی روشنی میں ہماری خواتین کے پاس آئے(۱)" اور یہ 'ظرف' کے طور پر 'منصوب' ہے، اور اسی طرح "آخرہ" (اس کا آخر) بھی۔ قتادہ کا خیال ہے کہ انہوں نے مسلمانوں کو شک میں ڈالنے کے لیے ایسا کیا تھا(۲)۔ 'الطائفہ' سے مراد جماعت ہے، 'طاف یطوف' (چکر لگانا) سے، اور یہ جماعت کے ایک فرد کے معنی میں بھی استعمال ہو سکتا ہے۔

آیت کا مطلب: یہ کہ بعض یہودیوں نے ایک دوسرے سے کہا: دن کے آغاز میں محمد پر ایمان ظاہر کرو، پھر دن کے آخر میں ان کا انکار کر دو؛ کیونکہ اگر تم ایسا کرو گے، تو ان کے پیروکاروں کے دلوں میں اپنے دین کے بارے میں شک پیدا ہوگا، اور وہ اپنے دین سے پلٹ کر تمہارے دین کی طرف آ جائیں گے، اور وہ کہیں گے: 'اہلِ کتاب ان کے بارے میں ہم سے زیادہ جانتے ہیں'(۳)۔

کہا گیا ہے: مطلب یہ ہے کہ: دن کے شروع میں بیت المقدس کی طرف ان کی نماز پر ایمان لاؤ، کیونکہ وہ حق ہے، اور دن کے آخر میں کعبہ کی طرف ان کی نماز کا انکار کر دو تاکہ وہ تمہارے قبلے کی طرف لوٹ آئیں۔ ابن عباس اور دیگر سے مروی ہے(۴)۔

مقاتل نے کہا: اس کا مطلب: "کہ وہ دن کے آغاز میں محمد ﷺ کے پاس آئے، اور ان کے پاس سے واپس لوٹے اور عام لوگوں سے کہا: 'وہ حق ہیں، ان کی پیروی کرو،' پھر انہوں نے کہا: 'ٹھہرو یہاں تک کہ ہم تورات میں دیکھ لیں،' پھر وہ دن کے آخر میں واپس آئے اور کہا: 'ہم نے تورات میں دیکھا ہے اور وہ اس میں نہیں ہیں۔' وہ کہہ رہے تھے: 'وہ حق نہیں ہے،' اور وہ صرف عام لوگوں کو دھوکے میں رکھنا چاہتے تھے اور انہیں شک میں ڈالنا چاہتے تھے(۵)۔"

= بدل: النہار۔ اور ان کا قول: "کجمانۃ البحری" (سمندر کے موتی کی طرح)؛ دیوان کے شارح نے کہا: غوطہ خور کا چھوٹا موتی۔ اور ان کا قول: "سُلَّ نظامها": اس کا دھاگہ کھینچ لیا گیا۔ (۱) یہ شعر ربیع بن زیاد العبسی کا ہے، اور اسے ابو عبیدہ نے 'مجاز القرآن' ۹۷/۱ میں، طبری نے اپنی 'تفسیر' ۵۰۹/۶ میں، زجاج نے 'معانی القرآن' ۴۲۹/۱ میں، اور بغدادی نے 'خزانہ الادب' ۳۶۹/۸ میں نقل کیا ہے۔ (۲) 'اعراب القرآن' للہناس ۳۸۶/۱۔ (۳) دیکھئے 'زاد المسیر' ۴۰۵/۱۔ (۴) دیکھئے 'معانی القرآن' للزجاج ۴۲۹/۱، اور طبری نے اپنی 'تفسیر' ۵۰۸/۶ میں ابن عباس کا قول نقل کیا ہے۔ (۵) 'تفسیر ابی اللیث' ۲۷۷/۱۔

١٧٠

Surah Al-Imran: Verse 73

His saying, Exalted is He: {And believe not except in one who follows your religion. Say, "Indeed, the [true] guidance is the guidance of Allah." [Do not believe] that anyone could be given [the like of] what you were given or that they would [thereby] argue with you before your Lord." Say, "Indeed, [all] bounty is in the hand of Allah - He grants it to whom He wills. And Allah is all-Encompassing and Knowing." (73)}

His saying: {And believe not except in one who follows your religion.} This is a prohibition, and it is the speech of some Jews to others. Meaning: the leaders said this to the commoners. As-Suddi said: It is the speech of the Jews of Khaybar to the Jews of Medina (1).

And this verse is the most complex in the Surah (2). It was narrated from Al-Hasan and Mujahid that the meaning of the verse is: And do not believe except in one who follows your religion, and do not believe that they will argue with you before your Lord; because they have no proof, for you are more correct in religion than they are (3). And "that they would argue with you" (4) is in the genitive position, meaning: by their arguing with you (5). Meaning: do not believe them in that, for they have no argument that anyone else is given the like of what you were given from the Torah, Manna, Salwa, the parting of the sea, and other signs and virtues (6). So, "that anyone could be given" is placed after "or that they would argue with you", and His saying: "Indeed, the guidance is the guidance of Allah" is an interpolation between two statements (7).

Al-Akhfash said: The meaning is: And do not believe except in one who follows your religion, and do not believe that anyone is given the like of what you were given, and do not believe that they will argue with you; he considers it a conjunction (8).

It was also said: The meaning is: And do not believe except in one who follows your religion, that anyone is given the like of what you were given, with extension (medd) (9) as a question as well; a confirmation of the denial they made: that no one is given the like of what...

---

(1) Al-Nukat wa'l-Uyun 1/401, the first opinion according to him is from As-Suddi, and the second from Al-Hasan. (2) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/386. (3) See Al-Wasit by Al-Wahidi 1/450, and Tafsir Al-Baghawi 1/316. (4) Meaning in the saying of Al-Hasan

and Mujahid: and do not believe that they will argue with you, and it appeared in (M) as: and that and they will argue with you, which is a mistake. (5) See Al-Wajiz by Al-Wahidi - margin of Marah Labid 1/104. (6) See Tafsir Abi Al-Layth 1/277, and Tafsir Al-Baghawi 1/316. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/454. (8) Ma'ani al-Qur'an by Al-Akhfash 1/411, and I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/387, from whom the author quoted. (9) In (D) and (M): then extension.

१७०

सूरह अल-इमरान: आयत ७३

उनका कथन, वह सर्वोपरि है: {और विश्वास न करो सिवाय उसके जो तुम्हारे धर्म का पालन करता हो। कहो, "वास्तव में, [सच्चा] मार्गदर्शन अल्लाह का मार्गदर्शन है।" [विश्वास न करो] कि किसी को वैसा ही दिया जा सकता है जैसा तुम्हें दिया गया था या कि वे [उससे] तुम्हारे रब के पास तुमसे बहस करेंगे। कहो, "वास्तव में, [सारा] अनुग्रह अल्लाह के हाथ में है - वह जिसे चाहता है उसे प्रदान करता है। और अल्लाह विशाल हृदय वाला और सर्वज्ञ है।" (७३)}

उनका कथन: {और विश्वास न करो सिवाय उसके जो तुम्हारे धर्म का पालन करता हो।} यह एक निषेध है, और यह कुछ यहूदियों का एक-दूसरे से कहना है। अर्थात: नेताओं ने निम्न वर्ग के लोगों से यह कहा। अस-सुद्दी ने कहा: यह खैबर के यहूदियों का मदीना के यहूदियों से कहना है (१)।

और यह आयत सूरह में सबसे अधिक जटिल है (२)। अल-हसन और मुजाहिद से वर्णित है कि आयत का अर्थ है: और विश्वास न करो सिवाय उसके जो तुम्हारे धर्म का पालन करता हो, और विश्वास न करो कि वे तुम्हारे रब के पास तुमसे बहस करेंगे; क्योंकि उनके पास कोई प्रमाण नहीं है, क्योंकि तुम धर्म में उनसे अधिक सही हो (३)। और "कि वे बहस करेंगे" (४) अनुवादात्मक स्थिति में है, अर्थात: उनके द्वारा तुमसे बहस करने के कारण (५)। अर्थात: उस विषय में उन पर विश्वास न करो, क्योंकि उनके पास इस बात का कोई प्रमाण नहीं है कि किसी और को वैसा ही दिया गया है जैसा तुम्हें तौरात, मन्ना, सलवा, समुद्र के विभाजन और अन्य संकेतों और गुणों से दिया गया था (६)। तो, "कि किसी को दिया जाए" को "या कि वे बहस करेंगे" के बाद रखा गया है, और उनका कथन: "वास्तव में, मार्गदर्शन अल्लाह का मार्गदर्शन है" दो कथनों के बीच एक मध्यक्षेप है (७)।

अल-अखफश ने कहा: अर्थ है: और विश्वास न करो सिवाय उसके जो तुम्हारे धर्म का पालन करता हो, और विश्वास न करो कि किसी को वैसा ही दिया गया है जैसा तुम्हें दिया गया है, और विश्वास न करो कि वे बहस करेंगे; वह इसे एक समुच्चय मानता है (८)।

और कहा गया: अर्थ है: और विश्वास न करो सिवाय उसके जो तुम्हारे धर्म का पालन करता हो, कि किसी को वैसा ही दिया जाए जैसा तुम्हें दिया गया है, 'मद्द' (विस्तार) के साथ (९) एक प्रश्न के रूप में भी; उनके द्वारा किए गए इनकार की पुष्टि के रूप में: कि किसी को भी वैसा नहीं दिया गया है जैसा...

(१) अल-नुकात वल-उयून १/४०१, उनके पास पहला मत अस-सुद्दी का है, और दूसरा अल-हसन का। (२) इ'राब अल-कुरान अन-नहहास द्वारा १/३८६। (३) देखें अल-वासित अल-वाहिदी द्वारा १/४५०, और तफ़सीर अल-बग़वी १/३१६। (४) यानी अल-हसन और मुजाहिद के इस कथन में: और विश्वास न करो कि वे बहस करेंगे, और (M) में 'और कि और वे बहस करेंगे' के रूप में आया है, जो गलत है। (५) देखें अल-वजीज अल-वाहिदी द्वारा - मराह लबीद के हाशिये में १/१०४। (६) देखें तफ़सीर अबी अल-लैथ १/२७७, और तफ़सीर अल-बग़वी १/३१६। (७) अल-मुहर्रर अल-वजीज १/४५४। (८) मानी अल-कुरान अल-अखफश द्वारा १/४११, और इ'राब अल-कुरान अन-नहहास द्वारा १/३८७ और उनसे लेखक ने उद्धृत किया है। (९) (D) और (M) में: तो मद्द।

۱۷۰

سورہ آل عمران: آیت ۷۳

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا تُؤْمِنُوا إِلَّا لِمَنْ تَبِعَ دِينَكُمْ قُلْ إِنَّ الْهُدَى هُدَى اللَّهِ أَنْ يُؤْتَى أَحَدٌ مِثْلَ مَا أُوتِيتُمْ أَوْ يُحَاجُّوكُمْ عِنْدَ رَبِّكُمْ قُلْ إِنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ (۷۳)﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَا تُؤْمِنُوا إِلَّا لِمَنْ تَبِعَ دِينَكُمْ﴾ یہ ممانعت ہے، اور یہ یہودیوں کا ایک دوسرے سے کہنا ہے۔ یعنی: ان کے سرداروں نے نچلے طبقے کے لوگوں سے یہ کہا۔ اور سدی نے کہا: یہ خیبر کے یہودیوں کا مدینہ کے یہودیوں سے قول ہے (۱)۔

اور یہ آیت سورت میں سب سے زیادہ مشکل ہے (۲)۔ چنانچہ حسن اور مجاہد سے روایت ہے کہ آیت کا معنی ہے: اور تم ایمان (یقین) نہ لاؤ مگر اس پر جو تمہارے دین کی پیروی کرے، اور یہ یقین نہ کرو کہ وہ تمہارے رب کے پاس تم سے جھگڑا کریں گے؛ کیونکہ ان کے پاس کوئی دلیل نہیں ہے، کیونکہ تم دین میں ان سے زیادہ صحیح ہو (۳)۔ اور «أن يحاجُّوكم» (۴) جر (خفض) کے مقام پر ہے، یعنی: اس وجہ سے کہ وہ تم سے جھگڑا کریں گے، یعنی: ان کے استدلال کی وجہ سے (۵)۔ یعنی: اس میں ان کی تصدیق نہ کرو، کیونکہ ان کے پاس کوئی دلیل نہیں ہے کہ کسی اور کو بھی ویسا ہی دیا جائے جیسا تمہیں تورات، من و سلویٰ، دریا کا پھٹنا، اور دیگر آیات و فضائل سے دیا گیا ہے (۶)۔ تو: «أن يؤتى» کا لفظ «أو يُحاجُّوكم» کے بعد مؤخر ہوگا۔ اور اس کا قول: «إِنَّ الْهُدَى هُدَى الله» دو جملوں کے درمیان جملہ معترضہ ہے (۷)۔

اور اخفش نے کہا: معنی یہ ہے: اور تم ایمان نہ لاؤ مگر اس پر جو تمہارے دین کی پیروی کرے، اور تم یہ یقین نہ کرو کہ کسی کو ویسا ہی دیا جائے گا جیسا تمہیں دیا گیا ہے، اور یہ تصدیق نہ کرو کہ وہ تم سے جھگڑا کریں گے، وہ اسے عطف قرار دیتے ہیں (۸)۔

اور کہا گیا: معنی یہ ہے: اور تم ایمان نہ لاؤ مگر اس پر جو تمہارے دین کی پیروی کرے، «أَنْ يُؤْتَى» کسی کو ویسا ہی دیا جائے جیسا تمہیں دیا گیا ہے، مد کے ساتھ (۹) بطور استفہام بھی؛ اس انکار کی تاکید کے لیے جو انہوں نے کیا: کہ کسی کو ویسا نہیں دیا جاتا جیسا کہ...

---

(۱) النکت والعیون ۱/۴۰۱، اور پہلا قول ان کے نزدیک سدی کا ہے، اور دوسرا حسن کا۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۱/۳۸۶۔ (۳) دیکھئے الوسیط للواحدی ۱/۴۵۰، اور تفسیر البغوی ۱/۳۱۶۔ (۴) یعنی حسن اور مجاہد کے قول میں: اور تم یہ یقین نہ کرو کہ وہ تم سے جھگڑا کریں گے، اور (م) میں «وأن ويحاجوكم» واقع ہوا ہے، جو کہ غلط ہے۔ (۵) دیکھئے الوجیز للواحدی - مراح لبید کے حاشیہ پر ۱/۱۰۴۔ (۶) دیکھئے تفسیر ابی اللیث ۱/۲۷۷، اور تفسیر البغوی ۱/۳۱۶۔ (۷) المحرر الوجیز ۱/۴۵۴۔ (۸) معانی القرآن للاخفش ۱/۴۱۱، اور اعراب القرآن للنحاس ۱/۳۸۷ اور ان سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (۹) (د) اور (م) میں ہے: فالمدّ۔

Page 171 Surah Al Imran: Verse 73

"given it"; because the scholars of the Jews said to them: do not believe except those who follow your religion, [fearful] that anyone should be given the like of what you were given, i.e.: no one is given the like of what you were given, so the speech follows its sequence. And "an" (that) is in the position of nominative (raf') according to the view of whoever puts it in the nominative in your saying: Is it Zaid you hit him? and the predicate is omitted, its estimation is: that anyone should be given the like of what you were given, do you believe it or acknowledge it? i.e.: a giving is present and believed or acknowledged, i.e.: you do not believe in that. And it is permissible for "an" to be in the position of accusative (nasb) based on an implicit verb, as was permissible in your saying: [Is it] Zaidan you hit him? and this (1) is stronger in Arabic; because interrogation with a verb is more appropriate, and the estimation is: do you acknowledge that he is given, or: do you spread that, or: do you mention that and the like (2).

And with elongation (madd), Ibn Kathir (3), Ibn Muhaysin and Humayd read it.

Abu Hatim said: "aan" means: is it because (4), so the 'lam' of preposition was omitted for ease, and it was replaced by a prolongation, like the reading of the one who read: "aan kana dha malin" (5) [Al-Qalam: 14] meaning: is it because.

And His saying: "or they argue with you" according to this reading is a return to addressing the believers. And (6) "aw" (or) would be in the sense of "an" (that); because they are two letters of doubt and retribution, one of them is placed in the position of the other. And the estimation of the verse: and that they argue with you before your Lord, O assembly of believers, so say O Muhammad: Indeed, guidance is the guidance of Allah and we are upon it (7).

And whoever read without elongation said: Indeed, the first negation indicated their denial in their saying: "and do not believe". So the meaning: that the scholars of the Jews said to them: do not believe that anyone will be given the like of what you were given (8).

(1) In (d) and (m): and this. (2) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/347 - 348. (3) Al-Sab'ah p. 207, and al-Taysir p. 89, and Abu 'Amru said in al-Bayan 2/81: Ibn Kathir read "an yu'ta" as an interrogation with a 'hamza muhaqqaqa' followed by a 'hamza musahhala' between the two without an intervening 'alif' according to his school in all interrogations, and the rest read it as news with a single 'hamza muhaqqaqa'

without prolongation. (4) In (d) and (z): because. (5) Abu Bakr and Hamzah read: "a'an kana", with two 'hamza muhaqqaqa', and Ibn 'Amir with a hamza and prolongation, and Ibn Dhakwan without Hisham in prolongation, and the rest with a single 'hamza maftuha' as news. Al-Taysir p. 213, and see Al-Sab'ah p. 646. (6) In (d) and (m): or. (7) Tafsir al-Baghawi 1/316. (8) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/348.

पृष्ठ १७१ सूरह अल-इमरान: आयत ७३

"उसे दिया गया"; क्योंकि यहूदियों के विद्वानों ने उनसे कहा: अपने धर्म का पालन करने वालों के अलावा किसी पर विश्वास न करो, [इस डर से] कि किसी को वैसा ही दिया जाए जैसा तुम्हें दिया गया है, अर्थात: किसी को वैसा नहीं दिया जाता जैसा तुम्हें दिया गया है, तो बात उसी क्रम में है। और "अन" (कि) रफ़ (कर्ता कारक) की स्थिति में है, उस व्यक्ति के कथन के अनुसार जिसने आपके इस कथन में रफ़ दिया है: क्या ज़ैद है जिसे आपने मारा? और समाचार (विधेय) लुप्त है, इसका अनुमान है: कि किसी को वैसा ही दिया जाए जैसा तुम्हें दिया गया है, क्या तुम उसे सच मानते हो या स्वीकार करते हो? अर्थात: प्रदान करना मौजूद है और जिसे सच माना गया है या स्वीकार किया गया है, अर्थात: तुम उस पर विश्वास नहीं करते। और "अन" का नसब (कर्म कारक) की स्थिति में होना एक क्रिया के अंतर्निहित होने के आधार पर जायज़ है, जैसा कि आपके इस कथन में जायज़ था: क्या ज़ैद को आपने मारा? और यह (१) अरबी में अधिक प्रबल है; क्योंकि क्रिया के साथ प्रश्न पूछना अधिक उपयुक्त है, और अनुमान है: क्या तुम स्वीकार करते हो कि उसे दिया गया है, या: क्या तुम उसका प्रचार करते हो, या: क्या तुम उसका उल्लेख करते हो और इसके समान (२)।

और मद (दीर्घीकरण) के साथ इब्न कसीर (३), इब्न मुहयसिन और हुमैद ने इसे पढ़ा।

अबू हातिम ने कहा: "आन" का अर्थ है: क्या इसलिए कि (४), तो आसानी के लिए 'लाम' अक्षर को हटा दिया गया, और इसे मद में बदल दिया गया, जैसे उस व्यक्ति का पाठ जिसने पढ़ा: "आन काना ज़ा मालिन" (५) [अल-क़लम: १४] अर्थात: क्या इसलिए कि।

और उनका कथन: "या वे तुमसे बहस करें" इस पाठ के अनुसार विश्वासियों को संबोधित करने की ओर लौटना है। और (६) "अव" (या) "अन" (कि) के अर्थ में होगा; क्योंकि वे संदेह और प्रतिफल के दो अक्षर हैं, उनमें से एक को दूसरे के स्थान पर रखा जाता है। और आयत का अनुमान: और यह कि वे तुम्हारे रब के पास तुमसे बहस करें, ऐ ईमान वालों के समूह, तो कहो ऐ मुहम्मद: वास्तव में मार्गदर्शन अल्लाह का मार्गदर्शन है और हम उस पर हैं (७)।

और जिसने मद के बिना पढ़ा, उसने कहा: वास्तव में पहले निषेध ने उनके इस कथन में उनके इनकार को दर्शाया: "और विश्वास न करो"। तो अर्थ: कि यहूदियों के विद्वानों ने उनसे कहा: यह विश्वास न करो कि किसी को वैसा ही दिया जाएगा जैसा तुम्हें दिया गया है (८)।

(१) (द) और (म) में: और यह। (२) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात १/३४७ - ३४८। (३) अल-सबा पृ. २०७, और अल-तयसीर पृ. ८९, और अबू अमरु ने अल-बयान २/८१ में कहा: इब्न कसीर ने "अन युता" को एक 'हमज़ा मुहाक़्क़ाक़ा' के बाद एक 'हमज़ा मुसहला' के साथ प्रश्न के रूप में पढ़ा, सभी प्रश्नों में अपने नियम के अनुसार दोनों के बीच बिना अलिफ के और बाकियों ने बिना मद के एक ही 'हमज़ा मुहाक़्क़ाक़ा' के साथ समाचार के रूप में पढ़ा। (४) (द) और (ज़) में: क्योंकि। (५) अबू बक्र और हमज़ा ने पढ़ा: "अ'अन काना", दो 'हमज़ा मुहाक़्क़ाक़ा' के साथ, और इब्न आमिर ने एक हमज़ा और मद के साथ, और इब्न ज़कवान ने मद में हिशाम के बिना, और बाकियों ने समाचार के रूप में एक 'हमज़ा मफ़्तूहा' के साथ। अल-तयसीर पृ. २१३, और अल-सबा पृ. ६४६ देखें। (६) (द) और (म) में: या। (७) तफ़सीर अल-बग़वी १/३१६। (८) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात १/३४८।

صفحہ ۱۷۱ سورۃ آل عمران: آیت ۷۳

"اسے دیا گیا"؛ اس لیے کہ یہودیوں کے علماء نے ان سے کہا: جو تمہارے دین کی پیروی کرے اس کے علاوہ کسی پر یقین نہ کرو [اس خوف سے] کہ کسی کو ویسا ہی دیا جائے جیسا تمہیں دیا گیا ہے، یعنی: کسی کو ویسا نہیں دیا جاتا جیسا تمہیں دیا گیا ہے، تو کلام اپنے تسلسل پر ہے۔ اور "ان" (کہ) رفع کی جگہ پر ہے اس شخص کے قول کے مطابق جس نے آپ کے اس قول میں رفع دیا ہے: کیا زید ہے جسے تم نے مارا؟ اور خبر محذوف ہے، اس کا تقدیر (تخمینہ) ہے: کہ کسی کو ویسا ہی دیا جائے جیسا تمہیں دیا گیا ہے، تم اسے سچ مانتے ہو یا اقرار کرتے ہو؟ یعنی: عطا کرنا موجود ہے جسے سچ مانا گیا یا جس کا اقرار کیا گیا، یعنی: تم اس پر یقین نہیں کرتے۔ اور "ان" کا نصب کی جگہ پر ہونا ایک فعل کے پوشیدہ ہونے کی بنیاد پر جائز ہے، جیسا کہ آپ کے اس قول میں جائز تھا: کیا زید کو تم نے مارا؟ اور یہ (۱) عربی میں زیادہ قوی ہے؛ اس لیے کہ فعل کے ساتھ استفہام (سوال) زیادہ بہتر ہے، اور تقدیر یہ ہے: کیا تم اقرار کرتے ہو کہ اسے دیا گیا ہے، یا: کیا تم اسے پھیلاتے ہو، یا: کیا تم اس کا ذکر کرتے ہو اور اس جیسی باتیں (۲)۔

اور مد (کھینچ کر پڑھنا) کے ساتھ ابن کثیر (۳)، ابن محیصن اور حمید نے پڑھا ہے۔

ابو حاتم نے کہا: "آن" کا مطلب ہے: کیا اس لیے کہ (۴)، تو تخفیف کے لیے 'لام' جر کو حذف کر دیا گیا، اور اسے مد سے بدل دیا گیا، جیسے اس شخص کی قرأت جس نے پڑھا: "آن كاَنَ ذَا مالٍ" (۵) [القلم: ۱۴] یعنی: کیا اس لیے کہ۔

اور ان کا قول: "یا وہ تم سے جھگڑا کریں" اس قرأت کے مطابق مومنوں کے خطاب کی طرف رجوع ہے۔ اور (۶) "او" (یا) "ان" (کہ) کے معنی میں ہوگا؛ اس لیے کہ وہ شک اور جزا کے دو حروف ہیں، ان میں سے ایک کو دوسرے کی جگہ رکھا جاتا ہے۔ اور آیت کا تقدیر: اور یہ کہ وہ

تمہارے رب کے پاس تم سے جھگڑا کریں اے مومنوں کی جماعت، تو اے محمد کہو: یقیناً ہدایت اللہ کی ہدایت ہے اور ہم اسی پر ہیں (۷)۔

اور جس نے مد چھوڑ کر پڑھا اس نے کہا: پہلی نفی نے ان کے اس قول میں ان کے انکار پر دلالت کی: "اور یقین نہ کرو"۔ تو معنی یہ ہے: کہ یہودیوں کے علماء نے ان سے کہا: اس بات پر یقین نہ کرو کہ کسی کو ویسا ہی دیا جائے گا جیسا تمہیں دیا گیا ہے (۸)۔

(۱) (د) اور (م) میں: اور یہ۔ (۲) الکشف عن وجوہ القراءات ۳۴۷/۱ - ۳۴۸۔ (۳) السبعۃ ص ۲۰۷، اور التیسیر ص ۸۹، اور ابو عمرو نے البیان ۸۱/۲ میں کہا: ابن کثیر نے "ان یوتی" کو ایک 'ہمزہ محققہ' کے بعد ایک 'ہمزہ مسہلہ' کے ساتھ سوال کے طور پر پڑھا، اپنے مسلک کے مطابق تمام سوالات میں دونوں کے درمیان بغیر الف کے، اور باقیوں نے بغیر مد کے ایک ہی 'ہمزہ محققہ' کے ساتھ خبر کے طور پر پڑھا۔ (۴) (د) اور (ظ) میں: اس لیے کہ۔ (۵) ابو بکر اور حمزہ نے پڑھا: "أأن کان"، دو 'ہمزہ محققہ' کے ساتھ، اور ابن عامر نے ایک ہمزہ اور مد کے ساتھ، اور ابن ذکوان نے مد میں ہشام کے بغیر، اور باقیوں نے خبر کے طور پر ایک ہی 'ہمزہ مفتوحہ' کے ساتھ۔ التیسیر ص ۲۱۳، اور السبعۃ ص ۶۴۶ دیکھیں۔ (۶) (د) اور (م) میں: یا۔ (۷) تفسیر البغوی ۳۱۶/۱۔ (۸) الکشف عن وجوہ القراءات ۳۴۸/۱۔

Surah Al-Imran: Verse 73 172

That is: they have no faith and no argument, so it is coordinated with the meaning of knowledge, wisdom, the Book, the argument, the manna, the salwa (quails), the parting of the sea, and other virtues and miracles. That is: they do not exist except among you, so do not believe that anyone will be given the like of what you were given unless he follows your religion. So the speech involves inversion (taqdim and ta'khir) according to this reading, the 'lam' is redundant (1), and 'man' (whoever) is an exception (2); it's not part of the first [clause], otherwise the speech wouldn't be valid. And 'ahad' (anyone/someone) entered because the beginning of the speech is a negation, so it entered the relative clause of 'an', because it is the object of the negated verb, so 'an' is in the accusative case due to the absence of a prepositional particle. Al-Khalil said: 'an' is in the genitive case due to a deleted prepositional particle. It was said: the 'lam' is not redundant, and 'tu'minu' (believe) is carried over to 'tuqirru' (acknowledge) (3). Ibn Jurayj said: The meaning is: And do not believe except for those who follow your religion; out of dislike that anyone should be given the like of what you were given. It was said: The meaning is: Do not inform [others] of the description of Muhammad ﷺ in your book except to those who follow your religion; so that it may not be a way for idol worshippers to believe him (4). Al-Farra (5) said: It is possible that the speech of the Jews ended at the statement of Allah Almighty: {Except for those who follow your religion}, then He said to Muhammad ﷺ: {Say, "Indeed, the [true] guidance is the guidance of Allah"}. Meaning: Indeed, the true clarification is the clarification of Allah Almighty {that anyone should be given the like of what you were given}; He clarified that no one will be given the like of what you were given, and 'la' (not) is implied after 'an', meaning: so that [no one] should be given, like His saying: {Allah makes clear to you [His Law] lest you go astray} [An-Nisa: 176], meaning: lest you go astray. Therefore, the inclusion of 'ahad' in the speech was valid (6). And 'aw' means 'hatta' (until) and 'illa an' (unless); as Imru' al-Qays said:

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 1/422. (2) In (d), (z), and (m): 'istathna' (he excepted), and see Al-Durr al-Masun 3/251 and following. (3) See Al-Hujjah by al-Farisi 3/52-55, and al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/348. (4) See Al-Nukat wa al-'Uyun 1/401, which states: they were forbidden from believing except for those who follow their religion; so that it may not be a way for idol worshippers to believe him. He said: this is the saying of al-Zajjaj. (5) Ma'ani al-Qur'an 1/222-223, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/387, from which the author quoted. (6) In the copies: 'salaht' (feminine), and what is fixed is from (m).

सूरह अल-इमरान: आयत 73 172

अर्थात: उनके पास न ईमान है और न कोई तर्क, इसलिए इसका अर्थ ज्ञान, हिकमत (बुद्धिमत्ता), किताब, तर्क, मन्न और सलवा (तीतर), समुद्र का फटना और अन्य गुणों और चमत्कारों से जुड़ा है। अर्थात: वे केवल तुम्हारे बीच ही होते हैं, इसलिए यह विश्वास न करो कि किसी को वैसा ही दिया जाएगा जैसा तुम्हें दिया गया है, जब तक कि वह तुम्हारे धर्म का पालन न करे। अतः इस पाठ के अनुसार वाणी में क्रम-परिवर्तन (तक्दीम और ताखीर) है, 'लाम' अतिरिक्त है (1), और 'मन' (जो कोई) एक अपवाद है (2); यह पहले का हिस्सा नहीं है, अन्यथा वाणी मान्य नहीं होती। और 'अहद' (कोई) इसलिए आया क्योंकि वाणी की शुरुआत निषेधात्मक है, इसलिए यह 'अन' के संबंध में आया, क्योंकि यह निषेधात्मक क्रिया का कर्म है, इसलिए 'अन' कर्म कारक (accusative case) में है; क्योंकि वहां कोई अव्यय (preposition) नहीं है। अल-खलील ने कहा: 'अन' लुप्त अव्यय के कारण षष्ठी विभक्ति (genitive case) में है। कहा गया है: 'लाम' अतिरिक्त नहीं है, और 'तुअमिनू' (तुम विश्वास करो) को 'तुकिर्रू'(तुम स्वीकार करो) पर आधारित किया गया है (3)। इब्न जुरैज ने कहा: इसका अर्थ है: और केवल उन लोगों पर विश्वास करो जो तुम्हारे धर्म का पालन करते हैं; इस नापसंदगी के कारण कि किसी को वैसा ही दिया जाए जैसा तुम्हें दिया गया है। कहा गया है: इसका अर्थ है: अपनी पुस्तक में मुहम्मद ﷺ के गुणों के बारे में केवल उन्हीं को बताओ जो तुम्हारे धर्म का पालन करते हैं; ताकि यह मूर्तिपूजकों के लिए उनकी पुष्टि करने का मार्ग न बन जाए (4)। अल-फर्रा (5) ने कहा: यह संभव है कि यहूदियों की बात अल्लाह तआला के इस कथन पर समाप्त हो गई हो: {उनके सिवा जो तुम्हारे धर्म का अनुसरण करते हैं}, फिर उसने मुहम्मद ﷺ से कहा: {कह दो, "निश्चित रूप से, [सच्चा] मार्गदर्शन अल्लाह का मार्गदर्शन है"}। अर्थात: वास्तव में, सच्चा स्पष्टीकरण अल्लाह तआला का स्पष्टीकरण है {कि किसी को वैसा ही दिया जाए जैसा तुम्हें दिया गया है}; उसने स्पष्ट किया कि किसी को वैसा नहीं दिया जाएगा जैसा तुम्हें दिया गया है, और 'अन' के बाद 'ला' (नहीं) निहित है, जिसका अर्थ है: ताकि [किसी को] न दिया जाए, जैसा कि उसके इस कथन में है: {अल्लाह तुम्हारे लिए स्पष्ट करता है ताकि तुम भटक न जाओ} [अन-निसा: 176], अर्थात: ताकि तुम न भटको। इसलिए, वाणी में 'अहद' का समावेश मान्य था (6)। और 'अव' का अर्थ 'हत्ता' (तक) और 'इल्ला अन' (मगर यह कि) है; जैसा कि इमरु अल-कैस ने कहा:

(1) मआनी अल-कुरान, अल-नहहास 1/422। (2) (द), (ज़) और (म) में: 'इस्तथना' (उसने अपवाद किया), और अल-दुर्र अल-मसनून 3/251 और उसके बाद देखें। (3) अल-हुज्जाह, अल-फ़ारिसी

3/52-55, और अल-कशफ़ अन वुजूह अल-किरात 1/348 देखें। (4) अल-नुकत वल-उयून 1/401 देखें, जिसमें है: उन्हें अपने धर्म का पालन करने वालों के अलावा किसी और पर विश्वास करने से मना किया गया था; ताकि यह मूर्तिपूजकों के लिए उनकी पुष्टि करने का मार्ग न बन जाए। उन्होंने कहा: यह अल-ज़ज्जाज का कथन है। (5) मआनी अल-कुरान 1/222-223, और इराब अल-कुरान, अल-नहहास 1/387, जिससे लेखक ने उद्धृत किया है। (6) प्रतियों में: 'सलहत' (स्त्रीलिंग), और जो निश्चित है वह (म) से है।

سورہ آل عمران: آیت 73 ۱۷۲

یعنی: ان کے پاس نہ ایمان ہے اور نہ کوئی حجت، پس اس کا عطف علم، حکمت، کتاب، حجت، من و سلویٰ، سمندر کے پھٹنے اور دیگر فضائل و کرامات کے معنی پر ہے۔ یعنی: یہ چیزیں صرف تم ہی میں ہوتی ہیں، پس یہ یقین نہ کرو کہ کسی کو وہ کچھ دیا جائے گا جیسا تمہیں دیا گیا ہے سوائے اس کے جو تمہارے دین کی پیروی کرے۔ تو اس قرأت کے مطابق کلام میں تقدیم و تاخیر ہے، 'لام' زائد ہے (۱)، اور 'مَنْ' استثناء ہے (۲)؛ یہ پہلے کلام کا حصہ نہیں ہے، ورنہ کلام درست نہ ہوتا۔ اور لفظ 'أحد' اس لیے داخل ہوا کیونکہ کلام کی ابتدا نفی سے ہے، پس یہ 'أنْ' کے صلہ میں داخل ہوا، کیونکہ یہ فعلِ منفی کا مفعول ہے، پس 'أنْ' محلِ نصب میں ہے؛ کیونکہ خافض (حرفِ جر) موجود نہیں ہے۔ اور الخلیل نے کہا: 'أنْ' محذوف خافض کی وجہ سے محلِ جر میں ہے۔ اور کہا گیا ہے: 'لام' زائد نہیں ہے، اور 'تُؤْمِنُوا' کو 'تُقِرُّوا' پر محمول کیا گیا ہے (۳)۔ ابن جریج نے کہا: معنی یہ ہے کہ: اور صرف انہی کی بات مانو جو تمہارے دین کی پیروی کریں؛ اس ناپسندیدگی کی بنا پر کہ کسی کو وہ کچھ دیا جائے جیسا تمہیں دیا گیا ہے۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ: اپنی کتاب میں موجود محمد ﷺ کی صفت کی خبر صرف انہی کو دو جو تمہارے دین کی پیروی کریں؛ تاکہ یہ بت پرستوں کے لیے ان کی تصدیق کا ذریعہ نہ بن جائے (۴)۔ الفراء (۵) نے کہا: یہ جائز ہے کہ یہودیوں کا کلام اللہ عزوجل کے اس قول پر ختم ہو گیا ہو: ﴿إِلَّا لِمَن تَبِعَ دِينَكُمْ﴾ پھر اللہ نے محمد ﷺ سے فرمایا: ﴿قُلْ إِنَّ الْهُدَى هُدَى اللَّهِ﴾ یعنی: یقیناً سچا بیان اللہ عزوجل کا بیان ہے ﴿أَن يُؤْتَى أَحَدٌ مِّثْلَ مَا أُوتِيتُمْ﴾؛ اس نے واضح کیا کہ کسی کو وہ کچھ نہیں دیا جائے گا جیسا تمہیں دیا گیا ہے، اور 'أنْ' کے بعد 'لا' مقدر ہے، یعنی: تاکہ نہ دیا جائے، جیسا کہ اس کے قول میں ہے: ﴿يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ أَن تَضِلُّوا﴾ [النساء: ۱۷۶] یعنی: تاکہ تم گمراہ نہ ہو جاؤ۔ اسی وجہ سے کلام میں 'أحد' کا داخل ہونا

درست ہوا (۶)۔ اور لفظ 'أو' یہاں 'حتی' اور 'إلا أن' کے معنی میں ہے؛ جیسا کہ امرؤ القیس نے کہا:

(۱) معانی القرآن، النحاس ۴۲۲/۱۔ (۲) (د)، (ظ) اور (م) میں: 'استثنی' ہے، اور دیکھیے الدر المصون ۲۵۱/۳ وغیرہ۔ (۳) دیکھیے الحجة، الفارسی ۵۲/۳ - ۵۵، اور الکشف عن وجوہ القراءات ۳۴۸/۱۔ (۴) دیکھیے النکت والعیون ۴۰۱/۱، اس میں ہے: انہیں منع کیا گیا کہ وہ صرف اپنے دین کی پیروی کرنے والوں ہی کی بات مانیں؛ تاکہ یہ بت پرستوں کے لیے ان کی تصدیق کا راستہ نہ بن جائے۔ اور کہا: یہ الزجاج کا قول ہے۔ (۵) معانی القرآن ۱/ ۲۲۲ - ۲۲۳، اور اعراب القرآن، النحاس ۳۸۷/۱، مصنف نے وہیں سے نقل کیا ہے۔ (۶) نسخوں میں: 'صلحت' ہے اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔

Surah Aal Imran: Ayah 73 173

I said to him, "Let your eye not weep; we are either seeking a kingdom or we shall die and thus be excused."(1) Another poet said: "Whenever I pressed the spear of a people, I broke its joints or it became straight."(2) Similarly, the saying: "We shall not meet until the Hour rises," meaning: "until" or "till then," and this is also the school of Al-Kisa'i(3). According to Al-Akhfash, it is a conjunction following "And do not believe," as mentioned earlier. Meaning: they have no faith and no argument, so it is joined based on the meaning. It is possible that the entire verse is a discourse to the believers from Allah Almighty as a means of strengthening their hearts and sharpening their insights, so they do not doubt when the Jews deceive and falsify their religion. The meaning is: O assembly of believers, do not believe except those who follow your religion, and do not believe that anyone will be given anything like the grace and religion you have been given, and do not believe that those who oppose you will argue with you(4) about your religion before your Lord, or that they will be able(5) to do so; for guidance is the guidance of Allah, and bounty is in the hand of Allah(6). Ad-Dahhak said: The Jews said: "We shall argue before our Lord against those who oppose us in our religion." So Allah Almighty clarified that they are the ones whose arguments are refuted and who are punished, and that the believers are the winners(7). Their arguing is their dispute on the Day of Resurrection. In a report from the Messenger of Allah ﷺ: "The Jews and Christians will argue with us before our Lord, saying: 'You gave us one reward and gave them two rewards.' He will say: 'Have I wronged you in any of your rights?' They will say: 'No.' He will say: 'That is My bounty which I give to whom I will.'" (8)

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 1/423, and a verse by Imru' al-Qais in his Diwan p. 66. (2) Siba'wayh attributed it in Al-Kitab 3/48, and Ibn al-Shajari in his Amali 3/78 to Ziyad al-A'jam, and it is not in his Diwan. (3) See Al-Nukat wa al-'Uyun 1/402. (4) In (M): "yuhaajukum" (will argue with you). (5) Thus in the manuscripts, and in (M): "yaqdir" (is able). (6) Tafsir al-Baghawi 1/317. (7) Al-Tabarsi cited it in Majma' al-Bayan 3/117, and in it: "al-maghlubun" (the defeated) instead of "al-mu'adhdhabun" (the punished). (8) Narrated similarly by Ahmad (5902) and Al-Bukhari (2269) from the hadith of Abdullah bin Umar (may Allah be pleased with them both).

सूरह अल इमरान: आयत 73 173

"मैंने उससे कहा, तुम्हारी आँखें न रोएं हम या तो राजसत्ता की तलाश में हैं या फिर मर जाएँगे और क्षमा पा लेंगे।" (१) एक अन्य कवि ने कहा: "जब भी मैंने किसी कौम के भाले को दबाया, मैंने उसके जोड़ों को तोड़ दिया या फिर वह सीधा हो गया।" (२) इसी तरह उनका कहना है: "हम तब तक नहीं मिलेंगे जब तक कि प्रलय की घड़ी न आ जाए", जिसका अर्थ है: "जब तक" या "उस समय तक", और यही अल-किसाई का मत है (३)। अल-अख़फ़श के अनुसार, यह "और विश्वास न करो" पर आधारित एक संयोजक (conjunction) है, जैसा कि पहले उल्लेख किया जा चुका है। अर्थात: न उनके पास ईमान है और न कोई दलील, इसलिए इसे अर्थ के आधार पर जोड़ा गया है। यह संभव है कि पूरी आयत अल्लाह तआला की ओर से मोमिनों (ईमान वालों) के लिए एक संबोधन हो, उनके दिलों को मज़बूत करने और उनकी अंतर्दृष्टि को तेज़ करने के लिए; ताकि वे यहूदियों के धोखे और उनके धर्म में मिलावट को देखकर संदेह में न पड़ें। अर्थ यह है: हे मोमिनों के समूह, उनके सिवा किसी पर विश्वास न करो जो तुम्हारे धर्म का पालन करते हैं, और यह विश्वास न करो कि किसी को वैसा ही अनुग्रह और धर्म दिया जाएगा जैसा तुम्हें दिया गया है, और यह विश्वास न करो कि जो तुम्हारा विरोध करते हैं वे तुम्हारे रब के सामने तुम्हारे धर्म के बारे में तुमसे बहस करेंगे (४), या वे ऐसा करने में सक्षम होंगे (५); क्योंकि मार्गदर्शन तो अल्लाह का मार्गदर्शन है, और अनुग्रह अल्लाह के हाथ में है (६)। अद-दह्हाक ने कहा: यहूदियों ने कहा: "हम अपने रब के सामने उन लोगों से बहस करेंगे जो हमारे धर्म में हमारा विरोध करते हैं।" तो अल्लाह तआला ने स्पष्ट कर दिया कि वे ही हैं जिनकी दलीलें खारिज कर दी गई हैं और जिन्हें दंडित किया जाएगा, और मोमिन ही विजेता हैं (७)। उनकी बहस कयामत के दिन उनका विवाद है। रसूलुल्लाह ﷺ की एक हदीस में है: "यहूदी और ईसाई हमारे रब के सामने हमसे बहस करेंगे, वे कहेंगे: 'आपने हमें एक इनाम दिया और उन्हें दो इनाम दिए।' वह (अल्लाह) कहेगा: 'क्या मैंने तुम्हारे किसी अधिकार में तुम्हारे साथ अन्याय किया है?' वे कहेंगे: 'नहीं।' वह कहेगा: 'तो यह मेरा अनुग्रह है जिसे मैं जिसे चाहता हूँ देता हूँ।'" (८)

---

(१) मआनी अल-कुरान, अन-नह़्ह़ास ४२३/१, और इम्रुल क़ैस का शेर उनके दीवान पृ. ६६ में। (२) सिबवैया ने इसे अल-किताब ४८/३ में उद्धृत किया है, और इब्न अल-शजरी ने अपनी अमाल ७८/३ में ज़ियाद अल-आजम की ओर संकेत किया है, और यह उनके दीवान में नहीं है। (३) देखिए अल-नुकात वल-उयून ४०२/१। (४) (म) में 'युहाज्जुहुम' (वे उनसे बहस करेंगे)। (५) पांडुलिपियों में ऐसा ही है, और (म) में: 'यक़दिर' (सक्षम है)। (६) तफ़सीर अल-बगवी ३१७/१। (७) अत-तबरसी ने इसे मजमा

अल-बयान ११७/३ में उद्धृत किया है, और उसमें: 'अल-मगलूबून' (पराजित), 'अल-मुअज्ज़बून' (दंडित) के स्थान पर है। (८) इसे अहमद (५९०२) और बुखारी (२२६९) ने अब्दुल्लाह बिन उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से इसी तरह निकाला है।

سورہ آل عمران: آیت 73 173

میں نے اس سے کہا، تیری آنکھ نہ روئے، ہم یا تو بادشاہت کی کوشش میں ہیں یا مر کر معذور قرار پائیں گے۔(۱) اور دوسرے نے کہا: اور جب بھی میں نے کسی قوم کے نیزے کو دبایا، میں نے اس کے جوڑوں کو توڑ دیا یا وہ سیدھا ہو گیا۔(۲) اور اسی طرح ان کا قول ہے: "ہم نہیں ملیں گے یہاں تک کہ قیامت قائم ہو جائے"، بمعنی: "جب تک" یا "اس وقت تک"، اور یہی الکسائی کا مسلک ہے(۳)۔ اور الاخفش کے نزدیک یہ «وَلَا تُؤْمِنُوا» پر عاطفہ ہے اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔ یعنی: نہ ان کے لیے ایمان ہے اور نہ ہی کوئی حجت، پس معنی پر عطف کیا گیا۔ اور یہ احتمال ہے کہ پوری آیت اللہ تعالیٰ کی طرف سے مومنین کے لیے ایک خطاب ہو، ان کے دلوں کو ثابت قدم رکھنے اور ان کی بصیرت کو تیز کرنے کے لیے؛ تاکہ وہ یہودیوں کی تلبیس اور ان کے دین میں ہیرا پھیری کے وقت شک میں نہ پڑیں۔ اور معنی یہ ہے کہ: اے گروہِ مومنین، تم تصدیق نہ کرو مگر اس کی جو تمہارے دین کی پیروی کرے، اور تم یہ تصدیق نہ کرو کہ کسی کو ویسا ہی فضل اور دین دیا جائے گا جیسا تمہیں دیا گیا ہے، اور تم یہ تصدیق نہ کرو کہ جو تمہاری مخالفت کرتے ہیں وہ تمہارے رب کے پاس تمہارے دین کے بارے میں تم سے جھگڑا کریں گے(۴) یا وہ اس کی قدرت رکھیں گے(۵)؛ کیونکہ ہدایت تو اللہ کی ہدایت ہے، اور فضل اللہ ہی کے ہاتھ میں ہے(۶)۔ ضحاک نے کہا: یہودیوں نے کہا: "ہم اپنے رب کے پاس ان سے جھگڑا کریں گے جنہوں نے ہمارے دین میں ہماری مخالفت کی،" تو اللہ تعالیٰ نے واضح فرما دیا کہ وہی لوگ مغلوب اور عذاب پانے والے ہیں، اور یہ کہ مومن ہی غالب رہنے والے ہیں(۷)۔ اور ان کا جھگڑا کرنا قیامت کے دن ان کی خصومت ہے۔ رسول اللہ ﷺ سے منقول ہے: «بے شک یہودی اور نصرانی ہمارے رب کے پاس ہم سے جھگڑا کریں گے، وہ کہیں گے: آپ نے ہمیں ایک اجر دیا اور انہیں دو اجر دیے، تو

اللہ فرمائے گا: کیا میں نے تمہارے حقوق میں سے تم پر کچھ ظلم کیا ہے؟ وہ کہیں گے: نہیں، اللہ فرمائے گا: تو یہ میرا فضل ہے جسے میں چاہتا ہوں دیتا ہوں»(۸)۔

---

(۱) معانی القرآن للنحاس ۴۲۳/۱، اور امرؤ القیس کا شعر ان کے دیوان ص ۶۶ میں۔ (۲) سیبویہ نے اسے الکتاب ۴۸/۳ میں منسوب کیا ہے، اور ابن الشجری نے اپنی امالی ۷۸/۳ میں زیاد الاعجم کی طرف، اور یہ ان کے دیوان میں نہیں ہے۔ (۳) دیکھئے النکت والعیون ۴۰۲/۱۔ (۴) (م) میں یحاجکم (تم سے جھگڑا کریں گے)۔ (۵) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور (م) میں: یقدر (قدرت رکھتا ہے)۔ (۶) تفسیر البغوی ۳۱۷/۱۔ (۷) طبرسی نے اسے مجمع البیان ۱۱۷/۳ میں نقل کیا ہے، اور اس میں: المغلوبون، المذہبون کے بدلے ہے۔ (۸) اسے احمد (۵۹۰۲) اور بخاری (۲۲۶۹) نے عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے اسی طرح روایت کیا ہے۔

Surah Al-Imran: Verse 73

174

Our scholars said: If they knew that this is from the grace of Allah, they would not argue with us before our Lord. So Allah informed His Prophet ﷺ that they will argue with you (1) on the Day of Resurrection before your Lord. Then He said: Say to them now: "Indeed, the bounty is in the hand of Allah; He gives it to whom He wills. And Allah is all-Encompassing and Knowing."

Ibn Kathir read: "A-an yu'ta" with elongation (madd) as an interrogation (2), as Al-A'sha said: Is it because she saw a night-blind man who was harmed by ... the uncertainty of fate and a time that is exhausting and crippling? (3)

The rest read without elongation, as a statement (4). Sa'id ibn Jubayr read: "In yu'ta" with a kasra on the hamza, with the meaning of negation (5). This would be the words of Allah Almighty, as Al-Farra said. The meaning is: Say, O Muhammad: Indeed, guidance is the guidance of Allah; no one is given anything like what you were given, or they argue with you before your Lord—meaning the Jews—with falsehood, saying: We are better than you (6).

And the word "aw yuhajjukum" (or they argue with you) is in the accusative case (nasb), meaning by implying "an", and "aw" implies "an" after it when it means "until" or "unless".

Al-Hasan read "an yu'tiya" with a kasra on the 'ta' and an open 'ya', meaning: that someone gives someone else like what you were given, so the object was omitted (7).

Allah's saying: {Say, "Indeed, [true] guidance is the guidance of Allah"} has two interpretations:

One: that guidance to goodness and pointing to Allah, Mighty and Sublime, is in the hand of Allah, Most High is His praise, who gives it to His prophets. So do not deny that someone besides you is given something like what you were given. If they deny that, say to them: {Indeed, bounty is in the hand of Allah; He gives it to whom He wills}.

(1) In the copies: "yuhajjukum", and the established version is from (M). (2) We cited on p. 178 of this part from Abu 'Amr that Ibn Kathir read with a realized hamza followed by an eased hamza (tashil) between the two, without a separating alif between them. (3) Diwan Al-A'sha, p. 105, and in it: "mufnid" instead of "mutbil". His

saying "mutbil" means: time threw its vicissitudes at him and finished him. Al-Qamus (tabala). His saying "khabal" means: crooked or burdensome for his people. Al-Qamus (khabala). (4) Al-Sab'a by Ibn Mujahid, p. 207. (5) Ibn Khalawayh attributed it in the Shadh (Irregular) Readings, p. 21, to Al-A'mash and Talhah. (6) See Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra, 1/222. (7) Al-Muhtasab, 1/163.

सूरा आल इमरान: आयत 73

174

हमारे विद्वानों ने कहा: यदि वे जानते कि यह अल्लाह की कृपा से है, तो वे हमारे रब के पास हमसे बहस नहीं करते। अतः अल्लाह ने अपने नबी ﷺ को सूचित किया कि वे कयामत के दिन तुम्हारे रब के पास तुमसे बहस करेंगे (1)। फिर उसने कहा: अब उनसे कहो: "निस्संदेह, अनुग्रह अल्लाह के हाथ में है; वह जिसे चाहता है उसे देता है। और अल्लाह सर्वव्यापी, सर्वज्ञ है।"

इब्न कसीर ने पढ़ा: "आ-अन युता" प्रश्न के रूप में मद (विस्तार) के साथ (2), जैसा कि अल-अ'शा ने कहा: क्या इसलिए कि उसने एक रतौंधी वाले व्यक्ति को देखा जिसे ... भाग्य की अनिश्चितता और थका देने वाले और अपंग समय ने नुकसान पहुँचाया था? (3)

बाकियों ने बिना मद के एक सूचना (खबर) के रूप में पढ़ा (4)। सईद इब्न जुबैर ने पढ़ा: हमजा पर कसरा के साथ "इन युता", निषेध के अर्थ में (5)। यह अल्लाह तआला के शब्द होंगे, जैसा कि अल-फर्रा ने कहा। अर्थ यह है: कहो, ऐ मुहम्मद: निस्संदेह हिदायत (मार्गदर्शन) अल्लाह की हिदायत है; किसी को वह नहीं दिया गया जो तुम्हें दिया गया है, या वे तुम्हारे रब के पास तुमसे बहस करते हैं - यानी यहूदी - झूठ के साथ, और कहते हैं: हम तुमसे बेहतर हैं (6)।

और "औ युहाज्जुकुम" (या वे तुमसे बहस करें) को 'नस्ब' (नसब) में रखा गया है, जिसका अर्थ है "अन" को छिपाकर, और "औ" के बाद "अन" छिपा होता है जब इसका अर्थ "जब तक" या "मगर यह कि" होता है।

अल-हसन ने 'ता' पर कसरा और खुली 'या' के साथ "अन युतिया" पढ़ा, जिसका अर्थ है: कि कोई किसी को वह दे जो तुम्हें दिया गया है, इसलिए कर्म (मफऊल) को हटा दिया गया (7)।

अल्लाह का कथन: {कहो, "निस्संदेह, [सच्चा] मार्गदर्शन अल्लाह का मार्गदर्शन है"} इसके दो अर्थ हैं:

पहला: भलाई की ओर मार्गदर्शन और अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की ओर संकेत करना अल्लाह जल्ल सनाउहु के हाथ में है जो वह अपने नबियों को देता है। तो इस बात का खंडन न करो कि तुम्हारे अलावा किसी को वह दिया जाए जो तुम्हें दिया गया है। यदि वे इसका खंडन करें, तो उनसे कहो: {निस्संदेह, अनुग्रह अल्लाह के हाथ में है; वह जिसे चाहता है उसे देता है}।

(1) प्रतियों में: "युहाज्जुकुम", और (म) से पुष्ट है। (2) हमने इस भाग के पृष्ठ 178 पर अबू अम्र से उद्धृत किया है कि इब्न कसीर ने एक मुहक्कक हमजा के साथ उसके बाद एक मुसहल हमजा पढ़ा, उनके बीच बिना किसी अलग अलीफ के। (3) दीवान अल-अ'शा पृष्ठ 105, और उसमें: "मुफ़्निद", "मुतबिल" के स्थान पर। और उनका कहना "मुतबिल" अर्थात: समय ने उसे अपनी आपदाओं से मारा और उसे समाप्त कर दिया। अल-कामूस (तबल)। और उनका कहना "खबल" अर्थात: अपने परिवार पर बोझ। अल-कामूस (खबल)। (4) इब्न मुजाहिद द्वारा अस-सबा, पृष्ठ 207। (5) इब्न खालवैह ने इसे शाज़ किरअतों में पृष्ठ 21 पर अल-अ'मश और तल्हा से जोड़ा। (6) देखें अल-फर्रा द्वारा मआनी अल-कुरान, 1/222। (7) अल-मुहतासब, 1/163।

سورہ آل عمران: آیت 73

174

ہمارے علماء نے کہا: اگر وہ جانتے کہ یہ اللہ کے فضل سے ہے تو وہ ہمارے رب کے پاس ہم سے جھگڑا نہ کرتے، پس اللہ نے اپنے نبی ﷺ کو آگاہ کر دیا کہ وہ قیامت کے دن تمہارے رب کے پاس تم سے جھگڑا کریں گے (1)، پھر فرمایا: اب ان سے کہہ دو: "بے شک فضل اللہ کے ہاتھ میں ہے، وہ جسے چاہتا ہے عطا فرماتا ہے، اور اللہ وسعت والا، علم والا ہے"۔

ابن کثیر نے استفہام (سوال) کے طور پر مد کے ساتھ «آنْ يُؤْتَى» پڑھا ہے (2)، جیسا کہ اعشیٰ نے کہا ہے: کیا اس لیے کہ اس نے ایک رات کے اندھے آدمی کو دیکھا جسے ... زمانے کی گردشوں اور تھکا دینے والے اور اپاہج کر دینے والے وقت نے نقصان پہنچایا تھا؟ (3)

باقیوں نے خبر (بیان) کے طور پر بغیر مد کے پڑھا ہے (4)۔ اور سعید بن جبیر نے ہمزہ کے کسرہ (زیر) کے ساتھ «إِنْ يُؤْتَى» پڑھا ہے، نفی کے معنی میں (5)، اور یہ اللہ تعالیٰ کا کلام ہوگا جیسا کہ فراء نے کہا، اور معنی یہ ہے: اے محمد! کہہ دیجیے: ہدایت تو اللہ ہی کی ہدایت ہے کہ کسی کو تمہاری طرح کی نعمت دی جائے، یا وہ تمہارے رب کے پاس تم سے جھگڑا کریں - یعنی یہودی - باطل کے ساتھ، پس وہ کہتے ہیں: ہم تم سے بہتر ہیں (6)۔

اور «أو يحاجُّوكم» کو منسوب پڑھا گیا ہے یعنی «أن» کو مقدر (چھپا ہوا) مان کر، اور «أو» کے بعد «أن» اس وقت مقدر ہوتا ہے جب وہ «حتى» (یہاں تک کہ) اور «إلا أن» (بجز اس کے کہ) کے معنی میں ہو۔

الحسن نے تاء کے کسرہ اور یاء کے فتحہ کے ساتھ «أن يُؤتِيَ» پڑھا ہے، اس معنی میں کہ: کوئی کسی کو وہ عطا کرے جو تمہیں دیا گیا ہے، چنانچہ مفعول کو حذف کر دیا گیا (7)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {کہہ دیجیے کہ بیشک ہدایت اللہ ہی کی ہدایت ہے} اس میں دو قول ہیں:

ایک یہ کہ: خیر کی طرف ہدایت اور اللہ عزوجل کی طرف رہنمائی اللہ جل ثناؤہ کے ہاتھ میں ہے وہ اسے اپنے انبیاء کو دیتا ہے، پس اس بات کا انکار نہ کرو کہ تمہارے سوا کسی کو ویسا ہی دیا جائے جیسا تمہیں دیا گیا ہے، پس اگر وہ اس کا انکار کریں تو ان سے کہو: {بے شک فضل اللہ کے ہاتھ میں ہے وہ جسے چاہتا ہے دیتا ہے}۔

(1) نسخوں میں: "يحاجوكم" ہے، اور (م) سے ثابت شدہ "يحاجونكم" ہے۔ (2) ہم نے اس حصے کے ص 178 پر ابو عمرو سے نقل کیا ہے کہ ابن کثیر نے ایک ہمزہ محققہ اور اس کے بعد ایک ہمزہ مسہلہ (دو ہمزوں کے درمیان) کے ساتھ پڑھا ہے، ان کے درمیان کسی الف کے فاصلے کے بغیر۔ (3) دیوان الاعشی ص 105، اور اس میں: "مُتْبِل" کی جگہ "مُفْنِد" ہے۔ اور ان کا قول: "مُتْبِل" یعنی: زمانے نے اسے اپنی گردشوں کا نشانہ بنایا اور اسے فنا کر دیا۔ القاموس (تبل)۔ اور ان کا قول: "خبل" یعنی: اپنے گھر والوں پر بوجھ۔ القاموس (خبل)۔ (4) السبعہ لابن مجاہد ص 207۔ (5) ابن خالویہ نے اسے کتاب القراءات الشاذہ ص 21 میں الاعمش اور طلحہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ (6) دیکھئے معانی القرآن للفراء 1/222۔ (7) المحتسب 1/163۔

175 Surah Al Imran: Verses 73 - 75

And the other view: Say: Indeed, [true] guidance is the guidance of Allah, which He has given to the believers in the form of believing in Muhammad ﷺ and none other (1).

Some of the people of subtle indications (mystics) said regarding this verse: Do not associate with anyone except those who agree with you in your states and your path, for he who does not agree with you will not accompany you. And Allah knows best (2).

His saying, the Most High: {He chooses for His mercy whom He wills. And Allah is the possessor of great bounty (74)}. Meaning: With His prophethood and His guidance. Reported from Al-Hasan, Mujahid, and others. Ibn Jurayj said: With Islam and the Quran (3).

{whom He wills}. Abu Uthman said: He generalized the statement so that the hope of the hopeful and the fear of the fearful remains with it. {And Allah is the possessor of great bounty}.

His saying, the Most High: {And among the People of the Scripture is he who, if you entrust him with a great amount [of wealth], he will return it to you. And among them is he who, if you entrust him with a [single] silver coin, he will not return it to you unless you are constantly standing over him. That is because they say, "There is no blame upon us concerning the unlearned." And they speak untruth about Allah while they know [it] (75)}.

In it are eight issues: The first: His saying, the Most High: {And among the People of the Scripture is he who, if you entrust him with a great amount [of wealth], he will return it to you} like Abdullah bin Salam. {And among them is he who, if you entrust him with a [single] silver coin, he will not return it to you} and he is Finhas bin Azura the Jew, a man entrusted a dinar to him, and he betrayed him. And it was said: Ka'b bin al-Ashraf and his companions (4).

Ibn Wathab and Al-Ashhab Al-Uqayli read: "man in taymanhu" (5) according to the dialect of those who read: "nasta'in", which is the dialect of Bakr and Tamim (6). And in the reading of Abdullah: "mālaka lā taymannā 'alā [text ends]"

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/387. (2) See Lata'if al-Isharat by al-Qushayri 1/251. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 1/402, and the reports were cited by al-Tabari in his tafsir

5/507. (4) See Tafsir al-Baghawi 1/317. (5) Al-Qira'at al-Shadhah by Ibn Khalawayh p. 21, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/387. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/388, and Al-Qira'at al-Shadhah p. 1.

175 सूरह आल इमरान: आयत 73 - 75

और दूसरा मत: कहो: वास्तव में मार्गदर्शन अल्लाह का मार्गदर्शन है, जो उसने विश्वासियों को मुहम्मद ﷺ पर विश्वास करने के रूप में दिया है, और कोई नहीं (1)।

कुछ संकेत शास्त्रियों ने इस आयत के बारे में कहा: केवल उनके साथ रहो जो तुम्हारी अवस्थाओं और तुम्हारे मार्ग पर तुमसे सहमत हों, क्योंकि जो तुमसे सहमत नहीं है वह तुम्हारा साथ नहीं देगा। और अल्लाह सबसे अच्छा जानता है (2)।

अल्लाह तआला का कथन: {वह जिसे चाहता है अपनी दया के लिए चुन लेता है। और अल्लाह बड़े अनुग्रह वाला है (74)}। अर्थ: अपनी नबी के पद और अपने मार्गदर्शन के साथ। अल-हसन, मुजाहिद और अन्य से। इब्न जुरैज ने कहा: इस्लाम और कुरान के साथ (3)।

{जिसे वह चाहता है}। अबू उस्मान ने कहा: उन्होंने बात को सामान्य रखा ताकि आशावान की आशा और भयभीत का भय बना रहे। {और अल्लाह बड़े अनुग्रह वाला है}।

अल्लाह तआला का कथन: {और किताब वालों में से कोई ऐसा है कि यदि तुम उसे धन के ढेर का अमीन बनाओ तो वह उसे तुम्हें लौटा देगा, और उनमें से कोई ऐसा है कि यदि तुम उसे एक दीनार का अमीन बनाओ तो वह उसे तुम्हें नहीं लौटाएगा, जब तक कि तुम उसके सिर पर सवार न रहो। यह इसलिए कि वे कहते हैं: "अनपढ़ों के मामले में हम पर कोई दोष नहीं है।" और वे अल्लाह पर झूठ बोलते हैं जबकि वे जानते हैं (75)}।

इसमें आठ मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और किताब वालों में से कोई ऐसा है कि यदि तुम उसे धन के ढेर का अमीन बनाओ तो वह उसे तुम्हें लौटा देगा} जैसे अब्दुल्ला बिन सलाम। {और उनमें से कोई ऐसा है कि यदि तुम उसे एक दीनार का अमीन बनाओ तो वह उसे तुम्हें नहीं लौटाएगा} और वह यहूदी फिन्हास बिन अजूरा है, एक आदमी ने उसे एक दीनार अमानत में दिया, तो उसने खयानत की। और कहा गया है: काब बिन अल-अशरफ और उसके साथी (4)।

इब्न वथाब और अल-अशहब अल-उकैली ने पढ़ा: "मन इन तयमनहु" (5) उन लोगों की भाषा पर जो पढ़ते हैं: "नस्तईन", और यह बक्र और तमीम की भाषा है (6)। और अब्दुल्ला की क़िरात में है: "तुम्हें क्या है कि तुम हम पर भरोसा नहीं करते... [पाठ समाप्त]"

(1) एराब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 1/387। (2) लतईफ अल-इशारात, अल-कुशायरी द्वारा 1/251 देखें। (3) अल-नुकात व अल-उयून 1/402, और अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 5/507 में इन विवरणों को उद्धृत किया है। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 1/317 देखें। (5) अल-किरात अल-शाज़ह, इब्न खालवेह द्वारा पृ. 21, और एराब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 1/387। (6) एराब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 1/388, और अल-किरात अल-शाज़ह पृ. 1।

175 سورہ آل عمران: آیات 73 - 75

اور دوسرا قول: کہہ دو: بے شک ہدایت اللہ کی ہدایت ہے جو اس نے مومنوں کو محمد ﷺ کی تصدیق کی صورت میں عطا کی ہے، کوئی اور نہیں (1)۔

اہل اشارات میں سے بعض نے اس آیت کے بارے میں کہا: صرف ان لوگوں کے ساتھ رہو جو تمہارے احوال اور تمہارے طریقے پر تمہارے ساتھ ہوں، کیونکہ جو تمہارے ساتھ متفق نہیں وہ تمہارا رفیق نہیں بن سکتا۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے (2)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {وہ اپنی رحمت کے لیے جسے چاہتا ہے خاص کر لیتا ہے، اور اللہ بڑے فضل والا ہے (74)}۔ یعنی: اپنی نبوت اور اپنی ہدایت کے ساتھ۔ حسن، مجاہد اور دیگر سے مروی ہے، ابن جریج نے کہا: اسلام اور قرآن کے ساتھ (3)۔

{جسے وہ چاہتا ہے}۔ ابو عثمان نے کہا: قول کو عام رکھا تاکہ امید رکھنے والے کی امید اور ڈرنے والے کا خوف برقرار رہے۔ {اور اللہ بڑے فضل والا ہے}۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور اہل کتاب میں کوئی ایسا ہے کہ اگر تم اس کے پاس ڈھیروں مال امانت رکھو تو وہ تمہیں ادا کر دے گا، اور ان میں کوئی ایسا ہے کہ اگر تم اس کے پاس ایک دینار امانت رکھو تو وہ تمہیں ادا نہیں کرے گا مگر یہ کہ تم اس پر کھڑے رہو۔ یہ اس لیے کہ انہوں نے کہا: "امیوں کے بارے میں ہم پر کوئی گرفت نہیں ہے۔" اور وہ اللہ پر جھوٹ بولتے ہیں حالانکہ وہ جانتے ہیں (75)}۔

اس میں آٹھ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: {اور اہل کتاب میں کوئی ایسا ہے کہ اگر تم اس کے پاس ڈھیروں مال امانت رکھو تو وہ تمہیں ادا کر دے گا} جیسے عبداللہ بن سلام۔ {اور ان میں کوئی

ایسا ہے کہ اگر تم اس کے پاس ایک دینار امانت رکھو تو وہ تمہیں ادا نہیں کرے گا} اور وہ یہودی فنحاص بن عازوراء ہے، ایک شخص نے اس کے پاس ایک دینار امانت رکھا، تو اس نے خیانت کی۔ اور کہا گیا ہے: کعب بن الاشرف اور اس کے ساتھی (4)۔

ابن وثاب اور الاشہب العقیلی نے پڑھا: "مَنْ إِنْ تَيْمَنْهُ" (5) ان لوگوں کی لغت پر جو "نَسْتَعين" پڑھتے ہیں، اور یہ بکر اور تمیم کی لغت ہے (6)۔ اور عبد اللہ کی قراءت میں ہے: "مالک لا تَيْمَنَّا علی [عبارت ختم]"

(1) اعراب القرآن للنحاس 387/1۔ (2) دیکھیے لطائف الإشارات للقشیری 251/1۔ (3) النکت والعیون 402/1، اور الطبری نے اپنی تفسیر میں آثار نقل کیے ہیں 507/5۔ (4) دیکھیے تفسیر البغوی 317/1۔ (5) القراءات الشاذة لابن خالویه ص 21، اور اعراب القرآن للنحاس 387/1۔ (6) اعراب القرآن للنحاس 388/1، والقراءات الشاذة ص 1۔

176 Surah Al-Imran: Verse 75

...Yusuf"(1) and the rest with Alif. Nafi' and al-Kisa'i read: "yu'addihi" with a 'Ya' in the inclusion (Idraj)(2). Abu Ubayd said: Abu 'Amr, al-A'mash, Hamza, and 'Asim(3) (in the narration of Abu Bakr) agreed on silencing the 'ha', so they read: "yu'addih ilayk". Al-Nahhas said(4): Silencing the 'ha' is only permissible in poetry according to some grammarians, and some do not permit it at all, considering it a mistake by those who read it that way, thinking the jussive (jazm) falls on the 'ha'. Abu 'Amr is too great to be accused of such a mistake; the correct version from him is that he used to break (kasra) the 'ha', which is the reading of Yazid ibn al-Qa'qa'(5). Al-Farra' said(6): The school of some Arabs is to make the 'ha' jussive if the letter before it is vocalized. They say: "darabtuhu darban shadidan" (with a silent 'hu'), just as they silence the 'mim' in "antum" and "qumtum", while its origin is nominative (raf'). As the poet said: When he saw no call and no satiation / He inclined towards a twisted sand-hill tree and lay down.(7)

(1) The author, may Allah have mercy on him, restricted it in Surah Yusuf (Verse: 11) with a kasra on the 'ta'. Ibn Khalawayh attributed it in "Al-Qira'at al-Shadhah" p. 62 to Yahya ibn Wathab, and it was recorded in his printed edition with a fatha on the 'ta'. (2) The reading of Nafi' is from the narration of Warsh from him, and it is also the reading of Ibn Kathir, and 'Asim: from the narration of Hafs, and Ibn 'Amir from the narration of Ibn Dhakwan, and a version for Hisham from him. As for Qalun, he read with truncation (ikhtilas), as did Hisham in one version. See "Al-Sab'ah" p. 208, and "Al-Taysir" p. 89. (3) In (D) and (M): "and 'Asim and Hamza", and what is established is from the rest of the manuscripts, and it is correct; because Abu Bakr (who is Shu'bah) is the narrator of 'Asim. See the two aforementioned sources. (4) In "I'rab al-Qur'an" 1/388, and what precedes it is from there. (5) He is Abu Ja'far al-Madani from the ten readers. Ibn al-Jazari mentioned two versions for him in "Al-Nashr" 1/305: silencing (iskan) and truncation of the kasra, and in "Tahbir al-Taysir" p. 100, he mentioned only silencing. (6) See his "Ma'ani al-Qur'an" 1/223. (7) The rajaz verse is in "Islah al-Mantiq" by Ibn al-Sikkit p. 108, "Al-Muhtasib" 1/107, "Al-Khasa'is" by Ibn Jinni 1/63, "Al-Mukhassas" by Ibn Sidah 8/24 without attribution, and Al-Baghdadi attributed it in "Sharh Shawahid al-Shafiyah" 2/324 to Manzur bin Marthad al-Asadi. "Artah": a single Arta tree, which is a tree of the sand. "Hiqf": a curved hill. "Sharh Shawahid al-Shafiyah" 2/324.

176 सूरह अल-इमरान: आयत 75

...यूसुफ"(1) और बाकी अलिफ़ के साथ। नाफी' और अल-किसाई ने पढ़ा: इद्राज (समावेशन) में 'या' के साथ "युअद्दीही"(2)। अबू उबैद ने कहा: अबू अम्र, अल-अमाश, हमजा और आसिम(3) (अबू बक्र के वर्णन में) 'हा' को साकिन (मौन) करने पर सहमत हुए, इसलिए उन्होंने पढ़ा: "युअद्दीह इलय्क"। अल-नह्हास ने कहा(4): 'हा' को साकिन करना कुछ वैयाकरणों के अनुसार केवल कविता में अनुमेय है, और कुछ इसे बिल्कुल भी अनुमति नहीं देते हैं, इसे उन लोगों की गलती मानते हैं जिन्होंने इसे इस तरह पढ़ा, यह सोचकर कि जज़्म (विराम) 'हा' पर गिरता है। अबू अम्र इस तरह की गलती के लिए आरोपित किए जाने के लिए बहुत महान हैं; उनके बारे में सही यह है कि वह 'हा' को कसरा (ई की मात्रा) देते थे, जो यजीद इब्न अल-क़ाक़ा' की किरात है(5)। अल-फर्रा' ने कहा(6): कुछ अरबों का तरीका यह है कि यदि 'हा' से पहले वाला अक्षर स्वरयुक्त हो तो वे 'हा' को साकिन कर देते हैं। वे कहते हैं: "दरब्तुहु दरबन शदीदन" (मौन 'हु' के साथ), जैसे वे "अन्तुम" और "कुमतुम" में 'मीम' को साकिन करते हैं, जबकि इसका मूल रफ़अ (उ की मात्रा) है। जैसा कि कवि ने कहा: जब उसने देखा कि न कोई पुकार है और न तृप्ति / तो वह रेतीली पहाड़ी के एक टेढ़े पेड़ की ओर झुक गया और लेट गया।(7)

(1) लेखक (अल्लाह उन पर रहम करे) ने सूरह यूसुफ (आयत: 11) में इसे 'ता' पर कसरा के साथ सीमित किया है। इब्न खलवाय ने इसे "अल-किरात अल-शाज़ह" पृ. 62 में यह्या इब्न वथाब को जिम्मेदार ठहराया है, और उनके मुद्रित संस्करण में इसे 'ता' पर फतह के साथ दर्ज किया गया था। (2) नाफी' की किरात उनके शिष्य वरश के वर्णन से है, और यह इब्न कसीर की भी किरात है, और आसिम: हफ्स के वर्णन से, और इब्न आमिर इब्न धकवान के वर्णन से, और उनके माध्यम से हिशाम के लिए एक संस्करण। जहाँ तक कालून का सवाल है, उन्होंने इख्तिलास (संक्षिप्तीकरण) के साथ पढ़ा, जैसा कि हिशाम ने एक संस्करण में किया था। देखिए "अल-सबअह" पृ. 208, और "अल-तयसीर" पृ. 89। (3) (द) और (म) में: "और आसिम और हमजा", और जो स्थापित है वह बाकी पांडुलिपियों से है, और वह सही है; क्योंकि अबू बक्र (जो शुअ़बह हैं) आसिम के रावी (वर्णनकर्ता) हैं। उपर्युक्त दोनों स्रोतों को देखें। (4) "इराब अल-कुरान" 1/388 में, और उससे पहले का हिस्सा वहीं से है। (5) वह दस पाठकों में से अबू जाफ़र अल-मदनी हैं। इब्न अल-जज़री ने "अल-नश्र" 1/305 में उनके लिए दो संस्करणों का उल्लेख किया है: साकिन (मौन) करना और कसरा का इख्तिलास, और "तहबीर अल-तयसीर" पृ. 100 में, उन्होंने केवल साकिन करने का उल्लेख किया। (6) उनके"मानी

अल-कुरान" 1/223 को देखें। (7) यह रजज़ पद इब्न अल-सिक्किट की "इस्लाह अल-मन्तिक" पृ. 108, "अल-मुहतसिब" 1/107, इब्न जिन्नी की "अल-खसाइस" 1/63, इब्न सीदाह की "अल-मुख़स्सस" 8/24 में बिना श्रेय के है, और अल-बगदादी ने इसे "शरह शवाहिद अल-शाफ़िया" 2/324 में मंजूर बिन मरशद अल-असदी को श्रेय दिया है। "अरताह": एक अरता का पेड़, जो रेत का पेड़ है। "हिफ़्क़": एक टेढ़ा टीला। "शरह शवाहिद अल-शाफ़िया" 2/324।

١٧٦ سورة آل عمران: الآية ٧٥

...يوسف"(١) اور باقی الف کے ساتھ نافع اور الکسائی نے پڑھا: ادراج میں 'یاء' کے ساتھ "يؤدِّهي" (٢)۔ ابو عبید نے کہا: ابو عمرو، الاعمش، حمزہ اور عاصم(٣) (ابوبکر کی روایت میں) 'ہاء' کے ساکن کرنے پر متفق ہوئے، چنانچہ انہوں نے پڑھا: "يؤدِّهْ إليك"۔ النحاس نے کہا(٤): ہاء کو ساکن کرنا صرف شاعری میں بعض نحویوں کے نزدیک جائز ہے، اور بعض اسے بالکل جائز نہیں سمجھتے، اور اسے پڑھنے والے کی غلطی قرار دیتے ہیں، یہ گمان کرتے ہوئے کہ جزم 'ہاء' پر واقع ہوتا ہے۔ ابو عمرو اس سے کہیں بلند مرتبہ ہیں کہ ان پر ایسی بات کا اطلاق ہو؛ ان سے صحیح یہ ہے کہ وہ 'ہاء' کو کسرہ (زیر) دیتے تھے، اور یہ یزید بن القعقاع کی قرات ہے(٥)۔ الفراء نے کہا(٦): بعض عربوں کا مذہب یہ ہے کہ اگر 'ہاء' سے پہلے والا حرف متحرک ہو تو وہ 'ہاء' کو جزم دے دیتے ہیں۔ وہ کہتے ہیں: "ضربتهُ ضرباً شديداً" (ساکن 'ہو' کے ساتھ)، جس طرح وہ "أنتم" اور "قمتُم" میں 'میم' کو ساکن کرتے ہیں، حالانکہ اس کی اصل رفع (پیش) ہے۔ جیسا کہ شاعر نے کہا: جب اس نے دیکھا کہ نہ کوئی پکار ہے اور نہ سیری / تو وہ ریت کے ٹیلے کے ایک ٹیڑھے درخت کی طرف جھکا اور لیٹ گیا (٧)۔

(١) مصنف رحمہ اللہ نے اسے سورہ یوسف (آیت: ١١) میں 'تاء' کے کسرہ کے ساتھ مقید کیا ہے اور ابن خالویہ نے اسے "القراءات الشاذة" ص ٦٢ میں یحییٰ بن وثاب کی طرف منسوب کیا ہے، اور ان کے مطبوعہ نسخے میں اسے 'تاء' کے فتحہ کے ساتھ درج کیا گیا تھا۔ (٢) نافع کی قرات ان سے ورش کی روایت سے ہے، اور یہی ابن کثیر کی قرات ہے، اور عاصم: حفص کی روایت سے، اور ابن عامر ابن ذکوان کی روایت سے، اور ہشام کے لیے ان سے ایک وجہ۔ جہاں تک قالون کا تعلق ہے، انہوں نے اختلاس کے ساتھ پڑھا، جیسا کہ ہشام نے ایک وجہ میں کیا۔ دیکھئے "السبعة"

ص ۲۰۸، اور "التيسير" ص ۸۹۔ (۳) (د) اور (م) میں: "اور عاصم اور حمزہ"، اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں سے ہے، اور وہی درست ہے؛ کیونکہ ابوبکر (جو شعبہ ہیں) عاصم کے راوی ہیں۔ مذکورہ بالا دونوں مآخذ دیکھیں۔ (٤) "إعراب القرآن" ۱/ ۳۸۸ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ وہیں سے ہے۔ (٥) وہ دس قراء میں سے ابوجعفر المدنی ہیں۔ ابن الجزری نے ان کے لیے "النشر" ۱/ ۳۰۵ میں دو صورتیں بیان کی ہیں: اسکان (ساکن کرنا) اور کسرہ کا اختلاس، اور "تحبير التيسير" ص ۱۰۰ میں، انہوں نے صرف اسکان کا ذکر کیا ہے۔ (٦) ان کی کتاب "معاني القرآن" ۱/ ۲۲۳ دیکھیں۔ (۷) یہ رجز ابن السکیت کی "إصلاح المنطق" ص ۱۰۸، "المحتسب" ۱/ ۱۰۷، ابن جنی کی "الخصائص" ۱/ ٦۳، ابن سیدہ کی "المخصص" ۸/ ۲٤ میں بغیر نسبت کے ہے، اور البغدادی نے اسے "شرح شواهد الشافية" ۲/ ۳۲٤ میں منظور بن مرثد الاسدی کی طرف منسوب کیا ہے۔ قولہ: أرطاة: ایک ارطیٰ کا درخت، جو ریت کا درخت ہے۔ اور الحقف: ٹیڑھا ٹیلا۔ "شرح شواهد الشافية" ۲/ ۳۲٤۔

Surah Al Imran: Verse 75 177

It was said: The vowelization of the 'ha' (هـ) with a sukun (silence) was permitted in this instance because it occurs in a position of 'jazm' (jussive state), replacing the elided letter 'ya' (ي). (1)

Abu al-Mundhir Salam and al-Zuhri read it as: "yu'adduh," with a dammah on the 'ha' without a 'waw' (و). (2) Qatadah, Humayd, and Mujahid read it as: "yu'adduhuu," with a 'waw' in connected speech; the 'waw' was chosen because it is labial (produced by the lips), while the 'ha' has a distant point of articulation (from the throat). Sibawayh said: The 'waw' for the masculine is like the 'alif' for the feminine, and it can be replaced by a 'ya' because 'ya' is lighter when preceded by a kasrah or a 'ya'. The 'ya' is deleted and the kasrah remains because the 'ya' was already being deleted even when the verb was in the nominative case, so its state was maintained. (3)

Second point: God Almighty informs us that among the People of the Book are both the untrustworthy and the trustworthy. Since believers may not distinguish between them, they should avoid dealing with all of them. The People of the Book were specifically mentioned—even though believers can also be this way—because (4) untrustworthiness is more prevalent among them, so the speech was based on the majority. And Allah knows best.

The explanation of 'qintar' has already passed (5). As for the 'dinar', it is twenty-four 'qirats', and a 'qirat' is three medium-sized barley grains, making a total of seventy-two grains, which is a matter of consensus (6).

Whoever preserves a large amount and returns it, is even more likely to return a small amount. Whoever is untrustworthy with a small amount or withholds it, will be even more so with a large amount. This is the strongest evidence for the argument based on 'mafhum al-khitab' (the implication of speech). There is a mentioned scholarly dispute (7) regarding this in the principles of jurisprudence (usul al-fiqh).

Allah Almighty mentioned two groups: those who fulfill trusts, and those who do not unless constantly pressured. There may also be people who never fulfill trusts even if you stand over them constantly. He mentioned these two groups because they are common and customary, whereas the third is rare, so the discourse focused on the majority (8).

(1) Tafsir al-Baghawi 317/1. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 388/1, see also Imla' ma manna bihi al-Rahman by al-'Ukbari 87/2, and al-Bahr al-Muhit 500/2. (3) I'rab al-

Qur'an by al-Nahhas 388/1, see also al-Kitab by Sibawayh 189/4. (4) In the manuscripts: "lakin" (but), what is established is from (m). (5) Page 46 of this volume. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 275/1. (7) In (m): "much mentioned dispute." (8) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 276/1.

सूरह आल इमरान: आयत 75 177

यह कहा गया है: इस स्थान पर 'हा' (هـ) को सुकूँ(शांति) के साथ पढ़ना जायज़ है; क्योंकि यह 'जज़्म' (विभक्तिरहित अवस्था) के स्थान पर आया है, जो हटाई गई 'या' (ي) के स्थान पर है। (1)

अबू अल-मुन्ज़िर सलाम और अल-जुहरी ने इसे 'युअद्दुह' पढ़ा है, जिसमें 'हा' पर पेश है और 'वाव' नहीं है। (2) कतादा, हुमैद और मुजाहिद ने इसे 'युअद्दुहू' पढ़ा है, जिसमें निरंतर बोलने में 'वाव' शामिल है; 'वाव' को इसलिए चुना गया क्योंकि 'वाव' होंठों से निकलता है, जबकि 'हा' का उच्चारण स्थान दूर (गले में) है। सिबवैय ने कहा: पुल्लिंग में 'वाव' का वही स्थान है जो स्त्रीलिंग में 'अलिफ' का है, और इसे 'या' से बदला जा सकता है; क्योंकि 'या' अधिक सुगम होती है जब उससे पहले कसरा (ज़ेर) या 'या' हो। 'या' को हटा दिया जाता है और कसरा बाकी रहता है क्योंकि 'या' को तब भी हटाया जा रहा था जब क्रिया रफा (पेश) की स्थिति में थी, इसलिए इसकी स्थिति को बरकरार रखा गया। (3)

दूसरी बात: अल्लाह तआला ने खबर दी है कि किताब वालों (अहले किताब) में धोखेबाज भी हैं और ईमानदार भी, और मोमिन इसमें भेद नहीं कर पाते, इसलिए उन सभी से बचना उचित है। किताब वालों का विशेष रूप से उल्लेख किया गया है - भले ही मोमिन भी ऐसे हो सकते हैं - क्योंकि (4) उनमें विश्वासघात अधिक है, इसलिए बात बहुमत के आधार पर कही गई है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

'किंतार' की व्याख्या पहले आ चुकी है (5)। जहाँ तक दीनार की बात है, तो यह चौबीस कीरात का होता है, और एक कीरात जौ के तीन मध्यम दानों के बराबर होता है, तो कुल बहत्तर दाने हुए, जिस पर सबकी सहमति है (6)।

जो व्यक्ति बहुत अधिक धन की रक्षा करता है और उसे अदा करता है, वह कम धन को अदा करने का और भी अधिक पात्र है। और जो थोड़े धन में विश्वासघात करता है या उसे रोकता है, तो वह अधिक धन में और भी अधिक ऐसा करेगा। यह 'मफ़हूम अल-ख़िताब' (कथन के निहितार्थ) के सिद्धांत पर आधारित सबसे मज़बूत प्रमाण है। और इसमें विद्वानों के बीच उसूल-ए-फिक्ह (धर्मशास्त्र के सिद्धांतों) में एक चर्चित मतभेद (7) है।

अल्लाह तआला ने दो श्रेणियों का उल्लेख किया है: वे जो अमानत अदा करते हैं, और वे जो तब तक अदा नहीं करते जब तक कि उनके पीछे न पड़ा जाए। लोगों में ऐसे भी हो सकते हैं जो तब भी अदा

न करें चाहे आप उनके पास खड़े रहें, तो अल्लाह ने दो श्रेणियों का ज़िक्र किया क्योंकि वे सामान्य और प्रचलित हैं, जबकि तीसरी श्रेणी दुर्लभ है, इसलिए बात बहुमत के आधार पर कही गई है (8)।

(1) तफ़्सीर अल-बग़वी 317/1. (2) इराब अल-क़ुरान अल-नहस 388/1, देखिए इमला मा मन्ना बिहि अल-रहमान अल-उकबरी 87/2, और अल-बहर अल-मुहीत 500/2. (3) इराब अल-क़ुरान अल-नहस 388/1, देखिए अल-किताब सिबवैय 189/4. (4) हस्तलिपियों में: "लेकिन", जो स्थापित है वह (म) से है। (5) इस खंड का पृष्ठ 46. (6) अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी 275/1. (7) (म) में: "बहुत अधिक चर्चित मतभेद"। (8) अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी 276/1।

سورہ آل عمران: آیت 75 177

کہا گیا ہے کہ اس مقام پر 'ھا' (ھـ) کو ساکن پڑھنا اس لیے جائز ہوا کیونکہ یہ جزم کے مقام پر واقع ہے، اور یہ گر جانے والی 'یا' (ي) کے بدلے میں ہے۔ (1)

ابو المنذر سلام اور زہری نے 'یؤدُّہ' پڑھا ہے، 'ھا' پر پیش کے ساتھ بغیر 'واؤ' کے۔ (2) قتادہ، حمید اور مجاہد نے 'یُؤدِّہُو' پڑھا ہے، وصل کی صورت میں 'واؤ' کے ساتھ؛ 'واؤ' کا انتخاب اس لیے کیا گیا کیونکہ 'واؤ' ہونٹوں سے ادا ہوتا ہے، جبکہ 'ھا' کا مخرج دور (حلق) میں ہے۔ سیبویہ نے کہا: مذکر میں 'واؤ' کا وہی مرتبہ ہے جو مؤنث میں 'الف' کا ہے، اور اسے 'یا' سے بدل دیا جاتا ہے؛ کیونکہ 'یا' زیادہ ہلکی ہوتی ہے جب اس سے پہلے کسرہ (زیر) یا 'یا' ہو۔ 'یا' کو حذف کر دیا جاتا ہے اور کسرہ باقی رہتا ہے؛ کیونکہ 'یا' اس وقت بھی حذف ہو جاتی تھی جب فعل مرفوع ہوتا تھا، چنانچہ اسے اس کی حالت پر برقرار رکھا گیا۔ (3)

دوسری بات: اللہ تعالیٰ نے خبر دی ہے کہ اہل کتاب میں خیانت کرنے والے بھی ہیں اور امانت دار بھی، اور اہل ایمان اس میں تمیز نہیں کر پاتے، اس لیے ان سب سے بچنا چاہیے۔ اور اہل کتاب کو ذکر کے ساتھ خاص کیا گیا - اگرچہ اہل ایمان بھی ایسے ہو سکتے ہیں - اس لیے کہ (4) خیانت ان میں زیادہ ہے، چنانچہ کلام غالب (اکثریت) کے مطابق ہوا۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

'قنطار' کی تفسیر گزر چکی ہے (5)۔ جہاں تک دینار کا تعلق ہے تو وہ چوبیس قیراط کا ہوتا ہے، اور ایک قیراط جو کے تین درمیانے دانوں کے برابر ہوتا ہے، تو اس کا مجموعہ بہتر دانے ہوا، جس پر اتفاق ہے (6)۔

اور جس نے بہت زیادہ مال کی حفاظت کی اور اسے ادا کر دیا، تو تھوڑا مال ادا کرنے کا وہ زیادہ حقدار ہے۔ اور جس نے معمولی مال میں خیانت کی یا اسے روک لیا، تو زیادہ مال میں وہ اس سے بڑھ کر ایسا کرے گا۔ یہ 'مفہوم الخطاب' (کلام کے مفہوم) کے قول پر سب سے بڑی دلیل ہے۔ اور اس میں فقہاء کے درمیان اصول فقہ میں ایک معروف اختلاف (7) پایا جاتا ہے۔

اللہ تعالیٰ نے دو قسموں کا ذکر فرمایا: وہ جو امانت ادا کرتا ہے، اور وہ جو پیچھا کیے بغیر ادا نہیں کرتا۔ اور لوگوں میں ایسے بھی ہو سکتے ہیں جو ادا نہ کریں چاہے آپ ان کے سر پر کھڑے رہیں، تو اللہ نے ان دو قسموں کا ذکر فرمایا کیونکہ یہی غالب اور معمول ہے، اور تیسری قسم نادر (کم یاب) ہے، چنانچہ کلام غالب پر محمول ہوا۔ (8)

(1) تفسیر البغوی 317/1۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 388/1، اور دیکھئے املاء ما من بہ الرحمن للعکبری 87/2، اور البحر المحیط 500/2۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 388/1، اور دیکھئے الکتاب لسیبویہ 189/4۔ (4) نسخوں میں: "لیکن"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (5) اس جلد کا صفحہ 46۔ (6) احکام القرآن لابن العربی 275/1۔ (7) (م) میں ہے: "بہت زیادہ ذکر کردہ اختلاف"۔ (8) احکام القرآن لابن العربی 276/1۔

178 Surah Al-Imran: Verse 75 Talha bin Musarrif, Abu Abd al-Rahman al-Sulami, and others read it as: "dimta" (with a kasra on the dal). Both are linguistic variations. The kasra is the dialect of the Azd al-Sarat, from "dimta tadamu," like "khifta takhafu" (you feared, you fear). Al-Akhfash narrated: "dimta tadumu," as an irregular (shadh) reading (1). Third: Abu Hanifa used the Almighty's saying as evidence for his doctrine regarding the persistence of the debtor: "except as long as you stand over him." The rest of the scholars rejected it (2), and it was previously mentioned in Al-Baqarah (3). Some Baghdadi scholars among us used as evidence the imprisonment of the frequent debtor (4) based on the Almighty's saying: "And among them is he who, if you entrust him with a dinar, will not return it to you unless you stand over him." So, if it is permissible to persist with him and prevent him from disposing of assets, then his imprisonment is permissible (5). It is said that the meaning of: "unless you stand over him" is: with your face, so he respects you and feels shy before you, for shyness is in the eyes. Don't you see the saying of Ibn Abbas (may Allah be pleased with him): "Do not seek a need from a blind person, for shyness is in the eyes. And if you seek a need from your brother, look at him with your face so that he feels shy and fulfills it." It is also said: "standing" means: being persistent with him, for if you give him respite, he might deny it (6). And it is said: by "standing" He meant continuous demand, not the physical act of standing itself. The origin of "Dinar" is "Dinnar," where one of the two 'n's was replaced by a 'y' for ease of pronunciation due to its frequent use (7). This is indicated by its plural "Danānīr" and its diminutive "Dunaynyir." Fourth: Trustworthiness is of great status in religion. Due to the greatness of its status, it and the womb (kinship) will stand... (1) Ma'ani al-Quran by al-Akhfash 1/411, quoted by the author through I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/388, where he attributed the reading "dimta" with a kasra on the dal to Yahya bin Waththab and al-A'mash. Ibn Khalawayh attributed it in "Al-Qira'at al-Shadhah" p. 21 to Yahya bin Waththab alone. See Al-Muharrar al-Wajiz 1/458. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/276. (3) 4/417. (4) He is the one whose habit is to take on debt and borrow. As-Sihah (dyn). (5) See Al-Ma'unah by Judge Abdul Wahab al-Baghdadi 2/1181, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/458. (6) Tafsir al-Razi 8/108. (7) Majma' al-Bayan 3/119.

178 सूरा अल-इमरान: आयत 75 तलहा बिन मुसर्रिफ, अबू अब्द अल-रहमान अल-सुलमी और अन्य लोगों ने इसे पढ़ा है: "दिमता" (दाल के नीचे कसरा के साथ)। ये दोनों भाषाई रूप हैं। कसरा अज़द अल-सरत की बोली है, "दिमता तदामु" से; जैसे: "ख़िफ़्ता तख़ाफ़ु" (आप डरे, आप डरते हैं)। अल-अख़फ़श ने वर्णन किया: "दिमता तदूमू", जो कि एक अनियमित (शाज़) पाठ है (1)। तीसरा: अबू हनीफा ने कर्जदार के पीछे लगे रहने के अपने मत के पक्ष में अल्लाह के इस कथन को प्रमाण के रूप में इस्तेमाल किया: "मगर जब तक तुम उसके सिर पर खड़े रहो"। अन्य विद्वानों ने इसे अस्वीकार कर दिया (2), और इसका उल्लेख पहले अल-बक़रह (3) में किया जा चुका है। हमारे बगदादी विद्वानों में से कुछ ने अल्लाह के इस कथन के आधार पर आदतन कर्जदार (4) को कैद करने का प्रमाण दिया है: "और उनमें से वह भी है कि यदि तुम उसे एक दीनार की अमानत दो, तो वह उसे तुम्हें वापस नहीं करेगा, सिवाय इसके कि तुम उसके सिर पर खड़े रहो"। इसलिए, यदि उसके साथ लगे रहना और उसे लेनदेन से रोकना जायज़ है, तो उसे कैद करना भी जायज़ है (5)। कहा गया है कि: "मगर जब तक तुम उसके सिर पर खड़े रहो" का अर्थ है: अपने चेहरे के साथ, ताकि वह तुम्हारा सम्मान करे और तुमसे शर्माए, क्योंकि शर्म आँखों में होती है। क्या आपने इब्न अब्बास (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) का कथन नहीं देखा: "किसी अंधे व्यक्ति से अपनी ज़रूरत पूरी करने को न कहें, क्योंकि शर्म आँखों में होती है। और यदि आप अपने भाई से कोई ज़रूरत पूरी करने को कहें, तो उसे अपने चेहरे से देखें ताकि वह शर्माए और उसे पूरा कर दे।" यह भी कहा जाता है: "खड़े रहना" का अर्थ है: उसके साथ लगातार बने रहना, क्योंकि यदि आप उसे मोहलत देते हैं, तो वह मुकर सकता है (6)। और यह भी कहा गया है: "खड़े रहने" से मुराद मांग जारी रखना है, न कि स्वयं खड़े होने की क्रिया। "दीनार" का मूल "दिन्नार" है, जिसमें इसके बार-बार उपयोग के कारण उच्चारण की सुगमता के लिए दो 'न' में से एक को 'य' से बदल दिया गया (7)। इसका प्रमाण यह है कि इसका बहुवचन "दनानीरु" है, और इसका लघु रूप "दुनैनीरु" है। चौथा: धर्म में अमानतदारी का बहुत बड़ा दर्जा है। इसके महान दर्जे के कारण, यह और 'रहम' (रक्त संबंध) खड़े होंगे... (1) अल-अख़फ़श द्वारा मआनी अल-कुरान 1/411, लेखक ने अल-नहहास द्वारा एराब अल-कुरान 1/388 के माध्यम से उद्धृत किया, जहाँ उन्होंने दाल पर कसरा के साथ 'दिमता' पाठ का श्रेय यह्या बिन वत्थाब और अल-अ'मश को दिया। इब्न खालवैह ने "अल-किराअत अल-शाज़ाह" पृष्ठ 21 में इसे अकेले यह्या बिन वत्थाब को जिम्मेदार ठहराया। अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/458 देखें। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/276। (3) 4/417। (4) वह जिसकी आदत कर्ज लेने और उधार मांगने की

हो। अस-सिहाह (दैन)। (5) काजी अब्दुल वहाब अल-बगदादी द्वारा अल-मऊनाह 2/1181, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/458 देखें। (6) तफ़्सीर अल-राज़ी 8/108। (7) मजमा अल-बयान 3/119।

178 سورہ آل عمران: آیت 75 طلحہ بن مصرف اور ابو عبد الرحمن السلمی اور دیگر نے اسے پڑھا: "دِمتَ"؛ دال کے کسرہ (زیر) کے ساتھ، اور یہ دونوں زبانیں (لغات) ہیں، اور کسرہ ازد السراۃ کی لغت ہے، "دِمتَ تَدامُ" سے؛ جیسے: "خِفتَ تخافُ"۔ اور الاخفش نے حکایت کی ہے: "دِمتَ تدومُ"، شاذ طور پر (1)۔ تیسری بات: امام ابو حنیفہ نے مقروض کے ساتھ لگے رہنے (ملازمت) کے اپنے مسلک پر اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا ہے: ﴿إِلَّا مَا دُمْتَ عَلَيْهِ قَائِمًا﴾ اور باقی علماء نے اس کا انکار کیا ہے (2)، اور یہ پہلے سورہ بقرہ میں گزر چکا ہے (3)۔ اور ہمارے بعض بغدادی علماء نے کثرت سے قرض لینے والے (مدیان) (4) کو قید کرنے پر اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا ہے: ﴿وَمِنْهُم مَّنْ إِن تَأْمَنْهُ بِدِينَارٍ لَّا يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ إِلَّا مَا دُمْتَ عَلَيْهِ قَائِمًا﴾۔ پس جب اس کے ساتھ لگے رہنا اور اسے تصرف سے روکنا جائز ہے، تو اسے قید کرنا بھی جائز ہوا (5)۔ اور کہا گیا ہے کہ ﴿إِلَّا مَا دُمْتَ عَلَيْهِ قَائِمًا﴾ کا معنی ہے: اپنے چہرے کے ساتھ، پس وہ آپ سے ڈرے گا اور حیا کرے گا، کیونکہ حیا آنکھوں میں ہوتی ہے، کیا آپ ابن عباس رضی اللہ عنہ کا قول نہیں دیکھتے: کسی اندھے سے حاجت طلب نہ کرو؛ کیونکہ حیا آنکھوں میں ہوتی ہے۔ اور جب تم اپنے بھائی سے کوئی حاجت طلب کرو تو اس کی طرف اپنے چہرے سے دیکھو تاکہ وہ حیا کرے اور اسے پورا کر دے۔ اور کہا جاتا ہے: "قائماً" یعنی: اس کے ساتھ لازم رہنا، کیونکہ اگر تم نے اسے مہلت دی تو وہ انکار کر دے گا (6)۔ اور کہا گیا ہے: قیام سے مراد مطالبہ کا جاری رکھنا ہے نہ کہ بذات خود کھڑا ہونا۔ اور "دینار" کی اصل "دنّار" ہے، پھر کثرت استعمال کی وجہ سے تخفیف کے لیے نون میں سے ایک کو یاء سے بدل دیا گیا (7)۔ اس کی دلیل یہ ہے کہ اس کی جمع "دنانیر" آتی ہے، اور اس کی تصغیر "دُنَیْنیر" ہے۔ چوتھی بات: دین میں امانت کا مرتبہ بہت بڑا ہے، اور اس کے مرتبے کی عظمت کی وجہ سے وہ اور رحم (رشتہ داری) کھڑے ہوں گے... (1) معانی القرآن لالاخفش 411/1، اور مصنف نے اسے نحاس کی اعراب القرآن 388/1 کے واسطے

سے نقل کیا ہے، اور اس میں دال کے کسرہ کے ساتھ "دمت" کی قرآت یحییٰ بن وثاب اور الاعمش کی طرف منسوب کی گئی ہے، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ صفحہ 21 میں اسے تنہا یحییٰ بن وثاب کی طرف منسوب کیا ہے۔ دیکھیے المحرر الوجیز 458/1۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 276/1۔ (3) 417/4۔ (4) وہ جس کی عادت قرض لینے اور ادھار لینے کی ہو۔ الصحاح (دین)۔ (5) دیکھیے المعونہ للقاضی عبد الوہاب البغدادی 1181/2، اور المحرر الوجیز 458/1۔ (6) تفسیر الرازی 108/8۔ (7) مجمع البیان ا119/3

Page 179 Surah Al-Imran: Verse 75

...on the two sides of the Bridge (Sirat), as in Sahih Muslim (1), so no one will be allowed to pass except those who have preserved them (2).

Muslim (3) narrated from Hudhayfah who said: The Prophet ﷺ narrated to us about the removal of trust (amanah), saying: "A man sleeps a sleep and the trust is taken from his heart..." to the end of the hadith. It has been mentioned in full at the beginning of Al-Baqarah (4).

Ibn Majah narrated: Muhammad bin Al-Musaffa narrated to us, Muhammad bin Harb narrated to us, from Said bin Sinan, from Abu Al-Zahiriyah, from Abu Shajarah Kathir bin Murrah, from Ibn Umar; that the Prophet ﷺ said: "Indeed, when Allah, the Mighty and Sublime, intends to destroy a servant, He strips him of modesty. When He strips him of modesty, you will not find him except as one who is detestable and loathsome. When you find him only as detestable and loathsome, trust is stripped from him. When trust is stripped from him, you will not find him except as a traitor and one who is betrayed. When you find him only as a traitor and one who is betrayed, mercy is stripped from him. When mercy is stripped from him, you will not find him except as one who is accursed and expelled. When you find him only as accursed and expelled, the yoke of Islam is stripped from him." (5).

The meaning of his words (peace and blessings be upon him) has already passed in Al-Baqarah: "Return the trust to the one who entrusted you, and do not betray the one who betrayed you" (6). And Allah knows best.

Fifth: This verse does not contain a declaration of uprightness (ta'dil) for the People of the Book, nor for some of them, contrary to those who went with that opinion. This is because among the sinful Muslims, there are those who fulfill the trust and are trusted with much wealth, yet they are not considered upright because of that. The path of uprightness and testimony is not satisfied by merely fulfilling the trust in money in terms of dealings and deposits. Do you not see their saying: "There is no blame upon us concerning the unlearned [Gentiles]"? So how can one be considered upright who believes in the permissibility of our wealth and our sanctity without any qualms?! If that were sufficient for their uprightness, their testimony against Muslims would have been heard.

Footnotes: (1) Number (195) from the hadith of Hudhayfah (may Allah be pleased with him). (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/276 - 277. (3) In his Sahih (143). (4)

1/288. (5) Sunan Ibn Majah (4054). Al-Busiri said in Al-Zawa'id 4/195: This is a weak chain of narration due to the weakness of Sa'id bin Sinan and the disagreement over his name. Ibn Hajar said: Abandoned (matruk). Taqrib al-Tahdhib p. 177. (6) 3/248.

पृष्ठ १७९ सूरह आल-इमरान: आयत ७५

...सिरात (पुल) के दोनों किनारों पर, जैसा कि सहीह मुस्लिम (१) में है, इसलिए पार होने की अनुमति केवल उन्हीं को दी जाएगी जिन्होंने उन दोनों की रक्षा की (२)।

मुस्लिम (३) ने हुजैफ़ा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: नबी ﷺ ने हमसे अमानत (अमानतदारी) को उठा लिए जाने के बारे में बयान किया, आपने फरमाया: "एक आदमी थोड़ी देर के लिए सोएगा और उसके दिल से अमानत निकाल ली जाएगी..." हदीस के अंत तक। यह अल-बकराह (४) की शुरुआत में पूरी तरह से आ चुका है।

इब्न माजह ने रिवायत की: मुहम्मद बिन अल-मुसफ़्फ़ा ने हमसे बयान किया, मुहम्मद बिन हर्ब ने हमसे बयान किया, सईद बिन सिनान से, अबू अल-ज़ाहीरिया से, अबू शजराह कसीर बिन मुर्रह से, इब्न उमर से; कि नबी ﷺ ने फरमाया: "बेशक, जब अल्लाह अज़ व जल किसी बंदे को हलाक (नष्ट) करने का इरादा करता है, तो उससे हया (शर्म) छीन लेता है। जब वह उससे हया छीन लेता है, तो तुम उसे केवल घृणित और नफरत के काबिल पाओगे। जब तुम उसे केवल घृणित और नफरत के काबिल पाओगे, तो उससे अमानत छीन ली जाएगी। जब उससे अमानत छीन ली जाएगी, तो तुम उसे केवल खयानत करने वाला और धोखेबाज़ पाओगे। जब तुम उसे केवल खयानत करने वाला और धोखेबाज़ पाओगे, तो उससे रहमत छीन ली जाएगी। जब उससे रहमत छीन ली जाएगी, तो तुम उसे केवल फिटकारा हुआ और शापित पाओगे। जब तुम उसे केवल फिटकारा हुआ और शापित पाओगे, तो उससे इस्लाम का पट्टा छीन लिया जाएगा" (५)।

अल-बकराह में उनके(शांति और आशीर्वाद उन पर हो) इस कथन का अर्थ पहले ही आ चुका है: "अमानत उसे लौटा दो जिसने तुम्हें अमानत सौंपी है, और उसके साथ खयानत न करो जिसने तुम्हारे साथ खयानत की है" (६)। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

पाँचवाँ: इस आयत में अहले किताब (किताब वाले) या उनमें से कुछ के लिए कोई सदाचार (ता'दील) का प्रमाण नहीं है, उन लोगों के विपरीत जो इस राय पर गए हैं। ऐसा इसलिए है क्योंकि गुनेहगार मुसलमानों के बीच भी ऐसे लोग पाए जाते हैं जो अमानत अदा करते हैं और बहुत सारे धन पर भरोसा किए जाते हैं, फिर भी वे इस कारण से सदाचारी (आदिल) नहीं हो जाते। सदाचार और गवाही का रास्ता केवल लेन-देन और अमानत के मामले में धन में अमानत की अदायगी से पूरा नहीं होता। क्या आपने उनका यह कहना नहीं देखा: "अनपढ़ों (गैर-यहूदियों) के मामले में हम पर कोई दोष नहीं है"?

तो ऐसे व्यक्ति को कैसे सदाचारी माना जा सकता है जो बिना किसी हिचकिचाहट के हमारे धन और हमारे सम्मान को जायज़ मानता है?! अगर यह उनके सदाचार के लिए काफी होता, तो मुसलमानों के खिलाफ उनकी गवाही सुनी जाती।

पाद-टिप्पणियाँ: (१) हुजैफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से नंबर (१९५)। (२) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान १/२७६ - २७७। (३) उनकी सहीह (१४३) में। (४) १/२८८। (५) सुनन इब्न माजह (४०५४)। अल-बुसिरी ने अल-ज़वाइद ४/१९५ में कहा: यह सईद बिन सिनान की कमजोरी और उनके नाम में मतभेद के कारण एक कमजोर सनद (रिवायत का सिलसिला) है। इब्न हजर ने कहा: परित्यक्त (मतरूक)। तक़रीब अल-तहज़ीब पृ. १७७। (६) ३/२४८।

صفحہ ۱۷۹ سورہ آل عمران: آیت ۷۵

...صراط کے دونوں کناروں پر، جیسا کہ صحیح مسلم (۱) میں ہے، پس گزرنے کی اجازت نہیں دی جائے گی سوائے ان کے جنہوں نے ان دونوں کی حفاظت کی (۲)۔

مسلم (۳) نے حذیفہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: نبی ﷺ نے ہمیں امانت کے اٹھا لیے جانے کے بارے میں بتایا، آپ ﷺ نے فرمایا: "آدمی ایک نیند سوئے گا تو اس کے دل سے امانت قبض کر لی جائے گی..." پوری حدیث۔ اور یہ سورہ بقرہ (۴) کے شروع میں مکمل گزر چکی ہے۔

ابن ماجہ نے روایت کیا: ہم سے محمد بن المصفٰی نے بیان کیا، ہم سے محمد بن حرب نے بیان کیا، سعید بن سنان سے، انہوں نے ابوالزاہریہ سے، انہوں نے ابوشجرہ کثیر بن مرہ سے، انہوں نے ابن عمر سے؛ کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "بیشک اللہ عزوجل جب کسی بندے کو ہلاک کرنے کا ارادہ کرتا ہے تو اس سے حیا چھین لیتا ہے، پھر جب اس سے حیا چھین لی جاتی ہے تو تم اسے ناپسندیدہ اور مبغوض ہی پاؤ گے، پھر جب تم اسے ناپسندیدہ اور مبغوض ہی پاؤ گے تو اس سے امانت چھین لی جائے گی، پھر جب اس سے امانت چھین لی جائے گی تو تم اسے خائن اور دغا باز ہی پاؤ گے، پھر جب تم اسے خائن اور دغا باز ہی پاؤ گے تو اس سے رحمت چھین لی جائے گی، پھر جب اس سے رحمت چھین لی جائے گی تو تم اسے مردود اور ملعون ہی پاؤ گے، پھر جب تم اسے مردود اور ملعون ہی پاؤ گے تو اس سے اسلام کا قلادہ (پٹہ) چھین لیا جائے گا" (۵)۔

سورہ بقرہ میں آپ ﷺ کے اس ارشاد کا مفہوم گزر چکا ہے: "جس نے تیرے پاس امانت رکھی اسے امانت لوٹا دے، اور اس کے ساتھ خیانت نہ کر جس نے تیرے ساتھ خیانت کی ہو" (۶)۔ واللہ اعلم۔

پانچویں بات: اس آیت میں اہل کتاب کی یا ان میں سے بعض کی تعدیل (ثقہ یا عادل قرار دینا) نہیں ہے، ان لوگوں کے برعکس جو اس طرف گئے ہیں۔ کیونکہ فاسق مسلمانوں میں بھی ایسے لوگ پائے جاتے ہیں جو امانت ادا کرتے ہیں اور بہت زیادہ مال پر امین بنائے جاتے ہیں، لیکن اس وجہ سے وہ عادل نہیں بن جاتے۔ پس عدالت اور گواہی کا راستہ محض معاملات اور امانت کی حد تک مال میں امانت کی ادائیگی سے پورا نہیں ہوتا۔ کیا تم ان کا قول نہیں دیکھتے: ﴿لَيْسَ عَلَيْنَا فِي الْأُمِّيِّينَ سَبِيلٌ﴾ (ان پڑھوں کے معاملے میں ہم پر کوئی گرفت نہیں)؟ تو ایسے شخص کو کیسے عادل قرار دیا جا سکتا ہے جو بلا جھجھک ہمارے اموال اور ہماری حرمتوں کو مباح سمجھتا ہے؟! اور اگر یہ ان کی تعدیل کے لیے کافی ہوتا تو مسلمانوں پر ان کی گواہی سنی جاتی۔

حواشی: (۱) حضرت حذیفہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نمبر (۱۹۵)۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۲۷۶/۱ - ۲۷۷۔ (۳) اپنی صحیح (۱۴۳) میں۔ (۴) ۲۸۸/۱۔ (۵) سنن ابن ماجہ (۴۰۵۴)۔ بوصیری نے 'الزوائد' ۱۹۵/۴ میں کہا: یہ اسناد ضعیف ہے؛ سعید بن سنان کے ضعف اور ان کے نام میں اختلاف کی وجہ سے۔ ابن حجر نے کہا: متروک ہے۔ تقریب التہذیب ص ۱۷۷۔ (۶) ۲۴۸/۳۔

180

Surah Al Imran: Verse 75

Sixth: The Almighty's saying: {That is because they said} meaning the Jews: {“There is no blame upon us concerning the unlearned [non-Jews].”} It is said: When the Jews would trade with Muslims, they would say: There is no way against us regarding the unlearned—meaning, no sin in oppressing them—because they differ from us. They claimed that this was in their scripture, so Allah Almighty exposed their lies and refuted them, saying: "Bala" (Yes), meaning: Yes, there is a path of punishment for them because of their lying and making the property of the Arabs lawful [to seize]. Abu Ishaq al-Zajjaj said: The speech ended there, then He said: {Whoever fulfills his pledge and fears Allah}(1).

It is said: The Jews had borrowed money from the Bedouins. When the creditors embraced Islam, the Jews said: You have nothing against us; because you left your religion, so your debt to us is cancelled(2). They claimed it was the ruling of the Torah, so Allah Almighty said: "Bala" (Yes), in response to their saying: {“There is no blame upon us concerning the unlearned.”} meaning: It is not as you say. Then He resumed, saying: {Whoever fulfills his pledge and fears} polytheism, he is not among the liars, but rather Allah and His Messenger love him.

Seventh: A man said to Ibn Abbas: We deliberately take chickens and sheep from the property of the protected people (Ahl al-Dhimmah), and we say: Is there no harm in that? He said to him: This is just as the People of the Book said: {“There is no blame upon us concerning the unlearned.”} Indeed, if they pay the Jizya (tribute), their property is not lawful for you except by their good will. Mentioned by Abd al-Razzaq from Ma'mar, from Abu Ishaq al-Hamdani, from Sa'sa'ah; that a man said to Ibn Abbas, and he mentioned it(3).

Eighth: The Almighty's saying: {And they speak lies against Allah while they know [it]} indicates that a disbeliever is not deemed eligible for their testimony to be accepted; because Allah Almighty described him as a liar. In it is a refutation of the disbelievers who forbid and permit things without Allah's prohibition and permission(4), and attribute that to the Sharia.

Said Ibn al-Arabi(5): And from this comes the refutation of those who rule by preference (istihsan) without...

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 1/434, quoted by the author from him via I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/389, and see Tafsir al-Baghawi 1/318. (2) See Tafsir al-Razi 8/109. (3) Tafsir Abd al-Razzaq 1/123-124, and also narrated by al-Tabari in his Tafsir 5/513. (4) The word "from" is not in manuscripts (d) and (m). (5) In his Ahkam al-Qur'an 1/277, and what precedes it is from him.

180

सूरह आल इमरान: आयत 75

छठा: अल्लाह का कथन: {यह इसलिए है क्योंकि उन्होंने कहा} यानी यहूदियों ने: {"अनपढ़ लोगों (गैर-यहूदियों) के बारे में हम पर कोई दोष नहीं है।"} कहा जाता है: जब यहूदी मुसलमानों के साथ व्यापार करते थे, तो वे कहते थे: अनपढ़ों के संबंध में हम पर कोई रास्ता नहीं है - यानी, उन पर ज़ुल्म करने में कोई गुनाह नहीं है - क्योंकि वे हमारे खिलाफ हैं। उन्होंने दावा किया कि यह उनकी किताब में है, इसलिए अल्लाह ने उन्हें झूठा ठहराया और उन्हें जवाब देते हुए कहा: "बला" (हाँ क्यों नहीं), अर्थात: उनके झूठ बोलने और अरबों के धन को हलाल समझने के कारण उन पर सज़ा का रास्ता है। अबू इशाक अल-ज़ज्जाज ने कहा: यहाँ बात पूरी हुई, फिर उसने कहा: {जो कोई अपने वादे को पूरा करे और डर रखे}(1)।

और कहा जाता है: यहूदियों ने बद्दुओं से पैसे उधार लिए थे, फिर जब हकदारों ने इस्लाम स्वीकार कर लिया, तो यहूदियों ने कहा: हमारा आप पर कुछ बकाया नहीं है; क्योंकि आपने अपना धर्म छोड़ दिया है, इसलिए आपका कर्ज हम पर से खत्म हो गया(2)। उन्होंने दावा किया कि यह तौरात का फैसला है, तो अल्लाह तआला ने कहा: "बला" (हाँ क्यों नहीं), उनके इस कहने के जवाब में: {"अनपढ़ लोगों के बारे में हम पर कोई दोष नहीं है।"} यानी: वैसा नहीं है जैसा तुम कहते हो। फिर उसने आगे कहा: {जो कोई अपने वादे को पूरा करे और} शिर्क से {डरे}, तो वह झूठों में से नहीं है, बल्कि अल्लाह और उसका रसूल उससे प्यार करते हैं।

सातवां: एक आदमी ने इब्न अब्बास से कहा: हम अहले ज़िम्मा (संरक्षित लोगों) की संपत्ति में से जानबूझकर मुर्गियां और भेड़ें ले लेते हैं, और हम कहते हैं: इसमें हमारे लिए कोई हर्ज नहीं है? उन्होंने उससे कहा: यह वैसा ही है जैसा अहले किताब ने कहा था: {"अनपढ़ लोगों के बारे में हम पर कोई दोष नहीं है।"} दरअसल, यदि वे जज़िया अदा करते हैं, तो उनकी संपत्ति उनकी खुशी के बिना आपके लिए जायज़ नहीं है। इसे अब्द अल-रज्जाक ने मा'मर से, अबू इशाक अल-हमदानी से, सा'सा'ह से उल्लेख किया है; कि एक आदमी ने इब्न अब्बास से कहा, फिर उन्होंने इसका उल्लेख किया(3)।

आठवां: अल्लाह का कथन: {और वे जानते हुए भी अल्लाह पर झूठ बोलते हैं} यह दर्शाता है कि एक काफिर को उसकी गवाही स्वीकार करने के योग्य नहीं माना जाता है; क्योंकि अल्लाह तआला ने उसे

झूठा बताया है। इसमें उन काफिरों का खंडन है जो अल्लाह के हराम और हलाल किए बिना ही चीजों को हराम और हलाल कर देते हैं(4), और उसे शरीयत का हिस्सा बना देते हैं।

इब्न अल-अरबी ने कहा(5): और इसी से उन लोगों का खंडन निकलता है जो बिना किसी... के इस्तिहसान (प्राथमिकता) के आधार पर फैसला करते हैं।

---

(1) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 1/434, और लेखक ने इसे अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 1/389 के माध्यम से उद्धृत किया है, और तफ़्सीर अल-बग़वी 1/318 देखें। (2) तफ़्सीर अल-राज़ी 8/109 देखें। (3) तफ़्सीर अब्द अल-रज्जाक 1/123-124, और अल-तबारी ने भी इसे अपनी तफ़्सीर 5/513 में उद्धृत किया है। (4) शब्द "से" (मिन) (द) और (म) प्रतियों में नहीं है। (5) उनकी अहकाम अल-कुरान 1/277 में, और इससे पहले जो कुछ है वह उन्हीं से है।

۱۸۰

سورہ آل عمران: آیت ۷۵

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا﴾ یعنی یہودی: ﴿لَيْسَ عَلَيْنَا فِي الْأُمِّيِّينَ سَبِيلٌ﴾ کہا گیا ہے: یہودی جب مسلمانوں کے ساتھ لین دین کرتے تو کہتے: امیوں (غیر یہودیوں) کے بارے میں ہم پر کوئی راستہ نہیں ہے - یعنی: ان پر ظلم کرنے میں کوئی حرج نہیں ہے - کیونکہ وہ ہماری مخالفت کرتے ہیں۔ انہوں نے دعویٰ کیا کہ یہ ان کی کتاب میں ہے، تو اللہ عزوجل نے انہیں جھٹلایا، اور ان کا رد کرتے ہوئے فرمایا: "بلی" یعنی: ان کے جھوٹ بولنے اور عربوں کے مال کو حلال سمجھنے کی وجہ سے ان پر عذاب کا راستہ ہے۔ ابو اسحاق الزجاج نے کہا: بات مکمل ہوئی، پھر فرمایا: ﴿مَنْ أَوْفَىٰ بِعَهْدِهِ وَاتَّقَىٰ﴾ (۱)۔

اور کہا جاتا ہے: یہودیوں نے دیہاتیوں سے کچھ مال ادھار لیا تھا، پھر جب حق دار اسلام لائے تو یہودیوں نے کہا: تمہارا ہم پر کچھ نہیں ہے؛ کیونکہ تم نے اپنا دین چھوڑ دیا ہے، لہذا تمہارا قرض ہم سے ساقط ہو گیا (۲)۔ انہوں نے دعویٰ کیا کہ یہ تورات کا حکم ہے، تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "بلی"، ان کے قول: ﴿لَيْسَ عَلَيْنَا فِي الْأُمِّيِّينَ سَبِيلٌ﴾ کے جواب میں، یعنی: ایسا نہیں ہے جیسا تم کہتے ہو، پھر کلام کا آغاز کرتے ہوئے فرمایا: ﴿مَنْ أَوْفَىٰ بِعَهْدِهِ وَاتَّقَىٰ﴾ شرک سے، تو وہ جھوٹوں میں سے نہیں ہے، بلکہ اللہ اور اس کا رسول اس سے محبت کرتے ہیں۔

ساتویں بات: ایک شخص نے ابن عباس سے کہا: ہم جان بوجھ کر اہل ذمہ کے مال میں سے مرغی اور بکری لے لیتے ہیں، اور ہم کہتے ہیں: اس میں ہم پر کوئی حرج نہیں ہے؟ تو انہوں نے اس سے کہا: یہ ویسا ہی ہے جیسا اہل کتاب نے کہا تھا: ﴿لَيْسَ عَلَيْنَا فِي الْأُمِّيِّينَ سَبِيلٌ﴾۔ یقیناً جب وہ جزیہ ادا کر دیں تو ان کے مال تمہارے لیے حلال نہیں ہیں سوائے ان کی دلی خوشی کے؛ اسے

عبدالرزاق نے معمر سے، انہوں نے ابو اسحاق الہمدانی سے، انہوں نے صعصعہ سے ذکر کیا کہ ایک شخص نے ابن عباس سے کہا، پھر اسے ذکر کیا (۳)۔

آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَيَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَهُمْ يَعْلَمُونَ﴾ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ کافر کو اس کی گواہی قبول کرنے کے لائق نہیں سمجھا جائے گا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے اسے کذاب (بہت جھوٹا) قرار دیا ہے، اور اس میں ان کافروں کا رد ہے جو اللہ کی تحریم و تحلیل کے بغیر حرام و حلال کرتے ہیں (٤)، اور اسے شریعت قرار دیتے ہیں۔

ابن العربی نے کہا (٥): اور اسی سے ان لوگوں کا رد نکلتا ہے جو بغیر کسی... کے استحسان کے مطابق فیصلہ کرتے ہیں۔

---

(۱) معانی القرآن للزجاج ٤٣٤/١، اور مصنف نے اسے نحاس کی اعراب القرآن ٣٨٩/١ کے واسطے سے نقل کیا ہے، اور دیکھئے تفسیر البغوی ٣١٨/١۔ (۲) دیکھئے تفسیر الرازی ١٠٩/٨۔ (۳) تفسیر عبدالرزاق ١٢٣/١ - ١٢٤، اور اسے طبری نے بھی اپنی تفسیر ٥١٣/٥ میں روایت کیا ہے۔ (٤) لفظ (من) نسخہ (د) اور (م) میں نہیں ہے۔ (٥) ان کی کتاب احکام القرآن ٢٧٧/١ میں، اور جو کچھ اس سے پہلے ہے وہ انہی سے ہے۔

...evidence, and I do not know of anyone from the people of the Qibla who said it. And in the report: When this verse was revealed, the Prophet ﷺ said: "Everything that was in the Jahiliyyah (pre-Islamic era) is under my feet, except for the trust (amana), for it must be fulfilled to the righteous and the wicked alike" (1). His saying, Exalted is He: {Nay, but whoever fulfills his covenant and fears Allah, then indeed, Allah loves those who fear Him [76]} "Whoever" (man) is in the nominative case as a subject, and it is a conditional particle. "Fulfills" (awfa) is in the jussive mood. "And fears" (wa-ittaqa) is conjoined to it, meaning: and fears Allah and does not lie, nor does he deem lawful what He has forbidden him. {Indeed, Allah loves those who fear Him} means: He loves those (2). The meaning of Allah's love for His allies has been mentioned previously. The pronoun "ha" in His saying "bi-ahdihi" (His covenant) refers back to Allah, the Mighty and Majestic, as He was mentioned in His saying: {and they say about Allah a lie while they know [75]}. It is also permissible for it to refer to the one who fulfills (his covenant) and avoids disbelief, betrayal, and breaking the covenant. "Covenant" (al-ahd) is a verbal noun (masdar) that can be attributed to both the subject and the object (3). His saying, Exalted is He: {Indeed, those who exchange the covenant of Allah and their [own] oaths for a small price will have no share in the Hereafter, and Allah will not speak to them or look at them on the Day of Resurrection, nor will He purify them; and they will have a painful punishment [77]} There are two issues in it: The first: The Imams narrated from Al-Ash'ath (4) bin Qays who said: There was a piece of land between me and a Jewish man, and he denied me (my right to it). So I brought him to the Prophet ﷺ. The Messenger of Allah ﷺ said to me: "Do you have evidence?" I said: No. He said to the Jew: "Take an oath." I said: Then he will swear and take my property. So Allah, the Exalted, revealed: {Indeed, those who exchange the covenant of Allah and their oaths for a small price...} to the end of the verse (5).

(1) Tafsir al-Razi 8/108, and al-Tabari recorded the report in his Tafsir 5/511 from Sa'id bin Jubayr as a mursal report. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/389. (3) See Majma' al-Bayan by al-Tabarsi 3/121, and Tafsir al-Razi 8/109. (4) In the copies: "Al-Ash'ath narrated". What is fixed is from (M). (5) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 105, and this report was recorded by Ahmad (3597), al-Bukhari (2416), and Muslim (138) from the hadith of Abdullah bin Mas'ud (may Allah be pleased with him).

१८१ सूरा आल इमरान: आयत ७५ - ७७

...प्रमाण, और मैं क़िबला के लोगों में से किसी को नहीं जानता जिसने यह कहा हो। और विवरण में है: जब यह आयत अवतरित हुई, तो पैगंबर ﷺ ने कहा: "जाहिलियत (इस्लाम पूर्व काल) की हर चीज़ मेरे पैरों के नीचे है, सिवाय अमानत के, क्योंकि इसे नेक और बद दोनों को अदा किया जाना चाहिए" (१)। अल्लाह तआला का कथन: {हाँ, क्यों नहीं! जिसने अपना वचन पूरा किया और डरता रहा, तो अल्लाह डरने वालों से प्यार करता है [७६]} "जिसने" (मन्) मुब्तदा होने के कारण रफ़ा (कर्ता कारक) में है, और यह एक शर्त है। "पूरा किया" (औफ़ा) जज़्म की स्थिति में है। "और डरता रहा" (इत्तक़ा) उस पर जुड़ा हुआ है, यानी: और अल्लाह से डरा और झूठ नहीं बोला, और न ही उसने उस चीज़ को हलाल समझा जिसे उसने उसके लिए हराम किया था। {अल्लाह डरने वालों से प्यार करता है} का अर्थ है: वह उन लोगों से प्यार करता है (२)। अपने मित्रों (औलिया) के लिए अल्लाह के प्रेम का अर्थ पहले बताया जा चुका है। उसके कथन "बि-अहदिही" (उसके वचन) में सर्वनाम "हा" अल्लाह अज़्ज़-ओ-जल्ल की ओर वापस जाता है, जैसा कि उसके इस कथन में उसका ज़िक्र आया है: {और वे अल्लाह पर झूठ बोलते हैं जबकि वे जानते हैं [७५]}। यह भी संभव है कि यह वचन निभाने वाले और कुफ़्र, विश्वासघात और वचन भंग से बचने वाले की ओर वापस जाए। "वचन" (अह़द) एक म़सदर (क्रियावाचक संज्ञा) है जिसे कर्ता और कर्म दोनों की ओर जोड़ा जाता है (३)। अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह, जो लोग अल्लाह के वादे और अपनी क़समों को थोड़े से मूल्य पर बेच देते हैं, परलोक में उनका कोई हिस्सा नहीं है, और अल्लाह क़यामत के दिन न तो उनसे बात करेगा, न उनकी ओर देखेगा और न ही उन्हें पवित्र करेगा; और उनके लिए दुखद यातना है [७७]} इसमें दो मसले हैं: पहला: इमामों ने अल-अशअस (४) बिन क़ैस से रिवायत की है जिन्होंने कहा: मेरे और एक यहूदी व्यक्ति के बीच ज़मीन का एक टुकड़ा था, उसने मुझसे इनकार कर दिया। तो मैं उसे नबी ﷺ के पास ले गया। अल्लाह के रसूल ﷺ ने मुझसे कहा: "क्या तुम्हारे पास कोई सबूत है?" मैंने कहा: नहीं। उन्होंने यहूदी से कहा: "क़सम खाओ"। मैंने कहा: तब तो वह क़सम खा लेगा और मेरी संपत्ति ले जाएगा। तब अल्लाह तआला ने उतारा: {निस्संदेह, जो लोग अल्लाह के वादे और अपनी क़समों को थोड़े मूल्य पर बेच देते हैं...} आयत के अंत तक (५)।

(१) तफ़सीर अल-राज़ी १०८/८, और तबरी ने अपनी तफ़सीर ५/५११ में सईद बिन जुबैर से मुर्सल रिवायत के रूप में इसे उद्धृत किया है। (२) एराब अल-क़ुरआन - अल-नह़ास ३८९/१। (३) देखें मजमा अल-बयान - अल-तबरसी १२१/३, और तफ़सीर अल-राज़ी १०९/८। (४) प्रतियों में: "अशअस

ने रिवायत की"। (म) से जो साबित है। (५) असबाब अल-नुज़ूल - अल-वाहिदी पृ. १०५, और इस विवरण को अहमद (३५९७), बुखारी (२४१६), और मुस्लिम (१३८) ने अब्दुल्ला बिन मसूद (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है।

۱۸۱ سورة آل عمران: آیات ۷۵ - ۷۷

...دلیل، اور میں اہل قبلہ میں سے کسی کو نہیں جانتا جس نے یہ کہا ہو۔ اور روایت میں ہے: جب یہ آیت نازل ہوئی تو نبی ﷺ نے فرمایا: "جاہلیت کی ہر چیز میرے قدموں تلے ہے، سوائے امانت کے، کیونکہ وہ نیک اور بد دونوں کو ادا کی جانی ہے" (۱)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿بَلَى مَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ وَاتَّقَى فَإِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ﴾ «مَنْ» ابتدا ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے، اور یہ شرط ہے۔ «أوفى» جزم کی جگہ پر ہے۔ «اتقى» اس پر معطوف ہے، یعنی: اور اللہ سے ڈرا اور جھوٹ نہ بولا، اور جو اس پر حرام کیا گیا اسے حلال نہ جانا۔ ﴿فَإِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ﴾ یعنی: وہ ان سے محبت کرتا ہے (۲)۔ اپنے اولیاء کے لیے اللہ کی محبت کا معنی پہلے گزر چکا ہے۔ اس کے قول «بعهده» میں ضمیر «ه» اللہ عزوجل کی طرف راجع ہے، جیسا کہ اس کے قول ﴿وَيَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَهُمْ يَعْلَمُونَ﴾ میں اس کا ذکر آ چکا ہے۔ یہ بھی جائز ہے کہ یہ وفا کرنے والے اور کفر، خیانت اور عہد شکنی سے بچنے والے کی طرف لوٹے۔ «عهد» مصدر ہے جو فاعل اور مفعول دونوں کی طرف مضاف ہوتا ہے (۳)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَأَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولَئِكَ لَا خَلَاقَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ وَلَا يَنظُرُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ اس میں دو مسائل ہیں: پہلا: ائمہ نے الاشعث (۴) بن قیس سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: میرے اور ایک یہودی کے درمیان زمین کا ایک ٹکڑا تھا، اس نے مجھ سے انکار کر دیا، تو میں اسے نبی ﷺ کے پاس لے گیا۔ رسول اللہ ﷺ نے مجھ سے فرمایا: "کیا تمہارے پاس کوئی گواہ ہے؟" میں نے کہا: نہیں۔ آپ ﷺ نے یہودی سے فرمایا: "قسم کھاؤ"۔ میں نے کہا: پھر تو وہ قسم کھا لے گا اور میرا مال لے جائے گا، تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَأَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيلًا﴾ آیت کے آخر تک (۵)۔

(۱) تفسیر الرازی ۱۰۸/۸ ، اور طبری نے اپنی تفسیر ۵۱۱/۵ میں سعید بن جبیر سے مرسل روایت کے طور پر اسے نکالا ہے۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۳۸۹/۱ . (۳) دیکھئے مجمع البیان للطبرسی ۱۲۱/۳ ، اور تفسیر الرازی ۱۰۹/۸ . (۴) نسخوں میں ہے: "روی الأشعث"۔ اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (۵) اسباب النزول للواحدی ص ۱۰۵ ، اور اس روایت کو احمد (۳۵۹۷)، البخاری (۲۴۱۶)، اور مسلم (۱۳۸) نے عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نکالا ہے۔

Surah Al Imran: Verse 77 [Page] 182

The Imams also narrated from Abu Umama that the Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever usurps the right of a Muslim man through his [false] oath, Allah has made the Fire mandatory for him and forbidden Paradise for him." A man asked him: "Even if it is something small, O Messenger of Allah?" He said: "Even if it is a twig of an Arak tree" (1). The meaning of: "Allah will not speak to them, nor look at them on the Day of Resurrection, nor purify them" (2) has already been mentioned in Al-Baqarah.

Second: This verse and the hadiths indicate that a judge's ruling does not make wealth lawful in reality (inwardly) based on apparent judgement if the person in whose favor the ruling is made knows it is false. The Imams narrated from Umm Salama that she said: The Messenger of Allah ﷺ said: "You bring your disputes to me, and I am only a human being. Some of you may be more eloquent in presenting their argument than others, and I judge between you according to what I hear from you. So, whomever I rule in favor of regarding something that belongs to his brother's right, let him not take it; for I am only cutting off for him a piece of fire which he will bring on the Day of Resurrection" (3).

There is no disagreement on this among the Ummah (4). Only Abu Hanifa contradicted and went to extremes, saying: A judge's ruling based on false testimony makes intimate relations lawful for one for whom it was forbidden (5). As previously mentioned in Al-Baqarah (6). He claimed that if two false witnesses testified against a man that he divorced his wife, and the judge ruled based on their testimony, then her intimacy becomes lawful for one who marries her from among those who know the case is false. He was denounced for turning away from this clear, authentic hadith, and for protecting wealth while not allowing its violation through corrupt rulings, yet failing to protect intimate relations from that. Intimate relations are more deserving of caution and protection (7). The invalidity of his opinion will come in the verse of Li'an (imprecation), Allah willing (8).

---

(1) Narrated by Ahmad (22239), Muslim (137). The narrator Abu Umama is Iyas ibn Tha'labah al-Ansari al-Harithi, and he is not Abu Umama al-Bahili, Sudayy ibn 'Ajlan. See Sharh Muslim by al-Nawawi 2/160. (2) 3/50. (3) Narrated by Ahmad (25670), al-Bukhari (6967), Muslim (1713). It was mentioned previously in 2/338. (4) In (M): The Imams. (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/278. (6) 3/223. (7) Al-Mufhim 5/158. (8) At the exegesis of verse (6) of Surah An-Nur.

सूरह आल इमरान: आयत 77 [पृष्ठ] 182

इमामों ने अबू उमामा से यह भी रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जिसने अपनी (झूठी) कसम के ज़रिए किसी मुसलमान का हक छीन लिया, अल्लाह ने उसके लिए आग वाजिब कर दी और उसके लिए जन्नत हराम कर दी।" एक आदमी ने उनसे पूछा: "ऐ अल्लाह के रसूल, क्या चाहे वह थोड़ी सी चीज़ हो?" आपने फरमाया: "चाहे वह अराक (पीलू) के पेड़ की एक टहनी ही क्यों न हो" (1)। सूरह अल-बकरा में इसका अर्थ पहले ही बताया जा चुका है: "अल्लाह उनसे बात नहीं करेगा, न ही कयामत के दिन उनकी तरफ देखेगा, और न ही उन्हें पाक करेगा" (2)।

दूसरा: यह आयत और हदीसें इस बात की दलील हैं कि हाकिम (न्यायाधीश) का फैसला ज़ाहिरी गवाही के आधार पर हकीकत में (बातिन में) माल को हलाल नहीं करता, अगर जिसके पक्ष में फैसला हुआ है वह जानता हो कि वह गलत है। इमामों ने उम्मे सलमा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "तुम अपने झगड़े मेरे पास लाते हो, और मैं सिर्फ एक इंसान हूँ। मुमकिन है कि तुममें से कुछ अपनी दलील पेश करने में दूसरों से ज़्यादा वाकिफ हों, और मैं तुममें से जो कुछ सुनता हूँ उसी के मुताबिक फैसला करता हूँ। लिहाज़ा, मैं जिसके हक में उसके भाई के हक में से कुछ फैसला कर दूँ, तो वह उसे न ले; क्योंकि मैं उसके लिए आग का एक टुकड़ा काट रहा हूँ जिसे वह कयामत के दिन लेकर आएगा" (3)।

उम्मत के बीच इस बारे में कोई मतभेद नहीं है (4)। केवल अबू हनीफ़ा ने इसके खिलाफ कहा और अति कर दी, उन्होंने कहा: झूठी गवाही पर आधारित हाकिम का फैसला उस व्यक्ति के लिए शर्मगाह (वैवाहिक संबंध) को हलाल कर देता है जिसके लिए वह हराम था (5)। जैसा कि अल-बकरा में पहले बताया जा चुका है (6)। उन्होंने दावा किया कि अगर दो झूठे गवाहों ने किसी व्यक्ति के खिलाफ गवाही दी कि उसने अपनी पत्नी को तलाक दे दिया है, और हाकिम ने उनकी गवाही के आधार पर फैसला कर दिया, तो उस महिला से निकाह करने वाले के लिए वह हलाल हो जाएगी, भले ही वह जानता हो कि मामला गलत है। इस सहीह और स्पष्ट हदीस से मुंह मोड़ने के लिए उनकी निंदा की गई है, और इस बात के लिए भी कि उन्होंने माल की तो हिफाज़त की और गलत फैसलों के ज़रिए उसे हलाल नहीं माना, लेकिन शर्मगाहों की हिफाज़त नहीं की। जबकि शर्मगाहें सावधानी और हिफाज़त की ज़्यादा हकदार हैं (7)। उनके इस विचार की बातिल (गलत) होने का ज़िक्र इंशा अल्लाह सूरह अन-नूर की लान (Li'an) वाली आयत में आएगा (8)।

(1) इसे अहमद (22239) और मुस्लिम (137) ने रिवायत किया है। इसके रावी अबू उमामा, इयास बिन सालबा अल-अंसारी अल-हारिसी हैं, न कि अबू उमामा अल-बाहिली सुदी बिन अजलान। देखिए नबवी की शराह मुस्लिम 2/160। (2) 3/50। (3) इसे अहमद (25670), बुखारी (6967) और मुस्लिम (1713) ने रिवायत किया है। इसका ज़िक्र पहले 2/338 में हो चुका है। (4) (M) में: 'अल-अइम्मा' (इमामों)। (5) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/278। (6) 3/223। (7) अल-मुफहिम 5/158। (8) सूरह अन-नूर की आयत (6) की तफ़सीर के वक्त।

سورہ آل عمران: آیت 77 [صفحہ] 182

ائمہ نے ابو امامہ سے یہ بھی روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”جس نے اپنی (جھوٹی) قسم کے ذریعے کسی مسلمان کا حق مار لیا، اللہ نے اس کے لیے آگ واجب کر دی اور اس پر جنت حرام کر دی۔“ ایک آدمی نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول! اگرچہ وہ تھوڑی سی چیز ہو؟ آپ نے فرمایا: ”اگرچہ وہ اراک (پیلو) کی ایک ٹہنی ہی کیوں نہ ہو“ (1)۔ اور سورہ بقرہ میں اس کا مفہوم گزر چکا ہے: ﴿وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ وَلَا يَنظُرُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْ﴾ (2) (اللہ ان سے کلام نہیں کرے گا، نہ ہی قیامت کے دن ان کی طرف دیکھے گا، اور نہ ہی انہیں پاک کرے گا)۔

دوسری بات: یہ آیت اور احادیث اس بات پر دلالت کرتی ہیں کہ حاکم کا فیصلہ ظاہری طور پر حق میں ہونے کی صورت میں باطن میں مال کو حلال نہیں کرتا، اگر وہ شخص جس کے حق میں فیصلہ ہوا ہے جانتا ہو کہ وہ باطل ہے۔ ائمہ نے ام سلمہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”تم اپنے جھگڑے میرے پاس لاتے ہو، اور میں محض ایک انسان ہوں، اور ہو سکتا ہے کہ تم میں سے کوئی دوسرے کے مقابلے میں اپنی دلیل پیش کرنے میں زیادہ زبان آور ہو، اور میں تمہاری باتوں کے مطابق فیصلہ کرتا ہوں جو میں تم سے سنتا ہوں۔ پس جس کے لیے میں اس کے بھائی کے حق میں سے کسی چیز کا فیصلہ کر دوں، وہ اسے نہ لے؛ کیونکہ میں اس کے لیے آگ کا ایک ٹکڑا کاٹ رہا ہوں جسے وہ قیامت کے دن لے کر آئے گا“ (3)۔

اس مسئلے میں امت کے درمیان کوئی اختلاف نہیں ہے (4)، صرف امام ابو حنیفہ نے اختلاف کیا اور غلو سے کام لیا، انہوں نے کہا: جھوٹی شہادت پر مبنی حاکم کا فیصلہ اس شخص کے لیے شرمگاہ (نکاح) کو حلال کر دیتا ہے جس کے لیے وہ حرام تھی (5)۔ جیسا کہ بقرہ میں پہلے گزر چکا ہے (6)۔ اور ان کا دعویٰ ہے کہ اگر دو جھوٹے گواہ کسی شخص کے خلاف اس کی بیوی کو

طلاق دینے کی گواہی دیں، اور حاکم ان کی گواہی پر فیصلہ کر دے، تو اس عورت سے نکاح کرنے والے کے لیے وہ حلال ہو جائے گی خواہ وہ جانتا ہو کہ مقدمہ باطل ہے۔ اس صحیح اور صریح حدیث سے اعراض کرنے پر ان کی سخت مذمت کی گئی ہے، اور اس بات پر کہ انہوں نے مالوں کا تو تحفظ کیا اور فاسد فیصلوں کے ذریعے ان کے مباح ہونے کے قائل نہ ہوئے، مگر شرمگاہوں کا اس طرح تحفظ نہیں کیا، حالانکہ شرمگاہیں اس بات کی زیادہ حقدار ہیں کہ ان کے معاملے میں احتیاط کی جائے اور انہیں محفوظ رکھا جائے (7)۔ اور ان کے قول کا بطلان ان شاء اللہ تعالیٰ آیتِ لعان میں آئے گا (8)۔

---

(1) اسے احمد (22239) اور مسلم (137) نے روایت کیا ہے، اور اس کے راوی ابو امامہ، ایاس بن ثعلبہ الانصاری الحارثی ہیں، اور وہ ابو امامہ الباہلی صدی بن عجلان نہیں ہیں۔ دیکھیے نووی کی شرح مسلم 2/ 160۔ (2) 3/ 50۔ (3) اسے احمد (25670)، بخاری (6967) اور مسلم (1713) نے روایت کیا ہے، اور اس کا ذکر پہلے 2/ 338 میں گزر چکا ہے۔ (4) (م) میں: الائمہ (ائمہ)۔ (5) ابن العربی کی احکام القرآن 1/ 278۔ (6) 3/ 223۔ (7) المفہم 5/ 158۔ (8) سورہ نور کی آیت (6) کی تفسیر کے وقت۔

Surah Al-Imran: Verse 78 | 183

The Almighty's saying: {And indeed, there is among them a party who alter the Scripture with their tongues so you may think it is from the Scripture, but it is not from the Scripture. And they say, "This is from Allah," but it is not from Allah. And they speak untruth about Allah while they know [it]. (78)}

Meaning a group of the Jews {alter their tongues with the Scripture}. Abu Ja'far and Shaybah recited it as: "yal'uuna" (يلؤون) indicating multiplicity(1). The meaning(2) is: they distort the words, and deviate them from their true aim(3). The root of "layy" (لّي) is inclination/bending. One bends (lawa) his hand, and bends his head: when he tilts it. From this is the Almighty's saying: {twisting their tongues} [An-Nisa: 46], meaning: out of defiance of the truth, and deviating from it to something else. And the meaning of {And you did not look back at anyone} [Al-Imran: 153], meaning: you did not stop for anyone. It is said: "lawa 'alayhi" when he stops and stays. "Layy" also means procrastination. One procrastinates (lawa) with his debt, he twists it (yalwihi) with twisting (layyan) and stalling (layanan): he delayed it(4). A poet said:

I had traded with Hassan in it, fearing bankruptcy and stalling. He is good at selling the original and the female slaves(5).

And Dhu al-Rumma said: You desire my stalling while you are wealthy, and the best thing, O wearer of the sash, is to ask for payment nicely(6).

In the Hadith: "The stalling of the wealthy person makes his honor and punishment permissible"(7).

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/389, al-Kashshaf 1/439, al-Muharrar al-Wajiz 1/460. The recitation of Abu Ja'far (one of the ten) is well-known from him as the recitation of the group. (2) In (m): multiplicity: if he tilted it and from it, and the meaning... etc. which is an error. His saying: "if he tilted it and from it" will appear correctly in the next line. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 1/435. (4) As-Sihah (lawa), Majma' al-Bayan 4/123, and Tafsir al-Razi 8/113. (5) In the copies: 'ayan (العيان), which is an error. The rajaz is by Ru'bah, in the supplements of his diwan p. 187, and Ibn Ya'ish attributed it in Sharh al-Mufassal 6/65 to Ziyad al-'Anbari, and said in its explanation: "al-qayna" is the female slave, whether a singer or not. He meant that he traded with him - meaning the camels - Hassan; because he is wealthy and does not procrastinate, fearing that he would trade with someone else who is not wealthy, who would

procrastinate due to his bankruptcy. "al-layyan" is a verbal noun meaning "al-layy" (stalling), and from it is his (peace and blessings be upon him) saying: "The stalling of the rich is oppression." (6) Diwan Dhu al-Rumma 2/1306, and in it: "tusi'ina" (you do bad) instead of "turidina" (you want/desire), and it was mentioned with the author's wording by al-Jawhari in As-Sihah (lawa). (7) Previous 3/256.

सूरा अल-इमरान: आयत 78 | 183

अल्लाह तआला का कथन: {और उनमें से एक समूह ऐसा है जो किताब को अपनी ज़बानों से मरोड़ता है ताकि तुम उसे किताब का हिस्सा समझो, जबकि वह किताब से नहीं है। और वे कहते हैं, "यह अल्लाह की ओर से है," जबकि वह अल्लाह की ओर से नहीं है। और वे अल्लाह पर झूठ बोलते हैं जबकि वे जानते हैं। (78)}

अर्थात् यहूदियों का एक दल {किताब के साथ अपनी ज़बानों को मरोड़ता है}। अबू जाफ़र और शैबा ने इसे "यल्ऊना" (يلؤون) पढ़ा है, जो बहुलता(1) को दर्शाता है। अर्थ(2) है: वे शब्दों को विकृत करते हैं, और उन्हें उनके सही लक्ष्य से हटा देते हैं(3)। "लय्य" (لّي) का मूल अर्थ झुकना या मुड़ना है। किसी ने अपना हाथ मोड़ा (लवा), और अपना सिर मोड़ा: जब उसने उसे झुकाया। इसी से अल्लाह तआला का कथन है: {अपनी ज़बानों को मरोड़ते हुए} [अन-निसा: 46], अर्थात्: सत्य की अवज्ञा और उससे मुड़कर किसी और चीज़ की ओर जाना। और {और तुम किसी की ओर मुड़कर नहीं देखते थे} [अल-इमरान: 153] का अर्थ है: तुम किसी के लिए रुकते नहीं थे। कहा जाता है: "लवा अलैहि" जब वह रुकता और ठहरता है। "लय्य" का अर्थ विलंब या टालमटोल भी है। उसने अपने ऋण के साथ टालमटोल की (लवा), वह उसे टालता है (यलवीही) टालमटोल (लय्यान) और देरी (लयानान) के साथ: उसने उसे विलंबित किया(4)। एक कवि ने कहा:

मैंने इसमें हसान के साथ लेन-देन किया था, दिवालियापन और टालमटोल के डर से। वह मूल चीज़ों और दासियों को बेचने में कुशल है(5)।

ज़ू अर-रुम्मा ने कहा: तुम मेरी टालमटोल चाहती हो जबकि तुम सामर्थ्यवान हो, और हे पेटी पहनने वाली, सबसे अच्छी बात यह है कि भुगतान की माँग शिष्टता से की जाए(6)।

हदीस में है: "सामर्थ्यवान व्यक्ति की टालमटोल उसके सम्मान (की हानि) और सजा को जायज़ कर देती है"(7)।

(1) इराब अल-कुरान अन-नहहास 1/389, अल-कश्शाफ 1/439, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/460। अबू जाफ़र (दस प्रसिद्ध पाठकों में से एक) का पाठ उनके द्वारा समूह के पाठ के रूप में प्रसिद्ध है।
(2) (म) में: बहुलता: यदि उसने इसे झुकाया और उससे, और अर्थ... आदि, जो कि एक त्रुटि है।

उनका कहना: "यदि उसने इसे झुकाया और उससे" अगली पंक्ति में सही ढंग से आएगा। (3) मआनी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 1/435। (4) अस-सिहाह (लवा), मजमा अल-बयान 4/123, और तफ़सीर अर-राज़ी 8/113। (5) प्रतियों में: अल-अयान (العيان), जो कि एक त्रुटि है। यह रजज़ रुबा का है, उनके दीवान के परिशिष्ट पृष्ठ 187 में, और इब्न याईश ने शरह अल-मुफस्सल 6/65 में इसे ज़ियाद अल-अंबरी का बताया है, और इसकी व्याख्या में कहा है: "अल-कैना" दासी है, चाहे वह गायिका हो या न हो। उसका अर्थ था कि उसने उसके साथ - यानी ऊंटों का - लेन-देन किया हसान के साथ; क्योंकि वह सामर्थ्यवान है और टालमटोल नहीं करता, इस डर से कि वह किसी और के साथ लेन-देन न करे जो सामर्थ्यवान न हो, और दिवालियेपन के कारण टालमटोल करे। "अल-लयानान" एक क्रियात्मक संज्ञा है जिसका अर्थ "अल-लय्य" (टालमटोल) है, और इसी से उनका (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) कथन है: "धनी की टालमटोल ज़ुल्म (अत्याचार) है।" (6) दीवान ज़ू अर-रुम्मा 2/1306, और इसमें: "तुसीईना" (तुम बुरा करती हो) "तुरीदीना" (तुम चाहती हो) के स्थान पर है, और इसे अल-जौहरी ने अस-सिहाह (लवा) में लेखक के शब्दों के साथ उद्धृत किया है। (7) पूर्व 3/256।

سورہ آل عمران: آیت 78 | 183

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور یقیناً ان میں سے ایک گروہ ایسا ہے جو کتاب کو اپنی زبانوں سے مروڑتا ہے تاکہ تم اسے کتاب کا حصہ سمجھو حالانکہ وہ کتاب میں سے نہیں ہے۔ اور وہ کہتے ہیں کہ "یہ اللہ کی طرف سے ہے" حالانکہ وہ اللہ کی طرف سے نہیں ہے۔ اور وہ اللہ پر جھوٹ بولتے ہیں جبکہ وہ جانتے ہیں۔ (78)}

یعنی یہودیوں کا ایک گروہ {کتاب کے ساتھ اپنی زبانیں مروڑتے ہیں}۔ ابو جعفر اور شیبہ نے اسے "یلؤون" (یلؤون) پڑھا ہے، جو کثرت(1) پر دلالت کرتا ہے۔ معنی(2) یہ ہے کہ وہ الفاظ میں تحریف کرتے ہیں، اور انہیں ان کے اصل مقصد سے ہٹا دیتے ہیں(3)۔ "لّی" کی اصل جھکاؤ یا مڑنا ہے۔ اس نے اپنا ہاتھ موڑا (لوی)، اور اپنا سر موڑا: جب اسے جھکایا۔ اسی سے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اپنی زبانیں مروڑتے ہوئے} [النساء: 46]، یعنی: حق سے عناد اور اس سے ہٹ کر کسی دوسری چیز کی طرف مائل ہونا۔ اور {اور تم کسی کی طرف مڑ کر نہیں دیکھتے تھے} [آل عمران: 153] کا معنی ہے: تم کسی کے لیے رکتے نہیں تھے، کہا جاتا ہے: "لوی علیہ" جب وہ رکا اور ٹھہرا۔ اور "لّی" کا مطلب ٹال مٹول بھی ہے۔ اس نے اپنے قرض کے ساتھ ٹال مٹول کی (لواہ)، وہ اسے ٹالتا ہے (یلویہ) ٹال مٹول (لیّاً) اور تاخیر (لیاناً) کے ساتھ: اس نے دیر کی(4)۔ شاعر نے کہا:

میں نے اس کے بدلے حسان سے لین دین کیا تھا، دیوالیہ پن اور ٹال مٹول کے ڈر سے۔ وہ اصل اور لونڈیوں کو بیچنے میں ماہر ہے(5)۔

اور ذو الرمہ نے کہا: تم میری ٹال مٹول چاہتی ہو حالانکہ تم صاحبِ حیثیت ہو، اور اے پیٹی والی، سب سے اچھی بات یہ ہے کہ ادائیگی کا تقاضا خوش اسلوبی سے کیا جائے(6)۔

حدیث میں ہے: "صاحبِ حیثیت کا ٹال مٹول کرنا اس کی عزت (کی پامالی) اور سزا کو حلال کر دیتا ہے"(7)۔

(1) اعراب القرآن للنحاس 1/389، الکشاف 1/439، المحرر الوجیز 1/460۔ ابو جعفر (دس قراء میں سے ایک) کی قرات ان سے اسی طرح مشہور ہے جس طرح عام قراءت۔ (2) (م) میں: کثرت: اگر اس نے اسے جھکایا اور اس سے، اور معنی... الخ جو کہ غلط ہے۔ ان کا کہنا: "اگر اس نے اسے جھکایا اور اس سے" اگلی سطر میں صحیح طور پر آئے گا۔ (3) معانی القرآن للزجاج 1/435۔ (4) الصحاح (لوی)، مجمع البیان 4/123، اور تفسیر الرازی 8/113۔ (5) نسخوں میں ہے: العیان، جو کہ غلط ہے۔ یہ رجز رؤبہ کا ہے، ان کے دیوان کے ملحقات ص 187 میں، اور ابن یعیش نے شرح المفصل 6/65 میں اسے زیاد العنبری کی طرف منسوب کیا ہے، اور اس کی شرح میں کہا ہے: "القینہ": لونڈی، خواہ وہ گانے والی ہو یا نہ ہو، اس کا مطلب یہ ہے کہ اس نے حسان کے ساتھ - یعنی اونٹوں کا - لین دین کیا؛ کیونکہ وہ مالدار ہے اور ٹال مٹول نہیں کرتا، اس خوف سے کہ وہ کسی ایسے شخص سے لین دین نہ کرے جو مالدار نہ ہو، اور دیوالیہ ہونے کی وجہ سے ٹال مٹول کرے۔ "اللیان" مصدر ہے جس کا معنی ٹال مٹول ہے، اور اسی سے آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا قول ہے: "غنی کا ٹال مٹول کرنا ظلم ہے"۔ (6) دیوان ذو الرمہ 2/1306، اور اس میں: "تسیئین" ہے "تریدین" کی جگہ، اور اسے مصنف کے الفاظ کے ساتھ جوہری نے الصحاح (لوی) میں ذکر کیا ہے۔ (7) سابقہ 3/256۔

Surah Al-Imran: Verses 78 - 79 184

And *alsinah* (tongues) is the plural of *lisan* in the language of those who treat it as masculine, and for those who treat it as feminine, they say: *alsun* (1).

His, the Almighty's, saying: {It is not for a human [prophet] that Allah should give him the Scripture and authority and prophethood and then he would say to the people, "Be servants to me rather than Allah," but [instead, he would say], "Be pious scholars of the Lord because of what you have taught of the Scripture and because of what you have studied."} (79)

{Ma kana} (It is not for) means: it is not appropriate, as He said: {And it is not for a believer to kill a believer except by mistake} [An-Nisa: 92], and {It is not for Allah to take a son} [Maryam: 35], and {It is not for us that we should speak of this} [An-Nur: 16], meaning it is not appropriate. The word *bashar* (human) applies to both singular and plural; because it is in the position of a verbal noun. What is meant here is Jesus, in the opinion of Al-Dahhak and Al-Suddi (2). The Book (*Al-Kitab*): is the Quran. The Wisdom (*Al-Hukm*): is knowledge and understanding. It was also said: legal rulings. Meaning: Allah does not choose liars for His prophethood, and if a human did that, Allah would have stripped him of the signs and marks of prophethood. The word "then he says" (*thumma yaqula*) is in the subjunctive case due to its association with "that [Allah] should give him" and "say" (3), meaning: the receiving of prophethood and the saying: {Be servants to me rather than Allah} do not coexist in a prophet. {But [instead, he would say] be Rabbaniyyin}, meaning: but it is permissible for the prophet to say to them: be *Rabbaniyyin* (pious scholars). It is said that this verse was revealed concerning the Christians of Najran (4). Similarly, it was narrated that the entire Surah up to His saying: {And [remember] when you, [O Muhammad], left your family in the morning} - the reason for its revelation was the Christians of Najran, but the Jews were mixed with them; because they committed the same denial and stubbornness.

The *Rabbaniyyun*, their singular is *Rabbani*, attributed to the Lord (*Al-Rabb*). And the *Rabbani* is: the one who nurtures people with small [foundational] knowledge before the great; as if he is following the example of the Lord, Glory be to Him, in facilitating matters (5); this meaning was narrated from Ibn Abbas (6).

Some said: It was originally: *Rabbi*, then the *alif* and *nun* were added for emphasis; as it is said...

(1) Zad al-Masir 1/412, and see Al-Sahah (l-s-n). (2) Tafsir al-Baghawi 1/320. (3) In (Kh) and (Z): "and from", and in (D): "and between that", and what is established is from (M), and Ma'ani al-Zajjaj 1/456, and the speech is from him. (4) Tafsir al-Tabari 6/539, and Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 108. (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/278 - 279, and see Tafsir al-Baghawi 1/320. (6) Mentioned by al-Bukhari, Chapter on Knowledge before Speech and Action, Fath al-Bari 1/160.

सूरह अल-इमरान: आयत ७८ - ७९ १८४

और 'अलसिना' (जीभ), 'लिसान' का बहुवचन है उन लोगों की भाषा में जो इसे पुल्लिंग मानते हैं, और जो इसे स्त्रीलिंग मानते हैं, वे 'अल्सुन' (१) कहते हैं।

अल्लाह तआला का फरमान है: {किसी मनुष्य (नबी) के लिए यह संभव नहीं कि अल्लाह उसे किताब, हिक्मत और नुबुव्वत (नबूवत) प्रदान करे और फिर वह लोगों से कहे कि तुम अल्लाह के बजाय मेरे बंदे बन जाओ; बल्कि वह तो यही कहेगा कि तुम 'रब्बानी' (अल्लाह वाले) बनो, क्योंकि तुम किताब की शिक्षा देते हो और उसे पढ़ते-पढ़ाते हो।} (७९)

{मा काना} का अर्थ है: यह उचित नहीं है, जैसा कि उसने कहा: {और किसी मोमिन के लिए यह जायज़ नहीं कि वह किसी मोमिन की हत्या करे सिवाय इसके कि गलती से हो जाए} [अन-निसा: ९२], और {अल्लाह के लिए यह उचित नहीं कि वह किसी को बेटा बनाए} [मरयम: ३५], और {हमारे लिए यह उचित नहीं कि हम इसके बारे में बात करें} [अन-नूर: १६], यानी यह शोभा नहीं देता। 'बशर' (मनुष्य) शब्द एकवचन और बहुवचन दोनों के लिए आता है; क्योंकि यह मस्तर (क्रियावाचक संज्ञा) के स्थान पर है। यहाँ इससे मुराद ईसा (अलैहिस्सलाम) हैं, अज़-ज़हहाक और अस-सुद्दी (२) के कथन के अनुसार। 'अल-किताब' से मुराद कुरआन है। 'अल-हुक्म' से मुराद ज्ञान और समझ है। यह भी कहा गया है: अहकाम (नियम)। अर्थात: अल्लाह अपनी नबूवत के लिए झूठों को नहीं चुनता, और यदि कोई मनुष्य ऐसा करता, तो अल्लाह उससे नबूवत की निशानियाँ और लक्षण छीन लेता। "फिर वह कहे" (थुम्मा यकूला) को 'अल्ला युतियहु' के साथ जोड़ा गया है (३), यानी: नबूवत का मिलना और यह कहना कि {अल्लाह के बजाय मेरे बंदे बन जाओ} किसी नबी में एक साथ जमा नहीं हो सकते। {बल्कि तुम रब्बानी बनो}, अर्थात: नबी के लिए यह जायज़ है कि वह उनसे कहे: तुम रब्बानी बनो। कहा गया है कि यह आयत नजरान के ईसाइयों के बारे में नाजिल हुई (४)। इसी प्रकार यह वर्णित है कि पूरी सूरह अल्लाह के इस कथन तक: {और जब आप सुबह सवेरे अपने घर वालों के पास से निकले} - इसके नाजिल होने का कारण नजरान के ईसाई थे, लेकिन उनके साथ यहूदियों को भी शामिल किया गया; क्योंकि उन्होंने भी इनकार और हठधर्मी में वैसा ही व्यवहार किया था।

'रब्बानिय्यून' का एकवचन 'रब्बानी' है, जो 'रब्ब' (प्रभु) से संबंधित है। और 'रब्बानी' वह है: जो लोगों को बड़े ज्ञान से पहले छोटे (बुनियादी) ज्ञान के साथ पालता-पोषता है; मानो वह मामलों को आसान

बनाने में अल्लाह सुब्हानहू तआला का अनुसरण कर रहा हो (५); यह अर्थ इब्न अब्बास (६) से वर्णित है।

कुछ ने कहा: मूल रूप में यह 'रब्बी' था, फिर अधिकता (मुबालगा) के लिए 'अलिफ़' और 'नून' बढ़ा दिया गया; जैसे कहा जाता है...

(१) ज़ाद अल-मसीर १/४१२, और देखें अल-सिहाह (ल-स-न)। (२) तफ़सीर अल-बगवी १/३२०। (३) (ख़) और (ज़) में: "और उससे", और (द) में: "और इसके बीच कि", और जो स्थापित है वह (म) से है, और मआनी अल-ज़ज्जाज १/४५६, और यह कथन उन्हीं का है। (४) तफ़सीर अल-तबरी ६/५३९, और अस्बाब अल-नुज़ूल अल-वाहिदी द्वारा पृ. १०८। (५) अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा १/२७८ - २७९, और देखें तफ़सीर अल-बगवी १/३२०। (६) इसे बुखारी ने 'कथनी और करनी से पहले ज्ञान' के अध्याय में उल्लेख किया है, फ़तह अल-बारी १/१६०।

سورہ آل عمران: الآیتان ۷۸ - ۷۹ ۱۸۴

اور 'أَلْسِنَةٌ' ان لوگوں کی لغت میں 'لسان' (زبان) کی جمع ہے جو اسے مذکر مانتے ہیں، اور جو اسے مونث مانتے ہیں وہ 'أَلْسُنٌ' (۱) کہتے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {کسی انسان (نبی) کے لیے یہ ممکن نہیں کہ اللہ اسے کتاب، حکمت اور نبوت عطا فرمائے اور پھر وہ لوگوں سے کہے کہ تم اللہ کے بجائے میرے بندے بن جاؤ؛ بلکہ (وہ تو یہی کہے گا کہ) تم 'ربانی' بنو، اس لیے کہ تم کتاب کی تعلیم دیتے ہو اور اس لیے کہ تم (اسے) پڑھتے ہو۔} (۷۹)

{مَا كَانَ} کا مطلب ہے: یہ مناسب نہیں ہے، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: {اور کسی مومن کے لیے یہ جائز نہیں کہ وہ کسی مومن کو قتل کرے مگر غلطی سے} [النساء: ۹۲]، اور {اللہ کے لیے یہ مناسب نہیں کہ وہ کسی کو بیٹا بنائے} [مریم: ۳۵]، اور {ہمارے لیے یہ مناسب نہیں کہ ہم اس بارے میں بات کریں} [النور: ۱۶]، یعنی یہ شایانِ شان نہیں۔ لفظ 'بشر' (انسان) واحد اور جمع دونوں کے لیے بولا جاتا ہے؛ کیونکہ یہ مصدر کے درجے میں ہے۔ ضحاک اور سدی (۲) کے قول کے مطابق یہاں اس سے مراد عیسیٰ (علیہ السلام) ہیں۔ 'الکتاب' سے مراد قرآن ہے۔ 'الحکم' سے مراد علم اور سمجھ ہے۔ یہ بھی کہا گیا ہے: احکام۔ یعنی: اللہ اپنی نبوت کے لیے جھوٹوں کا انتخاب نہیں کرتا، اور اگر کوئی انسان ایسا کرتا تو اللہ اس سے نبوت کی نشانیاں اور علامتیں چھین لیتا۔ "ثم یقول" (پھر وہ کہے) کا عطف 'أن یؤتیه' پر ہے (۳)، یعنی: کسی نبی میں نبوت کا ملنا اور اس کا یہ کہنا کہ {اللہ کے سوا میرے بندے بن جاؤ} جمع نہیں ہو سکتے۔ {وَلَكِن كُونُوا رَبَّانِيِّينَ}، یعنی: لیکن یہ جائز ہے کہ نبی ان سے کہے: تم ربانی بنو۔ کہا گیا ہے کہ یہ آیت نجران کے عیسائیوں کے بارے میں نازل ہوئی (۴)۔ اسی طرح مروی ہے کہ پوری سورہ اللہ کے اس قول تک:

{اور جب آپ صبح سویرے اپنے گھر والوں کے پاس سے نکلے} اس کے نزول کا سبب نجران کے عیسائی تھے، لیکن ان کے ساتھ یہودیوں کو بھی ملا دیا گیا؛ کیونکہ انہوں نے بھی انکار اور ضد میں ویسا ہی عمل کیا تھا۔

'ربانیون' کا واحد 'ربانی' ہے، جو 'رب' کی طرف منسوب ہے۔ اور 'ربانی' وہ ہے: جو لوگوں کی تربیت بڑے علم سے پہلے چھوٹے (ابتدائی) علم کے ساتھ کرے؛ گویا وہ معاملات کو آسان بنانے میں اللہ سبحانہ و تعالیٰ کی پیروی کر رہا ہو (۵)؛ یہ معنی ابن عباس (۶) سے مروی ہے۔

بعض نے کہا: یہ اصل میں 'ربی' تھا، پھر مبالغہ کے لیے 'الف' اور 'نون' کا اضافہ کر دیا گیا؛ جیسے کہا جاتا ہے...

(۱) زاد المسیر ۱/۴۱۲، اور دیکھیے الصحاح (لسن)۔ (۲) تفسیر البغوی ۱/۳۲۰۔ (۳) (خ) اور (ظ) میں: "ومن"، اور (د) میں: "وبين أن"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، اور معانی الزجاج ۱/۴۵۶، اور یہ عبارت ان کی ہے۔ (۴) تفسیر الطبری ۶/۵۳۹، اور اسباب النزول للواحدی ص ۱۰۸۔ (۵) احکام القرآن لابن العربی ۱/۲۷۸ - ۲۷۹، اور دیکھیے تفسیر البغوی ۱/۳۲۰۔ (۶) اسے بخاری نے 'قول اور عمل سے پہلے علم' کے باب میں ذکر کیا ہے، فتح الباری ۱/۱۶۰۔

For one with a large beard: lihyani, for one with thick hair: jumani, and for one with a thick neck: raqabani (1). Al-Mubarrad said: The Rabbaniyun are the masters of knowledge, its singular is Rabban, from the saying: rabba yarubbuhu (he tended to it), so he is Rabban when he manages and improves it. Based on this, it means: they manage the affairs of people and set them right. The alif and nun are for emphasis, as they said: rayyan (well-watered) and atshan (thirsty), then the ya of attribution was added to it as it was said: lihyani, raqabani, and jumani (2). The poet said: If I were held hostage in the air, speech and the Rabbani of my scholars would have brought me down (3) So the meaning of Rabbani is: the scholar of the religion of the Lord who acts according to his knowledge; because if he does not act according to his knowledge, he is not a scholar. This meaning was previously mentioned in Al-Baqarah (4). Abu Razin said: The Rabbani is the wise scholar. Shu'bah narrated from 'Asim, from Zirr, from Abdullah bin Mas'ud regarding {but be Rabbaniyyin}: He said: Wise scholars. Ibn Jubayr said: Wise and pious people. Ad-Dahhak said (5): No one should abandon memorizing the Quran as much as they can, for Allah Almighty says: {but be Rabbaniyyin}. Ibn Zayd said: The Rabbaniyyun are the rulers, and the Ahbar are the scholars. Mujahid said: The Rabbaniyyun are above the Ahbar. An-Nahhas said (6): It is a good statement; because the Ahbar are the scholars. And the Rabbani is the one who combines knowledge with political insight, derived from the Arabic saying: rabba amra an-nas (he managed the people's affairs): yarubbuhu if he sets it right and manages it. So he is rabb, and Rabbani is for multiplicity/emphasis. Abu Ubaidah said: I heard a scholar saying: The Rabbani is the scholar of the lawful and the prohibited, the command and the prohibition, the one who knows the news of the nation, and what was and what will be (7).

(1) See Kitab Sibawayh 3/380, and Ma'ani al-Zajjaj 1/435. (2) Tafsir al-Baghawi 1/321, al-Wasit 1/456, and Tafsir al-Razi 8/119. (3) We did not find its source. (4) 1/211-212, and it is in Surah al-Fatihah, not in al-Baqarah. (5) An-Nahhas mentioned it in I'rab al-Quran 1/390, and what preceded it from him. (6) In Ma'ani al-Quran 1/429, and Al-Tabari cited the aforementioned statements in 6/540-543. (7) Tafsir al-Baghawi 1/320.

बड़ी दाढ़ी वाले के लिए: लिह्यानी, घने बालों वाले के लिए: जुमानी, और मोटी गर्दन वाले के लिए: रक़बानी (1)। अल-मुबर्रद ने कहा: 'अर-रब्बानिय्यून' ज्ञान के स्वामी हैं, इसका एकवचन 'रब्बान' है, उनके इस कथन से: 'रब्बा यरुब्बुहु' (उसने उसकी देखभाल की), तो वह 'रब्बान' है: जब वह उसका प्रबंधन और सुधार करता है। इस आधार पर इसका अर्थ है: वे लोगों के मामलों का प्रबंधन करते हैं और उन्हें सुधारते हैं। 'अलिफ़' और 'नून' अतिशयोक्ति के लिए हैं जैसा कि उन्होंने कहा: 'रय्यान' और 'अतशान', फिर इसमें संबंधवाचक 'या' जोड़ी गई जैसा कि 'लिह्यानी', 'रक़बानी' और 'जुमानी' (2) कहा गया। कवि ने कहा: यदि मैं हवा में बंधक होता, तो भाषण और मेरे विद्वानों के रब्बानी ने मुझे नीचे उतार दिया होता (3) अतः रब्बानी का अर्थ है: प्रभु के धर्म का वह विद्वान जो अपने ज्ञान के अनुसार कार्य करता है; क्योंकि यदि वह अपने ज्ञान के अनुसार कार्य नहीं करता है, तो वह विद्वान नहीं है। यह अर्थ पहले अल-बक़रह (4) में आ चुका है। अबू रज़ीन ने कहा: रब्बानी वह बुद्धिमान विद्वान है। शुबाह ने आसिम से, उन्होंने ज़िर्र से, उन्होंने अब्दुल्ला बिन मसूद से {लेकिन तुम रब्बानी बनो} के बारे में रिवायत की: उन्होंने कहा: बुद्धिमान विद्वान। इब्न जुबैर ने कहा: बुद्धिमान और धर्मपरायण लोग। अद-दहाक ने कहा (5): किसी को भी अपनी पूरी कोशिश से कुरान को याद करना नहीं छोड़ना चाहिए, क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {लेकिन तुम रब्बानी बनो}। इब्न ज़ैद ने कहा: रब्बानिय्यून शासक हैं, और अहबार विद्वान हैं। मुजाहिद ने कहा: रब्बानिय्यून अहबार से ऊपर हैं। अन-नहहास ने कहा (6): यह एक अच्छा कथन है; क्योंकि 'अहबार' विद्वान हैं। और 'रब्बानी' वह है जो ज्ञान के साथ राजनीतिक अंतर्दृष्टि को जोड़ता है, जो अरबों के इस मुहावरे से निकला है: 'रब्बा अमरा अन-नास' (उसने लोगों के मामलों का प्रबंधन किया): 'यरुब्बुहु' यदि वह इसे सुधारता है और संभालता है। तो वह 'राब' है, और 'रब्बानी' अधिकता/बल के लिए है। अबू उबैदाह ने कहा: मैंने एक विद्वान को कहते सुना: रब्बानी वह है जो हलाल और हराम, आदेश और निषेध का विद्वान हो, जो उम्मत की खबरों और जो बीत चुका और जो होगा, उसका जानकार हो (7)।

(1) देखें किताब सिबवेह 3/380, और मआनी अल-ज़ज्जाज 1/435। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 1/321, अल-वसीत 1/456, और तफ़सीर अल-राज़ी 8/119। (3) हमें इसका स्रोत नहीं मिला। (4) 1/211-212, और यह सूरह अल-फातिहा में है, अल-बकराह में नहीं। (5) अल-नहहास ने इसे इ'राब अल-कुरान 1/390 में और उससे पहले के अंश में उद्धृत किया है। (6) मआनी अल-कुरान 1/429

में, और अल-तबरी ने 6/540-543 में उपरोक्त कथनों को उद्धृत किया है। (7) तफ़सीर अल-बग़वी 1/320।

سورہ آل عمران: آیت 79 | 185

بڑی داڑھی والے کے لیے: لِحيَاني، گھنے بالوں والے کے لیے: جُمَانِي، اور موٹی گردن والے کے لیے: رَقَبَانِي (1)۔ المبرد نے کہا: الرَّبَّانِيُّون علم کے مالک ہیں، ان کا واحد رَبَّان ہے، ان کے اس قول سے: رَبَّه يَرُبُّه (اس نے اس کی پرورش/انتظام کیا)، تو وہ رَبَّان ہے: جب وہ اس کا انتظام اور اصلاح کرے۔ اس لحاظ سے اس کا مطلب ہے: وہ لوگوں کے معاملات کا انتظام کرتے ہیں اور ان کی اصلاح کرتے ہیں۔ الف اور نون مبالغہ کے لیے ہیں جیسے انہوں نے رَيَّان اور عطشان کہا، پھر اس کے ساتھ یائے نسبتی جوڑی گئی جیسا کہ لِحْيَانِيّ، رَقَبَانِيّ اور جُمَانِيّ کہا گیا (2)۔ شاعر نے کہا: اگر میں فضا میں یرغمال ہوتا تو گفتگو اور میرے علماء کے ربانی نے مجھے وہاں سے اتار دیا ہوتا (3) پس ربانی کا مطلب ہے: رب کے دین کا وہ عالم جو اپنے علم پر عمل کرتا ہے؛ کیونکہ اگر وہ اپنے علم پر عمل نہیں کرتا تو وہ عالم نہیں ہے۔ یہ معنی سورہ البقرہ میں پہلے گزر چکا ہے (4)۔ ابو رزین نے کہا: ربانی وہ عالم ہے جو حکیم (دانا) ہو۔ شعبہ نے عاصم سے، انہوں نے زر سے، انہوں نے عبداللہ بن مسعود سے {وَلَكِن كُونُوا رَبَّانِيِّينَ} کے بارے میں روایت کی: انہوں نے کہا: حکماء و علماء۔ ابن جبیر نے کہا: حکماء اور متقی لوگ۔ ضحاک نے کہا (5): کسی کے لیے مناسب نہیں کہ وہ اپنی بساط بھر قرآن کا حفظ چھوڑ دے، کیونکہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {وَلَكِن كُونُوا رَبَّانِيِّينَ}۔ ابن زید نے کہا: ربانیون حکمران ہیں، اور احبار علماء ہیں۔ مجاہد نے کہا: ربانیون کا درجہ احبار سے بلند ہے۔ نحاس نے کہا (6): یہ ایک اچھی بات ہے؛ کیونکہ احبار علماء ہی ہیں۔ اور ربانی وہ ہے جو علم کے ساتھ سیاسی بصیرت بھی رکھتا ہو، یہ عربوں کے اس قول سے ماخوذ ہے: رَبَّ أَمْرَ الناس (اس نے لوگوں کے معاملات کی تدبیر کی): يَرُبُّه جب وہ اس کی اصلاح کرے اور اسے سنبھالے۔ پس وہ رابّ ہے، اور ربانی کثرت/مبالغہ کے لیے ہے۔ ابو عبیدہ نے کہا:

میں نے ایک عالم کو کہتے سنا: ربانی وہ ہے جو حلال و حرام اور امر و نہی کا عالم ہو، امت کی خبروں اور جو کچھ ہو چکا اور جو ہونے والا ہے، اس سے واقف ہو (7)۔

(1) دیکھیں کتاب سیبویہ 3/380، اور معانی الزجاج 1/435۔ (2) تفسیر البغوی 1/321، والوسیط 1/456، اور تفسیر الرازی 8/119۔ (3) ہم اس پر مطلع نہ ہوسکے۔ (4) 1/211-212، اور یہ سورہ فاتحہ میں ہے، سورہ بقرہ میں نہیں۔ (5) نحاس نے اسے اعراب القرآن 1/390 میں ذکر کیا ہے اور اس سے پہلے کی بات بھی۔ (6) معانی القرآن 1/429 میں، اور طبری نے مذکورہ اقوال 6/540-543 میں نقل کیے ہیں۔ (7) تفسیر البغوی 1/320۔

186 Surah Al-Imran, Verse 79

Muhammad ibn al-Hanafiyyah said on the day Ibn Abbas died: "Today the godly scholar (Rabbani) of this nation has died."(1) It is narrated from the Prophet ﷺ that he said: "There is no believing male or female, free or slave, but that Allah, Mighty and Majestic, has a right over them to learn from the Quran and gain understanding of their religion." Then he recited this verse: "But be godly scholars (Rabbaniyyin)"... the rest of the verse. Narrated by Ibn Abbas(2). The words of the Almighty: "Because of what you used to teach of the Scripture and because of what you used to study." Abu Amr and the people of Medina recited it with lightened pronunciation (ta'lamuna); from knowledge ('ilm). Abu Hatim chose this recitation. Abu Amr said: Its confirmation is "tadrusuna" (you study), and he did not say "tudarrisuna" with shadda (emphasis) from teaching (tadrīs). Ibn Amir and the people of Kufa recited "tu'allimuna" with emphasis (tashdid), from teaching (ta'līm); Abu Ubaid chose it. He said: because it combines both meanings: "you teach and you study"(3). Makki said(4): Emphasis is more eloquent; because every teacher is a scholar in the sense that he knows(5), but not everyone who knows something is a teacher. Emphasis indicates both knowledge and teaching, while the lightened form indicates knowledge only. Thus, teaching is more eloquent and praiseworthy, while the other is more eloquent in condemnation. Those who preferred the lightened recitation argued with the statement of Ibn Mas'ud regarding "Be godly scholars (Rabbaniyyin)": He said: "Wise scholars"(6); so it is unlikely to be said: be wise jurists by your teaching. Al-Hasan said: Be wise scholars by your knowledge(7). Abu Haywa recited: "tadrisun", from 'adrasa yudrisu'(8). Mujahid recited: "ta'lamuna" with a fatha...

(1) Cited by Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 1/440, Al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 3/127, and Ibn al-Jawzi in Gharib al-Hadith 1/372. (2) Cited by Al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 3/127, and he did not mention its narrator. In it: "of knowledge" instead of "of the Quran." (3) Ibn Kathir also recited it with the lightened form. See Al-Sab'ah p. 213, Al-Taysir p. 89, and Al-Hujjah for Al-Farisi 3/58-61. (4) In Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/351. (5) In Al-Kashf: "Scholar of what he teaches." (6) Cited by Al-Nahhas in I'rab al-Quran 1/390, and previously mentioned. (7) Recorded by Al-Tabari 6/541. (8) Al-Muhtasib 1/163; and Ibn Atiyyah mentioned in Al-Muharrar al-Wajiz 1/463 from him also: "tadrisun," with a kasra on the ra', saying: This is based on what is said in the present tense of darasa: yadrisu and yadrusu. End. Ibn Atiyyah and Ibn Khalawayh p. 21 also mentioned from him: "tudarrisun," with a damma on the ta' and a kasra and

shadda on the ra', meaning: you teach others. Ibn Khalawayh also mentioned from him: "tadarrasun," with a fatha on the ta' and emphasis.

१८६ सूरा अल-इमरान, आयत ७९

मुहम्मद इब्न अल-हनफिया ने इब्न अब्बास की मृत्यु के दिन कहा: "आज इस उम्मत के रब्बानी (धार्मिक विद्वान) की मृत्यु हो गई है।" (१) नबी ﷺ से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "कोई भी आस्तिक पुरुष या महिला, स्वतंत्र या गुलाम ऐसा नहीं है, जिस पर अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल का यह हक न हो कि वह कुरान से सीखे और अपने दीन की समझ हासिल करे।" फिर उन्होंने यह आयत पढ़ी: "लेकिन तुम रब्बानी (अल्लाह वाले) बनो..." आयत के अंत तक। इसे इब्न अब्बास ने वर्णित किया है (२)। अल्लाह तआला का कथन: "इस कारण कि तुम किताब सिखाते थे और इसलिए कि तुम पढ़ते थे।" अबू अम्र और मदीना के लोगों ने इसे हल्के उच्चारण (त'लमुना) के साथ पढ़ा; इल्म (ज्ञान) से। अबू हातिम ने इसी पाठ को चुना। अबू अम्र ने कहा: इसकी पुष्टि "तदरुसूना" (तुम पढ़ते थे) से होती है, और उन्होंने तशदीद (ज़ोर) के साथ "तुदर्रिसूना" नहीं कहा। इब्न आमिर और कूफ़ा के लोगों ने तालीम (शिक्षण) से "तुअल्लिमुना" (ज़ोर के साथ) पढ़ा; अबू उबैद ने इसे चुना। उन्होंने कहा: क्योंकि यह दोनों अर्थों को समेटे हुए है: "तुम सिखाते हो और पढ़ते हो" (३)। मक्की ने कहा (४): तशदीद (ज़ोरदार उच्चारण) अधिक प्रभावशाली है; क्योंकि प्रत्येक शिक्षक एक विद्वान (आलिम) होता है इस अर्थ में कि वह जानता है (५), लेकिन हर वह व्यक्ति जो कुछ जानता है, वह शिक्षक नहीं होता। तशदीद ज्ञान और शिक्षण दोनों को दर्शाता है, जबकि हल्का उच्चारण केवल ज्ञान को दर्शाता है। अत; शिक्षण अधिक प्रभावशाली और प्रशंसनीय है, और दूसरा निंदा में अधिक प्रभावशाली है। जिन्होंने हल्के पाठ को प्राथमिकता दी, उन्होंने इब्न मसूद के इस कथन का तर्क दिया: "रब्बानी बनो"; उन्होंने कहा: "बुद्धिमान विद्वान" (६); तो यह कहना दूर की बात है कि: अपने शिक्षण के द्वारा बुद्धिमान फकीह बनो। अल-हसन ने कहा: अपने ज्ञान के द्वारा बुद्धिमान विद्वान बनो। (७) अबू हयवा ने पढ़ा: "तदरिसून", 'अदरसा युदरिसु' से (८)। मुजाहिद ने पढ़ा: "त'लमुना" फतहा के साथ...

(१) अल-ज़मख्शरी ने अल-कश्शाफ १/४४० में, अल-तबरसी ने मजमा अल-बयान ३/१२७ में, और इब्न अल-जौज़ी ने ग़रीब अल-हदीस १/३७२ में इसका उल्लेख किया है। (२) अल-तबरसी ने मजमा अल-बयान ३/१२७ में इसका उल्लेख किया है, और इसके रावी का नाम नहीं बताया। इसमें 'कुरान' की जगह 'इल्म' शब्द है। (३) इब्न कसीर ने भी हल्के उच्चारण के साथ पढ़ा। देखें अल-सबआ पृ. २१३, अल-तयसीर पृ. ८९, और अल-हुज्जह अल-फ़ारसी ३/५८-६१। (४) अल-कश्फ अन वुजुह अल-किरात १/३५१ में। (५) अल-कश्फ में: 'उस चीज़ का विद्वान जो वह सिखाता है'। (६) अल-नहस ने इराब अल-कुरान १/३९० में इसका उल्लेख किया है, और यह पहले भी आ चुका है। (७) इसे अल-

तबरी ने ६/५४१ में संकलित किया है। (८) अल-मुहतसिब १/१६३, और इब्न अतियाह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/४६३ में उनके हवाले से यह भी बताया है: "तदरिसून", रा के नीचे ज़ेर (कसरा) के साथ, और कहा: यह इस आधार पर है कि 'दरसा' के वर्तमान काल में 'यदरिसु' और 'यदरुसु' कहा जाता है। इब्न अतियाह और इब्न खालवेह पृ. २१ ने उनके हवाले से यह भी बताया है: "तुदर्रिसून", ता पर पेश और रा पर ज़ेर और तशदीद के साथ, जिसका अर्थ है: तुम दूसरों को सिखाते हो। इब्न खालवेह ने उनके हवाले से यह भी बताया है: "तदर्रसून", ता के फतहा और तशदीद के साथ।

۱۸۶ سورۃ آل عمران، آیت ۷۹

محمد بن حنفیہ نے ابن عباس کی وفات کے دن کہا: "آج اس امت کے ربانی (عالمِ ربانی) کا انتقال ہو گیا ہے۔"(۱) نبی کریم ﷺ سے مروی ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "کوئی مومن مرد یا عورت، آزاد یا غلام ایسا نہیں ہے جس پر اللہ عزوجل کا یہ حق نہ ہو کہ وہ قرآن سے سیکھے اور اپنے دین میں تفقہ (سمجھ بوجھ) حاصل کرے، پھر آپ ﷺ نے یہ آیت تلاوت فرمائی: ﴿وَلَٰكِن كُونُوا رَبَّٰنِيِّينَ﴾ (لیکن تم اللہ والے بنو) آخر تک۔ اسے ابن عباس نے روایت کیا ہے(۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿بِمَا كُنتُمْ تُعَلِّمُونَ الْكِتَٰبَ وَبِمَا كُنتُمْ تَدْرُسُونَ﴾ (اس وجہ سے کہ تم کتاب سکھاتے تھے اور اس لیے کہ تم پڑھتے تھے)۔ ابو عمرو اور اہل مدینہ نے اسے تخفیف کے ساتھ "تَعْلَمُونَ" (علم سے) پڑھا ہے؛ اور ابو حاتم نے اسی قرات کو پسند کیا ہے۔ ابو عمرو نے کہا: اس کی تصدیق "تَدْرُسُونَ" سے ہوتی ہے، اور انہوں نے تدریس سے تشدید کے ساتھ "تُدَرِّسُونَ" نہیں کہا۔ ابن عامر اور اہل کوفہ نے تعلیم سے تشدید کے ساتھ "تُعَلِّمُونَ" پڑھا؛ اور ابو عبید نے اسے اختیار کیا ہے۔ انہوں نے کہا: کیونکہ یہ دونوں معنوں کو جمع کرتا ہے: "تم سکھاتے بھی ہو اور پڑھتے بھی ہو"(۳)۔ مکی نے کہا(۴): تشدید زیادہ بلیغ ہے؛ کیونکہ ہر معلم عالم ہوتا ہے یعنی وہ جانتا ہے(۵)، لیکن ہر وہ شخص جو کچھ جانتا ہو وہ معلم نہیں ہوتا، پس تشدید علم اور تعلیم دونوں پر دلالت کرتی ہے، جبکہ تخفیف صرف علم پر دلالت کرتی ہے، چنانچہ تعلیم زیادہ بلیغ اور قابلِ ستائش ہے، اور دوسرا (تخفیف) مذمت میں زیادہ بلیغ ہے۔ تخفیف کی قرات کو ترجیح دینے والوں نے ابن مسعود کے قول سے استدلال کیا: ﴿كُونُوا رَبَّٰنِيِّينَ﴾ انہوں نے کہا: "حکماء اور علماء"(۶)؛ پس یہ کہنا بعید معلوم ہوتا ہے کہ: تم اپنی تعلیم کے ذریعے حکماء اور فقہاء بنو۔ حسن بصری نے کہا: تم اپنے علم کے ذریعے حکماء اور

علماء بنو(۷)۔ ابو حیوہ نے "تَدْرِسُونَ" پڑھا، جو "أَدْرَسَ يُدْرِسُ" سے ہے(۸)۔ مجاہد نے "تَعْلَمُونَ" تا کے فتحہ کے ساتھ پڑھا...

(۱) اسے زمخشری نے الکشاف ۱/ ۴۴۰، طبرسی نے مجمع البیان ۳/ ۱۲۷، اور ابن الجوزی نے غریب الحدیث ۱/ ۳۷۲ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) اسے طبرسی نے مجمع البیان ۳/ ۱۲۷ میں ذکر کیا ہے، اور اس کے راوی کا نام نہیں بتایا۔ اس میں 'قرآن' کی جگہ 'علم' کا لفظ ہے۔ (۳) ابن کثیر نے بھی تخفیف کے ساتھ پڑھا ہے۔ دیکھئے السبعہ ص ۲۱۳، التیسیر ص ۸۹، اور الحجۃ للفارسی ۳/ ۶۱-۵۸۔ (۴) الکشف عن وجوہ القراءات ۱/ ۳۵۱ میں۔ (۵) الکشف میں ہے: 'وہ جو کچھ سکھاتا ہے اس کا عالم'۔ (۶) اسے نحاس نے اعراب القرآن ۱/ ۳۹۰ میں ذکر کیا ہے، اور یہ پہلے بھی گزر چکا ہے۔ (۷) اسے طبری نے ۶/ ۵۴۱ میں روایت کیا ہے۔ (۸) المحتسب ۱/ ۱۶۳، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۱/ ۴۶۳ میں ان کے حوالے سے یہ بھی بتایا ہے: "تَدْرِسُونَ"، را کے کسرہ (زیر) کے ساتھ، اور کہا: یہ اس بنیاد پر ہے کہ 'درس' کے مضارع میں 'يَدْرِسُ' اور 'يَدْرُسُ' کہا جاتا ہے۔ ابن عطیہ اور ابن خالویہ ص ۲۱ نے ان کے حوالے سے یہ بھی بتایا ہے: "تُدَرِّسُونَ"، تا کے ضمہ اور را کے کسرہ اور تشدید کے ساتھ، جس کا مطلب ہے: تم دوسروں کو پڑھاتے ہو۔ ابن خالویہ نے ان کے حوالے سے یہ بھی بتایا ہے: "تَدَرَّسُونَ"، تا کے فتحہ اور تشدید کے ساتھ

187 / Surah Al-Imran: Verses 79 - 80

...the 'ta' and the doubling of the 'lam', i.e.: you learn/teach[1].

The Almighty's saying: {Nor would He command you to take the angels and the prophets as lords. Would He command you to disbelieve after you had become Muslims?}.

Ibn 'Amir, 'Asim, and Hamzah recited it with 'nasb' (accusative case - 'ya'murakum') as a conjunction with {that He should give him}[2]. This is strengthened by the fact that the Jews said to the Prophet ﷺ: "Do you want us to take you, O Muhammad, as a lord?" So Allah Almighty said: {It is not for a human [prophet] that Allah should give him the Scripture and authority and prophethood...} up to His saying: {nor would he command you}[3]. And in it is the pronoun of the human, meaning: nor would the human command you, meaning Jesus and Ezra.

The rest recited it with 'raf'' (nominative case - 'ya'murukum')[4] as a new sentence (isti'naf) and a break from the previous speech. In it is the pronoun of the name of Allah, Mighty and Majestic, meaning: nor does Allah command you to take... This recitation is strengthened by the fact that in the Mushaf (copy of the Quran) of Abdullah [ibn Mas'ud] it is: "And He will never command you." This indicates a new sentence, and the pronoun also refers to Allah, Mighty and Majestic. This was mentioned by Makki[5], and said by Sibawayh and al-Zajjaj[6]. Ibn Jurayj and a group said: nor would Muhammad, peace and blessings be upon him, command you[7]. This is the recitation of Abu 'Amr, al-Kisa'i, and the people of the Two Sanctuaries[8].

{that you take}, meaning: by taking the angels and prophets as lords. And this is found among the Christians; they glorify the prophets and angels until they make them lords for themselves[9].

{Would He command you to disbelieve after you had become Muslims?}; by way of denunciation and wonder; so Allah forbade...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/463, and added its attribution to al-Hasan, and al-Qira'at al-Shadhah p. 21, attributing it to Sa'id ibn Jubayr. (2) Al-Sab'ah p. 213, and al-Taysir p. 89. (3) Narrated by al-Tabari 6/539. (4) Except for the Basran, for he recited with 'iskan' (vowellessness) and 'ikhtilas' (slurring). See al-Taysir p. 89. (5) In al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/350 - 351, and see al-Sab'ah p. 213, and Tafsir al-Tabari 6/548, and al-Hujjah 3/58, and al-Muharrar al-Wajiz 1/463. (6) Al-Kitab 3/52, and Ma'ani al-Qur'an

by al-Zajjaj 1/436. (7) Narrated by al-Tabari 6/546. (8) Meaning the 'raf'', and its mention has preceded. (9) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/390.

१८७ / सूरह आल इमरान: आयत ७९ - ८०

... 'ता' और 'लाम' के तशदीद (द्वित्व) के साथ, यानी: तुम सीखते हो[1]।

अल्लाह तआला का फरमान: {और न वह तुम्हें यह हुक्म देगा कि तुम फरिश्तों और नबियों को रब (पालनहार) बना लो। क्या वह तुम्हें कुफ्र (अविश्वास) का हुक्म देगा इसके बाद कि तुम मुसलमान हो चुके हो?}

इब्न आमिर, आसिम और हमजा ने इसे 'नस्ब' (अकारान्त - 'य'मुरकुम') के साथ पढ़ा है, {कि वह उसे दे} पर अतफ (संयोजन) के रूप में[2]। इसे इस बात से बल मिलता है कि यहूदियों ने नबी ﷺ से कहा था: "ऐ मुहम्मद, क्या आप चाहते हैं कि हम आपको अपना रब बना लें?" तो अल्लाह तआला ने फरमाया: {किसी इंसान के लिए यह मुमकिन नहीं है कि अल्लाह उसे किताब, हिकमत और नबुवत अता फरमाए...} उसके इस फरमान तक: {और न वह तुम्हें हुक्म देगा}[3]। और इसमें इंसान का ज़मीर (सर्वनाम) है, यानी: और न वह इंसान तुम्हें हुक्म देगा, यानी ईसा और उज़ैर।

बाकी लोगों ने इसे 'रफ़ा' (उकारान्त - 'य'मुरुकुम') के साथ पढ़ा है[4] एक नए वाक्य (इस्तिनाफ़) के रूप में और पिछले कलाम से अलग करके। इसमें अल्लाह अज़-व-जल्ल के नाम का ज़मीर है, यानी: और न अल्लाह तुम्हें हुक्म देता है कि तुम बना लो... इस किराअत (पठन) को इस बात से मजबूती मिलती है कि अब्दुल्लाह (इब्न मसूद) के मुसहफ में है: "और वह तुम्हें हरगिज़ हुक्म नहीं देगा"। यह नए वाक्य की ओर संकेत करता है, और ज़मीर भी अल्लाह अज़-व-जल्ल के लिए है। मक्की ने इसका ज़िक्र किया है[5], और सिबवैह और ज़ज्जाज ने भी यही कहा है[6]। इब्न जुरैज और एक जमात ने कहा: और न मुहम्मद ﷺ तुम्हें हुक्म देंगे[7]। यह अबू अम्र, किसाई और हरमैन (मक्का-मदीना) के लोगों की किराअत है[8]।

{कि तुम बना लो}, यानी: इस तरह कि तुम फरिश्तों और नबियों को रब बना लो। और यह ईसाइयों में पाया जाता है; वे नबियों और फरिश्तों की इतनी ताज़ीम (बड़ाई) करते हैं कि उन्हें अपना रब बना लेते हैं[9]।

{क्या वह तुम्हें कुफ्र का हुक्म देगा इसके बाद कि तुम मुसलमान हो चुके हो?}; इनकार और ताज्जुब के तौर पर; तो अल्लाह ने हराम करार दिया...

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/४६३, और इसे हसन की ओर भी मनसूब किया गया है, और अल-किराअत अल-शाद्दाह पृष्ठ २१, जहाँ इसे सईद बिन जुबैर की ओर मनसूब किया गया है। (२) अल-सबआ पृष्ठ २१३, और अल-तयसीर पृष्ठ ८९। (३) इसे तबरी ने ६/५३९ में उद्धृत किया है। (४) बसरी के अलावा, क्योंकि उन्होंने इसे सुकून और इख़्तिलास के साथ पढ़ा है। देखिए अल-तयसीर पृष्ठ ८९। (५) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-किराअत १/३५०-३५१ में, और देखिए अल-सबआ पृष्ठ २१३, और तफ़सीर तबरी ६/५४८, और अल-हुज्जाह ३/५८, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/४६३। (६) अल-किताब ३/५२, और मआनी अल-कुरआन ज़ज्जाज द्वारा १/४३६। (७) इसे तबरी ने ६/५४६ में उद्धृत किया है। (८) यानी रफ़ा, और इसका ज़िक्र पहले आ चुका है। (९) एराब अल-कुरआन नह्हास द्वारा १/३९०।

۱۸۷ / سورہ آل عمران: آیات ۷۹ - ۸۰

... تاء اور لام کی تشدید کے ساتھ، یعنی: تم سیکھتے ہو[1]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَا يَأْمُرَكُمْ أَن تَتَّخِذُوا الْمَلَائِكَةَ وَالنَّبِيِّينَ أَرْبَابًا ۗ أَيَأْمُرُكُم بِالْكُفْرِ بَعْدَ إِذْ أَنتُم مُّسْلِمُونَ﴾۔

ابن عامر، عاصم اور حمزہ نے اسے نصب کے ساتھ پڑھا ہے، ﴿أَن يُؤْتِيَهُ﴾ پر عطف کرتے ہوئے[2]۔ اس بات سے اسے تقویت ملتی ہے کہ یہودیوں نے نبی ﷺ سے کہا تھا: "اے محمد! کیا آپ چاہتے ہیں کہ ہم آپ کو رب بنا لیں؟" تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿مَا كَانَ لِبَشَرٍ أَن يُؤْتِيَهُ اللَّهُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ﴾ سے لے کر اس کے ارشاد: ﴿وَلَا يَأْمُرَكُمْ﴾ تک[3]۔ اور اس میں بشر (انسان) کی ضمیر ہے، یعنی: اور نہ وہ بشر تمہیں حکم دے گا، یعنی عیسیٰ اور عزیر۔

اور باقیوں نے اسے رفع کے ساتھ پڑھا ہے[4] استئناف (نئے جملے) اور پہلے کلام سے انقطاع کی بنا پر۔ اس میں اللہ عزوجل کے نام کی ضمیر ہے، یعنی: اور نہ اللہ تمہیں حکم دیتا ہے کہ تم بنا لو... اس قرآت کو اس بات سے تقویت ملتی ہے کہ عبداللہ (ابن مسعود) کے مصحف میں ہے: «ولن يأمركم»۔ پس یہ استئناف پر دلالت کرتا ہے، اور ضمیر بھی اللہ عزوجل کے لیے ہے، اسے مکی نے ذکر کیا ہے[5]، اور سیبویہ اور زجاج نے بھی یہی کہا ہے[6]۔ ابن جریج اور ایک جماعت نے کہا: اور نہ محمد ﷺ تمہیں حکم دیں گے[7]۔ اور یہ ابو عمرو، کسائی اور اہل حرمین کی قرآت ہے[8]۔

﴿أَن تَتَّخِذُوا﴾، یعنی: اس طرح کہ تم فرشتوں اور نبیوں کو رب بنا لو۔ اور یہ نصاریٰ میں پایا جاتا ہے؛ وہ انبیاء اور فرشتوں کی اس قدر تعظیم کرتے ہیں کہ انہیں اپنے لیے رب بنا لیتے ہیں[9]۔

﴿أَيَأۡمُرُكُم بِٱلۡكُفۡرِ بَعۡدَ إِذۡ أَنتُم مُّسۡلِمُونَ﴾؛ انکار اور تعجب کے طور پر؛ پس اللہ نے حرام قرار دیا...

---

(۱) المحرر الوجیز ۱/۴۶۳، اور اسے حسن کی طرف بھی منسوب کیا گیا ہے، اور القراءات الشاذة ص ۲۱، اسے سعید بن جبیر کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔ (۲) السبعة ص ۲۱۳، اور التیسیر ص ۸۹۔ (۳) اسے طبری نے ۶/۵۳۹ میں روایت کیا ہے۔ (۴) سوائے بصری کے، کیونکہ انہوں نے اسے اسکان اور اختلاس کے ساتھ پڑھا ہے۔ دیکھئے التیسیر ص ۸۹۔ (۵) الکشف عن وجوہ القراءات ۱/۳۵۰ - ۳۵۱ میں، اور دیکھئے السبعة ص ۲۱۳، اور تفسیر طبری ۶/۵۴۸، اور الحجة ۳/۵۸، اور المحرر الوجیز ۱/۴۶۳۔ (۶) الکتاب ۳/۵۲، اور معانی القرآن زجاج ۱/۴۳۶۔ (۷) اسے طبری نے ۶/۵۴۶ میں روایت کیا ہے۔ (۸) یعنی رفع، اور اس کا ذکر پہلے گزر چکا ہے۔ (۹) إعراب القرآن نحاس ۱/۳۹۰۔

188

Surah Al-Imran: Verses 80 - 81

Exalted is He above the prophets taking people as servants to worship them, but He obligated the creation to respect them.

It has been established from the Prophet ﷺ that he said: "None of you should say: 'My slave' ('abdi) and 'my slave-girl' (amati), but should say: 'My young man' (fataya) and 'my young woman' (fatati); and none of you should say: 'My lord' (rabbi), but should say: 'My master' (sayyidi)" (1). And in the Revelation: {Mention me to your lord} [Yusuf: 42]. And there, the explanation of this meaning will come, if Allah Almighty wills.

His Almighty's saying: {And [recall, O People of the Scripture], when Allah took the covenant of the prophets, [saying], "Whatever I give you of the Scripture and wisdom and then there comes to you a messenger confirming what is with you, you [must] believe in him and support him." [Allah] said, "Have you acknowledged and taken upon that My commitment?" They said, "We have acknowledged." He said, "Then bear witness, and I am with you among the witnesses." (81)}

It was said: Allah Almighty took the covenant of the prophets that they should confirm each other, and some should command belief in others; that is the meaning of victory through confirmation. This is the saying of Sa'id ibn Jubayr, Qatadah, Tawus, al-Suddi, and al-Hasan (2), and it is the apparent meaning of the verse.

Tawus said: Allah took the covenant of the first of the prophets to believe in what the last of them brought.

Ibn Mas'ud recited: "And [recall] when Allah took the covenant of those who were given the Scripture" (3).

Al-Kisa'i said: It is possible that {And [recall] when Allah took the covenant of the prophets} means: And when Allah took the covenant of those who were with the prophets.

The Basrans said: When Allah took the covenant of the prophets, He had taken the covenant of those who were with them; because they followed them and believed them. And "ma" in His saying "lama" means "that which" (4).

Sibawayh (5) said: I asked Al-Khalil bin Ahmad about the saying of the Mighty and Majestic: {And [recall] when Allah took the covenant...}.

(1) Narrated by Ahmad (9451), Al-Bukhari (2552), and Muslim (2249) from the hadith of Abu Hurairah may Allah be pleased with him. (2) Tafsir al-Tabari 6/ 555 - 556. (3) Narrated by al-Tabari 5/ 538 - 539 from Ibn Mas'ud and Ubayy bin Ka'b. Abu Hayyan said in Al-Bahr al-Muhit 2/ 508: "This is not authentic from him; because trustworthy narrators reported from him that he recited: 'the prophets', like Abdullah bin Kathir and others, and even if it were authentic from someone else, it is an error rejected by the consensus of the companions on the mushaf of Uthman." (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 1/ 430 - 431, and the recitation of Ibn Mas'ud was narrated by al-Tabari 6/ 553. (5) In Al-Kitab 3/ 107.

188

सूरह अल-इमरान: आयत 80 - 81

अल्लाह इससे कहीं ऊपर है कि पैगंबर लोगों को अपनी इबादत करने के लिए गुलाम बना लें, बल्कि उन्होंने पूरी सृष्टि के लिए उनका सम्मान करना अनिवार्य कर दिया है।

नबी ﷺ से यह सिद्ध है कि उन्होंने कहा: "तुम में से कोई भी 'मेरा गुलाम' और 'मेरी दासी' न कहे, बल्कि 'मेरा युवक' और 'मेरी युवती' कहे, और तुम में से कोई 'मेरा रब' न कहे, बल्कि 'मेरा मालिक/स्वामी' कहे" (1)। और कुरआन में है: {अपने स्वामी (बादशाह) के पास मेरा ज़िक्र करना} [यूसुफ: 42]। और वहां इस अर्थ का स्पष्टीकरण आएगा, इंशा अल्लाह।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और याद करो जब अल्लाह ने पैग़ंबरों से पक्का वादा लिया कि: "जो कुछ भी मैं तुम्हें किताब और हिकमत (सूझ-बूझ) दूँ, फिर तुम्हारे पास कोई रसूल आए जो उस (किताब) की पुष्टि करता हो जो तुम्हारे पास है, तो तुम उस पर ज़रूर ईमान लाओगे और ज़रूर उसकी मदद करोगे।" (अल्लाह ने) कहा, "क्या तुमने इक़रार किया और इस पर मेरी ओर से डाली गई ज़िम्मेदारी उठाई?" उन्होंने कहा, "हमने इक़रार किया।" उसने कहा, "तो गवाह रहो, और मैं भी तुम्हारे साथ गवाहों में हूँ।" (81)}

कहा गया है: अल्लाह तआला ने पैग़ंबरों से वादा लिया कि वे एक-दूसरे की पुष्टि करें, और एक-दूसरे पर ईमान लाने का आदेश दें; पुष्टि के ज़रिए मदद का यही अर्थ है। यह सईद बिन जुबैर, क़तादा, ताऊस, अल-सुद्दी और अल-हसन का कहना है (2), और यही आयत का प्रत्यक्ष अर्थ है।

ताऊस ने कहा: अल्लाह ने पहले पैग़ंबरों से वादा लिया कि वे बाद में आने वाले पैग़ंबर के संदेश पर ईमान लाएंगे।

इब्ने मसूद ने इसे इस तरह पढ़ा: "और (याद करो) जब अल्लाह ने उन लोगों से वादा लिया जिन्हें किताब दी गई थी" (3)।

अल-किसाई ने कहा: मुमकिन है कि {अल्लाह ने पैग़ंबरों से वादा लिया} का अर्थ यह हो: और जब अल्लाह ने उन लोगों से वादा लिया जो पैग़ंबरों के साथ थे।

बसरह वालों (अरबी व्याकरण के विद्वान) ने कहा: जब अल्लाह ने पैग़ंबरों से वादा लिया, तो उसने उनके साथ वालों से भी वादा लिया; क्योंकि उन्होंने उनका अनुसरण किया और उनकी पुष्टि की। और "लमा" (Lama) में "मा" का अर्थ "जो" (Al-ladhi) है (4)।

सिबवैह (5) ने कहा: मैंने खलील बिन अहमद से अल्लाह के इस फ़रमान के बारे में पूछा: {और याद करो जब अल्लाह ने पक्का वादा लिया...}।

(1) इसे अहमद (9451), बुखारी (2552) और मुस्लिम (2249) ने अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है। (2) तफ़सीर अल-तबरी 6/ 555 - 556। (3) इसे तबरी ने 5/ 538 - 539 में इब्ने मसूद और उबैय बिन काब से उद्धृत किया है। अबू हयान ने 'अल-बह्र अल-मुहीत' 2/ 508 में कहा: "यह उनसे प्रमाणित नहीं है; क्योंकि विश्वसनीय वर्णनकर्ताओं ने उनसे 'पैग़ंबरों' ही पढ़ने का वर्णन किया है, जैसे अब्दुल्ला बिन कसीर और अन्य, और यदि यह किसी और से प्रमाणित भी हो, तो यह उस्मान (रज़ि.) के मुसहफ़ पर सहाबा की सहमति के कारण खारिज किया जाने वाला एक ग़लत पाठ है।" (4) मआनी अल-कुरआन अल-नहहास 1/ 430 - 431, और इब्ने मसूद के पाठ को तबरी ने 6/ 553 में उद्धृत किया है। (5) अल-किताब 3/ 107 में।

188

سورہ آل عمران: آیت 80 - 81

اللہ تعالیٰ اس سے بلند ہے کہ انبیاء لوگوں کو اپنی عبادت کرنے والے بندے بنا لیں، لیکن اس نے مخلوق پر ان کی حرمت و احترام لازم کر دیا ہے۔

نبی ﷺ سے ثابت ہے کہ آپ نے فرمایا: "تم میں سے کوئی یہ نہ کہے: 'میرا غلام' اور 'میری لونڈی'، بلکہ کہے: 'میرا نوجوان (غلام)' اور 'میری نوجوان لڑکی (لونڈی)'، اور کوئی یہ نہ کہے: 'میرا رب'، بلکہ کہے: 'میرا آقا' (سیدی)" (1)۔ اور قرآن میں ہے: {اپنے رب (آقا) کے پاس میرا تذکرہ کرنا} [یوسف: 42]۔ اور وہاں اس معنی کی وضاحت آئے گی، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جب اللہ نے نبیوں سے عہد لیا کہ: "جو کچھ میں تمہیں کتاب اور حکمت دوں، پھر تمہارے پاس کوئی رسول آئے جو اس کی تصدیق کرنے والا ہو جو تمہارے پاس ہے، تو تم اس پر ضرور ایمان لاؤ گے اور ضرور اس کی مدد کرو گے۔" اللہ نے فرمایا: "کیا تم نے اقرار کیا اور اس پر میرا بھاری عہد قبول کیا؟" انہوں نے کہا: "ہم نے اقرار کیا۔" فرمایا: "تو تم گواہ رہو، اور میں بھی تمہارے ساتھ گواہوں میں سے ہوں۔" (81)}

کہا گیا ہے: اللہ تعالیٰ نے انبیاء سے عہد لیا کہ وہ ایک دوسرے کی تصدیق کریں، اور ایک دوسرے کو ایمان لانے کا حکم دیں؛ تصدیق کے ذریعے نصرت (مدد) کا یہی مطلب ہے۔ یہ سعید بن جبیر، قتادہ، طاؤس، سدی اور حسن بصری کا قول ہے (2)، اور یہی آیت کا ظاہری مفہوم ہے۔

طاؤس نے کہا: اللہ نے پہلے انبیاء سے عہد لیا کہ وہ بعد میں آنے والے نبی پر ایمان لائیں۔

ابن مسعود نے اسے اس طرح پڑھا: "اور جب اللہ نے ان لوگوں سے عہد لیا جنہیں کتاب دی گئی تھی" (3)۔

کسائی نے کہا: ہو سکتا ہے کہ {اور جب اللہ نے نبیوں سے عہد لیا} کا مطلب یہ ہو: اور جب اللہ نے ان لوگوں سے عہد لیا جو نبیوں کے ساتھ تھے۔

بصریوں (نحویوں) نے کہا: جب اللہ نے نبیوں سے عہد لیا، تو اس نے ان لوگوں سے بھی عہد لیا جو ان کے ساتھ تھے؛ کیونکہ وہ ان کے پیروکار اور ان کی تصدیق کرنے والے تھے۔ اور "لَمَا" میں "ما" بمعنی "الذی" (جو کہ) ہے (4)۔

سیبویہ (5) نے کہا: میں نے خلیل بن احمد سے اللہ عزوجل کے اس ارشاد کے بارے میں پوچھا: {اور جب اللہ نے عہد لیا...}۔

(1) اسے احمد (9451)، بخاری (2552) اور مسلم (2249) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (2) تفسیر طبری 6/ 555 - 556۔ (3) اسے طبری نے 5/ 538 - 539 میں ابن مسعود اور ابی بن کعب سے روایت کیا ہے۔ ابو حیان نے البحر المحیط 2/ 508 میں کہا: "یہ ان سے درست نہیں ہے؛ کیونکہ ثقہ راویوں نے ان سے یہ نقل کیا ہے کہ انہوں نے 'النبیین' (نبیوں) ہی پڑھا ہے، جیسے عبداللہ بن کثیر وغیرہ، اور اگر یہ کسی اور سے درست بھی ہو تو یہ صحابہ کے عثمان رضی اللہ عنہ کے مصحف پر اجماع کے خلاف ہونے کی وجہ سے مردود غلطی ہے۔" (4) معانی القرآن للنحاس 1/ 430 - 431، اور ابن مسعود کی قرات کو طبری نے 6/ 553 میں روایت کیا ہے۔ (5) الکتاب 3/ 107 میں۔

Surah Al Imran: Verse 81 189 "...[from] the prophets, that which I have given you of Scripture and wisdom," so he said: "Ma" (1) here has the meaning of "that which" (alladhi). Al-Nahhas said (2): According to Al-Khalil's view, the estimation is: "for that which I have given to you," then the 'ha' (it) was omitted because of the length of the noun. And "alladhi" (that which) is in the nominative case (raf') as a subject (mubtada'), and its predicate (khabar) is: "of scripture and wisdom." The word "min" (of) is to clarify the genus/type. This is like someone saying: "Indeed, Zaid is better than you"; and this is the opinion of Al-Akhfash, that it is the 'lam' of beginning (lam al-ibtida') (3). Al-Mahdawi said: His words: "then there comes to you..." and what follows is a phrase coordinated with the relative clause (silah), and the pronoun returning from it to the relative pronoun is omitted; the estimation is: "then there comes to you a messenger confirming it" (4). Allah's words: "Then there comes to you a messenger confirming that which is with you; you must believe in him and support him"; the Messenger here is Muhammad ﷺ according to the view of Ali and Ibn Abbas (may Allah be pleased with them) (5). Even though the word is indefinite (nakirah), the reference is to someone specific; as Allah says: "And Allah presents an example: a city which was safe and secure..." up to His saying: "And there had certainly come to them a messenger from among themselves, but they denied him" [An-Nahl: 112-113]. So Allah took the covenant of all the prophets to believe in Muhammad (peace and blessings be upon him) and support him if they lived to see him, and He commanded them to take that covenant from their nations (6). The 'lam' in His words: "you must believe in him" is the response to the oath (jawab al-qasam) which is the taking of the covenant, as it is in the position of asking for an oath. It is like when you say in speech: "I took your covenant that you will do such and such," as if you said: "I adjure you." He separated between the oath and its response with the preposition "li-ma" in the recitation of Ibn Kathir (7) according to what follows. Whoever pronounces it with a fatha makes it receiving the oath which is the taking of the covenant. The 'lam' in "you must believe in him" is the response to an omitted oath, meaning: "By Allah, you shall believe in him" (8).

---

(1) In (D) and (M): "lima", and what is confirmed is from (Kh) and (Z). (2) In 'I'rab al-Qur'an' 1/391, and the author quoted Sibawayh's view from him. (3) 'Ma'ani al-Qur'an' by Al-Akhfash 1/413. (4) In (D) there is an addition: "and it is related to 'taking', see 'Mushkil I'rab al-Qur'an' pp. 163-164." (5) 'Tafsir al-Tabari' 6/555-556. (6) 'Ma'ani al-Qur'an' by Al-Zajjaj 1/438, and 'Al-Muharrar al-Wajiz' 1/464-465. (7) Thus said the author, may Allah have mercy on him, and it is a mistake; the one among the seven

reciters who read with a kasra on the 'lam' is Hamza, as will follow. See 'Ma'ani al-Qur'an' by Al-Farra' 1/225, and 'Mushkil I'rab al-Qur'an' by Makki 1/165. (8) 'Al-Hujjah' 3/64, 'Mushkil I'rab al-Qur'an' p. 165, and 'Al-Muharrar al-Wajiz' 1/464.

सूरह आल-इमरान: आयत ८१ १८९ "...[से] नबियों, जो कुछ मैंने तुम्हें किताब और हिकमत में से दिया है," तो उन्होंने कहा: "मा" (१) यहाँ "जो कि" (अल्लज़ी) के अर्थ में है। अल-नहहास ने कहा (२): अल-खलील के विचार के अनुसार, अनुमान यह है: "उसके लिए जो मैंने तुम्हें दिया है," फिर संज्ञा की लंबाई के कारण 'हा' (इसे) को हटा दिया गया। और "अल्लज़ी" (जो कि) कर्ता (मुबतदा) के रूप में प्रथमा विभक्ति (रफ़अ) में है, और उसका विधेय (खबर) है: "किताब और हिकमत में से।" "मिन" (में से) शब्द जाति/प्रकार को स्पष्ट करने के लिए है। यह किसी के कहने जैसा है: "वाकई, ज़ैद तुमसे बेहतर है"; और यह अल-अख़फ़श का विचार है कि यह प्रारंभ की 'लाम' (लाम अल-इब्तिदा) है (३)। अल-महदवी ने कहा: उनके शब्द: "फिर तुम्हारे पास आता है..." और उसके बाद जो कुछ है वह सापेक्ष उपवाक्य (सिलह) के साथ समन्वित एक वाक्यांश है, और इससे सापेक्ष सर्वनाम की ओर लौटने वाला सर्वनाम हटा दिया गया है; अनुमान है: "फिर तुम्हारे पास उसकी पुष्टि करने वाला एक रसूल आता है" (४)। अल्लाह का कथन: "फिर तुम्हारे पास एक रसूल आता है जो उसकी पुष्टि करता है जो तुम्हारे पास है; तुम अवश्य उस पर ईमान लाना और उसकी मदद करना"; यहाँ रसूल हज़रत मुहम्मद ﷺ हैं, अली और इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के विचार के अनुसार (५)। भले ही शब्द अनिश्चित (नकिराह) है, लेकिन संदर्भ किसी विशिष्ट व्यक्ति की ओर है; जैसा कि अल्लाह फरमाता है: "और अल्लाह ने एक उदाहरण दिया: एक बस्ती जो सुरक्षित और निश्चिंत थी..." उनके कहने तक: "और निश्चित रूप से उनके पास उन्हीं में से एक रसूल आया था, लेकिन उन्होंने उसे झुठला दिया" [अन-नहल: ११२-११३]। अतः अल्लाह ने सभी नबियों से यह वचन लिया कि वे मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) पर ईमान लाएंगे और उनकी मदद करेंगे यदि वे उनके समय में हों, और उसने उन्हें आदेश दिया कि वे अपनी उम्मतों से भी वह वचन लें (६)। उनके शब्दों "तुम अवश्य उस पर ईमान लाना" में 'लाम' उस शपथ (जवाब अल-क़सम) का उत्तर है जो वचन लेना है, क्योंकि यह शपथ लेने की स्थिति में है। यह वैसा ही है जैसा आप बातचीत में कहते हैं: "मैंने तुमसे वचन लिया कि तुम ऐसा और ऐसा करोगे," जैसे कि आपने कहा हो: "मैं तुम्हें शपथ दिलाता हूँ।" उन्होंने इब्न कसीर (७) के पाठ में शपथ और उसके उत्तर के बीच पूर्वसर्ग "लि-मा" के साथ अंतर किया, जैसा कि आगे आएगा। जो कोई भी इसे फतह के साथ पढ़ता है वह इसे उस शपथ को प्राप्त करने वाला बनाता है जो वचन लेना है। "तुम अवश्य उस पर ईमान लाना" में 'लाम' एक छोड़ी गई शपथ का उत्तर है, जिसका अर्थ है: "अल्लाह की कसम, तुम अवश्य उस पर ईमान लाओगे" (८)।

(१) (द) और (म) में: "लिमा", और जो पुष्ट है वह (ख) और (ज़) से है। (२) 'एराब अल-कुरान' १/३९१ में, और लेखक ने उनसे सिबावेह के विचार को उद्धृत किया है। (३) अल-अख़फ़श द्वारा 'मआनी अल-कुरान' १/४१३। (४) (द) में इसके बाद वृद्धि है: "और यह 'लेने' से संबंधित है, देखें 'मुश्किल एराब अल-कुरान' पृ. १६३ - १६४।" (५) 'तफसीर अल-तबरी' ६/५५५ - ५५६। (६) अल-ज़ज्जाज द्वारा 'मआनी अल-कुरान' १/४३८, और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' १/४६४ - ४६५। (७) लेखक (रहमतुल्लाहि अलैहि) ने ऐसा ही कहा है, और यह एक गलती है; सात पाठकों में से जिसने 'लाम' पर कसरा के साथ पढ़ा है वह हमज़ा है, जैसा कि आगे आएगा। देखें अल-फर्रा द्वारा 'मआनी अल-कुरान' १/२२५, और मक्की द्वारा 'मुश्किल एराब अल-कुरान' १/१६५। (८) 'अल-हुज्जह' ३/६४, 'मुश्किल एराब अल-कुरान' पृ. १६५, और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' १/४६४।

سورہ آل عمران: آیت ۸۱ ۱۸۹ ﴿النَّبِيِّينَ لَمَا ءَاتَيْتُكُم مِّن كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ﴾، تو انہوں نے کہا: «ما» (۱) یہاں «الذي» (جو کہ) کے معنی میں ہے۔ نحاس نے کہا (۲): خلیل کے قول کے مطابق تقدیر (پوشیدہ عبارت) یوں ہے: «للذي أتيتكموه»، پھر اسم کی طوالت کی وجہ سے ’ہا‘ کو حذف کر دیا گیا۔ اور «الذي» یہاں مبتدا ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے، اور اس کی خبر ہے: «من كتاب وحكمة»۔ اور «من» یہاں بیانِ جنس کے لیے ہے۔ اور یہ کہنے والے کے اس قول کی طرح ہے: «لزيدٌ أفضل منك»؛ اور یہ اخفش کا قول ہے کہ یہ لامِ ابتدا ہے (۳)۔ مہدوی نے کہا: ان کا قول: «ثم جاءكم» اور اس کے بعد جو ہے وہ صلہ پر عطف ہونے والا جملہ ہے، اور اس میں سے موصول کی طرف لوٹنے والا عائد حذف شدہ ہے؛ تقدیر ہے: «ثم جاءكم رسولٌ مصدِّقٌ به» (۴)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُّصَدِّقٌ لِّمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِۦ وَلَتَنصُرُنَّهُۥ﴾؛ یہاں رسول سے مراد حضرت محمد ﷺ ہیں حضرت علی اور ابن عباس رضی اللہ عنہما کے قول کے مطابق (۵)، اور لفظ اگرچہ نکرہ ہے؛ لیکن اشارہ ایک معین (شخص) کی طرف ہے؛ جیسے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً كَانَتْ ءَامِنَةً مُّطْمَئِنَّةً﴾ اس کے قول تک: ﴿وَلَقَدْ جَاءَهُمْ رَسُولٌ مِّنْهُمْ فَكَذَّبُوهُ﴾ [النحل: ۱۱۲-۱۱۳]۔ پس اللہ نے تمام انبیاء سے عہد لیا کہ وہ محمد (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) پر ایمان لائیں گے اور ان کی نصرت کریں گے اگر وہ ان کو پا لیں، اور انہیں حکم دیا کہ وہ اپنی امتوں سے بھی اس بات کا عہد لیں (۶)۔ اور ان کے قول: «لَتُؤْمِنُنَّ به» میں 'لام' اس قسم کا جواب ہے جو کہ عہد لینا ہے، کیونکہ یہ قسم دلانے کے قائم مقام ہے۔ اور یہ ویسا ہی ہے جیسا کہ کلام میں کہا جاتا ہے: «أخِذْتُ ميثاقَك لتفعلنَّ كذا» (میں نے تم سے عہد لیا کہ تم ایسا کرو گے)، گویا تم نے کہا: «أستحلفك» (میں تمہیں قسم دلاتا ہوں)۔ اور ابن کثیر کی قرات (۷) میں قسم اور اس کے جواب کے درمیان حرفِ جر «لِمَا» کے ذریعے فصل کیا گیا ہے جیسا کہ آگے آئے گا۔ اور جس نے اسے فتحہ کے ساتھ پڑھا اس نے اسے اس قسم کو وصول کرنے والا بنایا جو عہد لینا ہے۔ اور «لَتُؤْمِنُنَّ به» میں 'لام' ایک

محذوف قسم کا جواب ہے، یعنی: «واللہ لتؤمننَّ بہ» (خدا کی قسم، تم ضرور اس پر ایمان لاؤ گے) (۸)۔

---

(۱) (د) اور (م) میں: «لما»، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے۔ (۲) إعراب القرآن ۳۹۱/۱ میں، اور مصنف نے ان سے سیبویہ کا قول نقل کیا ہے۔ (۳) معانی القرآن للأخفش ۴۱۳/۱۔ (۴) (د) میں اس کے بعد اضافہ ہے: اور یہ 'أخذ' سے متعلق ہے، دیکھیے مشکل إعراب القرآن ص ۱۶۳ - ۱۶۴۔ (۵) تفسیر الطبري ۵۵۵/۶ - ۵۵۶۔ (۶) معانی القرآن للزجاج ۴۳۸/۱ ، والمحرر الوجیز ۴۶۴/۱ - ۴۶۵۔ (۷) مصنف رحمہ اللہ نے ایسا ہی کہا ہے، اور یہ غلطی ہے، اور سات قراتوں میں سے جس نے لام کے کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے وہ حمزہ ہیں جیسا کہ آئے گا، دیکھیے معانی القرآن للفراء ۲۲۵/۱ ، ومشکل إعراب القرآن لمکي ۱۶۵/۱۔ (۸) الحجة ۶۴/۳ ، ومشکل إعراب القرآن ص ۱۶۵، والمحرر الوجیز ۴۶۴/۱۔

Al-Mubarrad, Al-Kisa'i, and Al-Zajjaj(1) said: "Ma" is a conditional particle preceded by the "Lam" of emphasis, just as it precedes "In". Its meaning is: "whatever"(2) I have given you. Thus, the position of "Ma" is accusative (nasb), and the position of "Ataytukom" (I have given you) is jussive (jazm). "Thumma Ja'akum" (then there comes to you) is conjoined to it. "La-tu'minunna bihi" (you must believe in him) - the Lam in His saying: "La-tu'minunna bihi" is the response to the condition (jawab al-jaza'), like His saying: "And if We willed, We could surely take away..." [Al-Isra: 86], and similar instances.

Al-Kisa'i said: "La-tu'minunna bihi" is the object of the oath, so it is connected to the first part of the speech, and the response to the condition is His saying: "Then whoever turns away after that". On this interpretation, it does not require an implicit referent (3).

The people of Kufa read: "Lima Ataytukom" with a kasra on the Lam (4), which also means "that which". It is related to "Akhandha" (He took), meaning: Allah took their covenant for the sake of what He gave them of the Book and wisdom. Then if a messenger comes to you confirming what is with you, you must believe in him after the covenant; because taking the covenant carries the meaning of an oath as mentioned before (5).

Al-Nahhas (6) said: Abu Ubaida has a good opinion on this. He said: The meaning is: And when Allah took the covenant of those who were given the Book that you must believe in it because of what I gave you of the mention of the Torah. It is also said: there is an omission in the speech, and the meaning is: And when Allah took the covenant of the prophets, you shall surely teach the people because of what has come to you of the Book and wisdom, and you shall surely take from the people a pledge that they believe. This omission is indicated by: "and you took My covenant on that condition".

And it was said: The Lam in His saying: "Lima" in the reading of those who pronounce it with kasra means "after", meaning: after what I have given you of the Book and wisdom (7), as Al-Nabigha said:

---

(1) In Ma'ani al-Qur'an 1/436. (2) In (D): 'ma', in (Z): 'lima', and the established one is from (Kh). (3) Tafsir al-Tabari 6/551, I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/391, and Mushkil I'rab al-Qur'an pp. 166-167. (4) This is the reading of Hamza alone among the seven,

see Al-Sab'ah 213, and Al-Taysir p. 89. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 1/225, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/464. (6) In I'rab al-Qur'an 1/392. (7) Al-Sajawandi reported this meaning from the author of Al-Nazm, as mentioned by Abu Hayyan in Al-Bahr 2/512, and it was also mentioned by Al-Samin al-Halabi in Al-Durr al-Masun 3/287-288, who found it strange and said: I do not know what led him to that? And how can this form coherent speech, as its estimation would become: And when Allah took the covenant of the prophets after what We have given you, and who is the addressee of that?

सूरह अल-इमरान: आयत 81 | 190

अल-मुबर्रद, अल-किसाई और अल-ज़ज्जाज (1) ने कहा: "मा" एक शर्तवाचक कण है जिस पर "लाम-ए-तहक़ीक़" (निश्चय का लाम) लगा है, जैसा कि यह "इन" पर लगता है। इसका अर्थ है: "जो कुछ भी" (2) मैंने तुम्हें दिया है। अतः"मा" का स्थान कर्मकारक (नस्ब) है, और "आतैतुकोम" (मैंने तुम्हें दिया) का स्थान मज्ज़ूम (जज़्म) है। "थुम्मा जा'अकुम" (फिर तुम्हारे पास आए) इस पर जुड़ा हुआ है। "ला-तु'मिनुन्ना बिही" (तुम्हें अवश्य उस पर ईमान लाना होगा) - उनके इस कथन में "लाम": "ला-तु'मिनुन्ना बिही" जज़ा (शर्त का उत्तर) का उत्तर है, जैसे अल्लाह का कथन है: "और यदि हम चाहते तो निश्चित रूप से छीन लेते..." [अल-इसरा: 86], और इसी तरह के अन्य उदाहरण।

अल-किसाई ने कहा: "ला-तु'मिनुन्ना बिही" कसम (शपथ) पर आधारित है, इसलिए यह पहले के भाषण से जुड़ा है, और जज़ा (शर्त का उत्तर) अल्लाह का यह कथन है: "फिर जो कोई इसके बाद फिर जाए"। इस व्याख्या के अनुसार, इसमें किसी छिपे हुए संदर्भ (3) की आवश्यकता नहीं है।

कूफ़ा के लोगों ने इसे पढ़ा है: "लिमा आतैतुकोम" लाम पर कसरा (इ-की मात्रा) के साथ (4), और इसका अर्थ भी "जो कि" (अल-अज़ी) है। यह "अखज़ा" (उसने लिया) से संबंधित है, अर्थात: अल्लाह ने उनके द्वारा दी गई किताब और हिकमत (बुद्धि) के बदले में उनका वचन लिया। फिर यदि तुम्हारे पास कोई रसूल आए जो तुम्हारे पास मौजूद चीज़ की पुष्टि करता हो, तो तुम्हें अहद (वचन) के बाद उस पर अवश्य ईमान लाना होगा; क्योंकि अहद लेना कसम लेने के अर्थ में है जैसा कि पहले बताया जा चुका है (5)।

अल-नह़ह़ास (6) ने कहा: अबू उबैदा का इस बारे में एक अच्छा विचार है। उन्होंने कहा: अर्थ यह है: और जब अल्लाह ने उन लोगों से वचन लिया जिन्हें किताब दी गई थी कि तुम उस पर अवश्य ईमान लाओगे क्योंकि मैंने तुम्हें तौरात का ज़िक्र दिया है। और यह भी कहा गया है: भाषण में कुछ शब्द लुप्त हैं, और अर्थ यह है: और जब अल्लाह ने नबियों से वचन लिया कि तुम निश्चित रूप से लोगों को वह सिखाओगे जो किताब और हिकमत में से तुम्हारे पास आया है, और तुम लोगों से वचन लोगे कि वे ईमान लाएँ। इस लोप (ओमिशन) का संकेत इस आयत से मिलता है: "और तुमने इस पर मेरा भारी बोझ (वचन) उठा लिया"।

और कहा गया है: लाम उनके कथन "लिमा" में, उन लोगों के पाठ में जो इसे कसरा के साथ पढ़ते हैं, "बाद" (बाद में) के अर्थ में है, अर्थात: उस किताब और हिकमत के बाद जो मैंने तुम्हें दी है (7), जैसा कि अल-नाबग़ा ने कहा:

---

(1) मआनी अल-क़ुरआन 1/436 में। (2) (द) में: 'मा', और (ज़) में: 'लिमा', और (ख़) से प्रमाणित। (3) तफ़सीर अल-तबरी 6/551, एराब अल-क़ुरआन अल-नह़्हास द्वारा 1/391, और मुश्किल एराब अल-क़ुरआन पृष्ठ 166 - 167। (4) यह सात पाठों में से केवल हमज़ा का पाठ है, देखें अल-सबआ 213, और अल-तयसीर पृष्ठ 89। (5) मआनी अल-क़ुरआन अल-फ़र्रा द्वारा 1/225, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/464। (6) एराब अल-क़ुरआन 1/392 में। (7) अल-सजावंदी ने यह अर्थ साहिब-ए-नज़्म से उद्धृत किया है, जैसा कि अबू हय्यान ने अल-बहर 2/512 में उल्लेख किया है, और इसे अल-समीन अल-हलबी ने अद-दुर अल-मसून 3/287-288 में भी उल्लेख किया है और इस पर आश्चर्य व्यक्त करते हुए कहा: मुझे नहीं पता कि उन्हें ऐसा कहने पर किसने प्रेरित किया? और यह एक वाक्य के रूप में कैसे व्यवस्थित हो सकता है, क्योंकि इसका अनुमान यह होगा: और जब अल्लाह ने नबियों से वचन लिया उसके बाद जो हमने तुम्हें दिया, और इसका संबोधित कौन है?

سورہ آل عمران: آیت ۸۱ | ۱۹۰

مبرد، کسائی اور زجاج(۱) نے کہا: «ما» شرطیہ ہے جس پر لامِ تحقیق داخل ہوا ہے جیسے «إن» پر داخل ہوتا ہے، اور اس کا معنی ہے: «لمهما»(۲) (جو کچھ بھی) میں نے تمہیں دیا۔ پس «ما» کا محل نصب ہے، اور «آتيتكم» کا محل جزم ہے، اور «ثم جاءكم» اس پر عطف ہے۔ ﴿لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ﴾ اللہ تعالیٰ کے قول «لتؤمننّ به» میں لام جوابِ جزا ہے، جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَلَئِن شِئْنَا لَنَذْهَبَنَّ﴾ [الاسراء: ۸۶]، اور اس کی مانند دیگر۔

اور کسائی نے کہا: «لَتُؤْمِنُنَّ به» قسم پر معتمد ہے، پس یہ کلامِ اول سے متصل ہے، اور جوابِ جزا اللہ کا یہ قول ہے: ﴿فَمَن تَوَلَّىٰ بَعْدَ ذَٰلِكَ﴾، اور اس صورت میں کسی عائد(۳) کی تقدیر کی ضرورت نہیں رہتی۔

اور اہل کوفہ نے «لِمَا آتيتكم» لام کے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے(۴)، اور یہ بھی «الذي» (جو کہ) کے معنی میں ہے، اور یہ «أخذ» سے متعلق ہے، یعنی: اللہ نے ان سے میثاق (عہد) اس چیز کی خاطر لیا جو اس نے انہیں کتاب اور حکمت میں سے عطا کی، پھر اگر تمہارے پاس کوئی رسول آئے جو تمہارے پاس موجود چیز کی تصدیق کرنے والا ہو تو تم میثاق کے بعد اس پر ضرور ایمان لاؤ گے؛ کیونکہ میثاق لینا قسم لینے کے معنی میں ہے جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے(۵)۔

نحاس(۶) نے کہا: اس بارے میں ابو عبیدہ کا قول حسن ہے۔ انہوں نے کہا: معنی یہ ہے: اور جب اللہ نے ان لوگوں سے میثاق لیا جنہیں کتاب دی گئی تھی کہ تم اس پر ضرور ایمان لاؤ گے اس کی خاطر جو میں نے تمہیں تورات کے ذکر میں سے عطا کیا۔ اور کہا گیا ہے: کلام میں حذف ہے،

اور معنی یہ ہے: اور جب اللہ نے نبیوں سے میثاق لیا کہ تم لوگوں کو ضرور سکھاؤ گے جو تمہارے پاس کتاب اور حکمت میں سے آیا ہے، اور تم لوگوں سے عہد لو گے کہ وہ ایمان لائیں۔ اس حذف پر اللہ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: ﴿وَأَخَذْتُمْ عَلَىٰ ذَٰلِكُمْ إِصْرِي﴾۔

اور کہا گیا ہے: ان لوگوں کی قرات میں جنہوں نے اسے کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے، «لِمَا» میں لام «بَعْد» (کے بعد) کے معنی میں ہے، یعنی: اس کتاب اور حکمت کے بعد جو میں نے تمہیں دی ہے(۷)، جیسا کہ نابغہ نے کہا:

---

(۱) معانی القرآن ۴۳۶/۱ میں۔ (۲) (د) میں: ما، اور (ظ) میں: لما، اور ثابت شدہ (خ) سے ہے۔ (۳) تفسیر طبری ۵۵۱/۶، اور اعراب القرآن للنحاس ۳۹۱/۱ ، اور مشکل اعراب القرآن ص۱۶۶ - ۱۶۷۔ (۴) یہ سات قراتوں میں سے صرف حمزہ کی قرات ہے، دیکھیے السبعہ ۲۱۳ ، اور التیسیر ص۸۹۔ (۵) معانی القرآن للفراء ۲۲۵/۱ ، اور المحرر الوجیز ۴۶۴/۱ ۔ (۶) اعراب القرآن ۳۹۲/۱ میں۔ (۷) سجاوندی نے یہ معنی صاحبِ نظم سے نقل کیا ہے، جیسا کہ ابو حیان نے البحر ۵۱۲/۲ میں ذکر کیا ہے، اور سمین حلبی نے الدر المصون ۲۸۷/۳ - ۲۸۸ میں بھی اسے ذکر کیا اور اس پر تعجب کا اظہار کرتے ہوئے کہا: میں نہیں جانتا کہ انہیں اس پر کس چیز نے ابھارا؟ اور یہ کلام میں کیسے منظم ہو سکتا ہے، کیونکہ اس کی تقدیر یہ ہو جائے گی: اور جب اللہ نے نبیوں سے میثاق لیا اس کے بعد جو ہم نے تمہیں دیا، اور اس کا مخاطب کون ہے؟

Surah Al-Imran, Verse 81 191

I conjectured [the meaning of] verses then I recognized them After six years, and this year is the seventh(1)

That is: after six years.

Said ibn Jubayr recited: "lammā" (لَمَّا) with emphasis (tashdid)(2), meaning: when I gave you. It is possible its origin was without emphasis (takhfif), then "min" (من) was added according to the school of those who see its addition as mandatory, so it became "la-min mā", and the "nun" was flipped into a "mim" for assimilation (idgham), resulting in three "mims", so the first of them was deleted for ease of pronunciation (3).

And the people of Madinah recited: "ātaynākum" (آتيناكم) for magnification, while the rest recited: "ātaytukum" (آتيتكم) in the singular form(4).

Then, not all the prophets were given the book; only some were. However, the predominance is for those who were given the book, and the intention is taking the covenant from all prophets. Thus, whoever was not given the book is under the same ruling as one who was, because he was given judgment (hukm) and prophethood. Furthermore, whoever was not given a book was ordered to follow the book of those before him, so he fell under the description of those who were given the book(5).

His words, the Almighty: {Do you affirm and take my burden [covenant] upon that? They said, "We affirm." He said, "Then bear witness, and I am with you among the witnesses."} "Aqrartum" is from "iqrar" (affirmation). "Al-Isru" and "Al-Asru" are two linguistic variants, and it means the covenant. "Al-Isru" in language means weight/ burden; so the covenant was called "isran" because it involves prohibition and strictness(6).

{He said, "Then bear witness"}, meaning: know; from Ibn Abbas(7). Al-Zajjaj said: manifest/clarify; because the witness is the one who validates the claimant's claim (8).

(1) Diwan al-Nabigha al-Dhubyani p. 79, and Al-Kitab 2/86. (2) Al-Kashshaf 1/441, and Zad al-Masir 1/415, and Ibn Jinni attributed it in Al-Muhtasib 1/164 to Al-A'raj. Al-Zamakhshari said: its meaning is: because of what I gave you, you must surely believe in it, and this is similar to the recitation of Hamza in meaning. (3) Al-Kashshaf 1/441, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/465. (4) Al-Sab'a p. 214, and Al-Taysir p. 89. (5) See

Tafsir al-Razi 8/126. (6) Ma'ani al-Qur'an for Al-Nahhas 1/432, and Zad al-Masir 1/416. (7) Mentioned by Al-Baghawi 1/322. (8) Ma'ani al-Qur'an for Al-Zajjaj 1/437, and in it: clarify because...

सूरह अल-इमरान, आयत 81 191

मैंने आयतों का अनुमान लगाया और फिर उन्हें पहचान लिया छह वर्षों के बाद, और यह वर्ष सातवां है(1)

अर्थात: छह साल बाद।

सईद बिन जुबैर ने पढ़ा: «लम्मा» (لَمَّا) तशदीद (बल) के साथ(2), जिसका अर्थ है: जब मैंने तुम्हें दिया। यह संभव है कि इसका मूल बिना तशदीद (तखफीफ) के था, फिर «मिन» जोड़ा गया उन लोगों के मत के अनुसार जो इसे अनिवार्य मानते हैं, तो यह «ल-मिन मा» हो गया, और 'नून' को 'मीम' में बदल दिया गया (इदग़ाम के लिए), जिससे तीन 'मीम' एक साथ आ गए। उच्चारण की सुगमता के लिए उनमें से पहले वाले को हटा दिया गया (3)।

मदीना के लोगों ने महिमा के लिए «आतनाकुम» (آتيناكم) पढ़ा, जबकि अन्य ने एकवचन रूप में «आतैतुकुम» (آتيتكم) पढ़ा (4)।

फिर, सभी नबियों को किताब नहीं दी गई थी; केवल कुछ को दी गई थी। लेकिन उन लोगों का बाहुल्य है जिन्हें किताब दी गई थी, और इसका उद्देश्य सभी नबियों से वचन (अहद) लेना है। अत; जिसे किताब नहीं दी गई, वह उसी के हुक्म में है जिसे किताब दी गई थी; क्योंकि उसे हिकमत (निर्णय) और नबुव्वत (पैगंबरी) दी गई थी। इसके अलावा, जिसे किताब नहीं दी गई थी, उसे अपने से पहले वाले की किताब का पालन करने का आदेश दिया गया था, इसलिए वह किताब दिए गए लोगों की श्रेणी में आ गया (5)।

ईश्वर का कथन: {क्या तुम स्वीकार करते हो और उस पर मेरा बोझ (वचन) उठाते हो? उन्होंने कहा, "हमने स्वीकार किया।" उसने कहा, "तो गवाह रहो, और मैं तुम्हारे साथ गवाहों में से हूँ।"} «अक़ररतुम» इक़रार (स्वीकृति) से है। «अल-इस्रु» और «अल-अस्रु» दो भाषाई रूप हैं, और इसका अर्थ है वचन (अहद)। भाषा में «अल-इस्रु» का अर्थ भारीपन (बोझ) है; इसलिए अहद को 'इस्र' कहा गया क्योंकि इसमें रोक और सख्ती होती है (6)।

{उसने कहा, "तो गवाह रहो"}, अर्थात: जान लो; इब्न अब्बास से (7)। अल-ज़ज्जाज ने कहा: स्पष्ट करो; क्योंकि गवाह वह होता है जो दावेदार के दावे की पुष्टि करता है (8)।

(1) दीवान अल-नाबिग़ा अल-ज़ुबयानी पृष्ठ 79, और अल-किताब 2/86। (2) अल-कश्शाफ 1/441, और ज़ाद अल-मसीर 1/415, और इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासिब 1/164 में इसे अल-अराज को श्रेय दिया है। अल-ज़मख्शारी ने कहा: इसका अर्थ है: जो मैंने तुम्हें दिया है, उसके कारण तुम्हें उस पर अवश्य विश्वास करना चाहिए, और यह अर्थ में हमजा के पाठ के समान है। (3) अल-कश्शाफ 1/441, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/465। (4) अल-सब'आ पृष्ठ 214, और अल-तयसीर पृष्ठ 89। (5) देखें तफसीर अल-राज़ी 8/126। (6) अल-नहहास की मानी अल-कुरान 1/432, और ज़ाद अल-मसीर 1/416। (7) अल-बघवी द्वारा उद्धृत 1/322। (8) अल-ज़ज्जाज की मानी अल-कुरान 1/437, और उसमें: स्पष्ट करो क्योंकि...

سورہ آل عمران، آیت ۸۱ ۱۹۱

میں نے آیات کا وہم کیا پھر انہیں پہچان لیا چھ سال بعد، اور یہ ساتواں سال ہے(۱)

یعنی: چھ سال بعد۔

سعید بن جبیر نے پڑھا: «لَمَّا» تشدید کے ساتھ(۲)، اور اس کا معنی ہے: جب میں نے تمہیں دیا۔ اور یہ احتمال ہے کہ اس کی اصل تخفیف ہو، پھر «من» کا اضافہ کیا گیا ان لوگوں کے مذہب پر جو اس کے واجب میں اضافے کے قائل ہیں، پس وہ «لَمِن ما» ہو گیا، اور نون کو ادغام کی وجہ سے میم سے بدل دیا گیا، تو تین میمیں جمع ہو گئیں، پھر ان میں سے پہلی کو تخفیف کے لیے حذف کر دیا گیا (۳)۔

اہل مدینہ نے تعظیم کے طور پر «آتیناکم» پڑھا، اور باقیوں نے واحد کے لفظ پر «آتیتکم» پڑھا (۴)۔

پھر تمام انبیاء کو کتاب نہیں دی گئی، بلکہ صرف بعض کو دی گئی؛ لیکن غلبہ ان لوگوں کا ہے جنہیں کتاب دی گئی، اور مراد تمام انبیاء سے میثاق (عہد) لینا ہے، پس جسے کتاب نہیں دی گئی، وہ اس کے حکم میں ہے جسے کتاب دی گئی؛ کیونکہ اسے حکمت اور نبوت دی گئی۔ نیز جسے کتاب نہیں دی گئی اسے حکم دیا گیا کہ وہ اپنے سے پہلے والے کی کتاب کو اختیار کرے، تو وہ کتاب دیے جانے والوں کی صفت کے تحت داخل ہو گیا (۵)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ءَأَقْرَرْتُمْ وَأَخَذْتُمْ عَلَىٰ ذَٰلِكُمْ إِصْرِى قَالُوٓا أَقْرَرْنَا قَالَ فَٱشْهَدُواْ وَأَنَا۠ مَعَكُم مِّنَ ٱلشَّٰهِدِينَ﴾ «أقررتم» اقرار سے ہے، اور «الإِصْرُ» اور «الأَصْرُ» دو لغات ہیں، اور اس سے مراد عہد ہے۔

لغت میں «الإِصْرُ» کے معنی بوجھ کے ہیں؛ پس عہد کو 'اصر' کہا گیا؛ کیونکہ یہ منع اور سختی ہے (۶)۔

﴿قَالَ فَٱشْهَدُواْ﴾، یعنی: جان لو؛ ابن عباس سے مروی ہے(۷)۔ زجاج نے کہا: بیان کرو؛ کیونکہ گواہ وہ ہوتا ہے جو مدعی کے دعوے کی تصحیح کرتا ہے (۸)۔

(۱) دیوان النابغہ الذبیانی ص۷۹، والکتاب ۸۶/۲ ۔ (۲) الکشاف ۴۴۱/۱ ، وزاد المسیر ۴۱۵/۱ ، اور ابن جنی نے المحتسب ۱۶۴/۱ میں اسے الأعرج کی طرف منسوب کیا۔ زمخشری نے کہا: اس کا معنی ہے: جو کچھ میں نے تمہیں دیا اس کی وجہ سے تم ضرور اس پر ایمان لاؤ گے، اور یہ معنی میں حمزہ کی قرأت کی طرح ہے۔ (۳) الکشاف ۴۴۱/۱ ، والمحرر الوجیز ۴۶۵/۱ ۔ (۴) السبعہ ص۲۱۴ ، والتیسیر ص۸۹ ۔ (۵) ملاحظہ ہو تفسیر الرازی ۱۲۶/۸ ۔ (۶) معانی القرآن للنحاس ۴۳۲/۱ ، وزاد المسیر ۴۱۶/۱ ۔ (۷) اسے بغوی نے ۱/۳۲۲ پر ذکر کیا ہے۔ (۸) معانی القرآن للزجاج ۴۳۷/۱ ، اور اس میں ہے: بیان کرو کیونکہ...

Surah Al-Imran: Verses 81 - 84 192

And it was said: The meaning is: Bear witness yourselves and against your followers. "And I am with you among the witnesses" against you and them. Said ibn al-Musayyib said: Allah Almighty said to the angels: So bear witness against them; thus it would be an allusion to someone not mentioned (1).

Allah Almighty's saying: "Then whoever turns away after that, then those are the defiantly disobedient" (82)

"Whoever" is conditional, and the meaning is (2): whoever among the nations of the prophets turns away from faith after the covenant has been taken, "then those are the defiantly disobedient" (3), meaning: those who have stepped out of faith. And the 'fasiq' (defiantly disobedient) is the one who goes out. And it has been previously mentioned (4).

Allah Almighty's saying: "So is it other than the religion of Allah they seek, while to Him submitted whoever is within the heavens and the earth, willingly or by compulsion, and to Him they will be returned?" (83) "Say, 'We have believed in Allah and in what was revealed to us and what was revealed to Abraham, Ishmael, Isaac, Jacob, and the Descendants, and in what was given to Moses and Jesus and to the prophets from their Lord. We make no distinction between any of them, and we are Muslims [submitting] to Him.'" (84)

Allah Almighty's saying: "So is it other than the religion of Allah they seek?" Al-Kalbi said: Ka'b bin al-Ashraf and his companions argued with the Christians before the Prophet ﷺ, and they said: Which of us has more right to the religion of Abraham? The Prophet ﷺ said: "Both groups are innocent of his religion." They said: We are not satisfied with your judgement, nor do we take up your religion. So there was revealed: "So is it other than the religion of Allah they seek" meaning they desire (5). "Ghayr" (other than) was put in the accusative case by "yabghuna" (they seek), i.e., they seek other than the religion of Allah. Abu 'Amr alone read it as: "yabghuna" with the 'ya' as a report (third person) and "wa ilayhi turja'una" with the 'ta' as an address (second person). He said: because the first is specific and the second is general, so he distinguished between them due to their difference in meaning. Hafs and others read it as: "yabghuna, wa yurja'una" with the 'ya' in both (6);

---

(1) Tafsir al-Baghawi 1/322. (2) The word: "and the meaning" is from (Kh) and (Zha). (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/392. (4) 1/368 - 369. (5) Tafsir Abi al-Layth 1/281 - 282,

and see Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 108. (6) It is the narration of Hafs from 'Asim only from the seven, and Ya'qub from the ten agreed with him, but with the opening of the 'ya' in (yarji'una). See al-Nashr 2/241, and see the following comment.

सूरा आल इमरान: आयतें 81 - 84 192

यह कहा गया: अर्थ है: तुम स्वयं पर और अपने अनुयायियों पर गवाह बनो। "और मैं तुम्हारे साथ गवाहों में से हूँ" तुम पर और उन पर। सईद बिन अल-मुसय्यिब ने कहा: अल्लाह अज़्ज़ व जल ने फ़रिश्तों से कहा: तो उन पर गवाह बनो; इस प्रकार यह किसी ऐसे व्यक्ति का संकेत होगा जिसका उल्लेख नहीं किया गया है (1)।

अल्लाह तआला का कथन: "फिर जो इसके बाद फिर जाए, तो वही लोग अवज्ञाकारी (फासिक़) हैं" (82)

"जो" शर्त है, और अर्थ है (2): नबियों की उम्मतों में से जो कोई वाचा (अहद) लिए जाने के बाद ईमान से फिर गया "तो वही लोग अवज्ञाकारी हैं" (3), अर्थात: ईमान से बाहर निकलने वाले। और 'फासिक़' वह है जो बाहर निकल जाए। और यह पहले आ चुका है (4)।

अल्लाह तआला का कथन: "तो क्या वे अल्लाह के धर्म के अलावा कुछ और तलाशते हैं, जबकि आसमानों और ज़मीन में जो कोई भी है, उसने स्वेच्छा से या विवश होकर उसी की आज्ञा मानी है, और उसी की ओर वे लौटाए जाएँगे?" (83) "कह दो, 'हम अल्लाह पर ईमान लाए और उस पर जो हम पर उतारा गया और जो इब्राहीम, इस्माईल, इसहाक़, याक़ूब और उनकी संतानों पर उतारा गया, और जो मूसा, ईसा और नबियों को उनके रब की ओर से दिया गया। हम उनमें से किसी के बीच अंतर नहीं करते, और हम उसी के आज्ञाकारी (मुस्लिम) हैं।'" (84)

अल्लाह तआला का कथन: "तो क्या वे अल्लाह के धर्म के अलावा कुछ और तलाशते हैं?" अल-कल्बी ने कहा: कअब बिन अल-अशरफ़ और उसके साथियों ने ईसाइयों के साथ नबी ﷺ के पास बहस की, और कहा: हम में से कौन इब्राहीम के धर्म का अधिक हकदार है? नबी ﷺ ने फ़रमाया: "दोनों समूह उसके धर्म से बरी हैं।" उन्होंने कहा: हम आपके फैसले से संतुष्ट नहीं हैं, और न ही हम आपका धर्म अपनाते हैं। तो यह आयत उतरी: "तो क्या वे अल्लाह के धर्म के अलावा कुछ और तलाशते हैं" अर्थात चाहते हैं (5)। "ग़ैर" शब्द "यबगून" द्वारा कर्म कारक (नसब) में है, यानी: वे अल्लाह के धर्म के अलावा कुछ और तलाशते हैं। अबू अम्र ने अकेले इसे 'या' के साथ "यबगून" (तीसरा पुरुष) और "व इलैही तुरजऊन" को 'ता' के साथ (द्वितीय पुरुष संबोधन) पढ़ा। उन्होंने कहा: क्योंकि पहला विशिष्ट है और दूसरा सामान्य, इसलिए उन्होंने उनके अर्थ में भिन्नता के कारण उनके बीच अंतर किया। हफ़्स और अन्य ने दोनों में 'या' के साथ "यबगून, व युरजऊन" पढ़ा (6);

(1) तफ़्सीर अल-बग़वी 1/322। (2) शब्द: "और अर्थ" (ख़) और (ज़ा) प्रतियों से है। (3) इराब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 1/392। (4) 1/368 - 369। (5) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 1/281 - 282, और देखें असबाब अल-नुज़ूल, अल-वाहिदी द्वारा पृष्ठ 108। (6) यह सात में से केवल आसिम से हफ़्स की रिवायत है, और दस में से याक़ूब ने उनके साथ सहमति व्यक्त की, लेकिन (यरजीऊन) में 'या' पर फ़तह के साथ। देखें अल-नश्र 2/241, और अगली टिप्पणी देखें।

سورہ آل عمران: آیات 81 - 84 192

اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: تم خود اپنے اوپر اور اپنے پیروکاروں پر گواہ بن جاؤ۔ "اور میں تمہارے ساتھ گواہوں میں سے ہوں" تمہارے اوپر اور ان کے اوپر۔ سعید بن المسیب نے کہا: اللہ عزوجل نے فرشتوں سے فرمایا: پس ان پر گواہ بن جاؤ، تو یہ کسی ایسے شخص کی طرف کنایہ ہوگا جس کا ذکر نہیں کیا گیا (1)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "پھر جو اس کے بعد پھر جائے، تو وہی لوگ فاسق ہیں" (82)

"من" (جو) شرط ہے، اور معنی یہ ہے (2): انبیاء کی امتوں میں سے جو کوئی میثاق (عہد) لینے کے بعد ایمان سے پھر گیا "تو وہی لوگ فاسق ہیں" (3) یعنی: ایمان سے خارج ہونے والے۔ اور فاسق: خارج ہونے والا۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (4)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "تو کیا وہ اللہ کے دین کے سوا کوئی اور تلاش کرتے ہیں، حالانکہ آسمانوں اور زمین میں جو کوئی بھی ہے، وہ خوشی سے یا ناپسندیدگی سے اسی کا فرمانبردار ہوا ہے، اور اسی کی طرف وہ لوٹائے جائیں گے؟" (83) "کہہ دیجئے: 'ہم اللہ پر ایمان لائے اور اس پر جو ہم پر نازل کیا گیا اور جو ابراہیم، اسماعیل، اسحاق، یعقوب اور ان کی اولاد پر نازل کیا گیا، اور جو موسیٰ، عیسیٰ اور (دوسرے) انبیاء کو ان کے رب کی طرف سے عطا کیا گیا۔ ہم ان میں سے کسی کے درمیان فرق نہیں کرتے، اور ہم اسی کے فرمانبردار (مسلم) ہیں۔'" (84)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "تو کیا وہ اللہ کے دین کے سوا کوئی اور تلاش کرتے ہیں؟" الکلبی نے کہا: کعب بن الاشرف اور اس کے ساتھیوں نے عیسائیوں کے ساتھ نبی کریم ﷺ کے پاس جھگڑا کیا، اور کہا: ہم میں سے کون ابراہیم کے دین کا زیادہ حقدار ہے؟ تو نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "دونوں

گروہ ان کے دین سے بری ہیں۔" انہوں نے کہا: ہم آپ کے فیصلے پر راضی نہیں ہیں، اور نہ ہی ہم آپ کا دین اختیار کرتے ہیں۔ تو یہ آیت نازل ہوئی: "تو کیا وہ اللہ کے دین کے سوا کوئی اور تلاش کرتے ہیں" یعنی چاہتے ہیں (5)۔ اور لفظ "غیر" کو "یبغون" نے نصب دیا ہے، یعنی: وہ اللہ کے دین کے سوا (کچھ اور) تلاش کرتے ہیں۔ اور تنہا ابو عمرو نے اسے "یبغون" یاء کے ساتھ خبر کے طور پر اور "و الیہ ترجعون" تاء کے ساتھ تخاطب کے طور پر پڑھا ہے۔ انہوں نے کہا: اس لیے کہ پہلا خاص ہے اور دوسرا عام، چنانچہ ان دونوں کے درمیان ان کے معنی میں فرق ہونے کی وجہ سے فرق کیا۔ اور حفص اور دیگر نے دونوں میں یاء کے ساتھ "یبغون، و یرجعون" پڑھا ہے (6)؛

---

(1) تفسیر البغوی 322/1۔ (2) لفظ: "والمعنی" (خ) اور (ظ) کے نسخوں سے ہے۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 392/1۔ (4) 368/1 - 369۔ (5) تفسیر ابی اللیث 281/1 - 282، اور دیکھئے اسباب النزول للواحدی ص 108۔ (6) یہ سات قراء میں سے صرف عاصم سے حفص کی روایت ہے، اور دس قراء میں سے یعقوب نے ان کی موافقت کی ہے، لیکن (یَرجعون) میں یاء کے فتحہ کے ساتھ دیکھئے النشر 241/2، اور اگلا حاشیہ دیکھئے۔

For His saying: {Those are the defiantly disobedient}. The rest recited with the 'taa' in both as an address, due to His saying: {whatever I have given you of Scripture and wisdom}. And Allah knows best(1). His saying, Exalted is He: {And to Him has submitted [whoever is in the heavens and the earth]}, meaning: surrendered, followed, humbled, and became lowly. Every creature is compliant and submissive because it is naturally formed according to what it cannot escape.

Qatada said(2): The believer submitted willingly, and the disbeliever at the time of his death unwillingly, and that does not benefit him; due to His saying: {But their faith did not benefit them once they saw Our punishment} [Ghafir: 85].

Mujahid said: The unwilling submission of the disbeliever is through his shadow's prostration to Allah, while he prostrates to other than Allah: {Do they not see what Allah has created of things whose shadows incline to the right and to the left, prostrating to Allah while they are humble?} [An-Nahl: 48], {And to Allah prostrates whoever is in the heavens and the earth, willingly or by compulsion, as do their shadows in the mornings and the afternoons} [Ar-Ra'd: 15].

It was said: The meaning is that Allah created the creation as He intended them to be; among them are the beautiful and the ugly, the tall and the short, the healthy and the sick. All of them are submissive by necessity. The healthy one is submissive, obedient, and loving of that, while the sick one is submissive and humble even if he is unwilling(3).

Submission (At-Taw'): Compliance and following with ease. Compulsion (Al-Kurh): What occurs with hardship and refusal from the soul. And {willingly or by compulsion} are two verbal nouns in the position of a state (hal), meaning: being willing and being compelled.

Anas bin Malik reported that the Messenger of Allah ﷺ said regarding the saying of the Almighty: {And to Him has submitted whoever is in the heavens and the earth, willingly or by compulsion}: "The angels obeyed Him in the heavens, and the Ansar and 'Abd al-Qays on the earth"(4).

And he (peace and blessings be upon him) said: "Do not insult my companions, for my companions submitted out of fear of Allah, while people submitted out of fear of the sword"(5).

(1) Al-Sab'ah p. 214, Al-Taysir p. 89, Al-Hujjah 3/69-70, and Al-Kashf 1/353. (2) Tafsir al-Tabari 6/566-567. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/392. (4) Narrated by al-Daylami in his Musnad (7181), and al-Tabarani narrated similar in al-Kabir (11473). In its chain is Muhammad bin Muhsin al-Ukashi, who is abandoned as mentioned by al-Haythami in Majma' al-Zawa'id 6/326. Al-Tabari narrated it 6/567 from the words of Matar al-Warraq, and Ibn Abi Hatim 2/696 from the words of al-Hasan. (5) We did not find it with this wording, but his saying: "Do not insult my companions" was narrated by Ahmad (11079), and al-Bukhari =

उनके इस कथन के लिए: {वे ही लोग नाफ़र्मान हैं}। अन्य लोगों ने संबोधन के रूप में दोनों में 'ता' के साथ पढ़ा है; उनके इस कथन के कारण: {जो कुछ मैंने तुम्हें किताब और हिकमत में से दिया है}। और अल्लाह बेहतर जानता है(1)। उनका कथन, जो कि सर्वोच्च है: {और उसी के लिए समर्पित (इस्लाम लाया) है}, अर्थात्: आत्मसमर्पण किया, आज्ञा मानी, विनम्र हुआ और दबे रहे। हर प्राणी आज्ञाकारी और समर्पित है; क्योंकि वह उसी पर बना है जिससे वह बाहर नहीं निकल सकता।

क़तादा ने कहा(2): मोमिन ने स्वेच्छा से आत्मसमर्पण किया, और काफ़िर ने अपनी मृत्यु के समय अनिच्छा से, और वह उसे लाभ नहीं देता; उनके इस कथन के कारण: {परंतु उनके ईमान ने उन्हें लाभ नहीं पहुँचाया जब उन्होंने हमारा प्रकोप देख लिया} [ग़ाफ़िर: 85]।

मुजाहिद ने कहा: काफ़िर का अनिच्छा से समर्पण अल्लाह के अलावा किसी और को सजदा करने के माध्यम से है, जबकि उसकी परछाई अल्लाह को सजदा करती है, {क्या उन्होंने अल्लाह की बनाई हुई किसी चीज़ को नहीं देखा, जिसकी परछाइयाँ दाएँ और बाएँ झुकती हैं, अल्लाह को सजदा करते हुए और वे विनम्र होते हैं?} [अन-नहल: 48], {और अल्लाह ही को सजदा करते हैं जो भी आसमानों और ज़मीन में हैं, स्वेच्छा से या अनिच्छा से, और उनकी परछाइयाँ भी सुबह और शाम} [अर-रअद: 15]।

कहा गया है: इसका अर्थ यह है कि अल्लाह ने सृष्टि को वैसा ही बनाया जैसा उसने उनके लिए चाहा था; उनमें सुंदर और कुरूप, लंबे और नाटे, स्वस्थ और बीमार हैं। वे सभी विवशतापूर्वक आज्ञाकारी हैं। स्वस्थ व्यक्ति आज्ञाकारी, पालन करने वाला और उसे पसंद करने वाला होता है, और बीमार व्यक्ति आज्ञाकारी और विनम्र होता है चाहे वह अनिच्छुक ही क्यों न हो(3)।

स्वेच्छा (तौअ): आसानी से आज्ञा मानना और अनुसरण करना। अनिच्छा (कुर्ह): वह जो कठिनाई और आत्मा के इनकार के साथ हो। और {स्वेच्छा से या अनिच्छा से} अवस्था (हाल) के स्थान पर दो क्रियावाचक संज्ञाएँ हैं, अर्थात्: स्वेच्छा से करने वाले और विवश किए गए।

अनस बिन मलिक ने रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने सर्वशक्तिमान के इस कथन के बारे में कहा: {और उसी के लिए समर्पित है जो भी आसमानों और ज़मीन में है, स्वेच्छा से या अनिच्छा से}: "फरिश्तों ने आसमान में उसकी आज्ञा मानी, और अंसार तथा अब्द अल-कैस ने ज़मीन पर"(4)।

और आपने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाया: "मेरे साथियों को बुरा-भला न कहो, क्योंकि मेरे साथियों ने अल्लाह के डर से इस्लाम स्वीकार किया, और लोगों ने तलवार के डर से इस्लाम स्वीकार किया"(5)।

---

(1) अस-सबा पृ. 214, अत-तयसीर पृ. 89, अल-हुज्जाह 3/ 69 - 70, और अल-कशफ 1/ 353। (2) तफ़सीर अत-तबरी 6/ 566 - 567। (3) इराब अल-क़ुरान अन-नहहास द्वारा 1/ 392। (4) इसे दैलमी ने अपनी मुस्नद (7181) में निकाला है, और तबरानी ने अल-कबीर (11473) में इसके समान निकाला है। इसकी सनद में मुहम्मद बिन मुहसिन अल-उकाशी है, जो परित्यक्त (मतरूक) है जैसा कि हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 6/ 326 में उल्लेख किया है। इसे तबरी 6/ 567 ने मतर अल-वर्राक़ के कथन से निकाला है, और इब्न अबी हातिम 2/ 696 ने अल-हसन के कथन से निकाला है। (5) हमें यह इन शब्दों के साथ नहीं मिला, सिवाय इसके कि उनका कथन: "मेरे साथियों को बुरा-भला न कहो" अहमद (11079) और बुखारी ने निकाला है =

اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: {پس وہی لوگ نافرمان ہیں}۔ باقیوں نے خطاب کی بنیاد پر دونوں میں 'تا' کے ساتھ پڑھا ہے؛ اس کے اس قول کی وجہ سے: {جو کچھ میں نے تمہیں کتاب اور حکمت میں سے عطا کیا}۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے(1)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اسی کے لیے سرِ تسلیم خم کیا} یعنی: تابع ہو گیا، اطاعت کی، عاجزی اختیار کی اور مغلوب ہو گیا، اور ہر مخلوق مطیع اور سرنگوں ہے؛ کیونکہ وہ اس چیز پر مجبور ہے جس سے وہ نکلنے کی قدرت نہیں رکھتی۔

قتادہ نے کہا(2): مومن نے خوشی سے سر تسلیم خم کیا، اور کافر نے اپنی موت کے وقت ناگواری سے، اور یہ اسے فائدہ نہیں دیتا؛ اس کے اس ارشاد کی وجہ سے: {پھر ان کا ایمان انہیں نفع دینے والا نہ ہوا جب انہوں نے ہمارا عذاب دیکھ لیا} [غافر: 85]۔

مجاہد نے کہا: کافر کا ناگواری سے اسلام لانا غیر اللہ کے لیے اس کے سجدہ کرنے کے ذریعے ہے، جبکہ اس کے سائے کا سجدہ اللہ کے لیے ہے، {کیا انہوں نے اللہ کی پیدا کردہ کسی چیز کو نہیں دیکھا جس کے سائے دائیں اور بائیں جھکتے ہیں، اللہ کو سجدہ کرتے ہوئے اور وہ عاجزی کرنے والے ہوتے ہیں؟} [النحل: 48]، {اور اللہ ہی کے لیے سجدہ کرتے ہیں جو بھی آسمانوں اور زمین میں ہیں، خوشی سے یا ناگواری سے، اور ان کے سائے بھی صبح اور شام} [الرعد: 15]۔

اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ اللہ نے مخلوق کو ویسا ہی پیدا کیا جیسا ان کے لیے چاہا؛ پس ان میں سے خوبصورت اور بدصورت ہیں، لمبے اور پست قد ہیں، تندرست اور بیمار ہیں، اور وہ سب

اضطراری طور پر مطیع ہیں۔ پس تندرست مطیع، فرمانبردار اور اس سے محبت کرنے والا ہے، اور بیمار مطیع اور عاجزی کرنے والا ہے چاہے وہ ناپسند ہی کیوں نہ کرے(3)۔

'طوع' (خوشی): اطاعت اور آسانی سے پیروی کرنا۔ 'کرہ' (ناگواری): وہ جو مشقت اور نفس کے انکار کے ساتھ ہو۔ اور {طوعاً وکرہاً} حال کے مقام پر دو مصدر ہیں، یعنی: خوشی سے اور مجبور ہو کر۔

انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے اللہ عزوجل کے اس ارشاد کے بارے میں فرمایا: {اور اسی کے لیے سرِ تسلیم خم کیا جو بھی آسمانوں اور زمین میں ہے، خوشی سے یا ناگواری سے}، آپ ﷺ نے فرمایا: «آسمانوں میں فرشتوں نے اس کی اطاعت کی، اور زمین پر انصار اور عبد القیس نے»(4)۔

اور آپ علیہ الصلاۃ والسلام نے فرمایا: «میرے صحابہ کو برا بھلا نہ کہو، کیونکہ میرے صحابہ اللہ کے خوف سے اسلام لائے، اور لوگ تلوار کے خوف سے اسلام لائے»(5)۔

---

(1) السبعۃ ص 214، والتیسیر ص 89، والحجۃ 3/ 69 - 70، والکشف 1/ 353۔ (2) تفسیر الطبري 6/ 566 - 567۔ (3) إعراب القرآن للنحاس 1/ 392۔ (4) اسے دیلمی نے اپنی مسند (7181) میں روایت کیا ہے، اور طبرانی نے الکبیر (11473) میں اسی طرح کی روایت کی ہے۔ اس کی سند میں محمد بن محسن العکاشی ہے، جو متروک ہے جیسا کہ ہیثمی نے مجمع الزوائد 6/ 326 میں ذکر کیا ہے۔ اور اسے طبری 6/ 567 نے مطر الوراق کے قول سے، اور ابن ابی حاتم 2/ 696 نے حسن کے قول سے روایت کیا ہے۔ (5) ہمیں ان الفاظ کے ساتھ یہ نہیں ملی، سوائے اس کے کہ آپ کا یہ قول: «میرے صحابہ کو برا بھلا نہ کہو» احمد (11079) اور بخاری نے روایت کیا ہے =

Ikrima said: "Willingly" (Taw'an) refers to someone who embraced Islam without debate; "Unwillingly" (Karhan) refers to someone forced by evidence toward Monotheism. This is indicated by the words of the Almighty: "And if you asked them who created them, they would surely say, 'Allah'" [Az-Zukhruf: 87], and "If you asked them, 'Who created the heavens and earth and subjected the sun and the moon?' they would surely say, 'Allah'" [Al-Ankabut: 61].

Al-Hasan said: It is a general statement with a specific meaning. From him: "Whoever is in the heavens has submitted," and the sentence ends there, then He said: "and the earth, willingly and unwillingly." He said: The one who does it unwillingly is the hypocrite; his deeds do not benefit him.

"Willingly and unwillingly" are two verbal nouns (Masdar) in the position of circumstances (Hal)(1).

Mujahid narrated from Ibn Abbas, who said: If one of your riding beasts becomes difficult or stubborn, let him read into its ear this verse: {Do they seek other than the religion of Allah, while to Him submitted whoever is within the heavens and the earth, willingly or by compulsion} until the end of the verse(2).

The Almighty's saying: {And whoever desires other than Islam as religion - never will it be accepted from him, and he, in the Hereafter, will be among the losers} (85).

"Ghayra" is the object (Maf'ul) of "yabtaghi," and "dinan" is in the accusative case (Mansub) due to clarification (Tafsir). It is also permissible for "dinan" to be the object of "yabtaghi," while "ghayra" is in the accusative case as a circumstance (Hal) of the religion(3).

Mujahid and Al-Suddi said: This verse was revealed regarding Al-Harith bin Suwayd, the brother of Al-Jullas bin Suwayd. He was from the Ansar and apostatized from Islam along with twelve others, and they joined the disbelievers in Mecca. So this verse was revealed. Then he sent to his brother seeking repentance. This was also narrated from Ibn Abbas and others.

= (3673), and Muslim (2540) from the hadith of Abu Sa'id. It will be mentioned on p. 171 of this part. (1) This statement was repeated recently. (2) Reported by Al-Tabarani in Al-Awsat (64) from the hadith of Anas similarly. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 8/25: It contains Muhammad bin Ubaid bin Umair, who is abandoned

(matruk). Reported by Ibn al-Sunni in 'Amal al-Yawm wa al-Laylah (510) from the saying of Yunus bin Ubaid. (3) Mushkil I'rab al-Qur'an, p. 168.

१९४ सूरह आले-इमरान: आयत ८३ - ८५

इक्रिमा ने कहा: "स्वेच्छा से" (तौअन) का अर्थ है जिसने बिना किसी बहस के इस्लाम स्वीकार किया; "अनिच्छा से" (करहन) का अर्थ है जिसे प्रमाणों द्वारा एकेश्वरवाद की ओर विवश किया गया। यह सर्वशक्तिमान के शब्दों द्वारा इंगित किया गया है: {और यदि आप उनसे पूछें कि उन्हें किसने बनाया है, तो वे अवश्य कहेंगे, 'अल्लाह'} [अज़-ज़ुख़रुफ़: ८७], और {यदि आप उनसे पूछें, 'किसने आकाशों और धरती को बनाया और सूरज और चाँद को वश में किया?' तो वे अवश्य कहेंगे, 'अल्लाह'} [अल-अंकबूत: ६१] ।

अल-हसन ने कहा: यह एक सामान्य शब्द है जिसका अर्थ विशिष्ट है। उनके अनुसार: {आकाशों में जो कोई भी है उसने आत्मसमर्पण कर दिया है}, और यहाँ बात पूरी हुई, फिर उन्होंने कहा: {और धरती, स्वेच्छा से और अनिच्छा से}। उन्होंने कहा: अनिच्छा से करने वाला मुनाफिक (पाखंडी) है; उसका कर्म उसे लाभ नहीं पहुँचाता।

"स्वेच्छा से और अनिच्छा से" (तौअन व करहन) अवस्था (हाल) के स्थान पर दो क्रियावाचक संज्ञाएं (मस्दर) हैं (१)।

मुजाहिद ने इब्न अब्बास से रिवायत की, उन्होंने कहा: यदि तुम में से किसी की सवारी का जानवर कठिन या जिद्दी हो जाए, तो वह उसके कान में यह आयत पढ़े: {क्या वे अल्लाह के दीन (धर्म) के अलावा कुछ और चाहते हैं, जबकि आकाशों और धरती में जो कोई भी है, उसी का आज्ञाकारी बन गया है, स्वेच्छा से या विवशता से} आयत के अंत तक (२)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और जो कोई इस्लाम के अलावा किसी और दीन को अपनाएगा, तो उसे उससे कभी स्वीकार नहीं किया जाएगा, और वह आख़िरत (परलोक) में घाटा उठाने वालों में से होगा} (८५)।

"ग़ैरा" क्रिया "यब्तग़ी" का मफ़ऊल (कर्म) है, और "दीनन" तफ़सीर (स्पष्टीकरण) के आधार पर मन्सूब (आरोप्य) है। यह भी जायज़ है कि "दीनन" क्रिया "यब्तग़ी" का मफ़ऊल हो, जबकि "ग़ैरा" शब्द "दीन" की 'हाल' (अवस्था) होने के नाते मन्सूब हो (३)।

मुजाहिद और अस-सुद्दी ने कहा: यह आयत अल-हारिस बिन सुवैद के बारे में उतरी, जो अल-जुल्लास बिन सुवैद के भाई थे। वह अंसार में से थे और बारह अन्य लोगों के साथ इस्लाम से फिर गए और

मक्का में काफिरों के साथ जा मिले। अतः यह आयत उतरी। फिर उन्होंने अपने भाई के पास तौबा (प्रायश्चित) की तलाश में संदेश भेजा। यह इब्न अब्बास और अन्य लोगों से भी वर्णित है।

= (३६७३), और मुस्लिम (२५४०) अबू सईद की हदीस से। यह इस भाग के पृष्ठ १७१ पर आएगा। (१) यह बात हाल ही में दोहराई गई थी। (२) इसे अत्-तबरानी ने अल-औसत (६४) में अनस की हदीस से इसी प्रकार उद्धृत किया है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद ८/२५ में कहा: इसमें मुहम्मद बिन उबैद बिन उमैर है, जो परित्यक्त (मतरूक) है। इब्न अस-सुन्नी ने 'अमल अल-यौम वल-लैलाह' (५१०) में यूनुस बिन उबैद के कथन के रूप में इसे उद्धृत किया है। (३) मुश्किल एराबुल कुरान, पृष्ठ १६८।

۱۹۴ سورہ آل عمران: آیات ۸۳ - ۸۵

عکرمہ نے کہا: «طوعاً» (خوشی سے): وہ جس نے بغیر کسی حجت کے اسلام قبول کیا، «وکَرْهاً» (ناپسندیدگی سے): وہ جسے دلیل نے توحید کی طرف مجبور کر دیا۔ اللہ عزوجل کا یہ فرمان اس پر دلالت کرتا ہے: ﴿ وَلَئِن سَأَلْتَهُم مَّنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ ﴾ [الزخرف: ۸۷]، اور ﴿ وَلَئِن سَأَلْتَهُم مَّنْ خَلَقَ السَّمَوتِ وَالْأَرْضَ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ ﴾ [العنکبوت: ۶۱]۔

حسن بصری نے کہا: یہ لفظاً عام ہے لیکن معنی میں خاص ہے۔ ان سے مروی ہے: ﴿ أَسْلَمَ مَن فِي السَّمَوتِ ﴾، اور بات مکمل ہو گئی، پھر فرمایا: ﴿ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا ﴾۔ انہوں نے کہا: ناپسندیدگی سے کرنے والا منافق ہے، اس کا عمل اسے فائدہ نہیں دیتا۔

«طوعاً وکرهاً» حالت (حال) کے مقام پر دو مصدر ہیں (۱)۔

مجاہد نے ابن عباس سے روایت کی، انہوں نے فرمایا: اگر تم میں سے کسی کا جانور سرکش ہو جائے یا بدکنے لگے، تو وہ اس کے کان میں یہ آیت پڑھے: ﴿ أَفَغَيْرَ دِينِ اللَّهِ يَبْغُونَ وَلَهُ أَسْلَمَ مَن فِي السَّمَوتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا ﴾ آیت کے آخر تک (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وَمَن يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَن يُقْبَلَ مِنْهُ وَهو فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْخَسِرِينَ ﴾ (۸۵)۔

«غیر» فعل «یبتغ» کا مفعول ہے، «دیناً» تفسیر کی بنا پر منصوب ہے، اور یہ بھی جائز ہے کہ «دیناً» فعل «یبتغ» کا مفعول ہو، اور «غیر» لفظ «الدین» سے حال ہونے کی بنا پر منصوب ہو (۳)۔

مجاہد اور سدی نے کہا: یہ آیت حارث بن سوید کے بارے میں نازل ہوئی جو جلاس بن سوید کا بھائی تھا۔ وہ انصار میں سے تھا، وہ اور اس کے ساتھ بارہ آدمی اسلام سے پھر گئے اور مکہ میں

کافروں سے جا ملے، تو یہ آیت نازل ہوئی۔ پھر اس نے اپنے بھائی کی طرف پیغام بھیجا کہ وہ توبہ کرنا چاہتا ہے۔ یہ بات ابن عباس وغیرہ سے بھی مروی ہے۔

= (۳۶۷۳)، اور مسلم (۲۵۴۰) ابو سعید کی حدیث سے۔ اور یہ اسی جلد کے صفحہ ۱۷۱ پر آئے گا۔ (۱) یہ کلام حال ہی میں تکرار کے ساتھ گزرا ہے۔ (۲) اسے طبرانی نے 'الاوسط' (۶۴) میں حضرت انس کی حدیث سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے 'مجمع الزوائد' ۲۵/۸ میں کہا: اس میں محمد بن عبید بن عمیر ہے، جو متروک ہے۔ اور اسے ابن سنی نے 'عمل الیوم واللیلۃ' (۵۱۰) میں یونس بن عبید کے قول سے روایت کیا ہے۔ (۳) مشکل اعراب القرآن، صفحہ ۱۶۸۔

Surah Al-Imran: Verses 85 - 86, Page 195

Ibn Abbas said: And he embraced Islam after the revelation of the verses (1). "And he, in the Hereafter, will be among the losers." Hisham said: Meaning (2): and he is a loser in the Hereafter from among the losers; if it were not for this, I would have separated between the relative clause and the relative pronoun. Al-Mazini said: The 'Alif' and 'Lam' (definite article) are like those in 'the man'. This was mentioned previously in [Surah] Al-Baqarah regarding His saying: "And indeed, in the Hereafter, he will be among the righteous" [Verse: 130]. His saying, the Exalted: "How shall Allah guide a people who disbelieved after their belief and had witnessed that the Messenger is true and clear signs had come to them? And Allah does not guide the wrongdoing people." Ibn Abbas said: A man from the Ansar embraced Islam, then apostatized and joined the polytheists, then he regretted it. So he sent a message to his people: "Ask Allah's Messenger (PBUH) for me: Is there any repentance for me?" His people came to Allah's Messenger (PBUH) and said: "Is there any repentance for him?" Then it was revealed: "How shall Allah guide a people who disbelieved after their belief..." up to His saying "...Oft-Forgiving, Most Merciful." So he sent for him, and he embraced Islam. Recorded by An-Nasa'i (3). In another narration (4): A man from the Ansar apostatized and joined the polytheists. Then Allah revealed: "How shall Allah guide a people who disbelieved..." up to His saying "...Except those who repent." His people sent it to him. When it was read to him, he said: "By Allah, my people did not lie to me regarding Allah's Messenger (PBUH), nor did Allah's Messenger (PBUH) lie (5) about (6) Allah. And Allah, the Mighty and Majestic, is the most truthful of the three." So he returned repentant, and Allah's Messenger (PBUH) accepted it from him and let him be. Al-Hasan said (7): It was revealed regarding the Jews because they used to give glad tidings of the Prophet (PBUH) and seek victory...

---

(1) Tafsir al-Tabari 6 / 572 - 573. (2) The word "ay" (meaning) is from (m), and I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/393, and the speech is from it. Hisham mentioned is Ibn Muawiyah al-Nahwi. (3) In al-Mujtaba 7/107. (4) According to al-Bayhaqi 7/197. (5) In (d) and (m): "akdhabat" (lied), and what is established is from (kh) and (z). (6) In (d) and (m): "an" (from), and what is established is from (z). (7) Recorded by al-Tabari 6/575, and cited by al-Nahhas in Ma'ani al-Quran 1/434.

सूरा आल इमरान: आयतें 85 - 86, पृष्ठ 195

इब्न अब्बास ने कहा: और इन आयतों के अवतरण के बाद उन्होंने इस्लाम स्वीकार कर लिया (1)। "और वह परलोक में घाटा उठाने वालों में से होगा।" हिशाम ने कहा: यानी (2): और वह परलोक में घाटा उठाने वालों में से एक घाटा उठाने वाला है; यदि यह न होता, तो मैं 'सिलाह' और 'मौसूल' (संबंधवाचक उपवाक्य और सर्वनाम) के बीच अंतर कर देता। अल-माज़िनी ने कहा: 'अलिफ़' और 'लाम' (निश्चित उपपद) वैसे ही हैं जैसे 'आदमी' (अर-रजल) शब्द में हैं। यह बात पहले सूरा अल-बक़रह में इस आयत के संदर्भ में बताई जा चुकी है: "और निस्संदेह, वह परलोक में नेक लोगों में से होगा" [आयत: 130]। अल्लाह तआला का कथन: "अल्लाह ऐसे लोगों को कैसे मार्ग दिखाएगा जिन्होंने अपने ईमान के बाद कुफ़्र किया और गवाही दी कि रसूल सत्य हैं और उनके पास स्पष्ट निशानियाँ आ गईं? और अल्लाह ज़ालिम लोगों को मार्ग नहीं दिखाता।" इब्न अब्बास ने कहा: अंसार में से एक व्यक्ति ने इस्लाम स्वीकार किया, फिर वह धर्मत्यागी हो गया और मुशरिकों (बहुदेववादियों) से जा मिला, फिर उसे पछतावा हुआ। उसने अपने लोगों के पास संदेश भेजा: "मेरे लिए अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से पूछो: क्या मेरे लिए कोई तौबा (प्रायश्चित) है?" उसके लोग अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पास आए और कहा: "क्या उसके लिए कोई तौबा है?" तब यह आयत उतरी: "अल्लाह ऐसे लोगों को कैसे मार्ग दिखाएगा जिन्होंने अपने ईमान के बाद कुफ़्र किया..." उसके कथन "...बड़ा क्षमाशील, अत्यंत दयावान है" तक। फिर उन्होंने उसे बुलवाया और उसने इस्लाम स्वीकार कर लिया। इसे अन-नसाई ने उद्धृत किया है (3)। एक अन्य रिवायत (4) में है: अंसार का एक आदमी धर्मत्यागी हो गया और मुशरिकों से जा मिला। तब अल्लाह ने उतारा: "अल्लाह ऐसे लोगों को कैसे मार्ग दिखाएगा जिन्होंने कुफ़्र किया..." उसके कथन "...सिवाय उनके जिन्होंने तौबा की" तक। उसके लोग इसे लेकर उसके पास पहुंचे। जब उसे यह पढ़कर सुनाया गया, तो उसने कहा: "अल्लाह की कसम, मेरे लोगों ने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के बारे में मुझसे झूठ नहीं बोला, और न ही अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने अल्लाह के बारे में झूठ (5) कहा (6)। और अल्लाह, जो अत्यंत शक्तिशाली और प्रतापी है, इन तीनों में सबसे सच्चा है।" अतः वह तौबा करके वापस आ गया, और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उसे स्वीकार कर लिया और उसे छोड़ दिया। अल-हसन ने कहा (7): यह यहूदियों के बारे में उतरी; क्योंकि वे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की खुशखबरी दिया करते थे और विजय की प्रार्थना करते थे...

(1) तफ़सीर अल-तबरी 6 / 572 - 573। (2) शब्द "अय" (यानी) संस्करण (म) से है, और नहहास की एराब अल-कुरान 1/393 से, और विवरण वहां से है। उल्लेखित हिशाम इब्न मुआविया अल-नहवी है। (3) अल-मुज्तबा 7/107 में। (4) अल-बैहकी 7/197 के अनुसार। (5) संस्करण (द) और (म) में: "अकज़बत" (झूठ बोला), और जो स्थापित है वह (ख) और (ज़) से है। (6) संस्करण (द) और (म) में: "अन" (से), और जो स्थापित है वह (ज़) से है। (7) अल-तबरी 6/575 द्वारा उद्धृत, और नहहास द्वारा मानी अल-कुरान 1/434 में दर्ज।

سورہ آل عمران: آیات 85 - 86، صفحہ 195

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: اور ان آیات کے نزول کے بعد وہ اسلام لے آیا (1)۔ "اور وہ آخرت میں خسارہ پانے والوں میں سے ہو گا۔" ہشام نے کہا: یعنی (2): اور وہ آخرت میں خسارہ پانے والوں میں سے ایک خسارہ پانے والا ہے؛ اگر یہ نہ ہوتا تو میں صلہ اور موصول کے درمیان فرق کر دیتا۔ المازنی نے کہا: الف اور لام (حرفِ تعریف) ویسے ہی ہیں جیسے 'الرجل' (آدمی) میں ہیں۔ یہ بات پہلے سورہ بقرہ میں اللہ کے اس قول کے پاس گزر چکی ہے: "اور بے شک وہ آخرت میں صالحین میں سے ہو گا" [آیت: 130]۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "کیسے ہدایت دے اللہ ایسی قوم کو جنہوں نے کفر کیا اپنے ایمان کے بعد اور حالانکہ وہ گواہی دے چکے تھے کہ رسول برحق ہیں اور ان کے پاس واضح نشانیاں آ چکی تھیں؟ اور اللہ ظالم قوم کو ہدایت نہیں دیتا۔" ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: انصار میں سے ایک شخص اسلام لایا، پھر مرتد ہو گیا اور شرک کے ساتھ جا ملا، پھر وہ نادم ہوا، تو اس نے اپنی قوم کی طرف پیغام بھیجا: "मेरे लिए رسول اللہ ﷺ سے پوچھو: کیا میرے لیے توبہ کی گنجائش ہے؟" اس کی قوم رسول اللہ ﷺ کے پاس آئی اور پوچھا: "کیا اس کے لیے توبہ ہے؟" تو یہ آیت نازل ہوئی: "کیسے ہدایت دے اللہ ایسی قوم کو جنہوں نے کفر کیا اپنے ایمان کے بعد..." اس کے قول "غفور رحیم" تک۔ چنانچہ آپ ﷺ نے اسے پیغام بھیجا اور وہ اسلام لے آیا۔ اسے النسائی نے روایت کیا ہے (3)۔ ایک اور روایت (4) میں ہے: انصار میں سے ایک آدمی مرتد ہو کر مشرکین سے جا ملا، تو اللہ نے نازل فرمایا: "کیسے ہدایت دے اللہ ایسی قوم کو جنہوں نے کفر کیا..." اس کے قول "مگر وہ لوگ جنہوں نے توبہ کی" تک۔ اس کی قوم نے یہ پیغام اسے بھیجا، جب اسے یہ پڑھ کر سنایا گیا تو اس نے کہا: "اللہ کی قسم، میری قوم نے رسول اللہ ﷺ کے حوالے سے مجھ سے جھوٹ نہیں بولا، اور نہ ہی رسول اللہ ﷺ نے اللہ پر جھوٹ

(5) باندھا (6)، اور اللہ عزوجل ان تینوں میں سب سے زیادہ سچا ہے۔" چنانچہ وہ توبہ کر کے واپس آ گیا، تو رسول اللہ ﷺ نے اسے قبول کر لیا اور اسے چھوڑ دیا۔ حسن (7) نے کہا: یہ یہودیوں کے بارے میں نازل ہوئی؛ کیونکہ وہ نبی ﷺ کی خوشخبری دیا کرتے تھے، اور فتح کی دعائیں مانگتے تھے...

---

(1) تفسیر الطبری 6 / 572 - 573. (2) لفظ 'أی' (م) سے ہے، اور اعراب القرآن للنحاس 1/393، اور کلام اسی سے ہے۔ مذکورہ ہشام، ابن معاویہ النحوی ہیں۔ (3) المجتبیٰ 7/107 میں۔ (4) بیہقی کے ہاں 7/197۔ (5) نسخہ (د) اور (م) میں: 'أكذبت' ہے، اور جو متن میں ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے۔ (6) نسخہ (د) اور (م) میں: 'عن' ہے، اور جو متن میں ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (7) اسے الطبری نے 6/575 میں روایت کیا، اور النحاس نے معانی القرآن 1/434 میں ذکر کیا ہے۔

...against those who disbelieved. When [the Prophet] was sent, they became stubborn and disbelieved. So Allah, the Mighty and Sublime, revealed: {Those - their recompense will be that upon them is the curse of Allah and the angels and the people, all together.}

Then it was said: "How" (Kayfa) is an interrogative word, and its meaning here is denial, i.e., "Allah does not guide." Its counterpart is His saying: {How can there be for the polytheists a treaty in the sight of Allah and with His Messenger} [At-Tawbah: 7], meaning: they shall have no treaty(1). A poet said:

How can my sleep be on a bed when a spreading raid has not yet encompassed the people?(2)

Meaning: I have no sleep. {And Allah does not guide the wrongdoing people.} It is said: The literal meaning of the verse is that(3) whoever disbelieves after his Islam, Allah will not guide him, and whoever is a wrongdoer, Allah will not guide him. However, we have seen many apostates who embraced Islam and Allah guided them, and many wrongdoers who repented from their wrongdoing.

It was replied to him: Its meaning is: Allah does not guide them as long as they persist in their disbelief and wrongdoing and do not turn towards Islam. But if they embrace Islam and repent, then Allah has granted them success for that. And Allah knows best(4).

His, the Almighty, saying: {Those - their recompense will be that upon them is the curse of Allah and the angels and the people, all together (87) Abiding eternally therein. The punishment will not be lightened for them, nor will they be reprieved (88) Except for those who repent after that and reform, for indeed, Allah is Forgiving and Merciful (89)}

Meaning: if they persist in their disbelief. The meaning of the curse of Allah and people has already been mentioned in "Al-Baqarah"(5), so there is no point in repeating it.

{nor will they be reprieved} means: they will not be delayed or postponed. Then He exempted those who repent, saying: {Except for those who repent} - this refers to Al-Harith bin Suwayd as mentioned previously(6). Included in the verse in meaning is everyone who...

(1) Majma' al-Bayan 3/135, Al-Waseet 1/460, and Zad al-Masir 1/418. (2) Its author is Ubaydullah bin Qays al-Ruqayyat, found in his Diwan p. 95, and Amali Ibn al-Shajari 2/163; in it: "Ash-Sham" instead of "Al-Qawm". (3) The word "anna" (that) is from (m). (4) Tafsir Abi al-Layth 1/283. (5) 2/485 - 486. (6) p. 194 of this part.

सूरह आल इमरान: आयत 86 - 89 | 196

...उन लोगों के खिलाफ जिन्होंने कुफ्र किया। जब [पैगंबर] को भेजा गया, तो वे जिद्दी हो गए और कुफ्र किया। तब अल्लाह, जो महान और प्रतापी है, ने अवतरित किया: {वही लोग हैं - उनका बदला यह है कि उन पर अल्लाह, फरिश्तों और तमाम इंसानों की लानत है।}

फिर कहा गया: "कैसे" (कैफ़ा) एक प्रश्नवाचक शब्द है, और इसका अर्थ यहाँ इनकार है, यानी "अल्लाह मार्गदर्शन नहीं देता।" इसका उदाहरण उनका यह कथन है: {मुशरिकों के लिए अल्लाह और उसके रसूल के पास कोई संधि कैसे हो सकती है} [अत-तौबा: 7], अर्थात: उनके लिए कोई संधि नहीं होगी(1)। एक कवि ने कहा:

बिस्तर पर मेरी नींद कैसे आ सकती है जबकि लोगों पर अभी तक एक व्यापक छापा नहीं पड़ा है? (2)

अर्थात: मुझे नींद नहीं आती। {और अल्लाह अत्याचारी लोगों को मार्गदर्शन नहीं देता।} कहा जाता है: आयत का बाहरी अर्थ यह है कि(3) जो कोई अपने इस्लाम के बाद कुफ्र करता है, अल्लाह उसे मार्गदर्शन नहीं देगा, और जो कोई अत्याचारी है, अल्लाह उसे मार्गदर्शन नहीं देगा। हालाँकि, हमने कई धर्मत्यागियों को देखा है जिन्होंने इस्लाम स्वीकार किया और अल्लाह ने उन्हें मार्गदर्शन दिया, और कई अत्याचारियों ने अपने अत्याचार से तौबा की।

उनसे कहा गया: इसका अर्थ यह है: अल्लाह उन्हें मार्गदर्शन नहीं देता जब तक वे अपने कुफ्र और अत्याचार पर कायम रहते हैं और इस्लाम की ओर नहीं मुड़ते। लेकिन अगर वे इस्लाम स्वीकार कर लेते हैं और तौबा कर लेते हैं, तो अल्लाह ने उन्हें इसके लिए सफलता प्रदान की है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है(4)।

अल्लाह तआला का कथन है: {वही लोग हैं - उनका बदला यह है कि उन पर अल्लाह, फरिश्तों और तमाम इंसानों की लानत है (87) वे उसमें हमेशा रहेंगे। न तो उनसे अज़ाब हल्का किया जाएगा और न ही उन्हें मोहलत दी जाएगी (88) सिवाय उनके जिन्होंने इसके बाद तौबा की और सुधार किया, तो निश्चित रूप से अल्लाह क्षमाशील, अत्यंत दयावान है (89)}

अर्थात: यदि वे अपने कुफ्र पर कायम रहे। अल्लाह और लोगों की लानत का अर्थ "अल-बकराह"(5) में पहले ही बताया जा चुका है, इसलिए इसे दोहराने का कोई अर्थ नहीं है।

{और न ही उन्हें मोहलत दी जाएगी} अर्थात: उन्हें विलंब नहीं दिया जाएगा और न ही टाला जाएगा। फिर उसने तौबा करने वालों को अलग कर दिया, और कहा: {सिवाय उनके जिन्होंने तौबा की} - यह अल-हारिस बिन सुवैद के बारे में है जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है(6)। अर्थ के संदर्भ में आयत में वह हर कोई शामिल है जो...

---

(1) मजमा अल-बयान 3/135, अल-वसीत 1/460, और ज़ाद अल-मसीर 1/418. (2) इसके लेखक उबैदुल्लाह बिन क़ैस अल-रुकय्यात हैं, यह उनके दीवान पृष्ठ 95 में है, और अमाली इब्न अल-शजरी 2/163 में; इसमें "अल-क़ौम" के स्थान पर "अश-शाम" है। (3) शब्द "अन्ना" (कि) (m) से है। (4) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/283. (5) 2/485 - 486. (6) इस भाग का पृष्ठ 194।

...ان لوگوں پر جنہوں نے کفر کیا۔ پس جب [نبی] مبعوث ہوئے تو انہوں نے عناد اور کفر سے کام لیا۔ چنانچہ اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: {یہ وہ لوگ ہیں جن کا بدلہ یہ ہے کہ ان پر اللہ، فرشتوں اور تمام انسانوں کی لعنت ہے۔}

پھر کہا گیا: "کیسے" (کیف) استفہام کا لفظ ہے، اور اس کا معنی یہاں انکار ہے، یعنی: اللہ ہدایت نہیں دیتا۔ اور اس کی مثال اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: {مشرکوں کے لیے اللہ اور اس کے رسول کے پاس عہد کیسے ہو سکتا ہے} [التوبہ: 7]، یعنی: ان کے لیے کوئی عہد نہیں ہوگا(1)۔ اور شاعر نے کہا:

میرا بستر پر سونا کیسے ہو سکتا ہے جب کہ لوگوں پر ابھی تک کوئی غارت گر چھاپہ نہ پڑا ہو؟ (2)

یعنی: میری نیند اڑ گئی ہے۔ {اور اللہ ظالم لوگوں کو ہدایت نہیں دیتا۔} کہا جاتا ہے: آیت کا ظاہری مفہوم یہ ہے کہ(3) جو شخص اپنے اسلام لانے کے بعد کفر کرے اللہ اسے ہدایت نہیں دیتا، اور جو ظالم ہو اللہ اسے ہدایت نہیں دیتا۔ حالانکہ ہم نے بہت سے مرتدین کو دیکھا ہے جو اسلام لائے اور اللہ نے انہیں ہدایت دی، اور بہت سے ظالموں نے اپنے ظلم سے توبہ کی۔

اس کا جواب دیا گیا: اس کا مطلب یہ ہے کہ: اللہ انہیں اس وقت تک ہدایت نہیں دیتا جب تک وہ اپنے کفر اور ظلم پر قائم رہتے ہیں اور اسلام کی طرف مائل نہیں ہوتے۔ لیکن اگر وہ اسلام لائیں اور توبہ کریں، تو اللہ نے انہیں اس کی توفیق دے دی ہے۔ اور اللہ تعالیٰ بہتر جانتا ہے(4)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {یہ وہ لوگ ہیں جن کی سزا یہ ہے کہ ان پر اللہ، فرشتوں اور تمام لوگوں کی لعنت ہے (87) وہ ہمیشہ اس میں رہیں گے۔ نہ ان سے عذاب ہلکا کیا جائے گا اور نہ ہی انہیں مہلت دی جائے گی (88) سوائے ان کے جنہوں نے اس کے بعد توبہ کی اور اپنی اصلاح کر لی، تو بے شک اللہ بخشنے والا، نہایت رحم کرنے والا ہے (89)}

یعنی: اگر وہ اپنے کفر پر قائم رہے۔ اللہ اور لوگوں کی لعنت کا مفہوم "البقرہ"(5) میں گزر چکا ہے، لہٰذا اسے دہرانے کا کوئی فائدہ نہیں۔

{اور نہ ہی انہیں مہلت دی جائے گی} یعنی: انہیں مہلت نہیں دی جائے گی اور نہ تاخیر کی جائے گی۔ پھر توبہ کرنے والوں کا استثنیٰ کیا، اور فرمایا: {سوائے ان کے جنہوں نے توبہ کی} - اس سے مراد حارث بن سوید ہے جیسا کہ پہلے ذکر ہوا(6)۔ اور آیت میں معنی کے اعتبار سے ہر وہ شخص داخل ہے جو...

---

(1) مجمع البیان 3/ 135، الوسیط 1/ 460، اور زاد المسیر 1/ 418۔ (2) اس کے شاعر عبید اللہ بن قیس الرقَیَّات ہیں، یہ ان کے دیوان ص 95 میں ہے، اور امالی ابن الشجری 2/ 163 میں؛ اس میں "القوم" کی جگہ "الشام" ہے۔ (3) لفظ "أن" (کہ) (m) سے ہے۔ (4) تفسیر ابی اللیث 1/ 283۔ (5) 2/ 485 - 486۔ (6) اس حصے کا صفحہ 194۔

Surah Al-Imran: Verses 87 - 90 197

He returned to Islam (1) and was sincere.

The Almighty says: {Indeed, those who disbelieve after their belief and then increase in disbelief - never will their repentance be accepted, and those are the ones astray.} [90]

Qatadah, Ata al-Khurasani, and Al-Hasan said: It was revealed concerning the Jews; they disbelieved in Jesus and the Gospel, then increased in disbelief in Muhammad ﷺ and the Quran.

Abu al-Aliyah said: It was revealed concerning the Jews and the Christians; they disbelieved in Muhammad ﷺ after having believed in his description and attributes, "then increased in disbelief" by persisting in their disbelief.

It was said: "Increased in disbelief" by the sins they committed (2). This is the choice of Al-Tabari (3), and for him, it refers to the Jews.

{Never will their repentance be accepted} is problematic because of His saying: {And He it is who accepts repentance from His servants and pardons misdeeds} [Ash-Shura: 25].

So it was said: The meaning is their repentance will not be accepted at the time of death. Al-Nahhas said (4): This is a good opinion, as the Almighty said: {And of no effect is the repentance of those who continue to do evil deeds until death faces one of them and he says: "Now I repent"} [An-Nisa: 18]. It was narrated from Al-Hasan, Qatadah, and Ata (5). And the Prophet ﷺ said: "Indeed, Allah accepts the repentance of a servant as long as the soul has not reached the throat [death rattle]" (6). The explanation of this meaning will follow in "An-Nisa" (7).

It was said: {Never will their repentance be accepted} which they were upon before they disbelieved; because disbelief had...

---

(1) In (Kh), (D), and (M): "He returned Islam", and what is established is from (Z). (2) Tafsir al-Tabari 5/564-565, and Tafsir al-Baghawi 1/324. (3) In his Tafsir 5/565. (4) In I'rab al-Quran 1/394. (5) Tafsir al-Tabari 5/564, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/470. (6) Narrated by Ahmad (6160), At-Tirmidhi (3537), and Ibn Majah (4253) from the Hadith of Abdullah bin Umar (may Allah be pleased with them), and in the same topic from Abdullah bin Amr bin al-Aas (may Allah be pleased with them) according to Ahmad (6920). (7) At the interpretation of verse (118) therein.

सूरा आल इमरान: आयत 87 - 90 197

वह इस्लाम में वापस आ गया (1) और निष्ठावान हो गया।

अल्लाह तआला का फरमान है: {बेशक जो लोग अपने ईमान के बाद काफिर हो गए, फिर कुफ्र में और बढ़ गए, उनकी तौबा हरगिज़ कबूल न होगी, और यही लोग गुमराह हैं। 90}

क़तादाह, अता अल-ख़ुरासानी और अल-हसन ने कहा: यह यहूदियों के बारे में नाज़िल हुई; उन्होंने ईसा और इंजील का इनकार किया, फिर मुहम्मद ﷺ और कुरान के साथ कुफ्र में और बढ़ गए।

अबू अल-आलिया ने कहा: यह यहूदियों और ईसाइयों के बारे में नाज़िल हुई; उन्होंने मुहम्मद ﷺ के गुणों और विशेषताओं पर ईमान लाने के बाद उनका इनकार किया, "फिर कुफ्र में बढ़ गए" अपने कुफ्र पर कायम रहकर।

कहा गया है: "कुफ्र में बढ़ गए" उन गुनाहों के कारण जो उन्होंने किए (2)। यह अल-तबरी का चुनाव है (3), और उनके अनुसार यह यहूदियों के बारे में है।

{उनकी तौबा हरगिज़ कबूल न होगी} यह बात समस्याजनक लगती है क्योंकि अल्लाह का फरमान है: {और वही है जो अपने बंदों की तौबा कबूल करता है और बुराइयों को माफ करता है} [अश-शूरा: 25]।

तो कहा गया: इसका मतलब है कि मौत के वक्त उनकी तौबा कबूल नहीं की जाएगी। अन-नहहास ने कहा (4): यह एक अच्छी राय है, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: {उन लोगों की तौबा (कबूल) नहीं है जो बुराइयां करते रहते हैं, यहाँ तक कि जब उनमें से किसी की मौत का वक्त आ जाता है तो वह कहता है: "अब मैं तौबा करता हूँ"} [अन-निसा: 18]। यह अल-हसन, क़तादाह और अता से रिवायत है (5)। और नबी ﷺ ने फरमाया: "बेशक अल्लाह बंदे की तौबा कबूल करता है जब तक कि उसकी रूह हलक तक न पहुँच जाए [मौत की हिचकी]" (6)। इस अर्थ का विवरण "अन-निसा" में आएगा (7)।

कहा गया: {उनकी तौबा हरगिज़ कबूल न होगी} जो वे काफिर होने से पहले करते थे; क्योंकि कुफ्र ने...

(1) (ख़), (द) और (म) में: "वह इस्लाम लौटा", और जो स्थापित है वह (ज़) से है। (2) तफ़्सीर अल-तबरी 5/564-565, और तफ़्सीर अल-बग़वी 1/324। (3) उनकी तफ़्सीर 5/565 में। (4) इ'राब अल-कुरान 1/394 में। (5) तफ़्सीर अल-तबरी 5/564, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/470। (6) इसे अहमद (6160), अल-तिर्मिज़ी (3537), और इब्न माजाह (4253) ने अब्दुल्ला बिन उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से निकाला है, और इसी विषय पर अहमद (6920) के पास अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत है। (7) इसकी आयत (118) की तफ़्सीर के पास।

سورہ آل عمران: آیات ۸۷ - ۹۰ ۱۹۷

وہ اسلام کی طرف واپس آیا (۱) اور اخلاص اختیار کیا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿بے شک جن لوگوں نے اپنے ایمان کے بعد کفر کیا، پھر کفر میں اور بڑھ گئے، ان کی توبہ ہرگز قبول نہ ہوگی، اور یہی لوگ گمراہ ہیں۔ ۹۰﴾

قتادہ، عطا الخراسانی اور حسن نے کہا: یہ یہودیوں کے بارے میں نازل ہوئی؛ انہوں نے عیسیٰ اور انجیل کا کفر کیا، پھر محمد ﷺ اور قرآن کے ساتھ کفر میں اور بڑھ گئے۔

ابو العالیہ نے کہا: یہ یہودیوں اور عیسائیوں کے بارے میں نازل ہوئی؛ انہوں نے محمد ﷺ کی نعت اور صفت پر ایمان لانے کے بعد ان کا کفر کیا، "پھر کفر میں بڑھ گئے" اپنے کفر پر قائم رہ کر۔

کہا گیا: "کفر میں بڑھ گئے" ان گناہوں کے ذریعے جو انہوں نے کیے (۲)۔ یہ طبری کا اختیار ہے (۳)، اور ان کے نزدیک یہ یہودیوں کے بارے میں ہے۔

﴿ان کی توبہ ہرگز قبول نہ ہوگی﴾ یہ مشکل (اعتراض طلب) ہے کیونکہ اللہ کا فرمان ہے: ﴿اور وہی ہے جو اپنے بندوں سے توبہ قبول کرتا ہے اور برائیوں سے درگزر کرتا ہے﴾ [الشوریٰ: ۲۵]۔

پس کہا گیا: اس کا مطلب ہے کہ موت کے وقت ان کی توبہ قبول نہیں کی جائے گی۔ نحاس نے کہا (٤): یہ ایک اچھی رائے ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿اور ان لوگوں کی توبہ (قبول) نہیں ہے جو برائیاں کرتے رہتے ہیں، یہاں تک کہ جب ان میں سے کسی کی موت کا وقت آ جاتا ہے تو وہ کہتا ہے: "اب میں توبہ کرتا ہوں"﴾ [النساء: ۱۸]۔ یہ حسن، قتادہ اور عطا سے مروی ہے (٥)۔ اور نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ بندے کی توبہ قبول کرتا ہے جب تک کہ اس کا سانس نہ اکھڑنے لگے [نزع کی حالت]" (٦)۔ اس معنی کی وضاحت "النساء" میں آئے گی (٧)۔

کہا گیا: ﴿ان کی توبہ ہرگز قبول نہ ہوگی﴾ جو وہ کافر ہونے سے پہلے کرتے تھے؛ کیونکہ کفر نے...

---

(١) (خ)، (د) اور (م) میں: "اسلام کی طرف لوٹا"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (٢) تفسیر طبری ٥/ ٥٦٤ - ٥٦٥، اور تفسیر بغوی ١/٣٢٤۔ (٣) ان کی تفسیر ٥/٥٦٥ میں۔ (٤) اعراب القرآن ١/ ٣٩٤ میں۔ (٥) تفسیر طبری ٥/٥٦٤، اور المحرر الوجیز ١/ ٤٧٠۔ (٦) اسے احمد (٦١٦٠)، ترمذی (٣٥٣٧)، اور ابن ماجہ (٤٢٥٣) نے عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اسی باب میں احمد (٦٩٢٠) کے پاس عبداللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہما سے روایت ہے۔ (٧) اس کی آیت (١١٨) کی تفسیر کے پاس۔

Surah Al Imran: Verses 90 - 91 198

...voided them(1). It was said: "their repentance will not be accepted" if they repent from one disbelief into another disbelief; rather, their repentance is only accepted if they repent into Islam(2).

Qutrub said: This verse was revealed regarding a group of the people of Makkah; they said: we wait for Muhammad's death, and if we see an opportunity to return, we will return to our people. So Allah the Almighty revealed: {Indeed, those who disbelieve after their belief and then increase in disbelief - never will their repentance be accepted}, meaning: their repentance will not be accepted while they persist in disbelief. He called it an unaccepted repentance because they did not have a sincere resolve, and Allah, Almighty and Majestic, accepts all repentance if the resolve is sincere(3).

Allah Almighty's saying: {Indeed, those who disbelieve and die while they are disbelievers - never would the [whole] capacity of the earth in gold be accepted from one of them if he [sought to] ransom himself with it. For those there will be a painful punishment, and they will have no helpers}.

Al-mil'u (with *kasra*): the amount that fills something. *Al-mal'u* (with *fatha*): the verbal noun of filling something. It is said: "Give me its *mil'ahu*, *mil'ayhi*, and three *amla'ihi*"(4).

And the "wa" (and) in "and if he [sought to] ransom himself with it" was said to be redundant/inserted; the meaning is: the whole capacity of the earth in gold would never be accepted from one of them if he ransomed himself with it.

Scholars of grammar said: It is not permissible for the "wa" to be redundant because it indicates a meaning. The meaning of the verse is: the whole capacity of the earth in gold would never be accepted from one of them as a voluntary contribution, even if he sought to ransom himself with it(5).

"Dahaban" (gold) is in the accusative case (*nasb*) as a specification (*tamyiz*) according to al-Farra'(6). Al-Mufaddal said: the condition for a specification is that the sentence be complete but vague; like your saying: "I have twenty." The number is known, but the thing numbered is vague. So if you say "dirham", you have clarified/specified. The specification is in the accusative because there is nothing to make it genitive or...

(1) *I'rab al-Qur'an* by al-Nahhas 1/394. (2) *Ma'ani al-Qur'an* by al-Nahhas 1/436. (3) *I'rab al-Qur'an* by al-Nahhas 1/394, and see *Tafsir al-Baghawi* 1/324. (4) *Al-Sihah* (root m-l-'). (5) *Ma'ani al-Qur'an* by al-Nahhas 1/437, and see *Ma'ani al-Zajjaj* 1/441, and *Tafsir al-Baghawi* 1/325. (6) In his *Ma'ani al-Qur'an* 1/225.

सूरह आल इमरान: आयत 90 - 91 198

...उन्हें व्यर्थ कर दिया(1)। कहा गया: "उनकी तौबा (पश्चाताप) स्वीकार नहीं की जाएगी" यदि वे एक कुफ़्र (अविश्वास) से दूसरे कुफ़्र की ओर तौबा करते हैं; उनकी तौबा केवल तभी स्वीकार की जाती है जब वे इस्लाम की ओर तौबा करते हैं(2)।

कुतरुब ने कहा: यह आयत मक्का के कुछ लोगों के बारे में उतरी थी; उन्होंने कहा: हम मुहम्मद की मृत्यु का इंतज़ार करते हैं, और यदि हमें वापसी का अवसर दिखा, तो हम अपने लोगों के पास लौट जाएँगे। तब अल्लाह तआला ने नाज़िल किया: {निस्संदेह जिन लोगों ने अपने ईमान लाने के बाद कुफ़्र किया फिर कुफ़्र में बढ़ते ही गए, उनकी तौबा कदापि स्वीकार न की जाएगी}, अर्थात: उनकी तौबा स्वीकार नहीं की जाएगी जबकि वे कुफ़्र पर कायम हैं। उसने इसे अस्वीकृत तौबा कहा क्योंकि उन लोगों का संकल्प सच्चा नहीं था, और अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल हर तौबा स्वीकार करता है यदि संकल्प सच्चा हो(3)।

अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह जिन लोगों ने कुफ़्र किया और वे काफ़िर होने की दशा में ही मर गए, तो उनमें से किसी से भी पृथ्वी भर सोना कदापि स्वीकार न किया जाएगा, यद्यपि वह इसके द्वारा प्राणमुक्ति चाहे। उन्हीं लोगों के लिए दुखद यातना है और उनका कोई सहायक न होगा}।

अल-मिल'उ (कसरह के साथ): वह मात्रा जो किसी चीज़ को भर दे। अल-मल'उ (फ़तह के साथ): किसी चीज़ को भरने का स्रोत (मस्दर)। कहा जाता है: "मुझे उसका मिल'अहु, मिल'अयहि और तीन अमल'इहि दो"(4)।

और "व-लौ इफ़्तदा बिहि" में 'वाव' (और) के बारे में कहा गया कि यह अतिरिक्त (ज़ायदा) है; इसका अर्थ है: उनमें से किसी से भी पृथ्वी भर सोना स्वीकार नहीं किया जाएगा यदि वह उसे फिरौती के रूप में दे।

व्याकरणविदों (नह्वियों) ने कहा: 'वाव' का अतिरिक्त होना अनुमेय नहीं है क्योंकि यह एक अर्थ को दर्शाता है। आयत का अर्थ है: उनमें से किसी से भी पृथ्वी भर सोना दान (तबर्रुन) के रूप में स्वीकार नहीं किया जाएगा, भले ही वह उसके माध्यम से प्राणमुक्ति चाहे(5)।

अल-फ़र्रा के अनुसार 'दहबन' (सोना) को स्पष्टीकरण (तफ़सीर/तमीज़) के रूप में नसब (accusative) दिया गया है(6)। अल-मुफ़द्दल ने कहा: तफ़सीर की शर्त यह है कि वाक्य पूर्ण हो और

वह अस्पष्ट (मुबहम) हो; जैसे आपका कहना: "मेरे पास बीस हैं।" संख्या ज्ञात है, लेकिन गिनी जाने वाली चीज़ अस्पष्ट है। जब आप कहते हैं: "दिरहम", तो आपने स्पष्ट कर दिया। तमीज़ को नसब दिया जाता है क्योंकि उसे ज़ेर (genitive) या पेश (nominative) देने वाला कोई कारक नहीं है...

---

(1) इ'राब अल-कुरान, अन-नह़्ह़ास 1/394. (2) मा'आनी अल-कुरान, अन-नह़्ह़ास 1/436. (3) इ'राब अल-कुरान, अन-नह़्ह़ास 1/394, और देखें तफ़सीर अल-बग़वी 1/324. (4) अस-सिह़ाह़ (म-ल-अ). (5) मा'आनी अल-कुरान, अन-नह़्ह़ास 1/437, और देखें मा'आनी अज़-ज़ज्जाज 1/441, और तफ़सीर अल-बग़वी 1/325. (6) उनके मा'आनी अल-कुरान 1/225 में।

سورہ آل عمران: آیات 90 - 91 198

...انہیں ضائع کر دیا(1)۔ اور کہا گیا: "ان کی توبہ ہرگز قبول نہ کی جائے گی" جب وہ اپنے ایک کفر سے دوسرے کفر کی طرف توبہ کریں؛ بلکہ ان کی توبہ صرف تب قبول ہوتی ہے جب وہ اسلام کی طرف توبہ کریں(2)۔

قطرب نے کہا: یہ آیت مکہ کے کچھ لوگوں کے بارے میں نازل ہوئی؛ انہوں نے کہا: ہم محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) کی موت کا انتظار کرتے ہیں، اگر ہمیں واپسی کی گنجائش نظر آئی تو ہم اپنی قوم کی طرف لوٹ جائیں گے، تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: {بیشک وہ لوگ جنہوں نے اپنے ایمان لانے کے بعد کفر کیا پھر کفر میں بڑھتے گئے، ان کی توبہ ہرگز قبول نہ ہوگی}، یعنی: ان کی توبہ قبول نہیں ہوگی جبکہ وہ کفر پر قائم ہیں، پس اللہ نے اسے غیر مقبول توبہ کہا؛ کیونکہ ان لوگوں کا ارادہ سچا نہیں تھا، اور اللہ عزوجل ہر توبہ قبول فرماتا ہے جب ارادہ سچا ہو(3)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بیشک جو لوگ کافر ہوئے اور کفر ہی کی حالت میں مر گئے، تو ان میں سے کسی سے بھی زمین بھر سونا ہرگز قبول نہ کیا جائے گا اگرچہ وہ اسے فدیے میں دے دے۔ ان ہی کے لیے دردناک عذاب ہے اور ان کا کوئی مددگار نہ ہوگا}۔

المِلْءُ (زیر کے ساتھ): وہ مقدار جو کسی چیز کو بھر دے۔ المَلْءُ (زبر کے ساتھ): کسی چیز کو بھرنے کا مصدر۔ کہا جاتا ہے: "مجھے اس کا ملأہ، ملأیہ اور تین أملائہ دے دو"(4)۔

اور "ولو افتدی بہ" میں 'واو' کے بارے میں کہا گیا کہ یہ زائد ہے؛ مطلب یہ ہے کہ: ان میں سے کسی سے زمین بھر سونا قبول نہ کیا جائے گا اگر وہ اسے بطور فدیہ دے۔

نحویوں میں سے اہل نظر نے کہا: 'واو' کا زائد ہونا جائز نہیں؛ کیونکہ یہ ایک معنی پر دلالت کرتا ہے۔ آیت کا مطلب ہے: ان میں سے کسی سے زمین بھر سونا بطور عطیہ (تبرعاً) قبول نہ کیا جائے گا، اور نہ ہی اگر وہ اسے بطور فدیہ دے(5)۔

اور "ذہباً" (سونا) فراء کے قول کے مطابق تفسیر (تمیز) کی بنا پر منصوب ہے(6)۔ مفضل نے کہا: تفسیر کی شرط یہ ہے کہ کلام مکمل ہو اور وہ مبہم ہو؛ جیسے آپ کا قول: "میرے پاس بیس ہیں"، تو عدد معلوم ہے، اور معدود (جسے گنا جائے) مبہم ہے؛ پس جب آپ کہیں: "درہم"، تو آپ نے اس کی تفسیر کر دی۔ تمیز کو صرف اس لیے نصب دیا جاتا ہے کیونکہ اس کے لیے کوئی ایسا عامل نہیں جو اسے جر دے یا اسے...

---

(1) إعراب القرآن للنحاس 1/ 394 . (2) معاني القرآن للنحاس 1/ 436 . (3) إعراب القرآن للنحاس 1/ 394 ، اور دیکھئے تفسير البغوي 1/ 324 . (4) الصحاح (ملأ) . (5) معاني القرآن للنحاس 1/ 437 ، اور دیکھئے معاني الزجاج 1/ 441 ، اور تفسير البغوي 1/ 325 . (6) ان کی کتاب معاني القرآن 1/ 225 میں۔

...raises it, and 'nasb' (accusative case) was the lightest of vowels, so it was made for everything that has no governing factor (1). Al-Kisa'i said (2): It was put in 'nasb' due to the implication of 'min' (from), i.e., "from gold"; like His saying: {or the equivalent thereof in fasting} [Al-Ma'idah: 95], i.e., "from fasting". In Bukhari and Muslim, on the authority of Qatadah, from Anas bin Malik, that the Prophet ﷺ said: "The disbeliever will be brought on the Day of Resurrection, and it will be said to him: 'What do you think, if you had the full earth of gold, would you ransom yourself with it?' He will say: 'Yes'. Then it will be said to him: 'You were asked for what is easier than that'." This is the wording of Al-Bukhari. Muslim said instead of "You were": "You lied, you were asked" (3). Allah Almighty's saying: {Never will you attain the good [reward] until you spend [in the way of Allah] from that which you love. And whatever you spend of anything - indeed, Allah is Knowing of it. (92)} It contains two issues: The first: The Imams narrated - and the wording is for An-Nasa'i - on the authority of Anas who said: When this verse was revealed: {Never will you attain the good [reward] until you spend from that which you love}, Abu Talha said: Our Lord is asking us from our wealth, so I bear witness to you, O Messenger of Allah, that I have made my land for Allah. The Messenger of Allah ﷺ said: "Place it among your relatives, in Hassan bin Thabit and Ubayy bin Ka'b" (4). And in Al-Muwatta (5): And the most beloved of his wealth to him was Bayraha' (6), and it was facing the mosque,

(1) Tafsir Al-Razi 8/140. (2) We did not find his saying, and Al-Samin cited it in Al-Durr Al-Masun 3/306. (3) Sahih Al-Bukhari (6538), and Sahih Muslim (2805) (53), and it is with Ahmad (12312). (4) Narrated by Ahmad (14036), Al-Bukhari (1461), Muslim (998), Abu Dawud (1689), At-Tirmidhi (2997), and An-Nasa'i in Al-Mujtaba 6/231-232 and the wording is his, and in Al-Kubra (11001), and in it: so he placed it in Hassan... , which is in accordance with other narrations of the Hadith. (5) 2/995-996. (6) In some copies: Batraha', by adding 'al-bir' (the well) to 'al-ha', Al-Fayrouzabadi said in Al-Qamus (Barah): Bayraha', like Fay'ala: land in Madinah, and the Hadith scholars mispronounce it as Batraha', and he said in (al-Ha): the name of a man to whom Batraha' in Madinah is attributed, and it may be shortened. Ibn al-Athir said in al-Nihayah (Barah): This word's pronunciation often varies among Hadith scholars; they say: Bayraha', with Fatha or Kasra on 'Ba', and Fatha or Damma on 'Ra', with 'Madd' (extension) in both, or with Fatha on both and 'Qasr' (shortening). It is the name of property and a place in Madinah. Al-Zamakhshari said in al-Fa'iq: It is 'Fay'ala' from 'Barah', which is visible land.

सूरह आल-इमरान: आयत 91 - 92 199

...इसे उठाता है, और 'नस्ब' (अव्ययी भाव) सबसे हल्का स्वर था, इसलिए इसे हर उस चीज़ के लिए बनाया गया जिसमें कोई कारक नहीं है (1)। अल-किसाई ने कहा (2): इसे 'मिन' (से) के निहितार्थ के कारण 'नस्ब' में रखा गया था, यानी "सोने से"; जैसा कि उनके कथन में है: {या उसके बराबर रोज़े रखना} [अल-माइदाह: 95], यानी "रोज़ों से"। बुखारी और मुस्लिम में कतादाह के माध्यम से अनस बिन मलिक से रिवायत है कि पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "कयामत के दिन काफिर को लाया जाएगा, और उससे कहा जाएगा: 'क्या तुम्हारा ख्याल है, अगर तुम्हारे पास पूरी पृथ्वी सोने की होती, तो क्या तुम उसके बदले में अपनी जान छुड़ाते?' वह कहेगा: 'हाँ'। तब उससे कहा जाएगा: 'तुमसे तो इससे भी आसान चीज़ माँगी गई थी'।" यह बुखारी के शब्द हैं। मुस्लिम ने "तुमसे थी" के बजाय कहा: "तुमने झूठ बोला, तुमसे माँगी गई थी" (3)। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {तुम नेकी को हरगिज़ नहीं पा सकोगे जब तक तुम अपनी पसंदीदा चीज़ों में से (अल्लाह की राह में) खर्च न करो। और तुम जो कुछ भी खर्च करते हो, अल्लाह उसे खूब जानता है। (92)} इसमें दो मसले हैं: पहला: इमामों ने रिवायत की है - और शब्द अन-नसाई के हैं - अनस से, जिन्होंने कहा: जब यह आयत नाजिल हुई: {तुम नेकी को हरगिज़ नहीं पा सकोगे जब तक तुम अपनी पसंदीदा चीज़ों में से खर्च न करो}, तो अबू तलहा ने कहा: हमारा रब हमसे हमारे माल में से माँग रहा है, तो ऐ अल्लाह के रसूल, मैं आपको गवाह बनाता हूँ कि मैंने अपनी ज़मीन अल्लाह के लिए दे दी। रसूलुल्लाह ﷺ ने फरमाया: "इसे अपने रिश्तेदारों में दे दो, हस्सान बिन साबित और उबै बिन का'ब में" (4)। और मुवत्ता (5) में है: और उनका सबसे प्रिय माल उनके पास 'बैरहा' (6) था, और वह मस्जिद के सामने था,

(1) तफसीर अल-राज़ी 8/140। (2) हमें उनका कथन नहीं मिला, और अल-समीन ने अल-दुर्र अल-मसनून 3/306 में इसका उल्लेख किया है। (3) सहीह अल-बुखारी (6538), और सहीह अल-मुस्लिम (2805) (53), और यह अहमद (12312) के पास है। (4) इसे अहमद (14036), अल-बुखारी (1461), मुस्लिम (998), अबू दाऊद (1689), अत-तिर्मिज़ी (2997), और अन-नसाई ने अल-मुज्तबा 6/231-232 में रिवायत किया है और शब्द उन्हीं के हैं, और अल-कुबरा (11001) में, और इसमें है: तो उन्होंने इसे हस्सान में रखा..., जो हदीस की अन्य रिवायतों के अनुकूल है। (5) 2/995-996। (6) कुछ प्रतियों में: 'बतरहा', 'हा' के साथ कुएं(बइर) को जोड़ने से, अल-फैरूज़ाबादी ने अल-कामूस (बरह) में कहा: 'बैरहा', 'फैला' की तरह: मदीना में एक ज़मीन है, और हदीस के विद्वान इसे 'बतरहा' के रूप में गलत उच्चारित करते हैं, और उन्होंने (अल-हा) में कहा: एक व्यक्ति का नाम जिससे

मदीना में 'बतरहा' जुड़ा है, और इसे छोटा भी किया जा सकता है। इब्न अल-असीर ने अल-निहाया (बरह) में कहा: इस शब्द का उच्चारण अक्सर हदीस के विद्वानों के बीच भिन्न होता है; वे कहते हैं: 'बैरहा', 'बा' पर फतह या कसरा के साथ, और 'रा' पर फतह या दम्मा के साथ, दोनों में 'मद' (विस्तार) के साथ, या दोनों पर फतह और 'कस्र' (संक्षिप्तीकरण) के साथ। यह मदीना में संपत्ति और एक स्थान का नाम है। अल-ज़मखशरी ने अल-फाइक में कहा: यह 'बराह' से 'फैला' है, जो स्पष्ट भूमि है।

سورہ آل عمران: آیات 91 - 92 199

...اسے بلند کرتا ہے، اور 'نصب' سب سے ہلکی حرکت تھی، اس لیے اسے ہر اس چیز کے لیے بنا دیا گیا جس میں کوئی عامل نہ ہو (1)۔ اور کسائی نے کہا (2): یہ 'مِن' (سے) کی نیت کی وجہ سے 'نصب' میں ہے، یعنی "سونے سے"؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {أَوْ عَدْلُ ذَلِكَ صِيَامًا} [المائدہ: 95]، یعنی "روزوں سے"۔ اور بخاری و مسلم میں قتادہ سے، انہوں نے انس بن مالک سے روایت کی ہے کہ نبی اکرم ﷺ نے فرمایا: "قیامت کے دن کافر کو لایا جائے گا، اور اس سے کہا جائے گا: 'تمہارا کیا خیال ہے، اگر تمہارے پاس پوری زمین سونے سے بھری ہوئی ہوتی، تو کیا تم اس کے بدلے میں اپنی جان چھڑاتے؟' وہ کہے گا: 'ہاں'۔ تب اس سے کہا جائے گا: 'تم سے تو اس سے بھی آسان چیز کا مطالبہ کیا گیا تھا'۔" یہ بخاری کے الفاظ ہیں۔ اور مسلم نے "قد کنت" کی جگہ فرمایا: "تم نے جھوٹ بولا، تم سے مانگا گیا تھا" (3)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ 92} اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: ائمہ نے روایت کیا ہے - اور الفاظ نسائی کے ہیں - انس سے، انہوں نے کہا: جب یہ آیت نازل ہوئی: {لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ}، تو ابو طلحہ نے کہا: ہمارا رب ہم سے ہمارے اموال میں سے مانگ رہا ہے، پس اے اللہ کے رسول، میں آپ کو گواہ بناتا ہوں کہ میں نے اپنی زمین اللہ کے لیے وقف کر دی۔ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اسے اپنے رشتہ داروں، حسان بن ثابت اور ابی بن کعب میں تقسیم کر دو" (4)۔ اور موطا (5) میں ہے: اور ان کے اموال میں سے انہیں سب سے زیادہ پسندیدہ 'بَيْرَحاء' (6) تھی، اور وہ مسجد کے سامنے تھی۔

(1) تفسیر رازی 8/140۔ (2) ہمیں ان کا قول نہیں ملا، اور السمین نے الدر المصون 3/306 میں اسے ذکر کیا ہے۔ (3) صحیح بخاری (6538)، اور صحیح مسلم (2805) (53)، اور یہ احمد

(12312) کے پاس ہے۔ (4) اسے احمد (14036)، بخاری (1461)، مسلم (998)، ابو داؤد (1689)، ترمذی (2997)، اور نسائی نے المجتبیٰ 6/231-232 میں روایت کیا اور الفاظ انہی کے ہیں، اور الکبریٰ (11001) میں، اور اس میں ہے: تو اسے حسان میں رکھا... ، اور یہی حدیث کی دیگر روایات کے موافق ہے۔ (5) 2/995-996۔ (6) بعض نسخوں میں: 'بترحاء'، 'بئر' کو 'حاء' کی طرف منسوب کر کے، فیروز آبادی نے القاموس (برح) میں کہا: بَيْرَحَى، جیسے فَيْعَلَى: مدینہ میں ایک زمین ہے، اور محدثین اسے 'بترحاء' کے طور پر غلط پڑھتے ہیں، اور انہوں نے (الحا) میں کہا: ایک شخص کا نام جس کی طرف مدینہ میں بترحاء منسوب ہے، اور اسے مقصور بھی پڑھا جاتا ہے۔ اور ابن الاثیر نے النہایہ (برح) میں کہا: اس لفظ میں محدثین کے الفاظ اکثر مختلف ہوتے ہیں، پس وہ کہتے ہیں: بیرحاء، باء کے فتحہ اور کسرہ کے ساتھ، اور راء کے فتحہ اور ضمہ کے ساتھ، دونوں میں مد کے ساتھ، اور دونوں کے فتحہ اور قصر کے ساتھ، اور یہ مدینہ میں ایک جائیداد اور جگہ کا نام ہے۔ اور زمخشری نے الفائق میں کہا: یہ البراح سے فَيْعَلَى ہے، اور وہ کھلی زمین ہے۔

Surah Al-Imran: Verse 92 200

And the Messenger of Allah (PBUH) used to enter it and drink from its pleasant water. He mentioned the Hadith.

This verse is evidence for applying the literal and general meaning of the address, for the Companions (may Allah be pleased with them all) did not understand anything other than that from the content of the address when the verse was revealed. Do you not see Abu Talha, when he heard "You will never attain righteousness until you spend [in the way of Allah]..." [the verse], he did not need to wait for a clarification of what Allah wants His servants to spend from it via another verse or a Sunnah explaining that, as they love many things.

Likewise did Zaid bin Harithah; he intentionally chose from what he loved a horse called Sabal, and said: "O Allah, You know that I have no property more beloved to me than this horse of mine." He brought it to the Prophet (PBUH) and said: "This is for the cause of Allah." He (the Prophet) said to Usama bin Zaid: "Take it." It seemed Zaid felt something in himself about that, so the Messenger of Allah (PBUH) said: "Indeed, Allah has accepted it from you." Mentioned by Asad bin Musa (1).

And Ibn Umar freed Nafi', his freedman, though Abdullah bin Ja'far had offered him a thousand dinars for him. Safiyyah bint Abi Ubaid said: "I think he interpreted the word of Allah Almighty: 'You will never attain righteousness until you spend [in the way of Allah] from that which you love'."

Shibl narrated from Ibn Abi Najih (2), from Mujahid who said: Umar bin Al-Khattab wrote to Abu Musa Al-Ash'ari to buy him a slave-girl from the captives of Jalula on the day of the conquest of the cities of Kisra. Sa'd bin Abi Waqqas said: So Umar called for her, and she pleased him, so he said: "Indeed, Allah Almighty says: 'You will never attain righteousness until you spend [in the way of Allah] from that which you love'," so Umar freed her (3).

It was narrated from Al-Thawri that it reached him that the mother of the child of Al-Rabi' bin Khuthaym said: Whenever a beggar came to him...

---

(1) Narrated as mursal by Abdul Razzaq 1/126 (Tafsir), Al-Tabari 5/577 from Ayyub Al-Sakhtiyani, and 5/576 from Amr bin Dinar, and Sa'id bin Mansur in Al-Tafsir (507) from Muhammad bin Al-Munkadir. (2) In (D) and (M): "from Abi Najih", which is an error; the fixed version is from (Kh). (3) Tafsir Mujahid 131, and Al-Wahidi narrated it in Al-

Wasit 1/463-464 through Shibl. Al-Tabari narrated it 5/574 through Isa from Ibn Abi Najih. Al-Nahhas mentioned it in Ma'ani Al-Quran 1/439, and Al-Baghawi 1/326. His words: Jalula: a region in the Sawad on the road to Khorasan; where the famous battle against the Persians by the Muslims took place in (16 AH), and the Muslims defeated them, so it was called Jalula Al-Waqi'ah. See Mu'jam Al-Buldan 2/156.

सूरा आल इमरान: आयत ९२ २००

और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) इसमें प्रवेश करते थे और इसके मीठे पानी से पीते थे। और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया।

इस आयत में संबोधन के शाब्दिक और सामान्य उपयोग का प्रमाण है, क्योंकि जब आयत अवतरित हुई तो सहाबा (रज़ियल्लाहु अन्हुम) ने इसके अलावा कुछ और नहीं समझा। क्या आपने अबू तल्हा को नहीं देखा जब उन्होंने "तुम नेकी को नहीं पा सकते जब तक कि तुम खर्च न करो..." [आयत] सुनी, तो उन्हें इस बात के स्पष्टीकरण की प्रतीक्षा करने की आवश्यकता नहीं पड़ी कि अल्लाह अपने दासों से किस चीज़ को खर्च करवाना चाहता है, किसी अन्य आयत या सुन्नत के माध्यम से, क्योंकि वे बहुत सी चीज़ों से प्रेम करते थे।

ज़ैद बिन हारिथह ने भी ऐसा ही किया; उन्होंने अपनी प्रिय चीज़ों में से 'सबल' नामक घोड़े को चुना और कहा: "हे अल्लाह, तू जानता है कि मेरे पास इस घोड़े से अधिक प्रिय कोई धन नहीं है।" वे उसे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पास लाए और कहा: "यह अल्लाह की राह में है।" उन्होंने (नबी) ने उसामा बिन ज़ैद से कहा: "इसे ले लो।" ऐसा लगा कि ज़ैद ने अपने मन में कुछ महसूस किया, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "बेशक अल्लाह ने इसे तुम्हारी ओर से स्वीकार कर लिया है।" इसका उल्लेख असद बिन मूसा (१) ने किया है।

और इब्न उमर ने अपने दास नाफ़े को आज़ाद कर दिया, जबकि अब्दुल्ला बिन जाफ़र ने उसके बदले उन्हें एक हज़ार दीनार देने की पेशकश की थी। सफ़िया बिन्त अबी उबैद ने कहा: "मुझे लगता है कि उन्होंने अल्लाह के इस कथन की व्याख्या की है: 'तुम नेकी को हरगिज़ नहीं पा सकते जब तक कि तुम उसमें से खर्च न करो जिसे तुम पसंद करते हो'।"

शिबल ने इब्न अबी नजीह (२) से, और उन्होंने मुजाहिद से रिवायत की, उन्होंने कहा: उमर बिन अल-खत्ताब ने अबू मूसा अल-अशअरी को लिखा कि वे उनके लिए किसरा के शहरों की विजय के दिन जलूला के कैदियों में से एक दासी खरीदें। साद बिन अबी वक़्क़ास ने कहा: फिर उमर ने उसे बुलाया, वह उन्हें पसंद आई, तो उन्होंने कहा: "बेशक अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल फरमाता है: 'तुम नेकी को हरगिज़ नहीं पा सकते जब तक कि तुम उसमें से खर्च न करो जिसे तुम पसंद करते हो'," तो उमर ने उसे आज़ाद कर दिया (३)।

अल-थौरी से रिवायत है कि उन तक यह खबर पहुँची कि रबी' बिन खुशयम की संतान की माँ ने कहा: जब भी कोई मांगने वाला उनके पास आता...

---

(१) इसे अब्दुल रज़्ज़ाक़ १/१२६ (तफ़सीर), अल-तबरी ५/५७७ ने अय्यूब अल-सख़्तियानी से और ५/५७६ ने अम्र बिन दीनार से मुरसल के रूप में निकाला है, और सईद बिन मंसूर ने तफ़सीर (५०७) में मुहम्मद बिन अल-मुनकादिर से। (२) (द) और (म) में: "अबू नजीह से", जो गलत है, और जो (ख) से साबित है। (३) तफ़सीर मुजाहिद १३१, और इसे अल-वाहिदी ने अल-वसीत १/४६३-४६४ में शिबल के माध्यम से निकाला है। अल-तबरी ने इसे ५/५७४ में ईसा के माध्यम से इब्न अबी नजीह से निकाला है। अल-नहहास ने इसे मानी अल-कुरान १/४३९ में और अल-बग़वी ने १/३२६ में उल्लेख किया है। उनका कहना है: जलूला: सवाद के क्षेत्रों में से एक है जो खुरासान के रास्ते में है; वहाँ १६ हिजरी में मुसलमानों की फारसियों के साथ प्रसिद्ध लड़ाई हुई थी, जिसमें मुसलमानों ने उन्हें हरा दिया था, इसलिए इसे जलूला अल-वाक़िआ कहा गया। मुअजम अल-बुल्दान २/१५६ देखें।

سورہ آل عمران: آیت 92 200

اور رسول اللہ ﷺ اس میں داخل ہوتے اور اس کا میٹھا پانی پیتے تھے۔ اور انہوں نے حدیث کا ذکر کیا۔

پس اس آیت میں خطاب کے ظاہر اور اس کے عموم کے استعمال پر دلیل ہے، کیونکہ صحابہ کرام رضی اللہ عنہم اجمعین نے آیت کے نزول کے وقت اس کے مفہوم سے اس کے سوا کچھ نہیں سمجھا تھا۔ کیا آپ نے ابو طلحہ کو نہیں دیکھا جب انہوں نے سنا "تم ہرگز بھلائی کو نہیں پا سکتے جب تک کہ تم خرچ نہ کرو..." [آیت]، تو انہیں اس بات کے انتظار کی ضرورت پیش نہ آئی کہ کسی دوسری آیت یا سنت کے ذریعے یہ وضاحت آئے کہ اللہ اپنے بندوں سے کیا خرچ کروانا چاہتا ہے، کیونکہ وہ بہت سی چیزوں سے محبت کرتے تھے۔

اور اسی طرح زید بن حارثہ نے کیا؛ انہوں نے اپنی پسندیدہ چیزوں میں سے ایک گھوڑے کا انتخاب کیا جسے 'سبل' کہا جاتا تھا، اور کہا: "اے اللہ، تو جانتا ہے کہ میرے پاس میرے اس گھوڑے سے بڑھ کر کوئی مال محبوب نہیں ہے۔" پس وہ اسے نبی ﷺ کے پاس لائے اور کہا: "یہ اللہ کی راہ میں ہے۔" آپ ﷺ نے اسامہ بن زید سے فرمایا: "اسے لے لو۔" ایسا لگا جیسے زید نے اپنے دل میں کچھ محسوس کیا، تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ نے اسے تمہاری طرف سے قبول کر لیا ہے۔" اسے اسد بن موسیٰ (1) نے ذکر کیا ہے۔

اور ابن عمر نے اپنے آزاد کردہ غلام نافع کو آزاد کر دیا، حالانکہ عبداللہ بن جعفر نے انہیں ان کے بدلے ایک ہزار دینار دینے کی پیشکش کی تھی۔ صفیہ بنت ابی عبید نے کہا: "میرا خیال ہے کہ

انہوں نے اللہ عزوجل کے اس قول کی تاویل کی ہے: 'تم ہرگز بھلائی کو نہیں پا سکتے جب تک کہ تم اس میں سے خرچ نہ کرو جس سے تم محبت کرتے ہو'۔"

اور شبل نے ابن ابی نجیح (2) سے، انہوں نے مجاہد سے روایت کیا، انہوں نے کہا: عمر بن الخطاب نے ابو موسیٰ الاشعری کو لکھا کہ وہ ان کے لیے مدائنِ کسریٰ کی فتح کے دن جلولاء کے قیدیوں میں سے ایک لونڈی خریدیں۔ سعد بن ابی وقاص نے کہا: پھر عمر نے اسے بلایا، وہ انہیں پسند آئی، تو انہوں نے کہا: "بے شک اللہ عزوجل فرماتا ہے: 'تم ہرگز بھلائی کو نہیں پا سکتے جب تک کہ تم اس میں سے خرچ نہ کرو جس سے تم محبت کرتے ہو'۔" پس عمر نے اسے آزاد کر دیا (3)۔

اور ثوری سے مروی ہے کہ انہیں یہ خبر پہنچی کہ ربیع بن خثیم کی ام ولد نے کہا: جب بھی ان کے پاس کوئی سائل آتا...

---

(1) اسے عبد الرزاق 1/126 (تفسیر) میں مرسل نکالا ہے، اور طبری نے 5/577 میں ایوب السختیانی سے، اور 5/576 میں عمرو بن دینار سے، اور سعید بن منصور نے تفسیر (507) میں محمد بن المنکدر سے۔ (2) (د) اور (م) میں: "ابو نجیح سے" ہے، جو کہ غلط ہے، اور درست وہی ہے جو (خ) میں ہے۔ (3) تفسیر مجاہد 131، اور اسے واحدی نے الوسیط 1/463-464 میں شبل کے واسطے سے نکالا ہے۔ اور طبری نے 5/574 میں عیسیٰ کے واسطے سے ابن ابی نجیح سے نکالا ہے۔ اور اسے نحاس نے معانی القرآن 1/439 میں اور بغوی نے 1/326 میں ذکر کیا ہے۔ ان کا قول ہے: جلولاء: سواد کے علاقوں میں سے ایک علاقہ ہے جو خراسان کے راستے میں ہے؛ وہاں 16 ہجری میں مسلمانوں کی ایرانیوں کے خلاف مشہور جنگ ہوئی تھی، جس میں مسلمانوں نے انہیں مغلوب کر دیا تھا، اس لیے اسے جلولاء الوقعہ کہا گیا۔ دیکھیے معجم البلدان 2/156۔

He used to say to me: "O so-and-so, give the beggar sugar, for Al-Rabi' loves sugar." Sufyan said: He was interpreting the words of the Almighty: {Never will you attain righteousness until you spend from that which you love} (1). It was narrated from Umar ibn Abdul Aziz that he used to buy loads of sugar and give them in charity. It was said to him: "Why don't you give their value in charity?" He replied: "Because sugar is more beloved to me, so I wanted to spend from what I love" (2). Al-Hasan said: "Indeed, you will not attain what you love except by leaving what you desire, and you will not achieve (3) what you hope for except through patience over what you dislike" (4). Second: They differed in the interpretation of "Al-Birr" (righteousness). It was said: Paradise; on the authority of Ibn Mas'ud, Ibn Abbas, 'Ata', Mujahid, 'Amr bin Maymun, and Al-Suddi. The estimation is: You will not attain the reward of Al-Birr until you spend from what you love (5). "An-Nawal" means giving, from your saying: "Nawwaltuhu tanweelan": I gave it to him (6). And "naalani min fulan ma'ruf yanaaluni" means: a kindness from someone reached me. The meaning is: You will not reach Paradise and be given it until you spend from what you love. And it was said: Al-Birr is righteous deeds (7). In the authentic Hadith: "Adhere to truthfulness, for it leads (8) to righteousness, and righteousness leads to Paradise." It has already been mentioned in Al-Baqarah (9). Atiyyah Al-Awfi said: It means obedience. 'Ata' said: You will not attain the honor of religion and piety until you give charity while you are healthy and stingy; hoping for life and fearing poverty. From Al-Hasan: "Until you spend" refers to the obligatory Zakat. Mujahid and Al-Kalbi said: It is...

(1) Reported by Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 1/204. (2) Tafsir Abi Al-Layth 1/284. (3) In (Kh) and (M): "tudriku". (4) Mentioned by Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 1/205. (5) Tafsir al-Tabari 5/573, and Tafsir al-Baghawi 1/325. (6) Mujmal al-Lughah 3/848. (7) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 1/348. (8) In the manuscripts: "yad'u" (in both places), and the confirmed text is from (M) and the sources of the Hadith. (9) A portion of the Hadith of Ibn Mas'ud, may Allah be pleased with him, reported by Ahmad (3638), Al-Bukhari (6094), and Muslim (2607). And it was previously mentioned in 3/63.

वह मुझसे कहते थे: "ऐ फलां, मांगने वाले को चीनी दे दो, क्योंकि अल-रबीअ को चीनी पसंद है।" सुफियान ने कहा: वह सर्वशक्तिमान के शब्दों की व्याख्या कर रहे थे: {तुम तब तक नेकी को नहीं पहुँच सकोगे जब तक कि उन चीज़ों में से खर्च न करो जो तुम्हें प्रिय हैं} (१)। उमर बिन अब्दुल अजीज़ के बारे में रिवायत है कि वह चीनी के बोरे खरीदते थे और उन्हें सदका (दान) कर देते थे। उनसे पूछा गया: "आपने उनकी कीमत सदका क्यों नहीं की?" उन्होंने कहा: "क्योंकि चीनी मुझे अधिक प्रिय है, इसलिए मैं उस चीज़ में से खर्च करना चाहता था जो मुझे पसंद है" (२)। अल-हसन ने कहा: "निस्संदेह, तुम वह नहीं पा सकोगे जो तुम्हें पसंद है सिवाय अपनी इच्छाओं को छोड़ने के और तुम वह प्राप्त (३) नहीं कर सकोगे जिसकी तुम आशा रखते हो सिवाय उन चीज़ों पर धैर्य रखने के जो तुम्हें नापसंद हैं" (४)। दूसरा: उन्होंने "अल-बिर" (नेकी) की व्याख्या में मतभेद किया। कहा गया: जन्नत (स्वर्ग); इब्न मसूद, इब्न अब्बास, अता, मुजाहिद, अम्र बिन मैमुन और अल-सुद्दी के अधिकार से। अनुमान यह है: तुम तब तक अल-बिर का सवाब प्राप्त नहीं करोगे जब तक तुम उस चीज़ में से खर्च न करो जो तुम्हें प्रिय है (५)। "अन-नवाल" का अर्थ है देना, आपके कहने से: "नवलतुहु तन्वीलन": मैंने उसे दिया (६)। और "नालनी मिन फुलान मारूफ यनालुनी" का अर्थ है: किसी की भलाई मुझ तक पहुँची। तो अर्थ यह है: तुम जन्नत तक नहीं पहुँचोगे और तुम्हें वह नहीं दी जाएगी जब तक तुम उस चीज़ में से खर्च न करो जो तुम्हें प्रिय है। और कहा गया: अल-बिर नेक काम है (७)। सही हदीस में है: "सच्चाई को थामे रहो, क्योंकि यह नेकी की ओर ले जाती है (८), और नेकी जन्नत की ओर ले जाती है।" यह पहले अल-बकराह में आ चुका है (९)। अतिय्या अल-औफी ने कहा: इसका अर्थ है आज्ञाकारिता। अता ने कहा: तुम धर्म और धर्मनिष्ठा का सम्मान तब तक प्राप्त नहीं करोगे जब तक तुम तब सदका न करो जब तुम स्वस्थ और कंजूस हो; जीवन की आशा रखते हो और गरीबी से डरते हो। अल-हसन से: "जब तक तुम खर्च न करो" का अर्थ अनिवार्य ज़कात है। मुजाहिद और अल-कल्बी ने कहा: यह है...

(१) इसे इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद १/२०४ में उद्धृत किया है। (२) तफ़सीर अबी अल-लैथ १/२८४। (३) (ख) और (म) में: "तदरुकू"। (४) इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा अल-तमहीद १/२०५ में वर्णित। (५) तफ़सीर अल-तबरी ५/५७३, और तफ़सीर अल-बग़वी १/३२५। (६) मुजमल अल-लुग़ह ३/८४८। (७) अल-नहहास द्वारा मा'नी अल-कुरान १/३४८। (८) प्रतियों में: "यद्ऊ" (दोनों स्थानों पर), और पुष्ट पाठ (म) और हदीस के स्रोतों से है। (९) इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस का एक हिस्सा, जिसे

अहमद (३६३८), बुखारी (६०९४), और मुस्लिम (२६·७) ने उद्धृत किया है। और यह ३/६३ में पहले आ चुका है।

وہ مجھ سے کہتے تھے: "اے فلاں، مانگنے والے کو چینی دے دو، کیونکہ الربیع چینی پسند کرتا ہے۔" سفیان نے کہا: وہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر کر رہے تھے: ﴿لَن تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ﴾ (۱)۔ عمر بن عبدالعزیز سے روایت ہے کہ وہ چینی کی بوریاں خریدتے اور انہیں صدقہ کر دیتے۔ ان سے کہا گیا: "آپ نے ان کی قیمت کیوں نہیں صدقہ کی؟" انہوں نے فرمایا: "क्योंकि چینی مجھے زیادہ پسند ہے، اس لیے میں نے چاہا کہ اس چیز میں سے خرچ کروں جو مجھے پسند ہے" (۲)۔ حسن بصری نے فرمایا: "بیشک تم وہ حاصل نہیں کر سکو گے جو تمہیں پسند ہے مگر اپنی خواہشات کو چھوڑ کر، اور تم وہ حاصل نہیں کر سکو گے (۳) جس کی تم امید رکھتے ہو مگر ان چیزوں پر صبر کر کے جو تمہیں ناپسند ہیں" (۴)۔ دوسری بات: "البر" کی تشریح میں اختلاف کیا گیا، تو کہا گیا: جنت؛ ابن مسعود، ابن عباس، عطا، مجاہد، عمرو بن میمون اور السدی سے مروی ہے۔ اور تقدیر یہ ہے: تم نیکی کا ثواب حاصل نہیں کرو گے یہاں تک کہ اپنی محبوب چیزوں میں سے خرچ کرو (۵)۔ اور "النوال" کے معنی ہیں عطا کرنا، جیسا کہ کہا جاتا ہے: "نولتہ تنویلاً": میں نے اسے عطا کیا (۶)۔ اور "نالنی من فلان معروف ینالنی" کے معنی ہیں: فلاں کی طرف سے مجھ تک بھلائی پہنچی۔ پس معنی یہ ہے: تم جنت تک نہیں پہنچو گے اور نہ وہ تمہیں دی جائے گی جب تک تم اپنی محبوب چیزوں میں سے خرچ نہ کرو۔ اور کہا گیا: البر سے مراد عملِ صالح ہے (۷)۔ اور صحیح حدیث میں ہے: "سچائی کو لازم پکڑو، کیونکہ سچائی نیکی کی طرف لے جاتی ہے (۸)، اور نیکی جنت کی طرف لے جاتی ہے۔" اور یہ سورہ بقرہ میں گزر چکا ہے (۹)۔ عطیہ العوفی نے کہا: اس سے مراد اطاعت ہے۔ عطا نے کہا: تم دین اور تقویٰ کی بزرگی حاصل نہیں کرو گے یہاں تک کہ تم اس حالت میں صدقہ کرو جب تم تندرست اور بخیل

ہو؛ زندگی کی امید رکھتے ہو اور فقر سے ڈرتے ہو۔ حسن بصری سے مروی ہے: "حتیٰ تنفقوا" سے مراد زکوٰۃِ مفروضہ ہے۔ مجاہد اور الکلبی نے کہا: یہ ہے...

(۱) اسے ابن عبد البر نے التمہید ۱/۲۰۴ میں روایت کیا ہے۔ (۲) تفسیر ابی اللیث ۱/۲۸۴۔ (۳) (خ) اور (م) میں: "تدرکوا" ہے۔ (۴) اسے ابن عبد البر نے التمہید ۱/۲۰۵ میں ذکر کیا ہے۔ (۵) تفسیر الطبری ۵/۵۷۳، اور تفسیر البغوی ۱/۳۲۵۔ (۶) مجمل اللغہ ۳/۸۴۸۔ (۷) معانی القرآن للنحاس ۱/۳۴۸۔ (۸) نسخوں میں: "یدعو" ہے (دونوں جگہوں پر)، اور درست لفظ (م) اور حدیث کے مآخذ سے لیا گیا ہے۔ (۹) ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ٹکڑا ہے جسے احمد (۳۶۳۸)، بخاری (۶۰۹۴)، اور مسلم (۲۶۰۷) نے روایت کیا ہے۔ اور یہ پہلے ۳/۶۳ پر گزر چکا ہے۔

...abrogated, it was abrogated by the verse of Zakat (1). It is said: The meaning is until you spend from what you love in the way of goodness, whether from charity or other acts of obedience, and this is comprehensive. An-Nasa'i narrated from Sa'sa'ah bin Mu'awiyah, who said: I met Abu Dharr, and I said: "Tell me something." He said: "Yes." He said: "The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: 'There is no Muslim servant who spends a pair from all his property in the way of Allah, except that the gatekeepers of Paradise will meet him, each of them calling him to what he has.' I said: 'How is that?' He said: 'If it were camels, then two camels, and if it were cows, then two cows.'" (2). Abu Bakr Al-Warraq said: He guided them by this verse to chivalry (futuwwah) (3), meaning: You will not attain My righteousness towards you except by your righteousness towards your brothers, and spending on them from your wealth and status. If you do that, My righteousness and compassion will reach you (4). Mujahid said: It is like His saying: {And they give food in spite of love for it to the needy} [Al-Insan: 8]. {And whatever you spend of anything, indeed, Allah is Knowing of it}, meaning: if He knows it, He rewards for it (5). His, the Almighty's, saying: {All food was lawful to the Children of Israel except what Israel had made unlawful to himself before the Torah was revealed. Say, [O Muhammad], "So bring the Torah and recite it, if you should be truthful." * Then whoever invents a lie about Allah after that - then those are the wrongdoers.} There are four points in it: The first: His, the Almighty's, saying: {lawful (hillan)}, meaning: permissible. Then He excepted, saying: {except what Israel had made unlawful to himself}, and he is Ya'qub (Jacob), peace be upon him (6).

---

(1) Tafsir al-Baghawi 1/325, and Zad al-Masir 1/421. (2) Sunan an-Nasa'i 6/48-49, and it is in Ahmad (21341), and there is a supporting narration from the hadith of Abu Hurairah; reported by Ahmad (7633). (3) His saying: Al-Futuwwah, meaning: generosity. Al-Qamus (fata). (4) Majma' al-Bayan 4/141. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 1/439-440. And the saying of Mujahid is in his Tafsir, p. 113. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/472.

सूरह आल-इमरान: आयतें 92 - 94 202

...निरस्त (मनसूख) कर दी गई, इसे ज़कात की आयत ने निरस्त कर दिया (1)। कहा गया है: इसका अर्थ यह है कि जब तक तुम उस चीज़ में से खर्च न करो जिसे तुम भलाई के मार्ग में पसंद करते हो, चाहे वह दान (सदक़ा) हो या आज्ञाकारिता के अन्य कार्य, और यह व्यापक है। अन-नसाई ने सा'साह बिन मुआविया से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैं अबू ज़र से मिला और कहा: "मुझे कुछ बताओ।" उन्होंने कहा: "हाँ।" उन्होंने कहा: "अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: 'कोई भी मुसलमान बंदा ऐसा नहीं है जो अल्लाह के रास्ते में अपनी सारी संपत्ति में से एक जोड़ा खर्च करे, सिवाय इसके कि स्वर्ग (जन्नत) के द्वारपाल उसका स्वागत करेंगे, उनमें से हर कोई उसे अपने पास मौजूद चीज़ की ओर बुलाएगा।' मैंने कहा: 'वह कैसे?' उन्होंने कहा: 'अगर ऊँट हों तो दो ऊँट, और अगर गायें हों तो दो गायें।'" (2)। अबू बक्र अल-वर्रक ने कहा: उन्होंने इस आयत के ज़रिए उन्हें वीरता/उदारता (फ़ुतूव्वा) (3) का मार्गदर्शन किया, अर्थात: तुम मेरी भलाई तब तक प्राप्त नहीं करोगे जब तक कि तुम अपने भाइयों के साथ भलाई न करो, और अपने धन और प्रतिष्ठा से उन पर खर्च न करो। यदि तुम ऐसा करोगे, तो मेरी भलाई और दया तुम तक पहुँचेगी (4)। मुजाहिद ने कहा: यह उनके इस कथन के समान है: {और वे उसकी मुहब्बत के बावजूद मिस्कीन को खाना खिलाते हैं} [अल-इंसान: 8]। {और तुम जो कुछ भी खर्च करते हो, अल्लाह उसे खूब जानता है}, अर्थात: यदि वह जानता है, तो वह उसका प्रतिफल (जज़ा) देगा (5)। अल्लाह तआला का फ़रमान: {तमाम खाने बनी इसराईल के लिए हलाल थे, सिवाय उस चीज़ के जिसे इसराईल ने तौरात के उतारे जाने से पहले खुद पर हराम कर लिया था। कह दीजिए, "फिर तौरात लाओ और उसे पढ़ो, अगर तुम सच्चे हो।" * फिर इसके बाद जो अल्लाह पर झूठ गढ़े, तो वही लोग अत्याचारी (ज़ालिम) हैं।} इसमें चार मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {हिल्लन}, अर्थात: हलाल। फिर उन्होंने अपवाद (इस्तिसना) किया और फ़रमाया: {सिवाय उस चीज़ के जिसे इसराईल ने खुद पर हराम कर लिया था}, और वह याकूब अलैहिस्सलाम हैं (6)।

---

(1) तफ़्सीर अल-बगवी 1/325, और ज़ाद अल-मसीर 1/421। (2) सुनन अन-नसाई 6/48-49, और यह अहमद (21341) में है, और अबू हुरैरा की हदीस से इसकी गवाही मौजूद है; इसे अहमद (7633) ने उद्धृत किया है। (3) उनका कथन: अल-फ़ुतूव्वा, अर्थात: उदारता (करम)। अल-क़ामूस (फ़ता)। (4) मजमा अल-बयान 4/141। (5) मआनी अल-कुरान लिन-नहहास 1/439-440। और मुजाहिद का कथन उनकी तफ़्सीर, पृष्ठ 113 में है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/472।

سورہ آل عمران: آیات 92 - 94 202

منسوخ ہے، اسے زکوٰۃ کی آیت نے منسوخ کر دیا (1)۔ اور کہا گیا: اس کا مطلب یہ ہے کہ یہاں تک کہ تم اس میں سے خرچ کرو جسے تم خیر کی راہ میں پسند کرتے ہو، خواہ وہ صدقہ ہو یا اطاعت کے دیگر کام، اور یہ جامع ہے۔ اور نسائی نے صعصعہ بن معاویہ سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: میں ابو ذر رضی اللہ عنہ سے ملا، میں نے کہا: مجھ سے کوئی حدیث بیان کریں، انہوں نے کہا: ہاں، اللہ کے رسول صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "کوئی بھی مسلمان بندہ ایسا نہیں ہے جو اللہ کی راہ میں اپنے تمام مال میں سے ایک جوڑا خرچ کرے، مگر جنت کے دربان اس کا استقبال کریں گے، ان میں سے ہر ایک اسے اپنے پاس موجود چیز کی طرف بلائے گا۔" میں نے کہا: "یہ کیسے؟" انہوں نے کہا: "اگر اونٹ ہوں تو دو اونٹ، اور اگر گائے ہو تو دو گائیں" (2)۔ اور ابو بکر الوراق نے کہا: اس آیت کے ذریعے انہیں فتوّت (3) (سخاوت و جوانمردی) کی طرف رہنمائی کی گئی، یعنی: تم میری نیکی کو ہرگز نہیں پاؤ گے جب تک کہ تم اپنے بھائیوں کے ساتھ نیکی نہ کرو، اور اپنے مال اور جاہ (مرتبہ) سے ان پر خرچ نہ کرو، جب تم ایسا کرو گے تو میری نیکی اور شفقت تمہیں پہنچے گی (4)۔ مجاہد نے کہا: یہ اللہ کے اس قول کی طرح ہے: {اور وہ کھانا کھلاتے ہیں اس کی محبت کے باوجود مسکین کو} [سورہ الانسان: 8]۔ {اور تم جو کچھ بھی خرچ کرتے ہو، اللہ اسے خوب جاننے والا ہے}، یعنی: اور جب وہ جانتا ہے تو اس پر جزا دیتا ہے (5)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {تمام کھانا بنی اسرائیل کے لیے حلال تھا سوائے اس کے جو اسرائیل نے تورات کے نازل ہونے سے پہلے خود پر حرام کر لیا تھا، کہہ دیجئے: "پھر تورات لاؤ اور اسے پڑھو اگر تم سچے ہو"۔ پس اس کے بعد جو اللہ پر جھوٹ بہتان باندھے، تو وہی لوگ ظالم ہیں}۔ اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {حِلًّا}، یعنی: حلال، پھر استثناء کیا، پس

فرمایا: {سوائے اس کے جو اسرائیل نے خود پر حرام کر لیا تھا} اور وہ یعقوب علیہ السلام ہیں (6)۔

---

(1) تفسیر البغوی 1/325، اور زاد المسیر 1/421۔ (2) سنن النسائی 6/48 - 49، اور یہ احمد (21341) کے پاس ہے، اور اس کے لیے ابوہریرہ کی حدیث سے ایک شاہد ہے؛ جسے احمد نے نکالا ہے (7633)۔ (3) ان کا قول: الفتوة، یعنی: کرم (سخاوت)۔ القاموس (فتی)۔ (4) مجمع البیان 4/141۔ (5) معانی القرآن للنحاس 1/439 - 440۔ اور مجاہد کا قول ان کی تفسیر ص 113 میں ہے۔ (6) المحرر الوجیز 1/472۔

In at-Tirmidhi, from Ibn Abbas, it is narrated that the Jews said to the Prophet (PBUH): "Tell us what Israel (Jacob) forbade for himself?" He said: "He used to live in the desert and suffered from sciatica (ʿirq an-nasā), and he found nothing that suited him except camel meat and milk, so he forbade them." They said: "You have spoken the truth" (1). And he mentioned the [rest of the] hadith.

It is also said: He vowed that if he were cured of it, he would leave his favorite food and drink, and his favorite food and drink were camel meat and milk (2).

Ibn Abbas, Mujahid, Qatada, and as-Suddi said: Jacob (peace be upon him) came from Harran heading towards Jerusalem when he fled from his brother Esau (ʿĪṣū). He was a strong, powerful man. He met an angel and Jacob thought he was a thief, so he struggled to throw him down. Then the angel touched Jacob's (PBUH) thigh and ascended to heaven while Jacob was watching him. This triggered (3) his sciatica, and he suffered great hardship from it. He could not sleep at night due to the pain, and would spend the night crying out. So Jacob (PBUH) swore that if Allah (Glorified and Exalted) healed him, he would not eat a vein, nor eat food containing a vein. Thus, he forbade it for himself. His sons followed suit thereafter, removing veins from meat (4). The reason for the angel touching Jacob was that he had vowed that if Allah granted him twelve sons and he reached Jerusalem safely, he would sacrifice the last of them. So this [ailment] was a way out from his vow; [narrated] from ad-Dahhak (5).

Second [point]: It is disputed: Was the prohibition from Jacob by his own independent reasoning (ijtihad), or by permission from Allah Almighty? The correct view is the first, because Allah Almighty attributed the prohibition to him by His saying: "except what [Israel] forbade [for himself]" (Aali Imran: 93). And when a Prophet's reasoning leads him to something, it becomes a religion that we must follow, due to Allah's confirmation of it. Just as he is inspired and his followers are bound, likewise he is permitted to exercise ijtihad, and the result of his ijtihad becomes binding if he is capable of it. Had permission not preceded him in forbidding that, he would not have encroached (6) upon [changing] what is lawful.

---

(1) Sunan at-Tirmidhi (3117) without the phrase: "He used to live in the desert..." It is found in an-Nasa'i in al-Kubra (9024) and in Ahmad (2483) within a long hadith. Another piece of it preceded in 2/261. His saying: "an-Nasā": a vein that comes from the hip and goes through the thigh. The most eloquent way is to say "an-Nasā," not

"ʿirq an-nasā." Al-Nihayah (Nasā). (2) Tafsir al-Tabari 5/578, and al-Wasit 1/464. (3) In (D) and (M): "upon him," and what is fixed from (Kh) and (Z) is what matches Tafsir al-Baghawi 1/327. (4) Tafsir al-Baghawi 1/327, and see Tafsir Abi al-Layth 1/284-285. (5) Mentioned by al-Baghawi 1/326, and the report is from the narration of Juwaybir from ad-Dahhak, and Juwaybir is very weak. (6) His saying: "Tasawwara": attacked or jumped over. Lisan [al-Arab] (Sur).

सूरह अल-इमरान: आयत 93 - 94 203

तिर्मिज़ी में इब्न अब्बास से वर्णित है कि यहूदियों ने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से कहा: "हमें बताएं कि इसराइल (याकूब अलैहिस्सलाम) ने अपने लिए क्या हराम किया था?" उन्होंने कहा: "वह रेगिस्तान में रहते थे, और उन्हें सियाटिका (इर्क़ अन-नसा) की शिकायत हो गई, तो उन्हें ऊंट के मांस और दूध के अलावा कुछ भी अनुकूल नहीं लगा, इसलिए उन्होंने उसे हराम कर दिया।" उन्होंने कहा: "आपने सच कहा" (1)। और हदीस का उल्लेख किया।

कहा जाता है: उन्होंने मन्नत मानी थी कि अगर वह इससे ठीक हो गए तो वह अपना सबसे पसंदीदा भोजन और पेय छोड़ देंगे, और ऊंट का मांस और दूध उनका सबसे पसंदीदा भोजन और पेय था (2)।

इब्न अब्बास, मुजाहिद, क़तादा और सुद्दी ने कहा: याकूब (अलैहिस्सलाम) हर्रान से बैतुल मुक़द्दस की ओर आ रहे थे जब वह अपने भाई ईसू (ऐसो) से भाग रहे थे। वह एक शक्तिशाली व्यक्ति थे। उन्हें एक फरिश्ता मिला, तो याकूब ने सोचा कि वह चोर है, और उसे पछाड़ने की कोशिश की। फिर फरिश्ते ने याकूब (अलैहिस्सलाम) की जांघ को दबाया, फिर फरिश्ता आसमान की ओर चढ़ गया और याकूब उसे देख रहे थे। इससे उनका सियाटिका (3) उभर आया और उन्हें इससे बहुत कष्ट हुआ। वह दर्द के कारण रात भर सो नहीं पाते थे और कराते रहते थे। तो याकूब (अलैहिस्सलाम) ने कसम खाई कि अगर अल्लाह (अज़्ज़ व जल्ल) ने उन्हें चंगा कर दिया, तो वह कोई नस नहीं खाएंगे और न ही ऐसा भोजन खाएंगे जिसमें नस हो। इसलिए उन्होंने इसे अपने ऊपर हराम कर लिया। उनके बेटे उसके बाद नसों का पालन करने लगे और मांस से नसें निकालने लगे (4)। फरिश्ते द्वारा याकूब को दबाने का कारण यह था कि उन्होंने मन्नत मानी थी कि अगर अल्लाह उन्हें बारह बेटे देगा और वह सुरक्षित रूप से बैतुल मुक़द्दस पहुँच गए, तो वह उनमें से आखिरी की कुर्बानी देंगे। तो यह उनकी मन्नत से निकलने का रास्ता था; ज़ह्ाक से (5) वर्णित है।

दूसरी बात: इसमें मतभेद है कि क्या यह हराम करना याकूब के अपने इज्तिहाद (तर्क) से था, या अल्लाह तआला की अनुमति से? सही पहला विचार है; क्योंकि अल्लाह तआला ने इसे उनकी ओर मंज़ूब किया है, अपने इस कथन से: "सिवाय उसके जो [इसराइल ने] अपने ऊपर हराम किया" (आल-इमरान: 93)। और जब नबी का इज्तिहाद उन्हें किसी चीज़ तक ले जाता है, तो वह एक दीन बन जाता है जिसका पालन करना हमारे लिए अनिवार्य है; क्योंकि अल्लाह सुब्हानहू व तआला ने

इसकी पुष्टि की है। जैसे उन पर वही अवतरित होती है और उनके अनुयायियों पर उसका पालन अनिवार्य होता है, वैसे ही उन्हें इज्तिहाद की अनुमति दी जाती है, और उनके इज्तिहाद का परिणाम अनिवार्य हो जाता है यदि वह इसके सक्षम हों। यदि इसे हराम करने की अनुमति उन्हें पहले न दी गई होती, तो वह हलाल के मामले में अतिक्रमण (6) न करते।

---

(1) सुनन तिर्मिज़ी (3117) बिना इस वाक्यांश के "वह रेगिस्तान में रहते थे..." यह नसई अल-कुबरा (9024) में और अहमद (2483) में एक लंबी हदीस के भीतर है। इसका एक और हिस्सा 2/261 में पहले आ चुका है। उनका कहना: "अल्-नसा": एक नस जो कूल्हे से निकलती है और जांघ के भीतर तक जाती है। सबसे शुद्ध तरीका "अल्-नसा" कहना है, न कि "इर्क़ अल-नसा"। अल-निहाया (नसा)। (2) तफ़्सीर अल-तबरी 5/578, और अल-वसीत 1/464। (3) (द) और (म) में: "उन पर", और (ख) और (ज़) से जो सिद्ध है वह तफ़्सीर अल-बग़वी 1/327 के अनुरूप है। (4) तफ़्सीर अल-बग़वी 1/327, और तफ़्सीर अबी अल-लैथ 1/284-285 देखें। (5) अल-बग़वी 1/326 द्वारा उद्धृत, और यह रिपोर्ट जुवैबिर की रिवायत से है जो ज़ह्ाक से है, और जुवैबिर बहुत कमज़ोर है। (6) उनका कहना: "तसव्वरा": हमला किया या दीवार फांदकर आया। लिसान [अल-अरब] (सूर)।

سورہ آل عمران: آیات 93 - 94 203

ترمذی میں ابن عباس سے مروی ہے کہ یہودیوں نے نبی ﷺ سے کہا: ہمیں بتائیں کہ اسرائیل (یعقوب علیہ السلام) نے اپنے اوپر کیا حرام کیا تھا؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "وہ صحرا میں رہتے تھے، تو انہیں عرق النساء (لنگڑی کا درد) کی شکایت ہوئی، تو انہیں اونٹ کے گوشت اور دودھ کے سوا کوئی چیز موافق نہ آئی، اس لیے انہوں نے اسے حرام کر لیا۔" انہوں نے کہا: آپ نے سچ فرمایا (1)۔ اور حدیث کا ذکر کیا۔

اور کہا جاتا ہے: انہوں نے منت مانی تھی کہ اگر وہ اس سے شفایاب ہو گئے تو وہ اپنی پسندیدہ ترین غذا اور مشروب چھوڑ دیں گے، اور اونٹ کا گوشت اور دودھ ان کی پسندیدہ ترین غذا اور مشروب تھا (2)۔

اور ابن عباس، مجاہد، قتادہ اور سدی نے کہا: یعقوب علیہ السلام حران سے بیت المقدس کی طرف آ رہے تھے جب وہ اپنے بھائی عیصو سے بھاگ رہے تھے۔ وہ ایک قوی اور طاقتور آدمی تھے۔ انہیں ایک فرشتہ ملا، تو یعقوب نے سمجھا کہ وہ چور ہے، اور اسے پچھاڑنے کی کوشش کی۔ پھر فرشتے نے یعقوب علیہ السلام کی ران کو دبایا، پھر فرشتہ آسمان کی طرف چڑھ گیا اور یعقوب اسے دیکھ رہے تھے۔ اس سے ان کا عرق النساء (3) ابھر آیا، اور انہیں اس سے سخت تکلیف پہنچی۔ وہ درد کی وجہ سے رات کو سو نہیں پاتے تھے، اور کراہتے رہتے تھے۔ تو یعقوب علیہ السلام نے قسم کھائی کہ اگر اللہ جل وعز نے انہیں شفا دے دی، تو وہ رگ نہیں کھائیں گے، اور نہ ہی ایسا کھانا کھائیں گے جس میں رگ ہو۔ چنانچہ انہوں نے اسے اپنے اوپر حرام کر لیا۔ ان کے بیٹے اس کے بعد رگوں کی پیروی کرنے لگے، اور گوشت سے رگیں نکالنے لگے (4)۔ اور فرشتے کے یعقوب کو دبانے کی وجہ یہ تھی کہ انہوں نے منت مانی تھی کہ اگر اللہ نے انہیں بارہ

بیٹے دیے اور وہ صحیح سلامت بیت المقدس پہنچ گئے، تو وہ ان میں سے آخری کو ذبح کریں گے۔ تو یہ ان کی منت سے نکلنے کا راستہ تھا؛ ضحاک سے (5) مروی ہے۔

دوسری بات: اور اس میں اختلاف ہے کہ کیا یہ تحریم یعقوب کے اپنے اجتہاد سے تھی، یا اللہ تعالیٰ کے اذن سے؟ اور صحیح پہلی بات ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے تحریم کو ان کی طرف منسوب کیا ہے اپنے اس فرمان سے: ﴿إِلَّا مَا حَرَّمَ﴾ (آل عمران: 93)، اور یہ کہ نبی کا اجتہاد جب انہیں کسی چیز تک لے جائے تو وہ ایک ایسا دین بن جاتا ہے جس کی پیروی ہم پر لازم ہے؛ کیونکہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اس پر ان کی توثیق فرمائی ہے۔ اور جس طرح ان پر وحی آتی ہے اور ان کے پیروکاروں پر اس کا اتباع لازم ہوتا ہے، اسی طرح انہیں اجتہاد کی اجازت دی جاتی ہے، اور ان کے اجتہاد کا موجب متعین ہو جاتا ہے جب وہ اس پر قادر ہوں۔ اور اگر اسے حرام کرنے میں ان کے لیے پہلے سے اذن نہ ہوتا، تو وہ حلال کے معاملے میں تجاوز (6) نہ کرتے۔

---

(1) سنن ترمذی (3117) اس جملے کے بغیر: "وہ صحرا میں رہتے تھے..."۔ یہ نسائی الکبریٰ (9024) اور احمد (2483) میں ایک طویل حدیث کے ضمن میں ہے، اور اس کا ایک اور حصہ 2/261 میں گزر چکا ہے۔ ان کا قول: "النسا": ایک رگ جو کولہے سے نکلتی ہے اور ران کے اندر جاتی ہے، اور فصیح تر یہ ہے کہ اسے "النسا" کہا جائے، نہ کہ "عرق النساء"۔ النہایہ (نسا)۔ (2) تفسیر طبری 5/578، اور الوسیط 1/464۔ (3) (د) اور (م) میں: "علیہ"، اور (خ) اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہ تفسیر بغوی 1/327 کے موافق ہے۔ (4) تفسیر بغوی 1/327، اور دیکھیں تفسیر ابی اللیث 1/284 - 285۔ (5) اسے بغوی نے 1/326 میں ذکر کیا ہے، اور یہ روایت جویبر کی ضحاک سے ہے، اور جویبر نہایت ضعیف ہے۔ (6) ان کا قول: "تسور": حملہ کرنا یا چڑھ دوڑنا۔ اللسان (سور)۔

...and prohibition. Our Prophet ﷺ prohibited honey according to the correct report (1), or his handmaiden Mariyah (2). God did not approve his prohibition, and it was revealed: {Why do you prohibit what Allah has made lawful for you?} (3) as will be explained in [the commentary on] "At-Tahrim". Al-Kiya al-Tabari (4) said: It can be said that the generality of the Almighty's saying: {Why do you prohibit what Allah has made lawful} implies that it is not exclusive to Mariyah. Ash-Shafi'i held that the obligation of expiation in that case is not rationally comprehensible, so he made it specific to the context of the text. Abu Hanifa considered it a general principle for the prohibition of everything permissible and treated it like an oath. Third: His saying, the Almighty: {Say, 'Bring then the Torah and recite it, if you are truthful.'} Ibn Abbas said: When Jacob (peace be upon him) was afflicted with sciatica, doctors advised him to avoid camel meat, so he prohibited it for himself. The Jews said: "We only prohibited camel meat for ourselves because Jacob prohibited it, and God revealed its prohibition in the Torah." So God revealed this verse. Al-Dahhak said: God belied them and replied to them saying: O Muhammad {Say, 'Bring then the Torah and recite it, if you are truthful.'} But they did not bring it. Then the Mighty and Majestic said: {Then whoever invents a lie about Allah after that - those are the wrongdoers.} (6). Al-Zajjaj (7) said: In this verse is the greatest evidence for the prophethood of Muhammad ﷺ, as he informed them that he was not...

---

(1) Narrated by Ahmad (25852), Al-Bukhari (5267), and Muslim (1474) from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her). (2) Narrated by Abu Dawood in Al-Marasil (239) from Al-Hasan, and narrated by Al-Nasa'i 7/71 from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him), and he did not mention that she was Mariyah. It was narrated by Al-Shashi in his Musnad - as mentioned by Ibn Kathir, who authenticated its chain - and through his route, Al-Diya' in Al-Mukhtarah (189), in the interpretation of verse (1) of Surah At-Tahrim. It was narrated by Al-Bazzar (Kashf al-Astar 2274) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 7/126: The men of Al-Bazzar's chain are men of the Sahih except for Bishr ibn Adam, and he is trustworthy. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/282. (4) In his Ahkam al-Qur'an 2/290. (5) In (D) and (M): "we prohibit", and what is established is from (Kh) and (Z). (6) Tafsir of Abu al-Layth 1/285, Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 1/441, and Tafsir of al-Baghawi 1/327. (7) In his Ma'ani al-Qur'an 1/444, and the author quoted it from him via Abu al-Layth 1/285.

204 सूरा अल-इमरान: आयत 93 - 94

...और निषेध। हमारे नबी ﷺ ने सही रिवायत (1) के अनुसार शहद को, या अपनी दासी मारिया (2) को अपने लिए वर्जित कर लिया था। अल्लाह ने उनके इस निषेध को स्वीकार नहीं किया और यह आयत उतरी: {आप उस चीज़ को क्यों वर्जित करते हैं जिसे अल्लाह ने आपके लिए हलाल किया है?} (3) जैसा कि सूरा "अत-तहरीम" की व्याख्या में आएगा। अल-किया अल-तबरी (4) ने कहा: यह कहा जा सकता है कि अल्लाह के इस कथन की व्यापकता: {आप उसे क्यों वर्जित करते हैं जिसे अल्लाह ने हलाल किया है} यह संकेत देती है कि यह केवल मारिया तक सीमित नहीं है। इमाम शाफ़ई का मानना था कि उस स्थिति में कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) की अनिवार्यता तर्कसंगत नहीं है, इसलिए उन्होंने इसे पाठ के संदर्भ तक ही सीमित रखा। इमाम अबू हनीफ़ा ने इसे हर हलाल चीज़ को वर्जित करने के लिए एक मूल सिद्धांत माना और इसे कसम (शपथ) की तरह माना। तीसरा: अल्लाह का कथन: {कह दो, 'तो तौरात लाओ और उसे पढ़ो, यदि तुम सच्चे हो'} इब्न अब्बास ने कहा: जब याकूब (अलैहिस्सलाम) को साइटिका (sciatica) की बीमारी हुई, तो डॉक्टरों ने उन्हें ऊंट का मांस खाने से परहेज करने की सलाह दी, इसलिए उन्होंने इसे अपने लिए वर्जित कर लिया। यहूदियों ने कहा: "हमने ऊंट के मांस को अपने ऊपर इसलिए वर्जित किया क्योंकि याकूब ने इसे वर्जित किया था, और अल्लाह ने तौरात में इसके निषेध को उतारा था।" तो अल्लाह ने यह आयत उतारी। अल-दह्हाक ने कहा: अल्लाह ने उन्हें झुठलाया और उन्हें जवाब देते हुए कहा: ऐ मुहम्मद {कह दो, 'तो तौरात लाओ और उसे पढ़ो, यदि तुम सच्चे हो'} लेकिन वे इसे नहीं लाए। फिर सर्वशक्तिमान अल्लाह ने कहा: {फिर इसके बाद जो कोई अल्लाह पर झूठ गढ़ेगा, तो वही लोग अत्याचारी हैं} (6)। अल-ज़ज्जाज (7) ने कहा: इस आयत में मुहम्मद ﷺ की नबूवत (पैगंबरी) का सबसे बड़ा प्रमाण है, उन्होंने उन्हें सूचित किया कि वह नहीं थे...

---

(1) इसे अहमद (25852), बुखारी (5267) और मुस्लिम (1474) ने आयशा (रज़िअल्लाहु अन्हा) की हदीस से उद्धृत किया है। (2) इसे अबू दाऊद ने अल-मरासील (239) में हसन से उद्धृत किया है, और अल-नसाई ने 7/71 में अनस (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है, और उन्होंने यह उल्लेख नहीं किया कि वह मारिया थीं। और अल-शाशी ने अपनी मसनद में इसे उद्धृत किया - जैसा कि इब्न कथीर ने उल्लेख किया और इसके इस्नाद को सही बताया - और उनके माध्यम से अल-ज़िया ने अल-मुख्तारह (189) में, सूरा अत-तहरीम की आयत (1) की व्याख्या में। और अल-बज़ार (कश्फ़ अल-अस्तर 2274) ने इब्न अब्बास (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया। अल-हैथमी ने मजमा

अल-ज़वाइद 7/126 में कहा: अल-बज़ार के रिपोर्ताज के पुरुष सहीह के पुरुष हैं, सिवाय बिश्र इब्न आدم के और वह विश्वसनीय है। (3) अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 1/282। (4) उनके अहकाम अल-क़ुरान 2/290 में। (5) (द) और (म) में: "हम वर्जित करते हैं", और जो स्थापित है वह (ख) और (ज़) से है। (6) तफ़सीर अबू अल-लैथ 1/285, मानी अल-क़ुरान अल-नहस द्वारा 1/441, और तफ़सीर अल-बग़वी 1/327। (7) उनके मानी अल-क़ुरान 1/444 में, और लेखक ने इसे अबू अल-लैथ 1/285 के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है।

204 سورہ آل عمران: آیات 93 - 94

...اور تحریم۔ ہمارے نبی ﷺ نے صحیح روایت (1) کے مطابق شہد کو، یا اپنی خادمہ ماریہ (2) کو اپنے اوپر حرام کر لیا تھا، تو اللہ نے ان کی تحریم کو برقرار نہیں رکھا اور یہ آیت نازل ہوئی: {لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكَ} (3) جیسا کہ "التحریم" کی تفسیر میں اس کی وضاحت آئے گی۔ الکیا الطبری (4) نے کہا: یہ کہا جا سکتا ہے کہ اللہ تعالیٰ کے ارشاد: {لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ} کا عموم اس بات کا متقاضی ہے کہ یہ ماریہ کے ساتھ خاص نہ ہو۔ امام شافعی کی رائے تھی کہ اس صورت میں کفارہ کا وجوب معقول المعنی نہیں ہے، اس لیے انہوں نے اسے نص کے مقام کے ساتھ مخصوص کر دیا۔ اور امام ابو حنیفہ نے اسے ہر مباح (حلال) چیز کی تحریم میں ایک اصل قرار دیا اور اسے قسم کے حکم میں رکھا۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {قُلْ فَأْتُوا بِالتَّوْرَاةِ فَاتْلُوهَا إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ} ابن عباس نے کہا: جب یعقوب علیہ السلام کو عرق النسا (سائٹیکا) کی بیماری ہوئی تو اطباء نے انہیں اونٹ کا گوشت کھانے سے پرہیز کا مشورہ دیا، چنانچہ انہوں نے اسے اپنے اوپر حرام کر لیا۔ یہودیوں نے کہا: "ہم نے اونٹ کا گوشت اپنے اوپر اس لیے حرام کیا ہے کیونکہ یعقوب نے اسے حرام کیا تھا، اور اللہ نے تورات میں اس کی تحریم نازل کی تھی۔" تو اللہ نے یہ آیت نازل فرمائی۔ ضحاک نے کہا: اللہ نے انہیں جھٹلایا اور ان پر رد کرتے ہوئے فرمایا: اے محمد {قُلْ فَأْتُوا بِالتَّوْرَاةِ فَاتْلُوهَا إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ}۔ لیکن وہ نہیں لائے۔ پھر اللہ عزوجل نے فرمایا: {فَمَنِ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ مِن بَعْدِ ذَٰلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ} (6)۔ زجاج (7) نے کہا: اس آیت میں محمد ﷺ کی نبوت کی سب سے بڑی دلیل ہے، انہوں نے انہیں خبر دی کہ وہ نہیں تھے...

---

(1) اسے احمد (25852)، بخاری (5267) اور مسلم (1474) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (2) اسے ابو داؤد نے المراسیل (239) میں حسن سے روایت کیا

ہے، اور نسائی نے 7/71 میں حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور انہوں نے یہ ذکر نہیں کیا کہ وہ ماریہ تھیں۔ اور اسے الشاشی نے اپنی مسند میں روایت کیا - جیسا کہ ابن کثیر نے ذکر کیا اور اس کی سند کو صحیح قرار دیا - اور ان کے واسطے سے الضیاء نے المختارہ (189) میں سورہ تحریم کی آیت (1) کی تفسیر میں۔ اور اسے البزار (کشف الاستار 2274) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد 7/126 میں کہا: بزار کے راوی صحیح کے راوی ہیں سوائے بشر بن آدم کے، اور وہ ثقہ ہیں۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 1/282۔ (4) ان کی احکام القرآن 2/290 میں۔ (5) (د) اور (م) میں: "نحرم"، اور ثابت شدہ متن (خ) اور (ظ) سے ہے۔ (6) تفسیر ابی اللیث 1/285، معانی القرآن للنحاس 1/441، اور تفسیر البغوی 1/327۔ (7) ان کی معانی القرآن 1/444 میں، اور مصنف نے اسے ابواللیث 1/285 کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے۔

in their book, and commanded them to bring the Torah, but they refused; meaning they knew that he said that by revelation. Atiyyah al-Awfi said: It was only forbidden for them because Jacob made it forbidden for them. This is because Israel said when he was afflicted with sciatica: By Allah, if Allah heals me from it, no child of mine shall eat it, and it was not forbidden for them in the Torah (1). Al-Kalbi said: Allah, Mighty and Majestic, did not forbid it for them in the Torah, but He forbade it for them (2) after the Torah because of their oppression and disbelief. Whenever the Children of Israel committed a great sin, Allah Almighty would forbid them from some good food, or send down a plague upon them, which is death. That is the word of Allah Almighty: {For the wrongdoing of those who are Jews, We made unlawful for them [certain] good things which had been lawful for them} verse [An-Nisa: 160], and His saying: {And to those who are Jews We prohibited every [animal] with undivided hoof... That is how We recompensed them for their insolence. And indeed, We are truthful} (3) [Al-An'am: 146]. Fourth: Ibn Majah titled a chapter in his Sunan: "The Medicine for Sciatica": Hisham bin Ammar and Rashid bin Saeed al-Ramli told us (4): Al-Walid bin Muslim told us, Hisham bin Hassan told us, Anas bin Sirin told us that he heard Anas bin Malik saying: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) saying: "The cure for sciatica is the fat tail of a desert sheep that is melted, then divided into three parts, then drunk on an empty stomach every day one part" (5). Al-Thalabi also included it in his interpretation from the hadith of Anas bin Malik who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said regarding sciatica: "Take the fat tail of an Arabian ram, neither small nor large, cut it into small pieces, melt its fat out, then divide it into three portions, and take one portion each day on an empty stomach." Anas said: So I prescribed it for more than...

(1) His saying: in the Torah, from (Kh) and (Z). (2) His saying: for them from (Kh) and (Z). (3) Al-Baghawi mentioned the two sayings in his interpretation 1/327. (4) In the copies: he said, and what is established is from (M), and Sunan Ibn Majah. (5) Sunan Ibn Majah (3463), and it is with Ahmad (13295) similarly.

सूरा आल-इमरान: आयत 93 - 94 205

उनकी किताब में, और उन्हें तौरात लाने का आदेश दिया, लेकिन उन्होंने मना कर दिया; यानी वे जान गए थे कि उन्होंने यह बात वह्य (ईश्वरीय प्रकाशना) के माध्यम से कही थी। और अतिय्या अल-औफी ने कहा: यह केवल इसलिए उनके लिए वर्जित था क्योंकि याकूब ने इसे उनके लिए वर्जित कर दिया था। ऐसा इसलिए था क्योंकि इसराइल (याकूब) ने कहा था जब वे साइटिका (लंगड़ी के दर्द) से पीड़ित थे: अल्लाह की कसम, अगर अल्लाह मुझे इससे चंगा कर दे, तो मेरी कोई संतान इसे नहीं खाएगी, और तौरात (1) में यह उनके लिए वर्जित नहीं था। और अल-कल्बी ने कहा: अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल ने तौरात में इसे उनके लिए वर्जित नहीं किया था, बल्कि उसने उनके ज़ुल्म और कुफ़्र के कारण तौरात के बाद इसे उनके लिए वर्जित कर दिया था (2)। और जब भी बनी इसराइल कोई बड़ा गुनाह करते थे, तो अल्लाह तआला उनके लिए किसी पाकीज़ा (अच्छे) भोजन को वर्जित कर देता था, या उन पर अज़ाब (सज़ा) भेजता था, जो कि मौत है। वही अल्लाह तआला का फरमान है: {अतः उन लोगों के अन्याय के कारण जो यहूदी हुए, हमने उन पर [कुछ] पाकीज़ा चीज़ें वर्जित कर दीं जो उनके लिए हलाल (वैध) थीं} आयत [अन-निसा: 160], और उसका फरमान: {और जो यहूदी हुए उन पर हमने हर नाखून वाले [जानवर] को वर्जित कर दिया... यह हमने उन्हें उनकी सरकशी का बदला दिया। और बेशक हम सच्चे हैं} (3) [अल-अनाम: 146]। चौथा: इब्न माजाह ने अपनी सुनन में एक अध्याय का शीर्षक दिया है: "साइटिका (लंगड़ी के दर्द) की दवा": हिशाम बिन अम्मार और राशिद बिन सईद अल-रमली ने हमें बताया (4): अल-वलीद बिन मुस्लिम ने हमें बताया, हिशाम बिन हस्सान ने हमें बताया, अनस बिन सिरीन ने हमें बताया कि उन्होंने अनस बिन मालिक को कहते सुना: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को फरमाते सुना: "साइटिका का इलाज एक अरबी (देहाती) भेड़ की दुम की चर्बी है जिसे पिघलाया जाए, फिर उसे तीन भागों में बांटा जाए, फिर हर दिन खाली पेट एक भाग पिया जाए" (5)। और अल-सालबिया ने अपनी तफसीर (व्याख्या) में इसे अनस बिन मालिक की हदीस से भी उद्धृत किया है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने साइटिका के बारे में फरमाया: "एक अरबी मेढ़े की दुम की चर्बी ली जाए, जो न छोटी हो और न बड़ी, फिर उसे छोटे टुकड़ों में काटा जाए, उसकी चर्बी निकाली जाए, फिर उसे तीन भागों में बांटा जाए, हर दिन खाली पेट एक तिहाई पिया जाए।" अनस ने कहा: तो मैंने इसे इससे अधिक लोगों को बताया...

(1) उसका कथन: तौरात में, (ख) और (ज़) से। (2) उसका कथन: उनके लिए (ख) और (ज़) से। (3) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 1/327 में दोनों कथनों का उल्लेख किया है। (4) प्रतियों में: कहा

(एकवचन), और जो प्रमाणित है वह (म) और सुनन इब्न माजाह से है। (5) सुनन इब्न माजाह (3463), और यह अहमद (13295) के पास इसी तरह है।

سورہ آل عمران: آیات 93 - 94 205

ان کی کتاب میں، اور انہیں تورات لانے کا حکم دیا، لیکن انہوں نے انکار کر دیا؛ یعنی وہ جان گئے کہ آپ نے یہ بات وحی کے ذریعے کہی ہے۔ اور عطیہ العوفی نے کہا: یہ ان پر صرف اس لیے حرام تھا کہ یعقوب (علیہ السلام) نے اسے ان پر حرام کر دیا تھا۔ اور وہ اس لیے کہ اسرائیل (حضرت یعقوب علیہ السلام) نے کہا تھا جب انہیں عرق النساء (لنگڑی کا درد) لاحق ہوا: اللہ کی قسم، اگر اللہ نے مجھے اس سے شفایاب کر دیا تو میری کوئی اولاد اسے نہیں کھائے گی، اور تورات (1) میں یہ ان پر حرام نہیں تھا۔ اور الکلبی نے کہا: اللہ عزوجل نے تورات میں اسے ان پر حرام نہیں کیا تھا، بلکہ اسے ان کے ظلم اور کفر کی وجہ سے تورات کے بعد ان پر حرام کیا تھا (2)۔ اور بنی اسرائیل جب بھی کوئی بڑا گناہ کرتے تھے تو اللہ تعالیٰ ان پر کوئی پاکیزہ کھانا حرام کر دیتا تھا، یا ان پر عذاب نازل کرتا تھا، جو کہ موت ہے۔ یہی اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {پس ان لوگوں کے ظلم کی وجہ سے جو یہودی ہوئے ہم نے ان پر (بعض) وہ پاکیزہ چیزیں حرام کر دیں جو ان کے لیے حلال کی گئی تھیں} آیت [النساء: 160]، اور اس کا ارشاد: {اور ان لوگوں پر جو یہودی ہوئے ہم نے ہر ناخن والے (جانور) کو حرام کر دیا... یہ ہم نے انہیں ان کی سرکشی کا بدلہ دیا، اور یقیناً ہم سچے ہیں} (3) [الأنعام: 146]۔ چوتھی بات: ابن ماجہ نے اپنی سنن میں باب باندھا ہے: "عرق النساء کی دوا": ہمیں ہشام بن عمار اور راشد بن سعید الرملي نے بتایا (4): ہمیں ولید بن مسلم نے بتایا، ہمیں ہشام بن حسان نے بتایا، ہمیں انس بن سیرین نے بتایا کہ انہوں نے انس بن مالک کو کہتے سنا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "عرق النساء کی شفا ایک بدوی (دیہاتی) بھیڑ کی چکی (دمبے کی دم کی چربی) ہے جسے پگھلایا جائے، پھر اسے تین حصوں میں تقسیم کیا جائے، پھر ہر روز نہار منہ ایک حصہ پیا جائے" (5)۔ اور اسے الثعلبی نے اپنی تفسیر میں

انس بن مالک کی حدیث سے بھی روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے عرق النساء کے بارے میں فرمایا: "ایک عربی مینڈھے کی چکی لی جائے، جو نہ چھوٹی ہو اور نہ بڑی، پھر اسے چھوٹے چھوٹے ٹکڑوں میں کاٹا جائے، اس کی چربی نکالی جائے، پھر اسے تین حصوں میں تقسیم کیا جائے، ہر روز نہار منہ ایک تہائی حصہ پیا جائے۔" انس نے کہا: تو میں نے اسے بہت سے لوگوں کو بتایا...

(1) اس کا قول: تورات میں، (خ) اور (ظ) سے۔ (2) اس کا قول: ان پر (خ) اور (ظ) سے۔ (3) البغوی نے اپنی تفسیر 327/1 میں دونوں اقوال کا ذکر کیا ہے۔ (4) نسخوں میں: "قال" (واحد)، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور سنن ابن ماجہ سے ہے۔ (5) سنن ابن ماجہ (3463)، اور یہ احمد (13295) کے ہاں اسی طرح ہے۔

Page 206 Surah Ali 'Imran: Verses 93 - 97

...out of a hundred, so he was healed by the permission of Allah Almighty (1).

Shu'bah: A sheikh told me in the time of Al-Hajjaj ibn Yusuf regarding sciatica: I swear to you by Allah the Most High, if you do not cease, I will cauterize you with fire, or I will shave you with a razor. Shu'bah said: I have tried it; you say it, and wipe (2) over that place.

The Almighty's statement: {Say, "Allah has told the truth. So follow the religion of Abraham, inclining toward truth; and he was not of the polytheists."} [95]

Meaning: Say, O Muhammad: Allah has spoken the truth, that this was not (3) prohibited in the Torah. {So follow the religion of Abraham, inclining toward truth} is a command to follow his religion. {And he was not of the polytheists} is a rebuttal of their false claims, as mentioned before.

The Almighty's statement: {Indeed, the first House [of worship] established for mankind was that at Bakkah - blessed and a guidance for the worlds. (96) In it are clear signs [such as] the standing place of Abraham. And whoever enters it shall be safe. And [due] to Allah from the people is a pilgrimage to the House - for whoever is able to find thereto a way. But whoever disbelieves - then indeed, Allah is free from need of the worlds. (97)}

It contains five issues: First: It is established in Sahih Muslim from Abu Dharr who said: I asked the Messenger of Allah (ﷺ) about the first mosque established on earth, he said: "Al-Masjid al-Haram." I said: Then which? He said: "Al-Masjid al-Aqsa." I said: How much time was between them? He said: "Forty years, then the whole earth is a mosque for you, so wherever the time for prayer catches you, pray" (4).

Mujahid and Qatadah said: No house was established before it. Ali (may Allah be pleased with him) said: There were many houses before the House, and the meaning is that it is the first house established for worship.

---

(1) Also narrated by Al-Hakim 2/292, who authenticated it, and Adh-Dhahabi agreed with him. His statement "Anas said" refers to Ibn Sirin, the narrator of the hadith from Anas ibn Malik, as shown in Al-Hakim's narration. His statement "Ihalatuhu" means its fat or what has been melted from it. See Al-Qamus (Ahl). (2) In (d): "by saying it and wiping". (3) In (d) and (m): "it was not so", and what is recorded is from

(kh) and (z). (4) Sahih Muslim (520), also narrated by Ahmad (21333), and Al-Bukhari (3366).

पृष्ठ २०६ सूरा अल-इमरान: आयतें ९३ - ९७

...सौ में से, तो वह अल्लाह सर्वशक्तिमान की अनुमति से चंगा हो गया (१)।

शुबा: अल-हज्जाज इब्न यूसुफ के समय में एक शेख ने मुझे साइटिका (लंगड़ी का दर्द) के बारे में बताया: मैं तुम्हें सर्वोच्च अल्लाह की कसम खाता हूँ, यदि तुम नहीं रुकोगे तो मैं तुम्हें आग से दाग दूँगा, या तुम्हें उस्तरे से मुँडवा दूँगा। शुबा ने कहा: मैंने इसे आजमाया है; आप इसे कहें और उस जगह पर हाथ फेरें (२)।

अल्लाह का कथन: {कह दो, "अल्लाह ने सच कहा है। अतः इब्राहीम के पंथ का अनुसरण करो जो एकनिष्ठ थे; और वह मुशरिकों (बहुदेववादियों) में से नहीं थे।"} [९५]

अर्थ: कहो, हे मुहम्मद: अल्लाह ने सच कहा है, कि वह तौरात में हराम (वर्जित) नहीं था (३)। {अतः इब्राहीम के पंथ का अनुसरण करो जो एकनिष्ठ थे} उनके धर्म का पालन करने का एक आदेश है। {और वह मुशरिकों में से नहीं थे} उनके झूठे दावों का खंडन है, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है।

अल्लाह का कथन: {निस्संदेह पहला घर जो लोगों के लिए बनाया गया वही है जो बक्का (मक्का) में है, बरकत वाला और संसार वालों के लिए मार्गदर्शन। (९६) उसमें खुली निशानियाँ हैं, (जैसे) मकाम-ए-इब्राहीम। और जो उसमें प्रवेश करे वह सुरक्षित है। और अल्लाह के लिए लोगों पर इस घर का हज करना अनिवार्य है, उस व्यक्ति के लिए जो वहाँ तक पहुँचने का सामर्थ्य रखता हो। और जो कुफ्र (इनकार) करे, तो अल्लाह संसार वालों से बेनियाज़ (निस्पृह) है। (९७)}

इसमें पांच विषय हैं: पहला: सहीह मुस्लिम में अबू ज़र से प्रमाणित है जिन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (ﷺ) से धरती पर बनाए गए पहले मस्जिद के बारे में पूछा, उन्होंने कहा: "अल-मस्जिद अल-हराम"। मैंने कहा: फिर कौन सा? उन्होंने कहा: "अल-मस्जिद अल-अक्सा"। मैंने कहा: उन दोनों के बीच कितना समय था? उन्होंने कहा: "चालीस साल, फिर पूरी धरती तुम्हारे लिए मस्जिद है, तो जहाँ भी नमाज़ का समय हो जाए, नमाज़ पढ़ लो" (४)।

मुजाहिद और कतादा ने कहा: इससे पहले कोई घर नहीं बनाया गया था। अली (♦) ने कहा: इस घर से पहले बहुत से घर थे, और अर्थ यह है कि यह इबादत के लिए बनाया गया पहला घर है।

(१) इसे अल-हाकिम २/२९२ ने भी निकाला है और इसे सही बताया है, और अद-धहाबी ने उनके साथ सहमति व्यक्त की है। उनका कहना "अनस ने कहा" इब्न सिरीन की ओर संकेत करता है, जो अनस इब्न मालिक से हदीस के रावी (वर्णनकर्ता) हैं, जैसा कि अल-हाकिम के वर्णन में स्पष्ट है। "इहालतुहु" का अर्थ है उसकी चर्बी या जो उससे पिघलाया गया हो। अल-क़ामूस (अहल) देखें। (२) (द) में: "कहकर और फेरकर"। (३) (द) और (म) में: "कि वह ऐसा नहीं था", और जो दर्ज है वह (ख़) और (ज़) से है। (४) सहीह मुस्लिम (५२०), और इसे अहमद (२१३३३) और बुखारी (३३६६) ने भी निकाला है।

صفحہ ۲۰۶ سورۃ آل عمران: آیات ۹۳ - ۹۷

...سو میں سے، تو وہ اللہ تعالیٰ کے حکم سے تندرست ہو گیا (۱)۔

شعبہ: مجھ سے حجاج بن یوسف کے زمانے میں ایک شیخ نے عرق النساء (لنگڑی کے درد) کے بارے میں بیان کیا: میں تمہیں اللہ تعالیٰ کی قسم کھاتا ہوں، اگر تم باز نہ آئے تو میں تمہیں آگ سے داغ دوں گا، یا تمہیں استرے سے مونڈ دوں گا۔ شعبہ نے کہا: میں نے اس کا تجربہ کیا ہے؛ تم اسے کہو اور اس جگہ پر (ہاتھ) پھیرو (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ صَدَقَ اللَّهُ فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ۹۵﴾ یعنی: اے محمد! کہہ دیجئے: اللہ نے سچ فرمایا، بے شک وہ تورات میں حرام نہیں تھا (۳)۔ ﴿فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا﴾ ان کے دین کی پیروی کا حکم ہے۔ ﴿وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾ ان کے باطل دعووں کی تردید ہے جیسا کہ پہلے گزرا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِلْعَالَمِينَ ۹۶ فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَقَامُ إِبْرَاهِيمَ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ ۹۷﴾

اس میں پانچ مسائل ہیں: پہلا: صحیح مسلم میں ابوذر سے ثابت ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ سے زمین پر بنائی گئی پہلی مسجد کے بارے میں پوچھا، آپ ﷺ نے فرمایا: "مسجد حرام"۔ میں نے پوچھا: پھر کون سی؟ فرمایا: "مسجد اقصیٰ"۔ میں نے پوچھا: ان دونوں کے درمیان کتنا عرصہ تھا؟ فرمایا: "چالیس سال، پھر زمین تمہارے لیے مسجد ہے، پس جہاں بھی نماز کا وقت پاؤ، نماز پڑھ لو" (۴)۔

مجاہد اور قتادہ نے کہا: اس سے پہلے کوئی گھر نہیں بنایا گیا تھا۔ حضرت علی ♦ نے فرمایا: اس گھر سے پہلے بہت سے گھر تھے، اور مطلب یہ ہے کہ یہ عبادت کے لیے بنایا گیا پہلا گھر ہے۔

---

(۱) اسے حاکم ۲/۲۹۲ نے بھی روایت کیا ہے اور اسے صحیح قرار دیا ہے، اور ذہبی نے ان کی موافقت کی ہے۔ ان کا قول "انس نے کہا" سے مراد ابن سیرین ہیں جو انس بن مالک سے حدیث کے راوی ہیں جیسا کہ حاکم کی روایت میں واضح ہے، اور ان کا قول "اہالتہ" یعنی اس کی چربی یا جو اس سے پگھلایا گیا ہو۔ القاموس (اہل) دیکھیں۔ (۲) (د) میں: اسے کہہ کر اور پھیر کر۔ (۳) (د) اور (م) میں: "انہ لم یکن ذلک" اور متن میں (خ) اور (ظ) سے ثابت شدہ ہے۔ (۴) صحیح مسلم (۵۲۰)، اور اسے احمد (۲۱۳۳۳) اور بخاری (۳۳۶۶) نے بھی روایت کیا ہے۔

Surah Al-Imran: Verses 96 - 97 [Page] 207

On the authority of Mujahid, he said: The Muslims and the Jews boasted against each other. The Jews said: "Bayt al-Maqdis (Jerusalem) is better and greater than the Kaaba, because it is the destination of the prophets' migration and it is in the Holy Land." The Muslims said: "Rather, the Kaaba is better." So Allah revealed this verse. The construction of the House and who first built it has already been discussed in Surah Al-Baqarah (1). Mujahid said: Allah created the site of this House (the Kaaba) two thousand years before He created anything of the earth, and its foundations are in the seventh lowest earth (2). As for Al-Aqsa Mosque, it was built by Solomon (peace be upon him), as narrated by Al-Nasa'i with a sound (sahih) chain from the hadith of Abdullah bin Amr, from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "When Solomon son of David (peace be upon him) built Bayt al-Maqdis, he asked Allah for three things: [he asked Allah, the Mighty and Sublime] for judgment that coincides with His judgment, and he was granted it; he asked Allah, the Mighty and Sublime, for a kingdom that should not belong to anyone after him, and he was granted it; and he asked Allah, the Mighty and Sublime, when he finished building the mosque, that no one should come to it driven by nothing but the desire to pray in it, but that He should bring him out of his sins as on the day his mother gave birth to him, and he was granted it" (3). A conflict arose between the two hadiths (4), because there were long periods between Abraham and Solomon; historians say more than a thousand years. It was said: Abraham and Solomon (peace be upon them) only renovated what others had founded. It has been narrated that the first one to build the House was Adam (peace be upon him), as mentioned before (5). So it is possible that someone else from his offspring established Bayt al-Maqdis forty years after him (6), and it is also possible that the angels built it after they built the House (the Kaaba) by Allah's permission, and all of these are possible. And Allah knows best. Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) said: Allah Almighty commanded the angels to build a house on earth, and that...

---

(1) 2/386 - 389. (2) The aforementioned statements were mentioned in Tafsir al-Tabari 5/590 - 591, Tafsir al-Baghawi 1/328, al-Nukat wa al-Uyun 1/410, al-Wasit 1/466, Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 84, and Zad al-Masir 1/424. (3) Sunan al-Nasa'i 2/34, and what is between brackets is from it. It is also in Ahmad (6644) in a long version. His saying: "la yanhazuhu" (driven by nothing but) means: nothing pushes him. Al-Nihaya (N-H-Z). And his saying: "judgment that coincides with His judgment"; Al-Sindi said in his commentary on Al-Nasa'i: meaning it matches the judgment of Allah

Almighty, and the intended meaning is being guided to what is correct in ijtihad (independent reasoning) and resolving disputes among people. (4) Meaning the hadith of Abu Dharr and the hadith of Abdullah bin Amr mentioned above. (5) 2/387. (6) In (M): "from after him".

सूरा आल इमरान: आयत 96 - 97 [पृष्ठ] 207

मुजाहिद से रिवायत है, उन्होंने कहा: मुसलमानों और यहूदियों ने एक-दूसरे पर फख्र (गर्व) किया। यहूदियों ने कहा: "बैतुल मक़दिस (यरूशलेम) काबा से बेहतर और महान है; क्योंकि यह पैगंबरों के हिजरत का स्थान है और पवित्र भूमि में है।" मुसलमानों ने कहा: "नहीं, बल्कि काबा बेहतर है।" तो अल्लाह ने यह आयत नाजिल की। बैतुल्लाह (अल्लाह के घर) के निर्माण और सबसे पहले इसे किसने बनाया, इसका ज़िक्र सूरा अल-बकरा में हो चुका है (1)। मुजाहिद ने कहा: अल्लाह ने इस घर (काबा) के स्थान को पृथ्वी की किसी भी चीज़ के निर्माण से दो हज़ार साल पहले बनाया था, और इसकी नींव सातवीं निचली पृथ्वी में है (2)। रही बात मस्जिद अल-अक्सा की, तो इसे सुलेमान (अ़लैहिस्सलाम) ने बनाया था, जैसा कि अल-नसाई ने अब्दुल्ला बिन अम्र की हदीस से एक सहीह सनद के साथ नबी (सल्लल्लाहु अ़लैहि वसल्लम) से रिवायत किया है: "जब सुलेमान बिन दाऊद (अ़लैहिस्सलाम) ने बैतुल मक़दिस बनाया, तो उन्होंने अल्लाह से तीन चीजें मांगीं: [उन्होंने अल्लाह अ़ज़्ज़ व जल्ल से मांगा] ऐसा फैसला जो उसके(अल्लाह के) फैसले के मुताबिक हो, और उन्हें वह दिया गया; उन्होंने अल्लाह अ़ज़्ज़ व जल्ल से ऐसी सल्तनत मांगी जो उनके बाद किसी और के लिए न हो, और उन्हें वह दी गई; और उन्होंने अल्लाह अ़ज़्ज़ व जल्ल से मांगा, जब उन्होंने मस्जिद का निर्माण पूरा कर लिया, कि जो कोई भी इसमें केवल नमाज़ पढ़ने के इरादे से आए, अल्लाह उसे उसके गुनाहों से ऐसे पाक कर दे जैसे वह उस दिन था जब उसकी माँ ने उसे जन्म दिया था, और उन्हें वह भी दिया गया" (3)। इन दो हदीसों के बीच एक समस्या पैदा हुई (4); क्योंकि इब्राहीम और सुलेमान के बीच बहुत लंबा समय था; इतिहासकारों का कहना है कि यह एक हज़ार साल से भी अधिक था। यह कहा गया कि इब्राहीम और सुलेमान (अ़लैहिमुस्सलाम) ने केवल उसी चीज़ का नवीनीकरण किया था जिसकी नींव दूसरों ने रखी थी। यह रिवायत किया गया है कि काबा को सबसे पहले आदम (अ़लैहिस्सलाम) ने बनाया था, जैसा कि पहले बताया गया है (5)। इसलिए यह संभव है कि उनकी संतानों में से किसी और ने उनके चालीस साल बाद (6) बैतुल मक़दिस की नींव रखी हो, और यह भी संभव है कि अल्लाह के हुक्म से काबा बनाने के बाद फरिश्तों ने ही इसे बनाया हो, और ये सभी बातें संभव हैं। और अल्लाह बेहतर जानता है। अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अ़न्हु) ने कहा: अल्लाह तआला ने फरिश्तों को ज़मीन पर एक घर बनाने का हुक्म दिया, और यह कि...

---

(1) 2/386 - 389। (2) उपरोक्त कथन तफसीर अल-तब़री 5/590 - 591, तफसीर अल-बग़वी 1/328, अन-नुकात वल-उयून 1/410, अल-वसीत 1/466, अस्बाबुन नुज़ूल वाहिदी पृ. 84, और

ज़ादुल मसीर 1/424 में आए हैं। (3) सुनन अल-नसाई 2/34, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। यह अहमद (6644) के पास विस्तार से है। उनका कहना: "ला यनहज़ुहु", यानी: उसे कोई और चीज़ न उकसाए। अन-निहाया (न-ह-ज़)। और उनका कहना: "ऐसा फैसला जो उसके फैसले के मुताबिक हो"; अल-सिंदी ने अल-नसाई पर अपने हाशिए में कहा: यानी अल्लाह तआला के फैसले के अनुकूल, और इसका अर्थ है इज्तिहाद में सही फैसले तक पहुँचने और लोगों के बीच विवादों को सुलझाने की तौफीक मिलना। (4) यानी अबू ज़र की हदीस और अब्दुल्ला बिन अम्र की हदीस जो पहले गुज़र चुकी हैं। (5) 2/387। (6) (म) में: "उनके बाद से"।

سورة آل عمران: آیات 96 - 97 [صفحہ] 207

مجاہد سے روایت ہے، انہوں نے کہا: مسلمانوں اور یہودیوں نے ایک دوسرے پر فخر کا اظہار کیا۔ یہودیوں نے کہا: "بیت المقدس کعبہ سے افضل اور عظیم ہے؛ کیونکہ یہ انبیاء کی ہجرت گاہ ہے اور ارضِ مقدسہ میں ہے۔" مسلمانوں نے کہا: "بلکہ کعبہ افضل ہے،" تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی۔ خانہ کعبہ کی تعمیر اور سب سے پہلے اسے کس نے بنایا، اس کا ذکر سورہ بقرہ میں گزر چکا ہے (1)۔ مجاہد نے کہا: اللہ تعالیٰ نے زمین کی کسی بھی چیز کی تخلیق سے دو ہزار سال پہلے اس گھر (کعبہ) کی جگہ پیدا فرمائی تھی، اور اس کی بنیادیں ساتویں نچلی زمین میں ہیں (2)۔ جہاں تک مسجدِ اقصیٰ کا تعلق ہے، اسے سلیمان علیہ السلام نے تعمیر کیا تھا، جیسا کہ نسائی نے صحیح سند کے ساتھ عبداللہ بن عمرو کی حدیث سے، نبی صلی اللہ علیہ وسلم سے روایت کیا ہے: "جب داؤد کے بیٹے سلیمان علیہ السلام نے بیت المقدس تعمیر کیا، تو انہوں نے اللہ تعالیٰ سے تین چیزیں مانگیں: [انہوں نے اللہ عزوجل سے مانگا] ایسا فیصلہ جو اس کے (اللہ کے) فیصلے کے مطابق ہو، پس وہ انہیں دے دیا گیا؛ اور انہوں نے اللہ عزوجل سے ایسی بادشاہت مانگی جو ان کے بعد کسی اور کے شایانِ شان نہ ہو، پس وہ انہیں دے دی گئی؛ اور جب وہ مسجد کی تعمیر سے فارغ ہوئے تو اللہ عزوجل سے یہ سوال کیا کہ جو شخص بھی اس مسجد میں صرف نماز پڑھنے کی غرض سے آئے، اللہ تعالیٰ اسے اس کے گناہوں سے ایسے پاک کر دے جیسے وہ اس دن تھا جب اس کی ماں نے اسے جنم دیا تھا، پس وہ بھی انہیں دے دیا گیا" (3)۔ ان دو حدیثوں کے درمیان ایک اشکال پیدا ہوا (4)؛ کیونکہ ابراہیم اور سلیمان علیہما السلام کے درمیان طویل مدت کا فاصلہ ہے؛ مؤرخین کا کہنا ہے کہ یہ ایک ہزار سال سے زائد کا عرصہ ہے۔ چنانچہ کہا گیا کہ: ابراہیم اور سلیمان علیہما السلام نے صرف اس کی تجدید کی تھی جس کی بنیاد دوسروں نے رکھی تھی۔

اور یہ روایت کیا گیا ہے کہ سب سے پہلے گھر (کعبہ) تعمیر کرنے والے آدم علیہ السلام تھے جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (5)۔ پس یہ ممکن ہے کہ ان کی اولاد میں سے کسی اور نے ان کے چالیس سال بعد (6) بیت المقدس کی بنیاد رکھی ہو، اور یہ بھی ممکن ہے کہ فرشتوں نے ہی اللہ کے حکم سے خانہ کعبہ کی تعمیر کے بعد اسے بنایا ہو، اور یہ تمام صورتیں ممکن ہیں۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ نے فرمایا: اللہ تعالیٰ نے فرشتوں کو زمین پر ایک گھر بنانے کا حکم دیا، اور یہ کہ...

---

(1) 2/386 - 389 ۔ (2) مذکورہ بالا اقوال تفسیر طبری 5/590 - 591، تفسیر بغوی 1/328، النکت والعیون 1/410، الوسیط 1/466، اسباب النزول للواحدی ص 84، اور زاد المسیر 1/424 میں موجود ہیں۔ (3) سنن نسائی 2/34، اور بریکٹ کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے۔ یہ احمد (6644) کے ہاں تفصیل سے موجود ہے۔ ان کا قول: "لا ینہزہ"، یعنی: اسے کوئی اور چیز نہ اکسائے۔ النہایہ (ن-ہ-ز)۔ اور ان کا قول: "ایسا فیصلہ جو اس کے فیصلے کے مطابق ہو"؛ سندی نے نسائی پر اپنے حاشیہ میں کہا: یعنی اللہ تعالیٰ کے حکم کے موافق، اور اس سے مراد اجتہاد میں درست بات تک پہنچنے کی توفیق اور لوگوں کے درمیان جھگڑوں کا فیصلہ کرنا ہے۔ (4) یعنی ابو ذر کی حدیث اور عبداللہ بن عمرو کی حدیث جو پہلے گزر چکی ہیں۔ (5) 2/387 ۔ (6) (م) میں: "ان کے بعد سے"۔

Surah Aal-Imran: Verses 96-97 208 ...circumambulating it, and this was before the creation of Adam. Then Adam built what he built of it, and circumambulated it, followed by the prophets after him, until Ibrahim (peace be upon him) completed its construction. Second: The saying of Allah the Almighty: {Indeed, the first House [of worship] established for mankind was that at Bakkah} - [Bakkah] is the predicate of "Inna", and the "lam" is for emphasis. "Bakkah" is the location of the House, and "Makkah" is the rest of the city, on the authority of Malik bin Anas (1). Muhammad bin Shihab (2) said: Bakkah is the mosque, and Makkah is the entire sanctuary, including the houses. Mujahid said: Bakkah is Makkah. Based on this, the 'm' is a substitute for 'b'; as they said: 'tin lazib' and 'tin lazim' (sticky clay). Ad-Dahhak and Al-Mu'arrij (3) also said this. Then it was said: Bakkah is derived from 'al-bakk', which means overcrowding; people 'tabakku' means they crowded together. It was named Bakkah because of the crowding of people in the place of their circumambulation. 'Al-bakk' also means breaking the neck. And it was said: It was named so because it used to break the necks of tyrants if they committed injustices therein (4). Abdullah bin Az-Zubayr said: No tyrant ever intended it with evil but that Allah Almighty broke him (5). As for Makkah, it was said: It was named so due to the scarcity of its water. And it was said: It was named so because it 'extracts' (tamukku) the marrow from the bone due to the hardship its seekers face; from their saying: 'makaktu al-azm' (I extracted from the bone) when you take out what's inside it. And 'makka al-fasil' (the weaned camel) sucked his mother's udder, 'imtakahu' means when he sucked out all the milk that was in it and drank it (6). The poet said: She sucked [the udder] and left no drop in its insides (7).

---

(1) Al-Nawadir wal-Ziyadat 2/500, and Al-Bayan wal-Tahsil 3/463. (2) The word: Muhammad, from (M). (3) Tafsir al-Tabari 5/597, Tafsir al-Baghawi 1/328, al-Wasit 1/466, and Zad al-Masir 1/425. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 1/445, Tafsir Abi al-Layth 1/268, al-Nukat wal-Uyun 1/210, and Tahdhib al-Lugha 9/363. (5) In (D): 'awqasahu', and in (Z): 'waqasamahu'. (6) Tafsir al-Baghawi 1/328. (7) We have not come across its source.

सूरा आल इमरान: आयत 96 - 97 208 ...उसकी परिक्रमा करते थे, और यह आदम के निर्माण से पहले था। फिर आदम ने उसमें से जो कुछ बनाया उसे बनाया, और उसकी परिक्रमा की, फिर उनके बाद के नबियों ने, यहाँ तक कि इब्राहिम (उन पर शांति हो) ने इसका निर्माण पूरा किया। दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह, मनुष्यों के लिए जो पहला घर स्थापित किया गया था, वह बक्का में था} - [बक्का] 'इन्ना' की खबर (विधेय) है, और 'लाम' ताकीद (ज़ोर) के लिए है। 'बक्का' घर (काबा) का स्थान है, और 'मक्का' पूरा शहर है, यह मालिक बिन अनस (1) से उद्धृत है। मुहम्मद बिन शिहाब (2) ने कहा: बक्का मस्जिद है, और मक्का पूरा हरम क्षेत्र है, जिसमें घर भी शामिल हैं। मुजाहिद ने कहा: बक्का ही मक्का है। इसके अनुसार, 'म' अक्षर 'ब' का विकल्प है; जैसा कि उन्होंने कहा: 'तीन लाज़िब' और 'तीन लाज़िम' (चिपचिपी मिट्टी)। अद-दहाक और अल-मुआरिज (3) ने भी यही कहा। फिर कहा गया: बक्का 'अल-बक्क' से निकला है, जिसका अर्थ है भीड़भाड़; 'तबाक्कु का अर्थ है भीड़ लगाना। इसका नाम बक्का इसलिए पड़ा क्योंकि लोग परिक्रमा के स्थान पर भीड़ लगाते थे। 'अल-बक्क' का अर्थ गर्दन तोड़ना भी होता है। और यह भी कहा गया: इसका नाम इसलिए रखा गया क्योंकि यह अत्याचारियों की गर्दन तोड़ देता था यदि वे वहां अन्याय करते थे (4)। अब्दुल्लाह बिन अज़-ज़ुबैर ने कहा: किसी भी अत्याचारी ने कभी भी इसके प्रति बुरा इरादा नहीं किया, सिवाय इसके कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उसे नष्ट कर दिया (5)। जहाँ तक मक्का का सवाल है; यह कहा गया है: इसके पानी की कमी के कारण इसका नाम मक्का रखा गया था। और यह भी कहा गया: इसका नाम इसलिए रखा गया क्योंकि यह उस कठिनाई के कारण हड्डी से मज्जा निकाल लेता है जो वहां जाने वाले को झेलनी पड़ती है; उनके इस कथन से: 'मकक्तु अल-अज़्म' (मैंने हड्डी से निकाला) जब आप उसके अंदर जो कुछ है उसे बाहर निकाल लेते हैं। और 'मक्का अल-फ़सील' (ऊँट का बच्चा) ने अपनी माँ के थन को चूसा, 'इम्तकहू' का अर्थ है जब उसने उसमें से सारा दूध चूस लिया और उसे पी लिया (6)। कवि ने कहा: उसने [थन को] चूस लिया और उसके भीतर कोई बूंद नहीं छोड़ी (7)।

---

(1) अन-नवादिर वल-ज़ियादात 2/500, और अल-बयान वल-तहसील 3/463। (2) शब्द: मुहम्मद, (म) से। (3) तफ़सीर अल-तबरी 5/597, तफ़सीर अल-बगवी 1/328, अल-वसीत 1/466, और ज़ाद अल-मसीर 1/425। (4) मा'नी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 1/445, तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/268, अल-नुक़त वल-उयून 1/210, और तहज़ीब अल-लुग़ा 9/363। (5) (द) में: 'अवक़सहु', और (ज़) में: 'वक़समहु'। (6) तफ़सीर अल-बगवी 1/328। (7) हमें इसके स्रोत का पता नहीं चला।

سورہ آل عمران: آیات 96 - 97 208 ...اس کا طواف کرتے تھے، اور یہ آدم علیہ السلام کی تخلیق سے پہلے تھا۔ پھر آدم علیہ السلام نے اس میں سے جو کچھ بنانا تھا بنایا، اور اس کا طواف کیا، پھر ان کے بعد انبیاء نے، یہاں تک کہ ابراہیم علیہ السلام نے اس کی تعمیر مکمل کی۔ دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یقیناً پہلا گھر جو لوگوں کے لیے بنایا گیا، وہی ہے جو بکّہ میں ہے} - [بکہ] 'انَّ' کی خبر ہے، اور 'لام' تاکید کے لیے ہے۔ 'بکہ' گھر (کعبہ) کا مقام ہے، اور 'مکہ' پورا شہر ہے، یہ مالک بن انس (1) سے روایت ہے۔ اور محمد بن شہاب (2) نے کہا: بکہ مسجد ہے، اور مکہ پورا حرم ہے، جس میں گھر بھی داخل ہیں۔ مجاہد نے کہا: بکہ ہی مکہ ہے۔ اس لحاظ سے 'میم' کو 'با' سے بدلا گیا ہے؛ جیسا کہ وہ کہتے ہیں: 'طین لازب' اور 'لازم' (چمٹنے والی مٹی)۔ یہی بات ضحاک اور مؤرج (3) نے کہی ہے۔ پھر کہا گیا: بکہ 'البکّ' سے ماخوذ ہے، جس کے معنی ہیں ہجوم، 'تباکّ القوم' یعنی لوگ ہجوم کر گئے۔ اس کا نام بکہ اس لیے رکھا گیا کیونکہ لوگ طواف کی جگہ پر ہجوم کرتے تھے۔ 'البکّ' کے معنی گردن توڑنے کے بھی ہیں۔ اور کہا گیا: اس کا نام اس لیے رکھا گیا؛ کیونکہ یہ جابروں کی گردنیں توڑ دیتا تھا جب وہ اس میں ظلم کے ساتھ الحاد (نافرمانی) کرتے تھے (4)۔ عبداللہ بن زبیر نے کہا: کسی جبار نے کبھی اس کا برا ارادہ نہیں کیا مگر اللہ تعالیٰ نے اسے ہلاک کر دیا (5)۔ جہاں تک مکہ کا تعلق ہے؛ تو کہا گیا کہ اس کا نام اس کے پانی کی کمی کی وجہ سے رکھا گیا، اور کہا گیا کہ اس کا نام اس لیے رکھا گیا کیونکہ یہ ہڈی سے گودا نکال لیتا ہے اس مشقت کی وجہ سے جو اس کا قصد کرنے والے کو پہنچتی ہے؛ ان کے قول سے: 'مککتُ العظم' (میں نے ہڈی سے نکالا) جب تم اس کے اندر کی چیز نکال لو۔ اور 'مَکَّ الفصیل' (اونٹ کے بچے) نے اپنی ماں کا تھن چوسا، اور 'امتکّہ' جب اس نے اس میں سے سارا دودھ چوس لیا اور اسے پی لیا (6)۔ شاعر نے کہا: اس نے [تھن] چوس لیا اور اس کے اندر کوئی قطرہ نہ چھوڑا (7)۔

(1) النوادر والزيادات 2/ 500، والبيان والتحصيل 3/ 463۔ (2) لفظ: محمد، (م) سے۔ (3) تفسير الطبرى 5/ 597، وتفسير البغوى 1/ 328، والوسيط 1/ 466، وزاد المسير 1/ 425۔ (4) معانى القرآن للزجاج 1/ 445، وتفسير ابى الليث 1/ 268، والنكت والعيون 1/ 210، وتهذيب اللغة 9/ 363۔ (5) (د) میں: 'أوقصہ'، اور (ظ) میں: 'وقصمہ'۔ (6) تفسير البغوى 1/ 328۔ (7) ہمیں اس کا علم نہیں ہوسکا۔

Surah Al-Imran: Verses 96 - 97 209 And it was said: It was named so because it 'tamukku' (wears down) those who commit injustice in it (1), meaning: it destroys and diminishes them (2). And it was said: It was named so because people used to whistle and clap in it, from His saying: "And their prayer at the House was nothing but whistling and clapping" [Al-Anfal: 35]. This is not required by morphology; because 'Makkah' is a doubled biliteral, while 'muka" (whistling) is a weak triliteral. Third: His words, the Almighty: "blessed" - He made it blessed due to the doubling of deeds in it, so blessing is the abundance of good. It is in the accusative case as a 'hal' (circumstantial) from the implicit pronoun in "was set up", or by the adverb from "Bakkah", meaning: that which was settled "in Bakkah, blessed". It is permissible in other than the Quran to be "mubarakun" (nominative), as a second predicate, or as a substitute for "that which", or as an implied subject. "and a guidance for the worlds" is conjoined to it, meaning: and it is a guidance for the worlds. It is permissible in other than the Quran to be "mubarakin" (genitive), being an adjective for the House (3). Fourth: His words, the Almighty: "In it are clear signs" - nominative case as a subject or an adjective. The people of Makkah, Ibn Abbas, Mujahid, and Sa'id bin Jubayr read it as: "a clear sign", in the singular (4), meaning the station of Abraham alone; they said: the trace of his feet in the station is a clear sign. Mujahid interpreted the station of Abraham as the entire Sanctuary (5); so he went on to say that among its signs are Safa, Marwah, the Corner, and the Station. The others read it in the plural; they meant the station of Abraham, the Black Stone, Al-Hateem, Zamzam, and all the sacred sites. Abu Ja'far al-Nahhas (6) said: Whoever reads: "clear signs", his reading is clearer; because Safa and Marwah are among the signs, and among them is that a bird does not fly over the House while healthy, and among them is that the predator seeks prey, but if it enters the Sanctuary, it leaves it, and among them is that if the rain is on the side of the Yemeni Corner, it was... (1) See Al-Zahir by Ibn al-Anbari 2/106. (2) In (D): and shakes it off. (3) I’rab al-Quran by al-Nahhas 1/395. (4) Ibn Khalawayh attributed it in the anomalous readings p. 22 to Mujahid and Ubayy, and Ibn Atiyyah attributed it in Al-Muharrar al-Wajiz 1/475 to Ubayy bin Ka'b, Umar, and Ibn Abbas. The majority reading is in the plural. (5) Narrated by al-Tabari 2/526. (6) In Ma'ani al-Quran 1/444-445, and what precedes it is from it, and see Tafsir al-Tabari 2/527.

सूरह अल-इमरान: आयतें 96 - 97 209 और कहा गया: इसका नाम इसलिए रखा गया क्योंकि यह उसमें अन्याय करने वालों को 'तमुक्कु (मिटा देता) है (1), यानी: उन्हें नष्ट और कम कर देता है (2)। और कहा गया: इसका नाम इसलिए रखा गया क्योंकि लोग वहां सीटी बजाते और तालियां बजाते थे, उनके इस वचन से: "और काबा के पास उनकी नमाज़ सीटी बजाने और ताली बजाने के अलावा कुछ न थी" [अल-अनफाल: 35]। यह व्याकरणिक रूप से आवश्यक नहीं है; क्योंकि 'मक्का' एक द्विवर्णीय शब्द है, जबकि 'मुका' एक त्रिवर्णीय शब्द है। तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: "मुबारक" (बरकत वाला) - उसने इसे बरकत वाला बनाया क्योंकि इसमें कर्मों का फल दोगुना हो जाता है, अतः बरकत भलाई की प्रचुरता है। यह "रखा गया" में निहित सर्वनाम से 'हाल' के रूप में, या "बक्का" के क्रिया-विशेषण के रूप में कर्म कारक (नसब) में है, अर्थ है: वह जो "बक्का में मुबारक" के रूप में स्थापित हुआ। कुरान के अलावा अन्य स्थानों पर इसे "मुबारक" (पेश के साथ) भी पढ़ा जा सकता है, इस आधार पर कि यह दूसरी खबर (विधेय) हो, या "अलज़ी" का बदल हो, या मुब्तदा (विषय) को छिपा हुआ मानकर। "और दुनिया वालों के लिए मार्गदर्शन" इस पर जुड़ा हुआ है, जिसका अर्थ है: और वह दुनिया वालों के लिए मार्गदर्शन है। कुरान के अलावा अन्य स्थानों पर "मुबारक" (ज़ेर के साथ) भी जायज़ है, जो बैत (घर) का विशेषण होगा (3)। चौथा: अल्लाह तआला का कथन: "उसमें खुली निशानियाँ हैं" - यह मुब्तदा (विषय) या विशेषण के रूप में पेश (रफ़ा) के साथ है। मक्का वालों, इब्ने अब्बास, मुजाहिद और सईद बिन जुबैर ने इसे एकवचन में "आयतुन बय्यिनतुन" (एक स्पष्ट निशानी) पढ़ा है (4), जिसका अर्थ केवल मकाम-ए-इब्राहिम है; उन्होंने कहा: मकाम में उनके पैरों का निशान एक स्पष्ट निशानी है। मुजाहिद ने मकाम-ए-इब्राहिम की व्याख्या पूरे हरम (पवित्र क्षेत्र) के रूप में की है (5); उनका मानना था कि इसकी निशानियों में सफा, मरवा, रुकन और मकाम शामिल हैं। बाकी लोगों ने इसे बहुवचन में पढ़ा है; उनका मतलब मकाम-ए-इब्राहिम, हज्रे अस्वद, हतीम, ज़मज़म और तमाम पवित्र स्थल थे। अबू जाफ़र अल-नहहास (6) ने कहा: जिसने "आयातुन बय्यिनातुन" (स्पष्ट निशानियाँ) पढ़ा, उसका पढ़ना अधिक स्पष्ट है; क्योंकि सफा और मरवा निशानियों में से हैं, और उनमें से यह भी है कि एक स्वस्थ पक्षी काबा के ऊपर से नहीं उड़ता, और उनमें से यह भी है कि शिकारी शिकार की तलाश में होता है, लेकिन जब वह हरम में प्रवेश करता है, तो उसे छोड़ देता है, और उनमें से यह भी है कि यदि बारिश रुकन-ए-य़मानी की दिशा में हो, तो वह... (1) देखें अज़-ज़ाहिर इब्न अल-अंबारी 2/106 द्वारा। (2) (द) में: और उसे झाड़ देता है। (3) इराब अल-कुरान अन-नहहास 1/395 द्वारा। (4) इब्न खालवैह ने इसे शाज़ (दुर्लभ) किरातों पृ. 22 में मुजाहिद और उबैय की ओर संबंद्ध किया है, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/475 में इसे उबैय बिन काब,

उमर और इब्ने अब्बास की ओर संबंद्ध किया है। आम लोगों की किरात बहुवचन में है। (5) इसे अल-तबरी 2/526 ने उद्धृत किया है। (6) मआनी अल-कुरान 1/444-445 में, और इससे पहले का हिस्सा इसी से है, और देखें तफ़सीर अल-तबरी 2/527।

سورہ آل عمران: آیات 96 - 97 209 اور کہا گیا: اس کا نام اس لیے رکھا گیا کیونکہ یہ اس میں ظلم کرنے والے کو 'تمک' (گھسا دیتی/ہلاک کر دیتی) ہے (1) ، یعنی: اسے ہلاک اور کم کر دیتی ہے (2)۔ اور کہا گیا: اس کا نام اس لیے رکھا گیا کیونکہ لوگ وہاں سیٹیاں اور تالیاں بجاتے تھے، اللہ کے اس قول سے: "اور بیت اللہ کے پاس ان کی نماز بجز سیٹیاں اور تالیاں بجانے کے کچھ نہ تھی" [الانفال: 35] یعنی: تالیاں اور سیٹیاں بجانا۔ اور یہ صرف سے ثابت نہیں ہوتا؛ کیونکہ 'مکہ' ثنائی مضاعف ہے، اور 'مکاء' ثلاثی معتل ہے۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "مبارکا" (برکت والا) اسے برکت والا بنایا کیونکہ اس میں عمل کا ثواب دگنا ہو جاتا ہے، پس برکت خیر کی کثرت کا نام ہے۔ یہ "وضع" کے اندر پوشیدہ ضمیر سے 'حال' ہونے کی بنا پر منسوب ہے، یا "بکہ" کے ظرف کی بنا پر، معنی یہ ہے: وہ جو "بکہ میں برکت والا" ہو کر قرار پایا۔ قرآن کے علاوہ میں "مبارکٌ" (رفع کے ساتھ) بھی جائز ہے، اس طور پر کہ یہ دوسری خبر ہو، یا "الذی" سے بدل ہو، یا مبتدا مقدر مانا جائے۔ "اور جہان والوں کے لیے ہدایت ہے" اس پر معطوف ہے، اور معنی ہوگا: اور وہ جہان والوں کے لیے ہدایت ہے۔ قرآن کے علاوہ میں "مبارکٍ" (جر کے ساتھ) بھی جائز ہے، جو بیت کی صفت بنے گی (3)۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا قول: "اس میں کھلی نشانیاں ہیں" ابتدا یا صفت کی وجہ سے مرفوع ہے۔ اہل مکہ، ابن عباس، مجاہد اور سعید بن جبیر نے اسے واحد کے صیغے "آیۃٌ بینۃٌ" کے ساتھ پڑھا ہے (4) ، یعنی صرف مقام ابراہیم؛ انہوں نے کہا: مقام میں ان کے قدموں کا نشان ایک واضح نشانی ہے۔ مجاہد نے مقام ابراہیم کی تفسیر پورے حرم سے کی ہے (5) ؛ چنانچہ ان کا خیال ہے کہ اس کی نشانیوں میں صفا، مروہ، رکن اور مقام شامل ہیں۔ باقی قراء نے جمع کے ساتھ پڑھا ہے؛ ان کی مراد مقام ابراہیم، حجر اسود، حطیم، زمزم اور تمام شعائر تھے۔ ابو جعفر النحاس (6) نے کہا: جس نے "آیات بینات" پڑھا اس کی قرات زیادہ واضح ہے؛ کیونکہ صفا اور مروہ نشانیوں میں سے ہیں، اور ان میں سے یہ بھی ہے کہ تندرست پرندہ بیت اللہ کے

اوپر سے نہیں گزرتا، اور ان میں سے یہ بھی ہے کہ شکاری جانور شکار کی تلاش میں ہوتا ہے لیکن جب حرم میں داخل ہوتا ہے تو اسے چھوڑ دیتا ہے، اور ان میں سے یہ بھی ہے کہ اگر بارش رکن یمانی کی جانب ہو تو وہ... (1) دیکھئے الزاھر لابن الانباری 2/106۔ (2) (د) میں ہے: وتنفضه (اور اسے جھاڑ دیتی ہے)۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 1/395۔ (4) ابن خالویہ نے اسے قرات شاذہ ص 22 میں مجاہد اور ابی کی طرف منسوب کیا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 1/475 میں اسے ابی بن کعب، عمر اور ابن عباس کی طرف منسوب کیا ہے۔ اور جمہور کی قرات جمع کے ساتھ ہے۔ (5) اسے طبری نے 526/2 میں روایت کیا ہے۔ (6) معانی القرآن 1/444-445 میں، اور اس سے پہلے کا کلام اسی سے ہے، اور دیکھئے تفسیر طبری 2/527۔

Fertility is in Yemen, and if it was in the region of Ash-Sham, the fertility was in Ash-Sham, and if it (1) encompassed the House, fertility was in all countries. Among these is that the pebbles, despite what is added to them, are seen as being of a single measure.

"Al-Maqam" (The place of standing) is from their saying: "I stood a station" (qumtu maqaman), and it is the place in which one stands. "Al-Muqam" (The place of residence) is from your saying: "I resided a residence" (aqamtu muqaman). This has already been discussed in Surah Al-Baqarah, and the disagreement regarding 'Maqam' and what is correct from it has also passed (2).

"Al-Maqam" was raised based on the inception (ibtida'), and the predicate (khabar) is omitted, the estimation being: "Among them is the station of Ibrahim," as said by Al-Akhfash (3).

It is narrated from Muhammad bin Yazid that he said: "Maqam" is a substitute (badal) for "Ayat" (signs). There is a third opinion meaning: "They are the station of Ibrahim." Al-Akhfash's saying is well-known in the speech of the Arabs, as Zuhayr said: "She has equipment and helpers who went early with it, a saddle and a large bucket; when emptied, it flowed out far (4)." Meaning: It passed and its flow went far.

Abu al-Abbas's saying: "Maqam" (singular) carries the meaning of "Maqamat" (plural/ stations) because it is a verbal noun (masdar). Allah Almighty said: {Allah has set a seal upon their hearts and upon their hearing} [Al-Baqarah: 7]. And the poet said: "Indeed, the eyes which in their gaze (singular 'tarf') have a disease (5)." Meaning: In their gazes (plural 'atraf'). This is strengthened by the narrated Hadith: "The Hajj in its entirety is the station of Ibrahim (6)."

---

(1) In (m): And when. (2) 2/374-376. (3) In Ma'ani al-Quran 1/415, and the author quoted it from him via I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/395. (4) Diwan Zuhayr p. 67, according to the narration of al-Shantamari, and Tha'lab's narration p. 39: "She has tools and helpers who went early for her." Al-Shantamari said in his commentary: His saying: "She has equipment," i.e., for this she-camel used for drawing water. His saying: "a saddle and a large bucket" is an explanation of the equipment. The "qatab" is the gear for the camel used for drawing water, and the "gharb" is the large bucket. His saying: "went early with it," he intended groups of helpers. (5) Its speaker is Jarir, and it is in his Diwan 1/163, and its completion is: "They killed us and then did not

revive our slain." Its editor mentioned there is a narration: "in their gaze is whiteness (hawar)." (6) I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/395-396, and the report was recorded by Ibn Abi Hatim 3/711 from Ibn Abbas, who said: "The station of Ibrahim is the entire Sanctuary (Haram)." Ibn Kathir mentioned it regarding verse (97) of Al-Imran with the wording: "The stone (Al-Hajar)," instead of: "The Hajj."

सूरा आल-इमरान, आयत 96 - 97 210

उर्वरता (ख़िस्ब) यमन में है, और यदि यह शाम (सीरिया) के क्षेत्र में होती, तो उर्वरता शाम में होती, और यदि (1) इसने घर (काबा) को घेर लिया, तो उर्वरता सभी देशों में होती। इनमें से यह भी है कि कंकड़, उनमें जो कुछ जोड़ा जाता है उसके बावजूद, एक ही मात्रा में देखे जाते हैं।

"अल-मक़ाम" (खड़े होने का स्थान) उनके कहने से है: "मैं एक स्थान पर खड़ा हुआ" (क़ुमतु मक़ामन), और यह वह स्थान है जहाँ कोई खड़ा होता है। "अल-मुक़ाम" (निवास स्थान) आपके कहने से है: "मैं एक निवास में रहा" (अक़मतु मुक़ामन)। यह पहले ही सूरा अल-बक़राह में गुज़र चुका है, और मक़ाम के बारे में असहमति और उसमें से जो सही है वह भी गुज़र चुका है (2)।

"अल-मक़ाम" को इब्तिदा (आरंभ) के आधार पर रफ़ा (पेश) दिया गया है, और ख़बर (विधेय) हटा दिया गया है, अनुमान यह है: "उनमें इब्राहिम का स्थान है," जैसा कि अल-अख़फ़श ने कहा (3)।

मुहम्मद बिन यज़ीद से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "मक़ाम", "आयात" (निशानियों) का बदल (विकल्प) है। इसमें एक तीसरा विचार भी है जिसका अर्थ है: "वे इब्राहिम का स्थान हैं।" अल-अख़फ़श की बात अरबों की बोलचाल में प्रसिद्ध है। जैसा कि ज़ुहैर ने कहा: "उसके पास सामान और सहायक हैं जो सवेरे उसके साथ गए, एक जीन और एक बड़ी बाल्टी; जब खाली हुई तो दूर तक बह गई (4)।" अर्थात्: बीत गया और उसका बहाव दूर तक चला गया।

अबू अल-अब्बास का कहना है: "मक़ाम" (एकवचन) का अर्थ "मक़ामात" (बहुवचन) है; क्योंकि यह एक मस्तर (क्रियावाचक संज्ञा) है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {अल्लाह ने उनके दिलों पर और उनके कानों पर मुहर लगा दी है} [अल-बक़राह: 7]। और कवि ने कहा: "निस्संदेह वे आँखें जिनकी नज़र (एकवचन 'तर्फ़) में एक रोग है (5)।" अर्थात्: उनकी नज़रों (बहुवचन 'अतर्फ़) में। इसे इस रिवायत की गई हदीस से बल मिलता है: "हज अपनी संपूर्णता में इब्राहिम का मकाम है (6)।"

---

(1) (म) में: और जब। (2) 2/374 - 376। (3) मआनी अल-क़ुरान 1/415 में, और लेखक ने नह्हास की ए'राब अल-क़ुरान 1/395 के माध्यम से उनसे इसे उद्धृत किया। (4) दीवान ज़ुहैर पृ. 67, शंतमरी की रिवायत के अनुसार, और सालब की रिवायत पृ. 39: "उसके पास औज़ार और सहायक हैं जो उसके लिए सवेरे गए।" शंतमरी ने अपनी व्याख्या में कहा: उनका कहना: "उसके पास सामान है," यानी: इस ऊँटनी के लिए जिससे पानी निकाला जाता है। उनका कहना: "क़त़ब और ग़र्ब"

सामान का स्पष्टीकरण है। "क़त़ब" पानी निकालने वाली ऊँटनी का उपकरण है, और "ग़र्ब" बड़ी बाल्टी है। उनका कहना: "वे इसके साथ सवेरे गए," उनका इरादा सहायकों के समूहों से था। (5) इसके कहने वाले जरीर हैं, और यह उनके दीवान 1/163 में है, और इसका समापन है: "उन्होंने हमें मार डाला और फिर हमारे मारे हुओं को जीवित नहीं किया।" इसके संपादक ने उल्लेख किया है कि एक रिवायत है: "उनकी नज़र में ह़ौर (सफ़ेदी) है।" (6) नह्हास द्वारा ए'राब अल-क़ुरान 1/395 - 396, और इस रिपोर्ट को इब्न अबी हातिम 3/711 ने इब्न अब्बास से उद्धृत किया है जिन्होंने कहा: "इब्राहिम का मक़ाम पूरा हरम (पवित्र क्षेत्र) है।" इब्न कसीर ने सूरा आल-इमरान की आयत (97) के संदर्भ में "हज" के बजाय "अल-ह़जर" (पत्थर) शब्द के साथ इसका उल्लेख किया है।

سورہ آل عمران، آیات 96 - 97 210

خوشحالی (زرخیزی) یمن میں ہے، اور اگر یہ شام کے علاقے میں ہوتی، تو خوشحالی شام میں ہوتی، اور اگر (1) اس نے گھر (کعبہ) کا احاطہ کر لیا، تو تمام ملکوں میں خوشحالی ہوتی۔ ان میں سے یہ بھی ہے کہ کنکریاں، ان پر جو اضافہ کیا جاتا ہے اس کے باوجود، ایک ہی مقدار میں نظر آتی ہیں۔

"المقام" (کھڑے ہونے کی جگہ) ان کے قول سے ہے: "میں ایک مقام پر کھڑا ہوا" (قمت مقاماً)، اور یہ وہ جگہ ہے جہاں کھڑا ہوا جاتا ہے۔ "المقام" (رہائش کی جگہ) آپ کے قول سے ہے: "میں نے ایک مقام پر قیام کیا" (اقمت مقاماً)۔ یہ پہلے ہی سورہ بقرہ میں گزر چکا ہے، اور مقام کے بارے میں اختلاف اور اس میں سے جو صحیح ہے وہ بھی گزر چکا ہے (2)۔

"المقام" کو ابتدا کی بنیاد پر رفع دیا گیا ہے، اور خبر محذوف ہے، تخمینہ یہ ہے: "ان میں مقامِ ابراہیم ہے،" یہ الاخفش نے کہا ہے (3)۔

محمد بن یزید سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: "مقام"، "آیات" کا بدل ہے۔ اس میں ایک تیسرا قول بھی ہے جس کا مطلب ہے: "وہ مقامِ ابراہیم ہیں۔" الاخفش کا قول عربوں کے کلام میں معروف ہے۔ جیسا کہ زہیر نے کہا: "اس کے پاس سامان اور مددگار ہیں جو صبح سویرے اس کے ساتھ چلے، ایک پالان اور ایک بڑا ڈول؛ جب خالی ہوا تو دور تک بہہ گیا (4)۔" یعنی: گزر گیا اور اس کا بہاؤ دور تک چلا گیا۔

ابو العباس کا قول ہے: "مقام" (واحد) "مقامات" (جمع) کے معنی میں ہے؛ کیونکہ یہ مصدر ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿خَتَمَ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ وَعَلَىٰ سَمْعِهِمْ﴾ [البقرة: ٧]۔ اور شاعر نے کہا: "بے شک وہ

آنکھیں جن کی نگاہ (واحد 'طرف') میں بیماری ہے (5)۔" یعنی: ان کی نگاہوں (جمع 'اطراف') میں۔ اس کی تائید اس مروی حدیث سے ہوتی ہے: "حج مکمل طور پر مقامِ ابراہیم ہے (6)۔"

---

(1) (م) میں: اور جب۔ (2) 2/374 - 376۔ (3) معانی القرآن 415/1 میں، اور مصنف نے اسے نحاس کی اعراب القرآن 395/1 کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے۔ (4) دیوان زہیر ص 67، شنتمری کی روایت کے مطابق، اور ثعلب کی روایت ص 39: "اس کے پاس اوزار اور مددگار ہیں جو اس کے لیے صبح نکلے۔" شنتمری نے اپنی شرح میں کہا: اس کا قول: "اس کے پاس سامان ہے،" یعنی: اس اونٹنی کے لیے جس سے پانی نکالا جاتا ہے۔ اس کا قول: "قتب اور غرب" سامان کی وضاحت ہے۔ "قتب" پانی نکالنے والی اونٹنی کا آلہ ہے، اور "غرب" بڑا ڈول ہے۔ اس کا قول: "اس کے ساتھ صبح چلے،" اس سے مراد مددگاروں کی جماعتیں تھیں۔ (5) اس کے کہنے والے جریر ہیں، اور یہ ان کے دیوان 163/1 میں ہے، اور اس کا تکملہ ہے: "انہوں نے ہمیں مار ڈالا پھر ہمارے مقتولوں کو زندہ نہ کیا،" اور اس کے محقق نے ذکر کیا ہے کہ ایک روایت یہ ہے: "اس کی نگاہ میں حور (سفیدی) ہے۔" (6) اعراب القرآن للہ نحاس 395/1 - 396، اور اس خبر کو ابن ابی حاتم 711/3 نے ابن عباس سے روایت کیا جنہوں نے کہا: "مقامِ ابراہیم پورا حرم ہے۔" ابن کثیر نے سورہ آل عمران کی آیت (97) کے پاس اسے "حج" کے بجائے "الحجر" (پتھر) کے لفظ کے ساتھ ذکر کیا ہے۔

Surah Al-Imran, Verses 96-97 211 Fifthly: His, the Exalted's, saying: {And whoever enters it shall be secure.} Qatadah said: That is also one of the signs of the Sanctuary (Haram). An-Nahhas said(1): It is a good saying; because people were being snatched away from its surroundings, yet no tyrant could reach it. Jerusalem (Bayt al-Maqdis) was reached and destroyed, but the Sanctuary was not reached. Allah the Exalted said: {Have you not seen how your Lord dealt with the companions of the elephant?} [Al-Fil: 1]. Some experts of meanings said: The form of the verse is a statement (khabar), but its meaning is a command (amr). Its intended meaning is: And whoever enters it, then secure him. Similar to His saying: {There is to be no sexual relations and no disobedience and no disputing during Hajj} [Al-Baqarah: 197], meaning: do not engage in sexual relations, disobedience, or disputes(2). For this reason, the former Imam, Al-Nu'man ibn Thabit (Abu Hanifa), said: Whoever commits a crime and becomes liable for a prescribed punishment (hadd), then takes refuge in the Sanctuary, it protects him; because of Allah's saying(3): {And whoever enters it shall be secure}. Thus, Allah, glorified be He, mandated security for whoever enters it. This has been narrated from a group of the predecessors (Salaf), including Ibn Abbas(4) and others among the people. Ibn al-Arabi said(5): Anyone who said this has erred in two ways: First, he did not understand that the verse is a report about what has passed, and was not intended to establish a future ruling. Second: He did not know that this security has departed, and that killing and fighting occurred within it after that. Allah's report does not contradict what He reports. Thus, it indicates that this was in the past. Abu Hanifa contradicted himself, saying: If someone takes refuge in the Sanctuary, he(6) is not to be fed, given drink, dealt with, or spoken to until he leaves. = Ibn Abi Hatim narrated (2/711) from Sa'id ibn Jubayr who said: Hajj is Maqam Ibrahim. Ibn Kathir said: This is how I saw it in the copy, and perhaps it means: the entire Hijr is Maqam Ibrahim, and Mujahid explicitly stated this. (1) In Ma'ani al-Qur'an 1/495-496. (2) Tafsir al-Baghawi 1/329, and see Ahkam al-Qur'an by al-Jassas 2/21. (3) The phrase: "due to Allah's saying", is from (m), and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/284. (4) Narrated by at-Tabari 5/603. (5) Ahkam al-Qur'an 1/284-285, and what precedes it is from it. (6) The word: "fainnahu" (for he), is not in (m).

सूरह अल-इमरान, आयतें 96 - 97 211 पांचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {और जो इसमें प्रवेश करेगा वह सुरक्षित होगा।} कतादह ने कहा: यह भी हरम (पवित्र स्थल) के संकेतों में से है। नह़्हास ने कहा(1): यह एक अच्छी बात है; क्योंकि लोगों को इसके आस-पास से छीन लिया जाता था, लेकिन कोई भी अत्याचारी वहाँ तक नहीं पहुँच पाता था। बैत अल-मक़दिस (यरूशलेम) तक पहुँचा गया और उसे नष्ट कर दिया गया, लेकिन हरम तक कोई नहीं पहुँच पाया। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {क्या आपने नहीं देखा कि आपके रब ने हाथी वालों के साथ क्या किया?} [अल-फ़ील: 1]। अर्थों के कुछ विशेषज्ञों ने कहा: आयत का स्वरूप एक समाचार (खबर) है, लेकिन इसका अर्थ एक आदेश (अम्र) है। इसका अभिप्राय यह है: और जो इसमें प्रवेश करे, उसे सुरक्षित करो। जैसा कि उसका कथन है: {हज के दौरान न तो काम-वासना की बातें हों, न कोई पाप और न ही कोई विवाद} [अल-बक़रा: 197], अर्थात: काम-वासना की बातें न करो, पाप न करो और विवाद न करो(2)। इसी अर्थ के कारण, पूर्ववर्ती इमाम अल-नुमान इब्न साबित (अबू हनीफा) ने कहा: जिसने कोई पाप किया और उस पर सजा (हद) अनिवार्य हो गई, फिर उसने हरम में शरण ली, तो वह उसे सुरक्षित कर देता है; अल्लाह तआला के इस कथन के कारण(3): {और जो इसमें प्रवेश करेगा वह सुरक्षित होगा}। अतः अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने इसमें प्रवेश करने वाले के लिए सुरक्षा अनिवार्य कर दी है। यह स़लफ़ के एक समूह से वर्णित है, जिनमें इब्न अब्बास(4) और लोगों में से अन्य शामिल हैं। इब्न अल-अरबी(5) ने कहा: जिसने भी यह कहा है, उसने दो कारणों से गलती की है: पहला यह कि उसने आयत से यह नहीं समझा कि यह अतीत के बारे में एक समाचार है, और इसका उद्देश्य भविष्य के किसी नियम को स्थापित करना नहीं था। दूसरा: उसे यह ज्ञात नहीं था कि वह सुरक्षा अब समाप्त हो चुकी है, और उसके बाद वहाँ हत्या और लड़ाई हुई है, और अल्लाह का समाचार उसके बताए हुए के विपरीत नहीं होता। अतः इससे सिद्ध होता है कि यह अतीत में था। अबू हनीफा ने विरोधाभास व्यक्त किया और कहा: यदि कोई हरम में शरण लेता है, तो उसे(6) न तो खाना दिया जाए, न पानी, न उससे लेन-देन किया जाए और न ही उससे बात की जाए, जब तक कि वह बाहर न आ जाए। = और इब्न अबी हातिम ने 2/711 में सईद बिन जुबैर से रिवायत की है, उन्होंने कहा: हज मकाम-ए-इब्राहिम है। इब्न कसीर ने कहा: मैंने प्रति में ऐसा ही देखा, और शायद इसका अर्थ है: पूरा हिज्र मकाम-ए-इब्राहिम है, और मुजाहिद ने स्पष्ट रूप से ऐसा कहा है। (1) मआनी अल-कुरान 495/1 - 496 में। (2) तफ़सीर अल-बगवी 1/329, और अल-जस्सास द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/21 देखें। (3) उनका कथन: अल्लाह तआला के कथन के कारण, (म) से, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/284।

(4) इसे अत-तब़री ने 5/603 में निकाला है। (5) अहकाम अल-कुरान 1/284 - 285, और जो इससे पहले है वह उसी से है। (6) शब्द: "फ़इन्नहु", (म) में नहीं है।

سورہ آل عمران، آیات 96 - 97 211 پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جو اس میں داخل ہوا وہ مامون (امن والا) ہوگیا}۔ قتادہ نے کہا: یہ بھی حرم کی نشانیوں میں سے ہے۔ نحاس نے کہا(1): یہ ایک اچھی بات ہے؛ کیونکہ لوگ اس کے گرد و نواح سے اچک لیے جاتے تھے، لیکن کوئی جابر اس تک نہیں پہنچ پاتا تھا۔ بیت المقدس تک پہنچا گیا اور اسے تباہ کیا گیا، لیکن حرم تک رسائی نہ ہو سکی۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {کیا تم نے نہیں دیکھا کہ تمہارے رب نے ہاتھی والوں کے ساتھ کیا کیا؟} [الفیل: 1]۔ معانی کے بعض ماہرین نے کہا: آیت کی صورت تو خبر کی ہے، لیکن اس کا معنی حکم (امر) ہے، اس کی تقدیر (مراد) یہ ہے: اور جو اس میں داخل ہو تو اسے امن دو، جیسا کہ اللہ کا فرمان ہے: {حج میں نہ بے حیائی ہو، نہ نافرمانی اور نہ جھگڑا} [البقرہ: 197]، یعنی: نہ بے حیائی کرو، نہ نافرمانی کرو اور نہ جھگڑا کرو(2)۔ اسی معنی کی بنا پر سابق امام نعمان بن ثابت (امام ابو حنیفہ) نے فرمایا: جس نے کوئی گناہ کیا اور اس پر حد واجب ہوگئی، پھر وہ حرم میں پناہ لے لے، تو (حرم) اسے بچا لے گا؛ اللہ تعالیٰ کے فرمان کی وجہ سے(3): {اور جو اس میں داخل ہوا وہ امن والا ہو گیا}۔ چنانچہ اللہ سبحانہ نے اس میں داخل ہونے والے کے لیے امن کو واجب قرار دیا۔ یہ بات سلف کی ایک جماعت سے مروی ہے، جن میں ابن عباس(4) اور دیگر لوگ شامل ہیں۔ ابن العربی(5) نے کہا: جس کسی نے بھی یہ بات کہی، اس نے دو پہلوؤں سے وہم (غلطی) کھائی ہے: پہلا یہ کہ اس نے آیت سے یہ نہیں سمجھا کہ یہ ماضی کے بارے میں ایک خبر ہے، اور اس سے مستقبل کا حکم ثابت کرنا مقصود نہیں تھا۔ دوسرا یہ کہ اسے یہ علم نہ ہوا کہ وہ امن اب ختم ہو چکا ہے، اور اس کے بعد وہاں قتل و قتال واقع ہوا ہے، اور اللہ کی خبر اس کے بتائے ہوئے کے خلاف نہیں ہوتی۔ لہذا اس سے ثابت ہوا کہ یہ ماضی میں تھا۔ ابو حنیفہ نے اس کی مخالفت کرتے ہوئے کہا: جب کوئی حرم میں پناہ لے لے تو اسے(6) نہ کھلایا جائے گا، نہ

پلایا جائے گا، نہ اس سے لین دین کیا جائے گا اور نہ کلام کیا جائے گا جب تک کہ وہ باہر نہ نکل آئے۔ = اور ابن ابی حاتم نے 2/711 پر سعید بن جبیر سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: حج مقامِ ابراہیم ہے۔ ابن کثیر نے کہا: میں نے نسخے میں اسی طرح دیکھا، اور شاید اس سے مراد ہے: پورا حجر مقامِ ابراہیم ہے، اور مجاہد نے اس کی تصریح کی ہے۔ (1) معانی القرآن 1/495 - 496 میں۔ (2) تفسیر البغوی 1/329، اور دیکھئے احکام القرآن للجصاص 2/21۔ (3) ان کا قول: اللہ تعالیٰ کے فرمان کی وجہ سے، (م) سے، اور احکام القرآن لابن العربی 1/284۔ (4) اسے طبری نے 5/603 میں روایت کیا ہے۔ (5) احکام القرآن 1/284 - 285، اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے ہے۔ (6) لفظ: "فانہ"، (م) میں نہیں ہے۔

212 Surah Al-Imran: Verses 96 - 97

His being forced (1) to exit means there is no security with it. It was narrated from him that he said: Retribution (Qisas) takes place for limbs within the sanctuary (Haram), and there is also no security with this.

The majority of scholars are of the opinion that the legal punishments (Hudud) are carried out in the Haram (3), and the Prophet ﷺ ordered the killing of Ibn Khatal while he was clinging to the curtains of the Kaaba (4).

I say: Ath-Thawri narrated from Mansur, from Mujahid, from Ibn Abbas: Whoever commits a crime deserving a legal punishment (Hadd) in the Haram, it shall be carried out upon him therein. But if he commits it outside the sanctuary (in the Hill) and seeks refuge in the Haram, he shall not be spoken to or traded with until he leaves the Haram, then the punishment shall be carried out upon him (5); this is the saying of Ash-Sha'bi (6). This is the argument of the Kufans, and Ibn Abbas understood this from the meaning of the verse, and he is the learned man of the nation and its scholar.

The correct view is that he intended by that to enumerate the blessings upon everyone who was ignorant of it and denier of it among the Arabs, as the Almighty said: {Do they not see that We have made a secure sanctuary while people are being snatched away from all around them?} [Al-Ankabut: 67]. In the days of ignorance (Jahiliyyah), whoever entered it sought refuge in it and was safe from raids and killing, as will be explained in Surah 'Al-Ma'idah', God willing (7).

Qatadah said: Whoever entered it in the days of ignorance was safe. And this is good (8).

It was narrated that some heretics said to some scholars: Is it not in the Qur'an: {And whoever enters it shall be safe}? For we have entered it and done such and such, yet those who were in it were not safe! He said to him: Are you not from the Arabs?! What does a speaker mean by: "Whoever enters my house shall be safe"? Does he not say it to those (9)...

---

(1) In (Kh) and (Zha): forced him, and in (D): they forced him, and the confirmed is from Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/285. (2) In the copies: and not, and the confirmed is from (M), and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi. (3) Al-Ishraf by Ibn al-Mundhir 2/29. (4) Previously mentioned 3/244. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas

1/446. (6) Tafsir al-Tabari 5/605. (7) In the commentary of verse (97) thereof. (8) Narrated by al-Tabari 5/601. (9) In (D) and (M): that he says.

पृष्ठ २१२ सूरा अल-इमरान: आयतें ९६ - ९७

उसकी बाहर निकलने की मजबूरी (१) के साथ कोई सुरक्षा नहीं है। उनसे रिवायत है कि उन्होंने कहा: हरम में अंगों के बदले में किसास (बदला) लिया जाता है, और इसके साथ भी कोई सुरक्षा नहीं है।

अधिकांश विद्वानों का मत है कि हरम (३) में दंड (हुदूद) लागू किए जाते हैं, और पैगंबर ﷺ ने इब्न खतल को मारने का आदेश दिया था जबकि वह काबा के पर्दों से लिपटा हुआ था (४)।

मैंने कहा: अल-थौरी ने मंसूर से, उन्होंने मुजाहिद से, उन्होंने इब्न अब्बास से रिवायत की है: जिसने हरम में कोई ऐसा अपराध किया जिस पर दंड (हद) लागू होता है, तो उस पर वहीं दंड लागू किया जाएगा। और अगर उसने हरम के बाहर (हिल में) अपराध किया और हरम में शरण ली, तो उससे न बात की जाएगी और न ही व्यापार किया जाएगा जब तक कि वह हरम से बाहर न निकल जाए, फिर उस पर दंड लागू किया जाएगा (५); और यह अल-शबी का कथन है (६)। यह कूफ़ा के विद्वानों का तर्क है, और इब्न अब्बास ने आयत के अर्थ से इसे समझा, और वह उम्मत के सबसे बड़े विद्वान हैं।

सही बात यह है कि उनका उद्देश्य उन अरबों पर अल्लाह की नेमतों को गिनाना था जो इससे अनभिज्ञ थे और इसका इनकार करते थे, जैसा कि अल्लाह ताला ने फरमाया: {क्या उन्होंने नहीं देखा कि हमने एक सुरक्षित हरम बनाया है जबकि उनके आसपास से लोग उचक लिए जाते हैं?} [अल-अनकबूत: ६७]। अज्ञानता के काल (जाहिलियत) में जो कोई इसमें प्रवेश करता था, वह इसमें शरण लेता था और लूटपाट और हत्या से सुरक्षित रहता था, जैसा कि इंशाअल्लाह 'अल-माइदा' में विस्तार से बताया जाएगा (७)।

क़तादा ने कहा: अज्ञानता के काल में जो भी इसमें प्रवेश करता था, वह सुरक्षित रहता था। और यह अच्छी बात है (८)।

वर्णन किया गया है कि कुछ नास्तिकों ने कुछ विद्वानों से कहा: क्या कुरान में यह नहीं है: {और जो इसमें प्रवेश करे, वह सुरक्षित है}? हमने इसमें प्रवेश किया और ऐसा-वैसा किया, फिर भी उसमें रहने वाले सुरक्षित नहीं रहे! उसने उनसे कहा: क्या तुम अरब से नहीं हो?! बोलने वाले का क्या मतलब होता है जब वह कहता है: "जो मेरे घर में प्रवेश करेगा, वह सुरक्षित होगा"? क्या वह उसे नहीं कहता जो (९)...

(१) (ख) और (ज़) में: फ़ाद्तरहु, और (द) में: फ़ाद्तरहु, और प्रमाणित इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान १/२८५ से है। (२) प्रतियों में: 'व लैसा', और (म) और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान से प्रमाणित है। (३) इब्न अल-मुनज़िर की अल-इशराफ़ २/२९। (४) पहले ३/२४४। (५) अल-नहस की मआनी अल-कुरान १/४४६। (६) तफ़सीर अल-तबरी ५/६०५। (७) इसकी आयत (९७) की व्याख्या में। (८) अल-तबरी ५/६०१ द्वारा उद्धृत। (९) (द) और (म) में: कि वह कहता है।

صفحہ ۲۱۲ سورۃ آل عمران: آیات ۹۶ - ۹۷

اس کا باہر نکلنے پر مجبور ہونا (۱) امن کے ساتھ درست نہیں ہے۔ ان سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: حرم میں اعضاء کا قصاص لیا جاتا ہے، اور اس کے ساتھ بھی کوئی امن نہیں ہے۔

جمہور علماء کا اس پر اتفاق ہے کہ حدود حرم (۳) میں قائم کی جاتی ہیں، اور نبی ﷺ نے ابن خطل کو قتل کرنے کا حکم دیا تھا جبکہ وہ کعبہ کے پردوں سے لپٹا ہوا تھا (۴)۔

میں نے کہا: ثوری نے منصور سے، انہوں نے مجاہد سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی: جس نے حرم میں کسی ایسی سزا (حد) کا ارتکاب کیا جس پر حد واجب ہوتی ہو، تو اس پر وہیں حد قائم کی جائے گی۔ اور اگر اس نے حرم سے باہر (حل میں) گناہ کیا اور حرم میں پناہ لی، تو اس سے نہ بات کی جائے گی اور نہ ہی خرید و فروخت کی جائے گی یہاں تک کہ وہ حرم سے باہر نکل جائے، پھر اس پر حد قائم کی جائے گی (۵)؛ اور یہی امام شعبی کا قول ہے (۶)۔ یہ اہل کوفہ کی دلیل ہے، اور ابن عباس نے اس آیت کے معنی سے یہی سمجھا، اور وہ امت کے بڑے عالم اور صاحبِ خبر ہیں۔

صحیح بات یہ ہے کہ اس سے مقصود ان عربوں پر نعمتوں کا شمار کرنا تھا جو اس سے جاہل تھے اور اس کے منکر تھے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {کیا انہوں نے نہیں دیکھا کہ ہم نے ایک پرامن حرم بنایا ہے جبکہ ان کے ارد گرد سے لوگ اچک لیے جاتے ہیں؟} [العنکبوت: ٦٧]۔ زمانہ جاہلیت میں جو بھی اس میں داخل ہوتا، وہ پناہ پاتا اور غارت گری اور قتل سے محفوظ رہتا، جیسا کہ ان شاء اللہ 'المائدہ' میں اس کا بیان آئے گا (۷)۔

قتادہ نے کہا: زمانہ جاہلیت میں جو اس میں داخل ہوتا وہ امن والا ہوتا۔ اور یہ قول اچھا ہے (۸)۔

روایت ہے کہ بعض ملحدین نے بعض علماء سے کہا: کیا قرآن میں یہ نہیں ہے: {اور جو اس میں داخل ہوا وہ امن والا ہو گیا}؟ ہم تو اس میں داخل ہوئے اور ہم نے فلاں فلاں کام کیے، پھر بھی اس میں رہنے والا محفوظ نہ رہا! اس (عالم) نے اس سے کہا: کیا تم عرب نہیں ہو؟! کہنے والے کی کیا مراد ہوتی ہے جب وہ کہتا ہے: "جو میرے گھر میں داخل ہو وہ پرامن ہے"؟ کیا وہ اس شخص سے نہیں کہتا جو (٩)...

---

(١) (خ) اور (ظ) میں: فاضطره، اور (د) میں: فاضطروه، اور مستند ابن العربی کی احکام القرآن ١/ ٢٨٥ سے ہے۔ (٢) نسخوں میں: ولیس، اور مستند (م) اور احکام القرآن لابن العربي سے ہے۔ (٣) الإشراف لابن المنذر ٢/ ٢٩۔ (٤) سابقہ ٣/ ٢٤٤۔ (٥) معانی القرآن للنحاس ١/ ٤٤٦۔ (٦) تفسیر الطبری ٥/ ٦٠٥۔ (٧) اس کی آیت (٩٧) کی تفسیر میں۔ (٨) اسے الطبری ٥/ ٦٠١ نے روایت کیا ہے۔ (٩) (د) اور (م) میں: أن يقولُ۔

Surah Al-Imran: Verses 96 - 97 [Page] 213

... obeyed him: Stop [punishing] him, for I have granted him security and held back from him?! He said: Yes. He said: Thus is His saying: {And whoever enters it shall be secure}.

Yahya bin Ja'dah said: The meaning of {And whoever enters it shall be secure} means from the Fire (1).

I say: This is not general; because in Sahih Muslim from Abu Sa'id al-Khudri is the long hadith of intercession: "By the One in Whose hand is my soul, no one among you is more persistent in pleading with Allah for the full recovery of rights for his brothers who are in the Fire on the Day of Resurrection, saying: 'Our Lord, they used to fast with us, pray, and perform Hajj.' It will be said to them: 'Take out those whom you recognize...'" (2) the hadith. Security from the Fire is only for one who enters it to perform the rites while venerating it, knowing its rights, and seeking closeness to Allah Almighty.

Ja'far al-Sadiq said: Whoever enters it with purity as the prophets and saints entered it, will be safe from His punishment. This is the meaning of his saying, peace and blessings be upon him: "Whoever performs Hajj and does not commit obscenity or sin, returns from his sins as on the day his mother gave birth to him," and "The accepted Hajj has no reward but Paradise" (3).

Al-Hasan said: The accepted Hajj is for one to return indifferent to this world and longing for the hereafter (4).

And he recited (5): O House of Allah, the call of the seeker of refuge, the call of one conscious and needy. He bid farewell to his loved ones and his home, coming between fear and hope. If Allah graciously accepts his effort, he is saved; otherwise, he is not one of the saved. And you are among those whose intercession is hoped for, so be kind to the visitor, the son of Hajjaj (6).

(1) Reported by al-Tabari 5/606. (2) Sahih Muslim (183), also reported by Ahmad (11127), and al-Bukhari (7439). The author will mention a part of it in the commentary on the saying: {so it increased them in faith} from verse (173) of this Surah. (3) Mentioned previously 3/324. (4) Reported by al-Bukhari in 'At-Tarikh al-Kabir' 3/238, and previously 3/324. (5) In (D) and (Z): And they recited. (6) We did not find its source.

सूरह अल-इमरान: आयतें 96 - 97 [पृष्ठ] 213

... उसकी आज्ञा मानी: उससे हाथ रोक लो, क्योंकि मैंने उसे सुरक्षा दी है और उससे [दंड] रोक लिया है?! उसने कहा: हाँ। उसने कहा: इसी प्रकार उनका कथन है: {और जो इसमें प्रवेश करेगा, वह सुरक्षित होगा}।

याह्या बिन जादा ने कहा: {और जो इसमें प्रवेश करेगा, वह सुरक्षित होगा} का अर्थ है आग से (1)।

मैंने कहा: यह सामान्य नहीं है; क्योंकि सहीह मुस्लिम में अबू सईद अल-खुद़री से शफ़ाअत (सिफारिश) की लंबी हदीस है: "उसकी कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, तुममें से कोई भी अपने उन भाइयों के लिए जो आग में हैं, कयामत के दिन अल्लाह से हक़ की पूरी वसूली के लिए अधिक दृढ़ता से प्रार्थना करने वाला नहीं है, वे कहेंगे: 'ऐ हमारे रब, वे हमारे साथ रोज़ा रखते थे, नमाज़ पढ़ते थे और हज करते थे।' उनसे कहा जाएगा: 'निकाल लो जिन्हें तुम पहचानते हो...'" (2) हदीस। आग से सुरक्षा केवल उसी के लिए है जो इसे सम्मान देते हुए, इसके अधिकारों को जानते हुए और अल्लाह तआला की निकटता चाहते हुए हज के अनुष्ठान करने के लिए इसमें प्रवेश करता है।

जाफ़र अल-सादिक़ ने कहा: जो इसमें पवित्रता के साथ प्रवेश करता है जैसे नबियों और वलियों ने प्रवेश किया, वह उसके अज़ाब (दंड) से सुरक्षित रहेगा। और यही उनके(शांति और आशीर्वाद उन पर हो) कथन का अर्थ है: "जिसने हज किया और उसमें अश्लीलता या पाप नहीं किया, वह अपने गुनाहों से ऐसे पाक होकर निकलता है जैसे उसकी माँ ने उसे आज ही जन्म दिया हो" और "मकबूल हज का बदला सिवाय जन्नत के और कुछ नहीं है" (3)।

अल-हसन ने कहा: मबरूर (स्वीकार्य) हज वह है कि आदमी दुनिया से विरक्त और आख़िरत (परलोक) की चाहत रखने वाला होकर लौटे (4)।

और उन्होंने कविता पढ़ी (5): ऐ अल्लाह के काबे, पनाह चाहने वाले की पुकार, एक सचेत और ज़रूरतमंद की पुकार। उसने अपने प्यारों और अपने घर को विदा कहा, और वह डर और उम्मीद के बीच आया है। अगर अल्लाह अपनी मेहरबानी से उसकी कोशिश को कबूल कर ले, तो वह बच गया, वरना वह बचने वालों में से नहीं है। और आप उन लोगों में से हैं जिनकी शफ़ाअत की उम्मीद की जाती है, तो इस आने वाले पर मेहरबानी करें, जो हज्जाज का बेटा है (6)।

(1) इसे अल-तबरी ने 5/606 में उद्धृत किया है। (2) सहीह मुस्लिम (183), इसे अहमद (11127) और अल-बुखारी (7439) ने भी उद्धृत किया है। लेखक इस सूरह की आयत (173) के कथन {तो इसने उनके ईमान को बढ़ा दिया} की व्याख्या में इसका एक हिस्सा ज़िक्र करेंगे। (3) इनका ज़िक्र पहले 3/324 में हो चुका है। (4) इसे अल-बुखारी ने 'तारीख़ अल-कबीर' 3/238 में उद्धृत किया है, और पहले 3/324 में। (5) (द) और (ज़) प्रतियों में: 'उन्होंने कविता पढ़ी' (बहुवचन)। (6) हमें इसका स्रोत नहीं मिला।

سورہ آل عمران: آیات 96 - 97 [صفحہ] 213

... اس کی اطاعت کی: اس سے رک جاؤ، کیونکہ میں نے اسے امن دے دیا اور اس سے [عذاب] روک لیا؟! اس نے کہا: ہاں۔ اس نے کہا: اسی طرح اللہ کا فرمان ہے: {اور جو اس میں داخل ہوا وہ امن والا ہو گیا}۔

یحییٰ بن جعدہ نے کہا: {اور جو اس میں داخل ہوا وہ امن والا ہو گیا} کا مطلب آگ سے امن ہے (1)۔

میں کہتا ہوں: یہ عام نہیں ہے؛ کیونکہ صحیح مسلم میں ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ سے شفاعت کی طویل حدیث ہے: "اس ذات کی قسم جس کے ہاتھ میں میری جان ہے، تم میں سے کوئی بھی قیامت کے دن اللہ تعالیٰ سے اپنے ان بھائیوں کے بارے میں جو آگ میں ہوں گے، حق کی مکمل وصولی کے لیے اس سے زیادہ سخت اصرار کرنے والا نہیں ہوگا، وہ کہیں گے: 'اے ہمارے رب، وہ ہمارے ساتھ روزے رکھتے تھے، نمازیں پڑھتے تھے اور حج کرتے تھے'۔ تو ان سے کہا جائے گا: 'جسے تم پہچانتے ہو اسے نکال لو...'" (2) حدیث۔ آگ سے امن تو صرف اسے حاصل ہوگا جو اس میں مناسک کی ادائیگی کے لیے اس کی تعظیم کرتے ہوئے، اس کے حق کو پہچانتے ہوئے اور اللہ تعالیٰ کا قرب حاصل کرنے کی نیت سے داخل ہو۔

جعفر صادق نے فرمایا: جو اس میں صفائی اور پاکیزگی کے ساتھ داخل ہوا جیسے انبیاء اور اولیاء داخل ہوئے، وہ اس کے عذاب سے محفوظ رہا۔ اور یہی آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس فرمان کا مطلب ہے: "جس نے حج کیا اور کوئی بے ہودہ بات نہ کی اور نہ کوئی گناہ کیا، وہ گناہوں سے ایسے پاک ہو کر لوٹا جیسے اس کی ماں نے اسے جنا تھا" اور "حج مبرور کا بدلہ سوائے جنت کے کچھ نہیں" (3)۔

حسن بصری نے فرمایا: حج مبرور یہ ہے کہ انسان دنیا سے بے رغبت اور آخرت کا مشتاق ہو کر واپس آئے (4)۔

اور انہوں نے اشعار پڑھے (5): اے اللہ کے کعبہ، پناہ چاہنے والے کی پکار، ایک ہوشیار اور حاجت مند کی پکار۔ اس نے اپنے پیاروں اور اپنے گھر کو الوداع کہا، اور خوف اور امید کے درمیان آ گیا۔ اگر اللہ اپنے کرم سے اس کی کوشش قبول فرما لے تو وہ نجات پا گیا، ورنہ وہ نجات پانے والوں میں سے نہیں۔ اور آپ ان میں سے ہیں جن کی شفاعت کی امید کی جاتی ہے، تو حجاج کے بیٹے اس آنے والے مسافر پر مہربانی فرمائیں (6)۔

(1) اسے طبری نے 5/606 میں روایت کیا ہے۔ (2) صحیح مسلم (183)، اور اسے احمد (11127) اور بخاری (7439) نے بھی روایت کیا ہے۔ مصنف اس سورت کی آیت (173) کے فرمان {پس اس نے ان کے ایمان کو بڑھا دیا} کی تفسیر میں اس کا ایک ٹکڑا ذکر کریں گے۔ (3) ان دونوں کا ذکر پہلے 3/324 میں گزر چکا ہے۔ (4) اسے بخاری نے 'تاریخ کبیر' 3/238 میں روایت کیا ہے، اور پہلے 3/324 میں۔ (5) (د) اور (ظ) میں ہے: "انہوں نے اشعار پڑھے" (جمع کے صیغے کے ساتھ)۔ (6) ہم اس پر مطلع نہ ہو سکے۔

Page 214

Surah Al-Imran: Verses 96 - 97

It was said: The meaning is: Whoever entered it during the year of the 'Umrah of fulfillment ('Umrat al-Qada) with Muhammad (peace be upon him) was safe. The evidence for this is the Almighty's saying: {You shall certainly enter the Sacred Mosque, if Allah wills, in security} [Al-Fath: 27]. It has also been said that "whoever" (man) here refers to non-rational beings, and the verse is about the safety of game animals, but this is an anomalous (shadh) opinion. In the Revelation it says: {And of them are some that creep on their bellies} the verse [An-Nur: 45].

His saying, the Almighty: {And [due] to Allah from the people is a pilgrimage to the House - for whoever is able to find thereto a way. But whoever disbelieves - then indeed, Allah is free from need of the worlds.}

In this are nine issues:

First: His saying, the Almighty: {And [due] to Allah}. The "lam" in His saying "wa lillahi" is the "lam" of obligation and necessity. Then He emphasized it with His saying: {upon} (ala), which is one of the strongest words of obligation among the Arabs. For if an Arab says: "To so-and-so upon me (ala) is such-and-such," he has confirmed and obligated it. Thus, Allah mentioned the Hajj with the most eloquent (1) words of obligation to emphasize His right and to glorify its sacredness (2).

There is no disagreement regarding its being an obligatory duty (3). It is one of the pillars of Islam, and it is not obligatory except once in a lifetime. Some people said: It is obligatory once every five years, and they narrated a hadith regarding this which they attributed to the Prophet (peace be upon him). But the hadith is false and not authentic, and consensus stands against them (4).

I say: Abd al-Razzaq mentioned that Sufyan al-Thawri related to us, from al-Ala bin al-Musayyib, from his father, from Abu Sa'id al-Khudri that the Prophet (peace be upon him) said: "The Lord, Exalted and Majestic, says: 'Verily, a servant to whom I have given abundance of provision, yet he does not come (5) to Me every four years, is indeed deprived.'" (6) This is a famous hadith from al-Ala bin al-Musayyib bin Rafi' al-Kahili al-Kufi, from among the children of the hadith scholars, narrated from him...

---

(1) In (d): with the strongest. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/285. (3) In (kh): its being obligatory. (4) Al-Qabas 2/539-540. The hadith he referred to will be mentioned

by the author later. (5) In the manuscript copies: "returns" (ya'ud), and what is established is from the sources of the hadith. (6) It is in Musannaf Abd al-Razzaq (8826). It was also related through his chain by al-Tabarani in "Al-Awsat" (490), and its chain of narration is broken (munqati') because al-Musayyib bin Rafi' - the father of al-Ala - did not hear from Abu Sa'id al-Khudri. Ibn Ma'in said, as in Tahdhib al-Tahdhib: He did not hear from any of the Companions except from al-Bara' and Abu Iyas 'Amir bin 'Uqdah.

पृष्ठ २१४

सूरह अल-इमरान: आयत ९६ - ९७

कहा गया है: इसका अर्थ है: जो कोई मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के साथ उमराह-तुल-क़ज़ा के वर्ष में इसमें प्रवेश करेगा, वह सुरक्षित रहेगा। इसका प्रमाण अल्लाह का यह कथन है: {यदि अल्लाह ने चाहा, तो तुम अवश्य ही मस्जिद अल-हरम में शांतिपूर्वक प्रवेश करोगे} [अल-फतह: २७]। यह भी कहा गया है कि "मन" (जो) यहाँ विवेकहीन प्राणियों के लिए है, और आयत शिकार की सुरक्षा के बारे में है, लेकिन यह एक दुर्लभ (शाज़) मत है। क़ुरआन में आता है: {और उनमें से कुछ अपने पेट के बल चलते हैं} आयत [अन-नूर: ४५]।

अल्लाह का कथन है: {और लोगों पर अल्लाह का यह हक़ है कि जो वहां तक पहुँचने की सामर्थ्य रखते हों वे उस घर (काबा) का हज करें। और जिसने इनकार किया, तो निःसंदेह अल्लाह संसार वालों से बेनियाज़ (निस्पृह) है।}

इसमें नौ मामले हैं:

पहला: अल्लाह का कथन: {और अल्लाह के लिए}। शब्द "वलिल्लाहि" में "लाम" दायित्व और अनिवार्यता के लिए है। फिर उसने इसे अपने कथन {पर} (अला) के साथ पुख्ता किया, जो अरबों के बीच दायित्व के सबसे मज़बूत शब्दों में से एक है। क्योंकि यदि कोई अरब कहता है: "फलां का मुझ पर (अलय्या) इतना है," तो उसने इसकी पुष्टि कर दी और इसे अनिवार्य बना दिया। इस प्रकार, अल्लाह ने हज का उल्लेख अपने अधिकार की पुष्टि करने और उसकी पवित्रता की महिमा करने के लिए दायित्व के सबसे प्रभावशाली (१) शब्दों के साथ किया (२)।

इसके फर्ज़ (अनिवार्य) होने में कोई मतभेद नहीं है (३)। यह इस्लाम के स्तंभों में से एक है, और यह जीवन में केवल एक बार अनिवार्य है। कुछ लोगों ने कहा: यह हर पाँच साल में एक बार अनिवार्य है, और उन्होंने इसके बारे में एक हदीस सुनाई जिसे उन्होंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की ओर मन्सूब किया। लेकिन हदीस झूठी है और सही नहीं है, और इज्मा (आम सहमति) उनके खिलाफ है (४)।

मैंने कहा: अब्द अल-रज्जाक ने उल्लेख किया कि सुफियान अल-थौरी ने हमें अल-अला बिन अल-मुसय्यिब से, उन्होंने अपने पिता से, उन्होंने अबू सईद अल-खुदरी से रिवायत की कि नबी (सल्लल्लाहु

अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "रब, महान और प्रतापी, कहता है: 'निःसंदेह, वह बंदा जिसे मैंने प्रचुर मात्रा में जीविका दी, फिर भी वह हर चार साल में मेरे पास नहीं आता (५), वह वास्तव में वंचित है'।" (६) यह अल-अला बिन अल-मुसय्यिब बिन रफी अल-काहिली अल-कूफी की एक प्रसिद्ध हदीस है, जो हदीस विद्वानों की संतानों में से हैं, उनसे रिवायत की गई है...

---

(१) (द) में: सबसे मजबूत शब्दों के साथ। (२) अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी १/२८५। (३) (ख) में: इसकी फर्ज़ियत। (४) अल-क़बस २/५३९-५४०, और जिस हदीस का उन्होंने उल्लेख किया है, उसका लेखक बाद में उल्लेख करेंगे। (५) हस्तलिखित प्रतियों में: "लौटता" (यऊद), और जो स्थापित है वह हदीस के स्रोतों से है। (६) यह मुसन्नफ अब्द अल-रज्जाक (८८२६) में है। और अल-तबरानी ने इसे "अल-अवसत" (४९०) में अपने माध्यम से निकाला है, और इसका सिलसिला टूटा हुआ (मुनक़ति) है, क्योंकि अल-मुसय्यिब बिन रफी - अल-अला के पिता - ने अबू सईद अल-खुदरी से नहीं सुना। इब्न मुईन ने कहा है, जैसा कि तहज़ीब अल-तहज़ीब में है: उन्होंने अल-बरा और अबू इयास आमिर बिन उक़्दा के अलावा किसी भी सहाबी से नहीं सुना।

صفحہ ۲۱۴

سورة آل عمران: آیت ۹۶ - ۹۷

وقيل: المعنى: ومن دخله عام عمرة القضاء مع محمد ﷺ كان آمناً. اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {لَتَدْخُلُنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِن شَاءَ اللَّهُ آمِنِينَ} [الفتح: ۲۷]۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ «مَنْ» یہاں ان کے لیے ہے جو عقل نہیں رکھتے، اور آیت شکار کی امان کے بارے میں ہے، اور یہ قول شاذ (غیر معروف) ہے، اور قرآن میں ہے: {فَمِنْهُم مَّن يَمْشِي عَلَى بَطْنِهِ} آیت [النور: ۴۵]۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَمَن كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ}

اس میں نو مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَلِلَّهِ}۔ لفظ "ولله" میں "لام" ایجاب (واجب کرنے) اور التزام کے لیے ہے، پھر اس کی تاکید اپنے قول {عَلَى} سے کی جو عربوں کے نزدیک وجوب کے سب سے زیادہ موکد الفاظ میں سے ہے۔ چنانچہ جب کوئی عرب کہتا ہے: "فلاں کا مجھ پر (علیّ) اتنا ہے،" تو اس نے اسے پکا کر دیا اور واجب کر دیا۔ پس اللہ تعالیٰ نے حج کا ذکر وجوب کے سب سے بلیغ (۱) الفاظ کے ساتھ کیا تاکہ اپنے حق کی تاکید اور اس کی حرمت کی تعظیم ہو (۲)۔

اس کی فرضیت میں کوئی اختلاف نہیں ہے (۳)، اور یہ اسلام کے ارکان میں سے ایک ہے، اور زندگی میں صرف ایک بار واجب ہے۔ اور کچھ لوگوں نے کہا: یہ ہر پانچ سال میں ایک بار واجب ہے، اور انہوں نے اس بارے میں ایک حدیث روایت کی جسے انہوں نے نبی کریم ﷺ کی طرف منسوب کیا، لیکن وہ حدیث باطل ہے، صحیح نہیں ہے، اور اجماع ان کے خلاف ہے (۴)۔

میں کہتا ہوں: عبد الرزاق نے ذکر کیا کہ ہمیں سفیان ثوری نے، انہوں نے علاء بن مسیب سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ سے روایت کی کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "پروردگار جل و عز فرماتا ہے: 'بے شک وہ بندہ جس پر میں نے رزق میں وسعت کی، پھر وہ ہر چار سال میں میرے پاس نہیں آتا (۵)، وہ محروم ہے'۔" (۶) یہ علاء بن مسیب بن رافع کاہلی کوفی کی مشہور حدیث ہے جو محدثین کی اولاد میں سے ہیں، ان سے روایت کی گئی...

---

(۱) (د) میں: "بأوكد" (زیادہ تاکید والے الفاظ کے ساتھ)۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۱/ ۲۸۵۔ (۳) (خ) میں: "فرضيته"۔ (۴) القبس ۲ / ۵۳۹ - ۵۴۰، اور جس حدیث کی طرف انہوں نے اشارہ کیا اسے مصنف بعد میں ذکر کریں گے۔ (۵) قلمی نسخوں میں "يَعُد" (لوٹتا) ہے، اور جو ثابت شدہ ہے وہ حدیث کے مصادر سے ہے۔ (۶) یہ مصنف عبد الرزاق (۸۸۲۶) میں ہے۔ اور اسے طبرانی نے اپنی سند سے "الاوسط" (۴۹۰) میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند منقطع ہے، کیونکہ مسیب بن رافع - جو علاء کے والد ہیں - نے ابوسعید خدری سے نہیں سنا، جیسا کہ ابن معین نے تہذیب التہذیب میں کہا ہے: انہوں نے براء اور ابو ایاس عامر بن عقدہ کے علاوہ کسی صحابی سے نہیں سنا۔

Surah Aal-Imran: Verses 96 - 97 [Page] 215

...more than one, among them those who said: every five(1) years(2). And among them those who said: on the authority of Al-Ala, on the authority of Yunus bin Khabbab(3), on the authority of Abu Sa'id, regarding other differences.

The atheists rejected Hajj, saying: It involves stripping off clothes, which goes against modesty; and running (Sa'i), which contradicts dignity; and stoning the pillars for no target, which opposes reason. They concluded that all these actions are void because they did not know the wisdom or reason behind them. They were ignorant of the fact that it is not a condition for the Master with His servant that the servant understands the purpose of everything He commands, nor that he is informed of the benefit of his obligation. Rather, it is incumbent upon him to comply, and he is obliged to submit without seeking benefit or asking about the purpose. For this reason, the Prophet (peace and blessings be upon him) used to say in his Talbiyah: "Labbayk (at Your service) truly, truly, out of worship and servitude," "Labbayk, God of Truth"(4).

The Imams narrated from Abu Hurairah who said: The Messenger of Allah ﷺ addressed us and said: "O people, Allah has ordained Hajj upon you, so perform Hajj." A man asked: "Every year, O Messenger of Allah?" He remained silent until the man asked three times, then the Messenger of Allah ﷺ said: "If I had said yes, it would have become obligatory, and you would not have been able to do it." Then he said: "Leave me alone as long as I have left you, for those before you were only destroyed because of their excessive questioning(5) and their disagreement with their prophets. So if I command you with something, do as much of it as you can, and if I forbid you from something, then avoid it." [This is the] wording.

---

(1) In (m): in every five. (2) Narrated by Abu Ya'la (1031) and Ibn Hibban (3703). And narrated by Al-Bayhaqi in As-Sunan 5/262 from the hadith of Abu Hurairah, and its chain of narration is weak. See Al-Kamil by Ibn Adi 4/1395 - 1396. (3) In (kh): Hubab, in (d): Hiban, and what is confirmed is from (zh). Al-Bayhaqi mentioned his narration in As-Sunan 5/262. Regarding Yunus ibn Khabbab, Yahya al-Qattan said: He was a liar. Ibn Ma'in said: A bad, weak man. Ibn Hibban said: Narrating from him is not permissible. Al-Bukhari said: Munkar al-Hadith (denied in Hadith). Mizan al-I'tidal 4/479. (4) Al-Qabas 2/576. His saying: "Labbayk haqqan haqqan ta'abbudan wa riqqan" was narrated by al-Bazzar (Kashf al-Astar) (1090), and al-Khatib in Tarikh Baghdad 14/215 from the hadith of Anas as marfu' (attributed to the Prophet). It was also narrated by al-Bazzar (1091) from Anas as mawquf (attributed to the

companion). Ibn al-Mulaqqin reported in Khulasat al-Badr al-Munir 1/361 from ad-Daraqutni that the mawquf version is the correct one. His saying: "Labbayk Ilah al-Haqq" was narrated by Ahmad (8497), an-Nasa'i 5/161, and Ibn Majah (2920) from the hadith of Abu Hurairah. Al-Hakim authenticated it in 1/450, and adh-Dhahabi agreed with him. (5) In (m): their questioning.

सूरह आल-इमरान: आयत 96 - 97 [पृष्ठ] 215

...एक से अधिक, उनमें से वे हैं जिन्होंने कहा: पांच(1) वर्षों(2) में। और उनमें से वे हैं जिन्होंने कहा: अल-अला के अधिकार पर, यूनुस बिन खब्बाब(3) के अधिकार पर, अबू सईद के अधिकार पर, अन्य मतभेदों के संबंध में।

नास्तिकों ने हज का खंडन किया और कहा: इसमें कपड़े उतारना शामिल है, जो लज्जा के विरुद्ध है; और दौड़ना (सई), जो गरिमा के विपरीत है; और बिना किसी लक्ष्य के कंकड़ मारना (रमी), जो तर्क के विरुद्ध है। वे इस निष्कर्ष पर पहुँचे कि ये सभी कार्य व्यर्थ हैं; क्योंकि वे उनके पीछे के रहस्य या कारण को नहीं जानते थे। वे इस तथ्य से अनभिज्ञ थे कि मालिक के लिए अपने सेवक के साथ यह शर्त नहीं है कि सेवक उन सभी चीजों के उद्देश्य को समझे जिनका वह आदेश देता है, और न ही यह कि उसे अपने दायित्व के लाभ के बारे में सूचित किया जाए। बल्कि, उसके लिए अनुपालन करना अनिवार्य है, और वह लाभ मांगे बिना या उद्देश्य के बारे में पूछे बिना आज्ञा मानने के लिए बाध्य है। इसी कारण से, पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) अपनी तल्बियाह में कहा करते थे: "लब्बैक (मैं उपस्थित हूँ) सचमुच, सचमुच, इबादत और दासता के रूप में," "लब्बैक, सत्य के ईश्वर"(4)।

इमामों ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने हमें संबोधित किया और कहा: "ऐ लोगों, अल्लाह ने तुम पर हज अनिवार्य कर दिया है, इसलिए हज करो।" एक व्यक्ति ने पूछा: "क्या हर साल, ऐ अल्लाह के रसूल?" वह चुप रहे, यहाँ तक कि उस व्यक्ति ने तीन बार पूछा, फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "अगर मैं हाँ कह देता, तो यह अनिवार्य हो जाता और तुम इसे करने में सक्षम नहीं होते।" फिर उन्होंने कहा: "जब तक मैंने तुम्हें छोड़ रखा है, मुझे छोड़ दो, क्योंकि तुमसे पहले के लोग केवल अपने अत्यधिक प्रश्नों(5) और अपने पैगंबरों के साथ उनके मतभेदों के कारण नष्ट हुए थे। इसलिए यदि मैं तुम्हें किसी बात का आदेश दूँ, तो जितना हो सके उतना करो, और यदि मैं तुम्हें किसी चीज़ से मना करूँ तो उससे बचो।" [यह] शब्दावली।

---

(1) (m) में: हर पांच में। (2) इसे अबू याला (1031) और इब्न हिब्बान (3703) ने संकलित किया है। और अल-बैहकी ने अस-सुनन 5/262 में अबू हुरैरा की हदीस से इसे संकलित किया है, और इसकी रिवायत की श्रृंखला कमजोर है। इब्न अदी की अल-कामिल 4/1395 - 1396 देखें। (3) (kh) में: हुबाब, (d) में: हिबान, और जो पुष्टि की गई है वह (zh) से है। अल-बैहकी ने अस-सुनन 5/262 में उनकी रिवायत का उल्लेख किया है। यूनुस इब्न खब्बाब के बारे में याह्या अल-कत्तान ने कहा: वह

झूठा था। इब्न मुईन ने कहा: एक बुरा, कमजोर आदमी। इब्न हिब्बान ने कहा: उनसे रिवायत करना जायज़ नहीं है। अल-बुखारी ने कहा: मुनकर अल-हदीस (हदीस में अस्वीकार्य)। मीज़ान अल-इतिदाल 4/479। (4) अल-क़बस 2/576। उनका कथन: "लब्बैक हक्कन हक्कन ता'अब्बुदन वा रिक्कन" अल-बज्ज़ार (कश्फ़ अल-अस्तर) (1090) द्वारा संकलित किया गया है, और अल-खतीब ने तारिख बगदाद 14/215 में अनस की हदीस से मरफ़ू (पैगंबर से संबंधित) के रूप में संकलित किया है। इसे अल-बज्ज़ार (1091) ने अनस से मौकूफ़ (साथी से संबंधित) के रूप में भी संकलित किया है। इब्न अल-मुलाक्किन ने खुलासत अल-बद्र अल-मुनीर 1/361 में अद-दारकुतनी से रिपोर्ट किया है कि मौकूफ़ संस्करण सही है। उनका कथन: "लब्बैक इलाह अल-हक़" अहमद (8497), अन-नसाई 5/161 और इब्न माजाह (2920) द्वारा अबू हुरैरा की हदीस से संकलित किया गया है। अल-हाकिम ने इसे 1/450 में प्रमाणित किया है, और अद-दहबी उनसे सहमत थे। (5) (m) में: उनके सवाल।

سورہ آل عمران: آیات 96 - 97 [صفحہ] 215

...ایک سے زیادہ، ان میں سے وہ ہیں جنہوں نے کہا: پانچ(1) سالوں(2) میں۔ اور ان میں سے وہ ہیں جنہوں نے کہا: علاء کی سند سے، یونس بن خباب(3) کی سند سے، ابوسعید کی سند سے، اس کے علاوہ دیگر اختلافات کے بارے میں۔

ملحدین نے حج کا انکار کیا اور کہا: اس میں کپڑے اتارنا شامل ہے، جو حیا کے خلاف ہے؛ اور دوڑنا (سعی)، جو وقار کے منافی ہے؛ اور بغیر کسی نشانے کے کنکریاں مارنا (رمی)، جو عقل کے خلاف ہے۔ چنانچہ وہ اس نتیجے پر پہنچے کہ یہ تمام افعال باطل ہیں؛ کیونکہ وہ ان کی حکمت یا وجہ نہیں جانتے تھے۔ وہ اس حقیقت سے ناواقف تھے کہ آقا کے لیے اپنے بندے کے ساتھ یہ شرط نہیں ہے کہ بندہ ان تمام چیزوں کا مقصد سمجھے جن کا وہ حکم دیتا ہے، اور نہ ہی یہ کہ اسے اپنی ذمہ داری کے فائدے سے آگاہ کیا جائے۔ بلکہ اس پر لازم ہے کہ وہ تعمیل کرے، اور فائدہ تلاش کیے بغیر یا مقصد پوچھے بغیر اطاعت کرنا اس کے لیے ضروری ہے۔ اسی وجہ سے رسول اللہ ﷺ اپنی تلبیہ میں فرمایا کرتے تھے: "لبیک حقاً حقاً، تعبداً ورقاً"، "لبیک الٰہ الحق"(4)۔

ائمہ نے ابوہریرہ سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے ہمیں خطبہ دیا اور فرمایا: "اے لوگو، اللہ نے تم پر حج فرض کر دیا ہے، پس حج کرو۔" ایک شخص نے پوچھا: "کیا ہر سال، اے اللہ کے رسول؟" آپ خاموش رہے، یہاں تک کہ اس نے تین بار پوچھا، پھر رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اگر میں ہاں کہہ دیتا تو یہ واجب ہو جاتا اور تم اس کی استطاعت نہ رکھتے۔" پھر فرمایا: "جب تک میں نے تمہیں چھوڑا ہے، مجھے چھوڑے رکھو، کیونکہ تم سے پہلے لوگ اپنے کثرتِ سوال(5) اور اپنے انبیاء کے ساتھ اختلاف کی وجہ سے ہلاک ہوئے تھے۔ پس جب میں تمہیں کسی

چیز کا حکم دوں تو اس میں سے جتنا ہو سکے کرو، اور جب میں تمہیں کسی چیز سے منع کروں تو اسے چھوڑ دو۔" یہ الفاظ ہیں۔

---

(1) (م) میں: ہر پانچ میں۔ (2) اسے ابویعلیٰ (1031) اور ابن حبان (3703) نے روایت کیا ہے۔ اور بیہقی نے السنن 5/262 میں ابوہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند ضعیف ہے۔ دیکھئے الکامل لابن عدی 4/1395 - 1396۔ (3) (خ) میں: حباب، اور (د) میں: حبان، اور (ظ) سے ثابت شدہ ہے۔ بیہقی نے السنن 5/262 میں ان کی روایت کا ذکر کیا ہے۔ اور یونس بن خباب کے بارے میں یحییٰ القطان نے کہا: وہ جھوٹا تھا۔ ابن معین نے کہا: برا اور ضعیف آدمی۔ ابن حبان نے کہا: اس سے روایت کرنا حلال نہیں۔ بخاری نے کہا: منکر الحدیث۔ میزان الاعتدال 4/479۔ (4) القبس 2/576۔ اور آپ ﷺ کا قول: "لبیک حقاً حقاً تعبداً ورقاً" بزار نے (کشف الاستار) (1090) میں روایت کیا ہے، اور خطیب نے تاریخ بغداد 14/215 میں انس کی مرفوع حدیث سے روایت کیا ہے، اور اسے بزار (1091) نے انس سے موقوفاً بھی روایت کیا ہے، اور ابن الملقن نے خلاصۃ البدر المنیر 1/361 میں دارقطنی سے نقل کیا ہے کہ موقوف روایت ہی صحیح ہے۔ اور آپ ﷺ کا قول: "لبیک الٰہ الحق" احمد (8497)، نسائی 5/161 اور ابن ماجہ (2920) نے ابوہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور حاکم نے 1/450 میں اسے صحیح قرار دیا ہے، اور ذہبی نے ان کی موافقت کی ہے۔ (5) (م) میں: ان کا سوال۔

216 Surah Al-Imran: Verses 96 - 97 Muslim^{(1)}. This Hadith demonstrated that if an address is directed to those legally responsible with an obligation, it is sufficient to perform it once, and it does not imply repetition, contrary to Master Abu Ishaq al-Isfara'ini and others^{(2)}. And it is established that the Prophet ﷺ was asked by his companions: "O Messenger of Allah, is our Hajj for this year only, or forever?" He replied: "No, rather forever."^{(3)} This is an explicit text in response to those who said: it is obligatory once every five years. And Hajj was known and famous among the Arabs^{(4)} to them, and it was something desired for its markets, its piety^{(5)}, and its devotion. So when Islam came, they were addressed with what they knew and were bound by what they recognized. The Prophet ﷺ performed Hajj before the obligatory Hajj^{(6)}, and he stood at Arafat. He did not change anything from the law of Abraham that they had changed; when Quraysh used to stand at al-Mash'ar al-Haram and say: "We are the people of the Sanctuary, so we do not leave it, and we are the Hums."^{(7)} according to what was previously explained in [Surah] "Al-Baqarah"^{(8)}. I say: Among the strangest things I have seen is that the Prophet ﷺ performed Hajj twice before the Hijrah^{(9)}, and that the obligation fell from him because of that; because he had answered the call of Abraham when it was said to him: {And proclaim to the people the Hajj} [Al-Hajj: 27]. Al-Kiya al-Tabari said^{(10)}: "And this is far-fetched; for if it is stated in his law: {And [due] to Allah from the people is a pilgrimage to the House}, then it must be obligatory upon him by virtue of the address in his law. And if it were said: indeed..."

(1) No. (1337), and also narrated by Ahmad (10607), and an-Nasa'i 5/110-111. (2) Al-Burhan fi Usul al-Fiqh by Abu al-Ma'ali 1/164. (3) Narrated by Ahmad (17589), and an-Nasa'i 5/178-179 from the Hadith of Suraqah bin Ju'shum. It was also narrated by Ahmad (14116) from the Hadith of Jabir at length, and it appeared in (kh) and (z): "Is this Hajj of ours for our year or forever? He said: No, but for ever and ever." (4) In Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/286: "prescribed". (5) His saying: "Tabarruriha", from "al-Tabarrur", which is obedience, Al-Qamus (B-R-R). And it appeared in (z): "wa tabruha". (6) Narrated by al-Tirmidhi (815), and Ibn Majah (3076) from Jabir bin Abdullah (may Allah be pleased with them) that the Prophet ﷺ performed three pilgrimages, two before he migrated, and one after he migrated. (7) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/286. (8) 3/234 and 350. (9) Mentioned previously. (10) In Ahkam al-Quran by him 3/280, and what precedes it is from him.

216 सूरह अल-इमरान: आयत 96 - 97 मुस्लिम^{(1)}। इस हदीस ने स्पष्ट किया कि जब कानूनी रूप से जिम्मेदार लोगों को किसी दायित्व के साथ संबोधित किया जाता है, तो उसे एक बार करना पर्याप्त होता है, और इसमें पुनरावृत्ति की आवश्यकता नहीं होती, उस्ताद अबू इशाक अल-इसफरायनी और अन्य के विपरीत^{(2)}। और यह साबित हो गया है कि नबी ﷺ से उनके साथियों ने पूछा: "हे अल्लाह के रसूल, क्या हमारा हज केवल इसी वर्ष के लिए है या हमेशा के लिए?" उन्होंने उत्तर दिया: "नहीं, बल्कि हमेशा के लिए।"^{(3)} यह उन लोगों को स्पष्ट जवाब है जिन्होंने कहा: यह हर पांच साल में एक बार अनिवार्य है। और अरबों के बीच हज ज्ञात और प्रसिद्ध था^{(4)}, और यह उनके बाजारों, उनकी पवित्रता^{(5)} और उनकी भक्ति के कारण वांछनीय था। इसलिए जब इस्लाम आया, तो उन्हें उसी के माध्यम से संबोधित किया गया जो वे जानते थे, और उन्हें उसी के लिए बाध्य किया गया जिसे वे पहचानते थे। नबी ﷺ ने अनिवार्य हज से पहले हज किया था^{(6)}, और वह अराफ़ात में ठहरे थे। उन्होंने इब्राहिम के कानून में से कुछ भी नहीं बदला जिसे उन्होंने बदल दिया था; जब कुरैश अल-मशआर अल-हराम में खड़े होते थे और कहते थे: "हम हरम (पवित्र स्थल) के लोग हैं, इसलिए हम इससे बाहर नहीं जाते, और हम हुम्स हैं।"^{(7)} जैसा कि पहले "अल-बकराह"^{(8)} में स्पष्ट किया गया है। मैंने कहा: सबसे अजीब बातों में से जो मैंने देखी हैं वह यह है कि नबी ﷺ ने हिजरत से पहले दो बार हज किया था^{(9)}, और इसके कारण उन पर से दायित्व समाप्त हो गया था; क्योंकि उन्होंने इब्राहिम की पुकार का जवाब दिया था जब उनसे कहा गया था: {और लोगों में हज की घोषणा कर दो} [अल-हज्ज: 27]। अल-किया अल-तबरी ने कहा^{(10)}: "और यह बात दूर की है; क्योंकि यदि उनके कानून में यह उल्लेख है: {और अल्लाह के लिए लोगों पर घर (काबा) का हज करना अनिवार्य है}, तो उनके कानून में संबोधन के आधार पर उनके लिए यह अनिवार्य होना ही चाहिए। और यदि यह कहा जाए: वास्तव में..."

(1) संख्या (1337), और इसे अहमद (10607) और अन-नसाई 5/110-111 ने भी उद्धृत किया है। (2) अबू अल-मआली द्वारा अल-बुरहान फी उसूल अल-फ़िक़्ह 1/164। (3) सुराक़ा बिन जुशम की हदीस से अहमद (17589) और अन-नसाई 5/178-179 द्वारा उद्धृत। अहमद (14116) ने जाबिर की हदीस से विस्तार से उद्धृत किया है, और (ख) और (ज़) में आया है: "क्या हमारा यह हज हमारे इस वर्ष के लिए है या हमेशा के लिए? उन्होंने कहा: नहीं, बल्कि हमेशा-हमेशा के लिए।" (4) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/286 में: "निर्धारित"। (5) उनका कहना: "तबर्रुरुहा", "अल-तबर्रुर" से, जो कि आज्ञाकारिता है, अल-कामूस (ब-र-र)। और (ज़) में "तबरूहा" आया है। (6)

तिरमिज़ी (815) और इब्न माजाह (3076) ने जाबिर बिन अब्दुल्लाह (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से उद्धृत किया है कि नबी ﷺ ने तीन हज किए, हिजरत से पहले दो और हिजरत के बाद एक। (7) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/286। (8) 3/234 और 350। (9) हाल ही में उल्लेख किया गया है। (10) उनकी अहकाम अल-कुरान 3/280 में, और इससे पहले वाला हिस्सा उन्हीं का है।

۲۱۶ سورہ آل عمران: آیات ۹۶ - ۹۷ مسلم۸{(۱)}۔ اس حدیث نے واضح کیا کہ جب مکلفین (جن پر شرعی ذمہ داری ہو) کو کسی فرض کے ذریعے مخاطب کیا جائے تو اس کا ایک بار کرنا کافی ہوتا ہے، اور یہ تکرار کا تقاضا نہیں کرتا، بخلاف استاد ابو اسحاق الاسفراییٰنی اور دیگر کے۸{(۲)}۔ اور یہ ثابت ہے کہ نبی کریم ﷺ سے ان کے صحابہ نے پوچھا: یا رسول اللہ، کیا ہمارا یہ حج اسی سال کے لیے ہے یا ہمیشہ کے لیے؟ تو آپ ﷺ نے فرمایا: «نہیں، بلکہ ہمیشہ کے لیے»۸{(۳)} اور یہ اس شخص کے رد میں واضح نص ہے جس نے کہا: ہر پانچ سال میں ایک بار حج واجب ہے۔ اور اہل کہ ہاں حج معروف اور مشہور تھا۸{(۴)}، اور یہ ان کی منڈیوں، ان کی نیکی۸{(۵)} اور عبادت گزاری کی وجہ سے پسندیدہ کام تھا۔ چنانچہ جب اسلام آیا تو انہیں اسی کے ذریعے مخاطب کیا گیا جسے وہ جانتے تھے، اور اسی کا پابند کیا گیا جسے وہ پہچانتے تھے۔ نبی کریم ﷺ نے فرضیتِ حج سے پہلے حج کیا تھا۸{(۶)}، اور آپ ﷺ عرفات میں ٹھہرے تھے، اور آپ ﷺ نے ابراہیم علیہ السلام کی شریعت میں سے اسے نہیں بدلا تھا جسے انہوں نے بدل دیا تھا؛ جب قریش مشعر الحرام میں ٹھہرتے تھے اور کہتے تھے: ہم حرم والے ہیں، پس ہم اس سے باہر نہیں نکلتے، اور ہم 'حمس' (سخت دین دار) ہیں۸{(۷)}۔ جیسا کہ اس کا بیان پہلے سورہ «البقرہ»۸{(۸)} میں گزر چکا ہے۔ میں کہتا ہوں: میں نے جو عجیب ترین باتیں دیکھی ہیں ان میں سے ایک یہ ہے کہ نبی ﷺ نے ہجرت سے پہلے دو بار حج کیا تھا۸{(۹)}، اور یہ کہ اس کی وجہ سے ان سے فرضیت ساقط ہو گئی تھی؛ کیونکہ آپ ﷺ نے ابراہیم علیہ السلام کی پکار کا جواب دیا تھا جب ان سے کہا گیا تھا: {وَأَذِّن فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ} [الحج: ۲۷]۔ الکیا الطبری نے کہا۸{(۱۰)}: "اور یہ بات بعید (بعید از قیاس) ہے؛ کیونکہ جب ان کی شریعت میں یہ وارد ہوا: {وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ} تو ان کی شریعت میں حکمِ خطاب کی وجہ سے آپ ﷺ پر اس کا وجوب ناگزیر ہے۔ اور اگر یہ کہا جائے: بے شک..."

(۱) نمبر (۱۳۳۷)، اور اسے احمد (۱۰۶۰۷)، اور نسائی ۱۱۰/۵ - ۱۱۱ نے بھی روایت کیا ہے۔ (۲) البرہان فی اصول الفقہ از ابو المعالی ۱۶۴/۱ ۔ (۳) اسے احمد (۱۷۵۸۹)، اور نسائی ۱۷۸/۵ - ۱۷۹ نے سراقہ بن جعشم کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اسے احمد (۱۴۱۱۶) نے جابر کی طویل حدیث سے بھی روایت کیا ہے، اور (خ) اور (ظ) میں یہ الفاظ ہیں: کیا ہمارا یہ حج ہمارے اسی سال کے لیے ہے یا ہمیشہ کے لیے؟ تو آپ ﷺ نے فرمایا: نہیں، بلکہ ہمیشہ ہمیشہ کے لیے۔ (۴) احکام القرآن از ابن العربی ۲۸۶/۱ میں ہے: "مشروعاً" (شریعت کا حصہ)۔ (۵) ان کا قول: "تبررها"، تبرر سے ہے، جس کا معنی اطاعت ہے، القاموس (برر)۔ اور (ظ) میں "وتبروها" واقع ہوا ہے۔ (۶) اسے ترمذی (۸۱۵)، اور ابن ماجہ (۳۰۷۶) نے جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے کہ نبی ﷺ نے تین حج کیے، دو ہجرت سے پہلے، اور ایک ہجرت کے بعد۔ (۷) احکام القرآن از ابن العربی ۲۸۶/۱ ۔ (۸) ۲۳۴/۳ اور ۳۵۰۔ (۹) ابھی قریب ہی گزرا ہے۔ (۱۰) ان کی کتاب احکام القرآن ۲۸۰/۳ میں، اور اس سے پہلے والا حصہ انہی کا ہے۔

Surah Al-Imran: Verses 96 - 97 217 Addressing those who have not performed Hajj would be an arbitrary specification with no evidence for it, and it would imply that Hajj is not obligatory by this address for those who performed Hajj according to the religion of Ibrahim. This is highly unlikely. Second: The Book and the Sunnah indicate that Hajj is to be performed at one's convenience (at-tarakhi), not immediately (al-fawr). This is the summary of Malik's school as mentioned by Ibn Khuwayz Mindad, and it is the opinion of Al-Shafi'i, Muhammad ibn al-Hasan, and Abu Yusuf in one report from him. Some later Baghdadi Malikis held the view that it is immediate and not permissible to delay it when capable; this is the opinion of Dawud (1). The first view is the correct one, because Allah Almighty said in Surah Al-Hajj: "And proclaim to the people the Hajj [pilgrimage]; they will come to you on foot" [Verse: 27], and Surah Al-Hajj is Meccan (2). And Allah Almighty said: "And [due] to Allah from the people is a pilgrimage to the House" the verse. This Surah was revealed in the year of Uhud in Medina, the third year of the Hijra, and the Messenger of Allah (peace be upon him) did not perform Hajj until the tenth year. As for the Sunnah, there is the hadith of Dimam ibn Tha'labah al-Sa'di from the tribe of Bani Sa'd ibn Bakr. He came to the Prophet (peace be upon him) and asked him about Islam. He mentioned the testimony of faith, prayer, zakat, fasting, and Hajj. It was narrated by Ibn Abbas, Abu Huraira, and Anas (3), and in all of them, Hajj is mentioned and that it was obligatory. The hadith of Anas is the best in context and most complete. There is a difference of opinion regarding the time of his arrival. It was said: the fifth year. It was said: the seventh year. It was said: the ninth year, mentioned by Ibn Hisham (4) on the authority of Abu Ubaida. Al-Waqidi: The year of the Trench (Al-Khandaq) after the departure of the Confederates (Al-Ahzab) (5). Ibn Abd al-Barr (6) said: Among the proofs that Hajj is at one's convenience is the consensus of scholars that...

---

(1) See Al-Tamhid 16/163. (2) The author mentioned at the beginning of Surah Al-Hajj whether it is Meccan or Medinan, and he corrected the view that some of it is Meccan and some is Medinan, attributing it to the majority. (3) The hadith of Ibn Abbas was narrated by Ahmad (2380) and Abu Dawud (487). The hadith of Abu Huraira was narrated by al-Nasa'i in al-Mujtaba 4/124 and al-Kubra (2415). The hadith of Anas was narrated by Ahmad (12791), al-Bukhari (63), and Muslim (12). (4) In al-Sira 2/573. (5) Al-Tamhid 16/167. (6) In Al-Tamhid 16/172 - 173.

सूरह अल-इमरान: आयत 96 - 97 217 उन लोगों को संबोधित करना जिन्होंने हज नहीं किया है, बिना किसी सबूत के एक मनमाना वर्गीकरण होगा, और इसका मतलब यह होगा कि इब्राहिम के धर्म के अनुसार हज करने वालों के लिए इस संबोधन से हज अनिवार्य नहीं है। यह अत्यंत असंभावित है। दूसरा: किताब और सुन्नत यह दर्शाते हैं कि हज सुविधा के अनुसार (अत-तराखी) किया जाना चाहिए, न कि तुरंत (अल-फौर)। इब्न खुवायज़ मिनदाद द्वारा वर्णित मलिक के मत का यही सार है, और यह अल-शफीई, मुहम्मद इब्न अल-हसन और अबू यूसुफ का एक रिपोर्ट के अनुसार मत है। कुछ बाद के बगदादी मलिकियों का विचार था कि यह तत्काल अनिवार्य है और सक्षम होने पर इसमें देरी करना जायज़ नहीं है; यह दाऊद (1) का मत है। पहला विचार सही है, क्योंकि अल्लाह तआला ने सूरह अल-हज में कहा है: "और लोगों में हज की घोषणा कर दो, वे तुम्हारे पास पैदल आएंगे" [आयत: 27], और सूरह अल-हज मक्की है (2)। और अल्लाह तआला ने कहा: "और लोगों पर अल्लाह का हक है कि वे बैतुल्लाह का हज करें" पूरी आयत। यह सूरह मदीना में उहुद के वर्ष, हिजरत के तीसरे वर्ष में नाजिल हुई थी, और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने दसवें वर्ष तक हज नहीं किया था। जहाँ तक सुन्नत की बात है, तो बनी साद इब्न बक्र के दिमाम इब्न था'लाबा अल-सा'दी की हदीस है। वह नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आए और उनसे इस्लाम के बारे में पूछा। उन्होंने गवाही (कलमा), नमाज़, ज़कात, रोज़ा और हज का ज़िक्र किया। इसे इब्न अब्बास, अबू हुरैरा और अनस (3) ने रिवायत किया है, और उन सभी में हज का ज़िक्र है और यह कि यह फ़र्ज़ (अनिवार्य) था। अनस की हदीस संदर्भ और पूर्णता में सबसे अच्छी है। उनके आने के समय के बारे में मतभेद है। कहा गया: पांचवां वर्ष। कहा गया: सातवां वर्ष। कहा गया: नौवां वर्ष, इब्न हिशाम (4) द्वारा अबू उबैदा के हवाले से उल्लेख किया गया है। अल-वाकिदी: खंदक का वर्ष, अहज़ाब (गठबंधन सेनाओं) के जाने के बाद (5)। इब्न अब्द अल-बर्र (6) ने कहा: हज सुविधा के अनुसार होने के प्रमाणों में से एक विद्वानों की इस पर सहमति है कि...

---

(1) देखें अल-तमहीद 16/163। (2) लेखक ने सूरह अल-हज की शुरुआत में उल्लेख किया है कि क्या यह मक्की है या मदनी, और उन्होंने इस विचार को सही ठहराया कि इसका कुछ हिस्सा मक्की है और कुछ मदनी है, इसे बहुसंख्यक विद्वानों की ओर प्रेरित किया। (3) इब्न अब्बास की हदीस अहमद (2380) और अबू दाऊद (487) द्वारा रिवायत की गई है। अबू हुरैरा की हदीस अल-नसाई ने अल-मुजतबा 4/124 और अल-कुबरा (2415) में रिवायत की है। अनस की हदीस अहमद

(12791), अल-बुखारी (63) और मुस्लिम (12) द्वारा रिवायत की गई है। (4) अल-सीरा 2/573 में। (5) अल-तमहीद 16/167। (6) अल-तमहीद 16/172 - 173 में।

سورہ آل عمران: آیت 96 - 97 217 ان لوگوں سے خطاب کرنا جنہوں نے حج نہیں کیا ہے، یہ ایک ایسا تحکم اور تخصیص ہوگی جس کی کوئی دلیل نہیں ہے، اور اس سے یہ لازم آئے گا کہ حضرت ابراہیم کے دین پر حج کرنے والوں کے لیے اس خطاب سے حج فرض نہیں ہے۔ اور یہ بات نہایت بعید ہے۔ دوسری بات: کتاب اور سنت نے اس بات پر دلالت کی ہے کہ حج میں تاخیر (التراخی) کی گنجائش ہے، یہ فوری (الفور) نہیں ہے۔ امام مالک کے مذہب کا یہی خلاصہ ہے جیسا کہ ابن خویز منداد نے ذکر کیا ہے، اور یہی امام شافعی، محمد بن حسن اور امام ابو یوسف کا ایک روایت کے مطابق قول ہے۔ بعض متاخرین بغدادی مالکیوں کا خیال ہے کہ حج فوری طور پر واجب ہے اور استطاعت ہونے کی صورت میں اس میں تاخیر جائز نہیں ہے؛ یہ داؤد (ظاہری) (1) کا قول ہے۔ پہلا قول ہی صحیح ہے، کیونکہ اللہ تعالیٰ نے سورہ حج میں فرمایا ہے: "اور لوگوں میں حج کا اعلان کر دو، وہ تمہارے پاس پیدل آئیں گے" [آیت: 27]، اور سورہ حج مکی ہے (2)۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "اور لوگوں پر اللہ کا حق ہے کہ وہ بیت اللہ کا حج کریں" پوری آیت۔ یہ سورہ مدینہ میں جنگِ احد کے سال ہجرت کے تیسرے سال نازل ہوئی تھی، جبکہ رسول اللہ ﷺ نے دس ہجری تک حج نہیں کیا تھا۔ رہا سنت کا معاملہ، تو بنی سعد بن بکر کے ضمام بن ثعلبہ السعدی کی حدیث ہے، وہ نبی کریم ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوئے اور آپ سے اسلام کے بارے میں پوچھا۔ آپ ﷺ نے شہادت (کلمہ)، نماز، زکوۃ، روزہ اور حج کا ذکر فرمایا۔ اسے ابن عباس، ابو ہریرہ اور انس (3) نے روایت کیا ہے، اور ان سب میں حج کا ذکر ہے اور یہ کہ وہ فرض ہو چکا تھا۔ حضرت انس کی حدیث سیاق و سباق کے اعتبار سے سب سے بہتر اور مکمل ہے۔ ان کی آمد کے وقت کے بارے میں اختلاف ہے، کہا گیا: پانچ ہجری، کہا گیا: سات ہجری، اور کہا گیا: نو ہجری، اسے ابن ہشام (4) نے ابو عبیدہ سے نقل کیا ہے۔ الواقدی: یہ غزوہ خندق کا سال تھا جب

لشکر (احزاب) واپس چلے گئے تھے (5)۔ ابن عبد البر (6) نے کہا: اس بات کی دلیلوں میں سے کہ حج میں تاخیر کی گنجائش ہے، علماء کا اس بات پر اجماع ہے کہ...

---

(1) دیکھئے التمہید 16/163۔ (2) مصنف نے سورہ حج کے شروع میں ذکر کیا ہے کہ کیا یہ مکی ہے یا مدنی، اور اس قول کو صحیح قرار دیا کہ اس میں سے کچھ مکی ہے اور کچھ مدنی، اور اسے جمہور کی طرف منسوب کیا ہے۔ (3) ابن عباس کی حدیث کو احمد (2380) اور ابوداؤد (487) نے روایت کیا ہے۔ ابوہریرہ کی حدیث کو نسائی نے المجتبیٰ 4/124 اور الکبریٰ (2415) میں روایت کیا ہے۔ انس کی حدیث کو احمد (12791)، بخاری (63) اور مسلم (12) نے روایت کیا ہے۔ (4) السیرہ 2/573 میں۔ (5) التمہید 16/167۔ (6) التمہید 16/172 - 173 میں۔

218 Surah Al-Imran: Verses 96-97

The lack of branding someone as a sinner (tafsiq) who is capable of performing Hajj if they delay it for a year or two and the like; and that if they perform Hajj years after they were able to, they have fulfilled the obligatory Hajj in its time. It is not considered by everyone like someone who missed prayer until its time passed and then made it up after the time had ended, nor like someone who missed fasting Ramadan due to illness or travel and then made it up, nor like someone who invalidated their Hajj and then made it up. Since they agreed that it is not said to someone who performs Hajj years after they were able to: "You are making up (qadi) for what was mandatory for you," we know that the time for Hajj is expansive, and that it is based on relaxation (delay), not on immediacy. Abu 'Umar (1) said: Everyone who argued for relaxation does not set a limit for it, except what was narrated from Sahnun when he was asked about a man who finds the means to perform Hajj but delays it for many years despite his ability to do so: "Is he branded a sinner for delaying Hajj, and is his testimony rejected?" He said: "No, even if sixty years of his life have passed. But if he exceeds sixty, he is branded a sinner and his testimony is rejected." This is a specific determination and a limit, and limits in Sharia are only taken from someone who has the authority to legislate. I say: And Ibn Khuwwayz Mindad narrated it from Ibn al-Qasim. Ibn al-Qasim and others said: If he delays it for sixty years, he is not considered a sinner, but if he delays it beyond sixty, he is in distress (haraj); because the Prophet ﷺ said: "The lifespans of my Ummah are between sixty and seventy, and few are those who exceed that." (2) So it is as if in this decade, the address (of obligation) might become constricted (3) for him. Abu 'Umar (4) said: Some people have argued for Sahnun (5) using his ﷺ saying: "The battleground of my Ummah is from (6) sixty to seventy, and few are those who exceed that." (7) There is no proof in it because it is a statement that came out...

---

(1) Al-Tamhid 16/164. (2) Narrated by at-Tirmidhi (2331) and (3550), and he graded it as Hasan (good); and Ibn Majah (4236) from the hadith of Abu Hurayrah may Allah be pleased with him, and al-Hafiz graded it as Hasan in al-Fath 11/240, and Ibn Hibban (2980) authenticated it, and Abu Ya'la (2902) narrated it with a weak chain from Anas may Allah be pleased with him. Ibn 'Abd al-Barr criticized the hadith, as will follow. (3) In (Kh) and (Zha): "tadayyaqa" (was constricted). (4) In al-Tamhid 16/166. (5) In (M): "as-Sahnun," and it is not in (D), and what is confirmed is from (Kh) and (Zha), which is consistent with al-Tamhid. (6) In (M): "bayna" (between). (7) It is the aforementioned

hadith of Abu Hurayrah, and it was narrated with this wording by al-Ramahurmuzi in "Amthal al-Hadith" p. 26, and Abu Ya'la =

218 सूरह अल-इमरान: आयत 96-97

हज करने में सक्षम व्यक्ति को पापी (तफ़्सीक़) न कहना यदि वह इसे एक या दो साल या उससे अधिक की देरी करता है; और यह कि यदि वह अपनी क्षमता के वर्षों बाद हज करता है, तो उसने अपना अनिवार्य हज समय पर पूरा कर लिया है। यह हर किसी के द्वारा वैसा नहीं माना जाता है जैसे कि कोई व्यक्ति जिसकी नमाज़ छूट गई हो जब तक कि उसका समय बीत न गया हो और फिर समय बीतने के बाद उसे कज़ा किया हो, न ही उस व्यक्ति की तरह जिसका रमज़ान का रोज़ा बीमारी या यात्रा के कारण छूट गया और फिर उसे कज़ा किया, न ही उस व्यक्ति की तरह जिसने अपना हज खराब कर दिया और फिर उसे कज़ा किया। चूंकि वे इस बात पर सहमत हो गए कि जो व्यक्ति अपनी क्षमता के वर्षों बाद हज करता है, उससे यह नहीं कहा जाता है: "तुम उस चीज़ को कज़ा कर रहे हो जो तुम पर अनिवार्य थी," तो हम जानते हैं कि हज का समय विस्तृत है, और यह देरी (तराखी) पर आधारित है, न कि तुरंत (फौर) पर। अबू उमर (1) ने कहा: देरी का समर्थन करने वाले प्रत्येक व्यक्ति ने इसके लिए कोई सीमा निर्धारित नहीं की है; सिवाय उस बात के जो सहनून से वर्णित है जब उनसे एक ऐसे व्यक्ति के बारे में पूछा गया जिसके पास हज करने के साधन हैं, लेकिन वह इसके लिए सक्षम होने के बावजूद कई वर्षों तक देरी करता है: "क्या हज में देरी करने के कारण उसे पापी माना जाएगा, और क्या उसकी गवाही खारिज कर दी जाएगी?" उन्होंने कहा: "नहीं, भले ही उसके जीवन के साठ साल बीत गए हों। लेकिन यदि वह साठ से अधिक हो जाता है, तो उसे पापी माना जाता है और उसकी गवाही खारिज कर दी जाती है।" यह एक विशिष्ट निर्धारण और सीमा है, और शरीयत में सीमाएँ केवल उसी से ली जाती हैं जिसके पास कानून बनाने का अधिकार है। मैंने कहा: और इब्न खुवायज़ मिंदाद ने इसे इब्न अल-कासिम से उद्धृत किया है। इब्न अल-कासिम और अन्य ने कहा: यदि वह साठ साल तक देरी करता है, तो उसे पापी नहीं माना जाएगा, लेकिन यदि वह साठ के बाद देरी करता है, तो वह संकट (हरज) में है; क्योंकि पैगंबर ﷺ ने कहा: "मेरे उम्मत की उम्र साठ से सत्तर के बीच है, और बहुत कम लोग इससे आगे बढ़ते हैं।" (2) तो ऐसा लगता है कि इस दशक में, संबोधन (दायित्व का) उसके लिए संकुचित (3) हो सकता है। अबू उमर (4) ने कहा: कुछ लोगों ने सहनून (5) के पक्ष में उनके ﷺ के इस कथन का तर्क दिया है: "मेरी उम्मत का युद्धक्षेत्र साठ (6) से सत्तर के बीच है, और बहुत कम लोग इससे आगे बढ़ते हैं।" (7) इसमें कोई दलील नहीं है; क्योंकि यह एक ऐसी बात है जो बाहर निकली...

(1) अल-तमहीद 16/164। (2) इसे तिरमिज़ी (2331) और (3550) ने उद्धृत किया है और इसे हसन (अच्छा) कहा है, और इब्न माजाह (4236) ने अबू हुरैरा (रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है, और अल-हाफ़िज़ ने अल-फतह 11/240 में इसे हसन कहा है, और इब्न हिब्बान (2980) ने इसे सही माना है, और अबू याला (2902) ने अनस (रज़िअल्लाहु अन्हु) से एक कमजोर श्रृंखला के साथ इसे उद्धृत किया है। इब्न अब्द अल-बर ने हदीस की आलोचना की है, जैसा कि आगे आएगा। (3) (ख़) और (ज़): "तदायाका" (संकुचित हो गया)। (4) अल-तमहीद 16/166 में। (5) (म) में: "कसहनून", और (द) में नहीं है, और (ख़) और (ज़) से जो पुष्ट है, वही अल-तमहीद के अनुरूप है। (6) (म) में: "बैन" (बीच)। (7) यह अबू हुरैरा की पूर्वोक्त हदीस है, और इसे इन शब्दों के साथ अल-रामहुरमुज़ी ने "अमसाल अल-हदीस" पृष्ठ 26 में उद्धृत किया है, और अबू याला =

۲۱۸ سورہ آل عمران: آیات ۹۶ - ۹۷

حج پر قدرت رکھنے والے کو فاسق قرار دینے کا ترک، اگر وہ ایک یا دو سال وغیرہ کی تاخیر کر دے؛ اور یہ کہ اگر اس نے استطاعت کے کئی سال بعد حج کیا، تو اس نے واجب حج اپنے وقت پر ادا کر دیا ہے۔ یہ سب کے نزدیک اس شخص کی طرح نہیں ہے جس کی نماز فوت ہو گئی یہاں تک کہ اس کا وقت نکل گیا، پھر اس نے وقت نکلنے کے بعد اسے قضا کیا، اور نہ ہی اس شخص کی طرح جس کا رمضان کا روزہ بیماری یا سفر کی وجہ سے چھوٹ گیا پھر اس نے اس کی قضا کی، اور نہ ہی اس شخص کی طرح جس نے اپنا حج فاسد کر دیا پھر اس کی قضا کی۔ پس جب وہ اس بات پر متفق ہو گئے کہ جو شخص استطاعت کے کئی سال بعد حج کرتا ہے، اس کے بارے میں یہ نہیں کہا جاتا: "تم اس کی قضا کر رہے ہو جو تم پر واجب تھا،" تو ہم نے جان لیا کہ حج کا وقت وسیع ہے، اور یہ تراخی (تاخیر کی گنجائش) پر مبنی ہے، فور (فوری ادائیگی) پر نہیں۔ ابو عمر(۱) نے کہا: ہر وہ شخص جو تراخی کا قائل ہے، اس میں کوئی حد مقرر نہیں کرتا؛ سوائے اس کے جو سحنون سے مروی ہے جب ان سے اس شخص کے بارے میں پوچھا گیا جو حج کے لیے زادِ راہ پاتا ہے، مگر اس پر قدرت کے باوجود اسے کئی سال تک موخر کرتا ہے: "کیا حج میں تاخیر کرنے پر اسے فاسق قرار دیا جائے گا، اور کیا اس کی گواہی رد کر دی جائے گی؟" انہوں نے کہا: "نہیں، چاہے اس کی عمر کے ساٹھ سال گزر جائیں۔ پس جب وہ ساٹھ سال سے بڑھ جائے تو اسے فاسق قرار دیا جائے گا، اور اس کی گواہی رد کر دی جائے گی۔" یہ ایک توقیف اور حد ہے، اور شرع میں حدود صرف اسی سے لی جاتی ہیں جسے قانون سازی (تشریع) کا حق ہو۔ میں کہتا ہوں: اور اسے ابن خویز منداد نے ابن القاسم سے حکایت کیا ہے۔ ابن القاسم اور دیگر نے کہا: اگر اس نے ساٹھ سال تک تاخیر کی تو اسے فاسق نہیں مانا جائے گا، اور اگر اس نے ساٹھ

کے بعد تاخیر کی تو وہ حرج (گناہ) میں پڑے گا؛ کیونکہ نبی ﷺ نے فرمایا: «میری امت کی عمریں ساٹھ سے ستر کے درمیان ہیں، اور بہت کم لوگ اس سے تجاوز کرتے ہیں»(۲) ، گویا اس دہائی میں اس پر خطاب (فرضیت کا) تنگ(۳) ہو سکتا ہے۔ ابو عمر(۴) نے کہا: اور کچھ لوگوں نے سحنون(۵) کے لیے آپ ﷺ کے اس قول سے احتجاج کیا ہے: «میری امت کا معرکہ(۶) ساٹھ سے ستر کے درمیان ہے، اور بہت کم لوگ اس سے تجاوز کرتے ہیں»(۷)۔ اس میں کوئی حجت نہیں ہے؛ کیونکہ یہ ایسا کلام ہے جو نکلا...

---

(۱) التمہید ۱۶/ ۱۶۴ ۔ (۲) اسے ترمذی (۲۳۳۱) اور (۳۵۵۰) نے روایت کیا اور اسے حسن قرار دیا، اور ابن ماجہ (۴۲۳۶) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور حافظ نے الفتح ۱۱ / ۲۴۰ میں اسے حسن کہا، اور ابن حبان (۲۹۸۰) نے اسے صحیح قرار دیا، اور ابو یعلی (۲۹۰۲) نے انس رضی اللہ عنہ سے ضعیف سند کے ساتھ اسے روایت کیا۔ ابن عبد البر نے اس حدیث پر جرح کی ہے، جیسا کہ آگے آئے گا۔ (۳) (خ) اور (ظ) میں: تضایق۔ (۴) التمہید ۱۶/۱۶۶ میں ۔ (۵) (م) میں: کسحنون، اور (د) میں نہیں ہے، اور (خ) اور (ظ) سے جو ثابت ہے، وہی التمہید کے موافق ہے۔ (۶) (م) میں: بین۔ (۷) یہ ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی مذکورہ بالا حدیث ہے، اور اسے ان الفاظ کے ساتھ رامہرمزی نے «امثال الحدیث» ص ۲۶ میں روایت کیا ہے، اور ابو یعلی =

Surat Al Imran: Verses 96 - 97 219 ...mostly from the ages of his nation if the hadith is authentic. In it is evidence for extension up to seventy; because it is also among the most common, and one whose justice and trustworthiness are proven should not be definitively declared sinful based on such a weak interpretation. And with Allah is success. Third: The scholars reached a consensus that the address in His Almighty's saying: {And pilgrimage to the House is a duty towards Allah upon mankind} is general for all of them, applying to their entirety. Ibn al-Arabi said (1): Even if people have differed regarding absolute generalities, they agreed on applying this verse to all people; males and females, except for the child, for he is by consensus excluded from the foundations of legal obligation, and likewise the slave did not enter into it; because he was excluded from absolute generality by His Almighty's saying at the completion [of the verse] (2): {whoever is able to find a way thereto}. And the slave is not able; because the master prevents him due to his rights (3) from this worship. Allah, Glorified be He, has prioritized the right of the master over His own right as a kindness to the servants and for their benefit. There is no disagreement regarding this among the Ummah or among the Imams, so do not speak nonsense (4) of what we do not know, and there is no evidence for it except consensus. Ibn al-Mundhir said: The generality of the people of knowledge - except for those who deviated among them who are not counted as a disagreement - agreed that if a child performs Hajj during his childhood, and a slave performs Hajj while in servitude, then the child reaches maturity and the slave is freed, they are obligated to perform the Hajj of Islam if they find a way (5) thereto (6). And Abu Omar said (7): Dawud differed with the group of jurists of the regions and the leaders of tradition regarding the slave, and that in his view, he is addressed by Hajj. According to the majority of scholars, he is excluded from the general address in His saying...

= (6543), and Al-Khatib in the History of Baghdad 5/476 from the hadith of Abu Hurairah with the wording: (The battlefield of deaths is between...). (1) In Ahkam al-Qur'an 1/287, and what precedes it from it. (2) In Ahkam al-Qur'an: at the completion of the verse. (3) In (Kh) and (Z): due to his rights. (4) Meaning: do not rave, and it occurred in (D) and (Kh): we aim, and in (Z): he calls out... knows. (5) In (M): to both of them. (6) Ibn Qudamah al-Maqdisi cited the words of Ibn al-Mundhir in al-Mughni 5/44. (7) In Al-Tamhid 1/107 - 108.

सूरा आल इमरान: आयतें 96 - 97 219 ... अधिकतर उनकी उम्मत की उम्रों से, यदि हदीस सही है। इसमें सत्तर तक विस्तार का प्रमाण है; क्योंकि यह भी बहुसंख्यक में से है, और जिसकी न्यायपरायणता और अमानतदारी साबित हो चुकी हो, उसे ऐसे कमज़ोर तावील (व्याख्या) के आधार पर पापी घोषित नहीं किया जाना चाहिए। और अल्लाह के साथ ही सफलता है। तीसरा: विद्वानों ने इस बात पर आम सहमति व्यक्त की है कि अल्लाह तआला के इस कथन का संबोधन: {और अल्लाह के लिए लोगों पर घर का हज करना कर्तव्य है} उन सभी के लिए सामान्य है, जो उनके पूरे समूह पर लागू होता है। इब्न अल-अरबी (1) ने कहा: भले ही लोग पूर्ण सामान्यताओं के संबंध में असहमत रहे हों; फिर भी वे इस आयत को सभी लोगों पर लागू करने पर सहमत हुए; पुरुष और महिला दोनों पर, सिवाय बच्चे के, क्योंकि वह कानूनी दायित्व के आधारों से सर्वसम्मति से बाहर है, और इसी तरह गुलाम इसमें शामिल नहीं हुआ; क्योंकि उसे पूर्ण सामान्यता से बाहर कर दिया गया है अल्लाह तआला के इस कथन द्वारा [आयत के] अंत में (2): {जो कोई उस तक पहुँचने का रास्ता निकाल सके}। और गुलाम सक्षम नहीं है; क्योंकि मालिक उसे अपने अधिकारों (3) के कारण इस इबादत से रोकता है। अल्लाह सुभानहु व तआला ने बंदों पर दया और उनके लाभ के लिए मालिक के अधिकार को अपने अधिकार पर प्राथमिकता दी है। उम्मत और इमामों के बीच इस पर कोई मतभेद नहीं है, इसलिए ऐसी बातें न कहें (4) जिन्हें हम नहीं जानते, और इसके लिए आम सहमति के अलावा कोई प्रमाण नहीं है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: विद्वानों के सामान्य जन - सिवाय उन लोगों के जो उनमें से अलग हुए जिन्हें मतभेद नहीं गिना जाता - इस पर सहमत हैं कि यदि कोई बच्चा अपने बचपन में हज करता है, और एक गुलाम अपनी गुलामी की स्थिति में हज करता है, फिर बच्चा वयस्क हो जाता है और गुलाम आज़ाद हो जाता है, तो उन पर इस्लाम का हज अनिवार्य है यदि वे उस तक रास्ता (5) पा सकें(6)। और अबू उमर (7) ने कहा: दाऊद ने क्षेत्रों के न्यायविदों और परंपरा के नेताओं के समूह के साथ गुलाम के बारे में असहमति जताई, और यह कि उनके विचार में, उसे हज के लिए संबोधित किया गया है। अधिकांश विद्वानों के अनुसार, वह उनके इस कथन में सामान्य संबोधन से बाहर है...

= (6543), और अल-खतीब ने 'तारीख बगदाद' 5/476 में अबू हुरैरा की हदीस से इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: (मौत का मैदान इनके बीच है...)। (1) अहकाम अल-कुरआन 1/287 में, और उससे पहले के अंश में। (2) अहकाम अल-कुरआन में: आयत की पूर्णता में। (3) (ख) और (ज़) में: उसके अधिकारों के कारण। (4) यानी: बकवास न करें, और (द) और (ख) में यह आया है: 'नहदफ़' (हम लक्ष्य रखते हैं), और (ज़) में: 'तहतफ़' (वह पुकारता है)... जानता है। (5) (म) में: उन दोनों तक। (6)

इब्न कुदामा अल-मक़दीसी ने अल-मुघनी 5/44 में इब्न अल-मुन्ज़िर के शब्दों को उद्धृत किया है। (7) अल-तमीद 1/107 - 108 में।

سورۃ آل عمران: آیات 96 - 97 219 ... اگر حدیث صحیح ہو تو ان کی امت کی اکثر عمروں سے۔ اس میں ستر سال تک وسعت کی دلیل ہے؛ کیونکہ یہ بھی اکثر میں سے ہے، اور جس کی عدالت اور امانت ثابت ہو چکی ہو، اسے اس طرح کی کمزور تاویل کی بنا پر فاسق قرار نہیں دینا چاہیے۔ اور اللہ ہی کی توفیق سے۔ تیسرا: علماء کا اس بات پر اجماع ہے کہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کا خطاب: {اور لوگوں پر اللہ کا حق ہے کہ وہ بیت اللہ کا حج کریں} ان سب کے لیے عام ہے جو ان کے تمام گروہ پر لاگو ہوتا ہے۔ ابن العربی (1) نے کہا: اگرچہ لوگ مطلق عمومات کے بارے میں اختلاف کر چکے ہیں؛ تاہم وہ اس آیت کو تمام لوگوں پر لاگو کرنے پر متفق ہوئے؛ ان کے مردوں اور عورتوں پر، سوائے بچے کے، کیونکہ وہ بالاجماع شرعی ذمہ داری کی بنیادوں سے خارج ہے، اور اسی طرح غلام بھی اس میں داخل نہیں ہوا؛ کیونکہ اسے مطلق عموم سے خارج کر دیا گیا اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے جو [آیت کی] تکمیل پر ہے (2): {جو اس تک پہنچنے کی استطاعت رکھتا ہو}۔ اور غلام مستطیع (باہمت) نہیں ہے؛ کیونکہ آقا اسے اپنے حقوق (3) کی بنا پر اس عبادت سے روکتا ہے۔ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے بندوں پر نرمی اور ان کے فائدے کے لیے آقا کے حق کو اپنے حق پر مقدم رکھا ہے۔ امت اور ائمہ کے درمیان اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے، لہذا ایسی باتیں نہ کرو (4) جنہیں ہم نہیں جانتے، اور اس پر اجماع کے علاوہ کوئی دلیل نہیں ہے۔ ابن المنذر نے کہا: عام اہل علم نے - سوائے ان کے جو ان میں سے الگ ہوئے جن کا اختلاف شمار نہیں ہوتا - اس بات پر اجماع کیا ہے کہ اگر بچہ اپنے بچپن کی حالت میں حج کرے، اور غلام اپنی غلامی کی حالت میں حج کرے، پھر بچہ بالغ ہو جائے اور غلام آزاد ہو جائے، تو ان پر حج اسلام فرض ہے اگر وہ اس تک پہنچنے کی (5) سبیل (6) پا سکیں۔ اور ابو عمر (7) نے کہا: داؤد نے مملوک (غلام) کے معاملے میں تمام شہروں کے فقہاء اور ائمہ اثر کی مخالفت کی، اور یہ کہ

ان کے نزدیک وہ حج کا مخاطب ہے۔ جب کہ جمہور علماء کے نزدیک وہ ان کے اس قول میں عام خطاب سے خارج ہے...

= (6543)، اور الخطیب نے 'تاریخ بغداد' 5/476 میں حضرت ابو ہریرہ کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ نقل کیا ہے: (موتوں کی کشمکش ان کے درمیان ہے...)۔ (1) احکام القرآن 1/287 میں، اور اس سے پہلے کے حصہ میں۔ (2) احکام القرآن میں: آیت کے تمام ہونے پر۔ (3) (خ) اور (ظ) میں: اپنے حقوق کی بنا پر۔ (4) یعنی: ہذیان نہ بکو، اور (د) اور (خ) میں 'نهدف' واقع ہوا ہے، اور (ظ) میں: 'تهتف' ... جانتے ہو۔ (5) (م) میں: ان دونوں تک۔ (6) ابن قدامہ المقدسی نے المغنی 5/44 میں ابن المنذر کا کلام نقل کیا ہے۔ (7) التمہید 1/107 - 108 میں۔

Surah Al-Imran: Verses 96 - 97

220

Almighty says: {And [due] to Allah from the people is a pilgrimage to the House - for whoever is able to find thereto a way} based on the evidence of lack of independent action, and that he [the slave] does not have the right to perform Hajj without his master's permission. Just as he is excluded from the Friday sermon command, which is Allah's saying: {O you who have believed, when [the adhan] is called for the prayer on the day of Jumu'ah...} the verse [Al-Jumu'ah: 9] according to the majority of scholars except those who deviated. And just as he is excluded from the command of mandatory testimony; Allah Almighty said: {And let not the witnesses refuse when they are called} [Al-Baqarah: 282], thus the slave was not included in that. And just as it was permissible for the young boy to be excluded from the saying: {And [due] to Allah from the people is a pilgrimage to the House}, while he is among the people, based on the evidence of the "lifting of the pen" from him (1). And women were excluded from the saying: {O you who have believed, when [the adhan] is called for the prayer} [Al-Jumu'ah: 9], while they are among those included in the name of "believers." Similarly, the exclusion of slaves (2) from the mentioned discourse. This is the saying of the jurists of Hijaz, Iraq, Sham, and Maghreb, and the likes of them cannot be accused of distorting the interpretation of the Book (3).

If it is said: If he is present at the Sacred Mosque and his master permits him, why is Hajj not obligatory for him? It is said to him: This is a question against the consensus (ijma'), and perhaps it is not reasoned [with logic], but once this ruling is established by consensus (4), we use it as evidence that his Hajj while in slavery is not counted as the mandatory Hajj of Islam. It was narrated from Ibn Abbas that the Prophet (peace be upon him) said: "Any child who performs Hajj then reaches puberty must perform another Hajj. Any Bedouin who performs Hajj then migrates must perform another Hajj. And any slave who performs Hajj then is freed must perform another Hajj (5)."

(1) The author refers to the saying of the Prophet (peace be upon him): "The pen is lifted from three: from the sleeper until he wakes up, from the boy until he reaches puberty, and from the insane until he regains his senses." Narrated by Ahmad (24694), Abu Dawood (4398), An-Nasa'i in Al-Mujtaba 6/156, Al-Kubra (5596), and Ibn Majah (2041) from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her). It was also narrated by Ahmad (940), Abu Dawood (4403), At-Tirmidhi (1333), and Ibn Majah (2042) from the hadith of Ali (may Allah be pleased with him). There are also

narrations from Thawban, Ibn Abbas, and Shaddad ibn Aws (may Allah be pleased with them) mentioned by Az-Zayla'i in Nasb al-Rayah 4/164-165, and Al-Haythami in Majma' al-Zawa'id 6/251. (2) In (D) and (M): "and likewise the exclusion of the slave." (3) Al-Tamhid 1/108. (4) In (D) and (M): "upon consensus," and what is established is from (Kh) and (Z), which is consistent with "Ahkam al-Qur'an" by Al-Kiya 1/297, and the text is from it. (5) Narrated by Ibn Khuzaymah (3050), Al-Hakim 1/481, Al-Bayhaqi 4/325, and Al-Khatib in Tarikh Baghdad.

सूरह अल-इमरान: आयतें 96 - 97

220

सर्वशक्तिमान अल्लाह कहता है: {और लोगों पर अल्लाह का यह हक़ है कि जो वहां तक पहुँचने की सामर्थ्य रखता हो, वह उस घर (काबा) का हज करे} स्वतंत्र कार्यवाई की कमी के प्रमाण के आधार पर, और यह कि उसे (दास को) अपने मालिक की अनुमति के बिना हज करने का अधिकार नहीं है। जिस तरह उसे जुमे (शुक्रवार) के प्रवचन के आदेश से बाहर रखा गया है, जो अल्लाह का कहना है: {हे ईमान वालो! जब जुमे के दिन नमाज़ के लिए पुकारा जाए...} आयत [अल-जुमुआ: 9] अधिकांश विद्वानों के अनुसार सिवाय उनके जो भटक गए। और जिस तरह उसे गवाही देने के अनिवार्य आदेश से बाहर रखा गया है; अल्लाह तआला ने कहा: {और जब गवाहों को बुलाया जाए तो वे मना न करें} [अल-बकरा: 282], इस प्रकार दास इसमें शामिल नहीं था। और जिस तरह लड़के का इस कथन से बाहर होना जायज़ था: {और लोगों पर अल्लाह का यह हक़ है कि वे घर का हज करें}, जबकि वह लोगों में से ही है, उसके ऊपर से "कलम उठाने" (ज़िम्मेदारी हटने) के प्रमाण के आधार पर (1)। और महिलाएं इस कथन से बाहर निकलीं: {हे ईमान वालो! जब नमाज़ के लिए पुकारा जाए} [अल-जुमुआ: 9], जबकि वे "ईमान वालों" के नाम में शामिल हैं। इसी तरह, दास का भी (2) उल्लेखित संबोधन से बाहर होना है। यह हिजाज़, इराक़, शाम और मग़रिब के फ़कीहों (न्यायविदों) का कथन है, और उनके जैसे लोगों पर किताब (कुरान) की व्याख्या को विकृत करने का आरोप नहीं लगाया जा सकता (3)।

यदि यह कहा जाए: यदि वह मस्जिद-ए-हराम में मौजूद है और उसका मालिक उसे अनुमति देता है, तो उस पर हज अनिवार्य क्यों नहीं है? उनसे कहा गया: यह सर्वसम्मति (इज्मा) पर एक प्रश्न है, और शायद इसका तर्क नहीं दिया जा सकता, लेकिन जब यह फैसला सर्वसम्मति (4) से सिद्ध हो गया, तो हमने इसे इस प्रमाण के रूप में इस्तेमाल किया कि दासता की स्थिति में उसका हज इस्लाम के अनिवार्य हज के रूप में नहीं गिना जाता है। इब्न अब्बास से रिवायत है कि पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "जो भी बच्चा हज करता है और फिर वयस्क हो जाता है, उसे दूसरा हज करना होगा। जो भी ग्रामीण (बद्दू) हज करता है और फिर प्रवास (हिजरत) करता है, उसे दूसरा हज करना होगा। और जो भी दास हज करता है और फिर आज़ाद हो जाता है, उसे दूसरा हज करना होगा (5)।"

(1) लेखक पैगंबर ﷺ के इस कथन की ओर संकेत करता है: "तीन लोगों से कलम उठा ली गई है: सोने वाले से जब तक वह जाग न जाए, लड़के से जब तक कि वह वयस्क न हो जाए, और पागल से जब तक कि उसे होश न आ जाए।" इसे अहमद (24694), अबू दाऊद (4398), और अन-नसाई ने अल-मुजतबा 6/156, अल-कुबरा (5596), और इब्न माजाह (2041) में आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से उद्धृत किया है। इसे अहमद (940), अबू दाऊद (4403), तिरमिज़ी (1333) और इब्न माजाह (2042) ने अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। इस विषय में थौबान, इब्न अब्बास और शद्दाद बिन औस (रज़ियल्लाहु अन्हुम) की हदीसें भी हैं, जिनका उल्लेख अल-ज़ैलाई ने नसब अल-राया 4/164-165 में और अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 6/251 में किया है। (2) (द) और (म) में: "और इसी तरह दास का बाहर निकलना।" (3) अल-तमहीद 1/108। (4) (द) और (म) में: "इज्मा पर," और जो सिद्ध है वह (ख) और (ज़) से है, जो अल-किया की "अहकाम अल-कुरान" 1/297 के अनुरूप है, और पाठ उसी से है। (5) इसे इब्न खुज़ैमा (3050), अल-हाकिल 1/481, अल-बैहकी 4/325 और अल-खतीब ने तारीख बगदाद में उद्धृत किया है।

سورہ آل عمران: آیات 96 - 97

220

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا﴾ (اور اللہ کے لیے لوگوں پر بیت اللہ کا حج فرض ہے جو وہاں تک پہنچنے کی استطاعت رکھتا ہو) عدم تصرف کی دلیل کے ساتھ، اور یہ کہ اسے (غلام کو) اپنے مالک کی اجازت کے بغیر حج کرنے کا حق نہیں ہے۔ جس طرح اسے جمعہ کے خطاب (حکم) سے خارج کیا گیا ہے، اور وہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿يَٰٓأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوٓا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَوٰةِ مِن يَوْمِ الْجُمُعَةِ﴾ الآية [الجمعہ: 9]، عام علماء کے نزدیک سوائے ان کے جو الگ رائے رکھتے ہیں۔ اور جس طرح اسے گواہی کے وجوب کے خطاب سے خارج کیا گیا ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَلَا يَأْبَ الشُّهَدَاءُ إِذَا مَا دُعُوا﴾ [البقرہ: 282]، پس غلام اس میں داخل نہیں ہوا۔ اور جس طرح بچے کا خارج ہونا اس قول سے جائز ہوا: ﴿وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ﴾، حالانکہ وہ لوگوں میں سے ہے، اس پر سے قلم اٹھائے جانے کی دلیل کے ساتھ (1)۔ اور عورت اس قول سے خارج ہوئی: ﴿يَٰٓأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوٓا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَوٰةِ﴾ [الجمعہ: 9]، حالانکہ وہ ان میں سے ہے جنہیں ایمان کا نام شامل ہے۔ اسی طرح غلاموں کا خارج ہونا (2) مذکورہ خطاب سے ہے۔ اور یہ حجاز، عراق، شام اور مغرب کے فقہاء کا قول ہے، اور ان جیسے لوگوں پر کتاب کی تاویل میں تحریف کرنا جائز نہیں ہے (3)۔

اگر کہا جائے: جب وہ مسجد حرام میں موجود ہو اور اس کا مالک اسے اجازت دے دے، تو اس پر حج کیوں لازم نہیں؟ اسے کہا گیا: یہ اجماع پر ایک سوال ہے، اور ہو سکتا ہے کہ اس کی کوئی منطقی وجہ نہ ہو، لیکن جب یہ حکم اجماع (4) سے ثابت ہو گیا، تو ہم نے اس سے استدلال کیا کہ غلامی کی حالت میں اس کا حج حجِ اسلام (فرض حج) کے طور پر شمار نہیں ہوتا۔ ابن عباس

رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "جو بھی بچہ حج کرے پھر وہ بالغ ہو جائے، تو اس پر دوسرا حج لازم ہے۔ جو بھی اعرابی حج کرے پھر وہ ہجرت کرے، تو اس پر دوسرا حج لازم ہے۔ اور جو بھی غلام حج کرے پھر وہ آزاد ہو جائے، تو اس پر دوسرا حج لازم ہے (5)۔"

(1) مصنف نبی ﷺ کے اس قول کی طرف اشارہ کر رہے ہیں: "تین لوگوں سے قلم اٹھا لیا گیا ہے: سونے والے سے جب تک وہ بیدار نہ ہو جائے، بچے سے جب تک کہ وہ بالغ نہ ہو جائے، اور مجنون سے جب تک کہ اسے ہوش نہ آ جائے"۔ اسے احمد (24694)، ابو داؤد (4398)، نسائی نے المجتبیٰ 6/156، الکبریٰ (5596)، اور ابن ماجہ (2041) میں عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (940)، ابو داؤد (4403)، ترمذی (1333) اور ابن ماجہ (2042) نے علی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اس باب میں ثوبان، ابن عباس اور شداد بن اوس رضی اللہ عنہم کی حدیثیں بھی ہیں جن کا ذکر زیلعی نے نصب الرایہ 4/164-165 میں اور ہثیمی نے مجمع الزوائد 6/251 میں کیا ہے۔ (2) نسخہ (د) اور (م) میں ہے: "اور اسی طرح غلام کا خارج ہونا"۔ (3) تمہید 1/108۔ (4) نسخہ (د) اور (م) میں ہے: "اجماع پر"، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے، اور یہ الکیا کی "احکام القرآن" 1/297 کے موافق ہے، اور عبارت وہیں سے ہے۔ (5) اسے ابن خزیمہ (3050)، حاکم 1/481، بیہقی 4/325 اور خطیب نے تاریخ بغداد میں روایت کیا ہے۔

Ibn al-Arabi said (1): Some of our scholars have been lenient, and said: Hajj is not established upon a slave even if the master permits him; because he was originally a disbeliever, and the Hajj of a disbeliever was not counted. When perpetual slavery was imposed upon him, he was not addressed with the obligation of Hajj. This is flawed from three perspectives, so take note:

First: In our view, disbelievers are addressed by the branches of Sharia, and there is no dispute in this regarding Malik's statement.

Second: All other acts of worship like prayer and fasting are binding upon him despite being a slave. If he were to perform them while being a disbeliever, they would not be counted, so Hajj must be the same.

Third: Disbelief has been removed by Islam, so its ruling must also be removed. Thus, it becomes clear that what is relied upon is what we mentioned previously regarding the precedence of the master's rights, and Allah is the Granter of success.

Fourth: The words of the Almighty: "Whoever is able to find a way to it." "Whoever" (man) is in the genitive position, as a partial substitution for the whole, and this is the opinion of most grammarians. Al-Kisa'i permitted "whoever" to be in the nominative position by "hajj", the estimation being: that the house is visited by whoever... It was also said: it is a conditional particle. "Is able to find" is in the jussive position, and the response is omitted, meaning: whoever is able to find a way to it, then Hajj is mandatory upon him (2). Al-Daraqutni narrated from Ibn Abbas, who said: It was asked: O Messenger of Allah, is Hajj every year? He said: "No, rather once." It was asked: What is the "way"? He said: "Provision and a means of transport." It was narrated from Anas, Ibn Mas'ud, Ibn Umar, Jabir, Aisha, and Amr ibn Shu'ayb from his father from his grandfather (3).

---

(1) In Ahkam al-Qur'an 1/287 - 288. (2) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/396. (3) Sunan al-Daraqutni 2/193 - 196 (Scientific Books edition). The author of al-Ta'liq al-Mughni on al-Daraqutni 2/219 said: The narrations in this chapter are all weak, as stated by al-Zayla'i and Ibn Hajar. The best evidence in this chapter is what al-Bukhari narrated in his Sahih from Amr ibn Dinar, from Ikrima, from Ibn Abbas, who said: The people of Yemen used to perform Hajj without taking provisions, saying: We are those who put their trust in Allah. When they arrived in Medina - in another narration: Makkah -

they would beg from people, so Allah revealed: "And take provisions, but the best of provisions is righteousness."

221 सूरह आल-इमरान, आयत 96-97

इब्न अल-अरबी (1) ने कहा: हमारे कुछ विद्वानों ने उदारता दिखाई है और कहा है: एक गुलाम पर हज साबित नहीं होता, भले ही मालिक उसे अनुमति दे दे; क्योंकि वह मूल रूप से काफिर था, और काफिर का हज मान्य नहीं होता। जब उस पर स्थायी गुलामी थोप दी गई, तो उसे हज के लिए संबोधित नहीं किया गया। यह तीन कारणों से त्रुटिपूर्ण है, सो जान लें:

पहला: हमारे विचार में, काफ़िरों को शरीयत की शाखाओं द्वारा संबोधित किया जाता है, और मलिक के कथन में इस बारे में कोई विवाद नहीं है।

दूसरा: नमाज़ और रोज़ा जैसी अन्य सभी इबादतें गुलाम होने के बावजूद उस पर अनिवार्य हैं। यदि वह कुफ्र की स्थिति में उन्हें करता, तो वे मान्य नहीं होतीं, इसलिए हज भी वैसा ही होना चाहिए।

तीसरा: इस्लाम के आने से कुफ्र समाप्त हो गया है, इसलिए उसका हुक्म भी समाप्त हो जाना चाहिए। अतः यह स्पष्ट हो जाता है कि विश्वसनीय वही है जो हमने पहले उल्लेख किया है कि मालिक के अधिकारों को प्राथमिकता दी जाती है, और अल्लाह सफलता देने वाला है।

चौथा: सर्वशक्तिमान का कथन: "जो वहां तक पहुंचने का रास्ता पा सके।" "जो" (मन) यहाँ पर 'खफ्द' (षष्ठी) की स्थिति में है, 'बदल अल-बाज़ मिन अल-कुल्ल' (समग्र के अंश के रूप में प्रतिस्थापन) के रूप में, यह अधिकांश व्याकरणविदों का मत है। अल-किसाई ने "जो" को 'हज' के द्वारा 'रफ़' (प्रथमा) की स्थिति में होने की अनुमति दी है, जिसका अर्थ है: घर का हज वह करे जो... यह भी कहा गया है कि यह एक शर्त है। और "सक्षम होना" 'जज़्म' की स्थिति में है, और उत्तर लोप है, अर्थात: जो वहां पहुंचने का रास्ता पा सके तो उस पर हज अनिवार्य है (2)। अल-दारकुतनी ने इब्न अब्बास से रिवायत की है, उन्होंने कहा: पूछा गया: ऐ अल्लाह के रसूल, क्या हज हर साल है? उन्होंने कहा: "नहीं, बल्कि एक बार।" पूछा गया: रास्ता क्या है? उन्होंने कहा: "पाथेय (राशन) और सवारी"। इसे अनस, इब्न मसूद, इब्न उमर, जाबिर, आयशा और अम्र बिन शुऐब ने अपने पिता और उनके दादा से रिवायत किया है (3)।

---

(1) अहकाम अल-कुरआन 1/287 - 288 में। (2) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरआन 1/396। (3) सुनन अल-दारकुतनी 2/193 - 196 (वैज्ञानिक पुस्तक संस्करण)। अल-दारकुतनी 2/219 पर अल-तालिक अल-मुगनी के लेखक ने कहा: इस अध्याय में आई सभी रिवायतें कमजोर हैं, जैसा कि

अल-ज़ैलाई और इब्न हजर ने स्पष्ट किया है। इस अध्याय में सबसे अच्छा प्रमाण वह है जो अल-बुखारी ने अपनी सहीह में अम्र बिन दीनार से, इकरिमा से, इब्न अब्बास से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: यमन के लोग बिना राशन लिए हज करते थे और कहते थे: हम अल्लाह पर भरोसा करने वाले हैं। जब वे मदीना पहुंचे - एक अन्य रिवायत में: मक्का - तो उन्होंने लोगों से माँगना शुरू कर दिया, तब अल्लाह ने आयत उतारी: "और पाथेय साथ ले लो, पर वास्तव में सबसे अच्छा पाथेय परहेज़गारी (तक़वा) है।"

221 سورہ آل عمران، آیات 96-97

ابن العربی (1) نے کہا: ہمارے بعض علماء نے تساہل سے کام لیا اور کہا: غلام پر حج ثابت نہیں ہوتا اگرچہ مالک اسے اجازت دے دے؛ کیونکہ وہ اصل میں کافر تھا، اور کافر کا حج معتبر نہیں ہوتا، چنانچہ جب اس پر دائمی غلامی مسلط کر دی گئی تو اسے حج کا مخاطب نہیں بنایا گیا۔ یہ تین وجوہات سے فاسد ہے، پس اسے جان لو:

پہلی: ہمارے نزدیک کفار شریعت کی فروع کے مخاطب ہیں، اور امام مالک کے قول میں اس بارے میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔

دوسری: دیگر تمام عبادات جیسے نماز اور روزہ، غلام ہونے کے باوجود اس پر لازم ہیں، اور اگر وہ کفر کی حالت میں انہیں ادا کرتا تو وہ معتبر نہ ہوتیں، پس واجب ہے کہ حج بھی اسی طرح ہو۔

تیسری: کفر اسلام کے ذریعے ختم ہو چکا ہے، لہٰذا اس کا حکم بھی ختم ہونا واجب ہے۔ پس واضح ہوا کہ معتبر وہی ہے جو ہم نے پہلے ذکر کیا کہ سید (مالک) کے حقوق کو مقدم رکھا جائے گا، اور اللہ ہی توفیق دینے والا ہے۔

چوتھی: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "جو وہاں تک پہنچنے کی استطاعت رکھتا ہو۔" اس میں لفظ "مَنْ" (جو) بدل البعض من الکل کے طور پر حالتِ جر میں ہے، یہ اکثر نحویوں کا قول ہے۔ الکسائی نے جائز قرار دیا ہے کہ "مَنْ" فعل "حج" کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہو، تقدیر یہ ہوگی: بیت اللہ کا حج وہ کرے جو... اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ یہ شرطیہ ہے، اور "استطاع" حالتِ جزم میں ہے، اور جزا محذوف ہے، یعنی: جو وہاں تک پہنچنے کا راستہ پا لے، تو اس پر حج واجب ہے (2)۔ دارقطنی نے ابن عباس سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: پوچھا گیا: اے اللہ کے رسول، کیا حج ہر سال

ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "نہیں، بلکہ ایک بار۔" پوچھا گیا: راستہ کیا ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "زادِ راہ (خرچ) اور سواری۔" اسے انس، ابن مسعود، ابن عمر، جابر، عائشہ اور عمرو بن شعیب نے اپنے والد اور دادا سے روایت کیا ہے (3)۔

---

(1) احکام القرآن 287/1 - 288 میں۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 396/1۔ (3) سنن الدارقطنی 193/2 - 196 (علمیہ ایڈیشن)۔ التعلیق المغنی علی الدارقطنی 219/2 کے مصنف نے کہا: اس باب میں جتنی روایات آئی ہیں وہ سب ضعیف ہیں، جیسا کہ زیلعی اور ابن حجر نے تصریح کی ہے، اور اس باب میں بہترین استدلال وہ ہے جو امام بخاری نے اپنی صحیح میں عمرو بن دینار سے، انہوں نے عکرمہ سے اور انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: اہل یمن حج کرتے تھے اور زادِ راہ ساتھ نہیں لاتے تھے اور کہتے تھے: ہم اللہ پر توکل کرنے والے ہیں، پھر جب وہ مدینہ (اور ایک روایت کے مطابق مکہ) پہنچتے تو لوگوں سے سوال کرتے، تب اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی: "اور زادِ راہ ساتھ لے لیا کرو، پس بہترین زادِ راہ تقویٰ ہے۔"

Surah Al-Imran: Verses 96 - 97 222

And on the authority of Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him), from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "And [due] to Allah from the people is a pilgrimage to the House - for whoever is able to find thereto a way" [Qur'an 3:97]. He said: So he was asked about that, and the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "That you find the back of a camel" (1).

Ibn Majah also recorded the hadith of Ibn Umar in his Sunan, and Abu Isa at-Tirmidhi in his Jami', and he said: It is a Hasan (good) hadith, and the practice upon it according to the people of knowledge is that if a man possesses provisions and a riding animal, Hajj becomes obligatory for him. Ibrahim bin Yazid is Al-Khawzi Al-Makki, and some people of hadith have spoken about him regarding his memory; they [Bukhari & Muslim] both recorded it (2) from Waki', and Al-Daraqutni (3) from Sufyan bin Sa'id. They said: Ibrahim bin Yazid narrated to us, from Muhammad bin Abbad, from Ibn Umar who said: A man stood up to the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and said: O Messenger of Allah, what makes Hajj obligatory? He said: "Provisions and a riding animal." He (4) said: O Messenger of Allah, and who is the pilgrim (Al-Haj)? He said: "The disheveled (ash-sha'ath) and the unperfumed (at-tafil)." Another man stood up and said: O Messenger of Allah, and what is Hajj? He said: "The raising of voice (al-'ajj) and the shedding of blood (ath-thajj)." Waki' said: He means by al-'ajj: raising the voice with the Talbiyah, and by ath-thajj: sacrificing the camels [for sacrifice]. This is the wording of Ibn Majah (5).

Among those who said that provisions and a riding animal are a condition for the obligation of Hajj are: Umar bin Al-Khattab, his son Abdullah, Abdullah bin Abbas, Al-Hasan Al-Basri, Said bin Jubayr, Ata', and Mujahid. To this opinion went Ash-Shafi'i, Ath-Thawri, Abu Hanifah and his companions, Ahmad, Ishaq, and Abdul Aziz bin...

---

(1) Sunan al-Daraqutni 2/218, and in its chain of narration is Husayn bin Abdullah bin Dumayrah. Al-Dhahabi said in Mizan al-I'tidal 1/538: Malik called him a liar, and Abu Hatim said: He is abandoned (matruk) in hadith, a liar. Ahmad said: He is not worth anything, and Ibn Ma'in said: He is not trustworthy nor reliable, and Al-Bukhari said: Denied (munkar) in hadith, weak. (2) In (d), (z), and (m): "And they both recorded it", and what is established is from (kh), and it is with Tirmidhi (813) summarized, and Sunan Ibn Majah (2896). Ibrahim bin Yazid al-Khawzi, Al-Hafiz said about him in at-Taqrib p. 35: Abandoned in hadith. Al-Bayhaqi said 4/330: The people of knowledge of hadith weakened him. Muhammad bin Abdullah bin Ubayd followed him from

Muhammad bin Abbad, except that he is weaker than Ibrahim bin Yazid. It was also narrated by Muhammad bin Al-Hajjaj from Jarir from Muhammad bin Abbad, and Muhammad bin Al-Hajjaj is abandoned. (3) Sunan al-Daraqutni 2/194 (Dar al-Kutub al-Ilmiyyah edition). (4) In the manuscripts: "They said", and what is established is from (m), and sources of extraction. (5) Number (2896), and reference to it has preceded. His saying: Ash-sha'ath: dusty hair, and at-tafil: the one who left the use of perfume. See Al-Qamus (sha'ath), and Al-Nihayah (tafil).

सूरह अल-इमरान: आयत 96 - 97 222

और अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत है, नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से: «और अल्लाह के लिए लोगों पर घर का हज करना फ़र्ज़ है, उस व्यक्ति के लिए जो वहाँ तक पहुँचने का रास्ता पा सके» [कुरान 3:97]। उन्होंने कहा: तो इसके बारे में पूछा गया, तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: «कि तुम्हें ऊँट की सवारी मिल जाए» (1)।

और इब्न उमर की हदीस को इब्न माजाह ने अपनी सुनन में और अबू ईसा अल-तिर्मिज़ी ने अपनी जामी में भी दर्ज किया है और कहा: यह हसन हदीस है, और विद्वानों के पास इस पर अमल है कि जब किसी आदमी के पास राशन (ज़ाद) और सवारी (राहिला) हो जाए, तो उस पर हज वाजिब हो जाता है। इब्राहीम बिन यज़ीद अल-ख़ौज़ी अल-मक्की हैं, और हदीस के कुछ जानकारों ने उनकी याददाश्त के बारे में बात की है; उन दोनों (बुखारी और मुस्लिम) ने इसे वक़ीअ से रिवायत किया है (2), और अल-दारकुतनी ने सुफ़यान बिन सईद से (3)। उन्होंने कहा: हमसे इब्राहीम बिन यज़ीद ने रिवायत की, मुहम्मद बिन अब्बाद से, उन्होंने इब्न उमर से, जिन्होंने कहा: एक आदमी नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास खड़ा हुआ और कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, हज को क्या वाजिब बनाता है? आपने फ़रमाया: «राशन और सवारी»। उसने कहा (4): ऐ अल्लाह के रसूल, और हाजी कौन है? आपने फ़रमाया: «बिखरे बालों वाला (अश-शा'अस) और खुशबू न लगाने वाला (अत-तफ़िल)»। एक और आदमी खड़ा हुआ और उसने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, और हज क्या है? आपने फ़रमाया: «ऊँची आवाज़ में लब्बैक पुकारना (अल-'अज्ज) और क़ुर्बानी का ख़ून बहाना (अत-सज्ज)»। वक़ीअ ने कहा: 'अज्ज' का मतलब है लब्बैक के साथ आवाज़ बुलंद करना, और 'सज्ज' का मतलब है ऊँटों की क़ुर्बानी करना। यह इब्न माजाह के शब्द हैं (5)।

और जिन्होंने यह कहा है कि राशन और सवारी हज के वाजिब होने की शर्त है, उनमें शामिल हैं: उमर बिन अल-खत्ताब, उनके बेटे अब्दुल्ला, अब्दुल्ला बिन अब्बास, अल-हसन अल-बसरी, सईद बिन जुबैर, अता और मुजाहिद। और यही मत अल-शाफ़ई, अल-सौरी, अबू हनीफ़ा और उनके साथियों, अहमद, इसहाक़ और अब्दुल अज़ीज़ बिन... का है।

---

(1) सुनन अल-दारकुतनी 2/218, और इसकी सनद में हुसैन बिन अब्दुल्ला बिन ज़मीरा है। अल-ज़हबी ने मीज़ान अल-इतिदाल 1/538 में कहा: मालिक ने उसे झूठा कहा, और अबू हातिम ने कहा: वह हदीस में परित्यक्त (मतरूक) है, झूठा है। अहमद ने कहा: वह कुछ भी नहीं है, और इब्न मईन ने

कहा: वह न तो विश्वसनीय है और न ही भरोसेमंद, और अल-बुखारी ने कहा: हदीस में मुनकर (अस्वीकृत), कमज़ोर है। (2) (द), (ज़) और (म) में है: "और उन दोनों ने इसे निकाला है", और जो स्थापित है वह (ख़) से है, और यह तिर्मिज़ी (813) में संक्षेप में है, और सुनन इब्न माजाह (2896) में। इब्राहीम बिन यज़ीद अल-ख़ौज़ी के बारे में अल-हाफ़िज़ ने अल-तक़रीब पृ. 35 में कहा है: हदीस में मतरूक। अल-बैहक़ी ने 4/330 में कहा: हदीस के जानकारों ने उन्हें कमज़ोर बताया है। मुहम्मद बिन अब्दुल्ला बिन उबैद ने मुहम्मद बिन अब्बाद से उनका अनुसरण किया है, सिवाय इसके कि वह इब्राहीम बिन यज़ीद से भी अधिक कमज़ोर है। इसे मुहम्मद बिन अल-हज्जाज ने जरीर से, मुहम्मद बिन अब्बाद से भी रिवायत किया है, और मुहम्मद बिन अल-हज्जाज मतरूक है। (3) सुनन अल-दारकुतनी 194/2 (दार अल-कुतुब अल-इल्मिया संस्करण)। (4) प्रतियों में है: "उन्होंने कहा", और जो स्थापित है वह (म) और रिवायत के स्रोतों से है। (5) नंबर (2896), और इसकी ओर संकेत पहले आ चुका है। उनका कथन: अश-शा'अस: धूल से भरा सिर वाला, और अत-तफ़िल: वह जिसने खुशबू का इस्तेमाल छोड़ दिया हो। देखें अल-क़ामूस (शा'अस), और अल-निहाया (तफ़िल)।

سورہ آل عمران: آیات 96 - 97 222

اور حضرت علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، وہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم سے نقل کرتے ہیں: «اور اللہ کے لیے لوگوں پر اس گھر کا حج کرنا فرض ہے جو وہاں تک پہنچنے کی استطاعت رکھتا ہو»۔ فرمایا: اس کے بارے میں پوچھا گیا، تو نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: «یہ کہ تمہیں سواری میسر آ جائے» (1)۔

اور ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث کو ابن ماجہ نے اپنی سنن میں اور ابو عیسیٰ ترمذی نے اپنی جامع میں بھی نقل کیا ہے اور کہا ہے: یہ حدیث حسن ہے، اور اہل علم کے نزدیک اس پر عمل ہے کہ جب آدمی کے پاس زادِ راہ اور سواری ہو جائے تو اس پر حج فرض ہو جاتا ہے۔ ابراہیم بن یزید الخوزی مکی ہیں، اور ان کے حافظے کے بارے میں بعض محدثین نے کلام کیا ہے؛ ان دونوں (بخاری و مسلم) نے اسے وکیع سے روایت کیا ہے (2)، اور دارقطنی نے سفیان بن سعید سے (3)۔ انہوں نے کہا: ہمیں ابراہیم بن یزید نے محمد بن عباد سے، انہوں نے ابن عمر سے روایت کیا، انہوں نے کہا: ایک شخص نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کی خدمت میں کھڑا ہوا اور عرض کیا: اے اللہ کے رسول، حج کس چیز سے واجب ہوتا ہے؟ آپ نے فرمایا: «زادِ راہ اور سواری سے»۔ اس نے کہا (4): اے اللہ کے رسول، حاجی کون ہے؟ آپ نے فرمایا: «پراگندہ حال (اشعث) اور خوشبو نہ لگانے والا (تفل)»۔ ایک اور شخص کھڑا ہوا اور عرض کیا: اے اللہ کے رسول، حج کیا ہے؟ آپ نے فرمایا: «بلند آواز سے تلبیہ کہنا (عج) اور قربانی کا خون بہانا (ثج)»۔ وکیع نے کہا: عج سے مراد بلند آواز سے تلبیہ پکارنا ہے، اور ثج سے مراد اونٹوں کی قربانی کرنا ہے، یہ ابن ماجہ کے الفاظ ہیں (5)۔

اور جن لوگوں نے یہ کہا ہے کہ زادِ راہ اور سواری حج کے واجب ہونے کی شرط ہے ان میں شامل ہیں: عمر بن الخطاب، ان کے صاحبزادے عبد اللہ، عبد اللہ بن عباس، حسن بصری، سعید بن جبیر، عطا اور مجاہد۔ اور یہی مسلک شافعی، ثوری، ابوحنیفہ اور ان کے اصحاب، احمد، اسحاق اور عبد العزیز بن... کا ہے۔

---

(1) سنن دارقطنی 218/2، اور اس کی سند میں حسین بن عبد اللہ بن ضمیرہ ہے، ذہبی نے میزان الاعتدال 538/1 میں کہا: مالک نے اسے جھوٹا کہا، اور ابو حاتم نے کہا: متروک الحدیث، کذاب ہے۔ احمد نے کہا: یہ کچھ بھی نہیں، اور ابن معین نے کہا: نہ ثقہ ہے اور نہ ہی مامون، اور بخاری نے کہا: منکر الحدیث، ضعیف ہے۔ (2) (د)، (ظ) اور (م) میں ہے: "اور ان دونوں نے اسے نکالا ہے"، اور (خ) سے ثابت شدہ ہے، اور یہ ترمذی (813) میں مختصراً اور سنن ابن ماجہ (2896) میں ہے۔ ابراہیم بن یزید الخوزی کے بارے میں حافظ نے التقریب ص 35 میں کہا ہے: متروک الحدیث۔ بیہقی نے 4/330 میں کہا: اہل علم نے اسے ضعیف قرار دیا ہے۔ محمد بن عبد اللہ بن عبید نے محمد بن عباد سے ان کی متابعت کی ہے، سوائے اس کے کہ وہ ابراہیم بن یزید سے بھی زیادہ ضعیف ہے۔ اسے محمد بن الحجاج نے جریر سے، انہوں نے محمد بن عباد سے بھی روایت کیا ہے، اور محمد بن الحجاج متروک ہے۔ (3) سنن دارقطنی 194/2 (دار الکتب العلمیہ کا ایڈیشن)۔ (4) نسخوں میں ہے: "انہوں نے کہا"، اور (م) اور تخریج کے مصادر سے ثابت شدہ ہے۔ (5) نمبر (2896)، اور اس کا اشارہ پہلے گزر چکا ہے۔ ان کا قول: الشعث: گرد آلود سر والا، اور التفل: وہ جس نے خوشبو کا استعمال چھوڑ دیا ہو۔ دیکھئے القاموس (شعث)، اور النہایہ (تفل)۔

Surah Al-Imran: Verses 96 - 97 223

... Abi Salamah, and Ibn Habib, and Ibn Abdus (1) mentioned the same from Sahnun (2).

Ash-Shafi'i (3) said: Ability is of two types:

First: That a person is physically able and possesses enough wealth to reach the Hajj.

Second: That a person is physically disabled (4) (ma'dhub), unable to stay firm on a mount, yet capable of finding someone who would obey him if ordered to perform Hajj on his behalf, whether for a fee or for free, as will be explained later.

As for the one who is physically able, the obligation of Hajj is established for him by the Book [Quran], as Allah Almighty says: {Whoever is able to find a way to it}. As for the one who is able through wealth, the obligation of Hajj is established for him by the Sunnah through the hadith of the Khath'amite woman, as will follow (5). As for the one who is personally able; and he is the strong person who does not suffer unbearable hardship in riding a mount; then if he possesses the provisions and the mount, the obligation of Hajj is upon him personally. If he lacks both provisions and a mount, or one of them, the obligation of Hajj is dropped from him. However, if he is capable of walking and enduring it, and finds provisions, or is able to earn provisions on his way through a trade such as bead-making, cupping, or the like, then it is recommended (mustahabb) for him to perform Hajj on foot, whether a man or a woman (6).

Ash-Shafi'i said: "A man has less excuse than a woman because he is stronger. This, according to them, is by way of recommendation, not obligation. But if he is able to obtain provisions by begging people on the way, I dislike for him to perform Hajj because he becomes a burden on people (7)."

Malik ibn Anas, may Allah have mercy on him, said: "If he is able to walk and finds provisions, then it is an obligation upon..."

---

(1) In (D) and (M): "and mention of Abdous," and what is affirmed in (Kh) and (Zha) is correct. Ibn Abdous: He is Abu Abdullah Muhammad bin Ibrahim, one of the senior and most knowledgeable companions of Sahnun. He authored 'Al-Majmu'ah' in jurisprudence according to the Maliki school. He died in the year (260 AH). Al-Dibaj Al-Mudhahhab 174/2. (2) Al-Nawadir wal-Ziyadat 2/317, Al-Muntaqa 2/269, and 'Aqd al-Jawahir al-Thamina 1/379. (3) Al-Umm 2/96 and 104, Al-Tamhid 9/127 - 128, and Al-

Istidhkar 12/63. (4) i.e., weak and chronically ill, unable to move. Al-Qamus (Adb). The author will mention its meaning in the seventh issue. (5) Page 229 of this volume. (6) See Al-Tamhid 9/127 - 128, Al-Ma'unah 1/500 - 501, and Al-Majmu' 7/57, 59. (7) Al-Umm 2/99, Al-Tamhid 9/127, and Al-Majmu' 7/57 - 58.

सूरा अल-इमरान: आयत 96 - 97 223

...अबी सलमा और इब्न हबीब, और इब्न अब्दौस (1) ने सह्नून (2) से इसी तरह का उल्लेख किया है।

अल-शाफई (3) ने कहा: 'क्षमता' (इस्तताअत) के दो रूप हैं:

पहला: यह कि व्यक्ति शारीरिक रूप से सक्षम हो और उसके पास इतना धन हो जो उसे हज तक पहुँचा दे।

दूसरा: यह कि व्यक्ति शारीरिक रूप से विकलांग (4) (मअज़ूब) हो, अपनी सवारी पर टिक न सके, फिर भी वह किसी ऐसे व्यक्ति को पाने में सक्षम हो जो उसके कहने पर उसकी ओर से हज करने के लिए तैयार हो, चाहे शुल्क लेकर या बिना शुल्क के, जैसा कि आगे स्पष्ट किया जाएगा।

जहाँ तक शारीरिक रूप से सक्षम व्यक्ति की बात है, तो किताब (कुरान) के अनुसार अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन से उस पर हज का फ़र्ज़ होना लाज़िम है: {जिसमें वहाँ तक पहुँचने की सामर्थ्य हो}। जहाँ तक धन के माध्यम से सक्षम व्यक्ति की बात है, तो सुन्नत के अनुसार खथअमी महिला की हदीस से उस पर हज का फ़र्ज़ होना लाज़िम है, जैसा कि आगे आएगा (5)। जहाँ तक स्वयं सक्षम व्यक्ति की बात है; और वह वह शक्तिशाली व्यक्ति है जिसे सवारी पर बैठने में असहनीय कठिनाई न हो; तो यदि उसके पास प्रावधान (ज़ाद) और सवारी (राहिला) है, तो स्वयं उस पर हज का फ़र्ज़ लाज़िम है। और यदि उसके पास प्रावधान और सवारी दोनों नहीं हैं, या उनमें से कोई एक नहीं है, तो उससे हज का फ़र्ज़ गिर जाता है। लेकिन यदि वह चलने में सक्षम है और उसे सहन कर सकता है, और उसे प्रावधान मिल जाता है, या वह रास्ते में किसी कला जैसे मनके बनाना, हिजा़मा (पछना लगाना) या इसी तरह के काम से प्रावधान कमाने में सक्षम है, तो उसके लिए पैदल हज करना मुस्तहब (पसंदीदा) है, चाहे वह पुरुष हो या महिला (6)।

अल-शाफई ने कहा: पुरुष महिला की तुलना में कम बहाने वाला है क्योंकि वह अधिक शक्तिशाली है। और उनके अनुसार यह मुस्तहब (सिफारिशी) के तौर पर है, न कि ईजाब (अनिवार्यता) के तौर पर। लेकिन यदि वह रास्ते में लोगों से मांगकर प्रावधान प्राप्त करने में सक्षम है, तो मैं उसके लिए हज करना नापसंद करता हूँ, क्योंकि वह लोगों पर बोझ (कल्ल) बन जाता है (7)।

मालिक बिन अनस (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा: यदि वह चलने में सक्षम है और उसे प्रावधान मिल जाता है, तो उस पर हज का फ़र्ज़ है...

(1) (द) और (म) में: 'और अब्दौस का उल्लेख', और (ख़) और (ज़) में जो साबित है वह सही है। इब्न अब्दौस: वे अबू अब्दुल्ला मुहम्मद बिन इब्राहिम हैं, जो सह्नून के वरिष्ठ और सबसे बड़े फकीह साथियों में से हैं। उन्होंने इमाम मालिक के मज़हब पर न्यायशास्त्र (फिक्ह) में 'अल-मजमुआ' की रचना की। उनकी मृत्यु वर्ष (260 हिजरी) में हुई। अद-दीबाज अल-मुज़ह्हब 174/2। (2) अल-नवाद़िर वल-ज़ियादात 317/2, अल-मुन्तका 269/2, और अक्द अल-जवाहि़र अल-थमीना 379/1। (3) अल-उम्म 96/2 और 104, अल-तमहीद 127/9 - 128, और अल-इस्तिज़कार 63/12। (4) अर्थात्: कमज़ोर और अपंग, जो हिल-डुल न सके। अल-कामूस (अज़ब)। लेखक सातवें मसले में इसका अर्थ बताएंगे। (5) इस खंड का पृष्ठ 229। (6) देखें अल-तमहीद 127/9 - 128, अल-मऊना 500/1 - 501, और अल-मजमू 57/7, 59। (7) अल-उम्म 99/2, अल-तमहीद 127/9 और अल-मजमू 57/7 - 58।

سورة آل عمران: آیات ۹۶ - ۹۷ ۲۲۳

... ابی سلمہ، اور ابن حبیب، اور ابن عبدوس (۱) نے سُحنون (۲) سے اسی طرح ذکر کیا ہے۔

امام شافعی (۳) نے فرمایا: استطاعت کی دو صورتیں ہیں:

پہلی: یہ کہ وہ اپنے بدن کے ساتھ مستطیع (طاقتور) ہو، اور اس کے پاس اتنا مال ہو جو اسے حج تک پہنچا دے۔

دوسری: یہ کہ وہ اپنے بدن میں معضوب (۴) (اپاہج) ہو، اپنی سواری پر ٹک نہ سکتا ہو، لیکن وہ ایسے شخص پر قدرت رکھتا ہو جو اس کے کہنے پر اس کی طرف سے اجرت کے ساتھ یا بغیر اجرت کے حج کرے، جیسا کہ اس کا بیان آگے آئے گا۔

جہاں تک بدنی طور پر مستطیع کا تعلق ہے، تو اس پر کتاب اللہ کے اس قول کی وجہ سے حج کا فرض لازم ہے: ﴿ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا ﴾ (جو وہاں تک پہنچنے کی طاقت رکھتا ہو)۔ اور رہا مال کے ذریعے مستطیع، تو اس پر سنت کی رو سے خثعمیہ کی حدیث سے حج کا فرض لازم ہوا جیسا کہ آگے آئے گا (۵)۔ اور رہا بذات خود مستطیع؛ اور وہ وہ طاقتور شخص ہے جسے سواری پر سوار ہونے میں ناقابل برداشت مشقت نہ ہو؛ تو اگر یہ زادِ راہ اور سواری کا مالک ہو تو اس پر خود حج کرنا فرض ہے۔ اور اگر زادِ راہ اور سواری دونوں نہ ہوں یا ان میں سے کوئی ایک نہ ہو تو اس سے حج کی فرضیت ساقط ہو جائے گی۔ لیکن اگر وہ پیدل چلنے پر قادر ہو اور اس کی طاقت رکھتا ہو، اور اسے زادِ راہ مل جائے، یا وہ راستے میں کسی ہنر جیسے منکے پرونے، پچھنے لگانے (حجامہ) یا اس جیسے کام کے ذریعے زادِ راہ کمانے پر قادر ہو، تو اس کے لیے مستحب ہے کہ وہ پیدل حج کرے، چاہے وہ مرد ہو یا عورت (۶)۔

امام شافعی نے فرمایا: اور مرد عورت کے مقابلے میں کم معذور ہے کیونکہ وہ زیادہ طاقتور ہے۔ اور یہ ان کے نزدیک مستحب کے طور پر ہے، واجب کے طور پر نہیں۔ لیکن اگر وہ راستے میں لوگوں سے مانگ کر زادِ راہ پر قدرت رکھتا ہو، تو میں اس کے لیے حج کرنا ناپسند کرتا ہوں، کیونکہ وہ لوگوں پر بوجھ بن جاتا ہے (۷)۔

اور مالک بن انس رحمہ اللہ نے فرمایا: جب وہ پیدل چلنے پر قادر ہو اور زادِ راہ پا لے، تو اس پر حج فرض...

---

(۱) (د) اور (م) میں ہے: "وذكر عبدوس"، اور (خ) اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہی درست ہے۔ ابن عبدوس: وہ ابو عبداللہ محمد بن ابراہیم ہیں، جو سحنون کے بڑے اور فقیہ ساتھیوں میں سے ہیں، انہوں نے امام مالک کے مذہب پر فقہ میں "المجموعہ" تصنیف کی۔ ان کی وفات سال (۲۶۰ھ) میں ہوئی۔ الديباج المذهب ۱۷۴/۲۔ (۲) النوادر والزيادات ۳۱۷/۲ ، والمنتقى ۲۶۹/۲ ، وعقد الجواهر الثمينة ۳۷۹/۱۔ (۳) الأم ۹۶/۲ اور ۱۰۴ ، والتمهيد ۱۲۷/۹ - ۱۲۸ ، والاستذكار ۶۳/۱۲۔ (۴) یعنی: کمزور اور اپاہج، جو حرکت نہ کر سکے۔ القاموس (عضب)۔ مصنف ساتویں مسئلے میں اس کا معنی ذکر کریں گے۔ (۵) اس حصے کا صفحہ ۲۲۹۔ (۶) دیکھیے التمهيد ۱۲۷/۹ - ۱۲۸ ، والمعونة ۵۰۰/۱ - ۵۰۱ ، والمجموع ۵۷/۷ ، ۵۹۔ (۷) الأم ۹۹/۲ والتمهيد ۱۲۷/۹ والمجموع ۵۷/۷ - ۵۸۔

Surah Al-Imran: Verses 96 - 97 224

...Hajj, and if he does not find a mount but is able to walk, it is considered; if he possesses provisions, the obligation of Hajj becomes mandatory for him. If he does not possess provisions but is able to earn what he needs for them along the way, it is also considered; if he is among people of dignity who do not earn for themselves [by manual labor/trade], it is not mandatory for him. However, if he is someone who earns his sufficiency through trade or a craft, the obligation of Hajj is binding upon him. Likewise, if his custom is to ask people [for charity], the obligation of Hajj is binding upon him. Similarly, Malik mandated Hajj on those capable of walking (1), even if they do not have provisions or a mount. This is the view of Abdullah bin Al-Zubayr, Al-Sha'bi, and Ikrimah (2).

Ad-Dahhak said: If he is a strong, healthy young man with no money, he should hire himself out for food or in exchange for taking turns [riding a mount] until he completes his Hajj. Someone (3) said to him: "Has God burdened people to walk to the House?" He replied: "If one of them had an inheritance in Mecca, would he leave it?! Rather, he would set off for it even if crawling; likewise, Hajj is mandatory for him" (4).

These people argued with the saying of the Mighty and Sublime: {And proclaim to the people the Hajj; they will come to you on foot} [Al-Hajj: 27], meaning: walking. They said: because Hajj is among the physical acts of worship, and among (5) the individual obligations, so it was necessary that provisions and a mount should not be among the conditions for its obligation, like prayer and fasting. They said: even if the Hadith of Al-Khouzi (6): "provisions and mount" were authentic, we would apply it to the general public, and most of them are in distant regions. The emergence of absolute speech based on the most common circumstances is frequent in Sharia, and in the speech and poetry of the Arabs.

(1) In (D) and (M): walking. (2) See Al-Tamhid 9/128, Al-Muntaqa 2/269, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/478. These views were reported by al-Tabari 5/615-616. (3) In the manuscripts: Muqatil, and what is established is from the Tafsir of al-Tabari 5/615. (4) Reported by al-Tabari 5/615. His saying "Uqbahi": it is the plural of 'Uqbah, which means taking turns. See Mu'jam Matn al-Lughah 4/155. Ibn Abi Hatim also reported the saying of al-Dahhak in his Tafsir 3/714 with the wording: "If he is poor, healthy, and young, let him hire himself out for food and taking turns until he performs Hajj." He also reported from Mu'ammar bin Khuthaym, who said: I said to Abu Ja'far: The

saying of Allah the Almighty: {whoever is able to find a way to it}, he said: "O Mu'ammar, that you have a mount, or walk one turn and ride one turn." (5) In (Kh), (D), (M): without "waw" (and), and what is established is from (Zha). (6) It is the Hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them both, mentioned at the beginning of this issue.

सूरह अल-इमरान: आयत 96 - 97 224

हज, और यदि उसे सवारी न मिले, लेकिन वह चलने में सक्षम हो, तो विचार किया जाएगा; यदि उसके पास प्रावधान (भोजन आदि) है, तो उस पर हज का फ़र्ज़ वाजिब हो जाता है। यदि उसके पास प्रावधान नहीं है, लेकिन वह रास्ते में अपनी ज़रूरतें पूरी करने के लिए कमाने में सक्षम है, तो भी विचार किया जाएगा; यदि वह उन सम्माननीय लोगों में से है जो स्वयं नहीं कमाते [शारीरिक श्रम या व्यापार से], तो यह उस पर वाजिब नहीं है। लेकिन यदि वह उनमें से है जो व्यापार या किसी शिल्प के माध्यम से अपना गुज़ारा कमाते हैं, तो उस पर हज का फ़र्ज़ लाज़िम है। और इसी तरह, यदि उसकी आदत लोगों से माँगने की है, तो उस पर हज का फ़र्ज़ लाज़िम है। इसी प्रकार, मालिक ने चलने में सक्षम (1) व्यक्ति पर हज अनिवार्य किया है, भले ही उसके पास प्रावधान और सवारी न हो। यह अब्दुल्ला बिन अल-ज़ुबैर, अल-शाबी और इकरीमा का कथन है (2)।

अल-दह्हाक ने कहा: यदि वह एक शक्तिशाली, स्वस्थ युवक है जिसके पास कोई धन नहीं है, तो उसे अपने खाने या अपनी बारी [सवारी की] के बदले में स्वयं को किराए पर देना चाहिए जब तक कि वह अपना हज पूरा न कर ले। किसी (3) ने उनसे कहा: "क्या अल्लाह ने लोगों को घर (काबा) तक पैदल चलने का भार दिया है?" उन्होंने उत्तर दिया: "यदि उनमें से किसी की मक्का में कोई विरासत होती, तो क्या वह उसे छोड़ देता?! बल्कि वह उसकी ओर चल पड़ता चाहे घिसटते हुए ही क्यों न जाना पड़े, उसी तरह उस पर हज अनिवार्य है" (4)।

इन लोगों ने सर्वशक्तिमान और प्रतापी के इस कथन के साथ तर्क दिया: {और लोगों में हज की घोषणा कर दो; वे तुम्हारे पास पैदल आएँगे} [अल-हज: 27], यानी: पैदल चलने वाले। उन्होंने कहा: क्योंकि हज शारीरिक इबादतों में से है, और व्यक्तिगत फर्ज़ों (5) में से है, इसलिए यह अनिवार्य था कि प्रावधान और सवारी इसकी अनिवार्यता की शर्तों में न हों, जैसे नमाज़ और रोज़ा। उन्होंने कहा: यदि अल-खूज़ी (6) की हदीस: "प्रावधान और सवारी" सही भी हो, तो हम इसे आम लोगों पर लागू करेंगे, और उनमें से अधिकांश दूर-दराज के क्षेत्रों में हैं। सामान्य परिस्थितियों के आधार पर पूर्ण भाषण का निकलना शरीयत में और अरबों के भाषण और कविता में बहुत आम है।

(1) (द) और (म) में: चलना। (2) देखें अल-तमहीद 9/128, अल-मुन्तका 2/269, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/478। इन कथनों को अल-तबरी 5/615-616 ने उद्धृत किया है। (3) प्रतियों में: मुक़ातिल, और जो पुष्ट है वह अल-तबरी के तफ़सीर 5/615 से है। (4) इसे अल-तबरी 5/615 ने

उद्धृत किया है। उनका कथन "उक़बाही": यह उक़बा का बहुवचन है, जिसका अर्थ है बारी-बारी से काम करना। देखें मुअजम मतन अल-लुग़ा 4/155। इब्न अबी हातिम ने भी अपनी तफ़सीर 3/714 में अल-दह्हाक का कथन इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: "यदि वह गरीब, स्वस्थ और युवा है, तो उसे भोजन और बारी के बदले खुद को किराए पर देना चाहिए जब तक कि वह हज न कर ले।" उन्होंने मुअम्मर बिन खुथैम से भी उद्धृत किया जिन्होंने कहा: मैंने अबू जाफ़र से कहा: अल्लाह तआला का कथन: {जो वहां तक जाने का रास्ता पा सके}, उन्होंने कहा: "ऐ मुअम्मर, यह कि तुम्हारे पास सवारी हो, या एक बारी चले और एक बारी सवारी करे।" (5) (ख) (द) (म) में: "वाव" (और) के बिना, और जो पुष्ट है वह (ज़) से है। (6) यह इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस है जिसका उल्लेख इस मसले की शुरुआत में हुआ है।

سورہ آل عمران: آیات 96 - 97 224

حج، اور اگر اسے سواری نہ ملے لیکن وہ چلنے کی قدرت رکھتا ہو تو غور کیا جائے گا؛ اگر وہ زادِ راہ (کھانے پینے وغیرہ) کا مالک ہو تو اس پر حج کا فرض واجب ہو جاتا ہے۔ اور اگر وہ زادِ راہ کا مالک نہ ہو لیکن وہ راستے میں اپنی ضرورت کے مطابق کمانے کی قدرت رکھتا ہو تو بھی غور کیا جائے گا؛ چنانچہ اگر وہ معزز لوگوں میں سے ہے جو خود نہیں کماتے [جسمانی محنت یا تجارت سے] تو اس پر یہ واجب نہیں ہے۔ لیکن اگر وہ ان میں سے ہے جو تجارت یا کسی ہنر کے ذریعے اپنی کفایت کماتا ہے تو اس پر حج کا فرض لازم ہے، اور اسی طرح اگر اس کی عادت لوگوں سے مانگنے کی ہو تو اس پر حج کا فرض لازم ہے۔ اسی طرح امام مالک نے چلنے کی طاقت (1) رکھنے والے پر حج واجب قرار دیا ہے خواہ اس کے پاس زادِ راہ اور سواری نہ ہو۔ اور یہی قول عبد اللہ بن الزبیر، الشعبی اور عکرمہ کا ہے (2)۔

اور ضحاک نے کہا: اگر وہ ایک طاقتور، تندرست نوجوان ہو جس کے پاس مال نہ ہو، تو اسے چاہیے کہ وہ اپنے کھانے یا باری [سواری کی] کے عوض خود کو اجرت پر دے دے یہاں تک کہ وہ اپنا حج پورا کر لے۔ تو کسی (3) نے ان سے کہا: "کیا اللہ نے لوگوں کو بیت اللہ تک پیدل چلنے کا مکلف بنایا ہے؟" انہوں نے جواب دیا: "اگر ان میں سے کسی کی مکہ میں کوئی وراثت ہوتی تو کیا وہ اسے چھوڑ دیتا؟! بلکہ وہ اس کی طرف ضرور جاتا خواہ اسے گھسٹ کر ہی کیوں نہ جانا پڑتا، اسی طرح اس پر حج واجب ہے" (4)۔

اور ان لوگوں نے اللہ عزوجل کے اس فرمان سے استدلال کیا: {اور لوگوں میں حج کا اعلان کر دو، وہ تمہارے پاس پیدل آئیں گے} [الحج: 27] یعنی: پیدل چلنے والے۔ انہوں نے کہا: کیونکہ حج بدنی عبادتوں میں سے ہے، اور (5) فرائضِ عین میں سے ہے، چنانچہ یہ واجب ہوا کہ زادِ راہ اور

سواری اس کے وجوب کی شرائط میں سے نہ ہوں، جیسے نماز اور روزہ۔ انہوں نے کہا: اگر الخوزی (6) کی حدیث "زاد اور سواری" صحیح بھی ہو تو ہم اسے عام لوگوں پر محمول کریں گے، اور ان میں سے اکثر دور دراز کے علاقوں کے رہنے والے ہیں۔ اور عام حالات کے پیش نظر مطلق کلام کا ہونا شریعت میں اور اہل عرب کے کلام اور ان کے اشعار میں کثرت سے پایا جاتا ہے۔

(1) (د) اور (م) میں: پیدل چلنا۔ (2) دیکھیے التمہید 128/9، اور المنتقی 269/2، اور المحرر الوجیز 478/1، اور ان اقوال کو طبری نے 615/5 - 616 میں نکالا ہے۔ (3) نسخوں میں: مقاتل، اور جو ثابت ہے وہ تفسیر طبری 615/5 سے ہے۔ (4) اسے طبری نے 615/5 میں نکالا ہے، اور ان کا قول "عقبہ": یہ عقبہ کی جمع ہے، اور اس سے مراد باری باری کام کرنا ہے۔ دیکھیے معجم متن اللغۃ 155/4، اور ضحاک کا قول ابن ابی حاتم نے بھی اپنی تفسیر 714/3 میں ان الفاظ کے ساتھ نکالا ہے: اگر وہ فقیر، تندرست اور نوجوان ہو تو اسے چاہیے کہ وہ کھانے اور باری کے عوض خود کو اجرت پر دے دے یہاں تک کہ وہ حج کر لے۔ اور معمر بن خثیم سے بھی مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے ابو جعفر سے کہا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جو وہاں تک جانے کی سبیل (راستہ) پا سکے}، انہوں نے فرمایا: اے معمر، یہ کہ تیرے پاس سواری ہو، یا وہ ایک باری چلے اور ایک باری سواری کرے۔ (5) (خ) (د) (م) میں: بغیر "واؤ" کے، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (6) یہ ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث ہے جو اس مسئلے کے شروع میں گزر چکی ہے۔

Ibn Wahb, Ibn al-Qasim, and Ashhab narrated from Malik that he was asked about this verse, and he said: "People are in that according to their ability, ease, and endurance." Ashhab said to Malik: "Is it the provision and the mount?" He said: "No, by Allah, it is only according to people's ability. One might find provision and a mount but be unable to travel, and another might be able to walk on his feet."(1)

Fifth: If the ability is found and the obligation of Hajj is directed, something might arise that prevents it, such as a creditor preventing him from leaving until he pays the debt; there is no disagreement on this. Or he may have dependents whose maintenance is obligatory upon him, so Hajj is not mandatory for him until they have their maintenance for the duration of his absence for going and returning. This is because this spending is an immediate obligation, while Hajj is an obligation that can be delayed, so prioritizing the dependents is better. The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "It is enough sin for a person to neglect those whom he feeds."(2)

Likewise, parents who fear being neglected or lacking someone to care for them kindly; then there is no way for him to go to Hajj. However, if they forbid him out of longing and loneliness, he should not pay heed to that.

A woman can be prevented by her husband, and it was said: he cannot prevent her. The correct view is the prohibition, especially if we say that Hajj is not mandatory immediately.(3)

The sea does not prevent the obligation if safety is the predominant outcome—as previously explained in "Al-Baqarah"(4)—and he knows from himself that he does not get seasick(5). But if damage or seasickness is the predominant outcome to the extent that it disables prayer, then no. And if he cannot find a place to prostrate due to the large number of passengers and narrowness of space, Malik said: If he cannot bow and prostrate except on the back of his brother, he should not ride. Then he said: Should he ride where he does not pray?! Woe to him who abandons prayer!

Hajj is waived if there is an enemy on the road seeking lives or seeking money.

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/288, and al-Nawadir wa al-Ziyadat 2/317. (2) Narrated with this wording by Ahmad (6495), Abu Dawood (1692), and al-Nasa'i in al-Kubra (9132) from the hadith of Abdullah bin Amr (may Allah be pleased with them both), and narrated by Muslim (696) with the wording: "It is enough sin for a man to

withhold from those whose food he is responsible for." (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/288 - 289. (4) 2/495 - 496. (5) His saying: "Yamidu" (gets seasick), from "Mada": if he experiences nausea and dizziness. Al-Qamus (Mada).

सूरह अल-इमरान, आयत 96 - 97 225

इब्न वहाब, इब्न अल-कासिम और अशहब ने मालिक से रिवायत की है कि उनसे इस आयत के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: "लोग इसमें अपनी क्षमता, आसानी और सहनशक्ति के अनुसार हैं।" अशहब ने मालिक से कहा: "क्या यह रसद और सवारी (का साधन) है?" उन्होंने कहा: "नहीं, अल्लाह की कसम, यह केवल लोगों की क्षमता के अनुसार है। किसी के पास रसद और सवारी हो सकती है लेकिन वह चलने में सक्षम नहीं हो सकता, और दूसरा अपने पैरों पर चलने में सक्षम हो सकता है।" (1)

पांचवां: यदि क्षमता पाई जाती है और हज का फर्ज़ निर्देशित हो जाता है, तो कुछ ऐसा उत्पन्न हो सकता है जो इसे रोकता है, जैसे कि कोई लेनदार उसे तब तक जाने से रोकता है जब तक वह कर्ज नहीं चुका देता; इसमें कोई मतभेद नहीं है। या उसके पास आश्रित हों जिनका भरण-पोषण उस पर अनिवार्य हो, तो उस पर हज तब तक अनिवार्य नहीं है जब तक कि उसके जाने और वापस आने के दौरान उनकी अनुपस्थिति की अवधि के लिए उनके पास भरण-पोषण न हो; क्योंकि यह खर्च करना तत्काल फर्ज़ है, जबकि हज एक ऐसा फर्ज़ है जिसे टाला जा सकता है, इसलिए परिवार को प्राथमिकता देना बेहतर है। और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा है: "किसी व्यक्ति के लिए इतना ही गुनाह काफी है कि वह उन्हें बर्बाद कर दे जिनका वह पेट भरता है" (2)।

इसी तरह माता-पिता जिन्हें खुद के उपेक्षित होने या उनकी प्यार से देखभाल करने वाले की कमी का डर हो, तो उसके लिए हज पर जाने का कोई रास्ता नहीं है। यदि वे केवल याद आने और अकेलेपन के कारण उसे मना करते हैं, तो उनकी बात पर ध्यान नहीं दिया जाना चाहिए।

एक महिला को उसके पति द्वारा रोका जा सकता है, और कहा गया है: वह उसे नहीं रोक सकता। सही बात रोकना है, खासकर अगर हम कहें कि हज तुरंत अनिवार्य नहीं है (3)।

समुद्र हज के अनिवार्य होने में बाधा नहीं है यदि सुरक्षा की संभावना अधिक हो - जैसा कि पहले "अल-बकरा" (4) में बताया जा चुका है - और वह स्वयं जानता है कि उसे समुद्र की लहरों से चक्कर (मिद) नहीं आता (5)। लेकिन अगर नुकसान या चक्कर आने की संभावना इतनी अधिक हो कि नमाज छूट जाए, तो नहीं। और यदि उसे यात्रियों की भीड़ और जगह की कमी के कारण सजदा करने की जगह न मिले, तो मालिक ने कहा: यदि वह अपने भाई की पीठ के अलावा कहीं रुकू और

सजदा नहीं कर सकता, तो वह सवारी न करे। फिर उन्होंने कहा: क्या वह वहां सवारी करेगा जहां वह नमाज नहीं पढ़ सकता?! उस व्यक्ति के लिए तबाही है जो नमाज छोड़ देता है!

हज माफ हो जाता है अगर रास्ते में कोई दुश्मन जान लेने या माल छीनने के लिए बैठा हो।

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/288, और अल-नवादिर व अल-जियादात 2/317। (2) अहमद (6495), अबू दाऊद (1692), और अल-नसाई ने अल-कुबरा (9132) में अब्दुल्ला बिन अम्र (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से इन शब्दों के साथ इसे उद्धृत किया है, और मुस्लिम (696) ने इन शब्दों के साथ: "किसी आदमी के लिए इतना ही गुनाह काफी है कि वह उन लोगों का खर्च रोक ले जिनके खाने का वह ज़िम्मेदार है।" (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/288 - 289। (4) 2/495 - 496। (5) उनका कहना: "यमीदु", "माद" से: जब उसे मतली और चक्कर आए। अल-कामूस (माद)।

سورہ آل عمران، آیات 96 - 97 225

ابن وہب، ابن القاسم اور اشہب نے مالک سے روایت کی ہے کہ ان سے اس آیت کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: "لوگ اس معاملے میں اپنی استطاعت، آسانی اور ہمت کے مطابق ہیں۔" اشہب نے مالک سے کہا: "کیا اس سے مراد زادِ راہ اور سواری ہے؟" انہوں نے کہا: "نہیں، اللہ کی قسم، یہ تو صرف لوگوں کی طاقت کے مطابق ہے۔ بسا اوقات کسی کے پاس زادِ راہ اور سواری ہوتی ہے لیکن وہ سفر کرنے کی طاقت نہیں رکھتا، اور کوئی دوسرا اپنے پیروں پر چلنے کی طاقت رکھتا ہے"(1)۔

پانچویں بات: جب استطاعت پالی جائے اور حج کا فرض متوجہ ہو جائے، تو کوئی ایسی چیز پیش آ سکتی ہے جو اس سے روک دے، جیسے قرض خواہ اسے جانے سے روک دے جب تک کہ وہ قرض ادا نہ کر دے؛ اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔ یا اس کے اہل و عیال ہوں جن کا نفقہ اس پر واجب ہو، تو اس پر حج لازم نہیں جب تک کہ اس کے جانے اور واپسی تک کی مدت کے لیے ان کے پاس نفقہ نہ ہو؛ کیونکہ یہ نفقہ فوری فرض ہے، جبکہ حج کی ادائیگی میں تاخیر کی گنجائش ہے، لہٰذا اہل و عیال کو مقدم رکھنا بہتر ہے۔ اور نبی صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا ہے: "آدمی کے گناہگار ہونے کے لیے یہی کافی ہے کہ وہ ان لوگوں کو ضائع کر دے جن کی روزی کا وہ ذمہ دار ہے"(2)۔

اسی طرح وہ والدین جنہیں اپنے ضائع ہونے کا اندیشہ ہو اور ان کی دیکھ بھال کرنے والا کوئی نہ ہو، تو اس کے لیے حج پر جانے کی گنجائش نہیں ہے۔ اگر وہ محض شوق اور تنہائی کی وجہ سے منع کریں تو ان کی بات پر التفات نہ کیا جائے۔

اور عورت کو اس کا شوہر منع کر سکتا ہے، اور کہا گیا ہے کہ: منع نہیں کر سکتا۔ اور صحیح بات منع کرنا ہی ہے، خاص طور پر اگر ہم یہ کہیں کہ حج فوری طور پر لازم نہیں ہوتا(3)۔

اور سمندر وجوبِ حج سے نہیں روکتا اگر عام طور پر سلامتی کی امید ہو - جیسا کہ "البقرہ"(4) کے بیان میں گزر چکا ہے - اور وہ اپنے بارے میں جانتا ہو کہ اسے چکر (مید) نہیں آتے(5)۔ لیکن اگر غالب گمان ہلاکت کا ہو یا چکر آنے کی وجہ سے نمازیں چھوٹ جائیں، تو پھر نہیں۔ اور اگر مسافروں کی کثرت اور جگہ کی تنگی کی وجہ سے اسے سجدہ کرنے کی جگہ نہ ملے، تو امام مالک نے فرمایا: اگر وہ اپنے بھائی کی پیٹھ کے علاوہ رکوع اور سجدہ نہ کر سکے تو وہ سوار نہ ہو۔ پھر انہوں نے فرمایا: کیا وہ وہاں سوار ہوگا جہاں وہ نماز نہ پڑھ سکے؟! ہلاکت ہے اس کے لیے جس نے نماز چھوڑ دی!

اور حج ساقط ہو جاتا ہے اگر راستے میں کوئی دشمن ہو جو جانوں کا پیاسا ہو یا مال کا مطالبہ کرتا ہو

حواشی: (1) احکام القرآن لابن العربی 288/1، والنوادر والزیادات 317/2۔ (2) اسے ان الفاظ کے ساتھ احمد (6495)، ابو داؤد (1692)، اور نسائی نے الکبریٰ (9132) میں عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور مسلم (696) نے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "آدمی کے لیے اتنا ہی گناہ کافی ہے کہ وہ اس کا کھانا روک لے جس کا وہ مالک (ذمہ دار) ہے"۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 288/1 - 289۔ (4) 495/2 - 496۔ (5) ان کا قول: "یمید"، "ماد" سے ہے: جب اسے متلی اور چکر آئے۔ القاموس (ماد)۔

Page 226 Surah Al-Imran: Verses 96 - 97

...money(1) is defined by a specific limit, or is defined by an amount that is burdensome(2). There is disagreement about the obligation dropping if the amount is not burdensome. Al-Shafi'i said: He does not give a single grain, and the obligation of Hajj falls. It is obligatory for a beggar if that is his habit, and he thinks it likely that he will find someone to give to him. It was said: It is not obligatory(3), based on what was previously mentioned regarding the consideration of capability. Sixth: If the impediments are removed and he does not have "nadd" (liquid assets like gold or silver)(4) to perform Hajj with, but he has "urud" (goods/commodities), then he is required to sell from his commodities for Hajj what would be sold for a debt. Ibn al-Qasim was asked about a man who has a village(5) and nothing else, should he sell it for the Hajj of Islam and leave his children with nothing to live on? He said: Yes, that is upon him, and let him leave his children to charity! But the correct view is the first one, because of the saying of the Prophet (PBUH): "It is enough sin for a man that he neglects those whom he feeds"(6), and this is the view of Al-Shafi'i(7). What is apparent from his school of thought is that Hajj is only obligatory for one who has enough for expenses going and returning - as stated in "Al-Imla'" - even if he has no family or dependents. Some said: Returning is not considered because there is no great hardship for him in leaving his residence in his hometown; since he has no family or dependents there, every land is home to him. But the first view is more correct; because a human feels lonely leaving his homeland just as he feels lonely leaving his residence(8). Do you not see that if a virgin commits adultery, they are lashed and banished from their town, whether they have family or not? Al-Shafi'i said in "Al-Umm"(9): If he has a house and a servant, and has provision for his family for the duration of his absence;

---

(1) In (D) and (M): "as long as," and the established text is from (Kh) and (Zha), which agrees with "Aqd al-Jawahir al-Thamina" 1/380, and the text is from it. (2) In (M): "burdensome" (mujhif). (3) "Aqd al-Jawahir al-Thamina" 1/380, and "Al-Aziz Sharh al-Wajiz" 3/292. (4) His saying: "Al-Nadd"; what is meant here is dirhams and dinars, as the people of Hijaz call it. See "Al-Misbah al-Munir" (n-dh). (5) In (Kh) and (M): "the village" (al-qurba), and the established text is from (D) and (Zha), and "Aqd al-Jawahir al-Thamina" 1/381, and the text is from it, and "Al-Nawadir wal-Zayadat" 2/319, and "Al-Bayan wal-Tahsil" 4/72. (6) Previously mentioned in the fifth issue. (7) "Al-Umm" 2/99. (8) "Al-Aziz Sharh al-Wajiz" by Al-Rafi'i 3/284-285, and "Al-Majmu'" 7/52-53 and 69. (9) 2/99.

पृष्ठ २२६ सूरह अल-इमरान: आयतें ९६ - ९७

...धन(१) एक विशिष्ट सीमा द्वारा परिभाषित किया गया है, या एक ऐसी मात्रा द्वारा परिभाषित किया गया है जो हानिकारक(२) है। हानिकारक न होने की स्थिति में दायित्व के गिरने के बारे में मतभेद है। अल-शाफ़ई ने कहा: वह एक दाना भी नहीं देता है, और हज का कर्तव्य समाप्त हो जाता है। एक भिखारी के लिए यह अनिवार्य है यदि उसकी आदत ऐसी है, और उसे लगता है कि उसे कोई देने वाला मिल जाएगा। कहा गया है: यह अनिवार्य नहीं है(३), जैसा कि क्षमता के विचार के संबंध में पहले उल्लेख किया गया है। छठा: यदि बाधाएँ दूर हो जाती हैं और उसके पास "नज़" (तरल संपत्ति जैसे सोना या चांदी)(४) नहीं है जिससे वह हज कर सके, लेकिन उसके पास व्यापारिक माल है, तो उसके लिए हज के लिए अपने माल में से वह सब बेचना अनिवार्य है जो ऋण के लिए बेचा जाता है। इब्न अल-कासिम से उस व्यक्ति के बारे में पूछा गया जिसके पास एक गाँव(५) है और उसके पास कुछ नहीं है, क्या वह उसे इस्लाम के हज के लिए बेच दे और अपने बच्चों को ऐसे ही छोड़ दे जिनके पास जीने के लिए कुछ नहीं है? उन्होंने कहा: हाँ, यह उस पर अनिवार्य है, और वह अपने बच्चों को दान पर छोड़ दे! लेकिन सही मत पहला है; क्योंकि नबी (स.अ.व.) का कथन है: "एक व्यक्ति के लिए इतना ही पाप पर्याप्त है कि वह उन लोगों की उपेक्षा करे जिन्हें वह खिलाता है"(६), और यही अल-शाफ़ई का मत है(७)। उनके मत से यह स्पष्ट होता है कि हज केवल उसी पर अनिवार्य है जिसके पास आने-जाने के खर्च के लिए पर्याप्त धन हो - जैसा कि "अल-इमला" में कहा गया है - भले ही उसका कोई परिवार या आश्रित न हो। कुछ लोगों ने कहा: वापस आने पर विचार नहीं किया जाता है क्योंकि उसे अपने शहर में निवास छोड़ने में कोई बड़ी कठिनाई नहीं होती है; क्योंकि उसका वहां कोई परिवार या आश्रित नहीं है, इसलिए हर देश उसके लिए घर है। लेकिन पहला विचार अधिक सही है; क्योंकि मनुष्य अपनी मातृभूमि छोड़ने पर उतना ही अकेलापन महसूस करता है जितना कि अपना निवास छोड़ने पर(८)। क्या आप नहीं देखते कि यदि कोई कुंवारा व्यभिचार करता है, तो उसे कोड़े मारे जाते हैं और उसके शहर से निर्वासित कर दिया जाता है, चाहे उसका परिवार हो या न हो? अल-शाफ़ई ने "अल-उम्म"(९) में कहा: यदि उसके पास एक घर और एक नौकर है, और अपनी अनुपस्थिति की अवधि के लिए अपने परिवार के लिए प्रावधान है;

---

(१) (द) और (म) में: "जब तक," और स्थापित पाठ (ख) और (ज़) से है, जो "अक्द अल-जवाहर अल-थमीना" १/३८० से मेल खाता है, और पाठ उसी से है। (२) (म) में: "मुजह़िफ" (हानिकारक)। (३) "अक्द अल-जवाहर अल-थमीना" १/३८०, और "अल-अजीज़ शरह अल-वजीज़" ३/२९२। (४) उनका

कहना है: "अल-नाज़"; यहाँ इससे तात्पर्य दिरहम और दीनार से है, जैसा कि हिजाज़ के लोग इसे कहते हैं। "अल-मिसबाह अल-मुनीर" (न-ज़) देखें। (५) (ख) और (म) में: "अल-कुर्बा", और स्थापित पाठ (द) और (ज़) से है, और "अक्द अल-जवाहर अल-थमीना" १/३८१, और पाठ उसी से है, और "अल-नवाद़िर वल-ज़्यादात" २/३१९, और "अल-बयान वल-तहसील" ४/७२। (६) पाँचवें मसले में पहले ही उल्लेख किया जा चुका है। (७) अल-उम्म २/९९। (८) अल-राफ़ई द्वारा "अल-अजीज़ शरह अल-वजीज़" ३/२८४-२८५, और "अल-मजमूअ" ७/५२-५३ और ६९। (९) ९९/२।

صفحہ ۲۲۶ سورۃ آل عمران: آیات ۹۶ - ۹۷

...مال(۱) ایک خاص حد سے متعین ہوتا ہے، یا ایسی مقدار سے متعین ہوتا ہے جو نقصان دہ(۲) ہو، اور جو نقصان دہ نہ ہو اس میں وجوب کے ساقط ہونے میں اختلاف ہے۔ اور امام شافعی نے فرمایا: وہ ایک دانہ بھی نہ دے، اور حج کا فرض ساقط ہو جاتا ہے۔ اور بھکاری پر واجب ہے اگر یہ اس کی عادت ہو، اور اسے غالب گمان ہو کہ اسے دینے والا مل جائے گا۔ اور کہا گیا: واجب نہیں ہے(۳)، اس کی بنا پر جو استطاعت کی رعایت کے بارے میں پہلے گزر چکا ہے۔ چھٹی بات: اگر رکاوٹیں دور ہو جائیں اور اس کے پاس "نقد" (درہم و دینار)(۴) نہ ہو جس سے وہ حج کر سکے، لیکن اس کے پاس تجارتی سامان ہو، تو اس پر لازم ہے کہ وہ حج کے لیے اپنے سامان میں سے اتنا بیچ دے جتنا قرض کی ادائیگی کے لیے بیچا جاتا ہے۔ اور ابن القاسم سے اس شخص کے بارے میں پوچھا گیا جس کے پاس ایک بستی(۵) ہو جس کے علاوہ اس کا کچھ نہ ہو، کیا وہ اسے حجِ اسلام کے لیے بیچ دے، اور اپنی اولاد کو چھوڑ دے جبکہ ان کے پاس گزارے کے لیے کچھ نہ ہو؟ انہوں نے کہا: ہاں، یہ اس پر لازم ہے، اور وہ اپنی اولاد کو صدقہ (دوسروں کے رحم و کرم) پر چھوڑ دے! لیکن صحیح قول پہلا ہے؛ اس لیے کہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا فرمان ہے: "آدمی کے گناہگار ہونے کے لیے یہی کافی ہے کہ وہ انہیں ضائع کر دے جنہیں وہ کھلاتا ہے"(۶)، اور یہی امام شافعی کا قول ہے(۷)۔ اور ان کے مذہب سے ظاہر یہی ہے کہ حج صرف اسی پر لازم ہے جس کے پاس جانے اور واپس آنے کا کافی خرچہ ہو - جیسا کہ انہوں نے "الاملاء" میں فرمایا - چاہے اس کے اہل و عیال نہ ہوں۔ اور بعض نے کہا: واپسی کا اعتبار نہیں کیا جائے گا؛ کیونکہ اسے اپنے شہر میں قیام چھوڑنے میں کوئی بڑی مشقت نہیں ہے؛ اس لیے کہ وہاں اس کے اہل و عیال نہیں ہیں، اور ہر شہر اس کے لیے وطن ہے۔ لیکن پہلا قول زیادہ درست

ہے؛ کیونکہ انسان اپنے وطن کی جدائی پر ایسا ہی وحشت محسوس کرتا ہے جیسا کہ اپنے گھر کی جدائی پر(۸)۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ کنوارا جب زنا کرتا ہے تو اسے کوڑے مارے جاتے ہیں اور اس کے شہر سے نکالا جاتا ہے، چاہے اس کے اہل ہوں یا نہ ہوں؟ امام شافعی نے "الام" (۹) میں فرمایا: جب اس کے پاس مکان اور خادم ہو، اور اس کی غیر موجودگی کی مدت کے بقدر اس کے پاس اہل و عیال کا نفقہ ہو؛

---

(۱) (د) اور (م) میں: "ما لم" ہے، اور جو متن میں ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے، جو "عقد الجواہر الثمینہ" ۱/ ۳۸۰ کے مطابق ہے، اور عبارت اسی سے ہے۔ (۲) (م) میں: "مجحف" ہے۔ (۳) "عقد الجواہر الثمینہ" ۱/ ۳۸۰، اور "العزیز شرح الوجیز" ۳/ ۲۹۲۔ (۴) ان کا قول: "الناض"؛ یہاں اس سے مراد درہم اور دینار ہیں، جیسا کہ اہل حجاز اسے کہتے ہیں۔ دیکھیے "المصباح المنیر" (نض)۔ (۵) (خ) اور (م) میں: "القربہ" ہے، اور متن میں جو ہے وہ (د) اور (ظ) سے ہے، اور "عقد الجواہر الثمینہ" ۱/ ۳۸۱، اور عبارت اسی سے ہے، اور "النوادر والزایدات" ۲/ ۳۱۹، اور "البیان والتحصیل" ٤/ ۷۲۔ (۶) پانچویں مسئلے میں اس کا تذکرہ گزر چکا ہے۔ (۷) الام ۲/ ۹۹۔ (۸) الرافعی کی "العزیز شرح الوجیز" ۳/ ۲۸٤ - ۲۸۵، اور "المجموع" ۷/ ۵۲ - ۵۳ اور ٦۹۔ (۹) ۹۹/۲۔

...Hajj is obligatory for him. The apparent meaning of this is that he considered the money for Hajj to be surplus after providing for a servant and a dwelling; because he placed it before the maintenance of his family, as if he said: "after all of this."

His companions said: He is required to sell the dwelling and the servant and rent a house and a servant for his family. If he has goods for trade, and the profit from them is sufficient for his needs and the needs of his dependents permanently, and if spending from the capital of the goods would diminish the profit such that it no longer suffices for his needs (1); is he required to perform Hajj from the capital of the goods or not? There are two opinions: The first is from the majority (Al-Jumhur), and it is the correct and well-known one; because there is no dispute that if he had real estate whose yield (rent) was enough for him, he would be required to sell the principal of the real estate for Hajj, and the same applies to the trade goods. Ibn Surayj (2) said: That is not required of him, and he keeps the goods and does not perform Hajj from their capital; because Hajj is only obligatory upon what is surplus to his sufficiency. This discussion pertains to ability in terms of body and wealth (3).

Seventh: The sick and the 'Ma'dhoub' (crippled). 'Al-Adhb' means cutting, from which a sword is called 'Adhb'. It is as if one who has reached the point of being unable to hold onto or stay firm on a mount is like someone whose limbs have been cut off, as they cannot do anything. Scholars have differed in their ruling after their consensus that they are not required to travel for Hajj; because God only made Hajj obligatory on those who are able, by consensus, and the sick and the crippled lack ability. Malik said: If he is crippled, the obligation of Hajj is dropped from him fundamentally, whether he is able to find someone to perform Hajj on his behalf with money or without money, the obligation of Hajj does not apply to him (4).

If Hajj was obligatory for him, and then he became crippled or chronically ill, the obligation of Hajj is dropped from him, and it is not permissible for someone to perform Hajj on his behalf during his lifetime under any circumstances. However, if he wills that Hajj be performed for him after his death, it is performed from a third of his estate, and it would be a voluntary act; and he argued with the saying of the Almighty: "And that there is not for man except that [good] for which he strives" [An-Najm: 39], so He informed that he has nothing except what he himself strove for. So whoever says that the striving of others belongs to him has contradicted [the verse].

(1) After it in (Za): and the sufficiency of his dependents permanently. (2) In (Dal) and (Meem): Shurayh, and in (Kha): Surayh, and the established one is from (Za), and Al-Aziz Sharh Al-Wajiz 3/286. (3) Al-Aziz Sharh Al-Wajiz 3/285-286, and Al-Mughni 5/12. (4) Al-Istidhkar 16/62, and Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/289, and al-Mufhim 3/441-442.

सूरह आल इमरान: आयत 96 - 97 227

...उस पर हज अनिवार्य है। इसका प्रत्यक्ष अर्थ यह है कि उसने माना कि हज का पैसा सेवक और घर के अतिरिक्त होना चाहिए; क्योंकि उसने इसे अपने परिवार के खर्च से पहले रखा, जैसे कि उसने कहा: "इस सब के बाद।"

उनके साथियों ने कहा: उसके लिए घर और सेवक को बेचना और अपने परिवार के लिए घर और सेवक किराए पर लेना आवश्यक है। यदि उसके पास व्यापार का सामान है, और उसका लाभ उसके और उसके परिवार के गुजारे के लिए स्थायी रूप से पर्याप्त है, और जब मूल पूंजी से खर्च करने से लाभ कम हो जाए जिससे वह पर्याप्त न रहे (1); तो क्या उस पर मूल पूंजी से हज करना अनिवार्य है या नहीं? इसके दो मत हैं: पहला बहुमत (जम्हूर) का है, और वही सही और प्रसिद्ध है; क्योंकि इसमें कोई विवाद नहीं है कि यदि उसके पास अचल संपत्ति होती जिसकी आय उसके लिए पर्याप्त होती, तो उस पर हज के लिए मूल संपत्ति बेचना अनिवार्य होता, और व्यापार के सामान का भी यही हाल है। इब्न सुरैज (2) ने कहा: यह उस पर अनिवार्य नहीं है, वह सामान को बनाए रखेगा और उसकी मूल पूंजी से हज नहीं करेगा; क्योंकि हज केवल उसकी आवश्यकता से अतिरिक्त धन पर अनिवार्य होता है। तो यह चर्चा शारीरिक और आर्थिक क्षमता के बारे में है (3)।

सातवाँ: रोगी और 'मज़दूब' (अपंग)। 'अज़ब' का अर्थ है काटना, जिससे तलवार को 'अज़ब' कहा जाता है। जैसे कि जो व्यक्ति इस स्थिति में पहुँच गया हो कि वह सवारी पर न रुक सके और न उस पर टिक सके वह उस व्यक्ति की तरह है जिसके अंग काट दिए गए हों, क्योंकि वह कुछ भी करने में सक्षम नहीं है। और विद्वानों ने उनके बारे में आम सहमति के बाद कि उनके लिए हज के लिए यात्रा करना आवश्यक नहीं है, उनके निर्णय में मतभेद किया है; क्योंकि अल्लाह ने सर्वसम्मति से केवल सक्षम लोगों पर ही हज अनिवार्य किया है, और रोगी तथा अपंग सक्षम नहीं हैं। मलिक ने कहा: यदि वह अपंग है, तो उससे हज का कर्तव्य मूल रूप से हट जाता है, चाहे वह इस पर सक्षम हो कि कोई उसकी ओर से पैसे से या बिना पैसे के हज करे, उस पर हज का कर्तव्य लागू नहीं होता (4)।

और यदि उस पर हज अनिवार्य था, फिर वह अपंग या पुरानी बीमारी से ग्रस्त हो गया, तो उससे हज का कर्तव्य हट जाता है, और उसके जीवनकाल में किसी भी स्थिति में उसकी ओर से हज करना अनुमेय नहीं है, बल्कि यदि उसने वसीयत की हो कि उसकी मृत्यु के बाद उसकी ओर से हज किया जाए, तो उसके एक-तिहाई (तिहाई) भाग से हज किया जाएगा, और वह स्वैच्छिक होगा; और उन्होंने

सर्वशक्तिमान के इस कथन से तर्क दिया: "और यह कि मनुष्य के लिए कुछ भी नहीं है सिवाय उसके जिसके लिए उसने प्रयास किया" [अन-नज़्म: 39], तो उसने बताया कि उसके पास उसके अलावा कुछ भी नहीं है जिसके लिए उसने स्वयं प्रयास किया। तो जिसने कहा कि दूसरों का प्रयास उसका है, उसने (आयत का) विरोध किया।

---

(1) इसके बाद (ज़) में: और उसके परिवार का स्थायी रूप से गुजारा। (2) (द) और (म) में: शुरैह, और (ख़) में: सुरैह, और स्थापित पाठ (ज़) से है, और अल-अजीज़ शर्ह अल-वजीज़ 3/286। (3) अल-अजीज़ शर्ह अल-वजीज़ 3/285-286, और अल-मुग़नी 5/12। (4) अल-इस्तिज़कार 16/62, और इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 1/289, और अल-मुफहिम 3/441-442।

سورة آل عمران: آیات ۹۶ - ۹۷ ۲۲۷

...اس پر حج لازم ہے۔ اس کا بظاہر مطلب یہ ہے کہ حج کا مال خادم اور مکان سے زائد ہونا چاہیے؛ کیونکہ اس نے اسے اپنے اہل و عیال کے خرچے پر مقدم رکھا، گویا اس نے کہا: اس سب کے بعد۔

اور ان کے اصحاب نے کہا: اس پر لازم ہے کہ وہ مکان اور خادم کو بیچ دے اور اپنے اہل و عیال کے لیے مکان اور خادم کرائے پر لے لے۔ اگر اس کے پاس تجارت کا سامان ہے جس کا منافع اسے اور اس کے اہل و عیال کی کفالت کے لیے دائمی طور پر کافی ہے، اور جب اصل مال میں سے خرچ کرنے سے منافع میں کمی آ جائے اور وہ کفایت نہ کرے (۱)؛ تو کیا اس پر اصل مال سے حج کرنا لازم ہے یا نہیں؟ دو اقوال ہیں: پہلا جمہور کا ہے، اور وہی صحیح اور مشہور ہے؛ کیونکہ اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ اگر اس کے پاس ایسی جائیداد ہو جس کی آمدنی اسے کافی ہو، تو اس پر لازم ہوگا کہ وہ حج کے لیے اصل جائیداد کو بیچ دے، اسی طرح تجارتی سامان بھی ہے۔ اور ابن سُریج (۲) نے کہا: یہ اس پر لازم نہیں، وہ تجارتی سامان کو برقرار رکھے گا اور اس کی اصل رقم سے حج نہیں کرے گا؛ کیونکہ حج صرف اس صورت میں واجب ہوتا ہے جو اس کی ضرورت سے زائد ہو۔ پس یہ گفتگو جسمانی اور مالی استطاعت کے بارے میں ہے (۳)۔

ساتویں بات: مریض اور معضوب (معذور)۔ 'عضب' کے معنی کاٹنے کے ہیں، اسی سے تلوار کو 'عضب' کہا جاتا ہے۔ گویا جو شخص اس حد تک پہنچ جائے کہ وہ سواری پر نہ ٹھہر سکے اور نہ اس پر جم سکے، وہ اس شخص کی مانند ہے جس کے اعضاء کاٹ دیے گئے ہوں، کیونکہ وہ کچھ بھی کرنے پر قادر نہیں۔ اور علماء نے ان کے بارے میں اجماع کے بعد کہ ان پر حج کے لیے سفر کرنا لازم نہیں، ان کے حکم میں اختلاف کیا ہے؛ کیونکہ اللہ نے حج کو صرف استطاعت رکھنے

والوں پر فرض کیا ہے، اور مریض اور معضوب استطاعت نہیں رکھتے۔ تو امام مالک نے فرمایا: اگر وہ معضوب ہو تو اس سے حج کا فرض بنیادی طور پر ساقط ہو جاتا ہے، خواہ وہ اس پر قادر ہو کہ کوئی اس کی طرف سے مال کے ساتھ یا مال کے بغیر حج کرے، اس پر حج کا فرض لازم نہیں (۴)۔

اور اگر اس پر حج واجب تھا، پھر وہ معذور یا دائمی مریض ہو گیا، تو اس سے حج کا فرض ساقط ہو جائے گا، اور اس کی زندگی میں کسی بھی صورت میں اس کی طرف سے حج کرنا جائز نہیں، بلکہ اگر اس نے وصیت کی ہو کہ اس کی موت کے بعد اس کی طرف سے حج کیا جائے، تو اس کے تہائی مال (ثلث) سے حج کیا جائے گا اور وہ نفلی ہوگا؛ اور انہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے دلیل لی: "اور یہ کہ انسان کے لیے کچھ نہیں مگر وہی جس کی اس نے کوشش کی" [النجم: ۳۹]، تو اللہ نے خبر دی کہ اس کے لیے صرف وہی ہے جس کی اس نے کوشش کی۔ تو جس نے کہا کہ دوسروں کی کوشش اس کے لیے ہے، اس نے (آیت کی) مخالفت کی۔

---

(۱) اس کے بعد (ظ) میں ہے: اور اس کے اہل و عیال کی دائمی کفالت۔ (۲) (د) اور (م) میں: شریح، اور (خ) میں: سریح، اور متن (ظ) کے مطابق ہے، اور العزیز شرح الوجیز ۳/ ۲۸۶۔ (۳) العزیز شرح الوجیز ۳/ ۲۸۵ - ۲۸۶، اور المغنی ۵/ ۱۲۔ (۴) الاستذکار ۱۶/ ۶۲، اور احکام القرآن لابن العربی ۱/ ۲۸۹، اور المفہم ۳/ ۴۴۱ - ۴۴۲۔

Surah Al-Imran: Verses 96 - 97 228

...the outward meaning of the verse. And by His, the Almighty's, words: "And [due] to Allah from the people is a pilgrimage to the House," and this person is not capable; because Hajj is the intention of the legally responsible person (mukallaf) to go to the House themselves, and because it is an act of worship in which proxy is not permissible when there is inability, like prayer(1).

Muhammad ibn al-Munkadir narrated from Jabir who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Verily, Allah, the Mighty and Sublime, admits three to Paradise by a single Hajj: the deceased, the one performing Hajj on their behalf, and the one who facilitates that." It was recorded by al-Tabarani, Abu al-Qasim Sulayman ibn Ahmad, who said: Umar ibn Hafs(2) al-Sadusi narrated to us, who said: Ishaq ibn Bishr narrated to us, who said: Abu Ma'shar narrated to us(3) from Muhammad ibn al-Munkadir, so he mentioned it(4).

I say: Abu Ma'shar's name is Najih, and he is considered weak (dha'if) by them.

Al-Shafi'i(5) said regarding the chronically ill, the paralyzed, and the very elderly who are able to find someone who would obey them if ordered to perform Hajj on their behalf; such a person is capable in a certain sense. This is of two types:

One is to be financially capable of hiring someone to perform Hajj on their behalf; in this case, the obligation of Hajj is incumbent upon them. This is the view of Ali ibn Abi Talib (may Allah be pleased with him). It is narrated from him that he said to an elderly man who had not performed Hajj: "Equip a man to perform Hajj for you"(6). This was the view of al-Thawri, Abu Hanifa and his companions, Ibn al-Mubarak, Ahmad, and Ishaq.

The second is to be able to find someone who offers obedience and proxy to perform Hajj for them. This too...

---

(1) Al-Ma'unah 1/501, Al-Kafi 1/356-357, Al-Muntaqa 2/269, and Al-Majmu' 7/80. (2) In (Zha): 'Amr ibn Hafs, and in (Dal) and (Meem): 'Amr ibn Husayn, and what is established from (Kha) is correct, as Al-Tabarani narrated from him in his dictionaries. See Tarikh Baghdad 11/216. (3) His words: "Ishaq ibn Bishr said: narrated to us", is not in (Meem). (4) We did not find it in the compilations of Al-Tabarani, and it was also extracted by Al-Harith ibn Abu Usamah in his Musnad (Bughyat al-Bahith) (355), Ibn 'Adi 1/336, and Abu al-Shaykh in Tabaqat al-Muhaddithin bi-Asbahan 2/365 through

the path of Ishaq ibn Bishr with it. Ibn 'Adi said: He is among those who fabricate hadith. Abu Ma'shar was described by Al-Bayhaqi 5/180 as: a weak Medinan. Ibn al-Jawzi said in Al-Mawdu'at 2/130: This hadith is not authentic from the Messenger of Allah ﷺ, and the one suspected of it is Ishaq ibn Bishr. Ishaq ibn Bishr followed Abd al-Razzaq as in Tanzeeh al-Shari'ah 2/173 from Abu Ma'shar with it, and Abu Ma'shar was mentioned before, and Al-Suyuti mentioned it in Al-Jami' al-Saghir 1/255 and indicated its weakness. (5) In Al-Umm 2/96 - 97. (6) Al-Shafi'i mentioned it in Al-Umm 2/98.

सूरह अल-इमरान: आयतें 96 - 97 228

...आयत का बाहरी अर्थ। और अल्लाह के इस कथन से: "और लोगों पर अल्लाह का हक है कि वे बैतुल्लाह का हज करें", और यह व्यक्ति सक्षम नहीं है; क्योंकि हज का अर्थ है स्वयं मुकल्लफ़ (धार्मिक रूप से उत्तरदायी व्यक्ति) का बैतुल्लाह जाने का इरादा करना, और क्योंकि यह एक इबादत है जिसमें अक्षमता की स्थिति में प्रतिनिधि (नयाब) की अनुमति नहीं है, जैसे नमाज़(1)।

मुहम्मद बिन अल-मुनकादिर ने जाबिर से रिवायत की, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "बेशक अल्लाह अज़्ज़ व जल एक हज के ज़रिए तीन लोगों को जन्नत में दाखिल करता है: मृत व्यक्ति, उसकी ओर से हज करने वाला, और उसे अंजाम देने वाला।" इसे अल-तबरानी अबू अल-कासिम सुलेमान बिन अहमद ने निकाला है, उन्होंने कहा: हमसे उमर बिन हफ़्स(2) अल-सदूसी ने बयान किया, उन्होंने कहा: हमसे इसहाक बिन बिश्र ने बयान किया, उन्होंने कहा: हमसे(3) अबू मशर ने मुहम्मद बिन अल-मुनकादिर से बयान किया, फिर उन्होंने इसे ज़िक्र किया(4)।

मैंने कहा: अबू मशर का नाम नजीह है, और वे उनके नज़दीक ज़ईफ़ (कमज़ोर) हैं।

और इमाम शाफ़ई(5) ने उस बीमार के बारे में कहा जो चलने-फिरने से लाचार हो, जो अपाहिज हो और उस बूढ़े व्यक्ति के बारे में जो ऐसे व्यक्ति को पाने में सक्षम हो जो उसकी बात मानकर उसकी ओर से हज कर ले; तो वह एक तरह से सक्षम है। और यह दो तरह का है:

पहला यह कि वह इतना माल रखने में सक्षम हो जिससे वह किसी को अपनी ओर से हज करने के लिए किराए पर ले सके तो उस पर हज का फर्ज़ अदा करना लाज़िम है। और यह अली बिन अबी तालिब रज़ियल्लाहु अन्हु का कथन है, उनसे रिवायत है कि उन्होंने एक बूढ़े व्यक्ति से कहा जिसने हज नहीं किया था: "एक आदमी को तैयार करो जो तुम्हारी ओर से हज करे"(6)। और यही मत अल-थौरी, अबू हनीफा और उनके साथियों, इब्न अल-मुबारक, अहमद और इसहाक का है।

दूसरा यह कि वह ऐसे व्यक्ति को पाने में सक्षम हो जो उसके लिए अपनी सेवा और प्रतिनिधित्व (नयाब) पेश करे, और उसकी ओर से हज करे, तो यह भी...

---

(1) अल-मऊना 1/501, अल-काफी 1/356-357, अल-मुंतका 2/269, और अल-मजमूअ 7/80।
(2) (ज़) में: अम्र बिन हफ़्स, और (द) और (म) में: अम्र बिन हुसैन, और (ख़) से जो साबित है वही सही है, क्योंकि अल-तबरानी ने अपनी मुअजम में उनसे रिवायत की है, देखिए तारीख़ बगदाद 11/216।

(3) उनका कहना: "इसहाक बिन बिश्र ने कहा: हमसे बयान किया", (म) में नहीं है। (4) हमने इसे अल-तबरानी की रचनाओं में नहीं पाया, और इसे अल-हारिस बिन अबी उसामा ने अपनी मुसनद (बुग़यत अल-बाहिस) (355) में, इब्न अदी 1/336, और अबू अल-शेख ने तबक़ात अल-मुहद्दिसीन बी-असफ़हान 2/365 में इसहाक बिन बिश्र के माध्यम से निकाला है। इब्न अदी ने कहा: वह हदीस गढ़ने वालों में से है। और अबू मशर के बारे में अल-बैहकी 5/180 ने कहा: मदनी ज़ईफ़ है, और इब्न अल-जौज़ी ने अल-मौदुआत 2/130 में कहा: यह हदीस रसूलुल्लाह ﷺ से साबित नहीं है, और इसका आरोपी इसहाक बिन बिश्र है। और इसहाक बिन बिश्र का अनुसरण अब्द अल-रज़्ज़ाक ने किया जैसा कि तनज़ीह अल-शरिया 2/173 में अबू मशर से है, और अबू मशर पर पहले चर्चा हो चुकी है और अल-सुयुती ने इसे अल-जामिअ अल-सगीर 1/255 में दर्ज किया है और इसके ज़ईफ़ होने की ओर इशारा किया है। (5) अल-उम्म 2/96 - 97 में। (6) शाफ़ई ने इसे अल-उम्म 2/98 में उल्लेख किया है।

سورہ آل عمران: آیات 96 - 97 228

...ظاہرِ آیت۔ اور اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ﴾، اور یہ شخص استطاعت نہیں رکھتا؛ اس لیے کہ حج مکلف کا خود بیت اللہ کا ارادہ کرنا ہے، اور اس لیے کہ یہ ایسی عبادت ہے جس میں عجز کی صورت میں نیابت جائز نہیں، جیسے نماز(1)۔

اور محمد بن المنکدر نے جابر سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بیشک اللہ عزوجل ایک حج کی وجہ سے تین اشخاص کو جنت میں داخل فرماتا ہے: میت، اس کی طرف سے حج کرنے والا، اور اسے نافذ کرنے والا (خرچہ دینے والا)۔" اسے طبرانی ابو القاسم سلیمان بن احمد نے نکالا ہے، انہوں نے کہا: ہمیں عمر بن حفص(2) السدوسی نے حدیث سنائی، انہوں نے کہا: ہمیں اسحاق بن بشر نے حدیث سنائی، انہوں نے کہا: ہمیں(3) ابو معشر نے محمد بن المنکدر سے بیان کیا، پھر انہوں نے اسے ذکر کیا(4)۔

میں کہتا ہوں: ابو معشر کا نام نجیح ہے، اور وہ ان کے نزدیک ضعیف ہے۔

اور امام شافعی(5) نے اس بیمار کے بارے میں جو چلنے پھرنے سے معذور ہو، اپاہج ہو اور اس بوڑھے شخص کے بارے میں کہا جو ایسے شخص پر قادر ہو جو حج کے معاملے میں اس کی اطاعت کرے؛ تو وہ ایک گونہ استطاعت رکھنے والا ہے۔ اور یہ دو طرح سے ہے:

ان میں سے ایک یہ ہے کہ وہ اتنے مال پر قادر ہو جس سے وہ کسی کو اپنی طرف سے حج کے لیے اجرت پر لے سکے، تو اس پر حج کا فرض ادا کرنا لازم ہے۔ اور یہ علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ کا قول ہے، ان سے مروی ہے کہ انہوں نے ایک بوڑھے شخص سے، جس نے حج نہیں

کیا تھا، کہا: "ایک آدمی تیار کرو جو تمہاری طرف سے حج کرے"(6)۔ اور اسی طرف ثوری، ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب، ابن المبارک، احمد اور اسحاق گئے ہیں۔

اور دوسرا یہ کہ وہ ایسے شخص پر قادر ہو جو اس کے لیے اطاعت اور نیابت پیش کرے، اور اس کی طرف سے حج کرے، تو یہ بھی...

---

(1) المعونة 1/ 501، والكافي 1/ 356 - 357، والمنتقى 2/ 269، والمجموع 7/ 80۔ (2) (ظ) میں: عمرو بن حفص، اور (د) اور (م) میں: عمرو بن حصین، اور جو (خ) سے ثابت ہے وہ صحیح ہے، کیونکہ طبرانی نے اپنی معاجم میں ان سے روایت کی ہے، دیکھئے تاریخ بغداد 11/ 216۔ (3) ان کا قول: "اسحاق بن بشر نے کہا: ہمیں حدیث سنائی"، (م) میں نہیں ہے۔ (4) ہم اس سے طبرانی کی تصانیف میں واقف نہیں ہو سکے، اور اسے حارث بن ابی اسامہ نے بھی اپنی مسند (بغية الباحث) (355) میں، ابن عدی نے 1/ 336، اور ابو الشیخ نے طبقات المحدثین باصبهان 2/ 365 میں اسحاق بن بشر کے واسطے سے نکالا ہے۔ ابن عدی نے کہا: وہ حدیثیں گھڑنے والوں میں سے ہے۔ اور ابو معشر کے بارے میں بیہقی نے 5/ 180 میں کہا: مدنی ضعیف ہے، اور ابن الجوزی نے الموضوعات 2/ 130 میں کہا: یہ حدیث رسول اللہ ﷺ سے ثابت نہیں ہے، اور اس میں متہم اسحاق بن بشر ہے۔ اور اسحاق بن بشر کی متابعت عبد الرزاق نے کی جیسا کہ تنزیہ الشریعہ 2/ 173 میں ابو معشر سے ہے، اور ابو معشر پر کلام پہلے گزر چکا ہے اور اسے سیوطی نے الجامع الصغیر 1/ 255 میں ذکر کیا ہے اور اس کے ضعف کی طرف اشارہ کیا ہے۔ (5) الام 2/ 96 - 97 میں۔ (6) اسے شافعی نے الام 2/ 98 میں نقل کیا ہے۔

Hajj becomes obligatory upon him (1) according to Ash-Shafi'i, Ahmad, and Ibn Rahwayh. Abu Hanifa said: Hajj is not obligatory by the offering of obedience [service] in any case (2).

Ash-Shafi'i argued based on what was narrated by Ibn Abbas, that a woman from the tribe of Khath'am asked the Prophet (PBUH), saying: "O Messenger of Allah, the obligation of Allah on His servants regarding Hajj has reached my father when he is an old man, unable to sit firmly on a mount. May I perform Hajj on his behalf?" He said: "Yes." That was during the Farewell Pilgrimage (3). In one narration: "He cannot sit straight on the back of his camel." So the Prophet (PBUH) said: "Perform Hajj on his behalf. What do you think, if your father had a debt, would you pay it off?" She said: "Yes." He said: "The debt to Allah is more deserving of being paid" (4).

Thus, the Prophet (PBUH) made Hajj obligatory through his daughter's obedience to him and her offering herself to perform Hajj on his behalf. If it became obligatory through the daughter's obedience to him, then it is more appropriate that it becomes obligatory through his own financial ability to hire someone. However, if money is offered to him without the service [of someone performing it], the correct view is that he is not obliged to accept it and perform Hajj for himself, and he does not become "capable" [mustati'] just by having money offered to him (5).

Our scholars said: The hadith of the woman from Khath'am is not intended to make it obligatory; rather, its purpose is to encourage being dutiful to parents, looking after their worldly and religious interests (6), and bringing benefit to them is an innate and Sharia-sanctioned tendency. When he saw from the woman a clear emotional response, obedience, a sincere desire to be dutiful to her father, and an eagerness to bring him goodness and reward, and she regretted that he would miss the blessing of Hajj, he answered her request. Just as he said to the other woman who said: "My mother vowed to perform Hajj, but she did not do so until she died..."

(1) The word "on his behalf" is from (M). (2) Al-Muntaqa 2/269, Al-Aziz Sharh al-Wajiz 3/300-302 and 305-306. Al-Mufhim 3/442, Al-Majmu' 7/75-76, and 80-81. (3) Reported by Ahmad (3238) (3375), Al-Bukhari (1513), and Muslim (1334). (4) Reported by Ibn Majah (2909) similarly, and also by An-Nasa'i 5/118, but it mentions the questioner was a man, and Ahmad (16125) and An-Nasa'i 5/117-118 from the hadith of Abdullah bin Al-Zubayr (may Allah be pleased with them). See the previous hadith of Ibn Abbas 3/361. (5) Al-Wajiz 3/305. (6) In (Z): and others.

सूरह आल-इमरान: आयत 96-97 229

अल-शफी, अहमद और इब्न रहवाय के अनुसार उन पर हज अनिवार्य हो जाता है (1)। अबू हनीफा ने कहा: किसी भी हाल में आज्ञाकारिता [सेवा] की पेशकश से हज अनिवार्य नहीं होता (2)।

शफी ने इब्न अब्बास द्वारा वर्णित बात से तर्क दिया कि खतअम कबीले की एक महिला ने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से पूछा: "हे अल्लाह के रसूल, हज के संबंध में अपने बंदों पर अल्लाह का दायित्व मेरे पिता तक तब पहुँचा है जब वह एक बूढ़े व्यक्ति हैं, जो सवारी पर मजबूती से नहीं बैठ सकते। क्या मैं उनकी ओर से हज कर सकती हूँ?" उन्होंने कहा: "हाँ।" यह विदाई तीर्थयात्रा (हज्जतुल विदा) के दौरान था (3)। एक वर्णन में है: "वह अपने ऊँट की पीठ पर सीधे नहीं बैठ सकते।" तो पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "उनकी ओर से हज करो। तुम्हारा क्या विचार है, यदि तुम्हारे पिता पर कोई कर्ज होता, तो क्या तुम उसे चुकातीं?" उसने कहा: "हाँ।" उन्होंने कहा: "अल्लाह का कर्ज चुकाए जाने का अधिक हकदार है" (4)।

इस प्रकार, पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनकी बेटी की उनके प्रति आज्ञाकारिता और उनकी ओर से हज करने के लिए स्वयं को अर्पित करने के माध्यम से हज को अनिवार्य बना दिया। यदि यह बेटी की आज्ञाकारिता के माध्यम से अनिवार्य हो गया, तो यह अधिक उचित है कि यह किसी को किराए पर लेने की उनकी अपनी वित्तीय क्षमता के माध्यम से अनिवार्य हो जाए। हालाँकि, यदि उन्हें सेवा [हज करने वाले व्यक्ति] के बिना पैसा दिया जाता है; तो सही विचार यह है कि वह इसे स्वीकार करने और स्वयं के लिए हज करने के लिए बाध्य नहीं है, और केवल पैसा दिए जाने से वह "सक्षम" [मुस्तती] नहीं हो जाता (5)।

हमारे विद्वानों ने कहा: खतअम की महिला की हदीस का उद्देश्य इसे अनिवार्य बनाना नहीं है; बल्कि, इसका उद्देश्य माता-पिता के प्रति कर्तव्यपरायण होना, उनके दुनियावी और धार्मिक हितों की देखभाल करना (6), और उनके लिए लाभ लाना एक स्वाभाविक और शरिया-अनुमोदित प्रवृत्ति है। जब उन्होंने महिला में एक स्पष्ट भावनात्मक प्रतिक्रिया, आज्ञाकारिता, अपने पिता के प्रति कर्तव्यपरायण होने की सच्ची इच्छा और उन्हें अच्छाई और इनाम दिलाने की उत्सुकता देखी, और उसे पछतावा हुआ कि वह हज के आशीर्वाद से वंचित रह जाएंगे, तो उन्होंने उसके अनुरोध का उत्तर दिया। जैसा कि उन्होंने दूसरी महिला से कहा था जिसने कहा था: "मेरी माँ ने हज करने की मन्नत मानी थी, लेकिन मरने तक उन्होंने ऐसा नहीं किया..."

(1) शब्द: 'उनकी ओर से', (M) से है। (2) अल-मुंतका 2/269, और अल-अज़ीज़ शरह अल-वजीज़ 3/300-302 और 305-306। अल-मुफहिम 3/442, और अल-मजमू 7/75-76, और 80-81। (3) अहमद (3238) (3375), अल-बुखारी (1513), और मुस्लिम (1334) द्वारा रिपोर्ट किया गया। (4) इब्न माजाह (2909) द्वारा इसी तरह रिपोर्ट किया गया, और अन-नसाई 5/118 द्वारा भी, लेकिन इसमें है कि पूछने वाला एक पुरुष था, और अहमद (16125) और अन-नसाई 5/117-118 अब्दुल्ला बिन अल-जुबैर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से। इब्न अब्बास की पिछली हदीस 3/361 देखें। (5) अल-वजीज़ 3/305। (6) (Z) में: और अन्य।

سورہ آل عمران: آیات 96 - 97 229

امام شافعی، احمد اور ابن راہویہ کے نزدیک ان پر حج لازم ہو جاتا ہے (1)۔ اور ابو حنیفہ نے کہا: کسی بھی حال میں محض اطاعت [خدمت] کی پیشکش سے حج لازم نہیں ہوتا (2)۔

امام شافعی نے ابن عباس کی روایت سے استدلال کیا ہے کہ قبیلہ خثعم کی ایک عورت نے نبی کریم ﷺ سے پوچھا: "اے اللہ کے رسول، اللہ کا اپنے بندوں پر حج کا جو فریضہ ہے، وہ میرے والد پر اس وقت پہنچا جب وہ ایک بوڑھے آدمی ہیں، وہ سواری پر جم کر نہیں بیٹھ سکتے، تو کیا میں ان کی طرف سے حج کر لوں؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں"۔ اور یہ حجۃ الوداع کا موقع تھا (3)۔ ایک روایت میں ہے: "وہ اپنے اونٹ کی پیٹھ پر سیدھے نہیں بیٹھ سکتے۔" تو نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "تم ان کی طرف سے حج کرو، تمہارا کیا خیال ہے، اگر تمہارے والد پر قرض ہوتا تو کیا تم اسے ادا کرتیں؟" اس نے کہا: "جی ہاں"۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "تو اللہ کا قرض ادا کیے جانے کا زیادہ حقدار ہے" (4)۔

چنانچہ نبی کریم ﷺ نے ان کی بیٹی کی ان کے لیے اطاعت اور اپنی جان کو ان کے لیے حج کرنے کے لیے پیش کرنے کی وجہ سے حج کو واجب قرار دیا۔ پس جب بیٹی کی اطاعت سے یہ واجب ہو گیا، تو اس مال کی قدرت سے جس سے کسی کو اجرت پر لیا جا سکے، اس کا واجب ہونا زیادہ اولیٰ ہے۔ لیکن اگر اسے محض مال دیا جائے، اطاعت [خدمت] نہ دی جائے؛ تو صحیح بات یہ ہے کہ اسے قبول کرنا اور اپنی طرف سے حج کرنا اس پر لازم نہیں ہے، اور محض مال کے ملنے سے وہ "مستطیع" (صاحبِ استطاعت) نہیں بن جاتا (5)۔

اور ہمارے علماء نے کہا: خثعمیہ عورت کی حدیث کا مقصد واجب قرار دینا نہیں ہے، بلکہ اس کا مقصد والدین کے ساتھ حسنِ سلوک، اور ان کے دنیاوی اور دینی مفادات کا خیال رکھنا ہے (6)، اور ان کے لیے نفع حاصل کرنا فطری اور شرعی طور پر ثابت ہے۔ جب آپ ﷺ نے اس عورت میں ایک واضح جذباتی کیفیت، اطاعت گزاری، اپنے باپ کے ساتھ نیکی کی سچی تڑپ، اور ان تک خیر و ثواب پہنچانے کی حرص دیکھی، اور اسے اس بات کا افسوس تھا کہ وہ حج کی برکت سے محروم رہ جائیں گے، تو آپ ﷺ نے اسے اجازت دے دی۔ جیسا کہ آپ ﷺ نے اس دوسری عورت سے فرمایا جس نے کہا تھا: "میری ماں نے نذر مانی تھی کہ وہ حج کریں گی، لیکن وہ حج نہ کر سکیں یہاں تک کہ وفات پا گئیں..."

(1) لفظ: "ان کی طرف سے"، (م) سے ہے۔ (2) المنتقی 269/2، اور العزیز شرح الوجیز 3/300-302 اور 305-306۔ المفہم 3/442، اور المجموع 7/75-76، اور 80-81۔ (3) اسے احمد (3238) (3375)، بخاری (1513) اور مسلم (1334) نے روایت کیا ہے۔ (4) اسے ابن ماجہ (2909) نے اسی طرح روایت کیا ہے، اور نسائی 5/118 نے بھی روایت کیا ہے، لیکن اس میں ہے کہ سائل ایک مرد تھا، اور احمد (16125) اور نسائی 5/117-118 میں حضرت عبداللہ بن زبیر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے ہے۔ اور ابن عباس کی سابقہ حدیث 3/361 دیکھیں۔ (5) الوجیز 3/305۔ (6) (ظ) میں: اور دوسری۔

"Should I perform Hajj on her behalf?" He said: "Perform Hajj on her behalf. Do you think that if your mother had a debt, you would pay it?" She said: "Yes."(1) In this, there is what indicates that it falls under the category of voluntary acts and conveying righteousness and goodness to the deceased; do you not see that he compared the act of Hajj to a debt? By consensus, if a person dies and owes a debt, it is not obligatory for their heir to pay it from their own money; however, if they volunteer to do so, the debt is fulfilled on their behalf.(2)

Evidence that Hajj in this Hadith is not obligatory for her father is what this woman stated by her words: "He cannot [afford/perform it]," and whoever cannot, it is not obligatory for them. This is an explicit statement denying obligation and prohibiting a mandatory duty. Therefore, what was definitively negated at the beginning of the Hadith cannot possibly be established at its end as a mere conjecture. This is confirmed by his saying: "The debt of Allah is more deserving of being fulfilled," for it is not taken literally by consensus. Indeed, the servant's debt is more deserving of priority in repayment, and by consensus, it is started with first, due to the human's poverty and Allah Almighty's independence from need; this was stated by Ibn al-Arabi.(3)

Abu Umar ibn Abd al-Barr(4) mentioned that the Hadith of the Khath'amite woman, according to Malik and his companions, is specific to her. Others said: It contains inconsistency (idhtirab). Ibn Wahb and Abu Mus'ab said: It is specifically for the child. Ibn Habib said: The concession regarding performing Hajj on behalf of an elderly person who has no strength to stand and has not performed Hajj, and on behalf of one who died without performing Hajj, is that their child may perform Hajj for them even if they did not leave a will for it, and it will suffice them, if Allah Almighty wills.(5)

This discussion pertains to the infirm person (ma'dhub) and those similar to them. The Hadith of the Khath'amite woman was recorded by the Imams,(6) and it refutes al-Hasan's statement that it is not permissible for a woman to perform Hajj on behalf of a man.(7)

Eighth: The scholars reached a consensus that if a person legally responsible (mukallaf) does not have food for provision on the road, they are not...

---

(1) Reported by Ahmad (2140) and al-Bukhari (1852) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them). See the discussion on the hadith in al-Fath

4/194-195. (2) Al-Mufhim 3/443. (3) In Ahkam al-Quran 1/290. (4) In al-Istidhkar 12/59-60, and see al-Mufhim 3/443. (5) Al-Nawadir wal-Ziyadat 2/482. (6) Mentioned previously. (7) Al-Tamhid 9/136, al-Istidhkar 12/68, Ikmal al-Mu'allim 4/440, and al-Mufhim 3/343.

230 सूरह आल इमरान: आयत 96 - 97

"क्या मैं उसकी ओर से हज करूँ" उन्होंने कहा: "उसकी ओर से हज करो। क्या तुम्हारा विचार है कि यदि तुम्हारी माँ पर कोई ऋण होता, तो क्या तुम उसे चुकातीं?" उन्होंने कहा: "हाँ।" (1) इसमें वह बात है जो दर्शाती है कि यह स्वैच्छिक कार्यों और मृतकों तक पुण्य और भलाई पहुँचाने की श्रेणी में आता है; क्या तुम नहीं देखते कि उन्होंने हज के कार्य की तुलना ऋण से की है। और आम सहमति (इज्मा) के अनुसार, यदि कोई व्यक्ति मर जाता है और उस पर ऋण है, तो उसके उत्तराधिकारी के लिए अपने धन से उसे चुकाना अनिवार्य नहीं है; लेकिन यदि वह स्वेच्छा से ऐसा करता है, तो उसकी ओर से ऋण चुका दिया जाता है। (2)

इस बात का प्रमाण कि इस हदीस में हज उसके पिता पर अनिवार्य नहीं है, वह है जो इस महिला ने स्पष्ट किया: "वह असमर्थ है," और जो असमर्थ है उस पर अनिवार्य नहीं है। यह अनिवार्यता को नकारने और अनिवार्य कर्तव्य को रोकने का एक स्पष्ट बयान है। इसलिए, हदीस की शुरुआत में जो निश्चित रूप से नकारा गया है, वह उसके अंत में अनुमान के रूप में स्थापित नहीं हो सकता। इसकी पुष्टि उनके इस कथन से होती है: "अल्लाह का ऋण चुकाए जाने का अधिक पात्र है," क्योंकि यह आम सहमति से अपने शाब्दिक अर्थ में नहीं है। वास्तव में, दास का ऋण चुकाने में अधिक प्राथमिकता का पात्र है, और आम सहमति से इसकी शुरुआत पहले की जाती है, क्योंकि मनुष्य निर्धन है और अल्लाह सर्वशक्तिमान की आवश्यकता से बेपरवाही है; यह इब्न अल-अरबी (3) ने कहा है।

अबू उमर इब्न अब्द अल-बर्र (4) ने उल्लेख किया कि खथअमिय्या महिला की हदीस, मलिक और उनके साथियों के अनुसार, केवल उसी के लिए विशिष्ट है। दूसरों ने कहा: इसमें विसंगति (इस्तराब) है। इब्न वहब और अबू मुसाब ने कहा: यह विशेष रूप से बच्चे के हक में है। इब्न हबीब ने कहा: उस बुजुर्ग की ओर से हज करने की अनुमति दी गई है जो उठने में असमर्थ है और जिसने हज नहीं किया है, और उस व्यक्ति की ओर से जो हज किए बिना मर गया, कि उसका बच्चा उसकी ओर से हज करे चाहे उसने इसके लिए वसीयत न की हो, और यदि अल्लाह ने चाहा तो यह उसके लिए पर्याप्त होगा। (5)

यह चर्चा अशक्त (माज़ूर) व्यक्ति और उसके समान लोगों पर है। खथअमिय्या महिला की हदीस को इमामों (6) ने उद्धृत किया है, और यह अल-हसन के इस कथन का खंडन करती है कि एक महिला का पुरुष की ओर से हज करना जायज़ नहीं है। (7)

आठवाँ: विद्वानों ने इस बात पर सहमति व्यक्त की है कि यदि किसी उत्तरदायी (मुकल्लफ) व्यक्ति के पास रास्ते में खाने-पीने का सामान नहीं है, तो वह नहीं...

---

(1) अहमद (2140) और अल-बुखारी (1852) द्वारा इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत। अल-फतह 4/194-195 में हदीस पर चर्चा देखें। (2) अल-मुफ्हिम 3/443। (3) अहकाम अल-कुरान 1/290 में। (4) अल-इस्तिधकार 12/59-60 में, और अल-मुफ्हिम 3/443 देखें। (5) अल-नवादिर वल-ज़ियादात 2/482। (6) हाल ही में गुजरा। (7) अल-तमहीद 9/136, अल-इस्तिधकार 12/68, इकमल अल-मुअल्लिम 4/440, और अल-मुफ्हिम 3/343।

230 سورة آل عمران: الآيتان ٩٦ - ٩٧

"کیا میں اس کی طرف سے حج کروں؟" آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "اس کی طرف سے حج کرو، تمہارا کیا خیال ہے کہ اگر تمہاری ماں پر قرض ہوتا تو کیا تم اسے ادا کرتیں؟" اس نے کہا: جی ہاں (۱)۔ پس اس میں وہ بات ہے جو اس پر دلالت کرتی ہے کہ یہ نفلی کاموں اور مردوں تک نیکی اور خیر پہنچانے کے باب سے ہے؛ کیا تم نہیں دیکھتے کہ انہوں نے حج کے عمل کو قرض سے تشبیہ دی ہے۔ اور اجماع کے مطابق اگر کوئی مر جائے اور اس پر قرض ہو، تو اس کے وارث پر اپنے مال سے اس کی ادائیگی واجب نہیں ہے، پس اگر وہ برضا و رغبت اسے ادا کر دے تو اس کی طرف سے قرض ادا ہو گیا (۲)۔

اس بات کی دلیل کہ اس حدیث میں حج اس کے باپ پر فرض نہیں ہے، وہ ہے جس کی صراحت اس عورت نے اپنے اس قول سے کی: "وہ استطاعت نہیں رکھتا"، اور جو استطاعت نہیں رکھتا اس پر واجب نہیں ہے۔ اور یہ وجوب کی نفی اور فریضہ کی ممانعت کی صراحت ہے، پس جو چیز حدیث کے شروع میں یقینی طور پر نفی ہو گئی، یہ جائز نہیں کہ وہ حدیث کے آخر میں ظن (گمان) کے طور پر ثابت ہو جائے؛ اس کی تائید آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول سے ہوتی ہے: "پس اللہ کا قرض ادا کیے جانے کا زیادہ حقدار ہے"، کیونکہ یہ اجماعاً اپنے ظاہر پر نہیں ہے، کیونکہ بندے کا قرض ادائیگی میں زیادہ اولیٰ ہے، اور اجماعاً اس سے ابتدا کی جاتی ہے، انسان کی محتاجی اور اللہ تعالیٰ کی بے نیازی کی وجہ سے؛ یہ ابن العربی (۳) نے کہا ہے۔

اور ابو عمر بن عبد البر (۴) نے ذکر کیا کہ خثعمیہ عورت کی حدیث امام مالک اور ان کے اصحاب کے نزدیک اسی کے ساتھ مخصوص ہے۔ اور دوسروں نے کہا: اس میں اضطراب ہے۔ اور ابن وہب اور ابو مصعب نے کہا: یہ خاص طور پر اولاد کے حق میں ہے۔ اور ابن حبیب نے

کہا: اس بوڑھے کی طرف سے حج کی رخصت آئی ہے جس میں اٹھنے کی سکت نہیں اور اس نے حج نہیں کیا، اور اس شخص کی طرف سے جو مر گیا اور اس نے حج نہیں کیا، کہ اس کی اولاد اس کی طرف سے حج کرے اگرچہ اس نے اس کی وصیت نہ کی ہو، اور ان شاء اللہ یہ اسے کفایت کرے گا (۵)۔

پس یہ کلام معضوب (اپاہج) اور اس جیسے شخص پر ہے۔ اور حدیث خثعمیہ کی ائمہ (۶) نے تخریج کی ہے، اور یہ حسن کے اس قول کو رد کرتی ہے کہ عورت کا مرد کی طرف سے حج کرنا جائز نہیں (۷)۔

آٹھویں بات: اور علماء کا اس پر اجماع ہے کہ جب مکلف کے پاس راستے کا زادِ راہ نہ ہو، تو وہ...

---

(۱) اسے احمد (۲۱۴۰) اور بخاری (۱۸۵۲) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور الفتح ۴ / ۱۹۴ - ۱۹۵ میں حدیث پر کلام دیکھیں۔ (۲) المفہم ۳ / ٤٤٣۔ (۳) احکام القرآن ۱ / ۲۹۰ میں۔ (٤) الاستذکار ۱۲ / ۵۹ - ۶۰ میں، اور دیکھیں المفہم ۳ / ٤٤٣۔ (۵) النوادر والزیادات ۲ / ٤٨٢۔ (۶) ابھی گزرا۔ (۷) التمہید ۹ / ۱۳۶، والاستذکار ۱۲ / ۶۸، واکمال المعلم ٤ / ٤٤٠، والمفہم ۳ / ٣٤٣۔

Surah Al-Imran: Verses 96 - 97

231

...Hajj is obligatory for him. If a stranger gifts him money to perform Hajj with, he is not required to accept it according to consensus, because of the sense of obligation (indebtedness) attached to it. However, if a man gifts his father money, Al-Shafi'i said: He must accept it, because a man's son is part of his earnings, and there is no sense of such obligation in that. Malik and Abu Hanifa said: He is not required to accept it, because it involves the loss of parental dignity, as it might be said: "He has repaid him and fulfilled his duty"(1). And Allah knows best.

The Ninth: His (the Exalted) saying: {And whoever disbelieves - then indeed, Allah is free from need of the worlds}. Ibn Abbas(2) and others said: The meaning is: whoever disbelieves in the obligation of Hajj and does not see it as mandatory.

Al-Hasan al-Basri and others said: Indeed, whoever neglects Hajj while being capable of it is a disbeliever(3).

At-Tirmidhi narrated from Al-Harith, from Ali, who said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "Whoever possesses provision and a mount that can deliver him to the House of Allah, yet does not perform Hajj, it does not matter if he dies as a Jew or a Christian. This is because Allah says in His Book: {And [due] to Allah from the people is a pilgrimage to the House - for whoever is able to find thereto a way}". Abu Isa said: This is a 'gharib' (strange/uncommon) hadith; we do not know it except from this path, and there is criticism regarding its chain of narration; Hilal ibn Abd Allah is unknown, and Al-Harith is weakened (in reliability)(5).

A similar version was narrated from Abu Umama(6) and Umar ibn al-Khattab, may Allah be pleased with them both(7).

And from Abd Khayr ibn Yazid, from Ali ibn Abi Talib (RA), that the Messenger of Allah (PBUH) said in his sermon: "O people, indeed Allah has made Hajj obligatory(8) for those who are able to find a way to it, and whoever does not..."

---

(1) Ahkam al-Quran 1/290, and see al-Majmu' 7/74-75, 77, 80. (2) Reported by al-Tabari 5/619. (3) Al-Zajjaj mentioned it in Ma'ani al-Quran 1/447 without attribution. (4) In (D) and (Z): "does not die", and in (Kh): "that not", and what is established is from (M) and Sunan at-Tirmidhi. (5) Sunan at-Tirmidhi (812). Al-Bukhari said regarding this Hilal: "Munkar al-Hadith" (his hadiths are rejected). Al-Uqayli said: "He is not

followed in his hadith." Mizan al-I'tidal 4/315; Al-Dhahabi said: "It is narrated from Ali as his own statement." (6) Reported by al-Darimi (1785), al-Bayhaqi 4/334, and al-Baghawi in his Tafsir 1/231; in its chain is Layth ibn Abi Sulaym, who is weak. (7) Reported by Ibn Abi Shaybah 4/337 (the missing part) from Umar as a 'mawquf' statement (attributed to the companion), and Ibn Kathir authenticated its chain (meaning as 'mawquf') in Musnad al-Faruq 1/292. (8) In (M): "Hajj is made obligatory upon you."

सूरह अल-इमरान: आयतें 96 - 97

231

...हज उसके लिए अनिवार्य है। यदि कोई अजनबी उसे हज करने के लिए धन दान करता है, तो सर्वसम्मति (इज्मा) के अनुसार उसे स्वीकार करना उसके लिए अनिवार्य नहीं है, क्योंकि इसमें अहसान (मिन्नत) का भाव शामिल होता है। लेकिन अगर किसी व्यक्ति ने अपने पिता को धन दिया; तो शाफ़ई ने कहा: उसे स्वीकार करना उसके लिए अनिवार्य है; क्योंकि आदमी का बेटा उसकी अपनी कमाई का हिस्सा है, और उसमें ऐसा कोई अहसान नहीं है। मलिक और अबू हनीफ़ा ने कहा: उसे स्वीकार करना उसके लिए अनिवार्य नहीं है; क्योंकि इसमें पितृत्व की गरिमा की गिरावट है; क्योंकि यह कहा जा सकता है: "उसने उसे चुका दिया है और अपना कर्तव्य पूरा कर दिया है"(1)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

नौवां: अल्लाह का कथन: {और जिसने इनकार किया, तो निस्संदेह अल्लाह सारे संसार वालों से बेनियाज़ (निस्पृह) है}। इब्न अब्बास(2) और अन्य लोगों ने कहा: इसका अर्थ है: जिसने हज की अनिवार्यता का इनकार किया और इसे वाजिब नहीं माना।

अल-हसन अल-बसरी और अन्य लोगों ने कहा: निस्संदेह, जिसने सामर्थ्य होने के बावजूद हज छोड़ दिया, वह काफ़िर (अविश्वासी) है(3)।

तिर्मिज़ी ने हारिस से, उन्होंने अली से रिवायत किया कि अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) ने फ़रमाया: "जिसके पास अल्लाह के घर तक पहुँचने के लिए राशन और सवारी हो, और फिर भी वह हज न करे, तो इससे कोई फर्क नहीं पड़ता कि वह यहूदी मरे या ईसाई। यह इसलिए है क्योंकि अल्लाह अपनी किताब में फ़रमाता है: {और लोगों पर अल्लाह का हक है कि वे घर का हज करें—उन लोगों पर जो वहां तक पहुँचने का सामर्थ्य रखते हों}"। अबू ईसा ने कहा: यह एक 'ग़रीब' (विचित्र) हदीस है; हम इसे केवल इसी तरीके से जानते हैं, और इसके वर्णन की श्रृंखला (इस्नाद) में टिप्पणी है; हिलाल बिन अब्दुल्लाह अज्ञात है, और हारिस को कमज़ोर (ज़ईफ़) माना जाता है(5)।

इसी तरह का वर्णन अबू उमामा(6) और उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से भी मवक़ूफ़ (उन्हीं तक सीमित) रिवायत किया गया है(7)।

अब्द ख़ैर बिन यज़ीद से, उन्होंने अली बिन अबी तालिब (रज़ि.) से रिवायत की कि अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) ने अपने खुतबे (भाषण) में फ़रमाया: "ऐ लोगों, वास्तव में अल्लाह ने उन लोगों पर हज फ़र्ज़ (अनिवार्य) किया है(8) जो वहाँ तक पहुँचने का सामर्थ्य रखते हैं, और जिसने नहीं..."

---

(1) अहकाम अल-क़ुरान 1/290, और देखें अल-मजमूअ 7/74-75, 77, 80। (2) तबरानी 5/619 द्वारा उद्धृत। (3) अल-ज़ज्जाज ने इसे 'मआनी अल-क़ुरान' 1/447 में बिना किसी स्रोत के उल्लेख किया है। (4) (द) और (ज़) में: "नहीं मरता", और (ख़) में: "कि नहीं", और जो प्रमाणित है वह (म) और सुनन अत-तिर्मिज़ी से है। (5) सुनन अत-तिर्मिज़ी (812)। बुखारी ने इस हिलाल के बारे में कहा: "मुनकर अल-हदीस" (उसकी हदीसें अस्वीकार्य हैं)। उक़ैली ने कहा: "उसकी हदीस का अनुसरण नहीं किया जाता है।" मीज़ान अल-इतिदाल 4/315; अल-ज़हबी ने कहा: "यह अली से उनके अपने कथन के रूप में वर्णित है।" (6) दारीमी (1785), बैहक़ी 4/334 और बग़वी ने अपनी तफ़सीर 1/231 में उद्धृत किया है; इसकी श्रृंखला में लैथ बिन अबी सुलैत है, जो कमज़ोर है। (7) इब्न अबी शैबा 4/337 (खोया हुआ हिस्सा) द्वारा उमर से मवक़ूफ़ के रूप में उद्धृत, और इब्न कथीर ने मुसनद अल-फ़ारूक़ 1/292 में इसकी श्रृंखला को (मवक़ूफ़ के रूप में) सही ठहराया है। (8) (म) में: "तुम पर हज फ़र्ज़ किया गया है।"

سورہ آل عمران: آیات 96 - 97

231

...حج اس پر لازم ہے۔ اور اگر کوئی اجنبی اسے مال ہبہ کرے جس سے وہ حج کر سکے، تو اجماع کے مطابق اس پر اسے قبول کرنا لازم نہیں ہے، کیونکہ اس میں اس پر احسان (منت) کا بوجھ ہوگا۔ پس اگر کسی شخص نے اپنے والد کو مال ہبہ کیا؛ تو امام شافعیؒ نے فرمایا: اس پر اسے قبول کرنا لازم ہے؛ کیونکہ آدمی کا بیٹا اس کی اپنی کمائی میں سے ہے، اور اس پر اس میں کوئی احسان نہیں ہے۔ اور امام مالکؒ اور امام ابو حنیفہؒ نے فرمایا: اس پر اسے قبول کرنا لازم نہیں ہے؛ کیونکہ اس میں والد ہونے کی حرمت کا زوال ہے؛ کیونکہ یہ کہا جائے گا: اس نے اسے بدلہ دے دیا اور اپنا حق ادا کر دیا(۱)۔ اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔

نواں (نکتہ): اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَمَن كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ} (اور جس نے کفر کیا تو بے شک اللہ جہان والوں سے بے نیاز ہے)۔ ابن عباسؓ(۲) اور دیگر نے کہا: اس کا مطلب ہے: جس نے حج کی فرضیت کا انکار کیا، اور اسے واجب نہ سمجھا۔

اور حسن بصریؒ اور دیگر نے کہا: بیشک جس نے حج چھوڑ دیا حالانکہ وہ اس پر قادر تھا، تو وہ کافر ہے(۳)۔

اور ترمذی نے حارث سے، انہوں نے حضرت علیؓ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس شخص کے پاس زادِ راہ اور سواری ہو جو اسے اللہ کے گھر تک پہنچا دے، اور اس نے حج نہ کیا، تو اس پر کوئی فرق نہیں پڑتا کہ وہ یہودی مرے یا نصرانی، اور یہ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ اپنی کتاب میں فرماتا ہے: {وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا} (اور اللہ کے

لیے لوگوں پر بیت اللہ کا حج فرض ہے جو اس تک پہنچنے کی استطاعت رکھتا ہو)"۔ ابو عیسیٰ نے کہا: یہ حدیث غریب ہے، ہم اسے صرف اسی طریق سے جانتے ہیں، اور اس کی اسناد میں کلام ہے، ہلال بن عبد اللہ مجہول ہے، اور حارث کی تضعیف کی گئی ہے(۵)۔

اور اسی طرح کی روایت ابو امامہؓ(۶) اور حضرت عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہما سے بھی مروی ہے(۷)۔

اور عبد خیر بن یزید سے، انہوں نے حضرت علی بن ابی طالبؓ سے روایت کی کہ رسول اللہ ﷺ نے اپنے خطبے میں فرمایا: "اے لوگو، بیشک اللہ نے ان لوگوں پر حج فرض کیا ہے(۸) جو اس تک پہنچنے کی استطاعت رکھتے ہیں، اور جس نے نہیں..."

---

(۱) احکام القرآن ۲۹۰/۱، اور دیکھیں المجموع ۷۴/۷ - ۷۵، و ۷۷، ۸۰۔ (۲) اسے طبری نے ۶۱۹/۵ میں روایت کیا ہے۔ (۳) اسے زجاج نے معانی القرآن ۴۴۷/۱ میں بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (۴) (د) اور (ظ) میں: "نہیں مرتا"، اور (خ) میں: "کہ نہیں"، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور سنن ترمذی سے ہے۔ (۵) سنن ترمذی (۸۱۲)۔ اور بخاری نے اس ہلال کے بارے میں کہا: منکر الحدیث۔ اور عقیلی نے کہا: اس کی حدیث کی پیروی نہیں کی جاتی، میزان الاعتدال ۳۱۵/۴؛ اور ذہبی نے کہا: یہ حضرت علی سے ان کے قول کے طور پر مروی ہے۔ (۶) اسے دارمی (۱۷۸۵)، بیہقی ۳۳۴/۴ اور بغوی نے اپنی تفسیر ۲۳۱/۱ میں روایت کیا ہے؛ اس کی سند میں لیث بن ابی سلیم ہے، جو ضعیف ہے۔ (۷) اسے ابن ابی شیبہ نے ۳۳۷/۴ (لاپتہ حصہ) میں حضرت عمر سے موقوفاً روایت کیا ہے، اور ابن کثیر نے مسند الفاروق ۲۹۲/۱ میں اس کی سند کو صحیح قرار دیا ہے (یعنی موقوفاً)۔ (۸) (م) میں: تم پر حج فرض کیا گیا ہے۔

Surah Aal-Imran: Verses 96 - 97, Page 232

...[if one chooses to] do [so], let him die in whatever state he wishes; whether as a Jew, a Christian, or a Magian, unless he has an excuse of illness or a tyrannical ruler. Verily, he shall have no share(1) in my intercession, nor shall he come to my pool (Al-Hawd)(2).

Ibn Abbas said: The Messenger of Allah (ﷺ) said: "Whoever has wealth that can take him to Hajj but does not perform Hajj, or has wealth upon which Zakat is due but does not pay Zakat, he will ask for a return at the time of death." It was said: O Ibn Abbas, we thought this was for the disbelievers. He replied: I recite to you the Quran regarding it: {O you who have believed, let not your wealth and your children divert you from remembrance of Allah. And whoever does that - then those are the losers. And spend from what We have provided you before death comes to one of you and he says, "My Lord, if only You would delay me for a brief term so I would give charity and be among the righteous"}(3) [Al-Munafiqun: 9, 10].

Al-Hasan bin Salih said in his commentary: [Meaning] so I may pay Zakat and perform Hajj.

It is narrated from the Prophet (ﷺ) that a man asked him about the verse, so he said: "Whoever performs Hajj without hoping for a reward, or stays back without fearing punishment, has indeed disbelieved in it"(4).

Qatadah narrated from Al-Hasan that Umar (may Allah be pleased with him) said: I intended to send men to the provinces to look for those who had wealth but did not perform Hajj, and impose the Jizya (tribute) on them; for that is the word of Allah: {And whoever disbelieves - then indeed, Allah is free from need of the worlds}(5).

I say: This was stated as a severe warning (taghlidh). Therefore, our scholars said: The verse implies that whoever dies without performing Hajj while being capable, the threat of punishment applies to him. It is not sufficient for another person to perform Hajj on his behalf [after his death to remove this threat]; for if another's Hajj were to drop the obligation from him, the threat would also be dropped. And Allah knows best.

Footnotes: (1) In (m): "no share"; the word (la - no) was omitted from it. (2) Reported by Abu al-Layth in his Tafsir 1/286; its narration is through Dawud bin al-Muhabbar, from Abbad bin Kathir al-Thaqafi, from Abd Khayr. Both Dawud and Abbad are abandoned in hadith, as mentioned by Al-Hafiz in Al-Taqrib. (3) Reported by Al-

Tirmidhi (3316) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (4) Mentioned by Al-Nahhas in Ma'ani al-Quran 1/448, and Al-Suyuti in Al-Itqan 2/1243; attributed to Abd bin Humayd in his Tafsir from Nafi' as a mursal report. (5) Reported by Sa'id bin Mansur in his Sunan - as in Musnad al-Faruq by Ibn Kathir 1/293, and Al-Durr al-Manthur 2/56 - and Ibn al-Jawzi in Al-Tahqiq 2/118.

सूरह आल-इमरान: आयत 96 - 97, पृष्ठ 232

...[यदि कोई ऐसा करना चाहे तो] उसे वह जिस हाल में चाहे मरने दे; चाहे वह यहूदी, ईसाई या पारसी होकर मरे, जब तक कि उसके पास बीमारी या किसी अत्याचारी शासक का कोई बहाना न हो। वास्तव में, मेरी सिफारिश में उसका कोई हिस्सा(1) नहीं होगा और न ही वह मेरे हौज़ पर आएगा(2)।

इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने फरमाया: "जिसके पास इतना धन हो कि वह उसे हज तक पहुँचा सके लेकिन वह हज न करे, या जिसके पास इतना धन हो जिस पर ज़कात वाजिब हो लेकिन वह ज़कात न दे, वह मृत्यु के समय वापस लौटने की प्रार्थना करेगा।" कहा गया: ऐ इब्न अब्बास, हमने सोचा था कि यह काफिरों के लिए है। उन्होंने जवाब दिया: मैं तुम्हारे सामने इसके बारे में कुरान पढ़ता हूँ: {ऐ ईमान वालो! तुम्हारे धन और तुम्हारी संतान तुम्हें अल्लाह की याद से गाफ़िल न कर दें। और जो कोई ऐसा करेगा, तो वही घाटे में रहने वाले हैं। और जो कुछ हमने तुम्हें दिया है उसमें से खर्च करो इससे पहले कि तुममें से किसी की मौत आ जाए और वह कहने लगे, "मेरे रब! तूने मुझे थोड़े समय की मोहलत और क्यों न दी कि मैं दान (ज़कात) देता और नेक लोगों में शामिल हो जाता"}(3) [अल-मुनाफ़िक़ून: 9, 10]।

अल-हसन बिन सालेह ने अपनी तफ़सीर में कहा: [इसका अर्थ है] ताकि मैं ज़कात दूँ और हज करूँ।

नबी (ﷺ) से रिवायत है कि एक व्यक्ति ने उनसे इस आयत के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: "जिसने हज किया और उसे सवाब (पुण्य) की उम्मीद न हो, या जो बिना सज़ा के डर के पीछे रह गया, उसने वास्तव में इसके साथ कुफ्र (अविश्वास) किया है"(4)।

क़तादाह ने अल-हसन से रिवायत की कि उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: मेरा इरादा हुआ कि मैं शहरों में आदमियों को भेजूँ जो यह देखें कि किसके पास धन है और उसने हज नहीं किया है, तो वे उन पर जज़िया (कर) लगा दें; क्योंकि अल्लाह का फरमान है: {और जिसने कुफ्र किया - तो वास्तव में, अल्लाह तमाम जहान वालों से बेनियाज़ (स्वतंत्र) है}(5)।

मैं कहता हूँ: यह बात सख़्त चेतावनी (तग़लीज़) के तौर पर कही गई है। इसीलिए हमारे उलेमाओं ने कहा: आयत में यह निहित है कि जो व्यक्ति सक्षम होने के बावजूद हज किए बिना मर गया, उस पर यह चेतावनी लागू होती है। यह पर्याप्त नहीं है कि उसकी ओर से कोई दूसरा हज करे [ताकि यह

चेतावनी हट जाए]; क्योंकि यदि दूसरे का हज उसके दायित्व को समाप्त कर देता, तो चेतावनी भी समाप्त हो जाती। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

पाद टिप्पणियाँ: (1) (म) में: "अला नसीब"; इसमें से शब्द (ला - नहीं) छूट गया था। (2) अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर 1/286 में इसका उल्लेख किया है; इसकी रिवायत दाऊद बिन अल-मुहब्बर के माध्यम से अब्बाद बिन कसीर अल-सक़फी से, अब्द ख़ैर से है। दाऊद और अब्बाद दोनों ही हदीस में छोड़े गए (मत़रूक) हैं, जैसा कि अल-हाफ़िज़ ने अल-तकरीब में उल्लेख किया है। (3) अल-तिर्मिज़ी (3316) द्वारा इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत। (4) अल-नहस ने मआनी अल-कुरान 1/448 में और अल-सुयुती ने अल-इतकान 2/1243 में इसका उल्लेख किया है; और इसे अब्द बिन हुमैद ने अपनी तफ़सीर में नफ़ी से मुरसल रिवायत के रूप में उद्धृत किया है। (5) सईद बिन मंसूर ने अपनी सुनन में - जैसा कि इब्न कसीर की मसनद अल-फारूक 1/293 और अल-दुर्र अल-मनसूर 2/56 में है - और इब्न अल-जौज़ी ने अल-तहरीक 2/118 में इसका उल्लेख किया है।

سورہ آل عمران: آیات 96 - 97، صفحہ 232

...وہ جس حال میں چاہے مرے؛ چاہے یہودی مرے، عیسائی یا مجوسی، سوائے اس کے کہ اسے بیماری یا ظالم بادشاہ کا کوئی عذر لاحق ہو۔ خبردار! میری شفاعت میں اس کا کوئی حصہ(1) نہ ہو گا اور نہ ہی وہ میرے حوض پر آئے گا(2)۔

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس کے پاس اتنا مال ہو جو اسے حج تک پہنچا سکے اور اس نے حج نہ کیا ہو، یا اس کے پاس اتنا مال ہو جس پر زکوٰۃ فرض ہو اور اس نے زکوٰۃ نہ دی ہو، وہ موت کے وقت واپسی کا سوال کرے گا۔" کہا گیا: اے ابن عباس، ہم تو سمجھتے تھے کہ یہ کافروں کے لیے ہے۔ انہوں نے فرمایا: میں تمہارے سامنے اس پر قرآن پڑھتا ہوں: {اے ایمان والو! تمہارے مال اور تمہاری اولاد تمہیں اللہ کی یاد سے غافل نہ کر دیں، اور جو ایسا کرے گا تو وہی لوگ خسارہ پانے والے ہیں۔ اور جو کچھ ہم نے تمہیں دیا ہے اس میں سے خرچ کرو اس سے پہلے کہ تم میں سے کسی کو موت آ جائے اور وہ کہے: اے میرے رب! تو نے مجھے تھوڑی مدت کے لیے مہلت کیوں نہ دی تاکہ میں صدقہ کرتا اور نیک لوگوں میں شامل ہو جاتا}(3) [المنافقون: 9، 10]۔

حسن بن صالح نے اپنی تفسیر میں کہا: [یعنی] تاکہ میں زکوٰۃ دوں اور حج کروں۔

نبی کریم ﷺ سے مروی ہے کہ ایک شخص نے آپ ﷺ سے اس آیت کے بارے میں پوچھا تو آپ ﷺ نے فرمایا: "جس نے حج کیا اور اسے ثواب کی امید نہ ہو، یا (گھر) بیٹھا رہا اور اسے عذاب کا خوف نہ ہو، اس نے اس کے ساتھ کفر کیا"(4)۔

قتادہ نے حسن سے روایت کی ہے کہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: میرا ارادہ ہوا کہ میں شہروں کی طرف آدمی بھیجوں جو دیکھیں کہ کس کے پاس مال ہے اور اس نے حج نہیں کیا، تو وہ ان پر جزیہ لگا دیں، کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور جس نے کفر کیا تو بے شک اللہ تمام جہان والوں سے بے نیاز ہے}(5)۔

میں کہتا ہوں: یہ کلام سخت تنبیہ (تغلیظ) کے طور پر ہے، اسی لیے ہمارے علماء نے کہا: آیت اس بات پر مشتمل ہے کہ جو شخص قدرت رکھنے کے باوجود حج کیے بغیر مر گیا، تو وعید اسی کی طرف متوجہ ہے، اور یہ کافی نہیں کہ اس کی طرف سے کوئی دوسرا حج کرے؛ کیونکہ اگر دوسرے کا حج اس سے فرض ساقط کر دیتا تو اس سے وعید بھی ساقط ہو جاتی۔ واللہ اعلم۔

حواشی: (1) نسخہ (م) میں ہے: "ألا نصيب"؛ اس میں سے (لا) کا لفظ ساقط ہو گیا ہے۔ (2) ابو اللیث نے اپنی تفسیر 1/286 میں اس کی تخریج کی ہے، اور ان کی روایت داود بن المحبر کے واسطے سے عباد بن کثیر الثقفی سے، وہ عبد خیر سے نقل کرتے ہیں۔ داود اور عباد دونوں ہی متروک الحدیث ہیں جیسا کہ الحافظ نے التقریب میں ذکر کیا ہے۔ (3) اسے امام ترمذی (3316) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (4) اسے النحاس نے معانی القرآن 1/448 میں، اور السیوطی نے الاتقان 2/1243 میں نقل کیا ہے، اور اسے عبد بن حمید کی طرف ان کی تفسیر میں نفیع سے مرسل روایت کے طور پر منسوب کیا ہے۔ (5) اسے سعید بن منصور نے اپنی سنن میں روایت کیا ہے - جیسا کہ ابن کثیر کی مسند الفاروق 1/293 اور الدر المنثور 2/56 میں ہے - اور ابن الجوزی نے التحقیق 2/118 میں۔

Surah Al-Imran: Verses 96 - 99 233 Sa'id bin Jubayr said: If a neighbor of mine died who had wealth but did not perform Hajj, I would not pray over him (1). Allah Almighty says: {Say, "O People of the Scripture, why do you disbelieve in the verses of Allah while Allah is Witness over what you do?" Say, "O People of the Scripture, why do you avert from the way of Allah those who believe, seeking to make it [seem] deviant while you are witnesses [to the truth]? And Allah is not unaware of what you do."} His saying: {Say, "O People of the Scripture, why do you avert from the way of Allah"}, meaning: you turn away from the religion of Allah {those who believe}. Al-Hasan read it: "tusiddun," with a damma on the ta' and a kasra on the sad (2), and they are two linguistic variations: sadda and asadda, like: salla the meat and asalla: if it stinks, and khamma and akhamma also: if it changes. {seeking to make it [seem] deviant}: you seek for it, so the lam (preposition) was omitted, like: {and when they measure for them} [Al-Mutaffifin: 3]. It is said: baghaytu lahu kadha, meaning: I sought it for him. And abghaytuhu kadha, meaning: I helped him [with it] (3). And 'iwaj (deviance): inclination and deviation - with a kasra on the 'ayn - in religion, speech, and action, and whatever departs from the straight path. And with a fatha (al-'awaj): in a wall, and every standing person. Reported from Abu 'Ubayda and others (4). And the meaning of Allah Almighty's saying: {they will follow the Caller, with no deviation in him} [Taha: 108], meaning: they are unable to deviate from his call. And 'aaja in a place and 'awwaja: he stayed and stopped. And al-'a'ij is the one who stops (5), the poet said: Will you stop with us so that we / may see the courtyards or the traces of the tents (6)

(1) Narrated by Ibn Abi Shaybah 4/337 (the lost part). (2) Ash-Shadhdhah Readings p. 22, and Al-Muharrar Al-Wajiz 1/481. (3) I'rab Al-Qur'an by An-Nahhas 1/379 and what is between brackets from it, and see Ma'ani Al-Qur'an by Al-Farra' 1/227, and Ma'ani Al-Qur'an by Az-Zajjaj 1/447. (4) Majaz Al-Qur'an by Abu 'Ubayda 1/98, and Tafsir Al-Baghawi 1/331. (5) As-Sihah ('awaj), and Tahdhib Al-Lugha 3/47. (6) Cited by Al-Baghdadi in Sharh Shawahid Al-Shafiya 4/464 and 466. Similar to the author's report, and attributed it to Al-Farazdaq, and also attributed it to him by the author of Tabaqat Fuhul Al-Shu'ara' 2/365, and the author of Al-Aghani 21/307, and his report in both: Are you not stopping with us so that... Al-Baghdadi said: The origin is: la'allana (perhaps we), so the lam was replaced with a nun due to weakness. =

सूरा आल इमरान: आयतें 96 - 99 233 और सईद बिन जुबैर ने कहा: यदि मेरा कोई पड़ोसी मर जाए जिसके पास साधन थे लेकिन उसने हज नहीं किया, तो मैं उसके लिए प्रार्थना नहीं करूँगा (1)। अल्लाह तआला का कथन है: {कहो, "ऐ अहले किताब (किताब वालो)! तुम अल्लाह की आयतों का इनकार क्यों करते हो, जबकि जो कुछ तुम करते हो अल्लाह उसका गवाह है?" कहो, "ऐ अहले किताब! तुम अल्लाह के रास्ते से उसे क्यों रोकते हो जो ईमान लाया, तुम उसमें टेढ़ापन ढूँढ़ते हो जबकि तुम खुद गवाह हो? और अल्लाह उससे बेखबर नहीं है जो तुम करते हो।"} उनका कहना: {कहो, "ऐ अहले किताब! तुम अल्लाह के रास्ते से क्यों रोकते हो"}, यानी: तुम अल्लाह के धर्म से फेर देते हो {उसे जो ईमान लाया}। अल-हसन ने इसे पढ़ा: "तुसिददुन", ता पर दम्मा और स्वाद पर कसरा के साथ (2), और वे दो भाषाई रूप हैं: सददा और असददा, जैसे: सल्लल लहमू और असल्ला: जब वह बदबूदार हो जाए, और खम्मा और अखम्मा भी: जब वह बदल जाए। {तुम उसमें टेढ़ापन ढूँढ़ते हो}: तुम उसके लिए तलाश करते हो, इसलिए 'लाम' को हटा दिया गया, जैसे: {और जब वे उनके लिए मापते हैं} [अल-मुतफ़्फ़िफीन: 3]। कहा जाता है: बग़ैतु लहू कज़ा, यानी: मैंने उसके लिए यह माँगा। और अबग़ैतुहु कज़ा, यानी: मैंने इसमें उसकी मदद की (3)। और 'इवज' (टेढ़ापन): झुकाव और भटकाव - ऐन पर कसरा के साथ - धर्म, वाणी और कर्म में, और जो कुछ भी सीधे रास्ते से बाहर निकल जाए। और फ़त्हा (अवज) के साथ: दीवार में, और हर खड़ी वस्तु में। अबू उबैदा और अन्य से उद्धृत (4)। और अल्लाह तआला के इस कथन का अर्थ: {वे पुकारने वाले के पीछे चलेंगे, जिसमें कोई टेढ़ापन न होगा} [ताहा: 108], यानी: वे उसकी पुकार से विमुख होने में असमर्थ होंगे। और 'आजा' किसी स्थान पर और 'अव्वजा': वह ठहरा और रुका। और 'आइज' रुकने वाला है (5), कवि ने कहा: क्या तुम हमारे साथ रुकोगे ताकि हम / आँगन या खेमों के निशान देख सकें(6)

(1) इब्न अबी शयबा द्वारा 4/337 (खोया हुआ हिस्सा) निकाला गया। (2) अल-क़िरात अश-शाज़ाह पृष्ठ 22, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/481। (3) अन-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 1/379 और उसके कोष्ठक के बीच क्या है, और अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान 1/227, और अज़-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 1/447 देखें। (4) अबू उबैदा द्वारा मजाज़ अल-कुरान 1/98, और तफ़सीर अल-बग़वी 1/331। (5) अस-सिहाह (अवज), और तहज़ीब अल-लुग़ा 3/47। (6) अल-बग़दादी ने शरह शवाहिद अल-शाफ़िया 4/464 और 466 में उद्धृत किया है। लेखक की रिवायत की तरह, और इसे अल-फ़रज़दक़ के नाम से जोड़ा, और इसे तबक़ात फुहूल अल-शुआरा 2/365 के लेखक और अल-अघानी 21/307 के लेखक ने भी उनके नाम से जोड़ा, और उन दोनों में उनकी रिवायत है: क्या तुम

हमारे साथ नहीं रुक रहे हो... अल-बग़दादी ने कहा: मूल है: लअल्लना (शायद हम), इसलिए कमजोरी के कारण लाम को नून से बदल दिया गया। =

سورہ آل عمران: آیات 96 - 99 233 اور سعید بن جبیر نے کہا: اگر میرا کوئی ایسا پڑوسی مر جائے جس کے پاس مال و دولت ہو اور اس نے حج نہ کیا ہو، تو میں اس کا جنازہ نہیں پڑھوں گا (1)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {کہہ دیجیے کہ اے اہل کتاب! تم اللہ کی آیات کا کیوں انکار کرتے ہو حالانکہ جو تم کرتے ہو اللہ اس پر گواہ ہے؟ کہہ دیجیے کہ اے اہل کتاب! تم اللہ کی راہ سے اسے کیوں روکتے ہو جو ایمان لایا، تم اس میں کجی (ٹیڑھا پن) تلاش کرتے ہو حالانکہ تم (حق کے) گواہ ہو؟ اور اللہ اس سے غافل نہیں ہے جو تم کرتے ہو}۔ ان کا قول: {کہہ دیجیے کہ اے اہل کتاب! تم اللہ کی راہ سے کیوں روکتے ہو}، یعنی: تم اللہ کے دین سے پھیر دیتے ہو {اسے جو ایمان لایا}۔ حسن نے اسے "تُصِدُّون" پڑھا ہے، ت پر ضمہ اور ص پر کسرہ کے ساتھ (2)، اور یہ دو لغتیں ہیں: صَدَّ اور اَصَدَّ، جیسے: صَلَّ اللحم اور اَصَلَّ: جب وہ بدبودار ہو جائے، اور خَمَّ اور اَخَمَّ بھی: جب وہ بدل جائے۔ {تم اس میں کجی تلاش کرتے ہو}: تم اس کے لیے طلب کرتے ہو، پس لام کو حذف کر دیا گیا، جیسے: {اور جب وہ ان کے لیے ناپتے ہیں} [المطففین: 3]۔ کہا جاتا ہے: بغیتُ لہ کذا، یعنی: میں نے اس کے لیے یہ طلب کیا۔ اور ابغیتُہ کذا، یعنی: میں نے [اس پر] اس کی مدد کی (3)۔ اور "عِوَج" (کجی): جھکاؤ اور انحراف - عین کے کسرہ کے ساتھ - دین، قول اور عمل میں، اور جو کچھ سیدھے راستے سے نکل جائے۔ اور فتحہ (عَوَج) کے ساتھ: دیوار میں، اور ہر کھڑی چیز میں۔ ابو عبیدہ اور دیگر سے منقول ہے (4)۔ اور اللہ تعالیٰ کے ارشاد کا معنی: {وہ پکارنے والے کے پیچھے چلیں گے، جس میں کوئی کجی نہ ہو گی} [طہٰ: 108]، یعنی: وہ اس کی پکار سے انحراف کی قدرت نہ رکھیں گے۔ اور "عاج بالمکان" اور "عوّج": وہ ٹھہرا اور رکا۔ اور "العائج" ٹھہرنے والا ہے (5)، شاعر نے کہا: کیا تم ہمارے ساتھ ٹھہرو گے تاکہ ہم / صحن یا خیموں کے نشانات دیکھ سکیں (6)

(1) اسے ابن ابی شیبہ نے 4/ 337 (مفقود حصہ) میں روایت کیا ہے۔ (2) القراءات الشاذہ ص 22، اور المحرر الوجیز 1/ 481۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 1/ 379 اور اس کے قوسین کے درمیان جو ہے، اور دیکھیں معانی القرآن للفراء 1/ 227، اور معانی القرآن للزجاج 1/ 447۔ (4) مجاز القرآن لابی عبیدہ 1/ 98، اور تفسیر البغوی 1/ 331۔ (5) الصحاح (عوج)، اور تہذیب اللغۃ 3/ 47۔ (6) اسے بغدادی نے شرح شواہد الشافیہ 4/ 464 اور 466 میں ذکر کیا ہے۔ مصنف کی روایت کی طرح، اور اسے فرزدق کی طرف منسوب کیا، اور طبقات فحول الشعراء 2/ 365 کے مصنف اور الاغانی 21/ 307 کے مصنف نے بھی اسے اسی کی طرف منسوب کیا، اور ان دونوں میں اس کی روایت ہے: کیا تم ہمارے ساتھ نہیں ٹھہر رہے... بغدادی نے کہا: اصل "لعلنا" ہے، پس ضعف کی وجہ سے لام کو نون سے بدل دیا گیا۔ =

234 Surah Al-Imran: Verses 98 - 100

And an 'A'waj' man: one with bad character, and his crookedness is clear. 'A'waj' among horses refers to those with 'takhneeb' in their legs. 'Al-A'wajiyah' horses are attributed to a horse that was a racer in the pre-Islamic era (1). It is said: a 'muhannab' horse: if there is a wide distance between the two legs without 'fahaj' (2), and it is praise. It is also said: 'al-hanab' is curvature in the legs. Al-Khalil said: 'at-takhneeb' is described in terms of strength, and it is not a crookedness (3).

His, the Exalted, saying: {while you are witnesses} i.e., rational beings. It was also said: witnesses that it is written in the Torah that the religion of God which He accepts nothing else from but Islam, as it contains the description of Muhammad, peace be upon him.

His, the Exalted, saying: {O you who have believed, if you obey a party of those who were given the Scripture, they will turn you back, after your belief, [to being] unbelievers. 100}

It was revealed concerning a Jew who wanted to renew the strife between the Aws and the Khazraj after it had ceased through the Prophet, peace be upon him. He sat among them and recited to them poetry composed by one of the two tribes during their war. Then the other tribe said: Our poet said on the day [of such-and-such]: so-and-so. It was as if something of that had affected them, so they said: 'Come, let us return to war as "jadha'an" (4) as it was.' So these called out: 'O people of Aws!' and those called out: 'O people of Khazraj!' They gathered and took up arms, and lined up for battle. Then this verse was revealed, so the Prophet, peace be upon him, came until...

= Ibn Manzur mentioned it in 'Al-Lisan' (lghn) and also attributed it to Al-Farazdaq, and his narration in it is: 'Stop, my two companions, with us to lghana'. Similarly, Ibn Al-Anbari mentioned it in 'Al-Insaaf' 1/225, without attributing it. 'Lghun' (with the letter ghayn) is a variant of 'la'alla' (perhaps) as mentioned by Ibn Manzur, who said: Some of Banu Taym say: 'laghannaka', meaning: 'perhaps you', and he cited the verse. Ibn Manzur also mentioned it in 'Al-Lisan' (ann), attributing it to Jarir, and his narration in it is: 'Are you turning with us because of us'. i.e., perhaps us, for 'anna' with a fatha can mean: 'perhaps', as mentioned. His saying: 'Al-Arasat'; it is the plural of 'arsah', which is any wide space between houses with no building on it. 'Al-Lisan' (ars). (1) Mujmal al-Lughah 3/635. (2) In 'Al-Qamus' (fhj): 'Fahaja' in his walk (like

'mana'a'): the fronts of his feet are close together, and his heels are far apart... and he is 'afhaj', clearly showing 'fahaj', with a fatha. (3) Al-Ayn 3/250, and Mujmal al-Lughah 1/253, and from it the author quoted Al-Khalil's words. (4) In (m): 'jadha'aa'. The word was not improved in the copies. The established one is from 'Asbab al-Nuzul' by Al-Wahidi, p. 111. It says in 'Al-Lisan' (jdh'): 'I returned the matter as jadha'an', i.e., new as it began... and if a war between people is extinguished and some of them say: 'If you wish, we will return it to its youthful state (jadha'ah)', i.e., the first thing it starts with.

234 सूरह आल इमरान: आयत 98 - 100

और 'अवज' आदमी: बुरे चरित्र वाला, और उसका टेढ़ापन स्पष्ट है। घोड़ों में 'अवज' उन घोड़ों को कहते हैं जिनके पैरों में 'तखनीब' हो। 'अल-अवजियाह' घोड़े उस घोड़े से संबंधित हैं जो इस्लाम-पूर्व काल में एक दौड़ने वाला घोड़ा था (1)। कहा जाता है: एक 'मुहन्नब' घोड़ा: यदि बिना 'फहज' के दोनों पैरों के बीच की दूरी अधिक हो (2), और यह प्रशंसा है। यह भी कहा जाता है: 'अल-हनब' पैरों का टेढ़ापन है। अल-खलील ने कहा: 'अत-तखनीब' का वर्णन शक्ति के संदर्भ में किया जाता है, और यह कोई टेढ़ापन नहीं है (3)।

अल्लाह तआला का कथन: {जब तुम गवाह हो} यानी: बुद्धिमान लोग। यह भी कहा गया: गवाह कि तौरात में लिखा है कि अल्लाह का धर्म जिसके अलावा वह कुछ स्वीकार नहीं करता वह इस्लाम है, क्योंकि इसमें मुहम्मद ﷺ का वर्णन है।

अल्लाह तआला का कथन: {ऐ ईमान वालो! अगर तुम अहले किताब के एक गिरोह की बात मानोगे, तो वे तुम्हारे ईमान लाने के बाद तुम्हें फिर से काफ़िर बना देंगे। 100}

यह एक यहूदी के बारे में नाज़िल हुई जिसने नबी ﷺ के माध्यम से औस और खज़रज के बीच खत्म हो चुके झगड़े को फिर से शुरू करना चाहा। वह उनके बीच बैठा और उन्हें उनके युद्ध के दौरान दोनों कबीलों में से एक द्वारा कही गई कविता सुनाई। फिर दूसरे कबीले ने कहा: हमारे कवि ने [फलां] दिन कहा था: ऐसा और वैसा। ऐसा लगा जैसे उन पर उस बात का कुछ असर हुआ हो, तो उन्होंने कहा: 'आओ, हम युद्ध को 'जज़ाअन' (4) की तरह वापस लाएं जैसा कि वह था।' तो इन्होंने पुकारा: 'ऐ औस वालो!' और उन्होंने पुकारा: 'ऐ खज़रज वालो!' वे इकट्ठे हुए और हथियार उठा लिए, और लड़ने के लिए कतारबद्ध हो गए। फिर यह आयत नाज़िल हुई, तो नबी ﷺ आए यहाँ तक कि...

= इब्न मंजूर ने इसे 'अल-लिसान' (लग्न) में उद्धृत किया है और इसे अल-फरज़दक से भी जोड़ा है, और इसमें उनका वर्णन है: 'ऐ मेरे दो साथियों, हमारे साथ रुक जाओ'। इसी तरह इब्न अल-अंबारी ने इसे 'अल-इंसाफ' 1/225 में उद्धृत किया है, लेकिन इसे किसी के नाम नहीं किया। 'लगुन' (ग़ैन के साथ) 'लअल्ला' (शायद) का एक भाषाई रूप है जैसा कि इब्न मंजूर ने उल्लेख किया है, और कहा: बनू तैय्यम के कुछ लोग कहते हैं: 'लगन्नका', जिसका अर्थ है: 'शायद तुम', और उन्होंने आयत उद्धृत की। इब्न मंजूर ने इसे 'अल-लिसान' (अन्न) में भी उद्धृत किया है, और इसे जरीर से जोड़ा है, और इसमें उनका वर्णन है: 'क्या तुम हमारे कारण हमारे साथ मुड़ रहे हो'। यानी: शायद हम, क्योंकि

'अन्ना' (फत्हा के साथ) का अर्थ 'शायद' हो सकता है, जैसा कि उल्लेख किया गया है। उनका कहना है: 'अल-अरसात'; यह 'अरसाह' का बहुवचन है, और यह घरों के बीच का वह हर विस्तृत स्थान है जहाँ कोई निर्माण न हो। 'अल-लिसान' (अर्स)। (1) मुजमल अल-लुगह 3/635। (2) 'अल-कामूस' (फहज) में: 'फहजा' अपनी चाल में (जैसे 'मना'): उसके पैरों के सामने के हिस्से एक-दूसरे के करीब हों, और उसकी एड़ियाँ एक-दूसरे से दूर हों... और वह 'अफहज' है, स्पष्ट रूप से 'फहज' दिखाता हुआ। (3) अल-ऐन 3/250, और मुजमल अल-लुगह 1/253, और इससे लेखक ने अल-खलील के शब्दों को उद्धृत किया। (4) (म) में: 'जज़ाआ'। प्रतियों में शब्द को बेहतर नहीं बनाया गया था। पुष्ट शब्द अल-वाहिदी की 'असबाब अल-नुज़ुल' पृष्ठ 111 से है। 'अल-लिसान' (जज़'अ) में कहा गया है: 'मैंने मामले को जज़ाअन की तरह लौटा दिया', यानी: नया जैसा कि वह शुरू हुआ था... और अगर लोगों के बीच युद्ध शांत हो जाए और उनमें से कुछ कहें: 'यदि आप चाहें, तो हम इसे जज़ाअह (युवा अवस्था) में लौटा देंगे', यानी वह पहली चीज़ जिससे वह शुरू होता है।

۲۳۴ سورۃ آل عمران: آیات ۹۸ - ۱۰۰

اور 'اعوج' آدمی: بد اخلاق، اور اس کا ٹیڑھا پن واضح ہے۔ گھوڑوں میں 'عوج' ان گھوڑوں کو کہتے ہیں جن کی ٹانگوں میں 'تخنیب' ہو، اور 'اعوجیہ' گھوڑے اس گھوڑے کی طرف منسوب ہیں جو زمانہ جاہلیت میں ایک سابقہ (دوڑنے والا) گھوڑا تھا (۱)۔ اور کہا جاتا ہے: 'محنب' گھوڑا: جب بغیر 'فحج' کے دونوں ٹانگوں کے درمیان کافی فاصلہ ہو (۲)، اور یہ تعریف ہے۔ اور کہا جاتا ہے: 'الحنب' ٹانگوں میں ٹیڑھا پن ہے۔ خلیل نے کہا: 'التحنیب' کا وصف شدت (مضبوطی) میں بیان کیا جاتا ہے، اور یہ ٹیڑھا پن نہیں ہے (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور تم گواہ ہو} یعنی: عقلمند لوگ۔ اور کہا گیا: گواہ کہ تورات میں لکھا ہوا ہے کہ اللہ کا وہ دین جسے وہ اسلام کے سوا قبول نہیں کرتا وہی سچا دین ہے، کیونکہ اس میں محمد ﷺ کی صفت بیان کی گئی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے ایمان والو! اگر تم اہل کتاب کے ایک گروہ کی بات مانو گے تو وہ تمہیں تمہارے ایمان لانے کے بعد پھر کافر بنا دیں گے۔ ۱۰۰}

یہ ایک یہودی کے بارے میں نازل ہوئی جس نے نبی ﷺ کے ذریعے اوس اور خزرج کے درمیان ختم ہونے والے فتنے کو دوبارہ زندہ کرنا چاہا۔ وہ ان کے درمیان بیٹھا اور انہیں وہ اشعار سنائے جو ان کی جنگ کے دوران دونوں قبیلوں میں سے کسی نے کہے تھے۔ تو دوسرے قبیلے نے کہا: ہمارے شاعر نے [فلاں] دن کہا تھا: ایسا اور ویسا۔ تو گویا ان پر اس بات کا کچھ اثر ہوا، چنانچہ انہوں نے کہا: 'آؤ ہم جنگ کو 'جذعاً' (۴) کی طرح لوٹا دیں جیسی وہ پہلے تھی۔' تو ان لوگوں نے پکارا: 'اے آلِ اوس!' اور ان لوگوں نے پکارا: 'اے آلِ خزرج!' پس وہ جمع ہو گئے اور ہتھیار اٹھا

لیے، اور لڑائی کے لیے صفیں باندھ لیں، تب یہ آیت نازل ہوئی، تو نبی ﷺ تشریف لائے یہاں تک کہ...

= ابن منظور نے اسے 'اللسان' (لغن) میں ذکر کیا ہے اور اسے فرزدق کی طرف بھی منسوب کیا ہے، اور اس میں ان کی روایت ہے: 'اے میرے دو ساتھیو، ہمارے ساتھ ٹھہر جاؤ'۔ اسی طرح ابن الانباری نے اسے 'الانصاف' ۲۲۵/۱ میں ذکر کیا ہے، لیکن اسے کسی کی طرف منسوب نہیں کیا۔ 'لغن' (غین معجمہ کے ساتھ) 'لعل' کی ایک لغوی صورت ہے جیسا کہ ابن منظور نے ذکر کیا، اور کہا: بنو تیم کے بعض لوگ کہتے ہیں: 'لغنک'، بمعنی: 'شاید تم'، اور انہوں نے شعر پیش کیا۔ ابن منظور نے اسے 'اللسان' (انن) میں بھی ذکر کیا ہے، اور اسے جریر کی طرف منسوب کیا ہے، اور اس میں ان کی روایت ہے: 'کیا تم ہمارے سبب ہمارے ساتھ مڑ رہے ہو'۔ یعنی: شاید ہم، کیونکہ 'انّ' مفتوحہ 'لعل' کے معنی میں ہو سکتی ہے، جیسا کہ ذکر کیا گیا۔ ان کا قول: 'العرصات'؛ یہ 'عرصہ' کی جمع ہے، اور یہ گھروں کے درمیان وہ ہر کشادہ جگہ ہے جس میں کوئی عمارت نہ ہو۔ اللسان (عرص)۔ (۱) مجمل اللغہ ۶۳۵/۳۔ (۲) القاموس (فحج) میں ہے: 'فحج' اپنی چال میں (جیسے 'منع'): اس کے قدموں کے اگلے حصے قریب ہوں، اور اس کی ایڑیاں ایک دوسرے سے دور ہوں... اور وہ 'افحج' ہے، واضح طور پر 'فحج' والا، متحرکہ۔ (۳) العین ۳/ ۲۵۰، اور مجمل اللغہ ۲۵۳/۱، اور اس سے مصنف نے خلیل کا کلام نقل کیا ہے۔ (۴) (م) میں: 'جذعاء'۔ نسخوں میں لفظ کی تصحیح نہیں کی گئی۔ ثابت شدہ لفظ واحدی کی 'اسباب النزول' ص ۱۱۱ سے ہے۔ اللسان (جذع) میں کہا گیا ہے: 'میں نے معاملے کو جذعاً کی طرح لوٹا دیا'، یعنی: نیا جیسا کہ وہ شروع ہوا تھا... اور جب لوگوں کے درمیان جنگ ٹھنڈی ہو جائے اور ان میں سے بعض کہیں: 'اگر تم چاہو تو ہم اسے جذعہ (نئی حالت) میں لوٹا دیں گے'، یعنی پہلی چیز جس سے اس کی شروعات ہوتی ہے۔

Surah Al-Imran: Verses 100 - 101. Page 235.

He stood between the two ranks, recited it, and raised his voice. When they heard his voice, they listened to him and started paying attention. When he finished, they threw down their weapons, embraced one another, and started weeping. Narrated from Ikrima, Ibn Zayd, and Ibn Abbas.

The person who did that was Shas ibn Qays, the Jew. He sent someone to the Aws and Khazraj tribes to remind them of the wars that were between them. The Prophet ﷺ came to them and reminded them, so the people realized it was a whisper from Satan and a plot from their enemy. They threw the weapons from their hands, wept, and embraced one another. Then they departed with the Prophet ﷺ, hearing and obeying. Then Allah, the Almighty and Majestic, revealed: "O you who have believed" meaning the Aws and Khazraj, "if you obey a party of those who were given the Scripture" meaning Shas and his companions, "they will turn you back, after your belief, [to being] unbelievers."

Jabir ibn Abdillah said: "There was no newcomer more disliked (1) by us than the Messenger of Allah ﷺ (out of shame for their behavior). He gestured to us with his hand, so we refrained. Allah Almighty reconciled what was between us. No person was more beloved to us than the Messenger of Allah ﷺ. I have never seen a day more hideous and desolate at its beginning, and better at its end, than that day (2)."

The Almighty's saying: "And how could you disbelieve while to you are being recited the verses of Allah and among you is His Messenger? And whoever holds firmly to Allah has [indeed] been guided to a straight path." (Verse 101)

The Almighty said it as a matter of astonishment, i.e., "And how could you disbelieve while to you are being recited the verses of Allah" meaning the Quran. "And among you is His Messenger" meaning Muhammad ﷺ.

Ibn Abbas said: There was fighting and evil between the Aws and Khazraj during the pre-Islamic period (Jahiliyyah). They remembered what was between them, so some of them rose against others with swords. The Prophet ﷺ came, was informed about it, and went...

(1) This is how it appeared in the copies, (M), 'Asbab al-Nuzul' by Al-Wahidi, and 'Al-Ujab' by Ibn Hajar: (akrah/more disliked). Its meaning—if correct—is that nothing was more disliked by them than the Messenger of Allah ﷺ seeing them in that state of dispute and disagreement. It appeared in the Tafsir of Abu al-Layth 1/289 (Volume

1/ Folio 136): "There was no newcomer more honored by us than the Messenger of Allah ﷺ when he appeared before us and gestured to us with his hand..." (2) See 'Asbab al-Nuzul' by Al-Wahidi, pp. 111-112, and what was previously between brackets from it. Al-Tabari narrated (5/627) the hadith of Zayd ibn Aslam, and Ibn Hajar mentioned it in 'Al-Isabah' (1/139-140) and said: its chain of narration is Mursal, and it contains an anonymous narrator. Ibn al-Mundhir narrated it—as in 'Al-Durr al-Manthur' (2/58)—from the hadith of Ikrima, and the narration of Ibn Abbas regarding the verse following it will come.

सूरह आल इमरान: आयत 100 - 101. पृष्ठ 235.

वह दोनों सफों (पंक्तियों) के बीच खड़ा हुआ, इसे पढ़ा और अपनी आवाज़ बुलंद की। जब उन्होंने उसकी आवाज़ सुनी, तो वे चुप हो गए और सुनने लगे। जब वह समाप्त हुआ, तो उन्होंने हथियार डाल दिए, एक-दूसरे को गले लगाया और रोने लगे। इकरीमा, इब्न ज़ैद और इब्न अब्बास से रिवायत है।

ऐसा करने वाला यहूदी शास बिन कैस था, उसने औस और खज़रज के बीच ऐसे व्यक्ति को भेजा जो उन्हें उनके बीच हुए युद्धों की याद दिलाए। नबी ﷺ उनके पास आए और उन्हें याद दिलाया, तो लोगों ने जान लिया कि यह शैतान की फुसफुसाहट और उनके दुश्मन की चाल थी। उन्होंने अपने हाथों से हथियार फेंक दिए, रोए और एक-दूसरे को गले लगाया। फिर वे सुनते और आज्ञा मानते हुए नबी ﷺ के साथ चले गए। तब अल्लाह रब्बुल इज़्ज़त ने नाज़िल फरमाया: "ऐ ईमान वालो!" यानी औस और खज़रज, "अगर तुम उन लोगों के एक समूह की बात मानोगे जिन्हें किताब दी गई है" यानी शास और उसके साथी, "तो वे तुम्हें तुम्हारे ईमान के बाद फिर से काफिर बना देंगे।"

जाबिर बिन अब्दुल्लाह ने कहा: "अल्लाह के रसूल ﷺ से ज़्यादा नापसंद (1) हमारे लिए कोई आने वाला नहीं था (उनकी स्थिति के कारण शर्मिंदगी की वजह से)। उन्होंने अपने हाथ से हमें इशारा किया तो हम रुक गए। अल्लाह तआला ने हमारे बीच मेल-मिलाप करा दिया। अल्लाह के रसूल ﷺ से ज़्यादा प्यारा हमारे लिए कोई शख्स नहीं था। मैंने उस दिन से ज़्यादा बुरा और वीरान शुरुआत वाला, और उस दिन से बेहतर अंत वाला दिन कभी नहीं देखा (2)।"

अल्लाह तआला का फरमान: "और तुम कैसे कुफ्र कर सकते हो जबकि तुम्हें अल्लाह की आयतें पढ़कर सुनाई जा रही हैं और तुम्हारे बीच उसका रसूल मौजूद है? और जो अल्लाह को मज़बूती से थाम ले, उसे सीधा रास्ता दिखा दिया गया।" (आयत 101)

अल्लाह तआला ने यह आश्चर्य के तौर पर कहा है, यानी: "और तुम कैसे कुफ्र कर सकते हो जबकि तुम्हें अल्लाह की आयतें पढ़कर सुनाई जा रही हैं" यानी कुरान। "और तुम्हारे बीच उसका रसूल मौजूद है" यानी मुहम्मद ﷺ।

इब्न अब्बास ने कहा: जाहिलियत के ज़माने में औस और खज़रज के बीच लड़ाई और बुराई थी। उन्होंने अपने बीच की बातों को याद किया, तो उनमें से कुछ तलवारों के साथ दूसरों पर टूट पड़े। नबी ﷺ आए, उन्हें इसकी खबर दी गई, तो वह गए...

(1) प्रतियों, (म), अल-वाहिदी की 'असबाब अल-नुज़ूल' और इब्न हजर की 'अल-उजाब' में इसी तरह आया है: (अकरह/अधिक नापसंद)। इसका अर्थ है—यदि सही है—कि उनके लिए इससे ज़्यादा नापसंद कुछ नहीं था कि अल्लाह के रसूल ﷺ उन्हें विवाद और मतभेद की उस स्थिति में देखें। अबू अल-लैथ के तफ़सीर 1/289 (खंड 1/ पृष्ठ 136) में आया है: "अल्लाह के रसूल ﷺ से ज़्यादा सम्मानित कोई आने वाला हमारे लिए नहीं था जब वह हमारे सामने आए और अपने हाथ से इशारा किया..." (2) अल-वाहिदी की 'असबाब अल-नुज़ूल' पृष्ठ 111-112 देखें। और अल-तबारी ने ज़ैद बिन असलम की हदीस (5/627) का उल्लेख किया है, और इब्न हजर ने 'अल-इसाबा' (1/139-140) में इसे उद्धृत किया और कहा: इसकी इसनाद मुर्सल है, और इसमें एक गुमनाम रावी है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने—जैसा कि 'अल-दुर अल-मंसूर' (2/58) में है—इकरीमा की हदीस से इसका उल्लेख किया है, और इसके बाद वाली आयत में इब्न अब्बास की रिवायत आएगी।

سورہ آل عمران: آیات ۱۰۰ - ۱۰۱۔ صفحہ ۲۳۵

وہ دونوں صفوں کے درمیان کھڑا ہوا، اسے پڑھا اور اپنی آواز بلند کی، جب انہوں نے اس کی آواز سنی تو خاموش ہو گئے اور سننے لگے، جب وہ فارغ ہوا تو انہوں نے اسلحہ پھینک دیا، ایک دوسرے کو گلے لگایا اور رونے لگے۔ عکرمہ، ابن زید اور ابن عباس سے روایت ہے۔

اور جس نے یہ کیا تھا وہ یہودی شاس بن قیس تھا، اس نے اوس اور خزرج کے پاس ایسے شخص کو بھیجا جو انہیں ان کے درمیان ہونے والی جنگوں کی یاد دلائے۔ نبی کریم ﷺ ان کے پاس تشریف لائے اور انہیں نصیحت کی، تو لوگوں نے پہچان لیا کہ یہ شیطان کی اکساہٹ اور ان کے دشمن کی چال تھی۔ چنانچہ انہوں نے اپنے ہاتھوں سے اسلحہ پھینک دیا، روئے اور ایک دوسرے کو گلے لگایا۔ پھر وہ سنتے اور اطاعت کرتے ہوئے نبی ﷺ کے ساتھ چلے گئے۔ پس اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا﴾ یعنی اوس اور خزرج، ﴿إِن تُطِيعُوا فَرِيقًا مِّنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَبَ﴾ یعنی شاس اور اس کے ساتھی، ﴿يَرُدُّوكُم بَعْدَ إِيمَنِكُمْ كَفِرِينَ﴾۔

حضرت جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "ہمارے لیے رسول اللہ ﷺ سے زیادہ ناپسندیدہ (1) کوئی آنے والا نہ تھا (اپنی حالت پر شرمندگی کی وجہ سے)۔ آپ ﷺ نے اپنے ہاتھ سے ہماری طرف اشارہ فرمایا تو ہم رک گئے۔ اللہ تعالیٰ نے ہمارے درمیان صلح کرا دی۔ پس ہمارے نزدیک رسول اللہ ﷺ سے زیادہ کوئی محبوب نہ تھا۔ میں نے اس دن سے زیادہ بدصورت اور وحشت ناک آغاز والا، اور اس سے زیادہ بہتر انجام والا دن کبھی نہیں دیکھا (2)۔"

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَكَيْفَ تَكْفُرُونَ وَأَنتُمْ تُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ آيَاتُ اللَّهِ وَفِيكُمْ رَسُولُهُ وَمَن يَعْتَصِم بِاللَّهِ فَقَدْ هُدِيَ إِلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (101)﴾۔

اللہ تعالیٰ نے یہ تعجب کے طور پر فرمایا، یعنی: ﴿وَكَيْفَ تَكْفُرُونَ وَأَنتُمْ تُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ آيَاتُ اللَّهِ﴾ یعنی قرآن۔ ﴿وَفِيكُمْ رَسُولُهُ﴾ یعنی محمد ﷺ۔

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: جاہلیت میں اوس اور خزرج کے درمیان لڑائی اور شر تھا، انہوں نے آپس کی باتوں کو یاد کیا تو وہ ایک دوسرے پر تلواروں سے پل پڑے۔ نبی کریم ﷺ تشریف لائے، آپ کو اس کی اطلاع دی گئی تو آپ تشریف لے گئے۔

(1) نسخوں، (م)، واحدی کی اسباب النزول اور ابن حجر کی العجاب میں اسی طرح واقع ہوا ہے: (أكره)۔ اور اس کا مطلب ہے - اگر یہ صحیح ہے - کہ ان کے نزدیک اس سے زیادہ کوئی چیز ناپسندیدہ نہیں تھی کہ رسول اللہ ﷺ انہیں نزاع اور اختلاف کی اس حالت میں دیکھیں۔ اور تفسیر ابی اللیث ۱/ ۲۸۹ میں ہے: "ہمارے لیے رسول اللہ ﷺ سے بڑھ کر معزز کوئی آنے والا نہ تھا جب آپ ہمارے سامنے آئے اور اپنے ہاتھ سے اشارہ فرمایا..." (2) دیکھئے اسباب النزول للواحدی ص ۱۱۱ - ۱۱۲۔ اور طبری (۵/ ۶۲۷) نے زید بن اسلم کی حدیث تخریج کی ہے، اور ابن حجر نے اسے الاصابہ (۱/ ۱۳۹ - ۱۴۰) میں ذکر کیا اور کہا: اس کی اسناد مرسل ہے، اور اس میں ایک مبہم راوی ہے۔ اور ابن المنذر نے - جیسا کہ الدر المنثور (۲/ ۵۸) میں ہے - عکرمہ کی حدیث سے تخریج کی، اور اس کے بعد والی آیت میں ابن عباس کی روایت آئے گی۔

Surah Al-Imran: Verse 101 236

...to them, then this verse was revealed: {And how could you disbelieve while the verses of Allah are being recited to you and among you is His Messenger?} up to His Almighty saying: {then He saved you from it}(1).

And this verse includes those who did not see the Prophet ﷺ; because what is among them of his Sunnah stands in place of seeing him. Al-Zajjaj said: It is possible that this address is specifically for the companions of Muhammad ﷺ; because the Messenger of Allah ﷺ was among them and they were witnessing him. And it is possible that this address is for the entire Ummah; because his traces, signs, and the Quran that he was given(2) are among us, so it is as if(3) the Prophet ﷺ is among us, even if we did not see him(4).

Qatadah said: In this verse are two clear signs: the Book of Allah and the Prophet of Allah. As for the Prophet of Allah, he has passed away, and as for the Book of Allah, Allah has kept it(5) among them as a mercy from Him and a blessing, in it is His lawful and His prohibited, His obedience and His disobedience(6).

{And how} (Wakayfa) is in the position of accusative case (nasb), and the 'Fa' was vocalized with a fatha according to Al-Khalil and Sibawayh because of the meeting of two sakins (silent letters), and fatha was chosen for it because what precedes the 'Fa' is a 'Ya', so it was deemed heavy to combine a 'Ya' and a kasra(7).

His Almighty saying: {And whoever holds fast to Allah} means: takes refuge in Him(8) and holds onto His religion and obedience. {he has certainly been guided}: he has been granted success and guided {to a straight path}. Ibn Jurayj said: {holds fast to Allah}: means believes in Him(9).

It is also said: the meaning of: {And whoever holds fast to Allah} means: holds onto the rope of Allah, which is the Quran. It is said: 'A'sam bih' and 'I'tasam', and 'Tamassak' and 'Istamsak': when one seeks protection through it from others. And 'I'tasamtu fulanan': I prepared for him that by which he holds fast. And everyone who holds onto something is 'Mu'sim' and 'Mu'tasim'. And everyone who prevents something is...

---

(1) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 113, and narrated by al-Tabari 5/636, and Ibn Abi Hatim (3898). (2) In (d), (kh), and (m): 'was given'. (3) In (d) and (m): 'place'. (4) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 1/448, and the author quoted it from him via Tafsir Abi al-Layth

1/287. (5) In (m): 'so He kept it'. (6) Narrated by al-Tabari 5/634, and Ibn Abi Hatim (3899). (7) I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/397. (8) The word 'bih' (in Him) is from (kh) and (z). (9) Narrated by al-Tabari 5/634, and Ibn Abi Hatim (3901).

सूरा आल-इमरान: आयत 101 236

...उनकी ओर, तब यह आयत नाजिल हुई: {और तुम कैसे कुफ्र कर सकते हो जबकि अल्लाह की आयतें तुम्हें पढ़कर सुनाई जा रही हैं और तुम्हारे बीच उसका रसूल मौजूद है?} अल्लाह तआला के इस कथन तक: {फिर उसने तुम्हें उससे बचा लिया}(1)।

और इस आयत में वे लोग भी शामिल हैं जिन्होंने नबी ﷺ को नहीं देखा; क्योंकि उनमें उनकी सुन्नत का जो हिस्सा मौजूद है वह उन्हें देखने के बराबर है। ज़ज्जाज ने कहा: यह संभव है कि यह संबोधन विशेष रूप से मुहम्मद ﷺ के साथियों के लिए हो; क्योंकि अल्लाह के रसूल ﷺ उनके बीच थे और वे उन्हें देख रहे थे। और यह भी संभव है कि यह संबोधन पूरी उम्मत के लिए हो; क्योंकि उनके निशान, उनके संकेत और वह कुरआन जो उन्हें दिया गया(2) हमारे बीच है, तो मानो(3) नबी ﷺ हमारे बीच हैं, भले ही हमने उन्हें नहीं देखा(4)।

क़तादा ने कहा: इस आयत में दो स्पष्ट निशानियाँ हैं: अल्लाह की किताब और अल्लाह के नबी। जहाँ तक अल्लाह के नबी का सवाल है, उनका देहांत हो चुका है, और जहाँ तक अल्लाह की किताब का सवाल है, अल्लाह ने उसे अपनी दया और वरदान के रूप में उनके बीच बाकी रखा(5), इसमें उसका हलाल और हराम, उसकी आज्ञाकारिता और अवज्ञा (का वर्णन) है(6)।

{वकैफ़ा} (और कैसे) नसब (कर्म कारक) की स्थिति में है, और अल-खलील और सिबावैह के अनुसार दो साकिन अक्षरों के मिलने के कारण 'फ़ा' पर फ़त्हा (ज़बर) दिया गया है, और इसके लिए फ़त्हा को इसलिए चुना गया क्योंकि 'फ़ा' से पहले 'या' है, तो उनके लिए 'या' और कसरा (ज़ेर) को मिलाना भारी था(7)।

अल्लाह तआला का कथन: {वमन यअ्तसिम बिल्लाह} यानी: उसके ज़रिए पनाह लेता है(8) और उसके दीन और आज्ञाकारिता को मज़बूती से थाम लेता है। {फ़क़द हुदिया}: उसे सफलता दी गई और मार्गदर्शन किया गया {एक सीधे रास्ते की ओर}। इब्न जुरैज ने कहा: {यअ्तसिम बिल्लाह} का अर्थ है: उस पर ईमान लाता है(9)।

और कहा गया: इसका अर्थ है: {वमन यअ्तसिम बिल्लाह} यानी: अल्लाह की रस्सी को मज़बूती से थाम लेता है, और वह कुरआन है। कहा जाता है: 'अअ्सम बिही' और 'इअ्तसम', और 'तमस्सक' और 'इस्तम्सक': जब वह उसके ज़रिए दूसरों से बचाव हासिल करे। और 'इअ्तसमतु फ़ुलानन' का अर्थ है: मैंने उसके लिए वह चीज़ तैयार की जिससे वह मज़बूती से जुड़ जाए। और हर वह व्यक्ति जो

किसी चीज़ को मज़बूती से थामे हुए है वह 'मुअ्सिम' और 'मुअ्तसिम' है। और हर वह जो किसी चीज़ को रोकने वाला हो वह...

---

(1) असबाब अल-नुज़ूल अल-वाहिदी द्वारा पृ. 113, और अल-तबरी 5/636 द्वारा उद्धृत, और इब्न अबी हातिम (3898)। (2) (द), (ख) और (म) में: 'दिया गया'। (3) (द) और (म) में: 'स्थान'। (4) मा'नी अल-कुरआन अल-ज़ज्जाज द्वारा 1/448, और लेखक ने इसे तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/287 के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (5) (म) में: 'तो उसने उसे बाकी रखा'। (6) अल-तबरी 5/634 द्वारा उद्धृत, और इब्न अबी हातिम (3899)। (7) इ'राब अल-कुरआन अल-नहहास द्वारा 1/397। (8) शब्द 'बिही' (उसमें) (ख) और (ज़) से है। (9) अल-तबरी 5/634 द्वारा उद्धृत, और इब्न अबी हातिम (3901)।

سورہ آل عمران: آیت 101 236

...ان کی طرف، تو یہ آیت نازل ہوئی: {اور تم کیسے کفر کرتے ہو حالانکہ تم پر اللہ کی آیتیں پڑھی جاتی ہیں اور تمہارے درمیان اس کا رسول موجود ہے} اللہ تعالیٰ کے اس قول تک: {پھر اس نے تمہیں اس سے بچا لیا}(1)۔

اور اس آیت میں وہ لوگ بھی شامل ہیں جنہوں نے نبی ﷺ کو نہیں دیکھا؛ کیونکہ ان میں آپ کی جو سنت موجود ہے وہ آپ کو دیکھنے کے قائم مقام ہے۔ زجاج نے کہا: جائز ہے کہ یہ خطاب خاص طور پر محمد ﷺ کے صحابہ کے لیے ہو؛ کیونکہ رسول اللہ ﷺ ان میں موجود تھے اور وہ آپ کا مشاہدہ کر رہے تھے، اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ خطاب پوری امت کے لیے ہو؛ کیونکہ آپ کے آثار، آپ کی علامات اور وہ قرآن جو آپ کو دیا گیا(2) ہمارے درمیان موجود ہے، پس گویا(3) نبی ﷺ ہمارے درمیان موجود ہیں، اگرچہ ہم نے آپ کو نہیں دیکھا(4)۔

اور قتادہ نے کہا: اس آیت میں دو واضح نشانیاں ہیں: اللہ کی کتاب اور اللہ کے نبی۔ جہاں تک اللہ کے نبی کا تعلق ہے تو وہ وفات پا چکے ہیں، اور جہاں تک اللہ کی کتاب کا تعلق ہے تو اللہ نے اسے اپنی رحمت اور نعمت کے طور پر ان کے درمیان باقی رکھا(5)، اس میں اس کا حلال اور حرام، اس کی اطاعت اور نافرمانی (کا بیان) ہے(6)۔

{وَكَيْفَ} (اور کیسے) محلِ نصب میں ہے، اور خلیل اور سیبویہ کے نزدیک التقائے ساکنین کی وجہ سے فا پر زبر دی گئی ہے، اور اس کے لیے زبر کو اس لیے منتخب کیا گیا کیونکہ فا سے پہلے یا ہے، تو ان کے لیے یا اور زیر کو جمع کرنا بوجھل تھا(7)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {وَمَنْ يَعْتَصِمْ بِاللَّهِ} یعنی: اس کے ذریعے پناہ لیتا ہے(8) اور اس کے دین اور اطاعت کو مضبوطی سے تھام لیتا ہے۔ {فَقَدْ هُدِيَ}: اسے توفیق دی گئی اور رہنمائی کی گئی {إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ} (سیدھے راستے کی طرف)۔ ابن جریج نے کہا: {يَعْتَصِمْ بِاللَّهِ} یعنی: اس پر ایمان لاتا ہے(9)۔

اور کہا گیا: معنی یہ ہے: {وَمَنْ يَعْتَصِمْ بِاللَّهِ} یعنی: اللہ کی رسی کو مضبوطی سے تھام لیتا ہے، اور وہ قرآن ہے۔ کہا جاتا ہے: 'اعصم بہ' اور 'اعتصم'، اور 'تمسک' اور 'استمسک': جب وہ اس کے ذریعے دوسروں سے بچاؤ حاصل کرے۔ اور 'اعتصمتُ فلاناً': میں نے اس کے لیے وہ چیز مہیا کی جس سے وہ وابستہ ہو جائے۔ اور ہر وہ شخص جو کسی چیز کو مضبوطی سے تھامے ہوئے ہو وہ 'مُعْصِم' اور 'مُعتصم' ہے۔ اور ہر وہ جو کسی چیز کو روکنے والا ہو وہ...

---

(1) اسباب النزول للواحدی ص 113، اور اسے طبری نے 5/ 636 میں اور ابن ابی حاتم نے (3898) میں روایت کیا ہے۔ (2) نسخہ (د)، (خ) اور (م) میں: 'اوتی' ہے۔ (3) نسخہ (د) اور (م) میں: 'مکان' ہے۔ (4) معانی القرآن للزجاج 1/ 448، اور مصنف نے اسے تفسیر ابی اللیث 1/ 287 کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے۔ (5) نسخہ (م) میں: 'فقد ابقاه' ہے۔ (6) اسے طبری نے 5/ 634 میں اور ابن ابی حاتم نے (3899) میں روایت کیا ہے۔ (7) اعراب القرآن للنحاس 1/ 397۔ (8) لفظ 'بہ' نسخہ (خ) اور (ظ) سے ہے۔ (9) اسے طبری نے 5/ 634 میں اور ابن ابی حاتم نے (3901) میں روایت کیا ہے۔

'Asim (The Preserver/Protector). Al-Farazdaq said(1): I am the son of the protectors of Bani Tamim, when the greatest of calamities strike. And Al-Nabigha said: Out of fear, the sailor remains clinging to the rudder after fatigue and sweat(2). And another said: He risked himself in it while he was holding on, and he threw his means and trusted(3). And food preserved him: it prevented hunger from him. The Arabs say: "The food preserved so-and-so," meaning it prevented him from hunger. For this reason, they nicknamed Sawiq (barley mush) "Abu 'Asim". Ahmad ibn Yahya said: The Arabs call bread "'Asim" and "Jabir" (The Mender), and he recited: Do not blame me, but blame Jabir, for Jabir burdened me with the mid-day heat. And they call it "'Amir" (The Inhabitant). And he recited: Abu Malik visits me in the afternoons, coming to lay down his saddle at 'Amir's. Abu Malik is a nickname for hunger(4). The Almighty's saying: {O you who have believed, fear Allah as He should be feared and do not die except as Muslims [in submission to Him].} In it is one issue:

---

(1) His Diwan, p. 99. (2) Diwan of Al-Nabigha Al-Dhubyani, p. 36. Al-Khayzurana: the rudder of the ship, which is the steering wheel by which the ship is guided. Al-Ayn: exhaustion. Al-Najad: sweat. Al-Qamus (Khzr) (Ayn) (Njd). (3) Its author is Aws ibn Hajar, and the verse is in his Diwan, p. 87. His saying: "fa'ashrata" means: he signaled and prepared. Mukhtar al-Sahah (Shrt). (4) Tahdhib al-Lugha by al-Azhari 2/58 - 59.

आसिम (रक्षक)। अल-फ़राज़दक़ ने कहा(1): मैं बनी तमीम के रक्षकों का पुत्र हूँ, जब सबसे बड़ी विपत्तियाँ आती हैं। और अल-नाबिघा ने कहा: डर के मारे मल्लाह थकान और पसीने के बाद पतवार को पकड़े रहता है(2)। और दूसरे ने कहा: उसने खुद को उसमें झोंक दिया जबकि वह पकड़े हुए था, और उसने अपने साधनों को फेंक दिया और भरोसा किया(3)। और भोजन ने उसे बचाया: इसने उसे भूख से बचाया। अरब कहते हैं: "भोजन ने फलां को बचाया," जिसका अर्थ है: उसे भूख से बचाया। इसीलिए, उन्होंने 'सवीक़' (जौ का दलिया) का उपनाम 'अबू आसिम' रखा। अहमद बिन याह्या ने कहा: अरब रोटी को "आसिम" और "जाबिर" (सुधारने वाला) कहते हैं, और उन्होंने पढ़ा: मुझ पर दोष मत लगाओ, बल्कि जाबिर पर दोष लगाओ, क्योंकि जाबिर ने मुझे दोपहर की तपती गर्मी का बोझ दिया। और वे इसे "आमिर" भी कहते हैं। और उन्होंने पढ़ा: अबू मलिक दोपहर में मेरे पास आता है, आमिर के यहाँ अपना सामान उतारने के लिए। अबू मलिक भूख का एक उपनाम है(4)। सर्वशक्तिमान का कथन: {हे ईमान वालों! अल्लाह से डरो जैसा कि उससे डरने का हक है और तुम्हारी मृत्यु न आए मगर इस हाल में कि तुम मुस्लिम (आज्ञाकारी) हो।} इसमें एक मसला है:

---

(1) उनका दीवान, पृ. 99. (2) अल-नाबिघा अल-धुब्यानी का दीवान, पृ. 36। अल-खैज़ुरान: जहाज की पतवार, जो वह पहिया है जिससे जहाज को दिशा दी जाती है। अल-ऐन: थकान। अल-नजद: पसीना। अल-क़ामूस (खज़र) (ऐन) (नजद)। (3) इसके लेखक औस बिन हजर हैं, और यह शेर उनके दीवान पृ. 87 में है। उनका कहना: "फ़अशरता" अर्थात: उसने सूचित किया और तैयार किया। मुख्तार अल-सिहाह (शर्त)। (4) अल-अज़हरी द्वारा तहज़ीब अल-लुग़ा 2/58 - 59।

سورہ آل عمران: آیات ۱۰۱ - ۱۰۲ ۲۳۷

عاصم (محافظ)۔ فرزدق نے کہا(۱): میں بنو تمیم کے محافظوں کا بیٹا ہوں، جب بڑی سے بڑی مصیبت نازل ہوتی ہے۔ اور نابغہ نے کہا: ملاح خوف کی وجہ سے تھکن اور پسینے کے بعد پتوار کو مضبوطی سے پکڑے رہتا ہے(۲)۔ اور دوسرے نے کہا: اس نے خود کو اس میں جھونک دیا جبکہ وہ تھامے ہوئے تھا، اور اس نے اپنے اسباب ڈال دیے اور توکل کیا(۳)۔ اور کھانے نے اسے بچا لیا: یعنی اس کی بھوک مٹا دی۔ عرب کہتے ہیں: "کھانے نے فلاں کو بچا لیا،" یعنی: اسے بھوک سے روک دیا۔ اسی لیے انہوں نے ستو (سویق) کی کنیت "ابو عاصم" رکھی۔ احمد بن یحییٰ نے کہا: عرب روٹی کو "عاصم" اور "جابر" کہتے ہیں، اور انہوں نے یہ شعر پڑھا: تم مجھے ملامت نہ کرو بلکہ جابر کو ملامت کرو، کیونکہ جابر نے مجھے دوپہر کی تپتی دھوپ کی مشقت میں ڈال دیا۔ اور وہ اسے "عامر" بھی کہتے ہیں۔ اور انہوں نے یہ شعر پڑھا: ابو مالک دوپہر کے وقت میرے پاس آتا ہے اور عامر کے ہاں اپنا رختِ سفر اتار دیتا ہے۔ ابو مالک بھوک کی کنیت ہے(٤)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اے ایمان والو! اللہ سے ڈرو جیسا کہ اس سے ڈرنے کا حق ہے اور تمہیں موت نہ آئے مگر اس حال میں کہ تم مسلمان ہو﴾ اس میں ایک مسئلہ ہے:

---

(۱) ان کا دیوان، ص ۹۹۔ (۲) دیوان نابغہ ذبیانی ص ۳۶۔ الخیزرانۃ: جہاز کی دُم (پتوار)، اور یہ وہ اسٹیرنگ ہے جس سے جہاز کو قابو کیا جاتا ہے۔ والأین: تھکن۔ والنَّجَد: پسینہ۔ القاموس (خزر) (أین) (نجد)۔ (۳) اس کے قائل اوس بن حجر ہیں، اور یہ شعر ان کے دیوان ص ۸۷ میں ہے۔ ان کا قول "فأشرط" یعنی: اس نے آگاہ کیا اور تیار کیا۔ مختار الصحاح (شرط)۔ (٤) تہذیب اللغۃ للازہری ۲/ ۵۸ - ۵۹۔

Al-Nahas (1) narrated from Murrah, from Abdullah, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: {Fear Allah as He should be feared} means that He should be obeyed and not disobeyed, that He should be remembered and not forgotten, and that He should be thanked and not shown ingratitude (2).

Ibn Abbas said: It means that He should not be disobeyed for even the blink of an eye (3).

Commentators mentioned that when this verse was revealed, they said: "O Messenger of Allah, who is capable of this?" and it was difficult for them. So Allah, the Mighty and Sublime, revealed: {So fear Allah as much as you are able}. Thus, this verse was abrogated, according to Qatadah, Al-Rabi', and Ibn Zayd (4).

Muqatil said: There is nothing abrogated in Surah Al-Imran except for this verse (5).

It was also said: Indeed, the saying {So fear Allah as much as you are able} is a clarification for this verse. The meaning is: Fear Allah as He should be feared to the extent that you are able (6). This is more correct; because abrogation only occurs when reconciliation is not possible, and reconciliation is possible, so it is preferable.

Ali bin Abi Talhah narrated from Ibn Abbas regarding the saying of Allah, the Mighty and Sublime: {O you who have believed, fear Allah as He should be feared}, he said: It was not abrogated, but {as He should be feared} means that you should strive (7) for Allah (8) with the struggle due to Him, and let not the blame of a critic affect you in Allah's cause, and that you stand for justice even against yourselves.

---

(1) In (Kh), (F), and (M): Al-Bukhari, which is an error. The correct text is from (D) and (Z). (2) It is in "Al-Nasikh wal-Mansukh" (299) attributed to Ibn Mas'ud, and he mentioned it is the most authentic interpretation narrated for this verse. It was also recorded by An-Nasa'i in "Al-Kubra" (11847), Ibn al-Mubarak in "Al-Zuhd" p. 8, Abd al-Razzaq in his tafsir 1/129, Ibn Abi Shaybah 13/297, at-Tabari 5/637, at-Tabarani in "Al-Mu'jam al-Kabir" (9/8501 and 8502), al-Hakim 2/294 and he authenticated it based on the criteria of Al-Bukhari and Muslim, and Abu Nu'aym in "Al-Hilya" 7/238. Ibn Kathir said: An authentic chain of narration ending with a companion (mawquf). (3) Tafsir al-Razi 8/171. (4) Al-Tabari recorded their views in 5/642 - 643. (5) Tafsir al-Baghawi 1/333. (6) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/483. (7) In (D), (Kh), and (M): "yujahid" (singular), and in (Z): "yujahidu" (plural). The correct text is from "Al-Nasikh wal-Mansukh" by Al-

Nahas 2/130. (8) In (Kh), (Z), and (M): "in the way of Allah", and the correct text is from (D), which matches "Al-Nasikh wal-Mansukh" by Al-Nahas.

सूरह आल-इमरान: आयत १०२ | पृष्ठ २३८

अल-नहास (१) ने मुर्राह के माध्यम से अब्दुल्लाह से वर्णन किया, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: {हक़्क़ा तुक़ातिह (अल्लाह से डरो जैसा कि उससे डरने का हक है)} का अर्थ है कि उसकी आज्ञा मानी जाए और उसकी अवज्ञा न की जाए, उसे याद किया जाए और भुलाया न जाए, और उसका आभार माना जाए और कृतघ्नता न की जाए (२)।

इब्न अब्बास ने कहा: इसका अर्थ है कि एक पल के लिए भी उसकी अवज्ञा न की जाए (३)।

मुफस्सिरों (टीकाकारों) ने उल्लेख किया है कि जब यह आयत अवतरित हुई, तो उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, इसमें कौन सक्षम है?" और यह उनके लिए कठिन हो गया। फिर अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल ने अवतरित किया: {फत्तक़ुल्लाहा मस्ततअ्तुम (तो अल्लाह से डरो जितना तुम समर्थ हो)}। तो यह आयत निरस्त (मनसूख) हो गई, जैसा कि क़तादह, अर-रबीअ और इब्न ज़ैद से वर्णित है (४)।

मुक़ातिल ने कहा: सूरह आल-इमरान में इस आयत के अलावा कुछ भी निरस्त नहीं है (५)।

और यह भी कहा गया है: वास्तव में अल्लाह का कहना {तो अल्लाह से डरो जितना तुम समर्थ हो} इस आयत का स्पष्टीकरण है। इसका अर्थ है: अल्लाह से उतना डरो जितना उससे डरने का हक है, अपनी सामर्थ्य के अनुसार (६)। और यही अधिक सही है; क्योंकि निरसन (नस्ख) केवल तभी होता है जब समन्वय संभव न हो, और यहाँ समन्वय संभव है, इसलिए यही बेहतर है।

अली बिन अबी तल्हा ने इब्न अब्बास से अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल के इस कथन के बारे में वर्णन किया: {ऐ ईमान वालों! अल्लाह से डरो जैसा कि उससे डरने का हक है}। उन्होंने कहा: इसे निरस्त नहीं किया गया है, बल्कि {हक़्क़ा तुक़ातिह} का अर्थ है कि तुम अल्लाह के लिए (८) वैसा जिहाद (प्रयास) करो (७) जैसा जिहाद करने का हक है, और अल्लाह के मामले में किसी दोष लगाने वाले की परवाह न करो, और न्याय पर अडिग रहो चाहे वह तुम्हारे अपने विरुद्ध ही क्यों न हो।

---

(१) (ख), (फ़) और (म) प्रतियों में: 'अल-बुखारी' लिखा है, जो कि गलत है। सही पाठ (द) और (ज़) से है। (२) यह 'अन-नासिख वल-मनसूख' (२९९) में इब्न मसऊद पर मोकूफ है, और उल्लेख किया गया है कि इस आयत की व्याख्या में वर्णित सबसे सही बात है। इसे अन-नसाई ने 'अल-कुबरा' (११८४७), इब्न अल-मुबारक ने 'अज़-जुहद' पृ. ८, अब्द अल-रज्ज़ाक ने अपनी 'तफ़सीर' १/१२९, इब्न अबी शयबा १३/२९७, अत-तबरी ५/६३७, अत-तबरानी ने 'अल-मुअजम अल-कबीर' (९/८५०१ और

८५०२) में निकाला है, और अल-हाकिम २/२९४ ने इसे बुखारी और मुस्लिम की शर्तों पर सही बताया है, और अबू नुऐम ने 'अल-हिलया' ७/२३८ में। इब्न कसीर ने कहा: इसकी सनद सही और मोकूफ है। (३) तफ़सीर अल-राज़ी ८/१७१। (४) उनके कथनों को अत-तबरी ने ५/६४२ - ६४३ में दर्ज किया है। (५) तफ़सीर अल-बग़वी १/३३३। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/४८३ देखें। (७) (द), (ख) और (म) में: 'युजाहिदा' (एकवचन), और (ज़) में: 'युजाहिदू' (बहुवचन)। प्रमाणित पाठ नहास की 'अन-नासिख वल-मनसूख' २/१३० से है। (८) (ख), (ज़) और (म) में: 'फी सबीलिल्लाह' (अल्लाह की राह में), और प्रमाणित पाठ (द) से है, जो नहास की 'अन-नासिख वल-मनसूख' के अनुरूप है।

النحاس (۱) نے مرہ سے اور انہوں نے عبد اللہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ﴿حَقَّ تُقَاتِهِ﴾ (اللہ سے ڈرو جیسا کہ اس سے ڈرنے کا حق ہے) کا مطلب ہے کہ اس کی اطاعت کی جائے اور نافرمانی نہ کی جائے، اسے یاد رکھا جائے اور بھلایا نہ جائے، اور اس کا شکر ادا کیا جائے اور ناشکری نہ کی جائے (۲)۔

اور ابن عباس نے کہا: اس کا مطلب ہے کہ ایک پلک جھپکنے کی دیر کے لیے بھی اس کی نافرمانی نہ کی جائے (۳)۔

مفسرین نے ذکر کیا ہے کہ جب یہ آیت نازل ہوئی تو صحابہ نے کہا: "اے اللہ کے رسول، اس کی طاقت کون رکھتا ہے؟" اور یہ ان پر گراں گزرا، تو اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: ﴿فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ﴾ (پس اللہ سے ڈرو جتنا تم سے ہو سکے)۔ تو اس آیت نے اسے منسوخ کر دیا، یہ قتادہ، الربیع اور ابن زید سے مروی ہے (۴)۔

مقاتل نے کہا: سورہ آل عمران میں اس آیت کے علاوہ کوئی چیز منسوخ نہیں ہے (۵)۔

اور یہ بھی کہا گیا ہے: بے شک اللہ کا یہ فرمانا کہ {پس اللہ سے ڈرو جتنا تم سے ہو سکے} اس آیت کا بیان ہے۔ اور معنی یہ ہے: اللہ سے اس طرح ڈرو جیسا کہ اس سے ڈرنے کا حق ہے جتنا تم سے ہو سکے (۶)۔ اور یہی زیادہ درست ہے؛ کیونکہ نسخ اسی وقت ہوتا ہے جب جمع کرنا ممکن نہ ہو، اور یہاں جمع کرنا ممکن ہے لہٰذا یہی اولیٰ ہے۔

اور علی بن ابی طلحہ نے ابن عباس سے روایت کی ہے کہ انہوں نے اللہ عزوجل کے قول ﴿يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تُقَاتِهِ﴾ کے بارے میں کہا: یہ منسوخ نہیں ہوئی، بلکہ ﴿حَقَّ تُقَاتِهِ﴾ یہ ہے کہ تم

اللہ کے لیے (۸) ویسا ہی جہاد کرو (۷) جیسا کہ جہاد کرنے کا حق ہے، اور اللہ کے بارے میں تمہیں کسی ملامت کرنے والے کی ملامت کا خوف نہ ہو، اور تم انصاف پر قائم رہو چاہے وہ تمہاری اپنی ذات ہی کے خلاف کیوں نہ ہو۔

---

(۱) نسخہ (خ)، (ف) اور (م) میں: 'البخاری' ہے، جو کہ غلط ہے۔ صحیح متن (د) اور (ظ) سے ثابت ہے۔ (۲) یہ ابن مسعود پر موقوف ان کی کتاب 'الناسخ والمنسوخ' (۲۹۹) میں ہے، اور ذکر کیا ہے کہ اس آیت کی تفسیر میں مروی سب سے صحیح بات ہے۔ اسے نسائی نے 'الکبریٰ' (۱۱۸۴۷) میں، ابن المبارک نے 'الزہد' ص ۸ میں، عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ۱/۱۲۹ میں، ابن ابی شیبہ نے ۱۳/۲۹۷ میں، طبری نے ۵/۶۳۷ میں، طبرانی نے 'المعجم الکبیر' (۹/۸۵۰۱ اور ۸۵۰۲) میں، اور حاکم نے ۲/۲۹۴ میں روایت کیا ہے اور شیخین کی شرط پر اسے صحیح قرار دیا ہے، اور ابو نعیم نے 'الحلیہ' ۷/۲۳۸ میں۔ ابن کثیر نے کہا: اس کی سند صحیح اور موقوف ہے۔ (۳) تفسیر الرازی ۸/۱۷۱۔ (۴) ان کے اقوال طبری نے ۵/۶۴۲ - ۶۴۳ میں نقل کیے ہیں۔ (۵) تفسیر البغوی ۱/۳۳۳۔ (۶) دیکھئے المحرر الوجیز ۱/۴۸۳۔ (۷) نسخہ (د)، (خ) اور (م) میں: 'یجاہد' (واحد) ہے، اور (ظ) میں: 'یجاہدوا' (جمع) ہے اور ثابت شدہ متن نحاس کی 'الناسخ والمنسوخ' ۲/۱۳۰ سے ہے۔ (۸) نسخہ (خ)، (ظ) اور (م) میں: 'فی سبیل اللہ' ہے، اور ثابت شدہ متن (د) سے ہے، جو نحاس کی 'الناسخ والمنسوخ' کے موافق ہے۔

Surah Al-Imran: Verses 102 - 103 239

...and your sons(1). Al-Nahhas(2) said: "And everything mentioned in the verse is mandatory for Muslims to practice, and no abrogation (naskh) occurs in it." The meaning of the Almighty's saying: ﴿And do not die except as Muslims [in submission to Him]﴾ has already been discussed in Surah Al-Baqarah(3). The Almighty's saying: ﴿And hold firmly to the rope of Allah all together and do not become divided. And remember the favor of Allah upon you - when you were enemies and He brought your hearts together and you became, by His favor, brothers. And you were on the edge of a pit of the Fire, and He saved you from it. Thus does Allah make clear to you His verses that you may be guided (103)﴾. There are two issues in it: First: The Almighty's saying: ﴿And hold firmly﴾. 'Al-Ismah' (protection) means prevention/ fortification, and from it, 'al-badhraqah' is called 'ismah'. And 'al-badhraqah' is the escort/protection for a caravan, by sending someone to protect it from those who would harm it. Ibn Khalawayh said: 'al-badhraqah' is not Arabic, but rather a Persian word that the Arabs Arabized; it is said: The Sultan sent a badhraqah (escort) with the caravan(4). 'Al-Habl' (The Rope) is a homonymous term, and its linguistic origin is: the means (sabab) through which one reaches an objective or need(5). And 'al-Habl': is the shoulder vein (habl al-'atiq)(6). And 'al-Habl': is a long stretch of sand, from which comes the Hadith: "By Allah, I did not leave any stretch of sand (habl) except that I stood on it, so is there a Hajj for me?"(7) And 'al-Habl': is the halter/rein. And 'al-Habl':

Footnotes: (1) Narrated by Abu Ubaid in 'Al-Nasikh wal-Mansukh' (474), Al-Tabari 5/640-641, Ibn Abi Hatim (3910), and Al-Nahhas in 'Al-Nasikh wal-Mansukh' 2/130. (2) 'Al-Nasikh wal-Mansukh' 2/130. (3) 2/411. (4) See 'Lisan al-Arab' (badhaqa). (5) Tafsir al-Tabari 5/643. (6) Habl al-'atiq: The nerve between the neck and the shoulder. See 'Al-Nihayah' ('atiq). (7) It is from the Hadith of Urwa bin Mudarris; narrated by Ahmad (16208), Al-Tirmidhi (891), Al-Nasa’i 5/263, and Ibn Majah (3016), and Al-Tirmidhi said: Hasan Sahih.

सूरह आल-इमरान: आयत 102 - 103 239

...और तुम्हारे बेटे(1)। अल-नह़्ह़ास(2) ने कहा: "और आयत में जो कुछ भी उल्लेख किया गया है, वह मुसलमानों के लिए अनिवार्य है कि वे उसे व्यवहार में लाएँ और इसमें कोई निरसन (नस्ख) नहीं होता।" और अल्लाह तआला के इस कथन का अर्थ: ﴾और तुम्हें मौत न आए मगर इस हाल में कि तुम मुस्लिम हो﴿ पहले ही सूरह अल-बक़रह(3) में गुजर चुका है। अल्लाह तआला का कथन: ﴾और तुम सब मिलकर अल्लाह की रस्सी को मज़बूती से थाम लो और अलग-अलग न हो जाओ। और अल्लाह के उस उपकार को याद करो जो उसने तुम पर किया, जब तुम एक-दूसरे के दुश्मन थे, तो उसने तुम्हारे दिलों में प्रेम डाल दिया और तुम उसके उपकार से भाई-भाई बन गए। और तुम आग के गढ़े के किनारे पर थे, तो उसने तुम्हें उससे बचा लिया। इसी तरह अल्लाह तुम्हारे लिए अपनी आयतें स्पष्ट करता है ताकि तुम मार्गदर्शन पा सको (103)﴿। इसमें दो मसले (मुद्दे) हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: ﴾और मज़बूती से थाम लो﴿। 'अल-इस़्मत' का अर्थ है: बचाव या सुदृढ़ीकरण। इसी से 'अल-बज़रक़ह' को 'इस़्मत' कहा जाता है। और 'अल-बज़रक़ह' काफिले की सुरक्षा है, और वह इस प्रकार कि किसी ऐसे व्यक्ति को भेजा जाए जो उसे नुकसान पहुँचाने वालों से सुरक्षित रखे। इब्न खालवैह ने कहा: 'बज़रक़ह' अरबी शब्द नहीं है; बल्कि यह एक फारसी शब्द है जिसे अरबों ने अरबी बना लिया है। कहा जाता है: सुल्तान ने काफिले के साथ एक बज़रक़ह (सुरक्षा दस्ता) भेजा(4)। और 'हब्ल' (रस्सी) एक अनेकार्थी शब्द है, और भाषा में इसका मूल अर्थ है: वह साधन (सबब) जिसके माध्यम से लक्ष्य या आवश्यकता तक पहुँचा जाता है(5)। और 'हब्ल': कंधे की नस (हब्ल अल-आतिक़) को भी कहते हैं(6)। और 'हब्ल': रेत का एक लंबा विस्तार है, और इसी से हदीस है: "अल्लाह की कसम, मैंने रेत का कोई ऐसा टीला (हब्ल) नहीं छोड़ा जिस पर मैं खड़ा न हुआ होऊँ तो क्या मेरा हज हो गया?"(7) और 'हब्ल': लगाम या रस्सी है। और 'हब्ल':

पाद-टिप्पणियाँ: (1) इसे अबू उबैद ने 'अल-नाि़सिख वल-मंसूख़' (474), अल-तब़री 5/640-641, इब्न अबी हातिम (3910), और अल-नह़्ह़ास ने 'अल-नाि़सिख वल-मंसूख़' 2/130 में उद्धृत किया है। (2) 'अल-नाि़सिख वल-मंसूख़' 2/130। (3) 2/411। (4) देखें 'लिसान अल-अरब' (बज़क़)। (5) तफ़सीर अल-तब़री 5/643। (6) हब्ल अल-आतिक़: गर्दन और कंधे के बीच की नस। देखें 'अल-निहायह' (अत़क़)। (7) यह उर्वा बिन मुदर्रिस की हदीस से है; इसे अहमद (16208), तिर्मिज़ी (891), नसाई 5/263, और इब्न माजह (3016) ने उद्धृत किया है, और तिर्मिज़ी ने कहा: यह हसन सहीह है।

سورہ آل عمران: آیات 102 - 103 239

اور تمہارے بیٹے(1)۔ النحاس(2) نے کہا: "اور آیت میں جو کچھ ذکر کیا گیا ہے، مسلمانوں پر واجب ہے کہ وہ اسے استعمال (عمل) میں لائیں، اور اس میں کوئی نسخ واقع نہیں ہوتا۔" اور اللہ تعالیٰ کے اس قول کا معنی: ﴿اور تمہیں موت نہ آئے مگر اس حال میں کہ تم مسلمان ہو﴾ پہلے ہی سورہ بقرہ(3) میں گزر چکا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور تم سب مل کر اللہ کی رسی کو مضبوطی سے تھام لو اور تفرقے میں نہ پڑو، اور اللہ کی اس نعمت کو یاد کرو جو اس نے تم پر کی جب تم ایک دوسرے کے دشمن تھے تو اس نے تمہارے دلوں میں الفت ڈال دی اور تم اس کے فضل سے بھائی بھائی بن گئے، اور تم آگ کے گڑھے کے کنارے پر تھے تو اس نے تمہیں اس سے بچا لیا، اسی طرح اللہ تمہارے لیے اپنی آیات کھول کر بیان کرتا ہے تاکہ تم ہدایت پاؤ (103)﴾۔ اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور مضبوطی سے تھام لو﴾ (واعتصموا)۔ العصمت کا معنی ہے: بچاؤ/پناہ، اور اسی سے 'بذرقہ' کو 'عصمت' کہا جاتا ہے۔ اور 'بذرقہ' قافلے کی حفاظت ہے، وہ اس طرح کہ کسی کو بھیجا جائے جو اسے تکلیف پہنچانے والوں سے محفوظ رکھے۔ ابن خالویہ نے کہا: 'بذرقہ' عربی لفظ نہیں ہے بلکہ یہ فارسی لفظ ہے جسے عربوں نے عربی بنا لیا ہے؛ کہا جاتا ہے: سلطان نے قافلے کے ساتھ 'بذرقہ' (محافظ دستہ) بھیجا(4)۔ اور 'حبل' (رسی) لفظِ مشترک ہے، اور لغت میں اس کی اصل ہے: وہ ذریعہ (سبب) جس کے ذریعے مقصد یا ضرورت تک پہنچا جائے(5)۔ اور 'حبل': گردن اور کندھے کے درمیان کی رگ (حبل العاتق) ہے(6)۔ اور 'حبل': ریت کا لمبا ٹیلہ ہے، اسی سے حدیث میں ہے: "اللہ کی قسم، میں نے ریت کا کوئی ایسا ٹیلہ (حبل) نہیں چھوڑا جس پر میں کھڑا نہ ہوا ہوں، تو کیا میرا حج ہو گیا؟"(7) اور 'حبل': لگام/رسی ہے۔ اور 'حبل':

حواشی: (1) اسے ابو عبید نے 'الناسخ والمنسوخ' (474)، طبری 5/ 640 - 641، ابن ابی حاتم (3910)، اور النحاس نے 'الناسخ والمنسوخ' 2/ 130 میں روایت کیا ہے۔ (2) الناسخ والمنسوخ 2/ 130۔ (3) 2/ 411۔ (4) دیکھیے 'لسان العرب' (بذق)۔ (5) تفسیر طبری 5/ 643۔ (6) حبل العاتق: گردن اور مونڈھے کے درمیان کا پٹھہ۔ دیکھیے 'النہایہ' (عتق)۔ (7) یہ عروہ بن مضرس کی حدیث سے ہے؛ اسے احمد (16208)، ترمذی (891)، نسائی 5/ 263، اور ابن ماجہ (3016) نے روایت کیا ہے، اور ترمذی نے کہا: حسن صحیح ہے۔

Surah Al-Imran: Verse 103 240

The covenant, Al-A'sha said (1): "And if the ropes of one tribe pass her, she takes the ropes from another to you." Meaning safety/protection. And "Al-Habl" (the rope): the calamity, Kuthayyir said (2): "Do not hurry, O 'Azza, to understand, whether the informers came with advice or with ropes [calamities]." And "Al-Hibalah": the hunter's snare (3). And all of these are not intended in the verse except for that which means 'covenant', according to Ibn Abbas (4). Ibn Mas'ud said: The rope of Allah is the Qur'an (5). Ali and Abu Sa'id al-Khudri narrated this from the Prophet (6) ﷺ. Similar views were reported from Mujahid and Qatadah (7). Abu Mu'awiyah narrated from al-Hajari, from Abu al-Ahwas, from Abdullah, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Indeed, this Qur'an is the rope of Allah" (8). And Baqiyy (9) bin Makhlad narrated, Yahya bin Abdul Hamid told us, Hushaym told us, from Al-Awwam bin Hawshab, from Ash-Sha'bi, from Abdullah bin Mas'ud: {And hold fast to the rope of Allah all together and do not become divided} he said: [The rope means] the community (Al-Jama'ah); this was narrated from him and others through several chains (10), and all the meanings are close to each other.

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) His Diwan, p. 79. (2) In the manuscripts: Labid, but the verse is in Kuthayyir's Diwan, p. 278. (3) See Mujmal al-Lughah 1/262. (4) Mentioned by An-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 1/453. (5) Narrated by At-Tabari in his Tafsir 5/646. (6) The Hadith of Ali (RA) was narrated by Ibn Abi Hatim (3914), and it is part of a long Hadith narrated by Ahmad (704) and At-Tirmidhi (2906). It was previously mentioned in 1/10. The Hadith of Abu Sa'id al-Khudri (RA) was narrated by At-Tabari 5/646, and Ahmad (11104) narrated a longer version of it. (7) Narrated by At-Tabari 5/644-645. (8) Previously mentioned in detail in 1/12. (9) In the manuscripts and (m): Taqiyy, which is a mistake. The report is in Al-Tamhid 21/273, and the author quoted from it. It was also narrated by Sa'id bin Mansur in his Tafsir (520), At-Tabari 5/644, and At-Taborani in Al-Mu'jam al-Kabir 9/(9033). Al-Haythami mentioned it in Majma' al-Zawa'id 6/326 and said: its chain is broken (munqati'). (10) Mentioned by Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 21/273.

सूरह आल इमरान: आयत 103 240

वचन (अहद), अल-अशा ने कहा (1): "और यदि एक कबीले की रस्सियाँ उसे पार कर जाती हैं, तो वह दूसरी कबीले की रस्सियाँ तुम्हारी ओर ले लेती है।" यहाँ इसका अर्थ सुरक्षा/आश्रय है। और "अल-हब्ल" (रस्सी): विपत्ति, कुथय्यर ने कहा (2): "ऐ 'अज़्ज़ा, समझने में जल्दबाजी न करो, कि मुखबिरों ने सलाह दी है या रस्सियाँ [विपत्तियाँ] लेकर आए हैं।" और "अल-हिबाला": शिकारी का फंदा (3)। और आयत में इन सभी का अर्थ अभीष्ट नहीं है, सिवाय उसके जिसका अर्थ 'वचन' है, इब्न अब्बास (4) के अनुसार। इब्न मसूद ने कहा: अल्लाह की रस्सी कुरान है (5)। अली और अबू सईद अल-खुद़री ने इसे नबी ﷺ से रिवायत किया है (6)। मुजाहिद और कतादा से भी ऐसा ही रिवायत है (7)। अबू मुआविया ने अल-हजरी से, उन्होंने अबू अल-अहवास से, उन्होंने अब्दुल्लाह से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "बेशक, यह कुरान अल्लाह की रस्सी है" (8)। और बकी़ (9) बिन मखलद ने रिवायत किया, हमें यह्या बिन अब्दुल हमीद ने बताया, हमें हुशैम ने बताया, अल-अव्वम बिन हौशब से, उन्होंने अश्-शाबी से, उन्होंने अब्दुल्लाह बिन मसूद से रिवायत की: {और सब मिलकर अल्लाह की रस्सी को मजबूती से थामे रहो और अलग-अलग न हो जाओ} उन्होंने कहा: [रस्सी का अर्थ] जमाअत (समुदाय) है; यह उनसे और दूसरों से कई माध्यमों से रिवायत किया गया है (10), और सभी अर्थ एक-दूसरे के करीब हैं।

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) उनका दीवान, पृष्ठ 79। (2) हस्तलिपियों में: लबीद, लेकिन यह शेर कुथय्यर के दीवान, पृष्ठ 278 में है। (3) देखें मुजमल अल-लुगा 1/262। (4) अन-नह़्ह़ास ने 'मानी अल-कुरान' 1/453 में इसका उल्लेख किया है। (5) अत-तबरी ने अपनी तफ़सीर 5/646 में इसे उद्धृत किया है। (6) अली (रज़ि.) की हदीस इब्न अबी हातिम (3914) द्वारा रिवायत की गई है, और यह अहमद (704) और अत-तिरमिज़ी (2906) द्वारा रिवायत की गई एक लंबी हदीस का हिस्सा है। इसे पहले 1/10 में बताया जा चुका है। अबू सईद अल-खुद़री (रज़ि.) की हदीस अत-तबरी 5/646 द्वारा रिवायत की गई है, और अहमद (11104) ने इसका अधिक विस्तृत संस्करण रिवायत किया है। (7) अत-तबरी 5/644-645 द्वारा उद्धृत। (8) पहले विस्तार से 1/12 में उल्लेख किया गया है। (9) पांडुलिपियों और (म) में: 'तकी़', जो एक गलती है। यह रिपोर्ट अल-तमहीद 21/273 में है, और वहीं से लेखक ने इसे उद्धृत किया है। इसे सईद बिन मंसूर ने अपनी तफ़सीर (520), अत-तबरी 5/644, और अत-तबरानी ने अल-मुअजम अल-कबीर 9/(9033) में भी रिवायत किया है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद

6/326 में इसका उल्लेख किया है और कहा: इसकी श्रृंखला टूटी हुई (मुनक़ाती) है। (10) इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा अल-तमहीद 21/273 में उल्लेख किया गया।

سورہ آل عمران: آیت 103 240

عہد (میثاق)، اعشیٰ نے کہا (1): وإذا تُجَوِّزُهـا حِبـالُ قَبـيلَـةٍ أخذتْ مِنَ الأُخْرَى إليك حِبـالَـهـا اس سے مراد امان (تحفظ) ہے۔ اور "الحبل" (رسی): مصیبت، کُثیّر نے کہا (2): فـلا تـعـجَـلـي يـا عَـزُّ أنْ تـتـفـهَّـمـي بـنُـضـحٍ أتـى الـواشـونَ أمْ بِـحُـبـولِ اور "الحِبَالَة": شکاری کا جال یا پھندا (3)۔ اور آیت میں ان میں سے کوئی بھی مراد نہیں ہے سوائے اس کے جو 'عہد' کے معنی میں ہے، جیسا کہ ابن عباس (4) سے مروی ہے۔ ابن مسعود نے کہا: اللہ کی رسی قرآن ہے (5)۔ حضرت علی اور حضرت ابو سعید خدری رضی اللہ عنہما نے اسے نبی کریم ﷺ سے روایت کیا ہے (6)۔ مجاہد اور قتادہ سے بھی اسی طرح مروی ہے (7)۔ ابو معاویہ نے ہجری سے، انہوں نے ابو الاحوص سے، انہوں نے عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بیشک یہ قرآن اللہ کی رسی ہے" (8)۔ اور بقی بن مخلد (9) نے روایت کیا، ہم سے یحییٰ بن عبدالحمید نے بیان کیا، ہم سے ہشیم نے، انہوں نے عوام بن حوشب سے، انہوں نے شعبی سے، انہوں نے عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سے روایت کیا: {اور سب مل کر اللہ کی رسی کو مضبوطی سے تھام لو اور تفرقہ میں نہ پڑو}، انہوں نے کہا: (رسی سے مراد) جماعت ہے؛ یہ ان سے اور دوسروں سے کئی طرق سے مروی ہے (10)، اور ان تمام معانی کا مفہوم ایک دوسرے کے قریب ہے۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) دیوان اعشیٰ ص 79۔ (2) خطی نسخوں میں 'لبید' ہے، لیکن یہ شعر دیوانِ کثیر ص 278 میں ہے۔ (3) دیکھیے مجمل اللغہ 1/262۔ (4) نحاس نے 'معانی القرآن' 1/453 میں اس کا تذکرہ کیا ہے۔ (5) طبری نے اپنی تفسیر 5/646 میں اس کی تخریج کی ہے۔ (6) حدیثِ علی رضی اللہ عنہ کی تخریج ابن ابی حاتم (3914) نے کی، اور یہ ایک طویل حدیث کا ٹکڑا ہے جس کی تخریج

احمد (704) اور ترمذی (2906) نے کی ہے۔ اور یہ پہلے 1/10 میں گزر چکی ہے۔ حضرت ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ کی حدیث کی تخریج طبری 5/646 نے کی ہے، اور امام احمد (11104) نے اسے طوالت کے ساتھ نقل کیا ہے۔ (7) طبری نے اس کی تخریج کی ہے 5/644 - 645۔ (8) تفصیل کے ساتھ 1/12 میں گزر چکا ہے۔ (9) نسخوں اور (م) میں 'تقی' ہے جو کہ غلطی ہے، اور یہ خبر التمہید 21/273 میں ہے، اور مصنف نے وہیں سے نقل کی ہے۔ اسے سعید بن منصور نے اپنی تفسیر (520), طبری 5/644، اور طبرانی نے المعجم الکبیر 9/ (9033) میں بھی روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد 6/326 میں اس کا ذکر کیا اور کہا: اس کی سند منقطع ہے۔ (10) ابن عبد البر نے التمہید 21/273 میں اس کا ذکر کیا ہے۔

Surah Al-Imran: Verse 103 241

...interrelated, for Allah Almighty commands harmony and forbids division, for division is destruction, and being with the group (Jama'ah) is salvation. May Allah have mercy on Ibn al-Mubarak, who said: Indeed, the community is the rope of Allah, so hold fast To its firm handhold, for whoever submits [to Him].(1) Second: His saying, the Almighty: "And do not be divided" means in your religion as the Jews and Christians were divided in their religions. This is narrated from Ibn Mas'ud and others. It could also mean: do not be divided by following desires and different agendas, but be brothers in the religion of Allah. This would be a prohibition against severing ties and turning away from one another. This is indicated by what follows, His saying, the Almighty: "And remember the favor of Allah upon you - when you were enemies and He brought your hearts together and you became, by His favor, brothers." There is no evidence in this for the prohibition of differing in subsidiary matters (furu'), for that is not considered "division," since division is that which makes harmony and unification impossible. As for the ruling on matters of ijtihad (independent legal reasoning), differing in them is a reason for extracting(2) the obligations and the subtleties of the meanings of Sharia. The Companions continued to differ in the rulings of events, yet they remained in harmony. And the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The difference of opinion among my Ummah is a mercy."(3) Allah only forbade division that is a cause of corruption.(4) At-Tirmidhi narrated from Abu Huraira (may Allah be pleased with him) that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The Jews split into seventy-one sects, or seventy-two sects, and the Christians likewise, and my Ummah will split into..."

(1) Cited by Ibn Abd al-Barr in At-Tamheed 21/275 as part of three verses. (2) In (m): "by reason of extracting". (3) We did not find it with a chain of narration in this wording. Al-Suyuti said in Al-Jami' al-Saghir (288): Perhaps it was recorded in some books of the Hadith masters that have not reached us. Mulla Ali al-Qari cited it in Al-Asrar al-Marfu'ah (17) and said: Many imams claimed that it has no basis, but al-Khattabi mentioned it in Gharib al-Hadith in passing, implying that it has a basis with him. Al-Sakhawi cited it in Al-Maqasid al-Hasanah (39) and said: Al-Bayhaqi narrated it in Al-Madkhal [152] from the hadith of Sulayman bin Abi Karima, from Juwaybir, from al-Dahhak, from Ibn Abbas who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "... and the difference of my companions is a mercy for you." From this perspective, it was narrated by Al-Tabarani and Al-Daylami in his Musnad, but

Juwaybir is very weak, and al-Dahhak from Ibn Abbas is disconnected. See Kashf al-Khafa 1/66. (4) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/484.

सूरा अल-इमरान: आयत 103 241

...परस्पर जुड़े हुए, क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान सद्भाव का आदेश देता है और विभाजन को मना करता है, क्योंकि विभाजन विनाश है, और समूह (जमाअत) के साथ रहना मोक्ष है। अल्लाह इब्न अल-मुबारक पर दया करे, जिन्होंने कहा: वास्तव में, समुदाय अल्लाह की रस्सी है, इसलिए उसे मजबूती से थामे रहो उसके मजबूत हाथ के लिए, जो भी [उसे] मानता है।(1) दूसरा: उसका कहना, सर्वशक्तिमान का: "और विभाजित न हो" का अर्थ है कि अपने धर्म में वैसे ही विभाजित न हो जैसे यहूदी और ईसाई अपने धर्मों में विभाजित हो गए थे। यह इब्न मसूद और अन्य लोगों से वर्णित है। इसका अर्थ यह भी हो सकता है: इच्छाओं और विभिन्न उद्देश्यों के पीछे चलकर विभाजित न हों, बल्कि अल्लाह के धर्म में भाई-भाई बनकर रहें। यह उनके बीच संबंधों को तोड़ने और एक-दूसरे से मुंह मोड़ने का निषेध होगा। इसका संकेत उसके बाद आने वाले शब्दों से मिलता है, जो कि सर्वशक्तिमान का कहना है: "और अपने ऊपर अल्लाह की कृपा को याद करो - जब तुम दुश्मन थे और उसने तुम्हारे दिलों को जोड़ दिया और तुम उसकी कृपा से भाई-भाई बन गए।" इसमें शाखागत मामलों (फ़ुरूह) में मतभेद की मनाही का कोई प्रमाण नहीं है, क्योंकि उसे "विभाजन" नहीं माना जाता है, क्योंकि विभाजन वह है जो सद्भाव और एकीकरण को असंभव बना देता है। जहाँ तक इज्तिहाद (स्वतंत्र कानूनी तर्क) के मामलों के फैसले का सवाल है, उनमें मतभेद शरीयत के अर्थों की बारीकियों और कर्तव्यों को निकालने(2) का एक कारण है। सहाबा घटनाओं के फैसलों में मतभेद करते रहे, फिर भी वे सद्भाव में रहे। और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "मेरी उम्मत का मतभेद एक रहमत है।"(3) अल्लाह ने केवल उस विभाजन को मना किया है जो भ्रष्टाचार का कारण है।(4) तिर्मिज़ी ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "यहूदी इकहत्तर फिरकों, या बहत्तर फिरकों में बंट गए, और ईसाई भी इसी तरह, और मेरी उम्मत बंट जाएगी..."

(1) इब्न अब्द अल-बर ने अल-तमहीद 21/275 में तीन छंदों के हिस्से के रूप में इसे उद्धृत किया। (2) (m) में: "निकालने के कारण"। (3) हमें इस शब्दावली के साथ कोई प्रमाणित हदीस नहीं मिली। सुयुति ने अल-जामी अल-सगीर (288) में कहा: शायद यह हदीस के विशेषज्ञों की कुछ किताबों में दर्ज की गई थी जो हम तक नहीं पहुंची हैं। मुल्ला अली अल-कारी ने इसे अल-असरार अल-मरफुआ (17) में उद्धृत किया और कहा: कई इमामों ने दावा किया कि इसका कोई आधार नहीं है, लेकिन अल-खत्ताबी ने इसे गरीब अल-हदीस में प्रसंगवश उल्लेख किया है, जिससे पता चलता है कि उनके

पास इसका कोई आधार है। सखावी ने अल-मक़ासिद अल-हसना (39) में इसे उद्धृत किया और कहा: अल-बैहाकी ने इसे अल-मदखल [152] में सुलेमान बिन अबी करीमा की हदीस से, जुवैबिर से, अल-दह्हाक से, इब्न अब्बास से रिवायत किया है जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "... और मेरे साथियों का मतभेद तुम्हारे लिए रहमत है।" इस नज़रिए से, इसे अल-तबरानी और अल-दैलामी ने अपनी मसनद में रिवायत किया है, लेकिन जुवैबिर बहुत कमज़ोर है, और इब्न अब्बास से अल-दह्हाक का सिलसिला कटा हुआ है। कश्फ अल-खफा 1/66 देखें। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/484 देखें।

سورة آل عمران: آيت 103 241

مُتداخل، فإنَّ الله تعالى يأمرُ بالألفة، وينهى عن الفُرقة، فإنَّ الفُرقة هَلَكَةٌ، والجماعة نجاةٌ. ورحم الله ابنَ المبارك حيث قال: إنَّ الجماعةَ حَبْلُ اللهِ فاعْتَصِمُوا منه بعُرْوَتِهِ الوُثْقَى لمَنْ دَانَا(1) الثانية: قوله تعالى: ﴿وَلَا تَفَرَّقُوا﴾ يعني في دينكم كما افترقت اليهود والنصارى في أديانهم. عن ابن مسعود وغيره. ويجوز أن يكون معناه: ولا تفرّقوا متابعين للهوى والأغراض المختلفة، وكونوا في دين الله إخواناً، فيكون ذلك منعاً لهم عن التقاطع والتدابر، ودلَّ عليه ما بعده، وهو قوله تعالى: ﴿وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُم بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا﴾. وليس فيه دليلٌ على تحريم الاختلاف في الفروع، فإنَّ ذلك ليس اختلافاً، إذ الاختلافُ ما يتعذَّر معه الائتلاف والجمعُ، وأمَّا حكم مسائل الاجتهاد، فإنَّ الاختلاف فيها سببٌ لاستخراج(2) الفرائض ودقائق معاني الشرع، وما زالت الصحابةُ يختلفون في أحكام الحوادث، وهم مع ذلك متآلفون. وقال رسول الله ﷺ: «اختلافُ أُمَّتي رحمة»(3) وإنما منع الله اختلافاً هو سببُ الفساد(4). رَوَى الترمذيُّ عن أبي هريرة ؓ أنَّ رسول الله ﷺ قال: «تَفَرَّقَتِ اليهودُ على إحدى وسبعين فِرْقَةً، أو اثنتين وسبعين فِرْقَةً، والنصارى مثل ذلك، وتفترق أمتي على...

(1) أورده ابن عبد البر في التمهيد 21 / 275 ضمن ثلاثة أبيات. (2) في (م): بسبب استخراج. (3) لم نقف عليه مسنداً بهذا اللفظ، وقال السيوطي في الجامع الصغير (288): ولعله خرج في بعض كتب الحفاظ التي لم تصل إلينا. وأورده ملاَّ علي القاري في الأسرار المرفوعة (17) وقال: زعم كثير من الأئمة أنه لا أصل له، لكن ذكره الخطابي في غريب الحديث مستطرداً، وأشعر بأن له أصلاً عنده. وأورده السخاوي في المقاصد الحسنة (39) وقال: رواه البيهقي في: المدخل [152] من حديث سليمان بن أبي كريمة، عن جويبر، عن الضحاك، عن ابن عباس قال: قال رسول الله ﷺ: "... واختلاف

أصحابي لكم رحمة". ومن هذا الوجه أخرجه الطبراني والديلمي في مسنده، وجويبر ضعيف جداً، والضحاك عن ابن عباس منقطع وانظر كشف الخفاء 66/1. (4) انظر المحرر الوجيز 484/1 .

seventy-three sects.” At-Tirmidhi said: This is a Sahih (authentic) hadith (1). And it was also narrated from Ibn ‘Amr (2) who said: The Messenger of Allah ﷺ said: “There will surely come upon my Ummah what came upon the Children of Israel, step by step, so much so that if there were among them one who approached his mother openly, there would be from my Ummah one who would do that. Indeed, the Children of Israel split into seventy-two sects, and my Ummah will split into seventy-three sects, all of them in the Fire except one sect.” They asked: “Who are they, O Messenger of Allah?” He said: “That which I and my companions follow.” It was narrated from the hadith of ‘Abd al-Rahman (5) bin Ziyad al-Ifriqi, from ‘Abdullah bin Yazid, from Ibn ‘Amr, and he said: This is a Mufassar (explained) (6) strange (Ghareeb) hadith, we only know it from this chain (7). Abu ‘Umar said: ‘Abd al-Rahman (8) al-Ifriqi is trustworthy (thiqa); his people trusted him and praised him, while others weakened him (9). And Abu Dawood narrated it in his Sunan from the hadith of Mu'awiyah bin Abi Sufyan, from the Prophet ﷺ who said: “Indeed, those before you from the People of the Book split into seventy-two (10) sects, and indeed this religion (11) will split into seventy-three; seventy-two in the Fire, and one in Paradise, and it is the Jama'ah (the main body). And there will emerge from my Ummah people who will be carried away by (12) those desires as one is carried away by...”

(1) Sunan at-Tirmidhi (2640). It was also narrated by Ahmad (8396), Abu Dawood (4596), and Ibn Majah (3991). (2) In the manuscripts: 'Umar', and it is a mistake. What is confirmed is from Sunan at-Tirmidhi (2641). See Tuhfat al-Ashraf 6/354. (3) In (m) and a manuscript in (d): 'law' (if). (4) In (d) and (m): 'ithnatayn' (two). (5) In (m) and (d): 'Abdullah', and it is a mistake. (6) In (d) and (m): 'hasan' (good), and in (kh): 'hasan mufassar'. (7) Sunan at-Tirmidhi (2641). It was also narrated by al-Lalaka’i in Sharh Usul al-I‘tiqad (147). (8) In (d) and (m): 'Abdullah', and it is a mistake, and it was omitted from (z). (9) Adh-Dhahabi said in al-Mizan 2/562: Al-Bukhari used to strengthen his matter, and Yahya said: There is no harm in him though he has been weakened, and Ahmad said: He is nothing, we do not narrate anything from him, and an-Nasa'i said: Weak, and ad-Daraqutni said: Not strong, and Ibn Hibban went to extremes saying: He narrates fabricated reports from trustworthy narrators. (10) In (d): 'ithnayn', and in (m): 'ithnatayn'. (11) Not in (d), and in (z) and (kh): 'Al-Ummah'. (12) In the handwritten manuscripts: 'baynahum' (between them), and what is confirmed is from (m), which matches Sunan Abi Dawood.

242 सूरह आल-इमरान: आयत 103

तिहत्तर संप्रदाय।” अत-तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक सहीह (प्रामाणिक) हदीस है (1)। और इसे इब्न अम्र (2) से भी वर्णित किया गया है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "मेरी उम्मत पर वही आएगा जो बनी इसराइल पर आया था, कदम-दर-कदम, यहाँ तक कि अगर उनमें से कोई अपनी माँ के पास खुलेआम आया होता, तो मेरी उम्मत में भी कोई ऐसा होता जो ऐसा करता। वास्तव में, बनी इसराइल बहत्तर संप्रदायों में बंट गए थे, और मेरी उम्मत तिहत्तर संप्रदायों में बंट जाएगी, वे सभी नरक में होंगे सिवाय एक संप्रदाय के।" उन्होंने पूछा: "वे कौन हैं, हे अल्लाह के रसूल?" उन्होंने कहा: "जो उस पर चलते हैं जिस पर मैं और मेरे साथी चलते हैं।" इसे अब्द अल-रहमान (5) बिन ज़ियाद अल-इफ़्रीकी की हदीस से, अब्दुल्ला बिन यज़ीद से, इब्न अम्र से वर्णित किया गया है, और उन्होंने कहा: यह एक मुफ़स्सर (विस्तृत) (6) अजीब (ग़रीब) हदीस है, जिसे हम केवल इसी माध्यम से जानते हैं (7)। अबू उमर ने कहा: अब्द अल-रहमान (8) अल-इफ़्रीकी भरोसेमंद (सिक़ाह) हैं; उनके लोगों ने उन पर भरोसा किया और उनकी प्रशंसा की, जबकि अन्य लोगों ने उन्हें कमज़ोर (ज़ईफ़) कहा (9)। अबू दाऊद ने इसे अपने सुनन में मुआविया बिन अबी सुफ़ियान की हदीस से, नबी ﷺ से वर्णित किया है, जिन्होंने कहा: "सुनो, तुमसे पहले किताब वालों में से लोग बहत्तर (10) संप्रदायों में बंट गए थे, और वास्तव में यह धर्म (11) तिहत्तर में बंट जाएगा; बहत्तर नरक में और एक स्वर्ग में, और वह जमाअत है। और मेरी उम्मत में ऐसे लोग निकलेंगे जो उन इच्छाओं (हवा) के बहकावे में (12) आ जाएंगे जैसे कि..."

(1) सुनन अत-तिर्मिज़ी (2640)। इसे अहमद (8396), अबू दाऊद (4596), और इब्न माजह (3991) ने भी वर्णित किया है। (2) प्रतियों में: 'उमर', जो एक गलती है। सही इब्न अम्र है जो सुनन अत-तिर्मिज़ी (2641) में है। देखिए तोहफत अल-अशरफ 6/354। (3) (m) और (d) की एक प्रति में: 'लौ' (यदि)। (4) (d) और (m) में: 'इथ्नातैन' (दो)। (5) (m) और (d) में: 'अब्दुल्लाह', जो एक गलती है। (6) (d) और (m) में: 'हसन', और (kh) में: 'हसन मुफ़स्सर'। (7) सुनन अत-तिर्मिज़ी (2641)। इसे अल-लालकाई ने शरह उसूल अल-इतिकाद (147) में भी वर्णित किया है। (8) (d) और (m) में: 'अब्दुल्लाह', जो एक गलती है, और (z) से हटा दिया गया है। (9) अद-धहाबी ने अल-मीज़ान 2/562 में कहा: अल-बुखारी उनके मामले को मज़बूत करते थे, और याह्या ने कहा: उनमें कोई बुराई नहीं है हालांकि उन्हें कमज़ोर कहा गया है, और अहमद ने कहा: वह कुछ भी नहीं है, हम उनसे कुछ भी नहीं सुनाते, और अन-नसाई ने कहा: कमज़ोर, और अद-दारकुतनी ने कहा: मज़बूत नहीं, और इब्न

हिब्बान ने अति करते हुए कहा: वह भरोसेमंद लोगों से मनगढ़ंत बातें सुनाते हैं। (10) (d) में: 'इथनैन', और (m) में: 'इथ्नातैन'। (11) (d) में नहीं है, और (z) और (kh) में: 'अल-उम्मत'। (12) हस्तलिखित प्रतियों में: 'बैनहुम' (उनके बीच), और जो पुष्टि की गई है वह (m) से है, जो सुनन अबी दाऊद से मेल खाता है।

242 سورہ آل عمران: آیت 103

تہتر فرقے۔" امام ترمذی نے کہا: یہ حدیث صحیح ہے (1)۔ اور اسے ابن عمرو (2) سے بھی روایت کیا گیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میری امت پر وہی کچھ آئے گا جو بنی اسرائیل پر آیا، بالکل برابری کے ساتھ (قدم بقدم)، یہاں تک کہ اگر ان میں کوئی ایسا ہوتا جس نے اپنی ماں کے ساتھ اعلانیہ (برائی) کی ہوتی تو میری امت میں بھی کوئی ایسا ہوتا جو یہ کام کرتا۔ اور بیشک بنی اسرائیل بہتر (72) ملتوں میں بٹ گئے تھے، اور میری امت تہتر (73) ملتوں میں بٹ جائے گی، وہ سب کے سب آگ میں ہوں گے سوائے ایک ملت کے۔" صحابہ نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول! وہ کون سے ہیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "جس پر میں اور میرے صحابہ ہیں۔" اسے عبد الرحمن (5) بن زیاد الافریقی کی حدیث سے، عبداللہ بن یزید سے، ابن عمرو سے روایت کیا گیا ہے، اور انہوں نے کہا: یہ حدیث مفسّر (6) غریب ہے، ہم اسے صرف اسی طریق سے جانتے ہیں (7)۔ ابو عمر نے کہا: عبد الرحمن (8) الافریقی ثقہ ہیں، ان کی قوم نے ان کی توثیق کی اور ان کی تعریف کی، اور دوسروں نے انہیں ضعیف قرار دیا (9)۔ اور اسے ابوداؤد نے اپنی سنن میں معاویہ بن ابی سفیان کی حدیث سے، نبی کریم ﷺ سے روایت کیا ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "خبردار! تم سے پہلے اہل کتاب بہتر (10) ملتوں میں بٹ گئے تھے، اور بیشک یہ ملت (دین) (11) تہتر میں بٹ جائے گی؛ بہتر آگ میں ہوں گے، اور ایک جنت میں، اور وہ جماعت ہے۔ اور یقیناً میری امت میں ایسی اقوام نکلیں گی جن میں وہ خواہشات (12) اس طرح سرایت کر جائیں گی جیسے..."

(1) سنن ترمذی (2640)۔ اسے احمد (8396)، ابوداؤد (4596) اور ابن ماجہ (3991) نے بھی روایت کیا ہے۔ (2) نسخوں میں: 'عمر'، اور یہ غلطی ہے۔ صحیح ابن عمرو ہے جو سنن ترمذی (2641) سے ثابت ہے۔ دیکھئے تحفۃ الاشراف 6/354۔ (3) (م) اور (د) کے ایک نسخے میں:

'لو'۔ (4) (د) اور (م) میں: 'اثنتین'۔ (5) (م) اور (د) میں: 'عبدالله'، اور یہ غلطی ہے۔ (6) (د) اور (م) میں: 'حسن'، اور (خ) میں: 'حسن مفسر'۔ (7) سنن ترمذی (2641)۔ اسے لالکائی نے شرح اصول الاعتقاد (147) میں بھی روایت کیا ہے۔ (8) (د) اور (م) میں: 'عبدالله'، اور یہ غلطی ہے، اور (ظ) سے ساقط ہے۔ (9) ذہبی نے المیزان 2/562 میں کہا: بخاری ان کے معاملے کو تقویت دیتے تھے، اور یحییٰ نے کہا: ان میں کوئی حرج نہیں حالانکہ انہیں ضعیف کہا گیا ہے، اور احمد نے کہا: وہ کچھ بھی نہیں ہے، ہم ان سے کچھ روایت نہیں کرتے، اور نسائی نے کہا: ضعیف، اور دارقطنی نے کہا: قوی نہیں، اور ابن حبان نے مبالغہ کرتے ہوئے کہا: وہ ثقہ راویوں سے من گھڑت روایات نقل کرتے ہیں۔ (10) (د) میں: 'اثنین'، اور (م) میں: 'اثنتین'۔ (11) (د) میں نہیں ہے، اور (ظ) اور (خ) میں: 'الأمة' (امت) ہے۔ (12) قلمی نسخوں میں: 'بینہم'، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے جو سنن ابی داؤد کے موافق ہے۔

Surah Al-Imran, Verse 103 (page 243)

...the dog with its owner, no vein or joint remains in him except that it enters it (1).

In Sunan Ibn Majah: On the authority of Anas bin Malik, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever departs from this world upon sincerity to Allah alone, worshipping Him with no partner, establishing prayer, and giving zakat, dies while Allah is pleased with him." Anas said: This is the religion of Allah which the messengers brought and conveyed from their Lord before the confusion of hadiths, the disagreement of desires, and the confirmation of that is in the Book of Allah in the last of what was revealed. Allah says: {So if they repent} - he said: they cast off idols and their worship - {and establish prayer and give zakat} [At-Tawbah: 5], and He said in another verse: {But if they repent, establish prayer, and give zakat, then they are your brothers in religion} [At-Tawbah: 11]. Narrated from Nasr bin Ali Al-Jahdami, from Abu Ahmad, from Abu Ja'far Ar-Razi, from Ar-Rabi' bin Anas, from Anas (2).

Abu Al-Faraj Al-Jawzi (3) said: If it is asked: [Are] these sects known? The answer: We know the division and the origins of the sects, and that each group of sects has split into sub-sects, even if we do not encompass the names of those sects and their doctrines. What has appeared to us from the origins of the sects are: Al-Haruriyyah, Al-Qadariyyah, Al-Jahmiyyah, Al-Murji'ah, Ar-Rafidah, and Al-Jabriyyah.

Some scholars said: The origin of the misguided sects are these six sects, and each of them has split [into] twelve sects, becoming seventy-two sects.

Al-Haruriyyah (4) split into twelve sects:

---

(1) Sunan Abi Dawud (4596), and it is in Musnad Ahmad (16937) regarding the saying: "Those desires run through them..." meaning: they fall into corrupt desires and call to them, likened to the running of a horse. And "Al-Kalb" (rabies) - with movement - is a disease that affects dogs, and whoever it bites, it kills. Al-Nihayah (Jara). (2) Sunan Ibn Majah (70). It was also recorded by Al-Hakim in Al-Mustadrak 2/331-332 and authenticated by him, and Al-Bayhaqi in Shu'ab Al-Iman (6856). Al-Busiri said in Misbah Al-Zujajah (24): This is a weak chain, Ar-Rabi' bin Anas is weak here. (3) In Talbis Iblis, p. 20 onwards, and what is between brackets is from it. (4) Al-Haruriyyah: They are those who revolted against the Commander of the Faithful Ali (may Allah be pleased with him) when the matter of the two arbiters took place. They gathered at Harura near Kufa, and their leaders were Abdullah bin al-Kawwa, Ittab bin al-A'war,

Abdullah bin Wahb al-Rasibi, Urwah ibn Jarir, Yazid bin Abi Asim al-Maharibi, and Hurqus bin Zuhayr al-Bajali known as Dhu al-Thudayyah. Al-Milal wa al-Nihal 1/115.

सूरह अल-इमरान, आयत 103 (पृष्ठ 243)

...कुत्ते का उसके मालिक के साथ, उसके शरीर की कोई नस या जोड़ ऐसा नहीं बचता जिसमें वह (बीमारी) प्रवेश न कर जाए (1)।

सुनन इब्न माजह में है: अनस बिन मालिक से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "जो कोई इस दुनिया से अल्लाह के प्रति निष्ठा, बिना किसी साथी के उसकी इबादत, नमाज़ कायम करने और ज़कात देने की स्थिति में विदा होता है, वह इस हाल में मरता है कि अल्लाह उससे खुश होता है।" अनस ने कहा: यही अल्लाह का वह धर्म है जिसे रसूल लेकर आए और हदीसों के भ्रम, इच्छाओं के मतभेद से पहले अपने रब की ओर से पहुँचाया, और इसकी पुष्टि अल्लाह की किताब में नाजिल होने वाली आखिरी आयतों में है। अल्लाह फरमाता है: {अगर वे तौबा कर लें} - उन्होंने कहा: मूर्तियों और उनकी पूजा को छोड़ दें - {और नमाज़ कायम करें और ज़कात दें} [अत-तौबा: 5], और उसने दूसरी आयत में फरमाया: {लेकिन अगर वे तौबा कर लें, नमाज़ कायम करें और ज़कात दें, तो वे दीन में तुम्हारे भाई हैं} [अत-तौबा: 11]। इसे नसर बिन अली अल-जाहदमी ने अबू अहमद से, उन्होंने अबू जाफ़र अर-राज़ी से, उन्होंने अर-रबी बिन अनस से, और उन्होंने अनस से रिवायत किया है (2)।

अबू अल-फ़रज अल-जौज़ी (3) ने कहा: यदि पूछा जाए: [क्या] ये संप्रदाय ज्ञात हैं? उत्तर: हम अलगाव और संप्रदायों की जड़ों को जानते हैं, और यह कि संप्रदायों का प्रत्येक समूह उप-संप्रदायों में विभाजित हो गया है, भले ही हम उन संप्रदायों के नामों और उनके सिद्धांतों को पूरी तरह न जानते हों। संप्रदायों की जड़ों में से जो हमें स्पष्ट हुए हैं वे हैं: अल-हरुरियाह, अल-क़दरियाह, अल-जहमियाह, अल-मुर्जियाह, अर-राफ़िदाह और अल-जब्रियाह।

कुछ विद्वानों ने कहा है: गुमराह संप्रदायों का मूल ये छह संप्रदाय हैं, और उनमें से प्रत्येक [बारह] संप्रदायों में विभाजित हो गया है, जिससे कुल बहत्तर संप्रदाय हो गए हैं।

अल-हरुरियाह (4) बारह संप्रदायों में विभाजित हो गई:

---

(1) सुनन अबी दाऊद (4596), और यह मसनद अहमद (16937) में है: "वे इच्छाएँ उनमें दौड़ती हैं..." यानी: वे भ्रष्ट इच्छाओं में गिर जाते हैं और उनकी ओर बुलाते हैं, घोड़े के दौड़ने की तरह। और "अल-कलब" (रेबीज़) - हरकत के साथ - एक बीमारी है जो कुत्तों को होती है, जिसे भी वह काटता है,

वह मर जाता है। अन-निहाया (जरा)। (2) सुनन इब्न माजह (70)। इसे अल-हाकिल ने अल-मुस्तदरक 2/331-332 में भी दर्ज किया और इसे सही बताया, और अल-बैहकी ने शुअब अल-ईमान (6856) में। अल-बुसीरी ने मिस्बाह अल-जुजाजाह (24) में कहा: यह एक कमजोर श्रृंखला है, अर-रबी बिन अनस यहाँ कमजोर है। (3) तलबीस इब्लीस, पृष्ठ 20 और उसके बाद में, और जो ब्रैकेट में है वह उसी से है। (4) अल-हरुरियाह: ये वे लोग हैं जिन्होंने अमीरुल मोमिनीन अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) के खिलाफ विद्रोह किया था जब मध्यस्थता का मामला हुआ था। वे कूफ़ा के पास हरूरा में इकट्ठा हुए थे, और उनके नेता अब्दुल्ला बिन अल-कव्वा, इत्ताब बिन अल-अवर, अब्दुल्ला बिन वहाब अल-रासिबी, उरवा इब्न जरीर, यज़ीद बिन अबी आसिम अल-महारिबी और हुरकुस बिन ज़ुहैर अल-बजली थे जिन्हें ज़ु अल-थुदैया के नाम से जाना जाता है। अल-मिलल वा अन-निहाल 1/115।

سورہ آل عمران، آیت 103 (صفحہ 243)

...کتا اپنے مالک کے ساتھ، اس کی کوئی رگ یا جوڑ باقی نہیں رہتا مگر وہ اس میں داخل ہو جاتی ہے (1)۔

اور سنن ابن ماجہ میں ہے: حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جو شخص اللہ کے لیے اخلاص، اس کی وحدانیت، اس کی بلا شرکتِ غیرے عبادت، نماز قائم کرنے اور زکوٰۃ دینے کی حالت میں دنیا سے رخصت ہوا، تو وہ اس حال میں فوت ہوا کہ اللہ اس سے راضی ہے۔" انس نے کہا: یہی اللہ کا وہ دین ہے جسے رسول لے کر آئے اور انہوں نے اسے اپنے رب کی طرف سے پہنچایا، اس سے پہلے کہ احادیث میں الجھنیں اور خواہشات میں اختلافات پیدا ہوتے، اور اس کی تصدیق اللہ کی کتاب میں نازل ہونے والی آخری چیزوں میں ہے، اللہ فرماتا ہے: ﴿فَإِن تَابُوا﴾ (پس اگر وہ توبہ کر لیں) - انہوں نے کہا: بتوں اور ان کی عبادت کو چھوڑ دیں - ﴿وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَءَاتَوُا الزَّكَوٰةَ﴾ (اور نماز قائم کریں اور زکوٰۃ دیں) [التوبہ: 5]، اور دوسری آیت میں فرمایا: ﴿فَإِن تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَءَاتَوُا الزَّكَوٰةَ فَإِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ﴾ (پس اگر وہ توبہ کریں، نماز قائم کریں اور زکوٰۃ دیں تو وہ دین میں تمہارے بھائی ہیں) [التوبہ: 11]۔ اسے نصر بن علی الجہضمی نے ابو احمد سے، انہوں نے ابو جعفر الرازی سے، انہوں نے الربیع بن انس سے، اور انہوں نے انس سے روایت کیا ہے (2)۔

ابو الفرج الجوزی (3) نے کہا: اگر پوچھا جائے کہ [کیا] یہ فرقے معروف ہیں؟ تو جواب یہ ہے کہ: ہم افتراق اور فرقوں کی بنیادوں کو جانتے ہیں، اور یہ کہ فرقوں کا ہر گروہ ذیلی فرقوں میں تقسیم ہو گیا، اگرچہ ہم ان فرقوں کے ناموں اور ان کے مذاہب کا مکمل احاطہ نہیں کر سکتے۔

فرقوں کی بنیادوں میں سے جو ہمارے سامنے ظاہر ہوئے ہیں وہ یہ ہیں: حروریہ، قدریہ، جہمیہ، مرجئہ، رافضہ اور جبریہ۔

بعض اہل علم نے کہا ہے کہ: گمراہ فرقوں کی اصل یہ چھ فرقے ہیں، اور ان میں سے ہر ایک [بارہ] فرقوں میں تقسیم ہوا، پس یہ کل بہتر (72) فرقے بن گئے۔

حروریہ (4) بارہ فرقوں میں تقسیم ہوئے:

---

(1) سنن ابی داؤد (4596)، اور یہ مسند احمد (16937) میں ہے، ان کا قول: "ان میں وہ خواہشات دوڑ جاتی ہیں..." یعنی: وہ فاسد خواہشات میں پڑ جاتے ہیں اور ان کی طرف بلاتے ہیں، گھوڑے کے دوڑنے کی مشابہت دیتے ہوئے۔ اور "الكَلَب" (ہلکا پن/ربیض) - زبر کے ساتھ - ایک بیماری ہے جو کتے کو لاحق ہوتی ہے، جسے وہ کاٹ لے اسے مار دیتی ہے۔ النہایہ (جری)۔ (2) سنن ابن ماجہ (70)۔ اور اسے حاکم نے مستدرک 2/331-332 میں بھی روایت کیا اور اسے صحیح قرار دیا، اور بیہقی نے شعب الایمان (6856) میں۔ بوصیری نے مصباح الزجاجہ (24) میں کہا: یہ سند ضعیف ہے، الربیع بن انس یہاں ضعیف ہے۔ (3) تلبیس ابلیس ص 20 اور اس کے بعد، اور جو بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (4) حروریہ: یہ وہ لوگ ہیں جنہوں نے امیر المومنین علی رضی اللہ عنہ کے خلاف خروج کیا تھا جب دو حاکموں (تحکیم) کا معاملہ پیش آیا، اور وہ کوفہ کے ایک پہلو میں "حروراء" نامی جگہ پر جمع ہوئے، ان کے سردار عبداللہ بن الکواء، عتاب بن الاعور، عبداللہ بن وہب الراسبی، عروہ بن جریر، یزید بن ابی عاصم المحاربی، اور حرقوص بن زہیر البجلی تھے جو "ذو الثدیہ" کے نام سے مشہور تھے۔ الملل والنحل 1/115۔

The first of them are the Azariqa (1): They said: We do not know anyone as a believer, and they considered the people of the Qibla (Muslims) as infidels unless they followed their word. And the Ibadis (2): They said: Whoever takes our word is a believer, and whoever turns away from it is a hypocrite. And the Thalabis (3): They said: Indeed, Allah Almighty has not decreed and has not estimated. And the Hazimis (4): They said: We do not know what faith is, and all creatures are excused. And the Khalafis (5): They claimed that whoever abandons Jihad, whether male or female, has disbelieved. And the Makramis (6): They said: No one should touch anyone because the pure is not known from the impure, and he should not eat with him until he repents and bathes. And the Kanzis: They said: No one is allowed (7) to give his money to anyone; because he might not be deserving, rather he should bury it in the earth until the people of truth appear. And the Shamrakhis (8): They said: There is no harm in touching foreign (non-mahram) women, because they are basil (fragrant plants).

---

(1) Azariqa: Followers of Abu Rashid Nafi' ibn al-Azraq, who emerged in the late Umayyad state of Yazid ibn Mu'awiya, until his killing in Jumada al-Akhira year (65 AH); he has questions to Ibn Abbas collected in a part. Lisan al-Mizan 247/8, and al-Milal wa al-Nihal 118/1. (2) Ibadis: Followers of Abdullah ibn Ibad. Al-Zirikli said in Al-A'lam 4/61: Historians were confused about his biography and date of death; he was a contemporary of Mu'awiya and lived until the late days of Abd al-Malik ibn Marwan. (3) Thalabis: Also called Al-Tha'aliba, they are followers of Thalaba ibn Amir, and it was said: Thalaba ibn Mushkan. See al-Milal wa al-Nihal 131/1, and al-Farq bayna al-Firaq p. 80. (4) Hazimis: Followers of Hazim ibn Ali. Al-Milal 131/1. And in (d), (z), and (m): Al-Khazimiyya. Likewise in Maqalat al-Islamiyyin p. 179 without attribution. The confirmed one is from (kh) and Talbis Iblis. (5) Khalafis: Followers of Khalaf al-Khariji, who are among the Kharijites of Kerman and Makran. Al-Milal wa al-Nihal 130/1, and al-Farq bayna al-Firaq p. 75. (6) In (kh), (d), and (m): Al-Kuziyya. In (z): Al-Karawiyya. The confirmed one is from Talbis Iblis p. 21. And the Makramis: followers of Makram ibn Abdullah al-Ijli. Al-Milal wa al-Nihal 133/1. (7) In Talbis Iblis p. 22: It is not appropriate for anyone. (8) Shamrakhis: Attributed to Abdullah ibn Shamrakh. Maqalat al-Islamiyyin p. 198.

उनमें से पहले अज़रक़िया (1) हैं: उन्होंने कहा: हम किसी को भी आस्तिक नहीं मानते, और उन्होंने क़िबला के लोगों (मुसलमानों) को तब तक काफ़िर माना जब तक वे उनकी बात न मान लें। और इबादिह (2): उन्होंने कहा: जो हमारी बात स्वीकार करता है वह आस्तिक है, और जो इससे मुंह मोड़ता है वह पाखंडी (मुनाफ़िक़) है। और थालाबी (3): उन्होंने कहा: वास्तव में, अल्लाह सर्वशक्तिमान ने न तो कोई निर्णय लिया है और न ही कुछ अनुमानित (निर्धारित) किया है। और हाज़िमी (4): उन्होंने कहा: हम नहीं जानते कि विश्वास (ईमान) क्या है, और सभी प्राणी क्षम्य हैं। और ख़लफ़ी (5): उन्होंने दावा किया कि जिसने भी जिहाद छोड़ दिया, चाहे वह पुरुष हो या स्त्री, वह काफ़िर हो गया। और मकरमी (6): उन्होंने कहा: किसी को भी किसी को छूना नहीं चाहिए क्योंकि अशुद्ध से शुद्ध की पहचान नहीं होती, और उसे तब तक उसके साथ खाना नहीं चाहिए जब तक वह पश्चाताप न कर ले और स्नान न कर ले। और कंज़ी: उन्होंने कहा: किसी के लिए यह जायज़ नहीं है (7) कि वह अपना धन किसी को दे; क्योंकि शायद वह पात्र न हो, बल्कि उसे पृथ्वी में गाड़ देना चाहिए जब तक कि सत्य के लोग प्रकट न हो जाएं। और शमराखी (8): उन्होंने कहा: पराई महिलाओं को छूने में कोई बुराई नहीं है, क्योंकि वे तुलसी (सुगंधित पौधे) हैं।

---

(1) अज़रक़िया: अबू राशिद नाफ़ी बिन अल-अज़रक़ के अनुयायी, जो यज़ीद बिन मुआविया के उमय्यद राज्य के अंत में उभरे, जुमादा अल-आख़िरा वर्ष (65 हिजरी) में उनकी हत्या होने तक; उनके इब्न अब्बास से पूछे गए प्रश्न एक भाग में एकत्रित हैं। लिसान अल-मीज़ान 247/8, और अल-मिलल व अल-निहल 118/1। (2) इबादिह: अब्दुल्ला बिन इबादिह के अनुयायी। अल-ज़िरिकली ने अल-आलम 4/61 में कहा: इतिहासकार उनकी जीवनी और मृत्यु की तारीख के बारे में भ्रमित थे; वह मुआविया के समकालीन थे, और अब्दुल मलिक बिन मरवान के अंतिम दिनों तक जीवित रहे। (3) थालाबी: इन्हें अल-थालिबा भी कहा जाता है, और वे थालबा बिन आमिर के अनुयायी हैं, और कहा गया: थालबा बिन मुशकान। अल-मिलल व अल-निहल 131/1, और अल-फ़र्क़ बैना अल-फ़िरक़ पृष्ठ 80 देखें। (4) हाज़िमी: हाज़िम बिन अली के अनुयायी। अल-मिलल 131/1। और (द), (ज़) और (म) में: अल-खाज़िमिया। इसी तरह मक़ालात अल-इस्लामीयिन पृष्ठ 179 में बिना श्रेय के। पुष्टि (ख़) और तलबीस इब्लीस से है। (5) ख़लफ़ी: ख़लफ़ अल-ख़ारिजी के अनुयायी, और वे किरमान और मकरान के खारिजी हैं। अल-मिलल व अल-निहल 130/1, और अल-फ़र्क़ बैना अल-फ़िरक़ पृष्ठ 75। (6) (ख़), (द) और (म) में: अल-कूज़िया। और (ज़) में: अल-करविया। पुष्ट पाठ तलबीस इब्लीस पृष्ठ 21 से है।

और मकरमी: मकरम बिन अब्दुल्ला अल-इजली के अनुयायी। अल-मिलल व अल-निहल 133/1। (7) तलबीस इब्लीस पृष्ठ 22 में: यह किसी के लिए उचित नहीं है। (8) शमराखी: अब्दुल्ला बिन शमराख से संबंधित। मक़ालात अल-इस्लामीयिन पृष्ठ 198।

پس ان میں پہلے ازارقہ (1) ہیں: انہوں نے کہا: ہم کسی کو مومن نہیں جانتے، اور انہوں نے اہل قبلہ کو کافر قرار دیا سوائے ان کے جو ان کی بات مان لیں۔ اور اباضیہ (2): انہوں نے کہا: جس نے ہماری بات مان لی وہ مومن ہے، اور جس نے اس سے روگردانی کی وہ منافق ہے۔ اور ثعلبیہ (3): انہوں نے کہا: بے شک اللہ عزوجل نے نہ کوئی فیصلہ کیا اور نہ کوئی تقدیر مقرر کی۔ اور حازمیہ (4): انہوں نے کہا: ہمیں نہیں معلوم کہ ایمان کیا ہے، اور تمام مخلوق معذور ہے۔ اور خلفیہ (5): انہوں نے دعویٰ کیا کہ جس نے جہاد چھوڑ دیا، چاہے وہ مرد ہو یا عورت، وہ کافر ہو گیا۔ اور مکرمیہ (6): انہوں نے کہا: کسی کے لیے جائز نہیں کہ وہ کسی کو چھوئے کیونکہ ناپاک سے پاک کی پہچان نہیں ہوتی، اور نہ ہی وہ اس کے ساتھ کھانا کھائے یہاں تک کہ وہ توبہ کر لے اور غسل کر لے۔ اور کنزیہ: انہوں نے کہا: کسی کے لیے جائز نہیں (7) کہ وہ اپنا مال کسی کو دے؛ کیونکہ ہو سکتا ہے وہ اس کا حقدار نہ ہو، بلکہ اسے زمین میں دفن کر دینا چاہیے یہاں تک کہ اہل حق ظاہر ہو جائیں۔ اور شمراخیہ (8): انہوں نے کہا: غیر محرم عورتوں کو چھونے میں کوئی حرج نہیں ہے، کیونکہ وہ خوشبودار پودے ہیں۔

---

(1) ازارقہ: ابو راشد نافع بن الازرق کے ساتھی، یزید بن معاویہ کی حکومت کے آخری دور میں نکلے، یہاں تک کہ جمادی الآخرہ سن (65ھ) میں ان کا قتل ہوا، ان کے ابن عباس سے پوچھے گئے سوالات ایک جزء میں جمع ہیں۔ لسان المیزان 247/8، اور الملل والنحل 118/1۔ (2) اباضیہ: عبداللہ بن اباض کے ساتھی۔ زرکلی نے الاعلام 61/4 میں کہا: مورخین ان کی سیرت اور وفات کی تاریخ میں مضطرب رہے، وہ معاویہ کے ہم عصر تھے، اور عبدالملک بن مروان کے آخری ایام تک زندہ رہے۔ (3) ثعلبیہ: اور کہا جاتا ہے: الثعالبہ، اور وہ ثعلبہ بن عامر کے ساتھی ہیں، اور کہا

گیا: ثعلبہ بن مشکان۔ دیکھئے الملل والنحل 131/1، اور الفرق بین الفرق ص 80۔ (4) حازمیہ: حازم بن علی کے ساتھی۔ الملل 131/1۔ اور (د) اور (ظ) اور (م) میں: الخازمیہ۔ اسی طرح مقالات الاسلامیین ص 179 میں بغیر نسبت کے۔ اور صحیح (خ) اور تلبیس ابلیس سے ہے۔ (5) خلفیہ: خلف خارجی کے ساتھی، اور وہ کرمان اور مکران کے خوارج میں سے ہیں۔ الملل والنحل 130/1، اور الفرق بین الفرق ص 75۔ (6) (خ) اور (د) اور (م) میں: الکوزیہ۔ اور (ظ) میں: الکرویہ۔ اور ثابت تلبیس ابلیس ص 21 سے ہے۔ اور مکرمیہ: مکرم بن عبداللہ العجلی کے ساتھی۔ الملل والنحل 133/1۔ (7) تلبیس ابلیس ص 22 میں: کسی کے لیے مناسب نہیں ہے۔ (8) شمراخیہ: عبداللہ بن شمراخ کی طرف منسوب۔ مقالات الاسلامیین ص 198۔

Surah Al-Imran: Ayah 103 245

And the Akhnasiyyah(1): They said: No good or evil reaches the deceased after their death. And the Hakimiyyah(2): They said: Whoever judges by a created being is a disbeliever. And the Mu'tazilah [from the Haruriyyah]: They said: The matter of Ali and Mu'awiya was confusing to us, so we disassociate ourselves from both parties. And the Maymuniyyah(3): They said: There is no Imam except with the approval of those we love. And the Qadariyyah split into twelve sects: Al-Ahmariyyah: It is the one that claimed that among the conditions of justice from Allah is that He gives His servants ownership of their affairs and prevents them from their sins. And the Thanawiyyah: It is the one that claimed that good is from Allah, and evil is from Satan. And the Mu'tazilah(4): They are those who spoke of the creation of the Quran and denied the attributes of Lordship. And the Kaysaniyyah(5): They are those who said: We do not know whether these actions are from Allah or from the servants, nor do we know whether people will be rewarded after [death] or punished. And the Shaytaniyyah(6): They said: Verily, Allah Almighty did not create Satan.

(1) Al-Akhnasiyyah: Followers of Akhnas bin Qais. Al-Milal wal-Nihal 1/132, Maqalat al-Islamiyyin p. 98, and Al-Farq bayn al-Firaq p. 81. (2) In Talbis Iblis: Al-Muhakkimiyyah. (3) Al-Maymuniyyah: Followers of Maymun bin Khalid, a man from the people of Balkh. Al-Milal wal-Nihal 1/129, Maqalat al-Islamiyyin p. 95. (4) Al-Mu'tazilah: They are also called: Al-Wasilis, Al-Qadariyyah, and Al-Adliyyah. They are the followers of Abu Hudhayfa Wasil bin Ata al-Ghazal, born in the year 80 in Medina. He was a student of Al-Hasan al-Basri and was expelled from his assembly when he said: The transgressor (fasiq) is neither a believer nor a disbeliever. Amr bin Ubayd joined him, and they withdrew from Hasan's circle, so they were named Al-Mu'tazilah. He died in the year 131. See Siyar A'lam al-Nubala 5/464, and Al-Milal wal-Nihal 1/43 and 46. (5) They are the followers of Al-Mukhtar bin Abi Ubayd al-Thaqafi, who rose to avenge Al-Husayn bin Ali and killed most of those who killed Husayn in Karbala. Al-Mukhtar was called Kaysan, and it was said: He took his doctrine from a client of Ali (may Allah be pleased with him) named Kaysan, killed in the year (67 AH). Al-Farq bayn al-Firaq p. 27, Al-Milal wal-Nihal 1/147, Maqalat al-Islamiyyin p. 18, and Al-A'lam 7/192. (6) Al-Shaytaniyyah: They are also called: Al-Nu'maniyyah, and they are followers of Muhammad bin al-Nu'man al-Rafidi, Abu Ja'far al-Ahwal, nicknamed Shaytan al-Taq. The Shiites say: He is Mu'min al-Taq. He was a student of Al-Baqir Muhammad bin Ali bin al-Husayn. See Al-Milal 1/186.

सूरह अल-इमरान: आयत १०३ २४५

और अख़नसिया(१): उन्होंने कहा: मृत्यु के बाद मृतक तक न कोई अच्छाई पहुँचती है और न बुराई। और हकमिया(२): उन्होंने कहा: जो किसी सृजित जीव (इंसान) के अनुसार फैसला करे, वह काफ़िर है। और मुअतज़िला [हरूरियाह में से]: उन्होंने कहा: अली और मुआविया का मामला हमारे लिए संदिग्ध था, इसलिए हम दोनों पक्षों से खुद को अलग करते हैं। और मैमुनिया(३): उन्होंने कहा: हमारे चाहने वालों की सहमति के बिना कोई इमाम नहीं है। और क़दरिया बारह संप्रदायों में विभाजित हो गए: अहमारिया: यह वह संप्रदाय है जिसने दावा किया कि अल्लाह के न्याय की शर्तों में से एक यह है कि वह अपने बंदों को उनके मामलों का मालिक बना दे, और उन्हें उनके पापों से दूर रखे। और थनाविया: यह वह संप्रदाय है जिसने दावा किया कि अच्छाई अल्लाह की ओर से है, और बुराई शैतान की ओर से। और मुअतज़िला(४): वे वे हैं जिन्होंने कुरान के सृजित होने की बात कही और प्रभुत्व के गुणों का खंडन किया। और कैसानिया(५): वे वे हैं जिन्होंने कहा: हमें नहीं पता कि ये कार्य अल्लाह की ओर से हैं या बंदों की ओर से, और न ही हम जानते हैं कि मृत्यु के बाद लोगों को पुरस्कृत किया जाएगा या दंडित किया जाएगा। और शैतानिया(६): उन्होंने कहा: वास्तव में, अल्लाह तआला ने शैतान को पैदा नहीं किया।

(१) अख़नसिया: अख़नस बिन क़ैस के अनुयायी। अल-मिलल वल-निहल १/१३२, मक़ालात अल-इस्लामिय्यीन पृष्ठ ९८, और अल-फ़र्क़ बैन अल-फ़िरक़ पृष्ठ ८१। (२) तलबीस इब्लीस में: अल-मुहक्किमिया। (३) मैमुनिया: मैमून बिन खालिद के अनुयायी, वह बल्ख के निवासियों में से एक व्यक्ति था। अल-मिलल वल-निहल १/१२९, मक़ालात अल-इस्लामिय्यीन पृष्ठ ९५। (४) मुअतज़िला: उन्हें वासिलिया, क़दरिया और अदलिया भी कहा जाता है। वे अबू हुज़ैफा वासिल बिन अता अल-ग़ज़ाल के अनुयायी हैं, जिनका जन्म मदीना में वर्ष ८० में हुआ था। वह अल-हसन अल-बसरी के छात्र थे और उन्हें उनकी सभा से तब निकाल दिया गया था जब उन्होंने कहा था: फ़ासिक़ (पापी) न तो आस्तिक है और न ही काफ़िर। अम्र बिन उबैद उनके साथ हो गए, और उन्होंने हसन के घेरे से दूरी बना ली, इसलिए उनका नाम मुअतज़िला पड़ा। उनकी मृत्यु वर्ष १३१ में हुई। देखें सियार अलाम अल-नुबाला ५/४६४, और अल-मिलल वल-निहल १/४३ और ४६। (५) वे मुख्तार बिन अबी उबैद अल-थकाफ़ी के अनुयायी हैं, जिन्होंने अल-हुसैन बिन अली का बदला लेने के लिए आवाज़ उठाई थी और कर्बला में हुसैन को मारने वाले अधिकांश लोगों को मार डाला था। मुख्तार को कैसान कहा जाता था, और कहा गया: उन्होंने अपना मत अली (रज़िअल्लाहु अन्हु) के एक सेवक से लिया था जिसका नाम कैसान था,

जो वर्ष (६७ हिजरी) में मारा गया था। अल-फ़र्क़ बैन अल-फ़िरक़ पृष्ठ २७, अल-मिलल वल-निहल १/१४७, मक़ालात अल-इस्लामिय्यीन पृष्ठ १८, और अल-आलाम ७/१९२। (६) शैतानिया: उन्हें नुमानिया भी कहा जाता है, और वे मुहम्मद बिन अल-नुमान अल-राफिदी, अबू जाफ़र अल-अहवल के अनुयायी हैं जिन्हें शैतान अल-ताक़ कहा जाता है। शिया कहते हैं: वह मोमिन अल-ताक़ है। वह अल-बाक़िर मुहम्मद बिन अली बिन अल-हुसैन के शिष्य थे। देखें अल-मिलल १/१८६।

سورہ آل عمران: آیت ۱۰۳ ۲۴۵

اور الاخنسیۃ(۱): انہوں نے کہا: میت کو اس کی موت کے بعد نہ کوئی خیر پہنچتی ہے اور نہ شر۔ اور الحکمیہ(۲): انہوں نے کہا: جس نے کسی مخلوق سے فیصلہ کروایا وہ کافر ہے۔ اور معتزلہ [حروریہ میں سے]: انہوں نے کہا: علی اور معاویہ کا معاملہ ہم پر مشتبہ ہو گیا، لہذا ہم دونوں فریقوں سے لاتعلقی کا اظہار کرتے ہیں۔ اور المیمونیہ(۳): انہوں نے کہا: ہمارے پسندیدہ لوگوں کی رضا کے بغیر کوئی امام نہیں ہے۔ اور قدریہ بارہ فرقوں میں بٹ گئے: الاحمریہ: یہ وہ فرقہ ہے جس نے دعویٰ کیا کہ اللہ کے عدل کی شرط میں سے یہ ہے کہ وہ اپنے بندوں کو ان کے معاملات کا مالک بنا دے، اور ان کے اور ان کے گناہوں کے درمیان حائل ہو جائے۔ اور الثنویہ: یہ وہ ہے جس نے دعویٰ کیا کہ خیر اللہ کی طرف سے ہے، اور شر شیطان کی طرف سے۔ اور معتزلہ(۴): اور یہ وہ لوگ ہیں جنہوں نے خلقِ قرآن کا قول کیا اور صفاتِ ربوبیت کا انکار کیا۔ اور الکیسانیہ(۵): اور یہ وہ لوگ ہیں جنہوں نے کہا: ہم نہیں جانتے کہ یہ افعال اللہ کی طرف سے ہیں یا بندوں کی طرف سے، اور نہ ہم یہ جانتے ہیں کہ لوگوں کو [موت] کے بعد ثواب دیا جائے گا یا سزا دی جائے گی۔ اور الشیطانیہ(۶): انہوں نے کہا: بے شک اللہ تعالیٰ نے شیطان کو پیدا نہیں کیا۔

(۱) الاخنسیہ: اخنس بن قیس کے ساتھی۔ الملل والنحل ۱/۱۳۲، اور مقالات الاسلامیین ص ۹۸، اور الفرق بین الفرق ص ۸۱۔ (۲) تلبیس ابلیس میں: المحکمیہ۔ (۳) المیمونیہ: میمون بن خالد کے ساتھی، اور وہ بلخ کے رہنے والے ایک شخص تھے۔ الملل والنحل ۱/۱۲۹، اور مقالات الاسلامیین ص ۹۵۔ (۴) معتزلہ: اور انہیں واصلیہ، قدریہ اور عدلیہ بھی کہا جاتا ہے۔ اور یہ ابو حذیفہ واصل بن عطا الغزال کے ساتھی ہیں، ان کی ولادت مدینہ میں سن اسی (۸۰ھ) میں ہوئی، اور وہ حسن بصری کے شاگرد تھے، اور انہوں نے انہیں اپنی مجلس سے نکال دیا تھا جب انہوں نے کہا: فاسق نہ مومن ہے

اور نہ کافر، تو ان کے ساتھ عمرو بن عبید مل گئے، اور وہ حسن کے حلقے سے الگ ہو گئے، چنانچہ ان کا نام معتزلہ پڑ گیا۔ ان کی وفات سن ایک سو اکتیس (۱۳۱ھ) میں ہوئی۔ دیکھئے سیر اعلام النبلاء ۵/۴۶۴، اور الملل والنحل ۱/۴۳ اور ۴۶۔ (۵) یہ مختار بن ابی عبید ثقفی کے پیروکار ہیں، جس نے حسین بن علی کا بدلہ لیا، اور کربلا میں حسین کو قتل کرنے والے زیادہ تر لوگوں کو قتل کیا، اور مختار کو کیسان کہا جاتا تھا، اور کہا گیا: اس نے اپنا قول علی رضی اللہ عنہ کے ایک آزاد کردہ غلام سے لیا جس کا نام کیسان تھا، وہ سن (۶۷ھ) میں قتل ہوا۔ الفرق بین الفرق ص ۲۷۔ اور الملل والنحل ۱/۱۴۷، اور مقالات الاسلامیین ص ۱۸، اور الاعلام ۷/۱۹۲۔ (۶) الشیطانیہ: اور انہیں نعمانیہ بھی کہا جاتا ہے، اور یہ محمد بن نعمان رافضی ابو جعفر الاحول کے پیروکار ہیں جن کا لقب شیطان الطاق ہے۔ اور شیعہ کہتے ہیں: وہ مومن الطاق ہے۔ اور وہ باقر محمد بن علی بن حسین کے شاگرد تھے۔ دیکھئے الملل ۱/۱۸۶۔

246 Surah Al-Imran: Verse 103

And the Sharikiyyah: They said: All sins are predestined except for disbelief. And the Wahmiyyah: They said: The actions and speech of creation have no essence, nor do good and evil deeds have an essence. And the Rawandiyyah(1): They said: Every book revealed from Allah is true to act upon, whether it is abrogating or abrogated. And the Butriyyah(2): They claimed that whoever sins and then repents, his repentance is not accepted. And the Nakithiyyah: They claimed that whoever breaks the pledge of allegiance to the Messenger of Allah ﷺ, there is no sin upon him. And the Qasitiyyah: [They preferred seeking the world over asceticism in it. And the Nazzamiyyah(3)]: They followed Ibrahim ibn al-Nazzam in his saying: Whoever claims that Allah is "something" is a disbeliever. And the Jahmiyyah(4) split into twelve sects: The Mu'attilah: They claimed that everything that falls within human imagination is created, and whoever claims that Allah can be seen is a disbeliever. And the Marrisiyyah(5): They said: Most of the attributes of Allah Almighty are created.

(1) In (D) and (M): Al-Zubariyyah. In (Z) and (Kh): Al-Zabundiyyah. What is confirmed is from Talbis Iblis, p. 22. The Rawandiyyah is attributed to Ahmad bin Yahya Abi Al-Husayn bin Al-Rawandi, who was one of the Mu'tazilite theologians, then he became a heretic and became famous for atheism. Lisan Al-Mizan 1/323-324, Al-A'lam 1/267. (2) In (Kh) and (Z): Al-Minbariyyah. In (M): Al-Mas'udiyyah. What is confirmed is from Talbis Iblis, p. 22. The Butriyyah: Followers of Al-Hasan bin Salih bin Hayy, and followers of Kathir Al-Nawa, nicknamed Al-Abtar. It is a sect of the Zaidiyyah. See Maqalat Al-Islamiyyin 1/144, and Al-Farq bayn Al-Firaq p. 24. (3) What is between brackets is from Talbis Iblis, p. 22. The Nazzamiyyah: Followers of Abu Ishaq Ibrahim bin Sayyar, known as Al-Nazzam. The Mu'tazilites give the impression that he was an organizer (nazzam) of prose and rhymed poetry, but he used to string beads (yanzimu al-kharz) in the market of Basra, and for that reason, he was called Al-Nazzam. Most Mu'tazilites agree on declaring Al-Nazzam a disbeliever, and only a small group of Qadariyyah followed him in his misguidance. He has many writings; it was reported that he fell from a room while drunk and died in the year 220-something AH. Al-Farq bayn Al-Firaq p. 113, and Al-Siyar 10/541. (4) The Jahmiyyah: Followers of Jahm bin Safwan, Abu Muhriz al-Rasibi, their client, from Samarkand, the root of misguidance. He was intelligent and argumentative; he was killed in the year (128 AH). Al-Milal wa al-Nihal p. 86, and Al-Siyar 6/26. (5) The Marrisiyyah: They are the followers of Bishr bin Ghiyath al-Marrisi, Abu Abd al-Rahman. He was one of the prominent jurists, and he openly declared the belief in the creation of the Quran and

called for it. He died at the end of the year (218 AH). Al-Siyar 10/199, and Al-Farq bayn Al-Firaq p. 192.

२४६ सूरा आल इमरान: आयत १०३

और शरीकिय्या: उन्होंने कहा: कुफ़्र (अविश्वास) को छोड़कर सभी पाप पूर्व-निर्धारित हैं। और वहमिय्या: उन्होंने कहा: सृष्टि के कार्यों और वाणी का कोई अस्तित्व नहीं है, और न ही अच्छे और बुरे कार्यों का कोई अस्तित्व है। और रावन्दिया(१): उन्होंने कहा: अल्लाह की ओर से उतरी हुई हर किताब पर अमल करना हक है, चाहे वह नासिख (रद्द करने वाली) हो या मनसूख (रद्द की हुई)। और बुत्रिया(२): उन्होंने दावा किया कि जिसने पाप किया और फिर तौबा (पछतावा) की, उसकी तौबा स्वीकार नहीं की जाएगी। और नाकिथिया: उन्होंने दावा किया कि जिसने अल्लाह के रसूल ﷺ की बैअत (निष्ठा की शपथ) तोड़ी, उस पर कोई पाप नहीं है। और क़ासितिया: [उन्होंने इसमें वैराग्य के बजाय दुनिया की तलाश को प्राथमिकता दी। और नज़ामिया(३)]: उन्होंने इब्राहिम बिन अल-नज़ाम के इस कथन का अनुसरण किया: जो कोई दावा करता है कि अल्लाह एक "चीज" है, वह काफिर (अविश्वासी) है। और जहमिया(४) बारह संप्रदायों में विभाजित हो गए: मुअत्तिला: उन्होंने दावा किया कि जो कुछ भी मानवीय कल्पना में आता है वह सृजित है, और जो कोई दावा करता है कि अल्लाह को देखा जा सकता है वह काफिर है। और मरिसिया(५): उन्होंने कहा: अल्लाह तआला के अधिकांश गुण सृजित हैं।

(१) (द) और (म) में: अल-जुबरिया। (ज़) और (ख़) में: अल-ज़बुन्दिया। जो प्रमाणित है वह 'तल्बीस इब्लीस' पृष्ठ २२ से है। रावन्दिया का श्रेय अहमद बिन याह्या अबी अल-हुसैन बिन अल-रावन्दी को दिया जाता है, जो मुताज़िला के विचारकों में से थे, फिर वे विधर्मी हो गए और नास्तिकता के लिए प्रसिद्ध हुए। लिसान अल-मीज़ान १/३२३-३२४, अल-आलाम १/२६७। (२) (ख़) और (ज़) में: अल-मिम्बरिया। (म) में: अल-मसुदिया। जो प्रमाणित है वह 'तल्बीस इब्लीस' पृष्ठ २२ से है। बुत्रिया: अल-हसन बिन सालेह बिन हय्य के अनुयायी, और कथीर अल-नवा के अनुयायी जिन्हें अल-अबतारी कहा जाता था। यह जैदिया का एक संप्रदाय है। देखें मक़ालात अल-इस्लामियाईन १/१४४, और अल-फ़र्क़ बैन अल-फ़िरक़ पृष्ठ २४। (३) जो कोष्ठक के बीच है वह 'तल्बीस इब्लीस' पृष्ठ २२ से है। नज़ामिया: अबू इशाक इब्राहिम बिन सय्यार के अनुयायी जिन्हें अल-नज़ाम के नाम से जाना जाता था। मुताज़िला यह आभास देते हैं कि वे गद्य और पद्य के आयोजक (नज़ाम) थे, लेकिन वे बसरा के बाजार में मोतियों की माला पिरोते (यन्ज़िमु अल-खर्ज़) थे, और इसी कारण उन्हें अल-नज़ाम कहा गया। अधिकांश मुताज़िला अल-नज़ाम को काफिर घोषित करने पर सहमत हैं, और केवल क़दरिया के एक छोटे समूह ने उनके गुमराह रास्ते का अनुसरण किया। उनकी कई रचनाएँ हैं; यह बताया गया है कि वे

नशे में धुत होकर एक कमरे से गिर गए और २२० के कुछ साल बाद उनकी मृत्यु हो गई। अल-फ़र्क़ बैन अल-फ़िरक़ पृष्ठ ११३, और अल-सियार १०/५४१। (४) जहमिया: जह्म बिन सफ़वान के साथी, अबू मुहरिज़ अल-रासिबी, उनके मुवक्किल, समरकंद के गुमराह करने की जड़। वे बुद्धिमान और तर्कशील थे; उन्हें वर्ष (१२८ हिजरी) में मार दिया गया था। अल-मिलल व अल-निहल पृष्ठ ८६, और अल-सियार ६/२६। (५) मरिसिया: वे बिशर बिन गियाथ अल-मरीसी, अबू अब्द अल-रहमान के अनुयायी हैं। वे प्रमुख न्यायविदों में से एक थे, और उन्होंने कुरान के सृजित होने की बात को स्पष्ट रूप से कहा और इसके लिए आह्वान किया। उनकी मृत्यु वर्ष (२१८ हिजरी) के अंत में हुई। अल-सियार १०/१९९, और अल-फ़र्क़ बैन अल-फ़िरक़ पृष्ठ १९२।

۲۴۶ سورة آل عمران: آیت ۱۰۳

اور الشریکیہ: انہوں نے کہا: کفر کے علاوہ تمام گناہ مقدر ہیں۔ اور الوہمیہ: انہوں نے کہا: مخلوق کے افعال اور کلام کی کوئی حقیقت (ذات) نہیں ہے، اور نہ ہی نیکی اور بدی کی کوئی حقیقت (ذات) ہے۔ اور الراوندیہ(۱): انہوں نے کہا: اللہ کی طرف سے نازل ہونے والی ہر کتاب پر عمل کرنا حق ہے، خواہ وہ ناسخ ہو یا منسوخ۔ اور البتریہ(۲): انہوں نے دعویٰ کیا کہ جس نے گناہ کیا اور پھر توبہ کی، اس کی توبہ قبول نہیں کی جائے گی۔ اور الناکثیہ: انہوں نے دعویٰ کیا کہ جس نے رسول اللہ ﷺ کی بیعت توڑی، اس پر کوئی گناہ نہیں۔ اور القاسطیہ: [انہوں نے دنیا کی طلب کو اس میں زہد پر ترجیح دی۔ اور النظامیہ(۳)]: انہوں نے ابراہیم بن النظامی کے اس قول میں پیروی کی: جس نے دعویٰ کیا کہ اللہ کوئی "چیز" ہے، وہ کافر ہے۔ اور جہمیہ(۴) بارہ فرقوں میں تقسیم ہو گئے: المعطلہ: انہوں نے دعویٰ کیا کہ انسان کے وہم میں آنے والی ہر چیز مخلوق ہے، اور جس نے یہ دعویٰ کیا کہ اللہ کو دیکھا جا سکتا ہے وہ کافر ہے۔ اور المریسیہ(۵)، انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ کی اکثر صفات مخلوق ہیں۔

(۱) (د) اور (م) میں: الزبریہ۔ اور (ظ) اور (خ) میں: الزبوندیة۔ اور جو ثابت ہے وہ تلبیس ابلیس ص ۲۲ سے ہے۔ الراوندیہ کی نسبت احمد بن یحییٰ ابی الحسین بن الراوندی کی طرف ہے، وہ معتزلہ کے متکلمین میں سے تھے، پھر وہ زندیق ہو گئے اور الحاد کے لیے مشہور ہوئے۔ لسان المیزان ۱/۳۲۳-۳۲۴ ، الأعلام ۱/۲۶۷۔ (۲) (خ) اور (ظ) میں: المنبریہ۔ اور (م) میں: المسعدیہ۔ اور جو ثابت ہے وہ تلبیس ابلیس ص ۲۲ سے ہے۔ البتریہ: الحسن بن صالح بن حی کے ساتھی، اور کثیر النواء کے ساتھی جن کا لقب الابتر تھا۔ یہ زیدیہ کا ایک فرقہ ہے۔ دیکھیے مقالات الإسلاميين ۱/۱۴۴، اور الفرق بين الفرق ص ۲۴۔ (۳) قوسین کے درمیان تلبیس ابلیس ص ۲۲ سے ہے۔

النظامیہ: ابو اسحاق ابراہیم بن سیار کے پیروکار جو النظام کے نام سے مشہور تھے، اور معتزلہ یہ وہم دیتے ہیں کہ وہ نثر اور منظوم کلام کو ترتیب دینے والے (نظام) تھے، حالانکہ وہ بصرہ کے بازار میں موتی پرویا (ینظم الخرز) کرتے تھے، اسی وجہ سے انہیں النظام کہا گیا۔ اکثر معتزلہ النظام کی تکفیر پر متفق ہیں، اور صرف قدریہ کے ایک گروہ نے ان کی گمراہی میں پیروی کی۔ ان کی بہت سی تصانیف ہیں، روایت ہے کہ وہ نشے کی حالت میں کمرے سے گر گئے اور سن دو سو بیس کے کچھ اوپر وفات پائی۔ الفرق بین الفرق ص ۱۱۳، اور السیر ۱۰/۵۴۱۔ (۴) الجہمیۃ: جہم بن صفوان کے ساتھی، ابو محرز الراسبی ان کے مولیٰ، سمرقندی، گمراہی کی جڑ، وہ ذہانت اور بحث و تکرار والے تھے، انہیں سن (۱۲۸ھ) میں قتل کیا گیا۔ الملل والنحل ص ۸۶، اور السیر ۶/۲۶۔ (۵) المریسیہ: یہ بشر بن غیاث المریسی، ابو عبد الرحمن کے پیروکار ہیں، وہ بڑے فقہاء میں سے تھے، اور انہوں نے قرآن کے مخلوق ہونے کا قول ظاہر کیا اور اس کی دعوت دی، ان کی وفات سن (۲۱۸ھ) کے آخر میں ہوئی۔ السیر ۱۰/۱۹۹، اور الفرق بین الفرق ص ۱۹۲ ۔

- The Multaziqa(1): They claimed that the Creator, Glory be to Him, is in every place.
- The Wardiyya: They said: No one who knows his Lord enters the Hellfire, and whoever enters it will never come out of it.
- The Zanadiqa (Heretics)(2): They said: No one can affirm a Lord for himself, because affirmation only occurs after sensory perception, and what is perceived is not a god and what is not perceived cannot be affirmed.
- The Harqiyya: They claimed that the Fire burns the disbeliever only once, then he remains burnt forever, not feeling the heat of the fire.
- The Makhluqiyya: They claimed that the Qur'an is created.
- The Faniya: They claimed that Paradise and Hellfire will perish, and some of them said: They have not been created yet.
- The Mughiriyya(4): They denied the Messengers and said: They were only wise men. And the Waqifiyya said: We do not say that the Qur'an is created nor that it is uncreated.
- The Qabriyya: They deny the punishment of the grave and intercession.
- The Lafziyya: They said: Our pronunciation of the Qur'an is created.
- The Murji'ites are divided into twelve sects:
- The Tarkiyya: They said: Allah, the Mighty and Sublime, has no obligation upon His creation except faith in Him; so whoever believes in Him may do as he wishes.
- The Sa'ibiyya: They said: Allah the Almighty has left His creation free to do what they wish.
- The Rajiyya: They said: An obedient person is not called obedient, nor is a sinner called a sinner, because we do not know their ultimate fate with Allah the Almighty.

(1) In 'Talbis Iblis': Al-Multazima. (2) In (Zha): Al-Zabariqa. (3) What is between brackets is from 'Talbis Iblis', p. 23. (4) In (Dal) and (Meem): Al-Abdiyya. In (Zha): Al-Umariyya, and in (Kha): Al-Iriyya. The confirmed name is from 'Talbis Iblis'. The Mughiriyya: Followers of Al-Mughira ibn Sa'id al-Ajli, Abu Abdullah al-Kufi the Liar; Al-Juzajani said: He was killed for claiming prophethood around (120 AH). Lisan al-Mizan 8/129, and Al-Milal wa al-Nihal 1/176.

- मुल्तज़िक़ा(1): उन्होंने दावा किया कि निर्माता, वह महिमावान है, हर जगह है।
- वारिदिया: उन्होंने कहा: जो कोई अपने रब को जानता है वह आग में प्रवेश नहीं करता है, और जो इसमें प्रवेश करता है वह कभी इससे बाहर नहीं निकलेगा।
- ज़नाद़िका(2): उन्होंने कहा: किसी के लिए अपने लिए रब साबित करना संभव नहीं है, क्योंकि प्रमाण केवल इंद्रिय बोध के बाद ही होता है, और जो बोधगम्य है वह ईश्वर नहीं है और जिसे बोध नहीं किया जा सकता उसे साबित नहीं किया जा सकता।
- हरक़िया: उन्होंने दावा किया कि आग काफिर को केवल एक बार जलाती है, फिर वह हमेशा के लिए जला हुआ रहता है, उसे आग की गर्मी महसूस नहीं होती।
- मख्लूक़िया: उन्होंने दावा किया कि कुरान रचित (मख्लूक) है।
- फ़ानिया: उन्होंने दावा किया कि स्वर्ग और नरक नष्ट हो जाएंगे, और उनमें से कुछ ने कहा: वे अभी तक बनाए ही नहीं गए हैं।
- मुग़ीरिया(4): उन्होंने पैगंबरों का खंडन किया और कहा: वे केवल बुद्धिमान व्यक्ति थे। और वाक़िफ़िया ने कहा: हम यह नहीं कहते कि कुरान रचित है और न ही यह कि यह रचित नहीं है।
- क़बरिया: वे कब्र की सजा और सिफारिश (शफ़ाअत) का खंडन करते हैं।
- लफ़्ज़िया: उन्होंने कहा: हमारा कुरान का उच्चारण रचित है।
- मुर्जिया संप्रदाय बारह समूहों में विभाजित है:
- तारकिया: उन्होंने कहा: अल्लाह, सर्वशक्तिमान और महान, का अपनी रचना पर उसके प्रति विश्वास के अलावा कोई दायित्व नहीं है; इसलिए जो कोई उस पर विश्वास करता है वह जो चाहे कर सकता है।
- साएबिया: उन्होंने कहा: अल्लाह तआला ने अपनी रचना को वह करने के लिए स्वतंत्र छोड़ दिया है जो वे चाहते हैं।
- राजिया: उन्होंने कहा: आज्ञाकारी को आज्ञाकारी नहीं कहा जाता और न ही पापी को पापी कहा जाता है, क्योंकि हमें नहीं पता कि अल्लाह तआला के पास उनका अंत क्या होगा।

(1) तबलीस इबलीस में: अल-मुल्तज़िमा। (2) (ज़) में: अल-ज़बारीक़ा। (3) कोष्ठक के बीच जो कुछ भी है वह तबलीस इबलीस, पृष्ठ 23 से है। (4) (द) और (म) में: अल-अब्दिया। (ज़) में: अल-उमरिया, और (ख) में: अल-ईरिया। पुष्टि किया गया नाम तबलीस इबलीस से है। मुग़ीरिया: अल-मुग़ीरा बिन सईद अल-इजली के अनुयायी, अबू अब्दुल्ला अल-कुफी अल-कज़्ज़ाब; अल-जौज़जानी ने कहा: उसे लगभग (120 हिजरी) में पैगंबर होने का दावा करने के लिए मार दिया गया था। लिसान अल-मीज़ान 8/129, और अल-मिलल व अल-निहल 1/176।

- الملتزقة(۱): انہوں نے یہ گمان کیا کہ باری سبحانہ ہر جگہ موجود ہے۔
- الواردية: انہوں نے کہا: جس نے اپنے رب کو پہچان لیا وہ آگ میں داخل نہیں ہوگا، اور جو اس میں داخل ہو گیا وہ اس سے کبھی نہیں نکلے گا۔
- الزنادقة(۲): انہوں نے کہا: کسی کے لیے یہ جائز نہیں کہ وہ اپنے لیے رب کو ثابت کرے، کیونکہ ثبوت حواس کے ادراک کے بعد ہی ہوتا ہے، اور جو ادراک کیا جائے وہ خدا نہیں ہو سکتا اور جسے ادراک نہ کیا جا سکے وہ ثابت نہیں ہوتا۔
- الحرقية: ان کا دعویٰ ہے کہ آگ کافر کو صرف ایک بار جلاتی ہے، پھر وہ ہمیشہ کے لیے جلا ہوا رہتا ہے، اسے آگ کی تپش محسوس نہیں ہوتی۔
- المخلوقية: ان کا گمان ہے کہ قرآن مخلوق ہے۔
- الفانية: ان کا خیال ہے کہ جنت اور دوزخ فنا ہو جائیں گی، اور ان میں سے بعض نے کہا: وہ ابھی پیدا ہی نہیں کی گئیں۔
- المغيرية(٤): انہوں نے رسولوں کا انکار کیا اور کہا: وہ صرف حکماء تھے۔ اور الواقفیہ نے کہا: ہم یہ نہیں کہتے کہ قرآن مخلوق ہے اور نہ ہی یہ کہ وہ غیر مخلوق ہے۔
- القبرية: وہ عذاب قبر اور شفاعت کا انکار کرتے ہیں۔
- اللفظية: انہوں نے کہا: ہمارا قرآن پڑھنا مخلوق ہے۔
- اور مرجئہ کے بارہ فرقے ہو گئے:
- التاركية: انہوں نے کہا: اللہ عزوجل کا اپنی مخلوق پر ایمان کے علاوہ کوئی فریضہ نہیں ہے، پس جو اس پر ایمان لے آئے وہ جو چاہے کرے۔

- السائبية: انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ نے اپنی مخلوق کو آزاد چھوڑ دیا ہے کہ وہ جو چاہیں کریں۔
- الراجية: انہوں نے کہا: نہ فرمانبردار کو فرمانبردار کہا جائے گا اور نہ گناہگار کو گناہگار، کیونکہ ہم نہیں جانتے کہ اللہ تعالیٰ کے ہاں اس کا انجام کیا ہوگا۔

(١) تلبیس ابلیس میں: الملتزمة۔ (٢) (ظ) میں: الزبارقة۔ (٣) جو قوسین کے درمیان ہے وہ تلبیس ابلیس ص ٢٣ سے ہے۔ (٤) (د) اور (م) میں: العبدية۔ (ظ) میں: العمرية، اور (خ) میں: العيرية۔ اور تلبیس ابلیس سے ثابت شدہ یہی (المغیریہ) ہے۔ المغيرية: مغیرہ بن سعید العجلی کے ساتھی، ابو عبداللہ الکوفی الکذاب، الجوزجانی نے کہا: اسے (١٢٠ ھ) کے قریب نبوت کے دعوے پر قتل کیا گیا۔ لسان المیزان ١٢٩/٨ ، اور الملل والنحل ١٧٦/١۔

248 Surat Al-Imran: Ayah 103

And the Shakiyah(1): They said: Obedience is not part of faith. And the Bayhasiyyah(2): They said: Faith is knowledge, and whoever does not know truth from falsehood, and the permissible from the forbidden, is a disbeliever. And the 'Amaliyyah: They said: Faith is action. And the Manqusiyyah: They said: Faith does not increase or decrease. And the Mustathniyah: They said: (Making) exceptions in faith. And the Mushabbihah: They said: (God's) sight is like human sight, and (His) hand is like a human hand(3). And the Hashwiyyah: They said: The ruling of all Hadiths is one; in their view, one who leaves the voluntary (nafl) is like one who leaves the obligatory (fard). And the Zahiriyyah: Those who rejected analogy (qiyas). And the Bid'iyyah: The first to innovate events (bid'ah) in this Ummah. And the Rafidah split into twelve sects: The 'Alawiyyah: They said: The message was meant for 'Ali, and Gabriel made a mistake. And the Amiriyyah: They said: 'Ali was a partner to Muhammad in his affair. And the Shi'a: They said: 'Ali is the legatee (wasi) of the Messenger of Allah ﷺ, and his successor after him, and the Ummah disbelieved by pledging allegiance to someone else. And the Ishaqiyyah(4) They said: Prophethood is continuous until the Day of Resurrection, and everyone who knows the knowledge of the people of...

---

(1) In (D) and (M): Al-Salibah. What is established from the rest of the copies is consistent with the book "Talbis Iblis," and the speech is from it. (2) In (D) and (M): Al-Bahishiyyah. And in (Zha): Al-Samtiyyah. What is established is consistent with "Talbis Iblis." The Bayhasiyyah: Followers of Abu Bayhas al-Haysam ibn Jabir, one of Banu Sa'd ibn Dabi'ah. Al-Hajjaj sought him during the days of Al-Walid, so he fled to Medina. Al-Milal 1/125, and Al-A'lam 8/105. (3) In "Talbis Iblis," p. 23: They say: For God is sight like my sight, and a hand like my hand. (4) Al-Ishaqiyyah: Attributed to Ishaq ibn Muhammad al-Nakha'i al-Ahmar, a renegade liar from the extremists. He had an evil doctrine; he says that 'Ali is God. He died in the year (286 AH). Tarikh Baghdad 3/290, Talbis Iblis p. 94, and Lisan al-Mizan 2/71.

२४८ सूरा आल-इमरान: आयत १०३

और शाकिया(१): उन्होंने कहा: आज्ञाकारिता ईमान का हिस्सा नहीं है। और बैहसिया(२): उन्होंने कहा: ईमान ज्ञान है, और जो कोई सच और झूठ के बीच, और जायज़ और नाजायज़ के बीच अंतर नहीं जानता, वह काफ़िर है। और अमलिया: उन्होंने कहा: ईमान कर्म है। और मनकुसिया: उन्होंने कहा: ईमान न तो बढ़ता है और न ही घटता है। और मुस्तथनिया: उन्होंने कहा: ईमान में अपवाद करना। और मुशब्बिहा: उन्होंने कहा: (ईश्वर की) दृष्टि मानव दृष्टि की तरह है, और (उसका) हाथ मानव हाथ की तरह है(३)। और हशविया: उन्होंने कहा: सभी हदीसों का हुक्म एक है; उनके अनुसार, नफ़्ल (स्वैच्छिक) छोड़ने वाला फर्ज़ (अनिवार्य) छोड़ने वाले की तरह है। और ज़ाहिरिया: वे जिन्होंने कयास (तर्क या सादृश्य) को खारिज कर दिया। और बिदइया (नवाचारी): इस उम्मत में नई चीजों (बिदअत) की शुरुआत करने वाले पहले लोग। और राफिज़ा बारह समूहों में विभाजित हो गए: अलविया: उन्होंने कहा: संदेश (रिसालत) अली के लिए था, और जिब्रील ने गलती कर दी। और आमरिया: उन्होंने कहा: अली अपने मामले में मुहम्मद के भागीदार थे। और शिया: उन्होंने कहा: अली अल्लाह के रसूल ﷺ के वसी (उत्तराधिकारी) और उनके बाद उनके संरक्षक हैं, और उम्मत ने किसी और के प्रति वफादारी की शपथ लेकर कुफ्र किया। और इसहाकिया(४) उन्होंने कहा: नुबुव्वत (पैगंबरी) कयामत के दिन तक निरंतर है, और हर वह व्यक्ति जो... के लोगों का ज्ञान जानता है।

---

(१) (डी) और (एम) में: अस-सालिबा। बाकी प्रतियों से जो स्थापित है वह "तल्बीस इबलीस" पुस्तक के अनुरूप है, और भाषण उसी से है। (२) (डी) और (एम) में: अल-बहीशिया। और (ज़) में: अस-समतीया। जो स्थापित है वह "तल्बीस इबलीस" के अनुरूप है। बैहसिया: अबू बैहस अल-हैसम इब्न जाबिर के साथी, जो बनू साद इब्न दबियाह में से एक थे। अल-हज्जाज ने अल-वलीद के दिनों में उनकी तलाश की, इसलिए वह मदीना भाग गए। अल-मिलल १/१२५, और अल-आलम ८/१०५। (३) "तल्बीस इबलीस" पृष्ठ २३ में: वे कहते हैं: अल्लाह के लिए मेरी दृष्टि जैसी दृष्टि है, और मेरे हाथ जैसा हाथ है। (४) अल-इसहाकिया: इसका नाम इसहाक इब्न मुहम्मद अल-नखई अल-अहमर के नाम पर रखा गया है, जो चरमपंथियों में से एक पाखंडी झूठ बोलने वाला था। उसका पंथ बहुत बुरा था; वह कहता है कि अली ही अल्लाह है। उसकी मृत्यु वर्ष (२८६ हिजरी) में हुई। तारीख बगदाद ३/२९०, तल्बीस इबलीस पृ. ९४, और लिसान अल-मीज़ान २/७१।

۲۴۸ سورة آل عمران: آیت ۱۰۳

اور شاکیہ(۱): انہوں نے کہا: اطاعت ایمان میں سے نہیں ہے۔ اور بیہسیہ(۲): انہوں نے کہا: ایمان علم ہے، اور جو حق و باطل، اور حلال و حرام کے درمیان تمیز نہیں جانتا، وہ کافر ہے۔ اور عملیہ: انہوں نے کہا: ایمان عمل ہے۔ اور منقوصیہ: انہوں نے کہا: ایمان نہ بڑھتا ہے اور نہ گھٹتا ہے۔ اور مستثنیہ: انہوں نے کہا: ایمان میں استثنا کرنا۔ اور مشبہہ: انہوں نے کہا: (اللہ کی) بصارت انسانی بصارت کی طرح ہے، اور ہاتھ انسانی ہاتھ کی طرح ہے(۳)۔ اور حشویہ: انہوں نے کہا: تمام احادیث کا حکم ایک ہی ہے، ان کے نزدیک نفل چھوڑنے والا ایسا ہی ہے جیسے فرض چھوڑنے والا۔ اور ظاہریہ: وہ جنہوں نے قیاس کی نفی کی۔ اور بدعیہ: اس امت میں نئے کاموں (بدعتوں) کو سب سے پہلے ایجاد کرنے والے۔ اور رافضہ بارہ فرقوں میں بٹ گئے: علویہ: انہوں نے کہا: پیغام (رسالت) علی کی طرف تھا، اور جبرائیل سے غلطی ہوئی۔ اور آمریہ: انہوں نے کہا: علی اپنے معاملے میں محمد ﷺ کے شریک تھے۔ اور شیعہ: انہوں نے کہا: علی اللہ کے رسول ﷺ کے وصی اور ان کے بعد ان کے ولی ہیں، اور امت نے کسی دوسرے کی بیعت کر کے کفر کیا۔ اور اسحاقیہ(۴) انہوں نے کہا: نبوت قیامت کے دن تک متصل ہے، اور ہر وہ شخص جو اہل... کے علم کو جانتا ہے۔

---

(۱) (د) اور (م) میں: السالبہ۔ باقی نسخوں سے جو ثابت ہے وہ کتاب "تلبیس ابلیس" کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (۲) (د) اور (م) میں: البہیشیہ۔ اور (ظ) میں: السمتیۃ۔ جو ثابت ہے وہ کتاب "تلبیس ابلیس" کے موافق ہے۔ بیہسیہ: ابو بیہس الہیصم بن جابر کے اصحاب، جو بنو سعد بن ضبیعہ میں سے تھے۔ حجاج نے ولید کے دنوں میں ان کی تلاش کی، تو وہ مدینہ بھاگ گئے۔ الملل ۱۲۵/۱، اور الاعلام ۱۰۵/۸۔ (۳) تلبیس ابلیس ص ۲۳ میں ہے: وہ کہتے ہیں: اللہ کے لیے بصارت

ہے میری بصارت جیسی، اور ہاتھ ہے میرے ہاتھ جیسا۔ (۴) اسحاقیہ: اسحاق بن محمد النخعی الاحمر کی طرف منسوب ہے، جو غالیوں میں سے ایک جھوٹا اور خارج تھا، اور اس کا مذہب بہت برا تھا، وہ کہتا ہے: علی ہی اللہ ہیں، ان کی وفات سال (۲۸۶ھ) میں ہوئی۔ تاریخ بغداد ۲۹۰/۳، تلبیس ابلیس ص ۹۴، اور لسان المیزان ۷۱/۲۔

Surah Al-Imran: Verse 103 249

... the House, so he is a prophet. And the Na'ussiyya (1): They said: Ali is the best of the nation, so whoever prefers anyone else over him has disbelieved. And the Imamiyya: They said: It is impossible for the world to be without an Imam from the descendants of Hussein, and that Gabriel (peace be upon him) teaches the Imam, so when he dies, someone else takes his place. And the Zaydiyya (2): They said: All the descendants of Hussein are Imams in prayers, so whenever one of them is present, prayer is not permitted behind anyone else, whether they are righteous or wicked. And the Abbasiyya: They claimed that Abbas was more deserving of the caliphate than others. And the Tanasukhiyya: They said: Souls reincarnate; so whoever was a doer of good, his soul leaves and enters a creation where he will live a happy life. And the Raj'iyya: They claimed that Ali and his companions would return to the world and take revenge on their enemies. And the La'ina: They curse Uthman, Talha, Al-Zubayr, Mu'awiya, Abu Musa, Aisha, and others. And the Mutarabbisa: They disguised themselves in the dress of ascetics, and in every age, they set up a man to whom they attributed authority, claiming he is the Mahdi of this nation, and if he dies, they set up another. Then the Jabriyya split into twelve sects, including: The Mudttariyya (3): They said: Man has no action; rather, God does everything. And the Af'aliyya: They said: We have actions, but we have no capacity for them; rather, we are like beasts led by a rope. And the Mafrughiyya: They said: All things have been created, and now nothing is being created.

(1) Al-Na'ussiyya: Followers of a man called Na'uss. It was said they are named after a village called Nawusa, and it was said after a man from Basra called Ajlan bin Nawus. Al-Milal wa al-Nihal 1/166, and Maqalat al-Islamiyyin p. 25. (2) Al-Zaydiyya: Followers of Zayd bin Ali bin al-Hussein bin Ali bin Abi Talib, Abu al-Hussein al-Hashimi al-Alawi al-Madani, brother of Abu Ja'far al-Baqir. He was a man of knowledge, majesty, and righteousness, martyred in the year (122 AH). Al-Siyar 5/389, and Al-Milal wa al-Nihal 1/154. (3) In (d) and Talbis Iblis p. 24: Al-Mudttariba.

सूरह अल-इमरान: आयत 103 249

... घराने का है, तो वह नबी है। और नाऊसिया (1): उन्होंने कहा: अली उम्मत में सबसे उत्तम हैं, इसलिए जिसने भी किसी और को उन पर प्राथमिकता दी, उसने कुफ़्र किया। और इमामिया: उन्होंने कहा: यह असंभव है कि दुनिया हुसैन की संतान में से किसी इमाम के बिना हो, और जिब्रईल (उन पर शांति हो) इमाम को सिखाते हैं, इसलिए जब वह मर जाता है, तो उसकी जगह कोई और ले लेता है। और जैदिया (2): उन्होंने कहा: हुसैन की सारी संतान नमाज़ों में इमाम हैं, इसलिए जब भी उनमें से कोई मौजूद हो, उनके अलावा किसी और के पीछे नमाज़ जायज़ नहीं है, चाहे वे नेक हों या पापी। और अब्बासिया: उन्होंने दावा किया कि अब्बास दूसरों की तुलना में खिलाफत के अधिक हकदार थे। और तनासुखिया: उन्होंने कहा: आत्माओं का पुनर्जन्म होता है, इसलिए जो कोई परोपकारी था, उसकी आत्मा निकलकर ऐसे जीव में प्रवेश करती है जहाँ वह सुखी जीवन व्यतीत करता है। और रजीया: उन्होंने दावा किया कि अली और उनके साथी दुनिया में वापस आएंगे और अपने दुश्मनों से बदला लेंगे। और लईना: वे उस्मान, तल्हा, जुबैर, मुआविया, अबू मूसा, आयशा और अन्य लोगों पर लानत भेजते हैं। और मुतरब्बिसा: उन्होंने संन्यासियों की वेशभूषा धारण की, और हर युग में उन्होंने एक आदमी को खड़ा किया जिसे वे शासन सौंपते हैं, और दावा करते हैं कि वह इस उम्मत का महदी है, और यदि वह मर जाता है, तो वे दूसरे को खड़ा कर देते हैं। फिर जबरिया बारह फिरकों में बंट गई, जिनमें से हैं: मुजतरिया (3): उन्होंने कहा: मनुष्य का कोई कर्म नहीं है, बल्कि अल्लाह ही सब कुछ करता है। और अफ़ालिया: उन्होंने कहा: हमारे कर्म हैं, लेकिन उनमें हमारा कोई अधिकार नहीं है, बल्कि हम रस्सियों से खींचे जाने वाले जानवरों की तरह हैं। और मफ़रुग़िया: उन्होंने कहा: सभी चीज़ें बनाई जा चुकी हैं, और अब कुछ भी नया पैदा नहीं किया जा रहा है।

(1) नाऊसिया: एक आदमी के अनुयायी जिसे नाऊस कहा जाता था। कहा गया है: उन्हें नाऊसा गाँव से जोड़ा गया, और कहा गया: बसरा के एक आदमी के लिए जिसका नाम अजलन बिन नाऊस था। अल-मिलल व अल-निहल 1/166, और मक़ालात अल-इस्लामियान पृ. 25। (2) ज़ैदिया: ज़ैद बिन अली बिन अल-हुसैन बिन अली बिन अबी तालिब के अनुयायी, अबू अल-हुसैन अल-हाशिमी अल-अलवी अल-मदनी, अबू जाफ़र अल-बाक़िर के भाई, वे ज्ञान, गरिमा और सदाचार वाले थे, (122 हिजरी) में शहीद हुए। अल-सियार 5/389, और अल-मिलल व अल-निहल 1/154। (3) (द) और तबलीस इब्लीस पृ. 24 में: अल-मुज़तरिबा।

سورہ آل عمران: آیت ۱۰۳ ۲۴۹

اہل بیت میں سے ہے تو وہ نبی ہے۔ اور ناؤسیہ(۱): انہوں نے کہا: علی امت میں سب سے افضل ہیں، چنانچہ جس نے کسی اور کو ان پر فضیلت دی اس نے کفر کیا۔ اور امامیہ: انہوں نے کہا: یہ ناممکن ہے کہ دنیا حسین کی اولاد میں سے کسی امام کے بغیر ہو، اور جبرائیل علیہ السلام امام کو سکھاتے ہیں، چنانچہ جب وہ فوت ہو جاتا ہے تو اس کی جگہ دوسرا آ جاتا ہے۔ اور زیدیہ(۲): انہوں نے کہا: اولادِ حسین سب کے سب نمازوں میں امام ہیں، چنانچہ جب بھی ان میں سے کوئی موجود ہو تو ان کے علاوہ کسی اور کے پیچھے نماز جائز نہیں، خواہ وہ نیک ہوں یا فاجر۔ اور عباسیہ: انہوں نے دعویٰ کیا کہ عباس خلافت کے دوسروں سے زیادہ حقدار تھے۔ اور تناسخیہ: انہوں نے کہا: روحیں ایک جسم سے دوسرے جسم میں منتقل ہوتی ہیں، چنانچہ جو نیک تھا اس کی روح نکل کر ایسی مخلوق میں داخل ہوتی ہے جہاں وہ خوشحال زندگی بسر کرتا ہے۔ اور رجعیہ: انہوں نے دعویٰ کیا کہ علی اور ان کے ساتھی دنیا میں واپس آئیں گے اور اپنے دشمنوں سے بدلہ لیں گے۔ اور لاعنہ: وہ عثمان، طلحہ، زبیر، معاویہ، ابو موسیٰ، عائشہ اور دوسروں پر لعنت بھیجتے ہیں۔ اور متربصہ: انہوں نے زاہدوں کا لباس اپنایا، اور ہر دور میں ایک آدمی کو مقرر کرتے ہیں جس کی طرف وہ معاملے کو منسوب کرتے ہیں، اور دعویٰ کرتے ہیں کہ وہ اس امت کا مہدی ہے، اور اگر وہ مر جائے تو دوسرا مقرر کر دیتے ہیں۔ پھر جبریہ بارہ فرقوں میں بٹ گئے، ان میں سے: مضطریہ(۳): انہوں نے کہا: انسان کا کوئی فعل نہیں ہے، بلکہ اللہ ہی سب کچھ کرتا ہے۔ اور افعالیہ: انہوں نے کہا: ہمارے افعال ہیں، لیکن ہمیں ان پر کوئی قدرت حاصل نہیں، بلکہ ہم ان چوپایوں کی طرح ہیں جنہیں رسی سے ہانکا جاتا ہے۔ اور مفروغیہ: انہوں نے کہا: تمام چیزیں تخلیق کی جا چکی ہیں، اور اب کوئی چیز تخلیق نہیں کی جا رہی۔

(۱) ناؤسیہ: ایک شخص کے پیروکار جسے ناؤوس کہا جاتا تھا۔ کہا گیا: وہ ناؤوسا نامی گاؤں کی طرف منسوب ہیں، اور کہا گیا: بصرہ کے ایک شخص کی طرف جسے عجلان بن ناؤس کہا جاتا تھا۔ الملل والنحل ۱/۱۶۶، اور مقالات الاسلامیین ص ۲۵۔ (۲) زیدیہ: زید بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب کے پیروکار، ابو الحسین الہاشمی العلوی المدنی، ابو جعفر الباقر کے بھائی، وہ صاحبِ علم، جلالت اور صالح تھے، سن ۱۲۲ ہجری میں شہید ہوئے۔ السیر ۵/۳۸۹، اور الملل والنحل ۱/۱۵۴۔ (۳) (د) اور تلبیس ابلیس ص ۲۴ میں: المضطربہ۔

Surah Al-Imran: Verse 103

250

And the Najjariyya(1): They claimed that Allah Almighty punishes people for His actions, not for their own.

And the Mannaniyya: They said: Do whatever occurs to your heart, and do what you perceive as good.

And the Kasbiyya: They said: The servant does not earn reward or punishment.

And the Sabiqiyya: They said: Whoever wishes may act, and whoever wishes may not(2) act, for the fortunate one is not harmed by his sins, and the wretched one is not benefited by his righteousness.

And the Hubbiyya: They said: Whoever drinks from the cup of love for Allah Almighty, the worship of the pillars falls away from him.

And the Khawfiyya: They said: Whoever loves Allah Almighty cannot fear Him, because the lover does not fear his beloved.

And the Fikriyya(3): They said: Whoever increases in knowledge, an equal amount of worship is dropped from him.

And the Khashabiyya(4): They said: The world is equal among servants, there is no preference among them in what their father Adam bequeathed to them.

And the Maniyya: They said: From us is the action, and to us is the ability.

The explanation of the sect that increased in this Ummah will come at the end of Surah Al-An'am(5), if Allah Almighty wills.

And Ibn Abbas said to Simak al-Hanafi(6): O Hanafi, [stick to] the community, the community, for the past nations only perished due to their division; have you not heard Allah, Mighty and Majestic, saying: {And hold fast to the rope of Allah all together and do not become divided}.

---

(1) Al-Najjariyya: Followers of Al-Husayn ibn Muhammad al-Najjar, one of the great theologians, who had a debate with Al-Nazzam, and has writings. Al-Siyar 10/554, and Al-Milal wa al-Nihal 1/88. (2) In the manuscripts: "did not". The text is confirmed from Talbis Iblis p. 24, and the speech is from him. (3) In (D): Al-Furkiyya. (4) In Talbis Iblis: Al-Khasiyya. Ibn al-Athir said in Al-Nihaya (khashab): They are the followers of Al-

Mukhtar ibn Abi 'Ubayd, and a group of Shi'ites are called Khashabiyya; it is said because they kept the wood (cross) of Zayd ibn Ali when he was crucified, but the first view is more likely. (5) In the exegesis of verse (153) thereof. (6) He is Simak ibn al-Walid al-Muhaddith Abu Zumayl al-Hanafi al-Yamami, a resident of Kufa. Siyar A'lam al-Nubala 5/249.

सूरह अल-इमरान: आयत १०३

२५०

और नज्जारिया(१): उन्होंने दावा किया कि अल्लाह सर्वशक्तिमान लोगों को उनके कार्यों पर नहीं, बल्कि अपने कार्यों पर दंड देता है।

और मन्नानिया: उन्होंने कहा: जो कुछ भी तुम्हारे दिल में आए उसे करो, और वह करो जिसे तुम अच्छा समझते हो।

और कस्बिया: उन्होंने कहा: सेवक को न तो पुण्य मिलता है और न ही दंड।

और साबिकिया: उन्होंने कहा: जो चाहे वह कार्य करे, और जो चाहे वह न(२) करे, क्योंकि सौभाग्यशाली को उसके पापों से कोई हानि नहीं होती और अभागे को उसकी भलाई से कोई लाभ नहीं होता।

और हुब्बिया: उन्होंने कहा: जो अल्लाह सर्वशक्तिमान के प्रेम का प्याला पी लेता है, उससे स्तंभों की पूजा (अनिवार्य इबादत) समाप्त हो जाती है।

और ख़ौफिया: उन्होंने कहा: जो अल्लाह सर्वशक्तिमान से प्रेम करता है, वह उससे डर नहीं सकता, क्योंकि प्रेमी अपने प्रिय से नहीं डरता।

और फिक्रिया(३): उन्होंने कहा: जो ज्ञान में बढ़ता है, उसी अनुपात में उससे इबादत कम हो जाती है।

और खशबिया(४): उन्होंने कहा: दुनिया बंदों के बीच समान है, उनके पिता आदम ने उन्हें जो विरासत में दिया है, उसमें उनके बीच कोई भेदभाव नहीं है।

और मन्निया: उन्होंने कहा: कार्य हमसे है, और क्षमता हमारे पास है।

इस उम्मत में बढ़ने वाले संप्रदाय का स्पष्टीकरण सूरह अल-अनआम(५) के अंत में आएगा, यदि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने चाहा।

और इब्न अब्बास ने सिमाक अल-हनफी(६) से कहा: ऐ हनफी, जमात (समुदाय) को थामे रहो, जमात को, क्योंकि पिछली उम्मतें केवल अपने मतभेद के कारण नष्ट हो गईं; क्या आपने अल्लाह, महान

और प्रतापी को यह कहते हुए नहीं सुना: {और सब मिलकर अल्लाह की रस्सी को मजबूती से थाम लो और अलग-अलग न हो}।

---

(१) नज्जारिया: अल-हुसैन बिन मुहम्मद अल-नज्जार के अनुयायी, जो महान मुतकल्लिमों (धर्मशास्त्रियों) में से एक थे, उनका अल-नज़ाम के साथ वाद-विवाद हुआ था, और उनकी रचनाएँ भी हैं। अस-सियर १०/५५४, और अल-मिलल वल-निहल ८८/१। (२) पांडुलिपियों में: "नहीं किया"। पाठ तलबीस इबलीस पृ. २४ से पुष्ट है, और कथन उन्हीं का है। (३) (द) में: अल-फुरकिया। (४) तलबीस इबलीस में: अल-खसिया। इब्न अल-अथिर ने अल-निहाया (खशब) में कहा: वे अल-मुख्तार बिन अबी उबैद के अनुयायी हैं, और शियाओं के एक समूह को खशबिया कहा जाता है; कहा जाता है कि क्योंकि उन्होंने ज़ैद बिन अली की लकड़ी (सूली) को सुरक्षित रखा था जब उन्हें सूली पर चढ़ाया गया था, लेकिन पहला विचार अधिक प्रबल है। (५) इसकी आयत (१५३) की व्याख्या में। (६) वह सिमाक बिन अल-वलीद अल-मुहद्दिस अबू जुमैल अल-हनफी अल-यमामी है, जो कूफ़ा का निवासी था। सियर आलाम अन-नुबला ५/२४९।

سورہ آل عمران: آیت ۱۰۳

۲۵۰

اور نجاریہ(۱): انہوں نے دعویٰ کیا کہ اللہ تعالیٰ لوگوں کو اس (اللہ) کے فعل پر سزا دیتا ہے، نہ کہ ان کے اپنے فعل پر۔

اور منانیہ: انہوں نے کہا: جو تمہارے دل میں آئے وہی کرو، اور جس میں تمہیں بھلائی نظر آئے وہ کرو۔

اور کسبیہ: انہوں نے کہا: بندہ نہ ثواب حاصل کرتا ہے اور نہ عذاب۔

اور سابقہ: انہوں نے کہا: جو چاہے عمل کرے، اور جو چاہے عمل نہ(۲) کرے، کیونکہ خوش نصیب کو اس کے گناہ نقصان نہیں پہنچاتے، اور بدبخت کو اس کی نیکی فائدہ نہیں دیتی۔

اور حبّیہ: انہوں نے کہا: جس نے اللہ تعالیٰ کی محبت کا جام پی لیا اس سے ارکان کی عبادت ساقط ہو گئی۔

اور خوفیہ: انہوں نے کہا: جو اللہ تعالیٰ سے محبت کرتا ہے وہ اس سے ڈر نہیں سکتا، کیونکہ محب اپنے محبوب سے نہیں ڈرتا۔

اور فکریہ(۳): انہوں نے کہا: جس کا علم بڑھا، اس سے اسی قدر عبادت ساقط ہو گئی۔

اور خشبیہ(۴): انہوں نے کہا: دنیا بندوں کے درمیان برابر ہے، ان کے درمیان اس چیز میں کوئی فرق نہیں جو ان کے باپ آدم نے انہیں وراثت میں دی ہے۔

اور منیّہ: انہوں نے کہا: فعل ہماری طرف سے ہے، اور استطاعت ہمارے پاس ہے۔

اس امت میں جس فرقے کا اضافہ ہوا اس کا بیان ان شاء اللہ تعالیٰ سورہ الانعام(۵) کے آخر میں آئے گا۔

اور ابن عباس نے سماک الحنفی(۶) سے کہا: اے حنفی، جماعت کو لازم پکڑو، جماعت کو، کیونکہ پچھلی امتیں اپنے تفرقے کی وجہ سے ہلاک ہوئیں؛ کیا تم نے اللہ عزوجل کا یہ قول نہیں سنا: ﴿وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا﴾۔

---

(۱) نجاریہ: حسین بن محمد النجار کے اصحاب، جو بڑے متکلمین میں سے ایک تھے، ان کا نظام سے مناظرہ ہوا تھا، اور ان کی تصانیف ہیں۔ السیر ۱۰/ ۵۵۴، اور الملل والنحل ۸۸/۱۔ (۲) قلمی نسخوں میں: "لم" (نہیں کیا)۔ اور متن 'تلبیس ابلیس' ص ۲۴ سے ثابت ہے اور یہ کلام وہیں سے ہے۔ (۳) (د) میں: الفرکیہ۔ (۴) تلبیس ابلیس میں: الخسیہ۔ ابن الاثیر نے 'النہایہ' (خشب) میں کہا: یہ مختار بن ابی عبید کے اصحاب ہیں، اور شیعہ کے ایک گروہ کو خشبیہ کہا جاتا ہے، کہا گیا: اس لیے کہ انہوں نے زید بن علی کی وہ لکڑی (سولی) سنبھال کر رکھی تھی جب انہیں سولی دی گئی تھی، لیکن پہلی بات زیادہ درست ہے۔ (۵) اس کی آیت (۱۵۳) کی تفسیر میں۔ (۶) وہ سماک بن الولید المحدث ابو زمیل الحنفی الیمامی ہیں، جو کوفہ کے رہنے والے تھے۔ سیر اعلام النبلاء ۲۴۹/۵۔

251 Surah Aal-Imran: Ayah 103

In Sahih Muslim, on the authority of Abu Hurayrah, he said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Allah is pleased with three things for you, and He dislikes three things for you: He is pleased for you to worship Him and not associate anything with Him, and that you all hold fast to the rope of Allah together and not be divided. And He dislikes for you: idle talk (it was said and he said), excessive questioning, and wasting wealth."(1).

So the Almighty has obligated us to hold fast to His Book and the Sunnah of His Prophet, and to refer back to them both in case of disagreement. He commanded us to unite upon holding fast to the Book and the Sunnah in belief and action, and that is the cause for unity of word, and the ordering of scattered affairs by which the interests of this world and the religion are completed, and safety from disagreement. He commanded unity and forbade the division that occurred to the people of the two Books.

This is the full meaning of the verse, and in it is evidence for the validity of Ijma' (consensus) as mentioned in its place in the principles of jurisprudence (Usul al-Fiqh), and Allah knows best.

His saying, the Almighty: {And remember the favor of Allah upon you - when you were enemies and He brought your hearts together and you became, by His favor, brothers. And you were on the edge of a pit of the Fire, and He saved you from it.}

The Almighty commanded the remembrance of His favors, the greatest of which is Islam and the following of His Prophet Muhammad, peace and blessings be upon him; for through it, enmity and division ceased, and there was love and harmony. What is meant are the [tribes of] Al-Aws and Al-Khazraj; and the verse is general.

The meaning of {And you became, by His favor, brothers} means: you became, by the blessing of Islam, brothers in religion. Everything in the Qur'an that says "asbahtum" means: you became (sir-tum); as in His saying, the Almighty: {If your water should become (asbaha) sunken} [Al-Mulk: 30], meaning: became sunken(2).

And "Al-Ikhwan" (brothers) is the plural of "Akh" (brother), and he is called "Akh" because he follows (yatawakhkha) the path of his brother, meaning: he seeks it.

And "Shafa" of anything is its edge (harf), and likewise its brink (shafir). From it is His saying, the Almighty: {on the edge (shafa) of a collapsing precipice}(3) [At-Tawbah: 109].

---

(1) Sahih Muslim (1715), and it is in Musnad Ahmad (8334). (2) Tafsir Abi al-Layth 1/288. (3) See As-Sihah (Shafa).

251 सूरह आल-इमरान: आयत 103

सहीह मुस्लिम में अबू हुरैरा से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "बेशक अल्लाह तुम्हारे लिए तीन चीजों को पसंद करता है, और तुम्हारे लिए तीन चीजों को नापसंद करता है: वह तुम्हारे लिए यह पसंद करता है कि तुम उसी की इबादत करो और उसके साथ किसी को शरीक न ठहराओ, और यह कि तुम सब मिलकर अल्लाह की रस्सी को मजबूती से थाम लो और अलग-अलग न हो (बंटो नहीं)। और वह तुम्हारे लिए नापसंद करता है: फिजूल की बातें (कहा-सुनी), बहुत ज्यादा सवाल करना और माल बर्बाद करना।" (1)

अतः अल्लाह तआला ने हम पर अपनी किताब और अपने नबी की सुन्नत को मजबूती से थामना और मतभेद के समय उन दोनों की ओर लौटना अनिवार्य कर दिया है। और हमें विश्वास और कर्म में किताब और सुन्नत पर डटे रहने में एकजुट होने का आदेश दिया, और यही बात की एकता का कारण है, और उस बिखराव की व्यवस्था है जिससे दुनिया और धर्म के हित पूरे होते हैं, और मतभेदों से सुरक्षा मिलती है। उसने एकता का आदेश दिया और उस मतभेद से मना किया जो अहले किताब (दोनों किताबों वाले लोगों) के बीच हुआ था।

यह आयत का पूर्ण अर्थ है, और इसमें इज्मा (आम सहमति) की वैधता का प्रमाण है जैसा कि उस्ल-ए-फिक्ह (धर्मशास्त्र के सिद्धांत) में अपने स्थान पर उल्लेखित है, और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का कथन है: {और अल्लाह की उस नेमत को याद करो जो तुम पर हुई जब तुम एक-दूसरे के दुश्मन थे तो उसने तुम्हारे दिलों में प्रेम डाल दिया, फिर तुम उसके अनुग्रह से भाई-भाई बन गए, और तुम आग के एक गड्ढे के किनारे पर थे तो उसने तुम्हें उससे बचा लिया।}

अल्लाह तआला ने अपनी नेमतों को याद करने का आदेश दिया, जिनमें सबसे महान इस्लाम और उसके नबी मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का अनुसरण है; क्योंकि इसके माध्यम से शत्रुता और फूट समाप्त हो गई, और प्रेम और सौहार्द पैदा हुआ। इससे तात्पर्य 'औस' और 'खजरज' (कबीले) हैं; और आयत व्यापक है।

और "तुम उसके अनुग्रह से भाई-भाई बन गए" का अर्थ है: तुम इस्लाम की नेमत की वजह से दीन में भाई-भाई बन गए। कुरान में जहाँ भी "असबहतुम" आया है उसका अर्थ है: "तुम हो गए" (सिर-तुम); जैसा कि अल्लाह तआला का कथन है: {अगर तुम्हारा पानी गहरा उतर जाए} [अल-मुल्क: 30], यानी: गहरा हो गया (2)।

और "अल-इख्वान" शब्द "अख" (भाई) का बहुवचन है, और इसे "अख" इसलिए कहा जाता है क्योंकि वह अपने भाई के तरीके का पालन करता है, यानी: उसकी इच्छा करता है।

और किसी भी चीज़ का "शफ़ा" उसका किनारा (हर्फ़) होता है, और वैसे ही उसका मुहाना (शफ़ीर) भी। इसी से अल्लाह तआला का कथन है: {एक गिरने वाली खाई के किनारे पर} (3) [अत-तौबा: 109]।

---

(1) सहीह मुस्लिम (1715), और यह मुसनद अहमद (8334) में भी है। (2) तफ़सीर अबी अल-लैस 1/288। (3) देखिए अस-सिहाह (शफ़ा)।

251 سورہ آلِ عمران: آیت 103

صحیح مسلم میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "اللہ تمہارے لیے تین باتوں کو پسند فرماتا ہے اور تین کو ناپسند فرماتا ہے: وہ تمہارے لیے یہ پسند کرتا ہے کہ تم صرف اسی کی عبادت کرو اور اس کے ساتھ کسی کو شریک نہ ٹھہراؤ، اور یہ کہ تم سب مل کر اللہ کی رسی کو مضبوطی سے تھام لو اور تفرقہ نہ ڈالو۔ اور وہ تمہارے لیے ناپسند فرماتا ہے: قیل و قال (فضول باتیں)، بکثرت سوال کرنا، اور مال ضائع کرنا۔"(1)

پس اللہ تعالیٰ نے ہم پر اپنی کتاب اور اپنے نبی کی سنت کو مضبوطی سے تھامنے اور اختلاف کے وقت ان دونوں کی طرف رجوع کرنے کو واجب قرار دیا ہے۔ اور ہمیں اعتقاداً اور عملاً کتاب و سنت پر عمل پیرا ہونے میں متحد ہونے کا حکم دیا، اور یہی اتحادِ کلمہ کا سبب ہے، اور منتشر حالات کی درستگی کا ذریعہ ہے جس سے دنیا اور دین کے مفادات پورے ہوتے ہیں اور اختلاف سے سلامتی حاصل ہوتی ہے۔ اس نے اتحاد کا حکم دیا اور اس تفرقے سے روکا جو اہل کتاب کے درمیان پیدا ہوا تھا۔

یہ اس آیت کا مکمل مفہوم ہے، اور اس میں اجماع کی صحت پر دلیل موجود ہے جیسا کہ اصولِ فقہ میں اپنے مقام پر مذکور ہے، واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اور اللہ کی اس نعمت کو یاد کرو جو اس نے تم پر کی جب تم ایک دوسرے کے دشمن تھے تو اس نے تمہارے دلوں میں الفت ڈال دی، پھر تم اس کے فضل سے بھائی بھائی بن گئے، اور تم آگ کے ایک گڑھے کے کنارے پر تھے تو اس نے تمہیں اس سے بچا لیا۔﴾

اللہ تعالیٰ نے اپنی نعمتوں کو یاد کرنے کا حکم دیا، جن میں سب سے عظیم اسلام اور اس کے نبی محمد صلی اللہ علیہ وسلم کی اتباع ہے؛ کیونکہ اس کے ذریعے دشمنی اور تفرقہ ختم ہوا، اور محبت و الفت پیدا ہوئی۔ اس سے مراد اوس اور خزرج ہیں؛ اور آیت عام ہے۔

اور "تم اس کے فضل سے بھائی بھائی بن گئے" کا مطلب یہ ہے کہ: تم نعمتِ اسلام کی بدولت دین میں بھائی بھائی بن گئے۔ قرآن میں جہاں بھی "اصبحتم" آیا ہے اس کا معنی "تم ہو گئے" (صرتم) ہے؛ جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اگر تمہارا پانی گہرائی میں اتر جائے (خشک ہو جائے)﴾ [الملک: 30] یعنی: گہرا ہو گیا (غائر ہو گیا) (2)۔

اور "الاخوان"، "اخ" کی جمع ہے، اور اسے "اخ" اس لیے کہا جاتا ہے کیونکہ وہ اپنے بھائی کے طریقے کی پیروی کرتا ہے، یعنی: اس کا ارادہ کرتا ہے۔

اور ہر چیز کا "شفا" اس کا کنارہ (حرف) ہوتا ہے، اور اسی طرح اس کا دہانہ (شفیر) بھی۔ اسی سے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ایک گرنے والی کھائی کے کنارے پر﴾ (3) [التوبہ: 109]۔

---

(1) صحیح مسلم (1715)، اور یہ مسند احمد میں بھی ہے (8334)۔ (2) تفسیر ابی اللیث 288/1۔ (3) دیکھئے الصحاح (شفا)۔

The poet (Al-Rajiz) said: We dug the Sajlah (well) for the pilgrims... with vegetation growing over its edges (shafa). (1)

And 'Ashfa 'ala al-shay' means: he oversaw it or was on the brink of it. From this: 'The patient was on the brink (ashfa) of death.' And: 'Nothing remained of it except shafa', meaning: a little. Ibn al-Sikkit (2) said: It is said of a man at his death, of the moon at its waning, and of the sun at its setting: 'Nothing remained of it except shafa', i.e., a little. Al-Ajjaj (3) said: And a high watchtower for those seeking honor... I overlooked it without a shafa or with a shafa.

His saying: 'without shafa' means: the sun had set. 'Or with shafa' means: a remnant of it remains (4). It belongs to the words ending in 'ya', and there is a dialectical variant that it is from those ending in 'waw'. Al-Nahhas (5) said: The origin of 'shafa' is 'shafaw', which is why it is written with an 'alif' and does not take 'imala' (inclination). Al-Akhfash (6) said: Since 'imala' was not permissible in it, it was known to be from the 'waw' origin; because 'imala' is from (7) the 'ya', and its dual form is 'shafawan'. Al-Mahdawi said: This is a metaphor intended to represent their transition from disbelief to faith.

His (Exalted) saying: {And let there be [arising] from you a nation inviting to [all that is] good, enjoining what is right and forbidding what is wrong, and those will be the successful. ﴿104﴾} [Surah Aal-Imran, Verse 104]

The discussion regarding enjoining what is right and forbidding what is wrong has already passed in this Surah (8). And "min"...

---

(1) The Rajaz meter verse is in Tafsir al-Tabari 5/657 without attribution. Al-Fakihi narrated similarly in 'Akhbar Makkah' (2447) from the words of Khalidah bint Hashim, and Yaqut cited it in 'Mu'jam al-Buldan' with the wording: We gave to 'Adi its Sajlah... quenching the pilgrims drink after drink. He said: 'Al-Sajl' is a bucket when it contains water, whether a little or much. And 'Al-Sajlah' is a well dug by Hashim ibn Abd Manaf, which Asad ibn Hashim gave to 'Adi ibn Nawfal, as Asad ibn Hashim had no descendants. It was also said: Qusayy dug it. (2) Islah al-Mantiq p. 452, and the author quoted it from him via al-Sihah (shafa). (3) Diwan p. 424. (4) Al-Sihah (shafa). What precedes it is from there, and it appeared in (Kh): i.e.: and, and in (M): and. (5) In I'rab al-Qur'an 1/398. (6) Ma'ani al-Qur'an 1/416. And the author quoted it from him via al-Sihah (shafa). (7) In (D) and (M): between. (8) Page 73 of this volume.

२५२ सूरह आल-इमरान: आयतें १०३ - १०४

राजीज़ (कवि) ने कहा: हमने हाजियों के लिए सजला (कुआँ) खोदा... जिसके किनारों (शफ़ा) पर वनस्पति उगी हुई है। (१)

और 'अश्फ़ा अला अल-शय' का अर्थ है: वह उसके ऊपर आ गया या उसके कगार पर था। इसी से: 'रोगी मृत्यु के कगार (अश्फ़ा) पर था।' और: 'उसमें से कुछ भी शेष नहीं बचा सिवाय शफ़ा के, अर्थात: थोड़ा सा। इब्न अल-सिक्कीत (२) ने कहा: एक व्यक्ति की मृत्यु के समय, चंद्रमा के घटने पर, और सूर्य के अस्त होने पर कहा जाता है: 'उसमें से कुछ भी शेष नहीं बचा सिवाय शफ़ा के, अर्थात: थोड़ा सा। अल-अज्जाज (३) ने कहा: और सम्मान चाहने वालों के लिए एक ऊँची वेधशाला... मैंने उसे बिना शफ़ा या शफ़ा के साथ देखा।

उनका कथन: 'बिना शफ़ा के का अर्थ है: सूर्य अस्त हो गया था। 'या शफ़ा के साथ' का अर्थ है: उसका कुछ अंश शेष रह गया है (४)। यह 'या' पर समाप्त होने वाले शब्दों में से है, और एक भाषागत मत यह भी है कि यह 'वाव' से है। अल-नह़्हास (५) ने कहा: 'शफ़ा' का मूल 'शफ़व' है, इसीलिए इसे अलिफ़ के साथ लिखा जाता है, और इसमें इमाला (झुकाव) नहीं होता। अल-अखफ़श (६) ने कहा: चूँकि इसमें इमाला की अनुमति नहीं थी, इसलिए यह ज्ञात हुआ कि यह 'वाव' मूल से है; क्योंकि इमाला (७) 'या' से होता है, और इसका द्विवचन 'शफ़वान' है। अल-महदवी ने कहा: यह एक उदाहरण है जिसका उद्देश्य उनके कुफ़्र (अविश्वास) से ईमान (विश्वास) की ओर निकलने को दर्शाना है।

अल्लाह तआला का कथन: {और तुममें से एक ऐसा समुदाय होना चाहिए जो भलाई की ओर बुलाए, नेकी का हुक्म दे और बुराई से रोके और वही लोग सफल होने वाले हैं। ﴿१०४﴾} [सूरह आल-इमरान, आयत १०४]

नेकी का हुक्म देने और बुराई से रोकने के बारे में चर्चा इस सूरह में पहले ही हो चुकी है (८)। और 'मिन'...

---

(१) तफ़सीर अल-तबरी ६५७/५ में रज़ज़ छंद बिना किसी संदर्भ के है। अल-फाकिही ने 'अख़बार मक्का' (२४४७) में खालिदा बिन्त हाशिम के शब्दों में इसी तरह का उल्लेख किया है, और याकूत ने 'मुअजम अल-बुल्दान' में इन शब्दों के साथ इसका उल्लेख किया है: हमने अदी को उसका सजला

दिया... हाजियों को एक के बाद एक घूँट पिलाते हुए। उन्होंने कहा: 'अल-सजल' वह डोल है जिसमें पानी हो, चाहे वह कम हो या ज्यादा। और 'अल-सजला' हाशिम इब्न अब्द मनाफ द्वारा खोदा गया एक कुआँ है, जिसे असद इब्न हाशिम ने अदी इब्न नौफ़ल को दिया था, क्योंकि असद इब्न हाशिम की कोई संतान नहीं थी। यह भी कहा गया है: इसे कुसई ने खोदा था। (२) इस्लाह अल-मन्तिक पृ. ४५२, और लेखक ने इसे अस-सिह़ाह़ (शफ़ा) के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (३) दीवान पृ. ४२४। (४) अस-सिह़ाह़ (शफ़ा)। इससे पहले का हिस्सा वहीं से है और (ख) में आया है: यानी: और, और (म) में: और। (५) इराब अल-क़ुरआन १/३९८ में। (६) मआनी अल-क़ुरआन १/४१६। और लेखक ने इसे अस-सिह़ाह़ (शफ़ा) के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (७) (द) और (म) में: बीच में। (८) इस भाग का पृष्ठ ७३।

۲۵۲ سورہ آل عمران: آیات ۱۰۳ - ۱۰۴

راجز (شاعر) نے کہا: ہم نے حاجیوں کے لیے سَجْلہ (کنواں) کھودا۔۔ جس کے کناروں (شفا) پر سبزہ اگا ہوا ہے۔ (۱)

اور 'أشفى على الشيء' کا مطلب ہے: وہ اس پر آگیا یا اس کے دہانے پر تھا۔ اسی سے ہے: 'مریض موت کے دہانے (أشفى) پر تھا۔' اور: 'اس میں سے کچھ باقی نہ رہا سوائے شفا کے'، یعنی: تھوڑا سا۔ ابن السکیت (۲) نے کہا: آدمی کی موت کے وقت، چاند کے گھٹنے پر، اور سورج کے غروب ہونے پر کہا جاتا ہے: 'اس میں سے کچھ باقی نہ رہا سوائے شفا کے'، یعنی: تھوڑا سا۔ العجاج (۳) نے کہا: اور ایک بلند مشاہدہ گاہ ان لوگوں کے لیے جو عزت چاہتے ہیں۔۔ میں نے اس کا نظارہ کیا بغیر شفا کے یا شفا کے ساتھ۔

ان کا قول: 'بلا شفا' یعنی: سورج غروب ہو گیا۔ 'أو بشفا' یعنی: اس کا کچھ حصہ باقی رہ گیا ہے (۴)۔ یہ 'یا' والے کلمات میں سے ہے، اور ایک لغت یہ بھی ہے کہ یہ 'واؤ' سے ہے۔ النحاس (۵) نے کہا: 'شفا' کی اصل 'شفو' ہے، اسی لیے اسے الف کے ساتھ لکھا جاتا ہے، اور اس میں امالہ نہیں ہوتا۔ الاخفش (۶) نے کہا: جب اس میں امالہ جائز نہ ہوا تو معلوم ہوا کہ یہ 'واؤ' سے ہے؛ کیونکہ امالہ (۷) 'یا' سے ہوتا ہے، اور اس کا تثنیہ 'شفوان' ہے۔ المہدوی نے کہا: یہ ایک تمثیل ہے جس سے مراد ان کا کفر سے ایمان کی طرف نکلنا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور تم میں سے ایک ایسی جماعت ہونی چاہیے جو خیر کی طرف بلائے، اور نیکی کا حکم دے اور برائی سے روکے، اور یہی لوگ فلاح پانے والے ہیں۔ ﴿۱۰۴﴾} [سورہ آل عمران، آیت ۱۰۴]

امر بالمعروف اور نہی عن المنکر کے بارے میں گفتگو اس سورہ میں پہلے گزر چکی ہے (۸)۔ اور لفظ 'من'...

---

(۱) رجز تفسیر طبری ۶۵۷/۵ میں بغیر کسی نسبت کے ہے۔ الفاکہی نے 'اخبار مکہ' (۲۴۴۷) میں خالدہ بنت ہاشم کے قول سے اسی طرح کا ذکر کیا ہے، اور یاقوت نے 'معجم البلدان' میں ان الفاظ کے ساتھ نقل کیا ہے: ہم نے عدی کو اس کا سَجْلہ ہبہ کر دیا... جو حاجیوں کو گھونٹ گھونٹ سیراب کرتا ہے۔ اور کہا: 'السجل' پانی والا ڈول ہے، چاہے وہ کم ہو یا زیادہ۔ اور 'السجلہ' ہاشم بن عبد مناف کا کھودا ہوا ایک کنواں ہے، جسے اسد بن ہاشم نے عدی بن نوفل کو دے دیا تھا، کیونکہ اسد بن ہاشم کی کوئی اولاد نہ تھی۔ یہ بھی کہا گیا ہے: اسے قصی نے کھودا تھا۔ (۲) اصلاح المنطق ص ۴۵۲، اور مصنف نے اسے 'الصحاح' (شفا) کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے۔ (۳) ان کا دیوان ص ۴۲۴۔ (۴) الصحاح (شفا)۔ اس سے پہلے والا حصہ وہیں سے ہے اور (خ) میں آیا ہے: یعنی: اور، اور (م) میں: اور۔ (۵) اعراب القرآن ۳۹۸/۱ میں۔ (۶) معانی القرآن ۴۱۶/۱۔ اور مصنف نے اسے 'الصحاح' (شفا) کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے۔ (۷) (د) اور (م) میں: درمیان۔ (۸) اس جلد کا صفحہ ۷۳۔

Surah Al-Imran: Verses 104 - 105 253 Regarding His saying: "from among you" (minkum) implies partiality, meaning that those who enjoin [good] must be scholars, and not all people are scholars. It is also said: to clarify the category, and the meaning is: let all of you be like that. I say: The first view is more correct; for it indicates that enjoining good and forbidding evil is a collective obligation (fard al-kifayah), and Allah Almighty has designated them by His saying: "Those who, if We give them authority in the land, establish prayer..." the verse [Al-Hajj: 41]. And not all people are given authority. Ibn al-Zubayr read: "And let there be [arising] from you a nation inviting to [all that is] good, enjoining what is right and forbidding what is wrong, and seeking help from Allah for what befalls them"(1). Abu Bakr al-Anbari said: This addition is an explanation from Ibn al-Zubayr and words of his own speech, in which some narrators erred and appended it to the words of the Quran. Evidence for the correctness of what I describe is the hadith narrated to me by my father, who said: Hasan ibn 'Arafa narrated to us, from Waki', from Abu 'Asim, from Abu 'Awn, from Sabih, who said: I heard 'Uthman ibn 'Affan reading: "and they enjoin good and forbid evil and seek help from Allah for what befalls them"(2). No sane person doubts that 'Uthman did not believe this addition was part of the Quran; since he did not write it in his mushaf (codex) which is the Imam for Muslims. Rather, he mentioned it as a preacher, and to emphasize what preceded it of the words of the Lord of the worlds, Glorified and Exalted is He. His Almighty's saying: "And do not be like those who became divided and differed after the clear proofs had come to them. And those will have a great punishment 105". It means the Jews and Christians according to the majority of commentators. Some said: they are the innovators of this Ummah. Abu Umama said: they are the Haruriyyah, and he recited the verse(3). Jabir ibn Abd Allah said: "like those who became divided and differed after the clear proofs had come to them" [means] the Jews and Christians. "Ja'ahum" (came to them) is masculine for the plural, and "ja'athum" would be for the group(4).

---

(1) Said ibn Mansur extracted this anomalous (shadhdh) reading in his tafsir (521), al-Tabari 5/661, Ibn Abi Dawud in al-Masahif (227), and 'Abd ibn Humayd and Ibn al-Anbari in al-Masahif as in al-Durr al-Manthur 2/61. (2) It is with Abu Bakr al-Anbari in al-Masahif as in al-Durr al-Manthur 2/63. It was also extracted by al-Tabari 5/661, and Ibn Abi Dawud in al-Masahif (128). Ibn Abi Hatim recorded it in al-Jarh wa al-Ta'dil 4/449. (3) It will come in the interpretation of the following verse. (4) I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/399.

सूरह आल इमरान: आयत 104 - 105 253 अल्लाह के इस कथन में: "तुम में से" (मिन्कुम) का अर्थ 'कुछ' (तबीयत) है, जिसका अर्थ यह है कि आदेश देने वालों का विद्वान होना आवश्यक है, और सभी लोग विद्वान नहीं होते। और यह भी कहा गया है: यह श्रेणी (जिंस) को स्पष्ट करने के लिए है, और अर्थ है: कि तुम सब वैसे ही बनो। मैंने कहा: पहला विचार अधिक सही है; क्योंकि यह इस बात को इंगित करता है कि अच्छाई का आदेश देना और बुराई से रोकना एक सामूहिक कर्तव्य (फ़र्ज़-ए-किफ़ाया) है, और अल्लाह तआला ने उन्हें अपने इस कथन द्वारा निर्दिष्ट किया है: "वे लोग जिन्हें यदि हम पृथ्वी पर अधिकार दें, तो वे नमाज़ स्थापित करते हैं..." आयत [अल-हज: 41]। और सभी लोगों को अधिकार नहीं दिया गया है। इब्न अल-जुबैर ने पढ़ा: "और तुम में से एक ऐसा समुदाय होना चाहिए जो भलाई की ओर बुलाए, नेकी का हुक्म दे और बुराई से रोके और जो कुछ उन पर बीते उस पर अल्लाह से मदद माँगे"(1)। अबू बक्र अल-अंबारी ने कहा: यह वृद्धि इब्न अल-जुबैर की ओर से एक व्याख्या (तफ़सीर) है, और उनके अपने शब्दों का कलाम है, जिसमें कुछ वर्णनकर्ताओं ने गलती की और इसे कुरान के शब्दों के साथ जोड़ दिया। जो मैं वर्णन कर रहा हूँ उसकी सत्यता का प्रमाण वह हदीस है जो मेरे पिता ने मुझे सुनाई, उन्होंने कहा: हसन इब्न अराफा ने हमें बताया, वकीअ से, अबू आसिम से, अबू औन से, सबीह से, उन्होंने कहा: मैंने उस्मान इब्न अफ़्फ़ान को पढ़ते हुए सुना: "और वे अच्छाई का आदेश देते हैं और बुराई से रोकते हैं और जो कुछ उन पर बीतता है उस पर अल्लाह से मदद माँगते हैं"(2)। कोई भी बुद्धिमान व्यक्ति इस बात में संदेह नहीं करता कि उस्मान इस वृद्धि को कुरान का हिस्सा नहीं मानते थे; क्योंकि उन्होंने इसे अपने उस मुसहफ़ (कुरान की प्रति) में नहीं लिखा जो मुसलमानों के लिए इमाम (मार्गदर्शक) है। बल्कि, उन्होंने इसे एक उपदेशक के रूप में उल्लेख किया, और संसारों के रब, जो महान और उच्च है, के पहले के शब्दों पर ज़ोर देने के लिए। अल्लाह तआला का कथन: "और उन लोगों की तरह न हो जाना जो अलग-अलग हो गए और अपने पास स्पष्ट प्रमाण आ जाने के बाद मतभेद करने लगे। और उन्हीं के लिए बड़ा अज़ाब (दंड) है 105"। अधिकांश व्याख्याकारों के अनुसार इसका अर्थ यहूदी और ईसाई हैं। उनमें से कुछ ने कहा: वे इस उम्मत के नवाचारी (बिदाती) हैं। अबू उमामा ने कहा: वे हरुरिया हैं, और उन्होंने आयत पढ़ी(3)। जाबिर इब्न अब्दुल्लाह ने कहा: "उन लोगों की तरह जो अलग-अलग हो गए और अपने पास स्पष्ट प्रमाण आ जाने के बाद मतभेद करने लगे" [अर्थ] यहूदी और ईसाई। "जा-अहुम" (उनके पास आए) बहुवचन के लिए पुल्लिंग है, और "जा-अतहुम" समूह के लिए होता(4)।

(1) सईद इब्न मंसूर ने अपनी तफ़सीर (521) में इस शाज़ (असामान्य) किरात को निकाला है, अल-तबरी 5/661, इब्न अबी दाऊद अल-मसाहिफ़ (227) में, और अब्द इब्न हुमैद और इब्न अल-अंबारी अल-मसाहिफ़ में जैसा कि अल-दुर्र अल-मन्शूर 2/61 में है। (2) यह अबू बक्र अल-अंबारी के पास अल-मसाहिफ़ में है जैसा कि अल-दुर्र अल-मन्शूर 2/63 में है। इसे अल-तबरी 5/661 ने भी निकाला है, और इब्न अबी दाऊद ने अल-मसाहिफ़ (128) में। इब्न अबी हातिम ने इसे अल-जरह वल-तादील 4/449 में उद्धृत किया है। (3) यह अगली आयत की व्याख्या में आएगा। (4) इराब अल-कुरान अल-नहस द्वारा 1/399।

سورہ آل عمران: آیات ۱۰۴ - ۱۰۵ ۲۵۳ اللہ تعالیٰ کے قول: «منکم» (تم میں سے) میں 'مِن' تبعیض (بعض کے معنی) کے لیے ہے، اور اس کا مطلب یہ ہے کہ امر بالمعروف (نیکی کا حکم دینے) والوں کا عالم ہونا ضروری ہے، اور تمام لوگ عالم نہیں ہوتے۔ اور ایک قول یہ ہے کہ: یہ بیانِ جنس کے لیے ہے، اور معنی یہ ہے کہ: تم سب ایسے ہی بن جاؤ۔ میں کہتا ہوں: پہلا قول زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ امر بالمعروف اور نہی عن المنکر (برائی سے روکنا) فرضِ کفایہ ہے، اور اللہ تعالیٰ نے انہیں اپنے اس قول سے متعین فرما دیا ہے: ﴿الَّذِينَ إِن مَّكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ﴾ (وہ لوگ کہ اگر ہم انہیں زمین میں اقتدار بخشیں تو وہ نماز قائم کرتے ہیں) آیت [الحج: ۴۱]۔ اور تمام لوگوں کو اقتدار (تمکین) نہیں دیا گیا۔ اور ابن زبیر نے یوں پڑھا: «وَلْتَكُن مِّنكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنكَرِ وَيَسْتَعِينُونَ اللَّهَ على ما أصابهم» (اور چاہیے کہ تم میں سے ایک ایسی جماعت ہو جو بھلائی کی طرف بلائے، نیکی کا حکم دے، برائی سے روکے اور جو مصیبت ان پر آئے اس پر اللہ سے مدد مانگے)(۱)۔ ابو بکر انباری نے کہا: یہ اضافہ ابن زبیر کی طرف سے بطورِ تفسیر ہے، اور ان کے اپنے کلام کا حصہ ہے، جس میں بعض ناقلین سے غلطی ہوئی اور انہوں نے اسے الفاظِ قرآن کے ساتھ لاحق کر دیا؛ میری اس بات کی صحت پر وہ حدیث دلالت کرتی ہے جو مجھ سے میرے والد نے بیان کی، انہوں نے کہا: ہمیں حسن بن عرفہ نے بیان کیا، انہوں نے وکیع سے، انہوں نے ابو عاصم سے، انہوں نے ابو عون سے، انہوں نے صبیح سے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں نے عثمان بن عفان کو پڑھتے ہوئے سنا: «ويأمرون بالمعروف وينهَوْنَ عن المنكر ويستعينون الله على ما أصابهم» (اور وہ نیکی کا حکم دیتے ہیں اور برائی سے روکتے ہیں اور جو مصیبت ان پر آتی ہے اس پر اللہ سے مدد مانگتے ہیں)(۲)۔ پس کوئی عاقل اس میں شک نہیں کرتا کہ عثمان اس اضافے کو قرآن کا حصہ نہیں سمجھتے تھے؛ کیونکہ انہوں نے اسے اپنے اس مصحف میں نہیں لکھا جو مسلمانوں کا امام

(نمونہ) ہے، بلکہ انہوں نے اسے بطورِ نصیحت ذکر کیا، اور رب العالمین جل و علا کے گزشتہ کلام کی تاکید کے طور پر۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا مِن بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَأُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ١٠٥﴾ (اور ان لوگوں کی طرح نہ ہو جانا جو تفرقے میں پڑ گئے اور اپنے پاس واضح نشانیاں آ جانے کے بعد اختلاف کرنے لگے۔ اور انہی کے لیے بڑا عذاب ہے)۔ جمہور مفسرین کے قول میں اس سے مراد یہودی اور نصاریٰ ہیں۔ اور بعض نے کہا: وہ اس امت کے بدعتی لوگ ہیں۔ ابو امامہ نے کہا: وہ حروریہ (خوارج کا ایک فرقہ) ہیں، اور انہوں نے یہ آیت تلاوت کی(۳)۔ جابر بن عبد اللہ نے کہا: ﴿كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا مِن بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ﴾ سے مراد یہودی اور نصاریٰ ہیں۔ «جاءهم» (ان کے پاس آئے) جمع کے اعتبار سے مذکر لایا گیا ہے، اور جماعت کے اعتبار سے «جاءتهم» ہوتا(۴)۔

---

(۱) سعید بن منصور نے اپنی تفسیر (۵۲۱) میں اس شاذ قرأت کی تخریج کی ہے، طبری ۶۶۱/۵، اور ابن ابی داؤد نے المصاحف (۲۲۷) میں، اور عبد بن حمید اور ابن الانباری نے المصاحف میں جیسا کہ الدر المنثور ۶۱/۲ میں ہے۔ (۲) یہ ابو بکر الانباری کے ہاں المصاحف میں ہے جیسا کہ الدر المنثور ۶۳/۲ میں ہے۔ اور اس کی تخریج طبری ۶۶۱/۵ نے بھی کی ہے، اور ابن ابی داؤد نے المصاحف (۱۲۸) میں۔ اور ابن ابی حاتم نے اسے الجرح والتعدیل ۴۴۹/۴ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) اگلی آیت کی تفسیر میں آئے گا۔ (۴) اعراب القرآن للنساس ۳۹۹/۱۔

254 Surah Al-Imran: Verses 106 - 107 The words of the Almighty: "On the Day [some] faces will turn white and [some] faces will turn black. As for those whose faces turn black, [to them it will be said], 'Did you disbelieve after your belief? Then taste the punishment for what you used to reject.' (106) But as for those whose faces turn white, they will be within the mercy of Allah. They will abide therein eternally. (107)" In this, there are three matters: First: His words, "On the Day [some] faces will turn white and [some] faces will turn black" mean on the Day of Resurrection when they are raised from their graves; the faces of the believers will be whitened, and the faces of the disbelievers will be blackened. It is said: That is at the time of reading the book (record of deeds). When the believer reads his book and sees his good deeds in it, he rejoices and his face turns white. When the disbeliever and the hypocrite read their book and see their bad deeds in it, their faces turn black. It is said: That is at the Scale (Mizan). If his good deeds outweigh [the bad], his face turns white, and if his bad deeds outweigh [the good], his face turns black. It is said: That is at His words: "[It will be said], 'And stand apart today, O criminals.'" [Ya-Sin: 59]. It is said: When the Day of Resurrection comes, each group will be ordered to gather with its deity. When they reach them, they will grieve and their faces will turn black. Then the believers, the People of the Book, and the hypocrites remain. Allah Almighty says to the believers: "Who is your Lord?" They say: "Our Lord is Allah, Mighty and Majestic." He says to them: "Would you recognize Him if you saw Him?" They say: "Glory be to Him, if He makes Himself known to us, we shall know Him." Then they see Him as Allah wills. Then the believers fall prostrate to Allah Almighty, and their faces become as white as snow, while the hypocrites and the People of the Book are unable to prostrate; they grieve and their faces turn black. That is His saying: "On the Day [some] faces will turn white and [some] faces will turn black." It is permissible to say: "Tibyadhḍu" and "Tiswaddu" with a kasra on the two letters 'Ta', because you say: "Abyadhḍat", so you put a kasra on the Ta just as...

---

(1) In version (Ẓ): "known by it". In version (Kh): "made Himself known to us". In version (M): "acknowledged". What is established is from (D), which is consistent with the Tafsir of Abu al-Layth 1/290 (1/plate 137) and the sayings from it. Ibn al-Athir mentioned it in 'al-Nihayah' under (A-R-F) with the wording: (If He acknowledges us, we shall know Him) and said: meaning if He describes Himself with a quality by which we realize Him, we shall know Him. (2) Thus in the copies, except (Kh), in which it is: "they grieved".

254 सूरा आल-इमरान: आयतें 106 - 107 सर्वशक्तिमान का कथन: "जिस दिन कुछ चेहरे सफेद होंगे और कुछ चेहरे काले पड़ जाएंगे। रहे वे लोग जिनके चेहरे काले पड़ गए, (उनसे कहा जाएगा), 'क्या तुमने अपने ईमान के बाद कुफ्र (अविश्वास) किया? तो अब अपनी नाशुक्रगुज़ारी के बदले में अज़ाब (दंड) चखो।' (106) और रहे वे जिनके चेहरे सफेद होंगे, वे अल्लाह की रहमत (दया) में होंगे। वे उसमें हमेशा रहेंगे। (107)" इसमें तीन मसले हैं: पहला: उसका कहना: "जिस दिन कुछ चेहरे सफेद होंगे और कुछ चेहरे काले पड़ जाएंगे" का अर्थ है कयामत के दिन जब उन्हें उनकी कब्रों से उठाया जाएगा; मोमिनों (ईमान वालों) के चेहरे सफेद (रोशन) होंगे, और काफिरों के चेहरे काले होंगे। यह कहा जाता है: वह किताब (आमालनामा) पढ़ने के समय होगा। जब मोमिन अपनी किताब पढ़ेगा और उसमें अपनी नेकियां देखेगा, तो वह खुश होगा और उसका चेहरा चमक उठेगा (सफेद हो जाएगा)। और जब काफिर और मुनाफिक अपनी किताब पढ़ेंगे और उसमें अपनी बुराइयां देखेंगे, तो उनके चेहरे काले पड़ जाएंगे। यह कहा जाता है: वह मीज़ान (तराजू) के पास होगा। यदि उसकी नेकियां भारी हुईं तो उसका चेहरा सफेद हो जाएगा, और यदि उसकी बुराइयां भारी हुईं तो उसका चेहरा काला हो जाएगा। यह कहा जाता है: वह उसके इस कथन के समय होगा: "[कहा जाएगा], 'आज तुम गुनहगारों अलग हो जाओ।'" [यसीन: 59]. यह कहा जाता है: जब कयामत का दिन होगा, तो हर गिरोह को अपने आराध्य के पास जमा होने का हुक्म दिया जाएगा। जब वे वहां पहुंचेंगे, तो वे दुखी होंगे और उनके चेहरे काले पड़ जाएंगे। फिर मोमिन, अहले किताब और मुनाफिक रह जाएंगे। अल्लाह तआला मोमिनों से कहेगा: "तुम्हारा रब कौन है?" वे कहेंगे: "हमारा रब अल्लाह अज़-व-जल है।" वह उनसे कहेगा: "क्या तुम उसे पहचानोगे जब तुम उसे देखोगे?" वे कहेंगे: "वह पाक है, अगर वह हमें अपनी पहचान करा दे (1), तो हम उसे पहचान लेंगे।" फिर वे उसे वैसे ही देखेंगे जैसा अल्लाह चाहेगा। फिर मोमिन अल्लाह तआला के लिए सजदे में गिर जाएंगे, और उनके चेहरे बर्फ की तरह सफेद हो जाएंगे, जबकि मुनाफिक और अहले किताब सजदा नहीं कर पाएंगे, तो वे दुखी होंगे और उनके चेहरे काले पड़ जाएंगे। यही अल्लाह का कथन है: "जिस दिन कुछ चेहरे सफेद होंगे और कुछ चेहरे काले पड़ जाएंगे।" और यह जायज़ है: "तिब्यज़्ज़ु व तिस्वद्दु" दोनों 'त' पर कसरा (ज़ेर) के साथ पढ़ना, क्योंकि तुम कहते हो: "अब्यज़्ज़त", तो तुम 'त' को कसरा देते हो जैसे...

---

(1) (ज़) में: "उसके साथ हमें पहचान कराई"। (ख) में: "हमें अपनी पहचान कराई"। (म) में: "स्वीकार किया"। जो स्थापित है वह (द) से है जो अबू अल-लैथ की तफ़सीर 1/290 (1/प्लेट 137) और उसके कथनों के अनुकूल है। इब्न अल-अथिर ने इसे 'अन-निहाया' (अ-र-फ) में इन शब्दों के साथ उल्लेख

किया है: (अगर वह हमें अपनी पहचान करा दे, तो हम उसे पहचान लेंगे) और कहा: यानी अगर वह खुद को किसी ऐसे गुण से वर्णित करे जिससे हम उसे महसूस करें, तो हम उसे पहचान लेंगे। (2) प्रतियों में ऐसा ही है, सिवाय (ख) के, जिसमें है: "वे दुखी हुए"।

254 سورہ آل عمران: آیات ۱۰۶ - ۱۰۷ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿جس دن کچھ چہرے سفید ہوں گے اور کچھ چہرے سیاہ پڑ جائیں گے۔ پس وہ لوگ جن کے چہرے سیاہ ہو گئے (ان سے کہا جائے گا)، 'کیا تم نے اپنے ایمان کے بعد کفر کیا؟ تو اب اپنے کفر کے بدلے عذاب کا مزہ چکھو۔' (۱۰۶) اور وہ لوگ جن کے چہرے سفید ہوں گے، وہ اللہ کی رحمت میں ہوں گے۔ وہ اس میں ہمیشہ رہیں گے۔ (۱۰۷)﴾ اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿جس دن کچھ چہرے سفید ہوں گے اور کچھ چہرے سیاہ پڑ جائیں گے﴾ یعنی قیامت کے دن جب انہیں ان کی قبروں سے اٹھایا جائے گا، مومنوں کے چہرے سفید (روشن) ہوں گے، اور کافروں کے چہرے سیاہ ہوں گے۔ اور کہا جاتا ہے: یہ نامۂ اعمال (کتاب) پڑھنے کے وقت ہوگا، جب مومن اپنی کتاب پڑھے گا اور اس میں اپنی نیکیاں دیکھے گا، تو وہ خوش ہوگا اور اس کا چہرہ روشن ہو جائے گا، اور جب کافر اور منافق اپنی کتاب پڑھے گا اور اس میں اپنی برائیاں دیکھے گا، تو اس کا چہرہ سیاہ پڑ جائے گا۔ اور کہا جاتا ہے: یہ میزان (ترازو) کے پاس ہوگا، جب اس کی نیکیاں بھاری ہوں گی تو اس کا چہرہ سفید ہو جائے گا، اور جب اس کی برائیاں بھاری ہوں گی تو اس کا چہرہ سیاہ ہو جائے گا۔ اور کہا جاتا ہے: یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے وقت ہوگا: ﴿اور اے مجرمو! آج تم الگ ہو جاؤ﴾ [یس: ۵۹]۔ اور کہا جاتا ہے: جب قیامت کا دن ہوگا تو ہر گروہ کو حکم دیا جائے گا کہ وہ اپنے معبود کے پاس جمع ہو جائے، جب وہ ان تک پہنچیں گے تو وہ غمگین ہوں گے اور ان کے چہرے سیاہ ہو جائیں گے، پھر مومن، اہل کتاب اور منافق باقی رہ جائیں گے۔ اللہ تعالیٰ مومنوں سے فرمائے گا: "تمہارا رب کون ہے؟" وہ کہیں گے: "ہمارا رب اللہ عزوجل ہے۔" وہ ان سے فرمائے گا: "کیا تم اسے پہچان لو گے جب اسے دیکھو گے؟" وہ کہیں گے: "وہ پاک ہے، اگر وہ ہمیں اپنی پہچان کرا دے (۱) تو ہم اسے پہچان لیں گے۔" پھر وہ اسے دیکھیں گے جیسا اللہ چاہے گا۔ پس مومن اللہ تعالیٰ کے

لیے سجدے میں گر جائیں گے، اور ان کے چہرے برف کی طرح سفید ہو جائیں گے، جبکہ منافق اور اہل کتاب سجدہ نہیں کر سکیں گے، پس وہ غمگین ہوں گے(۲) اور ان کے چہرے سیاہ ہو جائیں گے، اور یہی اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿جس دن کچھ چہرے سفید ہوں گے اور کچھ چہرے سیاہ پڑ جائیں گے﴾۔ اور یہ جائز ہے: "تِبْيَضُّ" اور "تِسْوَدُ" دونوں 'ت' کے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھنا، کیونکہ آپ کہتے ہیں: "ابْيَضَّتْ"، تو آپ 'ت' کو کسرہ دیتے ہیں جیسے...

---

(۱) (ظ) میں: "اس کے ذریعے ہمیں پہچان کرائی"۔ اور (خ) میں: "ہمیں اپنی پہچان کرائی"۔ اور (م) میں: "اعتراف کیا"۔ ثابت شدہ متن (د) سے ہے جو ابواللیث کی تفسیر ۱/ ۲۹۰ (۱/ تختی ۱۳۷) اور اس کے اقوال کے موافق ہے۔ ابن اثیر نے اسے 'النہایہ' (ع-ر-ف) میں ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے: (اگر وہ ہمیں اپنی پہچان کرا دے تو ہم اسے پہچان لیں گے) اور کہا: یعنی اگر وہ اپنی ایسی صفت بیان کرے جس سے ہم اسے پہچان لیں تو ہم اسے پہچان لیں گے۔ (۲) نسخوں میں ایسا ہی ہے، سوائے (خ) کے، اس میں ہے: "پس وہ غمگین ہوئے"۔

255 Surah Al-Imran: Verses 106 - 107

The Alif is pronounced with a kasra(1), which is the dialect of Tamim, and Yahya ibn Wathab read it this way(2). Al-Zuhri read: "Yawma tibyāḍḍu wa taswāddu"(3). It is also permissible to break the Ta (pronounce with a kasra) as well(4). And it is permissible to say: "Yawma yabyāḍḍu wujūhu" with a Ya, treating the plural as masculine. It is also permissible to say "ujūhu", similar to: "uqqitat"(5). The whitening of faces (abyiḍāḍ al-wujūh) is their radiance with bliss. Their blackening (iswidāduhā) is what covers them of the painful punishment.

The second point: They differed in identification. Ibn Abbas said: The faces of the people of the Sunnah (Ahl al-Sunnah) will turn white, and the faces of the people of innovation (Ahl al-Bid'ah) will turn black(6).

I say: This statement of Ibn Abbas was narrated by Malik ibn Sulayman al-Harawi, the brother of Ghassan, from Malik ibn Anas, from Nafi', from Ibn Umar, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said regarding Allah the Almighty's saying: {On the Day [some] faces will turn white and [some] faces will turn black} [Al-Imran: 106]. He said: "It means the faces of the people of the Sunnah will turn white, and the faces of the people of innovation will turn black." Abu Bakr Ahmad ibn Ali ibn Thabit al-Khatib mentioned it, and said of it: It is a rejected (munkar) narration from Malik(7).

Ata said: The faces of the Muhajirun and the Ansar will turn white, and the faces of Banu Qurayza and al-Nadir will turn black(8).

(1) I'rab al-Quran by al-Nahhas, 1/399. (2) Al-Nahhas mentioned it in 1/399, and al-Zamakhshari in al-Kashshaf 1/453 mentioned this reading without attribution. Ibn al-Jawzi attributed it in Zad al-Masir 1/435 to Abu Razin al-Uqayli, Abu Imran al-Juwayni, and Abu Nahik. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/487. Ibn Khalawayh mentioned the reading in al-Qira'at al-Shadhdhah, p. 22. (4) Abu Hayyan said in al-Bahr al-Muhit 2/22: It has not been reported that it was read as such. (5) I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/399. And what precedes it is from him. (6) Reported by Ibn Abi Hatim in his Tafsir (3950), al-Lalika'i in al-I'tiqad (74), al-Sahmi in Tarikh Jurjan p. 132, and al-Khatib in Tarikh Baghdad 7/379. (7) The hadith is from the narration of Abu Nasr Ahmad ibn Abdullah ibn [so and so] al-Ansari, from al-Fadl ibn Abdullah, from Malik ibn Sulayman al-Harawi, through him. Al-Daraqutni said: This is fabricated (mawdū'), and the blame for it lies with Abu Nasr al-Ansari, and al-Fadl is weak. Lisan al-Mizan 1/202. Al-Suyuti cited it in al-Durr al-Manthur 2/63 and also attributed it to al-Khatib in his history, but

we did not find it there. Al-Daylami cited it in al-Firdaws (8986). (8) Mentioned by al-Zamakhshari in al-Kashshaf 1/453.

२५५ सूरा आल इमरान: आयत १०६ - १०७

अलिफ को 'कसरा' (एक स्वर चिह्न) के साथ पढ़ा जाता है(१), जो कि तमीम की बोली है, और याह्या बिन वथाब ने इसे इसी तरह पढ़ा(२)। अल-ज़ुहरी ने पढ़ा: "यौम तिबयाज़ु व तस्वादु"(३)। 'ता' को 'कसरा' के साथ पढ़ना भी जायज़ है(४)। और यह भी जायज़ है: "यौम यबयाज़ु वुजूहु" 'या' के साथ, बहुवचन को पुल्लिंग मानते हुए। और "उजूहु" कहना भी जायज़ है, जैसे: "उक्लिततत"(५)। चेहरों का सफेद होना (अव्यिज़ाज़ अल-वुजूह): आनंद से उनकी चमक है। और उनका काला होना (इस्विदादुहा): वह है जो उन्हें दर्दनाक अज़ाब से ढक लेगा।

दूसरा बिंदु: पहचान में उनके बीच मतभेद था। इब्न अब्बास ने कहा: अहले सुन्नत (सुन्नत के मानने वाले) के चेहरे सफेद होंगे, और अहले बिद्दत (नवाचार करने वाले) के चेहरे काले होंगे(६)।

मैं कहता हूँ: इब्न अब्बास का यह कथन मलिक बिन सुलेमान अल-हरवी, जो गसान का भाई है, द्वारा मलिक बिन अनस से, नाफ़े से, इब्न उमर से वर्णित है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन के बारे में कहा: {जिस दिन [कुछ] चेहरे सफेद होंगे और [कुछ] चेहरे काले होंगे} [आल इमरान: १०६]। उन्होंने कहा: "इसका अर्थ है कि अहले सुन्नत के चेहरे सफेद होंगे, और अहले बिद्दत के चेहरे काले होंगे।" इसे अबू बक्र अहमद बिन अली बिन साबित अल-खतीब ने उल्लेख किया है, और इसके बारे में कहा है: यह मलिक से एक अस्वीकार्य (मुनकर) कथन है(७)।

अता ने कहा: मुहाजिरों और अंसार के चेहरे सफेद होंगे, और बनू कुरैज़ा और अल-नदीर के चेहरे काले होंगे(८)।

(१) अल-नहहास द्वारा ए'राब अल-कुरान १/३९९। (२) अल-नहहास ने इसे १/३९९ में उल्लेख किया, और अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ १/४५३ में इस पाठ का उल्लेख बिना किसी श्रेय के किया है। इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर १/४३५ में इसे अबू रज़ीन अल-उकैली, अबू इमरान अल-जुवेनी और अबू नहिक को श्रेय दिया है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/४८७। इब्न खालवैह ने अल-किरात अल-शाज़ाह, पृष्ठ २२ में इस पाठ का उल्लेख किया है। (४) अबू हयान ने अल-बहर अल-मुहीत २/२२ में कहा: यह सूचित नहीं किया गया है कि इसे इस तरह पढ़ा गया था। (५) अल-नहहास द्वारा ए'राब अल-कुरान १/३९९। और इससे पहले का हिस्सा उन्हीं का है। (६) इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (३९५०), अल-लालिकई ने अल-एतेकाद (७४), अल-सहमी ने तारीखे जुरजान पृष्ठ १३२, और अल-

खतीब ने तारीखे बगदाद ७/३७९ में इसे उद्धृत किया है। (७) हदीस अबू नस्र अहमद बिन अब्दुल्ला बिन [अमुक] अल-अंसारी के वर्णन से है, अल-फज़ल बिन अब्दुल्ला से, मलिक बिन सुलेमान अल-हरवी से। अल-दारकुतनी ने कहा: यह मनगढ़ंत (मौज़ू) है, और इसका दोष अबू नस्र अल-अंसारी पर है, और अल-फज़ल कमज़ोर (ज़ईफ़) है। लिसान अल-मीज़ान १/२०२। अल-सुयुति ने इसे अल-दुर्र अल-मंसूर २/६३ में उद्धृत किया और इसे अल-खतीब के इतिहास में भी श्रेय दिया, लेकिन हमने इसे वहां नहीं पाया। अल-दयालमी ने इसे अल-फिरदौस (८९८६) में उद्धृत किया है। (८) अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ १/४५३ में इसका उल्लेख किया है।

۲۵۵ سورة آل عمران: آیات ۱۰٦ - ۱۰۷

الف کو زیر (کسرہ) کے ساتھ پڑھا جاتا ہے(۱)، اور یہ قبیلہ تمیم کی لغت ہے، اور اسی طرح یحییٰ بن وثاب نے پڑھا ہے(۲)۔ اور زہری نے پڑھا: «یوم تِبْیاضُّ وتسوادُّ»(۳)۔ تاء کو کسرہ دینا بھی جائز ہے(٤)، اور یہ بھی جائز ہے: «یوم یَبْیَضُّ وجوہ» یاء کے ساتھ جمع کو مذکر مانتے ہوئے، اور «أُجوہ» بھی جائز ہے، جیسے: «أُقّتت»(٥)۔ چہروں کا سفید ہونا (ابْیِضاض الوجوہ): ان کا نعمتوں سے چمکنا ہے۔ اور ان کا سیاہ ہونا (اسْوِدادھا): وہ ہے جو انہیں دردناک عذاب سے ڈھانپ لے گا۔

دوسری بات: تعین میں ان کے درمیان اختلاف ہوا، چنانچہ ابن عباس نے کہا: اہل سنت کے چہرے سفید ہوں گے، اور اہل بدعت کے چہرے سیاہ ہوں گے(٦)۔

میں کہتا ہوں: ابن عباس کا یہ قول مالک بن سلیمان الہروی (جو غسان کے بھائی ہیں) نے مالک بن انس سے، انہوں نے نافع سے، انہوں نے ابن عمر سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں فرمایا: ﴿یَوْمَ تَبْیَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ﴾ فرمایا: «یعنی اہل سنت کے چہرے سفید ہوں گے، اور اہل بدعت کے چہرے سیاہ ہوں گے»۔ اسے ابوبکر احمد بن علی بن ثابت الخطیب نے ذکر کیا ہے اور اس کے بارے میں کہا ہے: یہ مالک کی حدیث سے منکر (غیر مقبول) ہے(۷)۔

عطاء نے کہا: مہاجرین اور انصار کے چہرے سفید ہوں گے، اور بنو قریظہ اور بنو نضیر کے چہرے سیاہ ہوں گے(۸)۔

(١) إعراب القرآن للنحاس ٣٩٩/١۔ (٢) نحاس نے ٣٩٩/١ میں ذکر کیا، اور زمخشری نے الکشاف ٤٥٣/١ میں اس قرأت کو بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا۔ اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ٤٣٥/١ میں اسے ابورزین العقیلی، ابو عمران الجوینی، اور ابو نہیک کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٣) المحرر الوجیز ٤٨٧/١۔ اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ٢٢ میں اس قرأت کا ذکر کیا ہے۔ (٤) ابو حیان نے البحر المحیط ٢٢/٢ میں کہا: یہ نقل نہیں ہوا کہ اسے اس طرح پڑھا گیا ہو۔ (٥) إعراب القرآن للنحاس ٣٩٩/١۔ اور اس سے پہلے والا حصہ بھی انہی کا ہے۔ (٦) اسے ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (٣٩٥٠)، اور اللالکائی نے الاعتقاد (٧٤)، اور السہمی نے تاریخ جرجان ص ١٣٢، اور الخطیب نے تاریخ بغداد ٣٧٩/٧ میں روایت کیا ہے۔ (٧) یہ حدیث ابونصر احمد بن عبداللہ بن فلاں الانصاری کی روایت سے ہے، انہوں نے الفضل بن عبداللہ سے، انہوں نے مالک بن سلیمان الہروی سے۔ دارقطنی نے کہا: یہ موضوع (من گھڑت) ہے، اور اس کا ذمہ دار ابونصر الانصاری ہے، اور الفضل ضعیف ہے۔ لسان المیزان ٢٠٢/١۔ اور سیوطی نے اسے الدر المنثور ٦٣/٢ میں ذکر کیا اور اسے خطیب کی تاریخ کی طرف بھی منسوب کیا، لیکن ہمیں وہاں یہ نہیں ملی۔ اور دیلمی نے اسے الفردوس (٨٩٨٦) میں ذکر کیا ہے۔ (٨) اسے زمخشری نے الکشاف ٤٥٣/١ میں ذکر کیا ہے۔

And Ubayy bin Ka'b said: Those whose faces turn black are the disbelievers, and it is said to them: Did you disbelieve after your belief? due to your acknowledgment when you were brought out from the back of Adam like tiny ants. This is the choice of al-Tabari (1). Al-Hasan: The verse is about the hypocrites (2). Qatadah: It is about the apostates (3). Ikrima: They are a people from among the People of the Book who used to believe in their prophets and believed in Muhammad ﷺ before he was sent. When he (peace and blessings be upon him) was sent, they disbelieved in him, and that is His saying: {Did you disbelieve after your belief?} (4). And it is the choice of al-Zajjaj (5). Malik bin Anas: It is about the people of deviant desires (6). Abu Umama al-Bahili reported from the Prophet (peace be upon him): It is about the Haruriyyah (Kharijites), and in another report from the Prophet (peace be upon him) (7): It is about the Qadariyyah (8). Al-Tirmidhi narrated from Abu Ghalib who said: Abu Umama saw heads mounted on the steps (9) of Damascus, so Abu Umama said: Dogs of the Fire, the worst of those slain under the canopy of heaven, and the best of those slain are those whom they killed. Then he recited: {On the Day when some faces will turn white and some faces will turn black} to the end of the verse. I said to Abu Umama: Are you...

(1) Tafsir al-Tabari 5/665 and 666. Also narrated by Ibn Abi Hatim (3956). (2) Narrated by al-Tabari 5/666, and Ibn Abi Hatim (3953). (3) In al-Muharrar al-Wajiz 1/487. (4) Narrated by al-Faryabi and Ibn al-Mundhir, as in al-Durr al-Manthur 2/63. Cited by Ibn Hajar in al-Ujab 2/732. (5) Ma'ani al-Qur'an wa I'rabuhu 1/455. (6) Mentioned by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 1/487. (7) In (d) and (m): that he (peace be upon him), and added in (m) the word "said", which is an error; what is established is from (kh), and omitted from (z) his saying: "it is about the Haruriyyah..." to this point. See what follows. (8) His saying: "It is about the Haruriyyah... and it is about the Qadariyyah." It is not attributed (marfu') with this exact wording. The author summarized the words of Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 1/488, and its wording is: A Hadith was narrated that the verse is about the Qadariyyah, and Abu Umama said we heard from the Messenger of Allah ﷺ that it is about the Haruriyyah, and it has been previously mentioned that it is about the Kharijites, which is one saying. End. The hadith of Abu Umama referred to was cited by the author following this text, and previously on p. 16 of this part. (9) In (d), (f), and (kh): on a tower. In (z): on a wall. In (m): at a gate. What is established is from Sunan al-Tirmidhi (3000), Tuhfat al-Ashraf 4/183, and al-Durr al-Manthur 2/63, and previously correctly on p. 16 of this part. Al-Mubarakfuri

said in Tuhfat al-Ahwadhi 8/351: i.e., on the steps of the Damascus mosque, the 'Daraj' is the path; its plural is 'Adraj', and 'Darajah' is a step; its plural is 'Daraj', which is what is intended here.

२५६ सूरा अल-इमरान: आयतें 106 - 107

और उबै इब्न काब ने कहा: जिनके चेहरे काले पड़ जाएंगे वे काफिर हैं, और उनसे कहा जाएगा: क्या तुमने अपने ईमान के बाद कुफ्र किया? आदम की पीठ से चींटियों की तरह निकाले जाने के समय तुम्हारी स्वीकृति के कारण। यह अल-तबरी का चयन है (1)। अल-हसन: यह आयत मुनाफिकों (पाखंडियों) के बारे में है (2)। कतादा: यह मुर्तदों (धर्मत्यागियों) के बारे में है (3)। इक्रिमा: वे अहले किताब का एक समूह हैं जो अपने नबियों पर विश्वास करते थे और मुहम्मद ﷺ के भेजे जाने से पहले उन पर विश्वास करते थे। जब उन्हें (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) भेजा गया, तो उन्होंने उनका इनकार कर दिया, इसीलिए कहा गया: {क्या तुमने अपने ईमान के बाद कुफ्र किया?} (4)। और यह अल-ज़ज्जाज का चयन है (5)। मालिक इब्न अनस: यह हवाहपरस्त (इच्छाओं के पीछे चलने वाले) लोगों के बारे में है (6)। अबू उमामा अल-बाहीली ने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत की: यह हरुरिया (खारिजी) के बारे में है, और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से एक अन्य रिवायत में (7): यह कदरिया के बारे में है (8)। तिर्मिज़ी ने अबू गालिब से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अबू उमामा ने दमिश्क की सीढ़ियों (9) पर लटके हुए सिर देखे और कहा: जहन्नम के कुत्ते, आसमान के नीचे मारे जाने वाले सबसे बुरे लोग, और सबसे अच्छे वे हैं जिन्हें उन्होंने मार डाला। फिर उन्होंने पढ़ा: {उस दिन जब कुछ चेहरे सफेद होंगे और कुछ चेहरे काले...} आयत के अंत तक। मैंने अबू उमामा से कहा: क्या आप...

(1) तफ़सीर अल-तबरी 5/665 और 666। इब्न अबी हातिम (3956) द्वारा भी रिवायत की गई। (2) अल-तबरी 5/666 और इब्न अबी हातिम (3953) द्वारा रिवायत। (3) अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 1/487 में। (4) अल-फरियाबी और इब्न अल-मुन्जिर द्वारा रिवायत, जैसा कि अल-दुर्र अल-मंसूर 2/63 में है। इब्न हजर ने अल-उजब 2/732 में इसका उल्लेख किया है। (5) मआनी अल-कुरान व इराबुहु 1/455। (6) इब्न अतिया ने अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 1/487 में उल्लेख किया है। (7) (द) और (म) में: कि उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम), और (म) में "कहा" शब्द जोड़ा गया है जो गलत है; स्थापित पाठ (ख) से है, और (ज) में उनका कहना: "यह हरुरिया के बारे में है..." इस बिंदु तक छूट गया है। आगे देखें। (8) उनका कहना: "यह हरुरिया के बारे में है... और यह कदरिया के बारे में है।" यह इन शब्दों के साथ मरफ़ू नहीं है। लेखक ने अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 1/488 में इब्न अतिया के शब्दों का सारांश दिया है, और उसके शब्द हैं: एक हदीस रिवायत की गई कि आयत कदरिया के बारे में है, और अबू उमामा ने कहा हमने अल्लाह के रसूल ﷺ से सुना कि यह हरुरिया के बारे में है, और पहले

उल्लेख किया जा चुका है कि यह ख्वारिज के बारे में है, जो एक ही बात है। समाप्त। संदर्भित अबू उमामा की हदीस लेखक द्वारा इस पाठ के बाद दी गई है, और इस भाग के पृष्ठ 16 पर पहले आ चुकी है। (9) (द), (फ), और (ख) में: बुर्ज पर। (ज) में: दीवार पर। (म) में: दरवाजे पर। स्थापित पाठ सुनन तिर्मिज़ी (3000), तोहफतुल अशरफ 4/183 और अल-दुर्र अल-मंसूर 2/63 से है, और इस भाग के पृष्ठ 16 पर सही रूप में पहले आ चुका है। अल-मुबारकफूरी ने तोहफतुल अहवजी 8/351 में कहा: यानी: दमिश्क मस्जिद की सीढ़ियों पर, 'दरज' रास्ता है; इसका बहुवचन 'अदराज' है, और 'दरजह' सीढ़ी है; इसका बहुवचन 'दरज' है, और यहाँ यही अर्थ अभिप्रेत है।

٢٥٦ سورة آل عمران: آیات ١٠٦ - ١٠٧

اور ابی بن کعب نے کہا: جن کے چہرے سیاہ ہو جائیں گے وہ کفار ہیں، اور ان سے کہا جائے گا: کیا تم نے اپنے ایمان کے بعد کفر کیا؟ اس اقرار کی وجہ سے جو تم نے اس وقت کیا تھا جب تم آدم کی پشت سے چیونٹیوں کی طرح نکالے گئے تھے۔ یہ طبری کا اختیار کردہ قول ہے (١)۔ حسن بصری: یہ آیت منافقین کے بارے میں ہے (٢)۔ قتادہ: یہ مرتدین کے بارے میں ہے (٣)۔ عکرمہ: یہ اہل کتاب کی ایک ایسی قوم ہے جو اپنے انبیاء کی تصدیق کرتی تھی، اور محمد ﷺ کی بعثت سے پہلے ان کی تصدیق کرتی تھی، پھر جب آپ ﷺ مبعوث ہوئے تو انہوں نے کفر کیا، پس وہی اللہ کا قول ہے: {کیا تم نے اپنے ایمان کے بعد کفر کیا؟} (٤)۔ اور یہی زجاج کا اختیار کردہ قول ہے (٥)۔ مالک بن انس: یہ اہل اہواء (بدعتیوں) کے بارے میں ہے (٦)۔ ابو امامہ باہلی نبی ﷺ سے روایت کرتے ہیں: یہ حروریہ (خوارج) کے بارے میں ہے، اور نبی ﷺ سے ایک دوسری روایت میں (٧): یہ قدریہ کے بارے میں ہے (٨)۔ ترمذی نے ابو غالب سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: ابو امامہ نے دمشق کی سیڑھیوں (٩) پر نصب شدہ سر دیکھے، تو انہوں نے کہا: دوزخ کے کتے، آسمان کے نیچے قتل ہونے والوں میں بدترین مقتول، اور بہترین مقتول وہ ہیں جنہیں انہوں نے قتل کیا۔ پھر انہوں نے یہ آیت پڑھی: ﴿جس دن کچھ چہرے روشن ہوں گے اور کچھ چہرے سیاہ ہوں گے﴾ آیت کے آخر تک۔ میں نے ابو امامہ سے کہا: کیا آپ...

(١) تفسیر طبری ٥/ ٦٦٥ و ٦٦٦۔ اسے ابن ابی حاتم (٣٩٥٦) نے بھی روایت کیا ہے۔ (٢) اسے طبری ٥/ ٦٦٦ اور ابن ابی حاتم (٣٩٥٣) نے روایت کیا ہے۔ (٣) المحرر الوجیز ١/ ٤٨٧ میں۔ (٤) اسے فریابی اور ابن المنذر نے روایت کیا ہے، جیسا کہ الدر المنثور ٢/ ٦٣ میں ہے۔ اور اسے ابن حجر نے العجاب ٢/ ٧٣٢ میں ذکر کیا ہے۔ (٥) معانی القرآن واعرابہ ١/ ٤٥٥۔ (٦) اسے ابن

عطیہ نے المحرر الوجیز ۱/ ۴۸۷ میں ذکر کیا ہے۔ (۷) نسخہ (د) اور (م) میں ہے: کہ آپ ﷺ نے، اور (م) میں لفظ "قال" کا اضافہ ہے جو کہ غلط ہے؛ اور درست متن نسخہ (خ) سے ہے، اور (ظ) میں ان کا قول: "یہ حروریہ کے بارے میں ہے..." یہاں تک گر گیا ہے۔ آگے ملاحظہ کریں۔ (۸) ان کا قول: "یہ حروریہ کے بارے میں ہے... اور یہ قدریہ کے بارے میں ہے۔" یہ ان الفاظ کے ساتھ مرفوع نہیں ہے، اور مصنف نے المحرر الوجیز ۱/ ۴۸۸ میں ابن عطیہ کے کلام کا اختصار کیا ہے، اور اس کے الفاظ یہ ہیں: ایک حدیث مروی ہے کہ آیت قدریہ کے بارے میں ہے، اور ابو امامہ نے کہا ہم نے رسول اللہ ﷺ سے سنا کہ یہ حروریہ کے بارے میں ہے، اور یہ بات پہلے گزر چکی ہے کہ یہ خوارج کے بارے میں ہے، اور یہ ایک ہی قول ہے۔ اھ اور ابو امامہ کی جس حدیث کی طرف اشارہ کیا گیا ہے اسے مصنف نے اسی کلام کے پیچھے ذکر کیا ہے، اور اسی جزء کے صفحہ ۱۶ پر پہلے گزر چکی ہے۔ (۹) نسخہ (د)، (ف) اور (خ) میں ہے: برج پر۔ (ظ) میں: فصیل پر۔ (م) میں: دروازے پر۔ اور ثابت شدہ متن سنن ترمذی (۳۰۰۰)، تحفۃ الاشراف ۴/ ۱۸۳ اور الدر المنثور ۲/ ۶۳ سے ہے، اور اسی جزء کے صفحہ ۱۶ پر درست طور پر گزر چکا ہے۔ مبارکفوری نے تحفۃ الاحوذی ۸/ ۳۵۱ میں کہا: یعنی: دمشق مسجد کی سیڑھیوں پر، 'درج' راستہ ہے؛ اور اس کی جمع 'ادراج' ہے، اور 'درجہ' سیڑھی ہے؛ اور اس کی جمع 'درج' ہے، اور یہاں یہی مراد ہے۔

257 Surah Al-Imran: Verses 106 - 107 ...heard it from the Messenger of Allah ﷺ? He said: If I had not heard it from the Messenger of Allah ﷺ except once, twice, or thrice - until he counted seven - I would not have narrated it to you. He said: This is a Good (Hasan) Hadith. In Sahih Al-Bukhari, on the authority of Sahl bin Sa'd, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "I am your predecessor at the Basin (Al-Hawd). Whoever passes by me will drink, and whoever drinks will never thirst again. Some people whom I know and who know me will come to me, then a barrier will be placed between me and them." Abu Hazim said: An-Nu'man bin Abi 'Ayyash heard me and said: Did you hear this from Sahl bin Sa'd? I said: Yes. He said: I bear witness that I heard Abu Sa'id al-Khudri adding to it: "I will say: They are from me. It will be said: You do not know what they innovated after you. So I will say: Away, away with those who changed after me!"(1). And on the authority of Abu Hurayrah, he used to narrate that the Messenger of Allah ﷺ said: "A group of my companions will come to me at the Basin on the Day of Resurrection, and they will be driven away from it. I will say: O Lord, my companions! He will say: You have no knowledge of what they innovated after you; they turned back on their heels (apostatized)."(2). There are many hadiths with this meaning. Whoever changes, alters, or innovates in the religion of Allah what Allah is not pleased with and has not authorized, is among those driven away from the Basin, distanced from it, with blackened faces. The most severely expelled and distanced are those who opposed the community of Muslims and left their path, like the Kharijites with their various sects, the Rafidites with their different misguidances, and the Mu'tazilites with their types of whims. All of these are changers and innovators. Similarly, the oppressors who exceed limits in injustice, tyranny, obliterating the truth, killing and humiliating its people, those who openly commit major sins, those who make light of disobedience, and the group of people of deviation, whims, and innovations; it is feared for all of them that they are meant by the verse and the report as we have explained. No one remains eternally in the Fire except a disbelieving denier who does not have even a grain of mustard seed's weight of faith in his heart.

(1) Sahih al-Bukhari (6583 - 6584), and it is also in Sahih Muslim (2290 - 2291), and Musnad Ahmad (22822). Abu Hazim is Salamah bin Dinar. His saying: "your predecessor" (faratukum) means: the one who precedes you to it. Al-Nihaya (farat). (2) Sahih al-Bukhari (6585). And Muslim recorded it similarly at length (249), and Ahmad (9292). (3) In (M): the distanced ones (al-mubta'idin). (4) In the manuscript copies: those with blackened faces (al-musawwadin). The one fixed is from (M).

257 सूरह आल-इमरान: आयत 106 - 107 ...अल्लाह के रसूल ﷺ से सुना? उन्होंने कहा: अगर मैंने इसे अल्लाह के रसूल ﷺ से केवल एक, दो, या तीन बार सुना होता - यहाँ तक कि उन्होंने सात तक गिना - तो मैं इसे तुम्हें नहीं सुनाता। उन्होंने कहा: यह एक 'हसन' (अच्छी) हदीस है। और सहीह बुखारी में सहल बिन साद से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मैं हौज (कौसर) पर तुम्हारा इंतज़ार करूँगा। जो मेरे पास से गुजरेगा वह पिएगा, और जो पिएगा उसे फिर कभी प्यास नहीं लगेगी। कुछ लोग मेरे पास आएँगे जिन्हें मैं पहचानता हूँ और वे मुझे पहचानते हैं, फिर मेरे और उनके बीच एक पर्दा डाल दिया जाएगा।" अबू हाज़िम ने कहा: अन-नुमान बिन अबी अय्याश ने मुझे सुना तो कहा: क्या आपने इसे सहल बिन साद से सुना है? मैंने कहा: हाँ। उन्होंने कहा: मैं गवाही देता हूँ कि मैंने अबू सईद अल-खुद़री को इसमें यह जोड़ते हुए सुना: "मैं कहूँगा: वे तो मेरे (साथी) हैं। तो कहा जाएगा: आप नहीं जानते कि उन्होंने आपके बाद क्या नई चीज़ें (बिदअत) पैदा कीं। तब मैं कहूँगा: दूर हो जाओ, दूर हो जाओ वे लोग जिन्होंने मेरे बाद (दीन को) बदल दिया!"(1)। और अबू हुरैरा से रिवायत है कि वे बयान करते थे कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "क़यामत के दिन मेरे साथियों का एक समूह हौज पर मेरे पास आएगा, और उन्हें हौज से हटा दिया जाएगा। मैं कहूँगा: ऐ मेरे रब, मेरे साथी! तो वह (अल्लाह) फरमाएगा: आपको ज्ञान नहीं है कि उन्होंने आपके बाद क्या नया किया; वे अपनी एड़ियों के बल (धर्म से) फिर गए थे।" (2)। इस अर्थ में बहुत सी हदीसें हैं। तो जिसने अल्लाह के दीन में वह बदलाव किया या बदला या नई चीज़ निकाली जिससे अल्लाह राजी नहीं है और जिसकी अल्लाह ने अनुमति नहीं दी है, वह हौज से भगाए जाने वालों और उससे दूर किए जाने वालों में से है, जिनके चेहरे काले होंगे। उनमें से सबसे अधिक निष्कासित और दूर किए जाने वाले वे हैं जिन्होंने मुसलमानों के समुदाय का विरोध किया और उनके रास्ते से अलग हो गए, जैसे कि ख्वारिज अपने विभिन्न समूहों के साथ, और राफिजी अपनी अलग-अलग गुमराहियों के साथ, और मोतज़िला अपनी तरह-तरह की इच्छाओं के साथ। ये सभी बदलने वाले और नई चीज़ें (बिदअत) निकालने वाले हैं। इसी तरह वे ज़ालिम जो अन्याय, अत्याचार और सच्चाई को मिटाने, उसके लोगों की हत्या करने और उन्हें अपमानित करने में हद से बढ़ गए, और जो खुलेआम बड़े गुनाह करते हैं, अवज्ञा को हल्का समझते हैं, और भटकने वाले, मनमर्जी करने वाले और बिदअती लोग; इन सबके बारे में यह डर है कि आयत और खबर (हदीस) में उन्हीं का उल्लेख है जैसा कि हमने स्पष्ट किया है। और आग (जहन्नम) में हमेशा वही रहेगा जो इनकार करने वाला काफ़िर है; जिसके दिल में राई के दाने के बराबर भी ईमान नहीं है।

(1) सहीह बुखारी (6583 - 6584), और यह सहीह मुस्लिम (2290 - 2291) और मुसनद अहमद (22822) में भी है। अबू हाज़िम सलमा बिन दीनार हैं। और उनका कथन: "तुम्हारा अग्रगामी" (फ़रतुकुम) यानी: वह जो तुम से पहले वहाँ पहुँचने वाला हो। अन-निहाया (फ़रत)। (2) सहीह बुखारी (6585)। और इसे मुस्लिम (249) और अहमद (9292) ने भी विस्तार से उद्धृत किया है। (3) (म) में: दूर होने वाले (अल-मुब्तइदीन)। (4) हस्तलिखित प्रतियों में: काले चेहरे वाले (अल-मुसव्वदीन)। जो स्थिर है वह (म) से है।

257 سورہ آل عمران: آیات ۱۰۶ - ۱۰۷ ...اللہ کے رسول ﷺ سے سنا ہے؟ انہوں نے کہا: اگر میں نے اسے رسول اللہ ﷺ سے صرف ایک، دو، یا تین بار سنا ہوتا - یہاں تک کہ انہوں نے سات تک گنا - تو میں تمہیں یہ بیان نہ کرتا۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن ہے۔ اور صحیح بخاری میں سہل بن سعد سے روایت ہے کہ اللہ کے رسول ﷺ نے فرمایا: "میں حوض (کوثر) پر تمہارا پیش رو ہوں گا، جو مجھ پر سے گزرے گا وہ پیئے گا، اور جو پی لے گا وہ پھر کبھی پیاسا نہ ہوگا، میرے پاس کچھ ایسی قومیں آئیں گی جنہیں میں پہچانتا ہوں گا اور وہ مجھے پہچانتے ہوں گے، پھر میرے اور ان کے درمیان روک ڈال دی جائے گی۔" ابو حازم نے کہا: تو مجھے نعمان بن ابی عیاش نے سنا اور کہا: کیا تم نے سہل بن سعد سے ایسا ہی سنا ہے؟ میں نے کہا: جی ہاں۔ انہوں نے کہا: میں گواہی دیتا ہوں کہ میں نے ابو سعید خدری سے سنا کہ وہ اس میں یہ اضافہ کرتے تھے: "میں کہوں گا: یہ تو مجھ سے (میرے ساتھی) ہیں۔ تو کہا جائے گا: آپ نہیں جانتے کہ انہوں نے آپ کے بعد کیا نئی چیزیں (بدعات) نکالیں، تو میں کہوں گا: دوری ہو، دوری ہو ان کے لیے جنہوں نے میرے بعد (دین کو) بدل دیا"(۱)۔ اور ابوہریرہ سے روایت ہے کہ وہ بیان کرتے تھے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "قیامت کے دن میرے صحابہ کی ایک جماعت میرے پاس حوض پر آئے گی، تو انہیں حوض سے ہٹا دیا جائے گا، میں کہوں گا: اے میرے رب، یہ تو میرے صحابہ ہیں! تو اللہ فرمائے گا: تمہیں علم نہیں کہ انہوں نے تمہارے بعد کیا نئی چیزیں نکالیں؛ وہ اپنی ایڑیوں کے بل (دین سے) پھر گئے تھے"(۲)۔ اور اس معنی میں احادیث بہت زیادہ ہیں۔ پس جس نے اللہ کے دین میں وہ تبدیلی کی یا بدلا یا نئی چیز (بدعت) نکالی جس سے اللہ راضی نہیں ہے، اور اللہ نے اس کی اجازت نہیں دی، تو وہ حوض سے بھگائے جانے والوں اور اس سے دور کیے جانے والوں میں سے ہے، جن کے چہرے سیاہ ہوں گے۔ اور ان میں سب سے زیادہ سختی سے بھگائے اور دور کیے جانے

والے وہ ہیں جنہوں نے مسلمانوں کی جماعت کی مخالفت کی، اور ان کی راہ سے جدا ہوئے، جیسے خوارج اپنے مختلف فرقوں کے ساتھ، اور روافض اپنی مختلف گمراہیوں کے ساتھ، اور معتزلہ اپنی طرح طرح کی خواہشات کے ساتھ؛ تو یہ سب کے سب بدلنے والے اور بدعت کرنے والے ہیں۔ اسی طرح وہ ظالم جو ظلم، ناانصافی، حق کو مٹانے، اہل حق کے قتل اور ان کی تذلیل میں حد سے گزر گئے، اور وہ لوگ جو اعلانیہ کبیرہ گناہوں کے مرتکب ہوتے ہیں، معصیت کو ہلکا جانتے ہیں، اور اہل کج روی، خواہشات اور بدعات کی جماعت؛ ان سب کے بارے میں یہ خوف ہے کہ وہ اس آیت اور خبر (حدیث) کی زد میں ہوں جیسا کہ ہم نے واضح کیا۔ اور آگ (جہنم) میں ہمیشہ وہی رہے گا جو منکر کافر ہے؛ جس کے دل میں رائی کے دانے کے برابر بھی ایمان نہیں ہے۔

(۱) صحیح بخاری (۶۵۸۳ - ۶۵۸۴)، اور یہ صحیح مسلم (۲۲۹۰ - ۲۲۹۱) میں بھی ہے، اور مسند احمد (۲۲۸۲۲)۔ اور ابو حازم، سلمہ بن دینار ہیں۔ اور ان کا قول: "فرطکم" یعنی: وہ جو تم سے پہلے وہاں پہنچنے والا ہو۔ النہایہ (فرط)۔ (۲) صحیح بخاری (۶۵۸۵)۔ اور اسے مسلم (۲۴۹) اور احمد (۹۲۹۲) نے بھی اسی طرح تفصیل سے روایت کیا ہے۔ (۳) نسخہ (م) میں: "المبتعدين" (دور ہونے والے)۔ (۴) قلمی نسخوں میں: "المسودين" (سیاہ چہروں والے)۔ اور متن میں ثابت شدہ نسخہ (م) سے ہے۔

Surah Al-Imran: Verses 106 - 109 258 Ibn al-Qasim said: There may be someone who is not from the people of whims (heretics) who is worse than the people of whims. It was said(1): The perfection of sincerity is avoiding sins. Third: The Almighty's saying: {As for those whose faces will be blackened} there is an omission in the speech, meaning: it will be said to them: {Did you disbelieve after your belief?} meaning on the day of the covenant when they said: "Yes". It is also said: This is for the Jews, and they were believers in Muhammad ﷺ before he was sent, but when he was sent, they disbelieved in him. Abu al-Aliya said: This is for the hypocrites, it is said: Did you disbelieve in secret after your acknowledgment in public(2)? The scholars of the Arabic language are unanimous that the letter 'fa' must be present in the response to 'amma' (as for), because the meaning in your saying: "As for Zaid, he is departing" is: whatever may be the case, Zaid is departing. And the Almighty's saying: {And as for those whose faces will be whitened} these are the people of obedience to Allah, the Mighty and Sublime, and of fulfillment of His covenant(3). {they will be in the mercy of Allah, remaining therein forever} meaning: in His Paradise and the abode of His honor, staying permanently. May Allah make us among them, and keep us away from the paths of innovation and misguidance, and guide us to the path of those who believe and do righteous deeds. Amen. The Almighty's saying: {These are the verses of Allah, We recite them to you in truth, and Allah does not want injustice for the worlds (108). And to Allah belongs whatever is in the heavens and whatever is on the earth, and to Allah all matters are returned (109).} The Almighty's saying: {These are the verses of Allah} is a subject and predicate, meaning the Quran. {We recite them to you} meaning We send Gabriel down to you, and he recites them to you. {in truth} meaning: in truth (veracity)(4). Al-Zajjaj said: {These are the verses of Allah} mentioned are Allah's proofs and evidences(5). It was said: "tilka" (those) means "hadhihi" (these), but when they were completed, they became as if they were distant, so it was said: "tilka"(6). (1) In (d) and (m): He says. And what is established is consistent with Al-Tamhid 20/262 - 263, and what precedes it. (2) See Tafsir Abu al-Layth 1/290. (3) See Tafsir al-Tabari 5/666. (4) Tafsir Abu al-Layth 1/290. (5) Ma'ani al-Quran wa I'rabuhu 1/455 similarly. And mentioned by al-Nahhas in I'rab al-Quran 1/399. (6) See Tafsir al-Razi 8/185.

सूरा अल-इमरान: आयतें 106 - 109 258 इब्न अल-कासिम ने कहा: कभी-कभी जो लोग मनमानी (अहले-अहवा) करने वालों में से नहीं होते, वे उनसे भी बुरे हो सकते हैं। कहा जाता था(1): निष्ठा की पूर्णता पापों से बचना है। तीसरी बात: अल्लाह ताला का फरमान: {तो रहे वे लोग जिनके चेहरे काले होंगे} यहाँ बात में कुछ छिपा हुआ है, यानी उनसे कहा जाएगा: {क्या तुमने अपने ईमान के बाद कुफ्र किया?} यानी अहद (वचन) के दिन जब उन्होंने कहा था: "हाँ"। और यह भी कहा गया है: यह यहूदियों के बारे में है, वे मुहम्मद ﷺ के भेजे जाने से पहले उन पर ईमान रखते थे, लेकिन जब उन्हें भेजा गया तो उन्होंने उनका इनकार कर दिया। अबू अल-आलिया ने कहा: यह मुनाफ़िकों (पाखंडियों) के बारे में है, उनसे कहा जाएगा: क्या तुमने खुले तौर पर इकरार करने के बाद गुपचुप तरीके से कुफ्र किया(2)? अरबी भाषा के विद्वान इस बात पर सहमत हैं कि 'अम्मा' (जहाँ तक/रहा सवाल) के जवाब में 'फ़ा' का होना ज़रूरी है, क्योंकि "अम्मा ज़ैदुन फ़ मुंतलिक़ुन" (जहाँ तक ज़ैद की बात है, वह जा रहा है) कहने का अर्थ यह है: चाहे कुछ भी हो, ज़ैद जा रहा है। और अल्लाह ताला का फरमान: {और रहे वे लोग जिनके चेहरे सफेद होंगे} ये अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की आज्ञा मानने वाले और उसके वादे को निभाने वाले लोग हैं(3)। {तो वे अल्लाह की रहमत में होंगे, उसमें हमेशा रहेंगे} यानी: उसकी जन्नत और उसके सम्मान के घर में हमेशा रहने वाले। अल्लाह हमें उनमें से बनाए, और हमें बिदअत (नवाचार) और गुमराहियों के रास्तों से बचाए, और हमें उन लोगों के रास्ते पर चलने की तौफीक दे जो ईमान लाए और नेक काम किए। आमीन। अल्लाह ताला का फरमान: {ये अल्लाह की आयतें हैं, जिन्हें हम आपको हक (सच्चाई) के साथ पढ़कर सुनाते हैं, और अल्लाह दुनिया वालों पर ज़ुल्म नहीं चाहता (108)। और अल्लाह ही का है जो कुछ आसमानों में है और जो कुछ ज़मीन में है, और अल्लाह ही की तरफ तमाम मामले लौटाए जाते हैं (109)।} अल्लाह ताला का फरमान: {ये अल्लाह की आयतें हैं} यह मुक्तदा (विषय) और खबर (विधेय) है, जिसका अर्थ है कुरान। {जिन्हें हम आपको पढ़कर सुनाते हैं} यानी हम आपके पास जिब्रील को भेजते हैं, और वे उन्हें आपको पढ़कर सुनाते हैं। {हक के साथ} यानी: सच्चाई के साथ(4)। अज़-ज़ज्जाज ने कहा: {ये अल्लाह की आयतें हैं} जो ज़िक्र की गई हैं, अल्लाह की हुज्जतें (दलीलें) और प्रमाण हैं(5)। और कहा गया है: "तिल्का" (वे) यहाँ "हाज़िही" (ये) के अर्थ में है, लेकिन जब वे पूरी हो गईं, तो वे ऐसी हो गईं जैसे कि वे दूर हों, इसलिए "तिल्का" कहा गया(6)। (1) (द) और (म) में: वह कहता है। और जो साबित है वह अल-तम्हीद 20/262 - 263 और उससे पहले के अनुरूप है। (2) देखिए तफ़्सीर अबू अल-लैथ 1/290। (3) देखिए तफ़्सीर अल-तबरी 5/666। (4) तफ़्सीर अबू अल-लैथ 1/290। (5) मानी अल-कुरान व

एराबुहू 1/455 इसी तरह। और अल-नहहास ने एराब अल-कुरान 1/399 में इसका ज़िक्र किया है।
(6) देखिए तफ़्सीर अल-राज़ी 8/185।

سورۃ آل عمران: آیات ۱۰۶ - ۱۰۹ ۲۵۸ ابن القاسم نے کہا: بسا اوقات خواہشات پرستوں کے علاوہ بھی ایسے لوگ ہوتے ہیں جو خواہشات پرستوں سے بدتر ہوتے ہیں۔ اور کہا جاتا تھا(۱): اخلاص کی تکمیل گناہوں سے بچنا ہے۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس رہے وہ لوگ جن کے چہرے سیاہ ہوں گے} کلام میں حذف ہے، یعنی ان سے کہا جائے گا: {کیا تم نے اپنے ایمان کے بعد کفر کیا؟} یعنی میثاق (عہد) کے دن جب انہوں نے کہا تھا: "ہاں"۔ اور کہا جاتا ہے: یہ یہودیوں کے لیے ہے، وہ آپ ﷺ کی بعثت سے پہلے محمد ﷺ پر ایمان رکھتے تھے، لیکن جب آپ مبعوث ہوئے تو انہوں نے کفر کیا۔ ابو العالیہ نے کہا: یہ منافقین کے لیے ہے، کہا جائے گا: کیا تم نے اعلانیہ اقرار کے بعد پوشیدہ طور پر کفر کیا(۲)؟ اور اہل عرب کا اس بات پر اتفاق ہے کہ "اما" کے جواب میں "فا" کا ہونا ضروری ہے، کیونکہ تمہارے قول "اما زید فمنطلق" (رہا زید تو وہ جانے والا ہے) کا معنی یہ ہے: خواہ کچھ بھی ہو، زید جانے والا ہے۔ اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور رہے وہ لوگ جن کے چہرے سفید ہوں گے} یہ اللہ عزوجل کی اطاعت کرنے والے اور اس کے عہد کو پورا کرنے والے لوگ ہیں(۳)۔ {تو وہ اللہ کی رحمت میں ہوں گے، اس میں ہمیشہ رہیں گے} یعنی: اس کی جنت اور اس کے دارِ کرامت میں ہمیشہ رہنے والے ہیں۔ اللہ ہمیں ان میں سے بنائے، اور ہمیں بدعتوں اور گمراہیوں کے راستوں سے بچائے، اور ہمیں ان لوگوں کے راستے کی توفیق دے جو ایمان لائے اور نیک اعمال کیے۔ آمین۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یہ اللہ کی آیات ہیں جنہیں ہم آپ کو حق کے ساتھ پڑھ کر سناتے ہیں، اور اللہ جہان والوں پر ظلم کا ارادہ نہیں رکھتا (۱۰۸)۔ اور اللہ ہی کے لیے ہے جو کچھ آسمانوں میں ہے اور جو کچھ زمین میں ہے، اور اللہ ہی کی طرف تمام معاملات لوٹائے جاتے ہیں (۱۰۹)}۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یہ اللہ کی آیات ہیں} مبتدا اور خبر ہے، یعنی قرآن۔ {جنہیں ہم آپ کو پڑھ کر سناتے ہیں} یعنی ہم آپ پر جبریل کو نازل کرتے ہیں، تو وہ انہیں آپ کو پڑھ کر سناتے ہیں۔ {حق کے ساتھ} یعنی: سچائی کے ساتھ(۴)۔ زجاج نے کہا: {یہ اللہ کی آیات

ہیں} مذکورہ اللہ کی حجتیں اور اس کے دلائل ہیں(۵)۔ اور کہا گیا: "تلک" (وہ) یہاں "ہذہ" (یہ) کے معنی میں ہے، لیکن جب وہ ختم ہو گئیں تو وہ ایسی ہو گئیں گویا کہ وہ دور ہوں، اس لیے "تلک" کہا گیا(۶)۔ (۱) (د) اور (م) میں: وہ کہتا ہے۔ اور ثابت شدہ تمہید ۲۰/۲۶۲ - ۲۶۳ اور اس سے پہلے کے موافق ہے۔ (۲) دیکھئے تفسیر ابو اللیث ۱/۲۹۰۔ (۳) دیکھئے تفسیر طبری ۵/۶۶۶۔ (۴) تفسیر ابو اللیث ۱/۲۹۰۔ (۵) معانی القرآن واعرابہ ۱/۴۵۵ اسی طرح۔ اور نحاس نے اعراب القرآن ۱/۳۹۹ میں اسے ذکر کیا ہے۔ (۶) دیکھئے تفسیر رازی ۸/۱۸۵۔

It is permissible for "Ayat Allah" (Verses of Allah) to be a substitute for "Tilka" (Those), and not an attribute, because an indefinite noun is not described by a possessive construct (1). {And Allah wants no injustice to the worlds} means that He does not punish them without a sin (2). {And to Allah belongs whatever is in the heavens and whatever is on the earth}. Al-Mahdawi said: The reason for its connection to what precedes it is that when He mentioned the states of the believers and disbelievers, and that He does not want injustice for the worlds, He followed it by mentioning the vastness of His power and His self-sufficiency from injustice; because whatever is in the heavens and whatever is on the earth is in His grasp.

It was said: It is a beginning of speech; He explained to His servants that all that is in the heavens and all that is on the earth is His, so that they may ask Him and worship Him, and not worship other than Him (3).

Allah Almighty's saying: {You are the best nation produced [as an example] for mankind. You enjoin what is right and forbid what is wrong and believe in Allah. If only the People of the Scripture had believed, it would have been better for them. Among them are believers, but most of them are defiantly disobedient.}

His saying: {You are the best nation produced for mankind}

There are three issues in it: First: At-Tirmidhi narrated from Bahz bin Hakim, from his father, from his grandfather, that he heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say regarding Allah Almighty's saying: {You are the best nation produced for mankind}, he said: "You complete seventy nations, you are the best of them and the most honored of them to Allah." And he said: This is a good (hasan) hadith (4).

Abu Hurairah said: We are the best of people for people, we lead them with chains to Islam (5).

Ibn Abbas said: They are those who migrated from Mecca to Medina, and witnessed Badr and Al-Hudaybiyyah (6).

Umar bin Al-Khattab said: Whoever does their action is like them (7).

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/399. (2) Tafsir of Abi al-Layth 1/291. (3) Same previous reference. (4) Sunan al-Tirmidhi (3001). Also narrated by Ahmad (20015), and Ibn Majah (4288). And al-Nasa'i narrated it at length in al-Sunan al-Kubra (11367). The grandfather of Bahz bin Hakim is Muawiyah bin Haydah (may Allah be pleased with

him). (5) Narrated by al-Bukhari (4557). (6) Narrated by Abd al-Razzaq in his Tafsir 1/130, and Ahmad (2463), and al-Nasa'i in al-Sunan al-Kubra (11006). (7) Mentioned by Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 20/251.

यह संभव है कि 'आयात अल्लाह' 'तिलका' का बदल हो, और विशेषण (सिफ़त) न हो, क्योंकि किसी अनिश्चित (मुबहम) संज्ञा की विशेषता मज़ाफ़ (संबंधवाचक) द्वारा नहीं बताई जाती (1)। {व-माल्लाहु युरीदु ज़ुल्मल-लिल-आलमीन} का अर्थ है कि वह उन्हें बिना किसी पाप के दंड नहीं देता (2)। {व-लिल्लाहि मा फ़िस-समावाति व-मा फ़िल-अर्ज़} अल-महदवी ने कहा: पिछले प्रसंग से इसके जुड़ाव का कारण यह है कि जब उन्होंने विश्वासियों और अविश्वासियों की स्थितियों का उल्लेख किया, और यह कि वह सृष्टि पर अन्याय नहीं चाहता, तो इसे अपनी शक्ति की व्यापकता और अन्याय से अपनी बेपरवाही के उल्लेख के साथ जोड़ा; क्योंकि जो कुछ भी आसमानों और ज़मीन में है, वह उसके अधिकार में है।

कहा गया है: यह एक नए कथन की शुरुआत है; उन्होंने अपने बंदों को समझाया कि जो कुछ भी आसमानों और ज़मीन में है, वह सब उनका है, ताकि वे उनसे मांगें और उनकी इबादत करें, और उनके अलावा किसी और की इबादत न करें (3)।

अल्लाह तआला का कथन: {तुम सबसे बेहतरीन उम्मत (समुदाय) हो जिसे लोगों के लिए निकाला गया है। तुम भलाई का आदेश देते हो और बुराई से रोकते हो और अल्लाह पर विश्वास करते हो। और अगर किताब वाले (ईसाई और यहूदी) भी विश्वास ले आते तो उनके लिए बेहतर होता। उनमें कुछ तो विश्वासी हैं लेकिन उनमें से अधिकतर अवज्ञाकारी हैं।}

उनका कथन: {तुम सबसे बेहतरीन उम्मत हो जिसे लोगों के लिए निकाला गया है}

इसमें तीन मुद्दे हैं: पहला: तिरमिज़ी ने बहज़ बिन हकीम से, उनके पिता से, उनके दादा से रिवायत की है कि उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ को अल्लाह तआला के कथन {तुम सबसे बेहतरीन उम्मत हो जिसे लोगों के लिए निकाला गया है} के बारे में कहते सुना, उन्होंने कहा: "तुम सत्तर उम्मतों को पूरा करते हो, तुम उनमें सबसे अच्छे हो और अल्लाह के नज़दीक सबसे सम्मानित हो।" और उन्होंने कहा: यह एक हदीस हसन (अच्छी) है (4)।

अबू हुरैरा ने कहा: हम लोगों के लिए सबसे अच्छे लोग हैं, हम उन्हें जंजीरों से इस्लाम की ओर ले जाते हैं (5)।

इब्न अब्बास ने कहा: वे वे हैं जिन्होंने मक्का से मदीना हिजरत की, और बद्र और हुदैबिया में मौजूद रहे (6)।

उमर बिन अल-खत्ताब ने कहा: जो उनके जैसा काम करेगा वह उनके जैसा होगा (7)।

---

(1) इ'राब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 1/399। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/291। (3) वही पिछला संदर्भ। (4) सुनन अल-तिरमिज़ी (3001)। इसे अहमद (20015) और इब्न माजाह (4288) ने भी रिवायत किया है। और अल-नसाई ने इसे अल-सुनन अल-कुबरा (11367) में विस्तार से रिवायत किया है। बहज़ बिन हकीम के दादा मुआविया बिन हैदा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) हैं। (5) अल-बुखारी द्वारा रिवायत (4557)। (6) अब्द अल-रज्ज़ाक ने अपनी तफ़सीर 1/130, अहमद (2463) और अल-नसाई ने अल-सुनन अल-कुबरा (11006) में रिवायत किया है। (7) इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 20/251 में इसका उल्लेख किया है।

اور یہ جائز ہے کہ «آيات الله» بدل ہو «تلك» سے، اور وہ صفت نہ ہو، کیونکہ اسمِ مبہم کی صفت مضاف کے ذریعے نہیں آتی (۱)۔ {وَمَا اللَّهُ يُرِيدُ ظُلْمًا لِلْعَالَمِينَ} کا مطلب یہ ہے کہ وہ انہیں بغیر کسی گناہ کے عذاب نہیں دیتا (۲)۔ {وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ} المہدوی کہتے ہیں: اس کے ماقبل سے ربط کی وجہ یہ ہے کہ جب اللہ نے مومنوں اور کافروں کے احوال ذکر فرمائے، اور یہ کہ وہ جہان والوں پر ظلم کا ارادہ نہیں رکھتا، تو اسے اپنی قدرت کی وسعت اور ظلم سے اپنی بے نیازی کے ذکر سے جوڑ دیا؛ اس لیے کہ جو کچھ آسمانوں اور زمین میں ہے وہ اسی کے قبضے میں ہے۔

اور کہا گیا: یہ کلام کی ابتدا ہے؛ اپنے بندوں پر واضح کیا کہ آسمانوں اور زمین میں جو کچھ بھی ہے وہ سب اسی کا ہے، تاکہ وہ اسی سے مانگیں اور اسی کی عبادت کریں، اور اس کے سوا کسی کی عبادت نہ کریں (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تم وہ بہترین امت ہو جو لوگوں کے لیے پیدا کی گئی ہے، تم نیک کاموں کا حکم دیتے ہو اور برے کاموں سے روکتے ہو اور اللہ پر ایمان لاتے ہو، اور اگر اہل کتاب ایمان لاتے تو ان کے لیے بہت بہتر تھا، ان میں کچھ تو مومن ہیں اور ان کے اکثر نافرمان ہیں۔}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {تم وہ بہترین امت ہو جو لوگوں کے لیے نکالی گئی ہے}

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: امام ترمذی نے بہز بن حکیم سے، انہوں نے اپنے والد سے، اور انہوں نے اپنے دادا سے روایت کیا کہ انہوں نے رسول اللہ ﷺ کو اللہ تعالیٰ کے فرمان {تم وہ بہترین امت ہو جو لوگوں کے لیے نکالی گئی ہے} کے بارے میں فرماتے سنا: "تم ستر امتوں کو پورا کرتے

ہو، تم ان میں سب سے بہتر اور اللہ کے نزدیک سب سے زیادہ معزز ہو"۔ اور فرمایا: یہ حدیث حسن ہے (۴)۔

حضرت ابوہریرہؓ نے فرمایا: ہم لوگوں کے لیے بہترین لوگ ہیں، ہم انہیں زنجیروں میں جکڑ کر اسلام کی طرف لاتے ہیں (۵)۔

حضرت ابن عباسؓ نے فرمایا: یہ وہ لوگ ہیں جنہوں نے مکہ سے مدینہ ہجرت کی، اور بدر و حدیبیہ میں حاضر ہوئے (۶)۔

حضرت عمر بن الخطابؓ نے فرمایا: جس نے ان جیسا عمل کیا وہ ان جیسا ہو گیا (۷)۔

---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۳۹۹/۱ ۔ (۲) تفسیر ابی اللیث ۲۹۱/۱ ۔ (۳) حوالہ بالا۔ (۴) سنن ترمذی (۳۰۰۱)۔ نیز احمد (۲۰۰۱۵) اور ابن ماجہ (۴۲۸۸) نے بھی اسے روایت کیا ہے۔ اور امام نسائی نے السنن الکبری (۱۱۳۶۷) میں اسے تفصیل سے ذکر کیا ہے۔ بہز بن حکیم کے دادا حضرت معاویہ بن حیدہؓ ہیں۔ (۵) صحیح بخاری (۴۵۵۷)۔ (۶) عبدالرزاق نے اپنی تفسیر ۱۳۰/۱، امام احمد (۲۴۶۳) اور امام نسائی نے السنن الکبری (۱۱۰۰۶) میں اسے روایت کیا ہے۔ (۷) ابن عبدالبر نے التمہید ۲۵۱/۲۰ میں اسے نقل کیا ہے۔

Page 260 Surah Al-Imran: Verse 110

It was said: They are the nation of Muhammad ﷺ, meaning the righteous among them and the people of merit, and they are the witnesses over mankind on the Day of Resurrection, as previously mentioned in Al-Baqarah (1). Mujahid said: ﴿You are the best nation produced [as an example] for mankind﴾ according to the conditions mentioned in the verse. It was said: Its meaning is: You were [recorded so] in the Preserved Tablet (Al-Lawh Al-Mahfuz) (2). And it was said: Since you believed, you have been the best nation (3). And it was said: This came because of the prior glad tidings of the Prophet ﷺ and his nation; so the meaning is: You were, in the view of those who preceded you from the People of the Book, the best nation. Al-Akhfash said (4): He means 'people of a nation', i.e., the best people of a religion, and he recited: "I swore and left no doubt for yourself ... and does one of a religion sin while he is obedient?" (5) It was said: It is the 'complete' (taammah) "kana" (was/were), and the meaning is: You were created and found to be the best nation, so "best nation" is a circumstantial state (hal). It was said: "kana" is extra (za'idah), and the meaning is: You are the best nation. Sibawayh recited: "And neighbors of ours who were noble" (6) Similar to it is the saying of the Exalted: ﴿How can we speak to one who is in the cradle a child?﴾ [Maryam: 29]. And His saying: ﴿And remember when you were few and He increased you﴾ [Al-A'raf: 86]. And He said in another place: ﴿And remember when you are few﴾ [Al-Anfal: 26]. Sufyan narrated from Maysara al-Ashja'i, from Abu Hazim, from Abu Hurairah: ﴿You are the best nation produced for mankind﴾ he said: You drag people with chains to Islam (7).

Footnotes: (1) 2/435. (2) Mentioned by al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 1/400. (3) Mentioned by al-Zajjaj in Ma'ani al-Qur'an wa I'rabuh 1/456. (4) Ma'ani al-Qur'an 1/419. (5) The verse is by al-Nabighah al-Dhubyani, and it is in his Diwan p. 81. (6) Al-Kitab 2/153. The author quoted it from him via I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/400, and the verse is by al-Farazdaq and it is in his Diwan p. 290, and its beginning is: "So how is it when you see the houses of a people." (7) Narrated by al-Bukhari (4557). The author quoted it via I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/400. It was previously mentioned at the beginning of the issue.

पृष्ठ २६० सूरह अल-इमरान: आयत ११०

कहा गया है: वे मुहम्मद ﷺ की उम्मत हैं, यानी उनमें से नेक लोग और फ़ज़ीलत वाले लोग, और वे कयामत के दिन लोगों पर गवाह होंगे, जैसा कि अल-बकरा (१) में पहले बताया जा चुका है। मुजाहिद ने कहा: ﴿तुम सबसे बेहतरीन उम्मत हो जो लोगों के लिए निकाली गई है﴾ आयत में वर्णित शर्तों के आधार पर। कहा गया: इसका अर्थ है: तुम लौह-ए-महफूज़ (२) में थे। और कहा गया: जब से तुम ईमान लाए, तुम सबसे बेहतरीन उम्मत रहे हो (३)। और कहा गया: यह नबी ﷺ और उनकी उम्मत की पिछली खुशखबरी की वजह से आया है; तो अर्थ यह है: तुम उन लोगों की नज़रों में जो तुमसे पहले अहले किताब थे, बेहतरीन उम्मत थे। अल-अखफश (४) ने कहा: उनका मतलब उम्मत के लोग हैं, यानी बेहतरीन दीन वाले लोग, और उन्होंने ये शेर पढ़ा: "मैंने कसम खाई और तुम्हारे लिए कोई शक नहीं छोड़ा... और क्या दीन वाला गुनाह करता है जबकि वह आज्ञाकारी है" (५) कहा गया: यह 'ताम्मा' (पूर्ण) "काना" है, और अर्थ यह है: तुम पैदा किए गए और पाए गए बेहतरीन उम्मत के रूप में, तो "बेहतरीन उम्मत" हाल (अवस्था) है। कहा गया: "काना" ज़ायद (अतिरिक्त) है, और अर्थ है: तुम बेहतरीन उम्मत हो। सिबवैह ने पढ़ा: "और हमारे पड़ोसी जो शरीफ थे" (६) इसी तरह अल्लाह तआला का फरमान है: ﴿हम उससे कैसे बात करें जो पालने में बच्चा है?﴾ [मरियम: २९]। और उसका फरमान: ﴿और याद करो जब तुम थोड़े थे तो उसने तुम्हारी तादाद बढ़ा दी﴾ [अल-आराफ: ८६]। और दूसरी जगह फरमाया: ﴿और याद करो जब तुम थोड़े हो﴾ [अल-अनफाल: २६]। सुफियान ने मैसरा अल-अशजई से, अबू हाज़िम से, अबू हुरैरा से रिवायत की: ﴿तुम सबसे बेहतरीन उम्मत हो जो लोगों के लिए निकाली गई है﴾ उन्होंने कहा: तुम लोगों को जंजीरों से इस्लाम की तरफ खींच लाते हो (७)।

पादलेख: (१) २/४३५ । (२) अल-नहस ने इराब अल-कुरान १/४०० में इसका उल्लेख किया है। (३) अल-ज़ज्जाज ने मानी अल-कुरान व इराबुह १/४५६ में इसका उल्लेख किया है। (४) मानी अल-कुरान १/४१९ । (५) यह शेर नाबिगा अल-दुबयानी का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ ८१ में है। (६) अल-किताब २/१५३। लेखक ने अल-नहस की इराब अल-कुरान १/४०० के माध्यम से उनसे इसका उल्लेख किया है, और यह शेर अल-फरजदक का है और यह उनके दीवान पृष्ठ २९० में है, और इसकी शुरुआत है: "तो कैसा हो जब तुम किसी कौम के घरों को देखो।" (७) अल-बुखारी (४५५७) ने इसे निकाला है। लेखक ने अल-नहस की इराब अल-कुरान १/४०० के माध्यम से इसे उद्धृत किया है। और इसका उल्लेख मसले की शुरुआत में हो चुका है।

صفحہ ٢٦٠ سورة آل عمران: آیت ١١٠

اور کہا گیا: وہ امتِ محمد ﷺ ہیں، یعنی ان میں سے صالحین اور اہل فضل، اور وہ قیامت کے دن لوگوں پر گواہ ہوں گے، جیسا کہ سورہ بقرہ (١) میں پہلے گزر چکا ہے۔ مجاہد نے کہا: ﴿تم بہترین امت ہو جو لوگوں کے لیے نکالی گئی ہے﴾ آیت میں مذکورہ شرائط پر۔ اور کہا گیا: اس کا معنی ہے: تم لوحِ محفوظ میں تھے (٢)۔ اور کہا گیا: جب سے تم ایمان لائے ہو، تم بہترین امت ہو (٣)۔ اور کہا گیا: یہ نبی ﷺ اور آپ کی امت کی بشارت کے تقدم کی وجہ سے آیا ہے؛ تو معنی یہ ہے: تم تم سے پہلے والے اہل کتاب کے نزدیک بہترین امت تھے۔ اور اخفش (٤) نے کہا: اس سے مراد اہل امت ہیں، یعنی بہترین دین والے لوگ، اور انہوں نے یہ شعر پڑھا: "میں نے قسم کھائی اور تیرے لیے کوئی شک نہیں چھوڑا... اور کیا دین والا گناہ کرتا ہے جبکہ وہ فرمانبردار ہو" (٥) اور کہا گیا: یہ "کان" تامہ ہے، اور معنی یہ ہے: تم پیدا کیے گئے اور پائے گئے بہترین امت، پس "خیر امت" حال ہے۔ اور کہا گیا: "کان" زائدہ ہے، اور معنی یہ ہے: تم بہترین امت ہو۔ اور سیبویہ نے یہ شعر پڑھا: "اور ہمارے پڑوسی جو معزز تھے" (٦) اور اس کی مثال اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ہم اس سے کیسے کلام کریں جو گہوارے میں بچہ ہے؟﴾ [مریم: ٢٩]۔ اور اس کا قول: ﴿اور یاد کرو جب تم تھوڑے تھے تو اس نے تمہیں زیادہ کر دیا﴾ [الاعراف: ٨٦]۔ اور دوسری جگہ فرمایا: ﴿اور یاد کرو جب تم تھوڑے ہو﴾ [الانفال: ٢٦]۔ اور سفیان نے میسرہ الاشجعی سے، انہوں نے ابوحازم سے، انہوں نے ابوہریرہ سے روایت کیا: ﴿تم بہترین امت ہو جو لوگوں کے لیے نکالی گئی ہے﴾ انہوں نے کہا: تم لوگوں کو زنجیروں کے ساتھ اسلام کی طرف کھینچ کر لاتے ہو (٧)۔

حواشی: (١) ٢/٤٣٥۔ (٢) اسے نحاس نے اعراب القرآن ١/٤٠٠ میں ذکر کیا ہے۔ (٣) اسے زجاج نے معانی القرآن واعرابہ ١/٤٥٦ میں ذکر کیا ہے۔ (٤) معانی القرآن ١/٤١٩۔ (٥) یہ شعر نابغہ

ذبیانی کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ۸۱ میں ہے۔ (۶) الکتاب ۲/۱۵۳۔ مصنف نے اسے نحاس کی اعراب القرآن ۱/۴۰۰ کے واسطے سے نقل کیا ہے، اور یہ شعر فرزدق کا ہے اور ان کے دیوان ص ۲۹۰ میں ہے، اور اس کا مصرعہ اول یہ ہے: "تو کیسا ہو جب تم کسی قوم کے گھروں کو دیکھو"۔ (۷) اسے بخاری نے (۴۵۵۷) پر روایت کیا ہے۔ اور مصنف نے اسے نحاس کی اعراب القرآن ۱/۴۰۰ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ اور اس کا ذکر مسئلہ کے شروع میں گزر چکا ہے۔

261 Surah Al-Imran: Verse 110

Al-Nahhas said (1): The estimation based on this is: You were the best nation for people. And according to the saying of Mujahid: You were the best nation when (2) you were enjoining what is right and forbidding what is wrong. It was said: The nation of Muhammad ﷺ only became the best nation because the Muslims among them are more numerous, and enjoining what is right and forbidding what is wrong is more widespread among them. It was also said: This is for the companions of the Messenger of Allah ﷺ, as he ﷺ said: "The best of people are my generation" (3), meaning: those among whom I was sent. Second: Since it is established by the text of the revelation that this nation is the best of nations, the Imams narrated from the Hadith of Imran bin Husain from the Prophet ﷺ that he said: "The best of people are my generation, then those who follow them, then those who follow them." The Hadith (4). This indicates that the first of this nation are better than those who come after them (5), and this is the view of most scholars; that whoever accompanied the Prophet ﷺ and saw him even once in his life is better than whoever comes after him, and that the virtue of companionship is not equaled by any deed. Abu Umar bin Abd al-Barr (6) went to the view that there may be among those who come after the companions someone better than those who were among the companions, and that his saying, peace and blessings be upon him: "The best of people are my generation" is not general, as evidenced by what the generation includes of the virtuous and the less virtuous. His generation included a group of hypocrites who outwardly showed faith, and people who committed major sins upon whom he performed, or upon some of them, the legal punishments (Hudud), and said to them: What do you say about the thief, the drinker, and the adulterer (7). And he said facing someone who was in his generation: "Do not abuse my companions" (8). And he said to Khalid bin al-Walid regarding Ammar:

---

(1) I'rab al-Qur'an 1/400. (2) In (D) and (M): "since" (idh). What is fixed is from (Kh) and (Z), and it agrees with I'rab al-Qur'an. (3) Narrated by Ahmad (4130), Al-Bukhari (2652), and Muslim (2533) (212) from the Hadith of Abdullah bin Mas'ud (may Allah be pleased with him). Ahmad (7123) and Muslim (2534) narrated from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) in a Marfu' manner: "The best of my nation is the generation in which I was sent, then those who follow them." (4) Narrated by Al-Bukhari (2651), Muslim (2535), and Ahmad (19820), and the wording is his. (5) In (M): after them (plural). (6) Al-Tamhid 20/250 - 251. (7) Part of a Hadith, narrated by Malik 1/167, and Abd al-Razzaq (3740) from al-Nu'man bin Murrah, Mursal. Ibn Abd al-Barr

said in Al-Tamhid 23/409: It is a Sahih Hadith supported from aspects from the Hadith of Abu Hurairah and Abu Sa'id... (and mentioned them). (8) Narrated by Al-Bukhari (3673), and Muslim (2541) from the Hadith of Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him), and it is in Musnad Ahmad (11079).

261 सूरह आल इमरान: आयत 110

अल-नह़ास (1) ने कहा: इस पर अनुमान यह है: तुम लोगों के लिए सबसे अच्छी उम्मत थे। और मुजाहिद के कथन के अनुसार: तुम सबसे अच्छी उम्मत तब थे जब (2) तुम भलाई का हुक्म देते थे और बुराई से रोकते थे। कहा गया है: मुहम्मद ﷺ की उम्मत केवल इसलिए सबसे अच्छी उम्मत बनी क्योंकि उनमें मुसलमान अधिक हैं, और उनमें भलाई का हुक्म देना और बुराई से रोकना अधिक प्रचलित है। कहा गया: यह अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों के लिए है, जैसा कि उन्होंने ﷺ फरमाया: "सबसे अच्छे लोग मेरी पीढ़ी के हैं" (3) यानी: वे लोग जिनमें मैं भेजा गया हूँ। दूसरा: चूँकि रहस्योद्घाटन के पाठ से यह सिद्ध होता है कि यह उम्मत उम्मतों में सबसे अच्छी है, तो इमामों ने इमरान बिन हुसैन की हदीस से नबी ﷺ से रिवायत की है कि उन्होंने फरमाया: "सबसे अच्छे लोग मेरी पीढ़ी के हैं, फिर वे जो उनके बाद आएंगे, फिर वे जो उनके बाद आएंगे।" हदीस (4)। यह इस बात का संकेत है कि इस उम्मत के पहले लोग बाद में आने वालों (5) से बेहतर हैं, और यही अधिकांश विद्वानों का विचार है; कि जिसने नबी ﷺ का साथ दिया और उन्हें जीवन में एक बार भी देखा, वह उसके बाद आने वाले से बेहतर है, और यह कि साथ रहने के गुण के बराबर कोई कार्य नहीं है। अबू उमर बिन अब्दुल बर (6) का विचार था कि सहाबा (साथियों) के बाद आने वालों में कुछ ऐसे लोग हो सकते हैं जो सहाबा की जमात में शामिल कुछ लोगों से बेहतर हों, और यह कि उनका (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) यह कहना: "सबसे अच्छे लोग मेरी पीढ़ी के हैं" सामान्य नहीं है, जैसा कि प्रमाण है कि पीढ़ी में गुणी और कम गुणी दोनों शामिल होते हैं। उनकी पीढ़ी में मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) का एक समूह शामिल था जो बाहरी तौर पर ईमान दिखाते थे, और बड़े पाप करने वाले लोग जिन पर उन्होंने या उनमें से कुछ पर दंड (हुदूद) लागू किए थे, और उनसे कहा था: तुम चोर, शराबी और व्यभिचारी (7) के बारे में क्या कहते हो। और उन्होंने अपनी पीढ़ी के किसी व्यक्ति का सामना करते हुए कहा: "मेरे साथियों को गाली मत दो" (8)। और उन्होंने अम्मार के बारे में खालिद बिन अल-वलीद से कहा:

---

(1) इ'राब अल-क़ुरआन 1/400। (2) (द) और (म) में: "इज़" (चूँकि)। (ख) और (ज़) से जो तय किया गया है, वह इ'राब अल-क़ुरआन के अनुरूप है। (3) इसे अहमद (4130), बुखारी (2652), और मुस्लिम (2533) (212) ने अब्दुल्ला बिन मसूद रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से रिवायत किया है। अहमद (7123) और मुस्लिम (2534) ने अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु से मरफूअ़ तौर पर रिवायत किया है: "मेरी उम्मत की सबसे अच्छी पीढ़ी वह है जिसमें मैं भेजा गया, फिर वे जो उनके बाद

आएंगे।" (4) इसे बुखारी (2651), मुस्लिम (2535), और अहमद (19820) ने रिवायत किया है, और शब्द उन्हीं के हैं। (5) (म) में: उनके बाद। (6) अल-तमहीद 20/250 - 251। (7) एक हदीस का हिस्सा, जिसे मालिक 1/167, और अब्दुल रज्ज़ाक़ (3740) ने नुमान बिन मुर्रह से मुरसल के रूप में रिवायत किया है। इब्न अब्दुल बर ने अल-तमहीद 23/409 में कहा: यह एक सही हदीस है जो अबू हुरैरा और अबू सईद की हदीस के पहलुओं से समर्थित है... (और उनका उल्लेख किया)। (8) इसे बुखारी (3673), और मुस्लिम (2541) ने अबू सईद अल-खुद़री रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से रिवायत किया है, और यह मुसनद अहमद (11079) में है।

٢٦١ سورة آل عمران: آیت ١١٠

النحاس (١) نے کہا: اس پر تقدیر یہ ہے: تم لوگوں کے لیے بہترین امت تھے۔ اور مجاہد کے قول کے مطابق: تم بہترین امت تب تھے جب (٢) تم نیکی کا حکم دیتے تھے اور برائی سے روکتے تھے۔ کہا گیا ہے: محمد ﷺ کی امت صرف اس لیے بہترین امت بنی کیونکہ ان میں مسلمان زیادہ ہیں، اور نیکی کا حکم دینا اور برائی سے روکنا ان میں زیادہ عام ہے۔ کہا گیا: یہ رسول اللہ ﷺ کے صحابہ کے لیے ہے، جیسا کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "بہترین لوگ میری نسل (دور) کے ہیں" (٣) یعنی: وہ جن میں میں مبعوث کیا گیا۔ دوسری بات: جب وحی کی نص سے ثابت ہو گیا کہ یہ امت تمام امتوں میں بہترین ہے، تو ائمہ نے عمران بن حصین کی حدیث سے نبی ﷺ سے روایت کی ہے کہ آپ نے فرمایا: "بہترین لوگ میرا دور ہے، پھر وہ جو ان کے بعد آئیں گے، پھر وہ جو ان کے بعد آئیں گے"۔ الحدیث (٤)۔ یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ اس امت کے پہلے لوگ بعد والوں (٥) سے افضل ہیں، اور یہی اکثر علماء کا موقف ہے؛ کہ جس نے نبی ﷺ کی صحبت اختیار کی اور آپ کو زندگی میں ایک بار بھی دیکھا وہ بعد میں آنے والوں سے افضل ہے، اور یہ کہ صحبت کی فضیلت کے برابر کوئی عمل نہیں۔ ابو عمر بن عبد البر (٦) کا یہ موقف ہے کہ صحابہ کے بعد آنے والوں میں کوئی ایسا ہو سکتا ہے جو صحابہ کی جماعت میں شامل کسی سے بہتر ہو، اور یہ کہ آپ علیہ الصلوۃ والسلام کا فرمان: "بہترین لوگ میرا دور ہے" اپنے عموم پر نہیں ہے، اس کی دلیل یہ ہے کہ ایک دور میں فاضل اور مفضول دونوں جمع ہوتے ہیں۔ آپ کے دور میں منافقین کی ایک جماعت جمع تھی جو ایمان کا اظہار کرتے تھے، اور کبیرہ گناہوں والے جن پر آپ نے یا ان میں سے بعض پر حدود قائم کیں، اور ان سے فرمایا: تم چور، شرابی اور زانی (٧) کے بارے میں کیا

کہتے ہو۔ اور آپ نے اپنے دور کے ایک شخص کے سامنے فرمایا: "میرے صحابہ کو برا بھلا نہ کہو" (۸)۔ اور خالد بن ولید سے عمار کے بارے میں فرمایا:

---

(۱) إعراب القرآن ۱/ ٤۰۰ ۔ (۲) (د) اور (م) میں: إذ۔ اور (خ) اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہ إعراب القرآن کے موافق ہے۔ (۳) اسے احمد (٤۱۳۰)، بخاری (۲٦٥۲) اور مسلم (۲٥۳۳) (۲۱۲) نے عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (۷۱۲۳) اور مسلم (۲٥۳٤) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مرفوعاً روایت کیا ہے: "میری امت کا بہترین دور وہ ہے جس میں میں مبعوث کیا گیا، پھر وہ جو ان کے بعد آئیں گے"۔ (٤) اسے بخاری (۲٦٥۱)، مسلم (۲٥۳٥) اور احمد (۱۹۸۲۰) نے روایت کیا اور لفظ اسی کے ہیں۔ (٥) (م) میں: بعدهم (ان کے بعد)۔ (٦) التمہید ۲۰/ ۲٥۰ ۔ ۲٥۱ ۔ (۷) حدیث کا ایک ٹکڑا، اسے مالک ۱/ ۱٦۷ اور عبد الرزاق (۳۷٤۰) نے نعمان بن مرہ سے مرسلاً روایت کیا ہے۔ ابن عبد البر نے التمہید ۲۳/ ٤۰۹ میں کہا: یہ صحیح حدیث ہے جو ابوہریرہ اور ابوسعید کی حدیث کے پہلوؤں سے تائید شدہ ہے... (اور ان کا ذکر کیا)۔ (۸) اسے بخاری (۳٦۷۳) اور مسلم (۲٥٤۱) نے ابوسعید الخدری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ مسند احمد (۱۱۰۷۹) میں ہے۔

Page 262 Surah Al-Imran: Verse 110

"Do not insult one who is better than you."(1) Abu Umamah reported that the Prophet ﷺ said: "Glad tidings to those who saw me and believed in me, and glad tidings seven times over for those who did not see me and believed in me."(2) In the Musnad of Abu Dawud al-Tayalisi: From Muhammad ibn Abi Humaid, from Zaid ibn Aslam, from his father, from Umar who said: I was sitting with the Messenger of Allah ﷺ, and he said: "Do you know whose faith among creation is the most excellent?" We said: The angels. He said: "It is right for them [to believe], but rather others." We said: The Prophets. He said: "It is right for them, but rather others." Then the Messenger of Allah ﷺ said: "The creation with the most excellent faith are a people yet to come from the loins of men, they believe in me without having seen me, they find sheets [scripture] and act upon what is in them; they are the creation with the most excellent faith."(3) Salih ibn Jubayr reported from Abu Jumu'ah who said: We asked, "O Messenger of Allah, is there anyone better than us?" He said, "Yes, a people who will come after you, they will find a book between two covers and believe in what is in it, and they believe in me without having seen me."(4) Abu Umar said(5): Abu Jumu'ah was a companion, his name is Habib ibn Siba', and Salih ibn Jubayr is among the trustworthy Tabi'un. Abu Tha'labah al-Khushani reported that the Prophet ﷺ said: "Ahead of you are days [of trials]: he who remains patient in his religion during them is like one grasping a hot coal; the worker in those days will have the reward of fifty men performing deeds like his." It was asked, "O Messenger of Allah, fifty from among them?" He replied, "Rather, fifty from among you."(6) Abu Umar said: This word: "Rather...

(1) Reported by al-Nasa'i in al-Sunan al-Kubra (8214) from the hadith of Khalid ibn al-Walid ؓ, with the wording: "Do not insult 'Ammar." See also Ahmad's hadith (16814). (2) Reported by Ahmad (22138), and Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 20/247. (3) Al-Tamhid 2/248. We did not find it in al-Tayalisi. It was reported by Abu Ya'la in his Musnad (160), and al-Hakim in al-Mustadrak 4/85-86 and he said: This hadith has a Sahih chain of narration but they did not include it. Al-Dhahabi followed up saying: Rather, Muhammad [meaning Ibn Abi Humaid] they weakened him. Al-Haythami mentioned it in Majma' al-Zawa'id 10/65 and said: Reported by Abu Ya'la, and reported by al-Bazzar [2839 (Zawa'id)] and said: The correct view is that it is Mursal from Zaid ibn Aslam. (4) Reported by Ahmad (16976). (5) In al-Tamhid 20/250. And what precedes it is from it. (6) Reported by Abu Dawud (4341), al-Tirmidhi (3058), Ibn Majah (4014), and authenticated by Ibn Hibban (385). Al-Tirmidhi said: A Hasan Gharib hadith.

पृष्ठ २६२ सूरा आल-इमरान: आयत ११०

"उसे अपशब्द न कहें जो आपसे बेहतर है।" (१) अबू उमामा ने बताया कि पैगंबर ﷺ ने कहा: "खुशखबरी है उनके लिए जिन्होंने मुझे देखा और मुझ पर विश्वास किया, और सात बार खुशखबरी है उनके लिए जिन्होंने मुझे नहीं देखा और मुझ पर विश्वास किया।" (२) मुसनद अबू दाऊद अल-तयालिसी में: मुहम्मद इब्न अबी हुमैद से, ज़ैद इब्न असलम से, उनके पिता से, उमर से जिन्होंने कहा: मैं अल्लाह के रसूल ﷺ के पास बैठा था, तो उन्होंने कहा: "क्या तुम जानते हो कि सृष्टि में किसका ईमान (विश्वास) सबसे उत्कृष्ट है?" हमने कहा: फ़रिश्ते। उन्होंने कहा: "उनके लिए तो यह उचित ही है, बल्कि कोई और।" हमने कहा: पैगंबर। उन्होंने कहा: "उनके लिए तो यह उचित ही है, बल्कि कोई और।" फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "सबसे उत्कृष्ट ईमान वाली सृष्टि वे लोग हैं जो पुरुषों की पीठ (वंश) से आने वाले हैं, वे मुझे देखे बिना मुझ पर ईमान लाएंगे, वे कागज़ (किताब) पाएंगे और उसमें जो कुछ है उस पर अमल करेंगे, वे ही सबसे उत्कृष्ट ईमान वाली सृष्टि हैं।" (३) सालिह इब्न जुबैर ने अबू जुमुआ से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: हमने पूछा, "हे अल्लाह के रसूल, क्या हमसे भी बेहतर कोई है?" उन्होंने कहा, "हाँ, एक कौम जो तुम्हारे बाद आएगी, वे दो जिल्दों के बीच एक किताब पाएंगे और उसमें जो कुछ है उस पर ईमान लाएंगे, और वे मुझे देखे बिना मुझ पर ईमान लाएंगे।" (४) अबू उमर ने कहा(५): अबू जुमुआ एक सहाबी थे, उनका नाम हबीब इब्न सिबा' है, और सालिह इब्न जुबैर विश्वसनीय ताबिईन में से हैं। अबू सालबा अल-खुशानी ने पैगंबर ﷺ से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "तुम्हारे आगे [आज़माइश के] दिन हैं: उनमें अपने धर्म पर धैर्य रखने वाला व्यक्ति दहकते अंगारे को पकड़े हुए व्यक्ति की तरह है; उन दिनों में काम करने वाले को उसके जैसा काम करने वाले पचास पुरुषों के बराबर इनाम मिलेगा।" पूछा गया, "हे अल्लाह के रसूल, क्या उनमें से पचास?" उन्होंने उत्तर दिया, "बल्कि तुममें से पचास।" (६) अबू उमर ने कहा: यह शब्द: "बल्कि...

(१) इसे अल-नसाई ने अल-सुनन अल-कुबरा (८२१४) में खालिद बिन अल-वलीद की हदीस से उद्धृत किया है, जिसके शब्द हैं: "अम्मार को अपशब्द न कहें।" अहमद की हदीस (१६८१४) भी देखें। (२) इसे अहमद (२२१३८) ने और इब्न अब्दुल बर्र ने अल-तमहीद २०/२४७ में उद्धृत किया है। (३) अल-तमहीद २/२४८। हमें यह अल-तयालिसी के यहाँ नहीं मिला। इसे अबू याला ने अपने मुसनद (१६०) में और अल-हाकिम ने अल-मुस्तदरक ४/८५-८६ में उद्धृत किया है और कहा: यह हदीस सही इसनाद वाली है लेकिन उन्होंने इसे शामिल नहीं किया। अल-ज़हबी ने यह कहते हुए इसका अनुसरण किया: बल्कि मुहम्मद [अर्थात इब्न अबी हुमैद] को उन्होंने कमज़ोर माना है। अल-हैथमी ने

इसे मजमा अल-ज़वाइद १०/६५ में उल्लेख किया है और कहा: इसे अबू याला ने रिवायत किया है, और अल-बज़ार [२८३९ (ज़वाइद)] ने रिवायत किया है और कहा: सही बात यह है कि यह ज़ैद इब्न असलम से मुरसल है। (४) इसे अहमद (१६९७६) ने उद्धृत किया है। (५) अल-तमहीद २०/२५० में। और इससे पहले वाला भी उसी से है। (६) इसे अबू दाऊद (४३४१), अल-तिर्मिज़ी (३०५८), इब्न माजाह (४०१४) ने उद्धृत किया है, और इब्न हिब्बान (३८५) ने इसे सही माना है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह हसन गरीब हदीस है।

صفحہ ۲۶۲ سورۃ آل عمران: آیت ۱ینو

«لا تَسُبَّ مَنْ هو خيرٌ منك» (اسے برا بھلا نہ کہو جو تم سے بہتر ہو) (۱)۔ اور ابوامامہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: «طوبیٰ (خوشخبری) ہے اس شخص کے لیے جس نے مجھے دیکھا اور مجھ پر ایمان لایا، اور سات مرتبہ طوبیٰ ہے اس کے لیے جس نے مجھے نہیں دیکھا اور مجھ پر ایمان لایا»(۲)۔ اور مسند ابوداؤد الطیالسی میں ہے: محمد بن ابی حمید سے، وہ زید بن اسلم سے، وہ اپنے والد سے، وہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ سے روایت کرتے ہیں کہ انہوں نے فرمایا: میں رسول اللہ ﷺ کے پاس بیٹھا تھا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: «کیا تم جانتے ہو کہ مخلوق میں سب سے افضل ایمان کس کا ہے؟» ہم نے کہا: فرشتوں کا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: «ان کے لیے تو حق ہے (کہ وہ ایمان لائیں)، بلکہ ان کے علاوہ دوسرے لوگ ہیں»۔ ہم نے کہا: انبیاء۔ آپ ﷺ نے فرمایا: «انके لیے تو حق ہے، بلکہ ان کے علاوہ دوسرے لوگ ہیں»۔ پھر رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «مخلوق میں سب سے افضل ایمان ان لوگوں کا ہے جو مردوں کی پشتوں سے (بعد میں) آئیں گے، وہ مجھ پر ایمان لائیں گے حالانکہ انہوں نے مجھے دیکھا نہیں ہوگا، وہ کاغذ (کتاب) پائیں گے تو اس میں جو کچھ ہوگا اس پر عمل کریں گے، پس وہ مخلوق میں سب سے افضل ایمان والے ہیں»(۳)۔ اور صالح بن جبیر نے ابوجُمعہ سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: ہم نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، کیا ہم سے بھی بہتر کوئی ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: «ہاں، وہ لوگ جو تمہارے بعد آئیں گے، وہ دو جلدوں کے درمیان ایک کتاب پائیں گے تو اس میں جو کچھ ہوگا اس پر ایمان لائیں گے، اور وہ مجھ پر ایمان لائیں گے حالانکہ انہوں نے مجھے دیکھا نہیں ہوگا»(۴)۔ اور ابوعمر نے کہا(۵): ابوجُمعہ صحابی ہیں، ان کا نام حبیب بن سباع ہے، اور صالح بن جبیر ثقہ تابعین میں سے ہیں۔ اور ابو ثعلبہ الخُشنی نے نبی کریم ﷺ سے روایت کیا ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: «بیشک

تمہارے آگے (آزمائش کے) دن ہیں: ان میں اپنے دین پر صبر کرنے والا ایسا ہے جیسے آگ کے انگارے کو پکڑنے والا، اس زمانے میں (دین پر) عمل کرنے والے کے لیے اس جیسا عمل کرنے والے پچاس مردوں کے برابر اجر ہوگا». عرض کیا گیا: اے اللہ کے رسول، ان میں سے (پچاس کے برابر)؟ آپ ﷺ نے فرمایا: «بلکہ تم میں سے (پچاس کے برابر)»(۶). ابوعمر نے کہا: یہ لفظ: «بلکہ...

(۱) اسے نسائی نے السنن الکبریٰ (۸۲۱۴) میں خالد بن ولید ؓ کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: «لا تسب عماراً» (عمار کو برا بھلا نہ کہو). اور دیکھئے حدیث احمد (۱۶۸۱۴). (۲) اسے احمد (۲۲۱۳۸) نے، اور ابن عبدالبر نے التمہید ۲۰/۲۴۷ میں روایت کیا ہے۔ (۳) التمہید ۲/۲۴۸۔ اور ہمیں یہ طیالسی کے ہاں نہیں ملی۔ اور اسے ابویعلیٰ نے اپنی مسند (۱۶۰) میں روایت کیا ہے، اور حاکم نے مستدرک ۴/ ۸۵ - ۸۶ میں اور کہا: یہ حدیث صحیح الاسناد ہے لیکن ان دونوں (بخاری و مسلم) نے اسے روایت نہیں کیا۔ اور ذہبی نے اس پر تعاقب کرتے ہوئے کہا: بلکہ محمد [یعنی ابن ابی حمید] کو انہوں نے ضعیف قرار دیا ہے۔ اور ہیثمی نے اسے مجمع الزوائد ۱۰/۶۵ میں ذکر کیا ہے اور کہا: اسے ابویعلیٰ نے روایت کیا ہے، اور بزار [۲۸۳۹ (زوائد)] نے روایت کیا ہے اور کہا: درست بات یہ ہے کہ یہ زید بن اسلم سے مرسل ہے۔ (۴) اسے احمد نے (۱۶۹۷۶) روایت کیا ہے۔ (۵) التمہید ۲۰/ ۲۵۰ میں۔ اور اس سے پہلے والا حصہ بھی اسی سے ہے۔ (۶) اسے ابوداؤد (۴۳۴۱)، ترمذی (۳۰۵۸)، اور ابن ماجہ (۴۰۱۴) نے روایت کیا ہے، اور ابن حبان (۳۸۵) نے اسے صحیح قرار دیا ہے۔ امام ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے۔

Surah Al Imran: Verse 110 263

...from you. Some of the Hadith scholars were silent about it and did not mention it (1). And Umar bin al-Khattab said regarding the interpretation of His saying: {You were the best nation brought forth for mankind} [Quran 3:110]: "Whoever does as you did is like you" (2). There is no contradiction between the Hadiths; because the first is specific, and Allah is the Granter of success. It has been said regarding the explanation of the Hadiths of this chapter: Their generation was preferred only because they were strangers in their faith; due to the large number of disbelievers, their patience with their harm, and their adherence to their religion. Indeed, the latter part of this Ummah (nation), if they establish the religion and adhere to it, and are patient in obedience to their Lord during the appearance of evil, debauchery, turmoil, sins, and major transgressions; they will then also be strangers, and their deeds will be purified at that time, just as the deeds of their ancestors were purified. Among what testifies to this is the saying of him, peace and blessings be upon him: "Islam began as something strange and will return to being something strange, so glad tidings to the strangers" (3). The Hadith of Abu Tha'labah also testifies to it, as does his saying ﷺ: "My Ummah is like rain, it is not known whether its beginning is better or its end." It was mentioned by Abu Dawud al-Tayalisi and Abu Isa al-Tirmidhi (4). It was narrated by Hisham bin Ubaidullah al-Razi, from Malik, from al-Zuhri, from Anas, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "The likeness of my Ummah is like the likeness of rain, it is not known whether its beginning is better or its end." Al-Daraqutni mentioned it in 'Musnad Hadith Malik'. Abu Umar (5) said: Hisham bin Ubaidullah is trustworthy, they do not differ about that. It is related that when Umar bin Abdul Aziz assumed the caliphate, he wrote to Salim bin Abdullah: Write to me the biography of Umar bin al-Khattab so that I may act upon it. Salim wrote to him: If you act upon the biography of Umar, then you are better than Umar; because your time is not like Umar's time, and your men are not like Umar's men. He said: He wrote to the jurists of his time, and all of them wrote to him something similar to Salim's saying.

(1) Al-Tamhid 20/250, and what precedes it. This word was not mentioned by Ibn Majah. (2) Al-Tamhid 20/251, and the previous saying of Umar (may Allah be pleased with him) on the first issue. (3) Narrated by Ahmad (9054), Muslim (145), and Ibn Majah (3986) from the Hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). Muslim also narrated it (146) from the Hadith of Ibn Umar (may Allah be pleased with them both), and Ahmad also narrated it from the Hadith of Sa'd bin Abi Waqqas,

Abdullah bin Mas'ud, and Abdul Rahman bin Sanah, respectively: (1604), (3784), and (16690). (4) Musnad al-Tayalisi (2023), and Sunan al-Tirmidhi (2869), and it is in Musnad Ahmad (12327). (5) In al-Tamhid 20/254, and what precedes it. The Hadith was extracted in it through Hisham bin Ubaidullah, and Ibn Hibban also extracted it in 'Al-Majruhin' 3/90, and al-Khatib in 'Tarikh Baghdad' 11/114.

सूरह अल इमरान: आयत 110 263

...आप में से। कुछ हदीस विद्वानों ने इसके बारे में चुप्पी साधी और इसका उल्लेख नहीं किया (1)। उमर बिन अल-खत्ताब ने अल्लाह के इस कथन की व्याख्या के संबंध में कहा: {तुम सबसे अच्छे उम्मत (समुदाय) हो जिसे मानव जाति के लिए निकाला गया है} [कुरान 3:110]: "जिसने वैसा ही किया जैसा तुमने किया, वह तुम्हारे जैसा है" (2)। हदीसों के बीच कोई अंतर्विरोध नहीं है; क्योंकि पहला विशेष रूप से है, और अल्लाह ही सफलता देने वाला है। इस अध्याय की हदीसों के स्पष्टीकरण के संबंध में यह कहा गया है: उनकी पीढ़ी को केवल इसलिए वरीयता दी गई क्योंकि वे अपने ईमान (आस्था) में अजनबी थे; काफ़िरों की बड़ी संख्या, उनके द्वारा पहुँचाए गए कष्टों पर उनके धैर्य और अपने धर्म के पालन के कारण। वास्तव में, इस उम्मत के अंतिम लोग, यदि वे धर्म की स्थापना करते हैं और उसका पालन करते हैं, और बुराई, अनाचार, उथल-पुथल, पापों और बड़े अपराधों के प्रकट होने के दौरान अपने रब की आज्ञाकारिता में धैर्य रखते हैं; तो वे भी उस समय अजनबी होंगे, और उनके कार्य उस समय शुद्ध होंगे, जैसे उनके पूर्वजों के कार्य शुद्ध थे। जो इस बात की गवाही देता है, वह उनका (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) कहना है: "इस्लाम की शुरुआत अजनबी के रूप में हुई थी और वह फिर से अजनबी की स्थिति में लौट आएगा, इसलिए अजनबियों के लिए खुशखबरी है" (3)। अबू थलाबा की हदीस भी इसकी गवाही देती है, जैसा कि उनका ﷺ कहना है: "मेरी उम्मत बारिश की तरह है, यह नहीं पता कि इसकी शुरुआत बेहतर है या इसका अंत।" इसका उल्लेख अबू दाऊद अल-तायालिसी और अबू ईसा अल-तिर्मिज़ी (4) ने किया है। इसे हिशाम बिन उबैदुल्लाह अल-राज़ी ने मालिक से, उन्होंने ज़ुहरी से, उन्होंने अनस से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मेरी उम्मत की मिसाल बारिश की मिसाल की तरह है, यह नहीं पता कि इसकी शुरुआत बेहतर है या इसका अंत।" अल-दाराकुतनी ने 'मुसनद हदीस मालिक' में इसका उल्लेख किया है। अबू उमर (5) ने कहा: हिशाम बिन उबैदुल्लाह भरोसेमंद हैं, इसमें कोई मतभेद नहीं है। यह रिवायत है कि जब उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ ने खिलाफत संभाली, तो उन्होंने सालिम बिन अब्दुल्ला को लिखा: मुझे उमर बिन अल-खत्ताब की जीवनी लिखकर भेजें ताकि मैं उस पर अमल कर सकूँ। सालिम ने उन्हें लिखा: यदि आप उमर की जीवनी पर अमल करते हैं, तो आप उमर से बेहतर हैं; क्योंकि आपका समय उमर के समय जैसा नहीं है, और आपके लोग उमर के लोगों जैसे नहीं हैं। उन्होंने कहा: उन्होंने अपने समय के न्यायविदों को लिखा, और उन सभी ने उन्हें सालिम के कथन जैसा ही लिखा।

(1) अल-तम्हीद 20/250, और उससे पहले का भाग। इब्न माजाह ने इस शब्द का उल्लेख नहीं किया। (2) अल-तम्हीद 20/251, और पहले मामले में उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) का पिछला कथन। (3) इसे अहमद (9054), मुस्लिम (145), और इब्न माजाह (3986) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है। मुस्लिम ने इसे (146) इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से भी निकाला है, और अहमद ने इसे साद बिन अबी वक्कास, अब्दुल्ला बिन मसूद और अब्दुल रहमान बिन सना की हदीसों से भी निकाला है, क्रमशः: (1604), (3784) और (16690)। (4) मुसनद अल-तायालिसी (2023), और सुनन अल-तिर्मिज़ी (2869), और यह मुसनद अहमद (12327) में है। (5) अल-तम्हीद 20/254 में, और उससे पहले का भाग। इसमें हदीस को हिशाम बिन उबैदुल्लाह के माध्यम से निकाला गया है, और इब्न हिब्बान ने इसे 'अल-मज्रूहिन' 3/90 में और अल-खतीब ने 'तारीख बगदाद' 11/114 में निकाला है।

سورہ آل عمران: آیت ۱۱۰ ۲۶۳

...آپ میں سے، بعض محدثین نے اس پر خاموشی اختیار کی اور اسے ذکر نہیں کیا (۱)۔ اور عمر بن الخطاب نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر میں فرمایا: ﴿كُنتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ﴾ [تم بہترین امت ہو جو لوگوں کے لیے نکالی گئی]: "جس نے تم جیسا عمل کیا وہ تمہاری طرح ہے" (۲)۔ اور احادیث کے درمیان کوئی تضاد نہیں ہے؛ کیونکہ پہلا قول خصوصیت پر مبنی ہے، اور اللہ ہی توفیق دینے والا ہے۔ اس باب کی احادیث کی توجیہ میں یہ کہا گیا ہے: ان کے زمانے کو فضیلت اس لیے دی گئی کہ وہ اپنے ایمان میں اجنبی تھے؛ کافروں کی کثرت، ان کی اذیتوں پر صبر، اور اپنے دین پر مضبوطی سے قائم رہنے کی وجہ سے۔ اور یقیناً اس امت کے آخری لوگ، جب وہ دین قائم کریں گے اور اس پر جمے رہیں گے، اور شر، فسق، افراتفری، گناہوں اور کبیرہ گناہوں کے ظہور کے وقت اپنے رب کی اطاعت پر صبر کریں گے؛ تو وہ بھی اس وقت اجنبی ہوں گے، اور ان کے اعمال اس وقت اسی طرح پاکیزہ ہوں گے جیسے ان کے اگلوں کے اعمال پاکیزہ تھے۔ اور جو اس کی گواہی دیتا ہے وہ آپ ﷺ کا یہ فرمان ہے: "اسلام اجنبی حالت میں شروع ہوا، اور اسی طرح اجنبی ہو کر لوٹ آئے گا، پس خوشخبری ہے اجنبیوں کے لیے" (۳)۔ ابو ثعلبہ کی حدیث بھی اس کی شاہد ہے، اور آپ ﷺ کا یہ قول بھی اس کی گواہی دیتا ہے: "میری امت بارش کی طرح ہے، معلوم نہیں کہ اس کا اول بہتر ہے یا آخر"۔ اسے ابو داؤد الطیالسی اور ابو عیسیٰ الترمذی (۴) نے ذکر کیا، اور اسے ہشام بن عبید اللہ الرازی نے مالک سے، انہوں نے زہری سے، انہوں نے انس سے روایت کیا، جنہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میری امت کی مثال بارش کی مثال ہے، معلوم نہیں کہ اس کا اول بہتر ہے یا آخر" اسے دارقطنی نے 'مسند حدیثِ مالک' میں ذکر کیا ہے۔ ابو عمر (۵) نے کہا: ہشام بن عبید اللہ ثقہ ہیں، اس میں کسی کا اختلاف نہیں ہے۔ اور روایت ہے کہ

جب عمر بن عبد العزیز خلافت کے عہدے پر فائز ہوئے تو انہوں نے سالم بن عبد اللہ کو خط لکھا: مجھے عمر بن الخطاب کی سیرت لکھ کر بھیجیں تاکہ میں اس پر عمل کروں۔ تو سالم نے انہیں جواب میں لکھا: اگر آپ عمر کی سیرت پر عمل کریں تو آپ عمر سے بھی افضل ہیں؛ کیونکہ آپ کا زمانہ عمر کے زمانے جیسا نہیں ہے، اور آپ کے مرد (ساتھی) عمر کے مردوں جیسے نہیں ہیں۔ انہوں نے کہا: آپ نے اپنے زمانے کے فقہاء کو لکھا، تو ان سب نے آپ کو سالم کے قول جیسا ہی لکھ کر بھیجا۔

(۱) التمہید ۲۰/ ۲۵۰، اور اس سے ماقبل۔ اور یہ لفظ ابن ماجہ نے ذکر نہیں کیا۔ (۲) التمہید ۲۰/ ۲۵۱، اور مسئلہ اولیٰ میں حضرت عمر رضی اللہ عنہ کا سابقہ قول۔ (۳) اسے احمد (۹۰۵۴)، مسلم (۱۴۵)، اور ابن ماجہ (۳۹۸۶) نے حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور مسلم نے اسے (۱۴۶) حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے بھی روایت کیا ہے، اور احمد نے اسے حضرت سعد بن ابی وقاص، عبد اللہ بن مسعود، اور عبد الرحمن بن سنہ سے بالترتیب: (۱۶۰۴)، (۳۷۸۴) اور (۱۶۶۹۰) پر روایت کیا ہے۔ (۴) مسند الطیالسی (۲۰۲۳)، اور سنن الترمذی (۲۸۶۹)، اور یہ مسند احمد (۱۲۳۲۷) میں ہے۔ (۵) التمہید ۲۰/ ۲۵۴ میں، اور اس سے ماقبل۔ اور اس میں یہ حدیث ہشام بن عبید اللہ کے طریق سے مخرّج ہے، اور اسے ابن حبان نے 'المجروحین' ۳/ ۹۰، اور خطیب نے 'تاریخ بغداد' ۱۱/ ۱۱۴ میں بھی روایت کیا ہے۔

Some of the eminent scholars have contrasted the saying of the Prophet ﷺ: "The best of people are my generation," with his ﷺ saying: "The best of people is the one whose life is long and whose deeds are good, and the worst of people is the one whose life is long and whose deeds are evil."(1) Abu Umar(2) said: These hadiths, given their frequent paths of transmission and goodness, imply equality between the first of this nation and the last of it. The meaning of this is what was mentioned earlier; regarding faith and righteous deeds in a corrupt time when knowledge and religion are taken away from its people(3), and immorality and turmoil increase, the believer is humiliated, the wicked becomes powerful, and religion returns to being a stranger as it began(4). The one who upholds [his religion] during such a time is like someone holding a burning coal. At that point, the first of this nation and the last of it become equal in the virtue of action, except for the people of Badr and Hudaybiyyah. Whoever contemplates the narrations in this chapter, the truth will become clear to him, and Allah grants His grace to whom He wills.

Third: The saying of the Almighty: {You enjoin what is right and forbid what is wrong} is praise for this nation as long as they uphold that and are characterized by it. If they stop changing [wrong] and collaborate on evil, the name of praise will be removed from them, and the name of blame will attach to them, which would be a cause for their destruction. The discussion on enjoining what is right and forbidding what is wrong has already been presented at the beginning of the Surah(5).

The saying of the Almighty: {And if only the People of the Scripture had believed, it would have been better for them} informs that the belief of the People of the Scripture in the Prophet ﷺ is better for them. It informs that among them are believers and defiant disobedient ones, and that the defiant disobedient ones are more numerous.

The saying of the Almighty: {They will not harm you except for [some] annoyance. And if they fight you, they will show you their backs [i.e., flee]; then they will not be aided.}

The saying of the Almighty: {They will not harm you except for [some] annoyance} means their lies, distortions, and slander, not that they will have victory. Narrated from Al-Hasan and Qatadah. The exception is connected, and the meaning is: they will not harm you except with minor harm, so the "annoyance" takes the place of the infinitive.

(1) Reported by Ahmad (20415) and Al-Tirmidhi (2330) from the hadith of Abu Bakrah. He said: A fair and authentic (hasan sahih) hadith. (2) Al-Tamhid 20/255. What precedes it and what will come between brackets is from it. (3) In (m) and (kh): 'Ahl' (people). In Al-Tamhid: knowledge and religion are raised from its people. (4) Following it in (m): 'ghariban' (as a stranger). (5) Page 73 of this part.

264 सूरा अल-इमरान: आयत 110 - 111

कुछ प्रतिष्ठित विद्वानों ने पैगंबर ﷺ के इस कथन: "सबसे अच्छे लोग मेरी पीढ़ी के हैं," की तुलना उनके ﷺ के इस कथन से की है: "सबसे अच्छा व्यक्ति वह है जिसकी उम्र लंबी हो और उसके कर्म अच्छे हों, और सबसे बुरा व्यक्ति वह है जिसकी उम्र लंबी हो और उसके कर्म बुरे हों।"(1) अबू उमर(2) ने कहा: ये हदीसें, उनके निरंतर प्रसारण और उत्कृष्टता के साथ, इस उम्मा (राष्ट्र) के पहले और आखिरी लोगों के बीच समानता का संकेत देती हैं। इसका अर्थ वही है जो पहले उल्लेख किया गया है; यानी भ्रष्ट समय में विश्वास और नेक काम, जब इसके लोगों से ज्ञान और धर्म उठा लिया जाएगा(3), और अनैतिकता और उथल-पुथल बढ़ जाएगी, आस्तिक अपमानित होगा, दुष्ट शक्तिशाली होगा, और धर्म फिर से अजनबी हो जाएगा जैसा कि यह शुरू हुआ था(4)। ऐसे समय में जो अपने [धर्म] पर अडिग रहेगा, वह जलता हुआ कोयला पकड़ने वाले व्यक्ति की तरह होगा। उस समय, इस उम्मा के पहले और अंतिम लोग कर्म के पुण्य में बराबर हो जाएंगे, सिवाय बद्र और हुदैबिया के लोगों के। जो कोई भी इस अध्याय के प्रमाणों पर विचार करेगा, उसके सामने सत्य स्पष्ट हो जाएगा, और अल्लाह जिसे चाहता है अपना अनुग्रह प्रदान करता है।

तीसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: {तुम भलाई का आदेश देते हो और बुराई से रोकते हो} इस उम्मा की प्रशंसा है जब तक वे इसे कायम रखते हैं और इससे विशिष्ट होते हैं। यदि वे परिवर्तन करना छोड़ देते हैं और बुराई पर सहमत हो जाते हैं, तो उनसे प्रशंसा का नाम हट जाएगा, और वे निंदा के पात्र बन जाएंगे, और यह उनके विनाश का कारण होगा। भलाई का आदेश देने और बुराई से रोकने के बारे में चर्चा सूरा की शुरुआत में पहले ही दी जा चुकी है(5)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {और यदि अहल-ए-किताब (किताब वाले) विश्वास करते, तो यह उनके लिए बेहतर होता} यह बताता है कि पैगंबर ﷺ पर किताब वालों का विश्वास उनके लिए बेहतर है। यह यह भी बताता है कि उनमें से कुछ आस्तिक हैं और कुछ अवज्ञाकारी (फ़ासिक), और अवज्ञाकारी अधिक हैं।

सर्वशक्तिमान का कथन: {वे तुम्हें थोड़ा कष्ट देने के अलावा कोई नुकसान नहीं पहुँचा पाएंगे। और यदि वे तुमसे लड़ेंगे, तो वे अपनी पीठ दिखा देंगे [यानी भाग जाएंगे]; फिर उन्हें सहायता नहीं दी जाएगी।}

सर्वशक्तिमान का कथन: {वे तुम्हें थोड़ा कष्ट देने के अलावा कोई नुकसान नहीं पहुँचा पाएंगे} का अर्थ है उनका झूठ, तोड़-मरोड़ और बदनामी, न कि उनकी विजय होगी। अल-हसन और कतादा से वर्णित। अपवाद जुड़ा हुआ है, और अर्थ है: वे आपको मामूली नुकसान के अलावा कोई नुकसान नहीं पहुंचाएंगे।

(1) इसे अहमद (20415) और अल-तिर्मिज़ी (2330) ने अबू बकरा की हदीस से उद्धृत किया है। उन्होंने कहा: यह हदीस 'हसन सहीह' है। (2) अल-तम्हीद 20/255। इससे पहले का और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह इसी से है। (3) (म) और (ख) में: 'अहल' (लोग)। अल-तम्हीद में: इसमें इसके लोगों से ज्ञान और धर्म उठा लिया जाता है। (4) इसके बाद (म) में: 'गरीबन' (अजनबी की तरह)। (5) इस भाग का पृष्ठ 73।

۲۶۴ سورہ آل عمران: آیات ۱۱۰ - ۱۱۱

بعض جلیل القدر علماء نے نبی کریم ﷺ کے اس قول: «بہترین لوگ میری نسل (دور) کے ہیں» کا موازنہ آپ ﷺ کے اس قول سے کیا ہے: «بہترین شخص وہ ہے جس کی عمر لمبی ہو اور عمل اچھا ہو، اور بدترین شخص وہ ہے جس کی عمر لمبی ہو اور عمل برا ہو۔»(۱) ابو عمر(۲) نے کہا: یہ احادیث، اپنے طرق کی کثرت اور حسن کے ساتھ، اس امت کے اول اور آخر کے درمیان برابری کا تقاضا کرتی ہیں۔ اس کا معنی وہی ہے جو پہلے ذکر کیا گیا؛ یعنی اس فساد کے زمانے میں ایمان اور عملِ صالح جب اس کے اہل سے علم اور دین اٹھا لیا جائے گا(۳)، اور اس میں فسق و فجور اور قتل و غارت گری بڑھ جائے گی، مومن ذلیل ہو جائے گا، بدکار معزز بن جائے گا، اور دین پھر سے اجنبی ہو جائے گا جیسا کہ شروع ہوا تھا(۴)، اور اس وقت اپنے [دین] پر قائم رہنے والا انگارے کو پکڑنے والے کی طرح ہوگا۔ تب اس امت کے اول اور آخر کے لوگ عمل کی فضیلت میں برابر ہو جائیں گے، سوائے اہل بدر اور حدیبیہ کے۔ اور جس نے اس باب کے آثار میں تدبر کیا اس پر حق واضح ہو گیا، اور اللہ جسے چاہتا ہے اپنا فضل عطا فرماتا ہے۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنكَرِ﴾ اس امت کی مدح ہے جب تک وہ اس پر قائم رہیں اور اس وصف سے متصف رہیں۔ پس جب وہ (برائی کو) بدلنا چھوڑ دیں گے اور منکر پر ایک ہو جائیں گے، تو ان سے مدح کا نام زائل ہو جائے گا، اور وہ مذمت کے مستحق ہو جائیں گے، اور یہی ان کی ہلاکت کا سبب ہوگا۔ امر بالمعروف اور نہی عن المنکر کے بارے میں کلام سورہ کے شروع میں گزر چکا ہے(۵)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَوْ ءَامَنَ أَهْلُ الْكِتَٰبِ لَكَانَ خَيْرًا لَّهُمْ﴾ خبر دی کہ اہل کتاب کا نبی ﷺ پر ایمان لانا ان کے لیے بہتر تھا، اور خبر دی کہ ان میں سے کچھ مومن ہیں اور کچھ فاسق، اور فاسق زیادہ ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لَن يَضُرُّوكُمْ إِلَّا أَذًى وَإِن يُقَٰتِلُوكُمْ يُوَلُّوكُمُ الْأَدْبَارَ ثُمَّ لَا يُنصَرُونَ﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لَن يَضُرُّوكُمْ إِلَّا أَذًى﴾ یعنی ان کا جھوٹ، تحریف اور بہتان، نہ یہ کہ انہیں غلبہ حاصل ہوگا۔ حسن اور قتادہ سے مروی ہے۔ پس استثناء متصل ہے، اور معنی یہ ہے: وہ تمہیں معمولی تکلیف کے سوا کوئی نقصان نہیں پہنچا سکیں گے، تو "اذی" (تکلیف) مصدر کی جگہ واقع ہوا ہے۔

(۱) اسے احمد (۲۰۴۱۵) اور ترمذی (۲۳۳۰) نے ابوبکرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ (۲) التمہید ۲۰/ ۲۵۵۔ اس سے پہلے والا اور جو بریکٹ میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۳) (م) اور (خ) میں: 'أهل'۔ اور التمہید میں ہے: اس میں اس کے اہل سے علم اور دین اٹھا لیا جاتا ہے۔ (۴) اس کے بعد (م) میں ہے: 'غريباً'۔ (۵) اس جز کا صفحہ ۷۳۔

Surah Aal-Imran: Verses 111 - 115 265

This verse is a promise from Allah to His Messenger (PBUH) and the believers: that the People of the Book will not defeat them, and that they will be victorious over them. They will not suffer total destruction (eradication) (1) from them, except for harm through slander and distortion. As for the final outcome, it will be for the believers (2).

It was said: [The exception] is disconnected, meaning: they will never harm you at all, but they will annoy you with what they make you hear.

Muqatil said: The leaders (3) of the Jews—Ka'b, Bahri (4), al-Nu'man, Abu Rafi', Abu Yasir, Kinana, and Ibn Surya—targeted their believers: Abdullah bin Salam and his companions, harming them for their Islam. So Allah Almighty revealed: {They will not harm you except for [some] annoyance} meaning with the tongue, and the sentence ends there. Then He said: {And if they fight you, they will show you their backs} meaning defeated, and the sentence ends there. {Then they will not be helped} is a new sentence, which is why the 'nun' is retained. In this verse is a miracle for the Prophet (PBUH), because whoever among the Jews fought him, turned their backs.

His Almighty's saying: {Disgrace has been struck upon them wherever they are found, except under a covenant from Allah and a covenant from the people. They have incurred the wrath of Allah and misery has been struck upon them. That is because they used to disbelieve in the signs of Allah and kill the prophets without right. That is because they disobeyed and used to transgress. * They are not [all] the same; among the People of the Book is an upright community who recite the verses of Allah during the periods of the night while they prostrate. * They believe in Allah and the Last Day, and they enjoin what is right and forbid what is wrong and hasten to good deeds. And those are among the righteous. * And whatever good they do - never will it be denied them. And Allah is Knowing of the righteous.}

His Almighty's saying: {Disgrace has been struck upon them} meaning: the Jews. {Wherever they are found} i.e., discovered and met. The sentence ends there. The meaning of striking disgrace upon them was mentioned previously in Al-Baqarah (5). {Except under a covenant from...}

---

(1) Meaning: eradication. (Mukhtar al-Sahah). (2) See Ma'ani al-Qur'an wa I'rabuhu by al-Zajjaj 1/457. (3) In (d): As for the leaders. (4) In the copies and (m): Adi. What is

established is from Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 114, and al-I'jab by Ibn Hajar 2/734. Bahri is the son of Amr as in al-Sirah al-Nabawiyyah 1/514. (5) 2/154 - 155.

सूरह आल-इमरान: आयतें 111 - 115 265

यह आयत अल्लाह की ओर से उसके रसूल (सल्ल.) और ईमान वालों के लिए एक वादा है: कि किताब वाले उन्हें हरा नहीं पाएंगे, और वे उनके ऊपर विजयी होंगे। उन्हें उनसे पूर्ण विनाश (जड़ से उखाड़ना) (1) का सामना नहीं करना पड़ेगा, सिवाय अपवाद के अपमान और हेरफेर के माध्यम से नुकसान के। जहाँ तक अंतिम परिणाम का प्रश्न है, वह ईमान वालों के लिए होगा (2)।

कहा गया है: [अपवाद] कटा हुआ है, जिसका अर्थ है: वे तुम्हें बिल्कुल भी नुकसान नहीं पहुँचाएंगे, लेकिन वे तुम्हें उस चीज़ से परेशान करेंगे जो वे तुम्हें सुनाते हैं।

मुक़ातिल ने कहा: यहूदियों के प्रमुखों (3)—का'ब, बहरी (4), अल-नु'मान, अबू राफ़ी', अबू यासिर, किनाना और इब्न सूरिया—ने अपने ईमान वालों: अब्दुल्लाह बिन सलाम और उनके साथियों को निशाना बनाया, उनके इस्लाम के कारण उन्हें नुकसान पहुँचाया। तो अल्लाह तआला ने नाज़िल फ़रमाया: {वे तुम्हें कोई नुकसान नहीं पहुँचा पाएंगे सिवाय कुछ सताने के} यानी ज़बान से, और बात पूरी हुई। फिर फ़रमाया: {और यदि वे तुमसे लड़ेंगे, तो वे पीठ फेर लेंगे} यानी हारकर भागेंगे, और बात पूरी हुई। {फिर उनकी कोई मदद नहीं की जाएगी} एक नया वाक्य है, इसीलिए 'नून' स्थिर है। इस आयत में नबी (सल्ल.) के लिए एक चमत्कार है, क्योंकि यहूदियों में से जिसने भी उनसे युद्ध किया, वह पीठ दिखाकर भागा।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {वे जहाँ कहीं भी पाए गए उन पर अपमान थोप दिया गया, सिवाय इसके कि वे अल्लाह के ज़िम्मे और लोगों के ज़िम्मे में हों। वे अल्लाह के क्रोध के पात्र हुए और उन पर दरिद्रता थोप दी गई। यह इसलिए कि वे अल्लाह की आयतों का इनकार करते थे और पैग़म्बरों की नाहक़ हत्या करते थे। यह इसलिए कि उन्होंने अवज्ञा की और वे सीमा पार कर जाते थे। * वे सब एक जैसे नहीं हैं; किताब वालों में एक गिरोह ऐसा भी है जो (सच्चाई पर) डटा हुआ है, वे रात के समय अल्लाह की आयतें पढ़ते हैं और वे सज्दा करते हैं। * वे अल्लाह और अंतिम दिन पर ईमान रखते हैं और भलाई का हुक्म देते हैं और बुराई से रोकते हैं और नेक कामों में दौड़-धूप करते हैं। और वे ही नेक लोगों में से हैं। * और वे जो भी भलाई का काम करेंगे, उसकी हक़-तल्फ़ी न की जाएगी। और अल्लाह डर रखने वालों को ख़ूब जानता है।}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {उन पर अपमान थोप दिया गया} यानी: यहूदी। {जहाँ कहीं भी पाए गए} यानी जहाँ कहीं भी वे मिले। बात पूरी हुई। उन पर अपमान थोपने का अर्थ पहले अल-बक़रह में गुज़र चुका है (5)। {सिवाय इसके कि...}

---

(1) यानी: जड़ से उखाड़ना। (मुख़्तार अल-सिहाह)। (2) देखें ज़ज्जाज की मा'नी अल-क़ुरआन व एराबुहू 1/457। (3) (द) में: जहाँ तक सरदारों का सवाल है। (4) प्रतियों और (म) में: अदी। जो स्थापित है वह अल-वाहिदी की अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 114, और इब्न हजर की अल-इजाब 2/734 से है। बहरी, अम्र का बेटा है जैसा कि सीरत अल-नबविया 1/514 में है। (5) 2/154 - 155।

سورہ آل عمران: آیات ۱۱۱ - ۱۱۵ ۲۶۵

پس یہ آیت اللہ کی طرف سے اس کے رسول ﷺ اور مؤمنین کے لیے ایک وعدہ ہے؛ کہ اہل کتاب ان پر غالب نہیں آئیں گے، اور یہ کہ وہ ان پر فتح پائیں گے، انہیں ان کی طرف سے بیخ کنی (۱) کا سامنا نہیں کرنا پڑے گا، سوائے بہتان اور تحریف کے ذریعے پہنچنے والی اذیت کے، اور جہاں تک انجام کا تعلق ہے تو وہ مؤمنین ہی کے لیے ہو گا (۲)۔

اور کہا گیا: یہ منقطع ہے، اور معنی یہ ہیں: وہ تمہیں ہرگز کوئی نقصان نہیں پہنچائیں گے، لیکن تمہیں وہ باتیں سنا کر اذیت دیں گے جو تم سنو گے۔

مقاتل نے کہا: یہودیوں کے رؤساء (۳): کعب، بحری (٤)، نعمان، ابو رافع، ابو یاسر، کنانہ اور ابن صوریا نے اپنے مؤمنین: عبد اللہ بن سلام اور ان کے ساتھیوں کو نشانہ بنایا، اور ان کے اسلام لانے پر انہیں اذیت دی، تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿لَن يَضُرُّوكُمْ إِلَّا أَذًى﴾ یعنی زبان کے ذریعے، اور کلام مکمل ہوا۔ پھر فرمایا: ﴿وَإِن يُقَـٰتِلُوكُمْ يُوَلُّوكُمُ الْأَدْبَارَ﴾ یعنی شکست خوردہ ہو کر، اور کلام مکمل ہوا۔ ﴿ثُمَّ لَا يُنصَرُونَ﴾ مستأنف ہے، اسی لیے اس میں نون ثابت ہے۔ اس آیت میں نبی ﷺ کے لیے ایک معجزہ ہے، کیونکہ جس یہودی نے بھی آپ سے قتال کیا اس نے پیٹھ پھیر لی۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ أَيْنَ مَا ثُقِفُوا إِلَّا بِحَبْلٍ مِّنَ اللَّهِ وَحَبْلٍ مِّنَ النَّاسِ وَبَاءُوا بِغَضَبٍ مِّنَ اللَّهِ وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الْمَسْكَنَةُ ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ ذَٰلِكَ بِمَا عَصَوا وَّكَانُوا يَعْتَدُونَ * لَيْسُوا سَوَاءً مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أُمَّةٌ قَائِمَةٌ يَتْلُونَ آيَاتِ اللَّهِ آنَاءَ اللَّيْلِ وَهُمْ يَسْجُدُونَ * يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنكَرِ وَيُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَأُولَـٰئِكَ مِنَ الصَّالِحِينَ * وَمَا يَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَلَن يُكْفَرُوهُ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ﴾ یعنی: یہودی۔ ﴿أَيْنَ مَا ثُقِفُوا﴾ یعنی: جہاں کہیں پائے جائیں اور ملیں۔ اور کلام مکمل ہوا۔ سورہ بقرہ میں ان پر ذلت ماری جانے کا معنی گزر چکا ہے (٥)۔ ﴿إِلَّا بِحَبْلٍ مِّنَ﴾

---

(١) یعنی: استیصال (جڑ سے اکھاڑنا)۔ (مختار الصحاح)۔ (٢) دیکھئے زجاج کی معانی القرآن وإعرابہ ١/٤٥٧۔ (٣) (د) میں ہے: اما رؤساء۔ (٤) نسخوں اور (م) میں ہے: عدی۔ اور جو ثابت ہے وہ واحدی کی اسباب النزول ص ١١٤، اور ابن حجر کی العجاب ٢ / ٧٣٤ سے ہے۔ اور بحری ابن عمرو ہے جیسا کہ سیرت نبویہ ١/٥١٤ میں ہے۔ (٥) ٢/١٥٤ - ١٥٥۔

266 Surah Ali 'Imran: Verses 112 - 115

"Allah," a disconnected exception, not from the first part. Meaning: But they hold fast to a rope from Allah (1). "And a rope from the people" means: the protection (dhimmah) granted to them. The "people" are Muhammad and the believers; they pay the land tax (Kharaj) to them, and so they grant them security (2). There is brevity in the speech, and the meaning is: Unless they hold fast to a rope from (3) Allah; it was omitted; Al-Farra said this (4). "And they drew upon themselves wrath from Allah," meaning: they returned with it. It is also said: they bore it. Its linguistic origin is that it became binding upon them, and this has already been discussed in Surah Al-Baqarah (5). Then He informed why He did that to them, saying: "That is because they used to disbelieve in the signs of Allah and kill the prophets without right. That is because they disobeyed and used to transgress," and this has already been fully discussed in Surah Al-Baqarah (6). Then He informed, saying: "They are not all alike" (7), and the speech was complete, meaning: The People of the Book and the Ummah of Muhammad ﷺ are not alike; as reported from Ibn Mas'ud (8). It was also said: The meaning is: The believers and the disbelievers from among the People of the Book are not alike (9). Abu Khaithamah Zuhair bin Harb mentioned: Hashim (10) bin al-Qasim narrated to us, Shaiban narrated to us, from 'Asim, from Zirr, from Ibn Mas'ud who said: The Messenger of Allah ﷺ delayed the Isha prayer one night, then he came out to the mosque, and the people were waiting for the prayer. He said: "Indeed, there is no one from among the followers of religions who remembers Allah the Almighty at this hour except you." He said: And this verse was revealed: "They are not all alike; from among the People of the Book is a community standing [in obedience]" - up to His saying: - "And Allah is Knowing of the righteous" (11). And Ibn Wahb narrated...

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 1/401. (2) See Tafsir al-Baghawi / 342. (3) The word "from" is from (M). (4) In Ma'ani al-Qur'an 1/230. (5) 2/155. (6) 2/155. (7) Ma'ani al-Qur'an by an-Nahhas 1/461. (8) Narrated by at-Tabari 5/692 - 693. (9) See Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj 1/458, and al-Wasit 1/480. (10) In the manuscripts: Hisham, which is a mistake, and what is established is from (M) and sources of graduation. (11) Narrated by Ahmad (3760), and an-Nasa'i in al-Kubra (11007) from the way of Hashim bin al-Qasim, with it.

266 सूरह आल इमरान: आयत 112 - 115

"अल्लाह," एक विच्छिन्न अपवाद (Istithna Munqati'), पहले भाग से नहीं। यानी: लेकिन वे अल्लाह की रस्सी को थामे हुए हैं (1)। "और लोगों की रस्सी" का अर्थ है: उन्हें दी गई सुरक्षा (ज़िम्मा)। "लोग" से मुराद मुहम्मद ﷺ और मोमिन हैं; वे उन्हें खिराज (भूमि कर) देते हैं और वे उन्हें सुरक्षा प्रदान करते हैं (2)। कथन में संक्षेप है, और अर्थ है: सिवाय इसके कि वे अल्लाह की (3) रस्सी को थामें; इसे हटा दिया गया है; अल-फर्रा ने यह कहा है (4)। "और वे अल्लाह के क्रोध के पात्र बने," यानी: वे उसके साथ लौटे। यह भी कहा गया है: उन्होंने इसे वहन किया। भाषा में इसका मूल अर्थ यह है कि यह उन पर अनिवार्य हो गया, और यह सूरह अल-बक़रह में पहले ही आ चुका है (5)। फिर उसने बताया कि उसने उनके साथ ऐसा क्यों किया, तो कहा: "यह इसलिए था क्योंकि वे अल्लाह की आयतों का इनकार करते थे और नबियों की नाहक हत्या करते थे। यह इसलिए था क्योंकि उन्होंने अवज्ञा की और वे हद से आगे बढ़ जाते थे," और यह सूरह अल-बक़रह में विस्तार से आ चुका है (6)। फिर उसने बताया, तो कहा: "वे सब एक जैसे नहीं हैं" (7), और बात पूरी हुई, अर्थ यह है: अहले किताब और मुहम्मद ﷺ की उम्मत एक जैसी नहीं हैं; यह इब्ने मसूद (8) से वर्णित है। कहा गया है: अर्थ यह है: अहले किताब में से ईमान वाले और काफिर एक जैसे नहीं हैं (9)। अबू खैसामा जुहैर बिन हर्ब ने उल्लेख किया: हमसे हाशिम (10) बिन अल-कासिम ने बयान किया, हमसे शैबान ने बयान किया, आसिम से, उन्होंने ज़िर्र से, उन्होंने इब्ने मसूद से, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने एक रात इशा की नमाज़ में देरी की, फिर मस्जिद की ओर निकले, तो लोग नमाज़ का इंतज़ार कर रहे थे। आपने फरमाया: "बेशक, धर्मों के मानने वालों में से तुम्हारे सिवा कोई भी इस समय अल्लाह तआला को याद नहीं कर रहा है।" उन्होंने कहा: और यह आयत नाज़िल हुई: "वे सब एक जैसे नहीं हैं; अहले किताब में से एक समूह (नेकी पर) डटा हुआ है" - अल्लाह के इस फरमान तक: - "और अल्लाह डरने वालों को अच्छी तरह जानता है" (11)। और इब्ने वहब ने रिवायत की...

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 1/401। (2) देखिए तफ़्सीर अल-बगवी / 342। (3) शब्द: "से" (मिन), (म) से है। (4) म'आनी अल-कुरान 1/230 में। (5) 2/155। (6) 2/155। (7) म'आनी अल-कुरान, अल-नहहास 1/461। (8) इसे अत-तबरी ने 5/692 - 693 में उद्धृत किया है। (9) देखिए म'आनी अल-कुरान, अज़-ज़ज्जाज 1/458, और अल-वसीत 1/480। (10) प्रतियों में: हिशाम, जो गलत है, और जो स्थापित है वह (म) और तखरीज के स्रोतों से है। (11) इसे अहमद (3760) और अन-नसाई ने अल-कुबरा (11007) में हाशिम बिन अल-कासिम के माध्यम से उद्धृत किया है।

۲۶۶ سورہ آل عمران: آیات ۱۱۲ - ۱۱۵

"اللہ"، استثناء منقطع ہے، پہلے سے نہیں۔ یعنی: لیکن وہ اللہ کی رسی کو تھامے ہوئے ہیں [1]۔ ﴿وَحَبْلٍ مِّنَ النَّاسِ﴾ یعنی: وہ ذمہ جو ان کے لیے ہے۔ اور "ناس" (لوگ) سے مراد محمد ﷺ اور مؤمنین ہیں؛ وہ انہیں خراج ادا کرتے ہیں تو وہ انہیں امان دیتے ہیں [2]۔ اور کلام میں اختصار ہے، اور معنی یہ ہے: سوائے اس کے کہ وہ اللہ کی رسی کو تھامیں [3]، تو اسے حذف کر دیا گیا؛ یہ الفراء نے کہا ہے [4]۔ ﴿وَبَاءُوا بِغَضَبٍ مِّنَ اللَّهِ﴾، یعنی: وہ لوٹے۔ اور کہا گیا: انہوں نے اسے اٹھایا (برداشت کیا)۔ لغت میں اس کی اصل یہ ہے کہ یہ ان پر لازم ہو گیا، اور یہ سورہ بقرہ میں گزر چکا ہے [5]۔ پھر اللہ نے بتایا کہ ان کے ساتھ ایسا کیوں کیا؟ تو فرمایا: ﴿ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ ۚ ذَٰلِكَ بِمَا عَصَوا وَّكَانُوا يَعْتَدُونَ﴾، اور یہ سورہ بقرہ میں مکمل گزر چکا ہے [6]۔ پھر خبر دی، تو فرمایا: ﴿لَيْسُوا سَوَاءً﴾ [7]، اور کلام مکمل ہوا، معنی یہ ہے: اہل کتاب اور محمد ﷺ کی امت برابر نہیں ہیں؛ یہ ابن مسعود [8] سے مروی ہے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: اہل کتاب میں سے مؤمن اور کافر برابر نہیں ہیں [9]۔ اور ابو خیثمہ زہیر بن حرب نے ذکر کیا: ہمیں ہاشم [10] بن القاسم نے بتایا، ہمیں شیبان نے بتایا، عاصم سے، انہوں نے زر سے، انہوں نے ابن مسعود سے جنہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے ایک رات عشاء کی نماز میں تاخیر کی، پھر مسجد کی طرف نکلے، تو لوگ نماز کا انتظار کر رہے تھے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "بیشک، ادیان والوں میں سے کوئی بھی اس وقت اللہ تعالیٰ کو یاد نہیں کر رہا سوائے تمہارے"، کہا: اور یہ آیت نازل ہوئی: ﴿لَيْسُوا سَوَاءً ۗ مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أُمَّةٌ قَائِمَةٌ﴾ - یہاں تک کہ فرمایا -: ﴿وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ﴾ [11]، اور ابن وہب نے روایت کی...

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۴۰۱/۱۔ (۲) دیکھیے تفسیر البغوی / ۳۴۲۔ (۳) لفظ: "من" (سے)، (م) سے ہے۔ (۴) معانی القرآن ۲۳۰/۱ میں۔ (۵) ۲/ ۱۵۵۔ (۶) ۲/ ۱۵۵۔ (۷) معانی القرآن للنحاس ۴۶۱/۱۔ (۸) اسے الطبری ۵/ ۶۹۲ - ۶۹۳ نے روایت کیا۔ (۹) دیکھیے معانی القرآن للزجاج ۴۵۸/۱، اور الوسیط ۴۸۰/۱۔ (۱۰) نسخوں میں: ہشام ہے، جو کہ غلط ہے، اور صحیح وہی ہے جو (م) اور تخریج کے مصادر سے ثابت ہے۔ (۱۱) اسے احمد (۳۷۶۰) اور النسائی نے الکبریٰ (۱۱۰۰۷) میں ہاشم بن القاسم کے طریق سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Imran: Verses 112 - 115 267 ...like it(1). And Ibn Abbas said(2): The saying of Allah, the Mighty and Sublime: {Among the People of the Book is a community upright, reciting the verses of Allah during the periods of the night and prostrating [in prayer]} [3:113]: [It refers to] those who believed with the Prophet (peace be upon him). And Ibn Ishaq narrated from Ibn Abbas: When Abdullah bin Salam, Tha'labah bin Sa'yah, Usayd(3) bin Sa'yah, Usayd(4) bin Ubayd, and those Jews who embraced Islam, believed, confirmed the truth, and desired Islam, and became firmly rooted in it, the rabbis of the Jews and the people of disbelief(5) among them said: "None believed in Muhammad nor followed him except the worst among us. If they were among our best, they would not have abandoned the religion of their forefathers and gone to something else." So Allah, the Mighty and Sublime, revealed concerning what they said: {They are not [all] the same; among the People of the Book is a community upright, reciting the verses of Allah during the periods of the night and prostrating [in prayer]} - up to His saying - {and those are among the righteous}(6). Al-Akhfash said: The interpretation is: "Among the People of the Book is one possessing a 'ummah' (nation/community)", meaning: one of a good way. And he recited: "And does one of a community sin while he is obedient?"(7) And it was said: There is an omission in the speech, and the interpretation is: "Among the People of the Book is an upright community, and another not upright." So the second part was omitted because the first was sufficient(8); as in the saying of Abu Dhu’ayb:

(1) Narrated by Al-Tabari 5/697 from the path of Yunus, on the authority of Ibn Wahb, with it. (2) Mentioned by Al-Nahhas in "I'rab al-Qur'an" 1/401. (3) Ibn Makula recorded it in "Al-Ikmal" 1/53, and Ibn al-Athir in "Usd al-Ghabah" 1/85 with the fatha on the hamza and kasra on the sin and lightening of the ya'. Ibn Abd al-Barr mentioned in "Al-Isti'ab" 1/182-183 both ways (fatha or damma on the hamza) and said: fatha is more correct according to them. (4) Thus in the copies, but what is in the sources is: Asad. (5) In the copies: "the Jews, the people of disbelief", and what is established from (M) is what matches the sources of verification. (6) Narrated by Al-Tabari 5/691, and Ibn Abi Hatim 3/337, see "Al-Sirah al-Nabawiyyah" by Ibn Hisham 1/597. (7) "Ma'ani al-Qur'an" by Al-Akhfash 1/418-419, and "I'rab al-Qur'an" by Al-Nahhas 1/401, from which the author quoted. The verse is by Al-Nabighah, and it is in his Diwan p. 81, and its beginning is: "I swore, so I did not leave any doubt for yourself." It was previously mentioned on p. 260 of this part. (8) See "Ma'ani al-Qur'an" by Al-Farra' 1/230, and "Al-Muharrar al-Wajiz" 1/492.

सूरह आल-इमरान: आयत 112 - 115 267 उसी की तरह(1)। और इब्न अब्बास ने कहा(2): अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल का कौल: {अहले किताब में से एक जमाअत ऐसी है जो (हक पर) कायम है, वे रात के औकात में अल्लाह की आयतें पढ़ते हैं और वे सजदा करते हैं} : जो नबी ﷺ के साथ ईमान लाए। और इब्न इस्हाक़ ने इब्न अब्बास से रिवायत किया: जब अब्दुल्लाह बिन सलाम, सालबा बिन सईया, उसैद(3) बिन सईया, और उसैद(4) बिन उबैद, और यहूदियों में से जो लोग इस्लाम लाए, ईमान लाए और तस्दीक़ की, और इस्लाम की तरफ राग़िब हुए और उसमें मज़बूत हो गए, तो यहूद के आलिमों और उनमें से कुफ्र करने वालों(5) ने कहा: "मुहम्मद पर ईमान नहीं लाया और न ही उनकी पैरवी की मगर हमारे बुरे लोगों ने। अगर वे हमारे बेहतरीन लोगों में से होते, तो वे अपने बाप-दादा का दीन न छोड़ते और किसी दूसरे की तरफ न जाते।" तो अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल ने उनकी इस बात के बारे में नाज़िल फरमाया: {वे सब बराबर नहीं हैं; अहले किताब में से एक जमाअत ऐसी है जो (हक पर) कायम है, वे रात के औकात में अल्लाह की आयतें पढ़ते हैं और वे सजदा करते हैं} - उसके इस कौल तक - {और ये लोग नेक लोगों में से हैं}(6)। और अल-अखफश ने कहा: तकदीर (तात्पर्य) है: अहले किताब में से एक 'उम्मत' वाला है, यानी: एक नेक तरीके वाला, और उसने शेर पढ़ा: "और क्या कोई उम्मत वाला गुनाह करता है जबकि वह ताबेदार हो?"(7) और कहा गया: कलाम में हजफ़ (लोप) है, और तकदीर है: अहले किताब में से एक उम्मत कायम रहने वाली है, और दूसरी कायम न रहने वाली, तो पहली के ज़िक्र को काफी समझते हुए दूसरी को छोड़ दिया गया(8); जैसा कि अबू ज़ुऐब का कौल है:

(1) इसे अल-तब़री ने 5/697 में यूनुस के ज़रिए, इब्न वहब से, उनके साथ निकाला है। (2) इसे अल-नह़हास ने "इराब अल-कुरान" 1/401 में पेश किया है। (3) इब्न माकूला ने "अल-इकमाल" 1/53 में और इब्न अल-असीर ने "असद अल-ग़ाबा" 1/85 में हमज़ा पर ज़बर, सीन के नीचे ज़ेर और या को हल्का पढ़कर लिखा है। इब्न अब्द अल-बर्र ने "अल-इस्तीआब" 1/182-183 में दोनों तरीके(हमज़ा पर ज़बर या पेश) बताए हैं और कहा: उनके नज़दीक ज़बर ही ज़्यादा सही है। (4) नुस्खों में ऐसा ही है, लेकिन मसादिर (स्रोतों) में "असद" है। (5) नुस्खों में: यहूद अहले कुफ्र, और (म) से जो साबित है, वह तखरीज के स्रोतों के मुताबिक है। (6) इसे अल-तब़री 5/691 और इब्न अबी हातिम 3/337 ने निकाला है, और इब्न हिशाम की "अस-सीरत अन-नबवियाह" 1/597 देखें। (7) अल-अखफश की "मानी अल-कुरान" 1/418-419, और अल-नह़हास की "इराब अल-कुरान" 1/401, जहाँ से मुसन्निफ (लेखक) ने नक़ल किया है। यह शेर अन-नाबि़ग़ा का है, और यह उनके दीवान के पृ. 81

पर है, और इसका शुरुआती हिस्सा है: "मैंने कसम खाई तो मैंने तुम्हारे दिल में कोई शक नहीं छोड़ा।" और यह इस हिस्से के पृ. 260 पर पहले आ चुका है। (8) अल-फर्रा की "मानी अल-कुरान" 1/230, और "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 1/492 देखें।

سورہ آل عمران: آیات ۱۱۲ - ۱۱۵ ۲۶۷ مثلہ(۱)۔ اور ابن عباس(۲) نے کہا: اللہ عزوجل کا قول: ﴿مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أُمَّةٌ قَائِمَةٌ يَتْلُونَ آيَاتِ اللَّهِ آنَاءَ اللَّيْلِ وَهُمْ يَسْجُدُونَ﴾ : جو نبی ﷺ کے ساتھ ایمان لائے۔ اور ابن اسحاق نے ابن عباس سے روایت کیا: جب عبداللہ بن سلام، ثعلبہ بن سعیہ، اور اسید(۳) بن سعیہ، اور اسید(۴) بن عبید، اور جو یہود میں سے اسلام لائے، تو وہ ایمان لائے اور تصدیق کی، اور اسلام کی طرف رغبت کی، اور اس میں پختہ ہو گئے، تو یہود کے علماء اور ان میں سے کفر کرنے والوں(۵) نے کہا: "محمد پر ایمان نہیں لایا اور نہ ہی ان کی پیروی کی مگر ہمارے برے لوگوں نے، اگر وہ ہمارے بہترین لوگوں میں سے ہوتے، تو وہ اپنے باپ دادا کا دین نہ چھوڑتے، اور کسی دوسرے کی طرف نہ جاتے،" تو اللہ عزوجل نے ان کے اس قول کے بارے میں نازل فرمایا: ﴿لَيْسُوا سَوَاءً ۗ مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أُمَّةٌ قَائِمَةٌ يَتْلُونَ آيَاتِ اللَّهِ آنَاءَ اللَّيْلِ وَهُمْ يَسْجُدُونَ﴾ - اس قول تک - ﴿وَأُولَٰئِكَ مِنَ الصَّالِحِينَ﴾(۶)۔ اور الاخفش نے کہا: تقدیر (مطلب) ہے: اہل کتاب میں سے ایک 'امت' والا ہے، یعنی: ایک نیک طریقے والا، اور اس نے شعر پڑھا: "وہل یأثمن ذو أمۃ وہو طائع"(۷) اور کہا گیا: کلام میں حذف ہے، اور تقدیر ہے: اہل کتاب میں سے ایک امت قائم رہنے والی ہے، اور دوسری غیر قائم، تو پہلی پر اکتفاء کرتے ہوئے دوسری کو چھوڑ دیا گیا(۸)؛ جیسا کہ ابو ذؤیب کا قول ہے:

(۱) اسے الطبری نے ۵/۶۹۷ میں یونس کے طریق سے، ابن وہب سے روایت کیا ہے۔ (۲) اسے النحاس نے "اعراب القرآن" ۴۰۱/۱ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) ابن ماکولا نے "الاکمال" ۵۳/۱ میں اور ابن الاثیر نے "اسد الغابۃ" ۸۵/۱ میں ہمزہ کے فتحہ، سین کے کسرہ اور یا کی تخفیف کے ساتھ لکھا ہے، اور ابن عبد البر نے "الاستیعاب" ۱۸۲/۱ - ۱۸۳ میں دونوں صورتیں (ہمزہ کا فتحہ یا ضمہ) ذکر کی ہیں، اور کہا: ان کے نزدیک فتحہ زیادہ صحیح ہے۔ (۴) نسخوں میں اسی طرح ہے،

جبکہ مصادر میں "اسد" ہے۔ (۵) نسخوں میں: "یہود اہل الکفر"، اور جو (م) سے ثابت ہے وہ تخریج کے مصادر کے موافق ہے۔ (۶) اسے الطبری ۵/۶۹۱ اور ابن ابی حاتم ۳۳۷/۳ نے روایت کیا ہے، اور ابن ہشام کی "السیرۃ النبویۃ" ۵۹۷/۱ دیکھیں۔ (۷) الاخفش کی "معانی القرآن" ۴۱۸/۱ - ۴۱۹ ، اور النحاس کی "اعراب القرآن" ۴۰۱/۱ ، جس سے مصنف نے نقل کیا ہے، اور یہ شعر النابغہ کا ہے، اور یہ اس کے دیوان ص ۸۱ پر ہے، اور اس کا صدر (پہلا مصرعہ) ہے: "حلفت فلم اترک لنفسک ریبۃ"۔ اور یہ اس حصے کے ص ۲۶۰ پر پہلے گزر چکا ہے۔ (۸) الفراء کی "معانی القرآن" ۲۳۰/۱ اور "المحرر الوجیز" ۴۹۲/۱ دیکھیں۔

268 Surah Al-Imran: Verses 112 - 115

I disobeyed(1) the heart towards her, for I am obedient to its command, so I do not know if its pursuit is guidance(2) or not. He meant: "Is it guidance or misguidance?" and he omitted the latter. Al-Farra said: "Ummah" (a people) is in the nominative case (Marfu') because of "Sawa'" (equal), and the estimation is: A people from the People of the Book who are upright and recite the verses of Allah are not equal to a disbelieving people. Al-Nahhas(3) said: This statement is wrong for several reasons: One of them(4) is that he makes "Ummah" nominative due to "Sawa'", so nothing returns to the noun of "Laysa" (is not)(5), and he gives the nominative case(6) by something that does not act like a verb, and he assumes something omitted that is not needed; because the mention of the disbelieving people has already preceded, so there is no point in assuming this hidden word. Abu Ubaidah said: This is like their saying: "The fleas ate me" and "Your companions went away"(8). Al-Nahhas said: This is a mistake; because their mention preceded, and in "The fleas ate me," there was no prior mention of them. And ﴿آناء الليل﴾ [during the hours of the night]: its singulars are 'Iny, 'Any, and 'Iny, and it is in the accusative case (Mansub) as an adverb of time(9).

Footnotes: (1) Thus in the copies: "I disobeyed" (Asaytu), and similar to it in Ma'ani al-Quran by al-Farra 1/70, Tafsir al-Tabari 1/344 and 5/690, Majma' al-Bayan 4/171, Zad al-Masir 1/442, and al-Muharrar al-Wajiz 1/492. In Diwan al-Hudhaliyyin p. 71 and Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 1/459: "It disobeyed me" (Asani). Sheikh Mahmoud Shaker, may Allah have mercy on him, said in his commentary on al-Tabari 1/327: The meaning is not consistent with the narration "Asaytu," and the correct narration is "Asani." (2) In the previously mentioned sources: "Hearing." (3) In I'rab al-Quran 1/401, and Al-Farra's view is from there; see Ma'ani al-Quran by him 1/230, Majma' al-Bayan 4/171, and al-Bahr al-Muhit 3/33. (4) In the copies: "One of them" (Ahaduha), and what is established is from (M). (5) In the copies: "with something" (bi-shay'), and what is established is from I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/401, and Fath al-Qadir 1/373. Ibn al-Anbari said in al-Bayan 1/215: The view of whoever said it is nominative because of "Sawa'" is not correct, because it leads to nothing from the predicate of "Laysa" returning to its noun, and that is not permissible. (6) Al-Nahhas's phrase is: "Nothing returns to the noun of 'Laysa' that is made nominative..." (7) In (M): "The disbeliever," and in I'rab al-Quran: "The disbelievers," and his saying "The disbelieving" means the disbelieving people. (8) Majaz al-Quran 1/101-102, and I'rab

al-Quran by al-Nahhas 1/401, and the author quoted from him. (9) See Tafsir al-Tabari 5/695-696, al-Wasit 1/481, and al-Muharrar al-Wajiz 1/493.

268 सूरह अल-इमरान: आयतें 112 - 115

मैंने दिल की नाफरमानी की(1) उसकी ओर, क्योंकि मैं उसके आदेश का पालन करने वाला हूँ, इसलिए मुझे नहीं पता कि उसकी तलाश हिदायत (सही रास्ता)(2) है या नहीं। उनका अर्थ था: "क्या यह हिदायत है या गुमराही?" और उन्होंने बाद वाले को छोड़ दिया। अल-फर्रा ने कहा: "उम्मत" (एक समुदाय) "सवाअ" (बराबर) के कारण रफ़अ (कर्तृवाचक कारक) में है, और अनुमान यह है: अहले किताब (किताब वाले लोगों) में से एक उम्मत जो सीधी है और अल्लाह की आयतों की तिलावत करती है, और एक काफ़िर (अविश्वासी) उम्मत बराबर नहीं हैं। अल-नहहस(3) ने कहा: यह कथन कई कारणों से गलत है: उनमें से एक(4) यह है कि वह "उम्मत" को "सवाअ" के साथ रफ़अ देते हैं, इसलिए "लैसा" (नहीं है) के इस्म (संज्ञा) की ओर कुछ भी वापस नहीं लौटता(5), और वह उसे ऐसी चीज़ से रफ़अ देते हैं जो क्रिया की तरह कार्य नहीं करती है, और वह ऐसी चीज़ को छिपा हुआ मानते हैं जिसकी आवश्यकता नहीं है; क्योंकि काफ़िर उम्मत का उल्लेख पहले ही हो चुका है, इसलिए इसे छिपा हुआ मानने का कोई औचित्य नहीं है। अबू उबैदा ने कहा: यह उनके इस कथन की तरह है: "पिस्सूओं ने मुझे खा लिया" और "तुम्हारे साथी चले गए"(8)। अल-नहहस ने कहा: यह गलत है; क्योंकि उनका उल्लेख पहले हो चुका है, और "पिस्सूओं ने मुझे खा लिया" में उनका पहले कोई उल्लेख नहीं था। और ﴿आनाअ अल-लैल﴾: रात की घड़ियाँ (घंटे), इसके एकवचन 'इन्नी, 'अनी और 'इनी हैं, और यह ज़र्फ़(क्रिया विशेषण) होने के कारण नसब (कर्मवाचक कारक) में है(9)।

पाद-टिप्पणियाँ: (1) प्रतियों में ऐसा ही है: "असैतु" (मैंने नाफरमानी की), और अल-फर्रा की मा'नी अल-कुरान 1/70, तफ़सीर अल-तबरी 1/344 और 5/690, मजमा अल-बयान 4/171, ज़ाद अल-मसीर 1/442, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/492 में भी ऐसा ही है। दीवान अल-हुदलिय्यीन पृष्ठ 71 और अल-ज़ज्जाज की मा'नी अल-कुरान 1/459 में: "असानी" (उसने मेरी नाफरमानी की) आया है। शेख महमूद शाकिर (अल्लाह उन पर रहम करे) ने तबरी 1/327 पर अपनी टिप्पणी में कहा: अर्थ "असैतु" की रिवायत के साथ सही नहीं बैठता, और सही रिवायत "असानी" है। (2) ऊपर उल्लिखित स्रोतों में: "समीअ" (सुनने वाला)। (3) इराब अल-कुरान 1/401 में, और अल-फर्रा का विचार वहीं से है; देखें उनकी मा'नी अल-कुरान 1/230, मजमा अल-बयान 4/171, और अल-बह्र अल-मुहीत 3/33। (4) प्रतियों में: "अहादुहा" (उनमें से एक), और जो स्थापित है वह (म) से है। (5) प्रतियों में: "बि-शई" (किसी चीज़ के साथ), और जो स्थापित है वह अल-नहहस की इराब अल-कुरान 1/401, और फतह अल-क़दीर 1/373 से है। इब्न अल-अंबारी ने अल-बयान 1/215 में कहा: जो व्यक्ति यह

कहता है कि यह "सवाअ" के कारण रफ़अ है, उसकी बात सही नहीं है, क्योंकि इससे यह नतीजा निकलता है कि "लैसा" की खबर से उसके इस्म की तरफ कुछ भी नहीं लौटता, और यह जायज़ नहीं है। (6) अल-नहहस का वाक्यांश है: "तो 'लैसा' के इस्म की ओर कुछ भी वापस नहीं लौटता जिसे रफ़अ दिया गया है..." (7) (म) में: "काफिर", और इराब अल-कुरान में: "काफिरीन", और उनका कहना "अल-काफिरा" का मतलब काफिर उम्मत है। (8) मजाज़ अल-कुरान 1/101-102, और अल-नहहस की इराब अल-कुरान 1/401, और लेखक ने उनसे उद्धृत किया है। (9) देखें तफ़सीर अल-तबरी 5/695-696, अल-वसीत 1/481, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/493।

268 سورہ آل عمران: آیات 112 - 115

میں نے دل کی نافرمانی کی(1) اس کی طرف، کیونکہ میں اس کے حکم کا تابع ہوں، پس میں نہیں جانتا کہ اس کی طلب ہدایت(2) ہے یا نہیں۔ ان کی مراد تھی: "کیا یہ ہدایت ہے یا گمراہی؟" اور انہوں نے دوسرے کو حذف کر دیا۔ الفراء نے کہا: "أُمَّةٌ" (ایک گروہ) "سواء" کی وجہ سے رفیع (حالتِ رفع میں) ہے، اور تقدیر (مراد) یہ ہے: اہل کتاب میں سے ایک ایسی امت جو قائم ہے اور اللہ کی آیات کی تلاوت کرتی ہے، اور ایک کافر امت برابر نہیں ہیں۔ النحاس(3) نے کہا: یہ قول کئی جہات سے غلط ہے: ان میں سے ایک(4) یہ ہے کہ وہ "أُمَّة" کو "سواء" کے ذریعے رفع دیتے ہیں، تو "لیس" کے اسم کی طرف کچھ بھی نہیں لوٹتا(5)، اور وہ اسے ایسی چیز سے رفع دیتے ہیں جو فعل کی طرح جاری نہیں ہوتی، اور وہ ایسی چیز کو پوشیدہ مانتے ہیں جس کی ضرورت نہیں ہے؛ کیونکہ کافرہ امت کا ذکر پہلے گزر چکا ہے، لہذا اسے پوشیدہ ماننے کی کوئی وجہ نہیں ہے۔ ابو عبیدہ نے کہا: یہ ان کے قول کی طرح ہے: "اکلونی البراغیث" (پسوؤں نے مجھے کھا لیا) اور "ذهبوا اصحابک"(8)۔ النحاس نے کہا: یہ غلط ہے؛ کیونکہ ان کا ذکر پہلے گزر چکا ہے، جبکہ "اکلونی البراغیث" میں ان کا پہلے کوئی ذکر نہیں تھا۔ اور ﴿آنَاءَ اللَّيْلِ﴾: رات کی گھڑیاں، اس کا واحد 'اِنِّی'، 'اَنًی' اور 'اِنًی' ہے، اور یہ ظرف (زمان) ہونے کی بنا پر منصوب ہے(9)۔

حواشی: (1) نسخوں میں اسی طرح ہے: "عصيتُ" (میں نے نافرمانی کی)، اور اسی طرح الفراء کی معانی القرآن 1/70، تفسیر الطبری 1/344 اور 5/690، مجمع البیان 4/171، زاد المسیر 1/442، اور المحرر الوجیز 1/492 میں ہے۔ دیوان الہذلیین ص 71 اور زجاج کی معانی القرآن 1/459 میں: "عصاني" (اس نے میری نافرمانی کی) آیا ہے؛ شیخ محمود شاکر رحمہ اللہ نے طبری

1/327 پر اپنے تعلیق میں کہا: "عصیت" کی روایت کے ساتھ معنی درست نہیں ہوتا، اور صحیح روایت "عصاني" ہے۔ (2) مذکورہ بالا مصادر میں: "سمیع"۔ (3) اعراب القرآن 1/401 میں، اور الفراء کا قول وہیں سے ہے؛ دیکھئے ان کی معانی القرآن 1/230، مجمع البیان 4/171، اور البحر المحیط 3/33۔ (4) نسخوں میں: "احدھا"، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (5) نسخوں میں: "بشیء"، اور ثابت شدہ النحاس کی اعراب القرآن 1/401، اور فتح القدیر 1/373 سے ہے۔ ابن الانباری نے البیان 1/215 میں کہا: جو یہ کہتا ہے کہ یہ "سواء" کے ذریعے مرفوع ہے، اس کا قول صحیح نہیں ہے، کیونکہ اس سے یہ لازم آتا ہے کہ "لیس" کی خبر سے اس کے اسم کی طرف کچھ ﷺ نہ لوٹے، اور یہ جائز نہیں ہے۔ (6) النحاس کی عبارت ہے: "پس 'لیس' کے اسم کی طرف کوئی ایسی چیز نہیں لوٹتی جو مرفوع ہو..." (7) (م) میں: "الکافر"، اور اعراب القرآن میں: "الکافرین"، اور ان کا قول "الکافرہ" سے مراد کافر امت ہے۔ (8) مجاز القرآن 1/101-102، اور النحاس کی اعراب القرآن 1/401، اور مصنف نے ان سے نقل کیا ہے۔ (9) دیکھئے تفسیر الطبری 5/ 695 - 696، والوسیط 1/481، والمحرر الوجیز 1/493۔

269 Surah Al-Imran: Verses 112 - 115

And "they prostrate": [Meaning] they pray; according to Al-Farra' and Al-Zajjaj; because recitation does not take place during bowing and prostration(1). Its parallel is His saying: "and they prostrate" [Al-A'raf: 206], meaning: they pray. And in Al-Furqan: "And when it is said to them, 'Prostrate to the Most Merciful'" [60], and in Al-Najm: "So prostrate to Allah and worship" [62]. It was said: Specifically known prostration is intended(2). The reason for revelation refutes it, and [the view] that the intended meaning is the Isha (night) prayer, as we mentioned from Ibn Mas'ud; for the idolaters slept when(3) night covered them, while the monotheists were standing before Allah Almighty in the Isha prayer, reciting the verses of Allah; don't you see that when He mentioned their standing, He said: "while they prostrate", meaning: along with standing as well. Al-Thawri(4): It is the prayer between the two Ishas (Maghrib and Isha). And it was said: It refers to the night prayer (Qiyam al-Layl). According to(5) a man from the Banu Shayba who used to study the scriptures, he said: We find words from the words of the Lord, Mighty and Majestic: "Does a camel shepherd or a sheep shepherd think that when night covers him and he lies down, he is like one who is standing and prostrating during the hours of the night?!" "They believe in Allah" means: they acknowledge Allah and Muhammad (6)ﷺ. "And they enjoin what is right": It was said: it is general. And it was said: it means commanding to follow the Prophet ﷺ. "And they forbid what is wrong": Forbidding what is wrong: forbidding opposition to him(7). "And they hasten to good deeds" which they perform proactively without being lethargic, due to their knowledge of the extent of their reward(8). And it was said: they hasten to act before it's gone (death)(9). "And those are among the righteous", meaning: with the righteous, and they are the companions of Muhammad ﷺ in...

(1) Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 1/231, and Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 1/459. (2) See Tafsir al-Tabari 5/699, Zad al-Masir 1/444, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/493. (3) In (Z): "when" (different word choice). (4) Mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wal-'Uyun 1/417. (5) In (M): "And from". (6) From (M): "And they believe in Muhammad (7) ."ﷺ See Tafsir Abi al-Layth 1/292, and Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 1/460. (8) In (M): "their rewards". (9) Al-Wasit by Al-Wahidi 1/481.

269 सूरा आल-इमरान: आयतें 112 - 115

और "वे सज्दा करते हैं": [अर्थात] वे नमाज़ पढ़ते हैं; अल-फ़र्रा और अल-ज़ज्जाज के अनुसार; क्योंकि रुकू और सज्दे में क़ुरान का पाठ नहीं होता(1)। इसका समानांतर अल्लाह का यह कथन है: "और वे सज्दा करते हैं" [अल-अराफ़: 206], अर्थात: वे नमाज़ पढ़ते हैं। और अल-फ़ुरकान में: "और जब उनसे कहा जाता है, 'रहमान को सज्दा करो'" [60], और अन-नज्म में: "तो अल्लाह को सज्दा करो और इबादत करो" [62]। कहा गया है: इससे विशेष रूप से प्रसिद्ध सज्दा ही अभिप्रेत है(2)। नाज़िल होने (अवतरण) का कारण इसका खंडन करता है, और यह कि अभिप्रेत अर्थ ईशा की नमाज़ है जैसा कि हमने इब्न मसूद से उल्लेख किया है; क्योंकि मूर्तिपूजक सो जाते थे जब(3) रात उन्हें ढँक लेती थी, जबकि एकेश्वरवादी ईशा की नमाज़ में अल्लाह सर्वशक्तिमान के सामने खड़े होकर अल्लाह की आयतें पढ़ते थे; क्या आप नहीं देखते कि जब अल्लाह ने उनके खड़े होने का ज़िक्र किया, तो कहा: "जबकि वे सज्दा कर रहे होते हैं", अर्थात: खड़े होने के साथ-साथ। अल-थौरी(4): यह मग़रिब और ईशा के बीच की नमाज़ है। और कहा गया है: यह रात के समय की इबादत (क़ियाम अल-लैल) के बारे में है। बनू शैबा के एक व्यक्ति(5) से, जो किताबों का अध्ययन करते थे, उन्होंने कहा: हम रब, शक्तिशाली और प्रतापी के शब्दों में पाते हैं: "क्या ऊँट चराने वाला या भेड़ चराने वाला यह समझता है कि जब रात उसे ढँक ले और वह थक कर गिर जाए, तो वह उस व्यक्ति जैसा है जो रात के घंटों में खड़ा होकर और सज्दा करते हुए बिताता है?!" "वे अल्लाह पर विश्वास करते हैं" का अर्थ है: वे अल्लाह और मुहम्मद ﷺ को मानते हैं(6)। "और भलाई का आदेश देते हैं": कहा गया है: यह व्यापक है। और कहा गया है: इससे मुराद नबी ﷺ का अनुसरण करने का आदेश देना है। "और बुराई से रोकते हैं": बुराई से रोकना: उनके(नबी के) विरोध से रोकना(7)। "और वे अच्छे कामों में तेज़ी दिखाते हैं" जिन्हें वे बिना आलस्य के सक्रियता से करते हैं; क्योंकि उन्हें उनके सवाब (पुण्य) के मूल्य का ज्ञान है(8)। और कहा गया है: वे अवसर जाने (मृत्यु) से पहले कर्म करने में जल्दी करते हैं(9)। "और वे नेक लोगों में से हैं", अर्थात: नेक लोगों के साथ हैं, और वे मुहम्मद ﷺ के साथी हैं...

पाद-टिप्पणियाँ: (1) अल-फ़र्रा कृत 'मानी अल-कुरान' 1/231, और अल-ज़ज्जाज कृत 'मानी अल-कुरान' 1/459। (2) देखें तफ़सीर अल-तबरी 5/699, ज़ाद अल-मसीर 1/444, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/493। (3) (ज़) में: "जब" (शब्द भेद)। (4) अल-मावर्दी द्वारा 'अल-नुकत वल-उयून' 1/417 में उद्धृत। (5) (म) में: "और से"। (6) (म) से: "और वे मुहम्मद ﷺ की पुष्टि करते हैं"। (7)

देखें तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/292, और अल-ज़ज्जाज कृत 'मानी अल-कुरान' 1/460। (8) (म) में: "उनके सवाब"। (9) अल-वाहिदी कृत 'अल-वसीत' 1/481।

٢٦٩ سورة آل عمران: آیات ١١٢ - ١١٥

اور ﴿يَسْجُدُونَ﴾: [یعنی] وہ نماز پڑھتے ہیں؛ الفراء اور الزجاج کے مطابق؛ کیونکہ تلاوت رکوع اور سجدے میں نہیں ہوتی(١)۔ اس کی مثال اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿وَهُمْ يَسْجُدُونَ﴾ [الأعراف: ٢٠٦]، یعنی: وہ نماز پڑھتے ہیں۔ اور الفرقان میں: ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اسْجُدُوا لِلرَّحْمَنِ﴾ [٦٠] اور النجم میں: ﴿فاسْجُدُوا لِلَّهِ وَاعْبُدُوا﴾ [٦٢]۔ اور کہا گیا ہے: اس سے مراد خاص طور پر معروف سجدہ ہی ہے(٢)۔ لیکن نزول کا سبب اس کی تردید کرتا ہے، اور یہ کہ مراد عشاء کی نماز ہے جیسا کہ ہم نے ابن مسعود سے ذکر کیا؛ کیونکہ بت پرست سو جاتے تھے جب(٣) رات ان پر چھا جاتی تھی، اور موحدین نماز عشاء میں اللہ تعالیٰ کے سامنے قیام کرتے ہوئے اللہ کی آیات کی تلاوت کرتے تھے؛ کیا آپ نے نہیں دیکھا کہ جب ان کے قیام کا ذکر کیا گیا تو فرمایا: ﴿وَهُمْ يَسْجُدُونَ﴾، یعنی: قیام کے ساتھ ساتھ۔ الثوری(٤): یہ مغرب اور عشاء کے درمیان کی نماز ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ قیامِ لیل (تہجد) میں ہے، بنو شیبہ کے ایک شخص(٥) سے منقول ہے جو کتابوں کا مطالعہ کرتے تھے، انہوں نے کہا: ہمیں رب عزوجل کے کلام میں یہ ملتا ہے: "کیا اونٹ چرانے والا یا بکریاں چرانے والا یہ گمان کرتا ہے کہ جب رات اس پر چھا جائے اور وہ تھک کر لیٹ جائے، تو وہ اس شخص کی طرح ہے جو رات کی گھڑیوں میں قیام اور سجدہ کر رہا ہو؟!" ﴿يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ﴾ یعنی: وہ اللہ اور محمد ﷺ پر ایمان رکھتے ہیں(٦)۔ ﴿وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ﴾ کہا گیا ہے: یہ عام ہے، اور کہا گیا ہے: اس سے مراد نبی ﷺ کی اتباع کا حکم دینا ہے، ﴿وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ﴾ منکر سے روکنا: آپ ﷺ کی مخالفت سے روکنا(٧)۔ ﴿وَيُسَرِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ﴾ جو وہ سستی کے بغیر تندہی سے کرتے ہیں؛ کیونکہ وہ اس کے ثواب کی قدر سے واقف ہیں(٨)۔ اور کہا گیا ہے: وہ وقت گزرنے (موت) سے

پہلے عمل میں جلدی کرتے ہیں(۹)۔ ﴿وَأُوْلَئِكَ مِنَ الصَّلِحِينَ﴾، یعنی: نیک لوگوں کے ساتھ، اور وہ محمد ﷺ کے اصحاب ہیں...

حواشی: (۱) معانی القرآن للفراء ۲۳۱/۱، اور معانی القرآن للزجاج ٤٥٩/١۔ (۲) دیکھیے تفسیر الطبری ٦٩٩/٥، زاد المسیر ٤٤٤/١، اور المحرر الوجیز ٤٩٣/١۔ (۳) نسخہ (ظ) میں: "حین" (بوقت)۔ (٤) الماوردی نے اسے النکت والعیون ٤١٧/١ میں نقل کیا ہے۔ (٥) نسخہ (م) میں: "وعن"۔ (٦) نسخہ (م) سے: "اور وہ محمد ﷺ کی تصدیق کرتے ہیں"۔ (۷) دیکھیے تفسیر ابی اللیث ۲۹۲/۱، اور معانی القرآن للزجاج ٤٦٠/١۔ (۸) نسخہ (م) میں: "ان کا ثواب"۔ (۹) الوسیط للواحدی ١/٤٨١۔

Surah Al-Imran: Verses 112 - 116 Page 270

...Paradise (1). {And whatever good they do - never will it be denied them}, Al-A'mash, Ibn Waththab, Hamza, Al-Kisa'i, Hafs, and Khalaf read it with the 'ya' (third person) in both; as a report about the upright nation, and this is the recitation of Ibn Abbas and the choice of Abu Ubayd. The rest read it with the 'ta' (second person) in both as an address; because of the Almighty's saying: {You are the best nation produced for mankind} [Al-Imran: 110]. This is the choice of Abu Hatim, and Abu Amr used to consider both recitations valid, the 'ya' and the 'ta' (2).

The meaning of the verse: And whatever good you do, its reward will not be denied to you; rather, it will be appreciated and you will be rewarded for it (3).

The Almighty's saying: {Indeed, those who disbelieve - never will their wealth or their children avail them against Allah at all. And those are the companions of the Fire; they will abide therein eternally (116)}

The Almighty's saying: {Indeed, those who disbelieve} is the subject of "Inna", and the predicate is: {never will their wealth or their children avail them against Allah at all}.

Muqatil said: When the Almighty mentioned the believers of the People of the Scripture, He mentioned their disbelievers, which is His saying: {Indeed, those who disbelieve}.

Al-Kalbi said: He made this a beginning, saying: Indeed, those who disbelieved, the abundance of their wealth or the abundance of their children will not avail them at all against the punishment of Allah (4).

He specified children because they are their closest kin (5).

---

(1) Tafsir Abi Al-Layth 1/139. (2) Makki said in Al-Kashf 1/354: The well-known from Abu Amr is with the 'ta', and Ibn Al-Jazari said in Al-Nashr 2/241: Both ways are correct... except that the second-person address is more common and well-known, and the majority of the masters of recitation are upon it. See Al-Sab'ah p. 215, and Al-Taysir p. 90. (3) Tafsir Al-Baghawi 1/344. (4) Tafsir Abi Al-Layth 1/139. (5) From (kh): his relatives to him, and in (d) and (z): his lineages to him, and what is fixed is from (m).

सूरह आल-इमरान: आयतें 112 - 116 पृष्ठ 270

...जन्नत (1)। {और वे जो भी भलाई करें, उसे कभी नकारा नहीं जाएगा}, अल-अअमाश, इब्न वथ्थाब, हमजा, अल-किसाई, हफ़्स और खलफ ने दोनों में 'या' (तृतीया पुरुष) के साथ पढ़ा है; उस नेक उम्मत के बारे में खबर देते हुए, और यह इब्न अब्बास का पाठ है और अबू उबैद का चुनाव है। बाकियों ने संबोधन के तौर पर दोनों में 'ता' (द्वितीय पुरुष) के साथ पढ़ा है; क्योंकि अल्लाह का कहना है: {तुम बेहतरीन उम्मत हो जिसे लोगों के लिए निकाला गया है} [आल-इमरान: 110]। यह अबू हातिम का चुनाव है, और अबू अम्र दोनों पाठों, 'या' और 'ता' को सही मानते थे (2)।

आयत का अर्थ है: और तुम जो कुछ भी भलाई करोगे, उसके प्रतिफल से तुम्हें वंचित नहीं किया जाएगा, बल्कि तुम्हारी सराहना की जाएगी और तुम्हें उसका बदला दिया जाएगा (3)।

अल्लाह का कहना है: {निस्संदेह, जिन लोगों ने कुफ़्र किया, न उनके धन और न उनकी संतानें उन्हें अल्लाह के विरुद्ध कुछ काम आएंगी। और वे लोग आग वाले हैं, वे उसमें हमेशा रहेंगे (116)}।

अल्लाह का कहना: {निस्संदेह, जिन लोगों ने कुफ़्र किया} "इन्ना" का संज्ञा (इसम) है, और खबर है: {न उनके धन और न उनकी संतानें उन्हें अल्लाह के विरुद्ध कुछ काम आएंगी}।

मुक़ातिल ने कहा: जब अल्लाह ने अहले किताब के ईमान वालों का ज़िक्र किया, तो उनके काफ़िरों का भी ज़िक्र किया, और वह उसका कहना है: {निस्संदेह, जिन लोगों ने कुफ़्र किया}।

अल-कलबी ने कहा: इसे एक नई शुरुआत बताते हुए कहा: निस्संदेह जिन लोगों ने कुफ़्र किया, उनके धन की अधिकता और न उनकी संतानों की अधिकता उन्हें अल्लाह के अज़ाब से कुछ भी बचा पाएगी (4)।

और संतानों को विशेष रूप से उल्लेख किया; क्योंकि वे उनके सबसे करीबी रिश्तेदार हैं (5)।

---

(1) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 1/139। (2) मक्की ने अल-कश्फ़ 1/354 में कहा: अबू अम्र से प्रसिद्ध 'ता' के साथ है और इब्न अल-जज़री ने अल-नश्र 2/241 में कहा: दोनों तरीके सही हैं... सिवाय इसके कि संबोधन अधिक और प्रसिद्ध है, और पाठ करने वालों के बहुमत इसी पर हैं। देखें अस-सबआ पृष्ठ 215, और अत-तयसीर पृष्ठ 90। (3) तफ़्सीर अल-बग़वी 1/344। (4) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 1/139। (5) (ख) से: उसके रिश्तेदार, और (द) और (ज़) में: उसके वंश, और जो पाठ में है वह (म) से है।

سورہ آل عمران: آیات ۱۱۲ - ۱۱۶ صفحہ ۲۷۰

جنت (۱)۔ ﴿وَمَا يَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَلَن يُكْفَرُوهُ﴾، اعمش، ابن وثاب، حمزہ، کسائی، حفص اور خلف نے ان دونوں میں 'یاء' کے ساتھ پڑھا ہے؛ اس امت قائمہ کی خبر دیتے ہوئے، اور یہی ابن عباس کی قرات ہے اور ابو عبید کا انتخاب ہے۔ باقیوں نے خطاب کی بنیاد پر دونوں میں 'تاء' کے ساتھ پڑھا ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿كُنتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ﴾ [آل عمران: ۱۱۰]۔ اور یہ ابو حاتم کا انتخاب ہے، اور ابو عمرو دونوں قراتوں، یاء اور تاء کو درست سمجھتے تھے (۲)۔

اور آیت کا معنی ہے: اور جو کچھ تم بھلائی کرو گے اس کے ثواب کا انکار نہیں کیا جائے گا، بلکہ تمہارا شکریہ ادا کیا جائے گا اور تمہیں جزا دی جائے گی (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَن تُغْنِيَ عَنْهُمْ أَمْوَالُهُمْ وَلَا أَوْلَادُهُم مِّنَ اللَّهِ شَيْئًا وَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (۱۱۶)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ "اِنَّ" کا اسم ہے، اور خبر ہے: ﴿لَن تُغْنِيَ عَنْهُمْ أَمْوَالُهُمْ وَلَا أَوْلَادُهُم مِّنَ اللَّهِ شَيْئًا﴾۔

مقاتل نے کہا: جب اللہ تعالیٰ نے اہل کتاب کے مومنین کا ذکر کیا، تو ان کے کافروں کا بھی ذکر کیا، اور وہ اس کا قول ہے: ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾۔

اور کلبی نے کہا: اسے ابتداء قرار دیتے ہوئے کہا: بے شک جن لوگوں نے کفر کیا ان کے مالوں کی کثرت اور نہ ہی ان کی اولاد کی کثرت انہیں اللہ کے عذاب سے کچھ بچا سکے گی (۴)۔

اور اولاد کو خاص کیا؛ کیونکہ وہ ان کے سب سے قریبی رشتہ دار ہیں (۵)۔

(۱) تفسیر ابی اللیث ۱/۱۳۹ ۔ (۲) مکی نے الکشف ۱/۳۵۴ میں کہا: ابو عمرو سے مشہور 'تاء' کے ساتھ ہے اور ابن الجزری نے النشر ۲/۲۴۱ میں کہا: دونوں طریقے صحیح ہیں... سوائے اس کے کہ خطاب زیادہ اور مشہور ہے، اور اہل اداء کی اکثریت اسی پر ہے۔ دیکھئے السبعہ ص۲۱۵، اور التیسیر ص۹۰ ۔ (۳) تفسیر البغوی ۱/۳۴۴ ۔ (۴) تفسیر ابی اللیث ۱/۱۳۹ ۔ (۵) (خ) سے: اس کے رشتہ دار اس کی طرف، اور (د) اور (ظ) میں: اس کے انساب اس کی طرف، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔

Surah Al-Imran: Verses 116 - 117 271

"And those are the companions of the Fire" - subject and predicate, and similarly "they will abide therein forever" (1). All of this has been mentioned previously (2).

The Almighty's saying: "The example of what they spend in this worldly life is like that of a wind containing frost which strikes the harvest of a people who have wronged themselves and destroys it. And Allah has not wronged them, but they wrong themselves." (117)

His saying: "The example of what they spend in this worldly life is like that of a wind containing frost." The word "maa" (what) can be an infinitive particle, or it can be a relative pronoun meaning "that which", with the return pronoun omitted, i.e., the example of "that which they spend". The meaning of "like the example of a wind" is like the destructive force of a wind (3). Ibn Abbas said: "As-Sirr" means intense cold (4). It is said: Its origin is from "as-sareer" which is sound, so it is the sound of a strong wind. Al-Zajjaj said: It is the sound of the flame of fire that was in that wind (5). This meaning was mentioned previously in Surah Al-Baqarah (6). And in the Hadith: He forbade locusts killed by "as-sirr" (the intense cold) (7). The meaning of the verse: The example of the spending of disbelievers in its invalidity, its disappearance, and its lack of benefit is like a crop struck by a cold wind or fire, which burned and destroyed it. Its owners did not benefit from anything after they had hoped for its benefit. Allah Almighty said: "And Allah did not wrong them" by that, "but they wrong themselves."

(1) In (Kh) and (M): And so is "and they are in it eternally", and what is confirmed is from (D) and (Z), which is consistent with the parsing of the Qur’an by Al-Nahhas 1/402, and the speech is from him. (2) 5/33, 1/489, 490. (3) In (D), (Z), and (M): place of blowing, and what is confirmed is from (Kh), which is consistent with the parsing of the Qur’an by Al-Nahhas 1/402, and the speech is from him, see Majma’ al-Bayan 4/175. (4) Reported by Al-Tabari 5/705. (5) Meanings of the Qur’an 1/461, Al-Nukat wal-Uyun 1/418, and Al-Muharrar Al-Wajiz 1/495. (6) 4/341. (7) Mentioned by Al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 1/464, Al-Khattabi in Gharib al-Hadith 3/23, and Al-Zamakhshari in Al-Faiq 2/297. And Ahmad reported it in Al-Ilal 2/254 and Abu Ubaid in Gharib al-Hadith 2/445 on the authority of Hushaym, from Hajjaj, from Ata from his saying. Ahmad said: Hushaym did not hear it from Hajjaj, and his saying: Al-Sirr, what is meant here is cold.

सूरह अल-इमरान: आयत 116 - 117 271

"वही लोग आग (जहन्नम) वाले हैं" - यह विषय और विधेय है, और इसी तरह "वे उसमें हमेशा रहेंगे" (1)। यह सब पहले भी बताया जा चुका है (2)।

अल्लाह तआला का कथन: "जो कुछ वे इस दुनिया की ज़िंदगी में खर्च करते हैं, उसकी मिसाल उस ठंडी हवा जैसी है जिसमें पाला हो, जो उन लोगों की खेती पर चले जिन्होंने अपनी जानों पर ज़ुल्म किया हो, फिर वह उसे बर्बाद कर दे। और अल्लाह ने उन पर ज़ुल्म नहीं किया, बल्कि वे खुद अपनी जानों पर ज़ुल्म करते हैं।" (117)

उसका कथन: "जो कुछ वे इस दुनिया की ज़िंदगी में खर्च करते हैं, उसकी मिसाल उस हवा जैसी है जिसमें पाला (सिर्) हो।" शब्द "मा" (जो कुछ) एक प्रत्यय हो सकता है, या इसका अर्थ "वह जो" हो सकता है, जिसमें संबंधित सर्वनाम हटा दिया गया है, यानी "जो कुछ वे खर्च करते हैं" की मिसाल। "हवा की मिसाल" का अर्थ हवा की विनाशकारी शक्ति (3) के समान है। इब्न अब्बास ने कहा: "सिर्" का अर्थ है अत्यधिक ठंड (4)। कहा जाता है: इसकी उत्पत्ति "सरीर" से हुई है जिसका अर्थ ध्वनि है, इसलिए यह तेज़ हवा की आवाज़ है। अल-ज़ज्जाज ने कहा: यह आग की लपटों की आवाज़ है जो उस हवा में थी (5)। यह अर्थ पहले सूरह अल-बकराह (6) में बताया जा चुका है। और हदीस में है: उन्होंने "सिर्" (अत्यधिक ठंड) से मारे गए टिड्डों को खाने से मना किया (7)। आयत का अर्थ: काफ़िरों (अविश्वासियों) के खर्च के व्यर्थ होने, उसके मिट जाने और उसके लाभहीन होने की मिसाल उस फसल की तरह है जिसे ठंडी हवा या आग ने झुलसा दिया और बर्बाद कर दिया। उसके मालिकों को उससे कोई लाभ नहीं हुआ जबकि वे उसके फायदे की उम्मीद कर रहे थे। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "अल्लाह ने उन पर ज़ुल्म नहीं किया" इसके ज़रिए, "बल्कि वे खुद अपनी जानों पर ज़ुल्म करते हैं।"

(1) (ख़) और (म) में: और ऐसे ही "वे उसमें हमेशा रहने वाले हैं", और जो (द) और (ज़) से पुष्ट है, जो अल-नहस 1/402 द्वारा कुरान के व्याकरण विश्लेषण के अनुरूप है, और यह उन्हीं का कथन है। (2) 5/33, 1/489, 490. (3) (द), (ज़) और (म) में: बहने की जगह, और जो (ख़) से पुष्ट है, जो अल-नहस 1/402 द्वारा कुरान के व्याकरण विश्लेषण के अनुरूप है, और यह उन्हीं का कथन है, मजमा अल-बयान 4/175 देखें। (4) अल-तबरी 5/705 द्वारा उद्धृत। (5) मानी अल-कुरान 1/461, अल-नुकात वल-उयून 1/418, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/495। (6) 4/341. (7) अल-नहस ने मानी

अल-कुरान 1/464 में, अल-खत्ताबी ने गरीब अल-हदीस 3/23 में और अल-ज़मखशारी ने अल-फ़ैक 2/297 में इसका उल्लेख किया है। और अहमद ने इसे अल-इलाल 2/254 में और अबू उबैद ने गरीब अल-हदीस 2/445 में हुशैय्यम से, हज्जाज से, अता के माध्यम से उनके कथन से उद्धृत किया है। अहमद ने कहा: हुशैय्यम ने इसे हज्जाज से नहीं सुना, और उनका कहना: अल-सिर्, यहाँ इसका अर्थ ठंड है।

سورہ آل عمران: آیات ۱۱۶ - ۱۱۷ ۲۷۱

﴿وَأُوْلَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ﴾ (اور یہی لوگ آگ والے ہیں) - مبتدا اور خبر ہے، اور اسی طرح ﴿هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾ (وہ اس میں ہمیشہ رہیں گے) (۱)۔ یہ سب پہلے بیان ہو چکا ہے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مَثَلُ مَا يُنفِقُونَ فِي هَذِهِ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَثَلِ رِيحٍ فِيهَا صِرٌّ أَصَابَتْ حَرْثَ قَوْمٍ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ فَأَهْلَكَتْهُ وَمَا ظَلَمَهُمُ اللَّهُ وَلَكِنْ أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ﴾ (جو کچھ یہ لوگ اس دنیاوی زندگی میں خرچ کرتے ہیں اس کی مثال اس ہوا کی سی ہے جس میں پالا (سردی) ہو، جو ان لوگوں کی کھیتی پر چلے جنہوں نے اپنی جانوں پر ظلم کیا ہو، پھر وہ اسے برباد کر دے۔ اللہ نے ان پر ظلم نہیں کیا، بلکہ وہ خود اپنی جانوں پر ظلم کرتے ہیں) (۱۱۷)

فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿مَثَلُ مَا يُنفِقُونَ فِي هَذِهِ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَثَلِ رِيحٍ فِيهَا صِرٌّ﴾۔ لفظ «ما» مصدریہ ہو سکتا ہے، اور یہ «الذی» کے معنی میں بھی ہو سکتا ہے، جس کا عائد حذف ہے، یعنی: «مثل ما ینفقونه» (اس کی مثال جو وہ خرچ کرتے ہیں)۔ اور «كَمَثَلِ رِيحٍ» کا مطلب ہے: ہوا کی تباہ کاری کی طرح (۳)۔ ابن عباس نے فرمایا: «الصِّرُّ» کا مطلب ہے شدید سردی (۴)۔ کہا گیا ہے: اس کا ماخذ «صریر» ہے جو آواز کو کہتے ہیں، پس یہ تیز ہوا کی آواز ہے۔ الزجاج: یہ اس آگ کے شعلے کی آواز ہے جو اس ہوا میں تھی (۵)۔ یہ معنی پہلے سورہ بقرہ میں گزر چکا ہے (۶)۔ اور حدیث میں ہے: انہوں نے اس ٹڈی سے منع کیا جسے «صِرٌّ» (شدید سردی) نے مارا ہو (۷)۔ آیت کا مطلب: کافروں کے خرچ کرنے کی مثال اس کے باطل ہونے، زائل ہونے اور نفع بخش نہ ہونے میں، اس کھیتی کی طرح ہے جسے سرد ہوا یا آگ لگی، جس نے اسے جلا کر ہلاک کر دیا، پھر اس کے مالکان کو اس سے کوئی فائدہ نہ ہوا جبکہ وہ اس کے فائدے اور نفع کی امید لگائے ہوئے

تھے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَمَا ظَلَمَهُمُ اللَّهُ﴾ اس کے ذریعے اللہ نے ان پر ظلم نہیں کیا، ﴿وَلَكِنْ أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ﴾ بلکہ وہ خود اپنی جانوں پر ظلم کرتے ہیں۔

(۱) (خ) اور (م) میں: اور اسی طرح ﴿وہم فیها خالدون﴾، اور جو (د) اور (ظ) سے ثابت ہے، وہ النحاس کی 'اعراب القرآن' ۴۰۲/۱ کے مطابق ہے، اور یہ کلام اسی سے ہے۔ (۲) ۳۳/۵، ۴۸۹/۱، ۴۹۰۔ (۳) (د)، (ظ) اور (م) میں: چلنے کی جگہ، اور جو (خ) سے ثابت ہے، وہ النحاس کی 'اعراب القرآن' ۴۰۲/۱ کے مطابق ہے، اور کلام اسی سے ہے، دیکھیے مجمع البیان ۴/ ۱۷۵۔ (۴) اسے الطبری نے ۷۰۵/۵ میں روایت کیا ہے۔ (۵) معانی القرآن ۴۶۱/۱، النکت والعیون ۴۱۸/۱، اور المحرر الوجیز ۴۹۵/۱۔ (۶) ۴/ ۳۴۱۔ (۷) اسے النحاس نے 'معانی القرآن' ۴۶۴/۱ میں، الخطابی نے 'غریب الحدیث' ۲۳/۳ میں اور الزمخشری نے 'الفائق' ۲/ ۲۹۷ میں ذکر کیا ہے۔ اور احمد نے اسے 'العلل' ۲/ ۲۵۴ میں اور ابو عبید نے 'غریب الحدیث' ۲/ ۴۴۵ میں ہشیم سے، حجاج سے، عطا کے واسطے سے ان کے قول سے روایت کیا ہے۔ احمد نے کہا: ہشیم نے اسے حجاج سے نہیں سنا، اور ان کا قول: «الصِّرُّ»، اس سے مراد یہاں سردی ہے۔

272

Surah Al-Imran: Verses 117 - 118

“They wronged” through disbelief, disobedience, and withholding the right of Allah Almighty (1). It was said: They wronged themselves by planting at a time other than the planting season, or in the wrong place, so Allah Almighty disciplined them for putting something in the wrong place; as narrated by al-Mahdawi (2).

The Almighty's saying: {O you who have believed, do not take as intimates those other than yourselves, for they will not spare you [any] ruin. They wish you would have hardship. Hatred has already appeared from their mouths, and what their breasts conceal is greater. We have certainly made clear to you the signs, if you will use reason. 118}

It contains six issues: First: Allah Almighty emphasized the prohibition against leaning towards the disbelievers. It is connected to what preceded in His saying: {If you obey a party of those who were given the Scripture} [Al-Imran: 100]. And "bitanah" (intimacy/confidant) is a verbal noun, used for both singular and plural. A man's "bitanah" are his close circle who are privy to his private affairs. Its origin is from "al-batn" (the belly/inside), which is the opposite of "az-zahr" (the back/outside). It is said "fulan batan bi-fulan" (so-and-so became intimate with so-and-so) if he becomes close to him (3). The poet said: “Those are my sincere friends and my close circle, and they are my confidants beyond every relative.” (4)

Second: Allah, Mighty and Majestic, forbade the believers in this verse from taking disbelievers, Jews, and people of desires as close associates and confidants, consulting them on opinions, and entrusting them with their affairs. It is said: anyone who follows a doctrine or religion different from yours, it is not (5) appropriate for you to converse with them (6); the poet said:

---

(1) See Tafsir al-Baghawi 1/344, and al-Wasit 1/482. (2) See al-Nukat wal-Uyun 1/419, and al-Muharrar al-Wajiz 1/495. (3) See Majma' al-Bayan 2/176, Tafsir al-Baghawi 1/345, and al-Nukat wal-Uyun 1/419. (4) The verse appeared in Majma' al-Bayan 4/176, al-Lubab 5/488, ad-Durr al-Masun 3/363, and al-Bahr al-Muhit 3/33 without attribution. His saying: "khalsani" means my pure friends, it is the same for singular and plural; and "aybati" means my special circle and the place of my secrets, plural: "ayab". Lisan al-Arab (kh-l-s, 'ay-b). (5) In the copies: "no", and the established text is

from (m). (6) See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/402, Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 1/461, and al-Muharrar al-Wajiz 1/496.

272

सूरह आल-इमरान: आयत 117 - 118

"वे अन्याय करते हैं" कुफ़्र (अविश्वास), अवज्ञा और अल्लाह सर्वशक्तिमान के अधिकार को रोकने के माध्यम से (1)। यह कहा गया है: उन्होंने बुवाई के समय के अलावा किसी अन्य समय में, या गलत स्थान पर बुवाई करके अपने आप पर ज़ुल्म किया, इसलिए अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उन्हें गलत जगह पर चीज़ रखने के लिए अनुशासित किया; जैसा कि अल-महदावी द्वारा वर्णित है (2)।

अल्लाह तआला का कथन है: {हे ईमान वालो! अपने अलावा किसी और को अपना राज़दार न बनाओ, वे तुम्हें नुक़सान पहुँचाने में कोई कसर नहीं छोड़ेंगे। वे चाहते हैं कि तुम कठिनाई में पड़ो। उनके मुँह से तो शत्रुता प्रकट हो चुकी है और जो कुछ उनके सीने छुपाए हुए हैं, वह और भी बड़ा है। हमने तुम्हारे लिए आयतें स्पष्ट कर दी हैं, यदि तुम बुद्धि से काम लो। 118}

इसमें छह मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह तआला ने काफ़िरों की ओर झुकने से रोकने पर ज़ोर दिया है। यह उसके पिछले कथन से जुड़ा है: {यदि तुम उन लोगों के एक समूह का आज्ञापालन करो जिन्हें किताब दी गई थी} [आल-इमरान: 100]। और "बितानाह" एक स्रोत (मस्दर) है, जिसका उपयोग एकवचन और बहुवचन दोनों के लिए किया जाता है। किसी व्यक्ति की "बितानाह" उसके वे खास लोग होते हैं जो उसके निजी मामलों से अवगत होते हैं। इसकी उत्पत्ति "बत़न" (पेट/भीतरी भाग) से हुई है, जो "ज़हर" (पीठ/बाहरी भाग) का विपरीत है। कहा जाता है कि फलां व्यक्ति फलां के साथ "बताना" हुआ, यानी वह उसका करीबी बन गया (3)। कवि ने कहा है: "वे मेरे सच्चे मित्र और मेरे राज़दार हैं, और वे हर रिश्तेदार के बजाए मेरे विश्वासपात्र हैं।" (4)

दूसरा: अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने इस आयत के माध्यम से मोमिनों को काफ़िरों, यहूदियों और इच्छाओं के गुलाम लोगों को अपने नज़दीकी और राज़दार बनाने, उनसे राय लेने और अपने मामलों को उन्हें सौंपने से मना किया है। कहा जाता है: हर वह व्यक्ति जो आपके मत और धर्म के विरुद्ध है, तो आपके लिए उचित नहीं (5) है कि आप उससे चर्चा करें (6); कवि ने कहा है:

---

(1) देखें तफ़सीर अल-बग़वी 1/344, और अल-वसीत 1/482। (2) देखें अल-नुकात वल-उयून 1/419, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/495। (3) देखें मज्म' अल-बयान 2/176, तफ़सीर अल-बग़वी 1/345, और अल-नुकात वल-उयून 1/419। (4) यह शेर मज्म' अल-बयान 4/176, अल-

लुबाब 5/488, अद-दुर अल-मसून 3/363, और अल-बह्र अल-मुहीत 3/33 में बिना किसी श्रेय के आया है। उसका कहना है: "खलसानी", यानी मेरे शुद्ध मित्र, यह एकवचन और बहुवचन के लिए समान है; और "आयबती", यानी मेरा विशेष घेरा और मेरे रहस्यों का स्थान, बहुवचन: 'अयाब'। लिसान अल-अरब (ख-ल-स, 'अय-ब)। (5) प्रतियों में: "नहीं", और स्थापित पाठ (म) से है। (6) देखें ए'राब अल-कुरान अन-नह़्हास 1/402, मआनी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 1/461, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/496।

۲۷۲

سورہ آل عمران: آیات ۱۱۷ - ۱۱۸

"وہ ظلم کرتے ہیں" کفر، نافرمانی اور اللہ تعالیٰ کے حق کو روکنے کے ذریعے (۱)۔ اور کہا گیا: انہوں نے کاشتکاری کے وقت کے علاوہ، یا کسی اور جگہ پر کاشتکاری کر کے اپنے آپ پر ظلم کیا، تو اللہ تعالیٰ نے انہیں کسی چیز کو غلط جگہ پر رکھنے پر سزا دی؛ جیسا کہ المہدوئی نے نقل کیا ہے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اے ایمان والو! اپنے علاوہ کسی اور کو رازدار نہ بناؤ، وہ تمہیں نقصان پہنچانے میں کوئی کسر نہیں چھوڑیں گے۔ وہ تمہاری تکلیف کے خواہاں ہیں۔ دشمنی ان کے منہ سے ظاہر ہو چکی ہے اور جو کچھ ان کے سینے چھپائے ہوئے ہیں وہ اس سے بھی بڑا ہے۔ ہم نے تمہارے لیے نشانیاں واضح کر دی ہیں اگر تم عقل سے کام لو۔ ۱۱۸﴾

اس میں چھ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ نے کافروں کی طرف جھکاؤ سے روکنے کی تاکید فرمائی ہے۔ اور یہ اس کے سابقہ قول سے جڑا ہوا ہے: ﴿اگر تم ان لوگوں کے ایک گروہ کی اطاعت کرو جنہیں کتاب دی گئی تھی﴾ [آل عمران: ۱۰۰]۔ اور "بطانہ" ایک مصدر ہے، جو واحد اور جمع دونوں کے لیے استعمال ہوتا ہے۔ کسی شخص کا "بطانہ" اس کے وہ خاص لوگ ہوتے ہیں جو اس کے نجی معاملات سے واقف ہوتے ہیں۔ اس کی اصل "بطن" (پیٹ/اندرون) سے ہے، جو "ظہر" (پیٹھ/بیرون) کی ضد ہے۔ کہا جاتا ہے "فلاں بطن بفلان" یعنی وہ اس کا خاص بن گیا (۳)۔ شاعر نے کہا: "وہ میرے مخلص دوست اور میرے رازدار ہیں، اور وہ ہر قریبی رشتہ دار کے مقابلے میں میرے معتبر ہیں۔" (۴)

دوسرا: اللہ عزوجل نے اس آیت کے ذریعے مؤمنوں کو کافروں، یہودیوں اور خواہشات کے پیروکاروں کو اپنا رازدار اور مقرب بنانے، ان سے مشورہ کرنے اور ان کے سپرد اپنے معاملات کرنے سے منع فرمایا ہے۔ اور کہا جاتا ہے: ہر وہ شخص جو تمہارے مسلک اور دین کے خلاف ہو، تمہارے لیے مناسب نہیں (۵) کہ تم اس سے گفتگو کرو (۶)؛ شاعر نے کہا:

---

(۱) دیکھئے تفسیر البغوی ۳۴۴/۱، اور الوسیط ۴۸۲/۱۔ (۲) دیکھئے النکت والعیون ۴۱۹/۱، اور المحرر الوجیز ۴۹۵/۱۔ (۳) دیکھئے مجمع البیان ۱۷۶/۲، اور تفسیر البغوی ۳۴۵/۱، اور النکت والعیون ۴۱۹/۱۔ (۴) یہ شعر مجمع البیان ۱۷۶/۴، اللباب ۴۸۸/۵، الدر المصون ۳۶۳/۳، اور البحر المحیط ۳۳/۳ میں بغیر کسی نسبت کے آیا ہے، اور اس کا قول: "خلصانی" یعنی میرے خالص دوست، یہ واحد اور جمع کے لیے یکساں ہے، اور "عیبتی" یعنی میرا خاص گروہ اور میرے بھید کی جگہ، جمع: "عیاب" ہے۔ لسان العرب (خلص، عیب)۔ (۵) نسخوں میں: "لا" (نہیں) ہے، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (۶) دیکھئے اعراب القرآن للنحاس ۴۰۲/۱، اور معانی القرآن للزجاج ۴۶۱/۱، اور المحرر الوجیز ۴۹۶/۱۔

273 Surah Al-Imran: Verse 118

“Do not ask about a person, but ask about his companion, for every companion follows his close associate.” In Sunan Abi Dawud, on the authority of Abu Hurayrah, the Prophet ﷺ said: “A person is on the religion of his close friend, so let each of you look at whom he takes as a close friend.” (4) It was narrated from Ibn Mas'ud that he said: Judge people by their associates. (5) Then the Almighty explained the meaning for which He forbade associating with them, saying: {they will not spare you any ruin} meaning: corruption. That is: they do not spare any effort in corrupting you. That is: even if they do not fight you outwardly, they do not spare any effort in plotting and deception (6), as will be explained. Abu Umamah (7) narrated from the Messenger of Allah ﷺ regarding Allah's saying: {O you who have believed, do not take as intimates those other than yourselves, for they will not spare you any ruin}, he said: “They are the Kharijites.” (8) It was narrated that Abu Musa al-Ash'ari employed a Dhimmi (non-Muslim subject) as a scribe, so 'Umar wrote to him rebuking him and recited this verse to him. (9)

(1) In (D) and (Kh): "la tasal" (don't ask), which is also correct. (2) In (Kh) and (Z): "fa-inna al-qareen" (for the companion), and what is confirmed is from (D) and (M), which conforms to the Diwan. (3) In (Kh) and (Z): "muqtad", and in (D): "muqtadi", and what is confirmed is from (M), which conforms to the Diwan and the verse is by Tarafa bin al-Abd, found in his Diwan p. 44. Al-Tabrizi said in 'Sharh al-Qasa'id al-Ashr' p. 124: It is said it belongs to Adi bin Zayd. Al-Jahiz attributed it to him in 'Al-Bayan wa al-Tabyin' 7/150, and the narration of the verse in it is: "Do not ask about a person, but look at his companion, for the companion follows his associate." (4) Sunan Abi Dawud (4833), and in it: "al-rajul" (the man) instead of "al-mar'" (the person), and it was also recorded by Ahmad (8028) and al-Tirmidhi (2378). (5) Narrated by al-Tabarani in 'Al-Kabir' (8919), and in it: "bi-akhdanihim" (by their friends) instead of "bi-ikhwanihim" (by their brothers). Al-Haythami said in 'Majma' al-Zawa'id' 8/90: It contains Muhammad bin Kathir bin Ata, Ibn Ma'in and others trusted him, but there is weakness in him. It was also recorded by Ibn Adi 2/585, and al-Bayhaqi in 'Al-Shu'ab' (9440) with the wording: "... judge a companion by his companion." See 'Fayd al-Qadir' 1/551-552. (6) Tafsir Abi al-Layth 1/294. (7) In (D) and (M): It was narrated from Abu Umamah, and what is confirmed is from (Kh) and (Z). (8) Recorded by Ibn Abi Hatim 3/742, and al-Tabarani in 'Al-Kabir' (8047), and in its chain of transmission is Abu Ghalib Hazzur. Al-Dhahabi said in 'Al-Mizan' 4/510: There is something in him, and said in 1/476: Al-Nasa'i weakened him, and Ibn Hibban said: He is not to be used

as evidence, but al-Tirmidhi authenticated for him. (9) Mentioned by Ibn al-Jawzi in 'Zad al-Masir' 1/447, and Ibn Atiyyah in 'Al-Muharrar al-Wajiz' 1/496.

२७३ सूरा आल इमरान: आयत ११८

“किसी व्यक्ति के बारे में न पूछें, बल्कि उसके साथी के बारे में पूछें, क्योंकि हर साथी अपने करीबी सहयोगी का अनुसरण करता है।” सुनन अबी दाऊद में, अबू हुरैरा के अधिकार पर, पैगंबर ﷺ ने कहा: “एक व्यक्ति अपने करीबी दोस्त के धर्म पर होता है, इसलिए आप में से प्रत्येक को देखना चाहिए कि वह किसे अपना करीबी दोस्त बनाता है।” (४) इब्न मसूद से रिवायत है कि उन्होंने कहा: लोगों को उनके भाइयों (साथियों) से पहचानें। (५) फिर सर्वशक्तिमान ने उस अर्थ को स्पष्ट किया जिसके लिए उन्होंने उनके साथ जुड़ने से मना किया था, फरमाया: {वे तुम्हें बर्बाद करने में कोई कसर नहीं छोड़ेंगे} अर्थात: भ्रष्टाचार। अर्थात: वे तुम्हें भ्रष्ट करने में कोई कसर नहीं छोड़ते। अर्थात: भले ही वे बाहरी रूप से तुमसे न लड़ें, वे साजिश और धोखे (६) में कोई कसर नहीं छोड़ते, जैसा कि आगे स्पष्ट किया जाएगा। अबू उमामा (७) ने अल्लाह के रसूल ﷺ से अल्लाह के इस कथन के बारे में रिवायत की: {हे ईमान वालो! अपनों के अलावा किसी को अपना राजदार न बनाओ, क्योंकि वे तुम्हें बर्बाद करने में कोई कसर नहीं छोड़ेंगे}, उन्होंने कहा: “वे ख्वारजी हैं।” (८) यह रिवायत है कि अबू मूसा अल-अशअरी ने एक ज़िम्मी (गैर-मुस्लिम नागरिक) को मुंशी के रूप में नियुक्त किया, तो उमर ने उन्हें फटकार लगाते हुए लिखा और उन्हें यह आयत सुनाई। (९)

(१) (द) और (ख) में: "ला तसल" (मत पूछो), जो सही भी है। (२) (ख) और (ज़): "फ़-इन्ना अल-करीन" (क्योंकि साथी), और जो पुष्टि की गई है वह (द) और (म) से है, जो दीवान के अनुरूप है। (३) (ख) और (ज़) में: "मुक्तद", और (द) में: "मुक्तदी", और जो पुष्टि की गई है वह (म) से है, जो दीवान के अनुरूप है और यह शेर तरफा बिन अल-अब्द का है, जो उनके दीवान के पृष्ठ ४४ पर है। अल-तबरीज़ी ने 'शराह अल-कसीद अल-अशर' पृष्ठ १२४ में कहा: कहा जाता है कि यह अदी बिन ज़ैद का है। अल-जाहिज़ ने इसे 'अल-बयान वा अल-तबयीन' ७/१५० में उन्हें जिम्मेदार ठहराया है, और इसमें शेर का वर्णन है: "व्यक्ति के बारे में न पूछें और उसके साथी को देखें, क्योंकि साथी अपने सहयोगी का अनुसरण करता है।" (४) सुनन अबी दाऊद (४८३३), और इसमें "अल-मर'" (व्यक्ति) के स्थान पर "अल-रजल" (आदमी) है, और इसे अहमद (८०२८) और तिरमिज़ी (२३७८) ने भी उद्धृत किया है। (५) इसे अल-तबरानी ने 'अल-कबीर' (८९१९) में रिवायत किया है, और इसमें "बि-इख्वानिहिम" (उनके भाइयों) के स्थान पर "बि-अखदानिहिम" (उनके दोस्तों) है। अल-हैथमी ने 'मजमा अल-ज़वाइद' ८/९० में कहा: इसमें मुहम्मद बिन कसीर बिन अता है, इब्न मुईन और अन्य ने उस पर भरोसा किया, लेकिन उसमें कमजोरी है। इसे इब्न अदी २/५८५ और अल-बैहकी ने 'अल-शुअब'

(९४४०) में इस शब्दों के साथ उद्धृत किया है: "...साथी को उसके साथी से पहचानें।" देखें 'फैज़ अल-कदीर' १/५५१-५५२। (६) तफ़सीर अबी अल-लैथ १/२९४। (७) (द) और (म) में: यह अबू उमामा से रिवायत है, और जो पुष्टि की गई है वह (ख) और (ज़) से है। (८) इसे इब्न अबी हातिम ३/७४२ और अल-तबरानी ने 'अल-कबीर' (८०४७) में उद्धृत किया है, और इसके प्रसारण की श्रृंखला में अबू ग़ालिब हज़ूर है। अल-ज़हबी ने 'अल-मीज़ान' ४/५१० में कहा: उसमें कुछ है, और १/४७६ में कहा: अल-नसाई ने उसे कमजोर बताया, और इब्न हिब्बान ने कहा: उसे सबूत के तौर पर इस्तेमाल नहीं किया जाना चाहिए, लेकिन तिरमिज़ी ने उसके लिए पुष्टि की है। (९) इब्न अल-जौज़ी द्वारा 'ज़ाद अल-मसीर' १/४४७ में और इब्न अतियाह द्वारा 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' १/४९६ में उल्लेख किया गया है।

۲۷۳ سورة آل عمران: آیت ۱۱۸

"کسی شخص کے بارے میں نہ پوچھو بلکہ اس کے ساتھی کے بارے میں پوچھو، کیونکہ ہر ساتھی اپنے قریبی ساتھی کی پیروی کرتا ہے۔" سنن ابی داؤد میں، حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "آدمی اپنے گہرے دوست کے دین پر ہوتا ہے، اس لیے تم میں سے ہر ایک کو دیکھنا چاہیے کہ وہ کسے اپنا گہرا دوست بنا رہا ہے۔" (۴) ابن مسعود رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے فرمایا: لوگوں کو ان کے بھائیوں (ساتھیوں) سے پہچانو۔ (۵) پھر اللہ تعالیٰ نے وہ معنی بیان فرمایا جس کی وجہ سے اس نے میل جول سے منع فرمایا، چنانچہ فرمایا: ﴿لَا يَأْلُونَكُمْ خَبَالًا﴾ یعنی: فساد۔ یعنی: وہ تمہارے فساد میں کوئی کسر نہیں چھوڑتے، یعنی: اگرچہ وہ بظاہر تم سے نہ لڑیں، وہ مکر و فریب (۶) میں کوئی کسر نہیں چھوڑتے، جیسا کہ آگے بیان آئے گا۔ ابو امامہ رضی اللہ عنہ (۷) نے رسول اللہ ﷺ سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں روایت کیا: ﴿اے ایمان والو! اپنوں کے سوا دوسروں کو اپنا رازدار نہ بناؤ، وہ تمہاری بربادی میں کوئی کسر نہیں چھوڑیں گے﴾، فرمایا: "وہ خوارج ہیں۔" (۸) مروی ہے کہ ابوموسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ نے ایک ذمی (غیر مسلم شہری) کو منشی مقرر کیا، تو حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے انہیں ڈانٹتے ہوئے خط لکھا اور انہیں یہ آیت پڑھ کر سنائی۔ (۹)

(۱) (د) اور (خ) میں: "لا تسل" ہے، اور یہ بھی درست ہے۔ (۲) (خ) اور (ظ) میں: "فإن القرين" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (د) اور (م) سے ہے، جو دیوان کے موافق ہے۔ (۳) (خ) اور (ظ) میں: "مقتد" ہے، اور (د) میں: "مقتدي" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، جو دیوان کے موافق ہے اور یہ شعر طرفہ بن العبد کا ہے، جو ان کے دیوان کے صفحہ ۴۴ پر ہے، تبریزی نے 'شرح القصائد العشر' صفحہ ۱۲۴ میں کہا: کہا جاتا ہے کہ یہ عدی بن زید کا ہے۔ جاحظ نے اسے 'البیان

والتبیین‘ ۷/۱۵۰ میں ان کی طرف منسوب کیا ہے، اور اس میں شعر کی روایت ہے: ”آدمی کے بارے میں نہ پوچھو اور اس کے ساتھی کو دیکھو، کیونکہ ساتھی اپنے ساتھی کی پیروی کرتا ہے۔“ (۴) سنن ابی داؤد (۴۸۳۳)، اور اس میں ”المرء“ کی جگہ ”الرجل“ ہے، اور اسے احمد (۸۰۲۸) اور ترمذی (۲۳۷۸) نے بھی روایت کیا ہے۔ (۵) اسے طبرانی نے ’الکبیر‘ (۸۹۱۹) میں روایت کیا ہے، اور اس میں ”بإخوانهم“ کی جگہ ”بأخدانهم“ ہے، ہیثمی نے ’مجمع الزوائد‘ ۸/۹۰ میں کہا: اس میں محمد بن کثیر بن عطاء ہے، ابن معین وغیرہ نے اس کی توثیق کی ہے، لیکن اس میں کمزوری ہے۔ اسے ابن عدی ۲/۵۸۵ اور بیہقی نے ’الشعب‘ (۹۴۴۰) میں ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: ”...ساتھی کو ساتھی سے پہچانو۔“ دیکھئے ’فیض القدیر‘ ۱/۵۵۱-۵۵۲۔ (۶) تفسیر ابی اللیث ۱/۲۹۴۔ (۷) (د) اور (م) میں: مروی ہے کہ حضرت ابو امامہ سے، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے۔ (۸) اسے ابن ابی حاتم ۳/۷۴۲ اور طبرانی نے ’الکبیر‘ (۸۰۴۷) میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں ابو غالب حزور ہے، ذہبی نے ’المیزان‘ ۴/۵۱۰ میں کہا: اس میں کچھ ہے، اور ۱/۴۷۶ میں کہا: نسائی نے اسے ضعیف قرار دیا، اور ابن حبان نے کہا: اس سے حجت نہیں لی جائے گی، جبکہ ترمذی نے اس کے لیے تصحیح کی ہے۔ (۹) اسے ابن الجوزی نے ’زاد المسیر‘ ۱/۴۴۷ میں اور ابن عطیہ نے ’المحرر الوجیز‘ ۱/۴۹۶ میں ذکر کیا ہے۔

Abu Musa al-Ash'ari came to Umar (may Allah be pleased with them both) with an account. He presented it to Umar, who was impressed by it. Then a letter came to Umar, so he said to Abu Musa: "Where is your scribe to read this letter to the people?" He replied: "He does not enter the mosque." Umar asked: "Why? Is he in a state of ritual impurity (junub)?" He replied: "He is a Christian." Umar rebuked him and said: "Do not bring them near when Allah has distanced them, do not honor them when Allah has humiliated them, and do not trust them when Allah has declared them untrustworthy."(1)

And from Umar (may Allah be pleased with him), he said: "Do not employ the People of the Book, for they permit bribery. Seek help in your affairs and over your subjects from those who fear Allah Almighty."(2)

It was said to Umar (may Allah be pleased with him): "There is a man here from the Christians of Al-Hirah, no one is a better scribe than him, nor more elegant with a pen. Should he not write for you?" He said: "Then I would be taking(3) an inner circle (bitanah) other than the believers."(4) Therefore, it is not permissible to employ the Dhimmis (non-Muslim subjects) as scribes, nor for other dealings such as buying and selling or delegating tasks to them.(5)

I say: Conditions have changed in these times by taking the People of the Book as scribes and trustees, and they have gained prominence through this among the ignorant and foolish leaders and princes.

Al-Bukhari narrated from Abu Sa'id al-Khudri that the Prophet (peace and blessings be upon him) said: "Allah never sends a Prophet or appoints a Caliph but he has two types of inner circles (bitanah): one that commands him to do good(6) and encourages him to do so, and another that commands him to do evil and encourages him to do so. And the protected one is he whom Allah Almighty protects."(8)

Anas ibn Malik narrated that the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said: "Do not seek light from the fire of the polytheists...

---

(1) Narrated by Al-Bayhaqi 10/127. (2) We did not find it. (3) From (D) and (M): "I do not take," and what is established is from (Kh) and (Z). (4) Narrated by Ibn Abi Shaybah 8/658. (5) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/496. (6) In (M): with what is right (al-

ma'ruf). (7) From (M): the protected one is he whom He protects. (8) Sahih al-Bukhari (6611), (7198), and it is with Ahmad (11834) similarly.

सूरह आल इमरान: आयत 118 | 274

अबू मूसा अल-अशअरी उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के पास एक हिसाब लेकर आए। उन्होंने उसे उमर के सामने पेश किया, जिसे उन्होंने पसंद किया। फिर उमर के पास एक पत्र आया, तो उन्होंने अबू मूसा से कहा: "तुम्हारा मुंशी (लेखक) कहाँ है जो लोगों के सामने यह पत्र पढ़े?" उन्होंने उत्तर दिया: "वह मस्जिद में प्रवेश नहीं करता।" उमर ने पूछा: "क्यों? क्या वह जुनुब (अशुद्ध) है?" उन्होंने उत्तर दिया: "वह ईसाई है।" तो उमर ने उन्हें डाँटा और कहा: "उन्हें अपने करीब न लाओ जब अल्लाह ने उन्हें दूर कर दिया है, और उनका सम्मान न करो जब अल्लाह ने उन्हें अपमानित किया है, और उन पर भरोसा न करो जब अल्लाह ने उन्हें अविश्वासी घोषित किया है।" (1)

और उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत है, उन्होंने कहा: "किताब वालों (अहले-किताब) को काम पर न रखो, क्योंकि वे रिश्वत को जायज़ समझते हैं। अपने मामलों में और अपनी प्रजा पर उन लोगों से मदद लो जो अल्लाह तआला से डरते हैं।" (2)

उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से कहा गया: "यहाँ हीरा के ईसाइयों में से एक व्यक्ति है, उससे बेहतर कोई मुंशी नहीं है, और न ही कलम से कोई उससे बेहतर लिखता है। क्या वह आपके लिए नहीं लिख सकता?" उन्होंने कहा: "तब तो मैं मोमिनों के अलावा दूसरों को अपना करीबी (बिताना) बना लूँगा।" (4) इसलिए, धिम्मियों (गैर-मुस्लिम प्रजा) को मुंशी के रूप में नियुक्त करना जायज़ नहीं है, और न ही उनके साथ खरीद-फरोख्त या उन्हें काम सौंपने जैसे अन्य व्यवहार जायज़ हैं। (5)

मैंने कहा: और इस ज़माने में हालात बदल गए हैं, किताब वालों को मुंशी और अमीन (भरोसेमंद) बना लिया गया है, और वे इसके कारण अज्ञानी और मूर्ख हाकिमों और अमीरों के यहाँ प्रतिष्ठित हो गए हैं।

बुखारी ने अबू सईद अल-खुदरी से रिवायत की है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "अल्लाह ने ऐसा कोई नबी नहीं भेजा और न ही किसी खलीफा को नियुक्त किया जिसके दो प्रकार के करीबी (बिताना) न हों: एक करीबी जो उसे भलाई (6) का आदेश देता है और उसे इसके लिए प्रोत्साहित करता है, और दूसरा करीबी जो उसे बुराई का आदेश देता है और उसे इसके लिए प्रोत्साहित करता है। और मासूम (सुरक्षित) वही है जिसे अल्लाह तआला ने सुरक्षित रखा।" (8)

अनस बिन मालिक ने रिवायत की कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "मुशरिकों (बहुदेववादियों) की आग से रोशनी मत लो..."

(1) इसे अल-बैहक़ी ने 10/127 में उद्धृत किया है। (2) हमें यह नहीं मिला। (3) (द) और (म) में: "मैं नहीं लेता", और जो स्थापित है वह (ख) और (ज़) से है। (4) इसे इब्न अबी शैबा ने 8/658 में उद्धृत किया है। (5) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/496। (6) (म) में: नेकी (अल-मारूफ) के साथ। (7) (म) में: तो मासूम वह है जिसे उसने बचाया। (8) सहीह बुखारी (6611), (7198), और यह अहमद (11834) के यहाँ इसी तरह है।

حضرت ابو موسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ کے پاس حساب کتاب لے کر آئے، انہوں نے اسے حضرت عمر کے سامنے پیش کیا تو انہیں پسند آیا۔ پھر حضرت عمر کے پاس ایک خط آیا، تو انہوں نے ابو موسیٰ سے کہا: "تمہارا کاتب کہاں ہے جو لوگوں کو یہ خط پڑھ کر سنائے؟" انہوں نے عرض کیا: "وہ مسجد میں داخل نہیں ہوتا۔" حضرت عمر نے پوچھا: "क्यों? کیا وہ جُنُب (ناپاک) ہے؟" انہوں نے جواب دیا: "وہ نصرانی (عیسائی) ہے۔" تو حضرت عمر نے انہیں جھڑکا اور فرمایا: "انہیں اپنے قریب نہ کرو جبکہ اللہ نے انہیں دور کر دیا ہے، اور ان کی عزت نہ کرو جبکہ اللہ نے انہیں ذلیل کر دیا ہے، اور ان پر بھروسہ نہ کرو جبکہ اللہ نے انہیں خائن قرار دیا ہے"(۱)۔

اور حضرت عمر رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے فرمایا: "اہل کتاب کو کام پر نہ لگاؤ، کیونکہ وہ رشوت کو حلال سمجھتے ہیں، اور اپنے معاملات اور اپنی رعایا کے بارے میں ان لوگوں سے مدد حاصل کرو جو اللہ تعالیٰ سے ڈرتے ہوں"(۲)۔

اور حضرت عمر رضی اللہ عنہ سے کہا گیا: "یہاں حیرہ کے عیسائیوں میں سے ایک شخص ہے، اس سے بہتر لکھنے والا کوئی نہیں اور نہ ہی کوئی اس سے اچھی تحریر لکھتا ہے، کیا وہ آپ کے لیے نہ لکھے؟" انہوں نے فرمایا: "تب تو میں مومنوں کے علاوہ دوسروں کو اپنا جگری دوست (بطانہ) بنا لوں گا"(۳)۔ چنانچہ اہل ذمہ سے کتابت کا کام لینا جائز نہیں ہے، اور نہ ہی ان کے ساتھ خرید و فروخت یا انہیں ذمہ داریاں سونپنے کے دیگر معاملات جائز ہیں(۵)۔

میں (مصنف) کہتا ہوں: اور ان زمانوں میں حالات بدل گئے ہیں کہ اہل کتاب کو کاتب اور امین بنا لیا گیا ہے، اور وہ اس کے ذریعے جاہل اور بیوقوف حکمرانوں اور امیروں کے ہاں سردار بن بیٹھے ہیں۔

امام بخاری نے حضرت ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اللہ نے جو بھی نبی بھیجا یا جس کو بھی خلیفہ بنایا اس کے دو طرح کے جگری دوست (بطانہ) ہوتے ہیں: ایک بطانہ اسے نیکی(۶) کا حکم دیتا ہے اور اس پر ابھارتا ہے، اور دوسرا بطانہ اسے برائی کا حکم دیتا ہے اور اس پر اکساتا ہے، اور معصوم (محفوظ) وہی ہے جسے اللہ تعالیٰ محفوظ رکھے"(۸)۔

اور حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "مشرکوں کی آگ سے روشنی حاصل نہ کرو..."

---

(۱) اسے بیہقی نے ۱۲۷/۱۰ میں روایت کیا ہے۔ (۲) ہمیں یہ روایت نہیں ملی۔ (۳) نسخہ (د) اور (م) میں ہے: "میں نہیں لیتا"، اور متن میں موجود لفظ نسخہ (خ) اور (ظ) سے ہے۔ (۴) اسے ابن ابی شیبہ نے ۶۵۸/۸ میں روایت کیا ہے۔ (۵) دیکھیے المحرر الوجیز ۴۹۶/۱۔ (۶) نسخہ (م) میں ہے: بالمعروف۔ (۷) نسخہ (م) میں ہے: فالمعصوم من عصم۔ (۸) صحیح بخاری (۶۶۱۱)، (۷۱۹۸)، اور یہ احمد (۱۱۸۳۴) کے ہاں اسی طرح ہے۔

Surah Al-Imran: Verse 118, Page 275

"And do not engrave in your rings [something] in Arabic" (1). Al-Hasan bin Abi Al-Hasan explained it, saying: Peace and blessings be upon him [the Prophet] intended: Do not consult the polytheists in any of your affairs, and do not engrave 'Muhammad' in your rings. Al-Hasan said: The confirmation of that is in the Book of Allah, Almighty and Majestic: {O you who have believed, do not take as intimates those other than yourselves} (2) the verse.

Third: His Almighty's saying: {from besides yourselves} means: from those other than you. Al-Farra' said: {and they did work other than that} [Al-Anbiya: 82] i.e., besides that.

And it was said: "from besides yourselves" means: in secret conduct (3) and goodness of doctrine (4).

And the meaning of "they will not spare you any ruin": they will not fall short in what brings corruption upon you, and it is in the position of an adjective for "intimates from besides yourselves". It is said: I spare no effort (la alu juhdan), meaning: I do not fall short. And "alawtu alwan" (5) means I fell short; Imru' al-Qais said:

"A man, as long as the last breath of his soul remains, ... will not grasp the ends of affairs nor fall short" (6)

And "al-khabal" is "al-khabl". And "al-khabl" is corruption; and that can be in actions, bodies, and minds. And in the hadith: "Whoever is afflicted by blood or khabl" (7), meaning: a wound that corrupts the limb.

Footnotes: (1) In (D) and (M): "ghareeban" (strange/foreign), and the word was dropped from (Zha), and what is established is from (Kha) and (Za), and it is consistent with the sources of extraction. (2) Narrated by Al-Tabari 5/710, Al-Bayhaqi 10/127, and in Al-Shu'ab (9375). Also narrated by Ahmad (11954), and Al-Nasa'i 8/176-177 without the interpretation of Al-Hasan, may Allah have mercy on him. Ibn Kathir said in the interpretation of verse (118) of Al-Imran: And this interpretation [meaning Al-Hasan's interpretation] is subject to review, and its meaning is apparent; "Do not engrave in your rings in Arabic", meaning: in Arabic script, so as not to resemble the engraving of the Prophet's ﷺ ring, for its engraving was 'Muhammad is the Messenger of Allah'. As for seeking light from the fire of the polytheists, it means: do not approach them in dwellings such that you are with them in their lands. (3) In (Kha): "al-sitru" (concealment/cover). (4) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/402. (5) It was

vocalized in (Kha): "alwan", which is also correct, see Majma' al-Bayan 4/176, Al-Bayan by Ibn al-Anbari 1/217, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/496. (6) Diwan Imru' al-Qais p. 39. The meaning of the verse is that as long as a person is alive, he does not grasp the end results of matters, nor does everything he wants come to pass, and despite that, he "la ya'lu", meaning: he spares no effort in seeking. Sharh al-Diwan p. 39. (7) Part of a hadith from Abu Shurayh al-Khuza'i (may Allah be pleased with him); narrated by Ahmad (16375), Abu Dawud (4496), and Ibn Majah (2623).

सूरह आल-इमरान: आयत ११८, पृष्ठ २७५

"और अपनी अंगूठियों में अरबी (१) न नक्काशी करो," अल-हसन बिन अबी अल-हसन ने इसकी व्याख्या करते हुए कहा: उन पर शांति और आशीर्वाद हो [पैगंबर] का अभिप्राय था: अपने किसी भी मामले में बहुदेववादियों (मुशरिकों) से परामर्श न करें, और अपनी अंगूठियों में 'मुहम्मद' न उकेरें। अल-हसन ने कहा: इसकी पुष्टि अल्लाह सर्वशक्तिमान और प्रतापी की पुस्तक में है: {ऐ ईमान वालों! अपनों को छोड़ दूसरों को अपना राज़दार न बनाओ} (२) आयत।

तीसरा: उनका सर्वशक्तिमान का कथन: {तुम्हारे अलावा} का अर्थ है: तुम्हारे सिवा दूसरों से। अल-फर्रा ने कहा: {और उन्होंने इसके अलावा और भी काम किए} [अल-अंबिया: ८२] यानी: इसके सिवा।

और कहा गया: "तुम्हारे अलावा" का अर्थ है: गुप्त आचरण (३) और अच्छे पंथ (४) में।

और "वे तुम्हें बिगाड़ने में कोई कसर नहीं छोड़ेंगे" (ला यालूनकुम खबालन) का अर्थ है: वे तुम्हें नुकसान पहुँचाने में कोई कोताही नहीं करेंगे, और यह "अपनों को छोड़ राज़दारों" के लिए विशेषण के स्थान पर है। कहा जाता है: "ला आलू जुहदन", अर्थात: मैं कोई कसर नहीं छोड़ता। और "अलौतु अलवान" (५) का अर्थ है मैंने कोताही की; इमरुल कैस ने कहा:

"जब तक मनुष्य की आत्मा की अंतिम सांस शेष है... वह न तो मामलों के अंत को समझ पाएगा और न ही पीछे हटेगा" (६)

और "अल-खबाल" का अर्थ "अल-खबल" है। और "अल-खबल" का अर्थ भ्रष्टाचार या बिगाड़ है; और यह कार्यों, शरीरों और मस्तिष्कों में हो सकता है। और हदीस में है: "जिसे रक्त या खबल (बिगाड़) का कष्ट हुआ हो" (७), अर्थात: ऐसा घाव जो अंग को बेकार कर दे।

पादलेख: (१) (द) और (म) में: "गरीबन" (विदेशी), और यह शब्द (ज़) से हटा दिया गया है, और जो स्थापित है वह (ख) और (ज़) से है, और यह निष्कर्षण के स्रोतों के अनुरूप है। (२) इसे अल-तबरी ५/७१०, अल-बैहकी १०/१२७ और अल-शुअब (९३७५) में उद्धृत किया गया है। अहमद (११९५४) और अन-नसाई ८/१७६-१७७ ने भी अल-हसन (रह.) की व्याख्या के बिना इसे उद्धृत किया है। इब्न कसीर ने आल-इमरान की आयत (११८) की व्याख्या में कहा: और यह व्याख्या [अर्थात अल-हसन की व्याख्या] विचारणीय है, और इसका अर्थ स्पष्ट है; "अपनी अंगूठियों में अरबी न उकेरें", अर्थात: अरबी लिपि में, ताकि पैगंबर ﷺ की अंगूठी की नक्काशी के समान न हो जाए, क्योंकि उनकी नक्काशी

'मुहम्मद रसूल अल्लाह' थी। जहाँ तक मुशरिकों की आग से प्रकाश लेने का अर्थ है: घरों में उनके इतने करीब न रहें कि आप उनके साथ उनके देशों में हों। (३) (ख) में: "अल-सित्रु" (आवरण)। (४) इ'राब अल-कुरान, अल-नहस ४०२/१। (५) (ख) में इसे "अलवान" स्वर दिया गया है, जो सही भी है, मज्मा अल-बयान ४/१७६, अल-बयान इब्न अल-अंबारी १/२१७, और अल-मुहर्रर अल-वजीज १/४९६ देखें। (६) दीवान इमरुल कैस पृष्ठ ३९। पद का अर्थ है कि जब तक मनुष्य जीवित है, वह मामलों के अंतिम परिणाम को नहीं समझ पाता है, और न ही वह जो चाहता है वह सब पूरा होता है, और इसके बावजूद, वह "ला यालू" है, अर्थात: वह प्रयास करने में कोई कसर नहीं छोड़ता। शरह अल-दीवान पृष्ठ ३९। (७) अबू शुराय अल-खुज़ाई (रज़ी.) की हदीस का एक हिस्सा; इसे अहमद (१६३७५), अबू दाऊद (४४९६), और इब्न माजह (२६२३) ने उद्धृत किया है।

سورہ آل عمران: آیت ۱۱۸، صفحہ ۲۷۵

"اور اپنی انگوٹھیوں میں عربی (۱) نقش نہ کرو،" حسن بن ابی الحسن نے اس کی تفسیر کرتے ہوئے کہا: آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا مقصد یہ تھا: اپنے معاملات میں سے کسی چیز میں مشرکین سے مشورہ نہ کرو، اور اپنی انگوٹھیوں میں 'محمد' نقش نہ کرو۔ حسن نے کہا: اس کی تصدیق اللہ عزوجل کی کتاب میں ہے: {اے لوگو جو ایمان لائے ہو! اپنوں کے سوا دوسروں کو اپنا رازدار نہ بناؤ} (۲) آیت۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا قول: {تمہارے سوا} یعنی: تمہارے علاوہ دوسروں سے۔ الفراء نے کہا: {اور وہ اس کے سوا اور بھی کام کرتے تھے} [الانبیاء: ۸۲] یعنی: اس کے علاوہ۔

اور کہا گیا: "تمہارے سوا" کا مطلب ہے: پوشیدہ معاملات (۳) اور اچھے طریقے (۴) میں۔

اور "وہ تمہیں بگاڑنے میں کوئی کسر نہیں چھوڑیں گے" (لا یألونکم خبالاً) کا مطلب ہے: وہ تمہارے نقصان میں کوئی کوتاہی نہیں کریں گے، اور یہ "تمہارے سوا رازداروں" کے لیے صفت کے مقام پر ہے۔ کہا جاتا ہے: "لا ألو جهداً"، یعنی: میں کوئی کسر نہیں چھوڑتا۔ اور "ألوتُ ألواً" (۵) یعنی میں نے کوتاہی کی؛ امرؤ القیس نے کہا:

"انسان جب تک اس کی جان باقی ہے... وہ معاملات کے انجام کو نہیں پا سکتا اور نہ ہی ہمت ہارتا ہے" (۶)

اور "الخبال" سے مراد "الخبل" ہے۔ اور "الخبل" سے مراد بگاڑ اور فساد ہے؛ اور یہ افعال، اجسام اور عقلوں میں ہو سکتا ہے۔ اور حدیث میں ہے: "جسے خون یا خبل (بگاڑ) پہنچا ہو" (۷)، یعنی: ایسا زخم جو عضو کو بیکار کر دے۔

فٹ نوٹس: (١) (د) اور (م) میں: "غریباً" (اجنبی)، اور یہ لفظ (ظ) سے گر گیا ہے، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ز) سے ہے، اور یہ تخریج کے مصادر کے مطابق ہے۔ (٢) اسے الطبری ٥/٧١٠، البیہقی ١٠/١٢٧ اور الشعب (٩٣٧٥) میں روایت کیا گیا ہے۔ اسے احمد (١١٩٥٤) اور النسائی ٨/١٧٦-١٧٧ نے بھی حسن (رحمہ اللہ) کی تفسیر کے بغیر روایت کیا ہے۔ ابن کثیر نے آل عمران کی آیت (١١٨) کی تفسیر میں کہا: اور یہ تفسیر [یعنی حسن کی تفسیر] محلِ نظر ہے، اور اس کا معنی ظاہر ہے؛ "اپنی انگوٹھیوں میں عربی نقش نہ کرو"، یعنی: عربی خط میں، تاکہ نبی اکرم ﷺ کی انگوٹھی کے نقش سے مشابہت نہ ہو، کیونکہ آپ کا نقش 'محمد رسول اللہ' تھا۔ جہاں تک مشرکین کی آگ سے روشنی لینے کا تعلق ہے تو اس کا مطلب ہے: رہائش میں ان کے اتنے قریب نہ رہو کہ تم ان کے ساتھ ان کے ممالک میں ہو۔ (٣) (خ) میں: "الستر" (پردہ)۔ (٤) اعراب القرآن للنحاس ١/٤٠٢۔ (٥) (خ) میں اسے "ألواً" کے ساتھ ضبط کیا گیا ہے، جو درست بھی ہے، دیکھیے مجمع البیان ٤/١٧٦، البیان لابن الانباری ١/٢١٧، اور المحرر الوجیز ١/٤٩٦۔ (٦) دیوان امرؤ القیس ص ٣٩۔ شعر کا مطلب ہے کہ انسان جب تک زندہ ہے وہ معاملات کے انجام تک نہیں پہنچ پاتا، اور نہ ہی اسے وہ سب ملتا ہے جو وہ چاہتا ہے، اور اس کے باوجود وہ "لا یألو" ہے، یعنی: وہ طلب میں کوئی کسر نہیں چھوڑتا۔ شرح دیوان ص ٣٩۔ (٧) ابو شریح الخزاعی رضی اللہ عنہ کی ایک حدیث کا ٹکڑا؛ اسے احمد (١٦٣٧٥)، ابو داؤد (٤٤٩٦)، اور ابن ماجہ (٢٦٢٣) نے روایت کیا ہے۔

276 Surah Al-Imran, Verse 118

And *al-khabl*: is the corruption of limbs, and a man is *khabil* and *mukhtabal*. And love "khabalahu" (corrupted him), meaning: it ruined him. Aws said: "O sons of Lubayna, you are of no use, except as a hand with a withered upper arm."(1) Meaning: a corrupted arm(2). And Al-Farra' recited: "Ibn Sa'd cast a glance and spread through it what was a corruption (*khabalan*) for your companions and the mounts."(3) Meaning: a corruption(4). And "khabalan" is in the accusative case as the second object, because "alu" takes two objects. If you wish, it can be an absolute object (masdar), i.e., "yakhbilunaku khabalan" (they cause you corruption). Or, if you wish, by removing the preposition, i.e., "bil-khabali" (with corruption); just as they say: "awja'tuhu darban" (I hurt him with a blow)(5). And the "ma" in His saying: {waddu ma 'anittum} is a "masdariyya" (infinitival) particle, meaning: they wish for your hardship ('anatakum). That is, what is difficult for you. And "al-'anat" is hardship(6), and its meaning was previously mentioned in "Al-Baqarah"(7). Fourth: His saying, the Almighty: {Hatred has already appeared from their mouths} means: enmity and denial of you have appeared from their mouths(8). And "al-baghda'" is hatred, and it is the opposite of love. And "al-baghda'" is a feminine infinitive noun(9).

(1) Its author is Aws bin Hajar, and it is in his Diwan p. 21, and its narration is: "... except a hand that has no arm," and Al-Zajjaj mentioned it with a narration similar to the author's in "Ma'ani al-Qur'an" 1/462. (2) See "Mujmal al-Lugha" 2/311-312, and "Tahdhib al-Lugha" 7/426-427. (3) Its author is Abd al-Rahman bin Dara, and it is in "al-Aghani" 21/247 with the wording: "Ibn Sa'da cast a glance, woe to it...", and his saying "wa baththa" is from "al-wabb," which is preparing for war, see "Lisan al-Arab" (wbb). This verse was said by Ibn Dara with verses of his mocking Al-Kumayt, who is the mentioned Ibn Sa'da. See "al-Aghani" 21/346-347. (4) In (M): corruption. (5) See "Tafsir al-Baghawi" 1/345. (6) "al-Muharrar al-Wajiz" 1/496. (7) 3/453. (8) "Tafsir Abi al-Layth" 1/294. (9) See "Ma'ani al-Qur'an" for Al-Farra' 1/231.

२७६ सुरा अल-इमरान, आयत ११८

और अल-ख़बल: अंगों की खराबी है, और एक आदमी ख़बिल और मुख़्तबल होता है। और प्रेम ने उसे "ख़बला" (भ्रष्ट कर दिया), अर्थात: उसे बर्बाद कर दिया। औस ने कहा: "ओ लुबैना के पुत्रों, तुम किसी काम के नहीं हो, सिवाय एक ऐसे हाथ के जिसकी ऊपरी बांह बेकार हो गई हो।"(१) अर्थात: एक खराब बांह(२)। और अल-फ़र्रा ने पढ़ा: "इब्न साद ने एक नज़र डाली और उसके माध्यम से वह फैलाया जो तुम्हारे साथियों और सवारियों के लिए एक खराबी (ख़बालन) थी।"(३) अर्थात: खराबी(४)। और "ख़बालन" दूसरे कर्म (मफ़ऊल) के रूप में कर्मकारक (नसब) में है; क्योंकि "आलू" दो कर्म लेता है। यदि आप चाहें, तो यह भाववाचक संज्ञा (मस्दर) के रूप में हो सकता है, अर्थात: "यख़बिलूनकुम ख़बालन" (वे तुम्हें खराब कर देते हैं)। या, यदि आप चाहें, तो पूर्वसर्ग को हटाकर, अर्थात: "बिल-ख़बाली" (खराबी के साथ); जैसे वे कहते हैं: "औजअतुहु दरबन" (मैंने उसे प्रहार से चोट पहुँचाई)(५)। उसके कथन {वद्दू मा अनित्तुम} में "मा" एक "मस्दरिया" (भाववाचक) कण है, जिसका अर्थ है: वे तुम्हारी कठिनाई (अनतकुम) चाहते हैं। अर्थात: जो तुम्हारे लिए कठिन है। और "अल-अनत" कठिनाई है(६), और इसका अर्थ पहले "अल-बक़रह" में बीत चुका है(७)। चौथा: परमेश्वर का कथन: {उनके मुँह से शत्रुता प्रकट हो चुकी है} का अर्थ है: उनके मुँह से तुम्हारे लिए शत्रुता और झुठलाना प्रकट हो गया है(८)। और "अल-बग़दा" घृणा है, और यह प्रेम का विलोम है। और "अल-बग़दा" एक स्त्रीलिंग भाववाचक संज्ञा है(९)।

(१) इसके लेखक औस बिन हजर हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ २१ में है, और इसका पाठ है: "... सिवाय एक हाथ के जिसकी कोई बांह नहीं है," और अल-ज़ज्जाज ने "मानी अल-क़ुरान" १/४६२ में लेखक के समान पाठ के साथ इसका उल्लेख किया है। (२) देखें "मुजमल अल-लुग़ा" २/३११-३१२, और "तहज़ीब अल-लुग़ा" ७/४२६-४२७। (३) इसके लेखक अब्द अल-रहमान बिन दारा हैं, और यह "अल-अग़ानी" २१/२४७ में इस शब्द के साथ है: "इब्न सादह ने एक नज़र डाली, उस पर धिक्कार है...", और उनका कहना "वा बथ्था" "अल-वब्ब" से है, जो युद्ध की तैयारी है, देखें "लिसान अल-अरब" (वब्ब)। यह शेर इब्न दारा ने अल-कुमैत का मज़ाक उड़ाते हुए अपने कुछ शेरों के साथ कहा था, जो उपर्युक्त इब्न सादह है। देखें "अल-अग़ानी" २१/३४६-३४७। (४) (म) में: खराबी। (५) देखें "तफ़सीर अल-बग़वी" १/३४५। (६) "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" १/४९६। (७) ३/४५३। (८) "तफ़सीर अबी अल-लैथ" १/२९४। (९) अल-फ़र्रा के"मानी अल-क़ुरान" १/२३१ को देखें।

۲۷۶ سورہ آل عمران، آیت ۱۱۸

اور الخبل: اعضاء کا فساد ہے، اور آدمی خَبِلٌ اور مُخْتَبَلٌ ہوتا ہے۔ اور محبت نے اسے "خَبَلَہ" (مبتلا/برباد کر دیا)، یعنی: اسے بگاڑ دیا؛ اوس نے کہا: اے بنی لبینہ، تم کسی کام کے نہیں، سوائے ایک ایسے ہاتھ کے جس کا بازو بیکار ہو چکا ہو (۱)۔ یعنی: فاسد بازو (۲)۔ اور الفراء نے پڑھا: ابن سعد نے ایک نظر ڈالی اور اس کے ذریعے وہ پھیلایا جو تمہارے ساتھیوں اور سواریوں کے لیے ایک فساد (خبالاً) تھا (۳)۔ یعنی: فساد (۴)۔ اور "خَبَالاً" مفعول ثانی ہونے کی وجہ سے حالت نصب میں ہے؛ کیونکہ "ألو" دو مفعولوں کی طرف متعدی ہوتا ہے، اور اگر آپ چاہیں تو مصدر کے طور پر، یعنی: "یخبلونکم خبالاً"۔ اور اگر آپ چاہیں تو حرف جار کو حذف کر کے، یعنی: "بالخبال"؛ جیسا کہ وہ کہتے ہیں: "أوجعته ضرباً" (۵)۔ اللہ تعالیٰ کے قول ﴿وَدُّوا مَا عَنِتُّمْ﴾ میں "ما" مصدریہ ہے، یعنی: وہ تمہاری مشقت (عَنَتَکُم) چاہتے ہیں۔ یعنی: جو تم پر شاق گزرے۔ اور "العنت": مشقت ہے (۶)، اور "البقرہ" میں اس کا معنی گزر چکا ہے (۷)۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَاءُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ﴾ کا مطلب ہے: ان کے منہ سے تمہارے لیے دشمنی اور تکذیب ظاہر ہو گئی (۸)۔ اور "البغضاء": نفرت ہے، اور یہ محبت کی ضد ہے۔ اور "البغضاء" مصدر مؤنث ہے (۹)۔

(۱) اس کے کہنے والے اوس بن حجر ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص ۲۱ میں ہے، اور اس کی روایت ہے: "... سوائے اس ہاتھ کے جس کا کوئی بازو نہ ہو"، اور الزجاج نے "معانی القرآن" ۴۶۲/۱ میں مصنف جیسی روایت کے ساتھ اس کا ذکر کیا ہے۔ (۲) دیکھیے "مجمل اللغہ" ۳۱۱/۲ - ۳۱۲، اور "تہذیب اللغہ" ۴۲۶/۷ - ۴۲۷۔ (۳) اس کے کہنے والے عبد الرحمن بن دارہ ہیں، اور یہ "الاغانی" ۲۴۷/۲۱ میں ان الفاظ کے ساتھ ہے: "ابن سعدہ نے ایک نظر ڈالی، ہلاکت ہو اس

پر..."، اور ان کا قول: "وبث"، "الوب" سے ہے، جو کہ جنگ کی تیاری ہے، دیکھیے "اللسان" (وبب)، اور یہ شعر ابن دارہ نے اپنے ان اشعار کے ساتھ کہا تھا جن میں وہ کمیت کی ہجو کر رہا تھا، اور وہی شعر میں مذکور ابن سعدہ ہے۔ دیکھیے "الاغانی" ۳۴۶/۲۱ - ۳۴۷۔ (۴) (م) میں: فساد۔ (۵) دیکھیے "تفسیر البغوی" ۳۴۵/۱۔ (۶) "المحرر الوجیز" ۴۹۶/۱۔ (۷) ۳ / ۴۵۳۔ (۸) "تفسیر ابی اللیث" ۲۹۴/۱۔ (۹) دیکھیے الفراء کی "معانی القرآن" ۲۳۱/۱۔

Surah Al Imran: Verse 118 277

And the Almighty specifically mentioned "mouths" instead of "tongues" to indicate their excessive talk and babbling in these sayings of theirs. Thus, they are more blatant than the concealer in whose eyes hatred appears. From this meaning is his (peace and blessings be upon him) prohibition of a man "opening" (yatashahha) (1) his mouth regarding his brother's honor. It means: to open; it is said: the donkey "opened" (shaha) its mouth with braying, and the mouth itself opened (shaha). The bit opened (shaha) the horse's mouth. Horses came "shawahiyah," meaning with their mouths open. No counter-argument for permission should be understood from this hadith, such that someone takes a brother's honor in whispers; for that is forbidden by consensus of scholars (2). And in the revelation: {And do not backbite one another} [Al-Hujurat: 12] the verse. And the Prophet (PBUH) said: "Indeed, your blood, your wealth, and your honor are sacred to you" (3). Mentioning "shaho" (opening wide) is only an indication of pomposity and verbosity (4), so know that.

Fifth: In this verse there is evidence that the testimony of an enemy against his enemy is not permissible. This was said by the people of Medina and the people of Hijaz, and it was narrated from Abu Hanifa that it is permissible (5).

Ibn Battal narrated from Ibn Sha'ban that he said: The scholars agreed that the testimony of an enemy against his enemy is not permissible in anything even if he is just, and enmity removes justice, so how about the enmity of an unbeliever (6)?

Sixth: His saying, the Almighty: {And what their breasts conceal is greater} is news and information that they harbor more hatred in their hearts than what they manifest with their mouths.

Abdullah bin Mas'ud read: "Hatred has appeared" (qad bada) (7) by masculinizing the verb; because hatred...

---

(1) In (D) and (M): "yashtahi", and the word was not improved in the other copies. The established one is from Al-Muharrar al-Wajiz 496/1, and the speech is from it. He said in Al-Lisan (shaha): Someone "tashahha" against someone if he extended his tongue against him. Its origin is expansion in everything. He said: He "shaha" his mouth, "yashuhu" it, and "yash-hahu", "shahwan", opened it. His mouth "shaha", opened. It is transitive and intransitive. We have not found the hadith. (2) See Al-Muharrar al-Wajiz 496/1 - 497, and Tahdhib al-Lugha 148/5. (3) Preceded 228/3. (4) Al-Muharrar al-

Wajiz 497/1. (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 296/1. (6) See Al-Nawadir wal-Ziyadat 308/8 and what follows. (7) In (M): "qad bada'a" (began).

सूरह आल इमरान: आयत 118 277

और सर्वशक्तिमान ने उनके इन कथनों में उनके बड़बोलेपन और बकबक की ओर इशारा करने के लिए "जुबान" के बजाय विशेष रूप से "मुंह" का उल्लेख किया। इस प्रकार, वे उस छिपाने वाले से ऊपर हैं जिसकी आँखों में नफरत दिखाई देती है। इसी अर्थ से उनका (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) किसी आदमी को अपने भाई के सम्मान के बारे में अपना मुँह "खोलने" (यतशाह) (1) से मना करना है। इसका अर्थ है: खोलना; कहा जाता है: गधे ने रेंकने के साथ अपना मुँह "खोला" (शाहा), और मुँह स्वयं "खुल गया" (शाहा)। लगाम ने घोड़े के मुँह को "खोल" (शाहा) दिया। घोड़े "शवाहिया" आए, यानी उनके मुँह खुले हुए थे। इस हदीस से अनुमति के लिए कोई विपरीत तर्क नहीं समझा जाना चाहिए, जैसे कि कोई फुसफुसाहट में भाई के सम्मान को ठेस पहुँचाता है; क्योंकि विद्वानों की सर्वसम्मति से यह वर्जित है (2)। और रहस्योद्घाटन में: {और एक-दूसरे की पीठ पीछे बुराई न करो} [अल-हुजुरात: 12] आयत। और पैगंबर (PBUH) ने कहा: "वास्तव में, तुम्हारा रक्त, तुम्हारी संपत्ति और तुम्हारा सम्मान तुम्हारे लिए पवित्र है" (3)। "शाहो" (चौड़ा खोलना) का उल्लेख केवल आडंबर और वाचालता का संकेत है (4), तो यह जान लें।

पाँचवां: इस आयत में इस बात का प्रमाण है कि शत्रु की अपने शत्रु के विरुद्ध गवाही स्वीकार्य नहीं है। मदीना के लोगों और हिजाज़ के लोगों ने यही कहा, और अबू हनीफा से वर्णन किया गया है कि यह स्वीकार्य है (5)।

इब्न बत्तल ने इब्न शाबान से वर्णन किया कि उन्होंने कहा: विद्वान इस बात पर सहमत हुए कि शत्रु की अपने शत्रु के विरुद्ध किसी भी चीज़ में गवाही स्वीकार्य नहीं है, भले ही वह न्यायप्रिय हो, और शत्रुता न्याय को समाप्त कर देती है, तो एक काफ़िर की शत्रुता के बारे में क्या (6)?

छठा: सर्वशक्तिमान का यह कथन: {और जो उनके सीने छुपाते हैं वह और भी बड़ा है} यह खबर और जानकारी है कि वे अपने दिलों में उस नफरत से कहीं अधिक नफरत रखते हैं जो वे अपने मुँह से प्रकट करते हैं।

अब्दुल्ला बिन मसूद ने पढ़ा: "नफरत प्रकट हुई है" (कद बदा) (7) क्रिया को पुल्लिंग बनाकर; क्योंकि नफरत...

(1) (डी) और (एम) में: "यशताही", और अन्य प्रतियों में शब्द में सुधार नहीं किया गया था। स्थापित एक अल-मुहर्रर अल-वजीज 496/1 से है, और भाषण उसी से है। उन्होंने अल-लिसान (शाहा) में कहा: किसी ने किसी के खिलाफ "तशाह" किया यदि उसने उसके खिलाफ अपनी जुबान चलाई। इसकी उत्पत्ति हर चीज में विस्तार है। उन्होंने कहा: उन्होंने अपना मुँह "शाहा" किया, इसे "याशूहू" किया, और "यश-हहू", "शाहवान", खोला। उसका मुँह "शाहा" हो गया, खुल गया। यह सकर्मक और अकर्मक है। हमें हदीस नहीं मिली है। (2) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज 496/1 - 497, और तहजीब अल-लुगा 148/5. (3) पहले 228/3। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज 497/1. (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 296/1। (6) अल-नवादिर वल-ज़ियादात 308/8 और उसके बाद देखें। (7) (एम) में: "कद बदा" (शुरू हुआ)।

سورہ آل عمران: آیت ۱۱۸ ۲۷۷

اللہ تعالیٰ نے ان کے ان اقوال میں ان کے مبالغہ آرائی اور بک بک کی طرف اشارہ کرنے کے لیے زبانوں کے بجائے خاص طور پر "منہوں" کا ذکر کیا، چنانچہ وہ اس چھپانے والے سے بڑھ کر ہیں جس کی آنکھوں میں دشمنی نظر آتی ہے۔ اسی معنی سے آپ ﷺ کا ایک آدمی کو اپنے بھائی کی عزت میں اپنا منہ "کھولنے" (یتشحّی) (۱) سے منع کرنا ہے۔ اس کا مطلب ہے: کھولنا؛ کہا جاتا ہے: گدھے نے ہینگنے کے ساتھ اپنا منہ کھولا (شحّی)، اور منہ خود کھل گیا (شحّی)۔ لگام نے گھوڑے کے منہ کو کھول دیا (شحّی)۔ گھوڑے "شواحی" آئے یعنی ان کے منہ کھلے ہوئے تھے۔ اس حدیث سے جواز کی کوئی دلیل نہیں سمجھی جانی چاہیے کہ کوئی سرگوشی میں اپنے بھائی کی عزت کو پامال کرے؛ کیونکہ علماء کے اتفاق کے مطابق یہ حرام ہے (۲)۔ اور وحی میں ہے: ﴿اور تم میں سے کوئی کسی کی غیبت نہ کرے﴾ [الحجرات: ۱۲] آیت۔ اور نبی ﷺ نے فرمایا: "بیشک تمہارے خون، تمہارے مال اور تمہاری عزتیں تم پر حرام (مقدس) ہیں" (۳)۔ "شحو" (منہ کھولنا) کا ذکر صرف مبالغہ آرائی اور کلام میں وسعت کی طرف اشارہ ہے (۴)، سو جان لو۔

پانچویں بات: اس آیت میں یہ دلیل ہے کہ دشمن کی اپنے دشمن کے خلاف گواہی جائز نہیں ہے، اور یہی بات اہل مدینہ اور اہل حجاز نے کہی ہے، اور امام ابو حنیفہ سے اس کے جواز کی روایت ہے (۵)۔

ابن بطال نے ابن شعبان سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے کہا: علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ دشمن کی اپنے دشمن کے خلاف کسی بھی چیز میں گواہی جائز نہیں خواہ وہ عادل ہی کیوں نہ ہو، اور دشمنی عدالت کو ختم کر دیتی ہے، تو کافر کی دشمنی کا کیا حال ہو گا (۶)؟

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور جو ان کے سینے چھپاتے ہیں وہ اس سے بڑا ہے﴾ یہ خبر اور اطلاع ہے کہ وہ اپنے دلوں میں اس سے زیادہ دشمنی چھپائے ہوئے ہیں جتنا وہ اپنے منہ سے ظاہر کرتے ہیں۔

اور عبداللہ بن مسعود نے پڑھا: "بغض ظاہر ہو گیا" (قد بدا البغضاء) (۷) فعل کو مذکر پڑھتے ہوئے؛ کیونکہ جب بغض...

---

(۱) (د) اور (م) میں ہے: "یستحی"، اور باقی نسخوں میں اس لفظ کی تصحیح نہیں کی گئی، اور جو ثابت ہے وہ "المحرر الوجیز" ۴۹۶/۱ سے ہے، اور کلام بھی اسی سے ہے، لسان (شحا) میں کہا گیا ہے: فلاں نے فلاں پر "تشحّی" کیا جب اس نے اس کے بارے میں اپنی زبان کھولی، اور اس کی اصل ہر چیز میں وسعت پیدا کرنا ہے، کہا: "شحا فاہ یشحوہ"، اور "یشحاہ شحواً" اسے کھولا، اور "شحا فوہ" اس کا منہ کھل گیا، یہ لازم اور متعدی دونوں طرح آتا ہے، اور حدیث ہمیں نہیں ملی۔ (۲) دیکھئے المحرر الوجیز ۴۹۶/۱ - ۴۹۷، اور تہذیب اللغۃ ۱۴۸/۵۔ (۳) سابقہ ۲۲۸/۳۔ (۴) المحرر الوجیز ۴۹۷/۱۔ (۵) احکام القرآن لابن العربی ۲۹۶/۱۔ (۶) دیکھئے النوادر والزیادات ۳۰۸/۸ اور اس کے بعد۔ (۷) (م) میں ہے: "قد بدأ" (شروع ہوا)۔

278 Surah Al-Imran: Verses 118 - 119 meaning hatred (1). His saying (Exalted be He): {Here you are! You love them but they do not love you, and you believe in all of the Scriptures. And when they meet you, they say, "We believe." But when they are alone, they bite their fingertips at you out of rage. Say, "Die in your rage. Indeed, Allah is Knowing of that within the breasts." (119)} His saying (Exalted be He): {Here you are! You love them} means: the hypocrites; the proof for this is His saying: {And when they meet you, they say, "We believe."}; this was said by Abu al-Aliyah and Muqatil (2). Love here means: sincerity/friendship, i.e., you, O Muslims, are sincere/friendly with them, but they are not sincere with you because of their hypocrisy (3). And it was said: The meaning is: you want Islam for them, while they want disbelief for you (4). And it was said: It refers to the Jews (5); this was said by the majority. And "the Scripture" is a generic noun; Ibn Abbas said: meaning: the scriptures. And the Jews believe in some; as He (Exalted be He) said: {And when it is said to them, "Believe in what Allah has revealed," they say, "We believe in what was revealed to us." And they disbelieve in what came after it} [Al-Baqarah: 91]. WWW.NAFSEISLAM.COM {And when they meet you, they say, "We believe."}, i.e., in Muhammad ﷺ, and that he is the Messenger of Allah ﷺ. {But when they are alone} among themselves {they bite their fingertips at you} meaning: the ends of the fingers {out of rage} and resentment against you; some of them say to others: Do you not see those who have appeared and increased? (6). Biting: is an expression of intense rage along with the inability to carry it out; and from it is the saying of Abu Talib:

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/497, and the recitation of Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him) is mentioned in Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 1/231, Tafsir al-Tabari 5/714, and al-Kashshaf 1/458. (2) The saying of Abu al-Aliyah is cited by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 1/447, and the saying of Muqatil is cited by al-Baghawi in his Tafsir 1/345. (3) See Majma' al-Bayan 4/179, and Zad al-Masir 1/447. (4) See al-Wasit 1/483. (5) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/497. (6) Tafsir Abi al-Layth 1/294.

278 सूरह आल इमरान: आयत 118 - 119 घृणा के अर्थ में (1)। अल्लाह तआला का कथन: {सुनो! तुम तो वह हो कि उनसे प्रेम करते हो और वे तुमसे प्रेम नहीं करते, और तुम समस्त (ईश्वरीय) ग्रंथों पर ईमान रखते हो। और जब वे तुमसे मिलते हैं तो कहते हैं, "हम ईमान ले आए।" और जब अकेले होते हैं, तो तुम पर क्रोध के मारे अपनी उंगलियों के पोर काटते हैं। कह दो, "तुम अपने क्रोध में ही मर जाओ। निश्चय ही, अल्लाह सीनों की बातों को भली-भांति जानने वाला है।" (119)} अल्लाह तआला का कथन: {सुनो! तुम तो वह हो कि उनसे प्रेम करते हो} यानी: पाखंडी (मुनाफ़िक़ीन); इसका प्रमाण अल्लाह का यह कथन है: {और जब वे तुमसे मिलते हैं तो कहते हैं, "हम ईमान ले आए"}; यह बात अबू अल-आलिया और मुक़ातिल ने कही है (2)। यहाँ 'प्रेम' का अर्थ 'निष्कपट मित्रता' (मुसाफ़ात) है, अर्थात: हे मुसलमानों, तुम उनके साथ निष्कपट मित्रता रखते हो, लेकिन वे अपने पाखंड के कारण तुम्हारे साथ निष्कपट नहीं हैं (3)। और कहा गया है: इसका अर्थ है: तुम उनके लिए इस्लाम चाहते हो, जबकि वे तुम्हारे लिए कुफ़्र (अविश्वास) चाहते हैं (4)। और कहा गया है: इससे अभिप्राय यहूदी हैं (5); अधिकांश विद्वानों ने यही कहा है। और 'अल-किताब' एक जातिवाचक संज्ञा है; इब्न अब्बास ने कहा: इसका अर्थ 'किताबें' (ग्रंथ) है। और यहूदी कुछ पर ईमान रखते हैं; जैसा कि अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और जब उनसे कहा जाता है, "अल्लाह ने जो उतारा है उस पर ईमान लाओ", तो वे कहते हैं, "हम उस पर ईमान रखते हैं जो हम पर उतारा गया है", और वे उसके बाद वाली चीज़ों का इनकार करते हैं} [अल-बक़रह: 91]। WWW.NAFSEISLAM.COM {और जब वे तुमसे मिलते हैं तो कहते हैं, "हम ईमान ले आए"}, अर्थात: मुहम्मद ﷺ पर, और यह कि वह अल्लाह के रसूल ﷺ हैं। {और जब वे अकेले होते हैं} आपस में {तो तुम पर अपनी उंगलियों के पोर काटते हैं} अर्थात: उंगलियों के सिरे {क्रोध के कारण} और तुम्हारे प्रति द्वेष के कारण; तो वे एक-दूसरे से कहते हैं: क्या तुम उन लोगों को नहीं देखते जो उभर आए हैं और बढ़ गए हैं? (6)। 'काटना' (अल-अज़): यह तीव्र क्रोध की अभिव्यक्ति है, जिसे कार्यान्वित करने में असमर्थता हो; और इसी में से अबू तालिब का कथन है:

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/497, और इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) का क़िरात फ़रा की 'मानी अल-क़ुरआन' 1/231, तफ़्सीर अल-तबरी 5/714, और अल-कश्शाफ़ 1/458 में आया है। (2) अबू अल-आलिया का कथन इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर' 1/447 में उद्धृत किया है, और मुक़ातिल का कथन अल-बग़वी ने अपनी तफ़्सीर 1/345 में उद्धृत किया है। (3) देखिए मजमा' अल-

बयान 4/179, और ज़ाद अल-मसीर 1/447। (4) देखिए अल-वसीत 1/483। (5) देखिए अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/497। (6) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 1/294।

278 سورہ آل عمران: آیات 118 - 119 بمعنی بُغض (۱)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ہٰاَنْتُمْ اُولَآءِ تُحِبُّوْنَهُمْ وَلَا يُحِبُّوْنَكُمْ وَتُؤْمِنُوْنَ بِالْكِتٰبِ كُلِّهٖ وَاِذَا لَقُوْكُمْ قَالُوْٓا اٰمَنَّا وَاِذَا خَلَوْا عَضُّوْا عَلَيْكُمُ الْاَنَامِلَ مِنَ الْغَيْظِ قُلْ مُوْتُوْا بِغَيْظِكُمْ اِنَّ اللّٰهَ عَلِيْمٌۢ بِذَاتِ الصُّدُوْرِ (۱۱۹)} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ہٰاَنْتُمْ اُولَآءِ تُحِبُّوْنَهُمْ} یعنی: منافقین؛ اس کی دلیل اللہ کا یہ قول ہے: {وَاِذَا لَقُوْكُمْ قَالُوْٓا اٰمَنَّا}؛ یہ بات ابوالعالیہ اور مقاتل نے کہی ہے(۲)۔ اور یہاں محبت سے مراد 'مُصافات' (خلوص و دوستی) ہے، یعنی: اے مسلمانوں، تم ان سے مخلصانہ تعلق رکھتے ہو، جبکہ وہ اپنے نفاق کی وجہ سے تم سے مخلص نہیں ہیں (۳)۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ تم ان کے لیے اسلام چاہتے ہو، اور وہ تمہارے لیے کفر چاہتے ہیں (۴)۔ اور کہا گیا ہے: اس سے مراد یہودی ہیں (۵)؛ یہی اکثر مفسرین کا قول ہے۔ اور 'الکتاب' اسمِ جنس ہے؛ ابنِ عباس نے فرمایا: اس سے مراد 'کتابیں' ہیں۔ اور یہودی بعض پر ایمان رکھتے ہیں؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {وَاِذَا قِيْلَ لَهُمْ اٰمِنُوْا بِمَآ اَنْزَلَ اللّٰهُ قَالُوْا نُؤْمِنُ بِمَآ اُنْزِلَ عَلَيْنَا وَيَكْفُرُوْنَ بِمَا وَرَآءَهٗ} [البقرہ: 91]۔ WWW.NAFSEISLAM.COM {وَاِذَا لَقُوْكُمْ قَالُوْٓا اٰمَنَّا} یعنی: محمد ﷺ پر، اور اس بات پر کہ وہ اللہ کے رسول ﷺ ہیں۔ {وَاِذَا خَلَوْا} جب وہ آپس میں تنہا ہوتے ہیں {عَضُّوْا عَلَيْكُمُ الْاَنَامِلَ} یعنی: تم پر انگلیوں کے پورے کاٹتے ہیں {مِنَ الْغَيْظِ} تم پر غصے اور کینے کی وجہ سے؛ پس وہ ایک دوسرے سے کہتے ہیں: کیا تم ان لوگوں کو نہیں دیکھتے کہ وہ غالب آ گئے اور بڑھ گئے (۶)۔ اور 'العَضّ' (کاٹنا): یہ انتہا درجے کے غصے سے عبارت ہے جس کے اظہار پر قدرت نہ ہو؛ اسی میں سے ابو طالب کا قول ہے:

---

(۱) المحرر الوجیز ۴۹۷/۱، اور ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی قرات فراء کی 'معانی القرآن' ۲۳۱/۱، تفسیر طبری ۷۱۴/۵، اور الکشاف ۴۵۸/۱ میں آئی ہے۔ (۲) ابوالعالیہ کا قول ابن الجوزی نے 'زاد المسیر' ۴۴۷/۱ میں ذکر کیا ہے، اور مقاتل کا قول بغوی نے اپنی تفسیر ۳۴۵/۱ میں ذکر

کیا ہے۔ (۳) ملاحظہ فرمائیں مجمع البیان ۱۷۹/٤، اور زاد المسیر ٤٤٧/١۔ (۴) ملاحظہ فرمائیں الوسیط ٤٨٣/١۔ (۵) ملاحظہ فرمائیں المحرر الوجیز ٤٩٧/١۔ (۶) تفسیر ابواللیث ٢٩٤/١۔

Surah Al-Imran: Verse 119 279

"They bite their fingertips at us in rage" (1)

And another [poet] said: When they see me - may Allah prolong their rage - they bite their thumb-tips in fury (2).

It is said: 'adda ya'addu 'addan wa 'adidan (to bite). And al-'udd (with a damma on the 'ayn) is the fodder of city people (3), like oil cake and crushed date pits. You say (4) of it: a'adda al-qawm, if their camels ate al-'udd. A camel is called 'udadhi, meaning fat, as if named after it. And al-'idd (with a kasra) refers to a clever, cunning man, or an eloquent one (5).

Biting fingertips is the action of an angry person who has missed out on what they cannot obtain, or has been afflicted by something they cannot change. This biting is done with the teeth, like biting one's hand (6) over something recently lost (7). Similar to the gnashing of teeth in regret, counting pebbles, or drawing in the dirt by a person in distress. This biting is written with the letter 'Daad' (ض), while 'azz al-zaman' (hardships of time) is written with the letter 'Zaa' (ظ) (8); as he said: And the hardships of time, O son of Marwan, have left no wealth but what is utterly destroyed or emaciated (9).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/497. The verse appears in Ibn Hisham's Biography of the Prophet 1/272, Al-Rawd al-Unuf 2/13, Al-Durr al-Masun 3/370, Al-Lubab 5/497, Al-Bahr al-Muhit 3/41. Its beginning is: "They have allied with a people against us out of suspicion." (2) Said by Al-Farazdaq, found in his Diwan 2/358. (3) In (m): "fodder for the animals of the people." The text is from manuscripts and matches Al-Sihah (root 'add) and Tahdhib al-Lugha 1/75. (4) In (kh) and (d): "It is said." The text is from (zh) and matches Al-Sihah (root 'add). (5) In (m): "cunning." The text is from manuscripts and matches Al-Sihah, Al-Mujmal (root 'add), and Tahdhib al-Lugha 1/74. (6) The phrase "on the hand" is not in (m). (7) In (d) and (m): "loss." The text is from (kh) and (zh). (8) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/497. (9) Said by Al-Farazdaq, found in his Diwan p. 556. It has "mujarraf" instead of "mujallaf". Also in Al-Muhtasab 2/365, Tabaqat Fuhul al-Shu'ara' 1/368, Al-Jumal by Al-Zajjaji p. 204, and Al-Insaf 1/188.

सूरह आल-इमरान: आयत 119 279

"वे गुस्से में अपनी उंगलियां काटते हैं" (1)

और एक दूसरे [कवि] ने कहा: जब वे मुझे देखते हैं - अल्लाह उनके क्रोध को लम्बा करे - तो वे क्रोध में अपने अंगूठों के सिरों को काटते हैं (2)।

कहा जाता है: 'अद्द या'अद्दु 'अद्दन व 'अदीदन (काटना)। और अल-'उद्द ('ऐन पर दम्मा के साथ) शहर के लोगों का चारा है (3), जैसे खली और पिसी हुई खजूर की गुठलियां। आप इसके बारे में कहते हैं (4): अ'अद्द अल-क़ौम, यदि उनके ऊंटों ने अल-'उद्द खाया हो। ऊंट को 'उदाधी' कहा जाता है, जिसका अर्थ है मोटा, मानो उसी के नाम पर रखा गया हो। और अल-'इद्द (कसरा के साथ) एक चतुर, चालाक व्यक्ति, या एक वाक्पटु व्यक्ति को संदर्भित करता है (5)।

उंगलियां काटना उस क्रोधित व्यक्ति का कार्य है जिसने वह खो दिया है जिसे वह प्राप्त नहीं कर सकता, या जो किसी ऐसी चीज़ से पीड़ित है जिसे वह बदल नहीं सकता। यह काटना दांतों से किया जाता है, जैसे किसी हाल ही में खोई हुई चीज़ (7) पर हाथ काटना (6)। जैसे पछतावे में दांत पीसना, कंकड़ गिनना, या संकट में व्यक्ति द्वारा मिट्टी में लकीरें खींचना। यह काटना अक्षर 'दाद' (ض) के साथ लिखा जाता है, जबकि 'अज़्ज़ अल-ज़मान' (समय की कठिनाइयाँ) अक्षर 'ज़ा' (ظ) के साथ लिखा जाता है (8); जैसा कि उसने कहा: और समय की कठिनाइयों ने, ऐ मरवान के बेटे, कोई धन नहीं छोड़ा सिवाय उसके जो पूरी तरह नष्ट हो गया या दुर्बल हो गया (9)।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/497। यह पद्य इब्न हिशम की पैगंबर की जीवनी 1/272, अल-रौद अल-ूनुफ़ 2/13, अद-दुर्र अल-मसून 3/370, अल-लुबाब 5/497, अल-बह्र अल-मुहीत 3/41 में मिलता है। इसका प्रारंभ है: "उन्होंने संदेह के कारण हमारे विरुद्ध एक जाति से गठबंधन किया है।" (2) अल-फ़रज़दक द्वारा कहा गया, उनके दीवान 2/358 में पाया गया। (3) (म) में: "लोगों के जानवरों का चारा।" पाठ पांडुलिपियों से है और अल-सिहाह (मूल 'अद्द) और तहजीब अल-लुगा 1/75 से मेल खाता है। (4) (ख) और (द) में: "कहा जाता है।" पाठ (ज़ह) से है और अल-सिहाह (मूल 'अद्द) से मेल खाता है। (5) (म) में: "चालाक।" पाठ पांडुलिपियों से है और अल-सिहाह, अल-मुजमल (मूल 'अद्द) और तहजीब अल-लुगा 1/74 से मेल खाता है। (6) "हाथ पर" वाक्यांश (म) में नहीं है। (7) (द) और (म) में: "नुकसान।" पाठ (ख) और (ज़ह) से है। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/497 देखें। (9) अल-फ़रज़दक द्वारा कहा गया, उनके दीवान पृष्ठ 556 में पाया गया। इसमें "मुजल्लफ़" के स्थान पर

"मुजर्रफ़" है। साथ ही अल-मुहतासब 2/365, तबक़ात फ़ुहूल अल-शुअरा 1/368, अल-जुमल अल-ज़ज्जाजी पृष्ठ 204, और अल-इंसाफ 1/188 में।

سورہ آل عمران: آیت 119 279

"وہ غصے کی وجہ سے تم پر انگلیاں کاٹتے ہیں" (1)

اور ایک دوسرے شاعر نے کہا: جب وہ مجھے دیکھتے ہیں - اللہ ان کے غصے کو لمبا کرے - تو وہ غصے میں انگوٹھوں کے سروں کو کاٹتے ہیں (2)۔

کہا جاتا ہے: عَضَّ يَعَضُّ عَضّاً وعَضِيضاً (کاٹنا)۔ اور العُضُّ (عین پر پیش کے ساتھ) شہر والوں کا چارہ ہے (3) جیسے کھلی اور کھجور کی کچلی ہوئی گٹھلیاں۔ اس کے بارے میں کہتے ہیں (4): أَعَضَّ القومُ، جب ان کے اونٹوں نے العُضُّ کھایا ہو۔ اونٹ کو عُضَاضِيٌّ کہا جاتا ہے، یعنی موٹا، گویا اسی کی طرف منسوب ہو۔ اور العِضُّ (عین کے نیچے زیر کے ساتھ) چالاک، ہوشیار آدمی، یا فصیح و بلیغ شخص کو کہتے ہیں (5)۔

انگلیوں کا کاٹنا اس غصہ والے شخص کا فعل ہے جس سے وہ چیز چھین لی گئی ہو جس پر وہ قادر نہ ہو، یا جس پر ایسی مصیبت آئی ہو جسے وہ بدلنے پر قادر نہ ہو۔ اور یہ کاٹنا دانتوں سے ہوتا ہے، جیسے کسی ہاتھ سے نکل جانے والی چیز (7) پر ہاتھ پر ہاتھ کاٹنا (6)۔ اور جیسے شرمندگی میں دانت پیسنا، کنکر گننا، اور رنجیدہ شخص کا زمین پر لکیریں کھینچنا۔ اور یہ "العض" ضاد کے ساتھ لکھا جاتا ہے، جبکہ زمانے کی سختی "عظ الزمان" ظاء کے ساتھ لکھی جاتی ہے (8)؛ جیسا کہ شاعر نے کہا: اے ابن مروان! زمانے کی سختیوں نے مال میں سے کچھ نہیں چھوڑا سوائے اس کے جو بالکل تباہ ہو گیا یا جلا دیا گیا (9)۔

---

(1) المحرر الوجیز 1/497، اور یہ شعر سیرت ابن ہشام 1/272، الروض الانف 2/13، الدر المصون 3/370، اللباب 5/497، البحر المحیط 3/41 میں وارد ہے، اور اس کا مصرع اول ہے:

"وقد حالفوا قوماً علينا أظنة"۔ (2) اس کے قائل فرزدق ہیں، اور یہ ان کے دیوان 2/358 میں ہے۔ (3) (م) میں ہے: "لوگوں کے جانوروں کا چارہ"، اور متن میں جو ہے وہ خطی نسخوں سے ہے، اور یہ الصحاح (عضض) اور تہذیب اللغۃ 1/75 کے موافق ہے۔ (4) (خ) اور (د) میں ہے: "یقال" (کہا جاتا ہے)، اور متن (ظ) سے لیا گیا ہے، جو الصحاح (عضض) کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (5) (م) میں ہے: "مکار"، اور متن خطی نسخوں سے ہے، جو الصحاح، المجمل (عضض) اور تہذیب اللغۃ 1/74 کے موافق ہے۔ (6) اس کا قول "على اليد" نسخہ (م) میں نہیں ہے۔ (7) (د) اور (م) میں: "الفوات"، اور متن (خ) اور (ظ) سے ہے۔ (8) دیکھئے: المحرر الوجيز 1/497۔ (9) اس کا قائل فرزدق ہے، اور یہ اس کے دیوان صفحہ 556 میں ہے، اور اس میں "مجرَّف" ہے "مجلَّف" کی جگہ، اور اس میں بھی اور المحتسب 2/365، طبقات فحول الشعراء 1/368، الجمل للزجاجي صفحہ 204، اور الانصاف 1/188 میں بھی۔

The singular of 'Al-Anamil' (fingertips) is 'Unmulah'. With a damma on the mim, and it is also said with a fatha, but the damma is more famous. Abu Al-Jawza', when he recited this verse, would say: "They are the Ibadis" (1). Ibn Atiyyah said (2): "This description may apply to many innovators among people until (3) the Day of Resurrection." His (Exalted be He) saying: {Say, "Die in your rage. Indeed, Allah is Knowing of that within the breasts."} If it is asked: How did they not die when Allah Almighty, if He says to something 'Be', it is? It is answered in two ways: First: Al-Tabari (4) and many commentators said: It is an invocation against them, meaning: Say, O Muhammad: May Allah sustain your rage until you die. Based on this, it is directed that they be prayed against (5) in this manner face-to-face or otherwise, unlike a curse. Second: The meaning is: Inform them that they will not achieve what they hope for, for death is closer than that. Thus, the meaning of invocation is removed (6), and the meaning of rebuke and provocation remains. This meaning aligns with the saying of Musafir bin Abi Amr: And it grows (7) in our lineage, and it gouges out the eye of whoever envies (8).

= Al-Khazanah 5/144: "And he bit" (wa-'adda), instead of: "He exhorted" (wa-'adha). Al-Baghdadi reported in Al-Khazanah 5/152 from Al-Khalil his saying: All "biting" is with 'dad' except the "severity" ('azz) of time and war. He also reported from Ibn Siraj: Metaphorical severity is with 'za' and literal biting is with 'dad'. His saying: 'Mushit', meaning: destroyer, and 'Mujlif': that of which a remnant remains. 'Mujlif' also refers to a man whom the years have 'shaved' (jalafathu), meaning: took away his wealth. Lisan (jalf). (1) Produced by Al-Tabari 5/719, and the definition of Ibadism was previously mentioned on page 244 of this part. (2) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/498, and what preceded it is from him. (3) In (d) and (m): "The people of innovations until", and what is established from (kh) and (t) matches Al-Muharrar al-Wajiz 1/498. (4) In his Tafsir 5/721, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/498, and from him the author quoted. (5) In (m): "He prays". (6) In (d) and (m): "This meaning is gone", and what is established from (kh) and (z) matches Al-Muharrar al-Wajiz 1/489. (7) In (d) and (m): "He wishes", and in (kh): "It grows", and the word was omitted from (z) and (z), and what is established is from Al-Muharrar al-Wajiz 1/498, and the speech is from him. (8) The verse appeared in 'Al-Sira al-Nabawiyya' by Ibn Hisham 1/150, and 'Al-Aghani' 9/55, and in them: "And Zamzam" instead of: "And we grow". His saying: 'Nanmi' is from 'nama, yanmi, namyan'. Water 'nama': rose and ascended. See 'Al-Qamus' (nama). His saying: 'Arumatina', on the scale of 'akuluh': origin. 'Al-Nihaya' (arm). Musafir bin Abi

Amr is Abu Umayyah, he was a generous master, one of the three 'Azwad al-Rakb' (provisions of the riders): Zam'ah bin Al-Aswad, Abu Umayyah bin Al-Mughira, and Musafir. They were called that because they would not leave a stranger or a needy person without taking care of him until he departed. See 'Al-Aghani' 9/49. This rajaz was said by Musafir in verses of his boasting against Quraysh.

२८० सूरत आल-इमरान: आयत ११९

'अल-अनामिल' (उंगलियों के पोरों) का एकवचन 'उन्मुला' है। मीम पर दम्मा (पेश) के साथ, और इसे फथा (जबर) के साथ भी कहा जाता है, लेकिन दम्मा अधिक प्रसिद्ध है। जब अबू अल-जौज़ा इस आयत का पाठ करते तो कहते: "वे इबादिआ हैं" (१)। इब्न अतिय्या ने कहा (२): "यह विशेषता पुनरुत्थान के दिन तक (३) लोगों में से कई नवाचार करने वालों (बिदअतियों) पर लागू हो सकती है।" अल्लाह तआला का कथन: {कह दो, "अपने क्रोध में मर जाओ। वास्तव में, अल्लाह सीनों की बातों को भली-भांति जानने वाला है।"} यदि पूछा जाए: वे मरे क्यों नहीं जबकि अल्लाह तआला जब किसी चीज़ को कहता है 'हो जा', तो वह हो जाती है? इसके दो उत्तर दिए गए हैं: पहला: अल-तबरी (४) और कई व्याख्याकारों ने कहा: यह उनके विरुद्ध एक बददुआ (प्रार्थना) है, अर्थात्: ऐ मुहम्मद! कहो: अल्लाह तुम्हारे क्रोध को तब तक बनाए रखे जब तक तुम मर न जाओ। इस आधार पर, यह निर्देश दिया जाता है कि उनके विरुद्ध आमने-सामने या अन्यथा इस तरह की प्रार्थना की जाए (५), लानत (अभिशाप) के विपरीत। दूसरा: अर्थ यह है: उन्हें सूचित कर दो कि वे वह प्राप्त नहीं कर पाएंगे जिसकी वे आशा करते हैं, क्योंकि मृत्यु उससे पहले ही आ जाएगी। इस प्रकार, प्रार्थना का अर्थ समाप्त हो जाता है (६), और झिड़कने तथा क्रोध दिलाने का अर्थ शेष रहता है। यह अर्थ मुसाफिर बिन अबी अम्र के इस कथन के साथ मेल खाता है: और यह हमारे मूल वंश में बढ़ता है (७) और हर ईर्ष्या करने वाले की आँख फोड़ देता है (८)।

= अल-खज़ाना ५/ १४४: 'वा-अद्दा' (उसने काटा), 'वा-अज़ा' (उपदेश दिया) के स्थान पर। अल-बगदादी ने अल-खज़ाना ५/ १५२ में अल-खलील से उनका कथन उद्धृत किया: सारा 'काटना' 'दाद' के साथ है, सिवाय समय और युद्ध की 'कठोरता' ('अज़) के। उन्होंने इब्न सिराज से भी उद्धृत किया: आलंकारिक कठोरता 'ज़ा' के साथ है और वास्तविक काटना 'दाद' के साथ। उनका कथन: 'मुशित', अर्थात: विनाशकारी, और 'मुजलिफ़': जिसका कुछ हिस्सा शेष रह जाए। 'मुजलिफ़' उस व्यक्ति को भी कहते हैं जिसे वर्षों ने 'छील' दिया हो, अर्थात उसकी संपत्ति ले ली हो। लिसान (जल्फ़)। (१) इसे अल-तबरी ५/ ७१९ ने उद्धृत किया है और इबादिया की परिभाषा इस भाग के पृष्ठ २४४ पर पहले दी जा चुकी है। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/ ४९८ में, और उससे पहले का भाग उन्हीं का है। (३) (द) और (म) में: "नवाचार करने वाले लोग तक", और (ख) और (त) से स्थापित पाठ अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/ ४९८ के अनुसार है। (४) अपनी तफ़सीर ५/ ७२१ में, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/ ४९८ में, और उनसे लेखक ने उद्धृत किया है। (५) (म) में: "वह प्रार्थना करता है"। (६) (द) और (म) में:

"यह अर्थ समाप्त हो गया", और (ख) और (ज़) से स्थापित पाठ अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/ ४८९ के अनुसार है। (७) (द) और (म) में: "वह कामना करता है", और (ख) में: "वह बढ़ता है", और (ज़) और (ज़) से शब्द हटा दिया गया है, और स्थापित पाठ अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/ ४९८ से है। (८) यह छंद इब्न हिशाम की 'सीरत अल-नबविया' १/ १५० और 'अल-अघानी' ९/ ५५ में आया है, और उनमें: 'वज़मज़म' है 'वननमी' के स्थान पर। उनका कथन: 'ननमी' 'नमा यनमी नमयन' से है, और 'नमा अल-मा': पानी चढ़ गया और ऊपर उठ गया। देखिए अल-कामूस (नमा)। उनका कथन: 'अरुमतिना', 'अकूला' के वज़न पर: मूल/जड़। 'अल-निहाया' (अर्म)। मुसाफिर बिन अबी अम्र अबू उमय्या हैं, वे एक उदार स्वामी थे, तीन प्रसिद्ध उदार यात्रियों (अज़वाद अल-रकब) में से एक थे: ज़मआह बिन अल-असवद, अबू उमय्या बिन अल-मुग़ीरा और मुसाफिर। उन्हें यह नाम इसलिए दिया गया क्योंकि वे किसी अजनबी या ज़रूरतमंद को तब तक नहीं छोड़ते थे जब तक वे उसकी देखभाल न कर लें जब तक कि वह विदा न हो जाए। देखिए अल-अघानी ९/ ४९। यह रजज़ मुसाफिर ने अपने कुछ छंदों में कहा था जिनमें वे कुरैश पर गर्व कर रहे थे।

۲۸۰ سورۃ آل عمران: آیت ۱۱۹

’الأنامل‘ (پوروں) کا واحد ’أُنْمُلة‘ ہے۔ میم کے ضمہ (پیش) کے ساتھ، اور اسے فتحہ (زبر) کے ساتھ بھی کہا جاتا ہے، لیکن ضمہ زیادہ مشہور ہے۔ جب ابو الجوزاء اس آیت کی تلاوت کرتے تو فرماتے: ”یہ اباضیہ ہیں“ (۱)۔ ابن عطیہ نے کہا (۲): ”یہ صفت قیامت کے دن تک (۳) لوگوں میں سے بہت سے اہل بدعت پر منطبق ہو سکتی ہے۔“ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {قُلْ مُوتُوا بِغَيْظِكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ} (کہہ دو کہ تم اپنے غصے میں مر جاؤ، بے شک اللہ سینوں کے بھیدوں کو خوب جاننے والا ہے)۔ اگر پوچھا جائے: وہ مر کیوں نہ گئے جب کہ اللہ تعالیٰ جب کسی چیز کو کہتا ہے ’ہو جا‘ تو وہ ہو جاتی ہے؟ اس کے دو جواب دیے گئے ہیں: پہلا: طبری (۴) اور بہت سے مفسرین نے کہا: یہ ان کے خلاف ایک بددعا ہے، یعنی: اے محمد! کہیے: اللہ تمہارے غصے کو برقرار رکھے یہاں تک کہ تم مر جاؤ۔ اس بنا پر، یہ رخ بنتا ہے کہ ان کے خلاف آمنے سامنے یا پیٹھ پیچھے یہ دعا کی جائے (۵)، لعنت کے برعکس۔ دوسرا: یہ کہ معنی یہ ہیں: انہیں خبر دے دو کہ وہ وہ کچھ حاصل نہیں کر پائیں گے جس کی وہ امید رکھتے ہیں، کیونکہ موت اس سے پہلے ہی آ جائے گی۔ اس بنا پر، دعا کا معنی ختم ہو جاتا ہے (۶) اور ڈانٹ ڈپٹ اور غصہ دلانے کا معنی باقی رہتا ہے۔ یہ معنی مسافر بن ابی عمرو کے اس قول کے مطابق ہے: اور یہ ہماری اصل میں بڑھتا ہے (۷) اور ہر حسد کرنے والے کی آنکھ پھوڑ دیتا ہے (۸)۔

= والخزانة ۵/ ۱۴۴: ”وعضَّ“ (اس نے کاٹا)، بجائے: ”وعظُ“ (نصیحت)۔ بغدادی نے الخزانہ ۵/ ۱۵۲ میں خلیل سے ان کا قول نقل کیا ہے: سارا ”کاٹنا“ (عض) ’ضاد‘ کے ساتھ ہے سوائے زمانے اور جنگ کی ”سختی“ (عظ) کے۔ انہوں نے ابن سراج سے بھی نقل کیا: مجازی سختی ’ظاء‘ کے ساتھ ہے اور حقیقی کاٹنا ’ضاد‘ کے ساتھ۔ ان کا قول: ’مُسْحت‘ یعنی ہلاک کرنے والا، اور ’مُجلف‘:

جس کا کچھ حصہ باقی رہ جائے۔ ’مجلف‘ اس شخص کو بھی کہتے ہیں جسے برسوں نے چھیل دیا ہو، یعنی اس کا مال ختم کر دیا ہو۔ اللسان (جلف)۔ (۱) اسے طبری نے ۵/ ۷۱۹ میں روایت کیا ہے اور اباضیہ کی تعریف اس جلد کے صفحہ ۲۴۴ پر گزر چکی ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/ ۴۹۸ میں، اور اس سے پہلے کا کلام انہی کا ہے۔ (۳) نسخہ (د) اور (م) میں: ”اہل بدعت تک“، اور (خ) اور (ط) سے ثابت شدہ المحرر الوجیز ۱/ ۴۹۸ کے مطابق ہے۔ (۴) اپنی تفسیر ۵/ ۷۲۱ میں، اور المحرر الوجیز ۱/ ۴۹۸ میں، اور ان سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (۵) نسخہ (م) میں: ”وہ دعا کرتا ہے“۔ (۶) نسخہ (د) اور (م) ہٰ: ”یہ معنی زائل ہو گیا“، اور (خ) اور (ظ) سے ثابت شدہ المحرر الوجیز ۱/ ۴۸۹ کے مطابق ہے۔ (۷) نسخہ (د) اور (م) میں: ”وہ تمنا کرتا ہے“، اور (خ) میں: ”وہ بڑھتا ہے“، اور لفظ (ز) اور (ظ) سے ساقط ہے، اور ثابت شدہ المحرر الوجیز ۱/ ۴۹۸ سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (۸) یہ شعر سیرت ابن ہشام ۱/ ۱۵۰ اور الاغانی ۹/ ۵۵ میں آیا ہے، اور ان دونوں میں ”وننمي“ کے بجائے ”وزمزم“ ہے۔ ان کا قول: ’ننمي‘، ’نمي ينمي نمياً‘ سے ہے، اور ’نمی الماء‘ یعنی پانی چڑھ گیا اور بلند ہوا۔ دیکھئے القاموس (نما)۔ ان کا قول: ’أرومتنا‘، ’أكولة‘ کے وزن پر، بمعنی اصل۔ النہایہ (أرم)۔ مسافر بن ابی عمرو، ابو امیہ ہیں، وہ ایک سخی سردار تھے، سفر کے تین مشہور سخیوں (أزواد الركب) میں سے ایک تھے: زمعہ بن الاسود، ابو امیہ بن المغیرہ اور مسافر۔ انہیں یہ نام اس لیے دیا گیا کیونکہ وہ کسی مسافر یا ضرورت مند کو نہیں چھوڑتے تھے یہاں تک کہ وہ خود اس کی کفالت کرتے یہاں تک کہ وہ رخصت ہو جاتا۔ دیکھئے الاغانی ۹/ ۴۹۔ یہ رجز مسافر نے اپنے ان اشعار میں کہا ہے جن میں وہ قریش پر فخر کر رہے تھے۔

Surah Al-Imran: Verses 119 - 120

281

And looking into this meaning is the Almighty's saying: {Whoever thinks that Allah will never support him in this world and the Hereafter, let him extend a rope to the ceiling then cut it off.} [Al-Hajj: 16].

His saying, the Almighty: {If good touches you, it distresses them; but if evil strikes you, they rejoice at it. And if you are patient and fear Allah, their plot will not harm you at all. Indeed, Allah is encompassing of what they do.} (120)

His saying, the Almighty: {If good touches you, it distresses them} Al-Sulami read it with 'ya' [masculine form] (1), and the rest with 'ta' [feminine form]. The wording is general for everything that is good or bad. What the commentators mentioned regarding fertility and drought, the gathering of believers, and the entry of division among them, among other sayings, are examples and not a difference in opinion.

The meaning in the verse is: that whoever possesses these characteristics; of severe enmity, malice, and joy at the arrival of hardships upon the believers (2), is not fit to be taken as an intimate circle, especially in this momentous matter of Jihad, which is the cornerstone of this world and the hereafter; and the speaker did well in his saying: "Every enmity may be expected to subside... except the enmity of one who hates you out of envy." (3)

{And if you are patient}, meaning: with their harm, and in obedience, and in loyalty to the believers, {and fear Allah, their plot will not harm you at all}. It is said: 'dārahu yadūruhu' and 'yadīruhu' [meaning to harm], 'dayran' and 'dawran'; so Allah the Almighty made the negation of their harm conditional upon patience and piety, as a consolation to the believers and a strengthening of their souls (4). I say (5): the two Haram scholars and Abu Amr read: {la yadir-kum} (6) from 'dāra yadīru' as we mentioned; and from it is His saying: {la...

---

(1) We did not find this reading, but Abu Hayyan mentioned it in Al-Bahr 3/43, and said: because the femininity of 'al-hasana' is metaphorical. (2) In (D) and (M): "upon the believers", and what is established is from (Kh) and (Z). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/498, and in it: 'izalatuha' instead of 'ifaqatuha', and the verse appeared in Uyun al-Akhbar 2/10, and Bahjat al-Majalis 1/414 without attribution, and in both of them: 'imatuha' instead of 'ifaqatuha', and Al-Mizhar 1/80, and in it: 'al-adawat' instead of

'al-adawa'. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/498 - 499. (5) In (Kh) and (D): "readings", and this word was omitted from (Z), and what is established is from (M). (6) Al-Sab'a p. 215, and Al-Taysir p. 90: Ibn Amir, Asim, Hamza, and Al-Kisa'i read: 'la yadurrukum', with a damma on the ra and shadda as the author will mention. The two 'Haramis' are Nafi' of Madinah, and Ibn Kathir of Makkah. It is said in Al-Lisan (Harm): the attribution for people to the Haram is 'Hirami', with a kasra on the ha and sukun on the ra, it is said: a 'Hirami' man, and if it is not for people, they said: a 'Harami' garment.

सूरह अल-इमरान: आयत 119 - 120

281

और इस अर्थ के संबंध में, सर्वशक्तिमान कहता है: {जो कोई यह सोचता है कि अल्लाह इस दुनिया और आखिरत में उसकी मदद कभी नहीं करेगा, तो उसे छत तक एक रस्सी खींचनी चाहिए और फिर उसे काट देना चाहिए।} [अल-हज्ज: 16]।

उनका कहना, सर्वशक्तिमान: {यदि तुम्हें कोई भलाई पहुँचती है, तो उन्हें दुःख होता है; और यदि तुम पर कोई बुराई आती है, तो वे उस पर खुश होते हैं। और यदि तुम धैर्य रखो और अल्लाह से डरो, तो उनकी चाल तुम्हें कुछ भी नुकसान नहीं पहुँचाएगी। वास्तव में, अल्लाह उनके कार्यों को घेरे हुए है।} (120)

उनका कहना, सर्वशक्तिमान: {यदि तुम्हें कोई भलाई पहुँचती है, तो उन्हें दुःख होता है} अल-सुलमी ने इसे 'या' के साथ पढ़ा (1), और बाकी ने 'ता' के साथ। शब्द हर उस चीज़ के लिए सामान्य है जो अच्छी या बुरी है। मुफस्सिरों ने उर्वरता और अकाल, मोमिनों के जमा होने और उनके बीच फूट डालने आदि के बारे में जो उल्लेख किया है, वे उदाहरण हैं न कि मतभेद।

आयत का अर्थ यह है: कि जिसमें ये विशेषताएं हों; जैसे कि अत्यधिक शत्रुता, द्वेष और मोमिनों पर आने वाली विपत्तियों पर प्रसन्नता (2), वह विश्वासपात्र बनने के योग्य नहीं है, विशेष रूप से जिहाद के इस गंभीर मामले में, जो दुनिया और आखिरत का आधार है; और कहने वाले ने अपनी बात में अच्छा कहा है: "हर दुश्मनी के खत्म होने की उम्मीद की जा सकती है... सिवाय उस व्यक्ति की दुश्मनी के जो तुमसे ईर्ष्या के कारण नफरत करता है।" (3)

{और यदि तुम धैर्य रखो}, अर्थात: उनकी तकलीफों पर, और आज्ञाकारिता में, और मोमिनों के प्रति वफादारी में, {और डरो, उनकी चाल तुम्हें कुछ भी नुकसान नहीं पहुँचाएगी}। कहा जाता है: 'दाराहु यदुरुहु' और 'यदीरुहु' [नुकसान पहुँचाना]; इसलिए अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उनके नुकसान की उपेक्षा को धैर्य और पवित्रता पर सशर्त बना दिया, जो मोमिनों के लिए एक सांत्वना और उनकी आत्माओं को मजबूत करने वाला था (4)। मैंने कहा (5): दो हरमी विद्वानों और अबू अम्र ने पढ़ा: {ला यदिर-कुम} (6) 'दारा यदीरु' से जैसा कि हमने उल्लेख किया है; और उसी से उनका कहना है: {ला...

(1) हमें यह पाठ नहीं मिला, और अबू हयान ने अल-बहर 3/43 में इसका उल्लेख किया और कहा: क्योंकि 'अल-हसना' का स्त्रीलिंग रूप रूपक है। (2) (द) और (म) में: "मोमिनों पर", और जो स्थापित है वह (ख) और (ज) से है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/498, और इसमें: 'इज़ालातुहा' 'इफ़ाक़तुहा' के बजाय, और पद उयून अल-अख़बार 2/10 और बहजत अल-मजालिस 1/414 में बिना श्रेय के आया, और दोनों में: 'इमातुहा' 'इफ़ाक़तुहा' के बजाय, और अल-मिज़हर 1/80, और इसमें: 'अल-अदावात' 'अल-अदावा' के बजाय। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/498 - 499। (5) (ख) और (द) में: "पठन", और यह शब्द (ज) से छूट गया था, और जो स्थापित है वह (म) से है। (6) अल-साबआ पृ. 215, और अल-तयसीर पृ. 90: इब्न आमिर, आसिम, हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा: 'ला यदुरुक्कुम' रा पर दम्मा और शद्दा के साथ जैसा कि लेखक उल्लेख करेंगे। दो हरमी नाफी अल-मदनी और इब्न कसीर अल-मक्की हैं। अल-लिसान (हरम) में कहा गया है: हरम के लोगों के लिए विशेषण 'हिरमी' है हा पर कसरा और रा पर सुकून के साथ, कहा जाता है: एक हिरमी आदमी, और यदि यह लोगों के लिए नहीं है, तो वे कहते हैं: एक हरमी कपड़ा।

سورہ آل عمران: آیات 119 - 120

281

اور اس معنی کی طرف اللہ تعالیٰ کا قول دیکھئے: {جو شخص یہ گمان رکھتا ہو کہ اللہ دنیا اور آخرت میں اس کی مدد ہرگز نہیں کرے گا، تو اسے چاہیے کہ وہ ایک رسی آسمان (چھت) تک لٹکائے پھر اسے کاٹ ڈالے۔} [الحج: 16]۔

ارشادِ باری تعالیٰ ہے: {اگر تمہیں کوئی بھلائی پہنچے تو انہیں برا لگتا ہے اور اگر تم پر کوئی برائی آئے تو وہ اس پر خوش ہوتے ہیں۔ اور اگر تم صبر کرو اور تقویٰ اختیار کرو تو ان کی چال تمہیں ذرہ برابر نقصان نہیں پہنچائے گی۔ بے شک اللہ ان کے اعمال کا احاطہ کیے ہوئے ہے۔} (120)

اللہ تعالیٰ کا قول: {اگر تمہیں کوئی بھلائی پہنچے تو انہیں برا لگتا ہے} السلمی نے اسے 'یا' کے ساتھ پڑھا (1)، جبکہ باقیوں نے 'تا' کے ساتھ۔ لفظ ہر اس چیز کے لیے عام ہے جو اچھی یا بری ہو۔ مفسرین نے جو ہریالی اور قحط، مومنوں کے اکٹھا ہونے، اور ان کے درمیان پھوٹ پڑنے وغیرہ کے اقوال ذکر کیے ہیں، وہ مثالیں ہیں، اختلاف نہیں۔

آیت کا معنی یہ ہے کہ: جس کی یہ صفت ہو؛ شدید دشمنی، حسد، اور مومنوں پر مصائب آنے پر خوشی (2)، وہ اس قابل نہیں کہ اسے اپنا رازدار بنایا جائے، خاص طور پر جہاد جیسے اہم معاملے میں، جو دنیا اور آخرت کا دارومدار ہے؛ اور کہنے والے نے خوب کہا ہے: "ہر دشمنی کے ختم ہونے کی امید کی جا سکتی ہے... سوائے اس شخص کی دشمنی کے جو تم سے حسد کی بنا پر دشمنی کرے۔" (3)

{اور اگر تم صبر کرو}، یعنی: ان کی تکلیفوں پر، اور اطاعت پر، اور مومنوں کی دوستی پر، {اور تقویٰ اختیار کرو تو ان کی چال تمہیں ذرہ برابر نقصان نہیں پہنچائے گی}۔ کہا جاتا ہے: 'ضاره يضوره' اور 'يضيره'؛ پس اللہ تعالیٰ نے ان کے نقصان کی نفی کو صبر اور تقویٰ کے ساتھ مشروط کیا، پس یہ مومنوں کے لیے تسلی اور ان کے دلوں کی تقویت کا باعث تھا (4)۔ میں نے کہا (5): حرمین کے قراء اور ابو عمرو نے پڑھا: {لا يضِرْكُم} (6) 'ضار يضير' سے جیسا کہ ہم نے ذکر کیا؛ اور اسی سے ہے اللہ کا قول: {لا...

---

(1) ہمیں یہ قرات نہیں ملی، اور ابو حیان نے البحر 3/43 میں اس کا تذکرہ کیا ہے، اور کہا ہے: اس لیے کہ 'حسنہ' کی تانیث مجازی ہے۔ (2) (د) اور (م) میں: "مومنوں پر"، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے۔ (3) المحرر الوجيز 1/498، اور اس میں: 'إزالتها'، 'إفاقتها' کی جگہ، اور یہ شعر عيون الاخبار 2/10 اور بهجة المجالس 1/414 میں بغیر کسی نسبت کے آیا ہے، اور ان دونوں میں: 'إماتها'، 'إفاقتها' کی جگہ، اور المزہر 1/80، اور اس میں: 'العداوات'، 'العداوة' کی جگہ۔ (4) المحرر الوجيز 1/498 - 499۔ (5) (خ) اور (د) میں: "قراءات"، اور یہ لفظ (ظ) سے گر گیا تھا، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (6) السبعة ص 215، اور التيسير ص 90: اور ابن عامر، عاصم، حمزہ اور کسائی نے پڑھا: 'لا يَضُرُّكم'، را پر پیش اور تشدید کے ساتھ جیسا کہ مصنف ذکر کریں گے۔ حرمین سے مراد نافع مدنی اور ابن کثیر مکی ہیں۔ لسان (حرم) میں کہا گیا ہے: حرم کی طرف لوگوں کی نسبت 'حِرَمِي' ہے ح کے نیچے زیر اور ر کے سکون کے ساتھ، کہا جاتا ہے: ایک 'حِرَمِي' آدمی، اور اگر انسانوں کے علاوہ ہو تو کہتے ہیں: 'حَرَمِي' کپڑا۔

٢٨٢ Surah Al-Imran: Verse 120

"...harm" [Ash-Shu'ara: 50], and the 'Ya' was deleted due to the meeting of two sakin (quiescent consonants); because when you removed the dammah (vowel 'u') from the 'Ra', the 'Ra' remained sakin, and the 'Ya' was sakin, so the 'Ya' was deleted, and it was more worthy of deletion because there is something before it that indicates it. Al-Kisa'i related that he heard: "dharahu yadhooruhu", and he permitted: "la yadhurkum", and claimed that in the recitation of Ubayy bin Ka'b: "la yadhrurkum"(1). The Kufans recited: {la yadhurrukum} with a dammah on the 'Ra' and its doubling; from 'dharra yadhurru'(2). It is permissible for it to be marfu' (in the nominative case) on the assumption of an implicit 'fa'; the meaning being: 'so it does not harm you', and from it is the saying of the poet: Whoever does good deeds(3), Allah thanks him. This is the saying of Al-Kisa'i and Al-Farra'(4), or it could be marfu' with the intention of advancement; and Sibawayh recited(5): Indeed you(6), if your brother is thrown down, you are humbled. Meaning: it will not harm you if you are patient and fear Allah. It is also permissible for it to be majzum (in the jussive case), and the 'Ra' was given a dammah due to the meeting of two sakin, following the dammah. Likewise is the recitation of whoever gave the 'Ra' a fatha (vowel 'a') on the basis that the verb is majzum, and gave 'yadhurrakum' a fatha; due to the meeting...

(1) In (Kh) and (Z): 'la yadhooru', and in (D): 'la yadhurru', and what is established is from "I'rab al-Quran" by Al-Nahhas 1/403, and the speech is from him, and the recitation of Ubayy appeared in "Al-Muharrar Al-Wajiz" 1/499, and "Al-Bahr Al-Muhit" 3/43. (2) "I'rab al-Quran" by Al-Nahhas 1/403, and see "Ma'ani al-Quran" by Al-Farra' 1/232, and "Ma'ani al-Quran" by Al-Zajjaj 1/464-465. (3) In (Kh) and (Z): 'al-khayrat' (good things), and what is established is from (D) and (M), which corresponds to the sources of documentation. (4) In "Ma'ani al-Quran" 1/232, and "I'rab al-Quran" by Al-Nahhas 1/404, from which the author quoted, and the verse is attributed to Abd al-Rahman bin Hassan bin Thabit, and Ka'b bin Malik, as mentioned previously 3/92. (5) In "Al-Kitab" 3/67. (6) The word: 'innaka', is from (M). (7) "I'rab al-Quran" by Al-Nahhas 1/404, and Sibawayh attributed the verse in "Al-Kitab" 3/67 to Jarir bin Abdullah, and Al-Baghdadi attributed it in "Khizanat al-Adab" 8/20 to Amr bin Khuthadam, and the rajaz verse appeared in "Al-Kamil" 1/174, "Al-Muqtadab" 2/72, "Mushkil I'rab al-Quran" 1/155, "Amali Ibn al-Shajari" 1/125, and "Al-Muqarrab" 1/275 without attribution, and before it: 'O Aqra' bin Habis, O Aqra''.

२८२ सूरा आल इमरान: आयत १२०

"...हानि" [अश-शुआरा: ५०], और दो साकिन (शांत व्यंजन) के मिलने के कारण 'या' को हटा दिया गया था; क्योंकि जब आपने 'रा' से दम्मा (स्वर 'u') हटा दिया, तो 'रा' साकिन रह गया, और 'या' साकिन था, इसलिए 'या' को हटा दिया गया, और इसे हटाना अधिक उचित था क्योंकि इससे पहले कुछ ऐसा है जो इसे इंगित करता है। अल-किसाई ने बताया कि उन्होंने सुना: "धारहु यधूरुहु", और उन्होंने अनुमति दी: "ला यधुरकुम", और दावा किया कि उबै बिन काब के पाठ में: "ला यधरुरकुम"(१) है। कूफ़ियों ने पढ़ा: {ला यधुर्रुकुम} 'रा' पर दम्मा और उसके दोहरीकरण के साथ; 'धर्र यधुर्रु से(२)। यह संभव है कि यह एक अंतर्निहित 'फा' की धारणा पर मरफ़ू(प्रथमा विभक्ति में) हो; इसका अर्थ है: 'तो यह आपको नुकसान नहीं पहुँचाता', और इसी से कवि का कहना है: जो कोई भी अच्छे कार्य(३) करता है, अल्लाह उसका शुक्रगुज़ार होता है। यह अल-किसाई और अल-फर्रा का कहना है(४), या यह अग्रिम होने के इरादे से मरफ़ू हो सकता है; और सिबवैह ने पढ़ा(५): वास्तव में तुम(६), यदि तुम्हारा भाई गिराया जाता है, तो तुम विनम्र हो जाते हो। अर्थात्: यदि आप धैर्य रखें और [अल्लाह से] डरें तो यह आपको नुकसान नहीं पहुँचाएगा(७)। यह मजज़ूम (आज्ञावाचक स्थिति) भी हो सकता है, और दम्मा का अनुसरण करते हुए दो साकिन के मिलने के कारण 'रा' को दम्मा दिया गया था। इसी तरह उनका पाठ है जिन्होंने 'रा' को फतह (स्वर 'a') दिया इस आधार पर कि क्रिया मजज़ूम है, और 'यधुर्रकुम' को फतह दिया; मिलने के कारण...

(१) (ख) और (ज़) में: 'ला यधूरु', और (द) में: 'ला यधुर्रु, और जो स्थापित है वह अल-नहस १/४०३ द्वारा "इराब अल-कुरान" से है, और भाषण उनसे है, और उबै का पाठ "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" १/४९९ और "अल-बहर अल-मुहित" ३/४३ में दिखाई दिया। (२) अल-नहस १/४०३ द्वारा "इराब अल-कुरान", और अल-फर्रा १/२३२ द्वारा "माआनी अल-कुरान" और अल-ज़ज्जाज १/४६४-४६५ द्वारा "माआनी अल-कुरान" देखें। (३) (ख) और (ज़) में: 'अल-खैरात' (अच्छी चीजें), और जो स्थापित है वह (द) और (म) से है, जो प्रलेखन के स्रोतों के अनुरूप है। (४) "माआनी अल-कुरान" १/२३२ में, और अल-नहस १/४०४ द्वारा "इराब अल-कुरान" में, जिससे लेखक ने उद्धृत किया, और कविता का श्रेय अब्द अल-रहमान बिन हसन बिन साबित और काब बिन मलिक को दिया गया है, जैसा कि पहले ३/९२ में उल्लेख किया गया है। (५) "अल-किताब" ३/६७ में। (६) शब्द: 'इन्नका', (म) से है। (७) अल-नहस १/४०४ द्वारा "इराब अल-कुरान", और सिबवैह ने "अल-किताब" ३/६७ में कविता का श्रेय जरीर बिन अब्दुल्ला को दिया, और अल-बगदादी ने "खिजानत अल-अदब" ८/२० में इसका श्रेय अम्र

बिन खुथदम को दिया, और रजज़ कविता "अल-कामिल" १/१७४, "अल-मुक्तादब" २/७२, "मुश्किल इराब अल-कुरान" १/१५५, "अमाली इब्न अल-शजारी" १/१२५, और "अल-मुकर्रब" १/२७५ में बिना किसी श्रेय के दिखाई दी, और उससे पहले: 'हे अकरा बिन हाबिस, हे अकरा' ।

۲۸۲ سورہ آل عمران: آیت ۱۲۰

"...نقصان" [الشعراء: ۵۰]، اور دو ساکنوں کے ملنے کی وجہ سے 'یا' کو حذف کر دیا گیا؛ کیونکہ جب آپ نے 'را' سے ضمہ (پیش) کو حذف کیا تو 'را' ساکن رہ گئی، اور 'یا' ساکن تھی، اس لیے 'یا' کو حذف کر دیا گیا، اور وہ حذف کیے جانے کی زیادہ حقدار تھی کیونکہ اس سے پہلے ایسی چیز ہے جو اس پر دلالت کرتی ہے۔ الکسائی نے روایت کی ہے کہ انہوں نے سنا: "ضارَہ یَضُورُہ"، اور انہوں نے "لا یَضُرْکُم" کی اجازت دی، اور دعویٰ کیا کہ ابی بن کعب کی قرات میں "لا یَضْرُرْکُم" ہے(۱)۔ کوفیوں نے پڑھا: {لَا يَضُرُّكُمْ} را کے ضمہ اور اس کی تشدید کے ساتھ؛ 'ضرَّ یضُرُّ' سے(۲)۔ اور یہ جائز ہے کہ یہ 'فا' کی تقدیر پر مرفوع ہو؛ جس کا معنی ہے: 'پس وہ تمہیں نقصان نہیں پہنچاتا'، اور اسی میں سے شاعر کا قول ہے: جو کوئی نیکیاں(۳) کرتا ہے، اللہ اس کا شکر گزار ہوتا ہے۔ یہ الکسائی اور الفراء کا قول ہے(۴)، یا یہ تقدیم کی نیت پر مرفوع ہو سکتا ہے؛ اور سیبویہ نے پڑھا(۵): بے شک تم(۶)، اگر تمہارا بھائی پچھاڑا جائے تو تم عاجزی کرتے ہو۔ یعنی: اگر تم صبر کرو اور تقویٰ اختیار کرو تو وہ تمہیں نقصان نہیں پہنچائے گا(۷)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ مجزوم ہو، اور اتباعِ ضمہ پر دو ساکنوں کے ملنے کی وجہ سے را کو ضمہ دیا گیا ہو۔ اسی طرح اس شخص کی قرات ہے جس نے اس بنیاد پر را کو فتحہ دیا کہ فعل مجزوم ہے، اور 'یضُرَّکم' کو فتحہ دیا؛ ملنے کی وجہ سے...

(۱) (خ) اور (ظ) میں: 'لا یضور'، اور (د) میں: 'لا یضر'، اور جو ثابت ہے وہ النحاس کی "إعراب القرآن" ۱/۴۰۳ سے ہے، اور کلام ان ہی کا ہے، اور ابی کی قرات "المحرر الوجیز" ۱/۴۹۹ اور "البحر المحیط" ۳/۴۳ میں آئی ہے۔ (۲) النحاس کی "إعراب القرآن" ۱/۴۰۳، اور الفراء کی "معاني القرآن" ۱/۲۳۲، اور الزجاج کی "معاني القرآن" ۱/۴۶۴-۴۶۵ دیکھیں۔ (۳) (خ) اور (ظ) میں:

'الخيرات'، اور جو ثابت ہے وہ (د) اور (م) سے ہے، جو تخریج کے مصادر کے موافق ہے۔ (۴) "معاني القرآن" ۱/۲۳۲ میں، اور النحاس کی "إعراب القرآن" ۱/۴۰۴ میں، جہاں سے مصنف نے نقل کیا، اور شعر عبد الرحمن بن حسان بن ثابت، اور کعب بن مالک کی طرف منسوب کیا گیا ہے، جیسا کہ پہلے ۳/۹۲ میں گزرا۔ (۵) "الكتاب" ۳/۶۷ میں۔ (۶) لفظ: 'إنك'، (م) سے ہے۔ (۷) النحاس کی "إعراب القرآن" ۱/۴۰۴، اور سیبویہ نے "الكتاب" ۳/۶۷ میں شعر کو جریر بن عبد اللہ کی طرف منسوب کیا، اور البغدادی نے "خزانة الأدب" ۸/۲۰ میں اسے عمرو بن خثادم کی طرف منسوب کیا، اور یہ رجز "الكامل" ۱/۱۷۴، "المقتضب" ۲/۷۲، "مشكل إعراب القرآن" ۱/۱۵۵، "أمالي ابن الشجري" ۱/۱۲۵، اور "المقرب" ۱/۲۷۵ میں بغیر نسبت کے آیا ہے، اور اس سے پہلے ہے: 'يا اقرع بن حابس يا اقرع'۔

the two consonants; for the lightness of the fatha; reported by Abu Zaid from Al-Mufaddal, from Asim (1), as recounted by Al-Mahdawi. Al-Nahhas narrated: Al-Mufaddal Al-Dabbi claimed from Asim (2): "La yadurr-ukum" with a kasra on the ra due to the meeting of two consonants (3).

Almighty's saying: {And [remember] when you left your family early to settle the believers at their posts for the battle—and Allah is All-Hearing, All-Knowing (121)}

Almighty's saying: {And when you left early from your family} The governing agent in "idh" is a hidden verb estimated as: "And remember when you left early," meaning: you went out in the morning. {From your family}: from your home from Aishah. {to settle the believers at their posts for the battle—and Allah is All-Hearing, All-Knowing}, this is the Battle of Uhud, and regarding it this entire verse was revealed (4).

Mujahid, Al-Hasan, Muqatil, and Al-Kalbi said: It is the Battle of the Trench (5). And from Al-Hasan also: the Day of Badr (6). The majority opinion: it is the Battle of Uhud (7); indicated by His saying: {When two groups of you were about to lose heart}. This only happened on the day of Uhud, when the polytheists headed to Medina with three thousand men to take revenge for the day of Badr; they camped at Uhud on the edge of the valley.

(1) See Al-Nahhas's 'I'rab al-Qur'an' 1/403, 'Al-Muharrar al-Wajiz' 1/499, and this recitation of Asim was mentioned by Ibn Khalawayh in 'Al-Qira'at al-Shadhdhah' p. 22, and Al-Zamakhshari in 'Al-Kashshaf' 1/460. (2) His saying: Al-Dabbi from Asim, is not in (Zha). (3) Thus the author narrated from Al-Nahhas, but what is in 'I'rab al-Qur'an' 1/403 is that the narration of Al-Mufaddal from Asim is with a fatha on the ra as mentioned before. As for the kasra, Al-Nahhas mentioned it as a possibility, not a recitation. Ibn Atiyya said in 'Al-Muharrar al-Wajiz' 1/499: As for the kasra, I do not know it as a recitation, and Al-Zajjaj's phrasing (in 'Ma'ani al-Qur'an' 1/465) in this regard is loose, as it appears from the flow of his words that it is a recitation. End quote. As for the kasra of the ra in: "la yadurr-ukum", Al-Samin attributed it in 'Al-Durr' 3/377, and Abu Hayyan in 'Al-Bahr al-Muhit' 3/43 to Al-Dahhak. (4) See Ibn Hisham's 'Sirat Nabawiyya' 2/106, 'Tafsir al-Tabari' 6/7, and 'Asbab al-Nuzul' pp. 115-116. (5) See 'Tafsir Abi al-Layth' 1/295, 'Tafsir al-Tabari' 6/7, and 'Al-Nukat wa al-'Uyun' 1/420. (6) Reported by Al-Baghawi 1/346. (7) See 'Tafsir al-Baghawi' 1/346, and 'Al-Muharrar al-Wajiz' 1/499.

२८३ सूरह आल-इमरान: आयत १२० - १२१

दो साकिनों (व्यंजनों) के मिलने के कारण; फ़तहा (ज़बर) के हल्केपन के लिए; इसे अबू ज़ैद ने मुफद्दल से और उन्होंने आसिम से रिवायत किया है (१), जैसा कि अल-महदवी ने उल्लेख किया है। अल-नह़ास ने बयान किया: मुफ़द्दल अल-द़ब्बी ने आसिम (२) के हवाले से दावा किया: "ला यदुर्रुकुम" में रा (र) के नीचे कसरा (ज़ेर) के साथ, दो साकिनों के मिलने के कारण (३)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और (याद कीजिए) जब आप सुबह-सवेरे अपने घर वालों से निकले, आप मोमिनों को लड़ाई के मोर्चों पर बैठा रहे थे, और अल्लाह सब कुछ सुनने वाला, सब कुछ जानने वाला है (१२१)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {जब आप सुबह-सवेरे अपने घर वालों से निकले} यहाँ "इज़" में काम करने वाला एक छुपा हुआ क्रिया (फेल) है जिसका अनुमान है: "और याद करो जब तुम सुबह निकले," अर्थात: आप सुबह के समय निकले। {अपने घर वालों से}: यानी आयशा के पास अपने घर से। {मोमिनों को लड़ाई के मोर्चों पर बैठा रहे थे, और अल्लाह सुनने वाला, जानने वाला है}, यह उहुद का युद्ध है, और इसी के बारे में यह पूरी आयत उतरी थी (४)।

मुजाहिद, अल-हसन, मुक़ातिल और अल-कल्बी ने कहा: यह खंदक़ का युद्ध (अहज़ाब) है (५)। और अल-हसन से यह भी वर्णित है: बदर का दिन (६)। और बहुसंख्यक (जमहूर) की राय यह है कि: यह उहुद का युद्ध है (७); जैसा कि अल्लाह तआला के इस फ़रमान से सिद्ध होता है: {जब तुम में से दो समूहों ने हिम्मत हारने का इरादा किया}। और यह केवल उहुद के दिन हुआ था, जब मुशरिकों ने बदर के दिन का बदला लेने के लिए तीन हज़ार आदमियों के साथ मदीना का रुख किया था; वे उहुद के पास घाटी के किनारे ठहरे थे।

(१) देखें अल-नह़ास की 'एराब अल-कुरान' १/४०३, 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' १/४९९, और आसिम की इस क़िरात (पठन) का ज़िक्र इब्न खालवैह ने 'अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह' पृष्ठ २२ में और अल-ज़मख्शरी ने 'अल-कश्शाफ' १/४६० में किया है। (२) उनका कथन: अल-द़ब्बी आसिम से, (ज़) प्रति में नहीं है। (३) लेखक ने अल-नह़ास से इसी तरह वर्णन किया है, लेकिन 'एराब अल-कुरान' १/४०३ में यह है कि मुफ़द्दल की आसिम से रिवायत रा पर फ़तहा के साथ है जैसा कि पहले बताया गया। जहाँ तक कसरा (ज़ेर) की बात है, अल-नह़ास ने इसे एक संभावना के रूप में उल्लेख किया है, क़िरात के रूप में नहीं। इब्न अतिया ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' १/४९९ में कहा: जहाँ तक कसरा का सवाल है,

मैं इसे क़िरात के रूप में नहीं जानता, और अल-ज़ज्जाज की शब्दावली ('माआनी अल-कुरान' १/४६५ में) इस संबंध में ढीली है, क्योंकि उनके शब्दों के प्रवाह से ऐसा लगता है कि यह एक क़िरात है। समाप्त। जहाँ तक "ला यदुर्रुकुम" में रा के नीचे कसरा का सवाल है, अल-समीन ने इसे 'अद-दुर्र' ३/३७७ में और अबू ह़य्यान ने 'अल-बह़र अल-मुह़ीत' ३/४३ में द़ह़ह़ाक से जोड़ा है। (४) देखें इब्न हिशाम की 'सीरत नबविया' २/१०६, 'तफ़सीर अल-तब़री' ७/६, और 'अस्बाब अल-नुज़ूल' पृष्ठ ११५-११६। (५) देखें 'तफ़सीर अबी अल-लैथ' १/२९५, 'तफ़सीर अल-तब़री' ७/६, और 'अन-नुकत वल-उयून' १/४२०। (६) इसे अल-बग़वी ने १/३४६ में उद्धृत किया है। (७) देखें 'तफ़सीर अल-बग़वी' १/३४६, और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' १/४९९।

۲۸۳ سورة آل عمران: آیات ۱۲۰ - ۱۲۱

دو ساکنوں کے ملاپ کی وجہ سے؛ فتحہ (زبر) کی تخفیف کے پیشِ نظر؛ اسے ابو زید نے مفضل سے، انہوں نے عاصم سے روایت کیا ہے (۱)، المہدوی نے اسے بیان کیا ہے۔ اور النحاس نے بیان کیا: مفضل الضبی نے عاصم (۲) سے دعویٰ کیا: «لا یَضُرُّکم» را کے کسرہ (زیر) کے ساتھ، دو ساکنوں کے ملاپ کی وجہ سے (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور (یاد کریں) جب آپ صبح سویرے اپنے اہل و عیال سے رخصت ہوئے، مومنوں کو جنگ کے ٹھکانوں پر بٹھا رہے تھے، اور اللہ خوب سننے والا، جاننے والا ہے (۱۲۱)}

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور جب آپ صبح سویرے اپنے اہل و عیال سے رخصت ہوئے} یہاں "إذ" میں عمل کرنے والا ایک پوشیدہ فعل ہے جس کا تخمینہ ہے: "اور یاد کرو جب تم صبح نکلے،" یعنی: آپ صبح کے وقت نکلے۔ {اپنے اہل سے}: یعنی حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کے پاس اپنے گھر سے۔ {مومنوں کو جنگ کے ٹھکانوں پر بٹھا رہے تھے، اور اللہ سننے والا، جاننے والا ہے}، یہ غزوہ احد ہے، اور اسی کے بارے میں یہ پوری آیت نازل ہوئی تھی (۴)۔

مجاہد، الحسن، مقاتل اور الکلبی نے کہا: یہ غزوہ خندق ہے (۵)۔ اور الحسن سے یہ بھی مروی ہے: یومِ بدر (۶)۔ اور جمہور کی رائے یہ ہے کہ: یہ غزوہ احد ہے (۷)؛ جس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: {جب تم میں سے دو گروہوں نے بزدلی دکھانے کا ارادہ کیا}۔ اور یہ صرف احد کے دن ہوا تھا، جب مشرکین نے بدر کے دن کا بدلہ لینے کے لیے تین ہزار آدمیوں کے ساتھ مدینہ کا رخ کیا تھا؛ وہ احد کے پاس وادی کے کنارے اترے تھے۔

(۱) دیکھئے اعراب القرآن للنحاس ۱/۴۰۳، اور المحرر الوجیز ۱/۴۹۹، اور عاصم کی اس قرآت کا ذکر ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ۲۲ میں، اور الزمخشری نے الکشاف ۱/۴۶۰ میں کیا ہے۔ (۲) ان کا قول: الضبی عاصم سے، (ظ) نسخہ میں نہیں ہے۔ (۳) مصنف نے النحاس سے اسی طرح نقل کیا ہے، لیکن اعراب القرآن ۱/۴۰۳ میں یہ ہے کہ مفضل کی عاصم سے روایت را کے فتحہ (زبر) کے ساتھ ہے جیسا کہ پہلے ذکر ہوا۔ جہاں تک کسرہ کا تعلق ہے، النحاس نے اسے ایک وجہ کے طور پر ذکر کیا ہے نہ کہ قرآت کے طور پر۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۱/۴۹۹ میں کہا: جہاں تک کسرہ کا تعلق ہے، میں اسے قرآت کے طور پر نہیں جانتا، اور الزجاج کی عبارت (معانی القرآن ۱/۴۶۵ میں) اس بارے میں غیر محتاط ہے، کیونکہ ان کے کلام کے سیاق سے یہ ظاہر ہوتا ہے کہ یہ قرآت ہے۔ انتہیٰ۔ جہاں تک «لا یَضُرُّکم» میں را کے کسرہ کا تعلق ہے، السمین نے اسے الدر ۳/۳۷۷ میں، اور ابو حیان نے البحر المحیط ۳/۴۳ میں ضحاک کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۴) دیکھئے السیرۃ النبویہ لابن ہشام ۲/۱۰۶، اور تفسیر الطبری ۷/۶، اور اسباب النزول ص ۱۱۵ - ۱۱۶۔ (۵) دیکھئے تفسیر ابی اللیث ۱/۲۹۵، اور تفسیر الطبری ۷/۶، اور النکت والعیون ۱/۴۲۰۔ (۶) اسے البغوی نے ۱/۳۴۶ میں نقل کیا ہے۔ (۷) دیکھئے تفسیر البغوی ۱/۳۴۶، اور المحرر الوجیز ۱/۴۹۹۔

284 Surah Al-Imran: Verse 121

...at Qanat opposite Medina, on Wednesday the twelfth of Shawwal in the third year of the Hijra, thirty-one months after the Hijra. They stayed there on Thursday, while the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) was in Medina (1). The Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) saw in his dream that there was a nick in his sword, and that cows were being slaughtered for him, and that he had put his hand into a fortified coat of mail. He interpreted it as a group of his companions being killed, that a man from his household would be afflicted, and that the fortified coat of mail was Medina (2). All of that happened as is well-known from that battle.

The origin of "at-tabawwu'" is to take up residence; "bawwa'tuhu manzilan" (I settled him in a house) means: if you make him live in it. From this is his (peace and blessings be upon him) saying: "Whoever lies about me intentionally, let him take his seat in the Fire" (3), meaning: let him take a residence in it. So the meaning of "you settle the believers" is: you arrange ranks for them (4).

Al-Bayhaqi mentioned from the hadith of Anas that the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said: "I saw in a dream as if I were riding behind a ram, and as if the tip (5) of my sword was broken. I interpreted that I would kill the ram of the people (their leader), and I interpreted the breaking of the tip (6) of my sword as the killing of a man from my close relatives." So Hamza was killed (7), and the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) killed Talha, who was the standard-bearer (8).

Musa bin Uqba mentioned from Ibn Shihab: The standard-bearer of the Muhajirin was a man from...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/500. (2) Number (2272) from the hadith of Abu Musa al-Ash'ari in a similar manner, and it is in Bukhari (3622), and narrated by Ahmad (2445) (14787) from the hadith of Ibn Abbas and Jabir. (3) Previously 1/57. (4) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/501. (5) In (kh): Taybah, and in (d), (za), and (m): Dhabah, and what is established is from Dala'il al-Nubuwwah by al-Bayhaqi 3/205, and hadith sources. (6) In (d) and (m): Dhabah, and what is established is from (kh) and (za). (7) The word: "so he was killed," is from (d) and (m). (8) Al-Bayhaqi in Dala'il al-Nubuwwah 3/205, and it contains: "and Talha bin Abi Talha was killed, and he was the standard-bearer." It was also narrated by al-Bazzar (Kashf al-Astar) (2131), al-Tabarani in al-Kabir (2950), and al-Hakim 3/198. It is in Ahmad (13825) in summary; al-

Haythami said in Majma' al-Zawa'id 6/107-108: Narrated by al-Tabarani and Ahmad and he did not complete it, and it includes Ali bin Zayd, who has a poor memory, and the rest of its men are men of Sahih. And his saying: "the tip (dhubbah) of my sword," meaning: its edge, and its plural is dhubah and dhubin. Al-Nihayah (dh-b).

284 सूरह अल-इमरान: आयत 121

...क़नात में, मदीना के सामने, बुधवार को बारह शवाल, हिजरत के तीसरे वर्ष में, हिजरत के इकतीस महीने बाद। वे वहाँ गुरुवार को ठहरे, जबकि अल्लाह के रसूल ﷺ मदीना में थे(1)। अल्लाह के रसूल ﷺ ने अपने सपने में देखा कि उनकी तलवार में एक दरार थी, और उनके लिए गायें वध की जा रही थीं, और उन्होंने अपना हाथ एक मज़बूत कवच में डाल दिया था। उन्होंने इसकी व्याख्या इस प्रकार की कि उनके साथियों का एक समूह मारा जाएगा, उनके परिवार का एक व्यक्ति घायल होगा, और वह मज़बूत कवच मदीना था(2)। वह सब कुछ वैसा ही हुआ जैसा उस युद्ध के बारे में प्रसिद्ध है।

'तबाव्वु' का मूल अर्थ घर बनाना है; 'बव्वअ्तुहू मंज़िलन' (मैंने उसे घर में बसाया): यदि आप उसे उसमें रहने दें। इसी से उनका (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) कहना है: "जिसने जानबूझकर मेरे बारे में झूठ बोला, वह आग में अपना स्थान बना ले" (3), अर्थात्: उसमें एक घर बना ले। तो "आप मोमिनों को ठहराते हैं" का अर्थ है: आप उनके लिए पंक्तियाँ (मोर्चे) निर्धारित करते हैं(4)।

अल-बैहक़ी ने अनस की हदीस से उल्लेख किया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "मैंने सपने में देखा जैसे मैं एक मेढ़े के पीछे सवार था, और जैसे मेरी तलवार की नोक(5) टूट गई थी। मैंने व्याख्या की कि मैं लोगों के मेढ़े (उनके नेता) को मारूँगा, और मैंने अपनी तलवार की नोक(6) के टूटने की व्याख्या अपने रिश्तेदारों में से एक व्यक्ति की हत्या के रूप में की।" तो हमज़ा शहीद हुए (7), और अल्लाह के रसूल ﷺ ने तलहा को मार डाला, जो झंडाबरदार था(8)।

मूसा बिन उकबा ने इब्न शिहाब से उल्लेख किया: मुहाजिरीन का झंडाबरदार एक आदमी था...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/500। (2) संख्या (2272) अबू मूसा अल-अशअरी की हदीस से इसी तरह, और यह बुखारी (3622) में है, और अहमद (2445) (14787) द्वारा इब्न अब्बास और जाबिर की हदीस से वर्णित है। (3) पूर्ववर्ती 1/57। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/501 देखें। (5) (ख़) में: तैयबा, और (द), (ज़), और (म) में: ज़बा, और जो पुष्ट है वह बैहक़ी की दलायल अल-नुबुव्वह 3/205 और हदीस स्रोतों से है। (6) (द) और (म) में: ज़बा, और जो पुष्ट है वह (ख़) और (ज़) से है। (7) शब्द: "तो वह मारा गया," (द) और (म) से है। (8) दलायल अल-नुबुव्वह 3/205 में अल-बैहक़ी, और इसमें है: "और तलहा बिन अबी तलहा मारा गया और वह झंडाबरदार था।" इसे अल-बज़ार (कश्फ़ अल-अस्तर) (2131), अल-तबरानी ने अल-कबीर (2950) में, और अल-हाकिम 3/198 ने भी वर्णित किया है। यह अहमद (13825) में संक्षिप्त रूप में है; अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 6/107-108

में कहा: इसे अल-तबरानी और अहमद ने वर्णित किया है और उन्होंने इसे पूरा नहीं किया, और इसमें अली बिन ज़ैद शामिल हैं, जिनकी स्मृति खराब है, और इसके बाकी लोग सहीह के लोग हैं। और उनका कहना: "मेरी तलवार की ज़ुब्बा (नोक)," यानी: उसका सिरा, और इसका बहुवचन ज़ुबात और ज़ुबीन है। अल-निहाया (ज़-ब)।

284 سورہ آل عمران: آیت 121

مدینہ کے سامنے قناۃ میں، بدھ کے روز بارہ شوال ہجرت کے تیسرے سال، ہجرت کے اکتیس مہینے گزرنے پر۔ وہ وہاں جمعرات کے دن ٹھہرے، جبکہ رسول اللہ ﷺ مدینہ میں تھے(1)؛ تو رسول اللہ ﷺ نے خواب میں دیکھا کہ ان کی تلوار میں ایک دراڑ ہے، اور یہ کہ ان کے لیے گائیں ذبح کی جا رہی ہیں، اور یہ کہ انہوں نے اپنا ہاتھ ایک مضبوط زرہ میں ڈالا ہے؛ تو آپ ﷺ نے اس کی تعبیر یہ فرمائی کہ ان کے صحابہ کا ایک گروہ شہید کیا جائے گا، اور ان کے اہل خانہ میں سے ایک شخص کو تکلیف پہنچے گی، اور وہ مضبوط زرہ مدینہ ہے(2)۔ پس وہ سب کچھ اسی طرح ہوا جیسا کہ اس غزوہ (احد) کے بارے میں معروف و مشہور ہے۔

اور "تبوء" کی اصل گھر بنانا ہے، "بوأتُہ منزلاً": جب آپ اسے اس میں بسائیں؛ اور اسی سے آپ ﷺ کا فرمان ہے: "جس نے مجھ پر جان بوجھ کر جھوٹ بولا، وہ آگ میں اپنا ٹھکانہ بنا لے"(3)، یعنی: اس میں ایک گھر بنا لے۔ تو "تبوّئ المؤمنین" کے معنی ہیں: آپ ان کے لیے صفیں (مورچے) مقرر کرتے ہیں(4)۔

اور بیہقی نے حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ذکر کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میں نے خواب میں دیکھا جیسے میں ایک مینڈھے کے پیچھے سوار ہوں، اور جیسے میری تلوار کی نوک(5) ٹوٹ گئی ہے، تو میں نے تعبیر کی کہ میں قوم کے مینڈھے (ان کے سردار) کو قتل کروں گا، اور میں نے اپنی تلوار کی نوک(6) ٹوٹنے کی تعبیر اپنے خاندان کے ایک شخص کے قتل سے کی۔" چنانچہ حمزہ شہید ہوئے(7)، اور رسول اللہ ﷺ نے طلحہ کو قتل کیا، اور وہ علمبردار تھا(8)۔

اور موسیٰ بن عقبہ نے ابن شہاب سے ذکر کیا ہے: اور مہاجرین کا علمبردار ایک شخص تھا...

(1) المحرر الوجيز 1/ 500- (2) ابو موسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے اسی طرح کے الفاظ کے ساتھ نمبر (2272)، اور یہ بخاری (3622) میں ہے، اور اسے احمد (2445) (14787) نے ابن عباس اور جابر رضی اللہ عنہم کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (3) سابقہ 1/ 57- (4) دیکھئے المحرر الوجیز 1/ 501- (5) (خ) میں: طیبہ، اور (د) اور (ظ) اور (م) میں: ضبہ، اور جو ثابت ہے وہ بیہقی کی دلائل النبوۃ 3/ 205 اور حدیث کے مصادر سے ہے۔ (6) (د) اور (م) میں: ضبہ، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے۔ (7) لفظ: "ففتل" (پس وہ شہید ہوئے)، (د) اور (م) سے ہے۔ (8) بیہقی دلائل النبوۃ میں 3/ 205 اور اس میں ہے: "اور طلحہ بن ابی طلحہ قتل ہوا اور وہ علمبردار تھا"۔ اور اسے بزار (کشف الاستار) (2131)، طبرانی نے الکبیر (2950) میں، اور حاکم 3/ 198 نے بھی روایت کیا ہے۔ اور یہ احمد (13825) میں مختصراً ہے، ہیثمی نے مجمع الزوائد 6/ 107-108 میں کہا: اسے طبرانی اور احمد نے روایت کیا ہے اور اسے مکمل نہیں کیا، اور اس میں علی بن زید ہے، جو حافظے کے لحاظ سے کمزور ہے، اور اس کے باقی راوی صحیح کے راوی ہیں، اور ان کا قول: "میری تلوار کی ظبۃ"، یعنی: اس کا کنارہ، اور اس کی جمع ظباۃ اور ظبین آتی ہے۔ النہایہ (ظب)۔

285 Surah Al-Imran: Verses 121 - 122

The companions of the Messenger of Allah ﷺ said: "I am 'Asim, if Allah wills, for what is with me;" then Talhah bin Uthman, the brother of Sa'id (1) bin Uthman Al-Lakhmi (2), said to him: "Do you want to duel, O 'Asim?" He said: "Yes;" then that man rushed him and struck Talhah's head with the sword until it fell upon his jaws (3), and killed him; so the killing of the polytheists' banner-bearer was a confirmation (4) of the vision of the Messenger of Allah ﷺ: "I (5) am following a ram" (6).

Allah the Almighty said: {When two parties among you were about to lose heart, though Allah was their Ally. And upon Allah let the believers rely.} (122)

The factor governing "when" (idh) is "settled" (tabuwwi'), or: "All-Hearing, All-Knowing". And the two parties were: Banu Salama from the Khazraj, and Banu Haritha from the Aws, and they were the two wings of the army on the day of Uhud. And the meaning of {lose heart}: is to (7) become cowardly (8).

In Al-Bukhari, from Jabir, he said: It was revealed concerning us: {When two parties among you were about to lose heart, though Allah was their Ally}. He said: "We are the two parties: Banu Haritha and Banu Salama, and we would not have liked it if it hadn't been revealed, because of the saying of Allah, the Mighty and Sublime: {though Allah was their Ally}" (9).

And it was said: they are Banu Al-Harith, and Banu (10) Al-Khazraj, and Banu Al-Nabit (11), and Al-Nabit is: Amr...

---

(1) In (Kh): Shaybah. (2) In (D): Al-Hujabi. (3) In (Kh), (Zh), and (M) and Ad-Dala'il (as will follow): his beard. (4) In (M): The banner in confirmation. (5) In (Kh): i.e., and in (Zh) and (M): as if I, and what is established is from (D), and it is consistent with Dala'il al-Nubuwwah by al-Bayhaqi 3/210. (6) Narrated by al-Bayhaqi in Dala'il al-Nubuwwah 3/210 at length. (7) In (Kh) and (Zh): i.e. (8) See Tafsir al-Baghawi 1/347, and Tafsir al-Razi 8/220. (9) Sahih al-Bukhari (4558), and narrated also by Muslim (2505). (10) In (Kh) and (Zh): son. (11) In (Kh) and (Zh): Al-Nabt, and the word is missing from (D).

२८५ सूरह अल-इमरान: आयत १२१ - १२२

अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों ने कहा: "मैं आसिम हूँ, यदि अल्लाह ने चाहा, उस चीज़ के लिए जो मेरे साथ है;" तो तलहा बिन उस्मान, सईद (१) बिन उस्मान अल-लखमी (२) के भाई ने उससे कहा: "हे आसिम, क्या तुम द्वंद्वयुद्ध करना चाहते हो?" उन्होंने कहा: "हाँ;" फिर उस आदमी ने उन पर हमला किया, और तलहा के सिर पर तलवार से वार किया यहाँ तक कि तलवार उसके जबड़ों (३) पर जा गिरी, और उसे मार डाला; अतः बहुदेववादियों के ध्वजवाहक का मारा जाना अल्लाह के रसूल ﷺ के स्वप्न की पुष्टि (४) थी: "मैं (५) एक मेढ़े के पीछे हूँ" (६)।

अल्लाह तआला फरमाता है: {जब तुम में से दो दल हिम्मत हारने ही वाले थे, हालाँकि अल्लाह उनका संरक्षक था। और अल्लाह ही पर मोमिनों को भरोसा करना चाहिए।} (१२२)

शब्द "जब" (इज़) का कारक है "ठहराया" (तबुवी), या: "सब कुछ सुनने वाला, सब कुछ जानने वाला"। और वे दो दल थे: खज़रज से बनू सलमा, और औस से बनू हारिसा, और वे उहुद के दिन सेना के दो पंख थे। और {हिम्मत हारना} का अर्थ है: कि वे (७) डरपोक हो जाएं(८)।

और बुखारी में जाबिर से रिवायत है, उन्होंने कहा: यह आयत हमारे बारे में उतरी: {जब तुम में से दो दल हिम्मत हारने ही वाले थे, हालाँकि अल्लाह उनका संरक्षक था}। उन्होंने कहा: "हम वे दो दल हैं: बनू हारिसा और बनू सलमा, और हमें यह पसंद नहीं होता कि यह आयत न उतरती; अल्लाह अज़्ज़ व जल के इस कथन के कारण: {हालाँकि अल्लाह उनका संरक्षक था}" (९)।

और यह भी कहा गया है: वे बनू अल-हारिस, बनू (१०) अल-खज़रज और बनू अल-नबीत (११) हैं, और अल-नबीत है: अम्र...

---

(१) (ख) में: शैबा। (२) (द) में: अल-हुजाबी। (३) (ख), (ज़), (म) और अद-दलाइल (जैसा कि आगे आएगा) में: उसकी दाढ़ी। (४) (म) में: पुष्टि के रूप में ध्वज। (५) (ख) में: यानी, और (ज़) और (म) में: जैसे कि मैं, और जो प्रमाणित है वह (द) से है, जो अल-बैहकी की दलाइल अल-नुबुवह ३/२१० के अनुरूप है। (६) अल-बैहकी ने दलाइल अल-नुबुवह ३/२१० में विस्तार से उद्धृत किया है। (७) (ख) और (ज़) में: यानी। (८) देखें तफ़सीर अल-बग़वी १/३४७, और तफ़सीर अल-राज़ी ८/२२०। (९) सहीह अल-बुखारी (४५५८), और इसे मुस्लिम (२५०५) ने भी उद्धृत किया है। (१०) (ख) और (ज़) में: पुत्र। (११) (ख) और (ज़) में: अल-नबत, और शब्द (द) से छूट गया है।

۲۸۵ سورہ آل عمران: آیات ۱۲۱ - ۱۲۲

رسول اللہ ﷺ کے صحابہ نے کہا: "میں عاصم ہوں، ان شاء اللہ اس کے لیے جو میرے پاس ہے؛" تو طلحہ بن عثمان، سعید (۱) بن عثمان اللخمی (۲) کے بھائی نے اس سے کہا: "اے عاصم، کیا تم مبارزت (دو بدو لڑائی) کرنا چاہتے ہو؟" اس نے کہا: "ہاں؛" تو اس شخص نے اس پر حملہ کیا، اور تلوار سے طلحہ کے سر پر وار کیا یہاں تک کہ تلوار اس کے جبڑوں (۳) میں جا لگی، اور اسے قتل کر دیا؛ چنانچہ مشرکین کے علمبردار کا قتل رسول اللہ ﷺ کے خواب کی تصدیق (۴) تھی: «میں (۵) ایک مینڈھے کے پیچھے سوار ہوں» (۶)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿جب تم میں سے دو گروہوں نے بزدلی دکھانے کا ارادہ کیا حالانکہ اللہ ان کا ولی تھا اور اللہ ہی پر مومنوں کو بھروسہ کرنا چاہیے﴾ (۱۲۲)

«إذ» میں عامل «تبوئ» ہے، یا: «سمیع علیم»۔ اور دو گروہ یہ تھے: خزرج کے بنو سلمہ، اور اوس کے بنو حارثہ، اور وہ جنگ احد کے دن لشکر کے دو بازو تھے۔ اور ﴿أَن تَفْشَلَا﴾ کا معنی ہے: کہ وہ (۷) بزدلی دکھائیں (۸)۔

اور بخاری میں جابر سے مروی ہے، انہوں نے کہا: "یہ آیت ہمارے بارے میں نازل ہوئی: ﴿جب تم میں سے دو گروہوں نے بزدلی دکھانے کا ارادہ کیا حالانکہ اللہ ان کا ولی تھا﴾، انہوں نے کہا: ہم وہ دو گروہ ہیں: بنو حارثہ اور بنو سلمہ، اور ہمیں یہ پسند نہیں تھا کہ یہ آیت نازل نہ ہوتی؛ اللہ عز و جل کے اس ارشاد کی وجہ سے: ﴿اور اللہ ان کا ولی تھا﴾" (۹)۔

اور کہا گیا ہے: وہ بنو الحارث، اور بنو (۱۰) الخزرج، اور بنو النبیت (۱۱) ہیں، اور النبیت: وہ عمرو ہے...

(١) (خ) میں: شيبة۔ (٢) (د) میں: الحجبي۔ (٣) (خ) اور (ظ) اور (م) اور الدلائل میں (جیسا کہ آئے گا): اس کی داڑھی۔ (٤) (م) میں: جھنڈے کی تصدیق کے طور پر۔ (٥) (خ) میں: یعنی، اور (ظ) اور (م) میں: گویا میں، اور ثابت شدہ (د) سے ہے، جو بیہقی کی دلائل النبوة ٣/ ٢١٠ کے موافق ہے۔ (٦) اسے بیہقی نے دلائل النبوة ٣/ ٢١٠ میں تفصیل سے بیان کیا ہے۔ (٧) (خ) اور (ظ) میں: یعنی۔ (٨) دیکھئے تفسیر البغوی ١/ ٣٤٧، اور تفسیر الرازی ٨/ ٢٢٠۔ (٩) صحیح بخاری (٤٥٥٨)، اور اسے مسلم نے بھی روایت کیا ہے (٢٥٠٥)۔ (١٠) (خ) اور (ظ) میں: ابن۔ (١١) (خ) اور (ظ) میں: النبت، اور یہ لفظ (د) سے ساقط ہو گیا ہے۔

... Ibn Malik from Bani al-Aws. Failure (al-fashal) is an expression for cowardice; and it is the same in the language. The concern (al-hamm) of the two groups was after leaving; when Abdullah bin Ubayy returned with the hypocrites who were with him, Allah protected their hearts, so they did not return. This is His saying: {And Allah is their protector}, meaning: He guarded their hearts from fulfilling this concern (1). It was said: They intended to refrain from going out, and that was a minor sin on their part. It was said: This was an inner thought that occurred to them, so Allah informed His Prophet, peace and blessings be upon him, about it, and they increased (2) in insight; that weakness (3) was not something they had acquired, so Allah protected them. They censured (4) one another and rose with the Prophet ﷺ. The Messenger of Allah ﷺ proceeded until he overlooked (5) the polytheists. His departure from Medina was with a thousand, but Abdullah bin Ubayy bin Salul returned from him with three hundred men in anger; because his opinion was opposed when he suggested staying and fighting in Medina if the enemy advanced toward them. His opinion had matched the opinion of the Messenger of Allah ﷺ, but most of the Ansar refused it (6), and it will come (later) (7). The Messenger of Allah ﷺ rose with the Muslims, and those whom Allah honored with martyrdom were martyred. Malik, may Allah have mercy on him, said: Four from the Emigrants (Muhajirin) were killed on the day of Uhud, and seventy from the Helpers (Ansar) (8). The stations (al-maqa'id): plural of maq'ad, which is a place of sitting, and this is like: positions (mawaqif), but the word sitting (qu'ud) indicates steadfastness; especially since the archers were sitting (9). This is the meaning of the Hadith of the Ghazawat...

(1) See Tafsir Abi al-Layth 1/295, and Tafsir al-Tabari 6/15. (2) In (ظ): فازداد (he increased). (3) In the manuscripts: الجور (injustice), and what is established is from (م), and his saying: al-khawar: weakness. It is said: khara yakhoru: he weakened and broke. See al-Sihah (khawr). (4) In (خ): ودبر (retreated), and in (ظ): ودمر (destroyed), and what is established is from (د) and (م), which matches al-Muharrar al-Wajiz 1/500. (5) In the manuscript copies: أظلل (shaded), and what is established is from (م). (6) See the Prophetic Biography of Ibn Hisham 2/63-64, and al-Durar in the Abridgment of Battles and Biographies by Ibn Abd al-Barr pp. 156-157, and al-Muharrar al-Wajiz 1/500. (7) Page 385 of this volume. (8) Al-Jami' fi al-Sunan wa al-Adab by Ibn Abi Zayd al-Qayrawani p. 277. (9) Al-Muharrar al-Wajiz 1/501.

पृष्ठ 286 | सूरा अल-इमरान: आयत 122

... बनी अल-अवस के इब्न मलिक। असफलता (अल-फशल) कायरता की अभिव्यक्ति है; और भाषा में भी इसका यही अर्थ है। दोनों समूहों की चिंता (अल-हम्म) निकलने के बाद हुई थी; जब अब्दुल्ला बिन उबैय अपने साथ के पाखंडियों (मुनाफ़िक़ों) को लेकर लौट आया, तो अल्लाह ने उनके दिलों की रक्षा की, और वे नहीं लौटे। यही उनका कथन है: {और अल्लाह उन दोनों का संरक्षक है}, अर्थात: उसने उनके दिलों को इस चिंता को पूरा करने से बचाया (1)। कहा गया: उनका इरादा निकलने से बचने का था, और वह उनकी ओर से एक छोटी सी चूक (सगीरा गुनाह) थी। कहा गया: यह उनके मन में आया एक विचार था, तो अल्लाह ने अपने नबी ﷺ को इससे अवगत कराया, जिससे उनकी अंतर्दृष्टि (2) और बढ़ गई; वह कमजोरी (3) उनके द्वारा अर्जित नहीं की गई थी, इसलिए अल्लाह ने उन्हें सुरक्षित रखा। उन्होंने एक-दूसरे को धिक्कारा (4) और पैगंबर ﷺ के साथ उठ खड़े हुए। अल्लाह के रसूल ﷺ तब तक आगे बढ़े जब तक कि वे बहुदेववादियों (मुशरिकों) के सामने (5) नहीं आ गए। मदीना से उनका प्रस्थान एक हजार लोगों के साथ था, लेकिन अब्दुल्ला बिन उबैय बिन सलूल क्रोध में तीन सौ पुरुषों के साथ वापस लौट आया; क्योंकि उसकी राय का विरोध किया गया था जब उसने सुझाव दिया था कि यदि दुश्मन उनकी ओर बढ़े तो मदीना में ही रहकर लड़ना चाहिए। उसकी राय अल्लाह के रसूल ﷺ की राय से मिलती थी, लेकिन अधिकांश अंसार ने इसे स्वीकार नहीं किया (6), और यह आगे आएगा (7)। अल्लाह के रसूल ﷺ मुसलमानों के साथ आगे बढ़े, और जिन्हें अल्लाह ने शहादत से सम्मानित किया, वे शहीद हो गए। मालिक (रहि.) ने कहा: उहुद के दिन मुहाजिरों में से चार और अंसार में से सत्तर मारे गए थे (8)। ठिकाने (अल-मकाइद): मक़अद का बहुवचन है जिसका अर्थ बैठने की जगह है, और यह 'मवाक़िफ़' (स्थानों) के समान है, लेकिन 'बैठना' (क़ुऊद) शब्द स्थिरता को दर्शाता है; विशेष रूप से चूंकि तीरंदाज बैठे हुए थे (9)। यह गज़वात की हदीस का अर्थ है...

(1) देखें तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/295, और तफ़सीर अल-तबरी 6/15। (2) (ظ) में: فازداد (वह बढ़ गया)। (3) प्रतियों में: الجور। (अन्याय), और जो स्थापित है वह (م) से है, और उसका कहना: अल-खवर: कमजोरी। कहा जाता है: खारा यखोरू: वह कमजोर हो गया और टूट गया। देखें अल-सिहाह (खौर)। (4) (خ) में: ودبر (पीछे हटा), और (ظ) में: ودمر (नष्ट कर दिया), और जो स्थापित है वह (د) और (م) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/500 से मेल खाता है। (5) हस्तलिखित प्रतियों में: أظل (छाया दी), और जो स्थापित है वह (م) से है। (6) देखें इब्न हिशम की अल-सीरत अल-

नबवियाह 2/63-64, और इब्न अब्द अल-बर द्वारा अल-दुरर अल-मुहाजी वल-सियार पृ. 156-157, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/500। (7) इस भाग का पृष्ठ 385। (8) इब्न अबी ज़ैद अल-क़ैरवानी की अल-जामी फी अल-सुनन वल-आदाब पृष्ठ 277। (9) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/501।

صفحہ ٢٨٦ | سورة آل عمران: آیت ١٢٢

... بنو اوس کے ابن مالک۔ اور فشل (بزدلی): بزدلی کے بارے میں ایک تعبیر ہے؛ اور لغت میں بھی ایسا ہی ہے۔ دونوں گروہوں کا ہم (ارادہ/فکر) نکلنے کے بعد ہوا؛ جب عبداللہ بن ابی اپنے ساتھی منافقین کو لے کر واپس ہوا، تو اللہ نے ان کے دلوں کی حفاظت فرمائی، چنانچہ وہ واپس نہیں ہوئے؛ تو یہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {وَاللَّهُ وَلِيُّهُمَا} (اور اللہ ان دونوں کا کارساز ہے)، یعنی: ان کے دلوں کو اس ہم (ارادے) کی تکمیل سے بچا لیا (١)۔ اور کہا گیا: انہوں نے نکلنے سے پیچھے ہٹنے کا ارادہ کیا تھا، اور یہ ان کی طرف سے ایک صغیرہ (گناہ) تھا۔ اور کہا گیا: یہ ان کے جی میں ایک بات آئی تھی جو ان کے دل میں کھٹکی تھی، تو اللہ نے اپنے نبی ﷺ کو اس پر مطلع کر دیا، تو ان کی بصیرت (٢) بڑھ گئی؛ اور یہ کمزوری (٣) ان کی اپنی کمائی ہوئی نہیں تھی، چنانچہ اللہ نے انہیں بچا لیا۔ اور انہوں نے ایک دوسرے کی مذمت (٤) کی، اور نبی ﷺ کے ساتھ اٹھ کھڑے ہوئے، چنانچہ رسول اللہ ﷺ روانہ ہوئے یہاں تک کہ مشرکین کے سامنے (٥) جا پہنچے۔ آپ کا مدینہ سے نکلنا ایک ہزار کے ساتھ تھا، لیکن عبداللہ بن ابی بن سلول تین سو آدمیوں کے ساتھ غصے میں واپس آ گیا؛ کیونکہ اس کی رائے کی مخالفت کی گئی تھی جب اس نے مشورہ دیا تھا کہ اگر دشمن سامنے آئے تو مدینہ میں بیٹھ کر لڑائی کی جائے۔ اس کی رائے رسول اللہ ﷺ کی رائے کے موافق تھی، لیکن اکثر انصار نے اس سے انکار کیا (٦)، اور یہ آگے آئے گا (٧)۔ اور رسول اللہ ﷺ مسلمانوں کو لے کر اٹھ کھڑے ہوئے، تو ان میں سے وہ لوگ شہید ہوئے جنہیں اللہ نے شہادت سے سرفراز فرمایا۔ امام مالک رحمہ اللہ نے فرمایا: احد کے دن مہاجرین میں سے چار، اور انصار میں سے ستر شہید ہوئے (٨)۔ اور المقاعد: مقعد की جمع ہے اور یہ بیٹھنے کی جگہ ہے، اور یہ بمنزلہ 'مواقف' (کھڑے ہونے یا ٹھہرنے کی جگہوں) کے ہے، لیکن قعود (بیٹھنے) کا

لفظ ثبات اور مضبوطی پر دلالت کرتا ہے؛ خاص طور پر جبکہ تیر انداز بیٹھے ہوئے تھے (۹)۔ یہ غزوات کی حدیث کا معنی ہے...

(۱) دیکھئے تفسیر ابی اللیث ۱ / ۲۹۵ ، اور تفسیر طبری ٦ / ۱۵ ۔ (۲) نسخہ (ظ) میں: فازداد (وہ بڑھ گیا)۔ (۳) دیگر نسخوں میں: الجور (ظلم)، اور جو متن میں ہے وہ نسخہ (م) سے ہے، اور ان کا قول: الخَوَر: کمزوری، کہا جاتا ہے: خار یخور: وہ کمزور ہوا اور ٹوٹ گیا۔ دیکھئے الصحاح (خور)۔ (٤) نسخہ (خ) میں: ودبر، اور (ظ) میں: ودمر، اور جو متن میں ہے وہ نسخہ (د) اور (م) سے ہے، جو 'المحرر الوجیز' ۱ / ۵۰۰ کے موافق ہے۔ (۵) خطی نسخوں میں: أظل (سایہ کیا)، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔ (٦) دیکھئے السیرة النبویة لابن هشام ۲ / ٦۳ - ٦٤ ، اور الدرر في اختصار المغازي والسير لابن عبد البر ص۱۵٦-۱۵۷ ، اور المحرر الوجیز ۱ / ۵۰۰ ۔ (۷) اسی جلد کا صفحہ ۳۸۵۔ (۸) الجامع في السنن والآداب لابن أبي زيد القيرواني ص ۲۷۷ ۔ (۹) المحرر الوجیز ۱ / ۵۰۱ ۔

287 Surah Al-Imran: Verse 122

...Uhud in brief, and a detailed account will follow that provides healing (1). On that day, the polytheists had a hundred horses led by Khalid bin Al-Walid, while the Muslims had no horses that day. During it, the Messenger of Allah (peace be upon him) was wounded in his face, and his lower right incisor tooth (2) was broken by a stone. The helmet (3) on his head (peace be upon him) was crushed. May Allah reward him on behalf of his Ummah and his religion with the best reward He has ever given a prophet among His prophets for his patience (4). Those who inflicted this upon the Prophet (peace be upon him) were Amr bin Qami'ah (5) al-Laythi and Utbah bin Abi Waqqas.

It has been said: Indeed, Abdullah bin Shihab—the grandfather of the jurist Muhammad bin Muslim bin Shihab—is the one who wounded the forehead of the Messenger of Allah (peace be upon him) (6).

Al-Waqidi (7) said: What is established for us is that the one who struck the cheeks (8) of the Prophet (peace be upon him) was Ibn Qami'ah, and the one who caused his lip to bleed and struck his incisor was Utbah bin Abi Waqqas.

Al-Waqidi said with his chain of narration from Nafi' bin Jubayr: I heard a man from the Muhajireen saying: I witnessed Uhud, and I saw arrows coming from every direction, with the Messenger of Allah (peace be upon him) in their midst, and they were all [that] diverted from him. I saw Abdullah bin Shihab al-Zuhri saying that day: "Show me Muhammad, show me Muhammad! May I not be saved if he is saved!" Meanwhile, the Messenger of Allah (peace be upon him) [and] was beside him with no one else, then he passed him. Safwan reproached him for that, so he said: "By Allah, I did not see him. I swear by Allah that he is protected from us! We came out as four, and we pledged and covenanted to kill him, [but we did not succeed in that]" (9).

---

(1) pp. 358-375. (2) See Sahih Muslim (1761), and the author will mention it on p. 306. His saying: "raba'iyyatahu" (incisor): it is the tooth between the central incisor and the canine, and the plural is "raba'iyat". Al-Sihah (raba'). (3) His saying: "al-baydah": the helmet. See al-Nihayah 4/114. (4) In (M): 'ala (on). (5) In (M): Qami'ah. (6) Al-Durar fi Ikhtisar al-Maghazi wa al-Siyar p. 161, and see Sirat al-Nabi by Ibn Hisham 2/79-80. (7) In al-Maghazi 1/244. (8) In (D) and (M): wajh (face), and what is established is from (Kh) and (Z), which is consistent with al-Maghazi by al-Waqidi 1/244. (9) In al-Maghazi 1/237-238, and what is in brackets is from it.

२८७ सूरह अल-इमरान: आयत १२२

...उहुद संक्षिप्त में, और इसका विस्तृत विवरण आगे आएगा जो पर्याप्त समाधान (१) प्रदान करेगा। उस दिन मुशरिकों (बहुदेववादियों) के पास खालिद बिन अल-वलीद के नेतृत्व में सौ घोड़े थे, जबकि उस दिन मुसलमानों के पास कोई घोड़ा नहीं था। इसी दौरान, अल्लाह के रसूल ﷺ के चेहरे पर चोट आई और एक पत्थर से उनका दाहिना निचला दाँत (२) टूट गया। उनके सिर पर हेलमेट (३) टूट गया था ﷺ, अल्लाह उन्हें उनकी उम्मत और उनके धर्म की ओर से बेहतरीन बदला दे जैसा उसने किसी नबी को उनके धैर्य (४) के लिए दिया है। नबी ﷺ पर हमला करने वाले अम्र बिन कमिया (५) अल-लैथी और उत्बा बिन अबी वक्कास थे।

कहा गया है: दरअसल अब्दुल्ला बिन शिहाब—जो फकीह मुहम्मद बिन मुस्लिम बिन शिहाब के दादा थे—वही थे जिन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ के माथे को घायल किया था (६)।

अल-वाकिदी (७) ने कहा: हमारे पास जो प्रमाणित है वह यह है कि जिसने नबी ﷺ के गालों (८) पर वार किया वह इब्न कमिया था, और जिसने उनके होंठ को लहूलुहान किया और उनके दांत पर चोट पहुंचाई वह उत्बा बिन अबी वक्कास था।

अल-वाकिदी ने नफी बिन जुबैर से अपनी रिवायत के साथ कहा: मैंने मुहाजिरीन में से एक आदमी को यह कहते सुना: मैंने उहुद देखा, और मैंने देखा कि हर दिशा से तीर आ रहे थे, और अल्लाह के रसूल ﷺ उनके बीच में थे, और वे सब [उस दौरान] उनसे मुड़ रहे थे। मैंने अब्दुल्ला बिन शिहाब अल-ज़ुहरी को उस दिन यह कहते हुए देखा: "मुझे मुहम्मद दिखाओ, मुझे मुहम्मद दिखाओ! अगर वह बच गया तो मैं न बचूँ!" जबकि अल्लाह के रसूल ﷺ [और] उनके पास ही थे और उनके साथ कोई नहीं था, फिर वह उनके पास से गुजर गया। सफवान ने इसके लिए उसे फटकारा, तो उसने कहा: "अल्लाह की कसम, मैंने उन्हें नहीं देखा। मैं अल्लाह की कसम खाता हूँ कि वह हमसे सुरक्षित हैं! हम चार लोग निकले थे, और हमने उन्हें मारने की प्रतिज्ञा और संधि की थी, [लेकिन हम उसमें सफल नहीं हुए]" (९)।

---

(१) पृष्ठ ३५८-३७५। (२) देखें सहीह मुस्लिम (१७६१), और लेखक इसे पृष्ठ ३०६ पर उल्लेख करेंगे। उनका कहना: "रबा'ईयतहु" (इन्साइज़र): यह केंद्रीय दांत और नुकीले दांत (कैनाइन) के बीच का दांत है, और इसका बहुवचन "रबा'इयात" है। अल-सिहह (रबा')। (३) उनका कहना: "अल-बैदाह": हेलमेट। देखें अल-निहायह ४/११४। (४) (म) में: 'अला' (पर)। (५) (म) में: कमीआह। (६) अल-दुरार

फी इख्तिसार अल-मगाज़ी व अल-सियार पृष्ठ १६१, और इब्न हिशाम द्वारा सीरत अल-नबी २/७९-८० देखें। (७) अल-मगाज़ी १/२४४ में। (८) (द) और (म) में: 'वजह' (चेहरा), और (ख) और (ज़) से जो सिद्ध है, वही अल-वाकिदी की अल-मगाज़ी १/२४४ के अनुरूप है। (९) अल-मगाज़ी १/२३७-२३८ में, और जो कोष्ठक में है वह उसी से है।

۲۸۷ سورہ آل عمران: آیت ۱۲۲

...اُحُد کا مختصر تذکرہ، اور اس کی تفصیل آگے آئے گی جس میں مکمل تشفی (۱) ہے۔ اس دن مشرکین کے پاس خالد بن ولید کی قیادت میں سو گھوڑے تھے، جبکہ اس دن مسلمانوں کے پاس کوئی گھوڑا نہیں تھا۔ اس میں رسول اللہ ﷺ کے چہرہ مبارک پر زخم آئے، اور ایک پتھر سے آپ کا دایاں نچلا رباعی دانت (۲) ٹوٹ گیا، اور آپ ﷺ کے سر پر خود (ہیلمٹ) (۳) ٹوٹ گیا۔ اللہ تعالیٰ آپ کو آپ کی امت اور آپ کے دین کی طرف سے وہ بہترین جزا عطا فرمائے جو اس نے کسی نبی کو ان کے صبر (۴) پر عطا فرمائی ہو۔ اور جس نے نبی ﷺ کے ساتھ یہ سب کیا وہ عمرو بن قمیئہ (۵) لیثی اور عتبہ بن ابی وقاص تھے۔

اور کہا گیا ہے کہ: عبداللہ بن شہاب - جو فقیہ محمد بن مسلم بن شہاب کے دادا تھے - وہ ہیں جنہوں نے رسول اللہ ﷺ کی پیشانی کو زخمی کیا تھا (۶)۔

واقدی (۷) کہتے ہیں: ہمارے نزدیک ثابت شدہ بات یہ ہے کہ جس نے نبی ﷺ کے رخساروں (۸) پر وار کیا وہ ابن قمیئہ تھا، اور جس نے آپ کے لب مبارک کو زخمی کیا اور رباعی دانت پر چوٹ پہنچائی وہ عتبہ بن ابی وقاص تھا۔

واقدی نے نافع بن جبیر سے اپنی سند کے ساتھ کہا: میں نے مہاجرین میں سے ایک شخص کو کہتے ہوئے سنا: میں غزوہ احد میں موجود تھا، میں نے دیکھا کہ ہر طرف سے تیر آ رہے تھے اور رسول اللہ ﷺ ان کے درمیان میں تھے، اور وہ سب [تیر] آپ سے ہٹ رہے تھے۔ اور میں نے عبداللہ بن شہاب زہری کو اس دن کہتے ہوئے دیکھا: مجھے محمد دکھاؤ، مجھے محمد دکھاؤ، اگر وہ بچ گیا تو میں نہ بچوں گا! حالانکہ رسول اللہ ﷺ [اور] ان کے پہلو میں تھے اور آپ کے ساتھ

کوئی نہیں تھا، پھر وہ ان کے پاس سے گزر گیا، تو صفوان نے اس پر اسے ملامت کی، اس نے کہا: اللہ کی قسم، میں نے انہیں نہیں دیکھا، میں اللہ کی قسم کھا کر کہتا ہوں کہ وہ ہم سے محفوظ ہیں! ہم چار لوگ نکلے تھے اور ہم نے انہیں قتل کرنے کا عہد و پیمان کیا تھا، [مگر ہم اس میں کامیاب نہ ہو سکے] (۹)۔

---

(۱) ص ۳۵۸-۳۷۵۔ (۲) صحیح مسلم (۱۷۶۱) دیکھیں، اور مصنف اسے ص ۳۰۶ پر ذکر کریں گے۔ ان کا قول: "رباعیته"، یہ وہ دانت ہے جو سامنے والے دانت اور کچلی کے درمیان ہوتا ہے، اس کی جمع "رباعیات" ہے۔ الصحاح (ربع)۔ (۳) ان کا قول: "البیضه": یعنی خود (ہیلمٹ)۔ النهایه ۴/۱۱۴ دیکھیں۔ (۴) (م) میں: 'علی'۔ (۵) (م) میں: قمیئہ۔ (۶) الدرر فی اختصار المغازی والسیر ص ۱۶۱، اور ابن ہشام کی سیرت نبوی ۲/۷۹-۸۰ دیکھیں۔ (۷) المغازی ۱/۲۴۴ میں۔ (۸) (د) اور (م) میں: 'وجہ' (چہرہ) ہے، اور جو (خ) اور (ظ) سے ثابت ہے وہی واقدی کی المغازی ۱/۲۴۴ کے مطابق ہے۔ (۹) المغازی ۱/۲۳۷-۲۳۸ میں، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔

Surah Al-Imran: Verse 122 288

The stones fell upon the Messenger of Allah (peace be upon him) until he fell into a pit that Abu 'Amir al-Rahib had dug as a plot against the Muslims. He (peace be upon him) fell on his side, [so Ali took him by the hand], and Talhah embraced him until he stood up. Malik ibn Sinan, the father of Abu Sa'id al-Khudri, sucked the blood from the wound of the Messenger of Allah (peace be upon him). Two rings from the chainmail of his helmet (1) became embedded (2) in his face (peace be upon him). Abu 'Ubaydah ibn al-Jarrah pulled them out, biting them with his front teeth, and they fell out. Thus, he became toothless (3), and his toothlessness graced him (peace be upon him) (4).

In this battle, Hamza (may Allah be pleased with him) was killed. Wahshi killed him. Wahshi was a slave of Jubayr ibn Mut'im. Jubayr had said to him: "If you kill Muhammad, we will give you the reins of the horses. If you kill Ali ibn Abi Talib, we will give you a hundred camels, all of them black-eyed. And if you kill Hamza, you are free." Wahshi replied: "As for Muhammad, he has a protector from Allah, and no one can reach him. As for Ali, no one goes out against him except that he kills them. As for Hamza, he is a brave man; perhaps I may encounter him and kill him." Whenever Hind passed by (5) Wahshi or he passed by her, she would say: "O Abu Dasama, heal (us) and be healed." So he lay in wait for him behind a rock. Hamza had charged at the polytheists, and when he returned from his charge and passed by Wahshi, he threw a javelin (6) at him, hitting him. He fell and died from it (7), may Allah have mercy on him and be pleased with him (8).

Ibn Ishaq said: Hind cut open Hamza's liver and chewed it, but (9) she could not swallow it, so she spat it out. Then she climbed onto an overlooking rock and shouted at the top of her voice, saying:

"We have repaid you for the day of Badr, And war after war is full of fire."

---

(1) Meaning it got stuck. In (D) and (M) versions: "clung". The chosen version is from (Kh) and (Z), which matches "Al-Durar fi Ikhtisar al-Maghazi wa al-Siyar" by Ibn Abd al-Barr p. 161, and the wording is from there. (2) His words: "The Mighfar": chainmail woven to the size of the head worn under the cap. Mukhtar al-Sihah (Gha-Fa-Ra). (3) His words: "Ahtam" is from "Hatam," which is the breaking of the front teeth from their roots, and it is said: from their tips. See Lisan al-Arab (Ha-Ta-Ma). (4) Al-Durar fi Ikhtisar al-Maghazi wa al-Siyar p. 161, and what is in brackets is from it. (5) In (D) and

(M): "prepared," and the fixed version is from (Kh) and (Z). (6) His words: "The Mizraq": a short spear. Al-Sihah (Za-Ra-Qa). (7) In (M): "dead." (8) See Al-Siyar wa al-Maghazi by Ibn Ishaq pp. 323-324, Al-Maghazi by al-Waqidi 1/285-287, and Al-Durar fi Ikhtisar al-Maghazi wa al-Siyar by Ibn Abd al-Barr p. 167. (9) In (Kh): "not," in (M): "and not," and the fixed version is from (D) and (Z).

सूरह अल-इमरान: आयत 122 288

अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) पर पत्थर गिरते रहे यहाँ तक कि आप एक गड्ढे में गिर गए, जिसे अबू आमिर अल-राहब ने मुसलमानों के खिलाफ साजिश के तहत खोदा था। आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) अपनी करवट के बल गिर पड़े, [तो अली ने आपका हाथ थाम लिया], और तलहा ने आपको गले लगा लिया यहाँ तक कि आप खड़े हो गए। अबू सईद अल-खुद़री के पिता मालिक बिन सिनान ने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के घाव से खून चूस लिया। आपके चेहरे (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) में जिरहबख्तर (1) की दो कड़ियाँ (2) धँस गईं। अबू उबैदा बिन अल-जर्राह ने उन्हें अपने अगले दाँतों से पकड़कर खींचा, जिससे वे गिर गए; और वह 'अहतम' (बिना सामने के दाँतों वाले) (3) हो गए, और उनकी यह टूट-फूट उन्हें और भी सुंदर बनाती थी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) (4)।

इसी युद्ध में हमजा (रज़ियल्लाहु अन्हु) शहीद हुए, उन्हें वहशी ने मार डाला। वहशी, जुबैर बिन मुतिम का गुलाम था। जुबैर ने उससे कहा था: "यदि तुम मुहम्मद को मार दो तो हम तुम्हें घोड़ों की बागडोर दे देंगे, यदि तुम अली बिन अबी तालिब को मार दो तो हम तुम्हें सौ ऊँट देंगे, जो सभी काली आँखों वाले होंगे; और यदि तुम हमजा को मार दो तो तुम आज़ाद हो।" वहशी ने कहा: "जहाँ तक मुहम्मद का सवाल है, अल्लाह की ओर से उनका एक रक्षक है, कोई उन तक नहीं पहुँच सकता। जहाँ तक अली का सवाल है, जो भी उनके सामने आता है वे उसे मार डालते हैं। जहाँ तक हमजा का सवाल है, वह एक बहादुर आदमी है, शायद मैं उनसे मिलूँ और उन्हें मार डालूँ।" जब भी हिंद (5) वहशी के पास से गुजरती या वह उसके पास से गुजरता, तो वह कहती: "ए अबू दसामा, (हमें) राहत दो और राहत पाओ।" वह एक चट्टान के पीछे छिपकर उनके इंतजार में बैठ गया। हमजा मुशरिकों पर हमला कर रहे थे, जब वे अपने हमले से लौटे और वहशी के पास से गुजरे, तो उसने उन पर एक छोटा भाला (6) फेंका, जिससे उन्हें चोट लगी। वह उससे गिर गए और शहीद हो गए (7), अल्लाह उन पर दया करे और उनसे प्रसन्न हो (8)।

इब्न इसहाक ने कहा: हिंद ने हमजा का कलेजा चीर दिया और उसे चबाया, लेकिन (9) वह उसे निगल नहीं सकी, इसलिए उसने उसे थूक दिया। फिर वह एक ऊँची चट्टान पर चढ़ गई और अपनी पूरी ताकत से चिल्लाकर कहा:

"हमने तुम्हें बद्र के दिन का बदला चुका दिया, और युद्ध के बाद युद्ध आग से भरा होता है।"

(1) यानी अटक गई। (द) और (म) प्रतियों में "चिपक गई" है, और (ख) और (ज़) से लिया गया पाठ 'अल-दुरर फ़ी इख़्तिसार अल-मगाज़ी व अल-सियार' इब्न अब्द अल-बर्र पृष्ठ 161 के अनुरूप है। (2) उनका कथन: 'अल-मिग़फ़र': एक जिरह (कवच) जो सिर के आकार के अनुसार बुना जाता है और टोपी के नीचे पहना जाता है। मुख्तार अल-सिहाह (ग-फ-र)। (3) उनका कथन: 'अहतम' 'हतम' से है, जिसका अर्थ है सामने के दाँतों का जड़ से टूटना, और कहा गया है: उनके सिरों से। देखें अल-लिसान (ह-त-म)। (4) अल-दुरर फ़ी इख़्तिसार अल-मगाज़ी व अल-सियार पृष्ठ 161, और कोष्ठक के बीच का भाग उसी से है। (5) (द) और (म) में: "तैयार हुई", और (ख) और (ज़) से लिया गया पाठ। (6) उनका कथन: 'अल-मिज़राक़': एक छोटा भाला। अल-सिहाह (ज़-र-क़)। (7) (म) में: "मृत"। (8) देखें अल-सियार व अल-मगाज़ी इब्न इसहाक पृष्ठ 323-324, अल-मगाज़ी वाक़िदी 1/285-287, और अल-दुरर फ़ी इख़्तिसार अल-मगाज़ी व अल-सियार इब्न अब्द अल-बर्र पृष्ठ 167। (9) (ख) में: "नहीं", और (म) में: "और नहीं", और (द) और (ज़) से लिया गया पाठ।

سورہ آل عمران: آیت ۱۲۲ ۲۸۸

اور رسول اللہ ﷺ پر پتھروں کی بوچھاڑ ہوئی یہاں تک کہ آپ ایک گڑھے میں گر گئے، جسے ابو عامر راہب نے مسلمانوں کے خلاف ایک سازش کے طور پر کھودا تھا، پس آپ (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) اپنے پہلو کے بل گر پڑے، [چنانچہ حضرت علیؓ نے آپ کا ہاتھ پکڑا]، اور حضرت طلحہؓ نے آپ کو گلے سے لگایا یہاں تک کہ آپ کھڑے ہو گئے، اور حضرت ابو سعید خدریؓ کے والد حضرت مالک بن سنانؓ نے رسول اللہ ﷺ کے زخم سے خون چوسا، اور آپ ﷺ کے چہرہ مبارک میں خود (لوہے کی ٹوپی) (1) کی دو کڑیاں (2) پیوست ہو گئیں، پس حضرت ابو عبیدہ بن جراحؓ نے انہیں اپنے سامنے والے دانتوں سے پکڑ کر نکالا، جس سے وہ گر پڑے؛ چنانچہ وہ 'اہتم' (سامنے کے ٹوٹے ہوئے دانتوں والے) (3) ہو گئے اور ان کا یہ اہتم ہونا آپ ﷺ کو زینت دیتا تھا (4)۔

اور اسی غزوے میں حضرت حمزہؓ شہید ہوئے، انہیں وحشی نے شہید کیا، اور وحشی حضرت جبیر بن مطعم کا غلام تھا، اور جبیر نے اس سے کہا تھا: "اگر تم محمد (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) کو قتل کر دو تو ہم تمہیں گھوڑوں کی لگامیں دے دیں گے، اور اگر تم علی بن ابی طالب کو قتل کر دو تو ہم تمہیں سو اونٹ دیں گے، جن سب کی آنکھیں سیاہ ہوں گی؛ اور اگر تم حمزہ کو قتل کر دو تو تم آزاد ہو۔" وحشی نے کہا: رہا محمد (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) کا معاملہ تو ان پر اللہ کی طرف سے ایک محافظ ہے، کوئی ان تک نہیں پہنچ سکتا۔ اور رہے علی، تو ان کے سامنے جو بھی نکلتا ہے وہ اسے قتل کر دیتے ہیں۔ اور رہے حمزہ، تو وہ ایک بہادر آدمی ہیں، امید ہے کہ میرا ان سے آمنا سامنا ہو اور میں انہیں قتل کر دوں۔ اور ہند جب بھی وحشی کے پاس سے گزرتی (5) یا وحشی اس کے پاس سے گزرتا تو وہ کہتی: "اے ابو دسمہ، (ہمیں) شفا دو اور شفا پاؤ (بدلہ لو)۔" پس وہ

ایک چٹان کے پیچھے چھپ کر ان کے انتظار میں بیٹھ گیا۔ حضرت حمزہؓ مشرکین کی جماعت پر حملہ آور تھے، پس جب وہ اپنے حملے سے واپس لوٹے اور وحشی کے پاس سے گزرے، تو اس نے ان پر ایک چھوٹا نیزہ (مزراق) (6) پھینکا، جس سے وہ شہید ہو کر گر گئے (7)، اللہ ان پر رحم کرے اور ان سے راضی ہو (8)۔

ابن اسحاق کہتے ہیں: پھر ہند نے حضرت حمزہؓ کا کلیجہ چاک کیا اور اسے چبایا، مگر (9) وہ اسے نگل نہ سکی، تو اسے تھوک دیا، پھر وہ ایک بلند چٹان پر چڑھ گئی اور بلند آواز سے پکار کر کہنے لگی:

نحن جزيناكم بيوم بدر والحرب بعد الحرب ذات سعر (ہم نے تمہیں بدر کے دن کا بدلہ دے دیا، اور جنگ کے بعد جنگ آگ بھڑکانے والی ہوتی ہے)۔

---

(١) یعنی اٹک گئیں، اور (د) و (م) میں ہے: "چمٹ گئیں"، اور جو ثابت ہے وہ (خ) و (ظ) سے ہے، اور یہی ابن عبد البر کی 'الدرر فی اختصار المغازي والسير' ص ١٦١ کے موافق ہے، اور یہ عبارت وہیں سے ہے۔ (٢) ان کا قول: 'المِغفَر': لوہے کی وہ کڑیاں (جرح) جو سر کے اندازے پر بنی جاتی ہیں اور ٹوپی کے نیچے پہنی جاتی ہیں۔ مختار الصحاح (غفر)۔ (٣) ان کا قول: 'أہتم' 'ہتم' سے ہے، اور وہ سامنے والے دانتوں کا جڑوں سے ٹوٹنا ہے، اور کہا گیا ہے: ان کے کناروں سے۔ دیکھئے اللسان (ہتم)۔ (٤) الدرر في اختصار المغازي والسير ص ١٦١، اور جو کچھ خطین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (٥) (د) و (م) میں: "تیار ہوئی"، اور جو ثابت ہے وہ (خ) و (ظ) سے ہے۔ (٦) ان کا قول: 'المزراق': چھوٹا نیزہ۔ الصحاح (زرق)۔ (٧) (م) میں: "مردہ"۔ (٨) دیکھئے السير والمغازی لابن اسحاق ص ٣٢٣ - ٣٢٤، اور المغازی للواقدی ٢٨٥/١ - ٢٨٧، اور الدرر فی اختصار المغازی والسير لابن عبد البر ص ١٦٧۔ (٩) (خ) میں: "نہیں"، اور (م) میں: "اور نہیں"، اور جو ثابت ہے وہ (د) و (ظ) سے ہے۔

Surah Al-Imran: Verse 122 289

I had no patience for Utbah [my father], nor for my brother, his uncle, and my firstborn. I healed myself and fulfilled my vow; Wahshi healed the burning thirst in my chest. So, thanks be to Wahshi from me as long as I live, until my bones decay in my grave.

Then Hind bint Utathah bin Abbad bin al-Muttalib (1) answered her, saying: You were disgraced (2) at Badr and after Badr, O daughter of a fallen man of great disbelief. May Allah bring you morning at dawn, from the tall, bright Hashimites. With every sharp, cutting sword, Hamza is my lion and Ali is my hawk. When Shaib and your father intended treachery against me, their throats were dyed [with blood]. And you made an evil vow, the worst of vows (3).

And Abdullah bin Rawahah said, weeping for Hamza (may Allah be pleased with him): My eyes wept, and their weeping was justified, yet neither weeping nor wailing avails. For the Lion of God on the morning they said: Is that Hamza, the slain man?! All Muslims were struck by his loss there, and the Messenger was struck by it. O Abu Ya'la, for you the pillars were demolished, and you were the glorious, righteous, and connective one.

---

(1) In the copies: bin Abd al-Muttalib, and what is fixed is from Maghazi Ibn Ishaq p. 333, and the sources of the report. Hind bint Utathah is the sister of Mistah, the Qurashi Muttalibi woman, she converted to Islam in Mecca. See Al-Isaba 13/159. (2) In (D) and (Z): 'jazayt' (rewarded), and what is fixed is from (Kh) and (M), and it is what agrees with Maghazi Ibn Ishaq p. 333, and the Biography of the Prophet by Ibn Hisham 2/91. (3) Al-Siyar wa al-Maghazi p. 333, and the Biography of the Prophet 2/91-92. Her saying: 'ghaleel': thirst or bitterness of the interior. Her saying: 'tarmu': decays. Her saying: 'waqqa'': i.e., frequently falling. Sharh Gharib al-Sira 2/115. Her saying: 'mil-Hashimiyyin'; the origin is: 'min al-Hashimiyyin' (from the Hashimites), the 'nun' from the word 'min' was omitted due to the meeting of two silent consonants, and this is only allowed with 'min' alone because of its frequent use. Al-Rawd al-Unuf 3/177. Her saying: 'al-Zuhr': white. Her saying: 'ram Shaib', i.e.: she meant Shaibah, so she elided it (tarkhim) outside of a vocation. Her saying: 'dawahi al-nahr', i.e.: what appeared of the neck. Sharh Gharib al-Sira 2/115.

सूरा अल-इमरान: आयत 122 289

उतबाह [मेरे पिता] के लिए मुझमें कोई सब्र नहीं था, न ही मेरे भाई, उसके चाचा और मेरे पहलौठे के लिए। मैंने अपनी आत्मा को तृप्त किया और अपनी मन्नत पूरी की; वहशी ने मेरे सीने की प्यास बुझा दी। इसलिए मेरी ओर से जीवन भर वहशी का आभार, जब तक कि मेरी हड्डियां मेरी कब्र में गल न जाएं।

फिर हिंद बिन्त उसासा बिन अब्बाद बिन अल-मुत्तलिब (1) ने उसे जवाब दिया, कहते हुए: तुम बद्र में और बद्र के बाद अपमानित हुईं (2), ओ महान अविश्वास वाले गिरे हुए व्यक्ति की बेटी। अल्लाह तुम्हें भोर के समय सुबह दे, लंबे और चमकते हुए हाशमियों से। हर तेज, काटने वाली तलवार के साथ, हमज़ा मेरा शेर है और अली मेरा बाज़ है। जब शैब और तुम्हारे पिता ने मेरे खिलाफ विश्वासघात का इरादा किया, तो उनके गले [खून से] रंग गए थे। और तुमने एक बुरी मन्नत मानी थी, जो मन्नतों में सबसे बुरी थी (3)।

और अब्दुल्लाह बिन रवाहा ने हमज़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) पर रोते हुए कहा: मेरी आँखें रोईं और उनका रोना उचित था, फिर भी न तो रोना और न ही विलाप काम आता है। खुदा के शेर पर उस सुबह जब उन्होंने कहा: क्या वह हमज़ा है, वह मारा गया आदमी?! वहाँ सभी मुसलमानों को उनके जाने से गहरा आघात लगा, और रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को भी आघात लगा। ऐ अबू याला, तुम्हारे लिए स्तंभ ढह गए, और तुम गौरवशाली, नेक और मेल-मिलाप कराने वाले थे।

---

(1) प्रतियों में: बिन अब्दुल मुत्तलिब, और जो तय है वह मगाज़ी इब्न इशाक पृष्ठ 333 और रिपोर्ट के स्रोतों से है। हिंद बिन्त उसासा मिस्तह की बहन हैं, कुरैशी मुत्तलिबी महिला, उन्होंने मक्का में इस्लाम स्वीकार किया। अल-इसाबा 13/159 देखें। (2) (D) और (Z) में: 'जज़ैत' (इनाम दिया गया), और जो तय है वह (Kh) और (M) से है, और यह मगाज़ी इब्न इशाक पृष्ठ 333 और इब्न हिशाम की सीरत अन-नबविया 2/91 के अनुकूल है। (3) अल-सियार वल-मगाज़ी पृष्ठ 333, और सीरत अन-नबविया 2/91-92। उनका कहना: 'ग़लील': प्यास या पेट की कड़वाहट। उनका कहना: 'तरम्मु': गल जाना। उनका कहना: 'वक़्क़ा': यानी, अक्सर गिरने वाला। शर्ह ग़रीब अल-सीरा 2/115। उनका कहना: 'मिल-हाशमिय्यीन'; मूल है: 'मिन अल-हाशमिय्यीन' (हाशमियों से), दो शांत व्यंजनों के मिलने के कारण 'मिन' शब्द से 'न' हटा दिया गया था, और इसकी अनुमति केवल 'मिन' के साथ ही इसके बार-बार उपयोग के कारण है। अल-रौद अल-उनुफ़ 3/177। उनका कहना: 'अज़-जुहर': सफेद। उनका

कहना: 'राम शैब', यानी: उनका मतलब शैबा था, इसलिए उन्होंने पुकारने के अलावा इसे छोटा (तरखीम) कर दिया। उनका कहना: 'दवाही अल-नह्र', यानी: गर्दन का जो हिस्सा दिखाई देता है। शर्ह ग़रीब अल-सीरा 2/115।

سورہ آل عمران: آیت 122 289

مجھے عتبہ [اپنے باپ]، اپنے بھائی، اس کے چچا اور اپنے پہلوٹھے کے لیے کوئی صبر نہیں تھا۔ میں نے اپنے جی کو ٹھنڈا کیا اور اپنی نذر پوری کی؛ وحشی نے میرے سینے کی تپش بجھا دی۔ پس جب تک میں زندہ ہوں میری طرف سے وحشی کا شکریہ، یہاں تک کہ میری ہڈیاں میری قبر میں بوسیدہ ہو جائیں۔

تب ہند بنت اثاثہ بن عباد بن المطلب (1) نے اسے جواب دیا، کہا: تو بدر میں اور بدر کے بعد رسوا ہوئی (2)، اے بڑے کفر والے گرے ہوئے شخص کی بیٹی۔ اللہ تجھے صبح کے وقت فجر نصیب کرے، لمبے قد والے روشن ہاشمیوں کی طرف سے۔ ہر کاٹ دینے والی تیز تلوار کے ساتھ، حمزہ میرا شیر ہے اور علی میرا باز ہے۔ جب شیبہ اور تیرے باپ نے میرے خلاف غداری کا ارادہ کیا، تو ان کے حلق [خون سے] رنگ گئے۔ اور تو نے بری نذر مانی تھی، جو نذروں میں سب سے بری تھی (3)۔

اور عبداللہ بن رواحہ رضی اللہ عنہ نے حمزہ رضی اللہ عنہ کا ماتم کرتے ہوئے کہا: میری آنکھیں روئیں اور ان کا رونا برحق تھا، پھر بھی نہ رونا کام آتا ہے اور نہ چیخ و پکار۔ اللہ کے شیر پر اس صبح جب انہوں نے کہا: کیا وہ حمزہ ہے، وہ مقتول شخص؟! وہاں اس حادثے سے تمام مسلمان غمزدہ ہوئے، اور رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کو بھی صدمہ پہنچا۔ اے ابو یعلیٰ، آپ کے لیے ستون ڈھے گئے، اور آپ معزز، نیکوکار اور صلہ رحمی کرنے والے تھے۔

---

(1) نسخوں میں: بن عبد المطلب، اور جو ثابت ہے وہ مغازی ابن اسحاق ص 333، اور خبر کے مصادر سے ہے۔ ہند بنت اثاثہ مسطح کی بہن ہیں، قریشی مطلبی خاتون، انہوں نے مکہ میں اسلام

قبول کیا۔ الاصابہ 13/159 دیکھیں۔ (2) (د) اور (ظ) میں: 'جزیت' (بدلہ دیا گیا)، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (م) سے ہے، اور یہ مغازی ابن اسحاق ص 333، اور سیرت نبویہ ابن ہشام 2/91 کے موافق ہے۔ (3) السیر والمغازی ص 333، اور السیرة النبویہ 2/91-92۔ ان کا کہنا ہے: 'غلیل': پیاس یا پیٹ کی کڑواہٹ۔ ان کا کہنا ہے: 'ترم': بوسیدہ ہونا۔ ان کا کہنا ہے: 'وقاع': یعنی کثرت سے واقع ہونے والا۔ شرح غریب السیرة 2/115۔ ان کا کہنا ہے: 'ملہاشمیین'؛ اصل ہے: 'من الہاشمیین' (ہاشمیوں میں سے)، دو ساکن حرفوں کے ملنے کی وجہ سے لفظ 'من' سے 'ن' حذف کر دیا گیا، اور اس کی اجازت صرف 'من' میں ہی اس کے کثرت استعمال کی وجہ سے ہے۔ الروض الانف 3/177۔ ان کا کہنا ہے: 'الزہر': سفید۔ ان کا کہنا ہے: 'رام شیب'، یعنی: اس کی مراد شیبہ تھی، تو اسے غیر ندائی حالت میں مخفف (ترخیم) کر دیا۔ ان کا کہنا ہے: 'ضواحی النحر'، یعنی: گلے کا وہ حصہ جو ظاہر ہو۔ شرح غریب السیرة 2/115۔

Surah Ali 'Imran: Ayah 122 290

Peace from your Lord be upon you in gardens, mixed with (1) everlasting bliss. O Hashim of the best ones, have patience, for all your deeds are good and beautiful. The Messenger of Allah is patient and noble, speaking by the command of Allah when he speaks. Is there anyone to convey a message from me to Lu'ay? For after today (2), fortunes will change. And before today they did not know nor taste our battles, with which thirst is quenched. Have you forgotten our striking at the well of Badr, on the morning when sudden death came to you? On the morning Abu Jahl lay fallen, with birds circling over him. And 'Utbah and his son both fell, and Shaybah was bitten by the polished sword. And our leaving Umayyah lying extended, with a noble spear in his chest. And the heads of the sons of Rabi'ah, ask them, for in our swords there are notches from them. O Hind, do not show malicious joy over Hamza, for indeed your power is humiliated. O Hind, weep and do not tire, for you are the bereaved, tearful mother who has lost her child (3).

His sister Safiyyah also elegized him, and that is mentioned in the Sirah (4), may Allah be pleased with them all. His saying, Exalted is He: {And upon Allah let the believers rely} contains one issue, which is the explanation of Tawakkul (reliance). Tawakkul linguistically means: showing helplessness and depending on someone else (5), and "waakala fulan" (someone relied) is when...

(1) In (Kh) and (D): "yukhaliituha", and what is established is from (Za) and (M), which conforms to the source of documentation. (2) In (Kh) and (Za): "the people", and what is established is from (D) and (M), which conforms to the source of documentation. (3) Al-Sirah al-Nabawiyyah 2/162-163. Al-'awil: crying with a raised voice. Abu Ya'la: the kunya of Hamza (RA). Al-Majid: the noble. "Da'ilah tadul" means a turn in war after another. "Ha'imah" means circling. "Mujla'iban" means stretched out on the ground. Al-Hayzum: the lower part of the chest. Al-Ladhn: a flexible spear. Nabil: great. Al-Walih: one who has lost someone. Al-'Abra: one with many tears. Al-Habul: also one who has lost someone. Sharh Gharib al-Sirah 2/159-160. (4) See Al-Sirah al-Nabawiyyah 2/167. (5) In (M): others.

सूरा आले इमरान: आयत १२२ २९०

आप पर आपके रब की ओर से जन्नत में सलाम हो, जिसमें कभी न खत्म होने वाली नेमतें मिली हुई हैं (१)। ऐ बेहतरीन लोगों के हाशिम, सब्र करें, क्योंकि आपके सभी कार्य उत्तम और सुंदर हैं। अल्लाह के रसूल धैर्यवान और उदार हैं, जब वे बोलते हैं तो अल्लाह के हुक्म से बोलते हैं। क्या कोई मेरी ओर से लुई तक पैगाम पहुँचाएगा? क्योंकि आज के बाद (२) हालात बदल जाएँगे। और आज से पहले वे हमारी उन लड़ाइयों के बारे में नहीं जानते थे और न ही चखा था, जिनसे प्यास बुझती है। क्या तुम बद्र के कुएं के पास हमारी मार भूल गए, उस सुबह जब अचानक मौत तुम्हारे पास आई थी? उस सुबह जब अबू जहल गिरकर पड़ा था, और पक्षी उसके ऊपर मंडरा रहे थे। और उत्बा और उसका बेटा दोनों गिर पड़े, और शयबा को चमकीली तलवार ने काट लिया। और उमय्या को ज़मीन पर लंबा पड़ा हुआ छोड़ना, उसके सीने के निचले हिस्से में एक उम्दा नेज़ा धंसा हुआ था। और रबीआ के बेटों के सिर, उनसे पूछो, क्योंकि हमारी तलवारों में उनसे मिले हुए निशान हैं। ऐ हिंद, हमज़ा पर खुश मत हो, क्योंकि तुम्हारी इज़्ज़त ज़लील हो चुकी है। ऐ हिंद, रो और थको मत, क्योंकि तुम अपने बच्चे को खोने वाली, आँसुओं से भरी गमज़दा माँ हो (३)।

उनकी बहन सफिया ने भी उनका मरसिया (शोकगीत) पढ़ा था, और इसका ज़िक्र सीरत (४) में है, अल्लाह उन सभी से राज़ी हो। अल्लाह तआला का फरमान है: {और मोमिनों को अल्लाह ही पर भरोसा करना चाहिए} इसमें एक मसला है, और वह है 'तवक्कुल' (भरोसे) की व्याख्या। तवक्कुल का भाषाई अर्थ है: अपनी बेबसी ज़ाहिर करना और दूसरे पर भरोसा करना (५), और 'वाकला फलां' (फलां ने भरोसा किया) तब कहा जाता है जब...

पाद टिप्पणियाँ: (१) (ख) और (द) में: "युलितुहा", और जो स्थापित है वह (ज़) और (म) से है, जो दस्तावेज़ के स्रोत के अनुरूप है। (२) (ख) और (ज़) में: "लोग", और जो स्थापित है वह (द) और (म) से है, जो दस्तावेज़ के स्रोत के अनुरूप है। (३) सीरतुल नबविय्या २/१६२-१६३। अल-अवील: ऊंची आवाज़ में रोना। अबू याला: हमज़ा (रज़ि.) की कुनियत। अल-माजिद: शरीफ। "दाइला तदूल" का अर्थ है युद्ध में बारी के बाद बारी। "हाइमा" का अर्थ है मंडराना। "मुजलइबन" का अर्थ है ज़मीन पर फैला हुआ। अल-हैज़ूम: सीने का निचला हिस्सा। अल-लज़न: एक लचीला भाला। नबील: महान। अल-वालिह: जिसने किसी को खो दिया हो। अल-अबरा: बहुत आँसुओं वाली। अल-हबूल: जिसने किसी को खो दिया हो। शरह गरीबुल सीरत २/१५९-१६०। (४) देखें सीरतुल नबविय्या २/१६७। (५) (म) में: दूसरों।

سورہ آل عمران: آیت ۱۲۲ ۲۹۰

آپ پر آپ کے رب کی طرف سے جنتوں میں سلام ہو، جہاں ایسی نعمتیں ملی ہوئی ہیں جو کبھی ختم نہیں ہوں گی (۱)۔ اے بہترین ہاشمیوں کے چشم و چراغ، صبر کیجیے، کیونکہ آپ کے تمام کام اچھے اور خوبصورت ہیں۔ اللہ کے رسول صابر اور کریم ہیں، وہ اللہ کے حکم سے بولتے ہیں جب بھی بولتے ہیں۔ کیا کوئی میری طرف سے لُؤی تک پیغام پہنچائے گا؟ کیونکہ آج کے بعد (۲) حالات بدل جائیں گے۔ اور آج سے پہلے وہ ہماری ان جنگوں کو نہیں جانتے تھے اور نہ ہی چکھا تھا جن سے پیاس بجھتی ہے۔ کیا تم بدر کے کنویں کے پاس ہماری ضربیں بھول گئے، اس صبح جب اچانک موت تمہارے پاس آئی تھی؟ اس صبح جب ابو جہل گرا پڑا تھا، اور پرندے اس کے اوپر منڈلا رہے تھے۔ اور عتبہ اور اس کا بیٹا دونوں گر پڑے، اور شیبہ کو چمکدار تلوار نے کاٹ کھایا۔ اور امیہ کو زمین پر دراز پڑا چھوڑنا، اس کے سینے کے نچلے حصے میں ایک عمدہ نیزہ پیوست تھا۔ اور بنو ربیعہ کے سر، ان سے پوچھ لو، ہماری تلواروں میں ان کے (ٹکرانے کے) نشانات موجود ہیں۔ اے ہند، حمزہ پر خوشی کا اظہار نہ کر، کیونکہ تمہاری عزت ذلیل ہو چکی ہے۔ اے ہند، رو اور مت تھک، کیونکہ تو وہ سوگوار اور اشکبار ماں ہے جس نے اپنا بچہ کھو دیا ہو (۳)۔

ان کی بہن صفیہ نے بھی ان کا مرثیہ پڑھا، اور یہ سیرت (۴) میں مذکور ہے، اللہ ان سب سے راضی ہو۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور مومنوں کو اللہ ہی پر بھروسہ کرنا چاہیے﴾ اس میں ایک مسئلہ ہے، اور وہ ہے توکل کا بیان۔ توکل کا لغوی معنی ہے: اپنی عاجزی کا اظہار کرنا اور دوسرے پر بھروسہ کرنا (۵)، اور "واکل فلاں" کہا جاتا ہے جب...

حواشی: (١) (خ) اور (د) میں: "یخالطها"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور (م) سے ہے، جو تخریج کے ماخذ کے موافق ہے۔ (٢) (خ) اور (ظ) میں: "القوم"، اور جو ثابت ہے وہ (د) اور (م) سے ہے، جو تخریج کے ماخذ کے موافق ہے۔ (٣) السیرة النبویة ٢ / ١٦٢ - ١٦٣، العویل: بلند آواز سے رونا، ابو یعلیٰ: حضرت حمزہ رضی اللہ عنہ کی کنیت، الماجد: شریف، دائلة تدول: جنگ میں باری باری غلبہ، حائمة: منڈلانے والی، مُجْلَعِباً: زمین پر پھیلا ہوا، الحیزوم: سینے کا نچلا حصہ، اللَّذْنُ: نرم نیزہ، نبیل: عظیم، الوالہ: کسی کو کھونے والی، العَبْرَی: کثرت سے آنسو بہانے والی، الہبُول: کسی کو کھونے والی۔ شرح غریب السیرة ٢ / ١٥٩ - ١٦٠۔ (٤) دیکھئے السیرة النبویة ٢ / ١٦٧۔ (٥) (م) میں: الغیر (دوسروں)۔

Surah Al-Imran: Verse 122 / 291

...neglected his affair, relying on someone else (1). Scholars differed regarding the reality of Tawakul (trust in Allah); Sahl bin Abdullah was asked about it (2), and he said: One group said: Contentment with the guarantee, and severing greed for creatures. Another group said: Tawakul is abandoning the means and relying on the Causer of causes; so if the cause distracts him from the Causer, the name of Tawakul is removed from him. Sahl said: Whoever says that Tawakul is by abandoning the cause, has attacked the Sunnah of the Messenger of Allah (PBUH); because Allah, the Mighty and Sublime, says: "So consume what you have taken of war booty, [as being] lawful and good" [Al-Anfal: 69]. Booty is acquisition. And He, the Almighty, said: "So strike [them] upon the necks and strike from them every fingertip" [Al-Anfal: 12], this is work (3). And the Prophet (PBUH) said: "Indeed, Allah loves the professional servant" (4). And the companions of the Messenger of Allah (PBUH) used to distribute portions (5) during military expeditions. Others said: This is the opinion of the general body of jurists, and that trust in Allah is confidence in Allah, and the certainty that His decree will pass, and following the Sunnah of His Prophet (PBUH) in striving for what is necessary of the means; such as food, drink, taking precautions against an enemy, preparing weapons, and using what the usual Sunnah of Allah Almighty requires. To this, the verifiers among the Sufis went, but one does not deserve the name of "the truster" (Al-Mutawakkil) (6) according to them if they feel tranquil towards those means and turn towards them with their hearts; for they do not bring benefit nor repel harm. Rather, the cause and the Causer are both the acts of Allah Almighty, and everything is from Him and by His will, and whenever it occurs from...

---

(1) See Zad al-Masir 1/450, and al-Mufhim 1/467. (2) In (D) and (M): "He was asked about it." (3) See Hilyat al-Awliya 10/195, and al-Risala al-Qushayriyya 3/54. (4) Narrated by Ibn 'Adi 1/369, al-Tabarani in al-Kabir (13200), and al-Bayhaqi in al-Shu'ab (1237) from the path of Abu al-Rabi' al-Samman, from Asim bin 'Ubayd Allah, from Salim, from Ibn Umar as a marfu' tradition. Ibn al-Jawzi said in al-'Ilal al-Mutanahiyah 2/589: "This is a hadith that is not authentic; Abu al-Rabi' used to lie." Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 4/62: "In it is Asim bin 'Ubayd Allah, and he is weak." Al-Quda'i narrated it in his Musnad (1072) from the path of 'Ubayd bin Ishaq, from Qays, from Layth, from Mujahid, from Ibn Umar as a marfu' tradition. Abu Hatim said, as in al-'Ilal for his son 2/128: "This is a rejected hadith." (5) In (D) and (Z): "they present," and in (Kh): "they incite," and what is confirmed is from (M). (6) In (D), (Z), and (M):

"trust" (Al-Tawakul), and what is confirmed is from (Kh), which matches al-Mufhim 1/467.

सूरह अल-इमरान: आयत 122 / 291

...उसने अपना मामला किसी और पर भरोसा करते हुए बर्बाद कर दिया (1)। तवक्कुल (अल्लाह पर भरोसा) की हकीकत के बारे में विद्वानों में मतभेद रहा है; इस बारे में सहल बिन अब्दुल्ला से पूछा गया (2), तो उन्होंने कहा: एक समूह ने कहा: अल्लाह की गारंटी पर संतोष करना, और मखलूक (सृष्टि) से लालच को खत्म करना। दूसरे समूह ने कहा: तवक्कुल साधनों (सबब) को छोड़ना और कारणों के कारण (मुसब्बिबुल असबाब) पर भरोसा करना है; यदि साधन उसे कारण बनाने वाले से विचलित कर देता है, तो उससे तवक्कुल का नाम हट जाता है। सहल ने कहा: जो कहता है कि तवक्कुल साधनों को छोड़ने से होता है, उसने अल्लाह के रसूल ﷺ की सुन्नत पर हमला किया है; क्योंकि अल्लाह अज़्ज़ व जल फरमाता है: "अतः जो कुछ तुमने गनीमत में पाया है उसे हलाल और पाकीज़ा समझकर खाओ" [अल-अनफाल: 69]। गनीमत (युद्ध की लूट) एक कमाई है। और अल्लाह तआला ने फरमाया: "तो तुम उनकी गर्दनों पर मारो और उनके एक-एक पोर-पोर पर मारो" [अल-अनफाल: 12], तो यह एक कर्म (काम) है (3)। और नबी ﷺ ने फरमाया: "बेशक अल्लाह उस बंदे से प्यार करता है जो हुनरमंद (पेशेवर) हो" (4)। और अल्लाह के रसूल ﷺ के साथी मुहिमों में हिस्से मुक़र्रर करते थे (5)। दूसरों ने कहा: यही आम फुक़हा (न्यायविदों) का मत है, और अल्लाह पर तवक्कुल का अर्थ है अल्लाह पर भरोसा, और यह यकीन कि उसका फैसला होकर रहेगा, और साधनों में जो अनिवार्य है, उसके लिए प्रयास करने में उसके नबी ﷺ की सुन्नत का पालन करना; जैसे भोजन, पानी, दुश्मन से बचाव, हथियार तैयार करना और अल्लाह तआला की सामान्य सुन्नत की आवश्यकताओं का उपयोग करना। सूफियों के शोधकर्ताओं का भी यही विचार है, लेकिन उनके अनुसार 'मुतवक्किल' (तवक्कुल करने वाला) (6) के नाम का हकदार वह नहीं है जो उन साधनों पर इत्मीनान (तसल्ली) कर ले और दिल से उनकी ओर झुके क्योंकि वे न तो लाभ पहुँचाते हैं और न ही हानि को टालते हैं, बल्कि साधन और साधक दोनों अल्लाह तआला के कर्म हैं, और सब कुछ उसी की ओर से और उसी की इच्छा से है, और जब भी...

---

(1) देखें ज़ाद अल-मसीर 1/450, और अल-मुफ्हिम 1/467। (2) (द) और (म) में: "उससे इसके बारे में पूछा गया।" (3) देखें हिलयात अल-औलिया 10/195, और अल-रिसाला अल-कुशायरिया 3/54। (4) इसे इब्न अदी 1/369, अल-तबरानी ने अल-कबीर (13200) में, और अल-बैहकी ने अल-शुआब (1237) में अबू अल-रबी अल-समान के माध्यम से, असीम बिन उबैदुल्लाह से, सालिम से, इब्न उमर से मरफू रिवायत किया है। इब्न अल-जौज़ी ने अल-इलल अल-मुतनाहिया 2/589 में कहा: यह हदीस

सही नहीं है; अबू अल-रबी झूठ बोलता था, और अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 4/62 में कहा: इसमें असीम बिन उबैदुल्लाह है, और वह कमज़ोर है। और इसे अल-कुदाई ने अपनी मुसनद (1072) में उबैद बिन इसहाक के माध्यम से, कैस से, लैथ से, मुजाहिद से, इब्न उमर से मरफू रिवायत किया है। अबू हातिम ने कहा, जैसा कि उनके बेटे के लिए अल-इलल 2/128 में है: यह एक मुनकर (अस्वीकृत) हदीस है। (5) (द) और (ज़) में: "वे पेश करते थे", और (ख़) में: "वे उकसाते थे", और (म) से पुख्ता किया गया है। (6) (द), (ज़) और (म) में: "तवक्कुल", और (ख़) से पुख्ता किया गया है, जो अल-मुफ्हिम 1/467 के अनुकूल है।

سورہ آل عمران: آیت ۱۲۲ / ۲۹۱

...اپنا معاملہ کسی اور پر بھروسہ کرتے ہوئے ضائع کر دیا (۱)۔ اور علماء نے توکل کی حقیقت میں اختلاف کیا ہے؛ اس کے بارے میں سہل بن عبداللہ سے پوچھا گیا (۲)، تو انہوں نے کہا: ایک جماعت نے کہا: ضمانت (اللہ کے ذمہ) پر راضی ہونا، اور مخلوق سے طمع (لالچ) کو ختم کرنا| اور ایک قوم نے کہا: توکل اسباب کو چھوڑنا اور مسبب الاسباب (اسباب پیدا کرنے والے) پر بھروسہ کرنا ہے؛ چنانچہ اگر سبب اسے مسبب سے غافل کر دے، تو اس سے توکل کا نام ختم ہو جاتا ہے۔ سہل نے کہا: جو یہ کہے کہ توکل اسباب چھوڑنے سے ہوتا ہے، اس نے رسول اللہ ﷺ کی سنت پر حملہ کیا؛ کیونکہ اللہ عزوجل فرماتا ہے: ﴿فَكُلُوا مِمَّا غَنِمْتُمْ حَلَالًا طَيِّبًا﴾ [الأنفال : ٦٩] (پس کھاؤ اس سے جو تم نے غنیمت میں پایا حلال اور پاکیزہ)۔ پس غنیمت کمائی ہے، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَاضْرِبُوا فَوْقَ الْأَعْنَاقِ وَاضْرِبُوا مِنْهُمْ كُلَّ بَنَانٍ﴾ [الأنفال: ١٢] (پس ان کی گردنوں پر مارو اور ان کے ایک ایک جوڑ پر مارو)، تو یہ عمل (کام) ہے (۳)، اور نبی ﷺ نے فرمایا: "بیشک اللہ ہنرمند بندے کو پسند کرتا ہے" (۴)۔ اور رسول اللہ ﷺ کے صحابہ مہمات میں حصے مقرر کرتے تھے (۵)۔ دوسروں نے کہا: یہ عام فقہاء کا قول ہے، اور اللہ پر توکل اللہ پر اعتماد، اور اس یقین کا نام ہے کہ اس کا فیصلہ نافذ ہونے والا ہے، اور ان اسباب کی کوشش میں اپنے نبی ﷺ کی سنت کی پیروی کرنا جو ناگزیر ہیں؛ جیسے کھانا پینا، دشمن سے بچاؤ، اسلحہ کی تیاری، اور اللہ تعالیٰ کی معمول کی سنت کے مطابق چیزوں کا استعمال کرنا۔ صوفیاء کے محققین اسی طرف گئے ہیں، لیکن ان کے نزدیک 'متوکل' (۶) اس نام کا مستحق نہیں ہے جو ان اسباب پر اطمینان کر لے اور دل سے ان کی طرف مائل ہو جائے؛ کیونکہ وہ نہ فائدہ پہنچاتے ہیں اور نہ نقصان دور کرتے ہیں، بلکہ

سبب اور مسبب اللہ تعالیٰ کا فعل ہیں، اور سب کچھ اسی کی طرف سے اور اسی کی مشیت سے ہے، اور جب بھی...

---

(١) دیکھئے زاد المسیر ١ / ٤٥٠ ، والمفهم ١ / ٤٦٧ ۔ (٢) (د) اور (م) میں ہے: "اس سے اس بارے میں پوچھا گیا"۔ (٣) دیکھئے حلیة الأولیاء ١٠ / ١٩٥ ، والرسالة القشیریة ٣ / ٥٤ ۔ (٤) اسے ابن عدی ١ / ٣٦٩ ، اور طبرانی نے الکبیر (١٣٢٠٠) میں، اور بیہقی نے الشعب (١٢٣٧) میں ابو الربیع السمان کے واسطے سے، عاصم بن عبید اللہ سے، سالم سے، ابن عمر سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ ابن الجوزی نے العلل المتناہیہ ٢ / ٥٨٩ میں کہا: یہ حدیث صحیح نہیں ہے؛ ابو الربیع جھوٹ بولتا تھا، اور ہیثمی نے مجمع الزوائد ٤ / ٦٢ میں کہا: اس میں عاصم بن عبید اللہ ہے، اور وہ ضعیف ہے۔ اور اسے قضاعی نے اپنی مسند (١٠٧٢) میں عبید بن اسحاق کے واسطے سے، قیس سے، لیث سے، مجاہد سے، ابن عمر سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ ابو حاتم نے کہا جیسا کہ ان کے بیٹے کی العلل ٢ / ١٢٨ میں ہے: یہ حدیث منکر ہے۔ (٥) (د) اور (ظ) میں ہے: "وہ پیش کرتے تھے"، اور (خ) میں ہے: "وہ اکساتے تھے"، اور (م) سے ثابت شدہ ہے۔ (٦) (د)، (ظ) اور (م) میں: "التوکل" ہے، اور (خ) سے ثابت شدہ ہے، جو المفہم ١ / ٤٦٧ کے مطابق ہے۔

[The one who relies solely on causes] is a reliance upon those causes, thus he has detached himself from that name (1). Then those who rely on Allah are of two types: First: The state of one who is firmly established in reliance. He does not turn his heart toward any of those causes, nor does he engage with them (2) except by virtue of [divine] command. Second: The state of one who is not firmly established. He is the one who occasionally finds himself turning toward causes (3), but he wards them off from himself through scientific methods, definitive proofs, and experiential tastes. He remains like this until Allah, through His generosity, elevates him to the station of those firmly established in reliance and joins him to the ranks of the gnostics. The word of Allah Almighty: {And Allah had already given you victory at [the battle of] Badr while you were few in number. Then fear Allah; perhaps you will be grateful. (123) [Remember] when you said to the believers, "Is it not sufficient for you that your Lord should reinforce you with three thousand angels sent down?" (124) Yes, if you remain patient and conscious of Allah and they [the enemy] come upon you [attacking] in rage, your Lord will reinforce you with five thousand angels having marks [of distinction]} (125).

It contains six issues: The first: The word of Allah Almighty: {And Allah had already given you victory at Badr}. Badr was on the seventeenth of Ramadan, a Friday, eighteen months after the Hijrah. Badr is [the name of] a water source there, and the place was named after it. Al-Sha'bi said: That water source belonged to a man from Juhaynah named Badr, and the place was named after him. The first [opinion] is more common. Al-Waqidi and others said: Badr is a non-derivative name for a place (4). It will come in the story of Badr in...

---

(1) Al-Mufhim 1/467. (2) In (D) and (M): "yata'atahu" (he engages it), and the established text is from (Kh) and (Z), which matches Al-Mufhim 1/468 and the discourse is from it. (3) In (D) and (M): "towards those causes", and the established text is from (Kh) and (Z), which matches Al-Mufhim. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/502, and Al-Tabari 6/17-18 narrated the saying of Al-Sha'bi and Al-Waqidi.

[जो केवल कारणों पर निर्भर करता है] वह उन कारणों पर निर्भरता है, इस प्रकार वह उस नाम से अलग हो गया है (1)। फिर अल्लाह पर भरोसा करने वाले दो प्रकार के होते हैं: पहला: उस व्यक्ति की स्थिति जो भरोसे में मजबूती से स्थापित है। वह अपने दिल से उन कारणों में से किसी की ओर नहीं मुड़ता, और न ही वह उनके साथ जुड़ता है (2) सिवाय [ईश्वरीय] आदेश के। दूसरा: उस व्यक्ति की स्थिति जो मजबूती से स्थापित नहीं है। वह वह है जो कभी-कभी खुद को कारणों (3) की ओर मुड़ते हुए पाता है, लेकिन वह उन्हें वैज्ञानिक तरीकों, निश्चित प्रमाणों और वर्तमान अनुभवों के माध्यम से खुद से दूर करता है। वह इसी तरह बना रहता है जब तक कि अल्लाह अपनी उदारता से उसे भरोसे में मजबूती से स्थापित लोगों के स्थान तक नहीं ले जाता और उसे आरिफों (ज्ञानियों) की श्रेणियों में शामिल नहीं कर देता। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और अल्लाह ने बद्र में तुम्हारी सहायता की थी, जब तुम बहुत कमज़ोर थे। अतः अल्लाह से डरो, ताकि तुम आभारी बनो। (123) जब आप ईमान वालों से कह रहे थे, "क्या तुम्हारे लिए यह पर्याप्त नहीं है कि तुम्हारा रब तीन हज़ार उतारे हुए फरिश्तों से तुम्हारी सहायता करे?" (124) हाँ, यदि तुम धैर्य रखो और अल्लाह से डरो और वे (शत्रु) अचानक तुम पर टूट पड़ें, तो तुम्हारा रब पाँच हज़ार विशिष्ट चिन्ह वाले फरिश्तों से तुम्हारी सहायता करेगा} (125)।

इसमें छह मसले हैं: पहला: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और अल्लाह ने बद्र में तुम्हारी सहायता की थी}। बद्र का युद्ध रमज़ान की सत्रहवीं तारीख को, शुक्रवार के दिन, हिजरत के अठारह महीने बाद हुआ था। बद्र वहां एक पानी के स्रोत का नाम है, और उसी के नाम पर उस स्थान का नाम रखा गया। अल-शाबी ने कहा: वह पानी जुहैना कबीले के बद्र नाम के एक व्यक्ति का था, और उस स्थान का नाम उसी के नाम पर रखा गया था। पहली राय अधिक प्रचलित है। अल-वाकिदी और अन्य ने कहा: बद्र एक स्थान का मौलिक नाम है (4)। और यह बद्र की कहानी में आगे आएगा...

---

(1) अल-मुफ़हिम 467/1। (2) (द) और (म) में: "यताआताहु" (वह उसके साथ व्यवहार करता है), और प्रमाणित पाठ (ख) और (ज़) से है, जो अल-मुफ़हिम 468/1 के अनुकूल है और बात वहीं से ली गई है। (3) (द) और (म) में: "उन कारणों की ओर", और प्रमाणित पाठ (ख) और (ज़) से है, जो अल-मुफ़हिम के अनुकूल है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 502/1, और अल-तबरी 17/6 - 18 ने अल-शाबी और अल-वाकिदी का कथन उद्धृत किया है।

[جو اسباب پر تکیہ کرتا ہے] وہ ان اسباب پر بھروسہ ہے، چنانچہ وہ اس نام (توکل) سے الگ ہو گیا ہے (۱)۔ پھر اللہ پر توکل کرنے والوں کی دو حالتیں ہیں: پہلی حالت: اس شخص کی حالت جو توکل میں پختہ ہو۔ وہ اپنے دل سے ان اسباب میں سے کسی کی طرف مائل نہیں ہوتا، اور نہ ہی ان سے معاملہ کرتا ہے (۲) مگر صرف حکمِ الٰہی کی بنا پر۔ دوسری حالت: اس شخص کی حالت جو (توکل میں) پختہ نہ ہو۔ یہ وہ ہے جسے کبھی کبھار اسباب کی طرف میلان (۳) لاحق ہو جاتا ہے، لیکن وہ اسے علمی طریقوں، قطعی دلائل اور حال کے ذوق کے ذریعے اپنے آپ سے دور کرتا رہتا ہے۔ وہ اسی حال میں رہتا ہے یہاں تک کہ اللہ تعالیٰ اپنے جود و کرم سے اسے پختہ توکل کرنے والوں کے مقام تک پہنچا دیتا ہے اور اسے عارفین کے درجات میں شامل فرما دیتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور یقیناً اللہ نے بدر میں تمہاری مدد کی جبکہ تم بہت کمزور تھے، پس اللہ سے ڈرو تاکہ تم شکر گزار بنو۔ (۱۲۳) جب آپ مومنوں سے کہہ رہے تھے، "کیا تمہارے لیے یہ کافی نہیں کہ تمہارا رب تین ہزار نازل کیے ہوئے فرشتوں سے تمہاری مدد کرے؟" (۱۲۴) کیوں نہیں، اگر تم صبر کرو اور تقویٰ اختیار کرو اور وہ (دشمن) اپنے اس جوش میں اچانک تم پر آ پڑیں، تو تمہارا رب پانچ ہزار نشان زدہ فرشتوں سے تمہاری مدد فرمائے گا} (۱۲۵)۔

اس میں چھ مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور یقیناً اللہ نے بدر میں تمہاری مدد کی}۔ بدر (کی جنگ) سترہ رمضان، جمعہ کے دن، ہجرت کے اٹھارہویں مہینے میں ہوئی تھی۔ اور بدر وہاں ایک پانی (کے چشمے) کا نام ہے، اور اسی کی وجہ سے اس جگہ کا نام بدر پڑا۔ امام شعبی نے کہا: وہ پانی قبیلہ جہینہ کے ایک شخص کا تھا جس کا نام بدر تھا، اور اسی کے نام پر اس جگہ

کا نام رکھا گیا۔ اور پہلا قول زیادہ مشہور ہے۔ واقدی اور دیگر نے کہا: بدر ایک جگہ کا نام ہے جو کسی سے منقول نہیں (۴)۔ اور اس کا ذکر قصہ بدر میں آئے گا...

---

(۱) المفہم ۴۶۷/۱۔ (۲) نسخہ (د) اور (م) میں: "یتعاطاہ" (وہ اس سے معاملہ کرتا ہے) ہے، اور جو متن میں ہے وہ نسخہ (خ) اور (ظ) سے ہے، جو المفہم ۴۶۸/۱ کے موافق ہے اور یہ کلام وہیں سے ماخوذ ہے۔ (۳) نسخہ (د) اور (م) میں: "ان اسباب کی طرف" ہے، اور جو متن میں ہے وہ نسخہ (خ) اور (ظ) سے ہے جو المفہم کے موافق ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۵۰۲/۱، اور طبری ۱۷/۶ - ۱۸ نے شعبی اور واقدی کا قول نقل کیا ہے۔

Surah Al-Imran: Verses 123 - 125 293

«Al-Anfal» God willing (1). And ﴿humble (adhillah)﴾ means: few; and that is because they were three hundred and thirteen or fourteen men. While their enemy was between nine hundred to a thousand. And «adhillah» is the plural of 'dhalil' (humble/lowly). The term 'humility' in this context is metaphorical, and they were not in themselves anything but honorable (a'izzah), but their proportion to their enemy and to all the disbelievers in the regions of the earth, implies upon reflection (2) their humility, and that they would be defeated. Victory is aid; so Allah helped them on the Day of Badr, and the leaders of the polytheists were killed in it, and upon that day Islam was built (3), and it was the first battle fought by the Prophet (4) ﷺ. In Sahih Muslim from Buraydah, he said: The Messenger of Allah ﷺ went on seventeen military expeditions, fighting in eight (5) of them. And in it from Abu (6) Ishaq, he said: I met Zaid bin Arqam, and I said to him: How many expeditions did the Messenger of Allah ﷺ lead? He said: Nineteen expeditions. I said: How many did you go on with him? He said: Seventeen expeditions. He said: I said: So what was the first expedition he led? He said: Dhat al-Usayr or al-Ushair (7). And all of this is contrary to what historians and biographers follow. Muhammad ibn Sa'd said in his book «Al-Tabaqat»: The military expeditions of the Messenger of Allah ﷺ were twenty-seven expeditions, and his smaller expeditions (saraya) were fifty-six, and in a narration: forty-six, and those in which the Messenger of Allah ﷺ fought were: Badr, Uhud (8), al-Muraysi', al-Khandaq, Khaybar, Qurayzah, the Conquest, Hunayn, and at-Ta'if. He said

(1) In the interpretation of verse (9 - 10) of it. (2) In the copies: the reflector (al-muta'ammil), and what is established is from (m). (3) In (d) and (z) and (m): 'ibtana', and what is established is from (kh) and (z) and (f). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 502/1. (5) Al-Mufhim lima Ashkala min Talkhis Kitab Muslim 693/3 and from it the author cited the hadith, and in Sahih Muslim (1814) that he ﷺ went on nineteen expeditions, instead of: seventeen. (6) In (z) and (m): Ibn, and it is a mistake, and Abu Ishaq is: al-Subai'i. (7) Sahih Muslim (1254) p. 1447 (Book of Jihad and Expeditions), and it was narrated by Ahmad (19335), and al-Bukhari (3949). (8) In the copies: Badran wa Ahudan, and what is established is from (m).

सूरह आल-इमरान: आयत 123 - 125 293

«अल-अनफाल» [में], यदि अल्लाह ने चाहा (1)। और ﴿अज़िल्लह (adhillah)﴾ का अर्थ है: कम; इसका कारण यह है कि वे तीन सौ तेरह या चौदह पुरुष थे। जबकि उनके दुश्मन नौ सौ से एक हजार के बीच थे। और «अज़िल्लह», 'ज़लील' (तुच्छ/विनीत) का बहुवचन है। इस संदर्भ में 'ज़ुल्ल' (विनीतता) शब्द का प्रयोग रूपक (metaphorical) के रूप में किया गया है, और वे स्वयं में सम्माननीय (अइज़्ज़ह) के सिवा कुछ नहीं थे, लेकिन विचार करने पर (2), उनके दुश्मनों और दुनिया के सभी कोनों के सभी काफिरों की तुलना में उनका अनुपात उनकी विनीतता और इस बात की ओर संकेत करता था कि वे पराजित हो जाएंगे। मदद (विजय) सहायता है; अतः अल्लाह ने बद्र के दिन उनकी सहायता की, और उसमें मुशरिकों (बहुदेववादियों) के सरदार मारे गए, और उसी दिन पर इस्लाम की नींव रखी गई (3), और यह पैगंबर ﷺ द्वारा लड़ी गई पहली लड़ाई थी (4)। सहीह मुस्लिम में बुरैदा से वर्णित है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने सत्रह युद्ध अभियानों में भाग लिया, जिनमें से आठ (5) में उन्होंने लड़ाई लड़ी। और उसी में अबू (6) इसहाक से वर्णित है, उन्होंने कहा: मैं जैद बिन अरक़म से मिला और उनसे पूछा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कितने युद्ध अभियान किए? उन्होंने कहा: उन्नीस अभियान। मैंने पूछा: आपने उनके साथ कितने अभियानों में भाग लिया? उन्होंने कहा: सत्रह अभियानों में। उन्होंने कहा: मैंने पूछा: तो उनके द्वारा किया गया पहला अभियान कौन सा था? उन्होंने कहा: ज़ात अल-उसर या अल-उशैर (7)। यह सब उन बातों के विपरीत है जिसका अनुसरण इतिहासकार और जीवनी लेखक करते हैं। मुहम्मद इब्न साद ने अपनी पुस्तक «अल-तबाक़ात» में कहा है: अल्लाह के रसूल ﷺ के युद्ध अभियान सत्ताईस थे, और उनकी छोटी सैन्य टुकड़ियाँ (सराया) छप्पन थीं, और एक वर्णन में: छियालीस, और वे जिनमें अल्लाह के रसूल ﷺ ने युद्ध किया: बद्र, उहुद (8), अल-मुरैसी', अल-खंदक, खैबर, कुरैज़ा, विजय (मक्का), हुनैन और अत्त-ताइफ़। उन्होंने कहा...

(1) इसकी आयत (9 - 10) की व्याख्या में। (2) प्रतियों में: अल-मुताअम्मिल, और जो स्थापित है वह (म) से है। (3) (द), (ज़) और (म) में: इब्तना, और जो स्थापित है वह (ख), (ज़) और (फ़) से है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 502/1। (5) अल-मुफहिम लिमा अश्कला मिन तल्खीस किताब मुस्लिम 693/3 और इससे लेखक ने हदीस उद्धृत की है, और सहीह मुस्लिम (1814) में है कि उन्होंने ﷺ ने सत्रह के बजाय उन्नीस युद्ध किए। (6) (ज़) और (म) में: इब्न, और यह एक गलती है, और अबू इसहाक अस्-सुबैई हैं। (7) सहीह मुस्लिम (1254) पृ. 1447 (जिहाद और अभियानों की पुस्तक),

और इसे अहमद (19335) और बुखारी (3949) ने उद्धृत किया है। (8) प्रतियों में: बद्रन व अहदन, और जो स्थापित है वह (म) से है।

سورة آل عمران: آیات ۱۲۳ - ۱۲۵ ۲۹۳

«الانفال» میں، ان شاء اللہ تعالیٰ (۱)۔ اور ﴿أَذِلَّةٌ﴾ کا معنی ہے: تھوڑے؛ اور یہ اس لیے کہ وہ تین سو تیرہ یا چودہ آدمی تھے۔ جبکہ ان کا دشمن نو سو سے ایک ہزار کے درمیان تھا۔ اور «أذلة» ذلیل کی جمع ہے۔ اس مقام پر ذلت کا نام استعارہ ہے، اور وہ اپنی ذات میں صرف باعزت (اَعِزَّة) تھے، لیکن دشمن اور روئے زمین کے تمام حصوں میں کفار کے مقابلے میں ان کی نسبت، غور کرنے پر (۲) ان کی عاجزی اور مغلوبیت کا تقاضا کرتی تھی۔ اور نصر کا مطلب ہے: مدد؛ پس اللہ نے بدر کے دن ان کی مدد فرمائی، اور اس میں مشرکین کے سردار مارے گئے، اور اسی دن پر اسلام کی بنیاد پڑی (۳)، اور یہ پہلا قتال تھا جو نبی ﷺ نے لڑا (۴)۔ اور صحیح مسلم میں بریدہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے سترہ غزوات کیے، جن میں سے آٹھ (۵) میں آپ نے قتال فرمایا۔ اور اسی میں ابو (۶) اسحاق سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میں زید بن ارقم سے ملا، تو میں نے ان سے پوچھا: رسول اللہ ﷺ نے کتنے غزوات کیے؟ انہوں نے کہا: انیس غزوات۔ میں نے پوچھا: آپ نے ان کے ساتھ کتنے غزوات کیے؟ انہوں نے کہا: سترہ غزوات۔ انہوں نے کہا: میں نے پوچھا: تو پہلا غزوہ کون سا تھا جو آپ نے لڑا؟ انہوں نے کہا: ذات العسیر یا العشیر (۷)۔ اور یہ سب مؤرخین اور سیرت نگاروں کے موقف کے خلاف ہے۔ محمد بن سعد نے اپنی کتاب «الطبقات» میں کہا ہے: رسول اللہ ﷺ کے غزوات ستائیس ہیں، اور آپ کے سرایا چھپن ہیں، اور ایک روایت میں: چھیالیس، اور جن میں رسول اللہ ﷺ نے قتال فرمایا وہ ہیں: بدر، احد (۸)، المریسیع، خندق، خیبر، قریظہ، فتح مکہ، حنین، اور طائف۔ انہوں نے کہا۔۔۔

(۱) اس کی آیات (۹ - ۱۰) کی تفسیر میں۔ (۲) نسخوں میں: المتأمل، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (۳) (د)، (ظ) اور (م) میں: ابتنی، اور ثابت شدہ (خ)، (ز) اور (ف) سے ہے۔ (۴) المحرر الوجیز

۵۰۲/۱۔ (۵) المفہم لما اشکل من تلخیص کتاب مسلم ۳/۶۹۳ اور اسی سے مصنف نے حدیث نقل کی ہے، اور صحیح مسلم (۱۸۱۴) میں ہے کہ آپ ﷺ نے سترہ کے بجائے انیس غزوات کیے۔ (۶) (ظ) اور (م) میں: ابن، اور یہ غلط ہے، اور ابو اسحاق: السبیعی ہیں۔ (۷) صحیح مسلم (۱۲۵۴) ص ۱۴۴۷ (کتاب الجہاد والسیر)، اور اسے احمد (۱۹۳۳۵) اور بخاری (۳۹۴۹) نے روایت کیا ہے۔ (۸) نسخوں میں: بدراً وأحداً، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔

Page 294 Surah Al-Imran: Verses 123 - 125

Ibn Sa'd: This is what we have collectively agreed upon. In some reports, it is mentioned that he fought in Bani al-Nadir, and in Wadi al-Qura upon his return from Khaybar, and in Al-Ghaba (1). Once this is established, we say: Zayd and Buraydah, each of them only reported what was in their knowledge or what they witnessed. Zayd's statement: "The first raid he led was Dhat al-Usayr (4)," also contradicts what historians and biographers have said. Muhammad ibn Sa'd said: Before the Battle of Al-Ushayra, there were three raids, meaning he led them himself (5). Ibn Abd al-Barr said in the book "Al-Durar fi al-Maghazi wa al-Siyar" (6): The first raid led by the Messenger of Allah ﷺ was the Battle of Waddan (7). He led it himself in Safar; that was because he arrived in Medina when twelve nights had passed from Rabi' al-Awwal, and he stayed there for the remainder of Rabi' al-Awwal and the rest of the year until Safar of the second year of Hijra. Then he set out in the mentioned Safar, appointing Sa'd ibn 'Ubadah over Medina until he reached Waddan. He made a peace treaty with the Banu Damrah, then returned to Medina without encountering war. It is also called the Battle of Al-Abwa. Then he stayed in Medina until Rabi' al-Akhar of the aforementioned year, then set out during it, appointing Al-Sa'ib ibn 'Uthman ibn Maz'un over Medina, until he reached Buwat from the direction of Radwa (8). Then he returned to Medina without encountering war, and stayed there for the remainder...

Footnotes: (1) Al-Mufhim 3/691, and from it the author cited the saying of Ibn Sa'd. In Al-Tabaqat 2/5-6, it is mentioned that the expeditions he sent out were forty-seven. Al-Ghaba: a place near Medina from its uplands, where there were properties belonging to its people. Al-Nihayah (Ghayb). (2) In the copies: "minhum" (of them), and the established version is from (m). (3) In (d) and (m): "bima" (with what). (4) In (za) Al-'Ashir, and in (m) Al-'Asirah. (5) Al-Mufhim 3/692, and from it he cited the saying of Ibn Sa'd. In Al-Tabaqat 2/8-9, he mentions the three raids the Prophet ﷺ led before the Battle of Al-Ushayra in detail. (6) Pp. 90 - 94. (7) Waddan: a place between Mecca and Medina in the outskirts of Al-Fur', between it and Al-Abwa is about eight miles, near Al-Juhfah, and between Al-Abwa and Al-Juhfah on the side of Medina is twenty-three miles. Mu'jam al-Buldan 1/79 and 5/365. (8) Buwat, with a damma on the 'B' and a fatha on the 'W': a mountain among the mountains of Juhaynah, in the direction of Radwa. Radwa: a mountain in Medina, which is from Yanbu' at a distance of one day's travel, and from Medina at seven stages. Mu'jam al-Buldan 1/503 and 3/51.

पृष्ठ 294 सूरह आल-इमरान: आयत 123 - 125

इब्न साद: यह वही है जिस पर हम सब सहमत हुए हैं। कुछ विवरणों में यह है कि उन्होंने बनी अन-नदीर में, और खैबर से वापसी पर वादी अल-कुरा में, और अल-गाबा (1) में युद्ध किया। जब यह स्थापित हो गया, तो हम कहते हैं: ज़ैद और बुरैदा, उनमें से प्रत्येक ने केवल वही बताया जो उनके ज्ञान में था या जो उन्होंने देखा था। ज़ैद का यह कथन कि: "पहली लड़ाई जो उन्होंने लड़ी थी वह ज़ात अल-उसर (4) थी," इतिहासकारों और जीवनी लेखकों के कहे के भी विपरीत है। मुहम्मद बिन साद ने कहा: अल-उशायरा की लड़ाई से पहले तीन लड़ाइयाँ हुई थीं, यानी उन्होंने स्वयं उनका नेतृत्व किया था (5)। इब्न अब्द अल-बर्र ने "अल-दुरर फ़ी अल-मगाज़ी व अल-सियर" (6) पुस्तक में कहा है: अल्लाह के रसूल ﷺ द्वारा लड़ी गई पहली लड़ाई वद्दान की लड़ाई (7) थी। उन्होंने स्वयं सफ़र के महीने में इसका नेतृत्व किया था; ऐसा इसलिए था क्योंकि वे रबी-उल-अव्वल की बारह रातें बीत जाने पर मदीना पहुँचे थे, और शेष रबी-उल-अव्वल और पूरे वर्ष हिजरत के दूसरे वर्ष के सफ़र तक वहीं रहे। फिर वे उक्त सफ़र में निकले, और सअद बिन उबादा को मदीना का कार्यभार सौंपा जब तक कि वे वद्दान नहीं पहुँच गए। उन्होंने बनू दमरा के साथ शांति समझौता किया, फिर बिना युद्ध के मदीना लौट आए। इसे अल-अबवा की लड़ाई भी कहा जाता है। फिर वे उक्त वर्ष के रबी-उल-आखिर तक मदीना में रहे, फिर उसी दौरान निकले, और अल-साइब बिन उस्मान बिन मज़ून को मदीना का कार्यभार सौंपा, यहाँ तक कि वे रज़वा (8) की दिशा से बुवात पहुँचे। फिर वे बिना युद्ध के मदीना लौट आए, और शेष समय वहीं रहे...

पाद-टिप्पणियाँ: (1) अल-मुफ़हिम 3/691, और उससे लेखक ने इब्न साद के कथन को उद्धृत किया। अल-तबाक़ात 2/5-6 में यह है कि जिन अभियानों को उन्होंने भेजा था वे सैंतालीस थे। अल-गाबा: मदीना के पास उसके ऊपरी इलाकों में एक स्थान, जहाँ वहाँ के लोगों की संपत्ति थी। अल-निहाया (ग़ैब)। (2) प्रतियों में: "मिनहुम" (उनमें से), और स्थापित पाठ (म) से है। (3) (द) और (म) में: "बिमा" (जिसके साथ)। (4) (ज़) में अल-अशीर, और (म) में अल-असीरा। (5) अल-मुफ़हिम 3/692 और उससे उन्होंने इब्न साद के कथन को उद्धृत किया। अल-तबाक़ात 2/8-9 में उन्होंने अल-उशायरा की लड़ाई से पहले नबी ﷺ द्वारा लड़ी गई तीन लड़ाइयों का विस्तार से उल्लेख किया है। (6) पृष्ठ 90 - 94। (7) वद्दान: अल-फुर के बाहरी इलाके में मक्का और मदीना के बीच एक स्थान, इसके और अल-अबवा के बीच लगभग आठ मील की दूरी है, अल-जुहफ़ा के पास, और अल-अबवा और अल-जुहफ़ा के बीच मदीना की तरफ तेईस मील है। मुअजम अल-बुल्दान 1/79 और 5/365।

(8) बुवात, 'ब' पर पेश और 'व' पर ज़बर के साथ: जुहैना के पहाड़ों में से एक पहाड़, रज़वा की दिशा में। रज़वा: मदीना में एक पहाड़, जो यनबू से एक दिन की यात्रा पर है, और मदीना से सात मंज़िलों की दूरी पर है। मुअजम अल-बुल्दान 1/503 और 3/51।

صفحہ ۲۹٤ سورہ آل عمران: آیات ۱۲۳ - ۱۲۵

ابن سعد: یہ وہ ہے جس پر ہمارا اتفاق ہوا ہے۔ اور بعض روایات میں ہے کہ انہوں نے بنی النضیر میں، اور خیبر سے واپسی پر وادی القریٰ میں، اور الغابہ (۱) میں قتال کیا۔ جب یہ طے پا گیا تو ہم کہتے ہیں: زید اور بریدہ، ان میں سے ہر ایک نے وہی خبر دی جو ان کے علم میں تھی یا جس کا انہوں نے مشاہدہ کیا۔ اور زید کا قول: "پہلا غزوہ جو انہوں نے لڑا وہ ذات العسیر (٤) تھا،" مؤرخین اور سیرت نگاروں کے کہے ہوئے کے بھی خلاف ہے۔ محمد بن سعد نے کہا: غزوہ عشیرہ سے پہلے تین غزوے ہوئے تھے، یعنی جن میں انہوں نے خود شرکت فرمائی (٥)۔ اور ابن عبد البر نے کتاب «الدرر في المغازي والسير» (٦) میں کہا: پہلا غزوہ جو رسول اللہ ﷺ نے لڑا وہ غزوہ ودان (۷) تھا، جس میں آپ ﷺ نے خود صفر کے مہینے میں شرکت فرمائی؛ اور وہ اس لیے کہ آپ ﷺ مدینہ تشریف لائے جب ربیع الاول کی بارہ راتیں گزر چکی تھیں، اور ربیع الاول کے باقی ایام اور سال کا باقی حصہ ہجرت کے دوسرے سال کے صفر تک وہیں قیام فرمایا۔ پھر مذکورہ صفر میں روانہ ہوئے، اور مدینہ پر سعد بن عبادہ کو مقرر فرمایا یہاں تک کہ ودان پہنچے، پس بنی ضمرہ سے صلح کی، پھر مدینہ واپس تشریف لائے اور کوئی جنگ نہ ہوئی، اور اسی کو غزوہ ابواء کہا جاتا ہے، پھر مذکورہ سال کے ربیع الآخر تک مدینہ میں قیام فرمایا، پھر اس میں روانہ ہوئے، اور مدینہ پر السائب بن عثمان بن مظعون کو مقرر فرمایا، یہاں تک کہ رضویٰ (۸) کی جانب سے بواط پہنچے، پھر مدینہ واپس تشریف لائے اور کوئی جنگ نہ ہوئی، پھر باقی عرصہ وہیں قیام فرمایا...

حواشی: (۱) المفہم ۳/٦۹۱، اور اس سے مصنف نے ابن سعد کا قول نقل کیا۔ اور جو الطبقات ۲/٥ - ٦ میں ہے کہ آپ کے بھیجے ہوئے سرایا (لشکری مہمات) سینتالیس تھے، اور الغابہ: مدینہ کے

قریب اس کے بالائی حصوں میں ایک مقام ہے، جہاں اہل مدینہ کے مال (اموال و جائیداد) تھے۔ النہایہ (غیب)۔ (۲) نسخوں میں: "منہم" ہے، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (۳) (د) اور (م) میں: "بما" ہے۔ (٤) (ظ) میں العشیر، اور (م) میں العسیرہ ہے۔ (٥) المفہم ۳/٦۹۲ اور اس سے انہوں نے ابن سعد کا قول نقل کیا۔ اور الطبقات ۲/۸ - ۹ میں ان تین غزوات کا ذکر ہے جو نبی ﷺ نے غزوہ عشیرہ سے پہلے لڑے، تفصیل کے ساتھ (٦) ص ۹۰ - ۹٤ ۔ (۷) ودان: مکہ اور مدینہ کے درمیان الفُرع کے اطراف میں ایک مقام ہے، اس کے اور ابواء کے درمیان تقریباً آٹھ میل کا فاصلہ ہے، یہ جحفہ کے قریب ہے، اور ابواء اور جحفہ کے درمیان مدینہ کی جانب سے تئیس میل کا فاصلہ ہے۔ معجم البلدان ۱/۷۹ اور ٥/۳٦٥ ۔ (۸) بواط، با کے ضمہ اور واؤ کے فتحہ کے ساتھ: قبیلہ جہینہ کے پہاڑوں میں سے ایک پہاڑ ہے، رضویٰ کی جانب، اور رضویٰ: مدینہ میں ایک پہاڑ ہے، جو ینبع سے ایک دن کی مسافت پر ہے، اور مدینہ سے سات منزلوں کی دوری پر ہے۔ معجم البلدان ۱/٥۰۳ اور ۳/٥۱ ۔

Surah Al-Imran: Verses 123 - 125 295

...Rabi' al-Akhir, and part of Jumada al-Ula, then he set out on a military expedition, and appointed Abu Salama ibn Abd al-Asad as deputy over Medina. He took the path of Malal (1) to al-'Ushayrah.

I said: Ibn Ishaq mentioned from Ammar ibn Yasir, who said: Ali ibn Abi Talib and I were companions during the expedition of al-'Ushayrah from the valley of Yanbu'. When the Messenger of Allah ﷺ reached it, he stayed there for a month, made peace with Banu Mudlij and their allies from Banu Damrah, and established a truce with them. Ali ibn Abi Talib said to me: "O Abu al-Yaqzan, would you like to go to these people—a group of Banu Mudlij working at a spring of theirs—and see how they work?" So we went to them and watched them for a while. Then sleep overcame us, so we headed to a small grove of young palm trees in dusty ground and slept there. By Allah, nothing woke us except the Messenger of Allah ﷺ with his foot. We sat up, and we were covered in dust from that ground. On that day, the Messenger of Allah ﷺ said to Ali: "O Abu Turab" (2). We informed him of what happened to us, and he said: "Shall I not tell you of the two most wretched of men?" We said: "Yes, O Messenger of Allah." He said: "The one from Thamud who hamstrung the she-camel, and the one who will strike you, O Ali, upon this." And the Messenger of Allah ﷺ placed his hand on his (Ali's) head, "until he wets this from it." And he placed his hand on his (Ali's) beard. (3)

Abu Umar (4) said: He stayed there for the remainder of Jumada al-Ula and nights of Jumada al-Akhira, made peace with Banu Mudlij, then returned without having engaged in battle.

Then, a few days after that, the first Battle of Badr took place. This is what historians and biographers do not doubt, so Zayd ibn Arqam only reported what he knew. And Allah knows best.

It is also said: Dhat al-'Usayr, with the letter 'sin' (s) and 'shin' (sh), and a 'ha' is added to it, so it is said: al-'Ushayrah (5).

(1) In (d) "Sakkak", and in (z) and (m) "Malik", which is an error. The established reading from (kh), (z), and (f) is "Malal", which matches what is in Al-Mufhim 3/692,

and from it the author quoted Ibn Abd al-Barr’s statement. Malal: a place, it is said it was named Malal because a traveler from Medina does not reach it except after great effort and weariness (malal). It is about twenty miles from Medina, or slightly more. Said by al-Suhayli in Al-Rawd al-Unuf 3/28, see also Mu’jam al-Buldan 5/194. (2) In (m): "What is the matter with you, O Abu Turab?" (3) Sirat Ibn Hisham 1/599-600, and the Hadith was recorded by Ahmad (18321). His saying: "sawar" means small palm trees, and "daq’a" is soft soil, and "ahabbana" means he woke us up. Al-Imla’ al-Mukhtasar fi Sharh Gharib al-Siyar by al-Khushani 2/32-33. (4) In ad-Durar fi Ikhtisar al-Maghazi wa as-Siyar p. 94. (5) Al-Mufhim 3/692 and what precedes it.

सूरह आल-इमरान: आयतें 123 - 125 295

...रबीउल-आखिर और जुमादल-उला के कुछ हिस्से में, फिर वह एक सैन्य अभियान पर निकले, और अबू सलामा इब्न अब्द अल-असद को मदीना का कार्यवाहक नियुक्त किया। उन्होंने मलाल (1) के रास्ते अल-उशायरा की ओर प्रस्थान किया।

मैंने कहा: इब्न इशाक ने अम्मार बिन यासिर के हवाले से उल्लेख किया है, जिन्होंने कहा: मैं और अली बिन अबी तालिब यानबू की घाटी से अल-उशायरा के अभियान के दौरान साथी थे। जब अल्लाह के रसूल ﷺ वहां पहुंचे, तो वह एक महीने तक वहां रहे, उन्होंने बनू मुदलीज और बनू दमरह के उनके सहयोगियों के साथ शांति समझौता किया और उनके साथ युद्धविराम स्थापित किया। अली बिन अबी तालिब ने मुझसे कहा: "हे अबू अल-यक़ज़ान, क्या तुम इन लोगों के पास जाना चाहोगे—बनू मुदलीज का एक समूह जो अपने एक झरने पर काम कर रहा है—और देखना चाहोगे कि वे कैसे काम करते हैं?" इसलिए हम उनके पास गए और कुछ देर तक उन्हें देखते रहे। फिर हमें नींद आ गई, इसलिए हम धूल भरी ज़मीन पर छोटे खजूर के पेड़ों के एक झुंड की ओर चले गए और वहां सो गए। अल्लाह की कसम, अल्लाह के रसूल ﷺ के अलावा किसी ने हमें नहीं जगाया, उन्होंने अपने पैर से हमें जगाया। हम उठकर बैठ गए और हम उस ज़मीन की धूल से ढके हुए थे। उस दिन अल्लाह के रसूल ﷺ ने अली से कहा: "हे अबू तुराब" (2)। हमने उन्हें बताया कि हमारे साथ क्या हुआ था, तो उन्होंने कहा: "क्या मैं तुम्हें दो सबसे अभागे पुरुषों के बारे में न बताऊं?" हमने कहा: "हाँ, हे अल्लाह के रसूल।" उन्होंने कहा: "समुद का वह व्यक्ति जिसने ऊंटनी की कूचें काट दी थीं, और वह जो तुम पर प्रहार करेगा, हे अली, इस पर।" और अल्लाह के रसूल ﷺ ने अपना हाथ उनके(अली के) सिर पर रखा, "जब तक कि वह इससे इसे गीला न कर दे।" और उन्होंने अपना हाथ उनकी (अली की) दाढ़ी पर रखा। (3)

अबू उमर (4) ने कहा: वह जुमादल-उला के शेष भाग और जुमादल-आखिरा की रातों तक वहीं रहे, बनू मुदलीज के साथ समझौता किया, फिर बिना किसी युद्ध के वापस लौट आए।

फिर उसके कुछ दिनों बाद बद्र की पहली लड़ाई हुई। इतिहासकारों और जीवनीकारों को इस पर कोई संदेह नहीं है, इसलिए ज़ैद इब्न अरकम ने केवल वही बताया जो उन्हें पता था। और अल्लाह बेहतर जानता है।

यह भी कहा जाता है: ज़ात अल-उसैर, 'सीन' (s) और 'शीन' (sh) के साथ, और इसमें 'हा' (h) जोड़ा जाता है, तो इसे अल-उशायरा (5) कहा जाता है।

(1) (द) में "सक्कक", और (ज़) और (म) में "मलिक", जो कि एक त्रुटि है। (ख), (ज़), और (फ़) से स्थापित पाठ "मलाल" है, जो अल-मुफ़हिम 3/692 में है, और वहीं से लेखक ने इब्न अब्द अल-बर्र के कथन को उद्धृत किया है। मलाल: एक स्थान, कहा जाता है कि इसका नाम मलाल इसलिए पड़ा क्योंकि मदीना से यात्री भारी प्रयास और थकान (मलाल) के बाद ही वहां पहुँच पाता है। यह मदीना से लगभग बीस मील दूर है, या थोड़ा अधिक। अल-सुहैली ने अल-रौद अल-उनुफ़ 3/28 में कहा है, मुअजम अल-बुलदान 5/194 भी देखें। (2) (म) में: "तुम्हें क्या हुआ है, हे अबू तुराब?" (3) सीरत इब्न हिशाम 1/599-600, और हदीस अहमद (18321) द्वारा दर्ज की गई है। उनका कहना है: "सवर" का अर्थ छोटे खजूर के पेड़ हैं, "दकआ" नरम मिट्टी है, और "अहब्बाना" का अर्थ है उन्होंने हमें जगाया। अल-खुशानी द्वारा लिखित अल-इमला अल-मुख्तसर फी शरह गरीब अल-सियार 2/32-33। (4) अद-दुरर फी इख्तिसार अल-मगाज़ी वा अस-सियार पृष्ठ 94 में। (5) अल-मुफ़हिम 3/692 और उससे पहले का भाग।

سورہ آل عمران: آیات ۱۲۳ - ۱۲۵ ۲۹۵

ربیع الآخر اور جمادی الاول کے کچھ حصے میں، پھر آپ ﷺ جہاد کے لیے نکلے اور مدینہ پر ابو سلمہ بن عبد الاسد کو اپنا نائب مقرر کیا۔ آپ ﷺ نے ملل (۱) کے راستے سے العشیرہ کا رخ کیا۔

میں نے کہا: ابن اسحاق نے عمار بن یاسر سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: میں اور علی بن ابی طالب غزوہ عشیرہ کے دوران بطن ینبع سے ساتھی تھے۔ جب رسول اللہ ﷺ وہاں پہنچے تو آپ ﷺ نے وہاں ایک ماہ قیام فرمایا، بنو مدلج اور بنو ضمرہ سے ان کے حلیفوں کے ساتھ صلح کی اور ان سے جنگ نہ کرنے کا معاہدہ کیا۔ علی بن ابی طالب نے مجھ سے کہا: اے ابو الیقظان، کیا تم ان لوگوں کے پاس چلنا پسند کرو گے—بنو مدلج کے کچھ لوگ جو اپنے ایک چشمے پر کام کر رہے ہیں—تاکہ ہم دیکھیں کہ وہ کیسے کام کرتے ہیں؟ چنانچہ ہم ان کے پاس گئے اور کچھ دیر انہیں دیکھتے رہے، پھر ہمیں نیند آگئی، تو ہم نے ریتلی زمین پر کھجور کے چھوٹے پودوں کے جھنڈ کا رخ کیا اور وہاں سو گئے۔ اللہ کی قسم، ہمیں رسول اللہ ﷺ کے علاوہ کسی نے بیدار نہیں کیا، آپ ﷺ نے اپنے قدمِ مبارک سے ہمیں جگایا۔ ہم اٹھ بیٹھے اور ہم اس مٹی سے اٹے ہوئے تھے۔ اس دن رسول اللہ ﷺ نے علی سے فرمایا: ”اے ابو تراب“ (۲)۔ ہم نے آپ ﷺ کو اپنے ساتھ پیش آنے والا واقعہ بتایا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: ”کیا میں تمہیں دو سب سے بدبخت انسانوں کے بارے میں نہ بتاؤں؟“ ہم نے عرض کیا: کیوں نہیں، یا رسول اللہ! آپ ﷺ نے فرمایا: ”ثمود کا وہ شخص جس نے اونٹنی کی کونچیں کاٹ ڈالی تھیں، اور وہ جو تم پر وار کرے گا، اے علی، اس پر۔“ اور رسول اللہ ﷺ نے اپنا دستِ مبارک ان کے سر پر رکھا ”یہاں تک کہ وہ اس سے اسے تر کر دے۔“ اور آپ ﷺ نے اپنا ہاتھ ان کی داڑھی پر رکھا۔ (۳)

ابو عمر (۴) نے کہا: آپ ﷺ نے وہاں جمادی الاول کا بقیہ حصہ اور جمادی الآخر کی چند راتیں قیام فرمایا، بنو مدلج کے ساتھ صلح کی، پھر بغیر جنگ کے واپس تشریف لے آئے۔

پھر اس کے کچھ ہی دنوں بعد غزوہ بدرِ اولیٰ پیش آیا۔ تاریخ اور سیرت کے ماہرین کو اس میں کوئی شک نہیں ہے، لہٰذا زید بن ارقم نے صرف وہی بتایا جو انہیں معلوم تھا۔ واللہ اعلم۔

اور کہا جاتا ہے: ذات العسیر، سین اور شین کے ساتھ، اور اس میں 'ہا' کا اضافہ کیا جاتا ہے تو اسے العشیرہ (۵) کہا جاتا ہے۔

(۱) (د) میں 'صکک' ہے، اور (ظ) اور (م) میں 'ملک' ہے جو کہ غلط ہے، اور (خ)، (ز) اور (ف) میں 'ملل' ثابت ہے، اور یہی المفہم ۳ / ۶۹۲ کے مطابق ہے، اور اسی سے مصنف نے ابن عبد البر کا قول نقل کیا ہے۔ ملل: ایک مقام کا نام ہے، کہا جاتا ہے کہ اسے ملل اس لیے کہا جاتا ہے کہ مدینہ سے وہاں جانے والا شخص سخت مشقت اور تھکن (ملال) کے بعد ہی پہنچ پاتا ہے۔ یہ مدینہ سے تقریباً بیس میل یا اس سے کچھ زیادہ دور ہے۔ یہ بات سہیلی نے الروض الانف ۳ / ۲۸ میں کہی ہے، اور معجم البلدان ۵ / ۱۹۴ ملاحظہ کریں۔ (۲) (م) میں ہے: تمہیں کیا ہوا اے ابو تراب؟ (۳) سیرت ابن ہشام ۱ / ۵۹۹ - ۶۰۰، اور حدیث کو احمد (۱۸۳۲۱) نے روایت کیا ہے۔ 'صور' سے مراد چھوٹے کھجور کے درخت ہیں، 'دقعاء' نرم مٹی کو کہتے ہیں، اور 'اہبنا' کا مطلب بیدار کرنا ہے۔ الاملاء المختصر فی شرح غریب السیر للخشنی ۲ / ۳۲ - ۳۳۔ (۴) الدرر فی اختصار المغازی والسیر ص ۹۴ میں۔ (۵) المفہم ۳ / ۶۹۲ اور اس سے پہلے کے صفحات۔

Surah Al Imran: Verses 123 - 125

Page 296

Then came the Great Battle of Badr, which is the greatest of scenes in terms of virtue for those who witnessed it. In it, Allah supported His Prophet and the believers with His angels, according to the consensus of scholars. The apparent meaning of the verse points to this, not to the Day of Uhud. Those who said it was on the Day of Uhud consider the words of Allah Almighty: {And Allah had already given you victory at Badr...} until {that you may be grateful} as a parenthetical statement between the two parts of speech. This is the opinion of Amir al-Sha’bi (1), but others disagreed with him.

The reports are numerous that the angels were present on the Day of Badr and fought. Among them is the statement of Abu Usayd Malik ibn Rabi'ah (2): "If I were with you now at Badr and had my eyesight, I would show you the mountain pass from which the angels emerged; I have no doubt or suspicion about it." Narrated by Uqayl, from Al-Zuhri, from Abu Hazim Salamah ibn Dinar (3).

Ibn Abi Hatim said: "This is the only hadith known from Al-Zuhri on the authority of Abu Hazim." It is said that Abu Usayd was the last of the people of Badr to die; Abu Umar mentioned this in "Al-Isti'ab" and elsewhere (4).

In "Sahih" Muslim (5), from the hadith of Umar ibn al-Khattab, he said: "On the Day of Badr, the Messenger of Allah (PBUH) looked at the polytheists, and they were a thousand, while his companions were three hundred and seventeen (6) men. Then the Prophet of Allah (PBUH) faced the Qiblah, then stretched out his hands and began to call upon his Lord: 'O Allah, fulfill for me what You have promised me. O Allah, grant me (7) what You have promised me. O Allah, if You destroy this band of people of Islam, You will not be worshipped on earth.' He continued to call upon his Lord, stretching out his hands, facing the Qiblah, until his cloak fell from his shoulders. Abu Bakr came to him, picked up his cloak, put it on his shoulders, then held him from behind and said: 'O Prophet of Allah, your entreaty to your Lord is sufficient (8), for He will surely fulfill for you what He has promised you.' Then Allah, Mighty and Majestic, revealed:...

(1) Tafsir al-Tabari 6/20-21. (2) Following it in (m): and he was a martyr of Badr. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/503; recorded by al-Tabari 6/22, and al-Bayhaqi in Dala'il al-Nubuwwah 3/52-53. (4) Al-Isti'ab 11/122 (on the margin of al-Isabah). (5) Numbered

(1763), and what will appear in brackets is from it; it is also in Musnad Ahmad (208). (6) In (m) and Sahih Muslim: "and nineteen," and what is established here agrees with Al-Mufhim 3/572, and from it the author quoted. (7) In (m) and Sahih Muslim: "aat" (grant). (8) Nominative case as the subject of 'kafa' (is enough), and also recorded in the accusative as the object. Al-Mufhim 3/576.

सूरह अल इमरान: आयतें 123 - 125

पृष्ठ 296

फिर बद्र की महान लड़ाई हुई, और जो लोग इसमें शामिल थे, उनके लिए यह गुण के मामले में सबसे महान दृश्यों में से एक है। विद्वानों के एक समूह के अनुसार, इसमें अल्लाह ने अपने नबी और विश्वासियों की मदद अपने फरिश्तों के साथ की, और आयत का स्पष्ट अर्थ इसी की ओर इशारा करता है, उहुद के दिन की ओर नहीं। और जिसने कहा कि वह उहुद के दिन था, उसने अल्लाह तआला के इस कथन को: {और निश्चित रूप से अल्लाह ने बद्र में तुम्हारी मदद की...} से लेकर {ताकि तुम शुक्रगुज़ार बनो} तक को दो बातों के बीच एक हस्तक्षेप (parenthesis) माना है। यह आमिर अल-शाबी (1) का कथन है, और अन्य लोगों ने इसका विरोध किया है।

विभिन्न रिवायतें इस बात की पुष्टि करती हैं कि बद्र के दिन फरिश्ते मौजूद थे और उन्होंने लड़ाई लड़ी थी; इसमें अबू उसैद मलिक बिन रबीआ (2) का कथन शामिल है: "अगर मैं अभी बद्र में तुम्हारे साथ होता और मेरी आँखों की रोशनी होती, तो मैं तुम्हें वह दर्रा दिखाता जहाँ से फरिश्ते निकले थे; मुझे इसमें कोई संदेह या संशय नहीं है।" इसे उक़ैल ने अल-ज़ुहरी से, और उन्होंने अबू हाज़िम सलामा बिन दीनार (3) से रिवायत किया है।

इब्न अबी हातिम ने कहा: "अल-ज़ुहरी से अबू हाज़िम के माध्यम से इस एक हदीस के अलावा और कोई हदीस नहीं जानी जाती।" और अबू उसैद के बारे में कहा जाता है कि वह बद्र वालों में से मरने वाले अंतिम व्यक्ति थे; इसका उल्लेख अबू उमर ने "अल-इस्तियाब" और अन्य पुस्तकों (4) में किया है।

और "सहीह" मुस्लिम (5) में उमर बिन अल-खत्ताब की हदीस से है, उन्होंने कहा: "जब बद्र का दिन था, तो अल्लाह के रसूल (सल्ल.) ने मुशरिकों (बहुदेववादियों) की ओर देखा और वे एक हज़ार थे, जबकि उनके साथी तीन सौ सत्रह (6) व्यक्ति थे। फिर अल्लाह के नबी (सल्ल.) ने क़िबला की ओर मुँह किया, फिर अपने हाथ फैलाए और अपने रब को पुकारने लगे: 'ऐ अल्लाह, तूने मुझसे जो वादा किया है उसे मेरे लिए पूरा कर दे, ऐ अल्लाह, तूने मुझसे जो वादा किया है वह मुझे अता कर (7)। ऐ अल्लाह, अगर तू इस्लाम के लोगों की इस जमात को नष्ट कर देगा, तो धरती पर तेरी इबादत नहीं की जाएगी।' वह अपने रब को पुकारते रहे, अपने हाथ फैलाए हुए, क़िबला की ओर मुँह किए हुए, यहाँ तक कि उनकी चादर उनके कंधों से गिर गई। फिर अबू बक्र उनके पास आए, उनकी चादर उठाई

और उनके कंधों पर डाल दी, फिर पीछे से उन्हें थाम लिया और कहा: 'ऐ अल्लाह के नबी, आपका अपने रब से गिड़गिड़ाना (8) काफी है, वह निश्चित रूप से आपके साथ किया गया अपना वादा पूरा करेगा।' तब अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल ने उतारा:...

(1) तफ़सीर अल-तबरी 6/20-21। (2) इसके बाद (म) में है: और वह बद्र के शहीद थे। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/503, और इसे अल-तबरी 6/22 ने और अल-बैहक़ी ने दलाइल अल-नुबुव्वह 3/52-53 में निकाला है। (4) अल-इस्तियाब 11/122 (अल-इसाबा के हाशिये पर)। (5) संख्या (1763) के साथ, और जो इसके बाद कोष्ठक में आएगा वह उसी से है, और यह मुसनद अहमद (208) में भी है। (6) (म) और सहीह मुस्लिम में: "और उन्नीस", और जो यहाँ स्थापित है वह अल-मुफ्हिम 3/572 के अनुकूल है, और लेखक ने वहीं से उद्धृत किया है। (7) (म) और सहीह मुस्लिम में: "आति" (अता कर)। (8) 'रफ़ा' (nominative) के साथ क्योंकि यह 'कफ़ा' का कर्ता (subject) है, और 'नस्ब' (accusative) के साथ कर्म (object) के रूप में भी दर्ज है। अल-मुफ्हिम 3/576।

سورہ آل عمران: آیات ۱۲۳ - ۱۲۵

صفحہ ۲۹٦

پھر غزوہ بدرِ کبریٰ ہوا، جو ان لوگوں کے لیے فضیلت کے اعتبار سے عظیم ترین مشاہد میں سے ہے جنہوں نے اسے دیکھا۔ علماء کی ایک جماعت کے قول کے مطابق، اس میں اللہ نے اپنے نبی اور مومنین کی اپنے فرشتوں کے ساتھ مدد فرمائی، اور آیت کا ظاہری مفہوم اسی پر دلالت کرتا ہے، نہ کہ یومِ احد پر۔ اور جس نے یہ کہا کہ وہ یومِ احد تھا، اس نے اللہ تعالیٰ کے اس قول: ﴿وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِبَدْرٍ﴾ سے لے کر ﴿تَشْكُرُونَ﴾ تک کے حصے کو دو باتوں کے درمیان جملہ معترضہ (اعتراض) قرار دیا ہے۔ یہ عامر الشعبی (۱) کا قول ہے، اور دوسرے لوگوں نے ان کی مخالفت کی ہے۔

اور روایات سے یہ بات ثابت ہے کہ فرشتے یومِ بدر حاضر ہوئے اور انہوں نے قتال کیا؛ اسی میں سے ابو اسید مالک بن ربیعہ (۲) کا قول ہے: "اگر میں اب تمہارے ساتھ بدر میں ہوتا اور میری بینائی ہوتی تو میں تمہیں وہ درہ دکھاتا جہاں سے فرشتے نکلے تھے؛ مجھے اس میں نہ کوئی شک ہے اور نہ کوئی تردد۔" اسے عقیل نے زہری سے، انہوں نے ابو حازم سلمہ بن دینار (۳) سے روایت کیا ہے۔

ابن ابی حاتم نے کہا: "زہری کی ابو حازم سے اس ایک حدیث کے علاوہ کوئی اور حدیث معلوم نہیں ہے۔" اور ابو اسید کے بارے میں کہا جاتا ہے کہ وہ اہل بدر میں سے وفات پانے والے آخری شخص تھے؛ اسے ابو عمر نے «الاستیعاب» وغیرہ (٤) میں ذکر کیا ہے۔

اور «صحیح» مسلم (٥) میں عمر بن خطاب کی حدیث سے مروی ہے، انہوں نے کہا: "جب بدر کا دن تھا، تو رسول اللہ ﷺ نے مشرکین کی طرف دیکھا اور وہ ایک ہزار تھے، جبکہ آپ ﷺ کے صحابہ تین سو سترہ (٦) آدمی تھے۔ پھر اللہ کے نبی ﷺ نے قبلہ رخ رخ کیا، پھر اپنے ہاتھ پھیلائے اور اپنے رب کو پکارنے لگے: 'اے اللہ، تو نے مجھ سے جو وعدہ کیا ہے اسے میرے لیے پورا فرما، اے اللہ، تو نے مجھ سے جو وعدہ کیا ہے وہ مجھے عطا فرما (٧)۔ اے اللہ، اگر تو اہل اسلام کی اس جماعت کو ہلاک کر دے گا تو زمین پر تیری عبادت نہیں کی جائے گی۔' آپ ﷺ مسلسل اپنے ہاتھ پھیلائے، قبلہ رخ ہو کر اپنے رب کو پکارتے رہے، یہاں تک کہ آپ کی چادر آپ کے کندھوں سے گر گئی۔ پھر ابوبکر آپ کے پاس آئے، آپ کی چادر اٹھائی اور اسے آپ کے کندھوں پر ڈال دیا، پھر آپ کو پیچھے سے تھام لیا اور کہا: 'اے اللہ کے نبی، آپ کا اپنے رب سے یہ گڑگڑانا (٨) کافی ہے، وہ ضرور آپ کے لیے وہ وعدہ پورا کرے گا جو اس نے آپ سے کیا ہے۔' تب اللہ عزوجل نے نازل فرمایا:...

(١) تفسیر الطبری ٢٠/٦ - ٢١۔ (٢) اس کے بعد (م) میں ہے: اور وہ بدر کے شہید تھے۔ (٣) المحرر الوجیز ٥٠٣/١ ، اور اسے طبری نے ٢٢/٦ میں اور بیہقی نے دلائل النبوۃ ٥٢/٣ - ٥٣ میں نکالا ہے۔ (٤) الاستیعاب ١٢٢/١١ (الاصابۃ کے حاشیہ پر)۔ (٥) نمبر (١٧٦٣) کے ساتھ، اور جو اس کے بعد بریکٹ میں آئے گا وہ اسی سے ہے، اور یہ مسند احمد (٢٠٨) میں بھی ہے۔ (٦) (م) اور صحیح مسلم میں: "اور انیس"، اور جو یہاں ثابت ہے وہ المفہم ٣/ ٥٧٢ کے موافق ہے، اور وہیں سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (٧) (م) اور صحیح مسلم میں: "آت" (عطا فرما)۔ (٨) رفیع حالت میں اس بنا پر کہ یہ 'کفاک' کا فاعل ہے، اور نصبی حالت میں مفعول کے طور پر بھی ضبط کیا گیا ہے۔ المفہم ٣/ ٥٧٦۔

Page 297

Surat Al-Imran: Verses 123 - 125

{When you were seeking help of your Lord, and He answered you, "Indeed, I will reinforce you with a thousand from the angels, following one another."} [Al-Anfal: 9]

So Allah Almighty reinforced him with angels.

Abu Zumayl (1) said: Ibn Abbas narrated to me, saying: "While a Muslim man on that day was charging after a polytheist in front of him, he suddenly heard a crack of a whip above him and the voice of a rider saying: 'Advance, Haizum!' He looked at the polytheist in front of him, and he fell flat on his back. He looked at him and found that his nose had been struck (2), and his face was split [like the blow of a whip], and it had all turned green. The Ansari came and related that to the Messenger of Allah ﷺ, who said: 'You have spoken the truth; that was from the reinforcement of the third heaven.' They killed seventy that day and took seventy prisoners." And he mentioned the hadith.

The rest of it will come at the end of [Surah] "Al-Anfal" (3), if Allah Almighty wills. So the Sunnah and the Quran agreed on what the majority said, and praise be to Allah.

And on the authority of Kharijah bin Ibrahim, from his father, he said: The Messenger of Allah ﷺ said to Gabriel: "Who among the angels on the day of Badr was the one who said: 'Advance, Haizum'?" Gabriel said: "O Muhammad, I do not know every inhabitant of heaven" (4).

And on the authority of Ali (may Allah be pleased with him) that he addressed the people, saying: "While I was drawing water from the well of Badr, a strong wind came, the like of which I had never seen, then it went. Then came a strong wind, the like of which I had never seen except the one before it." He said: and I think he mentioned: "Then came a strong wind. The first wind was Gabriel, who descended with a thousand angels with the Messenger of Allah ﷺ. The second wind was Michael, who descended with a thousand angels on the right of the Messenger of Allah ﷺ, and Abu Bakr was on his right. The third wind was Israfil, who descended with a thousand angels on the left of the Messenger of Allah ﷺ, and I was on the left" (5).

---

(1) He is Simak al-Hanafi, one of the men of the chain of narration. (2) That is: it left a mark on him like a halter, which is a rein. Al-Mufhim 3/577. (3) In the interpretation of

verse (67) thereof. (4) Dala'il al-Nubuwwah by al-Bayhaqi 3/57, and it is a Mursal narration as mentioned by Ibn Kathir in Al-Bidaya wa'l-Nihaya 3/281. (5) Dala'il al-Nubuwwah by al-Bayhaqi 3/55 through the route of Musa bin Ya'qub al-Zam'i, from Abu al-Huwayrith that Muhammad bin Jubayr =

पृष्ठ २९७

सूरा आल-इमरान: आयत १२३ - १२५

{[याद करो] जब तुम अपने रब से मदद माँग रहे थे, तो उसने तुम्हारी पुकार सुन ली (और फरमाया) कि मैं एक हज़ार फरिश्तों से तुम्हारी मदद करने वाला हूँ जो एक के बाद एक चले आएंगे।} [अल-अनफ़ाल: ९]

अतः अल्लाह तआला ने फरिश्तों के माध्यम से उनकी सहायता की।

अबू ज़ुमैय्ल (१) ने कहा: मुझसे इब्न अब्बास ने बयान किया कि उस दिन एक मुसलमान व्यक्ति अपने सामने एक मुशरिक का पीछा कर रहा था, तभी अचानक उसने अपने ऊपर एक कोड़े की आवाज़ सुनी और एक सवार की आवाज़ आई जो कह रहा था: 'हैज़ूम! आगे बढ़ो।' उसने अपने सामने वाले मुशरिक की ओर देखा, तो वह पीठ के बल गिरा हुआ था। उसने उसे देखा तो उसकी नाक पर चोट का निशान था (२) और उसका चेहरा फटा हुआ था [जैसे कोड़े की मार लगी हो], और वह सब हरा हो गया था। वह अनसारी आए और अल्लाह के रसूल ﷺ को यह बताया। आपने ﷺ फ़रमाया: 'तुमने सच कहा, वह तीसरे आसमान की मदद में से था।' उस दिन उन्होंने सत्तर को मार डाला और सत्तर को बंदी बना लिया। और उन्होंने पूरी हदीस का उल्लेख किया।

इसकी पूर्णता 'अल-अनफ़ाल' (३) के अंत में आएगी, यदि अल्लाह ने चाहा। अतः सुन्नत और कुरान उस बात पर सहमत हैं जो बहुमत ने कही है, और अल्लाह का शुक्र है।

खरिजा बिन इब्राहिम से, अपने पिता के माध्यम से, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने जिब्रील से पूछा: 'बद्र के दिन फरिश्तों में से वह कौन था जिसने कहा था: 'हैज़ूम! आगे बढ़ो'?' जिब्रील ने कहा: 'ऐ मुहम्मद, मैं आसमान के हर निवासी को नहीं जानता' (४)।

और हज़रत अली (रज़ि.) से रिवायत है कि उन्होंने लोगों को संबोधित किया और कहा: 'जब मैं बद्र के कुएं से पानी निकाल रहा था, तो एक तेज़ हवा आई जिसकी तरह मैंने कभी नहीं देखी थी, फिर वह चली गई, फिर एक और तेज़ हवा आई जिसकी तरह मैंने पहले वाली के अलावा कभी नहीं देखी थी।' उन्होंने कहा: मेरा मानना है कि उन्होंने उल्लेख किया: 'फिर एक और तेज़ हवा आई। पहली हवा जिब्रील थे, जो अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ एक हज़ार फरिश्तों के साथ उतरे। दूसरी हवा मीकाईल थे, जो अल्लाह के रसूल ﷺ के दाहिनी ओर एक हज़ार फरिश्तों के साथ उतरे, और अबू बक्र उनके

दाहिनी ओर थे। तीसरी हवा इसराफील थे, जो अल्लाह के रसूल ﷺ के बाईं ओर एक हज़ार फरिश्तों के साथ उतरे और मैं बाईं ओर था' (५)।

---

(१) वह सिमाक अल-हनफी हैं, जो वर्णन की श्रृंखला (सनद) के पुरुषों में से एक हैं। (२) अर्थात: उस पर लगाम जैसा निशान पड़ गया था। अल-मुफ़हिम ३/ ५७७। (३) उसकी आयत (६७) की व्याख्या में। (४) बैहक़ी की दलाल अल-नबुव्वह ३/ ५७, और यह मुर्सल है जैसा कि इब्न कसीर ने अल-बिदाया वल-निहाया ३/ २८१ में उल्लेख किया है। (५) बैहक़ी की दलाल अल-नबुव्वह ३/ ५५, मूसा बिन याकूब अल-ज़मई के माध्यम से, अबू अल-हुवैरिथ से कि मुहम्मद बिन जुबैर =

صفحہ ۲۹۷

سورہ آل عمران: آیات ۱۲۳ - ۱۲۵

{جب تم اپنے رب سے فریاد کر رہے تھے تو اس نے تمہاری پکار سن لی (اور فرمایا) کہ میں ایک ہزار فرشتوں سے تمہاری مدد کرنے والا ہوں جو ایک دوسرے کے پیچھے چلے آئیں گے۔} [الأنفال: ۹]

چنانچہ اللہ تعالیٰ نے فرشتوں کے ذریعے ان کی مدد فرمائی۔

ابوزمیل (۱) نے کہا: مجھ سے ابن عباس رضی اللہ عنہما نے بیان کیا کہ ایک مسلمان شخص اس روز اپنے آگے ایک مشرک کے تعاقب میں تیزی سے بڑھ رہا تھا کہ اچانک اس نے اپنے اوپر کوڑے کی آواز سنی اور ایک سوار کی آواز آئی جو کہہ رہا تھا: 'حیزوم! آگے بڑھو۔' اس نے اپنے سامنے والے مشرک کو دیکھا تو وہ پیٹھ کے بل گرا ہوا تھا۔ اس نے اسے دیکھا تو اس کی ناک پر ضرب کا نشان تھا (۲) اور اس کا چہرہ پھٹ چکا تھا [جیسے کوڑے کی ضرب لگی ہو] اور وہ سب سبز ہو گیا تھا۔ وہ انصاری آئے اور رسول اللہ ﷺ کو یہ قصہ سنایا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: 'تم نے سچ کہا، یہ تیسرے آسمان کی مدد میں سے تھا۔' اس دن مسلمانوں نے ستر کو قتل کیا اور ستر کو قیدی بنایا۔ اور انہوں نے پوری حدیث ذکر کی۔

اس کی تفصیل ان شاء اللہ 'الأنفال' کے آخر میں (۳) آئے گی۔ پس سنت اور قرآن اس بات پر متفق ہیں جو جمہور نے کہی ہے، والحمد للہ۔

خارجہ بن ابراہیم سے، وہ اپنے والد سے روایت کرتے ہیں، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے جبرائیل علیہ السلام سے پوچھا: 'بدر کے دن فرشتوں میں سے وہ کون تھا جس نے کہا تھا: 'حیزوم!

آگے بڑھو'؟' جبرائیل علیہ السلام نے عرض کیا: 'اے محمد! میں آسمان کے تمام رہنے والوں کو نہیں جانتا' (٤)۔

اور حضرت علی رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے لوگوں کو خطبہ دیا اور فرمایا: 'جب میں بدر کے کنویں سے پانی نکال رہا تھا تو ایک تند و تیز ہوا چلی جس جیسی میں نے کبھی نہیں دیکھی تھی، پھر وہ چلی گئی، پھر ایک اور تند و تیز ہوا آئی جس جیسی میں نے پہلے والی کے سوا کبھی نہیں دیکھی تھی۔' انہوں نے کہا: میرا خیال ہے کہ انہوں نے ذکر کیا: 'پھر ایک اور تند و تیز ہوا آئی۔ پہلی ہوا جبرائیل علیہ السلام تھے جو رسول اللہ ﷺ کے ساتھ ایک ہزار فرشتوں کے ساتھ نازل ہوئے، دوسری ہوا میکائیل علیہ السلام تھے جو رسول اللہ ﷺ کی دائیں جانب ایک ہزار فرشتوں کے ساتھ نازل ہوئے اور ابوبکر ان کی دائیں جانب تھے، اور تیسری ہوا اسرافیل علیہ السلام تھے جو رسول اللہ ﷺ کی بائیں جانب ایک ہزار فرشتوں کے ساتھ نازل ہوئے اور میں بائیں جانب تھا' (٥)۔

---

(١) یہ سماک الحنفی ہیں، جو سند کے راویوں میں سے ایک ہیں۔ (٢) یعنی: اس پر لگام جیسا نشان پڑ گیا تھا۔ المفہم ٣/ ٥٧٧۔ (٣) اس کی آیت (٦٧) کی تفسیر میں۔ (٤) بیہقی کی دلائل النبوۃ ٣/ ٥٧، اور یہ مرسل ہے جیسا کہ ابن کثیر نے البدایۃ والنہایۃ ٣/ ٢٨١ میں ذکر کیا ہے۔ (٥) بیہقی کی دلائل النبوۃ ٣/ ٥٥، موسیٰ بن یعقوب الزمعی کے طریق سے، ابوالحویرث سے کہ محمد بن جبیر =

Surah Al Imran: Verses 123 - 125 298 On the authority of Sahl bin Hunaif (may Allah be pleased with him) who said: "I saw us on the day of Badr; one of us would point his sword at the head of a polytheist, and his head would fall from his body before the sword even reached him(1)." And on the authority of Al-Rabi' bin Anas who said: "On the day of Badr, people used to recognize those killed by the angels from those they killed themselves; by strikes above the necks and on the fingertips, looking like a mark of fire that had burnt it." Al-Bayhaqi(2), may Allah have mercy on him, mentioned all of this. Some said: Indeed, the angels were fighting, and the mark of their strikes on the disbelievers was apparent; because every place their strike hit, fire ignited in that spot, to the extent that Abu Jahl said to Ibn Mas'ud: "Did you kill me?! It was only the one whose spear could not reach the tip of his horse's hoof(3) who killed me, even though I strove." The benefit in the large number of angels was to calm the hearts of the believers, and because Allah the Almighty made those angels mujahideen until the Day of Resurrection; so every army that remains patient and seeks reward, the angels come to them and fight with them(4). Ibn Abbas and Mujahid said: "The angels did not fight except on the day of Badr. In other battles, they witness but do not fight; they are merely present in numbers and as support(5)." Others said: "The benefit in the large number of angels was that they were supplicating and glorifying, increasing the ranks of those fighting on that day(6). Accordingly, the angels did not fight on the day of Badr; they only attended for the supplication of steadfastness, but the first [opinion] is more prevalent."

= Ibn Mat'am narrated that he heard Ali... also reported by Abu Ya'la (489), and Al-Hakim 3/68-69 who said: "This is a hadith with a sahih chain of narrators, though they did not include it." Al-Dhahabi followed up by saying: "Rather, it is strangely denounced, and Abu al-Huwayrith is Abd al-Rahman; Malik said: he is not trustworthy, and there is something about Musa." (1) Dala'il al-Nubuwwah 3/56, and reported by Al-Tabari in Al-Tarikh 2/453-454, and Al-Tabarani in Al-Kabir (5556), and Al-Hakim 3/409 who said: "A sahih chain of narrators but they did not include it," and Al-Haythami mentioned it in Majma' al-Zawa'id 6/84 saying: "In it is Muhammad bin Yahya al-Iskandarani, and Ibn Yunus said: he narrated denounced reports." (2) Dala'il al-Nubuwwah 3/56. (3) Al-Sinan: the spearhead, and al-Sunbuk: the tip of the hoof. Al-Qamus (S-N-N, S-N-B-K). (4) Tafsir Abi al-Layth 1/296. (5) Tafsir al-Baghawi 1/347-348, and reported by Al-Tabari 6/23 and 25. (6) Tafsir Abi al-Layth 1/296-297.

सूरह अल इमरान: आयतें 123 - 125 298 सह्ल बिन हनीफ (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत है, उन्होंने कहा: "मैंने बद्र के दिन हमें देखा, हम में से कोई अपनी तलवार किसी मुशरिक (मूर्तिपूजक) के सिर की ओर इशारा करता, तो तलवार पहुँचने से पहले ही उसका सिर उसके शरीर से गिर जाता था(1)।" और रबी' बिन अनस से रिवायत है, उन्होंने कहा: "बद्र के दिन लोग फरिश्तों द्वारा मारे गए लोगों को पहचान लेते थे; गर्दनों के ऊपर और उंगलियों के पोरों पर प्रहार के निशानों से, जो आग से झुलसने के निशान की तरह होते थे।" अल-बैहकी(2) (अल्लाह उन पर रहम करे) ने इन सबका उल्लेख किया है। कुछ ने कहा: वास्तव में फरिश्ते लड़ रहे थे, और काफ़िरों पर उनके प्रहार का निशान स्पष्ट था; क्योंकि उनके प्रहार की हर जगह पर आग लग जाती थी, यहाँ तक कि अबू जहल ने इब्न मसूद से कहा: "क्या तुमने मुझे मार डाला?! मुझे तो उसने मारा है जिसका भाला उसके घोड़े के खुर की नोक(3) तक भी नहीं पहुँच सका, चाहे मैंने कितनी ही कोशिश की।" फरिश्तों की बड़ी संख्या का लाभ मोमिनों के दिलों को शांति देना था; और इसलिए कि अल्लाह तआला ने उन फरिश्तों को कयामत के दिन तक मुजाहिद बना दिया; इसलिए जो भी सेना सब्र करेगी और सवाब की नीयत रखेगी, फरिश्ते उनके पास आएँगे और उनके साथ मिलकर लड़ेंगे(4)। इब्न अब्बास और मुजाहिद ने कहा: "फरिश्तों ने केवल बद्र के दिन ही लड़ाई की। इसके अलावा वे गवाह होते हैं पर लड़ते नहीं, वे केवल संख्या बढ़ाने और मदद के रूप में होते हैं(5)।" दूसरों ने कहा: "फरिश्तों की बड़ी संख्या का लाभ यह था कि वे दुआ और तस्बीह (अल्लाह की पाकी बयान करना) कर रहे थे, और उस दिन लड़ने वालों की संख्या बढ़ा रहे थे(6)। इस अनुसार, फरिश्तों ने बद्र के दिन लड़ाई नहीं की, बल्कि वे केवल साबितकदमी की दुआ के लिए उपस्थित हुए थे, लेकिन पहला मत अधिक प्रचलित है।"

= इब्न मत'अम ने वर्णन किया कि उन्होंने अली से सुना... इसे अबू या'ला (489) और अल-हाकिम 3/68-69 ने भी उद्धृत किया और कहा: "यह सहीह सनद वाली हदीस है, हालाँकि उन्होंने इसे अपनी पुस्तकों में शामिल नहीं किया।" अल-ज़हबी ने इस पर टिप्पणी करते हुए कहा: "बल्कि यह एक अजीब मुनकर हदीस है, और अबू अल-हुवैरिथ अब्द अल-रहमान है; मालिक ने कहा: वह विश्वसनीय नहीं है, और मूसा के बारे में कुछ आशंकाएं हैं।" (1) दलाइल अल-नुबुवह 3/56, और अल-तबरी ने अल-तारीख 2/453-454 में, अल-तबरानी ने अल-कबीर (5556) में, और अल-हाकिम 3/409 में उद्धृत किया और कहा: "सनद सहीह है लेकिन उन्होंने इसे शामिल नहीं किया," और अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 6/84 में इसका उल्लेख किया और कहा: "इसमें मुहम्मद बिन यह्या अल-इस्कंदरानी है, इब्न यूनुस ने कहा: उसने मुनकर रिवायतें दी हैं।" (2) दलाइल अल-नुबुवह

3/56। (3) अल-सिनान: भाले की नोक, और अल-सुन्बुक: खुर का सिरा। अल-क़ामूस (स-न-न, स-न-ब-क)। (4) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/296। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 1/347-348, और अल-तबरी 6/23 और 25 ने उद्धृत किया। (6) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/296-297।

سورہ آل عمران: آیات 123 - 125 298 اور سہل بن حنیف رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: "میں نے ہمیں بدر کے دن دیکھا، ہم میں سے کوئی اپنی تلوار سے کسی مشرک کے سر کی طرف اشارہ کرتا تو اس کے پہنچنے سے پہلے ہی اس کا سر تن سے جدا ہو جاتا تھا(1)۔" اور ربیع بن انس سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: "بدر کے دن لوگ فرشتوں کے ہاتھوں مارے گئے لوگوں کو پہچان لیتے تھے؛ ان پر گردنوں کے اوپر اور پوروں پر ضربوں کے نشان ہوتے تھے، جیسے آگ کا نشان ہو جس نے جلا دیا ہو۔" امام بیہقی(2) رحمہ اللہ نے یہ سب ذکر کیا ہے۔ بعض نے کہا: فرشتے لڑ رہے تھے، اور کافروں پر ان کی ضرب کا نشان ظاہر تھا؛ کیونکہ جس جگہ ان کی ضرب لگتی وہاں آگ بھڑک اٹھتی، یہاں تک کہ ابوجہل نے ابن مسعود سے کہا: "کیا تو نے مجھے قتل کیا ہے؟! مجھے تو اس نے قتل کیا ہے جس کا نیزہ میرے گھوڑے کے سم کی نوک(3) تک نہیں پہنچ سکا، چاہے میں نے کتنا ہی زور لگایا۔" فرشتوں کی کثرت کا فائدہ مومنین کے دلوں کی تسکین تھی؛ اور اس لیے کہ اللہ تعالیٰ نے ان فرشتوں کو قیامت تک کے لیے مجاہد بنا دیا؛ لہٰذا جو بھی لشکر صبر کرے گا اور ثواب کی نیت رکھے گا، فرشتے ان کے پاس آئیں گے اور ان کے ساتھ مل کر لڑیں گے(4)۔ ابن عباس اور مجاہد نے کہا: "فرشتوں نے صرف بدر کے دن ہی لڑائی کی۔ اس کے علاوہ وہ گواہ ہوتے ہیں مگر لڑتے نہیں، وہ صرف تعداد کی زیادتی اور مدد کے لیے ہوتے ہیں(5)۔" دوسروں نے کہا: "فرشتوں کی کثرت کا فائدہ یہ تھا کہ وہ دعا اور تسبیح کر رہے تھے، اور اس دن لڑنے والوں کی تعداد بڑھا رہے تھے(6)۔ اس کے مطابق فرشتوں نے بدر کے دن لڑائی نہیں کی، بلکہ وہ صرف ثابت قدمی کی دعا کے لیے حاضر ہوئے تھے، مگر پہلا قول زیادہ مشہور ہے۔"

= ابن مطعم نے بیان کیا کہ انہوں نے علیؓ سے سنا۔ اسے ابو یعلیٰ (489) اور حاکم 3/68-69 نے بھی نکالا ہے اور کہا: "یہ صحیح الاسناد حدیث ہے مگر انہوں نے اسے نقل نہیں کیا،" ذہبی نے ان کا تعاقب کرتے ہوئے کہا: "بلکہ یہ منکر عجیب ہے، اور ابو الحویرث عبدالرحمن ہے؛ مالک نے کہا: وہ ثقہ نہیں ہے، اور موسیٰ کے بارے میں کلام ہے۔" (1) دلائل النبوۃ 3/56، اور اسے طبری نے تاریخ 2/453-454 میں، طبرانی نے الکبیر (5556) میں، اور حاکم نے 3/409 میں نکالا ہے اور کہا: "صحیح الاسناد ہے مگر انہوں نے نہیں نکالا،" اور ہیثمی نے مجمع الزوائد 6/84 میں ذکر کیا اور کہا: "اس میں محمد بن یحییٰ اسکندرانی ہے، ابن یونس نے کہا: اس نے منکر روایات بیان کی ہیں۔" (2) دلائل النبوۃ 3/56۔ (3) السنان: نیزے کا پھل، اور السنبک: کھر کا سرا۔ القاموس (سنن، سنبک)۔ (4) تفسیر ابی اللیث 1/296۔ (5) تفسیر البغوی 1/347-348، اور اسے طبری نے 6/23 اور 25 میں نکالا ہے۔ (6) تفسیر ابی اللیث 1/296-297۔

Surah Al-Imran: Verses 123 - 125 299

Qatadah said: This was on the day of Badr; Allah aided them with a thousand, then they became three thousand, then they became five thousand; and that is His saying: {Remember when you sought help of your Lord and He answered you, "Indeed, I will reinforce you with a thousand from the angels, following one another."} [Al-Anfal: 9], and His saying: {Is it not sufficient for you that your Lord should reinforce you with three thousand angels sent down?}, and His saying: {Yes, if you remain patient and conscious of Allah and the enemy come upon you [attacking] in rage, your Lord will reinforce you with five thousand angels having marks [of distinction].} So the believers were patient on the day of Badr and feared Allah, so Allah aided them with five thousand angels as He had promised them; all of this was on the day of Badr.

Al-Hasan said: These five thousand are support for the believers until the Day of Resurrection (1).

Al-Sha'bi said: News reached the Prophet ﷺ and his companions on the day of Badr that Kurz bin Jabir al-Muharibi intended to reinforce the polytheists, which distressed the Prophet ﷺ and the Muslims. So Allah revealed: {Is it not sufficient for you...} until His saying: {...having marks [of distinction]}. News of the defeat reached Kurz, so he did not reinforce them and turned back. Therefore, Allah did not reinforce them with the five thousand either, and they had already been reinforced with a thousand.

It was said: Allah only promised the believers on the day of Badr that if they were patient in His obedience and avoided His prohibitions, He would reinforce them in all their wars. But they were not patient and did not avoid His prohibitions except on the day of Al-Ahzab (the Trench), so He reinforced them when they besieged [Banu] Qurayzah.

And it was said: This was only on the day of Uhud (3), Allah promised them reinforcement if they were patient, but they were not patient, so He did not reinforce them with a single angel. Had they been reinforced, they would not have been defeated. This was said by Ikrimah and Ad-Dahhak (2).

If it is asked: It has been established from Sa'd bin Abi Waqqas that he said: I saw to the right of the Messenger of Allah ﷺ and to his left on the day of Uhud (3) two men wearing white clothes, fighting for him most fiercely, I had never seen them before nor after (4).

It is said to him: Perhaps this was specific to the Prophet ﷺ, He distinguished him with two angels fighting for him, and this would not be a general reinforcement for the Sahaba. And Allah knows best.

---

(1) Tafsir al-Baghawi 1/347, and al-Tabari 6/25 related the saying of Qatadah. (2) Tafsir al-Baghawi 1/348, and al-Tabari 6/20-21 and 27 related the saying of al-Sha'bi, Ikrimah, and al-Dahhak. (3) In (d) and (m): "the day of Badr", which is an error; and in (z): "on that day" instead of "the day of Uhud", and it is not in (z). (4) Narrated by Ahmad (1468), al-Bukhari (4054), and Muslim (2306).

सूरा अल-इमरान: आयत 123 - 125 299

क़तादा ने कहा: यह बद्र के दिन की बात है; अल्लाह ने उन्हें एक हज़ार के साथ मदद दी, फिर वे तीन हज़ार हो गए, फिर वे पाँच हज़ार हो गए; और यही अल्लाह का कहना है: {जब तुम अपने रब से मदद मांग रहे थे, तो उसने तुम्हारी पुकार सुन ली (और कहा), "मैं एक के पीछे एक आने वाले एक हज़ार फ़रिश्तों से तुम्हारी मदद करूँगा।"} [अल-अनफ़ाल: 9], और उसका कहना: {क्या तुम्हारे लिए यह काफ़ी नहीं है कि तुम्हारा रब तीन हज़ार फ़रिश्ते उतारकर तुम्हारी मदद करे?}, और उसका कहना: {हाँ, अगर तुम सब्र करो और अल्लाह से डरो और वे अचानक तुम पर हमला कर दें, तो तुम्हारा रब पाँच हज़ार निशान वाले फ़रिश्तों से तुम्हारी मदद करेगा।} तो ईमान वालों ने बद्र के दिन सब्र किया और अल्लाह से डरे, तो अल्लाह ने उन्हें पाँच हज़ार फ़रिश्तों से मदद दी जैसा कि उसने उनसे वादा किया था; यह सब बद्र के दिन हुआ था।

अल-हसन ने कहा: ये पाँच हज़ार क़यामत के दिन तक ईमान वालों के लिए सहारा हैं (1)।

अल-शाबी ने कहा: बद्र के दिन नबी ﷺ और उनके साथियों को खबर मिली कि कुर्ज़ बिन जाबिर अल-मुहारिबी मुशरिकों की मदद करने का इरादा रखता है, जिससे नबी ﷺ और मुसलमानों को दुख हुआ। तो अल्लाह ने नाज़िल किया: {क्या तुम्हारे लिए यह काफ़ी नहीं है...} उसके कहने तक: {...निशान वाले}। कुर्ज़ को हार की खबर मिली, तो वह उनकी मदद के लिए नहीं आया और वापस लौट गया। इसलिए, अल्लाह ने भी उन्हें पाँच हज़ार से मदद नहीं दी, और उन्हें पहले ही एक हज़ार से मदद दी जा चुकी थी।

और कहा गया: अल्लाह ने बद्र के दिन ईमान वालों से वादा किया था कि अगर वे उसकी आज्ञाकारिता पर सब्र करेंगे और उसकी वर्जनाओं से बचेंगे, तो वह उनके सभी युद्धों में उनकी मदद करेगा। लेकिन उन्होंने सब्र नहीं किया और उसकी वर्जनाओं से नहीं बचे सिवाय अल-अहज़ाब (खंदक) के दिन, तो उसने उनकी मदद की जब उन्होंने [बनी] क़ुरैज़ा की घेराबंदी की।

और कहा गया: यह केवल उहुद के दिन की बात थी (3), अल्लाह ने उनसे सब्र करने पर मदद का वादा किया था, लेकिन उन्होंने सब्र नहीं किया, इसलिए उसने एक भी फ़रिश्ते से उनकी मदद नहीं की। अगर उन्हें मदद मिलती, तो वे हारते नहीं। यह बात इक्रमा और अद-दह्हाक ने कही है (2)।

यदि पूछा जाए: साद बिन अबी वक़्क़ास से यह सिद्ध है कि उन्होंने कहा: मैंने उहुद के दिन (3) रसूलुल्लाह ﷺ के दाएँ और उनके बाएँ दो आदमियों को देखा, जिन्होंने सफ़ेद कपड़े पहने हुए थे, वे उनके लिए बहुत ज़ोर-शोर से लड़ रहे थे, मैंने उन्हें न पहले कभी देखा था और न बाद में (4)।

उनसे कहा जाता है: शायद यह नबी ﷺ के लिए विशिष्ट था, अल्लाह ने उन्हें दो फ़रिश्तों के साथ विशिष्ट किया जो उनके लिए लड़ रहे थे, और यह सहाबा के लिए सामान्य मदद नहीं होगी। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

---

(1) तफ़सीर अल-बगवी 1/347, और अल-तबरी 6/25 ने क़तादा का कथन उद्धृत किया है। (2) तफ़सीर अल-बगवी 1/348, और अल-तबरी 6/20-21 और 27 ने अल-शाबी, इक्रमा और अद-दह्हाक का कथन उद्धृत किया है। (3) (द) और (म) में: "बद्र का दिन", जो एक गलती है; और (ज़) में: "उस दिन", "उहुद के दिन" के बजाय, और यह (ज़) में नहीं है। (4) अहमद (1468), अल-बुखारी (4054), और मुस्लिम (2306) द्वारा वर्णित।

سورہ آل عمران: آیات ۱۲۳ - ۱۲۵ ۲۹۹

قتادہ نے کہا: یہ بدر کا دن تھا، اللہ نے ان کی ایک ہزار سے مدد کی، پھر وہ تین ہزار ہو گئے، پھر وہ پانچ ہزار ہو گئے؛ اور یہی اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {جب تم اپنے رب سے فریاد کر رہے تھے، تو اس نے تمہاری پکار سن لی (اور فرمایا) کہ "میں تمہاری مدد کے لیے ایک کے پیچھے ایک آنے والے ایک ہزار فرشتے بھیجنے والا ہوں۔"} [الأنفال: ۹]، اور اس کا قول: {کیا تمہارے لیے یہ کافی نہیں ہے کہ تمہارا رب تین ہزار نازل کیے ہوئے فرشتوں سے تمہاری مدد کرے؟}، اور اس کا قول: {ہاں، اگر تم صبر کرو اور تقویٰ اختیار کرو اور وہ تم پر اچانک آ پڑیں، تو تمہارا رب پانچ ہزار نشان زدہ فرشتوں سے تمہاری مدد فرمائے گا۔} تو مسلمانوں نے بدر کے دن صبر کیا، اور اللہ کا تقویٰ اختیار کیا، پس اللہ نے ان کی پانچ ہزار فرشتوں سے مدد فرمائی جیسا کہ ان سے وعدہ کیا تھا؛ یہ سب بدر کے دن ہوا تھا۔

اور حسن نے کہا: پس یہ پانچ ہزار قیامت کے دن تک مومنوں کے لیے مددگار ہیں(۱)۔

شعبی نے کہا: نبی ﷺ اور ان کے صحابہ کو بدر کے دن یہ خبر پہنچی کہ کرز بن جابر المحاربی مشرکین کی مدد کا ارادہ رکھتا ہے، تو یہ بات نبی ﷺ اور مسلمانوں پر گراں گزری، پس اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: {کیا تمہارے لیے یہ کافی نہیں ہے} اس کے قول {نشان زدہ} تک۔ کرز کو شکست کی خبر پہنچی، تو اس نے ان کی مدد نہیں کی اور واپس چلا گیا، پس اللہ نے بھی انہیں پانچ ہزار سے مدد نہیں دی، اور انہیں پہلے ہی ایک ہزار سے مدد دی جا چکی تھی۔

اور کہا گیا: اللہ نے بدر کے دن مومنوں سے صرف یہ وعدہ کیا تھا کہ اگر وہ اس کی اطاعت پر صبر کریں گے اور اس کی محرمات سے بچیں گے، تو وہ ان کی تمام جنگوں میں بھی مدد کرے

گا، لیکن انہوں نے صبر نہیں کیا اور اس کی محرمات سے نہیں بچے سوائے غزوہ احزاب کے دن، پس اس نے ان کی مدد فرمائی جب انہوں نے بنو قریظہ کا محاصرہ کیا۔

اور کہا گیا: یہ صرف احد کا دن تھا(۳)، اللہ نے ان سے مدد کا وعدہ کیا تھا اگر وہ صبر کریں، پس انہوں نے صبر نہیں کیا، تو اس نے ایک فرشتے سے بھی ان کی مدد نہیں کی، اور اگر ان کی مدد کی جاتی تو وہ شکست نہ کھاتے۔ یہ بات عکرمہ اور ضحاک نے کہی ہے(۲)۔

پس اگر یہ کہا جائے: سعد بن ابی وقاص سے ثابت ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے احد کے دن (۳) رسول اللہ ﷺ کے دائیں اور بائیں دو آدمی دیکھے، جن پر سفید کپڑے تھے، وہ آپ کی طرف سے سخت لڑائی لڑ رہے تھے، میں نے انہیں اس سے پہلے دیکھا نہ اس کے بعد(۴)۔

انہیں کہا گیا: شاید یہ نبی ﷺ کے لیے خاص تھا، انہیں دو فرشتوں کے ساتھ خاص کیا جو ان کی طرف سے لڑ رہے تھے، اور یہ صحابہ کے لیے (عمومی) امداد نہیں ہو گی۔ واللہ اعلم۔

---

(۱) تفسیر البغوی ۱/ ۳۴۷، اور طبری ۶/ ۲۵ نے قتادہ کا قول نقل کیا ہے۔ (۲) تفسیر البغوی ۳۴۸/۱، اور طبری ۶/ ۲۰- ۲۱ اور ۲۷ نے شعبی، عکرمہ اور ضحاک کا قول نقل کیا ہے۔ (۳) (د) اور (م) میں: "یوم بدر"، جو غلط ہے، اور (ز) میں: "یومئذ" (اس دن)، بجائے "یوم احد" کے، اور یہ (ظ) میں نہیں ہے۔ (۴) اسے احمد (۱۴۶۸)، بخاری (۴۰۵۴)، اور مسلم (۲۳۰۶) نے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Imran: Verses 123 - 125 300

Second: The descent of the angels is one of the causes of victory, which the Lord Almighty does not need, but only the creation needs. So let the heart be attached to Allah and trust in Him, for He is the Supporter with or without causes: "His command is only when He intends a thing that He says to it, 'Be,' and it is" [Ya-Sin: 82]. However, He informed of this so that creation would comply with what He commanded them regarding the causes that have passed before: "And you will never find in the way of Allah any change" [Al-Ahzab: 62], and this does not detract from reliance (Tawakkul). It is a rebuttal to those who say: Causes were only ordained for the weak, not for the strong; for the Prophet (PBUH) and his companions were the strong, and others were the weak; and this is clear. And "madda" (extended) is used for evil, and "amadda" (supplied/supported) is used for good(1). This was previously mentioned in "Al-Baqarah"(2). Abu Haywah recited: "munzilin" (sending down) with a kasra on the letter 'za' without a shadda(3), meaning: sending down victory. Ibn 'Amir recited it with a shadda on the 'za' and a fatha for emphasis and abundance(4). Then He said: {Yes (Bala)} and the speech was complete. {If you remain patient} is a condition, i.e., upon meeting the enemy. {And fear (Allah)} is conjoined to it, i.e., avoid His disobedience. And the answer is: {He will reinforce you}(5). And the meaning of {min fawrihim}: instantly from their direction. This is from Ikrimah, Qatadah, Al-Hasan, Al-Rabi', Al-Suddi, and Ibn Zayd. It was also said: from their anger; from Mujahid and Al-Dahhak, they had become angry on the day of Uhud because of what they encountered on the day of Badr(6). The origin of 'al-fawr' is: heading towards something and engaging in it with earnestness. It is from their saying: the pot 'farat' (boiled over), 'tafuru fawran wa fawaranan' when it boils. 'Al-fawr' is boiling. And his anger 'fara' (boiled over) when it surged. And he did it 'min fawrihi', meaning: before it subsided. 'Al-fawwarah' is what boils over from the pot(7). And in the Revelation: {And [the oven] overflowed (fara)}.

(1) Tafsir Al-Baghawi 1/348. (2) 1/317. (3) Al-Qira'at Al-Shadhah by Ibn Khalawayh, p. 22. (4) Al-Sab'ah p. 215, and Al-Taysir p. 90. Makki said in Al-Kashf 1/355: And in the shadda is the meaning of repetition. (5) I'rab Al-Qur'an by Al-Nahhas 1/405. (6) Tafsir Al-Baghawi 1/348, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/504, and Al-Tabari extracted the narrations 6/29-31. (7) Tafsir Al-Tabari 6/31, and Mujmal al-Lughah 3/707.

सूरह आल-इमरान: आयतें 123 - 125 300

दूसरा: फरिश्तों का अवतरण जीत के कारणों में से एक है, जिसकी रब ताला को आवश्यकता नहीं है, बल्कि केवल सृष्टि को ही इसकी आवश्यकता है। अतः हृदय को अल्लाह से जोड़े रखना चाहिए और उसी पर भरोसा करना चाहिए, क्योंकि वह कारण के साथ और बिना कारण के भी सहायता करने वाला है। "उसका मामला तो बस यह है कि जब वह किसी चीज़ का इरादा करता है, तो उससे कहता है, 'हो जा', और वह हो जाती है" [यासिन: 82]। लेकिन उसने इसके बारे में इसलिए बताया ताकि सृष्टि उन कारणों का पालन करे जिनका उसने उन्हें आदेश दिया है जो पहले बीत चुके हैं, "और तुम अल्लाह की सुन्नत (रीति) में कभी कोई बदलाव नहीं पाओगे" [अल-अहज़ाब: 62], और यह 'तवक्कुल' (भरोसे) में कोई कमी नहीं करता है। यह उन लोगों का खंडन है जो कहते हैं: कारण केवल कमज़ोरों के लिए निर्धारित किए गए थे, न कि बलवानों के लिए; क्योंकि नबी ﷺ और उनके साथी बलवान थे, और अन्य कमज़ोर थे; और यह स्पष्ट है। और "मद्दा" (फैलाना/बढ़ाना) बुराई के लिए प्रयोग किया जाता है, और "अमद्दा" (मदद करना/आपूर्ति करना) अच्छाई के लिए प्रयोग किया जाता है(1)। यह पहले "अल-बक़राह" में उल्लेख किया गया है(2)। अबू हय्या ने पढ़ा: "मुन्ज़िलीन" (उतारने वाले) ज़ा के नीचे कसरा के साथ बिना शद्दा के(3), अर्थात: जीत उतारने वाले। इब्न आमिर ने ज़ा पर शद्दा और ज़बर के साथ अधिकता के लिए पढ़ा(4)। फिर उसने कहा: {हाँ (बला)} और बात पूरी हुई। {यदि तुम धैर्य रखो} एक शर्त है, अर्थात: दुश्मन का सामना करने पर। {और (अल्लाह से) डरो} इस पर जुड़ा हुआ है, अर्थात: उसकी अवज्ञा से बचो। और उत्तर है: {वह तुम्हारी सहायता करेगा}(5)। और {मिन् फौरिहिम} का अर्थ है: तुरंत उनकी दिशा से। यह इकरीमा, क़तादा, अल-हसन, अर-रबी', अस-सुद्दी और इब्न ज़ैद से है। और कहा गया: उनके क्रोध से; मुजाहिद और अद-दह्हाक से, वे उहुद के दिन बद्र के दिन जो कुछ हुआ था उसके कारण क्रोधित थे(6)। "अल-फौर" का मूल है: किसी चीज़ की ओर बढ़ना और उसमें गंभीरता से लगना। यह उनकी इस बात से है: हाँडी 'फ़ारत' (उबल गई), 'तफ़ूरु फौरन व फौरानन' जब वह उबलती है। "अल-फौर" का अर्थ उबाल है। और उसका गुस्सा 'फारा' (उबल पड़ा) जब वह उमड़ पड़ा। और उसने इसे "मिन् फौरिहि" (तुरंत) किया; अर्थात: शांत होने से पहले। "अल-फव्वाराह" वह है जो हाँडी से उबलकर निकलता है(7)। और प्रकाशना (क़ुरआन) में है: {और (तनूर) उबल पड़ा (फ़ारा)}।

(1) तफ़्सीर अल-बग़वी 1/348. (2) 1/317. (3) इब्न खालवैह द्वारा अल-किरात अल-शाज़ा, पृ. 22. (4) अल-सबआ पृ. 215, और अत-तयसीर पृ. 90. मक्की ने अल-कश्फ़ 1/355 में कहा: और शद्दा

में दोहराव का अर्थ है। (5) अन-नह़ास द्वारा ए'राब अल-क़ुरआन 1/405. (6) तफ़्सीर अल-बग़वी 1/348, और अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ 1/504, और तबरी ने 6/29-31 में इन उल्लेखों को उद्धृत किया है। (7) तफ़्सीर अत-तबरी 6/31, और मुजमल अल-लुग़ह 3/707।

سورہ آل عمران: آیات ۱۲۳ - ۱۲۵ ۳۰۰

دوسری بات: فرشتوں کا نزول فتح کے اسباب میں سے ایک سبب ہے، جس کا رب تعالیٰ محتاج نہیں ہے، بلکہ صرف مخلوق اس کی محتاج ہے، پس دل کو اللہ سے وابستہ رکھنا چاہیے، اور اسی پر بھروسہ کرنا چاہیے، کیونکہ وہ سبب کے ساتھ اور بغیر سبب کے مددگار ہے ﴿إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾ [یس: ۸۲] (بے شک اس کا حکم یہ ہے کہ جب وہ کسی چیز کا ارادہ کرتا ہے تو اس سے کہتا ہے: 'ہو جا'، تو وہ ہو جاتی ہے)۔ لیکن اس کی خبر اس لیے دی تاکہ مخلوق ان اسباب کی تعمیل کرے جن کا اس نے انہیں حکم دیا ہے جو پہلے گزر چکے ہیں، ﴿وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا﴾ [الاحزاب: ۶۲] (اور تم اللہ کے طریقے میں کبھی کوئی تبدیلی نہیں پاؤ گے)۔ اور یہ توکل میں خلل نہیں ڈالتا۔ اور یہ ان لوگوں کی تردید ہے جنہوں نے کہا: اسباب صرف کمزوروں کے حق میں مقرر کیے گئے ہیں، نہ کہ طاقتوروں کے لیے؛ کیونکہ نبی ﷺ اور آپ کے صحابہ طاقتور تھے، اور ان کے علاوہ دوسرے کمزور تھے؛ اور یہ واضح ہے۔ اور "مدَّ" شر میں، اور "أمدَّ" خیر میں استعمال ہوتا ہے(۱)۔ اور یہ پہلے "البقرہ" میں گزر چکا ہے(۲)۔ اور ابو حیوہ نے: "مُنْزِلين" زاء کے کسرہ (زیر) کے ساتھ بغیر تشدید کے پڑھا ہے(۳)، یعنی: فتح نازل کرنے والے۔ اور ابن عامر نے زاء کی تشدید اور فتحہ (زبر) کے ساتھ کثرت کے معنی پر پڑھا ہے(۴)۔ پھر فرمایا: ﴿بَلَى﴾ (ہاں) اور کلام مکمل ہوا۔ ﴿إِنْ تَصْبِرُوا﴾ شرط ہے، یعنی: دشمن کے مقابلے پر۔ ﴿وَتَتَّقُوا﴾ اس پر عطف ہے، یعنی: اس کی نافرمانی سے بچو۔ اور جواب ہے: ﴿يُمْدِدْكُمْ﴾ (وہ تمہاری مدد کرے گا)(۵)۔ اور ﴿مِنْ فَوْرِهِمْ﴾ کا معنی ہے: ان کے چہرے کی طرف سے (یعنی فوراً)۔ یہ عکرمہ، قتادہ، حسن، ربیع، سدی اور ابن زید سے مروی ہے۔ اور کہا گیا: ان کے غصے سے؛ مجاہد اور ضحاک سے مروی ہے، وہ غزوہ احد کے دن بدر کے دن پیش آنے والے واقعات

کی وجہ سے غصے میں تھے(۶)۔ اور "الفور" کی اصل ہے: کسی چیز کا قصد کرنا، اور اس میں سنجیدگی سے لگ جانا؛ اور یہ ان کے قول سے ہے: ہانڈی 'فارت' (ابل پڑی)، 'تفور فوراً وفوراناً' جب وہ ابلتی ہے۔ اور "الفور" ابال ہے۔ اور اس کا غصہ 'فار' ہوا جب وہ جوش میں آیا۔ اور اس نے اسے "من فورہ" (اسی وقت) کیا؛ یعنی: سکون پانے سے پہلے۔ اور "الفوارہ" وہ ہے جو ہانڈی سے ابل کر نکلتا ہے(۷)۔ اور تنزیل (قرآن) میں ہے: ﴿وَفَارَ﴾ (اور وہ ابل پڑا)۔

(۱) تفسیر البغوی ۳۴۸/۱۔ (۲) ۳۱۷/۱۔ (۳) القراءات الشاذہ لابن خالویہ ص ۲۲۔ (۴) السبعہ ص ۲۱۵، اور التیسیر ص ۹۰۔ مکی نے الکشف ۳۵۵/۱ میں کہا: اور تشدید میں تکرار کا معنی ہے۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۴۰۵/۱۔ (۶) تفسیر البغوی ۳۴۸/۱، اور المحرر الوجیز ۵۰۴/۱، اور طبری نے ان آثار کی تخریج ۶/۲۹ - ۳۱ میں کی ہے۔ (۷) تفسیر طبری ۳۱/۶، اور مجمل اللغہ ۷۰۷/۳۔

At-Tannur [Hud: 40], the poet said: Their pot boils over us, and we keep it going (1) Third: The Almighty's saying: {musawwamin} with a fatha on the 'waw': a passive participle, and it is the recitation of Ibn 'Amir, Hamza, Al-Kisa'i, and Nafi', meaning: marked with signs. And "musawwimin" with a kasra on the 'waw': an active participle, and it is the recitation of Abu 'Amr, Ibn Kathir, and 'Asim (2), so the meaning includes what preceded, meaning: they had marked themselves with a sign, and they had marked their horses. At-Tabari (3) and others preferred this recitation. Many commentators said: musawwimin, meaning: sending their horses in the raid. Al-Mahdawi mentioned this meaning for "musawwamin" with a fatha on the 'waw', meaning: God Almighty sent them against the disbelievers, and Ibn Furak said it too (4). According to the first recitation, they differed regarding the marks of the angels; it was narrated from Ali bin Abi Talib, Ibn Abbas, and others that the angels wore white turbans, the ends of which they let hang between their shoulders (5) - mentioned by Al-Bayhaqi on the authority of Ibn Abbas, and narrated by Al-Mahdawi on the authority of Az-Zajjaj (6) - except Gabriel, for he wore a yellow turban similar to that of Az-Zubayr bin Al-Awwam, as said by Ibn Ishaq (7). Ar-Rabi' said: Their mark was that they were on piebald horses (8). I say: Al-Bayhaqi (9) mentioned on the authority of Suhayl bin 'Amr (may Allah be pleased with him) who said: On the day of Badr, I saw white men on piebald horses, between

(1) Its completion: and we push it away from us when its heat boils over, and it belongs to Al-Nabigha Al-Ja'di in his Diwan p. 118, and previously 2/145. (2) As-Sab'ah p. 216, and At-Taysir p. 90. (3) In his Tafsir 6/33. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/504-505, and from it the author quoted At-Tabari’s preference and the words of Al-Mahdawi and Ibn Furak. (5) Tafsir al-Baghawi 1/349. (6) Dala’il al-Nubuwwah by Al-Bayhaqi 3/57, and see Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 1/467. (7) See Sirat Ibn Hisham 1/633. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 1/504, and from it the author quoted what Al-Mahdawi narrated and the saying of Ibn Ishaq, and the saying of Al-Rabi' was extracted by At-Tabari 6/35. (9) In Dala'il al-Nubuwwah 3/57.

सूरा अल-इमरान: आयत 123 - 125 301

अत-तन्नूर [हूद: 40], कवि ने कहा: उनका बर्तन हम पर उबलता है और हम इसे जारी रखते हैं (1) तीसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: {मुसव्वमीन} 'वाव' पर फतह के साथ: एक कर्मवाच्य कृदंत (passive participle), और यह इब्न आमिर, हमज़ा, अल-किसाई और नाफी' का पाठ है, जिसका अर्थ है: चिन्हों के साथ चिह्नित। और 'वाव' पर कसरा के साथ "मुसव्विमीन": एक कर्तृवाच्य कृदंत (active participle), और यह अबू अम्र, इब्न कसीर और आसिम (2) का पाठ है, इसलिए इसमें वह अर्थ शामिल हो सकता है जो पहले आया है, अर्थात: उन्होंने खुद को एक चिन्ह से चिह्नित किया था, और उन्होंने अपने घोड़ों को चिह्नित किया था। अत-तबरी (3) और अन्य लोगों ने इस पाठ को प्राथमिकता दी। कई टिप्पणीकारों ने कहा: मुसव्विमीन, अर्थात: छापे में अपने घोड़ों को भेजने वाले। अल-महदवी ने "मुसव्वमीन" ('वाव' पर फतह के साथ) के लिए इस अर्थ का उल्लेख किया है, अर्थात: अल्लाह तआला ने उन्हें काफिरों के खिलाफ भेजा था, और इब्न फुरक ने भी यही कहा (4)। पहले पाठ के अनुसार, वे फरिश्तों के निशानों के संबंध में असहमत थे; अली बिन अबू तालिब, इब्न अब्बास और अन्य से रिवायत है कि फरिश्तों ने सफेद पगड़ी पहनी हुई थी जिसे उन्होंने अपने कंधों के बीच लटका दिया था (5) - अल-बैहकी ने इब्न अब्बास के हवाले से इसका उल्लेख किया है, और अल-महदवी ने अज़-ज़ज्जाज (6) के हवाले से बयान किया है - सिवाय जिब्रील के, क्योंकि उन्होंने ज़ुबैर बिन अल-अव्वम की तरह पीली पगड़ी पहनी थी, जैसा कि इब्न इसहाक (7) ने कहा है। अर-रबी' ने कहा: उनका चिन्ह यह था कि वे चितकबरे घोड़ों पर थे (8)। मैं कहता हूँ: अल-बैहकी (9) ने सुहैल बिन अम्र (रज़ियल्लाहु अन्हु) के हवाले से उल्लेख किया है जिन्होंने कहा: बद्र के दिन, मैंने चितकबरे घोड़ों पर सफेद पुरुषों को देखा, बीच में

(1) इसका पूरा होना: और जब इसकी गर्मी उबलती है तो हम इसे खुद से दूर धकेल देते हैं, और यह अपने दीवान पृष्ठ 118 में अल-नाबिघा अल-जादी का है, और पहले 2/145। (2) अस-सबा'ह पृष्ठ 216, और अत-तयसीर पृष्ठ 90। (3) उनकी तफ़सीर 6/33 में। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/504-505, और इससे लेखक ने तबरी की प्राथमिकता और अल-महदवी और इब्न फुरक के शब्दों को उद्धृत किया। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 1/349। (6) अल-बैहकी द्वारा दलाईल अल-नुबुव्वह 3/57, और अज़-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 1/467 देखें। (7) सीरत इब्न हिशाम 1/633 देखें। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/504, और इससे लेखक ने अल-महदवी द्वारा सुनाई गई बात और इब्न

इसहाक के कथन को उद्धृत किया, और अर-रबी' का कथन अल-तबरी 6/35 द्वारा निकाला गया था। (9) दलाईल अल-नुबुव्वह 3/57 में।

سورہ آل عمران: آیات ۱۲۳ - ۱۲۵ ۳۰۱

التنور [ہود: ۴۰]، شاعر نے کہا: تَفُورُ عَلَيْنَا قِدْرُهُمْ فَنُدِيمُهَا (۱) تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {مُسَوَّمِينَ} واؤ پر فتحہ کے ساتھ: اسم مفعول ہے، اور یہ ابن عامر، حمزہ، کسائی اور نافع کی قرات ہے، یعنی: علامتوں کے ساتھ نشان زدہ۔ اور "مُسَوِّمین" واؤ کے نیچے کسرہ کے ساتھ: اسم فاعل ہے، اور یہ ابو عمرو، ابن کثیر اور عاصم (۲) کی قرات ہے، تو اس میں وہ معنی مراد ہو سکتا ہے جو پہلے گزرا، یعنی: انہوں نے خود کو ایک علامت سے نشان زد کر لیا تھا، اور اپنے گھوڑوں کو نشان زد کر لیا تھا۔ اور طبری (۳) اور دوسروں نے اسی قرات کو ترجیح دی ہے۔ اور بہت سے مفسرین نے کہا: مُسَوِّمین، یعنی: چھاپے میں اپنے گھوڑے بھیجنے والے۔ اور مہدوی نے یہ معنی "مُسَوَّمِین" (واؤ پر فتحہ کے ساتھ) میں ذکر کیا، یعنی: اللہ تعالیٰ نے انہیں کافروں پر بھیجا تھا، اور ابن فورک نے بھی یہی کہا ہے (۴)۔ پہلی قرات کے مطابق، فرشتوں کی علامت (سیما) کے بارے میں اختلاف ہوا؛ علی بن ابی طالب، ابن عباس اور دیگر سے مروی ہے کہ فرشتوں نے سفید عمامے باندھ رکھے تھے جنہیں انہوں نے اپنے کندھوں کے درمیان لٹکا دیا تھا (۵) - اسے بیہقی نے ابن عباس سے ذکر کیا، اور مہدوی نے زجاج (۶) سے نقل کیا - سوائے جبریل کے، کیونکہ وہ زبیر بن عوام کی طرح زرد عمامے میں تھے، اور یہ ابن اسحاق (۷) نے کہا ہے۔ اور ربیع نے کہا: ان کی علامت یہ تھی کہ وہ چتکبرے گھوڑوں پر تھے (۸)۔ میں کہتا ہوں: بیہقی (۹) نے سہیل بن عمرو رضی اللہ عنہ سے ذکر کیا، انہوں نے کہا: میں نے بدر کے دن چتکبرے گھوڑوں پر سفید فام آدمیوں کو دیکھا، درمیان میں

(۱) اس کا پورا ہونا: وَنَنْفُؤُها عَنَّا إِذَا حَمْيُهَا غَلَا، اور یہ نابغہ جعدی کا ان کے دیوان ص ۱۱۸ میں ہے، اور پہلے ۲ / ۱۴۵۔ (۲) السبعہ ص ۲۱۶، اور التیسیر ص ۹۰۔ (۳) اپنی تفسیر ۶ / ۳۳ میں۔

(۴) المحرر الوجیز ۱/ ۵۰۴ - ۵۰۵ اور اس سے مصنف نے طبری کی ترجیح اور مہدوی اور ابن فورک کی کلام نقل کی۔ (۵) تفسیر بغوی ۱ / ۳۴۹۔ (۶) دلائل النبوۃ بیہقی ۳ / ۵۷، اور دیکھیں معانی القرآن زجاج ۱/ ۴۶۷۔ (۷) سیرت ابن ہشام ۱/ ۶۳۳ دیکھیں۔ (۸) المحرر الوجیز ۱/ ۵۰۴ اور اس سے مصنف نے وہ نقل کیا جو مہدوی نے بیان کیا اور ابن اسحاق کا قول، اور ربیع کا قول طبری ۶ / ۳۵ نے نکالا۔ (۹) دلائل النبوۃ ۳ / ۵۷ میں۔

Surah Al-Imran: Verses 123 - 125 302

...heaven and earth, marked, they kill and capture. His saying: “marked” (mu'allimin) indicates that piebald horses are not the mark (sima). And Allah knows best.

Mujahid said: Their horses' tails and manes were shorn, and their forelocks and tails were marked with wool and dyed wool (1).

It was narrated from Ibn Abbas: The angels marked themselves on the day of Badr with white wool on the forelocks and tails of the horses (2).

Abbad bin [Hamzah bin] Abdullah bin al-Zubayr, Hisham bin Urwah, and al-Kalbi said: The angels descended in the likeness of al-Zubayr, wearing yellow turbans draped over their shoulders. Abdullah and Urwah, the sons of al-Zubayr, also said that. Abdullah said: It was a yellow cloth that al-Zubayr used as a turban (3).

I say: The verse indicates, and it is:

Fourth: On the adoption of signs and badges for tribes and battalions, assigned by the ruler for them, so that each tribe and battalion is distinguished from others during war; and on the excellence of piebald horses because the angels descended upon them.

I say: Perhaps they descended upon them in agreement with the horse of al-Miqdad, for it was piebald, and they had no other horse. So the angels descended on piebald horses out of honor for al-Miqdad, just as Gabriel descended wearing a yellow turban (mu'tajiran) (4) in the likeness of al-Zubayr. And Allah knows best.

The verse also indicates, and it is:

Fifth: On wearing wool, which was worn by the Prophets and the righteous. Abu Dawud and Ibn Majah - the wording is his - narrated from Abu Burda, from his father, who said: My father said to me: If you had seen us when we were with the Messenger of Allah (PBUH) when rain hit us, you would have thought that our scent was the scent of sheep (5).

(1) Tafsir Mujahid 1/135, and the author quoted his statement from Al-Muharrar al-Wajiz 1/504, and it was recorded by al-Tabari 6/34 and 35. (2) Al-Nukat wal-Uyun 1/422, and it was recorded by al-Tabari 6/36. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/504 and what is between the brackets is from it, and Tafsir al-Baghawi 1/349, and al-Tabari recorded the opinions in 6/36. (4) Al-I'tijar: It is wrapping the turban without passing it under

the chin, Al-Qamus (ajr), and it occurred in (Z) and (Kh): with a turban. (5) Sunan Abi Dawud (4033), and Sunan Ibn Majah (3562), and it is in Musnad Ahmad (19759). And the father of Abu Burda is Abu Musa al-Ash'ari, may Allah be pleased with him.

सूरह आल इमरान: आयत 123 - 125 302

...आकाश और पृथ्वी, चिन्हित, वे मारते हैं और बंदी बनाते हैं। अल्लाह का कथन: "मुअल्लमीन" (चिन्हित) यह दर्शाता है कि चितकबरे घोड़े स्वयं "सिमा" (चिन्ह) नहीं हैं। और अल्लाह बेहतर जानता है।

मुजाहिद ने कहा: उनके घोड़ों की पूंछ और अयाल कटी हुई थी, और उनकी माथे की लट और पूंछ पर ऊन और रंगीन ऊन से निशान लगाए गए थे (1)।

इब्न अब्बास से वर्णित है: फरिश्तों ने बद्र के दिन घोड़ों के माथे और पूंछ पर सफेद ऊन से निशान लगाए थे (2)।

अब्बाद बिन [हमजा बिन] अब्दुल्ला बिन अल-जुबैर, हिशाम बिन उरवा और अल-कल्बी ने कहा: फरिश्ते जुबैर (रज़ि.) के रूप में उतरे, उनके सिर पर पीले रंग की पगड़ियाँ थीं जो उनके कंधों पर लटकी हुई थीं। जुबैर के बेटों अब्दुल्ला और उरवा ने भी यही कहा। अब्दुल्ला ने कहा: वह एक पीला कपड़ा था जिसे जुबैर ने पगड़ी की तरह पहना था (3)।

मैं कहता हूँ: आयत इंगित करती है, और वह है:

चौथा: कबीलों और सेना की टुकड़ियों के लिए विशेष चिन्ह और पहचान अपनाने पर, जो शासक उनके लिए निर्धारित करता है; ताकि युद्ध के समय प्रत्येक कबीला और टुकड़ी दूसरे से अलग पहचानी जा सके, और चितकबरे घोड़ों की श्रेष्ठता पर क्योंकि फरिश्ते उन पर उतरे थे।

मैं कहता हूँ: शायद वे उन पर अल-मिक़दाद के घोड़े की समानता में उतरे, क्योंकि वह चितकबड़ा था और उनके पास उसके अलावा कोई घोड़ा नहीं था। इसलिए मिक़दाद के सम्मान में फरिश्ते चितकबरे घोड़ों पर उतरे, जैसे जिब्रील (अ.) जुबैर के रूप में पीली पगड़ी बाँधकर (4) उतरे थे। और अल्लाह बेहतर जानता है।

आयत यह भी दर्शाती है, और वह है:

पाँचवाँ: ऊनी कपड़े पहनने पर, जिसे नबियों और नेक लोगों ने पहना है। अबू दाऊद और इब्न माजाह ने - और शब्द उनके हैं - अबू बुर्दा से, उन्होंने अपने पिता से रिवायत की कि मेरे पिता ने मुझसे कहा:

यदि तुम हमें अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ देखते जब हम पर बारिश हुई थी, तो तुम सोचते कि हमारी गंध भेड़ की गंध है (5)।

(1) तफ़सीर मुजाहिद 1/135, और लेखक ने उनका कथन अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/504 से उद्धृत किया है, और इसे अल-तबरी 6/34 और 35 में दर्ज किया गया है। (2) अल-नुकात वल-उयून 1/422, और इसे अल-तबरी 6/36 में दर्ज किया गया है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/504 और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है, और तफ़सीर अल-बग़वी 1/349, और अल-तबरी ने 6/36 में इन कथनों को दर्ज किया है। (4) अल-इतिजार: यह ठोड़ी के नीचे से ले जाए बिना पगड़ी लपेटना है, अल-कामूस (अज़्र), और यह (ज़) और (ख़) में 'मुअत्मिमन' (पगड़ी पहने हुए) के रूप में आया है। (5) सुनन अबू दाऊद (4033), और सुनन इब्न माजाह (3562), और यह मुसनद अहमद (19759) में है। और अबू बुर्दा के पिता अबू मूसा अल-अशअरी (रज़ि.) हैं।

سورہ آل عمران: آیات 123 - 125 302

...آسمان اور زمین، نشان زدہ، وہ قتل کرتے ہیں اور قیدی بناتے ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "مُعَلَّمین" (نشان زدہ) اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ چتکبرے (ابلک) گھوڑے خود "سیما" (نشان) نہیں ہیں۔ واللہ اعلم۔

مجاہد نے کہا: ان کے گھوڑوں کی دم اور ایال کٹی ہوئی تھی، اور ان کی پیشانی اور دم پر اون اور رنگین اون سے نشان لگائے گئے تھے (1)۔

ابن عباس سے مروی ہے: فرشتوں نے بدر کے دن گھوڑوں کی پیشانیوں اور دموں پر سفید اون کے ذریعے نشان لگائے تھے (2)۔

عباد بن [حمزہ بن] عبداللہ بن الزبیر، ہشام بن عروہ اور الکلبی نے کہا: فرشتے زبیر رضی اللہ عنہ کی مشابہت میں اترے، ان کے سروں پر زرد رنگ کے عمامے تھے جو کندھوں پر لٹک رہے تھے۔ زبیر کے بیٹوں عبداللہ اور عروہ نے بھی یہی کہا۔ عبداللہ نے کہا: وہ ایک زرد چادر تھی جسے زبیر نے عمامے کے طور پر باندھا ہوا تھا (3)۔

میں کہتا ہوں: آیت دلالت کرتی ہے، اور وہ ہے:

چوتھی بات: قبیلوں اور لشکروں کے لیے خاص نشانات اور علامات اپنانے پر، جو حاکم ان کے لیے مقرر کرتا ہے؛ تاکہ جنگ کے وقت ہر قبیلہ اور دستہ دوسرے سے ممتاز ہو سکے، اور چتکبرے گھوڑوں کی فضیلت پر کیونکہ فرشتے ان پر سوار ہو کر اترے۔

میں کہتا ہوں: شاید وہ ان پر حضرت مقداد کے گھوڑے کی مناسبت سے اترے، کیونکہ وہ ابلک (چتکبرا) تھا اور ان کے پاس اس کے سوا کوئی گھوڑا نہ تھا۔ چنانچہ مقداد کی عزت افزائی کے

لیے فرشتے ابلک گھوڑوں پر اترے، جیسے جبرائیل علیہ السلام زبیر کی مشابہت میں زرد عمامہ باندھے (4) ہوئے اترے تھے۔ واللہ اعلم۔

آیت اس پر بھی دلالت کرتی ہے، اور وہ ہے:

پانچویں بات: اون کا لباس پہننے پر، اور اسے انبیاء اور صالحین نے پہنا ہے۔ ابو داؤد اور ابن ماجہ نے - اور لفظ انہی کے ہیں - ابو بردہ سے، انہوں نے اپنے والد سے روایت کی کہ میرے والد نے مجھ سے کہا: کاش تم ہمیں اللہ کے رسول ﷺ کے ساتھ دیکھتے جب ہم پر بارش ہوئی تھی، تو تم گمان کرتے کہ ہماری بو بھیڑ کی بو ہے (5)۔

(1) تفسیر مجاہد 1/135، اور مصنف نے ان کا قول المحرر الوجیز 1/504 سے نقل کیا ہے، اور اسے طبری نے 6/34 اور 35 میں روایت کیا ہے۔ (2) النکت والعیون 1/422، اور اسے طبری نے 6/36 میں روایت کیا ہے۔ (3) المحرر الوجیز 1/504 اور قوسین کے درمیان کی عبارت اسی سے ہے، اور تفسیر البغوی 1/349، اور طبری نے ان اقوال کو 6/36 میں روایت کیا ہے۔ (4) الاعتجار: یہ تھوڑی کے نیچے سے گزارے بغیر عمامہ لپیٹنا ہے، القاموس (عجر)، اور یہ (ظ) اور (خ) میں 'معتماً' (عمامہ پہنے ہوئے) کے طور پر آیا ہے۔ (5) سنن ابی داؤد (4033)، سنن ابن ماجہ (3562)، اور یہ مسند احمد (19759) میں ہے۔ اور ابو بردہ کے والد ابو موسیٰ الاشعری رضی اللہ عنہ ہیں۔

Surah Al-Imran: Verses 123 - 125. Page 303.

And he (peace be upon him) wore a Roman woolen cloak (jubba) with narrow sleeves. Reported by the Imams(1). And Yunus (peace be upon him) wore it, reported by Muslim(2). Further explanation of this meaning will come in "An-Nahl"(3), God willing. Sixth: I say: As for what Mujahid mentioned that their horses had their tails and manes shorn, it is far-fetched. In the Musannaf of Abu Dawud, narrated from Utbah ibn Abd al-Sulami that he heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: "Do not cut the forelocks of horses, nor their manes, nor their tails. For their tails are their fly-whisks, their manes are their warmth, and goodness is tied to their forelocks"(4). So, Mujahid's statement needs evidence (tawqif) to claim that the angels' horses were in that state. And Allah knows best. The verse indicates the beauty of white and yellow colors because the angels descended in them(5). Ibn Abbas said: "Whoever wears yellow shoes, his need will be fulfilled"(6). And he (peace and blessings be upon him) said: "Wear white from your clothes, for it is among the best of your clothes..."

(1) Narrated by Ahmad (18196) and (18241), Al-Bukhari (363), and Muslim (274) (77) from the hadith of Al-Mughira ibn Shu'bah (may Allah be pleased with him). (2) Number (166) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both), and it is in Musnad Ahmad (1854). (3) In the interpretation of verse (80) of it. (4) Sunan Abu Dawud (2542), and it is in Musnad Ahmad (17638). Al-Mundhiri said in Mukhtasar Sunan Abi Dawud 3/385: its chain of narration contains someone unknown. End quote. We say: His saying "and goodness is tied to their forelocks" has a supporting narration from Urwa al-Bariqi and others, in Ahmad (19355), Al-Bukhari (3643), and Muslim (1873). His saying: "Nawasi al-khayl" refers to the hair on the front of its head. "Ma'arifha" with a kasra on the 'ra', plural of 'ma'rafa' with a fatha, is the place where the horse's mane grows, which is the hair of its neck. "Madhabbuha" plural of 'midhabba' with a kasra on the 'mim': what is used to swat flies. "Difa'uha" with a kasra on the 'dal', meaning the covering with which it stays warm. Sharh Sunan Abi Dawud by Al-Azim Abadi 7/175. (5) There is nothing in the verse indicating that. (6) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/297, and he said regarding the saying of Ibn Abbas: It is not authentic in my view, so look into it. Narrated by Al-Uqayli in Al-Du'afa 1/235 and 3/446, Al-Tabarani in Al-Kabir (10612), Al-Khatib in Tarikh Baghdad 5/24-25, and in Al-Jami' li-Akhlaq al-Rawi (922) and their wording is: "Whoever wears a yellow sandal will remain in joy as long as he is wearing it." Abu Hatim mentioned it in Al-Jarh wa al-Ta'dil 9/325 and said: It is nothing, it is a hadith of the foolish (meaning the

simple-minded and ignorant), and it is a fabricated lie. Abu Hatim al-Razi said—as in 'Ilal al-Hadith by his son 2/319: This is a fabricated lie of a hadith.

सूरह अल-इमरान: आयत 123 - 125। पृष्ठ 303।

और उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ऊन का एक रोमन लबादा (जुब्बा) पहना था, जिसकी आस्तीन संकरी थी। इसे इमामों ने रिवायत किया है(1)। और यूनुस (अलैहिस्सलाम) ने भी इसे पहना था, मुस्लिम ने रिवायत किया है(2)। इस अर्थ का और अधिक विवरण इंशाअल्लाह "अन-नहल"(3) में आएगा। छठी बात: मैंने कहा: जहाँ तक मुजाहिद के इस कथन का संबंध है कि उनके घोड़ों की पूँछ और गर्दन के बाल (अयाल) कटे हुए थे, तो यह बात वास्तविकता से दूर है। अबू दाऊद के मुसन्निफ में उत्बाह बिन अब्द अल-सुलमी से रिवायत है कि उन्होंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को कहते सुना: "घोड़ों के माथे के बाल (पेशानी), न ही उनकी गर्दन के बाल, और न ही उनकी पूँछ काटें। क्योंकि उनकी पूँछ मक्खियाँ उड़ाने के लिए हैं, उनकी अयाल (गर्दन के बाल) उनकी गर्मी का साधन हैं, और उनके माथे के बालों में खैर (भलाई) बंधी है"(4)। अतः मुजाहिद के इस कथन के लिए कि फरिश्तों के घोड़े इसी स्थिति में थे, प्रमाण (तौक़ीफ़) की आवश्यकता है। और अल्लाह बेहतर जानता है। आयत रंगों में सफेद और पीले की सुंदरता को दर्शाती है क्योंकि फरिश्ते उसी के साथ उतरे थे(5)। इब्न अब्बास ने कहा: "जिसने पीला जूता पहना, उसकी ज़रूरत पूरी हो गई"(6)। और उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाया: "अपने कपड़ों में से सफेद पहनें, क्योंकि यह तुम्हारे बेहतरीन कपड़ों में से है..."

(1) इसे अहमद (18196) और (18241), बुखारी (363) और मुस्लिम (274) (77) ने मुग़ीरा इब्न शुबा (रज़ीअल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। (2) इब्न अब्बास (रज़ीअल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से नंबर (166), और यह मसनद अहमद (1854) में है। (3) इसकी आयत (80) की व्याख्या में। (4) सुनन अबू दाऊद (2542), और यह मसनद अहमद (17638) में है। अल-मुन्धिरी ने मुख्तसर सुनन अबी दाऊद 3/385 में कहा: इसके इसनाद (सूत्र) में कोई अज्ञात व्यक्ति है। समाप्त। हमने कहा: उनका कहना "और उनके माथे के बालों में खैर बंधी है" के लिए उरवा अल-बारीकी और अन्य लोगों से अहमद (19355), बुखारी (3643) और मुस्लिम (1873) में साक्ष्य मौजूद है। उनका कहना: 'नवासी अल-खैल' - उनके सिर के सामने के बाल। 'मआरिफ़हा': 'र' के नीचे कसरा के साथ, 'मअराफ़ा' का बहुवचन 'फ' पर फतह के साथ, वह स्थान जहाँ घोड़े की अयाल उगती है, जो उसकी गर्दन के बाल हैं। 'मज़ाब्बुहा': 'मिज़ब्बा' का बहुवचन 'मीम' के नीचे कसरा के साथ: जिससे मक्खियाँ भगाई जाती हैं। 'दिफाउहा': 'दाल' के नीचे कसरा के साथ; यानी वह वस्त्र जिससे उसे गर्मी मिलती है। शरह सुनन अबी दाऊद लिल-अज़ीम आबादी 7/175। (5) आयत में ऐसा कुछ भी नहीं है जो इस

पर संकेत दे। (6) अहकाम अल-कुरान लिल-इब्न अल-अरबी 1/297, और उन्होंने इब्न अब्बास के कथन के बारे में कहा: मेरे पास यह सही साबित नहीं हुआ, इसलिए मैं इस पर गौर करूँगा। इसे अल-उकैली ने अद-दुआफ़ा 1/235 और 3/446 में, और तबरानी ने अल-कबीर (10612) में, और खतीब ने तारीख़ बगदाद 5/24-25 में, और अल-जामि ली-अख्लाक़ अल-रावी (922) में उद्धृत किया है, और उनके यहाँ शब्द हैं: "जिसने पीला सैंडल पहना, वह तब तक खुशी में रहेगा जब तक उसने उसे पहना हुआ है।" अबू हातिम ने इसे अल-जराह वत-तदील 9/325 में उल्लेख किया और कहा: यह कुछ नहीं है, यह मूर्खों (यानी बेवकूफों और अज्ञानियों) की हदीस है और यह एक गढ़ी हुई (मौज़ू) हदीस है। अबू हातिम अल-राज़ी ने कहा—जैसा कि उनके बेटे की इलल अल-हदीस 2/319 में है—: यह एक गढ़ी हुई हदीस है।

سورہ آل عمران: آیات 123 - 125۔ صفحہ 303۔

اور آپ ﷺ نے اون کا ایک رومی جبہ پہنا، جس کی آستینیں تنگ تھیں۔ اسے ائمہ نے روایت کیا ہے(1)۔ اور اسے یونس علیہ السلام نے بھی پہنا تھا، اسے مسلم نے روایت کیا ہے(2)۔ اس معنی کی مزید وضاحت "النحل"(3) میں آئے گی، ان شاء اللہ تعالیٰ۔ چھٹی بات: میں نے کہا: جہاں تک مجاہد کے اس قول کا تعلق ہے کہ ان کے گھوڑوں کی دمیں اور ایالیں (گردن کے بال) کٹی ہوئی تھیں، تو یہ بعید ہے، کیونکہ مصنف ابی داؤد میں عتبہ بن عبد السلمی سے روایت ہے کہ انہوں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "گھوڑوں کی پیشانی کے بال، نہ ان کی ایالیں، اور نہ ہی ان کی دمیں کاٹو۔ کیونکہ ان کی دمیں ان کی مکھیاں اڑانے کا ذریعہ ہیں، ان کی ایالیں ان کی گرمائش ہیں، اور ان کی پیشانی کے بالوں میں خیر (بھلائی) بندھی ہوئی ہے"(4)۔ پس مجاہد کے اس قول کے لیے کہ فرشتوں کے گھوڑے اسی صفت پر تھے، دلیل (توقیف) کی ضرورت ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ آیت رنگوں میں سے سفید اور پیلے کی خوبصورتی پر دلالت کرتی ہے کیونکہ فرشتے اسی کے ساتھ اترے تھے(5)۔ ابن عباس نے فرمایا: "جس نے پیلا جوتا پہنا، اس کی ضرورت پوری کر دی گئی"(6)۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "اپنے کپڑوں میں سے سفید پہنو، کیونکہ یہ تمہارے بہترین کپڑوں میں سے ہے..."

(1) اسے احمد (18196) اور (18241)، بخاری (363) اور مسلم (274) (77) نے مغیرہ بن شعبہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (2) ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے نمبر (166)، اور یہ مسند احمد (1854) میں ہے۔ (3) اس کی آیت (80) کی تفسیر میں۔ (4) سنن ابی داؤد (2542)، اور یہ مسند احمد (17638) میں ہے۔ المنذری نے مختصر سنن ابی داؤد 3/385 میں کہا: اس کی سند میں کوئی مجہول (نامعلوم) شخص ہے۔ اھ ہم نے کہا: ان کا قول "اور

ان کی پیشانیوں میں خیر بندھی ہوئی ہے" کے لیے عروہ البارقی وغیرہ سے احمد (19355)، بخاری (3643) اور مسلم (1873) میں شاہد موجود ہے۔ ان کا قول: 'نواصی الخیل'؛ ان کے سر کے سامنے کے بال۔ 'معارفہا': را کے نیچے کسرہ کے ساتھ، 'معرفة' کی جمع فاء کے اوپر فتحہ کے ساتھ، وہ جگہ جہاں گھوڑے کی ایال اگتی ہے، جو اس کی گردن کے بال ہیں۔ 'مذابہا': 'مذبّة' کی جمع میم کے نیچے کسرہ کے ساتھ: جس سے مکھیاں اڑائی جاتی ہیں۔ 'دفاؤہا': دال کے نیچے کسرہ کے ساتھ؛ یعنی اس کا لباس جس سے اسے گرمائش ملتی ہے۔ شرح سنن ابی داؤد للعظیم آبادی 7/175۔ (5) آیت میں ایسی کوئی چیز نہیں ہے جو اس پر دلالت کرے۔ (6) احکام القرآن لابن العربی 1/297، اور انہوں نے ابن عباس کے قول کے بارے میں کہا: میرے نزدیک یہ صحیح ثابت نہیں ہوا، اس لیے میں اس پر غور کروں گا۔ اسے العقیلی نے الضعفاء 1/235 اور 3/446 میں، الطبرانی نے الکبیر (10612) میں، اور الخطیب نے تاریخ بغداد 24/5-25 میں، اور الجامع لاخلاق الراوی (922) میں نقل کیا ہے اور ان کے ہاں الفاظ ہیں: "جس نے پیلا جوتا پہنا، وہ ہمیشہ خوش رہے گا جب تک وہ اسے پہنے ہوئے ہے"۔ ابو حاتم نے اسے الجرح والتعدیل 9/325 میں ذکر کیا اور کہا: یہ کچھ نہیں ہے، یہ احمقوں (یعنی سادہ لوح اور جاہلوں) کی حدیث ہے اور یہ ایک جھوٹی من گھڑت (موضوع) حدیث ہے۔ ابو حاتم الرازی نے کہا—جیسا کہ ان کے بیٹے کی علل الحدیث 2/319 میں ہے—: یہ ایک من گھڑت جھوٹی حدیث ہے۔

304 Surat Al-Imran: Verses 123 - 127

...and shroud your dead in it (1). As for turbans, they are the crowns of the Arabs and their clothing. Rukana – who had wrestled the Prophet ﷺ and the Prophet ﷺ threw him down – narrated: I heard the Prophet ﷺ saying: "The distinction between us and the polytheists is [wearing] turbans over caps." Reported by Abu Dawud (3). Al-Bukhari said (4): Its chain of narration is unknown; it is not known that any of its narrators heard from each other.

Allah's Saying: {And Allah made it not but as good news for you and that your hearts might be reassured thereby. And victory is not but from Allah, the Exalted in Might, the Wise [126] That He might cut off a part of those who disbelieved or suppress them so that they turn back disappointed [127]}.

His Almighty's saying: {And Allah made it not but as good news for you} The pronoun (ha) refers to the reinforcement (madad), which is the angels, or the promise, or the act of providing aid, as indicated by: {He will reinforce you}. Or it is for distinguishing (tasweem), or for the descent (inzal), or for the count (5) based on the meaning; because five thousand is a count (6).

{and that your hearts might be reassured thereby} The 'Lam' is for purpose (lam kai), meaning: He made it so that your hearts might be reassured by it; like His saying: {And We have adorned the nearest heaven with lamps and as a protection} [Fussilat: 12], meaning: He made that as a protection for it.

{And victory is not but from Allah} meaning: the victory of the believers. The victory (dominance) of the disbelievers is not included in this; because the dominance they experience is merely a respite accompanied by abandonment, an evil end, and loss.

{That He might cut off a part of those who disbelieved} meaning: by killing. The sentence structure is: "And Allah had certainly given you victory at Badr... that He might cut off." It was also said: The meaning is: "And victory is not but from Allah... that He might cut off." It may also be related to...

(1) Reported by Ahmad (2219), Abu Dawud (3878), and At-Tirmidhi (994) from the hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both, and he said: Hasan Sahih. (2) In (d) and (m): "and he narrated". (3) In his Sunan (4078), and reported by At-Tirmidhi (1784) who said: This is a Hasan Gharib hadith, and its chain is not established. (4) In Al-Tarikh al-Kabir 1/82. (5) What is established in (za), and in others: "the count". (6) Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 1/173.

304 सूरह अल-इमरान: आयतें 123 - 127

...और उसमें अपने मृतकों को कफन दो (1)। जहाँ तक पगड़ियों (इमामों) की बात है, वे अरबों के मुकुट और उनका पहनावा हैं। रुकाना ने रिवायत की - और उन्होंने पैगंबर ﷺ के साथ कुश्ती लड़ी थी और पैगंबर ﷺ ने उन्हें पछाड़ दिया था - रुकाना ने कहा: मैंने पैगंबर ﷺ को कहते सुना: "हमारे और मुशरिकों (बहुदेववादियों) के बीच का अंतर टोपियों के ऊपर पगड़ी पहनना है।" इसे अबू दाऊद ने निकाला है (3)। बुखारी ने कहा (4): इसकी इसनाद (सूत्र) अज्ञात है; यह ज्ञात नहीं है कि इसके कुछ कथाकारों ने दूसरों से सुना है।

अल्लाह तआला का फरमान: {और अल्लाह ने इसे केवल तुम्हारे लिए शुभ समाचार बनाया और ताकि तुम्हारे दिल इससे संतुष्ट हो जाएँ। और मदद (विजय) केवल अल्लाह की ओर से है, जो प्रभुत्वशाली और तत्वदर्शी है [126] ताकि वह उन लोगों के एक हिस्से को काट दे जिन्होंने कुफ्र (अविश्वास) किया या उन्हें अपमानित कर दे तो वे निराश होकर लौट जाएँ[127]}।

अल्लाह तआला का फरमान: {और अल्लाह ने इसे केवल तुम्हारे लिए शुभ समाचार बनाया} यहाँ सर्वनाम (हा) उस मदद (मदद) की ओर संकेत करता है, जो फरिश्ते हैं, या वादे, या सहायता प्रदान करने की ओर, जैसा कि संकेत मिलता है: {वह तुम्हारी मदद करेगा}। या यह चिह्नों (तस्वीम), या उतारने (इंजाल), या संख्या (5) के अर्थ में है; क्योंकि पाँच हज़ार एक संख्या है (6)।

{और ताकि तुम्हारे दिल इससे संतुष्ट हो जाएँ} यहाँ 'लाम' कारण (लाम-ए-कै) के लिए है, यानी: उसने ऐसा किया ताकि तुम्हारे दिल इसके कारण संतुष्ट हो जाएँ, जैसे उसका कहना है: {और हमने दुनिया के आसमान को चिरागों से सजाया और सुरक्षा के लिए} [फुस्सिलत: 12] यानी: और उसकी सुरक्षा के लिए उसने ऐसा बनाया।

{और मदद केवल अल्लाह की ओर से है} यानी: ईमान वालों की मदद। और इसमें काफिरों की जीत (ग़लबा) शामिल नहीं है; क्योंकि उन्हें जो प्रभुत्व मिलता है वह केवल एक मोहलत है जो बेबसी, बुरे अंजाम और नुकसान से घिरी होती है।

{ताकि वह उन लोगों के एक हिस्से को काट दे जिन्होंने कुफ्र किया} यानी: कत्ल के ज़रिए। आयत की संरचना है: "और बेशक अल्लाह ने बद्र में तुम्हारी मदद की... ताकि वह काट दे"। और कहा गया: अर्थ है: "और मदद केवल अल्लाह की ओर से है... ताकि वह काट दे"। यह मुमकिन है कि इसका संबंध...

(1) इसे अहमद (2219), अबू दाऊद (3878), और तिर्मिज़ी (994) ने इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा की हदीस से निकाला है, और उन्होंने कहा: हसन सहीह। (2) (द) और (म) में: "और रिवायत की"। (3) अपनी सुनन (4078) में, और तिर्मिज़ी (1784) ने इसे निकाला और कहा: यह हदीस हसन गरीब है, और इसकी इसनाद कायम नहीं है। (4) अल-तारीख अल-कबीर 1/82 में। (5) (ज़) से पुष्ट, और दूसरों में: "संख्या"। (6) मुश्किल एराब अल-कुरान, मक्की द्वारा 1/173।

304 سورہ آل عمران: آیات 123 - 127

...اور اپنے مردوں کو اس میں کفن دو (1)۔ جہاں تک عماموں کا تعلق ہے تو وہ عربوں کے تاج اور ان کا لباس ہیں، رکانہ نے روایت کی - اور انہوں نے نبی ﷺ کے ساتھ کشتی لڑی تھی تو نبی ﷺ نے انہیں پچھاڑ دیا تھا - رکانہ نے کہا: میں نے نبی ﷺ کو فرماتے سنا: "ہمارے اور مشرکین کے درمیان فرق ٹوپیوں پر عمامے ہیں۔" اسے ابو داؤد نے روایت کیا ہے (3)۔ بخاری نے کہا (4): اس کی سند مجہول ہے، اس کے راویوں کا ایک دوسرے سے سماع (سننا) معلوم نہیں ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَمَا جَعَلَهُ اللَّهُ إِلَّا بُشْرَىٰ لَكُمْ وَلِتَطْمَئِنَّ قُلُوبُكُم بِهِۦ ۗ وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِندِ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ 126 لِيَقْطَعَ طَرَفًا مِّنَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَوْ يَكْبِتَهُمْ فَيَنقَلِبُوا خَائِبِينَ 127}۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَمَا جَعَلَهُ اللَّهُ إِلَّا بُشْرَىٰ لَكُمْ} یہاں ضمیر (ہاء) مدد کی طرف لوٹ رہی ہے، جو کہ فرشتے ہیں، یا وعدہ، یا امداد، جیسا کہ {يُمدِدْكُمْ} سے ظاہر ہے۔ یا یہ نشان زد کرنے (تسویم)، یا نازل کرنے، یا معنی کے اعتبار سے عدد (5) کے لیے ہے؛ کیونکہ پانچ ہزار ایک عدد ہے (6)۔

{وَلِتَطْمَئِنَّ قُلُوبُكُم بِهِۦ} یہاں 'لام' تعلیل (لامِ کے) ہے، یعنی: اللہ نے اسے اس لیے بنایا تاکہ تمہارے دل اس کے ذریعے مطمئن ہو جائیں؛ جیسا کہ اس کا فرمان ہے: {وَزَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ وَحِفْظًا} [فصلت: 12] یعنی: اور اس کی حفاظت کے لیے اللہ نے ایسا بنایا۔

{وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِندِ اللَّهِ} یعنی: مومنوں کی مدد۔ اور اس میں کافروں کی مدد (غلبہ) شامل نہیں ہے؛ کیونکہ ان کو جو غلبہ حاصل ہوتا ہے وہ محض ایک مہلت ہے جو رسوائی، برے انجام اور خسارے سے گھری ہوتی ہے۔

{لِيَقْطَعَ طَرَفًا مِّنَ الَّذِينَ كَفَرُوا} یعنی: قتل کے ذریعے۔ اور آیت کی ترتیب ہے: "اور بے شک اللہ نے بدر میں تمہاری مدد کی... تاکہ وہ کاٹ دے"۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: "اور مدد نہیں ہے مگر اللہ کی طرف سے تاکہ وہ کاٹ دے"۔ اور جائز ہے کہ اس کا تعلق...

(1) اسے احمد (2219)، ابو داؤد (3878)، اور ترمذی (994) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور انہوں نے کہا: حسن صحیح۔ (2) (د) اور (م) میں: "وروی" ہے۔ (3) اپنی سنن (4078) میں، اور اسے ترمذی (1784) نے روایت کیا اور کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے، اور اس کی سند قائم نہیں ہے۔ (4) التاریخ الکبیر 1/82 میں۔ (5) (ظ) میں جو ثابت ہے، اور دوسروں میں: "العدد"۔ (6) مشکل اعراب القرآن، لمکی 1/173۔

Surah Al-Imran: Verses 126 - 127 305

“Support you” (1), meaning: He supports you to cut off. The meaning: those killed from among the polytheists on the day of Badr. On the authority of Al-Hasan and others. Al-Suddi: It refers to those killed from among the polytheists on the day of Uhud, and they were eighteen men (2).

And the meaning of “He may humiliate them”: To grieve them; and the “makbut” (the humiliated/suppressed) is the one who is grieved. It is narrated that the Prophet (peace be upon him) came to Abu Talha and saw his son “makbutan” (grieved/upset), so he said: “What is the matter with him?”. It was said: “His camel died” (3).

Its origin, as mentioned by some linguists, is: “yakbiduhum” (hits their livers), meaning: it strikes them with grief and rage in their livers. Then the 'dal' was replaced with 'ta', just as it was changed in 'sabata ra'sahu' (shaved his head) and 'sabada-hu', meaning: he shaved it (4). “Kabata Allah al-aduwwa kabtan” (God suppressed the enemy): if He turned them away and humiliated them. And “kabada-hu”: hit him in his liver; it is said: grief has burned his liver, and enmity has burned his liver. The Arabs say of the enemy: “aswad al-kibid” (black-livered) (5); Al-A'sha said (6): So, what did you undergo from coming to a people who are the enemies, and whose livers are black? As if the livers, when they were burned with the intensity of enmity, turned black (7).

And Abu Mijlaz read: “aw yakbidahum” with the letter 'dal' (8).

And the “khā'ib” (disappointed/failing): is the one whose hope is cut off. “Khāba yakhību” (to fail): if he does not obtain what he sought. And “al-khayyāb”: is the fire-stick that does not produce fire (9).

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/406. (2) Tafsir al-Mawardi 1/422, and al-Tabari related both opinions in 6/40 and 41. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 1/472, and Ibn al-Jawzi mentioned it briefly in Gharib al-Hadith 2/277, and Ibn al-Athir in al-Nihayah (k-b-t). (4) Tafsir al-Baghawi 1/349. (5) See Mujmal al-Lughah 3/776, and al-Sihah (k-b-t, k-b-d). (6) His Diwan p. 373, and al-Sihah (k-b-d), and the address therein is to his she-camel. (7) Tafsir Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah pp. 110 - 111. (8) Mentioned by Abu Hayyan in al-Bahr 3/52, and al-Samin al-Halabi in al-Durr al-Masun 3/391. Abu Mijlaz is Lahiq ibn Humayd. (9) Mujmal al-Lughah 3/308.

सूरह अल-इमरान: आयत १२६ - १२७ ३०५

"तुम्हारी सहायता करे" (१), अर्थात: वह तुम्हारी सहायता करे ताकि वह काट दे। इसका अर्थ है: बद्र के दिन मुशरिकों (बहुदेववादियों) में से जो मारे गए। अल-हसन और अन्य से। अल-सुद्दी: इससे मुराद उहुद के दिन मुशरिकों में से मारे गए लोग हैं, और वे अठारह व्यक्ति थे (२)।

और "वह उन्हें अपमानित करे" (यकबिताहुम) का अर्थ है: उन्हें दुखी करे; और 'मक्बूत' (अपमानित/दबाया हुआ) वह है जो दुखी हो। रिवायत है कि पैगंबर ﷺ अबू तलह के पास आए और उनके बेटे को 'मक्बूत' (दुखी) देखा, तो उन्होंने पूछा: "इसे क्या हुआ है?"। कहा गया: "उसका ऊंट मर गया है" (३)।

भाषा के कुछ विद्वानों के अनुसार इसका मूल है: "यक्बिदहुम" (उनके जिगर को प्रभावित करना) यानी: उनके जिगर में दुख और क्रोध भर देता है। फिर 'दाल' को 'ता' से बदल दिया गया, जैसा कि 'सबता रासाहु' और 'सबदा-हु' में बदला गया था, जिसका अर्थ है: उसने उसका सिर मुंडवा दिया (४)। "कबता अल्लाह अल-अदुव्वा कब्तन" (अल्लाह ने दुश्मन को दबा दिया): जब उसने उन्हें फेर दिया और अपमानित कर दिया। और "कबदा-हु": उसे उसके जिगर में मारा; कहा जाता है: दुख ने उसके जिगर को जला दिया, और दुश्मनी ने उसके जिगर को जला दिया। अरब लोग दुश्मन के लिए कहते हैं: "असवद अल-किबिद" (काले जिगर वाला) (५); अल-आशा ने कहा (६): तो, तुम्हें उन लोगों के पास आने से क्या कष्ट हुआ जो दुश्मन हैं, और जिनके जिगर काले हैं? मानो जिगर, जब वे दुश्मनी की तीव्रता से जल गए, तो काले हो गए (७)।

और अबू मिजलाज़ ने इसे 'दाल' के साथ "औ यक्बिदहुम" पढ़ा है (८)।

और "खाएब" (निराश/असफल): वह है जिसकी आशा टूट गई हो। "खाबा यख़ीबू" (असफल होना): जब उसे वह न मिले जो उसने माँगा था। और "अल-ख़य्याब": वह चकमक लकड़ी है जो आग पैदा नहीं करती (९)।

---

(१) इराब अल-कुरान, अल-नहहास १/४०६। (२) तफ़सीर अल-मावरदी १/४२२, और अल-तबरी ने ६/४० और ४१ में दोनों कथनों का उल्लेख किया है। (३) मानी अल-कुरान, अल-नहहास १/४७२, और इब्न अल-जौजी ने इसे ग़रीब अल-हदीस २/२७७ में संक्षेप में उल्लेख किया है, और इब्न अल-असीर ने अल-निहाया (क-ब-त) में। (४) तफ़सीर अल-बग़वी १/३४९। (५) देखें मुजमल अल-लुग़ा ३/७७६, और

अल-सिहाह (क-ब-त, क-ब-द)। (६) उनका दीवान पृ. ३७३, और अल-सिहाह (क-ब-द), और इसमें संबोधन उनकी ऊंटनी को है। (७) तफ़सीर ग़रीब अल-कुरान, इब्न कुतैबा पृ. ११० - १११। (८) अबू हयान ने अल-बहर ३/५२ में इसका उल्लेख किया है, और अल-समीन अल-हलबी ने अल-दुर अल-मसून ३/३९१ में। अबू मिजलाज़: लाहिक इब्न हुमैद हैं। (९) मुजमल अल-लुग़ा ३/३०८।

سورہ آل عمران: آیات ۱۲۶ - ۱۲۷ ۳۰۵

«يُمِدُّكُمْ»(۱)، یعنی: وہ تمہاری مدد کرے تاکہ کاٹ دے۔ اور معنی ہے: بدر کے دن مشرکین میں سے جو قتل ہوئے۔ الحسن اور دیگر سے مروی ہے۔ السدی: اس سے مراد احد کے دن مشرکین میں سے قتل ہونے والے لوگ ہیں، اور وہ اٹھارہ آدمی تھے(۲)۔

اور «يَكْبِتَهُمْ» کے معنی ہیں: انہیں غمزدہ کرے؛ اور 'مقبوت' وہ ہے جو غمزدہ ہو۔ روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ ابو طلحہ کے پاس آئے، تو ان کے بیٹے کو غمزدہ (مقبوت) دیکھا، تو پوچھا: «اسے کیا ہوا ہے؟»۔ کہا گیا: اس کا اونٹ مر گیا ہے(۳)۔

اور اہل لغت کے بقول اس کی اصل ہے: «يكبدُهم» یعنی: ان کے کلیجوں (جگر) میں غم اور غصہ پہنچاتا ہے، پھر 'دال' کو 'تاء' سے بدل دیا گیا، جیسے 'سَبَتَ رأسَه' اور 'سَبَدَه' میں بدلا گیا، یعنی: اس نے اس کا سر مونڈ دیا(۴)۔ «كَبَتَ الله العدوَّ كَبْتاً»: جب اسے پھیر دیا اور ذلیل کر دیا۔ اور «كَبَدَه»: اسے اس کے جگر میں تکلیف پہنچائی؛ کہا جاتا ہے: غم نے اس کا جگر جلا دیا، اور دشمنی نے اس کا جگر جلا دیا۔ اور اہل عرب دشمن کے لیے کہتے ہیں: «أسودُ الكَبِد» (سیاہ جگر والا)(۵)؛ اعشی نے کہا(۶): تو تمہیں ان لوگوں کے پاس آنے سے کیا تکلیف پہنچی جو دشمن ہیں اور جن کے جگر سیاہ ہیں؟ گویا جگر، جب دشمنی کی شدت سے جل گئے تو سیاہ ہو گئے(۷)۔

اور ابو مجلز نے 'دال' کے ساتھ «أو يكبدَهم» پڑھا ہے(۸)۔

اور «الخائب»: وہ جس کی امید ٹوٹ گئی ہو۔ «خاب يخيب»: جب اسے وہ نہ ملے جو اس نے طلب کیا ہو۔ اور «الخَيَّاب»: وہ چقماق ہے جو آگ پیدا نہ کرے(۹)۔

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۴۰۶/۱۔ (۲) تفسير الماوردي ۴۲۲/۱، اور الطبری نے ۶/۴۰ اور ۴۱ میں دونوں اقوال نقل کیے ہیں۔ (۳) معاني القرآن للنحاس ۴۷۲/۱، اور ابن الجوزی نے اسے غریب الحدیث ۲۷۷/۲ میں مختصراً ذکر کیا، اور ابن الاثیر نے النہایۃ (کبت) میں۔ (۴) تفسير البغوي ۳۴۹/۱۔ (۵) دیکھئے مجمل اللغۃ ۷۷۶/۳، اور الصحاح (کبت، کبد)۔ (۶) ان کا دیوان ص ۳۷۳، اور الصحاح (کبد)، اور اس میں خطاب ان کی اونٹنی سے ہے۔ (۷) تفسیر غریب القرآن لابن قتیبۃ ص ۱۱۰ - ۱۱۱۔ (۸) ابو حیان نے البحر ۵۲/۳ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور السمین الحلبی نے الدر المصون ۳۹۱/۳ میں، اور ابو مجلز: لاحق ابن حمید ہیں۔ (۹) مجمل اللغة ۳۰۸/۳۔

306 Surah Al-Imran: Verses 128 - 129

His Almighty's saying: {Not for you, [O Muhammad, but for Allah], is the decision whether He should [cut them down or] forgive them or punish them; for indeed, they are wrongdoers. (128) And to Allah belongs whatever is in the heavens and whatever is on the earth. He forgives whom He wills and punishes whom He wills. And Allah is Forgiving and Merciful. (129)}

In it are three issues: First: It was established in Sahih Muslim that the Prophet's ﷺ lateral incisor was broken on the day of Uhud, and his head was wounded, so he began wiping the blood from himself and saying: "How can a people succeed who wounded their Prophet (1) and broke his lateral incisor while he was calling them to Allah Almighty?" So Allah Almighty revealed: {Not for you is the decision at all.} (2). Al-Dahhak: The Prophet ﷺ intended to supplicate against the polytheists, so Allah Almighty revealed: {Not for you is the decision at all.} (3). And it was said: He asked permission to supplicate for their eradication, and when this verse was revealed, he knew that some of them would embrace Islam (4). And many of them did believe, [among them] were Khalid bin al-Walid, Amr bin al-Aas, Ikrimah bin Abi Jahl, and others (5). Al-Tirmidhi narrated (6) from Ibn Umar who said: The Messenger of Allah ﷺ used to supplicate against four individuals, so Allah Almighty revealed: {Not for you is the decision at all.} So Allah guided them to Islam. And he said: This is a Hasan Gharib Sahih Hadith. And His Almighty's saying: {or forgive them} it was said: it is conjoined to {that He might cut off a part}, and the meaning is: to kill a group of them, or to grieve them (7) by defeat, or to forgive them, or to punish them. And it could be...

(1) In (D) and (M): wounded the head of their Prophet, and what is established is from (Kh) and (Z), which matches what is in Sahih Muslim. (2) Sahih Muslim (1791): (104), and recorded by Ahmad similarly (13083). It is from the Hadith of Anas bin Malik (RA). The Rabaiyah: is every tooth after the central incisor. And "salata al-dam" from him: removed it with his hand. Al-Mufhim 3/649, and see what preceded on p. 287 of this part. (3) Cited by Abu al-Layth 1/297 from the narration of Juwaybir from al-Dahhak, and recorded by al-Tabari 6/46 from al-Rabi'. (4) Ma'ani al-Qur'an for al-Nahhas 1/473. And Tafsir al-Baghawi 1/350. (5) Tafsir Abi al-Layth 1/297, and what was between brackets is from it. (6) Sunan al-Tirmidhi (3005), and it is with Ahmad (5812). Jabir mentioned names of three of them at al-Bukhari (4070) as Mursal, and at Ahmad (5674). (7) In (D): disgrace them.

३०६ सूरह अल-इमरान: आयतें १२८ - १२९

अल्लाह का कथन: {आपके लिए [हे मुहम्मद] किसी मामले में कोई अधिकार नहीं है कि वह उन्हें क्षमा कर दे या उन्हें दंड दे; क्योंकि वास्तव में वे अत्याचारी हैं। (१२८) और अल्लाह ही का है जो कुछ आकाशों में है और जो कुछ पृथ्वी में है। वह जिसे चाहता है क्षमा करता है और जिसे चाहता है दंड देता है। और अल्लाह बहुत क्षमाशील और अत्यंत दयावान है। (१२९)}

इसमें तीन मसले हैं: पहला: सहीह मुस्लिम में यह प्रमाणित है कि उहुद के दिन नबी ﷺ का 'रबाइया' (सामने के दांत के बगल वाला दांत) टूट गया था और उनके सिर में घाव आया था, तो वे अपने ऊपर से खून पोंछने लगे और कहने लगे: "वह कौम कैसे सफल हो सकती है जिसने अपने नबी को घायल कर दिया (१) और उनका दांत तोड़ दिया जबकि वह उन्हें अल्लाह तआला की ओर बुला रहे थे?" तब अल्लाह तआला ने नाज़िल किया: {आपके लिए मामले में कुछ भी अधिकार नहीं है} (२)। अज़-ज़हाक: नबी ﷺ ने मुशरिकों के विरुद्ध बद-दुआ करने का इरादा किया, तो अल्लाह तआला ने नाज़िल किया: {आपके लिए मामले में कुछ भी अधिकार नहीं है} (३)। और कहा गया: उन्होंने उनके समूल नाश के लिए दुआ माँगने की अनुमति चाही, तो जब यह आयत नाज़िल हुई तो उन्हें पता चला कि उनमें से कुछ इस्लाम लाएंगे (४)। और उनमें से बहुत से लोग ईमान लाए, [उनमें] खालिद बिन वलीद, अम्र बिन अल-आस, इक्रमा बिन अबी जहल और अन्य शामिल थे (५)। अल-तिर्मिज़ी ने (६) इब्न उमर से रिवायत की कि रसूलुल्लाह ﷺ चार व्यक्तियों के विरुद्ध बद-दुआ करते थे, तो अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल ने नाज़िल किया: {आपके लिए मामले में कुछ भी अधिकार नहीं है}। तो अल्लाह ने उन्हें इस्लाम की हिदायत दी। और उन्होंने कहा: यह हदीस हसन गरीब सहीह है। और अल्लाह का कथन: {या उन्हें क्षमा कर दे} कहा गया: यह {ताकि वह एक सिरे को काट दे} पर सन्धिगत है, और अर्थ है: ताकि उनमें से एक समूह को मार डाले, या उन्हें पराजय से दुखी (७) कर दे, या उन्हें क्षमा कर दे, या उन्हें दंड दे। और हो सकता है...

(१) (द) और (म) में है: "अपने नबी का सिर घायल कर दिया", और जो (ख) और (ज़) से प्रमाणित है वह सहीह मुस्लिम के अनुकूल है। (२) सहीह मुस्लिम (१७९१): (१०४), और अहमद ने इसी तरह (१३०८३) इसे निकाला है। यह अनस बिन मालिक (रज़ि.) की हदीस से है। रबाइया: यह थानिया (सामने वाले दांतों) के बाद वाला हर दांत है। और "खून पोंछना" (सलत अद-दम): अपने हाथ से उसे हटाना। अल-मुफ्हिम ३/६४९, और इस भाग के पृष्ठ २८७ पर पूर्व में जो गुज़रा उसे देखें। (३) इसे अबू अल-लैथ १/२९७ में अज़-ज़हाक से जुवैबिर की रिवायत से उद्धृत किया गया है, और अल-तबरी

६/४६ ने रबीअ से निकाला है। (४) मा'नी अल-कुरान अल-नह़ास १/४७३। और तफ़सीर अल-बग़वी १/३५०। (५) तफ़सीर अबी अल-लैथ १/२९७, और जो कोष्ठकों में है वह उसी से है। (६) सुनन अल-तिर्मिज़ी (३००५), और यह अहमद के पास (५८१२) है। जाबिर ने बुखारी (४०७०) में मुर्सल के रूप में उनमें से तीन के नाम बताए हैं, और अहमद (५६७४) के पास। (७) (द) में: उन्हें अपमानित करे।

۳۰۶ سورہ آل عمران: آیات ۱۲۸ - ۱۲۹

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿لَيْسَ لَكَ مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ أَوْ يُعَذِّبَهُمْ فَإِنَّهُمْ ظَالِمُونَ (۱۲۸) وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ يَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۲۹)﴾

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: صحیح مسلم میں ثابت ہے کہ احد کے دن نبی اکرم ﷺ کا رباعیہ (سامنے والے دانتوں کے ساتھ والا دانت) ٹوٹ گیا تھا، اور آپ کے سر مبارک میں زخم آیا تھا، تو آپ اپنے آپ سے خون پونچھنے لگے اور فرمانے لگے: "وہ قوم کیسے کامیاب ہو سکتی ہے جنہوں نے اپنے نبی کو زخمی کر دیا (۱) اور ان کا دانت توڑ دیا حالانکہ وہ انہیں اللہ تعالیٰ کی طرف بلا رہے تھے؟" تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿لَيْسَ لَكَ مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ﴾ (۲)۔ ضحاک: نبی ﷺ نے مشرکین کے خلاف بد دعا کرنے کا ارادہ کیا، تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿لَيْسَ لَكَ مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ﴾ (۳)۔ اور کہا گیا ہے: آپ نے ان کے استیصال (جڑ سے اکھاڑنے) کی دعا کرنے کی اجازت مانگی، تو جب یہ آیت نازل ہوئی تو آپ جان گئے کہ ان میں سے کچھ اسلام لائیں گے (۴)۔ چنانچہ ان میں سے بہت سے ایمان لائے، [جن میں] خالد بن ولید، عمرو بن العاص، عکرمہ بن ابی جہل اور دیگر شامل تھے (۵)۔ اور ترمذی نے (۶) ابن عمر سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ چار آدمیوں کے خلاف بد دعا کرتے تھے، تو اللہ عز وجل نے نازل فرمایا: ﴿لَيْسَ لَكَ مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ﴾۔ پھر اللہ نے انہیں اسلام کی ہدایت دے دی۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن غریب صحیح ہے۔ اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ﴾ کہا گیا ہے: یہ ﴿لِيَقْطَعَ طَرَفاً﴾ پر معطوف ہے، اور معنی ہے: تاکہ ان کے ایک گروہ کو قتل کر دے، یا انہیں شکست کے ذریعے غمزدہ (۷) کر دے، یا ان کی توبہ قبول کر لے، یا انہیں عذاب دے۔ اور ہو سکتا ہے...

(١) (د) اور (م) میں ہے: "اپنے نبی کا سر زخمی کر دیا"، اور جو (خ) اور (ظ) سے ثابت ہے وہ صحیح مسلم کے موافق ہے۔ (٢) صحیح مسلم (١٧٩١): (١٠٤)، اور اسے احمد نے اسی طرح (١٣٠٨٣) روایت کیا ہے۔ یہ انس بن مالک رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے۔ رباعیہ: سامنے والے دانتوں (ثنیہ) کے بعد والا دانت ہے۔ "سلت الدم": اسے اپنے ہاتھ سے دور کرنا۔ المفہم ٣/ ٦٤٩، اور اس جلد کے ص ٢٨٧ پر جو گزرا اسے دیکھیں۔ (٣) اسے ابولیث نے ١/ ٢٩٧ میں ضحاک سے جویبر کی روایت سے نقل کیا ہے، اور طبری نے ٦/ ٤٦ میں ربیع سے روایت کیا ہے۔ (٤) معانی القرآن للنحاس ١/ ٤٧٣۔ اور تفسیر بغوی ١/ ٣٥٠۔ (٥) تفسیر ابولیث ١/ ٢٩٧، اور جو بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (٦) سنن ترمذی (٣٠٠٥)، اور یہ احمد کے پاس ہے (٥٨١٢)۔ جابر نے بخاری (٤٠٧٠) میں مرسل طور پر ان میں سے تین کے نام ذکر کیے ہیں، اور احمد کے پاس (٥٦٧٤)۔ (٧) (د) میں ہے: "انہیں رسوا کر دے"۔

Surah Al-Imran: Verses 128 - 129 307

“Or” (Aw) here means “until” and “unless” (1). Imru' al-Qais said: ... Or we die and thus be excused (2) Our scholars said (3): His saying (peace and blessings be upon him): “How can a people succeed who wounded their Prophet” (4) is a dismissal of the possibility of success for those who did that to him. And Allah's saying: {Not for you [O Muhammad, but for Allah] is the decision} is a bringing near of what he had dismissed as unlikely, and giving hope for their embracing Islam. When he was given hope in that, he (peace and blessings be upon him) said: “O Allah, forgive my people, for they do not know,” as reported in Sahih Muslim (5) on the authority of Ibn Mas'ud, who said: “It is as if I am looking at the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) relating the story of one of the Prophets whose people beat him, and he was wiping blood from his face and saying: ‘My Lord, forgive my people, for they do not know.’” Our scholars said (6): The narrator in Ibn Mas'ud's hadith is the Messenger (peace and blessings be upon him), and he is the one being narrated about; as evidenced by what has come explicitly and clearly, that when his incisor was broken and his face was wounded on the day of Uhud, it was very hard on his companions, and they said: “If only you would invoke a curse against them!” He said: “I was not sent as a curser, but I was sent as a caller and a mercy. O Allah, forgive my people (7) for they do not know” (8). It is as if he (peace and blessings be upon him) had received revelation about that before the incident (9) of Uhud occurred, but that Prophet was not specified for him. When it happened to him, it became certain that he was the one meant by that, based on what we have mentioned. This is also clarified by what Umar said to him in some of his speech: “May my father and mother be sacrificed for you, O Messenger of Allah! Indeed...”

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 1/474. (2) His Diwan p. 66; the full verse is: I said to him, 'Do not let your eyes weep; we are only seeking a kingdom or we die and thus be excused.' (3) Al-Mufhim 3/650. (4) In (M): "wounded their Prophet's head." (5) No. (1792): (105), and it is in Ahmad (3611) and al-Bukhari (3477). (6) Al-Mufhim 3/651. (7) In (Kh) and (Z): "O Allah, guide my people." (8) Cited by al-Qadi Iyad in al-Shifa p. 221, and narrated by al-Bayhaqi in al-Shu'ab (1446) from Abdullah bin Ubaid as a mursal report. (9) In (Kh) and (Z): "story."

सूरा आल-इमरान: आयत 128 - 129 307

यहाँ "अव" (या) का अर्थ "जब तक" और "सिवाय इसके कि" (1) है। इम्रुल क़ैस ने कहा: ... या हम मर जाएं और इस तरह क्षमा कर दिए जाएं(2) हमारे विद्वानों ने कहा (3): उनका (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) यह कहना: "वह कौम कैसे सफल हो सकती है जिसने अपने नबी को घायल कर दिया" (4) उन लोगों के लिए सफलता की संभावना को दूर मानना है जिन्होंने उनके साथ ऐसा किया। और अल्लाह का कहना: {आपके हाथ में (फैसले का) कोई अधिकार नहीं है} उस चीज़ को करीब लाना है जिसे उन्होंने दूर माना था, और उनके इस्लाम लाने की आशा जगाना है। जब उन्हें इसमें आशा दी गई, तो उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) कहा: "ऐ अल्लाह, मेरी कौम को क्षमा कर दे, क्योंकि वे नहीं जानते", जैसा कि सहीह मुस्लिम (5) में इब्न मसूद से वर्णित है, उन्होंने कहा: "जैसे मैं अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को देख रहा हूँ कि वे नबियों में से एक नबी की कहानी सुना रहे हैं जिनकी कौम ने उन्हें मारा था, और वे अपने चेहरे से खून पोंछ रहे थे और कह रहे थे: 'मेरे रब, मेरी कौम को क्षमा कर दे, क्योंकि वे नहीं जानते'।" हमारे विद्वानों ने कहा (6): इब्न मसूद की हदीस में वर्णन करने वाले रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) हैं, और वही हैं जिनके बारे में वर्णन किया जा रहा है; इसका प्रमाण वह है जो स्पष्ट रूप से आया है, कि जब उहुद के दिन उनका सामने का दांत टूट गया और उनका चेहरा घायल हो गया, तो यह उनके साथियों पर बहुत भारी पड़ा और उन्होंने कहा: "काश आप उनके खिलाफ बददुआ करते!" उन्होंने कहा: "मुझे लानत भेजने वाला बनाकर नहीं भेजा गया, बल्कि मुझे बुलाने वाला और रहमत बनाकर भेजा गया है। ऐ अल्लाह, मेरी कौम को क्षमा कर दे (7) क्योंकि वे नहीं जानते" (8)। ऐसा लगता है कि उन्हें (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उहुद की घटना (9) होने से पहले ही इस बारे में वह्य (प्रकाशना) मिल गई थी, लेकिन उस नबी का नाम उन्हें नहीं बताया गया था। जब उनके साथ ऐसा हुआ, तो यह निश्चित हो गया कि वही इसके पात्र हैं, उस प्रमाण के आधार पर जिसका हमने उल्लेख किया है। उमर ने अपनी कुछ बातों में उनसे जो कहा, वह भी इसे स्पष्ट करता है: "मेरे माता-पिता आप पर कुर्बान हों, ऐ अल्लाह के रसूल! वास्तव में..."

---

(1) मआनी अल-कुरान, अल-नहहास 1/474 द्वारा। (2) उनका दीवान पृ. 66 और पूरा शेर है: मैंने उससे कहा, अपनी आँखें मत रोने दो; हम केवल एक राज्य की तलाश कर रहे हैं या हम मर जाते हैं और इस तरह क्षमा कर दिए जाते हैं। (3) अल-मुफ़हिम 3/650। (4) (म) में: "अपने नबी के सिर को घायल कर दिया।" (5) नंबर (1792): (105), और यह अहमद (3611) और अल-बुखारी (3477) में

है। (6) अल-मुफ़हिम 3/651। (7) (ख) और (ज़) में: "ऐ अल्लाह, मेरी कौम को हिदायत दे।" (8) काजी अयाज़ द्वारा अल-शिफा पृ. 221 में उद्धृत, और अल-बैहकी द्वारा अल-शुअब (1446) में अब्दुल्ला बिन उबैद से मुर्सल के रूप में वर्णित। (9) (ख) और (ज़) में: "कहानी।"

سورة آل عمران: آیات ۱۲۸ - ۱۲۹ ۳۰۷

«أو» (یا) یہاں «حتی» اور «إلا أن» (۱) کے معنی میں ہے۔ امرؤ القیس نے کہا: ... أو نموت فنُعْذَرا (۲) (ترجمہ: ...یا ہم مر جائیں اور معذور سمجھے جائیں) ہمارے علماء (۳) نے کہا: آپ ﷺ کا یہ قول: «وہ قوم کیسے کامیاب ہو سکتی ہے جس نے اپنے نبی کو زخمی کر دیا» (۴) ان لوگوں کے لیے کامیابی کے امکان کو بعید سمجھنا ہے جنہوں نے ان کے ساتھ ایسا کیا۔ اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَيْسَ لَكَ مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ﴾ (آپ کے اختیار میں کچھ نہیں) اس چیز کو قریب لانا ہے جسے انہوں نے بعید سمجھا تھا، اور ان کے اسلام لانے کی امید دلانا ہے۔ جب آپ کو اس کی امید دلائی گئی تو آپ ﷺ نے فرمایا: «اے اللہ، میری قوم کو بخش دے کیونکہ وہ نہیں جانتے»، جیسا کہ صحیح مسلم (۵) میں ابن مسعود سے مروی ہے، انہوں نے کہا: گویا میں رسول اللہ ﷺ کو دیکھ رہا ہوں کہ آپ انبیاء میں سے کسی نبی کا حال بیان کر رہے تھے جنہیں ان کی قوم نے مارا تھا، اور وہ اپنے چہرے سے خون پونچھ رہے تھے اور کہہ رہے تھے: «اے میرے رب، میری قوم کو بخش دے کیونکہ وہ نہیں جانتے»۔ ہمارے علماء (۶) نے کہا: ابن مسعود کی حدیث میں حکایت بیان کرنے والے رسول اللہ ﷺ ہیں، اور وہی ہیں جن کے بارے میں یہ حکایت ہے؛ اس دلیل کی بنا پر جو صراحت کے ساتھ آ چکی ہے کہ جب غزوۂ احد کے دن آپ ﷺ کا سامنے کا دانت ٹوٹ گیا اور چہرہ زخمی ہو گیا، تو یہ آپ کے صحابہ پر بہت شاق گزرا اور انہوں نے کہا: کاش آپ ان کے حق میں بددعا کر دیتے! تو آپ نے فرمایا: «میں لعنت کرنے والا بنا کر نہیں بھیجا گیا، بلکہ میں پکارنے والا اور رحمت بنا کر بھیجا گیا ہوں، اے اللہ، میری قوم کو بخش دے (۷) کیونکہ وہ نہیں جانتے» (۸)۔ گویا آپ ﷺ پر احد کے واقعہ (۹) کے پیش آنے سے پہلے ہی اس بارے میں وحی کی گئی تھی، لیکن اس نبی کا تعین نہیں کیا گیا تھا۔ پھر جب آپ کے ساتھ یہ واقعہ پیش آیا تو متعین ہو

گیا کہ اس سے مراد وہی تھے، اس دلیل کی بنا پر جو ہم نے ذکر کی۔ عمر رضی اللہ عنہ نے آپ سے اپنی بعض گفتگو میں جو کہا وہ بھی اس کی وضاحت کرتا ہے: میرے ماں باپ آپ پر قربان ہوں اے اللہ کے رسول! بے شک...

---

(۱) معانی القرآن للنحاس ۱/ ۴۷۴۔ (۲) دیوان ص ۶۶ اور پورا شعر ہے: فقلتُ له لا تبكِ عينُك إنَّما نحاول ملكاً أو نموت فنُعذرا (۳) المفہم ۳ / ۶۵۰۔ (۴) (م) میں ہے: اپنے نبی کے سر کو زخمی کر دیا۔ (۵) نمبر (۱۷۹۲): (۱۰۵)، اور یہ احمد (۳۶۱۱) اور بخاری (۳۴۷۷) کے ہاں بھی ہے۔ (۶) المفہم ۳ / ۶۵۱۔ (۷) (خ) اور (ظ) میں ہے: اے اللہ میری قوم کو ہدایت دے۔ (۸) اسے قاضی عیاض نے الشفاء ص ۲۲۱ میں ذکر کیا ہے، اور بیہقی نے الشعب (۱۴۴۶) میں عبداللہ بن عبید سے مرسلاً روایت کیا ہے۔ (۹) (خ) اور (ظ) میں ہے: قصہ۔

Noah prayed against his people, saying: {My Lord, do not leave upon the earth from among the disbelievers an inhabitant} Verse [Noah: 26]. Had you prayed against us similarly, we would have all perished from the last of us; for your back was trodden upon, your face was made to bleed, and your lateral incisor was broken, yet you refused to say anything but good, saying: "O Lord, forgive my people, for they do not know"(1). And his saying: "Allah's anger intensified against a people who broke their Prophet's lateral incisor"(2), meaning by that: the direct perpetrator of that act. We have mentioned his name according to the differing opinions on it(3). We only said it is specific to the direct perpetrator because a group of those who witnessed Uhud embraced Islam and became good Muslims. Second: Some Kufans claimed that this verse abrogates the Qunut (supplication) that the Prophet (PBUH) used to perform after rising from bowing in the last rak'ah of Fajr. They cited the hadith of Ibn Umar that he heard the Prophet (PBUH) saying in the Fajr prayer after raising his head from bowing: "O Allah, our Lord, to You is praise" in the end, then he said: "O Allah, curse so-and-so and so-and-so." Then Allah, Almighty and Majestic, revealed: {Not for you, [O Muhammad, but for Allah], is the decision whether He should turn in mercy to them or punish them} the verse. Reported by Al-Bukhari(4), and also reported by Muslim from the hadith of Abu Hurairah in a more complete form(5). This is not a case of abrogation; rather, Allah the Almighty alerted His Prophet that the matter is not up to him, and that he knows nothing of the unseen except what He has informed him, and that the entire matter belongs to Allah: He accepts repentance from whom He wills and hastens punishment for whom He wills. The interpretation is: "You have no part in the matter, and to Allah belongs whatever is in the heavens and whatever is on the earth besides you and them; He forgives whom He wills and accepts repentance from whom He wills." So, there is no abrogation, and Allah knows best(6). And He clarified by His saying: {Not for you, [O Muhammad, but for Allah], is the decision} that all matters are by Allah's decree and predestination; as a rebuttal to the Qadariyah and others. Third: Scholars differed regarding Qunut in the Fajr prayer and others; the Kufans forbade it...

(1) Al-Shifa p. 221, Al-Suyuti said in his critique of Al-Shifa hadiths p. 60: Not known. (2) Reported by Ahmad (8213), Al-Bukhari (4073), and Muslim (1793) similarly from the hadith of Abu Hurairah (RA), and the wording mentioned by the author is in Al-Mufhim 3/651. (3) Page 287 of this volume. (4) Sahih Al-Bukhari (7346), and it is with

Ahmad (6349). (5) Sahih Muslim (675): (294), and it is with Al-Bukhari (4560). (6) Al-Nasikh wa Al-Mansukh by Al-Nahhas 2/132-133 and 136.

सूरह आल-इमरान: आयत 128 - 129 308

नूह ने अपनी जाति के विरुद्ध प्रार्थना करते हुए कहा: {ऐ मेरे रब, धरती पर काफिरों में से किसी को भी रहने वाला न छोड़} आयत [नूह: 26]। यदि आपने हमारे विरुद्ध भी ऐसी ही प्रार्थना की होती, तो हम अपने आखिरी व्यक्ति तक सब नष्ट हो जाते; क्योंकि आपकी पीठ को रौंदा गया, आपके चेहरे को लहूलुहान किया गया, और आपके सामने वाले दांत तोड़ दिए गए, फिर भी आपने भलाई के अलावा कुछ भी कहने से इनकार कर दिया और कहा: "ऐ रब, मेरी कौम को माफ कर दे क्योंकि वे नहीं जानते"(1)। और उनका कहना: "उन लोगों पर अल्लाह का प्रकोप तीव्र हो गया जिन्होंने अपने नबी के दांत तोड़ दिए"(2), इससे उनका तात्पर्य उस व्यक्ति से है जिसने सीधे तौर पर यह कार्य किया था। हमने उस पर मतभेदों के अनुसार उसका नाम बताया है(3)। हमने केवल इतना कहा कि यह सीधे तौर पर करने वाले के लिए विशिष्ट है; क्योंकि उहुद में उपस्थित लोगों में से एक समूह ने इस्लाम स्वीकार किया और वे अच्छे मुसलमान बने। दूसरा: कुछ कूफ़ियों का दावा है कि यह आयत उस 'कुनूत' (प्रार्थना) को निरस्त करने वाली है जो पैगंबर (स.अ.व.) फज्र की अंतिम रकात में रुकूअ से उठने के बाद किया करते थे। उन्होंने इब्न उमर की हदीस का प्रमाण दिया कि उन्होंने पैगंबर (स.अ.व.) को फज्र की नमाज में रुकूअ से सिर उठाने के बाद कहते सुना: "ऐ अल्लाह, हमारे रब, तेरे ही लिए प्रशंसा है", फिर उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह, फलां और फलां पर लानत भेज।" तब अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी, ने अवतरित किया: {आपका इस मामले में कोई अधिकार नहीं है, चाहे वह उनकी तौबा स्वीकार करे या उन्हें सजा दे} आयत। इसे अल-बुखारी(4) ने निकाला है, और इसे मुस्लिम ने भी अबू हुरैरा की हदीस से अधिक पूर्ण रूप में निकाला है(5)। यह निरस्तीकरण (नसख) का मामला नहीं है, बल्कि अल्लाह तआला ने अपने नबी को सचेत किया कि मामला उनके हाथ में नहीं है, और वह परोक्ष (ग़ैब) के बारे में कुछ भी नहीं जानते सिवाय उसके जो उसे बताया गया है, और यह कि सारा मामला अल्लाह के हाथ में है, वह जिसे चाहे माफ करे और जिसे चाहे सजा देने में जल्दी करे। अर्थ यह है: "आपका इस मामले में कोई अधिकार नहीं है, और अल्लाह ही का है जो कुछ आसमानों में है और जो कुछ ज़मीन में है, आपके और उनके अलावा; वह जिसे चाहे क्षमा करे और जिसकी चाहे तौबा स्वीकार करे।" इसलिए, कोई निरस्तीकरण नहीं है, और अल्लाह बेहतर जानता है(6)। और उन्होंने अपने इस कथन से स्पष्ट किया: {आपका इस मामले में कोई अधिकार नहीं है} कि सभी मामले अल्लाह के फैसले और तकदीर से हैं; कदरिया और अन्य लोगों के खंडन के

रूप में। तीसरा: फज्र की नमाज और अन्य नमाजों में 'कुनूत' के बारे में विद्वानों के बीच मतभेद है; कूफ़ियों ने इसे मना किया है...

(1) अल-शिफ़ा पृष्ठ 221, सुयूती ने अल-शिफ़ा की हदीसों के संकलन में कहा पृष्ठ 60: ज्ञात नहीं। (2) इसे अहमद (8213), बुखारी (4073) और मुस्लिम (1793) ने अबू हुरैरा (रजि.) की हदीस से इसी तरह निकाला है, और लेखक द्वारा उल्लेखित शब्द अल-मुफ़हिम 3/651 में हैं। (3) इस खंड का पृष्ठ 287। (4) सहीह अल-बुखारी (7346), और यह अहमद के पास है (6349)। (5) सहीह मुस्लिम (675): (294), और यह अल-बुखारी के पास है (4560)। (6) अल-नासिख़ व अल-मंसूख़ नह्हास द्वारा 2/132-133 और 136।

سورہ آل عمران: آیات ۱۲۸ - ۱۲۹ ۳۰۸

نوح علیہ السلام نے اپنی قوم کے خلاف دعا کی تو کہا: ﴿اے میرے رب! زمین پر کافروں میں سے کسی بسنے والے کو نہ چھوڑ﴾ آیت [نوح: ۲۶]۔ اور اگر آپ ﷺ نے ہمارے خلاف بھی ایسی ہی دعا فرمائی ہوتی تو ہم سب کے سب ہلاک ہو جاتے؛ کیونکہ آپ ﷺ کی پیٹھ کو روندا گیا، آپ ﷺ کا چہرہ لہولہان کیا گیا، اور آپ ﷺ کا سامنے کا دانت شہید کر دیا گیا، پھر بھی آپ ﷺ نے بھلائی کے سوا کچھ کہنے سے انکار کیا اور فرمایا: «اے اللہ! میری قوم کو بخش دے کیونکہ وہ نہیں جانتے»(۱)۔ اور آپ ﷺ کا قول: «اللہ کا غضب ان لوگوں پر سخت ہوا جنہوں نے اپنے نبی کا دانت شہید کیا»(۲) اس سے مراد وہ شخص ہے جس نے براہِ راست یہ کام کیا، اور ہم نے اس کے نام کا ذکر مختلف اقوال کے ساتھ کیا ہے(۳)۔ اور ہم نے یہ اس لیے کہا کہ یہ براہِ راست کرنے والے کے ساتھ خاص ہے؛ کیونکہ احد میں موجود لوگوں میں سے ایک جماعت نے اسلام قبول کیا اور ان کا اسلام بہترین رہا۔ دوسری بات: بعض کوفیوں کا خیال ہے کہ یہ آیت اس قنوت کو منسوخ کرنے والی ہے جو نبی کریم ﷺ فجر کی آخری رکعت میں رکوع کے بعد کیا کرتے تھے، اور انہوں نے ابن عمر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے استدلال کیا کہ انہوں نے نبی کریم ﷺ کو فجر کی نماز میں رکوع سے سر اٹھانے کے بعد سنا کہ آپ ﷺ فرما رہے تھے: «اے اللہ، اے ہمارے رب! تمام تعریفیں تیرے ہی لیے ہیں»، پھر آپ ﷺ نے فرمایا: «اے اللہ! فلاں اور فلاں پر لعنت فرما»۔ تب اللہ عزوجل نے یہ آیت نازل فرمائی: ﴿تیرا اس معاملے میں کوئی دخل نہیں، خواہ وہ ان کی توبہ قبول کرے یا انہیں عذاب دے﴾ آیت۔ اسے بخاری(۴) نے روایت کیا ہے، اور مسلم نے بھی اسے ابوہریرہ کی حدیث سے زیادہ مکمل طور پر روایت کیا ہے(۵)۔ اور یہ منسوخ ہونے کا مقام نہیں ہے، بلکہ اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی کو اس بات پر متنبہ کیا کہ معاملہ ان کے اختیار میں نہیں ہے، اور یہ کہ وہ غیب میں سے

کچھ نہیں جانتے سوائے اس کے جو اللہ نے انہیں بتایا ہے، اور یہ کہ سارا معاملہ اللہ کے اختیار میں ہے، وہ جس کی چاہے توبہ قبول کرے اور جس کو چاہے جلد سزا دے۔ اور مطلب یہ ہے کہ: آپ کا اس معاملے میں کوئی اختیار نہیں، اور اللہ ہی کے لیے ہے جو کچھ آسمانوں اور زمین میں ہے آپ کے اور ان کے سوا، وہ جسے چاہے بخش دے اور جس کی چاہے توبہ قبول کرے۔ پس کوئی نسخ نہیں ہے، واللہ اعلم(۶)۔ اور اپنے اس قول سے واضح کیا: ﴿تیرا اس معاملے میں کوئی دخل نہیں﴾ کہ تمام معاملات اللہ کے فیصلے اور تقدیر سے ہیں؛ قدریہ اور دوسروں کے رد میں۔

تیسری بات: نماز فجر اور دیگر نمازوں میں قنوت کے بارے میں علماء کا اختلاف ہے؛ چنانچہ کوفیوں نے اس سے منع کیا ہے...

(۱) الشفاء صفحہ ۲۲۱، سیوطی نے تخریج احادیث الشفاء صفحہ ۶۰ میں کہا: معلوم نہیں۔ (۲) اسے احمد (۸۲۱۳)، بخاری (۴۰۷۳) اور مسلم (۱۷۹۳) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور مصنف نے جو الفاظ ذکر کیے ہیں وہ المفہم ۳/۶۵۱ میں ہیں۔ (۳) اس جلد کا صفحہ ۲۸۷۔ (۴) صحیح بخاری (۷۳۴۶)، اور یہ احمد کے ہاں بھی ہے (۶۳۴۹)۔ (۵) صحیح مسلم (۶۷۵): (۲۹۴)، اور یہ بخاری کے ہاں بھی ہے (۴۵۶۰)۔ (۶) الناسخ والمنسوخ للنحاس ۲/۱۳۲-۱۳۳ اور ۱۳۶۔

in Fajr and others. It is the school of Al-Layth, and Yahya bin Yahya Al-Laythi Al-Andalusi, the companion of Malik. Al-Sha'bi (1) denied it. In Al-Muwatta' (2) from Ibn Umar: that he did not perform Qunut in any part of the prayer. Al-Nasa'i narrated: Qutaybah informed us from Khalaf, from Abu Malik al-Ashja'i, from his father who said: I prayed behind the Prophet ﷺ, and he did not perform Qunut; I prayed behind Abu Bakr, and he did not perform Qunut; I prayed behind Umar, and he did not perform Qunut; I prayed behind Uthman, and he did not perform Qunut; and I prayed behind Ali, and he did not perform Qunut. Then he said: O my son, it is an innovation (3).

It was said: Qunut is performed always in Fajr and in all other prayers if a calamity strikes the Muslims; this was stated by Al-Shafi'i and Al-Tabari.

It was said: It is recommended (mustahabb) in the Fajr prayer, and it was narrated from Al-Shafi'i.

Al-Hasan and Sahnun said: It is a Sunnah. This is consistent with the narration of Ali bin Ziyad from Malik regarding the one who deliberately omits it having to repeat the prayer.

Al-Tabari reported a consensus that omitting it does not invalidate the prayer. From Al-Hasan: for omitting it, there is the prostration of forgetfulness (sajdah al-sahw) (4); and this is one of the two views of Al-Shafi'i. Al-Daraqutni (5) mentioned from Sa'id bin Abdul Aziz regarding one who forgets Qunut in the Subh prayer, he said: he performs the two prostrations of forgetfulness.

Malik chose it before bowing (ruku'); which is the view of Ishaq. It was also narrated from Malik after bowing, and it was narrated from the four caliphs, which is also the view of Al-Shafi'i, Ahmad, and Ishaq. It was narrated from a group of companions that there is a choice in that regard (6).

Al-Daraqutni narrated (7) with a sound chain of narration from Anas that he said: The Messenger of Allah ﷺ continued to perform Qunut

---

(1) Ikmal al-Mu'allim 2/657, and al-Mufhim 2/301, and the report of al-Sha'bi was included by al-Tabari in Tahdhib al-Athar (660) and (691). (2) 1/159. (3) Sunan al-Nasa'i

(al-Mujtaba) 2/204, and al-Tirmidhi included it with a similar meaning (402) and said: it is hasan sahih. (4) Ikmal al-Mu'allim 2/658, and al-Mufhim 2/302, and the statement of al-Tabari in Tahdhib al-Athar 1/285 - 286. (5) Sunan al-Daraqutni 2/41. (6) Ikmal al-Mu'allim 2/658, and al-Mufhim 2/302. (7) Sunan al-Daraqutni 2/39, and it is in Musnad Ahmad (12657).

३०९

सूरह आल इमरान: आयत १२८ - १२९

फज्र और अन्य नमाज़ों में। यह अल-लैथ और मलिक के साथी याह्या बिन याह्या अल-लैथी अल-अंदलुसी का मत है। अल-शा'बी (१) ने इससे इनकार किया है। मुवत्ता (२) में इब्न उमर से वर्णित है: कि वे नमाज़ के किसी भी हिस्से में कुनूत नहीं पढ़ते थे। अल-नसाई ने वर्णन किया है: हमें कुतैबा ने खलफ़ से, उन्होंने अबू मलिक अल-अशजई से, उन्होंने अपने पिता से बताया, जिन्होंने कहा: मैंने नबी ﷺ के पीछे नमाज़ पढ़ी, तो उन्होंने कुनूत नहीं पढ़ी; मैंने अबू बक्र के पीछे नमाज़ पढ़ी, तो उन्होंने कुनूत नहीं पढ़ी; मैंने उमर के पीछे नमाज़ पढ़ी, तो उन्होंने कुनूत नहीं पढ़ी; मैंने उस्मान के पीछे नमाज़ पढ़ी, तो उन्होंने कुनूत नहीं पढ़ी; और मैंने अली के पीछे नमाज़ पढ़ी, तो उन्होंने कुनूत नहीं पढ़ी। फिर उन्होंने कहा: ऐ मेरे बेटे, यह एक बिदअत (नवाचार) है (३)।

कहा गया है: फज्र में हमेशा कुनूत पढ़ा जाए और अन्य नमाज़ों में भी यदि मुसलमानों पर कोई विपदा आए; यह अल-शाफ़ई और अल-तबरी ने कहा है।

कहा गया है: यह फज्र की नमाज़ में मुस्तहब (पसंदीदा) है, और यह अल-शाफ़ई से वर्णित है।

अल-हसन और सहनून ने कहा: यह सुन्नत है। यह मलिक से अली बिन ज़ियाद के उस रिवायत के अनुरूप है जिसमें जानबूझकर इसे छोड़ने वाले के लिए नमाज़ दोहराने का ज़िक्र है।

तबरी ने इस पर आम सहमति (इज्मा) की बात कही है कि इसे छोड़ना नमाज़ को अमान्य नहीं करता है। अल-हसन से वर्णित है: इसे छोड़ने पर सजदा सहव (४) है; और यह अल-शाफ़ई के दो मतों में से एक है। अल-दारकुतनी (५) ने सईद बिन अब्दुल अज़ीज़ से उस व्यक्ति के बारे में उल्लेख किया है जो सुबह की नमाज़ में कुनूत भूल जाता है, उन्होंने कहा: वह भूल के दो सजदे करेगा।

मलिक ने रुकू से पहले का विकल्प चुना; और यही इसहाक का भी मत है। यह मलिक से रुकू के बाद भी वर्णित है, और चारों खलीफाओं से भी वर्णित है, जो अल-शाफ़ई, अहमद और इसहाक का भी मत है। सहाबा के एक समूह से इस मामले में चुनाव करने (इख्तियार) की बात वर्णित है (६)।

अल-दारकुतनी ने (७) अनस से एक सही सनद के साथ रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ कुनूत करते रहे...

(१) इकमाल अल-मुअल्लिम २/६५७, और अल-मुफ्हिम २/३०१, और अल-शा'बी की खबर अल-तबरी द्वारा तहज़ीब अल-असार (६६०) और (६९१) में संकलित की गई है। (२) १/१५९। (३) सुनन अल-नसाई (अल-मुज्तबा) २/२०४, और अल-तिर्मिज़ी ने इसे इसी तरह (४०२) संकलित किया और कहा: यह हसन सही है। (४) इकमाल अल-मुअल्लिम २/६५८, और अल-मुफ्हिम २/३०२, और तहज़ीब अल-असार १/२८५-२८६ में अल-तबरी का कथन। (५) सुनन अल-दारकुतनी २/४१। (६) इकमाल अल-मुअल्लिम २/६५८, और अल-मुफ्हिम २/३०२। (७) सुनन अल-दारकुतनी २/३९, और यह मसनद अहमद (१२६५७) में है।

٣٠٩

سورة آل عمران: آیات ١٢٨ - ١٢٩

فجر اور دیگر نمازوں میں۔ یہ لیث، اور یحییٰ بن یحییٰ الیثی الاندلسی جو مالک کے شاگرد تھے، کا مذہب ہے۔ اور شعبی (١) نے اس کا انکار کیا ہے۔ الموطا (٢) میں ابن عمر سے مروی ہے: کہ وہ نماز میں کسی جگہ بھی قنوت نہیں پڑھتے تھے۔ نسائی نے روایت کیا ہے: ہمیں قتیبہ نے خلف سے، انہوں نے ابومالک الاشجعی سے، انہوں نے اپنے والد سے روایت کی، انہوں نے کہا: میں نے نبی ﷺ کے پیچھے نماز پڑھی تو آپ نے قنوت نہیں پڑھی، اور میں نے ابوبکر کے پیچھے نماز پڑھی تو انہوں نے قنوت نہیں پڑھی، اور میں نے عمر کے پیچھے نماز پڑھی تو انہوں نے قنوت نہیں پڑھی، اور میں نے عثمان کے پیچھے نماز پڑھی تو انہوں نے قنوت نہیں پڑھی، اور میں نے علی کے پیچھے نماز پڑھی تو انہوں نے قنوت نہیں پڑھی۔ پھر انہوں نے کہا: اے میرے بیٹے، یہ بدعت ہے (٣)۔

اور کہا گیا: فجر میں ہمیشہ قنوت پڑھی جائے گی اور باقی تمام نمازوں میں بھی جب مسلمانوں پر کوئی مصیبت نازل ہو؛ یہ قول شافعی اور طبری کا ہے۔

اور کہا گیا: یہ نماز فجر میں مستحب ہے، اور یہ شافعی سے مروی ہے۔

اور حسن اور سحنون نے کہا: یہ سنت ہے۔ اور یہ مالک سے علی بن زیاد کی اس روایت کے مطابق ہے کہ جان بوجھ کر اسے چھوڑنے والا نماز لوٹائے گا۔

اور طبری نے اس پر اجماع نقل کیا ہے کہ اس کا چھوڑنا نماز کو فاسد نہیں کرتا۔ اور حسن سے مروی ہے: اسے چھوڑنے پر سجدہ سہو (٤) ہے؛ اور یہ شافعی کے دو اقوال میں سے ایک ہے۔

اور دارقطنی (۵) نے سعید بن عبدالعزیز سے اس شخص کے بارے میں ذکر کیا جو نماز فجر میں قنوت بھول جائے، انہوں نے کہا: وہ سجدہ سہو کے دو سجدے کرے۔

اور مالک نے رکوع سے پہلے کو پسند کیا؛ اور یہی اسحاق کا قول ہے۔ اور مالک سے رکوع کے بعد بھی مروی ہے، اور خلفائے اربعہ سے بھی مروی ہے، اور یہی شافعی، احمد اور اسحاق کا بھی قول ہے۔ اور صحابہ کی ایک جماعت سے اس بارے میں اختیار مروی ہے (۶)۔

اور دارقطنی نے (۷) سند صحیح کے ساتھ انس سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ ہمیشہ قنوت پڑھتے رہے...

---

(۱) اکمال المعلم ۲/ ۶۵۷، اور المفہم ۳۰۱/۲، اور شعبی کی خبر طبری نے تہذیب الآثار (۶۶۰) اور (۶۹۱) میں نقل کی ہے۔ (۲) ۱۵۹/۱۔ (۳) سنن نسائی (المجتبیٰ) ۲/ ۲۰۴، اور ترمذی نے اس کی مثل (۴۰۲) روایت کی اور کہا: حسن صحیح ہے۔ (۴) اکمال المعلم ۲/ ۶۵۸، اور المفہم ۳۰۲/۲، اور تہذیب الآثار ۲۸۵/۱ - ۲۸۶ میں طبری کا کلام۔ (۵) سنن دارقطنی ۴۱/۲۔ (۶) اکمال المعلم ۲/ ۶۵۸، اور المفہم ۳۰۲/۲۔ (۷) سنن دارقطنی ۳۹/۲، اور یہ مسند احمد (۱۲۶۵۷) میں ہے۔

...in the Fajr prayer until he left this world. Abu Dawud mentioned in 'Al-Marasil' (1) from Khalid bin Abi Imran who said: While the Messenger of Allah ﷺ was supplicating against [the tribe of] Mudar, Gabriel came to him and gestured to him to be silent. So he became silent, and he said: "O Muhammad, Allah did not send you as a slanderer or as a curser; rather He sent you as a mercy, and He did not send you as a punishment." {Not for you, [O Muhammad, but for Allah], is the decision whether He should turn in mercy to them or punish them, for they are indeed wrongdoers.} He said: Then he taught him this Qunut (2): "O Allah, we seek Your help and Your forgiveness, we believe in You, we submit (3) to You, and we cast off and leave whoever disbelieves in You. O Allah, You alone we worship, to You we pray and prostrate, to You we hasten and we serve, we hope (4) for Your mercy and fear Your severe punishment; indeed Your punishment will overtake the disbelievers (5)."

The Almighty said: {O you who have believed, do not consume usury, doubled and multiplied, but fear Allah that you may be successful. (130) And fear the Fire, which has been prepared for the disbelievers. (131) And obey Allah and the Messenger that you may obtain mercy. (132)}

His words, the Almighty: {O you who have believed, do not consume usury, doubled and multiplied} This prohibition of consuming usury is an interruption within the story of [the Battle of] Uhud. Ibn Atiyyah (6) said: I do not remember anything narrated about that.

I say: Mujahid said: They used to sell with a delayed payment, and when the term arrived, they would increase the price in exchange for delaying it further. Then Allah, the Exalted and Majestic, revealed: {O you who have believed, do not consume usury, doubled and multiplied} (7).

---

(1) Number (89). (2) After it in (Kh), (D), and (M): 'He said', and what is established is from (Z), which is consistent with what is in Al-Marasil. (3) In (Kh), (D), and (M): 'and we are humble', and what is established is from (Z), which is consistent with what is in Al-Marasil. (4) In (M): 'And we hope'. (5) The narration is with a kasra on the letter 'Ha' (mulhiq), meaning: whoever Your punishment descends upon, it joins him with the disbelievers. It was said: it means 'lahiq' (overtaking), a linguistic variant of 'lahaqa'. It is also narrated with a fatha on the 'Ha' as a passive participle (mulhaq), meaning: Your punishment will overtake the disbelievers and they will be afflicted by it. Al-

Nihayah (L-H-Q). (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/506. (7) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 1/474, and narrated by Ibn Abi Hatim in brief (4138).

...फज्र की नमाज में, जब तक कि उन्होंने दुनिया नहीं छोड़ी। अबू दाऊद ने 'अल-मरासील' (1) में खालिद बिन अबी इमरान से उल्लेख किया है, जिन्होंने कहा: जबकि अल्लाह के रसूल ﷺ मुदर [कबीले] के खिलाफ दुआ कर रहे थे, जिब्रील उनके पास आए और उन्हें चुप रहने का इशारा किया। तो वह चुप हो गए, और उन्होंने कहा: "ऐ मुहम्मद, अल्लाह ने आपको गाली देने वाला या शाप देने वाला बनाकर नहीं भेजा है; बल्कि उन्होंने आपको दया बनाकर भेजा है, और उन्होंने आपको दंड बनाकर नहीं भेजा है।" {आपके पास, [ऐ मुहम्मद, लेकिन अल्लाह के लिए], निर्णय का कोई हिस्सा नहीं है कि वह उन पर दया करे या उन्हें दंड दे, क्योंकि वे वास्तव में अत्याचारी हैं।} उन्होंने कहा: फिर उन्होंने उन्हें यह क़ुनूत (2) सिखाया: "ऐ अल्लाह, हम आपसे सहायता मांगते हैं और आपसे क्षमा मांगते हैं, हम आप पर विश्वास करते हैं, हम आपके सामने झुकते हैं (3), और हम उस व्यक्ति को त्याग देते हैं और छोड़ देते हैं जो आपको अस्वीकार करता है। ऐ अल्लाह, हम केवल आपकी पूजा करते हैं, हम आपके लिए प्रार्थना और सजदा करते हैं, हम आपकी ओर दौड़ते हैं और सेवा करते हैं, हम आपकी दया की आशा करते हैं (4) और आपके गंभीर दंड से डरते हैं; वास्तव में आपका दंड काफिरों (अविश्वासियों) को पकड़ लेगा (5)।"

अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {हे वे जो विश्वास लाए हो, ब्याज मत खाओ, दोगुना और चौगुना, और अल्लाह से डरो ताकि तुम सफल हो जाओ। (130) और उस आग से डरो, जो काफिरों के लिए तैयार की गई है। (131) और अल्लाह और उसके रसूल की आज्ञा का पालन करो ताकि तुम पर दया की जाए। (132)}

अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्द: {हे वे जो विश्वास लाए हो, ब्याज मत खाओ, दोगुना और चौगुना} सूदखोरी (ब्याज) खाने का यह निषेध उहुद [की लड़ाई] की कहानी के बीच में एक हस्तक्षेप है। इब्न अतियाह (6) ने कहा: मुझे इसके बारे में कोई रिवायत (कथा) याद नहीं है।

मैं कहता हूँ: मुजाहिद ने कहा: वे एक निश्चित समय के लिए सामान बेचते थे, और जब समय पूरा हो जाता था, तो वे देरी करने के बदले कीमत बढ़ा देते थे। तब अल्लाह, महान और प्रतापी, ने नाजिल (प्रकट) किया: {हे वे जो विश्वास लाए हो, ब्याज मत खाओ, दोगुना और चौगुना} (7)।

---

(1) नंबर (89)। (2) इसके बाद (ख़), (द) और (म) में है: 'उन्होंने कहा', और जो स्थापित है वह (ज़) से है, जो अल-मरासील में जो है उसके अनुरूप है। (3) (ख़), (द) और (म) में है: 'और हम नम्र होते हैं',

और जो स्थापित है वह (ज़) से है, जो अल-मरासील में जो है उसके अनुरूप है। (4) (म) में: 'और हम आशा करते हैं'। (5) रिवायत 'हा' अक्षर पर कसरा (मुल्हिक़) के साथ है, जिसका अर्थ है: जिस पर आपका दंड उतरता है, वह उसे काफिरों के साथ जोड़ देता है। कहा गया: इसका अर्थ है 'लाहिक़' (पीछा करने वाला), 'लहक़' का भाषाई रूप। इसे 'हा' पर फतह के साथ कर्मवाच्य (मुल्हाक़) के रूप में भी वर्णित किया गया है, जिसका अर्थ है: आपका दंड काफिरों को पकड़ लेगा और वे इससे प्रभावित होंगे। अल-निहाया (ल-ह-क़)। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/506। (7) अल-नहहास द्वारा मा'नी अल-कुरान 1/474, और इब्न अबी हातिम द्वारा संक्षिप्त में उद्धृत (4138)।

۳۱۰ سورہ آل عمران: آیات ۱۲۸ - ۱۳۲

...فجر کی نماز میں، یہاں تک کہ آپ ﷺ دنیا سے رخصت ہو گئے۔ اور ابوداؤد نے 'المراسیل' (۱) میں خالد بن ابی عمران سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: جب رسول اللہ ﷺ قبیلہ مضر کے خلاف دعا فرما رہے تھے کہ اچانک جبرائیل علیہ السلام آئے اور آپ ﷺ کو خاموش رہنے کا اشارہ کیا۔ تو آپ ﷺ خاموش ہو گئے، پھر انہوں نے کہا: "اے محمد، اللہ نے آپ کو گالیاں دینے والا یا لعنت کرنے والا بنا کر نہیں بھیجا، بلکہ آپ کو سراپا رحمت بنا کر بھیجا ہے، اور آپ کو عذاب بنا کر نہیں بھیجا"۔ ﴿آپ کا اس معاملے میں کوئی دخل نہیں کہ وہ ان کی توبہ قبول کرے یا انہیں عذاب دے، کیونکہ وہ یقیناً ظالم ہیں﴾۔ انہوں نے کہا: پھر انہوں نے آپ ﷺ کو یہ قنوت (۲) سکھائی: "اے اللہ! ہم تجھ سے مدد مانگتے ہیں اور تجھ سے مغفرت طلب کرتے ہیں، اور تجھ پر ایمان لاتے ہیں، اور تیرے سامنے سرِ تسلیم خم کرتے (۳) ہیں، اور ہر اس شخص سے علیحدگی اختیار کرتے اور اسے چھوڑ دیتے ہیں جو تیری ناشکری کرے۔ اے اللہ! ہم تیری ہی عبادت کرتے ہیں، تیرے ہی لیے نماز پڑھتے اور سجدہ کرتے ہیں، تیری ہی طرف دوڑتے اور خدمت کے لیے حاضر رہتے ہیں، تیری رحمت کے امیدوار (۴) ہیں اور تیرے سخت عذاب سے ڈرتے ہیں، بے شک تیرا عذاب کافروں کو لاحق ہونے والا (۵) ہے"۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اے ایمان والو! دوگنا اور چوگنا کر کے سود نہ کھاؤ، اور اللہ سے ڈرو تاکہ تم فلاح پا جاؤ (۱۳۰) اور اس آگ سے ڈرو جو کافروں کے لیے تیار کی گئی ہے (۱۳۱) اور اللہ اور اس کے رسول کی اطاعت کرو تاکہ تم پر رحم کیا جائے (۱۳۲)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اے ایمان والو! دوگنا اور چوگنا کر کے سود نہ کھاؤ﴾ سود کھانے کی یہ ممانعت قصہءِ احد کے درمیان ایک معترضہ جملہ ہے۔ ابن عطیہ (۶) نے کہا: اس بارے میں مجھے کوئی روایت یاد نہیں۔

میں کہتا ہوں: مجاہد نے کہا: وہ لوگ ایک مدت کے لیے سودا بیچتے تھے، پھر جب مدت پوری ہو جاتی تو وہ قیمت بڑھا دیتے اس شرط پر کہ وہ ادائیگی میں مزید تاخیر کر دیں۔ چنانچہ اللہ عزوجل نے یہ آیت نازل فرمائی: ﴿اے ایمان والو! دوگنا اور چوگنا کر کے سود نہ کھاؤ﴾ (۷)۔

---

(۱) نمبر (۸۹)۔ (۲) اس کے بعد (خ)، (د) اور (م) میں ہے: 'فقال' (انہوں نے کہا)، اور جو متن میں ہے وہ (ظ) سے ہے جو کہ 'المراسیل' کے مطابق ہے۔ (۳) (خ)، (د) اور (م) میں ہے: 'ونخنع'، اور جو متن میں ہے وہ (ظ) سے ہے جو کہ 'المراسیل' کے مطابق ہے۔ (۴) (م) میں ہے: 'ونرجو'۔ (۵) روایت 'حا' کے نیچے زیر (مُلْحِق) کے ساتھ ہے، یعنی: جس پر تیرا عذاب نازل ہوتا ہے وہ اسے کافروں کے ساتھ ملا دیتا ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ یہ 'لاحق' کے معنی میں ہے، اور 'لَحَقَ' کی ایک لغت ہے۔ اور 'حا' پر زبر (مُلْحَق) کے ساتھ بھی مروی ہے یعنی تیرا عذاب کافروں کو پہنچ کر رہے گا اور وہ اس کا شکار ہوں گے۔ النہایہ (لحق)۔ (۶) المحرر الوجیز ۵۰۶/۱۔ (۷) معانی القرآن للنحاس ۴۷۴/۱، اور اسے ابن ابی حاتم نے مختصراً (۴۱۳۸) روایت کیا ہے۔

I said: Usury (Riba) was specifically singled out among all other sins because it is the one regarding which Allah declared war in His saying: "And if you do not, then be informed of a war [against you] from Allah and His Messenger" [Al-Baqarah: 279]. War implies killing, so it is as if He is saying: If you do not fear Riba, you will be defeated and killed. So He commanded them to abandon Riba because it was practiced among them. And Allah knows best.

And ﴿أَضْعَافًا﴾ (doubled) is in the accusative case as a 'hal' (circumstance), and ﴿مُّضَاعَفَةً﴾ (multiplied) is its descriptor. It was also recited as "muda'afatan"(1). Its meaning is: the usury in which the Arabs used to double the debt. The seeker would say: "Will you pay or will you increase (the debt through interest)?" as previously mentioned in "Al-Baqarah"(2). And ﴿مُّضَاعَفَةً﴾ is an indication of repeated doubling year after year as they used to do. Thus, this emphatic phrase points to the heinousness and ugliness of their action; therefore, the state of doubling was specifically mentioned(3).

His saying, the Most High: ﴿وَاتَّقُوا اللَّهَ﴾ (And fear Allah) means: regarding the wealth from usury, do not consume it. Then He frightened them, saying: ﴿وَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ﴾ (And fear the Fire, which has been prepared for the disbelievers). Many commentators said: This warning is for those who deem usury lawful (halal), and whoever deems usury lawful becomes a disbeliever and goes(4) [to the Fire]. It was also said its meaning is: Fear the action that strips faith from you, making you deserve the Fire; because among sins are those for which the perpetrator deserves the removal of faith and for whom it is feared; among them is disobedience to parents. There is a report regarding this: that a man was disobedient to his parents called 'Alqamah. It was said to him at the time of death: "Say, there is no god but Allah," but he was unable to do so until his mother came and was pleased with him(5). Other such sins include severing ties of kinship, consuming usury, and betrayal of trust.

---

(1) It is the recitation of Ibn Kathir and Ibn 'Amir among the seven, and the rest recited: "muda'afatan". Al-Sab'ah pp. 184-185, and Al-Taysir p. 81. (2) 4/381 - 382. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/507. (4) In (kh): "wa yadurr" (and it harms), in (m): "wa yukaffar" (and he is deemed a disbeliever), it is not in (d) and (z). What is established is from the Tafsir of Abu al-Layth 1/298, and the speech is from him, and what is between brackets is from him. (5) Recorded by Abu al-Layth in Tanbih al-Ghafilin p. 64 from Anas (may Allah be pleased with him). And it was extracted without mentioning

the name of 'Alqamah by Al-'Uqayli in Al-Du'afa 3/461, and Al-Khara'iti in Masawi' al-Akhlaq (251), and Ibn al-Jawzi in Al-Mawdu'at (1383) from the path of Fa'id ibn Abd al-Rahman al-'Attar who said: I heard Abdullah ibn Abi Awfa saying: A young man was on his deathbed... And Al-'Uqayli quoted Imam Ahmad's saying about Fa'id: "his hadith is discarded," and he quoted from Al-Bukhari his saying: "denounced hadith." See Tanzih al-Shari'ah 2/296-297.

मैंने कहा: सूद (रिबा) को अन्य सभी पापों के बीच विशेष रूप से इसलिए चुना गया है क्योंकि यह वही है जिसके संबंध में अल्लाह ने अपने इस कथन में युद्ध की घोषणा की है: "और यदि तुम ऐसा न करो, तो अल्लाह और उसके रसूल की ओर से युद्ध की सूचना पा लो" [अल-बक़रह: 279]। और युद्ध का अर्थ वध (क़त्ल) है, तो ऐसा लगता है जैसे वह कह रहा हो: यदि तुम सूद से नहीं डरोगे, तो तुम पराजित होओगे और मारे जाओगे। इसलिए उसने उन्हें सूद छोड़ने का आदेश दिया क्योंकि उनके बीच इसका प्रचलन था। और अल्लाह बेहतर जानता है।

और ﴿أَضْعَافًا﴾ (दोगुना) 'हाल' (स्थिति) के रूप में 'नस्ब' की स्थिति में है, और ﴿مُّضَاعَفَةً﴾ (बहुगुणित) इसका विशेषण है। इसे "मुदाफ़तन" (1) भी पढ़ा गया है। इसका अर्थ है: वह सूद जिसमें अरब ऋण को दोगुना कर देते थे। मांगने वाला कहता था: "क्या तुम भुगतान करोगे या सूद बढ़ाओगे?" जैसा कि पहले "अल-बक़रह" (2) में बताया गया है। और ﴿مُّضَاعَفَةً﴾ साल-दर-साल दोहरीकरण की पुनरावृत्ति का संकेत है जैसा कि वे किया करते थे। इस प्रकार, इस बलपूर्ण वाक्यांश ने उनके कृत्य की जघन्यता और कुरूपता की ओर संकेत किया; इसलिए विशेष रूप से दोहरीकरण की स्थिति का उल्लेख किया गया है (3)।

परम पावन का कथन: ﴿وَاتَّقُوا اللَّهَ﴾ (और अल्लाह से डरो) अर्थात: सूद के धन के मामले में, इसे मत खाओ। फिर उसने उन्हें डराते हुए कहा: ﴿وَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ﴾ (और उस आग से डरो जो काफ़िरों के लिए तैयार की गई है)। कई मुफस्सिरों (व्याख्याकारों) ने कहा: यह चेतावनी उनके लिए है जो सूद को हलाल समझते हैं, और जो कोई सूद को हलाल समझता है वह काफ़िर हो जाता है और [आग में] जाता है (4)। यह भी कहा गया है कि इसका अर्थ है: उस कार्य से डरो जो तुमसे ईमान छीन लेता है जिससे तुम आग के हकदार बन जाते हो; क्योंकि पापों में कुछ ऐसे भी हैं जिनके कारण उनके करने वाले का ईमान छीन लिया जाता है और उसके लिए डर बना रहता है; उनमें से माता-पिता की अवज्ञा (नाफरमानी) है। इस संबंध में एक उल्लेख (असर) आया है: कि एक व्यक्ति अपने माता-पिता का अवज्ञाकारी था जिसे 'अलक़मा' कहा जाता था। मृत्यु के समय उससे कहा गया: "ला इलाहा इल्लल्लाह कहो," लेकिन वह ऐसा करने में असमर्थ रहा जब तक कि उसकी माँ नहीं आई और उससे प्रसन्न नहीं हुई (5)। इसी तरह के अन्य पापों में रक्त संबंधों को तोड़ना, सूद खाना और अमानत में खयानत करना शामिल है।

(1) यह सात पाठकों में से इब्न कसीर और इब्न आमिर का पाठ है, और बाकी ने "मुदाफ़तन" पढ़ा है। अस-सबअह पृ. 184-185, और अत-तयसीर पृ. 81। (2) 4/381 - 382। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/507। (4) (ख) में: "वा यदुर्र" (और वह नुकसान पहुँचाता है), (म) में: "वा युक्फ़र" (और उसे काफ़िर माना जाता है), यह (द) और (ज़) में नहीं है। जो पुख्ता है वह अबू अल-लैथ की तफ़सीर 1/298 से है, और यह बात उन्हीं की है, और जो कोष्ठक के बीच है वह भी उन्हीं का है। (5) अबू अल-लैथ ने इसे 'तन्बीह अल-गाफिलीन' पृ. 64 में अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से उद्धृत किया है। और इसे अल-'उकैली ने 'अद-दुआफ़ा' 3/461 में, और अल-खराइती ने 'मसावी अल-अख़लाक़' (251) में, और इब्न अल-जौज़ी ने 'अल-मौदूआत' (1383) में फ़ायद बिन अब्द अल-रहमान अल-अत्तार के माध्यम से बिना अलक़मा का नाम लिए उद्धृत किया है, जिन्होंने कहा: मैंने अब्दुल्ला बिन अबी औफ़ा को कहते सुना: एक युवक की मृत्यु होने वाली थी... और अल-'उकैली ने इमाम अहमद का फ़ायद के बारे में यह कथन उद्धृत किया: "वह हदीस के मामले में त्याग दिया गया (मतरूक) है," और बुखारी से उनका यह कथन उद्धृत किया: "उसकी हदीस नकारी गई (मुनकर) है।" देखिए 'तन्ज़ीह अश-शरीअह' 2/296 - 297।

میں نے کہا: تمام گناہوں میں سے سود (ربا) کو خاص طور پر اس لیے چنا گیا ہے کیونکہ یہی وہ گناہ ہے جس کے بارے میں اللہ تعالیٰ نے اپنے اس قول میں جنگ کا اعلان کیا ہے: ﴿فَإِن لَّمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِّنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ﴾ [البقرہ: 279]، اور جنگ قتل کی علامت ہوتی ہے، تو گویا وہ کہہ رہا ہے: اگر تم نے سود سے پرہیز نہ کیا تو تم مغلوب اور قتل کر دیے جاؤ گے۔ چنانچہ اللہ نے انہیں سود چھوڑنے کا حکم دیا کیونکہ ان کے ہاں اس کا عام رواج تھا۔ اللہ بہتر جانتا ہے۔

اور ﴿أَضْعَافًا﴾ حال ہونے کی بنا پر حالتِ نصب میں ہے، اور ﴿مُّضَاعَفَةً﴾ اس کی صفت ہے۔ اور اسے "مُضَعَّفَةً" (1) بھی پڑھا گیا ہے اور اس کا مطلب یہ ہے: وہ سود جس میں اہل عرب قرض کو دوگنا کر دیا کرتے تھے، چنانچہ طالب (قرض خواہ) کہتا تھا: "تم قرض ادا کرو گے یا سود بڑھاؤ گے؟" جیسا کہ پہلے "البقرہ" (2) میں گزر چکا ہے۔ اور ﴿مُّضَاعَفَةً﴾ ہر سال دوگنا کرنے کی تکرار کی طرف اشارہ ہے جیسا کہ وہ کیا کرتے تھے، تو اس تاکیدی جملے نے ان کے فعل کی سنگینی اور برائی کی نشاندہی کی؛ اسی لیے دوگنا کرنے کی حالت کو خاص طور پر ذکر کیا گیا (3)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَاتَّقُوا اللَّهَ﴾ یعنی: سود کے مال کے معاملے میں، پس اسے نہ کھاؤ۔ پھر انہیں ڈراتے ہوئے فرمایا: ﴿وَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ﴾ بہت سے مفسرین نے کہا: یہ وعید ان لوگوں کے لیے ہے جو سود کو حلال سمجھتے ہیں، اور جو سود کو حلال سمجھے وہ کافر ہو جاتا ہے اور [جہنم کی طرف] جاتا ہے (4)۔ اور یہ بھی کہا گیا کہ اس کا مطلب ہے: اس کام سے بچو جو تم سے ایمان چھین لے گا جس کی وجہ سے تم آگ کے مستحق ہو جاؤ گے؛ کیونکہ گناہوں میں سے کچھ ایسے ہیں جن کی وجہ سے ان کا مرتکب ایمان سے محروم ہو جاتا ہے اور اس کے لیے ڈر رہتا ہے؛ ان میں والدین کی نافرمانی بھی ہے۔ اس بارے میں ایک اثر (روایت) آئی ہے کہ: ایک

شخص اپنے والدین کا نافرمان تھا جس کا نام علقمہ تھا، اسے موت کے وقت کہا گیا: "لا الہ الا اللہ کہو،" تو وہ اس کی طاقت نہ رکھ سکا یہاں تک کہ اس کی ماں آئی اور اس سے راضی ہوگئی (5)۔ اسی طرح رشتہ داری توڑنا، سود کھانا اور امانت میں خیانت کرنا بھی ایسے ہی گناہوں میں شامل ہیں۔

---

(1) یہ سات قراء میں سے ابن کثیر اور ابن عامر کی قرات ہے، اور باقیوں نے "مضاعفۃ" پڑھا ہے۔ السبعۃ ص 184-185، اور التیسیر ص 81۔ (2) 4/381 - 382۔ (3) المحرر الوجیز 1/507۔ (4) (خ) میں: "و یضر" (اور وہ نقصان پہنچاتا ہے)، اور (م) میں: "و یکفّر" (اور اسے کافر قرار دیا جاتا ہے)، یہ (د) اور (ظ) میں نہیں ہے، اور جو ثابت ہے وہ تفسیر ابی اللیث 1/298 سے ہے، اور کلام انھی کا ہے، اور جو بریکٹ میں ہے وہ انھی کی طرف سے ہے۔ (5) ابو اللیث نے اسے 'تنبیہ الغافلین' ص 64 میں حضرت انس رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ اور العقیلی نے 'الضعفاء' 3/461 میں، الخرائطی نے 'مساوئ الاخلاق' (251) میں، اور ابن الجوزی نے 'الموضوعات' (1383) میں فائدہ بن عبدالرحمن العطار کے واسطے سے علقمہ کا نام لیے بغیر روایت کیا ہے جس نے کہا: میں نے عبداللہ بن ابی اوفی کو یہ کہتے ہوئے سنا: ایک نوجوان کی وفات کا وقت قریب آیا... اور العقیلی نے امام احمد کا قول فائدہ کے بارے میں نقل کیا: "متروک الحدیث" ہے، اور امام بخاری کا قول نقل کیا: "منکر الحدیث" ہے۔ دیکھیے 'تنزیہ الشریعہ' 2/296 - 297

Surah Al-Imran: Verses 130 - 133 312 Abu Bakr al-Warraq (1) mentioned from Abu Hanifa that he said: "The most common time for faith to be stripped from a servant is at death" (2). Then Abu Bakr said: "We looked into the sins that strip away faith, and we did not find anything faster at stripping faith than wrongdoing against [other] servants [of Allah]." And in this verse is evidence that Hellfire is created; refuting the Jahmiyyah; because what is non-existent cannot be 'prepared'. Then He said: {And obey Allah and the Messenger} meaning obey Allah in the obligatory duties, and the Messenger in the Sunan [traditions]. It was also said: Obey Allah in the prohibition of usury (riba), and the Messenger in what he conveyed to you regarding the prohibition (3). {that you may obtain mercy} i.e., so that Allah may have mercy on you. This has been discussed previously (4). His saying, Exalted is He: {And hasten to forgiveness from your Lord and a garden as wide as the heavens and earth, prepared for the righteous} In it are two matters: First: The saying of the Exalted: {And hasten}. Nafi' and Ibn Amir read it as: "Sari'u" (hasten) without the 'waw' (and), and so it is in the codices (Mus-hafs) of the people of Medina and the people of ash-Sham. The rest of the seven [canonical readers] read it as: "Wa Sari'u" (And hasten) with the 'waw' (5). Abu Ali (6) said: "Both ways are permissible (7) and correct. Whoever reads it with the 'waw' does so because he joined the sentence to the previous sentence, and whoever omitted the 'waw' did so because the second sentence is connected to the first, making it unnecessary to use the 'waw' for conjunction." Hasting (al-musara'ah): is taking the initiative, and it is in the form of 'mufa'alah'. There is an omission in the verse, meaning: hasten to what... (1) Muhammad bin Umar al-Hakim, originally from Termez, resided in Balkh. He authored famous books on various types of mathematics, dealings, and manners. Tabaqat al-Sufiyya, p. 221. (2) The phrase as it appears in Tafsir Abu al-Layth: "The greatest of sins is that which strips faith from a servant at death." (3) Tafsir Abu al-Layth 1/298. (4) 1/342. (5) Al-Sab'ah p. 216, and al-Taysir p. 90. (6) Al-Hujjah 3/78, and the author quoted it from him via Ibn Atiyya in al-Muharrar al-Wajiz 1/507. (7) In (D) and (M): common.

सूरा आल-इमरान: आयतें 130 - 133 312 अबू बक्र अल-वर्राक (1) ने अबू हनीफ़ा से उल्लेख किया कि उन्होंने कहा: "बंदे से ईमान छिनने का सबसे अधिक समय मृत्यु के समय होता है" (2)। फिर अबू बक्र ने कहा: "हमने उन पापों को देखा जो ईमान को छीन लेते हैं, और हमने बंदों पर ज़ुल्म करने से ज़्यादा तेज़ी से ईमान छीनने वाली कोई चीज़ नहीं पाई।" और इस आयत में इस बात का प्रमाण है कि नरक (आग) पहले से ही रचित (मख़लूक़) है; जहमिया के खंडन में; क्योंकि जो चीज़ अस्तित्व में नहीं है वह 'तैयार' नहीं हो सकती। फिर अल्लाह ने फ़रमाया: {और अल्लाह और रसूल का हुक्म मानो} अर्थात् फ़राइज़ (अनिवार्य कर्तव्यों) में अल्लाह का हुक्म मानो, और सुन्नतों में रसूल का। और कहा गया: सूद (रिबा) की हरामखोरी में अल्लाह का हुक्म मानो, और रसूल का उस चीज़ में जो उन्होंने तुम्हें हराम के बारे में पहुँचाई है (3)। {ताकि तुम पर रहम किया जाए} अर्थात्: ताकि अल्लाह तुम पर दया करे। यह पहले बताया जा चुका है (4)। अल्लाह तआला का कथन: {और अपने रब की क्षमा की ओर और उस जन्नत की ओर तेज़ी से दौड़ो जिसकी चौड़ाई आकाशों और पृथ्वी के बराबर है, जो परहेज़गारों (ईश्वरभीरु लोगों) के लिए तैयार की गई है} इसमें दो मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का कहना: {और तेज़ी से दौड़ो}। नाफ़े और इब्न आमिर ने इसे बिना 'वाव' (और) के"सारिऊ" पढ़ा है, और मदीना और शाम के लोगों के मुसहफ़ों (कुरान की प्रतियों) में भी ऐसा ही है। शेष सात क़ारियों ने इसे 'वाव' के साथ "व-सारिऊ" पढ़ा है (5)। अबू अली (6) ने कहा: "दोनों तरीके जाइज़ (7) और सही हैं। जिसने 'वाव' के साथ पढ़ा उसने वाक्य को पिछले वाक्य से जोड़ने के लिए ऐसा किया, और जिसने 'वाव' छोड़ दिया उसने इसलिए किया क्योंकि दूसरा वाक्य पहले से जुड़ा हुआ है, जिससे 'वाव' की आवश्यकता नहीं रहती।" अल-मुसारअत (तेज़ी): पहल करना है, और यह 'मुफ़ाअलत' के वज़न पर है। आयत में कुछ शब्द छिपे हुए हैं, अर्थात्: उस चीज़ की ओर दौड़ो जो... (1) मुहम्मद बिन उमर अल-हकीम, मूल रूप से तिरमिज़ से, बल्ख में रहे। उनकी गणित, व्यवहार और शिष्टाचार के विभिन्न प्रकारों पर प्रसिद्ध पुस्तकें हैं। तबक़ात अल-सूफ़िया पृ. 221। (2) वाक्यांश जैसा कि तफ़सीर अबू अल-लैथ में आया है: "पापों में सबसे बड़ा वह है जो मृत्यु के समय बंदे से ईमान छीन लेता है।" (3) तफ़सीर अबू अल-लैथ 1/298। (4) 1/342। (5) अल-सबा पृ. 216, और अत-तयसीर पृ. 90। (6) अल-हुज्जाह 3/78, और लेखक ने इब्न अतिय्या के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/507 में इसे उद्धृत किया है। (7) (द) और (म) प्रतियों में: "शाएअ" (प्रचलित)।

سورۃ آل عمران: آیات ۱۳۰ - ۱۳۳ ۳۱۲ ابوبکر الوراق (۱) نے امام ابوحنیفہ سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے فرمایا: "بندے سے ایمان سب سے زیادہ موت کے وقت چھینا جاتا ہے" (۲)۔ پھر ابوبکر نے کہا: ہم نے ان گناہوں پر غور کیا جو ایمان چھین لیتے ہیں، تو ہم نے بندوں پر ظلم کرنے سے زیادہ تیزی سے ایمان چھیننے والی کوئی چیز نہیں پائی۔ اور اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ جہنم پیدا کی جا چکی ہے؛ یہ جہمیہ کا رد ہے؛ کیونکہ جو چیز معدوم (غیر موجود) ہو وہ 'تیار' (معدّہ) نہیں ہو سکتی۔ پھر فرمایا: ﴿ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ ﴾ یعنی فرائض میں اللہ کی اطاعت کرو، اور سنن میں رسول کی۔ اور یہ بھی کہا گیا: سود کی حرمت میں اللہ کی اطاعت کرو، اور رسول کی ان احکامات میں جو انہوں نے حرمت کے بارے میں تم تک پہنچائے (۳)۔ ﴿ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ﴾ یعنی: تاکہ اللہ تم پر رحم فرمائے۔ یہ پہلے گزر چکا ہے (۴)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَسَارِعُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ ﴾ اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَسَارِعُوا ﴾۔ نافع اور ابن عامر نے اسے بغیر 'واؤ' کے "سَارِعُوا" پڑھا ہے، اور اہل مدینہ اور اہل شام کے مصاحف میں بھی ایسا ہی ہے۔ باقی سات قراء نے اسے 'واؤ' کے ساتھ "وَسَارِعُوا" پڑھا ہے (۵)۔ ابو علی (۶) نے کہا: دونوں طریقے جائز (۷) اور درست ہیں، جس نے 'واؤ' کے ساتھ پڑھا اس نے جملے کا عطف پچھلے جملے پر کیا ہے، اور جس نے 'واؤ' ترک کیا اس نے اس لیے کہ دوسرا جملہ پہلے جملے سے ملا ہوا ہے، اس لیے اسے عطف کے لیے 'واؤ' کی ضرورت نہیں ہے۔ المسارعۃ: پہل کرنا ہے، اور یہ باب مفاعلہ سے ہے۔ آیت میں حذف ہے، یعنی: اس چیز کی طرف جلدی کرو جو... (۱) محمد بن عمر الحکیم، اصل میں ترمذ سے تھے، بلخ میں قیام رہا، ان کی ریاضی، معاملات اور آداب میں مشہور کتابیں ہیں۔ طبقات الصوفیہ ص ۲۲۱۔ (۲) عبارت جیسی کہ تفسیر ابو اللیث میں ہے: "گناہوں میں سب سے بڑی بات وہ ہے جو موت کے وقت بندے سے ایمان چھین لیتی ہے۔" (۳) تفسیر ابو اللیث ۲۹۸/۱۔ (۴) ۳۴۲/۱۔ (۵) السبعۃ ص

۲۱۶، والتیسیر ص ۹۰۔ (۶) الحجۃ ۷۸/۳، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ۵۰۷/۱ میں نقل کیا ہے۔ (۷) نسخہ (د) اور (م) میں: "شائع" ہے۔

Surah Al-Imran: Verse 133, Page 313

[It] necessitates forgiveness(1), and that is obedience. Anas bin Malik and Makhul said in interpreting {And hasten to forgiveness from your Lord}: its meaning is: to the initial Takbir with the Imam. Ali bin Abi Talib said: to the performance of obligatory duties. Uthman bin Affan said: to sincerity(3). Al-Kalbi said: to repentance from usury. It was said: to steadfastness in fighting. Other things were also said. The verse is general for all of them, and its meaning is like the meaning of: {So race to [all that is] good} [Al-Baqarah: 148], which has been mentioned before(4).

Second: His saying, Exalted is He: {and a paradise as wide as the heavens and the earth}. The intended meaning is: "like the width," so the mudhaf (possessed noun) was omitted; like His saying: {Your creation and your resurrection are only as a single soul} [Luqman: 28 - Note: the text incorrectly cites Az-Zumar: 6] meaning: except as the creation and resurrection of a single soul(5). A poet said:

"You thought my camel's lowing was a kid's bleat, but woe to others besides you, it is not a bleat(6)"

Meaning the sound of a kid goat.

Its equivalent is in Surah Al-Hadid: {and a paradise as wide as the width of the heaven and the earth} [Verse: 21].

Scholars differed in its interpretation. Ibn Abbas said: The heavens and the earth are joined together like garments are spread out and joined to each other; that is the width of Paradise, and none knows its length except Allah(7). This is the opinion of the majority, and it is not to be rejected, for in the hadith of Abu Dharr from the Prophet ﷺ: "The seven heavens and the seven earths in the Kursi are but like dirhams thrown into..."

---

(1) Tafsir al-Razi 4/9. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/508, the part between brackets is from it; Anas's statement was recorded by al-Baghawi 1/351, and al-Suyuti attributed it in al-Durr al-Manthur 2/72 to Ibn al-Mundhir. (3) Tafsir al-Baghawi 1/351, and Tafsir al-Razi 5/9. (4) 2/450. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/508. (6) Abu Zayd attributed it in al-Nawadir p. 116 and Ibn Barri as in al-Lisan (wayb) to Dhi al-Khiraq al-Tahwi; Ibn al-A'rabi attributed it as in al-Lisan (anaq) to Qurait bin Unaif; it is unattributed in Majalis Tha'lab 1/61, Dala'il al-I'jaz p. 301, and al-Insaf 1/372. The "bugham" of a camel: a sound that is not clear. "Anāq": a female goat. "Wayb" is a word like "wayl" (woe); you

say: waybak, wayb Zaid, just as you say: waylak. The poet is addressing a wolf that followed him on his way. Al-Lisan (anaq), (baghm), and (wayb). (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/508, and al-Tabari recorded it 6/53.

सूरह अल-इमरान: आयत 133, पृष्ठ 313

[यह] क्षमा को अनिवार्य बनाता है(1), और वह आज्ञाकारिता है। अनस बिन मलिक और मखुल ने {और अपने रब की क्षमा की ओर दौड़ो} की व्याख्या में कहा: इसका अर्थ है: [इमाम के साथ] तकबीर-ए-तहरीमा तक(2)। अली बिन अबी तालिब ने कहा: अनिवार्य कर्तव्यों (फराइज) को पूरा करने तक। उस्मान बिन अफ़ान ने कहा: ईमानदारी (इखलास) की ओर(3)। अल-कल्बी ने कहा: सूद (ब्याज) से तौबा करने की ओर। यह भी कहा गया है: युद्ध में दृढ़ रहने की ओर। और इसके अलावा भी बातें कही गई हैं। यह आयत सभी के लिए सामान्य है, और इसका अर्थ वही है जो {अतः भलाई के कार्यों में एक-दूसरे से आगे बढ़ने की कोशिश करो} [अल-बक़रह: 148] का है, जिसका उल्लेख पहले हो चुका है(4)।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {और उस जन्नत की ओर जिसकी चौड़ाई आकाशों और धरती जैसी है}। इसका अनुमान "चौड़ाई के समान" है, इसलिए मुदाफ़ (अतिरिक्त संज्ञा) को हटा दिया गया है; जैसा कि अल्लाह का कथन है: {तुम सबका पैदा करना और दोबारा जीवित करना तो बस एक अकेले व्यक्ति के पैदा करने और जिलाने के समान है} [लुक़मान: 28 - नोट: मूल पाठ में अज़-ज़ुमर: 6 गलत लिखा है] अर्थात: एक व्यक्ति के निर्माण और उसे फिर से जीवित करने के समान(5)। एक कवि ने कहा:

"तुमने मेरी ऊँटनी की आवाज़ को बकरी के बच्चे की मिमियाहट समझा, और तुम्हारे सिवा दूसरों पर धिक्कार है, यह मिमियाहट नहीं है(6)"

इसका अर्थ है बकरी के बच्चे की आवाज़।

इसके समान सूरह अल-हदीद में है: {और ऐसी जन्नत जिसकी चौड़ाई आकाश और पृथ्वी की चौड़ाई जैसी है} [आयत: 21]।

विद्वानों ने इसकी व्याख्या में मतभेद किया है। इब्न अब्बास ने कहा: आकाशों और पृथ्वी को एक-दूसरे से जोड़ दिया जाता है जैसे कपड़ों को फैलाकर एक-दूसरे से जोड़ा जाता है; वही जन्नत की चौड़ाई है, और अल्लाह के सिवा कोई उसकी लंबाई नहीं जानता(7)। यही बहुसंख्यक विद्वानों का मत है, और इसे नकारा नहीं जा सकता, क्योंकि पैगंबर ﷺ से अबू धर की हदीस में है: "सात आकाश और सात पृथ्वियाँ कुर्सी में वैसी ही हैं जैसे दिरहम को फेंका गया हो..."

(1) तफ़सीर अल-राज़ी 4/9। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/508, कोष्ठक के बीच का भाग इसी से है; अनस का कथन अल-बग़वी 1/351 द्वारा उद्धृत किया गया है, और अल-सुयुती ने अल-दुर्र अल-मंसूर 2/72 में इसे इब्न अल-मुन्ज़िर से जोड़ा है। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 1/351, और तफ़सीर अल-राज़ी 5/9। (4) 2/450। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/508। (6) अबू ज़ैद ने इसे अल-नवादिर पृष्ठ 116 में और इब्न बर्री ने अल-लिसान (वेब) में ज़ी अल-खिराक अल-तहुवी से जोड़ा है; इब्न अल-अरबी ने इसे अल-लिसान (अनक) में कुरैत बिन उनीफ से जोड़ा है; यह मजालिस सालब 1/61, दलाईल अल-इज़्ज़ाज़ पृष्ठ 301 और अल-इंसाफ़ 1/372 में बिना संदर्भ के है। ऊँटनी का "बुग़ाम": एक ऐसी आवाज़ जो स्पष्ट न हो। "अनाक": बकरी की मादा। "वैब" "वैल" (धिक्कार) जैसा एक शब्द है; आप कहते हैं: वैबक, वैब ज़ैद, जैसे आप कहते हैं: वैलक। कवि एक भेड़िये को संबोधित कर रहा है जो उसके रास्ते में उसके पीछे आया। अल-लिसान (अनक), (बग़ाम) और (वैब)। (7) अल-मुहर्र, अल-वजीज़ 1/508, और अल-तबरी ने इसे 6/53 पर उद्धृत किया है।

سورہ آل عمران: آیت ۱۳۳، صفحہ ۳۱۳

[یہ] مغفرت کا موجب ہے(۱)، اور وہ اطاعت ہے۔ انس بن مالک اور مکحول نے ﴿وَسَارِعُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ﴾ کی تفسیر میں کہا: اس کا معنی ہے: [امام کے ساتھ] تکبیرِ تحریمہ کی طرف(۲)۔ اور علی بن ابی طالب نے فرمایا: فرائض کی ادائیگی کی طرف۔ عثمان بن عفان نے فرمایا: اخلاص کی طرف(۳)۔ الکلبی نے کہا: سود سے توبہ کی طرف۔ اور کہا گیا: لڑائی میں ثابت قدمی کی طرف۔ اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے۔ اور یہ آیت سب کے لیے عام ہے، اور اس کا معنی ﴿فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ﴾ [البقرہ: ۱۴۸] کے معنی کی طرح ہے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے(۴)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ﴾ اس کی تقدیر "کعرض" (چوڑائی کی طرح) ہے، پس مضاف کو حذف کر دیا گیا ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿مَا خَلْقُكُمْ وَلَا بَعْثُكُمْ إِلَّا كَنَفْسٍ وَاحِدَةٍ﴾ [لقمان: ۲۸ - نوٹ: اصل متن میں الزمر: ۶ غلط لکھا گیا ہے] یعنی: سوائے ایک جان کے پیدا کرنے اور اسے دوبارہ اٹھانے کی طرح(۵)۔ شاعر نے کہا:

"تم نے میری اونٹنی کی آواز کو بکری کے بچے کی آواز سمجھا، اور تمہارے سوا دوسروں پر ہلاکت ہو، یہ بکری کی آواز نہیں ہے(۶)"

اس سے مراد بکری کے بچے کی آواز ہے۔

اس کی نظیر سورہ حدید میں ہے: ﴿وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ﴾ [آیت: ۲۱]۔

اور علماء نے اس کی تاویل میں اختلاف کیا ہے، پس ابن عباس نے فرمایا: آسمانوں اور زمینوں کو ایک دوسرے کے ساتھ ملا دیا جاتا ہے جیسے کپڑوں کو بچھا کر ایک دوسرے کے ساتھ جوڑا جاتا ہے؛ پس یہی جنت کی چوڑائی ہے، اور اس کی لمبائی اللہ کے سوا کوئی نہیں جانتا(۷)۔ اور یہی

جمہور کا قول ہے، اور اس کا انکار نہیں کیا جا سکتا، کیونکہ حضرت ابو ذر سے مروی نبی کریم ﷺ کی حدیث میں ہے: "ساتوں آسمان اور ساتوں زمینیں کرسی میں ایسے ہی ہیں جیسے درہم پھینکے گئے ہوں..."

---

(۱) تفسیر الرازی ۴/۹۔ (۲) المحرر الوجیز ۵۰۸/۱، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے، اور انس کا قول بغوی نے ۳۵۱/۱ میں نقل کیا ہے، اور سیوطی نے الدر المنثور ۷۲/۲ میں اسے ابن المنذر کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۳) تفسیر البغوی ۳۵۱/۱، اور تفسیر الرازی ۵/۹۔ (۴) ۴۵۰/۲۔ (۵) المحرر الوجیز ۵۰۸/۱۔ (۶) ابو زید نے اسے النوادر صفحہ ۱۱۶ میں اور ابن بری نے اللسان (ویب) میں ذی الخرق الطہوی کی طرف منسوب کیا ہے، اور ابن الاعرابی نے اللسان (عنق) میں اسے قریط بن انیف کی طرف منسوب کیا ہے، اور یہ مجالس ثعلب ۶۱/۱، دلائل الاعجاز صفحہ ۳۰۱، اور الانصاف ۳۷۲/۱ میں بغیر کسی نسبت کے ہے۔ اونٹنی کا "بغام": ایسی آواز جو واضح نہ ہو۔ "عناق": بکری کی مادہ۔ "ویب" ہلاکت کے معنی میں ہے جیسے "ویل"، آپ کہتے ہیں: ویبک، ویب زید، جیسے آپ کہتے ہیں: ویلک۔ شاعر ایک بھیڑیے سے مخاطب ہے جو اس کے راستے میں اس کے پیچھے آیا تھا۔ اللسان (عنق)، (بغم) اور (ویب)۔ (۷) المحرر الوجیز ۵۰۸/۱، اور اسے طبری نے ۵۳/۶ پر نکالا ہے۔

...wilderness of the earth, and the Kursi (Chair/Footstool) in the 'Arsh (Throne) is but like a ring (1) cast into a wilderness of the earth (2). These are creations much greater than the heavens and the earth, and the power of Allah is greater than all of that.

Al-Kalbi said: The Paradises are four: the Garden of Eden [which is the highest Paradise], the Garden of Shelter (Al-Ma'wa), the Garden of Firdaus (Paradise), and the Garden of Bliss (An-Na'im), and each paradise is like the width of the heaven and the earth if they were joined together. Ismail Al-Suddi said: If the heavens and the earth were broken and became mustard seeds, for every mustard seed there would be a paradise whose width is like the width of the heaven and the earth (3).

And in the Sahih: "The person with the lowest status in Paradise is the one who wishes and wishes, until when his wishes are exhausted, Allah Almighty says: You have that and ten times like it." Narrated by Abu Sa'id al-Khudri, recorded by Muslim and others (4).

And Ya'la bin Murra (5) said: I met Al-Tanukhi (6), the messenger of Heraclius to the Prophet ﷺ in Homs, an old man; he said: I came to the Messenger of Allah ﷺ with Heraclius's letter, so he handed the scroll to a man on his left; he said: So I said: Who is your companion who reads? They said: Mu'awiyah. And behold, my companion's letter said: You wrote...

---

(1) Followed in (kh) and (zha) by: "made of iron". (2) Thus it was cited by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 1/508 and he did not mention its companion (Sahabi). A similar one was recorded by Ibn Hibban (361) from Abu Dharr in detail, and in its chain is Ibrahim bin Hisham bin Yahya al-Ghassani, whom Abu Hatim and Ibn al-Jawzi declared a liar, as in Mizan al-I'tidal 1/72-73. The first part was recorded by al-Tabari 4/539, and Abu al-Shaykh in al-'Azamah (222) via Ibn Zayd from his father Zayd bin Aslam from the Prophet ﷺ who said: "The seven heavens are nothing in the Kursi except like seven dirhams cast into a shield." And his saying: "And the Kursi in the 'Arsh..." was recorded by al-Tabari and Abu al-Shaykh along with the first hadith via Ibn Zayd from Abu Dharr from the Prophet ﷺ. Ibn Kathir said in al-Bidayah wa al-Nihayah 1/24: The beginning of the hadith is mursal (disconnected), and the second is from Abu Dharr, munqati' (broken). (3) Tafsir of Abu al-Layth 1/298 and what is between brackets is from it. (4) Sahih Muslim (188) in detail, and it is with Ahmad (11216). (5) It occurred in the copies and al-Muharrar al-Wajiz 1/508 and the speech

from him: Ya'la bin Abi Murra, and it also occurred in some copies of al-Tabari 6/54 as mentioned by its editors, and the correct one is what we established, as it is in the sources, and he is Ya'la bin Murra bin Wahb al-Thaqafi Abu al-Marazim, Abu Umar said: He was among the best of the Companions, Ibn Sa'd said: The Prophet ﷺ ordered him to cut the grapes of Thaqif, so he cut them. Al-Isabah 10/373. (6) He heard from the Prophet ﷺ while he was a disbeliever, then he became Muslim after his death, so he is a Tabi'i by consensus, and his hadith is not mursal, but connected (mawsul). See Tadrib al-Rawi 1/220.

...पृथ्वी का एक जंगल, और अर्श (सिंहासन) में कुर्सी (आसन) केवल एक अंगूठी (1) के समान है जिसे पृथ्वी के एक जंगल (2) में फेंक दिया गया हो। ये रचनाएं स्वर्ग और पृथ्वी से कहीं अधिक महान हैं, और अल्लाह की शक्ति इन सबसे महान है।

अल-कल्बी ने कहा: जन्नत (स्वर्ग) चार हैं: अदन का बाग, [जो कि सर्वोच्च जन्नत है], आश्रय का बाग (अल-मावा), फिरदौस का बाग, और सुख का बाग (अन-नईम), और उनमें से प्रत्येक जन्नत आकाश और पृथ्वी की चौड़ाई के समान है यदि उन्हें एक साथ जोड़ दिया जाए। इस्माइल अल-सुद्दी ने कहा: यदि आकाश और पृथ्वी को तोड़ दिया जाए और वे सरसों के दाने बन जाएं तो प्रत्येक सरसों के दाने के लिए एक जन्नत होगी जिसकी चौड़ाई आकाश और पृथ्वी की चौड़ाई के समान होगी (3)।

और सहीह में है: "जन्नत के लोगों में सबसे निचले दर्जे का वह है जो इच्छा करता है और इच्छा करता है, यहाँ तक कि जब उसकी इच्छाएँ समाप्त हो जाती हैं, तो अल्लाह तआला कहता है: तेरे लिए वह है और उसके जैसा दस गुना और है।" इसे अबू सईद अल-खुदुरी ने वर्णित किया है, जिसे मुस्लिम और अन्य (4) ने उद्धृत किया है।

और यअला बिन मुर्रा (5) ने कहा: मैं होम्स में नबी ﷺ के पास हेराक्लियस के दूत अल-तनूखी (6) से मिला, जो एक वृद्ध व्यक्ति थे; उन्होंने कहा: मैं हेराक्लियस के पत्र के साथ अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आया, तो उन्होंने अपनी बाईं ओर के एक व्यक्ति को पत्र थमा दिया; उन्होंने कहा: तो मैंने कहा: आपका वह साथी कौन है जो पढ़ता है? उन्होंने कहा: मुआविया। और देखो, मेरे साथी का पत्र कहता था: तुमने लिखा...

---

(1) (ख) और (ज़) में इसके बाद: "लोहे का"। (2) इस प्रकार इब्न अतियाह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/508 में इसे उद्धृत किया है और उन्होंने इसके साथी (सहाबी) का उल्लेख नहीं किया है। इब्न हिब्बान (361) ने अबू ज़र से विस्तार से इसी तरह का वर्णन किया है और इसके सूत्र (इसनाद) में इब्राहीम बिन हिशाम बिन यह्या अल-ग़स्सानी है, जिसे अबू हातिम और इब्न अल-जौज़ी ने झूठा बताया है, जैसा कि मिज़ान अल-एतिदाल 1/72-73 में है। इसका पहला हिस्सा अल-तबरी 4/539 द्वारा निकाला गया था, और अबू अल-शेख ने अल-अज़मा (222) में इब्न ज़ैद के माध्यम से उनके पिता ज़ैद बिन असलम से नबी ﷺ से निकाला जिन्होंने कहा: "कुर्सी में सात आकाश एक ढाल में फेंके गए सात दिरहम के अलावा और कुछ नहीं हैं।" और उनका कहना है: "और अर्श में कुर्सी..." इसे अल-तबरी

और अबू अल-शेख ने पहली हदीस के साथ इब्न ज़ैद के माध्यम से अबू ज़र से नबी ﷺ से निकाला है। इब्न कसीर ने अल-बिदाया वा अल-निहाया 1/24 में कहा: हदीस की शुरुआत मुरसल (टूटी हुई) है, और दूसरी अबू ज़र से मुनक़ति (कटी हुई) है। (3) अबू अल-लैथ की तफ़सीर 1/298 और इसके बीच कोष्ठक में जो है वह उसी से है। (4) सहीह मुस्लिम (188) विस्तार से, और यह अहमद (11216) के पास है। (5) यह प्रतियों और अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/508 में हुआ और उनकी ओर से बात है: यअला बिन अबी मुर्रा, और यह अल-तबरी 6/54 की कुछ प्रतियों में भी हुआ जैसा कि इसके संपादकों ने उल्लेख किया है, और सही वही है जिसे हमने स्थापित किया है, जैसा कि स्रोतों में है, और वह यअला बिन मुर्रा बिन वहब अल-थकफी अबू अल-मराज़िम है, अबू उमर ने कहा: वह बेहतरीन सहाबा में से थे, इब्न साद ने कहा: नबी ﷺ ने उन्हें थकफ़ के अंगूर काटने का आदेश दिया, तो उन्होंने उन्हें काट दिया। अल-इसाबा 10/373। (6) उन्होंने नबी ﷺ से सुना जब वे काफिर थे, फिर उनकी मृत्यु के बाद वे इस्लाम लाए, इसलिए वे सर्वसम्मति से ताबिई हैं, और उनकी हदीस मुरसल नहीं है, बल्कि मौसूल (जुड़ी हुई) है। तदरीब अल-रवी 1/220 देखें।

... زمین کا ایک چٹیل میدان، اور عرش میں کرسی کی مثال ایسی ہے جیسے زمین کے ایک چٹیل میدان میں ڈالی گئی ایک انگوٹھی (١)۔ پس یہ ایسی مخلوقات ہیں جو آسمانوں اور زمین سے بہت زیادہ بڑی ہیں، اور اللہ کی قدرت ان سب سے بڑھ کر ہے۔

اور کلبی نے کہا: جنتیں چار ہیں: جنت عدن، [اور یہ سب سے بلند جنت ہے]، جنت الماویٰ، جنت الفردوس، اور جنت النعیم، اور ان میں سے ہر جنت آسمان و زمین کی وسعت کے برابر ہے اگر انہیں ایک دوسرے کے ساتھ جوڑ دیا جائے۔ اور اسماعیل السدی نے کہا: اگر آسمانوں اور زمین کو توڑ دیا جائے اور وہ رائی کے دانے بن جائیں، تو ہر رائی کے دانے کے بدلے ایک ایسی جنت ہوگی جس کی چوڑائی آسمان اور زمین کی چوڑائی کے برابر ہوگی (٣)۔

اور صحیح میں ہے: "جنت والوں میں سب سے نچلے درجے کا وہ شخص ہے جو تمنا کرتا رہے گا، یہاں تک کہ جب اس کی تمنائیں ختم ہو جائیں گی تو اللہ تعالیٰ فرمائے گا: تیرے لیے یہ سب کچھ ہے اور اس جیسا دس گنا مزید ہے۔" اسے ابو سعید الخدری نے روایت کیا ہے، اور مسلم وغیرہ (٤) نے اسے بیان کیا ہے۔

اور یعلی بن مرہ (٥) نے کہا: میں حمص میں نبی ﷺ کے پاس ہرقل کے قاصد التنوخی (٦) سے ملا جو ایک بوڑھے شیخ تھے؛ انہوں نے کہا: میں رسول اللہ ﷺ کے پاس ہرقل کا خط لے کر حاضر ہوا، تو آپ ﷺ نے وہ خط اپنی بائیں جانب بیٹھے ایک شخص کو دے دیا؛ انہوں نے کہا: تو میں نے پوچھا: آپ کا وہ ساتھی کون ہے جو پڑھ رہا ہے؟ انہوں نے کہا: معاویہ۔ تو اچانک دیکھا کہ میرے ساتھی کا خط تھا: تم نے لکھا تھا...

(١) (خ) اور (ظ) میں اس کے بعد: "لوہے کی" ہے۔ (٢) اسی طرح ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٥٠٨/١ میں اسے نقل کیا ہے اور انہوں نے اس کے صحابی کا ذکر نہیں کیا۔ اور اس کی طرح ابن حبان (٣٦١) نے ابو ذر سے تفصیل کے ساتھ روایت کیا ہے اور اس کی سند میں ابراہیم بن ہشام بن یحییٰ الغسانی ہے، جسے ابو حاتم اور ابن الجوزی نے جھوٹا قرار دیا ہے، جیسا کہ میزان الاعتدال ٧٢/١ - ٧٣ میں ہے۔ اور اس کا پہلا حصہ طبری ٥٣٩/٤ نے نکالا ہے، اور ابو الشیخ نے العظمۃ (٢٢٢) میں ابن زید کے واسطے سے اپنے والد زید بن اسلم سے روایت کیا ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "ساتوں آسمان کرسی کے مقابلے میں صرف ایسے ہیں جیسے ایک ڈھال میں ڈالے گئے سات درہم۔" اور ان کا قول: "اور عرش میں کرسی..." طبری اور ابو الشیخ نے پہلی حدیث کے ساتھ ابن زید کے واسطے سے ابو ذر سے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے۔ ابن کثیر نے البدایہ والنہایہ ٢٤/١ میں کہا: حدیث کا پہلا حصہ مرسل ہے، اور دوسرا ابو ذر سے منقطع ہے۔ (٣) تفسیر ابو اللیث ٢٩٨/١ اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے۔ (٤) صحیح مسلم (١٨٨) تفصیل کے ساتھ، اور یہ احمد (١١٢١٦) کے ہاں بھی ہے۔ (٥) نسخوں اور المحرر الوجیز ٥٠٨/١ میں واقع ہوا اور ان سے کلام ہے: یعلی بن ابی مرہ، اور اسی طرح طبری کے بعض نسخوں ٥٤/٦ میں بھی واقع ہوا جیسا کہ اس کے محققین نے ذکر کیا، اور صحیح وہی ہے جسے ہم نے ثابت کیا، جیسا کہ ذرائع میں ہے، اور وہ یعلی بن مرہ بن وہب الثقفی ابو المرازم ہیں، ابو عمر نے کہا: وہ بہترین صحابہ میں سے تھے، ابن سعد نے کہا: نبی ﷺ نے انہیں ثقیف کے انگوروں کی بیلیں کاٹنے کا حکم دیا تو انہوں نے انہیں کاٹ دیا۔ الاصابہ ٣٧٣/١٠۔ (٦) انہوں نے نبی ﷺ سے کفر کی حالت میں سنا، پھر آپ ﷺ کی وفات کے بعد اسلام لائے، پس وہ متفقہ طور پر تابعی ہیں، اور ان کی حدیث مرسل نہیں بلکہ موصول ہے۔ دیکھئے تدریب الراوی ٢٢٠/١۔

Surah Al-Imran: Verse 133 315

"You invite me to a Paradise whose width is the heavens and the earth, so where is Hell?" The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Glory be to Allah! Where is the night when the day comes?"(1). With a similar argument, Al-Farooq (Umar bin Al-Khattab) reasoned with the Jews when they said to him: "Have you considered your saying: 'And a Paradise whose width is the heavens and the earth', so where is Hell?" He said to them: "You have disputed with what is in the Torah"(2). And Allah Almighty pointed out the width as an indicator of the length because usually, the length is greater than the width, and if length is mentioned, it does not indicate the measure of the width. Al-Zuhri said: "He only described its width; as for its length, no one knows it but Allah"(3); and this is like His saying: "Reclining on couches whose linings are of silk brocade" [Al-Rahman: 54], so He described the lining(4) with the best of known beauty, since it is known that the exteriors are more beautiful and perfect than the linings(5). The Arabs say: "A wide country" and "a wide desert," meaning: spacious(6); a poet said: "As if the lands of Allah, wide as they are, to the fearful and hunted person are like the loop of a hunter's snare"(7) Some people said: The speech follows the Arab way of metaphor; since Paradise was from...

(1) Narrated by al-Tabari (6/54) from the path of Muslim ibn Khalid al-Zanji, from Abdullah ibn Uthman ibn Khaytham, from Sa'id ibn Abi Rashid, from Ya'la ibn Murrah, who said: I met al-Tanukhi. Sheikh Ahmad Shakir (may Allah have mercy on him) deemed (al-Tabari 6/209-211, Dar al-Ma'arif) that mentioning Ya'la ibn Murrah in the chain is an error by Muslim ibn Khalid al-Zanji, as it was narrated by Ahmad (15655) from the path of Yahya ibn Salim al-Ta'ifi, from Abdullah ibn Uthman ibn Khaytham, from Sa'id ibn Abi Rashid, who said: I met al-Tanukhi, and Yahya ibn Salim al-Ta'ifi is more reliable in memory than Muslim ibn Khalid al-Zanji. Ibn Kathir mentioned it in al-Bidayah wa al-Nihayah (7/174) as a narration of Imam Ahmad and said: "A strange (gharib) hadith, and its chain of narration is acceptable." (2) Narrated by al-Tabari (6/55). (3) Tafsir al-Baghawi (1/531), and al-Muharrar al-Wajiz (1/509). (4) In (Z): linings (plural). (5) Tafsir al-Razi (9/6). (6) Ibn Qutaybah said in Tafsir al-Gharib, p. 111, regarding the verse: "And a Paradise whose width is the heavens and the earth" it means its vastness, and He did not mean width as opposed to length, and the Arabs say... (7) The verse is by Labid; as in the supplement to his Diwan, p. 365, and al-Basri attributed it in al-Hamasah al-Basriyyah (1/29) to Ubayd ibn Ayyub al-Anbari, and it is without attribution in Tafsir Gharib al-Qur'an, p. 111, and Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas (1/477), and it was also mentioned by al-Mubarrad in al-Kamil (2/1036) with

the version: "As if the mountain paths of the earth..." and his saying: "kuffah habil," al-Mubarrad said: it is the snare set for hunting.

सूरह आल-इमरान: आयत 133 315

"तुम मुझे ऐसी जन्नत की दावत देते हो जिसकी चौड़ाई आसमान और ज़मीन है, तो आग (दोज़ख़) कहाँ है?" अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "सुभान अल्लाह! फिर रात कहाँ होती है जब दिन आ जाता है"(1)। इसी हुज्जत (तर्क) से अल-फ़ारूक़ ने यहूदियों पर दलील दी जब उन्होंने उनसे कहा: तुम्हारा क्या ख्याल है इस कौल (बात) के बारे में: {और वह जन्नत जिसकी चौड़ाई आसमानों और ज़मीन के बराबर है}, तो आग कहाँ है? तो उन्होंने उनसे कहा: तुमने तौरात में जो है उसी से सवाल किया है(2)। अल्लाह तआला ने लंबाई पर चौड़ाई के ज़रिए तवज्जो दिलाई क्योंकि अक्सर लंबाई चौड़ाई से ज़्यादा होती है, और जब लंबाई का ज़िक्र किया जाता है तो वह चौड़ाई की मिक़दार (मात्रा) पर दलालत (संकेत) नहीं करती। ज़ुहरी ने कहा: सिर्फ उसकी चौड़ाई का बयान हुआ है, रही बात उसकी लंबाई की तो उसे अल्लाह के सिवा कोई नहीं जानता(3); और यह अल्लाह तआला के इस फ़रमान की तरह है: {ऐसे बिछौनों पर टेक लगाए हुए जिनके अस्तर रेशमी साटन के होंगे} [अर-रहमान: 54], तो अस्तर(4) की बेहतरीन ज़ीनत के साथ सिफ़त (विशेषता) बयान की, क्योंकि यह मालूम है कि ज़ाहिर (बाहरी हिस्सा) अस्तर से ज़्यादा खूबसूरत और कामिल (बेहतर) होता है(5)। और अरब कहते हैं: "अरीज़ मुल्क" और "अरीज़ रेगिस्तान", यानी: वसी (विशाल)(6); शायर ने कहा है: "गोया अल्लाह की ज़मीन अपनी तमाम वुसअत (विस्तार) के बावजूद, किसी खौफज़दा और मुतालिबा (खोजे जा रहे) शख़्स पर शिकारी के फंदे के घेरे की तरह है"(7) कुछ लोगों ने कहा: यह कलाम (भाषण) अरबों के इस्तिआरा (रूपक) के तरीक़े पर है; तो जब जन्नत...

(1) इसे अल-तबरी (6/54) ने मुस्लिम इब्न खालिद अल-ज़ंजी के माध्यम से, अब्दुल्लाह इब्न उस्मान इब्न खायथम से, सईद इब्न अबी राशिद से, याला इब्न मुर्राह से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: मैं अल-तनूखी से मिला। शेख अहमद शाकिर (अल्लाह उन पर रहम करे) ने (अल-तबरी 6/209-211, दार अल-मआरिफ) इस बात को तरजीह दी कि इस्नाद में याला इब्न मुर्राह का ज़िक्र मुस्लिम इब्न खालिद अल-ज़ंजी का वहम (भ्रम) है, क्योंकि इसे अहमद (15655) ने यह्या इब्न सलीम अल-ताइफी के ज़रिए, अब्दुल्लाह इब्न उस्मान इब्न खायथम से, सईद इब्न अबी राशिद से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: मैं अल-तनूखी से मिला, और यह्या इब्न सलीम अल-ताइफी, मुस्लिम इब्न खालिद अल-ज़ंजी की तुलना में हिफ़्ज़ (याददाश्त) में ज़्यादा मज़बूत हैं। इब्न कसीर ने अल-बिदाया वा अल-निहाया (7/174) में इमाम अहमद की रिवायत पेश की और कहा: यह हदीस ग़रीब है, और इसकी इस्नाद में कोई बुराई नहीं है। (2) इसे अल-तबरी (6/55) ने निकाला है। (3) तफ़्सीर अल-बग़वी (1/531), और अल-

मुहर्रर अल-वजीज़ (1/509)। (4) (ज़) में: अस्तर (बहुवचन)। (5) तफ़्सीर अल-राज़ी (9/6)। (6) इब्न कुतैबा ने तफ़्सीर अल-ग़रीब पृष्ठ 111 में कहा है: {और वह जन्नत जिसकी चौड़ाई आसमान और ज़मीन है} इसका मतलब उसकी वुसअत (विस्तार) है, और चौड़ाई से उनका मतलब लंबाई का उलट नहीं था, और अरब कहते हैं... (7) यह बैत (शेर) लबीद का है; जैसा कि उनके दीवान के परिशिष्ट पृष्ठ 365 में है, और अल-बसरी ने इसे अल-हमासा अल-बसरिया (1/29) में उबैद इब्न अय्यूब अल-अनबरी की तरफ मंसूब (श्रेय दिया) किया है, और यह तफ़्सीर ग़रीब अल-क़ुरआन पृष्ठ 111 और मआनी अल-क़ुरआन अल-नहस (1/477) में बिना किसी मंसूब के है, और इसे अल-मुबर्रद ने अल-कामिल (2/1036) में इस रिवायत के साथ ज़िक्र किया है: "गोया ज़मीन के रास्ते..." और उनका कहना है: "कुफ्फ़ा हाबिल", अल-मुबर्रद ने कहा: यह वह जाल है जिसे शिकार के लिए बिछाया जाता है।

سورة آل عمران: آیت 133 315

"تم مجھے ایسی جنت کی طرف بلاتے ہو جس کی چوڑائی آسمانوں اور زمین کے برابر ہے، تو آگ (جہنم) کہاں ہے؟" تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "سبحان اللہ! پھر رات کہاں ہوتی ہے جب دن آ جاتا ہے"(1)۔ اور اسی جیسی دلیل سے فاروق (عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ) نے یہودیوں کے خلاف استدلال کیا جب انہوں نے آپ سے کہا: کیا آپ نے اپنے اس قول پر غور کیا ہے: {اور وہ جنت جس کی چوڑائی آسمانوں اور زمین کے برابر ہے}، تو آگ کہاں ہے؟ تو آپ نے ان سے فرمایا: تم نے وہ بات چھیڑی ہے جو تورات میں ہے(2)۔ اور اللہ تعالیٰ نے چوڑائی کے ذکر سے لمبائی پر توجہ دلائی کیونکہ عام طور پر لمبائی چوڑائی سے زیادہ ہوتی ہے، اور اگر لمبائی کا ذکر کیا جائے تو وہ چوڑائی کی مقدار پر دلالت نہیں کرتی۔ زہری نے کہا: اللہ نے صرف اس کی چوڑائی بیان کی ہے، رہی اس کی لمبائی تو اسے اللہ کے سوا کوئی نہیں جانتا(3)؛ اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کی طرح ہے: {ایسے بچھونوں پر تکیہ لگائے ہوئے جن کے استر دبیز ریشم کے ہوں گے} [الرحمن: 54] تو استر (4) کی ایسی بہترین زینت سے تعریف کی جو معلوم ہے، کیونکہ یہ معلوم ہے کہ ظاہر، باطن (استر) سے زیادہ خوبصورت اور پختہ ہوتا ہے(5)۔ اور عرب کہتے ہیں: وسیع ملک اور وسیع صحرا، یعنی کشادہ(6)؛ شاعر نے کہا: "گویا اللہ کی زمین اپنی وسعت کے باوجود، کسی خوفزدہ اور مطلوب شخص پر شکاری کے پھندے کے دائرے کی طرح ہے"(7) اور کچھ لوگوں نے کہا: یہ کلام عربوں کے استعارہ کے طریقے پر جاری ہے؛ پس جب جنت...

(1) اسے طبری نے (6/ 54) مسلم بن خالد زنجی کے طریق سے، عبد اللہ بن عثمان بن خثیم سے، سعید بن ابی راشد سے، یعلی بن مرہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میں تنوخی سے ملا، اور

شیخ احمد شاکر رحمہ اللہ نے (طبری 209/6 - 211 دار المعارف) اسے راجح قرار دیا ہے کہ سند میں یعلی بن مرہ کا ذکر مسلم بن خالد زنجی کا وہم ہے، کیونکہ اسے احمد نے (15655) یحییٰ بن سلیم طائفی کے طریق سے، عبد اللہ بن عثمان بن خثیم سے، سعید بن ابی راشد سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میں تنوخی سے ملا، اور یحییٰ بن سلیم طائفی، مسلم بن خالد زنجی سے زیادہ حافظ (ثقہ) ہیں۔ اور ابن کثیر نے البدایہ والنہایہ (7/ 174) میں امام احمد کی روایت نقل کی اور کہا: یہ حدیث غریب ہے، اور اس کی سند میں کوئی حرج نہیں۔ (2) اسے طبری نے (6/ 55) روایت کیا ہے۔ (3) تفسیر بغوی (1/ 531) اور المحرر الوجیز (1/ 509)۔ (4) (ظ) میں: البطائن (جمع)۔ (5) تفسیر رازی (9/ 6)۔ (6) ابن قتیبہ نے تفسیر الغریب ص 111 میں اللہ کے فرمان: {اور وہ جنت جس کی چوڑائی آسمانوں اور زمین کے برابر ہے} کے بارے میں کہا: اس سے مراد اس کی وسعت ہے، اور چوڑائی سے وہ چوڑائی مراد نہیں جو لمبائی کی ضد ہے، اور عرب کہتے ہیں... (7) یہ شعر لبید کا ہے؛ جیسا کہ ان کے دیوان کے ضمیمہ ص 365 میں ہے، اور بصری نے اسے الحماسۃ البصریہ (1/ 29) میں عبید بن ایوب عنبری کی طرف منسوب کیا ہے، اور یہ تفسیر غریب القرآن ص 111 اور معانی القرآن للنحاس (1/ 477) میں بلا نسبت ہے، اور اسے مبرد نے الکامل (2/ 1036) میں اس روایت کے ساتھ ذکر کیا ہے: "گویا زمین کی گھاٹیاں..." اور ان کا قول: "کفة حابل"، مبرد نے کہا: اس سے مراد وہ جال ہے جو شکار کے لیے لگایا جاتا ہے۔

Surah Al-Imran: Verse 133 316 Vastness and expansion are at their ultimate limit; it was expressed well by the width of the heavens and the earth, just as you say to a man: "This is a sea," and to a large animal: "This is a mountain." The verse did not intend to define the exact width (1), but rather meant that it is the widest thing you have ever seen. General scholars are of the opinion that Paradise is created and exists; because of His saying: {prepared for the righteous}. This is the text of the Hadith of Al-Isra (The Night Journey) and others in the two Sahihs (Bukhari and Muslim) and others (2). The Mu'tazilites said: They are not created in our time, and when God Almighty folds the heavens and the earth, He will begin creating Paradise and Hell wherever He wills; because they are houses of recompense with reward and punishment, so they were created after the obligation at the time of recompense; so that the house of obligation and the house of recompense do not meet in this world, just as they do not meet in the hereafter (3). Ibn Furak said: Paradise will be increased on the Day of Resurrection. Ibn Atiyya said (4): In this there is a connection for Mundhir bin Saeed and others who said: Paradise has not been created yet. Ibn Atiyya said: Ibn Furak's saying "it will be increased" is an indication of something that exists, but it needs a chain of narration (isnad) that cuts off excuses for the increase. I say: Ibn Atiyya (may God be pleased with him) spoke the truth in what he said. If the seven heavens and the seven earths, compared to the Kursi (The Footstool), are like dirhams thrown into a vast land, and the Kursi compared to the Throne (Al-Arsh) is like a ring thrown into a vast land (5); then Paradise now is as it will be in the hereafter, its width like the width of the heavens and the earth; since the Throne is its roof, according to what was mentioned in the authentic Hadith (6). It is known that the roof contains what is beneath it and exceeds it. And if...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/509. (2) Sahih Al-Bukhari (3342), and Sahih Muslim (163) from the hadith of Abu Dharr (may God be pleased with him), and the speech is in Al-Muharrar al-Wajiz 1/509. (3) Al-Irshad p. 319. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/509. (5) It refers to the hadith of Abu Dharr mentioned at the beginning of this issue. (6) In (d), (z), and (m): Muslim, instead of: Hadith. We did not find it in Muslim, and the report was narrated by Al-Daylami in Al-Firdaws (3527) from Anas bin Malik (may God be pleased with him), with the wording: “The roof of Paradise is the Throne of the Compassionate, the Mighty and Sublime.” We did not find its chain of narration, and in the chapter on Abu Hurairah (may God be pleased with him) in Ahmad (8419) it says: “If you ask God, ask Him for Al-Firdaws, for it is the middle of Paradise, and the

highest part of Paradise, and above it is the Throne of the Compassionate…” And it is an authentic hadith, and from Ubadah bin Al-Samit in Ahmad also (22695) similarly.

सूरा आल-इमरान: आयत 133 316 विशालता और विस्तार अपनी चरम सीमा पर हैं; इसे आकाश और पृथ्वी की चौड़ाई द्वारा अच्छी तरह से व्यक्त किया गया था, जैसे आप किसी व्यक्ति से कहते हैं: "यह एक समुद्र है," और एक बड़े जानवर के बारे में कहते हैं: "यह एक पर्वत है।" आयत का उद्देश्य सटीक चौड़ाई को परिभाषित करना नहीं था (1), बल्कि इसका मतलब था कि यह सबसे विस्तृत चीज़ है जो आपने कभी देखी है। आम विद्वानों का मत है कि स्वर्ग बनाया गया है और अस्तित्व में है; उसके वचन के कारण: {परहेजगारों के लिए तैयार किया गया है}। यह अल-इसरा (रात की यात्रा) की हदीस और सहीहैन (बुखारी और मुस्लिम) और अन्य में पाठ है (2)। मुअतज़िलाओं ने कहा: वे हमारे समय में नहीं बनाए गए हैं, और जब सर्वशक्तिमान ईश्वर आकाश और पृथ्वी को लपेट देंगे, तो वे जहाँ चाहेंगे स्वर्ग और नर्क बनाना शुरू करेंगे; क्योंकि वे पुरस्कार और दंड के साथ प्रतिफल के घर हैं, इसलिए उन्हें प्रतिफल के समय दायित्व के बाद बनाया गया था; ताकि दायित्व का घर और प्रतिफल का घर इस दुनिया में न मिले, ठीक वैसे ही जैसे वे परलोक में नहीं मिलते (3)। इब्न फुरक ने कहा: प्रलय के दिन स्वर्ग में वृद्धि की जाएगी। इब्न अतिय्या ने कहा (4): इसमें मुंधिर बिन सईद और अन्य लोगों के लिए एक जुड़ाव है जिन्होंने कहा: स्वर्ग अभी तक नहीं बनाया गया है। इब्न अतिय्या ने कहा: इब्न फुरक का कहना कि "इसमें वृद्धि की जाएगी" किसी ऐसी चीज़ का संकेत है जो अस्तित्व में है, लेकिन इसके लिए एक ऐसी वर्णन श्रृंखला (इसनाद) की आवश्यकता है जो वृद्धि के बहानों को खत्म कर दे। मैं कहता हूँ: इब्न अतिय्या (ईश्वर उन पर प्रसन्न हो) ने जो कहा उसमें सच कहा। यदि सात आकाश और सात पृथ्वी, कुर्सी (चरणपीठ) की तुलना में, एक विशाल भूमि में फेंके गए दिरहम की तरह हैं, और अर्श (सिंहासन) की तुलना में कुर्सी एक विशाल भूमि में फेंकी गई अंगूठी की तरह है (5); तो स्वर्ग अब वैसा ही है जैसा परलोक में होगा, उसकी चौड़ाई आकाश और पृथ्वी की चौड़ाई की तरह है; क्योंकि अर्श उसकी छत है, जैसा कि सही हदीस में उल्लेख किया गया है (6)। यह ज्ञात है कि छत अपने नीचे की चीज़ों को समेटे हुए है और उससे अधिक है। और यदि...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/509। (2) सहीह अल-बुखारी (3342), और सहीह मुस्लिम (163) अबू धर (ईश्वर उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से, और भाषण अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/509 में है। (3) अल-इरशाद पृ. 319। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/509। (5) यह इस मुद्दे के शुरू में उल्लिखित अबू धर की हदीस को संदर्भित करता है। (6) (द), (ज़), और (म) में: मुस्लिम, इसके बजाय: हदीस। हमें यह मुस्लिम में नहीं मिला, और रिपोर्ट को अद-दैलमी ने अल-फिरदौस (3527) में अनस बिन मलिक (ईश्वर उन पर प्रसन्न हो) से इन शब्दों के साथ वर्णित किया है: "स्वर्ग की छत रहमान,

सर्वशक्तिमान और प्रतापी का अर्श है।" हमें इसकी वर्णन श्रृंखला नहीं मिली, और अहमद (8419) में अबू हुरैरा (ईश्वर उन पर प्रसन्न हो) के अध्याय में यह है: "यदि आप ईश्वर से मांगते हैं, तो उनसे अल-फिरदौस मांगें, क्योंकि यह स्वर्ग का मध्य है, और स्वर्ग का उच्चतम भाग है, और इसके ऊपर रहमान का अर्श है..." और यह एक सही हदीस है, और अहमद (22695) में उबादा बिन अस-सामित से भी इसी तरह।

سورہ آل عمران: آیت 133 316 وسعت اور کشادگی انتہائی حد پر ہے؛ اس کے لیے آسمانوں اور زمین کی چوڑائی کی عبارت بہت عمدہ ہے، جیسا کہ تم کسی آدمی سے کہتے ہو: "یہ سمندر ہے"، اور کسی بڑے جانور کے بارے میں کہتے ہو: "یہ پہاڑ ہے"۔ آیت کا مقصد چوڑائی کی حد بندی کرنا نہیں تھا (1)، بلکہ اس سے مراد یہ تھی کہ وہ سب سے وسیع چیز ہے جو تم نے دیکھی ہے۔ عام علماء کی رائے یہ ہے کہ جنت پیدا شدہ اور موجود ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: {متقیوں کے لیے تیار کی گئی ہے}۔ یہ صحیحین اور دیگر کتب میں حدیثِ اسراء وغیرہ کا متن ہے (2)۔ معتزلہ نے کہا: وہ دونوں ہمارے اس وقت میں پیدا شدہ نہیں ہیں، اور جب اللہ تعالیٰ آسمانوں اور زمین کو لپیٹ دے گا تو وہ جہاں چاہے گا جنت اور دوزخ کی تخلیق کا آغاز کرے گا؛ کیونکہ وہ جزا و سزا کے گھر ہیں، اس لیے انہیں تکلیف (ذمہ داری) کے بعد جزا کے وقت پیدا کیا گیا؛ تاکہ تکلیف کا گھر اور جزا کا گھر دنیا میں جمع نہ ہوں، جیسا کہ وہ آخرت میں جمع نہیں ہوں گے (3)۔ ابن فورک نے کہا: قیامت کے دن جنت میں اضافہ کیا جائے گا۔ ابن عطیہ نے کہا (4): اس میں منذر بن سعید اور ان لوگوں کے لیے ایک دلیل ہے جنہوں نے کہا: جنت ابھی تک پیدا نہیں ہوئی۔ ابن عطیہ نے کہا: ابن فورک کا یہ قول کہ "اس میں اضافہ کیا جائے گا" کسی موجود چیز کی طرف اشارہ ہے، لیکن اس کے لیے ایسی سند درکار ہے جو اضافے کے عذر کو ختم کر دے۔ میں کہتا ہوں: ابن عطیہ (رضی اللہ عنہ) نے جو کہا سچ کہا، اور اگر ساتوں آسمان اور ساتوں زمینیں کرسی کے مقابلے میں ایسی ہوں جیسے کسی وسیع میدان میں گرے ہوئے چند درہم ہوں، اور کرسی عرش کے مقابلے میں ایسی ہو جیسے کسی وسیع میدان میں گری ہوئی ایک انگوٹھی ہو (5)؛ تو جنت اس وقت ویسی ہی ہے جیسی وہ آخرت میں ہوگی، اس کی چوڑائی آسمانوں اور زمین کی چوڑائی کے برابر ہے؛ کیونکہ عرش اس کی چھت ہے، جیسا کہ صحیح حدیث میں آیا ہے (6)۔

اور یہ معلوم ہے کہ چھت اپنے نیچے والی چیز کو گھیرے ہوئے ہوتی ہے اور اس سے زیادہ ہوتی ہے۔ اور اگر...

(1) المحرر الوجیز 1/509۔ (2) صحیح بخاری (3342)، اور صحیح مسلم (163) ابو ذر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور کلام المحرر الوجیز 1/509 میں ہے۔ (3) الارشاد ص 319۔ (4) المحرر الوجیز 1/509۔ (5) اس مسئلے کے شروع میں مذکور ابو ذر کی حدیث کی طرف اشارہ ہے۔ (6) (د) اور (ز) اور (م) میں: مسلم، بجائے: حدیث کے۔ ہمیں یہ مسلم کے ہاں نہیں ملی، اور اس خبر کو دیلمی نے الفردوس (3527) میں انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "جنت کی چھت رحمان عز وجل کا عرش ہے"۔ ہمیں اس کی سند نہیں ملی، اور اس باب میں ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے احمد (8419) کے ہاں ہے اور اس میں ہے: "تو جب تم اللہ سے مانگو تو فردوس مانگو، کیونکہ وہ جنت کا وسط ہے، اور جنت کا سب سے بلند حصہ ہے، اور اس کے اوپر رحمان کا عرش ہے..." اور یہ صحیح حدیث ہے، اور عبادہ بن صامت سے احمد (22695) کے ہاں بھی اسی طرح ہے۔

Page 317 Surah Al-Imran: Verses 133 - 134

All creatures compared to it are like a ring; who then can estimate it and know its length and breadth except God, its Creator, whose power has no end, and whose kingdom's vastness has no limit! Glory be to Him, the Most High.

His saying, Exalted is He: "Those who spend in prosperity and adversity, and those who restrain anger and those who pardon people; and Allah loves the doers of good."

In it are four issues: First: His saying, Exalted is He: "Those who spend" - this is one of the qualities of the righteous for whom Paradise has been prepared. The outward meaning of the verse is that it is praise for performing a recommended act. And "prosperity" (as-sarra') is ease, and "adversity" (ad-darra') is hardship; this was said by Ibn Abbas, Al-Kalbi, and Muqatil. Ubayd ibn Umayr and Ad-Dahhak said: Prosperity and adversity mean ease and hardship (2).

It is also said: in times of health and sickness. It was said: In prosperity means in life, and in adversity means what one bequeaths after death. It was also said: In prosperity means at weddings and banquets, and in adversity means during calamities and funerals. It was said: In prosperity is the spending that pleases you, like spending on children and relatives; and in adversity is spending on enemies. It is also said: In prosperity is what the wealthy person hosts guests with (3) and gives as gifts. In adversity is what he spends on the needy and gives to them as charity.

I say: the verse is general.

Then He, the Exalted, said: "and those who restrain anger," which is the issue: Second: Restraining anger (kazm al-ghayz) is returning it within the chest; it is said: he restrained his anger, meaning he remained silent about it and did not display it despite being able to exact it upon his enemy. And "I filled the water skin" (kazamtu al-siqa'), meaning I filled it and plugged it.

Footnotes: (1) In (Kh) and (Z): for His creations. (2) The narration of Ibn Abbas was extracted by Al-Tabari 6/57, and Ibn Abi Hatim (4162). See Tafsir Abi Al-Layth 1/299 from Al-Kalbi and Ad-Dahhak, and Tafsir Ibn Abi Hatim (4163) from Muqatil, and I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/406 from Ubayd ibn Umayr. (3) In (D) and (M): the youth (al-fata). What is confirmed from (Kh) and (Z) is what matches what is in Tafsir Abi Al-Layth Vol. 2 / Plate 143, and the speech is from him. It was mentioned there in the plural form, and it was corrupted in the printed version 1/299 to: the Prophets.

पृष्ठ 317 सूरह आल इमरान: आयत 133 - 134

सभी मखलूकात (रचनाएं) उसके सामने एक अंगूठी के समान हैं; तो फिर अल्लाह के सिवा कौन है जो उसकी लंबाई और चौड़ाई का अंदाजा लगा सके और उसे जान सके, वही उनका रचयिता है जिसकी शक्ति का कोई अंत नहीं है, और जिसके साम्राज्य की विशालता की कोई सीमा नहीं है! वह अत्यंत पवित्र और उच्च है।

अल्लाह तआला का कथन: "जो लोग खुशहाली और तंगी में (अल्लाह की राह में) खर्च करते हैं, और जो क्रोध को पी जाने वाले और लोगों को क्षमा करने वाले हैं, और अल्लाह नेककारों को पसंद करता है।"

इसमें चार मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: "जो लोग खर्च करते हैं" - यह उन धर्मनिष्ठ (मुत्तकियों) का गुण है जिनके लिए स्वर्ग तैयार किया गया है। आयत का स्पष्ट अर्थ यह है कि यह एक ऐच्छिक (पसंदीदा) कार्य करने की प्रशंसा है। और "अल-सर्रा" (खुशहाली) का अर्थ आसानी है और "अद-दर्रा" (तंगी) का अर्थ कठिनाई है; यह इब्न अब्बास, अल-कल्बी और मुकातिल का कथन है। उबैद बिन उमैर और अद-दह्हाक ने कहा: सर्रा और दर्रा का अर्थ खुशहाली और सख्ती है(2)।

और कहा गया है: स्वास्थ्य और बीमारी की स्थिति में। और कहा गया: सर्रा में अर्थ जीवन में, और दर्रा में अर्थ मृत्यु के बाद की वसीयत है। और कहा गया: सर्रा में अर्थ शादियों और दावतों में, और दर्रा में अर्थ विपत्तियों और जनाज़ों में। और कहा गया: सर्रा वह खर्च है जो आपको खुश करे, जैसे बच्चों और रिश्तेदारों पर खर्च करना; और दर्रा दुश्मनों पर खर्च करना है। और कहा गया: सर्रा वह है जिससे धनी व्यक्ति मेहमानवाजी करे(3) और उपहार दे। और दर्रा वह है जो वह जरूरतमंदों पर खर्च करे और उन्हें दान में दे।

मैं कहता हूँ: यह आयत सामान्य है।

फिर अल्लाह तआला ने फरमाया: "और क्रोध को पी जाने वाले," और यह मुद्दा है: दूसरा: क्रोध को पीना (कज़्म अल-ग़ैज़) उसे सीने के भीतर वापस लौटा देना है; कहा जाता है: उसने अपना क्रोध पी लिया, अर्थात वह उस पर चुप रहा और उसे प्रकट नहीं किया, जबकि वह अपने दुश्मन पर उसे उतारने की शक्ति रखता था। और "कज़मतु अल-सिका", अर्थात मैंने मशक को भर दिया और उसका मुँह बंद कर दिया।

फुटनोट्स: (1) (ख) और (ज़) में: उसकी सामर्थ्य वाली चीजों के लिए। (2) इब्न अब्बास का उल्लेख अल-तबरी 6/57 और इब्न अबी हातिम (4162) ने किया है। और देखें तफ़्सीर अबी अल-लैथ 1/299 अल-कल्बी और अद-दह्हाक से, और तफ़्सीर इब्न अबी हातिम (4163) मुकातिल से, और इ'राब अल-कुरान लिन-नह्सास 1/406 उबैद बिन उमैर से। (3) (द) और (म) में: अल-फता (युवा)। (ख) और (ज़) से जो सिद्ध है वह वही है जो तफ़्सीर अबी अल-लैथ भाग 2 / प्लेट 143 के अनुकूल है और बात उन्हीं की है, और इसमें इसे बहुवचन के रूप में वर्णित किया गया था, और मुद्रित संस्करण 1/299 में यह विकृत होकर 'अल-अंबिया' (नबी) हो गया है।

صفحہ 317 سورہ آل عمران: آیات 133 - 134

تمام مخلوقات اس کے سامنے ایک حلقے کی مانند ہیں، تو پھر اللہ کے سوا کون ہے جو اس کی لمبائی اور چوڑائی کا اندازہ کر سکے اور اسے جان سکے، وہی اس کا خالق ہے جس کی قدرت کی کوئی انتہا نہیں، اور جس کی بادشاہت کی وسعت کی کوئی حد نہیں! وہ پاک اور بلند و برتر ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "جو لوگ خوشحالی اور تنگ دستی میں (مال) خرچ کرتے ہیں اور غصہ پینے والے ہیں اور لوگوں کو معاف کرنے والے ہیں، اور اللہ نیکی کرنے والوں سے محبت کرتا ہے"

اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "جو لوگ خرچ کرتے ہیں" - یہ ان متقی لوگوں کی صفت ہے جن کے لیے جنت تیار کی گئی ہے، اور آیت کا ظاہری مفہوم یہ ہے کہ یہ ایک پسندیدہ کام کرنے پر تعریف ہے۔ اور "السراء" (خوشحالی) سے مراد آسانی ہے اور "الضراء" (تنگ دستی) سے مراد مشکل ہے؛ یہ قول ابن عباس، الکلبی اور مقاتل کا ہے۔ عبید بن عمیر اور الضحاک نے کہا: السراء اور الضراء سے مراد خوشحالی اور سختی ہے(2)۔

اور کہا گیا ہے: صحت اور بیماری کی حالت میں۔ اور کہا گیا: السراء سے مراد زندگی میں، اور الضراء سے مراد موت کے بعد وصیت کرنا ہے۔ اور کہا گیا: السراء سے مراد شادی بیاہ اور دعوتوں میں، اور الضراء سے مراد مصائب اور جنازوں میں۔ اور کہا گیا: السراء سے مراد وہ خرچ ہے جو تمہیں خوش کرے، جیسے اولاد اور رشتہ داروں پر خرچ کرنا، اور الضراء سے مراد دشمنوں پر خرچ کرنا ہے۔ اور کہا گیا: السراء سے مراد وہ ہے جس سے غنی (امیر) مہمانی

کرے(3) اور تحفے دے۔ اور الضراء سے مراد وہ ہے جو ضرورت مندوں پر خرچ کرے اور انہیں صدقہ دے۔

میں کہتا ہوں: آیت عام ہے۔

پھر اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "اور غصہ پینے والے"، اور یہ مسئلہ ہے: دوسرا: غصہ پینا (کظم الغیظ) اسے سینے میں واپس لوٹا دینا ہے؛ کہا جاتا ہے: اس نے اپنا غصہ پی لیا، یعنی وہ اس پر خاموش رہا اور اسے ظاہر نہیں کیا حالانکہ وہ اپنے دشمن پر اسے اتارنے کی قدرت رکھتا تھا، اور "کظمتُ السقاء" یعنی میں نے مشکیزہ بھر دیا اور اس کا منہ بند کر دیا۔

حواشی: (1) نسخہ (خ) اور (ظ) میں: اس کی مقدورات (مخلوقات) کے لیے۔ (2) ابن عباس کا اثر طبری 6/57 اور ابن ابی حاتم (4162) نے روایت کیا ہے۔ اور دیکھئے تفسیر ابی اللیث 1/299 بحوالہ کلبی اور ضحاک، اور تفسیر ابن ابی حاتم (4163) بحوالہ مقاتل، اور اعراب القرآن للنحاس 1/406 بحوالہ عبید بن عمیر۔ (3) نسخہ (د) اور (م) میں: الفتی (نوجوان)، اور نسخہ (خ) اور (ظ) میں جو ثابت ہے وہی ہے جو تفسیر ابی اللیث حصہ 2 / لوح 143 کے موافق ہے اور کلام اسی کا ہے، اور اس میں یہ جمع کے صیغے میں ذکر کیا گیا ہے، اور مطبوعہ 1/299 میں یہ تحریف ہو کر "الانبیاء" ہو گیا ہے۔

Surah Al-Imran: Verse 134 318

The word *kiẓāmah* refers to that which blocks a watercourse (1); from it is derived *kiẓām* for the strap used to tie (2) the mouth of a skin bag or a waterskin. A camel is said to have "swallowed its cud" (*kaẓama al-baʿīr jirratahu*) (3) when it returns the cud back into its belly. It is also said of the camel's holding back its cud before letting it reach its mouth as *kaẓm*; this was related by al-Zajjāj (4). It is said: the male or female camel *kaẓama* when they do not chew the cud. From this comes the saying of al-Ra'i (5):

"Then they poured forth, after their holding back (of the cud), a mouthful from Dhu al-Abariq, when they had grazed on *haqil* (6)."

Haqil is a place, and *haqil* is also a plant. It has been said: they (camels) do this (refrain from chewing cud) during fear or exhaustion and thus do not chew. Al-Aʿsha of Bahilah said, describing a man who frequently slaughters camels so they are terrified of him:

"The mature camels may hold back their cud when they see him, until the cuds are cut off within their bellies (7)."

From this is: a man is *kaẓīm* and *makẓūm* when he is full of grief and sorrow. In the revelation: "And his eyes turned white from grief, and he was *kaẓīm* [full of suppressed grief]" [Yusuf: 84] (8), "his face would darken while he was *kaẓīm* [choking with inward grief]" [An-Nahl: 58, and Az-Zukhruf: 16], "when he called out while he was *makẓūm* [choking with grief]" [Al-Qalam: 48].

And *ghayẓ* (rage) is the root of *ghaḍab* (anger), and they are often inseparable. However, the distinction between them is that *ghayẓ* does not manifest on the physical limbs, unlike *ghaḍab*, which inevitably appears on the limbs along with some action. For this reason, it is permissible (9) to attribute *ghaḍab* (anger) to Allah, Exalted be He, as it is an expression of His actions against those with whom He is angry. Some people have interpreted *ghayẓ* as *ghaḍab*, but this is not accurate. And Allah knows best.

---

(1) *Kitāb al-Afʿāl* by al-Saraqusṭī, 2/171. (2) What is established from manuscript (Kh). In other manuscripts: *yusadd* (is blocked). (3) *Al-jirrah* (with a kasra): what the camel brings up and then eats again. *Al-Qāmūs* (j-r-r). (4) *Maʿānī al-Qurʾān*, 1/469, and the author quoted it from him via Ibn ʿAtiyyah in *al-Muḥarrar al-Wajīz*, 1/509. (5) His *Dīwān*,

p. 224. (6) In (D) and (Kh): *al-Abāṭiḥ* instead of *al-Abāriq*, which is the narration of al-Saraqusṭī in *Kitāb al-Af'āl*, 2/171. *Haqīl*: a valley in the lands of Banu ‘Ukl between the mountains of al-Ḥillah; *Haqīl* and *Dhu al-Abāriq* are the same place. *Mu‘jam al-Buldān*, 2/279. (7) It is in *Jamharat Ash‘ār al-‘Arab* by Abu Zayd al-Qurashī, 2/716, with the narration: "The mature camels may hold back their cud from it when he surprises them." And in *Khizānat al-Adab*, 1/194. Al-Baghdādī said: *al-buzl*, plural of *bāzil*, which is (a camel) entering its ninth year. (8) *Tafsir al-Tabari*, 6/58. (9) In the manuscripts: *jāh*, what is established is from *al-Muḥarrar al-Wajīz*, 1/509, and the text is from it.

सूरा आले इमरान: आयत 134 318

'किज़ामह' (kiẓāmah) वह चीज़ है जिससे जलमार्ग को रोका जाता है (1); इसी से 'किज़ाम' (kiẓām) शब्द उस तस्मे के लिए आया है जिससे मशक या खाल के थैले का मुँह बाँधा जाता है (2)। ऊँट के बारे में कहा जाता है कि उसने अपनी जुगाली रोक ली ('कज़म अल-ब'ईर जिर्रतहू') (3): जब वह उसे वापस अपने पेट में डाल लेता है। ज़ज्जाज (4) ने उल्लेख किया है कि ऊँट द्वारा जुगाली को मुँह तक पहुँचाने से पहले ही रोक लेने को भी 'कज़्म' कहा जाता है। कहा जाता है: ऊँट या ऊँटनी ने 'कज़म' किया जब वे जुगाली नहीं करते। अल-रा'ई (5) का शेर इसी अर्थ में है:

"उन्होंने (ऊँटों ने) अपनी जुगाली रोकने के बाद 'ज़ू अल-अबारिक' से एक निवाला उगल दिया, जब वे 'हक़ील' (6) में चर रहे थे।"

'हक़ील' एक स्थान का नाम है, और 'हक़ील' एक पौधा भी है। यह भी कहा गया है कि ऊँट डर या थकान की स्थिति में ऐसा करते हैं और जुगाली नहीं करते। अहशा बाहिला ने एक ऐसे व्यक्ति का वर्णन करते हुए कहा जो बहुत ऊँट काटता है जिससे वे उससे डरते हैं:

"बूढ़े ऊँट उसे देखते ही अपनी जुगाली रोक सकते हैं, यहाँ तक कि उनके पेट के अंदर ही जुगाली के ग्रास कट जाते हैं (7)।"

इसी से संबंधित है: 'कज़ीम' (kaẓīm) और 'मकज़ूम' (makẓūm) व्यक्ति, जो दुःख और शोक से भरा हो। कुरान में है: "और शोक से उसकी आँखें सफेद हो गईं और वह 'कज़ीम' (दबाए हुए दुःख से भरा) था" [यूसुफ: 84] (8), "उसका चेहरा काला पड़ जाता और वह 'कज़ीम' (भीतरी दुःख से घुटता हुआ) होता" [अन-नह्ल: 58, और अज़-ज़ुख़रुफ़: 16], "जब उसने पुकारा और वह 'मकज़ूम' (शोक से भरा) था" [अल-क़लम: 48]।

'ग़ैज़' (ghayẓ - भीषण क्रोध) क्रोध (ग़ादब) का मूल है, और वे अक्सर एक-दूसरे से जुड़े होते हैं। लेकिन उनके बीच अंतर यह है कि 'ग़ैज़' अंगों पर प्रकट नहीं होता, 'ग़ादब' (क्रोध) के विपरीत, जो अनिवार्य रूप से किसी क्रिया के साथ अंगों पर दिखाई देता है। इसी कारण अल्लाह तआला की ओर क्रोध (ग़ादब) का श्रेय देना जायज़ (9) है, क्योंकि यह उन लोगों के विरुद्ध उनके कार्यों का एक वर्णन है जिन पर वे क्रोधित हैं। कुछ लोगों ने 'ग़ैज़' की व्याख्या 'ग़ादब' के रूप में की है, लेकिन यह सही नहीं है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

(1) किताब अल-अफ़आल, अल-सरकुस्ती 2/171। (2) जो (ख) पांडुलिपि से पुष्ट है। अन्य प्रतियों में: 'युसद्द' (रोका जाता है)। (3) 'जिर्रह' (जेर के साथ): वह जो ऊँट बाहर निकालता है और फिर से खाता है (जुगाली)। अल-कामूस (ज-र-र)। (4) मआनी अल-कुरआन 1/469, और लेखक ने इसे इब्न अतिय्या के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/509 में उद्धृत किया है। (5) उनका दीवान, पृ. 224। (6) (द) और (ख) में: 'अल-अबारिक' के स्थान पर 'अल-अबातिह', जो किताब अल-अफ़आल 2/171 में अल-सरकुस्ती का वर्णन है। हक़ील: बनू उक्ल के क्षेत्रों में अल-हिल्ला के पहाड़ों के बीच एक घाटी है; हक़ील और ज़ू अल-अबारिक एक ही स्थान हैं। मुअजम अल-बुल्दान 2/279। (7) यह अबू ज़ैद अल-कुरैशी की जमहरत अशआर अल-अरब 2/716 में है, इस वर्णन के साथ: "बूढ़े ऊँट उसे अचानक देखते ही अपनी जुगाली रोक सकते हैं।" और खिज़ानत अल-अदब 1/194 में। अल-बगदादी ने कहा: 'अल-बुज़्ल', बाज़िल का बहुवचन है, जो ऊँट अपने नौवें वर्ष में प्रवेश करता है। (8) तफ़सीर अल-तबरी 6/58। (9) पांडुलिपियों में: 'जाह', पुष्ट पाठ अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/509 से है, और कथन उसी से है।

سورہ آل عمران: آیت 134 318

کِظامہ اس چیز کو کہتے ہیں جس سے پانی کی گزرگاہ بند کی جائے (1)؛ اسی سے مشک یا چمڑے کے تھیلے کا منہ باندھنے (2) والے تسمے کو کِظام کہا جاتا ہے۔ اونٹ کے بارے میں کہا جاتا ہے 'کظم البعیر جِرَّتہ' (3): جب وہ اپنی جگالی واپس اپنے پیٹ میں اتار لے۔ اور یہ بھی کہا جاتا ہے کہ جگالی کو منہ تک پہنچنے سے پہلے ہی روک لینے کو کظم کہتے ہیں؛ اسے زجاج (4) نے نقل کیا ہے۔ کہا جاتا ہے: اونٹ یا اونٹنی نے کظم کیا جب وہ جگالی نہ کریں۔ اسی سے راعی (5) کا قول ہے:

"انہوں نے (اونٹوں نے) اپنی جگالی روکنے کے بعد، ذوالابارق سے ایک لقمہ اگل دیا جب وہ 'حقیل' (6) میں چر رہے تھے۔"

حقیل ایک جگہ کا نام ہے، اور حقیل ایک پودا بھی ہے۔ یہ بھی کہا گیا ہے کہ اونٹ خوف اور تھکن کی حالت میں ایسا کرتے ہیں اور جگالی نہیں کرتے۔ اعشیٰ باہلہ نے ایک ایسے شخص کی تعریف کرتے ہوئے کہا جو بہت اونٹ ذبح کرتا ہے جس کی وجہ سے وہ اس سے ڈرتے ہیں:

"بوڑھے اونٹ اسے دیکھتے ہی اپنی جگالی روک لیتے ہیں یہاں تک کہ ان کے پیٹوں کے اندر ہی جگالی کے لقمے کٹ کر رہ جاتے ہیں (7)۔"

اسی سے ہے: رجل کظیم اور مکظوم، جب وہ غم اور دکھ سے بھرا ہوا ہو۔ اور قرآن میں ہے: ﴿وَأَبْيَضَتْ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزْنِ فَهُوَ كَظِيمٌ﴾ [یوسف: 84] (8)، ﴿ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ﴾ [النحل: 58، والزخرف: 16] ﴿إِذْ نَادَىٰ وَهُوَ مَكْظُومٌ﴾ [القلم: 48]۔

اور غیظ غصے (غضب) کی اصل ہے، اور اکثر یہ دونوں لازم و ملزوم ہوتے ہیں، لیکن ان کے درمیان فرق یہ ہے کہ غیظ اعضاء پر ظاہر نہیں ہوتا، برخلاف غضب کے کہ وہ لازمی طور پر کسی عمل کے ساتھ اعضاء پر ظاہر ہوتا ہے۔ اسی لیے اللہ تعالیٰ کی طرف غضب کی نسبت دینا جائز (9) ہے؛ کیونکہ یہ ان لوگوں کے خلاف اس کے افعال کی تعبیر ہے جن پر وہ غصہ ہوا ہے۔ بعض لوگوں نے غیظ کی تفسیر غضب سے کی ہے، لیکن یہ درست نہیں ہے۔ واللہ اعلم۔

---

(1) کتاب الافعال للسرقسطی 171/2۔ (2) جو نسخہ (خ) سے ثابت ہے۔ باقی نسخوں میں: یُسدّ (بند کیا جاتا ہے)۔ (3) الجرة (ج کے زیر کے ساتھ): وہ جو اونٹ باہر نکال کر دوبارہ کھاتا ہے (جگالی)۔ القاموس (جرر)۔ (4) معانی القرآن 469/1، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز 509/1 میں ان سے نقل کیا ہے۔ (5) ان کا دیوان، ص 224۔ (6) (د) اور (خ) میں: الایارق کی جگہ الاباطح ہے، اور یہ کتاب الافعال 171/2 میں سرقسطی کی روایت ہے۔ حقیل: بنو عکل کے دیار میں حلہ کے پہاڑوں کے درمیان ایک وادی ہے؛ حقیل اور ذوالابارق ایک ہی جگہ کے نام ہیں۔ معجم البلدان 279/2۔ (7) یہ ابو زید القرشی کی جمہرة اشعار العرب 716/2 میں ہے، اس روایت کے ساتھ: "قد تكظم البزل منها حين يفجؤها" (بوڑھے اونٹ اسے اچانک دیکھتے ہی اپنی جگالی روک لیتے ہیں)۔ اور خزانہ الادب 194/1 میں۔ بغدادی نے کہا: البزل، بازل کی جمع ہے، اور یہ وہ اونٹ ہے جو نویں سال میں داخل ہو چکا ہو۔ (8) تفسیر الطبری 58/6۔ (9) نسخوں میں: 'جاہ' ہے، اور درست لفظ 'جائز' المحرر الوجیز 509/1 سے ہے، اور عبارت وہیں سے ہے۔

Surah Al-Imran: Verse 134 319

Third: The Almighty's saying: {and those who pardon people}. Pardoning people is [among] the greatest types of doing good; [and this is] where it is permissible for a person [not] to pardon, and where his right is established(1). And everyone who deserved a punishment, and it was waived for him, has been pardoned.

There was disagreement regarding the meaning of: {people}; Abu al-Aliyah, al-Kalbi, and al-Zajjaj said: {and those who pardon people} means: slaves(2). Ibn Atiyyah said(3): This is good as an example; because they are the servants, they commit many mistakes, and the ability to punish them is easy, and executing the punishment is simple; therefore, this commentator gave it as an example.

It was narrated from Maymun ibn Mihran that his slave-girl came one day with a bowl containing hot broth while he had guests. She tripped and spilled the broth on him. Maymun wanted to strike her, but the girl said: O my master, apply the word of God Almighty: {and those who restrain anger}. He said to her: I have done so. She said: Act upon what follows it: {and those who pardon people}. He said: I have pardoned you. The girl then said: {and Allah loves the doers of good}. Maymun said: I have done good to you; you are free for the sake of Allah Almighty(4). A similar story was narrated from Al-Ahnaf ibn Qais(5).

Zaid ibn Aslam said(6): {and those who pardon people}: those who wronged them and treated them poorly(7). This is general, and it is the apparent meaning of the verse. Muqatil ibn Hayyan said regarding this verse: It reached us that the Messenger of Allah (peace be upon him) said regarding that: "Indeed, these are few among my nation except for those whom Allah protected, and they were many in the nations that have passed"(8).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/510, and what is between brackets is from it. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/407 from Abu al-Aliyah, and Tafsir Abi al-Layth 1/299 from al-Kalbi, and al-Wahidi mentioned it 1/493 from Ibn Abbas, and we did not find al-Zajjaj's saying in Ma'ani al-Qur'an by him. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/510. (4) Tanbih al-Ghafilin by Abu al-Layth al-Samarqandi p. 102, and Maymun ibn Mihran is Abu Ayyub al-Jazari al-Raqqi, a scholar and mufti of al-Jazeera, who died in the year (117 AH). Al-Siyar 5/71. (5) In (kh) and (z): similar to it. Al-Bayhaqi recorded it in al-Shu'ab (8317). (6) In the copies: Salam, which is an error, and al-Wahidi mentioned it 1/493, and al-

Baghawi 1/352 from Zaid ibn Aslam and Muqatil. (7) In (d) and (m): for their injustice and mistreatment. (8) Recorded by Ibn Abi Hatim (4168).

सूरह अल-इमरान: आयत 134 319

तीसरी: सर्वशक्तिमान का कथन: {और लोगों को क्षमा करने वाले}। लोगों को क्षमा करना भलाई करने के सबसे [महान] प्रकारों में से है; [और यह] वहाँ है जहाँ मनुष्य के लिए क्षमा [न] करना जायज़ है, और जहाँ उसका अधिकार स्थापित है(1)। और जो कोई सज़ा का हकदार था, और उसे उसके लिए छोड़ दिया गया, तो उसे क्षमा कर दिया गया।

{लोगों} के अर्थ के संबंध में मतभेद था; अबू अल-आलिया, अल-कलबी और अल-ज़ज्जाज ने कहा: {और लोगों को क्षमा करने वाले} का अर्थ है: गुलाम(2)। इब्न अतिय्या ने कहा(3): उदाहरण के तौर पर यह अच्छा है; क्योंकि वे सेवक हैं, वे बहुत गलतियाँ करते हैं, और उन्हें सज़ा देने की क्षमता आसान है, और सज़ा देना सरल है; इसलिए, इस टीकाकार ने इसे एक उदाहरण के रूप में दिया।

मैमून इब्न मेहरान से वर्णित है कि एक दिन उनकी दासी एक प्याला लेकर आई जिसमें गर्म शोरबा था और उनके पास मेहमान थे। वह लड़खड़ा गई और शोरबा उन पर गिर गया। मैमून उसे मारना चाहते थे, तो दासी ने कहा: ऐ मेरे मालिक, अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस वचन पर अमल करें: {और क्रोध को रोकने वाले}। उन्होंने उससे कहा: मैंने ऐसा कर लिया है। उसने कहा: इसके बाद जो आता है उस पर अमल करें: {और लोगों को क्षमा करने वाले}। उन्होंने कहा: मैंने तुम्हें क्षमा कर दिया। फिर दासी ने कहा: {और अल्लाह भलाई करने वालों से प्रेम करता है}। मैमून ने कहा: मैंने तुम्हारे साथ भलाई की है; तुम अल्लाह सर्वशक्तिमान की प्रसन्नता के लिए स्वतंत्र हो(4)। अल-अहनफ इब्न कैस से भी इसी तरह की बात वर्णित है(5)।

ज़ैद इब्न असलम ने कहा(6): {और लोगों को क्षमा करने वाले}: उन लोगों को जिन्होंने उन पर अत्याचार किया और उनके साथ बुरा व्यवहार किया(7)। यह सामान्य है, और यही आयत का स्पष्ट अर्थ है। मुकातिल इब्न हय्यान ने इस आयत के संबंध में कहा: हमें यह सूचना मिली है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने इस बारे में फरमाया: "बेशक, मेरी उम्मत में ऐसे लोग कम हैं सिवाय उनके जिन्हें अल्लाह ने सुरक्षित रखा है, और वे पिछली उम्मतों में बहुत थे"(8)।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/510, और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है। (2) इ'राब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 1/407 अबू अल-आलिया से, और तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/299 अल-कलबी से, और अल-वाहिदी ने इसे इब्न अब्बास से 1/493 में उल्लेख किया है, और हमें उनके द्वारा मा'नी अल-कुरान में अल-ज़ज्जाज का कथन नहीं मिला। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/510। (4) तंबीह अल-

गाफिलीन अबू अल-लैथ अल-समरकंदी द्वारा पृष्ठ 102, और मैमून इब्न मेहरान अबू अय्यूब अल-जज़री अल-रक्की हैं, जो अल-जज़ीरा के विद्वान और मुफ्ती थे, जिनका निधन वर्ष (117 हिजरी) में हुआ था। अल-सियार 5/71। (5) (ख़) और (ज़) में: इसके समान। अल-बैहकी ने इसे अल-शुआब (8317) में संकलित किया है। (6) प्रतियों में: 'सल्लम' है जो गलत है, और अल-वाहिदी ने इसे 1/493 में उल्लेख किया है, और अल-बगवी ने 1/352 में ज़ैद इब्न असलम और मुकातिल से उल्लेख किया है। (7) (द) और (म) में: उनके जुल्म और बदसलूकी से। (8) इब्न अबी हातिम (4168) द्वारा संकलित।

سورہ آل عمران: آیت 134 319

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور لوگوں کو معاف کرنے والے}۔ لوگوں کو معاف کرنا نیکی کرنے کی [عظیم ترین] اقسام میں سے ہے؛ [اور یہ] وہاں ہے جہاں انسان کے لیے جائز ہو کہ وہ معاف [نہ] کرے، اور جہاں اس کا حق بنتا ہو(1)۔ اور ہر وہ شخص جو سزا کا مستحق تھا، اور اسے اس کے لیے چھوڑ دیا گیا، تو اسے معاف کر دیا گیا۔

{لوگوں} کے معنی کے بارے میں اختلاف ہوا؛ ابو العالیہ، کلبی اور زجاج نے کہا: {اور لوگوں کو معاف کرنے والے} سے مراد ہے: غلام(2)۔ ابن عطیہ نے کہا(3): یہ مثال کے طور پر اچھا ہے؛ کیونکہ وہ خادم ہیں، وہ کثرت سے غلطیاں کرتے ہیں، اور ان پر قدرت حاصل ہونا آسان ہے، اور سزا نافذ کرنا سہل ہے؛ اس لیے اس مفسر نے اس کی یہ مثال دی۔

میمون بن مہران سے روایت ہے کہ ایک دن ان کی لونڈی ایک پیالہ لے کر آئی جس میں گرم شوربہ تھا اور ان کے پاس مہمان تھے، تو وہ لڑکھڑا گئی اور شوربہ ان پر گرا دیا، میمون نے اسے مارنا چاہا، تو لونڈی نے کہا: اے میرے آقا، اللہ تعالیٰ کے اس قول پر عمل کیجیے: {اور غصے کو پی جانے والے}۔ انہوں نے اس سے کہا: میں نے ایسا کر لیا۔ اس نے کہا: اس کے بعد والے حصے پر عمل کیجیے: {اور لوگوں کو معاف کرنے والے}۔ انہوں نے کہا: میں نے تجھے معاف کر دیا۔ تو لونڈی نے کہا: {اور اللہ نیکی کرنے والوں سے محبت کرتا ہے}۔ میمون نے کہا: میں نے تیرے ساتھ نیکی کی، پس تو اللہ تعالیٰ کی رضا کے لیے آزاد ہے(4)۔ اور احنف بن قیس سے بھی اسی طرح کی روایت ہے(5)۔

زید بن اسلم نے کہا(6): {اور لوگوں کو معاف کرنے والے}: ان سے جنہوں نے ان پر ظلم کیا اور ان کے ساتھ برا سلوک کیا(7)۔ یہ عام ہے، اور یہی آیت کا ظاہری مفہوم ہے۔ مقاتل بن حیان نے اس آیت کے بارے میں کہا: ہمیں یہ خبر پہنچی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے اس وقت فرمایا: "بے شک میری امت میں ایسے لوگ کم ہیں سوائے ان کے جنہیں اللہ نے بچا لیا، اور وہ گزری ہوئی امتوں میں بہت تھے"(8)۔

---

(1) المحرر الوجیز 1/ 510، اور خطوط وحدانی (بریکٹ) کے درمیان جو ہے وہ اسی سے ہے۔ (2) نحاس کی اعراب القرآن 1/ 407 ابو العالیہ سے، اور ابواللیث کی تفسیر 1/ 299 کلبی سے، اور اسے واحدی نے 1/ 493 ابن عباس سے روایت کیا ہے، اور ہمیں زجاج کی کتاب معانی القرآن میں ان کا یہ قول نہیں ملا۔ (3) المحرر الوجیز 1/ 510۔ (4) تنبیہ الغافلین ابواللیث سمرقندی ص 102، اور میمون بن مہران ابو ایوب جزری رقی ہیں، جو جزیرہ کے عالم اور مفتی تھے، ان کی وفات (117 ھ) میں ہوئی۔ السیر 5/ 71۔ (5) (خ) اور (ظ) میں: اسی طرح ہے۔ اور اسے بیہقی نے الشعب (8317) میں روایت کیا ہے۔ (6) نسخوں میں: سلم ہے جو کہ غلط ہے، اور اسے واحدی نے 1/ 493 میں، اور بغوی نے 1/ 352 میں زید بن اسلم اور مقاتل سے ذکر کیا ہے۔ (7) (د) اور (م) میں: ان کے ظلم اور بدسلوکی سے۔ (8) اسے ابن ابی حاتم (4168) نے روایت کیا ہے۔

Page 320

Surah Al Imran: Ayah 134

Allah Almighty praised those who forgive when they are angry and commended them, saying: {And when they are angry, they forgive} [Ash-Shura: 37]. He also commended those who restrain their anger by saying: {And those who restrain anger and pardon people}, and He informed that He loves them for their excellence in that.

Many hadiths have been narrated regarding restraining anger, pardoning people, and self-control when angry. This is considered among the greatest forms of worship and striving against one's soul (jihad al-nafs). The Prophet (peace be upon him) said: "The strong man is not the one who can wrestle, but the strong man is the one who controls himself in a fit of rage." (1)

And he (peace be upon him) said: "There is no gulp that a servant swallows that is better for him and greater in reward than a gulp of anger for the sake of Allah." (2)

Anas narrated that a man said: O Messenger of Allah, what is the most severe of all things? He said: "The anger of Allah." The man asked: So what saves one from the anger of Allah? He said: "Do not get angry." (3) Al-Arji (4) said:

And when you are angry, be dignified and restrain Your rage, seeing what you say and hear. Enough honor it is to be patient for an hour With which the Lord is pleased with you and you are elevated. (5)

And Urwah ibn al-Zubayr said regarding forgiveness:

Peoples will not reach glory even if they are noble Until they humble themselves, even if they are mighty, to others. And they are insulted, yet you see their complexions bright; Not a forgiveness of humiliation, but a forgiveness of honor. (6)

---

(1) Recorded by Ahmad (7219), Al-Bukhari (6114), and Muslim (2609) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). (2) Recorded by Ahmad (6114), and Ibn Majah (4189) from the hadith of Ibn Umar (may Allah be pleased with them both). (3) We did not find it from the hadith of Anas, but Ahmad recorded in al-Musnad (6635) something similar from the hadith of Abdullah ibn Amr ibn al-Aas (may Allah be pleased with them both). Al-Haythami said in al-Majma' 8/69: It contains Ibn Lahi'ah, who is weak in hadith, while the rest of its narrators are trustworthy. (4) Abdullah ibn Umar ibn Amr ibn Uthman ibn Affan, nicknamed Al-Arji because he lived in Arj of Ta'if. He was among the poets of Quraysh known for ghazal (love poetry) and

was occupied with amusement and hunting. Al-Aghani 1/383. (5) In (Kha) and (Zha): "and repels". The two verses are in Al-Bahr 3/58. (6) Jamharat al-Amthal 1/346, Al-Mustatraf 1/419, Shu'ab al-Iman (8483), and Adab al-Din wa al-Dunya by al-Mawardi p. 229.

पृष्ठ 320

सूरह आल इमरान: आयत 134

अल्लाह तआला ने उन लोगों की प्रशंसा की है जो क्रोध के समय क्षमा कर देते हैं, और उनकी सराहना करते हुए फ़रमाया: {और जब वे क्रोधित होते हैं, तो वे क्षमा कर देते हैं} [अश-शूरा: 37]। और उन्होंने क्रोध को दबाने वालों की सराहना करते हुए फ़रमाया: {और क्रोध को रोकने वाले और लोगों को क्षमा करने वाले}, और उन्होंने बताया कि वह उनके इस उपकार के कारण उनसे प्रेम करता है।

क्रोध को दबाने, लोगों को क्षमा करने और क्रोध के समय स्वयं पर नियंत्रण रखने के बारे में कई हदीसें आई हैं। यह इबादत के सबसे महान रूपों और 'जिहाद अल-नफ्स' (स्वयं के विरुद्ध संघर्ष) में से एक है। पैगंबर ﷺ ने फ़रमाया: "शक्तिशाली वह नहीं है जो कुश्ती में जीत जाए, बल्कि शक्तिशाली वह है जो क्रोध के समय खुद पर नियंत्रण रखे।" (1)

और उन्होंने (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) फ़रमाया: "किसी बंदे द्वारा पीया गया कोई भी घूँट अल्लाह के लिए पीए गए क्रोध के घूँट से बेहतर और सवाब (पुण्य) में महान नहीं है।" (2)

अनस ने वर्णन किया कि एक व्यक्ति ने कहा: हे अल्लाह के रसूल, सब चीजों में सबसे कठोर क्या है? उन्होंने फ़रमाया: "अल्लाह का क्रोध।" उसने पूछा: तो अल्लाह के क्रोध से क्या बचाता है? उन्होंने फ़रमाया: "क्रोध मत करो।" (3) अल-अर्जी (4) ने कहा:

और जब तुम क्रोधित हो, तो गरिमापूर्ण और क्रोध को दबाने वाले बनो, तुम जो कहते और सुनते हो उसे देखते रहो। एक घड़ी का धैर्य ही सम्मान के लिए पर्याप्त है जिससे ईश्वर तुमसे प्रसन्न होता है और तुम्हें ऊंचा उठाया जाता है। (5)

और उर्वा बिन अल-जुबैर ने क्षमा के बारे में कहा:

लोग महिमा तक नहीं पहुँचेंगे, भले ही वे कुलीन हों, जब तक कि वे दूसरों के लिए विनम्र न हो जाएँ भले ही वे शक्तिशाली हों। और उन्हें गाली दी जाती है, फिर भी आप उनके चेहरे चमकते हुए देखते हैं; यह अपमान की क्षमा नहीं है, बल्कि सम्मान की क्षमा है। (6)

(1) इसे अहमद (7219), बुखारी (6114) और मुस्लिम (2609) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। (2) इसे अहमद (6114) और इब्न माजाह (4189) ने इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है। (3) हमें यह अनस की हदीस में नहीं मिला, लेकिन अहमद ने अल-मुसनद (6635) में अब्दुल्लाह बिन अम्र बिन अल-आस (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से ऐसा ही कुछ उद्धृत किया है। अल-हैथमी ने अल-मजमा 8/69 में कहा: इसमें इब्न लहिया है जो हदीस में कमजोर है, और उसके बाकी रावी भरोसेमंद हैं। (4) अब्दुल्लाह बिन उमर बिन अम्र बिन उस्मान बिन अफ़्फ़ान, जिन्हें अल-अर्जी उपनाम दिया गया था क्योंकि वे ताइफ़ के अर्जी में रहते थे। वे कुरैश के उन कवियों में से थे जो ग़ज़ल के लिए प्रसिद्ध थे और खेल-कूद और शिकार में व्यस्त रहते थे। अल-अघानी 1/383. (5) (ख़) और (ज़) में: "और रोकता है"। ये दो छंद अल-बहर 3/58 में हैं। (6) जमहरत अल-अमशाल 1/346, अल-मुस्ततराफ़ 1/419, शुअ़ब अल-ईमान (8483), और अल-मावर्दी द्वारा अदब अल-दीन वल-दुनिया पृष्ठ 229।

صفحہ 320

سورہ آل عمران: آیت 134

اللہ تعالیٰ نے ان لوگوں کی تعریف کی ہے جو غصے کے وقت معاف کر دیتے ہیں، اور ان کی ستائش کرتے ہوئے فرمایا: ﴿وَإِذَا مَا غَضِبُوا هُمْ يَغْفِرُونَ﴾ [الشوری: 37] (اور جب انہیں غصہ آتا ہے تو وہ معاف کر دیتے ہیں)۔ اور غصہ پی جانے والوں کی تعریف کرتے ہوئے فرمایا: ﴿وَالْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ﴾ (اور غصہ پینے والے اور لوگوں کو معاف کرنے والے)، اور خبر دی کہ وہ ان کے اس احسان کی وجہ سے ان سے محبت کرتا ہے۔

غصہ دبانے، لوگوں کو معاف کرنے اور غصے کے وقت نفس پر قابو پانے کے بارے میں بہت سی احادیث وارد ہوئی ہیں۔ یہ عظیم ترین عبادت اور جہادِ نفس میں سے ہے۔ چنانچہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "پہلوان وہ نہیں جو دوسروں کو پچھاڑ دے، بلکہ پہلوان وہ ہے جو غصے کے وقت اپنے آپ پر قابو رکھے۔" (1)

اور آپ ﷺ نے فرمایا: "اللہ کی رضا کے لیے غصے کا گھونٹ پینے سے بہتر اور زیادہ اجر والا کوئی گھونٹ نہیں جو کوئی بندہ پیتا ہے۔" (2)

حضرت انسؓ سے روایت ہے کہ ایک شخص نے عرض کیا: یا رسول اللہ، سب چیزوں میں سب سے سخت کیا ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "اللہ کا غضب"۔ اس نے پوچھا: اللہ کے غضب سے کیا چیز بچاتی ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "غصہ نہ کر"۔ (3) العرجی (4) نے کہا:

اور جب تو غصے میں ہو تو باوقار اور غصہ پینے والا بن جا، تاکہ تو دیکھ سکے کہ تو کیا کہہ رہا ہے اور کیا سن رہا ہے۔ بس ایک گھڑی کا صبر ہی اس شرف کے لیے کافی ہے جس سے رب تجھ سے راضی ہو جائے اور تجھے بلندی عطا فرمائے۔ (5)

اور عروہ بن زبیر نے معافی کے بارے میں کہا:

قومیں عظمت کو نہیں پہنچ سکتیں خواہ وہ کتنی ہی شریف ہوں، جب تک کہ وہ دوسری قوموں کے لیے عاجزی نہ اختیار کریں خواہ وہ کتنی ہی معزز ہوں۔ اور انہیں گالیاں دی جاتی ہیں تو تم ان کے چہرے روشن دیکھتے ہو؛ یہ ذلت والی معافی نہیں بلکہ عزت و اکرام والی معافی ہے۔ (6)

---

(1) اسے احمد (7219)، بخاری (6114) اور مسلم (2609) نے حضرت ابوہریرہؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (2) اسے احمد (6114) اور ابن ماجہ (4189) نے حضرت ابن عمرؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (3) ہمیں یہ حضرت انسؓ کی حدیث سے نہیں ملا، البتہ احمد نے مسند (6635) میں حضرت عبداللہ بن عمرو بن العاصؓ کی حدیث سے اس کے ہم معنی روایت کیا ہے۔ الہیثمی نے مجمع الزوائد (8/69) میں کہا ہے: اس میں ابن لہیعہ ہے جو کہ ضعیف الحدیث ہے، اور اس کے بقیہ راوی ثقہ ہیں۔ (4) عبداللہ بن عمر بن عمرو بن عثمان بن عفان، العرجی کے لقب سے مشہور ہوئے کیونکہ وہ طائف کے عرج نامی مقام پر رہتے تھے۔ وہ قریش کے ان شعراء میں سے تھے جو تغزل کے لیے مشہور تھے، اور لہو و لعب اور شکار میں مصروف رہتے تھے۔ الاغانی 1/383۔ (5) نسخہ (خ) اور (ظ) میں: "ویدفع" (اور دور کرتا ہے)۔ یہ دونوں اشعار البحر المحیط (3/58) میں ہیں۔ (6) جمہرۃ الامثال 1/346، المستطرف 1/419، شعب الایمان (8483)، اور الماوردی کی ادب الدین والدنیا صفحہ 229۔

321 Surah Al-Imran: Verse 134

Abu Dawud and Abu Isa al-Tirmidhi (1) narrated from Sahl bin Mu’adh bin Anas al-Juhani, from his father, from the Prophet (ﷺ) that he said: "Whoever restrains anger while he is able to act upon it, Allah will call him on the Day of Resurrection before all of creation so that He may give him the choice of whichever of the maidens (al-hoor al-‘een) he wishes." He said: This is a Hasan Gharib (good, rare) hadith.

Anas narrated from the Prophet (ﷺ) that he said: "When it is the Day of Resurrection, a caller will cry out: 'Whoever's reward is with Allah, let him enter Paradise.' It will be said: 'Who is he whose reward is with Allah?' Then those who were forgiving toward people will stand up and enter Paradise without account." Mentioned by al-Mawardi (2). Mubarak bin Fadalah (3) said: I was sitting with al-Mansur, and he ordered a man to be killed. I said: O Commander of the Faithful, the Messenger of Allah (ﷺ) said: "When it is the Day of Resurrection, a caller will cry out before Allah, Mighty and Majestic: 'Whoever has a favor with Allah, let him step forward (4)'. None will step forward except one who forgave a sin." So he ordered his release.

Fourth: The words of the Almighty: {And Allah loves the doers of good}, meaning: He rewards them for their excellence. Sari al-Saqati said: Excellence (al-Ihsan) is to do good while it is possible, for excellence is not possible at all times. The poet said: Hasten with good if you are capable... for you are not capable at all times (5).

And Abu al-Abbas al-Jumani said beautifully: Not in every hour and time... are acts of excellence readily prepared.

---

(1) Sunan Abi Dawud (4777), Sunan al-Tirmidhi (2021) and (2493), and it is found in Ahmad (15637). (2) Similarly in 'Adab al-Dunya wa al-Din' p. 236, and narrated by al-Uqayli in 'al-Du'afa' 3/447, Abu Nu'aym in 'al-Hilya' 6/187, and al-Bayhaqi in 'al-Shu'ab' (4313), from the path of al-Fadl bin Yasar, from Ghalib al-Qattan, from al-Hasan, from Anas, with it. Abu Nu'aym said: Rare from the hadith of al-Hasan, al-Fadl alone narrated it from Ghalib. Al-Uqayli said: Al-Fadl bin Yasar from Ghalib al-Qattan, he is not followed by a confirmed chain. (3) It occurred in some copies: Ibn al-Mubarak, but the correct one is what we have established. Al-Khatib narrated in 'Tarikh Baghdad' 13/212 the story in detail in the biography of Mubarak bin Fadalah, mentioning the hadith similarly from the narration of Mubarak bin Fadalah, from al-Hasan, from the Prophet (ﷺ), and it was also narrated in 6/145 from the path of Mubarak, from al-

Hasan, from 'Imran bin Husayn, from the Prophet (ﷺ). (4) In (D): Let him stand up. (5) We did not find its source.

321 सूरह आल इमरान: आयत 134

अबू दाऊद और अबू ईसा अत-तिर्मिज़ी (1) ने सहल बिन मुअज़ बिन अनस अल-जुहनी के माध्यम से, उनके पिता से, पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत की कि उन्होंने कहा: "जिसने अपने गुस्से को रोक लिया जबकि वह उसे निकालने की शक्ति रखता था, अल्लाह उसे कयामत के दिन सारी सृष्टि के सामने बुलाएगा और उसे अपनी पसंद की हूर (स्वर्ग की अप्सरा) चुनने की अनुमति देगा।" उन्होंने कहा: यह एक हसन गरीब (अच्छी लेकिन दुर्लभ) हदीस है।

अनस ने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत की कि उन्होंने कहा: "जब कयामत का दिन होगा, तो एक पुकारने वाला पुकारेगा: 'जिसका बदला अल्लाह के ज़िम्मे है, वह जन्नत में प्रवेश करे।' पूछा जाएगा: 'वह कौन है जिसका बदला अल्लाह के ज़िम्मे है?' तब लोगों को माफ करने वाले खड़े होंगे और बिना हिसाब-किताब के जन्नत में प्रवेश करेंगे।" अल-मावर्दी (2) ने इसका उल्लेख किया है। मुबारक बिन फदाला (3) ने कहा: मैं अल-मंसूर के पास बैठा था, उसने एक व्यक्ति को मारने का आदेश दिया। मैंने कहा: "ऐ अमीरुल मोमिनीन, अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: 'जब कयामत का दिन होगा, तो अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल के सामने एक पुकारने वाला पुकारेगा: जिसके पास अल्लाह का कोई एहसान हो, वह आगे बढ़े (4)। कोई भी आगे नहीं बढ़ेगा सिवाय उनके जिन्होंने किसी गुनाह को माफ कर दिया हो।'" तब उसने उसे छोड़ने का आदेश दिया।

चौथा: अल्लाह का वचन: {और अल्लाह नेक काम करने वालों से प्यार करता है}, यानी: वह उन्हें उनकी नेकी का बदला देता है। सरी अल-सकती ने कहा: नेकी (इहसान) यह है कि जब अवसर मिले तब नेकी की जाए, क्योंकि हर समय नेकी करना संभव नहीं होता। एक कवि ने कहा है: नेकी करने में जल्दी करो जब तक तुम समर्थ हो... क्योंकि हर समय तुम समर्थ नहीं होगे (5)।

अबू अल-अब्बास अल-जुम्मानी ने बड़ी अच्छी बात कही: हर घड़ी और हर समय... नेकी करने के अवसर नहीं मिलते।

---

(1) सुनन अबू दाऊद (4777), सुनन तिर्मिज़ी (2021) और (2493), और यह अहमद (15637) में है। (2) 'अदब अद-दुनिया वल-दीन' पृष्ठ 236 में इसी तरह, और अल-उकैली ने 'अल-दुआफा' 3/447 में, अबू नुएम ने 'अल-हिलया' 6/187 में, और अल-बैहकी ने 'अल-शुअब' (4313) में अल-फदल बिन यसार के माध्यम से रिवायत की। (3) कुछ प्रतियों में 'इब्न अल-मुबारक' आया है, लेकिन सही वही है जो हमने स्थापित किया है। खतीब ने 'तारीख बगदाद' 13/212 में मुबारक बिन फदाला

की जीवनी में इस कहानी का विस्तार से उल्लेख किया है। (4) (द) प्रति में: वह खड़ा हो जाए। (5) इसका स्रोत नहीं मिला।

321 سورہ آل عمران: آیت 134

ابوداؤد اور ابوعیسیٰ ترمذی (1) نے سہل بن معاذ بن انس الجہنی سے، انہوں نے اپنے والد سے، اور انہوں نے نبی کریم ﷺ سے روایت کی کہ آپ ﷺ نے فرمایا: ”جس شخص نے غصے کو پی لیا حالانکہ وہ اسے نافذ کرنے کی قدرت رکھتا ہو تو اللہ تعالیٰ اسے قیامت کے دن تمام مخلوق کے سامنے بلائے گا یہاں تک کہ اسے اختیار دے گا کہ وہ جس حور کو چاہے منتخب کر لے۔“ انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے۔

انس سے روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: ”جب قیامت کا دن ہو گا تو ایک منادی آواز دے گا: جس کا اجر اللہ کے ذمے ہے وہ جنت میں داخل ہو جائے۔ پوچھا جائے گا: وہ کون ہے جس کا اجر اللہ کے ذمے ہے؟ تو لوگوں کو معاف کرنے والے کھڑے ہوں گے اور وہ بغیر حساب کے جنت میں داخل ہوں گے۔“ اسے ماوردی (2) نے ذکر کیا ہے۔ مبارک بن فضالہ (3) نے کہا: میں منصور کے پاس بیٹھا تھا، اس نے ایک شخص کے قتل کا حکم دیا۔ میں نے کہا: اے امیر المومنین! رسول اللہ ﷺ نے فرمایا ہے: ”جب قیامت کا دن ہو گا تو اللہ عزوجل کے حضور ایک پکارنے والا پکارے گا: جس کا اللہ پر کوئی احسان ہو وہ آگے بڑھے (4)، تو وہی آگے بڑھے گا جس نے کسی گناہ کو معاف کیا ہو گا۔“ چنانچہ اس نے اسے رہا کرنے کا حکم دیا۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ} یعنی: وہ انہیں ان کے احسان پر جزا دیتا ہے۔ سری سقطی نے کہا: احسان یہ ہے کہ تم گنجائش کے وقت احسان کرو، کیونکہ ہر وقت تم احسان نہیں کر سکتے۔ شاعر کہتا ہے: جب قدرت ہو تو نیکی کرنے میں جلدی کرو ... کیونکہ تم ہر وقت قدرت نہیں رکھتے (5)

اور ابوالعباس الجمانی نے بہت اچھا کہا ہے: ہر گھڑی اور ہر لمحہ ... احسان کے کام کرنے کے مواقع فراہم نہیں ہوتے

---

(1) سنن ابوداؤد (4777)، سنن ترمذی (2021) اور (2493)، اور یہ مسند احمد (15637) میں ہے۔ (2) اسی طرح 'ادب الدنیا والدین' ص 236 میں ہے، اور عقیلی نے 'الضعفاء' 3/447 میں، ابو نعیم نے 'الحلیة' 6/187 میں، اور بیہقی نے 'الشعب' (4313) میں اسے روایت کیا ہے۔ (3) نسخوں میں ابن المبارک واقع ہوا ہے، لیکن درست وہ ہے جو ہم نے ثابت کیا ہے، خطیب نے 'تاریخ بغداد' 13/212 میں مبارک بن فضالہ کے حالات میں اس قصے کو تفصیل سے ذکر کیا ہے۔ (4) نسخہ (د) میں ہے: "فليقم" (وہ کھڑا ہو)۔ (5) ہمیں اس کا ماخذ نہیں ملا۔

Surah Al-Imran: Verses 134 - 135 [Page 322]

"And if opportunity arises, hasten to it, fearing the impossibility of doing so later."(1) As previously mentioned in "Al-Baqarah" regarding the Muhsin (doer of good) and Ihsan (excellence/benevolence)(2), there is no need for repetition.

The words of the Almighty: ﴿And those who, when they commit an immorality or wrong themselves, remember Allah and seek forgiveness for their sins - and who can forgive sins except Allah? - and [who] do not persist in what they have done while they know.﴾ [135]

It contains seven issues: The first: His words: ﴿And those who, when they commit an immorality or wrong themselves.﴾ In this verse, Allah mentions a group; they are of a lower rank than the first group, yet He included them by His mercy and grace. These are the repentant ones.(3)

Ibn Abbas said in the narration of Ata': This verse was revealed regarding Nabhan al-Tammar - whose kunya was Abu Muqbil. A beautiful woman came to him, and he sold her dates, then he embraced and kissed her, then he regretted(4) that. So he went to the Prophet (peace be upon him) and mentioned it to him, and then this verse was revealed.

Abu Dawud al-Tayalisi mentioned in his Musnad on the authority of Ali ibn Abi Talib, who said: Abu Bakr told me - and Abu Bakr spoke the truth - that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "There is no servant who commits a sin, then performs ablution and prays two rak'ahs, then seeks forgiveness from Allah, except that he is forgiven." Then he recited this verse: ﴿And those who, when they commit an immorality or wrong themselves, remember Allah and seek forgiveness for their sins...﴾ the verse, and the other verse: ﴿And whoever does a wrong or wrongs himself...﴾ [An-Nisa: 110]. It was narrated by at-Tirmidhi who said: it is a good (Hasan) hadith.(5)

Footnotes: (1) Al-Bayhaqi mentioned them in "Al-Shu'ab" (7690) and attributed them to Abdullah bin Tahir. Al-Dhahabi also mentioned them in "Siyar A'lam al-Nubala" 18/419 and attributed their recitation to Muhammad bin Tahir al-Raqqi. They appeared unattributed in "Al-Mustatraf" 2/110 with the wording: "Not in every moment and time..." (2) 2/131. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/510. (4) In (d) and (m): "He regretted" (fandam), and the one used is from (kh) and (z), which matches what is in "Asbab al-Nuzul" by al-Wahidi p. 118. This hadith was narrated at length by Ibn

Bashkuwal in "Ghawamid al-Asma al-Mubhamah" 1/295-296 through Abd al-Ghani bin Said al-Thaqafi, from Musa bin Abd al-Rahman, from Ibn Jurayj, from Ata', with it. Al-Hafiz Ibn Hajar mentioned it in "Al-Isabah" 10/140, and mentioned another path for it from Muqatil bin Sulayman, from al-Dahhak, from Ibn Abbas, then said: "Muqatil is rejected, and al-Dahhak did not hear from Ibn Abbas, and Abd al-Ghani and Musa are perishers." (5) Musnad al-Tayalisi p. 2, Sunan al-Tirmidhi (406) and (3006), and it is with Ahmad (2).

सूरा आल इमरान: आयत 134 - 135 [पृष्ठ 322]

"और यदि अवसर मिले, तो उसकी ओर शीघ्रता करो, बाद में उसके असंभव होने के डर से।" (1) जैसा कि "अल-बकरा" में मुहसिन (पुण्य करने वाला) और एहसान (परोपकार/उत्कृष्टता) के बारे में उल्लेख किया जा चुका है (2), तो इसे दोहराने का कोई अर्थ नहीं है।

सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿और वे जो, जब कोई अश्लील काम करते हैं या अपने आप पर अत्याचार करते हैं, तो अल्लाह को याद करते हैं और अपने पापों के लिए क्षमा माँगते हैं - और अल्लाह के सिवा पापों को कौन क्षमा कर सकता है? - और जो उन्होंने किया उस पर जानबूझकर अड़े नहीं रहते।﴾ [135]

इसमें सात विषय हैं: पहला: उनका कथन: ﴿और वे जो, जब कोई अश्लील काम करते हैं या अपने आप पर अत्याचार करते हैं।﴾ इस आयत में अल्लाह ने एक समूह का उल्लेख किया है; वे पहले समूह की तुलना में निचले स्तर के हैं, फिर भी उसने अपनी दया और अनुकंपा से उन्हें उनके साथ शामिल कर लिया। ये वे हैं जो तौबा (पश्चाताप) करने वाले हैं।(3)

अता की रिवायत में इब्न अब्बास ने कहा: यह आयत नभान अल-तम्मार के बारे में उतरी - जिनकी कुनियत अबू मुक़बिल थी। एक सुंदर स्त्री उनके पास आई और उन्होंने उसे खजूर बेचे, फिर उन्होंने उसे गले लगा लिया और चूम लिया, फिर उन्हें इस पर पछतावा (4) हुआ। तो वे पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पास गए और उन्हें इस बात का उल्लेख किया; तब यह आयत उतरी।

अबू दाऊद अल-तायालिसी ने अपने मुसनद में अली बिन अबी तालिब के हवाले से उल्लेख किया है, जिन्होंने कहा: अबू बक्र ने मुझे बताया - और अबू बक्र ने सच कहा - कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "ऐसा कोई बंदा नहीं है जो पाप करता है, फिर वज़ू करता है और दो रकात नमाज़ पढ़ता है, फिर अल्लाह से क्षमा माँगता है, सिवाय इसके कि उसे क्षमा कर दिया जाता है।" फिर उन्होंने यह आयत पढ़ी: ﴿और वे जो, जब कोई अश्लील काम करते हैं या अपने आप पर अत्याचार करते हैं, तो अल्लाह को याद करते हैं और अपने पापों के लिए क्षमा माँगते हैं...﴾ आयत, और दूसरी आयत: ﴿और जो कोई बुराई करे या अपने आप पर अत्याचार करे...﴾ [अन-निसा: 110]। इसे तिर्मिज़ी ने संकलित किया है और कहा: यह एक हसन (अच्छी) हदीस है। (5)

पाद टिप्पणियाँ: (1) अल-बैहकी ने उन्हें "अल-शुअब" (7690) में उल्लेख किया और उन्हें अब्दुल्ला बिन ताहिर से जोड़ा। अल-धहाबी ने उन्हें "सियार आलाम अल-नुबला" 18/419 में भी उल्लेख किया

और उनके पाठ का श्रेय मुहम्मद बिन ताहिर अल-रक़्क़ी को दिया। वे "अल-मुस्तत्रफ" 2/110 में बिना किसी श्रेय के इस पाठ के साथ दिखाई दिए: "हर पल और समय में नहीं..." (2) 2/131. (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/510। (4) (द) और (म) में: "वह पछताया" (फंदम), और जो पाठ में है वह (ख) और (ज़) से है, जो अल-वाहिदी की "अस्बाब अल-नुज़ूल" पृष्ठ 118 में है। इस हदीस को इब्न बशकुवाल ने "गावामिद अल-असमा अल-मुबहामा" 1/295-296 में अब्दुल गनी बिन सईद अल-थकाफी के माध्यम से, मूसा बिन अब्दुल रहमान से, इब्न जुराइज से, अता से, इसके साथ विस्तार से निकाला है। अल-हाफिज़ इब्न हजर ने "अल-इसाबा" 10/140 में इसका उल्लेख किया, और मुक़ातिल बिन सुलेमान, अल-दहहाक, इब्न अब्बास से इसके लिए एक और मार्ग का उल्लेख किया, फिर कहा: "मुक़ातिल छोड़ दिया गया है, और अल-दहहाक ने इब्न अब्बास से नहीं सुना, और अब्दुल गनी और मूसा नष्ट होने वाले हैं।" (5) मुसनद अल-तायालिसी पृष्ठ 2, सुनन अल-तिर्मिज़ी (406) और (3006), और यह अहमद के पास है (2)।

سورة آل عمران: آیات ۱۳۴ - ۱۳۵ [صفحہ ۳۲۲]

"اور جب موقع میسر آئے تو اس کی طرف جلدی کرو، اس ڈر سے کہ کہیں دوبارہ موقع نہ مل سکے۔"(۱) اور "سورہ بقرہ" میں محسن اور احسان کے بارے میں قول گزر چکا ہے (۲)، لہٰذا اسے دہرانے کا کوئی فائدہ نہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالَّذِينَ إِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً أَوْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ ذَكَرُوا اللَّهَ فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ وَمَنْ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ إِلَّا اللَّهُ وَلَمْ يُصِرُّوا عَلَى مَا فَعَلُوا وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿١٣٥﴾﴾ ترجمہ: "اور وہ لوگ کہ جب کوئی فحش کام کر بیٹھیں یا اپنی جانوں پر ظلم کریں تو اللہ کو یاد کرتے ہیں اور اپنے گناہوں کی معافی مانگتے ہیں، اور اللہ کے سوا کون گناہوں کو معاف کر سکتا ہے؟ اور وہ اپنے کیے پر جان بوجھ کر اصرار نہیں کرتے۔"

اس میں سات مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالَّذِينَ إِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً أَوْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ﴾ اس آیت میں اللہ تعالیٰ نے ایک طبقے کا ذکر کیا ہے؛ جو پہلے طبقے سے نچلے درجے کے ہیں، لیکن اللہ نے اپنی رحمت اور فضل سے انہیں ان کے ساتھ ملا دیا؛ پس یہ وہ لوگ ہیں جو توبہ کرنے والے ہیں۔(۳)

عطا کی روایت میں ابن عباس فرماتے ہیں: یہ آیت نبہان التمار کے بارے میں نازل ہوئی - جن کی کنیت ابو مقبل تھی - ان کے پاس ایک خوبصورت عورت آئی جس سے انہوں نے کھجوریں فروخت کیں، پھر انہوں نے اسے گلے لگا لیا اور اس کا بوسہ لیا، پھر وہ اس پر نادم(۴) ہوئے، پس وہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کے پاس آئے اور آپ سے اس کا ذکر کیا؛ تو یہ آیت نازل ہوئی۔

اور ابو داؤد الطیالسی نے اپنی مسند میں حضرت علی بن ابی طالب سے روایت کی، انہوں نے کہا: مجھے ابوبکر نے بتایا - اور ابوبکر نے سچ کہا - کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "کوئی ایسا بندہ نہیں جو گناہ کرے، پھر وضو کرے اور دو رکعت نماز پڑھے، پھر اللہ سے بخشش مانگے، مگر اللہ اسے معاف کر دیتا ہے۔" پھر آپ نے یہ آیت تلاوت فرمائی: ﴿وَالَّذِينَ إِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً أَوْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ ذَكَرُوا اللَّهَ فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ﴾ آیت کے آخر تک، اور دوسری آیت: ﴿وَمَنْ يَعْمَلْ سُوءًا أَوْ يَظْلِمْ نَفْسَهُ﴾ [النساء: ۱۱۰]۔ اسے ترمذی نے روایت किया ہے اور کہا: یہ حدیث حسن ہے۔(۵)

حواشی: (۱) اسے بیہقی نے "الشعب" (۷۶۹۰) میں ذکر کیا اور اسے عبداللہ بن طاہر کی طرف منسوب کیا، اور اسے ذہبی نے بھی "سیر اعلام النبلاء" ۱۸/۴۱۹ میں ذکر کیا اور اس کا انتساب محمد بن طاہر الرقی کی طرف کیا، اور یہ بغیر کسی نسبت کے "المستطرف" ۲/۱۱۰ میں اس روایت کے ساتھ وارد ہوئی ہے: "ہر لمحے اور وقت میں ایسا نہیں ہوتا..." (۲) ۲/۱۳۱۔ (۳) المحرر الوجیز ۱/۵۱۰۔ (۴) (د) اور (م) میں ہے: "فندم" (پس وہ نادم ہوئے)، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے، جو واحدی کی "اسباب النزول" ص ۱۱۸ کے موافق ہے۔ اس حدیث کو ابن بشکوال نے "غوامض الاسماء المبہمہ" ۱/۲۹۵-۲۹۶ میں عبدالغنی بن سعید الثقفی کے واسطے سے، موسیٰ بن عبدالرحمن سے، ابن جریج سے، عطا سے، اسی طرح تفصیل سے روایت کیا ہے۔ حافظ ابن حجر نے "الاصابہ" ۱۰/۱۴۰ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور اس کے لیے ایک اور طریق مقاتل بن سلیمان سے، ضحاک سے، ابن عباس سے ذکر کیا ہے، پھر کہا: "مقاتل متروک ہے، اور ضحاک نے ابن عباس سے نہیں سنا، اور عبدالغنی اور موسیٰ دونوں ہلاک ہونے والے ہیں۔" (۵) مسند الطیالسی ص ۲، سنن ترمذی (۴۰۶) اور (۳۰۰۶)، اور یہ احمد کے ہاں بھی ہے (۲)۔

Surah Al-Imran: Verse 135 323 This is general. A verse may be revealed for a specific reason, but then it applies to everyone who does that act or more. It has been said: The reason for its revelation is that a member of the Thaqif tribe went out for a battle and left behind an Ansar companion with his family. The companion betrayed him by trying to force himself on her. She repelled him, so he kissed her hand and then regretted (1) it. He went out roaming the land in regret and repentance. When the Thaqafi returned, his wife informed him of his companion's deed. He went out looking for him and brought him to Abu Bakr and Umar, hoping to find a solution with them, but they rebuked him. So he came to the Prophet ﷺ and informed him of what he had done, and then this verse was revealed (2). Generality is more appropriate according to the Hadith. It is narrated from Ibn Mas'ud that the companions said: "O Messenger of Allah, the Children of Israel were more honored by Allah than us, as for their sinners, the punishment would be [written] on their door in the morning. In another narration: the expiation for their sin would be written on the threshold of their door: 'Cut off your nose, cut off your ear, do such and such.' So Allah the Almighty revealed this verse as an expansion, mercy, and compensation for that treatment of the Children of Israel (3)." It is narrated that Iblis cried when this verse was revealed (4). "Fahishah" (indecency/lewdness) applies to every sin, though it has come to be specifically associated with adultery/fornication, to the extent that Jabir bin Abdullah and Al-Suddi interpreted this verse as referring to adultery (5). The word "or" in the phrase "or wronged themselves" is said to mean "and"; and what is meant is sins other than major ones. "They remember Allah" means: out of fear of His punishment and shame before Him (6). Al-Dahhak said: "They remember the Presentation [on the Day of Judgment]."

---

(1) In (Kh) and (Z): then he regretted. (2) Mentioned at length by Al-Wahidi in 'Asbab al-Nuzul', p. 118, and Al-Baghawi in his Tafsir, 1/352, and it is from the narration of Al-Kalbi from Abu Salih from Ibn Abbas as mentioned by Hafiz Ibn Hajar in 'Al-Ujab', 2/757. (3) Tafsir Al-Baghawi 1/352, Al-Muharrar al-Wajiz 1/510, including the bracketed part, and Al-Tabari related it in 6/62 from Ata in a mursal form, and in 6/63 through Ali bin Zaid bin Jud'an from Ibn Mas'ud with the wording: "When the Children of Israel committed a sin, the sin and its expiation would be written on their door in the morning, so we were given something better than that: this verse." Ali bin Zaid bin Jud'an is weak and did not meet Ibn Mas'ud. (4) Related by Abd al-Razzaq in his Tafsir 1/133, and Al-Tabari 6/63 from Thabit al-Bunani. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/510,

and Al-Tabari related the two reports from Jabir and Al-Suddi in 6/61. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/510.

सूरह अल-इमरान: आयत १३५ ३२३ यह सामान्य है। एक आयत किसी विशेष कारण से अवतरित हो सकती है, लेकिन फिर वह उन सभी पर लागू होती है जो ऐसा कार्य करते हैं या उससे अधिक करते हैं। यह कहा गया है: इसके अवतरण का कारण यह है कि कबीले सक़ीफ़ का एक व्यक्ति युद्ध के लिए बाहर गया और अपने पीछे एक अंसार साथी को अपने परिवार के साथ छोड़ गया। उस साथी ने उसके साथ विश्वासघात किया और उस पर हावी होने की कोशिश की। उसने उसे पीछे हटा दिया, तो उसने उसके हाथ को चूमा और फिर उसे उस पर पछतावा (१) हुआ। वह पछतावे और पश्चाताप में धरती पर घूमता रहा। जब सक़ीफ़ का व्यक्ति वापस आया, तो उसकी पत्नी ने उसे अपने साथी के कृत्य के बारे में सूचित किया। वह उसकी तलाश में निकला और उसे अबू बक्र और उमर के पास ले आया, इस उम्मीद में कि उनके पास कोई समाधान मिलेगा, लेकिन उन्होंने उसे फटकार लगाई। फिर वह पैगंबर ﷺ के पास आया और उन्हें अपने किए के बारे में बताया, और फिर यह आयत अवतरित हुई (२)। हदीस के अनुसार सामान्यता अधिक उपयुक्त है। इब्न मसूद से वर्णित है कि सहाबा ने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, बनी इस्राइल अल्लाह की नज़रों में हमसे अधिक सम्मानित थे, क्योंकि उनके गुनहगारों की सज़ा सुबह उनके घर के दरवाज़े पर [लिखी] होती थी। एक अन्य वर्णन में: उनके पाप का प्रायश्चित उनके घर की चौखट पर लिखा होता था: अपनी नाक काट लो, अपना कान काट लो, ऐसा और वैसा करो। इसलिए अल्लाह तआला ने बनी इस्राइल के साथ उस व्यवहार के विस्तार, दया और मुआवज़े के रूप में यह आयत अवतरित की (३)।" यह वर्णित है कि जब यह आयत अवतरित हुई तो इब्लीस रोया (४)। 'फाहिशा' (अश्लीलता) हर पाप पर लागू होता है, हालाँकि यह विशेष रूप से ज़िना (व्यभिचार) से जुड़ गया है, यहाँ तक कि जाबिर बिन अब्दुल्ला और अल-सुद्दी ने इस आयत की व्याख्या ज़िना के रूप में की है (५)। 'या' शब्द 'या उन्होंने स्वयं पर ज़ुल्म किया' के वाक्यांश में कहा गया है कि इसका अर्थ 'और' है; और इसका मतलब बड़े पापों के अलावा अन्य पाप हैं। 'वे अल्लाह को याद करते हैं' का अर्थ है: उसके दंड के डर से और उसके सामने शर्म के कारण (६)। अल-दह्हाक ने कहा: 'वे [न्याय के दिन] पेशी को याद करते हैं।'

---

(१) (ख) और (ज़) में: फिर उसे पछतावा हुआ। (२) अल-वाहिदी द्वारा 'अस्बाब अल-नुज़ूल', पृष्ठ ११८ में विस्तार से वर्णित है, और अल-बग़वी द्वारा अपनी तफ़सीर, १/३५२ में, और यह अल-कल्बी के अबू सालिह के माध्यम से इब्न अब्बास के वर्णन से है जैसा कि हाफ़िज़ इब्न हजर ने 'अल-उजब', २/७५७ में उल्लेख किया है। (३) तफ़सीर अल-बग़वी १/३५२, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/५१०, जिसमें कोष्ठक वाला हिस्सा भी शामिल है, और अल-तबरी ने इसे ६/६२ में अता से मुर्सल रूप में उद्धृत किया है,

और ६/६३ में अली बिन ज़ैद बिन जुदआन के माध्यम से इब्न मसूद से इन शब्दों के साथ: 'जब बनी इस्राइल कोई पाप करते थे, तो सुबह उनके दरवाज़े पर पाप और उसका प्रायश्चित लिखा होता था, इसलिए हमें उससे बेहतर यह आयत दी गई।' अली बिन ज़ैद बिन जुदआन कमज़ोर हैं और वे इब्न मसूद से नहीं मिले थे। (४) अब्द अल-रज्जाक द्वारा अपनी तफ़सीर १/१३३ में, और अल-तबरी ६/६३ में साबित अल-बुनानी से उद्धृत। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/५१०, और अल-तबरी ने जाबिर और अल-सुद्दी से ६/६१ में दोनों रिपोर्टों को उद्धृत किया। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/५१०।

سورہ آل عمران: آیت ۱۳۵ ۳۲۳ یہ عام ہے۔ اور کوئی آیت کسی خاص سبب کی بنا پر نازل ہو سکتی ہے، پھر وہ ہر اس شخص پر لاگو ہوتی ہے جس نے ویسا کیا ہو یا اس سے زیادہ۔ اور کہا گیا ہے: اس کے نزول کا سبب یہ ہے کہ ایک ثقفی کسی غزوہ میں نکلا، اور اپنے پیچھے ایک انصاری صحابی کو اپنے اہل و عیال کا نگران چھوڑ گیا۔ اس نے خیانت کی اور اس خاتون پر دست درازی کی، اس نے اپنا دفاع کیا، تو اس نے اس کا ہاتھ چوم لیا، پھر اسے اس پر ندامت (۱) ہوئی۔ وہ نادم و تائب ہو کر زمین میں گھومنے نکل پڑا۔ جب ثقفی واپس آیا تو اس کی بیوی نے اسے اپنے ساتھی کی کرتوت بتائی۔ وہ اسے تلاش کرنے نکلا اور اسے ابو بکر اور عمر رضی اللہ عنہما کے پاس لایا اس امید پر کہ ان کے پاس کوئی حل مل جائے گا، مگر انہوں نے اسے ڈانٹا۔ پھر وہ نبی کریم ﷺ کی بارگاہ میں حاضر ہوا اور اپنا ماجرا سنایا، تو یہ آیت نازل ہوئی (۲)۔ حدیث کی رو سے عموم ہی بہتر ہے۔ حضرت ابن مسعود سے مروی ہے کہ صحابہ کرام نے عرض کیا: "یا رسول اللہ، بنی اسرائیل اللہ کے نزدیک ہم سے زیادہ مکرم تھے، کیونکہ ان میں سے گناہگار کی سزا صبح اس کے گھر کے دروازے پر [لکھی] ہوتی تھی۔ ایک روایت میں ہے: اس کے گناہ کا کفارہ اس کے گھر کی دہلیز پر لکھا ہوتا: اپنی ناک کاٹ لو، اپنا کان کاٹ لو، فلاں کام کرو۔ تو اللہ تعالیٰ نے بنی اسرائیل کے اس سلوک کے بدلے میں وسعت، رحمت اور عوض کے طور پر یہ آیت نازل فرمائی (۳)۔" مروی ہے کہ جب یہ آیت نازل ہوئی تو ابلیس رو پڑا (۴)۔ لفظ "فاحشہ" ہر گناہ پر بولا جاتا ہے، مگر اس کا زیادہ تر اطلاق زنا پر ہوتا ہے، یہاں تک کہ جابر بن عبداللہ اور سدی نے اس آیت کی تفسیر زنا سے کی ہے (۵)۔ اور اللہ کے قول ﴿أَوْ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ﴾ میں 'او' (یا) کے بارے میں کہا گیا ہے کہ یہ 'واؤ' (اور) کے معنی میں ہے؛ اور مراد کبیرہ کے علاوہ دیگر گناہ ہیں۔

﴿ذَكَرُوا اللَّهَ﴾ کا مطلب ہے: اس کے عذاب کے ڈر سے اور اس سے حیا کی وجہ سے (۶)۔ ضحاک کہتے ہیں: انہوں نے [روز قیامت] پیشی کو یاد کیا۔

---

(۱) (خ) اور (ظ) میں ہے: پھر وہ نادم ہوا۔ (۲) اسے واحدی نے 'اسباب النزول' ص ۱۱۸ میں تفصیل سے ذکر کیا ہے، اور بغوی نے اپنی تفسیر ۱/۳۵۲ میں، اور یہ کلبی کی ابو صالح سے اور ان کی ابن عباس سے روایت ہے جیسا کہ حافظ ابن حجر نے 'العجاب' ۲/۷۵۷ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) تفسیر بغوی ۱/۳۵۲، اور المحرر الوجیز ۱/۵۱۰، بشمول قوسین والا حصہ، اور اسے طبری نے ۶/۶۲ میں عطا سے مرسلاً روایت کیا ہے، اور ۶/۶۳ میں علی بن زید بن جدعان کے واسطے سے ابن مسعود سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا: "بنی اسرائیل جب گناہ کرتے تو صبح ان کے دروازے پر گناہ اور اس کا کفارہ لکھا ہوتا، تو ہمیں اس سے بہتر یہ آیت دی گئی۔" علی بن زید بن جدعان ضعیف ہیں، اور انہوں نے ابن مسعود کو نہیں پایا۔ (۴) اسے عبد الرزاق نے تفسیر ۱/۱۳۳ میں، اور طبری نے ۶/۶۳ میں ثابت بنانی سے روایت کیا ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۱/۵۱۰، اور طبری نے جابر اور سدی سے ۶/۶۱ میں یہ دونوں اثر نقل کیے ہیں۔ (۶) المحرر الوجیز ۱/۵۱۰۔

...is greater than Allah (1). It was said: they reflected within themselves that Allah would question them about it; this was stated by al-Kalbi and Muqatil (2). From Muqatil also: they remembered Allah with the tongue when committing sins (3). {And they seek forgiveness for their sins} meaning: they sought pardon for their sins. Every prayer containing this meaning or its wording is a seeking of forgiveness (istighfar). The 'Master of Seeking Forgiveness' (Sayyid al-Istighfar) was mentioned at the beginning of this Surah, and that its time is the early morning hours (4). Seeking forgiveness is great, and its reward is immense, to the extent that al-Tirmidhi narrated from the Prophet (peace be upon him) that he said: 'Whoever says: I seek forgiveness from Allah the Magnificent (5), besides whom there is no deity, the Living, the Sustainer, and I turn to Him in repentance, he will be forgiven even if he had fled from the battlefield.' Mak-hul narrated from Abu Huraira who said: I have not seen anyone seeking forgiveness more than the Messenger of Allah (peace be upon him). Mak-hul said: I have not seen anyone seeking forgiveness more than Abu Huraira (6). And Mak-hul used to seek forgiveness a lot. Our scholars said: The required seeking of forgiveness is that which unties the knot of persistence (in sin), and its meaning is firm in the heart, not just the utterance of the tongue. As for one who says with his tongue: 'I seek forgiveness from Allah,' while his heart is persistent in his disobedience, then that seeking of forgiveness of his itself needs seeking of forgiveness, and his minor sin is joined with the major sins (7). It was narrated from al-Hasan al-Basri that he said: Our seeking of forgiveness needs seeking of forgiveness (8). I say: He says this in his time, so what about our time in which man is seen bent over...

---

(1) Al-Waseet 1/494. (2) Cited by al-Wahidi in al-Waseet 1/494, and al-Razi in al-Tafsir 10/9 from Muqatil and al-Waqidi. (3) Tafsir al-Baghawi 1/353. (4) P. 59-60 of this part. (5) His saying: "al-Atheem" (the Magnificent), from (kh) and is not in the rest of the copies, and it is consistent with what is in Sunan al-Tirmidhi (3577). It is in Abu Dawud (1517), from the hadith of Bilal ibn Yasar ibn Zaid, from his father, from his grandfather, he heard the Prophet (peace be upon him) saying... Al-Tirmidhi said: This is a strange (gharib) hadith, we only know it from this chain. We say: and it has a witness from the hadith of Ibn Mas'ud recorded by al-Hakim 2/118 who said: Sahih according to the conditions of Muslim. (6) Al-Zuhd by Ahmad p. 50, and in it between Mak-hul and Abu Huraira is an unnamed man, who is the one narrating the hadith

from Abu Huraira. And Mak-hul did not meet Abu Huraira as mentioned in al-Ilal by Ibn Abi Hatim p. 165-166. (7) Al-Mufhim 7/85-86. (8) Tafsir Abi al-Layth 1/300.

३२४ सूरह अल-इमरान: आयत १३५

...अल्लाह से बड़ा है (१)। और कहा गया: उन्होंने अपने मन में सोचा कि अल्लाह उनसे इसके बारे में पूछेगा; यह अल-कल्बी और मुक़ातिल ने कहा (२)। मुक़ातिल से यह भी है: उन्होंने पापों के समय ज़बान से अल्लाह को याद किया (३)। {और उन्होंने अपने पापों के लिए क्षमा मांगी} अर्थात: उन्होंने अपने पापों के लिए क्षमा माँगी। हर वह दुआ जिसमें यह अर्थ या इसके शब्द हों, वह इस्तगफ़ार (क्षमा प्रार्थना) है। इस सूरह के आरंभ में 'सैयद अल-इस्तगफ़ार' का उल्लेख किया जा चुका है, और यह कि इसका समय भोर का समय है (४)। इस्तगफ़ार महान है, और इसका प्रतिफल बहुत बड़ा है, यहाँ तक कि अल-तिरमिज़ी ने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से रिवायत किया है कि उन्होंने फ़रमाया: "जिसने कहा: मैं अल्लाह महान से क्षमा माँगता हूँ (५) जिसके सिवा कोई इबादत के लायक नहीं, वह जीवित और सबको संभालने वाला है, और मैं उसी की ओर तौबा करता हूँ, तो उसे क्षमा कर दिया जाएगा चाहे वह युद्ध के मैदान से भाग गया हो।" मक़हूल ने अबू हुरैरा से रिवायत की, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से अधिक इस्तगफ़ार करने वाला किसी को नहीं देखा। मक़हूल ने कहा: मैंने अबू हुरैरा से अधिक इस्तगफ़ार करने वाला किसी को नहीं देखा (६)। और मक़हूल स्वयं बहुत इस्तगफ़ार करते थे। हमारे विद्वानों ने कहा: वांछित इस्तगफ़ार वह है जो (पाप पर) अड़े रहने की गाँठ को खोल दे, और उसका अर्थ दिल में पुख्ता हो, न कि केवल ज़बान से उच्चारण। रहा वह व्यक्ति जो अपनी ज़बान से कहता है: 'मैं अल्लाह से क्षमा माँगता हूँ,' जबकि उसका दिल उसकी नाफ़रमानी पर अड़ा हुआ है, तो उसका वह इस्तगफ़ार स्वयं इस्तगफ़ार का मोहताज है, और उसका छोटा पाप बड़े पापों की श्रेणी में आ जाता है (७)। अल-हसन अल-बसरी से रिवायत है कि उन्होंने कहा: हमारे इस्तगफ़ार को इस्तगफ़ार की ज़रूरत है (८)। मैं कहता हूँ: वह यह अपने ज़माने में कह रहे थे, तो हमारे इस ज़माने का क्या हाल होगा जिसमें इंसान को देखा जाता है कि वह... में डूबा हुआ है।

---

(१) अल-वसीत १/४९४। (२) इसे अल-वाहिदी ने अल-वसीत १/४९४ में और अल-राज़ी ने अल-तफ़्सीर १०/९ में मुक़ातिल और अल-वाक़िदी के हवाले से उद्धृत किया है। (३) तफ़्सीर अल-बग़वी १/३५३। (४) इस भाग का पृष्ठ ५९-६०। (५) उनका कहना: 'अल-अज़ीम' (महान), (ख़) प्रति से है और बाकी प्रतियों में नहीं है, और यह सुनन अल-तिरमिज़ी (३५७७) के अनुकूल है। यह अबू दाऊद (१५१७) में भी है, बिलाल बिन यसार बिन ज़ैद की हदीस से, अपने पिता से, अपने दादा से, उन्होंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को कहते सुना... तिरमिज़ी ने कहा: यह हदीस ग़रीब है, हम इसे केवल

इसी पक्ष से जानते हैं। हमने कहा: और इब्न मसऊद की हदीस में इसका साक्ष्य है जिसे अल-हाकिम २/११८ ने निकाला है और कहा: मुस्लिम की शर्तों पर सही है। (६) अल-जुहद अहमद द्वारा पृष्ठ ५०, और इसमें मक़हूल और अबू हुरैरा के बीच एक अनाम व्यक्ति है, जो अबू हुरैरा से हदीस रिवायत करता है। और मक़हूल की अबू हुरैरा से मुलाक़ात नहीं हुई जैसा कि इब्न अबी हातिम की 'अल-इलाल' पृष्ठ १६५-१६६ में है। (७) अल-मुफ़हिम ७/८५-८६। (८) तफ़्सीर अबी अल-लैथ १/३००।

۳۲۴ سورہ آل عمران: آیت ۱۳۵

...اللہ پر بڑا ہے (۱)۔ اور کہا گیا: انہوں نے اپنے دلوں میں سوچا کہ اللہ ان سے اس کے بارے میں سوال کرنے والا ہے؛ یہ کلبی اور مقاتل نے کہا (۲)۔ مقاتل سے یہ بھی مروی ہے: انہوں نے گناہوں کے وقت زبان سے اللہ کو یاد کیا (۳)۔ {فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ} یعنی: انہوں نے اپنے گناہوں کے لیے مغفرت طلب کی۔ ہر وہ دعا جس میں یہ معنی ہو یا اس کے الفاظ ہوں، وہ استغفار ہے۔ اس سورت کے شروع میں 'سید الاستغفار' کا ذکر آ چکا ہے، اور یہ کہ اس کا وقت سحر کے اوقات ہیں (۴)۔ پس استغفار عظیم ہے، اور اس کا ثواب بہت بڑا ہے، یہاں تک کہ ترمذی نے نبی کریم ﷺ سے روایت کیا ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: ”جس نے کہا: میں اللہ عظیم سے بخشش مانگتا ہوں (۵) جس کے سوا کوئی معبود نہیں، وہ زندہ ہے اور قائم رکھنے والا ہے، اور میں اسی کی طرف توبہ کرتا ہوں، تو اسے بخش دیا جائے گا اگرچہ وہ میدانِ جنگ سے بھاگ گیا ہو“۔ مکحول نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا، انہوں نے فرمایا: میں نے رسول اللہ ﷺ سے زیادہ استغفار کرنے والا کسی کو نہیں دیکھا۔ مکحول نے کہا: میں نے ابوہریرہ سے زیادہ استغفار کرنے والا کسی کو نہیں دیکھا (۶)۔ اور مکحول بہت زیادہ استغفار کیا کرتے تھے۔ ہمارے علماء نے فرمایا: مطلوب استغفار وہ ہے جو (گناہ پر) اصرار کی گرہ کھول دے، اور اس کا معنی دل میں پختہ ہو، نہ کہ صرف زبان سے الفاظ ادا کرنا۔ رہا وہ شخص جو اپنی زبان سے کہتا ہے: ’میں اللہ سے مغفرت مانگتا ہوں‘، جبکہ اس کا دل نافرمانی پر اڑا ہوا ہے، تو اس کا وہ استغفار خود استغفار کا محتاج ہے، اور اس کا صغیرہ گناہ کبیرہ گناہوں کے ساتھ مل جاتا ہے (۷)۔ حسن بصری رحمہ اللہ سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: ہمارے استغفار کو استغفار کی ضرورت ہے (۸)۔ میں کہتا ہوں: وہ

یہ اپنے زمانے میں کہہ رہے تھے، تو ہمارے اس زمانے کا کیا حال ہو گا جس میں انسان کو دیکھا جاتا ہے کہ وہ... میں اوندھا پڑا ہے

---

(۱) الوسیط ۴۹۴/۱۔ (۲) اسے واحدی نے الوسیط ۴۹۴/۱ میں اور رازی نے التفسیر ۱۰/۹ میں مقاتل اور واقدی سے نقل کیا ہے۔ (۳) تفسیر البغوی ۳۵۳/۱۔ (۴) اس حصے کا صفحہ ۵۹ - ۶۰۔ (۵) ان کا قول: 'العظیم'، (خ) نسخے سے ہے اور باقی نسخوں میں نہیں ہے اور یہ سنن ترمذی (۳۵۷۷) کے مطابق ہے۔ یہ ابو داؤد (۱۵۱۷) میں بھی ہے، بلال بن یسار بن زید کی اپنے والد اور دادا سے روایت ہے، انہوں نے نبی کریم ﷺ کو فرماتے سنا... ترمذی نے کہا: یہ حدیث غریب ہے، ہم اسے صرف اسی طریق سے جانتے ہیں۔ ہم کہتے ہیں: اس کا ایک شاہد ابن مسعود کی حدیث سے ہے جسے حاکم نے ۱۱۸/۲ میں نکالا اور کہا: مسلم کی شرط پر صحیح ہے۔ (۶) الزہد از امام احمد صفحہ ۵۰، اور اس میں مکحول اور ابوہریرہ کے درمیان ایک غیر نامزد شخص ہے، جو ابوہریرہ سے حدیث روایت کرتا ہے۔ اور مکحول کی ابوہریرہ سے ملاقات نہیں ہوئی جیسا کہ العلل لابن ابی حاتم ص ۱۶۵ - ۱۶۶ میں ہے۔ (۷) المفہم ۸۵/۷ - ۸۶۔ (۸) تفسیر ابی اللیث ۳۰۰/۱۔

...injustice?! Eager for it, not desisting, while the prayer beads are in his hand, claiming he seeks forgiveness from Allah for his sin! This is mockery and belittlement from him. In the Revelation: "And do not take the verses of Allah in jest" [Al-Baqarah: 231], as previously mentioned.

Second: Allah's saying: "And who forgives sins except Allah" meaning: no one forgives disobedience or removes its punishment except Allah.

"And they do not persist" meaning: they do not remain fixed and resolved upon what they have done. Mujahid said: meaning, they did not carry on (1). Ma'bad bin Sabiha (2) said: I prayed behind Uthman, and Ali was beside me. He turned to us and said: I prayed without ablution. "And they do not persist in what they have done while they know." Then he went, performed ablution, and prayed (3).

Persistence (al-israr) is the heart's resolve on a matter and not desisting from it. From it comes 'sarr al-dananir' (tying up gold coins), meaning: binding them (4). Al-Hutay'ah said, describing horses:

Frowning [horses] with disheveled armored riders, when they seek Their extra effort with strong whips, they persist (5).

Meaning: they remained firm in their running.

Qatadah said: Persistence is staying firm in disobedience (6); the poet said:

---

(1) Tafsir Mujahid: 136, and narrated by Ibn Abi Hatim (4185). (2) In (M): Sabih. Ibn Hibban said in Al-Thiqat 5/432-433: Ma'bad bin Sabiha al-Qurashi al-Taymi, from the clan of Talhah bin Ubaydullah. It is said: Ibn Sabih. He saw Ali and Uthman, but he was not a Companion. Al-Bukhari mentioned him in al-Tarikh al-Kabir 7/399, and Ibn Abi Hatim in al-Jarh wa al-Ta'dil 8/279, and neither mentioned any criticism or praise for him. (3) His saying: "Then he went, performed ablution, and prayed" occurred in (M) before "And they do not persist in what they have done while they know." It was omitted in (Kh) and (Z), and the version confirmed is from (D), which matches what is in Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 1/479, and the text is from him. The narration was cited by Muhammad bin al-Hasan al-Shaybani in al-Hujjah 1/70 from a man among the Companions that he prayed behind Uthman, and the man had a minor ritual impurity... (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/510. (5) Diwan al-Hutay'ah p. 341. It says in its commentary: 'Al-Awabis' refers to horses with frowning faces. 'Al-Kumah' is the plural

of 'Kami,' and he is called Kami because he conceals himself against peers, i.e., he targets and aims for them. 'Al-Ulalah' is the running demanded from them after their initial running is gone. 'Muhsadat' are whips with strong twists. Another version of the verse is mentioned in the Diwan: 'Adarrat'. The commentator said on p. 345: It is said: a she-camel with 'darir' means: one with patience in traveling, i.e., she exerted herself. (6) Mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 1/463, and narrated by al-Tabari similarly 6/66.

सूरह आल इमरान, आयत 135 325

...अन्याय?! उसका शौकीन, उसे छोड़ता नहीं, और हाथ में तस्बीह (माला) है, यह दावा करते हुए कि वह अपने गुनाह के लिए अल्लाह से माफ़ी माँग रहा है! यह उसकी ओर से मज़ाक और हल्केपन की बात है। और वहि (अवतरण) में है: "और अल्लाह की आयतों को मज़ाक न बनाओ" [अल-बक़रह: 231], और यह पहले गुज़र चुका है।

दूसरी बात: अल्लाह तआला का फ़रमान: "और अल्लाह के सिवा कौन गुनाहों को माफ़ करता है" यानी: अल्लाह के अलावा कोई भी अवज्ञा को माफ़ नहीं करता और न ही उसकी सज़ा को दूर करता है।

"और वे अड़े नहीं रहे" यानी: उन्होंने जो किया उस पर वे जमे नहीं रहे और न ही उसे जारी रखने का इरादा किया। मुजाहिद ने कहा: यानी, वे आगे नहीं बढ़े (1)। मा'बद बिन सबीहा (2) ने कहा: मैंने उस्मान के पीछे नमाज़ पढ़ी, और अली मेरे बगल में थे। वह हमारी ओर मुड़े और कहा: मैंने बिना वज़ू के नमाज़ पढ़ी। "और वे जानते हुए भी अपने किए पर अड़े नहीं रहते।" फिर वह गए, वज़ू किया और नमाज़ पढ़ी (3)।

'इसरार' (हठ/दृढ़ता) का अर्थ है किसी मामले पर दिल से पक्का इरादा करना और उसे न छोड़ना। इसी से 'सर्र अल-दनानीर' (दीनारों की थैली बांधना) बना है, यानी: उन्हें बाँधना (4); अल-हुतैया ने घोड़ों का वर्णन करते हुए कहा है:

धूल भरे हथियारों से लैस सवारों के साथ वे तेवर चढ़ाए हुए हैं, जब वे मजबूत कोड़ों से उनकी अतिरिक्त रफ़्तार मांगते हैं, तो वे अड़ (दृढ़ रह) जाते हैं (5)।

यानी: वे अपनी दौड़ पर अडिग रहे।

क़तादा ने कहा: 'इसरार' का अर्थ है गुनाहों पर डटे रहना (6); कवि ने कहा है:

---

(1) तफ़सीर मुजाहिद: 136, और इसे इब्न अबी हातिम (4185) ने उद्धृत किया है। (2) (म) में: सबीह। इब्न हिब्बान ने अल-सिक़ात 5/432-433 में कहा: मा'बद बिन सबीहा अल-क़ुरैशी अल-तैमी, तल्हा बिन उबैदुल्लाह के कबीले से। कहा जाता है: इब्न सबीह। उन्होंने अली और उस्मान को देखा, लेकिन वे सहाबी नहीं थे। अल-बुखारी ने अल-तारीख अल-कबीर 7/399 में और इब्न अबी हातिम ने अल-जरह व अल-ता'दील 8/279 में उनका ज़िक्र किया है और उन्होंने उनके बारे में न तो कोई

आलोचना की और न ही कोई प्रशंसा। (3) उनका कहना: "फिर वह गए, वज़ू किया और नमाज़ पढ़ी," (म) में "और वे जानते हुए भी अपने किए पर अड़े नहीं रहते" से पहले आया है। यह (ख़) और (ज़) से हटा दिया गया है, और जो (द) में पुष्ट है वह नहहास की 'मआनी अल-कुरान' 1/479 के अनुरूप है और पाठ उन्हीं से है। इस रिवायत को मुहम्मद बिन अल-हसन अल-शयबानी ने 'अल-हुज्जाह' 1/70 में सहाबा में से एक व्यक्ति से उद्धृत किया है कि उन्होंने उस्मान के पीछे नमाज़ पढ़ी, तो उस व्यक्ति का वज़ू टूट गया... (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/510। (5) दीवान अल-हुतैया पृ. 341। इसकी व्याख्या में आया है: 'अल-अवाबिस' का अर्थ है गुस्से वाले चेहरों वाले घोड़े। 'अल-कुमाह' 'कमी' का बहुवचन है, और उसे कमी इसलिए कहा जाता है क्योंकि वह अपने प्रतिद्वंद्वियों को निशाना बनाता है। 'अल-उलाला' वह दौड़ है जो उनसे उनकी शुरुआती दौड़ खत्म होने के बाद माँगी जाती है। 'मुहसदत' मज़बूत बटे हुए कोड़े हैं। दीवान में इस शेर का एक और संस्करण मिलता है: 'अदररत'। व्याख्याकार ने पृ. 345 पर कहा है: कहा जाता है: 'ज़ात दरीर' ऊंटनी का अर्थ है: चलने में सब्र (सहनशीलता) रखने वाली, यानी उसने खुद को थका दिया। (6) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 1/463 में इसका ज़िक्र किया है, और अल-तबरी ने इसी तरह 6/66 में इसे उद्धृत किया है।

سورہ آل عمران، آیت 135 325

...ظلم؟! اس کا حریص ہے، اسے چھوڑتا نہیں، اور تسبیح اس کے ہاتھ میں ہے، یہ دعویٰ کرتے ہوئے کہ وہ اپنے گناہ پر اللہ سے معافی مانگ رہا ہے! یہ اس کی طرف سے تمسخر اور حقارت ہے۔ اور وحی میں ہے: "اور اللہ کی آیتوں کو مذاق نہ بناؤ" [البقرة: 231]، اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور اللہ کے سوا کون گناہوں کو معاف کرتا ہے" یعنی: اللہ کے سوا کوئی نافرمانی کو معاف نہیں کرتا اور نہ ہی اس کی سزا کو دور کرتا ہے۔

"اور وہ اصرار نہیں کرتے" یعنی: جو کچھ انہوں نے کیا اس پر وہ جمے نہیں رہے اور نہ ہی اس کا پختہ ارادہ کیا۔ مجاہد نے کہا: یعنی، وہ آگے نہیں بڑھے (1)۔ معبد بن صبیحہ (2) نے کہا: میں نے عثمان کے پیچھے نماز پڑھی، اور علی میرے پہلو میں تھے، وہ ہماری طرف متوجہ ہوئے اور کہا: میں نے بغیر وضو کے نماز پڑھی۔ "اور وہ اپنے کیے پر اصرار نہیں کرتے جبکہ وہ جانتے ہیں۔" پھر وہ گئے، وضو کیا اور نماز پڑھی (3)۔

اصرار کسی بات پر دل کا پختہ ارادہ کرنا اور اسے نہ چھوڑنا ہے۔ اسی سے 'صرّ الدنانیر' (دیناروں کی تھیلی باندھنا) ہے، یعنی: انہیں باندھنا (4)؛ حطیئہ نے گھوڑوں کی تعریف کرتے ہوئے کہا ہے:

غبار آلود اسلحہ پوش سواروں کے ساتھ وہ تیوری چڑھے ہوئے ہیں، جب وہ مضبوط کوڑوں سے ان کی زائد قوت (رفتار) مانگتے ہیں، تو وہ اصرار (جمے رہنا) کرتے ہیں (5)۔

یعنی: وہ اپنی دوڑ پر ثابت قدم رہے۔

قتادہ نے کہا: اصرار گناہوں پر ثابت قدم رہنا ہے (6)؛ شاعر نے کہا ہے:

---

(1) تفسیر مجاہد: 136، اور اسے ابن ابی حاتم (4185) نے روایت کیا ہے۔ (2) (م) میں: صبیح۔ ابن حبان نے الثقات 5/432-433 میں کہا: معبد بن صبیحہ القرشی التیمی، طلحہ بن عبید اللہ کے خاندان سے۔ کہا جاتا ہے: ابن صبیح۔ انہوں نے علی اور عثمان کو دیکھا، لیکن وہ صحابی نہیں تھے۔ بخاری نے تاریخ الکبیر 7/399 میں اور ابن ابی حاتم نے الجرح والتعدیل 8/279 میں ان کا ذکر کیا ہے اور انہوں نے ان کے بارے میں نہ تو کوئی جرح کی اور نہ ہی کوئی تعدیل۔ (3) ان کا کہنا: "پھر وہ گئے، وضو کیا اور نماز پڑھی،" (م) میں "اور وہ اپنے کیے پر اصرار نہیں کرتے جبکہ وہ جانتے ہیں" سے پہلے واقع ہوا ہے۔ یہ (خ) اور (ظ) سے ساقط ہے، اور جو (د) میں ثابت ہے وہ نحاس کی معانی القرآن 1/479 کے مطابق ہے اور عبارت اسی سے ہے۔ اس اثر کو محمد بن الحسن الشیبانی نے الحجہ 1/70 میں صحابہ میں سے ایک شخص سے روایت کیا ہے کہ اس نے عثمان کے پیچھے نماز پڑھی، تو اس شخص کا وضو ٹوٹ گیا... (4) المحرر الوجیز 1/510۔ (5) دیوان حطیئہ ص 341۔ اس کی شرح میں آیا ہے: العوابس: تیوری چڑھے چہرے والے گھوڑے۔ الکماۃ 'کمی' کی جمع ہے، اور اسے کمی اس لیے کہا جاتا ہے کیونکہ وہ اپنے ہمسروں کو نشانہ بناتا ہے۔ العلالہ: وہ دوڑ جو ان کی ابتدائی دوڑ ختم ہونے کے بعد ان سے طلب کی جاتی ہے۔ محصدات: مضبوط بٹے ہوئے کوڑے۔ دیوان میں اس شعر کی ایک اور روایت 'اضرت' کے نام سے مذکور ہے۔ شارح نے ص 345 پر کہا ہے: کہا جاتا ہے: 'ذات ضریر' اونٹنی یعنی: سفر پر صبر کرنے والی، یعنی اس نے خود کو تھکا دیا۔ (6) اسے ابن الجوزی نے زاد المسیر 1/463 میں ذکر کیا ہے، اور طبری نے اس کی مانند 6/66 میں روایت کیا ہے۔

326 Surah Al-Imran: Verse 135

He persists at night in what his inner thoughts hide. O woe to every persistent heart, a treacherous one. (1)

Sahl ibn Abdullah said: The ignorant is dead, the forgetful is asleep, the sinner is intoxicated, and the persistent one is perished. Persistence is procrastination, and procrastination is saying: I will repent tomorrow. This is a claim of the self; how can he repent tomorrow when tomorrow is not his to own!

Others than Sahl said: Persistence is to intend not to repent. If he intends sincere repentance, he has left persistence.

Sahl's saying is better. It was narrated from the Prophet ﷺ that he said: "There is no repentance with persistence." (2)

Third: Our scholars said: The motivation for repentance and dissolving persistence is constant reflection on the Book of God, the Almighty, the Oft-Forgiving, and what God, glorified be He, mentioned of the details of Paradise, which He promised to the obedient, and what He described of the punishment of Hellfire, with which He threatened the disobedient. One continues in this until his fear and hope grow strong, so he calls upon God in desire and dread; desire and dread are the fruits of fear and hope. He fears punishment and hopes for reward, and God is the Granter of success to what is correct.

It has been said: The motivation for that is a divine awakening; with it, one who desires his happiness is alerted to the ugliness and harmfulness of sins, for they are deadly poisons. (3)

I say: This is a difference in wording, not in meaning. For a person does not reflect on God's promise and threat except by His awakening. So if the servant looks—by the grace of God Almighty—at himself and finds it laden with sins he has earned and misdeeds he has committed, and regret emanates from him for what he neglected, and he leaves the likes of what preceded for fear of God Almighty's punishment, it is true of him that he is a repentant. If it is not so, he is persistent in disobedience and adhering to the causes of destruction.

(1) In (Z): "tyrant" (jabbar). The verse was recited by Ibn Abbas when Nafi' ibn al-Azraq asked him about the word of God Almighty: {Every stubborn tyrant} [Hud: 59]. Al-Suyuti mentioned it in Al-Durr 4/73 and attributed it to Al-Tusti. His version of the

verse is: persistent in perjury, his inner thoughts are not hidden... (2) We did not find it with this wording. Al-Tabari (6/651) related from Ibn Abbas that he said: No major sin remains with seeking forgiveness, and no minor sin remains with persistence. In its chain of narration is Abu Hudhayfah Musa ibn Mas'ud al-Nahdi, about whom the Hafiz said in Al-Taqrib: Truthful but has poor memory. (3) Al-Mufhim 7/70.

326 सूरह आल-इमरान: आयत 135

वह रात में उस पर अड़ा रहता है जिसे उसके भीतरी विचार छिपाते हैं। हाय, हर उस अड़े रहने वाले दिल पर जो विश्वासघाती है। (1)

सह्ल बिन अब्दुल्ला ने कहा: अज्ञानी मृत है, विस्मृत सो रहा है, पापी नशे में है, और (गुनाह पर) अड़ा रहने वाला नष्ट हो गया है। अड़े रहना टालमटोल है, और टालमटोल यह कहना है: मैं कल तौबा (पश्चात्ताप) करूँगा। यह स्वयं का दावा है; वह कल कैसे तौबा कर सकता है, जबकि कल उसका अपना नहीं है!

सह्ल के अलावा अन्यों ने कहा: अड़े रहना यह नियत करना है कि तौबा नहीं करनी है। यदि वह सच्ची तौबा की नियत कर लेता है, तो वह 'हठ' (इसरार) से बाहर निकल जाता है।

सह्ल की बात बेहतर है। नबी ﷺ से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "हठ (इसरार) के साथ कोई तौबा नहीं है।" (2)

तीसरा: हमारे विद्वानों ने कहा: तौबा करने और हठ को खत्म करने का प्रेरक अल्लाह, सर्वशक्तिमान, अत्यंत क्षमाशील की पुस्तक पर निरंतर चिंतन करना है, और अल्लाह सुभानहु ने जन्नत के जो विवरण बताए हैं और आज्ञाकारियों से जिसका वादा किया है, और नरक की आग की सजा का जो वर्णन किया है जिससे अवज्ञाकारियों को डराया है। वह इस पर तब तक टिका रहता है जब तक कि उसका डर और उम्मीद मजबूत न हो जाए, तो वह अल्लाह को चाहत और डर के साथ पुकारता है; चाहत और डर, भय और आशा के फल हैं। वह सजा से डरता है और इनाम की उम्मीद करता है, और अल्लाह ही सही मार्ग पर सफलता देने वाला है।

कहा गया है: इसका प्रेरक एक ईश्वरीय चेतावनी है; इसके माध्यम से वह व्यक्ति जो अपनी खुशी चाहता है, उसे पापों की कुरूपता और उनके नुकसान के प्रति सचेत किया जाता है, क्योंकि वे घातक विष हैं। (3)

मैं कहता हूँ: यह शब्दों का अंतर है, अर्थ का नहीं। मनुष्य अल्लाह के वादे और चेतावनी पर अल्लाह की चेतावनी के बिना चिंतन नहीं करता। अतः यदि बंदा - अल्लाह तआला की कृपा से - स्वयं की ओर देखता है, और उसे अपने द्वारा कमाए गए पापों और किए गए दुष्कर्मों से भरा पाता है, और जो उसने कमी की उस पर उसके भीतर से पछतावा पैदा होता है, और अल्लाह तआला की सजा के डर से

पिछले जैसे कामों को छोड़ देता है, तो उसके बारे में यह सच है कि वह तौबा करने वाला है। यदि ऐसा नहीं है, तो वह अवज्ञा पर अड़ा हुआ है और विनाश के कारणों से जुड़ा हुआ है।

(1) (ज़) में: 'जब्बार' (अत्याचारी)। इब्न अब्बास ने यह शेर तब पढ़ा था जब नाफी बिन अल-अज़रक ने उनसे अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में पूछा था: {हर हठधर्मी अत्याचारी} [हूड: 59]। अल-सुयूती ने अल-दुर्र 4/73 में इसका उल्लेख किया है और इसे अल-तुस्ती की ओर संदर्भित किया है। उनके पास शेर का पाठ है: झूठी कसम पर अड़ा रहने वाला, उसके भीतरी विचार नहीं छिपते... (2) हमें इन शब्दों के साथ यह नहीं मिला। अल-तबरी (6/651) ने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: इस्तग़फ़ार (क्षमा याचना) के साथ कोई बड़ा पाप (कबीरा) नहीं रहता, और हठ (इसरार) के साथ कोई छोटा पाप (सग़ीरा) नहीं रहता। इसकी सनद में अबू हुज़ैफ़ा मूसा बिन मसूद अल-नहदी हैं, जिनके बारे में हाफ़िज़ ने अल-तक़रीब में कहा: वे सच्चे हैं लेकिन उनकी याददाश्त कमजोर थी। (3) अल-मुफ़हिम 7/70।

۳۲۶ سورہ آل عمران: آیت ۱۳۵

وہ رات کو ان باتوں پر اصرار کرتا ہے جنہیں اس کے اندرونی خیالات چھپاتے ہیں، ہائے افسوس ہر اس دل پر جو گناہوں پر اڑا رہنے والا اور دھوکے باز ہے۔ (۱)

سہل بن عبداللہ نے کہا: جاہل مردہ ہے، بھولنے والا سویا ہوا ہے، گناہگار نشے میں ہے، اور (گناہ پر) اصرار کرنے والا ہلاک ہونے والا ہے، اور اصرار ٹال مٹول (تسویف) ہے، اور ٹال مٹول یہ ہے کہ انسان کہے: میں کل توبہ کروں گا۔ یہ نفس کا دعویٰ ہے، وہ کل کیسے توبہ کر سکتا ہے جبکہ کل کا دن اس کی ملکیت میں نہیں ہے!۔

سہل کے علاوہ دوسروں نے کہا: اصرار یہ ہے کہ انسان توبہ نہ کرنے کی نیت رکھے، پس جب وہ توبہ نصوح کی نیت کر لے تو وہ اصرار سے نکل جاتا ہے۔

سہل کا قول زیادہ بہتر ہے۔ اور نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "اصرار کے ساتھ توبہ نہیں ہوتی" (۲)۔

تیسری بات: ہمارے علماء نے کہا: توبہ کرنے اور اصرار کو ختم کرنے پر آمادہ کرنے والی چیز اللہ عزیز و غفار کی کتاب میں مسلسل غور و فکر کرنا ہے، اور جنت کی ان تفصیلات پر جو اللہ سبحانہ نے بیان فرمائی ہیں اور جن کا فرمانبرداروں سے وعدہ کیا گیا ہے، اور دوزخ کے عذاب کے اس بیان پر جس سے نافرمانوں کو ڈرایا گیا ہے، اور وہ اس پر قائم رہے یہاں تک کہ اس کا خوف اور امید قوی ہو جائے، پھر وہ رغبت اور خوف کے ساتھ اللہ کو پکارے؛ اور رغبت و خوف، ڈر اور امید کا ثمرہ ہیں، وہ سزا سے ڈرتا ہے اور ثواب کی امید رکھتا ہے، اور اللہ ہی حق کی توفیق دینے والا ہے۔

اور یہ کہا گیا ہے: اس پر ابھارنے والی چیز اللہ کی طرف سے دی گئی ایک تنبیہ ہے؛ جس سے وہ شخص بیدار ہوتا ہے جو اپنی سعادت چاہتا ہے؛ گناہوں کی قباحت اور ان کے نقصان کی وجہ سے، کیونکہ وہ ہلاک کر دینے والے زہر ہیں (۳)۔

میں کہتا ہوں: یہ لفظی اختلاف ہے معنی کا نہیں، کیونکہ انسان اللہ کے وعدے اور وعید میں اس کی تنبیہ کے بغیر غور نہیں کرتا؛ پس جب بندہ اللہ تعالیٰ کی توفیق سے اپنے نفس کی طرف دیکھتا ہے اور اسے اپنے کمائے ہوئے گناہوں اور کیے ہوئے برے کاموں سے بھرا ہوا پاتا ہے، اور جو کچھ اس نے کوتاہی کی اس پر اس کے دل سے ندامت ابھرتی ہے، اور اللہ تعالیٰ کے عذاب کے خوف سے وہ پہلے جیسے کاموں کو چھوڑ دیتا ہے، تو اس پر یہ بات صادق آتی ہے کہ وہ توبہ کرنے والا ہے، پس اگر ایسا نہیں ہے تو وہ نافرمانی پر مصر ہے اور ہلاکت کے اسباب سے جڑا ہوا ہے۔

(۱) (ظ) میں: جبار، اور یہ شعر ابن عباس نے اس وقت پڑھا تھا جب نافع بن الازرق نے ان سے اللہ تعالیٰ کے اس قول: ﴿كُلَّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ﴾ [ہود: ۵۹] کے بارے میں پوچھا تھا۔ سیوطی نے اسے الدر ۴/ ۷۳ میں ذکر کیا ہے اور اس کی نسبت طستی کی طرف کی ہے، اور ان کے ہاں اس شعر کی روایت یہ ہے: وہ جھوٹی قسم پر اصرار کرنے والا ہے جس کے اندرونی خیالات پوشیدہ نہیں رہتے--- (۲) ہمیں ان الفاظ کے ساتھ یہ حدیث نہیں ملی، اور طبری نے ۶/ ۶۵۱ پر ابن عباس سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: استغفار کے ساتھ کوئی گناہ کبیرہ (کبیرہ) نہیں رہتا، اور اصرار کے ساتھ کوئی گناہ صغیرہ (صغیرہ) نہیں رہتا۔ اور اس کی سند میں ابو حذیفہ موسیٰ بن مسعود نہدی ہیں، جن کے بارے میں حافظ نے 'التقریب' میں کہا ہے: سچے ہیں لیکن حافظہ خراب تھا۔
(۳) المفہم ۷/ ۷۰۔

Sahl bin Abdullah said: The sign of the repentant is that the sin occupies him from(1) food and drink; like the three who were left behind(2).

The fourth: The Almighty's saying: {and they know} - there are several opinions about it; it was said: meaning: they remember their sins, and so they repent from them. Al-Nahas said(3): And this is a good saying.

It was said: {and they know} that I punish for persistence [in sin].

Abdullah bin Ubayd bin Umayr said: {and they know} that if they repent, Allah will accept their repentance(4).

It was said: {they know} that if they seek forgiveness, He will forgive them(5).

It was said: {they know} what I have forbidden them; said by Ibn Ishaq(6).

Ibn Abbas, Al-Hasan, Muqatil, and Al-Kalbi said: {and they know} that persistence is harmful, and that leaving it is better than continuing in it.

Al-Hussein(7) bin Al-Fadl said: {and they know} that they have a Lord who forgives sins(8).

I say: This was taken from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), from the Prophet ﷺ regarding what he narrated from his Lord, Mighty and Majestic, who said: "A servant committed a sin and said: 'O Allah, forgive me my sin.' Blessed and Exalted is He, said: 'My servant committed a sin, and he knew that he has a Lord who forgives sin and punishes for sin.' Then he returned and committed a sin and said: 'O Lord, forgive me my sin.'" He mentioned the like of it twice, and at the end: "Do what you will, for I have forgiven you." Reported by Muslim(9).

---

(1) In (D) and (M): on. (2) They are Ka'b bin Malik, Murarah bin Al-Rabi', and Hilal bin Umayyah. See their story in Musnad Ahmad (15786), Sahih al-Bukhari (4418), and Sahih Muslim (2769). (3) In I'rab al-Qur'an 1/407 and before it. (4) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahas 1/480. (5) Tafsir al-Baghawi 1/353. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/511, and reported by Al-Tabari 6/69. (7) In (D), (Z), and (M): Al-Hasan, which is an error. He is Abu Ali al-Bajali, the Kufan, the commentator, the linguist, the hadith scholar, died in the year (282 AH). Al-Siyar 13/414. (8) Tafsir al-Baghawi 1/353, and what precedes it. (9) No. (2758): (29), also reported by Al-Bukhari (7507), and it is in Musnad Ahmad (10379).

सहल बिन अब्दुल्ला ने कहा: तौबा करने वाले का लक्षण यह है कि उसका पाप उसे खाने-पीने से विमुख कर दे(1); उन तीनों की तरह जिन्हें पीछे छोड़ दिया गया था(2)।

चौथी बात: अल्लाह तआला का कथन: {और वे जानते हैं} इसके बारे में कई मत हैं; कहा गया है: अर्थात: वे अपने पापों को याद करते हैं, और उनसे तौबा करते हैं। अन-नहस ने कहा(3): और यह एक अच्छी बात है।

कहा गया है: {और वे जानते हैं} कि मैं हठ करने पर सज़ा देता हूँ।

अब्दुल्लाह बिन उबैद बिन उमैर ने कहा: {और वे जानते हैं} कि यदि वे तौबा करेंगे तो अल्लाह उनकी तौबा स्वीकार करेगा(4)।

कहा गया है: {वे जानते हैं} कि यदि वे क्षमा मांगेंगे तो वह उन्हें क्षमा कर देगा(5)।

कहा गया है: {वे जानते हैं} जो मैंने उन पर हराम (वर्जित) किया है; यह इब्न इशाक ने कहा है(6)।

इब्न अब्बास, अल-हसन, मुकातिल और अल-कल्बी ने कहा: {और वे जानते हैं} कि हठ करना हानिकारक है, और इसे छोड़ देना इसमें बने रहने से बेहतर है।

अल-हुसैन(7) बिन अल-फज़ल ने कहा: {और वे जानते हैं} कि उनका एक रब है जो पापों को क्षमा करता है(8)।

मैं कहता हूँ: यह अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से लिया गया है, नबी ﷺ से, जो उन्होंने अपने रब अज़्ज़ व जल से वर्णन किया है, जिसने कहा: "एक बंदे ने पाप किया और कहा: 'ऐ अल्लाह, मेरे पाप क्षमा कर दे।' अल्लाह तबारक व तआला ने कहा: 'मेरे बंदे ने पाप किया, और उसने जाना कि उसका एक रब है जो पाप क्षमा करता है और पाप पर पकड़ करता है।' फिर वह वापस आया और पाप किया और कहा: 'ऐ रब, मेरे पाप क्षमा कर दे।" उन्होंने दो बार ऐसा ही उल्लेख किया, और अंत में: "जो चाहो करो, मैंने तुम्हें क्षमा कर दिया।" इसे मुस्लिम ने उद्धृत किया है(9)।

---

(1) (द) और (म) में: [पर]। (2) वे काब बिन मलिक, मुरारा बिन अल-रबी, और हिलाल बिन उमैया हैं। उनकी कहानी मुसनद अहमद (15786), सहीह अल-बुखारी (4418) और सहीह मुस्लिम (2769) में देखें। (3) एराब अल-कुरान 1/407 और उससे पहले। (4) नहस द्वारा मानी अल-कुरान 1/480। (5)

तफ़सीर अल-बघवी 1/353। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/511, और अल-तबारी 6/69 द्वारा उद्धृत। (7) (द), (ज़) और (म) में: अल-हसन, जो एक त्रुटि है। वे अबू अली अल-बजाली, कूफी, टीकाकार, भाषाविद्, हदीस विद्वान हैं, जिनकी मृत्यु वर्ष (282 हिजरी) में हुई थी। अस-सियार 13/414। (8) तफ़सीर अल-बघवी 1/353, और उससे पहले। (9) संख्या (2758): (29), और इसे अल-बुखारी (7507) ने भी उद्धृत किया है, और यह मुसनद अहमद (10379) में है।

سہل بن عبداللہ نے فرمایا: توبہ کرنے والے کی علامت یہ ہے کہ گناہ اسے کھانے پینے سے غافل کر دے(۱)؛ ان تینوں کی طرح جنہیں پیچھے چھوڑ دیا گیا تھا(۲)۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَهُمْ يَعْلَمُونَ﴾ (اور وہ جانتے ہیں) اس بارے میں کئی اقوال ہیں؛ کہا گیا ہے: یعنی: وہ اپنے گناہوں کو یاد کرتے ہیں، اور ان سے توبہ کرتے ہیں۔ النحاس نے کہا(۳): اور یہ ایک اچھی بات ہے۔

کہا گیا ہے: ﴿وَهُمْ يَعْلَمُونَ﴾ کہ میں اصرار (گناہ پر ڈٹے رہنے) پر سزا دیتا ہوں۔

عبداللہ بن عبید بن عمیر نے کہا: ﴿وَهُمْ يَعْلَمُونَ﴾ کہ اگر انہوں نے توبہ کی تو اللہ ان کی توبہ قبول فرمائے گا(۴)۔

کہا گیا ہے: ﴿يَعْلَمُونَ﴾ کہ اگر وہ استغفار کریں گے تو وہ انہیں معاف کر دے گا(۵)۔

کہا گیا ہے: ﴿يَعْلَمُونَ﴾ اس بارے میں جو میں نے ان پر حرام کیا ہے؛ یہ ابن اسحاق نے کہا(۶)۔

ابن عباس، الحسن، مقاتل اور الکلبی نے کہا: ﴿وَهُمْ يَعْلَمُونَ﴾ کہ اصرار نقصان دہ ہے، اور اسے چھوڑ دینا اس پر جمے رہنے سے بہتر ہے۔

الحسین(۷) بن الفضل نے کہا: ﴿وَهُمْ يَعْلَمُونَ﴾ کہ ان کا ایک رب ہے جو گناہ معاف کرتا ہے(۸)۔

میں کہتا ہوں: یہ ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے لیا گیا ہے، نبی کریم ﷺ سے، جو آپ نے اپنے رب عزوجل سے روایت کی ہے، جس نے فرمایا: "ایک بندے نے گناہ کیا اور کہا: اے اللہ، میرے گناہ معاف فرما۔ اللہ تبارک و تعالیٰ نے فرمایا: میرے بندے نے گناہ کیا، اور اس نے جانا کہ

اس کا ایک رب ہے جو گناہ معاف کرتا ہے اور گناہ پر پکڑتا ہے، پھر اس نے دوبارہ گناہ کیا اور کہا: اے رب، میرا گناہ معاف فرما"۔ آپ ﷺ نے دو بار اسی طرح ذکر کیا، اور آخر میں فرمایا: "جو چاہو کرو، میں نے تمہیں معاف کر دیا"۔ اسے مسلم نے روایت کیا ہے(۹)۔

---

(۱) (د) اور (م) میں: "علی" (پر)۔ (۲) وہ کعب بن مالک، مراره بن الربیع، اور ہلال بن امیہ ہیں، ان کا قصہ مسند احمد (۱۵۷۸۶)، صحیح بخاری (۴۴۱۸) اور صحیح مسلم (۲۷۶۹) میں دیکھیں۔ (۳) إعراب القرآن ۱/۴۰۷ اور اس سے پہلے۔ (۴) معانی القرآن للنحاس ۱/۴۸۰۔ (۵) تفسیر البغوی ۱/۳۵۳۔ (۶) المحرر الوجیز ۱/۵۱۱، اور اسے طبری نے ۶/۶۹ میں نکالا ہے۔ (۷) (د)، (ظ) اور (م) میں: "الحسن" ہے، جو کہ غلطی ہے، وہ ابو علی البجلی، کوفی، مفسر، لغوی، محدث ہیں، ان کی وفات (۲۸۲ ھ) میں ہوئی۔ السیر ۱۳/۴۱۴۔ (۸) تفسیر البغوی ۱/۳۵۳، اور اس سے پہلے۔ (۹) نمبر (۲۷۵۸): (۲۹)، اور اسے بخاری (۷۵۰۷) نے بھی نکالا ہے، اور یہ مسند احمد (۱۰۳۷۹) میں ہے۔

Surah Al-Imran: Verse 135 328

And in it is evidence for the validity of repentance after breaking it by returning to the sin; because the first repentance was an act of obedience, which has concluded and was valid, and after the occurrence of the second sin, he is in need of another, new repentance.

Returning to the sin, even if it is uglier than the first time—because in addition to the sin, there is the breaking of repentance—returning to repentance is better than starting it [the first time]; because added to it (1) is the adherence to persistence at the door of the Generous One, and that there is no forgiver of sins besides Him.

And His saying at the end of the Hadith: "Do what you wish"; is a command whose meaning is honor in one of the sayings; thus, it is like His saying: {Enter it in peace} [Al-Hijr: 46]. And the end of the speech is news about the state of the one addressed, that what is past of his sin is forgiven, and he is protected, God willing, in what he will face in the future (2).

The verse and the Hadith pointed to the great benefit of confessing the sin and seeking forgiveness for it. The Prophet (peace be upon him) said: "Indeed, when a servant confesses his sin, then repents to Allah, Allah accepts his repentance." Narrated in the Sahihayn (3).

And it was said: The youth deserves pardon if he confesses To what he has committed and perpetrated of sins (4).

And another said: Admit your sin and then ask for its forgiveness Indeed, denying the denial of sin is two sins (5).

And in Sahih Muslim (6), narrated by Abu Hurairah, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "By Him in Whose Hand is my soul, if you did not sin, Allah would replace you with a people who would sin and seek forgiveness, and He would forgive them."

(1) In (D) and (M): "added" (adāfa), in both places. (2) Al-Mufhim 7/86. (3) Sahih Al-Bukhari (2661), and Sahih Muslim (2770) (56) from the Hadith of Aisha (may Allah be pleased with her) in the story of the slander (Ifk), and it is in Musnad Ahmad (25623). (4) The author attributed it in the interpretation of verse (38) of Surah Al-Anfal to Abu Saeed Ahmad bin Muhammad al-Zubairi, and it is without attribution in Qura al-Dayf 1/368 and its narration there: "and repented of what he had committed and

perpetrated." (5) The verse is in Al-Aghani 13/115 without attribution. (6) Under number (2749) : (11), and it is in Musnad Ahmad (8082).

सूरह अल-इमरान: आयत 135 328

इसमें पाप की पुनरावृत्ति द्वारा तौबा (पश्चाताप) को तोड़ने के बाद उसकी वैधता का प्रमाण है; क्योंकि पहली तौबा एक आज्ञाकारिता थी, जो समाप्त हो चुकी थी और वैध थी, और दूसरे पाप के होने के बाद, उसे एक और नई तौबा की आवश्यकता होती है।

पाप की ओर लौटना, भले ही वह पहली बार से अधिक बुरा हो—क्योंकि पाप के साथ-साथ तौबा का टूटना भी जुड़ गया है—तौबा की ओर लौटना पहली बार की तुलना में बेहतर है; क्योंकि इसमें (1) उदार (अल्लाह) के द्वार पर निरंतरता जुड़ गई है, और यह कि उसके सिवा पापों को क्षमा करने वाला कोई नहीं है।

और हदीस के अंत में उनका कहना: "जो चाहो करो"; एक ऐसा आदेश है जिसका अर्थ एक कथन के अनुसार सम्मान है; इस प्रकार यह उनके कथन के समान है: {उसमें शांति के साथ प्रवेश करो} [अल-हिज्र: 46]। और भाषण का अंत संबोधित व्यक्ति की स्थिति के बारे में जानकारी है कि उसके पिछले पाप क्षमा कर दिए गए हैं, और वह भविष्य में अल्लाह की इच्छा से सुरक्षित है (2)।

आयत और हदीस ने पाप स्वीकार करने और उसके लिए क्षमा मांगने के महान लाभ की ओर संकेत किया है। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "निस्संदेह, जब कोई बंदा अपने पाप को स्वीकार करता है, फिर अल्लाह से तौबा करता है, तो अल्लाह उसकी तौबा स्वीकार करता है।" इसे सहीहैन (बुखारी और मुस्लिम) (3) ने उद्धृत किया है।

और कहा गया है: युवा क्षमा का पात्र बनता है यदि वह स्वीकार करता है उन पापों को जो उसने किए और अंजाम दिए (4)।

और एक अन्य ने कहा: अपने पाप को स्वीकार करें और फिर उसके लिए माफ़ी माँगें निस्संदेह पाप का खंडन करना दो पाप हैं (5)।

और सहीह मुस्लिम (6) में अबू हुरैरा से वर्णित है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "उसकी कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, यदि तुम पाप नहीं करते, तो अल्लाह तुम्हें ले जाता और ऐसे लोगों को लाता जो पाप करते और क्षमा मांगते, और वह उन्हें क्षमा कर देता।"

(1) (द) और (म) में: "अज़ाफ़ा" (जोड़ा), दोनों स्थानों पर। (2) अल-मुफ्हिम 7/86। (3) सहीह अल-बुखारी (2661), और सहीह मुस्लिम (2770) (56) इफ्क (झूठे आरोप) की कहानी में आयशा

(रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से, और यह मुस्नद अहमद (25623) में है। (4) लेखक ने इसे सूरह अल-अनफाल की आयत (38) की व्याख्या में अबू सईद अहमद बिन मुहम्मद अल-जुबैरी को जिम्मेदार ठहराया है, और यह कुरा अल-दैफ 1/368 में बिना किसी श्रेय के है और वहां इसका वर्णन है: "और उसने उन पापों से तौबा की जो उसने किए और अंजाम दिए।" (5) यह शेर अल-अघानी 13/115 में बिना किसी श्रेय के है। (6) संख्या (2749): (11) के अंतर्गत, और यह मुस्नद अहमद (8082) में है।

سورہ آل عمران: آیت 135 328

اس میں گناہ کے اعادے سے توبہ توڑنے کے بعد اس کی صحت پر دلیل ہے؛ کیونکہ پہلی توبہ ایک اطاعت تھی، جو ختم ہوگئی اور درست تھی، اور دوسرے گناہ کے واقع ہونے کے بعد وہ ایک نئی توبہ کا محتاج ہے۔

گناہ کی طرف لوٹنا، اگرچہ وہ پہلی بار کی نسبت زیادہ برا ہے؛ کیونکہ گناہ کے ساتھ توبہ کا ٹوٹنا بھی شامل ہو گیا ہے، لیکن توبہ کی طرف لوٹنا پہلی بار کی توبہ سے بہتر ہے؛ کیونکہ اس کے ساتھ (1) کریم کے دروازے پر اصرار کی پابندی جڑ گئی ہے، اور یہ کہ اس کے سوا گناہوں کو بخشنے والا کوئی نہیں۔

اور حدیث کے آخر میں ان کا قول: "جو چاہو کرو"؛ ایک ایسا حکم ہے جس کا معنی ایک قول کے مطابق اعزاز و اکرام ہے؛ تو یہ اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کی طرح ہوگا: ﴿اس میں سلامتی کے ساتھ داخل ہو جاؤ﴾ [الحجر: 46]۔ اور کلام کا آخری حصہ مخاطب کے حال کے بارے میں خبر ہے کہ اس کے پچھلے گناہ معاف کر دیے گئے ہیں، اور آئندہ کے معاملات میں وہ انشاء اللہ محفوظ ہے (2)۔

آیت اور حدیث نے گناہ کے اعتراف اور اس سے استغفار کے عظیم فائدے پر دلالت کی ہے، آپ ﷺ نے فرمایا: "بندہ جب اپنے گناہ کا اعتراف کر لیتا ہے، پھر اللہ کی طرف رجوع کرتا ہے، تو اللہ اس کی توبہ قبول فرما لیتا ہے"۔ اسے صحیحین (3) نے روایت کیا ہے۔

اور کہا گیا: نوجوان عفو و درگزر کا مستحق ہو جاتا ہے جب وہ اعتراف کر لیتا ہے ان گناہوں کا جو اس نے کیے اور جن کا وہ مرتکب ہوا (4)

اور دوسرے نے کہا: اپنے گناہ کا اقرار کر پھر اس سے درگزر کا طلب گار ہو بے شک گناہ کا انکار کرنا (خود) دو گناہ ہیں (5)

اور صحیح مسلم (6) میں ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اس ذات کی قسم جس کے ہاتھ میں میری جان ہے، اگر تم گناہ نہ کرتے تو اللہ تمہیں لے جاتا اور ایسی قوم کو لاتا جو گناہ کرتے، پھر استغفار کرتے، تو اللہ انہیں معاف فرما دیتا"۔

(1) (د) اور (م) میں دونوں جگہ: "أضاف" (اس نے اضافہ کیا) ہے۔ (2) المفہم 7/86۔ (3) صحیح بخاری (2661)، اور صحیح مسلم (2770) (56) قصہ افک میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے، اور یہ مسند احمد (25623) میں بھی ہے۔ (4) مصنف نے اسے سورہ انفال کی آیت (38) کی تفسیر میں ابو سعید احمد بن محمد الزبیری کی طرف منسوب کیا ہے، اور یہ قری الضیف 368/1 میں بغیر نسبت کے ہے اور وہاں اس کی روایت ہے: "وتاب مما قد جناه واقترف"۔ (5) یہ شعر الاغانی 115/13 میں بغیر نسبت کے ہے۔ (6) نمبر (2749) : (11)، اور یہ مسند احمد (8082) میں ہے۔

Surah Al-Imran: Verse 135 [Page 329]

This is the benefit of the names of Allah Almighty, "Al-Ghaffar" (The All-Forgiving) and "At-Tawwab" (The Ever-Relenting), as we explained in "Al-Kitab al-Asna fi Sharh Asma' Allah al-Husna"(1).

Fifth: Sins from which one repents are either disbelief (kufr) or otherwise. The repentance of a disbeliever is his faith along with his regret for his past disbelief, and mere faith itself is not repentance. Other than disbelief, it is either a right of Allah Almighty or a right of someone else. As for the right of Allah Almighty, ceasing the sin is sufficient for repentance; however, there are some for which the Sharia is not satisfied with mere cessation but adds to it, in some cases, making up for them (qada'), like prayer and fasting. For others, it adds an expiation (kaffarah), such as breaking oaths, dhihar (a form of divorce), and others. As for the rights of human beings, they must be delivered to their rightful owners(2); if they cannot be found, charity should be given on their behalf. Whoever cannot find a way to discharge what is due from him because of poverty, Allah's forgiveness is hoped for and His grace is bestowed; for how many liabilities has He guaranteed, and replaced bad deeds with good ones(3). More explanation of this meaning will follow(4).

Sixth: If a person does not remember and know a specific sin, he does not have to repent for it specifically, but he should intend(5) that if he remembers a sin, he repents for it(6).

Many people have interpreted—as mentioned by our Sheikh Abu Muhammad Abd al-Mu'ti al-Iskandari(7)—that Imam al-Muhasibi, may Allah have mercy on him, is of the view that repentance from categories of sins is not valid, and that regret for them collectively is not enough, but one must repent for every single action.

Footnotes: (1) We did not find it in the printed version of it. (2) In the manuscripts: "its rightful owner" (singular), and what is established is from (m). (3) Al-Mufhim 7/71. (4) In verse (70) of Surah Al-Furqan. (5) In (m): "it is necessary". (6) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 1/407, and in it: "but he believes that whenever he mentions..." (7) Ibn Abi ath-Thana' Mahmoud bin Abd al-Mu'ti, al-Lakhmi, al-Maliki, the blind, was famous for asceticism and piety, and had knowledge of the fundamentals of religion and the Maliki school. He authored the commentary on Ar-Ri'ayah for Al-Muhasibi, and the commentary on Ar-Risalah al-Qushayriyyah. He died in Mecca in the year (638 AH). At-Takmila li Wafayat an-Naqala by Al-Mundhiri 3/566, and Al-Iqd ath-Thamin fi Tarikh al-Balad al-Amin by al-Fasi 5/497.

सूरह अल-इमरान: आयत 135 [पृष्ठ 329]

यह अल्लाह तआला के नामों "अल-गफ़्फ़ार" (अत्यंत क्षमाशील) और "अत-तव्वाब" (बहुत तौबा क़बूल करने वाला) का लाभ है, जैसा कि हमने "अल-किताब अल-अस्ना फ़ी शरह अस्मा अल्लाह अल-हुस्ना" (1) में स्पष्ट किया है।

पाँचवाँ: वे पाप जिनसे तौबा की जाती है, या तो कुफ़्र (अविश्वास) हैं या कुछ और। एक काफ़िर की तौबा उसका ईमान है और साथ ही अपने पिछले कुफ़्र पर उसका पछतावा, और केवल ईमान ही तौबा नहीं है। कुफ़्र के अलावा, यह या तो अल्लाह तआला का अधिकार है या किसी और का अधिकार है। जहाँ तक अल्लाह तआला के अधिकार का सवाल है, पाप छोड़ देना ही तौबा के लिए पर्याप्त है; हालाँकि, उनमें से कुछ ऐसे हैं जिनके लिए शरीयत केवल छोड़ने से संतुष्ट नहीं है, बल्कि उनमें से कुछ में क़ज़ा (कमी पूरी करना) भी जोड़ा गया है, जैसे नमाज़ और रोज़ा। दूसरों के लिए, इसने कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) जोड़ा है; जैसे कसम तोड़ना, ज़िहार और अन्य। जहाँ तक इंसानों के अधिकारों का सवाल है, उन्हें उनके हक़दारों (2) तक पहुँचाया जाना चाहिए; यदि वे नहीं मिलते हैं, तो उनकी ओर से दान (सदक़ा) दिया जाना चाहिए। और जो कोई गरीबी के कारण अपने ऊपर बकाया चीज़ों को चुकाने का रास्ता नहीं पाता है; तो अल्लाह की क्षमा की आशा की जाती है, और उसकी कृपा प्रदान की जाती है; क्योंकि उसने कितनी ज़िम्मेदारियों की गारंटी ली है, और बुराइयों को भलाइयों में बदल दिया है (3)। इस अर्थ का और अधिक स्पष्टीकरण आगे आएगा (4)।

छठा: यदि किसी व्यक्ति को अपना कोई पाप याद नहीं है और वह उसे नहीं जानता है, तो उसके लिए उस विशिष्ट पाप से तौबा करना आवश्यक नहीं है, बल्कि उसे यह मानना चाहिए (5) कि यदि उसे कोई पाप याद आता है, तो वह उससे तौबा करता है (6)।

बहुत से लोगों ने व्याख्या की है - जैसा कि हमारे शेख अबू मुहम्मद अब्द अल-मुती अल-इस्कंदरी (7) ने उल्लेख किया है - कि इमाम अल-मुहासिबी, अल्लाह उन पर रहम करे, का मानना है कि पापों की श्रेणियों से तौबा करना मान्य नहीं है, और उन पर सामूहिक रूप से पछतावा करना पर्याप्त नहीं है, बल्कि प्रत्येक कार्य के लिए तौबा करना आवश्यक है।

पाद टिप्पणियाँ: (1) हमें इसके मुद्रित संस्करण में यह नहीं मिला। (2) प्रतियों में: "उसका हक़दार", और जो स्थापित है वह (म) से है। (3) अल-मुफ़हिम 71/7। (4) सूरह अल-फ़ुरक़ान की आयत (70) में। (5) (म) में: "ज़रूरी है"। (6) नहस द्वारा एराब अल-कुरान 407/1 और इसमें: "लेकिन वह मानता

है कि जब भी वह ज़िक्र करता है..." (7) इब्न अबी अत-थना महमूद बिन अब्द अल-मुती, अल-लखमी, अल-मालिकी, नेत्रहीन, तपस्या और धर्मपरायणता के लिए प्रसिद्ध थे, और उन्हें धर्म के सिद्धांतों और मलिकी पंथ का ज्ञान था। उन्होंने मुहासिबी के लिए शरह अर-रियाया और शरह अर-रिसाला अल-कुशैरिया लिखी। मक्का में वर्ष (638 हिजरी) में उनका निधन हो गया। अल-मुन्धिरी द्वारा अत-तकमिला ली वफ़यात अन-नक़ला 566/3, और अल-फ़ासी द्वारा अल-इक्द अथ-थमीन फ़ी तारीख अल-बलद अल-अमीन 497/5।

سورہ آل عمران: آیت ۱۳۵ [صفحہ ۳۲۹]

یہ اللہ تعالیٰ کے ناموں "الغفار" اور "التواب" کا فائدہ ہے، جیسا کہ ہم نے "الكتاب الأسنى في شرح أسماء الله الحسنى"(۱) میں بیان کیا ہے۔

پانچویں: وہ گناہ جن سے توبہ کی جاتی ہے یا تو کفر ہے یا اس کے علاوہ، پس کافر کی توبہ اس کا ایمان لانا ہے اس کے ساتھ ساتھ اپنے سابقہ کفر پر ندامت، اور محض ایمان ہی توبہ نہیں ہے۔ کفر کے علاوہ گناہ یا تو اللہ تعالیٰ کا حق ہے یا کسی اور کا حق، اللہ تعالیٰ کے حق میں توبہ کے لیے گناہ کا چھوڑ دینا ہی کافی ہے؛ سوائے اس کے کہ شریعت نے ان میں سے بعض میں محض چھوڑ دینے پر اکتفا نہیں کیا، بلکہ ان میں سے بعض میں قضا کا اضافہ کیا ہے جیسے نماز اور روزہ، اور بعض میں کفارہ کا اضافہ کیا ہے جیسے قسموں کا توڑنا، ظہار وغیرہ۔ جہاں تک انسانوں کے حقوق کا تعلق ہے تو انہیں ان کے حقداروں(۲) تک پہنچانا ضروری ہے، اگر وہ نہ ملیں تو ان کی طرف سے صدقہ کر دیا جائے۔ اور جو تنگدستی کی وجہ سے اپنے ذمہ واجب الادا چیز سے نکلنے کا راستہ نہ پائے؛ تو اللہ کی معافی کی امید ہے، اور اس کا فضل عام ہے، کیونکہ اس نے کتنی ہی ذمہ داریوں کی ضمانت لی ہے، اور برائیوں کو نیکیوں سے بدل دیا ہے(۳)۔ اس معنی کی مزید وضاحت آگے آئے گی(۴)۔

چھٹی: انسان پر یہ لازم نہیں ہے کہ اگر اسے اپنا گناہ یاد نہ ہو اور وہ اسے نہ جانتا ہو تو وہ اس سے بعینہ توبہ کرے، بلکہ وہ یہ عقیدہ رکھے(۵) کہ جب بھی اسے کوئی گناہ یاد آئے گا وہ اس سے توبہ کرے گا(۶)۔

اور بہت سے لوگوں نے تاویل کی ہے - جیسا کہ ہمارے شیخ ابو محمد عبد المعطی اسکندرانی(۷) رحمہ اللہ نے ذکر کیا ہے - کہ امام محاسبی رحمہ اللہ کا خیال ہے کہ گناہوں کی اجناس (اقسام) سے توبہ کرنا صحیح نہیں ہے، اور ان کے مجموعے پر ندامت کافی نہیں ہے، بلکہ ہر فعل سے الگ توبہ کرنا ضروری ہے۔

حواشی: (۱) ہم اس کے مطبوعہ نسخے میں اس پر مطلع نہ ہوسکے۔ (۲) نسخوں میں: "مستحقها" (واحد)، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (۳) المفهم ۷۱/۷۔ (۴) سورہ الفرقان کی آیت (۷۰) میں۔ (۵) (م) میں: "يلزم" (لازم ہے)۔ (۶) إعراب القرآن للنحاس ۴۰۷/۱ اور اس میں ہے: لیکن وہ یہ عقیدہ رکھتا ہے کہ جب بھی ذکر کرے گا... (۷) ابن ابی الثناء محمود بن عبد المعطی، اللخمی، المالکی، نابینا، زہد و تقویٰ میں مشہور تھے، اور آپ کو اصولِ دین اور مذہبِ مالک کی معرفت حاصل تھی، آپ نے محاسبی کی "الرعایہ" کی شرح اور "الرسالہ القشیریہ" کی شرح لکھی، سنہ (۶۳۸ھ) میں مکہ میں وفات پائی۔ التكملة لوفيات النقلة للمنذري ۵۶۶/۳، اور العقد الثمين في تاريخ البلد الأمين للفاسي ۴۹۷/۵۔

Surat Al-Imran: Ayah 135 330 ...with his limb, and every resolve in his heart specifically. They thought that from his statement, but this is not his intention, nor does his speech imply it. Rather, the ruling for the accountable person (mukallaf) is that if he knows the ruling of his actions and distinguishes disobedience from others, his repentance from the sum of what he knows is valid. For if he does not know that his past action was a sin, he cannot repent from it, neither in general nor in detail. An example is a man who was engaging in a form (1) of usury (riba) without knowing it was usury. When he hears the words of Allah Almighty: "O you who have believed, fear Allah and give up what remains [due to you] of interest, if you should be believers. And if you do not, then be informed of a war [against you] from Allah and His Messenger" [Al-Baqarah: 278-279], this threat becomes grave to him. He had thought he was safe from usury, but once he learns the reality of usury now, and then reflects on his past days and realizes he was involved in much of it in previous times, it is valid for him to regret it now as a whole, and he is not required to specify its times. And likewise for all sins and misdeeds committed, such as backbiting and slander, and other prohibitions whose status as forbidden was unknown. When the servant gains understanding and reviews his past speech, he repents from that as a whole and regrets what he neglected regarding the right of Allah Almighty. If he seeks forgiveness from someone he wronged and that person absolves him in general, and is content to forgo his right, it is permissible; because it is of the nature of gifting the unknown (2). This is despite the stinginess of the servant and his eagerness to claim his right. So how about the Most Generous of the generous, Who bestows acts of obedience and their causes, and pardons sins, both minor and major? Our Sheikh, may Allah have mercy on him, said: This is the Imam's intention, as indicated by his speech for those who examine it. What some people thought—that regret is only valid for action by action, movement by movement, and stillness by stillness specifically—is a form of imposing the impossible, which has not occurred in Sharia even if intellectually possible. It would entail knowing how many gulps he swallowed while drinking alcohol, how many movements he made in adultery, and how many steps he walked toward a prohibition. This is something no one can bear, and detailed repentance for it is not possible. There will be further clarification on the rulings and conditions of repentance in "An-Nisa" and elsewhere, God willing. (1) In the copies: "forms/doors," and the confirmed is from (M). (2) In (D): Because it is a chapter from the perspective of the unknown.

सूरा अल-इमरान: आयत 135 330 ...अपने अंग के साथ, और विशेष रूप से अपने दिल में हर संकल्प के साथ। उन्होंने उसके कथन से ऐसा ही सोचा, लेकिन यह उसका इरादा नहीं है, न ही उसका भाषण इसका संकेत देता है। बल्कि, उत्तरदायी व्यक्ति (मुकल्लफ) के लिए नियम यह है कि यदि वह अपने कार्यों के नियम को जानता है और दूसरों से अवज्ञा को पहचानता है, तो जो कुछ वह जानता है उसके योग से उसका पश्चाताप वैध है। क्योंकि यदि वह यह नहीं जानता कि उसका पिछला कार्य पाप था, तो वह उससे पश्चाताप नहीं कर सकता, न तो सामान्य रूप से और न ही विस्तार से। एक उदाहरण वह व्यक्ति है जो सूदखोरी (रिबा) के एक रूप (1) में लिप्त था और यह नहीं जानता था कि यह सूदखोरी है। जब वह सर्वशक्तिमान अल्लाह के शब्दों को सुनता है: "हे ईमान वालो! अल्लाह से डरो और जो सूद (ब्याज) बाकी रह गया है उसे छोड़ दो, यदि तुम ईमान वाले हो। फिर यदि तुम ऐसा न करो, तो अल्लाह और उसके रसूल की ओर से युद्ध की घोषणा सुन लो" [अल-बकराह: 278-279], तो यह धमकी उस पर भारी पड़ती है। उसने सोचा था कि वह सूदखोरी से सुरक्षित है, लेकिन जब उसे अब सूदखोरी की वास्तविकता का पता चलता है, और फिर वह अपने पिछले दिनों के बारे में सोचता है और महसूस करता है कि वह पिछले समय में इसमें बहुत अधिक शामिल था, तो उसके लिए अब सामूहिक रूप से इस पर पछताना वैध है, और उसे इसके समय को निर्दिष्ट करने की आवश्यकता नहीं है। और इसी तरह किए गए सभी पापों और कुकर्मों के लिए भी है, जैसे कि पीठ पीछे बुराई करना और चुगली करना, और अन्य वर्जनाएं जिनकी स्थिति अज्ञात थी। जब सेवक समझ हासिल करता है और अपने पिछले भाषण की समीक्षा करता है, तो वह सामूहिक रूप से उससे पश्चाताप करता है और सर्वशक्तिमान अल्लाह के अधिकार के संबंध में उसने जो उपेक्षा की थी, उस पर पछताता है। यदि वह किसी ऐसे व्यक्ति से क्षमा मांगता है जिसके साथ उसने अन्याय किया है और वह व्यक्ति उसे सामान्य रूप से दोषमुक्त कर देता है, और अपना अधिकार छोड़ने के लिए राजी हो जाता है, तो यह जायज़ है; क्योंकि यह अज्ञात उपहार (2) देने की प्रकृति का है। यह सेवक की कंजूसी और अपने अधिकार का दावा करने की उसकी उत्सुकता के बावजूद है। तो फिर उदारों में सबसे उदार (अल्लाह) के बारे में क्या ख्याल है, जो आज्ञाकारिता के कार्यों और उनके कारणों को प्रदान करता है, और पापों को क्षमा करता है, चाहे वे छोटे हों या बड़े? हमारे शेख, अल्लाह उन पर दया करे, ने कहा: यह इमाम का इरादा है, जैसा कि उनके भाषण से संकेत मिलता है जो इसकी जांच करते हैं। कुछ लोगों ने जो सोचा—कि पछतावा केवल क्रिया-दर-क्रिया, गति-दर-गति और स्थिरता-दर-स्थिरता के लिए ही मान्य है—असंभव को थोपने का एक रूप है, जो शरिया में नहीं हुआ है, भले ही बौद्धिक रूप से संभव हो। इसके लिए यह जानना आवश्यक होगा कि उसने

शराब पीते समय कितने घूंट निगले, व्यभिचार में कितनी हरकतें कीं और किसी निषेध की ओर कितने कदम चले। यह कुछ ऐसा है जिसे कोई भी सहन नहीं कर सकता, और इसके लिए विस्तृत पश्चाताप संभव नहीं है। तौबा के नियमों और शर्तों पर और स्पष्टीकरण "अन-निसा" और अन्य जगहों पर आएगा, इंशा अल्लाह। (1) प्रतियों में: "रूप/दरवाजे," और पुष्ट (एम) से है। (2) (डी) में: क्योंकि यह अज्ञात के दृष्टिकोण से एक अध्याय है।

سورۃ آل عمران: آیت ۱۳۵ ۳۳۰ ...اپنے عضو کے ساتھ، اور اپنے دل میں ہر پختہ ارادہ خاص طور پر۔ انہوں نے اس کے قول سے یہی سمجھا، حالانکہ اس کی یہ مراد نہیں ہے، اور نہ ہی اس کا کلام اس کا تقاضا کرتا ہے، بلکہ مکلف کا حکم یہ ہے کہ جب وہ اپنے افعال کا حکم جان لے اور نافرمانی کو دوسروں سے پہچان لے، تو جو کچھ وہ جانتا ہے اس کے مجموعے سے اس کی توبہ درست ہے۔ کیونکہ اگر وہ یہ نہیں جانتا کہ اس کا ماضی کا فعل گناہ تھا، تو وہ اس سے توبہ نہیں کر سکتا، نہ اجمالی طور پر اور نہ ہی تفصیلی طور پر۔ اس کی مثال وہ شخص ہے جو سود (ربا) کی ایک قسم (۱) میں ملوث تھا اور نہیں جانتا تھا کہ یہ سود ہے۔ جب وہ اللہ عزوجل کا کلام سنتا ہے: "اے ایمان والو! اللہ سے ڈرو اور جو سود باقی رہ گیا ہے اسے چھوڑ دو، اگر تم مومن ہو۔ پھر اگر تم ایسا نہ کرو، تو اللہ اور اس کے رسول کی طرف سے اعلانِ جنگ سن لو" [البقرہ: ۲۷۸-۲۷۹]، تو یہ دھمکی اس پر بہت گراں گزرتی ہے۔ اس نے سوچا تھا کہ وہ سود سے محفوظ ہے، لیکن جب اسے اب سود کی حقیقت معلوم ہوتی ہے، اور پھر وہ اپنے گزشتہ ایام کے بارے میں غور کرتا ہے اور اسے معلوم ہوتا ہے کہ وہ گزشتہ اوقات میں اس میں بہت زیادہ ملوث رہا ہے، تو اب اس کے لیے اجمالی طور پر اس پر نادم ہونا درست ہے، اور اس پر اوقات کی تعیین لازم نہیں ہے۔ اور اسی طرح تمام گناہوں اور برائیوں کا حال ہے، جیسے غیبت اور چغلی، اور دیگر محرمات جن کے حرام ہونے کا علم نہیں تھا۔ جب بندہ سمجھ حاصل کرتا ہے اور اپنے گزشتہ کلام کا جائزہ لیتا ہے، تو وہ اس سے اجمالی طور پر توبہ کرتا ہے اور اللہ تعالیٰ کے حق میں جو کوتاہی ہوئی اس پر نادم ہوتا ہے۔ اور اگر وہ اس شخص سے معافی مانگے جس پر اس نے ظلم کیا تھا، اور وہ اسے اجمالی طور پر معاف کر دے، اور اس کا دل اپنا حق چھوڑنے پر راضی ہو جائے، تو یہ جائز ہے؛ کیونکہ یہ "ہبہ المجهول" (نامعلوم چیز کے تحفے) (۲) کے باب سے ہے۔ یہ بندے

کے بخل اور اپنے حق کے مطالبے پر حرص کے باوجود ہے، تو پھر اکرام کرنے والوں میں سب سے زیادہ کریم (اللہ) کے بارے میں کیا خیال ہے، جو اطاعتوں اور ان کے اسباب کا بخشنے والا ہے، اور گناہوں، خواہ وہ چھوٹے ہوں یا بڑے، کو معاف کرنے والا ہے۔ ہمارے شیخ رحمہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: امام کی یہی مراد ہے، اور جس نے ان کے کلام کا جائزہ لیا وہ اس پر دلالت کرتا ہے۔ اور گمان کرنے والے نے ان کے بارے میں جو یہ گمان کیا کہ ندامت درست نہیں ہوتی مگر ہر فعل، ہر حرکت اور ہر سکون پر الگ الگ تعیین کے ساتھ، تو یہ "تکلیفِ ما لا یطاق" (ناقابلِ برداشت بوجھ ڈالنے) کے باب سے ہے، جو شرعی طور پر واقع نہیں ہوا اگرچہ عقلی طور پر جائز ہو۔ اور اس سے یہ لازم آئے گا کہ وہ جانے کہ اس نے شراب پیتے وقت کتنے گھونٹ بھرے، زنا میں کتنی حرکتیں کیں، اور کسی حرام کام کی طرف کتنے قدم چلے۔ یہ وہ چیز ہے جس کی کوئی طاقت نہیں رکھتا، اور اس سے تفصیلی طور پر توبہ ممکن نہیں ہے۔ توبہ کے احکام اور شرائط کے بارے میں مزید تفصیل ان شاء اللہ سورۃ "النساء" اور دیگر مقامات پر آئے گی۔ (۱) نسخوں میں: "ابواباً" (اقسام)، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (۲) (د) میں: کیونکہ یہ مجہول کی جہت سے ایک باب ہے۔

Surah Al-Imran: Verse 135 331

...Allah the Almighty willed(1).

Seventh: In the words of the Almighty: "And they do not persist," there is a clear argument and a decisive indication for what the Sword of the Sunnah and the Tongue of the Ummah, Judge Abu Bakr ibn al-Tayyib, said: A person is held accountable for what he sets his conscience upon and resolves in his heart regarding sin(2).

I say: In the Revelation: "And whoever intends therein any deviation in wrongdoing - We will make him taste of a painful punishment" [Al-Hajj: 25], and He said: "And it became like a dark night" [Al-Qalam: 20]. So they were punished before their action because of their intention. Its explanation will follow.

And in Al-Bukhari(3): "When two Muslims confront each other with their swords(4), both the killer and the killed are in the Hellfire." They said: "O Messenger of Allah, this is the killer, but what about the killed?" He said: "He was eager to kill his companion." So he linked the threat to eagerness, which is the resolve, and disregarded the brandishing of the weapon.

More explicit than this is what Al-Tirmidhi narrated(5) from the hadith of Abu Kabshah al-Anmari, and he graded it sahih (authentic) and marfu' (traced back to the Prophet): "The world is for four types of people: A man to whom Allah gave wealth and knowledge, so he fears his Lord regarding it, maintains ties of kinship with it, and acknowledges Allah's right in it; this one is in the best of positions. And a man to whom Allah gave knowledge but did not give wealth, and he [has a sincere intention] saying: 'If I had wealth, I would have acted as so-and-so did'; so he is [rewarded according to] his intention, and their reward is the same. And a man to whom Allah gave wealth but did not give knowledge, so he [stumbles around in his wealth without knowledge], not fearing his Lord regarding it, nor maintaining ties of kinship with it, nor acknowledging Allah's right in it; this one is in the worst of positions. And a man to whom Allah gave neither wealth nor knowledge, so he says: 'If I had wealth, I would have acted as so-and-so did'; so he is [judged according to] his intention, and their burden is the same."

This view adopted by the Judge is the one held by the majority of the Salaf (early generations) and the scholars among the jurists, hadith scholars, and theologians.

No attention should be paid to the disagreement of those who claim that what a person thinks of, even if he sets [himself] upon it, he is not held accountable for it(6).

---

(1) In the tafsir of verses (17-18) of Surah An-Nisa, and the tafsir of verse (82) of Surah Taha. (2) See Al-Mufhim 1/340. (3) No. (31) from the hadith of Abu Bakrah. Also narrated by Muslim (2888), and it is in Musnad Ahmad (20439). (4) In (kh) and (m): with their sword. (5) In his Sunan, no. (2325), and what follows between brackets is from it; it is in Musnad Ahmad (18031). (6) Al-Mufhim 1/341 and what is between brackets is from it.

सूरह अल-इमरान: आयत १३५ ३३१

...अल्लाह सर्वशक्तिमान ने चाहा(१)।

सातवां: सर्वशक्तिमान के शब्दों में: "और वे अड़े नहीं रहते," इसमें तलवार-ए-सुन्नत और उम्मत की जुबान, न्यायाधीश अबू बक्र इब्न अल-तैयब ने जो कहा उसके लिए एक स्पष्ट तर्क और एक निर्णायक संकेत है: एक व्यक्ति को उस चीज़ के लिए जवाबदेह ठहराया जाता है जिसे वह अपने अंतःकरण में तय करता है और अपने दिल में पाप के संबंध में संकल्प करता है(२)।

मैं कहता हूँ: रहस्योद्घाटन (क़ुरआन) में है: "और जो कोई उसमें अधर्म के साथ विचलन का इरादा करेगा - हम उसे दर्दनाक दंड का स्वाद चखाएंगे" [अल-हज्ज: २५], और उन्होंने कहा: "और वह एक काली रात की तरह हो गया" [अल-कलम: २०]। इसलिए उन्हें उनके कार्य से पहले उनके संकल्प के कारण दंडित किया गया। इसका स्पष्टीकरण आगे आएगा।

और अल-बुखारी में है(३): "जब दो मुसलमान अपनी तलवारों(४) के साथ एक-दूसरे का सामना करते हैं, तो कातिल और मारा गया दोनों नरक की आग में होते हैं।" उन्होंने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, यह तो कातिल है, लेकिन मारे गए का क्या?" उन्होंने कहा: "वह अपने साथी को मारने के लिए उत्सुक था।" इसलिए उन्होंने धमकी को उत्सुकता से जोड़ा, जो कि संकल्प है, और हथियार दिखाने को नज़रअंदाज़ कर दिया।

इससे भी अधिक स्पष्ट वह है जिसे अल-तिर्मिज़ी ने अबू कबशाह अल-अनमारी की हदीस से उद्धृत किया है(५), और उन्होंने इसे मरफू(पैगंबर तक पहुँचा हुआ) और सहीह (प्रामाणिक) बताया है: "दुनिया चार प्रकार के लोगों के लिए है: एक व्यक्ति जिसे अल्लाह ने धन और ज्ञान दिया, इसलिए वह इसके बारे में अपने रब से डरता है, इसके साथ रिश्तेदारी के बंधन बनाए रखता है, और इसमें अल्लाह के अधिकार को स्वीकार करता है; यह सबसे अच्छे पदों में है। और एक व्यक्ति जिसे अल्लाह ने ज्ञान दिया लेकिन धन नहीं दिया, और वह [सच्ची नियत रखता है] कहता है: 'यदि मेरे पास धन होता, तो मैं वैसा ही करता जैसा अमुक ने किया'; इसलिए वह अपनी नियत के अनुसार [पुरस्कृत] होता है, और उन दोनों का फल समान है। और एक व्यक्ति जिसे अल्लाह ने धन दिया लेकिन ज्ञान नहीं दिया, इसलिए वह [बिना ज्ञान के अपने धन में भटकता है], इसके बारे में अपने रब से नहीं डरता, न ही रिश्तेदारी के बंधन बनाए रखता है, और न ही इसमें अल्लाह के अधिकार को स्वीकार करता है; यह सबसे खराब पदों में है। और एक व्यक्ति जिसे अल्लाह ने न तो धन दिया और

न ही ज्ञान, इसलिए वह कहता है: 'यदि मेरे पास धन होता, तो मैं वैसा ही करता जैसा अमुक ने किया'; इसलिए वह अपनी नियत के अनुसार [जवाबदेह] होता है, और उन दोनों का बोझ समान है।"

न्यायाधीश द्वारा अपनाया गया यह दृष्टिकोण वह है जिस पर अधिकांश सलफ़ (शुरुआती पीढ़ियां) और फकीहों, हदीस विद्वानों और धर्मशास्त्रियों के बीच के विद्वान सहमत हैं। उन लोगों की असहमति पर ध्यान नहीं दिया जाना चाहिए जो दावा करते हैं कि एक व्यक्ति जिसके बारे में सोचता है, भले ही वह [अपने आप को] उस पर दृढ़ कर ले, उसे उसके लिए जवाबदेह नहीं ठहराया जाता है(६)।

---

(१) सूरह अन-निसा की आयतों (१७-१८) की तफ़सीर में, और सूरह ताहा की आयत (८२) की तफ़सीर में। (२) देखें अल-मुफिम १/३४०। (३) अबू बकरा की हदीस से नंबर (३१)। मुस्लिम (२८८८) द्वारा भी वर्णित, और यह मुसनद अहमद (२०४३९) में है। (४) (ख) और (म) में: उनकी तलवार के साथ। (५) उनकी सुनन में, नंबर (२३२५), और कोष्ठक के बीच जो आता है वह उसी से है; यह मुसनद अहमद (१८०३१) में है। (६) अल-मुफिम १/३४१ और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है।

سورہ آل عمران: آیت ۱۳۵ ۳۳۱

اللہ تعالیٰ نے چاہا(۱)۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کے قول ﴿وَلَمْ يُصِرُّوا﴾ (اور انہوں نے اصرار نہیں کیا) میں ایک واضح دلیل اور قطعی ثبوت ہے اس بات کا جو سیف السنت اور لسان الامت قاضی ابوبکر بن الطیب نے کہی: "انسان کا اس چیز پر مؤاخذہ ہوتا ہے جسے وہ اپنے ضمیر میں بسا لیتا ہے اور گناہ کا اپنے دل میں پختہ ارادہ کر لیتا ہے" (۲)۔

میں کہتا ہوں: اور قرآن مجید میں ہے: ﴿وَمَن يُرِدْ فِيهِ بِإِلْحَادٍ بِظُلْمٍ نُذِقْهُ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ﴾ (اور جو اس میں شرک کے ساتھ کسی زیادتی کا ارادہ کرے ہم اسے دردناک عذاب کا مزہ چکھائیں گے) [الحج: ۲۵]، اور فرمایا: ﴿فَأَصْبَحَتْ كَالصَّرِيمِ﴾ (پھر وہ کٹی ہوئی کھیتی کی طرح ہوگئی) [القلم: ۲۰]۔ پس ان کو عمل سے پہلے ان کے پختہ ارادے کی وجہ سے سزا دی گئی۔ اور اس کی وضاحت آگے آئے گی۔

اور بخاری میں ہے(۳): "جب دو مسلمان اپنی تلواروں(۴) کے ساتھ آمنے سامنے ہوں تو قاتل اور مقتول دونوں جہنم میں ہوں گے"۔ صحابہ نے عرض کیا: یا رسول اللہ! یہ تو قاتل ہے (وہ تو جہنم میں جائے گا ہی)، مقتول کا کیا قصور ہے؟ آپﷺ نے فرمایا: "وہ بھی اپنے ساتھی کو قتل کرنے کا پختہ ارادہ رکھتا تھا"۔ پس آپﷺ نے وعید (سزا کی دھمکی) کو حرص (پختہ ارادے) پر موقوف رکھا، اور ہتھیار نکالنے کو نظر انداز کر دیا۔

اور اس سے بھی زیادہ واضح وہ حدیث ہے جسے ترمذی نے(۵) ابوکبشہ الانماری سے روایت کیا اور اسے مرفوع اور صحیح قرار دیا: "دنیا چار طرح کے لوگوں کے لیے ہے: ایک وہ شخص

جسے اللہ نے مال اور علم دونوں عطا کیے، پس وہ اس میں اپنے رب سے ڈرتا ہے، اس کے ذریعے صلہ رحمی کرتا ہے، اور اس میں اللہ کا حق پہچانتا ہے، تو یہ بہترین مرتبے پر ہے۔ دوسرا وہ شخص جسے اللہ نے علم دیا مگر مال نہیں دیا، وہ [سچی نیت] والا ہے، وہ کہتا ہے: 'اگر میرے پاس مال ہوتا تو میں بھی فلاں کے سے عمل کرتا'، تو یہ اس کی نیت ہے، ان دونوں کا اجر برابر ہے۔ تیسرا وہ شخص جسے اللہ نے مال دیا مگر علم نہیں دیا، وہ [بغیر علم کے اپنے مال میں ٹھوکریں کھاتا پھرتا ہے]، اس میں اپنے رب سے نہیں ڈرتا، نہ صلہ رحمی کرتا ہے اور نہ ہی اس میں اللہ کا حق پہچانتا ہے، تو یہ بدترین مرتبے پر ہے۔ چوتھا وہ شخص ہے جسے اللہ نے نہ مال دیا نہ علم، وہ کہتا ہے: 'اگر میرے پاس مال ہوتا تو میں بھی فلاں کے سے عمل کرتا'، تو یہ اس کی نیت ہے، ان دونوں کا گناہ برابر ہے"۔

قاضی جس رائے کی طرف گئے ہیں، یہی عام سلف صالحین اور فقہاء، محدثین اور متکلمین کا مسلک ہے، اور اس شخص کے اختلاف کی طرف کوئی توجہ نہیں دی جائے گی جو یہ گمان کرتا ہے کہ انسان جس چیز کا ارادہ کرتا ہے، اگرچہ وہ [اپنے جی] میں اسے پختہ کر لے، اس پر اس کا مؤاخذہ نہیں ہوتا(۶)۔

---

(۱) سورہ نساء کی آیات (۱۷-۱۸) اور سورہ طہ کی آیت (۸۲) کی تفسیر میں۔ (۲) دیکھئے المفہم ۱/ ۳۴۰۔ (۳) ابوبکرہ کی حدیث نمبر (۳۱)۔ مسلم (۲۸۸۸) نے بھی اسے روایت کیا، اور یہ مسند احمد (۲۰۴۳۹) میں بھی ہے۔ (۴) (خ) اور (م) میں: ان کی تلوار کے ساتھ۔ (۵) اپنی سنن میں نمبر (۲۳۲۵) اور جو کچھ خطوط وحدانی میں ہے وہ اسی سے ہے، اور یہ مسند احمد (۱۸۰۳۱) میں ہے۔ (۶) المفہم ۱/ ۳۴۱ اور خطوط وحدانی میں جو ہے وہ اسی سے ہے۔

And there is no argument for him in the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "Whoever intends to do an evil deed but does not do it, it will not be recorded against him; but if he does it, one evil deed is recorded" (1). This is because the meaning of "does not do it" is: he did not resolve to do it, based on the evidence we mentioned. And the meaning of "if he does it" is: he made it manifest or resolved upon it, based on the evidence we described. And with Allah is our success.

His Saying, the Almighty: "Those - their reward is forgiveness from their Lord and gardens beneath which rivers flow [in which they will abide] eternally. And excellent is the reward of the [righteous] workers." [136] By His grace and generosity, the Almighty has ordained forgiveness of sins for whoever is sincere in his repentance and does not persist in his sin. It is possible that this relates to the story of Uhud, meaning: whoever fled and then repented and did not persist, for him is Allah's forgiveness.

His Saying, the Almighty: "Similar situations [as yours] have passed on before you, so proceed throughout the earth and observe how was the end of those who denied." [137] This is a consolation from Allah the Almighty to the believers. 'Sunan' is the plural of 'Sunnah', and it is the straight path. "So-and-so is on the Sunnah" means: on the straight path, not inclining towards any whims (2). Al-Hudhali (3) said: Do not grieve over a Sunnah (way) that you have followed, for the first to be pleased with a Sunnah is the one who follows it. And Sunnah means: the leader who is followed. It is said: So-and-so established a good or bad Sunnah, if he performed an action in which he was followed, whether good or evil (4). Labid said: From a people whose fathers established ways for them, and for every nation, there is a Sunnah (way) and its leader (5). And Sunnah means: the nation, and Sunan means: the nations; narrated from Al-Mufaddal. And he recited:

---

(1) Narrated by Ahmad (7196) and Muslim (128) and (130) from the Hadith of Abu Hurayrah (RA). (2) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/407. (3) He is Khalid ibn Zuhayr al-Hudhali, and the verse is in Sharh Ash'ar al-Hudhaliyin p. 213, al-Aghani 6/277, Majma' al-Amthal 2/248, and al-Muharrar al-Wajiz 1/511. (4) Tafsir al-Tabari 6/73, and Tafsir al-Baghawi 1/354. (5) Diwan Labid p. 320, Tafsir al-Tabari 6/73, al-Muharrar al-Wajiz 1/511, and al-Nukat wa al-'Uyun 1/425.

३३२ सूरा आल इमरान: आयतें १३६ - १३७

और उसके लिए पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के इस कथन में कोई तर्क नहीं है: "जिसने किसी बुराई का इरादा किया और उसे नहीं किया, उसके लिए वह नहीं लिखी जाएगी; लेकिन अगर उसने उसे कर लिया, तो एक बुराई लिखी जाएगी" (१)। ऐसा इसलिए है क्योंकि "उसे नहीं किया" का अर्थ है: उसने इसे करने का संकल्प नहीं किया, उस प्रमाण के आधार पर जिसका हमने उल्लेख किया है। और "अगर उसने उसे किया" का अर्थ है: उसने इसे प्रकट किया या इसका संकल्प लिया, उस प्रमाण के आधार पर जिसका हमने वर्णन किया है। और अल्लाह ही सफलता देने वाला है।

अल्लाह तआला का कथन: "वे लोग - उनका बदला उनके रब की ओर से क्षमा है और ऐसे बाग़ हैं जिनके नीचे नहरें बह रही हैं, जिनमें वे सदैव रहेंगे। और (नेक) कर्म करने वालों का बदला कितना अच्छा है।" [१३६] अल्लाह तआला ने अपनी कृपा और उदारता से उस व्यक्ति के लिए पापों की क्षमा निर्धारित की है जो अपने पश्चाताप (तौबा) में ईमानदार है और अपने पाप पर अड़ा नहीं रहता। यह संभव है कि यह उहुद की घटना से संबंधित हो, जिसका अर्थ है: जो भाग गया और फिर तौबा कर ली और अड़ा नहीं रहा, उसके लिए अल्लाह की क्षमा है।

अल्लाह तआला का कथन: "तुमसे पहले भी बहुत से नियम बीत चुके हैं, तो पृथ्वी में चलो-फिरो और देखो कि झुठलाने वालों का कैसा अंजाम हुआ।" [१३७] यह अल्लाह तआला की ओर से ईमान वालों के लिए एक सांत्वना है। 'सुनन', 'सुन्नत' का बहुवचन है, और इसका अर्थ है सीधा रास्ता। "अमुक व्यक्ति सुन्नत पर है" का अर्थ है: सीधे रास्ते पर, किसी भी मनमानी इच्छा की ओर झुकाव नहीं रखना (२)। अल-हुदली (३) ने कहा: उस सुन्नत (रास्ते) पर शोक न करो जिस पर तुम चले हो, क्योंकि सुन्नत से सबसे पहले प्रसन्न होने वाला वही है जो उस पर चलता है। और सुन्नत का अर्थ है: वह नेता जिसका अनुसरण किया जाए। कहा जाता है: अमुक व्यक्ति ने एक अच्छी या बुरी सुन्नत कायम की, यदि उसने ऐसा कार्य किया जिसमें उसका अनुसरण किया गया, चाहे वह अच्छा हो या बुरा (४)। लबीद ने कहा: उन लोगों में से जिनके पिताओं ने उनके लिए रास्ते बनाए, और हर कौम के लिए एक सुन्नत (रास्ता) और उसका नेता होता है (५)। और सुन्नत का अर्थ है: उम्मत (समुदाय), और सुनन का अर्थ है: उम्मतें; यह अल-मुफद्दल से वर्णित है। और उसने पढ़ा:

---

(१) इसे अहमद (७१९६) और मुस्लिम (१२८) और (१३०) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। (२) एराब अल-क़ुरान, अल-नहहास द्वारा १/४०७। (३) वह खालिद बिन जुहैर अल-

हुदली है, और यह शेर शरह अशआर अल-हुदलियीन पृ. २१३, अल-अघानी ६/२७७, मजमा अल-अमशाल २/२४८, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/५११ में है। (४) तफ़्सीर अल-तबरी ६/७३, और तफ़्सीर अल-बग़वी १/३५४। (५) दीवान लबीद पृ. ३२०, तफ़्सीर अल-तबरी ६/७३, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/५११, और अल-नुकत वल-उयून १/४२५।

۳۳۲ سورہ آل عمران: آیات ۱۳۶ - ۱۳۷

اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول میں اس کے لیے کوئی دلیل نہیں ہے: "جس نے کسی برائی کا ارادہ کیا لیکن اسے نہ کیا تو وہ اس کے خلاف نہیں لکھی جائے گی؛ لیکن اگر اس نے اسے کر لیا تو ایک برائی لکھی جائے گی" (۱)؛ کیونکہ "اسے نہ کیا" کا مطلب ہے: اس نے اس کے کرنے کا پختہ ارادہ نہیں کیا، اس دلیل کی بنا پر جو ہم نے ذکر کی، اور "اگر اس نے اسے کر لیا" کا مطلب ہے: اسے ظاہر کر دیا یا اس کا پختہ ارادہ کر لیا، اس دلیل کی بنا پر جو ہم نے بیان کی۔ اور اللہ ہی توفیق دینے والا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿أُوْلَئِكَ جَزَاؤُهُم مَّغْفِرَةٌ مِّن رَّبِّهِمْ وَجَنَّتٌ تَجْرِى مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَرُ خَالِدِينَ فِيهَا وَنِعْمَ أَجْرُ الْعَمِلِينَ ١٣٦﴾ اللہ تعالیٰ نے اپنے فضل و کرم سے اس شخص کے لیے گناہوں کی مغفرت مقرر فرمائی ہے جو اپنی توبہ میں مخلص ہو اور اپنے گناہ پر اصرار نہ کرے۔ ممکن ہے کہ اس کا تعلق واقعہ احد سے ہو، یعنی: جو شخص بھاگ گیا پھر اس نے توبہ کی اور اصرار نہیں کیا، اس کے لیے اللہ کی مغفرت ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ ١٣٧﴾ یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے مومنوں کے لیے تسلی ہے، اور 'سُنَن' سُنّت کی جمع ہے، اور وہ سیدھا راستہ ہے، اور فلاں سنت پر ہے؛ یعنی: وہ سیدھے راستے پر ہے، خواہشات نفسانی میں سے کسی چیز کی طرف مائل نہیں ہوتا (۲)، ہذلی (۳) نے کہا: تو اس طریقے (سنت) پر رنجیدہ نہ ہو جس پر تم چلے ہو، کیونکہ طریقے سے سب سے پہلے خوش ہونے والا وہی ہے جو اس پر چلتا ہے۔ اور سنت کا مطلب ہے: وہ امام جس کی پیروی کی جائے اور جس کی اقتدا کی جائے، کہا جاتا ہے: فلاں نے اچھی یا بری سنت قائم کی، جب اس نے کوئی ایسا کام کیا جس میں خیر یا شر میں

اس کی پیروی کی گئی (۴)، لبید نے کہا: ان لوگوں میں سے جن کے لیے ان کے آباء و اجداد نے طریقے مقرر کیے، اور ہر قوم کے لیے ایک طریقہ (سنت) اور اس کا امام ہوتا ہے (۵)۔ اور سنت کا مطلب ہے: امت، اور سنن کا مطلب ہے: امتیں؛ یہ مفضل سے مروی ہے۔ اور اس نے پڑھا:

---

(۱) اسے احمد (۷۱۹۶) ، اور مسلم (۱۲۸) اور (۱۳۰) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۲) إعراب القرآن للنحاس ۴۰۷/۱۔ (۳) وہ خالد بن زہیر ہذلی ہیں، اور یہ شعر شرح أشعار الهذليين ص ۲۱۳ ، اور الأغاني ۲۷۷/۶ ، اور مجمع الأمثال ۲۴۸/۲ ، اور المحرر الوجيز ۵۱۱/۱ میں ہے۔ (۴) تفسير الطبري ۷۳/۶ ، اور تفسير البغوي ۳۵۴/۱ ۔ (۵) دیوان لبید ص ۳۲۰ ، اور تفسير الطبري ۷۳/۶ ، اور المحرر الوجيز ۵۱۱/۱ ، اور النكت والعيون ۴۲۵/۱ ۔

People have not witnessed a virtue like theirs, nor have they seen anyone like them in the ways of the past.(1) Az-Zajjaj said(2): The meaning is: people of ways (customs/traditions), so the annexed word (people) was omitted. Ibn Zayd said(3): Examples. Ata' said: Laws. Mujahid said: The meaning of "Similar ways have passed away before you" refers to destruction for those who denied before you, like 'Ad and Thamud. "The outcome" (Al-Aqibah) is the end of the matter, and this refers to the day of Uhud. He says: I give them respite, and I delay for them, and I lead them on gradually until the decree reaches its term, meaning through the victory of the Prophet ﷺ and the believers, and the destruction of their disbelieving enemies.(4)

His Almighty's saying: "This [Quran] is a clear statement to [all] the people and a guidance and instruction for those conscious of Allah." (138) It means the Quran, as narrated from Al-Hasan and others. It was also said: This is a reference to His saying: "Similar ways have passed away before you."(5) "Instruction" (Al-maw'izah) is preaching. And it has been mentioned before.(6)

His Almighty's saying: "So do not weaken and do not grieve, and you will be superior if you are [true] believers." (139) He comforted and consoled them for what befell them on the day of Uhud of killing and wounding, and urged them to fight their enemy, and forbade them from incapacity and failure. He said: "Do not weaken," meaning: do not become weak, and do not be cowardly, O companions of Muhammad, from striving against your enemies because of what happened to you. "And do not grieve" over their dominance, nor over what befell you of defeat and calamity, for you are the superior ones, meaning: the ultimate outcome of victory and triumph will be yours "if you are [true] believers," meaning: in the truth of My promise. It was said: "if" (in) here means "since" (idh).(7)

---

(1) Tafsir al-Baghawi 1/354, and what precedes it is from it without attribution to al-Mufaddal. (2) In "Ma'ani al-Quran" by him 1/470. (3) In the copies: Abu Zayd, and what is established is from Tafsir al-Tabari 6/73. (4) Tafsir al-Baghawi 1/354, from which the author quoted the words of Ata' and Mujahid. (5) An-Nukat wa al-'Uyun 1/426, Al-Muharrar al-Wajiz 1/512, and Al-Tabari cited both opinions 6/74-75. (6) 4/397. (7) See Tafsir al-Tabari 1/76-77, and Tafsir al-Baghawi 1/355.

लोगों ने उनके जैसा कोई गुण नहीं देखा, और न ही उन्होंने अतीत के तौर-तरीकों में उनके जैसा किसी को देखा है। (१) अज़-ज़ज्जाज ने कहा(२): इसका अर्थ है: तौर-तरीकों वाले लोग, इसलिए संबंधित शब्द (लोग) को हटा दिया गया है। इब्न ज़ैद ने कहा(३): उदाहरण। अता ने कहा: कानून। मुजाहिद ने कहा: "तुमसे पहले भी कई तौर-तरीके बीत चुके हैं" का अर्थ उन लोगों के लिए विनाश है जिन्होंने तुमसे पहले झुठलाया था, जैसे आद और समूद। "परिणाम" (अल-आक़िबा) मामले का अंत है, और यह उहुद के दिन के बारे में है। वह कहता है: मैं उन्हें मोहलत देता हूँ, और मैं उनके लिए देरी करता हूँ, और मैं उन्हें धीरे-धीरे उस समय तक ले जाता हूँ जब तक कि आदेश अपनी अवधि तक न पहुँच जाए, जिसका अर्थ पैगंबर ﷺ और विश्वासियों की जीत और उनके काफिर दुश्मनों के विनाश से है।(४)

अल्लाह तआला का कथन: "यह [कुरान] लोगों के लिए एक स्पष्ट बयान है और डरने वालों के लिए मार्गदर्शन और उपदेश है।" (१३८) इसका अर्थ कुरान है, जैसा कि अल-हसन और अन्य लोगों से वर्णित है। यह भी कहा गया है: यह उनके इस कथन का संदर्भ है: "तुमसे पहले भी कई तौर-तरीके बीत चुके हैं।" (५) "उपदेश" (अल-मौइज़ा) नसीहत है। और इसका उल्लेख पहले किया जा चुका है। (६)

अल्लाह तआला का कथन: "अतः तुम हिम्मत न हारो और न ही दुखी हो, और तुम ही प्रबल रहोगे यदि तुम [सच्चे] विश्वासी हो।" (१३९) उन्होंने उहुद के दिन हत्या और ज़ख्मों के रूप में उन पर जो बीती, उसके लिए उन्हें सांत्वना दी और दिलासा दिया, और उन्हें अपने दुश्मन से लड़ने के लिए प्रेरित किया, और उन्हें अक्षमता और विफलता से मना किया। उन्होंने कहा: "हिम्मत न हारो," यानी: कमज़ोर न बनो, और डरो मत, ऐ मुहम्मद के साथियों, अपने दुश्मनों के खिलाफ संघर्ष करने से उस वजह से जो तुम्हारे साथ हुआ। "और दुखी न हो" उनके प्रभुत्व पर, और न ही उस पर जो हार और विपत्ति तुम पर आई, क्योंकि तुम ही श्रेष्ठ हो, यानी: जीत और सफलता का अंतिम परिणाम तुम्हारा ही होगा "यदि तुम [सच्चे] विश्वासी हो," यानी: मेरे वादे की सच्चाई में। यह कहा गया है: यहाँ "यदि" (इन) का अर्थ "चूंकि" (इज़) है।(७)

---

(१) तफ़सीर अल-बगवी १/३५४, और इससे पहले का हिस्सा अल-मुफद्दल को श्रेय दिए बिना उसी से है। (२) उनकी पुस्तक "मानी अल-कुरान" १/४७० में। (३) प्रतियों में: अबू ज़ैद, और जो स्थापित है वह

तफ़सीर अल-तबरी ६/७३ से है। (४) तफ़सीर अल-बगवी १/३५४, जहाँ से लेखक ने अता और मुजाहिद के शब्दों को उद्धृत किया है। (५) अन-नुकत वा अल-उयुन १/४२६, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/५१२, और अल-तबरी ने दोनों मतों का उल्लेख ६/७४-७५ में किया है। (६) ४/३९७। (७) देखें तफ़सीर अल-तबरी १/७६-७७, और तफ़सीर अल-बगवी १/३५५।

لوگوں نے ان کے فضل جیسا کوئی فضل نہیں دیکھا اور نہ ہی انہوں نے گزشتہ طریقوں میں ان جیسی کوئی مثال دیکھی ہے۔ (۱) زجاج (۲) نے کہا: معنی یہ ہے: طریقوں والے لوگ، چنانچہ مضاف کو حذف کر دیا گیا ہے۔ ابن زید (۳) نے کہا: مثالیں۔ عطا نے کہا: قوانین۔ مجاہد نے کہا: "تم سے پہلے بہت سے طریقے گزر چکے ہیں" کا مطلب ان لوگوں کے لیے ہلاکت ہے جنہوں نے تم سے پہلے جھٹلایا، جیسے عاد اور ثمود۔ اور عاقبہ: معاملے کا انجام، اور یہ احد کے دن کے بارے میں ہے۔ وہ کہتا ہے: پس میں انہیں مہلت دیتا ہوں، اور انہیں ڈھیل دیتا ہوں، اور انہیں رفتہ رفتہ اس وقت تک لے جاتا ہوں جب تک کہ نوشتہ اپنی مدت کو نہ پہنچ جائے، یعنی نبی ﷺ اور مومنین کی نصرت اور ان کے کافر دشمنوں کی ہلاکت کے ذریعے۔(۴)

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ہَٰذَا بَيَانٌ لِّلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ﴾ (۱۳۸) یعنی قرآن، حسن اور دیگر سے مروی ہے۔ اور کہا گیا: یہ اس کے اس قول کی طرف اشارہ ہے: ﴿قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِكُمْ سُنَنٌ﴾ (۵)۔ اور موعظہ: وعظ و نصیحت۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۶)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَنتُمُ الْأَعْلَوْنَ إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ﴾ (۱۳۹) اُحد کے دن جو انہیں قتل اور زخم پہنچے تھے ان پر انہیں تسلی اور دلاسہ دیا، اور انہیں اپنے دشمن سے لڑنے پر ابھارا، اور انہیں عجز اور بزدلی سے روکا، چنانچہ فرمایا: ﴿وَلَا تَهِنُوا﴾ یعنی: تم کمزور نہ پڑو، اور اے محمد (ﷺ) کے ساتھیو، اپنے دشمنوں کے خلاف جہاد سے نہ گھبراؤ اس وجہ سے جو تمہیں پہنچا ہے۔ ﴿وَلَا تَحْزَنُوا﴾ ان کے غالب آنے پر، اور نہ اس پر جو تمہیں شکست اور مصیبت پہنچی ہے، کیونکہ تم ہی بلند و بالا ہو، یعنی: انجام کار فتح و کامرانی تمہارے لیے ہوگی ﴿إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ﴾ یعنی: میرے وعدے کی سچائی پر۔ اور کہا گیا: «إن» یہاں «إذ» کے معنی میں ہے (۷)۔

(۱) تفسیر البغوی ۳۵۴/۱، اور اس سے پہلے کا حصہ المفضل کی طرف منسوب کیے بغیر اسی سے ہے۔ (۲) ان کی کتاب معانی القرآن ۱/۴۷۰ میں۔ (۳) نسخوں میں: ابو زید، اور جو ثابت ہے وہ تفسیر الطبری ۷۳/۶ سے ہے۔ (۴) تفسیر البغوی ۳۵۴/۱، اور مصنف نے اسی سے عطا اور مجاہد کا کلام نقل کیا ہے۔ (۵) النکت والعیون ۴۲۶/۱، اور المحرر الوجیز ۵۱۲/۱، اور الطبری نے دونوں اقوال ۷۴/۶ - ۷۵ میں نکالے ہیں۔ (۶) ۳۹۷/۴۔ (۷) دیکھئے تفسیر الطبری ۷۶/۱ - ۷۷، اور تفسیر البغوی ۳۵۵/۱۔

Surah Al-Imran: Verses 139 - 140 334 Ibn Abbas said: The companions of the Messenger of Allah ﷺ were defeated on the day of Uhud. While they were in that state, Khalid ibn al-Walid approached with a cavalry of polytheists, intending to climb the mountain above them. The Prophet ﷺ said: "O Allah, let them not overcome us. O Allah, there is no power for us except by You. O Allah, none worships You in this land except this small group." Then Allah revealed these verses, and a group of Muslim archers rallied and climbed the mountain, and they shot at the polytheists' cavalry until they defeated them. That is His saying, Exalted is He: {And you will be superior} (1) meaning: victors over the enemies after Uhud. After that, they did not send out an army except that they were victorious—in every army during the era of the Messenger of Allah ﷺ, and in every army after the Messenger of Allah ﷺ that had even one of the companions in it, victory was theirs. All these lands were only conquered during the era of the companions of the Messenger of Allah ﷺ. After their passing, no town was conquered in the same manner as they used to conquer at that time.

In this verse, there is an explanation of the virtue of this nation; for He addressed them with what He addressed His prophets. For He said to Moses: {Indeed, you are the superior} [Ta-Ha: 68], and He said to this nation: {And you will be superior}. This word is derived from His name, Al-A'la (The Most High), for He, Glorified is He, is Al-Ali (The High), and He said to the believers: {And you will be superior} (2).

His saying, Exalted is He: {If a wound has touched you, be sure a similar wound has touched the others. Such days We give to men by turns, that Allah may know those who believe, and that He may take to Himself from your ranks martyr-witnesses (to truth). And Allah loves not those that do wrong. 140}

His saying, Exalted is He: {If a wound has touched you} - Qarh (wound): is Al-Jurh (the wound). Both dammah (u-sound) and fatah (a-sound) are linguistic variations reported from al-Kisa'i and al-Akhfash (3), similar to 'faqr' and 'fuqr' (poverty) (4). Al-Farra said: With fatah (Qarh) it means the wound, and with dammah (Qurh): ...

---

(1) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 120, and narrated by al-Tabari 6/79 in brief, and in full 6/78 but from the words of Ibn Jurayj. (2) Tafsir Abi al-Layth 1/301. (3) Abu Bakr, Hamza, and al-Kisa'i recited it with dammah on the Qaf, as in al-Sab'ah p. 216, and al-Taysir p. 90. (4) In (Kh) and (D): 'qafr' and 'qafr', in (Z): 'naqr' and 'naqr', in (M): 'ghafr' and 'ghafr'. What is established is from I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/408. He said in

Mukhtar al-Sihah: 'Al-fuqr' with dammah is a dialectal variation of 'al-faqr', like 'al-shu'f' and 'al-sha'f'.

सूरह अल-इमरान: आयत 139 - 140 334 इब्न अब्बास ने कहा: उहुद के दिन अल्लाह के रसूल ﷺ के साथी हार गए थे। जब वे इसी स्थिति में थे, तो खालिद बिन अल-वलीद मुशरिकों (बहुदेववादियों) की एक घुड़सवार सेना के साथ आए, वे उन पर पहाड़ चढ़ना चाहते थे। तब पैगंबर ﷺ ने कहा: "ऐ अल्लाह, उन्हें हम पर हावी न होने दे। ऐ अल्लाह, तेरे अलावा हमारे पास कोई शक्ति नहीं है। ऐ अल्लाह, इस शहर में तेरे अलावा इस छोटी सी टुकड़ी के सिवा और कोई तेरी इबादत नहीं करता।" तब अल्लाह ने ये आयतें उतारीं, और मुस्लिम तीरंदाजों का एक दल वापस आया, वे पहाड़ पर चढ़ गए और मुशरिकों के घोड़ों पर तीर चलाए यहाँ तक कि उन्हें हरा दिया। यही अल्लाह तआला का कहना है: {और तुम ही श्रेष्ठ रहोगे} (1) यानी: उहुद के बाद दुश्मनों पर विजयी रहने वाले। इसके बाद, उन्होंने जब भी कोई सेना निकाली, उन्हें जीत मिली—चाहे वह अल्लाह के रसूल ﷺ के युग की कोई भी सेना हो, या रसूल ﷺ के बाद की कोई सेना जिसमें कम से कम एक सहाबी (साथी) मौजूद था, जीत उन्हीं की होती थी। ये सभी देश अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों के युग में ही जीते गए थे। उनके चले जाने के बाद, कोई भी शहर उस तरह से नहीं जीता गया जैसा वे उस समय जीता करते थे।

और इस आयत में इस उम्मत (समुदाय) की फजीलत (महिमा) का वर्णन है; क्योंकि उसने उन्हें उसी तरह संबोधित किया जैसे उसने अपने नबियों को संबोधित किया था। क्योंकि उसने मूसा से कहा था: {बेशक, तू ही सर्वोच्च है} [ता-हा: 68], और इस उम्मत से कहा: {और तुम ही श्रेष्ठ रहोगे}। यह शब्द उसके नाम अल-आला (सबसे ऊँचा) से निकला है, क्योंकि वह सुब्हानहू अल-अली (अत्यंत ऊँचा) है, और उसने मोमिनों (विश्वासियों) से कहा: {और तुम ही श्रेष्ठ रहोगे} (2)।

अल्लाह तआला का कहना है: {यदि तुम्हें कोई घाव पहुँचा है, तो उनसे पहले उन लोगों को भी वैसा ही घाव पहुँचा चुका है। और ये दिन हैं जिन्हें हम लोगों के बीच अदलते-बदलते रहते हैं, ताकि अल्लाह जान ले उन लोगों को जो ईमान लाए हैं, और तुममें से कुछ को शहीद बनाए। और अल्लाह ज़ालिमों (अन्यायियों) को पसंद नहीं करता। 140}

अल्लाह तआला का कहना है: {यदि तुम्हें कोई घाव (क़र्ह) पहुँचा है} - क़र्ह: अल-जुर्ह (घाव) है। इसमें 'क़' पर ज़बर (फ़तह) और पेश (ज़म्मा) अल-किसाई और अल-अख़फ़श (3) के अनुसार दो अलग-अलग उच्चारण हैं, जैसे 'फ़क़्र' और 'फ़ुक़्र' (4)। अल-फ़र्रा ने कहा: फ़तह (क़र्ह) के साथ इसका अर्थ है 'घाव', और ज़म्मा (क़ुर्ह) के साथ: ...

(1) असबाब अल-नुज़ूल अल-वाहिदी द्वारा पृष्ठ 120, और अल-तबरी 6/79 द्वारा संक्षेप में, और पूर्ण रूप से 6/78 में लेकिन इब्न जुरैज के शब्दों से। (2) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 1/301। (3) अबू बक्र, हमजा और अल-किसाई ने इसे 'क़ाफ़' पर पेश (ज़म्मा) के साथ पढ़ा है, जैसा कि अल-सबअह पृष्ठ 216 और अल-तयसीर पृष्ठ 90 में है। (4) (ख़) और (द) प्रतियों में: 'क़फ़्र' और 'क़फ़्र', (ज़) में: 'नक़्र' और 'नक़्र', (म) में: 'ग़ाफ़्र' और 'ग़ाफ़्र'। मान्य पाठ अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-क़ुरआन 1/408 से है। मुख्तार अल-सिहाह में कहा गया है: 'अल-फ़ुक़्र' (पेश के साथ) 'अल-फ़क़्र' की एक भाषा है, जैसे 'अल-शुअफ़' और 'अल-शअफ़' ।

سورہ آل عمران: آیات 139 - 140 334 ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: احد کے دن رسول اللہ ﷺ کے صحابہ کو شکست ہوئی، وہ اسی حال میں تھے کہ خالد بن ولید مشرکین کے سواروں کے ساتھ آئے، وہ ان پر پہاڑ سے اوپر چڑھنا چاہتے تھے۔ نبی کریم ﷺ نے دعا فرمائی: "اے اللہ! یہ ہم پر غالب نہ آنے پائیں، اے اللہ! تیرے سوا ہمارے پاس کوئی قوت نہیں، اے اللہ! اس بستی میں ان چند لوگوں کے سوا کوئی تیری عبادت کرنے والا نہیں رہا"۔ تب اللہ تعالیٰ نے یہ آیات نازل فرمائیں، اور مسلمانوں کا ایک تیر انداز دستہ پلٹ آیا، وہ پہاڑ پر چڑھ گئے اور انہوں نے مشرکوں کے گھوڑوں پر تیر برسائے یہاں تک کہ انہیں بھگا دیا، یہی اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور تم ہی غالب رہو گے} (1) یعنی: احد کے بعد دشمنوں پر غالب آنے والے۔ اس کے بعد وہ جس لشکر میں بھی نکلے، انہیں فتح نصیب ہوئی، چاہے وہ رسول اللہ ﷺ کے عہد کا کوئی بھی لشکر ہو، یا رسول اللہ ﷺ کے بعد کا کوئی ایسا لشکر جس میں ایک بھی صحابی موجود تھا، فتح ان ہی کا مقدر تھی۔ یہ تمام ممالک صحابہ کرام رضی اللہ عنہم کے دور میں ہی فتح ہوئے، پھر ان کے گزر جانے کے بعد کوئی شہر اس شان سے فتح نہیں ہوا جیسے وہ اس وقت فتح کیا کرتے تھے۔

اور اس آیت میں اس امت کی فضیلت کا بیان ہے؛ کیونکہ اللہ نے انہیں ان الفاظ میں مخاطب کیا جن سے اپنے انبیاء کو مخاطب کیا تھا۔ اللہ نے حضرت موسیٰ علیہ السلام سے فرمایا: {بے شک تم ہی برتر ہو} [طہ: 68]، اور اس امت سے فرمایا: {اور تم ہی برتر (غالب) رہو گے}۔ یہ لفظ اللہ کے نام 'الاعلیٰ' سے مشتق ہے، کیونکہ وہ سبحانہ 'العلی' ہے، اور اس نے مومنوں کے بارے میں فرمایا: {اور تم ہی غالب رہو گے} (2)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اگر تمہیں کوئی زخم پہنچا ہے تو یقیناً ان لوگوں کو بھی ویسا ہی زخم پہنچ چکا ہے، اور یہ دن ہیں جنہیں ہم لوگوں کے درمیان بدلتے رہتے ہیں، تاکہ اللہ جان لے ان لوگوں کو جو

ایمان لائے ہیں، اور تم میں سے کچھ کو گواہ (شہید) بنائے، اور اللہ ظالموں کو پسند نہیں کرتا۔ {140

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اگر تمہیں کوئی زخم (قَرْح) پہنچا ہے} - القَرْح: الجُرح (زخم) ہے۔ اس میں 'ق' پر پیش اور زبر کسائی اور اخفش (3) کی دو لغتیں (قرأتیں) ہیں، جیسے 'فَقْر' اور 'فُقْر' (4)۔ الفراء کہتے ہیں: زبر (فَتْح) کے ساتھ اس کا مطلب 'زخم' ہے، اور پیش (ضَم) کے ساتھ: ...

---

(1) اسباب النزول للواحدی ص 120، اور طبری نے اسے مختصراً 6/79 پر اور مکمل طور پر 6/78 پر روایت کیا ہے لیکن یہ قول ابن جریج کا ہے۔ (2) تفسیر ابی اللیث 1/301۔ (3) ابوبکر، حمزہ اور کسائی نے اسے 'ق' پر پیش کے ساتھ پڑھا ہے، جیسا کہ 'السبعہ' ص 216 اور 'التیسیر' ص 90 میں ہے۔ (4) نسخہ (خ) اور (د) میں 'قفر و قفر'، (ظ) میں 'نقر و نقر' اور (م) میں 'غفر و غفر' ہے، اور جو متن میں ہے وہ النحاس کی 'اعراب القرآن' 408/1 سے ثابت ہے۔ مختار الصحاح میں ہے: 'الفُقر' (پیش کے ساتھ) 'الفقر' کی ایک زبان ہے، جیسے 'الشعف' اور 'الشعف'۔

Page 335 Surah Al-Imran: Verse 140

... its pain (1). The meaning is: if a wound touched you on the day of Uhud, a similar wound had touched the [disbelieving] people on the day of Badr. Muhammad bin al-Samayfa' read it as 'qarah' (with fatha on the qaf and ra) as a gerund (2). {And these days [of varying fortunes] We alternate among the people} It was said: this is in war; it is once for the believers so that Allah Almighty may grant victory to His religion, and once for the disbelievers if the believers disobey, to test them and purge their sins. However, if they do not disobey, then the party of Allah are the victors. And it was said: 'We alternate them among people' means in terms of joy and grief, health and sickness, wealth and poverty (3). Ad-Dawlah (turn/state) means the cycle of fortune. A poet said: A day against us, a day for us, a day we are saddened, and a day we are gladdened (4). The Almighty's saying: {that Allah may make evident those who believe} means: this alternation was only so that the believer might be seen from the hypocrite, distinguishing some from others (5), as He said: {And what struck you on the day the two armies met was by permission of Allah and that He might make evident the believers * And that He might make evident those who are hypocrites} [Al-Imran: 166-167]. And it was said: to know the patience of the believers, the knowledge upon which reward is based, just as He knew it in the unseen before He tasked them (6). This meaning has already been mentioned (7) in [the commentary on] Al-Baqarah. The Almighty's saying: {and [that He may] take to Himself from among you martyrs}. In it are three issues: The first: His saying, {and [that He may] take to Himself from among you martyrs}, meaning: He honors you with martyrdom; i.e., to be killed

---

(1) See Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 1/234, Ma'ani al-Qur'an by al-Akhfash 1/421, and al-Muharrar al-Wajiz 1/511. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/513 and 514. The reading of Ibn al-Samayfa' was mentioned by Ibn Jinni in al-Muhtasib 1/166, and Ibn Khalawayh attributed it in ash-Shadhdhah Readings p. 22 to Abu al-Sammal. (3) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 1/408, and Ma'ani al-Qur'an by him 1/481. (4) It occurred in the copies: "a day for us and a day against us," which is an error in narration and meter. The verse is by al-Nimr bin Tawlab, and it is in (Islamic Poets) p. 347, and Sibawayh cited it in al-Kitab 1/86. (5) See Tafsir al-Baghawi 1/356. (6) See Ma'ani al-Qur'an by an-Nahhas 1/481. (7) 2/437-438.

पृष्ठ ३३५ सूरा आल-इमरान: आयत १४०

...उसका दर्द (१)। और अर्थ यह है: यदि उहुद के दिन तुम्हें कोई घाव लगा है, तो वैसा ही घाव बद्र के दिन उन (काफ़िर) लोगों को भी लगा था। मुहम्मद बिन अल-समैफ़ा ने इसे 'क़रह' (क़ाफ़ और रा पर फ़त्हा के साथ) स्रोत के रूप में पढ़ा है (२)। {और इन दिनों [उतार-चढ़ाव वाले] को हम लोगों के बीच बदलते रहते हैं} कहा गया है: यह युद्ध के बारे में है, यह कभी विश्वासियों के लिए होता है ताकि अल्लाह सर्वशक्तिमान अपने धर्म की सहायता करे, और कभी काफ़िरों के लिए यदि विश्वासी अवज्ञा करते हैं, ताकि उन्हें आज़माए और उनके पापों को शुद्ध करे। लेकिन, यदि वे अवज्ञा नहीं करते हैं; तो अल्लाह का दल ही विजयी होता है। और यह भी कहा गया है: 'हम उन्हें लोगों के बीच बदलते रहते हैं' खुशी और दुख, स्वास्थ्य और बीमारी, धन और गरीबी के संदर्भ में (३)। 'अल-दौलह' का अर्थ है सौभाग्य का चक्र। कवि ने कहा है: एक दिन हमारे विरुद्ध, एक दिन हमारे पक्ष में, एक दिन हम दुखी होते हैं, और एक दिन हम प्रसन्न होते हैं (४)। अल्लाह का कथन: {ताकि अल्लाह उन लोगों को जान ले जो ईमान लाए} इसका अर्थ है: यह अदल-बदल केवल इसलिए था ताकि मोमिन को मुनाफ़िक़ से पहचाना जा सके और उनमें अंतर किया जा सके(५), जैसा कि उसने कहा: {और जिस दिन दो सेनाओं का सामना हुआ, जो कुछ तुम पर बीता वह अल्लाह की अनुमति से था और ताकि वह ईमान वालों को जान ले * और ताकि वह उन्हें जान ले जो मुनाफ़िक़ थे} [आल-इमरान: १६६-१६७]। और कहा गया: ईमान वालों के धैर्य को जानने के लिए, वह ज्ञान जिस पर प्रतिफल आधारित है, ठीक वैसे ही जैसे उसने उन्हें कार्य सौंपने से पहले इसे परोक्ष में जाना था (६)। यह अर्थ पहले (७) 'अल-बक़रह' में आ चुका है। अल्लाह का कथन: {और [ताकि वह] तुममें से शहीद बना ले}। इसमें तीन विषय हैं: पहला: अल्लाह का कथन, {और [ताकि वह] तुममें से शहीद बना ले}, यानी: वह तुम्हें शहादत से सम्मानित करता है; यानी: ताकि मारे जाएँ..

---

(१) अल-फर्रा की मानी अल-कुरान १/२३४, अल-अखफश की मानी अल-कुरान १/४२१, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/५११ देखें। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/५१३ और ५१४। इब्न अल-समैफ़ा के पाठ का उल्लेख इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासिब १/१६६ में किया है, और इब्न खालवैय ने अश्-शाज़ह पाठों के पृष्ठ २२ पर इसे अबू अल-समाल से जोड़ा है। (३) अल-नहस की एराब अल-कुरान १/४०८, और उनकी मानी अल-कुरान १/४८१। (४) प्रतियों में "एक दिन हमारे लिए और एक दिन हमारे खिलाफ" आया है, जो वर्णन और छंद में त्रुटि है। यह शेर अल-निम्र बिन तौलब का है, और यह (इस्लामी कवि) पृष्ठ ३४७ में है, और सिबावैह ने इसे अल-किताब १/८६ में उद्धृत किया है। (५)

तफ़सीर अल-बगवी १/३५६ देखें। (६) अल-नहस की मानी अल-कुरान १/४८१ देखें। (७) २/४३७-४३८।

صفحہ ۳۳۵ سورہ آل عمران: آیت ۱۴۰

...اس کا درد (۱)۔ اور معنی یہ ہے: اگر تمہیں احد کے دن کوئی زخم پہنچا ہے تو بدر کے دن ان (کافر) لوگوں کو بھی ویسا ہی زخم پہنچا تھا۔ اور محمد بن السمیفع نے اسے 'قَرَح' (قاف اور را کے فتحہ کے ساتھ) مصدر کے طور پر پڑھا ہے (۲)۔ ﴿وَتِلْكَ الأَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ﴾ (اور ان دنوں کو ہم لوگوں کے درمیان بدلتے رہتے ہیں) کہا گیا: یہ جنگ کے بارے میں ہے، یہ کبھی مومنوں کے لیے ہوتی ہے تاکہ اللہ عزوجل اپنے دین کی مدد فرمائے، اور کبھی کافروں کے لیے جب مومن نافرمانی کریں، تاکہ انہیں آزمائے اور ان کے گناہوں کو پاک کرے، لیکن اگر وہ نافرمانی نہ کریں؛ تو بیشک اللہ کا گروہ ہی غالب آنے والا ہے۔ اور کہا گیا: 'نُدَاوِلُها بين الناس' خوشی اور غمی، صحت اور بیماری، اور غنی و فقر کے اعتبار سے ہے (۳)۔ اور 'الدَّوْلَةُ' باری یا گردش کو کہتے ہیں۔ شاعر نے کہا ہے: پس ایک دن ہمارے خلاف اور ایک دن ہمارے حق میں، ایک دن ہم غمگین ہوتے ہیں اور ایک دن خوش (۴)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلِيَعْلَمَ اللَّهُ الَّذِينَ ءَامَنُوا﴾ (تاکہ اللہ ایمان والوں کو جان لے) اس کا مطلب ہے: یہ ادل بدل صرف اس لیے تھا تاکہ مومن منافق سے الگ نظر آئے، اور بعض کو بعض سے ممتاز کر دے (۵)، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿وَمَا أَصَبَكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ فَبِإِذْنِ اللَّهِ وَلِيَعْلَمَ الْمُؤْمِنِينَ وَلِيَعْلَمَ الَّذِينَ نَافَقُوا﴾ [آل عمران: ۱۶۶-۱۶۷]۔ اور کہا گیا: تاکہ مومنوں کے صبر کو جان لے، وہ علم جس پر جزا مرتب ہوتی ہے، جیسا کہ اللہ نے انہیں مکلف بنانے سے پہلے غیب میں اسے جان لیا تھا (۶)۔ اور یہ معنی 'البقرہ' میں پہلے گزر چکا ہے (۷)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَيَتَّخِذَ مِنكُمْ شُهَدَاءَ﴾ (تاکہ تم میں سے شہید بنا لے)۔ اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَيَتَّخِذَ مِنكُمْ شُهَدَاءَ﴾ یعنی: وہ تمہیں شہادت سے سرفراز فرمائے؛ یعنی: تاکہ قتل کیے جائیں...

(۱) ملاحظہ کریں معانی القرآن للفراء ۱/ ۲۳۴، معانی القرآن للأخفش ۱/ ۴۲۱، اور المحرر الوجیز ۱/ ۵۱۱۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/ ۵۱۳ اور ۵۱۴، اور ابن السمیفع کی قرأت کا ذکر ابن جنی نے المحتسب ۱/ ۱۶۶ میں کیا ہے، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ۲۲ میں اسے ابو السمال کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۳) إعراب القرآن للنحاس ۱/ ۴۰۸، اور ان کی معانی القرآن ۱/ ۴۸۱۔ (۴) نسخوں میں: "فیوم لنا ویوم علینا" واقع ہوا ہے، جو روایت اور وزن کے اعتبار سے غلط ہے، اور یہ شعر النمر بن تولب کا ہے، جو (شعراء اسلامیون) ص ۳۴۷ میں ہے، اور اسے سیبویہ نے الکتاب ۱/ ۸۶ میں نقل کیا ہے۔ (۵) ملاحظہ کریں تفسیر البغوی ۱/ ۳۵۶۔ (۶) ملاحظہ کریں معانی القرآن للنحاس ۱/ ۴۸۱۔ (۷) ۲/ ۴۳۷ - ۴۳۸۔

Surah Al-Imran: Verse 140 336

...people, so that they might be (1) witnesses over the people for their deeds. It was said: for this reason, he is called: a martyr (shaheed). It was said: he was named a martyr because he is witnessed as being in Paradise (2). It was said: he was named a martyr because their souls were brought (3) to the Abode of Peace (Dar al-Salam); because they are alive with their Lord, and the souls of others do not reach Paradise (4). So, the martyr is in the sense of the witness, meaning: present for Paradise, and this is the correct view as will follow. Martyrdom has a great virtue, and it is enough for you in its virtue the saying of the Almighty: "Indeed, Allah has purchased from the believers their lives..." [At-Tawbah: 111] the verse, and His saying: "O you who have believed, shall I guide you to a transaction that will save you from a painful punishment? [It is that] you believe in Allah and His Messenger and strive in the cause of Allah with your wealth and your lives..." until His saying: "...That is the great attainment." [As-Saff: 10-12].

And in the "Sahih" of Al-Busti (5): On the authority of Abu Hurairah, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The martyr does not feel the pain (6) of being killed except as one of you feels the pain of a pinch." (7).

An-Nasa'i narrated from Rashid bin Sa'd, from a man among the companions of the Prophet (peace be upon him), that a man said: O Messenger of Allah, why are the believers tested in their graves except for the martyr? He said: "The flashing of swords over his head is enough as a test for him." (8).

And in Al-Bukhari: Among those who were killed from the Muslims on the day of Uhud were Hamza, Al-Yaman, and An-Nadr (9) bin Anas, and Mus'ab bin 'Umayr. Amr bin Ali told me, Mu'adh bin... (10) told us.

(1) In the manuscripts: "fayakununa" (they are), and what is established is from (M). (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/408. (3) In (Kh) and (Z): "uhdirat" (were made present). (4) Mentioned by al-Razi in his Tafsir 9/17 in a similar way, and he attributed it to al-Nadr bin Shumayl. (5) He is Ibn Hibban, and the Hadith is in his Sahih under number (4655), and Musnad Ahmad (7953). (6) In (D) and (M) in both places: "min" (from), and what is established is from (Z) and (Kh), which matches what is in Sahih Ibn Hibban. (7) In (D) and (M): "al-qarha" (the wound), and what is established is from (Z) and (Kh), which matches what is in Sahih Ibn Hibban. (8) Al-Sunan al-Kubra (2191). (9) Likewise in the manuscripts other than (Z): An-Nadr bin Anas. Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Fath 7/375: This is how it occurred for Abu Dharr (one of the narrators of

Sahih Al-Bukhari) from his teachers, and similarly for Al-Nasafi, and it is a mistake. The correct version is: Anas bin An-Nadr. As for An-Nadr bin Anas, he was his son, and he was small at that time, and lived for a long time after that. Ended. It occurred in (Z): An-Nadr bin Shumayl, which is a distortion. The author will mention the story of the martyrdom of Anas bin An-Nadr in the commentary on verse (143) of this Surah. (10) In (D) and (M): "an" (that), and what is established is from (Kh) and (Z), which matches what is in Sahih Al-Bukhari.

सूरह आल-इमरान: आयत १४० ३३६

...लोग, ताकि वे अपने कर्मों के लिए लोगों पर गवाह (१) बनें। कहा गया: इसी कारण से इसे कहा गया है: शहीद। कहा गया: उसे शहीद नाम दिया गया क्योंकि उसके स्वर्ग (जन्नत) में होने की गवाही दी जाती है (२)। कहा गया: उसे शहीद नाम दिया गया क्योंकि उनकी आत्माएं शांति के घर (दार-अस-सलाम) में लाई गईं (३); क्योंकि वे अपने प्रभु के पास जीवित हैं, और दूसरों की आत्माएं स्वर्ग तक नहीं पहुंचतीं (४)। तो, शहीद गवाह के अर्थ में है, अर्थात: स्वर्ग के लिए उपस्थित, और आने वाली बातों के अनुसार यही सही विचार है। शहादत का गुण महान है, और इसके गुण में सर्वशक्तिमान का यह कथन आपके लिए पर्याप्त है: "निश्चय ही, अल्लाह ने ईमान वालों से उनके प्राण खरीद लिए हैं..." [अत-तौबाह: १११] आयत, और उनका कथन: "हे ईमान वालों, क्या मैं तुम्हें ऐसे व्यापार का मार्गदर्शन करूँ जो तुम्हें दुखद दंड से बचा ले? [वह यह है कि] तुम अल्लाह और उसके रसूल पर ईमान लाओ और अल्लाह की राह में अपने धन और अपने प्राणों के साथ जिहाद करो..." उनके इस कथन तक: "...वही बड़ी सफलता है।" [अस-सफ़: १०-१२]।

और "सहीह" अल-बुस्ती (५) में: अबू हुरैरा के अधिकार पर, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "शहीद को मारे जाने का दर्द (६) वैसा ही महसूस होता है जैसा कि आप में से किसी को चुटकी का दर्द महसूस होता है।" (७)।

अन-नसाई ने राशिद बिन साद से, पैगंबर ﷺ के साथियों में से एक व्यक्ति से वर्णन किया कि एक व्यक्ति ने कहा: हे अल्लाह के रसूल, शहीद के अलावा ईमान वालों का उनकी कब्रों में परीक्षण क्यों किया जाता है? उन्होंने फरमाया: "उसके सिर पर तलवारों की चमक ही उसके परीक्षण के लिए पर्याप्त है।" (८)।

और बुखारी में: उहुद के दिन मुसलमानों में से जो लोग मारे गए उनमें हमजा, अल-यमन, और अन-नद्र (९) बिन अनस, और मुसाब बिन उमैर शामिल थे। अम्र बिन अली ने मुझसे कहा, मुआज़ बिन... (१०) ने हमें बताया।

(१) प्रतियों में: "फयकुनूना" (वे होते हैं), और जो स्थापित है वह (म) से है। (२) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान १/४०८। (३) (ख) और (ज़) में: "उहदिरत" (उपस्थित किए गए)। (४) अल-राजी ने अपनी तफ़सीर ९/१७ में इसी तरह उल्लेख किया है, और इसे अल-नद्र बिन शुमैल को जिम्मेदार ठहराया है। (५) वे इब्न हिब्बान हैं, और हदीस उनके सहीह में नंबर (४६५५) के तहत है, और मुसनद अहमद

(७९५३)। (६) (द) और (म) में दोनों स्थानों पर: "मिन", और जो स्थापित है वह (ज़) और (ख) से है, जो सहीह इब्न हिब्बान में है उसके अनुरूप है। (७) (द) और (म) में: "अल-कर्हा", और जो स्थापित है वह (ज़) और (ख) से है, जो सहीह इब्न हिब्बान में है उसके अनुरूप है। (८) अल-सुनन अल-कुबरा (२१९१)। (९) इसी प्रकार (ज़) के अलावा अन्य प्रतियों में: अन-नद्र बिन अनस। अल-हाफिज़ इब्न हजर ने अल-फतह ७/३७५ में कहा: अबू ज़र (सहीह अल-बुखारी के रावी में से एक) के लिए अपने उस्तादों से ऐसा ही हुआ, और अल-नसफ़ी के लिए भी ऐसा ही हुआ, और यह एक गलती है। सही संस्करण है: अनस बिन अन-नद्र। जहाँ तक अन-नद्र बिन अनस का सवाल है, वह उनका बेटा था, और उस समय छोटा था, और उसके बाद काफी समय तक जीवित रहा। समाप्त। (ज़) में हुआ: अन-नद्र बिन शुमैल, जो एक विकृति है। लेखक इस सूरह की आयत (१४३) की व्याख्या में अनस बिन अन-नद्र की शहादत की कहानी का उल्लेख करेंगे। (१०) (द) और (म) में: "अन", और जो स्थापित है वह (ख) और (ज़) से है, जो सहीह अल-बुखारी में है उसके अनुरूप है।

سورہ آل عمران: آیت ۱۴۰ ۳۳۶

...لوگ، تاکہ وہ اپنے اعمال کے لحاظ سے لوگوں پر گواہ (۱) بنیں۔ اور کہا گیا: اسی وجہ سے کہا گیا: شہید۔ اور کہا گیا: اسے شہید اس لیے کہا گیا کیونکہ اس کے لیے جنت کی گواہی دی جاتی ہے (۲)۔ اور کہا گیا: اسے شہید اس لیے کہا گیا کیونکہ ان کی روحیں دارالسلام میں حاضر ہوئیں (۳)؛ کیونکہ وہ اپنے رب کے پاس زندہ ہیں، اور دوسروں کی روحیں جنت تک نہیں پہنچتیں (۴)۔ پس شہید گواہ کے معنی میں ہے، یعنی: جنت کے لیے حاضر ہونے والا، اور آنے والی تفصیلات کے مطابق یہی صحیح قول ہے، اور شہادت کی فضیلت بہت عظیم ہے، اور اس کی فضیلت میں آپ کے لیے اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان کافی ہے: ﴿إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَىٰ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنفُسَهُمْ﴾ [التوبة: ۱۱۱] آیت، اور اس کا قول: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ تِجَارَةٍ تُنجِيكُم مِّنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنفُسِكُمْ﴾ اس کے قول تک: ﴿ذَٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾ [الصف: ۱۰-۱۲]۔

اور البستی (۵) کی "صحیح" میں: ابوہریرہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "شہید کو قتل ہونے کی تکلیف (۶) صرف اتنی ہی محسوس ہوتی ہے جتنی کہ تم میں سے کسی کو چیونٹی کے کاٹنے کی تکلیف محسوس ہوتی ہے" (۷)۔

اور نسائی نے راشد بن سعد سے، رسول اللہ ﷺ کے صحابہ میں سے ایک شخص سے روایت کی ہے کہ ایک شخص نے عرض کیا: یا رسول اللہ، کیا وجہ ہے کہ مومنوں کی ان کی قبروں میں آزمائش ہوتی ہے سوائے شہید کے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "اس کے سر پر تلواروں کا چمکنا ہی آزمائش کے طور پر کافی ہے" (۸)۔

اور بخاری میں ہے: غزوہ احد کے دن مسلمانوں میں سے جو شہید ہوئے ان میں حمزہ، الیمان، اور النضر (۹) بن انس، اور مصعب بن عمیر شامل تھے۔ عمرو بن علی نے مجھ سے بیان کیا، ہمیں معاذ بن... (۱۰) نے بتایا۔

(۱) نسخوں میں: "فیکونون" ہے، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۴۰۸/۱۔ (۳) (خ) اور (ظ) میں: "أحضرت" (حاضر کی گئیں) ہے۔ (۴) رازی نے اپنی تفسیر ۹/۱۷ میں اسی طرح ذکر کیا ہے، اور اسے النضر بن شمیل کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۵) یہ ابن حبان ہیں، اور حدیث ان کی صحیح میں نمبر (۴۶۵۵) پر ہے، اور مسند احمد (۷۹۵۳)۔ (۶) (د) اور (م) میں دونوں جگہوں پر: "من" ہے، اور ثابت شدہ (ظ) اور (خ) سے ہے، جو صحیح ابن حبان کے مطابق ہے۔ (۷) (د) اور (م) میں: "القرحة" ہے، اور ثابت شدہ (ظ) اور (خ) سے ہے، جو صحیح ابن حبان کے مطابق ہے۔ (۸) السنن الکبری (۲۱۹۱)۔ (۹) اسی طرح (ظ) کے علاوہ نسخوں میں: النضر بن انس ہے۔ حافظ ابن حجر نے الفتح ۳۷۵/۷ میں کہا ہے: ابوذر (صحیح بخاری کے راویوں میں سے ایک) کے لیے اپنے شیوخ سے اسی طرح واقع ہوا ہے، اور نسفی کے ہاں بھی اسی طرح ہے، اور یہ غلطی ہے، اور صحیح انس بن النضر ہے۔ جہاں تک النضر بن انس کا تعلق ہے تو وہ ان کا بیٹا تھا، اور اس وقت چھوٹا تھا، اور اس کے بعد ایک عرصہ تک زندہ رہا۔ اھ اور (ظ) میں "النضر بن شمیل" واقع ہوا ہے جو کہ تحریف ہے۔ مصنف اس سورہ کی آیت (۱۴۳) کی تفسیر میں انس بن النضر کی شہادت کا قصہ ذکر کریں گے۔ (۱۰) (د) اور (م) میں: "أن" ہے، اور ثابت شدہ (خ) اور (ظ) سے ہے، جو صحیح بخاری کے موافق ہے۔

Surah Al-Imran: Verse 140 337

Hisham said: My father narrated to me from Qatada, who said: We do not know of any tribe among the Arabs that has more martyrs or is more honored (1) on the Day of Resurrection than the Ansar. Qatada said: Anas ibn Malik narrated to us that seventy of them were killed on the day of Uhud, seventy on the day of Bi'r Ma'una, and seventy on the day of Yamama. He said: Bi'r Ma'una was during the time of the Prophet ﷺ, and the day of Yamama was during the time of Abu Bakr on the day of Musaylima the Liar (2).

Anas said: Ali ibn Abi Talib was brought to the Prophet ﷺ, and he had over sixty wounds from stabbings, blows, and throws. The Prophet ﷺ began to wipe them, and they healed by the permission of Allah Almighty as if they had never existed (3).

Second: In the Almighty's saying: {and that He may take witnesses from among you} there is evidence that the Will is different from the Command, as the people of the Sunnah say. For Allah Almighty forbade the disbelievers from killing the believers; Hamza and his companions, yet He willed their killing. And He forbade Adam from eating from the tree yet He willed it, so Adam fell into it. The opposite is that He commanded Iblis to prostrate but did not will it (4), so he refused. Regarding this, the Truth's indication occurred in His saying: {But Allah was averse to their being sent forth, so He made them lag behind} [At-Tawbah: 46]. Even though He had commanded all of them to Jihad, He created laziness and the reasons that cut off the journey, so they stayed behind.

Third: It was narrated from Ali bin Abi Talib ؓ that he said: Gabriel came to the Prophet ﷺ on the day of Badr and said to him: "Give your companions a choice regarding the prisoners; if they wish, killing, and if they wish, ransom, on the condition that an equal number of them be killed the following year (5)." They said: "Ransom, and let some of us be killed." It was recorded by Al-Tirmidhi (6), and he said: a good (hasan) hadith. So Allah fulfilled His promise through the martyrdom of His allies after giving them a choice, and they chose killing.

{And Allah does not love the wrongdoers} meaning: the polytheists, meaning: even if the disbelievers inflict harm upon the believers, He does not love them, even if He allowed pain for the believers; for He loves the believers.

---

(1) In the printed version of Al-Bukhari: "Agharr" (most prominent). Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Fath 7/375: Thus it is for Al-Kushmihani, with a dotted ghayn and raa, and

for others with the undotted 'ayn and zay. (2) Sahih Al-Bukhari (4078). (3) Al-Tabarsi cited something similar in Majma’ al-Bayan 2/220 on the authority of Abu Ja’far al-Baqir. (4) In the copies: "and did not want," and what is established is from (m). (5) In (kh), (d), and (m): a year. (6) In Al-Sunan (1567).

सूरा अल-इमरान: आयत 140 337

हिशाम ने कहा: मेरे पिता ने मुझे कतादा से बताया, जिन्होंने कहा: हम अरबों के किसी भी कबीले के बारे में नहीं जानते जिनके पास अंसार की तुलना में क़यामत के दिन अधिक शहीद हों या अधिक सम्मानित (1) हों। कतादा ने कहा: अनस इब्न मलिक ने हमें बताया कि उनमें से सत्तर उहुद के दिन मारे गए थे, सत्तर बीर माउना के दिन और सत्तर यामामा के दिन। उन्होंने कहा: बीर माउना नबी ﷺ के समय में था, और यामामा का दिन अबू बक्र के समय में मुसयलिमा कज्जाब के दिन था (2)।

अनस ने कहा: अली इब्न अबी तालिब को नबी ﷺ के पास लाया गया, और उनके शरीर पर छुरेबाजी, वार और वार से साठ से अधिक घाव थे। नबी ﷺ उन्हें पोंछने लगे और वे अल्लाह तआला की अनुमति से ऐसे भर गए जैसे वे कभी थे ही नहीं (3)।

दूसरा: अल्लाह तआला के इस कथन में: {और ताकि वह तुममें से गवाह बनाए} इस बात का प्रमाण है कि इच्छा (इरादा) आदेश (अम्र) से भिन्न है, जैसा कि सुन्नत के लोग कहते हैं। क्योंकि अल्लाह तआला ने काफ़िरों को मोमिनों की हत्या करने से मना किया था; हमजा और उनके साथियों को, फिर भी उनकी हत्या की इच्छा की। और उसने आदम को पेड़ से खाने से मना किया था और उसकी इच्छा की थी, इसलिए आदम उसमें गिर गए। इसके विपरीत यह है कि उसने इब्लीस को सजदा करने का आदेश दिया लेकिन उसकी इच्छा नहीं की (4), इसलिए उसने इनकार कर दिया। इसके बारे में, सत्य का संकेत उसके इस कथन में हुआ: {लेकिन अल्लाह ने उनके प्रस्थान को नापसंद किया, इसलिए उसने उन्हें पीछे हटा दिया} [अत-तौबाह: 46]। भले ही उसने उन सभी को जिहाद का आदेश दिया था, लेकिन उसने आलस्य और यात्रा को रोकने वाले कारण पैदा किए, इसलिए वे बैठ गए।

तीसरा: अली बिन अबी तालिब ؓ से रिवायत है कि उन्होंने कहा: जिब्रईल बद्र के दिन नबी ﷺ के पास आए और उनसे कहा: "अपने साथियों को कैदियों के संबंध में विकल्प दें; यदि वे चाहें तो हत्या, और यदि वे चाहें तो फिरौती, इस शर्त पर कि अगले वर्ष (5) उनमें से समान संख्या में लोग मारे जाएंगे।" उन्होंने कहा: "फिरौती, और हममें से कुछ को मारे जाने दो।" इसे अल-तिर्मिज़ी (6) ने निकाला है, और उन्होंने कहा: यह एक हसन हदीस है। अतः अल्लाह ने उन्हें विकल्प देने के बाद अपने दोस्तों की शहादत के माध्यम से अपना वादा पूरा किया, और उन्होंने हत्या को चुना।

{और अल्लाह ज़ालिमों को पसंद नहीं करता} यानी: मुशरिकों को, यानी: भले ही काफ़िरों ने मोमिनों को नुकसान पहुँचाया हो, वह उन्हें पसंद नहीं करता, भले ही उसने मोमिनों के लिए दर्द की अनुमति दी हो; क्योंकि वह मोमिनों से प्यार करता है।

---

(1) बुखारी के मुद्रित संस्करण में: "अघर" (सबसे प्रमुख)। अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-फतह 7/375 में कहा: अल-कुशमिहानी के लिए ऐसा ही है, नुक्ते वाली 'ग़ैन' और 'रा' के साथ, और दूसरों के लिए बिना नुक्ते वाली 'ऐन' और 'ज़ै' के साथ। (2) सहीह अल-बुखारी (4078)। (3) अल-तबरसी ने मजमा अल-बयान 2/220 में अबू जाफर अल-बाकिर के हवाले से इसी तरह का उल्लेख किया है। (4) प्रतियों में: "और नहीं चाहा," और जो स्थापित है वह (म) से है। (5) (ख), (द) और (म) में: एक वर्ष। (6) अस-सुनन में (1567)।

سورۃ آل عمران: آیت 140 337

ہشام نے کہا: میرے والد نے مجھے قتادہ سے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہم عربوں کے کسی قبیلے کو نہیں جانتے جس کے پاس انصار سے زیادہ شہید ہوں یا جو قیامت کے دن ان سے زیادہ معزز(1) ہو۔ قتادہ نے کہا: انس بن مالک نے ہمیں بتایا کہ ان میں سے ستر احد کے دن، ستر بئر معونہ کے دن اور ستر یمامہ کے دن شہید ہوئے۔ انہوں نے کہا: بئر معونہ نبی ﷺ کے دور میں تھا اور یمامہ کا دن ابوبکر کے دور میں مسیلمہ کذاب کے خلاف جنگ کا دن تھا(2)۔

اور حضرت انس نے کہا: حضرت علی بن ابی طالب کو نبی ﷺ کے پاس لایا گیا، ان کے جسم پر زخموں کے ساٹھ سے زائد نشانات تھے جو نیزوں، تلواروں اور تیروں کے تھے۔ نبی ﷺ نے انہیں پونچھنا شروع کیا تو وہ اللہ تعالیٰ کے حکم سے اس طرح بھر گئے جیسے کبھی تھے ہی نہیں(3)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کے اس قول میں: {تاکہ وہ تم میں سے گواہ (شہید) بنا لے} اس بات کی دلیل ہے کہ ارادہ امر (حکم) سے مختلف ہے، جیسا کہ اہل سنت کہتے ہیں۔ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے کفار کو مومنوں کے قتل سے منع کیا؛ حمزہ اور ان کے ساتھیوں کو، لیکن ان کے قتل کا ارادہ فرمایا۔ اور آدم کو درخت سے کھانے سے منع کیا لیکن اس کا ارادہ فرمایا، چنانچہ آدم اس میں واقع ہوئے۔ اس کے برعکس یہ کہ اس نے ابلیس کو سجدے کا حکم دیا لیکن اس کا ارادہ نہیں فرمایا(4)، تو اس نے انکار کر دیا، اور اس کے بارے میں سچے قول میں اشارہ ہوا: {لیکن اللہ نے ان کے اٹھنے کو ناپسند کیا تو انہیں روک دیا} [التوبہ: 46]۔ اگرچہ اس نے ان تمام کو جہاد کا حکم دیا تھا، لیکن اس نے سستی اور سفر سے روکنے والے اسباب پیدا کر دیے، چنانچہ وہ بیٹھ رہے۔

تیسری بات: حضرت علی بن ابی طالب ؓ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: جبرائیل بصر کے دن نبی ﷺ کے پاس آئے اور آپ سے کہا: "اپنے صحابہ کو قیدیوں کے بارے میں اختیار دیں؛ اگر وہ چاہیں

تو قتل، اور اگر چاہیں تو فدیہ، اس شرط پر کہ اگلے سال(5) ان میں سے اتنے ہی لوگ شہید کیے جائیں گے"۔ انہوں نے کہا: "فدیہ، اور ہم میں سے لوگ شہید کر دیے جائیں"۔ اسے ترمذی(6) نے روایت کیا ہے اور کہا: یہ حدیث حسن ہے۔ پس اللہ نے اپنے دوستوں کی شہادت کے ذریعے اپنا وعدہ پورا کیا جب انہیں اختیار دیا گیا اور انہوں نے قتل (شہادت) کو منتخب کیا۔

{اور اللہ ظالموں کو پسند نہیں کرتا} یعنی: مشرکین کو، یعنی: اگرچہ کفار مومنوں کو تکلیف پہنچائیں، وہ انہیں پسند نہیں کرتا، اگرچہ اس نے مومنوں کے لیے درد کی اجازت دی؛ کیونکہ وہ مومنوں سے محبت کرتا ہے۔

---

(1) بخاری کے مطبوعہ نسخے میں: اغر، حافظ ابن حجر نے الفتح 375/7 میں کہا: کشمیہنی کے ہاں اسی طرح غین معجمہ اور را کے ساتھ ہے، اور دوسروں کے ہاں مہملہ (عین) اور زاء کے ساتھ ہے۔ (2) صحیح بخاری (4078)۔ (3) طبرسی نے مجمع البیان 220/2 میں اسی طرح ابو جعفر الباقر ؒ سے روایت کیا ہے۔ (4) نسخوں میں: "اور نہیں چاہا"، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (5) (خ)، (د) اور (م) میں: سال۔ (6) السنن میں (1567)۔

338

Surah Al-Imran: Verses 141 - 142

Allah Almighty's saying: {And that Allah may purify those who believe and destroy the disbelievers (141)}

There are three opinions on this: 'Yumahhisa' (purify): to test. Second: to cleanse, i.e., from their sins. This is based on an omitted genitive. The meaning is: and that Allah may purify the sins of those who believe. This was said by al-Farra (1). Third: 'Yumahhisa' means to extract/purify, and this is the rarest of them (2). Al-Khalil said: It is said: 'mahisa' the rope 'yamhasu mahsan' if its fluff is cut off. From this comes: 'O Allah, purify us of our sins,' meaning: rid us of their punishment. Abu Ishaq al-Zajjaj said (3): I read to Muhammad bin Yazid, on the authority of al-Khalil: 'At-Tamhees' (purification) (4): is extraction/purification. It is said: 'mahasahu yamhasuhu mahsan' if he extracted/purified it. So the meaning according to this is: to test the believers, to reward them and rid them of their sins. {And destroy the disbelievers} means: uproot them with destruction.

Allah Almighty's saying: {Or did you think that you would enter Paradise while Allah has not yet made evident those of you who fight in His cause and made evident those who are steadfast? (142)}

'Am' (Or) is in the sense of 'bal' (nay/rather). It was said: the 'meem' is extra, and the meaning is: Did you think, O you who were defeated on the day of Uhud, that you would enter Paradise just as those who were killed entered and endured the pain of wounds and killing, without following their path and being patient like them? No, until {Allah knows those of you who have strived}, meaning: knowledge of witnessing so that the reward may fall upon it.

The meaning is: and you have not strived, so He would know that from you; for 'lamma' is in the sense of 'lam' (not).

(1) See 'Ma'ani al-Qur'an' by him, 1/235. (2) In 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas, 1/408-409 (the words are from him): And this is the best known of them. (3) In 'Ma'ani al-Qur'an' 1/472, and the author quoted it from him via al-Nahhas in 'Ma'ani al-Qur'an' 1/483-484. (4) In 'Ma'ani al-Qur'an' by al-Zajjaj: 'Al-Mahs'.

३३८

सूरह आल इमरान: आयत १४१ - १४२

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और ताकि अल्लाह ईमान वालों को पाक (शुद्ध) करे और काफ़िरों को मिटा दे (१४१)}

इसमें तीन राय हैं: 'युमहहिस' (शुद्ध करना): परीक्षण करना। दूसरा: पवित्र करना, यानी उनके गुनाहों से। यह एक लुप्त अनुषंगी पर आधारित है। अर्थ है: और ताकि अल्लाह ईमान वालों के गुनाहों को शुद्ध कर दे। यह अल-फर्रा (१) द्वारा कहा गया था। तीसरा: 'युमहहिस' का अर्थ है अलग करना/शुद्ध करना, और यह उनमें सबसे दुर्लभ है (२)। अल-खलील ने कहा: कहा जाता है: 'महसा' रस्सी 'यमहासु महसन' यदि उसके रेशे कट जाएं। इसी से आया है: 'ऐ अल्लाह, हमें हमारे गुनाहों से शुद्ध कर दे,' अर्थ: हमें उनके दंड से मुक्त कर दे। अबू इसहाक अल-जज्जाज ने कहा (३): मैंने मुहम्मद बिन यजीद को अल-खलील के अधिकार पर पढ़कर सुनाया: 'अत-तम्हीस' (शुद्धिकरण) (४): अलग करना/शुद्ध करना है। कहा जाता है: 'महसाहू यमहासुहू महसन' यदि उसने उसे अलग/शुद्ध किया। तो इसके अनुसार अर्थ है: मोमिनों की परीक्षा लेना, उन्हें पुरस्कृत करना और उन्हें उनके गुनाहों से मुक्त करना। {और काफ़िरों को मिटा दे} यानी: विनाश के साथ उन्हें जड़ से उखाड़ फेंकना।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {क्या तुमने यह समझ रखा है कि जन्नत में चले जाओगे, हालाँकि अभी अल्लाह ने यह तो देखा ही नहीं कि तुम में जिहाद करने वाले कौन हैं और न ही उसने सब्र करने वालों को देखा है? (१४२)}

'अम' (क्या/या) यहाँ 'बल' (बल्कि) के अर्थ में है। कहा गया: 'मीम' अतिरिक्त है, और अर्थ है: क्या तुमने सोचा था, ऐ उहुद के दिन हारने वालों, कि तुम जन्नत में वैसे ही प्रवेश करोगे जैसे मारे गए लोग प्रवेश कर गए और उन्होंने घावों और हत्या के दर्द को सहा, बिना उनके रास्ते पर चले और उनके जैसा धैर्य रखे? नहीं, जब तक कि {अल्लाह तुम में से उन लोगों को न जान ले जिन्होंने संघर्ष किया}, अर्थात: प्रत्यक्ष ज्ञान ताकि उस पर प्रतिफल मिल सके।

अर्थ है: और तुमने संघर्ष नहीं किया, ताकि वह तुमसे यह जान सके क्योंकि 'लम्मा' यहाँ 'लम' (नहीं) के अर्थ में है।

(१) उनकी पुस्तक 'मानी अल-कुरान', १/२३५ देखें। (२) अन-नहहास की 'इराब अल-कुरान' १/४०८-४०९ में (शब्द उन्हीं के हैं): और यह उनमें सबसे प्रसिद्ध है। (३) 'मानी अल-कुरान' १/४७२ में, और लेखक ने इसे अन-नहहास के माध्यम से 'मानी अल-कुरान' १/४८३-४८४ में उनसे उद्धृत किया है। (४) अल-जज्जाज की 'मानी अल-कुरान' में: 'अल-महस'।

۳۳۸

سورہ آل عمران: آیات ۱۴۱ - ۱۴۲

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {تاکہ اللہ تعالیٰ ایمان والوں کو پاک (خالص) کر دے اور کافروں کو مٹا دے (۱۴۱)}

اس میں تین اقوال ہیں: 'يُمَحِّصَ' (پاک کر دے): آزمائش کرے۔ دوسرا: پاک کر دے، یعنی ان کے گناہوں سے۔ یہ مضاف کے حذف ہونے پر مبنی ہے۔ معنی ہے: اور تاکہ اللہ ایمان والوں کے گناہوں کو پاک کر دے۔ یہ الفراء (۱) نے کہا۔ تیسرا: 'يُمَحِّصَ' کا معنی 'خالص کرنا' ہے، اور یہ ان میں سب سے غریب (نایاب) قول ہے (۲)۔ الخلیل نے کہا: کہا جاتا ہے: 'مَحَصَ الحبلُ يَمْحَصُ مَحْصاً' جب رسی کے بال کٹ جائیں۔ اسی سے نکلا ہے: 'اے اللہ، ہم سے ہمارے گناہوں کو پاک کر دے،' یعنی: ہمیں ان کی سزا سے چھٹکارا دے۔ ابو اسحاق الزجاج نے کہا (۳): میں نے محمد بن یزید پر الخلیل کے واسطے سے پڑھا: 'التمحيص' (پاک کرنا) (۴): خالص کرنا ہے۔ کہا جاتا ہے: 'مَحَصَه يَمْحَصُه مَحْصاً' جب اس نے اسے خالص کر دیا۔ تو اس قول کے مطابق معنی یہ ہے: تاکہ مومنوں کو آزمائے، انہیں جزا دے اور انہیں ان کے گناہوں سے پاک کرے۔ {اور کافروں کو مٹا دے} یعنی: انہیں ہلاکت کے ذریعے جڑ سے اکھاڑ دے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیا تم یہ خیال کرتے ہو کہ جنت میں چلے جاؤ گے، حالانکہ ابھی اللہ نے تم میں سے جہاد کرنے والوں کو نہیں دیکھا اور نہ ہی صبر کرنے والوں کو دیکھا ہے؟ (۱۴۲)}

«أم» یہاں «بل» کے معنی میں ہے۔ کہا گیا: میم زائدہ ہے، اور معنی یہ ہے: اے احد کے دن شکست کھانے والو، کیا تم نے یہ سمجھ رکھا ہے کہ تم جنت میں اسی طرح داخل ہو جاؤ گے جس

طرح وہ لوگ داخل ہوئے جو شہید ہوئے اور جنہوں نے زخموں اور قتل کی تکلیف پر صبر کیا، بغیر اس کے کہ تم ان کے راستے پر چلو اور ان جیسا صبر کرو؟ نہیں۔ یہاں تک کہ {اللہ تم میں سے ان لوگوں کو جان لے جنہوں نے جہاد کیا}، یعنی: گواہی کا علم تاکہ اس پر جزا مرتب ہو سکے۔

معنی یہ ہے: اور تم نے جہاد نہیں کیا کہ وہ تم سے یہ بات جان لے؛ پس «لما»، «لم» کے معنی میں ہے۔

(۱) ان کی کتاب 'معانی القرآن' ۱/۲۳۵ دیکھیں۔ (۲) النحاس کی 'اعراب القرآن' ۱/۴۰۸-۴۰۹ میں (اور کلام انہی کا ہے): اور یہ ان میں سب سے زیادہ معروف ہے۔ (۳) 'معانی القرآن' ۱/۴۷۲ میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے 'معانی القرآن' ۱/۴۸۳-۴۸۴ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۴) الزجاج کی 'معانی القرآن' میں: 'المَحْص'۔

Page 339 Surah Al-Imran: Verses 142 - 143

Sibawayh distinguished between "lam" and "lamma" (1). He claimed that "lam yaf'al" (he did not do) is the negation of "fa'ala" (he did), while "lamma yaf'al" (he has not yet done) is the negation of "qad fa'ala" (he has already done). "{And that He may know the steadfast}" is in the accusative case (mansub) due to an implied "an", according to Al-Khalil. Al-Hasan and Yahya ibn Ya'mur recited it as "ya'lami al-sabirin" in the jussive case (jazm) as a coordination (2). It was also recited in the nominative case (raf') as a disconnected sentence, i.e., "and He knows." Abd al-Warith narrated this recitation from Abu 'Amr (3). Al-Zajjaj said (4): The 'waw' here has the meaning of 'hatta' (until), i.e., God has not yet known those who strived among you until He knows their patience, as mentioned previously.

His, the Exalted, saying: {And you certainly used to wish for death before you encountered it, so you have [now] seen it while you were looking on. (143)} His, the Exalted, saying: {And you certainly used to wish for death} means: martyrdom, before you encountered it. Al-A'mash recited it as: "before you meet it" (5), meaning: before the killing. It was said: before you encounter the causes of death. That is because many of those who did not attend (6) Badr were wishing for a day in which there would be fighting. But when the day of Uhud came, they were defeated, and among them were those who persevered until they were killed (7). Among them was Anas ibn al-Nadr, the uncle of Anas ibn Malik. When the Muslims were exposed, he said: "O Allah, I declare to You my innocence of what these people have done." He then engaged in the fighting and said: "Hah! Indeed, it is the scent of Paradise! I truly find it." He went on until he was martyred. Anas said: "We did not recognize him except by his fingertips, and we found on him eighty-some wounds." And regarding him and...

Footnotes: (1) See Al-Kitab 4/220 and 223. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/409. The author quoted Sibawayh's previous statement from him. Al-Hasan's recitation was mentioned by Ibn Khalawayh in 'Al-Qira'at al-Shadhdhah' p. 22. (3) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 22. (4) See Ma'ani al-Qur'an by him 1/472. (5) We did not find anyone who attributed this recitation to al-A'mash other than the author. Ibn Khalawayh attributed it in 'Al-Qira'at al-Shadhdhah' p. 22 to Yahya, Ibrahim, and al-Zuhri, and Ibn Jinni attributed it in 'al-Muhtasib' 1/167 to Ibrahim alone. (6) In (m): "yahduru" (plural). (7) See Tafsir al-Tabari 6/93.

पृष्ठ ३३९ सूरह आल इमरान: आयत १४२ - १४३

सिबवैह ने "लम" और "लम्मा" (१) के बीच अंतर किया। उन्होंने दावा किया कि "लम यफ'अल" (उसने नहीं किया) "फ'अला" (उसने किया) का निषेध है, और "लम्मा यफ'अल" (उसने अभी तक नहीं किया) "क़द फ'अला" (वह कर चुका है) का निषेध है। "{और ताकि वह धैर्यवानों को जान ले}" अल-खलील के अनुसार एक अंतर्निहित "अन" के कारण कर्म कारक (मंसूब) में है। अल-हसन और याह्या इब्न या'मुर ने इसे समन्वय के रूप में जज़्म (मजमून) के साथ "य'लमि अस-साबिरीन" पढ़ा (२)। इसे विच्छेदित वाक्य के रूप में रफ़' (पेश) के साथ भी पढ़ा गया है, यानी "और वह जानता है।" अब्द अल-वारिस ने अबू अम्र से इस पाठ को सुनाया (३)। अल-ज़ज्जाज ने कहा (४): यहाँ 'वाव' का अर्थ 'हत्ता' (जब तक) है, यानी: अल्लाह ने अभी तक तुम में से उन लोगों को नहीं जाना जिन्होंने जिहाद किया, जब तक कि वह उनके धैर्य को न जान ले, जैसा कि पहले बताया जा चुका है।

अल्लाह तआला का कथन: {और तुम मौत की कामना करते थे इससे पहले कि तुम उसका सामना करो, तो अब तुमने उसे देख लिया है जबकि तुम देख रहे थे। (१४३)} अल्लाह तआला का कथन: {और तुम मौत की कामना करते थे} अर्थात: शहादत की, इससे पहले कि तुम उसका सामना करो। अल-अ'मश ने इसे पढ़ा: "इससे पहले कि तुम उससे मिलो" (५) अर्थात: कत्ल से पहले। यह भी कहा गया है: मौत के कारणों का सामना करने से पहले। ऐसा इसलिए है क्योंकि बहुत से लोग जो बद्र में उपस्थित नहीं थे (६), वे ऐसे दिन की कामना कर रहे थे जिसमें युद्ध हो। फिर जब उहुद का दिन आया, तो वे हार गए, और उनमें से कुछ ऐसे थे जिन्होंने धैर्य रखा यहाँ तक कि वे मारे गए (७)। उनमें अनस इब्न अल-नज़र भी थे, जो अनस इब्न मालिक के चाचा थे। जब मुसलमान पीछे हट गए, तो उन्होंने कहा: "हे अल्लाह, ये लोग जो लाए हैं, मैं उससे तेरे सामने अपनी बेगुनाही जाहिर करता हूँ।" फिर वे लड़ाई में कूद पड़े और कहा: "वाह! वास्तव में, यह जन्नत की खुशबू है! मैं इसे पा रहा हूँ।" वे आगे बढ़ते रहे यहाँ तक कि शहीद हो गए। अनस ने कहा: "हमने उन्हें केवल उनकी उंगलियों के पोरों से पहचाना, और हमने उनके शरीर पर अस्सी से अधिक घाव पाए।" और उनके बारे में और...

फुटनोट्स: (१) अल-किताब ४/२२० और २२३ देखें। (२) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान १/४०९। लेखक ने उनसे सिबवैह का पिछला कथन उद्धृत किया। अल-हसन का पाठ इब्न खलवैह ने 'अल-किरात अल-शाज्जाह' पृ. २२ में दिया है। (३) अल-किरात अल-शाज्जाह पृ. २२। (४) उनके द्वारा मानी अल-कुरान १/४७२ देखें। (५) लेखक के अलावा हमें कोई ऐसा नहीं मिला जिसने इस पाठ को अल-अ'मश से जोड़ा हो। इब्न खलवैह ने 'अल-किरात अल-शाज्जाह' पृ. २२ में इसे याह्या, इब्राहिम और

अल-ज़ुहरी से जोड़ा है, और इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतसिब' १/१६७ में इसे अकेले इब्राहिम से जोड़ा है। (६) (म) में: उपस्थित हों (बहुवचन)। (७) तफ़्सीर अल-तबरी ६/९३ देखें।

صفحہ ۳۳۹ سورہ آل عمران: آیات ۱۴۲ - ۱۴۳

سیبویہ نے «لم» اور «لما» کے درمیان فرق کیا ہے (۱)، ان کا خیال ہے کہ «لم یفعل» فعل ماضی «فَعَل» کی نفی ہے، اور «لما یفعل» فعل ماضی قریب «قد فَعَل» کی نفی ہے۔ ﴿وَيَعْلَمَ الصَّٰبِرِينَ﴾ خلیل کے نزدیک ایک پوشیدہ "ان" کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے۔ حسن اور یحییٰ بن یعمر نے اسے عطف کی بنا پر جزم کے ساتھ «یَعْلَمِ الصَّابرین» پڑھا ہے (۲)۔ اور اسے جملہ منقطعہ کے طور پر حالتِ رفع میں بھی پڑھا گیا ہے، یعنی: "اور وہ جانتا ہے"۔ عبد الوارث نے ابو عمرو سے یہ قرات روایت کی ہے (۳)۔ زجاج نے کہا ہے (۴): یہاں 'واؤ' «حتی» کے معنی میں ہے، یعنی: اور اللہ نے ابھی تک تم میں سے جہاد کرنے والوں کو نہیں جانا یہاں تک کہ وہ ان کے صبر کو جان لے، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَقَدْ كُنتُمْ تَمَنَّوْنَ الْمَوْتَ مِن قَبْلِ أَن تَلْقَوْهُ فَقَدْ رَأَيْتُمُوهُ وَأَنتُمْ تَنظُرُونَ (١٤٣)﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَقَدْ كُنْتُمْ تَمَنَّوْنَ الْمَوْتَ﴾ یعنی: شہادت، اس سے پہلے کہ تم اس کا سامنا کرو۔ اعمش نے اسے «من قبل أن تُلاقُوه» پڑھا ہے (۵) یعنی: قتل سے پہلے۔ اور کہا گیا: موت کے اسباب سے ملنے سے پہلے۔ اور یہ اس لیے کہ بہت سے لوگ جو (غزوہ) بدر میں حاضر نہ ہوئے تھے (۶)، وہ ایسے دن کی تمنا کرتے تھے جس میں لڑائی ہو، پھر جب احد کا دن آیا تو وہ بھاگ کھڑے ہوئے، اور ان میں سے بعض وہ تھے جنہوں نے ثابت قدمی دکھائی یہاں تک کہ وہ شہید ہو گئے (۷)۔ ان میں انس بن نضر بھی تھے جو انس بن مالک کے چچا تھے، انہوں نے جب دیکھا کہ مسلمان منتشر ہو گئے ہیں تو کہا: اے اللہ! میں تیرے حضور ان لوگوں کے طرزِ عمل سے برات کا اظہار کرتا ہوں، اور وہ لڑائی میں کود پڑے اور کہا: واہ! یہ تو جنت کی خوشبو ہے! میں اسے پا رہا ہوں۔ اور وہ آگے بڑھتے گئے یہاں تک کہ شہید ہو گئے۔ انس کہتے ہیں: ہم نے انہیں صرف ان

کے پوروں سے پہچانا، اور ہم نے ان کے جسم پر اسی سے زائد زخم پائے۔ اور ان کے اور... کے بارے میں

حواشی: (۱) دیکھئے الکتاب ۴ / ۲۲۰ اور ۲۲۳۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۱ / ۴۰۹۔ مصنف نے ان سے سیبویہ کا سابقہ قول نقل کیا ہے۔ اور حسن کی قرات ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ۲۲ میں نقل کی ہے۔ (۳) القراءات الشاذہ ص ۲۲۔ (۴) دیکھئے ان کی کتاب معانی القرآن ۱ / ۴۷۲۔ (۵) ہم نے مصنف کے علاوہ کسی اور کو نہیں پایا جس نے یہ قرات اعمش کی طرف منسوب کی ہو، ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ۲۲ میں اسے یحییٰ، ابراہیم اور زہری کی طرف منسوب کیا ہے، اور ابن جنی نے المحتسب ۱ / ۱۶۷ میں اسے صرف ابراہیم کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۶) نسخہ (م) میں: یحضروا۔ (۷) دیکھئے تفسیر طبری ۶ / ۹۳۔

340 Surah Al-Imran: Verses 143 - 144 Its like was revealed: "Among the believers are men who have been true to their covenant with Allah" (1) [Al-Ahzab: 23]. The verse is a reproach regarding those who retreated, especially since some of them had urged the Prophet ﷺ to go out from Madinah, as will be discussed later. The Muslims' wish for death refers to wishing for martyrdom based on steadfastness and patience in Jihad, not for the disbelievers to kill them (2); because that is sin and disbelief, and it is not permissible to intend sin. Accordingly, the Muslims' request for Allah to grant them martyrdom is understood as asking for patience in Jihad, even if it leads to being killed. His Almighty's saying: "while you were looking" Al-Akhfash said (3): It is a repetition for emphasis of His saying: "you had indeed seen it", like: "nor a bird that flies with its two wings" [Al-An'am: 38]. It was also said: it means: you were sharp-sighted with no defects in your eyes, as you say: I have seen so-and-so, and there is no defect (4) in your eyes; meaning: you saw it with true vision, and this relates back to the meaning of emphasis. Some said: "while you were looking" at Muhammad ﷺ. In the verse there is an ellipsis, meaning: you had indeed seen it while you were looking, so why did you retreat (5)? His Almighty's saying: "Muhammad is no more than a messenger; many messengers have passed away before him. If he dies or is killed, will you then turn back on your heels? And whoever turns back on his heels will not harm Allah in the least. And Allah will reward the grateful. (144)" It contains five issues: The first: It is narrated that it was revealed because of the Muslims' defeat on the day of Uhud when Satan cried out: "Indeed...

---

(1) Narrated by Ahmad (13015), Al-Bukhari (2805), and Muslim (1903) in a similar manner. His saying: "Iyhan", did not appear in (d) and (z), and in Ahmad, Al-Bukhari, and Muslim: "Wahan", which is a word of tenderness and longing; see Nawawi's commentary on Muslim 13/48. (2) The word: "for them", is not in (z). (3) See Ma'ani al-Qur'an for him 1/421-422. (4) In (z): "pain". (5) See Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 1/473, and Zad al-Masir 1/468-469.

340 सूरह अल-इमरान: आयत 143 - 144 इसके समान अवतरित हुआ: "ईमान वालों में से ऐसे पुरुष हैं जिन्होंने अल्लाह से किए गए अपने वादे को सच कर दिखाया" (1) [अल-अहज़ाब: 23]। यह आयत उन लोगों के लिए एक उलाहना (डांट) है जो पीछे हट गए थे, विशेष रूप से इसलिए क्योंकि उनमें से कुछ ने पैगंबर ﷺ को मदीना से बाहर निकलने के लिए प्रेरित किया था, जैसा कि बाद में आएगा। मुसलमानों की मौत की तमन्ना का अर्थ है जिहाद में दृढ़ता और धैर्य पर आधारित शहादत की कामना करना, न कि काफिरों द्वारा उन्हें मारे जाने की (2); क्योंकि यह पाप और कुफ्र है, और पाप की इच्छा करना जायज नहीं है। तदनुसार, अल्लाह से शहादत प्रदान करने की मुसलमानों की प्रार्थना को जिहाद में धैर्य मांगने के रूप में समझा जाता है, भले ही इसके परिणामस्वरूप मृत्यु हो जाए। अल्लाह का कथन: "जब तुम देख रहे थे" अल-अखफ़श ने कहा (3): यह उनके कथन पर जोर देने के लिए दोहराव है: "तुमने उसे देखा था", जैसे: "न कोई पक्षी जो अपने दो पंखों से उड़ता है" [अल-अनअम: 38]। यह भी कहा गया: इसका अर्थ है: तुम देख रहे थे और तुम्हारी आँखों में कोई दोष नहीं था, जैसा कि तुम कहते हो: मैंने ऐसा-ऐसा देखा है, और तुम्हारी आँखों में कोई दोष (4) नहीं है; यानी: आपने इसे सच्ची दृष्टि से देखा, और यह जोर देने के अर्थ की ओर वापस जाता है। कुछ ने कहा: "जब तुम देख रहे थे" मुहम्मद ﷺ को। आयत में एक छिपा हुआ अर्थ है, यानी: तुमने उसे देखा था जब तुम देख रहे थे, तो तुम पीछे क्यों हटे (5)? अल्लाह का कथन: "मुहम्मद तो बस एक रसूल हैं, उनसे पहले भी बहुत-से रसूल गुज़र चुके हैं। तो क्या यदि उनकी मृत्यु हो जाए या वे शहीद कर दिए जाएँ तो तुम अपनी एड़ियों के बल फिर जाओगे? और जो कोई अपनी एड़ियों के बल फिर जाएगा, वह अल्लाह का कुछ भी नहीं बिगाड़ सकेगा। और अल्लाह कृतज्ञों को बदला देगा। (144)" इसमें पाँच मसले हैं: पहला: यह रिवायत है कि यह उहुद के दिन मुसलमानों की हार के कारण उतरी थी जब शैतान ने पुकारा: "निश्चित रूप से...

---

(1) इसे अहमद (13015), बुखारी (2805) और मुस्लिम (1903) ने इसी तरह रिवायत किया है। उनका कथन: "इयहन", (द) और (ज़) में नहीं आया, और अहमद, बुखारी और मुस्लिम में: "वाहन", जो कोमलता और लालसा का शब्द है; मुस्लिम 13/48 पर नववी की व्याख्या देखें। (2) शब्द: "उनके लिए", (ज़) में नहीं है। (3) उनके लिए मानी अल-कुरान 1/421-422 देखें। (4) (ज़) में: "दर्द"। (5) अज़-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 1/473, और ज़ाद अल-मसीर 1/468-469 देखें।

340 سورہ آل عمران: آیات 143 - 144 اس کی مثل نازل ہوا: ﴿مومنوں میں سے ایسے مرد ہیں جنہوں نے اللہ سے کیے ہوئے اپنے عہد کو سچ کر دکھایا﴾ (1) [الاحزاب: 23]۔ یہ آیت ان لوگوں کے بارے میں عتاب (ڈانٹ) ہے جو پسپا ہو گئے تھے، خاص طور پر اس لیے کہ ان میں سے بعض نے نبی ﷺ کو مدینہ سے نکلنے پر آمادہ کیا تھا، جیسا کہ آگے آئے گا۔ مسلمانوں کی موت کی تمنا کا مطلب جہاد میں ثابت قدمی اور صبر پر مبنی شہادت کی تمنا ہے، نہ کہ کافروں کا انہیں قتل کرنا (2)؛ کیونکہ یہ گناہ اور کفر ہے، اور گناہ کا ارادہ کرنا جائز نہیں ہے۔ اسی بنا پر، اللہ سے شہادت مانگنے کی مسلمانوں کی درخواست کو جہاد میں صبر مانگنے کے طور پر سمجھا جاتا ہے، چاہے اس کا انجام قتل ہونا ہی کیوں نہ ہو۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ﴾ (جبکہ تم دیکھ رہے تھے) الاخفش نے کہا (3): یہ اللہ کے اس قول کی تاکید کے لیے تکرار ہے: "تم نے اسے دیکھ لیا تھا"، جیسے: ﴿وَلَا طَيْرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ﴾ (اور نہ کوئی پرندہ جو اپنے دو پروں سے اڑتا ہے) [الانعام: 38]۔ یہ بھی کہا گیا: اس کا مطلب ہے: تم بصارت والے تھے، تمہاری آنکھوں میں کوئی نقص نہیں تھا، جیسے تم کہتے ہو: میں نے فلاں فلاں چیز دیکھی ہے، اور تمہاری آنکھوں میں کوئی نقص (4) نہیں ہے؛ یعنی: تم نے اسے حقیقی طور پر دیکھا، اور یہ تاکید کے معنی کی طرف لوٹتا ہے۔ بعض نے کہا: "جبکہ تم دیکھ رہے تھے" محمد ﷺ کو۔ آیت میں ایک پوشیدہ مفہوم ہے، یعنی: تم نے اسے دیکھا تھا جبکہ تم دیکھ رہے تھے، تو تم کیوں پسپا ہوئے (5)؟ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ أَفَإِيْن مَاتَ أَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلَىٰ أَعْقَابِكُمْ وَمَنْ يَنْقَلِبْ عَلَىٰ عَقِبَيْهِ فَلَنْ يَضُرَّ اللهَ شَيْئًا وَسَيَجْزِي اللهُ الشَّاكِرِينَ (١٤٤)﴾ (اور محمد ﷺ نہیں ہیں مگر ایک رسول، ان سے پہلے بہت سے رسول گزر چکے ہیں۔ تو کیا اگر وہ انتقال فرما جائیں یا شہید کر دیے جائیں، تو تم الٹے پاؤں پھر جاؤ گے؟ اور جو شخص الٹے پاؤں پھر جائے گا، وہ اللہ کو ہرگز

کچھ نقصان نہیں پہنچا سکے گا۔ اور اللہ شکر گزاروں کو بدلہ عطا فرمائے گا۔) اس میں پانچ مسائل ہیں: پہلا: مروی ہے کہ یہ غزوۂ احد کے دن مسلمانوں کی پسپائی کی وجہ سے نازل ہوئی جب شیطان نے چیخ کر کہا: "یقیناً...

---

(1) اسے احمد (13015)، بخاری (2805) اور مسلم (1903) نے اسی طرح روایت کیا ہے۔ ان کا قول: "ایهاً"، (د) اور (ظ) میں نہیں آیا، اور احمد، بخاری اور مسلم میں: "واهاً"، جو کہ شفقت اور تڑپ کا لفظ ہے؛ مسلم پر نووی کی شرح 13/48 دیکھیں۔ (2) لفظ: "لہم"، (ظ) میں نہیں ہے۔ (3) ان کے لیے معانی القرآن 1/421-422 دیکھیں۔ (4) (ظ) میں: "درد"۔ (5) الزجاج کی معانی القرآن 1/473، اور زاد المسیر 1/468-469 دیکھیں۔

٣٤١ Surah Ali 'Imran: Verse 144

"Muhammad was killed" (1).

Atiyah al-Awfi said: Some people said, "Muhammad has been afflicted (killed), so give yourselves up to them, for they are your brothers." Others said, "If Muhammad has been afflicted, will you not proceed upon what your Prophet proceeded upon until you join him?" Then Allah Almighty revealed regarding that: {Muhammad is not but a messenger. [Other] messengers have passed on before him...} up to His saying: {So Allah gave them the reward of this world} (2).

And "Ma" is negative, and what follows it is a subject and predicate, and the grammatical action of "ma" is nullified.

And Ibn Abbas read: "قد خَلَتْ مِن قبله رُسُلٌ" (messengers have passed away before him) without the definite article 'alif and lam' (3). Thus, Allah Almighty made known in this verse that messengers do not remain among their people forever, and that it is obligatory to hold fast to what the messengers brought, even if the messenger is lost through death or killing.

And He honored His Prophet ﷺ and described him with two names derived from his name: Muhammad and Ahmad (4). The Arabs say: A man who is "Mahmud" (praised) and "Muhammad" (highly praised) when his praiseworthy qualities are many. The poet said:

To the glorious, the chief, the generous, the highly praised.

And this has already been mentioned in Al-Fatiha (5).\n And Abbas bin Mirdas said: O Seal of the Prophets, indeed you are a messenger ** with the truth (6), all the guidance of the path is your guidance. Indeed, God built upon you love ** among His creation, and named you Muhammad (7).

---

(1) Narrated by al-Tabari (6/103) from the statement of al-Dahhak in a similar manner, and (6/116) from the statement of Ibn Zayd, and it will come on page 364 of this volume within a long Hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (2) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi, p. 120. (3) See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas (1/409), and Ibn Jinni mentioned the recitation in Al-Muhtasab (1/168), and attributed it to Jittan ibn Abdullah, and said: Likewise it is in the Mushaf of Ibn Mas'ud. (4) See Tafsir al-Baghawi (1/358). (5) (1/205), and the poet is al-A'sha Maymun bin Qays. (6) In (M):

with goodness. (7) Al-Suhayli mentioned these two verses in Al-Rawd al-Unuf (4/131), within a poem recited by Abbas bin Mirdas on the day of Hunayn.

३४१ सूरह आल इमरान: आयत 144

"मुहम्मद मारे गए" (1)।

अतिया अल-औफ़ी ने कहा: तो कुछ लोगों ने कहा: मुहम्मद विपत्ति का शिकार हो गए हैं (मारे गए हैं), इसलिए अपने आप को उनके हवाले कर दो, क्योंकि वे तुम्हारे भाई ही हैं। और कुछ ने कहा: यदि मुहम्मद विपत्ति का शिकार हो गए हैं, तो क्या तुम उस पर आगे नहीं बढ़ोगे जिस पर तुम्हारे नबी चले थे यहाँ तक कि तुम उनसे जा मिलो? तो अल्लाह तआला ने इस बारे में नाज़िल फ़रमाया: {और मुहम्मद केवल एक रसूल हैं, उनसे पहले भी बहुत से रसूल गुज़र चुके हैं...} उसके इस कथन तक: {तो अल्लाह ने उन्हें दुनिया का बदला दिया} (2)।

और "मा" निषेधवाचक (नकारात्मक) है, और उसके बाद जो है वह मुब्तदा (विषय) और ख़बर (विधेय) है, और "मा" का कार्य समाप्त हो गया है।

और इब्न अब्बास ने पढ़ा: "قد خَلَتْ مِن قبله رُسُلٌ" (उनसे पहले रसूल गुज़र चुके हैं) बिना अलिफ़ और लाम के(3)। तो अल्लाह तआला ने इस आयत में सूचित किया कि रसूल अपनी कौम में हमेशा रहने वाले नहीं हैं, और यह कि रसूल जो कुछ लेकर आए हैं उसे थामे रखना वाजिब है; चाहे रसूल मृत्यु या हत्या के कारण मौजूद न रहें।

और उसने अपने नबी ﷺ का सम्मान किया और उन्हें उनके नाम से निकले दो नामों से विभूषित किया: मुहम्मद और अहमद (4)। अरब कहते हैं: एक व्यक्ति "महमूद" और "मुहम्मद" है: जब उसके प्रशंसनीय गुण बहुत अधिक हों। कवि ने कहा:

उस गौरवशाली, सरदार, उदार, प्रशंसित की ओर।

और यह अल-फ़ातिहा में गुज़र चुका है (5)।

और अब्बास बिन मिरदास ने कहा: हे नबियों के मुहर (अंतिम नबी), आप भेजे गए हैं ** सत्य के साथ (6), मार्ग का सारा मार्गदर्शन आपका ही मार्गदर्शन है। बेशक ईश्वर ने आप पर अपनी रचना में ** प्रेम का निर्माण किया, और आपका नाम मुहम्मद रखा (7)।

---

(1) इसे अल-तबरी ने 6/103 में अल-दह्हाक के कथन से इसी तरह उद्धृत किया है, और 6/116 में इब्न ज़ैद के कथन से, और यह इस खंड के पृष्ठ 364 पर इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की एक

लंबी हदीस के अंतर्गत आएगा। (2) असबाब अल-नुज़ूल, अल-वाहिदी, पृष्ठ 120। (3) देखिए इराब अल-कुरान, अल-नह्हास 1/409, और इब्न जिन्नी ने अल-मुह्तसब 1/168 में इस किरात (पाठ) का उल्लेख किया है, और इसे जित्तान इब्न अब्दुल्ला से सम्बद्ध किया है, और कहा: इसी तरह यह इब्न मसूद के मुसहफ में भी है। (4) देखिए तफ़्सीर अल-बग़वी 1/358। (5) 1/205, और कवि अल-अअशा मैमून बिन क़ैस हैं। (6) (म) में: भलाई के साथ। (7) अल-सुहैली ने इन दो छंदों का उल्लेख अल-रौद अल-उनुफ़ 4/131 में किया है, अब्बास बिन मिरदास द्वारा हुनैन के दिन कही गई एक कविता के अंतर्गत।

٣٤١ سورہ آل عمران: آیت ١٤٤

"محمد شہید ہو گئے" (1)۔

عطیہ العوفی نے کہا: کچھ لوگوں نے کہا: محمد (ﷺ) شہید ہو گئے ہیں، پس اپنے ہاتھ ان کے ہاتھوں میں دے دو (اطاعت کر لو)، کیونکہ وہ تمہارے بھائی ہی ہیں۔ اور بعض نے کہا: اگر محمد (ﷺ) شہید ہو گئے ہیں؛ تو کیا تم اس راستے پر نہیں چلو گے جس پر تمہارے نبی چلے یہاں تک کہ تم ان سے جا ملو؟ تو اللہ تعالیٰ نے اس بارے میں نازل فرمایا: ﴿وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِهِ الرُّسُلُ﴾ (اور محمد نہیں ہیں مگر ایک رسول، ان سے پہلے بہت سے رسول گزر چکے ہیں) اس کے اس قول تک: ﴿فَآتَاهُمُ اللَّهُ ثَوَابَ الدُّنْيَا﴾ (پس اللہ نے انہیں دنیا کا ثواب عطا فرمایا) (2)۔

اور "ما" نافیہ ہے، اور اس کے بعد ابتداء اور خبر ہے، اور "ما" کا عمل باطل ہو گیا ہے۔

اور ابن عباس نے پڑھا: "قد خَلَتْ مِن قبله رُسُلٌ" بغیر الف اور لام کے (3)۔ پس اللہ تعالیٰ نے اس آیت میں یہ بتلا دیا کہ رسول اپنی قوم میں ہمیشہ باقی رہنے والے نہیں ہیں، اور یہ کہ رسول جو کچھ لے کر آئے ہیں اس پر قائم رہنا واجب ہے؛ خواہ رسول موت یا قتل کی وجہ سے موجود نہ رہیں۔

اور اس نے اپنے نبی ﷺ کو عزت بخشی اور آپ کو آپ کے نام سے مشتق دو ناموں سے نوازا: محمد اور احمد (4)، عرب کہتے ہیں: رجل مَحْمُودٌ ومُحَمَّدٌ: جب اس کی پسندیدہ خصلتیں بہت زیادہ ہوں، شاعر نے کہا:

إلى الماجِدِ القَرْمِ الجَوَادِ المُحَمَّدِ (اس بزرگ، سردار، سخی، تعریف کیے گئے کی طرف)۔

اور یہ الفاتحہ میں گزر چکا ہے (5)۔

اور عباس بن مرداس نے کہا: اے نبیوں کے خاتم! بیشک آپ بھیجے گئے ہیں ** حق کے ساتھ (6)، راستے کی ہر ہدایت آپ ہی کی ہدایت ہے۔ بیشک الٰہ نے اپنی مخلوق میں آپ پر ** محبت کی بنیاد رکھی، اور آپ کا نام محمد رکھا (7)۔

---

(1) اسے الطبری نے 6/103 میں الضحاک کے قول سے اسی طرح تخریج کیا ہے، اور 6/116 میں ابن زید کے قول سے، اور یہ اسی جلد کے ص 364 پر ابن عباس رضی اللہ عنہما کی ایک لمبی حدیث کے ضمن میں آئے گا۔ (2) اسباب النزول للواحدی ص ۱۲۰۔ (3) دیکھئے اعراب القرآن للنحاس 4/409، اور ابن جنی نے المحتسب 1/168 میں اس قرات کا ذکر کیا ہے، اور اسے جطان بن عبداللہ کی طرف منسوب کیا ہے، اور کہا: اسی طرح یہ ابن مسعود کے مصحف میں ہے۔ (4) دیکھئے تفسیر البغوی 1/358۔ (5) 1/205، اور شاعر الاعشی میمون بن قیس ہے۔ (6) (م) میں: بالخیر (خیر کے ساتھ)۔ (7) ان دو شعروں کا ذکر السہیلی نے الروض الانف 4/131 میں کیا ہے، اس قصیدے کے ضمن میں جو عباس بن مرداس نے حنین کے دن کہا تھا۔

342 Surah Al-Imran: Verse 144

So this verse is part of the completion of the rebuke of those who were defeated; meaning: they should not have been defeated even if Muhammad were killed, for prophethood does not ward off death, and religions do not vanish with the death of prophets. And Allah knows best. Second: This verse is the clearest evidence of the courage and boldness (1) of Al-Siddiq [Abu Bakr], for courage is boldness, and its definition (2) is the steadfastness of the heart when calamities occur. And there is no calamity greater than the death of the Prophet ﷺ - as previously explained in [Surah] "Al-Baqarah" (3) - thus his courage and knowledge became apparent then. People said: The Messenger of Allah ﷺ did not die, including Umar; Uthman was struck dumb; Ali went into hiding; and the situation became turbulent. Al-Siddiq clarified it with this verse upon his arrival from his dwelling in As-Sunh, [as in] the hadith. This is also in Al-Bukhari (4). And in "Sunan" Ibn Majah, narrated from Aisha, she said: When the Messenger of Allah ﷺ passed away, Abu Bakr was with his wife, the daughter of Kharija, in Al-Awali. People began saying: The Prophet ﷺ did not die, it is only some of what used to happen to him during revelation. Then Abu Bakr came, uncovered his [the Prophet's] face, kissed him between his eyes, and said: You are too noble in the sight of Allah for Him to make you die twice. By Allah, the Messenger of Allah ﷺ has died. Umar was in a corner of the mosque (5) saying: By Allah, the Messenger of Allah ﷺ has not died, and he will not die until he cuts off the hands and feet of many hypocrites. Then Abu Bakr stood up, ascended the pulpit, and said: Whoever used to worship Allah, then Allah is Alive and does not die, and whoever used to worship Muhammad, then Muhammad has died, {Muhammad is not but a messenger. [Other] messengers have passed on before him. So if he was to die or be killed, would you turn back on your heels [to unbelief]? And he who turns back on his heels will never harm Allah at all; and Allah will reward the grateful.} Umar said: It was as if (6) I had never recited it until that day (7).

---

(1) In (Kh): and his boldness, both mean the same. (2) In (D) and (Kh): its limit, and in (M): for courage and boldness are both..., and the established text is from (Zha). (3) 2/466 - 467. (4) Sahih al-Bukhari (1241) and (1242), and it is from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her), and see Musnad Ahmad (25841) and his saying: in As-Sunh; Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Fath 3/115: these are the dwellings of Banu al-Harith ibn al-Khazraj, and Abu Bakr was married among them. (5) His saying: the mosque, is not in the manuscripts, and they established it from (M) and Sunan Ibn

Majah. (6) In the handwritten copies: so as if I, and the established text is from (M) and Sunan Ibn Majah. (7) Sunan Ibn Majah (1627).

342 सूरा आल इमरान: आयत 144

अतः यह आयत हारने वालों के साथ डांट-फटकार का समापन है, अर्थात: उन्हें हार नहीं माननी चाहिए थी चाहे मुहम्मद ﷺ की हत्या ही क्यों न कर दी गई होती, क्योंकि पैग़म्बरी मौत को नहीं टालती और पैग़म्बरों की मृत्यु के साथ धर्म समाप्त नहीं होते। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। दूसरा: यह आयत अस-सिद्दीक [अबू बक्र] के साहस और निर्भीकता (1) का सबसे स्पष्ट प्रमाण है, क्योंकि साहस निर्भीकता है, और इसकी परिभाषा (2) विपत्तियों के आने पर दिल की स्थिरता है। और नबी ﷺ की मृत्यु से बड़ी कोई विपत्ति नहीं है - जैसा कि पहले "अल-बक़रह" (3) में स्पष्ट किया गया है - तो उस समय उनका साहस और ज्ञान प्रकट हुआ। लोगों ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ की मृत्यु नहीं हुई है, जिनमें उमर भी शामिल थे; उस्मान अवाक रह गए; अली छिप गए; और मामला अशांत हो गया। अस-सिद्दीक ने अस-सुन्ह में अपने निवास से आने पर इस आयत के साथ इसे स्पष्ट किया, हदीस के अनुसार। बुखारी (4) में भी ऐसा ही है। और "सुनन" इब्न माजाह में आयशा से वर्णित है, उन्होंने कहा: जब अल्लाह के रसूल ﷺ का निधन हुआ, तो अबू बक्र अल-अवाली में अपनी पत्नी, खारिजा की बेटी के पास थे। लोग कहने लगे: नबी ﷺ की मृत्यु नहीं हुई है, यह केवल वही है जो उन्हें वह्य (रहस्योद्घाटन) के समय होता था। फिर अबू बक्र आए, उनका चेहरा खोला, उनकी आँखों के बीच चूमा और कहा: आप अल्लाह के पास इतने सम्माननीय हैं कि वह आपको दो बार मौत नहीं देगा। अल्लाह की कसम, अल्लाह के रसूल ﷺ की मृत्यु हो गई है। उमर मस्जिद के एक कोने में (5) कह रहे थे: अल्लाह की कसम, अल्लाह के रसूल ﷺ की मृत्यु नहीं हुई है, और वह तब तक नहीं मरेंगे जब तक कि वह कई मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) के हाथ और पैर नहीं काट देते। फिर अबू बक्र खड़े हुए, मिंबर पर चढ़े और कहा: जो कोई अल्लाह की इबादत करता था, तो अल्लाह जीवित है और कभी नहीं मरता, और जो कोई मुहम्मद की इबादत करता था, तो मुहम्मद की मृत्यु हो गई है, {और मुहम्मद एक रसूल ही तो हैं। उनसे पहले भी बहुत से रसूल गुज़र चुके हैं। तो क्या यदि उनकी मृत्यु हो जाए या वे शहीद कर दिए जाएँ तो तुम अपनी एड़ियों के बल फिर जाओगे? और जो कोई अपनी एड़ियों के बल फिरेगा, वह अल्लाह का कुछ न बिगाड़ सकेगा; और अल्लाह शुक्रगुज़ार रहने वालों को बदला देगा}। उमर ने कहा: ऐसा लगा (6) जैसे मैंने उस दिन से पहले इसे कभी पढ़ा ही नहीं था (7)।

---

(1) (ख़) में: और उनकी निर्भीकता, दोनों का अर्थ एक ही है। (2) (द) और (ख़) में: इसकी सीमा, और (म) में: क्योंकि साहस और निर्भीकता दोनों..., और पुष्ट पाठ (ज़ा) से है। (3) 2/ 466 - 467। (4)

सहीह बुखारी (1241) और (1242), और यह आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से है, और मुसनद अहमद (25841) देखें और उनका कहना: अस-सुन्ह में; हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-फ़तह 3/115 में कहा है: ये बनू अल-हारिस इब्न अल-खज़रज के घर हैं, और अबू बक्र का विवाह उनमें हुआ था। (5) उनका कहना: मस्जिद, प्रतियों में नहीं है, और उन्होंने इसे (म) और सुनन इब्न माजाह से पुष्ट किया है। (6) हस्तलिखित प्रतियों में: तो मानो मैं, और पुष्ट पाठ (म) और सुनन इब्न माजाह से है। (7) सुनन इब्न माजाह (1627)।

342 سورة آل عمران: آیت 144

پس یہ آیت شکست خوردہ لوگوں کے ساتھ عتاب (ڈانٹ ڈپٹ) کی تکمیل ہے، یعنی: انہیں شکست نہیں کھانی چاہیے تھی چاہے محمد ﷺ شہید ہی کیوں نہ کر دیے جاتے، کیونکہ نبوت موت کو نہیں ٹالتی، اور انبیاء کی موت سے ادیان زائل نہیں ہوتے۔ واللہ اعلم۔ دوسری بات: یہ آیت صدیق [ابو بکر] کی شجاعت اور ان کی جرات (1) پر سب سے واضح دلیل ہے، کیونکہ شجاعت جرات ہی ہے، اور اس کی حد (2) مصائب کے نزول کے وقت دل کا ثابت قدم رہنا ہے۔ اور نبی ﷺ کی وفات سے بڑھ کر کوئی مصیبت نہیں - جیسا کہ اس کی وضاحت پہلے "البقرہ" (3) میں گزر چکی ہے - پس اس وقت ان کی شجاعت اور علم ظاہر ہوا؛ لوگوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ کی وفات نہیں ہوئی، ان میں عمر بھی تھے، عثمان گونگے ہو گئے (سکتہ طاری ہو گیا)، علی چھپ گئے، اور معاملہ مضطرب ہو گیا، تو صدیق نے مقام سنح میں اپنی رہائش گاہ سے تشریف لا کر اس آیت کے ذریعے اسے واضح کیا، جیسا کہ حدیث میں ہے۔ بخاری (4) میں بھی اسی طرح ہے۔ اور "سنن" ابن ماجہ میں عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے، انہوں نے کہا: جب رسول اللہ ﷺ کی روح قبض کی گئی اور ابوبکر اپنی اہلیہ بنت خارجہ کے پاس عوالی میں تھے، تو لوگ کہنے لگے: نبی ﷺ کی وفات نہیں ہوئی، یہ تو وہی کیفیت ہے جو وحی کے وقت آپ پر طاری ہوتی تھی، پھر ابوبکر آئے، آپ کے چہرہ مبارک سے کپڑا ہٹایا، آپ کی دونوں آنکھوں کے درمیان بوسہ دیا اور کہا: آپ اللہ کے ہاں اس سے کہیں زیادہ معزز ہیں کہ وہ آپ پر دو موتیں جمع کرے، اللہ کی قسم! رسول اللہ ﷺ وفات پا چکے ہیں۔ اور عمر مسجد کے ایک کونے میں (5) کہہ رہے تھے: اللہ کی قسم! رسول اللہ ﷺ فوت نہیں ہوئے، اور وہ اس وقت تک نہیں مریں گے جب تک کہ بہت سے منافقین کے ہاتھ اور پاؤں نہ کاٹ دیں۔ پس ابوبکر کھڑے ہوئے، منبر پر چڑھے اور فرمایا: جو شخص اللہ کی عبادت

کرتا تھا، تو اللہ زندہ ہے اسے موت نہیں آئے گی، اور جو شخص محمد کی عبادت کرتا تھا، تو محمد وفات پا چکے ہیں، ﴿وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِهِ الرُّسُلُ أَفَإِيْن مَاتَ أَوْ قُتِلَ انقَلَبْتُمْ عَلَىٰ أَعْقَابِكُمْ وَمَن يَنقَلِبْ عَلَىٰ عَقِبَيْهِ فَلَن يَضُرَّ اللَّهَ شَيْئًا وَسَيَجْزِي اللَّهُ الشَّاكِرِينَ﴾ (اور محمد ایک رسول ہی تو ہیں، ان سے پہلے اور بھی رسول گزر چکے ہیں، تو کیا اگر ان کی وفات ہو جائے یا وہ شہید کر دیے جائیں تو تم اپنی ایڑیوں کے بل پھر جاؤ گے؟ اور جو اپنی ایڑیوں کے بل پھر جائے گا وہ اللہ کا کچھ نہیں بگاڑے گا، اور اللہ شکر گزاروں کو بدلہ دے گا)۔ عمر نے کہا: تو (6) گویا میں نے اسے اسی دن پڑھا ہو (7)۔

---

(1) (خ) میں: اور ان کی جرات، اور دونوں ہم معنی ہیں۔ (2) (د) اور (خ) میں: حدها، اور (م) میں: فان الشجاعة والجرأة حدهما...، اور ثابت شدہ عبارت (ظ) سے ہے۔ (3) 2/ 466 - 467۔ (4) صحیح بخاری (1241) اور (1242)، اور یہ عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے ہے، اور دیکھئے مسند احمد (25841) اور ان کا قول: بالسنح؛ حافظ ابن حجر نے الفتح 3/ 115 میں کہا: یہ بنو حارث بن خزرج کی منزلیں ہیں، اور ابوبکر کا نکاح ان میں ہوا تھا۔ (5) ان کا قول: المسجد، نسخوں میں نہیں ہے، اور اسے (م) اور سنن ابن ماجہ سے ثابت کیا گیا ہے۔ (6) قلمی نسخوں میں: فكاني، اور ثابت شدہ (م) اور سنن ابن ماجہ سے ہے۔ (7) سنن ابن ماجہ (1627)۔

Page 343 Surah Al-Imran: Verse 144

And he retracted his statement which he had made, as mentioned by Abu Nasr Ubaid Allah al-Wa'ili (1) in his book "Al-Ibanah": From Anas bin Malik, that he heard Umar bin al-Khattab - when Abu Bakr was pledged allegiance in the Mosque of the Messenger of Allah ﷺ and he sat on the pulpit of the Messenger of Allah ﷺ - deliver the testimony before Abu Bakr, saying: "To proceed, I told you yesterday a statement, and it was not as I said, and I - by Allah - did not find the statement I told you in a book revealed by Allah, nor in a covenant that the Messenger of Allah ﷺ had entrusted to me. But I hoped that the Messenger of Allah ﷺ would live until he outlived us - meaning he wanted to say: until he was the last of us to die. But Allah, Mighty and Majestic, chose for His Messenger what is with Him over what is with you, and this is the Book through which Allah guided His Messenger, so hold fast to it and you will be guided to what the Messenger of Allah ﷺ was guided to." (2)

Abu Nasr al-Wa'ili said: The statement he made and then retracted was: That the Prophet ﷺ had not died, and would not die until he cut off the hands and feet of some men. He said this because of the greatness of what had happened to him, and he feared (3) strife and the emergence of hypocrites. But when he witnessed the strength of the certainty of the Great Truthful One, Abu Bakr, and his utterance of the words of Allah, Mighty and Majestic: {Every soul will taste death} [Al-Imran: 185], and His words: {Indeed, you are to die, and indeed, they are to die} [Az-Zumar: 30], and what he said that day, he became aware and firm, saying: "It is as if I had never heard the verse except from Abu Bakr." And the people went out reciting it in the streets of Medina, as if it had never been revealed until that day (4).

And he ﷺ died on Monday without dispute - at the time of his entry into Medina during his migration - when the morning sun had become bright (5), and he was buried on Tuesday, and it was said: on Wednesday night (6).

Safiyyah bint Abd al-Muttalib said, mourning the Messenger of Allah ﷺ:

---

(1) Ubaid Allah bin Said bin Hatim al-Bakri, al-Sijzi, Sheikh of the Sanctuary (Haram). His book "Al-Ibanah al-Kubra" arguing that the Quran is not created, is a large volume indicating his vast knowledge of the science of Hadith. He died in the year 444 AH. Al-Siyar 17/654. (2) Reported with this wording by Ibn Hibban (6620) as part of a long hadith, and it is in Bukhari (7219) in a similar summarized form. (3) In (Kh) and (Z): "and he feared". (4) See Sahih Bukhari (1242). (5) In (D) and (Z): "al-Duha". (6)

See At-Tamheed 24/395-396, and the statement: "The Messenger of Allah ﷺ died on Monday" was reported by Bukhari (1387) from the hadith of Aisha, may Allah be pleased with her.

पृष्ठ ३४३ सूरा अल-इमरान: आयत १४४

और उन्होंने अपने उस कथन को वापस ले लिया जिसे उन्होंने कहा था, जैसा कि अबू नस्र उबैदुल्लाह अल-वाइली (१) ने अपनी पुस्तक "अल-इबाना" में उल्लेख किया है: अनस बिन मलिक से रिवायत है कि उन्होंने उमर बिन अल-खत्ताब को सुना - जब अल्लाह के रसूल ﷺ की मस्जिद में अबू बक्र की बैअत की गई और वे अल्लाह के रसूल ﷺ के मिम्बर पर बैठे- उन्होंने अबू बक्र से पहले गवाही दी और कहा: "अम्मा बाद, मैंने कल आपसे एक बात कही थी, और वह वैसी नहीं थी जैसी मैंने कही थी, और खुदा की कसम, मुझे वह बात जो मैंने आपसे कही थी, न तो अल्लाह द्वारा उतारी गई किसी किताब में मिली और न ही किसी ऐसी वसीयत में जो अल्लाह के रसूल ﷺ ने मुझे सौंपी थी। लेकिन मुझे आशा थी कि अल्लाह के रसूल ﷺ जीवित रहेंगे यहाँ तक कि वे हम सबको पीछे छोड़ दें - यानी वे कहना चाहते थे: जब तक कि वे हम में सबसे अंत में मरने वाले न हों। लेकिन अल्लाह अज्ज़ व जल्ल ने अपने रसूल के लिए उसे चुना जो उनके पास है बजाय उसके जो तुम्हारे पास है, और यह वह किताब है जिसके ज़रिए अल्लाह ने अपने रसूल को हिदायत दी, तो इसे मजबूती से थाम लो, तुम उसी चीज़ की ओर हिदायत पाओगे जिसकी ओर अल्लाह के रसूल ﷺ को हिदायत दी गई थी।" (२)

अबू नस्र अल-वाइली ने कहा: वह कथन जो उन्होंने कहा और फिर वापस ले लिया, वह था: कि नबी ﷺ की मृत्यु नहीं हुई है, और वे तब तक नहीं मरेंगे जब तक कि वे कुछ पुरुषों के हाथ और पैर नहीं काट देते। उन्होंने यह बात उन पर आई विपत्ति की महानता के कारण कही थी, और उन्हें (३) फितने और मुनाफिकों (पाखंडियों) के उभरने का डर था। लेकिन जब उन्होंने सिद्दीक-ए-अकबर अबू बक्र के यकीन की ताकत देखी, और अल्लाह अज्ज़ व जल्ल के इन शब्दों का उच्चारण सुना: {हर जान को मौत का मज़ा चखना है} [अल-इमरान: १८५], और उनका कथन: {बेशक तुम्हें भी मरना है और उन्हें भी मरना है} [अज़-ज़ुमर: ३०], और जो कुछ उन्होंने उस दिन कहा, तो वे सचेत और स्थिर हो गए और कहा: "ऐसा लगता है मानो मैंने यह आयत अबू बक्र के अलावा कभी सुनी ही नहीं थी।" और लोग मदीना की गलियों में इसे पढ़ते हुए निकले, मानो वह उस दिन से पहले कभी उतरी ही न हो (४)।

और आपकी ﷺ मृत्यु बिना किसी विवाद के पीर (सोमवार) के दिन हुई - हिजरत के दौरान मदीना में उनके प्रवेश के समय - जब धूप तेज़ हो गई थी (५), और उन्हें मंगल (मंगलवार) के दिन दफनाया गया, और कहा गया है: बुध (बुधवार) की रात (६)।

और सफिया बिन्त अब्दुल मुत्तलिब ने अल्लाह के रसूल ﷺ का शोक मनाते हुए कहा:

---

(१) उबैदुल्लाह बिन सईद बिन हातिम अल-बकरी, अस-सिज्जी, शेखुल हरम, और उनकी पुस्तक "अल-इबाना अल-कुबरा" इस बारे में कि कुरान मख्लूक (सृजित) नहीं है, एक बड़ी जिल्द है जो हदीस के विज्ञान में उनके व्यापक ज्ञान को दर्शाती है। उनकी मृत्यु ४४४ हिजरी में हुई। अस-सियार १७/६५४। (२) इब्न हिब्बान (६६२०) ने इसे एक लंबी हदीस के हिस्से के रूप में इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है, और यह बुखारी (७२१९) में इसी तरह के संक्षिप्त रूप में है। (३) (ख) और (ज़) प्रतियों में: "और उन्हें डर था"। (४) देखें सहीह बुखारी (१२४२)। (५) (द) और (ज़) प्रतियों में: "अद-दुहा"। (६) देखें अत-तमहीद २४/३९५-३९६, और कथन: "अल्लाह के रसूल ﷺ की मृत्यु पीर (सोमवार) के दिन हुई" इसे बुखारी (१३८७) ने हज़रत आयशा रज़ियल्लाहु अन्हा की हदीस से उद्धृत किया है।

صفحہ ۳۴۳ سورہ آل عمران: آیت ۱۴۴

اور انہوں نے اپنے اس قول سے رجوع کر لیا جو انہوں نے کہا تھا، جیسا کہ ابو نصر عبید اللہ الوائلی (۱) نے اپنی کتاب «الإبانة» میں ذکر کیا ہے: انس بن مالک سے روایت ہے کہ انہوں نے عمر بن الخطاب کو سنا - جب مسجدِ رسول اللہ ﷺ میں ابو بکر کی بیعت کی گئی اور وہ رسول اللہ ﷺ کے منبر پر جلوہ افروز ہوئے - انہوں نے ابو بکر سے پہلے تشہد پڑھا، پھر فرمایا: امّا بعد، میں نے کل تم سے ایک بات کہی تھی، اور وہ ایسی نہیں تھی جیسی میں نے کہی تھی، اور میں - اللہ کی قسم - وہ بات جو میں نے تم سے کہی تھی، نہ اللہ کی نازل کردہ کسی کتاب میں پائی، اور نہ ہی کسی ایسے عہد میں جو رسول اللہ ﷺ نے مجھ سے کیا تھا، لیکن مجھے امید تھی کہ رسول اللہ ﷺ زندہ رہیں گے یہاں تک کہ وہ ہمارے معاملات کی تدبیر کریں - یعنی وہ کہنا چاہتے تھے: یہاں تک کہ وہ ہم میں سب سے آخر میں وفات پانے والے ہوں - پس اللہ عزوجل نے اپنے رسول کے لیے اس چیز کو پسند کیا جو اس کے پاس ہے اس چیز پر جو تمہارے پاس ہے، اور یہ وہ کتاب ہے جس کے ذریعے اللہ نے اپنے رسول کو ہدایت دی، پس تم اسے تھام لو، تم اس چیز کی طرف ہدایت پا جاؤ گے جس کی طرف رسول اللہ ﷺ کو ہدایت دی گئی تھی (۲)۔

الوائلی ابو نصر نے کہا: وہ بات جو انہوں نے کہی اور پھر اس سے رجوع کیا وہ یہ تھی: کہ نبی ﷺ وفات نہیں پائے، اور آپ تب تک وفات نہیں پائیں گے جب تک کہ کچھ مردوں کے ہاتھ اور پاؤں نہ کاٹ دیں۔ اور انہوں نے یہ بات اس صدمے کی عظمت کی وجہ سے کہی تھی جو ان پر وارد ہوا تھا، اور انہیں (۳) فتنے اور منافقین کے ظہور کا ڈر تھا، پس جب انہوں نے صدیقِ اکبر ابو بکر کے یقین کی قوت کا مشاہدہ کیا، اور اللہ عزوجل کے اس ارشاد کو سنا: ﴿ كُلُّ نَفْسٍ ذَآئِقَةُ الْمَوْتِ ﴾ [آل عمران: ۱۸۵] ، اور آپ کا قول: ﴿ إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ ﴾ [الزمر: ۳۰]، اور جو کچھ انہوں نے اس

دن کہا، تو وہ چوکنا اور ثابت قدم ہو گئے اور فرمایا: گویا میں نے یہ آیت ابو بکر کے علاوہ کسی سے سنی ہی نہیں تھی۔ اور لوگ مدینہ کی گلیوں میں اسے تلاوت کرتے ہوئے نکلے، گویا وہ اس دن سے پہلے کبھی نازل ہی نہیں ہوئی تھی (۴)۔

اور آپ ﷺ کی وفات بغیر کسی اختلاف کے پیر کے دن ہوئی - اپنی ہجرت میں مدینہ داخل ہونے کے وقت - جب چاشت کی دھوپ تیز ہو گئی تھی (۵) ، اور آپ کو منگل کے دن دفن کیا گیا، اور کہا گیا ہے: بدھ کی رات (۶)۔

اور صفیہ بنت عبد المطلب نے رسول اللہ ﷺ کا مرثیہ پڑھتے ہوئے کہا:

---

(۱) عبید اللہ بن سعید بن حاتم البکری، السجزی، شیخ الحرم، اور ان کی کتاب الإبانة الکبری اس بارے میں کہ قرآن مخلوق نہیں ہے، ایک بڑی جلد ہے جو علمِ حدیث میں ان کی وسعتِ علم پر دلالت کرتی ہے۔ ان کی وفات سن (۴۴۴ ھ) میں ہوئی۔ السیر ۱۷/ ۶۵۴۔ (۲) اسے ابن حبان (۶۶۲۰) نے ایک طویل حدیث کے ضمن میں ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے، اور یہ بخاری (۷۲۱۹) میں اسی طرح اختصار کے ساتھ ہے۔ (۳) (خ) اور (ظ) نسخوں میں ہے: "ویخشی"۔ (۴) دیکھئے صحیح بخاری (۱۲۴۲)۔ (۵) (د) اور (ظ) نسخوں میں ہے: "الضحی"۔ (۶) دیکھئے التمهید ۲۴/ ۳۹۵ - ۳۹۶ ، اور ان کا قول: رسول اللہ ﷺ پیر کے دن وفات پا گئے، اسے بخاری (۱۳۸۷) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

344 Surah Al-Imran: Verse 144

O Messenger of Allah, you were our hope, and you were kind to us, not harsh. You were merciful, a guide, and a teacher; let whoever would weep today weep for you. By your life, I do not weep for the Prophet just for his loss, but for the turmoil I fear is coming. It is as if my heart, at the mention of Muhammad, and what I feared of calamities after the Prophet. O Fatimah, may the Lord of Muhammad bless a grave that has become a dwelling in Yathrib (Medina). May my mother, my maternal aunt, my paternal uncle, my forefathers, my soul, and my wealth be a ransom for the Messenger of Allah. You spoke the truth and delivered the message faithfully, and you died like a firm wood, bright and pure. If the Lord of people had kept our Prophet, we would have been happy, but His command was final. Peace be upon you from Allah as a greeting, and may you be admitted to the Gardens of Eden, well-pleased. I see Hasan, whom you have orphaned and left, weeping and calling out for his grandfather today as a mourner. (1)

If it is asked - and it is: The third [point]: Why was the burial of the Messenger of Allah (peace be upon him) delayed, while he had said to a household who delayed burying their dead: "Hasten the burial of your deceased, and do not delay it"? (2). The answer is from three perspectives: First: What we mentioned regarding their lack of agreement on his death. Second: Because they did not know where to bury him; some said: in Al-Baqi', others said: in the Mosque, and some said: he should be kept until he is carried to his father Abraham, until the greatest scholar said:

(1) Al-Tabarani narrated these verses in Al-Kabir (24/806), and Al-Haythami mentioned them in Majma' al-Zawa'id (9/39). The last verse "I see Hasan..." appears in both after the fifth verse "O Fatimah...". (2) Ibn al-Arabi mentioned it with this wording in Al-Qabs (2/448), and the author quoted it from him. Abu Dawud (3159) narrated from Al-Husayn ibn Wahwah that Talhah ibn al-Bara' fell ill, so the Prophet (peace be upon him) came to visit him and said: "I see Talhah is close to death, so inform me and hasten, for it is not appropriate for the body of a Muslim to be kept among his family." Al-Tirmidhi (1075) and Ibn Majah (1486) narrated from Ali ibn Abi Talib (may Allah be pleased with him) that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Do not delay the funeral when it is ready." The wording is from Ibn Majah.

३४४ सूरा अल-इमरान: आयत १४४

ऐ अल्लाह के रसूल, आप हमारी आशा थे, और आप हमारे प्रति दयालु थे, कठोर नहीं। आप दयालु, मार्गदर्शक और शिक्षक थे; आज जो रोना चाहे वो आपके लिए रोए। आपकी उम्र की कसम, मैं नबी के लिए सिर्फ उनके खोने पर नहीं रोता, बल्कि उस उथल-पुथल के लिए जो मुझे डर है कि आने वाली है। ऐसा लगता है जैसे मुहम्मद के ज़िक्र पर मेरा दिल, और नबी के बाद उन विपत्तियों के बारे में जिनसे मैं डरता था। ऐ फातिमा, मुहम्मद के रब उस कब्र पर रहमत बरसाएँ जो यसरिब (मदीना) में एक ठिकाना बन गई है। मेरी माँ, मेरी मौसी, मेरे चाचा, मेरे पूर्वज, मेरी जान और मेरा माल अल्लाह के रसूल पर कुर्बान हो। आपने सच बोला और संदेश को ईमानदारी से पहुँचाया, और आप एक मज़बूत लकड़ी की तरह, चमकते हुए और शुद्ध रूप में वफ़ात पा गए। अगर लोगों के रब ने हमारे नबी को जीवित रखा होता, तो हम खुश होते, लेकिन उनका हुक्म अटल था। अल्लाह की ओर से आप पर शांति की शुभकामना हो, और आप संतुष्ट होकर अदन के बागों में प्रवेश करें। मैं हसन को देखता हूँ, जिसे आपने अनाथ कर दिया और छोड़ दिया, जो आज अपने दादा को पुकारते हुए और शोक मनाते हुए रो रहे हैं। (१)

यदि पूछा जाए - और यह है: तीसरा [बिंदु]: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को दफनाने में देरी क्यों हुई, जबकि उन्होंने एक ऐसे परिवार से कहा था जिन्होंने अपने मृत व्यक्ति को दफनाने में देरी की थी: "अपने मृतक को दफनाने में जल्दी करो, और इसमें देरी न करो"? (२)। जवाब तीन पहलुओं से है: पहला: जो हमने उनके निधन पर उनकी सहमति की कमी के बारे में उल्लेख किया है। दूसरा: क्योंकि वे नहीं जानते थे कि उन्हें कहाँ दफनाया जाए; कुछ ने कहा: अल-बक़ी में, दूसरों ने कहा: मस्जिद में, और कुछ ने कहा: उन्हें तब तक रखा जाए जब तक कि उन्हें उनके पिता इब्राहीम के पास न ले जाया जाए, यहाँ तक कि सबसे बड़े विद्वान ने कहा:

(१) अल-तबरानी ने अल-कबीर (२४/८०६) में इन आयतों को उद्धृत किया है, और अल-हेशमी ने मजमा अल-ज़वाइद (९/३९) में इनका उल्लेख किया है। अंतिम आयत "मैं हसन को देखता हूँ..." दोनों में पाँचवीं आयत "ऐ फातिमा..." के बाद आती है। (२) इब्न अल-अरबी ने अल-क़ब्स (२/४४८) में इन शब्दों के साथ इसका उल्लेख किया है, और लेखक ने उनसे इसे उद्धृत किया है। अबू दाऊद (३१५९) ने अल-हुसैन बिन वहवाह से रिवायत की है कि तलहा बिन अल-बरा बीमार हो गए, तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) उनकी इयादत (हालचाल पूछने) के लिए आए और कहा: "मैं देख रहा हूँ कि तलहा की मृत्यु का समय निकट है, इसलिए मुझे सूचित करना और जल्दी करना, क्योंकि एक

मुसलमान की लाश को उसके परिवार के बीच रोके रखना उचित नहीं है।" अल-तिर्मिज़ी (१०७५) और इब्न माजाह (१४८६) ने अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "जनाज़ा (शव यात्रा) में देरी न करो जब वह तैयार हो जाए।" शब्द इब्न माजाह के हैं।

۳۴۴ سورہ آل عمران: آیت ۱۴۴

اے اللہ کے رسول، آپ ہماری امید تھے، اور آپ ہمارے ساتھ مہربان تھے، سخت گیر نہیں تھے۔ آپ رحم دل، رہنما اور معلم تھے؛ آج وہ روئے جسے آپ پر رونا ہے۔ آپ کی عمر کی قسم، میں نبی کی وفات پر محض ان کے کھو جانے کی وجہ سے نہیں روتا، بلکہ اس فتنے کی وجہ سے جو مجھے ڈر ہے کہ آنے والا ہے۔ گویا محمد صلی اللہ علیہ وسلم کے ذکر پر میرے دل کی حالت ایسی ہے، اور وہ تکالیف جن کا مجھے نبی کے بعد خوف تھا۔ اے فاطمہ، محمد کا رب اس قبر پر رحمت فرمائے جو یثرب (مدینہ) میں ٹھکانہ بن گئی۔ میری ماں، میری خالہ، میرے چچا، میرے آباؤ اجداد، میری جان اور میرا مال اللہ کے رسول پر فدا ہوں۔ آپ نے سچ فرمایا اور پیغام کو دیانتداری سے پہنچایا، اور آپ ایک مضبوط لکڑی کی طرح، روشن اور پاکیزہ حالت میں وفات پا گئے۔ اگر لوگوں کے رب نے ہمارے نبی کو باقی رکھا ہوتا تو ہم خوش قسمت ہوتے، لیکن ان کا حکم اٹل تھا۔ آپ پر اللہ کی طرف سے سلامتی اور تحیہ ہو، اور آپ راضی خوشی جنت عدن میں داخل کیے جائیں۔ میں حسن کو دیکھتا ہوں جسے آپ نے یتیم کر کے چھوڑ دیا، وہ آج اپنے نانا کو یاد کر کے رو رہا ہے اور بین کر رہا ہے۔ (۱)

پس اگر کہا جائے - اور یہ ہے: تیسری - : تو رسول اللہ ﷺ کے دفن میں تاخیر کیوں ہوئی حالانکہ آپ ﷺ نے ایک گھر والوں سے، جنہوں نے اپنے میت کے دفن میں تاخیر کی تھی، فرمایا تھا: «اپنے مردے کے دفن میں جلدی کرو، اور اسے مؤخر نہ کرو» (۲)۔ تو جواب تین وجوہ سے ہے: پہلی: وہ جو ہم نے ان کی وفات پر ان کے اتفاق نہ ہونے کے بارے میں ذکر کیا۔ دوسری: اس لیے کہ وہ نہیں جانتے تھے کہ انہیں کہاں دفن کیا جائے؛ ایک قوم نے کہا: بقیع میں، اور دوسروں نے

کہا: مسجد میں، اور ایک گروہ نے کہا: انہیں روک رکھا جائے یہاں تک کہ انہیں ان کے والد ابراہیم علیہ السلام کے پاس لے جایا جائے، یہاں تک کہ عالم اکبر نے فرمایا:

(۱) طبرانی نے الکبیر (۲۴ / ۸۰۶) میں یہ اشعار نقل کیے ہیں، اور ہیثمی نے مجمع الزوائد ۳۹/۹ میں ان کا ذکر کیا ہے، اور آخری شعر: «أری حسناً..» ان دونوں میں پانچویں شعر: «أفاطم...» کے بعد واقع ہوا ہے۔ (۲) ابن العربی نے القبس ۲ / ۴۴۸ میں ان الفاظ کے ساتھ اس کا ذکر کیا ہے، اور مصنف نے ان سے اسے نقل کیا ہے۔ اور ابو داؤد (۳۱۵۹) نے حصین بن وحوح سے روایت کیا ہے کہ طلحہ بن براء بیمار ہوئے، تو نبی ﷺ ان کی عیادت کے لیے تشریف لائے اور فرمایا: «میں دیکھ رہا ہوں کہ طلحہ کی موت واقع ہونے والی ہے، پس مجھے اطلاع دینا اور جلدی کرنا، کیونکہ کسی مسلمان کی میت کے لیے یہ مناسب نہیں کہ اسے اس کے گھر والوں کے درمیان روکا جائے»۔ اور ترمذی (۱۰۷۵) اور ابن ماجہ (۱۴۸۶) نے علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «جنازہ جب حاضر ہو جائے تو اسے مؤخر نہ کرو»۔ اور یہ الفاظ ابن ماجہ کے ہیں۔

I heard him saying: "No prophet was buried except where he died." Mentioned by Ibn Majah and 'Al-Muwatta'(1) and others. Third: They were preoccupied with the dispute that occurred between the Muhajireen and the Ansar regarding the allegiance (Bay'ah). They looked into it until the matter was settled, unity was organized, the situation was secured, and the Caliphate was established in its proper place. So they pledged allegiance to Abu Bakr, then they pledged allegiance to him again the next day in a general gathering and with satisfaction. Through him, Allah removed the distress from the people of apostasy, and the religion was upheld by him, and praise be to Allah, Lord of the worlds. Then they returned to the Prophet ﷺ after that, looked into his burial, washed him, and shrouded him. And Allah knows best(2). Fourth: They differed on whether a funeral prayer was offered for him or not. Some said: No one prayed over him, but rather everyone stood praying (supplicating); because he was too noble to be prayed upon. Ibn al-Arabi said: This is a weak statement; because the Sunnah is established by praying over him in a funeral, just as it is established by praying over him in supplication, saying: O Allah, send blessings upon Muhammad, until the Day of Resurrection, and that is a benefit for us. It was said: He was not prayed over because there was no Imam. This is weak; for(3) the one who used to lead them in the obligatory prayer is the one who would have led them in the prayer over him(4). It was also said: People prayed over him individually; because it was their last time with him, so everyone wanted to receive his blessing specifically, without being a follower of someone else. And Allah knows best the truth of that(5). I say: Ibn Majah has narrated with a good - rather authentic(6) - chain of narration from the hadith of Ibn Abbas, which includes: When they finished his ﷺ preparation on Tuesday, he was placed on his bed in his house, then people entered upon the Messenger of Allah ﷺ in groups praying over him, until they finished, they let the women in, until...

(1) Sunan Ibn Majah (1628), and Al-Muwatta 1/231 (which is from the reports of Malik). And his saying: The greatest scholar: meaning Abu Bakr Al-Siddiq (may Allah be pleased with him). (2) See Al-Qabas 2/448. (3) In (Zh) and (M): because. (4) His saying: over him, is an addition from (Zh). (5) Al-Qabas 2/448 - 449. (6) There is concern regarding this statement, see the following comment.

345 सूरह आल-इमरान: आयत 144

मैंने उन्हें कहते सुना: "कोई भी पैगंबर वहीं दफनाया गया जहाँ उनकी मृत्यु हुई।" इसे इब्न माजह और 'अल-मुवत्ता'(1) और अन्य लोगों ने उल्लेख किया है। तीसरा: वे मुहाजिरीन और अंसार के बीच बैत (निष्ठा की शपथ) को लेकर हुए विवाद में व्यस्त थे। उन्होंने इस पर तब तक विचार किया जब तक कि मामला सुलझ नहीं गया, एकता स्थापित नहीं हो गई, स्थिति सुरक्षित नहीं हो गई और खिलाफत अपने उचित स्थान पर स्थापित नहीं हो गई। इसलिए उन्होंने अबू बक्र के प्रति निष्ठा की शपथ ली, फिर अगले दिन एक आम सभा में और संतुष्टि के साथ उनके प्रति निष्ठा की शपथ ली। उनके माध्यम से, अल्लाह ने धर्मत्याग के लोगों से संकट दूर किया, और उनके द्वारा धर्म को कायम रखा गया, और अल्लाह ही के लिए सब प्रशंसा है जो संसार का रब है। फिर वे उसके बाद पैगंबर ﷺ के पास लौटे, उनके दफन पर विचार किया, उन्हें नहलाया और कफन पहनाया। और अल्लाह बेहतर जानता है(2)। चौथा: इस बात पर मतभेद था कि उन पर जनाज़े की नमाज़ पढ़ी गई थी या नहीं। उनमें से कुछ ने कहा: किसी ने उन पर नमाज़ नहीं पढ़ी, बल्कि हर कोई दुआ करते हुए खड़ा रहा; क्योंकि वे इतने महान थे कि उन पर नमाज़ नहीं पढ़ी जा सकती थी। इब्न अल-अरबी ने कहा: यह एक कमजोर बात है; क्योंकि सुन्नत उनके जनाज़े की नमाज़ पढ़ने से स्थापित होती है, जैसे कि दुआ में उन पर दुरूद भेजने से स्थापित होती है, यह कहते हुए: ऐ अल्लाह, मुहम्मद पर कयामत के दिन तक दुरूद भेज, और यह हमारे लिए फायदेमंद है। कहा गया: उन पर नमाज़ नहीं पढ़ी गई क्योंकि वहाँ कोई इमाम नहीं था। यह कमजोर है; क्योंकि(3) जो उन्हें अनिवार्य नमाज़ों में इमामत कराता था, वही उन पर नमाज़ में भी इमामत कराता(4)। यह भी कहा गया: लोगों ने उन पर व्यक्तिगत रूप से नमाज़ पढ़ी; क्योंकि यह उनके साथ अंतिम समय था, इसलिए हर कोई विशेष रूप से उनकी बरकत हासिल करना चाहता था, बिना किसी और के पीछे चले। और अल्लाह इसकी सच्चाई बेहतर जानता है(5)। मैंने कहा: इब्न माजह ने इब्न अब्बास की हदीस से एक अच्छी - बल्कि सही(6) - सनद के साथ रिवायत की है, जिसमें शामिल है: जब वे मंगलवार को उनके ﷺ की तैयारी (कफन-दफन) से फारिग हुए, तो उन्हें उनके घर में उनके बिस्तर पर रखा गया, फिर लोग अल्लाह के रसूल ﷺ के पास समूहों में दाखिल हुए और उन पर नमाज़ पढ़ने लगे, यहाँ तक कि जब वे फारिग हुए, तो उन्होंने महिलाओं को अंदर जाने दिया, यहाँ तक कि...

(1) सुनन इब्न माजह (1628), और अल-मुवत्ता 1/231 (जो मालिक की बलागत में से है)। और उनका कहना: सबसे बड़ा विद्वान: यानी अबू बक्र अल-सिद्दीक रज़ियल्लाहु अन्हु। (2) देखें अल-

क़बास 2/448। (3) (ज़) और (म) में: क्योंकि। (4) उनका कहना: 'उन पर', (ज़) से एक वृद्धि है। (5) अल-क़बास 2/448 - 449। (6) इस बात में कुछ गौर करने वाली बात है, अगली टिप्पणी देखें।

345 سورہ آل عمران: آیت 144

میں نے انہیں فرماتے ہوئے سنا: "کوئی نبی وہیں دفن نہیں کیا گیا جہاں وہ فوت ہوا ہو۔" اسے ابن ماجہ اور 'الموطأ'(1) اور دیگر نے ذکر کیا ہے۔ تیسرا: وہ اس اختلاف میں مشغول رہے جو بیعت کے معاملے میں مہاجرین اور انصار کے درمیان ہوا تھا۔ انہوں نے اس پر غور کیا یہاں تک کہ معاملہ سلجھ گیا، اتحاد قائم ہو گیا، صورتحال مستحکم ہو گئی، اور خلافت اپنے ٹھکانے پر جم گئی۔ چنانچہ انہوں نے ابوبکر رضی اللہ عنہ کی بیعت کی، پھر اگلے دن ایک عام مجمع میں اور رضامندی کے ساتھ دوبارہ ان کی بیعت کی۔ اللہ تعالیٰ نے ان کے ذریعے اہل ارتداد سے تکلیف دور فرمائی، اور ان کے ذریعے دین قائم ہوا، اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جو تمام جہانوں کا رب ہے۔ پھر اس کے بعد وہ نبی ﷺ کی طرف لوٹے، ان کی تدفین پر غور کیا، انہیں غسل دیا اور کفن پہنایا۔ اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے(2)۔ چوتھا: اس بارے میں اختلاف ہوا کہ آپ ﷺ پر نماز جنازہ پڑھی گئی یا نہیں؟ بعض نے کہا: کسی نے آپ ﷺ پر نماز نہیں پڑھی، بلکہ ہر شخص کھڑا ہو کر دعا کرتا رہا؛ کیونکہ آپ ﷺ اس سے کہیں زیادہ بلند مرتبہ تھے کہ آپ پر نماز پڑھی جاتی۔ ابن العربی رحمہ اللہ نے کہا: یہ بات کمزور ہے؛ کیونکہ سنت یہ ہے کہ جنازے میں آپ پر نماز پڑھی جائے، جیسا کہ دعا میں آپ پر درود پڑھنے سے سنت قائم ہوتی ہے، یہ کہتے ہوئے: "اے اللہ! محمد ﷺ پر قیامت تک درود بھیج"، اور یہ ہمارے لیے فائدہ مند ہے۔ اور کہا گیا: آپ ﷺ پر نماز نہیں پڑھی گئی کیونکہ وہاں کوئی امام نہیں تھا۔ یہ بات کمزور ہے؛ کیونکہ(3) جو شخص انہیں فرض نمازیں پڑھاتا تھا وہی ان کی نماز جنازہ میں بھی ان کی امامت کرتا(4)۔ اور یہ بھی کہا گیا: لوگوں نے انفرادی طور پر آپ ﷺ پر نماز پڑھی؛ کیونکہ آپ ﷺ کے ساتھ یہ آخری عہد تھا، اس لیے ہر کوئی چاہتا تھا کہ وہ کسی کی پیروی کیے بغیر خاص طور پر آپ ﷺ کی برکت حاصل کرے۔ اور اللہ اس

کی صحت کو بہتر جانتا ہے(5)۔ میں کہتا ہوں: ابن ماجہ نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے حسن بلکہ صحیح(6) سند کے ساتھ روایت کی ہے، جس میں ہے: جب وہ منگل کے دن آپ ﷺ کی تیاری سے فارغ ہوئے، تو آپ ﷺ کو آپ کے گھر میں آپ کے بستر پر رکھا گیا، پھر لوگ اللہ کے رسول ﷺ کے پاس گروہ در گروہ داخل ہوئے اور آپ پر نماز پڑھنے لگے، یہاں تک کہ جب وہ فارغ ہوئے تو انہوں نے عورتوں کو داخل کیا، یہاں تک کہ...

(1) سنن ابن ماجہ (1628)، اور الموطأ 231/1 (جو مالک کے بلاغات میں سے ہے)۔ اور ان کا قول: العالم الأكبر: یعنی ابوبکر الصدیق رضی اللہ عنہ۔ (2) دیکھئے القبس 448/2۔ (3) (ظ) اور (م) میں: کیونکہ۔ (4) ان کا قول: 'علیہ' (ان پر)، (ظ) سے اضافہ ہے۔ (5) القبس 448/2 - 449۔ (6) اس کلام میں نظر ہے، اور اگلا تبصرہ دیکھیں۔

Surah Al-Imran, Verse 144 346

When they finished, they brought in the children, and no one led the people in prayer over the Messenger of Allah ﷺ. It was narrated from Nasr ibn Ali al-Jahdami, who was informed by Wahb ibn Jarir, who said: My father told us, from Muhammad ibn Ishaq, who said: Husain ibn Abdullah told me, from Ikrimah, from Ibn Abbas, the long version of the Hadith (1).

Fifthly: Regarding the change of circumstances after the death of the Prophet ﷺ, on the authority of Anas who said: "On the day the Messenger of Allah ﷺ entered Medina, everything in it became illuminated. But on the day he died, everything in it became dark. We had not even brushed the dust off our hands after burying the Messenger of Allah ﷺ before we felt a change in our hearts." Reported by Ibn Majah (2). He said: Muhammad ibn Bashar told us, Abdul Rahman ibn Mahdi told us, Sufyan told us, from Abdullah ibn Dinar, from Ibn Umar who said: "We used to avoid talking and being informal with our women during the time of the Messenger of Allah ﷺ, fearing that revelation might be sent down regarding us. But when the Messenger of Allah ﷺ died, we spoke [freely]" (3).

And it was attributed to Umm Salama bint Abi Umayyah, the wife of the Prophet ﷺ [that she said]: "During the time of the Messenger of Allah ﷺ, when someone stood for prayer, their gaze would not go beyond the place of their feet. Then the Messenger of Allah ﷺ passed away (5) and Abu Bakr became [Caliph], and when someone stood for prayer, their gaze would not go beyond the place of their forehead. Then Abu Bakr passed away and Umar became [Caliph], and when someone stood for prayer, their gaze would not go beyond the direction of the Qibla. Then it was (6) Uthman ibn Affan, and civil strife (fitna) occurred, so people began looking around in prayer, to the right and left (7)."

God Almighty says: {If he dies or is killed, will you turn back on your heels?} "If he dies" is a condition, "or..."

---

(1) Sunan Ibn Majah (1628). Al-Busiri said in Misbah al-Zujajah 1/291: This chain includes Husain ibn Abdullah ibn Ubaydullah ibn Abbas al-Hashimi, whom Imam Ahmad, Ali ibn al-Madini, and an-Nasa'i abandoned. Al-Bukhari said: It is said that he is accused of heresy, but Ibn Adi strengthened him, and the rest of the narrators in the chain are trustworthy. (2) In his Sunan (1631). (3) Sunan Ibn Majah (1632). (4) In (M) and Sunan Ibn Majah: In. (5) In (M) and Sunan Ibn Majah: When he passed away.

(6) In (Kh), (D), and (M): It was. (7) Sunan Ibn Majah (1632) and (1634), and what is between brackets is from it.

सूरा आल-इमरान, आयत 144 346

जब वे फारिग हुए, तो बच्चों को अंदर लाया गया, और अल्लाह के रसूल ﷺ पर किसी ने लोगों की इमामत नहीं की। इसे नसर बिन अली अल-जहदमी से रिवायत किया गया है, हमें वहब बिन जरीर ने बताया, मेरे पिता ने हमें मुहम्मद बिन इसहाक से बताया, उन्होंने कहा: हुसैन बिन अब्दुल्लाह ने मुझसे इकरीमा के हवाले से इब्न अब्बास से यह लंबी हदीस बयान की (1)।

पाँचवाँ: नबी ﷺ की मृत्यु के बाद परिस्थितियों में परिवर्तन के बारे में, अनस से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "जिस दिन अल्लाह के रसूल ﷺ मदीना में दाखिल हुए, वहाँ की हर चीज़ रोशन हो गई। लेकिन जिस दिन उनकी वफात हुई, वहाँ की हर चीज़ अंधेरी हो गई। हमने अभी अल्लाह के रसूल ﷺ को दफनाने के बाद अपने हाथों से धूल भी नहीं झाड़ी थी कि हमें अपने दिलों में बदलाव महसूस होने लगा।" इसे इब्न माजाह ने रिवायत किया है (2)। उन्होंने कहा: हमें मुहम्मद बिन बशर ने बताया, हमें अब्दुल रहमान बिन महदी ने बताया, हमें सुफियान ने अब्दुल्लाह बिन दीनार के हवाले से इब्न उमर से बताया, उन्होंने कहा: "हम अल्लाह के रसूल ﷺ के समय में अपनी औरतों से बात करने और बेतकल्लुफ होने से बचते थे, इस डर से कि हमारे बारे में कुरान नाजिल न हो जाए। लेकिन जब अल्लाह के रसूल ﷺ की वफात हो गई, तो हम बातें करने लगे (3)।"

और नबी ﷺ की पत्नी उम्म सलमा बिंत अबी उमैया से मरफू रिवायत है [कि उन्होंने कहा]: "अल्लाह के रसूल ﷺ के समय में, जब कोई नमाज़ के लिए खड़ा होता [नमाज़ पढ़ता], तो उसकी निगाह उसके पैरों की जगह से आगे नहीं जाती थी। फिर अल्लाह के रसूल ﷺ का इंतकाल हो गया (5) और अबू बक्र [खलीफा] बने, तो जब कोई नमाज़ के लिए खड़ा होता, तो उसकी निगाह उसके माथे (सिजदा) की जगह से आगे नहीं जाती थी। फिर अबू बक्र का इंतकाल हुआ और उमर [खलीफा] बने, तो जब कोई नमाज़ के लिए खड़ा होता, तो उसकी निगाह किबले की दिशा से आगे नहीं जाती थी। फिर उस्मान बिन अफ़्फ़ान का दौर आया (6), और फितना (अशांति) पैदा हो गया, तो लोग नमाज़ में दाएँबाएँ देखने लगे (7)।"

अल्लाह तआला का फरमान है: {फिर क्या अगर वह मर जाएँ या कत्ल कर दिए जाएँ तो तुम अपनी एड़ियों के बल फिर जाओगे?} "अगर वह मर जाएँ' एक शर्त है, "या..."

---

(1) सुनन इब्न माजाह (1628)। अल-बुसीरी ने मिस्बाह अल-जुजाजाह 1/291 में कहा: इस सनद में हुसैन बिन अब्दुल्लाह बिन उबैदुल्लाह बिन अब्बास अल-हाशिमी हैं, जिन्हें इमाम अहमद, अली बिन

अल-मदीनी और अन-नसाई ने छोड़ दिया है। अल-बुखारी ने कहा: कहा जाता है कि उन पर जिंदीक होने का आरोप है, लेकिन इब्न अदी ने उन्हें मजबूत कहा है, और सनद के बाकी रावी विश्वसनीय हैं। (2) उनकी सुनन में (1631)। (3) सुनन इब्न माजाह (1632)। (4) (म) और सुनन इब्न माजाह में: में। (5) (म) और सुनन इब्न माजाह में: जब उनका इंतकाल हुआ। (6) (ख), (द) और (म) में: तो थे। (7) सुनन इब्न माजाह (1632) और (1634), और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है।

سورۃ آل عمران، آیت ١٤٤ ٣٤٦

جب وہ فارغ ہوئے تو بچوں کو لایا گیا، اور رسول اللہ ﷺ پر کسی نے لوگوں کی امامت نہیں کی۔ اسے نصر بن علی الجہضمی سے روایت کیا گیا ہے، ہمیں وہب بن جریر نے خبر دی، انہوں نے کہا کہ ہمیں میرے والد نے محمد بن اسحاق سے بیان کیا، انہوں نے کہا: مجھ سے حسین بن عبداللہ نے عکرمہ کے واسطے سے ابن عباس سے یہ طویل حدیث بیان کی (١)۔

پانچواں: نبی ﷺ کی وفات کے بعد حالات کی تبدیلی کے بارے میں، حضرت انس سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: "جس دن رسول اللہ ﷺ مدینہ میں تشریف لائے، وہاں کی ہر چیز روشن ہو گئی۔ لیکن جس دن آپ ﷺ کی وفات ہوئی، وہاں کی ہر چیز تاریک ہو گئی۔ ہم نے ابھی رسول اللہ ﷺ کو دفنانے کے بعد اپنے ہاتھوں سے مٹی بھی نہیں جھاڑی تھی کہ ہمیں اپنے دلوں میں تبدیلی محسوس ہونے لگی۔" اسے ابن ماجہ نے روایت کیا ہے (٢)۔ انہوں نے کہا: ہمیں محمد بن بشار نے بیان کیا، ہمیں عبدالرحمن بن مہدی نے بیان کیا، ہمیں سفیان نے عبداللہ بن دینار کے واسطے سے ابن عمر سے بیان کیا، انہوں نے کہا: "ہم رسول اللہ ﷺ کے زمانے میں اپنی عورتوں سے بات کرنے اور بے تکلف ہونے سے بچتے تھے، اس ڈر سے کہ ہمارے بارے میں قرآن نازل نہ ہو جائے۔ لیکن جب رسول اللہ ﷺ کی وفات ہو گئی تو ہم باتیں کرنے لگے (٣)۔"

اور نبی ﷺ کی زوجہ ام سلمہ بنت ابی امیہ سے مروی ہے [کہ انہوں نے کہا]: "رسول اللہ ﷺ کے زمانے میں جب کوئی نماز کے لیے کھڑا ہوتا [نماز پڑھتا] تو اس کی نگاہ اس کے قدموں کی جگہ سے آگے نہیں جاتی تھی۔ پھر رسول اللہ ﷺ کی وفات ہو گئی (٥) اور ابوبکر [خلیفہ] بنے، تو جب کوئی نماز کے لیے کھڑا ہوتا تو اس کی نگاہ اس کی پیشانی (سجدہ) کی جگہ سے آگے نہیں جاتی تھی۔ پھر ابوبکر کی وفات ہوئی اور عمر [خلیفہ] بنے، تو جب کوئی نماز کے لیے کھڑا ہوتا تو اس

کی نگاہ قبلہ کی سمت سے آگے نہیں جاتی تھی۔ پھر عثمان بن عفان کا دور آیا (٦)، اور فتنہ رونما ہوا، تو لوگ نماز میں دائیں بائیں دیکھنے لگے (٧)۔"

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {أَفَإِيْن مَّاتَ أَوْ قُتِلَ انقَلَبْتُمْ عَلَىٰ أَعْقَابِكُمْ} (بھلا اگر وہ وفات پا جائیں یا شہید کر دیے جائیں تو کیا تم اپنی ایڑیوں کے بل پھر جاؤ گے؟) "أفإن مات" شرط ہے، "أو..." (یا...)

---

(١) سنن ابن ماجہ (١٦٢٨)۔ البوصیری نے مصباح الزجاجہ ٢٩١/١ میں کہا: اس سند میں حسین بن عبداللہ بن عبید اللہ بن عباس الہاشمی ہے، جسے امام احمد، علی بن المدینی اور نسائی نے ترک کر دیا ہے۔ بخاری نے کہا: کہا جاتا ہے کہ اس پر زندقہ کا الزام ہے، لیکن ابن عدی نے اسے قوی قرار دیا ہے، اور سند کے باقی رجال ثقہ ہیں۔ (٢) اپنی سنن میں (١٦٣١)۔ (٣) سنن ابن ماجہ (١٦٣٢)۔ (٤) (م) اور سنن ابن ماجہ میں: "في"۔ (٥) (م) اور سنن ابن ماجہ میں: "فلما توفي"۔ (٦) (خ)، (د) اور (م) میں: "فكان"۔ (٧) سنن ابن ماجہ (١٦٣٢) اور (١٦٣٤)، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔

Surah Al Imran: Verses 144 - 145 347 "killed" is conjoined to it, and the answer is: "you turned back". And the interrogative 'alif' (1) entered the conditional particle; because the condition is formed with it and becomes a single sentence and a single report. The meaning is: Will you turn back on your heels if he dies or is killed?! Likewise, every interrogative that enters a conditional particle is in an improper place, and its proper place is to be before the answer to the condition (2). And His saying: "you turned back on your heels" is a metaphor, and its meaning is: you reverted as disbelievers after your faith, as said by Qatadah and others. It is said of someone who returns to what they were before: he turned back on his heels. From this is: {he turned back on his heels} (3) [Al-Anfal: 48]. And it was said: the meaning of turning back here is defeat, so it is literal, not metaphorical. And it was said: the meaning is: you did the action of the apostates even if it was not apostasy. The Almighty's saying: {And whoever turns back on his heels will never harm Allah at all} rather he harms himself, and exposes it to punishment because of the violation, and Allah the Almighty is not benefited by obedience, nor harmed by disobedience (4); because of His self-sufficiency. {And Allah will reward the grateful}, meaning: those who were patient, strove in jihad, and were martyred. And {And Allah will reward the grateful} came after His saying: {will never harm Allah at all}, so it is a connection of a promise with a threat (5).

The Almighty's saying: {And it is not for a soul to die except by permission of Allah at a decree determined. And whoever desires the reward of this world - We will give him thereof; and whoever desires the reward of the Hereafter - We will give him thereof. And We will reward the grateful. 145} The Almighty's saying: {And it is not for a soul to die except by permission of Allah at a decree determined} this is an encouragement to Jihad, and an announcement that (6) death is inevitable, and that every human being, whether killed or not killed, dies when they reach their written term; because the meaning of "mu'ajjalan" is: until a term. And the meaning of "by Allah's permission" is:

(1) In (m): letter. (2) See Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 1/236, Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 1/474, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/409-410. (3) See Tafsir al-Razi 9/22, and the saying of Qatadah is cited by al-Tabari 6/98-99. (4) In (kh) and (za): and he is not harmed by disobedience. (5) See Majma' al-Bayan 2/218. (6) In (kh), (d) and (m): that.

सूरा आल इमरान: आयतें 144 - 145 347 "मारा गया" इस पर जुड़ा हुआ है, और उत्तर है: "तुम पलट गए"। और प्रश्नवाचक 'अलिफ' (1) शर्त वाले शब्द पर आ गया है; क्योंकि शर्त इसी से बनी है और एक ही वाक्य और एक ही सूचना बन गई है। अर्थ है: क्या तुम अपनी एड़ी के बल पलट जाओगे यदि वह मर जाए या मारा जाए?! इसी प्रकार, हर प्रश्नवाचक जो शर्त वाले शब्द पर आता है, वह अपने स्थान पर नहीं होता, और उसका वास्तविक स्थान शर्त के उत्तर से पहले होना चाहिए (2)। और उनका कहना: "तुम अपनी एड़ी के बल पलट गए" एक उपमा है, और इसका अर्थ है: तुम अपने ईमान के बाद काफिर होकर लौट गए, जैसा कि कतादा और अन्यों ने कहा है। जो व्यक्ति अपनी पिछली स्थिति पर वापस लौट जाता है, उसके लिए कहा जाता है: वह अपनी एड़ी के बल पलट गया। इसी से है: {वह अपनी एड़ी के बल पीछे हट गया} (3) [अल-अनफाल: 48]। और कहा गया है: यहाँ पलटने का अर्थ हार है, इसलिए यह वास्तविक है, रूपक नहीं। और कहा गया है: अर्थ यह है कि तुमने धर्मत्यागियों जैसा काम किया, भले ही वह धर्मत्याग न रहा हो। अल्लाह तआला का कथन: {और जो कोई अपनी एड़ी के बल पलट जाएगा, वह अल्लाह का कुछ नहीं बिगाड़ पाएगा} बल्कि वह स्वयं का नुकसान करता है, और उल्लंघन के कारण स्वयं को दंड का पात्र बनाता है, और अल्लाह तआला को आज्ञाकारिता से कोई लाभ नहीं होता, और न ही अवज्ञा से कोई हानि होती है (4); क्योंकि वह आत्मनिर्भर है। {और अल्लाह शुक्रगुजारों को बदला देगा}, यानी: वे लोग जिन्होंने सब्र किया, जिहाद किया और शहीद हुए। और {और अल्लाह शुक्रगुजारों को बदला देगा} उनके इस कथन के बाद आया: {वह अल्लाह का कुछ नहीं बिगाड़ पाएगा}, तो यह वादे (पुरस्कार) को धमकी से जोड़ना है (5)।

अल्लाह तआला का कथन: {और किसी जान के लिए मुमकिन नहीं कि वह मर जाए मगर अल्लाह की अनुमति से, एक लिखे हुए समय पर। और जो कोई दुनिया का बदला चाहेगा, हम उसे उसी में से देंगे; और जो कोई आखिरत का बदला चाहेगा, हम उसे उसमें से देंगे। और हम शुक्रगुजारों को बदला देंगे। 145} अल्लाह तआला का कथन: {और किसी जान के लिए मुमकिन नहीं कि वह मर जाए मगर अल्लाह की अनुमति से, एक लिखे हुए समय पर} यह जिहाद के लिए प्रोत्साहन है, और यह सूचना है कि (6) मृत्यु अनिवार्य है, और यह कि हर इंसान, चाहे वह मारा जाए या न मारा जाए, तब मरता है जब वह अपने लिखे हुए समय तक पहुँच जाता है; क्योंकि "मुअज्जलन" का अर्थ है: एक निश्चित समय तक। और "अल्लाह की अनुमति से" का अर्थ है:

(1) (म) में: अक्षर। (2) देखें फरा की 'माआनी अल-कुरान' 1/236, ज़ज्जाज की 'माआनी अल-कुरान' 1/474, और नहहास की 'इराब अल-कुरान' 1/409-410। (3) देखें तफ़सीर अल-राज़ी 9/22, और कतादा का कथन तबरी द्वारा उद्धृत है 6/98-99। (4) (ख) और (ज़) में: और उसे अवज्ञा से कोई नुकसान नहीं होता। (5) देखें मजमा अल-बयान 2/218। (6) (ख), (द) और (म) में: कि।

سورہ آل عمران: آیات 144 - 145 347 "قتل ہوا" اس پر عطف ہے، اور جواب ہے: "تم پلٹ گئے۔" اور استفہام کا 'الف' (1) حرفِ جزاء پر داخل ہوا؛ کیونکہ شرط اس سے منعقد ہوئی اور وہ ایک جملہ اور ایک ہی خبر بن گئی۔ اور معنی یہ ہیں: کیا تم اپنی ایڑیوں کے بل پلٹ جاؤ گے اگر وہ فوت ہو جائیں یا قتل کر دیے جائیں؟! اور اسی طرح ہر وہ استفہام جو حرفِ جزاء پر داخل ہو، وہ اپنے اصل مقام پر نہیں ہوتا، اور اس کا اصل مقام شرط کے جواب سے پہلے ہونا ہے (2)۔ اور اللہ کا فرمان: "تم اپنی ایڑیوں کے بل پلٹ گئے" ایک تمثیل ہے، اور اس کا مطلب ہے: تم اپنے ایمان لانے کے بعد کافر ہو کر لوٹ گئے، یہ قتادہ اور دوسروں نے کہا ہے۔ اور جو شخص اپنی سابقہ حالت کی طرف لوٹ جائے، اس کے بارے میں کہا جاتا ہے: وہ اپنی ایڑیوں کے بل پلٹ گیا۔ اسی سے ہے: {وہ اپنی ایڑیوں کے بل پیچھے ہٹ گیا} (3) [الانفال: 48]۔ اور کہا گیا ہے: یہاں پلٹنے سے مراد شکست کھانا ہے، تو یہ حقیقت ہے مجاز نہیں۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ تم نے مرتدوں جیسا کام کیا اگرچہ وہ ارتداد نہ تھا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جو اپنی ایڑیوں کے بل پلٹ جائے گا وہ اللہ کو ہرگز کچھ نقصان نہیں پہنچا سکے گا} بلکہ وہ اپنی جان ہی کو نقصان پہنچاتا ہے، اور نافرمانی کی وجہ سے اسے عذاب کے لیے پیش کرتا ہے، اور اللہ تعالیٰ کو نہ تو اطاعت فائدہ پہنچاتی ہے اور نہ ہی نافرمانی اسے نقصان پہنچاتی ہے (4)؛ کیونکہ وہ بے نیاز ہے۔ {اور اللہ شکر گزاروں کو جزا دے گا}، یعنی: وہ لوگ جنہوں نے صبر کیا، جہاد کیا اور شہادت پائی۔ اور {اور اللہ شکر گزاروں کو جزا دے گا} اللہ کے اس قول {وہ اللہ کو ہرگز کچھ نقصان نہیں پہنچا سکے گا} کے بعد آیا ہے، تو یہ وعید کے ساتھ وعدے کا ملاپ ہے (5)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور کسی جان کے لیے ممکن نہیں کہ وہ مر جائے مگر اللہ کے حکم سے، ایک لکھے ہوئے وقت پر۔ اور جو دنیا کا بدلہ چاہے گا ہم اسے اسی میں سے دیں گے اور جو

آخرت کا بدلہ چاہے گا ہم اسے اس میں سے دیں گے اور ہم عنقریب شکر گزاروں کو جزا دیں گے۔ 145} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور کسی جان کے لیے ممکن نہیں کہ وہ مر جائے مگر اللہ کے حکم سے، ایک لکھے ہوئے وقت پر} یہ جہاد کی ترغیب ہے، اور اس بات کی آگاہی ہے کہ (6) موت ناگزیر ہے، اور یہ کہ ہر انسان چاہے وہ قتل کیا جائے یا نہ کیا جائے، وہ اسی وقت مرتا ہے جب وہ اپنی لکھی ہوئی مدت کو پہنچ جاتا ہے؛ کیونکہ "مُؤَجَّلًا" کا مطلب ہے: ایک مدت تک۔ اور "بِإِذْنِ اللَّهِ" کا مطلب ہے:

(1) (م) میں: حرف۔ (2) دیکھیے فراء کی معانی القرآن 1/236، زجاج کی معانی القرآن 1/474، اور نحاس کی اعراب القرآن 1/409-410۔ (3) دیکھیے تفسیر رازی 9/22، اور قتادہ کا قول طبری نے نقل کیا ہے 6/98-99۔ (4) (خ) اور (ظ) میں: اور اسے نافرمانی سے نقصان نہیں پہنچتا۔ (5) دیکھیے مجمع البیان 2/218۔ (6) (خ) اور (د) اور (م) میں: کہ۔

Surah Al-Imran: Verse 145 348

By Allah's decree and predestination. And 'Kitaban' (a record) is in the accusative case as a verbal noun, meaning: Allah has written a decree with a fixed term. The term of death: is the time known to Him, glorified be He, when the soul of the living being leaves its body. Whenever a servant is killed, we know that was their appointed term. It is incorrect to say: If they hadn't been killed, they would have lived. The evidence for this(1) is His saying: {a decree with a fixed term}, {So when their term has come, they will not remain behind an hour, nor will they precede [it]} [Al-A'raf: 34], {Indeed, the term of Allah is coming} [Al-Ankabut: 5], {For every term is a decree} [Ar-Ra'd: 38]. The Mu'tazilite says: The term can be brought forward or delayed, and that whoever is killed is destroyed before their term. Likewise, every animal slaughtered is destroyed before its term; because the killer is obligated to pay compensation and blood money. Allah Almighty has clarified in this verse that no soul perishes before its term(2). A further explanation for this will come in Surah Al-A'raf, God willing(3). And in it is evidence for the writing and documenting of knowledge. Its explanation will come in Surah Ta-Ha regarding His saying: {He said, "The knowledge thereof is with my Lord in a record"} [Verse: 52], God willing. His saying: {And whoever desires the reward of this world - We will give him thereof} means: the spoils of war; it was revealed regarding those who left their post seeking spoils. And it is said: it is general for everyone who desires this world instead of the hereafter. The meaning is: We give him from it what has been apportioned for him. And in the revelation: {Whoever should desire the immediate - We hasten for him from it what We will to whom We intend} [Al-Isra: 18]. {And whoever desires the reward of the Hereafter - We will give him thereof} meaning: We give him the reward for his deeds, based on what Allah Almighty described of multiplying good deeds for whom He wills. It is said: what is meant by this(4) is Abdullah bin Jubayr and those who stayed at their post with him until they were killed(5). {And We will reward the grateful} meaning: We will give them the eternal reward as a recompense for not fleeing. It is a confirmation of what preceded regarding giving more of the hereafter. It is said: {And We will reward the grateful} with provision in...

(1) In (m): upon. (2) See Tafsir Abi al-Layth 1/305. (3) In the commentary of verse (34) of it. (4) In (m): what is meant by them. (5) See Al-Wasit 1/500, and Tafsir Al-Baghawi 1/359.

सूरह आल इमरान: आयत 145 348

अल्लाह के फैसले और तक़दीर से। और 'किताबन' (एक लिखित आदेश) मफऊल (कर्म) के रूप में है, जिसका अर्थ है: अल्लाह ने एक निश्चित अवधि के साथ एक आदेश लिखा है। मौत की अवधि: वह समय है जो अल्लाह के ज्ञान में है, उसकी महिमा हो, जब जीवित प्राणी की आत्मा उसके शरीर को छोड़ देती है। जब भी कोई सेवक मारा जाता है, तो हमें पता चलता है कि यही उसकी नियत अवधि थी। यह कहना सही नहीं है कि: यदि वह नहीं मारा गया होता, तो जीवित रहता। इसका प्रमाण(1) अल्लाह का यह कहना है: {एक निश्चित अवधि के साथ लिखित आदेश}, {फिर जब उनकी अवधि आ जाती है, तो वे न एक घड़ी पीछे रह सकते हैं और न आगे बढ़ सकते हैं} [अल-अराफ़: 34], {निश्चित रूप से अल्लाह की अवधि आने वाली है} [अल-अंकबूत: 5], {हर अवधि के लिए एक लिखित आदेश है} [अर-रा'द: 38]। मुअतज़िला का कहना है: अवधि पहले आ सकती है या देरी से हो सकती है, और जो कोई भी मारा जाता है, वह अपनी अवधि से पहले नष्ट हो जाता है। इसी तरह, जो भी जानवर ज़बह किया जाता है, वह अपनी अवधि से पहले नष्ट हो जाता है; क्योंकि हत्यारे पर मुआवज़ा और खून का पैसा (दियत) अनिवार्य है। अल्लाह तआला ने इस आयत में स्पष्ट किया है कि कोई भी आत्मा अपनी अवधि से पहले नष्ट नहीं होती है(2)। इसका और अधिक स्पष्टीकरण 'अल-अराफ़' में आएगा, इंशाअल्लाह(3)। और इसमें ज्ञान को लिखने और दर्ज करने का प्रमाण है। इसका स्पष्टीकरण 'ता-हा' में आएगा जहाँ अल्लाह ने फरमाया: {उसने कहा, "उसका ज्ञान मेरे रब के पास एक किताब में है"} [आयत: 52], इंशाअल्लाह। अल्लाह का कथन: {और जो दुनिया का बदला चाहेगा, हम उसे उसमें से देंगे} का अर्थ है: गनीमत (युद्ध का माल); यह उन लोगों के बारे में अवतरित हुई जिन्होंने गनीमत की तलाश में अपना मोर्चा छोड़ दिया था। और कहा गया है: यह उन सभी के लिए सामान्य है जो परलोक के बजाय दुनिया चाहते हैं। अर्थ यह है: हम उसे उसमें से वह देंगे जो उसके लिए निर्धारित है। और अवतरण में है: {जो कोई तुरंत मिलने वाली चीज़ (दुनिया) चाहता है, हम उसे इसमें से जो चाहते हैं, उसे जल्दी दे देते हैं जिसे हम चाहते हैं} [अल-इसरा: 18]। {और जो परलोक का बदला चाहेगा, हम उसे उसमें से देंगे} अर्थात: हम उसे उसके कर्म का फल देंगे, जैसा कि अल्लाह तआला ने उन लोगों के लिए नेकियाँ कई गुना बढ़ाने का वर्णन किया है जिनके लिए वह चाहता है। कहा गया है: इससे(4) मुराद अब्दुल्लाह बिन जुबैर और वे लोग हैं जो उनके साथ मोर्चे पर डटे रहे यहाँ तक कि वे शहीद हो गए(5)। {और हम शुक्रगुजारों को बदला देंगे} अर्थात: हम उन्हें भागने से बचने के बदले में शाश्वत

प्रतिफल देंगे। यह परलोक का अधिक हिस्सा देने के बारे में जो पहले कहा गया है, उसकी पुष्टि है। कहा गया है: {और हम शुक्रगुजारों को बदला देंगे} रिज़्क (आजीविका) के साथ...

(1) (म) में: 'पर' है। (2) देखिए तफ़्सीर अबी अल-लैस 305/1। (3) इसकी आयत (34) की तफ़्सीर में। (4) (म) में: इससे मुराद 'उनसे' है। (5) देखिए अल-वसीत 500/1, और तफ़्सीर अल-बग़वी 359/1।

سورہ آل عمران: آیت ۱٤٥ ۳٤۸

اللہ کے فیصلے اور تقدیر سے۔ اور لفظ 'کتاباً' مفعول مطلق کے طور پر منصوب ہے، یعنی: اللہ نے ایک معینہ مدت کے ساتھ ایک تحریر لکھی ہے۔ موت کا وقت: وہ وقت ہے جو اللہ سبحانہ کے علم میں ہے، کہ جب جاندار کی روح اس کے جسم سے جدا ہوتی ہے۔ اور جب کوئی بندہ قتل کیا جاتا ہے تو ہمیں معلوم ہو جاتا ہے کہ یہی اس کا وقتِ مقررہ تھا۔ یہ کہنا درست نہیں ہے کہ: اگر وہ قتل نہ ہوتا تو زندہ رہتا۔ اس کی دلیل(۱) اللہ کا یہ فرمان ہے: {ایک معینہ مدت کے ساتھ لکھی ہوئی کتاب}، {سو جب ان کی مدت آ جائے گی تو نہ وہ ایک گھڑی پیچھے رہ سکیں گے اور نہ آگے بڑھ سکیں گے} [الاعراف: ۳٤]، {بے شک اللہ کی مقررہ مدت آنے والی ہے} [العنکبوت: ٥]، {ہر مدت کے لیے ایک تحریر ہے} [الرعد: ۳۸]۔ اور معتزلی کہتا ہے: مدت آگے پیچھے ہو سکتی ہے، اور جو قتل کیا گیا وہ اپنی مدت سے پہلے ہلاک ہو گیا، اور اسی طرح ہر وہ جانور جسے ذبح کیا گیا وہ اپنی مدت سے پہلے ہلاک ہوا؛ کیونکہ قاتل پر تاوان اور دیت واجب ہے۔ اللہ تعالیٰ نے اس آیت میں واضح فرما دیا کہ کوئی بھی نفس اپنی مدت سے پہلے ہلاک نہیں ہوتا(۲)۔ اس کی مزید وضاحت 'الاعراف' میں آئے گی، ان شاء اللہ تعالیٰ(۳)۔ اور اس میں علم کو لکھنے اور اسے مدون کرنے کی دلیل ہے۔ اس کا بیان 'طہٰ' میں آئے گا، جہاں فرمایا: {اس نے کہا اس کا علم میرے رب کے پاس ایک کتاب میں ہے} [آیت: ٥۲]، ان شاء اللہ تعالیٰ۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {اور جو دنیا کا بدلہ چاہے گا ہم اسے اس میں سے دیں گے} یعنی: غنیمت؛ یہ ان لوگوں کے بارے میں نازل ہوئی جنہوں نے غنیمت کی تلاش میں اپنا مورچہ چھوڑ دیا تھا۔ اور کہا گیا: یہ ہر اس شخص کے لیے عام ہے جو آخرت کے بجائے دنیا کا ارادہ کرے۔ اور معنی یہ ہے کہ: ہم اسے اس میں سے وہی دیں گے جو اس کے لیے مقدر ہے۔ اور قرآن میں ہے: {جو کوئی جلدی ملنے والی (دنیا) کا ارادہ

رکھتا ہے تو ہم جسے چاہتے ہیں اس کے لیے جس قدر چاہتے ہیں اس میں جلدی کر دیتے ہیں} [الاسراء: ۱۸]۔ {اور جو آخرت کا بدلہ چاہے گا ہم اسے اس میں سے دیں گے} یعنی: ہم اسے اس کے عمل کی جزا دیں گے، اس بنیاد پر جو اللہ تعالیٰ نے بیان فرمایا کہ وہ جس کے لیے چاہے نیکیوں کو کئی گنا بڑھا دیتا ہے۔ اور کہا گیا: اس سے(٤) مراد عبد اللہ بن جبیر اور وہ لوگ ہیں جو ان کے ساتھ مورچے پر جمے رہے یہاں تک کہ وہ شہید ہو گئے(٥)۔ {اور ہم شکر گزاروں کو بدلہ دیں گے} یعنی: ہم انہیں فرار نہ ہونے کے صلے میں دائمی ثواب عطا کریں گے۔ پس یہ آخرت کے زیادہ اجر کی عطا کی تاکید ہے جو پہلے گزر چکی ہے۔ اور کہا گیا: {اور ہم شکر گزاروں کو بدلہ دیں گے} رزق میں سے...

(١) (م) میں: 'علی' ہے۔ (٢) دیکھئے تفسیر ابی اللیث ٣٠٥/١۔ (٣) اس کی آیت (٣٤) کی تفسیر میں۔ (٤) (م) میں: المراد منہا۔ (٥) دیکھئے الوسیط ٥٠٠/١، اور تفسیر البغوی ٣٥٩/١۔

Surah Al-Imran: Verses 145 - 147 349

...worldly life, so that it may not be imagined that the grateful one is deprived of what was allotted to him of what the disbeliever attains (1).

Allah's saying: {And how many a prophet [has fought and] with him fought many religious scholars. But they never lost heart if they were afflicted with something in the way of Allah, nor did they weaken or submit. And Allah loves the steadfast. (146) And their only saying was that they said, "Our Lord, forgive us our sins and the excess [committed] in our affairs and plant firmly our feet and give us victory over the disbelieving people." (147)}

Allah's saying: {And how many a prophet [has fought and] with him fought many religious scholars.} Al-Zuhri said: On the day of Uhud, Satan cried out: "Muhammad has been killed," and a group of Muslims fled. Ka'b bin Malik said: I was the first to recognize the Messenger of Allah (peace be upon him). I saw his eyes shining from under the helmet, so I called out at the top of my voice: "This is the Messenger of Allah (peace be upon him)!" He gestured for me to be quiet. Then Allah, the Almighty and Majestic, revealed: {And how many a prophet [has fought and] with him fought many religious scholars. But they never lost heart if they were afflicted with something in the way of Allah, nor did they weaken...} the verse (2).

And "Ka'ayyin" (how many) means: "Kam" (how many/much). Al-Khalil and Sibawayh said: It is "Ayyu" (which) with the "kaf" of comparison attached to it, and they were constructed together. Thus, in (3) speech, it took the meaning of "Kam". It was depicted in the Mushaf (Quranic manuscript) as a "nun" because it is a word moved from its origin, so its pronunciation changed due to the change in its meaning. Then its usage became frequent, and the Arabs played with it. They altered it through metathesis (swapping letters) and deletion, so four dialects emerged in which it is recited (4).

Ibn Kathir recited it as: "Wa-ka'in," like "Wa-ka'in," on the weight of "Fa'il." Its origin is "kay-y'", then the "ya" was flipped into an "alif," just as it was flipped in "yay-as" to become "ya-as" (5). The poet said:

And how many a friend in the valleys, sees me, if I were afflicted, as the one afflicted (6).

(1) See Majma' al-Bayan 2/220. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 1/489-490. Al-Zuhri's saying was previously mentioned in 4/221 where the author did not attribute it to anyone. The saying of Ka'b bin Malik (may Allah be pleased with him) was narrated by Abd al-Razzaq in his Musannaf (9735), and al-Tabari 6/154 in detail. (3) The word "fi" (in) is from (m). (4) In (m): "fa-hasala" (so it occurred). (5) See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/410, al-Sab'ah p. 216, and al-Taysir p. 90. (6) Its author is Jarir, and it is in his Diwan 1/244.

सूरह आल इमरान: आयतें 145 - 147 349

...दुनिया ताकि यह कल्पना न की जाए कि आभारी व्यक्ति को वह सब पाने से वंचित रखा जाता है जो काफ़िर (अविश्वासी) को मिलता है (1)।

अल्लाह का कथन: {और कितने ही नबी ऐसे गुज़रे हैं जिनके साथ मिलकर बहुत से अल्लाह वाले लड़े। तो अल्लाह की राह में जो मुसीबतें उन पर पड़ीं, उनसे वे न तो हिम्मत हारे और न उन्होंने कमज़ोरी दिखाई और न वे दबे। और अल्लाह सब्र करने वालों को पसंद करता है। (146) और उनका कहना इसके सिवा कुछ न था कि उन्होंने कहा, "ऐ हमारे रब! हमारे गुनाहों को बख्श दे और हमारे काम में जो हमसे ज़्यादती हुई है उसे भी, और हमारे क़दमों को जमाए रख और काफ़िरों के मुक़ाबले में हमारी मदद फ़रमा।" (147)}

अल्लाह का कथन: {और कितने ही नबी ऐसे गुज़रे हैं जिनके साथ मिलकर बहुत से अल्लाह वाले लड़े।} अल-ज़ुहरी ने कहा: उहुद के दिन शैतान ने पुकारा: "मुहम्मद मारे गए," तो मुसलमानों का एक समूह भाग खड़ा हुआ। काब बिन मलिक ने कहा: मैं सबसे पहले अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को पहचानने वाला था। मैंने हेलमेट के नीचे से उनकी आँखें चमकते हुए देखीं, तो मैंने अपनी पूरी आवाज़ में पुकारा: "ये अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) हैं!" उन्होंने मुझे चुप रहने का इशारा किया। तब अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने नाज़िल फ़रमाया: {और कितने ही नबी ऐसे गुज़रे हैं जिनके साथ मिलकर बहुत से अल्लाह वाले लड़े। तो अल्लाह की राह में जो मुसीबतें उन पर पड़ीं, उनसे वे न तो हिम्मत हारे और न उन्होंने कमज़ोरी दिखाई...} आयत (2)।

और "क-अय्यिन" का अर्थ है: "कम" (कितने)। अल-ख़लील और सिबवैह ने कहा: यह "अय्यु" है जिस पर समानता का "काफ़" लगा दिया गया और दोनों को जोड़ दिया गया, जिससे बातचीत में (3) "कम" का अर्थ पैदा हो गया। मुसहफ़ (क़ुरआन) में इसे 'नून' के रूप में लिखा गया है क्योंकि यह शब्द अपने मूल से हटा दिया गया है, इसलिए इसके अर्थ बदलने के कारण इसका उच्चारण बदल गया। फिर इसका प्रयोग बढ़ गया, और अरबों ने इसके साथ फेरबदल किया। इसमें अक्षरों को आगे-पीछे करने और हटाने की प्रक्रिया हुई, जिससे इसमें चार बोलियाँ (क़िराअत) पैदा हुईं जिनसे इसे पढ़ा जाता है (4)।

इब्न कसीर ने इसे "क-आइन" पढ़ा है, जैसे "क-आइन", "फ़ाइल" के वज़न पर। इसका मूल "कय-इ" है, फिर "या" को "अलिफ़" में बदल दिया गया, जैसे "यय-अस" में बदलकर "या-अस" कर दिया गया (5)। कवि ने कहा है:

और कितने ही दोस्त घाटियों में ऐसे हैं, जो मुझे देखते हैं कि अगर मुझे कोई मुसीबत पहुँचे, तो जैसे वही मुसीबतज़दा हों (6)।

---

(1) देखें मजम-उल-बयान 2/220। (2) मआनी अल-क़ुरआन अल-नहस 1/489-490। अल-ज़ुहरी का कथन पहले 4/221 में आ चुका है और वहाँ लेखक ने इसे किसी के नाम नहीं किया। काब बिन मलिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) का कथन अब्द अल-रज्ज़ाक ने अपनी मुसन्निफ़ (9735) में और अल-तबरी ने 6/154 में विस्तार से दर्ज किया है। (3) शब्द "फ़ी" (में) (m) से है। (4) (m) में: "फ़-हसला" (तो प्राप्त हुआ)। (5) देखें इराब अल-क़ुरआन अल-नहस 1/410, अल-सबअ पृष्ठ 216, और अल-तयसीर पृष्ठ 90। (6) इसके लेखक जरीर हैं, और यह उनके दीवान 1/244 में है।

سورہ آل عمران: آیات 145 - 147 349

...دنیا تاکہ یہ گمان نہ ہو کہ شکر گزار کو اس میں سے محروم کر دیا جاتا ہے جو کافر کو ملتا ہے (1)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور کتنے ہی نبی ایسے تھے جن کے ساتھ ہو کر بہت سے اللہ والے لڑے، تو اللہ کی راہ میں جو مصیبتیں انہیں پہنچیں ان سے وہ نہ تو ہمت ہارے اور نہ انہوں نے کمزوری دکھائی اور نہ وہ دبے، اور اللہ صبر کرنے والوں سے محبت کرتا ہے۔ (146) اور ان کا قول اس کے سوا کچھ نہ تھا کہ انہوں نے کہا، "اے ہمارے رب! ہمارے گناہ معاف فرما دے اور ہمارے کام میں جو ہم سے زیادتی ہوئی ہے اسے بھی، اور ہمارے قدموں کو جما دے اور کافروں کے مقابلے میں ہماری مدد فرما۔" (147)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور کتنے ہی نبی ایسے تھے جن کے ساتھ ہو کر بہت سے اللہ والے لڑے} زہری نے کہا: احد کے دن شیطان نے چیخ کر کہا: "محمد قتل کر دیے گئے،" تو مسلمانوں کی ایک جماعت بھاگ نکلی۔ کعب بن مالک نے کہا: میں پہلا شخص تھا جس نے رسول اللہ ﷺ کو پہچانا، میں نے خود (ہیلمٹ) کے نیچے سے آپ کی آنکھیں چمکتی ہوئی دیکھیں، تو میں نے بلند آواز سے پکارا: "یہ رسول اللہ ﷺ ہیں!" آپ نے مجھے اشارہ کیا کہ خاموش رہو۔ تب اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: {اور کتنے ہی نبی ایسے تھے جن کے ساتھ ہو کر بہت سے اللہ والے لڑے، تو اللہ کی راہ میں جو مصیبتیں انہیں پہنچیں ان سے وہ نہ تو ہمت ہارے اور نہ انہوں نے کمزوری دکھائی...} آیت (2)۔

اور "کأین" کا مطلب ہے: "کم" (کتنے ہی)۔ خلیل اور سیبویہ نے کہا: یہ "أی" ہے جس پر تشبیہ کا "کاف" داخل ہوا اور دونوں مل کر ایک ہو گئے، تو کلام میں (3) اس سے "کم" کا معنی پیدا ہو

گیا، اور مصحف میں اسے 'نون' کے ساتھ لکھا گیا ہے؛ کیونکہ یہ کلمہ اپنی اصل سے منتقل ہوا، پس اس کا لفظ بدل گیا اس کے معنی کے بدل جانے کی وجہ سے، پھر اس کا استعمال کثرت سے ہونے لگا، تو عربوں نے اس میں تصرفات کیے۔ اس میں حروف کی تقدیم و تاخیر اور حذف کے ذریعے تبدیلیاں ہوئیں، تو اس میں چار لغات (قرآتیں) پیدا ہوئیں جن میں اسے پڑھا جاتا ہے (4)۔

اور ابن کثیر نے اسے "وكائِن" پڑھا ہے، جیسے "وكاعِن"، "فاعِل" کے وزن پر۔ اس کی اصل "كيء" ہے، پس 'یا' 'الف' سے بدل گئی، جیسے "ييأس" میں بدل کر "ياءس" ہو گئی (5)۔ شاعر نے کہا:

اور کتنے ہی دوست وادیوں میں ایسے ہیں، جو مجھے دیکھتے ہیں کہ اگر مجھے کوئی مصیبت پہنچے، تو وہی مصیبت زدہ ہوں (6)۔

---

(1) دیکھئے مجمع البیان 2/220۔ (2) معانی القرآن للنحاس 1/489-490، اور زہری کا قول 4/221 میں گزر چکا ہے اور وہاں مصنف نے اسے کسی کی طرف منسوب نہیں کیا، اور کعب بن مالک رضی اللہ عنہ کا قول عبد الرزاق نے اپنی مصنف (9735) میں، اور طبری نے 6/154 میں تفصیل سے روایت کیا ہے۔ (3) لفظ "فی" (میں) نسخہ (م) سے ہے۔ (4) نسخہ (م) میں ہے: "فحصل" (تو حاصل ہوا)۔ (5) دیکھئے اعراب القرآن للنحاس 1/410، والسبعۃ ص 216، والتیسیر ص 90۔ (6) اس کا قائل جریر ہے، اور یہ اس کے دیوان 1/244 میں ہے۔

Another poet said: And how many a heavily armed man we have turned back from you, who comes before the caravan, galloping while masked.(1)

Another said: And how many there are in the gatherings of people whose brother is above them while they are noble.(2)

Ibn Muhaysin read: «Wa-ka-in» (وكَئِنْ) with a hamza and shortened, like: wa-ka-in (وكَعِنْ); it is from ka-in (كائِنْ) with its alif deleted. It is also narrated from him: «Wa-ka'yin» (وكَأْيِن) like: wa-kay'in (وكَعْيِن), which is the inverted form of the lightened kay'-un (كَيْءٍ)(3). The rest of the reciters read: «Ka'ayyin» (كأيِّن) with shadda (doubling), like: ka'ayyin (كَعَيِّن), which is the original form(4). The poet said: How many people have remained such that their brother is above them while they are noble.(5)

Another said: How many an enemy we have destroyed with our might, and how many a weak and fearful person we have protected.(6)

Thus, he combined two linguistic variants: ka'ayyin and ka-in.

A fifth variant is: kayn (كَيْن) like: kay'an (كَيْعَن), and it is as if it were a lightened form of kay'-un, an inversion of ka'ayyin. Al-Jawhari(7) mentioned only two variants: ka-in like ka-in (كاعِنْ), and ka'ayyin like ka'ayyin (كَعَيِّنْ). You say: «Ka'ayyin rajulan laqitu» (How many a man I met), with the noun after ka'ayyin in the accusative case (nasb) as a specification (tamyiz). You also say: «Ka'ayyin min rajulin laqitu», and adding «min» after «ka'ayyin» is more frequent than using the accusative and is better. And «Bi-ka'ayyin tabi'u hadha al-thawba?» means: For how much do you sell this garment?

---

(1) Its speaker is Umar ibn Shas as in Muntaha al-Talab min Ash'ar al-Arab 8/51, and in it: mutawwaj (crowned) instead of mudajjaj (heavily armed), and al-alf (the thousand) instead of al-rakb (the riders/caravan). It was cited by Sibawayh in al-Kitab 2/170, Abu Ali al-Farisi in al-Hujjah 3/80, and Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 1/518. And his word: yardi, is from horses striking (radat) the ground (radyan and radayanan): when the horses strike the earth with their hooves during their travel and running. Al-Lisan (rady). (2) We did not find its speaker; it was cited by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 1/518, and in it: ka'ayyin. (3) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 22, al-Muhtasib 1/170, and al-Muharrar al-Wajiz 1/519. (4) Al-Sab'ah p. 216, and al-Taysir p.

90. (5) We did not find it; see the preceding verse mentioned before it. (6) We did not find it. (7) In al-Sihah (kayn).

350

सूरह आल इमरान: आयत 146 - 147

एक अन्य कवि ने कहा: और कितने ही हथियारों से लैस व्यक्ति को हमने तुमसे पीछे हटा दिया, जो काफिले के आगे आता है, नकाबपोश होकर सरपट दौड़ता हुआ।(1)

एक अन्य ने कहा: और लोगों की सभाओं में कितने ही ऐसे लोग हैं जिनका भाई उनके ऊपर है जबकि वे स्वयं कुलीन हैं।(2)

इब्न मुहायसिन ने इसे पढ़ा: «व-क-इन» (وكَئِنْ) हमज़ा के साथ और छोटा करके, जैसे: व-क-इन (وكَعِنْ); यह 'काइन' (كائِنْ) से है जिसका अलिफ़ हटा दिया गया है। उनसे यह भी वर्णित है: «व-कयिन» (وكَأْيِن) जैसे: व-कयिन (وكَعْيِن), जो हल्के'कय-उन' (كَيْءِ) का उल्टा रूप है(3)। बाकी सबने इसे पढ़ा: «क-अय्यिन» (كأيِّن) शद्दा के साथ, जैसे: क-अय्यिन (كَعَيِّن), जो कि मूल रूप है(4)। कवि ने कहा: कितने ही ऐसे लोग रहे हैं जिनका भाई उनके ऊपर है जबकि वे कुलीन हैं।(5)

एक अन्य ने कहा: कितने ही शत्रुओं को हमने अपनी शक्ति से नष्ट कर दिया, और कितने ही निर्बल और भयभीत व्यक्तियों को हमने शरण दी।(6)

इस प्रकार, उन्होंने दो भाषाई रूपों को मिलाया: क-अय्यिन और काइन।

एक पाँचवाँ रूप है: 'कैन' (كَيْن) जैसे: 'कयअन' (كَيْعَن), मानो यह 'कय-उन' का हल्का रूप हो, जो 'क-अय्यिन' का उल्टा है। अल-जौहरी(7) ने केवल दो रूपों का उल्लेख किया है: 'काइन' जैसे 'काइन' (كاعِنْ), और 'क-अय्यिन' जैसे 'क-अय्यिन' (كَعَيِّنْ)। आप कहते हैं: «क-अय्यिन रजुलन लकीतु» (मैं कितने ही पुरुषों से मिला), जिसमें 'क-अय्यिन' के बाद वाले शब्द को 'तमीज़' के रूप में अक्यूसेटिव केस (नसब) में रखा जाता है। आप यह भी कहते हैं: «क-अय्यिन मिन रजुलिन लकीतु», और 'क-अय्यिन' के बाद «मिन» लगाना नसब के उपयोग से अधिक प्रचलित और बेहतर है। और «बि-क-अय्यिन तबीउ हाज़ा अल-सौबा?» का अर्थ है: तुम यह कपड़ा कितने में बेचते हो?

---

(1) इसके वक्ता उमर इब्न शास हैं जैसा कि 'मुंतहा अल-तलब मिन अशआर अल-अरब' 8/51 में है, और इसमें: 'मुदज्जज' (सशस्त्र) के स्थान पर 'मुतव्वज' (मुकुटधारी) है, और 'रकब' के स्थान पर 'अलिफ' है। इसे सिबावेह ने 'अल-किताब' 2/170 में, अबू अली अल-फ़ारसी ने 'अल-हुज्जह' 3/80 में, और इब्न अतिय्या ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 1/518 में उद्धृत किया है। उनका शब्द: 'यर्दी',

घोड़ों के जमीन पर खुर मारने (रदत) से है (रदयन और रदयानन): जब घोड़े अपनी यात्रा और दौड़ के दौरान अपने खुरों से जमीन को मारते हैं। लिसान अल-अरब (रदी)। (2) हमें इसके वक्ता का पता नहीं चला; इसे इब्न अतिय्या ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 1/518 में उद्धृत किया है, और इसमें: क-अय्यिन है। (3) अल-किरात अल-शाज़ा पृ. 22, अल-मुहतासिब 1/170, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/519। (4) अल-सबआ पृ. 216, और अल-तयसीर पृ. 90। (5) हमें यह नहीं मिला; इससे पहले वाले पिछले छंद को देखें। (6) हमें यह नहीं मिला। (7) अल-सिहाह (कैन) में।

350

سورة آل عمران: آیات ۱۴۶ - ۱۴۷

ایک اور شاعر نے کہا: اور کتنے ہی بھاری ہتھیاروں سے لیس مردوں کو ہم نے تم سے دور ہٹا دیا، جو قافلے کے آگے نقاب پوش ہو کر سرپٹ دوڑتا ہوا آتا ہے۔(۱)

ایک اور نے کہا: اور لوگوں کی مجلسوں میں کتنے ہی ایسے لوگ ہیں جن کا بھائی ان پر فوقیت رکھتا ہے حالانکہ وہ معزز ہیں۔(۲)

ابن محیصن نے اسے «وكَئِنْ» (و-كئن) پڑھا ہے، ہمزہ کے ساتھ اور مقصور (چھوٹا) کر کے، جیسے: وكَعِنْ؛ یہ کائن (كائِنْ) سے ہے جس کا الف حذف کر دیا گیا ہے۔ ان سے «وكَأْيِن» (و-كايِن) بھی مروی ہے جیسے: وكَعْيِن، جو کہ مخفف 'كيء' کا مقلوب (الٹا) ہے(۳)۔ باقی قراء نے اسے «كَأَيِّن» (ک-ایّن) پڑھا ہے تشدید کے ساتھ جیسے: كَعَيِّن، اور یہی اصل ہے(۴)۔ شاعر نے کہا: کتنے ہی ایسے لوگ رہے ہیں جن کا بھائی ان پر فوقیت رکھتا تھا حالانکہ وہ معزز تھے۔(۵)

ایک اور نے کہا: کتنے ہی دشمنوں کو ہم نے اپنی قوت سے ہلاک کر دیا، اور کتنے ہی کمزور اور خوفزدہ لوگوں کو ہم نے پناہ دی۔(۶)

پس اس نے دو لغتوں (لہجوں) کو جمع کیا: کایّن اور کائن۔

ایک پانچویں لغت «كَين» (کین) ہے جیسے: كَيْعَن، گویا یہ 'كيء' کا مخفف ہے جو 'كايّن' کا مقلوب ہے۔ جوہری(۷) نے صرف دو لغتوں کا ذکر کیا ہے: کائن جیسے كاعِنْ، اور کایّن جیسے كَعَيِّنْ۔ آپ کہتے ہیں: «كايّن رجلاً لقيتُ» (میں کتنے ہی آدمیوں سے ملا)، "كايّن" کے بعد والے اسم کو تمیز کی بنا پر حالتِ نصب میں رکھ کر۔ اور آپ یہ بھی کہتے ہیں: «كايّن من رجلٍ لقيتُ»، اور "كايّن"

کے بعد «مِن» لانا نصب دینے سے زیادہ رائج اور بہتر ہے۔ اور «بكايّن تبيعُ هذا الثوب؟» کا مطلب ہے: تم یہ کپڑا کتنے میں بیچتے ہو؟

---

(۱) اس کے قائل عمر بن شاس ہیں جیسا کہ 'منتہی الطلب من اشعار العرب' ۸/۵۱ میں ہے، اور اس میں 'مدجج' کی جگہ 'متوج' اور 'الركب' کی جگہ 'الالف' ہے۔ اسے سیبویہ نے 'الکتاب' ۲/۱۷۰ میں، ابو علی فارسی نے 'الحجہ' ۳/۸۰ میں اور ابن عطیہ نے 'المحرر الوجیز' ۱/۵۱۸ میں نقل کیا ہے۔ اور ان کا قول 'یردی'، گھوڑوں کے زمین پر کھر مارنے (ردت) سے ہے (ردیاً اور ردیاناً): جب گھوڑے اپنے سفر اور دوڑ میں اپنے کھروں سے زمین کو مارتے ہیں۔ لسان العرب (ردی)۔ (۲) ہمیں اس کے قائل کا پتہ نہیں چل سکا؛ اسے ابن عطیہ نے 'المحرر الوجیز' ۱/۵۱۸ میں نقل کیا ہے، اور اس میں "كايّن" ہے۔ (۳) القراءات الشاذة ص ۲۲، والمحتسب ۱/۱۷۰، والمحرر الوجيز ۱/۵۱۹۔ (۴) السبعة ص ۲۱۶، والتيسير ص ۹۰۔ (۵) ہمیں یہ نہیں ملا، اس سے پہلے والا شعر دیکھیں۔ (۶) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (۷) الصحاح (کین) میں۔

Follow, Dhu al-Rumma said: "How many a wild cow and horned bull have we startled in lands of enemies that are no lands for them."(1) Al-Nahhas said: Abu 'Amr stopped at "wa ka'ayyi" without the 'n' because it is nunation (tanwin). Sawrah bin al-Mubarak(2) narrated this from al-Kisa'i. The rest stopped with the 'n' following the script of the Mus-haf(3). The meaning of the verse is to encourage the believers, and the command to emulate the best followers of the prophets who preceded them. That is: many a prophet had many religious scholars (Ribbiyyun) killed with him, or many prophets were killed, and their followers did not turn back; there are two opinions: The first: belongs to al-Hasan and Sa'id bin Jubayr. Al-Hasan said: No prophet was ever killed in a war. Ibn Jubayr said: We have not heard that a prophet was killed in battle(4). The second: from Qatada and 'Ikrimah. Stopping - according to this view - at "qutila" (was killed) is permissible. This is the recitation of Nafi', Ibn Kathir(5), Abu 'Amr, and Ya'qub(6). It is also the recitation of Ibn 'Abbas, and Abu Hatim chose it.

There are two aspects to it: One: that "qutila" refers to the prophet alone, and thus the completion of the sentence is at "qutila", and there is an ellipsis in the speech, i.e., "and with him were many religious scholars," just as it is said: "The prince was killed; with him was a great army," meaning: "and with him was an army." And "I went out with me a trade," meaning: "and with me."

---

(1) Diwan Dhu al-Rumma 2/688, and in it: al-Wara, instead of: al-'Ida. The commentator of the Diwan said: al-Maha: wild cows; the singular is mahat, and ramih: a bull with a horn. (2) Al-Khurasani, al-Dinawari, narrated the recitation from al-Kisa'i, and he is one of those who narrated much from him. Tabaqat al-Qurra' 1/321. (3) The discussion is in al-Muharrar al-Wajiz 1/519, and we did not find it for al-Nahhas. Abu 'Amr's recitation in stopping was mentioned by al-Dani in al-Taysir pp. 60-61. As for al-Kisa'i's recitation in stopping, it is only in the words of the Almighty: {Way-ka'anna Allah} and {Way-ka'annahu} [Al-Qasas: 82] and nothing else. (4) Mentioned by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 1/520. (5) In (d) and (m): Ibn Jubayr, which is an error, and the established version is from (d) and (z), which matches what is in the books of recitations. (6) Al-Sab'ah p. 217, al-Taysir p. 90, and al-Nashr 2/242.

सूरा आल इमरान: आयत 146 - 147 351

अनुकरण करते हुए, ज़ु अल-रुम्मा ने कहा: "कितनी ही जंगली गायों और सींग वाले साँड़ों को हमने दुश्मनों की उन ज़मीनों में डराया है जो उनके रहने की जगह नहीं हैं।" (1) अल-नहहास ने कहा: अबू 'अम्र "wa ka'ayyi" पर 'न' के बिना रुके क्योंकि यह तनवीन है। सौरा बिन अल-मुबारक (2) ने अल-किसाई से इसे रिवायत किया है। बाकी लोग मुसहफ़ के लेखन का अनुसरण करते हुए 'न' के साथ रुके(3)। आयत का अर्थ मोमिनों को प्रोत्साहित करना है, और उन नबियों के बेहतरीन अनुयायियों का अनुसरण करने का आदेश देना है जो उनसे पहले गुज़रे हैं। यानी: कई नबियों के साथ कई रब्बीयुन (धार्मिक विद्वान) मारे गए, या कई नबी मारे गए, और उनके अनुयायी अपने धर्म से नहीं फिरे; इसके दो मत हैं: पहला: अल-हसन और सईद बिन जुबैर का; अल-हसन ने कहा: युद्ध में कभी कोई नबी नहीं मारा गया। इब्न जुबैर ने कहा: हमने नहीं सुना कि युद्ध में कोई नबी मारा गया हो (4)। दूसरा: कतादा और इकरीमा से, और इस मत के अनुसार "qutila" (मारा गया) पर रुकना जायज़ है। यह नाफ़े, इब्न कसीर (5), अबू 'अम्र और याकूब की किरात (पाठ) है (6)। यह इब्न अब्बास की भी किरात है, और अबू हातिम ने इसे चुना है।

इसमें दो पहलू हैं: एक: कि "qutila" केवल नबी पर लागू होता है, और इस प्रकार वाक्य "qutila" पर समाप्त होता है, और कलाम में एक छिपा हुआ हिस्सा है, यानी: "और उनके साथ कई रब्बीयुन थे," जैसे कहा जाता है: "अमीर मारा गया; उनके साथ एक बड़ी सेना थी," जिसका अर्थ है: "और उनके साथ एक सेना थी।" और "मैं अपने साथ व्यापार लेकर निकला," जिसका अर्थ है: "और मेरे साथ।"

---

(1) दीवान ज़ु अल-रुम्मा 2/688, और इसमें: अल-वरा, अल-इदा के बजाय। दीवान के व्याख्याकार ने कहा: अल-महा: जंगली गाय; एकवचन महात है, और रमिह: सींग वाला साँड़। (2) अल-खुरासानी, अल-दीनवारी, ने अल-किसाई से किरात की रिवायत की, और वे उनसे बहुत रिवायत करने वालों में से हैं। तबकात अल-कुर्रा 1/321। (3) चर्चा अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/519 में है, और हमें यह अल-नहहास के लिए नहीं मिली। अबू 'अम्र की रुकने वाली किरात का उल्लेख अल-दानी ने अल-तयसीर पृ. 60-61 में किया है। जहाँ तक अल-किसाई की रुकने वाली किरात का सवाल है, वह केवल अल्लाह तआला के इस कथन में है: {विक़-अन्ना अल्लाह} और {विक़-अन्नहु} [अल-कसस: 82] इसके अलावा और कुछ नहीं। (4) इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/520 में इनका उल्लेख किया

है। (5) (द) और (म) में: इब्न जुबैर, जो एक गलती है, और स्थापित पाठ (द) और (ज़) से है, जो किरात की किताबों में मौजूद पाठ के अनुरूप है। (6) अल-सबआ पृ. 217, अल-तयसीर पृ. 90, और अल-नश्र 2/242।

سورة آل عمران: آیات ۱۴۶ - ۱۴۷ ۳۵۱

تابعی، ذوالرمہ نے کہا: "اور کتنی ہی نیل گایوں اور سینگوں والے بیلوں کو ہم نے دشمنوں کے ان علاقوں میں ڈرایا جو ان کے لیے (امن کی) جگہیں نہ تھیں۔"(۱) النحاس نے کہا: ابو عمرو نے "وكأيّ" پر نون کے بغیر وقف کیا؛ کیونکہ یہ تنوین ہے۔ اور اسے سورہ بن المبارک(۲) نے الکسائی سے روایت کیا ہے۔ جبکہ باقی حضرات نے مصحف کے رسم الخط کی پیروی میں نون کے ساتھ وقف کیا(۳)۔ آیت کا مفہوم مومنوں کی حوصلہ افزائی اور ان سے پہلے گزرے ہوئے انبیاء کے بہترین پیروکاروں کی پیروی کا حکم دینا ہے۔ یعنی: بہت سے انبیاء کے ساتھ کثیر تعداد میں ربیون (اہل اللہ) قتل ہوئے، یا بہت سے انبیاء قتل ہوئے تو ان کی امتیں (دین سے) نہ پھریں؛ اس بارے میں دو قول ہیں: پہلا قول: حسن اور سعید بن جبیر کا ہے؛ حسن نے کہا: کوئی نبی کبھی کسی جنگ میں قتل نہیں ہوا۔ اور ابن جبیر نے کہا: ہم نے نہیں سنا کہ کوئی نبی قتال میں قتل ہوا ہو(۴)۔ دوسرا قول: قتادہ اور عکرمہ سے مروی ہے، اور اس قول کے مطابق "قُتِل" پر وقف کرنا جائز ہے، اور یہی نافع، ابن کثیر(۵)، ابو عمرو اور یعقوب(۶) کی قرات ہے۔ یہ ابن عباس کی بھی قرات ہے، اور ابو حاتم نے اسے اختیار کیا ہے۔

اس میں دو وجوہات ہیں: ایک یہ کہ "قُتِل" صرف نبی پر واقع ہو، اور اس وقت کلام "قُتِل" پر مکمل ہو جائے گا، اور کلام میں ایک پوشیدہ حصہ (اضمار) ہو گا، یعنی: "اور ان کے ساتھ بہت سے ربیون تھے"، جیسا کہ کہا جاتا ہے: "امیر قتل ہو گیا؛ اس کے ساتھ ایک بڑا لشکر تھا"، یعنی: "اور اس کے ساتھ ایک لشکر تھا"۔ اور "میں نکلا میرے ساتھ تجارت تھی"، یعنی: "اور میرے ساتھ"۔

(۱) دیوان ذی الرمہ ۶۸۸/۲، اور اس میں: "الوریٰ"، "العدا" کی جگہ ہے۔ اور دیوان کے شارح نے کہا: "المہا": نیل گائیں؛ واحد "مہاۃ" ہے، اور "رامح": وہ بیل جس کے سینگ ہوں۔ (۲) الخراسانی، الدینوری، نے الکسائی سے قرات روایت کی ہے، اور وہ ان سے کثرت سے روایت کرنے والوں میں سے ہیں۔ طبقات القراء ۳۲۱/۱۔ (۳) یہ بحث "المحرر الوجیز" ۵۱۹/۱ میں ہے، ہمیں النحاس کے ہاں نہیں ملی۔ اور ابو عمرو کی وقفی قرات کا ذکر الدانی نے "التیسیر" ص ۶۰-۶۱ میں کیا ہے، جہاں تک الکسائی کی وقفی قرات کا تعلق ہے تو وہ صرف اللہ تعالیٰ کے اس قول میں ہے: ﴿ویکأن اللہ﴾ اور ﴿ویکأنہ﴾ [القصص: ۸۲] اس کے علاوہ نہیں۔ (۴) ان دونوں کا ذکر ابن عطیہ نے "المحرر الوجیز" ۵۲۰/۱ میں کیا ہے۔ (۵) (د) اور (م) میں: ابن جبیر ہے، جو کہ غلط ہے، اور صحیح وہی ہے جو (د) اور (ظ) میں ہے، اور وہی کتبِ قرات کے موافق ہے۔ (۶) السبعۃ ص ۲۱۷، التیسیر ص ۹۰، اور النشر ۲۴۲/۲۔

Surah Al Imran: Verses 146 - 147 (352)

The second interpretation: That the killing befell the Prophet and those of the Ribbiyyun (godly men) with him, and the sense of the words would be: some of those who were with him were killed; as the Arabs say: "We killed the Banu Tamim and the Banu Sulaym," whereas they only killed some of them. And His saying: "But they never lost heart" refers back to those of them who remained (1).

I say: This view is more similar to the context of the revelation of the verse and more appropriate, for the Prophet ﷺ was not killed, while a group of his companions were killed with him.

The Kufans and Ibn 'Amir read: "fought" (qātala) (2), and it is the reading of Ibn Mas'ud (3); Abu 'Ubayd chose it, saying: "If Allah praises those who fought, those who were killed are included among them, but if He praises those who were killed, others are not included; so 'fought' (qātala) is more general and more laudatory" (4).

And "al-ribbiyyun" with a kasra (short 'i' sound) on the letter 'ra' is the reading of the majority. Ali (may Allah be pleased with him) read it (5) with a damma (short 'u' sound), and Ibn 'Abbas with a fatha (short 'a' sound) (6); three linguistic variants.

And "al-ribbiyyun" means: numerous groups; as narrated from Mujahid, Qatadah, al-Dahhak, and Ikrimah, the singular is "ribbi"; with damma and kasra of the 'ra'; derived from "al-ribba"; also with kasra and damma of the 'ra', which means a group. Abdullah bin Mas'ud said: "Al-ribbiyyun: many thousands." Ibn Zayd said: "Al-ribbiyyun: followers." The first is more well-known linguistically; from it comes the term for the cloth in which divination arrows are gathered: "ribba" and "rubba". And "al-ribab": tribes that have gathered together. Aban bin Tha'lab said: "Al-ribbi: ten thousand." Al-Hasan said: "They are the patient scholars." Ibn Abbas, Mujahid, Qatadah, al-Rabi', and al-Suddi said: "The large multitude" (7); Hassan said:

(1) Tafsir al-Baghawi 1/360, see Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 1/488-489. (2) Al-Sab'ah p. 217, and al-Taysir p. 90. By Kufans is meant: 'Asim, Hamzah, and al-Kisa'i from the seven readers. (3) Narrated by Sa'id ibn Mansur in his Sunan (al-Tafsir) (528). (4) Tafsir al-Baghawi 1/360, and in its printed edition it appeared as: Abu 'Ubaydah. (5) In (kh) and (m): and a reading. (6) Al-Qira'at al-Shadhah p. 22, and al-Muhtasib 1/173. Ibn Jinni added the attribution of the 'u' (raf') reading to Ibn Mas'ud, Ibn 'Abbas, Ikrimah, al-Hasan, Abu Raja', 'Amr ibn 'Ubayd, and 'Ata' ibn al-Sa'ib. (7) Ma'ani al-Qur'an by al-

Nahhas 1/490-491, and al-Muharrar al-Wajiz 1/520-521, and see Tafsir al-Tabari 6/112-116.

सूरह आल इमरान: आयत 146 - 147 (352)

दूसरा पहलू: यह कि कत्ल (हत्या) पैगंबर और उनके साथ के रिब्बियून (ईश्वरभक्तों) पर हुआ, और बातचीत का अंदाज़ यह होगा: उनके साथ रहने वालों में से कुछ मारे गए; जैसा कि अरब कहते हैं: "हमने बनू तमीम और बनू सुलेम को मार डाला," जबकि उन्होंने उनमें से केवल कुछ को ही मारा था। और उनका यह कहना: "तो उन्होंने हिम्मत नहीं हारी" उनमें से बचे हुए लोगों की ओर संकेत करता है (1)।

मैंने कहा: यह राय आयत के अवतरण के उद्देश्य के अधिक समान और अधिक उपयुक्त है, क्योंकि पैगंबर ﷺ मारे नहीं गए थे, और उनके साथ उनके साथियों का एक समूह मारा गया था।

कुफ़ा वालों और इब्न आमिर ने "क़ातला" (लड़े) पढ़ा है (2), और यह इब्न मसूद का पाठ है (3); अबू उबैद ने इसे चुना और कहा: "यदि अल्लाह उन लोगों की प्रशंसा करता है जो लड़े, तो जो मारे गए वे भी उसमें शामिल हैं, लेकिन यदि वह केवल उन लोगों की प्रशंसा करता है जो मारे गए, तो उनके अलावा कोई और उसमें शामिल नहीं होता; इसलिए 'लड़े' (क़ातला) शब्द अधिक व्यापक और प्रशंसनीय है" (4)।

और "अल-रिब्बियून" में 'रा' के नीचे ज़ेर (कसरा) के साथ बहुसंख्यक पाठकों का पाठ है। अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने इसे 'रा' पर पेश (दम्मा) के साथ पढ़ा (5), और इब्न अब्बास ने ज़बर (फ़तहा) के साथ (6); ये तीन भाषाई रूप हैं।

और "रिब्बियून" का अर्थ है: बहुत से समूह; मुजाहिद, क़तादा, अज़-ज़हाक और इकरामा के अनुसार, इसका एकवचन "रिब्बी" है; 'रा' पर पेश और ज़ेर के साथ; इसका संबंध "अल-रिब्बा" से है; 'रा' के नीचे ज़ेर और ऊपर पेश के साथ, जिसका अर्थ समूह है। अब्दुल्ला बिन मसूद ने कहा: "रिब्बियून: कई हज़ार।" इब्न ज़ैद ने कहा: "रिब्बियून: अनुयायी।" भाषा में पहला अर्थ अधिक ज्ञात है; इसी से उस कपड़े को कहा जाता है जिसमें पासे (तीर) इकट्ठे किए जाते हैं: "रिब्बा" और "रुब्बा"। और "अल-रिबाब": वे कबीले जो एक साथ मिल गए हों। अबान बिन सालब ने कहा: "रिब्बी: दस हज़ार।" अल-हसन ने कहा: "वे धैर्यवान विद्वान हैं।" इब्न अब्बास, मुजाहिद, क़तादा, रबी' और सुद्दी ने कहा: "बहुत बड़ी भीड़" (7); ह़स्सान ने कहा:

(1) तफ़सीर अल-बगवी 1/360, और अन-नह़ह़ास की मानी अल-कुरान 1/488-489 देखें। (2) अस-सबा पृ. 217, और अत-तयसीर पृ. 90। कुफ़ा वालों से तात्पर्य है: सात पाठकों में से आसिम, हमज़ा

और किसाई। (3) सईद बिन मंसूर ने अपनी सुनन (अत-तफ़सीर) (528) में इसे उद्धृत किया है। (4) तफ़सीर अल-बगवी 1/360, और इसके मुद्रित संस्करण में यह 'अबू उबैदा' के रूप में आया है। (5) (ख़) और (म) में: और एक पाठ। (6) अल-किरात अल-शाज़ा पृ. 22, और अल-मुहतसिब 1/173। इब्न जिन्नी ने रफ़ा (पेश) वाले पाठ का श्रेय इब्न मसूद, इब्न अब्बास, इकरामा, अल-हसन, अबू रजा, अम्र बिन उबैद और अता बिन साहिब को भी दिया है। (7) अन-नह्हास की मानी अल-कुरान 1/490-491, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/520-521, और तफ़सीर अल-तबरी 6/112-116 देखें।

سورہ آل عمران: الآيتان 146 - 147 (352)

دوسری وجہ: یہ کہ قتل نبی ﷺ اور ان کے ساتھ موجود ربانی لوگوں (الرِبّیّین) کو پہنچا، اور کلام کا رخ یہ ہوگا: ان کے ساتھ موجود بعض لوگ قتل ہوئے؛ جیسا کہ عرب کہتے ہیں: "ہم نے بنو تمیم اور بنو سلیم کو قتل کیا،" حالانکہ انہوں نے ان میں سے بعض کو ہی قتل کیا ہوتا ہے۔ اور اللہ کا یہ قول: "پس انہوں نے ہمت نہ ہاری" ان لوگوں کی طرف لوٹتا ہے جو ان میں سے باقی رہ گئے تھے (1)۔

میں کہتا ہوں: یہ قول آیت کے نزول کے زیادہ مشابہ اور موزوں ہے، کیونکہ نبی ﷺ قتل نہیں ہوئے تھے، جبکہ آپ کے ساتھ آپ کے صحابہ کی ایک جماعت شہید ہوئی تھی۔

کوفیوں اور ابن عامر نے "قاتَلَ" (لڑے) پڑھا ہے (2)، اور یہی ابن مسعود کی قرأت ہے (3)؛ ابو عبید نے اسے پسند کیا اور کہا: "اللہ تعالیٰ جب لڑنے والوں کی تعریف کرتا ہے، تو قتل ہونے والے خود بخود اس میں داخل ہو جاتے ہیں، لیکن جب وہ قتل ہونے والوں کی تعریف کرے، تو ان کے علاوہ دوسرے اس میں شامل نہیں ہوتے؛ اس لیے 'قاتَلَ' زیادہ عام اور زیادہ مدح والا لفظ ہے" (4)۔

اور "الرِبّیُّون" راء کے کسرہ (زیر) کے ساتھ جمہور کی قرأت ہے۔ اور حضرت علی رضی اللہ عنہ نے اسے راء کے ضمہ (پیش) کے ساتھ (5) اور ابن عباس نے فتحہ (زبر) کے ساتھ (6) پڑھا ہے؛ یہ تین لغات (قراءتیں) ہیں۔

اور "الرِبّیُّون" سے مراد کثیر جماعتیں ہیں؛ مجاہد، قتادہ، ضحاک اور عکرمہ سے مروی ہے، اس کا واحد "رِبّیٌّ" ہے؛ راء کے ضمہ اور کسرہ کے ساتھ؛ یہ "الرِبَّة" کی طرف منسوب ہے؛ راء کے کسرہ اور ضمہ کے ساتھ، جس کے معنی جماعت کے ہیں۔ عبداللہ بن مسعود نے کہا: "الربّیُّون:

ہزاروں کثیر۔" ابن زید نے کہا: "الربِّیُّون: پیروکار۔" زبان میں پہلا معنی زیادہ معروف ہے؛ اسی سے اس کپڑے کو کہا جاتا ہے جس میں قرعہ اندازی کے تیر جمع کیے جاتے ہیں: "رِبَّة" اور "رُبَّة"۔ اور "الرِّبَاب": وہ قبائل جو جمع ہو گئے ہوں۔ ابان بن ثعلب نے کہا: "الربِّیُّ: دس ہزار۔" حضرت حسن بصری نے کہا: "وہ صابر علماء ہیں۔" ابن عباس، مجاہد، قتادہ، ربیع اور سدی نے کہا: "بہت بڑی جماعت" (7)؛ حسان نے کہا:

(1) تفسیر البغوی 1/360، اور دیکھئے معانی القرآن للنحاس 1/488-489۔ (2) السبعۃ ص 217، اور التیسیر ص 90۔ اور کوفیوں سے مراد سبعہ قراء میں سے عاصم، حمزہ اور کسائی ہیں۔ (3) سعید بن منصور نے اپنی سنن (التفسیر) (528) میں اس کی تخریج کی ہے۔ (4) تفسیر البغوی 1/360، اور اس کے مطبوعہ نسخے میں "ابو عبیدہ" واقع ہوا ہے۔ (5) (خ) اور (م) میں: "اور قرأت"۔ (6) القراءات الشاذة ص 22، اور المحتسب 1/173۔ اور ابن جنی نے رفع (پیش) والی قرأت کی نسبت ابن مسعود، ابن عباس، عکرمہ، حسن، ابورجاء، عمرو بن عبید اور عطاء بن سائب کی طرف بھی کی ہے۔ (7) معانی القرآن للنحاس 1/490-491، اور المحرر الوجیز 1/520-521، اور دیکھئے تفسیر الطبری 6/112-116۔

Surah Al-Imran: Verses 146 - 147 [Page] 353

"And when a group of people turn away from the Truth... we charged against them many Rabbiyun" (1)

Al-Zajjaj (2) said: Here there are two readings: "Rubbiyyun" with a damma on the Raa', and "Ribbiyyun" with a kasra on the Raa'. As for "Rubbiyyun" with the damma: it means large groups. And it is said: ten thousand.

I say: It has been narrated from Ibn Abbas: "Rabbiyyun" with a fatha on the Raa', attributed to the Lord (3). Al-Khalil said: "Al-Rabbiy" is one of the worshippers who were patient with the prophets, and they are the "Rabbaniyyun"; attributed to devotion, worship, and knowledge of the Lordship (Rububiyyah) of God Almighty. And God knows best.

His (the Almighty's) saying: {So they did not lose heart for what befell them in the way of Allah} "Wahanu": meaning they weakened, as previously mentioned. And "al-wahn" is the breaking of resolve (4) due to fear.

Al-Hasan and Abu al-Sammal read: "Wuhinu" with kasra and damma on the Haa' (5), two dialects from Abu Zayd. Something weakens (wahana), it becomes weak (yahanu) as a weakness (wahnan). I made it weak (awhantuhu) or I weakened it (wahhantuhu): I made it weak. "Al-Wahina" refers to the lowest and shortest ribs (6). "Al-Wahan" in camels: the thick one. "Al-Wahn": an hour that passes from the night, and likewise "al-mūhin". "Awhannā": we entered that hour (7), i.e., they did not weaken because of the killing of their prophet, or because of the killing of those who were killed among them, i.e., their survivors did not weaken, so the annexed noun was omitted.

{Nor did they weaken} i.e., against their enemy. {Nor did they humble themselves} i.e., for what befell them in jihad. Submission (al-istikānah) is humiliation and submissiveness, and its origin is "astakanu" on the weight of "ifta'alu", so the fatha was lengthened.

---

(1) We did not find it in the Diwan of Hassan, and Ibn al-Anbari attributed it to him in "Idah al-Waqf wa al-Ibtida'" 1/78 among the answers of our master Ali (RA) to the questions of Nafi' bin al-Azraq. (2) In "Ma'ani al-Quran" 1/476. (3) See "al-Muharrar al-Wajiz" 1/521. (4) In (Kh) and (Z): al-Hadd (limit). (5) We did not find anyone who mentioned the reading: "wuhinu" (with damma on the Haa'). What is in the sources is that al-Hasan and Abu al-Sammal read: "wihinu" (with kasra on the Haa'), and it was

narrated from Abu al-Sammal and Ikrimah: "wahnu" (with sukun on the Haa'), and the author will mention it. See "I'rab al-Quran" by al-Nahhas 1/411, "al-Qira'at al-Shadhdhah" p. 22, "al-Muhtasib" 1/174, "al-Muharrar al-Wajiz" 1/521, and "al-Bahr al-Muhit" 3/74. (6) In (Kh) and (Z): qasraha. (7) "As-Sihah" (w-h-n), and in it: Al-Wahina is the lowest rib.

सूरा आल इमरान: आयत 146 - 147 [पृष्ठ] 353

"और जब लोगों का एक समूह सत्य से दूर हो गया... हमने उन पर कई रब्बीयुन को भेजा" (1)

अल-ज़ज्जाज (2) ने कहा: यहाँ दो पाठ (किरात) हैं: रा पर दम्मा (पेश) के साथ "रुब्बीयुन", और रा पर कसरा (ज़ेर) के साथ "रिब्बीयुन"; जहाँ तक दम्मा के साथ "रुब्बीयुन" का संबंध है: इसका अर्थ है बड़े समूह। और कहा जाता है: दस हज़ार।

मैंने कहा: इब्न अब्बास से रिवायत है: रा पर फथा (ज़बर) के साथ "रब्बीयुन", जो 'रब' (प्रभु) से संबंधित है (3)। अल-खलील ने कहा: 'अर-रब्बी' उन इबादत करने वालों में से एक है जिन्होंने नबियों के साथ धैर्य रखा, और वे 'रब्बानीयुन' हैं; जो ईश्वर की भक्ति, इबादत और रबूबियत (प्रभुत्व) के ज्ञान से संबंधित हैं। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का फरमान: {तो वे अल्लाह के रास्ते में उन पर आई मुसीबत से पस्त नहीं हुए} "वहनू": यानी वे कमज़ोर नहीं पड़े, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है। और "अल-वहन" डर के कारण संकल्प का टूटना (4) है।

अल-हसन और अबू अल-समाल ने पढ़ा: हा पर कसरा और दम्मा के साथ "वुहिनू" (5), अबू ज़ैद से दो बोलियाँ। कोई चीज़ कमज़ोर होती है (वहना), वह कमज़ोर हो जाती है (यहिनु) कमज़ोरी (वहनान) के रूप में। मैंने उसे कमज़ोर किया (औहन्तुहू) या मैंने उसे कमज़ोर कर दिया (वहहन्तुहू): मैंने उसे कमज़ोर कर दिया। "अल-वाहिना": पसलियों का निचला और छोटा हिस्सा (6)। ऊंटों में "अल-वहन": मोटा। "अल-वहन": रात का एक बीतता हुआ समय, और इसी तरह "अल-मूहिन"। "औहन्ना": हम उस समय में दाखिल हुए (7), यानी, वे अपने नबी की हत्या के कारण कमज़ोर नहीं हुए, या उनमें से जो मारे गए उनकी हत्या के कारण, यानी उनके बचे हुए लोग कमज़ोर नहीं पड़े, इसलिए मुज़ाफ़ (संबंधित संज्ञा) को हटा दिया गया।

{और न ही वे कमज़ोर पड़े} यानी: अपने दुश्मन के खिलाफ। {और न ही उन्होंने खुद को छोटा किया} यानी: जिहाद में उन पर आई मुसीबत के लिए। इस्तिकाना (हार मानना/झुकना) ज़िल्लत और आज़िज़ी है, और इसका मूल "इस्तकानू" "इफता'अलु" के वज़न पर है, तो ज़बर को खींच दिया गया।

---

(1) हमें यह हसन के दीवान में नहीं मिला, और इब्न अल-अंबारी ने इसे "इज़ाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा" 1/78 में नाफ़े बिन अल-अज़राक़ के सवालों पर हमारे स्वामी अली (रज़ि.) के जवाबों के

बीच उनकी ओर मंसूब किया है। (2) "मा'आनी अल-कुरान" में 1/476। (3) देखें "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 1/521। (4) (ख़) और (ज़) में: अल-हद (सीमा)। (5) हमें ऐसा कोई नहीं मिला जिसने पाठ का उल्लेख किया हो: "वुहिनू" (हा पर दम्मा के साथ)। स्रोतों में जो है वह यह है कि अल-हसन और अबू अल-समाल ने पढ़ा: "विहिनू" (हा पर कसरा के साथ), और अबू अल-समाल और इक्रमाह से रिवायत है: "वहनू" (हा पर सुकूँ के साथ), और लेखक इसका उल्लेख करेंगे। देखें नहस द्वारा "एराब अल-कुरान" 1/411, "अल-किरात अल-शाज़ा" पृ. 22, "अल-मुहतासिब" 1/174, "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 1/521, और "अल-बह्र अल-मुहीत" 3/74। (6) (ख़) और (ज़) में: कसराहा। (7) "अस-सिहाह" (व-ह-न), और इसमें: अल-वाहिना पसलियों का निचला हिस्सा है।

سورہ آل عمران: آیات 146 - 147 [صفحہ] 353

"اور جب لوگوں کا ایک گروہ حق سے کنارہ کش ہوا... تو ہم نے ان پر بہت سے ربیوں کو بھیجا" (1)

زجاج (2) نے کہا: یہاں دو قرأتیں ہیں: "رُبِّیُّون" را کے ضمہ (پیش) کے ساتھ، اور "رِبِّیُّون" را کے کسرہ (زیر) کے ساتھ؛ جہاں تک "رُبِّیُّون" کا تعلق ہے، ضمہ کے ساتھ: اس سے مراد بہت سی جماعتیں ہیں۔ اور کہا جاتا ہے: دس ہزار۔

میں کہتا ہوں: ابن عباس سے مروی ہے: "رَبِّیُّون" را کے فتحہ (زبر) کے ساتھ، جو 'رب' کی طرف منسوب ہے (3)۔ خلیل نے کہا: "الرَّبِّيُّ" ان عبادت گزاروں میں سے ایک ہے جنہوں نے انبیاء کے ساتھ صبر کیا، اور وہ 'ربانیون' ہیں؛ جو اللہ تعالیٰ کی بندگی، عبادت اور معرفتِ ربوبیت کی طرف منسوب ہیں۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تو وہ اللہ کی راہ میں آنے والی مصیبت پر کمزور نہ پڑے} "وھنوا": یعنی وہ پست ہمت نہیں ہوئے، جیسا کہ پہلے ذکر ہو چکا ہے۔ اور "الوہن" خوف کی وجہ سے عزم کا ٹوٹنا (4) ہے۔

حسن اور ابو السمال نے پڑھا: "وُهِنُوا" ہاء کے کسرہ اور ضمہ کے ساتھ (5)، یہ ابو زید کی دو لغتیں ہیں۔ کوئی چیز کمزور ہوتی ہے (وہن)، وہ کمزور ہو جاتی ہے (یہن) کمزوری (وہناً) کے طور پر۔ میں نے اسے کمزور کیا (اوہنتہ) یا میں نے اسے سست کر دیا (وہنتہ): میں نے اسے کمزور کیا۔ "الواھنہ": پسلیوں کا نچلا اور چھوٹا حصہ (6)۔ اونٹوں میں "الوہن": موٹا۔ "الوہن": رات کی ایک گزرنے والی گھڑی، اور اسی طرح "الموہن"۔ "اوھنا": ہم اس وقت میں داخل ہوئے

(7)، یعنی، وہ اپنے نبی کے قتل کی وجہ سے پست ہمت نہیں ہوئے، یا ان میں سے جو مارے گئے ان کی وجہ سے، یعنی ان کے باقی رہنے والے کمزور نہیں پڑے، پس مضاف کو حذف کر دیا گیا۔

{اور نہ وہ کمزور پڑے} یعنی: اپنے دشمن کے خلاف۔ {اور نہ انہوں نے عاجزی دکھائی} یعنی: جہاد میں پیش آنے والی تکلیف پر۔ استکانہ (عاجزی و پستی) ذلت اور جھکنا ہے، اور اس کی اصل "استکنوا" ہے "افتعلو" کے وزن پر، پس زبر کو کھینچ دیا گیا۔

---

(1) ہمیں یہ حسان کے دیوان میں نہیں ملا، اور ابن الانباری نے اسے "ایضاح الوقف والابتداء" 1/78 میں نافع بن الازرق کے سوالات پر ہمارے سردار علی (رض) کے جوابات کے ضمن میں ان کی طرف منسوب کیا ہے۔ (2) ان کی کتاب "معانی القرآن" میں 1/476۔ (3) دیکھئے "المحرر الوجیز" 1/521۔ (4) (خ) اور (ظ) میں: الحد (حد)۔ (5) ہمیں کوئی ایسا نہیں ملا جس نے قرأت: "وُهِنوا" (ہاء کے ضمہ کے ساتھ) کا ذکر کیا ہو، ذرائع میں جو ہے وہ یہ ہے کہ حسن اور ابو السمال نے پڑھا: "وِهِنوا" (ہاء کے کسرہ کے ساتھ)، اور ابو السمال اور عکرمہ سے مروی ہے: "وَهْنوا" (ہاء کے سکون کے ساتھ)، اور مصنف اسے ذکر کریں گے۔ دیکھئے نحاس کی "اعراب القرآن" 1/411، "القراءات الشاذة" ص 22، "المحتسب" 1/174، "المحرر الوجیز" 1/521، اور "البحر المحیط" 3/74۔ (6) (خ) اور (ظ) میں: قصراها۔ (7) "الصحاح" (و-ہ-ن)، اور اس میں ہے: الواهنہ نچلی پسلی ہے، جو پسلیوں کا آخری حصہ ہے۔

354 Surah Al Imran: Verses 146 - 147 ...the kaf, so an 'alif' was generated from it. And whoever considers it from 'al-kawn' (being), it is: 'istaf'alu', and the first is more similar to the meaning of the verse (1). And it was read: "fa-ma wahnu wa-ma da'fu" (so they did not weaken nor did they falter) with a sukun on the 'ha' and the 'ayn'. Al-Kisa'i narrated: "da'afu" with a fatha on the 'ayn' (2). Then God Almighty informed about them after some of them were killed, or their prophet was killed, that they were patient and did not flag, and they prepared themselves for death, and they sought forgiveness so that their death would be upon repentance from sins if they were granted martyrdom, and they prayed for steadfastness so that they would not be defeated, and for victory over their enemies. And they singled out the feet for steadfastness rather than other limbs; because reliance is upon them. He says: So why did you not do and say the like of that, O companions of Muhammad? So He answered their prayer and gave them victory, triumph, and booty in this world, and forgiveness in the Hereafter when they reach it. And thus God deals with His sincere, repentant, truthful servants who support His religion, and remain firm when meeting His enemy based on His true promise and His truthful word. {And Allah loves the patient} meaning those patient in Jihad. And some read: "wa ma kana qawluhum" (and their saying was not) with the nominative (raf'); making 'the saying' the subject (ism) of 'kana', so its meaning would be: and their saying was nothing but their saying: {Our Lord, forgive us our sins}. And whoever read with the accusative (nasb) made 'the saying' the predicate (khabar) of 'kana', and its subject being {except that they said} (3). {Our Lord, forgive us our sins} meaning minor sins {and our excesses} meaning major sins. And 'israf' (excess) is: immoderation in something and exceeding the limit (4). And in 'Sahih Muslim': on the authority of Abu Musa al-Ash'ari, from the Prophet (peace be upon him) that he used to supplicate with this prayer: "O Allah, forgive me my mistakes and my ignorance, (1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/521. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/411, and he attributed the reading "wahnu" to Abu al-Sammal, then said: it is permissible to say "da'fu" with a sukun on the 'ayn'. And the reading of al-Kisa'i is like the reading of the group (jama'ah). (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/411, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/522, and 'Al-Qira'at al-Shadhah' (The Anomalous Readings) p. 23. The reading with the accusative is the reading of the majority. (4) Tafsir al-Tabari 6/119-120.

354 सूरा आल इमरान: आयतें 146 - 147 ...काफ, जिससे 'अलिफ़' उत्पन्न हुआ। और जो इसे 'अल-कौना' (होने) से मानता है, तो वह 'इस्तफ'अलू' है, और पहला आयत के अर्थ के अधिक समान है (1)। और पढ़ा गया: "फ़मा वहनू व-मा द'अफ़ू" (तो वे न तो कमज़ोर हुए और न ही डगमगाए) 'हा' और 'ऐन' पर सुकून के साथ। अल-किसाई ने रिवायत की: "द'अफ़ू" 'ऐन' पर फतह के साथ (2)। फिर अल्लाह तआला ने उनके बारे में बताया जब उनमें से कुछ मारे गए, या उनके नबी मारे गए, कि उन्होंने सब्र किया और वे सुस्त नहीं हुए, और उन्होंने खुद को मौत के लिए तैयार कर लिया, और माफी मांगी ताकि उनकी मौत गुनाहों से तौबा पर हो अगर उन्हें शहादत नसीब हो, और उन्होंने अडिग रहने के लिए दुआ की ताकि वे हार न जाएं और अपने दुश्मनों पर जीत के लिए। और उन्होंने अन्य अंगों के बजाय पैरों को अडिग रहने के लिए खास तौर पर चुना; क्योंकि भरोसा उन्हीं पर होता है। वह कहता है: तो हे मुहम्मद के साथियों, क्या आपने भी वैसा ही नहीं किया और नहीं कहा? तो उसने उनकी दुआ कबूल की और उन्हें दुनिया में जीत, विजय और गनीमत दी, और आखिरत में माफी दी जब वे वहां पहुंचेंगे। और अल्लाह अपने उन निष्ठावान, पश्चाताप करने वाले, सच्चे बंदों के साथ ऐसा ही करता है जो उसके धर्म का समर्थन करते हैं, और उसके सच्चे वादे और उसके सच्चे वचन के आधार पर उसके दुश्मन से मिलते समय अडिग रहते हैं। {और अल्लाह सब्र करने वालों से प्यार करता है} यानी जिहाद में सब्र करने वाले। और कुछ ने पढ़ा: "वा मा काना क़ौलुहुम" (और उनकी बात नहीं थी) रफ़' (पेश) के साथ; 'क़ौल' को 'काना' का इस्म (कर्ता) बनाते हुए, तो इसका अर्थ होगा: और उनकी बात इसके सिवा कुछ न थी कि उन्होंने कहा: {ऐ हमारे रब, हमारे गुनाह माफ कर दे}। और जिसने नसब (ज़बर) के साथ पढ़ा, उसने 'क़ौल' को 'काना' की खबर बनाया, और उसका इस्म {सिवाय इसके कि उन्होंने कहा} (3) है। {ऐ हमारे रब, हमारे गुनाह माफ कर दे} यानी छोटे गुनाह {और हमारी ज़्यादतियाँ} यानी बड़े गुनाह। और 'इसराफ़' (ज़्यादती) है: किसी चीज़ में हद से गुज़र जाना और सीमा लांघना (4)। और 'सहीह मुस्लिम' में: अबू मूसा अल-अशअरी से रिवायत है, नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से कि आप यह दुआ माँगा करते थे: "ऐ अल्लाह, मेरे गुनाह और मेरी अज्ञानता को माफ कर दे, (1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/521। (2) इ'राब अल-कुरान लिन-नह्हास 1/411, और उन्होंने "वह्नू" की क़िरात अबू अल-सम्माल की ओर मंसूब की, फिर कहा: 'ऐन' के सुकून के साथ "द'अफ़ू" भी जायज़ है। और अल-किसाई की क़िरात जमाअत की क़िरात की तरह है। (3) इ'राब अल-कुरान लिन-नह्हास 1/411, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/522, और 'अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ा' पृष्ठ 23। नसब वाली क़िरात जम्हूर (बहुमत) की क़िरात है। (4) तफ़सीर अल-तबरी 6/119-120।

۳۵۴ سورہ آل عمران: آیات ۱۴۶ - ۱۴۷ کاف، پس اس سے 'الف' پیدا ہوا۔ اور جس نے اسے 'الکون' (ہونے) سے قرار دیا، تو وہ: 'استفعلوا' ہے، اور پہلا آیت کے معنی سے زیادہ مشابہ ہے (۱)۔ اور پڑھا گیا: «فما وَهْنُوا وما ضَعْفُوا» ہا اور عین کے سکون کے ساتھ اور کسائی نے حکایت کی ہے: «ضَعَفُوا» عین کے فتحہ کے ساتھ (۲)۔ پھر اللہ تعالیٰ نے ان کے بارے میں خبر دی جب ان میں سے کچھ شہید ہوئے، یا ان کے نبی شہید ہوئے، کہ انہوں نے صبر کیا اور سستی نہیں دکھائی، اور اپنے آپ کو موت پر آمادہ کر لیا، اور مغفرت طلب کی تاکہ اگر انہیں شہادت نصیب ہو تو ان کی موت گناہوں سے توبہ پر ہو، اور ثابت قدمی کی دعا کی تاکہ وہ شکست نہ کھائیں، اور اپنے دشمنوں پر فتح و نصرت کی دعا کی۔ اور انہوں نے دوسرے اعضاء کے بجائے پیروں کو ثابت قدمی کے لیے خاص کیا؛ کیونکہ انحصار انہی پر ہوتا ہے۔ فرماتا ہے: تو اے محمد کے ساتھیو! کیا تم نے بھی ایسا ہی کیوں نہ کیا اور کیوں نہ کہا؟ تو اس نے ان کی دعا قبول فرمائی اور انہیں دنیا میں فتح و نصرت اور مالِ غنیمت عطا کیا، اور آخرت میں مغفرت عطا فرمائی جب وہ اس کی طرف لوٹیں گے۔ اور اللہ اپنے ان مخلص، توبہ کرنے والے، سچے بندوں کے ساتھ ایسا ہی معاملہ کرتا ہے جو اس کے دین کی مدد کرتے ہیں، اور اس کے سچے وعدے اور اس کے سچے کلام کی بنیاد پر اس کے دشمن سے مقابلے کے وقت ثابت قدم رہتے ہیں۔ ﴿وَاللَّهُ يُحِبُّ الصَّابِرِينَ﴾ یعنی جہاد پر صبر کرنے والے۔ اور بعض نے پڑھا: «وما كان قَوْلُهُمْ» رفع کے ساتھ؛ 'قول' کو 'کان' کا اسم بنایا، تو اس کا معنی ہوگا: اور ان کا قول بجز اس قول کے کچھ نہ تھا: ﴿رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا﴾۔ اور جس نے نصب کے ساتھ پڑھا اس نے 'قول' کو 'کان' کی خبر بنایا، اور اس کا اسم ﴿إِلَّا أَنْ قَالُوا﴾ ہے (۳)۔ ﴿رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا﴾ یعنی صغیرہ گناہ ﴿وَإِسْرَافَنَا﴾ یعنی کبیرہ گناہ۔ اور اسراف: کسی چیز میں زیادتی اور حد سے تجاوز کرنا ہے (۴)۔ اور «صحیح» مسلم میں ہے: ابوموسیٰ

اشعری سے روایت ہے، نبی ﷺ سے کہ آپ یہ دعا کیا کرتے تھے: «اے اللہ! میری خطا اور میری جہالت کو بخش دے، (۱) المحرر الوجیز ۵۲۱/۱ ۔ (۲) إعراب القرآن للنحاس ۴۱۱/۱ ، اور «وَهْنوا» کی قرات ابوالسمال کی طرف منسوب کی، پھر کہا: اور «ضَعْفوا» عین کے سکون کے ساتھ جائز ہے۔ اور کسائی کی قرات جمہور کی قرات کی طرح ہے۔ (۳) إعراب القرآن للنحاس ۴۱۱/۱ ، والمحرر الوجیز ۵۲۲/۱ ، والقراءات الشاذة ص ۲۳۔ اور نصب والی قرات جمہور کی قرات ہے۔ (۴) تفسیر الطبری ۱۱۹/۶ - ۱۲۰ ۔

Surah Al-Imran: Verses 146 - 150 355

...and my excess in my affairs, and what You know better than I do," and he mentioned the Hadith (1). So, a person should use the supplications found in the Book of Allah and the authentic Sunnah and leave aside anything else. He should not say, "I choose this," for Allah Almighty has chosen for His Prophet and His allies, and taught them how to pray.

Allah Almighty's saying: {So Allah gave them the reward of this world and the good reward of the Hereafter. And Allah loves the doers of good.} (148) Allah Almighty's saying: {So Allah gave them} means: He gave them {the reward of this world}, meaning victory and triumph over their enemies. {and the good reward of the Hereafter} means Paradise. Al-Jahdari read: "So Allah rewarded them," from reward (2). {And Allah loves the doers of good} was mentioned previously (3).

Allah Almighty's saying: {O you who have believed, if you obey those who disbelieve, they will turn you back on your heels, and you will become losers. (149) But Allah is your protector, and He is the best of helpers. (150)} When Allah Almighty commanded following the example of those who preceded from the supporters of the Prophets, He warned against obeying the disbelievers, meaning the polytheists of the Arabs: Abu Sufyan and his companions. It was also said: the Jews and Christians. Ali (may Allah be pleased with him) said: It means the hypocrites in their saying to the believers at the time of defeat: "Return to the religion of your fathers." {they will turn you back on your heels} meaning: to disbelief. {and you will become losers} meaning: you will return cheated. Then He said: {But Allah is your protector} meaning: the one who takes charge of your victory and protection if you obey Him (4). And it was read: "But [obey] Allah" in the accusative case (5), on the assumption of: "Nay, obey (6) Allah your protector."

(1) Sahih Muslim (2719), and it is with Ahmad (19738) and Al-Bukhari (6398). (2) Al-Bahr al-Muhit 3/76. (3) 2/131 and p. 321 of this volume. (4) Tafsir al-Baghawi 1/360. (5) Ibn Khalawayh attributed it in "Al-Qira'at al-Shadhdhah" p. 22 to Isa al-Nasr and Ibn Maysarah. (6) In (d) and (m): "And obey."

सूरह अल-इमरान: आयतें 146 - 150 355

...और मेरे मामलों में मेरी ज्यादती, और जिसके बारे में आप मुझसे बेहतर जानते हैं," और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया (1)। अत: मनुष्य को अल्लाह की किताब और सही सुन्नत में पाई जाने वाली दुआओं का उपयोग करना चाहिए और इसके अलावा सब कुछ छोड़ देना चाहिए। उसे यह नहीं कहना चाहिए, "मैं इसे चुनता हूँ"; क्योंकि अल्लाह तआला ने अपने नबी और अपने वलियों के लिए चुनाव किया है, और उन्हें सिखाया है कि कैसे दुआ मांगनी है।

अल्लाह तआला का कथन: {तो अल्लाह ने उन्हें दुनिया का प्रतिफल और आख़िरत का अच्छा प्रतिफल दिया। और अल्लाह नेकी करने वालों से प्यार करता है।} (148) अल्लाह तआला का कथन: {तो अल्लाह ने उन्हें दिया} यानी: उन्हें दिया {दुनिया का प्रतिफल} यानी अपने दुश्मनों पर जीत और विजय। {और आख़िरत का अच्छा प्रतिफल} यानी जन्नत। अल-जहदरी ने पढ़ा: "तो अल्लाह ने उन्हें पुरस्कृत किया," पुरस्कार (सवाब) से (2)। {और अल्लाह नेकी करने वालों से प्यार करता है} पहले बताया जा चुका है (3)।

अल्लाह तआला का कथन: {ऐ ईमान वालो! अगर तुम उन लोगों की बात मानोगे जिन्होंने कुफ्र किया, तो वे तुम्हें तुम्हारी एड़ियों के बल फेर देंगे, फिर तुम घाटे में रह जाओगे। (149) बल्कि अल्लाह तुम्हारा संरक्षक है, और वह सबसे अच्छा मददगार है। (150)} जब अल्लाह तआला ने नबियों के समर्थकों में से पहले गुज़रे हुए लोगों का अनुसरण करने का आदेश दिया, तो उसने काफिरों की आज्ञा मानने के खिलाफ चेतावनी दी, यानी अरबों के मुशरिकों: अबू सुफियान और उसके साथियों से। यह भी कहा गया: यहूदी और ईसाई। अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: इसका अर्थ मुनाफिकों का वह कहना है जो उन्होंने हार के समय मोमिनों से कहा था: "अपने बाप-दादाओं के धर्म की ओर लौट जाओ।" {वे तुम्हें तुम्हारी एड़ियों के बल फेर देंगे} यानी: कुफ्र (अविश्वास) की ओर। {फिर तुम घाटे में रह जाओगे} यानी: तुम ठगे हुए लौटोगे। फिर उसने कहा: {बल्कि अल्लाह तुम्हारा संरक्षक है} यानी: यदि तुम उसकी आज्ञा मानोगे तो तुम्हारी जीत और रक्षा का उत्तरदायी (4)। और इसे पढ़ा गया है: "बल्कि [आज्ञा मानो] अल्लाह की" नसब (कर्म कारक) में (5), इस धारणा पर: "बल्कि आज्ञा मानो (6) अल्लाह की जो तुम्हारा संरक्षक है।"

(1) सहीह मुस्लिम (2719), और यह अहमद (19738) और बुखारी (6398) के पास है। (2) अल-बहर अल-मुहीत 3/76. (3) 2/131 और इस भाग का पृ. 321. (4) तफसीर अल-बग़वी 1/360. (5)

इब्न खालवेह ने इसे "अल-किरात अल-शाज्जाह" पृ. 22 में ईसा अल-नस्र और इब्न मैसाराह से जोड़ा है। (6) (द) और (म) में: "और आज्ञा मानो।"

سورہ آل عمران: آیات ۱۴۶ - ۱۵۰ ۳۵۵

اور میرے معاملے میں میری زیادتی، اور جس کا تو مجھ سے بہتر علم رکھتا ہے" اور انہوں نے حدیث ذکر کی(۱)۔ پس انسان پر لازم ہے کہ وہ اللہ کی کتاب اور صحیح سنت میں موجود دعاؤں کو استعمال کرے اور ان کے علاوہ کو چھوڑ دے، اور یہ نہ کہے: میں یہ پسند کرتا ہوں؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی اور اپنے اولیاء کے لیے انتخاب کیا ہے، اور انہیں سکھایا ہے کہ وہ کیسے دعا کریں۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَآتَاهُمُ اللَّهُ ثَوَابَ الدُّنْيَا وَحُسْنَ ثَوَابِ الْآخِرَةِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ (١٤٨)﴾ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَآتَاهُمُ اللَّهُ﴾ یعنی: انہیں عطا کیا ﴿ثَوَابَ الدُّنْيَا﴾ یعنی اپنے دشمن پر نصرت اور فتح۔ ﴿وَحُسْنَ ثَوَابِ الْآخِرَةِ﴾ یعنی جنت۔ اور الجحدری نے پڑھا: «فأثابهم الله» ثواب سے(۲)۔ ﴿وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ﴾ پہلے گزر چکا ہے(۳)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تُطِيعُوا الَّذِينَ كَفَرُوا يَرُدُّوكُمْ عَلَىٰ أَعْقَابِكُمْ فَتَنقَلِبُوا خَاسِرِينَ (١٤٩) بَلِ اللَّهُ مَوْلَاكُمْ وَهُوَ خَيْرُ النَّاصِرِينَ (١٥٠)﴾ جب اللہ تعالیٰ نے انبیائے کرام کے گزشتہ انصار کی پیروی کا حکم دیا تو کافروں کی اطاعت سے خبردار کیا، یعنی عرب کے مشرکین: ابوسفیان اور اس کے ساتھی۔ اور کہا گیا: یہودی اور نصاریٰ۔ اور حضرت علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا: اس سے مراد منافقین کا وہ قول ہے جو انہوں نے شکست کے وقت مومنوں سے کہا تھا: اپنے آباء و اجداد کے دین کی طرف لوٹ جاؤ۔ ﴿يَرُدُّوكُمْ عَلَىٰ أَعْقَابِكُمْ﴾ یعنی: کفر کی طرف۔ ﴿فَتَنقَلِبُوا خَاسِرِينَ﴾ یعنی: تم نقصان اٹھا کر لوٹو گے۔ پھر فرمایا: ﴿بَلِ اللَّهُ مَوْلَاكُمْ﴾ یعنی: تمہاری نصرت اور حفاظت کا ذمہ دار اگر تم نے اس کی اطاعت کی(۴)۔ اور پڑھا گیا ہے: «بَلِ اللَّهَ» نصب کے ساتھ(۵)، اس تقدیر پر کہ: بلکہ اطاعت کرو(۶) اللہ کی جو تمہارا مولا ہے۔

(١) صحيح مسلم (٢٧١٩)، اور یہ احمد (١٩٧٣٨) اور بخاری (٦٣٩٨) کے ہاں ہے۔ (٢) البحر المحیط ٣/٧٦۔ (٣) ٢/١٣١ اور اسی جلد کا ص ٣٢١۔ (٤) تفسیر البغوی ١/٣٦٠۔ (٥) ابن خالویہ نے اسے "القراءات الشاذة" ص ٢٢ میں عیسیٰ النصر اور ابن میسرہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٦) (د) اور (م) میں: "اور اطاعت کرو"۔

Surah Aal-Imran: Verse 151 | 356

His saying, the Exalted: "We will cast terror into the hearts of those who disbelieved for what they have associated with Allah of which He had not sent down [any] authority. And their refuge is the Fire, and wretched is the residence of the wrongdoers." (151)

Its parallel is: "and He cast terror into their hearts" [Al-Hashr: 2]. Ibn Aamir and al-Kisa'i read it as "al-ru'ub" with a damma on the [letter] 'ayn (1), and these are two dialects. "Al-ru'b" means fear; it is said: "I terrified him (ra'abtuhu) terror (ru'ban and ru'uban)," so he is terrified (mar'ub). It is possible that "al-ru'b" is an infinitive (masdar), and "al-ru'ub" is the noun. Its root is from fullness (al-mal'); it is said: "sayl ra'ib" (a filling flood), meaning (2): it fills the valley. And "I filled the basin (ra'abtu al-hawd)" means I filled it (3). So the meaning is: We will fill the hearts of the polytheists (4) with fear and alarm.

As-Sakhtiyani read it: "sayulqi" [He will cast] with a 'ya', while the rest read it with the 'nun' of greatness (5) ["sanulqi" - We will cast].

As-Suddi and others said: When Abu Sufyan and the polytheists departed on the day of Uhud towards Mecca, they set off until they were partway on the road. They regretted it and said: "Wretched is what we have done; we killed them until only a few stragglers remained, then we left them. Go back and eradicate them." When they resolved to do that, Allah cast terror into their hearts until they turned back from what they intended (6).

"Casting" (al-ilqa') is used literally for physical bodies (7). Allah the Exalted said: "And he threw down the tablets" [Al-A'raf: 150], "So they threw their ropes and their staffs" [Ash-Shu'ara: 44], "So Moses threw his staff" [Ash-Shu'ara: 45]. A poet said:

"So she threw down her staff and settled there..." (8)

Then it may be used metaphorically as in this verse, and His saying: "And I bestowed upon you love from Me" [Ta-Ha: 39].

(1) Al-Sab'ah p. 217, Al-Taysir p. 91. (2) The word "ay" (meaning) is an addition from (zha). (3) Tahdhib al-Lugha 2/368. (4) In (kha) and (zha): the disbelievers. (5) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 22, Al-Muharrar al-Wajiz 1/523. The reading "sanulqi" with 'nun' is the reading of the majority. (6) Reported by al-Tabari 6/128. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/522. (8) Said by Mu'aqqir bin Himar. See al-Bayan wa al-Tabyin 3/40, Mu'jam al-

Shu'ara' p. 9. The second half of the verse is: "...as the traveler's eye is delighted by the return."

सूरह अल-इमरान: आयत 151 | 356

अल्लाह तआला का फ़रमान है: "हम उन लोगों के दिलों में डर पैदा कर देंगे जिन्होंने कुफ़्र किया, क्योंकि उन्होंने अल्लाह के साथ उन्हें शरीक (साझेदार) ठहराया जिसके लिए उसने कोई सनद (प्रमाण) नहीं उतारी। उनका ठिकाना जहन्नम की आग है, और ज़ालिमों का क्या ही बुरा ठिकाना है।" (151)

इसके समान आयत है: "और उनके दिलों में रुअ्ब (डर) डाल दिया" [अल-हश्र: 2]। इब्न आमिर और अल-किसाई ने इसे "अर-रुउ्ब" (ऐ़न पर दम्मा के साथ) पढ़ा है (1), और ये दो बोलियाँ हैं। 'रुअ्ब' का अर्थ है डर; कहा जाता है: "मैंने उसे डरा दिया (रअ़ब्तुहु रुअ्बन और रुअुबन)", तो वह "मरऊब" (डरा हुआ) है। यह भी संभव है कि "अर-रुअ्ब" मस्तर (Infinitive) हो और "अर-रुउ्ब" इस्म (Noun) हो। इसका मूल अर्थ 'भरने' से है; कहा जाता है: "सैल राअि़ब" (घाटी को भर देने वाला सैलाब), यानी (2): जो घाटी को भर दे। और "रअ़ब्तुल हौज़" का मतलब है मैंने इसे भर दिया (3)। तो अर्थ यह है: हम मुशरिकों (4) के दिलों को खौफ़ और डर से भर देंगे।

अस-सख्तियानी ने इसे "सयुलकी" (वह डाल देगा - 'या' के साथ) पढ़ा है, और बाकी लोगों ने अज़मत वाली 'नूँ' (सनुलकी - हम डाल देंगे) के साथ पढ़ा है (5)।

अस-सुद्दी और अन्य लोगों ने कहा: जब अबू सुफ़यान और मुशरिक उहुद के दिन मक्का की ओर चले, तो वे रास्ते के कुछ हिस्से तक पहुँचे और उन्हें पछतावा हुआ। उन्होंने कहा: "हमने कितना बुरा किया, हमने उन्हें तब तक मारा जब तक कि केवल कुछ ही बचे थे, फिर हमने उन्हें छोड़ दिया। वापस चलो और उन्हें पूरी तरह खत्म कर दो।" जब उन्होंने इसका इरादा किया, तो अल्लाह ने उनके दिलों में डर डाल दिया यहाँ तक कि वे अपने इरादे से पीछे हट गए (6)।

"डालना" (अल-इलका) शब्द हक़ीक़त में जिस्मानी चीज़ों के लिए इस्तेमाल होता है (7), अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और उसने तख्तियाँ डाल दीं" [अल-अराफ़: 150], "तो उन्होंने अपनी रस्सियाँ और अपनी लाठियाँ डाल दीं" [अश-शुअ़रा: 44], "तो मूसा ने अपनी लाठी डाल दी" [अश-शुअ़रा: 45]। एक कवि ने कहा:

"तो उसने अपनी लाठी डाल दी और वहीं ठहर गया..." (8)

फिर इसका प्रयोग मज़ाज़ी (लाक्षणिक) रूप में भी हो सकता है जैसा कि इस आयत में है, और उसका फ़रमान: "और मैंने तुम पर अपनी तरफ से मोहब्बत डाल दी" [ता-हा: 39]।

(1) अस-सब्अह पृ. 217, अत-तयसीर पृ. 91. (2) शब्द "أي" (यानी) (ط) से एक वृद्धि है। (3) तहज़ीब अल-लुग़ा 2/368. (4) (ख) और (ज) में: "काफ़िरों"। (5) अल-क़िराआत अल-शाज़ह पृ. 22, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/523. 'नूँ' के साथ "सनुलकी" पढ़ना आम पाठकों की क़िरात है। (6) अत्तबरी 6/128 द्वारा उद्धृत। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/522. (8) इसके कहने वाले मुअ़क्किर बिन हिमार हैं। देखिए अल-बयान वल-तबयीन 3/40, और मुअ़जम अल-शुअ़रा पृ. 9। शेर का दूसरा मिसरा है: "जैसे मुसाफ़िर वापस आकर अपनी आँखों को ठंडक पहुँचाता है।"

سورة آل عمران: آیت 151 | 356

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿سَنُلْقِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ بِمَا أَشْرَكُوا بِاللَّهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهِ سُلْطَانًا وَمَأْوَاهُمُ النَّارُ وَبِئْسَ مَثْوَى الظَّالِمِينَ (١٥١)﴾

اس کی نظیر ہے: ﴿وَقَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ﴾ [الحشر: ٢]۔ ابن عامر اور کسائی نے: «الرُّعُب» (عین کے ضمہ کے ساتھ) پڑھا ہے (1)، اور یہ دو لغتیں ہیں۔ 'رعب' کے معنی ڈر کے ہیں؛ کہا جاتا ہے: رَعَبْتُه رُعْباً ورُعُباً (میں نے اسے ڈرا دیا)، پس وہ 'مرعوب' (ڈرا ہوا) ہے۔ یہ بھی ممکن ہے کہ 'الرعب' مصدر ہو اور 'الرعب' اسم ہو۔ اس کی اصل 'بھرنے' سے ہے؛ کہا جاتا ہے: سَيْل راعب، یعنی (2): وہ وادی کو بھر دیتا ہے۔ اور "رعبتُ الحوض" کا مطلب ہے میں نے اسے بھر دیا (3)۔ تو معنی یہ ہے: ہم مشرکین (4) کے دلوں کو خوف اور ہراس سے بھر دیں گے۔

سختیانی نے: «سَيُلْقِي» (یا کے ساتھ) پڑھا ہے، اور باقیوں نے نونِ عظمت کے ساتھ (سنلقی) پڑھا ہے (5)۔

سدی وغیرہ نے کہا: جب ابوسفیان اور مشرکین احد کے دن مکہ کی طرف روانہ ہوئے، تو وہ چلتے رہے یہاں تک کہ راستے کے کسی حصے میں پہنچے تو انہیں ندامت ہوئی اور کہنے لگے: "ہم نے کتنا برا کیا، ہم نے انہیں قتل کیا یہاں تک کہ صرف مفرور لوگ باقی رہ گئے، پھر ہم نے انہیں چھوڑ دیا۔ واپس چلو اور ان کا جڑ سے خاتمہ کر دو۔" جب انہوں نے اس کا پختہ ارادہ کر لیا، تو اللہ نے ان کے دلوں میں رعب ڈال دیا یہاں تک کہ وہ اپنے ارادے سے باز آگئے (6)۔

"القاء" (ڈالنا) کا استعمال حقیقت میں اجسام کے لیے ہوتا ہے (7)، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَأَلْقَى الْأَلْوَاحَ﴾ [الاعراف: ١٥٠]، ﴿فألقوا حبالهم وعصيهم﴾ [الشعراء: ٤٤]، ﴿فألقى موسى عصاه﴾ [الشعراء: ٤٥]۔ شاعر نے کہا:

فأَلْقَتْ عصاها واسْتَقَرَّ بها النَّوَى (٨)

پھر یہ مجازی طور پر بھی استعمال ہو سکتا ہے جیسا کہ اس آیت میں ہے، اور اللہ کا فرمان: ﴿وَأَلْقَيْتُ عَلَيْكَ مَحَبَّةً مِنِّي﴾۔

(1) السبعة ص 217، والتيسير ص 91۔ (2) لفظ "أي" (ظ) سے اضافہ ہے۔ (3) تهذيب اللغة 2/ 368۔ (4) (خ) اور (ظ) میں: "کافروں"۔ (5) القراءات الشاذة ص 22، والمحرر الوجيز 1/ 523۔ "سنلقی" نون کے ساتھ، جمہور کی قرات ہے۔ (6) اسے طبری نے 6/ 128 میں روایت کیا ہے۔ (7) المحرر الوجيز 1/ 522۔ (8) اس کا قائل معقر بن حمار ہے۔ دیکھیے البيان والتبيين 3/ 40، اور معجم الشعراء ص 9۔ اس کا دوسرا مصرعہ ہے: "جیسے مسافر واپسی پر آنکھوں کو ٹھنڈک پہنچاتا ہے"۔

Surah Al Imran: Verse 151 357

[Ta-Ha: 39]. "And I cast [affection] over you from Me."

The Almighty's saying: {because they joined [others] with Allah} is a justification; meaning: the reason for casting terror into their hearts was their polytheism. The "ma" is for the gerund (masdar). It is said: "ashraka bihi" (he joined with Him), meaning: he equated something else with Him to make it a partner.

The Almighty's saying: {for which He has sent down no authority}: an evidence and explanation, an excuse and proof. From this, a ruler is called "Sultan" because he is the evidence of Allah, Glorious and Exalted, on earth. It is said it is derived from "al-salit", which is used to light a lamp, and it is sesame oil. Imru' al-Qais said: He poured (1) the oil on the twisted wicks (2)

Sultan (authority/ruler) is used to enlighten in revealing truth and suppressing falsehood. It is also said: al-salit is iron. Salata is sharpness. Salata comes from taslit (dominance), which is coercion; and Sultan is from that, so the "nun" is extra. The root of Sultan is power, as one coerces through it just as one is coerced by authority. A "salita" woman is one who is loud and clamorous. A "salit" man is one who is eloquent of tongue (4).

The meaning of this is that idol worship was not established in any of the religions, nor did intellect point to the permissibility of that.

Then Allah informed about their fate and return, saying: {And their abode is the Fire}, then He censured it, saying: {And wretched is the residence of the wrongdoers}. Al-Mathwa (residence) is the place where one stays; it is said: thawa yathwi thawā'an. Al-Ma'wa (abode) is every place to which a thing returns by day or night (6).

(1) In (M) and 'Sharh al-Qasa'id al-Sab' p. 800: 'amal'. Al-Asma'i said, as quoted by Ibn al-Anbari: "His saying amal al-salit is nothing, and has no meaning." (2) Diwan Imru' al-Qais p. 24, and in it: "in the wicks". Its beginning is: "Its light shines, or the lamps of a monk". His word: "al-dhubal" means the wicks. (3) In (Kh): al-tasallut. (4) See Tahdhib al-Lugha 12/335-336, and al-Sihah (salt). (5) In the copies: "yathbut", and what is established is from (M). (6) See Tafsir al-Razi 9/22.

सूरह अल-इमरान: आयत 151 357

[ता-हा: 39]। "और मैंने अपनी ओर से तुम पर मुहब्बत डाल दी।"

ईश्वर का वचन: {इसलिए कि उन्होंने अल्लाह के साथ शरीक किया} एक कारण है; अर्थात: उनके दिलों में डर डालने का कारण उनका शिर्क(बहुदेववाद) था। यहाँ 'मा' (ما) मस़्दर (Gerund) के लिए है। कहा जाता है: 'अशरका बिही' (उसने उसके साथ शरीक किया), यानी: उसने किसी अन्य को उसके बराबर रखा ताकि उसे साझीदार बना सके।

ईश्वर का वचन: {जिसके लिए उसने कोई प्रमाण (सुलतान) नहीं उतारा}: एक तर्क और स्पष्टीकरण, एक बहाना और प्रमाण। इसी कारण शासक को 'सुलतान' कहा जाता है; क्योंकि वह पृथ्वी पर अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला का प्रमाण है। यह भी कहा जाता है कि यह 'अल-सलीत' (السليط) से लिया गया है, जिससे चिराग जलाया जाता है, और वह तिल का तेल है। इमरुल क़ैस ने कहा: उसने मुड़े हुए बत्तियों पर तेल गिराया (1) (2)

अतः सुल्तान (सत्ता/प्रमाण) का उपयोग सत्य को प्रकट करने और असत्य को दबाने के लिए प्रकाश के रूप में किया जाता है। यह भी कहा गया है कि सलीत का अर्थ लोहा है। सलात का अर्थ तीक्ष्णता (धार) है। सलात 'तस्लीत' (प्रभुत्व) से निकला है, जिसका अर्थ है मजबूरी; और सुलतान इसी से है, तो 'नून' अतिरिक्त है। सुलतान का मूल अर्थ शक्ति है, क्योंकि इसके माध्यम से उसी तरह मजबूर किया जाता है जैसे सुल्तान (अधिकारी) द्वारा मजबूर किया जाता है। 'सलीता' स्त्री वह है जो बहुत शोर मचाने वाली और झगड़ालू हो। 'सलीत' पुरुष वह है जो स्पष्ट वक्ता हो (4)।

इसका अर्थ यह है कि मूर्तियों की पूजा किसी भी धर्म में सिद्ध नहीं हुई, और न ही बुद्धि ने इसकी अनुमति का संकेत दिया।

फिर अल्लाह ने उनके ठिकाने और वापसी के बारे में बताया, और कहा: {और उनका ठिकाना आग है}, फिर उसकी बुराई करते हुए कहा: {और ज़ालिमों का क्या ही बुरा ठिकाना है}। अल-मथवा (ठिकाना) वह स्थान है जहाँ रहा जाता है; कहा जाता है: थवा यथ्वी थवाअन। अल-मावा (शरणस्थल) हर वह स्थान है जहाँ कोई चीज़ दिन या रात में वापस आती है (6)।

(1) (M) और 'शराह अल-क़साइड अल-सब' पृष्ठ 800 में: 'अमाल'। असमाई ने कहा, जैसा कि इब्न अल-अनबारी ने उनसे उद्धृत किया: 'उनका यह कहना कि तेल झुका दिया (अमाल), कुछ नहीं है

और इसका कोई अर्थ नहीं है।' (2) दीवान इमरुल क़ैस पृष्ठ 24, और उसमें है: 'बत्तियों में'। उसका पहला मिसरा है: 'उसकी चमक चमकती है, या किसी राहब (साधु) के चिराग़'। 'अल-ज़ुबाल' का अर्थ है बत्तियाँ। (3) (Kh) में: 'अल-तसल्लुत'। (4) देखें तहज़ीब अल-लुग़ा 12/335-336, और अल-सिहाह (सल्त)। (5) प्रतियों में: 'यथ्बुत' (साक्ष्य होना), और (M) से जो पुष्ट है। (6) देखें तफ़्सीर अल-राज़ी 9/22।

سورہ آل عمران: آیت 151 357

[طہٰ: 39]۔ "اور میں نے تم پر اپنی طرف سے محبت ڈال دی۔"

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بوجہ اس کے کہ انہوں نے اللہ کے ساتھ شریک ٹھہرایا} ایک علت (وجہ) ہے؛ یعنی: ان کے دلوں میں رعب ڈالنے کا سبب ان کا شرک تھا؛ پس "ما" یہاں مصدریہ ہے۔ اور کہا جاتا ہے: "اشرک بہ"، یعنی: اس نے کسی اور کو اس کے برابر کر دیا تاکہ اسے شریک بنا لے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جس کی اس نے کوئی سند (سلطان) نہیں اتاری}: یعنی کوئی حجت اور بیان، کوئی عذر اور برہان۔ اسی وجہ سے حاکم کو "سلطان" کہا جاتا ہے؛ کیونکہ وہ زمین پر اللہ عزوجل کی حجت ہے۔ اور کہا جاتا ہے کہ یہ "السلیط" سے ماخوذ ہے، اور یہ وہ تیل ہے جس سے چراغ روشن کیا جاتا ہے، اور وہ تلوں کا تیل ہے، امرؤ القیس نے کہا: اس نے مڑی ہوئی بتیوں پر تیل ڈالا (1) (2)

پس سلطان (دلیل/حاکم) کے ذریعے حق کو ظاہر کرنے اور باطل کو مٹانے میں روشنی حاصل کی جاتی ہے۔ اور کہا گیا: السلیط لوہا ہے۔ اور السلاطۃ کا مطلب تیزی (دھار) ہے۔ اور السلاطۃ "تسلیط" (غلبہ) سے ہے، جو کہ قہر (زبردستی) ہے؛ اور سلطان اسی سے ہے، پس "نون" زائد ہے۔ تو سلطان کی اصل قوت ہے، کیونکہ اس کے ذریعے اسی طرح مغلوب کیا جاتا ہے جیسے سلطان (حاکم) کے ذریعے کیا جاتا ہے۔ "سلیطہ" اس عورت کو کہتے ہیں جو بہت شور مچانے والی ہو۔ اور "سلیط" اس مرد کو کہتے ہیں جو فصیح اللسان ہو (4)۔

اور اس کا معنی یہ ہے کہ بتوں کی عبادت کسی بھی دین میں ثابت نہیں ہوئی، اور نہ ہی عقل نے اس کے جواز پر دلالت کی۔

پھر اللہ تعالیٰ نے ان کے انجام اور لوٹنے کی جگہ کے بارے میں بتایا، تو فرمایا: {اور ان کا ٹھکانا آگ ہے} پھر اس کی مذمت کرتے ہوئے فرمایا: {اور ظالموں کا کیا ہی برا ٹھکانا ہے}۔ المثویٰ: وہ جگہ جہاں قیام کیا جائے، کہا جاتا ہے: ثویٰ یثوی ثواءً۔ اور الماویٰ: ہر وہ جگہ جہاں کوئی چیز رات یا دن میں لوٹ کر آتی ہے (6)۔

(1) نسخہ (م) اور 'شرح القصائد السبع' ص 800 میں ہے: 'امال'۔ اصمعی نے کہا، جیسا کہ ابن الانباری نے ان سے نقل کیا ہے: 'ان کا یہ کہنا کہ تیل جھکا دیا (امال)، کچھ نہیں ہے، اور اس کا کوئی معنی نہیں'۔ (2) دیوان امرؤ القیس ص 24، اور اس میں ہے: 'بتیوں میں'۔ اس کا پہلا مصرع ہے: 'اس کی روشنی چمکتی ہے، یا کسی راہب کے چراغ'۔ 'الذبال' کا مطلب ہے بتیاں۔ (3) نسخہ (خ) میں ہے: 'التسلط'۔ (4) دیکھئے تہذیب اللغۃ 12/ 335-336، اور الصحاح (سلط)۔ (5) نسخوں میں ہے: 'یثبت' (ثابت ہونا)، اور جو ثابت شدہ ہے وہ (م) سے ہے۔ (6) دیکھئے تفسیر الرازی 9/ 22۔

Surah Al-Imran: Verse 152 358

Allah says: "And Allah had certainly fulfilled His promise to you when you were killing them by His permission until [the time] when you lost courage and fell to disputing about the order [given by the Prophet] and disobeyed after He had shown you that which you love. Among you are some who desire this world, and among you are some who desire the Hereafter. Then He turned you back from them [defeated] that He might test you. And He has already forgiven you, and Allah is the possessor of bounty for the believers." (152)

Muhammad ibn Ka'b al-Qurazi said: When the Messenger of Allah (peace be upon him) returned to Medina after Uhud and they had been afflicted, some of them said to others: "Where did this strike us from, while Allah promised us victory?!" So this verse was revealed (1). That was because they had killed the standard-bearer of the polytheists and seven people after him on the standard, and victory was initially for the Muslims; however, they became occupied with the spoils of war, and some of the archers also left their positions seeking the spoils, and that was the cause of the defeat (2).

Al-Bukhari narrated from Al-Bara ibn Azib, who said: On the day of Uhud when we met the polytheists, the Messenger of Allah (peace be upon him) stationed some (3) archers and appointed Abdullah ibn Jubayr over them, and said to them: "Do not leave your positions, [if you see us overcoming them do not leave] and if you see them overcoming us do not help us against them." He said: When the people met and the Muslims defeated them until we saw the women running up the mountain, having raised their skirts so that their anklets were visible (4). They began saying: "The spoils, the spoils!" Abdullah said to them: "Wait! Did not the Messenger of Allah (peace be upon him) charge you not to leave?" But they went, and when they reached them, Allah turned their faces away (5), and seventy men from the Muslims were killed. Then Abu Sufyan ibn Harb looked down on us while he was on a height (6), and said: "Is Muhammad among the people?" The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Do not answer him." Until he said it three times. Then he said: "Is the son of..."

(1) Asbab al-Nuzul by Al-Wahidi p. 121, and Tafsir al-Baghawi 1/361. (2) In (ظ) 'a cause for defeat'. (3) In (خ) and (ظ): 'as much as He willed'. (4) His saying: "running" (yashtadidn) means: walking fast. And his saying: "raised their skirts (suqihinn)": plural of saq (leg), meaning: to help them flee quickly. Fath al-Bari 7/350. (5) In Al-

Bukhari (4043): "When they refused, their faces were turned," and the author's wording is in Ibn Hibban (4738). Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Fath 7/351: Meaning: they were confused and did not know where to turn. (6) Al-Nashr: the elevated part of the land. Al-Nihaya (nashz).

सूरह अल-इमरान: आयत 152 358

अल्लाह तआला का फरमान है: "और अल्लाह ने तुम्हारे साथ अपना वादा सच कर दिखाया, जब तुम उसके हुक्म से उन्हें कत्ल कर रहे थे, यहाँ तक कि जब तुमने बुज़दिली दिखाई और काम में झगड़ने लगे और तुमने नाफरमानी की उस चीज़ को देखने के बाद जो तुम्हें पसन्द थी। तुममें से कोई दुनिया चाहता है और तुममें से कोई आख़िरत चाहता है। फिर उसने तुम्हें उनसे फेर दिया ताकि तुम्हारी आज़माइश करे। और बेशक उसने तुम्हें माफ कर दिया, और अल्लाह मोमिनों पर बड़ा फज़्ल करने वाला है।" (152)

मुहम्मद बिन कअब अल-कुरज़ी ने कहा: जब अल्लाह के रसूल ﷺ उहुद के बाद मदीना वापस आए और उन्हें चोटें पहुंची थीं, तो उनमें से कुछ ने दूसरों से कहा: "हमें यह मुसीबत कहाँ से आई, जबकि अल्लाह ने हमसे जीत का वादा किया था?!" तो यह आयत उतरी (1)। ऐसा इसलिए हुआ कि उन्होंने मुशरिकों के झंडाबरदार और उसके बाद झंडे पर सात लोगों को मार दिया था, और जीत शुरुआत में मुसलमानों की थी; लेकिन वे गनीमत (लूट के माल) में व्यस्त हो गए, और कुछ तीरंदाजों ने भी गनीमत की तलाश में अपना ठिकाना छोड़ दिया, तो यही हार का कारण बना (2)।

बुखारी ने अल-बरा बिन आज़िब से रिवायत की है, उन्होंने कहा: जब उहुद का दिन था और हम मुशरिकों से मिले, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने कुछ (3) तीरंदाजों को बैठाया और अब्दुल्ला बिन जुबैर को उन पर अमीर बनाया, और उनसे कहा: "अपनी जगह से मत हिलना, [अगर तुम देखो कि हम उन पर हावी हो गए हैं तो मत हटना] और अगर तुम देखो कि वे हम पर हावी हो गए हैं तो हमारी मदद को मत आना।" उन्होंने कहा: जब लोगों का आमना-सामना हुआ और मुसलमानों ने उन्हें हरा दिया, यहाँ तक कि हमने देखा कि औरतें पहाड़ पर भाग रही हैं, और उन्होंने अपनी पिंडलियों से कपड़े उठा रखे थे जिससे उनकी पाजेबें दिखने लगी थीं (4)। तो वे कहने लगे: "गनीमत, गनीमत!" अब्दुल्ला ने उनसे कहा: "ठहरो, क्या अल्लाह के रसूल ﷺ ने तुम्हें ताकीद नहीं की थी कि मत हटना?" लेकिन वे चले गए, और जब वे उनके पास पहुंचे, तो अल्लाह ने उनके चेहरे फेर दिए (5), और मुसलमानों में से सत्तर आदमी शहीद हुए। फिर अबू सुफियान बिन हर्ब एक ऊँची जगह (6) से हमें देखने लगा और कहा: "क्या लोगों में मुहम्मद हैं?" अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "उसे जवाब न दो।" यहाँ तक कि उसने इसे तीन बार कहा। फिर उसने कहा: "क्या लोगों में इब्न..."

(1) असबाब अल-नुज़ूल, अल-वाहिदी, पृष्ठ 121, और तफ़सीर अल-बग़वी 1/361। (2) (ظ) में 'हार का एक कारण'। (3) (خ) और (ظ) में: 'जितना उसने चाहा'। (4) उनका कहना: "भाग रही थीं" (यश्तदिदन), यानी: तेज़ चल रही थीं। और उनका कहना: "पिंडलियों से कपड़े उठाए हुए" (सूकिहिन्न): साक का बहुवचन, यानी: ताकि वे जल्दी भाग सकें। फतह अल-बारी 7/350। (5) बुखारी (4043) में: "जब उन्होंने इनकार किया तो उनके चेहरे फेर दिए गए," और लेखक के शब्द इब्न हिब्बान (4738) में हैं। हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-फतह 7/351 में कहा: यानी: वे उलझन में पड़ गए, समझ नहीं पाए कि किधर जाना है। (6) अल-नश्र: ज़मीन का ऊंचा हिस्सा। अल-निहाया (नशज़)।

سورہ آل عمران: آیت ۱۵۲ ۳۵۸

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "اور بے شک اللہ نے تم سے اپنا وعدہ سچا کر دکھایا جب تم اس کے حکم سے انہیں قتل کر رہے تھے، یہاں تک کہ جب تم نے بزدلی دکھائی اور حکم کے بارے میں آپس میں جھگڑنے لگے اور تم نے نافرمانی کی اس کے بعد کہ اس نے تمہیں وہ دکھا دیا جو تم چاہتے تھے۔ تم میں سے کوئی دنیا چاہتا ہے اور تم میں سے کوئی آخرت چاہتا ہے۔ پھر اس نے تمہیں ان سے پھیر دیا تاکہ تمہارا امتحان لے، اور یقیناً اس نے تمہیں معاف کر دیا، اور اللہ مومنوں پر بڑا فضل کرنے والا ہے۔" (۱۵۲)

محمد بن کعب القرظی نے کہا: جب رسول اللہ ﷺ احد کے بعد مدینہ واپس تشریف لائے اور صحابہ زخمی تھے تو ان میں سے بعض نے بعض سے کہا: "ہمیں یہ مصیبت کہاں سے پہنچی حالانکہ اللہ نے ہم سے فتح کا وعدہ کیا تھا؟" تو یہ آیت نازل ہوئی (۱)۔ وہ اس طرح کہ انہوں نے مشرکین کے جھنڈا بردار اور اس کے بعد جھنڈے پر سات افراد کو قتل کر دیا تھا، اور ابتدا میں مسلمانوں ہی کو غلبہ حاصل تھا؛ سوائے اس کے کہ وہ مالِ غنیمت میں مشغول ہو گئے، اور بعض تیر اندازوں نے بھی مالِ غنیمت کی تلاش میں اپنی جگہ چھوڑ دی، تو یہی شکست کا سبب بنا (۲)۔

بخاری نے براء بن عازب سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: جب احد کا دن تھا اور ہمارا سامنا مشرکین سے ہوا، تو رسول اللہ ﷺ نے تیر اندازوں میں سے کچھ (۳) لوگوں کو بٹھایا اور عبداللہ بن جبیر کو ان کا امیر مقرر کیا، اور ان سے فرمایا: "اپنی جگہ سے نہ ہلنا، [اگر تم دیکھو کہ ہم ان پر غالب آ گئے ہیں تو نہ ہٹنا] اور اگر تم دیکھو کہ وہ ہم پر غالب آ گئے ہیں تو ہماری مدد کو نہ آنا۔" انہوں نے کہا: جب لوگوں کا آمنا سامنا ہوا اور مسلمانوں نے انہیں شکست دے دی یہاں تک کہ ہم نے دیکھا کہ عورتیں پہاڑ پر بھاگ رہی ہیں، اور انہوں نے اپنی پنڈلیوں سے کپڑے اٹھائے ہوئے

تھے جس سے ان کی پازیبیں نظر آ رہی تھیں (۴)۔ تو وہ کہنے لگے: "غنیمت، غنیمت!" عبداللہ نے ان سے کہا: "ٹھہرو، کیا رسول اللہ ﷺ نے تمہیں تاکید نہیں فرمائی تھی کہ نہ ہٹنا؟" مگر وہ چلے گئے، اور جب وہ ان کے پاس پہنچے تو اللہ نے ان کے رخ پھیر دیے (۵)، اور مسلمانوں میں سے ستر آدمی شہید ہوئے۔ پھر ابوسفیان بن حرب ایک اونچی جگہ (۶) سے ہمیں جھانکنے لگا اور کہا: "کیا قوم میں محمد ہیں؟" رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اسے جواب نہ دو۔" یہاں تک کہ اس نے یہ بات تین بار کہی۔ پھر اس نے کہا: "کیا قوم میں ابن..."

(۱) اسباب النزول للواحدی ص ۱۲۱، اور تفسیر البغوی ۳۶۱/۱۔ (۲) (ظ) میں 'شکست کا ایک سبب'۔ (۳) (خ) اور (ظ) میں: 'جو اس نے چاہا'۔ (۴) ان کا قول: "بھاگ رہی تھیں" (یشتددن)، یعنی: تیز چل رہی تھیں۔ اور ان کا قول: "پنڈلیوں سے کپڑے اٹھائے ہوئے" (سوقھن): ساق کی جمع، یعنی: تاکہ وہ جلدی بھاگ سکیں۔ فتح الباری ۷/ ۳۵۰۔ (۵) بخاری (۴۰۴۳) میں ہے: "جب انہوں نے انکار کیا تو ان کے رخ پھیر دیے گئے،" اور مصنف کے الفاظ ابن حبان (۴۷۳۸) میں ہیں۔ حافظ ابن حجر نے الفتح ۷/ ۳۵۱ میں کہا: یعنی: وہ حیران و پریشان ہو گئے، انہیں سمجھ نہ آئی کہ کدھر جانا ہے۔ (۶) النشز: زمین کا بلند حصہ۔ النہایہ (نشز)۔

359 Surah Al-Imran: Verse 152

Abu Quhafa? (asked Abu Sufyan) three times, and the Prophet ﷺ said: "Do not answer him." Then he said: Is Umar bin Al-Khattab among the people? three times, and the Prophet ﷺ said: "Do not answer him." Then he (Abu Sufyan) turned to his companions and said: As for these, they have been killed. Umar (may Allah be pleased with him) could not restrain himself and said(1): You lied, O enemy of Allah! Allah has kept those who will humiliate you. He (Abu Sufyan) said: Exalted be Hubal! twice. The Prophet ﷺ said: "Answer him." They said: What should we say, O Messenger of Allah? He said: "Say: Allah is Most High and Most Majestic." Abu Sufyan said: We have al-Uzza and you have no Uzza. The Messenger of Allah ﷺ said: "Answer him." They said: What should we say, O Messenger of Allah? He said: Say: "Allah is our Protector, and you have no protector." Abu Sufyan said: A day for the day of Badr, and war is by turns; indeed, you will find mutilation among the people; I did not command it, but it did not displease me(2). In Bukhari and Muslim, from Sa'd bin Abi Waqqas, he said: I saw on the right of the Messenger of Allah ﷺ and on his left on the day of Uhud two men wearing white clothes; fighting for the Messenger of Allah ﷺ most fiercely. In another narration from Sa'd: they had white clothes on; I had not seen them before nor after. Meaning Jibril and Mika'il(3). In another narration: They were fighting for the Messenger of Allah ﷺ most fiercely, I had not seen them before that day nor after it(4). And from Mujahid, he said: The angels did not fight with them that day, nor before it or after it, except on the day of Badr. Al-Bayhaqi said(5): Mujahid only meant that they did not fight on the day of Uhud on behalf of the people when they disobeyed the Messenger and did not remain patient upon what he commanded them. And from Urwa bin Al-Zubayr, he said: Allah, Exalted and Majestic be He, had promised them, upon patience and piety, that He would aid them with five thousand marked angels: and He had done so; but when they disobeyed the order of the Messenger...

(1) In (D) and (M): without "that he said". (2) Sahih Bukhari (4043), with a slight difference in wording. What is between brackets is from it, and the hadith is in Musnad Ahmad (18593). (3) Sahih Bukhari (4054), and Sahih Muslim (2306): (46) and (47), and it is in Musnad Ahmad (1468). (4) Al-Bayhaqi narrated it with this wording in Dala'il al-Nubuwwah 3/254. (5) The previous source 3/255 - 256. He narrated the saying of Mujahid and the sayings of Urwa bin Al-Zubayr and Umayr bin Ishaq that follow.

359 सूरह अल-इमरान: आयत 152

अबू कुहाफा? (अबू सुफियान ने पूछा) तीन बार, और नबी ﷺ ने कहा: "उसे जवाब मत दो।" फिर उसने कहा: क्या लोगों में उमर बिन अल-खत्ताब है? तीन बार, और नबी ﷺ ने कहा: "उसे जवाब मत दो।" फिर वह (अबू सुफियान) अपने साथियों की ओर मुड़ा और कहा: जहाँ तक इनकी बात है, वे मारे जा चुके हैं। उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) स्वयं को नहीं रोक सके और कहा(1): "ऐ अल्लाह के दुश्मन, तूने झूठ बोला! अल्लाह ने उन्हें जीवित रखा है जो तुझे अपमानित करेंगे।" उसने (अबू सुफियान) कहा: "हुबल की जय हो!" दो बार। नबी ﷺ ने कहा: "उसे जवाब दो।" उन्होंने पूछा: "ऐ अल्लाह के रसूल, हम क्या कहें?" उन्होंने कहा: "कहो: अल्लाह सबसे ऊँचा और सबसे महान है।" अबू सुफियान ने कहा: "हमारे पास अल-उज्ज़ा है और तुम्हारे पास कोई उज्ज़ा नहीं है।" अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "उसे जवाब दो।" उन्होंने पूछा: "ऐ अल्लाह के रसूल, हम क्या कहें?" उन्होंने कहा: "कहो: अल्लाह हमारा संरक्षक है, और तुम्हारा कोई संरक्षक नहीं है।" अबू सुफियान ने कहा: "यह दिन बद्र के दिन के बदले में है, और युद्ध बारी-बारी से होता है; वास्तव में, तुम लोगों में अंग-भंग (लाशों का अपमान) पाओगे; मैंने इसका आदेश नहीं दिया था, लेकिन इससे मुझे कोई दुःख भी नहीं हुआ(2)।" बुखारी और मुस्लिम में साद बिन अबी वक्कास से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने उहुद के दिन अल्लाह के रसूल ﷺ के दाहिने और बाएं ओर सफेद कपड़े पहने दो पुरुषों को देखा; जो अल्लाह के रसूल ﷺ के लिए सबसे भीषण युद्ध कर रहे थे। साद से एक और रिवायत में है: उन्होंने सफेद कपड़े पहने हुए थे; मैंने उन्हें न पहले देखा था और न बाद में। यानी जिब्रील और मीकाईल(3)। एक अन्य रिवायत में: वे अल्लाह के रसूल ﷺ के लिए सबसे भीषण युद्ध कर रहे थे, मैंने उन्हें उस दिन से पहले या बाद में कभी नहीं देखा था(4)। और मुजाहिद से रिवायत है, उन्होंने कहा: फ़रिश्तों ने उस दिन उनके साथ युद्ध नहीं किया, न उससे पहले और न उसके बाद, सिवाय बद्र के दिन के। अल-बैहकी ने कहा(5): मुजाहिद का मतलब केवल यह था कि उन्होंने उहुद के दिन लोगों की ओर से युद्ध नहीं किया जब उन्होंने रसूल की अवज्ञा की और उनके आदेश पर धैर्य नहीं रखा। और उरवा बिन अल-जुबैर से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने उनसे धैर्य और तक़वा पर वादा किया था कि वह पाँच हज़ार चिह्नित फ़रिश्तों से उनकी मदद करेगा: और उसने ऐसा किया था; लेकिन जब उन्होंने रसूल के आदेश की अवज्ञा की...

(1) (द) और (म) में: "कहा कि" के बिना। (2) सहीह बुखारी (4043), शब्दों में मामूली अंतर के साथ। कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है, और हदीस मसनद अहमद (18593) में है। (3) सहीह बुखारी

(4054), और सहीह मुस्लिम (2306): (46) और (47), और यह मसनद अहमद (1468) में है। (4) अल-बैहकी ने इसे इन शब्दों के साथ दलाइल अल-नुबुवह 3/254 में उद्धृत किया है। (5) पिछला स्रोत 3/255 - 256। उन्होंने मुजाहिद का कथन और उसके बाद आने वाले उरवा बिन अल-जुबैर और उमैर बिन इशाक के कथनों को उद्धृत किया है।

أبو قحافہ؟ (ابو سفیان نے پوچھا) تین بار، تو نبی ﷺ نے فرمایا: "اسے جواب نہ دو"۔ پھر اس نے کہا: کیا قوم میں عمر بن الخطاب ہیں؟ تین بار، تو نبی ﷺ نے فرمایا: "اسے جواب نہ دو"۔ پھر وہ (ابو سفیان) اپنے ساتھیوں کی طرف متوجہ ہوا اور کہا: رہے یہ لوگ، تو یہ قتل ہو چکے ہیں۔ تو عمر رضی اللہ عنہ اپنے آپ پر قابو نہ رکھ سکے اور کہا (۱): اے اللہ کے دشمن، تو نے جھوٹ بولا، اللہ نے تیرے لیے انہیں باقی رکھا ہے جو تجھے رسوا کریں گے۔ اس نے کہا: اَعْلُ هُبَل (ہبل بلند رہے)۔ دو مرتبہ۔ تو نبی ﷺ نے فرمایا: "اسے جواب دو"۔ انہوں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، ہم کیا کہیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "کہو: اللہ سب سے بلند اور سب سے بزرگ ہے"۔ ابو سفیان نے کہا: ہمارے پاس عُزّٰی ہے اور تمہارے پاس کوئی عزّٰی نہیں۔ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اسے جواب دو"۔ انہوں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، ہم کیا کہیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "کہو: اللہ ہمارا کارساز ہے، اور تمہارا کوئی کارساز نہیں"۔ ابو سفیان نے کہا: (آج کا) دن بدر کے دن کے بدلے میں ہے، اور لڑائی ڈول کی طرح ہے (کبھی ادھر کبھی ادھر)؛ سن لو، تم قوم میں مثلہ (لاشوں کا مثلہ کرنا) پاؤ گے؛ میں نے اس کا حکم نہیں دیا تھا اور نہ ہی اس نے مجھے برا لگا (۲)۔ اور بخاری و مسلم میں سعد بن ابی وقاص سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے احد کے دن رسول اللہ ﷺ کے دائیں اور آپ کے بائیں دو آدمیوں کو دیکھا جن پر سفید کپڑے تھے؛ وہ رسول اللہ ﷺ کی طرف سے سخت ترین لڑائی لڑ رہے تھے۔ اور سعد سے ایک روایت میں ہے: ان پر سفید کپڑے تھے؛ میں نے انہیں نہ پہلے دیکھا تھا اور نہ بعد میں۔ یعنی جبرئیل اور میکائیل (۳)۔ اور ایک دوسری روایت میں ہے: وہ رسول اللہ ﷺ کی طرف سے ایسی سخت لڑائی لڑ رہے تھے کہ میں نے انہیں اس دن سے پہلے دیکھا نہ اس کے بعد (۴)۔ اور مجاہد سے مروی ہے، انہوں نے کہا:

فرشتوں نے اس دن ان کے ساتھ لڑائی نہیں کی، اور نہ اس سے پہلے اور نہ اس کے بعد سوائے بدر کے دن کے۔ بیہقی نے کہا (۵): مجاہد کی مراد صرف یہ تھی کہ انہوں نے احد کے دن قوم کی طرف سے اس وقت لڑائی نہیں کی جب انہوں نے رسول کی نافرمانی کی، اور جس چیز کا آپ ﷺ نے حکم دیا تھا اس پر صبر نہیں کیا۔ اور عروہ بن زبیر سے مروی ہے، انہوں نے کہا: اور اللہ عزوجل نے ان سے صبر اور تقویٰ پر وعدہ کیا تھا کہ وہ پانچ ہزار نشان زدہ فرشتوں سے ان کی مدد فرمائے گا: اور اللہ نے ایسا کر دیا تھا؛ پھر جب انہوں نے رسول کے حکم کی نافرمانی کی...

(۱) (د) اور (م) میں: بغیر 'کہا' کے۔ (۲) صحیح بخاری (۴۰۴۳)، الفاظ کے معمولی فرق کے ساتھ اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے، اور یہ حدیث مسند احمد (۱۸۵۹۳) میں ہے۔ (۳) صحیح بخاری (۴۰۵۴)، اور صحیح مسلم (۲۳۰۶): (۴۶) اور (۴۷)، اور یہ مسند احمد (۱۴۶۸) میں ہے۔ (۴) اسے انہی الفاظ کے ساتھ بیہقی نے دلائل النبوۃ ۳/ ۲۵۴ میں روایت کیا ہے۔ (۵) سابقہ مصدر ۳/ ۲۵۵ - ۲۵۶۔ اور انہوں نے مجاہد کا قول اور اس کے بعد آنے والے عروہ بن زبیر اور عمیر بن اسحاق کے اقوال نقل کیے ہیں۔

360 Surah Al-Imran: Verse 152

And they left their positions, and the archers abandoned (1) the covenant of the Messenger of Allah ﷺ with them not to leave their places, and they desired the worldly life. The aid of the angels was withdrawn from them, and Allah Almighty revealed: {And Allah has certainly fulfilled His promise to you when you were killing them by His permission}. Allah fulfilled His promise and showed them victory, but when they disobeyed, affliction followed them.

On the authority of Umayr bin Ishaq (2), he said: On the day of Uhud, they were exposed from the Messenger of Allah ﷺ, while Sa'd was shooting before him, and a young man was bringing him arrows; whenever an arrow was gone, he brought him one. He said: "Shoot, Abu Ishaq." When they finished, they looked to see who the young man was, but they did not see him and did not know him. And Muhammad bin Ka'b said (3): When the standard-bearer of the polytheists was killed and their standard fell, Umrah bint Alqamah al-Harithiyah raised it; and regarding that Hassan says:

"Had it not been for the Harithiyah banner, they would have become commodities sold in the markets like imported livestock (4)"

And {You were killing them} means: killing them and eradicating them. A poet said:

"We decimated them with the sword, a complete decimation, so their remnants were dispersed and scattered (5)"

And Jarir said:

"The swords decimate them just as a raging fire consumes dry brush in a thicket (6)"

Abu Ubaydah said: "Al-Hass" means eradication by killing (7); it is said: "locusts are decimated" when the cold kills them. And frost is a "decimator" for plants, meaning it burns them and takes them away (8). And "Sanah Hasus" means a year of drought.

---

(1) In (D) and (M): and left. (2) Abu Muhammad al-Qurashi, a freed slave of Banu Hashim. An-Nasa'i said: There is no harm in him, and Ibn Hibban mentioned him in 'Ath-Thiqat', and al-Uqayli in 'Ad-Du'afa', because no one narrated from him except one, Abdullah bin 'Awn. Tahdhib al-Tahdhib 3/325. (3) In (Z): conveyed it. (4) Diwan Hassan p. 82. And Ibn Hisham mentioned the story of Umrah and the verse in his Sirah 2/78-79. (5) We did not find its source. (6) Diwan Jarir 2/728, and in it: 'ajam' instead of 'al-ajam'. (7) Mentioned by al-Baghawi in his Tafsir 1/361, and attributed it

to Abu Ubaydah. See Kitab Majaz al-Qur'an 1/104-105, and Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj 1/478. (8) The word (bihi) is from (M).

३६० सूरह अल-इमरान: आयत १५२

और उन्होंने अपने मोर्चे छोड़ दिए, और तीरंदाजों ने अल्लाह के रसूल ﷺ के उस वचन को छोड़ दिया (१) कि वे अपने स्थानों से न हटें, और उन्होंने दुनिया की चाहत की। उनसे फरिश्तों की मदद हटा ली गई, और अल्लाह तआला ने नाज़िल फ़रमाया: {और अल्लाह ने तुमसे अपना वादा सच कर दिखाया, जब तुम उसकी अनुमति से उन्हें क़त्ल कर रहे थे}। तो अल्लाह ने अपना वादा सच कर दिखाया और उन्हें जीत दिखाई, लेकिन जब उन्होंने अवज्ञा की, तो मुसीबत ने उनका पीछा किया।

उमैर बिन इसहाक (२) से रिवायत है, उन्होंने कहा: जब उहुद का दिन था, तो वे अल्लाह के रसूल ﷺ से अलग हो गए, जबकि साद उनके सामने तीर चला रहे थे, और एक युवक उन्हें तीर दे रहा था; जब भी कोई तीर खत्म होता, वह उनके पास ले आता। उन्होंने कहा: "चलाओ, ऐ अबू इसहाक।" जब वे फारिग हुए तो उन्होंने देखा कि वह युवक कौन है, लेकिन उन्होंने उसे नहीं देखा और न ही उसे पहचाना। और मुहम्मद बिन काब (३) ने कहा: जब मुशरिकों का झंडाबरदार मारा गया और उनका झंडा गिर गया, तो उसे उमराह बिंत अलकामह अल-हारिसिया ने उठा लिया; और उसी के बारे में हस्सान कहते हैं:

"यदि हारिसिया का झंडा न होता, तो वे बाज़ारों में आयातित मवेशियों की तरह बिकने वाले बन जाते (४)"

और {तुम उन्हें क़त्ल कर रहे थे} का अर्थ है: उन्हें मारना और जड़ से मिटा देना, कवि ने कहा:

"हमने उन्हें तलवार से पूरी तरह मिटा दिया, तो उनके अवशेष बिखर गए और तितर-बितर हो गए (५)"

और जरीर ने कहा:

"तलवारें उन्हें वैसे ही मिटा देती हैं जैसे भड़कती आग झाड़ियों में सूखी लकड़ियों को जला देती है (६)"

अबू उबैदा ने कहा: "अल-हस" का अर्थ है हत्या द्वारा उन्मूलन (७); कहा जाता है: "टिड्डियां महसूस हैं" जब पाला उन्हें मार देता है। और पाला पौधों के लिए "महस्साह" है, यानी उन्हें जलाने वाला और उन्हें खत्म करने वाला (८)। और "सनह हसूस" का अर्थ है अकाल का वर्ष।

(१) (द) और (म) में: "व तरक" (छोड़ दिया)। (२) अबू मुहम्मद अल-कुरैशी, बनू हाशिम के आज़ाद किए हुए गुलाम, अन-नसाई ने कहा: उसमें कोई बुराई नहीं है, और इब्न हिब्बान ने 'अस-सिकात' में उनका उल्लेख किया है, और अल-उकैली ने 'अद-दुअफ़ा' में, क्योंकि उनके अलावा केवल एक अब्दुल्ला बिन औन ने उनसे रिवायत की है। तहज़ीब अत-तहज़ीब ३/३२५। (३) (ज़) में: "नक़लहु" (इसे नकल किया)। (४) दीवान हस्सान पृ. ८२। और इब्न हिशाम ने अपनी सीरत २/७८-७९ में उमराह की कहानी और इस शेर का उल्लेख किया है। (५) हमें यह नहीं मिला। (६) दीवान जरीर २/७२८, और इसमें 'अल-अजम' के बजाय 'अजम' है। (७) अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर १/३६१ में इसका उल्लेख किया है, और इसे अबू उबैदा से सम्बद्ध किया है। देखिए किताब मजाज़ अल-कुरआन १/१०४-१०५, और मआनी अल-कुरआन अज़-ज़ज्जाज १/४७८। (८) शब्द (बिहि) (म) से है।

۳۶۰ سورہ آل عمران: آیت ۱۵۲

اور انہوں نے اپنے مورچے چھوڑ دیے، اور تیر اندازوں نے اللہ کے رسول ﷺ کا وہ عہد ترک کر دیا (۱) کہ وہ اپنے مقامات سے نہ ہٹیں، اور انہوں نے دنیا کی خواہش کی، ان سے فرشتوں کی مدد اٹھا لی گئی، اور اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿اور اللہ نے تم سے اپنا وعدہ سچا کر دکھایا، جب تم اس کے حکم سے انہیں قتل کر رہے تھے﴾۔ تو اللہ نے اپنا وعدہ سچ کر دکھایا، اور انہیں فتح دکھائی، پھر جب انہوں نے نافرمانی کی، تو مصیبت ان کے پیچھے لگ گئی۔

اور عمیر بن اسحاق (۲) سے روایت ہے، انہوں نے کہا: جب احد کا دن تھا تو وہ رسول اللہ ﷺ سے الگ ہو گئے، اور سعد آپ کے سامنے تیر چلا رہے تھے، اور ایک نوجوان انہیں تیر پکڑا رہا تھا، جب بھی کوئی تیر ختم ہوتا وہ ان کے پاس لے آتا۔ انہوں نے کہا: "تیر چلاؤ اے ابو اسحاق"۔ پھر جب وہ فارغ ہوئے تو انہوں نے دیکھا کہ وہ نوجوان کون ہے، تو انہوں نے اسے نہیں دیکھا اور نہ ہی پہچانا۔ اور محمد بن کعب (۳) نے کہا: اور جب مشرکین کا علمبردار مارا گیا اور ان کا جھنڈا گر گیا، تو اسے عمرہ بنت علقمہ الحارثیہ نے اٹھا لیا؛ اور اسی کے بارے میں حسان کہتے ہیں:

"اگر حارثیہ کا جھنڈا نہ ہوتا تو وہ بازاروں میں درآمد شدہ مویشیوں کی طرح بکنے والے بن جاتے (۴)"

اور ﴿تم انہیں قتل کر رہے تھے﴾ کا مطلب ہے: انہیں قتل کرنا اور بیخ و بن سے اکھاڑ دینا، شاعر نے کہا:

"ہم نے انہیں تلوار سے بری طرح ختم کیا تو ان کے باقی ماندہ لوگ منتشر اور تتر بتر ہو گئے (۵)"

اور جریر نے کہا:

"تلواریں انہیں اس طرح ختم کر دیتی ہیں جیسے بھڑکتی ہوئی آگ جھاڑیوں میں خشک لکڑیوں کو جلا دیتی ہے (۶)"

ابو عبیدہ نے کہا: "الحس" کا مطلب ہے قتل کے ذریعے جڑ سے ختم کرنا (۷)؛ کہا جاتا ہے: "ٹڈیاں محسوس ہیں" جب سردی انہیں مار دے۔ اور پالا پودوں کے لیے "محسہ" ہے، یعنی انہیں جلا دینے والا اور ختم کر دینے والا (۸)۔ اور "سنہ حسوس" یعنی قحط کا سال۔

---

(۱) (د) اور (م) میں: "و ترک"۔ (۲) ابو محمد القرشی، بنی ہاشم کے آزاد کردہ غلام، نسائی نے کہا: اس میں کوئی حرج نہیں، اور ابن حبان نے اسے 'الثقات' میں ذکر کیا، اور عقیلی نے 'الضعفاء' میں، کیونکہ ان سے صرف ایک عبداللہ بن عون نے روایت کی ہے۔ تہذیب التہذیب ۳/ ۳۲۵۔ (۳) (ظ) میں: "نقلہ"۔ (۴) دیوان حسان ص ۸۲۔ اور ابن ہشام نے اپنی سیرت ۲/ ۷۸ - ۷۹ میں عمرہ کا قصہ اور یہ شعر ذکر کیا ہے۔ (۵) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (۶) دیوان جریر ۲/ ۷۲۸، اور اس میں 'الأجم' کی جگہ 'أجم' ہے۔ (۷) بغوی نے اپنی تفسیر ۱/ ۳۶۱ میں اسے ذکر کیا، اور اسے ابو عبیدہ کی طرف منسوب کیا۔ اور دیکھئے کتاب مجاز القرآن ۱/ ۱۰۴ - ۱۰۵، اور معانی القرآن للزجاج ۱/ ۴۷۸۔ (۸) لفظ (بہ) (م) سے ہے۔

361

Surah Al-Imran: Verse 152

"It consumes everything"(1). Ru’ba said: When we complained of a year of 'Hasūs' (drought), it consumes the dry after the green.(2) Its root is from 'al-hass' (sensation), which is perception through the senses. So the meaning of 'Hassahu' is: he took away his sensation through killing.(3) {By His permission}: by His knowledge, or by His decree and command. {Until when you lost courage}: meaning, you became cowardly and weak. It is said: 'Fashila yafshalu', and he is 'fashil' and 'fashal'.(4) The answer to 'Hatta' (until) is omitted, i.e., 'until when you lost courage, you were tested'. Such an omission is permissible, like His saying: {And if you can seek a tunnel into the earth or a ladder into the heaven} [Al-An'am: 35] - then do so. Al-Farra' said(5): the answer to 'Hatta' is 'and you disputed', and the 'waw' (and) is extra/inserted, like His saying: {Then when they had both submitted and he put him down upon his forehead, And We called to him, "O Abraham"} [As-Saffat: 103-104] meaning: We called him. And Imru' al-Qais said: When we crossed the courtyard of the tribe and he turned away(6) meaning: he turned away. According to these [scholars], it is permissible to insert the 'waw' in 'wa 'asaytum' (and you disobeyed). Meaning: until when you lost courage and disputed, you disobeyed. According to this, there is an advancement and delay [in sentence structure], i.e., until when you disputed and disobeyed, you lost courage. Abu Ali said: It is possible that the answer is: "He turned you away from them", and "thumma" (then) is extra, and the estimation is: until when you lost courage and disputed and disobeyed, He turned you away from them.(7) Some grammarians have cited the poet's saying for its addition: ...

(1) Tafsir Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah pp. 113-114, and al-Sihah (H-S-S). (2) Diwan Ru’ba p. 72, and it is in Majaz al-Qur'an 1/105, and al-Muharrar al-Wajiz 1/524, and Lisan al-Arab (H-S-S). (3) Ibn Atiyyah mentioned this view in al-Muharrar al-Wajiz 1/524 and weakened it. (4) Al-Wasit 1/504, and Zad al-Masir 1/475-476, and see Tahdhib al-Lugha 11/368. (5) In Ma'ani al-Qur'an 1/238. (6) Diwan Imru' al-Qais p. 15, and it is from his famous Mu'allaqa, its second half is: Through a valley of sand-dunes, piled high and winding. (7) See al-Muharrar al-Wajiz 1/524, and Tafsir al-Razi 9/35-36.

३६१

सूरा अल-इमरान: आयत १५२

"यह सब कुछ खा जाता है"(१), रुबा ने कहा: जब हमने एक 'हसूस' (अकाल) वर्ष की शिकायत की, तो वह हरे के बाद सूखे को खा जाता है।(२) इसका मूल 'अल-हस्स' (संवेदना) से है, जो इंद्रियों के माध्यम से धारणा है। तो 'हस्सहु' का अर्थ है: उसने हत्या के माध्यम से उसकी संवेदना को दूर कर दिया।(३) {उसकी अनुमति से}: उसके ज्ञान से, या उसके निर्णय और आदेश से। {जब तक कि जब तुमने साहस खो दिया}: अर्थात, तुम कायर और कमजोर हो गए। कहा जाता है: 'फशिला यफशलु', और वह 'फशिल' और 'फशल' है।(४) 'हत्ता' (जब तक) का उत्तर लुप्त है, यानी 'जब तक कि जब तुमने साहस खो दिया, तुम्हारी परीक्षा ली गई'। ऐसा लोप अनुमेय है, जैसे उनका कहना: {और यदि तुम पृथ्वी में एक सुरंग या आकाश में एक सीढ़ी खोजने में सक्षम हो} [अल-अनअम: ३५] - तो ऐसा करो। अल-फर्रा ने कहा(५): 'हत्ता' का उत्तर 'और तुमने विवाद किया' है, और 'वाव' (और) अतिरिक्त/शामिल है, जैसे उनका कहना: {फिर जब वे दोनों समर्पित हो गए और उसने उसे उसके माथे के बल लिटा दिया, और हमने उसे पुकारा, "हे इब्राहीम"} [अस-साफ़ात: १०३-१०४] अर्थ: हमने उसे पुकारा। और इमरुल क़ैस ने कहा: जब हमने कबीले के आंगन को पार किया और वह मुड़ गया(६) अर्थ: वह मुड़ गया। इन [विद्वानों] के अनुसार, 'व असैतुम' (और तुमने अवज्ञा की) में 'वाव' डालना अनुमेय है। अर्थ: जब तक कि जब तुमने साहस खो दिया और विवाद किया, तुमने अवज्ञा की। इसके अनुसार, इसमें पहले और बाद का क्रम है, यानी जब तक कि जब तुमने विवाद किया और अवज्ञा की, तुमने साहस खो दिया। अबू अली ने कहा: यह संभव है कि उत्तर यह हो: "उसने तुम्हें उनसे दूर कर दिया", और "थुम्मा" (फिर) अतिरिक्त है, और अनुमान है: जब तक कि जब तुमने साहस खो दिया और विवाद किया और अवज्ञा की, उसने तुम्हें उनसे दूर कर दिया।(७) कुछ वैयाकरणों ने इसके जोड़ने के लिए कवि के कथन को उद्धृत किया है: ...

(१) इब्न कुतैबा द्वारा तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरान पृष्ठ ११३-११४, और अल-सिहाह (ह-स-स)। (२) दीवान रुबा पृष्ठ ७२, और यह मजाज़ अल-क़ुरान १/१०५, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/५२४, और लिसान अल-अरब (ह-स-स) में है। (३) इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/५२४ में इस विचार का उल्लेख किया और इसे कमजोर बताया। (४) अल-वसीत १/५०४, और ज़ाद अल-मसीर १/४७५ - ४७६, और तहज़ीब अल-लुग़ा ११/३६८ देखें। (५) मआनी अल-क़ुरान १/२३८ में। (६) दीवान इमरुल क़ैस पृष्ठ १५, और यह उनकी प्रसिद्ध मुअल्लाक़ा से है, इसका दूसरा आधा हिस्सा है: रेत के टीलों की

एक घाटी के माध्यम से, ऊंची और घुमावदार जमा हुई। (७) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/५२४, और तफ़सीर अल-राज़ी ९/३५ - ३६ देखें।

٣٦١

سورة آل عمران: آیت ١٥٢

"وہ ہر چیز کھا جاتا ہے"(١)، رؤبہ نے کہا: جب ہم نے ایک 'حسوس' (قحط) کے سال کی شکایت کی، تو وہ سبز کے بعد خشک کو کھا جاتا ہے۔(٢) اس کی اصل 'الحس' سے ہے جو کہ حواس کے ذریعے ادراک ہے۔ پس 'حسہ' کا معنی ہے: اس نے قتل کے ذریعے اس کی حس کو ختم کر دیا۔(٣) ﴿بِإِذْنِهِ﴾: اس کے علم سے، یا اس کے فیصلے اور حکم سے۔ ﴿حَتَّىٰ إِذَا فَشِلْتُمْ﴾ یعنی: تم بزدل اور کمزور ہو گئے۔ کہا جاتا ہے: 'فشل یفشل'، اور وہ 'فشل' اور 'فشل' ہے(٤)۔ 'حتی' کا جواب محذوف ہے، یعنی 'یہاں تک کہ جب تم نے ہمت ہار دی تو تمہارا امتحان لیا گیا'۔ اس طرح کا حذف جائز ہے، جیسے اللہ کا قول ہے: ﴿فَإِنِ اسْتَطَعْتَ أَن تَبْتَغِيَ نَفَقًا فِي الْأَرْضِ أَوْ سُلَّمًا فِي السَّمَاءِ﴾ [الأنعام: ٣٥] تو ایسا کر لو۔ الفراء نے کہا(٥): 'حتی' کا جواب 'وتنازعتم' ہے، اور 'واو' زائدہ ہے، جیسے اللہ کا قول ہے: ﴿فَلَمَّا أَسْلَمَا وَتَلَّهُ لِلْجَبِينِ وَنَادَيْنَاهُ أَن يَا إِبْرَاهِيمُ﴾ [الصافات: ١٠٣-١٠٤] یعنی: ہم نے اسے پکارا۔ اور امرؤ القیس نے کہا: جب ہم نے قبیلے کے صحن کو پار کیا اور وہ ایک طرف ہو گیا(٦) یعنی: وہ ایک طرف ہو گیا۔ اور ان [علماء] کے نزدیک 'وَعَصَيْتُمْ' میں 'واو' کا اضافہ جائز ہے۔ یعنی: یہاں تک کہ جب تم نے ہمت ہار دی اور جھگڑا کیا، تو تم نے نافرمانی کی۔ اور اس کے مطابق اس میں تقدیم و تاخیر ہے، یعنی: یہاں تک کہ جب تم نے جھگڑا کیا اور نافرمانی کی تو تم نے ہمت ہار دی۔ ابو علی نے کہا: جائز ہے کہ جواب یہ ہو: "اس نے تمہیں ان سے پھیر دیا"، اور "ثم" زائدہ ہے، اور تقدیر یہ ہے: یہاں تک کہ جب تم نے ہمت ہار دی اور جھگڑا کیا اور نافرمانی کی، اس نے تمہیں ان سے پھیر دیا(٧)۔ بعض نحویوں نے اس کی زیادتی پر شاعر کا قول پیش کیا ہے: ...

(۱) تفسیر غریب القرآن از ابن قتیبہ ص ۱۱۳-۱۱۷، اور الصحاح (حسس)۔ (۲) دیوان رؤبہ ص ۷۲، اور یہ مجاز القرآن ۱/ ۱۰۵، اور المحرر الوجیز ۱/ ۵۲۷، اور اللسان (حسس) میں ہے۔ (۳) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۱/ ۵۲۷ میں اس قول کا ذکر کیا اور اسے ضعیف قرار دیا۔ (۴) الوسیط ۱/ ۵۰۴، اور زاد المسیر ۱/ ۴۷۶ - ۴۷۹، اور دیکھئے تہذیب اللغہ ۱۱/ ۳۶۸۔ (۵) معانی القرآن ۱/ ۲۳۸ میں۔ (٦) دیوان امرؤ القیس ص ۱۵، یہ ان کے مشہور معلقہ سے ہے، اور اس کا دوسرا مصرعہ ہے: بنا بطنُ حِقفٍ ذي رُكامٍ عَقَنْقَلِ. (۷) دیکھئے المحرر الوجیز ۱/ ۵۲۷، اور تفسیر الرازی ۹/ ۳۵ - ۳٦۔

362 Surah Al-Imran: Verse 152

“I see myself, when I pass the night, passing it upon a desire, then when I reach the morning, I reach it as one departing (ghadiya).” (1)

Al-Akhfash allowed for it to be extra, as in the words of the Almighty: {Until, when the earth became straitened for them for all its breadth, and their souls became straitened for them, and they thought that there was no refuge from Allah but in Him. Then He turned to them…} (2) [At-Tawbah: 118].

It was said: “hatta” (until) carries the meaning of “ila” (to), and in that case, it has no answer, meaning: Allah fulfilled His promise to you until you faltered, i.e., that promise was conditional upon steadfastness. The meaning of “you disputed” is: you differed, referring to the archers when some said to others: let us join in the spoils. Others said: rather, we remain in our place where the Prophet ﷺ commanded us to stay (3).

{And you disobeyed} i.e., you opposed the Prophet’s command regarding steadfastness. {After He had shown you what you love} meaning the victory that the Muslims had on the day of Uhud in the beginning, and that was when the standard-bearer of the polytheists was struck down as previously mentioned. That was because when he was struck down, the Prophet ﷺ and his companions spread out and became separate battalions, and they harassed (4) the enemy with blows until they dislodged them from their heavy belongings. The polytheists’ cavalry charged at the Muslims three times, each time being repelled by arrows, so they returned defeated (5). Then the Muslims charged and exhausted them with killing. When the fifty archers saw that Allah, Mighty and Majestic, had granted victory to their brothers, they said: “By Allah, we will not sit here for anything; Allah has destroyed the enemy, and our brothers are in the camp of the polytheists.” Some groups among them said: “Why do we stand here when Allah has defeated the enemy?” So they left their positions that the Prophet ﷺ had charged them not to leave. They disputed, faltered, and disobeyed the Messenger, so the cavalry rushed upon them, killing them.

---

(1) In (Kh) and (M): “adiya,” which is a narration mentioned by Al-Sabban in his commentary on Al-Ashmuni 3/82. The verse is by Zuhayr ibn Abi Sulma, and it is in his Diwan p. 285. Ibn al-Shajari cited this verse to show that “thumma” is extra in his Amali 3/90. As for Ibn Jinni, he mentioned it in Sirr Sina'at al-I’rab 1/264 as evidence

that the “fa” is extra. (2) Mughni al-Labib pp. 158-159, and Al-Sabban’s commentary on Al-Ashmuni 3/82. (3) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/524-525, and Tafsir al-Baghawi 1/362. (4) In (Kh): “fa-jashu,” and in (Za): “fa-jasu.” His saying: “fa-hasu the enemy” means: they intensified the damage to them, and the root of “al-haws” is intense mixing and following up of blows. Al-Nihayah (haws). (5) In (Kh) and (Za): “maghlulah” (bound).

३६२ सूरह आल इमरान: आयत १५२

“मैं अपने आप को देखता हूँ, जब मैं रात गुज़ारता हूँ, तो उसे एक इच्छा पर गुज़ारता हूँ, फिर जब सुबह होती है, तो मैं जाने वाला (ग़ादिया) बनकर सुबह करता हूँ।” (१)

अल-अखफ़श ने इसके अतिरिक्त होने की अनुमति दी, जैसा कि सर्वशक्तिमान के शब्दों में है: {यहाँ तक कि जब पृथ्वी अपनी विशालता के बावजूद उन पर तंग हो गई, और उनकी अपनी आत्माएं उन पर तंग हो गईं, और उन्होंने समझ लिया कि अल्लाह के सिवा उसके पास कोई शरण नहीं है। फिर वह उन पर दया के साथ मुड़ा...} (२) [अत-तौबा: ११८]।

कहा गया है: “हत्ता” (यहाँ तक कि) का अर्थ “इला” (तक) है, और उस स्थिति में, इसका कोई उत्तर नहीं है, अर्थात: अल्लाह ने तुमसे अपना वादा तब तक पूरा किया जब तक तुम विफल नहीं हो गए, यानी, वह वादा दृढ़ता की शर्त पर था। “तुमने विवाद किया” का अर्थ है: तुमने मतभेद किया, अर्थात् तीरंदाज़ जब कुछ ने दूसरों से कहा: चलो हम माल-ए-ग़नीमत (लूट का माल) समेट लें। और दूसरों ने कहा: बल्कि, हम अपनी उसी जगह पर बने रहेंगे जहाँ नबी ﷺ ने हमें रहने का आदेश दिया था (३)।

{और तुमने अवज्ञा की} अर्थात्, तुमने दृढ़ता के संबंध में पैगंबर के आदेश का विरोध किया। {उसके बाद जब उसने तुम्हें वह दिखा दिया जो तुम्हें प्रिय था} अर्थात् वह विजय जो उहुद के दिन शुरुआत में मुसलमानों को मिली थी, और वह तब था जब मुशरिकों (बहुदेववादियों) का ध्वजवाहक मारा गया जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है। ऐसा इसलिए हुआ क्योंकि जब वह मारा गया, तो नबी ﷺ और उनके साथी फैल गए और अलग-अलग बटालियन बन गए, और उन्होंने दुश्मन पर प्रहार (४) किया यहाँ तक कि उन्हें उनके भारी सामान से बेदखल कर दिया। मुशरिकों के घुड़सवारों ने मुसलमानों पर तीन बार हमला किया, हर बार उन्हें तीरों से पीछे धकेल दिया गया, इसलिए वे पराजित (५) होकर लौटे। फिर मुसलमानों ने हमला किया और उन्हें मार-मार कर बेहाल कर दिया। जब पचास तीरंदाजों ने देखा कि अल्लाह, प्रतापी और महिमामय ने उनके भाइयों को विजय प्रदान की है, तो उन्होंने कहा: “अल्लाह की कसम, हम यहाँ किसी चीज़ के लिए नहीं बैठेंगे; अल्लाह ने दुश्मन को नष्ट कर दिया है, और हमारे भाई मुशरिकों के शिविर में हैं।” उनमें से कुछ समूहों ने कहा: “जब अल्लाह ने दुश्मन को हरा दिया है तो हम यहाँ क्यों खड़े हैं?” इसलिए उन्होंने अपने उन स्थानों को छोड़ दिया जिन्हें नबी ﷺ ने न छोड़ने का आदेश दिया था। उन्होंने विवाद किया, वे विफल रहे और रसूल की अवज्ञा की, इसलिए घुड़सवार उन पर टूट पड़े और उन्हें मार डाला।

(१) (ख़) और (म) में: “आदिया” है, जो अल-सब्बान द्वारा अल-अशमुनी ३/८२ पर अपनी टिप्पणी में वर्णित एक रिवायत है। यह पद ज़ुहैर इब्न अबी सुल्मा का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ २८५ में है। इब्न अल-शजरी ने अपनी अमाली ३/९० में इस पद को यह दिखाने के लिए उद्धृत किया कि “थुम्मा” अतिरिक्त है। जहाँ तक इब्न जिन्नी की बात है, उन्होंने सिर् सिनात अल-इराब १/२६४ में इसका उल्लेख इस साक्ष्य के रूप में किया कि “फ़ा” अतिरिक्त है। (२) मुग़नी अल-लबीब पृष्ठ १५८-१५९, और अल-अशमुनी ३/८२ पर अल-सब्बान की टिप्पणी। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/५२४-५२५ और तफ़सीर अल-बग़वी १/३६२ देखें। (४) (ख़) में: “फ़-जाशू”, और (ज़ा) में: “फ़-जासू” है। उनके कहने का अर्थ है: “फ़-हासू दुश्मन”: अर्थात् उन्होंने उन्हें बहुत नुकसान पहुँचाया, और “अल-हौस” का मूल अर्थ गहन मिश्रण और प्रहारों का निरंतर होना है। अल-निहाया (हौस)। (५) (ख़) और (ज़ा) में: “मगलूलह” (बँधा हुआ) है।

۳۶۲ سورہ آل عمران: آیت ۱۵۲

"میں خود کو دیکھتا ہوں جب میں رات گزارتا ہوں، ایک خواہش پر گزارتا ہوں، پھر جب صبح ہوتی ہے تو میں جانے والا (غادیا) بن کر صبح کرتا ہوں" (۱)۔

الاخفش نے اس کے زائد ہونے کی اجازت دی ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے ارشاد میں ہے: {یہاں تک کہ جب زمین اپنی وسعت کے باوجود ان پر تنگ ہو گئی، اور ان کی اپنی جانیں ان پر تنگ ہو گئیں اور انہوں نے جان لیا کہ اللہ کے سوا اس سے کوئی پناہ گاہ نہیں، پھر وہ ان پر (رحمت کے ساتھ) متوجہ ہوا...} (۲) [التوبہ: ۱۱۸]۔

اور کہا گیا: "حتیٰ" بمعنی "إلیٰ" (تک) ہے اور اس صورت میں اس کا کوئی جواب نہیں ہے، یعنی: اللہ نے تم سے اپنا وعدہ پورا کیا یہاں تک کہ تم بزدلی دکھا گئے، یعنی وہ وعدہ ثابت قدمی کی شرط پر تھا۔ اور "تم نے جھگڑا کیا" کا مطلب ہے: تم میں اختلاف ہوا، یعنی تیر اندازوں میں جب بعض نے بعض سے کہا: ہم مالِ غنیمت سمیٹنے چلتے ہیں۔ اور بعض نے کہا: بلکہ ہم اپنی اسی جگہ پر جمے رہیں گے جس کا حکم ہمیں نبی ﷺ نے دیا تھا (۳)۔

{اور تم نے نافرمانی کی} یعنی: تم نے ثابت قدمی کے بارے میں رسول کے حکم کی خلاف ورزی کی۔ {اس کے بعد کہ اس نے تمہیں وہ دکھا دیا جو تم پسند کرتے تھے} یعنی وہ غلبہ جو مسلمانوں کو جنگِ احد کے شروع میں حاصل ہوا تھا، اور یہ اس وقت ہوا جب مشرکین کا علمبردار گرایا گیا جیسا کہ پہلے ذکر ہو چکا ہے۔ چنانچہ جب وہ گرایا گیا تو نبی ﷺ اور آپ کے صحابہ پھیل گئے اور الگ الگ دستے بن گئے، اور انہوں نے دشمن پر ضربات کا تانتا باندھ دیا (۴) یہاں تک کہ انہیں ان کے بھاری سامان سے دور ہٹا دیا۔ اور مشرکین کے سواروں نے مسلمانوں پر تین بار حملہ کیا، ہر

بار انہیں تیروں سے روکا گیا، چنانچہ وہ مغلوب (۵) ہو کر لوٹے۔ پھر مسلمانوں نے حملہ کیا اور انہیں قتل کر کے نڈھال کر دیا۔ جب پچاس تیر اندازوں نے دیکھا کہ اللہ عزوجل نے ان کے بھائیوں کو فتح عطا فرما دی ہے، تو انہوں نے کہا: اللہ کی قسم، ہم یہاں کسی چیز کے لیے نہیں بیٹھیں گے، اللہ نے دشمن کو ہلاک کر دیا ہے اور ہمارے بھائی مشرکین کے لشکر میں (مالِ غنیمت سمیٹ رہے) ہیں۔ اور ان میں سے بعض گروہوں نے کہا: ہم کس لیے کھڑے ہیں جبکہ اللہ نے دشمن کو شکست دے دی ہے؟ چنانچہ انہوں نے وہ جگہیں چھوڑ دیں جہاں سے نہ ہٹنے کا عہد نبی ﷺ نے ان سے لیا تھا۔ انہوں نے جھگڑا کیا، بزدلی دکھائی اور رسول کی نافرمانی کی، تو گھڑ سواروں نے ان پر حملہ کر کے انہیں قتل کرنا شروع کر دیا۔

---

(۱) (خ) اور (م) میں: "عادیا" ہے، اور یہ وہ روایت ہے جسے صبان نے اشمونی ۳ / ۸۲ پر اپنی شرح میں ذکر کیا ہے، اور یہ شعر زہیر بن ابی سلمی کا ہے، جو ان کے دیوان ص ۲۸۵ پر موجود ہے۔ ابن الشجری نے اپنی امالی ۳ / ۹۰ میں اس شعر سے استدلال کیا ہے کہ "ثم" زائدہ ہے۔ جہاں تک ابن جنی کا تعلق ہے، انہوں نے اسے سر صناعۃ الاعراب ۱ / ۲۶۴ میں اس بات کی دلیل کے طور پر ذکر کیا ہے کہ "فاء" زائدہ ہے۔ (۲) مغنی اللبیب ص ۱۵۸-۱۵۹، اور اشمونی ۳ / ۸۲ پر صبان کی شرح۔ (۳) دیکھئے المحرر الوجیز ۱ / ۵۲۴-۵۲۵، اور تفسیر البغوی ۱ / ۳۶۲۔ (۴) (خ) میں: "فجاشوا" ہے، اور (ظ) میں: "فجاسوا"۔ اور ان کا قول: "فحاسوا العدو" یعنی انہوں نے ان میں سخت قتل و غارت کی، اور حوس کی اصل اختلاط کی شدت اور ضربات کا پے در پے ہونا ہے۔ النہایہ (حوس)۔ (۵) (خ) اور (ظ) میں: "مغلولۃ" (بندھی ہوئی) ہے۔

The wording of the verse implies a reprimand for them. The reason for the reprimand is that they saw the beginnings of victory, and it was necessary for them to know that the completion of victory lies in steadfastness, not in defeat. Then He explained the cause of the dispute, saying: {Among you are some who desire the world}, meaning the spoils.

Ibn Mas'ud said: We did not realize that any of the companions of the Prophet ﷺ desired the world and its trappings until the day of Uhud.

{And among you are some who desire the Hereafter}, and they are those who remained steadfast in their positions and did not disobey the command of their Prophet ﷺ with their leader, Abdullah bin Jubayr. Then Khalid bin al-Walid and Ikrimah bin Abi Jahl — who were then disbelievers — attacked him and killed him along with those who remained, may Allah have mercy on them (1).

The blame is with those who fled, not with those who stood firm, for whoever stood firm won the reward. This is similar to when a general punishment befalls a people; the righteous and children perish, but what befalls them is not a punishment, but rather a cause for reward. And Allah knows best.

His words, the Exalted: {Then He turned you away from them to test you}, meaning: after you had gained the upper hand over them, He turned you away from them through defeat. This indicates that disobedience is created by Allah the Exalted. The Mu'tazilites said: The meaning is: Then you turned away. Its attribution to Allah the Exalted is by His removing the terror from the hearts of the disbelievers regarding the Muslims as a trial for them.

Al-Qushayri said: This does not avail them; because removing terror from (2) the hearts of the disbelievers so that they might treat the Muslims lightly is ugly, and according to them, nothing ugly can proceed from Allah. Thus, the phrase "Then He turned you away from them" would have no meaning. And it was said: the meaning of "turned you away from them" is: He did not charge you with pursuing them (3).

His words, the Exalted: {And He has already forgiven you, and Allah is full of bounty for the believers}, meaning: He did not eradicate you after the disobedience and violation (4). And the address, it is said, is for everyone. And it is said: it is for the archers.

(1) See Tafsir Abi al-Layth 1/308, al-Muharrar al-Wajiz 1/525, and Tafsir al-Baghawi 1/362. The statement of Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him) was recorded by Ahmad (4414) at length, and at-Tabari 6/140-141. (2) In the copies: "from" (an), and the established version is from (m). (3) Ar-Razi mentioned this issue in his Tafsir 9/37-38. (4) Tafsir al-Baghawi 1/362.

सूरा आल-इमरान: आयत १५२ ३६३

आयत के शब्द उनके लिए फटकार का संकेत देते हैं, और फटकार का कारण यह है कि उन्होंने जीत की शुरुआत देखी थी, और उनके लिए यह जानना आवश्यक था कि जीत की पूर्णता स्थिरता में है, हार में नहीं। फिर उन्होंने विवाद का कारण बताया, और कहा: {तुममें से कुछ दुनिया चाहते हैं}, यानी लूट का माल।

इब्न मसूद ने कहा: हमें यह महसूस नहीं हुआ कि पैगंबर ﷺ के साथियों में से कोई भी दुनिया और उसके सामान की चाहत रखता है जब तक कि उहुद का दिन नहीं आया।

{और तुममें से कुछ आख़िरत (परलोक) चाहते हैं}, और ये वे लोग हैं जो अपने पदों पर अडिग रहे, और अपने नेता अब्दुल्ला बिन जुबैर के साथ अपने पैगंबर ﷺ के आदेश की अवज्ञा नहीं की। फिर खालिद बिन अल-वलीद और इकरीमा बिन अबी जहल ने — जो उस समय काफिर थे — उन पर हमला किया और उन्हें उनके साथियों के साथ मार दिया, अल्लाह उन पर रहम करे(१)।

फटकार उनके लिए है जो भाग गए, न कि उनके लिए जो डटे रहे, क्योंकि जो डटा रहा उसने इनाम जीता। यह वैसा ही है जैसे जब किसी समूह पर सामान्य दंड आता है; नेक लोग और बच्चे भी नष्ट हो जाते हैं, लेकिन उन पर जो बीतता है वह दंड नहीं है, बल्कि इनाम का कारण है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का कथन: {फिर उसने तुम्हें उनसे हटा दिया ताकि तुम्हें आज़माए}, यानी: उन पर प्रभुत्व पाने के बाद, उसने हार के ज़रिए तुम्हें उनसे हटा दिया। यह इस बात का प्रमाण है कि अवज्ञा अल्लाह तआला द्वारा निर्मित है। मुअतज़िला ने कहा: इसका अर्थ है: फिर तुम मुड़ गए। इसे अल्लाह तआला की ओर आरोपित करना उनके लिए परीक्षा के रूप में काफिरों के दिलों से मुसलमानों का डर निकालने के माध्यम से है।

अल-कुशैरी ने कहा: यह उन्हें लाभ नहीं पहुँचाता; क्योंकि काफिरों के दिलों से डर निकालना (२) ताकि वे मुसलमानों को तुच्छ समझें, अनुचित है, और उनके अनुसार अल्लाह से कोई अनुचित कार्य नहीं हो सकता। इस प्रकार, "फिर उसने तुम्हें उनसे हटा दिया" वाक्यांश का कोई अर्थ नहीं रह जाएगा। और यह भी कहा गया है: "तुम्हें उनसे हटा दिया" का अर्थ है: उसने तुम्हें उनका पीछा करने का आदेश नहीं दिया (३)।

अल्लाह तआला का कथन: {और उसने तुम्हें क्षमा कर दिया और अल्लाह मोमिनों पर बड़ा अनुग्रही है}, यानी: उसने अवज्ञा और उल्लंघन के बाद तुम्हें पूरी तरह नष्ट नहीं किया (४)। और संबोधन के बारे में कहा गया है: यह सभी के लिए है। और यह भी कहा गया है: यह तीरंदाजों के लिए है।

---

(१) देखें तफ़सीर अबी अल-लैथ १/३०८, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/५२५, और तफ़सीर अल-बग़वी १/३६२। इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) का कथन अहमद (४४१४) द्वारा विस्तार से और अल-तब़री ६/१४०-१४१ में उद्धृत है। (२) प्रतियों में: "से" (अन), और स्थापित संस्करण (म) से है। (३) अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर ९/३७-३८ में इस मुद्दे का उल्लेख किया है। (४) तफ़सीर अल-बग़वी १/३६२।

سورہ آل عمران: آیت ۱۵۲ ۳۶۳

آیت کے الفاظ ان کے لیے توبیخ (سرزنش) کے متقاضی ہیں، اور ان کی توبیخ کی وجہ یہ ہے کہ انہوں نے فتح کے آثار دیکھ لیے تھے، تو واجب یہ تھا کہ وہ جانتے کہ فتح کی تکمیل ثابت قدمی میں ہے، نہ کہ پسپائی میں۔ پھر اللہ نے نزاع کا سبب بیان کرتے ہوئے فرمایا: {تم میں سے کچھ وہ ہیں جو دنیا چاہتے ہیں} یعنی غنیمت۔

ابن مسعود نے کہا: ہمیں معلوم نہیں تھا کہ نبی ﷺ کے صحابہ میں سے کوئی بھی دنیا اور اس کے مال و متاع کا ارادہ رکھتا ہے یہاں تک کہ احد کا دن آگیا۔

{اور تم میں سے کچھ وہ ہیں جو آخرت چاہتے ہیں} اور یہ وہ لوگ ہیں جو اپنے مقام پر ڈٹے رہے، اور اپنے امیر عبداللہ بن جبیر کے ساتھ اپنے نبی ﷺ کے حکم کی مخالفت نہیں کی۔ تو خالد بن ولید اور عکرمہ بن ابی جہل نے ان پر حملہ کیا — اور وہ اس وقت کافر تھے — پس انہیں ان کے ساتھیوں سمیت قتل کر دیا، اللہ ان پر رحم کرے (۱)۔

اور عتاب ان لوگوں کے ساتھ ہے جنہوں نے پسپائی اختیار کی، نہ کہ ان کے ساتھ جو ثابت قدم رہے، کیونکہ جو ثابت قدم رہا وہ ثواب پا گیا۔ اور یہ اس طرح ہے کہ جب کسی قوم پر عام عذاب آتا ہے؛ تو نیک لوگ اور بچے بھی ہلاک ہو جاتے ہیں، لیکن ان پر جو بیتتی ہے وہ سزا نہیں ہوتی، بلکہ وہ ثواب کا سبب بنتی ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {پھر اس نے تمہیں ان سے پھیر دیا تاکہ تمہیں آزمائے} یعنی: ان پر غلبہ حاصل کر لینے کے بعد، اس نے تمہیں پسپائی کے ذریعے ان سے پھیر دیا۔ اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ نافرمانی اللہ تعالیٰ کی مخلوق ہے۔ اور معتزلہ نے کہا: معنی یہ ہے کہ: پھر تم خود پھر

گئے، پس اس کی نسبت اللہ تعالیٰ کی طرف کرنے کی وجہ یہ ہے کہ اللہ نے مسلمانوں کے بارے میں کافروں کے دلوں سے رعب نکال دیا تاکہ ان کی آزمائش ہو۔

قشیری نے کہا: اور یہ انہیں فائدہ نہیں دیتا؛ کیونکہ کافروں کے دلوں سے رعب نکالنا (۲) تاکہ وہ مسلمانوں کو ہلکا سمجھیں، برا فعل ہے، اور ان کے نزدیک اللہ کی طرف سے کسی برے فعل کا ہونا جائز نہیں، تو اللہ کے قول "پھر اس نے تمہیں ان سے پھیر دیا" کا کوئی معنی باقی نہیں رہتا۔ اور کہا گیا: "تمہیں ان سے پھیر دیا" کا مطلب ہے: اس نے تمہیں ان کا پیچھا کرنے کا مکلف نہیں کیا (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور اس نے یقیناً تمہیں معاف کر دیا اور اللہ مومنوں پر بڑا فضل کرنے والا ہے} یعنی: اس نے نافرمانی اور مخالفت کے بعد تمہیں جڑ سے نہیں مٹایا (۴)۔ اور خطاب کے بارے میں کہا گیا: یہ سب کے لیے ہے۔ اور کہا گیا: یہ تیر اندازوں کے لیے ہے۔

---

(۱) دیکھئے تفسیر ابی اللیث ۳۰۸/۱، اور المحرر الوجیز ۵۲۵/۱، اور تفسیر البغوی ۳۶۲/۱۔ اور ابن مسعود رضی اللہ عنہ کا قول احمد (۴۴۱۴) نے تفصیل کے ساتھ اور طبری نے ۱۴۰/۶ - ۱۴۱ میں روایت کیا ہے۔ (۲) نسخوں میں: "عن" (سے) ہے، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (۳) رازی نے اس مسئلے کا ذکر اپنی تفسیر ۳۷/۹-۳۸ میں کیا ہے۔ (۴) تفسیر البغوی ۳۶۲/۱۔

364 Surah Al-Imran: Ayah 152

...those who disobeyed what they were commanded, and this was chosen by Al-Nahhas (1). Most commentators said: A parallel to this verse is His saying: {Then We forgave you} (2) [Al-Baqarah: 52]. {And Allah is full of bounty to the believers} through pardon and forgiveness. And from Ibn Abbas, he said: The Prophet (PBUH) was never supported in any battle as he was supported on the day of Uhud. He (the narrator) said: We denied that. So Ibn Abbas said: Between me and whoever denies that is the Book of Allah, Mighty and Majestic. Indeed, Allah, Mighty and Majestic, says regarding the day of Uhud: {And Allah had certainly fulfilled His promise to you when you were killing them by His permission} - Ibn Abbas says: "al-hass" means killing - {until [the time] when you lost courage and fell to disputing about the order [given by the Prophet] and disobeyed after He had shown you that which you love. Among you are some who desire this world, and among you are some who desire the Hereafter. Then He turned you back from them [defeat] that He might test you. And He has already forgiven you, and Allah is the possessor of bounty for the believers.} And this referred specifically to the archers. This was because the Prophet (PBUH) stationed them in a position and then said: "Protect our backs. If you see us being killed, do not help us; and if you see us gaining spoils, do not join us." When the Messenger of Allah (PBUH) gained spoils and they made the polytheists' camp permissible, all the archers turned back and entered the camp to loot. The ranks of the companions of the Prophet (PBUH) had met, and they were like this - he intertwined his fingers - and they were confused. When the archers left that gap they were in, the cavalry entered from that spot against the companions of the Messenger of Allah (PBUH). They began striking one another and became confused, and many Muslims were killed. The day had initially belonged to the Messenger of Allah (PBUH) and his companions until seven or nine of the banner-bearers of the polytheists were killed. The Muslims retreated towards the mountain, but did not reach what people call the Cave; they were actually below Al-Mihras. Satan shouted: "Muhammad has been killed." No one doubted its truth. We remained like that, not doubting he was killed, until the Messenger of Allah (PBUH) appeared to us between the two Sa'ds. We recognized him by his swaying gait when he walked. He said: We rejoiced as if what had happened to us had not happened. He said: He climbed towards us saying: "Allah's wrath is intensified against a people who bloodied the face of His Messenger" (3).

(1) In I'rab al-Qur'an 1/412. See Majma' al-Bayan 2/231. (2) Ibn Atiyyah mentioned something similar in Al-Muharrar al-Wajiz 1/525 and attributed it to Ibn Jurayj, Ibn

Ishaq, and a group of commentators. (3) In (d): "The Messenger of Allah (PBUH)", and in (m): "nabayyahum", and the hadith was recorded by Ahmad (2609), and cited by Ibn Kathir =

३६४ सूरह आल-इमरान: आयत १५२

...जिन्होंने उस बात का उल्लंघन किया जिसका उन्हें आदेश दिया गया था, और अल-नहहास ने इसे चुना (१)। अधिकांश टीकाकारों ने कहा: इस आयत के समान अल्लाह का यह वचन है: {फिर हमने तुम्हें क्षमा कर दिया} (२) [अल-बक़रह: ५२]। {और अल्लाह ईमान वालों पर बड़ा कृपावान है} क्षमा और माफ़ी के माध्यम से। इब्न अब्बास से वर्णित है, उन्होंने कहा: पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की किसी भी युद्ध क्षेत्र में वैसी सहायता नहीं की गई जैसी उहुद के दिन की गई थी। उन्होंने (वर्णनकर्ता ने) कहा: हमने इससे इनकार किया, तो इब्न अब्बास ने कहा: मेरे और उस व्यक्ति के बीच जो इसका खंडन करता है, अल्लाह अज़-व-जल की किताब है। वास्तव में, अल्लाह अज़-व-जल उहुद के दिन के बारे में कहता है: {और अल्लाह ने तुमसे अपना वादा सच कर दिखाया जब तुम उसकी आज्ञा से उन्हें मार रहे थे} - इब्न अब्बास कहते हैं: 'अल-हस्स' का अर्थ है हत्या - {यहाँ तक कि जब तुमने हिम्मत हार दी और आदेश के बारे में आपस में झगड़ने लगे और अवज्ञा की, उसके बाद कि उसने तुम्हें वह दिखा दिया जिसे तुम पसंद करते थे। तुममें से कुछ दुनिया चाहते थे और तुममें से कुछ आख़िरत (परलोक) चाहते थे। फिर उसने तुम्हें उनसे फेर दिया ताकि तुम्हारी परीक्षा ले। और उसने तुम्हें क्षमा कर दिया है, और अल्लाह ईमान वालों पर बड़ा अनुग्रह करने वाला है।} और इससे उनका तात्पर्य तीरंदाजों से था। ऐसा इसलिए था क्योंकि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उन्हें एक स्थान पर तैनात किया था और फिर कहा था: "हमारी पीठ की रक्षा करो। यदि तुम हमें मारा जाता हुआ देखो, तो हमारी सहायता मत करना; और यदि तुम हमें माल-ए-ग़नीमत (युद्ध की लूट) प्राप्त करते देखो, तो हमारे साथ शामिल मत होना।" जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को माल-ए-ग़नीमत मिला और उन्होंने मुशरिकों (बहुदेववादियों) के शिविर को वैध कर दिया, तो सभी तीरंदाज पलट गए और लूटपाट के लिए शिविर में घुस गए। पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथियों की पंक्तियाँ मिल गई थीं, और वे ऐसे थे - उन्होंने अपने हाथों की उंगलियों को एक-दूसरे में डाला - और वे भ्रमित हो गए। जब तीरंदाजों ने उस स्थान (दर्रे) को छोड़ दिया जिसमें वे थे, तो घुड़सवार उस स्थान से अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथियों पर टूट पड़े। वे एक-दूसरे को मारने लगे और भ्रमित हो गए, और बहुत से मुसलमान मारे गए। दिन का शुरुआती हिस्सा अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और उनके साथियों के पक्ष में था, यहाँ तक कि मुशरिकों के झंडाबरदारों में से सात या नौ मारे गए। मुसलमान पहाड़ की ओर भागे, लेकिन उस स्थान तक नहीं पहुँचे जिसे लोग 'गार' (गुफा) कहते हैं; वे वास्तव में अल-मिहरास के नीचे थे। शैतान

चिल्लाया: "मुहम्मद मारे गए हैं।" इसमें किसी को संदेह नहीं था कि यह सच है। हम इसी तरह बने रहे, हमें कोई संदेह नहीं था कि वे मारे गए हैं, यहाँ तक कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) 'दो साद' के बीच हमारे सामने प्रकट हुए। हम उन्हें चलने के दौरान उनके झुकने के अंदाज़ से पहचानते थे। उन्होंने कहा: हम इतने प्रसन्न हुए जैसे कि हम पर वह विपत्ति आई ही न हो जो आई थी। उन्होंने कहा: वह हमारी ओर चढ़ते हुए आए और कह रहे थे: "उस कौम पर अल्लाह का क्रोध अत्यधिक है जिसने उसके रसूल के चेहरे को लहूलुहान कर दिया" (३)।

(१) एराब अल-क़ुरआन १/४१२ में। और मजमा अल-बयान २३१/२ देखें। (२) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/५२५ में इसी तरह का उल्लेख किया है और इसे इब्न जुरैज, इब्न इस्हाक और टीकाकारों के एक समूह को जिम्मेदार ठहराया है। (३) (द) में: "अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम)", और (म) में: "नबैयहुम", और हदीस को अहमद (२६०९) ने उद्धृत किया है, और इब्न कसीर ने इसे उद्धृत किया है =

٣٦٤ سورہ آل عمران: آیت ١٥٢

...جنہوں نے اس بات کی مخالفت کی جس کا انہیں حکم دیا گیا تھا، اور اسے النحاس نے اختیار کیا (١)۔ اکثر مفسرین نے کہا: اس آیت کی مثال اللہ کا یہ قول ہے: ﴿ ثُمَّ عَفَوْنَا عَنكُم ﴾ (٢) [البقرہ: ٥٢]۔ ﴿ وَاللَّهُ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ ﴾ معافی اور مغفرت کے ساتھ۔ اور ابن عباس سے مروی ہے، انہوں نے کہا: نبی کریم ﷺ کی کسی بھی مقام پر ویسی مدد نہیں کی گئی جیسی یومِ احد میں کی گئی۔ انہوں (راوی) نے کہا: ہم نے اس کا انکار کیا، تو ابن عباس نے کہا: میرے اور اس شخص کے درمیان جو اس کا انکار کرتا ہے اللہ عزوجل کی کتاب ہے۔ بے شک اللہ عزوجل یومِ احد کے بارے میں فرماتا ہے: ﴿ وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللَّهُ وَعْدَهُ إِذْ تَحُسُّونَهُم بِإِذْنِهِ ﴾ - ابن عباس فرماتے ہیں: اور 'الحس' کا مطلب قتل ہے - ﴿ حَتَّى إِذَا فَشِلْتُمْ وَتَنَازَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ وَعَصَيْتُم مِّن بَعْدِ مَا أَرَنكُم مَّا تُحِبُّونَ مِنكُم مَّن يُرِيدُ الدُّنْيَا وَمِنكُم مَّن يُرِيدُ الْآخِرَةَ ثُمَّ صَرَفَكُمْ عَنْهُمْ لِيَبْتَلِيَكُمْ وَلَقَدْ عَفَا عَنكُمْ وَاللَّهُ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ ﴾۔ اور اس سے ان کی مراد تیر انداز تھے۔ یہ اس لیے تھا کہ نبی کریم ﷺ نے انہیں ایک مقام پر متعین کیا تھا، پھر فرمایا تھا: "ہماری پشت کی حفاظت کرو، اگر تم دیکھو کہ ہمیں قتل کیا جا رہا ہے تو ہماری مدد نہ کرنا، اور اگر تم دیکھو کہ ہم نے غنیمت پالی ہے تو ہمارے ساتھ شامل نہ ہونا"۔ پس جب رسول اللہ ﷺ کو غنیمت ملی اور انہوں نے مشرکین کے لشکر کو (لوٹ مار کے لیے) مباح کر دیا، تو تمام تیر انداز مڑ گئے اور لشکر میں داخل ہو کر لوٹ مار کرنے لگے۔ نبی کریم ﷺ کے صحابہ کی صفیں مل چکی تھیں، اور وہ ایسے تھے - انہوں نے اپنے ہاتھوں کی انگلیاں ایک دوسرے میں ڈالیں - اور وہ خلط ملط ہو گئے۔ پس جب تیر اندازوں نے وہ جگہ چھوڑ دی جس میں وہ تھے، تو اس جگہ سے گھڑ سوار رسول اللہ ﷺ کے صحابہ پر ٹوٹ پڑے۔ وہ ایک دوسرے کو مارنے لگے اور خلط ملط ہو گئے، اور مسلمانوں میں سے بہت سے لوگ شہید ہوئے۔ دن کے آغاز

میں (فتح) رسول اللہ ﷺ اور آپ کے صحابہ کے لیے تھی، یہاں تک کہ مشرکین کے علمبرداروں میں سے سات یا نو قتل ہو گئے۔ اور مسلمان پہاڑ کی طرف بھاگے، اور وہ اس جگہ تک نہیں پہنچے جسے لوگ 'غار' کہتے ہیں، وہ درحقیقت 'المہراس' کے نیچے تھے۔ اور شیطان نے پکارا: محمد (ﷺ) قتل کر دیے گئے۔ اس کے سچ ہونے میں کوئی شک نہیں کیا گیا۔ ہم اسی طرح رہے، ہمیں کوئی شک نہیں تھا کہ آپ ﷺ شہید ہو گئے ہیں، یہاں تک کہ رسول اللہ ﷺ 'دو سعدوں' (سعد بن معاذ اور سعد بن عبادہ) کے درمیان ہمارے سامنے نمودار ہوئے۔ ہم آپ ﷺ کے چلنے کے انداز سے آپ کو پہچانتے تھے۔ انہوں نے کہا: ہم اتنے خوش ہوئے کہ گویا ہمیں وہ تکلیف پہنچی ہی نہیں جو پہنچی تھی۔ انہوں نے کہا: آپ ﷺ ہماری طرف چڑھے اور فرما رہے تھے: "اس قوم پر اللہ کا غضب شدید ہو گیا ہے جس نے اس کے رسول کے چہرے کو لہولہان کر دیا" (٣)۔

(١) اعراب القرآن ١ / ٤١٢ میں۔ اور مجمع البیان ٢٣١/٢ دیکھیں۔ (٢) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٥٢٥/١ میں اس کی مانند ذکر کیا ہے اور اسے ابن جریج، ابن اسحاق اور مفسرین کی ایک جماعت کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٣) (د) میں: «رسول اللہ ﷺ»، اور (م) میں: «نبیتہم»، اور حدیث کو احمد (٢٦٠٩) نے نکالا ہے، اور اسے ابن کثیر نے وارد کیا ہے =

Surah Al-Imran: Verses 152 - 153 365

Ka'b bin Malik said: I was the first of the Muslims to recognize the Messenger of Allah ﷺ. I recognized him by his eyes shining from beneath the helmet. I shouted at the top of my voice: "O gathering of Muslims, rejoice! This is the Messenger of Allah ﷺ approaching." He signaled to me to be quiet (1).

Allah Almighty says: { [Remember] when you were running away [up the mountain] without looking back at anyone while the Messenger was calling you from behind. So He gave you distress in return for distress so that you would not grieve for what you missed or what befell you. And Allah is Acquainted with what you do. } (153)

"When" (id) is related to His saying: "And He has certainly forgiven you." The common recitation is: "tus'idoon" with a damma on the ta' and a kasra on the 'ayn. Abu Raja' al-'Utaridi, Abu Abd al-Rahman al-Sulami, al-Hasan, and Qatadah recited it with a fatha on both the ta' and the 'ayn, meaning: you were climbing the mountain (2).

Ibn Muhaysin and Shibl recited: "as they were climbing and not turning back" with a ya' in both. Al-Hasan recited "taloon" with a single waw (3).

Abu Bakr bin 'Ayyash narrated from 'Asim: "wa la tulwoon", with a damma on the ta', which is an anomalous linguistic form.

========== = In his Tafsir 2/133-134, he said: This is a strange hadith with an amazing context. It is from the mursal narrations of Ibn Abbas, as neither he nor his father witnessed the Battle of Uhud. Ending quote. Sheikh Ahmad Shakir, may Allah have mercy on him, said in his commentary on the Musnad: It appears to me that he narrated it from one of the Companions who witnessed Uhud, and some narrators forgot to mention who told Ibn Abbas; he even says in his hadith: "We remained so until we had no doubt that he was killed..." As for the context of the story itself, it is authentic, with many supporting narrations in the Sahih collections; Ibn Kathir pointed out some of them in his Tafsir and in History. As-Sindi said in the marginalia of the Musnad: His saying: "The Muslims wavered," i.e., they were exposed/dispersed. His saying: "Under al-Mihras," with a kasra on the mim: a hollowed-out rock that holds a lot of water, and it is said: the name of a spring at Uhud. "Al-takaffu'": leaning forward. "Dammu": they caused his blood to flow. His saying: "The two Sa'ds": meaning Sa'd ibn Mu'adh and Sa'd ibn 'Ubadah. See Al-Siyar 1/279-280. (1) Previously 4/228. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 1/239, Tafsir al-Tabari 6/145, al-Kashshaf 1/471, Tafsir al-Baghawi 1/362, and al-Muharrar al-Wajiz 1/526. (3)

Al-Muharrar al-Wajiz 1/526; Ibn Khalawayh mentioned the anomalous recitations of Ibn Muhaysin and al-Hasan on page 23, and al-Zamakhshari mentioned al-Hasan's recitation in al-Kashshaf 1/471. Ibn Muhaysin's recitation: "yas'adoon" is with a fatha on the ya' and 'ayn, as specified by al-Banna in Ithaf Fudala' al-Bashar page 230; it was not correctly recorded in Ibn Khalawayh's printed edition or some other editions.

सूरह आल-इमरान: आयतें १५२ - १५३ ३६५

का'ब बिन मलिक ने कहा: मैं मुसलमानों में से अल्लाह के रसूल ﷺ को पहचानने वाला पहला व्यक्ति था। मैंने उन्हें हेलमेट के नीचे से चमकती उनकी आँखों से पहचान लिया। मैंने अपनी पूरी आवाज़ में चिल्लाकर कहा: "ऐ मुसलमानों के समूह, खुश हो जाओ! यह अल्लाह के रसूल ﷺ आ रहे हैं।" उन्होंने मुझे शांत रहने का इशारा किया (१)।

अल्लाह तआला का फरमान है: { [याद करो] जब तुम [पहाड़ पर] चढ़े जा रहे थे और किसी की तरफ मुड़कर नहीं देखते थे और रसूल तुम्हें पीछे से पुकार रहे थे, तो उसने तुम्हें रंज के बदले रंज दिया ताकि तुम उस पर दुखी न हो जो तुम्हारे हाथ से निकल गया और न उस पर जो तुम पर पड़ा, और जो कुछ तुम करते हो अल्लाह उससे पूरी तरह वाकिफ है। } (१५३)

«إِذ» (इज़ - जब) का संबंध उनके इस कथन से है: "और बेशक उसने तुम्हें माफ कर दिया।" आम पाठ (क़िरात) है: «تُصْعِدُونَ» (तुस'इदून) 'ता' पर पेश और 'ऐन' पर ज़ेर के साथ। अबू रजा अल-उतारीदी, अबू अब्द अल-रहमान अल-सुलमी, अल-हसन और कतादा ने इसे 'ता' और 'ऐन' दोनों पर ज़बर के साथ पढ़ा, जिसका अर्थ है: तुम पहाड़ पर चढ़ रहे थे (२)।

इब्न मुहयसिन और शिबल ने पढ़ा: "इज़ यस'अदून व ला यलवून" दोनों में 'या' के साथ। अल-हसन ने एक 'वाव' के साथ «تَلُونَ» (तलून) पढ़ा (३)।

अबू बक्र बिन अय्याश ने आसिम से रिवायत की है: «ولا تُلْوُونَ» (व ला तुलवून), 'ता' पर पेश के साथ, और यह एक असामान्य (शाज़) भाषाई रूप है।

========== = अपनी तफ़सीर २/१३३-१३४ में, उन्होंने कहा: यह एक अजीब हदीस है जिसमें एक अद्भुत संदर्भ है। यह इब्न अब्बास की मुर्सल रिवायतों में से है, क्योंकि न तो उन्होंने और न ही उनके पिता ने उहुद की लड़ाई देखी थी। समाप्त। शेख अहमद शाकिर (अल्लाह उन पर रहम करे) ने मुस्नद पर अपनी टिप्पणी में कहा: मुझे ऐसा लगता है कि उन्होंने इसे उन सहाबा में से किसी एक से सुना था जिन्होंने उहुद को देखा था, और कुछ वर्णनकर्ता यह बताना भूल गए कि इब्न अब्बास को यह किसने बताया था; यहाँ तक कि वह अपनी हदीस में कहते हैं: "हम वैसे ही रहे जब तक कि हमें कोई संदेह नहीं था कि उन्हें मार दिया गया है..." जहाँ तक कहानी के संदर्भ का सवाल है, वह सही है, सिहह (प्रामाणिक संग्रहों) में इसके कई प्रमाण हैं; इब्न कसीर ने अपनी तफ़सीर और इतिहास में उनमें से कुछ की ओर इशारा किया है। सिंदी ने मुस्नद के हाशिया में

कहा: उनका कहना: "मुसलमान डगमगा गए," यानी: वे तितर-बितर हो गए। उनका कहना: "मिहरास के नीचे," 'मीम' पर ज़ेर के साथ: एक खोखली चट्टान जिसमें बहुत सारा पानी आता है, और कहा जाता है: उहुद में एक झरने का नाम। "अल-तकफ्फ़ू': आगे की ओर झुकना। "दम्मू": उन्होंने उसका खून बहाया। उनका कहना: "दो सा'द": यानी सा'द बिन मुअज़ और सा'द बिन उबादा। देखें अल-सियार १/२७९-२८०। (१) पिछला ४/२२८। (२) अल-फर्रा की मआनी अल-कुरआन १/२३९, तफ़सीर अल-तबरी ६/१४५, अल-कश्शाफ १/४७१, तफ़सीर अल-बग़वी १/३६२, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/५२६। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/५२६; इब्न खलवेह ने पेज २३ पर इब्न मुहयसिन और अल-हसन की असामान्य क़िरात का ज़िक्र किया है, और अल-ज़मख्शरी ने अल-कश्शाफ १/४७१ में अल-हसन की क़िरात का ज़िक्र किया है। इब्न मुहयसिन की क़िरात: «يَصْعَدون» (यस'अदून) 'या' और 'ऐन' पर ज़बर के साथ है, जैसा कि अल-बन्ना ने इतहाफ फुदला अल-बशर पेज २३० में तय किया है; इसे इब्न खलवेह के मुद्रित संस्करण या कुछ अन्य संस्करणों में सही ढंग से दर्ज नहीं किया गया था।

سورة آل عمران: آیتیں ۱۵۲ - ۱۵۳ ۳٦٥

اور کعب بن مالک نے کہا: میں مسلمانوں میں پہلا شخص تھا جس نے رسول اللہ ﷺ کو پہچانا، میں نے انہیں آپ کی آنکھوں سے پہچانا جو خود (لوہے کی ٹوپی) کے نیچے سے چمک رہی تھیں، تو میں نے اپنی بلند ترین آواز میں پکارا: اے مسلمانوں کی جماعت، خوش ہو جاؤ، یہ اللہ کے رسول ﷺ تشریف لائے ہیں۔ تو آپ ﷺ نے مجھے اشارہ کیا کہ خاموش ہو جاؤ (۱)۔

فرمانِ الٰہی: ﴿ [یاد کرو] جب تم [پہاڑ پر] چڑھے جا رہے تھے اور کسی کی طرف مڑ کر نہیں دیکھتے تھے اور رسول تمہیں پیچھے سے پکار رہے تھے، تو اللہ نے تمہیں غم کے بدلے غم دیا تاکہ تم اس پر غم نہ کرو جو تمہارے ہاتھ سے نکل گیا اور نہ اس پر جو تم پر آپڑا، اور اللہ تمہارے کاموں سے باخبر ہے ﴾ (۱۵۳)۔

«إذ» کا تعلق ان کے قول «وَلَقَدْ عَفَا عَنْكُمْ» سے ہے۔ عام قراءت «تُصْعِدُونَ» ہے، تاء کے پیش اور عین کے زیر کے ساتھ اور ابو رجاء العطاردی، ابو عبد الرحمن السلمی، حسن اور قتادہ نے تاء اور عین کے زبر کے ساتھ پڑھا ہے، یعنی: تم پہاڑ پر چڑھ رہے تھے (۲)۔

اور ابن محیصن اور شبل نے پڑھا: «إذ يَصعدون ولا يَلْوُونَ» دونوں میں یاء کے ساتھ اور حسن نے ایک واؤ کے ساتھ «تَلُونَ» پڑھا ہے (۳)۔

اور ابوبکر بن عیاش نے عاصم سے روایت کیا ہے: «ولا تُلْوُونَ»، تاء کے پیش کے ساتھ، اور یہ ایک شاذ لغت ہے۔

========== = اپنی تفسیر ۲/ ۱۳۳ - ۱۳٤ میں، اور کہا: یہ ایک غریب حدیث ہے، اور اس کا سیاق عجیب ہے، اور یہ ابن عباس کی مرسلات میں سے ہے، کیونکہ

نہ انہوں نے اور نہ ہی ان کے والد نے احد کا مشاہدہ کیا تھا۔ اھ شیخ احمد شاکر رحمہ اللہ نے مسند پر اپنے تعلیق میں کہا: میرے نزدیک ظاہر یہ ہے کہ انہوں نے یہ کسی ایسے صحابی سے بیان کیا ہے جو احد میں موجود تھے، اور بعض راوی یہ بتانا بھول گئے کہ ابن عباس کو یہ کس نے سنایا تھا؛ یہاں تک کہ وہ اپنی حدیث میں کہتے ہیں: "ہم اسی طرح رہے یہاں تک کہ ہمیں شک نہ رہا کہ وہ قتل کر دیے گئے ہیں..." جہاں تک خود قصے کے سیاق کا تعلق ہے تو وہ صحیح ہے، اس کے صحاح میں بہت سے شواہد ہیں؛ ابن کثیر نے تفسیر اور تاریخ میں ان میں سے بعض کی طرف اشارہ کیا ہے۔ سندی نے جیسا کہ مسند کے حاشیہ میں ہے کہا: ان کا قول: "مسلمان ڈگمگا گئے"، یعنی: وہ تتر بتر ہو گئے۔ اور ان کا قول: "مہراس کے نیچے"، میم کے زیر کے ساتھ: ایک کھودا ہوا پتھر جس میں بہت پانی سما جاتا ہے اور کہا گیا ہے: احد میں ایک پانی کا نام۔ اور "التكفؤ": آگے کی طرف جھکنا۔ اور "دموا": انہوں نے ان کا خون بہایا۔ اور ان کا قول: "السعدين": یعنی سعد بن معاذ اور سعد بن عبادہ۔ دیکھیں السیر ۲۷۹/۱ - ۲۸۰۔ (۱) سابقہ ۲۲۸/٤۔ (۲) معانی القرآن للفراء ۲۳۹/۱، اور تفسیر الطبری ۱٤٥/٦، اور الکشاف ٤۷۱/۱، اور تفسیر البغوی ۳٦۲/۱، اور المحرر الوجیز ٥۲٦/۱۔ (۳) المحرر الوجیز ٥۲٦/۱، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ۲۳ میں ابن محیصن اور حسن کی قراءت کا ذکر کیا ہے، اور زمخشری نے الکشاف ٤۷۱/۱ میں حسن کی قراءت کا ذکر کیا ہے۔ اور ابن محیصن کی قراءت: «يَصْعَدون» یاء اور عین کے زبر کے ساتھ ہے، جیسا کہ البناء نے اتحاف فضلاء البشر ص ۲۳۰ میں مقید کیا ہے، اور ابن خالویہ کے مطبوعہ نسخے اور بعض دوسرے نسخوں میں اسے صحیح طور پر درج نہیں کیا گیا تھا۔

Surah Al-Imran: Verse 153 366 Al-Nahhas mentioned it (1). Abu Hatim said: "As'adta" (أَصْعَدْتَ) is when you move straight ahead, and "Sa'adta" (صَعِدْتَ) is when you ascend a mountain or something else (2). So, "al-is'ad" (الإصعاد) is walking on level ground (3), valley bottoms, and mountain paths. And "al-su'ud" (الصُّعود) is rising up mountains, roofs, ladders, and stairs. It is possible that their ascending the mountain was after their walking through the valley, so the meaning holds for both readings: "tus'idun" (تُصْعِدون) and "tas'adun" (تَصْعَدون). Qatada and Al-Rabi' said: They went away (as'adu) on the day of Uhud in the valley (4). The reading of Ubayy is: "when you were going away (tus'idun) in the valley" (5). Ibn Abbas said: They ascended (sa'idu) Uhud in flight (6). Both readings are correct; among the defeated on that day, some were going away and some were ascending. And God knows best. Al-Qutabi (7) and Al-Mubarrad said: "As'ada" (أَصعدَ) is when one goes far away or goes deep into travel (8). It is as if "al-is'ad" is distancing oneself on earth just like distancing oneself upwards. The poet said: "O you who ask me where I have gone (as'adtu), she has an appointment in the belly of Yathrib (9)." Al-Farra' (10) said: "Al-Is'ad" is starting a journey, and "al-inhidar" is returning from it. It is said: "As'adna" (we set out) from Baghdad to Mecca or to Khorasan and the like, if we went out towards them and started...

(1) In I'rab al-Qur'an 1/412. The famous reading of Ibn 'Ayyash from him is like the reading of the majority: "tus'iduna". (2) Tafsir al-Baghawi 1/362. (3) In (d) and (m): "a level part of the land", and what is fixed is from (kh), (z), and (zha), which corresponds to what is in Tafsir al-Tabari 6/146. (4) Reported by al-Tabari 6/146-147. (5) Mentioned by al-Tabari 6/146, Ibn Khalawayh p. 23, and al-Zamakhshari 1/471. (6) Reported by al-Tabari 6/148. (7) In Gharib al-Qur'an p. 114. (8) Tafsir al-Baghawi 1/362. (9) The verse is by Al-A'sha, in his Diwan p. 185, and his narration in it: "where have you headed, for she has an appointment among the people of Yathrib." (10) In Ma'ani al-Qur'an 1/239.

सूरह आल इमरान: आयत 153 366 अल-नहहस ने इसका उल्लेख किया है (1)। अबू हातिम ने कहा: "असअदता" (أَصْعَدْتَ) तब होता है जब आप सीधे आगे बढ़ते हैं, और "सअदता" (صَعِدْتَ) तब होता है जब आप किसी पहाड़ या किसी अन्य चीज़ पर चढ़ते हैं (2)। तो, "अल-इसआद" (الإصعاد) समतल भूमि (3), घाटियों के तल और पहाड़ी रास्तों पर चलना है। और "अल-सुऊद" (الصُّعود) पहाड़ों, छतों, सीढ़ियों और सोपानों पर चढ़ना है। यह संभव है कि उनका पहाड़ पर चढ़ना घाटी में उनके चलने के बाद हुआ हो, इसलिए दोनों पाठों के लिए अर्थ सही बैठता है: "तुसइदून" (تُصْعِدون) और "तसअदून" (تَصْعَدون)। क़तादा और अल-रबी ने कहा: वे उहुद के दिन घाटी में दूर चले गए (असअदू) (4)। उबय का पाठ है: "जब तुम घाटी में दूर जा रहे थे (तुसइदून)" (5)। इब्न अब्बास ने कहा: वे भागते हुए उहुद पर चढ़ गए (सअदू) (6)। दोनों पाठ सही हैं; उस दिन पराजित लोगों में से कुछ दूर जा रहे थे और कुछ ऊपर चढ़ रहे थे। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। अल-कुतबी (7) और अल-मुबर्रद ने कहा: "असअदा" (أَصعدَ) तब होता है जब कोई दूर चला जाता है या यात्रा में गहराई तक जाता है (8), मानो "अल-इसआद" ज़मीन पर दूरी बनाना है जैसे कि ऊपर की ओर दूरी बनाना। कवि ने कहा: "ओह तुम जो मुझसे पूछते हो कि मैं कहाँ गया हूँ (असअदतु), उसके लिए यथरिब के पेट में एक वादा है (9)।" अल-फर्रा (10) ने कहा: "अल-इसआद" यात्रा शुरू करना है, और "अल-इनहिदार" उससे वापस आना है। कहा जाता है: "असअदना" (हम निकले) बगदाद से मक्का या खुरासान और इसी तरह की जगहों के लिए, यदि हम उनकी ओर निकले और शुरू किया...

(1) इ'राब अल-कुरान 1/412 में। इब्न अय्याश का प्रसिद्ध पाठ वैसा ही है जैसा बहुमत का पाठ है: "तुसइदूना"। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 1/362। (3) (द) और (म) में: "ज़मीन का एक समतल हिस्सा", और (ख), (ज़), और (ज़ा) से जो तय है वह तफ़सीर अल-तबरी 6/146 के अनुरूप है। (4) अल-तबरी 6/146-147 द्वारा रिपोर्ट किया गया। (5) अल-तबरी 6/146, इब्न खालवेह पृ. 23, और अल-ज़मख्शरी 1/471 द्वारा उल्लेख किया गया। (6) अल-तबरी 6/148 द्वारा रिपोर्ट किया गया। (7) गरीब अल-क़ुरान पृ. 114 में। (8) तफ़सीर अल-बग़वी 1/362। (9) यह शेर अल-आ'शा का है, उनके दीवान पृ. 185 में, और उसमें उनका वर्णन है: "तुम किधर चले, क्योंकि उसके लिए यथरिब के लोगों के बीच एक वादा है।" (10) मा'नी अल-कुरान 1/239 में।

سورہ آل عمران: آیت 153 366 اسے النحاس نے ذکر کیا ہے (1)۔ ابو حاتم نے کہا: "اَصْعَدْتَ" (أَصْعَدْتَ) تب ہوتا ہے جب آپ اپنے سامنے کی طرف سیدھا چلیں، اور "صَعِدْتَ" (صَعِدْتَ) تب ہوتا ہے جب آپ کسی پہاڑ یا کسی اور چیز پر چڑھیں (2)۔ چنانچہ، "الاصعاد" (الإصعاد) ہموار زمین (3)، وادیوں کے بطن اور پہاڑی راستوں میں چلنا ہے۔ اور "الصعود" (الصُّعود) پہاڑوں، چھتوں، سیڑھیوں اور زینوں پر بلند ہونا ہے۔ پس یہ احتمال ہے کہ ان کا پہاڑ پر چڑھنا وادی میں ان کے چلنے (اصعاد) کے بعد ہوا ہو، اس طرح یہ معنی دونوں قرأتوں "تُصْعِدون" اور "تَصْعَدون" پر درست بیٹھتا ہے۔ قتادہ اور الربیع نے کہا: وہ احد کے دن وادی میں دور چلے گئے (أصعدوا) (4)۔ اور ابی بن کعب کی قرأت ہے: "جب تم وادی میں دور جا رہے تھے (تُصعِدون)" (5)۔ ابن عباس نے کہا: وہ احد میں فرار ہوتے ہوئے اوپر چڑھے (صَعِدُوا) (6)۔ پس دونوں قرأتیں درست ہیں، اس دن شکست خوردہ لوگوں میں کوئی دور جانے والا (مُصْعِد) تھا اور کوئی اوپر چڑھنے والا (صاعد)۔ اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔ القتیبی (7) اور المبرد نے کہا: "اَصعدَ" (أَصعدَ) تب بولا جاتا ہے جب کوئی دور چلا جائے اور سفر میں گہرائی تک جائے (8)، گویا کہ "الاصعاد" زمین میں دوری اختیار کرنا ہے جیسے کہ بلندی میں دوری اختیار کرنا۔ شاعر نے کہا: "اے وہ جو مجھ سے پوچھتا ہے کہ میں کدھر گیا (أصعدت)، اس (سواری) کے لیے بطنِ یثرب میں ایک وعدہ گاہ ہے (9)۔" اور الفراء (10) نے کہا: "الاصعاد" سفر کی ابتدا کرنا ہے، اور "الانحدار" اس سے واپسی ہے۔ کہا جاتا ہے: "اَصْعَدْنا" (ہم روانہ ہوئے) بغداد سے مکہ کی طرف یا خراسان کی طرف اور اسی طرح کے مقامات کی طرف، جب ہم ان کی طرف نکلے اور سفر شروع کیا...

(1) اعراب القرآن 1/ 412 میں۔ ابن عیاش کی مشہور قرأت وہی ہے جو جمہور کی قرأت ہے: «تُصْعِدُونَ»۔ (2) تفسیر البغوی 1/ 362۔ (3) (د) اور (م) میں: "مستوٍ من الأرض" (زمین کا ہموار

حصہ)، اور جو متن میں ہے وہ (خ)، (ز) اور (ظ) سے ہے، جو تفسیر الطبری 6/ 146 کے موافق ہے۔ (4) اسے الطبری نے 6/ 146-147 میں روایت کیا ہے۔ (5) اسے الطبری 6/ 146، ابن خالویہ ص 23، اور الزمخشری 1/ 471 نے ذکر کیا ہے۔ (6) اسے الطبری 6/ 148 میں روایت کیا ہے۔ (7) غریب القرآن ص 114 میں۔ (8) تفسیر البغوی 1/ 362۔ (9) یہ شعر الاعشی کا ہے، جو ان کے دیوان ص 185 میں ہے، اور وہاں اس کی روایت یوں ہے: "أين يممت، فإن لها فی أهل يثرب موعداً"۔ (10) معانی القرآن 1/ 239 میں۔

Surah Al-Imran: Verse 153 367

Travel, and we descended: meaning we returned. Abu Ubaidah (1) recited:

You used to weep for ascending, but today you have been released and the cameleer shouted.

Al-Mufaddal said: *Sa'ida*, *As'ada*, and *Sa'ada* all have the same meaning. The meaning of "you pay no heed" (*talwoona*): you are turning and staying, meaning: none of you turns to look at another while fleeing (2); for one who turns towards something bends his neck or the reins of his beast towards it.

"To anyone" (*'ala ahadin*) refers to Muhammad (peace be upon him); as stated by al-Kalbi.

"While the Messenger called you from your rear" (*wa-l-rasulu yad'ukum fi ukhrakum*), meaning: at your back. It is said: so-and-so came among the last of the people (*akhir al-nas*), the end of the people (*ukhrat al-nas*), the rear of the people (*ukhra al-nas*), and the final ones of the people (*ukhrayat al-nas*).

In Bukhari (3): "ukhrakum" is the feminine form of "akhirukum" (your last/rear): Amr bin Khalid narrated to us, Zuhair narrated to us, Abu Ishaq narrated to us, saying: I heard Al-Bara bin Azib say: On the day of Uhud, the Prophet (PBUH) put Abdullah bin Jubayr in charge of the footmen, and they retreated in defeat. That was when the Messenger called them from their rear, and only twelve men remained with the Prophet (PBUH).

Ibn Abbas and others said: The Prophet's call (PBUH) was: "O servants of Allah, return!" (4). His call was to change an evil, and it is impossible for him, peace and blessings be upon him, to see an evil—which is defeat—and not forbid it.

I say: This is on the basis that defeat is a sin, and it is not so, as will be explained later, God willing.

Allah's saying: "So He rewarded you with distress for distress" (*fa-athabakum gamman bi-gammin*). *Gamm* (distress/sorrow) linguistically means: covering. "I covered (*gammamtu*) the thing" means: I covered it. "A gloomy (*gamm*) day" and "a dark (*gammah*) night" mean when they are dark. From this: "the crescent moon was obscured" (*gumma al-hilal*) when it is not seen, and "the matter distressed me" (*gammani al-amru*).

(1) In *Majaz al-Quran* 1/105. (2) *Tafsir al-Baghawi* 1/362. (3) Hadith number (4561), and Ahmad recorded it (18593) at length. (4) Recorded by al-Tabari 6/148-149 from Ibn Abbas, Qatadah, and al-Rabi'.

सूरा अल-इमरान: आयत १५३ ३६७

यात्रा, और हम उतरे: यानी हम लौटे। अबू उबैदा (१) ने पढ़ा:

तुम ऊपर चढ़ने पर रोया करते थे, पर आज तुम्हें रिहा कर दिया गया और ऊँट हाँकने वाले ने पुकार लगाई।

अल-मुफद्दल ने कहा: 'सअदा', 'असअदा' और 'सअअदा' तीनों का एक ही अर्थ है। "तल्वूना" (तुम मुड़कर नहीं देखते थे) का अर्थ है: तुम मुड़ रहे हो और ठहर रहे हो, यानी: भागते समय तुम में से कोई एक-दूसरे की ओर मुड़कर नहीं देख रहा था (२); क्योंकि जो किसी चीज़ की ओर मुड़ता है वह अपनी गर्दन या अपने जानवर की लगाम उसी ओर मोड़ता है।

"किसी पर" (अला अहदिन) से तात्पर्य मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से है; यह अल-कलबी ने कहा है।

"और रसूल तुम्हें तुम्हारे पीछे से पुकार रहा था" (व-र-रसूलु यद'ऊकुम फी उखराकुम) यानी: तुम्हारे पीछे से। कहा जाता है: फलाँ व्यक्ति लोगों के अंत में (आखिर अन-नास), लोगों के पिछले भाग में (उखरत अन-नास), लोगों के पीछे (उखरा अन-नास) और लोगों के अंतिम हिस्से (उखरायत अन-नास) में आया।

बुखारी (३) में: "उखराकुम", "आखिरुकुम" (आपका पिछला हिस्सा) का स्त्रीलिंग रूप है: हमसे अम्र बिन खालिद ने बयान किया, हमसे जुहैर ने बयान किया, हमसे अबू इसहाक ने बयान किया, कहा: मैंने अल-बरा बिन आज़िब को कहते सुना: उहुद के दिन नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने अब्दुल्लाह बिन जुबैर को पैदल सेना का प्रभारी बनाया, और वे हारकर पीछे हट गए। वह तब था जब रसूल उन्हें उनके पीछे से पुकार रहे थे, और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के साथ केवल बारह आदमी रह गए थे।

इब्न अब्बास और अन्य ने कहा: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की पुकार थी: "ऐ अल्लाह के बंदो, लौट आओ!" (४)। उनकी पुकार एक बुराई को बदलने के लिए थी, और यह असंभव है कि वे (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) किसी बुराई—जो कि हार है—को देखें और फिर उससे न रोकें।

मैं कहता हूँ: यह इस आधार पर है कि हार एक गुनाह है, जबकि ऐसा नहीं है, जैसा कि इंशाअल्लाह आगे स्पष्ट किया जाएगा।

अल्लाह का फरमान: "तो उसने तुम्हें दुख के बदले दुख दिया" (फ-असाबाकुम गम्मन बि-गम्मिन)। भाषा में 'ग़म' का अर्थ है: ढंकना। "ग़मम्तुल शयअ" यानी: मैंने चीज़ को ढंक दिया। "यौमुन ग़म्मुन" और "लैतुलन ग़म्मतुन" का अर्थ है जब वे अंधेरे हों। इसी से: "चाँद छिप गया" (गुम्मल हिलाल) जब वह दिखाई न दे, और "मामले ने मुझे दुखी कर दिया" (ग़म्मनी अल-अम्र)।

---

(१) मजाज़ अल-कुरान १/१०५ में। (२) तफसीर अल-बग़वी १/३६२। (३) संख्या (४५६१), और अहमद (१८५९३) ने इसे विस्तार से दर्ज किया है। (४) अत-तबरी ६/१४८-१४९ द्वारा इब्न अब्बास, कतादह और अर-रबी से उद्धृत।

سورہ آل عمران: آیت ۱۵۳ ۳۶۷

سفر، اور ہم اترے: یعنی ہم لوٹے۔ ابو عبیدہ(۱) نے پڑھا:

قد كنت تبكين على الإصعاد فاليوم سُرِّحتِ وصاح الحادي تم اوپر چڑھنے پر روتے تھے، لیکن آج تمہیں رہا کر دیا گیا اور حدی خواں نے آواز لگائی۔

اور مفضل نے کہا: صعد، أصعد اور صعد (تینوں) کے ایک ہی معنی ہیں۔ اور "تلوون" کے معنی ہیں: تم مڑتے ہو اور ٹھہرتے ہو، یعنی: بھاگتے ہوئے تم میں سے کوئی ایک دوسرے کی طرف مڑ کر نہیں دیکھ رہا تھا(۲)؛ کیونکہ کسی چیز کی طرف مڑنے والا اپنی گردن یا اپنے جانور کی لگام اس کی طرف موڑ دیتا ہے۔

﴿عَلَىٰ أَحَدٍ﴾ سے مراد محمد ﷺ ہیں؛ یہ کلبی نے کہا ہے۔

﴿وَالرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ فِي أُخْرَاكُمْ﴾ یعنی: تمہارے پیچھے، کہا جاتا ہے: فلاں شخص لوگوں کے آخر (آخر الناس)، لوگوں کے پچھلے حصے (أخرة الناس)، لوگوں کے پیچھے (أخرى الناس) اور لوگوں کے آخری گروہ (أخريات الناس) میں آیا۔

اور بخاری(۳) میں ہے: "أُخْرَاكُمْ" یہ "آخرکم" کی تانیث ہے: ہم سے عمرو بن خالد نے بیان کیا، ہم سے زہیر نے بیان کیا، ہم سے ابو اسحاق نے بیان کیا، انہوں نے کہا: میں نے براء بن عازب کو کہتے سنا: نبی ﷺ نے احد کے دن عبداللہ بن جبیر کو پیادہ فوج پر مقرر کیا، اور وہ (لوگ) شکست کھا کر پیچھے ہٹے، تو یہ وہ وقت تھا جب رسول انہیں ان کے پیچھے سے پکار رہے تھے، اور نبی ﷺ کے ساتھ صرف بارہ آدمی رہ گئے تھے۔

ابن عباس اور دیگر نے کہا: نبی ﷺ کی پکار یہ تھی: "اے اللہ کے بندو، لوٹ آؤ!"(۴)۔ اور آپ ﷺ کی پکار منکر (برائی) کو بدلنے کے لیے تھی، اور یہ محال ہے کہ آپ ﷺ منکر—جو کہ شکست ہے—کو دیکھیں اور پھر اس سے منع نہ کریں۔

میں کہتا ہوں: یہ اس صورت میں ہے جب شکست کو معصیت (گناہ) قرار دیا جائے، حالانکہ ایسا نہیں ہے، جیسا کہ ان شاء اللہ تعالیٰ اس کا بیان آئے گا۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَأَثَابَكُمْ غَمًّا بِغَمٍّ﴾ لغت میں "غم" کے معنی ہیں: ڈھانپنا، "غممت الشيء" یعنی: میں نے چیز کو ڈھانپ دیا۔ اور "یوم غم" اور "لیلة غمة" اس وقت کہتے ہیں جب وہ اندھیری ہوں۔ اسی سے ہے: "غم الهلال" یعنی چاند چھپ گیا جب وہ نظر نہ آئے، اور "غمني الأمر" یعنی معاملے نے مجھے غمگین کر دیا۔

---

(۱) مجاز القرآن ۱/۱۰۵ میں۔ (۲) تفسیر بغوی ۱/۳۶۲۔ (۳) نمبر (۴۵۶۱)، اور احمد (۱۸۵۹۳) نے اسے تفصیل سے روایت کیا ہے۔ (۴) طبری نے ۶/۱۴۸-۱۴۹ میں ابن عباس، قتادہ اور ربیع سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Imran: Verse 153 368

Mujahid, Qatada, and others said: The first grief (ghamm) was the killing and wounds, and the second grief was the spreading of rumors about the killing of the Prophet ﷺ when Satan cried out it (1).

It was also said: The first grief was what they missed of victory and spoils, and the second was what befell them of killing and defeat.

It was also said: The first grief was the defeat, and the second was the appearance of Abu Sufyan and Khalid above them on the mountain. When the Muslims saw them, it grieved them, and they thought they would swoop down and kill them. This made them forget what had already befallen them. At that, the Prophet ﷺ said: "O Allah, let them not overpower us," as mentioned before (2).

The letter 'ba' in "bi-ghammin" (with grief) according to this means "ala" (on/upon). It was also said: it is used in its literal sense, meaning they grieved the Prophet ﷺ by disobeying him, so He rewarded them for that with a grief for those of them who were struck (3).

Al-Hasan said: {So He rewarded you with grief} on the day of Uhud {for grief} on the day of Badr for the polytheists (4). He named the grief a "reward" just as the recompense for a sin is sometimes called a sin. It was also said: Allah made them realize their sin, so they were occupied with that rather than what had befallen them (5).

Allah Almighty's saying: {In order that you might not grieve for what escaped you, nor for what befell you. And Allah is All-Aware of what you do.} The "laam" (at the beginning of 'likayla') relates to His saying: {And He has already forgiven you}. It was also said: it relates to His saying: {So He rewarded you with grief for grief}, meaning: this grief was after the [previous] grief so that you would not grieve over what was missed of the spoils, nor over what befell you of defeat. And the first [view] is better.

And the word "ma" in His saying: {what befell you} is in the genitive case (khafd). It was also said: "la" is an extra/connecting particle (sila). Meaning: so that you may grieve for what you missed and what befell you as a punishment for your (6) disobedience to the Messenger of Allah ﷺ. And it is...

---

(1) Narrated by al-Tabari 150/6 - 151. (2) Tafsir al-Baghawi 362/1 - 363, al-Muharrar al-Wajiz 526/1 - 527, and these views were mentioned by al-Tabari 151/6 - 158. The

discussion on page 334 of this volume preceded this. (3) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 496/1. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 430/1. (5) I'rab al-Quran by al-Nahhas 412/1. (6) In (m): upon.

सूरह आल-इमरान: आयत 153 368

मुजाहिद, कतादा और अन्यों ने कहा: पहला गम (दुःख): हत्या और घाव थे, और दूसरा गम: पैगंबर ﷺ की शहादत की अफवाह उड़ना था, जब शैतान ने इसकी घोषणा की थी (1)।

और यह भी कहा गया है: पहला गम वह था जो जीत और लूट के माल (गनीमत) के रूप में उनसे छूट गया, और दूसरा वह था जो हत्या और हार के रूप में उन पर पड़ा।

और यह भी कहा गया है: पहला गम हार थी, और दूसरा पहाड़ पर अबू सुफियान और खालिद का उनके सामने प्रकट होना था। जब मुसलमानों ने उन्हें देखा, तो वे दुखी हो गए और उन्होंने सोचा कि वे उन पर हमला करेंगे और उन्हें मार डालेंगे। इस बात ने उन्हें उस दुःख को भुला दिया जो उन्हें पहले पहुँचा था। उस समय पैगंबर ﷺ ने कहा: "ऐ अल्लाह, उन्हें हम पर हावी न होने दे" जैसा कि पहले बताया जा चुका है (2)।

"बि-गम्मिन" (ग़म के साथ) में 'बा' अक्षर इस आधार पर "अला" (पर) के अर्थ में है। और यह भी कहा गया है कि यह अपने मूल अर्थ में है, जिसका अर्थ है कि उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ को उनकी अवज्ञा करके दुखी किया, तो अल्लाह ने उन्हें उस दुःख के बदले वह दुःख दिया जो उनके लोगों को पहुँचा था (3)।

हसन ने कहा: {तो उसने तुम्हें गम का बदला दिया} उहुद के दिन {उस गम के बदले} जो बद्र के दिन मुशरिकों (बहुदेववादियों) को हुआ था (4)। उन्होंने गम को "बदला" (सवाब) कहा, ठीक वैसे ही जैसे पाप की सजा को कभी-कभी पाप ही कह दिया जाता है। और यह भी कहा गया है: अल्लाह ने उन्हें उनके पाप के प्रति सचेत किया, जिससे वे अपने साथ हुए नुकसान के बजाय उसी में उलझ गए (5)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {ताकि तुम उस पर दुखी न हो जो तुमसे छूट गया और न उस पर जो तुम पर बीता। और अल्लाह उससे पूरी तरह अवगत है जो तुम करते हो।} 'लाम' का संबंध उसके इस कथन से है: {और उसने तुम्हें माफ कर दिया है}। और यह भी कहा गया है: इसका संबंध उसके इस कथन से है: {तो उसने तुम्हें गम के बदले गम दिया}, अर्थात: यह गम पिछले गम के बाद था ताकि तुम लूट के माल के नुकसान पर दुखी न हो, और न ही उस हार पर जो तुम पर बीती। और पहला विचार बेहतर है।

और उसके कथन {जो तुम पर बीता} में "मा" जर (विभक्ति) की स्थिति में है। और यह भी कहा गया है: "ला" एक अतिरिक्त शब्द है। अर्थात: ताकि तुम उस पर दुखी हो जो तुमसे छूट गया और जो तुम पर बीता, जो कि अल्लाह के रसूल ﷺ की तुम्हारी (6) अवज्ञा के लिए सजा के रूप में है। और यह...

---

(1) अल-तबरी द्वारा वर्णित 150/6 - 151. (2) तफ़सीर अल-बग़वी 362/1 - 363, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 526/1 - 527, और इन मतों का उल्लेख अल-तबरी 151/6 - 158 में किया गया है। इस खंड के पृष्ठ 334 पर पहले चर्चा हो चुकी है। (3) अल-नहस द्वारा मा'आनी अल-कुरान 496/1। (4) अल-नुकत वल-उयून 430/1। (5) अल-नहस द्वारा एराब अल-कुरान 412/1। (6) (म) में: 'पर' ।

سورہ آل عمران: آیت 153 368

مجاہد، قتادہ اور دیگر نے کہا: پہلا غم: قتل اور زخم تھے، اور دوسرا غم: نبی کریم ﷺ کے قتل کی افواہ تھی، جب شیطان نے اس کی چیخ ماری تھی (1)۔

اور کہا گیا: پہلا غم: وہ فتح اور مال غنیمت ہے جو ان کے ہاتھ سے جاتا رہا، اور دوسرا: وہ قتل اور شکست ہے جو ان پر واقع ہوئی۔

اور کہا گیا: پہلا غم: شکست تھی، اور دوسرا: پہاڑ پر ان کے سامنے ابو سفیان اور خالد بن ولید کا نمودار ہونا، جب مسلمانوں نے انہیں دیکھا تو وہ غمزدہ ہو گئے اور گمان کیا کہ وہ ان پر حملہ کر کے انہیں قتل کر دیں گے۔ اس بات نے انہیں اس مصیبت کو بھلا دیا جو انہیں پہلے پہنچی تھی۔ اس وقت نبی ﷺ نے فرمایا: "اے اللہ، وہ ہم پر غالب نہ آئیں" جیسا کہ پہلے گزر چکا (2)۔

"بغم" میں حرف 'ب' اس بنیاد پر "علی" کے معنی میں ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ یہ اپنے اصل معنی پر ہے، اور معنی یہ ہے کہ انہوں نے نبی ﷺ کی نافرمانی کر کے انہیں غم پہنچایا، تو اللہ نے انہیں اس کے بدلے میں وہ غم دیا جو ان کے مقتولین کی وجہ سے انہیں پہنچا (3)۔

حسن بصری نے کہا: {پس اس نے تمہیں غم کا بدلہ دیا} غزوہ احد کے دن {اس غم کے بدلے} جو مشرکین کو غزوہ بدر کے دن پہنچا تھا (4)۔ اللہ نے غم کو "ثواب" (بدلہ) کا نام دیا جس طرح گناہ کی جزا کو گناہ کہا جاتا ہے۔ اور کہا گیا: اللہ نے انہیں ان کے گناہ پر آگاہ کر دیا، پس وہ اپنی مصیبتوں کے بجائے اسی میں مشغول ہو گئے (5)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {تاکہ تم اس پر غم نہ کرو جو تم سے فوت ہو گیا اور نہ اس پر جو تمہیں پہنچا۔ اور اللہ اس سے باخبر ہے جو تم کرتے ہو۔} 'لام' کا تعلق اللہ کے اس قول سے ہے: {اور یقیناً اس

نے تمہیں معاف کر دیا}۔ اور کہا گیا: یہ اس کے قول {پس اس نے تمہیں غم کے بدلے غم دیا} سے متعلق ہے، یعنی: یہ غم غم کے بعد تھا تاکہ تم مال غنیمت کے فوت ہونے پر غم نہ کرو، اور نہ ہی اس شکست پر جو تمہیں پہنچی۔ اور پہلا قول زیادہ بہتر ہے۔

اور اس کے قول {جو تمہیں پہنچا} میں "ما" زیر کی جگہ پر ہے۔ اور کہا گیا: "لا" زائدہ ہے۔ یعنی: تاکہ تم اس پر غم کرو جو تم سے فوت ہوا اور جو تمہیں پہنچا، جو کہ رسول اللہ ﷺ کی تمہاری (6) مخالفت کی سزا ہے۔ اور وہ...

---

(1) اسے طبری نے 150/6 - 151 میں روایت کیا ہے۔ (2) تفسیر بغوی 362/1 - 363، المحرر الوجیز 526/1 - 527، اور ان اقوال کا ذکر طبری نے 151/6 - 158 میں کیا ہے۔ اور اس جز کے صفحہ 334 پر کلام گزر چکا ہے۔ (3) معانی القرآن از نحاس 496/1۔ (4) النکت والعیون 430/1۔ (5) اعراب القرآن از نحاس 412/1۔ (6) (م) میں: 'علی'۔

369

Surah Al-Imran: Verses 153 - 154

Like His saying: "What prevented you that you did not prostrate when I commanded you?" [Al-A'raf: 12], meaning: that you should prostrate. And His saying "So that the People of the Book may not know" [Al-Hadid: 29], meaning: so that they may know. This is the opinion of Al-Mufaddal (1).

It was said: He meant by His saying: "So He rewarded you with grief upon grief", meaning: sorrows followed you one after another; so that you would not be preoccupied after this with the spoils.

"And Allah is Aware of what you do" contains the meaning of warning and threat.

His saying, the Almighty: "Then after sorrow He sent down upon you security [in the form of] drowsiness, overcoming a faction of you, while another faction could think only of themselves, thinking of Allah other than the truth - the thought of ignorance, saying, 'Is there anything for us [to have done] in this matter?' Say, 'Indeed, the matter belongs entirely to Allah.' They conceal within themselves what they will not reveal to you. They say, 'If there was anything for us [to have done] in the matter, we would not have been killed here.' Say, 'Even if you had been in your houses, those for whom killing was decreed would have gone forth to their places of death.' [It was] so that Allah might test what is in your breasts and purify what is in your hearts. And Allah is Knowing of that within the breasts 154".

His saying, the Almighty: "Then after sorrow He sent down upon you security [in the form of] drowsiness". 'Amanah' (security) and 'amn' (peace) are the same. It was said: 'Amanah' only occurs with causes of fear, while 'amn' occurs in their absence (2). It is in the accusative case due to "sent down", and "drowsiness" is an appositive for it. It was said: it was made accusative as an object of purpose; as if He said: He sent down to you (3) drowsiness for security. Ibn Muhaysin read it as: "Amnah" with a sukun on the meem (4). Allah the Almighty favored the believers after these sorrows on the day of Uhud with drowsiness until most of them slept; only he who feels secure becomes drowsy, and the fearful one does not sleep.

Al-Bukhari (5) narrated from Anas that Abu Talha said: Drowsiness overcame us while we were in our ranks on the day of Uhud. He said: My sword began to fall from my hand and I would take it, and it would fall and I would take it.

(1) See Zad al-Masir 1/479. (2) Tafsir al-Baghawi 1/363. (3) In the manuscripts: upon them, and the established reading is from (m). (4) Al-Muhtasib by Ibn Jinni 1/174, and anomalous readings by Ibn Khalawayh p. 23. (5) Number (4562), and it is in Musnad Ahmad (16357).

369

सूरा आल इमरान: आयत 153 - 154

जैसे उनके शब्द: "किस चीज़ ने तुझे रोका कि तूने सजदा नहीं किया जब मैंने तुझे हुक्म दिया था?" [अल-अराफ़: 12], यानी: कि तू सजदा करे। और उनके शब्द "ताकि किताब वाले न जान सकें' [अल-हदीद: 29], यानी: ताकि वे जान सकें। यह अल-मुफद्दल (1) का कथन है।

और कहा गया: उनके इस कथन से मतलब है: "तो उसने तुम्हें दुःख पर दुःख का बदला दिया", यानी: तुम पर एक के बाद एक दुख आए; ताकि इसके बाद तुम गनीमत (युद्ध के माल) में व्यस्त न हो जाओ।

"और अल्लाह उससे ख़बरदार है जो तुम करते हो" इसमें चेतावनी और धमकी का अर्थ है।

आयत 154 का पाठ: "फिर दुख के बाद उसने तुम पर चैन (सुरक्षा) की ऊँघ उतारी जिसने तुममें से एक गिरोह को ढाँप लिया, जबकि दूसरे गिरोह को अपनी ही पड़ी थी, वे अल्लाह के बारे में अज्ञानता वाले अनुचित विचार रखते थे। वे कहते थे, 'क्या इस मामले में हमारा भी कुछ अधिकार है?' कह दो, 'निश्चय ही सारा अधिकार अल्लाह का ही है।' वे अपने दिलों में वह बात छिपाते हैं जिसे वे तुम पर प्रकट नहीं करते। वे कहते हैं, 'अगर इस मामले में हमारा कुछ भी बस चलता, तो हम यहाँ मारे न जाते।' कह दो, 'अगर तुम अपने घरों में भी होते, तब भी जिनके भाग्य में मारा जाना लिखा था, वे अपनी मौत की जगहों की ओर निकल आते।' और यह इसलिए हुआ ताकि अल्लाह उसे आज़माए जो तुम्हारे सीनों में है और जो तुम्हारे दिलों में है उसे पाक करे। और अल्लाह सीनों की बातों को खूब जानता है 154।"

आयत 154 पर टिप्पणी: "फिर दुख के बाद उसने तुम पर सुरक्षा की ऊँघ उतारी"। 'अमनह' (सुरक्षा) और 'अम्न' (शांति) एक ही हैं। कहा गया है: 'अमनह' डर के कारणों के बीच होती है, और 'अम्न' उनके अभाव में (2)। यह 'अंज़ला' (उतारा) के कारण कर्म कारक (मफऊल) है, और 'नुआसन' (ऊँघ) उसका बदल है। यह भी कहा गया है: इसे उद्देश्य के रूप में कर्म कारक माना गया है; जैसे कि उन्होंने कहा: सुरक्षा के लिए तुम पर ऊँघ उतारी। इब्न मुहयसिन ने 'मीम' पर सुकून के साथ "अमनह" पढ़ा है (4)। अल्लाह तआला ने इन दुखों के बाद उहुद के दिन मोमिनों पर ऊँघ के साथ कृपा की, यहाँ तक कि उनमें से अधिकांश सो गए; केवल वही ऊँघता है जो सुरक्षित महसूस करता है, और डरा हुआ व्यक्ति नहीं सोता।

बुखारी (5) ने अनस से रिवायत की है कि अबू तल्हा ने कहा: उहुद के दिन जब हम अपनी सफों (कतारों) में थे, तो हम पर ऊँघ छा गई। उन्होंने कहा: मेरी तलवार मेरे हाथ से गिरने लगी और मैं उसे उठा लेता, फिर वह गिरती और मैं उसे उठा लेता।

---

(1) देखें जाद अल-मसीर 1/479। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 1/363। (3) हस्तलिखित प्रतियों में: "उन पर", और स्थापित पाठ (म) से है। (4) इब्न जिन्नी द्वारा अल-मुहतासिब 1/174, और इब्न खालवेह द्वारा शाज़ (असाधारण) किराअत, पृष्ठ 23। (5) नंबर (4562) के तहत, और यह मुस्नद अहमद (16357) में है।

369

سورہ آل عمران: آیات 153 - 154

جیسے اللہ کا فرمان: "تجھے کس چیز نے روکا کہ تو نے سجدہ نہ کیا جب میں نے تجھے حکم دیا؟" [الاعراف: 12]، یعنی: کہ تو سجدہ کرے۔ اور فرمان "تاکہ اہل کتاب نہ جان سکیں" [الحدید: 29]، یعنی: تاکہ وہ جان سکیں، اور یہ المفضل کا قول ہے (1)۔

اور کہا گیا: اللہ کے اس قول سے مراد ہے: "پس اس نے تمہیں غم پر غم کا بدلہ دیا"، یعنی: تم پر غم لگاتار آئے؛ تاکہ تم اس کے بعد مالِ غنیمت میں مشغول نہ ہو جاؤ۔

"اور اللہ اس سے باخبر ہے جو تم کرتے ہو" اس میں ڈرانے اور تنبیہ کا مفہوم ہے۔

آیت 154 کا متن: "پھر غم کے بعد اس نے تم پر امن (چین) کی اونگھ نازل فرمائی جو تم میں سے ایک گروہ پر چھا رہی تھی، جب کہ ایک دوسرے گروہ کو اپنی جان کی پڑی تھی، وہ اللہ کے بارے میں جاہلیت کے گمان کی طرح ناحق گمان کر رہے تھے۔ وہ کہتے تھے، 'کیا اس معاملے میں ہمارا بھی کچھ اختیار ہے؟' کہہ دیجئے، 'بے شک سارا معاملہ اللہ ہی کے اختیار میں ہے۔' وہ اپنے دلوں میں وہ بات چھپاتے ہیں جو آپ پر ظاہر نہیں کرتے۔ وہ کہتے ہیں، 'اگر اس معاملے میں ہمارا کچھ بھی اختیار ہوتا تو ہم یہاں قتل نہ کیے جاتے۔' کہہ دیجئے، 'اگر تم اپنے گھروں میں بھی ہوتے تب بھی جن کے مقدر میں قتل ہونا لکھا تھا وہ اپنی قتل گاہوں کی طرف نکل آتے۔' اور یہ اس لیے ہوا تاکہ اللہ تمہارے سینوں کی بات کو آزمائے اور تمہارے دلوں کے کھوٹ کو دور کرے ۔ اور اللہ سینوں کی باتوں کو خوب جاننے والا ہے 154-"

آیت 154 کی تفسیر: "پھر غم کے بعد اس نے تم پر امن کی اونگھ نازل فرمائی"۔ 'آمنہ' (امن) اور 'امن' ایک ہی چیز ہیں۔ کہا گیا ہے: 'آمنہ' خوف کے اسباب کی موجودگی میں ہوتی ہے، اور 'امن' ان کی غیر موجودگی میں (2)۔ یہ 'أنزل' کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے اور 'نعاساً' اس کا بدل ہے۔ یہ بھی کہا گیا ہے: اسے مفعول لہ ہونے کی بنا پر نصب دیا گیا ہے؛ گویا اس نے کہا: تمہارے لیے امن کی خاطر اونگھ نازل فرمائی۔ ابن محیصن نے 'میم' کے سکون کے ساتھ "آمنہ" پڑھا ہے (4)۔ اللہ تعالیٰ نے ان غموں کے بعد احد کے دن مومنوں پر اونگھ کے ذریعے فضل فرمایا یہاں تک کہ ان میں سے اکثر سو گئے؛ اور اونگھ اسے ہی آتی ہے جو خود کو محفوظ پاتا ہے، اور خوفزدہ آدمی نہیں سوتا۔

بخاری (5) نے انس سے روایت کی ہے کہ ابو طلحہ نے کہا: احد کے دن جب ہم اپنی صفوں میں تھے تو ہم پر اونگھ چھا گئی۔ انہوں نے کہا: میری تلوار میرے ہاتھ سے گرنے لگتی اور میں اسے پکڑ لیتا، پھر وہ گرتی اور میں اسے پکڑ لیتا۔

---

(1) دیکھئے زاد المسیر 1/479۔ (2) تفسیر البغوی 1/363۔ (3) قلمی نسخوں میں: "ان پر"، اور ثابت شدہ متن (م) سے ہے۔ (4) المحتسب از ابن جنی 1/174، اور القراءات الشاذہ از ابن خالویہ ص 23۔ (5) نمبر (4562) کے تحت، اور یہ مسند احمد (16357) میں ہے۔

Surah Al-Imran: Verse 154 | Page 370

﴿يَغْشَى﴾ (covers/overcomes): It was read with both 'Yaa' and 'Taa'(1). The 'Yaa' refers to drowsiness (an-nu'as), and the 'Taa' refers to security (al-amanah). The term "Ta'ifah" (group/party) is applied to both an individual and a group. ﴿وَطَائِفَةٌ قَدْ أَهَمَّتْهُمْ أَنفُسُهُمْ﴾ (And another party was anxious about themselves): This refers to the hypocrites: Mu'attib bin Qushayr and his companions. They had come out out of greed for booty and fear of the believers. Drowsiness did not overcome them, and they began to regret their presence, making various statements. The meaning of ﴿قَدْ أَهَمَّتْهُمْ أَنفُسُهُمْ﴾ is: their concerns burdened them. "Al-Hamm" is what you are concerned about; it is said: "The thing concerned me (ahammani)," meaning it was my worry. An "important (muhimm) matter" is a severe one. "The matter concerned me" means it made me anxious, and "it worried me (hammani)" means it wore me down(2). The 'Waw' in the phrase "and a party (wa ta'ifatun)" is the 'Waw of state' (Waw al-Hal), meaning 'when', i.e., when a party thought that the matter of Muhammad ﷺ was false and that he would not be supported. ﴿ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ﴾ (the thought of ignorance): meaning: the thought of the people of Jahiliyyah (pre-Islamic ignorance), so it was elliptical (omitted). ﴿يَقُولُونَ هَل لَّنَا مِنَ الْأَمْرِ مِن شَيْءٍ﴾ (They say: "Have we any part in the matter?"): The wording is an interrogation, but its meaning is denial (jahd), i.e., we have no part in the matter(3), meaning in the matter of going out [to battle]; we only went out unwillingly. This is indicated by Allah's words reporting about them: ﴿لَوْ كَانَ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ مَّا قُتِلْنَا هَٰهُنَا﴾ ("If we had anything to do with the matter, we should not have been killed here"). Az-Zubayr said: Sleep was sent upon us that day, and I was hearing the words of Mu'attib bin Qushayr while drowsiness was overcoming me, saying: "If we had anything to do with the matter, we should not have been killed here"(4). It was also said: The meaning is: They say(5): We have nothing of the victory that Muhammad promised us. And Allah knows best. Allah's saying: ﴿قُلْ إِنَّ الْأَمْرَ كُلَّهُ لِلَّهِ﴾ ("Say: Indeed, the matter belongs entirely to Allah"): Abu 'Amr and Ya'qub read: "kulluhu," with the nominative case (raf') as...

(1) Hamza and al-Kisa'i from the seven readers read it with 'Taa', and the rest with 'Yaa'. Al-Sab'ah p. 217, and At-Taysir p. 91. (2) See Al-Sihah (H-M-M). (3) See Zad al-Masir 1/481. (4) Reported by At-Tabari 6/168. (5) In version (M): "yaqulu" (he says).

सूरह अल-इमरान: आयत 154 | पृष्ठ 370

﴿يَغْشَى﴾ (छा जाता है): इसे 'या' और 'ता' (1) दोनों के साथ पढ़ा गया है। 'या' उनींदापन (नुआस) के लिए है, और 'ता' सुरक्षा (अमानह) के लिए है। शब्द "ताइफ़ह" (समूह/दल) का प्रयोग एक व्यक्ति और समूह दोनों के लिए किया जाता है। ﴿وَطَائِفَةٌ قَدْ أَهَمَّتْهُمْ أَنفُسُهُمْ﴾ (और एक दल ऐसा था जिसे अपनी जान की पड़ी थी): इससे तात्पर्य पाखंडियों (मुनाफ़िक़ीन) से है: मोअत्तिब बिन क़ुशैर और उनके साथी। वे लूट के लालच और विश्वासियों के डर से बाहर निकले थे। उन्हें उनींदापन नहीं आया, और वे अपनी उपस्थिति पर पछताने लगे और तरह-तरह की बातें करने लगे। ﴿قَدْ أَهَمَّتْهُمْ أَنفُسُهُمْ﴾ का अर्थ है: उनकी चिंताओं ने उन्हें घेर लिया था। "अल-हम्म" वह है जिसकी आप चिंता करते हैं; कहा जाता है: "बात ने मुझे चिंतित कर दिया (अहममनी)," यानी यह मेरी चिंता का विषय था। एक "महत्वपूर्ण (मुहिम्म) मामला" एक गंभीर मामला होता है। "मामले ने मुझे चिंतित किया" का अर्थ है कि इसने मुझे बेचैन कर दिया, और "इसने मुझे परेशान किया (हममनी)" का अर्थ है कि इसने मुझे थका दिया (2)। वाक्यांश "व-ताइफ़ह" (और एक दल) में 'वाव' हालिया (हालत बताने वाला) है, जिसका अर्थ है 'जब', यानी: जब एक दल यह सोचता था कि मुहम्मद ﷺ का मामला गलत है और उनकी मदद नहीं की जाएगी। ﴿ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ﴾ (जाहिलियत का गुमान): अर्थात: जाहिलियत (अज्ञानता के युग) के लोगों का गुमान, इसलिए इसे संक्षिप्त कर दिया गया। ﴿يَقُولُونَ هَل لَّنَا مِنَ الْأَمْرِ مِن شَيْءٍ﴾ (वे कहते हैं: "क्या इस मामले में हमारा भी कुछ हिस्सा है?"): शब्द तो प्रश्नवाचक हैं, लेकिन इसका अर्थ इनकार (जहद) है, यानी: हमारा इस मामले में कोई हिस्सा नहीं है (3), अर्थात [युद्ध के लिए] बाहर निकलने के मामले में; हम तो केवल अनिच्छा से निकले थे। अल्लाह का यह कथन इसकी पुष्टि करता है जो उनके बारे में बताता है: ﴿لَوْ كَانَ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ مَّا قُتِلْنَا هَٰهُنَا﴾ ("यदि इस मामले में हमारा कुछ हिस्सा होता, तो हम यहाँ न मारे जाते")। ज़ुबैर ने कहा: उस दिन हम पर नींद भेजी गई थी, और मैं मोअत्तिब बिन क़ुशैर की बात सुन रहा था जबकि मुझे उनींदापन छा रहा था, वह कह रहा था: "यदि इस मामले में हमारा कुछ हिस्सा होता, तो हम यहाँ न मारे जाते" (4)। यह भी कहा गया है: अर्थ यह है: वे कहते हैं (5): मुहम्मद ने हमसे जिस जीत का वादा किया था, उसमें से हमारे पास कुछ भी नहीं है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। अल्लाह का कथन: ﴿قُلْ إِنَّ الْأَمْرَ كُلَّهُ لِلَّهِ﴾ ("कह दीजिए: बेशक मामला पूरी तरह अल्लाह के हाथ में है"): अबू अम्र और याकूब ने इसे 'रफ़' (पेश) के साथ "कुल्लुहु" पढ़ा है...

(1) सात पाठकों में से हमज़ा और अल-किसाई ने इसे 'ता' के साथ पढ़ा, और बाकियों ने 'या' के साथ। अल-सबह पृ. 217, और अत-तयसीर पृ. 91। (2) अल-सिहाह (ह-म-म) देखें। (3) ज़ाद अल-मसीर 1/481 देखें। (4) अत-तबरी 6/168 द्वारा उद्धृत। (5) (म) संस्करण में: "यक़ूलु" (वह कहता है)।

سورہ آل عمران: آیت 154 | صفحہ 370

﴿يَغْشَى﴾ (چھان جاتا ہے): اسے 'یاء' اور 'تاء' (1) دونوں کے ساتھ پڑھا گیا ہے، 'یاء' اونگھ (نعاس) کے لیے ہے اور 'تاء' امن (أمنة) کے لیے ہے۔ لفظ "طائفہ" کا اطلاق ایک فرد اور جماعت دونوں پر ہوتا ہے۔ ﴿وَطَائِفَةٌ قَدْ أَهَمَّتْهُمْ أَنفُسُهُمْ﴾ (اور ایک گروہ ایسا تھا جسے اپنی جان کی فکر پڑی ہوئی تھی): اس سے مراد منافقین ہیں: معتب بن قشیر اور اس کے ساتھی۔ وہ مالِ غنیمت کے لالچ اور مسلمانوں کے ڈر سے نکلے تھے، چنانچہ انہیں اونگھ نہیں آئی، اور وہ اپنی موجودگی پر پچھتانے لگے اور طرح طرح کی باتیں کرنے لگے۔ ﴿قَدْ أَهَمَّتْهُمْ أَنفُسُهُمْ﴾ کا مطلب ہے: ان کی فکروں نے انہیں گھیر لیا تھا۔ "الهم" وہ ہے جس کا تم ارادہ کرو؛ کہا جاتا ہے: "معاملے نے مجھے فکر مند کر دیا (أهمَّني)،" یعنی وہ میری فکر بن گیا۔ اور "امرِ مہم" کا مطلب شدید معاملہ ہے۔ "أهمني الأمر" کا مطلب ہے: اس نے مجھے بے چین کر دیا، اور "همني" کا مطلب ہے: اس نے مجھے پگھلا دیا (2)۔ قول باری تعالیٰ "وطائفہ" میں 'واو' حالیہ ہے، جس کا معنی ہے 'جب'، یعنی: جب ایک گروہ یہ گمان کر رہا تھا کہ محمد ﷺ کا معاملہ باطل ہے اور ان کی مدد نہیں کی جائے گی۔ ﴿ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ﴾ (جاہلیت کا گمان): یعنی: اہل جاہلیت کا گمان، پس مضاف کو حذف کر دیا گیا۔ ﴿يَقُولُونَ هَل لَّنَا مِنَ الْأَمْرِ مِن شَيْءٍ﴾ (وہ کہتے ہیں: کیا اس معاملے میں ہمارا بھی کچھ حصہ ہے؟): یہ لفظ تو استفہام (سوالیہ) ہے لیکن اس کے معنی انکار کے ہیں، یعنی: اس معاملے میں ہمارا کچھ نہیں ہے (3)، یعنی باہر نکلنے کے معاملے میں؛ ہم تو صرف ناگواری کے ساتھ نکلے تھے۔ اللہ تعالیٰ کا ان کے بارے میں خبر دیتے ہوئے یہ قول اس پر دلالت کرتا ہے: ﴿لَوْ كَانَ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ مَّا قُتِلْنَا هَٰهُنَا﴾ (اگر ہمارا اس معاملے میں کچھ حصہ ہوتا تو ہم یہاں قتل نہ کیے جاتے)۔ زبیرؓ نے کہا: اس دن ہم پر نیند بھیجی گئی، اور میں معتب بن قشیر کی بات سن رہا تھا جبکہ اونگھ مجھ پر چھا رہی تھی،

وہ کہہ رہا تھا: "اگر ہمارا اس معاملے میں کچھ حصہ ہوتا تو ہم یہاں قتل نہ کیے جاتے" (4)۔ اور یہ بھی کہا گیا: معنی یہ ہے کہ وہ کہتے ہیں (5): جس فتح کا محمد (ﷺ) نے ہم سے وعدہ کیا تھا، ہمیں اس میں سے کچھ نہیں ملا۔ واللہ اعلم۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُلْ إِنَّ الْأَمْرَ كُلَّهُ لِلَّهِ﴾ (کہہ دیجئے: بیشک سارا معاملہ اللہ ہی کے اختیار میں ہے): ابو عمرو اور یعقوب نے اسے "كُلُّه" (رفع کے ساتھ) پڑھا ہے...

(1) سات قراء میں سے حمزہ اور کسائی نے اسے 'تاء' کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے 'یاء' کے ساتھ السبعة ص 217، اور التیسیر ص 91۔ (2) دیکھئے الصحاح (همم)۔ (3) دیکھئے زاد المسیر 1/481۔ (4) اسے طبری نے 6/168 میں روایت کیا ہے۔ (5) نسخہ (م) میں ہے: "يقول" (وہ کہتا ہے)۔

...the beginning, and its predicate is 'Allah', and the sentence is the predicate of 'Inna'. It is like His saying: {And on the Day of Resurrection you will see those who lied about Allah [with] their faces blackened} [Az-Zumar: 60]. The rest read it in the accusative case (1), as you say: Indeed, the matter entirely (ajma'a) belongs to Allah. It is an emphasis (tawkid), meaning 'entirely' in terms of encompassing and generality, and 'ajma'a' only serves as an emphasis. It was also said: it is an adjective for the 'matter' (2).

Al-Akhfash said (3): It is a substitute (badal), meaning: Victory is in Allah's hand; He grants victory to whom He wills and forsakes whom He wills.

Juwaybir said from Al-Dahhak, from Ibn Abbas regarding His saying: {thinking about Allah other than the truth, the thought of ignorance}, meaning denying destiny (qadar) (4). That is because they spoke about it, so Allah Almighty said: {Say, 'Indeed the matter, all of it, belongs to Allah'}, meaning destiny; its good and its evil are from Allah.

{They hide within themselves} meaning: of polytheism, disbelief, and denial {that which they do not reveal to you} show to you.

{They say, 'If there was anything for us in the matter, we would not have been killed here'} meaning: our kinsmen would not have been killed. It was said: the hypocrites said: 'If we had sense, we would not have gone out to fight the people of Mecca, and our leaders would not have been killed.' So Allah replied to them, saying: {Say, 'Even if you had been in your houses, those for whom [death] was decreed would have come out'} meaning: would have emerged {for whom [death] was decreed} meaning: ordained {to be killed} meaning in the Preserved Tablet {to their places of rest} meaning: the places where they fell.

It was said: {Decreed for them to be killed} means: Fighting was ordained for them (5), so He expressed it as being killed because it might lead to it.

Abu Haywah read: 'Lubarriz' with a damma on the 'Ba' and a shadda on the 'Ra' (6), meaning 'made' (7) to go out.

It was said: If you had stayed behind, O hypocrites, you would have emerged to another place where you would be struck down, until...

(1) Al-Sab'ah p. 217, Al-Taysir p. 91, and Al-Nashr 2/242. (2) See Al-Hujjah by Abu Ali Al-Farisi 3/90. (3) In Ma'ani al-Qur'an for him 1/425. (4) Mentioned by Al-Baghawi 1/364, and Ibn Al-Jawzi in Zad Al-Masir 1/481. (5) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/413. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/529, and mentioned by Ibn Khalawayh in Ash-Shadhdhah Readings p. 23. (7) In (Z): So he made.

सूरा आल इमरान: आयत 154 371

...आरंभ, और इसकी खबर 'अल्लाह' है, और वाक्य 'इन्ना' की खबर है। यह उनके इस कथन की तरह है: {और कयामत के दिन आप उन लोगों को देखेंगे जिन्होंने अल्लाह पर झूठ बोला था, उनके चेहरे काले होंगे} [अज़-ज़ुमर: 60]। बाकी लोगों ने इसे नसब (अव्यय रूप) में पढ़ा है (1), जैसा कि आप कहते हैं: वास्तव में मामला पूरी तरह (अजमा'अ) अल्लाह के लिए है। तो यह एक ताकीद (बल देना) है, जिसका अर्थ है व्याप्ति और व्यापकता में 'पूरी तरह', और 'अजमा'अ' केवल ताकीद के रूप में होता है। यह भी कहा गया: यह 'मामले' के लिए एक विशेषण है (2)।

अल-अखफश ने कहा (3): यह एक विकल्प (बदल) है, जिसका अर्थ है: जीत अल्लाह के हाथ में है; वह जिसे चाहता है जीत दिलाता है और जिसे चाहता है छोड़ देता है।

ज्वैबिर ने अल-दहक से, उन्होंने इब्न अब्बास से अल्लाह के इस कथन के बारे में कहा: {वे अल्लाह के बारे में सच्चाई के अलावा कुछ और सोच रहे थे, अज्ञानता की सोच}, इसका अर्थ है भाग्य (क़दर) को झुठलाना (4)। ऐसा इसलिए क्योंकि उन्होंने इसके बारे में बात की थी, इसलिए अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {कह दो, 'वास्तव में मामला, उसका पूरा हिस्सा, अल्लाह का है'}, जिसका अर्थ है भाग्य; उसकी अच्छाई और बुराई अल्लाह की ओर से है।

{वे अपने मन में छुपाते हैं} यानी: शिरक, कुफ्र और झुठलाने में से {जो वे आपके सामने प्रकट नहीं करते} आपको दिखाते हैं।

{वे कहते हैं, 'यदि मामले में हमारे लिए कुछ होता, तो हम यहाँ नहीं मारे जाते'} यानी: हमारे कबीले के लोग नहीं मारे जाते। कहा गया है: मुनाफिकों (पाखंडियों) ने कहा: 'अगर हमारे पास अक्ल होती तो हम मक्का वालों से लड़ने के लिए बाहर नहीं निकलते, और हमारे नेता नहीं मारे जाते।' तो अल्लाह ने उन्हें उत्तर दिया, कहा: {कह दो, 'यदि तुम अपने घरों में भी होते, तो वे लोग जिनके लिए [मृत्यु] लिखी गई थी, बाहर निकल आते'} यानी: निकल आते {जिनके लिए लिखी गई थी} यानी: अनिवार्य की गई थी {हत्या} यानी लौह-ए-महफूज़ में {अपने आराम के स्थानों की ओर} यानी: उनके गिरने के स्थानों की ओर।

और कहा गया: {उनके लिए हत्या लिखी गई थी} यानी: उनके लिए युद्ध अनिवार्य किया गया था (5), इसलिए इसे हत्या के रूप में व्यक्त किया गया; क्योंकि यह उस तक पहुँच सकता है।

अबू हयवा ने पढ़ा: 'लुबरिज़' 'बा' पर दम्मा और 'रा' पर शद्दा के साथ (6), जिसका अर्थ है बाहर निकालने 'बनाया गया' (7)।

और कहा गया: यदि तुम पीछे रह जाते, ऐ पाखंडियों; तो तुम किसी और स्थान पर निकल जाते जहाँ तुम्हें मार गिराया जाता, यहाँ तक कि...

---

(1) अल-सबआ पृ. 217, अल-तयसीर पृ. 91, और अल-नश्र 2/242। (2) अबू अली अल-फारसी द्वारा अल-हुज्जाह देखें 3/90। (3) उनके लिए मानी अल-कुरान में 1/425। (4) अल-बघवी 1/364 और इब्न अल-जौजी ने ज़ाद अल-मसीर 1/481 में इसका उल्लेख किया है। (5) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 1/413। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/529, और इब्न खालवेह द्वारा शज़ाह रीडिंग पृ. 23 में उल्लेखित। (7) (ज़) में: तो बनाया गया।

سورۃ آل عمران: آیت ۱۵۴ ۳۷۱

...ابتداء، اور اس کی خبر 'اللہ' ہے، اور جملہ 'ان' کی خبر ہے، اور یہ اللہ کے اس قول کی طرح ہے: {اور قیامت کے دن تم دیکھو گے کہ جنہوں نے اللہ پر جھوٹ بولا ان کے چہرے سیاہ ہوں گے} [الزمر: ۶۰]۔ باقیوں نے اسے نصب کے ساتھ پڑھا ہے (۱)، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: بے شک سارا معاملہ اللہ ہی کے لیے ہے۔ پس یہ تاکید ہے، اور یہ احاطہ اور عمومیت میں 'اجمع' کے معنی میں ہے، اور 'اجمع' صرف تاکید کے لیے ہوتا ہے۔ اور کہا گیا: یہ 'الامر' (معاملہ) کے لیے صفت ہے (۲)۔

الاخفش نے کہا (۳): بدل ہے، یعنی: نصرت اللہ کے ہاتھ میں ہے وہ جسے چاہتا ہے نوازتا ہے اور جسے چاہتا ہے رسوا کرتا ہے۔

جویبر نے ضحاک سے، انہوں نے ابن عباس سے اللہ کے اس قول کے بارے میں روایت کیا: {وہ اللہ کے بارے میں ناحق جاہلیت کا سا گمان کر رہے تھے} یعنی تقدیر کو جھٹلانا (۴)۔ اور یہ اس لیے کہ انہوں نے اس بارے میں گفتگو کی تھی، تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {فرما دیجیے کہ بے شک سب معاملہ اللہ ہی کے ہاتھ میں ہے} یعنی تقدیر؛ اس کی خیر اور شر اللہ ہی کی طرف سے ہے۔

{وہ اپنے دلوں میں چھپاتے ہیں} یعنی: شرک، کفر اور تکذیب میں سے {وہ جو آپ پر ظاہر نہیں کرتے} آپ کو دکھاتے ہیں۔

{وہ کہتے ہیں کہ اگر ہمیں کچھ بھی اختیار ہوتا تو ہم یہاں نہ مارے جاتے} یعنی: ہمارے رشتہ دار قتل نہ کیے جاتے۔ کہا گیا: منافقین نے کہا: اگر ہمارے پاس عقل ہوتی تو ہم اہل مکہ سے لڑنے کے لیے نہ نکلتے، اور نہ ہی ہمارے سردار مارے جاتے۔ تو اللہ نے انہیں جواب دیا، فرمایا: {فرما

دیجیے کہ اگر تم اپنے گھروں میں بھی ہوتے تب بھی جن کی تقدیر میں قتل ہونا لکھا جا چکا تھا وہ نکل آتے} یعنی: نکل پڑتے {جن پر لکھا گیا تھا} یعنی: فرض کیا گیا تھا {قتل} یعنی لوحِ محفوظ میں {اپنے گرنے کے مقامات کی طرف} یعنی: ان کے گرنے کی جگہوں کی طرف۔

اور کہا گیا: {ان پر قتل لکھا گیا} یعنی: ان پر جہاد فرض کیا گیا (۵)، پس اسے قتل سے تعبیر کیا گیا؛ کیونکہ وہ اس کی طرف لے جا سکتا ہے۔

اور ابو حیوہ نے 'لُبَرِّزَ' پڑھا، با کے پیش اور را کی شد کے ساتھ (۶)، جس کا معنی ہے باہر نکلنے پر 'مجبور کیا جانا' (۷)۔

اور کہا گیا: اگر تم پیچھے رہ جاتے اے منافقو؛ تو تم کسی اور جگہ نکل آتے جہاں تمہیں قتل کیا جاتا، یہاں تک کہ...

---

(١) السبعة ص ٢١٧، والتيسير ص ٩١، والنشر ٢/ ٢٤٢. (٢) انظر الحجة لأبي علي الفارسي ٣/ ٩٠. (٣) في معاني القرآن له ١/ ٤٢٥. (٤) ذكره البغوي ١/ ٣٦٤، وابن الجوزي في زاد المسير ١/ ٤٨١. (٥) إعراب القرآن للنحاس ١/ ٤١٣. (٦) المحرر الوجيز ١/ ٥٢٩، وذكرها ابن خالويه في القراءات الشاذة ص ٢٣. (٧) في (ظ): فجعل.

Surah Al-Imran: Verses 154 - 155 Page 372

...that Allah might test what is in the breasts and purge it for the believers.

The 'waw' (and) in His saying: {And that He might test} is extra/connective, like His saying: {And that he might be of those who have certainty} [Al-An'am: 75]. Meaning: 'so that he might be', and the verb associated with the 'lam' of purpose was deleted. The implied meaning is: that Allah might test what is in your breasts and purge what is in your hearts, Allah ordained fighting and war upon you, and He did not grant you victory on the day of Uhud to test your patience, and to purge your misdeeds from you if you repent and are sincere (1).

It was said: the meaning of "might test" is: to treat you as an examiner would. And it was said: so that you may witness what He knew in the unseen. And it was said: it involves the deletion of a possessive noun, and the implied meaning is: to test the allies of Allah Almighty (2). The meaning of purging (tamhees) has been explained previously (3).

{And Allah is Knowing of that within the breasts} meaning: what they contain of good and evil. It was also said: "that of the breasts" refers to the breasts themselves; because the essence (dhat) of a thing is the thing itself.

The Almighty's saying: {Indeed, those of you who turned back on the day the two armies met, it was only Satan who caused them to slip because of some of what they had earned. And Allah has already forgiven them. Indeed, Allah is Forgiving and Forbearing (155)}.

The Almighty's saying: {it was only Satan who caused them to slip because of some of what they had earned} this sentence is the predicate (khabar) of "Indeed, those who turned back". Those intended by "turned back" from the polytheists on the day of Uhud are mentioned by Umar (may Allah be pleased with him) and others.

Al-Suddi: means those who fled to Medina at the time of defeat; not those who climbed the mountain.

It was said: it refers to specific people; they remained away from the Prophet (peace be upon him) at the time of their defeat for three days, then they returned (4).

The meaning of "Satan caused them to slip": he prompted their slip by reminding them of sins they had committed previously, so they disliked standing firm lest they

be killed (5). This is the meaning of His saying (6): "because of some of what they had earned".

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/413. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 1/480, and al-Nukat wal-Uyun 1/431. (3) pp. 338-339 of this part. (4) Al-Tabari cited these views 6/172-174. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/414. (6) The word: "His saying", from (zha).

सूरा आल इमरान: आयत १५४ - १५५ पृष्ठ ३७२

...ताकि अल्लाह उस चीज़ को आज़माए जो सीनों में है और उसे मोमिनों के लिए पाक कर दे।

और अल्लाह के कथन: {ताकि वह आज़माए} में 'वाव' (और) अतिरिक्त है, जैसे उनके कथन: {और ताकि वह विश्वास करने वालों में से हो जाए} [अल-अनआम: ७५] में है। अर्थात: ताकि वह हो जाए, और उद्देश्यबोधक 'लाम' के साथ वाला क्रियापद हटा दिया गया है। अनुमानित अर्थ यह है: ताकि अल्लाह तुम्हारे सीनों की बातों को आज़माए और तुम्हारे दिलों की बातों को साफ़ करे, अल्लाह ने तुम पर लड़ाई और युद्ध अनिवार्य किया, और उहुद के दिन तुम्हें विजय नहीं दी ताकि वह तुम्हारे धैर्य की परीक्षा ले, और यदि तुम तौबा करो और निष्ठावान बनो तो तुम्हारे पापों को तुमसे दूर कर दे (१)।

कहा गया है: "आज़माने" का अर्थ है: तुम्हारे साथ एक परीक्षक जैसा व्यवहार करना। और यह भी कहा गया है: ताकि तुम स्वयं उस चीज़ का साक्षात् कर सको जिसे वह परोक्ष रूप से जानता था। और यह भी कहा गया है: इसमें एक शब्द लुप्त है, और अनुमानित अर्थ है: अल्लाह तआला के वलियों (मित्रों) को आज़माना (२)। शुद्ध करने (तम्हीस) का अर्थ पहले बताया जा चुका है (३)।

{और अल्लाह सीनों की बातों को जानने वाला है} अर्थात: उनमें जो भलाई और बुराई है। और कहा गया है: "सीनों वाली बात" स्वयं सीने ही हैं; क्योंकि किसी चीज़ की 'ज़ात' (अस्तित्व) स्वयं वही चीज़ होती है।

अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह तुममें से जिन लोगों ने उस दिन पीठ दिखाई जिस दिन दोनों सेनाएँ टकराई थीं, उन्हें तो शैतान ने उनके कुछ कर्मों के कारण फिसला दिया था। और अल्लाह ने उन्हें क्षमा कर दिया है। बेशक अल्लाह बहुत क्षमाशील और सहनशील है (१५५)}।

अल्लाह तआला का कथन: {उन्हें तो शैतान ने उनके कुछ कर्मों के कारण फिसला दिया था} यह वाक्य "निस्संदेह वे लोग जिन्होंने पीठ दिखाई" की खबर (पूरक) है। उहुद के दिन मुशरिकों के सामने से हटने वालों से तात्पर्य उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) और अन्य लोगों से है।

अल-सुद्दी: इसका अर्थ वे लोग हैं जो हार के समय मदीना भाग गए थे; न कि वे जो पहाड़ पर चढ़ गए थे।

कहा गया है: यह कुछ विशिष्ट लोगों के बारे में है; जो अपनी हार के समय नबी ﷺ से तीन दिनों तक अलग रहे, फिर वापस आए (४)।

"शैतान ने उन्हें फिसला दिया" का अर्थ है: उसने उन्हें उनके पिछले गुनाहों की याद दिलाकर उनके पैर डगमगा दिए, जिससे उन्हें डटे रहना बुरा लगा कि कहीं वे मारे न जाएँ(५)। यही अर्थ उनके इस कथन (६) का है: "उनके कुछ कर्मों के कारण"।

(१) इराब अल-कुरआन, अल-नहहास १/ ४१३। (२) मानी अल-कुरआन, अल-ज़ज्जाज १/ ४८०, और अल-नुकात वल-उयून १/ ४३१। (३) इस भाग का पृष्ठ ३३८ - ३३९। (४) अल-तबरी ने इन कथनों को उद्धृत किया है ६/ १७२ - १७४। (५) इराब अल-कुरआन, अल-नहहास १/ ४१४। (६) शब्द: "उसका कथन", (ज़) से।

سورہ آل عمران: آیات ۱۵۴ - ۱۵۵ صفحہ ۳۷۲

...تاکہ اللہ اسے آزمائے جو سینوں میں ہے اور اسے مومنوں کے لیے پاک کر دے۔

اور اللہ کے ارشاد: {تاکہ وہ آزمائے} میں 'واؤ' (اور) زائد/رابطہ ہے، جیسے اس کے قول: {اور تاکہ وہ یقین رکھنے والوں میں سے ہو جائے} [الانعام: ۷۵] میں ہے۔ یعنی: تاکہ وہ ہو جائے، اور 'لامِ کے' کے ساتھ والا فعل حذف کر دیا گیا ہے، اور مفہوم یہ ہے: تاکہ اللہ تمہارے سینوں کی باتوں کو آزمائے اور تمہارے دلوں کی باتوں کو پاک کرے، اللہ نے تم پر قتال اور جنگ فرض کی، اور احد کے دن تمہیں فتح نہیں دی تاکہ تمہارے صبر کو آزمائے، اور اگر تم توبہ کرو اور مخلص ہو جاؤ تو تمہارے گناہوں کو تم سے دور کر دے (۱)۔

کہا گیا ہے: "آزمانے" کا مطلب ہے: تمہارے ساتھ ایک امتحان لینے والے جیسا معاملہ کرنا۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: تاکہ تم ان چیزوں کا مشاہدہ کر سکو جن کا اسے غیب میں علم تھا۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ ایک مضاف کے حذف پر مبنی ہے، اور مفہوم یہ ہے: اللہ تعالیٰ کے ولیوں کو آزمانا (۲)۔ پاک کرنے (تمحیص) کا مطلب پہلے گزر چکا ہے (۳)۔

{اور اللہ سینوں کی باتوں کو جاننے والا ہے} یعنی: ان میں جو خیر و شر ہے۔ اور کہا گیا ہے: "سینوں والی بات" خود سینے ہی ہیں؛ کیونکہ کسی چیز کی 'ذات' خود وہی چیز ہوتی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بے شک تم میں سے جن لوگوں نے اس دن پیٹھ پھیری جس دن دو جماعتیں ٹکرائی تھیں، انہیں تو شیطان نے ان کے بعض کرتوتوں کی وجہ سے پھسلا دیا تھا۔ اور اللہ نے انہیں معاف کر دیا ہے۔ بے شک اللہ بڑا بخشنے والا اور بردبار ہے (۱۵۵)}۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {انہیں تو شیطان نے ان کے بعض کرتوتوں کی وجہ سے پھسلا دیا تھا} یہ جملہ "بے شک وہ لوگ جنہوں نے پیٹھ پھیری" کی خبر ہے۔ احد کے دن مشرکین کے سامنے سے ہٹ جانے والوں سے مراد عمر (رضی اللہ عنہ) اور دیگر صحابہ ہیں۔

السدی: اس سے مراد وہ لوگ ہیں جو شکست کے وقت مدینہ کی طرف بھاگ گئے تھے؛ نہ کہ وہ جو پہاڑ پر چڑھ گئے تھے۔

کہا گیا ہے: یہ کچھ مخصوص لوگوں کے بارے میں ہے؛ جو اپنی شکست کے وقت نبی ﷺ سے تین دن تک الگ رہے، پھر واپس آئے (۴)۔

"شیطان نے انہیں پھسلا دیا" کا مطلب ہے: اس نے انہیں ان کے سابقہ گناہوں کی یاد دلا کر ان کی لغزش طلب کی، جس کی وجہ سے انہیں ثابت قدم رہنا ناگوار گزرا کہ کہیں وہ قتل نہ ہو جائیں (۵)۔ یہی مطلب ہے اس کے ارشاد (۶) کا: "ان کے بعض کرتوتوں کی وجہ سے"۔

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۱/ ۴۱۳۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۱/ ۴۸۰، والنکت والعیون ۱/ ۴۳۱۔

(۳) اس جلد کا صفحہ ۳۳۸ - ۳۳۹۔ (۴) طبری نے ان اقوال کی تخریج کی ہے ۶/ ۱۷۲ - ۱۷۴۔

(۵) اعراب القرآن للنحاس ۱/ ۴۱۴۔ (۶) لفظ: "قولہ"، (ظ) سے۔

Surah Al-Imran: Verse 155 Page: 373

It was said: "astazallahum" (made them slip): He led them to slip, and it is a verb of the form 'istaf'ala', from 'al-zallah', which is a mistake/sin. It was said: 'zalla' and 'azalla' have the same meaning. Then it was said: They disliked fighting before sincere repentance, so they turned away for this reason; this is according to the first opinion. According to the second, it was due to their disobedience to the Prophet ﷺ by leaving their positions and leaning towards the spoils of war. Al-Hasan said: "What they earned": Their acceptance of what Iblis whispered to them (1). Al-Kalbi said: Satan made their deeds fair-seeming to them (2). It was said: The retreat was not a sin because they intended to take refuge in Medina, so that the enemy would lose hope in [defeating] them when they heard that the Prophet ﷺ was killed (3). It is possible to say: They did not hear the Prophet's ﷺ call due to the terror they were in. It is possible to say: The number of the enemy was more than double; because they were seven hundred, and the enemy was three thousand, and in this case, retreat is permissible, but retreating away from the Prophet ﷺ is a mistake that is not permissible, and perhaps they imagined that the Prophet ﷺ had also retreated to the mountain. The best of these is the first. In summary: if the matter is taken as a confirmed sin, then Allah has forgiven it. If it is taken as a permissible retreat, then the verse refers to those who went too far in the retreat, exceeding the permissible limit. Abu al-Layth al-Samarqandi, Nasr ibn Muhammad ibn Ibrahim (4), mentioned: Al-Khalil ibn Ahmad told us, he said: Al-Sarraj told us, he said: Qutaybah told us, he said: Abu Bakr told us, on the authority of Ghaylan ibn Jarir (5): That there were words between Uthman and Abd al-Rahman ibn Awf, so Abd al-Rahman said to him: "Do you insult me when I witnessed Badr and you did not, and I pledged allegiance under the tree and you did not, and you were..."

(1) Tafsir al-Baghawi 1/364. (2) Tafsir Abi al-Layth 1/309 without attribution. (3) In (D), (Z), and (M): 'fayaqta'a' (so he cuts). (4) In his Tafsir 1/310, and Ahmad narrated similar to it (490) from the hadith of Uthman (RA). (5) In the copies: Abu Bakr ibn Ghaylan told us, from Jarir, and what is established is from Tafsir Abi al-Layth, and Ghaylan ibn Jarir is among the men of al-Tahdhib, the group (al-Jama'ah) narrated from him, he is trustworthy and has no narration from Uthman (RA). And Abu Bakr: perhaps he is the son of Shu'ayb ibn al-Habhab, Muslim and al-Tirmidhi narrated from him, and Qutaybah ibn Sa'id narrated from him.

सूरह अल-इमरान: आयत १५५ पृष्ठ: ३७३

कहा गया: «استزلَّهم» (अस्तज़ल्लहुम): उन्होंने उन्हें फिसलने पर मजबूर किया, और यह 'इस्तफ़अला' के रूप का क्रिया है, 'अल-ज़ल्लाह' से, जिसका अर्थ है गलती या पाप। कहा गया: 'ज़ल्ला' और 'अज़ल्ला' का एक ही अर्थ है। फिर कहा गया: उन्होंने सच्ची तौबा से पहले युद्ध को नापसंद किया, इसलिए वे पीछे हट गए; यह पहली राय के अनुसार है। दूसरी राय के अनुसार, यह पैगंबर ﷺ की अवज्ञा के कारण था, उनके मोर्चे को छोड़ने और युद्ध के माल (ग़नीमत) की ओर झुकने के कारण। अल-हसन ने कहा: "जो उन्होंने कमाया": इबलीस ने उन्हें जो बहकाया था उसे उनका स्वीकार करना (१)। अल-कल्बी ने कहा: शैतान ने उनके कर्मों को उनके लिए सुशोभित कर दिया (२)। कहा गया: पीछे हटना कोई पाप नहीं था; क्योंकि वे मदीना में शरण लेना चाहते थे, ताकि जब उन्होंने सुना कि पैगंबर ﷺ शहीद हो गए हैं, तो दुश्मन की उन पर [जीत की] उम्मीद खत्म हो जाए (३)। यह कहना संभव है: वे जिस आतंक में थे, उसके कारण उन्होंने पैगंबर ﷺ की पुकार नहीं सुनी। यह कहना संभव है: दुश्मन की संख्या दुगुने से अधिक थी; क्योंकि वे सात सौ थे, और दुश्मन तीन हजार थे, और ऐसी स्थिति में पीछे हटना जायज़ है, लेकिन पैगंबर ﷺ से दूर हटना एक गलती है जो जायज़ नहीं है, और शायद उन्होंने कल्पना की थी कि पैगंबर ﷺ भी पहाड़ की ओर चले गए हैं। इनमें से सबसे अच्छी पहली राय है। संक्षेप में: यदि इस मामले को एक पुख्ता पाप माना जाए, तो अल्लाह ने उसे माफ कर दिया है। यदि इसे एक जायज़ पीछे हटने के रूप में लिया जाता है, तो आयत उन लोगों के बारे में है जो पीछे हटने में बहुत दूर चले गए, जायज़ सीमा से अधिक। अबू अल-लैथ अल-समरकंदी, नस्र बिन मुहम्मद बिन इब्राहिम (४) ने उल्लेख किया: अल-खलील बिन अहमद ने हमें बताया, उन्होंने कहा: अल-सर्राज ने हमें बताया, उन्होंने कहा: कुतैबा ने हमें बताया, उन्होंने कहा: अबू बक्र ने हमें बताया, गय़लान बिन जरीर (५) के अधिकार से: कि उस्मान और अब्द अल-रहमान बिन औफ के बीच कुछ बातें हुईं, तो अब्द अल-रहमान ने उनसे कहा: "क्या तुम मुझे बुरा-भला कहते हो जबकि मैं बद्र में मौजूद था और तुम नहीं थे, और मैंने पेड़ के नीचे बैअत (शपथ) ली थी और तुमने नहीं ली थी, और तुम..."

(१) तफ़सीर अल-बग़वी १/३६४। (२) तफ़सीर अबी अल-लैथ १/३०९ बिना श्रेय के। (३) (द), (ज़) और (म) में: 'फ़यक़तअ' (तो वह काट दे)। (४) अपनी तफ़सीर १/३१० में, और अहमद ने उस्मान (रज़ि.) की हदीस से इसी तरह का उल्लेख किया है (४९०)। (५) प्रतियों में: अबू बक्र बिन गय़लान ने हमें बताया, जरीर से, और जो स्थापित है वह तफ़सीर अबी अल-लैथ से है, और गय़लान बिन जरीर

तहज़ीब के पुरुषों में से हैं, जमाअत ने उनसे वर्णन किया है, वह विश्वसनीय हैं और उनका उस्मान (रज़ि.) से कोई वर्णन नहीं है। और अबू बक्र: शायद वह शुऐब बिन अल-हबहाब के बेटे हैं, मुस्लिम और तिर्मिज़ी ने उनसे वर्णन किया है, और कुतैबा बिन सईद ने उनसे वर्णन किया है।

سورہ آل عمران: آیت ۱۵۵ صفحہ: ۳۷۳

اور کہا گیا: « استزلَّهم »: انہیں لغزش میں مبتلا کیا، اور یہ استفعال کے وزن پر ہے، الزلۃ سے، جس کے معنی گناہ یا خطا کے ہیں۔ اور کہا گیا: زلَّ اور ازلَّ ایک ہی معنی میں ہیں۔ پھر کہا گیا: انہوں نے سچی توبہ سے پہلے قتال کو ناپسند کیا، پس وہ اسی وجہ سے پیچھے ہٹ گئے، یہ پہلے قول کے مطابق ہے۔ اور دوسرے قول کے مطابق، یہ نبی کریم ﷺ کی نافرمانی کی وجہ سے تھا کہ انہوں نے اپنا مورچہ چھوڑ دیا اور مال غنیمت کی طرف مائل ہو گئے۔ حسن بصریؒ نے کہا: « مَا كَسَبُوا » (جو انہوں نے کمایا): ابلیس کے وسوسوں کو ان کا قبول کر لینا (۱)۔ اور کلبیؒ نے کہا: شیطان نے ان کے اعمال کو ان کے لیے مزین کر دیا (۲)۔ اور کہا گیا: پیچھے ہٹنا گناہ نہیں تھا؛ کیونکہ وہ مدینہ میں قلعہ بند ہونا چاہتے تھے، تاکہ دشمن کی ان پر لالچ ختم ہو جائے (۳) جب انہوں نے سنا کہ نبی کریم ﷺ شہید ہو گئے ہیں۔ اور یہ کہنا بھی جائز ہے کہ: اس ہولناکی کی وجہ سے جو ان پر طاری تھی، انہوں نے نبی کریم ﷺ کی آواز نہیں سنی۔ اور یہ بھی کہا جا سکتا ہے: دشمن کی تعداد دوگنی سے زیادہ تھی؛ کیونکہ وہ سات سو تھے اور دشمن تین ہزار، اور ایسی صورت میں پیچھے ہٹنا جائز ہے، لیکن نبی کریم ﷺ کو چھوڑ کر پیچھے ہٹنا ایسی خطا ہے جو جائز نہیں، اور شاید انہوں نے یہ گمان کیا کہ نبی کریم ﷺ بھی پہاڑ کی طرف ہٹ گئے ہیں۔ اور ان میں سب سے بہتر پہلا قول ہے۔ حاصل کلام یہ کہ؛ اگر اس معاملے کو یقینی گناہ پر محمول کیا جائے تو اللہ نے اسے معاف فرما دیا ہے، اور اگر اسے جائز پسپائی پر محمول کیا جائے تو یہ آیت ان لوگوں کے بارے میں ہے جو پسپائی میں بہت دور نکل گئے اور جائز حد سے تجاوز کر گئے۔ اور ابو اللیث سمرقندی، نصر بن محمد بن ابراہیم (۴) نے ذکر کیا، انہوں نے کہا: ہمیں خلیل بن احمد نے بیان کیا، انہوں نے कहा: ہمیں سراج نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں قتیبہ نے بیان کیا،

انہوں نے کہا: ہمیں ابوبکر نے غیلان بن جریر (۵) کے واسطے سے بیان کیا: کہ حضرت عثمان اور حضرت عبد الرحمن بن عوف رضی اللہ عنہما کے درمیان کچھ گفتگو ہوئی، تو حضرت عبد الرحمن نے ان سے کہا: کیا تم مجھے برا بھلا کہتے ہو حالانکہ میں بدر میں حاضر تھا اور تم نہیں تھے، اور میں نے درخت کے نیچے بیعت کی تھی اور تم نے نہیں کی تھی، اور تم تو...

(۱) تفسیر بغوی ۳۶۴/۱ ۔ (۲) تفسیر ابو اللیث ۳۰۹/۱ بغیر نسبت کے۔ (۳) (د) اور (ز) اور (م) میں: "فیقطع" (تاکہ وہ کاٹ دے)۔ (۴) اپنی تفسیر ۳۱۰/۱ میں، اور احمد نے اسی طرح (۴۹۰) حضرت عثمان رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۵) نسخوں میں ہے: ہمیں ابوبکر بن غیلان نے جریر سے بیان کیا، اور جو ثابت شدہ ہے وہ تفسیر ابو اللیث سے ہے، اور غیلان بن جریر تہذیب کے رجال میں سے ہیں، ان سے جماعت نے روایت کی ہے، وہ ثقہ ہیں اور ان کی حضرت عثمان رضی اللہ عنہ سے کوئی روایت نہیں ہے۔ اور ابوبکر: شاید وہ ابن شعیب بن حبحاب ہیں، ان سے مسلم اور ترمذی نے روایت کی ہے، اور ان سے قتیبہ بن سعید نے روایت کی ہے۔

Surah Al-Imran: Verse 155 374

"You turned away" (1) among those (2) who turned away on the day of the gathering. Meaning the day of Uhud.

Uthman replied to him, saying: "As for your statement: 'I was present at Badr and you were not', I did not miss anything that the Messenger of Allah ﷺ witnessed, except that the daughter of the Messenger of Allah ﷺ was sick, and I was with her nursing her. So the Messenger of Allah ﷺ assigned a share for me among the shares of the Muslims. As for the Pledge of the Tree (Bay'at al-Shajarah), the Messenger of Allah ﷺ sent me as a scout (rabi'ah) against the polytheists in Mecca—the 'rabi'ah' is the watcher—then the Messenger of Allah ﷺ struck his right hand against his left and said: 'This is for Uthman.' So the right hand of the Messenger of Allah ﷺ and his left are better for me than my own right and left hands. And as for the day of the gathering, Allah Almighty said: {And Allah has already forgiven them}, so I was among those whom Allah forgave. Thus, Uthman overcame (3) Abd al-Rahman in argument."

I say: This meaning is also correct from Ibn Umar—as in Bukhari's 'Sahih' (4)—he said: Abdan narrated to us, Abu Hamza informed us, from Uthman bin Mawhab, who said: A man came to perform Hajj at the House, saw a group of people sitting, and said: "Who are these people sitting?" They said: "These are Quraysh." He asked: "Who is the elder?" They said: "Ibn Umar." So he went to him and said: "I am asking you about something, will you tell me? I adjure you by the sanctity of this House, do you know that Uthman bin Affan fled on the day of Uhud?" He said: "Yes." He asked: "Do you know that he was absent from Badr and did not witness it?" He said: "Yes." He asked: "Do you know that he lagged behind from the Pledge of Ridwan (Bay'at al-Ridwan) and did not witness it?" He said: "Yes." The man then said "Allahu Akbar." Ibn Umar said: "Come, let me tell you and explain to you what you asked me about. As for his flight on the day of Uhud, I bear witness that Allah forgave him. As for his absence from Badr, it was because the daughter of the Messenger of Allah ﷺ was married to him and she was sick, so the Prophet ﷺ said to him: 'Indeed, you have the reward and share of a man who attended Badr.' As for his absence from the Pledge of Ridwan, if there were anyone more honored in the heart of Mecca than Uthman bin Affan, he would have sent him instead; so he sent Uthman. The Pledge of Ridwan took place after Uthman went to Mecca. Then the Prophet ﷺ pointed with his right hand and said: 'This is Uthman's hand,' and he struck it against his other hand, saying: 'This is for Uthman.' Now, go with this [information]."

(1) In (Kh), (D), (Z), and (M): "He turned away", and the established text is from (Th) and the Tafsir of Abu al-Layth. (2) In (D) and (M): "With those who". (3) In (Kh), (Z), and (F): "He argued", and in (D): "He presented proof", and in (M): "He performed Hajj [sic]", and the established text is from (Th) and the Tafsir of Abu al-Layth. The meaning of 'khasamahu' is: he defeated him in the argument. (4) Number (4066).

सूरा आले-इमरान: आयत 155 374

"तुम मुड़ गए" (1) उन लोगों में (2) जो जमा होने के दिन (जंग के मैदान से) मुड़ गए थे। यानी उहुद के दिन।

उस्मान ने उन्हें जवाब दिया, और कहा: "रही तुम्हारी यह बात: 'मैं बद्र में मौजूद था और तुम नहीं थे', तो मैं अल्लाह के रसूल ﷺ की मौजूदगी वाली किसी भी चीज़ से अनुपस्थित नहीं रहा, सिवाय इसके कि अल्लाह के रसूल ﷺ की बेटी बीमार थीं, और मैं उनकी देखभाल के लिए उनके साथ था। इसलिए अल्लाह के रसूल ﷺ ने मुसलमानों के हिस्सों में से मेरा भी एक हिस्सा तय किया। और जहाँ तक 'पेड़ के नीचे बैअत' (बैअत-ए-शजरह) का सवाल है, अल्लाह के रसूल ﷺ ने मुझे मक्का में मुशरिकों पर नज़र रखने के लिए एक जासूस (रबीअह) के रूप में भेजा था - 'रबीअह' का अर्थ है देखने वाला। फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने अपने दाहिने हाथ को अपने बाएँ हाथ पर मारा और कहा: 'यह उस्मान के लिए है।' अतः अल्लाह के रसूल ﷺ का दाहिना और बायां हाथ मेरे लिए मेरे अपने दाहिने और बाएं हाथ से बेहतर हैं। और जहाँ तक जमा होने के दिन की बात है, अल्लाह तआला ने फरमाया: {और अल्लाह ने उन्हें पहले ही माफ कर दिया है}, इसलिए मैं उन लोगों में से था जिन्हें अल्लाह ने माफ कर दिया। इस प्रकार, उस्मान ने बहस में अब्दुर रहमान को हरा दिया (3)।"

मैं कहता हूँ: यह अर्थ इब्न उमर से भी सही साबित है - जैसा कि बुखारी की 'सहीह' (4) में है - उन्होंने कहा: हमें अब्दान ने बताया, हमें अबू हमज़ा ने उस्मान बिन मौहब से सूचित किया, उन्होंने कहा: एक व्यक्ति काबा का हज करने आया, उसने लोगों के एक समूह को बैठे हुए देखा और पूछा: "ये बैठे हुए लोग कौन हैं?" उन्होंने कहा: "ये कुरैश हैं।" उसने पूछा: "बुजुर्ग कौन हैं?" उन्होंने कहा: "इब्न उमर।" तो वह उनके पास गया और कहा: "मैं आपसे कुछ पूछना चाहता हूँ, क्या आप मुझे बताएँगे? मैं आपको इस घर की पवित्रता की शपथ देता हूँ, क्या आप जानते हैं कि उस्मान बिन अफ्फान उहुद के दिन (मैदान से) भाग गए थे?" उन्होंने कहा: "हाँ।" उसने पूछा: "क्या आप जानते हैं कि वह बद्र से अनुपस्थित थे और वहां शामिल नहीं हुए?" उन्होंने कहा: "हाँ।" उसने पूछा: "क्या आप जानते हैं कि वह बैअत-ए-रिजवान से पीछे रह गए थे और वहां शामिल नहीं हुए थे?" उन्होंने कहा: "हाँ।" फिर उस आदमी ने 'अल्लाहु अकबर' कहा। इब्न उमर ने कहा: "आओ, मैं तुम्हें बताऊं और जो तुमने मुझसे पूछा है उसके बारे में स्पष्ट करूँ। जहाँ तक उहुद के दिन उनके भागने की बात है, तो मैं गवाही देता हूँ कि अल्लाह ने उन्हें माफ कर दिया। जहाँ तक बद्र से उनकी अनुपस्थिति की बात है, तो उनकी शादी अल्लाह के रसूल ﷺ की बेटी से हुई थी और वह बीमार थीं, इसलिए पैगंबर ﷺ ने उनसे कहा:

'निश्चित रूप से, तुम्हारे लिए बद्र में शामिल होने वाले व्यक्ति का इनाम और हिस्सा है।' जहाँ तक बैअत-ए-रिजवान से उनकी अनुपस्थिति की बात है, अगर मक्का के दिल में उस्मान बिन अफ्फान से अधिक सम्मानित कोई और होता, तो वह उनकी जगह उसे भेजते; इसलिए उन्होंने उस्मान को भेजा। बैअत-ए-रिजवान उस्मान के मक्का जाने के बाद हुई। फिर पैगंबर ﷺ ने अपने दाहिने हाथ से इशारा किया और कहा: 'यह उस्मान का हाथ है,' और इसे अपने दूसरे हाथ पर मारा, और कहा: 'यह उस्मान के लिए है।' अब, यह जानकारी अपने साथ ले जाओ।"

---

(1) (ख़), (द), (ज़), और (म) में: "वह मुड़ गया", और स्थापित पाठ (ज़) और अबू अल-लैथ की तफ़सीर से है। (2) (द) और (म) में: "उनके साथ जो"। (3) (ख़), (ज़), और (फ़) में: "उसने बहस की", और (द) में: "उसने दलील पेश की", और (म) में: "उसने हज किया", और स्थापित पाठ (ज़) और अबू अल-लैथ की तफ़सीर से है। 'ख़समहु' का अर्थ है: उसने उसे बहस में हरा दिया। (4) संख्या (4066)।

سورہ آل عمران: آیت 155 374

"تم مڑ گئے" (1) ان لوگوں میں (2) جو جمع ہونے کے دن (میدانِ جنگ سے) پھر گئے تھے۔ یعنی احد کے دن۔

عثمان نے انہیں جواب دیا، اور کہا: "رہی تمہاری یہ بات: 'میں بدر میں حاضر تھا اور تم نہیں تھے'، تو میں اللہ کے رسول ﷺ کی موجودگی والی کسی بھی چیز سے غائب نہیں رہا، سوائے اس کے کہ اللہ کے رسول ﷺ کی صاحبزادی بیمار تھیں، اور میں ان کی تیمارداری کے لیے ان کے ساتھ تھا۔ چنانچہ اللہ کے رسول ﷺ نے مسلمانوں کے حصوں میں میرا بھی ایک حصہ مقرر فرمایا۔ اور جہاں تک بیعتِ شجرہ کا تعلق ہے، اللہ کے رسول ﷺ نے مجھے مکہ میں مشرکین پر نظر رکھنے کے لیے ایک جاسوس (ربیئہ) بنا کر بھیجا تھا - 'ربیئہ' کا مطلب ہے دیکھنے والا - پھر اللہ کے رسول ﷺ نے اپنے دائیں ہاتھ کو اپنے بائیں ہاتھ پر مارا اور فرمایا: 'یہ عثمان کے لیے ہے'۔ تو اللہ کے رسول ﷺ کا دایاں اور بایاں ہاتھ میرے لیے میرے اپنے دائیں اور بائیں ہاتھ سے بہتر ہیں۔ اور جہاں تک جمع ہونے کے دن کی بات ہے، تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور یقیناً اللہ نے انہیں معاف کر دیا ہے}، چنانچہ میں ان لوگوں میں سے تھا جنہیں اللہ نے معاف کر دیا۔ اس طرح عثمان نے عبدالرحمن پر دلیل سے غلبہ حاصل کر لیا (3)۔

میں کہتا ہوں: یہ معنی ابن عمر سے بھی صحیح مروی ہے - جیسا کہ بخاری کی 'صحیح' (4) میں ہے - انہوں نے کہا: ہمیں عبدان نے بتایا، ہمیں ابوحمزہ نے عثمان بن موہب سے خبر دی، انہوں نے کہا: ایک شخص بیت اللہ کا حج کرنے آیا، اس نے لوگوں کی ایک جماعت کو بیٹھے ہوئے دیکھا، تو پوچھا: "یہ بیٹھے ہوئے لوگ کون ہیں؟" انہوں نے کہا: "یہ قریش ہیں۔" اس نے پوچھا: "بزرگ کون ہیں؟" انہوں نے کہا: "ابن عمر۔" چنانچہ وہ ان کے پاس آیا اور کہا: "میں آپ سے

ایک چیز کے بارے میں پوچھنا چاہتا ہوں، کیا آپ مجھے بتائیں گے؟ میں آپ کو اس گھر کی حرمت کا واسطہ دے کر پوچھتا ہوں، کیا آپ جانتے ہیں کہ عثمان بن عفان احد کے دن (میدان سے) بھاگ گئے تھے؟" انہوں نے کہا: "جی ہاں۔" اس نے پوچھا: "کیا آپ جانتے ہیں کہ وہ بدر سے غائب رہے اور اس میں شریک نہیں ہوئے؟" انہوں نے کہا: "جی ہاں۔" اس نے پوچھا: "کیا آپ جانتے ہیں کہ وہ بیعتِ رضوان سے پیچھے رہ گئے تھے اور اس میں شریک نہیں ہوئے؟" انہوں نے کہا: "جی ہاں۔" پھر اس شخص نے 'اللہ اکبر' کہا۔ ابن عمر نے فرمایا: "آؤ، میں تمہیں بتاؤں اور جو تم نے مجھ سے پوچھا ہے اس کی وضاحت کروں۔ جہاں تک احد کے دن ان کے بھاگنے کی بات ہے، تو میں گواہی دیتا ہوں کہ اللہ نے انہیں معاف کر دیا۔ جہاں تک بدر سے ان کی غیر حاضری کی بات ہے، تو ان کے نکاح میں اللہ کے رسول ﷺ کی صاحبزادی تھیں اور وہ بیمار تھیں، چنانچہ نبی ﷺ نے ان سے فرمایا: 'بلاشبہ تمہارے لیے بدر میں شریک ہونے والے شخص جتنا اجر اور اس کا حصہ ہے'۔ جہاں تک بیعتِ رضوان سے ان کی غیر حاضری کی بات ہے، اگر بطنِ مکہ میں عثمان بن عفان سے زیادہ معزز کوئی اور ہوتا تو آپ ان کی جگہ اسے بھیجتے؛ چنانچہ آپ نے عثمان کو بھیجا۔ بیعتِ رضوان عثمان کے مکہ چلے جانے کے بعد ہوئی تھی۔ پھر نبی ﷺ نے اپنے دائیں ہاتھ سے اشارہ کیا اور فرمایا: 'یہ عثمان کا ہاتھ ہے'، اور اسے اپنے دوسرے ہاتھ پر مارا، اور فرمایا: 'یہ عثمان کے لیے ہے'۔ اب اس (معلومات) کے ساتھ جاؤ۔"

---

(1) (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں: "وہ مڑ گیا"، اور ثابت شدہ متن (ظ) اور تفسیر ابو اللیث سے ہے۔ (2) (د) اور (م) میں: "ان کے ساتھ جو"۔ (3) (خ)، (ز) اور (ف) میں: "اس نے بحث کی"، اور (د) میں: "اس نے حجت پیش کی"، اور (م) میں: "اس نے حج کیا"، اور ثابت شدہ متن (ظ) اور تفسیر ابو اللیث سے ہے۔ 'خصمہ' کا مطلب ہے: اس نے اسے بحث میں ہرا دیا۔ (4) نمبر (4066)۔

Surah Aal-E-Imran: Verses 155 - 156 375

I said: The counterpart to this verse is Allah's repentance towards Adam (peace be upon him), and the Prophet's saying (peace and blessings be upon him): "Adam argued with Moses." Meaning: He overcame him with argument. This is because Moses (peace be upon him) intended to rebuke Adam and blame him for causing himself and his offspring to be expelled from Paradise because of eating from the tree. Adam said to him: "Do you blame me for a matter that Allah Almighty ordained for me forty years before I was created, and He has forgiven me for it?" (1). Whoever is forgiven has no sin, and whoever has no sin cannot be blamed; similarly, those whom Allah has pardoned. This was because Allah informed him of that, and His word is truth. Others among the repentant sinners hope for His mercy and fear His punishment; they are in trepidation and fear that their repentance might not be accepted, and even if it is accepted, fear prevails over them because they have no knowledge of it. So, know this.

The words of Allah Almighty: {O you who have believed, do not be like those who disbelieved and said about their brothers when they traveled through the land or were fighting, "If they had been with us, they would not have died or have been killed," so that Allah may make that [regret] a sigh in their hearts. And Allah gives life and causes death, and Allah is Seeing of what you do. 156}

His words: {O you who have believed, do not be like those who disbelieved} means the hypocrites.

{and said about their brothers} means brothers in hypocrisy, or in lineage, concerning the expeditions that the Prophet ﷺ sent to Bi'r Ma'una (2).

{"If they had been with us, they would not have died or have been killed"} So, the Muslims were forbidden from saying the like of their words.

And His saying: {when they traveled (idhā darabū)} refers to the past, meaning: "when they had traveled"; because the speech contains the meaning of a condition since "those who" (al-ladhīna) is ambiguous and not specific to a time (3). Thus, "idhā" (when/if) took the place of "idh" (when - past tense) just as the past tense occurs in the recompense (clause) in place of the future tense.

The meaning of {traveled through the land}: they journeyed in it, traveling for trade or other reasons, and then died. Or...

(1) Narrated without the phrase: "He has forgiven me for it", by Ahmad (7387), Al-Bukhari (6614), and Muslim (2652) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), and previously mentioned in 2/215. As for this addition, we have not found who narrated it, but its meaning is correct according to the clear text of the Noble Book. (2) Al-Waseet by Al-Wahidi 1/510, and Tafsir Al-Baghawi 1/364. (3) This means that the relative pronoun "those who" (al-ladhīna) contains an ambiguity that encompasses those who spoke in the past and those who speak in the future. Al-Muharrar al-Wajiz 1/531.

सूरह आल-इमरान: आयत 155 - 156 375

मैंने कहा: इस आयत का उदाहरण आदम (उन पर शांति हो) पर अल्लाह की तौबा (क्षमा) है, और पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) का कथन है: "आदम ने मूसा को बहस में हरा दिया"। अर्थात: प्रमाण के साथ उन पर विजय प्राप्त की। ऐसा इसलिए था क्योंकि मूसा (उन पर शांति हो) का इरादा आदम को पेड़ से खाने के कारण खुद को और अपनी संतान को स्वर्ग से बाहर निकालने के लिए डांटने और दोष देने का था। तो आदम ने उनसे कहा: "क्या तुम मुझे उस बात के लिए दोष देते हो जो अल्लाह सर्वशक्तिमान ने मेरे जन्म से चालीस वर्ष पहले मेरे लिए निर्धारित कर दी थी, और उसने मुझे इसके लिए क्षमा कर दिया था" (1)। जिसकी तौबा स्वीकार कर ली जाती है उस पर कोई पाप नहीं होता, और जिस पर कोई पाप नहीं होता उस पर कोई दोष नहीं लगाया जा सकता; इसी तरह वे भी जिन्हें अल्लाह ने क्षमा कर दिया। ऐसा इसलिए था क्योंकि अल्लाह ने उन्हें इसके बारे में सूचित कर दिया था, और उसकी बात सत्य है। उनके अलावा अन्य तौबा करने वाले पापी उसकी दया की आशा रखते हैं और उसके दंड से डरते हैं; वे इस चिंता और भय में रहते हैं कि उनकी तौबा स्वीकार न हो, और यदि स्वीकार भी हो जाए, तो उन पर भय ही हावी रहता है क्योंकि उन्हें इसका ज्ञान नहीं होता। अतः इसे जान लें।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {हे वे जो ईमान लाए हो! तुम उन लोगों की तरह न हो जाना जिन्होंने कुफ़्र किया और अपने भाइयों के बारे में कहा जब वे धरती में यात्रा करें या गाज़ी (योद्धा) हों, "यदि वे हमारे पास होते तो न मरते और न ही मारे जाते," ताकि अल्लाह इस बात को उनके दिलों में एक अफ़सोस बना दे। और अल्लाह ही जीवन देता है और मृत्यु देता है, और जो कुछ तुम करते हो अल्लाह उसे देख रहा है। 156}

उसका कथन: {हे वे जो ईमान लाए हो! उन लोगों की तरह न हो जाना जिन्होंने कुफ़्र किया} इसका अर्थ मुनाफ़िक़ (पाखंडी) हैं।

{और अपने भाइयों के बारे में कहा} यानी निफ़ाक़ (पाखंड) में भाई, या वंश में भाई, उन अभियानों के संदर्भ में जो नबी ﷺ ने बीर मऊना की ओर भेजे थे (2)।

{"यदि वे हमारे पास होते तो न मरते और न ही मारे जाते"} अतः मुसलमानों को उनकी जैसी बात कहने से मना कर दिया गया।

और उसका कथन: {जब वे यात्रा करें (इज़ा ज़रबू)} यह अतीत के लिए है, अर्थात: जब उन्होंने यात्रा की थी; क्योंकि बातचीत में शर्त का अर्थ निहित है क्योंकि "अल-लज़ीना" (वे जो) अस्पष्ट है और किसी समय तक सीमित नहीं है (3)। इस प्रकार, "इज़ा" (यदि/जब) "इज़" (जब - अतीत काल) के स्थान पर आया है जैसे अतीत काल प्रतिफल (जज़ा) में भविष्य काल के स्थान पर आता है।

और {धरती में यात्रा करने (ज़रबू फ़िल अर्ज़)} का अर्थ है: उसमें यात्रा करना, व्यापार या अन्य उद्देश्यों के लिए चलना, फिर उनकी मृत्यु हो जाना। या...

---

(1) इसे अहमद (7387), बुखारी (6614) और मुस्लिम (2652) ने अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से इन शब्दों "उसने मुझे इसके लिए क्षमा कर दिया था" के बिना उद्धृत किया है, और यह पहले 2/215 में उल्लेखित है। जहाँ तक इस वृद्धि का प्रश्न है, हमें नहीं पता कि इसे किसने उद्धृत किया है, लेकिन इसका अर्थ महान पुस्तक (कुरान) के स्पष्ट पाठ के अनुसार सही है। (2) अल-वाहिदी की अल-वसीत 1/510, और तफ़सीर अल-बग़वी 1/364। (3) इसका अर्थ है कि सर्वनाम "अल-लज़ीना" में एक ऐसी अस्पष्टता है जो उन लोगों को भी शामिल करती है जिन्होंने अतीत में कहा था और उन्हें भी जो भविष्य में कहेंगे। अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/531।

سورہ آل عمران: آیات ۱۵۵ - ۱۵۶ ۳۷۵

میں نے کہا: اس آیت کی نظیر اللہ تعالیٰ کا حضرت آدم علیہ السلام کی توبہ قبول کرنا ہے، اور حضور علیہ الصلاۃ والسلام کا فرمان ہے: "پس آدم (علیہ السلام) نے موسیٰ (علیہ السلام) سے بحث میں غلبہ پا لیا"۔ یعنی: دلیل کے ذریعے ان پر غالب آ گئے۔ وہ اس طرح کہ موسیٰ علیہ السلام نے درخت کھانے کی وجہ سے آدم علیہ السلام کو خود کو اور اپنی اولاد کو جنت سے نکلوانے پر ملامت اور عار دلانے کا ارادہ کیا۔ تو آدم علیہ السلام نے ان سے کہا: "کیا تم مجھے ایسے معاملے پر ملامت کرتے ہو جو اللہ تعالیٰ نے میری تخلیق سے چالیس سال پہلے میرے لیے مقدر کر دیا تھا، اور اس نے مجھ سے اس سے درگزر فرما لیا" (۱)۔ اور جس کی توبہ قبول کر لی جائے اس پر کوئی گناہ نہیں، اور جس پر کوئی گناہ نہ ہو اس پر کوئی ملامت نہیں ہوتی، اور اسی طرح وہ شخص جسے اللہ نے معاف کر دیا۔ اور یہ اس لیے تھا کہ اللہ تعالیٰ نے انہیں اس کی خبر دے دی تھی، اور اس کی خبر سچی ہے۔ ان کے علاوہ دیگر توبہ کرنے والے گناہگار اس کی رحمت کی امید رکھتے ہیں اور اس کے عذاب سے ڈرتے ہیں، پس وہ اس ڈر اور خوف میں رہتے ہیں کہ کہیں ان کی توبہ قبول نہ ہو، اور اگر قبول ہو بھی جائے تو ان پر خوف ہی غالب رہتا ہے کیونکہ انہیں اس کا علم نہیں ہوتا۔ پس جان لو۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اے ایمان والو! تم ان لوگوں کی طرح نہ ہو جانا جنہوں نے کفر کیا اور اپنے بھائیوں کے بارے میں کہا جب وہ زمین میں سفر کریں یا غازی بن کر نکلیں (اور مر جائیں یا مارے جائیں) کہ "اگر وہ ہمارے پاس ہوتے تو نہ مرتے اور نہ ہی مارے جاتے"، تاکہ اللہ اس بات کو ان کے دلوں میں حسرت بنا دے۔ اور اللہ ہی زندگی دیتا ہے اور موت دیتا ہے، اور جو کچھ تم کرتے ہو اللہ اسے دیکھ رہا ہے ۱۵۶﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اے ایمان والو! ان لوگوں کی طرح نہ ہو جانا جنہوں نے کفر کیا﴾ اس سے مراد منافقین ہیں۔

﴿اور اپنے بھائیوں کے بارے میں کہا﴾ یعنی نفاق میں بھائی، یا نسب میں بھائی، ان مہمات (سرایا) کے بارے میں جو نبی کریم ﷺ نے بئر معونہ کی طرف بھیجی تھیں (۲)۔

﴿"اگر وہ ہمارے پاس ہوتے تو نہ مرتے اور نہ ہی مارے جاتے"﴾ پس مسلمانوں کو ان جیسی بات کہنے سے روک دیا گیا۔

اور اللہ کا فرمان: ﴿جب وہ سفر کریں (إِذَا ضَرَبُوا)﴾ یہ ماضی کے لیے ہے، یعنی: جب انہوں نے سفر کیا؛ کیونکہ کلام میں شرط کا مفہوم پایا جاتا ہے اس لحاظ سے کہ "الذین" مبہم ہے اور کسی خاص وقت کے لیے نہیں ہے (۳)۔ پس "إذا" یہاں "إذ" کے مقام پر واقع ہوا ہے جیسے بدلے (جزا) میں ماضی مستقبل کے مقام پر آتا ہے۔

اور ﴿زمین میں سفر کرنے (ضَرَبُوا فِي الْأَرْضِ)﴾ کا معنی ہے: اس میں مسافرت کرنا، تجارت یا کسی اور مقصد کے لیے چلنا پھرنا، پھر ان کا انتقال ہو جانا۔ یا...

---

(۱) اسے احمد (۷۳۸۷)، بخاری (۶۶۱۴) اور مسلم (۲۶۵۲) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ان الفاظ "اس نے مجھ سے اس سے درگزر فرما لیا" کے بغیر روایت کیا ہے، اور اس کا ذکر پہلے ۲/۲۱۵ پر گزر چکا ہے۔ جہاں تک اس اضافے کا تعلق ہے، تو ہمیں معلوم نہیں ہو سکا کہ اسے کس نے روایت کیا ہے، لیکن اس کے معنی کتابِ عزیز کی صراحت کے مطابق درست ہیں۔ (۲) الواحدی کی الوسیط ۱/۵۱۰، اور تفسیر بغوی ۱/۳۶۴۔ (۳) یعنی اسم موصول "الذین" میں ایسا ابہام ہے جو ماضی میں کہنے والوں اور مستقبل میں کہنے والوں سب کو شامل ہے۔ المحرر الوجیز ۱/۵۳۱۔

Page 376 Surah Al-Imran: Verse 156

[They] were warriors (ghuzza): meaning soldiers, and were killed (1). "Al-Ghuzza" is a defective plural noun whose form does not change in nominative (raf') or genitive (khafd) cases. The singular is "ghāzin" (warrior), similar to "rāki'" (bowing) and its plural "rukka'", "ṣā'im" (fasting) and "ṣuwwam", "nā'im" (sleeping) and "nuwwam", "shāhid" (witness) and "shuhhad", and "ghā'ib" (absent) and "ghuyyab". Other permissible plural forms include "ghuzāt", like "quḍāt" (judges), and "ghuzzā'", with elongation (madd), like "ḍurrāb" (hitters) and "ṣuwwām" (fasting people). It is also said "ghuzi" is a plural for warriors, as the poet said: Say to the caravans and the warriors when they go on a raid (2). It was narrated from Az-Zuhri that he recited it as "ghuzā" with simplification (takhfif) (3). "Al-Mughziya" refers to a woman whose husband has gone on a military expedition. A "mughziya" she-donkey is one whose offspring is delayed and then she gives birth. "Aghzat al-naqah" is used when a camel has difficulty conceiving. "Al-Ghazw" is aiming for something. "Al-Maghza" is the destination or purpose. In terms of lineage (nisbah) relating to "ghazw", one says "ghazawi" (4). Allah's saying: {That Allah may make it a regret in their hearts} refers to their assumption and their words. The "Lām" (preposition) is related to His saying "they said", meaning: so that He may make their assumption—that if they had not gone out they would not have been killed—a "hasra", i.e., a source of remorse in their hearts. Regret (hasra) is concern over something missed that one was unable to achieve. The poet said: O my regret! I did not satisfy my need from her, nor did I enjoy being near or close (5). It was said: it is related to an omitted part, and the meaning is: Do not be like them, so that Allah may make that speech a regret in their hearts because their hypocrisy was revealed. It was also said the meaning is: Do not believe them, and do not pay attention to them, so that becomes a regret in their hearts. And it was said: so that Allah may make that a regret in their hearts on the Day of Resurrection, because of the ignominy and remorse they will be in, and because of the bliss and honor the Muslims will enjoy.

Footnotes: (1) Tafsir al-Baghawi 1/364. (2) The first part of a verse by Ziyad al-A'jam, and its second part is: "and to those starting early and the diligent returning at evening." It is in his Diwan p. 86. (3) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 1/414, and the reading is in al-Muhtasib 1/157, and ash-Shadhdhah readings p. 23. (4) As-Sihah (root: gh-z-w). (5) The verse is by As-Simmah ibn 'Abdullah al-Qushayri, found in al-Aghani 7/294 and 295, al-Wahshiyyat p. 187, and his Diwan p. 28 (quoted from them).

"Al-lubana" means a need not arising from poverty but from desire. It is said: someone fulfilled his "lubana", plural: "luban". Al-Lisan (root: l-b-n).

पृष्ठ ३७६ सूरा आल-इमरान: आयत १५६

[वे] 'ग़ुज़्ज़ा' (योद्धा) थे: यानी सिपाही, और मारे गए (१)। 'अल्-ग़ुज़्ज़ा' एक ऐसा बहुवचन (جمع) है जिसका रूप कर्ता (रफ़अ) और संबंध (खफ़्ज़) कारक में नहीं बदलता है। इसका एकवचन 'ग़ाज़िन' (योद्धा) है, जैसे 'राकिअ' (झुकने वाला) और उसका बहुवचन 'रुक्काअ', 'साइम' (रोज़ा रखने वाला) और 'सुव्वाम', 'नाइम' (सोने वाला) और 'नुव्वाम', 'शाहिद' (गवाह) और 'शुह्हद', और 'ग़ाइब' (अनुपस्थित) और 'ग़ुय्यब'। अन्य स्वीकार्य बहुवचन रूप 'ग़ुज़ात' हैं, जैसे 'कुज़ात' (न्यायाधीश), और 'गुज़्ज़ाअ' (खींचकर/मद्द के साथ), जैसे 'दुर्राब' (मारने वाले) और 'सुव्वाम'। कहा जाता है कि 'गुज़ी' भी योद्धाओं का बहुवचन है, जैसा कि कवि ने कहा: काफ़िलों और योद्धाओं से कहो जब वे युद्ध पर जाएँ (२)। अज़-ज़ुहरी से रिवायत है कि उन्होंने इसे सरलता (تخفيف) के साथ 'ग़ुज़ा' पढ़ा (३)। 'अल्-मुग़्ज़िया': वह स्त्री जिसका पति युद्ध अभियान पर गया हो। एक 'मुग़्ज़िया' गधी वह है जिसकी संतान होने में देरी हो और फिर वह जन्म दे। ऊँटनी के गर्भ धारण करने में कठिनाई होने पर 'अग़ज़तिन-नाकाह' कहा जाता है। 'अल्-ग़ज़्वु': किसी चीज़ का इरादा करना। 'अल्-मग़ज़ा': मंज़िल या मक़सद। 'ग़ज़्व' से संबंधित वंश (निस्बत) के संदर्भ में 'ग़ज़वी' कहा जाता है (४)। अल्लाह का कथन: {ताकि अल्लाह उनके दिलों में इसे पछतावा बना दे} इसका अर्थ है उनकी सोच और उनकी बातें। यहाँ 'लाम' (पूर्वसर्ग) उनके इस कथन "उन्होंने कहा" से संबंधित है, जिसका अर्थ है: ताकि अल्लाह उनकी उस सोच को—कि यदि वे बाहर न जाते तो न मारे जाते—एक 'हसरत' बना दे, अर्थात उनके दिलों में पछतावा। पछतावा (हसरत) किसी खोई हुई चीज़ के बारे में चिंता है जिसे पाने में कोई असमर्थ रहा हो। कवि ने कहा: हाय मेरा पछतावा! मैंने उससे अपनी ज़रूरत पूरी नहीं की, और न ही निकटता और पास होने का आनंद लिया (५)। कहा गया है: यह एक छिपे हुए भाग से संबंधित है, और अर्थ है: तुम उनकी तरह न बनो, ताकि अल्लाह उस बात को उनके दिलों में पछतावा बना दे; क्योंकि उनका पाखंड (निफ़ाक़) ज़ाहिर हो गया। कहा गया है: अर्थ है: उनकी बात न मानो, और उनकी ओर ध्यान न दो, तो वह उनके दिलों में पछतावा बन जाएगा। और कहा गया है: ताकि अल्लाह इसे क़ियामत के दिन उनके दिलों में पछतावा बना दे; उस अपमान और पछतावे के कारण जिसमें वे होंगे, और उस सुख और सम्मान के कारण जिसका मुसलमान आनंद लेंगे।

पाद-टिप्पणियाँ: (१) तफ़्सीर अल-बग़वी १/३६४। (२) ज़ियाद अल-आजम के एक शेर का पहला हिस्सा, और उसका दूसरा हिस्सा है: "और सुबह जल्दी निकलने वालों और शाम को लौटने वाले मेहनती लोगों के लिए।" यह उनके दीवान पृष्ठ ८६ में है। (३) इराब अल-क़ुरान अन्न-नह्हास द्वारा

१/४१४, और पाठ अल-मुहतसिब १/१५७ में है, और अश्-शाज़ह पाठों में पृष्ठ २३ पर। (४) अस-सिह़्ह़ा (मूल: ग़-ज़-व)। (५) यह शेर अस्-सिम्मह इब्न अब्दुल्लाह अल-क़ुशैरी का है, जो अल-अग़ानी ७/२९४ और २९५, अल-वहशिय्यात पृष्ठ १८७, और उनके दीवान पृष्ठ २८ में पाया जाता है। "अल्-लुबाना" का अर्थ है वह ज़रूरत जो अभाव से नहीं बल्कि इच्छा से उत्पन्न होती है। कहा जाता है: किसी ने अपनी "लुबाना" पूरी की, बहुवचन: "लुबन"। अल-लिसान (मूल: ल-ब-न)।

صفحہ ۳۷٦ سورہ آل عمران: آیت ۱۵٦

كَانُوا غُزًّى : یعنی وہ غازی (مجاہد) تھے، پس وہ مارے گئے (۱)۔ "الغُزَّى" جمع منقوص ہے جس کا لفظ حالت رفع اور خفض (جبر) میں تبدیل نہیں ہوتا، ان کا واحد غازی ہے، جیسے راکع کی جمع رُكَّع، صائم کی صُوَّم، نائم کی نُوَّم، شاہد کی شُهَّد، اور غائب کی غُيَّب۔ اور جمع میں "غُزاة" بھی جائز ہے جیسے قُضاة، اور "غُزّاء" (مد کے ساتھ) جیسے ضُرّاب اور صُوّام۔ اور کہا جاتا ہے: "غُزي" غزاة کی جمع ہے، شاعر نے کہا: قُلْ لـلـقـوافـلِ والـغُـزِيِّ إذا غَـزَوْا (۲) اور زہری سے مروی ہے کہ انہوں نے اسے "غُزَّى" تخفیف کے ساتھ پڑھا (۳)۔ "المُغْزِيَة": وہ عورت جس کا شوہر جہاد پر گیا ہو۔ اور "أتانٌ مُغْزِية": وہ گدھی جس کا بچہ پیدا ہونے میں دیر ہو جائے، پھر پیدا ہو جائے۔ "أغْزَتِ الناقةُ": جب اونٹنی کا حمل ٹھہرنا مشکل ہو جائے۔ "الغَزْوُ": کسی چیز کا قصد کرنا۔ "المَغْزَى": مقصد۔ اور "غزو" کی طرف نسبت کرتے ہوئے "غَزَوِيّ" کہا جاتا ہے (٤)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {لِيَجْعَلَ اللَّهُ ذَلِكَ حَسْرَةً فِي قُلُوبِهِمْ } یعنی ان کا گمان اور ان کا قول۔ اور "لام" ان کے قول "قالوا" (انہوں نے کہا) سے متعلق ہے، یعنی: تاکہ اللہ ان کے اس گمان کو کہ اگر وہ نہ نکلتے تو قتل نہ کیے جاتے، "حسرت" بنا دے یعنی ان کے دلوں میں ندامت۔ اور "حسرت" کسی فوت شدہ چیز پر غم کرنا ہے جسے پانے کی قدرت نہ ہو، شاعر نے کہا: فـوَا حَسْرَتِي لـم أقْـضِ مـنـها لُـبـانـتـي ولم أتـمـتَّـع بـالـجـوار وبالقُـرْبِ (٥) اور کہا گیا: یہ محذوف سے متعلق ہے، اور معنی یہ ہے کہ: تم ان جیسے نہ ہو جاؤ، تاکہ اللہ اس بات کو ان کے دلوں میں حسرت بنا دے؛ کیونکہ ان کا نفاق ظاہر ہو گیا۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: ان کی تصدیق نہ کرو، اور ان کی طرف توجہ نہ دو، تو یہ ان کے دلوں میں حسرت بن جائے گا۔ اور کہا گیا: تاکہ اللہ اسے قیامت کے دن ان کے دلوں میں

حسرت بنا دے؛ اس ذلت اور ندامت کی وجہ سے جس میں وہ ہوں گے، اور اس نعمت و بزرگی کی وجہ سے جس میں مسلمان ہوں گے۔

حواشی: (۱) تفسیر البغوی ۳٦٤/۱۔ (۲) زیاد الاعجم کے ایک شعر کا پہلا مصرع ہے، اور دوسرا مصرع ہے: "والباکرین وللمُجدِّ الرائح"، اور یہ ان کے دیوان ص ۸٦ میں ہے۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ٤١٤/۱، اور یہ قرأت المحتسب ۱۵۷/۱ اور القراءات الشاذة ص ۲۳ میں ہے۔ (٤) الصحاح (غزا)۔ (۵) یہ شعر صمہ بن عبداللہ القشیری کا ہے، اور یہ الاغانی ۲۹٤/۷ اور ۲۹۵، اور الوحشیات ص ۱۸۷، اور ان کے دیوان ص ۲۸ میں ہے (ان کے حوالے سے)۔ "اللُّبانة": حاجت جو فاقہ کی وجہ سے نہ ہو بلکہ ہمت و شوق کی وجہ سے ہو، کہا جاتا ہے: فلاں نے اپنی لبانة پوری کی، اور اس کی جمع "لُبان" ہے۔ اللسان (لبن)۔

Surah Al-Imran: Verses 156 - 159 377

His saying, the Almighty: {And Allah gives life and causes death}, meaning: He is able to give life to those who go out to fight, and cause to die those who remain with their families (1). {And Allah is Seeing of what you do} It was read with the 'ya' (he does) and the 'ta' (you [plural] do) (2). Then the Almighty informed that being killed in the cause of Allah and dying in it is better than the whole world: His saying, the Almighty: {And if you are killed in the cause of Allah or die - then forgiveness from Allah and mercy are better than whatever they accumulate} {And if you die or are killed, unto Allah you will be gathered} The response of the conditional clause is omitted, superseded by the response to the oath in His saying: {then forgiveness from Allah and mercy}, and superseding with the response to the oath was more appropriate; because it has precedence in speech, and its meaning is: He will surely forgive you. The people of Hijaz say: "mittum" (you died), with a kasra on the 'meem', like: "nimtum" (you slept), from: 'mata yamatu', like: 'khiftu yakhafu'. The lower Mudar say: "muttum", with a damma on the 'meem', like: "sumtum" (you fasted), from: 'mata yamutu', like your saying: 'kana yakunu', and 'qala yaqulu'. This is the saying of the Kufans, and it is good. And His saying: {unto Allah you will be gathered} is an admonition; Allah admonished them with this saying, meaning: Do not flee from fighting and from what He commanded you with, rather flee from His punishment and painful torment, for your return is to Him, no one possesses harm or benefit for you besides Him (3). And Allah, Glory be to Him and the Exalted, knows best. His saying, the Almighty: {So by mercy from Allah, [O Muhammad], you were lenient with them. And if you had been rude [in speech] and harsh in heart, they would have disbanded from about you. So pardon them and ask forgiveness for them and consult them in the matter. And when you have decided, then rely upon Allah. Indeed, Allah loves those who rely [upon Him].} The "ma" [in "fabima"] is an augmentative particle conveying emphasis, meaning: "So by mercy", like His saying: {After a little while} [Al-Mu'minun: 40].

(1) I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/414. (2) Ibn Kathir, Hamza, and al-Kisa'i from the seven read it with 'ya', and the rest with 'ta', Al-Sab'ah p. 217, and Al-Taysir p. 91. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/415. Ibn Kathir, Abu Amr, Ibn Amir, and Asim read it with a damma on the 'meem', and the rest with a kasra. Al-Sab'ah p. 218, and Al-Taysir p. 91.

सूरा आल इमरान: आयतें 156 - 159 377

अल्लाह तआला का कथन: {और अल्लाह ही जीवन देता है और मृत्यु देता है} अर्थात्: वह उन लोगों को जीवन देने में सक्षम है जो युद्ध के लिए निकलते हैं, और उन लोगों को मृत्यु देने में सक्षम है जो अपने परिवारों में रहते हैं (1)। {और तुम जो कुछ करते हो अल्लाह उसे देख रहा है} इसे 'या' (वह करता है) और 'ता' (तुम करते हो) के साथ पढ़ा गया है (2)। फिर अल्लाह तआला ने सूचित किया कि अल्लाह के मार्ग में मारा जाना और उसमें मरना पूरी दुनिया से बेहतर है: अल्लाह तआला का कथन: {और यदि तुम अल्लाह के मार्ग में मारे जाओ या मर जाओ, तो अल्लाह की ओर से क्षमा और दया उस सब से बेहतर है जिसे वे इकट्ठा करते हैं} {और यदि तुम मर जाओ या मारे जाओ, तो अल्लाह ही की ओर इकट्ठा किए जाओगे} शर्त का उत्तर लुप्त है, उसकी जगह शपथ के उत्तर ने ले ली है जो कि उनके इस कथन में है: {तो अल्लाह की ओर से क्षमा और दया}, और शपथ के उत्तर द्वारा प्रतिस्थापन अधिक उचित था; क्योंकि इसका भाषण में अग्रता है, और इसका अर्थ है: वह निश्चित रूप से तुम्हें क्षमा कर देगा। हेजाज़ के लोग कहते हैं: "मित्तुम" (तुम मर गए), 'मीम' पर कसरा (इ की मात्रा) के साथ, जैसे: "निमतुम" (तुम सो गए), 'माता यमातु' से, जैसे: 'खिफ़्तु यखाफ़ु'। निचली मुदर के लोग कहते हैं: "मुत्तुम", 'मीम' पर दम्मा (उ की मात्रा) के साथ, जैसे: "सुमतुम" (तुमने रोज़ा रखा), 'माता यमूतु' से, जैसे तुम्हारा कहना: 'काना यकूनु', और 'काला यकूलु'। यह कूफ़ा वालों का कथन है, और यह अच्छा है। और उनका कथन: {अल्लाह ही की ओर तुम इकट्ठा किए जाओगे} एक उपदेश है; अल्लाह ने उन्हें इस बात से उपदेश दिया, अर्थात्: युद्ध से और जिस चीज़ का उसने तुम्हें आदेश दिया है उससे मत भागो, बल्कि उसके दंड और दर्दनाक अज़ाब से भागो, क्योंकि तुम्हारा लौटना उसी की ओर है, उसके सिवा कोई भी तुम्हारे लिए नुकसान या लाभ का अधिकार नहीं रखता (3)। और अल्लाह सुभानहु व तआला बेहतर जानता है। अल्लाह तआला का कथन: {तो अल्लाह की दया ही के कारण आप उनके लिए नरम हो गए। और यदि आप कठोर स्वभाव और सख्त दिल वाले होते, तो वे आपके पास से छंट जाते। अतः आप उन्हें क्षमा कर दें और उनके लिए माफ़ी माँगें और मामले में उनसे परामर्श करें। फिर जब आप पक्का इरादा कर लें, तो अल्लाह पर भरोसा करें। बेशक, अल्लाह भरोसा करने वालों से प्यार करता है।} "मा" [फ़बिमा में] एक अतिरिक्त शब्द है जिसमें ताकीद (बल) का अर्थ है, अर्थात्: "तो दया के कारण", जैसे उनका कथन: {थोड़ी देर बाद} [अल-मुमिनून: 40]।

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 1/ 414। (2) सात में से इब्न कसीर, हमज़ा और अल-किसाई ने इसे 'या' के साथ पढ़ा है, और बाकियों ने 'ता' के साथ, अस-सबा पृ. 217, और अत-तयसीर पृ. 91।

(3) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 1/ 415। और इब्न कसीर, अबू अम्र, इब्न आमिर और आसिम ने 'मीम' पर दम्मा के साथ पढ़ा है, और बाकियों ने कसरा के साथ। अस-सबा पृ. 218, और अत-तयसीर पृ. 91।

سورہ آل عمران: آیات ١٥٦ - ١٥٩ ٣٧٧

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَاللَّهُ يُحْيِي وَيُمِيتُ ﴾ یعنی: وہ اس بات پر قادر ہے کہ جو لڑائی کے لیے نکلے اسے زندگی بخش دے، اور جو اپنے گھر والوں میں مقیم رہے اسے موت دے دے (١)۔ ﴿ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴾ اسے 'یاء' (وہ کرتا ہے) اور 'تاء' (تم کرتے ہو) کے ساتھ پڑھا گیا ہے (٢)۔ پھر اللہ تعالیٰ نے خبر دی کہ اللہ کی راہ میں قتل ہونا اور اس میں مرنا تمام دنیا سے بہتر ہے: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَلَئِن قُتِلْتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَوْ مُتُّمْ لَمَغْفِرَةٌ مِّنَ اللَّهِ وَرَحْمَةٌ خَيْرٌ مِّمَّا يَجْمَعُونَ ﴾ ﴿ وَلَئِن مُّتُّمْ أَوْ قُتِلْتُمْ لَإِلَى اللَّهِ تُحْشَرُونَ ﴾ جزا (جوابِ شرط) محذوف ہے، اس کی جگہ قسم کے جواب نے لے لی ہے جو کہ اس ارشاد میں ہے: ﴿ لَمَغْفِرَةٌ مِّنَ اللَّهِ وَرَحْمَةٌ ﴾، اور قسم کے جواب سے بے نیازی زیادہ بہتر تھی؛ کیونکہ کلام میں اس کا مقامِ صدارت ہے، اور اس کا معنی ہے: وہ تمہیں ضرور بخش دے گا۔ اہلِ حجاز کہتے ہیں: "مِتُّم" (تم مر گئے)، 'میم' کے کسرہ (زیر) کے ساتھ، جیسے: "نِمتُم" (تم سو گئے)، 'مات یمات' سے، جیسے: 'خِفتُ یخاف'۔ اور سفلیٰ مضر والے کہتے ہیں: "مُتّم", 'میم' کے ضمہ (پیش) کے ساتھ، جیسے: "صُمْتُم" (تم نے روزہ رکھا)، 'مات یموت' سے، جیسے تمہارا قول: 'کان یکون'، اور 'قال یقول'۔ یہ کوفیوں کا قول ہے، اور یہ اچھا ہے۔ اور اس کا ارشاد: ﴿ لَإِلَى اللَّهِ تُحْشَرُونَ ﴾ ایک نصیحت ہے؛ اللہ نے انہیں اس قول سے نصیحت کی، یعنی: لڑائی سے اور جس کا اس نے تمہیں حکم دیا ہے اس سے نہ بھاگو، بلکہ اس کے عذاب اور دردناک سزا سے بھاگو، کیونکہ تمہارا لوٹنا اسی کی طرف ہے، اس کے سوا کوئی تمہارے لیے نقصان یا نفع کا مالک نہیں ہے (٣)۔ واللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ لِنتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ ﴾ "ما" [فبما میں] صلہ (زائدہ) ہے جس میں

تاکید کا معنی ہے، یعنی: "پس رحمت کے سبب"، جیسے اس کا ارشاد: ﴿ عَمَّا قَلِيلٍ ﴾ [المؤمنون: ٤٠]۔

(١) إعراب القرآن للنحاس ١/ ٤١٤۔ (٢) سات قراء میں سے ابن کثیر، حمزہ اور کسائی نے اسے 'یاء' کے ساتھ پڑھا ہے، اور باقیوں نے 'تاء' کے ساتھ، السبعۃ ص ٢١٧، اور التیسیر ص ٩١۔ (٣) إعراب القرآن للنحاس ١/ ٤١٥۔ اور ابن کثیر، ابو عمرو، ابن عامر اور عاصم نے 'میم' کے ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے، اور باقیوں نے کسرہ (زیر) کے ساتھ السبعۃ ص ٢١٨، اور التیسیر ص ٩١۔

378 Surah Al Imran: Verse 159

"Because of their breaking their covenant" [An-Nisa: 155], "They are a host of the confederates [that will be] defeated" [Sad: 11] (1). It is not superfluous in absolute terms; rather, Sibawayh applied the meaning of 'excess' (za'idah) to it in the sense that its grammatical action ceased (2). Ibn Kisan: "Ma" is an indefinite noun in the genitive position due to the preposition "ba", and "rahmah" (mercy) is its substitute (badal) (3). The meaning of the verse: When he, peace and blessings be upon him, was gentle with those who turned away on the day of Uhud and did not reprimand them, the Lord, Exalted is He, clarified that he only did so by the success granted to him by Allah the Exalted. It was also said: "Ma" is interrogative, and the meaning is: By what mercy from Allah were you gentle with them? It expresses wonderment. But this is far-fetched; because if it were so, it would have been written as "fabima" (without the alif). "Linta" (you were gentle) comes from lana, yalinu, linan, and layanan, with a fatha. Al-Faz: The coarse and harsh person. You became harsh (fazazta), you become harsh (tafazzu), harshness (fazazah and fizaz). You are harsh (faz), the female is harsh (fazzah), and the plural is harsh ones (afzaz). In the description of the Prophet, peace and blessings be upon him: "He was neither harsh nor coarse, nor shouting in the markets" (4). Al-Mufaddal recited poetry regarding the masculine: He is not harsh toward the callers and those who hope for his bounty, but he is easy-going. Yet he is harsh toward his enemies who fear him (5) his power is destruction, and his giving is abundant. Another said regarding the feminine: I die of distress in my home, while someone else dies of over-satiety. And a world that is generous to the ignorant, while being harsh toward the person of intellect (6). Hardness of heart is an expression for a frowning face, lack of reaction to desires, and lack of compassion.

(1) Al-Wasit by Al-Wahidi 1/512. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/533, and Sibawayh mentioned in 3/76 that it is redundant (laghw). (3) Mushkil I'rab al-Qur'an 1/178. (4) Narrated by al-Bukhari (2125) and (4838) from the hadith of Abdullah bin Amr bin al-As, may Allah be pleased with them both. (5) In version (z): "protect him" (yahrizunahu). (6) Both were mentioned by Abu Musa al-Madini in 'al-Majmu' al-Mughith fi Gharibay al-Qur'an wa al-Hadith' 3/49 without attribution.

३७८ सूरा अल-इमरान: आयत १५९

"उनके अपने वचन को तोड़ने के कारण" [अन-निसा: १५५], "वे एक लश्कर हैं गुटों के जो वहीं पराजित होंगे" [साद: ११] (१)। यह पूर्ण रूप से अतिरिक्त नहीं है; बल्कि सिबावेह ने इस पर 'अतिरिक्त' होने का अर्थ इस दृष्टि से लागू किया कि इसका व्याकरणिक कार्य समाप्त हो गया (२)। इब्न किसान: "मा" (Ma) 'बा' (ba) के कारण जर (genitive) की स्थिति में एक अनिश्चित संज्ञा है, और "रहमत" (rahmah) उसका विकल्प (बदल) है (३)। आयत का अर्थ: जब वह (नबी), उन पर शांति और आशीर्वाद हो, उहुद के दिन पीठ फेरने वालों के साथ नरम रहे और उन्हें नहीं फटकारा, तो रब तआला ने स्पष्ट किया कि उन्होंने ऐसा अल्लाह तआला की तौफीक (सफलता) से ही किया। यह भी कहा गया है: "मा" प्रश्नवाचक है, और अर्थ है: अल्लाह की किस रहमत से तुम उनके लिए नरम हुए? तो यह आश्चर्य (तज्जुब) व्यक्त करता है। और इसमें दूरी है (यह बात दूर की लगती है); क्योंकि यदि ऐसा होता तो यह बिना अलिफ के"फबिम" (fabim) होता। "लिंत" (Linta - तुम नरम हुए) 'लान-यलीनु-लीना' और 'लयान' से निकला है, फत्हा के साथ। 'अल-फज़' (Al-Faz): कठोर और रुखा व्यक्ति। 'फ़ज़ज़्त' (तुम कठोर बने), 'तफ़ज़ु' (कठोर बनते हो), 'फ़ज़ाज़तन' और 'फ़िज़ाज़ान' (कठोरता)। तो तुम 'फ़ज़' (कठोर) हो, स्त्रीलिंग 'फ़ज़ा' (fazzah) है, और बहुवचन 'अफ़ज़ाज़' (afzaz) है। और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के गुणों में है: "वह न तो कठोर थे और न ही रुखे, और न ही बाज़ारों में शोर मचाने वाले थे" (४)। अल-मुफज़ल ने पुल्लिंग के बारे में काव्य पढ़ा: वह पुकारने वालों और उन लोगों के प्रति कठोर नहीं है जो उसकी उदारता की आशा रखते हैं, बल्कि वह सहज है। किंतु वह अपने शत्रुओं पर कठोर है जो उससे डरते हैं (५) उसका प्रकोप विनाश है, और उसका दान प्रचुर है। एक अन्य ने स्त्रीलिंग के बारे में कहा: मैं अपने घर में कष्ट से मर रहा हूँ, जबकि कोई और अधिक खाने (अति-तृप्ति) से मर रहा है। और एक दुनिया जो अज्ञानियों पर उदार है, जबकि बुद्धिमान व्यक्ति के प्रति वह कठोर (फ़ज़ा) है (६)। हृदय की कठोरता का अर्थ है चेहरे का चढ़ा होना (त्यौरियां चढ़ा होना), इच्छाओं के प्रति कम प्रतिक्रिया, और दया (करुणा) की कमी।

(१) अल-वासीत, अल-वाहिदी द्वारा १/५१२। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/५३३, और सिबावेह ने ३/७६ में उल्लेख किया कि यह निरर्थक (लघ्व) है। (३) मुश्किल एराब अल-कुरान १/१७८। (४) इसे बुखारी (२१२५) और (४८३८) ने अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है। (५) संस्करण (ज़) में: 'यहरूज़ूनहू' (वे उसकी रक्षा करते हैं)। (६) इन दोनों का उल्लेख अबू मूसा अल-मदीनी ने 'अल-मजमू अल-मुगीथ' ३/४९ में बिना किसी संदर्भ के किया है।

۳۷۸ سورۃ آل عمران: آیت ۱۵۹

﴿فَبِمَا نَقْضِهِم مِّيثَاقَهُمْ﴾ [النساء: ۱۵۵]، ﴿جُندٌ مَّا هُنَالِكَ مَهْزُومٌ﴾ [ص: ۱۱] (۱)۔ اور یہ علی الاطلاق زائد نہیں ہے، بلکہ سیبویہ نے اس پر زیادتی کا معنی اس حیثیت سے اطلاق کیا ہے کہ اس کا عمل زائل ہو گیا (۲)۔ ابن کیسان: "ما" نکرہ ہے جو 'با' کے ذریعے محل جر میں ہے، اور "رحمت" اس کا بدل ہے (۳)۔ آیت کا مفہوم: جب آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے احد کے دن پیٹھ پھیرنے والوں کے ساتھ نرمی برتی اور انہیں ملامت نہیں کی، تو اللہ تعالیٰ نے واضح فرمایا کہ آپ نے یہ صرف اللہ تعالیٰ کی عطا کردہ توفیق سے کیا۔ اور کہا گیا ہے: "ما" استفہامیہ ہے، اور معنی یہ ہے: اللہ کی کس رحمت کی وجہ سے آپ ان کے لیے نرم ہوئے؟ تو یہ تعجب کے لیے ہے۔ اور اس میں بعد ہے (یعنی یہ قول بعید ہے)؛ کیونکہ اگر ایسا ہوتا تو الف کے بغیر "فبم" ہوتا۔ ﴿لِنْتَ﴾ (آپ نرم ہوئے) 'لان-يلين-لينا' اور 'ليانا' (فتح کے ساتھ) سے ہے۔ اور 'الفَظُّ': سخت دل اور اکھڑ مزاج۔ فَظُظْتَ تَفَظُّ فَظَاظَةً اور فِظَاظاً، تو تم 'فَظٌّ' ہو، اور مؤنث 'فَظَّة' ہے، اور جمع 'أفظاظ' ہے۔ اور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کی صفت میں ہے: "آپ نہ سخت مزاج تھے، نہ اکھڑ، اور نہ ہی بازاروں میں شور مچانے والے تھے" (۴)۔ اور المفضل نے مذکر کے بارے میں شعر پڑھا: وہ اذان دینے والوں (پکارنے والوں) اور ان لوگوں پر سخت نہیں جو اس کے فیض کی امید رکھتے ہیں بلکہ وہ نرم خو ہے۔ البتہ وہ اپنے دشمنوں پر سخت ہے جو اس سے ڈرتے ہیں (۵) اس کی گرفت موت ہے اور اس کی عطا کثیر ہے۔ اور دوسرے نے مؤنث کے بارے میں کہا: میں اپنے گھر میں تنگی کی وجہ سے مر رہا ہوں، جبکہ کوئی اور بدہضمی (زیادہ کھانے) سے مر رہا ہے۔ اور دنیا جاہلوں پر تو فیاض ہے، مگر صاحبِ عقل کے لیے وہ سخت (فظہ) ہے (۶)۔ دل کی سختی سے مراد چہرے کا بگڑنا (تیوری چڑھانا)، رغبت کی چیزوں میں تاثر کی کمی، اور شفقت کی کمی۔

(١) الوسيط للواحدى ٥١٢/١۔ (٢) المحرر الوجيز ٥٣٣/١، اور سيبويہ ٣/٧۶ نے ذكر كيا كہ يہ لغو ہے۔ (٣) مشكل إعراب القرآن ١٧٨/١۔ (۴) اسے بخارى (٢١٢۵) اور (۴٨٣٨) نے حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رضى الله عنہما كى حديث سے روايت كيا ہے۔ (۵) نسخہ (ظ) ميں: يحرزونه (وہ اس كى حفاظت كرتے ہيں) ہے۔ (۶) ان دونوں كا ذكر ابو موسىٰ المدينى نے 'المجموع المغيث' ٣/۴٩ ميں بغير نسبت كے كيا ہے۔

... and mercy. From that is the poet's saying: "They weep for us, while we weep for no one ... we are harder-hearted than camels." (1) And the meaning of {they would have dispersed}: [it means] to separate; you dispersed them and they dispersed, i.e., you scattered them and they scattered. From that is the saying of Abu al-Najm describing camels: "Hurrying in the summer heat (2), not lean ... the pebbles are scattered from them by the hard ground." (3) The origin of "al-fadd" is breaking; from it is their saying: "May God not break your mouth (teeth)." The meaning is: O Muhammad, had it not been for your gentleness, modesty and awe would have prevented them from approaching you after they had turned away. His statement, Exalted is He: {So pardon them and ask forgiveness for them and consult them in the matter} In it are eight issues: The first: The scholars said: Allah Almighty commanded His Prophet ﷺ with these commands, which are in an eloquent progression. That is because He commanded him to pardon them for what belonged to him specifically regarding their accountability towards him. When they reached this level, He commanded him to seek forgiveness for them for what belonged to Allah regarding their accountability as well. When they reached this level, they became worthy of consultation in matters. (4) The linguists said: Consultation (istishara) is taken from the Arabs' saying: "Shurtu al-dabbata wa shawwartuha" (I tested the animal): if you know its news by running or otherwise. The place where it gallops is called: "Mishwar". It may also be from their saying: "Shurtu al-’asal wa ishtartuhu" (I harvested the honey), so it is "mashur" and "mushar": if you took it from its place; Adi bin Zaid said:

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/533. Al-Marzuqi attributed the verse in the commentary of Hamasat Abi Tammam p. 591, and Al-Baghdadi in Al-Khizana 6/37 to Al-Muhalhil. Ibn Qutayba in 'Uyun al-Akhbar 2/192 attributed it to Al-Mukhabbil, Al-Tha'alibi in Thimar al-Qulub p. 348, and Al-Zamakhshari in Al-Mustaqsa 1/69 to Bal'a bin Qais al-Kinani. (2) In (d): Al-Ghayd, in (z) and (f): Al-Qamid, in (za): Al-Ghayz, and what is established is from (kha) and (meem). (3) We did not find it. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/533 - 534.

... और दया। उसी में से कवि का कथन है: "वे हम पर रोते हैं और हम किसी पर नहीं रोते ... हम ऊंटों की तुलना में अधिक कठोर हृदय वाले हैं।" (१) और {लानफद्द्} का अर्थ है: अलग हो जाने के लिए; आपने उन्हें बिखेर दिया और वे बिखर गए, यानी: आपने उन्हें अलग कर दिया और वे अलग हो गए। उसी में से अबू अल-नज्म का कथन है जो ऊंटों का वर्णन करता है: "भीषण गर्मी में जल्दी करने वाले (२), दुबले नहीं ... कंकड़ उनके पैरों से सख्त जमीन पर बिखर जाते हैं।" (३) "अल-फद्द" का मूल अर्थ तोड़ना है; उसी से उनकी कहावत है: "ईश्वर आपके मुख (दांतों) को न तोड़े।" और अर्थ यह है: हे मुहम्मद, यदि आपकी कोमलता न होती, तो उनके दूर हट जाने के बाद संकोच और भय उन्हें आपके पास आने से रोक देता। अल्लाह का कथन: {तो उन्हें क्षमा कर दो और उनके लिए क्षमा माँगो और मामलों में उनसे परामर्श करो} इसमें आठ मसले (विषय) हैं: पहला: विद्वानों ने कहा: अल्लाह तआला ने अपने नबी ﷺ को इन आदेशों का पालन करने का हुक्म दिया, जो एक प्रभावी क्रम में हैं। इसका कारण यह है कि उसने उन्हें उन बातों के लिए क्षमा करने का आदेश दिया जो विशेष रूप से उनके प्रति उनकी जवाबदेही से संबंधित थीं। जब वे इस स्तर पर पहुँच गए, तो उसने उन्हें उन बातों के लिए भी क्षमा माँगने का आदेश दिया जो अल्लाह के प्रति उनकी जवाबदेही से संबंधित थीं। जब वे इस स्तर पर पहुँच गए, तो वे मामलों में परामर्श के योग्य हो गए। (४) भाषाविदों ने कहा: परामर्श (इस्तिशारा) अरबों की इस कहावत से लिया गया है: "शुरतु अद-दब्बता व शव्वरतुहा": जब आप दौड़कर या किसी अन्य तरीके से उसकी खबर (स्थिति) जान लेते हैं। जिस स्थान पर वह दौड़ता है उसे "मिशवार" कहा जाता है। यह उनके इस कथन से भी हो सकता है: "शुरतु अल-अकल व इशतरतुह" (मैंने शहद निकाला), तो वह "मशूर" और "मुशार" है: जब आपने इसे इसके स्थान से लिया हो; अदी बिन ज़ैद ने कहा:

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/५३३। अल-मरज़ूकी ने हमासत अबी तम्मम पृ. ५९१ की व्याख्या में इस शेर को उद्धृत किया है, और अल-बगदादी ने अल-ख़िज़ाना ६/३७ में इसे अल-मुहलहिल से जोड़ा है। इब्न कुतैबा ने उयून अल-अखबार २/१९२ में इसे अल-मुख़ब्बिल से जोड़ा है, अल-सालिबी ने थिमार अल-कुलूब पृ. ३४८ में, और अल-ज़मख्शरी ने अल-मुस्तक़सा १/६९ में इसे बल'आ बिन कैस अल-किनानी से जोड़ा है। (२) (द) में: अल-गैद, (ज़) और (फ़) में: अल-क़मीद, (ज़ा) में: अल-गैज़, और जो स्थापित है वह (ख़ा) और (मीम) से है। (३) हमें यह नहीं मिला। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/५३३ - ५३४।

... اور رحمت۔ اسی میں سے شاعر کا قول ہے: "وہ ہم پر روتے ہیں اور ہم کسی پر نہیں روتے ... ہم جگر کے لحاظ سے اونٹوں سے بھی زیادہ سخت ہیں۔" (۱) اور {لَانفَضُّوا} کا معنی ہے: تاکہ وہ الگ ہو جائیں؛ آپ نے انہیں بکھیر دیا تو وہ بکھر گئے، یعنی: آپ نے انہیں جدا کر دیا تو وہ جدا ہو گئے۔ اسی میں سے ابو النجم کا قول ہے جو اونٹوں کی صفت بیان کرتا ہے: "گرمی کی شدت میں جلدی کرنے والے (۲) جو لاغر نہیں ہیں ... سخت زمین پر ان سے کنکریاں بکھر جاتی ہیں۔" (۳) اور "الفضّ" کی اصل توڑنا ہے؛ اسی سے ان کا قول ہے: "اللہ تمہارا منہ (دانت) نہ توڑے۔" اور معنی یہ ہے: اے محمد، اگر آپ کی نرمی نہ ہوتی تو ان کے پیٹھ پھیرنے کے بعد شرم و حیا اور رعب انہیں آپ کے قریب آنے سے روک دیتا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {پس انہیں معاف کر دیں اور ان کے لیے بخشش مانگیں اور معاملات میں ان سے مشورہ کریں} اس میں آٹھ مسائل ہیں: پہلا: علماء نے کہا: اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی ﷺ کو ان احکامات کا حکم دیا جو ایک فصیح تدریج کے ساتھ ہیں۔ وہ اس طرح کہ اللہ نے آپ کو حکم دیا کہ آپ انہیں ان باتوں میں معاف کر دیں جو آپ کے حق میں ان پر لازم تھیں۔ پس جب وہ اس درجے پر پہنچ گئے، تو آپ کو حکم دیا کہ ان باتوں میں بھی بخشش مانگیں جو اللہ کے حق میں ان پر لازم تھیں۔ پس جب وہ اس درجے پر پہنچ گئے، تو وہ معاملات میں مشورے کے اہل ہو گئے۔ (۴) اہل لغت نے کہا: مشورہ (استشارہ) عربوں کے قول سے ماخوذ ہے: "شُرْتُ الدابةَ وشَوَّرْتُها": جب آپ دوڑا کر یا کسی اور طریقے سے اس کی حالت جان لیں۔ اور جس جگہ اسے دوڑایا جاتا ہے اسے "مشوار" کہا جاتا ہے۔ اور یہ ان کے اس قول سے بھی ہو سکتا ہے: "شُرْتُ العسلَ واشْتَرْتُه" (میں نے شہد نکالا)، پس وہ "مشور" اور "مشار" ہے: جب آپ اسے اس کی جگہ سے لے لیں۔ عدی بن زید نے کہا:

(۱) المحرر الوجیز ۱/۵۳۳، اور المرزوقی نے شرح حماسۃ ابی تمام ص ۵۹۱ میں اس بیت کی نسبت کی ہے، اور البغدادی نے الخزانہ ۶/۳۷ میں المهلهل کی طرف، اور ابن قتیبہ نے عیون الاخبار ۲/۱۹۲ میں المخبل کی طرف، اور الثعالبی نے ثمار القلوب ص ۳۴۸ میں، اور الزمخشری نے المستقصی ۱/۶۹ میں بلعاء بن قیس الکنانی کی طرف اس کی نسبت کی ہے۔ (۲) (د) میں: الغیض، اور (ز) و (ف) میں: القمیض، اور (ظ) میں: الغیظ، اور ثابت شدہ (خ) اور (م) سے ہے۔ (۳) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (۴) المحرر الوجیز ۱/۵۳۳ - ۵۳۴۔

Surah Al-Imran: Ayah 159 380 ...in a hearing that the Sheikh permits for him, and a narration like that of pure, extracted honey (1). Second: Ibn Atiyyah said (2): Shura (consultation) is one of the foundations of the Sharia and firm rulings; whoever does not consult the people of knowledge and religion, their dismissal is mandatory. This is a matter on which there is no disagreement. Allah has praised the believers by saying: {And their affair is [determined by] consultation among themselves} [Ash-Shura: 38]. And a Bedouin said: I was never cheated until my people were cheated. It was asked: How is that? He said: I do not do anything until I consult them (3). Ibn Khuwayz Mindad said: It is mandatory for rulers to consult scholars in what they do not know and in what is problematic for them regarding religious matters (4), the leaders of the army in matters related to war (5), the leaders of the people in matters related to public interests, and the secretaries, ministers, and workers in matters related to the interests of the country and its development. It used to be said: He who consults never regrets (6). And it used to be said: He who is impressed by his own opinion goes astray. Third: The words of the Almighty: {And consult them in the matter} indicate the permissibility of Ijtihad (independent reasoning) in affairs and taking based on probabilities despite the possibility of revelation, for Allah permitted His Messenger ﷺ to do that (7). The people of interpretation differed regarding the meaning in which Allah commanded His Prophet, peace and blessings be upon him, to consult his companions. A group said: That is in war tactics, and upon meeting the enemy, and to soothe their souls, elevate their status, and win them over to their religion, even though Allah the Almighty had made him independent...

(1) Tahdhib al-Lugha 11/404, Mujmal al-Lugha 1/516, and al-Sihah (sh-w-r). (2) In al-Muharrar al-Wajiz 1/534. (3) Reported by Ibn Qutaybah in 'Uyun al-Akhbar 1/32. (4) In (Z): worldly affairs. (5) In (D): regarding the interests of the people. (6) Part of a Hadith narrated by al-Tabarani in al-Awsat (6623), and in al-Saghir (980), and from him by al-Quda'i (774) via Abd al-Salam bin Abd al-Quddus bin Habib, from his father, from al-Hasan, from Anas, may Allah be pleased with him, raised to the Prophet. Al-Tabarani said: No one narrated it from al-Hasan except Abd al-Quddus, his son was unique in narrating it from him. Al-Dhahabi said about this Abd al-Quddus in al-Mizan 2/643: Al-Fallas said: They agreed to abandon his Hadith, and Ibn Adi said: His Hadiths are rejected in both chain and text. (7) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 1/305.

सूरा अल-इमरान: आयत 159 380 ...एक ऐसी सुनवाई में जिसकी अनुमति शेख उसे देता है, और एक ऐसी बातचीत जो शुद्ध शहद की तरह हो (1)। दूसरा: इब्न अतिया ने कहा (2): शूरा (परामर्श) शरीयत के सिद्धांतों और कड़े निर्णयों में से एक है; जो कोई विद्वानों और धार्मिक लोगों से परामर्श नहीं करता, उसका हटाया जाना अनिवार्य है। इस पर कोई मतभेद नहीं है। अल्लाह ने ईसाइयों की प्रशंसा करते हुए कहा है: {और उनका मामला आपस में परामर्श से तय होता है} [अश-शूरा: 38]। और एक बद्दू ने कहा: मुझे तब तक कभी धोखा नहीं दिया गया जब तक कि मेरे लोगों को धोखा नहीं दिया गया। पूछा गया: वह कैसे? उसने कहा: मैं तब तक कुछ नहीं करता जब तक मैं उनसे सलाह न ले लूँ(3)। इब्न खुवैज मिन्दाद ने कहा: शासकों के लिए उन बातों में विद्वानों से परामर्श करना अनिवार्य है जो वे नहीं जानते हैं, और जो धार्मिक मामलों (4) में उनके लिए समस्यापूर्ण हैं, युद्ध से संबंधित मामलों (5) में सेना के नायकों से, सार्वजनिक हितों से संबंधित मामलों में लोगों के प्रमुखों से, और देश के हितों और उसके विकास से संबंधित मामलों में लेखकों (सचिवों), मंत्रियों और कार्यकर्ताओं से परामर्श करना चाहिए। कहा जाता था: जिसने परामर्श किया उसने कभी पछतावा नहीं किया (6)। और कहा जाता था: जो अपनी ही राय से प्रभावित होता है वह भटक जाता है। तीसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: {और मामले में उनसे परामर्श करें} मामलों में इज्तिहाद (स्वतंत्र तर्क) की अनुमति और रहस्योद्घाटन की संभावना के बावजूद अनुमानों को अपनाने का संकेत देता है, क्योंकि अल्लाह ने अपने रसूल ﷺ को ऐसा करने की अनुमति दी थी (7)। व्याख्या करने वालों में उस अर्थ के बारे में मतभेद था जिसमें अल्लाह ने अपने नबी ﷺ को अपने साथियों से परामर्श करने का आदेश दिया था। एक समूह ने कहा: यह युद्ध की रणनीतियों में है, और दुश्मन से मिलने पर, और उनके दिलों को सुकून देने, उनका दर्जा बढ़ाने और उन्हें उनके धर्म के प्रति आकर्षित करने के लिए है, भले ही अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उन्हें स्वतंत्र बना दिया हो...

(1) तहजीब अल-लुघा 11/404, मुजमल अल-लुघा 1/516, और अस-सिहह (शूरा)। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/534 में। (3) इब्न कुतैबा द्वारा 'उयून अल-अखबर 1/32' में उद्धृत। (4) (ज़) में: दुनिया। (5) (द) में: लोगों के हितों से। (6) अल-तबरानी द्वारा अल-अवसत (6623) में और अल-सगीर (980) में वर्णित एक हदीस का हिस्सा, और उनसे अल-कुदाई (774) ने अब्दुल सलाम बिन अब्दुल कुद्दूस बिन हबीब के माध्यम से, अपने पिता से, हसन से, अनस रज़ियल्लाहु अन्हु से मरफू(पैगंबर से संबंधित) के रूप में रिपोर्ट किया। अल-तबरानी ने कहा: इसे हसन से अब्दुल कुद्दूस के अलावा किसी ने नहीं सुनाया, उनका बेटा ही इसे उनसे सुनाने में अकेला था। अल-ज़हबी ने इस अब्दुल

कुद्दूस के बारे में अल-मीज़ान 2/643 में कहा: अल-फल्लास ने कहा: उन्होंने उसकी हदीस को छोड़ने पर सहमति व्यक्त की है, और इब्न अदी ने कहा: उसकी हदीसें सनद (श्रृंखला) और मतन (पाठ) दोनों में अस्वीकार्य हैं। (7) अल-किया अल-तबारी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/305।

سورۃ آل عمران: آیت 159 380 ...ایسی سماعت میں جس کی شیخ اسے اجازت دے، اور ایسی بات چیت جو نکھرے ہوئے شہد کی طرح ہو (1)۔ دوسرا: ابن عطیہ نے کہا (2): شوریٰ (مشورہ) شریعت کے قواعد اور پختہ احکام میں سے ہے؛ جو شخص اہل علم اور دین دار لوگوں سے مشورہ نہیں کرتا، اس کی برطرفی واجب ہے۔ یہ ایسی بات ہے جس میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔ اللہ تعالیٰ نے مومنوں کی تعریف کرتے ہوئے فرمایا ہے: {اور ان کا معاملہ آپس کے مشورے سے ہوتا ہے} [الشوریٰ: 38]۔ اور ایک اعرابی نے کہا: مجھے کبھی دھوکا نہیں ہوا جب تک کہ میری قوم کو دھوکا نہ دیا گیا ہو۔ پوچھا گیا: وہ کیسے؟ اس نے کہا: میں کوئی کام نہیں کرتا یہاں تک کہ ان سے مشورہ کر لوں (3)۔ ابن خویز منداد نے کہا: حکمرانوں پر واجب ہے کہ وہ ان باتوں میں علماء سے مشورہ کریں جن کا انہیں علم نہیں ہے، اور جو دین (4) کے معاملات میں ان کے لیے مشکل ہوں، جنگ کے متعلق معاملات (5) میں فوج کے سالاروں سے، عوامی مفادات کے متعلق معاملات میں لوگوں کے معززین سے، اور ملک کے مفادات اور اس کی تعمیر و ترقی کے متعلق معاملات میں کاتبوں، وزراء اور کارکنوں سے مشورہ کریں۔ کہا جاتا تھا: جس نے مشورہ کیا وہ کبھی نادم نہ ہوا (6)۔ اور کہا جاتا تھا: جو اپنی رائے پر اترایا وہ گمراہ ہو گیا۔ تیسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور معاملے میں ان سے مشورہ کریں} معاملات میں اجتہاد کے جائز ہونے اور وحی کے امکان کے باوجود ظن (گمان) پر عمل کرنے کی دلیل ہے، کیونکہ اللہ نے اپنے رسول ﷺ کو اس کی اجازت دی تھی (7)۔ تاویل کرنے والوں نے اس معنی میں اختلاف کیا ہے جس میں اللہ نے اپنے نبی ﷺ کو اپنے صحابہ سے مشورہ کرنے کا حکم دیا تھا۔ ایک جماعت نے کہا: یہ جنگی چالوں، اور دشمن سے مقابلے کے وقت، اور ان کے دلوں کو تسلی دینے، ان کے مرتبے کو بلند کرنے، اور ان کے دین پر تالیف قلب کے لیے تھا، اگرچہ اللہ تعالیٰ نے انہیں بے نیاز کر دیا تھا...

(1) تہذیب اللغۃ 11/404، مجمل اللغۃ 1/516، اور الصحاح (شور)۔ (2) المحرر الوجیز 1/534 میں۔ (3) اسے ابن قتیبہ نے عیون الاخبار 1/32 میں نقل کیا ہے۔ (4) (ظ) میں: دنیا۔ (5) (د) میں: بندوں کے مفادات کے متعلق۔ (6) ایک حدیث کا ٹکڑا جسے طبرانی نے 'الاوسط' (6623) میں، اور 'الصغیر' (980) میں روایت کیا ہے، اور ان سے قضاعی (774) نے عبد السلام بن عبد القدوس بن حبیب کے واسطے سے، اپنے والد سے، حسن سے، اور انہوں نے حضرت انس رضی اللہ عنہ سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ طبرانی نے کہا: اسے حسن سے صرف عبد القدوس نے روایت کیا، ان کا بیٹا اسے روایت کرنے میں منفرد رہا۔ ذہبی نے المیزان 2/643 میں اس عبد القدوس کے بارے میں کہا: فلاس نے کہا: سب نے اس کی حدیث چھوڑنے پر اتفاق کیا ہے، اور ابن عدی نے کہا: اس کی حدیثیں سند اور متن کے اعتبار سے منکر ہیں۔ (7) احکام القرآن للکیا الطبری 1/305۔

381 Surat Al-Imran: Verse 159

...from their opinion through His revelation. This was narrated from Qatadah, Al-Rabi', Ibn Ishaq, and Al-Shafi'i (1). Al-Shafi'i said: It is like his saying: "And the virgin is to be consulted" to soothe (2) her heart, not that it is obligatory (3). Muqatil, Qatadah, and Al-Rabi' said: If the leaders of the Arabs were not consulted in a matter, it was hard on them. So Allah Almighty commanded His Prophet, peace and blessings be upon him, to consult them in the matter; for that is more endearing to them, removes their grudges, and is better for their souls. When he consulted them, they recognized his honoring of them (4). Others said: This was regarding matters about which no revelation had come to him. This was narrated from Al-Hasan Al-Basri and Al-Dahhak, who said: Allah Almighty did not command His Prophet to consult out of a need for their opinion; rather, He wanted to teach them the virtue of consultation, and so that his Ummah (nation) after him would follow his example (5). In the recitation of Ibn Abbas: "And consult them in part of the matter" (6). The poet spoke well: Consult your friend in the hidden, difficult matter ... and accept the advice of a gracious advisor. For Allah recommended that to His Prophet ... in His saying: Consult them and put your trust [in Allah]. Fourthly: It was mentioned in the Musannaf of Abu Dawood (7) on the authority of Abu Hurayrah who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The consultant is entrusted." The scholars said: The quality of the consultant, if it concerns rulings, is that he should be a knowledgeable and religious person, and rarely...

(1) Al-Tabari cited their statements 6/188 - 189. (2) In (Zha) and (Meem): "tatyiban" (soothing). (3) Zad al-Masir 1/488; Al-Shafi'i narrated the hadith in his Musnad 2/12 (Sindi arrangement), Ahmad (1888), and Muslim (1421) on the authority of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (4) Tafsir al-Baghawi 1/365. (5) Narrated by Al-Tabari 6/189-190, and Ibn Abi Hatim 3/801. (6) Al-Muhtasab 1/175, and narrated by Al-Bukhari in Al-Adab al-Mufrad (257). (7) Number (5128), and also narrated by Al-Bukhari in Al-Adab al-Mufrad (256), Al-Tirmidhi (2822), Ibn Majah (3745), and authenticated by Ibn Hibban (1991) (Zawa'id).

३८१ सूरह आल-इमरान: आयत १५९

... उनकी राय से अपनी वह्य (प्रकाशना) के माध्यम से। यह क़तादाह, अल-रबी', इब्न इस्हाक़ और अल-शाफ़ई (१) से रिवायत है। शाफ़ई ने कहा: यह उनके इस कथन की तरह है: "और कुंवारी से परामर्श किया जाए" उसके दिल की तसल्ली के लिए (२), न कि इसलिए कि यह अनिवार्य (३) है। मुक़ातिल, क़तादाह और अल-रबी' ने कहा: यदि अरबों के सरदारों से किसी मामले में परामर्श नहीं किया जाता था, तो यह उन पर भारी पड़ता था। इसलिए अल्लाह तआला ने अपने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को आदेश दिया कि वे उनसे मामलों में परामर्श करें; क्योंकि यह उनके लिए अधिक स्नेहपूर्ण है, उनकी दुर्भावनाओं को दूर करता है, और उनके मन के लिए बेहतर है। जब उन्होंने उनसे परामर्श किया, तो उन्होंने उनके सम्मान को पहचाना (४)। अन्यों ने कहा: यह उन मामलों में था जिनके बारे में कोई वह्य नहीं आई थी। यह हसन अल-बसरी और अल-दह्हाक से रिवायत है, जिन्होंने कहा: अल्लाह तआला ने अपने नबी को उनकी राय की आवश्यकता के कारण परामर्श का आदेश नहीं दिया था; बल्कि वह उन्हें परामर्श के गुणों को सिखाना चाहता था, और ताकि उनके बाद उनकी उम्मत उनका अनुसरण करे (५)। इब्न अब्बास की क़िरात (पठन) में है: "और कुछ मामलों में उनसे परामर्श करें" (६)। कवि ने बहुत खूब कहा है: गुप्त और कठिन मामले में अपने मित्र से परामर्श करें ... और एक दयालु सलाहकार की सलाह स्वीकार करें। अल्लाह ने अपने नबी को इसकी वसीयत की है ... अपने इस कथन में: उनसे परामर्श करें और भरोसा रखें। चौथा: अबू दाऊद के मुसन्नफ़ (७) में अबू हुरैरा से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "जिससे परामर्श किया जाए, वह अमानतदार होता है।" विद्वानों ने कहा: सलाहकार की विशेषता, यदि वह फैसलों के संबंध में है, तो यह है कि वह ज्ञानी और धार्मिक हो, और विरले ही...

(१) अल-तबरी ने उनके कथनों को १८८/६ - १८९ में उद्धृत किया है। (२) (ज़) और (म) में: 'ततीबन' (तसल्ली के लिए)। (३) ज़ाद अल-मसीर १/४८८, और अल-शाफ़ई ने अपनी मुसनद २/१२ (सिंधी क्रम) में हदीस को उद्धृत किया है, और अहमद (१८८८), और मुस्लिम (१४२१) इब्न अब्बास (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) से। (४) तफ़सीर अल-बग़वी १/३६५। (५) अल-तबरी ने १८९/६ - १९० और इब्न अबी हातिम ३/८०१ में इन्हें उद्धृत किया है। (६) अल-मुहतासिब १/१७५, और अल-बुखारी ने अल-अदब अल-मुफ़रद (२५७) में उद्धृत किया है। (७) संख्या (५१२८), और इसे अल-बुखारी ने अल-अदब अल-

मुफ़रद (२५६), अल-तिर्मिज़ी (२८२२), इब्न माजह (३७४५) में भी उद्धृत किया है, और इब्न हिब्बान (१९९१) (ज़वाइद) ने इसे सही माना है।

۳۸۱ سورة آل عمران: آیت ۱۵۹

...ان کی رائے سے اپنی وحی کے ذریعے، یہ قتادہ، الربیع، ابن اسحاق اور الشافعی(۱) سے مروی ہے۔ شافعی نے کہا: یہ ان کے قول کی طرح ہے: "اور کنواری سے مشورہ لیا جائے گا" اس کی دلجوئی(۲) کے لیے، نہ کہ یہ واجب(۳) ہے۔ مقاتل، قتادہ اور الربیع نے کہا: عرب کے سرداروں پر یہ بات گراں گزرتی تھی جب ان سے کسی معاملے میں مشورہ نہ لیا جاتا، تو اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی علیہ الصلاۃ والسلام کو حکم دیا کہ ان سے مشورہ کریں؛ کیونکہ یہ ان کے لیے زیادہ نرمی کا باعث ہے، ان کے کینوں کو دور کرنے والا ہے اور ان کے دلوں کے لیے زیادہ خوش کن ہے، چنانچہ جب انہوں نے ان سے مشورہ کیا تو انہوں نے آپ کی طرف سے اپنی عزت افزائی کو پہچان لیا(۴)۔ دوسروں نے کہا: یہ ان معاملات میں تھا جن میں وحی نہیں آئی تھی، یہ حسن بصری اور ضحاک سے مروی ہے، ان دونوں نے کہا: اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی کو ان کی رائے کی ضرورت کی وجہ سے مشورے کا حکم نہیں دیا، بلکہ وہ انہیں مشورے کی فضیلت سکھانا چاہتا تھا، اور تاکہ آپ کے بعد آپ کی امت آپ کی پیروی کرے(۵)۔ ابن عباس کی قرأت میں ہے: "اور بعض معاملات میں ان سے مشورہ کریں"(٦)۔ اور کہنے والے نے کیا خوب کہا ہے: اپنے دوست سے پوشیدہ اور مشکل معاملے میں مشورہ کر ... اور ایک مہربان نصیحت کرنے والے کی نصیحت قبول کر۔ پس اللہ نے اپنے نبی کو اس کی وصیت فرمائی ہے ... اپنے اس قول میں: ان سے مشورہ کریں اور توکل کریں۔ چوتھی بات: مصنف ابی داؤد(۷) میں حضرت ابوہریرہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس سے مشورہ لیا جائے وہ امانت دار ہوتا ہے"۔ علماء نے کہا: مشیر کی صفت اگر احکام کے بارے میں ہو تو یہ ہے کہ وہ عالم اور دیندار ہو، اور شاذ و نادر ہی...

(١) طبری نے ان کے اقوال ١٨٨/٦ - ١٨٩ میں نکالے ہیں۔ (٢) (ظ) اور (م) میں: تطییباً (دلجوئی کے لیے)۔ (٣) زاد المسیر ١/٤٨٨، اور شافعی نے اس حدیث کو اپنی مسند ٢/١٢ (سندی ترتیب کے مطابق)، احمد (١٨٨٨)، اور مسلم (١٤٢١) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ (٤) تفسیر بغوی ١/٣٦٥۔ (٥) ان دونوں کو طبری نے ١٨٩/٦ - ١٩٠ اور ابن ابی حاتم نے ٨٠١/٣ میں نکالا ہے۔ (٦) المحتسب ١/١٧٥، اور بخاری نے اسے الادب المفرد (٢٥٧) میں نکالا ہے۔ (٧) نمبر (٥١٢٨)، اور اسے بخاری نے الادب المفرد (٢٥٦)، ترمذی (٢٨٢٢)، ابن ماجہ (٣٧٤٥) میں بھی نکالا ہے، اور ابن حبان (١٩٩١) (زوائد) نے اسے صحیح قرار دیا ہے۔

Surah Al-Imran: Verse 159 - 382

...that only happens in a rational person. Al-Hasan said: "A person's religion is not complete as long as their intellect is not complete."(1) So, if someone with these qualities is consulted, and they strive for what is right, and exert their utmost effort, but the advice turns out to be wrong, then there is no liability on them. This was stated by Al-Khattabi and others.(2) Fifth: The quality of a consultant in worldly matters is to be rational, experienced,(3) and well-wishing towards the person seeking advice.(4) It was said: Consult your friend in hidden and difficult matters. And this has been mentioned before. Another said: If a door of a matter becomes twisted for you, then consult a wise person and do not disobey him. In some verses.(5) Consultation (Shura) is a blessing. And he (peace and blessings be upon him) said: "The one who consults does not regret, and the one who seeks guidance (Istikhara) is not disappointed."(6) Sahl ibn Sa'd al-Sa'idi narrated from the Messenger of Allah (PBUH): "No servant [of Allah] was ever wretched through consultation, nor was one ever happy by being self-sufficient in opinion."(7) Some said: "Consult those who have experience in matters; for they give you from their opinion what they have acquired dearly."

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/534. (2) Ma'alim al-Sunan 4/149. (3) In (Zha): and likewise. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/534. (5) The first of which is: If you are in need of sending a messenger, then send a wise person and do not instruct him. It is attributed to Abdullah bin Muawiya as in his Diwan p. 51, to Al-Zubair bin Abdul-Muttalib as in Tabaqat Fuhul al-Shu'ara' p. 246, and to Salih bin Abd al-Quddus as in Bahjat al-Majalis 1/456. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/534, and the hadith was mentioned earlier in the second issue. (7) Narrated by Al-Shihab al-Quda'i in his Musnad (773), and it contains Sulaiman bin Amr Abu Dawud al-Nakha'i; Ahmad bin Hanbal said: He used to fabricate hadiths, and al-Bukhari said: Abandoned. Mizan al-I'tidal 2/216.

सूरह आल-इमरान: आयत 159 - 382

...यह केवल एक बुद्धिमान व्यक्ति में ही होता है। अल-हसन ने कहा: "जब तक किसी व्यक्ति की बुद्धि पूर्ण नहीं होती, उसका धर्म पूर्ण नहीं होता।"(1) अतः, यदि ऐसे गुणों वाले व्यक्ति से परामर्श लिया जाता है, और वह सुधार के लिए प्रयास करता है, और अपना पूरा प्रयास करता है, लेकिन सलाह गलत निकलती है, तो उस पर कोई जुर्माना नहीं है। यह अल-खत्ताबी और अन्य लोगों द्वारा कहा गया था।(2) पाँचवाँ: सांसारिक मामलों में सलाहकार की विशेषता यह है कि वह बुद्धिमान, अनुभवी(3) और परामर्श लेने वाले के प्रति स्नेहपूर्ण(4) होना चाहिए। कहा गया है: छिपे हुए और कठिन मामलों में अपने मित्र से परामर्श लें। और यह पहले आ चुका है। एक अन्य ने कहा: यदि किसी कार्य का द्वार आपके लिए जटिल हो जाए, तो किसी बुद्धिमान व्यक्ति से परामर्श करें और उसकी अवज्ञा न करें। कुछ छंदों में।(5) परामर्श (शूरा) बरकत है, और उन्होंने (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) कहा: "परामर्श करने वाला पछताता नहीं है, और इस्तिखारा करने वाला निराश नहीं होता है।"(6) सह्ल इब्न साद अल-सादी ने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत की है: "परामर्श के कारण कोई भी सेवक कभी दुखी नहीं हुआ, और न ही कोई अपनी राय पर आत्मनिर्भर होकर कभी सुखी हुआ।"(7) कुछ लोगों ने कहा: "मामलों का अनुभव रखने वालों से परामर्श लें; क्योंकि वे आपको अपनी राय में से वह देते हैं जो उन्होंने बहुत कीमती (कठिनाई से) प्राप्त किया है।"

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/534। (2) मालिम अल-सुनन 4/149। (3) (ज़) में: और इसी तरह। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/534। (5) जिनमें से पहला है: यदि आपको किसी कार्य के लिए संदेशवाहक भेजने की आवश्यकता है, तो एक बुद्धिमान व्यक्ति को भेजें और उसे उपदेश न दें। इसे अब्दुल्ला बिन मुआविया की ओर उनके दीवान पृष्ठ 51 में, अल-जुबैर बिन अब्दुल-मुत्तलिब की ओर तबकात फुहुल अल-शुआरा पृष्ठ 246 में, और सालेह बिन अब्दुल कद्दूस की ओर बहजत अल-मजालिस 1/456 में श्रेय दिया गया है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/534, और हदीस पहले दूसरे मुद्दे में आ चुकी है। (7) अल-शिहाब अल-कुदाई ने अपनी मुसनद (773) में इसे संकलित किया है, और इसमें सुलेमान बिन अम्र अबू दाऊद अल-नखाई है; अहमद बिन हंबल ने कहा: वह हदीसें गढ़ा करता था, और अल-बुखारी ने कहा: परित्यक्त। मीज़ान अल-इतिदाल 2/216।

سورة آل عمران: آیت ۱۵۹ - ۳۸۲

...یہ صرف ایک عاقل میں ہوتا ہے۔ الحسن نے کہا: "کسی شخص کا دین تب تک مکمل نہیں ہوتا جب تک اس کی عقل مکمل نہ ہو"(۱)۔ پس جب ایسے اوصاف والے شخص سے مشورہ لیا جائے، اور وہ بھلائی کے لیے اجتہاد کرے، اور اپنی پوری کوشش صرف کر دے، پھر اگر مشورہ غلط ثابت ہو جائے، تو اس پر کوئی تاوان نہیں ہے، یہ بات الخطابی اور دیگر نے کہی ہے(۲)۔ پانچویں بات: دنیاوی امور میں مشیر (مشورہ دینے والے) کی صفت یہ ہے کہ وہ عاقل، تجربہ کار(۳) اور مشورہ طلب کرنے والے کا خیر خواہ(۴) ہو۔ کہا گیا ہے: پوشیدہ اور مشکل معاملے میں اپنے دوست سے مشورہ کرو۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔ ایک اور نے کہا: اور اگر کسی کام کا دروازہ تم پر بند (دشوار) ہو جائے، تو کسی دانا سے مشورہ کرو اور اس کی نافرمانی نہ کرو۔ چند اشعار میں(۵)۔ اور شوریٰ برکت ہے، اور آپ (صلی اللہ علیہ وسلم) نے فرمایا: "جس نے مشورہ کیا وہ نادم نہیں ہوا، اور جس نے استخارہ کیا وہ نامراد نہیں ہوا"(۶)۔ اور سہل بن سعد الساعدی نے رسول اللہ ﷺ سے روایت کی: "کوئی بندہ مشورے کی وجہ سے کبھی بدبخت نہیں ہوا، اور نہ ہی کوئی اپنی رائے پر اکتفا کر کے کبھی خوش بخت ہوا"(۷)۔ اور بعض نے کہا: "ان لوگوں سے مشورہ کرو جنہوں نے معاملات کا تجربہ کیا ہو؛ کیونکہ وہ تمہیں اپنی رائے سے وہ کچھ دیں گے جو انہوں نے بہت قیمتی (تجربے سے) حاصل کیا ہے"۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۱/ ۵۳۴۔ (۲) معالم السنن ۴/ ۱۴۹۔ (۳) (ظ) میں: اور اسی طرح۔ (۴) المحرر الوجیز ۱/ ۵۳۴۔ (۵) ان کا پہلا شعر ہے: اگر تمہیں کسی ضرورت کے لیے قاصد بھیجنا ہو، تو کسی دانا کو بھیجو اور اسے زیادہ وصیت (ہدایت) نہ کرو۔ اور یہ عبداللہ بن معاویہ کی طرف منسوب ہے جیسا کہ ان کے دیوان ص ۵۱ میں ہے، اور زبیر بن عبدالمطلب کی طرف جیسا کہ

طبقات فحول الشعراء ص ۲۴۶ میں ہے، اور صالح بن عبدالقدوس کی طرف جیسا کہ بہجت المجالس ۱/ ۴۵۶ میں ہے۔ (۶) المحرر الوجیز ۱/ ۵۳۴، اور حدیث دوسرے مسئلے میں گزر چکی ہے۔ (۷) اسے الشہاب القضاعی نے اپنی مسند (۷۷۳) میں روایت کیا ہے، اور اس میں سلیمان بن عمرو ابو داؤد النخعی ہے؛ احمد بن حنبل نے کہا: وہ حدیثیں وضع کرتا (گھڑتا) تھا، اور بخاری نے کہا: متروک (روایت کے لحاظ سے) ہے۔ میزان الاعتدال ۲/ ۲۱۶۔

383 Surah Al-Imran: Verse 159

...and you take it for free. Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) made the caliphate - which is the greatest of events - a matter of consultation (shura) (1). Al-Bukhari said (2): The leaders after the Prophet (peace be upon him) used to consult the trustworthy people from among the people of knowledge regarding permissible matters so that they could choose the easiest of them. Sufyan al-Thawri said: Let the people of your consultation be people of piety and trustworthiness, and those who fear Allah the Almighty. Al-Hasan said: By Allah, no people consult among themselves but that they are guided to the best of what they have (3). It was narrated from Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) that he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "There is no group of people who had a consultation, and someone among them named Ahmad or Muhammad was present, and they included him in their consultation, except that it was better for them" (4). Sixth: Consultation is based on differing opinions, and the one seeking consultation looks at those differences, and looks at which of them is closest in statement to the Book and the Sunnah if possible. When Allah the Almighty guides him to what He wills from it, he resolves upon it and executes it, relying on Him, as this is the goal of the required striving (ijtihad), and with this Allah the Almighty commanded His Prophet in this verse (5). Seventh: His saying: {Then when you have taken a decision, put your trust in Allah.} Qatadah said: Allah the Almighty commanded His Prophet...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/534. (2) In the chapter on Allah's saying {and whose affair is [determined by] consultation among themselves} Fath al-Bari 13/339. (3) In (D) and (M): 'they attend with them', and in (Zha): 'he attends them', and the established one is from (Kha), (Za), and (Fa). Al-Bukhari extracted the report in al-Adab al-Mufrad (258), al-Tabari 6/190, and Ibn Abi Hatim 3/801. (4) Extracted by Ibn al-Najjar in his history - as in al-La'ali al-Masnu'a by al-Suyuti 1/96 - and in it is Abu Bakr Muhammad bin Ahmad bin Muhammad al-Mufid. Al-Dhahabi said in al-Mizan 3/460: He narrated unknown reports from unknown narrators, and he is accused. Ibn Adi extracted similar to it in al-Kamil 1/172-173, and through his path Ibn al-Jawzi in al-Mawdu'at (92), and in it: 'they did not have him attend with them except that they were not blessed in it'. Ibn Adi said: This hadith is not preserved, [in it] Ahmad al-Shami is according to me Ibn Kinana, and he is a denier of hadith. Uthman al-Tarayifi has wonders he narrates from unknown narrators, and al-Dhahabi mentioned it in al-Mizan in the biography of Ahmad al-Shami 3/129 among a group of hadiths then said: 'And these are fabricated hadiths'. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/534.

383 सूरा अल-इमरान: आयत 159

...और आप इसे मुफ्त में लेते हैं। उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने खिलाफत को - जो कि सबसे बड़ी घटना है - परामर्श (शूरा) का विषय बना दिया (1)। अल-बुखारी ने कहा (2): पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के बाद के नेता अनुमेय मामलों में विद्वानों के भरोसेमंद लोगों से परामर्श करते थे ताकि वे उनमें से सबसे आसान रास्ता अपना सकें। सुफियान अल-थौरी ने कहा: अपने परामर्श के लोगों को धर्मपरायण और अमानतदार होने दें, और वे जो अल्लाह सर्वशक्तिमान से डरते हैं। अल-हसन ने कहा: अल्लाह की कसम, कोई भी कौम आपस में परामर्श नहीं करती है, सिवाय इसके कि उन्हें उनके पास मौजूद सबसे अच्छी चीज़ की ओर मार्गदर्शन किया जाता है (3)। अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "कोई भी ऐसी कौम नहीं है जिसके पास परामर्श हो, और उनके साथ अहमद या मुहम्मद नाम का कोई व्यक्ति मौजूद हो, और वे उसे अपने परामर्श में शामिल करें, सिवाय इसके कि यह उनके लिए बेहतर है" (4)। छठा: परामर्श विचारों के अंतर पर आधारित है, और परामर्श करने वाला उन मतभेदों को देखता है, और देखता है कि यदि संभव हो तो उनमें से कौन कुरान और सुन्नत के सबसे करीब है। जब अल्लाह सर्वशक्तिमान उसे जो वह चाहता है उसकी ओर मार्गदर्शन करता है, तो वह उस पर संकल्प करता है और उस पर भरोसा करते हुए उसे लागू करता है, क्योंकि यही वांछित प्रयास (इज्तिहाद) का लक्ष्य है, और इसी के साथ अल्लाह सर्वशक्तिमान ने इस आयत में अपने नबी को आदेश दिया (5)। सातवां: अल्लाह का कथन: {फिर जब आप संकल्प कर लें, तो अल्लाह पर भरोसा रखें।} कतादा ने कहा: अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अपने नबी को आदेश दिया...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/534। (2) अल्लाह के कथन {और जिनका मामला आपस में परामर्श का है} के अध्याय में, फतह अल-बारी 13/339। (3) (द) और (म) में: 'वे उनके साथ उपस्थित होते हैं', और (ज़) में: 'वह उन्हें उपस्थित करता है', और (ख), (ज़) और (फ) से प्रमाणित है। अल-बुखारी ने अल-अदब अल-मुफ़रद (258), अल-तबरी 6/190, और इब्न अबी हातिम 3/801 में इस विवरण को निकाला है। (4) इब्न अल-नज्जार ने अपने इतिहास में इसे निकाला है - जैसा कि अल-सुयुति की अल-लाली अल-मसनुआ 1/96 में है - और इसमें अबू बक्र मुहम्मद बिन अहमद बिन मुहम्मद अल-मुफीद है। अल-धहाबी ने अल-मीजान 3/460 में कहा: उन्होंने अज्ञातों से अज्ञात बातें सुनाईं, और वह आरोपी हैं। इब्न अदी ने इसके समान अल-कामिल 1/172-173 में निकाला, और उनके माध्यम से

इब्न अल-जौज़ी ने अल-मौज़ूआत (92) में, और इसमें है: 'वे उसे अपने साथ उपस्थित नहीं करते थे सिवाय इसके कि उन्हें इसमें बरकत नहीं दी गई'। इब्न अदी ने कहा: यह हदीस सुरक्षित नहीं है, [इसमें] अहमद अल-शामी मेरे पास इब्न किनाना है, और वह हदीस का खंडन करने वाला है। उस्मान अल-तरायफी के पास आश्चर्यजनक बातें हैं जो वह अज्ञातों से सुनाता है, और अल-धहाबी ने इसे अल-मीजान में अहमद अल-शामी 3/129 की जीवनी में हदीसों के एक समूह के बीच उल्लेख किया और फिर कहा: 'और ये गढ़ी हुई हदीसें हैं'। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/534।

383 سورہ آل عمران: آیت 159

...اور تم اسے مفت لیتے ہو۔ اور عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ نے خلافت کو - جو کہ سب سے بڑا معاملہ ہے - مشاورت (شوریٰ) کا معاملہ بنا دیا (1)۔ بخاری نے کہا (2): نبی صلی اللہ علیہ وسلم کے بعد ائمہ مباح امور میں اہل علم کے امانت دار لوگوں سے مشورہ کرتے تھے تاکہ وہ ان میں سے آسان ترین راستہ اختیار کر سکیں۔ سفیان ثوری نے کہا: تمہاری مشاورت کے لوگ تقویٰ اور امانت والے ہونے چاہئیں، اور وہ جو اللہ تعالیٰ سے ڈرتے ہیں۔ حسن بصری نے کہا: اللہ کی قسم، کوئی قوم آپس میں مشورہ نہیں کرتی مگر یہ کہ انہیں ان کے پاس موجود بہترین چیز کی ہدایت مل جاتی ہے (3)۔ علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "کوئی ایسی قوم نہیں ہے جس کی مشاورت ہو، اور ان کے پاس کوئی ایسا شخص حاضر ہو جس کا نام احمد یا محمد ہو، اور وہ اسے اپنی مشاورت میں شامل کریں، مگر یہ کہ وہ ان کے لیے بہتر ہوتا ہے" (4)۔ چھٹا: شوریٰ آراء کے اختلاف پر مبنی ہے، اور مشورہ کرنے والا اس اختلاف پر نظر ڈالتا ہے، اور اگر ممکن ہو تو دیکھتا ہے کہ ان میں سے کون سی بات قرآن و سنت کے زیادہ قریب ہے۔ جب اللہ تعالیٰ اسے اس کی طرف رہنمائی فرما دیتا ہے جو وہ چاہتا ہے، تو وہ اس کا عزم کر لیتا ہے اور اس پر توکل کرتے ہوئے اسے نافذ کر دیتا ہے، کیونکہ یہی مطلوبہ اجتہاد کی انتہا ہے، اور اسی کے ساتھ اللہ تعالیٰ نے اس آیت میں اپنے نبی کو حکم دیا (5)۔ ساتواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ} (پھر جب تم عزم کر لو تو اللہ پر بھروسہ کرو)۔ قتادہ نے کہا: اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی کو حکم دیا...

(1) المحرر الوجيز 1/ 534 ۔ (2) اس باب میں جس میں اللہ تعالیٰ کا قول ہے {وَأَمْرُهُمْ شُورَىٰ بَيْنَهُمْ} (اور جن کا کام آپس کے مشورے سے چلتا ہے) فتح الباري 13/ 339 ۔ (3) (د) اور (م)

میں ہے: 'وہ ان کے ساتھ حاضر ہوتے ہیں'، اور (ظ) میں ہے: 'وہ انہیں حاضر کرتا ہے'، اور (خ)، (ز) اور (ف) سے جو ثابت ہے وہی درست ہے۔ بخاری نے اسے الادب المفرد (258) میں نکالا ہے، اور طبری نے 6/ 190 میں، اور ابن ابی حاتم نے 3/ 801 میں۔ (4) اسے ابن النجار نے اپنی تاریخ میں نکالا ہے - جیسا کہ سیوطی کی اللآلئ المصنوعة 1/ 96 میں ہے - اور اس میں ابوبکر محمد بن احمد بن محمد المفید ہے، ذہبی نے المیزان 3/ 460 میں کہا: اس نے مجہول لوگوں سے منکر روایات بیان کی ہیں، اور وہ متہم (مشکوک) ہے۔ ابن عدی نے الکامل 1/ 172 - 173 میں اسی طرح کی روایت نکالی ہے، اور ان کے واسطے سے ابن الجوزی نے الموضوعات (92) میں، اور اس میں ہے: 'وہ اسے اپنے ساتھ حاضر نہیں کرتے تھے مگر یہ کہ انہیں اس میں برکت نہیں دی گئی'۔ ابن عدی نے کہا: یہ حدیث محفوظ نہیں ہے، [اس میں] احمد الشامی میرے نزدیک ابن کنانہ ہے، اور وہ منکر الحدیث ہے۔ عثمان الطرائفی کے پاس عجائبات ہیں جو وہ مجہول لوگوں سے روایت کرتا ہے، اور ذہبی نے اسے المیزان میں احمد الشامی 3/ 129 کے حالات میں احادیث کے ایک مجموعہ میں ذکر کیا اور پھر کہا: 'اور یہ جھوٹی احادیث ہیں'۔ (5) المحرر الوجیز 1/ 534 -

384 Surah Al-Imran: Ayah 159

[Prophet] (peace and blessings be upon him) whenever he resolved upon an affair, to proceed with it and place his trust in Allah, not in their consultation (1). "Al-Azm" (Resolve): It is a well-thought-out and refined command. Taking an opinion without deliberation is not resolve, except according to the definition of the resolute (2) among the bold Arabs, as he said: "When he intends [an action], he places his resolve before his eyes... and turns away from mentioning the consequences. He does not consult anyone in his opinion but himself... and is not satisfied except with the hilt of the sword as a companion." (3) Al-Naqqash said: Resolve (Azm) and Prudence (Hazm) are the same, and the 'Ha' is substituted from 'Ain'. Ibn Atiyyah (4) said: This is a mistake. Prudence (Hazm) is the quality of insight into an affair and its refinement, and caution against error in it. Resolve (Azm) is the intention to carry it out. Allah Almighty says: {And consult them in the matter. Then when you have taken a decision [resolved]} [Quran 3:159]. So consultation and what is similar to it is prudence. The Arabs say: "I would have been prudent if I had resolved" (5). Ja'far al-Sadiq and Jabir ibn Zayd read: "fa'idha azamtu" (Then when I have resolved) with a damma on the ta' (6). He attributed the resolve to Himself, glorified be He, as it is through His guidance and success. As He said: {And you threw not, [O Muhammad], when you threw, but it was Allah who threw} [Quran 8:17]. The meaning of the speech is: I resolved for you, granted you success, and guided you, so trust in Allah. The rest [of the reciters] read it with a fatha on the ta' (7). Al-Muhallab said: The Prophet ﷺ complied with this command from his Lord, saying: "It is not fitting for a prophet who puts on his armor...

(1) Narrated by al-Tabari 6/192. (2) Al-Mushih: The cautious one who is serious in a matter, preventing what is behind him. Al-Lisan (Shih). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/551. The two verses are by Sa'd ibn Nashib al-Mazini, from a poem of his in Diwan al-Hamasa 1/73-74 (with al-Marzuqi's commentary), al-Kamil by al-Mubarrad 1/268, al-Shi'r wa al-Shu'ara' p. 696, and Khizanat al-Adab 8/141. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/551, and from him the author quoted the saying of al-Naqqash. (5) Al-Kamil by al-Mubarrad 1/117, Majma' al-Amthal 2/104, and al-Mustaqsa 2/189. Al-Maydani said: "If I have resolved on an opinion and carried it out, then I am prudent. But if I left what is right while seeing it and wasted the resolve, then my prudence will not benefit me." (6) Al-Muhtasib 1/176, al-Qira'at al-Shadhah p. 23, I'rab al-Quran 1/416 by al-Nahhas, and al-Muharrar al-Wajiz 1/534. (7) It is the reading of the majority, and it

would have been more appropriate to express it as such, rather than saying "the rest".

३८४ सूरा आले इमरान: आयत १५९

उन (पैगंबर) पर अल्लाह की कृपा और शांति हो, जब उन्होंने किसी काम का संकल्प कर लिया, तो उस पर आगे बढ़ें और अल्लाह पर भरोसा करें, न कि उनके परामर्श पर (१)। और संकल्प (अज़्म): वह सुविचारित और परिष्कृत आदेश है। बिना विचार के किसी राय पर चलना संकल्प नहीं है, सिवाय उन साहसी अरबों के अनुसार जो संकल्पवान (२) थे, जैसा कि उसने कहा: "जब वह किसी काम का इरादा करता है, तो अपने संकल्प को अपनी आँखों के सामने रखता है... और परिणामों के उल्लेख से मुँह मोड़ लेता है। वह अपनी राय में अपने अलावा किसी से परामर्श नहीं करता... और तलवार की मूठ के अलावा किसी को साथी के रूप में स्वीकार नहीं करता।" (३) अल-नक्कास ने कहा: अज़्म (संकल्प) और हज़्म (विवेकशीलता) एक ही हैं, और 'ह' को 'ऐन' से बदला गया है। इब्न अतिय्याह (४) ने कहा: यह गलत है। हज़्म (विवेकशीलता) किसी मामले में अंतर्दृष्टि की गुणवत्ता और उसका परिष्करण है, और उसमें गलती से सावधानी है। और अज़्म (संकल्प) उसे पूरा करने का इरादा है। अल्लाह तआला फरमाता है: {और उनसे काम में मशविरा (परामर्श) लें, फिर जब आप संकल्प कर लें} [आल इमरान: १५९]। तो मशविरा और जो इसके अर्थ में है वह हज़्म है। और अरब कहते हैं: "मैं विवेकी होता अगर मैं संकल्प करता" (५)। जाफर अल-सादिक और जाबिर इब्न जैद ने पढ़ा: "फइज़ा अज़मतु" (जब मैंने संकल्प कर लिया) ता पर पेश (दम्मा) के साथ (६)। उन्होंने संकल्प को स्वयं अपनी ओर संदर्भित किया है; क्योंकि यह उनके मार्गदर्शन और सफलता के माध्यम से है। जैसा कि उन्होंने कहा: {और आपने नहीं फेंका जब आपने फेंका, बल्कि अल्लाह ने फेंका} [अल-अनफाल: १७]। और बात का अर्थ यह है कि: मैंने आपके लिए संकल्प किया, आपको सफलता दी और आपका मार्गदर्शन किया, इसलिए अल्लाह पर भरोसा रखें। बाकी पाठक इसे ता पर ज़बर (फ़तहा) के साथ पढ़ते हैं (७)। अल-मुहल्लब ने कहा: नबी ﷺ ने अपने रब के इस आदेश का पालन किया और कहा: "किसी नबी के लिए यह उचित नहीं है कि वह अपनी ज़िरह (कवच) पहने...

(१) इसे अल-तबरी ६/१९२ ने उद्धृत किया है। (२) अल-मुशीह: वह जो किसी मामले में सतर्क और गंभीर हो। अल-लिसान (शीह)। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/५५१। ये दो छंद साद बिन नाशिब अल-माज़िनी के हैं, जो दीवान अल-हमासा १/७३-७४ (अल-मरज़ूकी की व्याख्या के साथ), अल-मुबर्रद की अल-कामिल १/२६८, अल-शिर वा अल-शुआरा पृष्ठ ६९६, और खिजानत अल-अदब ८/१४१ में हैं। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/५५१ और लेखक ने अल-नक्कास की बात यहीं से ली है। (५) अल-मुबर्रद की अल-कामिल १/११७, मजमा अल-अमसाल २/१०४, और अल-मुस्तक्सा २/१८९।

अल-मैदानी ने कहा: "अगर मैंने किसी राय पर संकल्प किया और उसे पूरा किया, तो मैं विवेकी हूँ। और अगर मैंने सही बात जानते हुए उसे छोड़ दिया और संकल्प को नष्ट कर दिया, तो मेरी विवेकशीलता मुझे लाभ नहीं देगी।" (६) अल-मुहतसिब १/१७६, अल-किराअत अल-शाज़ाह पृष्ठ २३, अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान १/४१६, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/५३४। (७) यह बहुमत का पाठ है, और इसे इसी तरह व्यक्त करना अधिक उपयुक्त होता, न कि जैसा उन्होंने कहा: "बाकी"।

۳۸۴ سورۃ آل عمران: آیت ۱۵۹

ان پر (نبی ﷺ پر) اللہ کی صلاۃ و سلام ہو، جب وہ کسی معاملے کا عزم کر لیں تو اس میں آگے بڑھیں، اور اللہ پر بھروسہ کریں، نہ کہ ان کے مشورے پر (۱)۔ اور عزم: وہ پختہ اور نکھرا ہوا حکم ہے، اور بغیر غور و فکر کے کسی رائے پر عمل کرنا عزم نہیں ہے، سوائے دلیر عربوں کے ان لوگوں کے نزدیک جو پختہ ارادہ (۲) رکھنے والے تھے، جیسا کہ اس نے کہا: "جب وہ ارادہ کرتا ہے تو اپنے عزم کو اپنی آنکھوں کے سامنے رکھتا ہے... اور انجام کے ذکر سے کنارہ کشی اختیار کرتا ہے۔ وہ اپنی رائے میں اپنے سوا کسی سے مشورہ نہیں لیتا... اور تلوار کے قبضے کے علاوہ کسی کو ساتھی کے طور پر پسند نہیں کرتا۔" (۳) النقاش نے کہا: عزم اور حزم (دانشمندی/احتیاط) ایک ہی ہیں، اور 'حا' کو 'عین' سے بدلا گیا ہے۔ ابن عطیہ (۴) نے کہا: یہ غلط ہے، حزم معاملے میں گہری نظر اور اس کی اصلاح ہے، اور اس میں غلطی سے بچنا ہے۔ اور عزم اسے پورا کرنے کا ارادہ ہے۔ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ﴾ [آل عمران: ۱۵۹] (اور معاملے میں ان سے مشورہ کریں، پھر جب آپ عزم کر لیں)۔ تو مشورہ اور جو اس کے معنی میں ہے وہ حزم ہے، اور عرب کہتے ہیں: "کاش میں عزم کرتا تو حازم (دانا) ہوتا" (۵)۔ جعفر صادق اور جابر بن زید نے اسے تاء پر پیش (ضمہ) کے ساتھ «فإذا عَزَمْتُ» پڑھا ہے (۶)۔ انہوں نے عزم کی نسبت خود اپنی ذات (سبحانہ) کی طرف کی؛ کیونکہ یہ ان کی ہدایت اور توفیق سے ہے، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَٰكِنَّ اللَّهَ رَمَىٰ﴾ [الأنفال: ۱۷]، اور کلام کا مطلب یہ ہے کہ: میں نے تمہارے لیے عزم کیا، تمہیں توفیق دی اور تمہاری رہنمائی کی، پس اللہ پر بھروسہ کرو۔ اور باقی قراء تاء پر زبر (فتحہ) کے ساتھ پڑھتے ہیں (۷)۔ المہلب نے کہا: نبی ﷺ

نے اپنے رب کے اس حکم کی تعمیل کی اور فرمایا: "کسی نبی کے لیے یہ مناسب نہیں کہ وہ اپنی زرہ پہنے...

(۱) اسے الطبری ۶/۱۹۲ نے روایت کیا ہے۔ (۲) المشیح: وہ جو کسی معاملے میں محتاط اور سنجیدہ ہو، اپنے پیچھے کی چیزوں کی حفاظت کرنے والا۔ اللسان (شیح)۔ (۳) المحرر الوجیز ۱/۵۵۱، اور یہ دو اشعار سعد بن ناشب المازنی کے ہیں، ان کے قصیدے سے جو دیوان الحماسہ ۱/۷۳-۷۴ (شرح المرزوقی کے ساتھ)، اور المبرد کی الکامل ۱/۲۶۸، اور الشعر والشعراء صفحہ ۶۹۶، اور خزانۃ الادب ۸/۱۴۱ میں ہیں۔ (۴) المحرر الوجیز ۱/۵۵۱ اور مصنف نے النقاش کا قول یہیں سے نقل کیا ہے۔ (۵) المبرد کی الکامل ۱/۱۱۷، اور مجمع الامثال ۲/۱۰۴، اور المستقصیٰ ۲/۱۸۹۔ المیدانی نے کہا: "اگر میں نے کسی رائے کا عزم کیا اور اسے پورا کیا تو میں حازم ہوں، اور اگر میں نے حق کو دیکھتے ہوئے اسے چھوڑ دیا اور عزم کو ضائع کر دیا تو میری دانشمندی مجھے فائدہ نہیں دے گی۔" (۶) المحتسب ۱/ ۱۷۶، اور القراءات الشاذۃ صفحہ ۲۳، اور النحاس کی اعراب القرآن ۱/۴۱۶، اور المحرر الوجیز ۱/۵۳۴۔ (۷) یہ جمہور کی قراءت ہے، اور اسی طرح بیان کرنا زیادہ مناسب تھا، نہ کہ جس طرح انہوں نے کہا: "باقی"۔

385 Surah Al-Imran: Verse 159

...that he should put it down until Allah judges." (1). Meaning: it is not appropriate for him, once he has resolved, to turn back; because that would be a breach of the trust (Tawakkul) that Allah Almighty conditioned along with resolve. His wearing of his armor (peace and blessings be upon him) - when those whom Allah honored with martyrdom on the day of Uhud advised him to go out, and they were the righteous believers among those who had missed Badr, saying: "O Messenger of Allah, lead us out to our enemy" - is indicative of resolve.

And he (peace and blessings be upon him) had suggested staying, and similarly, Abdullah bin Ubayy suggested that and said: "Stay, O Messenger of Allah, and do not go out to them with the people. For if they stay, they stay in an evil place (2), and if they come into the city, we will fight them in the courtyards and at the entrances of the streets, and the women and children will pelt them with stones from the fortresses (3). By Allah, no enemy has ever fought us in this city except that we overcame them, and we never went out from it to an enemy except that they overcame us." But those we mentioned rejected this opinion, encouraged the people, and called for war. So the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) led the Friday prayer, entered his house after the prayer, and put on his armor. Then those people regretted it and said: "We have coerced the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him)." When he came out to them in his armor, they said: "O Messenger of Allah, stay if you wish, for we do not want to coerce you." The Prophet (peace and blessings be upon him) said: "It is not appropriate for a Prophet, once he has put on his armor, to put it down until he fights." (4).

Eighth: His Almighty saying: {Then put your trust in Allah; indeed, Allah loves those who put their trust in Him}. At-Tawakkul: Reliance on Allah while acknowledging incapacity, and the noun is: At-Tuklan (reliance). It is said: I relied (ittakaltu) on him in my matter, its origin is: iwtakaltu; the 'waw' was changed to 'ya' because of the 'kasra' before it, then it was replaced by 'ta' and merged into the 'ta' of the 'ifti'al' form. And it is said: I entrusted him (wakkaltuhu) with my matter, a complete entrustment (tawkilan), and the noun is: Al-Wikalah, with the 'waw' having a 'kasra' or 'fatha' (5).

Scholars differed regarding Tawakkul; a group of Sufis said: No one is worthy of it except one whose heart is not mixed with fear of other than Allah, whether from a predatory animal or anything else, to the point that he abandons seeking a livelihood...

(1) Al-Bukhari mentioned it in his Sahih, Chapter on the saying of Allah Almighty: {And their affair is by counsel among them} Fath al-Bari 13/339, and the story will appear at the end of the report. Al-Lama: the coat of mail, and it is said: the weapon of war and its tools. Al-Nihayah (l-m). (2) In Sirat Ibn Hisham 2/63 (and the report there is similar): a place of confinement (mahbas). (3) These are high buildings, like fortresses. Al-Nihayah (atm). (4) Ahmad (14787) narrated the report from the hadith of Jabir bin Abdullah (may Allah be pleased with him), and Al-Hakim 2/129, and Al-Bayhaqi in Dala'il al-Nubuwwah 3/204-205 from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with him), and see Al-Fath 13/341, and Sirat Ibn Hisham 2/63. (5) Al-Sihah (w-k-l).

३८५ सूरा अल-इमरान: आयत १५९

...कि वह उसे उतार दे जब तक कि अल्लाह फैसला न कर दे।" (१)। अर्थात: उसके लिए यह उचित नहीं है कि जब उसने संकल्प कर लिया हो, तो वह पीछे हट जाए; क्योंकि यह उस भरोसे (तवक्कुल) का उल्लंघन होगा जिसे अल्लाह सर्वशक्तिमान ने संकल्प के साथ जोड़ा है। उनका कवच (लअमा) धारण करना (शांति और आशीर्वाद उन पर हों) - जब उन लोगों ने उन्हें बाहर जाने की सलाह दी जिन्हें अल्लाह ने उहुद के दिन शहादत से सम्मानित किया था, और वे उन लोगों में से नेक आस्तिक थे जो बद्र में शामिल नहीं हो पाए थे, यह कहते हुए: "हे अल्लाह के रसूल, हमें हमारे दुश्मन के पास ले चलें" - संकल्प का सूचक है।

और उन्होंने (शांति और आशीर्वाद उन पर हों) रुकने का सुझाव दिया था, और इसी तरह अब्दुल्ला बिन उबई ने भी यही सुझाव दिया और कहा: "हे अल्लाह के रसूल, रुकें और लोगों के साथ उनके पास न जाएं। क्योंकि अगर वे रुकते हैं, तो वे एक बुरी जगह (२) में रुकते हैं, और अगर वे शहर में आते हैं, तो हम उनसे आंगनों और सड़कों के प्रवेश द्वारों पर लड़ेंगे, और महिलाएं और बच्चे किलों (३) से उन पर पत्थर बरसाएंगे। अल्लाह की कसम, इस शहर में किसी दुश्मन ने हमसे लड़ाई नहीं की मगर हम उन पर हावी हो गए, और हम कभी भी यहाँ से किसी दुश्मन के पास नहीं गए मगर वे हम पर हावी हो गए।" लेकिन जिनका हमने उल्लेख किया है उन्होंने इस राय को अस्वीकार कर दिया, लोगों को प्रोत्साहित किया और युद्ध का आह्वान किया। तो अल्लाह के रसूल (शांति और आशीर्वाद उन पर हों) ने शुक्रवार की नमाज पढ़ाई, नमाज के बाद अपने घर में प्रवेश किया और अपना कवच पहना। फिर उन लोगों को पछतावा हुआ और उन्होंने कहा: "हमने अल्लाह के रसूल (शांति और आशीर्वाद उन पर हों) को मजबूर किया है।" जब वह अपने कवच में उनके पास आए, तो उन्होंने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, यदि आप चाहें तो रुकें; क्योंकि हम आपको मजबूर नहीं करना चाहते।" पैगंबर (शांति और आशीर्वाद उन पर हों) ने कहा: "किसी नबी के लिए यह उचित नहीं है कि जब उसने अपना कवच पहन लिया हो, तो वह उसे उतार दे जब तक कि वह लड़ न ले।" (४)।

आठवां: उनका (अल्लाह का) कहना: {फिर अल्लाह पर भरोसा रखो; वास्तव में अल्लाह भरोसा रखने वालों को प्यार करता है}। अत-तवक्कुल: अपनी अक्षमता को स्वीकार करते हुए अल्लाह पर निर्भर रहना, और संज्ञा है: अत-तुकलान (निर्भरता)। कहा जाता है: मैंने अपने मामले में उन पर भरोसा किया (इत्ताकाल्तू), इसका मूल है: इव्ताकाल्तू; 'वाव' को उससे पहले के'कसरा' के कारण 'या' में बदल दिया गया, फिर इसे 'ता' से बदल दिया गया और 'इफ्तियाल' रूप के'ता' में मिला दिया गया।

और कहा जाता है: मैंने उन्हें अपना मामला सौंपा (वक्काल्तूहु), पूर्ण सौंपना (तौकीलन), और संज्ञा है: अल-विकाला, 'वाव' पर 'कसरा' या 'फतहा' के साथ (५)।

तवक्कुल के संबंध में विद्वानों में मतभेद था; सूफियों के एक समूह ने कहा: इसके योग्य कोई नहीं है सिवाय उसके जिसके दिल में अल्लाह के अलावा किसी और का डर न हो, चाहे वह किसी शिकारी जानवर का हो या किसी और चीज़ का, यहाँ तक कि वह जीविकोपार्जन की तलाश भी छोड़ दे...

(१) अल-बुखारी ने अपनी सहीह में इसका उल्लेख किया है, अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन पर अध्याय: {और उनका मामला उनके बीच परामर्श से है} फतह अल-बारी १३/३३९, और कहानी रिपोर्ट के अंत में आएगी। अल-लामा: कवच, और कहा जाता है: युद्ध का हथियार और उसके उपकरण। अन-निहाया (ल-म)। (२) सीरत इब्न हिशाम २/६३ में (और वहां रिपोर्ट इसी तरह है): कैद की जगह (महबस)। (३) ये ऊँची इमारतें हैं, जैसे किले। अन-निहाया (अतम)। (४) अहमद (१४७८७) ने जाबिर बिन अब्दुल्ला (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से रिपोर्ट दी है, और अल-हाकिम २/१२९, और अल-बयहकी ने दलाईल अल-नुबुव्वा ३/२०४-२०५ में इब्न अब्बास (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से इसे निकाला है, और अल-फतह १३/३४१, और सीरत इब्न हिशाम २/६३ देखें। (५) अस-सिहाह (व-क-ल)।

۳۸۵ سورہ آل عمران: آیت ۱۵۹

...کہ وہ اسے اتار دے جب تک کہ اللہ فیصلہ نہ کر دے۔"(۱)۔ یعنی: اس کے لیے مناسب نہیں کہ جب وہ پختہ ارادہ (عزم) کر لے تو پیچھے ہٹ جائے؛ کیونکہ یہ اس توکل کی خلاف ورزی ہے جسے اللہ عزوجل نے عزم کے ساتھ مشروط کیا ہے۔ آپ ﷺ کا جنگی لباس (لأمہ) پہننا - جب ان لوگوں نے آپ کو باہر نکلنے کا مشورہ دیا جنہیں اللہ نے غزوہ احد کے دن شہادت سے نوازا تھا، اور وہ ان صالح مومنین میں سے تھے جو بدر میں شریک نہیں ہو سکے تھے، یہ کہتے ہوئے: "اے اللہ کے رسول، ہمیں اپنے دشمن کی طرف لے چلیں" - پختہ ارادے پر دال ہے۔

اور آپ ﷺ نے مدینہ میں ٹھہرنے کا مشورہ دیا تھا، اور اسی طرح عبداللہ بن ابی نے بھی یہی مشورہ دیا اور کہا: "اے اللہ کے رسول، یہیں قیام فرمائیں اور لوگوں کو لے کر باہر نہ نکلیں، کیونکہ اگر وہ وہیں رہے تو وہ ایک بدترین جگہ (۲) پر رہیں گے، اور اگر وہ شہر میں داخل ہوئے تو ہم گلیوں اور صحنوں میں ان سے لڑیں گے، اور عورتیں اور بچے قلعوں (۳) سے ان پر پتھر برسائیں گے۔ اللہ کی قسم، اس شہر میں ہم سے جس کسی دشمن نے لڑائی کی ہم ان پر غالب آئے، اور ہم یہاں سے جس کسی دشمن کی طرف نکلے وہ ہم پر غالب آ گئے۔" لیکن جن کا ہم نے تذکرہ کیا انہوں نے اس رائے کو مسترد کر دیا، لوگوں کی حوصلہ افزائی کی اور جنگ کی دعوت دی۔ تو اللہ کے رسول ﷺ نے جمعہ کی نماز پڑھائی، نماز کے بعد اپنے گھر تشریف لے گئے اور اپنا جنگی لباس پہنا۔ پھر ان لوگوں کو ندامت ہوئی اور انہوں نے کہا: "ہم نے اللہ کے رسول ﷺ کو مجبور کیا ہے۔" جب آپ ﷺ اپنا جنگی لباس پہن کر باہر تشریف لائے تو انہوں نے عرض کیا: "اے اللہ کے رسول، اگر آپ چاہیں تو یہیں قیام فرمائیں، کیونکہ ہم آپ کو مجبور کرنا نہیں چاہتے۔" تو

نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "کسی نبی کے لیے یہ شایانِ شان نہیں کہ جب وہ اپنا جنگی لباس پہن لے تو اسے اتارے یہاں تک کہ وہ جنگ کر لے۔"(۴)۔

آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {پس اللہ پر توکل کرو؛ یقیناً اللہ توکل کرنے والوں کو پسند کرتا ہے}۔ توکل: اپنی عاجزی کے اظہار کے ساتھ اللہ پر بھروسہ کرنا، اور اسم "التکلان" (بھروسہ) ہے۔ کہا جاتا ہے: "اتکلت علیہ فی امری" (میں نے اپنے معاملے میں اس پر بھروسہ کیا)، اس کی اصل "اوْتکلت" ہے؛ "واؤ" کو اس سے پہلے "کثرہ" کی وجہ سے "یا" سے بدل دیا گیا، پھر اسے "تا" سے بدل کر "افتعال" کی "تا" میں مدغم کر دیا گیا۔ اور کہا جاتا ہے: "وکَّلتُہ بأمری توکیلاً" (میں نے اسے اپنا وکیل بنایا)، اور اسم "الوکالۃ" ہے، "واؤ" کے کسرہ اور فتحہ کے ساتھ(۵)۔

توکل کے بارے میں علماء کا اختلاف ہے؛ صوفیاء کے ایک گروہ نے کہا: اس کا مستحق وہی ہے جس کے دل میں اللہ کے سوا کسی درندے یا کسی اور چیز کا خوف نہ ہو، یہاں تک کہ وہ حصولِ رزق کی کوشش بھی ترک کر دے...

(۱) اسے بخاری نے اپنی صحیح میں، اللہ تعالیٰ کے قول: {اور ان کا معاملہ باہم مشورے سے ہے} کے باب میں معلق ذکر کیا ہے، فتح الباری ۳۳۹/۱۳، اور یہ قصہ روایت کے آخر میں آئے گا۔ "اللأمۃ": زرہ، اور کہا گیا: جنگ کا اسلحہ اور سامان۔ النہایہ (لأم)۔ (۲) سیرت ابن ہشام ۶۳/۲ میں (اور وہاں روایت اسی طرح ہے): "محبس" (قید کی جگہ)۔ (۳) یہ بلند عمارتیں ہیں، جیسے قلعے۔ النہایہ (أطم)۔ (۴) اس روایت کو احمد (۱۴۷۸۷) نے حضرت جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، حاکم نے ۱۲۹/۲، اور بیہقی نے دلائل النبوہ ۲۰۴/۳-۲۰۵ میں حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نکالا ہے، اور دیکھیے الفتح ۳۴۱/۱۳، اور سیرت ابن ہشام ۶۳/۲۔ (۵) الصحاح (وکل)۔

... for the guarantee of Allah Almighty. And the general body of jurists said what was previously mentioned at the saying of Allah Almighty: {And upon Allah let the believers rely} [Al-Imran: 122], and that is the correct view as we have explained (1). Moses and Aaron were afraid, as Allah Almighty informed about them in His saying: {Fear not} [Taha: 46]. And He said: {So Moses felt fear within himself. We said, "Fear not"} [Taha: 67-68]. And He informed about Abraham with His saying: {But when he saw their hands not reaching for it, he mistrusted them and felt apprehension from them. They said, "Fear not"} [Hud: 70]. If the Friend (Abraham) and the Speaker (Moses) were afraid - and they are who they are - then others are even more likely to be. The explanation of this meaning will follow. Allah Almighty's saying: {If Allah should aid you, no one can overcome you; but if He should forsake you, who is there that can aid you after Him? And upon Allah let the believers rely (160)} Allah Almighty's saying: {If Allah should aid you, no one can overcome you} meaning: rely upon Him, for if He helps you and protects you from your enemy, you will never be defeated. {But if He should forsake you}: leaves you without His help, {who is there that can aid you after Him?} meaning: no one will help you after Him, i.e., after His desertion of you; because He said: {But if He should forsake you}. Desertion (Khidhlan) is the withdrawal of help, and the deserted (makhdhul) is the one who is abandoned and not cared for. In the context of wild animals, "khadhalat" means she stayed with her young in the pasture and left her companions, so she is called "khadhul" (solitary/deserted). Tarafa said: A solitary one (khadhul) tending a herd in a lush meadow ... reaching for the tips of Al-Barir and feeding (2) And he also said: She looked at you with the eye of a maiden ... who left her companions for a young one (3) It is said: this is an inversion; because she is the one deserted when left behind. And "his legs failed him" (takhadhalat rijlahu) means they became weak. He said:

---

(1) Page 291 of this volume. (2) His Diwan, p. 21. Its commentator said: 'Al-Rabrab' is a herd of gazelles and wild cows, 'Al-Khamila' is a land with trees, and 'Al-Barir' is the mature, ripe fruit of the Arak tree. (3) We did not find its source.

... अल्लाह तआला की गारंटी के लिए। सामान्य रूप से न्यायविदों ने वही कहा है जिसका उल्लेख पहले अल्लाह तआला के इस कथन के संदर्भ में किया जा चुका है: {और अल्लाह ही पर मोमिनों को भरोसा करना चाहिए} [आल-इमरान: १२२], और यही सही बात है जैसा कि हमने स्पष्ट किया है (१)। मूसा और हारून डर गए थे, जैसा कि अल्लाह तआला ने उनके बारे में अपने इस कथन में बताया है: {डरो मत} [ता-हा: ४६]। और कहा: {तो मूसा ने अपने मन में डर महसूस किया। हमने कहा, "डरो मत"} [ता-हा: ६७-६८]। और इब्राहिम के बारे में अपने इस कथन के माध्यम से बताया: {लेकिन जब उन्होंने देखा कि उनके हाथ उसकी ओर नहीं बढ़ रहे हैं, तो उन्हें उन पर संदेह हुआ और उनसे डर महसूस किया। उन्होंने कहा, "डरो मत"} [हुद: ७०]। यदि खलील (इब्राहिम) और कलीम (मूसा) डर गए थे - और वे जो थे सो थे - तो दूसरे तो और भी अधिक हकदार हैं। इस अर्थ का विवरण आगे आएगा। अल्लाह तआला का कथन: {यदि अल्लाह तुम्हारी सहायता करे तो कोई तुम पर हावी नहीं हो सकता; और यदि वह तुम्हें छोड़ दे, तो उसके बाद कौन है जो तुम्हारी सहायता कर सके? और अल्लाह ही पर मोमिनों को भरोसा करना चाहिए (१६०)} अल्लाह तआला का कथन: {यदि अल्लाह तुम्हारी सहायता करे तो कोई तुम पर हावी नहीं हो सकता} अर्थात्: उसी पर भरोसा करो, क्योंकि यदि वह तुम्हारी सहायता करता है और तुम्हें तुम्हारे शत्रु से बचाता है, तो तुम कभी पराजित नहीं होगे। {और यदि वह तुम्हें छोड़ दे}: तुम्हें अपनी सहायता के बिना छोड़ दे, {तो उसके बाद कौन है जो तुम्हारी सहायता कर सके?} अर्थात्: उसके बाद कोई तुम्हारी सहायता नहीं करेगा, अर्थात् उसके द्वारा तुम्हें त्याग दिए जाने के बाद; क्योंकि उसने कहा: {और यदि वह तुम्हें छोड़ दे}। 'ख़िज़लान' (त्यागना) सहायता वापस लेना है, और 'मख़ज़ूल' वह है जिसे छोड़ दिया गया हो और जिसकी परवाह न की गई हो। जंगली जानवरों के संदर्भ में, 'ख़ज़लत' का अर्थ है कि वह चरागाह में अपने बच्चे के साथ रुक गई और अपनी सहेलियों को छोड़ दिया, इसलिए उसे 'ख़ज़ूल' कहा जाता है। तरफ़ा ने कहा: एक एकाकी (ख़ज़ूल) जो हरे-भरे मैदान में एक झुंड की देखभाल करती है ... अराक के फलों (अल-बरीर) की शाखाओं को पकड़ती है और खाती है (२) और उसने यह भी कहा: उसने तुम्हारी ओर एक ऐसी युवती की आँखों से देखा ... जिसने अपने बच्चे के लिए अपनी सहेलियों को छोड़ दिया (३) कहा जाता है: यह एक उलटफेर है; क्योंकि छोड़े जाने पर वह खुद ही परित्यक्त है। और "उसके पैर डगमगा गए" (तख़ाज़लत रिजलाहु) का अर्थ है कि वे कमजोर हो गए। उसने कहा:

(१) इस खंड का पृष्ठ २९१। (२) उनका दीवान, पृ. २१। इसके टीकाकार ने कहा: 'अल-रबरब' हिरणों और जंगली गायों का झुंड है, 'अल-ख़मीला' पेड़ों वाली भूमि है, और 'अल-बरीर' अराक के पेड़ का परिपक्व, पका हुआ फल है। (३) हमें इसका स्रोत नहीं मिला।

... اللہ تعالیٰ کی ضمانت کے لیے۔ اور عام فقہاء نے وہی ذکر کیا ہے جو اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے وقت پہلے گزر چکا ہے: ﴿وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ﴾ [آل عمران: ١٢٢]، اور یہی صحیح ہے جیسا کہ ہم نے بیان کیا ہے (١)۔ اور موسیٰ اور ہارون علیہ السلام ڈر گئے تھے جس کی خبر اللہ تعالیٰ نے ان دونوں کے بارے میں اپنے اس قول میں دی ہے: ﴿لَا تَخَافَا﴾ [طہ: ٤٦]، اور فرمایا: ﴿فَأَوْجَسَ فِي نَفْسِهِ خِيفَةً مُّوسَىٰ قُلْنَا لَا تَخَفْ﴾ [طہ: ٦٧-٦٨]، اور ابراہیم علیہ السلام کے بارے میں اپنے اس قول سے خبر دی: ﴿فَلَمَّا رَأَىٰ أَيْدِيَهُمْ لَا تَصِلُ إِلَيْهِ نَكِرَهُمْ وَأَوْجَسَ مِنْهُمْ خِيفَةً ۚ قَالُوا لَا تَخَفْ﴾ [ہود: ٧٠]۔ تو جب خلیل اللہ اور موسیٰ کلیم اللہ ڈر گئے - اور ان دونوں کی شان بہت بلند ہے - تو ان کے علاوہ دوسرے تو بدرجہ اولیٰ ڈرنے والے ہوں گے۔ اور اس معنی کا بیان عنقریب آئے گا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِن يَنصُرْكُمُ اللَّهُ فَلَا غَالِبَ لَكُمْ ۖ وَإِن يَخْذُلْكُمْ فَمَن ذَا الَّذِي يَنصُرُكُم مِّنۢ بَعْدِهِ ۗ وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ (١٦٠)﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِن يَنصُرْكُمُ اللَّهُ فَلَا غَالِبَ لَكُمْ﴾ یعنی: اسی پر توکل کرو، کیونکہ اگر وہ تمہاری مدد کرے اور تمہیں تمہارے دشمن سے بچائے تو تم کبھی مغلوب نہیں ہو گے۔ ﴿وَإِن يَخْذُلْكُمْ﴾: وہ تمہیں اپنی مدد سے محروم کر دے، ﴿فَمَن ذَا الَّذِي يَنصُرُكُم مِّنۢ بَعْدِهِ﴾ یعنی: اس کے بعد کوئی تمہاری مدد نہیں کرے گا، یعنی اس کے تمہیں چھوڑ دینے کے بعد؛ کیونکہ اس نے فرمایا: ﴿وَإِن يَخْذُلْكُمْ﴾۔ اور 'خذلان' کا معنی مدد چھوڑ دینا ہے، اور 'مخذول' وہ ہے جسے چھوڑ دیا جائے اور اس کی پرواہ نہ کی جائے، اور 'خذلت الوحشیۃ' کا مطلب ہے: وہ جانور جو چراگاہ میں اپنے بچے کے پاس ٹھہر جائے اور اپنی سہیلیوں کو چھوڑ دے، تو وہ 'خذول' کہلاتی ہے۔

طرفہ نے کہا: ایک تنہا رہ جانے والی (خذول) جو سرسبز و شاداب میدان میں ایک گلے کی نگرانی کرتی ہے ... پیلو کے پھل (بریر) کی شاخوں کو پکڑتی اور کھاتی ہے (٢) اور اس نے یہ

بھی کہا: اس نے تمہاری طرف ایک ایسی لونڈی کی آنکھ سے دیکھا ... جس نے اپنے بچے کی خاطر اپنی سہیلیوں کو چھوڑ دیا (۳) اور کہا گیا ہے: یہ مقلوب (الٹ) ہے؛ کیونکہ وہ خود ہی چھوڑی ہوئی ہے جب اسے چھوڑ دیا گیا۔ اور 'تخاذلت رجلاہ' کا مطلب ہے: اس کی دونوں ٹانگیں کمزور ہو گئیں۔ اس نے کہا:

---

(۱) اس جلد کا صفحہ ۲۹۱۔ (۲) ان کا دیوان ص ۲۱۔ اس کے شارح نے کہا: 'الربرب' ہرنوں اور جنگلی گایوں کا ریوڑ ہے، اور 'الخمیلہ' درختوں والی زمین ہے، اور 'البریر' پیلو کے درخت کا پکا ہوا پھل ہے۔ (۳) ہمیں اس پر اطلاع نہیں ملی۔

387 Surah Al-Imran: Verses 160 - 161

“...and a man who is easily forsaken without being incapacitated.” (1) And a man who is 'khudhala' (خُذَلَة): one who constantly forsakes [others]. (2) And Allah knows best. Allah's words: {It is not for a prophet to defraud, and whoever defrauds will bring what he has defrauded on the Day of Resurrection. Then every soul will be compensated in full for what it earned, and they will not be wronged.} (Al-Imran: 161) In it are eleven issues: The First: When the archers on the day of Uhud abandoned their positions - as previously mentioned (3) - for fear that the Muslims would take control of the spoils and nothing would be given to them, Allah clarified that the Prophet ﷺ would not be unjust in distribution, so it was not right for you to suspect him. (4) Al-Dahhak said: Rather, the reason is that the Messenger of Allah ﷺ sent scouts on one of his expeditions, then he gained spoils before their return, so he distributed to the people but did not distribute to the scouts. Thus, Allah revealed words of admonishment to him: {It is not for a prophet to defraud}, meaning: to distribute to some and leave others. A similar statement was narrated from Ibn Abbas. (5) Ibn Abbas also said, along with Ikrimah, Ibn Jubayr, and others: It was revealed concerning a red velvet garment that went missing from the spoils on the day of Badr. Some of those who were with the Prophet ﷺ said: "Perhaps the Messenger of Allah (6) ﷺ took it," so the verse was revealed. Narrated by Abu Dawud and Al-Tirmidhi, who said: This is a 'hasan gharib' (good but solitary) Hadith. (7) Ibn Atiyyah said (8): It was said: This statement came from believers who did not think there was any harm in it. And it was said: It came from the hypocrites. It was also narrated that the missing item was a sword. These are the views...

(1) The end of a verse by Al-A'sha, its beginning is: "Between a defeated one whose cheek is on the ground." It is in his Diwan, p. 293. (2) Mujmal al-Lughah 1/281, and Maqayis al-Lughah 2/165. (3) Page 358 of this volume. (4) Tafsir al-Baghawi 1/366. (5) Tafsir al-Tabari 6/196-197. (6) In (d) and (m): Perhaps it was the Messenger of Allah ﷺ. (7) Sunan Abi Dawud (3971), and Sunan al-Tirmidhi (3009). It is through the path of Khasif, from Miqsam, from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them. Al-Tirmidhi said: This is a 'hasan gharib' Hadith... and some of them narrated this Hadith from Khasif, from Miqsam, and did not mention Ibn Abbas in it. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 1/535.

३८७ सूरह अल-इमरान: आयत १६० - १६१

“...और वह व्यक्ति जो बिना किसी बाधा के दूसरों को छोड़ देता है।” (१) एक व्यक्ति जो 'खुज़ला' (خُذَلَة) है: वह जो लगातार [दूसरों को] छोड़ देता है। (२) और अल्लाह ही बेहतर जानता है। अल्लाह का कथन: {किसी नबी के लिए यह शोभा नहीं देता कि वह अमानत में ख़यानत करे। और जो कोई ख़यानत करेगा, वह प्रलय के दिन अपनी ख़यानत की हुई चीज़ लेकर उपस्थित होगा। फिर हर व्यक्ति को उसके किए का पूरा-पूरा बदला दिया जाएगा और उनके साथ कोई अन्याय नहीं होगा।} (अल-इमरान: १६१) इसमें ग्यारह मुद्दे हैं: पहला: जब उहुद के दिन तीरंदाजों ने अपने ठिकानों को छोड़ दिया था - जैसा कि पहले बताया गया है (३) - इस डर से कि मुसलमान गनीमत के माल पर कब्जा कर लेंगे और उन्हें कुछ नहीं दिया जाएगा, तो अल्लाह सुब्हानहु व ताआला ने स्पष्ट किया कि पैगंबर ﷺ वितरण में अन्याय नहीं कर सकते, इसलिए आपके लिए उन पर संदेह करना उचित नहीं था। (४) अल-दहाक ने कहा: बल्कि इसका कारण यह है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने अपने कुछ अभियानों में जासूस भेजे थे, फिर उनके लौटने से पहले उन्हें गनीमत प्राप्त हुई, तो उन्होंने लोगों में बांट दिया, लेकिन जासूसों को हिस्सा नहीं दिया। इस पर अल्लाह ने उन पर नसीहत के तौर पर आयत उतारी: {किसी नबी के लिए यह शोभा नहीं देता कि वह अमानत में ख़यानत करे}, यानी: कुछ को देना और कुछ को छोड़ देना। इसी तरह की बात इब्न अब्बास से भी वर्णित है। (५) इब्न अब्बास ने यह भी कहा, इकरीमा, इब्न जुबैर और अन्य के साथ: यह बद्र के दिन गनीमत के माल से गायब हुए एक लाल रेशमी वस्त्र के कारण उतरी थी। पैगंबर ﷺ के साथ रहने वालों में से कुछ ने कहा: "शायद अल्लाह के रसूल ﷺ (६) ने इसे ले लिया हो," तो यह आयत उतरी। इसे अबू दाऊद और तिरमिज़ी ने वर्णित किया है, और कहा है: यह एक 'हसन गरीब' हदीस है। (७) इब्न अतिया ने कहा (८): कहा गया है: यह कथन उन मोमिनों का था जिन्होंने नहीं सोचा था कि इसमें कोई बुराई है। और कहा गया है: यह मुनाफ़िकों (पाखंडियों) की ओर से था। यह भी रिवायत है कि गायब होने वाली चीज़ एक तलवार थी। ये विचार...

(१) अल-अशा के एक शेर का अंतिम भाग, इसका आरंभ है: "एक पराजित व्यक्ति के बीच जिसका गाल ज़मीन पर है।" यह उनके दीवान, पृष्ठ २९३ में है। (२) मुजमल अल-लुगह १/२८१, और मक़ायिस अल-लुगह २/१६५। (३) इस खंड का पृष्ठ ३५८। (४) तफ़सीर अल-बग़वी १/३६६। (५) तफ़सीर अल-तबरी ६/१९६-१९७। (६) (द) और (म) में: शायद यह अल्लाह के रसूल ﷺ हो सकते हैं। (७) सुनन अबी दाऊद (३९७१), और सुनन अल-तिरमिज़ी (३००९)। यह ख़सीफ़ के मार्ग से है, मिक़्सम से, इब्न

अब्बास (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) से। तिरमिज़ी ने कहा: यह एक हसन गरीब हदीस है... और उनमें से कुछ ने इस हदीस को ख़सीफ़ से, मिक़्सम से रिवायत किया है, और इसमें इब्न अब्बास का उल्लेख नहीं किया है। (८) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/५३५।

۳۸۷ سورہ آل عمران: آیات ۱۶۰ - ۱۶۱

"...اور وہ شخص جو بغیر کسی معذوری کے دوسروں کو تنہا چھوڑ دیتا ہے۔" (۱) اور ایک شخص جو 'خُذَلَہ' (خُذَلَة) ہے: وہ جو مسلسل [دوسروں کو] چھوڑ دیتا ہے۔ (۲) اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور کسی نبی کے لیے یہ ممکن نہیں کہ وہ خیانت کرے، اور جو خیانت کرے گا وہ قیامت کے دن وہ چیز لائے گا جس میں اس نے خیانت کی ہو گی۔ پھر ہر جان کو اس کے کیے کا پورا بدلہ دیا جائے گا اور ان پر ظلم نہیں کیا جائے گا۔} (آل عمران: ۱۶۱) اس میں گیارہ مسائل ہیں: پہلا: جب احد کے دن تیر اندازوں نے اپنے مقامات چھوڑ دیے تھے - جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (۳) - اس خوف سے کہ کہیں مسلمان غنیمت پر قبضہ نہ کر لیں اور انہیں کچھ نہ ملے، تو اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے واضح کیا کہ نبی ﷺ تقسیم میں ناانصافی نہیں کر سکتے، لہذا تمہارے لیے ان پر شک کرنا مناسب نہ تھا۔ (۴) ضحاک نے کہا: بلکہ اس کا سبب یہ ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے اپنے بعض غزوات میں کچھ جاسوس بھیجے، پھر ان کی واپسی سے پہلے مالِ غنیمت حاصل ہوا، تو آپ نے لوگوں میں تقسیم کر دیا اور جاسوسوں کو حصہ نہ دیا، تو اللہ نے ان پر عتاب کے طور پر نازل فرمایا: {اور کسی نبی کے لیے یہ ممکن نہیں کہ وہ خیانت کرے} یعنی: بعض کو دینا اور بعض کو چھوڑ دینا۔ ابن عباس سے بھی اسی طرح کا قول مروی ہے۔ (۵) ابن عباس نے عکرمہ، ابن جبیر اور دیگر کے ساتھ یہ بھی کہا: یہ آیت ایک سرخ مخملی چادر کے بارے میں نازل ہوئی جو بدر کے دن مالِ غنیمت سے گم ہو گئی تھی، تو نبی ﷺ کے ساتھ موجود کچھ لوگوں نے کہا: "شاید رسول اللہ ﷺ (۶) نے اسے لے لیا ہو،" تو یہ آیت نازل ہوئی۔ اسے ابوداؤد اور ترمذی نے روایت کیا ہے، اور کہا ہے: یہ حدیث حسن غریب ہے۔ (۷) ابن عطیہ (۸) نے کہا: کہا گیا ہے کہ یہ بات ان مومنوں کی تھی جنہوں نے نہیں سوچا تھا کہ اس میں کوئی حرج ہے۔ اور کہا

گیا ہے کہ یہ منافقین کی طرف سے تھی۔ یہ بھی روایت ہے کہ گم ہونے والی چیز ایک تلوار تھی۔ یہ اقوال...

(۱) الاعشی کے ایک شعر کا آخری حصہ ہے، اس کا پہلا حصہ ہے: "مغلوب کے درمیان جس کا رخسار خاک پر ہو۔" یہ ان کے دیوان، ص ۲۹۳ میں ہے۔ (۲) مجمل اللغہ ۱ / ۲۸۱، اور مقاییس اللغہ ۲ / ۱۶۵۔ (۳) اسی جلد کا ص ۳۵۸۔ (۴) تفسیر البغوی ۱/۳۶۶۔ (۵) تفسیر الطبری ۶ / ۱۹۶ - ۱۹۷۔ (۶) (د) اور (م) میں ہے: "شاید کہ رسول اللہ ﷺ ہوں"۔ (۷) سنن ابی داؤد (۳۹۷۱)، اور سنن ترمذی (۳۰۰۹) یہ خصیف کے واسطے سے ہے، مقسم سے، ابن عباس رضی اللہ عنہما سے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے... اور ان میں سے بعض نے یہ حدیث خصیف سے، مقسم سے روایت کی ہے، اور اس میں ابن عباس کا ذکر نہیں کیا۔ (۸) المحرر الوجیز ۱ / ۵۳۵ ۔

Surah Al Imran: Verse 161 388 It is explained according to the reading: «yaghulla» with a fatha on the 'ya' and a damma on the 'ghayn' (1). Abu Sakhr narrated from Muhammad ibn Ka'b regarding: {It is not for a prophet that he should act unfaithfully (yaghulla)} He said: It means: It is not for a prophet to conceal anything from the Book of Allah. It was said: The 'lam' in it is transposed, meaning: And no prophet was meant to act unfaithfully, like His saying: {It is not for Allah to take a son. Exalted is He!} [Maryam: 35] meaning: Allah would not take a son (2). And it was read: «yughalla», with a damma on the 'ya' and a fatha on the 'ghayn' (3). Ibn al-Sikkit said (4): [As for the spoils of war, we have only heard: ghalla yaghullu ghululan (meaning to act unfaithfully/misappropriate), and it was read in the Book of Allah Almighty]: {It is not for a prophet that he should act unfaithfully (yughalla)} and «yughalla». He said: So the meaning (5) of «yaghulla» is: he acts unfaithfully, and the meaning of «yughalla» is: he is accused of unfaithfulness. It carries two potential meanings: one is that he is betrayed, i.e., something is taken from his spoils, and the other is that he is accused of unfaithfulness, i.e., attributed to 'ghulul' (misappropriation) (6). Then it was said: Indeed, whoever misappropriates something secretly has committed 'ghulul'. Ibn Arafa said: It was named 'ghulul' because hands are chained (maghlula) from it, i.e., prevented. Abu Ubaid said (7): 'Ghulul' specifically refers to the spoils of war, and we do not consider it to be from general betrayal or from rancor (hiqd). What clarifies this is that for betrayal, it is said: aghalla yughillu; for rancor: ghalla yaghillu; with a kasra; and for misappropriation of spoils: ghalla yaghullu with a damma. «Ghalla» is also used for a camel when it hasn't quenched its thirst, and «aghalla» the man: he betrayed. Al-Namir said: May Allah repay on our behalf Hamzah, daughter of Nawfal, the repayment of one who is unfaithful to trust, a liar (8).

---

(1) This is the reading of Ibn Kathir, Abu Amr, and Asim. Al-Sab'ah p. 218, and al-Taysir p. 91. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 1/503, and Tafsir al-Baghawi 1/312. (3) This is the reading of Nafi', Hamza, al-Kisa'i, and Ibn Amir. Al-Sab'ah p. 218, and al-Taysir p. 91. (4) Islah al-Mantiq p. 296, and what is between brackets is from it. (5) In (D): He said: he acts unjustly, and it was said: meaning. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 1/504, he rejected the second meaning and said: It is not correct. (7) Gharib al-Hadith 1/200. (8) Al-Sihah, and al-Lisan (gh-l-l), and it occurred in al-Aghani 22/276: Jamrah, and Abu al-Faraj mentioned that she was a woman =

सूरह अल इमरान: आयत 161 388 इसे इस पाठ (किरात) के अनुसार समझा गया है: «यगुल्ला» (या पर फतह और गैन पर दम्मा के साथ) (1)। अबू सखर ने मुहम्मद बिन काब से रिवायत की: {किसी नबी के लिए यह संभव नहीं कि वह ख्यानत (यगुल्ला) करे} उन्होंने कहा: इसका अर्थ है: किसी नबी के लिए यह शोभा नहीं देता कि वह अल्लाह की किताब में से कुछ भी छुपाए। और यह कहा गया: इसमें 'लाम' मुंतकिल (स्थानांतरित) है, यानी: कोई नबी ख्यानत करने वाला नहीं था, जैसे उनका कहना: {अल्लाह के लिए यह उचित नहीं कि वह किसी को बेटा बनाए, वह पाक है} [मरियम: 35] यानी: अल्लाह बेटा बनाने वाला नहीं था (2)। और इसे «युगल्ला» भी पढ़ा गया है, या पर दम्मा और गैन पर फतह के साथ (3)। इब्न अल-सिक्कित ने कहा (4): [जहाँ तक युद्ध की लूट (गनीमत) का सवाल है, हमने केवल यही सुना है: गल्ला यगुल्लू गुलूलन (ख्यानत करना), और अल्लाह के पवित्र ग्रंथ में पढ़ा गया]: {किसी नबी के लिए यह संभव नहीं कि वह ख्यानत (युगल्ला) करे} और «युगल्ला»। उन्होंने कहा: तो «यगुल्ला» का अर्थ (5) है: वह ख्यानत करता है, और «युगल्ला» का अर्थ है: उस पर ख्यानत का आरोप लगाया जाता है। इसके दो संभावित अर्थ हैं: एक यह कि उसके साथ ख्यानत की जाए, यानी उसकी गनीमत में से कुछ ले लिया जाए, और दूसरा यह कि उसे ख्यानत का दोषी ठहराया जाए, यानी उसकी ओर 'गुलूल' (गबन) को जिम्मेदार ठहराया जाए (6)। फिर यह कहा गया: वास्तव में, जिस किसी ने भी गुप्त रूप से कुछ गबन किया, उसने 'गुलूल' किया। इब्न अराफा ने कहा: इसे 'गुलूल' कहा गया क्योंकि हाथ उससे बंधे (मगलूला) होते हैं, यानी रोक दिए जाते हैं। अबू उबैद ने कहा (7): 'गुलूल' विशेष रूप से युद्ध की लूट (गनीमत) के संबंध में है, और हम इसे सामान्य ख्यानत या द्वेष (हिक़्द) से नहीं मानते। जो बात इसे स्पष्ट करती है वह यह है कि ख्यानत के लिए कहा जाता है: अगल्ला युघिल्लु; द्वेष के लिए: गल्ला यगिल्लु; कसरा के साथ; और गनीमत के गबन के लिए: गल्ला यगुल्लू दम्मा के साथ। «गल्ला» ऊंट के लिए भी इस्तेमाल होता है जब वह अपनी प्यास पूरी तरह नहीं बुझा पाता, और «अगल्ला» व्यक्ति: उसने ख्यानत की। अल-नमिर ने कहा: अल्लाह हमारी ओर से हमजा, नौफल की बेटी को वैसा ही बदला दे, जैसा अमानत में ख्यानत करने वाले झूठे व्यक्ति को मिलता है (8)।

---

(1) यह इब्न कसीर, अबू अम्र और असीम का पाठ है। अल-सबह पृ. 218, और अल-तयसीर पृ. 91। (2) नहस द्वारा मानी अल-कुरान 1/503, और तफ़सीर अल-बग़वी 1/312। (3) यह नाफ़े हमजा, अल-किसाई और इब्न आमिर का पाठ है। अल-सबह पृ. 218, और अल-तयसीर पृ. 91। (4) इस्लाह अल-मंतिक पृ. 296, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा इसी से है। (5) (द) में: उन्होंने कहा: वह अन्याय

करता है, और कहा गया: अर्थ। (6) नह़स द्वारा मानी अल-कुरान 1/504, उन्होंने दूसरे अर्थ को खारिज कर दिया और कहा: यह सही नहीं है। (7) गरीब अल-हदीस 1/200। (8) अल-सिह़ाह, और अल-लिसान (ग़-ल-ल), और अल-अगानी 22/276 में यह 'जमरा' के रूप में आया है, और अबू अल-फराज ने उल्लेख किया है कि वह एक महिला थी =

سورہ آل عمران: آیت 161 ۳۸۸ اس کی توجیہ اس قرآت پر کی گئی ہے: «يَغُلَّ» (یاء کے زبر اور غین کے پیش کے ساتھ) (۱)۔ ابو صخر نے محمد بن کعب سے روایت کی: ﴿وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَن يَغُلَّ﴾ انہوں نے کہا: وہ کہتے ہیں: کسی نبی کے لیے یہ ممکن نہیں کہ وہ اللہ کی کتاب میں سے کچھ چھپائے۔ اور کہا گیا: اس میں 'لام' منقول ہے، یعنی: کوئی نبی ایسا نہیں تھا کہ خیانت کرے، جیسے ان کا ارشاد: ﴿مَا كَانَ لِلَّهِ أَن يَتَّخِذَ مِن وَلَدٍ سُبْحَٰنَهُۥ﴾ [مریم: ۳۵] یعنی: اللہ ایسا نہیں تھا کہ بیٹا بنائے (۲)۔ اور اسے «يُغَلَّ» بھی پڑھا گیا ہے، یاء کے پیش اور غین کے زبر کے ساتھ (۳)۔ ابن السکیت نے کہا (۴): [رہا مالِ غنیمت، تو ہم نے اس کے بارے میں صرف یہی سنا ہے: غَلَّ يَغُلُّ غُلُولاً (خیانت کرنا)، اور اللہ عزوجل کی کتاب میں پڑھا گیا]: ﴿وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَن يُغَلَّ﴾ اور «يُغَلَّ»۔ انہوں نے کہا: پس «يَغُلَّ» کا معنی (۵) ہے: وہ خیانت کرتا ہے، اور «يُغَلَّ» کا معنی ہے: اس کی طرف خیانت منسوب کی جاتی ہے۔ اس کے دو معنوں کا احتمال ہے: ایک یہ کہ اس کے ساتھ خیانت کی جائے، یعنی اس کی غنیمت میں سے کچھ لے لیا جائے، اور دوسرا یہ کہ اسے خیانکار قرار دیا جائے، یعنی اسے 'غلول' (خرد برد) کی طرف منسوب کیا جائے (۶)۔ پھر کہا گیا: بیشک جس کسی نے بھی کوئی چیز خفیہ طور پر چرائی، تو اس نے 'غلول' کیا۔ ابن عرفہ نے کہا: اسے 'غلول' کا نام دیا گیا؛ کیونکہ ہاتھ اس سے بندھے ہوئے (مغلولہ) ہوتے ہیں، یعنی روک دیے جاتے ہیں۔ اور ابو عبید نے کہا (۷): 'غلول' خاص طور پر مالِ غنیمت میں ہوتا ہے، اور ہم اسے (عام) خیانت یا کینہ و حسد (حقد) میں سے نہیں سمجھتے۔ اس کی وضاحت اس بات سے ہوتی ہے کہ خیانت کے لیے کہا جاتا ہے: أَغَلَّ يُغِلُّ، کینہ کے لیے: غَلَّ يَغِلُّ؛ زیر (کثرہ) کے ساتھ، اور مالِ غنیمت کے غبن کے لیے: غَلَّ يَغُلُّ؛ پیش (ضمہ) کے ساتھ اور «غَلَّ» اونٹ کے لیے بھی آتا ہے جب وہ اپنی پیاس پوری طرح نہ بجھائے، اور «أَغَلَّ» آدمی نے خیانت کی۔ نمر نے کہا: اللہ ہماری طرف سے حمزہ

بنت نوفل کو ویسا ہی بدلہ دے، جیسا امانت میں خیانت کرنے والے جھوٹے کو بدلہ دیا جاتا ہے (۸)۔

---

(۱) یہ ابن کثیر، ابو عمرو اور عاصم کی قرآت ہے۔ السبعہ ص ۲۱۸، اور التیسیر ص ۹۱۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۱/ ۵۰۳، اور تفسیر البغوی ۱/ ۳۱۲۔ (۳) یہ نافع، حمزہ، کسائی اور ابن عامر کی قرآت ہے۔ السبعہ ص ۲۱۸، اور التیسیر ص ۹۱۔ (۴) اصلاح المنطق ص ۲۹۶، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے۔ (۵) (د) میں: انہوں نے کہا: وہ ظلم کرتا ہے، اور کہا گیا: معنی۔ (۶) معانی القرآن للنحاس ۱/ ۵۰۴، انہوں نے دوسرے معنی کو رد کیا اور کہا: یہ درست نہیں ہے۔ (۷) غریب الحدیث ۱/ ۲۰۰۔ (۸) الصحاح، اور اللسان (غلل)، اور الاغانی ۲۲/ ۲۷۶ میں 'جمرہ' واقع ہوا ہے، اور ابو الفرج نے اس میں ذکر کیا ہے کہ وہ ایک عورت تھی =

389 Surat Al-Imran: Verse 161

And in the Hadith: "There is no 'ighlal' and no 'islal'" (1), meaning: no betrayal and no theft; and it is said: no bribery. Shurayh said: "The borrower is not liable unless they are a 'mughill' (treacherous)." (2)

And the Prophet ﷺ said: "There are three things towards which the heart of a believer does not harbor 'yaghill'." (3) Whoever narrates it with a fatha (yaghallu) means it is from rancor (dhign). (4)

And 'ghalla' [also: entered] is used transitively and intransitively. It is said: 'ghalla' so-and-so into the deserts, meaning: he entered them and reached their middle. And 'ghalla' from the spoils of war 'ghuluulan', meaning: he was treacherous. And the water 'ghalla' between the trees: when it ran through them, 'yaghullu', with a damma in all of those cases.

It was said: 'Al-Ghuluul' in the language means to take something from the spoils and hide it from one's companions. From it comes 'taghalghul' of water in trees: when it penetrates them. And 'al-ghalal' is the water flowing at the roots of trees because it is hidden by the trees, as he said:

The torrents played with it, so its water became ... a 'ghalal' (hidden flow) intermittent at the roots of the castor oil plant (5).

From it also comes 'al-ghilala': for the garment worn under the clothes. And 'al-ghall' is a low-lying land with trees and places where the 'Salam' (6) and 'Talh' trees grow, called 'ghall'. 'Al-ghall' is also a plant, and the plural is 'ghullan' with a damma (7).

Some people said: The meaning of 'yughalla' is to be found 'ghall' (treacherous), just as you say: 'I praised (ahmadtu) the man' meaning I found him praiseworthy (mahmud). So, this recitation according to this interpretation refers back to the meaning of 'yaghulla' with a fatha on the 'ya' and a damma on the 'ghayn'.

= Al-Harith from the tribe of Bani Asad (brother of Al-Nimr) captured her and gave her to him, but she hated him. He kept her with him and she bore him children, then she asked to visit her family and made a covenant with him to return to him, but she broke her covenant and did not return to him. (1) It is a part of the Hadith regarding the Treaty of Hudaybiyyah, recorded by Ahmad (18910) and Abu Dawud (2766) from the Hadith of Al-Miswar ibn Makhrama and Marwan ibn Al-Hakam, may Allah be pleased with them both. (2) Tafsir al-Tabari 6/198. (3) Recorded by Ahmad (21590), Al-

Tirmidhi (2658), and Ibn Majah (230) from the Hadith of Zaid bin Thabit, may Allah be pleased with him. (4) Gharib al-Hadith by Abu Ubaid 1/199-200. (5) The verse is by Al-Hadira, and it is in his Diwan p. 50. Al-Khirwa' is a plant that is not grazed upon. Al-Qamus (Kh-R-'). (6) In (Kh): Al-Sah, and in (Z): Al-Saj. Al-Salam is a tree, as in Al-Qamus. (7) Al-Sihah: (Gh-L-L): and what preceded between brackets is from it.

३८९ सूरा आल-इमरान: आयत १६१

और हदीस में है: "न कोई 'इग़लाल' है और न कोई 'इस्लाल'" (१), अर्थात: न कोई विश्वासघात है और न कोई चोरी; और यह भी कहा गया है: न कोई रिश्वत। शुराय ने कहा: "उधार लेने वाले पर तब तक कोई ज़िम्मेदारी नहीं है जब तक वह 'मुग़िल्ल' (विश्वासघाती) न हो।" (२)

और पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "तीन चीजें ऐसी हैं जिनके प्रति एक मोमिन का दिल 'यग़िल्ल' (खोट या द्वेष) नहीं रखता।" (३) जो कोई इसे ज़बर (फ़तहा) के साथ पढ़ता है, उसका अर्थ द्वेष (ज़िग़्न) से है। (४)

और 'ग़ल्ला' [अर्थात: प्रवेश करना] सकर्मक और अकर्मक दोनों रूप में आता है। कहा जाता है: अमुक व्यक्ति रेगिस्तान में 'ग़ल्ला' कर गया, अर्थात: वह उसमें प्रवेश कर गया और उसके मध्य तक पहुँच गया। और लूट के माल में से 'ग़ल्ला' करना 'ग़ुलूलन' कहलाता है, अर्थात: उसने खयानत की। और पेड़ों के बीच पानी का 'ग़ल्ला' करना: जब वह उनके बीच से बहे, तो 'यग़ुल्लू' (पेश/धम्मा के साथ) इन सभी मामलों में होता है।

कहा गया है: भाषा में 'अल-ग़ुलूल' का अर्थ है लूट के माल में से कुछ लेना और उसे अपने साथियों से छिपाना। इसी से पेड़ों में पानी का 'तग़लग़ुल' निकला है: जब वह उनमें पैठ जाता है। और 'अल-ग़लल' वह पानी है जो पेड़ों की जड़ों में बहता है क्योंकि वह पेड़ों द्वारा छिपा होता है, जैसा कि उसने कहा:

बाढ़ ने इसके साथ खेल किया, तो इसका पानी बन गया ... 'ग़लल' (छिपा हुआ बहाव) जो अरंडी के पौधों की जड़ों में रुक-रुक कर बहता है (५)।

इसी से 'अल-ग़िलाला' शब्द भी है: उस कपड़े के लिए जो कपड़ों के नीचे पहना जाता है। और 'अल-ग़ाल' वह नीची भूमि है जिसमें पेड़ हों और जहाँ 'सलाम' (६) और 'तल्ह' के पेड़ उगते हों। 'अल-ग़ाल' एक पौधा भी है, और इसका बहुवचन 'ग़ुल्लान' है (पेश के साथ) (७)।

कुछ लोगों ने कहा: 'युग़ल्ला' का अर्थ है विश्वासघाती पाया जाना, जैसे आप कहते हैं: 'मैंने उस व्यक्ति की प्रशंसा की (अहमदतु)', जिसका अर्थ है कि मैंने उसे प्रशंसनीय (महमूद) पाया। तो, इस व्याख्या के अनुसार यह पाठ 'यग़ुल्ला' ('या' पर ज़बर और 'ग़ैन' पर पेश के साथ) के अर्थ की ओर लौटता है।

= बनी असद के अल-हारिस (अल-निम्र के भाई) ने उसे बंदी बना लिया और उसे उसे दे दिया, लेकिन वह उससे नफरत करती थी। उसने उसे अपने पास रखा और उसने उसके बच्चों को जन्म दिया, फिर उसने अपने परिवार से मिलने की अनुमति मांगी और उसके पास वापस आने का वादा किया, लेकिन उसने अपना वादा तोड़ दिया और वापस नहीं आई। (१) यह हुदैबिया की संधि की हदीस का एक हिस्सा है, जिसे अहमद (१८९१०) और अबू दाऊद (२७६६) ने अल-मिसवर बिन मखरमा और मरवान बिन अल-हकम (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है। (२) तफ़सीर अल-तबरी ६/१९८। (३) इसे अहमद (२१५९०), तिरमिज़ी (२६५८), और इब्न माजाह (२३०) ने ज़ैद बिन साबित (रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। (४) अबू उबैद की ग़रीब अल-हदीस १/१९९-२००। (५) यह शेर अल-हादिरा का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ ५० में है। अल-खिरवा' एक ऐसा पौधा है जिसे जानवर नहीं चरते। अल-क़ामूस (ख़-र-')। (६) (ख़) में: अल-साह, और (ज़) में: अल-साज। सलाम एक पेड़ है, जैसा कि अल-क़ामूस में है। (७) अल-सिहाह: (ग़-ल-ल): और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह इसी से है।

٣٨٩ سورة آل عمران: الآية ١٦١

اور حدیث میں ہے: «لا إِغْلالَ ولا إِسْلال» (١) یعنی: نہ خیانت ہے اور نہ چوری؛ اور کہا جاتا ہے: نہ رشوت۔ اور شریح نے کہا: مستعیر (ادھار لینے والے) پر کوئی ضمان (تاوان) نہیں ہے سوائے اس کے کہ وہ 'مغل' (خیانت کرنے والا) ہو۔ (٢)

اور نبی کریم ﷺ نے فرمایا: «ثلاث لا يَغِلُّ عليهن قلبُ مؤمن» (٣) (تین چیزیں ایسی ہیں جن پر مومن کا دل خیانت/کینہ نہیں رکھتا)۔ جس نے اسے زبر (فتحہ) کے ساتھ پڑھا تو اس کا مطلب کینہ (ضغن) سے ہے۔ (٤)

اور 'غَلَّ' [نیز: داخل ہوا] لازم اور متعدی دونوں طرح آتا ہے، کہا جاتا ہے: 'غل فلاں المفاوز'، یعنی: وہ بیابانوں میں داخل ہوا اور ان کے بیچ تک پہنچ گیا، اور 'غل من المغنم غلولاً'، یعنی: اس نے غنیمت میں خیانت کی، اور 'غل الماء بين الأشجار': جب پانی درختوں کے درمیان بہے، 'یغل'، ان تمام صورتوں میں غین پر پیش (ضمہ) کے ساتھ ہے۔

اور کہا گیا ہے: لغت میں 'الغلول' کا مطلب ہے کہ مالِ غنیمت میں سے کچھ لے کر اپنے ساتھیوں سے چھپا لے، اور اسی سے درختوں میں پانی کا 'تغلغل' ہے: جب پانی ان کے اندر سرایت کر جائے۔ اور 'الغَلَل': وہ بہتا ہوا پانی ہے جو درختوں کی جڑوں میں ہو؛ کیونکہ وہ درختوں سے چھپا ہوتا ہے، جیسا کہ شاعر نے کہا:

سیلابوں نے اس کے ساتھ کھیل کیا تو اس کا پانی بن گیا ... 'غَلَلًا' (پوشیدہ بہاؤ) جو ارنڈ کے درختوں کی جڑوں میں ٹکڑے ٹکڑے ہو کر بہتا ہے (٥)۔

اور اسی سے 'الغلالة' ہے: اس کپڑے کے لیے جو کپڑوں کے نیچے پہنا جاتا ہے، اور 'الغَالُّ': وہ ہموار زمین جس میں درخت ہوں اور 'سلم' (۶) اور 'طلح' کے اگنے کی جگہیں ہوں، اسے 'غالّ' کہا جاتا ہے۔ 'الغَالُّ' ایک پودا بھی ہے، اور اس کی جمع 'غُلان' ضمہ کے ساتھ ہے (۷)۔

اور بعض لوگوں نے کہا: 'يُغَلَّ' کا مطلب ہے کہ اسے خیانت کرنے والا پایا جائے، جیسے آپ کہتے ہیں: 'احمدت الرجل' یعنی میں نے اسے قابل تعریف (محمود) پایا۔ تو اس تاویل پر یہ قرأت 'يَغُلَّ' کے معنی کی طرف لوٹتی ہے جس میں 'یا' پر زبر اور 'غین' پر پیش ہے۔

= اسے بنی اسد کے حارث (نمر کا بھائی) نے قید کیا اور اسے ہبہ کر دیا، لیکن وہ اسے ناپسند کرتی تھی، چنانچہ اس نے اسے اپنے پاس روک لیا اور اس سے بچے پیدا ہوئے، پھر اس نے اپنے گھر والوں سے ملنے کی اجازت چاہی اور اس سے عہد کیا کہ وہ اس کے پاس واپس آئے گی، لیکن اس نے اپنا عہد توڑ دیا اور واپس نہیں آئی۔ (۱) یہ صلح حدیبیہ کی حدیث کا ایک ٹکڑا ہے، اسے احمد (۱۸۹۱۰) اور ابو داؤد (۲۷۶۶) نے مسور بن مخرمہ اور مروان بن حکم رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۲) تفسیر الطبری ۶/۱۹۸۔ (۳) اسے احمد (۲۱۵۹۰)، ترمذی (۲۶۵۸) اور ابن ماجہ (۲۳۰) نے زید بن ثابت رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۴) غریب الحدیث لابن عبید ۱/۱۹۹-۲۰۰۔ (۵) یہ شعر حادرہ کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ۵۰ میں ہے، اور 'الخروع': وہ پودا ہے جسے جانور نہیں چرتے۔ القاموس (خرع)۔ (۶) نسخہ (خ) میں: الساح، اور (ظ) میں: الساج، اور السلم: درخت ہے، جیسا کہ القاموس میں ہے۔ (۷) الصحاح: (غلل): اور جو قوسین کے درمیان گزرا ہے وہ اسی میں سے ہے۔

Al-Ghayn. And the meaning of "yughalla" according to the majority of the people of knowledge is: it is not for anyone to defraud him, i.e., to betray him regarding the spoils.

The verse is in the sense of forbidding people from misappropriating spoils (ghulul) and threatening punishment for it. Just as it is not permissible to betray the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), it is not permissible to betray anyone else. However, he was specifically mentioned because betrayal against him is more severe and a greater sin; because sins are magnified in his presence due to the necessity of revering him. Rulers are only in charge of the Prophet's (peace and blessings of Allah be upon him) command, so they have their share of reverence (1).

It was said: The meaning of "yughalla" is: no prophet has ever defrauded, and the purpose is not prohibition.

Second: The saying of Allah the Almighty: "And whoever defrauds shall bring forth that which he defrauded on the Day of Resurrection" means: he will come carrying it on his back and neck, tormented by its burden and weight, terrified by its sound, and rebuked by the manifestation of his betrayal before all witnesses; according to what follows (2).

And this scandal that Allah the Almighty brings upon the defrauder is similar to the scandal brought upon the traitor, in that a banner is set up for him at his rear according to the magnitude of his treachery (4). Allah the Almighty made these punishments according to what humans are accustomed to and understand. Do you not see the saying of the poet (5):

O Sumayya, woe to you! Have you heard of a betrayal for which a banner was raised for us in the assembly?

The Arabs used to raise a banner for the traitor, and likewise, the perpetrator was paraded with his crime (6).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/536. (2) In the Hadith of Muslim which he will mention soon. (3) In (Zha): "yūqi'uhā" (He brings it). (4) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/536 - and the speech is from him -: a banner is set up for him due to his treachery according to his (peace and blessings be upon him) saying. It was narrated by Ahmad (11303), and Muslim (1738): (15) from the Hadith of Abu Sa'id al-Khudri from the Prophet (peace

and blessings of Allah be upon him) who said: "For every traitor there will be a banner on the Day of Resurrection by which he will be recognized at his rear." It was also narrated by Bukhari (3188) and Muslim (1735) from the Hadith of Ibn Umar (may Allah be pleased with them both) without the phrase "at his rear". (5) He is Al-Hadira, and the verse is in his Diwan, p. 51. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/536.

390 सूरह अल-इमरान: आयत 161

अल-गैन। और अधिकांश विद्वानों के अनुसार "yughalla" का अर्थ है: किसी को भी उसे धोखा देने का अधिकार नहीं है, यानी युद्ध की लूट (ग़नीमत) के मामले में उसके साथ विश्वासघात करना।

आयत लोगों को युद्ध की लूट में हेराफेरी (ग़ुलुल) करने से रोकने और उसके लिए सज़ा की धमकी देने के अर्थ में है। जिस प्रकार पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ विश्वासघात करना जायज़ नहीं है, उसी प्रकार किसी और के साथ विश्वासघात करना भी जायज़ नहीं है। हालाँकि, उनका विशेष रूप से उल्लेख किया गया क्योंकि उनके विरुद्ध विश्वासघात अधिक गंभीर और बड़ा पाप है; क्योंकि उनके सम्मान की आवश्यकता के कारण उनकी उपस्थिति में पाप और भी बड़े हो जाते हैं। शासक केवल पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के आदेश के प्रभारी होते हैं, इसलिए उन्हें भी सम्मान का हिस्सा प्राप्त है (1)।

यह कहा गया: "yughalla" का अर्थ है: किसी भी नबी ने कभी धोखा नहीं दिया, और इसका उद्देश्य निषेध नहीं है।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: "और जो कोई धोखा देगा, वह कयामत के दिन वह चीज़ लाएगा जिसमें उसने धोखा दिया था" का अर्थ है: वह उसे अपनी पीठ और गर्दन पर लादकर लाएगा, उसके भार और वज़न से प्रताड़ित होगा, उसकी आवाज़ से भयभीत होगा, और गवाहों के सामने अपने विश्वासघात के प्रकट होने से अपमानित होगा; जैसा कि आगे आएगा (2)।

यह बदनामी जो अल्लाह तआला धोखेबाज पर लाता है, उस बदनामी के समान है जो विश्वासघाती पर लाई जाती है, कि उसके विश्वासघात की सीमा के अनुसार उसके पीछे एक झंडा गाड़ दिया जाता है (4)। अल्लाह तआला ने ये सज़ाएँ उन चीज़ों के अनुसार बनाई हैं जिन्हें इंसान जानते और समझते हैं। क्या आप कवि के कथन को नहीं देखते (5):

ऐ सुमय्या, तुझ पर अफ़सोस! क्या तूने किसी विश्वासघात के बारे में सुना है जिसके लिए सभा में हमारे लिए झंडा उठाया गया हो?

अरब लोग विश्वासघाती के लिए झंडा उठाते थे, और इसी तरह, अपराधी को उसके अपराध के साथ घुमाया जाता था (6)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/536। (2) मुस्लिम की हदीस में जिसका उल्लेख जल्द ही किया जाएगा। (3) (ज़) में: "yūqi'uhā" (वह इसे लाता है)। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/536 में - और यह कथन उन्हीं का है -: उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के कथन के अनुसार उनके विश्वासघात के कारण उनके लिए एक झंडा गाड़ दिया जाता है। अहमद (11303), और मुस्लिम (1738): (15) ने अबू सईद अल-खुदरी की हदीस से पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से उद्धृत किया है जिन्होंने कहा: "कयामत के दिन हर विश्वासघाती के लिए एक झंडा होगा जिससे उसे उसके पीछे पहचाना जाएगा।" इसे बुखारी (3188) और मुस्लिम (1735) ने इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से बिना "उसके पीछे" शब्दों के उद्धृत किया है। (5) वह अल-हादिरा है, और पद उनके दीवान, पृष्ठ 51 में है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/536।

۳۹۰ سورۃ آل عمران: آیت ۱۶۱

الغین۔ اور جمہور اہل علم کے نزدیک «یُغلَّ» کا مطلب ہے: کسی کے لیے جائز نہیں کہ وہ اسے دھوکہ دے، یعنی مال غنیمت میں اس کے ساتھ خیانت کرے۔

پس یہ آیت لوگوں کو مال غنیمت میں خیانت (غلول) سے روکنے اور اس پر عذاب کی وعید کے معنی میں ہے۔ جس طرح نبی ﷺ کے ساتھ خیانت کرنا جائز نہیں، اسی طرح کسی اور کے ساتھ بھی خیانت کرنا جائز نہیں، لیکن آپ ﷺ کا ذکر خصوصی طور پر اس لیے کیا گیا؛ کیونکہ آپ کے ساتھ خیانت کرنا زیادہ شدید اور بڑا گناہ ہے؛ کیونکہ آپ کی موجودگی میں آپ کی توقیر کی فرضیت کی وجہ سے گناہ بڑھ جاتے ہیں۔ اور حکمران تو صرف نبی ﷺ کے امر پر مامور ہیں، لہذا ان کے لیے بھی توقیر کا حصہ ہے (۱)۔

اور کہا گیا: «یَغُلَّ» کا معنی ہے: کسی نبی نے کبھی خیانت نہیں کی، اور یہاں مقصد ممانعت نہیں ہے۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَن يَغْلُلْ يَأْتِ بِمَا غَلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ﴾ یعنی: وہ اسے اپنی پیٹھ اور گردن پر اٹھائے ہوئے لائے گا، اس کے بوجھ اور وزن سے عذاب جھیل رہا ہوگا، اس کی آواز سے دہشت زدہ ہوگا، اور تمام گواہوں کے سامنے اپنی خیانت کے ظاہر ہونے پر ذلیل و رسوا ہو رہا ہوگا؛ جیسا کہ آگے آئے گا (۲)۔

اور یہ وہ رسوائی ہے جو اللہ تعالیٰ خیانت کرنے والے پر لاتا ہے، یہ بالکل ویسی ہی رسوائی ہے جو وعدہ خلاف (غدار) پر لائی جاتی ہے، کہ اس کے لیے اس کی غداری کی مقدار کے مطابق اس

کے پیچھے ایک جھنڈا نصب کر دیا جاتا ہے (۴)۔ اللہ تعالیٰ نے یہ سزائیں ان چیزوں کے مطابق رکھی ہیں جنہیں انسان پہچانتے اور سمجھتے ہیں، کیا تم شاعر کے اس قول کو نہیں دیکھتے (۵):

اے سمیہ، تم پر افسوس! کیا تم نے کسی ایسی غداری کے بارے میں سنا ہے جس کے لیے مجمع میں ہمارے لیے جھنڈا بلند کیا گیا ہو؟

اور عرب غدار کے لیے جھنڈا بلند کیا کرتے تھے، اور اسی طرح مجرم کو اس کے جرم کے ساتھ گھمایا جاتا تھا (۶)۔

(۱) المحرر الوجیز ۵۳٦/۱۔ (۲) مسلم کی حدیث میں جس کا ذکر عنقریب آئے گا۔ (۳) (ظ) میں: یوقعہا (وہ اسے واقع کرتا ہے)۔ (۴) المحرر الوجیز ۵۳٦/۱ میں - اور یہ عبارت انہی کی ہے -: اس کی غداری کی وجہ سے اس کے لیے ایک جھنڈا نصب کیا جاتا ہے جیسا کہ آپ ﷺ کے ارشاد کے مطابق ہے۔ اور احمد (۱۱۳۰۳) اور مسلم (۱۷۳۸): (۱۵) نے حضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «قیامت کے دن ہر غدار کے لیے ایک جھنڈا ہوگا جس سے وہ اپنے پیچھے پہچانا جائے گا»۔ اور اسے بخاری (۳۱۸۸) اور مسلم (۱۷۳۵) نے حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے لیکن اس میں «اپنے پیچھے» (عند استہ) کے الفاظ نہیں ہیں۔ (۵) یہ «الحادرہ» ہے اور شعر ان کے دیوان، صفحہ ۵۱ پر ہے۔ (۶) المحرر الوجیز ۵۳٦/۱۔

391 Surah Al-Imran: Verse 161

In "Sahih Muslim," on the authority of Abu Hurayrah, he said: The Messenger of Allah ﷺ stood among us one day and mentioned Al-Ghulul (misappropriation of booty). He emphasized its gravity and seriousness, then said: "I should not find any one of you coming on the Day of Resurrection with a grunting camel on his neck, saying: 'O Messenger of Allah, help me,' and I would say: 'I have no power to help you in anything; I have already conveyed (the message) to you." I should not find any one of you coming on the Day of Resurrection with a neighing horse on his neck, saying: 'O Messenger of Allah, help me,' and I would say: 'I have no power to help you in anything; I have already conveyed (the message) to you." I should not find any one of you coming on the Day of Resurrection with a bleating sheep on his neck, saying: 'O Messenger of Allah, help me,' and I would say: 'I have no power to help you in anything; I have already conveyed (the message) to you." I should not find any one of you coming on the Day of Resurrection with a crying soul on his neck, saying: 'O Messenger of Allah, help me,' and I would say: 'I have no power to help you in anything; I have already conveyed (the message) to you." I should not find any one of you coming on the Day of Resurrection with fluttering garments on his neck, saying: 'O Messenger of Allah, help me,' and I would say: 'I have no power to help you in anything; I have already conveyed (the message) to you." I should not find any one of you coming on the Day of Resurrection with silent wealth (gold and silver) on his neck, saying: 'O Messenger of Allah, help me,' and I would say: 'I have no power to help you in anything; I have already conveyed (the message) to you.'" (1)

Abu Dawud (2) narrated from Samurah bin Jundub (3) who said: Whenever the Messenger of Allah ﷺ acquired spoils of war, he would command Bilal to make an announcement to the people. They would then bring their spoils, and he would take a fifth of it and distribute the rest. One day, after the announcement, a man came with a hair tether and said: "O Messenger of Allah, this was among the spoils we acquired." He said: "Did you hear Bilal calling three times?" He said: "Yes." He said: "Then what prevented you from coming...

(1) Sahih Muslim (1831), and Al-Bukhari also narrated it (3073), and it is in Al-Musnad (9503). His saying: "fluttering garments," means: the wind moves them and they shake. By "garments" he meant the written records of rights on pieces of cloth, and "silent wealth" refers to gold and silver. Al-Mufhim 4/29, and Al-Nihayah (R-Q-'). (2) In his Sunan (2712). (3) Thus the author cited it from Samurah bin Jundub, and likewise Ibn Kathir cited it in the commentary of this verse, which is an error. Abu Dawud

narrated it from the Hadith of Abdullah bin Amr bin Al-Aas, may Allah be pleased with them (2712), and Al-Mizzi mentioned it in Tuhfat al-Ashraf 6/347. As for the Hadith of Samurah bin Jundub, it is in Abu Dawud (2716) with the wording: "To proceed, the Messenger of Allah ﷺ used to say: 'Whoever conceals a Ghall (misappropriated booty) is like him.'" And the Hadith of Ibn Amr is in Al-Musnad No. (6996).

३९१ सूरा आले इमरान: आयत १६१

और "सहीह मुस्लिम" में अबू हुरैरा से रिवायत है, उन्होंने कहा: एक दिन अल्लाह के रसूल ﷺ हमारे बीच खड़े हुए और 'गुलूल' (गनीमत के माल में खयानत) का ज़िक्र किया, तो उसकी गंभीरता और उसके मामले की गुरुता को स्पष्ट किया। फिर फ़रमाया: "मैं तुममें से किसी को क़यामत के दिन इस हाल में हरग्ज़ न पाऊं कि उसकी गर्दन पर एक ऊंट हो जो बिलबिला रहा हो, वह कहे: ऐ अल्लाह के रसूल, मेरी मदद कीजिये, तो मैं कहूँ: मैं तुम्हारे लिए किसी चीज़ का मालिक नहीं हूँ, मैंने तुम्हें (पैगाम) पहुँचा दिया था। मैं तुममें से किसी को क़यामत के दिन इस हाल में हरग्ज़ न पाऊं कि उसकी गर्दन पर एक घोड़ा हो जो हिनहिना रहा हो, वह कहे: ऐ अल्लाह के रसूल, मेरी मदद कीजिये, तो मैं कहूँ: मैं तुम्हारे लिए किसी चीज़ का मालिक नहीं हूँ, मैंने तुम्हें पहुँचा दिया था। मैं तुममें से किसी को क़यामत के दिन इस हाल में हरग्ज़ न पाऊं कि उसकी गर्दन पर एक बकरी हो जो मिमिया रही हो, वह कहे: ऐ अल्लाह के रसूल, मेरी मदद कीजिये, तो मैं कहूँ: मैं तुम्हारे लिए किसी चीज़ का मालिक नहीं हूँ, मैंने तुम्हें पहुँचा दिया था। मैं तुममें से किसी को क़यामत के दिन इस हाल में हरग्ज़ न पाऊं कि उसकी गर्दन पर एक जान हो जो चिल्ला रही हो, वह कहे: ऐ अल्लाह के रसूल, मेरी मदद कीजिये, तो मैं कहूँ: मैं तुम्हारे लिए किसी चीज़ का मालिक नहीं हूँ, मैंने तुम्हें पहुँचा दिया था। मैं तुममें से किसी को क़यामत के दिन इस हाल में हरग्ज़ न पाऊं कि उसकी गर्दन पर कपड़े के टुकड़े हों जो लहरा रहे हों, वह कहे: ऐ अल्लाह के रसूल, मेरी मदद कीजिये, तो मैं कहूँ: मैं तुम्हारे लिए किसी चीज़ का मालिक नहीं हूँ, मैंने तुम्हें पहुँचा दिया था। मैं तुममें से किसी को क़यामत के दिन इस हाल में हरग्ज़ न पाऊं कि उसकी गर्दन पर ख़ामोश माल (सोना-चांदी) हो, वह कहे: ऐ अल्लाह के रसूल, मेरी मदद कीजिये, तो मैं कहूँ: मैं तुम्हारे लिए किसी चीज़ का मालिक नहीं हूँ, मैंने तुम्हें पहुँचा दिया था।" (१)

अबू दाऊद (२) ने समुरह बिन जुंदुब (३) से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ को जब गनीमत प्राप्त होती थी, तो आप बिलाल को हुक्म देते, वे लोगों में पुकार लगाते, तो लोग अपनी गनीमतें लेकर आते, फिर आप उसमें से पांचवां हिस्सा निकालते और उसे बांट देते। एक दिन पुकार के बाद एक आदमी बालों की बनी हुई एक नकेल लेकर आया और कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, यह उस गनीमत में से था जो हमें मिली थी। आप ﷺ ने फ़रमाया: "क्या तुमने बिलाल को तीन बार पुकारते हुए सुना था?" उसने कहा: हाँ। फ़रमाया: "तो तुम्हें आने से किस चीज़ ने रोका...

(१) सहीह मुस्लिम (१८३१), और इसे बुखारी (३०७३) ने भी रिवायत किया है, और यह मुस्नद (९५०३) में है। उनका कथन: "लहराते हुए कपड़े", यानी: हवा उन्हें हिलाती है जिससे वे फड़फड़ाते हैं, और कपड़ों से मुराद वह है जिस पर लिखे हुए अधिकार हों, और "ख़ामोश": सोना और चांदी। अल-मुफ्हिम ४/२९, और अल-निहाया (रक़अ)। (२) उनकी सुनन (२७१२) में। (३) लेखक ने इसे समुरह बिन जुंदुब से इसी तरह उद्धृत किया है, और इसी तरह इब्न कसीर ने इस आयत की व्याख्या में इसे उद्धृत किया है, और यह एक भ्रम है, क्योंकि अबू दाऊद ने इसे अब्दुल्लाह बिन अम्र बिन अल-आस (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस (२७१२) से निकाला है, और अल-मिज़ी ने तोहफ़तुल अशराफ़ ६/३४७ में इसका ज़िक्र किया है। जहाँ तक समुरह बिन जुंदुब की हदीस का सवाल है, वह अबू दाऊद (२७१६) में इन शब्दों के साथ है: "अम्मा बाद, अल्लाह के रसूल ﷺ फ़रमाया करते थे: 'जिसने गनीमत का माल छुपाया वह उसी की तरह है'।" और इब्न अम्र की हदीस मुस्नद नंबर (६९९६) में है।

۳۹۱ سورة آل عمران: آیت ۱۶۱

اور «صحیح مسلم» میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے ، انہوں نے کہا: ایک دن رسول اللہ ﷺ ہمارے درمیان کھڑے ہوئے، پس آپ نے غلول (مالِ غنیمت میں خیانت) کا تذکرہ فرمایا، تو اسے بہت بڑا قرار دیا، اور اس کے معاملے کی سنگینی بیان فرمائی، پھر فرمایا: «میں تم میں سے کسی کو قیامت کے دن اس حال میں ہرگز نہ پاؤں کہ اس کی گردن پر ایک اونٹ لدا ہو جو بلبلا رہا ہو، وہ کہے: اے اللہ کے رسول، میری فریاد رسی کیجیے، تو میں کہوں: میں تمہارے لیے کسی چیز کا اختیار نہیں رکھتا، میں نے تمہیں (پیغام) پہنچا دیا تھا۔ میں تم میں سے کسی کو قیامت کے دن اس حال میں ہرگز نہ پاؤں کہ اس کی گردن پر ایک گھوڑا لدا ہو جو ہنہنا رہا ہو، وہ کہے: اے اللہ کے رسول، میری فریاد رسی کیجیے، تو میں کہوں: میں تمہارے لیے کسی چیز کا اختیار نہیں رکھتا، میں نے تمہیں پہنچا دیا تھا۔ میں تم میں سے کسی کو قیامت کے دن اس حال میں ہرگز نہ پاؤں کہ اس کی گردن پر ایک بکری لدی ہو جو ممیا رہی ہو، وہ کہے: اے اللہ کے رسول، میری فریاد رسی کیجیے، تو میں کہوں: میں تمہارے لیے کسی چیز کا اختیار نہیں رکھتا، میں نے تمہیں پہنچا دیا تھا۔ میں تم میں سے کسی کو قیامت کے دن اس حال میں ہرگز نہ پاؤں کہ اس کی گردن پر ایک جان لدی ہو جو چیخ رہی ہو، وہ کہے: اے اللہ کے رسول، میری فریاد رسی کیجیے، تو میں کہوں: میں تمہارے لیے کسی چیز کا اختیار نہیں رکھتا، میں نے تمہیں پہنچا دیا تھا۔ میں تم میں سے کسی کو قیامت کے دن اس حال میں ہرگز نہ پاؤں کہ اس کی گردن پر کپڑوں کے ٹکڑے ہوں جو لہرا رہے ہوں، وہ کہے: اے اللہ کے رسول، میری فریاد رسی کیجیے، تو میں کہوں: میں تمہارے لیے کسی چیز کا اختیار نہیں رکھتا، میں نے تمہیں پہنچا دیا تھا۔ میں تم میں سے کسی کو قیامت کے دن اس حال میں ہرگز نہ پاؤں کہ اس کی گردن پر خاموش مال لدا ہو، وہ کہے: اے اللہ کے رسول، میری

فریاد رسی کیجیے، تو میں کہوں: میں تمہارے لیے کسی چیز کا اختیار نہیں رکھتا، میں نے تمہیں پہنچا دیا تھا۔»(۱)

اور ابوداؤد (۲) نے سمرہ بن جندب (۳) سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ جب بھی غنیمت حاصل فرماتے تو بلال کو حکم دیتے، چنانچہ وہ لوگوں میں پکار لگاتے، پھر لوگ اپنی غنیمتیں لے کر آتے، پس آپ اس کا پانچواں حصہ نکالتے اور اسے تقسیم فرماتے، ایک دن پکار کے بعد ایک آدمی بالوں کی بنی ہوئی ایک نکیل لے کر آیا اور عرض کیا: اے اللہ کے رسول، یہ اس غنیمت میں سے تھا جو ہمیں حاصل ہوئی تھی۔ آپ نے فرمایا: «کیا تم نے بلال کو تین بار پکارتے ہوئے سنا تھا؟» اس نے کہا: جی ہاں۔ فرمایا: «تو تمہیں آنے سے کس چیز نے روکا...

(۱) صحیح مسلم (۱۸۳۱)، اور اسے بخاری (۳۰۷۳) نے بھی روایت کیا ہے، اور یہ مسند (۹۵۰۳) میں ہے۔ ان کا قول: «رقاع تخفق»، یعنی: ہوا انہیں حرکت دیتی ہے تو وہ پھڑپھڑاتے ہیں، اور رقاع سے مراد وہ ہے جس پر حقوق لکھے ہوئے ہوں، اور «الصامت»: سونا اور چاندی۔ المفہم ۲۹/۴، والنہایہ (رقع)۔ (۲) ان کی سنن (۲۷۱۲) میں۔ (۳) مصنف نے اسے سمرہ بن جندب سے اسی طرح نقل کیا ہے، اور اسی طرح ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں اسے نقل کیا ہے، اور یہ وہم ہے، کیونکہ اسے ابوداؤد نے عبداللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہما کی حدیث (۲۷۱۲) سے روایت کیا ہے، اور مزی نے تحفۃ الاشراف ۳۴۷/۶ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ رہی سمرہ بن جندب کی حدیث تو وہ ابوداؤد (۲۷۱۶) میں ان الفاظ کے ساتھ ہے: «اما بعد، اور رسول اللہ ﷺ فرمایا کرتے تھے: جس نے غنیمت کا مال چھپایا وہ اسی کی طرح ہے»۔ اور ابن عمرو کی حدیث مسند نمبر (۶۹۹۶) میں ہے۔

[He] to him?" So he apologized to him, and he said: "Be (1) the one who brings it on the Day of Resurrection, for I will not accept it from you." Some scholars said: He meant: he will be met with the burden of that on the Day of Resurrection, as He said in another verse: "And they will bear their burdens on their backs. Evil is that which they bear!" [Al-An'am: 31]. It was said: The report is understood as the notoriety of the matter, i.e., he will come on the Day of Resurrection and Allah will have made his affair public, just as it would be made public if he carried a camel that grunts or a horse that neighs. I say: This is a departure from reality to metaphor and simile, and when speech fluctuates between reality and metaphor, reality is the original, as in the books of Usool (principles) (2). The Prophet ﷺ informed of the reality, and "no perfume after the bride" (3). It is said: Whoever misappropriates something in this world, it will be represented for him on the Day of Resurrection in the Fire, then it will be said to him: "Go down to it and take it," so he descends to it, and when he reaches it, he carries it, until when he reaches the door, it falls from him to the bottom of Hell, so he returns to it and takes it, and continues like this until Allah wills. It is said: "shall come with what he stole": meaning that betrayal and misappropriation will testify against him on the Day of Resurrection. Third: Scholars said: Misappropriation (Ghulul) is a major sin among the major sins, based on this verse and what we mentioned from the hadith of Abu Hurayrah that he carries it on his neck. And the Prophet ﷺ said regarding Mid'am: "By Him in Whose hand is my soul, the cloak which he took from the spoils on the day of Khaybar (4) before the division of the spoils, will blaze with fire upon him." He said: When the people heard that, a man came with a shoelace or two shoelaces to the Messenger of Allah ﷺ, so the Messenger of Allah ﷺ said: "A shoelace or two shoelaces of fire." Narrated by "Al-Muwatta" (5). His saying (peace and blessings be upon him): "By Him in Whose hand is my soul," and his refusal to pray over someone who misappropriated (6), is evidence of the gravity of Ghulul and the gravity of the sin in it, and that it is one of the major sins, and it is among the rights...

(1) In the copies: "Nay" (Kalla), and what is confirmed is from Sunan Abi Dawud. (2) See Al-Mustasfa 1/23 onwards, and Al-Mahsul 1/339. (3) Among the proverbs of the Arabs, and it is narrated: "No hiding place for perfume after a bride." Majma' al-Amthal 2/211. (4) In (Zh): "Uhud", and it is a mistake. (5) 2/459, and it was also narrated by Al-Bukhari (4234) and Muslim (115). Mid'am: a black slave gifted by Rifa'a

bin Zaid to the Prophet ﷺ on the day of Khaybar. Al-Fath 7/489. (6) It will be mentioned in the next issue.

पृष्ठ ३९२ सूरह अल-इमरान: आयत १६१

उसने उससे माफी मांगी, तो उन्होंने कहा: "तुम (१) उसे कयामत के दिन लेकर आओ, क्योंकि मैं इसे तुमसे स्वीकार नहीं करूँगा।" कुछ विद्वानों ने कहा: उनका तात्पर्य यह था कि कयामत के दिन उसे उस पाप के बोझ के साथ लाया जाएगा, जैसा कि उन्होंने एक अन्य आयत में कहा है: "और वे अपनी पीठ पर अपना बोझ उठाएंगे। बुरा है वह जो वे ढो रहे हैं!" [अल-अनअम: ३१]। कहा गया: यह खबर मामले की प्रसिद्धि (बदनामी) पर आधारित है, यानी वह कयामत के दिन आएगा और अल्लाह उसके मामले को सार्वजनिक कर देगा, जैसे कि अगर वह कोई ऊंट ले जा रहा हो जो बोल रहा हो या कोई घोड़ा जो हिनहिना रहा हो। मैंने कहा: यह वास्तविकता से रूपक और उपमा की ओर जाना है, और जब बातचीत वास्तविकता और रूपक के बीच घूमती है, तो वास्तविकता ही मूल होती है; जैसा कि उसूल (सिद्धांतों) की किताबों (२) में है। और पैगंबर ﷺ ने वास्तविकता के बारे में सूचित किया है, और "दुल्हन के बाद कोई इत्र नहीं होता" (३)। कहा जाता है: जिसने दुनिया में कुछ चुराया (गुलुल किया), कयामत के दिन उसे आग में पेश किया जाएगा, फिर उससे कहा जाएगा: "नीचे जाओ और उसे ले आओ", तो वह उसकी ओर उतरेगा, और जब वह उस तक पहुँच जाएगा, तो वह उसे उठाएगा, यहाँ तक कि जब वह दरवाजे तक पहुँचेगा, तो वह उससे गिरकर जहन्नुम के नीचे चला जाएगा, फिर वह उसके पास लौटेगा और उसे उठाएगा, वह इसी तरह जारी रहेगा जब तक अल्लाह चाहे। कहा जाता है: "वह जो कुछ उसने चुराया है उसे लेकर आएगा": यानी वह विश्वासघात और चोरी कयामत के दिन उसके खिलाफ गवाही देगी। तीसरा: विद्वानों ने कहा: गुलुल (सार्वजनिक धन की चोरी) बड़े पापों (कबायेर) में से एक है; इस आयत के प्रमाण से, और जो हमने अबू हुरैरा की हदीस से उल्लेख किया है कि वह उसे अपनी गर्दन पर लादेगा। और पैगंबर ﷺ ने मिद'अम के बारे में कहा था: "उस सत्ता की कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, खैबर के दिन (४) माल-ए-गनीमत के बंटवारे से पहले उसने जो चादर ली थी, वह उस पर आग बनकर भड़क रही है।" उन्होंने कहा: जब लोगों ने यह सुना, तो एक आदमी रसूलुल्लाह ﷺ के पास एक या दो जूतों के तस्मे लेकर आया, तो रसूलुल्लाह ﷺ ने फरमाया: "आग का एक तस्मा या आग के दो तस्मे।" इसे "अल-मुवत्ता" (५) ने उद्धृत किया है। उनका (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) कहना: "उस सत्ता की कसम जिसके हाथ में मेरी जान है", और गुलुल करने वाले (६) के जनाजे की नमाज पढ़ने से उनका इनकार करना, गुलुल की गंभीरता और उसमें पाप की महानता का प्रमाण है, और यह कि यह बड़े पापों में से है, और यह अधिकारों में से है...

(१) प्रतियों में: "कल्ला" (कदापि नहीं), और जो प्रमाणित है वह सुनन अबी दाऊद से है। (२) अल-मुस्तसफा १/२३ और उसके बाद, और अल-महसूल १/३३९ देखें। (३) अरबों की कहावतों में से, और यह वर्णित है: "दुल्हन के बाद इत्र के लिए कोई छिपने की जगह नहीं है।" मजमा अल-अमथल २/२११। (४) (ظ) में: "उहुद", और यह एक गलती है। (५) २/४५९, और इसे बुखारी (४२३४) और मुस्लिम (११५) ने भी उद्धृत किया है। मिद'अम: एक अश्वेत दास जिसे रिफा बिन ज़ैद ने खैबर के दिन पैगंबर ﷺ को उपहार में दिया था। अल-फतह ७/४८९। (६) इसका उल्लेख अगले विषय में किया जाएगा।

صفحہ ۳۹۲ سورہ آل عمران: آیت ۱۶۱

اس نے ان سے معذرت کی، تو انہوں نے کہا: "تم (۱) خود اسے قیامت کے دن لے کر آنا، میں تم سے اسے ہرگز قبول نہیں کروں گا۔" بعض علماء نے کہا: ان کی مراد یہ تھی کہ قیامت کے دن اس گناہ کے بوجھ کے ساتھ پیش کیا جائے گا، جیسا کہ ایک اور آیت میں فرمایا: "اور وہ اپنی پیٹھوں پر اپنے بوجھ اٹھائے ہوئے ہوں گے۔ خبردار! کتنا برا بوجھ ہے جو وہ اٹھا رہے ہیں!" [الانعام: ۳۱]۔ کہا گیا: یہ خبر معاملے کی شہرت پر محمول ہے، یعنی وہ قیامت کے دن آئے گا اور اللہ اس کے معاملے کو رسوا کر دے گا، جیسے کہ اگر وہ کوئی بلبلاتا ہوا اونٹ اٹھائے ہوئے ہو یا ہنہناتا ہوا گھوڑا۔ میں نے کہا: یہ حقیقت سے مجاز اور تشبیہ کی طرف عدول ہے، اور جب کلام حقیقت اور مجاز کے درمیان گھومے تو حقیقت ہی اصل ہوتی ہے؛ جیسا کہ اصول کی کتابوں (۲) میں ہے۔ اور نبی ﷺ نے حقیقت کی خبر دی ہے، اور "دلہن کے بعد کوئی خوشبو نہیں ہوتی" (۳)۔ کہا جاتا ہے: جس نے دنیا میں کسی چیز میں خیانت کی (غلول کیا)، قیامت کے دن اسے آگ میں پیش کیا جائے گا، پھر اس سے کہا جائے گا: "نیچے اتر کر اسے لے آؤ"، تو وہ اس کی طرف اترے گا، اور جب وہ اس تک پہنچ جائے گا تو اسے اٹھائے گا، یہاں تک کہ جب وہ دروازے تک پہنچے گا تو وہ اس سے گر کر جہنم کی گہرائی میں چلا جائے گا، پھر وہ اس کے پاس واپس آئے گا اور اسے اٹھائے گا، وہ اسی طرح رہے گا جب تک اللہ چاہے۔ کہا جاتا ہے: "وہ جو کچھ اس نے چوری کیا ہے اسے لے کر آئے گا": یعنی وہ خیانت اور غلول قیامت کے دن اس پر گواہی دیں گے۔

تیسری بات: علماء نے کہا: غلول (مالِ غنیمت میں خیانت) کبیرہ گناہوں میں سے ہے؛ اس آیت کی دلیل سے، اور جو ہم نے ابو ہریرہ کی حدیث سے ذکر کیا کہ وہ اسے اپنی گردن پر اٹھائے گا۔ اور نبی ﷺ نے مدعم کے بارے میں فرمایا تھا: "اس ذات کی قسم جس کے ہاتھ میں میری جان ہے، وہ

چادر جو اس نے خیبر کے دن (۴) مالِ غنیمت کی تقسیم سے پہلے لی تھی، وہ اس پر آگ بن کر بھڑک رہی ہے۔" راوی کہتا ہے: جب لوگوں نے یہ سنا تو ایک شخص رسول اللہ ﷺ کے پاس ایک یا دو تسمے لے کر آیا، تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "آگ کا ایک تسمہ یا آگ کے دو تسمے"۔ اسے "الموطأ" (۵) نے روایت کیا ہے۔ آپ (صلی اللہ علیہ وسلم) کا یہ فرمانا: "اس ذات کی قسم جس کے ہاتھ میں میری جان ہے"، اور غلول کرنے والے (۶) کی نمازِ جنازہ پڑھنے سے آپ کا انکار کرنا، غلول کی سنگینی اور اس میں گناہ کی بڑائی کی دلیل ہے، اور یہ کہ وہ کبیرہ گناہوں میں سے ہے، اور یہ حقوق میں سے ہے...

(۱) نسخوں میں: "كلا" (ہرگز نہیں)، اور ثابت شدہ لفظ سنن ابی داؤد سے ہے۔ (۲) دیکھیے المستصفی ۱/۲۳ اور اس کے بعد، اور المحصول ۱/۳۳۹۔ (۳) عربوں کی مثالوں میں سے ہے، اور روایت ہے: "دلہن کے بعد خوشبو کے لیے کوئی چھپنے کی جگہ نہیں"۔ مجمع الامثال ۲/۲۱۱۔ (۴) (ظ) میں: "احد"، اور یہ غلطی ہے۔ (۵) ۲/۴۵۹، اور اسے بخاری (۴۲۳۴) اور مسلم (۱۱۵) نے بھی روایت کیا ہے۔ مدعم: ایک سیاہ فام غلام جسے رفاعہ بن زید نے خیبر کے دن نبی ﷺ کو تحفہ میں دیا تھا۔ الفتح ۷/۴۸۹۔ (۶) اس کا ذکر اگلے مسئلے میں آئے گا۔

of human beings, and it is necessary in it to have retribution through good deeds and bad deeds, then its owner is subject to [Allah's] will. And his saying: "A sandal strap or two sandal straps of fire" is like his saying: "Return the thread and the needle"(1). This indicates that taking a little or a lot is not permissible in a military expedition before the distribution of spoils, except for what they agreed upon regarding eating food in the land of the expedition, gathering firewood, and hunting. It was narrated from Az-Zuhri that he said: Food is not to be taken in enemy territory except with the permission of the leader. This has no basis, because the narrations contradict it(2), as follows: Al-Hasan said: When the companions of the Messenger of Allah (peace be upon him) conquered a city or a fortress, they would eat from the parched grain, flour, ghee, and honey. And Ibrahim said: They used to eat food from the enemy's land in the land of war and provide fodder for animals before it was divided into fifths. And Ata said concerning warriors in a raiding party who find containers of ghee, honey, and food; he said: They eat(3), and what remains they return to their leader(4). This is the view of the majority of scholars. Fourth: This hadith contains evidence that the person who steals from the spoils of war does not have his belongings burned; because the Messenger of Allah (peace be upon him) did not burn the saddle(5) of the one who took the cloak, nor his belongings(6), nor did he burn the belongings of the owner of the beads for whom he refused to perform the funeral prayer. If burning his belongings were obligatory, he (peace be upon him) would have done it, and if he had done it, it would have been reported in the hadith(7).

(1) Reported in detail by Ahmad (6729), Abu Dawud (2694), and An-Nasa'i in Al-Mujtaba 6/262-264 from the hadith of Abdullah bin Amr, may Allah be pleased with them both. His saying: "Al-Khiyat" means the thread, and "Al-Mikhyat", with a kasra, means the needle. Al-Nihaya (kh-y-t). (2) At-Tamhid 2/18-19. (3) In (D) and (M): "so they eat", without the word: "he said". (4) The three narrations from Al-Hasan, Ibrahim, and Ata were reported by Ibn Abi Shaybah 12/440. His saying: "Anha' al-samn", singular: "nihy", which is a skin container for ghee. As-Sihah: (n-h-y). (5) In (D) and (M): "the man's belongings", and what is confirmed is from (Kh) and (Z), which is consistent with what is in At-Tamhid 2/21. (6) His saying: "nor his belongings" is not in (D) and (M). (7) At-Tamhid 2/21. The hadith of the owner of the beads was reported by Ahmad (17031), Abu Dawud (2710), An-Nasa'i 4/64, and Ibn Majah (2848) from the hadith of Zaid bin Khalid al-Juhani that a man from the Muslims died at Khaybar, =

मनुष्यों के अधिकार, और इसमें अच्छाइयों और बुराइयों के माध्यम से बदला लेना आवश्यक है, फिर उसका स्वामी [अल्लाह की] इच्छा पर निर्भर है। और उनका कहना: "आग का एक जूता का फीता या दो फीते" उनके इस कथन की तरह है: "धागा और सुई लौटा दो"(1)। यह इंगित करता है कि युद्ध के माल (गनीमत) के वितरण से पहले अभियान में थोड़ा या बहुत कुछ लेना जायज नहीं है, सिवाय उस चीज़ के जिस पर उन्होंने अभियान की भूमि में भोजन करने, जलाऊ लकड़ी इकट्ठा करने और शिकार करने के संबंध में सहमति व्यक्त की है। अज़-ज़ुहरी से रिवायत है कि उन्होंने कहा: दुश्मन के इलाके में इमाम की अनुमति के बिना खाना नहीं लिया जाएगा। इसका कोई आधार नहीं है; क्योंकि हदीसें इसके विपरीत हैं(2), जैसा कि आगे आ रहा है: अल-हसन ने कहा: जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के साथियों ने किसी शहर या किले को फतह किया, तो वे सत्तू, आटा, घी और शहद खाते थे। इब्राहीम ने कहा: वे युद्ध की भूमि में दुश्मन की भूमि से खाना खाते थे और पाँचवाँ हिस्सा (ख़ुमुस) निकालने से पहले जानवरों को चारा खिलाते थे। अता ने एक छापेमारी दल के योद्धाओं के बारे में कहा जो घी, शहद और भोजन के बर्तन पाते हैं; उन्होंने कहा: वे खाते हैं(3), और जो बचता है उसे अपने इमाम को लौटा देते हैं(4)। विद्वानों का एक समूह इसी पर है। चौथा: इस हदीस में इस बात का प्रमाण है कि युद्ध के माल से चोरी करने वाले का सामान नहीं जलाया जाता; क्योंकि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उस व्यक्ति का सामान(5) नहीं जलाया जिसने चादर ली थी, और न ही उसका सामान(6), और न ही उसने मनकों वाले व्यक्ति का सामान जलाया जिसके लिए उन्होंने जनाज़े की नमाज़ पढ़ने से मना कर दिया था। यदि उसका सामान जलाना अनिवार्य होता, तो आप (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ऐसा करते, और यदि आपने ऐसा किया होता, तो वह हदीस में वर्णित होता(7)।

(1) इसे अहमद (6729), अबू दाऊद (2694) और अन-नसाई ने अल-मुज्तबा 6/262 - 264 में अब्दुल्ला बिन अम्र (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से विस्तार से उद्धृत किया है। उनका कहना: "अल-खियात": धागा, और "अल-मिख्यात", कसरा के साथ: सुई। अल-निहाया (ख-य-त)। (2) अत-तमहीद 2/18 - 19। (3) (D) और (M) में: "तो वे खाते हैं", बिना शब्द: "कहा" के। (4) अल-हसन, इब्राहीम और अता की तीन रिवायतें इब्न अबी शैबा 12/440 द्वारा उद्धृत की गई हैं। उनका कहना: "अन्हा अल-सम्न", एकवचन: "निही", जो घी रखने का चमड़े का थैला है। अस-सिहाह: (न-ह-य)। (5) (D) और (M) में: "आदमी का सामान", और जो प्रमाणित है वह (Kh) और (Z) से है, जो अत-तमहीद

2/21 में जो कुछ है उसके अनुरूप है। (6) उनका कहना: "न ही उसका सामान": (D) और (M) में नहीं है। (7) अत-तमहीद 2/21। और मनकों वाले व्यक्ति की हदीस को अहमद (17031), अबू दाऊद (2710), अन-नसाई 4/64, और इब्न माजाह (2848) ने ज़ैद बिन खालिद अल-जुहानी की हदीस से उद्धृत किया है कि मुसलमानों में से एक व्यक्ति खैबर में मर गया, =

سورہ آل عمران: آیت ۱٦۱ ۳۹۳

آدمیوں کے حقوق، اور اس میں نیکیوں اور برائیوں کے ذریعے قصاص ضروری ہے، پھر اس کا معاملہ [اللہ کی] مشیت پر ہے۔ اور ان کا قول: "آگ کا ایک تسمہ یا دو تسمے" ان کے اس قول کی طرح ہے: "دھاگا اور سوئی لوٹا دو"(۱)۔ اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ تقسیمِ غنیمت سے پہلے غزوہ میں تھوڑا یا زیادہ لینا حلال نہیں ہے، سوائے اس چیز کے جس پر انہوں نے غزوہ کی زمین میں کھانے پینے، لکڑیاں جمع کرنے اور شکار کرنے کے حوالے سے اتفاق کیا ہے۔ اور زہری سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: دشمن کی زمین میں امام کی اجازت کے بغیر کھانا نہیں لیا جائے گا۔ اور اس کی کوئی اصل نہیں ہے؛ کیونکہ آثار اس کے خلاف ہیں(۲)، جیسا کہ آگے آ رہا ہے: حسن نے کہا: رسول اللہ ﷺ کے صحابہ جب کسی شہر یا قلعے کو فتح کرتے تو ستو، آٹا، گھی اور شہد کھاتے تھے۔ اور ابراہیم نے کہا: وہ دشمن کی زمین میں دار الحرب میں کھانا کھاتے تھے اور (خمس نکالنے سے) پہلے جانوروں کو چارہ دیتے تھے۔ اور عطاء نے ایک چھاپہ مار دستے کے مجاہدین کے بارے میں کہا جو گھی، شہد اور کھانے کے برتن پاتے ہیں؛ انہوں نے کہا: وہ کھاتے ہیں(۳)، اور جو بچ جائے وہ اپنے امام کو لوٹا دیتے ہیں(٤)۔ اور علماء کی ایک جماعت اسی پر ہے۔ چوتھی بات: اس حدیث میں اس بات کی دلیل ہے کہ غنیمت میں خیانت کرنے والے کا سامان نہیں جلایا جائے گا؛ کیونکہ رسول اللہ ﷺ نے اس شخص کا کجاوہ(٥) نہیں جلایا جس نے چادر لی تھی، اور نہ ہی اس کا سامان(٦)، اور نہ ہی موتیوں والے اس شخص کا سامان جلایا جس کی آپ نے نماز جنازہ چھوڑ دی تھی، اگر اس کا سامان جلانا واجب ہوتا تو آپ ﷺ ایسا کرتے، اور اگر آپ ایسا کرتے تو حدیث میں اسے نقل کیا جاتا(۷)۔

(١) اسے احمد (٦٧٢٩)، ابو داؤد (٢٦٩٤) اور نسائی نے المجتبیٰ ٦/ ٢٦٢ - ٢٦٤ میں عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما کی حدیث سے تفصیل سے روایت کیا ہے۔ ان کا قول: الخياط: دھاگا، اور المِخيَط، میم کے نیچے زیر کے ساتھ: سوئی۔ النہایہ (خ-ی-ط)۔ (٢) التمہید ١٨/٢ - ١٩۔ (٣) (د) اور (م) میں: "پس وہ کھاتے ہیں"، لفظ "قال" (کہا) کے بغیر۔ (٤) حسن، ابراہیم اور عطاء سے مروی تینوں آثار ابن ابی شیبہ ١٢ / ٤٤٠ نے روایت کیے ہیں۔ ان کا قول: انحاء السمن، اس کا واحد: نِحی ہے، اور وہ گھی رکھنے والا چمڑے کا تھیلا ہے۔ الصحاح: (ن-ح-ی)۔ (٥) (د) اور (م) میں: "آدمی کا سامان"، اور جو متن میں ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے، جو التمہید ٢١/٢ میں موجود عبارت کے موافق ہے۔ (٦) ان کا قول: "ولا متاعه" (اور نہ اس کا سامان): (د) اور (م) میں نہیں ہے۔ (٧) التمہید ٢١/٢۔ اور موتیوں والے شخص کی حدیث کو احمد (١٧٠٣١)، ابو داؤد (٢٧١٠) اور نسائی ٤ / ٦٤، اور ابن ماجہ (٢٨٤٨) نے زید بن خالد الجہنی کی حدیث سے روایت کیا ہے کہ مسلمانوں میں سے ایک شخص خیبر میں فوت ہوا، =

Surah Al-Imran: Verse 161 (Page 394)

As for what was narrated from 'Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him), from the Prophet ﷺ who said: "If you find a man who has committed misappropriation (ghulul); burn his belongings and strike him." This was narrated by Abu Dawud and al-Tirmidhi (1) from the hadith of Salih ibn Muhammad ibn Za'idah, and he is weak and cannot be used as evidence. Al-Tirmidhi said: I asked Muhammad —meaning al-Bukhari—about this hadith, and he said: This was only narrated by Salih ibn Muhammad, who is Abu Waqid al-Laythi, and he is a rejected (munkar) narrator.

Abu Dawud (2) also narrated from him, saying: We went on an expedition with al-Walid ibn Hisham, and with us were Salim ibn Abdullah ibn 'Umar and 'Umar ibn 'Abd al-Aziz. A man misappropriated some goods, so al-Walid ordered his goods to be burned, he was paraded around, and his share was not given to him. Abu Dawud said: This is the more authentic of the two hadiths.

And it was narrated (3) from the hadith of 'Amr ibn Shu'ayb, from his father, from his grandfather, that the Messenger of Allah ﷺ, Abu Bakr, and 'Umar burned the belongings of the one who committed misappropriation and struck him. Abu Dawud said: Ali ibn Bahr added from al-Walid—though I did not hear it from him—: "And they deprived him of his share."

Abu 'Umar (4) said: Some narrators of this hadith said: "Strike his neck and burn his belongings." This hadith revolves around Salih ibn Muhammad, and he is not among those whose narration can be used as evidence.

It has been established from the Prophet ﷺ that he said: "The blood of a Muslim man is not lawful except in one of three cases" (5). This negates killing for misappropriation (ghulul). WWW.NAFSEISLAM.COM

Ibn Jurayj narrated from Abu al-Zubayr from Jabir from the Prophet ﷺ who said: "There is no cutting (of the hand) for the treacherous one, nor for the plunderer, nor for the embezzler" (6). This contradicts the hadith of Salih.

= and it was mentioned to the Messenger of Allah ﷺ, so he said: "Pray over your companion." He said: The faces of the people changed because of that. When he saw what was on them, he said: "Your companion committed misappropriation (ghulul) in

the cause of Allah." So we searched his belongings and found some beads of the Jews' beads that were worth two dirhams.

(1) Sunan Abu Dawud (2713), and Sunan al-Tirmidhi (1461). (2) In his Sunan (2714). (3) Sunan Abu Dawud (2715), and al-Bayhaqi weakened it in al-Sunan 9/102. (4) Al-Tamhid 2/22. (5) Reported by Ahmad (3621), al-Bukhari (6878), and Muslim (1676) from the hadith of Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him). (6) Reported by Ahmad (15070), Abu Dawud (4391, 4392, 4393), al-Tirmidhi (1448), al-Nasa'i 8/88, and Ibn Majah (2591). Al-Tirmidhi said: This is a Hasan Sahih (good authentic) hadith, and the practice is upon this according to the people of knowledge.

सूरा आल-इमरान: आयत 161 (पृष्ठ 394)

जहाँ तक हज़रत उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है, कि नबी ﷺ ने फरमाया: "अगर तुम किसी ऐसे व्यक्ति को पाओ जिसने गबन (माल-ए-ग़नीमत की चोरी) किया हो, तो उसका सामान जला दो और उसे मारो।" इसे अबू दाऊद और तिर्मिज़ी (1) ने सालेह बिन मुहम्मद बिन ज़ैदा की हदीस से रिवायत किया है, और वह कमज़ोर हैं, उनकी दलील नहीं ली जा सकती। तिर्मिज़ी ने कहा: मैंने मुहम्मद—यानी बुखारी—से इस हदीस के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: इसे केवल सालेह बिन मुहम्मद ने रिवायत किया है, जो अबू वाक़िद अल-लैसी हैं, और उनकी हदीसें मुनकर (अस्वीकार्य) होती हैं।

अबू दाऊद (2) ने उनसे यह भी रिवायत किया है, उन्होंने कहा: हमने वलीद बिन हिशाम के साथ जंग की, और हमारे साथ सालिम बिन अब्दुल्ला बिन उमर और उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ थे। एक आदमी ने माल में गबन किया, तो वलीद ने उसका सामान जलाने का हुक्म दिया, उसे घुमाया गया, और उसे उसका हिस्सा नहीं दिया गया। अबू दाऊद ने कहा: यह दोनों हदीसों में ज़्यादा सही है।

और अम्र बिन शुऐब की हदीस से उनके पिता और उनके दादा के माध्यम से रिवायत (3) है कि अल्लाह के रसूल ﷺ, अबू बक्र और उमर ने गबन करने वाले का सामान जला दिया और उसे मारा। अबू दाऊद ने कहा: अली बिन बह्र ने वलीद से इसमें जोड़ा—हालाँकि मैंने उनसे यह नहीं सुना—: "और उन्होंने उसे उसके हिस्से से वंचित कर दिया।"

अबू उमर (4) ने कहा: इस हदीस के कुछ रावियों ने कहा: "उसकी गर्दन मार दो और उसका सामान जला दो।" यह हदीस सालेह बिन मुहम्मद पर आधारित है, और वह उन लोगों में से नहीं हैं जिनकी बात दलील मानी जाए।

और नबी ﷺ से यह साबित है कि आपने फरमाया: "किसी मुसलमान का खून तीन स्थितियों के अलावा हलाल नहीं है" (5)। यह गबन के मामले में कत्ल को खारिज करता है।
WWW.NAFSEISLAM.COM

इब्न जुरैज ने अबू ज़ुबैर से, उन्होंने जाबिर से, और उन्होंने नबी ﷺ से रिवायत की कि आपने फरमाया: "खयानत करने वाले, लूटपाट करने वाले और गबन (छीनने वाले) पर हाथ काटने की सज़ा नहीं है" (6)। यह सालेह की हदीस के खिलाफ है।

= और अल्लाह के रसूल ﷺ से इसका ज़िक्र किया गया तो आपने फरमाया: "अपने साथी की नमाज़े जनाज़ा पढ़ो।" रावी ने कहा: लोगों के चेहरे इससे बदल गए। जब उन्होंने देखा कि उन पर क्या गुज़र रही है, तो आपने फरमाया: "तुम्हारे साथी ने अल्लाह की राह में गबन किया था।" तो हमने उसके सामान की तलाशी ली, तो हमें यहूदियों के मोतियों में से कुछ मोती मिले जिनकी कीमत दो दिरहम के बराबर थी।

(1) सुनन अबू दाऊद (2713), और सुनन तिर्मिज़ी (1461)। (2) उनकी सुनन (2714) में। (3) सुनन अबू दाऊद (2715), और अल-बैहकी ने अल-सुनन 9/102 में इसे कमज़ोर कहा है। (4) अल-तमहीद 2/22। (5) इसे अहमद (3621), बुखारी (6878), और मुस्लिम (1676) ने इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। (6) इसे अहमद (15070), अबू दाऊद (4391, 4392, 4393), तिर्मिज़ी (1448), नसाई 8/88, और इब्न माजाह (2591) ने उद्धृत किया है। तिर्मिज़ी ने कहा: यह हदीस हसन सहीह है, और विद्वानों के अनुसार इसी पर अमल है।

سورة آل عمران: آیت ١٦١ (صفحہ ٣٩٤)

رہا وہ جو حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "جب تم کسی ایسے شخص کو پاؤ جس نے خیانت (غلول) کی ہو، تو اس کا سامان جلا دو اور اسے مارو۔" اسے ابوداؤد اور ترمذی (1) نے صالح بن محمد بن زائدہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور وہ ضعیف ہیں، ان سے احتجاج نہیں کیا جا سکتا۔ ترمذی نے کہا: میں نے محمد—یعنی بخاری—سے اس حدیث کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے کہا: اسے صرف صالح بن محمد نے روایت کیا ہے، جو ابو واقد لیثی ہیں، اور وہ منکر الحدیث ہیں۔

ابو داؤد (2) نے ان سے یہ بھی روایت کیا کہ انہوں نے کہا: ہم نے ولید بن ہشام کے ساتھ جہاد کیا، اور ہمارے ساتھ سالم بن عبداللہ بن عمر اور عمر بن عبدالعزیز تھے۔ ایک شخص نے مال میں خیانت کی، تو ولید نے اس کے سامان کو جلانے کا حکم دیا، اسے گھمایا گیا، اور اسے اس کا حصہ نہیں دیا گیا۔ ابو داؤد نے کہا: یہ دونوں حدیثوں میں زیادہ صحیح ہے۔

اور عمرو بن شعیب کی حدیث سے ان کے والد اور ان کے دادا کے واسطے سے روایت (3) ہے کہ رسول اللہ ﷺ، ابوبکر اور عمر نے خیانت کرنے والے کا سامان جلا دیا اور اسے مارا۔ ابوداؤد نے کہا: علی بن بحر نے ولید سے اس میں اضافہ کیا—اگرچہ میں نے ان سے یہ نہیں سنا—: "اور انہوں نے اسے اس کے حصے سے محروم کر دیا۔"

ابو عمر (4) نے کہا: اس حدیث کے بعض راویوں نے کہا: "اس کی گردن اڑا دو، اور اس کا سامان جلا دو۔" یہ حدیث صالح بن محمد کے گرد گھومتی ہے، اور وہ ان لوگوں میں سے نہیں ہیں جن سے احتجاج کیا جا سکے

اور نبی ﷺ سے یہ ثابت ہے کہ آپ نے فرمایا: "کسی مسلمان کا خون تین صورتوں کے علاوہ حلال نہیں ہے" (5)۔ اور یہ خیانت (غلول) میں قتل کی نفی کرتا ہے۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

ابن جریج نے ابوالزبیر سے، انہوں نے جابر سے، اور انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کی کہ آپ نے فرمایا: "خائن، غارت گر اور اچکے (چھیننے والے) پر ہاتھ کاٹنے کی سزا نہیں ہے" (6)۔ اور یہ صالح کی حدیث کے معارض ہے۔

= اور رسول اللہ ﷺ سے اس کا ذکر کیا گیا تو آپ نے فرمایا: "اپنے ساتھی کی نماز (جنازہ) پڑھ لو۔" راوی نے کہا: اس بات سے لوگوں کے چہرے بدل گئے۔ جب آپ نے ان کے چہروں کا اثر دیکھا تو فرمایا: "تمہارے ساتھی نے اللہ کی راہ میں خیانت (غلول) کی تھی۔" تو ہم نے اس کے سامان کی تلاشی لی، ہمیں اس میں یہودیوں کے موتیوں میں سے کچھ موتی ملے جن کی قیمت دو درہم کے برابر تھی۔

(١) سنن ابی داؤد (٢٧١٣)، اور سنن ترمذی (١٤٦١)۔ (٢) اپنی سنن (٢٧١٤) میں۔ (٣) سنن ابی داؤد (٢٧١٥)، اور بیہقی نے السنن ٩/١٠٢ میں اسے ضعیف قرار دیا ہے۔ (٤) التمہید ٢/٢٢۔ (٥) اسے احمد (٣٦٢١)، بخاری (٦٨٧٨)، اور مسلم (١٦٧٦) نے ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نقل کیا ہے۔ (٦) اسے احمد (١٥٠٧٠)، ابو داؤد (٤٣٩١، ٤٣٩٢، ٤٣٩٣)، ترمذی (١٤٤٨)، نسائی ٨/٨٨، اور ابن ماجہ (٢٥٩١) نے نقل کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے، اور اہل علم کے نزدیک اسی پر عمل ہے۔

...Ibn Muhammad, and it is stronger in terms of its chain of narration (isnad). One who commits 'ghulul' (misappropriating spoils of war) is a traitor in language and Sharia; if cutting [the hand] is dismissed for him, then death is even more unlikely (1).

Al-Tahawi said (2): If the mentioned sound (sahih) hadith were authentic, it could have been from the time when punishments were financial, as said regarding one who refuses to pay Zakat: "We shall take it and half of his wealth as a firm decree of Allah Almighty" (3), and as reported (4) by Abu Hurairah regarding a hidden stray camel: "It carries its fine and its equivalent along with it" (5), and as reported by Abdullah bin Amr bin Al-Aas regarding hanging fruit: "A fine of double its value, and lashes of exemplary punishment" (6). All of this is abrogated (7), and Allah knows best.

Fifth: If a man commits 'ghulul' in the spoils and is found out, it is taken from him, and he is disciplined and punished by discretionary punishment (ta'zir). According to Malik, Ash-Shafi'i, Abu Hanifa, their companions, and Al-Layth: His belongings are not burned. Ash-Shafi'i, Al-Layth, and Dawud said: If he was aware of the prohibition, he is punished. Al-Awza'i said: All the belongings of the one who commits 'ghulul' are burned except for his weapons, the clothes he is wearing, and his saddle; his beast is not taken from him, nor is the item he misappropriated burned. This is the opinion of Ahmad and Ishaq. Al-Hasan said (8): Unless it is an animal or a Mushaf (copy of the Quran).

Ibn Khuwairmandad said: It was seen that Abu Bakr and Umar (may Allah be pleased with them) struck the one who committed 'ghulul' and burned his belongings (9).

---

(1) In (Th): burning is more likely. See At-Tamhid 2/23. (2) See Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 3/476. (3) Narrated by Ahmad (20016), Abu Dawud (1575), and Al-Nasa'i 5/25 from the hadith of Mu'awiyah bin Haydah (may Allah be pleased with him). (4) In the copies: he said. What is established is from At-Tamhid 2/23. (5) Narrated by Abu Dawud (1718). His saying 'hidden': meaning that which the finder concealed, did not make known, and did not have witnessed. 'Awn al-Ma'bud 5/107. (6) Narrated by Ahmad (6683), Abu Dawud (1710), and Al-Nasa'i in Al-Mujtaba 8/86. (7) At-Tamhid 2/23, and the author quoted Al-Tahawi's words from it. (8) In (D) and (M): and he said it. What is established is from (Kh) and (Th). See Al-Awsat by Ibn Al-Mundhir 11/55. (9) The report of Abu Bakr and Umar was narrated by Ibn Abi Shaybah 12/496 via Amr

bin Shu'ayb as a balagh (reached report), and it has already been mentioned in the previous issue within the hadith of Abdullah bin Amr.

...इब्न मुहम्मद, और यह संचरण की श्रृंखला (इसनाद) के मामले में अधिक मजबूत है। 'गुलुल' (युद्ध की लूट का गबन) करने वाला भाषा और शरीयत में विश्वासघाती है; यदि उसके लिए [हाथ] काटना खारिज कर दिया जाता है, तो मृत्यु और भी अधिक असंभव है (1)।

अल-तहावी ने कहा (2): यदि उल्लिखित सही हदीस प्रमाणित होती, तो यह उस समय की हो सकती थी जब सजाएं वित्तीय थीं, जैसा कि जकात देने से इनकार करने वाले के बारे में कहा गया है: "हम इसे और उसकी आधी संपत्ति अल्लाह सर्वशक्तिमान के एक दृढ़ फरमान के रूप में लेंगे" (3), और जैसा कि अबू हुरैरा द्वारा (4) एक छिपे हुए भटके हुए ऊंट के बारे में बताया गया है: "इसमें उसका जुर्माना और उसके साथ उसका बराबर का मूल्य शामिल है" (5), और जैसा कि अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस द्वारा लटके हुए फलों के बारे में बताया गया है: "इसके मूल्य का दोगुना जुर्माना, और अनुकरणीय सजा के रूप में कोड़े" (6)। यह सब निरस्त (मंसूख) है (7), और अल्लाह बेहतर जानता है।

पांचवां: यदि कोई व्यक्ति लूट के माल में 'गुलुल' करता है और पाया जाता है, तो वह उससे ले लिया जाता है, और उसे अनुशासित किया जाता है और विवेकाधीन दंड (ताज़िर) द्वारा दंडित किया जाता है। मलिक, अल-शफी, अबू हनीफा, उनके साथियों और अल-लैथ के अनुसार: उसका सामान जलाया नहीं जाता है। अल-शफी, अल-लैथ और दाऊद ने कहा: यदि वह निषेध के बारे में जानता था, तो उसे दंडित किया जाता है। अल-औज़ाई ने कहा: 'गुलुल' करने वाले का सारा सामान जला दिया जाता है, सिवाय उसके हथियारों, उसके द्वारा पहने गए कपड़ों और उसके काठी के; उसका जानवर उससे नहीं छीना जाता है, और न ही वह वस्तु जलाई जाती है जिसे उसने चुराया था। यह अहमद और इशाक का मत है। अल-हसन ने कहा (8): सिवाय इसके कि वह कोई जानवर या मुसहफ (कुरान की प्रति) हो।

इब्न खुवैइरमनदाद ने कहा: यह देखा गया कि अबू बक्र और उमर (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने 'गुलुल' करने वाले को मारा और उसका सामान जला दिया (9)।

---

(1) (थ) में: जलाना अधिक उचित है। अल-तम्हीद 2/23 देखें। (2) मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलामा 3/476 देखें। (3) अहमद (20016), अबू दाऊद (1575), और अल-नसाई 5/25 द्वारा मुआविया बिन हयदा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से वर्णित। (4) प्रतियों में: उन्होंने कहा। अल-तम्हीद

2/23 से जो स्थापित है। (5) अबू दाऊद (1718) द्वारा वर्णित। उनका कहना 'छिपा हुआ': यानी जिसे पाने वाले ने छिपाया, उसे बताया नहीं और उस पर गवाही नहीं ली। औन अल-मबूद 5/107। (6) अहमद (6683), अबू दाऊद (1710), और अल-मुज्तबा 8/86 में अल-नसाई द्वारा वर्णित। (7) अल-तम्हीद 2/23, और लेखक ने उससे अल-तहावी के शब्द उद्धृत किए हैं। (8) (द) और (म) में: और उन्होंने यह कहा। (ख) और (थ) से जो स्थापित है। इब्न अल-मुंधीर की अल-औसत 11/55 देखें। (9) अबू बक्र और उमर की रिपोर्ट इब्न अबी शयबा 12/496 द्वारा अम्र बिन शुऐब के माध्यम से एक बलाघ (पहुंची हुई रिपोर्ट) के रूप में सुनाई गई है, और अब्दुल्ला बिन अम्र की हदीस के भीतर पिछले मुद्दे में इसका उल्लेख किया जा चुका है।

...ابن محمد، اور یہ اسناد کے لحاظ سے زیادہ قوی ہے۔ 'غلول' (مال غنیمت میں خیانت) کرنے والا لغت اور شریعت میں خائن ہے؛ اور جب اس سے قطع (ہاتھ کاٹنا) کی سزا ختم ہو گئی تو قتل کی سزا تو بدرجہ اولیٰ ختم ہو گئی (۱)۔

اور طحاوی نے کہا (۲): اگر مذکورہ صحیح حدیث ثابت ہوتی، تو یہ اس وقت کا احتمال ہو سکتا تھا جب سزائیں مالی ہوتی تھیں، جیسا کہ زکوٰۃ نہ دینے والے کے بارے میں کہا گیا: "ہم اسے اور اس کے مال کا آدھا حصہ لیں گے، جو اللہ تعالیٰ کے پختہ فیصلوں میں سے ایک ہے" (۳)، اور جیسا کہ ابو ہریرہ نے (۴) چھپائے ہوئے گمشدہ اونٹ کے بارے میں روایت کیا: "اس میں اس کا جرمانہ اور اس کے برابر مزید جرمانہ ہے" (۵)، اور جیسا کہ عبداللہ بن عمرو بن العاص نے لٹکے ہوئے پھلوں کے بارے میں روایت کیا: "اس کی مثل دوگنا جرمانہ، اور عبرت ناک کوڑے" (۶)۔ اور یہ سب منسوخ ہے (۷)، واللہ اعلم۔

پانچواں مسئلہ: جب کوئی شخص مال غنیمت میں خیانت کرے اور وہ پکڑا جائے، تو اس سے وہ مال لے لیا جائے گا، اور اسے تادیب اور تعزیری سزا دی جائے گی۔ مالک، شافعی، ابوحنیفہ، ان کے اصحاب اور لیث کے نزدیک: اس کا سامان نہیں جلایا جائے گا۔ شافعی، لیث اور داؤد نے کہا: اگر وہ ممانعت سے واقف تھا تو اسے سزا دی جائے گی۔ اوزاعی نے کہا: خائن کا سارا سامان جلا دیا جائے گا سوائے اس کے اسلحہ، پہنے ہوئے کپڑے اور زین کے؛ اس کا جانور اس سے نہیں چھینا جائے گا، اور نہ ہی وہ چیز جلائی جائے گی جس میں اس نے خیانت کی ہے۔ یہی احمد اور اسحاق کا قول ہے۔ حسن نے کہا (۸): سوائے اس کے کہ وہ کوئی جانور ہو یا مصحف۔

اور ابن خویز منداد نے کہا: یہ منقول ہے کہ ابوبکر اور عمر رضی اللہ عنہما نے خیانت کرنے والے کو مارا اور اس کا سامان جلا دیا (۹)۔

---

(۱) (ظ) میں ہے: تو جلانا زیادہ قرین قیاس ہے۔ دیکھیے التمہید ۲/ ۲۳۔ (۲) دیکھیے مختصر اختلاف العلماء ۳/ ۴۷۶۔ (۳) اسے احمد (۲۰۰۱۶)، ابوداؤد (۱۵۷۵) اور نسائی ۲۵/۵ نے معاویہ بن حیدہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۴) نسخوں میں ہے: 'قال' (کہا)۔ اور جو ثابت ہے وہ التمہید ۲/ ۲۳ سے ہے۔ (۵) اسے ابوداؤد (۱۷۱۸) نے روایت کیا ہے۔ ان کا قول 'المکتومة': یعنی جسے پانے والے نے چھپایا، اسے ظاہر نہ کیا اور نہ اس پر گواہی لی۔ عون المعبود ۱۰۷/۵۔ (۶) اسے احمد (۶۶۸۳)، ابوداؤد (۱۷۱۰) اور نسائی نے المجتبیٰ ۸۶/۸ میں روایت کیا ہے۔ (۷) التمہید ۲/ ۲۳، اور مصنف نے ان سے طحاوی کا کلام نقل کیا ہے۔ (۸) (د) اور (م) میں ہے: 'وقاله' (اور انہوں نے یہ کہا)۔ جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے، اور دیکھیے الاوسط لابن المنذر ۵۵/۱۱۔ (۹) ابوبکر اور عمر کا اثر ابن ابی شیبہ ۱۲/ ۴۹۶ نے عمرو بن شعیب کے واسطے سے بطور بلاغ روایت کیا ہے، اور یہ سابقہ مسئلے میں عبداللہ بن عمرو کی حدیث کے ضمن میں گزر چکا ہے۔

Surah Al-Imran: Verse 161 (Page 396)

Ibn Abd al-Barr said (1): Among those who said the saddle and luggage of the embezzler (al-ghall) should be burned are: Makhuul and Sa'id ibn Abd al-Aziz. The argument for those who follow this is the aforementioned Hadith of Salih. In our view, it is a Hadith that does not mandate the violation of sanctity or the execution of a ruling because it is contradicted by reports that are stronger than it. What Malik and his followers held in this matter is more correct from the perspective of reasoning and authentic reports. And Allah knows best.

Sixth: Malik's school did not differ on physical punishment. As for financial punishment, he said regarding a non-Muslim subject (Dhimmi) selling wine to a Muslim: The wine is poured out in front of the Muslim, and the price is taken from the Dhimmi as a punishment for him, so that he does not sell wine to Muslims. Based on this, it can be said: financial punishment is permissible. Umar (may Allah be pleased with him) once poured away milk that had been mixed with water (2).

Seventh: The scholars have consensus that the embezzler (al-ghall) must return (3) everything he embezzled to the owner of the spoils before the people disperse, if he finds a way to do so (4). If he does that, it is repentance for him and an exit from his sin. They differed on what to do if the army members had dispersed and it had not reached the owner. A group of scholars said: He gives one-fifth of it to the Imam and gives the rest in charity. This is the view of al-Zuhri, Malik, al-Awza'i, al-Layth, and al-Thawri. It is narrated from Ubadah ibn al-Samit, Mu'awiyah, and al-Hasan al-Basri, and it resembles the view of Ibn Mas'ud and Ibn Abbas, as they both held that property whose owner is unknown should be given in charity (5). This is also the view of Ahmad ibn Hanbal. Al-Shafi'i said: He has no right to give someone else's property in charity.

Abu Umar said (6): In my view, this applies when it is possible to find the owner and reach him or his heirs. However, if that is not possible, then al-Shafi'i does not dislike charity then if he wishes.

(1) Al-Tamhid 2/23, and what precedes it is from it except the saying of Ibn Khuwayz Mindad. (2) Mentioned by Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 6/155. (3) In (D) and (M): "for the embezzler to return". (4) Ibn al-Mundhir narrated the consensus in Al-Awsat 11/60. (5) Ibn al-Mundhir mentioned these reports, except for the saying of Ubadah, in Al-Awsat 11/60-61. (6) Al-Tamhid 2/23-24, and what precedes it.

सूरह आल इमरान: आयत 161 (पृष्ठ 396)

इब्न अब्दुल बर्र (1) ने कहा: गबन करने वाले (अल-गाल) के ऊंट के जीन और सामान को जलाने के बारे में जिन्होंने कहा उनमें शामिल हैं: मखुल और सईद बिन अब्दुल अज़ीज़। जो इस मत को मानते हैं, उनका तर्क सालेह की ऊपर उल्लिखित हदीस है। हमारे विचार में, यह एक ऐसी हदीस है जिससे किसी पवित्रता का उल्लंघन करना या किसी आदेश को लागू करना अनिवार्य नहीं होता, क्योंकि यह उन रिवायतों के विपरीत है जो इससे अधिक सशक्त हैं। इस मामले में मालिक और उनके अनुयायियों का मत तर्क और सही रिवायतों की दृष्टि से अधिक सही है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

छठी बात: शारीरिक दंड के मामले में इमाम मालिक के मत में कोई मतभेद नहीं है। जहाँ तक आर्थिक दंड की बात है, तो उन्होंने एक गैर-मुस्लिम नागरिक (ज़िम्मी) के बारे में कहा जो मुस्लिम को शराब बेचता है: मुसलमान के सामने शराब बहा दी जाएगी, और ज़िम्मी से उसकी कीमत सजा के रूप में छीन ली जाएगी; ताकि वह मुसलमानों को शराब न बेचे। इसके आधार पर, यह कहा जा सकता है: आर्थिक दंड जायज़ है, और उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने पानी मिले हुए दूध को बहा दिया था (2)।

सातवीं बात: विद्वानों का इस बात पर आम सहमति (इज्मा) है कि गबन करने वाले के लिए यह अनिवार्य है कि वह जो कुछ भी गबन किया है, उसे लोगों के जुदा होने से पहले माल-ए-गनीमत बाँटने वाले को लौटा दे, यदि उसे ऐसा करने का रास्ता मिल जाए (4)। यदि वह ऐसा करता है, तो यह उसके लिए तौबा है और उसके पाप से बाहर निकलना है। उन्होंने इस बात पर मतभेद किया है कि यदि सेना के लोग जुदा हो गए हों और वह मालिक तक न पहुँचा हो, तो क्या किया जाए। विद्वानों के एक समूह ने कहा: वह इसका पाँचवाँ हिस्सा इमाम को दे दे, और बाकी को खैरात (दान) कर दे। यह जुहरी, मालिक, औज़ाई, लैथ और थौरी का मत है। उबादा बिन सामित, मुआविया और हसन बसरी से भी यही रिवायत है, और यह इब्न मसूद और इब्न अब्बास के मत के समान है; क्योंकि वे दोनों मानते थे कि जिस माल का मालिक अज्ञात हो उसे दान कर देना चाहिए (5), और यही अहमद बिन हंबल का भी मत है। अल-शाफई ने कहा: उसे किसी और के माल को दान करने का अधिकार नहीं है।

अबू उमर (6) ने कहा: मेरे विचार में, यह तब है जब मालिक को खोजना और उस तक या उसके वारिसों तक पहुँचना संभव हो। लेकिन, यदि इनमें से कुछ भी संभव न हो, तो अल-शाफई उस स्थिति में दान करने को बुरा नहीं समझते यदि वह चाहे।

(1) अल-तम्हीद 2/23, और इससे पहले का हिस्सा इब्न खुवेज़ मंदाद के कथन के बिना। (2) इब्न अब्दुल बर्र ने अल-तम्हीद 6/155 में इसका उल्लेख किया है। (3) (द) और (म) में: "गबन करने वाले के लौटाने के लिए"। (4) इब्न अल-मुन्ज़िर ने अल-औसत 11/60 में आम सहमति का उल्लेख किया है। (5) इब्न अल-मुन्ज़िर ने अल-औसत 11/60-61 में उबादा के कथन को छोड़कर इन रिवायतों का उल्लेख किया है। (6) अल-तम्हीद 2/23-24, और इससे पहले का हिस्सा।

سورہ آل عمران: آیت ۱۶۱ (صفحہ ۳۹۶)

ابن عبد البر (۱) نے کہا: جن لوگوں نے خیانت کرنے والے (الغالّ) کے پالان اور سامان کو جلانے کا کہا ہے ان میں مکحول اور سعید بن عبد العزیز شامل ہیں۔ جو اس طرف گئے ہیں ان کی دلیل مذکورہ بالا صالح کی حدیث ہے، اور ہمارے نزدیک یہ ایسی حدیث ہے جس سے نہ تو کسی حرمت کی خلاف ورزی لازم آتی ہے اور نہ ہی کسی حکم کا نفاذ، کیونکہ یہ ان آثار (روایات) کے معارض ہے جو اس سے زیادہ قوی ہیں۔ اس مسئلے میں امام مالک اور ان کے متبعین کا موقف نظر (عقل) اور صحیح اثر (روایت) کے اعتبار سے زیادہ درست ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

چھٹی بات: جسمانی سزا کے بارے میں امام مالک کے مذہب میں کوئی اختلاف نہیں ہے، جہاں تک مالی سزا کا تعلق ہے تو انہوں نے اس ذمی کے بارے میں جو مسلمان کے ہاتھ شراب فروخت کرے کہا: مسلمان کے سامنے شراب بہا دی جائے گی، اور ذمی سے بطور سزا قیمت چھین لی جائے گی؛ تاکہ وہ مسلمانوں کے ہاتھ شراب فروخت نہ کرے۔ اس بنیاد پر یہ کہا جا سکتا ہے: مالی سزا جائز ہے، اور حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے وہ دودھ بہا دیا تھا جس میں پانی ملا ہوا تھا (۲)۔

ساتویں بات: علماء کا اس پر اتفاق ہے کہ خیانت کرنے والے پر واجب ہے کہ وہ جو کچھ خیانت کی ہے اسے تقسیم کرنے والے (مال غنیمت کے مالک) کو لوگوں کے منتشر ہونے سے پہلے لوٹا دے اگر اسے اس کی سبیل مل جائے (۴)، اور اگر وہ ایسا کر لے تو یہ اس کے لیے توبہ ہے اور اپنے گناہ سے نکلنا ہے۔ انہوں نے اس بارے میں اختلاف کیا ہے کہ اگر لشکر کے لوگ منتشر ہو جائیں اور وہ اس تک نہ پہنچ سکے تو کیا کیا جائے۔ اہل علم کی ایک جماعت نے کہا: وہ اس کا پانچواں حصہ (خمس) امام کو دے دے اور باقی صدقہ کر دے۔ یہ زہری، مالک، اوزاعی، لیث اور

ثوری کا مذہب ہے، اور یہی عبادہ بن صامت، معاویہ اور حسن بصری سے مروی ہے، اور یہ ابن مسعود اور ابن عباس کے مذہب کے مشابہ ہے؛ کیونکہ وہ دونوں اس مال کو صدقہ کرنا درست سمجھتے تھے جس کا مالک معلوم نہ ہو (۵)، اور یہی احمد بن حنبل کا مذہب ہے۔ امام شافعی نے کہا: اسے دوسرے کے مال کو صدقہ کرنے کا حق نہیں ہے۔

ابو عمر (۶) نے کہا: میرے نزدیک یہ اس صورت میں ہے جب اس کے مالک کا ملنا اور اس تک یا اس کے ورثاء تک پہنچنا ممکن ہو، لیکن اگر ایسی کوئی صورت نہ ہو تو شافعی اس وقت صدقہ کرنے کو ناپسند نہیں کرتے اگر وہ چاہے۔

(۱) التمہید ۲/۲۳، اور اس سے پہلے کا حصہ ابن خویز منداد کے قول کے بغیر وہیں سے ہے۔ (۲) اسے ابن عبد البر نے التمہید ۶/۱۵۵ میں نقل کیا ہے۔ (۳) (د) اور (م) میں ہے: خیانت کرنے والے کے لوٹانے کے لیے۔ (۴) ابن المنذر نے الاوسط ۱۱/۶۰ میں اجماع نقل کیا ہے۔ (۵) ابن المنذر نے عبادہ کے قول کے علاوہ یہ آثار الاوسط ۱۱/۶۰ - ۶۱ میں ذکر کیے ہیں۔ (۶) التمہید ۲/۲۳ - ۲۴، اور اس سے پہلے کا حصہ۔

Surah Al-Imran: Verse 161 [Page] 397

...Allah. They have reached a consensus regarding found property (Luqata) on the permissibility of giving it as charity after its announcement and the loss of hope in finding its owner. They deemed the owner—should he appear—to have the choice between taking the reward (of the charity) or compensation [from the finder] (1); the same applies to usurped property. And with Allah is success.

Regarding the prohibition of embezzlement (Ghulul), it is evidence of the shared right of the warriors in the spoils of war; it is not permissible for anyone to take something for themselves to the exclusion of others. Whoever usurps anything from it shall be disciplined by consensus according to what was previously mentioned.

Eighth: If [a soldier] has intercourse with a slave girl [from the spoils] or steals a value equivalent to the Nisab (minimum amount for theft punishment), scholars differed on applying the prescribed punishment (Hadd) upon him. A group held the view that there is no amputation for him.

Ninth: Among 'Ghulul' (misappropriation/embezzlement) are gifts given to officials, and their ruling regarding disgrace in the Hereafter is the same as the ruling for an embezzler. Abu Dawud narrated in his "Sunan" and Muslim in his "Sahih" (2) from Abu Humayd as-Sa'idi that the Prophet ﷺ employed a man from the tribe of Azd called Ibn al-Lutbiyyah—Ibn as-Sarh (3) said: Ibn al-Utbiyyah—to collect the Zakat (charity). When he returned, he said: "This is for you, and this was gifted to me." The Prophet ﷺ stood on the pulpit, praised and extolled Allah, and said: "What is the matter with an official we send, and he comes back saying: 'This is for you and this was gifted to me'? Had he sat in his mother’s or father’s house, would he have been given gifts or not? None of you shall take anything from it but that he will bring it on the Day of Resurrection; if it was a camel, it will be grunting; if it was a cow, it will be lowing; or if it was a sheep, it will be bleating." Then he raised his hands until we saw the whiteness of his armpits, then he said: "O Allah, have I conveyed [the message]? O Allah, have I conveyed?"

And Abu Dawud narrated (4) from Buraydah, from the Prophet ﷺ who said: "Whomever we have appointed to a position and provided him with a provision (salary), whatever he takes beyond that is 'Ghulul' (misappropriation)."

And he also narrated (5) from Abu Mas'ud al-Ansari who said: The Messenger of Allah ﷺ sent me as a collector [of Zakat], then...

(1) What Ibn Abd al-Barr cited as consensus is subject to debate; Ibn al-Mundhir said in 'Al-Ijma' (The Consensus), p. 118, in the book of 'Luqata': No consensus has been established regarding it. He mentioned the disagreement in 'Al-Ishraf' 1/281-282. (2) Sahih Muslim (1832), Sunan Abi Dawud (2946), and Al-Bukhari also narrated it (7174). It is in Al-Musnad (23598). (3) He is Ahmad ibn Amr ibn Abdullah, one of the two teachers of Abu Dawud from whom he narrated this Hadith. (4) In his Sunan (2943). (5) In his Sunan (2947).

सूरा आले इमरान: आयत 161 [पृष्ठ] 397

...अल्लाह। उन्होंने 'लुक़ता' (खोई हुई वस्तु) के बारे में इस बात पर आम सहमति (इज्मा) व्यक्त की है कि उसकी घोषणा करने और उसके मालिक के मिलने की उम्मीद खत्म होने के बाद उसे दान (सदक़ा) करना जायज़ है। उन्होंने यह तय किया कि यदि मालिक आ जाए, तो उसके पास सवाब (पुण्य) या हर्जाने के बीच चुनाव करने का विकल्प होगा (1), और यही बात ज़बरदस्ती छीनी गई वस्तु (मग़सूब) पर भी लागू होती है। और सफलता अल्लाह की ओर से है।

ग़नीमत (युद्ध के माल) में चोरी (ग़ुलूल) की मनाही इस बात का प्रमाण है कि गनीमत में सभी योद्धाओं का साझा अधिकार है, इसलिए किसी के लिए भी दूसरों को छोड़कर उसमें से कुछ हिस्सा अपने लिए रखना जायज़ नहीं है। जिसने भी उसमें से कुछ ज़बरदस्ती लिया, उसे सर्वसम्मति से अनुशासित (ताज़ीर) किया जाएगा जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है।

आठवां: यदि कोई [योद्धा] किसी दासी के साथ संभोग करता है या निसाब (चोरी की सज़ा के लिए न्यूनतम राशि) के बराबर चोरी करता है, तो विद्वानों ने उस पर निर्धारित दंड (हद) लागू करने के बारे में मतभेद किया है। एक समूह की राय थी कि उस पर हाथ काटने की सज़ा (क़त'अ) नहीं है।

नौवां: 'ग़ुलूल' (गबन/भ्रष्टाचार) में अधिकारियों को दिए जाने वाले उपहार भी शामिल हैं, और परलोक में उनके अपमान का वही हुक्म है जो गबन करने वाले का है। अबू दाऊद ने अपनी 'सुनन' में और मुस्लिम ने अपनी 'सहीह' (2) में अबू हुमैद अल-सादी से रिवायत की है कि पैगंबर ﷺ ने अज़्द कबीले के एक व्यक्ति को, जिसे इब्न अल-लुतबिया कहा जाता था—इब्न अल-सरह (3) ने इब्न अल-उतबिया कहा है—सदक़ा (ज़कात) इकट्ठा करने के लिए नियुक्त किया। जब वह लौटा, तो उसने कहा: 'यह आपके लिए है, और यह मुझे उपहार में दिया गया है।' पैगंबर ﷺ मिंबर पर खड़े हुए, अल्लाह की प्रशंसा और स्तुति की और कहा: 'उस अधिकारी का क्या हाल है जिसे हम भेजते हैं, और वह आकर कहता है: "यह आपके लिए है और यह मुझे उपहार में दिया गया है"? क्या वह अपनी माँ या पिता के घर में बैठा रहता, तो देखता कि उसे उपहार दिए जाते हैं या नहीं? तुममें से जो कोई भी इसमें से कुछ लेगा, वह उसे कयामत (प्रलय) के दिन लेकर आएगा; यदि वह ऊंट हुआ तो वह बिलबिला रहा होगा, यदि वह गाय हुई तो वह रंभा रही होगी, या यदि वह भेड़ हुई तो वह मिमिया रही होगी।' फिर उन्होंने अपने हाथ उठाए यहाँ तक कि हमने उनके बगलों की सफेदी देखी, फिर उन्होंने कहा: 'ऐ अल्लाह, क्या मैंने पहुँचा दिया? ऐ अल्लाह, क्या मैंने पहुँचा दिया?'

अबू दाऊद (4) ने बुरैदा से रिवायत की है कि पैगंबर ﷺ ने फरमाया: 'जिसे हमने किसी काम पर नियुक्त किया और उसे वेतन (रिज़्क) दिया, उसके बाद वह जो कुछ भी लेता है वह 'ग़ुलूल' (गबन) है।'

उन्होंने (5) अबू मसूद अल-अंसारी से भी रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने मुझे ज़कात वसूलने वाले के रूप में भेजा, फिर...

---

(1) इब्न अब्द अल-बर ने जिस आम सहमति का उल्लेख किया है, वह विचारणीय है; इब्न अल-मुन्ज़िर ने 'अल-इज्मा' (आम सहमति), पृष्ठ 118, लुक़ता की किताब में कहा है: इसमें कोई आम सहमति साबित नहीं है। उन्होंने 'अल-इशराफ़' 1/281-282 में मतभेद का ज़िक्र किया है। (2) सहीह मुस्लिम (1832), सुनन अबी दाऊद (2946), और इसे बुखारी (7174) ने भी रिवायत किया है। यह अल-मुसनद (23598) में है। (3) वह अहमद बिन अम्र बिन अब्दुल्ला हैं, अबू दाऊद के उन दो शिक्षकों में से एक जिनसे उन्होंने यह हदीस रिवायत की है। (4) उनकी सुनन (2943) में। (5) उनकी सुनन (2947) में।

سورہ آل عمران: آیت 161 [صفحہ] 397

...اللہ۔ اور انہوں نے لقطہ (گری پڑی چیز) کے بارے میں اس بات پر اجماع کیا ہے کہ اس کی تشہیر کرنے اور اس کے مالک سے ناامیدی کے بعد اسے صدقہ کرنا جائز ہے۔ اور انہوں نے یہ طے کیا کہ اگر مالک آ جائے تو اسے اجر (ثواب) یا ضمان (تاوان) کے درمیان اختیار حاصل ہوگا (1)، اور یہی حکم غصب شدہ چیز کا ہے۔ اور اللہ ہی کی توفیق سے سب کچھ ممکن ہے۔

اور غلول (مالِ غنیمت میں خیانت) کی ممانعت اس بات کی دلیل ہے کہ غنیمت میں تمام غازیوں کا مشترکہ حق ہے، چنانچہ کسی کے لیے یہ حلال نہیں کہ وہ دوسروں کے علاوہ کسی چیز کو اپنے لیے مخصوص کر لے۔ پس جس نے اس میں سے کچھ غصب کیا، اسے متفقہ طور پر تادیب (سزا) دی جائے گی جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔

آٹھویں بات: اگر کسی نے (مالِ غنیمت کی) کسی لونڈی سے وطی (جماع) کر لیا، یا نصاب کے برابر چوری کی، تو علما کا اس پر حد قائم کرنے میں اختلاف ہے۔ ایک جماعت کی رائے یہ ہے کہ اس پر قطع ید (ہاتھ کاٹنا) نہیں ہے۔

نویں بات: اور عمال (سرکاری اہلکاروں) کے ہدیے بھی غلول (خیانت/بدعنوانی) میں شامل ہیں، اور آخرت میں اس کی رسوائی کا حکم وہی ہے جو مالِ غنیمت میں خیانت کرنے والے کا ہے۔ ابو داؤد نے اپنی "سنن" میں اور مسلم نے اپنی "صحیح" (2) میں ابو حمید الساعدی سے روایت کی ہے کہ نبی ﷺ نے قبیلہ ازد کے ایک شخص کو جسے ابن اللتبیہ کہا جاتا تھا—ابن السرح (3) نے کہا: ابن الاتبیہ—صدقات کی وصولی پر مقرر کیا۔ جب وہ واپس آیا تو کہنے لگا: "یہ تمہارے لیے ہے اور یہ مجھے ہدیہ دیا گیا ہے"۔ نبی ﷺ منبر پر تشریف لائے، اللہ کی حمد و ثنا بیان کی اور

فرمایا: "اس عامل (اہلکار) کا کیا حال ہے جسے ہم بھیجتے ہیں تو وہ آکر کہتا ہے: یہ تمہارے لیے ہے اور یہ مجھے ہدیہ دیا گیا ہے؟ وہ اپنے باپ یا اپنی ماں کے گھر میں کیوں نہ بیٹھ رہا، پھر دیکھتا کہ اسے ہدیہ دیا جاتا ہے یا نہیں؟ تم میں سے جو بھی اس میں سے کچھ لے گا، وہ قیامت کے دن اسے اٹھا کر لائے گا؛ اگر وہ اونٹ ہوا تو وہ بلبلا رہا ہوگا، اور اگر وہ گائے ہوئی تو وہ رنبھا رہی ہوگی، یا اگر وہ بکری ہوئی تو وہ ممیاتی ہوگی"۔ پھر آپ ﷺ نے اپنے ہاتھ بلند کیے یہاں تک کہ ہم نے آپ کی بغلوں کی سفیدی دیکھی، پھر فرمایا: "اے اللہ! کیا میں نے پہنچا دیا؟ اے اللہ! کیا میں نے پہنچا دیا؟"۔

اور ابو داؤد (4) نے بریدہ سے روایت کی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "جسے ہم نے کسی کام پر مقرر کیا اور ہم نے اسے رزق (تنخواہ) عطا کیا، اس کے بعد وہ جو کچھ بھی لیتا ہے وہ غلول (خیانت) ہے"۔

اور انہوں نے (5) ہی ابو مسعود الانصاری سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے مجھے وصول کنندہ (زکات وصول کرنے والا) بنا کر بھیجا، پھر...

---

(1) ابن عبد البر نے جو اجماع نقل کیا ہے اس میں نظر (غور) کی ضرورت ہے، ابن المنذر نے 'الاجماع' ص 118 کتاب اللقطہ میں کہا ہے: اس میں اجماع ثابت نہیں ہے۔ اور انہوں نے 'الاشراف' 281/1 - 282 میں اس میں اختلاف نقل کیا ہے۔ (2) صحیح مسلم (1832)، سنن ابی داؤد (2946)، اور اسے بخاری (7174) نے بھی روایت کیا ہے۔ اور یہ مسند (23598) میں ہے۔ (3) وہ احمد بن عمرو بن عبداللہ ہیں، ابو داؤد کے ان دو شیوخ میں سے ایک جن سے انہوں نے یہ حدیث روایت کی ہے۔ (4) اپنی سنن (2943) میں۔ (5) اپنی سنن (2947) میںا

He said: "Go, O Abu Mas'ud, and let me not find you on the Day of Resurrection coming(1); with a camel from the camels of charity on your back, which is groaning, having stolen it (Ghulul)." He said: "Then I will not go." He (the Prophet) said: "Then I will not compel you."

These hadiths are qualified by what Abu Dawud also narrated(2) from Al-Mustawrid bin Shaddad, who said: I heard the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) say: "Whoever is an official for us, let him acquire a wife; if he does not have a servant, let him acquire a servant; if he does not have a dwelling, let him acquire a dwelling." He said: Abu Bakr said: I was informed that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Whoever takes other than that is a misappropriator [or] a thief." And Allah knows best.

Tenth: Among the forms of 'Ghulul' (misappropriation) is withholding books from their owners, and other things are included in its meaning. Al-Zuhri said: "Beware of the 'Ghulul' of books." It was said to him: "What is the 'Ghulul' of books?" He said: "Withholding them from their owners."(3)

It has been said in the interpretation of the Almighty's saying: {It is not for any prophet to defraud}: that he would conceal anything of the revelation out of desire, fear, or flattery; that is because they used to hate what was in the Quran regarding the criticism of their religion and the insulting of their gods, so they asked him to fold that away (conceal it). Then Allah revealed this verse, said by Muhammad bin Bashar(4), and what we started with is the opinion of the majority.

Eleventh: The Almighty's saying: {Then every soul shall be compensated for what it earned, and they will not be wronged} - the discussion on it has preceded.(5)

The Almighty's saying: {Is one who pursues the pleasure of Allah like one who brings upon himself the anger of Allah and whose refuge is Hell? And wretched is the destination. (162) They are [varying] degrees in the sight of Allah, and Allah is Seeing of what they do. (163)}

The Almighty's saying: {Is one who pursues the pleasure of Allah} - He means: by abandoning 'Ghulul' and being patient in Jihad. {like one who brings upon himself the anger of Allah} - He means: by disbelief, or 'Ghulul', or turning away from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) in war.

(1) In (D) and (M): "comes", and what is confirmed is from (Kh) and (Z), which is consistent with Sunan Abi Dawud. (2) In his Sunan (2945), and what will appear between brackets is from it, and it is in Musnad Ahmad (18015). (3) Al-Jami' li Akhlaq al-Rawi 1/373. (4) In (Kh) and (Z): Yasar. We do not know him, and Al-Alusi mentioned the saying in Ruh al-Ma'ani 4/109-110 and said: "It is not hidden that it is very far-fetched, and I do not know the chain of this narration, and I do not think the report is anything but fabricated." (5) 4/421.

398 सूरा आल-इमरान: आयत 161 - 163

उन्होंने कहा: "जाओ, ऐ अबू मसूद, और मैं तुम्हें कयामत के दिन (1) अपनी पीठ पर ज़कात के ऊँटों में से एक ऊँट लादे हुए न पाऊं जो रंभा रहा हो, जिसे तुमने चुराया (ग़लुल) हो।" उन्होंने कहा: "तो फिर मैं नहीं जाऊंगा।" उन्होंने (पैगंबर) ने कहा: "तो फिर मैं तुम्हें मजबूर नहीं करूंगा।"

इन हदीसों को अबू दाऊद द्वारा (2) अल-मुस्तौदिद बिन शद्दाद से वर्णित हदीस द्वारा सीमित किया गया है, जिन्होंने कहा: मैंने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को कहते सुना: "जो कोई हमारे लिए कर्मचारी (सरकारी अधिकारी) हो, वह पत्नी प्राप्त कर ले; यदि उसके पास सेवक न हो, तो वह सेवक प्राप्त कर ले; यदि उसके पास आवास न हो, तो वह आवास प्राप्त कर ले।" उन्होंने कहा: अबू बक्र ने कहा: मुझे सूचित किया गया कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "जो इसके अलावा कुछ और लेता है, वह गबन करने वाला [या] चोर है।" और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

दसवां: 'ग़लुल' (गबन) के रूपों में से एक अपनी किताबों को उनके मालिकों से रोके रखना है, और अन्य चीजें भी इसके अर्थ में शामिल हैं। अल-ज़ुहरी ने कहा: "किताबों के'ग़लुल' से बचो।" उनसे पूछा गया: "किताबों का 'ग़लुल' क्या है?" उन्होंने कहा: "उन्हें उनके मालिकों से रोके रखना।"(3)

ईश्वर के इस कथन की व्याख्या में कहा गया है: {किसी नबी के लिए यह संभव नहीं कि वह गबन करे}: कि वह इच्छा, भय या चापलूसी के कारण रहस्योद्घाटन (वही) का कुछ हिस्सा छिपा ले; ऐसा इसलिए था क्योंकि वे कुरान में अपने धर्म की आलोचना और अपने देवताओं के अपमान से नफरत करते थे, इसलिए उन्होंने उनसे इसे छिपाने के लिए कहा। तब अल्लाह ने यह आयत अवतरित की, यह मुहम्मद बिन बशर द्वारा (4) कहा गया है, और जिससे हमने शुरुआत की थी वह बहुसंख्यक राय है।

ग्यारहवां: ईश्वर का कथन: {फिर हर जीव को उसके द्वारा किए गए कर्मों का पूरा बदला दिया जाएगा, और उनके साथ कोई अन्याय नहीं किया जाएगा} - इस पर चर्चा पहले हो चुकी है।(5)

ईश्वर का कथन: {क्या वह व्यक्ति जो अल्लाह की प्रसन्नता का अनुसरण करता है, उस व्यक्ति की तरह है जो अल्लाह के क्रोध का पात्र बना और जिसका ठिकाना जहन्नम (नरक) है? और वह कितना बुरा ठिकाना है। (162) अल्लाह की नज़रों में उनके अलग-अलग दर्जे हैं, और जो कुछ वे करते हैं अल्लाह उसे देख रहा है। (163)}

ईश्वर का कथन: {क्या वह व्यक्ति जो अल्लाह की प्रसन्नता का अनुसरण करता है} - उनका तात्पर्य है: 'ग़लुल' छोड़ने और जिहाद में धैर्य रखने से। {उस व्यक्ति की तरह है जो अल्लाह के क्रोध का पात्र बना} - उनका तात्पर्य है: कुफ़्र (अविश्वास), या 'ग़लुल', या युद्ध में पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से मुंह मोड़ने से।

---

(1) (द) और (म) में: "आता है", और जो पुष्ट है वह (ख) और (ज़) से है, जो सुनन अबू दाऊद के अनुरूप है। (2) उनके सुनन (2945) में, और कोष्ठक के बीच जो दिखाई देगा वह उसी से है, और यह मुसनद अहमद (18015) में है। (3) अल-जामी ली अखलाक अल-रावी 1/373। (4) (ख) और (ज़) में: यसार। हम उसे नहीं जानते, और अल-अलुसी ने रूह अल-मानी 4/109-110 में इस कथन का उल्लेख किया और कहा: "यह छिपा नहीं है कि यह बहुत दूर की बात है, और मुझे इस वर्णन की श्रृंखला नहीं पता है, और मुझे नहीं लगता कि यह खबर गढ़ी हुई के अलावा कुछ और है।" (5) 4/421।

۳۹۸ سورة آل عمران: آیات ۱۶۱ - ۱۶۳

فرمایا: «اے ابو مسعود! جاؤ، اور میں تمہیں قیامت کے دن ایسا نہ پاؤں کہ تم اپنی پیٹھ پر صدقے کے اونٹوں میں سے ایک اونٹ لادے ہوئے آؤ(۱) جو بلبلا رہا ہو اور تم نے اسے خیانت (غلول) سے حاصل کیا ہو»، انہوں نے کہا: تب تو میں نہیں جاتا، آپ نے فرمایا: «تب میں تجھے مجبور بھی نہیں کرتا»۔

ان احادیث کو اس روایت نے مقید کر دیا ہے جو ابو داؤد نے بھی(۲) مستورد بن شداد سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: میں نے نبی کریم ﷺ کو فرماتے سنا: «جو شخص ہمارا عامل (سرکاری ملازم) ہو، اسے چاہیے کہ وہ ایک بیوی حاصل کر لے، اگر اس کا خادم نہ ہو تو ایک خادم حاصل کر لے، اور اگر اس کے پاس مکان نہ ہو تو ایک مکان حاصل کر لے»۔ راوی کہتے ہیں: ابو بکر (رضی اللہ عنہ) نے کہا: مجھے بتایا گیا ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: «جس نے اس کے علاوہ کچھ لیا تو وہ خیانت کرنے والا [یا] چور ہے»۔ واللہ اعلم۔

دسویں بات: غلول (خیانت) کی ایک صورت کتابوں کو ان کے مالکوں سے روکے رکھنا بھی ہے، اور دیگر چیزیں بھی اسی کے معنی میں آتی ہیں۔ زہری رحمہ اللہ نے فرمایا: کتابوں کے غلول سے بچو، ان سے پوچھا گیا: کتابوں کا غلول کیا ہے؟ انہوں نے فرمایا: انہیں ان کے مالکوں سے روکے رکھنا(۳)۔

اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی تاویل میں کہا گیا ہے: ﴿وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَن يَغُلَّ﴾: کہ وہ وحی میں سے کچھ چھپائے، رغبت، خوف یا مصلحت کی بنا پر؛ اور یہ اس لیے تھا کہ وہ لوگ قرآن میں اپنے دین کے عیب نکالنے اور اپنے معبودوں کو برا بھلا کہنے کو ناپسند کرتے تھے، چنانچہ انہوں نے آپ سے

اسے لپیٹ دینے (چھپانے) کا مطالبہ کیا، تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی، یہ قول محمد بن بشار(۴) کا ہے، اور جس سے ہم نے ابتدا کی وہ جمہور کا قول ہے۔

گیارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَّا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ﴾ اس پر گفتگو پہلے گزر چکی ہے۔(۵)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَفَمَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَ اللَّهِ كَمَن بَاءَ بِسَخَطٍ مِّنَ اللَّهِ وَمَأْوَاهُ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ ١٦٢ هُمْ دَرَجَاتٌ عِندَ اللَّهِ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ ١٦٣﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَفَمَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَ اللَّهِ﴾ اس سے مراد ہے: غلول (خیانت) کو ترک کرنا اور جہاد پر صبر کرنا۔ ﴿كَمَن بَاءَ بِسَخَطٍ مِّنَ اللَّهِ﴾ اس سے مراد ہے: کفر، یا غلول، یا جنگ میں نبی ﷺ سے پیٹھ پھیرنا۔

---

(۱) (د) اور (م) میں: "تأتي" ہے، اور جو متن میں ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے، جو سنن ابی داؤد کے موافق ہے۔ (۲) اپنی سنن (۲۹۴۵) میں، اور جو بریکٹ میں آئے گا وہ اسی سے ہے، اور یہ مسند احمد (۱۸۰۱۵) میں ہے۔ (۳) الجامع لاخلاق الراوی ۱/۳۷۳۔ (۴) (خ) اور (ظ) میں: "یسار" ہے۔ ہم اسے نہیں جانتے، اور آلوسی نے روح المعانی ۴/ ۱۰۹-۱۱۰ میں یہ قول ذکر کیا اور کہا: یہ بات مخفی نہیں کہ یہ بہت بعید ہے، اور میں اس روایت کی سند نہیں جانتا، اور میرا گمان یہی ہے کہ یہ خبر من گھڑت (موضوع) ہے۔ (۵) ۴/ ۴۲۱۔

399 Surah Al-Imran, Verses 162 - 163 "And his refuge is Hell" means: his dwelling place is the Fire if he does not repent or if Allah does not forgive him. "And wretched is the destination" means: the place of return. "Ridwan" (pleasure) was read with a kasra on the 'ra' and with a damma, like "udwan" and "idwan" (aggression). Then He, the Most High, said: "They are [varying] degrees in the sight of Allah," meaning: those who follow the pleasure of Allah are not like those who incur His wrath. Rather, their degrees are varying, meaning: they have different ranks with Allah. For those who follow His pleasure, there is honor and a great reward; and for those who incur His wrath, there is humiliation and painful punishment. And the meaning of "They are degrees" is: possessors of degrees, or: [assigned] to degrees, or: [placed] in degrees, or: for them are degrees. The people of the Fire also have degrees; as he (the Prophet) said: "I found him in the depths of the Fire, so I brought him out to a shallow part (dahdah)." Thus, the believer and the disbeliever are not equal in degree, and furthermore, believers differ from each other; some are higher in rank than others, and similarly for the disbelievers. A "daraja" (degree) is a rank, and from it comes "daraj" (stairs), because it is ascended rank after rank. The most common term for the levels of Hell is "darakat" (descending levels); as He said: "Indeed, the hypocrites will be in the lowest depths (al-dark al-asfal) of the Fire" [An-Nisa: 145]. So, for those who do not ascend degrees in Paradise, and for those who sink, there are levels (darakat) in the Fire. Abu Ubaidah said: Hell has 'adrak', meaning levels; each level of it is called 'dark' or 'darak'. 'Dark' is downwards, and 'daraj' is upwards.

---

(1) In (m): i.e., "if". (2) Asim read it with a damma on the 'ra' in the narration of Shu'bah, and the rest read it with a kasra. Al-Sab'ah p. 202, and Al-Taysir p. 86. (3) In (d) and (m): It was said: they are degrees, and in (z): but degrees, and what is established is from (kh) and (z). (4) Al-Wasit 1/516. (5) In the manuscripts: "dhu" (in both places), and what is established is from (m). (6) In (d): "darakat" (levels of Hell). (7) Narrated by Ahmad (1763), Bukhari (3883), and Muslim (209) from the hadith of Al-Abbas ibn Abd al-Muttalib. His saying "dahdah" (shallow): it is shallow water on the surface of the earth that reaches the ankles; he used it metaphorically for the Fire. Al-Nihaya (dahdah). (8) In the manuscripts: Abu Ubaid, and what is established is from (m), Lisan al-Arab (dark), and the words of Abu Ubaidah in Majaz al-Quran 1/107-108 similarly.

399 सूरह आल-इमरान, आयतें 162 - 163 "और उसका ठिकाना जहन्नम है" यानी: उसका निवास स्थान आग है यदि वह पश्चाताप नहीं करता या अल्लाह उसे माफ नहीं करता। "और वह बहुत बुरा ठिकाना है" यानी: लौटने की जगह। "रिज़वान" (प्रसन्नता) को 'रा' पर कसरा और दम्मा के साथ पढ़ा गया है, जैसे "उदवान" और "इदवान" (शत्रुता)। फिर अल्लाह तआला ने फरमाया: "वे अल्लाह की दृष्टि में [अलग-अलग] श्रेणियों में हैं", यानी: जो अल्लाह की प्रसन्नता का अनुसरण करता है वह उसके जैसा नहीं है जिसने उसका क्रोध मोल लिया। बल्कि उनकी श्रेणियां अलग-अलग हैं, यानी: अल्लाह के पास उनके अलग-अलग स्थान हैं। जिसने उसकी प्रसन्नता का अनुसरण किया, उसके लिए सम्मान और बड़ा प्रतिफल है; और जिसने उसका क्रोध मोल लिया, उसके लिए अपमान और दर्दनाक यातना है। "वे श्रेणियां हैं" का अर्थ है: श्रेणियों वाले, या: श्रेणियों पर, या: श्रेणियों में, या: उनके लिए श्रेणियां हैं। जहन्नम वाले भी श्रेणियों वाले हैं; जैसा कि उन्होंने (पैगंबर ने) कहा: "मैंने उसे आग की गहराइयों में पाया, तो मैंने उसे उथले हिस्से (दहदाह) में निकाल दिया।" अत: मोमिन (आस्थावान) और काफ़िर (अविश्वासी) श्रेणी में बराबर नहीं हैं, फिर मोमिनों में भी आपस में अंतर होता है; कुछ की श्रेणी दूसरों से ऊंची होती है, और इसी तरह काफ़िरों का भी हाल है। 'दरजा' (श्रेणी) एक पद है, और इसी से 'दरज' (सीढ़ियां) बना है; क्योंकि इसे एक के बाद एक पद तय किया जाता है। जहन्नम के स्तरों के लिए सबसे प्रसिद्ध शब्द 'दरकात' है; जैसा कि अल्लाह ने फरमाया: "निस्संदेह मुनाफ़िक़ (पाखंडी) आग के सबसे निचले स्तर (दरक) में होंगे" [अन-निसा: 145]। तो जो जन्नत में श्रेणियों में ऊंचे नहीं गए, और जो गिर गए, उनके लिए आग में स्तर (दरकात) हैं। अबू उबैदा ने कहा: जहन्नम 'अदराक' है, यानी स्तर; इसके प्रत्येक स्तर को 'दरक' या 'दरक' कहा जाता है। 'दरक' नीचे की ओर है, और 'दरज' ऊपर की ओर है।

---

(1) (म) में: यानी "यदि"। (2) आसिम ने शुबा की रिवायत में 'रा' पर दम्मा के साथ पढ़ा, और बाकी ने इसे कसरा के साथ पढ़ा। अल-सबआ पृ. 202, और अल-तयसीर पृ. 86। (3) (द) और (म) में: कहा गया: वे श्रेणियां हैं, और (ज़) में: बल्कि श्रेणियां, और जो स्थापित है वह (ख़) और (ज़) से है। (4) अल-वसीत 1/516। (5) प्रतियों में: 'ज़ू' (दोनों स्थानों पर), और जो स्थापित है वह (म) से है। (6) (द) में: 'दरकात'। (7) इसे अहमद (1763), बुखारी (3883), और मुस्लिम (209) ने अल-अब्बास इब्न अब्द अल-मुत्तलिब की हदीस से उद्धृत किया है। उनका कथन "दहदाह" (उथला): यह पृथ्वी की सतह पर उथला पानी है जो टखनों तक पहुँचता है; उन्होंने इसे आग के लिए रूपक के रूप में इस्तेमाल

किया। अल-निहाया (दहदाह)। (8) प्रतियों में: अबू उबैद, और जो स्थापित है वह (म) से है, और लिसान अल-अरब (दरक), और मजाज़ अल-क़ुरान 1/107-108 में अबू उबैदा के शब्द इसी तरह हैं।

399 سورہ آل عمران، آیات 162 - 163 "اور اس کا ٹھکانا جہنم ہے" یعنی: اس کا ٹھکانا آگ ہے اگر وہ توبہ نہ کرے یا اللہ اسے معاف نہ کر دے۔ "اور وہ بہت برا ٹھکانا ہے" یعنی: لوٹنے کی جگہ۔ اور "رِضْوان" (خوشنودی) کو 'را' کے کسرہ اور ضمہ کے ساتھ پڑھا گیا ہے، جیسے "عُدوان" اور "عِدوان"۔ پھر اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "وہ اللہ کے نزدیک [مختلف] درجات پر ہیں"، یعنی: جس نے اللہ کی خوشنودی کی پیروی کی وہ اس کی طرح نہیں ہے جس نے اس کا غضب مول لیا۔ بلکہ ان کے درجات مختلف ہیں، یعنی: اللہ کے نزدیک ان کے مقامات الگ الگ ہیں؛ تو جس نے اس کی خوشنودی کی پیروی کی اس کے لیے عزت اور بڑا ثواب ہے، اور جس نے اس کا غضب مول لیا اس کے لیے ذلت اور دردناک عذاب ہے۔ اور "وہ درجات ہیں" کا مطلب ہے: درجات والے، یا: درجات پر، یا: درجات میں، یا: ان کے لیے درجات ہیں۔ جہنم والے بھی درجات والے ہیں؛ جیسا کہ آپ (صلی اللہ علیہ وسلم) نے فرمایا: "میں نے اسے آگ کی گہرائیوں میں پایا، تو میں نے اسے تھوڑے (اتھلے) حصے (ضحضاح) کی طرف نکال دیا۔" پس مومن اور کافر درجے میں برابر نہیں ہیں، پھر مومن بھی ایک دوسرے سے مختلف ہیں؛ بعض کا درجہ بعض سے بلند ہے، اور اسی طرح کافر بھی۔ درجہ: مرتبہ ہے، اور اسی سے 'درج' (سیڑھیاں) نکلا ہے؛ کیونکہ یہ ایک مرتبے کے بعد دوسرا مرتبہ طے کیا جاتا ہے۔ اور جہنم کے مقامات کے لیے مشہور لفظ 'درکات' ہے؛ جیسا کہ اللہ نے فرمایا: "بے شک منافقین آگ کے سب سے نچلے درجے (درک) میں ہوں گے" [النساء: 145]، تو جو جنت میں درجات پر بلند نہ ہوا، اور جو گر گیا اس کے لیے آگ میں درکات ہیں۔ ابو عبیدہ نے کہا: جہنم 'ادراک' ہے، یعنی مقامات؛ اس کے ہر مقام کو 'درک' یا 'درک' کہا جاتا ہے۔ 'درک' نیچے کی طرف ہے، اور 'درج' اوپر کی طرف ہے۔

(1) (م) میں: یعنی "اگر"۔ (2) عاصم نے شعبہ کی روایت میں 'را' کے ضمہ کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے اسے کسرہ کے ساتھ پڑھا۔ السبعہ ص 202، اور التیسیر ص 86۔ (3) (د) اور (م) میں: کہا گیا: وہ درجات ہیں، اور (ظ) میں: بلکہ درجات، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ز) سے ہے۔ (4) الوسیط 1/516۔ (5) نسخوں میں: 'ذو' (دونوں جگہوں پر)، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (6) (د) میں: 'درکات'۔ (7) اسے احمد (1763)، بخاری (3883)، اور مسلم (209) نے حضرت عباس بن عبدالمطلب کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور ان کا قول "ضحضاح": وہ زمین پر تھوڑا سا پانی ہے جو ٹخنوں تک پہنچتا ہو، تو اسے آگ کے لیے استعارہ استعمال کیا ہے۔ النہایہ (ضحضح)۔ (8) نسخوں میں: ابو عبید، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، اور لسان العرب (درک)، اور مجاز القرآن 1/107-108 میں ابو عبیدہ کا کلام اسی طرح ہے۔

Page 400 - Surah Al-Imran: Verse 164

The Almighty says: {Allah has surely conferred favor on the believers by sending among them a Messenger from their own selves, reciting to them His verses and purifying them and teaching them the Book and wisdom, although they had been before in manifest error (164)}.

Allah Almighty explained His great favor upon them by sending Muhammad ﷺ. There are several sayings regarding the meaning of the "favor": Among them: that the meaning of {from their own selves} is that he is a human like them (1). When he showed proofs while being a human like them, it was known that this is from Allah. It was also said: "from their own selves" means from among them, so they were honored by him ﷺ, and that was the favor. It was also said: "from their own selves" so they would know his state, and his way would not be hidden from them. Since his position among them was such, they were more worthy to fight for him and not be defeated before him. It was read in the irregular recitations (Shadh): "min anfasihim" with a fatha on the 'fa' (2), meaning from the most noble of them; because he is from the Banu Hashim, and the Banu Hashim are the best of the Quraysh, and the Quraysh are the best of the Arabs (3), and the Arabs are better than others. Then it was said: the word "believers" is general, but its meaning is specific to the Arabs; because there is no tribe among the Arab tribes except that he ﷺ was born among them or they have a lineage connection to him, except for the Banu Taghlib, for they were Christians, so Allah purified him from the filth of Christianity (4). The explanation of this interpretation is the Almighty's saying: {It is He who has sent among the unlettered a Messenger from themselves} [Al-Jumu'ah: 2].

Footnotes: (1) In (D) and (M): i.e., human, and what is established is from (Kh) and (Zha), which is consistent with "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 1/417, and the speech is from it. (2) Al-Qira'at al-Shadhah p. 23, Tafsir Abi al-Layth 1/313, and al-Kashshaf 1/476. Ibn Khalawayh said: it was narrated from the Prophet ﷺ and from Fatima, may Allah be pleased with her. (3) In the manuscripts: and Banu Hashim are better than Quraysh and Quraysh are better than the Arabs, and the correct version is what we established, see Tafsir Abi al-Layth 1/313, and Fath al-Qadir 1/395. (4) Al-Wasit 1/516.

पृष्ठ 400 - सूरा आल इमरान: आयत 164

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {निस्संदेह अल्लाह ने मोमिनों पर बड़ा एहसान किया कि उनमें उन्हीं में से एक रसूल भेजा, जो उन्हें उसकी आयतें पढ़कर सुनाता है और उन्हें पाक करता है और उन्हें किताब और हिकमत की शिक्षा देता है, जबकि इससे पहले वे खुली गुमराही में थे (164)}।

अल्लाह सर्वशक्तिमान ने मुहम्मद ﷺ को भेजकर उन पर अपने महान एहसान का वर्णन किया है। इस एहसान के अर्थ के बारे में कई विचार हैं: उनमें से एक: यह कि {उन्हीं में से} का अर्थ है कि वह उन्हीं की तरह एक इंसान हैं (1)। जब उन्होंने इंसान होने के बावजूद प्रमाण प्रस्तुत किए, तो यह जान लिया गया कि यह अल्लाह की ओर से है। कहा गया: "उन्हीं में से" का अर्थ है कि वे उन्हीं के समूह से हैं, इसलिए वे उनके ﷺ माध्यम से सम्मानित हुए, और यही वह एहसान था। यह भी कहा गया: "उन्हीं में से" ताकि वे उनकी स्थिति को जान सकें और उनका तरीका उनसे छिपा न रहे। जब उनका स्थान उनके बीच ऐसा था, तो वे उनके लिए लड़ने और उनके पीछे न हटने के अधिक हकदार थे। शवाज़ (अनियमित) किरअत में इसे "अनफसिहिम" (फ़ा पर फ़तहा के साथ) पढ़ा गया है (2), जिसका अर्थ है उनके सबसे कुलीन वर्ग से; क्योंकि वे बनी हाशिम से हैं, और बनी हाशिम कुरैश में सबसे श्रेष्ठ हैं, और कुरैश अरबों में सबसे श्रेष्ठ हैं (3), और अरब दूसरों से श्रेष्ठ हैं। फिर कहा गया: "मोमिनों" शब्द व्यापक है, लेकिन इसका अर्थ अरबों के लिए विशिष्ट है; क्योंकि अरबों के कबीलों में से कोई भी ऐसा नहीं है जिसमें उनका ﷺ जन्म न हुआ हो या उनके साथ उनका वंशानुगत संबंध न हो, सिवाय बनी तग़लिब के, क्योंकि वे ईसाई थे, इसलिए अल्लाह ने उन्हें ईसाइयत की गंदगी से पाक रखा (4)। इस व्याख्या का स्पष्टीकरण अल्लाह का यह कथन है: {वही है जिसने अनपढ़ लोगों में उन्हीं में से एक रसूल भेजा} [अल-जुमुआ: 2]।

पाद-टिप्पणियाँ: (1) (द) और (म) में: यानी इंसान, और जो स्थापित है वह (ख) और (ज़) से है, जो अल-नहस की "इराब अल-कुरान" 1/417 के अनुरूप है, और विवरण वहीं से है। (2) अल-किराअत अल-शज़ाह पृष्ठ 23, तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/313, और अल-कशफ़ 1/476। इब्न खालवैह ने कहा: यह नबी ﷺ और फातिमा (रज़ि.) से वर्णित है। (3) पांडुलिपियों में: और बनी हाशिम कुरैश से बेहतर हैं और कुरैश अरबों से बेहतर हैं, और सही वह है जो हमने स्थापित किया है, देखिए तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/313, और फ़तह अल-क़दीर 1/395। (4) अल-वसीत 1/516।

صفحہ 400 - سورۃ آل عمران: آیت 164

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿بے شک اللہ نے مومنوں پر بڑا احسان کیا جب ان میں ان ہی میں سے ایک رسول بھیجا جو انہیں اس کی آیتیں پڑھ کر سناتا ہے اور انہیں پاک کرتا ہے اور انہیں کتاب اور حکمت کی تعلیم دیتا ہے، اگرچہ وہ اس سے پہلے کھلی گمراہی میں تھے (164)﴾۔

اللہ تعالیٰ نے محمد ﷺ کو مبعوث فرما کر ان پر اپنے عظیم احسان کا بیان فرمایا ہے۔ اس احسان کے معنی میں کئی اقوال ہیں: ان میں سے ایک: یہ کہ ﴿ان ہی میں سے﴾ کا مطلب ہے کہ وہ ان ہی کی طرح ایک انسان ہیں (1)۔ جب انہوں نے انسان ہونے کے باوجود معجزات و دلائل ظاہر کیے، تو معلوم ہو گیا کہ یہ اللہ کی طرف سے ہے۔ کہا گیا: "ان ہی میں سے" یعنی ان ہی کی قوم سے، تو وہ آپ ﷺ کی وجہ سے معزز ہوئے، اور یہی وہ احسان تھا۔ یہ بھی کہا گیا: "ان ہی میں سے" تاکہ وہ ان کے حالات سے واقف ہوں، اور ان کا طریقہ ان پر پوشیدہ نہ رہے۔ جب ان کا مقام ان میں یہ تھا تو وہ اس بات کے زیادہ حقدار تھے کہ ان کی طرف سے لڑیں اور ان کے سامنے ہمت نہ ہاریں۔ شواذ (غیر معروف قرأتوں) میں اسے "انفسِہم" (فا کے زبر کے ساتھ) پڑھا گیا ہے (2)، یعنی ان کے سب سے معزز طبقے سے؛ کیونکہ آپ بنی ہاشم سے ہیں، اور بنی ہاشم قریش میں سب سے افضل ہیں، اور قریش عربوں میں سب سے افضل ہیں (3)، اور عرب دوسروں سے افضل ہیں۔ پھر کہا گیا: لفظ "مومنین" عام ہے، لیکن اس کا معنی عربوں کے ساتھ خاص ہے؛ کیونکہ عربوں کا کوئی قبیلہ ایسا نہیں ہے جس میں آپ ﷺ کی ولادت نہ ہوئی ہو یا ان کا آپ سے کوئی نسبی تعلق نہ ہو سوائے بنی تغلب کے، کیونکہ وہ نصرانی تھے، تو اللہ نے آپ کو نصرانیت کی آلودگی سے پاک رکھا (4)۔ اس تاویل کی وضاحت اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿وہی ہے جس نے ناخواندہ لوگوں میں ان ہی میں سے ایک رسول بھیجا﴾ [الجمعہ: 2]۔

حواشی: (1) (د) اور (م) میں: یعنی بشر، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے، جو النحاس کی "اعراب القرآن" 417/1 کے مطابق ہے، اور کلام اسی سے ماخوذ ہے۔ (2) القراءات الشاذة ص 23، تفسیر ابی اللیث 313/1، اور الکشاف 476/1۔ ابن خالویہ نے کہا: یہ نبی ﷺ اور حضرت فاطمہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے۔ (3) نسخوں میں ہے: اور بنی ہاشم قریش سے بہتر ہیں اور قریش عربوں سے بہتر ہیں، اور درست وہ ہے جو ہم نے ثابت کیا، دیکھیے تفسیر ابی اللیث 313/1، اور فتح القدیر 395/1۔ (4) الوسیط 516/1۔

Surah Al-Imran: Verse 164 401

Abu Muhammad Abd al-Ghani mentioned, saying: Abu Ahmad al-Masri(1) narrated to us, Ahmad ibn Ali ibn Sa'id al-Qadi Abu Bakr al-Marwazi narrated to us, Yahya ibn Ma'in narrated to us, Hisham ibn Yusuf narrated to us, from Abdullah ibn Sulayman al-Nawfali, from al-Zuhri, from Urwah, from Aisha (may Allah be pleased with her): {Indeed, Allah has bestowed a favor upon the believers when He sent among them a Messenger from themselves}, she said: This is specifically for the Arabs(2). Others said(3): He meant all of the believers.

And the meaning of "from themselves" is that he is one of them, and a human being like them, and he is only distinguished from them by revelation; and it is the meaning of His saying: {There has certainly come to you a Messenger from among yourselves} [At-Tawbah: 128], and He singled out the believers for mention because they are the ones who benefit from him, so the favor upon them is greater.

And His saying, Exalted is He: {reciting to them}; "reciting" (yatlu) is in the accusative case as an adjective for the Messenger(4), and its meaning is: he reads. And recitation (tilawah) is reading. {and teaching them the Book and wisdom} - this was previously mentioned in "Al-Baqarah"(5).

And the meaning of {And even if they were before}, i.e.: and indeed they were before, i.e.: before Muhammad ﷺ.

And it was said: "In" has the meaning of "ma" (negation), and the "lam" in the predicate has the meaning of "illa" (except), i.e.: and they were not before except in manifest error, and like it: {And even if you were before it among those astray} [Al-Baqarah: 198], i.e.: and you were not before it except among those astray(6). This is the school of the Kufans, and the meaning of this verse has already been mentioned in "Al-Baqarah"(7).

---

(1) In (D) and (M): Al-Basri, which is an error, and what is confirmed from (Kh) and (Z) is Abdullah ibn Muhammad ibn Abdullah ibn al-Nasih al-Dimashqi, the Shafi'i jurist known as Ibn al-Mufassir, who settled in Egypt and died in the year (365 AH). See Al-Siyar 16/282. (2) Narrated by al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (1615) through Yahya ibn Ma'in, and al-Wahidi mentioned it in Al-Wasit 1/516. (3) See Tafsir al-Baghawi 1/368. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/417. (5) 2/403. (6) See Al-Wasit 1/517. (7) 3/349.

सूरह अल-इमरान: आयत १६४ ४०१

अबू मुहम्मद अब्द अल-गनी ने उल्लेख किया: अबू अहमद अल-मिसरी(१) ने हमें बताया, अहमद बिन अली बिन सईद अल-काजी अबू बक्र अल-मरवाज़ी ने हमें बताया, याह्या बिन मईन ने हमें बताया, हिशाम बिन यूसुफ ने हमें बताया, अब्दुल्ला बिन सुलेमान अल-नौफली से, अल-जुहरी से, उर्वा से, आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से: {वास्तव में, अल्लाह ने मोमिनों पर एहसान किया जब उसने उन्हीं में से एक रसूल भेजा}, उन्होंने कहा: यह विशेष रूप से अरबों के लिए है(२)। अन्यों ने कहा(३): उनका अर्थ सभी मोमिन थे।

और "उन्हीं में से" का अर्थ है कि वह उनमें से एक हैं, और उनके जैसा ही एक मनुष्य हैं, और वह केवल वही (प्रकाशना) द्वारा उनसे अलग हैं; और यही उनके इस कथन का अर्थ है: {निश्चित रूप से तुम्हारे पास तुम्हीं में से एक रसूल आया है} [अत-तौबा: १२८], और उन्होंने उल्लेख के लिए मोमिनों को चुना क्योंकि वे ही उससे लाभान्वित होने वाले हैं, इसलिए उन पर एहसान सबसे बड़ा है।

और अल्लाह का कथन: {उन्हें पढ़कर सुनाता है}; "पढ़कर सुनाता है" (यतलु) रसूल के विशेषण के रूप में कर्म कारक में है(४), और इसका अर्थ है: वह पढ़ता है। और तिलावत का अर्थ पढ़ना है। {और उन्हें किताब और हिकमत की शिक्षा देता है} - यह पहले "अल-बकरा"(५) में आ चुका है।

और {और भले ही वे इससे पहले थे} का अर्थ है, यानी: और वास्तव में वे पहले थे, यानी: मुहम्मद ﷺ से पहले।

और कहा गया: "इन" का अर्थ "मा" (नकारात्मक) है, और खबर में "लाम" का अर्थ "इल्ला" (सिवाय) है, यानी: और वे पहले स्पष्ट पथभ्रष्टता में ही थे, और इसके जैसा: {और भले ही तुम इससे पहले पथभ्रष्टों में से थे} [अल-बकरा: १९८], यानी: और तुम इससे पहले पथभ्रष्टों में से ही थे(६)। यह कुफियों का मत है, और इस आयत का अर्थ "अल-बकरा"(७) में पहले ही आ चुका है।

---

(१) (द) और (म) में: अल-बसरी, जो कि एक त्रुटि है, और (ख) और (ज़) से जो पुष्ट है वह अब्दुल्ला बिन मुहम्मद बिन अब्दुल्ला बिन अल-नासिह अल-दिमश्की हैं, जो शाफई फकीह हैं और इब्न अल-मुफस्सिर के नाम से जाने जाते हैं, मिस्र के निवासी, (३६५ हिजरी) में मृत्यु हुई। देखें अल-सियार १६/२८२। (२) इसे अल-बैहकी ने शुअब अल-इमान (१६१५) में याह्या बिन मईन के माध्यम से निकाला है, और अल-वाहिदी ने इसे अल-वसीत १/५१६ में उद्धृत किया है। (३) देखें तफ़सीर अल-बग़वी

१/३६८। (४) नह्हास द्वारा इराब अल-कुरान १/४१७। (५) २/४०३। (६) देखें अल-वसीत १/५१७। (७) ३/३४९।

سورہ آل عمران: آیت 164 401

ابو محمد عبد الغنی نے ذکر کیا: ہمیں ابو احمد المصري(1) نے حدیث بیان کی، ہمیں احمد بن علی بن سعید القاضی ابو بکر المروزی نے حدیث بیان کی، ہمیں یحییٰ بن معین نے حدیث بیان کی، ہمیں ہشام بن یوسف نے حدیث بیان کی، انہوں نے عبد اللہ بن سلیمان النوفلی سے، انہوں نے زہری سے، انہوں نے عروہ سے، انہوں نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا کہ: {بے شک اللہ نے مومنوں پر احسان کیا جب ان میں ان ہی میں سے ایک رسول بھیجا}، انہوں نے فرمایا: یہ خاص طور پر عربوں کے لیے ہے(2)۔ اور دوسروں نے کہا(3): اس سے مراد تمام مومنین ہیں۔

اور "ان ہی میں سے" کا مطلب ہے کہ وہ ان میں سے ایک ہیں، اور ان جیسے ہی انسان ہیں، اور وہ صرف وحی کے ذریعے ان سے ممتاز ہوئے؛ اور یہی اللہ کے اس فرمان کا معنی ہے: {یقیناً تمہارے پاس تم ہی میں سے ایک رسول تشریف لائے} [التوبہ: 128]، اور مومنوں کو ذکر کے لیے خاص کیا کیونکہ وہی اس سے فائدہ اٹھانے والے ہیں، چنانچہ ان پر احسان سب سے بڑا ہے۔

اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ ان پر تلاوت کرتا ہے}؛ "یتلو" (تلاوت کرتا ہے) رسول کی صفت ہونے کی بنا پر حالتِ نصب میں ہے(4)، اور اس کا معنی ہے: وہ پڑھتا ہے۔ اور تلاوت کا مطلب ہے پڑھنا۔ {اور انہیں کتاب اور حکمت سکھاتا ہے} یہ پہلے "البقرہ" (5) میں گزر چکا ہے۔

اور {اور اگرچہ وہ اس سے پہلے تھے} کا معنی ہے، یعنی: اور یقیناً وہ پہلے تھے، یعنی: محمد ﷺ سے پہلے۔

اور کہا گیا: "اِن" بمعنی "ما" (نفی) ہے، اور خبر میں "لام" بمعنی "اِلّا" (مگر) ہے، یعنی: اور وہ پہلے کھلی گمراہی میں ہی تھے، اور اس کی مثال: {اور اگرچہ تم اس سے پہلے بہکے ہوئے

لوگوں میں سے تھے} [البقرہ: 198]، یعنی: اور تم اس سے پہلے بہکے ہوئے لوگوں میں سے ہی تھے(6)، اور یہ کوفیوں کا مذہب ہے، اور اس آیت کا معنی "البقرہ" (7) میں پہلے گزر چکا ہے۔

---

(1) (د) اور (م) میں: البصری، جو کہ غلط ہے، اور (خ) اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہ عبد اللہ بن محمد بن عبد اللہ بن الناصح الدمشقی شافعی فقیہ ہیں جو ابن المفسر کے نام سے مشہور ہیں، مصر کے رہنے والے، (365ھ) میں وفات پائی۔ دیکھئے السیر 16/282۔ (2) اسے بیہقی نے شعب الایمان (1615) میں یحییٰ بن معین کے واسطے سے روایت کیا ہے، اور الواحدی نے اسے الوسیط 1/516 میں ذکر کیا ہے۔ (3) دیکھئے تفسیر البغوی 1/368۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 1/417۔ (5) 2/403۔ (6) دیکھئے الوسیط 1/517۔ (7) 3/349۔

402 Surah Al-Imran, Verse 165

His Exalted Saying: "Why [is it that] when a disaster struck you [at Uhud] - although you had struck [the enemy in the battle of Badr] with twice as much - you said, 'From where is this?' Say, 'It is from yourselves.' Indeed, Allah is over all things competent." (165).

The "Alif" is for interrogation, and the "Waw" is for conjunction. "A disaster" meaning: a defeat. "You had struck [them with] twice as much" on the day of Badr by killing seventy of them and capturing seventy (1). A prisoner is in the same legal status as one who is killed because the captor can kill his prisoner if he wishes. That is, you defeated them on the day of Badr and also on the day of Uhud in the beginning, and you killed nearly twenty of them; you killed (2) them in two days, and they afflicted you on the day of Uhud.

"You said, 'From where is this?'" Meaning: From where did this defeat and slaughter strike us, while we are fighting in the cause of Allah, we are Muslims, and the Prophet and revelation are among us, while they are polytheists?!

"Say, 'It is from yourselves'" Meaning: the disobedience of the archers. No people have ever obeyed their Prophet in war except that they were victorious; because if they obey, they are the party of Allah, and the party of Allah are the victors. (3)

Qatadah and Al-Rabi' bin Anas said: It means (4) their asking the Prophet (peace be upon him) to go out after he had intended to stay in Medina, and interpreting it in the vision he saw as a fortified coat of mail. (5)

Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) said: It is their choosing of ransom on the day of Badr instead of killing, and it was said to them: "If you ransom the captives, an equal number of you will be killed." (6) Al-Bayhaqi narrated from Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) that he said: The Prophet (peace be upon him) said regarding the captives on the day of Badr: "If you wish, you may kill them, and if you wish, you may ransom them and enjoy the ransom, but an equal number of you will be martyred." The last of the seventy was Thabit bin Qays; he was killed on the day of Yamama. (7)

So the meaning of "from yourselves" according to the first two opinions is: because of your sins. And according to the last opinion: by your choice.

(1) See Tafsir Abi al-Layth 1/313, Tafsir al-Baghawi 1/368, and Tafsir al-Razi 9/81. (2) His saying: "You killed", from (D) and (M). (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 1/488, see Tafsir al-Baghawi 1/369, and al-Wasit 1/517. (4) In the copies: "Meaning", and the established text is from (M). (5) Tafsir al-Tabari 5/215 - 216. (6) Al-Mawardi mentioned it in Al-Nukat wa al-'Uyun 1/435. (7) Sunan al-Bayhaqi 6/321, and it was also narrated by al-Tirmidhi (1567) and al-Nasa'i in al-Kubra (8608) in a similar shortened form.

402 सूरह आल इमरान, आयत 165

अल्लाह तआला का फरमान: "क्या जब तुम्हें कोई विपत्ति पहुँची - जबकि तुम इससे दुगनी पहुँचा चुके थे - तो तुम कहने लगे, 'यह कहाँ से आ गया?' कह दो, 'यह तुम्हारी अपनी ही तरफ़ से है।' बेशक अल्लाह हर चीज़ पर सामर्थ्य रखता है।" (165).

"अलिफ़" प्रश्न के लिए है और "वाव" संयोजन के लिए है। "मुसीबत" अर्थात: पराजय। "तुम (दुश्मन को) इससे दुगनी (चोट) पहुँचा चुके थे" बद्र के दिन, जब तुमने उनके सत्तर लोगों को मार गिराया था और सत्तर को बंदी बना लिया था (1)। बंदी बनाए गए व्यक्ति की स्थिति भी मारे गए व्यक्ति जैसी ही होती है; क्योंकि बंदी बनाने वाला यदि चाहे तो अपने बंदी को मार सकता है। इसका अर्थ यह है कि तुमने उन्हें बद्र के दिन हराया था और उहुद के दिन भी शुरुआत में उन्हें परास्त किया था, और तुमने उनके लगभग बीस लोगों को मार दिया था; तुमने (2) उन्हें दो दिनों में मारा, और उन्होंने उहुद के दिन तुम्हें नुकसान पहुँचाया।

"तुमने कहा, 'यह कहाँ से आ गया?'" अर्थात: यह हार और कत्ल हमें कहाँ से पहुँचा, जबकि हम अल्लाह के रास्ते में लड़ रहे हैं, हम मुसलमान हैं, और हमारे बीच नबी और वह्य (प्रकाशना) मौजूद हैं, जबकि वे मुशरिक (बहुदेववादी) हैं?!

"कह दो, 'यह तुम्हारी अपनी ही तरफ़ से है'" अर्थात: तीरंदाजों द्वारा आदेश की अवहेलना। कोई भी कौम जिसने युद्ध में अपने नबी की आज्ञा मानी, उसे जीत ही मिली; क्योंकि जब वे आज्ञा मानते हैं तो वे अल्लाह का समूह बन जाते हैं, और अल्लाह का समूह ही हमेशा विजयी रहता है। (3)

क़तादा और रबी बिन अनस ने कहा: इसका अर्थ (4) नबी ﷺ से उनका मदीना से बाहर निकलने का आग्रह करना है, जबकि आपने मदीना में ही रुकने का इरादा किया था, और उस सपने की व्याख्या करना है जिसे आपने एक मज़बूत कवच के रूप में देखा था। (5)

अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: यह बद्र के दिन कत्ल के बजाय फ़िद्या (फिरौती) चुनने का परिणाम है, और उनसे कह दिया गया था: "यदि तुम बंदियों से फ़िद्या लोगे, तो तुम्हारी संख्या के बराबर ही लोग मारे जाएँगे।" (6) अल-बैहक़ी ने अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: नबी ﷺ ने बद्र के बंदियों के बारे में फरमाया: "यदि तुम चाहो तो उन्हें कत्ल कर दो, और यदि तुम चाहो तो उनसे फ़िद्या ले लो और उस फ़िद्या का लाभ उठाओ,

लेकिन तुम्हारी संख्या के बराबर ही लोग शहीद होंगे।" उन सत्तर में अंतिम व्यक्ति साबित बिन क़ैस थे; जो यमामा के दिन शहीद हुए। (7)

तो पहले दो मतों के अनुसार "तुम्हारी अपनी तरफ से" का अर्थ है: तुम्हारे गुनाहों के कारण। और अंतिम मत के अनुसार: तुम्हारी अपनी पसंद (चुनाव) के कारण।

(1) देखें तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/313, तफ़सीर अल-बग़वी 1/368, और तफ़सीर अल-राज़ी 9/81। (2) उनका कहना: "तुमने कत्ल किया", (द) और (म) से। (3) मआनी अल-क़ुरान अज़्-ज़ज्जाज 1/488, देखें तफ़सीर अल-बग़वी 1/369, और अल-वसीत 1/517। (4) प्रतियों में: "अर्थ", और (म) से स्थापित पाठ। (5) तफ़सीर अल-तब़री 5/215 - 216। (6) अल-मावर्दी ने इसे अन-नुकात वल-उयून 1/435 में उल्लेख किया है। (7) सुनन अल-बैहक़ी 6/321, और इसे तिरमिज़ी (1567) और नसाई ने अल-कुबरा (8608) में संक्षेप में उद्धृत किया है।

402 سورہ آل عمران، آیت 165

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور کیا جب تمہیں کوئی تکلیف پہنچی حالانکہ تم (اس سے) دگنی تکلیف (دشمن کو) پہنچا چکے تھے، تو تم کہنے لگے 'یہ کہاں سے آ گئی؟' کہہ دیجیے، 'یہ تمہاری اپنی ہی طرف سے ہے۔' بیشک اللہ ہر چیز پر قادر ہے۔﴾ (165).

الف استفہام کے لیے ہے، اور واؤ عطف کے لیے۔ ﴿مُصِيبَةٌ﴾ یعنی: شکست۔ ﴿قَدْ أَصَبْتُم مِّثْلَيْهَا﴾ بدر کے دن کہ تم نے ان کے ستر قتل کیے، اور ستر قید کیے۔ (1) اور قیدی مقتول کے حکم میں ہوتا ہے؛ اس لیے کہ قید کرنے والا اگر چاہے تو اپنے قیدی کو قتل کر سکتا ہے، یعنی: تم نے انہیں بدر کے دن اور احد کے دن بھی ابتدا میں شکست دی، اور اس میں تم نے ان کے تقریباً بیس افراد قتل کیے، تم نے (2) انہیں دو دنوں میں قتل کیا، اور انہوں نے احد کے دن تمہیں تکلیف پہنچائی۔

﴿قُلْتُمْ أَنَّىٰ هَٰذَا﴾، یعنی: ہمیں یہ شکست اور قتل کہاں سے پہنچا، حالانکہ ہم اللہ کی راہ میں لڑ رہے ہیں، ہم مسلمان ہیں، اور ہمارے درمیان نبی اور وحی موجود ہیں، جبکہ وہ مشرک ہیں؟!

﴿قُلْ هُوَ مِنْ عِندِ أَنفُسِكُمْ﴾ یعنی تیر اندازوں کی مخالفت۔ کسی بھی قوم نے جنگ میں اپنے نبی کی اطاعت نہیں کی مگر وہ کامیاب ہوئی؛ کیونکہ جب وہ اطاعت کرتے ہیں تو وہ اللہ کا گروہ ہوتے ہیں، اور اللہ کا گروہ ہی غالب رہنے والا ہے۔ (3)

اور قتادہ اور ربیع بن انس نے کہا: یعنی (4) ان کا نبی ﷺ سے مدینہ سے باہر نکلنے کا مطالبہ کرنا اس کے بعد کہ آپ نے مدینہ ہی میں رہنے کا ارادہ فرمایا تھا، اور اس خواب کی تاویل جو آپ نے دیکھی تھی کہ وہ ایک مضبوط زرہ ہے۔ (5)

حضرت علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ نے فرمایا: یہ بدر کے دن قتل کے بدلے فدیہ کو اختیار کرنا ہے، اور ان سے کہہ دیا گیا تھا: "اگر تم نے قیدیوں سے فدیہ لیا تو تم میں سے ان کی تعداد کے برابر لوگ قتل کیے جائیں گے۔" (6) بیہقی نے حضرت علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: نبی ﷺ نے بدر کے قیدیوں کے بارے میں فرمایا: "اگر تم چاہو تو انہیں قتل کر دو، اور اگر چاہو تو ان سے فدیہ لے لو اور فدیہ سے فائدہ اٹھاؤ، لیکن تم میں سے ان کی تعداد کے برابر لوگ شہید ہوں گے"۔ پس ستر شہداء میں آخری ثابت بن قیس تھے؛ وہ یمامہ کے دن شہید ہوئے۔ (7)

پس پہلے دو اقوال کے مطابق «مِنْ عِندِ أَنفُسِكُمْ» کا معنی ہے: تمہارے گناہوں کی وجہ سے۔ اور آخری قول کے مطابق: تمہارے انتخاب (پسند) کی وجہ سے۔

(1) دیکھیے تفسیر ابی اللیث 1/313، تفسیر البغوی 1/368، اور تفسیر الرازی 9/81۔ (2) ان کا قول: تم نے قتل کیا، (د) اور (م) سے۔ (3) معانی القرآن للزجاج 1/488، اور دیکھیے تفسیر البغوی 1/369، اور الوسیط 1/517۔ (4) نسخوں میں: معنی، اور (م) سے ثابت شدہ۔ (5) تفسیر الطبری 5/215 - 216۔ (6) ماوردی نے اسے النکت والعیون 1/435 میں ذکر کیا ہے۔ (7) سنن بیہقی 6/321، اور اسے ترمذی (1567) اور نسائی نے الکبریٰ (8608) میں مختصراً روایت کیا ہے۔

Page: 403 Surah Al-Imran: Verses 166 - 167

His saying, the Almighty: "And what struck you on the day the two armies met was by permission of Allah that He might make evident who are the [true] believers. And that He might make evident those who are hypocrites. For it was said to them, 'Come, fight in the way of Allah or [at least] defend.' They said, 'If we had known [there would be] fighting, we would have followed you.' They were nearer to disbelief that day than to faith, saying with their mouths what was not in their hearts. And Allah is most knowing of what they conceal." (166-167)

It refers to the Day of Uhud, regarding the killing, wounding, and defeat. "By permission of Allah" means by His knowledge, and it is said: by His decree and predestination.

Al-Qaffal(1) said: Meaning: by His leaving the way clear between you and them, not that He willed it [in a way of approval]. This is the interpretation of the Mu'tazilites. The "Fa" entered in "fa-bi-idhni Allah" because "ma" is in the sense of "alladhi" (that which). Meaning: that which struck you on the day the two armies met was by permission of Allah, so the speech resembled the meaning of a condition, as Sibawayh said: "He who stood up, for him is a dirham."(2)

"And that He might make evident who are the believers and that He might make evident those who are hypocrites", meaning: to distinguish. And it is said: to see. And it is said: to manifest the faith of the believers through their steadfastness in fighting(3), and to manifest the disbelief of the hypocrites by their showing malicious joy, so they [people] would know that. The reference in His saying: "who are hypocrites and it was said to them" is to Abdullah bin Ubayy and his companions who withdrew with him from supporting the Prophet ﷺ, and they were three hundred. Then Abdullah bin Amr bin Haram al-Ansari, Abu Jabir bin Abdullah, walked in their tracks and said to them: "Fear Allah, and do not abandon your Prophet, and fight in the way of Allah or defend," and similar words. Ibn Ubayy said to him: "I do not think there will be fighting, and if we knew there would be fighting, we would have been with you." When Abdullah despaired of them, he said: "Go, enemies of Allah, for Allah will suffice His Messenger against you." He then proceeded with the Prophet ﷺ and was martyred, may Allah Almighty have mercy on him.(4)

(1) Muhammad bin Ali bin Ismail Abu Bakr al-Shashi al-Shafi'i, al-Qaffal al-Kabir, from whom the Shafi'i jurisprudence spread in Transoxiana, died (365 AH). Al-Siyar 16/283. (2) See Al-Kitab 3/69, Majma' al-Bayan 2/257, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/538. (3) See

Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 1/488, and Tafsir al-Baghawi 1/369. (4) Sirat Ibn Hisham 2/64, Tafsir al-Tabari 5/222, Al-Muharrar al-Wajiz 1/539, and Abdullah bin Amr bin Haram Abu Jabir, one of the leaders on the night of Al-Aqabah, witnessed Badr. Al-Siyar 1/324.

पृष्ठ: 403 सूरह अल-इमरान: आयतें 166 - 167

अल्लाह तआला का फरमान: "और जो कुछ तुम्हें उस दिन पहुँचा जब दोनों सेनाओं का आमना-सामना हुआ, वह अल्लाह की अनुमति से था, ताकि वह मोमिनों (ईमान वालों) को जान ले। और ताकि वह उन्हें भी जान ले जिन्होंने मुनाफ़िक़त (कपट) की। और उनसे कहा गया, 'आओ अल्लाह की राह में लड़ो या रक्षा करो।' उन्होंने कहा, 'अगर हमें पता होता कि लड़ाई होगी, तो हम ज़रूर तुम्हारा साथ देते।' वे उस दिन ईमान की तुलना में कुफ्र (अविश्वास) के अधिक निकट थे। वे अपनी ज़ुबान से वह बात कहते हैं जो उनके दिलों में नहीं है। और जो कुछ वे छिपाते हैं, अल्लाह उसे भली-भाँति जानता है।" (166-167)

इसका अर्थ उहुद के दिन की हत्या, घाव और हार से है। "अल्लाह की अनुमति से," यानी: उसके ज्ञान से, और कहा गया: उसके फैसले और तक़दीर से।

अल-क़फ़्फ़ाल(1) ने कहा: अर्थात: तुम्हारे और उनके बीच रास्ता छोड़ देने से, न कि उसने इसकी इच्छा की थी। यह मुअताज़िला की व्याख्या है। "फ़बि-इज़्निल्लाह" में 'फ़ा' इसलिए आया क्योंकि "मा" 'अलज़ी' (जो) के अर्थ में है। यानी: वह जो तुम्हें उस दिन पहुँचा जब दोनों दल मिले, तो वह अल्लाह की अनुमति से था, अतः वाक्य का अर्थ शर्त जैसा हो गया, जैसा कि सीबवैह ने कहा: "जो खड़ा हुआ, उसके लिए एक दिरहम है।"(2)

"ताकि वह मोमिनों को जान ले और उन्हें जान ले जिन्होंने मुनाफ़िक़त की," यानी: ताकि अंतर कर सके। और कहा गया: ताकि देख ले। और कहा गया: ताकि लड़ाई में मोमिनों के डटे रहने से उनके ईमान को प्रकट कर दे(3), और मुनाफ़िक़ों के कुफ़्र को उनकी ख़ुशी (शमातत) ज़ाहिर होने से प्रकट कर दे, ताकि वे इसे जान लें। और उसके इस कथन में संकेत: "जिन्होंने मुनाफ़िक़त की और उनसे कहा गया" अब्दुल्ला बिन उबय और उसके साथियों की ओर है जो नबी ﷺ की मदद छोड़कर उसके साथ वापस लौट आए थे, और वे तीन सौ थे। तब अब्दुल्ला बिन अम्र बिन हराम अल-अंसारी, अबू जाबिर बिन अब्दुल्ला, उनके पीछे गए और उनसे कहा: "अल्लाह से डरो, और अपने नबी को मत छोड़ो, और अल्लाह की राह में लड़ो या रक्षा करो," और इसी तरह की बातें कहीं। इब्न उबय ने उससे कहा: "मुझे नहीं लगता कि लड़ाई होगी, और अगर हमें पता होता कि लड़ाई होगी, तो हम तुम्हारे साथ होते।" जब अब्दुल्ला उनसे निराश हो गए, तो उन्होंने कहा: "जाओ, अल्लाह के दुश्मनों, अल्लाह

अपने रसूल के लिए तुम्हारी कमी पूरी कर देगा।" फिर वह नबी ﷺ के साथ चले गए, और शहीद हुए, अल्लाह तआला उन पर रहम करे।(4)

(1) मुहम्मद बिन अली बिन इस्माइल अबू बक्र अल-शाशी अल-शफ़ई, अल-क़फ़्फ़ाल अल-कबीर, जिनसे मावराउन्नह्र (Transoxiana) में शफ़ई न्यायशास्त्र फैला, मृत्यु (365 हिजरी)। अल-सियर 16/283। (2) देखें अल-किताब 3/69, मजमअ अल-बयान 2/257, और अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 1/538। (3) देखें अल-ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-क़ुरान 1/488, और तफ़सीर अल-बग़वी 1/369। (4) सीरत इब्न हिशाम 2/64, तफ़सीर अल-तब़री 5/222, अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 1/539, और अब्दुल्ला बिन अम्र बिन हराम अबू जाबिर, अक़ाबा की रात के नेताओं में से एक, बद्र में शामिल हुए। अल-सियर 1/324।

صفحہ: 403 سورۃ آل عمران: آیات 166 - 167

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور جو کچھ تمہیں اس دن پہنچا جب دونوں جماعتیں ایک دوسرے کے سامنے آئیں، وہ اللہ کے حکم سے تھا، اور اس لیے کہ وہ مومنوں کو جان لے۔ اور تاکہ وہ ان لوگوں کو بھی جان لے جنہوں نے منافقت کی اور ان سے کہا گیا: آؤ اللہ کی راہ میں لڑو یا دفاع کرو۔ انہوں نے کہا: اگر ہم جانتے کہ لڑائی ہوگی تو ہم تمہارے پیچھے چلتے۔ وہ اس دن ایمان کی بہ نسبت کفر کے زیادہ قریب تھے۔ وہ اپنے منہ سے ایسی بات کہتے ہیں جو ان کے دلوں میں نہیں ہے۔ اور جو کچھ وہ چھپاتے ہیں اللہ اسے خوب جانتا ہے۔﴾ (166-167)

یعنی احد کے دن قتل، زخم اور شکست کے بارے میں۔ ﴿فَبِإِذْنِ اللَّهِ﴾، یعنی: اس کے علم سے، اور کہا گیا: اس کے فیصلے اور تقدیر سے۔

القَفَّال(1) نے کہا: یعنی: تمہارے اور ان کے درمیان راستہ چھوڑ دینے سے، نہ کہ اس نے ایسا چاہا تھا۔ یہ معتزلہ کی تاویل ہے۔ اور "فبإذن الله" میں "فا" اس لیے داخل ہوئی کیونکہ "ما" "الذی" کے معنی میں ہے۔ یعنی: وہ جو تمہیں اس دن پہنچا جب دونوں گروہ ملے، پس وہ اللہ کے حکم سے تھا، تو کلام شرط کے معنی کے مشابہ ہو گیا، جیسا کہ سیبویہ نے کہا: "جو کھڑا ہوا، اس کے لیے ایک درہم ہے۔"(2)

﴿وَلِيَعْلَمَ الْمُؤْمِنِينَ وَلِيَعْلَمَ الَّذِينَ نَافَقُوا﴾، یعنی: تاکہ تمیز کر دے۔ اور کہا گیا: تاکہ دیکھ لے۔ اور کہا گیا: تاکہ لڑائی میں مومنوں کے ثابت قدم رہنے سے ان کے ایمان کو ظاہر کر دے(3)، اور منافقوں کے کفر کو ان کے اظہارِ شماتت (دشمن کی تکلیف پر خوشی) سے ظاہر کر دے، پس وہ اسے جان لیں۔ اور اللہ کے اس قول میں اشارہ: ﴿نَافَقُوا وَقِيلَ لَهُمْ﴾ عبداللہ بن ابی اور اس کے ساتھیوں کی طرف ہے جو نبی ﷺ کی نصرت چھوڑ کر اس کے ساتھ واپس آگئے تھے، اور وہ تین سو تھے۔ تو ان کے

پیچھے عبداللہ بن عمرو بن حرام الانصاری، ابوجابر بن عبداللہ، گئے اور ان سے کہا: اللہ سے ڈرو، اور اپنے نبی کو مت چھوڑو، اور اللہ کی راہ میں لڑو یا دفاع کرو، اور اس جیسی بات کہی۔ تو ابن ابی نے ان سے کہا: مجھے نہیں لگتا کہ لڑائی ہوگی، اور اگر ہمیں معلوم ہوتا کہ لڑائی ہوگی تو ہم تمہارے ساتھ ہوتے۔ جب عبداللہ ان سے مایوس ہوگئے تو انہوں نے کہا: جاؤ اے اللہ کے دشمنو، اللہ اپنے رسول کو تمہاری ضرورت سے بے نیاز کر دے گا۔ اور وہ نبی ﷺ کے ساتھ چل دیے، اور شہید ہوئے، اللہ تعالیٰ ان پر رحم فرمائے۔(4)

(1) محمد بن علی بن اسماعیل ابوبکر الشاشی الشافعی، القفال الکبیر، ان سے ماوراء النہر میں فقہ شافعی پھیلی، وفات (365ھ)۔ السیر 16/283۔ (2) دیکھئے الکتاب 3/69، مجمع البیان 2/257، اور المحرر الوجیز 1/538۔ (3) دیکھئے معانی القرآن للزجاج 1/488، اور تفسیر البغوی 1/369۔ (4) سیرت ابن ہشام 2/64، تفسیر الطبری 5/222، المحرر الوجیز 1/539، اور عبداللہ بن عمرو بن حرام ابوجابر، لیلۃ العقبہ کے نقیبوں میں سے ایک، غزوہ بدر میں شریک ہوئے۔ السیر 1/324۔

404 Surah Al-Imran: Verses 166 - 167 People differed regarding the meaning of His saying: {or defend} [3:167]. Al-Suddi, Ibn Jurayj, and others said: Increase our numbers even if you do not fight with us, for that would be a defense and a suppression of the enemy, as when numbers increase, the repelling of the enemy occurs.(1) Anas bin Malik said: On the day of al-Qadisiyyah, I saw Abdullah bin Umm Maktum, the blind man, wearing armor that trailed on the ground, holding a black banner. It was said to him: "Has Allah not revealed your excuse?" He said: "Yes! But I increase the number of Muslims with myself." It is narrated from him that he said: "What about my presence in the way of Allah!"(3) Abu Awn al-Ansari said: The meaning of "or defend" is: keep guard (ribat).(4) This is close to the first view. Certainly, the one keeping guard is a defender; because if it weren't for the guards' presence at the borders, the enemy would have come to them. A group of commentators went to the view that the saying of Abdullah bin Amr(5): "or defend," is merely a call to fight out of protective zeal (hamiyyah); because he called them to fight for the sake of Allah, which is for the word of Allah to be supreme. When he saw that they were not inclined towards that, he presented to them a reason that would shame them and stir their pride, meaning: "or fight to defend the territory." Do you not see that Quzman(6) said: "By Allah, I did not fight except for the honor of my people." And do you not see that some of the Ansar said on the day of Uhud when they saw the Quraysh had sent their pack animals(7) into the crops of Qanat(8): "Shall the crops of Bani Qaylah(9) be grazed while..." WWW.NAFSEISLAM.COM (1) Tafsir al-Tabari 5/224. (2) His saying: "Is not", from (m), and al-Muharrar al-Wajiz 1/539. (3) al-Muharrar al-Wajiz 1/539. (4) Tafsir al-Tabari 5/224. (5) He is Abu Jabir, may Allah be pleased with them both, mentioned previously. (6) He is Ibn al-Harith the hypocrite, he was brave, fought fiercely on the day of Uhud out of zeal, then was severely wounded and killed himself. The Prophet ﷺ testified that he was in Hell, saying: "Indeed, Allah supports this religion even through a wicked man." See al-Isabah 8/159-160. In Sahih Bukhari (2898) on the authority of Sahl bin Sa'd al-Sa'idi that the Messenger of Allah ﷺ and the polytheists met and fought... the hadith, and in it: "Among the companions of the Messenger of Allah ﷺ was a man who left no stray or outlier without pursuing it and striking it with his sword..." The Messenger of Allah ﷺ said: "As for him, he is among the people of Hell"... until the end of the hadith, which mentions he killed himself. (7) His saying: al-Dhahir, meaning: camels used for carrying loads and riding. Al-Nihayah (Dhahara). (8) His saying: Qanat is one of the three valleys of Medina, it has cultivation and wealth. It is also called Wadi Qanat. Mu'jam al-Buldan 4/401. (9) His saying: Bani Qaylah: They are the Aws and the

Khazraj; the two tribes of the Ansar, and Qaylah is the name of an ancient mother of theirs, who is Qaylah bint Kahil. Al-Nihayah (Qayla).

404 सूरह आल-इमरान: आयतें 166 - 167 लोग अल्लाह के इस कथन के अर्थ में भिन्न थे: {या बचाव करो}। सुद्दी, इब्न जुरैज और अन्य लोगों ने कहा: हमारी संख्या बढ़ाओ भले ही तुम हमारे साथ न लड़ो, क्योंकि यह दुश्मन का बचाव और दमन होगा, क्योंकि जब संख्या बढ़ती है, तो दुश्मन का पीछे हटना होता है।(1) अनस बिन मालिक ने कहा: कादिसिया के दिन, मैंने अंधे अब्दुल्ला बिन उम्म मकतूम को देखा, जिन्होंने कवच पहना हुआ था जो ज़मीन पर घिसट रहा था, और उनके हाथ में एक काला झंडा था। उनसे कहा गया: "क्या अल्लाह ने तुम्हारा बहाना (छूट) नाज़िल नहीं किया है?" उन्होंने कहा: "हाँ! लेकिन मैं खुद से मुसलमानों की संख्या बढ़ाता हूँ।" उनसे रिवायत है कि उन्होंने कहा: "अल्लाह की राह में मेरी मौजूदगी का क्या कहना!"(3) अबू औन अल-अंसारी ने कहा: "या बचाव करो" का अर्थ है: सरहद की रक्षा करना (रिबात)।(4) यह पहले अर्थ के करीब है। और इसमें कोई शक नहीं कि जो रक्षक है वह बचाव करने वाला है; क्योंकि अगर सरहदों पर रक्षक न होते, तो दुश्मन वहाँ आ जाता। टीकाकारों के एक समूह का मानना है कि अब्दुल्ला बिन अम्र(5) का कथन: "या बचाव करो," केवल जोश (हम्मीय्यत) के कारण लड़ने का आह्वान है; क्योंकि उन्होंने उन्हें अल्लाह की राह में लड़ने के लिए बुलाया था, जो कि अल्लाह का बोलबाला बुलंद करने के लिए है। जब उन्होंने देखा कि वे इसके लिए तैयार नहीं हैं, तो उन्होंने उनके सामने वह कारण रखा जो उन्हें शर्मिंदा करे और उनके स्वाभिमान को जगाए, यानी: "या क्षेत्र की रक्षा के लिए लड़ो।" क्या आप नहीं देखते कि कुज़मान(6) ने कहा था: "अल्लाह की कसम, मैं अपनी कौम की प्रतिष्ठा के अलावा किसी और चीज़ के लिए नहीं लड़ा।" और क्या आप नहीं देखते कि कुछ अंसार ने उहुद के दिन कहा था जब उन्होंने देखा कि कुरैश ने अपने मवेशियों(7) को कनात(8) की फसलों में छोड़ दिया है: "क्या बनी कैला(9) की फसलों को चराया जाएगा जबकि..." WWW.NAFSEISLAM.COM (1) तफ़सीर अल-तबरी 5/224। (2) उनका कथन: "क्या नहीं", (म) से, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/539। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/539। (4) तफ़सीर अल-तबरी 5/224। (5) वे अबू जाबिर हैं, अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो, जिनका पहले उल्लेख किया गया है। (6) वह इब्न अल-हारिस मुनफ़िक़ (पाखंडी) था, वह बहादुर था, उहुद के दिन जोश में बहुत बहादुरी से लड़ा, फिर गंभीर रूप से घायल हो गया और अपनी जान ले ली। पैगंबर ﷺ ने उसके लिए आग (जहन्नम) की गवाही दी और कहा: "निश्चित रूप से, अल्लाह इस दीन की सहायता एक पापी व्यक्ति के माध्यम से भी करता है।" अल-इसाबाह 8/159-160 देखें। और सहीह बुखारी (2898) में सहल बिन साद अल-सा'इदी से रिवायत है कि रसूलुल्लाह ﷺ और मुशरिक मिले और लड़ाई हुई... हदीस, और उसमें है: "रसूलुल्लाह ﷺ के साथियों में एक व्यक्ति था जिसने किसी भी आवारा या पीछे रहने वाले को नहीं छोड़ा, उसका पीछा

किया और उसे अपनी तलवार से मार दिया..." रसूलुल्लाह ﷺ ने फरमाया: "जहाँ तक उसका सवाल है, वह आग वालों में से है"... हदीस के अंत तक, जिसमें है कि उसने अपनी जान ले ली। (7) उनका कथन: अल-धहीर, अर्थात: बोझ ढोने और सवारी करने के लिए ऊँट। अल-निहाया (धहारा)। (8) उनका कथन: कनात मदीना की तीन घाटियों में से एक है, इसमें खेती और धन है। इसे वादी कनात भी कहा जा सकता है। मुअजम अल-बुल्दान 4/401। (9) उनका कथन: बनी कैला: वे औस और खज़रज हैं; अंसार के दो कबीले, और कैला उनकी एक प्राचीन माँ का नाम है, जो कैला बिन्त काहिल है। अल-निहाया (क़ैला)।

404 سورہ آل عمران: آیات 166 - 167 لوگ اللہ کے اس قول کے معنی میں اختلاف کرتے ہیں: ﴿ أَوْ ادْفَعُواْ ﴾ (یا دفاع کرو)۔ چنانچہ سدی، ابن جریج اور دیگر نے کہا: ہماری تعداد بڑھاؤ اگرچہ تم ہمارے ساتھ لڑو نہیں، پس یہ دشمن کے لیے دفاع اور دباؤ کا باعث ہوگا، کیونکہ جب تعداد بڑھتی ہے تو دشمن کا دفاع (پیچھے ہٹنا) حاصل ہوتا ہے۔(1) اور انس بن مالک نے کہا: میں نے قادسیہ کے دن عبداللہ بن ام مکتوم اندھے کو دیکھا، ان پر زرہ تھی جس کے کنارے زمین پر گھسٹ رہے تھے، اور ان کے ہاتھ میں ایک سیاہ جھنڈا تھا، ان سے کہا گیا: کیا اللہ نے تمہارا عذر نازل نہیں کیا؟ انہوں نے کہا: ہاں! لیکن میں اپنی ذات سے مسلمانوں کی تعداد بڑھاتا ہوں۔ اور ان سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: تو اللہ کی راہ میں میری موجودگی کا کیا بنے گا!(3) اور ابو عون انصاری نے کہا: «أو ادفعوا» کا معنی ہے: پہرہ دو (رباط)۔(4) اور یہ پہلے قول کے قریب ہے۔ اور لازمی بات ہے کہ پہرہ دینے والا دفاع کرنے والا ہی ہے؛ کیونکہ اگر سرحدوں پر پہرہ دینے والے نہ ہوتے تو دشمن وہاں آ جاتا۔ اور مفسرین کی ایک جماعت اس طرف گئی ہے کہ عبداللہ بن عمرو(5) کا قول: "او ادفعوا"، محض حمیت (جوش) کے تحت قتال کی دعوت ہے؛ کیونکہ انہوں نے انہیں اللہ کی راہ میں قتال کی دعوت دی تھی، جو کہ اللہ کے کلمے کی سربلندی کے لیے ہے، جب انہوں نے دیکھا کہ وہ اس پر آمادہ نہیں ہیں؛ تو ان کے سامنے وہ رخ پیش کیا جو انہیں شرم دلائے، اور غیرت کو بھڑکائے، یعنی: یا اپنے علاقے کے دفاع کے لیے لڑو۔ کیا تم نہیں دیکھتے کہ قزمان(6) نے کہا: اللہ کی قسم، میں نے صرف اپنی قوم کے وقار کے لیے جنگ لڑی۔ اور کیا تم نہیں دیکھتے کہ بعض انصار نے غزوہ احد کے دن جب دیکھا کہ قریش نے اپنے مویشی(7) وادی قناۃ(8) کی کھیتیوں میں چھوڑ دیے ہیں، تو کہا: کیا بنی قیلہ(9) کی کھیتیاں چرائی جائیں گی حالانکہ...

(1) WWW.NAFSEISLAM.COM تفسیر طبری 5/224۔ (2) ان کا قول: "الیس" (کیا

نہیں)، (م) سے ہے، اور المحرر الوجیز 1/539۔ (3) المحرر الوجیز 1/539۔ (4) تفسیر طبری 5/224۔ (5) وہ ابو جابر رضی اللہ عنہما ہیں جن کا پہلے ذکر ہو چکا۔ (6) وہ ابن الحارث منافق تھا، بہادر تھا، احد کے دن حمیت کی بنا پر سخت لڑا، پھر شدید زخمی ہوا، تو خودکشی کر لی، تو نبی ﷺ نے اس کے لیے جہنم کی گواہی دی، اور فرمایا: "بے شک اللہ اس دین کی تائید ایک فاجر شخص سے بھی کرتا ہے"۔ دیکھیے الاصابہ 8/159-160۔ اور صحیح بخاری (2898) میں سہل بن سعد الساعدی سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ اور مشرکین آمنے سامنے ہوئے تو لڑائی ہوئی... حدیث، اور اس میں ہے: "رسول اللہ ﷺ کے صحابہ میں ایک شخص تھا جو کسی بھی اکیلے یا پیچھے رہ جانے والے کو نہ چھوڑتا مگر اس کا تعاقب کرتا اور اپنی تلوار سے اسے مار دیتا..." تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "خبردار، وہ دوزخیوں میں سے ہے"... حدیث کے آخر تک، اور اس میں ہے کہ اس نے خودکشی کر لی تھی۔ (7) ان کا قول: الظہر، یعنی: وہ اونٹ جن پر بوجھ لادا جاتا ہے اور سواری کی جاتی ہے۔ النہایہ (ظہر)۔ (8) ان کا قول: قناۃ مدینہ کی تین وادیوں میں سے ایک ہے، اس پر زراعت اور مال ہے۔ اور اسے وادی قناۃ بھی کہا جاتا ہے۔ معجم البلدان 4/401۔ (9) ان کا قول: بنی قیلہ: وہ اوس اور خزرج ہیں؛ انصار کے دو قبیلے، اور قیلہ ان کی ایک قدیم ماں کا نام ہے، جو قیلہ بنت کاہل ہے۔ النہایہ (قیل)۔

405 Surah Al-Imran: Verses 166 - 168

Should we fight?(1) The meaning: If you do not fight in the cause of Allah, then fight in defense of yourselves and your families.(2) His Almighty's saying: {They were closer to disbelief that day than they were to faith}, meaning: they made their condition clear, tore off their veils, and revealed their hypocrisy to those who thought they were Muslims. So they became closer to disbelief in outward appearance, even if they were disbelievers in reality. And His Almighty's saying: {They say with their mouths what is not in their hearts}, meaning: they showed faith and concealed disbelief. The mention of "mouths" is for emphasis, like His saying: {flies with its two wings}.(3) His Almighty's saying: {Those who said about their brothers while sitting [at home], "If they had obeyed us, they would not have been killed." Say, "Then prevent death from yourselves, if you should be truthful." (168)}. His Almighty's saying: {Those who said about their brothers} means: because of their brothers, and they are the martyrs killed from Al-Khazraj; they are brothers by lineage and neighborliness, not brothers in religion. Meaning: they said to these martyrs: if they had stayed, meaning in Medina, they would not have been killed.(4) And it was said: Abdullah bin Ubayy and his companions said to their brothers, meaning to those like them among the hypocrites: If those who were killed had obeyed us, they would not have been killed. His saying: {If they had obeyed us} means in not going out to [fight] Quraysh. And His saying: {while sitting}, meaning: they said this while staying behind from Jihad themselves. So Allah replied to them by saying: {Say, "Then prevent..."}, meaning: Say to them, O Muhammad: If you are truthful, then repel death from yourselves, and "dar'" means repelling.(5) This made clear that caution does not benefit against destiny, and that the one killed is killed at his appointed time, and what Allah has known and informed of is bound to happen.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/539. (2) See Tafsir Abi al-Layth 1/314, and al-Wasit 1/518. (3) See Majma' al-Bayan 1/258, al-Wasit 1/518, and al-Muharrar al-Wajiz 1/539. (4) See Tafsir al-Baghawi 1/369, and al-Muharrar al-Wajiz 1/539-540. (5) See Tafsir al-Tabari 6/226-227, and al-Wasit 1/518-519.

405 सूरह अल-इमरान: आयत 166 - 168

क्या हम लड़ें?(1) इसका अर्थ है: यदि तुम अल्लाह की राह में नहीं लड़ते, तो अपने और अपने परिवारों की रक्षा के लिए लड़ो।(2) अल्लाह का कहना: {वे उस दिन ईमान की तुलना में कुफ्र (अविश्वास) के अधिक निकट थे}, अर्थात: उन्होंने अपनी स्थिति स्पष्ट कर दी, अपने पर्दे फाड़ दिए, और उन लोगों के सामने अपने पाखंड को उजागर कर दिया जो उन्हें मुस्लिम समझते थे। इस प्रकार वे बाहरी तौर पर कुफ्र के अधिक निकट हो गए, भले ही वे वास्तव में काफिर थे। और अल्लाह का कहना: {वे अपने मुँह से वह कहते हैं जो उनके दिलों में नहीं है}, अर्थात: उन्होंने ईमान दिखाया और कुफ्र को छिपाया। "मुँह" का उल्लेख जोर देने के लिए है, जैसे अल्लाह का कहना: {अपने दो पंखों से उड़ता है}।(3) अल्लाह का कहना: {वे जिन्होंने अपने भाइयों के बारे में कहा जबकि वे खुद बैठे रहे, "यदि उन्होंने हमारी बात मानी होती, तो वे न मारे जाते।" कह दो, "फिर अपने आप से मौत को टाल दो, यदि तुम सच्चे हो।" (168)}। अल्लाह का कहना: {वे जिन्होंने अपने भाइयों के बारे में कहा} का अर्थ है: अपने भाइयों के कारण, और वे खज़रज कबीले के मारे गए शहीद हैं; वे वंश और पड़ोस के भाई हैं, धर्म के भाई नहीं। अर्थात: उन्होंने इन शहीदों के बारे में कहा: यदि वे रुक गए होते, अर्थात मदीना में, तो वे न मारे जाते।(4) और कहा गया है: अब्दुल्ला बिन उबैय और उसके साथियों ने अपने भाइयों से कहा, अर्थात मुनाफ़िकों (पाखंडियों) में से अपने जैसे लोगों से: यदि वे जो मारे गए, हमारी बात मानते तो न मारे जाते। उसका कहना: {यदि उन्होंने हमारी बात मानी होती} का अर्थ है कुरैश के खिलाफ बाहर न निकलने में। और उसका कहना: {जबकि वे बैठे रहे}, अर्थात: उन्होंने यह बात कही और स्वयं जिहाद से पीछे हटे रहे। तो अल्लाह ने उन्हें यह कहकर जवाब दिया: {कह दो, "फिर टाल दो..."}, अर्थात: ऐ मुहम्मद, उनसे कह दो: यदि तुम सच्चे हो, तो अपने आप से मृत्यु को दूर करो, और 'दर' का अर्थ है दूर करना/टालना।(5) इसने स्पष्ट किया कि सावधानी नियति के विरुद्ध काम नहीं आती, और जो मारा गया है वह अपने निर्धारित समय पर ही मारा गया है, और जो अल्लाह जानता है और जिसकी उसने खबर दी है, वह निश्चित रूप से होने वाला है।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/539। (2) देखें तफसीर अबी अल-लैथ 1/314, और अल-वसीत 1/518। (3) देखें मजमा' अल-बयान 1/258, अल-वसीत 1/518, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/539। (4) देखें तफसीर अल-बग़वी 1/369, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/539-540। (5) देखें तफसीर अल-तबरी 6/226-227, और अल-वसीत 1/518-519।

۴۰۵ سورہ آل عمران: آیات ۱۶۶ - ۱۶۸

کیا ہم لڑیں؟(۱) معنی یہ ہے کہ: اگر تم اللہ کی راہ میں نہیں لڑتے، تو اپنی جانوں اور اپنی حرمت (خاندان) کے دفاع میں لڑو۔(۲) اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ اس دن ایمان کی نسبت کفر کے زیادہ قریب تھے}، یعنی: انہوں نے اپنا حال واضح کر دیا، اپنے پردے چاک کر دیے، اور ان لوگوں پر اپنا نفاق ظاہر کر دیا جو انہیں مسلمان سمجھتے تھے۔ چنانچہ وہ ظاہری حال کے مطابق کفر کے زیادہ قریب ہو گئے، اگرچہ وہ حقیقت میں کافر تھے۔ اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ اپنے منہ سے وہ بات کہتے ہیں جو ان کے دلوں میں نہیں ہے} یعنی: انہوں نے ایمان ظاہر کیا اور کفر کو چھپایا۔ "منہ" کا ذکر تاکید کے لیے ہے، جیسے اللہ کا فرمان: {اپنے دو پروں سے اڑتا ہے}۔(۳) اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ لوگ جنہوں نے اپنے بھائیوں کے بارے میں کہا اور خود بیٹھے رہے، "اگر وہ ہماری بات مان لیتے تو قتل نہ کیے جاتے۔" کہہ دیجیے، "پس اپنی جانوں سے موت کو ٹال دو، اگر تم سچے ہو۔" (۱۶۸)}۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ لوگ جنہوں نے اپنے بھائیوں کے بارے میں کہا} اس کا مطلب ہے: اپنے بھائیوں کی خاطر، اور وہ خزرج کے مقتول شہداء ہیں؛ وہ نسب اور پڑوس کے بھائی ہیں، دین کے بھائی نہیں۔ یعنی: انہوں نے ان شہداء کے بارے میں کہا: اگر وہ بیٹھ جاتے، یعنی مدینہ میں، تو قتل نہ کیے جاتے۔(۴) اور کہا گیا ہے: عبداللہ بن ابی اور اس کے ساتھیوں نے اپنے بھائیوں سے کہا، یعنی منافقوں میں سے اپنے جیسے لوگوں سے: اگر وہ جو قتل کیے گئے، ہماری بات مانتے تو قتل نہ ہوتے۔ اس کا قول: {اگر وہ ہماری بات مان لیتے} سے مراد قریش کی طرف نہ نکلنے میں ہے۔ اور اس کا قول: {اور وہ بیٹھ رہے}، یعنی: انہوں نے یہ بات کہی اور خود جہاد سے پیچھے رہ گئے۔ تو اللہ نے ان کو یہ کہہ کر جواب دیا: {کہہ دیجیے، "پس ٹال دو..."}، یعنی: اے محمد، ان سے کہیے: اگر تم سچے ہو تو اپنی جانوں سے موت کو دور کر دو، اور

"ذرء" کا معنی دفع کرنا (ٹالنا) ہے۔(۵) اس نے واضح کیا کہ احتیاط تقدیر کے سامنے فائدہ نہیں دیتی، اور یہ کہ مقتول اپنی موت کے وقت ہی قتل ہوتا ہے، اور جو اللہ جانتا ہے اور جس کی خبر دی ہے وہ ہو کر رہنے والا ہے۔

(۱) المحرر الوجيز ۵۳۹/۱۔ (۲) ينظر تفسير أبي الليث ۳۱۴/۱، والوسيط ۵۱۸/۱۔ (۳) ينظر مجمع البيان ۲۵۸/۱، والوسيط ۵۱۸/۱، والمحرر الوجيز ۵۳۹/۱۔ (۴) ينظر تفسير البغوي ۳۶۹/۱، والمحرر الوجيز ۵۳۹/۱ - ۵۴۰۔ (۵) ينظر تفسير الطبري ۲۲۶/۶ - ۲۲۷، والوسيط ۵۱۸/۱ - ۵۱۹۔

406 Surah Al-Imran: Verses 168 - 170

And it was said: Seventy hypocrites died on the day this was said. Abu al-Layth al-Samarqandi (1) said: I heard some interpreters in Samarkand saying: When the verse: {Say: 'Ward off death from yourselves'} was revealed, seventy souls from the hypocrites died that day.

His Almighty's saying: {Think not of those who are slain in Allah's way as dead. Nay, they live, finding their sustenance in the presence of their Lord; (169) They rejoice in the bounty provided by Allah: And with regard to those left behind, who have not yet joined them (in their bliss), the (martyrs) glory in the fact that on them is no fear, nor have they (cause to) grieve. (170)}.

There are eight points concerning it: First: When Allah Almighty clarified that what happened on the day of Uhud was a trial to distinguish the hypocrite from the truthful; He clarified that whoever did not retreat and was killed; for him is honor and life with Him. And the verse is about the martyrs of Uhud (2). It was said: It was revealed regarding the martyrs of the Well of Ma'una (3). And it was said: Rather, it is general for all martyrs. (4) In the compilation of Abu Dawud with a correct chain of narration from Ibn Abbas, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "When your brothers were struck down at Uhud, Allah placed their souls in the craws of green birds which frequent the rivers of Paradise, eat its fruits, and return to gold lamps hanging in the shade of the Throne. When they found the sweetness of their food, drink, and resting place, they said: 'Who will inform our brothers about us that we are alive in Paradise provided for; so that they may not abstain from Jihad nor shrink from war?'(5) So Allah, the Glorified, said: 'I will inform them on your behalf.' He said: So Allah revealed: {Think not of those who are slain in Allah's way as dead} to the end of the verses. (6)

(1) In his Tafsir 1/314, and see Al-Kashshaf 1/478. (2) Narrated by Al-Tabari 6/228, and Al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 123-124 from the Hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both, and the author will mention it later. (3) Narrated by Al-Tabari 6/234 - 235, and mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 1/500, and the story of the martyrs of the Well of Ma'una was narrated by Ahmad (13195), Al-Bukhari (4091), and Muslim (677) from the Hadith of Anas, may Allah be pleased with him, without mentioning that the verse was revealed concerning that. (4) Asbab al-Nuzul by Al-Wahidi p. 125. (5) In (m): at war. (6) Sunan Abu Dawud (2520), and it is with Ahmad (2388).

पृष्ठ ४०६ सूरा आल-इमरान: आयत १६८ - १७०

और कहा गया: जिस दिन यह कहा गया, सत्तर मुनाफ़िक़ (पाखंडी) मर गए। अबू अल-लैथ अल-समरकंदी (१) ने कहा: मैंने समरकंद में कुछ मुफ़स्सिरों (व्याख्याताओं) को कहते सुना: जब आयत नाजिल हुई: {कह दो: 'तो तुम अपनी जानों से मौत को टाल दो'}, तो उस दिन मुनाफ़िकों में से सत्तर लोग मर गए।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जो लोग अल्लाह की राह में मारे गए उन्हें मुर्दा न समझो, बल्कि वे ज़िंदा हैं, अपने रब के पास उन्हें रिज़्क़ मिल रहा है (१६९) अल्लाह ने अपने फ़ज़्ल से जो कुछ उन्हें दिया है उससे वे खुश हैं, और जो लोग उनके पीछे रह गए और अभी उन तक नहीं पहुँचे, उनके लिए भी खुशियाँ मना रहे हैं कि उन्हें न कोई डर होगा और न वे दुखी होंगे (१७०)}।

इसमें आठ मसायल (विषय) हैं: पहला: जब अल्लाह तआला ने स्पष्ट कर दिया कि उहुद के दिन जो कुछ हुआ वह एक इम्तिहान था ताकि मुनाफ़िक़ को सच्चे से अलग किया जा सके, तो उसने स्पष्ट किया कि जो पीछे नहीं हटा और मारा गया; उसके लिए अल्लाह के पास सम्मान और जीवन है। और आयत उहुद के शहीदों के बारे में है (२)। कहा गया: यह बीर-ए-मऊना (३) के शहीदों के बारे में नाजिल हुई। और कहा गया: बल्कि यह तमाम शहीदों के लिए आम है। (४) और अबू दाऊद के मुसन्निफ़ में इब्न अब्बास से सहीह सनद के साथ रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "जब उहुद में तुम्हारे भाई शहीद हुए, तो अल्लाह ने उनकी रूहों को हरे परिंदों के पेट में डाल दिया जो जन्नत की नहरों पर आते हैं, उसके फल खाते हैं, और अर्श के साये में लटकी हुई सोने की कंदीलों में बसेरा करते हैं। जब उन्होंने अपने खाने, पीने और आराम की जगह की पाकीज़गी देखी, तो उन्होंने कहा: 'हमारे भाइयों को हमारी तरफ से कौन खबर देगा कि हम जन्नत में ज़िंदा हैं और हमें रिज़्क़ दिया जा रहा है; ताकि वे जिहाद से बेरुखी न करें और जंग से पीछे न हटें?' (५) तो अल्लाह सुब्हानहु ने फ़रमाया: 'मैं उन्हें तुम्हारी तरफ से खबर पहुँचा देता हूँ।' उन्होंने कहा: तो अल्लाह ने नाजिल किया: {और जो लोग अल्लाह की राह में मारे गए उन्हें मुर्दा न समझो...} आयतों के अंत तक।" (६)

(१) उनकी तफ़सीर १/३१४ में, और अल-कश्शाफ़ १/४७८ देखें। (२) अल-तबरी ६/२२८ द्वारा निकाला गया, और अल-वाहिदी ने असबाब अल-नुज़ूल पृ. १२३-१२४ में इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा की हदीस से, और मुसन्निफ़ इसे बाद में लाएंगे। (३) अल-तबरी ६/२३४ - २३५ द्वारा निकाला गया, और

इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर १/५०० में इसे उद्धृत किया, और बीर-ए-मऊना के शहीदों की कहानी अहमद (१३१९५), बुखारी (४०९१), और मुस्लिम (६७७) ने अनस रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से निकाली है, बिना यह ज़िक्र किए कि आयत इस बारे में नाजिल हुई थी। (४) अल-वाहिदी द्वारा असबाब अल-नुज़ूल पृ. १२५। (५) (म) में: युद्ध के समय। (६) सुनन अबू दाऊद (२५२०), और यह अहमद (२३८८) के पास है।

صفحہ ۴۰۶ سورۃ آل عمران: آیات ۱۶۸ - ۱۷۰

اور کہا گیا: جس دن یہ کہا گیا، ستر منافق مر گئے۔ ابو اللیث السمرقندی (۱) نے کہا: میں نے سمرقند میں بعض مفسرین کو کہتے سنا: جب یہ آیت نازل ہوئی: ﴿قُلْ فَادْرَءُوا عَنْ أَنفُسِكُمُ الْمَوْتَ﴾ (کہہ دیجیے کہ پھر اپنی جانوں سے موت ٹال دو)، تو اس دن منافقوں میں سے ستر افراد مر گئے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِندَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ ۝ فَرِحِينَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِن فَضْلِهِ وَيَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِم مِّنْ خَلْفِهِمْ أَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ۝﴾ (اور جو لوگ اللہ کی راہ میں مارے گئے انہیں ہرگز مردہ نہ سمجھو، بلکہ وہ اپنے رب کے پاس زندہ ہیں، انہیں رزق دیا جا رہا ہے، وہ اس پر خوش ہیں جو اللہ نے انہیں اپنے فضل سے عطا کیا، اور وہ ان لوگوں کے لیے بھی خوشیاں منا رہے ہیں جو ان کے پیچھے رہ گئے اور ابھی ان سے نہیں ملے کہ ان پر نہ کوئی خوف ہوگا اور نہ وہ غمگین ہوں گے)۔

اس میں آٹھ مسائل ہیں: پہلا: جب اللہ تعالیٰ نے یہ واضح کر دیا کہ جو کچھ احد کے دن ہوا وہ ایک آزمائش تھی جس سے منافق سچے سے ممتاز ہو گیا؛ تو اس نے واضح کیا کہ جو بھاگا نہیں اور قتل کر دیا گیا؛ اس کے لیے اللہ کے ہاں عزت اور زندگی ہے۔ اور یہ آیت شہدائے احد (۲) کے بارے میں ہے۔ کہا گیا: یہ شہدائے بئر معونہ (۳) کے بارے میں نازل ہوئی۔ اور کہا گیا: بلکہ یہ تمام شہداء کے لیے عام ہے (۴)۔ اور مصنف ابوداؤد میں سند صحیح کے ساتھ ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب احد میں تمہارے بھائی شہید ہوئے، تو اللہ نے ان کی روحوں کو سبز پرندوں کے پیٹ میں رکھا جو جنت کی نہروں پر آتے ہیں، اس کے پھل کھاتے ہیں، اور عرش کے سائے میں لٹکی ہوئی سونے کی قندیلوں میں ٹھکانا بناتے ہیں۔ جب انہوں نے اپنے کھانے، پینے اور آرام کی جگہ کی پاکیزگی دیکھی، تو انہوں نے کہا:

'کون ہے جو ہمارے بھائیوں کو ہماری طرف سے یہ خبر پہنچا دے کہ ہم جنت میں زندہ ہیں اور ہمیں رزق دیا جا رہا ہے؛ تاکہ وہ جہاد سے بے رغبتی نہ کریں اور جنگ سے پیچھے نہ ہٹیں؟' (۵) تو اللہ سبحانہ نے فرمایا: 'میں انہیں تمہاری طرف سے خبر پہنچا دیتا ہوں۔' آپ ﷺ نے فرمایا: تو اللہ نے نازل فرمایا: ﴿وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا﴾ آیات کے آخر تک۔" (۶)

(۱) اپنی تفسیر ۱/۳۱۴ میں، اور دیکھئے الکشاف ۱/۴۷۸۔ (۲) اسے طبری نے ۶/۲۲۸ میں، اور واحدی نے اسباب النزول ص ۱۲۳-۱۲۴ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور مصنف اسے بعد میں ذکر کریں گے۔ (۳) اسے طبری نے ۶/۲۳۴-۲۳۵ میں روایت کیا، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۱/۵۰۰ میں اسے ذکر کیا، اور شہدائے بئر معونہ کا قصہ احمد (۱۳۱۹۵)، بخاری (۴۰۹۱) اور مسلم (۶۷۷) نے انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، بغیر اس ذکر کے کہ آیت اسی بارے میں نازل ہوئی۔ (۴) اسباب النزول للواحدی ص ۱۲۵۔ (۵) (م) میں: جنگ کے وقت۔ (۶) سنن ابوداؤد (۲۵۲۰)، اور یہ احمد (۲۳۸۸) کے پاس ہے۔

Baqi ibn Makhlad narrated from Jabir who said: The Messenger of Allah ﷺ met me and said, "O Jabir, why do I see you broken-hearted and worried?" I said, "O Messenger of Allah, my father was martyred, leaving behind dependents and a debt." He said, "Shall I not give you glad tidings of how Allah, the Almighty and Majestic, met your father?" I said, "Yes, O Messenger of Allah." He said, "Indeed, Allah brought your father back to life and spoke to him directly (face to face); He never spoke to anyone (1) before him except from behind a veil. He said to him, 'O My servant, wish for something and I shall give it (2) to you.' He replied, 'O Lord, return me to the world so that I may be killed for Your sake a second time.' The Lord, Blessed and Exalted, said, 'It has already been decreed by Me that they shall not return to it.' He said, 'O Lord, then convey [news] to those behind me.' So Allah, the Almighty and Majestic, revealed: {And never think of those who have been killed in the cause of Allah...} the verse. Narrated by Ibn Majah in his Sunan, and Al-Tirmidhi in his Jami', and he said: This is a Hasan Gharib (good but rare) hadith (3).

Waki' narrated from Salim ibn al-Aftas, from Sa'id ibn Jubayr: {And never think of those who have been killed in the cause of Allah as dead. Rather, they are alive...} He said: When Hamza ibn Abd al-Muttalib and Mus'ab ibn Umayr were struck [and martyred] and they saw the bounty they were provided with, they said: "If only our brothers knew the bounty that has reached us, so that they might increase in their desire for Jihad." So Allah Almighty said: "I will convey it to them for you." Then Allah Almighty revealed: {And never think of those who have been killed in the cause of Allah as dead...} up to His saying: {does not allow the reward of the believers to be lost.}(4)

Abu al-Duha said: This verse was revealed specifically concerning the people of Uhud (5), and the first hadith supports the correctness (6) of this statement.
WWW.NAFSEISLAM.COM

Some said: It was revealed concerning the martyrs of Badr, who were fourteen men; eight from the Ansar and six from the Muhajireen. (7)

It was also said: It was revealed concerning the martyrs of the Well of Ma'unah, and their story is famous, mentioned by Muhammad ibn Ishaq (8).

---

(1) In (M): anyone. (2) In the copies: 'I give you', and what is established is from (M) and the sources of the hadith. (3) Sunan Ibn Majah (190), (2800), and Sunan al-

Tirmidhi (3010), and it is with Ahmad (14881) in a similar shortened form; and his saying 'Kifahan' means: face to face, there is no veil or messenger between them. Al-Nihayah (K-f-h). (4) Related by Ibn Abi Hatim in his Tafsir 3/814 through 'Ata' from Sa'id ibn Jubayr. (5) Related by Sa'id ibn Mansur in his Sunan (2894), and in the Tafsir (538), and Ibn Abi Hatim 3/812. (6) In (Kh) and (Z): 'necessitates the correctness', and what is established is from (D) and (M). (7) Tafsir al-Baghawi 1/369. (8) Narrated from him by Ibn Hisham in the Sirah 2/183, and its discussion was mentioned previously on p. 268.

सूरह अल-इमरान: आयतें 169 - 170 407

बकी इब्न मखलद ने जाबिर से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ मुझे मिले और फरमाया: "ऐ जाबिर, क्या बात है कि मैं तुम्हें टूटा हुआ और परेशान देख रहा हूँ?" मैंने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, मेरे पिता शहीद हो गए, और पीछे परिवार और कर्ज छोड़ गए।" उन्होंने फरमाया: "क्या मैं तुम्हें वह खुशखबरी न दूँ कि अल्लाह अज़्ज़ा व जल ने तुम्हारे पिता से कैसे मुलाकात की?" मैंने कहा: "क्यों नहीं, ऐ अल्लाह के रसूल।" उन्होंने फरमाया: "बेशक अल्लाह ने तुम्हारे पिता को जीवित किया और उनसे सीधे (आमने-सामने) बात की; उन्होंने इससे पहले कभी किसी से (1) पर्दे के पीछे के बिना बात नहीं की थी। अल्लाह ने उनसे फरमाया: 'ऐ मेरे बंदे, कुछ मांगो, मैं तुम्हें दूंगा (2)।' उन्होंने कहा: 'ऐ रब, मुझे दुनिया में वापस भेज दे ताकि मैं तेरी राह में दूसरी बार शहीद हो जाऊं।' रब तबारक व ताला ने फरमाया: 'मेरी ओर से यह बात पहले ही तय हो चुकी है कि वे उसकी ओर वापस नहीं लौटेंगे।' उन्होंने कहा: 'ऐ रब, तो मेरे पीछे रहने वालों को खबर पहुँचा दे।' तब अल्लाह अज़्ज़ा व जल ने यह आयत नाज़िल फरमाई: {और जो लोग अल्लाह की राह में मारे गए हैं, उन्हें हरगिज़ मरा हुआ न समझना...}। इसे इब्न माजाह ने अपनी सुनन में और तिर्मिज़ी ने अपनी जामिअ में रिवायत किया है, और कहा: यह हदीस हसन गरीब है (3)।

वकीअ ने सालिम इब्न अल-अफ्तस से, उन्होंने सईद इब्न जुबैर से रिवायत की: {और जो लोग अल्लाह की राह में मारे गए हैं, उन्हें हरगिज़ मरा हुआ न समझना, बल्कि वे जीवित हैं...}। उन्होंने कहा: जब हमज़ा इब्न अब्दुल मुत्तलिब और मुसाब इब्न उमैर शहीद हुए और उन्होंने उस खैर (भलाई) को देखा जो उन्हें प्रदान की गई थी, तो उन्होंने कहा: "काश हमारे भाइयों को पता चल जाता कि हमें कितनी भलाई मिली है, ताकि वे जिहाद के प्रति और अधिक इच्छुक हो जाएँ।" तब अल्लाह ताला ने फरमाया: "मैं तुम्हारी ओर से उन्हें पहुँचा दूंगा।" फिर अल्लाह ताला ने यह आयत नाज़िल फरमाई: {और जो लोग अल्लाह की राह में मारे गए हैं, उन्हें हरगिज़ मरा हुआ न समझना...} उनके इस कौल तक: {ईमान वालों के अज्र को ज़ाया नहीं करता।} (4)

अबू अल-दुहा ने कहा: यह आयत विशेष रूप से उहुद के लोगों के बारे में नाज़िल हुई थी (5), और पहली हदीस इस कथन की शुद्धता (6) की पुष्टि करती है। WWW.NAFSEISLAM.COM

कुछ लोगों ने कहा: यह बद्र के शहीदों के बारे में नाज़िल हुई थी, जो चौदह आदमी थे; आठ अंसार में से और छह मुहाजिरीन में से। (7)

कहा गया है कि: यह बीर-ए-मऊना के शहीदों के बारे में नाज़िल हुई थी, और उनकी कहानी मशहूर है, जिसका ज़िक्र मुहम्मद इब्न इसहाक ने किया है (8)।

---

(1) (म) में: 'किसी एक से'। (2) प्रतियों में: 'मैं तुम्हें देता हूँ', और जो स्थापित है वह (म) और हदीस के स्रोतों से है। (3) सुनन इब्न माजाह (190), (2800), और सुनन अल-तिर्मिज़ी (3010), और यह अहमद (14881) के पास इसी तरह संक्षिप्त रूप में है; और उनके शब्द 'किफाहन' का अर्थ है: आमने-सामने, उनके बीच कोई पर्दा या रसूल नहीं था। अल-निहाया (क-फ-ह)। (4) इसे इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़्सीर 3/814 में अता के माध्यम से सईद इब्न जुबैर से रिवायत किया है। (5) इसे सईद इब्न मंसूर ने अपनी सुनन (2894) में, और तफ़्सीर (538) में, और इब्न अबी हातिम 3/812 ने रिवायत किया है। (6) (ख) और (ज़) में: 'शुद्धता का फैसला करती है', और जो स्थापित है वह (द) और (म) से है। (7) तफ़्सीर अल-बगवी 1/369। (8) इसे उनसे इब्न हिशाम ने सीरत 2/183 में उद्धृत किया है, और इस पर पहले पृष्ठ 268 पर चर्चा हो चुकी है।

سورہ آل عمران: آیات ۱۶۹ - ۱۷۰ ۴۰۷

بقی بن مخلد نے جابر رضی اللہ عنہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ مجھ سے ملے تو فرمایا: "اے جابر، کیا بات ہے کہ میں تمہیں شکستہ دل اور غمزدہ دیکھ رہا ہوں؟" میں نے عرض کیا: "اے اللہ کے رسول، میرے والد شہید ہو گئے، اور اپنے پیچھے اہل و عیال اور قرض چھوڑ گئے ہیں۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "کیا میں تمہیں وہ خوشخبری نہ دوں کہ اللہ عزوجل تمہارے والد سے کس طرح ملا؟" میں نے کہا: "کیوں نہیں، اے اللہ کے رسول۔" فرمایا: "بیشک اللہ نے تمہارے والد کو زندہ کیا اور ان سے براہ راست (روبرو) کلام فرمایا، اور اس نے آج تک کبھی کسی سے (۱) پردے کے پیچھے کے بغیر کلام نہیں کیا۔ پس اس نے ان سے فرمایا: 'اے میرے بندے، مجھ سے کچھ مانگو، میں تجھے عطا کروں گا (۲)۔' انہوں نے عرض کیا: 'اے رب، مجھے دنیا میں واپس بھیج دے تاکہ میں تیری راہ میں دوسری بار شہید کیا جاؤں۔' رب تبارک و تعالی نے فرمایا: 'میری طرف سے یہ فیصلہ پہلے ہی ہو چکا ہے کہ وہ اس (دنیا) کی طرف نہیں لوٹیں گے۔' انہوں نے عرض کیا: 'اے رب، تو میرے پیچھے والوں کو (میرا حال) پہنچا دے۔' تو اللہ عزوجل نے یہ آیت نازل فرمائی: ﴿وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ﴾ الآیہ۔ اسے ابن ماجہ نے اپنی سنن میں، اور ترمذی نے اپنی جامع میں روایت کیا ہے، اور کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے (۳)۔

وکیع نے سالم بن افطس سے، انہوں نے سعید بن جبیر سے روایت کیا: ﴿وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ﴾ انہوں نے کہا: جب حمزہ بن عبدالمطلب اور مصعب بن عمیر شہید ہوئے اور انہوں نے وہ خیر دیکھی جو انہیں عطا کی گئی تھی، تو انہوں نے کہا: "کاش ہمارے بھائیوں کو معلوم ہو جاتا کہ ہمیں کتنی خیر ملی ہے تاکہ وہ جہاد میں مزید رغبت پیدا کریں۔" تو اللہ تعالی

نے فرمایا: "میں تمہاری طرف سے انہیں پہنچا دوں گا۔" پس اللہ تعالی نے یہ آیت نازل فرمائی: ﴿وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا﴾ یہاں تک کہ فرمایا: ﴿لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُؤْمِنِينَ﴾ (۴)۔

ابو الضحی نے کہا: یہ آیت خاص طور پر اہل احد کے بارے میں نازل ہوئی تھی (۵)، اور پہلی حدیث اس قول کی صحت (۶) کا تقاضا کرتی ہے۔ WWW.NAFSEISLAM.COM

بعض نے کہا: یہ شہدائے بدر کے بارے میں نازل ہوئی تھی اور وہ چودہ مرد تھے؛ آٹھ انصار میں سے اور چھ مہاجرین میں سے (۷)۔

اور کہا گیا: یہ شہدائے بئر معونہ کے بارے میں نازل ہوئی، اور ان کا قصہ مشہور ہے، جسے محمد بن اسحاق نے ذکر کیا ہے (۸)۔

---

(۱) (م) میں: احد (کسی ایک)۔ (۲) نسخوں میں: 'اعطیک' (میں تجھے دیتا ہوں)، اور جو متن میں ہے وہ (م) اور حدیث کے مآخذ سے ہے۔ (۳) سنن ابن ماجہ (۱۹۰)، (۲۸۰۰)، اور سنن ترمذی (۳۰۱۰)، اور یہ احمد (۱۴۸۸۱) کے ہاں اسی طرح مختصراً ہے؛ اور آپ کا قول 'کفاحاً' کا مطلب ہے: آمنے سامنے، ان کے درمیان نہ کوئی پردہ تھا اور نہ کوئی رسول۔ النہایہ (کفح)۔ (۴) اسے ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر ۳/۸۱۴ میں عطا کے واسطے سے سعید بن جبیر سے روایت کیا ہے۔ (۵) اسے سعید بن منصور نے اپنی سنن (۲۸۹۴) اور تفسیر (۵۳۸) میں، اور ابن ابی حاتم نے ۳/۸۱۲ میں روایت کیا ہے۔ (۶) (خ) اور (ظ) میں: 'صحت کا فیصلہ کرتی ہے'، اور جو متن میں ہے وہ (د) اور (م) سے ہے۔ (۷) تفسیر بغوی ۱/۳۶۹۔ (۸) اسے ابن ہشام نے سیرت ۲/۱۸۳ میں نقل کیا ہے، اور اس پر کلام پہلے ص ۲۶۸ پر گزر چکا ہے۔

Surah Al-Imran: Verses 169 - 170 408

...and others. Others said: The families of the martyrs, whenever they experienced a blessing or joy(1), would feel regret and say: "We are in blessing and joy, while our fathers, sons, and brothers are in graves." So Allah Almighty revealed this verse as a consolation for them and to inform them of the state of their slain ones(2). I say: In summary, although it is possible that the revelation was due to the collective reasons, Allah Almighty has informed in it about the martyrs that they are alive in Paradise, being provided for. There is no doubt that they have died and their bodies are in the dust, but their souls are alive like the souls of other believers, and they are favored with sustenance in Paradise from the time of being killed, as if the life of this world is permanent for them(3). Scholars have differed on this meaning; the majority opinion is what we have mentioned(4), and that the life of the martyrs is real. Then some of them say: Souls are returned to them in their graves and they are blessed, just as the disbelievers are brought back to life in their graves and punished. Mujahid(5) said: "They are provided with the fruits of Paradise," meaning: they find its fragrance but are not in it. Some people went on to say that this is metaphorical, meaning they are deserving of bliss in Paradise according to Allah's judgment, just as it is said: "So-and-so did not die," meaning: his memory is alive, as it was said: The death of the pious is a life that has no end Many people have died, yet they are alive among the people(6) The meaning then is: they are provided with beautiful praise.

---

(1) In (D) and (M): "and joy", and what is confirmed in (Kh) and (Z), which is consistent with Zad al-Masir 1/501. (2) Tafsir al-Baghawi 1/372, and Zad al-Masir 1/501. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/540. (4) In (M): "it is what we mentioned." (5) Cited by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 1/501. (6) Narrated by Abu Nu'aym in Al-Hilya 8/30, and Al-Khatib in Tarikh Baghdad 13/207 that Ma'ruf al-Karkhi was seen in a dream and was asked: "What did Allah do with you?" He began to say, and mentioned the verse, where it says: "no exhaustion" instead of "no end". It was also narrated by Al-Qazwini in Tarikh Qazvin 3/57 and 3/383 from Suwayd bin Sa'id al-Anbari and Sufyan al-Thawri, and in it: "no interruption" instead of "no end".

सूरह आल-इमरान: आयतें 169 - 170 408

...और अन्य। अन्यों ने कहा: शहीदों के परिजन, जब भी उन्हें कोई नियामत या खुशी(1) मिलती, तो वे अफसोस करते और कहते: "हम तो नियामत और खुशी में हैं, जबकि हमारे बाप, बेटे और भाई कब्रों में हैं।" तो अल्लाह तआला ने यह आयत उनके लिए दिलासा और उनके मारे गए लोगों के हाल की खबर देने के लिए नाज़िल की(2)। मैंने कहा: संक्षेप में; हालाँकि यह मुमकिन है कि इसका अवतरण सामूहिक कारणों से हुआ हो, अल्लाह तआला ने इसमें शहीदों के बारे में खबर दी है कि वे जन्नत में जीवित हैं और उन्हें रिज़्क दिया जाता है। इसमें कोई शक नहीं कि वे मर चुके हैं और उनके शरीर मिट्टी में हैं, लेकिन उनकी रूहें अन्य मोमिनों की रूहों की तरह जीवित हैं, और उन्हें मारे जाने के समय से ही जन्नत में रिज़्क के साथ श्रेष्ठता दी गई है, जैसे कि दुनिया की ज़िन्दगी उनके लिए स्थायी हो(3)। विद्वानों ने इस अर्थ पर मतभेद किया है; अधिकांश की राय वही है जो हमने ज़िक्र की(4), और यह कि शहीदों का जीवन वास्तविक है। फिर उनमें से कुछ कहते हैं: उनकी कब्रों में रूहें उन्हें लौटा दी जाती हैं और वे सुख भोगते हैं, ठीक वैसे ही जैसे काफ़िरों को उनकी कब्रों में जीवित किया जाता है और उन्हें अज़ाब दिया जाता है। मुजाहिद(5) ने कहा: "उन्हें जन्नत के फलों से रिज़्क दिया जाता है," यानी: वे उसकी खुशबू पाते हैं लेकिन उसमें नहीं होते। कुछ लोग इस ओर गए कि यह रूपक (मजाज़) है, और अर्थ यह है कि वे अल्लाह के फैसले के अनुसार जन्नत में सुख भोगने के पात्र हैं, जैसा कि कहा जाता है: "फलां नहीं मरा," यानी: उसकी याद ज़िंदा है, जैसा कि कहा गया: परहेज़गार की मौत एक ऐसी ज़िंदगी है जिसका कोई अंत नहीं बहुत से लोग मर चुके हैं, फिर भी वे लोगों के बीच ज़िंदा हैं(6) तो अर्थ यह है: उन्हें सुंदर प्रशंसा का रिज़्क दिया जाता है।

---

(1) (द) और (म) में: "और खुशी", और (ख) और (ज़) से जो पुष्ट है, वह ज़ाद अल-मसीर 501/1 के अनुरूप है। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 372/1, और ज़ाद अल-मसीर 501/1। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/ 540। (4) (म) में: "वही है जो हमने ज़िक्र किया।" (5) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 501/1 में इसका उल्लेख किया है। (6) अबू नुऐम ने अल-हिलिया 8/30 में और अल-खतीब ने तारीख़ बग़दाद 13/207 में रिवायत की है कि मारूफ़ अल-करखी को सपने में देखा गया, तो उनसे पूछा गया: "अल्लाह ने आपके साथ क्या किया?" उन्होंने कहना शुरू किया, और शेर का ज़िक्र किया, जिसमें 'ला फ़ना' (कोई अंत नहीं) के बजाय 'ला नफ़ाद' (कोई कमी नहीं) है। अल-क़ज़वीनी ने तारीख़ क़ज़वीन 3/57 और 3/383 में सुवैद बिन सईद अल-अंबारी और सुफ़यान अल-थौरी से इसे रिवायत किया है, और उसमें 'ला फ़ना' के स्थान पर 'ला इन्क़िता' (कोई विच्छेद नहीं) है।

سورہ آل عمران: آیات ۱۶۹ - ۱۷۰ ۴۰۸

...اور دیگر۔ اور دوسروں نے کہا: شہداء کے لواحقین جب بھی کسی نعمت یا خوشی(۱) کو پاتے تو افسوس کرتے اور کہتے: "ہم نعمت اور خوشی میں ہیں، جبکہ ہمارے باپ، بیٹے اور بھائی قبروں میں ہیں،" تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت ان کے لیے تسلی اور ان کے مقتولین کے حال کی خبر دینے کے طور پر نازل فرمائی(۲)۔ میں نے کہا: خلاصہ کلام یہ کہ؛ اگرچہ یہ احتمال ہے کہ نزول مجموعی اسباب کی بنا پر ہوا ہو، اللہ تعالیٰ نے اس میں شہداء کے بارے میں خبر دی ہے کہ وہ جنت میں زندہ ہیں اور انہیں رزق دیا جاتا ہے، اور اس میں کوئی شک نہیں کہ وہ مر چکے ہیں اور ان کے اجساد مٹی میں ہیں، لیکن ان کی روحیں دیگر مومنین کی روحوں کی طرح زندہ ہیں، اور انہیں قتل کے وقت سے ہی جنت میں رزق کے ساتھ فضیلت دی گئی ہے، گویا کہ دنیا کی زندگی ان کے لیے دائمی ہے(۳)۔ علماء نے اس معنی میں اختلاف کیا ہے؛ جمہور کی رائے وہی ہے جو ہم نے ذکر کی(۴)، اور یہ کہ شہداء کی زندگی برحق اور یقینی ہے۔ پھر ان میں سے بعض کہتے ہیں: ان کی قبروں میں روحیں لوٹا دی جاتی ہیں اور وہ نعمتوں سے نوازے جاتے ہیں، جس طرح کفار کو ان کی قبروں میں زندہ کیا جاتا ہے اور عذاب دیا جاتا ہے۔ مجاہد(۵) نے کہا: "انہیں جنت کے پھلوں سے رزق دیا جاتا ہے،" یعنی: وہ اس کی خوشبو پاتے ہیں لیکن اس میں نہیں ہوتے۔ اور ایک گروہ اس طرف گیا ہے کہ یہ مجازی ہے، اور معنی یہ ہے کہ وہ اللہ کے حکم میں جنت میں راحت پانے کے مستحق ہیں، جیسا کہ کہا جاتا ہے: "فلاں نہیں مرا،" یعنی: اس کا ذکر زندہ ہے، جیسا کہ کہا گیا: متقی کی موت ایسی زندگی ہے جس کے لیے کوئی فنا نہیں بہت سے لوگ مر چکے ہیں مگر وہ لوگوں میں زندہ ہیں(۶) پس معنی یہ ہے کہ: انہیں خوبصورت ثناء (تعریف) کا رزق دیا جاتا ہے۔

(١) (د) اور (م) میں: "وسرور"، اور (خ) اور (ظ) سے جو ثابت ہے، وہ زاد المسیر ١/٥٠١ کے موافق ہے۔ (٢) تفسیر البغوی ١/٣٧٢ ، وزاد المسیر ١/٥٠١ ۔ (٣) المحرر الوجیز ١/ ٥٤٠ ۔ (٤) (م) میں: "وہ وہی ہے جو ہم نے ذکر کیا"۔ (٥) ابن الجوزی نے زاد المسیر ١/٥٠١ میں اسے نقل کیا ہے۔ (٦) ابو نعیم نے الحلیہ ٨/ ٣٠ میں، اور الخطیب نے تاریخ بغداد ١٣/ ٢٠٧ میں روایت کیا ہے کہ معروف الکرخی کو خواب میں دیکھا گیا، تو ان سے پوچھا گیا: "اللہ نے آپ کے ساتھ کیا معاملہ کیا؟" تو انہوں نے کہنا شروع کیا، اور یہ شعر ذکر کیا، جس میں 'لا فناء' کی جگہ 'لا نفاد' (ختم نہ ہونا) ہے، اور اسے القزوینی نے تاریخ قزوین ٣/ ٥٧ اور ٣/ ٣٨٣ میں سوید بن سعید الانباری اور سفیان الثوری سے روایت کیا ہے، اور اس میں 'لا فناء' کی جگہ 'لا انقطاع' (ختم نہ ہونا) ہے۔

Others said: Their souls are in the bellies of green birds, and they are provided for in Paradise, eating and enjoying bliss. This is the correct view among the opinions; because what is proven by transmission is reality. The hadith of Ibn Abbas is a text that resolves the disagreement (1), as is the hadith of Ibn Masud reported by Muslim (2). We have elaborated on this meaning in the book "Al-Tadhkirah bi Ahwal al-Mawta wa Umur al-Akhirah" (The Reminder of the States of the Dead and Matters of the Hereafter) (3). Praise be to Allah. We mentioned there how many martyrs there are and that they are in different states.

As for those who interpreted the martyrs being alive as meaning they will live in the future; this is a far-fetched interpretation rejected by the Quran and Sunnah; for the words of the Almighty: "Nay, they are alive" is proof of their life, and that they are being provided for, and only a living being is provided for.

It has been said: Every year, the reward of a military expedition is written for them, and they share in the reward of every jihad that occurs after them until the Day of Resurrection; because they initiated the matter of jihad.

Its equivalent is the saying of the Almighty: "Because of that, We decreed upon the Children of Israel that whoever kills a soul..." [Al-Ma'idah: 32] as will be explained there, if Allah wills.

It was said: Because their souls bow and prostrate under the Throne until the Day of Resurrection, like the souls of living believers who went to sleep in a state of ritual purity.

It was said: Because the martyr does not decay in the grave, nor does the earth consume him. We mentioned this meaning in "Al-Tadhkirah" (4), and that the earth does not consume the prophets, martyrs, scholars, the callers to prayer who seek reward, and the carriers of the Quran.

Second: If the martyr is legally considered alive, then funeral prayer is not performed for him, just as for a physically living person. Scholars differed regarding washing the martyrs and praying over them; Malik, Ash-Shafi'i, Abu Hanifa, and Ath-Thawri held the view that all martyrs should be washed and prayed over (5), except for those killed in the thick of battle against the enemy.

(1) Preceded at the beginning of the issue. (2) Under number (1887). (3) Pp. 154-159. (4) Pp. 163-164. (5) His saying: and the prayer over them, from (m).

अन्यों ने कहा: उनकी आत्माएं हरे पक्षियों के पेट में हैं, और उन्हें जन्नत (स्वर्ग) में जीविका दी जाती है, वे खाते हैं और आनंद लेते हैं। मतों में से यही सही मत है; क्योंकि जो प्रसारण (नक़्ल) से सिद्ध है, वही सत्य है। इब्न अब्बास की हदीस एक ऐसा पाठ है जो मतभेद को दूर करता है (1), और इसी तरह इब्न मसूद की हदीस जिसे मुस्लिम ने रिपोर्ट किया है (2)। हमने इस अर्थ को अपनी पुस्तक "अल-तदकिरह बी अहवाल अल-मौता व उमूर अल-आख़िरह" (मृतकों की स्थितियों और परलोक के मामलों की याद दिलाने वाली पुस्तक) (3) में विस्तार से बताया है। अल्लाह की स्तुति हो। हमने वहाँ उल्लेख किया है कि शहीदों की संख्या कितनी है, और वे अलग-अलग अवस्थाओं में हैं।

जहाँ तक उन लोगों का प्रश्न है जिन्होंने शहीदों के"जीवित" होने का अर्थ यह निकाला कि वे भविष्य में जीवित होंगे; तो यह एक दूर की कौड़ी है जिसे कुरान और सुन्नत नकारते हैं; क्योंकि अल्लाह तआला का कथन: "बल्कि वे जीवित हैं" उनके जीवन का प्रमाण है, और यह कि उन्हें जीविका दी जा रही है, और केवल जीवित को ही जीविका दी जाती है।

यह भी कहा गया है: हर साल उनके लिए एक सैन्य अभियान (गज़वा) का सवाब लिखा जाता है, और कयामत के दिन तक उनके बाद होने वाले हर जिहाद के सवाब में वे भागीदार होते हैं; क्योंकि उन्होंने जिहाद के कार्य की शुरुआत की थी।

इसके समान अल्लाह तआला का कथन है: "इसी कारण हमने इसराईल की सन्तान के लिए लिख दिया था कि जिसने किसी को मार डाला..." [अल-माइदाह: 32] जैसा कि इंशा-अल्लाह वहाँ विस्तार से बताया जाएगा।

कहा गया: क्योंकि उनकी आत्माएं कयामत के दिन तक अर्श (सिंहासन) के नीचे झुकती और सजदा करती हैं, उन जीवित ईमानवालों की आत्माओं की तरह जो वुज़ू (शुद्धि) की स्थिति में सोए थे।

कहा गया: क्योंकि शहीद कब्र में गलता-सड़ता नहीं है, और न ही धरती उसे खाती है। हमने इस अर्थ का उल्लेख "अल-तदकिरह" (4) में किया है, और यह कि धरती नबियों, शहीदों, विद्वानों, सवाब की नीयत से अज़ान देने वालों और कुरान को कंठस्थ करने वालों को नहीं खाती।

दूसरा: यदि शहीद कानूनी रूप से जीवित है, तो उसके लिए (जनाजे की) नमाज़ नहीं पढ़ी जाती, जैसे कि भौतिक रूप से जीवित व्यक्ति के लिए। शहीदों को नहलाने (ग़ुस्ल) और उन पर नमाज़ पढ़ने के

संबंध में विद्वानों के बीच मतभेद रहा है; मलिक, अल-शाफ़ई, अबू हनीफ़ा और अल-थौरी का मत है कि सभी शहीदों को नहलाया जाना चाहिए और उन पर नमाज़ पढ़ी जानी चाहिए (5); सिवाय उस व्यक्ति के जो दुश्मन के साथ युद्ध के मैदान में मारा गया हो।

(1) मसले के शुरू में बीत चुका है। (2) संख्या (1887) के अंतर्गत। (3) पृष्ठ 154-159। (4) पृष्ठ 163-164। (5) उनका कथन: 'और उन पर नमाज़', (म) संस्करण से।

دوسروں نے کہا: ان کی روحیں سبز پرندوں کے پیٹوں میں ہیں، اور انہیں جنت میں رزق دیا جاتا ہے، وہ کھاتے پیتے اور نعمتوں سے فیضیاب ہوتے ہیں۔ اور اقوال میں سے صحیح قول یہی ہے؛ اس لیے کہ جو بات نقل (حدیث) سے ثابت ہو وہی حقیقت ہے۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث ایک ایسی نص ہے جو اختلاف کو ختم کر دیتی ہے (۱)، اسی طرح ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث ہے جسے مسلم نے روایت کیا ہے (۲)۔ ہم نے اس معنی کو اپنی کتاب "التذکرہ باحوال الموتی وامور الآخرہ" میں تفصیل سے بیان کیا ہے (۳)۔ تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں۔ اور ہم نے وہاں ذکر کیا ہے کہ شہداء کی تعداد کتنی ہے، اور یہ کہ ان کے احوال مختلف ہیں۔

رہا ان لوگوں کا قول جنہوں نے شہداء کے بارے میں یہ تاویل کی کہ وہ زندہ ہیں اس معنی میں کہ وہ عنقریب زندہ کیے جائیں گے؛ تو یہ قول بعید ہے جسے قرآن و سنت مسترد کرتے ہیں؛ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿بَلْ أَحْيَاءٌ﴾ (بلکہ وہ زندہ ہیں) ان کی زندگی کی دلیل ہے، اور یہ کہ انہیں رزق دیا جاتا ہے، اور رزق صرف زندہ ہی کو دیا جاتا ہے۔

اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ: ان کے لیے ہر سال ایک غزوے کا ثواب لکھا جاتا ہے، اور وہ قیامت تک ان کے بعد ہونے والے ہر جہاد کے ثواب میں شریک ہوتے ہیں؛ کیونکہ انہوں نے جہاد کی بنیاد ڈالی۔

اس کی مثال اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿مِنْ أَجْلِ ذَلِكَ كَتَبْنَا عَلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنَّهُ مَنْ قَتَلَ نَفْسًا﴾ [المائدہ: ۳۲] (اسی وجہ سے ہم نے بنی اسرائیل پر یہ لکھ دیا کہ جس نے کسی جان کو قتل کیا...) جیسا کہ ان شاء اللہ وہاں اس کی وضاحت آئے گی۔

ایک قول یہ ہے کہ: کیونکہ ان کی روحیں قیامت کے دن تک عرش کے نیچے رکوع اور سجدہ کرتی رہتی ہیں، ان زندہ مومنوں کی روحوں کی طرح جو باوضو سوتے ہیں۔

ایک قول یہ ہے کہ: کیونکہ شہید قبر میں بوسیدہ نہیں ہوتا، اور نہ ہی زمین اسے کھاتی ہے، اور ہم نے اس معنی کا ذکر "التذکرہ" میں کیا ہے (۴) اور یہ کہ زمین انبیاء، شہداء، علماء، ثواب کی نیت سے اذان دینے والے موذنوں اور حاملینِ قرآن کو نہیں کھاتی۔

دوسرا مسئلہ: جب شہید حکمی طور پر زندہ ہے تو اس پر نماز نہیں پڑھی جائے گی، بالکل ویسے ہی جیسے حسی طور پر زندہ شخص پر نہیں پڑھی جاتی۔ شہداء کو غسل دینے اور ان پر نماز پڑھنے کے بارے میں علماء کا اختلاف ہے؛ چنانچہ امام مالک، امام شافعی، امام ابو حنیفہ اور امام ثوری رحمہم اللہ اس طرف گئے ہیں کہ تمام شہداء کو غسل دیا جائے گا اور ان پر نماز پڑھی جائے گی (۵)؛ سوائے اس شہید کے جو دشمن سے لڑائی کے دوران میدانِ جنگ میں قتل ہوا ہو۔

(۱) مسئلہ کی ابتدا میں گزر چکا۔ (۲) نمبر (۱۸۸۷)۔ (۳) ص ۱۵۴-۱۵۹۔ (۴) ص ۱۶۳-۱۶۴۔

(۵) ان کا قول: 'اور ان پر نماز'، نسخہ (م) سے۔

Specifically; because of the hadith of Jabir who said: The Prophet ﷺ said: "Bury them in their blood" (1) meaning: on the day of Uhud, and he did not wash them. Reported by Al-Bukhari. (2) And Abu Dawood narrated from Ibn Abbas who said: The Messenger of Allah ﷺ ordered that for those killed at Uhud, the iron and leather be removed from them, and that they be buried in their blood and clothes (3). This was the view of Ahmad, Ishaq, Al-Awza'i, Dawud bin Ali, a group of jurists of the cities, the people of Hadith, and Ibn Ulaiyya. Said bin al-Musayyib and Al-Hasan said: They are to be washed. One of them said: The martyrs of Uhud were not washed only because of their large number and the preoccupation with other matters. Abu Umar (5) said: No one among the jurists of the cities held the view of Said and Al-Hasan except Ubaidullah bin Al-Hasan Al-Anbari. What they mentioned about the preoccupation being the reason for not washing the martyrs of Uhud is not a valid reason; because every one of them had a guardian to attend to him and take care of his affairs. The reason for that - and Allah knows best - is what came in the hadith regarding their blood, that it will come on the Day of Resurrection like the scent of musk (6). So it became clear that the reason is not preoccupation as claimed by those who said so (7), and this issue has no place for analogy (qiyas) and intellectual reasoning, rather it is a matter of following the tradition (athar) transmitted by the majority regarding the slain of Uhud who were not washed. Some later scholars who followed Al-Hasan's school of thought argued using the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him) regarding the martyrs of Uhud: "I am a witness over these on the Day of Resurrection" (8). He said: This indicates their specificity, and that others do not share this with them. Abu Umar said: This resembles an anomaly, and the view of omitting their washing is more appropriate; due to its establishment from...

---

(1) In (d) and (m): with their blood, and the fixed text is from (kh) and (za). (2) It is a part of the hadith of Jabir in Al-Bukhari (1343) (1347), and it is in Ahmad (14189) similarly. (3) Sunan Abi Dawood (3134), also narrated by Ibn Majah (1515), and it is in Ahmad (2217). (4) In (d): we wash, and in (m): she washes, and the fixed text is from (kh) and (za), which is consistent with At-Tamheed 24/243. (5) In At-Tamheed 24/243 - 244, and what precedes it. (6) Narrated by Ahmad (9087), Al-Bukhari (2803), and Muslim (1876) from the hadith of Abu Huraira (may Allah be pleased with him). (7) In (m): from those who said so. (8) Part of the hadith of Jabir narrated by Al-Bukhari (1343) and (1347).

विशेष रूप से; जाबिर की हदीस के कारण जिन्होंने कहा: नबी ﷺ ने फरमाया: "उन्हें उनके खून में ही दफना दो" (१) यानी: उहुद के दिन, और उन्होंने उन्हें गुस्ल (स्नान) नहीं दिया। इसे बुखारी ने रिवायत किया है। (२) और अबू दाऊद ने इब्न अब्बास से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने उहुद में शहीद होने वालों के बारे में आदेश दिया कि उनसे लोहा और चमड़ा हटा दिया जाए, और उन्हें उनके खून और कपड़ों में दफनाया जाए (३)। अहमद, इसहाक, अल-औज़ाई, दाऊद बिन अली, विभिन्न शहरों के फकीहों (धर्मशास्त्रियों) के एक समूह, अहल-ए-हदीस और इब्न उलय्या ने यही कहा है। सईद बिन अल-मुसय्यिब और अल-हसन ने कहा: उन्हें गुस्ल दिया जाएगा। उनमें से एक ने कहा: उहुद के शहीदों को गुस्ल नहीं दिया गया क्योंकि उनकी संख्या बहुत अधिक थी और अन्य कार्यों में व्यस्तता थी। अबू उमर (५) ने कहा: सईद और अल-हसन के इस मत को शहरों के फकीहों में से किसी ने नहीं माना, सिवाय उबैदुल्लाह बिन अल-हसन अल-अंबरी के। उन्होंने जो उहुद के शहीदों को गुस्ल न देने का कारण व्यस्तता बताया है, वह सही कारण नहीं है; क्योंकि उनमें से हर एक का कोई न कोई अभिभावक था जो उनकी देखभाल कर सकता था। इसका कारण - और अल्लाह बेहतर जानता है - वह है जो हदीस में उनके खून के बारे में आया है कि कयामत के दिन वह कस्तूरी (मुस्क) की खुशबू की तरह होगा (६)। तो यह स्पष्ट हो गया कि कारण व्यस्तता नहीं है जैसा कि कहने वालों ने कहा (७), और इस मसले में कयास (तुलना) और तर्क का कोई स्थान नहीं है, बल्कि यह उस परंपरा (असर) का अनुसरण करने का मामला है जिसे उहुद के शहीदों के बारे में सर्वसम्मति से बताया गया है कि उन्हें गुस्ल नहीं दिया गया था। हसन के मत को मानने वाले कुछ बाद के विद्वानों ने उहुद के शहीदों के बारे में नबी ﷺ के इस कथन से दलील दी है: "मैं कयामत के दिन इन पर गवाह हूँ" (८)। उन्होंने कहा: यह उनकी विशिष्टता को दर्शाता है, और कोई अन्य उनके साथ इस मामले में शरीक नहीं है। अबू उमर ने कहा: यह एक विसंगति (शाज़) जैसा लगता है, और उन्हें गुस्ल न देने का मत अधिक उपयुक्त है; क्योंकि यह साबित है...

---

(१) (द) और (म) में: उनके खून के साथ, और (ख) और (ज़) से लिया गया पाठ स्थिर है। (२) यह बुखारी (१३४३) (१३४७) में जाबिर की हदीस का एक हिस्सा है, और अहमद (१४१८९) में भी इसी तरह है। (३) सुनन अबू दाऊद (३१३४), इसे इब्न माजाह (१५१५) ने भी रिवायत किया है, और यह अहमद (२२१७) में है। (४) (द) में: हम धोते हैं, और (म) में: वह धोती है, और (ख) और (ज़) से लिया गया पाठ स्थिर है, जो अत-तमहीद २४/२४३ के अनुरूप है। (५) अत-तमहीद २४/२४३ - २४४ में,

और उससे पहले का हिस्सा। (६) अहमद (९०८७), बुखारी (२८०३) और मुस्लिम (१८७६) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से रिवायत किया है। (७) (म) में: जिन्होंने ऐसा कहा। (८) बुखारी (१३४३) और (१३४७) द्वारा रिवायत की गई जाबिर की हदीस का एक हिस्सा।

خاص طور پر؛ حضرت جابر کی حدیث کی وجہ سے، انہوں نے کہا: نبی ﷺ نے فرمایا: "انہیں ان کے خون ہی میں دفن کر دو" (١) یعنی: غزوۂ احد کے دن، اور آپ ﷺ نے انہیں غسل نہیں دیا۔ اسے بخاری نے روایت کیا ہے۔ (٢) اور ابوداؤد نے ابن عباس سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے شہدائے احد کے بارے میں حکم دیا کہ ان سے لوہا اور چمڑا اتار لیا جائے، اور انہیں ان کے خون اور کپڑوں سمیت دفن کیا جائے (٣)۔ امام احمد، اسحاق، اوزاعی، داؤد بن علی، شہروں کے فقہاء کی ایک جماعت، اہل حدیث اور ابن علیہ کا یہی قول ہے۔ سعید بن المسیب اور حسن بصری نے کہا: انہیں غسل دیا جائے گا۔ ان میں سے ایک نے کہا: شہدائے احد کو صرف ان کی کثرت اور مصروفیت کی وجہ سے غسل نہیں دیا گیا تھا۔ ابو عمر (٥) نے کہا: شہروں کے فقہاء میں سے سعید اور حسن کے اس قول کا کسی نے ساتھ نہیں دیا سوائے عبید اللہ بن الحسن العنبری کے۔ شہدائے احد کے غسل نہ دینے کی جو وجہ انہوں نے مصروفیت بتائی ہے وہ درست علت نہیں ہے؛ کیونکہ ان میں سے ہر ایک کا کوئی نہ کوئی ولی (وارث) تھا جو ان کے کام میں مصروف ہوتا اور ان کے معاملات سرانجام دیتا۔ اس کی اصل علت - اور اللہ بہتر جانتا ہے - وہ ہے جو ان کے خون کے بارے میں حدیث میں آئی ہے کہ وہ قیامت کے دن مشک کی خوشبو کی طرح آئے گا (٦)۔ تو واضح ہوا کہ علت مصروفیت نہیں ہے جیسا کہ کہنے والے نے کہا (٧)۔ اس مسئلے میں قیاس اور عقل کا دخل نہیں ہے، بلکہ یہ اس روایت (اثر) کی پیروی کا معاملہ ہے جسے تمام لوگوں نے شہدائے احد کے بارے میں نقل کیا ہے کہ انہیں غسل نہیں دیا گیا تھا۔ حسن بصری کے مسلک پر چلنے والے بعض متاخرین نے شہدائے احد کے بارے میں آپ ﷺ کے اس قول سے استدلال کیا ہے: "میں قیامت کے دن ان پر گواہ ہوں" (٨)۔ انہوں نے کہا: یہ ان کی خصوصیت پر

دلالت کرتا ہے، اور کوئی دوسرا اس میں ان کا شریک نہیں ہے۔ ابو عمر نے کہا: یہ بات شذوذ (نادر بات) کے مشابہ ہے، اور ان کے غسل کے ترک کا قول ہی اولیٰ ہے؛ کیونکہ یہ ثابت ہے...

---

(۱) (د) اور (م) میں: ان کے خون کے ساتھ، اور (خ) و (ظ) سے ثابت شدہ متن ہے۔ (۲) یہ بخاری (۱۳۴۳) (۱۳۴۷) میں حضرت جابر کی حدیث کا ایک ٹکڑا ہے، اور احمد (۱۴۱۸۹) میں بھی اسی طرح ہے۔ (۳) سنن ابوداؤد (۳۱۳۴)، اسے ابن ماجہ (۱۵۱۵) نے بھی روایت کیا ہے، اور یہ احمد (۲۲۱۷) میں ہے۔ (۴) (د) میں: ہم غسل دیتے ہیں، اور (م) میں: وہ غسل دیتی ہے، اور (خ) و (ظ) سے ثابت شدہ متن ہے، جو التمہید ۲۴/ ۲۴۳ کے موافق ہے۔ (۵) التمہید ۲۴/ ۲۴۳ - ۲۴۴ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ۔ (۶) اسے احمد (۹۰۸۷)، بخاری (۲۸۰۳) اور مسلم (۱۸۷۶) نے حضرت ابو ہریرہ ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۷) (م) میں: جس نے اس بارے میں کہا۔ (۸) حضرت جابر کی حدیث کا ایک ٹکڑا جسے بخاری (۱۳۴۳) اور (۱۳۴۷) نے روایت کیا ہے۔

Surah Aal-Imran: Verses 169 - 170 411 ... the Prophet (PBUH) regarding the martyrs of Uhud and others. Abu Dawud narrated from Jabir who said: A man was shot with an arrow in his chest — or in his throat — and he died, so he was wrapped in his clothes as he was. He said: And we were with the Messenger of Allah (PBUH). (1) Third: As for the prayer over them, the scholars differed in that as well; Malik, Al-Layth, Al-Shafi'i, Ahmad, and Dawud held the view that they are not prayed over, based on the hadith of Jabir who said: The Prophet (PBUH) used to gather two men from the slain of Uhud in one shroud, then say: “Which of them had more of the Qur'an?” When one of them was pointed out, he would put him forward in the grave and say: “I am a witness over these on the Day of Resurrection.” He ordered them to be buried with their blood, they were not washed, nor were they prayed over. (2) The jurists of Kufa, Basra, and Sham said: They are prayed over, and they narrated many reports — most of which are 'mursal' (with broken chains) — that the Prophet (PBUH) prayed over Hamza and the rest of the martyrs of Uhud. (3) Fourth: The scholars reached a consensus that if a martyr is carried away alive and does not die on the battlefield, but lives and eats, then he is prayed over, as was done with Umar (RA). (4) They differed regarding those killed unjustly, such as those killed by the Khawarij, highway robbers, and the like. Abu Hanifa and Al-Thawri said: Anyone killed unjustly is not washed, but he is prayed over, as is every martyr. This is the view of the rest of the people of Iraq, and they narrated through many authentic paths from Zaid bin Suhan — who was killed on the Day of the Camel: "Do not remove a garment from me, and do not wash blood from me." (5)

---

(1) Al-Tamhid 24/244, and the hadith is in Sunan Abi Dawud (3133), and with Ahmad (14952). (2) Narrated by Al-Bukhari (1343) (1347) from the hadith of Jabir, and a portion of it preceded: "Bury them in their blood" in the previous issue. (3) Al-Tamhid 24/244, and the hadith of the prayer over Hamza and the martyrs of Uhud was narrated by Abu Dawud in Al-Marasil (427), Ibn Abi Shaybah 3/304, and Al-Daraqutni 2/78 from Abu Malik Ghazwan Al-Ghafari as 'mursal', and it was also narrated by Abu Dawud (428), and through his path Al-Bayhaqi 4/12 from Al-Sha'bi as 'mursal'. Ahmad (17344), Al-Bukhari (1344), and Muslim (2296) narrated from Uqba bin Amir that the Prophet (PBUH) went out one day and prayed over the people of Uhud as he prays for the deceased, then he left... (4) Al-Tamhid 24/244; and the hadith was narrated by Al-Bayhaqi 4/16. (5) Narrated by Abd al-Razzaq (6640), Ibn Abi Shaybah 12/288, Al-Khatib in Tarikh Baghdad 8/439, and Al-Bayhaqi 4/17. Zaid bin Suhan Abu Sulaiman: Al-Kalbi mentioned that he was a companion of the Prophet (PBUH), but Ibn Abd al-

Barr followed up saying: I do not know of him being a companion; rather, he lived during that time and was a virtuous leader in his people. Ali (RA) made him a commander over Abd al-Qays on the Day of the Camel. See Al-Isaba 4/88-89.

सूरह आल-इमरान: आयतें 169 - 170 411 ... पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उहुद के शहीदों और अन्य लोगों के बारे में। अबू दाऊद ने जाबिर से रिवायत की है, उन्होंने कहा: एक व्यक्ति को उसके सीने में — या उसके गले में — तीर लगा और वह मर गया, तो उसे उसके कपड़ों में वैसा ही लपेटा गया जैसा वह था। उन्होंने कहा: और हम अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ थे। (1) तीसरा: जहाँ तक उन पर नमाज़ पढ़ने की बात है, तो विद्वानों का इसमें भी मतभेद है; मलिक, अल-लैथ, अल-शाफई, अहमद और दाऊद इस विचार पर गए कि उन पर नमाज़ नहीं पढ़ी जाएगी; जाबिर की हदीस के कारण जिन्होंने कहा: पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उहुद के मारे गए लोगों में से दो व्यक्तियों को एक ही कपड़े में इकट्ठा करते थे, फिर कहते थे: “उनमें से किसने कुरान का अधिक हिस्सा याद किया है?” जब उनमें से एक की ओर इशारा किया जाता, तो वे उसे कब्र में आगे रखते और कहते: “मैं कयामत के दिन इन पर गवाह हूँ।” और उन्होंने उन्हें उनके खून के साथ दफनाने का आदेश दिया, उन्हें नहलाया नहीं गया और न ही उन पर नमाज़ पढ़ी गई। (2) कूफ़ा, बसरा और शाम के न्यायविदों ने कहा: उन पर नमाज़ पढ़ी जाएगी, और उन्होंने कई रिवायतें दी हैं — जिनमें से अधिकांश 'मुरसल' (टूटी हुई श्रृंखला वाली) हैं — कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने हमज़ा और उहुद के बाकी शहीदों पर नमाज़ पढ़ी। (3) चौथा: विद्वानों ने इस बात पर सहमति व्यक्त की है कि यदि शहीद को जीवित ले जाया जाता है और वह युद्ध के मैदान में नहीं मरता है, बल्कि जीवित रहता है और खाता-पीता है, तो उस पर नमाज़ पढ़ी जाती है; जैसा कि उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) के साथ किया गया था। (4) उन्होंने अन्यायपूर्ण तरीके से मारे गए लोगों के बारे में मतभेद किया; जैसे कि खवारिज, लुटेरों और इसी तरह के लोगों द्वारा मारे गए लोग। अबू हनीफ़ा और अल-थौरी ने कहा: जो कोई भी अन्यायपूर्ण तरीके से मारा गया है उसे नहलाया नहीं जाता है, लेकिन उस पर और हर शहीद पर नमाज़ पढ़ी जाती है। यह इराक के अन्य विद्वानों का भी कहना है, और उन्होंने ज़ैद बिन सुहान से कई सही रास्तों से रिवायत की है — जो ऊंट के युद्ध (जमल) के दिन मारे गए थे —: "मुझसे कोई कपड़ा न उतारो, और मुझसे खून न धोओ।" (5)

---

(1) अल-तमहीद 24/244, और हदीस सुनन अबू दाऊद (3133) और अहमद (14952) में है। (2) इसे अल-बुखारी (1343) (1347) ने जाबिर की हदीस से निकाला है, और इसका एक हिस्सा पहले बीत चुका है: "उन्हें उनके खून में दफनाओ" पिछली समस्या में। (3) अल-तमहीद 24/244, और हमज़ा और उहुद के शहीदों पर नमाज़ की हदीस अबू दाऊद ने अल-मरासील (427), इब्न अबी शायबाह 3/304, और अल-दाराकुतनी 2/78 में अबू मलिक गज़वान अल-ग़फ़ारी से 'मुरसल' के

रूप में निकाली है, और इसे अबू दाऊद (428) ने भी निकाला है, और उनके माध्यम से अल-बैहकी 4/12 ने अल-शाबी से 'मुरसल' के रूप में निकाला है। अहमद (17344), अल-बुखारी (1344), और मुस्लिम (2296) ने उकबा बिन आमिर से रिवायत की है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) एक दिन बाहर निकले और उहुद वालों पर वैसी ही नमाज़ पढ़ी जैसी मृत पर पढ़ी जाती है, फिर वे वापस चले गए... (4) अल-तमहीद 24/244; और हदीस अल-बैहकी 4/16 द्वारा निकाली गई है। (5) इसे अब्द अल-रज्जाक (6640), इब्न अबी शायबाह 12/288, अल-खतीब ने तारीख बगदाद 8/439 में, और अल-बैहकी 4/17 में निकाला है। ज़ैद बिन सुहान अबू सुलेमान: अल-कलबी ने उल्लेख किया कि वे पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथी थे, लेकिन इब्न अब्द अल-बर्र ने उनकी बात का खंडन करते हुए कहा: मैं उनके साथी होने के बारे में नहीं जानता; बल्कि उन्होंने उस समय को पाया था और वे अपनी कौम के एक गुणी और प्रतिष्ठित व्यक्ति थे। अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने उन्हें जमल के दिन अब्द अल-कयस का सेनापति बनाया था। अल-इसाबा 4/88-89 देखें।

سورہ آل عمران: آیات ۱٦۹ - ۱۷۰ ٤۱۱ نبی ﷺ احد کے مقتولین اور دیگر کے بارے میں۔ اور ابوداؤد نے جابر سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: ایک شخص کو اس کے سینے میں — یا اس کے حلق میں — تیر لگا اور وہ مر گیا، تو اسے اسی طرح اس کے کپڑوں میں لپیٹ دیا گیا، انہوں نے کہا: اور ہم رسول اللہ ﷺ کے ساتھ تھے۔(۱) تیسری بات: رہا ان پر نماز جنازہ کا معاملہ، تو علماء کا اس میں بھی اختلاف ہے؛ چنانچہ مالک، لیث، شافعی، احمد اور داؤد اس طرف گئے ہیں کہ ان پر نماز نہیں پڑھی جائے گی؛ جابر کی حدیث کی وجہ سے، انہوں نے کہا: نبی ﷺ شہدائے احد میں سے دو آدمیوں کو ایک ہی کپڑے میں جمع فرماتے، پھر پوچھتے: «ان میں سے کس کو قرآن زیادہ یاد ہے؟» جب ان میں سے کسی ایک کی طرف اشارہ کیا جاتا تو اسے لحد میں پہلے رکھتے، اور فرماتے: «میں قیامت کے دن ان پر گواہ ہوں» اور انہیں ان کے خون سمیت دفن کرنے کا حکم دیا، انہیں غسل نہیں دیا گیا اور نہ ہی ان پر نماز پڑھی گئی۔(۲) اور کوفہ، بصرہ اور شام کے فقہاء نے کہا: ان پر نماز پڑھی جائے گی، اور انہوں نے بہت سے آثار روایت کیے ہیں؛ جن میں سے اکثر مرسل ہیں؛ کہ نبی ﷺ نے حمزہ اور دیگر شہدائے احد پر نماز پڑھی۔(۳) چوتھی بات: علماء کا اس پر اتفاق ہے کہ اگر شہید کو زندہ اٹھایا جائے اور وہ میدان جنگ میں نہ مرے، بلکہ زندہ رہے اور کھانا پینا کرے، تو اس پر نماز پڑھی جائے گی؛ جیسا کہ حضرت عمرؓ کے ساتھ کیا گیا۔(٤) اور انہوں نے ان لوگوں کے بارے میں اختلاف کیا جو مظلوم قتل کیے گئے؛ جیسے خارجیوں کے مقتول، ڈاکوؤں کے ہاتھوں قتل ہونے والے اور اس طرح کے لوگ۔ تو ابوحنیفہ اور ثوری نے کہا: ہر وہ شخص جو مظلوم قتل کیا گیا اسے غسل نہیں دیا جائے گا، لیکن اس پر اور ہر شہید پر نماز پڑھی جائے گی، اور یہی عراق کے دیگر اہل علم کا قول ہے، اور انہوں نے بہت سی صحیح سندوں سے زید بن صوحان سے روایت کیا ہے — جو جنگ جمل کے دن شہید ہوئے تھے —: مجھ سے کوئی کپڑا نہ اتارنا، اور نہ مجھ سے خون دھونا۔(٥)

(١) التمهيد ٢٤/ ٢٤٤، والحديث فى سنن ابى داود (٣١٣٣)، وعند احمد (١٤٩٥٢). (٢) اخرجه البخارى (١٣٤٣) (١٣٤٧) من حديث جابر، وسلف قطعة منه: «ادفنواهم في دمائهم» فى المسألة قبلها. (٣) التمهيد ٢٤/ ٢٤٤، وحديث الصلاة على حمزه وشهداء احد اخرجه ابو داود فى المراسيل (٤٢٧)، وابن ابى شيبة ٣/ ٣٠٤، والدارقطنى ٢/ ٧٨ عن ابى مالك غزوان الغفارى مرسلاً، واخرجه ايضاً ابو داود (٤٢٨)، ومن طريق البيهقى ٤/ ١٢ عن الشعبى مرسلاً. وروى احمد (١٧٣٤٤)، والبخارى (١٣٤٤)، ومسلم (٢٢٩٦) عن عقبة بن عامرٌ ان النبى ﷺ خرج يوماً، فصلى على اهل احد صلاته على الميت، ثم انصرف ... (٤) التمهيد ٢٤/ ٢٤٤؛ والحديث اخرجه البيهقى ٤/ ١٦. (٥) اخرجه عبد الرزاق (٦٦٤٠)، وابن ابى شيبة ١٢/ ٢٨٨، والخطيب فى تاريخ بغداد ٨/ ٤٣٩، والبيهقى ٤/ ١٧. وزيد بن صوحان ابو سليمان ذكر الكلبى انه صحب النبى ﷺ، وتعقبه ابن عبد البر، فقال: لا اعلم له صحبة، وانما ادرک، وكان فاضلاً سيداً فى قومه، جعله علىٌ يوم الجمل اميراً على عبد القيس. انظر الاصابة ٤/ ٨٨ - ٨٩.

412 Surah Al-Imran: Verses 169 - 170 It was established from Ammar bin Yasir that he said something similar to the saying of Zaid bin Sawhan(1). Ammar bin Yasir was killed at Siffin, and Ali did not wash him(2). Al-Shafi'i has two opinions: One of them: All(3) the dead are washed except those killed by the people of war, and this is the saying of Malik. Malik said: Whoever is killed by the disbelievers and died on the battlefield is not washed. And every person killed other than those killed on the battlefield—killed by disbelievers—is washed and prayed over. This is the saying of Ahmad bin Hanbal. The other opinion for Al-Shafi'i: The person killed by rebels is not washed. Malik's saying is more correct; for the washing of the dead has been established by consensus and transmission by the masses. So it is obligatory to wash every dead person except those excluded by consensus or an established Sunnah, and success is with Allah.(4) Fifth: If the enemy surprises a people at their home(5), and they were not aware of them, and kills some of them, would the ruling be the ruling of those killed on the battlefield, or the ruling of the rest of the dead? This issue(6) occurred with us in Cordoba—may Allah restore it—when the enemy—may Allah break them—raided on the morning of the third of the Great Ramadan in the year six hundred and twenty-seven while people were at their threshing floors(7) unawares. People were killed and captured, and among those killed was my father, may Allah have mercy on him. So I asked our teacher, the reciter, Professor Abu Ja'far Ahmad, known as Abu Hujjah(8), and he said: Wash him and pray over him; for your father was not killed on the battlefield between...

(1) Narrated by Ibn Sa'd 3/268, and Ibn Abi Shaybah 12/288, and Al-Bayhaqi cited it 4/17. (2) Narrated by Ibn Sa'd 3/262, and Al-Khatib in Tarikh Baghdad 1/153. The phrasing of At-Tamhid (and the words are from it): Ali prayed over him and did not wash him. (3) In (D) and (M): like all, and what is established is from (Kh) and (Z), which matches At-Tamhid 24/245. (4) At-Tamhid 24/244 - 246. (5) In (Kh) and (Z): their place. (6) In (M): the issue. (7) Plural of Jarin, which is a place for drying dates, like a threshing floor for wheat, and its plural is Jurun. Al-Nihayah (j-r-n). (8) Thus in the copies. It appears in Bughyat al-Wu'at 1/383, and Shajarat al-Nur p. 182: Ibn Abi Hujjah, and in Idah al-Maknun 1/286: Ibn Hujjah, who is Ahmad bin Muhammad al-Qaysi, the reciter, grammarian, and muhaddith. He held the positions of judiciary and preaching in Seville, authored Tasdid al-Lisan in grammar and Al-Jam' bayn al-Sahihayn. He died as a captive in the year (643 AH). See Tabaqat al-Qurra' 1/136, and Bughyat al-Wu'at 1/383.

४१२ सूरह आले इमरान: आयत १६९ - १७० अम्मार बिन यासिर से यह साबित है कि उन्होंने ज़ैद बिन सोहान(१) की बात जैसा ही कहा था। अम्मार बिन यासिर सिफ़्फ़ीन में शहीद हुए थे, और अली ने उन्हें ग़ुस्ल नहीं दिया था(२)। अल-शाफ़ेई के दो मत हैं: पहला: युद्ध में मारे गए लोगों को छोड़कर सभी(३) मृतकों को ग़ुस्ल दिया जाता है, और यही मलिक का मत है। मलिक ने कहा: जो काफ़िरों द्वारा मारा जाए और रणभूमि में मर जाए, उसे ग़ुस्ल नहीं दिया जाता। और रणभूमि में मारे गए के अलावा हर दूसरा मारा गया व्यक्ति—जो काफ़िरों द्वारा मारा गया हो—उसे ग़ुस्ल दिया जाता है और उसकी नमाज़-ए-जनाज़ा पढ़ी जाती है। यही अहमद बिन हंबल का मत है। अल-शाफ़ेई का दूसरा मत: विद्रोहियों द्वारा मारे गए व्यक्ति को ग़ुस्ल नहीं दिया जाता। मलिक का मत अधिक सही है; क्योंकि मृतकों का ग़ुस्ल आम सहमति (इजमा) और बड़े पैमाने पर हस्तांतरण द्वारा साबित हुआ है। इसलिए, हर मृत व्यक्ति को ग़ुस्ल देना अनिवार्य है, सिवाय उनके जिन्हें आम सहमति या साबित सुन्नत द्वारा बाहर रखा गया हो, और सफलता अल्लाह की ओर से है।(४) पाँचवाँ: यदि दुश्मन किसी जाति पर उनके घर(५) में सुबह हमला कर दे और उन्हें इसके बारे में पता न हो, और उनमें से कुछ मारे जाएँ, तो क्या उसका हुक्म रणभूमि में मारे गए व्यक्ति जैसा होगा, या अन्य मृतकों जैसा? यह एक मसला(६) हमारे यहाँ कोर्डोबा (क़ुरतुबा) में पेश आया था—अल्लाह उसे फिर से बहाल करे—दुश्मन ने—अल्लाह उन्हें तबाह करे—रमज़ानुल मुबारक की तीसरी सुबह वर्ष ६२७ में हमला किया जब लोग अपने खलिहानों(७) में गाफ़िल थे। लोग मारे गए और बंदी बनाए गए, और मारे गए लोगों में मेरे पिता भी शामिल थे, अल्लाह उन पर रहम करे। तो मैंने अपने उस्ताद, क़ारी, प्रोफ़ेसर अबू जाफ़र अहमद, जो अबू हुज्जाह(८) के नाम से जाने जाते हैं, से पूछा, तो उन्होंने कहा: उन्हें ग़ुस्ल दो और उनकी नमाज़ पढ़ो; क्योंकि तुम्हारे पिता रणभूमि में नहीं मारे गए थे...

(१) इसे इब्न साद ३/२६८, और इब्न अबी शयबा १२/२८८ ने उद्धृत किया है, और अल-बैहाक़ी ने इसे ४/१७ में उल्लेख किया है। (२) इसे इब्न साद ३/२६२, और अल-ख़तीब ने तारीख़ बग़दाद १/१५३ में उद्धृत किया है। अल-तमहीद का वाक्यांश (और शब्द उसी के हैं): अली ने उन पर नमाज़ पढ़ी और उन्हें ग़ुस्ल नहीं दिया। (३) (द) और (म) में: 'सबकी तरह', और जो साबित है वह (ख़) और (ज़) से है, जो अल-तमहीद २४/२४५ के अनुकूल है। (४) अल-तमहीद २४/२४४ - २४६। (५) (ख़) और (ज़) में: उनके स्थान पर। (६) (म) में: मसला। (७) 'जरीन' का बहुवचन, जो खजूर सुखाने का स्थान है, जैसे गेहूं के लिए खलिहान होता है, और इसका बहुवचन 'जुरुन' है। अल-निहाया (ज-र-न)। (८) प्रतियों में इसी तरह है। बुग़यत अल-वुआत १/३८३ और शजरत अल-नूर पृष्ठ १८२ में आया है: इब्न अबी हुज्जाह,

और ईदाह अल-मक्नुन १/२८६ में: इब्न हुज्जाह, जो अहमद बिन मुहम्मद अल-क़ैसी, क़ारी, व्याकरणविद् और मुहाद्दिस हैं। उन्होंने सेविले (इशबिलिया) में न्यायपालिका और उपदेश का पद संभाला, व्याकरण में 'तस्दीद अल-लिसान' और 'अल-जमू बैना अल-सहीहैन' की रचना की। उनकी मृत्यु (६४३ हिजरी) में बंदी अवस्था में हुई। देखें तबक़ात अल-क़ुर्रा १/१३६, और बुग़यत अल-वुआत १/३८३।

۴۱۲ سورہ آل عمران: آیات ۱۶۹ - ۱۷۰ عمار بن یاسر سے ثابت ہے کہ انہوں نے زید بن صوحان(۱) کے قول کی طرح کہا تھا۔ عمار بن یاسر صفین میں شہید ہوئے، اور علی نے انہیں غسل نہیں دیا تھا(۲)۔ اور شافعی کے دو قول ہیں: ان میں سے ایک: تمام(۳) مرنے والوں کو غسل دیا جائے گا سوائے ان کے جنہیں اہل حرب (کفار) نے قتل کیا ہو، اور یہی مالک کا قول ہے۔ مالک نے کہا: جسے کفار نے قتل کیا اور وہ میدان جنگ میں مر گیا، اسے غسل نہیں دیا جائے گا۔ اور میدان جنگ کے مقتول کے علاوہ ہر مقتول—کفار کا مقتول—اسے غسل دیا جائے گا اور اس پر نماز پڑھی جائے گی۔ اور یہ احمد بن حنبل کا قول ہے۔ اور شافعی کا دوسرا قول ہے: باغیوں کے ہاتھوں قتل ہونے والے کو غسل نہیں دیا جائے گا۔ اور مالک کا قول زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ مردوں کا غسل اجماع اور عام منتقلی سے ثابت ہو چکا ہے، پس ہر مردے کو غسل دینا واجب ہے سوائے اس کے جسے اجماع یا ثابت سنت نے خارج کر دیا ہو، اور اللہ ہی کی طرف سے توفیق ہے۔(۴) پانچواں: اگر دشمن کسی قوم پر ان کے گھر(۵) میں صبح کے وقت حملہ کر دے اور انہیں اس کا علم نہ ہو، اور ان میں سے کچھ قتل ہو جائیں، تو کیا اس کا حکم میدان جنگ کے مقتول کا ہو گا یا باقی مردوں کا؟ اور یہ ایک مسئلہ(۶) ہمارے ہاں قرطبہ میں پیش آیا—اللہ اسے دوبارہ بحال کرے—دشمن نے—اللہ اسے نیست و نابود کرے—رمضان المبارک سن ۶۲۷ ہجری کی تیسری تاریخ کی صبح چھاپہ مارا جبکہ لوگ اپنے کھلیانوں(۷) میں غفلت میں تھے، پس لوگ قتل ہوئے اور قیدی بنائے گئے، اور قتل ہونے والوں میں میرے والد بھی تھے، اللہ ان پر رحم کرے؛ تو میں نے اپنے شیخ، مقری، پروفیسر ابو جعفر احمد سے پوچھا جو ابو حجۃ(۸) کے نام سے معروف ہیں، تو انہوں نے کہا: اسے غسل دو اور اس پر نماز پڑھو؛ کیونکہ تمہارے والد میدان جنگ میں قتل نہیں ہوئے تھے...

(۱) اسے ابن سعد ۲۶۸/۳، اور ابن ابی شیبہ ۲۸۸/۱۲ نے روایت کیا، اور بیہقی نے ۱۷/۴ میں اسے ذکر کیا ہے۔ (۲) اسے ابن سعد ۲۶۲/۳، اور خطیب نے تاریخ بغداد ۱۵۳/۱ میں روایت کیا۔ اور التمہید کی عبارت (اور کلام اسی کا ہے): علی نے ان پر نماز پڑھی اور انہیں غسل نہیں دیا۔ (۳) (د) اور (م) میں: تمام کی طرح، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے، جو التمہید ۲۴۵/۲۴ کے موافق ہے۔ (۴) التمہید ۲۴/۲۴۴ - ۲۴۶۔ (۵) (خ) اور (ظ) میں: ان کی جگہ۔ (۶) (م) میں: مسئلہ۔ (۷) جرین کی جمع، اور یہ کھجوریں خشک کرنے کی جگہ ہے، اور یہ گندم کے کھلیان کی طرح ہوتا ہے، اور اس کی جمع جُرُن آتی ہے۔ النہایۃ (جرن)۔ (۸) نسخوں میں اسی طرح ہے۔ اور بغیۃ الوعاۃ ۱/۳۸۳، اور شجرۃ النور ص ۱۸۲ میں آیا ہے: ابن ابی حجۃ، اور ایضاح المکنون ۲۸۶/۱ میں: ابن حجۃ، اور وہ احمد بن محمد القیسی المقری النحوی المحدث ہیں، وہ اشبیلیہ میں قضا اور خطابت کے عہدے پر فائز رہے، نحو میں تسدید اللسان اور الجمع بین الصحیحین تالیف کیں، وہ سن (۶۴۳ ھ) میں قید کی حالت میں وفات پا گئے۔ دیکھئے طبقات القراء ۱/۱۳۶، اور بغیۃ الوعاۃ ۱/۳۸۳۔

413 Surah Al-Imran: Verses 169 - 170

...the two ranks. Then I asked our teacher Rabee' bin Abd al-Rahman bin Ahmad bin Rabee' bin Abi (1) and he said: His ruling is that of those killed in battle. Then I asked the judge of the community Abu al-Hasan Ali bin Qutral (2) while there were a group of jurists around him, and they said: Washing him, shrouding him, and praying over him. So I did that. Later, I came across the issue in "Al-Tabsirah" by Abu al-Hasan al-Lakhmi and others; had I known that before, I wouldn't have washed him, but would have buried him with his blood in his clothes.

Sixth: This verse indicates the greatness of the reward for being killed in the cause of Allah and martyrdom for His sake, to the extent that it expiates sins; as the Prophet (peace be upon him) said: "Being killed in the cause of Allah expiates everything except debt (3), so Gabriel (peace be upon him) told me just now."

Our scholars said: Mentioning debt is an alert to what carries similar meaning regarding obligations pertaining to responsibilities, such as usurpation, taking money unjustly, intentional killing, wounding, and other such consequences. All of these are more deserving of not (4) being forgiven through Jihad than debt, for they are more severe. Retribution in all of this is through good deeds and bad deeds, as established by the authentic Sunnah:

Abdullah bin Unais narrated: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) saying: "Allah will gather the servants—or he said: the people, Hammam (5) was unsure, and he pointed with his hand towards Sham—naked, uncircumcised, and 'buhman'." We asked: What is "buhman"? (6) He said: "They will have nothing with them. He will call them with a voice that can be heard by those who are near and those who are far: 'I am the King, I am the Recompenser. It is not fitting for anyone from among the people of Paradise to enter Paradise while someone from among the people of Hell..."

(1) He is Abu Sulaiman al-Ash'ari, judge of Cordoba. He was a righteous, just man in his rulings, and had involvement in the science of Hadith. He died in Seville in the year (633 AH). Takmilat al-Silah 1/323. (2) He is Ali bin Abdullah bin Muhammad al-Ansari al-Qurtubi, known as Ibn Qutral the jurist. He heard from Ibn Abi Zamanin, and Ibn al-Abbar took from him. He was tested with captivity while being a judge in Úbeda following the Battle of Las Navas de Tolosa, then he was ransomed, and was appointed to the judiciary in notable places. He died in Marrakesh in the year (651 AH). Al-Ihata bi-Akhbar Gharnata 4/190-191, and Al-Siyar 23/304. (3) Narrated by

Ahmad (7051) and Muslim (1886) from the Hadith of Abdullah bin Amr (may Allah be pleased with them). Also narrated (1885) (117) from the Hadith of Abu Qatada (may Allah be pleased with him). (4) In (d), (kh), and (m): 'not to' (alla), and what is established is from (z), which matches Al-Mufhim 3/713, and the speech is from it. (5) He is Hammam bin Yahya, one of the men in the chain of narrators for this Hadith. (6) In (d) and (m): 'buhm', and what is established is from (kh) and (t), which matches the sources of the Hadith.

४१३ सूरह अल-इमरान: आयत १६९ - १७०

...दो सफ़ों के बीच। फिर मैंने अपने शिक्षक रबीअ बिन अब्द अल-रहमान बिन अहमद बिन रबीअ बिन अबी (१) से पूछा, तो उन्होंने कहा: उनका हुक्म वही है जो जंग के मैदान में मारे गए लोगों का है। फिर मैंने जमात के काज़ी अबु अल-हसन अली बिन कुत्राल (२) से पूछा, जबकि उनके आसपास फकीहों का एक समूह था, तो उन्होंने कहा: उन्हें नहलाना, कफ़न पहनाना और उन पर नमाज़ पढ़ना। तो मैंने वैसा ही किया। इसके बाद मुझे अबु अल-हसन अल-लखमी और अन्य की किताब "अल-तबसिरह" में इस मसले का पता चला; अगर मुझे यह पहले पता होता, तो मैं उन्हें नहलाता नहीं, बल्कि उनके कपड़ों में उनके खून के साथ ही दफना देता।

छठी बात: यह आयत अल्लाह की राह में मारे जाने और शहादत के महान प्रतिफल को दर्शाती है, यहाँ तक कि यह पापों का प्रायश्चित कर देती है; जैसा कि पैगंबर (उन पर शांति हो) ने कहा: "अल्लाह की राह में मारा जाना कर्ज (३) के अलावा हर चीज़ का प्रायश्चित कर देता है, जिब्रील (उन पर शांति हो) ने अभी-अभी मुझे यही बताया है।"

हमारे विद्वानों ने कहा: कर्ज का उल्लेख उन सभी जिम्मेदारियों के प्रति सचेत करने के लिए है जिनका अर्थ इसके समान है, जैसे कि जबरन वसूली, अन्यायपूर्ण तरीके से पैसा लेना, जानबूझकर हत्या, घायल करना और ऐसे अन्य परिणाम। ये सभी कर्ज की तुलना में जिहाद के माध्यम से माफ न (४) किए जाने के अधिक योग्य हैं, क्योंकि ये अधिक गंभीर हैं। इन सबका बदला नेक कार्यों और बुरे कार्यों के माध्यम से दिया जाता है, जैसा कि प्रमाणित सुन्नत में आया है:

अब्दुल्ला बिन अनैस ने रिवायत की है: मैंने अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) को यह कहते सुना: "अल्लाह अपने बंदों को - या उन्होंने कहा: लोगों को, हम्माम (५) को संदेह था, और उन्होंने अपने हाथ से शाम की ओर इशारा किया - नग्न, बिना खतना किए हुए और 'बुहमान' इकट्ठा करेगा।" हमने पूछा: "बुहमान" क्या है? (६) उन्होंने कहा: "उनके पास कुछ नहीं होगा। वह उन्हें ऐसी आवाज़ में पुकारेगा जो पास और दूर के लोगों द्वारा सुनी जा सकेगी: 'मैं बादशाह हूँ, मैं प्रतिफल देने वाला हूँ। जन्नत वालों में से किसी के लिए भी यह उचित नहीं है कि वह जन्नत में दाखिल हो जबकि जहन्नम वालों में से कोई...'"

(१) वह अबू सुलेमान अल-अशारी हैं, कोर्डोबा के काज़ी। वह अपने फैसलों में एक नेक और न्यायप्रिय व्यक्ति थे, और हदीस के विज्ञान में उनकी भागीदारी थी। उनकी मृत्यु (६३३ हिजरी) में सेविले में हुई

थी। तकमिलात अल-सिला १/३२३। (२) वह अली बिन अब्दुल्ला बिन मोहम्मद अल-अंसारी अल-कुर्तुबी हैं, जिन्हें इब्न कुत्राल फकीह के नाम से जाना जाता है। उन्होंने इब्न अबी ज़मानिन से सुना, और इब्न अल-अब्बर ने उनसे सीखा। लास नवास डी टोलोसा की लड़ाई के बाद उबेदा में काज़ी रहते हुए उन्हें कैद की परीक्षा झेलनी पड़ी, फिर उन्हें छुड़ा लिया गया, और उन्हें महत्वपूर्ण स्थानों पर न्यायपालिका में नियुक्त किया गया। उनकी मृत्यु (६५१ हिजरी) में मराकेश में हुई थी। अल-इहाता बि-अखबार घरनाता ४/१९०-१९१, और अल-सियार २३/३०४। (३) इसे अहमद (७०५१) और मुस्लिम (१८८६) ने अब्दुल्ला बिन अम्र (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत किया है। इसे अबू कतादा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से भी उद्धृत (१८८५) (११७) किया गया है। (४) (द), (ख), और (म) में: 'न' (अल्ला), और जो स्थापित है वह (ज़) से है, जो अल-मुफिम ३/७१३ से मेल खाता है, और यह बात वहीं से है। (५) वह हम्माम बिन याह्या हैं, जो इस हदीस के रावियों (वर्णनकर्ताओं) की श्रृंखला के पुरुषों में से एक हैं। (६) (द) और (म) में: 'बुहम', और जो स्थापित है वह (ख) और (त) से है, जो हदीस के स्रोतों से मेल खाता है।

۴۱۳ سورہ آل عمران: آیات ۱۶۹ - ۱۷۰

...دونوں صفوں کے درمیان۔ پھر میں نے اپنے استاد ربیع بن عبد الرحمن بن احمد بن ربیع بن ابی (۱) سے پوچھا، تو انہوں نے کہا: ان کا حکم میدان جنگ میں شہید ہونے والوں کا حکم ہے۔ پھر میں نے قاضی الجماعت ابو الحسن علی بن قطریال (۲) سے پوچھا جبکہ ان کے گرد فقہا کی ایک جماعت موجود تھی، تو انہوں نے کہا: انہیں غسل دینا، کفن دینا اور ان پر نماز پڑھنا۔ چنانچہ میں نے ایسا ہی کیا۔ اس کے بعد مجھے ابو الحسن اللخمی وغیرہ کی کتاب "التبصرہ" میں اس مسئلے کا علم ہوا؛ اگر مجھے یہ بات اس سے پہلے معلوم ہوتی تو میں انہیں غسل نہ دیتا بلکہ ان کے کپڑوں میں ان کے خون سمیت دفن کر دیتا۔

چھٹی بات: یہ آیت اللہ کی راہ میں مارے جانے اور شہادت کے عظیم ثواب پر دلالت کرتی ہے یہاں تک کہ یہ گناہوں کا کفارہ بن جاتی ہے؛ جیسا کہ نبی اکرم ﷺ نے فرمایا: "اللہ کی راہ میں مارا جانا ہر چیز کا کفارہ بن جاتا ہے سوائے قرض (۳) کے، جبرائیل علیہ السلام نے ابھی ابھی مجھے یہی بتایا ہے۔"

ہمارے علماء نے کہا: قرض کا ذکر ان تمام حقوق की तरफ توجہ دلانے کے لیے ہے جو اسی معنی میں آتے ہیں، جیسے غصب، ناحق مال چھیننا، جان بوجھ کر قتل کرنا، زخمی کرنا اور اس جیسے دیگر معاملات۔ یہ سب باتیں اس بات کی زیادہ حقدار ہیں کہ جہاد کے ذریعے معاف نہ (۴) ہوں بہ نسبت قرض کے، کیونکہ یہ زیادہ سنگین ہیں۔ ان تمام معاملات کا بدلہ نیکیوں اور برائیوں کے ذریعے دیا جائے گا جیسا کہ سنت ثابتہ میں وارد ہوا ہے:

عبد اللہ بن انیس رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، وہ کہتے ہیں: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "اللہ بندوں کو - یا فرمایا: لوگوں کو، ہمام (۵) کو شک ہوا، اور آپ ﷺ نے اپنے ہاتھ سے

شام کی طرف اشارہ فرمایا - برہنہ، غیر مختون اور 'بہما' کی حالت میں جمع فرمائے گا۔" ہم نے پوچھا: 'بہما' کیا ہے؟ (۶) آپ ﷺ نے فرمایا: "ان کے پاس کچھ نہ ہوگا، پھر وہ انہیں ایسی آواز میں پکارے گا جسے قریب والا بھی سنے گا اور دور والا ؒ: میں بادشاہ ہوں، میں بدلہ دینے والا ہوں، اہل جنت میں سے کسی کے لیے یہ جائز نہیں کہ وہ جنت میں داخل ہو جائے جبکہ اہل نار میں سے کوئی..."

(۱) وہ ابو سلیمان الاشعری ہیں، قرطبہ کے قاضی۔ وہ اپنے احکام میں نیک اور عادل شخص تھے، علم حدیث میں بھی ان کا حصہ تھا۔ ان کا انتقال اشبیلیہ میں (۶۳۳ھ) میں ہوا۔ تکملة الصلة ۱/۳۲۳۔ (۲) وہ علی بن عبد اللہ بن محمد الانصاری القرطبی ہیں، جو ابن قطریال الفقیہ کے نام سے مشہور ہیں۔ انہوں نے ابن ابی زمنین سے سنا اور ابن الابار نے ان سے فیض حاصل کیا۔ جنگ عقاب کے بعد جب وہ ابدہ میں قاضی تھے تو قید کی آزمائش سے گزرے، پھر رہا ہوئے اور معتبر جگہوں پر قضا کے منصب پر فائز رہے۔ انتقال مراکش ؒ سنہ (۶۵۱ھ) میں ہوا۔ الاحاطہ باخبار غرناطہ ۴/۱۹۰-۱۹۱، اور السیر ۲۳/۳۰۴۔ (۳) اسے احمد (۷۰۵۱) اور مسلم (۱۸۸۶) نے عبد اللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما ؒ حدیث سے روایت کیا ہے۔ نیز ابو قتادہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے بھی (۱۸۸۵) (۱۱۷) مروی ہے۔ (۴) (د)، (خ) اور (م) میں: 'ألا' ہے، اور متن میں ثابت شدہ نسخہ (ظ) سے ہے، جو 'المفہم' ۳/۷۱۳ کے مطابق ہے، اور کلام اسی کا ہے۔ (۵) یہ ہمام بن یحییٰ ہیں جو اس حدیث کی سند کے راویوں میں سے ایک ہیں۔ (۶) (د) اور (م) میں: 'بہم' ہے، اور متن میں ثابت شدہ نسخہ (خ) اور (ط) سے ہے، جو حدیث کے مآخذ کے مطابق ہے۔

...seeking redress from him for a grievance, nor should anyone from the people of Hell enter Hell while someone from the people of Paradise is seeking redress from him for a grievance, even for a slap." He said: We said, "How, when we come to Allah barefoot, naked, and uncircumcised?" He said, "By good deeds and bad deeds." Reported by Al-Harith bin Abi Usama. (1)

In Sahih Muslim, narrated by Abu Hurairah, the Messenger of Allah ﷺ said: "Do you know who the bankrupt one is?" They said, "The bankrupt among us is the one who has neither dirham nor property." He said, "The bankrupt of my Ummah is he who comes on the Day of Resurrection with prayer, fasting, and Zakat, but he comes having insulted this one, slandered that one, consumed the wealth of this one, shed the blood of that one, and beaten this one. So this one will be given some of his good deeds and that one will be given some of his good deeds. If his good deeds are exhausted before what is due from him is settled (2), then some of their sins will be taken and cast upon him, and then he will be cast into the Fire." (3)

And he ﷺ said: "By Him in Whose Hand is my soul, if a man were killed in the way of Allah, then brought to life, then killed, then brought to life, then killed while he owed a debt, he would not enter Paradise until his debt is paid off for him." (4)

Abu Hurairah narrated that the Messenger of Allah ﷺ said: "The soul of the believer is suspended as long as he has a debt" (5). Ahmad bin Zuhair said: Yahya bin Ma'in was asked about this hadith, and he said: It is Sahih (authentic).

If it is said: This indicates that some martyrs do not enter Paradise from the time of their death, and their souls are not in the crops of birds as you mentioned, nor are they in their graves; so where are they? We say: It has been reported from the Prophet ﷺ that he said: "The souls of the martyrs are by a river at the gate of Paradise called Bariq, their provision comes out to them from Paradise morning and evening" (6). Perhaps these are they. And Allah knows best. For this reason...

---

(1) Bughyat al-Bahith 'an Zawa'id Musnad al-Harith (44), and it is with Ahmad (16042), and al-Bukhari commented on a part of it before hadith (7481), and al-Hafiz classed it as Hasan in al-Fath 1/174. His saying: 'Ghurla' is from 'al-Ghurl', plural of 'al-Aghral', which is the uncircumcised. An-Nihayah (Ghurul). (2) In (m): to be settled. (3) Sahih Muslim (2581), and it is with Ahmad (8029). (4) Reported by an-Nasa'i in al-Mujtaba 7/314-315, and al-Kubra (6237) from the hadith of Muhammad bin Jahsh (RA). (5)

Previously mentioned 4/480. (6) Reported by Ahmad (2390) from the hadith of Ibn Abbas (RA), and al-Hafiz Ibn Kathir graded its chain as good (Jayyid) in his tafsir of this verse (170) of Al-Imran.

पृष्ठ 414 सूरह आल-इमरान: आयत 169 - 170

...किसी शिकायत के लिए उससे बदला मांग रहा हो, और न ही नर्क वालों में से किसी को नर्क में प्रवेश करना चाहिए जब तक कि जन्नत वालों में से कोई उससे किसी शिकायत के लिए बदला मांग रहा हो, यहाँ तक कि एक थप्पड़ के लिए भी।" उन्होंने कहा: हमने पूछा: "कैसे, जबकि हम अल्लाह के पास नंगे पैर, नग्न और बिना खतना के आएंगे?" उन्होंने कहा: "नेकियों और बुराइयों के द्वारा।" अल-हारिस बिन अबी उसामा द्वारा वर्णित। (1)

और सहीह मुस्लिम में अबू हुरैरा से वर्णित है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "क्या तुम जानते हो कि दिवालिया (मुफलिस) कौन है?" उन्होंने कहा: "हम में दिवालिया वह है जिसके पास न दिरहम हो और न कोई सामान।" उन्होंने फरमाया: "मेरी उम्मत का दिवालिया वह है जो कयामत के दिन नमाज़, रोज़ा और ज़कात के साथ आएगा, लेकिन वह इस हाल में आएगा कि उसने इसे गाली दी होगी, उस पर आरोप लगाया होगा, इसका माल खाया होगा, इसका खून बहाया होगा, और इसे मारा होगा। तो इसे उसकी नेकियों में से दिया जाएगा और उसे उसकी नेकियों में से दिया जाएगा। फिर यदि उसकी नेकियाँ उसके ज़िम्मे के हिसाब के पूरा होने से पहले खत्म हो गईं (2), तो उनके गुनाहों में से लिया जाएगा और उस पर डाल दिया जाएगा, फिर उसे आग में डाल दिया जाएगा।" (3)

और उन्होंने ﷺ फरमाया: "उसकी कसम जिसके हाथ में मेरी जान है; अगर कोई आदमी अल्लाह की राह में शहीद कर दिया जाए, फिर उसे जीवित किया जाए, फिर शहीद कर दिया जाए, फिर जीवित किया जाए, फिर शहीद कर दिया जाए और उस पर कर्ज़ हो, तो वह जन्नत में प्रवेश नहीं करेगा जब तक कि उसका कर्ज़ चुका न दिया जाए।" (4)

अबू हुरैरा ने बयान किया कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मोमिन की जान तब तक लटकी रहती है जब तक उस पर कर्ज़ रहता है" (5)। अहमद बिन ज़ुहैर ने कहा: यह्या बिन मुईन से इस हदीस के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: यह सहीह (प्रामाणिक) है।

यदि यह कहा जाए: तो यह इस बात की ओर संकेत करता है कि कुछ शहीद कत्ल होने के समय से जन्नत में प्रवेश नहीं करते, और न ही उनकी रूहें पक्षियों के पेट में होती हैं जैसा कि आपने उल्लेख किया है, और न ही वे अपनी कब्रों में होते हैं, तो वे कहाँ होते हैं? हमने कहा: नबी ﷺ से वर्णित है कि उन्होंने फरमाया: "शहीदों की रूहें जन्नत के दरवाज़े पर 'बारिक' नामक नदी पर हैं, जहाँ से सुबह-

शाम उनका रिज़्क (भोजन) जन्नत से निकलता है" (6)। शायद ये वही लोग हैं। और अल्लाह बेहतर जानता है। और इसी लिए...

---

(1) बुग्यत अल-बाहिस अन ज़वाइद मुसनद अल-हारिस (44), और यह अहमद (16042) के पास है, और बुखारी ने हदीस (7481) से पहले इसके एक हिस्से पर टिप्पणी की है, और अल-हाफिज़ ने अल-फतह 1/174 में इसे हसन (अच्छा) बताया है। उनका कहना: 'ग़ुर्ला'; 'अल-ग़ुर्ल' से है जो 'अल-अग़रल' का बहुवचन है, और वह है जिसका खतना न हुआ हो। अन-निहाया (ग़ुरुल)। (2) (m) में: कि फैसला हो जाए। (3) सहीह मुस्लिम (2581), और यह अहमद (8029) के पास है। (4) अन-नसाई ने अल-मुज्तबा 7/314-315 में, और अल-कुबरा (6237) में मुहम्मद बिन जहश ؓ की हदीस से निकाला है। (5) पहले उल्लेखित 4/480। (6) अहमद (2390) ने इब्न अब्बास ؓ की हदीस से निकाला है, और हाफिज़ इब्न कसीर ने सूरह आल-इमरान की इस आयत (170) की तफसीर में इसकी सनद को अच्छा (जय्यिद) बताया है।

صفحہ 414 سورہ آل عمران: آیت 169 - 170

... اس سے کسی ظلم کی تلافی مانگ رہا ہو، اور دوزخیوں میں سے کسی کے لیے یہ جائز نہیں کہ وہ دوزخ میں داخل ہو جائے جبکہ جنتیوں میں سے کوئی اس سے کسی ظلم (حق) کا تقاضا کر رہا ہو، یہاں تک کہ ایک تھپڑ کا بھی۔" راوی کہتے ہیں: ہم نے عرض کیا: "یہ کیسے ہوگا جبکہ ہم اللہ کے پاس ننگے پاؤں، برہنہ اور غیر مختون (بغیر ختنے کے) آئیں گے؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "نیکیوں اور برائیوں کے بدلے۔" اسے حارث بن ابی اسامہ نے روایت کیا ہے۔ (1)

اور صحیح مسلم میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کیا تم جانتے ہو کہ مفلس کون ہے؟" صحابہ نے عرض کیا: "ہمارے نزدیک مفلس وہ ہے جس کے پاس نہ درہم ہو اور نہ ہی کوئی سامان۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "میری امت کا مفلس وہ ہے جو قیامت کے دن نماز، روزہ اور زکوٰۃ لے کر آئے گا، لیکن وہ اس حال میں آئے گا کہ اس نے کسی کو گالی دی ہوگی، کسی پر تہمت لگائی ہوگی، کسی کا مال کھایا ہوگا، کسی کا خون بہایا ہوگا اور کسی کو مارا پیٹا ہوگا۔ چنانچہ اس کی نیکیوں میں سے اس (مظلوم) کو دے دیا جائے گا اور اس کی نیکیوں میں سے اس (دوسرے مظلوم) کو دے دیا جائے گا۔ پھر اگر اس کی نیکیاں اس کے ذمے واجب الادا حقوق پورے ہونے سے پہلے ختم ہوگئیں (2)، تو ان (مظلوموں) کے گناہ لے کر اس پر ڈال دیے جائیں گے، پھر اسے آگ میں جھونک دیا جائے گا۔" (3)

اور آپ ﷺ نے فرمایا: "اس ذات کی قسم جس کے قبضے میں میری جان ہے! اگر کوئی شخص اللہ کی راہ میں قتل کر دیا جائے، پھر زندہ کیا جائے، پھر قتل کر دیا جائے، پھر زندہ کیا جائے، پھر قتل کر دیا جائے اور اس پر قرض ہو، تو وہ جنت میں داخل نہیں ہوگا جب تک کہ اس کا قرض ادا نہ کر دیا جائے۔" (4)

اور ابوہریرہ رضی اللہ عنہ نے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "مومن کی جان معلق رہتی ہے جب تک کہ اس پر قرض رہتا ہے" (5)۔ اور احمد بن زہیر نے کہا: یحییٰ بن معین سے اس حدیث کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: یہ صحیح ہے۔

پس اگر کہا جائے: تو یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ بعض شہداء قتل ہونے کے وقت سے جنت میں داخل نہیں ہوتے، اور نہ ہی ان کی روحیں پرندوں کے پیٹ میں ہوتی ہیں جیسا کہ تم نے ذکر کیا، اور نہ ہی وہ اپنی قبروں میں ہوتے ہیں، تو وہ کہاں ہوتے ہیں؟ ہم نے کہا: نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "شہداء کی روحیں جنت کے دروازے پر ایک نہر کے کنارے ہیں جسے 'بارق' کہا جاتا ہے، جہاں ان کا رزق صبح و شام جنت سے نکل کر آتا ہے۔" (6) شاید یہ وہی لوگ ہیں۔ واللہ اعلم۔ اور اسی لیے...

---

(1) بغية الباحث عن زوائد مسند الحارث (44)، اور یہ احمد (16042) کے ہاں ہے، اور بخاری نے حدیث (7481) سے پہلے اس کا ایک حصہ تعلیقاً ذکر کیا ہے، اور حافظ نے الفتح 1/174 میں اسے حسن قرار دیا ہے، اور ان کا قول: 'غُرلاً'؛ 'الغُرل' سے ہے جو 'الأغرل' کی جمع ہے، اور وہ غیر مختون ہے، اور 'الغُرلة': حشفہ کی کھال۔ النہایہ (غرل)۔ (2) (م) میں ہے: کہ فیصلہ ہو جائے۔ (3) صحیح مسلم (2581)، اور یہ احمد (8029) کے ہاں ہے۔ (4) اسے نسائی نے المجتبیٰ 7/ 314-315، اور الکبریٰ (6237) میں محمد بن جحش ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (5) پہلے گزر چکا 4/ 480۔ (6) اسے احمد (2390) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور حافظ ابن کثیر نے آل عمران کی اس آیت (170) کی تفسیر میں اس کی اسناد کو جید قرار دیا ہے۔

Surah Al-Imran: Verses 169 - 170 415 Imam Abu Muhammad ibn Atiyah said (1): These are different levels and states joined by the fact that they: "are provided for". Imam Abu Abdullah Muhammad ibn Yazid ibn Majah al-Qazwini recorded in his "Sunan" from Sulaym ibn 'Amir who said: I heard Abu Umamah say: I heard the Messenger of Allah ﷺ say: "The martyr of the sea is like two martyrs of the land, and the one who gets seasick is like the one who wallows in his blood on land. The time between two waves is like traversing the world in obedience to Allah. Verily, Allah Almighty has entrusted the Angel of Death with taking souls except for the martyr of the sea, for He, Glory be to Him, takes charge of taking their souls Himself. All sins are forgiven for the martyr of the land except debt, while all sins and debt are forgiven for the martyr of the sea." (4) Seventh: The debt for which its owner is withheld from Paradise - and Allah knows best - is that which he left behind means to pay but did not bequeath it, or was able to pay but did not, or incurred the debt in extravagance or folly and died without paying it. As for the one who incurred debt for a mandatory right due to poverty and hardship, and died without leaving behind means to pay, Allah will not withhold him from Paradise, if Allah wills; because it is obligatory upon the ruler to pay off his debt, either from the pool of charities, or from the share of the debtors, or from the public funds returning to the Muslims. The Prophet ﷺ said: "Whoever leaves behind a debt or dependents, they are for Allah and His Messenger [to take care of], and whoever leaves behind wealth, it is for his heirs." (5) We have further clarified this chapter in the book "Al-Tadhkirah" (6), and praise be to Allah. Eighth: His words, Exalted be He: {with their Lord they are provided for} contains a omitted genitive construction, estimated as: "at the bounty of their Lord". Here, "with" (inda) implies extreme closeness, so it is like "at/near" (lada). For this reason, it is not used in a diminutive form to say...

(1) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/540. (2) In the copies: 'martyr', what is established is from (m) and Sunan Ibn Majah. (3) In (d) and (m): 'martyrs', what is established is from (kh) and (za), which matches Sunan Ibn Majah. (4) Sunan Ibn Majah (2778), and Al-Busiri weakened it in Al-Zawa'id 3/159. (5) A portion of a hadith from Abu Huraira (may Allah be pleased with him) recorded by Ahmad (7861) and (7899), Al-Bukhari (2298) and (2398), and Muslim (1619) in both short and long versions; also recorded by Ahmad (13251) from a hadith of Anas (may Allah be pleased with him). (6) pp. 156-157.

सूरा अल-इमरान: आयतें 169 - 170 415 इमाम अबू मुहम्मद बिन अतियाह ने कहा (1): ये विभिन्न स्तर और स्थितियाँ हैं जो इस तथ्य से जुड़ी हुई हैं कि वे: "जीविका पाते हैं"। इमाम अबू अब्दुल्ला मुहम्मद बिन यज़ीद बिन माजा अल-क़ज़्विनी ने अपनी "सुनन" में सुलेम बिन आमिर से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: मैंने अबू उमामा को कहते सुना: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते सुना: "समुद्र का शहीद ज़मीन के दो शहीदों के बराबर है, और समुद्र में बीमार महसूस करने वाला (समुद्री बीमारी) उस व्यक्ति की तरह है जो ज़मीन पर अपने खून में लथपथ हो। दो लहरों के बीच का समय अल्लाह की आज्ञाकारिता में दुनिया की यात्रा करने के समान है। वास्तव में, अल्लाह सर्वशक्तिमान ने मौत के फरिश्ते को आत्माओं को लेने का काम सौंपा है, सिवाय समुद्र के शहीद के, क्योंकि वह स्वयं, उसकी महिमा हो, उनकी आत्माओं को लेने का कार्यभार संभालता है। ज़मीन के शहीद के लिए कर्ज के अलावा सभी पाप क्षमा कर दिए जाते हैं, जबकि समुद्र के शहीद के लिए सभी पाप और कर्ज क्षमा कर दिए जाते हैं।" (4) सातवां: वह कर्ज जिसके कारण उसका मालिक जन्नत से रोक दिया जाता है - और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है - वह है जिसे उसने चुकाने के साधन छोड़ दिए थे लेकिन उसकी वसीयत नहीं की, या चुकाने में सक्षम था लेकिन नहीं चुकाया, या फिजूलखर्ची या मूर्खता में कर्ज लिया और बिना चुकाए मर गया। रही बात उसकी जिसने गरीबी और तंगी के कारण अनिवार्य अधिकार के लिए कर्ज लिया, और बिना चुकाने के साधन छोड़े मर गया, तो अल्लाह उसे जन्नत से नहीं रोकेगा, इंशा अल्लाह; क्योंकि शासक पर यह अनिवार्य है कि वह उसका कर्ज चुकाए, चाहे सदके की राशि से, या कर्जदारों के हिस्से से, या मुसलमानों को मिलने वाले सार्वजनिक धन (फ़य) से; पैगंबर ﷺ ने कहा: "जो कोई कर्ज या आश्रित छोड़ जाता है, तो वे अल्लाह और उसके रसूल के लिए हैं, और जो कोई धन छोड़ जाता है, वह उसके वारिसों के लिए है।" (5) हमने इस विषय को "अल-तज़किराह" (6) पुस्तक में और अधिक स्पष्ट किया है, और अल्लाह की स्तुति हो। आठवां: उनका कथन, वह उच्च है: {अपने रब के पास वे जीविका पाते हैं} इसमें एक लुप्त शब्द है, जिसका अनुमान है: "अपने रब के सम्मान/अनुग्रह के पास"। यहाँ "पास" (इंदा) अत्यधिक निकटता का अर्थ देता है, इसलिए यह "लदा" (निकट) की तरह है। इसी कारण से इसका लघु रूप नहीं बनाया गया कि कहा जाए...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/540 में। (2) प्रतियों में: 'शहीद', जो स्थापित है वह (म) और सुनन इब्न माजा से है। (3) (द) और (म) में: 'शहीद' (बहुवचन), जो स्थापित है वह (ख) और (ज़) से है, जो सुनन इब्न माजा के अनुरूप है। (4) सुनन इब्न माजा (2778), और अल-बुसीरी ने अल-ज़वाइद 3/159 में

इसे कमजोर बताया है। (5) अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की एक हदीस का हिस्सा जिसे अहमद (7861) और (7899), अल-बुखारी (2298) और (2398), और मुस्लिम (1619) ने संक्षिप्त और विस्तृत रूप में रिवायत किया है; इसे अहमद (13251) ने अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से भी रिवायत किया है। (6) पृ. 156-157।

سورۃ آل عمران: آیات ۱۶۹ - ۱۷۰ ۴۱۵ امام ابو محمد بن عطیہ (۱) نے کہا: اور یہ مختلف طبقات اور احوال ہیں جنہیں یہ بات جمع کرتی ہے کہ وہ: «رزق دیے جاتے ہیں»۔ اور امام ابو عبد اللہ محمد بن یزید بن ماجہ القزوینی نے اپنی «سنن» میں سلیم بن عامر سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میں نے ابوامامہ کو کہتے سنا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: «سمندر کا شہید زمین کے دو شہیدوں کے برابر ہے، اور سمندر میں چکر کھانے والا (سی-سکنیس) اس شخص کی طرح ہے جو زمین پر اپنے خون میں لتھڑا ہوا ہو، اور دو لہروں کے درمیانی وقت کی مثال ایسی ہے جیسے اللہ کی اطاعت میں دنیا کا سفر طے کرنا، اور بے شک اللہ عزوجل نے ملک الموت کو روحیں قبض کرنے پر مقرر کیا ہے سوائے سمندر کے شہید کے، کیونکہ وہ سبحانہ خود ان کی روحیں قبض کرنے کا ذمہ لیتا ہے، اور زمین کے شہید کے قرض کے علاوہ تمام گناہ معاف کر دیے جاتے ہیں، جبکہ سمندر کے شہید کے تمام گناہ اور قرض بھی معاف کر دیے جاتے ہیں»۔(۴) ساتویں بات: وہ قرض جس کی وجہ سے اس کا صاحب جنت سے روک دیا جائے گا - اور اللہ بہتر جانتا ہے - وہ ہے جس کی ادائیگی کے لیے اس نے مال چھوڑا اور وصیت نہ کی، یا ادائیگی پر قادر تھا مگر ادا نہ کیا، یا فضول خرچی یا نادانی میں قرض لیا اور مر گیا اور اسے ادا نہ کیا۔ رہا وہ شخص جس نے کسی واجب حق کے لیے فقر و فاقہ اور تنگی کی حالت میں قرض لیا، اور اس حال میں مرا کہ ادائیگی کے لیے کچھ نہ چھوڑا، تو اللہ اسے جنت سے نہیں روکے گا، ان شاء اللہ؛ کیونکہ حاکم وقت پر فرض ہے کہ اس کی طرف سے قرض ادا کرے، خواہ صدقات کی مد سے ہو، یا قرضداروں کے حصے سے، یا مسلمانوں کے بیت المال (فیء) سے؛ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «جس نے قرض یا عیال (بے سہارا گھر والے) چھوڑے تو وہ اللہ اور اس کے رسول کے ذمہ ہیں، اور جس نے مال چھوڑا وہ اس کے وارثوں کے لیے ہے»۔(۵) اور ہم نے اس باب کی مزید

وضاحت کتاب «التذکرہ»(۶) میں کر دی ہے، والحمد للہ۔ آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿عِندَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ﴾ اس میں مضاف محذوف ہے، اس کی تقدیر (اصل عبارت) یہ ہے: "اپنے رب کی تکریم کے پاس"۔ اور یہاں «عند» انتہائی قرب کا تقاضا کرتا ہے، پس یہ «لدی» (پاس/قریب) کی طرح ہے، اور اسی لیے اس کی تصغیر نہیں کی گئی کہ کہا جائے:

(۱) المحرر الوجیز ۱ / ۵۴۰ میں۔ (۲) نسخوں میں: 'شهید' ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور سنن ابن ماجہ سے ہے۔ (۳) (د) اور (م) میں: 'شهداء' ہے، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے، جو سنن ابن ماجہ کے موافق ہے۔ (۴) سنن ابن ماجہ (۲۷۷۸)، اور البوصیری نے الزوائد ۳/ ۱۵۹ میں اسے ضعیف قرار دیا ہے۔ (۵) ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ایک ٹکڑا ہے جسے احمد (۷۸۶۱) اور (۷۸۹۹)، بخاری (۲۲۹۸) اور (۲۳۹۸)، اور مسلم (۱۶۱۹) نے مختصراً اور مفصلاً روایت کیا ہے، اور اسے احمد (۱۳۲۵۱) نے انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے بھی روایت کیا ہے۔ (۶) ص ۱۵۶-۱۵۷۔

... 'unayd; said by Sibawayh(1). This is the "presence" of honor, not the "presence" of distance and proximity. And "they are provided for": it is the sustenance known in customs. Some said: it is the life of remembrance, saying: they are provided with beautiful praise. The former(2) is the literal meaning. It has been said: The souls perceive in that state in which they roam, the fragrances of Paradise, its goodness, its bliss, and its joy what befits the souls; of what they are sustained and refreshed by. As for the physical pleasures; when those souls are returned to their bodies, they will fully receive all the bliss that God has prepared for them(3). This is a good saying, and although it contains a type of metaphor, it is consistent with what we have chosen, and God is the Granter of success. And ﴿Rejoicing﴾ (fariheen) is in the accusative case as a circumstantial adverb (hal) from the hidden pronoun in "they are provided for". In speech, it is permissible to say "rejoicing" (farihun) as an adjective for "alive". It is from joy meaning happiness, and the "favor" in this verse is the mentioned bliss.(4) Ibn al-Samayqa' read it as: "faariheen" with an alif(5), and they are two dialects, like al-farih and al-faarih, al-hadhir and al-haadhir, al-tami' and al-taami', and al-bakhil and al-baakhil. Al-Nahhas said(6): In other than the Quran, it is permissible to use the nominative case, being an adjective for "alive". Allah Almighty's saying: ﴿and they rejoice in those who have not yet joined them from behind them﴾ the meaning: they have not joined them in merit, even if they have merit. Its root is from "bashara" (skin); because when a person is happy, the effect of joy appears on their face.(7) Al-Suddi said: The martyr is brought a book containing the mention of those of his brothers who will come to him, so he rejoices just as the family of an absent person rejoices at his arrival in this world.

(1) Al-Kitab 3/480, and Al-Muharrar Al-Wajiz 1/541, from which the author quoted. (2) In (kh), (d), and (m): the first, and what is established is from (zh). (3) Al-Mufhim 3/715. (4) Al-Muharrar Al-Wajiz 1/541. (5) We did not find anyone who mentioned this reading, and Al-Shawkani mentioned it in Fath al-Qadir 1/399. (6) In I'rab al-Quran 1/419, and this was mentioned previously. (7) See Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 1/489, and Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 1/508.

... 'उनीद; सिबावैह ने यह कहा है(1)। यह सम्मान की "उपस्थिति" है, न कि दूरी और निकटता की "उपस्थिति"। और "उन्हें जीविका दी जाती है": यह वह जीविका है जो प्रथाओं में जानी जाती है। कुछ ने कहा: यह स्मरण का जीवन है, उन्होंने कहा: उन्हें सुंदर प्रशंसा प्रदान की जाती है। और पहली(2) ही वास्तविक अर्थ है। कहा गया है: आत्माएं उस स्थिति में जिसमें वे विचरण करती हैं, स्वर्ग की सुगंध, उसकी अच्छाई, उसके सुख और उसके आनंद में से वह सब अनुभव करती हैं जो आत्माओं के योग्य है; जिससे उन्हें पोषण और ताज़गी मिलती है। जहाँ तक शारीरिक सुखों की बात है; जब उन आत्माओं को उनके शरीरों में वापस लाया जाएगा, तो वे उस सारे सुख को पूरी तरह से प्राप्त कर लेंगे जो ईश्वर ने उनके लिए तैयार किया है(3)। यह एक अच्छी बात है, और हालांकि इसमें एक प्रकार का रूपक है, यह उसी के अनुरूप है जिसे हमने चुना है, और ईश्वर ही सफलता प्रदान करने वाला है। और ﴿प्रसन्न होकर﴾ (फरीहीन) "उन्हें जीविका दी जाती है" में छिपे हुए सर्वनाम से 'हाल' (स्थिति) के रूप में 'नसब' (नकारात्मक कारक) में है। बोलचाल में "फरीहून" (प्रसन्न) "जीवित" के लिए विशेषण के रूप में कहना जायज़ है। यह खुशी के अर्थ में प्रसन्नता से है, और इस आयत में "कृपा" वही वर्णित सुख है।(4) इब्न अल-समयका ने इसे "फारीहीन" (अलिफ़ के साथ) पढ़ा है(5), और ये दो बोलियाँ हैं, जैसे अल-फरिह और अल-फारीह, अल-हधिर और अल-हाधिर, अल-तामि और अल-तामि, और अल-बखिल और अल-बाखिल। अल-नहस ने कहा(6): कुरान के अलावा अन्य स्थानों पर इसे 'रफ़ा' (नाममात्र कारक) में पढ़ना जायज़ है, जो "जीवित" का विशेषण होगा। अल्लाह तआला का कथन: ﴿और वे उन लोगों के बारे में प्रसन्न होते हैं जो उनके पीछे रह गए और अभी उनसे नहीं मिले हैं﴾ इसका अर्थ है: वे श्रेष्ठता में उनसे नहीं मिले हैं, भले ही उनके पास श्रेष्ठता हो। इसकी जड़ "बशराह" (त्वचा) से है; क्योंकि जब कोई व्यक्ति प्रसन्न होता है, तो आनंद का प्रभाव उसके चेहरे पर दिखाई देता है।(7) अल-सुद्दी ने कहा: शहीद के पास एक किताब लाई जाती है जिसमें उसके उन भाइयों का ज़िक्र होता है जो उसके पास आने वाले होते हैं, तो वह वैसे ही खुश होता है जैसे दुनिया में किसी गायब व्यक्ति के आने पर उसके परिवार वाले खुश होते हैं।

(1) अल-किताब 3/480, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/541, जहाँ से लेखक ने उद्धृत किया। (2) (ख), (द), और (म) में: प्रथम, और जो सिद्ध है वह (ज़) से है। (3) अल-मुफहिम 3/715। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/541। (5) हमें इस क़िराअत (पढ़ने के तरीके) का उल्लेख करने वाला कोई नहीं मिला, और अल-शौकानी ने इसे फतह अल-कादिर 1/399 में उल्लेख किया है। (6) इराब अल-

कुरान 1/419 में, और इसका उल्लेख पहले किया जा चुका है। (7) देखें मानी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 1/489, और मानी अल-कुरान अन-नहस 1/508।

٤١٦ سورہ آل عمران: آیت ١٦٩ - ١٧٠

... عُنَيْد؛ یہ سیبویہ نے کہا ہے(١)۔ پس یہ بزرگی اور تکریم والی "عندیَّة" (موجودگی) ہے، مسافت اور قرب والی نہیں ہے۔ اور "انہیں رزق دیا جاتا ہے": یہ وہ رزق ہے جو عام طور پر معروف ہے۔ اور جس نے کہا: اس سے مراد ذکر کی زندگی ہے، اس نے کہا: انہیں خوبصورت ثناء و تعریف کا رزق دیا جاتا ہے۔ اور پہلی بات(٢) ہی حقیقت ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ: روحیں اس حال میں جس میں وہ سیر کرتی ہیں، جنت کی خوشبوؤں، اس کی پاکیزگی، اس کی نعمتوں اور اس کی مسرتوں میں سے وہ کچھ پاتی ہیں جو روحوں کے لائق ہے؛ جس سے وہ رزق پاتی اور تروتازہ ہوتی ہیں، رہی جسمانی لذتیں؛ تو جب وہ روحیں ان کے جسموں کی طرف لوٹائی جائیں گی تو وہ ان تمام نعمتوں کو پوری طرح حاصل کر لیں گی جو اللہ نے ان کے لیے تیار کر رکھی ہیں(٣)۔ یہ ایک عمدہ قول ہے، اور اگرچہ اس میں ایک نوع کا مجاز ہے، لیکن یہ اس کے موافق ہے جسے ہم نے اختیار کیا ہے، اور اللہ ہی توفیق دینے والا ہے۔ اور ﴿فَرِحِينَ﴾ (خوش و خرم) "يُرْزَقُونَ" میں چھپی ہوئی ضمیر سے حال ہونے کی بنا پر نصب کی جگہ پر ہے۔ اور کلام میں "فَرِحُونَ" بھی جائز ہے "أحياء" (زندہ) کی صفت کے طور پر۔ اور یہ فرح سے ہے بمعنی سرور (خوشی)، اور اس آیت میں "فضل" سے مراد وہی مذکورہ نعمت ہے۔(٤) ابن السمیقع نے "فَارِحِين" (الف کے ساتھ) پڑھا ہے(٥)، اور یہ دونوں لغتیں (بولیاں) ہیں، جیسے الفَرِہ اور الفارہ، الحَذِر اور الحاذِر، الطَّمِع اور الطَّامِع، اور البَخِل اور الباخِل۔ نحاس نے کہا(٦): قرآن کے علاوہ میں اس کا رفع (پیش کے ساتھ پڑھنا) جائز ہے، جو "أحياء" کی صفت بنے گا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَيَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِم مِّنْ خَلْفِهِمْ﴾ (اور وہ ان لوگوں کے بارے میں خوشیاں منا رہے ہیں جو ابھی ان کے پیچھے ہیں اور ان سے نہیں ملے) معنی یہ ہے کہ: وہ فضیلت میں ان سے نہیں ملے، اگرچہ ان کے لیے

فضیلت ثابت ہے۔ اور اس کی اصل "بشرہ" (کھال) سے ہے؛ کیونکہ انسان جب خوش ہوتا ہے تو اس کے چہرے پر خوشی کے اثرات ظاہر ہوتے ہیں۔(۷) سُدی نے کہا: شہید کے پاس ایک کتاب لائی جاتی ہے جس میں ان بھائیوں کا ذکر ہوتا ہے جو اس کے پاس آنے والے ہوتے ہیں، تو وہ ویسے ہی خوش ہوتا ہے جیسے دنیا میں غائب شخص کے آنے پر اس کے گھر والے خوش ہوتے ہیں۔

(۱) الکتاب ۳ / ۴۸۰، اور المحرر الوجیز ۱ / ۵۴۱، اور اسی سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (۲) (خ)، (د) اور (م) میں: "الأول"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (۳) المفہم ۳ / ۷۱۵۔ (۴) المحرر الوجیز ۱ / ۵۴۱۔ (۵) ہمیں کوئی ایسا نہیں ملا جس نے اس قرات کا ذکر کیا ہو، البتہ شوکانی نے فتح القدیر ۱ / ۳۹۹ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۶) إعراب القرآن ۱ / ۴۱۹ میں، اور اس کا تذکرہ پہلے ہو چکا ہے۔ (۷) دیکھئے معانی القرآن للزجاج ۱ / ۴۸۹، اور معانی القرآن للنحاس ۱ / ۵۰۸۔

Qatada, Ibn Jurayj, Al-Rabi', and others said: Their rejoicing is because they say: "Our brothers whom we left behind in this world are fighting in the cause of Allah with their Prophet, and they will be martyred, and they will receive the same honor as we are in; so they rejoice and are happy for them because of that." (1)

It was said: The reference to rejoicing for those who have not yet joined them includes all believers, even if they were not killed. However, when they witnessed the reward of Allah, they became certain that the religion of Islam is the truth for which Allah rewards. They are happy for themselves for what Allah has given them of His grace, and they rejoice for the believers that no fear shall come upon them, nor shall they grieve. Al-Zajjaj (2) and Ibn Furak held this view.

Allah Almighty says: {They rejoice in grace from Allah and bounty, and that Allah does not waste the reward of the believers. (171)}

Meaning: By a Paradise from Allah, and it is said: by forgiveness from Allah. {And bounty} this is for further clarification. Bounty is included in grace, and in it is evidence of its vastness, and that it is not like the blessings of this world.

It was said: Bounty came after grace as an emphasis (3); Al-Tirmidhi narrated from Al-Miqdam bin Ma'di Yakrib, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The martyr has six qualities with Allah - so it is in Al-Tirmidhi and Ibn Majah: 'six', and they are seven in number - (4): He is forgiven at the first drop [of blood], (5) he sees his seat in Paradise, he is protected from the punishment of the grave, he is safe from the Greatest Terror, a crown of dignity is placed on his head; a ruby of which is better than this world and everything in it, he is married to seventy-two wives from the Hoor Al-Ayn, and he intercedes for seventy of his relatives." He said: This is a Hasan Sahih Gharib Hadith. (6) This is an explanation of grace and bounty. And there are many narrations to this effect.

---

(1) Al-Tabari recorded these sayings 6/237-238. See Al-Nukat wal-Uyun 1/437. (2) In Ma'ani al-Qur'an 1/489. (3) See Tafsir Abi Al-Layth 1/315. (4) Al-Sindi said in the marginalia of Sunan Ibn Majah 2/184: Seven are mentioned unless protection and safety from terror are made one. (5) Al-Sindi said: His saying: 'Duf'ah' (drop/batch), we recorded it in Jami' al-Tirmidhi with a dammah on the Dal. Therefore, linguists said: 'Al-Duf'ah' with a dammah is what is poured from a vessel or skin at once. As for 'Al-Daf'ah' with a fatha, it is a single instance of pushing or removal with force, so it is

not appropriate here. (6) Sunan al-Tirmidhi (1663), Sunan Ibn Majah (2799), it is with Ahmad (17182), and Ahmad also narrated it (17183) from the hadith of Ubadah bin al-Samit, and Al-Mundhiri graded its chain as good in Al-Targhib 2/294.

क़तादा, इब्न जुरैज, रबी' और अन्य लोगों ने कहा: उनकी प्रसन्नता इस बात में है कि वे कहते हैं: "हमारे वे भाई जिन्हें हम दुनिया में पीछे छोड़ आए हैं, वे अल्लाह की राह में अपने नबी के साथ लड़ रहे हैं, वे शहीद होंगे, और उन्हें भी वही सम्मान मिलेगा जिसमें हम हैं; इसलिए वे उनके लिए इस पर खुश और आनंदित होते हैं।" (१)

और कहा गया: उन लोगों के लिए खुशखबरी का इशारा जो अभी उनसे नहीं मिले, सभी ईमान वालों के लिए है चाहे वे मारे न गए हों। लेकिन जब उन्होंने अल्लाह के सवाब को देख लिया; तो उन्हें यकीन हो गया कि इस्लाम का धर्म ही वह सच्चाई है जिस पर अल्लाह इनाम देता है; अतः वे अपने आप पर उस बात के लिए खुश हैं जो अल्लाह ने उन्हें अपने फ़ज़्ल (अनुग्रह) से दिया, और ईमान वालों के लिए खुशखबरी महसूस करते हैं कि उन पर न कोई डर होगा और न वे दुखी होंगे। अज़्-ज़ज्जाज (२) और इब्न फ़ुरक इसी राय के थे।

अल्लाह तआला का फरमान है: {वे अल्लाह की नेमत और फ़ज़्ल पर खुश होते हैं और इस बात पर कि अल्लाह ईमान वालों का बदला ज़ाया नहीं करता। (१७१)}

अर्थ: अल्लाह की ओर से जन्नत के साथ, और कहा गया: अल्लाह की ओर से माफ़ी के साथ। {और फ़ज़्ल} यह स्पष्टीकरण बढ़ाने के लिए है। फ़ज़्ल नेमत के ही अंतर्गत आता है, और इसमें उसकी व्यापकता का प्रमाण है, और यह कि वह दुनिया की नेमतों की तरह नहीं है।

और कहा गया: फ़ज़्ल नेमत के बाद ताकीद (ज़ोर देने) के तौर पर आया है (३); तिर्मिज़ी ने मिक़दाम बिन मादी यकरिब से रिवायत किया, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: «अल्लाह के पास शहीद की छह खूबियां हैं - तिर्मिज़ी और इब्न माजह में इसी तरह है: "छह", और वे गिनती में सात हैं - (४): उसे पहली ही दफ़ा (खून की बूंद गिरने पर) माफ़ कर दिया जाता है, (५) और वह जन्नत में अपना ठिकाना देख लेता है, और कब्र के अज़ाब से बचा लिया जाता है, और बड़ी घबराहट (कयामत) से सुरक्षित रहता है, और उसके सिर पर वक़ार (मर्यादा) का ताज रखा जाता है; उसका एक याकूत दुनिया और उसमें जो कुछ है उससे बेहतर है, और उसका निकाह बहत्तर हूर अल-ऐन पत्नियों से किया जाता है, और उसके सत्तर रिश्तेदारों के बारे में उसकी सिफ़ारिश स्वीकार की जाती है» कहा: यह हदीस हसन सहीह ग़रीब है। (६) यह नेमत और फ़ज़्ल की व्याख्या है। और इस अर्थ में बहुत से आसार (कथन) हैं।

(१) तबरी ने इन कथनों को ६/२३७-२३८ में संकलित किया है। और अन-नुकात वल-उयून १/४३७ देखें। (२) मआनी अल-क़ुरआन १/४८९ में। (३) तफ़सीर अबी अल-लैथ १/३१५ देखें। (४) सिंधी ने हाशिया सुनन इब्न माजह २/ १८४ में कहा: उल्लेखित चीजें सात हैं सिवाय इसके कि शरण और भय से सुरक्षा को एक ही माना जाए। (५) सिंधी ने कहा: उनका कथन: 'दुफ़'ह' (किस्त/एक बार), हमने इसे जामी' तिर्मिज़ी में 'दाल' पर 'धम्म' (पेश) के साथ दर्ज किया है, इसलिए भाषाविदों ने कहा: 'दुफ़'ह' (धम्म के साथ) वह है जो बर्तन या मशक से एक बार में उड़ेल दिया जाए, और जहाँ तक 'दफ़'ह' (फथ/ज़बर के साथ) है, तो वह बलपूर्वक हटाने या दूर करने का एक बार का प्रयास है, जो यहाँ उपयुक्त नहीं है। (६) सुनन तिर्मिज़ी (१६६३), और सुनन इब्न माजह (२७९९), और यह अहमद के यहाँ है (१७१८२), और अहमद ने इसे (१७१८३) उबादा बिन अल-सामित की हदीस से भी रिवायत किया है, और मुन्दिरी ने अल-तरग़ीब २/ २९४ में इसकी सनद को हसन करार दिया है।

قتادہ، ابن جریج، ربیع اور دوسروں نے کہا: ان کی خوشخبری یہ ہے کہ وہ کہتے ہیں: "ہمارے وہ بھائی جنہیں ہم دنیا میں پیچھے چھوڑ آئے ہیں، وہ اللہ کی راہ میں اپنے نبی کے ساتھ لڑ رہے ہیں، وہ شہید ہوں گے، تو انہیں بھی ویسی ہی عزت ملے گی جیسی ہمیں ملی ہے؛ لہذا وہ ان کے لیے اس پر خوش اور مسرور ہوتے ہیں۔" (۱)

اور کہا گیا: ان لوگوں کے لیے خوشخبری کا اشارہ جو ابھی ان سے نہیں ملے، تمام مومنوں کے لیے ہے خواہ وہ قتل نہ ہوئے ہوں۔ لیکن جب انہوں نے اللہ کا ثواب اپنی آنکھوں سے دیکھ لیا؛ تو انہیں یقین ہو گیا کہ دینِ اسلام ہی وہ حق ہے جس پر اللہ جزا دیتا ہے؛ پس وہ اپنے آپ پر اس لیے خوش ہیں جو اللہ نے انہیں اپنے فضل سے دیا، اور مومنوں کے لیے خوشخبری محسوس کرتے ہیں کہ ان پر نہ کوئی خوف ہوگا اور نہ وہ غمگین ہوں گے۔ الزجاج (۲) اور ابن فورک اسی معنی کی طرف گئے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿يَسْتَبْشِرُونَ بِنِعْمَةٍ مِنَ اللَّهِ وَفَضْلٍ وَأَنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُؤْمِنِينَ ۱۷۱﴾

یعنی: اللہ کی طرف سے جنت کے ساتھ، اور کہا گیا: اللہ کی طرف سے مغفرت کے ساتھ۔ ﴿وَفَضْلٍ﴾ یہ وضاحت میں اضافے کے لیے ہے۔ فضل نعمت ہی میں داخل ہے، اور اس میں اس کی وسعت کی دلیل ہے، اور یہ کہ وہ دنیا کی نعمتوں کی طرح نہیں ہے۔

اور کہا گیا: فضل نعمت کے بعد تاکید کے طور پر آیا ہے (۳)؛ ترمذی نے مقدام بن معدیکرب سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «اللہ کے نزدیک شہید کی چھ خصلتیں ہیں - ترمذی اور ابن ماجہ میں اسی طرح ہے: "چھ"، اور وہ شمار میں سات ہیں - (۴): اسے پہلی ہی

دفعہ (خون کا قطرہ گرنے پر) بخش دیا جاتا ہے، (۵) اور وہ جنت میں اپنا ٹھکانہ دیکھ لیتا ہے، اور قبر کے عذاب سے بچا لیا جاتا ہے، اور بڑی گھبراہٹ (قیامت) سے امن میں رہتا ہے، اور اس کے سر پر وقار کا تاج رکھا جاتا ہے؛ اس کا ایک یاقوت دنیا اور جو کچھ اس میں ہے اس سے بہتر ہے، اور اس کا نکاح بہتر حور العین عورتوں سے کیا جاتا ہے، اور اس کے ستر رشتہ داروں کے بارے میں اس کی شفاعت قبول کی جاتی ہے» کہا: یہ حدیث حسن صحیح غریب ہے۔ (۶) اور یہ نعمت اور فضل کی تفسیر ہے۔ اور اس معنی میں بہت سے آثار (روایات) ہیں۔

---

(۱) طبری نے ان اقوال کو ۲۳۷/۶ - ۲۳۸ میں نکالا ہے۔ اور النکت والعیون ۴۳۷/۱ دیکھیں۔ (۲) معانی القرآن ۴۸۹/۱ میں۔ (۳) تفسیر ابی اللیث ۳۱۵/۱ دیکھیں۔ (۴) سندھی نے حاشیہ سنن ابن ماجہ ۲/ ۱۸۴ میں کہا: مذکورہ چیزیں سات ہیں مگر یہ کہ پناہ اور فزع سے امن کو ایک ہی شمار کیا جائے۔ (۵) سندھی نے کہا: ان کا قول: دُفعہ، ہم نے اسے جامع ترمذی میں دال کے پیش کے ساتھ ضبط کیا ہے، اس لیے ماہرین لغت نے کہا: 'الدُّفعہ' پیش کے ساتھ وہ ہے جو برتن یا مشکیزے سے ایک بار انڈیل دیا جائے، اور جہاں تک 'الدَّفعہ' زبر کے ساتھ ہے، تو وہ قوت کے ساتھ ہٹانے یا زائل کرنے کی ایک بار کی کوشش ہے، تو وہ یہاں مناسب نہیں ہے۔ (۶) سنن ترمذی (۱۶۶۳)، اور سنن ابن ماجہ (۲۷۹۹)، اور یہ احمد کے ہاں ہے (۱۷۱۸۲)، اور احمد نے اسے (۱۷۱۸۳) عبادہ بن صامت کی حدیث سے بھی روایت کیا ہے، اور منذری نے الترغیب ۲/ ۲۹۴ میں اس کی اسناد کو حسن قرار دیا ہے۔

It is narrated from Mujahid that he said: Swords are the keys to Paradise.(1)

It is narrated from the Messenger of Allah ﷺ that he said: "Allah Almighty has honored the martyrs with five honors; He has not honored any of the prophets with them, nor me: the first of them is that the souls of all prophets were taken by the Angel of Death, and he is the one who will take my soul, whereas as for the martyrs, Allah Himself is the one who takes their souls by His power as He wills, and the Angel of Death is not given authority over their souls. The second: that all the prophets were washed after death, and I will be washed after death, while the martyrs are not washed and have no need for worldly water. The third: that all the prophets were shrouded and I will be shrouded, whereas the martyrs are not shrouded but are buried in their clothes. The fourth: that when the prophets died they were called dead, and if I die it is said: he has died, while the martyrs are not called dead. The fifth: that the prophets are given intercession on the Day of Resurrection and my intercession is also on the Day of Resurrection, but as for the martyrs, they intercede every day for those they intercede for."(2)

His words (The Exalted): "And that Allah [wa-anna Allāha]" - Al-Kisa'i recited it with a kasra on the Alif [i.e., 'inna'], and the others with the fatha [nasb]. Whoever recites with the fatha, its meaning is: they rejoice in favor from Allah, and rejoice that Allah does not waste the reward of the believers. And whoever recites with the kasra, it is on the basis of starting a new sentence [ibtida'].(3) Its evidence is the recitation of Ibn Mas'ud: "And Allah does not waste the reward of the believers."(4)

His words (The Exalted): "Those who responded to Allah and the Messenger after injury had struck them. For those who did good among them and feared Allah is a great reward."

"Those [Alladhīna]" is in the place of being nominative [raf'] as a subject [mubtada'], and its predicate [khabar] is: "after injury had struck them."(5)

---

(1) Cited by Abu Al-Layth in his Tafsir 1/315, and Al-Tabarani recorded it in Al-Kabir 22/246 from Mujahid from Yazid bin Shajarah who said: I was informed that swords are the keys to Paradise. (2) We did not find who recorded it. Abu Al-Layth mentioned it in his Tafsir 1/315-316, and said: I narrate this hadith in its meaning, not in its exact wording. (3) Tafsir of Abu Al-Layth 1/316, see also the recitation in 'Al-Sab'ah' p. 219, 'Al-Taysir' p. 91, and 'Al-Hujjah' 3/98. (4) Al-Tabari mentioned the recitation in 6/239,

Ibn Abi Dawud in 'Al-Masahif' 1/311, Ibn Zanjalah in 'Hujjat al-Qira'at' p. 181, and Ibn Atiyyah in 'Al-Muharrar al-Wajiz' 1/541. (5) Thus said the author, may Allah have mercy on him, and so did Makki in 'Mushkil I'rab al-Qur'an' 1/178-179, and he was followed by Al-Samin =

४१८ सूरह आल इमरान: आयत १७१ - १७२

मुजाहिद से रिवायत है कि उन्होंने कहा: तलवारें जन्नत की चाबियाँ हैं।(१)

और अल्लाह के रसूल ﷺ से रिवायत है कि उन्होंने फ़रमाया: "अल्लाह तआला ने शहीदों को पाँच सम्मान दिए हैं; जो न किसी नबी को दिए गए और न ही मुझे: पहला: सभी नबियों की रूहें मौत के फ़रिश्ते (मलकुल मौत) ने कब्ज़ कीं, और वही मेरी रूह भी कब्ज़ करेगा; लेकिन शहीदों की रूहें खुद अल्लाह अपनी कुदरत से जैसे चाहता है कब्ज़ करता है, और उनकी रूहों पर मौत के फ़रिश्ते का कोई इख्तियार नहीं होता। दूसरा: सभी नबियों को मौत के बाद गुस्ल दिया गया, और मुझे भी मौत के बाद गुस्ल दिया जाएगा, जबकि शहीदों को गुस्ल नहीं दिया जाता और उन्हें दुनिया के पानी की कोई ज़रूरत नहीं होती। तीसरा: सभी नबियों को कफ़न पहनाया गया और मुझे भी कफ़न पहनाया जाएगा, जबकि शहीदों को कफ़न नहीं पहनाया जाता बल्कि उनके कपड़ों में ही दफ़नाया जाता है। चौथा: जब नबी मरते हैं, तो उन्हें मुर्दा कहा जाता है, और जब मैं मरूँगा, तो कहा जाएगा: 'वह मर गए', जबकि शहीदों को मुर्दा नहीं कहा जाता। पाँचवाँ: नबियों को कयामत के दिन शफ़ाअत (सिफारिश) का हक दिया जाता है, और मेरी शफ़ाअत भी कयामत के दिन होगी; लेकिन शहीद हर दिन उन लोगों के लिए शफ़ाअत करते हैं जिनके लिए वे सिफारिश करते हैं।" (२)

अल्लाह तआला का फ़रमान: "और अल्लाह [व अन्ना अल्लाहा]" - अल-किसाई ने इसे अलिफ़ के नीचे जेर (कसरा) के साथ पढ़ा है [यानी 'इन्ना'], और बाकियों ने ज़बर (नस्र) के साथ। जो ज़बर के साथ पढ़ता है, उसका अर्थ है: वे अल्लाह के इनाम से खुश होते हैं, और इस बात से खुश होते हैं कि अल्लाह ईमान वालों का अज्र बर्बाद नहीं करता। और जो जेर के साथ पढ़ता है, वह इब्तिदा (नए जुमले) के तौर पर है।(३) इसका सबूत इब्ने मसूद की किरअत (पाठ) है: "और अल्लाह ईमान वालों का अज्र ज़ाया नहीं करता।" (४)

अल्लाह तआला का फ़रमान: "जिन्होंने अल्लाह और रसूल की पुकार को मान लिया, इसके बाद कि उन्हें ज़ख्म पहुँचा था। उनमें से जिन्होंने नेकी की और अल्लाह से डरे, उनके लिए बड़ा अज्र है।"

"जिन्होंने [अल्लज़ीना]" इब्तिदा (मुब्तदा) के तौर पर मरफ़ूअ है, और इसकी ख़बर है: "इसके बाद कि उन्हें ज़ख्म पहुँचा था।" (५)

(१) अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर १/३१५ में इसका ज़िक्र किया है और अल-तबरानी ने 'अल-कबीर' २२/२४६ में मुजाहिद से, यज़ीद बिन शजरा के हवाले से ज़िक्र किया है कि उन्होंने कहा: मुझे बताया गया कि तलवारें जन्नत की चाबियाँ हैं। (२) हमें यह नहीं मिला कि इसे किसने रिवायत किया है। अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर १/३१५-३१६ में इसका ज़िक्र किया है और कहा: मैं इस हदीस को इसके अर्थ में बयान कर रहा हूँ, इसके शब्दों में नहीं। (३) अबू अल-लैथ की तफ़सीर १/३१६, 'अल-किरआत फ़िल सबआ' पृ. २१९, 'अल-तयसीर' पृ. ९१, और 'अल-हुज्जाह' ३/९८ भी देखें। (४) अल-तबरी ने ६/२३९ में किरअत का ज़िक्र किया है, इब्ने अबी दाऊद ने 'अल-मसाहिफ' १/३११ में, इब्ने ज़ंजला ने 'हुज्जतुल किरआत' पृ. १८१ में, और इब्ने अत्तिया ने 'अल-मुहररर अल-वजीज़' १/५४१ में। (५) लेखक (रहि.) ने ऐसा ही कहा है, और मक्की ने 'मुश्किल ए'राब अल-कुरआन' १/१७८-१७९ में भी ऐसा ही कहा है, और अस्मिन ने उनका अनुसरण किया है =

۴۱۸ سورة آل عمران: آیت ۱۷۱ - ۱۷۲

مجاہد سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: تلواریں جنت کی کنجیاں ہیں۔(۱)

اور رسول اللہ ﷺ سے روایت ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: «اللہ تعالیٰ نے شہدا کو پانچ ایسی کرامتوں سے نوازا ہے جن سے کسی نبی کو نہیں نوازا گیا اور نہ ہی مجھے: پہلا: تمام انبیاء کی روحیں ملک الموت نے قبض کیں، اور وہی میری روح بھی قبض کرے گا، لیکن شہدا کی روحیں اللہ خود اپنی قدرت سے جیسے چاہتا ہے قبض کرتا ہے، اور ان کی روحوں پر ملک الموت کو مسلط نہیں کیا جاتا۔ دوسرا: تمام انبیاء کو وفات کے بعد غسل دیا گیا، اور مجھے ؑ وفات کے بعد غسل دیا جائے گا، جبکہ شہدا کو غسل نہیں دیا جاتا اور انہیں دنیا کے پانی کی کوئی حاجت نہیں ہوتی۔ تیسرا: تمام انبیاء کو کفن دیا گیا اور مجھے بھی کفن دیا جائے گا، جبکہ شہدا کو کفن نہیں دیا جاتا بلکہ ان کے کپڑوں میں ہی دفن کیا جاتا ہے۔ چوتھا: جب انبیاء وفات پا گئے تو انہیں مردہ کہا گیا، اور جب میں وفات پاؤں گا تو کہا جائے گا: 'وہ وفات پا گئے'، جبکہ شہدا کو مردہ نہیں کہا جاتا۔ پانچواں: انبیاء کو قیامت کے دن شفاعت کا حق دیا جاتا ہے اور میری شفاعت بھی قیامت کے دن ہوگی، جبکہ شہدا ہر روز ان لوگوں کے لیے شفاعت کرتے ہیں جن کے لیے وہ شفاعت کرنا چاہیں۔»(۲)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَأَنَّ اللَّهَ﴾ الکسائی نے اسے الف کے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے، اور باقیوں نے نصب (زبر) کے ساتھ؛ تو جس نے نصب کے ساتھ پڑھا اس کا معنی ہے: وہ اللہ کی نعمت سے خوش ہوتے ہیں، اور اس بات سے خوش ہوتے ہیں کہ اللہ مومنوں کا اجر ضائع نہیں کرتا۔ اور جس نے کسرہ کے ساتھ پڑھا تو وہ ابتدا کے طور پر ہے۔(۳) اس کی دلیل ابن مسعود کی قرأت ہے: «واللہ لا یضیع أجر المؤمنین».(۴)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿الَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِلَّهِ وَالرَّسُولِ مِنْ بَعْدِ مَا أَصَابَهُمُ الْقَرْحُ لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا مِنْهُمْ وَاتَّقَوْا أَجْرٌ عَظِيمٌ﴾۔

﴿الَّذِينَ﴾ ابتدا (مبتدا) کی جگہ میں مرفوع ہے، اور اس کی خبر ہے: ﴿مِنْ بَعْدِ مَا أَصَابَهُمُ الْقَرْحُ﴾۔(۵)

---

(۱) اسے ابو اللیث نے اپنی تفسیر ۳۱۵/۱ میں ذکر کیا ہے اور الطبرانی نے الکبیر ۲۴۶/۲۲ میں مجاہد سے یزید بن شجرہ کے واسطے سے نقل کیا ہے، انہوں نے کہا: مجھے خبر دی گئی کہ تلواریں جنت کی کنجیاں ہیں۔ (۲) ہمیں یہ نہیں ملا کہ اسے کس نے روایت کیا ہے۔ ابو اللیث نے اپنی تفسیر ۳۱۵/۱ - ۳۱۶ میں اسے ذکر کیا ہے اور کہا: میں اس حدیث کو اس کے معنی میں روایت کر رہا ہوں، اس کے لفظوں میں نہیں۔ (۳) تفسیر ابو اللیث ۳۱۶/۱، اور دیکھیے القراءۃ فی السبعۃ ص ۲۱۹، والتیسیر ص ۹۱، والحجۃ ۹۸/۳۔ (۴) طبری نے ۶/۲۳۹ میں قرأت کا ذکر کیا ہے، اور ابن ابی داؤد نے المصاحف ۳۱۱/۱ میں، اور ابن زنجلہ نے حجۃ القراءات ص ۱۸۱ میں، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۵۴۱/۱ میں۔ (۵) مصنف رحمہ اللہ نے اسی طرح کہا ہے، اور اسی طرح مکی نے مشکل اعراب القرآن ۱۷۸/۱ - ۱۷۹ میں کہا ہے، اور السمین نے ان کا تعاقب کیا ہے =

419 Surah Al-Imran: Verse 172

And it is permissible for it to be in the position of genitive (khafd), as a substitute (badal) for 'the believers' (al-mu'minin), or for 'those who have not yet joined them'. "They responded" (istajabu) means "they answered" (ajabu), and the letters 'seen' and 'ta' are extra. From this is the saying: "So no responder responded to him at that time" (1)

In the two Sahihs (Bukhari and Muslim), on the authority of Urwa ibn al-Zubayr, who said: Aisha (may Allah be pleased with her) said to me: Your father (2) was among those who responded to Allah and the Messenger after injury had struck them. This is the wording of Muslim (3). And from him, on the authority of Aisha: O son of my sister, your parents - meaning Al-Zubayr and Abu Bakr - were among those who responded to Allah and the Messenger after injury had struck them. She said: When the polytheists turned away from Uhud, and the Prophet (peace be upon him) and his companions were struck by what struck them, he feared that they would return, so he said: "Who will volunteer to follow these people so they may know that we have strength?" She said: So Abu Bakr and Al-Zubayr volunteered among seventy; they went out in the tracks of the people, they heard about them, and they returned with grace from Allah and favor (4). And Aisha (may Allah be pleased with her) referred to what happened in the Battle of Hamra al-Asad, which is about eight miles from Medina. That was because on Sunday, which was the second day after the day of Uhud, the Messenger of Allah (peace be upon him) called out to the people to follow the polytheists, and said: "No one shall go out with us except those who witnessed it yesterday" (5). So two hundred men of the believers rose with him - in Al-Bukhari (6): He said: "Who will go in their tracks?" and seventy men volunteered from among them. He said: Abu Bakr and Al-Zubayr were among them.

= Al-Halabi in 'Al-Durr al-Masun' 3/487 said: This is wrong; because this is not useful at all, rather "after" is related to "responded". End of quote. Meaning the predicate is: "For those of them who did good and feared [Allah] is a great reward". See 'I'rab al-Qur'an' by Al-Nahhas 1/419. (1) Its speaker is Ka'b ibn Sa'd al-Ghanawi, and the verse is in 'Ta'wil Mushkil al-Qur'an' p. 177, 'Amali al-Qali' 2/151, 'Amali Ibn al-Shajari' 1/95, and 'Al-Khizana' 10/436, and its beginning is: "A caller called, O who responds to the call?". (2) Thus in the manuscripts, and 'Talkhis Muslim' by Abu al-Abbas al-Qurtubi and its commentary 'Al-Mufhim' 6/291, but Muslim's wording: "Your parents". (3) Sahih Al-Bukhari (4077), and Sahih Muslim (2418): (52) and in them both: "Your parents". (4) See 'Tafsir al-Tabari' 6/241-242, and 'Asbab al-Nuzul' by al-Wahidi pp.

126-127. (5) 'Al-Mufhim' 6/291-292, see 'Sirat Ibn Hisham' 2/101. (6) It is the Hadith of Al-Bukhari (4077) mentioned previously.

419 सूरा अल-इमरान: आयत 172

और यह मुमकिन है कि यह 'ज्र' (khafd) की स्थिति में हो, 'ईमान वालों' (al-mu'minin) के लिए, या 'उन लोगों' (al-ladhina lam yalhaqu) के लिए जो अभी उनसे नहीं मिले हैं, के लिए बदल (substitute) के रूप में। "उन्होंने जवाब दिया" (istajabu) का अर्थ है "उन्होंने उत्तर दिया" (ajabu), और 'सीन' और 'ता' अक्षर अतिरिक्त हैं। इसी से यह कहावत है: "तो उस समय किसी जवाब देने वाले ने उसे जवाब नहीं दिया" (1)

दोनों सहीह (बुखारी और मुस्लिम) में उर्वा बिन अल-ज़ुबैर के अधिकार पर वर्णित है, जिन्होंने कहा: आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने मुझसे कहा: तुम्हारे पिता (2) उन लोगों में से थे जिन्होंने अल्लाह और उसके रसूल के पुकार का जवाब दिया जब उन्हें जख्म पहुँच चुके थे। यह मुस्लिम (3) के शब्द हैं। और उनसे आयशा के अधिकार पर: ऐ मेरी बहन के बेटे, तुम्हारे माता-पिता - यानी अल-ज़ुबैर और अबू बक्र - उन लोगों में से थे जिन्होंने अल्लाह और उसके रसूल के पुकार का जवाब दिया जब उन्हें जख्म पहुँच चुके थे। उन्होंने कहा: जब मुशरिक उहुद से वापस चले गए, और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और उनके साथियों को वह सब पहुँचा जो पहुँचा था, तो उन्हें डर हुआ कि वे वापस आ सकते हैं, इसलिए उन्होंने कहा: "इन लोगों के पीछे जाने के लिए कौन स्वेच्छा से आगे आएगा ताकि उन्हें पता चले कि हममें ताकत है?" उन्होंने कहा: तो अबू बक्र और अल-ज़ुबैर सत्तर लोगों के साथ स्वेच्छा से आगे आए; वे उन लोगों के पदचिह्नों पर निकले, उन्होंने उनके बारे में सुना, और वे अल्लाह की नेमत और फज़ल के साथ वापस आए (4)। और आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने हमरा अल-असद की लड़ाई में जो हुआ उसकी ओर इशारा किया, जो मदीना से लगभग आठ मील दूर है। ऐसा इसलिए था क्योंकि रविवार को, जो उहुद के दिन के बाद दूसरा दिन था, अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने लोगों को मुशरिकों का पीछा करने के लिए पुकारा, और कहा: "हमारे साथ केवल वही निकलेगा जो कल वहां मौजूद था" (5)। तो ईमान वालों में से दो सौ आदमी उनके साथ खड़े हुए - अल-बुखारी (6) में है: उन्होंने कहा: "कौन उनके पदचिह्नों पर जाएगा?" और उनमें से सत्तर आदमी स्वेच्छा से आगे आए। उन्होंने कहा: उनमें अबू बक्र और अल-ज़ुबैर शामिल थे।

= अल-हलबी ने 'अल-दुर्र अल-मसूद' 3/487 में कहा: और यह गलत है; क्योंकि यह बिल्कुल भी फायदेमंद नहीं है, बल्कि "बाद में" (min ba'd) का संबंध "जवाब दिया" से है। यानी खबर यह है: "उनमें से जिन्होंने अच्छा किया और परहेजगारी अपनाई, उनके लिए बड़ा अज्र है"। अल-नहहास द्वारा 'इ'राब अल-कुरान' 1/419 देखें। (1) इसके वक्ता काब बिन साद अल-गनवी हैं, और शेर

'तावील मुशकिल अल-कुरान' पृष्ठ 177, 'अमाली अल-काली' 2/151, 'अमाली इब्न अल-शजारी' 1/95, और 'अल-खिजाना' 10/436 में है, और इसका आरंभ है: "एक पुकारने वाले ने पुकारा, ऐ वह जो पुकार का जवाब देता है?"। (2) पांडुलिपियों में इसी तरह है, और अबू अल-अब्बास अल-कुर्तुबी की 'तल्खीस मुस्लिम' और इसकी व्याख्या 'अल-मुफहिम' 6/291 में भी, लेकिन मुस्लिम के शब्द हैं: "तुम्हारे माता-पिता"। (3) सहीह अल-बुखारी (4077), और सहीह मुस्लिम (2418): (52) और इन दोनों में है: "तुम्हारे माता-पिता"। (4) तबरी की तफ़सीर 6/241-242 और वाहिदी द्वारा 'अस्बाब अल-नुज़ूल' पृष्ठ 126-127 देखें। (5) 'अल-मुफहिम' 6/291-292, सीरत इब्न हिशाम 2/101 देखें। (6) यह पहले उल्लेखित अल-बुखारी (4077) की हदीस है।

٤١٩ سورة آل عمران: آیت ١٧٢

اور یہ جائز ہے کہ یہ حرفِ جر (خفض) کی حالت میں ہو، 'المؤمنین' کا بدل بن کر، یا 'الذین لم یلحقوا' کا۔ ﴿استجابوا﴾ سے مراد 'اجابوا' (انہوں نے جواب دیا) ہے، اور اس میں 'سین' اور 'تا' زائد ہیں۔ اسی سے (شاعر کا) قول ہے: پس اس وقت اسے کسی جواب دینے والے نے جواب نہ دیا (١)

اور صحیحین میں عروہ بن زبیر سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: مجھ سے عائشہ رضی اللہ عنہا نے فرمایا: تمہارے والد (٢) ان لوگوں میں سے تھے جنہوں نے زخم لگنے کے بعد بھی اللہ اور اس کے رسول کی پکار پر لبیک کہا۔ یہ مسلم کے الفاظ ہیں (٣)۔ اور انہی سے عائشہ رضی اللہ عنہا کے حوالے سے روایت ہے: اے میرے بھانجے، تمہارے والدین - یعنی زبیر اور ابوبکر - ان لوگوں میں سے تھے جنہوں نے زخم لگنے کے بعد بھی اللہ اور اس کے رسول کی پکار پر لبیک کہا۔ انہوں نے کہا: جب مشرکین احد سے واپس چلے گئے، اور نبی کریم ﷺ اور ان کے صحابہ کو جو (تکلیف) پہنچنی تھی پہنچی، تو آپ ﷺ کو اندیشہ ہوا کہ وہ دوبارہ حملہ نہ کر دیں، چنانچہ آپ ﷺ نے فرمایا: "کون ان لوگوں کے تعاقب میں نکلے گا تاکہ انہیں معلوم ہو جائے کہ ہم میں ابھی قوت باقی ہے؟" انہوں نے کہا: پس ابوبکر اور زبیر ستر آدمیوں کے ساتھ نکلے؛ وہ ان کے نقش قدم پر چل پڑے، انके بارے میں سنا، اور اللہ کی نعمت اور فضل کے ساتھ واپس آئے (٤)۔ اور عائشہ رضی اللہ عنہا نے اس واقعے کی طرف اشارہ کیا جو غزوہ حمراء الاسد میں پیش آیا، اور یہ مقام مدینہ سے تقریباً آٹھ میل دور ہے، اور یہ اتوار کے دن ہوا جو غزوہ احد کا دوسرا دن تھا۔ رسول اللہ ﷺ نے لوگوں میں منادی کروائی کہ مشرکوں کا پیچھا کیا جائے، اور فرمایا: "ہمارے ساتھ صرف وہی نکلے گا جو کل (احد میں से) موجود تھا" (٥)۔ پس مسلمانوں دو سو آدمی آپ ﷺ

के साथ कھڑے ہوئے - بخاری (٦) में है कि आप ﷺ ने फरमाया: "ان کے پیچھے کون جائے گا؟" تو ان میں سے ستر آدمیوں نے آمادگی ظاہر کی۔ انہوں نے کہا: ابوبکر اور زبیر ان میں شامل تھے۔

= الحلبی نے الدر المصون ٣/ ٤٨٧ میں کہا: "اور یہ غلط ہے؛ کیونکہ اس کا کوئی فائدہ نہیں، بلکہ 'من بعد' کا تعلق 'استجابوا' سے ہے۔" یعنی خبر یہ ہے کہ: ﴿ لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا مِنْهُمْ وَاتَّقَوْا أَجْرٌ عَظِيمٌ . اور النحاس کی اعراب القرآن ٤١٩/١ دیکھیں۔ (١) اس کے قائل کعب بن سعد الغنوی ہیں، اور یہ شعر 'تاویل مشکل القرآن' ص ١٧٧، 'امالی القالی' ١٥١/٢، 'امالی ابن الشجری' ٩٥/١ اور 'الخزانہ' ٤٣٦/١٠ میں موجود ہے، اس کا پہلا مصرع ہے: "وداع دعا یا من یجیب إلی النَّدَی"۔ (٢) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور ابو العباس القرطبی کی تلخیص مسلم اور اس کی شرح المفہم ٢٩١/٦ میں بھی، لیکن مسلم کے الفاظ ہیں: "کان ابواک" (تمہارے والدین تھے)۔ (٣) صحیح بخاری (٤٠٧٧) اور صحیح مسلم (٢٤١٨): (٥٢) اور ان دونوں میں ہے: "کان ابواک"۔ (٤) دیکھئے تفسیر طبری ٢٤١/٦ - ٢٤٢، اور الواحدی کی اسباب النزول ص ١٢٦-١٢٧۔ (٥) المفہم ٢٩١/٦ - ٢٩٢، اور سیرت ابن ہشام ١٠١/٢ دیکھیں۔ (٦) یہ بخاری کی وہی حدیث (٤٠٧٧) ہے جس کا اوپر ذکر ہوا۔

Surah Al-Imran: Verse 172 420 ...what has preceded - until he reached Hamra al-Asad, to strike fear into the enemy. There were among them those heavily wounded, unable to walk, and finding no mount, so they would sometimes be carried on shoulders. All this was in obedience to the command of the Messenger of Allah (peace be upon him) and out of desire for Jihad.[1] It was said: The verse was revealed regarding two men from Banu Abd al-Ashhal; they were severely wounded, so one of them leaned on the other, and they went out with the Prophet (peace be upon him)[3]. When they reached Hamra al-Asad, Nu'aym ibn Mas'ud met them and informed them that Abu Sufyan ibn Harb and those with him from Quraysh had gathered their forces and resolved to return to Medina to eradicate its people. So they said what Allah has told us about them: {Allah is sufficient for us, and He is the best Disposer of affairs}. While Quraysh were resolved on that, Ma'bad al-Khuza'i came to them. Khuza'ah were allies of the Prophet (peace be upon him) and his trusted advisers[5]. He had seen the state of the Prophet's companions and what they were like. When he saw Quraysh's determination to return and eradicate the people of Medina, he was moved by fear of that and his sincere advice to the Prophet (peace be upon him) and his companions to frighten Quraysh. He said to them: "I left Muhammad and his companions at Hamra al-Asad with a great army; those who had stayed behind have joined him, and they are burning with anger against you [it is as if they have caught up with you]. Escape! Escape![6] Indeed, I forbid you from that[7]. By Allah, what I saw moved me to say some verses of poetry." He (Abu Sufyan) asked: "And what did you say?" He said: "I said: My camel was almost destroyed by the voices... as the earth flowed with short-haired horses in groups.[8]"

---

(1) See Al-Mufhim 6/292. (2) In (m): leaning. (3) Sirat Ibn Hisham 2/101, Tafsir al-Tabari 6/240-241, and Dala'il al-Bayhaqi 3/314, but they do not mention that the verse was revealed about them. (4) In (m): to come. (5) His words: 'aybat nushihi, meaning: the place of his secrets, Al-Qamus (ayb). (6) Al-Mufhim 6/292, and what is in brackets is from it. (7) It is from the words of Ma'bad al-Juhani addressing Abu Sufyan ibn Harb, see Sirat Ibn Hisham 2/102. (8) His words: Al-Jurd is the plural of ajrad, which refers to short-haired horses, and it is said: thoroughbred horses. See Al-Imla' al-Mukhtasar fi Sharh Gharib al-Siyar by Abu Dharr al-Khushani 2/118, and Al-Lisan (jard). And Al-Ababil: scattered groups.

सूरह अल-इमरान: आयत 172 420 ...जो पहले बीत चुका है - यहाँ तक कि वे हमरा अल-असद पहुँचे, दुश्मन को डराने के लिए। उनमें से कुछ बुरी तरह घायल थे, चलने में असमर्थ थे, और कोई सवारी नहीं मिल रही थी, इसलिए उन्हें कभी-कभी कंधों पर ले जाया जाता था। यह सब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के आदेश के पालन और जिहाद की इच्छा के लिए था।[1] कहा गया है: यह आयत बनू अब्द अल-अशहल के दो व्यक्तियों के बारे में नाजिल हुई थी; वे गहरे घायल थे, इसलिए उनमें से एक ने दूसरे का सहारा लिया, और वे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ निकल पड़े[3]। जब वे हमरा अल-असद पहुँचे, तो नुएम इब्न मसूद उनसे मिले और उन्हें बताया कि अबू सुफियान इब्न हर्ब और कुरैश के उनके साथियों ने अपनी सेनाएँ इकट्ठी कर ली हैं और मदीना लौटकर वहां के लोगों को खत्म करने का फैसला किया है। तो उन्होंने वही कहा जो अल्लाह ने हमें उनके बारे में बताया है: {अल्लाह हमारे लिए काफी है, और वह सबसे अच्छा कार्यसाधक है}। जब कुरैश इस पर अड़े हुए थे, तभी माबद अल-खुजाई उनके पास आए। खुजाआ नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के सहयोगी और उनके भरोसेमंद सलाहकार थे[5]। उन्होंने नबी के साथियों की हालत और उनकी स्थिति देखी थी। जब उन्होंने कुरैश का मदीना के लोगों को खत्म करने के लिए वापस लौटने का पक्का इरादा देखा, तो वे इस डर से और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और उनके साथियों के प्रति अपनी सच्ची सलाह के कारण कुरैश को डराने लगे। उन्होंने उनसे कहा: "मैंने मुहम्मद और उनके साथियों को हमरा अल-असद में एक महान सेना के साथ छोड़ा है; जो लोग पीछे रह गए थे वे भी उनके साथ मिल गए हैं, और वे आप पर गुस्से से जल रहे हैं [मानो उन्होंने आपको पकड़ लिया हो]। भागो! भागो![6] वास्तव में, मैं आपको इससे रोकता हूँ[7]। अल्लाह की कसम, जो मैंने देखा उसने मुझे कविता के कुछ शेर कहने पर मजबूर कर दिया।" उन्होंने (अबू सुफियान) पूछा: "और तुमने क्या कहा?" उन्होंने कहा: "मैंने कहा: मेरी ऊंटनी आवाजों से लगभग तबाह हो गई थी... जब धरती छोटे बालों वाले घोड़ों के समूहों से बह निकली।[8]"

---

(1) अल-मुफहीम 6/292 देखें। (2) (m) में: सहारा लेना। (3) सीरत इब्न हिशाम 2/101, तफ़सीर अल-तबरी 6/240-241, और दलाईल अल-बैहकी 3/314, लेकिन उनके पास यह उल्लेख नहीं है कि आयत उन दोनों के बारे में नाजिल हुई थी। (4) (m) में: आना। (5) उनका कहना: 'आयबत नुशहिही', यानी: उनके रहस्यों का स्थान, अल-कामूस (अयब)। (6) अल-मुफहीम 6/292, और कोष्ठक में जो है वह उसी से है। (7) यह अबू सुफियान इब्न हर्ब को संबोधित करते हुए माबद अल-जुहनी के शब्द हैं, सीरत इब्न हिशाम 2/102 देखें। (8) उनका कहना: अल-जुर्द, अजरद का बहुवचन

है, जो छोटे बालों वाले घोड़ों को संदर्भित करता है, और कहा जाता है: अच्छी नस्ल के घोड़े। अबू धर अल-खुशानी द्वारा अल-इमला अल-मुख्तसर फी शरह गरीब अल-सियार 2/118 और अल-लिसान (जर्द) देखें। और अल-अबाबील: बिखरे हुए समूह।

سورہ آل عمران: آیت ۱۷۲ ۴۲۰ ...جو گزر چکا ہے - یہاں تک کہ وہ حمراء الاسد پہنچ گئے، دشمن کو مرعوب کرنے کے لیے؛ تو بسا اوقات ان میں زخموں سے چور لوگ بھی ہوتے تھے، جو چلنے کی طاقت نہیں رکھتے تھے، اور نہ ہی انہیں کوئی سواری ملتی تھی، تو کبھی انہیں گردنوں (کندھوں) پر اٹھایا جاتا؛ اور یہ سب رسول اللہ ﷺ کے حکم کی تعمیل اور جہاد کی رغبت میں تھا۔[1] اور کہا گیا ہے: یہ آیت بنو عبد الاشہل کے دو آدمیوں کے بارے میں نازل ہوئی؛ وہ دونوں زخموں سے چور تھے، تو ایک نے دوسرے کا سہارا لیا، اور وہ نبی ﷺ کے ساتھ نکل کھڑے ہوئے[3]؛ جب وہ حمراء الاسد پہنچے، تو ان کی ملاقات نعیم بن مسعود سے ہوئی، انہوں نے انہیں بتایا کہ ابوسفیان بن حرب اور قریش میں سے جو ان کے ساتھ ہیں، انہوں نے اپنا لشکر جمع کر لیا ہے، اور اس بات پر پختہ ارادہ کر لیا ہے کہ وہ مدینہ واپس جائیں گے تاکہ وہاں کے رہنے والوں کا نام و نشان مٹا دیں؛ تو انہوں نے وہی کہا جو اللہ نے ہمیں ان کے بارے میں بتایا ہے: ﴿حَسْبُنَا اللهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ﴾ (ہمیں اللہ کافی ہے اور وہ بہترین کارساز ہے)۔ اور جب قریش اس پر متفق ہو چکے تھے؛ تو ان کے پاس معبد الخزاعی آئے، اور قبیلہ خزاعہ نبی ﷺ کے حلیف اور آپ کے خیر خواہ (رازداں) تھے[5]، اور انہوں نے نبی ﷺ کے صحابہ کا حال اور ان کی کیفیت دیکھ لی تھی؛ اور جب انہوں نے قریش کا یہ ارادہ دیکھا کہ وہ مدینہ والوں کو بیخ و بن سے مٹانے کے لیے واپس جائیں گے، تو وہ اس کے خوف سے اور نبی ﷺ اور آپ کے صحابہ کے لیے اپنی خالص خیر خواہی کی بنا پر قریش کو ڈرانے لگے اور ان سے کہا: میں نے محمد اور ان کے ساتھیوں کو حمراء الاسد میں ایک بہت بڑے لشکر کے ساتھ چھوڑا ہے، ان کے ساتھ وہ لوگ بھی شامل ہو گئے ہیں جو پیچھے رہ گئے تھے، اور وہ تم پر غصے سے بھرے ہوئے ہیں، [اور گویا کہ انہوں نے تمہیں پا لیا ہے]، تو بچو! بچو![6] میں تمہیں اس (واپسی) سے روکتا ہوں[7]، بخدا جو کچھ میں نے

دیکھا اس نے مجھے اس بات پر آمادہ کیا کہ میں اس بارے میں چند اشعار کہوں۔ انہوں نے پوچھا: تم نے کیا کہا؟ انہوں نے کہا: میں نے کہا: آوازوں کی شدت سے میری سواری ٹوٹنے کے قریب تھی... جب زمین چھوٹے بالوں والے گھوڑوں کے غول در غول لشکروں سے بھر گئی۔[8]

---

(۱) دیکھئے المفہم ۲۹۲/۶۔ (۲) (م) میں: یتوکأ (سہارا لیتا ہے)۔ (۳) سیرت ابن ہشام ۱۰۱/۲، تفسیر طبری ۲۴۰/۶ - ۲۴۱، اور دلائل البیہقی ۳۱۴/۳، اور ان کے ہاں یہ نہیں ہے کہ آیت ان دونوں کے بارے میں نازل ہوئی۔ (۴) (م) میں: یأتوا (آئیں)۔ (۵) ان کا قول: عَیْبَة نُصحه، یعنی: ان کے راز کی جگہ، القاموس (عیب)۔ (۶) المفہم ۲۹۲/۶، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (۷) یہ معبد الجہنی کا قول ہے جو ابوسفیان بن حرب سے مخاطب ہیں، دیکھئے سیرت ابن ہشام ۱۰۲/۲۔ (۸) ان کا قول: الجرد، اجرد کی جمع ہے، اور یہ چھوٹے بالوں والے گھوڑے ہوتے ہیں، اور کہا گیا: اصیل گھوڑے۔ دیکھئے ابو ذر الخشنی کی الاملاء المختصر فی شرح غریب السیر ۱۱۸/۲، اور اللسان (جرد)۔ اور الابابیل: متفرق گروہ۔

Surah Al-Imran: Verse 172 421

It throws down [dust] with noble lions, not short ones, when meeting [the enemy], nor ones who lean away or are weaponless. (1) I remained running, thinking the earth was tilting, when they rose up with a leader who is not forsaken. I said: Woe to the son of Harb [Abu Sufyan] from meeting you, when the valley floor heaves with horses. (2) (3) Indeed, I am a clear warner to the people of the Sacred Place [Mecca], for every one of them who has intelligence and reason. (4) From the army of Ahmad, not the dregs (5) nor the weak (6), and what I have warned of is not described as mere talk. (7)

He said: This turned back Abu Sufyan and those with him; Allah cast terror into their hearts, and they returned to Mecca in fear and haste. The Prophet ﷺ and his companions returned to Medina victorious, as Allah Almighty said: {So they returned with a favor from Allah and bounty, no harm touched them} (8), meaning: fighting or terror. Jabir bin Abdullah asked the Prophet ﷺ for permission to go out with him, and he gave him permission. Allah Almighty informed them that the great reward had been obtained for them through this return march. The Messenger of Allah ﷺ said: "It is a military expedition." This is the majority's interpretation of this verse. (9)

= See Lisan al-Arab and al-Qamus (Abl). (1) His saying: 'Turdi', meaning: it strikes the ground with its hooves, Lisan (Rada). 'Tanabila': short people. 'Mil': plural of 'Amyal', who is one without a spear, and it is said: one who is not firm on the saddle. al-Imla' al-Mukhtasar 2/118. (2) His saying: 'Taghatmatat' meaning: it shook and trembled. al-Imla' al-Mukhtasar 2/118. (3) In (Kh), al-Sirah 2/103, and Tafsir al-Tabari 6/247: 'bil-jil', and what is established is from (D), (Za), and (M). Al-Suhayli said in al-Rawd al-Unuf 3/180: His saying 'bil-khayl' (with horses): he made the 'ridf' (the letter before the rhyme letter) a soft letter, and all the verses have a 'ridf' rhyme with a letter of elongation and softness, and this is 'al-sinad' (a type of poetic variation). (4) 'Al-Basl': the forbidden/sacred, and he meant by 'ahl al-Basl' the Quraysh, because they are the people of Mecca, and Mecca is sacred. 'Dhahiyah': prominent/apparent. 'Irba': intelligence. al-Imla' al-Mukhtasar 2/118. (5) In the copies: 'wahsh', and what is established is from (M) and the sources of extraction; 'al-wakhsh': the dregs of people and the lowest of them. Lisan (Wakhsh). (6) In (M): 'qanabiluh', which is the plural of 'qunbulah', meaning a group of people and horses, al-Qamus (Qanbal). In (D): 'yunathiluh', and what is established is from (Kh) and (Za), and it is from 'tanathala al-rajul' if he becomes dirty after cleaning. Lisan (Tanathul). In Sirat Ibn Hisham 2/103

and Tafsir al-Tabari 6/247, it occurred as 'tanabilah'. (7) These verses are mentioned in al-Sirah al-Nabawiyyah 2/103, Tafsir al-Tabari 6/247, and al-Rawd al-Unuf 3/174. (8) Al-Mufhim 6/291-292; see al-Sirah al-Nabawiyyah 2/102-103, Tafsir al-Tabari 6/246-248, and Tafsir al-Baghawi 1/373-374. (9) Al-Muharrar al-Wajiz 1/542; see al-Sirah al-Nabawiyyah 2/101, and Tafsir al-Tabari 6/240.

सूरह आल इमरान: आयत 172 421

वे [घोड़े] कुलीन शेरों के साथ (धूल) उड़ाते हैं, जो न तो छोटे हैं मुक़ाबले के वक़्त और न ही कतराने वाले या निहत्थे हैं। (1) मैं दौड़ता रहा, ज़मीन को झुका हुआ समझते हुए, जब वे एक ऐसे नेता के साथ खड़े हुए जो निराश्रित नहीं है। मैंने कहा: इब्न हर्ब (अबू सुफ़ियान) के लिए तुम्हारे मुक़ाबले से बर्बादी हो, जब घाटी घोड़ों के साथ हिलने लगे। (2) (3) मैं 'अहल-ए-बस्ल' (मक्का वालों) के लिए खुलेआम डराने वाला हूँ, उनमें से हर बुद्धिमान और तर्कपूर्ण व्यक्ति के लिए। (4) अहमद (ﷺ) की सेना से, न कि नीच (5) और न ही कमज़ोर (6) लोगों से, और मैंने जो चेतावनी दी है उसे महज़ बात नहीं कहा जाता। (7)

कहा: तो इसने अबू सुफ़ियान और उसके साथ वालों को वापस मोड़ दिया, और अल्लाह ने उनके दिलों में डर डाल दिया, और वे डरते हुए और जल्दबाज़ी में मक्का लौट गए। और नबी ﷺ अपने साथियों के साथ विजयी होकर मदीना लौट आए, जैसा कि अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {तो वे अल्लाह के अनुग्रह और कृपा के साथ लौटे, उन्हें कोई बुराई नहीं पहुँची} (8), यानी: लड़ाई और डर। और जाबिर बिन अब्दुल्लाह ने नबी ﷺ से अपने साथ निकलने की अनुमति माँगी, तो आपने उन्हें अनुमति दे दी। और अल्लाह तआला ने उन्हें सूचित किया कि इस वापसी (के सफर) से उनके लिए महान पुरस्कार प्राप्त हो चुका है। और अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "बेशक यह एक सैन्य अभियान है।" यह इस आयत की बहुसंख्यक विद्वानों की व्याख्या है। (9)

= लिसान अल-अरब और अल-क़ामूस (अब्ल) देखें। (1) उनका कहना: 'तुरदी', यानी: ज़मीन पर अपने खुरों से प्रहार करना, लिसान (रदा)। 'तनाबिला': नाटे लोग। 'मील': 'अम्यल' का बहुवचन है, और वह है जिसके पास भाला न हो, और कहा गया: जो काठी पर स्थिर न रह सके। अल-इमला अल-मुख़्तसर 2/118। (2) उनका कहना: 'तग़तमतत' यानी: वह हिल उठी और कांप गई। अल-इमला अल-मुख़्तसर 2/118। (3) (ख़), अल-सीरा 2/103 और तफ़सीर अल-तबरी 6/247 में: 'बिल-जील' है, और जो स्थापित है वह (द), (ज़) और (म) से है। अल-सुहैली ने अल-रौद अल-उनुफ़ 3/180 में कहा: उनका कहना 'बिल-ख़ैल' (घोड़ों के साथ): उन्होंने रिदफ़ को नर्म अक्षर बनाया है, और सभी छंदों के अंत में स्वर और कोमलता का अक्षर है, और यही सिनाद है। (4) 'अल-बस्ल': वर्जित/पवित्र, और उनका 'अहल-ए-बस्ल' से आशय क़ुरैश से था, क्योंकि वे मक्का वाले हैं, और मक्का हरम (पवित्र) है। 'दाहिया': स्पष्ट/प्रमुख। 'इर्बा': बुद्धि। अल-इमला अल-मुख़्तसर 2/118। (5) प्रतियों में:

'वहश' है, और जो स्थापित है वह (म) और उद्धरण के स्रोतों से है, और 'अल-वख़्श': लोगों का कचरा और उनमें सबसे नीच। लिसान (वख़्श)। (6) (म) में: 'क़नाबिलुहु' है, जो 'क़नबुला' का बहुवचन है, यानी लोगों और घोड़ों का समूह, अल-क़ामूस (क़नबल)। (द) में: 'युनाथिलुहु' है, और जो स्थापित है वह (ख़) और (ज़) से है, और यह 'तनाथल अल-रजुल' से है जब कोई सफाई के बाद गंदा हो जाए। लिसान (तनाथुल)। सीरत इब्न हिशाम 2/103 और तफ़सीर अल-तबरी 6/247 में 'तनाबिला' आया है। (7) ये छंद अल-सीरा अल-नबविया 2/103, तफ़सीर अल-तबरी 6/247 और अल-रौद अल-उनुफ़ 3/174 में आए हैं। (8) अल-मुफ़हिम 6/291-292; और देखें अल-सीरा अल-नबविया 2/102-103, तफ़सीर अल-तबरी 6/246-248, और तफ़सीर अल-बग़वी 1/373-374। (9) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/542; और देखें अल-सीरा अल-नबविया 2/101, और तफ़सीर अल-तबरी 6/240।

سورہ آل عمران: آیت ۱۷۲ ۴۲۱

وہ [گھوڑے] معزز شیروں کے ساتھ (دھول) اڑاتے ہیں، جو نہ پست قامت ہیں مقابلہ کے وقت اور نہ ہی کترانے والے یا نہتے ہیں۔ (۱) میں دوڑتا رہا، زمین کو مائل (جھکی ہوئی) گمان کرتے ہوئے، جب وہ ایسے سردار کے ساتھ اٹھے جو بے یار و مددگار نہیں ہے۔ میں نے کہا: ابنِ حرب (ابو سفیان) کے لیے تمہارے مقابلے سے ہلاکت ہو، جب بطحاء (وادی) گھوڑوں کے ساتھ لرزنے لگے۔ (۲) (۳) میں اہل بسل (اہلِ مکہ) کے لیے کھلے عام ڈرانے والا ہوں، ان میں سے ہر سمجھدار اور عقل والے کے لیے۔ (۴) احمد (ﷺ) کے لشکر سے، نہ کہ رذیل (۵) اور نہ ہی کمزور (۶) سے، اور میں نے جو ڈرایا ہے اسے محض بات نہیں کہا جاتا۔ (۷)

کہا: پس اس (بات) نے ابو سفیان اور ان کے ساتھیوں کو واپس موڑ دیا، اور اللہ نے ان کے دلوں میں رعب ڈال دیا، اور وہ ڈرتے ہوئے اور جلدی میں مکہ لوٹ گئے۔ اور نبی ﷺ اپنے صحابہ کے ساتھ منصور و کامیاب ہو کر مدینہ واپس آئے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ فَانقَلَبُوا بِنِعْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ وَفَضْلٍ لَّمْ يَمْسَسْهُمْ سُوءٌ ﴾(۸)، یعنی: لڑائی اور دہشت۔ اور جابر بن عبداللہ نے نبی ﷺ سے اپنے ساتھ نکلنے کی اجازت مانگی، تو آپ نے انہیں اجازت دے دی۔ اور اللہ تعالیٰ نے انہیں خبر دی کہ اس واپسی (کے سفر) سے ان کے لیے عظیم اجر حاصل ہو چکا ہے۔ اور رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بیشک یہ ایک غزوہ ہے"۔ یہ اس آیت کی جمہور کی تفسیر ہے۔ (۹)

= لسان العرب اور القاموس (ابل) دیکھیں۔ (۱) ان کا قول: 'تُرْدِي'، یعنی: زمین پر اپنے سموں سے ضرب لگاتے ہیں، اللسان (ردی)۔ 'تنابلة': پست قامت لوگ۔ 'میل': 'أَمْيَل' کی جمع ہے، اور وہ ہے جس کے پاس نیزہ نہ ہو، اور کہا گیا: جو زین پر جم نہ سکے۔ الإملاء المختصر ۱۱۸/۲ ۔ (۲) ان کا قول: 'تغطمطت' یعنی: ہل گئی اور لرز اٹھی۔ الإملاء المختصر ۱۱۸/۲ ۔ (۳) (خ)، السیرة ۲/۱۰۳

اور تفسیر الطبری ۶/۲۴۷ میں: 'بالجیل' ہے، اور جو ثابت ہے وہ (د)، (ظ) اور (م) سے ہے۔ السہیلی نے الروض الانف ۳/۱۸۰ میں کہا: ان کا قول 'بالخیل': انہوں نے ردف کو حرفِ لین بنایا ہے، اور تمام اشعار کے قافیے حرفِ مد و لین کے ساتھ ہیں، اور یہی سناد ہے۔ (۴) 'البسل': حرام (مقدس)، اور 'اہلِ بسل' سے ان کی مراد قریش تھے، کیونکہ وہ مکہ والے ہیں، اور مکہ حرم ہے۔ 'ضاحیة': ظاہر۔ 'إربة': سمجھ بوجھ الإملاء المختصر ۱۱۸/۲ ۔ (۵) نسخوں میں: 'وحش' ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور مصادرِ تخریج سے ہے، اور 'الوخش': لوگوں کے رذیل اور کم تر لوگ۔ اللسان (وخش)۔ (۶) (م) میں: 'قنابله' ہے، جو 'قنبلة' کی جمع ہے، یعنی لوگوں اور گھوڑوں کی جماعت، القاموس (قنبل)۔ (د) میں: 'یناثله' ہے، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے، اور یہ 'تنثل الرجل' سے ہے جب کوئی صفائی کے بعد گندہ ہو جائے۔ اللسان (تنثل)۔ ابن ہشام کی سیرت ۲/۱۰۳ اور تفسیر الطبری ۶/۲۴۷ میں 'تنابلة' آیا ہے۔ (۷) یہ اشعار السیرة النبویة ۲/۱۰۳، تفسیر الطبری ۶/۲۴۷ اور الروض الانف ۳/۱۷۴ میں آئے ہیں۔ (۸) المفہم ۶/۲۹۱-۲۹۲، اور دیکھئے السیرة النبویة ۲/۱۰۲-۱۰۳، تفسیر الطبری ۶/۲۴۶-۲۴۸، اور تفسیر البغوی ۱/۳۷۳-۳۷۴۔ (۹) المحرر الوجیز ۱/۵۴۲، اور دیکھئے السیرة النبویة ۲/۱۰۱، اور تفسیر الطبری ۶/۲۴۰۔

Mujahid and Ikrimah, may Allah have mercy on them, strongly asserted and said (1): This verse from His saying: {Those to whom the people said...} until His saying: {...mighty} was revealed regarding the Prophet's ﷺ departure to Badr al-Sughra. This was because he set out for the appointment with Abu Sufyan at Uhud, when he said: "Our meeting is at Badr next year." The Prophet ﷺ said: "Say: Yes." So the Prophet ﷺ went out toward Badr, and there was a great market there. The Messenger of Allah ﷺ gave his companions dirhams, and as they drew near to Badr, Nu'aym bin Mas'ud al-Ashja'i came to him and informed him that Quraysh had gathered and set out to fight him, along with those who joined them. The Muslims felt apprehensive about that, but they said: {Allah is sufficient for us, and He is the best Disposer of affairs}. They remained determined until they reached Badr, but they found no one. They found the market, so they bought skins and goods with their dirhams, and they returned without facing any plot, having profited in their trade. That is His saying, Exalted is He: {So they returned with grace from Allah and bounty}, meaning: and bounty in those trades (2). And Allah knows best.

His saying, Exalted is He: {Those to whom the people said, "Indeed, the people have gathered against you, so fear them." But it [only] increased them in faith, and they said, "Sufficient for us is Allah, and [He is] the best Disposer of affairs."} (173).

They differed (3) regarding His saying, Exalted is He: {Those to whom the people said}. Mujahid, Muqatil, Ikrimah, and al-Kalbi said: It refers to Nu'aym bin Mas'ud al-Ashja'i, and the wording is general while the meaning is specific, like His saying: {Or do they envy the people} [An-Nisa: 54], meaning Muhammad ﷺ (4).

Al-Suddi said: It was a Bedouin for whom a reward was set for that. (5)

Ibn Ishaq and a group said: By "the people," He means the riders of Abd al-Qays, who passed by Abu Sufyan,

---

(1) Tafsir al-Tabari 6/250 - 251, and Tafsir Ibn Abi Hatim 3/818 - 819. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/543, and see Tafsir al-Baghawi 1/374, and al-Wasit 1/522. (3) In (d): They differed (ikhtalafu), and in (m): He differed (ikhtalafa), and the established text is from (kh) and (z). (4) Tafsir al-Baghawi 1/375, and see Tafsir Abi al-Layth 1/316. (5) In the speech there is an abbreviation, and its detail - as in Tafsir al-Tabari 6/248 - 249 - is that Abu Sufyan and his companions set a reward for him and said to him: If you meet Muhammad and his companions, inform them that we have gathered against

them. So Allah Almighty informed His Messenger ﷺ, and he sought them until he reached Hamra al-Asad, where they met the Bedouin on the way, and he gave them the news. They said: Allah is sufficient for us, and He is the best Disposer of affairs...

४२२ सूरह आल इमरान, आयत १७२ - १७३

मुजाहिद और इकरीमा (अल्लाह उन पर रहम करे) ने ज़ोर देकर कहा (१): यह आयत उनके इस कथन से: {जिनसे लोगों ने कहा...} उनके इस कथन तक: {...बड़ा} वास्तव में नबी ﷺ के बद्र अल-सुघरा की ओर प्रस्थान के बारे में अवतरित हुई थी। ऐसा इसलिए था क्योंकि वह उहुद में अबू सुफ़ियान के साथ तय किए गए समय पर निकले थे, जब उसने कहा था: "अगले साल बद्र में हमारा मिलना तय है।" नबी ﷺ ने कहा: "कहो: हाँ।" तो नबी ﷺ बद्र की ओर निकले, और वहाँ एक बड़ा बाज़ार था। अल्लाह के रसूल ﷺ ने अपने साथियों को दिरहम दिए, और जब वे बद्र के करीब पहुँचे, तो नुएम बिन मसूद अल-अशजई उनके पास आए और उन्हें सूचित किया कि कुरैश एकत्र हो गए हैं और उनके साथ मिलकर युद्ध करने के लिए निकल पड़े हैं। मुसलमानों को इस बात की आशंका हुई, लेकिन उन्होंने कहा: {हमारे लिए अल्लाह काफी है, और वह सबसे अच्छा कार्यसाधक है}। वे डटे रहे यहाँ तक कि वे बद्र पहुँचे, लेकिन उन्हें वहाँ कोई नहीं मिला। उन्हें बाज़ार मिला, तो उन्होंने अपने दिरहमों से चमड़ा और व्यापार का सामान खरीदा, और वे बिना किसी चाल का सामना किए वापस लौटे, अपने व्यापार में लाभ कमाया। वही अल्लाह तआला का कथन है: {अतः वे अल्लाह की कृपा और अनुग्रह के साथ लौटे}, अर्थात: उन व्यापारों में अनुग्रह (२)। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का कथन है: {जिनसे लोगों ने कहा, "निश्चित रूप से, लोग तुम्हारे विरुद्ध एकत्र हुए हैं, अतः उनसे डरो।" लेकिन इसने [केवल] उनके ईमान में वृद्धि की, और उन्होंने कहा, "हमारे लिए अल्लाह काफी है, और [वह] सबसे अच्छा कार्यसाधक है।"} (१७३)।

अल्लाह तआला के इस कथन: {जिनसे लोगों ने कहा} के बारे में उनके बीच मतभेद था (३)। मुजाहिद, मुकातिल, इकरीमा और अल-कल्बी ने कहा: इससे तात्पर्य नुएम बिन मसूद अल-अशजई है, और शब्द सामान्य हैं जबकि अर्थ विशिष्ट है, जैसे उनके इस कथन में: {या क्या वे लोगों से ईर्ष्या करते हैं} [अन-निसा: ५४], जिसका अर्थ मुहम्मद ﷺ है। (४)

अल-सुद्दी ने कहा: वह एक ग्रामीण (बदुआ) था जिसके लिए उस काम के बदले इनाम तय किया गया था। (५)

इब्न इसहाक और एक समूह ने कहा: "लोगों" से उनका तात्पर्य अब्द अल-कैस के घुड़सवारों से है, जो अबू सुफ़ियान के पास से गुज़रे थे।

(१) तफ़्सीर अल-तबरी ६/२५० - २५१, और तफ़्सीर इब्न अबी हातिम ३/८१८ - ८१९। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/५४३, और देखें तफ़्सीर अल-बग़वी १/३७४, और अल-वसीत १/५२२। (३) (द) में: उन्होंने मतभेद किया (इख़्तलफ़ू), और (म) में: उसने मतभेद किया (इख़्तलफ़ा), और प्रमाणित पाठ (ख़) और (ज़) से है। (४) तफ़्सीर अल-बग़वी १/३७५, और देखें तफ़्सीर अबी अल-लैथ १/३१६। (५) बातचीत में संक्षेप है, और इसका विवरण - जैसा कि तफ़्सीर अल-तबरी ६/२४८-२४९ में है - यह है कि अबू सुफ़ियान और उसके साथियों ने उसके लिए एक इनाम तय किया और उससे कहा: यदि तुम मुहम्मद और उनके साथियों से मिलो तो उन्हें सूचित करना कि हमने उनके विरुद्ध सेना इकट्ठा की है। तब अल्लाह तआला ने अपने रसूल ﷺ को सूचित कर दिया, और उन्होंने उनकी तलाश की यहाँ तक कि वे हमरा अल-असद पहुँचे, जहाँ वे रास्ते में उस ग्रामीण से मिले, और उसने उन्हें खबर दी। उन्होंने कहा: हमारे लिए अल्लाह काफी है, और वह सबसे अच्छा कार्यसाधक है...

٤٢٢ سورہ آل عمران، آیات ١٧٢ - ١٧٣

مجاہد اور عکرمہ رحمہما اللہ تعالیٰ نے پختہ طور پر کہا (١): بیشک یہ آیت ان کے اس قول سے: ﴿الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ﴾ ان کے اس قول تک: ﴿عَظِيمٌ﴾ دراصل نبی ﷺ کے بدر الصغریٰ کی طرف نکلنے کے بارے میں نازل ہوئی تھی۔ اور وہ اس لیے کہ آپ احد میں ابو سفیان کے ساتھ کیے گئے وعدے کے مطابق نکلے تھے، جب اس نے کہا تھا: "ہمارا وعدہ اگلے سال بدر میں ہے۔" تو نبی ﷺ نے فرمایا: "کہو: ٹھیک ہے۔" چنانچہ نبی ﷺ بدر کی طرف نکلے، اور وہاں ایک بڑا بازار لگتا تھا، تو رسول اللہ ﷺ نے اپنے صحابہ کو درہم دیے، اور جب آپ بدر کے قریب پہنچے تو آپ کے پاس نعیم بن مسعود اشجعی آئے، اور انہیں خبر دی کہ قریش جمع ہو گئے ہیں، اور وہ اور ان کے ساتھ شامل ہونے والے آپ سے لڑنے کے لیے نکل پڑے ہیں، تو مسلمان اس سے کچھ فکر مند ہوئے، لیکن انہوں نے کہا: ﴿حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ﴾، چنانچہ وہ ثابت قدم رہے یہاں تک کہ وہ بدر پہنچ گئے، تو وہاں انہیں کوئی نہ ملا، اور انہیں بازار مل گیا، تو انہوں نے اپنے درہموں سے چمڑا اور تجارت کا سامان خریدا، اور وہ واپس لوٹے اور انہیں کسی چال کا سامنا نہ کرنا پڑا، اور اپنی تجارت میں نفع کمایا، تو یہی اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿فَانقَلَبُوا بِنِعْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ وَفَضْلٍ﴾، یعنی: ان تجارتوں میں فضل (٢)۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ إِيمَانًا وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ (١٧٣)﴾۔

اور اللہ تعالیٰ کے قول ﴿الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ﴾ کے بارے میں علماء کا اختلاف ہے (٣)، تو مجاہد، مقاتل، عکرمہ اور کلبی نے کہا: وہ نعیم بن مسعود اشجعی ہے، اور لفظ عام ہے اور معنی خاص ہے، جیسے اللہ کا قول: ﴿أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ﴾ [النساء: ٥٤]، یعنی محمد ﷺ۔ (٤)

سُدّی نے کہا: وہ ایک اعرابی تھا جس کے لیے اس پر اجر (انعام) مقرر کیا گیا تھا۔ (۵)

اور ابن اسحاق اور ایک جماعت نے کہا: لوگوں سے مراد عبد القیس کا قافلہ ہے، جو ابو سفیان کے پاس سے گزرے تھے،

---

(۱) تفسیر طبری ۶/ ۲۵۰ - ۲۵۱، اور تفسیر ابن ابی حاتم ۳/ ۸۱۸ - ۸۱۹۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/ ۵۴۳، اور دیکھیے تفسیر بغوی ۱/ ۳۷۴، اور الوسیط ۱/ ۵۲۲۔ (۳) نسخہ (د) میں: اختلفوا، اور نسخہ (م) میں: اختلف، اور ثابت شدہ متن نسخہ (خ) اور (ظ) سے ہے۔ (۴) تفسیر بغوی ۱/ ۳۷۵، اور دیکھیے تفسیر ابی اللیث ۱/ ۳۱۶۔ (۵) کلام میں اختصار ہے، اور اس کی تفصیل - جیسا کہ تفسیر طبری ۶/ ۲۴۸ - ۲۴۹ میں ہے - یہ ہے کہ ابو سفیان اور اس کے ساتھیوں نے اس کے لیے ایک انعام مقرر کیا، اور اس سے کہا: اگر تم محمد اور ان کے صحابہ سے ملو تو انہیں بتا دینا کہ ہم نے ان کے لیے لشکر جمع کر لیا ہے، تو اللہ تعالیٰ نے اپنے رسول ﷺ کو خبر دے دی، چنانچہ آپ نے ان کا پیچھا کیا یہاں تک کہ حمراء الاسد پہنچ گئے، وہاں وہ اعرابی راستے میں ملا، اور اس نے انہیں خبر دی، تو انہوں نے کہا: حسبنا اللہ ونعم الوکیل...

٤٢٣ Surah Al-Imran: Verse 173

Then they [the plotters] sent them to the Muslims to discourage them.(1) It was said: "The people" here refers to the hypocrites; Al-Suddi said: When the Prophet ﷺ and his companions prepared to march to Badr al-Sughra for the appointment with Abu Sufyan, the hypocrites came to them and said: "We are your companions who forbade you from going out to them and you disobeyed us. They fought you in your homes and prevailed; if you go to them in their homes, no one among you will return." So they [the believers] said: {Allah is sufficient for us, and He is the best Disposer of affairs}.(2) Abu Ma'shar said: People from Hudhayl from the inhabitants of Tihama entered Medina, and the companions of the Messenger of Allah ﷺ asked them about Abu Sufyan. They said: "They have gathered against you a great army, so fear them," meaning: fear them and beware of them; for you have no power against them.(3) So "the people" according to these sayings remains in its general sense of a group. And Allah knows best. The Almighty's saying: {it increased them in faith}, i.e., the people's saying increased their faith, meaning: confirmation and certainty in their religion, and steadfastness in supporting it(4), and strength, boldness, and preparedness. Thus, the increase of faith according to this is in actions. Scholars have differed regarding the increase and decrease of faith according to various views. The creed on this is that the essence of faith, which is a single crown and a single confirmation of something, is a singular meaning; once attained, no increase enters into it. And nothing remains of it if it departs; so there remains only that the increase and decrease are in its adjuncts, not in its essence. A group of scholars went with the view that it increases and decreases in terms of the actions proceeding from it, especially since many scholars apply the name of faith to acts of obedience(5); due to his ﷺ saying: "Faith consists of seventy-some branches, the highest of which is the saying: 'There is no god but Allah', and the lowest of which is removing harm from the road."

(1) Al-Sira al-Nabawiyya 1/103, and Tafsir al-Tabari 6/248. (2) Tafsir al-Razi 9/100, and see al-Wasit 1/522. (3) Narrated by Ibn Hajar in al-'Ujab 2/794, and attributed it to al-Tha'labi. (4) In (m): their support. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/542.

४२३ सूरा अल-इमरान: आयत १७३

फिर उन्होंने (साजिशकर्ताओं ने) उन्हें मुसलमानों के पास भेजा ताकि उन्हें हतोत्साहित किया जा सके।(१) कहा गया है: यहाँ "लोग" से तात्पर्य पाखंडियों से है; अल-सुद्दी ने कहा: जब पैगंबर ﷺ और उनके साथी अबू सुफयान के साथ वादे के अनुसार बद्र अल-सुघरा की ओर प्रस्थान करने के लिए तैयार हुए, तो पाखंडी उनके पास आए और बोले: "हम आपके वे साथी हैं जिन्होंने आपको उनके पास बाहर जाने से मना किया था और आपने हमारी अवज्ञा की। उन्होंने आपके घरों में आपसे युद्ध किया और वे जीत गए; यदि आप उनके घरों में उनके पास जाते हैं, तो आपमें से कोई भी वापस नहीं लौटेगा।" तो उन्होंने (विश्वासियों ने) कहा: {अल्लाह हमारे लिए पर्याप्त है, और वह सबसे उत्तम कार्यसाधक है}। (२) अबू माशर ने कहा: तिहामा के निवासियों में से हुधैल के कुछ लोग मदीना में प्रविष्ट हुए, तो अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों ने उनसे अबू सुफयान के बारे में पूछा। उन्होंने कहा: "उन्होंने आपके विरुद्ध एक बड़ी सेना एकत्र की है, अतः उनसे डरो," अर्थात्: उनसे डरो और उनसे सावधान रहो; क्योंकि उनके विरुद्ध आपमें कोई शक्ति नहीं है।(३) अतः इन कथनों के अनुसार "लोग" शब्द अपने सामान्य अर्थ 'समूह' में ही है। और अल्लाह बेहतर जानता है। अल्लाह का कथन: {इसने उनके ईमान (विश्वास) में वृद्धि कर दी}, अर्थात्: लोगों के कथन ने उनके ईमान को बढ़ा दिया, यानी: उनके धर्म में पुष्टि और निश्चितता, और उसके समर्थन (४) पर अडिगता, और शक्ति, साहस तथा तैयारी। अतः इस आधार पर ईमान की वृद्धि कर्मों में है। ईमान की वृद्धि और कमी के संबंध में विद्वानों के विभिन्न मत रहे हैं। इस बारे में अकीदा (पंथ) यह है कि ईमान का मूल, जो एक मुकुट और किसी चीज़ की एक ही पुष्टि है, वह एक एकल अर्थ है; एक बार प्राप्त होने पर उसमें कोई वृद्धि प्रवेश नहीं करती। और यदि वह चला जाए तो उसका कुछ भी शेष नहीं रहता; अतः केवल यही बचता है कि वृद्धि और कमी उसके संबंधित विषयों (अनुषंगों) में है, न कि उसके मूल स्वरूप में। विद्वानों के एक समूह का मत है कि यह उससे उत्पन्न होने वाले कर्मों के संदर्भ में बढ़ता और घटता है, विशेष रूप से इसलिए कि कई विद्वान आज्ञाकारिता के कार्यों (५) पर ईमान का नाम लागू करते हैं; उनके ﷺ के इस कथन के कारण: "ईमान की सत्तर से कुछ अधिक शाखाएँ हैं, जिनमें सबसे ऊँची 'ला इलाहा इल्लल्लाह' (अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं) कहना है, और सबसे नीची रास्ते से हानिकारक चीज़ हटाना है।"

(१) अल-सीरा अल-नबविया १/१०३, और तफ़सीर अल-तबरी ६/२४८। (२) तफ़सीर अल-राज़ी ९/१००, और देखें अल-वसीत १/५२२। (३) इब्न हजर ने अल-उजब २/७९४ में इसे उद्धृत किया है, और इसे अल-थलाबी से जोड़ा है। (४) (म) में: उनका समर्थन। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/५४२।

٤٢٣ سورة آل عمران: آیت ١٧٣

پس انہوں نے (سازش کرنے والوں نے) انہیں مسلمانوں کی طرف بھیجا تاکہ انہیں پست ہمت کر دیں(١)۔ اور کہا گیا ہے: یہاں "الناس" (لوگ) سے مراد منافقین ہیں؛ سُدی نے کہا: جب نبی ﷺ اور آپ کے صحابہ ابو سفیان کے ساتھ طے شدہ وقت پر بدر صغریٰ کی طرف کوچ کرنے کے لیے تیار ہوئے، تو منافقین ان کے پاس آئے اور کہنے لگے: "ہم تمہارے وہی ساتھی ہیں جنہوں نے تمہیں ان کی طرف نکلنے سے روکا تھا اور تم نے ہماری نافرمانی کی، انہوں نے تمہارے گھروں میں تم سے لڑائی کی اور غالب رہے؛ اب اگر تم ان کے گھروں میں ان کے پاس جاؤ گے تو تم میں سے کوئی واپس نہیں آئے گا"، تو انہوں نے (اہلِ ایمان نے) کہا: ﴿حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ﴾ (اللہ ہمیں کافی ہے اور وہ بہترین کارساز ہے)۔(٢) اور ابو معشر نے کہا: تہامہ کے رہنے والے بنو ہذیل کے کچھ لوگ مدینہ میں داخل ہوئے، تو رسول اللہ ﷺ کے صحابہ نے ان سے ابو سفیان کے بارے میں پوچھا، انہوں نے کہا: "انہوں نے تمہارے لیے بہت سے لشکر جمع کر لیے ہیں، پس ان سے ڈرو"، یعنی: ان سے خوف کھاؤ اور ان سے بچو؛ کیونکہ ان کے مقابلے کی تم میں طاقت نہیں ہے(٣)۔ پس ان اقوال کے مطابق "الناس" اپنے لغوی معنی 'جماعت' پر ہی محمول ہے۔ واللہ اعلم۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَزَادَهُمْ إِيمَانًا﴾ (تو اس نے ان کے ایمان میں اضافہ کر دیا)، یعنی: لوگوں کی بات نے ان کے ایمان میں اضافہ کر دیا، یعنی: ان کے دین میں تصدیق اور یقین، اور اس کی نصرت پر استقامت(٤)، اور قوت، جرات اور تیاری میں اضافہ ہوا۔ پس اس اعتبار سے ایمان کی زیادتی اعمال میں ہے۔ اور علماء نے ایمان کی کمی اور زیادتی کے بارے میں مختلف اقوال بیان کیے ہیں۔ اس بارے میں عقیدہ یہ ہے کہ نفسِ ایمان جو کہ ایک واحد تاج اور کسی چیز کی ایک ہی تصدیق ہے، وہ ایک مفرد معنی ہے، جب وہ حاصل ہو جائے تو اس میں کوئی زیادتی داخل نہیں ہوتی۔ اور جب

وہ ختم ہو جائے تو اس کا کچھ باقی نہیں رہتا؛ پس اب یہی صورت رہ جاتی ہے کہ زیادتی اور نقصان اس کے متعلقات میں ہوتا ہے نہ کہ اس کی ذات میں۔ پس علماء کی ایک جماعت اس طرف گئی ہے کہ ایمان اپنے سے صادر ہونے والے اعمال کے اعتبار سے بڑھتا اور گھٹتا ہے، خصوصاً اس لیے کہ بہت سے علماء طاعات (فرمانبرداری کے کاموں) پر ایمان کا نام اطلاق کرتے ہیں(۵)؛ آپ ﷺ کے اس قول کی وجہ سے: "ایمان کی ستر سے کچھ اوپر شاخیں ہیں، ان میں سب سے اعلیٰ 'لا الہ الا اللہ' کہنا ہے، اور سب سے کم درجے کی شاخ راستے سے تکلیف دہ چیز کو ہٹانا ہے"۔

(۱) السيرة النبوية ۱/۱۰۳، وتفسير الطبري ٦/٢٤٨۔ (۲) تفسير الرازي ۹/۱۰۰، وينظر الوسيط ۱/۵۲۲۔ (۳) اسے ابن حجر نے 'العجاب' ۲/۷۹٤ میں نقل کیا ہے، اور ثعلبی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۴) (م) میں: ان کی نصرت۔ (۵) المحرر الوجيز ۱/٥٤٢۔

Surah Al-Imran: Verse 173. Page 424.

Narrated by At-Tirmidhi, and Muslim added: "And modesty (haya) is a branch of faith"(1). In a hadith of Ali (may Allah be pleased with him): "Faith appears(2) as a white spot (lumzah) in the heart. As faith increases, the spot increases"(3). His saying: "Lumzah," Al-Asma'i said: The lumzah is like a speck or similar whiteness; from it comes the saying: a 'lamaz' horse, if there is some whiteness on its lip. The hadith scholars say: "lamzah" with a fatha. As for the speech of the Arabs, it is with a damma, like shubhah, duhmah, and humrah(4).

And in it is an argument against those who deny that faith increases and decreases. Do you not see him saying: "As faith increases, the spot increases, until the whole heart becomes white." Likewise hypocrisy; it appears as a black spot in the heart, as hypocrisy increases it darkens, until(5) the whole heart becomes black.

And among them are those who said: Faith is an accident ('arad), and it does not remain for two moments. For the Prophet (peace be upon him) and for the righteous, it is successive, so it increases by virtue of the succession of its likes upon the believer's heart, and by virtue of the permanence of its presence, and it decreases by the succession of negligence upon the believer's heart(6). Abu al-Ma'ali pointed to this(7). This meaning is present in the hadith of intercession, the hadith of Abu Sa'id al-Khudri narrated by Muslim(8). In it: "The believers will say: O our Lord, our brothers used to fast, pray, and perform Hajj. Then it will be said to them: Bring out those whom you recognized. So their forms will be forbidden to the fire, and they will bring out many people whom the fire had taken up to half their shins and to their knees. Then they say(9): Our Lord, no one remains in it of those you commanded us with. He will say: Go back, and whoever you find in his heart a dinar's weight of good..."

(1) Sahih Muslim (35) and Sunan at-Tirmidhi (2614), and it was previously mentioned on p. 68 of this part. (2) In (D) and (M): "to appear," and the established version is from (Kh) and (Z), which matches Gharib al-Hadith by Abu Ubayd 3/460. (3) Gharib al-Hadith by Abu Ubayd 3/460-461, and narrated by Ibn Abi Shaybah in Al-Iman (8), and cited by Abu Ubayd in Al-Iman p. 64 (with them: "Indeed faith begins") and Az-Zamakhshari in Al-Faiq 3/331. (4) In (Kh) and (M): khumrah, and in (D) hujrah. And the 'jahfalah' is like the lip for horses, mules, and donkeys. Al-Qamus (jahfala). (5) In (M): "the heart darkens until." (6) Al-Mufhim 1/442. (7) In Al-Irshad pp. 333-336, and see Al-Muharrar al-Wajiz 1/453. (8) Number (183), and also narrated by Al-Bukhari (7439),

and a portion of it was previously mentioned on p. 213 of this part. (9) The word "then" is not in the manuscripts, and in (D): "and they say," and the established version is from (M), and Sahih Muslim.

सूरा अल-इमरान: आयत १७३। पृष्ठ ४२४।

तिर्मिज़ी ने इसे उद्धृत किया है, और मुस्लिम ने जोड़ा: "और हया (लज्जा) ईमान (आस्था) की एक शाखा है" (१)। और अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की एक हदीस में है: "ईमान दिल में एक सफेद धब्बे (लुमज़ाह) के रूप में दिखाई देता है (२)। जैसे-जैसे ईमान बढ़ता है, धब्बा भी बढ़ता जाता है (३)।" उनका कहना: "लुमज़ाह," अल-अस्माई ने कहा: लुमज़ाह सफेदी की एक बिंदी या उसके जैसी चीज़ है; इसी से कहा गया है: एक 'अल्मज़' घोड़ा, जब उसके निचले होंठ पर कुछ सफेदी हो। हदीस के विद्वान इसे 'फ़तहा' के साथ "लमज़ाह" कहते हैं। जहाँ तक अरबों की वाणी की बात है, तो यह 'दम्मा' के साथ है, जैसे शुबहह, दुहमाह और हुमराह (४)।

और इसमें उन लोगों के खिलाफ एक तर्क है जो इस बात से इनकार करते हैं कि ईमान घटता-बढ़ता है। क्या आप उन्हें यह कहते हुए नहीं देखते: "जैसे-जैसे ईमान बढ़ता है, सफ़ेद धब्बा बढ़ता जाता है, यहाँ तक कि पूरा दिल सफ़ेद हो जाता है।" इसी तरह पाखंड (निफाक) है; यह दिल में एक काले धब्बे के रूप में दिखाई देता है, जैसे-जैसे पाखंड बढ़ता है, दिल काला होता जाता है, यहाँ तक कि (५) पूरा दिल काला हो जाता है।

और उनमें से कुछ ने कहा: ईमान एक 'अराज़' (अस्थायी गुण) है, और यह दो क्षणों तक स्थिर नहीं रहता; इसलिए नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और नेक लोगों के लिए यह क्रमिक है, इसलिए यह मोमिन (आस्तिक) के दिल पर इसके उदाहरणों के उत्तराधिकार के कारण और इसकी उपस्थिति के स्थायित्व के कारण बढ़ता है, और मोमिन के दिल पर लापरवाही (गफलत) के उत्तराधिकार से घटता है (६)। अबू अल-माली ने इसकी ओर इशारा किया (७)। यह अर्थ शफ़ाअत (सिफ़ारिश) की हदीस में मौजूद है, अबू सईद अल-खुद्री की हदीस जिसे मुस्लिम ने उद्धृत किया है (८)। इसमें है: "फिर मोमिन कहेंगे: ऐ हमारे रब, हमारे भाई रोज़ा रखते थे, नमाज़ पढ़ते थे और हज करते थे। फिर उनसे कहा जाएगा: उन्हें बाहर निकालो जिन्हें तुम पहचानते हो, तो उनकी आकृतियाँ आग पर हराम कर दी जाएँगी, और वे बहुत से लोगों को बाहर निकालेंगे जिन्हें आग ने उनकी आधी पिंडलियों और उनके घुटनों तक पकड़ लिया था। फिर वे कहेंगे (९): ऐ हमारे रब, उसमें अब कोई भी नहीं बचा है जिसका तूने हमें आदेश दिया था। वह कहेगा: वापस जाओ, और जिसे तुम उसके दिल में एक दीनार के वजन के बराबर भी भलाई पाओ..."

(१) सहीह मुस्लिम (३५) और सुनन तिर्मिज़ी (२६१४), और यह इस भाग के पृष्ठ ६८ पर पहले आ चुका है। (२) (द) और (म) में: "प्रकट होने के लिए," और (ख) और (ज़) से पुष्ट संस्करण है, जो अबू उबैद की गरीब अल-हदीस ३/४६० के अनुरूप है। (३) अबू उबैद की गरीब अल-हदीस ३/४६०-४६१, और इब्न अबी शैबा द्वारा अल-ईमान (८) में उद्धृत, और अबू उबैद द्वारा अल-ईमान पृष्ठ ६४ में उल्लेखित (उनके पास: "ईमान शुरू होता है") और अल-ज़मखशरी द्वारा अल-फइक ३/३३१ में। (४) (ख) और (म) में: खुमराह, और (द) में हुजराह। और 'जहफलाह' घोड़ों, खच्चरों और गधों के लिए होंठ के समान है। अल-कामूस (जहफला)। (५) (म) में: "दिल काला हो जाता है यहाँ तक कि।" (६) अल-मुफ़हिम १/४४२। (७) अल-इरशाद पृष्ठ ३३३-३३६ में, और अल-मुहर्र, अल-वजीज़ १/४५३ देखें। (८) संख्या (१८३), और बुखारी (७४३९) ने भी इसे उद्धृत किया है, और इसका एक हिस्सा इस भाग के पृष्ठ २१३ पर पहले आ चुका है। (९) शब्द "सुम्मा" (फिर) पांडुलिपियों में नहीं है, और (द) में: "वे कहते हैं," और पुष्ट संस्करण (म) और सहीह मुस्लिम से है।

سورہ آل عمران: آیت 173۔ صفحہ 424۔

ترمذی نے اسے روایت کیا، اور مسلم نے اضافہ کیا: "اور حیا ایمان کا ایک شعبہ ہے" (1)۔ اور حضرت علی رضی اللہ عنہ کی ایک حدیث میں ہے: "ایمان دل میں ایک سفید نقطے (لمظہ) کی طرح ظاہر ہوتا ہے (2)۔ جوں جوں ایمان بڑھتا ہے، وہ نقطہ بھی بڑھتا جاتا ہے (3)۔" ان کا قول: "لمظہ،" اصمعی نے کہا: لمظہ سفیدی کے نقطے یا اس جیسی چیز کو کہتے ہیں؛ اسی سے کہا گیا ہے: 'الْمظ' گھوڑا، جب اس کے نچلے ہونٹ پر کچھ سفیدی ہو۔ محدثین اسے 'فتحة' کے ساتھ "لمظہ" پڑھتے ہیں۔ جہاں تک عربوں کے کلام کا تعلق ہے تو یہ 'ضمة' کے ساتھ ہے، جیسے شبہہ، دہمہ اور حمرہ (4)۔

اور اس میں ان لوگوں کے خلاف دلیل ہے جو ایمان کے گھٹنے اور بڑھنے کا انکار کرتے ہیں۔ کیا تم انہیں یہ کہتے ہوئے نہیں دیکھتے: "جوں جوں ایمان بڑھتا ہے، سفید نقطہ بڑھتا جاتا ہے، یہاں تک کہ پورا دل سفید ہو جاتا ہے۔" اسی طرح نفاق ہے؛ یہ دل میں سیاہ نقطے کی طرح ظاہر ہوتا ہے، جوں جوں نفاق بڑھتا ہے وہ سیاہ ہوتا جاتا ہے، یہاں تک کہ (5) پورا دل سیاہ ہو جاتا ہے۔

اور ان میں سے بعض نے کہا: ایمان 'عرض' ہے، اور یہ دو لمحوں تک باقی نہیں رہتا؛ پس یہ نبی ﷺ اور نیک لوگوں کے لیے مسلسل ہے، چنانچہ یہ مومن کے دل پر اس کی امثال کے پے در پے آنے اور اس کی موجودگی کے دوام کے اعتبار سے بڑھتا ہے، اور مومن کے دل پر غفلتوں کے پے در پے آنے سے گھٹتا ہے (6)۔ ابو المعالی نے اس کی طرف اشارہ کیا ہے (7)۔ یہ معنی شفاعت کی حدیث میں موجود ہے، ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ کی حدیث جسے مسلم نے روایت کیا ہے (8)۔ اس میں ہے: "پس مومن کہیں گے: اے ہمارے رب، ہمارے بھائی روزے رکھتے تھے، نمازیں پڑھتے تھے اور حج کرتے تھے۔ پھر ان سے کہا جائے گا: نکالو انہیں جنہیں تم

پہچانتے ہو، پس ان کی صورتیں آگ پر حرام کر دی جائیں گی، تو وہ بہت سی مخلوق کو نکالیں گے جنہیں آگ نے ان کی آدھی پنڈلیوں اور ان کے گھٹنوں تک پکڑ لیا تھا۔ پھر وہ کہیں گے (9): اے ہمارے رب، اب اس میں کوئی ایسا نہیں بچا جس کا تو نے ہمیں حکم دیا تھا۔ وہ فرمائے گا: واپس جاؤ، پھر جس کے دل میں تم ایک دینار کے برابر بھی بھلائی پاؤ..."

(1) صحیح مسلم (35) اور سنن ترمذی (2614)، اور اس سے پہلے اس حصے کے صفحہ 68 پر گزر چکا ہے۔ (2) (د) اور (م) میں: "لیبدو" ہے، اور جو متن میں ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ثابت ہے، اور یہی ابو عبید کی 'غریب الحدیث' 460/3 کے موافق ہے۔ (3) ابو عبید کی 'غریب الحدیث' 460/3-461، اور ابن ابی شیبہ نے 'الایمان' (8) میں اسے روایت کیا ہے، اور ابو عبید نے 'الایمان' صفحہ 64 میں اسے ذکر کیا ہے (اور ان دونوں کے ہاں: "بیشک ایمان شروع ہوتا ہے" ہے) اور زمخشری نے 'الفائق' 331/3 میں۔ (4) (خ) اور (م) میں: 'خمرة' ہے، اور (د) میں 'حجرة'۔ اور 'جحفلہ' گھوروں، خچروں اور گدھوں کے لیے ہونٹ کے ہم معنی ہے۔ القاموس (جحفل)۔ (5) (م) میں: "دل سیاہ ہو جاتا ہے یہاں تک کہ"۔ (6) المفہم 442/1۔ (7) الارشاد صفحہ 333-336 میں، اور دیکھئے المحرر الوجیز 453/1۔ (8) نمبر (183)، اور بخاری (7439) نے بھی اسے روایت کیا ہے، اور اس کا ایک ٹکڑا اس حصے کے صفحہ 213 پر گزر چکا ہے۔ (9) لفظ "ثم" قلمی نسخوں میں نہیں ہے، اور (د) میں: "فیقولون" ہے، اور جو متن میں ہے وہ (م) اور صحیح مسلم سے ثابت ہے۔

425 Surah Al-Imran: Verse 173

“...So bring them out.” They bring out a large number of people, then they say: “Our Lord, we have not left in it anyone whom You commanded us (to bring out)” (1). Then He says: “Go back, and whoever you find in whose heart is the weight of half a dinar of good, bring him out.” They bring out a large number of people, then they say: “Our Lord, we have not left in it anyone whom You commanded us” (2). Then He says: “Go back, and whoever you find in whose heart is the weight of an atom of good, bring him out” (3). And he mentioned the Hadith.

It has been said: What is meant by faith in this Hadith are the actions of hearts, such as intention, sincerity, fear, advice, and the like. He named them faith because they are in the place of faith, or stemming from faith (4), according to the custom of the Arabs in naming a thing by the name of another thing if it neighbors it or is associated with it.

The evidence for this interpretation is the saying of the intercessors after bringing out those who had the weight of an atom of good in their hearts: “We have not left any good in it” (5), even though Allah (the Exalted) brings out after that large crowds of those who say: “There is no god but Allah,” and they are certainly believers; for if they were not believers, He would not have brought them out.

Furthermore, if the initial existence upon which the likeness is built ceases to exist, there would be no increase or decrease. This was estimated in movement; for if Allah (Glory be to Him) creates a single knowledge, and creates with it its likeness, or its equals, with (additional) information, then His knowledge has increased; and if Allah causes the likenesses to cease, then it has decreased, i.e., the increase has gone away. Likewise, if He creates a movement and creates with it its likeness or its equals.

A group of scholars went to the view that the increase and decrease of faith is only through evidence. Thus, the evidence increases for one person, so it is said: it is an increase in faith. In this sense—according to one of the views—the Prophets were preferred over creation, for they knew it from many more facets than the facets through which creation knew it. This view is outside the requirement of the verse; as it is not conceivable that...

(1) The word: “bihi” (with it/him), is not in (M). (2) In (D) and (Z): “commanded us with it”. (3) After it in (Z): “So they bring out many people, then they say: Our Lord, we have not left any good in it.” (4) In (Z) and (M): “meaning by faith,” and in (Kh): “meaning

faith," and what is established is from (D), which is consistent with Al-Mufhim 1/442, and the speech is from it. (5) A part of the previous Hadith of Abu Sa'id al-Khudri.

४२५ सूरह आल इमरान: आयत १७३

"...अतः उन्हें निकाल लाओ।" तो वे बहुत बड़ी संख्या में लोगों को निकाल लाते हैं, फिर वे कहते हैं: "हे हमारे पालनहार! हमने उसमें किसी ऐसे व्यक्ति को नहीं छोड़ा जिसका तूने हमें आदेश दिया था" (१)। फिर वह कहता है: "वापस जाओ, और जिसके दिल में तुम आधे दीनार के बराबर भी भलाई पाओ, उसे निकाल लाओ।" तो वे बहुत बड़ी संख्या में लोगों को निकाल लाते हैं, फिर वे कहते हैं: "हे हमारे पालनहार! हमने उनमें से किसी को नहीं छोड़ा जिनका तूने हमें आदेश दिया था" (२)। फिर वह कहता है: "वापस जाओ, और जिसके दिल में तुम एक कण के बराबर भलाई पाओ, उसे निकाल लाओ" (३)। और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया।

और यह कहा गया है कि: इस हदीस में ईमान (विश्वास) से तात्पर्य दिलों के कर्म हैं; जैसे नीयत (इरादा), इख्लास (निष्ठा), भय, उपदेश और इसी तरह की चीजें। और उसने उन्हें ईमान नाम दिया क्योंकि वे ईमान के स्थान में हैं, या ईमान से उत्पन्न होते हैं (४), अरबों की उस प्रथा के अनुसार जिसमें वे किसी चीज़ को दूसरी चीज़ के नाम से पुकारते हैं यदि वह उसके पास हो या उससे जुड़ी हो।

इस व्याख्या का प्रमाण सिफारिश करने वालों का उस व्यक्ति को निकालने के बाद यह कहना है जिसके दिल में कण बराबर भलाई थी: "हमने उसमें कोई भलाई नहीं छोड़ी" (५), इसके बावजूद कि अल्लाह तआला उसके बाद उन लोगों के बहुत बड़े समूहों को निकालेगा जो कहते हैं: "ला इलाहा इल्लल्लाह" (अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं), और वे निश्चित रूप से मोमिन (विश्वासी) हैं; क्योंकि यदि वे मोमिन न होते तो वह उन्हें न निकालता।

फिर यह कि यदि वह पहला अस्तित्व ही समाप्त हो जाए जिस पर समानता का निर्माण किया जाता है, तो न कोई वृद्धि होगी और न ही कमी। और इसकी गणना गति में की गई है; क्योंकि अल्लाह सुब्हानहू जब एक ज्ञान उत्पन्न करता है, और उसके साथ उसकी समानता या उसके समकक्ष ज्ञान की जानकारी के साथ उत्पन्न करता है, तो उसका ज्ञान बढ़ जाता है; फिर यदि अल्लाह उन समानताओं को समाप्त कर देता है, तो वह कम हो जाता है, अर्थात: वृद्धि चली गई। और इसी तरह जब वह कोई गति उत्पन्न करता है और उसके साथ उसकी समानता या उसके समकक्ष उत्पन्न करता है।

और विद्वानों का एक समूह इस विचार पर गया कि ईमान की वृद्धि और कमी केवल साक्ष्यों के माध्यम से है, अतः एक व्यक्ति के पास साक्ष्य बढ़ जाते हैं, तो उसके बारे में कहा जाता है: यह ईमान

में वृद्धि है। और इसी अर्थ में - एक विचार के अनुसार - नबियों को सृष्टि पर श्रेष्ठता दी गई, क्योंकि वे इसे उन बहुत से पहलुओं से जानते थे जो उन पहलुओं से अधिक थे जिनसे सृष्टि ने इसे जाना। और यह विचार आयत की आवश्यकता से बाहर है; क्योंकि यह कल्पना नहीं की जा सकती कि...

(१) शब्द: "बिही" (उसके साथ/उसका), (म) में नहीं है। (२) (द) और (ज़) में: "अमरतना बिही" (जिसका तूने हमें आदेश दिया था)। (३) (ज़) में इसके बाद है: "तो वे बहुत बड़ी संख्या में लोगों को निकालते हैं, फिर वे कहते हैं: हे हमारे पालनहार! हमने इसमें कोई भलाई नहीं छोड़ी।" (४) (ज़) और (म) में है: "अना बिल-ईमान" (ईमान से तात्पर्य), और (ख़) में है: "अना अल-ईमान" (ईमान तात्पर्य), और जो स्थापित किया गया है वह (द) से है, जो "अल-मुफ़हिम" १/४४२ के अनुरूप है, और लेख उसी से है। (५) अबू सईद अल-ख़ुदरी की पिछली हदीस का एक हिस्सा।

صفحہ ٤٢٥ سورہ آل عمران: آیت ١٧٣

"...پس انہیں نکال لاؤ۔" تو وہ بہت بڑی مخلوق کو نکال لاتے ہیں، پھر عرض کرتے ہیں: "اے ہمارے رب! ہم نے اس میں کسی ایسے شخص کو نہیں چھوڑا جس کا تو نے ہمیں حکم دیا تھا" (١)۔ پھر وہ فرماتا ہے: "واپس جاؤ، اور جس کے دل میں تم آدھے دینار کے برابر بھی خیر پاؤ، اسے نکال لاؤ۔" تو وہ بہت بڑی مخلوق کو نکال لاتے ہیں، پھر عرض کرتے ہیں: "اے ہمارے رب! ہم نے ان میں سے کسی کو نہیں چھوڑا جن کا تو نے ہمیں حکم دیا تھا" (٢)۔ پھر وہ فرماتا ہے: "واپس جاؤ، اور جس کے دل میں تم ایک ذرہ کے برابر خیر پاؤ، اسے نکال لاؤ" (٣)۔ اور انہوں نے حدیث ذکر کی۔

اور کہا گیا ہے کہ: اس حدیث میں ایمان سے مراد دلوں کے اعمال ہیں؛ جیسے نیت، اخلاص، خوف، نصیحت اور اس طرح کی چیزیں۔ اور ان کا نام ایمان اس لیے رکھا کیونکہ وہ ایمان کے محل میں ہیں، یا ایمان سے صادر ہوتے ہیں (٤)، عربوں کی اس عادت کے مطابق کہ وہ کسی چیز کو دوسری چیز کے نام سے پکارتے ہیں اگر وہ اس کے پڑوس میں ہو یا اس کی وجہ سے ہو۔

اس تاویل کی دلیل شفاعت کرنے والوں کا اس شخص کو نکالنے کے بعد کہنا ہے جس کے دل میں ذرہ برابر خیر تھی: "ہم نے اس میں کوئی خیر نہیں چھوڑی" (٥)، باوجود اس کے کہ اللہ تعالیٰ اس کے بعد بہت سے گروہوں کو نکالے گا جو "لا الہ الا اللہ" کہتے ہیں، اور وہ قطعی طور پر مومن ہیں؛ اگر وہ مومن نہ ہوتے تو وہ انہیں نہ نکالتا۔

پھر یہ کہ اگر وہ پہلا وجود ہی ختم ہو جائے جس پر مشابہت کی بنیاد رکھی جاتی ہے، تو نہ زیادتی ہوگی اور نہ کمی۔ اور اس کا اندازہ حرکت میں لگایا گیا ہے؛ کیونکہ اللہ سبحانہ جب ایک علم پیدا

کرتا ہے، اور اس کے ساتھ اس کی مثل یا اس کی امثال معلومات کے ساتھ پیدا کرتا ہے، تو اس کا علم بڑھ جاتا ہے؛ پھر اگر اللہ ان امثال کو ختم کر دے تو وہ کم ہو جاتا ہے، یعنی: زیادتی ختم ہو گئی۔ اور اسی طرح جب وہ کوئی حرکت پیدا کرتا ہے اور اس کے ساتھ اس کی مثل یا اس کی امثال پیدا کرتا ہے۔

اور علماء کی ایک جماعت کا موقف ہے کہ ایمان کی زیادتی اور کمی محض دلائل کے اعتبار سے ہے، چنانچہ ایک شخص کے پاس دلائل بڑھ جاتے ہیں، تو اس بارے میں کہا جاتا ہے کہ: یہ ایمان میں زیادتی ہے۔ اور اسی معنی میں - ایک قول کے مطابق - انبیاء کو مخلوق پر فضیلت دی گئی، کیونکہ وہ اسے بہت سی ایسی جہتوں سے جانتے تھے جو ان جہتوں سے زیادہ تھیں جن سے مخلوق نے اسے جانا| اور یہ قول آیت کے تقاضے سے باہر ہے؛ کیونکہ یہ تصور نہیں کیا جا سکتا کہ...

(۱) لفظ: "بہ" (اس کے ساتھ/اس کا)، نسخہ (م) میں نہیں ہے۔ (۲) نسخہ (د) اور (ظ) میں ہے: "أمرتنا به" (جس کا تو نے ہمیں حکم دیا تھا)۔ (۳) نسخہ (ظ) میں اس کے بعد ہے: "پس وہ بہت بڑی مخلوق کو نکالتے ہیں، پھر عرض کرتے ہیں: اے ہمارے رب! ہم نے اس میں کوئی خیر نہیں چھوڑی"۔ (۴) نسخہ (ظ) اور (م) میں ہے: "عنی بالإیمان" (ایمان سے مراد لی)، اور نسخہ (خ) میں ہے: "عنی الإیمان" (ایمان مراد لیا)، اور جو ثابت کیا گیا ہے وہ نسخہ (د) سے ہے، جو "المفهم" ۴۴۲/۱ کے موافق ہے، اور عبارت اسی سے ماخوذ ہے۔ (۵) ابوسعید خدری کی سابقہ حدیث کا ایک ٹکڑا۔

Surah Al-Imran: Verses 173 - 174 426

The increase in it is from the perspective of evidence (1). Some people are of the opinion that the increase in faith is only due to the revelation of obligations and reports during the time of the Prophet ﷺ, and through knowledge of them after ignorance throughout time.

This is only an increase in faith; the statement that faith increases is a metaphorical statement, and deficiency cannot be imagined in it to this extent, but rather it is imagined in relation to one who knows (2). So, know this.

Allah's saying: {And they said, "Sufficient for us is Allah, and [He is] the best Disposer of affairs"} means: Allah is sufficient for us. "Hasb" (sufficient) is derived from "Ihsab," which means sufficiency (3). The poet said:

"So she fills our house with curd and clarified butter, and enough for you of wealth is being sated and quenched." (4)

Al-Bukhari reported (5) from Ibn Abbas that he said regarding the saying of Allah: {Those to whom the people said, "Indeed, the people have gathered against you"} until the saying: {And they said, "Sufficient for us is Allah, and [He is] the best Disposer of affairs"}. Ibrahim Al-Khalil, peace be upon him, said it when he was thrown into the fire. And Muhammad ﷺ said it when the people said to them: "Indeed, the people have gathered against you." And Allah knows best.

His saying: {So they returned with favor from Allah and bounty, no harm having touched them. And they pursued the pleasure of Allah, and Allah is the possessor of great bounty (174)}.

Our scholars said: When they entrusted their affairs to Him and relied on Him with their hearts, He gave them four meanings of reward: favor (ni'mah), bounty (fadl), the turning away of evil, and following [His] pleasure. So He was pleased with them, and they were pleased with Him.

---

(1) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/543. (2) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/542 (and the words are from it): Deficiency is only imagined in relation to the more knowledgeable. (3) See Al-Kashshaf 1/481. (4) Its author is Imru' al-Qais, and it is in his Diwan p. 137, where it says: "So she provided for its people," instead of: "So she fills our house." It was cited by Abu al-Faraj in Al-Aghani 9/95, Al-Zamakhshari in Al-Mustaqsa 2/63, and Al-Maydani in Majma' al-Amthal 1/196 with a narration similar to the author's. His

saying: "Al-Aqt" (curd): with three vowels, also with fatha, like katif, rajul, and ibil: something made from sheep's buttermilk, plural: aqtān. Al-Qamus (aqat). (5) Number (4563).

सूरह आल-इमरान: आयतें 173 - 174 426

इसमें वृद्धि साक्ष्यों के दृष्टिकोण से है (1)। कुछ लोगों का मत है कि: ईमान (आस्था) में वृद्धि केवल पैगंबर ﷺ के समय के दौरान कर्तव्यों और समाचारों के उतरने के कारण है, और समय के साथ अज्ञानता के बाद उनके ज्ञान के माध्यम से है।

यह केवल ईमान की वृद्धि है; यह कथन कि "ईमान बढ़ता है" एक रूपक कथन है, और इस स्तर पर इसमें कमी की कल्पना नहीं की जा सकती, बल्कि यह केवल उसके संबंध में कल्पना की जा सकती है जो जानता है (2)। तो जान लो।

अल्लाह का कथन: {और उन्होंने कहा, "अल्लाह हमारे लिए पर्याप्त है, और वह सबसे अच्छा कार्यसाधक है"} का अर्थ है: अल्लाह हमारे लिए पर्याप्त है। "हस्ब" (पर्याप्त) "इहसाब" से निकला है, जिसका अर्थ है पर्याप्तता (3)। कवि ने कहा:

"तो वह हमारे घर को दही और मक्खन से भर देती है, और धन में से तुम्हारे लिए तृप्ति और प्यास बुझाना पर्याप्त है।" (4)

अल-बुखारी ने (5) इब्न अब्बास से रिवायत की है कि उन्होंने अल्लाह के इस कथन के बारे में कहा: {वे लोग जिनसे लोगों ने कहा, 'निश्चित रूप से लोगों ने तुम्हारे विरुद्ध जमावड़ा किया है'} से लेकर {और उन्होंने कहा, 'अल्लाह हमारे लिए पर्याप्त है, और वह सबसे अच्छा कार्यसाधक है'} तक। इब्राहीम अल-खलील अलैहिस्सलाम ने यह तब कहा था जब उन्हें आग में डाला गया था। और मुहम्मद ﷺ ने इसे तब कहा जब लोगों ने उनसे कहा था: 'निश्चित रूप से लोगों ने तुम्हारे विरुद्ध जमावड़ा किया है'। और अल्लाह बेहतर जानता है।

उनका कथन: {तो वे अल्लाह के अनुग्रह और कृपा के साथ वापस लौटे, उन्हें कोई बुराई नहीं पहुँची। और उन्होंने अल्लाह की प्रसन्नता का अनुसरण किया, और अल्लाह बड़ी कृपा वाला है (174)}।

हमारे विद्वानों ने कहा: जब उन्होंने अपने मामलों को उसे सौंप दिया और अपने दिलों से उस पर भरोसा किया, तो उसने उन्हें बदले में चार अर्थ दिए: अनुग्रह (निअमत), कृपा (फ़ज़्ल), बुराई का टलना, और प्रसन्नता का अनुसरण। तो वह उनसे प्रसन्न हुआ और वे उससे प्रसन्न हुए।

---

(1) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/543। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/542 में (और शब्द उसी से हैं): कमी की कल्पना केवल अधिक जानने वाले के संबंध में की जा सकती है। (3) देखें अल-कश्शाफ

1/481। (4) इसके लेखक इमरु अल-क़ैस हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 137 में है, जहाँ "उसने इसके लोगों के लिए विस्तार किया" है, बजाय इसके कि "उसने हमारे घर को भर दिया।" इसे अबू अल-फ़रज ने अल-अघानी 9/95 में, अल-ज़मख्शरी ने अल-मुस्तक़्सा 2/63 में, और अल-मैदानी ने मजमा अल-अमथाल 1/196 में लेखक के वर्णन के समान उद्धृत किया है। उसका कहना: "अल-अकत" (दही): तीन स्वरों के साथ, और गति के साथ भी, जैसे कतिफ़, रजुल और इबिल: भेड़ के छाछ से बनी कोई चीज़, बहुवचन: अक़तान। अल-क़ामूस (अकत)। (5) संख्या (4563)।

سورہ آل عمران: آیات 173 - 174 426

اس میں زیادتی دلائل کی جہت سے ہوتی ہے (1)۔ اور ایک گروہ کا خیال ہے کہ: ایمان میں زیادتی صرف نبی ﷺ کے دور میں فرائض اور خبروں کے نزول، اور جہالت کے بعد تمام زمانے میں ان کی معرفت کے ذریعے ہوتی ہے۔

اور یہ صرف ایمان کی زیادتی ہے؛ پس اس کے بارے میں قول یہ ہے کہ: ایمان کا بڑھنا ایک مجازی قول ہے، اور اس حد تک اس میں نقص کا تصور نہیں کیا جا سکتا، بلکہ اس کا تصور صرف اس کے حق میں ہوتا ہے جو جانتا ہو (2)۔ پس جان لو۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَالُواْ حَسْبُنَا اللهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ﴾، یعنی: ہمیں اللہ کافی ہے۔ اور "حَسْب" لفظ "احساب" سے ماخوذ ہے، جس کا معنی کفایت ہے (3)۔ شاعر نے کہا:

"پس وہ ہمارے گھر کو پنیر اور گھی سے بھر دیتی ہے، اور غنا میں سے تمہارے لیے سیری اور پیاس بجھنا کافی ہے (4)"

بخاری نے (5) ابن عباس سے روایت کی ہے کہ انہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں کہا: ﴿الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ﴾ سے لے کر ﴿وَقَالُواْ حَسْبُنَا اللهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ﴾ تک۔ یہ کلمات ابراہیم خلیل علیہ السلام نے کہے تھے جب انہیں آگ میں ڈالا گیا۔ اور محمد ﷺ نے اس وقت کہے جب لوگوں نے ان سے کہا: بے شک لوگوں نے تمہارے خلاف (لشکر) جمع کر لیے ہیں۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَانقَلَبُواْ بِنِعْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ وَفَضْلٍ لَّمْ يَمْسَسْهُمْ سُوءٌ وَاتَّبَعُواْ رِضْوَانَ اللَّهِ وَاللَّهُ ذُو فَضْلٍ عَظِيمٍ (174)﴾۔

ہمارے علماء نے کہا: جب انہوں نے اپنے معاملات اس کے سپرد کر دیے، اور اپنے دلوں سے اس پر بھروسہ کیا، تو اس نے انہیں جزا کے طور پر چار معانی عطا فرمائے: نعمت، فضل، برائی کا ٹل جانا، اور رضا کی پیروی۔ پس ان کی رضا اس سے تھی، اور وہ ان سے راضی ہوا۔

---

(1) دیکھیے المحرر الوجیز 1/ 543۔ (2) المحرر الوجیز 1/ 542 میں ہے (اور کلام اسی سے ہے): اور نقص کا تصور صرف زیادہ جاننے والے کی نسبت سے ہوتا ہے۔ (3) دیکھیے الکشاف 1/ 481۔ (4) اس کے قائل امرؤ القیس ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص 137 میں ہے، اور اس میں ہے: "پس اس کے رہنے والوں کے لیے فراخی کی"، بجائے: "پس ہمارے گھر کو بھر دیا" کے، اور اسے ابو الفرج نے الاغانی 9/ 95 میں، زمخشری نے المستقصی 2/ 63 میں، اور میدانی نے مجمع الامثال 1/ 196 میں مصنف کی روایت کی طرح نقل کیا ہے، اور ان کا قول: "الاقط" (پنیر): تینوں حرکات کے ساتھ، اور متحرک بھی، اور ککتف، ورجل، وإبل کے وزن پر ہے: وہ چیز جو بھیڑ کے مٹھے سے بنائی جاتی ہے، ج: أقطان۔ القاموس (أقط)۔ (5) نمبر (4563) کے تحت۔

The words of the Almighty: "It is only Satan who frightens [you with] his allies. So do not fear them, but fear Me, if you are [indeed] believers." (175)

Ibn Abbas (1) and others said: The meaning is: He frightens you with his allies; i.e., through his allies, or from his allies. Thus, the preposition was omitted, and the verb was directly connected to the noun, making it accusative. As the Almighty said: "[He has come] to warn of severe punishment" [Al-Kahf: 2], meaning: to warn you of severe punishment, i.e., he frightens the believer with the disbeliever (2).

Al-Hasan and Al-Suddi said: The meaning is: He frightens his allies, the hypocrites, so they would refrain from fighting the polytheists. As for the allies of Allah, they do not fear him when he tries to frighten them (3).

It has also been said: What is meant is that the one who frightens you by gathering the disbelievers is a devil from among human devils; either Nu'aym ibn Mas'ud or someone else (4), according to the differing opinions mentioned previously. "So do not fear them," i.e., do not fear the disbelievers mentioned in His saying: "Indeed, the people have gathered against you." Or it refers back to 'allies' if you say: the meaning is he frightens through his allies, i.e., he makes his allies frighten you (5).

The words of the Almighty: "But fear Me," i.e., fear Me regarding abandoning My command if you truly believe in My promise (6). Fear (Al-Khawf) in the speech of the Arabs means terror. "Fulan (someone) khafani fa-khuftuhu" means: I was more afraid than him. "Al-Khawqa'" (7) is a desert with no water. It is also said: "Naqatun khawqa'" (8), which is one that is scabby/mangy. "Al-Khafah" is a leather bag (9) in which honey is gathered.

(1) Recorded by Al-Tabari 6/255. (2) See Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 1/248, and Tafsir al-Razi 9/102. (3) Al-Hasan's statement is recorded by Ibn Abi Hatim 3/821, and mentioned by Al-Mawardi in An-Nukat wal-'Uyun 1/438. Al-Suddi's statement is recorded by Al-Tabari 6/256. (4) See Tafsir Abi al-Layth 1/317, and Tafsir al-Razi 9/102. (5) See Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 1/460, Al-Kashshaf 1/481, and Al-Wajiz 1/523. (6) Tafsir al-Baghawi 1/376. (7) In the copies: "Al-Khawfa'" (with 'f'), which is an error. What is established is from Mujmal al-Lughah by Ibn Faris 1/307, and the speech is from it. Perhaps the author mentioned it as a digression or an oversight. See As-Sihah and Lisan al-Arab (kh-w-q). (8) In the copies: "khawfa'", with 'f', which is also an error. (9) In the copies: "like a bag", and what is established is from As-Sihah (kh-w-f).

सूरह अल-इमरान: आयत 175 | 427

अल्लाह तआला का इरशाद: "यह तो बस शैतान है जो [तुम्हें] अपने दोस्तों से डराता है; तो तुम उनसे न डरो, बल्कि मुझी से डरो अगर तुम मोमिन हो।" (175)

इब्ने अब्बास (1) और अन्य ने कहा: इसका अर्थ है: वह तुम्हें अपने दोस्तों से डराता है; यानी, अपने दोस्तों के माध्यम से, या अपने दोस्तों से। इसलिए, यहाँ कारक चिह्न (preposition) लुप्त है, और क्रिया सीधे संज्ञा से जुड़ गई है, जिससे यह कर्मकारक (accusative) बन गई है। जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: "ताकि वह एक सख्त अज़ाब से डराए" [अल-कहफ: 2] यानी: वह तुम्हें एक सख्त अज़ाब से डराए, यानी वह मोमिन को काफ़िर से डराता है (2)।

हसन और सुद्दी ने कहा: इसका अर्थ है: वह अपने दोस्तों, मुनाफ़िकों (पाखंडियों) को डराता है; ताकि वे मुशरिकों (बहुदेववादियों) से लड़ने से पीछे हट जाएँ। जहाँ तक अल्लाह के दोस्तों का सवाल है, वे उससे नहीं डरते जब वह उन्हें डराने की कोशिश करता है (3)।

यह भी कहा गया है कि: इसका मतलब है कि वह जो तुम्हें काफ़िरों को इकट्ठा करके डराता है, वह इंसानी शैतानों में से एक शैतान है; या तो नुऐम बिन मसूद या कोई और (4), जैसा कि पहले मतभेदों का उल्लेख किया जा चुका है। "तो तुम उनसे न डरो", यानी उन काफ़िरों से न डरो जिनका ज़िक्र इस आयत में है: "बेशक लोगों ने तुम्हारे खिलाफ़ जमावड़ा कर लिया है।" या यह 'दोस्तों' (औलिया) की ओर वापस जाता है अगर आप कहें: इसका अर्थ है कि वह अपने दोस्तों के ज़रिए डराता है, यानी वह अपने दोस्तों से तुम्हें डराता है (5)।

अल्लाह तआला का इरशाद: "और मुझी से डरो", यानी अगर तुम मेरे वादे पर यकीन रखते हो तो मेरी आज्ञा न मानने से डरो (6)। अरबी भाषा में 'खौफ़' का अर्थ डर है। "फलां ने मुझे डराया तो मैं उससे डर गया" का अर्थ है: मैं उससे अधिक डरा हुआ था। "अल-खौका" (7) उस रेगिस्तान को कहते हैं जिसमें पानी न हो। यह भी कहा जाता है: "नाक़तुन खौका" (8) और यह वह ऊँटनी है जिसे खुजली (mange) हो। "अल-खाफा": चमड़े की वह थैली (9) है जिसमें शहद निकाला जाता है।

(1) इसे अल-तबरी 6/255 द्वारा निकाला गया है। (2) देखिए अल-फर्रा की 'मआनी अल-कुरान' 1/248, और तफ़सीर अल-राज़ी 9/102। (3) हसन का कथन इब्न अबी हातिम 3/821 द्वारा निकाला गया है, और अल-मावर्दी ने इसे 'अल-नुकात वल-उयून' 1/438 में उद्धृत किया है, और सुद्दी का कथन अल-तबरी 6/256 द्वारा निकाला गया है। (4) देखिए तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/317, और

तफ़सीर अल-राज़ी 9/102। (5) देखिए ज़ज्जाज की 'मआनी अल-कुरान' 1/460, अल-कशशाफ़ 1/481, और अल-वसीत 1/523। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 1/376। (7) प्रतियों में: 'अल-खौफ़ा' (फ़ के साथ), जो गलत है, और सही 'मुजमल अल-लुग़ह' इब्न फारिस 1/307 से है, और यह बात वहीं से ली गई है, शायद लेखक ने इसे प्रसंगवश या भ्रमवश लिखा है। देखिए अस-सिहाह और लिसान अल-अरब (ख-व-क़)। (8) प्रतियों में: 'खौफ़ा', फ़ के साथ, यह भी गलत है। (9) प्रतियों में: 'खरिदा (थैली) की तरह', और सही अस-सिहाह (ख-व-फ़) से है।

فرمانِ الٰہی: ﴿إِنَّمَا ذَٰلِكُمُ الشَّيْطَانُ يُخَوِّفُ أَوْلِيَاءَهُ فَلَا تَخَافُوهُمْ وَخَافُونِ إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ (۱۷۵)﴾ (یہ تو بس شیطان ہے جو [تمہیں] اپنے دوستوں سے ڈراتا ہے، پس تم ان سے نہ ڈرو اور مجھ ہی سے ڈرو اگر تم مومن ہو)۔

ابن عباس (۱) اور دیگر نے کہا: معنی یہ ہے کہ وہ تمہیں اپنے دوستوں سے ڈراتا ہے؛ یعنی: اپنے دوستوں کے ذریعے، یا: اپنے دوستوں سے۔ پس حرفِ جر کو حذف کر دیا گیا اور فعل کا اسم سے ربط ہو گیا، تو وہ منسوب (نصب کی حالت میں) ہو گیا۔ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿لِّيُنذِرَ بَأْسًا شَدِيدًا﴾ [الکہف: ۲] یعنی: تاکہ وہ تمہیں ایک سخت عذاب سے ڈرائے، یعنی: وہ مومن کو کافر سے ڈراتا ہے (۲)۔

حسن اور سدی نے کہا: معنی یہ ہے: وہ اپنے دوستوں یعنی منافقوں کو ڈراتا ہے تاکہ وہ مشرکین سے لڑنے سے باز رہیں۔ رہے اللہ کے دوست، تو وہ اس سے نہیں ڈرتے جب وہ انہیں ڈراتا ہے (۳)۔

اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ: مراد یہ ہے کہ وہ جو تمہیں کافروں کے لشکر سے ڈراتا ہے، انسانی شیطانوں میں سے ایک شیطان ہے؛ خواہ وہ نعیم بن مسعود ہو یا کوئی اور (۴)، جیسا کہ اس میں اختلاف پہلے گزر چکا ہے۔ ﴿فَلَا تَخَافُوهُمْ﴾، یعنی: ان کافروں سے نہ ڈرو جن کا ذکر اس قول میں ہے: ﴿إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ﴾۔ یا یہ 'اولیاء' کی طرف لوٹتا ہے اگر آپ یہ کہیں کہ معنی ہے وہ اپنے دوستوں کے ذریعے ڈراتا ہے، یعنی: وہ تمہیں اپنے دوستوں سے ڈراتا ہے (۵)۔

فرمانِ الٰہی: ﴿وَخَافُونِ﴾، یعنی: میرے حکم کو چھوڑنے کے معاملے میں مجھ سے ڈرو اگر تم میرے وعدے کی تصدیق کرنے والے ہو (۶)۔ اور عربوں کے کلام میں 'خوف' کا مطلب دہشت ہے۔ 'وخاوفنی فلاں فخفتہ' کا مطلب ہے: میں اس سے زیادہ ڈرا ہوا تھا۔ اور 'الخوقاء' (۷) وہ بیابان ہے جس میں پانی نہ ہو۔ اور کہا جاتا ہے: 'ناقۃ خوقاء' (۸) اور وہ خارش زدہ اونٹنی ہے۔ اور 'الخافۃ': چمڑے کا وہ تھیلا (۹) ہے جس میں شہد نکالا جاتا ہے۔

(۱) اسے طبری نے ۶/ ۲۵۵ میں روایت کیا ہے۔ (۲) دیکھیے فراء کی معانی القرآن ۱/ ۲۴۸، اور تفسیر رازی ۹/ ۱۰۲۔ (۳) حسن کا قول ابن ابی حاتم نے ۳/ ۸۲۱ میں روایت کیا ہے، اور ماوردی نے اسے 'النکت والعیون' ۱/ ۴۳۸ میں ذکر کیا ہے، اور سدی کا قول طبری نے ۶/ ۲۵۶ میں روایت کیا ہے۔ (۴) دیکھیے تفسیر ابی اللیث ۱/ ۳۱۷، اور تفسیر رازی ۹/ ۱۰۲۔ (۵) دیکھیے زجاج کی معانی القرآن ۱/ ۴۶۰، الکشاف ۱/ ۴۸۱، اور الوسیط ۱/ ۵۲۳۔ (۶) تفسیر بغوی ۱/ ۳۷۶۔ (۷) نسخوں میں: 'والخوفاء' (ف کے ساتھ) ہے، جو کہ غلط ہے، اور درست وہی ہے جو ابن فارس کی 'مجمل اللغہ' ۱/ ۳۰۷ میں ہے، اور یہ کلام وہیں سے منقول ہے، شاید مصنف نے اسے جملہ معترضہ یا وہم کے طور پر ذکر کیا ہے، اور دیکھیے الصحاح اور لسان العرب (خوق)۔ (۸) نسخوں میں: 'خوفاء' ف کے ساتھ ہے، یہ بھی غلط ہے۔ (۹) نسخوں میں: 'کالخریطۃ' ہے، اور درست وہی ہے جو الصحاح (خوف) میں ہے۔

428 Surah Al-Imran: Verse 175

Sahl ibn Abdullah said: Some of the truthful ones gathered with Ibrahim Al-Khalil and said, "What is fear?" He replied, "Do not feel safe until you reach the place of safety."

Sahl said: When Al-Rabi' ibn Khuthaym passed by a blacksmith's bellows (1), he would faint. This was mentioned to Ali ibn Abi Talib, who said, "When this happens to him, let me know." It happened, they informed him, and he came. He put his hand inside Al-Rabi's shirt and found his heart racing. He said, "I bear witness that this is the most fearful of the people (2) of your time (3)."

One who fears Allah Almighty is the one who fears that He will punish him, either in this world or in the hereafter. For this reason, it was said: The one who fears is not he who cries and wipes his eyes; rather, the one who fears is he who leaves what he fears he will be punished for. (4)

Allah Almighty made it obligatory for servants to fear Him, saying: "So fear them not, but fear Me, if you are [true] believers" [3:175], and He said: "And Me [alone] you should fear" [2:40]. He praised the believers for their fear, saying: "They fear their Lord above them" [16:50] (5). The masters of subtle allusions have expressions about fear that all lead back to what we have mentioned.

Teacher Abu Ali al-Daqqaq said: I visited Abu Bakr ibn Furak, may Allah have mercy on him, while he was ill. When he saw me, his eyes welled with tears. I said to him, "Indeed, Allah will grant you health and heal you." He said to me, "Do you think I fear death? I only fear what lies beyond death." (6)

In Sunan Ibn Majah, on the authority of Abu Dharr, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "I see what you do not see, and I hear what you do not hear. The heaven groans (7), and it has a right to groan; there is not the space of four fingers in it but there is an angel placing his forehead in prostration to Allah. By Allah, if you knew what I know, you would laugh little and weep much, you would not enjoy your wives on your beds, and you would go out to the open spaces crying out to Allah." By Allah, I wish I were a tree that is chopped down. Al-Tirmidhi narrated it and said: It is a good (hasan) hadith.

---

(1) His saying: 'Al-Keer', with a kasrah: the skin bag used by a blacksmith to blow air; as for the one built from clay, it is called 'Koor'. Al-Qamus (K-Y-R). (2) His saying: 'Ahl' (people), from (M). (3) See Hilyat al-Awliya 2/110, and Sifat al-Safwa 3/66. (4) Al-Risala

al-Qushayriyya 2/193. (5) Al-Risala al-Qushayriyya 2/189. (6) Al-Risala al-Qushayriyya 2/196. (7) In (D) and (M): 'The heaven groans', what is established is from (Kh) and (Z), which matches the sources of extraction.

428 सूरह अल-इमरान: आयत 175

सह्ल बिन अब्दुल्लाह ने कहा: कुछ सच्चे लोग इब्राहीम अल-खलील के पास एकत्र हुए और पूछा, "डर क्या है?" उन्होंने कहा, "तब तक सुरक्षित महसूस न करो जब तक कि तुम सुरक्षा के स्थान तक न पहुँच जाओ।"

सह्ल ने कहा: जब अल-रबी बिन खुथैम लुहार की धौंकनी (1) के पास से गुजरते थे, तो वे बेहोश हो जाते थे। यह बात अली बिन अबी तालिब से कही गई, तो उन्होंने कहा, "जब ऐसा हो, तो मुझे बताना।" ऐसा हुआ, उन्होंने उन्हें सूचित किया, और वह आए। उन्होंने अल-रबी की कमीज के अंदर अपना हाथ डाला और उनके दिल की धड़कन तेज पाई। उन्होंने कहा, "मैं गवाही देता हूँ कि यह तुम्हारे समय (3) के लोगों (2) में सबसे अधिक डरने वाला है।"

अल्लाह सर्वशक्तिमान से डरने वाला वह है जो इस बात से डरता है कि वह उसे दंडित करेगा, चाहे इस दुनिया में हो या परलोक में। इसी कारण कहा गया है: डरने वाला वह नहीं है जो रोता है और अपनी आँखें पोंछता है; बल्कि डरने वाला वह है जो उस चीज़ को छोड़ देता है जिसके लिए उसे डर है कि उसे दंडित किया जाएगा। (4)

अल्लाह सर्वशक्तिमान ने बंदों पर अपना डर अनिवार्य कर दिया है, फरमाया: "तो उनसे मत डरो, बल्कि मुझी से डरो यदि तुम ईमान वाले हो" [3:175], और फरमाया: "और मुझी से डरो" [2:40]। उसने डर के लिए ईमान वालों की प्रशंसा की, फरमाया: "वे अपने रब से डरते हैं जो उनके ऊपर है" [16:50] (5)। डर के बारे में आध्यात्मिक संकेतों के स्वामियों की ऐसी अभिव्यक्तियाँ हैं जिनका आधार वही है जिसका हमने उल्लेख किया है।

उस्ताद अबू अली अल-दक्काक ने कहा: मैं अबू बक्र बिन फुरक (अल्लाह उन पर रहम करे) के पास बीमारपुर्सी के लिए गया। जब उन्होंने मुझे देखा, तो उनकी आँखों में आँसू आ गए। मैंने उनसे कहा, "अल्लाह आपको स्वास्थ्य देगा और चंगा करेगा।" उन्होंने मुझसे कहा, "क्या तुम सोचते हो कि मैं मौत से डरता हूँ? मैं तो केवल उस चीज़ से डरता हूँ जो मौत के बाद है।" (6)

सुनन इब्न माजाह में अबू ज़र से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "मैं वह देखता हूँ जो तुम नहीं देखते, और वह सुनता हूँ जो तुम नहीं सुनते। आसमान चरमरा (7) उठा है, और उसे हक है कि वह चरचराए; उसमें चार उंगलियों के बराबर भी ऐसी जगह नहीं है जहाँ कोई फरिश्ता अल्लाह के सामने सजदे में अपना माथा न रखे हुए हो। अल्लाह की

कसम, अगर तुम वह जानते जो मैं जानता हूँ, तो तुम कम हँसते और बहुत रोते, और तुम बिस्तरों पर अपनी पत्नियों के साथ आनंद न लेते, बल्कि तुम मैदानों में अल्लाह के सामने गिड़गिड़ाते हुए निकल जाते।" अल्लाह की कसम, मेरी इच्छा है कि मैं एक पेड़ होता जिसे काट दिया जाता। इसे तिरमिज़ी ने रिवायत किया और कहा: यह एक हसन (अच्छी) हदीस है।

---

(1) उनका कहना: 'अल-कीर', कसराह के साथ: वह खाल का थैला जिसे लुहार फूंक मारने के लिए इस्तेमाल करता है; जहाँ तक मिट्टी से बने का संबंध है, उसे 'कूर' कहा जाता है। अल-कामूस (K-Y-R)। (2) उनका कहना: 'अहल' (लोग), (M) से। (3) हिल्लत अल-औलिया 2/110, और सिफ़त अल-सफ़वा 3/66 देखें। (4) अल-रिसाला अल-कुशायरिया 2/193। (5) अल-रिसाला अल-कुशायरिया 2/189। (6) अल-रिसाला अल-कुशायरिया 2/196। (7) (D) और (M) में: 'आसमान चरमरा उठा', जो (Kh) और (Z) से प्रमाणित है, और यही तखरीज के स्रोतों के अनुकूल है।

٤٢٨ سورہ آل عمران: آیت ١٧٥

سہل بن عبداللہ نے کہا: کچھ صدیقین ابراہیم خلیل اللہ کے پاس جمع ہوئے اور پوچھا، "خوف کیا ہے؟" انہوں نے فرمایا: "تب تک خود کو محفوظ نہ سمجھو جب تک کہ تم جائے پناہ (امن کی جگہ) تک نہ پہنچ جاؤ۔"

سہل نے کہا: ربیع بن خثیم جب کسی لوہار کی بھٹی (١) کے پاس سے گزرتے تو بے ہوش ہو جاتے۔ یہ بات حضرت علی بن ابی طالب سے کہی گئی، تو انہوں نے فرمایا، "جب ان پر یہ حالت طاری ہو تو مجھے بتانا۔" چنانچہ ایسا ہوا، لوگوں نے انہیں اطلاع دی، اور وہ تشریف لائے۔ انہوں نے اپنا ہاتھ ان کی قمیص کے اندر ڈالا تو ان کے دل کی دھڑکن تیز پائی۔ انہوں نے فرمایا، "میں گواہی دیتا ہوں کہ یہ تمہارے زمانے (٣) کے لوگوں (٢) میں سب سے زیادہ خوف خدا رکھنے والے ہیں۔"

اللہ تعالیٰ سے ڈرنے والا وہ ہے جو اس بات سے ڈرے کہ اللہ اسے سزا دے گا، چاہے وہ سزا دنیا میں ہو یا آخرت میں۔ اسی لیے کہا گیا ہے: ڈرنے والا وہ نہیں ہے جو روئے اور اپنی آنکھیں پونچھے؛ بلکہ ڈرنے والا وہ ہے جو اس چیز کو چھوڑ دے جس پر اسے سزا دیے جانے کا خوف ہو۔ (٤)

اللہ تعالیٰ نے بندوں پر اپنا خوف فرض کیا ہے، فرمایا: "پس ان سے نہ ڈرو، بلکہ مجھ سے ڈرو اگر تم ایمان والے ہو" [٣:١٧٥]، اور فرمایا: "اور مجھ ہی سے ڈرو" [٢:٤٠]۔ اس نے خوف کے لیے اہل ایمان کی تعریف کی، فرمایا: "وہ اپنے رب سے ڈرتے ہیں جو ان کے اوپر ہے" [١٦:٥٠] (٥)۔ خوف کے بارے میں اربابِ اشارات کے ایسے اقوال ہیں جن کا مرجع وہی ہے جو ہم نے ذکر کیا۔

استاد ابو علی الدقاق نے کہا: میں ابوبکر بن فورک (رحمہ اللہ) کی عیادت کے لیے گیا، جب انہوں نے مجھے دیکھا تو ان کی آنکھوں میں آنسو آگئے۔ میں نے ان سے کہا، "اللہ آپ کو عافیت دے گا اور شفا عطا فرمائے گا۔" انہوں نے مجھ سے کہا، "کیا تم سمجھتے ہو کہ میں موت سے ڈر رہا ہوں؟ میں تو صرف اس چیز سے ڈرتا ہوں جو موت کے بعد ہے۔" (٦)

سنن ابن ماجہ میں حضرت ابو ذر سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میں وہ دیکھتا ہوں جو تم نہیں دیکھتے، اور وہ سنتا ہوں جو تم نہیں سنتے۔ آسمان چرچرا (٧) اٹھا ہے، اور اسے حق ہے کہ وہ چرچرائے؛ اس میں چار انگلیوں کی جگہ بھی ایسی نہیں ہے جہاں کوئی فرشتہ اللہ کے حضور سجدے میں اپنی پیشانی نہ رکھے ہوئے ہو۔ اللہ کی قسم، اگر تم وہ جانتے جو میں جانتا ہوں، تو تم ہنستے کم اور روتے زیادہ، اور بستروں پر اپنی عورتوں سے لطف اندوز نہ ہوتے، بلکہ تم میدانوں کی طرف نکل جاتے اور اللہ کے حضور گریہ و زاری کرتے۔" اللہ کی قسم، میری تمنا ہے کہ میں ایک درخت ہوتا جسے کاٹ دیا جاتا۔ اسے ترمذی نے روایت کیا اور کہا: یہ حدیث حسن ہے۔

---

(١) قولہ: الکیر، بالکسر: وہ کھال کا تھیلا جس سے لوہار ہوا پھونکتا ہے، اور جو مٹی سے بنا ہو وہ 'کور' ہے۔ القاموس (کیر)۔ (٢) قولہ: اہل، (م) سے۔ (٣) دیکھیے حلیۃ الاولیاء ٢/ ١١٠، اور صفۃ الصفوۃ ٣/ ٦٦۔ (٤) الرسالۃ القشیریۃ ٢/ ١٩٣۔ (٥) الرسالۃ القشیریۃ ٢/ ١٨٩۔ (٦) الرسالۃ القشیریۃ ٢/ ١٩٦۔ (٧) (د) اور (م) میں ہے: 'آسمان چرچرا اٹھا'، اور جو (خ) اور (ظ) سے ثابت ہے، وہی تخریج کے مصادر کے موافق ہے۔

... strange. It is narrated from another perspective that Abu Dharr said: "I wish I were a tree being cut down." (1) And Allah knows best.

His word, the Exalted: {And let not those who hasten into disbelief grieve you. Indeed, they will never harm Allah at all. Allah intends that He should give them no share in the Hereafter, and for them is a great punishment. (176)}

His word, the Exalted: {And let not those who hasten into disbelief grieve you.} These were people who embraced Islam and then apostatized out of fear of the polytheists. The Prophet (peace be upon him) became distressed, so Allah, the Mighty and Sublime, revealed: {And let not those who hasten into disbelief grieve you.} (2)

Al-Kalbi said: He means by it the hypocrites and the leaders of the Jews; they concealed the description of Muhammad (peace be upon him) in the Book, so it was revealed. (3)

It is also said: When the People of the Book did not believe, that was hard on the Messenger of Allah (peace be upon him); because people were looking at them and saying: "They are people of a Book; if his word were true, they would have followed him." So, {And let not [their disbelief] grieve you} was revealed.

The reading (qira'ah) of Nafi' is with a damma on the 'Ya' and a kasra on the 'Zai' wherever it occurs, except in [Surah] Al-Anbiya: {The greatest terror will not grieve them} [Verse: 103], where it is with a fatha on the 'Ya' and a damma on the 'Zai'. Abu Ja'far is his opposite. Ibn Muhaysin read all of them with a damma on the 'Ya' and a kasra on the 'Zai'. (4) The rest read all of them with a fatha on the 'Ya' and a damma on the 'Zai'. (5)

Footnotes: (1) Sunan al-Tirmidhi (2312), Sunan Ibn Majah (4190), and it is in Ahmad (2156). According to Ahmad, after the phrase: "you cry out to Allah", he said: Abu Dharr said: "By Allah, I wish..." This is a clear statement that the speech following the Hadith is from the words of Abu Dharr. And his saying: "Attat" (groaned): Al-Atit is the sound of camel saddles, meaning: the abundance of angels made it heavy until it groaned. This is a metaphor and an announcement of the abundance of angels, even if there was no literal groaning. It is an approximation intended to establish the greatness of Allah Almighty. Al-Nihayah (at-t). And his saying: "Al-Su'udat": they are the paths. Al-Nihayah (sa-d). And his saying: "taj'arun" (you cry out); al-ju'ar: raising the voice and seeking help. Al-Nihayah (ja-'a-r). And his saying: "tu'dad", meaning: cut

down. It is said: "adadtu al-shajar" I cut the tree. Al-Nihayah (ad-d). (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/420. (3) In (d) and (m): "The Prophet", and what is established is from (kh) and (z), which matches the Tafsir of Abu al-Layth 1/317, and the speech is from him. (4) In the copies: with a damma on the 'Ya' and 'Zai', as mentioned by al-Shawkani in Fath al-Qadir 1/403, which is an error. The correction is from Ithaf Fudala' al-Bashar p. 232, and the author will mention it correctly under Verse (103) of Surah Al-Anbiya. (5) Al-Sab'ah 1/219, Al-Taysir pp. 91-92, and Al-Nashr 2/244.

सूरह अल-इमरान, आयत 175 - 176 | पृष्ठ 429

...अजीब है। एक दूसरे परिप्रेक्ष्य से वर्णित है कि अबू धर्र ने कहा: "मेरी इच्छा थी कि मैं एक काटा जाने वाला पेड़ होता।" (1) और अल्लाह बेहतर जानता है।

उनका कथन, जो परम उच्च हैं: {और वे लोग आपको दुखी न करें जो कुफ़्र (अविश्वास) में तेज़ी करते हैं। वास्तव में, वे अल्लाह को थोड़ा भी नुकसान नहीं पहुँचा पाएंगे। अल्लाह का इरादा है कि वह उन्हें आख़िरत (परलोक) में कोई हिस्सा न दे, और उनके लिए बड़ी सज़ा है। (176)}

उनका कथन, जो परम उच्च हैं: {और वे लोग आपको दुखी न करें जो कुफ़्र (अविश्वास) में तेज़ी करते हैं।} ये वे लोग थे जिन्होंने इस्लाम स्वीकार किया और फिर मुशरिकों (बहुदेववादियों) के डर से धर्म त्याग दिया। पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) व्यथित हो गए, तो अल्लाह, जो पराक्रमी और महिमामय है, ने अवतरित किया: {और वे लोग आपको दुखी न करें जो कुफ़्र में तेज़ी करते हैं।} (2)

अल-कल्बी ने कहा: इससे उनका तात्पर्य पाखंडियों और यहूदियों के प्रमुखों से है; उन्होंने किताब में मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की विशेषताओं को छुपाया, इसलिए यह अवतरित हुई। (3)

यह भी कहा जाता है: जब अहल-ए-किताब (किताब वाले) ईमान नहीं लाए, तो यह अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के लिए कठिन था; क्योंकि लोग उनकी ओर देख रहे थे और कह रहे थे: "वे एक किताब वाले लोग हैं; अगर उनकी बात सच होती, तो वे उनका अनुसरण करते।" तो, {और आपको [उनका कुफ़्र] दुखी न करे} अवतरित हुआ।

नाफ़ेह का पाठ (किरात) 'या' पर ज़म्म (पेश) और 'ज़ै' पर कस्र (ज़ेर) के साथ है जहाँ भी यह आता है, सिवाय [सूरह] अल-अंबिया के {बड़ी घबराहट उन्हें दुखी नहीं करेगी} [आयत: 103], जहाँ यह 'या' पर फ़तह (ज़बर) और 'ज़ै' पर ज़म्म (पेश) के साथ है। अबू जाफ़र इसके विपरीत हैं। इब्न मुहयसिन ने इन सभी को 'या' पर ज़म्म और 'ज़ै' पर कस्र के साथ पढ़ा। (4) बाकियों ने इन सभी को 'या' पर फ़तह और 'ज़ै' पर ज़म्म के साथ पढ़ा। (5)

पादलेख: (1) सुनन अल-तिर्मिज़ी (2312), सुनन इब्न माजह (4190), और यह अहमद (2156) में है। अहमद के अनुसार, इस वाक्यांश के बाद: "तुम अल्लाह के सामने चिल्लाते हो", उन्होंने कहा: अबू धर्र ने कहा: "अल्लाह की कसम, मेरी इच्छा थी..." यह एक स्पष्ट बयान है कि हदीस के बाद का भाषण अबू धर्र के शब्दों से है। और उनका कहना: "अत्तत" (कराहना): अल-अतीत ऊंट की काठी

की आवाज़ है, अर्थात: फरिश्तों की बहुतायत ने इसे भारी कर दिया यहाँ तक कि वह कराहने लगा। यह एक रूपक है और फरिश्तों की बहुतायत की घोषणा है, भले ही वहां कोई शाब्दिक कराहना न हो। यह एक अनुमान है जिसका उद्देश्य अल्लाह तआला की महानता को स्थापित करना है। अल-निहाया (अत-त)। और उनका कहना: "अल-सुअुदात": वे रास्ते हैं। अल-निहाया (स-द)। और उनका कहना: "तजआरून" (तुम चिल्लाते हो); अल-जुआ़र: आवाज़ उठाना और मदद मांगना। अल-निहाया (ज-आ-र)। और उनका कहना: "तअ्दद", अर्थात: काट दिया जाना। कहा जाता है: "अददतु अल-शजर" मैंने पेड़ काट दिया। अल-निहाया (अद-द)। (2) इराब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 1/420। (3) (द) और (म) में: "नबी", और जो स्थापित है वह (ख़) और (ज़) से है, जो अबू अल-लैथ की तफ़सीर 1/317 से मेल खाता है, और भाषण उन्हीं का है। (4) प्रतियों में: 'या' और 'ज़ै' पर ज़म्म के साथ, जैसा कि अल-शौकानी ने फ़तह अल-क़दीर 1/403 में उल्लेख किया है, जो एक त्रुटि है। सुधार इतहाफ़ फुदला अल-बशर पृष्ठ 232 से है, और लेखक सूरह अल-अंबिया की आयत (103) के तहत इसे सही ढंग से उल्लेख करेंगे। (5) अल-सबआ़ह 1/219, अल-तयसीर पृष्ठ 91-92, और अल-नश्र 2/244।

... عجیب ہے، اور اس کے علاوہ دوسرے پہلو سے روایت ہے کہ ابو ذرؓ نے کہا: کاش میں ایک ایسا درخت ہوتا جسے کاٹ دیا جاتا۔ (۱) اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور وہ لوگ آپ کو غمگین نہ کریں جو کفر میں جلدی کرتے ہیں، بے شک وہ اللہ کو ہرگز کچھ نقصان نہیں پہنچا سکیں گے۔ اللہ چاہتا ہے کہ ان کے لیے آخرت میں کوئی حصہ نہ رکھے، اور ان کے لیے بڑا عذاب ہے۔ (۱۷۶)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور وہ لوگ آپ کو غمگین نہ کریں جو کفر میں جلدی کرتے ہیں﴾ یہ وہ لوگ تھے جو اسلام لائے پھر مشرکین کے خوف سے مرتد ہو گئے؛ تو نبی ﷺ غمزدہ ہوئے، پس اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: ﴿اور وہ لوگ آپ کو غمگین نہ کریں جو کفر میں جلدی کرتے ہیں﴾۔ (۲)

اور کلبی نے کہا: اس سے مراد منافقین اور یہودیوں کے سردار ہیں؛ انہوں نے کتاب میں محمد ﷺ کی صفت کو چھپایا، تو یہ آیت نازل ہوئی۔ (۳)

اور کہا جاتا ہے: بے شک جب اہل کتاب ایمان نہ لائے؛ تو یہ رسول اللہ ﷺ پر گراں گزرا؛ کیونکہ لوگ ان کی طرف دیکھ رہے تھے، اور کہہ رہے تھے: "وہ اہل کتاب ہیں؛ اگر ان کی بات حق ہوتی تو وہ ان کی پیروی کرتے"۔ تو نازل ہوا: ﴿اور وہ آپ کو غمگین نہ کریں﴾۔

نافع کی قرآت یاء کے ضمہ (پیش) اور زاء کے کسرہ (زیر) کے ساتھ ہے جہاں بھی یہ واقع ہو سوائے [سورہ] «الانبیاء» کے: ﴿انہیں بڑی گھبراہٹ غمگین نہیں کرے گی﴾ [آیت: ۱۰۳]، کیونکہ وہاں یہ یاء کے فتحہ (زبر) اور زاء کے ضمہ (پیش) کے ساتھ ہے۔ ابو جعفر اس کے برعکس ہیں۔

اور ابن محیصن نے تمام مقامات پر یاء کے ضمہ اور زاء کے کسرہ کے ساتھ پڑھا۔ (۴) اور باقی سب نے ان تمام کو یاء کے فتحہ اور زاء کے ضمہ کے ساتھ پڑھا۔ (۵)

حواشی: (۱) سنن ترمذی (۲۳۱۲)، سنن ابن ماجہ (۴۱۹۰)، اور یہ احمد (۲۱۵۶) کے ہاں ہے، اور ان کے ہاں اس قول کے بعد ہے: «تم اللہ کی طرف گریہ و زاری کرتے ہو»: کہا: تو ابو ذرؓ نے کہا: اللہ کی قسم، کاش میں... اور یہ اس بات کی صراحت ہے کہ حدیث کے بعد کی بات ابو ذرؓ کا قول ہے۔ اور ان کا قول: «أطَّت» (چرچرایا): الاطیط کجاووں کی آواز ہے، یعنی: فرشتوں کی کثرت نے اسے بوجھل کر دیا یہاں تک کہ وہ چرچرایا، اور یہ ایک مثال اور فرشتوں کی کثرت کی اطلاع ہے اگرچہ وہاں کوئی چرچراہٹ نہ ہو، پس یہ محض ایک تقریب (مثال) ہے جس سے اللہ تعالیٰ کی عظمت کا اظہار مقصود ہے۔ النہایہ (أطط)۔ اور ان کا قول: «الصُّعُدات»: وہ راستے ہیں۔ النہایہ (صعد)۔ اور ان کا قول: «تجأرون»؛ الجؤار: آواز بلند کرنا اور فریاد کرنا۔ النہایہ (جأر) اور ان کا قول: «تُعْضَد»، یعنی: کاٹ دیا جائے، کہا جاتا ہے: «عَضَدتُ الشجر أعضده عضداً» یعنی میں نے درخت کاٹا۔ النہایہ (عضد)۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۱/ ۴۲۰۔ (۳) (د) اور (م) میں: «النبی»، اور جو (خ) اور (ظ) سے ثابت ہے وہ ابو اللیث کی تفسیر ۳۱۷/۱ کے موافق ہے، اور کلام ان ہی کا ہے۔ (۴) نسخوں میں: یاء اور زاء کے ضمہ کے ساتھ ہے، اور اسی طرح شوکانی نے فتح القدیر ۴۰۳/۱ میں ذکر کیا ہے، اور وہ غلطی ہے، اور درستی اتحاف فضلاء البشر ص ۲۳۲ سے ہے، اور مصنف اسے سورہ انبیاء کی آیت (۱۰۳) کے پاس درستی کے ساتھ ذکر کریں گے۔ (۵) السبعہ ۲۱۹/۱ ، والتیسیر ص ۹۱ - ۹۲ ، والنشر ۲/ ۲۴۴۔

They are two linguistic forms: "hazananī al-amru yaḥzununī" (the matter grieved me, it grieves me), and "aḥzananī" also, which is a less common usage; the former is the more eloquent of the two languages. This was stated by Al-Nahhas (1). Regarding "aḥzana", a poet said: "My companions have gone, and the abodes have grieved me" (2)

The general reading is: "yusāriʿūn". Talha read: "yusriʿūn fil-kufr" (they hasten into disbelief). (3) Al-Dahhak said: They are the disbelievers of Quraysh. Others said: They are the hypocrites (4). It was also said what (5) we mentioned before. And it was said: It is general for all disbelievers. Their hastening into disbelief means: supporting others against Muhammad ﷺ. Al-Qushayri said: Grieving over the disbelief of a disbeliever is an act of obedience, but the Prophet ﷺ used to grieve excessively over the disbelief of his people, so he was forbidden from that, as He said: {So let not your soul pass away in regrets over them} [Fatir: 8], and He said: {Then perhaps you would kill yourself through grief over their footsteps, if they do not believe in this narration, out of sorrow} [Al-Kahf: 6].

{Indeed, they will never harm Allah at all} meaning: they do not diminish anything from Allah's kingdom and sovereignty; that is, it is not diminished by their disbelief (6). As narrated by Abu Dharr, from the Prophet ﷺ, in what he narrated from Allah, the Blessed and Exalted, that He said: "O My servants, I have forbidden injustice for Myself and have made it forbidden among you, so do not oppress one another. O My servants, all of you are astray except those I have guided, so seek guidance from Me and I will guide you. O My servants, all of you are hungry except those I have fed, so seek food from Me and I will feed you. O My servants, all of you are naked except those I have clothed, so seek clothing from Me and I will clothe you. O My servants, you commit sins by night and day, and I forgive all sins, so seek My forgiveness and I will forgive you. O My servants, you will never be able to reach My harm so as to harm Me, and you will never be able to reach My benefit so as to benefit Me. O My servants, if the first of you and the last of you, and the humans of you and the jinn of you, were to be upon..."

(1) Iʿrāb al-Qurʾān 1/419. (2) We did not find it. (3) Ibn Jinni in al-Muhtasib 1/177 (throughout the Quran) attributed the reading 'yusriʿūn' to al-Hurr al-Nahwi, as did Ibn Atiyah in al-Muharrar al-Wajiz 1/544, and Abu Hayyan in al-Bahr 3/121. Ibn Khalawayh also attributed it to him in al-Qiraʾat al-Shadhdhah p. 33 (regarding Surah

al-Ma’idah) and p. 98 (regarding Surah al-Mu’minun). Ibn Atiyah said: The general reading is more eloquent. (4) Tafsir al-Baghawi 1/376. Al-Tabari 6/258 narrated the second view from Mujahid and Ibn Ishaq. (5) In (m): It was said it is what. (6) Tafsir Abi al-Layth 1/317.

४३० सूरा आल-इमरान: आयत १७६

ये दो भाषाई रूप हैं: "हज़ाननी अल-अमरु यह्ज़ुनुनी" (बात ने मुझे दुखी किया, यह मुझे दुखी करती है), और "अहज़ाननी" भी, जो एक कम इस्तेमाल होने वाली भाषा है; पहली दोनों भाषाओं में सबसे अधिक स्पष्ट (फ़सीह) है। यह अल-नहस ने कहा (१)। कवि ने "अहज़न" के बारे में कहा: "मेरे साथी चले गए और घरों ने मुझे दुखी कर दिया" (२)

सामान्य पाठ है: "युसारि'ऊन"। तल्हा ने पढ़ा: "युसरि'ऊन फ़िल-कुफ़्र" (वे कुफ़्र में तेज़ी करते हैं)। (३) अल-दहाक ने कहा: वे कुरैश के काफ़िर हैं। दूसरों ने कहा: वे मुनाफ़िक़ (पाखंडी) हैं (४)। यह भी कहा गया है जो (५) हमने पहले ज़िक्र किया। और कहा गया: यह सभी काफ़िरों के लिए सामान्य है। और कुफ़्र में उनकी तेज़ी का अर्थ है: मुहम्मद ﷺ के विरुद्ध दूसरों का साथ देना। अल-क़ुशैरी ने कहा: काफ़िर के कुफ़्र पर दुखी होना इबादत है, लेकिन नबी ﷺ अपनी क़ौम के कुफ़्र पर बहुत ज़्यादा दुख करते थे, इसलिए उन्हें इससे मना किया गया, जैसा कि अल्लाह ने फ़रमाया: {तो उन पर अफसोस में तुम्हारी जान न जाए} [फ़ातिर: ८], और फ़रमाया: {शायद तुम उनके पीछे अपनी जान दे दोगे दुख के कारण, अगर वे इस बात पर ईमान न लाएं} [अल-कहफ़: ६]।

{बेशक वे अल्लाह को कुछ भी नुक़सान नहीं पहुँचा सकेंगे} यानी: वे अल्लाह के राज्य और सत्ता में से कुछ भी कम नहीं करते, यानी: उनके कुफ़्र से कुछ कम नहीं होता (६), और जैसा कि अबू ज़र से नबी ﷺ के हवाले से रिवायत है, जिसमें उन्होंने अल्लाह तबारक व तआला से रिवायत की है कि उसने फ़रमाया: "ऐ मेरे बंदो, मैंने ज़ुल्म को अपने ऊपर हराम (वर्जित) कर लिया है और उसे तुम्हारे बीच भी हराम कर दिया है, इसलिए एक-दूसरे पर ज़ुल्म न करो। ऐ मेरे बंदो, तुम सब गुमराह हो सिवाय उसके जिसे मैं हिदायत दूँ, तो मुझसे हिदायत माँगों, मैं तुम्हें हिदायत दूँगा। ऐ मेरे बंदो, तुम सब भूखे हो सिवाय उसके जिसे मैं खाना खिलाऊँ तो मुझसे खाना माँगों, मैं तुम्हें खाना खिलाऊँगा। ऐ मेरे बंदो, तुम सब नंगे हो सिवाय उसके जिसे मैं कपड़ा पहनाऊँ तो मुझसे कपड़े माँगों, मैं तुम्हें कपड़े पहनाऊँगा। ऐ मेरे बंदो, तुम रात-दिन गुनाह करते हो और मैं तमाम गुनाह माफ़ करता हूँ, तो मुझसे माफ़ी माँगो, मैं तुम्हें माफ़ कर दूँगा। ऐ मेरे बंदो, तुम कभी मुझे नुक़सान पहुँचाने तक नहीं पहुँच सकोगे कि मुझे नुक़सान पहुँचाओ, और न कभी मुझे फ़ायदा पहुँचाने तक पहुँच सकोगे कि मुझे फ़ायदा पहुँचाओ। ऐ मेरे बंदो, अगर तुम्हारे पहले और तुम्हारे पिछले, और तुम्हारे इंसान और तुम्हारे जिन्न, सब के सब ..."

(१) इ'राब अल-क़ुरआन १/४१९। (२) हम इसे नहीं पा सके। (३) इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासिब १/१७७ (पूरे क़ुरआन में) में 'युसरि'ऊन' के पाठ का श्रेय अल-हुर्र अल-नहवी को दिया है, जैसा कि इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/५४४ में और अबू हयान ने अल-बहर ३/१२१ में किया है। इब्न खालवेह ने भी इसका श्रेय उन्हें अल-क़िरात अल-शाज़ाह पृष्ठ ३३ (सूरा अल-मायदा का प्रसंग) और पृष्ठ ९८ (सूरा अल-मोमिनून का प्रसंग) में दिया है। इब्न अतिया ने कहा: सामान्य पाठ अधिक प्रभावशाली है। (४) तफ़्सीर अल-बग़वी १/३७६। अल-तबरी ६/२५८ ने मुजाहिद और इब्न इसहाक़ से दूसरी बात रिवायत की है। (५) (m) में: और कहा गया कि वह है जो। (६) तफ़्सीर अबी अल-लैथ १/३१७।

۴۳۰ سورة آل عمران: آیت ۱۷۶

اور یہ دو زبانیں (لغات) ہیں: "حَزَنَنِي الأمرُ يَحْزُنُنِي" (بات نے مجھے غمگین کیا، وہ مجھے غمگین کرتی ہے)، اور "أَحْزَنَنِي" بھی، اور یہ کم استعمال ہونے والی لغت ہے؛ اور پہلی دونوں میں زیادہ فصیح ہے۔ یہ النحاس نے کہا (۱)۔ اور شاعر نے "أحزن" کے بارے میں کہا: "میرے ساتھی چلے گئے اور گھروں نے مجھے غمگین کر دیا" (۲)

اور عام قراءت ہے: "يُسَارِعُونَ"۔ اور طلحہ نے "يُسْرِعون في الكفر" (وہ کفر میں جلدی کرتے ہیں) پڑھا ہے۔ (۳) ضحاک نے کہا: یہ قریش کے کافر ہیں۔ دوسروں نے کہا: وہ منافقین ہیں (۴)۔ اور وہ بھی کہا گیا جو (۵) ہم نے پہلے ذکر کیا۔ اور کہا گیا: یہ تمام کافروں کے بارے میں عام ہے۔ اور کفر میں ان کی مسارعت (جلدی) کا مطلب ہے: محمد ﷺ کے خلاف ایک دوسرے کی مدد کرنا۔ قشیری نے کہا: کافر کے کفر پر غم کرنا اطاعت ہے، لیکن نبی ﷺ اپنی قوم کے کفر پر حد سے زیادہ غم کرتے تھے، چنانچہ اس سے منع کر دیا گیا، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: {پس ان پر حسرتوں میں آپ کی جان نہ جاتی رہے} [فاطر: ۸]، اور فرمایا: {تو شاید آپ ان کے پیچھے حسرت کے مارے اپنی جان کھو دیں گے، اگر وہ اس بات پر ایمان نہ لائے} [الکہف: ۶]۔

{بے شک وہ اللہ کو ہرگز کچھ نقصان نہیں پہنچا سکیں گے} یعنی: وہ اللہ کی بادشاہی اور اس کی سلطنت میں سے کچھ بھی کم نہیں کرتے، یعنی: ان کے کفر سے کچھ کم نہیں ہوتا (۶)، اور جیسا کہ ابو ذر سے، نبی ﷺ کے حوالے سے مروی ہے، جو انہوں نے اللہ تبارک و تعالیٰ سے روایت کیا کہ اس نے فرمایا: "اے میرے بندو، میں نے ظلم کو اپنے اوپر حرام کر لیا ہے اور اسے تمہارے درمیان بھی حرام قرار دیا ہے، پس ایک دوسرے پر ظلم نہ کرو! اے میرے بندو، تم سب گمراہ ہو سوائے اس کے جسے میں ہدایت دوں، پس مجھ سے ہدایت مانگو، میں تمہیں ہدایت دوں گا۔ اے

میرے بندو، تم سب بھوکے ہو سوائے اس کے جسے میں کھانا کھلاؤں، پس مجھ سے کھانا مانگو، میں تمہیں کھانا کھلاؤں گا۔ اے میرے بندو، تم سب ننگے ہو سوائے اس کے جسے میں لباس پہناؤں، پس مجھ سے لباس مانگو، میں تمہیں لباس پہناؤں گا۔ اے میرے بندو، تم رات دن گناہ کرتے ہو اور میں تمام گناہوں کو بخشتا ہوں، پس مجھ سے بخشش مانگو، میں تمہیں بخش دوں گا۔ اے میرے بندو، تم ہرگز مجھے نقصان پہنچانے کی طاقت نہیں رکھو گے کہ مجھے نقصان پہنچا سکو، اور نہ کبھی مجھے فائدہ پہنچانے کی طاقت رکھو گے کہ مجھے فائدہ پہنچا سکو۔ اے میرے بندو، اگر تمہارے اگلوں اور پچھلوں، اور تمہارے انسانوں اور جنوں، سب کے سب ..."

(۱) اعراب القرآن ۱/۴۱۹۔ (۲) ہمیں اس کا پتا نہیں چل سکا۔ (۳) ابن جنی نے 'المحتسب' ۱/۱۷۷ (پورے قرآن میں) میں 'یسرعون' کی قراءت کی نسبت الحر النحوی کی طرف کی ہے، اور اسی طرح ابن عطیہ نے 'المحرر الوجیز' ۱/۵۴۴ میں، اور ابو حیان نے 'البحر' ۳/۱۲۱ میں۔ اور ابن خالویہ نے 'القراءات الشاذة' ص ۳۳ (سورہ مائدہ کا مقام) اور ص ۹۸ (سورہ مومنون کا مقام) میں اس کی نسبت ان کی طرف کی ہے۔ ابن عطیہ نے کہا: عام قراءت زیادہ بلیغ ہے۔ (۴) تفسیر بغوی ۱/۳۷۶۔ اور طبری نے ۶/۲۵۸ میں مجاہد اور ابن اسحاق سے دوسرا قول روایت کیا ہے۔ (۵) (م) میں: اور کہا گیا وہ ہے جو۔ (۶) تفسیر ابی اللیث ۱/۳۱۷۔

[Hadith continues...] "...the heart of the most God-fearing man among you, that would not increase My kingdom in anything. O My servants, if the first of you and the last of you, the human of you and the jinn of you, were to be as wicked as the heart of the most wicked man, that would not decrease My kingdom in anything. O My servants, if the first of you and the last of you, the human of you and the jinn of you, were to stand in one place and ask of Me, and I were to give every person what he asked, that would not decrease what I have except as a needle decreases the sea when it is dipped into it. O My servants, it is only your deeds that I record for you, then I recompense you for them. So whoever finds good, let him praise Allah, and whoever finds other than that, let him blame no one but himself." It was recorded by Muslim in his Sahih, at-Tirmidhi, and others(1). It is a great and long Hadith; all of it should be written down.

It was said: The meaning of {they will not harm Allah in the least} is: they will not harm the allies (awliya) of Allah when they (the disbelievers) stop supporting them; for Allah, Mighty and Majestic, is their Supporter(2).

The Almighty's saying: {Allah intends to leave them no share in the Hereafter, and for them is a great punishment} [3:176] i.e., no portion. "Al-Hazz" (fortune/share) means portion or luck. It is said: So-and-so is "ahazz" (luckier) than so-and-so, and he is "mahzooz" (lucky). The plural of "hazz" is "ahazin," which is irregular. Abu Zaid said: It is said: a man is "hazeez jadeed"(3) if he has a lot of share in sustenance. And "haziztu fil amr ahazzu" (I was lucky in the matter). Sometimes the plural of "hazz" is "ahazzun"(4). Meaning: He does not grant them any portion in Paradise. This is a clear text indicating that both good and evil are by the will of Allah Almighty.

The Almighty's saying: {Indeed, those who have purchased disbelief [in exchange] for faith will never harm Allah at all, and for them is a painful punishment. (177)}

The Almighty's saying: {Indeed, those who have purchased disbelief [in exchange] for faith} - this was previously explained in Surah Al-Baqarah(5).

{They will never harm Allah at all} - repeated for emphasis. It is also said: it means their poor planning in exchanging faith for disbelief and selling it for that; therefore, his side and plan are not to be feared.

---

(1) Sahih Muslim (2577), Sunan at-Tirmidhi (2495), and it is in Musnad Ahmad (21420). (2) I'rab al-Qur'an 1/420. (3) In (d) and (m): "hazeez," i.e., "jadeed" (lucky/fortunate). (4) Mujmal al-Lughah 1/215. (5) 1/318.

सूरह अल-इमरान: आयतें 176 - 177 431

[हदीस जारी है...] "...तुम में से सबसे अधिक ईश-भय रखने वाले व्यक्ति का दिल भी मेरे राज्य में कुछ भी वृद्धि नहीं कर सकता। ऐ मेरे सेवकों! यदि तुम्हारे पहले और तुम्हारे बाद के तुम्हारे मनुष्य और तुम्हारे जिन्न, सबसे दुष्ट व्यक्ति के दिल की तरह हो जाएँ तो इससे मेरे राज्य में कुछ भी कमी नहीं आएगी। ऐ मेरे सेवकों! यदि तुम्हारे पहले और तुम्हारे बाद के तुम्हारे मनुष्य और तुम्हारे जिन्न, एक ही मैदान में खड़े हों और मुझसे माँगें, और मैं हर व्यक्ति को उसकी माँगी हुई चीज़ दे दूँ, तो इससे मेरे पास जो कुछ है उसमें उतनी ही कमी आएगी जितनी समुद्र में सुई डालने से समुद्र के पानी में कमी आती है। ऐ मेरे सेवकों! ये केवल तुम्हारे कर्म हैं जिन्हें मैं तुम्हारे लिए गिनता हूँ, फिर मैं तुम्हें उनका पूरा बदला दूँगा। अतः जिसे भलाई मिले वह अल्लाह की प्रशंसा करे, और जिसे इसके अलावा कुछ मिले वह अपने आप को ही दोष दे।" इसे मुस्लिम ने अपनी सहीह में, तिर्मिज़ी और अन्य ने वर्णित किया है(1)। यह एक महान और लंबी हदीस है, इसे पूरा लिखा जाना चाहिए।

और कहा गया है: "वे अल्लाह को कुछ भी हानि नहीं पहुँचा सकेंगे" का अर्थ है: वे अल्लाह के प्रिय मित्रों (औलिया) को कोई हानि नहीं पहुँचा सकेंगे जब वे उनकी मदद छोड़ देंगे; क्योंकि अल्लाह महान और प्रतापी उनका मददगार है(2)।

अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह चाहता है कि उनके लिए आख़िरत (परलोक) में कोई हिस्सा न रखे, और उनके लिए बड़ा अज़ाब (दंड) है} यानी: कोई हिस्सा नहीं। 'अल-हज़' का अर्थ हिस्सा या भाग्य है। कहा जाता है: 'फ़लां व्यक्ति फ़लां से ज़्यादा हज़ वाला (भाग्यशाली) है', और वह 'महज़ूज़' (भाग्यशाली) है। 'हज़' का बहुवचन 'अहाज़िन' है, जो नियम के विरुद्ध है। अबू ज़ैद ने कहा: कहा जाता है: 'रजलुन हज़ीज़ुन जदीदुन'(3), जब किसी के पास रिज़्क (रोज़ी) का बड़ा हिस्सा हो। और 'हज़िज़्तु फ़िल अम्र अहज़्ज़ु' (मैं इस मामले में भाग्यशाली रहा)। कभी-कभी 'हज़' का बहुवचन 'अहज़्ज़ुन' भी होता है(4)। अर्थात: वह उन्हें जन्नत में कोई हिस्सा नहीं देगा। यह इस बात का स्पष्ट प्रमाण है कि अच्छाई और बुराई अल्लाह तआला की इच्छा से ही होती है।

अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह जिन लोगों ने ईमान के बदले कुफ़्र (अविश्वास) को ख़रीद लिया, वे अल्लाह को कुछ भी हानि नहीं पहुँचा सकेंगे, और उनके लिए दुखद अज़ाब है। (177)}

अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह जिन लोगों ने ईमान के बदले कुफ़्र को ख़रीद लिया} - यह पहले सूरह अल-बक़राह में गुज़र चुका है(5)।

{वे अल्लाह को कुछ भी हानि नहीं पहुँचा सकेंगे} - ज़ोर देने के लिए दोहराया गया है। और कहा गया है: यानी ईमान के बदले कुफ़्र को अपनाना और उसे बेचना उनकी ख़राब योजना है; इसलिए उसकी ओर से और उसकी योजना से डरने की ज़रूरत नहीं है।

---

(1) सहीह मुस्लिम (2577), सुनन अल-तिर्मिज़ी (2495) और यह मुस्नद अहमद (21420) में है। (2) इ'राब अल-कुरआन 1/420। (3) (द) और (म) में: 'हज़ीज़', यानी 'जदीद' (भाग्यशाली)। (4) मुजमल अल-लुग़ह 1/215। (5) 1/318।

سورہ آل عمران: آیات ۱۷۶ - ۱۷۷ ۴۳۱

[حدیث جاری ہے...] "...تم میں سے سب سے زیادہ پرہیزگار شخص کا دل بھی میری بادشاہت میں کچھ اضافہ نہیں کر سکتا۔ اے میرے بندو! اگر تمہارے اگلے اور پچھلے، تمہارے انسان اور تمہارے جن، سب سے زیادہ گناہ گار شخص کے دل کی طرح ہو جائیں، تو اس سے میری بادشاہت میں ذرہ برابر کمی نہیں آئے گی۔ اے میرے بندو! اگر تمہارے اگلے اور پچھلے، تمہارے انسان اور تمہارے جن، ایک ہی میدان میں کھڑے ہو کر مجھ سے مانگیں، اور میں ہر انسان کو اس کا سوال دے دوں، تو اس سے میرے پاس موجود خزانوں میں اتنی ہی کمی آئے گی جتنی سمندر میں سوئی ڈالنے سے اس کے پانی میں کمی آتی ہے۔ اے میرے بندو! یہ تمہارے ہی اعمال ہیں جنہیں میں تمہارے لیے شمار کرتا ہوں، پھر میں تمہیں ان کا پورا پورا بدلہ دوں گا۔ پس جسے خیر ملے وہ اللہ کی حمد بیان کرے، اور جسے اس کے علاوہ کچھ ملے وہ اپنے نفس ہی کو ملامت کرے۔" اسے مسلم نے اپنی صحیح میں، ترمذی اور دیگر نے روایت کیا ہے(۱)۔ یہ ایک عظیم اور طویل حدیث ہے، اسے پورا لکھا جانا چاہیے۔

اور کہا گیا: ﴿لَنْ يَضُرُّوا اللهَ شَيْئاً﴾ (وہ اللہ کو ہرگز کچھ نقصان نہیں پہنچا سکیں گے) کا مطلب ہے: وہ اللہ کے ولیوں کو کوئی نقصان نہیں پہنچا سکیں گے جب وہ ان کی مدد چھوڑ دیں گے؛ کیونکہ اللہ عزوجل ان کا مددگار ہے(۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يُرِيدُ اللهُ أَلَّا يَجْعَلَ لَهُمْ حَظًّا فِي الْآخِرَةِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾ یعنی: کوئی حصہ نہیں۔ اور "الحظ" کے معنی حصہ اور نصیب کے ہیں۔ کہا جاتا ہے: فلاں شخص فلاں سے زیادہ "احظ" (نصیب والا) ہے، اور وہ "محظوظ" ہے۔ "حظ" کی جمع "أحاظٍ" ہے، جو خلافِ قیاس ہے۔ ابو زید نے کہا: کہا جاتا ہے: "رجل حظِيظٌ جديدٌ"(۳) جب وہ رزق میں بڑے حصے والا ہو۔ اور "حظِظْتُ

في الأمر أحظٌّ" (میں اس معاملے میں نصیب والا رہا)۔ کبھی کبھی "حظ" کی جمع "أحظًّا" بھی آتی ہے(٤)۔ یعنی: وہ ان کے لیے جنت میں کوئی حصہ نہیں رکھے گا۔ یہ اس بات کی صریح دلیل ہے کہ خیر اور شر اللہ تعالیٰ ہی کے ارادے سے ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الْكُفْرَ بِالْإِيمَانِ لَن يَضُرُّوا اللَّهَ شَيْئاً وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿١٧٧﴾﴾ (بے شک جن لوگوں نے ایمان کے بدلے کفر خرید لیا، وہ اللہ کو ہرگز کچھ نقصان نہیں پہنچا سکیں گے اور ان کے لیے دردناک عذاب ہے)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الْكُفْرَ بِالْإِيمَانِ﴾ - یہ پہلے سورہ بقرہ میں گزر چکا ہے(٥)۔

﴿لَن يَضُرُّوا اللَّهَ شَيْئاً﴾ - تاکید کے لیے دہرایا گیا ہے۔ اور کہا گیا: یعنی ان کی بد تدبیری ہے کہ انہوں نے ایمان کے بدلے کفر اختیار کیا اور اسے فروخت کر دیا؛ پس اس کی جانب اور اس کی تدبیر سے ڈرنے کی کوئی ضرورت نہیں۔

---

(١) صحیح مسلم (٢٥٧٧) اور سنن ترمذی (٢٤٩٥) اور یہ مسند احمد (٢١٤٢٠) میں ہے۔ (٢) اعراب القرآن ١/ ٤٢٠۔ (٣) (د) اور (م) میں: حظیظ، یعنی جدید (نصیب والا)۔ (٤) مجمل اللغہ ١/ ٢١٥۔ (٥) ٣١٨/١۔

Surah Al-Imran: Verses 177 - 178 432 The word "shay'an" (anything) is in the accusative case in both places because it functions as an absolute object (masdar), as if He said: "They will not harm Allah at all, neither a little nor a lot." It is also permissible for it to be in the accusative case by assuming the deletion of the preposition 'bi', as if He said: "They will not harm Allah with anything" (1).

Allah's saying: {And let not those who disbelieve think that Our granting them respite is good for themselves. We only grant them respite so that they may increase in sin, and for them is a humiliating punishment 178}.

Allah's saying: {And let not those who disbelieve think that Our granting them respite is good for themselves}. Respite (al-imla') means: long life and ease of living. The meaning is: let not those who frighten the Muslims think [this], for Allah is capable of destroying them, and He only prolongs their lives so they may commit sins, not because it is good for them. And it is said: "that We grant them respite" because of what they achieved of victory on the day of Uhud; that was not good for themselves, but rather it was so they might increase in punishment (2). It was narrated from Ibn Mas'ud that he said: "There is no one, righteous or wicked, but that death is better for him; because if he is righteous, Allah the Almighty said: {And what is with Allah is better for the righteous} [Al-Imran: 198], and if he is wicked, Allah the Almighty said: {We only grant them respite so that they may increase in sin}" (3). Ibn 'Amir and 'Asim recited: "la yahsabanna" with a 'ya' and the 'sin' having a fatha. Hamzah recited it with a 'ta' and the 'sin' having a fatha. The rest recited it with a 'ya' and the 'sin' having a kasra (4). As for those who recited it with a 'ya', 'those' (al-ladhina) are the subjects (fa'ilun). Meaning: let not the disbelievers think. And "that Our granting them respite is good for themselves" takes the place of the two objects. "Ma" means 'that which', the relative pronoun's referent is omitted, and "khayrun" (good) is the predicate of "anna". It is also permissible to treat "ma" and the verb as a verbal noun (masdar), and the estimation would be: let not those who disbelieve think that Our granting of respite to them is good for themselves. And those who recited it with a 'ta', the subject is the addressee, who is Muhammad (peace be upon him). "Those" (al-ladhina) is in the accusative case as the first object of 'tahsabun' (you think). And "anna" and what follows it is an appositive (badal) for "al-ladhina", and it takes the place of the two objects.

(1) See Majma' al-Bayan 2/275, and al-Kashshaf 1/482. (2) Tafsir Abi al-Layth 1/318. (3) Narrated by al-Tabari 6/262. (4) Al-Sab'ah p. 220, and al-Taysir pp. 84 and 92.

सूरह अल-इमरान: आयत 177 - 178 432 "शय-अन" (कुछ भी) शब्द दोनों स्थानों पर कर्म कारक (मफऊल मुतलक) के रूप में होने के कारण नसब (अक्यूसेटिव) में है, मानो अल्लाह ने कहा हो: "वे अल्लाह को थोड़ा या बहुत नुकसान नहीं पहुँचा पाएंगे।" यह भी संभव है कि यह 'बी' (अव्यय) को हटाकर नसब में हो, जैसे: "वे अल्लाह को किसी भी चीज़ से नुकसान नहीं पहुँचा पाएंगे" (1)।

अल्लाह का कथन: {और जो लोग कुफ़्र करते हैं वे हरगिज़ यह न समझें कि हम उन्हें जो ढील देते हैं, वह उनके लिए अच्छी है। हम तो उन्हें ढील बस इसलिए देते हैं ताकि वे गुनाह में बढ़ जाएं और उनके लिए अपमानजनक यातना है 178}।

अल्लाह का कथन: {और जो लोग कुफ़्र करते हैं वे हरगिज़ यह न समझें कि हम उन्हें जो ढील देते हैं, वह उनके लिए अच्छी है}। इमला (ढील) का अर्थ है: लंबी उम्र और जीवन की सुख-सुविधा। अर्थ यह है: मुसलमानों को डराने वाले ये लोग ऐसा न समझें, क्योंकि अल्लाह उन्हें नष्ट करने में सक्षम है, और वह उनकी उम्र केवल इसलिए बढ़ाता है ताकि वे पाप करें, न कि इसलिए कि यह उनके लिए अच्छा है। और कहा जाता है: "कि हम उन्हें ढील देते हैं" उस जीत के कारण जो उन्हें उहुद के दिन मिली थी; वह उनके लिए अच्छी नहीं थी, बल्कि इसलिए थी ताकि उनकी सजा बढ़ जाए (2)। इब्न मसूद से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "कोई भी व्यक्ति चाहे वह नेक हो या पापी, उसके लिए मृत्यु ही बेहतर है; क्योंकि यदि वह नेक है, तो अल्लाह तआला ने कहा है: {और जो अल्लाह के पास है वह नेक लोगों के लिए बेहतर है} [अल-इमरान: 198], और यदि वह पापी है, तो अल्लाह तआला ने कहा है: {हम तो उन्हें ढील बस इसलिए देते हैं ताकि वे गुनाह में बढ़ जाएं}" (3)। इब्न आमिर और आसिम ने 'या' के साथ और 'सीन' पर फतह के साथ "ला यहसबन्ना" पढ़ा। हमज़ा ने इसे 'ता' के साथ और 'सीन' पर फतह के साथ पढ़ा। बाकियों ने इसे 'या' के साथ और 'सीन' के नीचे कसरा के साथ पढ़ा (4)। जिन्होंने 'या' के साथ पढ़ा, उनके लिए 'अल-लज़ीना' (वे लोग) कर्ता (फाइल) हैं। यानी: काफ़िर ऐसा न समझें। और "कि हम उन्हें जो ढील देते हैं, वह उनके लिए अच्छी है" दो कर्मों (मफऊल) का स्थान लेता है। "मा" का अर्थ 'वह जो' है, और "खैरुन" 'अन्ना' की खबर है। "मा" और क्रिया को भाववाचक संज्ञा (मस्दर) मानना भी संभव है, और अर्थ होगा: काफ़िर यह न समझें कि हमारा उन्हें ढील देना उनके लिए अच्छा है। और जिन्होंने 'ता' के साथ पढ़ा, उनके लिए कर्ता संबोधित व्यक्ति है, जो मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) हैं। "अल-लज़ीना" 'तहसबु' का पहला कर्म (मफऊल अव्वल) है। और "अन्ना" और उसके बाद वाला भाग "अल-लज़ीना" के लिए बदल है, और यह दो कर्मों का स्थान लेता है।

(1) मजमा अल-बयान 2/275, और अल-कश्शाफ 1/482 देखें। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/318। (3) अल-तबरी द्वारा वर्णित 6/262। (4) अल-सबआ पृष्ठ 220, और अल-तयसीर पृष्ठ 84 और 92।

سورۃ آل عمران: آیات ۱۷۷ - ۱۷۸ ۴۳۲ لفظ «شیئاً» دونوں جگہوں پر مفعول مطلق (مصدر) کے طور پر آنے کی وجہ سے حالت نصب میں ہے، گویا اللہ نے فرمایا: "وہ اللہ کو تھوڑا یا زیادہ نقصان نہیں پہنچا سکیں گے۔" اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ حرف جر 'باء' کے حذف ہونے کی وجہ سے منصوب ہو، گویا فرمایا گیا ہو: "وہ اللہ کو کسی بھی چیز سے نقصان نہیں پہنچا سکیں گے" (۱)۔

فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ خَيْرٌ لِأَنْفُسِهِمْ ۚ إِنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ لِيَزْدَادُوا إِثْمًا ۚ وَلَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ ۱۷۸﴾۔

فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ خَيْرٌ لِأَنْفُسِهِمْ﴾۔ املاء کا مطلب ہے: طویل عمری اور خوشحالی۔ مطلب یہ ہے کہ: مسلمانوں کو ڈرانے والے یہ لوگ یہ گمان نہ کریں، کیونکہ اللہ انہیں ہلاک کرنے پر قادر ہے، اور ان کی عمریں صرف اس لیے لمبی کی جاتی ہیں تاکہ وہ گناہ کریں، نہ کہ اس لیے کہ یہ ان کے لیے بہتر ہے۔ اور کہا جاتا ہے: «أَنَّما نُمْلِي لَهم» ان کی اس کامیابی کی وجہ سے جو انہیں غزوہ احد کے دن ملی، وہ ان کے لیے بہتر نہ تھی بلکہ اس لیے تھی تاکہ ان کی سزا میں اضافہ ہو (۲)۔ حضرت ابن مسعود رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: "کوئی بھی شخص، خواہ وہ نیک ہو یا بد، اس کے لیے موت ہی بہتر ہے؛ کیونکہ اگر وہ نیک ہے تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: ﴿وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ لِلْأَبْرَارِ﴾ [آل عمران: ۱۹۸]، اور اگر وہ گناہ گار ہے تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: ﴿إِنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ لِيَزْدَادُوا إِثْمًا﴾ (۳)۔ ابن عامر اور عاصم نے «لا يَحْسَبَنَّ» 'یا' کے ساتھ اور 'سین' کے زبر کے ساتھ پڑھا ہے۔ حمزہ نے 'تا' کے ساتھ اور 'سین' کے زبر کے ساتھ پڑھا ہے۔ باقیوں نے 'یا' کے ساتھ اور 'سین' کے زیر کے ساتھ پڑھا ہے (٤)۔ پس جس نے 'یا' کے ساتھ پڑھا اس کے لیے 'الذین' فاعل ہے۔ یعنی: کافر گمان نہ کریں۔ اور «أَنَّمَا نُمْلِي

لَهُمْ خَيْرٌ لِأَنْفُسِهِمْ» دو مفعولوں کا قائم مقام ہے۔ یہاں «ما» بمعنی 'وہ جو' ہے، اور «خیر» 'انّ' کی خبر ہے۔ یہ بھی جائز ہے کہ «ما» اور فعل کو مصدر مانا جائے، تو تقدیر یہ ہوگی: اور کافر گمان نہ کریں کہ ہمارا ان کو ڈھیل دینا ان کے لیے بہتر ہے۔ اور جس نے 'تا' کے ساتھ پڑھا اس کا فاعل مخاطب ہے، اور وہ حضرت محمد ﷺ ہیں۔ اور «الَّذِينَ» 'تحسب' کا مفعول اول ہونے کی بنا پر منصوب ہے۔ اور «انّ» اور اس کے بعد والا جملہ «الذین» کا بدل ہے، اور یہ دو مفعولوں کا قائم مقام ہے۔

(۱) دیکھیے مجمع البیان ۲/ ۲۷۵، اور الکشاف ۱/ ۴۸۲۔ (۲) تفسیر ابی اللیث ۱/ ۳۱۸۔ (۳) اسے طبری نے ۶/ ۲۶۲ پر روایت کیا ہے۔ (۴) السبعہ ص ۲۲۰، اور التیسیر ص ۸۴ اور ۹۲۔

Surah Al-Imran: Verse 178 Page 433

Just as it would stand in place if it were not a substitute (1). It is not proper for "anna" and what follows it to be the second object for "tahsaba" (think/calculate); because the second object in this category is the first in meaning; because "hasiba" and its sisters enter upon the subject and predicate, so the estimation would be: "Do not think that what We extend for them is good." This is the saying of Al-Zajjaj (2). Abu Ali said (3): If this were correct, he would have said: "khayran" (good) with the accusative case (Nasb); because "anna" becomes a substitute for "those who disbelieve"; so it is as if he said: "Do not think the extension of those who disbelieve is good," so his saying "khayran" is the second object of "hasiba". Therefore, it is not permissible to read "la tahsabanna" with the "ta" unless you break the "inna" in "annama" and make "khayran" accusative, and that was not narrated from Hamzah, and the reading from Hamzah is with the "ta"; thus this reading is not correct then. Al-Farra' and Al-Kisa'i said (4): Hamzah's reading is permissible based on repetition, its estimation being: "And do not think those who disbelieve, do not (5) think that what We extend for them is good"; so "anna" stood in place of the two objects for the second "tahsaba", and it and what it acted upon are a second object for the first "tahsaba". Al-Qushayri said: This is close to what Al-Zajjaj mentioned in the claim of substitution, and the reading is correct. So, Abu Ali's aim was to show Al-Zajjaj's error. Al-Nahhas said (6): Abu Hatim claimed that Hamzah's reading with the "ta" here, and his saying: {And let not those who greedily withhold...} [Surah Al-Imran: 180] is a grammatical error (lahn) that is not permissible, and a group followed him (7) in that. I say: This is nothing, because of what has been previously explained of the grammatical analysis (i'rab), and for the correctness of the reading and its confirmation through transmission (naql).

(1) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at by Makki 1/365-366. (2) Ma'ani al-Qur'an for him 1/491, and Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 1/179-180 and from him the author quoted. (3) See Al-Hujjah for him 3/107-108. (4) Ma'ani al-Qur'an for Al-Farra' 1/248, and I'rab al-Qur'an for Al-Nahhas 1/421 and from him the author quoted the saying of Al-Farra' and Al-Kisa'i. (5) In the manuscripts: "wa la", and what is confirmed is from I'rab al-Qur'an for Al-Nahhas 1/421, and the speech is from it. (6) Previous source. (7) In (D) and (M): "wa taba'ahu".

सूरह आल इमरान: आयत 178 पृष्ठ 433

जैसा कि वह स्थान ले लेता यदि वह प्रतिस्थापन न होता (1)। यह उचित नहीं है कि "अन्ना" और उसके बाद जो कुछ है वह "तअहसबा" के लिए दूसरा कर्म (ऑब्जेक्ट) हो; क्योंकि इस श्रेणी में दूसरा कर्म अर्थ में पहला होता है; क्योंकि "हसिबा" और उसकी बहनें (समान क्रियाएं) कर्ता और विधेय पर आती हैं, इसलिए अनुमान यह होगा: "यह न सोचें कि जो हम उनके लिए बढ़ा रहे हैं वह भला है।" यह अल-ज़ज्जाज का कथन है (2)। अबू अली ने कहा (3): यदि यह सही होता, तो वह कहता: "खैरन" (भला); नसब (अव्यय रूप) के साथ; क्योंकि "अन्ना" "उन लोगों के लिए जिन्होंने कुफ्र किया" का प्रतिस्थापन बन जाता है; तो यह ऐसा है जैसे उन्होंने कहा: "काफिरों की ढील को भला न समझें", इसलिए उनका कहना "खैरन" "हसिबा" का दूसरा कर्म है। इसलिए "ला तहसबन्ना" को "ता" के साथ पढ़ना जायज नहीं है जब तक कि आप "अन्नमा" में "इन्ना" को न तोड़ें और "खैरन" को नसब (accusative) न करें, और वह हमज़ा से वर्णित नहीं है, और हमज़ा से पाठ "ता" के साथ है; इसलिए यह पाठ तब सही नहीं है। अल-फर्रा और अल-किसाई ने कहा (4): हमज़ा का पाठ दोहराव के आधार पर जायज है, इसका अनुमान है: "और उन लोगों को न समझें जिन्होंने कुफ्र किया, न (5) समझें कि जो हम उनके लिए बढ़ा रहे हैं वह भला है"; तो "अन्ना" ने दूसरे "तअहसबा" के दो कर्मों का स्थान ले लिया, और वह और उसने जो कार्य किया वह पहले "तअहसबा" के लिए दूसरा कर्म है। अल-कुशैरी ने कहा: यह अल-ज़ज्जाज द्वारा प्रतिस्थापन के दावे में उल्लिखित बातों के करीब है, और पाठ सही है। अत; अबू अली का उद्देश्य अल-ज़ज्जाज की गलती बताना था। अल-नहहास ने कहा (6): अबू हातिम ने दावा किया कि यहाँ "ता" के साथ हमज़ा का पाठ, और उनका कहना: {और वे लोग जो कंजूसी करते हैं, हरगिज़ यह न समझें...} [सूरह आल इमरान: 180] एक व्याकरण संबंधी त्रुटि (लहन) है जो जायज नहीं है, और एक समूह ने इस पर उनका अनुसरण किया (7)। मैं कहता हूँ: यह कुछ भी नहीं है, क्योंकि जो पहले व्याकरणिक विश्लेषण (एराब) स्पष्ट किया जा चुका है, और पाठ की शुद्धता और नकल (हस्तांतरण) के माध्यम से इसकी पुष्टि के कारण।

(1) मक्की द्वारा अल-कश्फ अन वुजूह अल-किराअत 1/365-366। (2) उनके लिए मानी अल-कुरान 1/491, और मक्की द्वारा मुश्किल एराब अल-कुरान 1/179-180 और उनसे लेखक ने उद्धृत किया। (3) उनके लिए अल-हुज्जह देखें 3/107-108। (4) अल-फर्रा के लिए मानी अल-कुरान 1/248, और अल-नहहास के लिए एराब अल-कुरान 1/421 और उनसे लेखक ने अल-फर्रा और अल-किसाई के कथन को उद्धृत किया। (5) प्रतियों में: "व ला", और जो पुष्ट है वह अल-नहहास

द्वारा एराब अल-कुरान 1/421 से है, और कथन उसी का है। (6) पिछला स्रोत। (7) (डी) और (एम) में: "व तब'अहु"।

سورہ آل عمران: آیت 178 صفحہ 433

جیسا کہ وہ جگہ لے لیتا اگر وہ بدل نہ ہوتا (1)۔ یہ درست نہیں ہے کہ "أنَّ" اور اس کے بعد آنے والا کلام "تحسب" کے لیے دوسرا مفعول بنے؛ کیونکہ اس باب میں دوسرا مفعول معنی میں پہلا ہی ہوتا ہے؛ اس لیے کہ "حسِبَ" اور اس کی بہنیں (افعال قلوب) مبتدا اور خبر پر داخل ہوتی ہیں، تو تقدیر (عبارت) یوں ہوگی: "اور ہرگز یہ گمان نہ کریں کہ جو ہم انہیں مہلت دے رہے ہیں وہ بہتر ہے"۔ یہ زجاج کا قول ہے (2)۔ اور ابو علی نے کہا (3): اگر یہ صحیح ہوتا تو وہ "خیراً" (نصب کے ساتھ) کہتا؛ کیونکہ "أنَّ" "الذین کفروا" سے بدل بن جاتا ہے؛ تو گویا اس نے کہا: "کافروں کو دی گئی مہلت کو بہتر نہ سمجھو"، تو اس کا قول "خیراً" فعل "حسب" کا دوسرا مفعول ہے۔ لہذا "لا تحسبنَّ" کو "تا" کے ساتھ پڑھنا جائز نہیں ہے سوائے اس کے کہ آپ "أنَّما" میں "أن" کے ہمزہ کو کسرہ دیں اور "خیراً" کو نصب دیں، اور یہ حمزہ سے مروی نہیں ہے، اور حمزہ کی قراءت "تا" کے ساتھ ہے؛ لہذا یہ قراءت اس وقت صحیح نہیں ہے۔ اور فراء اور کسائی نے کہا (4): حمزہ کی قراءت تکرار کی بنیاد پر جائز ہے، اس کی تقدیر یوں ہے: "اور کافروں کے بارے میں یہ گمان نہ کریں، یہ (5) گمان نہ کریں کہ جو ہم انہیں مہلت دے رہے ہیں وہ بہتر ہے"؛ تو "أنَّ" نے دوسرے "تحسب" کے دو مفعولوں کی جگہ لے لی، اور وہ اور اس کا معمول پہلے "تحسب" کا دوسرا مفعول ہے۔ قشیری نے کہا: یہ زجاج کے بدل کے دعوے میں ذکر کردہ بات کے قریب ہے، اور قراءت صحیح ہے۔ چنانچہ ابو علی کا مقصد زجاج کو غلط قرار دینا تھا۔ نحاس نے کہا (6): اور ابو حاتم نے دعویٰ کیا کہ حمزہ کی یہاں "تا" کے ساتھ قراءت، اور ان کا قول: ﴿وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَبْخَلُونَ﴾ [سورہ آل عمران: 180] ایسی غلطی (لحن) ہے جو جائز نہیں، اور ایک جماعت نے اس

پر ان کی پیروی کی (7)۔ میں کہتا ہوں: یہ کوئی حیثیت نہیں رکھتا، اس کی وجہ وہ اعراب ہے جو پہلے بیان کیا جا چکا ہے، اور قراءت کی صحت اور نقلی طور پر اس کے ثبوت کی وجہ سے۔

(1) الکشف عن وجوہ القراءات لمکی 1/365 - 366۔ (2) معانی القرآن ان کے لیے 1/491، اور مشکل إعراب القرآن لمکی 1/179 - 180 اور ان سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (3) دیکھیے الحجة ان کے لیے 3/107 - 108۔ (4) معانی القرآن للفراء 1/248، اور إعراب القرآن للنحاس 1/421 اور ان سے مصنف نے فراء اور کسائی کا قول نقل کیا ہے۔ (5) نسخوں میں: "ولا" ہے، اور جو ثابت ہے وہ إعراب القرآن للنحاس 1/421 سے ہے، اور عبارت انہی کی ہے۔ (6) سابقہ مصدر۔ (7) (د) اور (م) میں: "وتبعه" ہے۔

Surah Al-Imran: Verses 178 - 179 434

Yahya bin Wathab read: "Innama numli lahum" with the 'inna' having a kasra in both instances. Abu Ja'far (1) said: Yahya's reading is good, just as you say: I thought Amr's father was outgoing (2). Abu Hatim said: I heard Al-Akhfash mentioning the kasra of "Inna"; he uses it as an argument for the Qadariyyah, as he was one of them, and he treats it (3) as a case of transposition: "And let not those who disbelieve think that Our lengthening for them is good for them; We only lengthen for them that they may increase in sin." He said: I saw in a copy of the Quran in the Grand Mosque that they had added a letter to it, so it became: "We only lengthen for them [to increase] in faith," then Ya'qub the reciter looked at it, noticed the error, and scraped it off (4). The verse is a clear text proving the falsehood of the Qadariyyah doctrine; because He informed that He lengthens their lives so they increase in disbelief through committing sins, and the succession of their likes upon the heart. As previously explained in its opposite, which is faith. On the authority of Ibn Abbas, he said: There is no righteous person nor a wicked person but death is better for him, then he recited: {We only lengthen for them that they may increase in sin}, and he recited: {And what is with Allah is better for the righteous} [Al-Imran: 198], reported by Razin (5). His Almighty's saying: {Allah would not leave the believers in that [state] you are in until He separates the evil from the good. And Allah would not reveal to you the unseen, but Allah chooses from His messengers whom He wills. So believe in Allah and His messengers. And if you believe and fear Him, then for you is a great reward 179}. Abu al-Aliyah said: The believers asked to be given a sign by which they could distinguish between a believer...

(1) He is Al-Nahhas, and his words are in I'rab al-Qur'an 1/421. From him, the author quoted Yahya's reading. Ibn Khalawayh mentioned in "Al-Qira'at al-Shadhah" p. 23 that Yahya bin Wathab's reading was with a kasra on the hamza in the first instance and a fatha in the second. (2) In (D), (Z), and (M): Khalid, and in (Th): Kharijan. What is established is from (Kh) and (F), which matches what is in I'rab al-Qur'an. (3) In (D) and (M): "And he makes." (4) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/421 and what is in brackets is from it. (5) We did not come across this as a statement of Ibn Abbas. Said bin Mansur reported it in his Sunan (547) (Tafsir section), and Al-Tabari in his Tafsir 6/327 from the words of Abu al-Darda', and Said bin Mansur (546) also reported it from the words of Muhammad bin Ka'b al-Qurazi. It was mentioned earlier regarding Ibn Mas'ud.

सूरह अल-इमरान: आयत १७८ - १७९ ४३४

यहीय बिन वथाब ने पढ़ा: "इन्नमा नुमली लहुम" जिसमें दोनों स्थानों पर 'इन्ना' पर कसरा (ज़ेर) है। अबू जाफ़र (१) ने कहा: यहीय का पढ़ना अच्छा है, जैसे आप कहते हैं: मैंने सोचा कि अम्र का पिता बाहर जाने वाला है (२)। अबू हातिम ने कहा: मैंने अल-अखफश को "इन्ना" के कसरा का ज़िक्र करते सुना; वह इसका उपयोग कदरिया (एक संप्रदाय) के पक्ष में तर्क के रूप में करता है, क्योंकि वह उनमें से एक था, और वह इसे (३) शब्दों के आगे-पीछे होने के रूप में देखता है: "और काफिर यह न समझें कि हमारा उन्हें मोहलत देना उनके लिए अच्छा है; हम उन्हें मोहलत केवल इसलिए देते हैं ताकि वे पाप में और बढ़ें।" उसने कहा: मैंने जामा मस्जिद के एक मुसहफ़ (कुरान की प्रति) में देखा कि उन्होंने उसमें एक अक्षर बढ़ा दिया था जिससे वह हो गया: "हम उन्हें केवल इसलिए मोहलत देते हैं कि [वे बढ़ें] ईमान में", तो याकूब कारी ने उसे देखा, गलती समझी और उसे खुरच दिया (४)। यह आयत कदरिया पंथ की असत्यता का स्पष्ट प्रमाण है; क्योंकि अल्लाह ने सूचित किया है कि वह उनकी उम्र इसलिए लंबी करता है ताकि वे पापों के माध्यम से कुफ्र (अविश्वास) में बढ़ें, और उनके जैसे कृत्यों का दिल पर सिलसिला जारी रहे। जैसा कि पहले इसके विपरीत यानी ईमान के बारे में बताया गया है। इब्न अब्बास से रिवायत है, उन्होंने कहा: कोई भी नेक या पापी ऐसा नहीं है जिसके लिए मौत बेहतर न हो, फिर उन्होंने पढ़ा: {हम उन्हें केवल इसलिए मोहलत देते हैं ताकि वे पाप में बढ़ें}, और पढ़ा: {और जो कुछ अल्लाह के पास है वह नेक लोगों के लिए बेहतर है} [अल-इमरान: १९८], इसे रज़ीन ने उद्धृत किया है (५)। अल्लाह तआला का फरमान है: {अल्लाह मोमिनों को उस स्थिति में नहीं छोड़ेगा जिसमें तुम हो, जब तक कि वह गंदे को पाक से अलग न कर दे। और अल्लाह तुम्हें परोक्ष (गैब) का ज्ञान नहीं देगा, लेकिन अल्लाह अपने रसूलों में से जिसे चाहता है चुन लेता है। तो अल्लाह और उसके रसूलों पर ईमान लाओ। और यदि तुम ईमान लाओ और डर रखो (तक़वा अपनाओ), तो तुम्हारे लिए बहुत बड़ा प्रतिफल है १७९}। अबू अल-आलिया ने कहा: मोमिनों ने कहा कि उन्हें कोई ऐसा संकेत दिया जाए जिससे वे मोमिन के बीच फर्क कर सकें..

(१) वह अन-नहहास हैं, और उनके शब्द इ'राब अल-कुरान १/४२१ में हैं। उनसे लेखक ने यहीय के पढ़ने का हवाला दिया है। इब्न खलवैह ने "अल-किरात अल-शादा" पृष्ठ २३ में उल्लेख किया है कि यहीय बिन वथाब का पढ़ना पहली बार हमज़ा पर कसरा के साथ और दूसरी बार फतह (ज़बर) के साथ था। (२) (द), (ज़) और (म) में: खालिद, और (ज़ो) में: खारिजन। जो स्थापित है वह (ख) और (फ) से है, जो इ'राब अल-कुरान के अनुरूप है। (३) (द) और (म) में: "और वह बनाता है।" (४) अन-

नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान १/४२१ और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (५) हमें यह इब्न अब्बास के कथन के रूप में नहीं मिला। सईद बिन मंसूर ने इसे अपनी सुनन (५४७) (तफसीर अनुभाग) में और तबरी ने अपनी तफसीर ६/३२७ में अबू दरदा के कथन से उद्धृत किया है, और सईद बिन मंसूर (५४६) ने भी इसे मुहम्मद बिन काब अल-कुरज़ी के कथन से उद्धृत किया है। इसका उल्लेख पहले इब्न मसूद के हवाले से किया जा चुका है।

سورہ آل عمران: آیات ۱۷۸ - ۱۷۹ ۴۳۴

یحییٰ بن وثاب نے پڑھا: «إنما نُملي لَهُمْ» دونوں جگہوں میں «إنَّ» کے کسرہ (زیر) کے ساتھ۔ ابو جعفر (۱) نے کہا: یحییٰ کی قراءت اچھی ہے، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: «حسبتُ عمراً أبوه خارج» (میں نے سمجھا کہ عمر کا باپ باہر جانے والا ہے) (۲)۔ ابو حاتم نے کہا: میں نے اخفش کو «إنَّ» کے کسرہ کا ذکر کرتے ہوئے سنا؛ وہ اس سے قدریہ کے حق میں دلیل پیش کرتا ہے؛ کیونکہ وہ ان میں سے تھا، اور وہ اسے (۳) تقدیم و تاخیر (الفاظ کی ترتیب کی تبدیلی) پر محمول کرتا ہے: «ولا یحسبن الذین کفروا إنما نملي لهم لیزدادوا إثماً إنما نملي لهم خیر لأنفسهم»۔ اس نے کہا: میں نے جامع مسجد کے ایک مصحف میں دیکھا کہ انہوں نے اس میں ایک حرف کا اضافہ کر دیا تھا جس سے وہ بن گیا: «إنَّما نُملي لهم [لیزدادوا] إیماناً» (ہم انہیں صرف اس لیے مہلت دیتے ہیں کہ وہ ایمان میں بڑھیں) تو یعقوب قاری نے اسے دیکھا، غلطی پہچان لی اور اسے کھرچ دیا (۴)۔ اور یہ آیت عقیدہ قدریہ کے باطل ہونے پر صریح نص ہے؛ کیونکہ اللہ نے خبر دی ہے کہ وہ ان کی عمریں طویل کرتا ہے تاکہ وہ گناہوں کے ارتکاب سے کفر میں اضافہ کریں، اور ان جیسے اعمال کے دل پر مسلسل چھا جانے کی وجہ سے۔ جیسا کہ اس کے برعکس یعنی ایمان کے بارے میں پہلے بیان ہو چکا ہے۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مروی ہے، انہوں نے کہا: کوئی بھی نیک یا گنہگار ایسا نہیں ہے جس کے لیے موت بہتر نہ ہو، پھر انہوں نے تلاوت کی: {ہم تو انہیں صرف اس لیے مہلت دیتے ہیں کہ وہ گناہ میں بڑھیں}، اور تلاوت کی: {اور جو کچھ اللہ کے پاس ہے وہ نیکوکاروں کے لیے بہتر ہے} [آل عمران: ۱۹۸]، اسے رزین نے روایت کیا (۵)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اللہ مومنوں کو اس حالت پر ہرگز نہیں چھوڑے گا جس پر تم ہو جب تک کہ وہ ناپاک کو پاک سے الگ نہ کر دے۔ اور اللہ کی یہ شان نہیں کہ تمہیں غیب پر مطلع کر دے لیکن اللہ اپنے

رسولوں میں سے جسے چاہتا ہے چن لیتا ہے۔ پس تم اللہ اور اس کے رسولوں پر ایمان لاؤ۔ اور اگر تم ایمان لاؤ اور تقویٰ اختیار کرو تو تمہارے لیے بہت بڑا اجر ہے ۱۷۹}۔ ابو العالیہ نے کہا: مومنوں نے سوال کیا کہ انہیں کوئی ایسی نشانی دی جائے جس سے وہ مومن کے درمیان فرق کر سکیں...

(۱) وہ النحاس ہیں، اور ان کا کلام «إعراب القرآن» ۱/۴۲۱ میں ہے، اور ان ہی سے مصنف نے یحییٰ کی قراءت نقل کی ہے۔ ابن خالویہ نے «القراءات الشاذة» ص ۲۳ میں ذکر کیا ہے کہ یحییٰ بن وثاب کی قراءت پہلی جگہ ہمزہ کے کسرہ کے ساتھ اور دوسری جگہ فتحہ (زبر) کے ساتھ تھی۔ (۲) (د)، (ز) اور (م) میں: «خالد»، اور (ظ) میں: «خارجاً»، اور جو متن میں ہے وہ (خ) اور (ف) سے ہے، جو «إعراب القرآن» کے مطابق ہے۔ (۳) (د) اور (م) میں: «ويجعل»۔ (۴) «إعراب القرآن» للنحاس ۱/۴۲۱ اور بریکٹ کے درمیان کی عبارت اسی سے ہے۔ (۵) ہمیں یہ قول ابن عباس کی طرف سے مروی نہیں ملا، اسے سعید بن منصور نے اپنی سنن (۵۴۷) (قسم التفسیر) میں اور طبری نے اپنی تفسیر ۶/۳۲۷ میں ابو الدرداء کے قول سے روایت کیا ہے، اور سعید بن منصور نے (۵۴۶) میں اسے محمد بن کعب القرظی کے قول سے بھی روایت کیا ہے۔ اور اس کا ذکر قریب ہی ابن مسعود سے گزر چکا ہے۔

Surah Al-Imran: Verse 179 435 ...and the hypocrite, so Allah, the Mighty and Sublime, revealed: {Allah would not leave the believers in that [state] you are in...} the verse. (1) They differed as to who is addressed in the verse, offering several opinions: Ibn Abbas, Al-Dahhak, Muqatil, Al-Kalbi, and most commentators said: The address is to the disbelievers and hypocrites, meaning: Allah would not leave the believers in the state you are in—disbelief, hypocrisy, and enmity towards the Prophet (2) .ﷺ Al-Kalbi said: The Quraysh from among the people of Mecca said to the Prophet ﷺ: "A man from us, you claim he is in the Hellfire, and that if he leaves our religion and follows your religion, you say: he is among the people of Paradise. So tell us about this; where is he? And tell us who from us will come to you, and who will not?" So Allah, the Mighty and Sublime, revealed: {Allah would not leave the believers in that [state] you are in until He separates the evil from the good}. (3) It was also said: It is an address to the polytheists. What is meant by "the believers" in His saying: {to leave the believers} are those in the loins and wombs who will believe, meaning: Allah would not leave your children for whom He has decreed faith in the state you are in of polytheism, until He distinguishes between you and them (4); based on this, {And Allah would not inform you...} is a new sentence. This is the opinion of Ibn Abbas and most commentators. And it was said: The address is to the believers. Meaning: Allah would not leave you, O community of believers, in the state you are in of the believer being mixed with the hypocrite, until He distinguishes between you through trials and obligations; so that you may know the wicked hypocrite and the good believer. And He distinguished between the two groups on the day of Uhud (5). This is the opinion of most scholars of meanings. {And Allah would not inform you of the unseen} O community of believers, meaning: Allah would not specify the hypocrites for you so that you would know them, but He makes that clear to you through obligation and trials. This was manifested on the day of Uhud; for the hypocrites stayed behind and showed gloating, and you did not know this unseen before then. (1) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi, p. 127. (2) Tafsir al-Baghawi 1/377, and narrated by Ibn Abi Hatim 3/824 from Ibn Abbas. (3) Tafsir Abi al-Layth 1/318, mentioned by al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 127, and al-Baghawi 1/377. (4) Tafsir al-Baghawi 1/378, attributed to al-Dahhak. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/420, and al-Muharrar al-Wajiz 1/546.

सूरह अल-इमरान: आयत 179 435 ...और पाखंडी, तो अल्लाह, महान और प्रतापी ने अवतरित किया: {अल्लाह ईमान वालों को उस हाल में नहीं छोड़ेगा जिसमें तुम हो...} आयत। (1) वे इस बारे में मतभेद रखते हैं कि आयत में किसे संबोधित किया गया है, इसके कई विचार हैं: इब्न अब्बास, अद-दह्हाक, मुक़ातिल, अल-कल्बी और अधिकांश टीकाकारों ने कहा: संबोधन काफिरों और पाखंडियों के लिए है, जिसका अर्थ है: अल्लाह ईमान वालों को उस स्थिति में नहीं छोड़ेगा जिसमें तुम हो—कुफ्र (अविश्वास), पाखंड और नबी ﷺ के प्रति शत्रुता। (2) अल-कल्बी ने कहा: मक्का के लोगों में से कुरैश ने नबी ﷺ से कहा: "हमारे बीच का एक आदमी, जिसके बारे में आप दावा करते हैं कि वह आग (नरक) में है, और यदि वह हमारा धर्म छोड़ दे और आपके धर्म का पालन करे, तो आप कहते हैं: वह जन्नत (स्वर्ग) के लोगों में से है। तो हमें इसके बारे में बताएं, वह कहां है? और हमें बताएं कि हमारे बीच से कौन आपके पास आएगा, और कौन नहीं?" तो अल्लाह, महान और प्रतापी ने अवतरित किया: {अल्लाह ईमान वालों को उस हाल में नहीं छोड़ेगा जिसमें तुम हो, जब तक कि वह नापाक को पाक से अलग न कर दे}। (3) और यह भी कहा गया: यह बहुदेववादियों के लिए एक संबोधन है। उनके इस कथन में "ईमान वालों" से तात्पर्य {ईमान वालों को छोड़ने के लिए} वे हैं जो पीठों (वंश) और गर्भाशय में हैं जो ईमान लाएंगे, यानी: अल्लाह आपके उन बच्चों को जिनके लिए उसने ईमान का फैसला किया है, आपके उस शिर्क(बहुदेववाद) की स्थिति में नहीं छोड़ेगा, जब तक कि वह आपके और उनके बीच अंतर न कर दे (4); इसके आधार पर, {और अल्लाह तुम्हें सूचित नहीं करेगा...} एक नया वाक्य है। यह इब्न अब्बास और अधिकांश टीकाकारों का विचार है। और यह कहा गया: संबोधन ईमान वालों के लिए है। अर्थात: ऐ ईमान वालों के गिरोह, अल्लाह तुम्हें उस स्थिति में नहीं छोड़ेगा जिसमें तुम हो, जहाँ मोमिन (ईमान वाला) और मुनाफ़िक़ (पाखंडी) मिले हुए हैं, यहाँ तक कि वह आज़माइश और ज़िम्मेदारी के माध्यम से तुम्हारे बीच अंतर न कर दे; ताकि तुम दुष्ट पाखंडी और अच्छे मोमिन को जान सको। और उसने उहुद के दिन दोनों समूहों के बीच अंतर कर दिया (5)। यह अधिकांश अर्थ शास्त्रियों का विचार है। {और अल्लाह तुम्हें ग़ैब (परोक्ष) के बारे में सूचित नहीं करेगा} ऐ ईमान वालों के गिरोह, अर्थात: अल्लाह तुम्हारे लिए पाखंडियों को निर्दिष्ट नहीं करेगा ताकि तुम उन्हें जान सको, लेकिन वह दायित्व और आज़माइश के माध्यम से इसे तुम्हारे लिए स्पष्ट कर देता है। यह उहुद के दिन प्रकट हुआ था; क्योंकि पाखंडी पीछे रह गए थे और उन्होंने प्रसन्नता दिखाई थी, और तुम इससे पहले इस ग़ैब को नहीं जानते थे। (1) असबाब अन-नुज़ूल अल-वाहिदी द्वारा, पृष्ठ 127। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 1/377, और इब्न अबी हातिम 3/824 द्वारा इब्न अब्बास से वर्णित। (3) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/318, अल-वाहिदी द्वारा असबाब अन-नुज़ूल पृष्ठ 127 में उल्लेखित, और

अल-बग़वी 1/377। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 1/378, अद-दह्हाक के लिए जिम्मेदार। (5) इ'राब अल-कुरान अल-नहस द्वारा 1/420, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/546।

سورہ آل عمران: آیت 179 435 ...اور منافق، تو اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: {اللہ ایمان والوں کو اس حالت پر نہیں چھوڑے گا جس پر تم ہو...} آیت۔ (1) اس بارے میں اختلاف ہے کہ آیت میں مخاطب کون ہے، اس کے کئی اقوال ہیں: ابن عباس، ضحاک، مقاتل، کلبی اور اکثر مفسرین نے کہا: خطاب کافروں اور منافقوں سے ہے، یعنی: اللہ مومنوں کو اس حالت پر نہیں چھوڑے گا جس پر تم کفر، نفاق اور نبی ﷺ کی دشمنی میں ہو۔ (2) کلبی نے کہا: اہل مکہ میں سے قریش نے نبی ﷺ سے کہا: "ہم میں سے ایک شخص جس کے بارے میں آپ کا دعویٰ ہے کہ وہ آگ میں ہے، اور یہ کہ اگر وہ ہمارا دین چھوڑ کر آپ کے دین کی پیروی کرے تو آپ کہتے ہیں: وہ اہل جنت میں سے ہے۔ تو ہمیں اس کے بارے میں بتائیں؛ وہ کہاں ہے؟ اور ہمیں بتائیں کہ ہم میں سے کون آپ کے پاس آئے گا اور کون نہیں؟" تو اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: {اللہ مومنوں کو اس حالت پر نہیں چھوڑے گا جس پر تم ہو یہاں تک کہ وہ ناپاک کو پاک سے الگ کر دے}۔ (3) اور کہا گیا: یہ مشرکین سے خطاب ہے۔ اور ان کے قول {مومنوں کو چھوڑ دے} میں مومنوں سے مراد وہ لوگ ہیں جو ابھی پشتوں اور رحموں میں ہیں اور ایمان لائیں گے، یعنی: اللہ تمہاری ان اولادوں کو جن کے لیے اس نے ایمان کا فیصلہ کر رکھا ہے تمہارے شرک کی حالت پر نہیں چھوڑے گا، یہاں تک کہ وہ تمہارے اور ان کے درمیان فرق کر دے (4)؛ اس بنیاد پر، {اور اللہ تمہیں مطلع نہیں کرے گا...} ایک نیا کلام ہے۔ یہ ابن عباس اور اکثر مفسرین کا قول ہے۔ اور کہا گیا: خطاب مومنوں سے ہے۔ یعنی: اے ایمان والو! اللہ تمہیں اس حالت پر نہیں چھوڑے گا جس پر تم مومن اور منافق کے خلط ملط ہونے کی صورت میں ہو، یہاں تک کہ وہ آزمائش اور ذمہ داری کے ذریعے تمہارے درمیان تمیز کر دے؛ تاکہ تم گندے منافق اور پاکیزہ مومن کو پہچان لو۔ اور اس نے احد کے دن دونوں گروہوں کے درمیان تمیز کر دی تھی (5)۔ یہ اکثر اہل معانی کا قول ہے۔ {اور اللہ تمہیں غیب پر مطلع نہیں کرے گا} اے مومنوں کے گروہ، یعنی: اللہ تمہارے لیے منافقوں کو متعین نہیں کرے

گا تاکہ تم انہیں پہچان سکو، لیکن وہ ذمہ داری اور آزمائش کے ذریعے اسے تم پر ظاہر کر دیتا ہے۔ اور یہ احد کے دن ظاہر ہوا تھا؛ کیونکہ منافق پیچھے رہ گئے تھے اور انہوں نے خوشی کا اظہار کیا تھا، جبکہ تم اس سے پہلے اس غیب کو نہیں جانتے تھے۔ (1) اسباب النزول للواحدی ص 127۔ (2) تفسیر البغوی 1/377، اور اسے ابن ابی حاتم نے 3/824 میں ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ (3) تفسیر ابی اللیث 1/318، اور اسے واحدی نے اسباب النزول ص 127 اور بغوی نے 1/377 میں ذکر کیا ہے۔ (4) تفسیر البغوی 1/378، اور اسے ضحاک کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 1/420، اور المحرر الوجیز 1/546۔

436 Surah Al-Imran: Verse 179

This, so now Allah has made Muhammad, peace and blessings be upon him and his companions, aware of that. And it was said: the meaning of "to make you aware" is: And Allah was not to inform you of what will be of them (1). So He said: {And Allah would not inform you of the unseen} based on this it is connected, and based on the first two opinions it is disconnected. And that is because the disbelievers when they said: Why is revelation not sent to us? He said: {And Allah would not inform you of the unseen} (2) i.e.: upon who deserves prophethood, until the revelation is by your choice. {But Allah chooses} i.e.: He selects {from His messengers whom He wills} to inform of His unseen. It is said: I appeared over such and such, and I made him aware of it, and I looked at it from someone other than me, so it is necessary and transitive. And it was read: "hatta yamayyiza", with emphasis (tashdid), from mayyaza, and likewise in "Al-Anfal" and it is the reading of Hamza (3). And the rest: "yamizu", with lightening (takhfif), from maza yamizu. It is said: "maztu" the thing, some from some, "amizuhu mizan", and "mayyaztuhu tamyizan". Abu Mu'adh said: "maztu" the thing, "amizuhu mizan": if you separated between two things. But if there were many things, I said: "mayyaztuha tamyizan". And similarly, if you made the one thing into two things, you said: "faraqtu baynahuma", lightly; from it is parting the hair. But if you made it many things, you said: "farraqtuhu tafriqan" (4). I said: and from it: "imtaza al-qawm" (the people separated); some of them distinguished from others. And "yakadu yamayyizu" (it almost distinguishes itself/ bursts): "yataqatta'u" (breaks apart), and with this the words of Allah the Almighty were explained: {It almost bursts with fury} [Al-Mulk: 8] (5). and in the report: "Whoever removes (maz) harm from the path, it is charity for him" (6). The words of Allah the Almighty: {So believe in Allah and His messengers} it is said: Indeed the disbelievers when they asked the Messenger of Allah ﷺ that...

---

(1) I'rab al-Quran 1/420. (2) Ma'ani al-Quran for Al-Zajjaj 1/492. (3) The reading of Al-Kisa'i as well. Al-Saba'a p. 220, and Al-Taysir p. 92. (4) Tafsir Al-Baghawi 1/377. (5) Mujmal Al-Lugha 2/820. (6) We did not find the wording like this, and Ahmad (1690) narrated from the hadith of Abu Ubaidah bin Al-Jarrah may Allah be pleased with him in detail within the story that the Prophet ﷺ said: "Whoever spends a virtuous expense in the way of Allah, it is for seven hundred, and whoever spends on himself and his family, or visits a sick person, or removes harm, then a good deed is ten times its like...".

यह, तो अब अल्लाह ने मुहम्मद सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम और उनके साथियों को उस पर सूचित कर दिया है। और कहा गया है: "लीयुतलियकुमु" (तुम्हें सूचित करने के लिए) का अर्थ है: और अल्लाह उन्हें यह बताने वाला नहीं था कि उनमें से क्या होगा (1)। तो उसने कहा: {और अल्लाह तुम्हें परोक्ष (ग़ैब) की जानकारी देने वाला नहीं है} इस आधार पर यह जुड़ा हुआ है, और पहले दो मतों के आधार पर यह अलग है। और वह इसलिए कि काफ़िरों ने जब कहा: हम पर वह्य (प्रकाशना) क्यों नहीं उतारी जाती? तो उसने कहा: {और अल्लाह तुम्हें परोक्ष (ग़ैब) की जानकारी देने वाला नहीं है} (2) यानी: इस पर कि कौन नबूवत (पैग़म्बरी) का पात्र है, यहाँ तक कि वह्य तुम्हारी पसंद के अनुसार हो। {लेकिन अल्लाह चुन लेता है} यानी: वह अपने रसूलों में से जिसे चाहता है {चुन लेता है} अपने परोक्ष (ग़ैब) की जानकारी देने के लिए। कहा जाता है: मैं ऐसी और ऐसी चीज़ पर प्रकट हुआ, और मैंने उसे इस पर सूचित किया, और मैंने उसे अपने अलावा किसी और के माध्यम से देखा, तो यह आवश्यक और सकर्मक है। और पढ़ा गया: "हत्ता यमय्यिज़ा", तशदीद (ज़ोर) के साथ, "मय्यज़ा" से, और इसी तरह "अल-अनफ़ाल" में और यह हमज़ा (3) की क़िरअत (पठन) है। और बाकी: "यमीज़ु", तख़फ़ीफ़ (हल्कापन) के साथ, "माज़ा यमीज़ु" से। कहा जाता है: "माज़्तु" चीज़ को, एक को दूसरे से अलग करना, "अमीज़ुहु मीज़न", और "मय्यज़्तुहु तमयीज़न"। अबू मुआज़ ने कहा: "माज़्तु" चीज़ को "अमीज़ुहु मीज़न": यदि आपने दो चीज़ों के बीच अंतर किया। लेकिन यदि बहुत सी चीज़ें थीं, तो मैंने कहा: "मय्यज़्तुहा तमयीज़न"। और इसी तरह यदि आपने एक चीज़ को दो चीज़ें बना दिया, तो आपने कहा: "फ़रक्तु बयनाहुमा", हल्का; इसी से बालों की जुदाई है। और यदि आपने उसे बहुत सी चीज़ें बना दिया, तो आपने कहा: "फ़रक्तुहु तफ़रीक़न" (4)। मैंने कहा: और उसी से है: "इमताज़ल क़ौम" (लोग अलग हो गए); उनमें से कुछ दूसरों से अलग हो गए। और "यकादु यमय्यिज़ा" (लगभग फटने वाला है): "यतकत्ताउ" (टुकड़े-टुकड़े होना), और इसी के साथ अल्लाह तआला के शब्दों की व्याख्या की गई: {वह क्रोध से फटा पड़ता है} [अल-मुल्क: 8] (5)। और रिपोर्ट में है: "जिसने रास्ते से नुक़सानदेह चीज़ हटाई (माज़ा), वह उसके लिए सदक़ा है" (6)। अल्लाह तआला का कथन: {अतः अल्लाह और उसके रसूलों पर ईमान लाओ} कहा जाता है: वास्तव में काफ़िरों ने जब अल्लाह के रसूल ﷺ से पूछा कि...

---

(1) इ'राब अल-कुरान 1/420. (2) अज़-ज़ज्जाज द्वारा मा'ानी अल-कुरान 1/492. (3) अल-किसाई की क़िरअत भी। अस-सबाअ पृ. 220, और अत-तयसीर पृ. 92. (4) तफ़सीर अल-बग़वी 1/377. (5)

मुजमल अल-लुग़ा 2/820. (6) हमें इस शब्द के साथ यह नहीं मिला, और अहमद (1690) ने अबू उबैदा बिन अल-जर्राह रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से विस्तार से कहानी के भीतर उद्धृत किया है कि नबी ﷺ ने कहा: "जिसने अल्लाह की राह में एक गुणी खर्च किया, वह सात सौ गुना है, और जिसने अपने और अपने परिवार पर खर्च किया, या किसी बीमार की सेवा की, या कोई नुक़सान हटाया, तो एक नेक काम का बदला दस गुना है..."।

436 سورہ آل عمران: آیت ۱۷۹

یہ، تو اب اللہ نے محمد صلی اللہ علیہ وسلم اور ان کے صحابہ کو اس پر مطلع کر دیا ہے۔ اور کہا گیا: "لیطلعکم" (تمہیں مطلع کرنے) کا معنی ہے: اور اللہ انہیں یہ بتانے والا نہ تھا کہ ان میں سے کیا ہوگا (۱)۔ تو اس نے فرمایا: ﴿وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُطْلِعَكُمْ عَلَى الْغَيْبِ﴾ (اور اللہ تمہیں غیب پر مطلع کرنے والا نہیں ہے) اس بنا پر یہ متصل ہے، اور پہلے دو اقوال کی بنا پر یہ منقطع ہے۔ اور وہ اس لیے کہ کافروں نے جب کہا: ہم پر وحی کیوں نہیں نازل ہوتی؟ تو اس نے فرمایا: ﴿وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُطْلِعَكُمْ عَلَى الْغَيْبِ﴾ (۲) یعنی: اس پر کہ کون نبوت کا مستحق ہے، یہاں تک کہ وحی تمہاری پسند کے مطابق ہو۔ ﴿وَلَكِنَّ اللَّهَ يَجْتَبِي﴾ یعنی: وہ اپنے رسولوں میں سے جسے چاہتا ہے ﴿یختار﴾ منتخب کر لیتا ہے اپنے غیب پر مطلع کرنے کے لیے۔ کہا جاتا ہے: میں فلاں چیز پر مطلع ہوا، اور میں نے اسے اس پر مطلع کیا، اور میں نے اپنے علاوہ کسی اور کو اس پر مطلع کیا، تو یہ لازم اور متعدی ہے۔ اور پڑھا گیا: "حتی یمیّز"، تشدید کے ساتھ، "میّز" سے، اور اسی طرح "الانفال" میں اور یہ حمزہ (۳) کی قرات ہے۔ اور باقیوں نے: "یمیز"، تخفیف کے ساتھ، "ماز یمیز" سے پڑھا ہے۔ کہا جاتا ہے: "مزت الشئ" چیز کو ایک دوسرے سے الگ کرنا، "امیزہ میزا"، اور "میزتہ تمییزا"۔ ابو معاذ نے کہا: "مزت الشئ امیزہ میزا": اگر تم نے دو چیزوں کے درمیان فرق کیا۔ لیکن اگر بہت سی چیزیں ہوں، تو میں نے کہا: "میزتھا تمییزا"۔ اور اسی طرح اگر تم نے ایک چیز کو دو چیزیں بنا دیا، تو تم نے کہا: "فرقت بینھما"، تخفیف کے ساتھ؛ اسی سے بالوں کی جدائی ہے۔ اور اگر تم نے اسے بہت سی چیزیں بنا دیا، تو تم نے کہا: "فرقتہ تفریقا" (۴)۔ میں نے کہا: اور اسی سے ہے: "امتار القوم" (لوگ الگ الگ ہو گئے)؛ ان میں سے بعض دوسروں سے ممتاز ہو گئے۔ اور "یکاد یمیز" (قریب ہے کہ پھٹ جائے): "یتقطع" (ٹکڑے ٹکڑے ہونا)، اور اسی کے ساتھ اللہ

تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر کی گئی ہے: ﴿تَكَادُ تَمَيَّزُ مِنَ الْغَيْظِ﴾ [الملک: ۸] (۵)۔ اور روایت میں ہے: "جس نے راستے سے تکلیف دہ چیز ہٹائی (ماز) تو وہ اس کے لیے صدقہ ہے" (۶)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَآمِنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ﴾ کہا جاتا ہے: بیشک کافروں نے جب رسول اللہ ﷺ سے سوال کیا کہ...

---

(۱) اعراب القرآن ۱/۴۲۰۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۱/۴۹۲۔ (۳) قرات الکسائی بھی۔ السبعۃ ص ۲۲۰، والتیسیر ص ۹۲۔ (۴) تفسیر البغوی ۱/۳۷۷۔ (۵) مجمل اللغۃ ۲/۸۲۰۔ (۶) ہمیں ان الفاظ کے ساتھ نہیں ملا، اور احمد (۱۶۹۰) نے ابو عبیدہ بن الجراح رضی اللہ عنہ کی حدیث سے طویل قصے کے ضمن میں روایت کیا ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "جس نے اللہ کی راہ میں فضیلت والا خرچ کیا تو اسے سات سو گنا ملے گا، اور جس نے اپنے نفس اور اپنے اہل و عیال پر خرچ کیا، یا کسی بیمار کی عیادت کی، یا تکلیف دہ چیز ہٹائی، تو ایک نیکی کا بدلہ اس جیسی دس نیکیوں کے برابر ہے..."ا

Surah Al Imran: Verses 179 - 180 437 ... He clarifies for them who among them believes, so Allah revealed: "Believe in Allah and His messengers" [3:179], meaning: do not occupy yourselves with what does not concern you, and occupy yourselves with what does concern you, which is faith (1). "Believe" means: believe as true, i.e., it is your duty to believe, not to seek insight into the unseen. "And if you believe and fear Allah, for you is a great reward" [3:179], meaning: Paradise. It is mentioned that a man was with Al-Hajjaj ibn Yusuf al-Thaqafi as an astrologer. Al-Hajjaj took some pebbles in his hand, knowing their number, and said to the astrologer: "How many are in my hand?" He calculated and got it right. Then Al-Hajjaj distracted him and took some pebbles that he had not counted, and said to the astrologer: "How many are in my hand?" He calculated and missed, then calculated again and missed. He said: "O Prince, I think you don't know the number of what is in your hand?" He said: "No." He asked: "So what is the difference between the two?" He replied: "That first one, you had counted it, so it was no longer part of the unseen; I calculated and was correct. But these (2) you did not know their number, so they became part of the unseen, and none knows the unseen except Allah Almighty." This topic will be further discussed in [Surah] Al-An'am (3), God willing.

Allah Almighty's saying: "And let not those who greedily withhold what Allah has given them of His bounty ever think that it is good for them. Rather, it is bad for them. Their necks will be encircled by what they withheld on the Day of Resurrection. And to Allah belongs the heritage of the heavens and the earth. And Allah is Acquainted with what you do" [3:180].

There are four issues regarding this: First: Allah Almighty's saying: "And let not those who greedily withhold think..." "Al-ladhina" (those who) is in the nominative position, and the first object is omitted. Al-Khalil, Sibawayh, and Al-Farra' (4) said: The meaning is: miserliness [is] good for them, i.e., let not the misers think that miserliness is good for them. It was omitted because "yabkhaluna" (they withhold greedily) points towards "al-bukhl" (miserliness). It is like the saying: "Whoever is truthful, it was good for him," meaning: "truthfulness was good for him." From this is the poet's saying:

---

(1) Tafsir Abi Al-Layth 1/319. (2) In (m) "this". (3) In the interpretation of its verse (59). (4) Al-Kitab 2/391, and Ma'ani al-Quran by al-Farra' 1/248.

सूरा अल इमरान: आयतें 179 - 180 437 ... वह उन्हें स्पष्ट करता है कि उनमें से कौन विश्वास करता है, इसलिए अल्लाह ने अवतरित किया: "अल्लाह और उसके रसूलों पर विश्वास करो" [3:179], जिसका अर्थ है: अपने आप को उन चीजों में व्यस्त न करें जो आपकी चिंता का विषय नहीं हैं, और उन चीजों में व्यस्त रहें जो आपकी चिंता का विषय हैं, और वह है ईमान (1)। "विश्वास करो" का अर्थ है: सच मानो, अर्थात यह तुम्हारा कर्तव्य है कि तुम सच मानो, न कि परोक्ष (ग़ैब) की जानकारी प्राप्त करने की कोशिश करो। "और यदि तुम विश्वास करो और अल्लाह से डरो, तो तुम्हारे लिए बहुत बड़ा प्रतिफल है" [3:179], अर्थात: स्वर्ग (जन्नत)। उल्लेख है कि एक व्यक्ति अल-हज्जाज इब्न यूसुफ अल-थकफी के पास एक ज्योतिषी के रूप में था। हज्जाज ने अपने हाथ में कुछ कंकड़ लिए जिनकी संख्या वह जानता था, और ज्योतिषी से कहा: "मेरे हाथ में कितने हैं?" उसने गणना की और सही उत्तर दिया। फिर हज्जाज ने उसे विचलित कर दिया और कुछ ऐसे कंकड़ लिए जिन्हें उसने गिना नहीं था, और ज्योतिषी से कहा: "मेरे हाथ में कितने हैं?" उसने गणना की और गलती कर दी, फिर फिर से गणना की और फिर गलती कर दी। उसने कहा: "हे राजकुमार, मुझे लगता है कि आप नहीं जानते कि आपके हाथ में कितने हैं?" उसने कहा: "नहीं।" उसने पूछा: "तो दोनों में क्या अंतर है?" उसने उत्तर दिया: "वह पहला आपने गिना था, इसलिए वह परोक्ष की सीमा से बाहर निकल गया था, मैंने गणना की और सही निकला। लेकिन ये (2) आप इनकी संख्या नहीं जानते थे, इसलिए ये परोक्ष बन गए, और परोक्ष का ज्ञान अल्लाह सर्वशक्तिमान के सिवा किसी को नहीं है।" यह विषय 'अल-अनआम' (3) में आएगा, इंशा अल्लाह।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: "और जो लोग उस चीज़ में कंजूसी करते हैं जो अल्लाह ने उन्हें अपने अनुग्रह से दी है, वे कदापि यह न समझें कि यह उनके लिए अच्छा है। बल्कि, यह उनके लिए बुरा है। कयामत के दिन उनके गले में वह चीज़ पहना दी जाएगी जिसमें उन्होंने कंजूसी की थी। और आकाशों और पृथ्वी की विरासत अल्लाह ही की है। और तुम जो कुछ भी करते हो, अल्लाह उससे भली-भाँति परिचित है" [3:180] ।

इसमें चार मसले हैं: पहला: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: "और कंजूसी करने वाले न समझें..." "अल-लज़ीना" (जो लोग) रफ़अ (कर्ता) की स्थिति में है, और पहला कर्म (मफ़ऊल) लोप (हटा दिया गया) है। अल-खलील, सिबावेह और अल-फ़र्रा' (4) ने कहा: अर्थ यह है: कंजूसी [है] उनके लिए अच्छी, अर्थात: कंजूसी करने वाले यह न समझें कि कंजूसी उनके लिए अच्छी है। इसे इसलिए हटाया गया क्योंकि "यबख़लून" (वे कंजूसी करते हैं) शब्द "बुख़्ल" (कंजूसी) की ओर संकेत करता है। यह

उस कहावत की तरह है: "जिसने सच बोला, वह उसके लिए अच्छा था", अर्थात: "सच बोलना उसके लिए अच्छा था।" इसी से कवि का यह कथन है:

---

(1) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 1/319। (2) (m) में "यह"। (3) इसकी आयत (59) की व्याख्या में। (4) अल-किताब 2/391, और अल-फ़र्रा' द्वारा मानी अल-कुरान 1/248।

سورہ آل عمران: آیات ۱۷۹ - ۱۸۰ ۴۳۷ ... وہ ان پر واضح کرتا ہے کہ ان میں سے کون ایمان لاتا ہے، چنانچہ اللہ نے نازل فرمایا: ﴿فَآمِنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ﴾ یعنی: ان کاموں میں مشغول نہ ہوں جو تم سے متعلق نہیں ہیں، اور ان کاموں میں مشغول ہوں جو تم سے متعلق ہیں، اور وہ ایمان ہے (۱)۔

﴿فَآمِنُوا﴾ یعنی: تصدیق کرو، یعنی تم پر تصدیق لازم ہے، نہ کہ غیب کی باتوں کی جستجو کرنا۔

﴿وَإِن تُؤْمِنُوا وَتَتَّقُوا فَلَكُمْ أَجْرٌ عَظِيمٌ﴾ یعنی: جنت۔ اور ذکر کیا جاتا ہے کہ ایک شخص حجاج بن یوسف ثقفی کے پاس منجم کے طور پر تھا، تو حجاج نے اپنے ہاتھ میں کچھ کنکریاں لیں جن کی تعداد وہ جانتا تھا، اور منجم سے کہا: میرے ہاتھ میں کتنی ہیں؟ اس نے حساب لگایا اور صحیح بتایا۔ پھر حجاج نے اسے غافل کیا اور ایسی کنکریاں لیں جنہیں اس نے گنا نہیں تھا، اور منجم سے کہا: میرے ہاتھ میں کتنی ہیں؟ اس نے حساب لگایا تو غلطی کھائی، پھر دوبارہ حساب لگایا تو پھر غلطی کھائی، تو اس نے کہا: اے امیر، میرا خیال ہے کہ آپ نہیں جانتے کہ آپ کے ہاتھ میں کتنی تعداد ہے؟ اس نے کہا: نہیں۔ اس نے کہا: تو پھر دونوں میں کیا فرق ہے؟ اس نے جواب دیا: وہ جو پہلی تھی آپ نے اسے شمار کر لیا تھا، تو وہ غیب کی حد سے باہر نکل گئی تھی، تو میں نے حساب لگایا اور درست پایا، اور یہ (۲) جن کی تعداد آپ نہیں جانتے تھے، تو یہ غیب ہو گئیں، اور غیب کا علم اللہ تعالیٰ کے سوا کوئی نہیں جانتا۔ اور یہ باب «الانعام» (۳) میں آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَبْخَلُونَ بِمَا ءَاتَهُمُ اللَّهُ مِن فَضْلِهِ، هُوَ خَيْرًا لَّهُم بَلْ هُوَ شَرٌّ لَّهُمْ سَيُطَوَّقُونَ مَا بَخِلُوا بِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلِلَّهِ مِيرَاثُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ ۱۸۰﴾۔

اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَبْخَلُونَ﴾ «الذین» یہاں حالتِ رفع میں ہے، اور پہلا مفعول محذوف ہے۔ خلیل، سیبویہ اور فراء (۴) نے کہا: معنی یہ ہے: بخل [ہے]

ان کے لیے بہتر، یعنی: بخل کرنے والے بخل کو اپنے لیے بہتر نہ سمجھیں۔ اور اسے صرف اس لیے حذف کیا گیا ہے کہ "يَبْخَلُوْنَ" کا لفظ بخل پر دلالت کرتا ہے؛ اور یہ اس قول کی طرح ہے: "جس نے سچ بولا، وہ اس کے لیے بہتر تھا"، یعنی: "سچ بولنا اس کے لیے بہتر تھا۔" اور اسی سے شاعر کا یہ قول ہے:

---

(۱) تفسیر ابی اللیث ۱/۳۱۹۔ (۲) (م) میں ہے "یہ"۔ (۳) اس کی آیت (۵۹) کی تفسیر میں۔ (۴) الکتاب ۲/۳۹۱، اور معانی القرآن از فراء ۱/۲۴۸۔

438 Surah Al-Imran: Verse 180

“If the fool is forbidden, he runs towards it and opposes, for the fool is inclined to opposition.” (1) The meaning is: He ran towards foolishness, as the mention of 'the fool' indicates 'foolishness'. As for Hamzah’s reading with the letter 'taa' (tahsibanna), it is very far-fetched; said by Al-Nahhas (2). Its permissibility lies in the estimation: 'Do not think the stinginess of those who are miserly is good for them.' Al-Zajjaj (3) said: It is like: {And ask the village} [Yusuf: 82]. And the word “huwa” (it/he) in the phrase {huwa khayran lahum} is a “fasila” (separator) according to the Basrans, and it is “imad” (pillar) according to the Kufans. Al-Nahhas (4) said: In Arabic, it is permissible to say: “huwa khayrun lahum” as a subject and predicate. The second point: Allah Almighty's saying: {Nay, it is worse for them} is a subject and predicate, meaning: stinginess is bad for them. The letter 'seen' in {sayutawwaqun} (they will be encircled) is the 'seen' of threat, meaning: they will soon be encircled. This was said by Al-Mubarrad. This verse was revealed concerning stinginess with wealth, spending in the way of Allah, and paying the obligatory Zakat. This is like His saying: {and spend it not in the way of Allah} [At-Tawbah: 34] - the verse. A group of interpreters held this view, including Ibn Mas'ud, Ibn Abbas, Abu Wa'il, Abu Malik, Al-Suddi, and Al-Sha'bi (5). They said: The meaning of {they will be encircled by what they were stingy with} is what was mentioned in the Hadith from Abu Hurairah, from the Prophet ﷺ who said: “Whoever Allah gives wealth to and he does not pay its Zakat, it will be made to appear to him on the Day of Resurrection as a bald-headed poisonous male snake with two black spots (over its eyes). It will encircle his neck on the Day of Resurrection and will seize him by his jaws and say, ‘I am your wealth, I am your treasure’.” Then he recited this verse: {And let not those who are stingy...} - the verse. Narrated by An-Nasa'i (6).

(1) The verse is unattributed in 'Ma'ani al-Qur'an' by Al-Farra' 1/104 & 249, 'Majalis Tha'lab' p. 60, 'Ta'wil Mushkil al-Qur'an' by Ibn Qutaybah p. 176, 'Tafsir al-Tabari' 6/268, 'Al-Khasa'is' 3/49, 'Al-Muhtasib' 1/170 by Ibn Jinni, 'Amali Ibn al-Shajari' 1/273, 'Al-Muharrar al-Wajiz' 1/549, and 'Khizanat al-Adab' 5/266. (2) In 'I'rab al-Qur'an' 1/422 and what follows it and what precedes it... Hamzah's reading was previously cited two verses prior. (3) 'Ma'ani al-Qur'an' 1/493, and 'Al-Muharrar al-Wajiz' 1/547, and the author quoted from it. (4) In 'I'rab al-Qur'an' 1/422. (5) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 1/547, and 'Tafsir al-Baghawi' 1/378. Al-Tabari narrated the reports 6/269-274. (6) In his Sunan 5/39, and narrated by Ahmad (8661), and Al-Bukhari (1403). Al-Hafiz Ibn Hajar said in Fath al-Bari...

४३८ सूरह आल इमरान: आयत १८०

“यदि मूर्ख को मना किया जाता है, तो वह उसी की ओर दौड़ता है और विरोध करता है, क्योंकि मूर्ख विरोध की ओर प्रवृत्त होता है।” (१) अर्थ यह है: वह मूर्खता की ओर दौड़ा, क्योंकि 'मूर्ख' का उल्लेख 'मूर्खता' को दर्शाता है। जहाँ तक हम्ज़ा के अक्षर 'ता' (तहसीबन्ना) के साथ पाठ का सवाल है, तो यह बहुत दूर की बात है; यह अल-नहस (२) ने कहा है। इसकी स्वीकार्यता इस अनुमान में है: 'उन लोगों की कंजूसी को उनके लिए बेहतर मत समझो जो कंजूस हैं।' अल-ज़ज्जाज (३) ने कहा: यह इस तरह है: {और गाँव से पूछो} [यूसुफ: ८२]। और वाक्यांश {हुवा खैरन लहुम} में “हुवा” (वह/यह) शब्द बसरियों के अनुसार “फासिला” (विभाजक) है, और यह कूफ़ियों के अनुसार “इमाद” (स्तंभ) है। अल-नहस (४) ने कहा: अरबी में, “हुवा खैरुन लहुम” को कर्ता और विधेय के रूप में कहना जायज़ है। दूसरी बात: अल्लाह तआला का कथन: {बल्कि यह उनके लिए बुरा है} कर्ता और विधेय है, जिसका अर्थ है: कंजूसी उनके लिए बुरी है। {सयौतव्वकून} (उन्हें घेरा जाएगा) में अक्षर 'सीन' धमकी का 'सीन' है, अर्थात: जल्द ही उन्हें घेरा जाएगा। यह अल-मुबर्रद ने कहा था। यह आयत धन की कंजूसी, अल्लाह की राह में खर्च करने और अनिवार्य ज़कात देने के संबंध में अवतरित हुई थी। यह उनके कथन के समान है: {और उसे अल्लाह की राह में खर्च नहीं करते} [अत-तौबा: ३४] - आयत। व्याख्याकारों के एक समूह ने इस दृष्टिकोण को अपनाया है, जिनमें इब्न मसूद, इब्न अब्बास, अबू वायल, अबू मलिक, अल-सुद्दी और अल-शा'बी (५) शामिल हैं। उन्होंने कहा: {उन्हें उस चीज़ से घेर लिया जाएगा जिसकी वे कंजूसी करते थे} का अर्थ वही है जो अबू हुरैरा से रिवायत की गई हदीस में है, नबी ﷺ से जिन्होंने कहा: “अल्लाह जिसे धन देता है और वह उसकी ज़कात अदा नहीं करता, तो कयामत के दिन उसे एक गंजे ज़हरीले सांप के रूप में दिखाया जाएगा जिसकी आँखों के ऊपर दो काले धब्बे होंगे। वह कयामत के दिन उसकी गर्दन को घेर लेगा और उसके जबड़ों को पकड़ लेगा और कहेगा, ‘मैं तुम्हारा धन हूँ, मैं तुम्हारा खजाना हूँ।” फिर उन्होंने यह आयत पढ़ी: {और जो लोग कंजूसी करते हैं उन्हें यह न समझने दें...} - आयत। इसे अन-नसाई (६) द्वारा रिवायत किया गया है।

(१) अल-फर्रा की 'मानी अल-कुरान' १/१०४ और २४९, 'मजलिस थलैब' पृ. ६०, इब्न कुतैबा की 'तावील मुश्किल अल-कुरान' पृ. १७६, 'तफसीर अल-तबारी' ६/२६८, 'अल-खैसिस' ३/४९, इब्न जिन्नी की 'अल-मुहतसिब' १/१७०, 'अमाली इब्न अल-शजारी' १/२७३, 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' १/५४९, और 'ख़िज़ानत अल-अदब' ५/२६६ में यह काव्य पंक्तियाँ बिना संदर्भ के हैं। (२) 'इराब अल-कुरान' १/४२२ और उसके बाद तथा पहले... हम्ज़ा का पाठ पहले दो आयत पूर्व उद्धृत किया गया था। (३)

'मानी अल-कुरान' १/४९३, और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' १/५४७, और लेखक ने वहीं से उद्धृत किया। (४) 'इराब अल-कुरान' १/४२२ में। (५) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' १/५४७, और 'तफसीर अल-बगवी' १/३७८। अल-तबारी ने ६/२६९-२७४ रिपोर्टों को उद्धृत किया। (६) उनकी सुनन ५/३९ में, और अहमद (८६६१) और अल-बुखारी (१४०३) द्वारा रिवायत किया गया। अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने फतह अल-बारी में कहा...

438 سورہ آل عمران: آیت 180

"جب بیوقوف کو روکا جاتا ہے تو وہ اسی کی طرف دوڑتا ہے اور مخالفت کرتا ہے، کیونکہ بیوقوف مخالفت کی طرف مائل ہوتا ہے۔" (1) مطلب یہ ہے کہ: وہ حماقت کی طرف دوڑا، کیونکہ 'بیوقوف' کا ذکر 'حماقت' کی نشاندہی کرتا ہے۔ جہاں تک حمزہ کی حرف 'تا' (تحسبن) کے ساتھ قرات کا تعلق ہے، تو یہ بہت بعید ہے؛ یہ النحاس (2) نے کہا ہے۔ اس کا جواز اس تخمینے میں ہے: 'تم ان لوگوں کے بخل کو ان کے حق میں بہتر نہ سمجھو جو کنجوسی کرتے ہیں۔' الزجاج (3) نے کہا: یہ اس طرح ہے جیسے: {اور بستی والوں سے پوچھ لو} [یوسف: 82]۔ اور جملہ {ھو خیراً لھم} میں لفظ "ھو" (وہ) بصریوں کے نزدیک "فاصلہ" (جدا کرنے والا) ہے، اور کوفیوں کے نزدیک یہ "عماد" (ستون) ہے۔ النحاس (4) نے کہا: عربی میں، "ھو خیر لھم" کو مبتدا اور خبر کے طور پر کہنا جائز ہے۔ دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بلکہ وہ ان کے لیے برا ہے} مبتدا اور خبر ہے، جس کا مطلب ہے: بخل ان کے لیے برا ہے۔ لفظ {سیطوقون} (انہیں طوق پہنایا جائے گا) میں حرف 'سین' وعید (دھمکی) کی 'سین' ہے، یعنی: عنقریب انہیں طوق پہنایا جائے گا۔ یہ المبرد نے کہا تھا۔ یہ آیت مال میں بخل، اللہ کی راہ میں خرچ کرنے اور فرض زکوٰۃ کی ادائیگی کے بارے میں نازل ہوئی۔ یہ اللہ کے اس ارشاد کی طرح ہے: {اور وہ اسے اللہ کی راہ میں خرچ نہیں کرتے} [التوبہ: 34] - آیت۔ مفسرین کی ایک جماعت نے یہ نظریہ اپنایا ہے، جن میں ابن مسعود، ابن عباس، ابو وائل، ابو مالک، السدی اور الشعبی (5) شامل ہیں۔ انہوں نے کہا: {انہیں اس چیز کا طوق پہنایا جائے گا جس میں انہوں نے بخل کیا تھا} کا وہی مطلب ہے جو حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی حدیث میں نبی کریم ﷺ سے منقول ہے، آپ ﷺ نے فرمایا: "جسے اللہ نے مال دیا اور اس نے اس کی زکوٰۃ ادا نہ کی، تو قیامت کے دن اس کا مال ایک ایسے گنجے زہریلے

سانپ کی شکل میں ظاہر کیا جائے گا جس کی آنکھوں کے اوپر دو سیاہ نقطے ہوں گے۔ وہ قیامت کے دن اس کی گردن میں طوق بنا دیا جائے گا، پھر وہ اس کے جبڑوں کو پکڑے گا اور کہے گا: 'میں تیرا مال ہوں، میں تیرا خزانہ ہوں'۔" پھر آپ ﷺ نے یہ آیت تلاوت فرمائی: {اور جو لوگ بخل کرتے ہیں وہ ہرگز یہ گمان نہ کریں...} - آیت۔ اسے نسائی (6) نے روایت کیا ہے۔

(1) یہ شعر الفراء کی 'معانی القرآن' 1/104 اور 249، 'مجالس ثعلب' ص 60، ابن قتیبہ کی 'تاویل مشکل القرآن' ص 176، 'تفسیر الطبری' 6/268، 'الخصائص' 3/49، ابن جنی کی 'المحتسب' 1/170، 'امالی ابن الشجری' 1/273، 'المحرر الوجیز' 1/549، اور 'خزانہ الادب' 5/266 میں بغیر کسی نسبت کے درج ہے۔ (2) 'اعراب القرآن' 1/422 اور اس کے بعد اور پہلے... حمزہ کی قرات کا ذکر اس سے دو آیتیں پہلے ہو چکا ہے۔ (3) 'معانی القرآن' 1/493، اور 'المحرر الوجیز' 1/547، اور مصنف نے وہیں سے نقل کیا۔ (4) 'اعراب القرآن' 1/422 میں۔ (5) 'المحرر الوجیز' 1/547، اور 'تفسیر البغوی' 1/378۔ طبری نے 6/269-274 میں یہ روایات نقل کی ہیں۔ (6) اپنی سنن 5/39 میں، اور اسے احمد (8661) اور بخاری (1403) نے روایت کیا ہے۔ حافظ ابن حجر نے فتح الباری میں کہا...

Surah Al-Imran: Verse 180 439

It was narrated by Ibn Majah (1) on the authority of Ibn Mas’ud, from the Messenger of Allah (peace be upon him), who said: “There is no one who does not pay the Zakat on his wealth, but that on the Day of Resurrection, it will be represented to him as a bald-headed venomous male snake, until it is twisted around his neck.” Then the Prophet (peace be upon him) recited the confirmation of this from the Book of Allah the Almighty: {And let not those who greedily withhold what Allah has given them of His bounty...} the verse.

And it was narrated from him (peace be upon him) that he said: “There is no relative who comes to a kinsman and asks him for something from the surplus of what he has, and he (the kinsman) is stingy with it towards him, except that on the Day of Resurrection, a venomous snake made of fire will be brought forth for him, licking its lips until it is twisted around his neck.” (2)

Ibn Abbas also said: “This was revealed regarding the People of the Book and their stinginess, in clarifying what they knew about the matter of Muhammad (peace be upon him).”

Mujahid and a group of people of knowledge said the same.

The meaning of "they will have [it] hung [as a collar around their necks]" according to this interpretation is: they will carry the punishment of what they were stingy with; it is derived from 'capacity' (Taqah) as Allah Almighty said: {And upon those who are able [to fast, but with hardship]...} [Al-Baqarah: 184], and it is not from 'encircling/ collaring' (Tatwiq).

Ibrahim al-Nakha'i said: The meaning of "they will have [it] hung [as a collar around their necks]" is: a collar of fire will be made for them on the Day of Resurrection (3). This aligns with the first interpretation [i.e.]: the statement of Al-Suddi [and others]. (4)

It was also said that they are bound to their deeds just as a collar binds the neck. It is said: "So-and-so's deed encircled him like a pigeon's collar," meaning: his deed was made binding upon him. Allah Almighty has said: {And every human being We have fastened his fate to his neck...} [Al-Isra: 13]. From this meaning is the saying of Abdullah bin Jahsh to Abu Sufyan: (5)

Convey to Abu Sufyan regarding a matter whose consequences are regret.

= 3 / 270: Al-Shuja': the male snake. Al-Aqra': the one whose head is bald, meaning: its hair/scales have fallen off due to the abundance of its poison. With its "bil-hazmatihi": with the lam having a kasra, the ha having a sukun, and the zay having a kasra, meaning: with its two sides of the mouth/cheeks. (1) In his Sunan (1784), and it is with Ahmad (3577). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/547, and Al-Tabari narrated it in 6/271 in Marfu', Mawquf, and Mursal forms. Ibn Hajar quoted Ibn Mandah in Al-Isabah 2/220 saying: It is not authentic. (3) In [manuscript] (M): the fire. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/547, and what is between brackets is from it. Al-Tabari narrated in 6/275-276 the statements of Ibn Abbas, Mujahid, and Al-Nakha'i. (5) Sirat Ibn Hisham 1/500.

सूरा आल इमरान: आयत 180 439

इब्न माजाह (1) ने इब्न मसूद से रिवायत किया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जो कोई अपने माल की ज़कात अदा नहीं करता, कयामत के दिन उसका माल एक गंजे ज़हरीले सांप की शक्ल में उसके सामने लाया जाएगा, यहाँ तक कि वह उसके गले में लपेट दिया जाएगा।" फिर नबी ﷺ ने अल्लाह की किताब से इसकी पुष्टि में यह आयत पढ़ी: {और वे लोग जो उस चीज़ में कंजूसी करते हैं जो अल्लाह ने उन्हें अपने अनुग्रह से दी है, वे हरगिज़ न समझें...} आयत के अंत तक।

और उनसे ﷺ रिवायत है कि उन्होंने फरमाया: "जो कोई रिश्तेदार अपने किसी संबंधी के पास आए और उससे अपने पास मौजूद अतिरिक्त चीज़ों में से कुछ मांगे, और वह उसके साथ कंजूसी करे, तो कयामत के दिन उसके लिए आग का एक ज़हरीला सांप निकाला जाएगा, जो अपनी ज़ुबान लपलपाएगा यहाँ तक कि उसे उसके गले में लपेट दिया जाएगा।" (2)

इब्न अब्बास ने यह भी कहा: "यह आयत किताब वालों (अहले किताब) और उनकी कंजूसी के बारे में उतरी है, उस बात को छुपाने के सिलसिले में जो वे मुहम्मद ﷺ के मामले के बारे में जानते थे।"

मुजाहिद और विद्वानों के एक समूह ने भी यही कहा है।

इस व्याख्या के अनुसार "सयुतव्वकून" (उनके गले का हार बना दिया जाएगा) का अर्थ है: वे उस चीज़ की सज़ा भुगतेंगे जिसमें उन्होंने कंजूसी की थी; यह 'ताक़त' (क्षमता) शब्द से निकला है जैसा कि अल्लाह ने फरमाया: {और जो इसकी ताकत रखते हों [रोज़ा रखने की लेकिन मुश्किल से]...} [अल-बक़रह: 184], और यह 'ततवीक़' (घेरा डालना) से नहीं है।

इब्राहिम अल-नखई ने कहा: "सयुतव्वकून" का अर्थ है: कयामत के दिन उनके लिए आग का एक हार बना दिया जाएगा (3)। यह पहली व्याख्या [अर्थात]: अल-सुद्दी [और अन्य] के कथन के अनुरूप है। (4)

यह भी कहा गया है कि उनके कर्म उनसे वैसे ही चिपके रहेंगे जैसे हार गले से चिपका रहता है; कहा जाता है: "अमुक व्यक्ति का कर्म उसे कबूतर के हार की तरह चिपक गया," यानी उसका कर्म उस पर अनिवार्य कर दिया गया। अल्लाह ने फरमाया: {और हमने हर इंसान का कर्म-लेख उसके गले में डाल दिया है...} [अल-इसरा: 13]। इसी अर्थ में अब्दुल्ला बिन जहश का अबू सुफियान से यह कहना है: (5)

अबू सुफियान तक उस मामले के बारे में खबर पहुँचा दो जिसका अंजाम पछतावा है।

= 3 / 270: अल-शुजा': नर सांप। अल-अक़रा': जिसके सिर के बाल (या शल्क) झड़ गए हों, यानी उसके अत्यधिक ज़हर के कारण। "बि-लहज़मतीही": लाम पर कसरा, हा पर सुकून और ज़ेय पर कसरा के साथ, यानी: उसके जबड़ों के दोनों किनारों के साथ। (1) उनकी सुनन (1784) में, और यह अहमद (3577) के पास है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/547, और अल-तबारी ने इसे 6/271 में मरफ़ू मौक़ूफ़ और मुर्सल रूपों में उद्धृत किया है। इब्न हजर ने अल-इसाबा 2/220 में इब्न मंदा का यह कथन उद्धृत किया है: यह सही (विश्वसनीय) नहीं है। (3) [पांडुलिपि] (म) में: आग। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/547, और कोष्ठक के बीच की सामग्री उसी से है। अल-तबारी ने 6/275-276 में इब्न अब्बास, मुजाहिद और अल-नखई के कथन उद्धृत किए हैं। (5) सीरत इब्न हिशाम 1/500.

سورہ آل عمران: آیت ۱۸۰ ۴۳۹

ابن ماجہ (۱) نے ابن مسعود سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جو کوئی اپنے مال کی زکوٰۃ ادا نہیں کرتا، قیامت کے دن اس کا مال ایک گنجے زہریلے سانپ کی شکل میں اس کے سامنے لایا جائے گا، یہاں تک کہ وہ اس کے گلے میں طوق بنا کر ڈال دیا جائے گا۔" پھر نبی ﷺ نے اللہ تعالیٰ کی کتاب سے اس کی تصدیق میں یہ آیت تلاوت فرمائی: {اور وہ لوگ جو اس چیز میں بخل کرتے ہیں جو اللہ نے انہیں اپنے فضل سے عطا کی ہے، وہ ہرگز نہ سمجھیں...} آیت تک۔

اور آپ ﷺ سے روایت ہے کہ آپ نے فرمایا: "جو کوئی رشتہ دار اپنے کسی قریبی کے پاس آئے اور اس سے اپنے پاس موجود اضافی مال میں سے کچھ مانگے، اور وہ اس سے بخل کرے، تو قیامت کے دن اس کے لیے آگ کا ایک زہریلا سانپ نکالا جائے گا، جو اپنی زبان لبلبائے گا یہاں تک کہ وہ اس کے گلے کا طوق بن جائے۔" (۲)

ابن عباس نے یہ بھی کہا: "یہ آیت اہل کتاب اور ان کے بخل کے بارے میں نازل ہوئی ہے، اس بات کو بیان کرنے میں جو وہ محمد ﷺ کے معاملے کے بارے میں جانتے تھے۔"

مجاہد اور اہل علم کی ایک جماعت نے بھی یہی کہا ہے۔

اس تاویل کے مطابق "سَيُطَوَّقُونَ" کا معنی ہے: وہ اس چیز کا عذاب اٹھائیں گے جس میں انہوں نے بخل کیا تھا؛ یہ 'طاقت' سے ہے جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور ان لوگوں پر جو اس کی طاقت رکھتے ہوں [لیکن مشقت کے ساتھ]...} [البقرہ: ۱۸۴]، اور یہ 'تطویق' (طوق پہنانے) سے نہیں ہے۔

ابراہیم نخعی نے کہا: "سَيُطَوَّقُونَ" کا معنی ہے: قیامت کے دن ان کے لیے آگ کا ایک طوق بنایا جائے گا (۳)۔ اور یہ پہلی تاویل [یعنی]: سدی [اور دیگر] کے قول کے مطابق ہے۔ (۴)

اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ ان کے اعمال ان کے ساتھ اس طرح لازم ہوں گے جیسے طوق گردن کے ساتھ لازم ہوتا ہے؛ کہا جاتا ہے: "فلاں کا عمل کبوتر کے طوق کی طرح اس کے گلے پڑ گیا،" یعنی اس کا عمل اس پر لازم کر دیا گیا۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور ہم نے ہر انسان کا نامہ اعمال اس کی گردن میں لٹکا دیا ہے...} [الاسراء: ۱۳]۔ اسی معنی میں عبداللہ بن جحش کا ابو سفیان سے یہ قول ہے: (۵)

ابو سفیان کو اس معاملے کے بارے میں بتا دو جس کا انجام ندامت ہے۔

= ۳ / ۲۷۰: الشجاع: نر سانپ۔ والاقرع: جس کے سر کے بال (یا کھال) کثرت زہر کی وجہ سے جھڑ گئے ہوں۔ وبلهزمتيه: لام کے کسرہ، ہا کے سکون اور زای کے کسرہ کے ساتھ، یعنی: اپنے جبڑوں کے ساتھ۔ (۱) اپنی سنن (۱۷۸۴) میں، اور یہ احمد (۳۵۷۷) کے پاس ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/۵۴۷، اور طبری نے اسے ۶/۲۷۱ میں مرفوع، موقوف اور مرسل روایت کیا ہے، اور ابن حجر نے الاصابہ ۲/۲۲۰ میں ابن مندہ سے نقل کیا کہ: یہ صحیح نہیں ہے۔ (۳) (م) میں: النار۔ (۴) المحرر الوجیز ۱/۵۴۷، اور قوسین کے درمیان اسی سے ہے، اور طبری نے ۶/ ۲۷۵-۲۷۶ میں ابن عباس، مجاہد اور نخعی کا قول نقل کیا ہے۔ (۵) سیرۃ ابن ہشام ۱ / ۵۰۰۔

You sold the house of your cousin, to pay off your debt with it. And your ally, by Allah, Lord of mankind, is striving in his oath. Take it, take it, I have placed it around your neck like a pigeon's collar.

This aligns with the second interpretation. Stinginess (Al-Bukhl and Al-Bakhal) in linguistics: it is for a person to withhold a mandatory right. However, whoever withholds what is not mandatory for him is not a miser; because he is not blamed for that. The people of Hejaz say: "yabkhalun" (they are stingy) and "bakhulu" (they were stingy), while the rest of the Arabs say: "bakhilu yabkhalun" (1). This was narrated by An-Nahhas (1). And "bakhila yabkhalu bukhlan wa bakhalan," according to Ibn Faris. (2)

Third: Regarding the fruit of stinginess and its consequence: It is what was narrated that the Prophet (peace be upon him) said to the Ansar: "Who is your master (leader)?" They said: "Al-Jadd bin Qais, despite his stinginess." He (peace be upon him) said: "And what disease is more severe than stinginess?" They said: "How is that, O Messenger of Allah?" He said: "Indeed, a group of people settled by the seashore, and due to their stinginess, they disliked guests staying with them. So they said: 'Let the men keep away from the women, so that the men can apologize to the guests because of the distance of the women, and the women can apologize because of the distance of the men.' They did so, and this continued for a long time, so the men became occupied with men, and the women with women." Mentioned by Al-Mawardi in the book "Adab ad-Dunya wa ad-Din" (3).

---

(1) I'rab al-Qur'an 1/422. (2) See Mujmal al-Lugha 1/118 and Maqayis al-Lugha 1/207. (3) Page 330, Minhaj al-Yaqeen edition, commentary on Adab ad-Dunya wa ad-Din. We have not found a complete chain of narration for this report in its entirety. Waki' narrated the beginning of it in Al-Zuhd (374), up to the words: "And what disease is more severe than stinginess," without mentioning the story. Also narrated by Hannad in Al-Zuhd (614) from Al-Mas'udi from Habib bin Abi Thabit, as a Mursal report. It contains: "Rather, your master is the white-curled, Amr bin al-Jamuh." Abdur-Razzaq narrated it (20705) from Ma'mar, and Al-Tabarani in Al-Kabir (19/164) via Yunus, and Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (10858) via Shu'ayb, all three from Al-Zuhri, from Abdur-Rahman bin Ka'b bin Malik, as a Mursal report. It contains: They said: "Who is our master, O Messenger of Allah?" He said: "Bishr bin al-Bara' bin Ma'rur." Al-Bukhari narrated it in Al-Adab al-Mufrad (296), and Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (10859) and

(10860) via Abu al-Zubayr, and Al-Tabarani in Al-Awsat (8908) via Amr bin Dinar, and Abu Nu'aym in Al-Hilyah 7/317 via Muhammad bin al-Munkadir, all three from Jabir, as a Marfu' report. The Hadith has other chains mentioned by Al-Hafiz in Al-Isabah 1/247-248 and 7/94-95 (biography of Bishr bin al-Bara' bin Ma'rur, and biography of Amr bin al-Jamuh).

440 सूरह आल इमरान: आयत 180

तुमने अपने चचेरे भाई का घर बेच दिया, ताकि उससे अपना ऋण चुका सको। और अल्लाह की कसम, जो लोगों का रब है, तुम्हारा सहयोगी अपनी शपथ में प्रयासरत है। इसे ले जाओ, इसे ले जाओ, मैंने इसे तुम्हारे गले में कबूतर के पट्टे की तरह डाल दिया है।

यह दूसरी व्याख्या के साथ मेल खाता है। भाषा में कंजूसी (अल-बुख्ल और अल-बखल): इसका अर्थ है कि व्यक्ति उस अधिकार को रोक ले जो उस पर अनिवार्य है। परंतु, जो उस चीज़ को रोकता है जो उस पर अनिवार्य नहीं है, वह कंजूस नहीं है; क्योंकि इसके लिए उसकी निंदा नहीं की जाती। हिजाज़ के लोग कहते हैं: "यबखलून" (वे कंजूसी करते हैं) और "बखुलू" (उन्होंने कंजूसी की), जबकि शेष अरब कहते हैं: "बखिलू यबखलून" (1)। इसे अन-नह़्हास ने उद्धृत किया है (1)। और इब्न फारिस के अनुसार "बखिला यबखलू बुख्लन व बखलन"। (2)

तीसरा: कंजूसी के फल और उसके परिणाम के बारे में: यह वह है जो रिवायत किया गया है कि नबी ﷺ ने अंसार से पूछा: "तुम्हारा सरदार कौन है?" उन्होंने कहा: "अल-जद्द बिन क़ैस, हालाँकि उसमें कंजूसी है।" तो आप ﷺ ने फरमाया: "और कंजूसी से बढ़कर और कौन सी गंभीर बीमारी है?" उन्होंने पूछा: "ऐ अल्लाह के रसूल, वह कैसे?" आपने फरमाया: "निश्चित रूप से, कुछ लोग समुद्र के किनारे बस गए, और अपनी कंजूसी के कारण उन्होंने मेहमानों का उनके पास ठहरना नापसंद किया। तो उन्होंने कहा: 'पुरुषों को स्त्रियों से दूर रहना चाहिए, ताकि पुरुष स्त्रियों की दूरी का बहाना बनाकर मेहमानों से माफी मांग सकें, और स्त्रियाँ पुरुषों की दूरी का बहाना बनाकर माफी मांग सकें।' उन्होंने ऐसा ही किया, और यह लंबे समय तक चला, जिससे पुरुष पुरुषों में और स्त्रियाँ स्त्रियों में व्यस्त हो गईं।" इसे अल-मावर्दी ने अपनी पुस्तक "अदब अद-दुनिया व अद-दीन" (3) में उल्लेख किया है।

---

(1) इ'राब अल-कुरआन 1/422. (2) देखें मुजमल अल-लुग़ा 1/118 और मक़ायिस अल-लुग़ा 1/207. (3) पृष्ठ 330, मिन्हाज अल-यक़ीन संस्करण, अदब अद-दुनिया व अद-दीन की व्याख्या। हमें इस पूरी खबर की मुकम्मल सनद (शृंखला) नहीं मिली है। वकीअ ने इसका शुरुआती हिस्सा 'अज़-जुहद' (374) में रिवायत किया है, यानी "और कंजूसी से बढ़कर कौन सी बीमारी है" तक, बिना कहानी का उल्लेख किए। हन्नाद ने भी 'अज़-जुहद' (614) में अल-मसूदी से, हबीब बिन अबी साबित के माध्यम से इसे मुरसल रिवायत के रूप में दर्ज किया है। इसमें है: "बल्कि तुम्हारा सरदार सफेद

घुंघराले बालों वाला, अम्र बिन अल-जमूह है।" इसे अब्दुर रज्ज़ाक़ (20705) ने मा'मर से, और तब़रानी ने अल-कबीर (19/164) में यूनुस के माध्यम से, और बैहक़ी ने शुअब अल-ईमान (10858) में शुऐब के माध्यम से रिवायत किया है, तीनों ने ज़ुहरी से, उन्होंने अब्दुर रहमान बिन का'ब बिन मालिक से, मुरसल तौर पर। इसमें है: उन्होंने पूछा: "ऐ अल्लाह के रसूल, तो हमारा सरदार कौन है?" आपने फरमाया: "बिश्र बिन अल-बरा बिन मारूर।" और इसे बुखारी ने अल-अदब अल-मुफ़रद (296) में, और बैहक़ी ने शुअब अल-ईमान (10859) और (10860) में अबू अल-ज़ुबैर के माध्यम से, और तब़रानी ने अल-अवसत (8908) में अम्र बिन दीनार के माध्यम से, और अबू नुऐम ने अल-हिलया 7/317 में मुहम्मद बिन अल-मुनकादिर के माध्यम से रिवायत किया है, तीनों ने जाबिर से, मरफ़ूअ तौर पर। इस हदीस के अन्य मार्ग भी हैं, जिनका उल्लेख अल-हाफ़िज़ ने अल-इसाबा 1/247-248 और 7/94-95 (बिश्र बिन अल-बरा बिन मारूर की जीवनी, और अम्र बिन अल-जमूह की जीवनी) में किया है।

440 سورہ آل عمران: آیت 180

تم نے اپنے چچا زاد کا گھر بیچ دیا، تاکہ اس سے اپنا قرض ادا کر سکو۔ اور تمہارا حلیف، اللہ کی قسم جو لوگوں کا رب ہے، اپنی قسم میں کوشش کرنے والا ہے۔ اسے لے جاؤ، اسے لے جاؤ، میں نے اسے تمہارے گلے میں کبوتر کے طوق کی طرح ڈال دیا ہے۔

اور یہ دوسری تاویل کے مطابق ہے۔ لغت میں بخل اور بخل: یہ ہے کہ انسان وہ حق روک لے جو اس پر واجب ہے۔ رہا وہ شخص جس نے وہ چیز روکی جو اس پر واجب نہیں، تو وہ بخیل نہیں؛ کیونکہ اس پر اس کی مذمت نہیں کی جاتی۔ اہل حجاز کہتے ہیں: "يَبْخَلُون" اور وہ "بَخُلُوا" (انہوں نے بخل کیا)، جبکہ باقی عرب کہتے ہیں: "بَخِلوا يَبْخَلُون" (1)۔ اسے النحاس نے روایت کیا ہے (1)۔ اور ابن فارس کے مطابق "بَخِل يَبْخَل بُخْلاً وبَخَلاً"۔ (2)

تیسری بات: بخل کے ثمر اور اس کے نتیجے کے بارے میں: یہ وہ ہے جو روایت کیا گیا ہے کہ نبی ﷺ نے انصار سے فرمایا: "تمہارا سردار کون ہے؟" انہوں نے کہا: "الجد بن قیس، باوجود اس کے کہ اس میں بخل ہے۔" تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اور بخل سے بڑھ کر اور کون سی زیادہ تکلیف دہ بیماری ہے؟" انہوں نے عرض کیا: "اے اللہ کے رسول، وہ کیسے؟" آپ نے فرمایا: "بیشک کچھ لوگ سمندر کے کنارے آباد ہوئے، تو اپنی کنجوسی کی وجہ سے انہوں نے مہمانوں کا ان کے پاس ٹھہرنا ناپسند کیا۔ چنانچہ انہوں نے کہا: 'مردوں کو ہم سے عورتوں سے دور رہنا چاہیے، تاکہ مرد عورتوں کی دوری کا عذر پیش کر کے مہمانوں سے معذرت کر لیں، اور عورتیں مردوں کی دوری کا عذر پیش کر کے معذرت کر لیں۔' انہوں نے ایسا ہی کیا، اور یہ سلسلہ ان میں طویل ہو گیا، تو مرد مردوں میں اور عورتیں عورتوں میں مشغول ہو گئیں۔" اسے الماوردی نے اپنی کتاب "ادب الدنیا والدین" (3) میں ذکر کیا ہے۔

(1) إعراب القرآن 422/1. (2) دیکھیے مجمل اللغة 118/1 اور مقاییس اللغة 207/1. (3) ص 330 طبع منهاج الیقین شرح ادب الدنیا والدین، اور ہمیں اس پوری خبر کی مکمل سند نہیں ملی۔ وکیع نے الزہد (374) میں اس کا ابتدائی حصہ روایت کیا ہے، یعنی آپ ﷺ کے اس قول تک: "اور بخل سے بڑھ کر اور کون سی بیماری ہے"، بغیر قصہ ذکر کیے۔ اور ہناد نے الزہد (614) میں المسعودی سے، انہوں نے حبیب بن ابی ثابت سے، مرسلاً روایت کیا ہے۔ اور اس میں ہے: "بلکہ تمہارا سردار سفید گنگھریالے بالوں والا، عمرو بن الجموح ہے"۔ اور اسے عبد الرزاق (20705) نے معمر سے، اور طبرانی نے الکبیر (19/164) میں یونس کے واسطے سے، اور بیہقی نے شعب الایمان (10858) میں شعیب کے واسطے سے روایت کیا ہے، ان تینوں نے زہری سے، انہوں نے عبد الرحمن بن کعب بن مالک سے، مرسلاً۔ اس میں ہے: انہوں نے کہا: "اے اللہ کے رسول، تو ہمارا سردار کون ہے؟" آپ نے فرمایا: "بشر بن البراء بن معرور"۔ اور اسے بخاری نے الادب المفرد (296) میں، اور بیہقی نے شعب الایمان (10859) اور (10860) میں ابو الزبیر کے واسطے سے، اور طبرانی نے الاوسط (8908) میں عمرو بن دینار کے واسطے سے، اور ابو نعیم نے الحلیہ 317/7 میں محمد بن المنکدر کے واسطے سے روایت کیا ہے، ان تینوں نے جابر سے، مرفوعاً۔ اس حدیث کے دیگر طرق بھی ہیں، جنہیں حافظ نے الاصابہ 1/247-248 اور 7/94-95 (بشر بن البراء بن معرور کے حالات، اور عمرو بن الجموح کے حالات) میں ذکر کیا ہے۔

441 Surah Al-Imran: Verse 180

And Allah knows best.

Fourthly: There is a difference of opinion regarding miserliness (al-bukhl) and greed/ covetousness (al-shuhh), whether they share one meaning or two?

It was said: Miserliness (al-bukhl) is withholding what you already possess. Greed (al-shuhh) is the eagerness to acquire what you do not have.

And it was said: Greed (al-shuhh) is miserliness combined with eagerness (1). This is the correct view; because of what Muslim (2) narrated from Jabir bin Abdullah that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Beware of injustice, for injustice will be darkness on the Day of Resurrection. And beware of greed (al-shuhh), for greed destroyed those who came before you; it incited them to shed their blood and violate their sanctities."

This refutes the statement of those who said: "Miserliness is withholding what is obligatory, and greed is withholding what is recommended" (3), for if greed were withholding what is recommended, it would not fall under this severe threat and intense condemnation, which involves destruction in this world and the Hereafter.

This meaning is supported by what al-Nasa'i (4) narrated from Abu Hurairah, from the Prophet (peace be upon him): "Dust in the path of Allah and the smoke of Hellfire shall never meet in the nostrils of a Muslim man, and greed and faith shall never meet in the heart of a Muslim man."

This indicates that greed is more severely condemned than miserliness, except that there has been a report indicating their equality, which is his statement - when asked -: "Can a believer be a miser?" He said: "No." (5)

Al-Mawardi mentioned in the book "Adab al-Dunya wal-Din" that the Prophet (peace be upon him) said to the Ansar: "Who..."

(1) Al-Mufhim 6/557. (2) In his Sahih (2578), and it is in Musnad Ahmad (14461). (3) Mentioned by Ibn al-Arabi in Ahkam al-Qur'an 1/303. (4) In his Sunan 6/13, and it is in Musnad Ahmad (7480). (5) We have not found this specific context mentioned by the author; rather, Malik recorded in al-Muwatta 2/990 from Safwan bin Sulaym that he said: It was said to the Messenger of Allah (peace be upon him): "Can a believer be a coward?" He said: "Yes." Then it was said to him: "Can a believer be a miser?" He said: "Yes." Then it was said to him: "Can a believer be a liar?" He said: "No." Ibn Abd al-

Barr said in al-Tamhid 16/253: It is a disconnected (mursal) report; I do not know this hadith with this specific wording through any established chain, though it is a good (hasan) hadith.

पृष्ठ 441 सूरह अल-इमरान: आयत 180

और अल्लाह बेहतर जानता है।

चौथा: कंजूसी (बुख़्ल) और लोभ/लालच (शुह्ह) के बारे में मतभेद है, क्या वे एक ही अर्थ रखते हैं या दो अलग?

कहा गया: कंजूसी (बुख़्ल) का अर्थ है जो आपके पास है उसे निकालने या देने से रुकना। और लोभ (शुह्ह) का अर्थ है जो आपके पास नहीं है उसे पाने की उत्सुकता।

और कहा गया: लोभ (शुह्ह) वास्तव में उत्सुकता के साथ कंजूसी है (1)। और यही सही विचार है; क्योंकि मुस्लिम (2) ने जाबिर बिन अब्दुल्लाह से रिवायत किया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अन्याय (जुल्म) से बचो, क्योंकि कयामत के दिन अन्याय अंधकार होगा। और लोभ (शुह्ह) से बचो, क्योंकि लोभ ने तुमसे पहले के लोगों को नष्ट कर दिया; इसने उन्हें अपना खून बहाने और अपनी पवित्रताओं का उल्लंघन करने पर उकसाया।"

यह उन लोगों के कथन का खंडन करता है जिन्होंने कहा: "कंजूसी अनिवार्य (वाजिब) को रोकने का नाम है, और लोभ अनुशंसित (मुस्तहब) को रोकने का नाम है" (3), क्योंकि यदि लोभ केवल अनुशंसित को रोकना होता, तो यह इस गंभीर चेतावनी और तीव्र निंदा के तहत नहीं आता, जिसमें दुनिया और आखिरत की बर्बादी शामिल है।

इस अर्थ का समर्थन वह रिवायत भी करती है जिसे अल-नसाई (4) ने अबू हुरैरा से, नबी ﷺ के हवाले से रिवायत किया है: "अल्लाह के रास्ते की धूल और जहन्नुम का धुआँ कभी भी एक मुसलमान आदमी के नथुनों में जमा नहीं होंगे, और लोभ और ईमान कभी भी एक मुसलमान आदमी के दिल में जमा नहीं होंगे।"

यह इंगित करता है कि निंदा के मामले में लोभ कंजूसी से अधिक गंभीर है, सिवाय इसके कि कुछ ऐसी बातें भी आई हैं जो उनकी समानता को दर्शाती हैं, जो उनका कथन है - जब उनसे पूछा गया -: "क्या एक मोमिन कंजूस हो सकता है?" उन्होंने कहा: "नहीं।" (5)

अल-मावर्दी ने 'अदब अद-दुनिया वद-दीन' पुस्तक में उल्लेख किया है कि नबी ﷺ ने अंसार से कहा: "कौन..."

(1) अल-मुफ्हिम 557/6। (2) उनकी सहीह में (2578), और यह मुसनद अहमद (14461) में है। (3) इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-कुरान 303/1 में इसका उल्लेख किया है। (4) उनकी सुनन 13/6 में, और यह मुसनद अहमद (7480) में है। (5) हमने लेखक द्वारा बताए गए इस संदर्भ को नहीं पाया है; बल्कि मलिक ने मुवत्ता 990/2 में सफवान बिन सुलैयम से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ से पूछा गया: "क्या मोमिन डरपोक हो सकता है?" उन्होंने कहा: "हाँ"। उनसे पूछा गया: "क्या मोमिन कंजूस हो सकता है?" उन्होंने कहा: "हाँ"। उनसे पूछा गया: "क्या मोमिन झूठा हो सकता है?" उन्होंने कहा: "नहीं"। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 253/16 में कहा: यह मुरसल मक्तू' (टूटी हुई कड़ी वाली) रिवायत है; मुझे इन शब्दों के साथ यह हदीस किसी साबित चैन से याद नहीं है, और यह एक हसन (अच्छी) हदीस है।

صفحہ ٤٤١ سورہ آل عمران: آیت ١٨٠

واللہ أعلم (اور اللہ بہتر جانتا ہے)۔

چوتھی بات: بخل اور شُح (حرص و لالچ) کے بارے میں اختلاف ہے کہ آیا وہ ایک ہی معنی میں ہیں یا دو الگ معنی میں؟

تو کہا گیا: بخل سے مراد وہ چیز دینے سے رکنا ہے جو آپ کے پاس موجود ہے۔ اور شُح سے مراد وہ چیز حاصل کرنے کی حرص ہے جو آپ کے پاس نہیں ہے۔

اور کہا گیا: شُح دراصل حرص کے ساتھ بخل کا نام ہے (١)۔ اور یہی قول صحیح ہے؛ کیونکہ مسلم (٢) نے جابر بن عبداللہ سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ظلم سے بچو، کیونکہ ظلم قیامت کے دن تاریکیاں ہوگا، اور شُح (لالچ) سے بچو، کیونکہ شُح نے تم سے پہلے لوگوں کو ہلاک کر دیا؛ اس نے انہیں اس بات پر آمادہ کیا کہ انہوں نے اپنے خون بہائے اور اپنی حرام کردہ چیزوں کو حلال کر لیا۔"

یہ قول ان لوگوں کی بات کو رد کرتا ہے جنہوں نے کہا: "بخل واجب چیز سے روکنا ہے، اور شُح مستحب چیز سے روکنا ہے" (٣)، کیونکہ اگر شُح صرف مستحب سے روکنا ہوتا تو وہ اس عظیم وعید اور شدید مذمت کے تحت نہ آتا، جس میں دنیا اور آخرت کی ہلاکت ہے۔

اور اس معنی کی تائید وہ روایت کرتی ہے جو نسائی (٤) نے ابوہریرہ سے، نبی ﷺ کے واسطے سے نقل کی ہے: "اللہ کی راہ کا غبار اور جہنم کا دھواں کبھی بھی ایک مسلمان کے نتھنوں میں اکٹھے نہیں ہوں گے، اور شُح (لالچ) اور ایمان کبھی بھی ایک مسلمان کے دل میں اکٹھے نہیں ہوں گے۔"

یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ شُح مذمت میں بخل سے زیادہ سخت ہے، سوائے اس کے کہ ایسی بات بھی آئی ہے جو ان دونوں کی برابری پر دلالت کرتی ہے اور وہ آپ ﷺ کا قول ہے - جبکہ آپ سے پوچھا گیا -: "کیا مومن بخیل ہو سکتا ہے؟" آپ نے فرمایا: "نہیں۔" (٥)

اور ماوردی نے اپنی کتاب "ادب الدنیا والدین" میں ذکر کیا ہے کہ نبی ﷺ نے انصار سے فرمایا: "کون..."

(١) المفهم ٥٥٧/٦۔ (٢) اپنی صحیح میں (٢٥٧٨)، اور یہ مسند احمد (١٤٤٦١) میں ہے۔ (٣) اسے ابن العربی نے احکام القرآن ٣٠٣/١ میں ذکر کیا ہے۔ (٤) اپنی سنن ١٣/٦ میں، اور یہ مسند احمد (٧٤٨٠) میں ہے۔ (٥) ہم مصنف کے ذکر کردہ اس سیاق پر مطلع نہیں ہو سکے، بلکہ مالک نے مؤطا ٩٩٠/٢ میں صفوان بن سلیم سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ سے پوچھا گیا: "کیا مومن بزدل ہو سکتا ہے؟" تو آپ نے فرمایا: "ہاں"۔ ان سے پوچھا گیا: "کیا مومن بخیل ہو سکتا ہے؟" تو آپ نے فرمایا: "ہاں"۔ ان سے پوچھا گیا: "کیا مومن جھوٹا ہو سکتا ہے؟" تو آپ نے فرمایا: "نہیں۔" ابن عبد البر نے التمهید ٢٥٣/١٦ میں کہا ہے: یہ مرسل منقطع روایت ہے، مجھے اس لفظ کے ساتھ یہ حدیث کسی ثابت طریقے سے مسنداً یاد نہیں ہے، اور یہ حدیث حسن ہے۔

Your master?" They said: Al-Jadd ibn Qays, despite some stinginess in him... the Hadith. And it has been mentioned before (1). The Almighty's saying: {And to Allah belongs the heritage of the heavens and the earth} The Almighty informed of His permanence and the continuity of His dominion, and that He is in eternity as He was in pre-eternity, independent of the worlds. So He inherits the earth after the annihilation of His creation and the cessation of their ownerships, so the properties and wealth remain with no claimant in them. This proceeded in the manner of inheritance in the custom of creation, but this is not an inheritance in reality; because the heir (2) in reality is the one who inherits something that was not his property before, and Allah, glorified and exalted be He, is the Owner of the heavens and the earth and what is between them. The heavens and what is in them, and the earth and what is in them, belonged to Him. Wealth was only a loan with its owners, so when they died, the loan returned (3) to its owner to whom it originally belonged. The parallel to this verse is the Almighty's saying: {Verily, We shall inherit the earth and whoever is upon it} [Maryam: 40] the verse. The meaning in the two verses is that Allah Almighty commanded His servants to spend and not be stingy, before they die and leave that as an inheritance for Allah Almighty, and nothing will benefit them except what they spent. (4) The Almighty's saying: {Allah has indeed heard the statement of those who said, "Truly, Allah is poor and we are rich!" We shall record what they said and their killing of the Prophets unjustly and We shall say: "Taste you the torment of the burning!" (181) This is because of that (evil) which your hands have sent before you. And certainly, Allah is not ever unjust to (His) slaves. (182)} The Almighty's saying: {Allah has indeed heard the statement of those who said, "Truly, Allah is poor and we are rich!"} The Almighty mentioned the ugly statement of the disbelievers, especially the Jews. Exegesis scholars said: When Allah revealed {Who is he that will lend to Allah a goodly loan} [Al-Baqarah: 245], a group of Jews - including Huyayy ibn Akhtab, according to Al-Hasan. And Ikrimah and others said: It was Phinehas ibn Azura - said: Indeed Allah is poor and we are rich, He borrows from us. They only said this to mislead their weak ones, not because they believe this; because they are People of the Book. But they disbelieved by this statement;

(1) In the third issue. And his saying: Al-Mawardi mentioned... to this place, is not in (Z). (2) In the copies: the inheritance, and what is established is from Tafsir Abi Al-Layth 1/319 and the author quoted from him. (3) In (D) and (M): And indeed the

wealth was a loan with its owners, so when they died, it was returned. (4) Tafsir Abi Al-Layth 1/320.

४४२ सूरा आल-इमरान: आयत १८० - १८२

"तुम्हारा सरदार?" उन्होंने कहा: अल-जद्द बिन क़ैस, उनमें कुछ कंजूसी के बावजूद... हदीस। और इसका उल्लेख पहले (1) किया जा चुका है। अल्लाह का फरमान: {और आसमानों और ज़मीन की विरासत अल्लाह ही की है} सर्वशक्तिमान ने अपने बने रहने और अपने शासन की निरंतरता की सूचना दी, और यह कि वह अनंत काल में वैसा ही है जैसा वह अनादि काल में था, दुनिया से स्वतंत्र। इसलिए वह अपनी रचना के विनाश और उनके स्वामित्व के समाप्त होने के बाद पृथ्वी का वारिस होगा, इसलिए संपत्तियां और धन बिना किसी दावेदार के रह जाएंगे। यह सृष्टि की प्रथा में विरासत के तरीके से आगे बढ़ा, लेकिन वास्तविकता में यह विरासत नहीं है; क्योंकि वारिस (2) वास्तव में वह है जो ऐसी चीज़ का वारिस होता है जो पहले उसकी संपत्ति नहीं थी, और अल्लाह, महिमामय और उच्च, आसमानों और ज़मीन और उनके बीच जो कुछ भी है उसका मालिक है। आसमान और उनमें जो कुछ है, और पृथ्वी और उसमें जो कुछ है, उसी का था। धन उनके मालिकों के पास केवल एक उधार (अमानत) था, इसलिए जब वे मर गए, तो उधार (3) अपने मालिक के पास वापस आ गया जिसके पास वह मूल रूप से था। इस आयत के समानांतर सर्वशक्तिमान का यह कहना है: {निस्संदेह, हम पृथ्वी और उस पर रहने वालों के वारिस होंगे} [मरियम: ४०] आयत। दो आयतों में अर्थ यह है कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अपने बंदों को खर्च करने और कंजूसी न करने का आदेश दिया, इससे पहले कि वे मरें और इसे अल्लाह सर्वशक्तिमान के लिए विरासत के रूप में छोड़ दें, और उन्हें केवल वही लाभ देगा जो उन्होंने खर्च किया। (४) अल्लाह का फरमान: {अल्लाह ने वास्तव में उन लोगों की बात सुन ली है जिन्होंने कहा, "निश्चित रूप से, अल्लाह गरीब है और हम अमीर हैं!" हम जो कुछ उन्होंने कहा और उनका नबियों को अन्यायपूर्ण तरीके से मारना दर्ज करेंगे और हम कहेंगे: "जलाने वाले अज़ाब का स्वाद चखो!" (१८१) यह उस (बुराई) के कारण है जिसे तुम्हारे हाथों ने आगे भेजा था। और निश्चित रूप से, अल्लाह अपने दासों के साथ कभी अन्याय करने वाला नहीं है। (१८२)} अल्लाह का फरमान: {अल्लाह ने वास्तव में उन लोगों की बात सुन ली है जिन्होंने कहा, "निश्चित रूप से, अल्लाह गरीब है और हम अमीर हैं!"} सर्वशक्तिमान ने काफिरों, विशेष रूप से यहूदियों के भद्दे बयान का उल्लेख किया। तफ़सीर विद्वानों ने कहा: जब अल्लाह ने नाज़िल किया {कौन है जो अल्लाह को अच्छा कर्ज देगा} [अल-बक़रह: २४५], यहूदियों के एक समूह ने - जिनमें हसन के अनुसार हुयै बिन अख़्तब भी शामिल था। और इकरीमा और अन्य ने कहा: वह फिनहास बिन अज़ूरा था - कहा: वास्तव में अल्लाह गरीब है और हम अमीर हैं, वह हमसे कर्ज मांगता है। उन्होंने यह बात केवल

अपने कमज़ोर लोगों को गुमराह करने के लिए कही, इसलिए नहीं कि वे ऐसा मानते थे; क्योंकि वे किताब वाले (अहले किताब) हैं। लेकिन उन्होंने इस कथन से कुफ्र किया;

(१) तीसरे मुद्दे में। और उसका कहना: अल-मावर्दी ने उल्लेख किया... इस स्थान तक, (ज़) में नहीं है। (२) प्रतियों में: विरासत, और जो स्थापित है वह तफ़सीर अबी अल-लैथ १/३१९ से है और लेखक ने उनसे उद्धृत किया है। (३) (द) और (म) में: और वास्तव में धन उनके मालिकों के पास उधार था, इसलिए जब वे मर गए, तो उसे लौटा दिया गया। (४) तफ़सीर अबी अल-लैथ १/३२०।

٤٤٢ سورة آل عمران: الآيات ١٨٠ - ١٨٢

"تمہارے سردار؟" انہوں نے کہا: الجد بن قیس، ان میں کچھ بخل کے باوجود... حدیث۔ اور یہ پہلے (١) گزر چکا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور آسمانوں اور زمین کی میراث اللہ ہی کے لیے ہے} اللہ تعالیٰ نے اپنی بقا اور اپنی ملکیت کے دوام کی خبر دی، اور یہ کہ وہ ازل کی طرح ابد میں بھی ہے، جہانوں سے بے نیاز ہے۔ پس وہ اپنی مخلوق کے فنا ہونے اور ان کی ملکیتوں کے زوال کے بعد زمین کا وارث ہوگا، تو جائیدادیں اور مال و دولت بغیر کسی دعویدار کے رہ جائیں گے۔ یہ مخلوق کی عادت میں وراثت کے طریقے پر چلا، لیکن حقیقت میں یہ میراث نہیں ہے؛ کیونکہ وارث (٢) حقیقت میں وہ ہے جو ایسی چیز کا وارث بنتا ہے جو پہلے اس کی ملکیت نہیں تھی، اور اللہ سبحانہ و تعالیٰ آسمانوں اور زمین اور ان کے درمیان کی ہر چیز کا مالک ہے، اور آسمان اور جو کچھ ان میں ہے اور زمین اور جو کچھ اس میں ہے وہ اسی کا تھا۔ مال تو ان کے مالکوں کے پاس صرف عاریت (ادھار) تھا، پس جب وہ مر گئے تو عاریت (٣) اپنے اصل مالک کی طرف لوٹ گئی جس کی وہ اصل میں تھی۔ اس آیت کی نظیر اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {بے شک ہم ہی زمین اور اس پر رہنے والوں کے وارث ہوں گے} [مریم: ٤٠] آیت۔ ان دونوں آیتوں میں معنی یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے اپنے بندوں کو خرچ کرنے اور بخل نہ کرنے کا حکم دیا، اس سے پہلے کہ وہ مر جائیں اور اسے اللہ تعالیٰ کے لیے میراث کے طور پر چھوڑ دیں، اور انہیں وہی فائدہ پہنچائے گا جو انہوں نے خرچ کیا۔ (٤) اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بلاشبہ اللہ نے ان لوگوں کی بات سن لی ہے جنہوں نے کہا کہ اللہ فقیر ہے اور ہم غنی ہیں، ہم ان کے قول کو اور ان کے انبیاء کو ناحق قتل کرنے کو لکھ لیں گے اور کہیں گے کہ جلنے والے عذاب کا مزہ چکھو (١٨١) یہ تمہارے ہاتھوں کے آگے بھیجے ہوئے اعمال کا بدلہ ہے اور اللہ بندوں پر ظلم کرنے والا نہیں ہے (١٨٢)}۔ اللہ

تعالیٰ کا ارشاد: {بلاشبہ اللہ نے ان لوگوں کی بات سن لی ہے جنہوں نے کہا کہ اللہ فقیر ہے اور ہم غنی ہیں} اللہ تعالیٰ نے کافروں بالخصوص یہودیوں کے قبیح قول کا ذکر فرمایا۔ اہلِ تفسیر کا کہنا ہے: جب اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی {کون ہے جو اللہ کو قرضِ حسنہ دے} [البقرہ: ٢٤٥]، تو یہودیوں کے ایک گروہ نے - جن میں حسن کے قول کے مطابق حی بن اخطب بھی شامل تھا۔ اور عکرمہ وغیرہ نے کہا: وہ فنحاص بن عازورا تھا - کہا: اللہ فقیر ہے اور ہم غنی ہیں، وہ ہم سے قرض مانگتا ہے۔ انہوں نے یہ بات صرف اپنے کمزوروں کو مغالطہ دینے کے لیے کہی تھی، نہ یہ کہ وہ اس کا عقیدہ رکھتے تھے؛ کیونکہ وہ اہل کتاب ہیں۔ لیکن انہوں نے اس قول کے ذریعے کفر کیا؛

(١) في المسألة الثالثة. وقوله : وذكر الماوردي .... إلى هذا الموضع، ليس في (ظ). (٢) في النسخ: الميراث، والمثبت من تفسير أبي الليث ٣١٩/١ وعنه نقل المصنف. (٣) في (د) و (م): وإن الأموال كانت عارية عند أربابها، فإذا ماتوا ردّت. (٤) تفسير أبي الليث ٣٢٠/١.

443

Surah Al-Imran: Verses 181 - 182

Because they wanted to cast doubt among the weak from among them and from among the believers, and to belie the Prophet ﷺ. That is: He is poor according to what Muhammad ﷺ says, because he borrowed from us.(1)

{We will record what they have said} We will recompense them for it. It is also said: We will write it in the scrolls of their deeds, meaning: We command the guardians to record their words so that they may read them on the Day of Resurrection in the books given to them; so that it may be a stronger proof against them, and this is like His saying: {And indeed, We are for him recorders} Al-Anbiya: 94. It is said: The purpose of writing is preservation, i.e., We will preserve what they said to recompense them. And "ma" in His saying "what they said" is in the objective case (nasb) by "We will record". Al-A'mash and Hamzah read it as: "sayuktabu" (it will be written), with the letter 'ya'; thus "ma" would be the subject of a passive verb (na'ib al-fa'il). Hamzah considered this based on the reading of Ibn Mas'ud: "And it will be said, 'Taste the punishment of the Burning Fire'".(3)

His saying, Exalted is He: {And their killing of the prophets without right} i.e., and We will record their killing of the prophets, i.e., their satisfaction with the killing. What is meant is their ancestors' killing of the prophets, but since they were pleased with that, the attribution to them was correct.

A man commended the killing of Uthman ؓ in the presence of Al-Sha'bi, so Al-Sha'bi said to him: You have shared in his blood. So he considered satisfaction with the killing as being a killing, ؓ.

I say: This is a major issue, where satisfaction with a sin is itself a sin.

Abu Dawood(4) narrated from Al-Urs ibn 'Amirah Al-Kindi(5), from the Prophet ﷺ that he said: "When a sin is committed on earth, whoever witnesses it and dislikes it - and once he said: and denounces it - is like one who was absent from it, and whoever is absent from it but is pleased with it; is like one who witnessed it." And this is a textual evidence.

(1) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/423. And Al-Tabari related it 6/279-281. (2) Al-Waseet by Al-Wahidi 1/528, and Tafsir al-Baghawi 1/379. (3) I'rab al-Qur'an 1/423, and Hamzah's reading in Al-Sab'ah p.221, and Al-Taysir p.92, and the reading of Ibn

Mas'ud was mentioned by Al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 1/249, and Al-Tabari 6/281, and Ibn 'Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/548. And Ibn Abi Dawood in Al-Masahif 1/312, and with him: "And it is said to them, taste...". (4) In his Sunan (4345). (5) Al-Urs - with damma on the first letter and sukun on the ra - ibn 'Amirah, with fatha on the first letter Al-Kindi, brother of Adi, a Sahabi who narrated little. Al-Isabah 6/411. (6) The word (kana) is from (za).

443

सूरह अल-इमरान: आयतें 181 - 182

क्योंकि वे उनमें से कमज़ोरों और विश्वासियों के बीच संदेह पैदा करना चाहते थे, और नबी ﷺ को झुठलाना चाहते थे। यानी: मुहम्मद ﷺ के कहने के अनुसार वह गरीब है, क्योंकि उसने हमसे उधार लिया था।(1)

{हम लिख लेंगे जो उन्होंने कहा} हम उन्हें इसका बदला देंगे। और कहा गया है: हम इसे उनके कर्मों के पन्नों में लिख देंगे, यानी: हम रक्षकों (फ़रिश्तों) को उनके शब्दों को दर्ज करने का आदेश देते हैं ताकि वे उन्हें कयामत के दिन उन किताबों में पढ़ सकें जो उन्हें दी जाएंगी; ताकि यह उनके खिलाफ पुख्ता सबूत हो, और यह उनके इस कथन की तरह है: {और बेशक, हम उसके लिए लिखने वाले हैं} अल-अंबिया: 94। कहा गया है: लिखने का उद्देश्य सुरक्षित रखना है, यानी: हम उनके कहे को सुरक्षित रखेंगे ताकि उन्हें बदला दे सकें। और "मा" उनके कथन "जो उन्होंने कहा" में "सनक्तुबु" द्वारा कर्म कारक (नसब) में है। अल-अ'मश और हमज़ा ने इसे "सयुक्तबु" (लिखा जाएगा) 'या' के साथ पढ़ा है; तो "मा" कर्मवाच्य क्रिया का कर्ता (नाइब अल-फाइल) होगा। हमज़ा ने इब्न मसूद के पाठ के आधार पर इसे माना: "और कहा जाएगा, 'जलता हुआ अज़ाब चखो'"।(3)

अल्लाह तआला का कथन: {और उनका नबियों को नाहक कत्ल करना} यानी: और हम उनका नबियों को कत्ल करना लिख लेंगे, यानी: उनका कत्ल पर खुश होना। इसका अर्थ उनके पूर्वजों द्वारा नबियों का कत्ल करना है, लेकिन चूंकि वे इससे प्रसन्न थे, इसलिए इसका श्रेय उन्हें देना सही था।

अल-शाबी के पास एक आदमी ने उस्मान ؓ की हत्या की प्रशंसा की, तो अल-शाबी ने उससे कहा: तुम उनके खून में शरीक हो। तो उन्होंने हत्या पर संतोष को हत्या माना, ؓ।

मैं कहता हूँ: यह एक बड़ा मसला है, जहाँ गुनाह पर रज़ामंदी (सहमति) खुद एक गुनाह है।

अबू दाऊद(4) ने अल-उर्स इब्न अमीरा अल-किंदी(5) से, नबी ﷺ से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "जब ज़मीन पर कोई गुनाह किया जाता है, तो जो कोई उसे देखता है और उसे नापसंद करता है - और एक बार उन्होंने कहा: और उसका खंडन करता है - वह उस व्यक्ति की तरह है जो वहां मौजूद नहीं था, और जो वहां मौजूद नहीं था लेकिन उससे खुश हुआ; वह उस व्यक्ति की तरह है जो वहां मौजूद था।" और यह एक स्पष्ट प्रमाण है।

(1) अल-नहहास द्वारा एराब अल-कुरान 1/423। और अल-तबरी ने इसे 6/279-281 में उद्धृत किया है। (2) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 1/528, और तफसीर अल-बघवी 1/379। (3) एराब अल-कुरान 1/423, और अल-साबआ पृष्ठ 221 में हमज़ा का पाठ, और अल-तयसीर पृष्ठ 92, और इब्न मसूद के पाठ का उल्लेख अल-फर्रा ने मानी अल-कुरान 1/249 में किया है, और अल-तबरी 6/281, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/548 में। और इब्न अबी दाऊद ने अल-मसाहिफ 1/312 में और उनके पास है: "और उनसे कहा जाता है, चखो..."। (4) उनकी सुनन (4345) में। (5) अल-उर्स - पहले अक्षर पर दम्मा और रा पर सुकून के साथ - इब्न अमीरा, पहले अक्षर पर फतह के साथ अल-किंदी, अदी के भाई, एक सहाबी जिन्होंने कम रिवायतें की हैं। अल-इसाबा 6/411। (6) शब्द (काना) पांडुलिपि (ज़) से है।

۴۴۳

سورہ آل عمران: آیات ۱۸۱ - ۱۸۲

کیونکہ وہ ان میں سے کمزوروں اور مومنین کے درمیان شک پیدا کرنا چاہتے تھے، اور نبی ﷺ کی تکذیب کرنا چاہتے تھے۔ یعنی: محمد ﷺ کے قول کے مطابق وہ فقیر ہے، کیونکہ اس نے ہم سے قرض لیا۔(۱)

﴿سَنَكْتُبُ مَا قَالُواْ﴾ (جو کچھ انہوں نے کہا ہے ہم اسے لکھ لیں گے) ہم انہیں اس کا بدلہ دیں گے۔ اور کہا گیا ہے: ہم اسے ان کے اعمال ناموں میں لکھ دیں گے، یعنی: ہم محافظوں (فرشتوں) کو حکم دیتے ہیں کہ ان کا قول درج کر لیں تاکہ وہ اسے قیامت کے دن اپنی ان کتابوں میں پڑھ لیں جو انہیں دی جائیں گی؛ تاکہ یہ ان کے خلاف مضبوط تر حجت ہو، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی طرح ہے: ﴿وَإِنَّا لَهُۥ كَٰتِبُونَ﴾ الانبياء: ۹۴ (اور بے شک ہم اس کے لکھنے والے ہیں)۔ اور کہا گیا ہے: لکھنے سے مقصود محفوظ کرنا ہے، یعنی: ہم ان کے کہے ہوئے کو محفوظ کر لیں گے تاکہ انہیں بدلہ دیں۔ اور "ما" ان کے قول "ما قالوا" میں "سنكتب" کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے۔ اور اعمش اور حمزہ نے "سيكتب" 'یا' کے ساتھ پڑھا ہے؛ تو "ما" نائب فاعل بن جائے گا۔ اور حمزہ نے ابن مسعود کی قرأت کے اعتبار سے اسے مانا ہے: "اور کہا جائے گا کہ چکھو جلنے کا عذاب"۔(۳)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَتْلَهُمُ ٱلْأَنۢبِيَآءَ بِغَيْرِ حَقٍّ﴾ (اور ان کا نبیوں کو ناحق قتل کرنا) یعنی: اور ہم ان کا نبیوں کو قتل کرنا لکھ لیں گے، یعنی: ان کا قتل پر راضی ہونا۔ اور مراد ان کے اسلاف کا نبیوں کو قتل کرنا ہے، لیکن جب وہ اس پر راضی ہوئے تو ان کی طرف اس کی نسبت درست ہوئی۔

شعبی کے پاس ایک شخص نے حضرت عثمانؓ کے قتل کو اچھا کہا، تو شعبی نے اس سے کہا: تم ان کے خون میں شریک ہو۔ تو انہوں نے قتل پر رضا کو قتل قرار دیا،ؓ۔

میں کہتا ہوں: اور یہ ایک بہت بڑا مسئلہ ہے، جہاں گناہ پر راضی ہونا بھی گناہ ہوتا ہے۔

اور ابو داؤد(۴) نے عرس بن عمیرہ الکندی(۵) سے، نبی ﷺ سے روایت کی ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "جب زمین پر کوئی گناہ کیا جائے، تو جو شخص وہاں موجود ہو اور اسے ناپسند کرے - اور ایک بار فرمایا: اور اس کا انکار کرے - تو وہ اس شخص کی طرح ہے جو وہاں غائب تھا، اور جو وہاں غائب تھا لیکن اس پر راضی ہوا؛ تو وہ اس شخص کی طرح ہے جو وہاں حاضر تھا"۔ اور یہ ایک نص (واضح دلیل) ہے۔

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۴۲۳/۱۔ اور طبری نے اسے ۲۷۹/۶-۲۸۱ میں نکالا ہے۔ (۲) الوسیط للواحدي ۵۲۸/۱ ، اور تفسیر البغوي ۳۷۹/۱۔ (۳) اعراب القرآن ۴۲۳/۱ ، اور السبعہ ص ۲۲۱ میں حمزہ کی قرأت، اور التیسیر ص ۹۲، اور ابن مسعود کی قرأت کا ذکر الفراء نے معانی القرآن ۲۴۹/۱ میں کیا ہے، اور طبری ۲۸۱/۶، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۵۴۸/۱ میں۔ اور ابن ابی داؤد نے المصاحف ۳۱۲/۱ میں اور ان کے ہاں ہے: "اور ان سے کہا جاتا ہے چکھو"۔ (۴) اپنی سنن (۴۳۴۵) میں۔ (۵) العُرْسُ عین پر پیش اور را ساکن کے ساتھ - بن عَمیرہ ، عین پر زبر کے ساتھ الکندی، عدی کے بھائی، ایک صحابی جن کی مرویات کم ہیں۔ الاصابہ ۴۱۱/۶۔ (۶) لفظ (کان) نسخہ (ظ) سے ہے۔

Surah Al-Imran: Verses 181 - 184 444

His Saying, Most High: {without right}, its meaning was previously mentioned in [Surah] Al-Baqarah. (1)

{And We will say: "Taste the punishment of the Burning Fire."} That is: it will be said to them in Hell, or at the time of death, or at the time of Reckoning, this. Then this saying is from Allah, Most High, or from the angels; there are two opinions. And the recitation of Ibn Mas'ud is: "And it is said" (2). And "al-Hariq" (the Burning) is a name for the flaming part of the fire, while "an-Nar" (the fire) includes both the flaming and the non-flaming.

His Saying, Most High: {That is for what your hands have put forth}, meaning: that punishment is due to the sins that preceded. He specified "the hands" in the mention to indicate taking charge of the action and its direct performance, since an action might be attributed to a person in the sense that he ordered it; such as His Saying: {slaughtering their sons} [Al-Qasas: 4].

And the origin of "aydikum" (your hands) is "aydiyukum", but the damma was deleted due to its heaviness. And Allah knows best.

His Saying, Most High: {[They are] those who said, "Indeed, Allah has taken a promise from us not to believe any messenger until he brings us an offering which fire consumes." Say, "There have already come to you messengers before me with clear proofs and with that which you said. So why did you kill them, if you should be truthful?" (183) Then if they deny you, [O Muhammad], so were messengers denied before you, who brought clear proofs and written ordinances and the enlightening Scripture. (184)}.

His Saying, Most High: {those} [alladhina] is in the position of genitive (khafd) as a substitute for "those" in His saying, Mighty and Majestic is He (3): {Allah has certainly heard the statement of those who said}, or as an adjective (na't) for "the servants" (al-'abeed) (4), or as a predicate of a beginning (khabar ibtida'), meaning: they are those who said.

Al-Kalbi and others said: It was revealed concerning Ka'b bin al-Ashraf, Malik bin ad-Dayf, Wahb bin Yahudha, and Finhas bin 'Azura and a group, who came to the Prophet ﷺ and said to him: Do you claim that Allah sent you to us, and that He revealed a book to us in which He took a promise from us not to believe in any messenger who claims to be from Allah [until he brings...]?

(1) 2/ 157. (2) Its derivation was mentioned recently. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/ 424. (4) This is how it appeared in Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 1/ 494; the most likely view is that it is a scribal error, as its editor mentioned in his footnote that it appeared in another copy of the book as an adjective for the Jews, and it seems this copy did not reach Ibn 'Atiyyah, so he said in al-Muharrar al-Wajiz 1/ 549: This corrupts the meaning and the structure.

सूरह आल इमरान: आयत 181 - 184 444

अल्लाह तआला का फ़रमान: {बग़ैर हक़ के}, इसका अर्थ पहले अल-बक़रह में गुज़र चुका है। (1)

{और हम कहेंगे: चखो जलने वाली आग का अज़ाब} यानी: उनसे जहन्नम में, या मौत के वक़्त, या हिसाब के वक़्त यह कहा जाएगा। फिर यह कहना अल्लाह तआला की तरफ़ से है, या फ़रिश्तों की तरफ़ से; दो राय हैं। और इब्ने मसऊद की किराअत (पठन) है: "और कहा जाएगा" (2)। और "अल-हरीक़" (जलने वाली आग): आग के शोले वाले हिस्से का नाम है, और "अन-नार" (आग) में शोले वाली और बिना शोले वाली दोनों शामिल हैं।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {यह उस वजह से है जो तुम्हारे हाथों ने आगे भेजा} यानी: यह अज़ाब उन गुनाहों की वजह से है जो पहले हो चुके हैं। और ज़िक्र में "हाथों" को ख़ास किया ताकि काम की ज़िम्मेदारी और उसे सीधे करने पर दलालत करे, क्योंकि काम इंसान की तरफ़ इस अर्थ में भी मंसूब किया जा सकता है कि उसने उसका हुक्म दिया था; जैसे अल्लाह का फ़रमान: {वह उनके बेटों को ज़िबह करता था} [अल-क़सस: 4]।

और "ऐदीकुम" (तुम्हारे हाथ) की असल "ऐदियुकुम" है, तो उस पर "ज़म्मा" भारी होने के कारण हटा दिया गया। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {वही लोग जिन्होंने कहा कि "बेशक अल्लाह ने हमसे वादा लिया है कि हम किसी रसूल पर ईमान न लाएं जब तक कि वह हमारे पास ऐसी क़ुर्बानी न लाए जिसे आग खा जाए।" कह दो, "मुझसे पहले भी तुम्हारे पास रसूल साफ़ निशानियाँ लेकर आए और वह (चीज़) भी जिसके बारे में तुमने कहा। तो फिर तुमने उन्हें क्यों मार डाला अगर तुम सच्चे हो?" (183) फिर अगर वे तुम्हें झुठलाएं तो तुमसे पहले भी रसूल झुठलाए गए जो साफ़ निशानियाँ, सहीफ़े और रौशन किताब लेकर आए थे। (184)}।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {जो (लोग)} [अल्लज़ीना] 'जर' (khafd) की स्थिति में है, अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल के इस फ़रमान (3) में "जो (लोग)" के बदल (substitute) के तौर पर: {बेशक अल्लाह ने उन लोगों की बात सुन ली जिन्होंने कहा}, या "बंदों" [अल-अबीद] के लिए सिफ़त (adjective) के तौर पर (4), या मुब्तदा की ख़बर के तौर पर, यानी: वे वही हैं जिन्होंने कहा।

अल-कल्बी और दूसरों ने कहा: यह आयत काब बिन अल-अशरफ़, मालिक बिन अद-दैफ़, वहब बिन यहूदा, और फ़िनहास बिन आज़ूरा और एक जमाअत के बारे में नाज़िल हुई, जो नबी ﷺ के पास आए और उनसे कहा: क्या आप यह दावा करते हैं कि अल्लाह ने आपको हमारी तरफ़ भेजा है, और उसने हम पर ऐसी किताब नाज़िल की है जिसमें हमसे यह वादा लिया है कि हम किसी ऐसे रसूल पर ईमान न लाएं जो दावा करे कि वह अल्लाह की तरफ़ से है [जब तक कि...]

---

(1) 2/ 157. (2) इसका तखरीज हाल ही में किया गया है। (3) एराब अल-कुरान, अल-नहस 1/ 424। (4) अल-ज़ज्जाज की मानी अल-कुरान 1/ 494 में ऐसा ही आया है; सबसे संभावित यह है कि यह एक लेखक की गलती है, क्योंकि इसके संपादक ने अपने फुटनोट में उल्लेख किया है कि यह पुस्तक की दूसरी प्रति में यहूदियों के लिए एक विशेषण के रूप में आया है, और ऐसा लगता है कि यह प्रति इब्न अतिया तक नहीं पहुँची थी, इसलिए उन्होंने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/ 549 में कहा: यह अर्थ और वाक्य संरचना को बिगाड़ता है।

سورہ آل عمران: آیات 181 - 184 444

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿بِغَيْرِ حَقٍّ﴾ اس کا معنی سورہ بقرہ میں گزر چکا ہے۔ (1)

﴿وَنَقُولُ ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ﴾ یعنی: ان سے جہنم میں، یا موت کے وقت، یا حساب کے وقت یہ کہا جائے گا۔ پھر یہ قول اللہ تعالیٰ کی طرف سے ہے، یا فرشتوں کی طرف سے؛ دو اقوال ہیں۔ اور ابن مسعود کی قرات ہے: "ویقال" (اور کہا جائے گا) (2)۔ اور "الحریق": آگ کے شعلہ زن حصے کا نام ہے، اور "النار" شعلہ زن اور غیر شعلہ زن دونوں کو شامل ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ذَلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيكُمْ﴾ یعنی: یہ عذاب ان گناہوں کی وجہ سے ہے جو پہلے گزر چکے ہیں۔ اور ہاتھوں کا خاص طور پر ذکر اس لیے کیا تاکہ فعل کے خود کرنے اور اس کی براہِ راست انجام دہی پر دلالت کرے، کیونکہ کبھی فعل کی نسبت انسان کی طرف اس معنی میں بھی ہوتی ہے کہ اس نے اس کا حکم دیا تھا؛ جیسے اللہ کا قول: ﴿يُذَبِّحُ أَبْنَاءَهُمْ﴾ (وہ ان کے بیٹوں کو ذبح کرتا تھا) [القصص: 4]۔

اور "أَيْدِيكمْ" کی اصل "أيدِيُكُم" ہے، تو ثقالت کی وجہ سے ضمہ کو حذف کر دیا گیا۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ عَهِدَ إِلَيْنَا أَلَّا نُؤْمِنَ لِرَسُولٍ حَتَّى يَأْتِيَنَا بِقُرْبَانٍ تَأْكُلُهُ النَّارُ قُلْ قَدْ جَاءَكُمْ رُسُلٌ مِّن قَبْلِي بِالْبَيِّنَاتِ وَبِالَّذِي قُلْتُمْ فَلِمَ قَتَلْتُمُوهُمْ إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ (183) فَإِن كَذَّبُوكَ فَقَدْ كُذِّبَ رُسُلٌ مِّن قَبْلِكَ جَاءُوا بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَالْكِتَابِ الْمُنِيرِ (184)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿الَّذِينَ﴾ مقامِ خفض (جر) میں ہے، اللہ عزوجل کے قول (3): ﴿لَّقَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّذِينَ قَالُوا﴾ میں "الَّذِينَ" کے بدل کے طور پر، یا "للعبید" کی صفت (4) کے طور پر، یا خبرِ ابتدا کے طور پر، یعنی: وہ وہی ہیں جنہوں نے کہا۔

کلبی اور دیگر نے کہا: یہ کعب بن اشرف، مالک بن ضیف، وہب بن یہودا، اور فنحاص بن عازورا اور ایک جماعت کے بارے میں نازل ہوئی، جو نبی ﷺ کے پاس آئے اور آپ سے کہا: کیا آپ یہ دعویٰ کرتے ہیں کہ اللہ نے آپ کو ہماری طرف بھیجا ہے، اور اس نے ہم پر ایسی کتاب نازل کی ہے جس میں ہم سے یہ عہد لیا ہے کہ ہم کسی ایسے رسول پر ایمان نہ لائیں جو یہ دعویٰ کرے کہ وہ اللہ کی طرف سے ہے [جب تک کہ وہ...]

---

(1) 2/ 157. (2) اس کی تخریج حال ہی میں گزری ہے۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 1/ 424۔ (4) اسی طرح الزجاج کی معانی القرآن 494/1 میں واقع ہوا ہے؛ اور راجح یہ ہے کہ یہ کاتب کی غلطی ہے، کیونکہ اس کے محقق نے اپنے حاشیہ میں ذکر کیا ہے کہ کتاب کے ایک اور نسخے میں یہ یہودیوں کی صفت کے طور پر واقع ہوا ہے، اور ظاہر ہے کہ یہ نسخہ ابن عطیہ کو نہیں ملا تھا، چنانچہ انہوں نے المحرر الوجیز 549/1 میں کہا: یہ معنی اور کلام کی ترتیب کو بگاڑنے والا ہے۔

٤٤٥ سورة آل عمران: الآيتان ١٨٣ - ١٨٤ حَتَّىٰ يَأْتِيَنَا بِقُرْبَانٍ تَأْكُلُهُ النَّارُ، فإِنْ جِئْتَنا به صدَّقناك؟ فأنزل الله هذه الآية.(١) فقيل : كان هذا في التَّوراة، ولكن كان تمامُ الكلام : حتَّى يأتيكم المسيحُ ومحمدٌ، فإذا أتياكُم فآمنوا بهما من غير قُرْبان.(٢) وقيل : كان أمرُ القرابين ثابتاً إلى أن نُسِخت على لسان عيسى ابن مريم. وكان النَّبيُّ منهم يَذبحُ ويدعو، فتنزلُ نارٌ بيضاءُ لها دَويٌ وحفيفٌ، لا دخان لها، فتأكلُ القُرْبان. فكان هذا القولُ دعوى من اليهود؛ إذ كان ثمَّ استثناءٌ فأخفوه، أو نسخٌ، فكانوا في تمسُّكِهم بذلك مُتعنتين، ومعجزاتُ النَّبيِّ ﷺ دليلٌ قاطعٌ في إبطال دعواهم، وكذلك معجزاتُ عيسى ومن وجب صدقه وجب تصديقه. ثم قال تعالى إقامةً للحجة عليهم: ﴿قُلْ﴾ يا محمّدُ: ﴿قَدْ جَاءَكُمْ﴾ يا معشر اليهود ﴿رُسُلٌ مِّن قَبْلِي بِالْبَيِّنَاتِ وَبِالَّذِي قُلْتُمْ﴾ من القربان ﴿فَلِمَ قَتَلْتُمُوهُمْ إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ﴾ يعني زكريا ويحيى وشعيا، وسائر من قُتلوا من الأنبياء عليهم السلام ولم تؤمنوا بهم. أراد بذلك أسلافهم.(٣) وهذه الآية هي التي تلاها عامر الشَّعبيّ رحمه الله ، فاحتجَّ بها على الذي حسَّن قتل عثمان رضي الله عنه كما بيناه. وأنَّ الله تعالى سمَّى اليهودَ قَتَلَةً لرضاهم بفعل أسلافهم، وإن كان بينهم نحو من سبع مئة سنة. والقُرْبان ما يُتقرَّبُ به إلى الله تعالى من نَسيكةٍ(٤)، وصدقةٍ، وعملٍ صالح، وهو فُعلان؛ من القُرْبةِ(٥). ويكون اسماً ومصدراً؛ فمثال الاسم: السلطان والبرهان. والمصدر: العُدوان والخُسران.(٦) (١) أسباب النزول للواحدي ص ١٢٩ ، وتفسير البغوي ١ / ٣٨٠ / مجمع البيان ٢ / ٢٨٨-٢٨٩ ، وينظر العجاب للحافظ ابن حجر ٢ / ٨٠٩ . (٣) تفسير البغوي ١ (٢) / ٣٨٠ . (٤) في (د) و(م): نسك، والنسيكة: الذبيحة. (٥) تفسير البغوي ١ / ٣٨٠ . (٦) مجمع البيان ٢ / ٢٨٨ .

English Translation: Page 445 Surah Al-Imran: Verses 183 - 184 "...until he brings us an offering which the fire consumes. If you bring us that, shall we believe you?" Then Allah revealed this verse.(1) It was said: This was in the Torah, but the complete statement was: "Until the Messiah and Muhammad come to you; when they come to you, believe in them without an offering."(2) It was also said: The ruling regarding offerings remained in force until it was abrogated through the tongue of Jesus, son of Mary. Their Prophet used to sacrifice and supplicate, then a white fire would descend with a roaring and rustling sound, without smoke, and consume the offering. This claim was an allegation by the Jews, as there was an exception they concealed, or it was abrogated. They were obstinate in adhering to it. The miracles of the Prophet ﷺ are definitive proof in refuting their claim, as are the miracles of Jesus; and whoever's truthfulness is established, believing in him becomes obligatory. Then the Almighty said, to establish proof against them: {Say} O Muhammad: {Messengers have already come to you} O community of Jews {before me with clear proofs and with that which you spoke of} regarding the offering {so why did you kill them if you are truthful?} referring to Zechariah, John, and Isaiah, and the rest of the prophets (peace be upon them) who were killed and you did not believe in them. By this, He meant their ancestors.(3) This verse is what Amir al-Sha'bi (may Allah have mercy on

him) recited, using it as an argument against the one who justified the killing of 'Uthman (may Allah be pleased with him), as we explained. Allah called the Jews killers because of their satisfaction with the deeds of their ancestors, even though there were about seven hundred years between them. 'Qurban' (Offering) is that through which one seeks nearness to Allah Almighty, whether it be a sacrifice(4), charity, or a righteous deed. It follows the morphological pattern 'Fu'lan', derived from 'Al-Qurbah' (nearness)(5). It can be used as a noun and as a verbal noun. Examples of it as a noun are 'Al-Sultan' (Authority) and 'Al-Burhan' (Proof), and as a verbal noun, 'Al-'Udwan' (Aggression) and 'Al-Khusran' (Loss).(6)

Footnotes: (1) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 129, and Tafsir al-Baghawi 1/380. (2) Majma' al-Bayan 2/288-289, and see al-'Ujab by al-Hafiz Ibn Hajar 2/809. (3) Tafsir al-Baghawi 1/380. (4) In (D) and (M): 'Nusk', and 'al-Nasikah' means the sacrifice. (5) Tafsir al-Baghawi 1/380. (6) Majma' al-Bayan 2/288.

पृष्ठ ४४५ सूरह आल-इमरान: आयत १८३ - १८४ "...जब तक कि वह हमारे पास कोई ऐसी भेंट न लाए जिसे आग खा जाए। यदि आप हमारे पास वह ले आएं तो क्या हम आपकी बात मान लें?" तब अल्लाह ने यह आयत उतारी।(१) कहा गया है: यह तौरात में था, लेकिन पूरी बात यह थी: "जब तक मसीह और मुहम्मद तुम्हारे पास न आ जाएं जब वे तुम्हारे पास आएं तो बिना किसी भेंट के उन पर ईमान ले आओ।" (२) और यह भी कहा गया: भेंट का मामला तब तक स्थिर था जब तक कि ईसा इब्न मरियम की जुबान से इसे मंसूख (निरस्त) नहीं कर दिया गया। उनके पैगंबर बलि चढ़ाते थे और प्रार्थना करते थे, तो एक सफेद आग उतरती थी जिसमें शोर और सरसराहट होती थी, लेकिन धुआं नहीं होता था, और वह भेंट को खा जाती थी। यह यहूदियों का एक दावा था; क्योंकि या तो वहाँ कोई अपवाद था जिसे उन्होंने छिपा लिया था, या यह निरस्त हो चुका था। वे उस पर टिके रहने में हठी थे। पैगंबर ﷺ के मोजिज़े (चमत्कार) उनके दावे को गलत साबित करने के लिए निर्णायक सबूत हैं, और वैसे ही ईसा के मोजिज़े भी; और जिसकी सच्चाई साबित हो जाए, उसे मानना अनिवार्य है। फिर अल्लाह तआला ने उन पर दलील कायम करने के लिए कहा: {कह दीजिए} ऐ मुहम्मद: {निश्चित रूप से तुम्हारे पास आ चुके हैं} ऐ यहूदियों के समूह {मुझसे पहले बहुत से रसूल स्पष्ट प्रमाणों के साथ और उस चीज़ के साथ जो तुमने कहा} यानी भेंट {तो फिर तुमने उन्हें क्यों मार डाला यदि तुम सच्चे हो?} यानी ज़करिया, यह्या और शैया, और बाकी नबियों (उन पर शांति हो) जिन्हें मार दिया गया और तुमने उन पर विश्वास नहीं किया। इससे उनका मतलब उनके पूर्वजों से था।(३) यह वही आयत है जिसे आमिर अल-शअबी (अल्लाह उन पर दया करे) ने पढ़ा था, और उन्होंने इसे उस व्यक्ति के खिलाफ तर्क के रूप में इस्तेमाल किया जिसने उस्मान (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हत्या को सही ठहराया था, जैसा कि हमने स्पष्ट किया है। अल्लाह ने यहूदियों को उनके पूर्वजों के कृत्यों पर उनकी सहमति के कारण 'हत्यारा' कहा, भले ही उनके बीच लगभग सात सौ साल का अंतर था। 'क़ुर्बान' (भेंट) वह है जिसके माध्यम से अल्लाह तआला की निकटता चाही जाए, चाहे वह बलि(४) हो, दान हो, या नेक काम। यह 'फ़ुअ़लान' के वज़न पर है; 'अल-क़ुर्बाह' (निकटता) से।(५) यह संज्ञा और भाववाचक संज्ञा दोनों हो सकता है। संज्ञा के उदाहरण 'अल-सुल्तान' (अधिकार) और 'अल-बुरहान' (प्रमाण) हैं, और भाववाचक संज्ञा के उदाहरण 'अल-उदवान' (अतिक्रमण) और 'अल-खुसरान' (घाटा) हैं।(६)

पादलेख: (१) अस्बाब अल-नुज़ूल अल-वाहिदी द्वारा पृ. १२९, और तफ़्सीर अल-बग़वी १/३८०। (२) मजमा अल-बयान २/२८८-२८९, और हाफ़िज़ इब्न हजर की अल-उजाब २/८०९ देखें। (३) तफ़्सीर

अल-बग़वी १/३८०। (४) (द) और (म) में: 'नुस्क', और 'अल-नसीका': बलि। (५) तफ़्सीर अल-बग़वी १/३८०। (६) मजमा अल-बयान २/२८८।

صفحہ ۴۴۵ سورہ آل عمران: آیات ۱۸۳ - ۱۸۴ "...جب تک کہ وہ ہمارے پاس ایسی قربانی نہ لائے جسے آگ کھا جائے، پس اگر آپ ہمارے پاس وہ لے آئیں تو کیا ہم آپ کی تصدیق کریں؟" تب اللہ نے یہ آیت نازل فرمائی۔(۱) کہا گیا: یہ تورات میں تھا، لیکن کلام کی تکمیل یہ تھی: "یہاں تک کہ مسیح اور محمد تمہارے پاس آ جائیں، پس جب وہ تمہارے پاس آئیں تو ان پر بغیر کسی قربانی کے ایمان لاؤ۔"(۲) اور کہا گیا: قربانیوں کا حکم اس وقت تک برقرار رہا جب تک کہ عیسیٰ ابن مریم کی زبان پر اسے منسوخ نہ کر دیا گیا۔ ان میں سے نبی ذبح کرتے اور دعا کرتے تھے، تو ایک سفید آگ اترتی تھی جس کی آواز اور سنسناہٹ ہوتی تھی، اس میں دھواں نہیں ہوتا تھا، اور وہ قربانی کو کھا جاتی تھی۔ پس یہ بات یہودیوں کا ایک دعویٰ تھا؛ کیونکہ وہاں یا تو کوئی استثنیٰ تھا جسے انہوں نے چھپا لیا تھا، یا وہ حکم منسوخ ہو چکا تھا، تو وہ اس پر جمے رہنے میں ہٹ دھرمی دکھا رہے تھے۔ نبی ﷺ کے معجزات ان کے دعوے کو باطل کرنے میں قطعی دلیل ہیں، اور اسی طرح حضرت عیسیٰ کے معجزات؛ اور جس کی سچائی واجب ہو جائے، اس کی تصدیق کرنا واجب ہے۔ پھر اللہ تعالیٰ نے ان پر حجت قائم کرنے کے لیے فرمایا: ﴿قُلْ﴾ اے محمد: ﴿قَدْ جَاءَكُمْ﴾ اے گروہِ یہود ﴿رُسُلٌ مِّن قَبْلِي بِالْبَيِّنَاتِ وَبِالَّذِي قُلْتُمْ﴾ یعنی قربانی ﴿فَلِمَ قَتَلْتُمُوهُمْ إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ﴾ یعنی زکریا، یحییٰ اور شعیا، اور دیگر تمام انبیاء علیہم السلام جنہیں قتل کیا گیا اور تم ان پر ایمان نہ لائے۔ اس سے (اللہ کی) مراد ان کے اسلاف تھے۔(۳) اور یہ وہی آیت ہے جس کی تلاوت عامر الشعبي رحمہ اللہ نے کی تھی، اور انہوں نے اسے اس شخص کے خلاف بطور دلیل پیش کیا جس نے حضرت عثمان رضی اللہ عنہ کے قتل کو درست قرار دیا تھا، جیسا کہ ہم نے بیان کیا ہے۔ اور یہ کہ اللہ تعالیٰ نے یہودیوں کو ان کے اسلاف کے فعل پر راضی ہونے کی وجہ سے 'قاتل' کا نام دیا، اگرچہ ان کے درمیان تقریباً سات سو سال کا فاصلہ تھا۔ اور 'قربان' وہ ہے جس کے ذریعے اللہ

تعالیٰ کا تقرب حاصل کیا جائے، خواہ وہ ذبیحہ(۴) ہو، صدقہ ہو، یا عملِ صالح۔ یہ 'فُعلان' کے وزن پر ہے؛ جو کہ 'القُرْبَة' (قربت) سے نکلا ہے۔(۵) یہ اسم بھی ہوتا ہے اور مصدر بھی؛ اسم کی مثال: 'السلطان' اور 'البرهان'۔ اور مصدر کی مثال: 'العدوان' اور 'الخسران'۔(۶)

حواشی: (۱) اسباب النزول للواحدي ص ۱۲۹، اور تفسير البغوي ۱ / ۳۸۰۔ (۲) مجمع البيان ۲ / ۲۸۸-۲۸۹، اور الحافظ ابن حجر کی العجاب ۲ / ۸۰۹ ملاحظہ کریں۔ (۳) تفسير البغوي ۱ / ۳۸۰۔ (۴) نسخہ (د) اور (م) میں: 'نسک' ہے، اور 'النسیکہ' کے معنی ذبیحہ کے ہیں۔ (۵) تفسير البغوي ۱ / ۳۸۰۔ (۶) مجمع البيان ۲ / ۲۸۸۔

Surah Al-Imran: Verses 183 - 184 446

Isa ibn Umar used to read: "bi-qurubānin" (بِقُرُبانٍ) with a damma on the 'ra' following the damma of the 'qaf' (1), as it is said in the plural of zulma (darkness): zulumāt, and in hujra (room): hujurāt.

Then the Almighty said, comforting His Prophet and consoling him: {And if they deny you, [O Muhammad], so were messengers denied before you, who came with clear proofs...} meaning: with evidences. {and the scriptures} (وَالزُّبُرِ) meaning: the written books, i.e., written down. (2)

And "al-zubur" is the plural of "zabur", which is the book. Its origin is from "zabartu", meaning: I wrote. Every "zabur" is a book. Imru' al-Qais said: To whom belongs a ruin I saw that saddened me, like the writing of a "zabur" on a Yemeni palm-stalk? (3)

And "I know my tazbirati", meaning: my writing. It was also said: "al-zabur" is from "al-zabr", meaning scolding/rebuking. And "I scolded the man" (zabartu al-rajula): I rebuked him. And "I walled the well" (zabartu al-bi'ra): I lined it with stones. (4)

And Ibn Amir read: "wa bi-l-zuburi wa bi-l-kitabi" (وبالزُّبُرِ وبالكتاب) with an additional 'ba' in both words (5), and it is also thus in the codices (Masahif) of the people of Sham. (6)

{and the enlightening Book} (وَالْكِتَابِ الْمُنِيرِ) meaning: the clear and illuminating, from your saying: "anartu al-shay'a uniru-hu", i.e., I made it clear; it is said: "nara al-shay'u", "anara-hu", "nawwara-hu", and "istanara-hu" with the same meaning, and each of them...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/549. Mentioned by al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 1/424, Ibn Khalawayh in al-Qira'at al-Shadhah p.23, and Ibn Jinni in al-Muhtasib 1/177. (2) Tafsir al-Baghawi 1/380. (3) His Diwan p.85, its commentator said: The people of Yemen used to write their covenants and documents on palm stalks. And it is narrated: in 'asibi yaman, on genitive construction, i.e., he meant in the palm stalk of a Yemeni man. (4) Mujmal al-Lugha by Ibn Faris 2/447. (5) In (D) and (M): the two words. The reading of Ibn Amir is from Hisham's narration from him, while Ibn Dhakwan's narration from him is with the additional 'ba' in "al-zubur" alone, and the rest read without 'ba' in both. Al-Sab'a 221, and al-Taysir 92. (6) Mentioned by Ibn Abi Dawud in al-Masahif 1/267, and added its attribution to the people of Hijaz. Al-Dani said in al-Muqni' p.102: And in it [i.e., Surah Al Imran] in the codices of the people of Sham: "wa

bi-l-zuburi wa bi-l-kitabi" with an additional 'ba' in both words. Thus it was narrated to me by Khalaf ibn Ibrahim... etc. And he mentioned his chain to Umm al-Darda', from Abu al-Darda', from the codices of the people of Sham. And he said: And similarly Abu Hatim related that they are written with 'ba' in the codex of the people of Homs which Uthman sent to Sham. etc. Ibn al-Jazari also quoted Abu Hatim's words in al-Nashr 2/245, and said: And likewise I saw it myself in the Shami codex in the Umayyad Mosque.

सूरह आल-इमरान: आयत 183 - 184 446

ईसा इब्न उमर "बि-कुरुबानिन" (بِقُرُبانٍ) पढ़ते थे, काफ के धम्मा (पेश) के अनुसरण में रा पर भी धम्मा के साथ (1), जैसा कि 'ज़ुलमा' (अँधेरा) के बहुवचन 'ज़ुलुमात' में, और 'हुजरा' (कमरा) के बहुवचन 'हुजुरात' में कहा गया है।

फिर अल्लाह तआला ने अपने नबी को तसल्ली और दिलासा देते हुए फरमाया: {फिर यदि वे तुम्हें झुठलाते हैं, तो तुमसे पहले भी बहुत से रसूल झुठलाए गए, जो स्पष्ट निशानियाँ (दलीलें) लेकर आए थे...} यानी: सबूतों के साथ। {और ज़ुबुर} (وَالزُّبُرِ) यानी: लिखी हुई पुस्तकें। (2)

और 'ज़ुबुर', 'ज़बूर' का बहुवचन है, और वह किताब है। इसका मूल 'ज़बर्तु' (زَبَرْتُ) से है, यानी: मैंने लिखा। और हर ज़बूर एक किताब है, इमरुल कैस ने कहा: किसके ये खंडहर हैं जिन्हें मैंने देखा तो उसने मुझे दुखी कर दिया, जैसे यमनी खजूर की टहनी पर ज़बूर की लिखावट हो? (3)

और "मैं अपनी तज़बीरती (लिखावट) को जानता हूँ", यानी: मेरी लिखावट। और कहा गया: 'अल-ज़बूर', 'अल-ज़ब्र' से है, जिसका अर्थ है डाँटना। और "ज़बर्तुर-रजुला" यानी मैंने उस आदमी को डाँटा (झिड़का)। और "ज़बर्तुल-बियरा" यानी मैंने कुएं को पत्थरों से पक्का किया। (4)

और इब्न आमिर ने पढ़ा: "व-बिज-ज़ुबुरि व-बिल-किताबी" (وبالزُّبُرِ وبالكتاب) दोनों शब्दों में 'बा' (ب) की अधिकता के साथ (5), और इसी तरह शाम (सीरिया) के लोगों के संकलनों (मसाहिफ़) में भी है। (6)

{और प्रकाशमान किताब} (وَالْكِتَابِ الْمُنِيرِ) यानी: स्पष्ट और रोशन, तुम्हारे कहने से: "अनर्तुश-शैया उनीरुहू", यानी: मैंने उसे स्पष्ट किया; कहा जाता है: "नारा", "अनारा", "नव्वरा" और "इस्तनारा" सब एक ही अर्थ में हैं, और उनमें से प्रत्येक...

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/549। नह्हास ने एराबुल-कुरआन 1/424 में, इब्न खालवेह ने अल-किराअत अल-शाज़ाह पृष्ठ 23 पर, और इब्न जिन्नी ने अल-मुहतसिब 1/177 में इसका उल्लेख किया है। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 1/380। (3) उनका दीवान पृष्ठ 85, उनके व्याख्याकार ने कहा: यमन के लोग खजूर की टहनियों पर अपने अनुबंध और दस्तावेज़ लिखा करते थे। और रिवायत है: "फ़ी असीबि यमान", यानी: उन्होंने एक यमनी व्यक्ति की टहनी मुराद ली। (4) मुजमल अल-लुग़ह इब्न फारिस 2/447। (5) (द) और (म) में है: "दोनों शब्द"। इब्न आमिर की किराअत उनसे हिशाम की

रिवायत से है, जबकि इब्न ज़कवान की रिवायत केवल "ज़ुबुर" में 'बा' की अधिकता के साथ है, और बाकियों ने दोनों में 'बा' के बिना पढ़ा है। अल-सबअ 221, और अल-तयसीर 92। (6) इब्न अबी दाऊद ने अल-मसाहिफ़ 1/267 में इसका उल्लेख किया है, और इसे हिजाज़ के लोगों की ओर भी संकेत किया है। अल-दानी ने अल-मुकनी' पृष्ठ 102 में कहा: और इसमें [यानी सूरह आल इमरान में] शाम वालों के संकलनों में: "व-बिज-ज़ुबुरि व-बिल-किताबी" दोनों शब्दों में 'बा' की अधिकता के साथ है। इसी तरह इसे मुझे खलफ़ इब्न इब्राहिम ने सुनाया... आदि। और उन्होंने उम्म अल-दरदा से, उन्होंने अबू दरदा से, शाम के संकलनों के माध्यम से अपनी सनद (श्रृंखला) का उल्लेख किया। और कहा: इसी तरह अबू हातिम ने भी बताया कि वे दोनों होम्स के लोगों के उस संकलन में 'बा' के साथ लिखे हुए हैं जिसे उस्मान ने शाम भेजा था। आदि। इब्न अल-ज़ज़री ने भी अल-नश्र 2/245 में अबू हातिम की बात को उद्धृत किया है, और कहा: और इसी तरह मैंने इसे खुद उमय्यद मस्जिद में शामी संकलन में देखा है।

سورة آل عمران: آیات ۱۸۳ - ۱۸۴ ۴۴۶

اور عیسیٰ بن عمر «بِقُرُبانٍ» پڑھتے تھے، قاف کے ضمہ کی اتباع میں را پر بھی ضمہ کے ساتھ (۱)، جیسا کہ ظلمہ (اندھیرا) کی جمع ظُلُمات، اور حجرہ (کمرہ) کی جمع حُجُرات کہی گئی ہے۔

پھر اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی کو تسلی اور دلاسا دیتے ہوئے فرمایا: ﴿فَإِن كَذَّبُوكَ فَقَدْ كُذِّبَ رُسُلٌ مِّن قَبْلِكَ جَاءُوا بِالْبَيِّنَاتِ﴾ یعنی: نشانیوں (دلائل) کے ساتھ ﴿وَالزُّبُرِ﴾ یعنی: لکھی ہوئی کتابیں۔ (۲)

اور الزُّبُر، زَبُور کی جمع ہے، اور وہ کتاب ہے۔ اس کی اصل "زَبَرْتُ" سے ہے، یعنی: میں نے لکھا۔ اور ہر زبور ایک کتاب ہے، امرؤ القیس نے کہا: کس کے نشانات ہیں جنہیں میں نے دیکھا تو مجھے غمگین کر دیا، جیسے یمنی کھجور کی شاخ پر زبور کی لکھائی؟ (۳)

اور "میں اپنی زبرت (لکھائی) کو جانتا ہوں"، یعنی: اپنی تحریر کو۔ اور کہا گیا: الزبور، الزبر سے ہے، جس کا معنی ڈانٹنا (زجر) ہے۔ اور "زبرت الرجل" میں نے اس آدمی کو ڈانٹا: یعنی اسے جھڑکا۔ اور "زبرت البئر" یعنی میں نے کنویں کو پتھروں سے چنا (تعمیر کیا)۔ (۴)

اور ابن عامر نے پڑھا: «وبالزُّبُرِ وبالكتاب» دونوں لفظوں میں "با" کی زیادتی کے ساتھ (۵)، اور شام والوں کے مصاحف میں بھی ایسا ہی ہے۔ (۶)

﴿وَالْكِتَابِ الْمُنِيرِ﴾ یعنی: واضح روشن، تمہارے کہنے سے: "أنرت الشيء أنيره"، یعنی: میں نے اسے واضح کیا؛ کہا جاتا ہے: "نار الشيء"، "أناره"، "نوره" اور "استناره" سب ایک ہی معنی میں ہیں، اور ان میں سے ہر ایک...

---

(۱) المحرر الوجيز ۵۴۹/۱۔ نحاس نے اعراب القرآن ۴۲۴/۱ میں، ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ صفحہ ۲۳ پر، اور ابن جنی نے المحتسب ۱۷۷/۱ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۲) تفسیر البغوی

۳۸۰/۱۔ (۳) اس کا دیوان صفحہ ۸۵، اس کے شارح نے کہا: اہل یمن کھجور کی شاخوں پر اپنے عہد و پیمان اور دستاویزات لکھا کرتے تھے۔ اور روایت ہے: "في عسيب يمان"، اضافت کے ساتھ یعنی: اس نے یمنی شخص کی شاخ مراد لی۔ (۴) مجمل اللغة ابن فارس ۴۴۷/۲۔ (۵) (د) اور (م) میں ہے: "الكلمتين"۔ اور ابن عامر کی قرأت ان سے ہشام کی روایت سے ہے، جبکہ ان سے ابن ذکوان کی روایت صرف «الزبر» میں "با" کی زیادتی کے ساتھ ہے، اور باقیوں نے دونوں میں "با" کے بغیر پڑھا ہے۔ السبعة ۲۲۱، اور التیسیر ۹۲۔ (۶) اسے ابن ابی داود نے المصاحف ۲۶۷/۱ میں ذکر کیا ہے، اور اس کی نسبت اہل حجاز کی طرف بھی کی ہے۔ اور الدانی نے المقنع صفحہ ۱۰۲ میں کہا: اور اس میں [یعنی سورہ آل عمران میں] شام والوں کے مصاحف میں: «وبالزبر وبالكتاب» دونوں کلموں میں "با" کی زیادتی کے ساتھ ہے۔ اسی طرح اسے مجھے خلف بن ابراہیم نے روایت کیا... الی آخرہ۔ اور انہوں نے ام الدرداء سے، انہوں نے ابودرداء سے، انہوں نے اہل شام کے مصاحف سے اپنی سند ذکر کی۔ اور کہا: اسی طرح ابو حاتم نے بیان کیا کہ وہ دونوں حمص والوں کے اس مصحف میں "با" کے ساتھ لکھے ہوئے ہیں جو عثمان نے شام بھیجا تھا۔ الی آخرہ۔ اور ابو حاتم کے کلام کو ابن الجزری نے بھی النشر ۲۴۵/۲ میں نقل کیا ہے، اور کہا: اور اسی طرح میں نے اسے جامع اموی میں شامی مصحف میں خود دیکھا ہے۔

Surah Al-Imran: Verses 183 - 185 447

...intransitive and transitive. He combined 'Az-Zubur' and 'Al-Kitab' - which have the same meaning - due to the difference in their wording and their origins, as we mentioned(1).

The Almighty's saying: {Every soul shall taste death, and you will only be given your full compensation on the Day of Resurrection. So he who is drawn away from the Fire and admitted to Paradise has attained [his desire]. And what is the life of this world except the enjoyment of delusion.} (185)

There are seven issues in this: First: When Allah, the Exalted, informed about the stingy ones and their disbelief in their saying: {Indeed, Allah is poor and we are rich}, and commanded the believers to be patient with their harm in His saying: {You will surely be tested...} the verse, He explained that this is something that will pass and not last, for the span of this world is short, and the Day of Resurrection is the Day of Recompense. {Taste death} comes from 'tasting'. This is something from which there is no escape for a human, nor any turning away for an animal. Umayyah ibn Abi al-Salt said: Whoever does not die in youth dies of old age; death has a cup and man is its taster.(2) Another said:(3) Death is a door and all people enter it; if only I knew what house is after the door. Second: The common reading: {dha'iqatu al-mawti} with addition (Idafa). Al-A'mash, Yahya, and Ibn Abi Ishaq read: "dha'iqatun al-mawta" with nunation (Tanween) and the accusative case for 'death'(4). They said: because it has not tasted yet. This is because the active participle is of two types: one meaning the past, and the second meaning the future. If you intended the first, there is nothing but addition to what follows, such as your saying: This...

---

(1) In (D) and (M): and its origin. (2) Diwan, p. 172. His saying 'abtan': meaning a healthy young person. Al-Qamus (Abt). (3) He is Abu al-Atahiya, and the verse is in his Diwan, p. 141. (4) Ibn Atiyyah mentioned Al-A'mash's reading in Al-Muharrar al-Wajiz 1/550, and Ibn Khalawayh attributed it to the irregular readings p. 23, and Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 1/485 to Al-Zaydi, and they mentioned that Al-A'mash's reading is without nunation of 'dha'iqah' and with the accusative of 'death'. See Al-Bahr 3/133.

सूरह अल-इमरान: आयत 183 - 185 447

...अकर्मक और सकर्मक। उन्होंने 'अज़-ज़ुबुर' और 'अल-किताब' को एक साथ रखा - जो कि एक ही अर्थ में हैं - उनके शब्दों और उनके मूल के अंतर के कारण, जैसा कि हमने उल्लेख किया है(1)।

अल्लाह तआला का कथन: {हर जीव को मौत का मज़ा चखना है, और तुम्हें प्रलय के दिन तुम्हारे पूरे बदले दिए जाएँगे। अतः जिसे आग से बचा लिया गया और स्वर्ग में प्रवेश करा दिया गया, वह सफल हो गया। और दुनिया का जीवन केवल धोखे की सामग्री है।} (185)

इसमें सात विषय हैं: पहला: जब अल्लाह तआला ने कंजूसों और उनके कुफ़्र (अविश्वास) के बारे में बताया उनके इस कथन में: {निस्संदेह अल्लाह निर्धन है और हम धनी हैं}, और विश्वासियों को उनके कष्टों पर धैर्य रखने का आदेश दिया अपने इस कथन में: {तुम्हें अवश्य आज़माया जाएगा...} आयत, तो स्पष्ट किया कि यह समाप्त होने वाली चीज़ है और स्थायी नहीं है, क्योंकि दुनिया की अवधि निकट है, और प्रलय का दिन प्रतिफल का दिन है। {मौत का मज़ा चखना} 'चखने' से है। और यह ऐसी चीज़ है जिससे मनुष्य के लिए कोई छुटकारा नहीं है, और न ही किसी जानवर के लिए इससे कोई बचाव है। और उमय्या बिन अबी अल-सल्त ने कहा है: जो जवानी में नहीं मरा वह बुढ़ापे से मरा, मौत का एक प्याला है और मनुष्य उसका स्वाद चखने वाला है।(2) एक अन्य ने कहा:(3) मौत एक दरवाज़ा है और सभी लोग उसमें प्रवेश करने वाले हैं; काश मुझे पता होता कि दरवाज़े के बाद कौन सा घर है। दूसरा: सामान्य पाठ (क़िरात): {ज़ाइक़तुल मौति} इज़ाफ़त के साथ। और अल-अ'मश, यहया और इब्न अबी इसहाक़ ने पढ़ा: "ज़ाइक़तुन अल-मौता" तनवीन और 'मौत' के नसब (ज़बर) के साथ(4)। उन्होंने कहा: क्योंकि अभी चखा नहीं गया है। और ऐसा इसलिए है क्योंकि संज्ञा (active participle) दो प्रकार की होती है: एक अतीत के अर्थ में, और दूसरी भविष्य के अर्थ में; यदि आप पहले का अर्थ चाहते हैं, तो इसके बाद आने वाले शब्द के साथ इज़ाफ़त के अलावा कुछ नहीं होगा, जैसे आपका कहना: यह...

---

(1) (द) और (म) में: और इसका मूल। (2) उनका दीवान पृ. 172। और उनका कहना: 'अब्ततन', यानी: एक स्वस्थ युवा व्यक्ति। अल-क़ामूस (अब्त)। (3) वे अबू अल-अताहिया हैं, और शेर उनके दीवान पृ. 141 में है। (4) इब्न अत्तिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/550 में अल-अ'मश के पाठ का उल्लेख किया है, और इब्न खालवैय ने इसे अनियमित पाठों (शाज़ क़िरात) पृ. 23 में दर्ज किया है, और अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ 1/485 में अल-ज़ैदी को जिम्मेदार ठहराया है, और उन्होंने

उल्लेख किया कि अल-अ'मश का पाठ 'ज़ाइक़ह' की तनवीन के बिना और 'मौत' के नसब के साथ है। देखें अल-बह्र 3/133।

سورہ آل عمران: آیات ۱۸۳ - ۱۸۵ ۴۴۷

...لازم اور متعدی۔ اور الزبر اور الکتاب کو جمع کیا - اور یہ دونوں ایک ہی معنی میں ہیں - ان کے لفظوں اور ان کی اصل کے اختلاف کی وجہ سے، جیسا کہ ہم نے ذکر کیا(۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {ہر جان موت کا مزہ چکھنے والی ہے، اور تمہیں قیامت کے دن تمہارے اجر پورے پورے دیے جائیں گے، پس جو شخص آگ سے دور کر دیا گیا اور جنت میں داخل کر دیا گیا، وہ کامیاب ہو گیا، اور دنیا کی زندگی تو محض دھوکے کا سامان ہے۔} (۱۸۵)

اس میں سات مسائل ہیں: پہلا: جب اللہ تعالیٰ نے بخیلوں اور ان کے کفر کے بارے میں خبر دی ان کے اس قول میں: {بے شک اللہ فقیر ہے اور ہم غنی ہیں}، اور مومنوں کو ان کی اذیت پر صبر کا حکم دیا اپنے اس قول میں: {تمہیں ضرور آزمایا جائے گا} آیت، تو بیان فرمایا کہ یہ ختم ہونے والی چیز ہے اور ہمیشہ رہنے والی نہیں، کیونکہ دنیا کی مدت قریب ہے، اور قیامت کا دن جزا کا دن ہے۔ {موت کا مزہ چکھنے والی} چکھنے سے ہے۔ اور یہ ایسی چیز ہے جس سے انسان کے لیے کوئی مفر نہیں، اور نہ ہی کسی جانور کے لیے اس سے کوئی جائے پناہ ہے۔ اور امیہ بن ابی الصلت نے کہا ہے: جو جوانی میں نہ مرا وہ بڑھاپے سے مرا، موت کا ایک پیالہ ہے اور انسان اسے چکھنے والا ہے۔(۲) اور ایک دوسرے (شاعر) نے کہا:(۳) موت ایک دروازہ ہے اور تمام لوگ اس میں داخل ہونے والے ہیں، کاش مجھے معلوم ہوتا کہ اس دروازے کے بعد کیسا گھر ہے۔ دوسرا: عام قراءت: {ذائقة الموت} اضافت کے ساتھ ہے۔ اور الاعمش، یحییٰ اور ابن ابی اسحاق نے پڑھا: "ذائقةٌ الموتَ" تنوین اور موت کے نصب (زبر) کے ساتھ(۴)۔ انہوں نے کہا: اس لیے کہ ابھی چکھا نہیں ہے۔ اور اس کی وجہ یہ ہے کہ اسم فاعل کی دو قسمیں ہیں: ایک وہ جو ماضی کے معنی

میں ہو، اور دوسری وہ جو مستقبل کے معنی میں ہو؛ پس اگر تم پہلے کا ارادہ کرو تو اس میں مابعد کی طرف اضافت کے سوا کچھ نہیں، جیسے تمہارا قول: یہ...

---

(۱) نسخہ (د) اور (م) میں: اور اس کی اصل۔ (۲) ان کا دیوان ص ۱۷۲۔ اور ان کا قول: عبطۃ، یعنی: تندرست نوجوان۔ القاموس (عبط)۔ (۳) وہ ابو العتاہیہ ہیں، اور شعر ان کے دیوان ص ۱۴۱ میں ہے۔ (۴) اعمش کی قراءت کا ذکر ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۱/۵۵۰ میں کیا ہے، اور ابن خالویہ نے اسے شاذ قراءتوں ص ۲۳ میں منسوب کیا ہے، اور زمخشری نے الکشاف ۱/۴۸۵ میں زیدی کی طرف، اور انہوں نے ذکر کیا کہ اعمش کی قراءت بغیر تنوین کے اور موت کے نصب کے ساتھ ہے، دیکھئے البحر ۳/۱۳۳۔

448 Surah Al-Imran, Verse 185

'The striker of Zayd yesterday' and 'the killer of Bakr yesterday'; because it functions as a solid noun, which is a proper name, like: 'the boy of Zayd' and 'the companion of Bakr'. The poet said:

Those who guard the nakedness of the tribe, no flaw comes to them from behind (1)

And if you intended the second case, the genitive is permissible. The accusative and nunation (tanwin) in such cases is the original rule, because it functions like a present tense verb. If the verb is intransitive, it remains so, such as: 'Zayd is standing'. If it is transitive, you make it transitive and assign it the accusative case, so you say: 'Zayd is striking Amran', meaning he strikes Amran. It is permissible to omit the nunation and use the construct state (idafa) for brevity, as Al-Murrar said: (2)

Relieve your worries with every head-giving [camel], a survivor mixed with reddish-white, strong (3) Whose ropes are taken, whose neck is clear, in the shoulder of pushing camels, a strong one

He omitted the nunation for brevity, and the original form is: 'giving its head', with nunation and accusative. Similar to this in the Revelation is the Almighty's saying: {Are they removers of His harm?} [Az-Zumar: 38] (4) and what is like it.

Third: Know that death has causes and signs; among the signs of a believer's death is a sweating forehead. Al-Nasa'i recorded it (5) from the hadith of Buraydah who said: I heard the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) say: "The believer dies with a sweat on his forehead." We have explained this in "Al-Tadhkirah". (6)

(1) The verse is by Amr ibn Imru' al-Qais from a poem of his in Al-Khizana 4/275, cited by Sibawayh in 1/186, and his version is: 'from behind us a drop'. See Diwan Qays ibn al-Khatim pp. 115 and 238. His word: 'Al-Wakaf' means flaw and sin. Said by Al-Baghdadi in Al-Khizana. (2) Ibn Sa'id al-Faq'asi, an Umayyad poet who lived until the Abbasid era. Khizana al-Adab 4/288-289, Al-Shi'r wa al-Shu'ara' 2/699, and Al-Aghani 10/372. (3) These two verses are in 'Al-Kitab' 1/426. Al-Shantamari explained them in 1/140 and 2/241: The meaning is to relieve your persistent worries from the loss of a loved one by using a camel for travel. 'Covering its head' means it's submissive and obedient. 'Naj' means fast. 'Al-Suhba' refers to whiteness tinged with red. 'Al-Mut'is' is a white camel, the best kind. He described it as large-bellied; when the saddle is tied, it takes up the ropes. 'Al-Mubin' means clearly long. 'Zabb al-Muti' means pushing through, and 'Al-Arandas' means strong. (4) This is the recitation of Abu Amr. The rest

of the seven reciters read it without nunation and with the genitive case "durrihi". Al-Sab'ah p. 562, and Al-Taysir p. 190. (5) In his Sunan 6/4, and in Musnad Ahmad (22964). (6) p. 16.

448 सूरह आल-इमरान, आयत 185

'ज़ैद को कल मारने वाला' और 'बक्र को कल मारने वाला'; क्योंकि यह एक ठोस संज्ञा (اسم جامد) के रूप में कार्य करता है, जो कि एक नाम (علم) है, जैसे: 'ज़ैद का लड़का' और 'बक्र का साथी'। कवि ने कहा:

वे जो कबीले की कमियों की रक्षा करते हैं, उनके पीछे से कोई दोष नहीं आता (1)

और यदि आप दूसरा मामला चाहते हैं, तो जेनेटिव (मजरूर) जायज़ है। ऐसी स्थितियों में एक्यूसेटिव (मनसूब) और नूनशन (तनवीन) मूल नियम है, क्योंकि यह वर्तमान काल की क्रिया की तरह कार्य करता है। यदि क्रिया अकर्मक है, तो वह अकर्मक ही रहती है, जैसे: 'ज़ैद खड़ा है'। यदि वह सकर्मक है, तो आप उसे सकर्मक बनाते हैं और उसे एक्यूसेटिव मामला देते हैं, तो आप कहते हैं: 'ज़ैद अम्र को मार रहा है', जिसका अर्थ है वह अम्र को मारता है। संक्षिप्तता के लिए तनवीन को हटाना और इज़ाफ़त का उपयोग करना जायज़ है, जैसा कि अल-मुर्रार ने कहा: (2)

हर सिर देने वाले [ऊँट] के साथ अपनी चिंताओं को दूर करें, एक उत्तरजीवी जो लाल-सफेद मिश्रित है, मजबूत (3) जिसकी रस्सियाँ छीन ली गई हैं, जिसकी गर्दन स्पष्ट है, ऊँटों को धकेलने के कंधे में, एक मजबूत ऊँट

उन्होंने संक्षिप्तता के लिए तनवीन को हटा दिया, और मूल रूप है: 'अपना सिर देना', तनवीन और एक्यूसेटिव के साथ। रहस्योद्घाटन में इसके समान सर्वशक्तिमान का यह कथन है: {क्या वे उसकी हानि को दूर करने वाले हैं?} [अज़-ज़ुमर: 38] (4) और जो इसके समान है।

तीसरा: जानें कि मृत्यु के कारण और संकेत हैं; एक आस्तिक की मृत्यु के संकेतों में माथे पर पसीना आना है। अल-नसाई ने इसे (5) बुरैदा की हदीस से दर्ज किया है, जिन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को यह कहते सुना: "आस्तिक माथे पर पसीने के साथ मरता है।" हमने इसे "अल-तदकिराह" में स्पष्ट किया है। (6)

(1) यह छंद अल-खिजाना 4/275 में अमर इब्न इमरू अल-क़ैस की एक कविता से है, जिसे सिबावैह ने 1/186 में उद्धृत किया है, और उनका संस्करण है: 'हमारे पीछे से एक बूंद'। दीवान क़ैस इब्न अल-खतीम पृष्ठ 115 और 238 देखें। उनका शब्द: 'अल-वक़फ़' का अर्थ है दोष और पाप। अल-बगदादी ने अल-खिजाना में ऐसा कहा। (2) इब्न सईद अल-फ़क़असी, एक उमय्यद कवि जो अब्बासी

युग तक जीवित रहे। खिजाना अल-अदब 4/288-289, अल-शीर वा अल-शुअरा 2/699, और अल-अघानी 10/372। (3) ये दो छंद 'अल-किताब' 1/426 में हैं। अल-शंतमरी ने 1/140 और 2/241 में उन्हें समझाया है: अर्थ है यात्रा के लिए ऊँट का उपयोग करके किसी प्रियजन के खोने से अपनी निरंतर चिंताओं को दूर करना। 'सिर ढंकना' का अर्थ है कि वह विनम्र और आज्ञाकारी है। 'नज' का अर्थ है तेज़। 'अल-सुहबा' लालिमा युक्त सफेदी को संदर्भित करता है। 'अल-मुतईस' एक सफेद ऊँट है, जो सबसे अच्छा प्रकार है। उन्होंने इसे बड़े पेट वाले के रूप में वर्णित किया; जब काठी बांधी जाती है, तो यह रस्सियों को खींच लेता है। 'अल-मुबीन' का अर्थ स्पष्ट रूप से लंबा है। 'ज़ब्ब अल-मुती' का अर्थ है धक्का देकर आगे बढ़ना, और 'अल-अरंदस' का अर्थ मजबूत है। (4) यह अबू अम्र का पाठ है। बाकी सात पाठकों ने इसे बिना तनवीन के और जेनेटिव मामले 'दुर्रिही' के साथ पढ़ा। अल-सबअ पृष्ठ 562, और अल-तयसीर पृष्ठ 190। (5) उनके सुनन 6/4 में, और मुसनद अहमद (22964) में। (6) पृष्ठ 16।

448 سورہ آل عمران، آیت 185

'زید کو کل مارنے والا' اور 'بکر کو کل قتل کرنے والا'؛ کیونکہ یہ اسم جامد کے طور پر جاری ہوتا ہے، اور وہ علم (نام) ہے، جیسے: 'زید کا لڑکا'، اور 'بکر کا ساتھی'۔ شاعر نے کہا:

وہ جو قبیلے کے عیب کی حفاظت کرنے والے ہیں، ان کے پیچھے سے ان تک کوئی عیب یا گناہ نہیں آتا (1)

اور اگر آپ نے دوسرا (جر) مراد لیا تو یہ جائز ہے۔ اس طرح کی صورتوں میں نصب (زبر) اور تنوین اصل قاعدہ ہے، کیونکہ یہ فعل مضارع کے طور پر جاری ہوتا ہے۔ پس اگر فعل لازم ہو تو وہ متعدی نہیں ہوگا، جیسے: 'قائم زید'۔ اور اگر وہ متعدی ہو تو آپ اسے متعدی بنائیں گے اور اس کے ذریعے نصب دیں گے، تو آپ کہیں گے: 'زید ضارب عمراً'، یعنی وہ عمر کو مار رہا ہے۔ اور تخفیف (ہلکا کرنے) کے لیے تنوین کو حذف کرنا اور اضافت جائز ہے، جیسا کہ المرار نے کہا: (2)

اپنے غموں کو ہر سر جھکانے والے [اونٹ] کے ساتھ دور کرو، جو بچ نکلنے والا، سرخی مائل سفید رنگ والا اور طاقتور ہے (3) جس کی رسیاں کھنچی ہوئی ہوں، جس کی گردن واضح ہو، اونٹوں کے ہجوم میں راستہ بنانے والا مضبوط اونٹ

چنانچہ اس نے تخفیف کے لیے تنوین کو حذف کر دیا، اور اصل صورت 'معطٍ رأسَه' ہے، تنوین اور نصب کے ساتھ اور قرآن پاک میں اس کی مثال اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {کیا وہ اس کی تکلیف کو دور کرنے والی ہیں؟} [الزمر: 38] (4) اور جو اس جیسا ہو۔

تیسری بات: پھر جان لیں کہ موت کے اسباب اور علامات ہیں؛ مومن کی موت کی علامات میں سے پیشانی پر پسینہ آنا ہے۔ اسے نسائی نے (5) بریدہ کی حدیث سے روایت کیا ہے جنہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کو فرماتے ہوئے سنا: "مومن پیشانی کے پسینے کے ساتھ مرتا ہے"۔ اور ہم نے اسے "التذکرہ" میں بیان کیا ہے۔ (6)

(1) یہ شعر عمرو بن امرئ القیس کا ہے جو ان کے ایک قصیدے سے ہے جو الخزانہ 4/275 میں ہے، اور اسے سیبویہ نے 1/186 میں نقل کیا ہے، ان کی روایت میں 'ہمارے پیچھے سے ایک قطرہ' ہے۔ دیکھئے دیوان قیس بن الخطیم ص 115 اور 238۔ ان کا لفظ 'الوکف' بمعنی عیب اور گناہ ہے۔ اسے بغدادی نے الخزانہ میں ذکر کیا ہے۔ (2) ابن سعید الفقعسی، اموی دور کے شاعر جنہوں نے عباسی دور بھی پایا۔ خزانہ الادب 4/288-289، الشعر والشعراء 2/699، اور الاغانی 10/372۔ (3) یہ دو اشعار 'الکتاب' 1/426 میں ہیں، الشنتمری نے ان کی شرح 1/140 اور 2/241 میں کی ہے: معنی یہ ہے کہ سفر کے لیے اونٹ کا استعمال کر کے کسی پیارے کی جدائی کے غموں کو دور کرو۔ 'سر جھکانا' یعنی وہ فرمانبردار اور مطیع ہے۔ 'ناج' یعنی تیز رفتار۔ 'الصہبۃ' وہ سفیدی جس میں سرخی جھلکتی ہو۔ 'المتعیس' سفید اونٹ، جو اونٹوں کی بہترین قسم ہے۔ پھر اس نے اس کے بڑے پیٹ کا وصف بیان کیا کہ جب اس پر کجاوہ کسا جاتا ہے تو وہ رسیوں کو کھینچ لیتا ہے۔ 'المبین' یعنی واضح طور پر لمبا۔ 'زبن المطي' کا مطلب ہے ہجوم میں دھکیل کر راستہ بنانا، اور 'العرندس' یعنی طاقتور۔ (4) یہ ابو عمرو کی قرات ہے، اور باقی سات قراتوں میں بغیر تنوین اور جر کے ساتھ 'ضرہ' پڑھا گیا ہے۔ السبعہ ص 562، اور التیسیر ص 190۔ (5) اپنی سنن 6/4 میں، اور یہ مسند احمد (22964) میں ہے۔ (6) ص 16۔

Page 449

Surah Al-Imran: Verse 185

If someone is on their deathbed, they should be prompted to say the Shahada (testimony of faith); due to the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "Prompt your dying ones to say 'There is no god but Allah'" (1) so that it may be their last words, ending their life with the Shahada, and it should not be repeated to them lest they become annoyed.

It is recommended to read Surah Ya-Sin at that time; due to the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "Read Ya-Sin over your dead." Reported by Abu Dawud (2). Al-Ajurri mentioned in the book "Al-Nasiha" from the hadith of Umm al-Darda from the Prophet ﷺ that he said: "There is no dead person near whom Surah Ya-Sin is read except that death is made easy for them." (3)

When the person passes away and the eyes follow the soul - as reported by the Prophet ﷺ in Sahih Muslim - (4) and acts of worship cease, and obligations are lifted, certain rulings become applicable to the living; including: closing their eyes, informing their righteous brothers of their death, though some disliked it and said it is a form of prohibited public announcement of death. The first view is more correct, and we have explained it elsewhere. Another ruling is to proceed with the preparations of washing and burial; so that decomposition does not set in quickly. The Prophet ﷺ said to people who delayed the burial of their dead: "Hasten with the burial of your deceased" (5), and he said: "Hasten with the funeral" according to the hadith, which will follow. (6)

As for washing the deceased, it is: Fourthly (7): It is a Sunnah for all Muslims except for the martyr, as previously mentioned (8). It was said: washing them...

(1) Reported by Ahmad (10993), and Muslim (916) from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri, and Muslim (917) from the hadith of Abu Hurairah. (2) In his Sunan (3121) from the hadith of Ma'qil bin Yasar, and it is in Musnad Ahmad (20301), and Al-Hafiz reported in Al-Talkhis al-Habir 2/104 from Ibn al-Qattan that he considered it defective, and from al-Daraqutni that he said: This hadith has a weak chain, an unknown text, and no hadith in this chapter is sahih. (3) And Abu Nu'aym reported it in Akhbar Asbahan 1/188 through Marwan bin Salim, from Safwan bin 'Amr, from Shurayh bin 'Ubayd, from Abu al-Darda', and Shurayh did not hear from Abu al-Darda' as in Tahdhib al-Kamal 12/447 and Tahdhib al-Tahdhib 2/162, and Marwan bin

Salim; al-Daraqutni said: rejected (matruk), and al-Bukhari, Muslim, and Abu Hatim said: rejected in hadith (munkar al-hadith), and al-Harrani said: he fabricates hadiths. See Mizan al-I'tidal 4/90. (4) Under number (920) from the hadith of Umm Salama, and (921) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with them), and the hadith of Umm Salama is in Musnad Ahmad (26543). (5) Its documentation preceded on page 344 of this volume. (6) In the fifth issue. (7) In (Z) and (Th): it is the fourth, and in (M): the third, so as for its washing. And likewise in the following count until the end of the issues. (8) 4/270.

पृष्ठ ४४९

सूरा आल-इमरान: आयत १८५

यदि कोई मृत्युशय्या पर हो, तो उन्हें शहादत (ईमान की गवाही) पढ़ने के लिए प्रेरित किया जाना चाहिए; पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के इस कथन के कारण: "अपने मरने वालों को 'ला इलाहा इल्लल्लाह' कहने के लिए प्रेरित करो" (१) ताकि यह उनके अंतिम शब्द हों, जिससे उनके जीवन का अंत शहादत के साथ हो, और इसे बार-बार नहीं दोहराना चाहिए ताकि वे चिड़चिड़े न हों।

उस समय सूरह या-सीन पढ़ना मुस्तहब (पसंदीदा) है; पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के इस कथन के कारण: "अपने मृतकों पर या-सीन पढ़ो।" इसे अबू दाऊद ने उद्धृत किया है (२)। अल-अजुर्री ने "अन-नसीहा" पुस्तक में उम्म अद-दरदा की पैगंबर ﷺ से रिवायत का उल्लेख किया है कि उन्होंने कहा: "ऐसा कोई मृतक नहीं है जिसके पास सूरह या-सीन पढ़ी जाए और उसके लिए मौत आसान न कर दी जाए।" (३)

जब व्यक्ति की मृत्यु हो जाती है और आँखें रूह (आत्मा) का पीछा करती हैं - जैसा कि पैगंबर ﷺ ने सहीह मुस्लिम में बताया है - (४) और इबादतें (पूजा) समाप्त हो जाती हैं, और दायित्व हटा लिए जाते हैं, तो जीवित लोगों पर कुछ नियम लागू होते हैं; जिनमें शामिल हैं: उनकी आँखें बंद करना, उनके नेक भाइयों को उनकी मृत्यु की सूचना देना, हालांकि कुछ लोगों ने इसे नापसंद किया और कहा कि यह मौत की मनाही वाली सार्वजनिक घोषणा (नयी) का एक रूप है। पहला विचार अधिक सही है, और हमने इसे अन्यत्र स्पष्ट किया है। एक अन्य नियम उनके गुसल (स्नान) और दफन की तैयारी शुरू करना है; ताकि उनमें जल्दी बदलाव (सड़न) न आए। पैगंबर ﷺ ने उन लोगों से कहा जिन्होंने अपने मृतक के दफन में देरी की थी: "अपने मृतक को दफनाने में जल्दी करो" (५), और उन्होंने कहा: "जनाज़े में जल्दी करो" हदीस के अनुसार, जो आगे आएगी। (६)

जहाँ तक मृतक को नहलाने (गुसल) की बात है, वह है: चौथा (७): यह शहीद को छोड़कर सभी मुसलमानों के लिए सुन्नत है, जैसा कि पहले बताया गया है (८)। कहा गया है: उन्हें नहलाना...

(१) इसे अहमद (१०९९३) और मुस्लिम (९१६) ने अबू सईद अल-खुदरी की हदीस से, और मुस्लिम (९१७) ने अबू हुरैरा की हदीस से उद्धृत किया है। (२) अपनी सुनन (३१२१) में माकिल बिन यसार की हदीस से, और यह मसनद अहमद (२०३०१) में है, और हाफ़िज़ ने अत-तल्ख़ीस अल-हबीर २/१०४ में इब्न अल-क़त्तान से उद्धृत किया है कि उन्होंने इसे दोषपूर्ण बताया, और अल-दाराकुत्नी से कि उन्होंने

कहा: यह हदीस कमज़ोर सनद (श्रृंखला) वाली है, इसका मूल (मतन) अज्ञात है, और इस अध्याय में कोई हदीस सही नहीं है। (३) और अबू नुयम ने इसे अख़बार असबाबान १/१८८ में मरवान बिन सालिम के माध्यम से, सफवान बिन अम्र से, शुरैह बिन उबैद से, अबू अद-दरदा से उद्धृत किया है, और शुरैह ने अबू अद-दरदा से नहीं सुना जैसा कि तहज़ीब अल-कमाल १२/४४७ और तहज़ीब अत-तहज़ीब २/१६२ में है, और मरवान बिन सालिम; अल-दाराकुत्नी ने कहा: वह अस्वीकार्य (मतरूक) है, और अल-बुखारी, मुस्लिम और अबू हातिम ने कहा: उसकी हदीसें मुनकर (अस्वीकृत) हैं, और अल-हर्रानी ने कहा: वह हदीसें गढ़ता है। देखिए मीज़ान अल-इतिदाल ४/९०। (४) संख्या (९२०) उम्म सलमा की हदीस से, और (९२१) अबू हुरैरा (दोनों पर अल्लाह प्रसन्न हो) की हदीस से, और उम्म सलमा की हदीस मसनद अहमद (२६५४३) में है। (५) इसका दस्तावेजीकरण इस खंड के पृष्ठ ३४४ पर पहले हो चुका है। (६) पाँचवें मसले में। (७) (ज़) और (ज़़): "وهي الرابعة" और (म): "الثالثة فأما ٍसले" में। और इसी तरह मसलों के अंत तक अगली गिनती में। (८) ४/२७०।

صفحہ ۴۴۹

سورۃ آل عمران: آیت ۱۸۵

جب کسی کی موت کا وقت قریب ہو تو اسے کلمہ شہادت کی تلقین کی جائے؛ نبی کریم ﷺ کے اس فرمان کی وجہ سے: "اپنے مرنے والوں کو 'لا الہ الا اللہ' کی تلقین کرو" (۱) تاکہ یہ ان کا آخری کلام ہو، اور ان کا خاتمہ شہادت پر ہو، اور ان پر بار بار اسے نہ دہرایا جائے تاکہ وہ بیزار نہ ہوں۔

اس وقت "یس" کی تلاوت مستحب ہے؛ نبی کریم ﷺ کے اس فرمان کی وجہ سے: "اپنے مرنے والوں پر یس پڑھو"۔ اسے ابو داؤد نے روایت کیا ہے (۲)۔ اور الآجُرّی نے کتاب "النصیحہ" میں ام الدرداء کی حدیث سے نبی ﷺ کا یہ قول ذکر کیا ہے: "جس میت کے پاس سورہ یس پڑھی جاتی ہے، اس پر موت آسان کر دی جاتی ہے" (۳)۔

جب موت واقع ہو جائے اور آنکھیں روح کا پیچھا کریں - جیسا کہ نبی ﷺ نے صحیح مسلم میں خبر دی ہے - (۴) اور عبادات ختم ہو جائیں، اور مکلف ہونا ختم ہو جائے، تو زندوں پر کچھ احکامات لاگو ہوتے ہیں؛ جن میں سے: اس کی آنکھیں بند کرنا، اس کے نیک بھائیوں کو اس کی موت کی خبر دینا، اور ایک جماعت نے اسے ناپسند کیا اور کہا: یہ "نعی" (موت کا اعلان) میں سے ہے۔ پہلی بات زیادہ صحیح ہے، اور ہم نے اسے دوسرے مقام پر بیان کیا ہے۔ اور ان احکامات میں سے غسل اور تدفین کی تیاری شروع کرنا ہے؛ تاکہ اس میں تبدیلی (تعفن) جلد پیدا نہ ہو، نبی ﷺ نے ان لوگوں سے فرمایا جنہوں نے اپنی میت کی تدفین میں تاخیر کی تھی: "اپنے مردار کو دفنانے میں جلدی کرو" (۵)، اور فرمایا: "جنازے کو جلدی لے چلو" جیسا کہ حدیث میں ہے، اور یہ آگے آئے گا (۶)۔

جہاں تک اس کے غسل کا تعلق ہے تو وہ ہے: چوتھا (۷): یہ تمام مسلمانوں کے لیے سنت ہے سوائے شہید کے، جیسا کہ پہلے گزر چکا (۸)۔ اور کہا گیا: اس کا غسل...

(۱) اسے احمد (۱۰۹۹۳) اور مسلم (۹۱۶) نے ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور مسلم (۹۱۷) نے ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۲) اپنی سنن (۳۱۲۱) میں معقل بن یسار کی حدیث سے، اور یہ مسند احمد (۲۰۳۰۱) میں ہے، اور حافظ نے التلخیص الحبیر ۲/ ۱۰۴ میں ابن القطان سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے اسے معلول (عیب دار) قرار دیا، اور دارقطنی سے کہ انہوں نے کہا: یہ حدیث ضعیف الاسناد، مجہول المتن ہے، اور اس باب میں کوئی حدیث صحیح نہیں ہے۔ (۳) اور اسے ابو نعیم نے اخبار اصبہان ۱/ ۱۸۸ میں مروان بن سالم کے طریق سے، صفوان بن عمرو سے، شریح بن عبید سے، ابو الدرداء سے روایت کیا ہے، اور شریح نے ابو الدرداء سے نہیں سنا جیسا کہ تہذیب الکمال ۱۲/ ۴۴۷ اور تہذیب التہذیب ۲/ ۱۶۲ میں ہے، اور مروان بن سالم؛ دارقطنی نے کہا: متروک ہے، اور بخاری، مسلم اور ابو حاتم نے کہا: منکر الحدیث ہے، اور الحرانی نے کہا: حدیثیں وضع (گھڑتا) کرتا ہے۔ دیکھئے میزان الاعتدال ۴/ ۹۰۔ (۴) نمبر (۹۲۰) ام سلمہ کی حدیث سے، اور (۹۲۱) ابو ہریرہ رضی اللہ عنہما کی حدیث سے، اور ام سلمہ کی حدیث مسند احمد (۲۶۵۴۳) میں ہے۔ (۵) اس کی تخریج اسی جلد کے صفحہ ۳۴۴ پر گزر چکی ہے۔ (۶) پانچویں مسئلہ میں۔ (۷) (ز) اور (ظ) میں: "وهي الرابعة" اور (م) میں: "الثالثة فأما غسله"۔ اور اسی طرح مسائل کے آخر تک اگلی گنتی میں ہے۔ (۸) ۴/ ۲۷۰۔

Surat Al-Imran, Verse 185 450

Obligatory. This was said by Judge Abdul Wahhab(1). The first is the view of the Book(2), and upon these two opinions are the scholars.

The reason for the disagreement is the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him) to Umm Atiyyah regarding her washing of his daughter Zaynab, according to what is in the Book of Muslim(3), and it was said: she was Umm Kulthum, according to what is in the Book of Abu Dawud(4): "Wash her three times, or five times, or more than that if you see [it fit]." The Hadith, and it is the basis for scholars regarding the washing of the dead.

It was said: The intention of this command is to clarify the ruling of washing, so it is obligatory.

It was said: The intention of it is to teach the manner of washing, so there is nothing in it that indicates obligation.

They said: And it is indicated by his saying: "if you see [it fit]." This implies taking the apparent command [to wash] away from obligation; because he delegated it to their discretion.

It was said to them: This is far-fetched; because referring "if you see [it fit]" back to the command is not what first comes to mind; rather, what comes to mind is referring this condition to the nearest mentioned thing, which is: "more than that," or to the choice in numbers.

In summary, there is no disagreement that washing the deceased is a prescribed practice implemented in Sharia and not to be abandoned. Its manner is like the manner of washing for major ritual impurity (Janaba) as is well known.

And it should not exceed seven; washings in washing the deceased by consensus; according to what Abu Umar reported(5). If anything comes out of him after the seventh; the place alone is washed, and its ruling is like the ruling of one in a state of Janaba who has a minor ritual impurity after washing.(6)

When finished washing him, shroud him in his garments, which are:

Fourth: Shrouding is obligatory according to the general consensus of scholars. If he has wealth, it is from his principal capital at...

(1) See Sharh al-Talqin 3/1113. (2) It is Al-Mudawwana, and the discussion is in 1/184 - 185. (3) Number (939). It is in Musnad Ahmad (20790), and Sahih Bukhari (1253). (4) In his Sunan (3157) from the Hadith of Layla bint Qanif, and it is in Musnad Ahmad (27135). (5) In Al-Kafi 1/270. (6) Al-Mufhim 2/592 - 593, and what preceded in brackets is from it.

सूरह आल इमरान, आयत 185 450

अनिवार्य (वाजिब)। यह काजी अब्दुल वहाब (1) द्वारा कहा गया था। पहली राय 'अल-किताब' (2) की है, और विद्वान इन्हीं दो मतों पर आधारित हैं।

असहमति का कारण पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) का उम्म अतिय्या को उनकी बेटी ज़ैनब को नहलाने के बारे में कहना है, जैसा कि मुस्लिम की पुस्तक (3) में है, और कहा गया: वह उम्म कुलथुम थी, जैसा कि अबू दाऊद की पुस्तक (4) में है: "उसे तीन बार, या पांच बार, या उससे अधिक बार नहलाएं यदि आप [उचित] समझें।" हदीस, और यह मृतकों को नहलाने के संबंध में विद्वानों के लिए आधार है।

कहा गया: इस आदेश का उद्देश्य स्नान (ग़ुस्ल) के नियम को स्पष्ट करना है, इसलिए यह अनिवार्य है।

कहा गया: इसका उद्देश्य स्नान का तरीका सिखाना है, इसलिए इसमें ऐसा कुछ नहीं है जो अनिवार्यता का संकेत दे।

उन्होंने कहा: और उनके इस कथन से इसका संकेत मिलता है: "यदि आप [उचित] समझें।" इसका तात्पर्य [नहलाने के] प्रत्यक्ष आदेश को अनिवार्यता से हटाना है; क्योंकि उन्होंने इसे उनके विवेक पर छोड़ दिया।

उनसे कहा गया: यह दूर की बात है; क्योंकि "यदि आप [उचित] समझें" को मुख्य आदेश से जोड़ना वह नहीं है जो पहले समझ में आता है; बल्कि समझ में यह आता है कि इस शर्त को निकटतम उल्लेखित चीज़ से जोड़ा जाए, जो है: "उससे अधिक", या संख्याओं के विकल्प से।

संक्षेप में; इस बात पर कोई विवाद नहीं है कि मृतक को नहलाना शरीयत में निर्धारित एक स्थापित प्रथा है जिसे छोड़ा नहीं जाना चाहिए। इसका तरीका जनाबत (बड़ी अशुद्धि) के स्नान की तरह है जैसा कि सर्वविदित है।

और आम सहमति के अनुसार मृतक को नहलाने में सात बार से अधिक नहीं होना चाहिए; जैसा कि अबू उमर (5) द्वारा वर्णित है। यदि सातवीं बार के बाद उससे कुछ निकलता है; तो केवल उस स्थान को धोया जाता है, और उसका नियम उसी व्यक्ति की तरह है जो स्नान के बाद अशुद्ध हो जाता है। (6)

जब उसे नहलाने का काम पूरा हो जाए, तो उसे उसके कपड़ों में कफ़न दें, जो कि हैं:

चौथा: विद्वानों की आम राय के अनुसार कफ़न देना अनिवार्य है। यदि उसके पास धन है; तो वह उसकी मूल पूंजी से लिया जाएगा...

---

(1) देखें शरह अल-तल्कीन 3/1113। (2) यह अल-मुदव्वना है, और इसमें चर्चा 1/184 - 185 में है। (3) संख्या (939)। यह मसनद अहमद (20790) और सहीह बुखारी (1253) में है। (4) उनकी सुनन (3157) में लैला बिंत कनीफ़ की हदीस से, और यह मसनद अहमद (27135) में है। (5) अल-काफी 1/270 में। (6) अल-मुफहिम 2/592 - 593, और कोष्ठक में जो पहले आया वह उसी से है।

سورہ آل عمران، آیت 185 450

واجب۔ یہ قاضی عبدالوہاب(1) نے کہا ہے۔ پہلا قول 'الکتاب'(2) کا مذہب ہے، اور انہی دو اقوال پر علماء کا عمل ہے۔

اختلاف کی وجہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کا ام عطیہ کو ان کی بیٹی زینب کو غسل دینے کے بارے میں فرمانا ہے، جیسا کہ کتاب مسلم(3) میں ہے، اور کہا گیا: وہ ام کلثوم تھیں، جیسا کہ ابوداؤد(4) کی کتاب میں ہے: "اسے تین بار غسل دو، یا پانچ بار، یا اس سے زیادہ اگر تم مناسب سمجھو"۔ حدیث، اور یہ میت کے غسل کے بارے میں علماء کے نزدیک اصل (بنیاد) ہے۔

کہا گیا: اس حکم سے مراد غسل کا حکم بیان کرنا ہے، لہذا یہ واجب ہوگا۔

کہا گیا: اس کا مقصد غسل کا طریقہ سکھانا ہے، اس میں ایسی کوئی چیز نہیں جو وجوب (لازم ہونے) پر دلالت کرے۔

انہوں نے کہا: اور ان کا یہ قول اس پر دلالت کرتا ہے: "اگر تم مناسب سمجھو"۔ اس کا تقاضا غسل کے ظاہری حکم کو وجوب سے نکالنا ہے؛ کیونکہ آپ نے اسے ان کی صوابدید پر چھوڑ دیا۔

ان سے کہا گیا: یہ بات بعید ہے؛ کیونکہ "اگر تم مناسب سمجھو" کو حکم کی طرف لوٹانا وہ نہیں جو پہلے سمجھ میں آئے؛ بلکہ پہلے سمجھ میں یہ آتا ہے کہ اس شرط کو قریب ترین مذکورہ چیز کی طرف لوٹایا جائے، جو کہ ہے: "اس سے زیادہ"، یا اعداد کے انتخاب کی طرف۔

خلاصہ کلام یہ ہے کہ اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ میت کا غسل شریعت میں مشروع اور معمول بہ ہے جسے چھوڑا نہیں جاتا۔ اس کی صفت غسل جنابت کی صفت کی طرح ہے جیسا کہ معروف ہے۔

اور اجماع کے مطابق میت کے غسل میں سات بار سے زیادہ تجاوز نہ کیا جائے؛ جیسا کہ ابو عمر(5) نے نقل کیا ہے۔ اگر ساتویں بار کے بعد اس سے کچھ خارج ہو؛ تو صرف اس جگہ کو دھویا جائے گا، اور اس کا حکم اس شخص کا ہے جو غسل کے بعد بے وضو ہو جائے۔(6)

پس جب اس کے غسل سے فارغ ہو جائے تو اسے اس کے کپڑوں میں کفن دے، اور وہ ہیں:

چوتھی بات: جمہور علماء کے نزدیک تکفین (کفن دینا) واجب ہے، اگر اس کا مال ہو؛ تو اس کے اصل مال سے لیا جائے گا...

---

(1) دیکھئے شرح التلقین 3/1113۔ (2) یہ المدونہ ہے، اور اس میں کلام 1/184 - 185 ہے۔ (3) نمبر (939)۔ یہ مسند احمد (20790) اور صحیح بخاری (1253) میں ہے۔ (4) اپنی سنن (3157) میں لیلیٰ بنت قانف کی حدیث سے، اور یہ مسند احمد (27135) میں ہے۔ (5) الکافی 1/270 میں۔ (6) المفہم 2/592 - 593، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔

Surah Al-Imran: Verse 185 451 ...general consensus of scholars, except what was narrated from Tawus that he said: from the third; whether (1) the money was a little or a lot. If the deceased is someone whose maintenance was the responsibility of another in his lifetime, such as a master - if he was a slave - or a father, or a husband, or a son, then it is upon the master by consensus, and upon the husband, father, and son with some disagreement. Then it falls upon the Public Treasury (Bayt al-Mal) or the Muslim community as a collective obligation (Kifayah). What is mandatory as a religious obligation is to cover the private parts ('awrah). If there is extra material, but it does not cover the whole body, his head and face should be covered out of honor for his face and to hide any changes that might appear in his features. (2) The basis for this is the story of Mus'ab bin 'Umair, who left behind a striped cloak (namirah) on the day of Uhud (3); if his head was covered, his feet would be exposed, and if his feet were covered, his head would be exposed. The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Place it over his head and put some lemongrass (Idhkhir) over his feet." Reported by Muslim. (4) Witr (an odd number of shrouds) is recommended by all scholars for the shroud (kafan), and they all agree that there is no set limit. The recommended color is white. He (peace be upon him) said: "Wear your white garments, for they are the best of your garments, and shroud your dead in them." Reported by Abu Dawud. (5) And he (peace be upon him) was shrouded in three white Sahuliyah garments of cotton (Kursuf) (6). Shrouding in colors other than white is permissible, unless it is silk or khazz (a mix of silk and wool). (7) If the heirs dispute over the shroud (8), judgment should be passed based on the type of clothing he wore for Friday prayers and festivals.

---

(1) The word: "sawa'un" (equal/whether), is from (Za). (2) Al-Mufhim 598/2. (3) Al-Namirah: A woolen cloak worn by Bedouins. Mukhtar al-Sihah. (4) In his Sahih (940) from the hadith of Khabbab bin al-Aratt (may Allah be pleased with him), and reported by al-Bukhari (1276). (5) In his Sunan (3878) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them), and it is in Musnad Ahmad (2219), and previously mentioned on page 303 of this volume. (6) Reported by Ahmad (24122), al-Bukhari (1264), and Muslim (941) from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her). The word: Sahuliyah, refers to Sahul, a village in Yemen. "Al-Kursuf" with a damma on the kaf and the next letter (sin) with a sakin ra between them, is cotton. Fath al-Bari 140/3. (7) Al-Mufhim 598/2 - 599. (8) In (Za): Inheritance.

सूरह अल-इमरान: आयत 185 451 ...विद्वानों की आम राय, सिवाय इसके जो ताऊस से वर्णित है कि उन्होंने कहा: तिहाई (हिस्से) से; चाहे (1) धन कम हो या अधिक। यदि मृतक वह है जिसका भरण-पोषण उसके जीवन में किसी अन्य के ज़िम्मे था, जैसे मालिक - यदि वह गुलाम था - या पिता, या पति, या पुत्र, तो सहमति के अनुसार मालिक पर है, और पति, पिता और पुत्र पर मतभेद के साथ है। फिर बैत अल-माल (राजकोष) पर या मुस्लिम समुदाय पर पर्याप्तता (किफ़ाया) के आधार पर है। जो धार्मिक कर्तव्य के रूप में अनिवार्य है, वह है सतर (गुप्तांगों) को ढंकना। यदि अतिरिक्त कपड़ा है, लेकिन वह पूरे शरीर को नहीं ढंकता, तो उसके चेहरे के सम्मान और उसके चेहरे के परिवर्तनों को छिपाने के लिए उसका सिर और चेहरा ढंक दिया जाए। (2) इसका आधार मुसाब बिन उमैर की कहानी है, उन्होंने उहुद के दिन एक धारीदार चादर (नमिरा) छोड़ी थी (3); जब उससे उनका सिर ढंका जाता तो उनके पैर खुल जाते, और जब उनके पैर ढंके जाते तो सिर खुल जाता। तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "इसे उनके सिर की तरफ रखो, और उनके पैरों पर इधखिर (एक प्रकार की घास) डाल दो।" मुस्लिम ने इसे वर्णित किया है। (4) कफ़न में वित्र (विषम संख्या में कपड़े) सभी विद्वानों के अनुसार मुस्तहब (पसंदीदा) है, और वे सभी इस बात पर सहमत हैं कि इसकी कोई निश्चित सीमा नहीं है। पसंदीदा रंग सफ़ेद है, उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाया: "अपने सफ़ेद कपड़े पहनो, क्योंकि वे तुम्हारे सबसे अच्छे कपड़ों में से हैं, और अपने मृतकों को उनमें कफ़न दो।" इसे अबू दाऊद ने वर्णित किया है। (5) और उन्हें (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) सूती (कुरसुफ़) के तीन सफ़ेद सहूलिया कपड़ों में कफ़न दिया गया था (6)। सफ़ेद के अलावा अन्य रंगों में कफ़न देना जायज़ है, बशर्ते कि वह रेशम या खज़ (रेशम और ऊन का मिश्रण) न हो। (7) यदि वारिस कफ़न के बारे में विवाद करें (8), तो उनके बारे में वैसा ही फैसला दिया जाएगा जैसा लिबास वे जुमे और ईद के दिनों में पहनते थे।

---

(1) शब्द: "सवाउन" (बराबर/चाहे), (ज़) से है। (2) अल-मुफ़हिम 598/2। (3) अल-नमिरा: ऊन की बनी चादर जो ग्रामीण पहनते हैं। मुख्तार अल-सिहाह। (4) अपनी सहीह (940) में खब्बाब बिन अल-अरत (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से, और इसे बुखारी (1276) ने भी वर्णित किया है। (5) अपनी सुनन (3878) में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से, और यह मुस्नद अहमद (2219) में है, और इस खंड के पृष्ठ 303 पर पहले आ चुका है। (6) इसे अहमद (24122), बुखारी (1264) और मुस्लिम (941) ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से वर्णित किया है। शब्द: सहूलिया, यमन के

एक गाँव सहूल से संबंधित है। "अल-कुरसुफ़" का अर्थ कपास है। फ़तह अल-बारी 140/3। (7) अल-मुफ़हिम 598/2 - 599। (8) (ज़) में: विरासत।

سورہ آل عمران: آیت ۱۸۵ ۴۵۱ ...عام علماء کی رائے، سوائے اس کے جو طاؤس سے منقول ہے کہ انہوں نے کہا: تہائی (حصے) سے؛ برابر ہے (۱) مال تھوڑا ہو یا زیادہ۔ پس اگر میت ان لوگوں میں سے ہو جن کا نفقہ ان کی زندگی میں دوسروں کے ذمے تھا، جیسے آقا - اگر وہ غلام تھا - یا باپ، یا شوہر، یا بیٹا، تو بالاتفاق آقا پر ہے، اور شوہر، باپ اور بیٹے پر اختلاف کے ساتھ ہے۔ پھر بیت المال پر یا مسلمانوں کی جماعت پر علی الکفایہ (فرضِ کفایہ کے طور پر) ہے۔ اور جو فرض کے طور پر متعین ہے وہ پردہ (سترِ عورت) ڈھانپنا ہے، پس اگر اس میں گنجائش ہو؛ مگر یہ کہ وہ پورے جسم کو نہ ڈھانپے؛ تو اس کا سر اور چہرہ ڈھانپ دیا جائے؛ اس کے چہرے کی تکریم کے لیے، اور اس کے محاسن میں ظاہر ہونے والی تبدیلیوں کو چھپانے کے لیے۔ (۲) اور اس میں بنیاد مصعب بن عمیر کا قصہ ہے، انہوں نے احد کے دن ایک دھاری دار چادر (نمرہ) چھوڑی تھی (۳)؛ جب ان کا سر ڈھانپا جاتا تو ان کے پاؤں کھل جاتے، اور جب پاؤں ڈھانپے جاتے تو سر کھل جاتا، تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اسے ان کے سر کی طرف رکھو، اور ان کے پاؤں پر اذخر (گھاس) ڈال دو" اسے مسلم نے روایت کیا ہے۔ (۴) کفن میں وتر (طاق تعداد) تمام علماء کے نزدیک مستحب ہے، اور وہ سب اس پر متفق ہیں کہ اس میں کوئی حد (مقرر) نہیں ہے، اور اس میں پسندیدہ سفید رنگ ہے، آپ ﷺ نے فرمایا: "اپنے کپڑوں میں سے سفید پہنو، کیونکہ یہ تمہارے بہترین کپڑے ہیں، اور اپنے مردوں کو ان میں کفن دو"۔ اسے ابو داؤد نے روایت کیا ہے۔ (۵) اور آپ ﷺ کو روئی (کرسف) کے تین سفید سہولیہ کپڑوں میں کفن دیا گیا (۶)۔ سفید کے علاوہ دوسرے رنگوں میں کفن دینا جائز ہے بشرطیکہ وہ ریشم یا خز نہ ہو۔ (۷) پس اگر وارث کفن کے معاملے میں جھگڑا کریں (۸)؛ تو ان کے لیے اسی طرح کے لباس کا فیصلہ کیا جائے گا جو وہ اپنے جمعہ اور عیدوں میں پہنتا تھا۔

(۱) لفظ: سواء، (ظ) سے ہے۔ (۲) المفہم ۵۹۸/۲۔ (۳) النمرہ: اون کی بنی ہوئی چادر جو بدو پہنتے ہیں۔ مختار الصحاح۔ (۴) اپنی صحیح (۹۴۰) میں خباب بن الارت رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور اسے بخاری (۱۲۷۶) نے روایت کیا ہے۔ (۵) اپنی سنن (۳۸۷۸) میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے، اور یہ مسند احمد (۲۲۱۹) میں ہے، اور اس جلد کے ص ۳۰۳ پر گزر چکا ہے۔ (۶) اسے احمد (۲۴۱۲۲)، بخاری (۱۲۶۴)، اور مسلم (۹۴۱) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ سہولیہ، یمن کے ایک گاؤں سہول کی طرف نسبت ہے، اور الکرسف: کپاس (روئی) کو کہتے ہیں۔ فتح الباری ۱۴۰/۳۔ (۷) المفہم ۵۹۸/۲ - ۵۹۹۔ (۸) (ظ) میں ہے: الوراثۃ۔

The Prophet ﷺ said: "When one of you shrouds his brother, let him improve his shroud." Reported by Muslim (1). Unless he requests less than that. If he requests excessively, it is said: the excess is void. It is also said: it should be within the third [of the estate]. The first is more correct; because of the Almighty's saying: {And do not be extravagant} [Al-A'raf: 31]. Abu Bakr said: "It is for the fluid [decomposition]." (2)

When washing and shrouding are complete, and the body is placed on its bier, and men carry it on their shoulders, then:

Fifth: The ruling is to walk quickly; because of his peace and blessings be upon him saying: "Hurry with the funeral. If the person was righteous, then it is a good thing you are bringing him to, and if the person was otherwise, then it is an evil that you are taking off your necks." (3). Not like what the ignorant do today by walking slowly, stopping repeatedly, and reciting the Quran with melodies in an impermissible and prohibited manner, as the people of Egypt do with their dead.

An-Nasa'i reported (4): Muhammad bin Abd al-A'la informed us, he said: Khalid told us, he said: Uyainah bin Abd al-Rahman informed us, he said: My father told me, he said: I attended the funeral of Abd al-Rahman bin Samurah, and Ziyad went out walking ahead of the bier. Some men from Abd al-Rahman's family and their followers started facing the bier, walking backwards, and saying: "Slowly, slowly, may God bless you." They were creeping along, until we reached part of the Mirbad road; then Abu Bakrah caught up with us on a mule. When he saw what they were doing, he charged at them with his mule and gestured at them with a whip, saying: "Clear the way! By He who honored the face of Abu al-Qasim ﷺ, I have seen us with the Messenger of Allah ﷺ almost jogging with it."

(1) In his Sahih (943) from the hadith of Jabir bin Abdullah, may Allah be pleased with them both, and it is in Musnad Ahmad (14145). (2) Al-Muntaqa by al-Baji 8/2, reported by Ahmad (24186), and al-Bukhari (1387) from the hadith of Aisha, may Allah be pleased with her, that she entered upon Abu Bakr and he said: "In how many [cloths] did you shroud the Messenger of Allah ﷺ?" … He said: "Wash these two garments of mine, and add two more garments to them, and shroud me in them." I said: "These are worn out." He said: "The living has more right to new things than the dead; it is only for the fluid [decomposition]." As-Sindi said in his commentary on Al-Musnad: Al-Muhlāh, with a damma on the mim and a kasra below it: it is the pus and matter that melts and flows from the body. (3) Reported by Ahmad (7267), al-Bukhari (1315), and

Muslim (944) from the hadith of Abu Hurairah. (4) In al-Mujtaba 4/42-43, and it is in Musnad Ahmad (20400). (5) In (m): And indeed it.

४५२ सूरा आल-इमरान: आयत १८५

पैगंबर ﷺ ने कहा: "जब तुम में से कोई अपने भाई को कफन दे, तो उसे अच्छा कफन देना चाहिए।" मुस्लिम द्वारा वर्णित (१)। जब तक कि वह उससे कम की वसीयत न करे। यदि वह फिजूलखर्ची की वसीयत करे, तो कहा गया है: अतिरिक्त हिस्सा अमान्य है। और कहा गया है: यह तिहाई [संपत्ति] के भीतर होना चाहिए। पहला अधिक सही है; क्योंकि अल्लाह का कहना है: {और फिजूलखर्ची न करो} [अल-अराफ: ३१]। अबू बक्र ने कहा: "यह शरीर के गलने से निकलने वाले तरल पदार्थ के लिए है।" (२)

जब नहलाने और कफन देने का काम पूरा हो जाए, और उसे जनाजे पर रख दिया जाए, और पुरुष उसे अपने कंधों पर उठा लें, तो:

पांचवां: नियम यह है कि चलने में जल्दी की जाए; क्योंकि पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "जनाजे को ले जाने में जल्दी करो। यदि वह नेक है, तो तुम उसे भलाई की ओर ले जा रहे हो, और यदि वह इसके विपरीत है, तो यह एक बुराई है जिसे तुम अपनी गर्दन से उतार रहे हो।" (३)। आज के अज्ञानी लोगों की तरह नहीं जो धीरे-धीरे चलते हैं, बार-बार रुकते हैं, और कुरान को गीतों की धुन में पढ़ते हैं जो कि अनुचित और मना है, जैसा कि मिस्र के लोग अपने मुर्दों के साथ करते हैं।

नसाई ने वर्णन किया है (४): हमें मुहम्मद बिन अब्दुल आला ने बताया, उन्होंने कहा: हमें खालिद ने बताया, उन्होंने कहा: हमें उयैना बिन अब्दुर रहमान ने बताया, उन्होंने कहा: मेरे पिता ने मुझसे कहा, उन्होंने कहा: मैं अब्दुर रहमान बिन समरा के जनाजे में शामिल हुआ, और ज़ियाद जनाजे के आगे-आगे चल रहा था। अब्दुर रहमान के परिवार के कुछ लोग और उनके सेवक जनाजे की ओर मुंह करके पीछे की ओर चलने लगे और कह रहे थे: "धीरे-धीरे, धीरे-धीरे, अल्लाह तुम पर बरकत दे।" वे बहुत धीरे चल रहे थे, यहाँ तक कि जब हम मिरबाद की सड़क के एक हिस्से पर पहुँचे; तो अबू बकरा एक खच्चर पर सवार होकर हमारे पास पहुँचे। जब उन्होंने देखा कि वे लोग क्या कर रहे हैं, तो उन्होंने अपने खच्चर के साथ उन पर हमला किया और कोड़े से उन्हें इशारा किया और कहा: "रास्ता छोड़ो! उस सत्ता की कसम जिसने अबुल कासिम ﷺ के चेहरे को सम्मानित किया, मैंने हमें अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ देखा है और हम इसके साथ लगभग दौड़ रहे थे।"

(१) सहीह मुस्लिम (९४३) में जाबिर बिन अब्दुल्ला (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से, और यह मसनद अहमद (१४१४५) में है। (२) अल-मुंतका अल-बाजी ८/२, अहमद (२४१८६) और बुखारी

(१३८७) द्वारा आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से वर्णित है कि वह अबू बक्र के पास गईं, तो उन्होंने पूछा: "तुमने अल्लाह के रसूल ﷺ को कितने कफन दिए थे?" ... उन्होंने कहा: "मेरे इन दो कपड़ों को धो लो, और उनमें दो और कपड़े जोड़ दो, और मुझे उनमें कफन दो।" मैंने कहा: "ये तो पुराने हैं।" उन्होंने कहा: "जीवित व्यक्ति नए का अधिक हकदार है मृतक की तुलना में; यह केवल शरीर के गलने से निकलने वाले तरल पदार्थ के लिए है।" सिंधी ने अल-मसनद की अपनी व्याख्या में कहा: अल-मुहलाह, मीम पर पेश और उसके नीचे जेर के साथ: यह वह मवाद और पीब है जो पिघलती है और शरीर से बहती है। (३) अहमद (७२६७), बुखारी (१३१५), और मुस्लिम (९४४) द्वारा अबू हुरैरा की हदीस से वर्णित। (४) अल-मुजतबा ४/४२-४३ में, और यह मसनद अहमद (२०४००) में है। (५) (म) में: और यह कि।

۴۵۲ سورہ آل عمران: آیت ۱۸۵

نبی ﷺ نے فرمایا: ”جب تم میں سے کوئی اپنے بھائی کو کفن دے تو اسے چاہیے کہ اچھا کفن دے۔“ اسے مسلم نے روایت کیا ہے (۱)۔ سوائے اس کے کہ وہ اس سے کم کی وصیت کرے۔ اگر وہ اسراف (فضول خرچی) کی وصیت کرے تو کہا گیا ہے: زائد باطل ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ تہائی (مال) میں ہوگا۔ اور پہلا قول زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور فضول خرچی نہ کرو} [الاعراف: ۳۱]، اور ابوبکرؓ نے فرمایا: یہ تو گندگی (بدن سے نکلنے والے رطوبات) کے لیے ہے۔ (۲)

پھر جب غسل اور تکفین سے فارغ ہو جائیں، اور اسے جنازے پر رکھ دیا جائے، اور مرد اسے اپنے کندھوں پر اٹھا لیں، تو:

پانچویں بات: حکم یہ ہے کہ چلنے میں جلدی کی جائے؛ کیونکہ آپ ﷺ کا ارشاد ہے: ”جنازے کو جلدی لے جایا کرو، اگر وہ نیک ہے تو تم اسے خیر کی طرف بڑھا رہے ہو، اور اگر وہ اس کے علاوہ ہے تو یہ ایک برائی ہے جسے تم اپنی گردنوں سے اتار رہے ہو۔“ (۳)۔ ایسا نہیں جیسا کہ آج کل جاہل لوگ کرتے ہیں کہ آہستہ آہستہ چلتے ہیں، اور بار بار رکتے ہیں، اور قرآن کو راگوں کے ساتھ پڑھتے ہیں جو کہ حلال نہیں اور نہ ہی جائز ہے، جیسا کہ اہل مصر اپنے مردوں کے ساتھ کرتے ہیں۔

نسائی نے روایت کیا ہے (۴): ہمیں محمد بن عبد الاعلیٰ نے بتایا، کہا: ہمیں خالد نے بتایا، کہا: ہمیں عیینہ بن عبد الرحمن نے بتایا، کہا: مجھ سے میرے والد نے بیان کیا، کہا: میں عبد الرحمن بن سمرہ کے جنازے میں حاضر ہوا، اور زیاد جنازے کے آگے آگے چل رہا تھا، تو عبد الرحمن کے گھر

والوں اور ان کے موالیوں (غلاموں) میں سے کچھ لوگ جنازے کے سامنے رخ کر کے اپنی ایڑیوں کے بل پیچھے کو چلنے لگے، اور کہہ رہے تھے: آہستہ آہستہ، آہستہ آہستہ، اللہ تم میں برکت دے۔ وہ بہت آہستہ چل رہے تھے، یہاں تک کہ جب ہم مربد کے راستے کے کسی حصے میں پہنچے؛ تو ابوبکرہؓ ایک خچر پر سوار ہو کر ہم سے آ ملے، جب انہوں نے دیکھا کہ وہ لوگ کیا کر رہے ہیں؛ تو اپنے خچر کے ساتھ ان پر حملہ کیا، اور کوڑے سے ان کی طرف اشارہ کیا اور فرمایا: راستہ چھوڑ دو! اس ذات کی قسم جس نے ابوالقاسم ﷺ کے چہرے کو عزت دی، میں نے ہمیں رسول اللہ ﷺ کے ساتھ دیکھا ہے کہ ہم اس (جنازے) کے ساتھ تقریباً دوڑ رہے ہوتے تھے۔

(۱) اپنی صحیح (۹۴۳) میں جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہما کی حدیث سے، اور یہ مسند احمد (۱۴۱۴۵) میں ہے۔ (۲) المنتقی للباجی ۸/۲، اور احمد (۲۴۱۸۶)، اور بخاری (۱۳۸۷) نے عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے کہ وہ ابوبکرؓ کے پاس گئیں تو انہوں نے پوچھا: تم نے رسول اللہ ﷺ کو کتنے کپڑوں میں کفن دیا تھا؟ ... انہوں نے کہا: میرے ان دو کپڑوں کو دھو لو، اور ان میں دو کپڑے مزید بڑھا دو، اور مجھے ان میں کفن دو، میں نے کہا: یہ تو پرانے ہیں، انہوں نے فرمایا: زندہ نئے کپڑوں کا مردے سے زیادہ حقدار ہے، یہ تو صرف گندگی (بدن سے رسنے والے مادوں) کے لیے ہے۔ سندی نے مسند کی شرح میں کہا: المُہْلَة، میم کے ضمہ اور اس کے کسرہ کے ساتھ: یہ وہ پیپ اور لید ہے جو پگھل کر جسم سے بہتی ہے۔ (۳) احمد (۷۲۶۷)، بخاری (۱۳۱۵)، اور مسلم (۹۴۴) نے ابوہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۴) المجتبیٰ ۴/ ۴۲ - ۴۳ میں، اور یہ مسند احمد (۲۰۴۰۰) میں ہے۔ (۵) (م) میں: اور وہ۔

...briskly. Then the people spread out. Abu Majdah(1) narrated from Ibn Mas'ud who said: We asked our Prophet ﷺ about walking with a funeral procession, and he said: "Less than trotting; if it [the deceased person] is good, you are hurrying it towards goodness, and if it is otherwise, then a distancing for the people of Fire." The Hadith. (2) Abu 'Umar(3) said: The majority of scholars are of the opinion that it is to speed up slightly above the natural pace, and haste is more beloved to them than slowness. Speeding that is difficult for the weak people among those following it is disliked. Ibrahim al-Nakha'i said: Slow down a little with it, and do not crawl like the crawling of the Jews and Christians. Some people interpreted "speeding" in the Hadith of Abu Hurayrah as hastening the burial, not the walking, but this is nothing [incorrect] because of what we mentioned. And success is with Allah. Sixth: As for the prayer over him [the deceased], it is a communal obligation (fard kifayah), like Jihad. This is the well-known position among the schools of scholars, such as Malik and others; because of his ﷺ saying regarding the Negus: "Stand up and pray over him."(4) Asbagh said: It is a Sunnah. This was narrated from Malik.(5) More explanation of this meaning will come in "Bara'ah" (Surah At-Tawbah).(6) Seventh: As for burying him in the soil, concealing and covering him, that is obligatory; because of Allah's saying: {Then Allah sent a crow scratching in the ground to show him how to hide the disgrace of his brother} [Al-Ma'idah: 31]. There, the ruling on building over the grave and what is recommended from it, and how to place the deceased in it, will be mentioned. And the ruling on building a mosque over it will come in "Al-Kahf",(7) if Allah Almighty wills.

(1) It is said: Abu Majid, the Hanafi al-'Ijli al-Kufi. Al-Tirmidhi said: Unknown (majhul). Al-Nasa'i said: Disclaimed Hadith (munkar al-hadith). Al-Daraqutni said: Unknown and abandoned. Tahdhib al-Kamal 34/241. (2) Reported by Ahmad (4110), Abu Dawud (3184), Al-Tirmidhi (1011), and Ibn Majah (1484). (3) Al-Tamhid 33/16 - 34, and al-Istidhkar 8/417 - 418. (4) Al-Mufhim 2/609. Reported by Ahmad (14150), al-Bukhari (1320), and Muslim (952) from the Hadith of Jabir bin Abdullah (may Allah be pleased with them both). (5) Al-Muntaqa by al-Baji 2/11. (6) In the interpretation of verse (84) of it. (7) In the interpretation of verse (21) of it.

सूरा आल-इमरान: आयत १८५ ४५३

...तेज़ी से। फिर लोग फैल गए। अबू माजदा(१) ने इब्न मसूद से रिवायत की, उन्होंने कहा: हमने हमारे नबी ﷺ से जनाज़े के साथ चलने के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: "खबब (तेज़ चाल) से कम; अगर वह (मृतक) नेक है, तो तुम उसे भलाई की ओर जल्दी ले जा रहे हो, और अगर इसके विपरीत है, तो आग वालों के लिए दूरी है।" हदीस।(२) अबू उमर(३) ने कहा: विद्वानों के समूह की इस पर सहमति है कि चाल सामान्य से थोड़ी तेज़ होनी चाहिए, और उनके लिए सुस्ती की तुलना में जल्दबाजी अधिक प्रिय है। ऐसी तेज़ी जो उसके पीछे चलने वाले कमज़ोर लोगों के लिए मुश्किल हो, नापसंद की गई है। इब्राहिम अल-नखई ने कहा: इसे लेकर थोड़ा धीरे चलो, और यहूदियों और ईसाइयों की तरह रेंग कर मत चलो। कुछ लोगों ने अबू हुरैरा की हदीस में "तेज़ी" का अर्थ दफ़नाने में जल्दबाजी बताया है, न कि चलने में, लेकिन हमारे द्वारा बताए गए कारणों से यह सही नहीं है। और सफलता अल्लाह की ओर से है। छठी बात: जहाँ तक मृतक पर नमाज़ का सवाल है, तो यह 'फ़र्ज़-ए-किफ़ाया' (सामूहिक कर्तव्य) है, जैसे जिहाद। विद्वानों के संप्रदायों, जैसे मलिक और अन्य के बीच यही प्रसिद्ध मत है; क्योंकि नजशी के बारे में उन्होंने ﷺ कहा था: "खड़े हो जाओ और उन पर नमाज़ पढ़ो।"(४) असबग ने कहा: यह सुन्नत है। यह मलिक से भी रिवायत है।(५) इस अर्थ का और अधिक विवरण "बाराअह" (सूरा अत-तौबा) में आएगा।(६) सातवीं बात: जहाँ तक उसे मिट्टी में दफ़नाने, छिपाने और ढकने का सवाल है, तो यह अनिवार्य है; क्योंकि अल्लाह का फ़रमान है: {फिर अल्लाह ने एक कौवा भेजा जो ज़मीन कुरेद रहा था ताकि उसे दिखाए कि वह अपने भाई के शव को कैसे छिपाए} [अल-माइदा: ३१]। वहाँ कब्र की इमारत के हुक्म और उसमें क्या मुस्तहब है, और मृतक को उसमें कैसे रखा जाए, इसका उल्लेख किया जाएगा। और उस पर मस्जिद बनाने का हुक्म "अल-कहफ़" में आएगा,(७) इंशाअल्लाह।

(१) कहा जाता है: अबू माजिद, अल-हनफ़ी अल-'इजली अल-कूफ़ी। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: अज्ञात (मजहूल)। अल-नसाई ने कहा: मुनकर अल-हदीस। अल-दाराकुतनी ने कहा: अज्ञात और परित्यक्त। तहज़ीब अल-कमाल ३४/२४१। (२) इसे अहमद (४११०), अबू दाऊद (३१८४), अल-तिर्मिज़ी (१०११), और इब्न माजा (१४८४) ने निकाला है। (३) अल-तम्हीद १६/३३-३४, और अल-इस्तिज़कार ८/४१७-४१८। (४) अल-मुफ़हिम २/६०९। इसे अहमद (१४१५०), अल-बुखारी (१३२०), और मुस्लिम (९५२) ने जाबिर बिन अब्दुल्ला (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से निकाला है। (५) अल-

मुंतका लिल-बाजी २/११। (६) इसकी आयत (८४) की व्याख्या में। (७) इसकी आयत (२१) की व्याख्या में।

سورہ آل عمران: آیت ۱۸۵ ۴۵۳

...تیزی سے۔ پھر لوگ پھیل گئے۔ اور ابو ماجدہ(۱) نے ابن مسعود سے روایت کی، انہوں نے کہا: ہم نے اپنے نبی ﷺ سے جنازے کے ساتھ چلنے کے بارے میں پوچھا تو آپ ﷺ نے فرمایا: "خبب (تیز چال) سے کم؛ اگر وہ (میت) نیک ہے تو تم اسے خیر کی طرف جلدی لے جا رہے ہو، اور اگر اس کے علاوہ ہے تو آگ والوں کے لیے دوری ہے۔" حدیث۔(۲) ابو عمر(۳) نے کہا: اور جس پر علماء کی جماعت کا اتفاق ہے وہ یہ ہے کہ اس میں فطری چال سے تھوڑا زیادہ تیز چلنا چاہیے، اور ان کے نزدیک سستی کے مقابلے میں جلدی کرنا زیادہ پسندیدہ ہے۔ وہ تیزی ناپسندیدہ ہے جو پیچھے چلنے والے کمزور لوگوں پر گراں گزرے۔ ابراہیم نخعی نے فرمایا: اس کے ساتھ تھوڑا آہستہ چلو، اور یہودیوں اور عیسائیوں کی طرح رینگ کر مت چلو۔ بعض لوگوں نے ابوہریرہ کی حدیث میں "تیزی" کی تاویل دفن میں جلدی کرنے سے کی ہے، نہ کہ چلنے میں، لیکن جو ہم نے ذکر کیا ہے اس کی بنا پر یہ درست نہیں ہے۔ اور توفیق اللہ ہی کی طرف سے ہے۔ چھٹی بات: اور جہاں تک میت پر نماز کا تعلق ہے، تو وہ فرض کفایہ ہے، جیسے جہاد۔ فقہاء کے مذاہب، جیسے مالک اور دیگر، میں یہی مشہور قول ہے؛ کیونکہ آپ ﷺ نے نجاشی کے بارے میں فرمایا تھا: "کھڑے ہو جاؤ اور ان پر نماز پڑھو۔"(۴) اصبغ نے کہا: یہ سنت ہے۔ اور یہ مالک سے بھی مروی ہے۔(۵) اس معنی کی مزید وضاحت "براءت" (سورہ التوبہ) میں آئے گی۔(۶) ساتویں بات: اور جہاں تک اسے مٹی میں دفن کرنے، چھپانے اور ڈھانپنے کا تعلق ہے، تو یہ واجب ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {پھر اللہ نے ایک کوا بھیجا جو زمین کرید رہا تھا تاکہ اسے دکھائے کہ وہ اپنے بھائی کی لاش کو کیسے چھپائے} [المائدہ: ۳۱]۔ وہاں قبر کی عمارت کے حکم اور اس میں

جو مستحب ہے، اور میت کو اس میں رکھنے کے طریقے کا ذکر کیا جائے گا۔ اور اس پر مسجد بنانے کا حکم "الکہف" میں آئے گا،(۷) ان شاء اللہ تعالیٰ۔

(۱) کہا جاتا ہے: ابو ماجد، الحنفی العجلی الکوفی۔ ترمذی نے کہا: مجہول، نسائی نے کہا: منکر الحدیث، اور دارقطنی نے کہا: مجہول متروک۔ تہذیب الکمال ۲۴۱/۳۴۔ (۲) اسے احمد (۴۱۱۰)، ابو داؤد (۳۱۸۴)، ترمذی (۱۰۱۱)، اور ابن ماجہ (۱۴۸۴) نے روایت کیا ہے۔ (۳) التمہید ۱۶/۳۳-۳۴، اور الاستذکار ۸/۴۱۷-۴۱۸۔ (۴) المفہم ۲/۶۰۹، اور اسے احمد (۱۴۱۵۰)، بخاری (۱۳۲۰) اور مسلم (۹۵۲) نے جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۵) المنتقی للباجی ۲/۱۱۔ (۶) اس کی آیت (۸۴) کی تفسیر میں۔ (۷) اس کی آیت (۲۱) کی تفسیر میں۔

Surah Al-Imran: Verse 185 454

This is a collection of rulings concerning the dead and what is due to them from the living. On the authority of Aisha, she said: The Messenger of Allah (ﷺ) said: "Do not abuse the dead, for they have reached what they put forward." Narrated by Muslim. (1) In Sunan al-Nasa'i (2), she also reported that a deceased person was mentioned unfavorably to the Prophet (ﷺ), and he said: "Do not mention your dead except with good." His (Exalted) saying: {And you will only be given your [full] compensation on the Day of Resurrection}: The believer's reward is compensation, and the disbeliever's reward is punishment. Blessings and trials in this world are not considered as final reward or retribution, because they are subject to perishing. {So he who is drawn away from the Fire}: meaning, kept away. {and admitted to Paradise has attained [his desire]}: He has achieved what he hoped for and escaped what he feared. Al-A'mash narrated from Zaid ibn Wahb, from Abd al-Rahman ibn Abd Rabb al-Ka'bah, from Abdullah ibn Amr, that the Prophet (ﷺ) said: "Whoever would love to be delivered from the Fire and admitted to Paradise, let him meet his end while he believes in Allah and the Last Day, and let him treat people the way he would love to be treated himself."(3) On the authority of Abu Hurairah, he said: The Messenger of Allah (ﷺ) said: "The space of a whip in Paradise is better than this world and everything in it. Read if you wish: {So he who is drawn away from the Fire and admitted to Paradise has attained [his desire]}."(4) {And what is the life of this world except the enjoyment of delusion}: meaning, it deludes the believer and deceives him, so he thinks life is long while it is fleeting. "Mataa" (enjoyment/commodity) is that which is enjoyed and used, like an axe, a pot, or a bowl, then it vanishes and ownership does not remain; most commentators said this. Al-Hasan said: It is like the greenness of plants, and the playthings of girls, it has no lasting outcome.(5)

---

(1) Muslim did not narrate it; it was narrated by Bukhari (1393), and it is in Musnad Ahmad (25470). See "Al-Jam' Bayn al-Sahihayn" by Abd al-Haqq al-Ishbili, 2/36. (2) Al-Mujtaba 4/52, and Al-Kubra (2073). (3) Narrated by Ahmad (6793), and Muslim (1844) in detail. (4) Narrated by Ahmad (9651), and al-Tirmidhi (3013) who said: Hasan Sahih. (5) In (Z): by it.

सूरह अल-इमरान: आयत 185 454

यह मृतकों से संबंधित कुछ नियमों और उनके प्रति जीवित लोगों के कर्तव्यों का संकलन है। आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से वर्णित है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने फरमाया: "मृतकों को अपशब्द न कहो, क्योंकि वे वहाँ पहुँच चुके हैं जो उन्होंने आगे भेजा था।" इसे मुस्लिम ने उद्धृत किया है।(1) सुनन अन-नसाई (2) में उन्हीं से वर्णित है कि नबी (ﷺ) के पास एक मृतक का बुराई के साथ उल्लेख किया गया, तो आपने फरमाया: "अपने मृतकों का केवल अच्छाई के साथ उल्लेख करो।" अल्लाह का कथन: {और तुम्हें तुम्हारा पूरा बदला तो केवल कयामत के दिन ही दिया जाएगा}: तो मोमिन (आस्तिक) का बदला सवाब (पुण्य) है, और काफ़िर (नास्तिक) का बदला सज़ा है। दुनिया की सुख-सुविधाओं और परेशानियों को बदला और प्रतिफल नहीं माना गया है, क्योंकि वे नष्ट होने वाली हैं। {अतः जिसे आग से हटा दिया गया}: अर्थात, दूर कर दिया गया। {और जन्नत में प्रवेश करा दिया गया, वह सफल हो गया}: उसने वह पा लिया जिसकी वह आशा करता था, और उससे बच गया जिससे वह डरता था। अल-अअमश ने ज़ैद बिन वहब से, उन्होंने अब्दुर रहमान बिन अब्द रब्ब अल-काबा से, उन्होंने अब्दुल्लाह बिन अम्र से रिवायत की कि नबी (ﷺ) ने फरमाया: "जिसे यह पसंद हो कि उसे आग से बचा लिया जाए और जन्नत में दाखिल किया जाए, तो उसकी मौत इस हाल में आए कि वह अल्लाह और अंतिम दिन पर ईमान रखता हो, और लोगों के साथ वैसा ही व्यवहार करे जैसा वह खुद के लिए पसंद करता है।" (3) अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने फरमाया: "जन्नत में एक कोड़े जितनी जगह दुनिया और जो कुछ उसमें है, उससे बेहतर है। यदि तुम चाहो तो पढ़ लो: {अतः जिसे आग से हटा दिया गया और जन्नत में प्रवेश करा दिया गया, वह सफल हो गया}।" (4) {और सांसारिक जीवन तो केवल धोखे की सामग्री है}: अर्थात, यह मोमिन को धोखे में डालती है और उसे ठगती है, जिससे वह समझता है कि यह जीवन लंबा है जबकि यह नश्वर है। "मताअ" (सामग्री) वह है जिससे लाभ उठाया जाए और उपयोग किया जाए, जैसे कुल्हाड़ी, हांडी और कटोरा, फिर वह समाप्त हो जाता है और उसका स्वामित्व नहीं रहता; अधिकांश मुफ़स्सिरों (व्याख्याकारों) ने यही कहा है। अल-हसन ने कहा: यह पौधों की हरियाली और लड़कियों के खिलौनों की तरह है, जिसका कोई स्थायी परिणाम नहीं है। (5)

---

(1) इसे मुस्लिम ने उद्धृत नहीं किया है, बल्कि बुखारी (1393) ने उद्धृत किया है, और यह मुसनद अहमद (25470) में है। देखें: अब्दुल हक अल-इशबिली की "अल-जमअ बैन अल-सहीहैन", 2/36। (2) अल-मुज्तबा 4/52, और अल-कुबरा (2073)। (3) इसे अहमद (6793) और मुस्लिम (1844) ने

विस्तार से उद्धृत किया है। (4) इसे अहमद (9651) और तिर्मिज़ी (3013) ने उद्धृत किया है और कहा: हसन सहीह। (5) (ज़) संस्करण में: 'बेह' (उसके साथ)।

سورہ آل عمران: آیت ۱۸۵ ۴۵۴

یہ مردوں کے احکام اور زندوں پر ان کے حقوق کے بارے میں چند جملے ہیں۔ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”مردوں کو برا بھلا نہ کہو، کیونکہ وہ اپنے کیے تک پہنچ چکے ہیں۔“ اسے مسلم نے روایت کیا ہے۔(۱) سنن نسائی (۲) میں انہی سے مروی ہے کہ نبی ﷺ کے پاس ایک مرنے والے کا برائی کے ساتھ تذکرہ کیا گیا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: ”اپنے مردوں کا تذکرہ صرف اچھائی کے ساتھ کرو۔“ ارشاد باری تعالیٰ ہے: ﴿وَإِنَّمَا تُوَفَّوْنَ أُجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ﴾ (اور تمہیں تمہارا پورا بدلہ قیامت ہی کے دن دیا جائے گا) پس مومن کا بدلہ ثواب ہے، اور کافر کا بدلہ عذاب ہے۔ دنیا میں نعمت اور آزمائش کو اجر اور بدلہ شمار نہیں کیا گیا، کیونکہ یہ فنا ہونے والی چیزیں ہیں۔ ﴿فَمَن زُحْزِحَ عَنِ النَّارِ﴾ یعنی: دور کر دیا گیا۔ ﴿وَأُدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَ﴾ (اور جنت میں داخل کر دیا گیا تو وہ کامیاب ہو گیا): اس نے وہ پا لیا جس کی وہ امید رکھتا تھا، اور اس سے نجات پا لی جس سے وہ ڈرتا تھا۔ اعمش نے زید بن وہب سے، انہوں نے عبدالرحمٰن بن عبد رب الکعبہ سے، انہوں نے عبداللہ بن عمرو سے روایت کی کہ نبی ﷺ نے فرمایا: ”جسے یہ پسند ہو کہ اسے آگ سے بچا لیا جائے اور جنت میں داخل کر دیا جائے، تو اس کی موت اس حال میں آئے کہ وہ اللہ اور قیامت کے دن پر ایمان رکھتا ہو، اور لوگوں کے ساتھ وہی برتاؤ کرے جو وہ خود اپنے لیے پسند کرتا ہے۔“ (۳) حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”جنت میں ایک کوڑے کے برابر جگہ دنیا اور جو کچھ اس میں ہے اس سے بہتر ہے، اگر تم چاہو تو پڑھ لو: ﴿فَمَن زُحْزِحَ عَنِ النَّارِ وَأُدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَ﴾۔“ (۴) ﴿وَمَا الْحَيَوٰةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَٰعُ الْغُرُورِ﴾ (اور دنیا کی زندگی تو محض دھوکے کا سامان ہے) یعنی: یہ مومن کو دھوکے میں ڈالتی ہے اور اسے فریب دیتی ہے، تو وہ اسے ہمیشگی کی زندگی سمجھتا ہے حالانکہ

یہ فانی ہے۔ "متاع" وہ چیز ہے جس سے نفع اٹھایا جائے اور فائدہ حاصل کیا جائے، جیسے کلہاڑی، ہانڈی اور پیالہ، پھر وہ ختم ہو جاتی ہے اور اس کی ملکیت باقی نہیں رہتی؛ اکثر مفسرین نے یہی کہا ہے۔ امام حسن بصریؒ نے فرمایا: یہ سبزے کی ہریالی اور بچیوں کے کھیل کھلونوں کی طرح ہے، جس کا کوئی حاصل نہیں۔ (۵)

---

(۱) اسے مسلم نے روایت نہیں کیا، بلکہ بخاری (۱۳۹۳) نے روایت کیا ہے، اور یہ مسند احمد (۲۵۴۷۰) میں بھی ہے، دیکھیے: "الجمع بین الصحیحین" از عبدالحق اشبیلی ۳۶/۲۔ (۲) المجتبیٰ ۴/ ۵۲، اور الکبریٰ (۲۰۷۳)۔ (۳) اسے احمد (۶۷۹۳) اور مسلم (۱۸۴۴) نے طویل روایت کیا ہے۔ (۴) اسے احمد (۹۶۵۱) اور ترمذی (۳۰۱۳) نے روایت کیا اور کہا: حسن صحیح ہے۔ (۵) نسخہ (ظ) میں: "بہ" ہے۔

Qatada said: It (worldly life) is a forsaken enjoyment, soon to vanish for its people, so a person should take from this enjoyment as much as possible through obedience to Allah, the Glorified. (1) And how well spoke the one who said: (2) It is the house, a house of harm and impurity, a house of annihilation and a house of changes (3) If you were to attain it in its entirety, you would die without having fulfilled your desires from it. O you who hope for long eternity, long eternity is a harm to you. When you grow gray and youth departs, there is no good in living after old age. And 'Al-Gharoor' (the deceiver), with a fatha on the 'ghayn': is Satan; he deceives people with wishful thinking and false promises. Ibn Arafa said: Deception (al-ghuroor) is what you see having an outward appearance you like, but inside it is something disliked or unknown. And Satan is a deceiver because he incites the desires of the soul, and behind that is what causes grief. He said: From this comes 'bay' al-gharar' (transaction of uncertainty), which is a sale whose outward appearance is deceptive while its inner nature is unknown. His Almighty words: {You will surely be tested in your wealth and in yourselves. And you will surely hear from those who were given the Scripture before you and from those who associate others with Allah much abuse. But if you are patient and fear Allah - indeed, that is of the matters [worthy] of determination.} This address is for the Prophet ﷺ and his Ummah, and the meaning is: You will certainly be tested and put to trial in your wealth through calamities and misfortunes, and by spending in the cause of Allah, and all other legal obligations. The trial in yourselves is through death, illnesses, and the loss of loved ones (4). He started by mentioning wealth because of the frequency of calamities regarding it. {And you will surely hear} If it is asked: Why was the 'waw' (و) retained in "لَتُبْلَوُنَّ" (la-tublawunna) and deleted from "وَلَتَسْمَعُنَّ" (wa-la-tasma'unna)?

(1) Tafsir al-Baghawi 1/381, and Ibn Abi Hatim narrated Qatada's statement 3/833. (2) He is Abu al-Atahiya, and the verses are in his Diwan pp. 161-162 with some variation in wording, and in Adab al-Dunya wa al-Din by al-Mawardi p. 102. (3) In (Zha): lessons (al-ibar). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/550.

455 सूरह आल इमरान: आयत 185 - 186

क़तादा ने कहा: यह (सांसारिक जीवन) एक त्यागा हुआ भोग है, जो जल्द ही अपने लोगों के लिए समाप्त होने वाला है, इसलिए मनुष्य को चाहिए कि इस भोग में से जितना संभव हो अल्लाह, जो महिमामय है, की आज्ञाकारिता के माध्यम से प्राप्त करे। (1) और कितना अच्छा कहा उस व्यक्ति ने जिसने कहा: (2) यह घर है, कष्ट और अशुद्धता का घर, विनाश का घर और परिवर्तनों का घर (3) यदि आप इसे इसकी संपूर्णता में प्राप्त कर लेते, तो भी आप अपनी इच्छाओं को पूरा किए बिना ही मर जाते। हे वह जो लंबी अमरता की आशा करता है, लंबी अमरता आपके लिए हानिकारक है। जब आप बूढ़े हो जाते हैं और युवावस्था चली जाती है, तो वृद्धावस्था के बाद जीने में कोई भलाई नहीं है। और 'अल-ग़रूर' (धोखेबाज), 'ग़ैन' पर फ़तहा के साथ: शैतान है; वह लोगों को काल्पनिक और झूठे वादों से धोखा देता है। इब्न अराफ़ा ने कहा: धोखा (अल-ग़रूर) वह है जिसका बाहरी रूप आपको पसंद आता है, लेकिन उसके भीतर कुछ अप्रिय या अज्ञात होता है। और शैतान एक धोखेबाज है क्योंकि वह आत्मा की इच्छाओं को भड़काता है, और उसके पीछे वह है जो दुःख पहुँचाता है। उन्होंने कहा: इसी से 'बै अल-ग़रर' (अनिश्चितता का लेन-देन) आता है, जो एक ऐसी बिक्री है जिसका बाहरी रूप तो आकर्षक होता है लेकिन आंतरिक प्रकृति अज्ञात होती है। अल्लाह तआला का कथन: {तुम्हारी धन-संपत्ति और तुम्हारे अपने प्राणों के विषय में तुम्हारी परीक्षा अवश्य ली जाएगी। और तुम उन लोगों से, जिन्हें तुमसे पहले किताब दी गई थी, और उन लोगों से जिन्होंने अल्लाह के साथ दूसरों को शरीक किया, बहुत सी दुखद बातें सुनोगे। परन्तु यदि तुम धैर्य से काम लो और डरते रहो (परहेजगारी अपनाओ), तो निश्चय ही यह दृढ़ संकल्प के कार्यों में से है।} यह संबोधन पैगंबर ﷺ और उनकी उम्मत (समुदाय) के लिए है, और इसका अर्थ है: आपकी धन-संपत्ति में विपत्तियों और दुखों के माध्यम से, और अल्लाह की राह में खर्च करने और शरीयत के अन्य दायित्वों के माध्यम से निश्चित रूप से परीक्षा और परीक्षण किया जाएगा। और स्वयं आपके प्राणों में मृत्यु, बीमारियों और प्रियजनों के खोने के माध्यम से परीक्षण होगा (4)। उन्होंने धन का उल्लेख पहले इसलिए किया क्योंकि इससे जुड़ी विपत्तियां बहुत अधिक होती हैं। {और तुम अवश्य सुनोगे} यदि पूछा जाए: "لَوۡنَّبلَتُ" (लतुबलवुन) में 'वाव' (و) को क्यों रखा गया और "وَلَتَسۡمَعُنَّ" (वलतसमाउन्न) से क्यों हटा दिया गया?

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 1/381, और इब्न अबी हातिम ने क़तादा का कथन उद्धृत किया 3/833। (2) वे अबू अल-अताहिया हैं, और ये शेर उनके दीवान पृ. 161-162 में शब्दों के कुछ अंतर के साथ

हैं, और अल-मावर्दी की अदब अल-दुनिया व अल-दीन पृ. 102 में भी हैं। (3) (ज़) में: सबक (अल-इबर)। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/550।

٤٥٥ سورہ آل عمران: آیات ١٨٥ - ١٨٦

قتادہ نے کہا: یہ (دنیاوی زندگی) ایک چھوڑا ہوا سامان ہے، جو عنقریب اپنے رہنے والوں کے لیے ختم ہونے والا ہے، لہذا انسان کو چاہیے کہ وہ اس سامان سے جتنا ہو سکے اللہ سبحانہ کی اطاعت کے ذریعے حصہ لے۔ (١) اور اس شخص نے کیا خوب کہا جس نے کہا: (٢) یہ وہ گھر ہے، جو تکلیف اور گندگی کا گھر ہے، اور فنا اور تبدیلیوں کا گھر ہے (٣) اگر تو اسے مکمل طور پر بھی حاصل کر لے، تو تو مر جائے گا اور اس سے اپنی خواہش پوری نہ کر سکے گا۔ اے وہ شخص جو ہمیشہ رہنے کی امید رکھتا ہے، ہمیشہ رہنا تیرے لیے نقصان دہ ہے۔ جب تو بوڑھا ہو جائے اور جوانی چلی جائے، تو بڑھاپے کے بعد زندگی میں کوئی خیر نہیں۔ اور 'الغَرُور' (دھوکے باز)، غین کے فتحہ (زبر) کے ساتھ: شیطان ہے؛ وہ لوگوں کو جھوٹی امیدوں اور وعدوں سے دھوکا دیتا ہے۔ ابن عرفہ نے کہا: الغُرور (دھوکا) وہ ہے جس کا ظاہر تجھے پسند آئے، لیکن اس کے باطن میں ناپسندیدہ یا نامعلوم بات ہو۔ اور شیطان دھوکے باز ہے، کیونکہ وہ نفس کی پسندیدہ چیزوں پر اکساتا ہے، اور اس کے پیچھے وہ کچھ ہے جو برا لگتا ہے۔ انہوں نے کہا: اسی سے 'بیع الغرر' (غیر یقینی سودا) ہے، اور یہ وہ بیع ہے جس کا ظاہر دھوکا دینے والا ہو اور باطن مجہول (نامعلوم) ہو۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تم ضرور اپنے مالوں اور اپنی جانوں میں آزمائے جاؤ گے اور تم ان لوگوں سے جنہیں تم سے پہلے کتاب دی گئی اور ان لوگوں سے جنہوں نے شرک کیا بہت سی اذیت ناک باتیں سنو گے اور اگر تم صبر کرو اور تقویٰ اختیار کرو تو بے شک یہ ہمت کے کاموں میں سے ہے۔} یہ خطاب نبی ﷺ اور آپ کی امت کے لیے ہے، اور معنی یہ ہیں: کہ تمہیں تمہارے مالوں میں مصائب اور نقصانات کے ذریعے، اور اللہ کی راہ میں خرچ کرنے اور شریعت کے دیگر احکامات کے ذریعے ضرور آزمایا اور پرکھا جائے گا۔ اور جانوں میں آزمائش موت، بیماریوں اور پیاروں

کے بچھڑنے کے ذریعے ہوگی (۴)۔ اور مال کے ذکر سے ابتدا کی کیونکہ اس میں مصائب کثرت سے ہوتے ہیں۔ {اور تم ضرور سنو گے} اگر پوچھا جائے: "لَتُبْلَوُنَّ" میں 'واؤ' (و) کیوں ثابت رہا، اور "وَلَتَسْمَعُنَّ" سے اسے کیوں حذف کر دیا گیا؟

(۱) تفسیر البغوی ۳۸۱/۱ ، اور قتادہ کا قول ابن ابی حاتم نے ۸۳۳/۳ میں نکالا۔ (۲) وہ ابو العتاہیہ ہیں، اور اشعار ان کے دیوان ص ۱۶۱-۱۶۲ پر الفاظ کے کچھ اختلاف کے ساتھ موجود ہیں، اور الماوردی کی ادب الدنیا والدین ص ۱۰۲ پر بھی ہیں۔ (۳) (ظ) میں: عبرتیں۔ (۴) المحرر الوجیز ۵۵۰/۱ .

456 Surah Al-Imran: Verse 186

The answer is: the 'waw' in «latublawunna» (you will surely be tested) has a fat-ha before it, so it was moved due to the meeting of two sakin (quiescent) letters. It was specifically given a damma because it is the 'waw' of plurality, and it was not permissible to delete it because there is nothing before it that indicates it; and it was deleted from «walatasma'unna» (and you will surely hear) because there is something before it that indicates it. It is not permissible to hamz (add a glottal stop to) the 'waw' in «latublawunna» because its movement is accidental. This was said by Al-Nahhas (2) and others.

It is said for one male: «latublayanna ya rajul» (you will surely be tested, O man), and for two: «latublayanni ya rajulan». And for a group of men: «latublawunna».(3)

And it was revealed because Abu Bakr (may Allah be pleased with him) heard a Jew saying: "Indeed, Allah is poor and we are rich," as a rebuttal to the Quran and out of disdain for it when Allah revealed: {Who is it that would loan Allah a goodly loan...}. So he slapped him, and he complained about him to the Prophet ﷺ, then it was revealed. It was said: its sayer was Finhas the Jew, on the authority of Ikrimah.(4)

Al-Zuhri: It is Ka'b bin al-Ashraf; it was revealed because of him; he was a poet, and he used to satirize the Prophet ﷺ and his companions, and incite the disbelievers of Quraysh against him, and flirt with the women of the Muslims, until the Messenger of Allah ﷺ sent Muhammad bin Maslamah and his companions to him, and they killed him in the famous killing mentioned in the biographies and authentic reports(5). Other things were also said. When he ﷺ arrived in Madinah, there were Jews and polytheists there, and he and his companions used to hear much abuse.

And in the Sahihayn (6) it is mentioned that he (peace and blessings be upon him) passed by Ibn Ubayy while he (peace and blessings be upon him) was on a donkey, and he called him to Allah Almighty. Ibn Ubayy said: "If what you say is true, do not annoy us with it in our gatherings. Return to your dwelling, and whoever comes to you, narrate to him." And he held his nose.

---

(1) In (m) «li-annaha» (because she/it). (2) In I'rab al-Qur'an 1/424 - 425. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 1/496. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 1/519, and al-Muharrar al-Wajiz 1/551. And reported by al-Tabari 6/290 - 291. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/551. The report is in Sahih al-Bukhari (4037), and Sahih Muslim (1801), and see Tafsir al-Tabari 6/291 - 293. (6) Sahih al-Bukhari (4566), and Sahih Muslim (1798) from the hadith of

Usamah bin Zayd (may Allah be pleased with both of them), and it is in Musnad Ahmad (21767).

456 सूरह अल-इमरान: आयत 186

उत्तर यह है: «लतुब्लवुन्ना» (तुम्हारी ज़रूर आज़माइश की जाएगी) में 'वाव' से पहले फ़तहा है, इसलिए इसे दो साकिन (शांत) अक्षरों के मिलने के कारण हरकत (स्वर) दी गई। इसे विशेष रूप से दम्मा दिया गया क्योंकि यह बहुवचन का 'वाव' है, और इसे हटाना जायज़ नहीं था क्योंकि (1) इससे पहले ऐसा कुछ नहीं है जो इसकी ओर संकेत करे; और इसे «वलतस्मउन्ना» (और तुम ज़रूर सुनोगे) से हटा दिया गया क्योंकि इससे पहले इसकी ओर संकेत करने वाली चीज़ मौजूद है। «लतुब्लवुन्ना» में 'वाव' पर हमज़ा लगाना जायज़ नहीं है क्योंकि इसकी हरकत आकस्मिक है। यह अल-नहहास (2) और अन्य लोगों द्वारा कहा गया था।

एक पुरुष के लिए कहा जाता है: «लतुब्लयन्ना या रजुल» (ऐ आदमी, तुम्हारी ज़रूर आज़माइश होगी), और दो के लिए: «लतुब्लयान्नी या रजुलान»। और पुरुषों के एक समूह के लिए: «लतुब्लवुन्ना»। (3)

और यह इस कारण से नाज़िल (अवतरित) हुई कि अबू बक्र (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने एक यहूदी को यह कहते सुना: "निस्संदेह अल्लाह निर्धन है और हम अमीर हैं," कुरान के जवाब में और उसका अपमान करने के लिए जब अल्लाह ने नाज़िल किया: {कौन है जो अल्लाह को अच्छा ऋण (कर्ज़े हसना) दे...}। तो उन्होंने उसे थप्पड़ मार दिया, और उसने नबी ﷺ से उनकी शिकायत की, फिर यह आयत नाज़िल हुई। कहा गया है: कहने वाला यहूदी फ़िनहास था, इक्रमा (4) के अधिकार से।

अल-ज़ुहरी ने कहा: वह काब बिन अल-अशरफ़ है; यह उसके कारण नाज़िल हुई; वह एक कवि था, और वह नबी ﷺ और उनके साथियों की निंदा करता था, और उनके खिलाफ कुरैश के काफ़िरों को उकसाता था, और मुस्लिम महिलाओं के बारे में अशोभनीय कविताएँ लिखता था, यहाँ तक कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने मुहम्मद बिन मसलमा और उनके साथियों को उसके पास भेजा, और उन्होंने उसे उन प्रसिद्ध हत्याओं में मार दिया जिनका उल्लेख जीवनियों और प्रामाणिक रिपोर्टों (5) में है। अन्य बातें भी कही गईं। जब वह ﷺ मदीना आए, तो वहाँ यहूदी और मुशरिक (मूर्तिपूजक) थे, और वह और उनके साथी बहुत कष्टदायक बातें सुनते थे।

और सहीहैन (6) में है कि वह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इब्न उबैय के पास से गुज़रे जबकि वह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) एक गधे पर सवार थे, और उन्होंने उसे अल्लाह तआला की ओर बुलाया। इब्न उबैय ने कहा: "यदि तुम जो कह रहे हो वह सच है, तो हमें हमारी सभाओं में इससे

परेशान न करो। अपने ठिकाने पर वापस जाओ, और जो तुम्हारे पास आए, उसे सुनाओ।" और उसने अपनी नाक पकड़ ली।

---

(1) (म) में «ल-अन्नहा» है। (2) इ'राब अल-कुरान 1/424 - 425 में। (3) अल-ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-कुरान 1/496। (4) अल-नहहास द्वारा मआनी अल-कुरान 1/519, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/551। और अल-तबरी द्वारा निकाला गया 6/290 - 291। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/551। रिपोर्ट सहीह अल-बुखारी (4037) और सहीह मुस्लिम (1801) में है, और तफ़्सीर अल-तबरी 6/291 - 293 देखें। (6) सहीह अल-बुखारी (4566), और सहीह मुस्लिम (1798) उसामा बिन ज़ैद (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से, और यह मुस्नद अहमद (21767) में है।

٤٥٦ سورة آل عمران: آیت ١٨٦

جواب یہ ہے: کہ «لَتُبْلَوُنَّ» میں واؤ سے پہلے فتحہ ہے، چنانچہ اسے دو ساکنوں کے اجتماع کی وجہ سے حرکت دی گئی، اور اسے ضمہ کے ساتھ خاص کیا گیا کیونکہ یہ واؤ جمع ہے، اور اس کا حذف کرنا جائز نہیں تھا؛ کیونکہ (١) اس سے پہلے کوئی ایسی چیز نہیں جو اس پر دلالت کرے، جبکہ «وَلَتَسْمَعُنَّ» سے اسے حذف کر دیا گیا کیونکہ اس سے پہلے اس پر دلالت کرنے والی چیز موجود ہے۔ اور «لَتُبْلَوُنَّ» میں واؤ کو ہمزہ دینا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ اس کی حرکت عارضی ہے۔ یہ بات النَّحَّاس (٢) اور دیگر نے کہی ہے۔

اور مذکر کے واحد کے لیے کہا جاتا ہے: لَتُبْلَيَنَّ یا رجلُ، اور تثنیہ کے لیے: لتبلیانِّ یا رجلان۔ اور مردوں کی جماعت کے لیے: لَتُبْلَوُنَّ۔(٣)

اور یہ اس وجہ سے نازل ہوئی کہ ابوبکر رضی اللہ عنہ نے ایک یہودی کو کہتے سنا: "اللہ فقیر ہے اور ہم غنی ہیں"، یہ قرآن کا رد کرنے اور اسے ہلکا جاننے کے لیے کہا جب اللہ نے نازل کیا: {مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا} تو انہوں نے اسے تھپڑ مار دیا، اس نے نبی ﷺ سے ان کی شکایت کی، تو یہ نازل ہوئی۔ کہا گیا ہے: اس کا کہنے والا فنحاص یہودی تھا، عکرمہ (٤) سے روایت ہے۔

الزہری: وہ کعب بن الاشرف ہے؛ اس کی وجہ سے نازل ہوئی؛ وہ شاعر تھا، اور نبی ﷺ اور آپ کے صحابہ کی ہجو کرتا تھا، اور آپ کے خلاف کفار قریش کو اکساتا تھا، اور مسلمان عورتوں کے بارے میں نازیبا اشعار کہتا تھا، یہاں تک کہ رسول اللہ ﷺ نے محمد بن مسلمہ اور ان کے ساتھیوں کو اس کی طرف بھیجا، اور انہوں نے اسے اس مشہور طریقے سے قتل کیا جو سیرت کی کتابوں اور صحیح روایات (٥) میں مذکور ہے۔ اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے۔ اور آپ ﷺ جب

مدینہ تشریف لائے تو وہاں یہودی اور مشرکین تھے، تو آپ اور آپ کے صحابہ بہت زیادہ اذیت سنتے تھے۔

اور صحیحین (٦) میں ہے کہ آپ ﷺ ابن ابی کے پاس سے گزرے جبکہ آپ ﷺ ایک گدھے پر سوار تھے، تو آپ نے اسے اللہ تعالیٰ کی طرف بلایا، ابن ابی نے کہا: اگر وہ جو تم کہہ رہے ہو حق ہے تو ہماری مجلسوں میں اس کے ذریعے ہمیں تکلیف نہ دو، اپنی قیام گاہ کی طرف لوٹ جاؤ، پھر جو تمہارے پاس آئے اسے سناؤ۔ اور اس نے اپنی ناک پکڑ لی۔

---

(١) (م) میں «لأَنَّها» ہے۔ (٢) إعراب القرآن ٤٢٤/١ - ٤٢٥ میں۔ (٣) معاني القرآن للزجاج ٤٩٦/١۔ (٤) معاني القرآن للنحاس ٥١٩/١، اور المحرر الوجيز ٥٥١/١۔ اور اسے طبری نے تخریج کیا ہے ٢٩٠/٦ - ٢٩١۔ (٥) المحرر الوجيز ٥٥١/١۔ اور یہ روایت صحیح بخاری (٤٠٣٧)، اور صحیح مسلم (١٨٠١) میں ہے، اور دیکھیے تفسیر طبری ٢٩١/٦ - ٢٩٣۔ (٦) صحیح بخاری (٤٥٦٦)، اور صحیح مسلم (١٧٩٨) اسامہ بن زید رضی اللہ عنہما کی حدیث سے، اور یہ مسند احمد (٢١٧٦٧) میں ہے۔

Surah Al-Imran: Verses 186 - 187, 457

...so that the dust of the donkey wouldn't hit him. Ibn Rawahah said: "Yes, O Messenger of Allah, come and visit us in our gatherings, for we love that." Then the polytheists around Ibn Ubayy and the Muslims began insulting each other, and the Prophet ﷺ kept calming them down until they settled (1).

Then he visited Sa'd ibn 'Ubadah who was ill, and said: "Did you hear what so-and-so said?" Sa'd replied: "Pardon him and overlook it, for by the One Who sent down the Book upon you, Allah has brought you the Truth that was revealed, while the people of this 'lake' (2) had already agreed to crown him and tie the headband around him. When Allah repelled that with the Truth He gave you, he became choked (3) with it, and that is why he did what you saw." So the Messenger of Allah ﷺ pardoned him, and this verse was revealed. It is said: This was before the commandment to fight, and Allah encouraged His servants towards patience and piety, and informed them that it is from the matters of determination. Likewise in Bukhari in the context of the hadith, that this was before the commandment to fight.

The more apparent view is that it is not abrogated; for arguing in the best manner and diplomacy are always encouraged. While being commanded to fight, peace be upon him used to make treaties with the Jews and treat them diplomatically, and overlook the hypocrites, and this is clear.

The meaning of {Azm al-Umur}: their firmness and toughness. This was mentioned before (4).

The Almighty's saying: {And [remember] when Allah took a covenant from those who were given the Scripture, [saying], "You must make it clear to the people and not conceal it." But they threw it away behind their backs and exchanged it for a small price. And wretched is that which they purchased. 187}.

There are two issues in it: First: The Almighty's saying: {And [remember] when Allah took a covenant from those who were given the Scripture} is connected to the mention of the Jews, for they were commanded to believe in Muhammad, peace and blessings be upon him, and to clarify his mission, but they concealed his description.

(1) In (Kh): "Quietened them until they were quiet." (2) In Sahih al-Bukhari: al-Bahrah, and in another narration: al-Buhayrah, as mentioned by Hafiz Ibn Hajar in Fath al-Bari 8/232. He said: This term is used for a village and a town, and what is meant here is the city of Madinah. (3) With a 'fatha' on the 'shin' and 'kasra' on the 'ra',

meaning: he choked on it, which is a metaphor for envy. Fath al-Bari 8/232. (4) Page 384 of this volume.

सूरह अल-इमरान: आयत १८६ - १८७, ४५७

...ताकि गधे की धूल उन पर न पड़े। इब्न रवाहा ने कहा: "हाँ, ऐ अल्लाह के रसूल, हमारी सभाओं में तशरीफ़ लाएँ क्योंकि हमें यह पसंद है।" फिर इब्न उबई के आस-पास के बहुदेववादियों और मुसलमानों ने एक-दूसरे को बुरा-भला कहना शुरू कर दिया, और नबी ﷺ उन्हें तब तक शांत करते रहे जब तक कि वे शांत नहीं हो गए (१)।

फिर वे साद इब्न उबादा के पास उनकी तीमारदारी के लिए गए जब वे बीमार थे, और कहा: "क्या आपने सुना कि फ़लां ने क्या कहा?" साद ने जवाब दिया: "उन्हें माफ़ कर दें और अनदेखा करें, उस ज़ात की कसम जिसने आप पर किताब नाज़िल की, अल्लाह ने आपको उस हक़ के साथ भेजा है जो नाज़िल हुआ है, जबकि इस 'झील' (२) के लोगों ने पहले ही उन्हें ताज पहनाने और उनके सिर पर पट्टी बांधने (सम्मानित करने) का फ़ैसला कर लिया था। जब अल्लाह ने उस हक़ के ज़रिए इसे टाल दिया जो उसने आपको दिया है, तो वे इससे घुटने (ईर्ष्या करने) (३) लगे, और इसीलिए उन्होंने वह किया जो आपने देखा।" तब अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें माफ़ कर दिया, और यह आयत नाज़िल हुई। कहा जाता है: यह युद्ध के आदेश से पहले की बात थी, और अल्लाह ने अपने बंदों को धैर्य और तक़वा (धर्मपरायणता) के लिए प्रोत्साहित किया, और बताया कि यह दृढ़ संकल्प के कार्यों में से है। इसी तरह बुखारी में हदीस के संदर्भ में है कि यह युद्ध के आदेश से पहले था।

अधिक स्पष्ट विचार यह है कि यह निरस्त (मनसूख) नहीं है; क्योंकि सर्वोत्तम तरीके से तर्क करना और कूटनीति हमेशा वांछनीय है। युद्ध के आदेश के बावजूद, उन पर शांति हो, वे यहूदियों के साथ संधि करते थे और उनके साथ कूटनीतिक व्यवहार करते थे, और मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) को क्षमा करते थे, और यह स्पष्ट है।

{अज़म अल-उमूर} (दृढ़ संकल्प के कार्य) का अर्थ है: उनकी मजबूती और कठोरता। यह पहले भी आ चुका है। (४)

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और याद करो जब अल्लाह ने उन लोगों से वचन लिया जिन्हें किताब दी गई थी कि तुम इसे लोगों के लिए स्पष्ट करोगे और इसे छिपाओगे नहीं। फिर उन्होंने इसे अपनी पीठ के पीछे फेंक दिया और इसके बदले मामूली कीमत वसूल की। तो कितना बुरा है वह जो उन्होंने खरीदा। १८७}।

इसमें दो मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {और याद करो जब अल्लाह ने उन लोगों से वचन लिया जिन्हें किताब दी गई थी} यह यहूदियों के उल्लेख से जुड़ा है, क्योंकि उन्हें मुहम्मद ﷺ पर ईमान लाने और उनके मामले को स्पष्ट करने का आदेश दिया गया था, लेकिन उन्होंने उनके गुणों को छिपा लिया।

(१) (ख़) में: उन्हें शांत कराया यहाँ तक कि वे शांत हो गए। (२) सहीह अल-बुखारी में: 'अल-बहरा', और उनकी एक रिवायत में: 'अल-बुहैरा', जैसा कि हाफ़िज़ इब्न हजर ने फ़तह अल-बारी ८/२३२ में उल्लेख किया है। उन्होंने कहा: यह शब्द गाँव और शहर के लिए बोला जाता है, और यहाँ इससे मुराद मदीना शहर है। (३) 'शीन' पर ज़बर और 'रा' के नीचे ज़ेर के साथ, यानी: उसका दम घुट गया, जो ईर्ष्या के लिए एक रूपक है। फ़तह अल-बारी ८/२३२। (४) इस खंड का पृष्ठ ३८४।

سورہ آل عمران: آیات ۱۸۶ - ۱۸۷ ، ۴۵۷

...تاکہ گدھے کی غبار ان تک نہ پہنچے۔ ابن رواحہ نے کہا: جی ہاں یا رسول اللہ، ہماری مجلسوں میں تشریف لائیں، ہم اسے پسند کرتے ہیں۔ پھر ابن ابی کے گرد موجود مشرکوں اور مسلمانوں نے ایک دوسرے کو گالیاں دیں، اور نبی ﷺ انہیں خاموش کراتے رہے یہاں تک کہ وہ خاموش ہو گئے (۱)۔

پھر آپ ﷺ سعد بن عبادہ کی عیادت کے لیے گئے جب وہ بیمار تھے، اور فرمایا: "کیا تم نے سنا جو فلاں نے کہا؟" سعد نے جواب دیا: "انہیں معاف کر دیں اور درگزر کریں، اس ذات کی قسم جس نے آپ پر کتاب نازل کی، اللہ آپ کے پاس وہ حق لے کر آیا ہے جو نازل ہوا ہے، حالانکہ اس 'جھیل' (۲) کے لوگ اس بات پر متفق ہو چکے تھے کہ انہیں تاج پہنائیں اور ان کے سر پر پٹی باندھیں (یعنی سردار بنا دیں)۔ جب اللہ نے اس حق کے ذریعے اسے رد کر دیا جو اس نے آپ کو دیا ہے، تو وہ اس سے گھٹ گئے (یعنی حسد کرنے لگے) (۳)، اور اسی وجہ سے انہوں نے وہ کیا جو آپ نے دیکھا۔" تو رسول اللہ ﷺ نے انہیں معاف کر دیا، اور یہ آیت نازل ہوئی۔ کہا جاتا ہے: یہ قتال کے حکم سے پہلے تھا، اور اللہ نے اپنے بندوں کو صبر اور تقویٰ کی ترغیب دی، اور بتایا کہ یہ ہمت کے کاموں میں سے ہے۔ اسی طرح بخاری میں حدیث کے سیاق میں ہے کہ یہ قتال کے حکم سے پہلے کا واقعہ تھا۔

زیادہ واضح بات یہ ہے کہ یہ منسوخ نہیں ہے؛ کیونکہ بہتر طریقے سے جدال (بحث) اور مدارات (خوش اخلاقی) ہمیشہ مستحب ہے۔ آپ ﷺ قتال کے حکم کے باوجود یہودیوں کے ساتھ صلح کرتے تھے اور ان سے مدارات برتتے تھے، اور منافقوں سے درگزر کرتے تھے، اور یہ بات واضح ہے۔

اور {عزم الامور} کا معنی ہے: ان کی پختگی اور مضبوطی۔ یہ پہلے گزر چکا ہے (۴)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور یاد کرو جب اللہ نے ان لوگوں سے عہد لیا جنہیں کتاب دی گئی تھی کہ تم اسے لوگوں کے لیے ضرور بیان کرو گے اور اسے چھپاؤ گے نہیں، تو انہوں نے اسے اپنی پیٹھ پیچھے پھینک دیا اور اس کے بدلے تھوڑی سی قیمت خرید لی، تو کتنا برا ہے وہ جو وہ خرید رہے ہیں ۱۸۷}۔

اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور یاد کرو جب اللہ نے ان لوگوں سے عہد لیا جنہیں کتاب دی گئی تھی} یہ یہودیوں کے ذکر سے جڑا ہوا ہے، کیونکہ انہیں محمد ﷺ پر ایمان لانے اور ان کے معاملے کو واضح کرنے کا حکم دیا گیا تھا، تو انہوں نے ان کی صفت کو چھپا لیا۔

(۱) (خ) میں: انہیں خاموش کرایا یہاں تک کہ وہ خاموش ہو گئے۔ (۲) صحیح بخاری میں: 'البحرہ'، اور ان کی ایک روایت میں: 'البحیرہ'، جیسا کہ حافظ ابن حجر نے فتح الباری ۸/ ۲۳۲ میں ذکر کیا ہے۔ انہوں نے کہا: اس لفظ کا اطلاق گاؤں اور شہر پر ہوتا ہے، اور یہاں اس سے مراد مدینہ منورہ ہے۔ (۳) 'شین' کے فتحہ اور 'را' کے کسرہ کے ساتھ، یعنی: اس سے اس کا دم گھٹ گیا، جو کہ حسد سے کنایہ ہے۔ فتح الباری ۸/ ۲۳۲۔ (۴) اس جلد کا صفحہ ۳۸۴۔

Surah Al-Imran: Verse 187 458 The verse is a rebuke to them, and besides that, it is general news for them and others.(1) Al-Hasan and Qatadah said: It is about everyone who has been given knowledge of something from the Book. So, whoever knows something should teach it, and beware of concealing knowledge, for it is destruction.(2) Muhammad ibn Ka'b said: It is not permissible for a scholar to remain silent about his knowledge, nor for an ignorant person to remain silent about his ignorance. Allah the Almighty said: {And [remember] when Allah took a covenant from those who were given the Scripture} the verse, and He said: {So ask the people of the message if you do not know} [An-Nahl: 43].(3) Abu Hurairah said: If it were not for what Allah took upon the People of the Book, I would not have told you anything. Then he recited this verse: {And [remember] when Allah took a covenant from those who were given the Scripture}.(4) Al-Hasan ibn 'Amarah said: I came to Al-Zuhri after he had stopped narrating hadith, and I found him at his door. I said: If you see fit to narrate to me. He said: Don't you know that I have stopped narrating hadith? I said: Either you narrate to me, or I narrate to you. He said: Narrate to me. I said: Al-Hakam ibn 'Utaybah narrated to me, from Yahya ibn al-Jazzar, who said: I heard Ali ibn Abi Talib saying: Allah did not take a covenant from the ignorant to learn until He took a covenant from the scholars to teach. He said: Then he narrated forty hadiths to me. (5) The second [point]: The pronoun 'it' in His saying: {you must make it clear to the people} refers to Muhammad (PBUH) even if he was not mentioned. It is also said: It refers to the Book, and it includes clarifying the matter of the Prophet (PBUH) because it is in the Book(6). And He said: {and not conceal it} and did not say: you [must] conceal it; because it is in the meaning of the present state, i.e., making it clear without concealing.(7) Abu 'Amr, 'Asim in the narration of Abu Bakr, and the people of Makkah recited: "you (plural) must make it clear" with 'ta' [tubayyinnunnahu] as an address...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/551. (2) Tafsir al-Baghawi 1/383, and al-Tabari narrated in 6/296 the saying of Qatadah. (3) Mentioned by al-Zamakhshari in al-Kashshaf 1/486. (4) Tafsir al-Baghawi 1/383, and narrated by al-Hakim 1/108 who said: This is a sound (sahih) hadith according to the conditions of Muslim, and I know of no flaw in it, though they did not record it. A similar narration preceded in 2/480. (5) Tafsir al-Baghawi 1/383, and Ibn al-Jawzi mentioned in Zad al-Masir 1/521, and al-Zamakhshari in al-Kashshaf 1/486 the saying of Ali (RA) without the story. (6) See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/425, Majma' al-Bayan 4/292, and Zad al-Masir 1/521. (7) See Tafsir al-Fakhr al-Razi 9/131.

सूरह आले इमरान: आयत १८७ ४५८ यह आयत उनके लिए एक फटकार है, और इसके साथ ही यह उनके और दूसरों के लिए एक सामान्य समाचार है।(१) अल-हसन और कतादाह ने कहा: यह हर उस व्यक्ति के बारे में है जिसे किताब (कुरान) के ज्ञान का कुछ हिस्सा दिया गया है। इसलिए, जो कोई कुछ जानता है उसे उसे सिखाना चाहिए, और ज्ञान छिपाने से बचें, क्योंकि यह विनाश है।(२) मुहम्मद बिन काब ने कहा: एक विद्वान के लिए अपने ज्ञान पर चुप रहना जायज़ नहीं है, और न ही एक अज्ञानी व्यक्ति के लिए अपनी अज्ञानता पर चुप रहना जायज़ है। अल्लाह तआला ने फरमाया: {और [याद करो] जब अल्लाह ने उन लोगों से वादा लिया जिन्हें किताब दी गई थी} आयत, और उन्होंने कहा: {तो ज्ञान वालों से पूछो यदि तुम नहीं जानते} [अन-नह्ल: ४३]।(३) अबू हुरैरा ने कहा: यदि वह वादा न होता जो अल्लाह ने अहले किताब (किताब वालों) से लिया था, तो मैं तुम्हें कुछ भी न बताता। फिर उन्होंने यह आयत पढ़ी: {और [याद करो] जब अल्लाह ने उन लोगों से वादा लिया जिन्हें किताब दी गई थी}।(४) अल-हसन बिन अमारा ने कहा: मैं अल-ज़ुहरी के पास आया जब उन्होंने हदीस सुनाना छोड़ दिया था, और मैंने उन्हें उनके दरवाजे पर पाया। मैंने कहा: यदि आप उचित समझें तो मुझे हदीस सुनाएँ। उन्होंने कहा: क्या तुम नहीं जानते कि मैंने हदीस सुनाना छोड़ दिया है? मैंने कहा: या तो आप मुझे सुनाएँ या मैं आपको सुनाऊँ। उन्होंने कहा: तुम मुझे सुनाओ। मैंने कहा: अल-हकम बिन उतैबा ने मुझे याह्या बिन अल-जज़ार से सुनाया, उन्होंने कहा: मैंने अली बिन अबी तालिब को यह कहते हुए सुना: अल्लाह ने अज्ञानियों से सीखने का वादा तब तक नहीं लिया जब तक कि उन्होंने विद्वानों से सिखाने का वादा नहीं ले लिया। उन्होंने कहा: फिर उन्होंने मुझे चालीस हदीसें सुनाईं।(५) दूसरा [बिंदु]: उनके इस कथन में सर्वनाम 'उसे': {तुम उसे लोगों के लिए स्पष्ट करोगे} मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की ओर संकेत करता है, भले ही उनका उल्लेख न किया गया हो। और यह भी कहा गया है: यह किताब की ओर संकेत करता है, और इसमें पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के मामले का स्पष्टीकरण शामिल है; क्योंकि यह किताब में है(६)। और उन्होंने कहा: {और उसे छिपाओगे नहीं} और यह नहीं कहा: तुम उसे छिपाओ; क्योंकि यह वर्तमान स्थिति के अर्थ में है, यानी: बिना छिपाए स्पष्ट करना।(७) अबू अम्र, अबू बक्र की रिवायत में आसिम और मक्का वालों ने पढ़ा: "तुम उसे स्पष्ट करोगे" [लतुबय्यिनुन्नहु] 'ता' के साथ संबोधन के रूप में...

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/५५१। (२) तफ़सीर अल-बग़वी १/३८३, और अत-तबरी ने ६/२९६ में कतादाह का कथन उद्धृत किया है। (३) अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ १/४८६ में इसका उल्लेख किया है। (४) तफ़सीर अल-बग़वी १/३८३, और अल-हाकिम ने १/१०८ में इसे उद्धृत किया और

कहा: यह मुस्लिम की शर्तों पर एक सही हदीस है, और मुझे इसमें कोई कमी नहीं पता, हालांकि उन्होंने इसे प्रकाशित नहीं किया। इसी तरह का वर्णन २/४८० में भी मिलता है। (५) तफ़सीर अल-बग़वी १/३८३, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर १/५२१ में और अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ १/४८६ में कहानी के बिना अली (रज़िअल्लाहु अन्हु) के कथन का उल्लेख किया है। (६) देखें नह़ास द्वारा ए'राब अल-कुरान १/४२५, मजमा अल-बयान ४/२९२, और ज़ाद अल-मसीर १/५२१। (७) देखें तफ़सीर अल-फख्र अल-राज़ी ९/१३१।

سورہ آل عمران: آیت ۱۸۷ ۴۵۸ پس یہ آیت ان کے لیے تنبیہ ہے، پھر اس کے ساتھ ہی یہ ان کے لیے اور دوسروں کے لیے ایک عام خبر ہے۔(۱) حسن اور قتادہ نے کہا: یہ ہر اس شخص کے بارے میں ہے جسے کتاب کے علم میں سے کچھ دیا گیا۔ پس جسے کچھ علم ہو وہ اسے سکھائے، اور علم چھپانے سے بچو کیونکہ یہ ہلاکت ہے۔(۲) اور محمد بن کعب نے کہا: عالم کے لیے جائز نہیں کہ وہ اپنے علم پر خاموش رہے، اور نہ ہی جاہل کے لیے کہ وہ اپنی جہالت پر خاموش رہے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور جب اللہ نے ان لوگوں سے پختہ عہد لیا جنہیں کتاب دی گئی تھی} آیت، اور فرمایا: {پس ذکر والوں سے پوچھو اگر تم نہیں جانتے} [النحل: ۴۳]۔(۳) اور ابو ہریرہ نے کہا: اگر وہ عہد نہ ہوتا جو اللہ نے اہل کتاب سے لیا تھا تو میں تمہیں کچھ نہ بتاتا، پھر انہوں نے یہ آیت تلاوت کی: {اور جب اللہ نے ان لوگوں سے پختہ عہد لیا جنہیں کتاب دی گئی تھی}۔(۴) اور حسن بن عمارہ نے کہا: میں زہری کے پاس آیا جب انہوں نے حدیث بیان کرنا چھوڑ دیا تھا، تو میں نے انہیں ان کے دروازے پر پایا۔ میں نے کہا: اگر آپ مناسب سمجھیں تو مجھے حدیث بیان کریں۔ انہوں نے کہا: کیا تمہیں معلوم نہیں کہ میں نے حدیث چھوڑ دی ہے؟ میں نے کہا: یا تو آپ مجھے بیان کریں، یا میں آپ کو بیان کروں۔ انہوں نے کہا: تم بیان کرو۔ میں نے کہا: مجھے حکم بن عتیبہ نے یحییٰ بن جزار سے بیان کیا، انہوں نے کہا: میں نے علی بن ابی طالب کو فرماتے سنا: اللہ نے جاہلوں سے سیکھنے کا عہد تب تک نہیں لیا جب تک کہ علماء سے سکھانے کا عہد نہ لے لیا۔ انہوں نے کہا: پھر انہوں نے مجھے چالیس حدیثیں بیان کیں۔(۵) دوسری بات: اللہ تعالیٰ کے قول {تم اسے لوگوں کے لیے ضرور بیان کرو گے} میں ضمیر 'ہ' محمد ﷺ کی طرف لوٹتی ہے اگرچہ آپ کا ذکر نہیں ہوا۔ اور کہا گیا ہے کہ یہ کتاب کی طرف لوٹتی ہے، اور اس میں نبی ﷺ کے معاملے کا بیان بھی شامل ہے؛ کیونکہ وہ کتاب میں ہے(۶)۔ اور فرمایا: {اور تم اسے نہیں چھپاؤ گے} اور یہ نہیں فرمایا: تم اسے چھپاتے ہو؛ کیونکہ یہ حال کے معنی میں ہے، یعنی: اسے بغیر

چھپائے بیان کرو گے۔(۷) اور ابو عمرو اور عاصم نے ابو بکر کی روایت میں اور اہل مکہ نے پڑھا: «لَتُبَيِّنُنَّهُ» 'ت' کے ساتھ خطاب کی صورت میں...

---

(۱) المحرر الوجیز ۱/۵۵۱۔ (۲) تفسیر البغوی ۱/۳۸۳، اور الطبری نے ۶/۲۹۶ میں قتادہ کا قول نکالا ہے۔ (۳) الزمخشری نے الکشاف ۱/۴۸۶ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۴) تفسیر البغوی ۱/۳۸۳، اور اسے الحاکم نے ۱/۱۰۸ میں روایت کیا اور کہا: یہ حدیث مسلم کی شرط پر صحیح ہے، اور مجھے اس کی کوئی علت معلوم نہیں، اور انہوں نے اسے روایت نہیں کیا۔ اور اس جیسی پہلے ۲/۴۸۰ میں گزری ہے۔ (۵) تفسیر البغوی ۱/۳۸۳، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۱/۵۲۱ میں، اور الزمخشری نے الکشاف ۱/۴۸۶ میں قصے کے بغیر علی (رضی اللہ عنہ) کا قول ذکر کیا ہے۔ (۶) دیکھیے اعراب القرآن للنحاس ۱/۴۲۵، مجمع البیان ۴/۲۹۲، اور زاد المسیر ۱/۵۲۱۔ (۷) دیکھیے تفسیر الفخر الرازی ۹/۱۳۱۔

...the address (second person), and the rest read with 'ya' (third person) because they are absent (third person). (1) And Ibn Abbas read: "And when Allah took a covenant from the Prophets that they should clarify it" (2), so His saying: "But they threw it" refers back to the people to whom the Prophets clarified it. (3) In the reading of Ibn Mas'ud: "that they clarify it" (4) without the heavy 'nun'. And 'nabdh' (throwing) means casting away. Its explanation has preceded in 'Al-Baqarah'. (5) "Behind their backs": an exaggeration in casting away, and from it is "And you took it behind you, neglected" [Hud: 92]. Its explanation has also preceded in 'Al-Baqarah' (6). And the meaning of His saying: "And they exchanged it for a small price" has preceded in 'Al-Baqarah', so there is no meaning in repeating it. "How wretched is that which they buy" has also preceded (7). And praise be to Allah.

The Almighty's saying: "Think not that those who rejoice in what they have brought and love to be praised for what they have not done - never think them to be in safety from the punishment, and for them is a painful punishment." (188) Meaning: for what they did of sitting back from joining the battle and the excuses they brought. It is established in the Sahihayn (8) on the authority of Abu Sa'id al-Khudri: that some men from the hypocrites during the time of the Messenger of Allah (peace be upon him) would stay behind when the Prophet (peace be upon him) went out to battle, and they rejoiced in their staying behind in opposition to the Messenger of Allah (peace be upon him). When the Prophet (peace be upon him) returned, they would apologize to him and swear oaths, and they loved to be praised for what they had not done. So it was revealed: "Think not that those who rejoice in what they have brought and love to be praised for what they have not done..." the verse.

---

(1) Thus the author (may Allah have mercy on him) said, and it is an error on his part, for Ibn Kathir, Abu Amr, and Asim in the narration of Abu Bakr Shu'bah read it as "li-yubayyinunnahu" (that they should clarify it) for the people with 'ya' below, and Nafi', Ibn Amir, Hamza, Al-Kisa'i, and Hafs read it with 'ta' for address. Al-Sab'ah p. 221 and Al-Taysir p. 93. (2) In (Kh) and (M): "li-yubayyinunnahu" (with 'ya'). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/551. Al-Tabari 6/297 reported the reading of Ibn Abbas and conveyed its meaning from him saying: Allah took the covenant of the Prophets upon their people. (4) In (D): "li-yubayyinuhu", and in (Z): "li-yubayyinunnahu", and in Al-Muharrar al-Wajiz 1/551 (and from it the author quoted), and Al-Durr al-Masun 3/524:

"li-tubayyinunahu", and see Al-Bahr al-Muhit 3/136. (5) 2/267. (6) 2/268. (7) 1/318. (8) Sahih al-Bukhari (4567), and Sahih Muslim (2777).

सूरा आल-इमरान: आयतें 187 - 188 459

...संबोधन (दूसरे व्यक्ति में), और बाकी लोगों ने 'या' (तीसरे व्यक्ति) के साथ पढ़ा क्योंकि वे अनुपस्थित (तीसरे व्यक्ति) हैं। (1) और इब्न अब्बास ने पढ़ा: "और जब अल्लाह ने पैगंबरों से वादा लिया कि वे इसे स्पष्ट करेंगे" (2), तो उसका कहना: "लेकिन उन्होंने इसे फेंक दिया" उन लोगों की ओर वापस जाता है जिन्हें पैगंबरों ने स्पष्ट किया था। (3) इब्न मसूद के पढ़ने में "कि वे इसे स्पष्ट करें" (4) भारी 'नून' के बिना है। और 'नब्ज़' (फेंकना) का अर्थ है त्याग देना। इसका स्पष्टीकरण 'अल-बक़रह' में पहले आ चुका है। (5) "अपनी पीठ के पीछे": त्यागने में अतिशयोक्ति, और इसी से है "और तुमने इसे अपने पीछे छोड़ दिया, उपेक्षित" [हूद: 92]। इसका स्पष्टीकरण भी 'अल-बक़रह' (6) में पहले आ चुका है। और उसके कहने का अर्थ: "और उन्होंने इसे थोड़े मूल्य में बेच दिया" 'अल-बक़रह' में पहले आ चुका है, इसलिए इसे दोहराने का कोई अर्थ नहीं है। "कितना बुरा है जो वे खरीदते हैं" यह भी पहले आ चुका है (7)। और अल्लाह का शुक्र है।

अल्लाह तआला का कहना: "यह न समझें कि जो लोग अपने किए पर खुश होते हैं और चाहते हैं कि उनकी प्रशंसा उस काम के लिए की जाए जो उन्होंने नहीं किया - उन्हें कभी भी दंड से सुरक्षित न समझें, और उनके लिए दुखद दंड है।" (188) अर्थात्: लड़ाई में शामिल न होने और उनके द्वारा दिए गए बहानों के लिए। सहीहैन (8) में अबू सईद अल-खुद्री से प्रमाणित है कि: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय के कुछ मुनाफ़िक़ (पाखंडी) लोग जब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) युद्ध के लिए निकलते थे, तो वे पीछे रह जाते थे, और वे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के विरुद्ध अपने पीछे रहने पर खुश होते थे। जब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) वापस आते, तो वे उनसे माफ़ी मांगते और कसमें खाते, और वे चाहते थे कि उनकी प्रशंसा उस काम के लिए की जाए जो उन्होंने नहीं किया था। तो यह आयत उतरी: "यह न समझें कि जो लोग अपने किए पर खुश होते हैं और चाहते हैं कि उनकी प्रशंसा उस काम के लिए की जाए जो उन्होंने नहीं किया..." आयत के अंत तक।

---

(1) लेखक (अल्लाह उन पर दया करे) ने ऐसा ही कहा है, और यह उनकी ओर से एक भ्रम है, क्योंकि इब्न कसीर, अबू अम्र और आसिम ने अबू बक्र शुबा की रिवायत में इसे "ली-युबय्यिनुन्नहू" (कि वे इसे स्पष्ट करेंगे) पढ़ा है लोगों के लिए 'या' के साथ, और नाफ़े इब्न आमिर, हमज़ा, अल-किसाई और हफ़्स ने संबोधन के लिए 'ता' के साथ पढ़ा है। अल-सबअ पृ. 221 और अल-तयसीर पृ. 93। (2)

(ख) और (म) में: "ली-युबय्यिनुन्नहू" ('या' के साथ)। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/551। अल-तब़री 6/297 ने इब्न अब्बास के क़िराअत को उद्धृत किया और उनसे इसका अर्थ यह बताया कि: अल्लाह ने पैगंबरों का अहद (वचन) उनकी कौम पर लिया। (4) (द) में: "ली-युबय्यिनुहू", और (ज़) में: "ली-युबय्यिनुन्नहू", और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/551 में (और लेखक ने वहीं से उद्धृत किया), और अल-दुर्र अल-मसून 3/524 में: "ली-तुबय्यिनुनाहू", और अल-बहर अल-मुहीत 3/136 देखें। (5) 2/267। (6) 2/268। (7) 1/318। (8) सहीह अल-बुखारी (4567), और सहीह मुस्लिम (2777)।

سورہ آل عمران: آیات ۱۸۷ - ۱۸۸ ۴۵۹

الخطاب، اور باقی لوگ 'یا' (تیسرا شخص) کے ساتھ پڑھتے ہیں کیونکہ وہ غائب (تیسرا شخص) ہیں۔ (۱) اور ابن عباس نے پڑھا: «وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَيُبَيِّنُنَّهُ» (۲)، تو ان کا قول: ﴿فَنَبَذُوهُ﴾ ان لوگوں کی طرف لوٹتا ہے جن کے لیے انبیاء نے اسے واضح کیا تھا۔ (۳) اور ابن مسعود کی قرأت میں «لیبینوہ» (۴) نونِ ثقیلہ کے بغیر ہے۔ اور النبذ کا معنی پھینکنا (ترک کر دینا) ہے۔ اس کی وضاحت 'البقرہ' میں پہلے گزر چکی ہے۔ (۵) ﴿وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ﴾: پھینک دینے میں مبالغہ ہے، اور اسی سے ہے ﴿وَاتَّخَذْتُمُوهُ وَرَاءَكُمْ ظِهْرِيًّا﴾ [ہود: ۹۲]۔ اس کی وضاحت بھی 'البقرہ' (۶) میں پہلے گزر چکی ہے۔ اور اللہ کے قول ﴿وَاشْتَرَوْا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا﴾ کے معنی 'البقرہ' میں گزر چکے ہیں، لہذا اسے دہرانے کا کوئی فائدہ نہیں۔ ﴿فَبِئْسَ مَا يَشْتَرُونَ﴾ بھی پہلے گزر چکا ہے (۷)۔ والحمد للہ۔

اللہ تعالی کا فرمان: ﴿لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ بِمَا أَتَوْا وَيُحِبُّونَ أَن يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا فَلَا تَحْسَبَنَّهُم بِمَفَازَةٍ مِّنَ الْعَذَابِ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿١٨٨﴾﴾۔ یعنی: جنگ سے پیچھے رہ جانے کے اپنے عمل پر، اور جو عذر وہ پیش کرتے تھے۔ صحیحین (۸) میں ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ سے ثابت ہے کہ: رسول اللہ ﷺ کے زمانے میں منافقین میں سے کچھ مرد ایسے تھے کہ جب نبی ﷺ جنگ کے لیے نکلتے تو وہ آپ سے پیچھے رہ جاتے۔ وہ رسول اللہ ﷺ کی مخالفت میں اپنے بیٹھے رہنے پر خوش ہوتے۔ پھر جب نبی ﷺ واپس تشریف لاتے تو وہ آپ سے عذر پیش کرتے اور قسمیں کھاتے، اور وہ چاہتے تھے کہ ان کی اس کام پر تعریف کی جائے جو انہوں نے نہیں کیا۔ تو یہ آیت نازل ہوئی: ﴿لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ بِمَا أَتَوْا وَيُحِبُّونَ أَن يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا﴾ پوری آیت۔

---

(۱) مصنف رحمہ اللہ نے ایسا ہی کہا ہے، اور یہ ان کی طرف سے وہم (غلطی) ہے، کیونکہ ابن کثیر، ابو عمرو اور عاصم نے ابوبکر شعبہ کی روایت میں اسے «لیبیننہ للناس» 'یا' کے ساتھ پڑھا

ہے، اور نافع، ابن عامر، حمزہ، کسائی اور حفص نے خطاب کے لیے 'تا' کے ساتھ پڑھا ہے۔ السبعہ ص ۲۲۱ اور التیسیر ص ۹۳۔ (۲) (خ) اور (م) میں: «لیبیننہ» ('یا' کے ساتھ)۔ (۳) المحرر الوجیز ۵۵۱/۱۔ اور طبری ۲۹۷/۶ نے ابن عباس کی قرأت نقل کی اور ان سے اس کا معنی یہ بتایا کہ: اللہ نے انبیاء کا میثاق (عہد) ان کی قوم پر لیا۔ (۴) (د) میں: «لیبینوہ»، اور (ظ) میں: «لیبیننہ»، اور المحرر الوجیز ۱/ ۵۵۱ میں (اور اسی سے مصنف نے نقل کیا)، اور الدر المصون ۳ / ۵۲۴ میں: «لتبینونہ» اور دیکھیے البحر المحیط ۳ / ۱۳۶۔ (۵) ۲ / ۲۶۷۔ (۶) ۲ / ۲۶۸۔ (۷) ۱/ ۳۱۸۔ (۸) صحیح بخاری (۴۵۶۷)، اور صحیح مسلم (۲۷۷۷)۔

460 Surah Al-Imran: Verse 188

Also in the two Sahihs (1), Marwan said to his doorman: "O Rafi', go to Ibn Abbas and say to him: 'If every man among us who rejoices in what he has been given (2) and loves to be praised for what he has not done is to be punished, then we will all certainly be punished.'" Ibn Abbas replied: "What have you to do with this verse? This verse was only revealed concerning the People of the Book." Then Ibn Abbas recited: {And when Allah took a covenant from those who were given the Scripture: 'You must make it clear to the people and not conceal it'} and {Think not that those who rejoice in what they have brought and love to be praised for what they have not done}. Ibn Abbas said: "The Prophet (peace be upon him) asked them about something, but they concealed it from him and told him something else. They went out making it appear as though they had told him what he asked, seeking praise from him for that, and they rejoiced in what they had done by concealing from him what he had asked."

Muhammad bin Ka'b al-Qurazi said: "It was revealed concerning the scholars of the Children of Israel who concealed the truth and brought their kings knowledge that agreed with them in their falsehood, {and exchanged it for a small price}, meaning for what the kings (3) gave them of worldly goods. So Allah said to His Prophet (peace be upon him): {Think not that those who rejoice in what they have brought and love to be praised for what they have not done, think not that they are in safety from the punishment, and for them is a painful punishment}. Thus He informed that they will have a painful punishment for corrupting the religion for the servants of Allah." (4)

Ad-Dahhak said: "The Jews used to say to the kings: 'We find in our book that Allah will send a prophet at the end of time through whom prophethood will be sealed.' When Allah sent him, the kings asked them: 'Is this the one you find in your book?' The Jews, out of greed for the kings' wealth, said: 'He is other than this one.' So the kings gave them treasures. Then Allah the Almighty said: {Think not that those who rejoice in what they have brought}, referring to the lies they told the kings so they could take worldly gains (5)."

The first narration is contrary to the requirement of the second narration. It is possible that it was revealed for both reasons as they occurred at the same time, thus it was a response to both groups. And Allah knows best. And his saying: "and they sought praise for that," means they asked to be praised. And Marwan's saying: "If it were..."

(1) Sahih al-Bukhari (4568), and Sahih Muslim (2778), and it is in Musnad Ahmad (2712). (2) In (Kh) and (D): "brought," and it is likewise in Sahih Muslim. (3) Thus in the copies, which is a linguistic variant, and in (M): "the kings gave them." (4) Reported by Ibn Abi Hatim in his Tafsir 3/838. (5) Tafsir Abi al-Layth 1/323.

460 सूरह आल-इमरान: आयत 188

और दोनों सहीह (1) में भी है कि मरवान ने अपने द्वारपाल से कहा: "ऐ राफ़े, इब्न अब्बास के पास जाओ और उनसे कहो: 'अगर हम में से हर आदमी जिसे जो दिया गया है उस पर खुश होता है (2), और जो उसने नहीं किया उसके लिए प्रशंसा पाना पसंद करता है, तो उसे सज़ा दी जानी है, तो हम सभी को निश्चित रूप से सज़ा दी जाएगी।'" इब्न अब्बास ने कहा: "तुम्हारा इस आयत से क्या लेना-देना? यह आयत केवल अहले किताब (किताब वाले लोगों) के बारे में नाज़िल (अवतरित) हुई थी।" फिर इब्न अब्बास ने पढ़ा: {और जब अल्लाह ने उन लोगों से वादा लिया जिन्हें किताब दी गई थी: 'तुम इसे लोगों को स्पष्ट रूप से समझाओगे और इसे छिपाओगे नहीं'} और {यह न समझें कि जो लोग अपने किए पर खुश होते हैं और जो उन्होंने नहीं किया उसके लिए प्रशंसा पाना पसंद करते हैं}। इब्न अब्बास ने कहा: "नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनसे किसी चीज़ के बारे में पूछा, लेकिन उन्होंने उसे उनसे छिपा लिया और उन्हें कुछ और बताया। वे यह दिखाते हुए बाहर निकले जैसे कि उन्होंने उन्हें वह बता दिया है जो उन्होंने पूछा था, और इसके लिए उनसे प्रशंसा की उम्मीद की, और उन्होंने जो उनसे पूछा गया था उसे छिपाने के अपने कार्य पर खुशी मनाई।"

मुहम्मद बिन काब अल-कुरज़ी ने कहा: "यह बनी इसराइल के उन विद्वानों के बारे में नाज़िल हुई जिन्होंने सच्चाई को छुपाया और अपने राजाओं के पास ऐसा ज्ञान लाए जो उनके झूठ में उनके साथ मेल खाता था, {और उसे मामूली कीमत पर बेच दिया}, यानी दुनिया के उस सामान के बदले जो राजाओं (3) ने उन्हें दिया था। इसलिए अल्लाह ने अपने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से कहा: {यह न समझें कि जो लोग अपने किए पर खुश होते हैं और जो उन्होंने नहीं किया उसके लिए प्रशंसा पाना पसंद करते हैं, तो आप उन्हें अज़ाब (दंड) से सुरक्षित न समझें, और उनके लिए दर्दनाक अज़ाब है}। इस प्रकार उन्होंने बताया कि अल्लाह के बंदों के लिए दीन (धर्म) को बिगाड़ने के कारण उन्हें दर्दनाक अज़ाब होगा।" (4)

अद-दहाक ने कहा: "यहूदी राजाओं से कहा करते थे: 'हमें अपनी किताब में मिलता है कि अल्लाह आख़िरी समय में एक नबी भेजेगा जिसके ज़रिए नबी होने का सिलसिला ख़त्म हो जाएगा।' जब अल्लाह ने उन्हें भेजा, तो राजाओं ने उनसे पूछा: 'क्या यह वही है जो तुम्हें अपनी किताब में मिलता है?' यहूदियों ने, राजाओं की दौलत के लालच में, कहा: 'यह उसके अलावा कोई और है।' तो राजाओं ने उन्हें ख़ज़ाने दिए। फिर अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {यह न समझें कि जो लोग अपने किए पर खुश होते हैं}, यानी राजाओं से बोले गए झूठ पर ताकि वे दुनियावी फ़ायदा उठा सकें(5)।"

पहली हदीस दूसरी हदीस की आवश्यकता के विपरीत है। यह संभव है कि इसका अवतरण दोनों कारणों से हुआ हो क्योंकि वे एक ही समय में घटित हुए थे, इस प्रकार यह दोनों समूहों के लिए एक जवाब था। और अल्लाह बेहतर जानता है। और उनका कहना: "और उन्होंने इसके ज़रिए उनसे प्रशंसा चाही," यानी उन्होंने प्रशंसा किए जाने की माँग की। और मरवान का कहना: "अगर ऐसा था..."

---

(1) सहीह बुखारी (4568), और सहीह मुस्लिम (2778), और यह मसनद अहमद (2712) में है। (2) (ख़) और (द) में: "लाया," और सहीह मुस्लिम में भी ऐसा ही है। (3) प्रतियों में ऐसा ही है, जो एक भाषाई रूप है, और (म) में: "राजाओं ने उन्हें दिया।" (4) इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर 3/838 में इसे उद्धृत किया है। (5) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/323।

460 سورہ آل عمران: آیت 188

اور صحیحین (1) میں بھی ہے کہ مروان نے اپنے دربان سے کہا: "اے رافع، ابن عباس کے پاس جاؤ اور ان سے کہو: 'اگر ہم میں سے ہر شخص جو اسے دیا گیا ہے اس پر خوش ہوتا ہے (2)، اور جو کام اس نے نہیں کیا اس پر اپنی تعریف پسند کرتا ہے، تو اسے عذاب دیا جانا ہے، تو یقیناً ہم سب کو عذاب دیا جائے گا۔'" ابن عباس نے جواب دیا: "تمہارا اس آیت سے کیا لینا دینا؟ یہ آیت صرف اہل کتاب کے بارے میں نازل ہوئی تھی۔" پھر ابن عباس نے تلاوت کی: {اور جب اللہ نے ان لوگوں سے عہد لیا جنہیں کتاب دی گئی تھی کہ: 'تم اسے لوگوں کے لیے ضرور بیان کرو گے اور اسے نہیں چھپاؤ گے'} اور {ان لوگوں کو ہرگز نہ سمجھو جو اپنے کیے پر خوش ہوتے ہیں اور ان کاموں پر تعریف چاہتے ہیں جو انہوں نے نہیں کیے}۔ ابن عباس نے کہا: "نبی کریم ﷺ نے ان سے کسی چیز کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے اسے آپ ﷺ سے چھپایا اور آپ ﷺ کو کچھ اور بتا دیا۔ وہ باہر نکلے تو اس طرح ظاہر کیا گویا انہوں نے وہی بتایا ہے جو آپ ﷺ نے پوچھا تھا، اور اس پر آپ ﷺ سے تعریف کے طلبگار ہوئے، اور وہ اس چیز پر خوش ہوئے جو انہوں نے آپ ﷺ سے پوچھی گئی بات کو چھپانے کی صورت میں کی تھی۔"

محمد بن کعب القرظی نے کہا: "یہ بنی اسرائیل کے ان علماء کے بارے میں نازل ہوئی جنہوں نے حق کو چھپایا اور اپنے بادشاہوں کے پاس وہ علم لے کر آئے جو ان کے باطل میں ان کے موافق تھا، {اور انہوں نے اسے تھوڑی قیمت کے بدلے بیچ دیا} یعنی بادشاہوں (3) نے انہیں دنیا کا جو مال و متاع دیا تھا۔ چنانچہ اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی ﷺ سے فرمایا: {ان لوگوں کو ہرگز نہ سمجھو جو اپنے کیے پر خوش ہوتے ہیں اور ان کاموں پر تعریف چاہتے ہیں جو انہوں نے نہیں کیے، تو تم

انہیں ہرگز عذاب سے نجات پانے والا نہ سمجھو، اور ان کے لیے دردناک عذاب ہے}۔ پس آپ نے بتا دیا کہ اللہ کے بندوں پر دین کو بگاڑنے کی وجہ سے ان کے لیے دردناک عذاب ہے۔" (4)

الضحاک نے کہا: "یہود بادشاہوں سے کہا کرتے تھے کہ ہم اپنی کتاب میں پاتے ہیں کہ اللہ تعالیٰ آخری زمانے میں ایک نبی بھیجے گا جس پر نبوت ختم کر دی جائے گی۔ پس جب اللہ نے آپ ﷺ کو مبعوث کیا تو بادشاہوں نے ان سے پوچھا: 'کیا یہ وہی ہے جسے تم اپنی کتاب میں پاتے ہو؟' یہودیوں نے بادشاہوں کے مال کے لالچ میں کہا: 'یہ اس کے سوا کوئی اور ہے۔' تو بادشاہوں نے انہیں خزانے دیے۔ پس اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {ان لوگوں کو ہرگز نہ سمجھو جو اپنے کیے پر خوش ہوتے ہیں} یعنی بادشاہوں سے جھوٹ بولنے پر یہاں تک کہ وہ دنیا کا مال و متاع حاصل کر لیں "۔(5)

پہلی حدیث دوسری حدیث کے مقتضی کے خلاف ہے۔ اور یہ احتمال ہے کہ اس کا نزول دونوں اسباب کی بنا پر ہوا ہو کیونکہ وہ دونوں ایک ہی وقت میں جمع ہو گئے تھے، تو یہ دونوں گروہوں کے لیے جواب تھا۔ واللہ اعلم۔ اور ان کا قول: "اور انہوں نے اس کے ذریعے ان سے تعریف طلب کی،" یعنی انہوں نے چاہا کہ ان کی تعریف کی جائے۔ اور مروان کا قول: "اگر یہ تھا..."

---

(1) صحیح بخاری (4568)، اور صحیح مسلم (2778)، اور یہ مسند احمد (2712) میں ہے۔ (2) (خ) اور (د) میں: "أتى" (لایا)، اور صحیح مسلم میں بھی اسی طرح ہے۔ (3) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور یہ ایک لغت ہے، اور (م) میں ہے: "بادشاہوں نے انہیں دیا"۔ (4) اسے ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر 3/838 میں روایت کیا ہے۔ (5) تفسیر ابی اللیث 1/323۔

Surah Al-Imran: Verse 188 461 "Every person from us... etc." is evidence that there are specific forms for generality, and that "those who" (al-ladhina) is among them. This is decisively understood from the Quran and the Sunnah. And His saying: {and love to be praised for what they have not done} [3:188]. It was said: (1) This verse was about the People of the Book, not about the hypocrites who stayed behind; because they used to say: "We are upon the religion of Ibrahim," while they were not upon his religion, and they used to say: "We are the people of prayer, fasting, and the Book," wanting to be praised for that. (2) And "those who" (al-ladhina) is the subject (fa'il) for "yahsabanna" (3) with the letter 'ya', which is the recitation of Nafi', Ibn 'Amir, Ibn Kathir, and Abu 'Amr (4). That is: the joyful ones should not think their joy will save them from punishment. It was said: the first object (maf'ul) is omitted, which is "themselves". The second is "in safety (bi-mafazah)" (5). The Kufans recited: "tahsabanna" with the letter 'ta' as an address to the Prophet (peace be upon him) (6); meaning: Do not think, O Muhammad, that those who rejoice are in safety from the punishment. And His saying: {so think not of them} [3:188] with the letter 'ta' and the 'ba' with a fatha, is for re-emphasis. Its first object is the 'ha' and 'mim' (the suffix -hum), and the second object is omitted, i.e., likewise. The 'fa' is a conjunction, or extra, as a substitute for the second verb from the first. Ad-Dahhak and 'Isa ibn 'Umar recited with the letter 'ta' and the 'ba' with a damma: "fala tahsubunnahum" (7), meaning Muhammad (peace be upon him) and his companions. Mujahid, Ibn Kathir, Abu 'Amr, and Yahya ibn Ya'mur recited with the letter 'ya' and the 'ba' with a damma as news about those who rejoice (8), meaning: they themselves should not think, "in safety" is the second object. And "fala yahsubunnahum" would be for emphasis.

(1) In (Kh), (D), (Z), (F), and (M): "idha" (if/when), and the established version is from (Zah). (2) Narrated by al-Tabari 6/302 on the authority of al-Suddi. (3) In (Kh), (D), (Z), (F), and (M): "biyahsabanna", and the established version is from (Zah). (4) With the 'sin' pronounced with a kasra for Nafi', Ibn Kathir, and Abu 'Amr, and with a fatha for Ibn 'Amir. Al-Sab'ah p. 219-220, and al-Taysir p. 84 and 92. (5) See Mushkil I'rab al-Qur'an 1/182 - 183. (6) With the 'sin' pronounced with a fatha for 'Asim and Hamza, and with a kasra for al-Kisa'i, and these are the Kufans. Al-Sab'ah p. 219-220, and al-Taysir p. 84 and 92. (7) Ibn 'Atiyyah mentioned it in al-Muharrar al-Wajiz 1/553 as the recitation of ad-Dahhak. (8) Al-Sab'ah p. 219-220, and al-Taysir p. 93, and Ibn Kathir and Abu 'Amr are among the seven.

सूरा अल-इमरान: आयत 188 461 "हममें से हर व्यक्ति... आदि" इस बात का प्रमाण है कि व्यापकता (सामान्य अर्थ) के लिए विशिष्ट रूप हैं, और "जो लोग" (अल-लज़ीना) उनमें से एक है। यह कुरान और सुन्नत की समझ से निश्चित रूप से ज्ञात है। और अल्लाह का कहना है: {और वे चाहते हैं कि उनके उस काम के लिए उनकी प्रशंसा की जाए जो उन्होंने किया ही नहीं} [3:188]। कहा गया है: (1) यह आयत किताब वालों (अहले-किताब) के बारे में थी, न कि पीछे रह जाने वाले पाखंडियों (मुनाफ़िक़ीन) के बारे में; क्योंकि वे कहते थे: "हम इब्राहिम के धर्म पर हैं," जबकि वे उनके धर्म पर नहीं थे, और वे कहते थे: "हम नमाज़, रोज़ा और किताब वाले हैं," वे इस पर अपनी प्रशंसा चाहते थे। (2) और "अल-लज़ीना" शब्द "यहसबन्ना" (3) का कर्ता (फ़ाइल) है 'या' के साथ, जो नाफ़ेह, इब्न आमिर, इब्न कसीर और अबू अम्र की क़िरअत (पठन) है (4)। अर्थात: खुश होने वाले यह न समझें कि उनकी खुशी उन्हें अज़ाब से बचाने वाली है। कहा गया है: पहला कर्म (मफ़ऊल) छिपा हुआ है, जो "वे स्वयं" हैं। दूसरा "बि-मफ़ाज़ह" (सुरक्षित स्थान) (5) है। कूफ़ा वालों ने इसे 'ता' के साथ "तहसबन्ना" पढ़ा है, जो नबी ﷺ को संबोधित करता है (6); अर्थात: ऐ मुहम्मद, आप खुश होने वालों को अज़ाब से सुरक्षित न समझें। और उनका कहना: {अतः आप उन्हें न समझें} 'ता' के साथ और 'बा' पर ज़बर (फ़तहा) के साथ, यह पुनः पुष्टि (ताकीद) के लिए है। इसका पहला कर्म 'हा' और 'मीम' है, और दूसरा कर्म छिपा हुआ है, यानी, उसी तरह। 'फ़ा' संयोजक है, या अतिरिक्त है, पहले क्रिया के स्थान पर दूसरी क्रिया के रूप में। अद-दहहाक और ईसा इब्न उमर ने 'ता' और 'बा' पर पेश (ज़म्मा) के साथ पढ़ा है: "फ़ला तहसुबुन्नहुम" (7), इससे उनका तात्पर्य मुहम्मद ﷺ और उनके साथियों से था। मुजाहिद, इब्न कसीर, अबू अम्र और यह्या इब्न यामुर ने 'या' और 'बा' पर पेश (ज़म्मा) के साथ पढ़ा है, खुश होने वालों के बारे में समाचार के रूप में (8), अर्थात: वे स्वयं यह न समझें, "बि-मफ़ाज़ह" दूसरा कर्म है। और "फ़ला यहसबुन्नहुम" ताकीद (पुष्टि) के लिए होगा।

(1) (ख), (द), (ज़), (फ़), और (म) में: "इज़ा", और स्थापित संस्करण (ज़ह) से है। (2) इसे अल-तबरी ने अल-सुद्दी के अधिकार पर 6/302 में उद्धृत किया है। (3) (ख), (द), (ज़), (फ़), और (म) में: "बियहसबन्ना", और स्थापित संस्करण (ज़ह) से है। (4) नाफ़ेह, इब्न कसीर और अबू अम्र के लिए 'सीन' पर कसरा के साथ, और इब्न आमिर के लिए 'सीन' पर फ़तहा के साथ। अल-सबअह पृ. 219-220, और अल-तयसीर पृ. 84 और 92। (5) देखें मुश्किल इअराब अल-क़ुरआन 1/182 - 183। (6) आसिम और हमज़ा के लिए 'सीन' पर फ़तहा के साथ, और अल-किसई के लिए कसरा के साथ, और ये कूफ़ा वाले हैं। अल-सबअह पृ. 219-220, और अल-तयसीर पृ. 84 और 92। (7) इब्न

अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/553 में अद-दहहाक के पठन के रूप में इसका उल्लेख किया है। (8) अल-सबअह पृ. 219-220, और अल-तयसीर पृ. 93, और इब्न कसीर और अबू अम्र सात प्रमुख पाठकों में से हैं।

سورہ آل عمران: آیت ۱۸۸ ۴۶۱ "ہم میں سے ہر شخص... الخ" اس بات کی دلیل ہے کہ عموم کے لیے مخصوص صیغے ہیں، اور یہ کہ "الذین" ان میں سے ہے۔ یہ قرآن و سنت کی سمجھ سے قطعی طور پر ثابت ہے۔ اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَيُحِبُّونَ أَنْ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا﴾ کہا گیا: (۱) یہ آیت اہل کتاب کے بارے میں تھی، نہ کہ پیچھے رہ جانے والے منافقین کے بارے میں؛ کیونکہ وہ کہا کرتے تھے: "ہم ابراہیم کے دین پر ہیں"، حالانکہ وہ ان کے دین پر نہ تھے، اور وہ کہتے تھے: "ہم نماز، روزہ اور کتاب والے ہیں"، وہ چاہتے تھے کہ اس پر ان کی تعریف کی جائے۔ (۲) اور "الذین" 'یاء' کے ساتھ "یحسبن" (۳) کا فاعل ہے، اور یہ نافع، ابن عامر، ابن کثیر اور ابو عمرو کی قرأت ہے (۴)، یعنی: خوش ہونے والے یہ نہ سمجھیں کہ ان کی خوشی انہیں عذاب سے نجات دلانے والی ہے۔ کہا گیا: مفعول اول محذوف ہے، جو کہ وہ "خود" ہیں۔ اور مفعول ثانی "بمفازۃ" (۵) ہے۔ اور کوفیوں نے نبی ﷺ کو خطاب کرتے ہوئے 'تاء' کے ساتھ "تَحْسَبَنَّ" پڑھا ہے (۶)؛ یعنی: اے محمد! آپ خوش ہونے والوں کو عذاب سے نجات پانے والا نہ سمجھیں۔ اور اللہ کا ارشاد: ﴿فَلَا تَحْسَبَنَّهُم﴾ 'تاء' کے ساتھ اور 'باء' کے فتحہ (زبر) کے ساتھ، یہ تاکید کے لیے اعادہ ہے، اور اس کا مفعول اول 'ہاء' اور 'میم' ہے، اور مفعول ثانی محذوف ہے، یعنی: اسی طرح۔ اور 'فاء' عاطفہ ہے، یا زائدہ ہے جو فعل ثانی کو اول کے بدل کے طور پر لاتی ہے۔ اور ضحاک اور عیسیٰ بن عمر نے 'تاء' اور 'باء' کے ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے: "فلا تَحْسُبُنَّہم" (۷)، ان کی مراد محمد ﷺ اور آپ کے صحابہ تھے۔ اور مجاہد، ابن کثیر، ابو عمرو اور یحییٰ بن یعمر نے خوش ہونے والوں کی خبر کے طور پر 'یاء' اور 'باء' کے ضمہ کے ساتھ پڑھا ہے (۸)، یعنی: وہ خود یہ نہ سمجھیں، "بمفازۃ" مفعول ثانی ہے۔ اور "فلا یحسبنہم" تاکید کے لیے ہو گا۔

(١) (خ)، (د)، (ز)، (ف) اور (م) میں: "إذا" (اگر/جب)، اور ثابت شدہ نسخہ (ظ) سے ہے۔ (٢) اسے طبری نے ٦/٣٠٢ میں السدی سے روایت کیا ہے۔ (٣) (خ)، (د)، (ز)، (ف) اور (م) میں: "بیحسبن"، اور ثابت شدہ نسخہ (ظ) سے ہے۔ (٤) نافع، ابن کثیر اور ابو عمرو کے لیے 'سین' کے کسرہ کے ساتھ، اور ابن عامر کے لیے اس کے فتحہ کے ساتھ السبعۃ ص ٢١٩-٢٢٠، اور التیسیر ص ٨٤ و ٩٢۔ (٥) دیکھئے مشکل إعراب القرآن ١/١٨٢ - ١٨٣۔ (٦) عاصم اور حمزہ کے لیے 'سین' کے فتحہ کے ساتھ، اور کسائی کے لیے اس کے کسرہ کے ساتھ، اور یہ کوفی ہیں۔ السبعۃ ص ٢١٩-٢٢٠، اور التیسیر ص ٨٤ و ٩٢۔ (٧) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ١/٥٥٣ میں ضحاک کی قرأت کا ذکر کیا ہے۔ (٨) السبعۃ ص ٢١٩-٢٢٠، اور التیسیر ص ٩٣، اور ابن کثیر اور ابو عمرو سبعہ قرآء میں سے ہیں۔

462 Surah Al-Imran: Verse 188

It was said: "al-ladhīna" (those who) is the subject (fā‘il) of "yaḥsabanna" (think), and its two objects are omitted because "yaḥsabannahum" (thinks of them) indicates them, as the poet said: By which book or by which verse ... do you see their love as a shame upon me and you think [so]? (1) The mention of the two objects of one verb made the mention of the two objects (2) of the second verb unnecessary. "bi-mafāzatin" (in a place of escape) is the second [phrase], and it is a substitute for the first verb, so its being a substitute for it made mentioning its two objects unnecessary, and the 'fā' is extra (3). And it was said: these verbs might come as neutralized (mulghāh), not under the ruling of complete sentences, such as the poet's saying: And I did not think there would remain between us any affection ... [except] broad horses [al-madhākī] and the bridled she-camels [al-musannafāt] (4) Al-Madhākī: horses that have reached one or two years after shedding their front teeth; the singular is 'mudhakk', like 'mukhlif' for camels. In the proverb: "The running of the mudhakkiyāt is intense/expensive" (5). Al-Musannafāt is a passive participle. It is said: "sanaftu al-ba‘īr asnu fuhu sanfan" (I bridled the camel): when you restrain it with its halter while riding it. "Asnafa al-ba‘īr" is a linguistic variant of "sanafa". And the camel "asnafa" by itself: when it raises its head; it can be transitive or intransitive. The Arabs used to ride camels and lead horses by their side. They say: war leaves no affection (6). Ka‘b ibn Abī Sulmā said: I hope and wish that her affection draws near ... but I do not think there is any gift for us from you. (7)

(1) The verse is by al-Kumayt, in his Dīwān p. 516; al-Ḥujjah by al-Fārisī 3/105; al-Muḥarrar al-Wajīz 1/553; and they have: "or by which sunnah (tradition)". (2) In (m): "object" (singular), in both places. (3) See a detailed discussion on this issue in al-Durr al-Maṣūn 3/525 - 531. (4) Al-Muḥarrar al-Wajīz 1/553, and the verse was not well-recorded in the manuscripts; it belongs to al-A‘shā in his Dīwān p. 201. (5) In (d) and (m): "ghilāb", which is a narration in the proverb. What is established matches al-Ṣiḥāḥ (dh-k-ā), from which the author quoted. The proverb with the narration "ghilāb" is in Amthāl by Abū ‘Ubayd pp. 91 and 107; al-Kāmil by al-Mubarrad p. 501; Jamharat al-Amthāl by al-‘Askarī 1/299; Faṣl al-Maqāl by al-Bakrī p. 127; and Majma‘ al-Amthāl by al-Maydānī 1/158. Al-Maydānī said: "ghilāb" means competition/overpowering. It is also narrated as "ghilā’", the plural of "ghulwah", meaning its running is in spurts (ghalawāt); it is applied to one described as excelling over peers in the field of merit. (6) Al-Ṣiḥāḥ (s-n-f). (7) The verse is in his Dīwān p. 85 with the narration: I hope and wish that they hasten forever ... but for them throughout time there is no hastening.

It is in the commentary on the poem "Bānat Suʿād" by Ibn Hishām p. 41 with the author's narration.

४६२ सूरह आले इमरान: आयत १८८

कहा गया है: «الذين» (अल्लज़ीना) «يحسبن» (यहसबन्ना) का कर्ता (फ़ाइल) है, और इसके दो कर्म (मफ़ऊल) «يحسبنهم» (यहसबुन्नहुम) के संकेत के कारण लुप्त हैं, जैसा कि कवि ने कहा: किस किताब से या किस आयत से ... तुम उनके प्यार को मेरे लिए कलंक देखते हो और तुम [ऐसा] सोचते हो? (१) एक क्रिया के दो कर्मों के उल्लेख ने दूसरी (२) क्रिया के दो कर्मों के उल्लेख की आवश्यकता को समाप्त कर दिया। और «بمفازة» (बिमफ़ाज़तिन) दूसरा है, जो पहली क्रिया का बदल (विकल्प) है, अतः उसके बदल होने ने इसके दो कर्मों के उल्लेख को अनावश्यक बना दिया, और 'फ़ा' अतिरिक्त है (३)। और यह भी कहा गया है: ये क्रियाएं कभी-कभी 'मुल्ग़ा' (प्रभावहीन) भी आती हैं, पूर्ण अर्थ वाले वाक्यों के नियम में नहीं होतीं, जैसे कवि का कहना है: और मैंने नहीं सोचा था कि हमारे बीच कोई स्नेह बचेगा ... [सिवाय] चौड़े घोड़ों (अल-मज़ाकी) और नकेल डले हुए ऊँटों (अल-मुसन्नफ़ात) के। (४) अल-मज़ाकी: वे घोड़े जो अपने सामने के दाँत गिरने के एक या दो साल बाद की आयु के हो गए हों; एकवचन 'मुज़क्क' है, जैसे ऊँटों के लिए 'मुख़्लिफ़'। कहावत है: «جَرْيُ المُذُكّيات غِلاء» (मुज़क्कियात की दौड़ तीव्र/महंगी होती है) (५)। अल-मुसन्नफ़ात कर्मवाच्य संज्ञा (इस्म मफ़ऊल) है। कहा जाता है: «سنفت البعير أسنُفُه سَنْفاً» (मैंने ऊँट को नकेल डाली): जब आप सवारी करते समय उसे लगाम से रोकते हैं। «أسنف البعير» 'सनफ़' की ही एक भाषा (बोली) है। और ऊँट ने स्वयं «أسنف» किया: जब उसने अपना सिर उठाया; यह सकर्मक और अकर्मक दोनों हो सकता है। अरब ऊँटों की सवारी करते थे और घोड़ों को साथ लेकर चलते थे। वे कहते थे: युद्ध कोई स्नेह नहीं छोड़ता (६)। काब बिन अबी सुल्मा ने कहा: मैं आशा और कामना करता हूँ कि उसका स्नेह निकट आ जाए ... लेकिन मुझे नहीं लगता कि हमारे लिए तुम्हारी ओर से कोई दान है। (७)

(१) यह शेर अल-कुमैत का है, उनके दीवान पृ. ५१६ में; अल-हुज्जाह (अल-फ़ारसी) ३/१०५; अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/५५३; और उनके यहाँ है: "या किस सुन्नत (परम्परा) से"। (२) (म) प्रति में: "मफ़ऊल" (एकवचन), दोनों स्थानों पर। (३) इस मसले पर विस्तृत चर्चा अल-दुर्र अल-मसून ३/५२५-५३१ में देखें। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/५५३, और शेर प्रतियों में अच्छी तरह नहीं दिया गया था, यह अल-आशा के दीवान पृ. २०१ में है। (५) (द) और (म) प्रतियों में: "ग़िलाब", जो कहावत का एक वृत्तांत है। प्रमाणित पाठ 'अल-सिहाह' (ज़-क-अ) के अनुरूप है जिससे लेखक ने उद्धृत किया है। "ग़िलाब" वृत्तांत के साथ यह कहावत अमसाल (अबू उबैद) पृ. ९१ और १०७ में है; अल-

कामिल (अल-मुबर्रद) पृ. ५०१; जमहरत अल-अमसाल (अल-असकरी) १/२९९; फ़स्ल अल-मक़ाल (अल-बकरी) पृ. १२७; और मजमा अल-अमसाल (अल-मैदानी) १/१५८ में है। अल-मैदानी ने कहा: "ग़िलाब" का अर्थ है मुक़ाबला/प्रभुत्व। इसे "ग़िला" (ग़लवा का बहुवचन) के रूप में भी वर्णित किया गया है, जिसका अर्थ है इसकी दौड़ छलांगों (ग़लवात) में होती है; यह उस व्यक्ति के लिए प्रयुक्त होता है जिसे श्रेष्ठता के क्षेत्र में अपने साथियों से आगे बताया जाए। (६) अल-सिहाह (स-न-फ़)। (७) यह शेर उनके दीवान पृ. ८५ में इस पाठ के साथ है: मैं आशा और कामना करता हूँ कि वे हमेशा के लिए जल्दी करें ... लेकिन उनके लिए पूरे समय में कोई जल्दी नहीं है। यह इब्न हिशाम द्वारा रचित 'बनात सुआद' कविता की व्याख्या पृ. ४१ में लेखक के वृत्तांत के साथ है।

٤٦٢ سورہ آل عمران: آیت ١٨٨

اور کہا گیا ہے: «الذين» فعل «يحسبن» کا فاعل ہے، اور اس کے دونوں مفعول «يحسبنهم» کی دلالت کی وجہ سے محذوف ہیں، جیسا کہ شاعر نے کہا: بأي كتاب أم بأية آية ... ترى حبهم عاراً عليّ وتَحسبُ (١) ایک فعل کے مفعولوں کے ذکر نے دوسرے (٢) کے مفعولوں کے ذکر سے بے نیاز کر دیا۔ اور «بمفازة» دوسرا ہے، جو پہلے فعل کا بدل ہے، پس اس کے بدل ہونے نے اس کے مفعولوں کے ذکر سے بے نیاز کر دیا، اور 'فا' زائدہ ہے (٣)۔ اور کہا گیا ہے: یہ افعال کبھی کبھی 'ملغاة' (بے عمل) بھی آتے ہیں، مفید جملوں کے حکم میں نہیں ہوتے، جیسے شاعر کا قول ہے: وما خِلتُ أبقى بيننا من مودة ... عراضُ المذاكي المسنفاتُ القلائصا (٤) المذاکی: وہ گھوڑے جو اپنے سامنے کے دانت گرنے کے ایک یا دو سال بعد کی عمر کے ہو چکے ہوں؛ واحد 'مذُکّ' ہے، جیسے اونٹوں میں 'مخلف' ہوتا ہے۔ اور مثال ہے: «جَرْيُ المُذُكّيات غِلاء» (٥)۔ اور 'المسنفات' اسم مفعول ہے، کہا جاتا ہے: «سنفت البعير أسنُفُه سَنْفاً»: جب تم سوار ہو کر اسے اس کی نکیل سے روکو۔ اور «أسنف البعير» 'سنفہ' ہی کی ایک لغت ہے۔ اور اونٹ نے خود «أسنف» کیا: جب اس نے اپنا سر اٹھایا؛ یہ متعدی اور لازم دونوں استعمال ہوتا ہے۔ عرب اونٹوں پر سواری کرتے تھے اور گھوڑوں کو پہلو میں لے کر چلتے تھے، وہ کہتے تھے: جنگ کوئی محبت باقی نہیں چھوڑتی (٦)۔ اور کعب بن ابی سلمیٰ نے کہا: أرجو وآمل أن تدنو مودتها ... وما إخالُ لَدَيْنا منكِ تنويلُ (٧)

(١) یہ شعر کمیت کا ہے، ان کے دیوان ص ٥١٦ میں؛ الحجہ (فارسی) ٣/١٠٥؛ المحرر الوجیز ١/٥٥٣؛ اور ان کے ہاں ہے: "یا کس سنت سے"۔ (٢) (م) میں: "مفعول" (واحد)، دونوں جگہوں پر۔ (٣) اس مسئلے پر مفصل گفتگو الدر المصون ٣/٥٢٥-٥٣١ میں دیکھیں۔ (٤) المحرر الوجیز ١/٥٥٣، اور نسخوں میں یہ شعر صحیح طرح درج نہیں تھا، یہ اعشی کے دیوان ص ٢٠١ میں ہے۔

(٥) (د) اور (م) میں: "غلاب" ہے، جو کہ مثال کی ایک روایت ہے۔ ثابت شدہ متن 'الصحاح' (ذکا) کے موافق ہے جس سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ "غلاب" کی روایت کے ساتھ یہ مثال امثال (ابو عبید) ص ۹۱ اور ۱۰۷؛ الکامل (مبرّد) ص ۵۰۱؛ جمہرۃ الامثال (عسکری) ۱/۲۹۹؛ فصل المقال (بکری) ص ۱۲۷؛ اور مجمع الامثال (میدانی) ۱/۱۵۸ میں ہے۔ میدانی نے کہا: "غلاب" کا مطلب ہے مغلوب کرنا/مقابلہ کرنا۔ اسے "غلاء" (غلوہ کی جمع) بھی روایت کیا گیا ہے، جس کا مطلب ہے کہ اس کی دوڑ چھلانگوں (غلوات) میں ہوتی ہے؛ یہ اس شخص کے لیے استعمال ہوتی ہے جسے فضل کے میدان میں اپنے ساتھیوں پر برتری حاصل ہو۔ (٦) الصحاح (سنف)۔ (٧) یہ شعر ان کے دیوان ص ۸۵ میں اس روایت کے ساتھ ہے: أرجو وآمل أن يعجلن في أبد ... وما لهنَّ طوال الدهر تعجيل اور یہ ابن ہشام کی شرح قصیدہ 'بانت سعاد' ص ۴۱ میں مصنف کی روایت کے ساتھ موجود ہے۔

463 Surah Al-Imran: Verses 188 - 189

The majority of the seven reciters and others read: "أتوا" (atū) with a short 'alif', meaning: with what they brought of lies and concealment. Marwan bin Al-Hakam, Al-A'mash, and Ibrahim Al-Nakha'i read it as "آتوا" (ātū), with a long 'alif' (madd), meaning: they gave. Sa'id bin Jubayr read it as "أوتوا" (ūtū) in the passive voice, meaning: they were given. (1) The word "المفازة" (al-mafāzah) means 'place of safety/success', on the pattern of 'maf'alah', from 'fāza yafūzu' when one is saved, meaning: they are not successful. A place of fear (2) is named 'mafāzah' (success) as a form of optimism, as said by Al-Asma'i. It is also said: because it is a place of 'tafwīz' (risk) and a likely place of death; the Arabs say: 'the man fawwaza' when he dies. Tha'lab (3) said: I related Al-Asma'i's saying to Ibn al-A'rabi, and he said: He is mistaken. Abu al-Makarim told me: It was only named 'mafāzah' because whoever crosses it has succeeded (fāza). Al-Asma'i said: One who is bitten [by a snake] is called 'salīm' (sound/safe) as a form of optimism. Ibn al-A'rabi said: Because he is 'mustaslim' (submitting) to what has afflicted him. (4) It was also said: Do not think them to be in a place far from punishment; because 'fawz' (success/salvation) is being far from what is disliked. And Allah knows best. Allah Almighty's saying: {And to Allah belongs the dominion of the heavens and the earth, and Allah is over all things competent. 189} This is an argument against those who said "Indeed, Allah is poor and we are rich," and a denial of them (5). It is also said: the meaning is: do not think the joyful will escape the punishment; for to Allah belongs everything, and they are in His grasp.

Footnotes: (1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/553, and Al-Nahhas mentioned Al-A'mash's reading in I'rab al-Qur'an 1/425, and Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhdhah pp. 23-24. As for Sa'id bin Jubayr's reading, Ibn Khalawayh attributed it on p. 23 to al-Sulami from Ali bin Abi Talib (RA). (2) In (m): fears. (3) See his Majalis, p. 170. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/553 and from it the author cited the saying of Al-Asma'i and Tha'lab, see Al-Sihah (f-w-z), and Tahdhib al-Lughah 13/264. Abu al-Makarim: one of the Bedouins from whom Ibn al-A'rabi took knowledge. See Maratib al-Nahwiyyin by Abu al-Tayyib al-Lughawi, p. 92. (5) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 1/523, and Al-Wasit by Al-Wahidi 1/532.

463 सूरह अल-इमरान: आयत 188 - 189

सात प्रसिद्ध पाठकों (कुर्रा) और अन्य के बहुमत ने "أتوا" (अतउ) पढ़ा है, जिसमें अलिफ़ छोटा है, जिसका अर्थ है: वे जो झूठ और छिपाव लेकर आए। मरवान बिन अल-हकम, अल-आमश और इब्राहिम अल-नख़ई ने इसे "آتوا" (आतउ) पढ़ा है, अलिफ़ को खींचकर (मद के साथ), जिसका अर्थ है: उन्होंने दिया। सईद बिन जुबैर ने इसे "أوتوا" (उतू) पढ़ा है, जिसका अर्थ है: उन्हें दिया गया। (1) "المفازة" (अल-मफ़ाज़ह) का अर्थ है सुरक्षा या सफलता का स्थान, जो 'मफ़अलाह' के वज़न पर है, 'फ़ाज़ यफ़ूज़ु' से जब कोई बच जाए, यानी: वे सफल होने वाले नहीं हैं। डर की जगह (2) को आशावाद के रूप में 'मफ़ाज़ह' कहा जाता है, ऐसा अल-अस मई ने कहा है। यह भी कहा गया है: क्योंकि यह जोखिम (तफ़वीज़) और विनाश की संभावना का स्थान है; अरब कहते हैं: 'आदमी फ़व्वज़ा' जब वह मर जाता है। स'लब (3) ने कहा: मैंने अल-अस मई की बात इब्न अल-अरबी को बताई, तो उन्होंने कहा: वह गलत हैं। अबू अल-मकारिम ने मुझसे कहा: इसे 'मफ़ाज़ह' केवल इसलिए कहा गया है क्योंकि जो इसे पार कर लेता है वह सफल (फ़ाज़) हो जाता है। अल-अस मई ने कहा: साँप के काटे हुए व्यक्ति को आशावाद के तौर पर 'सलीम' (स्वस्थ/सुरक्षित) कहा जाता है। इब्न अल-अरबी ने कहा: क्योंकि वह उस पर 'मुस्तस्लिम' (समर्पित) हो जाता है जो उसे पहुँचा है। (4) यह भी कहा गया है: उन्हें अज़ाब (दंड) से दूर स्थान पर न समझें; क्योंकि सफलता (फ़ौज़) अप्रिय चीज़ों से दूर होना है। और अल्लाह बेहतर जानता है। अल्लाह तआला का फ़रमान है: {आकाशों और पृथ्वी की बादशाहत अल्लाह ही के लिए है, और अल्लाह हर चीज़ पर सामर्थ्य रखता है। १८९} यह उन लोगों के खिलाफ एक दलील है जिन्होंने कहा था "अल्लाह गरीब है और हम अमीर हैं," और उनका खंडन है (5)। यह भी कहा गया है: अर्थ यह है कि: यह न समझें कि खुश होने वाले अज़ाब से बच जाएंगे; क्योंकि सब कुछ अल्लाह का है, और वे उसकी पकड़ में हैं।

पादलेख (Footnotes): (1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/553, और अल-नहस ने इराब अल-कुरान 1/425 में अल-आमश के पाठ का उल्लेख किया है, और इब्न खालवेह ने अल-किरात अल-शाज़ाह पृष्ठ 23-24 में। जहाँ तक सईद बिन जुबैर के पाठ का सवाल है, इब्न खालवेह ने पृष्ठ 23 पर इसे अली बिन अबी तालिब (रज़ि.) से अल-सुलामी की ओर मंसूब किया है। (2) (म) में: डर (बहुवचन)। (3) उनके मजालिस देखें, पृ. 170। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/553 और इससे लेखक ने अल-अस मई और स'लब की बात उद्धृत की है, देखें अल-सिहह (f-w-z), और तहज़ीब अल-लुग़ह 13/264। अबू अल-मकारिम: उन बदुओं में से एक जिनसे इब्न अल-अरबी ने भाषा ली थी। देखें अबू अल-तैयब

अल-लुग़वी की मरातिब अल-नहविय्यीन, पृ. 92। (5) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 1/523, और अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 1/532।

٤٦٣ سورہ آل عمران: آیات ١٨٨ - ١٨٩

جمہور سات قراء اور دیگر نے "أتوا" (ألف کے قصر کے ساتھ) پڑھا ہے، یعنی: جو کچھ وہ جھوٹ اور چھپانے کے ساتھ لائے۔ مروان بن الحکم، الاعمش، اور ابراہیم النخعی نے "آتوا" پڑھا ہے، مد کے ساتھ، جس کا مطلب ہے: انہوں نے دیا۔ اور سعید بن جبیر نے "أوتوا" مجہول کے طور پر پڑھا ہے، یعنی: انہیں دیا گیا۔ (١) لفظ "المفازة" کے معنی نجات کی جگہ ہے، مَفْعَلَة کے وزن پر، یہ 'فاز یفوز' سے ہے جب کوئی نجات پا جائے، یعنی: وہ کامیاب ہونے والے نہیں ہیں۔ خوف کی جگہ (٢) کو نیک شگون (امید) کے طور پر 'مفازہ' کہا گیا ہے، یہ اصمعی کا قول ہے۔ ایک قول یہ ہے: کیونکہ یہ ہلاکت کا مقام اور خطرہ کی جگہ ہے؛ اہل عرب کہتے ہیں: 'فوز الرجل' جب وہ مر جائے۔ ثعلب (٣) نے کہا: میں نے ابن الاعرابی کو اصمعی کا قول سنایا تو انہوں نے کہا: اس نے غلطی کی، مجھ سے ابو المکارم نے کہا: اس کا نام 'مفازہ' اس لیے رکھا گیا ہے کیونکہ جو اسے پار کر لے وہ کامیاب (فاز) ہو گیا۔ اصمعی نے کہا: سانپ کے ڈسے ہوئے کو نیک شگون کے طور پر 'سلیم' (صحیح سلامت) کہا جاتا ہے۔ ابن الاعرابی نے کہا: کیونکہ وہ اس مصیبت کے سامنے 'مستسلم' (سر تسلیم خم کرنے والا) ہوتا ہے جو اسے پہنچی ہے۔ (٤) ایک قول یہ ہے: انہیں عذاب سے دور جگہ پر مت سمجھو؛ کیونکہ کامیابی (فوز) ناپسندیدہ چیز سے دور ہونا ہے۔ اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ١٨٩} (اور اللہ ہی کے لیے ہے آسمانوں اور زمین کی بادشاہی، اور اللہ ہر چیز پر قادر ہے)۔ یہ ان لوگوں کے خلاف ایک حجت ہے جنہوں نے کہا تھا کہ "اللہ فقیر ہے اور ہم غنی ہیں"، اور ان کی تکذیب ہے (٥)۔ ایک قول یہ ہے: معنی یہ ہے کہ: خوش ہونے والوں کے بارے میں یہ گمان نہ

کریں کہ وہ عذاب سے بچ جائیں گے؛ کیونکہ سب کچھ اللہ ہی کا ہے، اور وہ اس کی گرفت میں ہیں۔

حواشی: (۱) المحرر الوجیز ۵۵۳/۱، اور النحاس نے إعراب القرآن ۴۲۵/۱ میں الاعمش کی قرأت کا ذکر کیا ہے، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ۲۳ - ۲۴ میں۔ رہی سعید بن جبیر کی قرأت، تو اسے ابن خالویہ نے ص ۲۳ پر علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ سے سلمی کی روایت سے منسوب کیا ہے۔ (۲) (م) میں: المخاوف۔ (۳) دیکھئے ان کی مجالس ص ۱۷۰۔ (۴) المحرر الوجیز ۵۵۳/۱ اور اسی سے مصنف نے اصمعی اور ثعلب کا قول نقل کیا ہے، دیکھئے الصحاح (فوز)، اور تہذیب اللغة ۲۶۴/۱۳۔ ابو المکارم: ان دیہاتیوں میں سے ایک تھے جن سے ابن الاعرابی نے لغت لی تھی۔ دیکھئے ابو الطیب اللغوی کی مراتب النحویین ص ۹۲۔ (۵) معانی القرآن للنحاس ۵۲۳/۱، اور الوسیط للواحدي ۵۳۲/۱۔

Surah Ali 'Imran: Verses 189 - 200 . 464

...The All-Powerful^{(1)}; so it is connected to the preceding statement, meaning: they will not escape His punishment, and He will take them whenever He wills. "And Allah is over all things competent." (189) i.e., capable, and this has been previously discussed in "Al-Baqarah"^{(2)}.

Allah the Almighty says: ﴿Indeed, in the creation of the heavens and the earth and the alternation of the night and the day are signs for those of understanding. Who remember Allah while standing or sitting or [lying] on their sides and give thought to the creation of the heavens and the earth, [saying], "Our Lord, You did not create this aimlessly; exalted are You [above such a thing]; then protect us from the punishment of the Fire. Our Lord, indeed whoever You admit to the Fire - You have disgraced him, and for the wrongdoers there are no helpers. Our Lord, indeed we have heard a caller calling to faith, [saying], 'Believe in your Lord,' and we have believed. Our Lord, so forgive us our sins and remove from us our misdeeds and cause us to die with the righteous. Our Lord, and grant us what You promised us through Your messengers and do not disgrace us on the Day of Resurrection. Indeed, You do not fail in [Your] promise." And their Lord responded to them, "Never will I allow to be lost the work of [any] worker among you, whether male or female; you are of one another. So those who emigrated or were driven out from their homes or were harmed in My cause or fought or were killed - I will surely remove from them their misdeeds, and I will surely admit them to gardens beneath which rivers flow as reward from Allah , and Allah has with Him the best reward. Be not deceived by the [uninhibited] movement of the disbelievers throughout the land. [It is but] a small enjoyment; then their [final] resting place is Hell, and wretched is the resting place. But those who feared their Lord will have gardens beneath which rivers flow, abiding eternally therein, as accommodation from Allah . And that which is with Allah is best for the righteous. And indeed, among the People of the Scripture are those who believe in Allah and what was revealed to you and what was revealed to them, [being] humble to Allah . They do not exchange the verses of Allah for a small price. Those will have their reward with their Lord. Indeed, Allah is swift in account. O you who have believed, persevere and endure and remain stationed and fear Allah that you may be successful." (200)﴾.

In this there are twenty-five matters: First: His saying, the Almighty: ﴿Indeed, in the creation of the heavens and the earth﴾ the meaning of this verse has preceded in

(1) In the copies: the estimation, and the established one is from (M). (2) 1/338 - 339.

सूरा आल-इमरान: आयत १८९ - २०० . ४६४

...शक्तिशाली^{(१)}; तो यह पिछले कथन से जुड़ा हुआ है, अर्थात्: वे उसके दंड से नहीं बच पाएंगे, और वह जब चाहेगा उन्हें पकड़ लेगा। "और अल्लाह हर चीज़ पर शक्ति रखता है।" (१८९) अर्थात्: सक्षम है, और इसका उल्लेख पहले "अल-बक़रह"^{(२)} में हो चुका है।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: ﴿निस्संदेह आकाशों और धरती की रचना में और रात और दिन के हेर-फेर में उन लोगों के लिए निशानियाँ हैं जो बुद्धि वाले हैं। जो खड़े और बैठे और अपने पहलुओं पर लेटे हुए अल्लाह को याद करते हैं और आकाशों और धरती की रचना में सोच-विचार करते हैं (और कहते हैं), 'ऐ हमारे रब! तूने यह सब व्यर्थ नहीं बनाया, तू पवित्र है; अतः हमें आग के दंड से बचा ले। ऐ हमारे रब! जिसे तूने आग में डाला, उसे तूने अपमानित कर दिया, और अत्याचारियों का कोई सहायक नहीं। ऐ हमारे रब! हमने एक पुकारने वाले को सुना जो ईमान की ओर पुकार रहा था कि, 'अपने रब पर ईमान लाओ,' तो हम ईमान ले आए। ऐ हमारे रब! अतः हमारे गुनाह क्षमा कर दे और हमारी बुराइयाँ हमसे दूर कर दे और हमें नेक लोगों के साथ मौत दे। ऐ हमारे रब! और हमें वह प्रदान कर जिसका तूने अपने रसूलों के माध्यम से हमसे वादा किया है और हमें क़ियामत के दिन अपमानित न करना। निस्संदेह तू वादे के विरुद्ध नहीं करता।' तो उनके रब ने उनकी दुआ स्वीकार कर ली (और फ़रमाया), 'मैं तुममें से किसी कर्म करने वाले के कर्म को नष्ट नहीं करूँगा, चाहे वह पुरुष हो या स्त्री; तुम एक-दूसरे से हो। अतः जिन लोगों ने हिजरत की और अपने घरों से निकाले गए और मेरी राह में सताए गए और लड़े और मारे गए, मैं अवश्य उनकी बुराइयाँ उनसे दूर कर दूँगा और उन्हें अवश्य ऐसे बाग़ों में प्रवेश कराऊँगा जिनके नीचे नहरें बहती होंगी, यह अल्लाह की ओर से पुरस्कार होगा; और अल्लाह ही के पास उत्तम पुरस्कार है। तुम्हें नगरों में काफ़िरों (इनकार करने वालों) का चलना-फिरना धोखे में न डाले। यह थोड़ा सा लाभ है, फिर उनका ठिकाना जहन्नुम है, और वह बहुत बुरा बिछौना है। परन्तु जो लोग अपने रब से डरे, उनके लिए ऐसे बाग़ हैं जिनके नीचे नहरें बहती हैं, वे उनमें सदैव रहेंगे, यह अल्लाह की ओर से आतिथ्य है; और जो अल्लाह के पास है वह नेक लोगों के लिए अधिक उत्तम है। और निस्संदेह अहले-किताब (ग्रंथ वालों) में कुछ ऐसे भी हैं जो अल्लाह पर और उस पर जो तुम्हारी ओर उतारा गया और जो उनकी ओर उतारा गया, ईमान लाते हैं, अल्लाह के आगे विनम्र रहने वाले हैं; वे अल्लाह की आयतों को थोड़े मूल्य पर नहीं बेचते। यही वे लोग हैं जिनका बदला उनके रब के पास है। निस्संदेह अल्लाह शीघ्र हिसाब लेने वाला है। ऐ ईमान

लाने वालो! धैर्य रखो और एक-दूसरे के मुक़ाबले में डटे रहो और (जिहाद के लिए) तैयार रहो और अल्लाह का डर रखो ताकि तुम सफल हो सको।' (२००)﴾।

इसमें पच्चीस विषय हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: ﴿निस्संदेह आकाशों और धरती की रचना में﴾ इस आयत का अर्थ पहले आ चुका है...

---

(१) प्रतियों में: 'अत-तक़्दीर' है, और जो प्रमाणित है वह (म) से है। (२) १/ ३३८ - ३३९।

سورہ آل عمران: آیات ۱۸۹ - ۲۰۰ . ۴۶۴

...القدیر۸{(۱)} (قادر ہے)؛ پس یہ کلامِ اول پر عطف ہے، یعنی: وہ اس کے عذاب سے نہیں بچ سکیں گے، اور وہ جب چاہے گا انہیں پکڑ لے گا۔ "اور اللہ ہر چیز پر قادر ہے۔" (۱۸۹) یعنی: ممکن ہے اور یہ پہلے "البقرہ"۸{(۲)} میں گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿بیشک آسمانوں اور زمین کی پیدائش اور رات اور دن کے ہیر پھیر میں عقلمندوں کے لیے نشانیاں ہیں۔ جو اللہ کو کھڑے اور بیٹھے اور اپنے پہلوؤں پر لیٹے ہوئے یاد کرتے ہیں اور آسمانوں اور زمین کی پیدائش میں غور و فکر کرتے ہیں (اور کہتے ہیں) اے ہمارے رب! تو نے یہ بے کار پیدا نہیں کیا، تو پاک ہے، پس ہمیں آگ کے عذاب سے بچا لے۔ اے ہمارے رب! یقیناً تو نے جسے آگ میں ڈالا تو اسے رسوا کر دیا، اور ظالموں کا کوئی مددگار نہیں۔ اے ہمارے رب! ہم نے ایک پکارنے والے کو سنا جو ایمان کی طرف بلا رہا تھا کہ اپنے رب پر ایمان لاؤ، تو ہم ایمان لائے۔ اے ہمارے رب! پس ہمارے گناہ بخش دے اور ہماری برائیاں ہم سے دور کر دے اور ہمیں نیکوں کے ساتھ موت دے۔ اے ہمارے رب! اور ہمیں وہ عطا فرما جس کا تو نے اپنے رسولوں کے ذریعے ہم سے وعدہ کیا ہے اور ہمیں قیامت کے دن رسوا نہ کرنا، بے شک تو وعدہ خلافی نہیں کرتا۔ تو ان کے رب نے ان کی پکار سن لی (اور فرمایا) کہ میں تم میں سے کسی عمل کرنے والے کے عمل کو ضائع نہیں کرتا، خواہ وہ مرد ہو یا عورت، تم ایک دوسرے سے ہو۔ پس جن لوگوں نے ہجرت کی اور اپنے گھروں سے نکالے گئے اور میری راہ میں ستائے گئے اور لڑے اور مارے گئے، میں ضرور ان کی برائیاں ان سے دور کر دوں گا اور انہیں ضرور ایسے باغات میں داخل کروں گا جن کے نیچے نہریں بہتی ہوں گی، یہ اللہ کی طرف سے ثواب ہے، اور اللہ ہی کے پاس بہترین ثواب ہے۔ تمہیں شہروں میں کافروں کا چلنا پھرنا ہرگز دھوکے

میں نہ ڈالے۔ یہ تھوڑا سا فائدہ ہے، پھر ان کا ٹھکانہ جہنم ہے، اور وہ برا بستر ہے۔ لیکن جو لوگ اپنے رب سے ڈرے ان کے لیے باغات ہیں جن کے نیچے نہریں بہتی ہیں، وہ ان میں ہمیشہ رہیں گے، یہ اللہ کی طرف سے مہمانی ہے، اور جو اللہ کے پاس ہے وہ نیک لوگوں کے لیے بہتر ہے۔ اور بے شک اہلِ کتاب میں سے بعض وہ بھی ہیں جو اللہ پر اور اس چیز پر جو تمہاری طرف نازل کی گئی اور جو ان کی طرف نازل کی گئی، ایمان لاتے ہیں، اللہ کے سامنے عاجزی کرنے والے ہیں، اللہ کی آیات کو تھوڑی قیمت کے بدلے نہیں بیچتے۔ یہی وہ لوگ ہیں جن کا اجر ان کے رب کے پاس ہے، بے شک اللہ جلد حساب لینے والا ہے۔ اے ایمان والو! صبر کرو اور مقابلے میں ثابت قدم رہو اور (جہاد کے لیے) تیار رہو اور اللہ سے ڈرتے رہو تاکہ تم کامیاب ہو جاؤ۔ (۲۰۰)﴾۔

اس میں پچیس مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿بیشک آسمانوں اور زمین کی پیدائش میں﴾ اس آیت کا معنی پہلے گزر چکا ہے...

---

(۱) نسخوں میں: "التقدیر" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (۲) ۱/ ۳۳۸ - ۳۳۹۔

Surah Al-Imran: Verses 190 - 200 465

"Al-Baqarah" in more than one place (1). Thus, the Almighty concluded this Surah by commanding observation and reasoning regarding His signs; for they could only originate from the Ever-Living, Sustainer, All-Powerful, Most Holy, Source of Peace, and Independent of all worlds; so that their faith might be based on certainty, not on imitation.

{Indeed, in the creation of the heavens and the earth... there are signs for those of understanding}: those who use their minds to contemplate the evidence.

It was narrated from Aisha, may Allah be pleased with her, that she said: When this verse was revealed to the Prophet (PBUH), he stood up to pray. Bilal came to inform him about the prayer and saw him weeping. He said, "O Messenger of Allah, do you weep when Allah has forgiven your past and future sins?" He replied, "O Bilal, should I not be a grateful servant? Tonight, Allah revealed a verse to me: {Indeed, in the creation of the heavens and the earth and the alternation of night and day, there are signs for those of understanding.} Then he said: 'Woe to him who reads it and does not reflect upon it.'" (2)

Second: Scholars have said: It is recommended for someone who wakes up from sleep to wipe his face and start his standing (for prayer) by reciting these ten verses (3) following the example of the Prophet (PBUH). This is established in the "Two Sahihs" and others, as will be mentioned (4). Then he prays what is prescribed for him, thus combining reflection and action, which is the best of actions, as will be explained later regarding this verse.

It was narrated from Abu Huraira that the Messenger of Allah (PBUH) used to recite ten verses from the end of Surah Al-Imran every night. Abu Nasr al-Waili al-Sajistani, the Hafiz (5), recorded it in the book "Al-Ibanah" from...

---

(1) 2/490. (2) Narrated by Abu al-Shaykh in 'Akhlaq al-Nabi' (PBUH) p. 186, and Ibn Hibban (620). Ahmad (24844), Bukhari (4837), and Muslim (2820) narrated from Aisha, may Allah be pleased with her, that the Prophet of Allah (PBUH) used to stand at night (in prayer) until his feet would swell. Aisha said: "O Messenger of Allah, why do you do this when Allah has forgiven your past and future sins?" He said: "Should I not love to be a grateful servant?" (3) In (d) and (z): The ten verses. (4) Musnad Ahmad (2164), Sahih Bukhari (4570), Sahih Muslim (763): (182). From the hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both, and the author will mention it in the eighth

issue. (5) He is Ubaidullah ibn Sa'id ibn Hatim ibn Ahmad, the Sheikh of the Haram, and he is the narrator of the Musalsal hadith of 'the Merciful': "The Merciful have mercy upon the merciful...", and his mentioned book is "Al-Ibanah al-Kubra" regarding the Quran being uncreated, and he died in the year (444 AH). Al-Siyar 17/654.

सूरह अल-इमरान: आयत १९० - २०० ४६५

एक से अधिक स्थानों पर "अल-बकराह" (१)। इस प्रकार, सर्वशक्तिमान ने इस सूरह को अपने संकेतों पर विचार और तर्क करने के आदेश के साथ समाप्त किया; क्योंकि वे केवल सदा जीवित, पालनहार, सर्वशक्तिमान, अत्यंत पवित्र, शांति के स्रोत और सभी संसारों से स्वतंत्र से ही उत्पन्न हो सकते हैं; ताकि उनका विश्वास निश्चितता पर आधारित हो, न कि नकल पर।

{निश्चित रूप से, आकाश और पृथ्वी की रचना में... समझ रखने वालों के लिए संकेत हैं}: वे जो साक्ष्यों पर विचार करने के लिए अपनी बुद्धि का उपयोग करते हैं।

आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: जब पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) पर यह आयत उतरी, तो वे प्रार्थना करने के लिए खड़े हुए। बिलाल उन्हें प्रार्थना की सूचना देने आए और उन्हें रोते हुए देखा। उन्होंने कहा, "हे अल्लाह के रसूल, क्या आप रोते हैं जबकि अल्लाह ने आपके पिछले और आने वाले पापों को क्षमा कर दिया है?" उन्होंने उत्तर दिया, "हे बिलाल, क्या मुझे एक आभारी सेवक नहीं होना चाहिए? आज रात, अल्लाह ने मुझ पर एक आयत उतारी है: {निश्चित रूप से, आकाश और पृथ्वी की रचना और रात और दिन के हेर-फेर में, समझ रखने वालों के लिए संकेत हैं।} फिर उन्होंने कहा: 'उस व्यक्ति के लिए विनाश है जो इसे पढ़ता है और इस पर विचार नहीं करता है।'" (२)

दूसरा बिंदु: दूसरा: विद्वानों ने कहा है: जो कोई नींद से जागे उसके लिए यह अनुशंसित है कि वह अपना चेहरा पोंछे और पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के उदाहरण का पालन करते हुए इन दस आयतों (३) को पढ़कर अपनी प्रार्थना शुरू करे। यह "दो सहीह" और अन्य में स्थापित है, जैसा कि उल्लेख किया जाएगा (४)। फिर वह प्रार्थना करता है जो उसके लिए निर्धारित है, इस प्रकार चिंतन और कार्य को जोड़ता है, जो कि सबसे अच्छा कार्य है, जैसा कि बाद में इस आयत के संबंध में समझाया जाएगा।

अबू हुरैरा से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) हर रात सूरह अल-इमरान के अंत से दस आयतें पढ़ते थे। हाफ़िज़ अबू नसर अल-वैली अल-सजिस्तानी (५) ने इसे पुस्तक "अल-इबाना" में... से दर्ज किया है।

(१) २/४९०। (२) अबू अल-शेख ने 'अखलाक अल-नबी' (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) पृष्ठ १८६ में, और इब्न हिब्बान (६२०) में इसे उद्धृत किया है। अहमद (२४८४४), बुखारी (४८३७) और मुस्लिम (२८२०) ने आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत की है कि अल्लाह के पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) रात में (प्रार्थना में) खड़े होते थे यहाँ तक कि उनके पैर सूज जाते थे। आयशा ने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, आप ऐसा क्यों करते हैं जबकि अल्लाह ने आपके पिछले और आने वाले पापों को क्षमा कर दिया है?" उन्होंने कहा: "क्या मुझे एक आभारी सेवक होना पसंद नहीं करना चाहिए?" (३) (द) और (ज़) में: दस आयतें। (४) मुसनद अहमद (२१६४), सहीह बुखारी (४५७०), सहीह मुस्लिम (७६३): (१८२)। इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से, और लेखक आठवीं समस्या में इसका उल्लेख करेंगे। (५) वे उबैदुल्लाह बिन सईद बिन हातिम बिन अहमद हैं, जो हरम के शेख हैं, और वे 'दयावानों' की मुसलसल हदीस के वर्णनकर्ता हैं: "दयावानों पर दयावान दया करता है...", और उनकी उल्लिखित पुस्तक "अल-इबाना अल-कुबरा" है कि कुरान बनाया हुआ नहीं है, और उनकी मृत्यु वर्ष (४४४ हिजरी) में हुई थी। अल-सियार १७/६५४।

سورہ آل عمران: آیات ۱۹۰ - ۲۰۰ ٤٦٥

«البقرہ» ایک سے زائد مقامات پر (۱)۔ چنانچہ اللہ تعالیٰ نے اس سورت کا اختتام اپنی آیات میں غور و فکر اور استدلال کے حکم پر کیا؛ کیونکہ یہ آیات صرف اسی سے صادر ہو سکتی ہیں جو حیّ و قیوم، قدیر، قدوس، سلام اور جہانوں سے بے نیاز ہے؛ تاکہ ان کا ایمان یقین پر مبنی ہو، نہ کہ تقلید پر۔

﴿لَآيَتٍ لِأُولِي الْأَلْبَبِ﴾: وہ لوگ جو دلائل پر غور کرنے کے لیے اپنی عقلوں کا استعمال کرتے ہیں۔

حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: جب نبی کریم ﷺ پر یہ آیت نازل ہوئی تو آپ ﷺ نماز کے لیے کھڑے ہو گئے، پس بلالؓ آپ کو نماز کی اطلاع دینے آئے تو انہیں روتے ہوئے دیکھا، انہوں نے عرض کیا: یا رسول اللہ! کیا آپ رو رہے ہیں حالانکہ اللہ نے آپ کے اگلے پچھلے تمام گناہ معاف فرما دیے ہیں؟! تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اے بلال! کیا میں ایک شکر گزار بندہ نہ بنوں! آج رات اللہ نے مجھ پر ایک آیت نازل فرمائی ہے: ﴿إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَتٍ لِأُولِي الْأَلْبَبِ﴾ پھر آپ ﷺ نے فرمایا: "تباہی ہے اس شخص کے لیے جس نے اسے پڑھا اور اس میں غور و فکر نہ کیا"۔ (۲)

دوسری بات: دوسری: علماء نے کہا ہے: جو شخص اپنی نیند سے بیدار ہو اس کے لیے مستحب ہے کہ وہ اپنے چہرے کو ملے اور نبی کریم ﷺ کی اقتداء میں ان دس آیات (۳) کی تلاوت سے اپنی نماز کا آغاز کرے، یہ بات "صحیحین" وغیرہ میں ثابت ہے اور آگے آئے گی (۴)، پھر وہ نماز پڑھے جو اس کے لیے مقدر ہے، پس وہ غور و فکر اور عمل کو جمع کرے، اور یہ بہترین عمل ہے جیسا کہ اس آیت کے بارے میں بعد میں بیان آئے گا۔

حضرت ابو ہریرہؓ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ ہر رات سورہ آل عمران کے آخر سے دس آیات پڑھا کرتے تھے۔ اسے ابو نصر الوائلی السجستانی الحافظ (۵) نے کتاب "الابانہ" میں... سے روایت کیا ہے۔

---

(۱) ۲/۴۹۰ ۔ (۲) اسے ابو الشیخ نے 'اخلاق النبی ﷺ' ص/ ۱۸۶، اور ابن حبان (۶۲۰) نے نکالا ہے۔ اور احمد (۲۴۸۴۴)، بخاری (۴۸۳۷)، اور مسلم (۲۸۲۰) نے روایت کیا ہے۔ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے کہ اللہ کے نبی صلی اللہ علیہ وسلم رات کو (نماز میں) قیام فرماتے تھے یہاں تک کہ آپ کے قدم مبارک پھٹ جاتے تھے، تو عائشہؓ نے عرض کیا: یا رسول اللہ! آپ ایسا کیوں کرتے ہیں حالانکہ اللہ نے آپ کے اگلے پچھلے گناہ معاف فرما دیے ہیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "کیا میں یہ پسند نہ کروں کہ میں ایک شکر گزار بندہ بنوں"۔ (۳) (د) اور (ظ) میں: "العشر آیات"۔ (۴) مسند احمد (۲۱۶۴)، صحیح بخاری (۴۵۷۰)، اور صحیح مسلم (۷۶۳): (۱۸۲)۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے، اور مصنف آٹھویں مسئلے میں اس کا ذکر کریں گے۔ (۵) وہ عبید اللہ بن سعید بن حاتم بن احمد ہیں، شیخ الحرم، اور وہ حدیثِ مسلسل بالاولیت کے راوی ہیں: "الراحمون یرحمھم الرحمن..."، اور ان کی مذکورہ کتاب "الابانہ الکبریٰ" اس بارے میں ہے کہ قرآن مخلوق نہیں ہے، اور ان کی وفات سال (۴۴۴ھ) میں ہوئی۔ السیر ۱۷/ ۶۵۴ ۔

Surah Al-Imran: Verses 190 - 200 466

Hadith of Sulayman ibn Musa, from Mazahir ibn Aslam al-Makhzumi, from al-Maqburi, from Abu Hurairah (1). It was mentioned at the beginning of the Surah from Uthman, who said: "Whoever recites the end of Al-Imran in a night, the standing (prayer) of a night will be written for him."

Third: His Almighty's saying: {Those who remember Allah standing, sitting, and on their sides} [Al-Imran: 191]. Allah mentioned three states that the son of Adam is not free from in most of his affairs, as if they encompass his time. From this meaning is the saying of Aisha, may Allah be pleased with her: "The Messenger of Allah, peace and blessings be upon him, used to remember Allah at all times." Narrated by Muslim (2). This includes being in the bathroom and elsewhere (3).

Scholars have differed on this. Abdullah ibn Amr (4), Ibn Sirin, and al-Nakha'i permitted it, while Ibn Abbas, Ata, and al-Sha'bi disliked it. The first view is more correct due to the generality of the verse and the hadith. Al-Nakha'i said: "There is no harm in remembering Allah in the bathroom, for it ascends (5)." Meaning: the angels ascend with it written in their scrolls, so the mudaf (possessor) was omitted. Its evidence is His Almighty's saying: {Not a word does he utter but there is with him an observer ready [to record]} [Qaf: 18]. And He said: {And indeed, [appointed] over you are keepers, noble and recording} [Al-Infitar: 10-11]. And because Allah, the Mighty and Sublime, commanded His servants to remember Him in all states and did not make exceptions, saying: {O you who have believed, remember Allah with much remembrance} [Al-Ahzab: 41], and He said: {So remember Me; I will remember you} [Al-Baqarah: 152], and He said: {Indeed, We do not allow to be lost the reward of any who did well in deeds} [Al-Kahf: 30], so it is general. Thus, the one who remembers Allah Almighty in all his states is rewarded, God willing.

Abu Nu'aym mentioned: Abu Bakr ibn Malik narrated to us, Abdullah ibn Ahmad ibn Hanbal narrated to us, my father narrated to me, Waki' narrated to us, Sufyan narrated to us, from Ata ibn Abi Marwan, from...

---

(1) Also narrated by al-Uqayli in 'Ad-Du'afa' 2/141, and at-Tabarani in 'Al-Awsat' (6773). Al-Uqayli said: Mazahir is Munkar al-Hadith (his narrations are rejected), as stated by al-Bukhari. (2) No. (373), and al-Bukhari mentioned it as a mu'allaq (suspended) narration in the definitive form in the Book of Menstruation (Fath al-Bari 1/407), and it is in Musnad Ahmad (24410). (3) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/554. (4) In the

manuscripts: Abdullah ibn Umar, and what is established is from (m) and 'Ikmal al-Mu'allim' 2/230 where Al-Qadi Iyad mentioned these opinions and stated there that he is Abdullah ibn Amr ibn al-As. (5) Narrated by Abu Nu'aym in 'Al-Hilya' 4/230.

सूरह आल-इमरान: आयतें 190 - 200 466

सुलेमान बिन मूसा की हदीस, मज़ाहिर बिन असलम अल-मखज़ूमी से, अल-मक़्बुरी से, अबू हुरैरा (1) से। और सूरह की शुरुआत में उस्मान से ये पहले आ चुका है कि उन्होंने कहा: "जिसने रात में आल-इमरान के अंत की आयतें पढ़ीं, उसके लिए पूरी रात की नमाज़ (क़याम) लिख दी जाएगी।"

तीसरा: अल्लाह तआला का ये कहना: {जो अल्लाह को खड़े, बैठे और अपनी करवटों पर याद करते हैं} [आल-इमरान: 191]। अल्लाह ने तीन स्थितियों का ज़िक्र किया है जिनसे आदम की संतान अपने ज़्यादातर मामलों में खाली नहीं रहती, जैसे कि वे उसके पूरे समय को समेट लेती हैं। इसी अर्थ से आयशा (रज़िअल्लाहु अन्हा) का ये कथन है: "अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) हर समय अल्लाह को याद करते थे।" इसे मुस्लिम (2) ने संकलित किया है। इसमें शौचालय और अन्य स्थानों पर होना भी शामिल है (3)।

विद्वानों का इस बारे में मतभेद रहा है। अब्दुल्ला बिन अम्र (4), इब्न सीरीन और अल-नख़ई ने इसकी अनुमति दी है, जबकि इब्न अब्बास, अता और अल-शाबी ने इसे नापसंद किया है। आयत और हदीस की व्यापकता के कारण पहला विचार अधिक सही है। अल-नख़ई ने कहा: "शौचालय में अल्लाह को याद करने में कोई बुराई नहीं है, क्योंकि यह ऊपर चढ़ता है (5)।" इसका अर्थ है: फ़रिश्ते इसे अपने पन्नों में लिखकर ऊपर ले जाते हैं, इसलिए 'मुदाफ़' (सम्बन्धित शब्द) को हटा दिया गया है। इसका प्रमाण अल्लाह तआला का ये कहना है: {कोई शब्द वह ज़बान से नहीं निकालता मगर उसके पास एक तैयार निगरान (फ़रिश्ता) मौजूद होता है} [क़ाफ़: 18]। और फ़रमाया: {और तुम पर कुछ निगरान मुक़र्रर हैं, जो मुअज़्ज़ज़ और लिखने वाले हैं} [अल-इन्फ़ितार: 10-11]। और इसलिए कि अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने अपने बंदों को हर हाल में ज़िक्र करने का हुक्म दिया है और कोई अपवाद नहीं रखा, फ़रमाया: {अल्लाह का कसरत से ज़िक्र करो} [अल-अहज़ाब: 41], और फ़रमाया: {सो तुम मुझे याद करो, मैं तुम्हें याद करूँगा} [अल-बक़रह: 152], और फ़रमाया: {यक़ीनन हम उन लोगों का अज्र ज़ाया नहीं करते जो नेक काम करते हैं} [अल-कहफ़: 30], तो ये आम है। अतः अल्लाह तआला को अपनी हर हालत में याद करने वाला सवाब और अज्र का हक़दार है, इंशा अल्लाह तआला।

अबू नुऐम ने ज़िक्र किया, उन्होंने कहा: हमसे अबू बक्र बिन मलिक ने बयान किया, हमसे अब्दुल्ला बिन अहमद बिन हनबल ने बयान किया, उन्होंने कहा: मुझसे मेरे पिता ने बयान किया, उन्होंने कहा: हमसे वकीअ ने बयान किया, हमसे सुफ़ियान ने बयान किया, अता बिन अबी मरवान से, ... से।

---

(1) इसे अल-उक़ैली ने 'अद-दुआफ़ा' 2/141 में और अत-तबरानी ने 'अल-औसत' (6773) में भी संकलित किया है। अल-उक़ैली ने कहा: मज़ाहिर मुन्करुल-हदीस (जिसकी हदीसें अस्वीकार्य हों) है, बुखारी ने ऐसा ही कहा है। (2) नंबर (373), और बुखारी ने इसे 'किताबुल-हैज़' (फ़तहुल-बारी 1/407) में मुअल्लक़ (लटका हुआ) रूप में उल्लेख किया है, और यह मुसनद अहमद (24410) में भी है। (3) देखें 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 1/554। (4) पांडुलिपियों में: अब्दुल्ला बिन उमर, और जो स्थापित है वह (म) और 'इकमल अल-मुअल्लिम' 2/230 से है जहाँ क़ाज़ी अयाज़ ने इन मतों का उल्लेख किया और वहां स्पष्ट किया कि वह अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस हैं। (5) इसे अबू नुऐम ने 'अल-हिलया' 4/230 में संकलित किया है।

سورہ آل عمران: آیات ۱۹۰ - ۲۰۰ ٤٦٦

حدیث سلیمان بن موسیٰ، عن مظاہر بن اسلم المخزومی، عن المقبری، عن ابوہریرہ (۱) سے۔ اور سورہ کے آغاز میں حضرت عثمان سے مروی ہو چکا ہے کہ انہوں نے کہا: "جس نے رات میں آلِ عمران کا آخری حصہ پڑھا، اس کے لیے قیامِ لیل (پوری رات کی عبادت) لکھ دی جائے گی۔"

تیسری (بات): اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَى جُنُوبِهِمْ﴾ [آل عمران: ۱۹۱] اللہ تعالیٰ نے تین حالتوں کا ذکر کیا ہے جن سے انسان اپنی زندگی کے اکثر حالات میں خالی نہیں رہتا، گویا یہ اس کے پورے وقت کا احاطہ کرتی ہیں۔ اسی معنی میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کا قول ہے: "رسول اللہ ﷺ اپنے تمام اوقات میں اللہ کا ذکر کرتے تھے۔" اسے مسلم (۲) نے روایت کیا ہے۔ اس میں بیت الخلا (غسل خانہ) وغیرہ میں ہونا بھی شامل ہے (۳)۔

اور اس بارے میں علماء کا اختلاف ہے، تو عبداللہ بن عمرو (٤)، ابن سیرین اور نخعی نے اس کی اجازت دی ہے، جبکہ ابن عباس، عطاء اور شعبی نے اسے ناپسند کیا ہے۔ اور پہلا قول آیت اور حدیث کی عمومیت کی وجہ سے زیادہ صحیح ہے۔ نخعی نے کہا: "بیت الخلا میں اللہ کے ذکر میں کوئی حرج نہیں ہے، کیونکہ وہ اوپر چڑھتا ہے (۵)۔" مطلب یہ ہے کہ فرشتے اسے اپنے صحیفوں میں لکھا ہوا لے کر اوپر چڑھتے ہیں، یہاں 'مضاف' حذف کر دیا گیا ہے۔ اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿مَا يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ﴾ [ق: ۱۸]۔ اور فرمایا: ﴿وَإِنَّ عَلَيْكُمْ لَحَافِظِينَ كِرَامًا كَاتِبِينَ﴾ [الانفطار: ۱۰-۱۱]۔ اور اس لیے کہ اللہ عزوجل نے اپنے بندوں کو ہر حال میں ذکر کا حکم دیا ہے اور کسی حال کو مستثنیٰ نہیں کیا، چنانچہ فرمایا: ﴿اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا﴾ [الاحزاب: ٤١]، اور فرمایا: ﴿فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ﴾ [البقرة: ۱۵۲]، اور فرمایا: ﴿إِنَّا لَا نُضِيعُ أَجْرَ مَنْ أَحْسَنَ عَمَلًا﴾

[الكهف: ٣٠]، تو یہ حکم عام ہے۔ پس اللہ تعالیٰ کا ذکر کرنے والا اپنے تمام حالات میں ثواب اور اجر کا مستحق ہے، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

اور ابونعیم نے ذکر کیا، انہوں نے کہا: ہمیں ابوبکر بن مالک نے حدیث بیان کی، ہمیں عبداللہ بن احمد بن حنبل نے حدیث بیان کی، انہوں نے کہا: مجھ سے میرے والد نے حدیث بیان کی، انہوں نے کہا: ہمیں وکیع نے حدیث بیان کی، ہمیں سفیان نے حدیث بیان کی، عطاء بن ابی مروان سے، ... سے۔

---

(١) اسے عقیلی نے 'الضعفاء' (١٤١/٢) میں اور طبرانی نے 'الاوسط' (٦٧٧٣) میں بھی روایت کیا ہے۔ عقیلی نے کہا: مظاہر منکر الحدیث ہے، امام بخاری نے بھی یہی کہا ہے۔ (٢) نمبر (٣٧٣)، اور بخاری نے اسے کتاب الحیض (فتح الباری ٤٠٧/١) میں صیغۂ جزم کے ساتھ بطور معلق ذکر کیا ہے، اور یہ مسند احمد (٢٤٤١٠) میں بھی ہے۔ (٣) دیکھئے المحرر الوجیز (١/٥٥٤)۔ (٤) خطی نسخوں میں 'عبداللہ بن عمر' ہے، اور جو متن میں ہے وہ (م) اور 'اکمال المعلم' (٢٣٠/٢) سے ہے جہاں قاضی عیاض نے یہ اقوال ذکر کیے اور وہاں صراحت کی کہ وہ عبداللہ بن عمرو بن العاص ہیں۔ (٥) اسے ابونعیم نے الحلیہ (٢٣٠/٤) میں روایت کیا ہے۔

... his father, on the authority of Ka’b al-Ahbar, who said: Moses, peace be upon him, said: “O Lord, are You near so that I may converse with You privately, or far so that I may call out to You?” He said: “O Moses, I am the companion of whoever remembers Me.” He said: “O Lord, we are sometimes in states where we feel You are too majestic and great for us to remember You in them.” He asked: “And what are they?” He said: “State of major ritual impurity (janaba) and when relieving oneself.” He said: “O Moses, remember Me in every state.” (1)

The dislike of those who disliked it is either to keep the mention of Allah Almighty pure from places where it is preferred not to mention Him, like the dislike of reciting the Quran in the bathroom, or to protect the Noble Scribes (angels) from having to enter places of filth and impurities to write down what he utters. And Allah knows best.

And (standing and sitting) are accusatives expressing state (hal). (And on their sides) is in the place of a state (hal), meaning: and lying down. Similar to this is His, the Almighty's, saying: (He calls upon Us, [lying] on his side or sitting or standing) [Yunus: 12], in the reverse order, meaning: he calls upon Us while lying down on his side.

A group of commentators—including Al-Hasan and others—went to the view that His saying: (They remember Allah) until the end, is actually referring to prayer, meaning: they do not neglect it. In the state of an excuse, they pray it sitting or on their sides. It is like His, the Almighty's, saying: (And when you have completed the prayer, remember Allah standing, sitting, or [lying] on your sides) [An-Nisa: 103] (2) in the opinion of Ibn Mas’ud (3) according to what will be explained later.

And if the verse is about prayer, then its legal understanding is that a person prays standing; if he cannot, then sitting; if he cannot, then on his side, as was established from ‘Imran bin Husayn, who said: I had...

---

(3) Hilyat al-Awliya 6/42. It is from the Isra’iliyyat. Regarding the meaning of his saying: “Are You near so that I may converse with You privately...”, it is narrated on the authority of Mu’awiyah ibn Haydah that a questioner asked the Prophet (peace be upon him): “O Muhammad, is our Lord near so that we may converse with Him privately, or far so that we may call out to Him?” So Allah revealed: (And when My servants ask you, [O Muhammad], concerning Me - indeed I am near). Transmitted by al-Tabari in the Tafsir 3/222-223, and in its chain of narration is Al-Salb bin Hakim,

mentioned by Al-Hafiz Ibn Hajar in Lisan al-Mizan 3/195 and named him Al-Salt, and said: he is unknown, and mentioned the hadith. And His saying: “I am the companion of whoever remembers Me,” mentioned by Al-Sakhawi in Al-Maqasid Al-Hasanah p. 95, and he said: narrated by Al-Daylami without a chain of narration on the authority of ‘Aisha as a marfu’ report. And he said on p. 96: “And in Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (510), its meaning in the marfu’ report from the hadith of Abu Hurairah is: ‘I am with My servant as long as he remembers Me and his lips move with Me.’” End of Al-Sakhawi's words. And in the hadith of Abu Hurairah also, raising it (to the Prophet): “Allah Almighty says: ‘I am as My servant thinks I am, and I am with him when he remembers Me…’” Transmitted by al-Bukhari (7405) and Muslim (2675). (1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/554. (2) Transmitted by Ibn Abi Hatim in his Tafsir 3/841.

सूरह आल-इमरान: आयत १९० - २०० ४६७

...उनके पिता ने, काब अल-अहबार के अधिकार से कहा: मूसा अलैहिस्सलाम ने कहा: ऐ रब, क्या तू करीब है कि मैं तुझसे चुपचाप बातें करूँ या दूर है कि मैं तुझे पुकारूँ? उसने कहा: ऐ मूसा, जो मुझे याद करता है मैं उसका साथी हूँ। उसने कहा: ऐ रब, हम कभी-कभी ऐसी स्थितियों में होते हैं जहाँ हमें लगता है कि तू इतना महान और गौरवशाली है कि हम उन स्थितियों में तुझे याद न करें। उसने पूछा: और वे क्या हैं? उसने कहा: जनाबत (बड़ी नापाकी की स्थिति) और शौच के समय। उसने कहा: ऐ मूसा, हर हाल में मुझे याद करो। (१)

जिन लोगों ने इसे नापसंद किया है, उनकी नापसंदगी या तो अल्लाह के ज़िक्र को उन जगहों से पवित्र रखने के लिए है जहाँ उसका ज़िक्र करना उचित नहीं समझा जाता, जैसे स्नानघर में क़ुरआन पढ़ने की नापसंदगी, या सम्मानित लेखकों (फ़रिश्तों) को गंदगी और नापाकी वाली जगहों पर जाने से बचाने के लिए ताकि वे जो कुछ वह बोलता है उसे लिख सकें। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

और (खड़े और बैठे) हाल (स्थिति) की वजह से मंसूब (नसब की हालत में) हैं। (और अपने करवटों के बल) हाल की जगह पर है, यानी: लेटे हुए। इसी तरह अल्लाह तआला का फ़रमान है: (वह हमें पुकारता है [लेटे हुए] अपने करवट के बल या बैठे हुए या खड़े हुए) [यूनुस: १२], इसके विपरीत क्रम में, यानी: उसने हमें अपनी करवट पर लेटे हुए पुकारा।

भाष्यकारों के एक समूह - जिनमें अल-हसन और अन्य शामिल हैं - का विचार है कि उनका कहना: (वे अल्लाह को याद करते हैं) अंत तक, वास्तव में नमाज़ के बारे में है, यानी: वे उसे ज़ाया (नष्ट) नहीं करते। मजबूरी की स्थिति में, वे उसे बैठकर या अपनी करवटों के बल पढ़ते हैं। यह अल्लाह तआला के इस फ़रमान की तरह है: (फिर जब तुम नमाज़ पूरी कर लो, तो अल्लाह को याद करो खड़े होकर, बैठकर और अपनी करवटों के बल) [अन-निसा: १०३] (२) इब्न मसूद (३) के अनुसार, जैसा कि आगे स्पष्ट किया जाएगा।

और यदि आयत नमाज़ के बारे में है, तो इसकी समझ यह है कि व्यक्ति खड़े होकर नमाज़ पढ़ता है; यदि वह सक्षम नहीं है, तो बैठकर; यदि वह सक्षम नहीं है, तो अपनी करवट के बल, जैसा कि इमरान बिन हुसैन से साबित हुआ है, उन्होंने कहा: मुझे...

(३) हिल्यत अल-औलिया ६/४२। यह इसराइलियात में से है। और उनके इस कथन के अर्थ में: "क्या तू करीब है कि मैं तुझसे चुपचाप बातें करूँ.", मुआविया इब्न हैदा से रिवायत है कि एक पूछने वाले ने नबी ﷺ से पूछा: ऐ मुहम्मद, क्या हमारा रब करीब है कि हम उससे सरगोशी (चुपचाप बात) करें, या दूर है कि हम उसे पुकारें? तो अल्लाह ने उतारा: (और जब मेरे बंदे आपसे मेरे बारे में पूछें- तो वास्तव में मैं करीब हूँ)। इसे अल-तबरी ने तफ़सीर ३/२२२-२२३ में निकाला है, और इसकी सनद में अल-सल्ब बिन हकीम है, अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने लिसान अल-मीज़ान ३/१९५ में इसका उल्लेख किया है और उसका नाम अल-सल्त बताया है, और कहा: वह अज्ञात है, और हदीस का उल्लेख किया। और उनका कहना: "मैं उसका साथी हूँ जो मुझे याद करता है," अल-सखावी ने अल-मक़ासिद अल-हसना पृ. ९५ में उल्लेख किया है, और उन्होंने कहा: इसे अल-दैलामी ने आयशा से बिना किसी सनद के मरफ़ू' के रूप में रिवायत किया है। और उन्होंने पृ. ९६ पर कहा: "और अल-बैहकी के पास शुअब अल-ईमान (५१०) में, अबू हुरैरा की हदीस से मरफ़ू' का अर्थ है: 'मैं अपने बंदे के साथ हूँ जब तक वह मुझे याद करता है और उसके होंठ मेरे साथ हिलते हैं'।" अल-सखावी की बात यहाँ समाप्त हुई। और अबू हुरैरा की हदीस में इसे मरफ़ू' करते हुए भी है: "अल्लाह तआला फ़रमाता है: 'मैं वैसा ही हूँ जैसा मेरा बंदा मेरे बारे में गुमान (सोच) रखता है, और मैं उसके साथ हूँ जब वह मुझे याद करता है...'" इसे बुखारी (७४०५) और मुस्लिम (२६७५) ने निकाला है। (१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/५५४। (२) इसे इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर ३/८४१ में निकाला है।

سورہ آل عمران: آیات ۱۹۰ - ۲۰۰ ٤٦٧

...اپنے والد سے، کعب الاحبار سے مروی ہے، انہوں نے کہا: موسیٰ علیہ السلام نے عرض किया: اے رب، کیا تو قریب ہے کہ میں تجھ سے سرگوشی کروں، یا دور ہے کہ میں تجھے پکاروں؟ اللہ نے فرمایا: اے موسیٰ، میں اس کا ہم نشین ہوں جو میرا ذکر کرے۔ انہوں نے کہا: اے رب، ہم کبھی ایسی حالتوں میں ہوتے ہیں جن میں ہمیں تیری عظمت و بزرگی کی وجہ سے تجھے یاد کرتے ہوئے حجاب محسوس ہوتا ہے۔ اللہ نے پوچھا: وہ کیا حالتیں ہیں؟ انہوں نے کہا: جنابت اور قضائے حاجت کے وقت۔ اللہ نے فرمایا: اے موسیٰ، مجھے ہر حال میں یاد کرو۔ (۱)

اور جس نے اسے ناپسند کیا ہے ان کی کراہت یا تو اللہ تعالیٰ کے ذکر کو ان مقامات سے پاک رکھنے کے لیے ہے جہاں ذکر کرنا مناسب نہیں سمجھا جاتا، جیسے غسل خانے میں قرآن پڑھنے کی کراہت، یا معزز کاتبوں (فرشتوں) کی رعایت میں کہ انہیں لکھنے کے لیے گندگی اور نجاست والی جگہوں پر نہ جانا پڑے۔ واللہ اعلم۔

اور (قیاماً و قعوداً) حال کی بنا پر منصوب ہیں۔ (و علی جنوبھم) حال کے مقام پر ہے، یعنی: اور لیٹے ہوئے۔ اور اسی طرح اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: (اس نے ہمیں پکارا اپنی کروٹ پر لیٹے ہوئے یا بیٹھے ہوئے یا کھڑے ہوئے) [یونس: ۱۲]، اس کے برعکس ترتیب ؁، یعنی: اس نے ہمیں اپنی کروٹ پر لیٹے ہوئے پکارا۔

مفسرین کی ایک جماعت - جن میں الحسن وغیرہ شامل ہیں - اس طرف گئی ہے کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: (وہ اللہ کا ذکر کرتے ہیں) آخر تک، دراصل نماز سے عبارت ہے، یعنی: وہ اسے ضائع نہیں کرتے۔ معذوری کی صورت میں وہ اسے بیٹھ کر یا اپنی کروٹوں پر پڑھتے ہیں۔ یہ اللہ تعالیٰ

کے اس ارشاد کی طرح ہے: (پھر جب تم نماز پوری کر لو تو اللہ کو یاد کرو کھڑے ہو کر، بیٹھ کر اور اپنی کروٹوں پر) [النساء: ۱۰۳] (۲) ابن مسعود (۳) کے قول کے مطابق، جیسا کہ آگے اس کی وضاحت آئے گی۔

اور اگر یہ آیت نماز کے بارے میں ہے تو اس کی فقہی سمجھ یہ ہے کہ انسان کھڑے ہو کر نماز پڑھے، اگر نہ کر سکے تو بیٹھ کر، اگر نہ کر سکے تو پہلو (کروٹ) کے بل، جیسا کہ عمران بن حصین سے ثابت ہے، انہوں نے کہا: مجھے...

---

(۳) حلیۃ الاولیاء ۶/۴۲۔ یہ اسرائیلیات میں سے ہے۔ اور ان کے قول: "کیا تو قریب ہے کہ میں تجھ سے سرگوشی کروں..." کے معنی میں معاویہ بن حیدہ سے مروی ہے کہ ایک سائل نے نبی ﷺ سے پوچھا: اے محمد، کیا ہمارا رب قریب ہے کہ ہم اس سے سرگوشی کریں، یا دور ہے کہ ہم اسے پکاروں؟ تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی: (اور جب میرے بندے آپ سے میرے بارے میں سوال کریں تو بے شک میں قریب ہوں)۔ اسے طبری نے تفسیر ۳/۲۲۲-۲۲۳ میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں الصلب بن حکیم ہے، حافظ ابن حجر نے لسان المیزان ۳/۱۹۹ میں اس کا ذکر کیا اور اس کا نام الصلت بتایا، اور کہا: وہ مجہول ہے، اور حدیث کا ذکر کیا۔ اور اللہ کا قول: "میں اس کا ہم نشین ہوں جو میرا ذکر کرے"، سخاوی نے المقاصد الحسنہ ص ۹۵ میں ذکر کیا ہے، اور کہا: اسے دیلمی نے بغیر سند کے حضرت عائشہ سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ اور ص ۹۶ پر کہا: اور بیہقی کے ہاں شعب الایمان (۵۱۰) میں، ابوہریرہ کی حدیث سے مرفوع کا مطلب ہے: "میں اپنے بندے کے ساتھ ہوتا ہوں جب تک وہ مجھے یاد کرتا ہے اور اس کے ہونٹ میرے ذکر سے ہلتے ہیں"۔ یہاں سخاوی کا کلام ختم ہوا۔ اور ابوہریرہ کی ایک اور حدیث میں ہے جسے وہ مرفوعاً بیان کرتے ہیں: "اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: میں اپنے بندے کے گمان کے ساتھ ہوں جو وہ میرے بارے میں رکھتا ہے، اور میں اس کے ساتھ ہوتا ہوں جب وہ مجھے یاد کرتا ہے..." اسے بخاری

(۷۴۰۵) اور مسلم (۲۶۷۵) نے روایت کیا ہے۔ (۱) المحرر الوجیز ۱/۵۹۴۔ (۲) اسے ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر ۳/۸۴۱ میں روایت کیا ہے۔

...hemorrhoids, so I asked the Prophet (peace be upon him) about prayer, and he said: "Pray standing; if you cannot, then sitting; and if you cannot, then on your side." Narrated by the Imams. (1) And he (peace be upon him) used to pray sitting a year before his death in optional prayers, according to what is in "Sahih Muslim" (2). An-Nasa'i narrated from Aisha (may Allah be pleased with her) that she said: I saw the Messenger of Allah (peace be upon him) praying cross-legged. Abu Abd al-Rahman said: I do not know of anyone who narrated this hadith other than Abu Dawud al-Hafari, and he is trustworthy, but I do not think this hadith is anything but an error. And Allah knows best. (3) Fourth: The scholars differed regarding the manner of prayer for the sick and the one sitting, and its posture. Ibn Abd al-Hakam mentioned from Malik that he sits cross-legged during his standing (4) - and Al-Buwayti said this on behalf of Al-Shafi'i - and when he wants to prostrate, he prepares for prostration according to what he is capable of. He said: And likewise the one performing optional prayer. Similar to this is the opinion of Al-Thawri, and likewise said Al-Layth, Ahmad, Ishaq, Abu Yusuf, and Muhammad. Al-Shafi'i said - in Al-Muzani's narration -: He sits throughout his prayer like the sitting for Tashahhud. This was narrated from Malik and his companions, and the first is the well-known one, and it is apparent in "Al-Mudawwanah" (5). Abu Hanifa and Zufar said: He sits like the sitting for Tashahhud, and likewise he bows and prostrates. (6) Fifth (7): If he cannot sit, he prays on his side or on his back by choice; this is the school of "Al-Mudawwanah" (8). Ibn Habib narrated from Ibn al-Qasim: He prays on his back, and if not...

(1) Musnad Ahmad (19819), Sahih al-Bukhari (1117), Sunan Abi Dawud (952), Sunan al-Tirmidhi (372), and Sunan Ibn Majah (1223). (2) Number (733) from the hadith of Hafsa (may Allah be pleased with her), and it is in Musnad Ahmad (26442). (3) Al-Mujtaba 3/224. Abu Abd al-Rahman: He is An-Nasa'i, and Abu Dawud al-Hafari is Umar bin Saad bin Ubayd, died in the year (203 AH). Taqrib al-Tahdhib. (4) The narration of Ibn Abd al-Hakam from Malik - as in Al-Tamheed 1/137, and Al-Istidhkar 5/413 - that he sits cross-legged during his standing and bowing. (5) 1/76 - 77. (6) Al-Tamheed 1/137, and Al-Istidhkar 5/414. (7) After it in (M): He said. (8) 1/77.

पृष्ठ ४६८ सूरह अल इमरान: आयतें १९० - २००

...बवासीर, तो मैंने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से प्रार्थना (नमाज़) के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: "खड़े होकर नमाज़ पढ़ो; यदि तुम असमर्थ हो, तो बैठकर; और यदि तुम (बैठकर भी) असमर्थ हो, तो करवट पर (लेटकर)।" इमामों द्वारा वर्णित। (१) और वह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) अपनी मृत्यु से एक वर्ष पहले नफ़िल (स्वैच्छिक) नमाज़ों में बैठकर नमाज़ पढ़ते थे, जैसा कि "सहीह मुस्लिम" (२) में है। अन-नसाई ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को पालथी मारकर नमाज़ पढ़ते देखा। अबू अब्द अल-रहमान ने कहा: मैं अबू दाऊद अल-हफ़ारी के अलावा किसी और को नहीं जानता जिसने इस हदीस को रिवायत किया हो, और वह भरोसेमंद हैं, लेकिन मुझे नहीं लगता कि यह हदीस त्रुटि के अलावा कुछ और है। और अल्लाह बेहतर जानता है। (३) चौथा: बीमार और बैठे हुए व्यक्ति की नमाज़ के तरीके और उसकी स्थिति के बारे में विद्वानों में मतभेद है। इब्न अब्द अल-हकम ने मालिक से उल्लेख किया है कि वह अपने खड़े होने की स्थिति (४) में पालथी मारकर बैठते हैं - और अल-बुवैती ने अल-शाफ़ई की ओर से यही कहा है - और जब वह सजदा करना चाहते हैं, तो अपनी क्षमता के अनुसार सजदे की तैयारी करते हैं। उन्होंने कहा: और स्वैच्छिक नमाज़ पढ़ने वाले का भी यही हाल है। अल-थौरी का कहना भी इसी के समान है, और अल-लैथ, अहमद, इसहाक, अबू यूसुफ और मुहम्मद ने भी यही कहा है। अल-शाफ़ई ने - अल-मुज़ानी के वर्णन में - कहा: वह अपनी पूरी नमाज़ में तशहुद के बैठने की तरह बैठते हैं। यह मालिक और उनके साथियों से रिवायत है, और पहला वाला प्रसिद्ध है, और यह "अल-मुदव्वना" (५) में स्पष्ट है। अबू हनीफा और ज़ुफ़र ने कहा: वह तशहुद के बैठने की तरह बैठते हैं, और उसी तरह रुकू और सजदा करते हैं। (६) पाँचवाँ (७): यदि वह बैठने में असमर्थ है, तो वह अपनी पसंद के अनुसार करवट पर या पीठ के बल नमाज़ पढ़ेगा; यह "अल-मुदव्वना" (८) का मत है। इब्न हबीब ने इब्न अल-कासिम से रिवायत की है: वह अपनी पीठ के बल नमाज़ पढ़ेगा, और यदि नहीं...

(१) मुसनद अहमद (१९८१९), सहीह अल-बुखारी (१११७), सुनन अबी दाऊद (९५२), सुनन अल-तिर्मिज़ी (३७२), और सुनन इब्न माजाह (१२२३)। (२) हफ्सा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से संख्या (७३३), और यह मुसनद अहमद (२६४४२) में है। (३) अल-मुज्तबा ३/२२४। अबू अब्द अल-रहमान: वह अन-नसाई हैं, और अबू दाऊद अल-हफ़ारी उमर बिन साद बिन उबैद हैं, जिनका निधन वर्ष (२०३ हिजरी) में हुआ था। तक़रीब अल-तहज़ीब। (४) मालिक से इब्न अब्द अल-हकम का वर्णन -

जैसा कि अल-तमहीद १/१३७, और अल-इस्तिज़कार ५/४१३ में है - कि वह अपने खड़े होने और रुकू की स्थिति में पालथी मारकर बैठते हैं। (५) १/७६ - ७७। (६) अल-तमहीद १/१३७, और अल-इस्तिज़कार ५/४१४। (७) इसके बाद (एम) में है: उन्होंने कहा। (८) १/७७।

صفحہ 468 سورۃ آل عمران: آیات 190 - 200

بواسیر، تو میں نے نبی ﷺ سے نماز کے بارے میں پوچھا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "کھڑے ہو کر نماز پڑھو، اگر اس کی طاقت نہ ہو تو بیٹھ کر، اور اگر اس کی بھی طاقت نہ ہو تو کروٹ کے بل۔" اسے ائمہ نے روایت کیا ہے۔ (1) اور آپ ﷺ اپنی وفات سے ایک سال پہلے نفل نماز بیٹھ کر پڑھا کرتے تھے، جیسا کہ "صحیح مسلم" (2) میں ہے۔ اور نسائی نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا ہے، وہ فرماتی ہیں: میں نے رسول اللہ ﷺ کو چوکڑی مار کر نماز پڑھتے دیکھا۔ ابو عبد الرحمن نے کہا: میں ابو داؤد الحَفَری کے سوا کسی کو نہیں جانتا جس نے یہ حدیث روایت کی ہو، اور وہ ثقہ ہیں، لیکن میں اس حدیث کو غلطی کے سوا کچھ نہیں سمجھتا۔ واللہ اعلم۔ (3) چوتھی بات: علماء نے مریض اور بیٹھ کر نماز پڑھنے والے کی نماز کے طریقے اور اس کی ہیئت میں اختلاف کیا ہے۔ ابن عبد الحکم نے مالک سے نقل کیا ہے کہ وہ اپنے قیام (4) میں چوکڑی مار کر بیٹھتے ہیں - اور یہی بات بویطی نے شافعی سے کہی ہے - پھر جب وہ سجدہ کرنا چاہیں تو اپنی استطاعت کے مطابق سجدے کے لیے تیار ہو جائیں۔ انہوں نے کہا: نفل پڑھنے والے کا بھی یہی حکم ہے۔ ثوری کا قول بھی اسی طرح ہے، اور اسی طرح لیث، احمد، اسحاق، ابو یوسف اور محمد نے کہا ہے۔ شافعی نے - مزنی کی روایت میں - کہا: وہ اپنی تمام نماز میں تشہد کے بیٹھنے کی طرح بیٹھیں گے۔ یہ مالک اور ان کے اصحاب سے مروی ہے، اور پہلا قول مشہور ہے، اور یہ "المدونہ" (5) میں ظاہر ہے۔ ابو حنیفہ اور زفر نے کہا: وہ تشہد کے بیٹھنے کی طرح بیٹھیں گے، اور اسی طرح رکوع اور سجدہ کریں گے۔ (6) پانچویں بات (7): اگر وہ بیٹھنے کی طاقت نہ رکھتا ہو، تو اختیار ہے کہ کروٹ پر یا پیٹھ کے بل لیٹ کر نماز پڑھے، یہ "المدونہ" (8) کا مذہب ہے۔ ابن حبیب نے ابن القاسم سے نقل کیا ہے: وہ اپنی پیٹھ کے بل نماز پڑھے گا، اور اگر...

(1) مسند احمد (19819)، صحیح بخاری (1117)، سنن ابی داؤد (952)، سنن ترمذی (372)، اور سنن ابن ماجہ (1223)۔ (2) حضرت حفصہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے نمبر (733)، اور یہ مسند احمد (26442) میں ہے۔ (3) المجتبیٰ 3/ 224۔ ابو عبد الرحمن: یہ نسائی ہیں، اور ابو داؤد الحفری، عمر بن سعد بن عبید ہیں، سن (203 ھ) میں وفات پائی۔ تقریب التہذیب۔ (4) ابن عبد الحکم کی مالک سے روایت - جیسا کہ التمہید 1/ 137، اور الاستذکار 5/ 413 میں ہے - کہ وہ اپنے قیام اور رکوع میں چوکڑی مار کر بیٹھتے ہیں۔ (5) 1/ 76 - 77۔ (6) التمہید 1/ 137، اور الاستذکار 5/ 414۔ (7) اس کے بعد (م) میں ہے: کہا۔ (8) 1/ 77۔

...cannot, then on his right side, then on his left side. In the book of Ibn al-Muwaz, the opposite is stated; he prays on his right side, otherwise on the left, otherwise on his back. Sahnun said: He prays on the right side as he is placed in his grave, otherwise on his back, otherwise on the left side (1). Malik and Abu Hanifa [and their companions] said that if he prays lying down, his feet should be towards the Qibla [facing the Qibla]. [It was said:] Ash-Shafi'i and ath-Thawri: He prays on his side, and his face is towards the Qibla (2).

Sixth: If he gains strength due to the lessening of the illness while he is in prayer, Ibn al-Qasim said: He stands for what remains of his prayer and builds upon what has passed, which is the opinion of ash-Shafi'i, Zufar, and al-Tabari. Abu Hanifa and his two companions, Ya'qub and Muhammad, said regarding one who prayed a rak'ah lying down and then became healthy: He restarts the prayer from the beginning, but if he was sitting performing ruku' and sujud and then became healthy, he builds [on what passed] according to Abu Hanifa's opinion, but does not build according to Muhammad's opinion. Abu Hanifa and his companions said: If he started the prayer standing, then reached the state (3) of gesturing (imaa'), let him build [on it], and it is narrated from Abu Yusuf [that he restarts]. Malik said regarding a sick person who cannot perform ruku' or sujud but can stand and sit: He prays standing and gestures for ruku', then when he wants to prostrate, he sits and gestures for sujud; this is the opinion of Abu Yusuf and the analogy of ash-Shafi'i's opinion. Abu Hanifa and his companions said: He prays sitting (4).

Seventh: As for the prayer of a healthy person lying down, it is narrated in the hadith of Imran bin Husain an addition not found elsewhere, which is: 'The prayer of one lying down is like half the prayer of one sitting.' Abu 'Umar said (5): The majority of scholars do not permit voluntary prayers (nafila) lying down, and it is a hadith only narrated by Husain al-Mu'allim - who is Husain bin Dhakwan - from Abdullah bin Buraidah, from Imran bin Husain.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/554, and see al-Nawadir wa al-Ziyadat 1/256-257. (2) Al-Tamheed 22/123. What is between brackets is from it. (3) In al-Tamheed and al-Istidhkhar: 'state'. (4) Al-Tamheed 22/122, and al-Istidhkhar 5/412-413, and what is between brackets is from them. (5) In al-Tamheed 1/134, and the speech before it is from it. The hadith of Imran bin Husain (RA) was recorded in similar form by Ahmad (19887), al-Bukhari (1115), al-Tirmidhi (371), and al-Nasai 3/223-224. Its wording is: 'If

he prays standing, it is better; whoever prays sitting has half the reward of the one standing, and whoever prays lying down has half the reward of the one sitting.' Wording of al-Bukhari.

469 सूरा अल-इमरान: आयत 190 - 200

...सक्षम न हो, तो अपने दाहिने पहलू पर, फिर अपने बाएं पहलू पर। इब्न अल-मुवाज़ की किताब में इसका उल्टा है; वह अपने दाहिने पहलू पर नमाज़ पढ़ेगा, अन्यथा बाएं पर, अन्यथा पीठ के बल। सहनून ने कहा: वह दाहिने पहलू पर नमाज़ पढ़ता है जैसे उसे उसकी कब्र में रखा जाता है, अन्यथा उसकी पीठ के बल, अन्यथा बाएं पहलू पर (1)। मलिक और अबू हनीफा [और उनके साथियों] ने कहा कि यदि वह लेटकर नमाज़ पढ़ता है, तो उसके पैर किबला की ओर होने चाहिए [किबला की ओर मुंह करके]। [कहा गया:] अल-शफीई और अल-थौरी: वह अपने पहलू पर नमाज़ पढ़ता है, और उसका चेहरा किबला की ओर होता है (2)।

छठी: यदि नमाज़ के दौरान बीमारी कम होने के कारण उसमें शक्ति आ जाती है, तो इब्न अल-कासिम ने कहा: वह अपनी शेष नमाज़ के लिए खड़ा होगा और जो बीत चुका है उसी पर आगे बढ़ेगा, जो अल-शफीई, ज़ुफर और अल-तबरी का मत है। अबू हनीफा और उनके दो साथियों, याकूब और मुहम्मद ने उस व्यक्ति के बारे में कहा जिसने लेटकर एक रकात पढ़ी और फिर स्वस्थ हो गया: वह शुरू से नमाज़ फिर से शुरू करता है, लेकिन अगर वह बैठकर रुकू और सुजूद कर रहा था और फिर स्वस्थ हो गया, तो अबू हनीफा के मत के अनुसार वह [जो बीत चुका है उस पर] आगे बढ़ता है, लेकिन मुहम्मद के मत के अनुसार नहीं। अबू हनीफा और उनके साथियों ने कहा: यदि उसने खड़े होकर नमाज़ शुरू की, फिर इशारे (ईमा) की स्थिति (3) में आ गया, तो वह उसी पर आगे बढ़े, और अबू यूसुफ से रिवायत है [कि वह फिर से शुरू करे]। मलिक ने उस बीमार व्यक्ति के बारे में कहा जो रुकू या सुजूद नहीं कर सकता लेकिन खड़ा हो सकता है और बैठ सकता है: वह खड़े होकर नमाज़ पढ़ता है और रुकू के लिए इशारा करता है, फिर जब वह सजदा करना चाहता है, तो बैठ जाता है और सजदे के लिए इशारा करता है; यह अबू यूसुफ का मत और अल-शफीई के मत का सादृश्य है। अबू हनीफा और उनके साथियों ने कहा: वह बैठकर नमाज़ पढ़े (4)।

सातवीं: जहाँ तक स्वस्थ व्यक्ति के लेटकर नमाज़ पढ़ने का प्रश्न है, तो इमरान बिन हुसैन की हदीस में एक इज़ाफ़ा (बढ़ोतरी) रिवायत की गई है जो कहीं और नहीं मिलती, और वह है: 'लेटे हुए व्यक्ति की नमाज़ बैठने वाले की नमाज़ के आधे के बराबर है।' अबू उमर ने कहा (5): अधिकांश विद्वान लेटकर नफ़्ल (स्वैच्छिक) नमाज़ की अनुमति नहीं देते हैं, और यह एक हदीस है जिसे केवल हुसैन अल-मुअल्लिम - जो हुसैन बिन ज़कवान हैं - ने अब्दुल्ला बिन बुरैदा से, उन्होंने इमरान बिन हुसैन से रिवायत किया है।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/554, और देखें अल-नवादिर व अल-ज़ियादात 1/256-257। (2) अल-तमहीद 22/123। कोष्ठक के बीच जो है वह इसी से है। (3) अल-तमहीद और अल-इस्तिदकार में: 'हाल' (स्थिति)। (4) अल-तमहीद 22/122, और अल-इस्तिदकार 5/412-413, और जो कोष्ठक के बीच है वह उन्हीं से है। (5) अल-तमहीद 1/134 में, और उससे पहले का भाषण उसी से है। इमरान बिन हुसैन (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस को अहमद (19887), अल-बुखारी (1115), अल-तिर्मिज़ी (371), और अल-नसाई 3/223-224 द्वारा इसी तरह निकाला गया था। इसके शब्द हैं: 'यदि वह खड़े होकर नमाज़ पढ़े तो वह बेहतर है; जो बैठकर नमाज़ पढ़े उसे खड़े होने वाले का आधा सवाब मिलता है, और जो लेटे हुए नमाज़ पढ़े उसे बैठने वाले का आधा सवाब मिलता है।' अल-बुखारी के शब्द।

٤٦٩ سورة آل عمران: آیات ١٩٠ - ٢٠٠

...نہ کر سکے تو اپنے دائیں پہلو پر، پھر اپنے بائیں پہلو پر۔ اور ابن المواز کی کتاب میں اس کے برعکس ہے؛ وہ اپنے دائیں پہلو پر نماز پڑھے گا، ورنہ بائیں پر، ورنہ پیٹھ کے بل۔ اور سحنون نے کہا: وہ دائیں پہلو پر نماز پڑھے گا جیسا کہ اسے قبر میں رکھا جاتا ہے، ورنہ اپنی پیٹھ کے بل، ورنہ بائیں پہلو پر(١)۔ اور مالک اور ابو حنیفہ [اور ان کے ساتھیوں] نے کہا کہ جب وہ لیٹ کر نماز پڑھے تو اس کے پاؤں قبلہ کی طرف ہوں [قبلہ رخ]۔ [اور کہا گیا:] شافعی اور ثوری: وہ اپنے پہلو پر نماز پڑھے گا، اور اس کا چہرہ قبلہ کی طرف ہوگا(٢)۔

چھٹی بات: اگر نماز کے دوران بیماری میں تخفیف کی وجہ سے اس میں طاقت آ جائے، تو ابن القاسم نے کہا: وہ اپنی باقی نماز کے لیے کھڑا ہوگا اور جو گزر چکا ہے اسی پر بنا کرے گا، اور یہی شافعی، زفر اور طبری کا قول ہے۔ اور ابو حنیفہ اور ان کے دو ساتھیوں یعقوب اور محمد نے اس شخص کے بارے میں کہا جس نے لیٹ کر ایک رکعت پڑھی اور پھر تندرست ہو گیا: وہ شروع سے نماز کا اعادہ کرے گا، اور اگر وہ بیٹھ کر رکوع و سجود کر رہا تھا، پھر تندرست ہو گیا، تو ابو حنیفہ کے قول میں وہ بنا کرے گا، اور محمد کے قول میں بنا نہیں کرے گا۔ اور ابو حنیفہ اور ان کے ساتھیوں نے کہا: اگر اس نے کھڑے ہو کر نماز شروع کی، پھر اشارے (ایماء) کی حالت(٣) تک پہنچ گیا، تو وہ بنا کرے، اور ابو یوسف سے مروی ہے [کہ وہ اعادہ کرے]۔ اور مالک نے اس مریض کے بارے میں کہا جو رکوع اور سجدہ کی طاقت نہیں رکھتا لیکن قیام اور قعود (بیٹھنے) کی طاقت رکھتا ہے: وہ کھڑے ہو کر نماز پڑھے اور رکوع کے لیے اشارہ کرے، پھر جب سجدہ کرنا چاہے تو بیٹھ جائے اور سجدے کے لیے اشارہ کرے؛ اور یہی ابو یوسف کا

قول اور شافعی کے قول کا قیاس ہے۔ اور ابو حنیفہ اور ان کے ساتھیوں نے کہا: وہ بیٹھ کر نماز پڑھے(۴)۔

ساتویں بات: رہا تندرست آدمی کا لیٹ کر نماز پڑھنا، تو عمران بن حصین کی حدیث سے ایک ایسی زیادتی مروی ہے جو کسی اور جگہ موجود نہیں ہے، اور وہ یہ ہے: 'لیٹ کر نماز پڑھنے والے کی نماز بیٹھ کر پڑھنے والے کی آدھی نماز کے برابر ہے'۔ ابو عمر نے کہا(۵): اور جمہور اہل علم لیٹ کر نفل نماز کی اجازت نہیں دیتے، اور یہ ایسی حدیث ہے جسے صرف حسین المعلم - جو حسین بن ذکوان ہیں - نے عبداللہ بن بریدہ سے، انہوں نے عمران بن حصین سے روایت کیا ہے۔

(۱) المحرر الوجیز ۱/ ٥٥٤ ، اور دیکھئے النوادر والزیادات ۱/ ٢٥٦ - ٢٥٧ ۔ (۲) التمہید ۲۲/ ۱۲۳ ۔ اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (۳) التمہید اور الاستذکار میں: حال۔ (۴) التمہید ۲۲/ ۱۲۲ ، اور الاستذکار ۵/ ۴۱۲ - ۴۱۳ ، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ ان دونوں سے ہے۔ (۵) التمہید ۱/ ١٣٤ میں، اور اس سے پہلے کی گفتگو اسی سے ہے، اور عمران بن حصین (رضی اللہ عنہ) کی حدیث کو اسی طرح احمد (۱۹۸۸۷)، بخاری (۱۱۱۵)، ترمذی (۳۷۱)، اور نسائی ۳/ ۲۲۳ - ٢٢٤ نے روایت کیا ہے۔ اس کے الفاظ ہیں: 'اگر کھڑے ہو کر نماز پڑھے تو وہ افضل ہے، اور جو بیٹھ کر پڑھے تو اس کے لیے کھڑے ہونے والے کا آدھا اجر ہے، اور جو لیٹ کر پڑھے تو اس کے لیے بیٹھنے والے کا آدھا اجر ہے'۔ بخاری کے الفاظ

Husayn's report has been disputed in its chain and text, a dispute that necessitates pausing over it. Even if it were authentic, I do not know its intended meaning; if any scholar allowed performing voluntary prayer (Nafila) while lying down for one capable of sitting or standing, then this addition in the report would be his justification, and it is a proof for whoever holds that view. But if they agree on the dislike of voluntary prayer while lying down for one capable of sitting or standing, then this report of Husayn is either an error or abrogated.

It was said: The intended meaning of the verse refers to those who use the creation of the heavens and the earth as evidence that what is subject to change must have a Changer, and that Changer must be capable of perfection, and He has the right to send messengers. So, if (1) He sends a messenger and proves his truthfulness with a single miracle, no excuse remains for anyone. These are the ones who remember Allah in every state. And Allah knows best.

Eighth: His saying, the Most High: {and reflect on the creation of the heavens and the earth}. We have explained the meaning (2) of "they remember," which is either remembrance (3) with the tongue, or prayer, both obligatory and voluntary. Thus, the Most High conjoined one act of worship with another act of worship (4), which is reflection on Allah's power, His creations, and the lessons He has spread (5); so that it may increase their insight:

And in everything there is a sign for Him, indicating that He is One (6)

It was said: "they reflect" is conjoined to the state. And it was said: it is disconnected (7); and the first is more likely. The term 'Fikrah' (reflection) refers to the heart's recurring consideration of a matter. It is said: he reflected (tafakkara), and a man who is "fikkir" is one of much reflection (8).

---

(1) In (m): "Indeed." (2) In the copies: "that the meaning," and what is established is from (m). (3) In (d) and (m): "remembrance." (4) In (kh): "for worship." (5) In (kh) and (m): "what He spread," and in (d): "what He drew attention to," and in (z): "that which came," and what is established is from Al-Muharrar Al-Wajiz 1/555 and the speech is from it. (6) The verse is by Abu al-Atahiya, in his Diwan p. 104. (7) See Al-Nahas's "I'rab al-Qur'an" 1/426. (8) Mujmal al-Lugha 3/704.

सूरह अल-इमरान: आयतें 190 - 200 470

हुसैन की रिवायत (शृंखला और पाठ) पर विवाद रहा है, जिससे इस पर रुकना ज़रूरी हो जाता है। यदि यह सही भी हो, तो मुझे इसका मंतव्य समझ नहीं आता; यदि विद्वानों में से किसी ने बैठने या खड़े होने में सक्षम व्यक्ति के लिए लेटकर नफिल नमाज़ पढ़ने की अनुमति दी है, तो इस रिवायत में यह वृद्धि उसकी दलील है, और यह उन लोगों के लिए प्रमाण है जो यह विचार रखते हैं। लेकिन अगर वे बैठने या खड़े होने में सक्षम व्यक्ति के लिए लेटकर नफिल नमाज़ पढ़ने की नापसंदगी पर सहमत हैं, तो हुसैन की यह हदीस या तो गलती है या निरस्त (منسوخ) है।

और कहा गया: आयत का अर्थ वे लोग हैं जो आसमान और ज़मीन के सृजन से यह तर्क देते हैं कि हर परिवर्तनशील चीज़ के लिए एक परिवर्तक (बदलने वाला) का होना ज़रूरी है, और उस परिवर्तक का पूर्णतः सक्षम होना अनिवार्य है, और उसे रसूल भेजने का अधिकार है। तो जब (1) वह एक रसूल भेजता है और एक ही चमत्कार से उसकी सच्चाई का प्रमाण दे देता है, तो किसी के पास कोई बहाना नहीं रह जाता। ये वे लोग हैं जो हर हाल में अल्लाह को याद करते हैं। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

आठवां: अल्लाह तआला का कथन: {और वे आसमानों और ज़मीन की रचना पर विचार करते हैं}। हम "याद करते हैं" का अर्थ (2) स्पष्ट कर चुके हैं, जो या तो ज़ुबान से ज़िक्र (3) है, या नमाज़ है चाहे वह फ़र्ज़ हो या नफिल। तो अल्लाह तआला ने एक इबादत को दूसरी इबादत (4) के साथ जोड़ा है, और वह है अल्लाह की शक्ति, उसकी रचनाओं और उसके द्वारा फैलाए गए पाठों (5) पर विचार करना; ताकि यह उनकी अंतर्दृष्टि में वृद्धि करे:

और हर चीज़ में उसके लिए एक निशानी है, जो संकेत करती है कि वह एक है (6)

कहा गया: "वे विचार करते हैं" हाल (अवस्था) पर आश्रित है। और कहा गया: यह विच्छिन्न (7) है; और पहला अधिक संभावित है। "फ़िक्रह" (विचार): किसी चीज़ में हृदय का बार-बार लौटना है। कहा जाता है: उसने विचार किया (तफ़क्कर), और "फ़िक्किर" वह व्यक्ति है जो बहुत विचार करता है (8)।

---

(1) (m) में: "तो यदि।" (2) प्रतियों में: "कि अर्थ," और जो स्थापित है वह (m) से है। (3) (d) और (m) में: "ज़िक्र।" (4) (kh) में: "इबादत के लिए।" (5) (kh) और (m) में: "जो उसने फैलाया," और (d) में:

"जिसकी ओर संकेत किया," और (z) में: "जो आया," और जो स्थापित है वह "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 1/555 से है और कथन उसी का है। (6) यह शेर अबू अल-अताहिया का है, उनके दीवान पृष्ठ 104 में। (7) अल-नहास की "इराब अल-कुरान" 1/426 देखें। (8) मुजमल अल-लुगा 3/704।

سورہ آل عمران: آیات ۱۹۰ - ۲۰۰ ۴۷۰

حسین کی روایت کی سند اور متن پر اختلاف پایا جاتا ہے جس کی وجہ سے اس پر توقف ضروری ہے، اور اگر یہ صحیح بھی ہو تو مجھے نہیں معلوم اس کی کیا توجیہ ہوگی؛ اگر اہل علم میں سے کسی نے بیٹھنے یا کھڑے ہونے پر قادر شخص کے لیے لیٹ کر نفل نماز جائز قرار دی ہے، تو اس خبر میں یہ زیادتی اس کے لیے دلیل ہے، اور وہ ان لوگوں کی حجت ہے جو اس طرف گئے ہیں۔ اور اگر ان کا اس بات پر اجماع ہو کہ بیٹھنے یا کھڑے ہونے پر قادر شخص کے لیے لیٹ کر نفل پڑھنا مکروہ ہے، تو حسین کی یہ حدیث یا تو غلطی ہے یا منسوخ ہے۔

اور کہا گیا: آیت سے مراد وہ لوگ ہیں جو آسمانوں اور زمین کی تخلیق سے اس بات پر استدلال کرتے ہیں کہ متغیر (تبدیل ہونے والی چیز) کے لیے ایک متغیر (تبدیل کرنے والے) کا ہونا ضروری ہے، اور اس متغیر کا کمال پر قادر ہونا واجب ہے، اور اسے رسول بھیجنے کا حق حاصل ہے، پس جب (۱) اس نے ایک رسول بھیجا اور اس کی سچائی پر ایک معجزے سے دلیل قائم کر دی تو کسی کے لیے کوئی عذر باقی نہیں رہا، پس یہ وہ لوگ ہیں جو ہر حال میں اللہ کا ذکر کرتے ہیں۔ واللہ اعلم۔

آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور وہ آسمانوں اور زمین کی تخلیق میں غور و فکر کرتے ہیں}۔ ہم "ذکر کرتے ہیں" کا معنی (۲) بیان کر چکے ہیں، اور وہ یا تو زبان سے ذکر (۳) ہے، یا نماز ہے خواہ وہ فرض ہو یا نفل؛ پس اللہ تعالیٰ نے ایک عبادت کو دوسری عبادت (۴) پر عطف کیا، اور وہ اللہ تعالیٰ کی قدرت، اس کی مخلوقات اور ان عبرتوں میں غور و فکر کرنا ہے جو اس نے پھیلائی ہیں (۵)؛ تاکہ یہ ان کی بصیرت میں اضافے کا باعث بنے:

اور ہر چیز میں اس کے لیے ایک نشانی ہے، جو اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ وہ ایک ہے (۶)

اور کہا گیا: "غور و فکر کرتے ہیں" حال پر عطف ہے۔ اور کہا گیا: یہ منقطع (۷) ہے؛ اور پہلی بات زیادہ قرینِ قیاس ہے۔ اور فکر: کسی چیز میں دل کا بار بار رجوع کرنا ہے، کہا جاتا ہے: تفکر (اس نے غور کیا)، اور "فکّیر" وہ شخص ہے جو بہت زیادہ فکر کرنے والا ہو (۸)۔

---

(۱) نسخہ (م) میں: فان۔ (۲) نسخوں میں ہے: ان معنی، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (۳) نسخہ (د) اور (م) میں: ذکر۔ (۴) نسخہ (خ) میں: لعبادۃ۔ (۵) نسخہ (خ) اور (م) میں: الذی بث، اور (د) میں: الذی نبہ بہ، اور (ظ) میں: التی اتت، اور ثابت شدہ "المحرر الوجیز" ۱/۵۵۵ سے ہے اور کلام اسی کا ہے۔ (۶) یہ شعر ابو العتاہیہ کا ہے، جو ان کے دیوان صفحہ ۱۰۴ پر ہے۔ (۷) النحاس کی "اعراب القرآن" ۱/۴۲۶ ملاحظہ کریں۔ (۸) مجمل اللغہ ۳/۷۰۴۔

And the Prophet (ﷺ) passed by a group of people contemplating God, so he said: "Reflect upon the creation, and do not reflect upon the Creator, for you cannot estimate His true worth."(1)

Contemplation, reflection, and the expansion of the mind are only for created things, as He said: ﴿And they reflect on the creation of the heavens and the earth﴾ (2).

It is related (3) that Sufyan al-Thawri (may Allah have mercy on him) prayed two rak'ahs behind the Maqam (of Abraham), then raised his head to the sky, and when he saw the stars, he fainted (4). He used to urinate blood from the intensity of his sorrow and reflection. (5)

And it is narrated from Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him) that he said: The Messenger of Allah (ﷺ) said: "While a man was lying on his bed, he raised his head and looked at the stars in the sky and said: I bear witness that you have a Lord and a Creator; O Allah, forgive me. So Allah looked at him and forgave him."(6) And he (ﷺ) said: "There is no worship like contemplation."(7)

---

(1) Narrated by Abu al-Sheikh in 'Al-Azama' (5) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them), and its chain is weak due to the anonymity of the narrator from Ibn Abbas. And in number (4) from the hadith of Abu Dharr (may Allah be pleased with him) as marfu' [attributed to the Prophet], and in its chain is Saif bin Muhammad al-Kufi; Al-Hafiz Ibn Hajar said in 'At-Taqrib': 'They accused him of lying.' And the marfu' version was also narrated by Al-Tabarani in 'Al-Awsat' (6315) and Abu al-Sheikh (1), and Al-Bayhaqi in 'Ash-Shu'ab' (120), from the hadith of Ibn Umar (may Allah be pleased with them), 4/327, and its wording: "Reflect on the favors of Allah, and do not reflect on Allah." In its chain is Al-Wazi' bin Nafi' Al-Uqayli. Al-Dhahabi said in 'Mizan al-I'tidal' 4/327: Al-Bukhari said: 'Munkar al-hadith [rejected hadith]'; Al-Nasa'i said: 'Matruk al-hadith [abandoned]'; and Ahmad and Ibn Ma'in said: 'He is not trustworthy.' And Abu Nu'aym narrated something similar in 'Al-Hilya' 6/66-67 from the hadith of Abdullah bin Salam (may Allah be pleased with him). In its chain is Abdul Jalil ibn Atiyyah, who is truthful but makes mistakes; and Shahr bin Hawshab, who is truthful but often sends reports with broken chains and has illusions. The author of 'Kashf al-Khafa' (1/372) mentioned other paths for the hadith and said: 'But their gathering gives it strength, and its meaning is correct.' And in 'Sahih Muslim' (134) from Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him) from the Prophet (ﷺ):

"People will continue to ask until it is said: This is Allah who created the creation, so who created Allah? Whoever finds anything of that, let him say: I believe in Allah." (2) See 'Al-Muharrar al-Wajiz' 1/555. (3) In (M): "And it was told." (4) Narrated by Abu Nu'aym in 'Al-Hilya' 7/17, and in its chain is Abu Ismah Nuh bin Abi Maryam al-Marwazi, of whom Al-Hafiz Ibn Hajar said in 'At-Taqrib': 'They accused him of lying in hadith'; and Ibn al-Mubarak said: 'He used to fabricate.' (5) Narrated by Abu Nu'aym 7/23, and Al-Bayhaqi in 'Ash-Shu'ab' 1/535. (6) Narrated by Ibn Abi al-Dunya in 'Husn al-Zann bi-Allah' (106), and in its chain is Abdullah bin Ja'far bin Najih al-Sa'di Abu Ali bin al-Madini. Al-Hafiz Ibn Hajar said in 'Tahdhib al-Tahdhib' 2/315: Ibn Ma'in said: 'He is nothing [insignificant]'; Abu Hatim said: 'His hadith is very rejected [Munkar]'; Al-Nasa'i said: 'Matruk al-hadith [abandoned]'. Ali bin al-Madini said: 'My father is truthful, and he is dearer to me than al-Darawardi.' (7) Mentioned by Al-Zamakhshari in his 'Kashshaf' 1/488 - with the previous reports - and Ibn Atiyyah in 'Al-Muharrar al-Wajiz' 1/555.

सूरह अल-इमरान: आयत १९० - २०० ४७१

और नबी (ﷺ) कुछ ऐसे लोगों के पास से गुज़रे जो अल्लाह के बारे में सोच-विचार कर रहे थे, तो आपने फ़रमाया: "सृष्टि के बारे में सोचो, और सृष्टिकर्ता के बारे में न सोचो, क्योंकि तुम उसकी शक्ति का सही अंदाज़ा नहीं लगा सकते।"(१)

सोच-विचार, चिंतन और मन की व्यापकता केवल सृष्टि की चीज़ों में ही है, जैसा कि उन्होंने कहा: ﴿और वे आकाशों और पृथ्वी की रचना में चिंतन करते हैं﴾ (२)।

यह वर्णित है (३) कि सुफ़यान अल-थौरी (अल्लाह उन पर रहम करे) ने मकाम-ए-इब्राहिम के पीछे दो रकअत नमाज़ पढ़ी, फिर अपना सिर आसमान की ओर उठाया, और जब उन्होंने सितारों को देखा, तो वे बेहोश हो गए (४)। वे अपने दुख और चिंतन की तीव्रता के कारण खून का पेशाब किया करते थे। (५)

और अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने फ़रमाया: "एक आदमी अपने बिस्तर पर लेटा हुआ था, उसने अपना सिर उठाया और आसमान में सितारों की ओर देखा और कहा: मैं गवाही देता हूँ कि तुम्हारा एक रब और एक खालिक (सृष्टिकर्ता) है; ऐ अल्लाह, मुझे माफ़ कर दे। तो अल्लाह ने उसकी ओर देखा और उसे माफ़ कर दिया।"(६) और आपने (ﷺ) फ़रमाया: "चिंतन के समान कोई इबादत नहीं है।"(७)

---

(१) इसे अबू अल-शेख ने 'अल-अज़मा' (५) में इब्न अब्बास की हदीस से उद्धृत किया है, और इसकी सनद इब्न अब्बास से रिवायत करने वाले की गुमनामी के कारण कमज़ोर है। (२) देखें 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' १/५५५। (३) (म) में: "और बताया गया।" (४) इसे अबू नुअैम ने 'अल-हिल्या' ७/१७ में उद्धृत किया है, इसकी सनद में नूह बिन अबी मरियम अल-मरवज़ी है, जिसके बारे में इब्न हजर ने कहा कि वह झूठ बोलता था। (५) इसे अबू नुअैम ७/२३ और अल-बैहकी ने 'अश-शुअब' १/५३५ में उद्धृत किया है। (६) इसे इब्न अबी अल-दुनिया ने 'हुस्न अल-ज़न्न बिल-लाह' (१०६) में उद्धृत किया है, इसकी सनद कमज़ोर है। (७) इसे अल-ज़मखशरी ने अपनी तफ़्सीर 'कश्शाफ' १/४८८ में और इब्न अतिय्या ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' १/५५५ में ज़िक्र किया है।

سورۃ آل عمران: آیات ۱۹۰ - ۲۰۰ ۴۷۱

اور نبی کریم ﷺ کچھ ایسے لوگوں کے پاس سے گزرے جو اللہ کے بارے میں غور و فکر کر رہے تھے، تو آپ ﷺ نے فرمایا: ”تم اللہ کی مخلوق میں غور و فکر کرو، اور اللہ کی ذات (خالق) میں غور و فکر نہ کرو، کیونکہ تم اس کی قدر کا اندازہ نہیں کر سکتے۔“(۱)

اور بے شک غور و فکر، عبرت اور ذہن کی وسعت مخلوقات میں ہی ہے جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿اور وہ آسمانوں اور زمین کی تخلیق میں غور و فکر کرتے ہیں﴾ (۲)۔

حکایت کی جاتی ہے (۳) کہ سفیان ثوری رحمہ اللہ نے مقامِ ابراہیم کے پیچھے دو رکعت نماز پڑھی، پھر اپنا سر آسمان کی طرف اٹھایا، پس جب انہوں نے ستاروں کو دیکھا تو ان پر غشی طاری ہو گئی (۴)۔ وہ اپنے غم کی طوالت اور فکر کی وجہ سے خون کا پیشاب کیا کرتے تھے۔ (۵)

اور حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”ایک شخص اپنے بستر پر لیٹا ہوا تھا، اس نے اپنا سر اٹھایا اور آسمان میں ستاروں کی طرف دیکھا اور کہا: میں گواہی دیتا ہوں کہ تمہارا ایک رب اور ایک خالق ہے، اے اللہ! مجھے بخش دے۔ پس اللہ نے اس کی طرف دیکھا اور اسے بخش دیا۔“(۶) اور آپ ﷺ نے فرمایا: ”غور و فکر جیسی کوئی عبادت نہیں۔“(۷)

---

(۱) اسے ابوالشیخ نے 'العظمة' (۵) میں ابن عباس کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند ابن عباس سے روایت کرنے والے کی جہالت کی وجہ سے ضعیف ہے۔ (۲) دیکھئے 'المحرر الوجیز' ۱/۵۵۵۔ (۳) (م) میں: ”اور کہا گیا“۔ (۴) اسے ابو نعیم نے 'الحلیة' ۷/۱۷ میں روایت کیا

ہے، اور اس کی سند میں نوح بن ابی مریم المروزی ہے جس کے بارے میں ابن حجر نے کہا کہ لوگ اسے حدیث میں جھوٹا قرار دیتے تھے۔ (۵) اسے ابو نعیم ۷/۲۳ اور بیہقی نے 'شعب الایمان' ۱/۵۳۵ میں روایت کیا ہے۔ (۶) اسے ابن ابی الدنیا نے 'حسن الظن باللہ' (۱۰۶) میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں عبداللہ بن جعفر بن نجیح السعدی ہے جو کہ ضعیف راوی ہے۔ (۷) اسے زمخشری نے اپنی 'کشاف' ۱/۴۸۸ میں اور ابن عطیہ نے 'المحرر الوجیز' ۱/۵۵۵ میں ذکر کیا ہے۔

It was narrated from him (peace and blessings be upon him)(1): "Reflecting for an hour is better than worshiping for a year."(2) Ibn al-Qasim narrated from Malik who said: It was said to Umm al-Darda: What was the most frequent state of Abu al-Darda? She said: His most frequent state was reflection. He was asked: Do you consider reflection an act(3) of deeds? He said: Yes, it is certainty(4). And it was said to Ibn al-Musayyib about praying between Dhuhr and Asr, he said: This is not worship; worship is only piety from what God has forbidden, and reflection on the command of God(5). Al-Hasan said: Reflecting for an hour is better than standing (in prayer) for a night, and Ibn Abbas and Abu al-Darda said it as well(6). Al-Hasan said: Thought is the mirror of the believer, in which he looks at his good and bad deeds.(7) Among the things to reflect(8) upon are the fears of the Hereafter, such as the assembly and the resurrection, Paradise and its bliss, and Hell and its punishment. It is narrated that Abu Sulayman al-Darani (may God have mercy on him) took a cup of water to perform ablution for the night prayer while a guest was with him. When the guest saw him putting his finger into the handle of the cup, he stood there reflecting until dawn broke. The guest said to him: What is this, O Abu Sulayman?! He said: When I put my finger into the handle of the cup, I reflected on the words of God Almighty: {When the shackles are around their necks and the chains, they will be dragged} [Ghafir: 71], and I thought(9) about my situation, and how I would receive the shackle if it were placed around my neck on the Day of Resurrection, and I remained in that state until...

= We did not find it with this wording, nor its chain of narration. See what follows it. (1) After it in (m): said. (2) Abu al-Layth cited it in his tafsir 1/324, and Ibn Atiyyah attributed it in Al-Muharrar al-Wajiz 1/555 to Sari al-Saqati, and Mulla Ali al-Qari said in al-Masnu' (94): It is not a hadith; rather, it is from the words of Sari al-Saqati, may God Almighty have mercy on him. (3) In (m): work, which is a mistake. (4) Ibn Rushd cited it in al-Bayan wa al-Tahsil 17/580, and his saying: It was said to him: Do you consider reflection... meaning Malik. Abu Nu'aym narrated it through a route other than Malik in al-Hilya 1/208, and al-Bayhaqi in al-Shu'ab (119). (5) Narrated by al-Bayhaqi in al-Zuhd al-Kabir (830). (6) Abu Nu'aym narrated al-Hasan's saying in al-Hilya 6/271, and Abu al-Shaykh narrated Ibn Abbas's saying in al-Azama (43), and Abu Nu'aym narrated Abu al-Darda's saying 1/208-209, and al-Bayhaqi in al-Shu'ab (118). (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/555, and Ithaf al-Sada al-Muttaqin 10/163. (8) In the

manuscripts: "And from reflection", and what is established is from (m). (9) In (d) and (m): I thought.

472 सूरह आल इमरान: आयत 190 - 200

और उनसे (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) वर्णित है(1): "एक घंटे का चिंतन एक वर्ष की इबादत से बेहतर है।" (2) इब्न अल-कासिम ने मलिक से रिवायत की, उन्होंने कहा: उम्म अल-दर्दा से पूछा गया: अबू अल-दर्दा की सबसे अधिक स्थिति क्या थी? उन्होंने कहा: उनकी सबसे अधिक स्थिति चिंतन थी। उनसे पूछा गया: क्या आप चिंतन को कार्यों में से एक कार्य (3) मानते हैं? उन्होंने कहा: हाँ, यह निश्चितता (4) है। और इब्न अल-मुसय्यिब से ज़ुहर और अस्र के बीच नमाज़ के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: यह इबादत नहीं है; इबादत तो केवल ईश्वर द्वारा वर्जित चीज़ों से परहेज़ करना और ईश्वर के आदेश पर चिंतन करना है(5)। अल-हसन ने कहा: एक घंटे का चिंतन एक रात के कयाम (इबादत में खड़े रहने) से बेहतर है, और इब्न अब्बास और अबू अल-दर्दा ने भी यही कहा(6)। अल-हसन ने कहा: विचार मोमिन का दर्पण है जिसमें वह अपने अच्छे और बुरे कर्मों को देखता है।(7) जिन चीज़ों पर चिंतन(8) किया जाना चाहिए उनमें आख़िरत (परलोक) का डर शामिल है जैसे कि हश्र (इकट्ठा होना) और नश्र (पुनरुत्थान), जन्नत और उसकी सुख-सुविधाएं और जहन्नुम और उसकी सज़ा। यह वर्णित है कि अबू सुलैमान अल-दरानी (ईश्वर उन पर दया करे) ने रात की नमाज़ के लिए वुज़ू करने के लिए पानी का एक प्याला लिया और उनके पास एक मेहमान था। जब मेहमान ने उन्हें देखा कि उन्होंने अपनी उंगली प्याले के हैंडल में डाली है, तो वे भोर होने तक चिंतन करते रहे। मेहमान ने उनसे कहा: ऐ अबू सुलैमान, यह क्या है?! उन्होंने कहा: जब मैंने अपनी उंगली प्याले के हैंडल में डाली, तो मैंने सर्वशक्तिमान ईश्वर के इस वचन पर चिंतन किया: {जब उनकी गर्दन में बेड़ियाँ और ज़ंजीरें होंगी, वे खींचे जाएँगे} [गाफ़िर: 71], और मैंने अपनी स्थिति के बारे में सोचा(9), और यह कि क़यामत के दिन अगर मेरी गर्दन में बेड़ी डाली गई तो मैं उसे कैसे प्राप्त करूँगा, और मैं उसी स्थिति में रहा यहाँ तक कि...

= हमें यह इन शब्दों के साथ नहीं मिला, न ही इसकी रिवायत की कड़ी मिली। इसके बाद देखें। (1) इसके बाद (m) में: कहा। (2) अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर 1/324 में इसका उल्लेख किया है, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/555 में इसे सिरी अल-सकाती से जोड़ा है, और मुल्ला अली अल-कारी ने अल-मस्नू (94) में कहा: यह हदीस नहीं है; बल्कि यह सिरी अल-सकाती (ईश्वर उन पर दया करे) के शब्द हैं। (3) (m) में: काम, जो कि एक गलती है। (4) इब्न रुश्द ने अल-बयान वा अल-तहसील 17/580 में इसका उल्लेख किया है, और उनका कहना: उनसे कहा गया: क्या आप चिंतन देखते हैं... यानी मलिक के लिए। अबू नुऐम ने इसे अल-हिल्या 1/208 में मलिक के अलावा

किसी अन्य माध्यम से उद्धृत किया है, और अल-बैहकी ने अल-शुआब (119) में। (5) अल-बैहकी ने अल-जुहद अल-कबीर (830) में इसे उद्धृत किया है। (6) अबू नुऐम ने अल-हसन के कथन को अल-हिल्या 6/271 में उद्धृत किया है, और अबू अल-शेख ने अल-अज़मा (43) में इब्न अब्बास (ईश्वर उन दोनों से प्रसन्न हो) के कथन को उद्धृत किया है, और अबू नुऐम ने अबू अल-दर्दा के कथन को 1/208-209 में, और अल-बैहकी ने अल-शुआब (118) में उद्धृत किया है। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/555, और इत्हाफ़ अल-सादा अल-मुत्तक़ीन 10/163। (8) प्रतियों में: "और चिंतन से", और जो स्थापित है वह (m) से है। (9) (d) और (m) में: मैंने चिंतन किया।

472 سورہ آل عمران: آیات ۱۹۰ - ۲۰۰

اور ان (صلی اللہ علیہ وسلم) سے روایت ہے (۱): "ایک گھڑی کا غور و فکر ایک سال کی عبادت سے بہتر ہے۔" (۲) ابن القاسم نے مالک سے روایت کی، انہوں نے کہا: ام الدرداء سے پوچھا گیا: ابو الدرداء کی سب سے زیادہ حالت کیا تھی؟ انہوں نے کہا: ان کی سب سے زیادہ حالت غور و فکر تھی۔ ان سے پوچھا گیا: کیا آپ غور و فکر کو اعمال میں سے ایک عمل (۳) سمجھتے ہیں؟ انہوں نے کہا: ہاں، یہ یقین ہے (۴)۔ اور ابن المسیب سے ظہر اور عصر کے درمیان نماز کے بارے میں پوچھا گیا، تو انہوں نے کہا: یہ عبادت نہیں ہے؛ عبادت تو صرف اللہ کی حرام کردہ چیزوں سے پرہیز کرنا اور اللہ کے حکم میں غور و فکر کرنا ہے (۵)۔ الحسن نے کہا: ایک گھڑی کا غور و فکر ایک رات کے قیام سے بہتر ہے، اور یہی بات ابن عباس اور ابو الدرداء نے بھی کہی (۶)۔ الحسن نے کہا: فکر مومن کا آئینہ ہے جس میں وہ اپنی نیکیوں اور برائیوں کو دیکھتا ہے۔ (۷) جن چیزوں میں غور و فکر (۸) کیا جانا چاہیے ان میں آخرت کے خوف جیسے حشر و نشر، جنت اور اس کی نعمتیں، اور دوزخ اور اس کا عذاب شامل ہیں۔ روایت ہے کہ ابو سلیمان الدارانی (رحمہ اللہ) نے رات کی نماز کے لیے وضو کرنے کے لیے پانی کا ایک پیالہ لیا اور ان کے پاس ایک مہمان تھا۔ جب مہمان نے انہیں دیکھا کہ انہوں نے اپنی انگلی پیالے کے ہینڈل میں ڈالی ہے، تو وہ فجر طلوع ہونے تک غور و فکر کرتے ہوئے کھڑے رہے۔ مہمان نے ان سے کہا: اے ابو سلیمان، یہ کیا ہے؟! انہوں نے کہا: جب میں نے اپنی انگلی پیالے کے ہینڈل میں ڈالی، تو میں نے اللہ تعالیٰ کے اس قول پر غور کیا: {جب ان کی گردنوں میں طوق اور زنجیریں ہوں گی، وہ گھسیٹے جائیں گے} [غافر: ۷۱]، تو میں نے اپنی حالت کے بارے میں سوچا (۹)، اور یہ کہ

قیامت کے دن اگر میری گردن میں طوق ڈالا گیا تو میں اسے کیسے وصول کروں گا، اور میں اسی حالت میں رہا یہاں تک کہ...

= ہمیں یہ ان الفاظ کے ساتھ نہیں ملا، اور نہ ہی اس کی سند ملی۔ اس کے بعد دیکھیں۔ (١) اس کے بعد (م) میں: کہا۔ (٢) ابو اللیث نے اپنی تفسیر ١/ ٣٢٤ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ١/ ٥٥٥ میں اسے سری السقطی سے منسوب کیا ہے، اور ملا علی القاری نے المصنوع (٩٤) میں کہا: یہ حدیث نہیں ہے؛ بلکہ یہ سری السقطی (رحمہ اللہ تعالیٰ) کا کلام ہے۔ (٣) (م) میں: عمل، جو کہ غلط ہے۔ (٤) ابن رشد نے البیان والتحصیل ١٧/ ٥٨٠ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور ان کا قول: ان سے کہا گیا: کیا آپ غور و فکر دیکھتے ہیں... یعنی مالک کے لیے۔ ابو نعیم نے اسے الحلیہ ١/ ٢٠٨ میں مالک کے علاوہ کسی اور طریقے سے نکالا ہے، اور بیہقی نے الشعب (١١٩) میں۔ (٥) بیہقی نے الزہد الکبیر (٨٣٠) میں اسے نکالا ہے۔ (٦) ابو نعیم نے الحلیہ ٦/ ٢٧١ میں الحسن کے قول کو نکالا ہے، اور ابو الشیخ نے العظمہ (٤٣) میں ابن عباس (رضی اللہ عنہما) کے قول کو نکالا ہے، اور ابو نعیم نے ابو الدرداء کے قول کو ١/ ٢٠٨-٢٠٩ میں، اور بیہقی نے الشعب (١١٨) میں نکالا ہے۔ (٧) المحرر الوجیز ١/ ٥٥٥، اور اتحاف السادة المتقین ١٠/ ١٦٣۔ (٨) نسخوں میں: "اور غور و فکر سے "، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (٩) (د) اور (م) میں: میں نے غور و فکر کیا۔

473 Surah Al-Imran: Verses 190 - 200

...I became. Ibn Atiyyah (1) said: This is the limit of fear, and the best of matters are the moderate ones. The scholars of the nation—who are the proof—are not on this path. Reading the knowledge of the Book of Allah the Almighty and the meanings of the Sunnah of His Messenger (2) ﷺ for someone who understands and whose benefit is hoped for is better than this.

Ibn al-Arabi said: People differed as to which of the two deeds is better: reflection or prayer. The Sufis held that reflection is better, for it yields knowledge (ma'rifa), which is the best of the legislative stations. The jurists (fuqaha) held that prayer is better, due to what has been reported in the Hadith of the urging towards it, the invitation to it, and the encouragement of it.

In the "Sahihayn" (Bukhari and Muslim): On the authority of Ibn Abbas that he stayed the night with his maternal aunt Maymuna, and in it: the Messenger of Allah ﷺ stood up, wiped sleep from his face, then recited the last ten verses (3) of Surah Al-Imran. He went to a hanging water-skin (shan), performed a light ablution, and then prayed thirteen rak'ahs, the Hadith (4).

Look, may Allah have mercy on you, at his combining reflection upon creatures and then his turning to his prayer after it. This Sunnah is what should be relied upon. As for the Sufi method of a Sheikh among them being in reflection (5) for a day, a night, or a month without ceasing, it is a method far from correctness, unsuitable for humans, and not consistent with the Sunnah.

Ibn Atiyyah (6) said: My father told me on the authority of some scholars of the East (7) who said: I was staying the night in the Al-Aqdam Mosque in Egypt. I prayed the late evening prayer ('atamah), then I saw a man who had lain down in a garment of his, wrapped in his garment until morning came. We prayed that night; when the dawn prayer was called, he stood up...

---

(1) In al-Muharrar al-Wajiz 1/555, and what precedes it. (2) In (m) and al-Muharrar al-Wajiz: Messenger of Allah. (3) In (d) and (m): the ten verses; in (zh): ten verses; what is established is from (kh). (4) Sahih al-Bukhari (183), and Sahih Muslim (763). It is in Musnad Ahmad (2164). His saying: "shan", meaning a water-skin. Al-Nihaya 2/507. (5) In (d): his day, night, and month in reflection. (6) In al-Muharrar al-Wajiz 1/555. (7) In (m) and al-Muharrar al-Wajiz: the East.

473 सूरह अल-इमरान: आयतें 190 - 200

...हो गया। इब्न अतिय्या (1) ने कहा: यह भय की पराकाष्ठा है, और सबसे अच्छे मामले वे हैं जो मध्यम दर्जे के हों। उम्मत के विद्वान—जो दलील हैं—इस रास्ते पर नहीं हैं। अल्लाह तआला की किताब के ज्ञान और उसके रसूल (2) ﷺ की सुन्नत के अर्थों को पढ़ना उस व्यक्ति के लिए जो समझता है और जिससे लाभ की आशा की जाती है, इससे बेहतर है।

इब्न अल-अरबी ने कहा: लोगों के बीच इस बात पर मतभेद था कि इन दो कार्यों में से कौन सा श्रेष्ठ है: चिंतन (तफ़क्कुर) या प्रार्थना (नमाज़)। सूफियों का मानना है कि चिंतन श्रेष्ठ है; क्योंकि यह ज्ञान (मारिफ़त) पैदा करता है, जो शरीयत के श्रेष्ठ मुकामों में से एक है। फकीहों (धर्मशास्त्रियों) का मानना है कि नमाज़ श्रेष्ठ है; क्योंकि हदीस में इसके लिए प्रोत्साहित करने, इसके लिए बुलाने और इसकी लालसा जगाने की बात आई है।

"सहीहैन" (बुखारी और मुस्लिम) में: इब्न अब्बास से रिवायत है कि उन्होंने अपनी मौसी मैमूना के यहाँ रात बिताई, और उसमें है: अल्लाह के रसूल ﷺ उठे, अपने चेहरे से नींद पोंछी, फिर सूरह अल-इमरान की आखिरी दस आयतें (3) पढ़ीं। वह एक लटकी हुई मशक (शन) की ओर बढ़े, हल्का वज़ू किया, और फिर तेरह रकात नमाज़ पढ़ी, हदीस (4)।

देखो, अल्लाह तुम पर रहम करे, कि उन्होंने कैसे मखलूकात (सृष्टि) पर चिंतन करने और फिर उसके बाद नमाज़ की ओर मुड़ने को एक साथ जोड़ा है। यही वह सुन्नत है जिस पर भरोसा किया जाना चाहिए। जहाँ तक सूफियों के तरीके की बात है कि उनका कोई शेख दिन-रात या महीने भर बिना रुके चिंतन (5) में डूबा रहे, तो यह तरीका सच्चाई से बहुत दूर है, इंसानों के लिए अनुपयुक्त है और सुन्नत के मुताबिक नहीं है।

इब्न अतिय्या (6) ने कहा: मेरे पिता ने मुझे पूर्व (7) के कुछ विद्वानों के हवाले से बताया कि उन्होंने कहा: मैं मिस्र की अल-अक़दाम मस्जिद में रात बिता रहा था। मैंने इशा (अतमह) की नमाज़ पढ़ी, फिर मैंने एक आदमी को देखा जो अपनी चादर ओढ़कर लेट गया था और सुबह होने तक उसी चादर में लिपटा रहा। हमने उस रात नमाज़ पढ़ी; जब फज्र की नमाज़ के लिए इकामत हुई, तो वह उठा...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/555 में, और उससे पहले जो कुछ है। (2) (म) और अल-मुहर्रर अल-वजीज में: अल्लाह के रसूल। (3) (द) और (म) में: दस आयतें; (ज़) में: दस आयतें; (ख) से साबित है। (4) सहीह अल-बुखारी (183), और सहीह मुस्लिम (763)। यह मुसनद अहमद (2164) में भी है। उनका कहना: "शन", यानी पानी की मशक। अल-निहाया 2/507। (5) (द) में: अपना दिन, रात और महीना चिंतन में। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/555 में। (7) (म) और अल-मुहर्र, अल-वजीज में: पूर्व (अल-मशरिक)।

٤٧٣ سورہ آل عمران: آیات ١٩٠ - ٢٠٠

...ہو گیا۔ ابن عطیہ (١) نے کہا: یہ خوف کی انتہا ہے، اور بہترین امور وہ ہیں جو میانہ روی پر مبنی ہوں، اور امت کے علماء—جو کہ حجت ہیں—اس طریقے پر نہیں ہیں۔ اللہ تعالیٰ کی کتاب کا علم اور اس کے رسول (٢) ﷺ کی سنت کے معانی کو پڑھنا اس شخص کے لیے جو سمجھتا ہے اور جس کے نفع کی امید کی جاتی ہے، اس سے بہتر ہے۔

ابن العربی نے کہا: لوگوں میں اختلاف ہوا کہ کون سا عمل افضل ہے: تفکر یا نماز۔ صوفیاء کا موقف ہے کہ تفکر افضل ہے کیونکہ یہ معرفت کا ثمر دیتا ہے، جو کہ شرعی مقامات میں سب سے افضل ہے۔ فقہاء کا موقف ہے کہ نماز افضل ہے کیونکہ حدیث میں اس کی ترغیب دی گئی ہے، اس کی طرف بلایا گیا ہے اور اس کی تاکید آئی ہے۔

"صحیحین" میں ہے: ابن عباس رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے اپنی خالہ میمونہ رضی اللہ عنہا کے پاس رات گزاری، اس میں ہے کہ: رسول اللہ ﷺ بیدار ہوئے، اپنے چہرے سے نیند (کا اثر) پونچھا، پھر سورہ آل عمران کی آخری دس آیات (٣) کی تلاوت فرمائی۔ پھر آپ ایک لٹکی ہوئی مشک (شن) کی طرف بڑھے، ہلکا سا وضو کیا، پھر تیرہ رکعتیں نماز پڑھی، الحدیث (٤)۔

اللہ تم پر رحم فرمائے، دیکھو کہ آپ ﷺ نے مخلوقات میں تفکر اور اس کے بعد نماز کی طرف متوجہ ہونے کو کیسے جمع کیا ہے۔ اور یہی وہ سنت ہے جس پر اعتماد کیا جانا چاہیے۔ رہا صوفیاء کا یہ طریقہ کہ ان میں سے کوئی شیخ ایک دن، ایک رات یا ایک مہینہ مسلسل غور و فکر (٥) میں رہے، تو یہ طریقہ درستگی سے دور ہے، انسانوں کے لیے نامناسب ہے اور سنت پر قائم نہیں ہے۔

ابن عطیہ (۶) نے کہا: میرے والد نے مجھے مشرق (۷) کے بعض علماء کے حوالے سے بتایا، انہوں نے کہا: میں مصر کی مسجد الاقدام میں رات گزار رہا تھا، میں نے عشاء کی نماز پڑھی، پھر میں نے ایک شخص کو دیکھا جو اپنی ایک چادر اوڑھ کر لیٹ گیا اور صبح تک اس میں لپٹا رہا۔ ہم نے اس رات (نوافل) پڑھے، جب صبح کی نماز کی اقامت ہوئی تو وہ شخص کھڑا ہوا...

---

(۱) المحرر الوجیز ۱/ ۵۵۵، اور اس سے پہلے۔ (۲) (م) اور المحرر الوجیز میں: رسول اللہ۔ (۳) (د) اور (م) میں: دس آیات؛ (ظ) میں: دس آیات؛ اور جو (خ) سے ثابت ہے۔ (۴) صحیح البخاری (۱۸۳)، اور صحیح مسلم (۷۶۳)۔ اور یہ مسند احمد (۲۱۶۴) میں ہے۔ ان کا قول "شن" یعنی پانی کی مشک۔ النہایۃ ۲/ ۵۰۷۔ (۵) (د) میں: اپنا دن، اپنی رات اور اپنا مہینہ غور و فکر میں۔ (۶) المحرر الوجیز ۱/ ۵۵۵ میں۔ (۷) (م) اور المحرر الوجیز میں: المشرق۔

...the man, so he faced the Qibla and prayed with the people. I was amazed at his audacity to pray without wudu (ablution). When the prayer finished, he left, and I followed him to advise him. When I drew near, I heard him reciting poetry: A body cast down (1), absent yet present; heart alert, silent and remembering. Contracted in the unseen, expanded; thus is he who is a knowing rememberer (2). He spends his night as a brother of thought; throughout the night, he is sleeping yet awake. He (the narrator) said: I realized he was among those who worship through contemplation, so I turned away from him. Ninth: His words (Exalted is He): "Our Lord, You did not create this in vain" (Quran 3:191). Meaning: they say: You did not create it for amusement or jest, but rather You created it as a proof of Your power and wisdom. "Al-Batil" (the vain/falsehood) is that which passes away and vanishes; from this is the saying of Labid: Behold, everything besides Allah is vain (3). Meaning: vanishing. And "Batilan" is in the accusative case (mansub) because it is an adjective for a deleted infinitive; meaning: a vain creation. It was also said: it is in the accusative because of the removal of the preposition, meaning: You did not create them for vanity. And it was said: as the second object, where 'khalaqa' (created) means 'ja'ala' (made) (4). "Glory be to You" [Subhanaka]. Al-Nahhas narrated from Musa bin Talha who said: The Messenger of Allah (ﷺ) was asked about the meaning of "Subhan Allah" (Glory be to Allah), and he said: "Exalting Allah above any evil" (5). Its full meaning was already discussed in "Al-Baqarah".

---

(1) Thus in (kh) and (z): 'munsajin'. See Tafsir al-Tha'alibi 1/341. In (m): 'musajja'. In (d): 'sajiyy'. In 'al-Muharrar al-Wajiz': 'munsahiq'. (2) In 'al-Muharrar al-Wajiz': 'dhakiran'. (3) Previously mentioned in 2/21. (4) See 'al-Bahr al-Muhit' 3/140. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/426, and it is mursal (disconnected chain); Musa bin Talha has no narration from the Prophet (ﷺ), though he saw him; he died in the year 106. Al-Isabah 9/327. Al-Daraqutni mentioned the report in 'al-Ilal' 4/208 and cited another connected path for it, then said: the mursal is more authentic. Mentioned previously in 1/412 from the hadith of Talha bin Ubaydullah (RA), the father of Musa, and the discussion on it preceded there.

...वह व्यक्ति, तो उसने किबला की ओर मुँह किया और लोगों के साथ प्रार्थना की। बिना वुज़ू के प्रार्थना करने के उसके साहस पर मैं हैरान था। जब प्रार्थना समाप्त हुई, तो वह चला गया और मैं उसे सलाह देने के लिए उसके पीछे हो लिया। जब मैं उसके करीब पहुँचा, तो मैंने उसे कविता पढ़ते हुए सुना: एक शरीर जो ढल गया है (1), अनुपस्थित होते हुए भी उपस्थित; हृदय सचेत, मौन और स्मरण करने वाला। अनदेखे में संकुचित, विस्तार में; ऐसा ही वह है जो जानने वाला स्मरणकर्ता (2) है। वह अपनी रात चिंतन के भाई के रूप में बिताता है; पूरी रात वह सोता हुआ भी जागता है। उसने (वर्णनकर्ता ने) कहा: मुझे एहसास हुआ कि वह उन लोगों में से है जो चिंतन के माध्यम से पूजा करते हैं, इसलिए मैं उससे दूर हो गया। नौवां: अल्लाह तआला का कथन: "ऐ हमारे रब! तूने यह सब व्यर्थ पैदा नहीं किया" (कुरान 3:191)। अर्थ: वे कहते हैं: तूने इसे खेल-तमाशे या मज़ाक के लिए नहीं बनाया, बल्कि तूने इसे अपनी शक्ति और बुद्धिमत्ता के प्रमाण के रूप में बनाया है। "अल-बातिल" (व्यर्थ/असत्य) वह है जो मिट जाता है और चला जाता है; इसी से लबीद का कथन है: देखो, अल्लाह के अलावा हर चीज़ व्यर्थ है (3)। अर्थ: मिटने वाली। और "बातिलन" नसब (accusative) स्थिति में है क्योंकि यह एक लुप्त क्रियाविशेषण का विशेषण है; अर्थात्: एक व्यर्थ रचना। यह भी कहा गया है: यह पूर्वसर्ग को हटाने के कारण नसब में है, जिसका अर्थ है: तूने उन्हें व्यर्थता के लिए नहीं बनाया। और यह भी कहा गया है: दूसरे कर्म के रूप में, जहाँ 'खलका' (बनाया) का अर्थ 'जअ़ला' (किया) है (4)। "सुब्हानक" (तू पवित्र है)। अन-नह़ास ने मूसा बिन तल्हा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (ﷺ) से "सुब्हान अल्लाह" का अर्थ पूछा गया, तो आपने कहा: "अल्लाह को बुराई से पाक (पवित्र) करना" (5)। इसका पूरा अर्थ "अल-बकराह" में पहले ही बताया जा चुका है।

---

(1) (ख़) और (ज़) में इसी तरह है: 'मुन्सजिन'। देखें तफ़्सीर अल-थ़ालिबी 1/341। (म) में: 'मुसज्जा'। (द) में: 'सजी'। 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' में: 'मुन्सहिक़'। (2) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' में: 'ज़ाकिरन'। (3) पहले 2/21 में उल्लेखित। (4) देखें 'अल-बह्र अल-मुह़ीत' 3/140। (5) अन-नह़ास की 'इराब अल-कुरान' 1/426, और यह मुरसल (कड़ी टूटी हुई) है; मूसा बिन तल्हा की नबी (ﷺ) से कोई रिवायत नहीं है, हालाँकि उन्होंने उन्हें देखा था; उनकी मृत्यु वर्ष 106 में हुई थी। अल-इसाबा 9/327। अद-दारकुतनी ने 'अल-इल्ल' 4/208 में इस रिपोर्ट का उल्लेख किया है और इसके लिए एक अन्य जुड़ी हुई कड़ी का हवाला दिया है, फिर कहा: मुरसल अधिक प्रामाणिक है। मूसा के पिता तल्हा बिन

उबैदुल्ला (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से 1/412 में पहले उल्लेखित है, और उस पर चर्चा वहीं पहले हो चुकी है।

...وہ شخص، پس اس نے قبلہ کی طرف رخ کیا اور لوگوں کے ساتھ نماز پڑھی۔ بغیر وضو کے نماز پڑھنے پر اس کی جرات دیکھ کر مجھے بہت تعجب ہوا۔ جب نماز ختم ہوئی تو وہ باہر نکلا اور میں اسے نصیحت کرنے کے لیے اس کے پیچھے ہو لیا۔ جب میں اس کے قریب ہوا تو اسے یہ اشعار پڑھتے سنا: جسم ڈھلا ہوا (۱)، غائب بھی اور حاضر بھی؛ دل بیدار، خاموش اور ذکر کرنے والا۔ غیب میں سکڑا ہوا، (اور حقیقت میں) کشادہ؛ ایسا ہی وہ شخص ہوتا ہے جو معرفت والا ذاکر (۲) ہو۔ وہ اپنی رات فکر کے ساتھی کے طور پر گزارتا ہے؛ پس وہ پوری رات سوتے ہوئے بھی بیدار رہتا ہے۔ راوی کہتے ہیں: مجھے معلوم ہو گیا کہ وہ ان لوگوں میں سے ہے جو فکر و تدبر کے ذریعے عبادت کرتے ہیں، چنانچہ میں وہاں سے لوٹ آیا۔ نویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا﴾ یعنی: وہ کہتے ہیں کہ اے ہمارے رب! تو نے اسے فضول اور بے مقصد پیدا نہیں کیا، بلکہ تو نے اسے اپنی قدرت اور حکمت کی دلیل کے طور پر پیدا کیا ہے۔ اور باطل سے مراد وہ چیز ہے جو زائل ہونے والی اور ختم ہونے والی ہو؛ اسی سے لبید کا قول ہے: خبردار! اللہ کے سوا ہر چیز باطل (نابود ہونے والی) ہے (۳)۔ یعنی: زائل ہونے والی۔ اور لفظ «باطلاً» مفعولِ مطلقِ محذوف کی صفت ہونے کی بنا پر منصوب ہے؛ یعنی: «خَلْقاً باطلاً»۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ یہ «نزع الخافض» کی وجہ سے منصوب ہے، یعنی: «ما خلقتها للباطل»۔ اور ایک قول یہ ہے کہ یہ مفعول ثانی ہے، اس صورت میں «خَلَقَ» یہاں «جَعَلَ» کے معنی میں ہوگا (۴)۔ ﴿سُبْحَانَكَ﴾ النحاس نے موسیٰ بن طلحہ سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ سے «سبحان اللہ» کے معنی کے بارے میں پوچھا گیا تو آپ ﷺ نے فرمایا: «اللہ تعالیٰ کو ہر برائی سے پاک قرار دینا» (۵)۔ اور سورہ بقرہ میں اس کا مکمل معنی گزر چکا ہے۔

(١) (خ) اور (ظ) میں اسی طرح ہے: «منسجن» اور تفسیر ثعالبی ٣٤١/١، اور (م) میں: «مسجی»، اور (د) میں: «سجي»، اور المحرر الوجیز میں: «منسحق»۔ (٢) المحرر الوجیز میں: «ذاکرا»۔ (٣) پہلے ٢١/٢ میں گزر چکا ہے۔ (٤) دیکھئے البحر المحیط ١٤٠/٣۔ (٥) اعراب القرآن للنحاس ٤٢٦/١، اور یہ مرسل ہے؛ موسیٰ بن طلحہ کی نبی ﷺ سے کوئی روایت نہیں ہے، البتہ ان کا دیدار حاصل ہے، ان کی وفات ١٠٦ھ میں ہوئی۔ الإصابة ٣٢٧/٩۔ اور دارقطنی نے العلل ٢٠٨/٤ میں اس خبر کا تذکرہ کیا ہے اور اس کے لیے ایک اور متصل سند بھی نقل کی ہے، پھر فرمایا: مرسل زیادہ صحیح ہے۔ اور موسیٰ کے والد طلحہ بن عبید اللہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ٤١٢/١ میں پہلے گزر چکا ہے، اور اس پر کلام بھی وہاں ہو چکا ہے۔

Surah Al-Imran, Verses 190 - 200 475

"And save us from the punishment of the Fire": meaning, protect us from its punishment, as mentioned before.(1)

Tenth: His words, the Almighty: "Our Lord, indeed whoever You admit to the Fire - You have disgraced him" (3:192) meaning: You have humiliated and insulted him. Al-Mufaddal said: You have destroyed him(2), and he recited: May God disgrace the servants of the cross ... and those wearing the caps of monks.(3) It was said: [it means] You have exposed him and distanced him; it is said: May God disgrace him: i.e., distance him and loathe him. The noun is "khizyun" (disgrace). Ibn al-Sikkit said: "khaziya yakhza khizyan" is when someone falls into a calamity.(4)

Advocates of the "Warning" (Ashab al-Wa'id) held onto this verse and said: anyone admitted to the Fire should not be a believer, because of His saying: "You have disgraced him," for God says: "On the Day when Allah will not disgrace the Prophet and those who believed with him" [At-Tahrim: 8]. What they said is rejected; because there is evidence that the name of faith is not removed from one who commits a major sin(5), as was mentioned before and will come.

The meaning of His words: "whoever You admit to the Fire" is "whoever You make eternal in the Fire," said Anas ibn Malik. Qatada said: "Tudkhil" (admit) is an inversion of "tukhallid" (make eternal), and we do not say as the people of Harura (the Kharijites) said.

Said ibn al-Musayyib said: The verse is specifically about a people who do not come out of the Fire, which is why He said: "And for the wrongdoers there are no helpers," meaning: the disbelievers.(6)

The grammarians (Ahl al-Ma'ani) said: "khizyun" can carry the meaning of shyness; it is said: "khaziya yakhza khazayatan," when one is shy, so he is "khazyan" (ashamed/shy). Dhu al-Rumma said:

A shame that overtook him during his roaming ... from the side of the sand hill, mixed with it anger.(7)

---

(1) 3/357. (2) In (m): i.e., destroyed him. (3) Reported by Al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 2/302. In it: God, instead of: His servants. And clothes, instead of: caps. (4) See Tahdhib al-Lugha 7/492. (5) See Tafsir al-Razi 9/141 - 142. (6) See Tafsir al-Baghawi 1/386 and the statements of Anas and Sa'id ibn al-Musayyib were reported by al-

Tabari 6/312. Qatada's statement was reported by al-Tabari 12/580, and al-Tahawi in Sharh Mushkil al-Athar 14/347 without his saying: "tudkhil" is an inversion of "tukhallid". (7) Diwan Dhu al-Rumma 1/103. Its commentator said: "al-habl": the sand hill. See Majma' al-Bayan by al-Tabarsi 2/302.

सूरा आल-इमरान, आयतें 190 - 200 475

"और हमें आग की सजा से बचा": यानी, हमें इसकी सजा से बचा, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है।(1)

दसवाँ: अल्लाह तआला का फ़रमान: "ऐ हमारे रब! बेशक जिसे तूने आग में डाल दिया, उसे तूने रुसवा कर दिया" (3:192) यानी: तूने उसे अपमानित और ज़लील किया। अल-मुफ़द्दल ने कहा: तूने उसे नष्ट कर दिया(2), और उन्होंने शेर पढ़ा: अल्लाह सलीब के बंदों को रुसवा करे... और उन लोगों को जो भिक्षुओं की टोपी पहनते हैं।(3) यह भी कहा गया है: [इसका अर्थ है] तूने उसे बेनकाब कर दिया और उसे दूर कर दिया; कहा जाता है: अल्लाह उसे रुसवा करे: यानी उसे दूर करे और उससे नफ़रत करे। संज्ञा 'ख़िज़्युन' (रुसवाई) है। इब्न अल-सिक्किट ने कहा: "ख़ज़िया यख़्ज़ा ख़िज़्यान" तब होता है जब कोई किसी मुसीबत में पड़ता है।(4)

'वादे और चेतावनी' के मानने वालों (अशाब अल-वाइद) ने इस आयत का सहारा लिया और कहा: जिसे आग में डाला गया उसे मोमिन नहीं होना चाहिए, क्योंकि अल्लाह का फ़रमान है: "तूने उसे रुसवा कर दिया", और अल्लाह फ़रमाता है: "उस दिन जब अल्लाह नबी और उनके साथ ईमान लाने वालों को रुसवा नहीं करेगा" [अत-तहरीम: 8]। उनकी कही हुई बात ग़लत है; क्योंकि इस बात के प्रमाण मौजूद हैं कि बड़े गुनाह करने वाले से ईमान का नाम नहीं हटता(5), जैसा कि पहले बताया जा चुका है और आगे आएगा।

अल्लाह के इस फ़रमान का अर्थ: "जिसे तू आग में डाल दे" वह है "जिसे तू आग में हमेशा के लिए डाल दे," अनस बिन मालिक ने यही कहा। कतादा ने कहा: "तुदख़िल" (प्रवेश कराना) "तुख़ल्लिद" (हमेशा के लिए रखना) का उल्टा है, और हम वह नहीं कहते जो हरूरा के लोगों (खारिजी) ने कहा।

सईद बिन अल-मुसय्यब ने कहा: यह आयत विशेष रूप से उन लोगों के बारे में है जो आग से नहीं निकलेंगे, इसीलिए अल्लाह ने फ़रमाया: "और ज़ालिमों के लिए कोई मददगार नहीं होगा," यानी: काफ़िर।(6)

शब्द-विशारदों (अहल अल-मानी) ने कहा: "ख़िज़्युन" का अर्थ लज्जा (शर्म) भी हो सकता है; कहा जाता है: "ख़ज़िया यख़्ज़ा ख़ज़ायतन", जब कोई शर्माता है, तो वह "ख़ज़्यान" (शर्मिंदा) होता है। ज़ू अल-रुम्मा ने कहा:

एक शर्मिंदगी जो उसे उसकी आवाजाही के दौरान हुई ... रेत के टीले की तरफ से, जिसमें गुस्सा मिला हुआ था।(7)

---

(1) 3/357. (2) (म) में: यानी उसे नष्ट कर दिया। (3) अल-तबरसी ने मजमा अल-बयान 2/302 में इसे उद्धृत किया है। इसमें: 'इलाह' (ईश्वर), 'अबीदह' के स्थान पर; और 'मलायबिस' (कपड़े), 'क़लानिस' के स्थान पर। (4) देखें तहज़ीब अल-लुग़ा 7/492. (5) देखें तफ़सीर अल-राज़ी 9/141 - 142. (6) देखें तफ़सीर अल-बग़वी 1/386 और अनस और सईद बिन अल-मुसय्यब के बयानों को अल-तबरी 6/312 ने रिपोर्ट किया है। कतादा का बयान अल-तबरी 12/580 और अल-तहावी ने शरह मुश्किल अल-आसार 14/347 में रिपोर्ट किया है, बिना यह कहे कि "तुदख़िल" "तुख़ल्लिद" का उल्टा है। (7) दीवान ज़ू अल-रुम्मा 1/103. इसके व्याख्याकार ने कहा: 'अल-हब्ल': रेत का टीला। देखें मजमा अल-बयान अल-तबरसी द्वारा 2/302.

سورة آل عمران، آيات ١٩٠ - ٢٠٠ ٤٧٥

﴿وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ﴾: أَجِرْنَا من عذابها، وقد تقدَّم.(١)

العاشرة: قوله تعالى: ﴿رَبَّنَا إِنَّكَ مَن تُدْخِلِ النَّارَ فَقَدْ أَخْزَيْتَهُ﴾ أي: أذللته وأهنته. وقال المُفضّل: أهلكته(٢)، وأنشد: أَخْزَى الإلهُ مِن الصَّليبِ عَبِيدَه ... واللَّابِسِينَ قَلانِسَ الرُّهبانِ(٣) وقيل: فضحته وأبعدته؛ يقال: أخزاه الله: أبعده ومقَّته. والاسم الخِزْيُ. قال ابن السِّكِّيت: خَزِيَ يَخْزَى خِزْياً: إذا وقع في بليّة.(٤)

وقد تمسَّك بهذه الآية أصحاب الوعيد وقالوا: من أدخل النار ينبغي ألا يكون مؤمناً، لقوله تعالى: ﴿فَقَدْ أَخْزَيْتَهُ﴾، فإن الله يقول: ﴿يَوْمَ لَا يُخْزِي اللَّهُ النَّبِيَّ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ﴾ [التحريم: ٨]. وما قالوه مردود؛ لقيام الأدلة على أن من ارتكب كبيرة لا يزول عنه اسمُ الإيمان(٥)، كما تقدّم ويأتي.

والمراد من قوله: ﴿مَن تُدْخِلِ النَّارَ﴾ مَن تُخَلّد في النار، قاله أنس بن مالك. وقال قتادة: تُدخل مقلوب تُخلد، ولا نقول كما قال أهل حروراء.

وقال سعيد بن المسيب: الآية خاصة في قوم لا يخرجون من النار، ولهذا قال: ﴿وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنصَارٍ﴾ أي: الكفار.(٦)

وقال أهل المعاني: الخِزْيُ يحتمل أن يكون بمعنى الحياء؛ يقال: خَزِيَ يَخْزَى خَزَايَةً، إذا استحيا، فهو خَزْيَان. قال ذو الرمّة:

خَزَايَةً أدركَتْه عند جَوْلَتِهِ ... من جانب الحَبْلِ مخلوطاً بها الغضبُ(٧)

---

(١) ٣/٣٥٧. (٢) في (م): أي: أهلكته. (٣) أورده الطبرسي في مجمع البيان ٢ / ٣٠٢. وفيه: إله، بدل: عبيده. وملابس، بدل: قلانس. (٤) ينظر تهذيب اللغة ٧ / ٤٩٢. (٥) ينظر تفسير الرازي ٩ / ١٤١ -

١٤٢. (٦) ينظر تفسير البغوي ١ / ٣٨٦ وأخرج قولي أنس وسعيد بن المسيب الطبري ٦ / ٣١٢. وقول قتادة أخرجه الطبري ١٢ / ٥٨٠، والطحاوي في شرح مشكل الآثار ١٤ / ٣٤٧ دون قوله: تدخل مقلوب تخلد. (٧) ديوان ذي الرمة ١ / ١٠٣. قال شارحه: الحبل: الكثيب. وينظر مجمع البيان للطبرسي ٢ / ٣٠٢.

The disgrace of the believers on that day is their shame at entering the Fire among the rest of the followers of other religions until they are brought out from it. The disgrace for the disbelievers is their destruction in it without death, whereas the believers die, and thus they are separated. This is established in the "Sahih" Sunnah from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri, narrated by Muslim, and it has been mentioned before and will come later. (1)

Eleventh: The statement of Allah Almighty: {Our Lord, indeed we have heard a caller calling to faith} i.e., Muhammad (PBUH); this was stated by Ibn Mas'ud, Ibn Abbas, and most of the commentators.

Qatada and Muhammad bin Ka'b al-Qurazi said: It is the Qur'an, for not all of them heard the Messenger of Allah (PBUH). The evidence for this view is what Allah Almighty reported about the believers among the Jinn when they said: {Indeed, we have heard an amazing Qur'an. It guides to the right course} [Al-Jinn: 1 and 2]. (2)

The first group replied, saying: Whoever hears the Qur'an, it is as if they have met the Prophet (PBUH), and this is correct in meaning.

And "an" (that) in {that you should believe} is in the position of accusative (nasb) due to the omission of the preposition, meaning: by believing (3). And in the speech, there is a transposition (تقديم وتأخير), meaning: we heard a caller for faith calling. From Abu Ubaidah. (4)

It is said: the "lam" (prefix) is in the sense of "to" (ila), i.e., to faith; like His saying: {then they return to what they were forbidden from} [Al-Mujadilah: 8], and His saying: {Because your Lord has inspired it} [Az-Zalzalah: 5], and His saying: {Praise be to Allah, who has guided us to this} [Al-A'raf: 43]. i.e., to this, and many similar examples exist (5). It is also said: it is the "lam" of purpose (lam al-ajl), i.e., for the sake of faith.

Twelfth: The statement of Allah Almighty: {Our Lord, so forgive us our sins and expiate from us our evil deeds} is an emphasis and exaggeration in supplication. The meaning of both terms is the same, as "al-ghaffr" (forgiveness) and "al-kaffr" (expiation) mean: covering.

Footnotes: (1) Previously mentioned 1/375, and will come in the interpretation of verse (10) of Surah An-Nisa. Third issue. (2) See Tafsir al-Tabari 6/314-315, and Tafsir

al-Baghawi 1/386. (3) Mushkil I'rab al-Qur'an 1/184. (4) Majaz al-Qur'an 1/111. (5) See Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 1/250.

सूरह आल इमरान: आयत 190 - 200 | 476

उस दिन मोमिनों का अपमान अन्य धर्मों के अनुयायियों के साथ आग में प्रवेश करने पर उनकी शर्मिंदगी है जब तक कि उन्हें उससे बाहर न निकाल लिया जाए। काफिरों के लिए अपमान बिना मौत के उसमें उनका विनाश है, जबकि मोमिन मर जाते हैं, और इस प्रकार वे अलग हो जाते हैं। यह अबू सईद अल-खुदरी की हदीस से "सहीह" सुन्नत में प्रमाणित है, जिसे मुस्लिम ने उद्धृत किया है, और यह पहले भी आ चुका है और आगे भी आएगा। (1)

ग्यारहवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {ऐ हमारे रब, हमने एक पुकारने वाले को सुना जो ईमान की ओर बुला रहा था} यानी, मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम); यह इब्न मसूद, इब्न अब्बास और अधिकांश मुफस्सिरों (टीकाकारों) ने कहा है।

क़तादा और मुहम्मद बिन काब अल-कुरज़ी ने कहा: यह कुरान है, क्योंकि उन सभी ने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को नहीं सुना था। इस मत का प्रमाण वह है जो अल्लाह तआला ने जिन्न के मोमिनों के बारे में बताया जब उन्होंने कहा: {बेशक हमने एक अद्भुत कुरान सुना है। वह सीधे रास्ते की ओर मार्गदर्शन करता है} [अल-जिन्न: 1 और 2]। (2)

पहले समूह ने जवाब दिया और कहा: जिसने कुरान सुना, वह ऐसा है मानो वह नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से मिला हो, और यह अर्थ के मामले में सही है।

और {कि तुम ईमान लाओ} में "कि" (अन्) अक्षर के विलोप के कारण कर्म कारक (नस्ब) की स्थिति में है, यानी: ईमान लाने के कारण (3)। और वाक्य में शब्दों का क्रम आगे-पीछे है (तक़दीम व ताखीर), यानी: हमने ईमान के लिए पुकारने वाले को पुकारते हुए सुना। अबू उबैदा से। (4)

कहा गया है: 'लाम' यहाँ 'इला' (की ओर) के अर्थ में है, यानी: ईमान की ओर; जैसा कि अल्लाह का कथन है: {फिर वे उसी की ओर लौटते हैं जिससे उन्हें मना किया गया था} [अल-मुजादिला: 8], और उनका कथन: {क्योंकि आपके रब ने उसे प्रेरित किया} [अज़-ज़लज़ला: 5], और उनका कथन: {सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है जिसने हमें इसके लिए रास्ता दिखाया} [अल-अराफ: 43]। यानी: इसकी ओर, और इसके जैसे कई उदाहरण हैं (5)। यह भी कहा गया है: यह 'लाम-ए-अजल' (कारण का लाम) है, यानी: ईमान के लिए।

बारहवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {ऐ हमारे रब, हमारे गुनाहों को क्षमा कर दे और हमारी बुराइयों को हमसे दूर कर दे} यह दुआ में ज़ोर देने और अतिशयोक्ति के लिए है। दोनों शब्दों का अर्थ एक ही है, क्योंकि 'ग़फ़्र' और 'कफ़्र' दोनों का अर्थ है: ढंकना।

पादलेख: (1) पहले आ चुका है 1/375, और सूरह अन-निसा की आयत (10) की व्याख्या में आएगा। तीसरा मसला। (2) देखें तफसीर अल-तबरी 6/314-315, और तफसीर अल-बग़वी 1/386। (3) मुशकिल ए'राब अल-कुरान 1/184। (4) मजाज़ अल-कुरान 1/111। (5) देखें म'आनी अल-कुरान अल-फर्रा 1/250।

اس دن مومنوں کی رسوائی دیگر مذاہب کے پیروکاروں کے ساتھ آگ میں داخل ہونے پر ان کی شرمندگی ہے یہاں تک کہ وہ اس سے نکال لیے جائیں۔ اور کافروں کے لیے رسوائی اس میں بغیر موت کے ان کی ہلاکت ہے، جبکہ مومن مر جاتے ہیں، پس وہ جدا ہو گئے۔ اسی طرح ابو سعید الخدری کی حدیث سے "صحیح" سنت میں ثابت ہے، اسے مسلم نے روایت کیا ہے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے اور آئندہ بھی آئے گا۔ (۱)

گیارھویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿رَبَّنَا إِنَّنَا سَمِعْنَا مُنَادِيًا يُنَادِي لِلْإِيمَانِ﴾ یعنی: محمد ﷺ؛ یہ ابن مسعود، ابن عباس اور اکثر مفسرین نے کہا ہے۔

قتادہ اور محمد بن کعب القرظی نے کہا: یہ قرآن ہے، کیونکہ ان سب نے رسول اللہ ﷺ کو نہیں سنا تھا۔ اس قول کی دلیل وہ ہے جو اللہ تعالیٰ نے جنات کے مومنوں کے بارے میں بتایا جب انہوں نے کہا: ﴿إِنَّا سَمِعْنَا قُرْءَانًا عَجَبًا يَهْدِى إِلَى الرُّشْدِ﴾ [الجن: ۱ و ۲]۔ (۲)

پہلے گروہ نے جواب دیا اور کہا: جس نے قرآن سنا تو گویا اس نے نبی ﷺ سے ملاقات کی، اور یہ معنی کے اعتبار سے صحیح ہے۔

اور ﴿أَنْ ءَامِنُوا﴾ میں "أن" حرف جر کے حذف ہونے کی وجہ سے محل نصب میں ہے، یعنی: اس وجہ سے کہ ایمان لاؤ (۳)۔ اور کلام میں تقدیم و تاخیر ہے، یعنی: ہم نے ایمان کے لیے ایک منادی کو ندا کرتے ہوئے سنا۔ ابو عبیدہ سے۔ (۴)

اور کہا گیا ہے: 'لام' 'إلى' (کی طرف) کے معنی میں ہے، یعنی: ایمان کی طرف؛ جیسا کہ اللہ کا ارشاد ہے: ﴿ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا نُهُوا عَنْهُ﴾ [المجادلة: ۸]، اور اس کا ارشاد: ﴿بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَىٰ لَهَا﴾ [الزلزلة:

۵]، اور اس کا ارشاد: ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا﴾ [الأعراف: ۴۳]۔ یعنی: اس کی طرف، اور اس جیسی بہت سی مثالیں ہیں (۵)۔ اور کہا گیا ہے کہ یہ لامِ اجل ہے، یعنی: ایمان کی خاطر۔

بارھویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿رَبَّنَا فَاغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَكَفِّرْ عَنَّا سَيِّئَاتِنَا﴾ دعا میں تاکید اور مبالغہ ہے۔ اور دونوں لفظوں کا معنی ایک ہی ہے، کیونکہ 'الغفر' اور 'الکفر' کا مطلب ہے: چھپانا۔

حواشی: (۱) پہلے گزر چکا ۳۷۵/۱، اور سورہ نساء کی آیت (۱۰) کی تفسیر میں آئے گا۔ تیسرا مسئلہ۔ (۲) دیکھیے تفسیر الطبری ۶/ ۳۱۴ - ۳۱۵، اور تفسیر البغوی ۳۸۶/۱۔ (۳) مشکل إعراب القرآن ۱/ ۱۸۴۔ (۴) مجاز القرآن ۱/ ۱۱۱۔ (۵) دیکھیے معانی القرآن للفراء ۱/ ۲۵۰۔

Surah Al Imran: Verses 190 - 200 477

“And cause us to die with the righteous” i.e.: as righteous ones with the Prophets, i.e.: in their group. The singular form of ‘righteous’ (abrar) is ‘barr’ and ‘baarr’, and its root is from ‘expansion’ (ittisa’), as if the righteous person is expansive in obedience to Allah, and Allah's mercy is expansive for him.

The thirteenth: The Almighty's saying: “Our Lord, and grant us what You promised us through Your messengers” i.e.: upon the tongues of Your messengers; like: “And ask the town” (1) [Yusuf: 82].

Al-A'mash and Al-Zuhri read: “ruslik” with the lightened pronunciation (2). And [it is said:] it refers to what is mentioned of the Prophets' and angels' seeking forgiveness for the believers, and the angels seek forgiveness for those on earth. And what is mentioned of Noah's prayer for the believers, Abraham's prayer, and the Prophet's ﷺ seeking forgiveness for his Ummah. (3)

“And do not disgrace us” i.e.: do not punish us, do not destroy us, do not expose us, do not humiliate us, do not distance us, and do not detest us on the Day of Resurrection “Indeed, You never fail in Your promise” (4).

If it is asked: What is the point of their saying: “Our Lord, and grant us what You promised us through Your messengers” when they already knew that He does not fail in His promise? The answer is from three aspects: First: That Allah, glorified be He, promised Paradise to whoever believes, so they asked to be among those promised that without disgrace and punishment. Second: That they made this supplication as an act of worship and submission; and supplication is the core of worship. This is like His saying: “Say, My Lord, judge with truth” (5) [Al-Anbiya: 112]. Even though (6) He only judges with truth. Third: They asked to be given what they were promised of victory over their enemy urgently; because it is a narration about the companions of the Prophet ﷺ, so they asked for that to honor the religion. And Allah knows best. (7)

(1) I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/427, and see al-Muharrar al-Wajiz 1/556. (2) Ibn Atiyyah mentioned the reading of al-A'mash in al-Muharrar al-Wajiz 1/556, and Abu Hayyan in al-Bahr 3/143, and we did not find who attributed the reading to al-Zuhri. (3) See Tafsir Abi al-Layth 1/324. And what is between brackets is from it. (4) Tafsir al-Baghawi 1/386. (5) Asim read: “Qala Rabbi-hkum bil-haqq” (He said, My Lord, judge with truth), while the rest read: “Qul Rabbi...” (Say, My Lord...). Al-Sab'ah p. 431. (6)

After it in (m): he. (7) See Tafsir al-Tabari 6/317-318, Tafsir al-Baghawi 1/386, and Zad al-Masir 1/529.

सूरह अल इमरान: आयतें 190 - 200 477

“और हमें नेक लोगों के साथ मौत दे” यानी: नबियों के साथ नेक लोगों के रूप में, यानी: उनके समूह में। 'नेक' (अबरार) का एकवचन 'बर्र' और 'बार्र' है, और इसका मूल विस्तार (इत्तिसा) से है, जैसे कि नेक व्यक्ति अल्लाह की आज्ञाकारिता में विस्तृत है, और अल्लाह की दया उसके लिए विस्तृत है।

तेरहवां: सर्वशक्तिमान का कथन: “ऐ हमारे रब, और हमें वह प्रदान कर जिसका तूने अपने रसूलों के माध्यम से हमसे वादा किया है” यानी: तेरे रसूलों की जुबान पर; जैसे: “और उस बस्ती से पूछो” (1) [यूसुफ: 82]।

अल-अअमाश और अल-जुहरी ने इसे 'रुस्लिक' (हल्के उच्चारण के साथ) पढ़ा है (2)। और [कहा जाता है:] यह वह है जो नबियों और फरिश्तों के विश्वासियों के लिए क्षमा मांगने के बारे में उल्लेख किया गया है, और फरिश्ते पृथ्वी पर रहने वालों के लिए क्षमा मांगते हैं। और नूह की विश्वासियों के लिए प्रार्थना, इब्राहीम की प्रार्थना और पैगंबर ﷺ द्वारा अपनी उम्मत के लिए क्षमा मांगने का उल्लेख है। (3)

“और हमें अपमानित न कर” यानी: हमें दंड न दे, हमें नष्ट न कर, हमें बेनकाब न कर, हमें अपमानित न कर, हमें दूर न कर, और कयामत के दिन हमसे घृणा न कर “निश्चय ही तू वादे के विरुद्ध नहीं जाता” (4)।

यदि पूछा जाए: उनके यह कहने का क्या अर्थ है: “ऐ हमारे रब, और हमें वह प्रदान कर जिसका तूने अपने रसूलों के माध्यम से हमसे वादा किया है” जबकि वे जानते थे कि वह अपने वादे के खिलाफ नहीं जाता? इसका उत्तर तीन पहलुओं से है: पहला: यह कि अल्लाह, जो पवित्र है, ने विश्वास करने वालों से जन्नत का वादा किया है, इसलिए उन्होंने उन लोगों में से होने के लिए प्रार्थना की जिनसे अपमान और दंड के बिना इसका वादा किया गया है। दूसरा: यह कि उन्होंने यह प्रार्थना इबादत और विनम्रता के तौर पर की; और दुआ इबादत का सार है। यह उनके इस कथन की तरह है: “कह, मेरे रब, हक के साथ फैसला कर” (5) [अल-अंबिया: 112]। भले ही (6) वह केवल हक के साथ फैसला करता है। तीसरा: उन्होंने अपने दुश्मन पर जीत का जो वादा किया गया था, उसे शीघ्र प्राप्त करने के लिए कहा; क्योंकि यह पैगंबर ﷺ के साथियों के बारे में एक वर्णन है, इसलिए उन्होंने धर्म के सम्मान के लिए ऐसा करने को कहा। और अल्लाह बेहतर जानता है। (7)

(1) इ'राब अल-कुरान अल-नहहास 1/427 द्वारा, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/556 देखें। (2) इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/556 में अल-अअमाश के पाठ का उल्लेख किया है, और अबू हयान ने अल-बहर 3/143 में, और हमें यह नहीं मिला कि पाठ का श्रेय अल-जुहरी को किसने दिया। (3) तफसीर अबी अल-लैथ 1/324 देखें। और कोष्ठकों के बीच जो है वह उसी से है। (4) तफसीर अल-बगवी 1/386। (5) आसिम ने पढ़ा: "क़ाल रब्बि-हकुम बिल-हक़" (उसने कहा, मेरे रब, हक के साथ फैसला कर), जबकि बाकियों ने पढ़ा: "क़ुल रब्बि..." (कह, मेरे रब...)। अल-सब'आ पृ. 431। (6) (m) में इसके बाद: वह। (7) तफसीर अल-तबरी 6/317-318, तफसीर अल-बगवी 1/386, और ज़ाद अल-मसीर 1/529 देखें।

سورہ آل عمران: آیات ۱۹۰ - ۲۰۰ ۴۷۷

﴿وَتَوَفَّنَا مَعَ الْأَبْرَارِ﴾ یعنی: انبیاء کے ساتھ نیک لوگوں کی حالت میں، یعنی: ان کی جماعت میں۔ لفظ 'ابرار' کا واحد 'بَرّ' اور 'بَارّ' ہے، اور اس کا اصل مادہ 'اتساع' (وسعت) سے ہے، گویا کہ نیک بندہ اللہ کی اطاعت میں وسعت رکھتا ہے، اور اللہ کی رحمت اس کے لیے وسیع ہے۔

تیرہواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿رَبَّنَا وَءَاتِنَا مَا وَعَدتَّنَا عَلَىٰ رُسُلِكَ﴾ یعنی: اپنے رسولوں کی زبانوں پر؛ جیسے: ﴿وَسْئَلِ الْقَرْيَةَ﴾ (۱) [یوسف: ۸۲]۔

اور اعمش اور زہری نے «رُسْلِكَ» تخفیف کے ساتھ پڑھا ہے (۲)۔ اور [کہا جاتا ہے:] یہ وہ ہے جو انبیاء اور فرشتوں کے مومنوں کے لیے استغفار کرنے کے بارے میں ذکر کیا گیا ہے، اور فرشتے زمین والوں کے لیے استغفار کرتے ہیں۔ اور جو نوح علیہ السلام کی مومنوں کے لیے دعا، ابراہیم علیہ السلام کی دعا، اور نبی کریم ﷺ کا اپنی امت کے لیے استغفار ذکر کیا گیا ہے۔ (۳)

﴿وَلَا تُخْزِنَا﴾ یعنی: ہمیں عذاب نہ دے، ہمیں ہلاک نہ کر، ہمیں رسوا نہ کر، ہمیں ذلیل نہ کر، ہمیں دور نہ کر، اور قیامت کے دن ہمیں ناپسند نہ فرما ﴿إِنَّكَ لَا تُخْلِفُ الْمِيعَادَ﴾ (۴)۔

اگر یہ کہا جائے کہ ان کے اس قول کا کیا رخ ہے: ﴿رَبَّنَا وَءَاتِنَا مَا وَعَدتَّنَا عَلَىٰ رُسُلِكَ﴾ جبکہ وہ جانتے تھے کہ اللہ وعدہ خلافی نہیں کرتا؟ تو جواب تین پہلوؤں سے ہے: پہلا: یہ کہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے ایمان لانے والوں سے جنت کا وعدہ فرمایا ہے، تو انہوں نے دعا کی کہ وہ ان لوگوں میں سے ہوں جن سے رسوائی اور عذاب کے بغیر اس کا وعدہ کیا گیا ہے۔ دوسرا: یہ کہ انہوں نے یہ دعا عبادت اور عاجزی کے طور پر کی؛ اور دعا عبادت کا مغز ہے۔ اور یہ اللہ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿قُلْ رَّبِّ احْكُم بِالْحَقِّ﴾ (۵) [الانبیاء: ۱۱۲]۔ اگرچہ (۶) وہ حق کے سوا فیصلہ نہیں فرماتا۔

تیسرا: انہوں نے اپنے دشمنوں پر جس نصرت و فتح کا وعدہ کیا گیا تھا، اسے جلد عطا کرنے کا سوال کیا؛ کیونکہ یہ نبی کریم ﷺ کے صحابہ کا تذکرہ ہے، تو انہوں نے دین کی سربلندی کے لیے یہ سوال کیا۔ واللہ اعلم۔ (۷)

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۴۲۷/۱، اور دیکھیے المحرر الوجیز ۵۵۶/۱۔ (۲) اعمش کی قرات کا ذکر ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۵۵۶/۱ میں کیا ہے، اور ابو حیان نے البحر ۱۴۳/۳ میں، اور ہمیں یہ نہیں معلوم ہوسکا کہ یہ قرات زہری کی طرف کس نے منسوب کی۔ (۳) دیکھیے تفسیر ابی اللیث ۳۲۴/۱۔ اور جو قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (۴) تفسیر البغوی ۳۸۶/۱۔ (۵) عاصم نے «قال رب احکم بالحق» پڑھا ہے، اور باقیوں نے «قُل ربّ ...» پڑھا ہے۔ السبعة ص ۴۳۱۔ (۶) نسخہ (م) میں اس کے بعد 'هو' ہے۔ (۷) دیکھیے تفسیر الطبری ۳۱۷/۶ - ۳۱۸ ، اور تفسیر البغوی ۳۸۶/۱ ، اور زاد المسیر ۵۲۹/۱ .

Surah Al-Imran, Verses 190 - 200 / Page 478

Anas bin Malik reported that the Messenger of Allah (PBUH) said: “Whomever Allah, the Mighty and Sublime, has promised a reward for a deed, He will fulfill it for him out of mercy; and whomever He has promised a punishment for a deed, He has the choice regarding it.” (1). The Arabs condemn breaking a promise (wa’d), but they praise doing so in a threat (wa’id); to the extent that one of them said:

The cousin does not fear my assault as long as I live… nor do I hide from the fear of the one who threatens. And whenever I threaten him or promise him… I break my threat and fulfill my promise. (2)

Fourteenth: His Almighty’s saying: {So their Lord responded to them} meaning: He answered them. Al-Hasan said: They continued saying: “Our Lord, Our Lord,” until He responded to them. (3) Ja’far al-Sadiq said: “Whoever is distressed by a matter and says five times: ‘Our Lord,’ Allah will save him from what he fears and give him what he wants.” It was said: “How is that?” He said: “Read if you wish: {Those who remember Allah standing and sitting and on their sides} until the saying: {Indeed, You do not fail in Your promise}.” (4)

Fifteenth: His Almighty’s saying: {Anni} (that I) i.e., {Bi-anni} (with that I). Isa bin Umar read it as: “Inni” (Indeed, I) with a kasra on the hamza (5), meaning: so He said: “Inni” (Indeed, I).

Al-Hakim Abu Abdullah reported in his “Sahih” (6) from Umm Salama that she said: O Messenger…

---

(1) Reported by Al-Bazzar (3316) (Zawa’id), and Abu Ya’la (3316), and through him Ibn Adi in Al-Kamil 3/1288, and the word “mercy” is not in it. In its chain is Suhayl bin Abi Hazm al-Qat’i al-Basri. Ibn Hajar said in Tahdhib al-Tahdhib 2/128: Al-Bukhari said: His Hadith is not followed; they speak about him. Ahmad said: He has rejected (munkar) Hadiths. Ibn Ma’in said: Salih (righteous), and Al-Ijli authenticated him. (2) The speaker is Amir bin al-Tufail, and the two verses are in his Diwan p. 58, and their narration in it is: The cousin does not fear an assault from me… nor do I fear from the assault of the threatener. And if I threaten him or promise him… I would break my threat and fulfill my promise. It is narrated: “to break my appointment and fulfill my promise.” His saying: “ولا أختشي من” (wa la akhtashi min): from ikhtasha’a, yakhtashi’u, meaning: I do not hide out of fear or shame; he only omitted its hamza out of (poetic) necessity. Lisan (Khata’a). (3) Reported by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/556

and attributed it to Abu al-Darda (RA). (4) Reported by Al-Razi in his Tafsir 9/151. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/427, and Al-Qira'at al-Shadhah p. 24. (6) The correct name is: "Al-Mustadrak 'ala al-Sahihayn" as mentioned by the Imams. There is great leniency in naming it "Sahih," for it contains weak and fabricated reports. See Siyar A'lam al-Nubala 17/175.

सूरह आल-इमरान, आयत 190 - 200 / पृष्ठ 478

अनस बिन मालिक ने रिवायत की कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जिस किसी से अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल ने किसी नेक काम पर सवाब का वादा किया है, वह अपनी रहमत से उसे पूरा करने वाला है; और जिस किसी से किसी (बुरे) काम पर सज़ा की चेतावनी दी है, तो उसमें उसे अधिकार है (चाहे तो माफ़ कर दे)" (1)। अरब के लोग वादा-खिलाफी की निंदा करते हैं, लेकिन चेतावनी (धमकी) को पूरा न करने में प्रशंसा करते हैं; यहाँ तक कि उनमें से एक ने कहा:

चचेरा भाई मेरे हमले से नहीं डरता जब तक मैं जीवित हूँ... और न ही मैं किसी धमकाने वाले के डर से छिपता हूँ। और मैं जब भी उसे धमकी दूँ या वादा करूँ. तो मैं अपनी धमकी को पूरा नहीं करता लेकिन अपने वादे को पूरा करता हूँ। (2)

चौदहवीं बात: अल्लाह तआला का फरमान: {तो उनके रब ने उनकी पुकार सुन ली} यानी: उन्हें जवाब दिया। अल-हसन ने कहा: वे लगातार कहते रहे: "ऐ हमारे रब, ऐ हमारे रब," यहाँ तक कि उसने उनकी सुन ली (3)। जाफ़र अल-सादिक ने कहा: "जिसे कोई मामला परेशान करे और वह पाँच बार कहे: 'रबना' (ऐ हमारे रब), तो अल्लाह उसे उस चीज़ से बचा लेगा जिससे वह डरता है और उसे वह देगा जो वह चाहता है।" पूछा गया: "यह कैसे?" उन्होंने कहा: "यदि चाहो तो पढ़ो: {जो अल्लाह को खड़े और बैठे और अपने पहलुओं के बल याद करते हैं} आयत के अंत तक: {बेशक तू वादे के खिलाफ नहीं करता}।" (4)

पंद्रहवीं बात: अल्लाह तआला का फरमान: {अन्नी} यानी: {बि-अन्नी} (कि मैं)। ईसा बिन उमर ने इसे हम्ज़ा के नीचे जेर (कसरा) के साथ "इन्नी" पढ़ा है (5), जिसका अर्थ है: तो उसने कहा: "इन्नी" (बेशक मैं)।

अल-हाकिम अबू अब्दुल्लाह ने अपनी "सहीह" (6) में उम्म सलमा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल...

---

(1) इसे अल-बज़्ज़ार (3316) और अबू याला (3316) ने निकाला है, और उन्हीं के माध्यम से इब्न अदी ने अल-कामिल 3/1288 में, और इसमें "रहमत" शब्द नहीं है। इसकी सनद में सुहैल बिन अबी हज़्म अल-कतई अल-बसरी है। इब्न हजर ने तहज़ीब अल-तहज़ीब 2/128 में कहा: अल-बुखारी ने कहा: उसकी हदीस का अनुसरण नहीं किया जाता, लोग उसके बारे में बात करते हैं। अहमद ने कहा:

उसके पास नकारी गई (मुनकर) हदीसें हैं। इब्न मुईन ने कहा: वह नेक (सालिह) है, और अल-इजली ने उसे विश्वसनीय बताया है। (2) कहने वाला आमिर बिन अल-तुफैल है, और ये दो शेर उसके दीवान पृष्ठ 58 में हैं, और वहां रिवायत इस प्रकार है: चचेरा भाई मेरे हमले से नहीं डरता... और न ही मैं धमकाने वाले के हमले से डरता हूँ। और अगर मैं उसे धमकी दूँ या वादा करूँ. तो मैं अपनी धमकी को पूरा नहीं करूँगा और अपने वादे को पूरा करूँगा। एक अन्य रिवायत है: "मेरे वादे को पूरा न करने वाला और मेरी प्रतिज्ञा को पूरा करने वाला।" और उसका कहना: "ولا أختشي من" (व ला अख्तशी मिन): यानी मैं डर या शर्म के कारण नहीं छिपता; उसने केवल काव्य की आवश्यकता के कारण हम्ज़ा छोड़ दिया है। लिसान (ख़ता)। (3) इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/556 में इसका उल्लेख किया है और इसे अबू दरदा (रज़ि.) से जोड़ा है। (4) अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 9/151 में इसका उल्लेख किया है। (5) नहस द्वारा इराब अल-कुरान 1/427, और अल-किरात अल-शाज़ह पृष्ठ 24। (6) सही नाम है: "अल-मुस्तदरक अला अल-सहीहैन" जैसा कि इमामों ने उल्लेख किया है, और इसे "सहीह" कहना बहुत उदारता है, क्योंकि इसमें कमजोर और मनगढ़ंत रिवायतें हैं। देखें सियार आलम अल-नुबला 17/175।

سورہ آل عمران، آیات ۱۹۰ - ۲۰۰ / صفحہ ۴۷۸

اور حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «جس سے اللہ عزوجل نے کسی عمل پر ثواب کا وعدہ کیا ہو، وہ اس کے لیے اپنی رحمت سے اسے پورا کرنے والا ہے، اور جس سے کسی عمل پر سزا کی وعید (دھمکی) دی ہو، تو اس میں اسے اختیار ہے» (۱)۔ اور اہل عرب وعدہ خلافی کی مذمت کرتے ہیں، لیکن وعید (دھمکی) میں (اسے پورا نہ کرنے پر) تعریف کرتے ہیں؛ یہاں تک کہ ان کے ایک کہنے والے نے کہا:

جب تک میں زندہ ہوں میرا چچیرا بھائی میرے حملے سے نہیں ڈرتا... اور نہ ہی میں کسی دھمکانے والے کے ڈر سے چھپتا ہوں۔ اور میں جب بھی اسے دھمکی دوں یا اس سے وعدہ کروں... تو میں اپنی دھمکی کی خلاف ورزی کرتا ہوں اور اپنے وعدے کو پورا کرتا ہوں۔ (۲)

چودھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَاسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ﴾ یعنی: پس ان کے رب نے ان کی دعا قبول فرمالی۔ حضرت حسن بصری نے کہا: وہ مسلسل 'ربنا ربنا' کہتے رہے، یہاں تک کہ اللہ نے ان کی دعا قبول کر لی (۳)۔ حضرت جعفر صادق نے فرمایا: جس کو کسی معاملے نے پریشان کیا ہو اور وہ پانچ مرتبہ کہے: 'ربنا'، تو اللہ اسے اس چیز سے نجات دے دے گا جس سے وہ ڈرتا ہے، اور اسے وہ عطا فرمائے گا جو وہ چاہتا ہے۔ پوچھا گیا: یہ کیسے؟ انہوں نے فرمایا: اگر تم چاہو تو پڑھو: ﴿الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ﴾ سے اس کے اس قول تک: ﴿إِنَّكَ لَا تُخْلِفُ الْمِيعَادَ﴾۔ (۴)

پندرہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أني﴾ یعنی: ﴿بأني﴾ (کہ میں)۔ اور عیسیٰ بن عمر نے ہمزہ کے کسرہ (زیر) کے ساتھ «إني» پڑھا ہے (۵)، یعنی: پس اس نے فرمایا: «إني» (بے شک میں)۔

اور حاکم ابو عبداللہ نے اپنی «صحیح» (۶) میں حضرت ام سلمہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: اے اللہ کے رسول...

---

(۱) اسے البزار (۳۳۱۶) اور ابو یعلی (۳۳۱۶) نے روایت کیا ہے، اور ان کے واسطے سے ابن عدی نے الکامل ۳/۱۲۸۸ میں، اور اس میں لفظ «رحمہ» نہیں ہے، اور اس کی سند میں سہیل بن ابی حزم القطعی البصری ہے۔ ابن حجر نے تہذیب التہذیب ۲/۱۲۸ میں کہا: بخاری نے کہا: اس کی حدیث کی پیروی نہیں کی جاتی، لوگ اس کے بارے میں کلام کرتے ہیں، احمد نے کہا: اس کی حدیثیں منکر ہیں، ابن معین نے کہا: وہ صالح ہے، اور العجلی نے اسے ثقہ قرار دیا ہے۔ (۲) یہ اشعار عامر بن الطفیل کے ہیں، اور یہ دونوں بیت اس کے دیوان صفحہ ۵۸ میں ہیں، اور وہاں ان کی روایت یوں ہے: میرا چچیرا بھائی مجھ سے نہیں ڈرتا... اور نہ ہی میں دھمکانے والے کے حملے سے ڈرتا ہوں۔ اور میں اگر اسے دھمکی دوں یا وعدہ کروں... تو میں اپنی وعید کے خلاف کرتا ہوں اور اپنے وعدے کو پورا کرتا ہوں۔ اور ایک روایت ہے: «لمخلف ميعادي ومنجز موعدي»۔ اور اس کا قول: «ولا أختشي من» اصل میں «اختشأ، يختشئ» سے ہے، یعنی: میں خوف یا حیا کی وجہ سے نہیں چھپتا، اس نے ہمزہ کو محض شعری ضرورت کی وجہ سے چھوڑا ہے۔ لسان العرب (ختأ)۔ (۳) ابن عطیہ نے اسے المحرر الوجیز ۱/۵۵۶ میں ذکر کیا ہے اور اسے ابودرداء رضی اللہ عنہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۴) رازی نے اپنی تفسیر ۹/۱۵۱ میں اسے ذکر کیا ہے۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۱/۴۲۷، اور القراءات الشاذہ صفحہ ۲۴۔ (۶) درست بات یہ ہے کہ اس کا نام: «المستدرک علی الصحیحین» ہے جیسا کہ ائمہ نے ذکر کیا ہے، اور اسے 'صحیح' کہنا تساہل (نرمی) ہے، کیونکہ اس میں ضعیف اور موضوع روایات بھی ہیں۔ دیکھیے سیر اعلام النبلاء ۱۷/۱۷۵۔

Surah Al-Imran: Verses 190 - 200 479 Allah, do I not hear (1) Allah mentioning women in migration at all? Then Allah Almighty revealed: {So their Lord responded to them, "Never will I allow to be lost the work of [any] worker among you, whether male or female...} [Al-Imran: 195]. It was narrated by Al-Tirmidhi. (2) The word "min" (from/of) was used for emphasis because it is preceded by a particle of negation. The Kufans said: It is for explanation (tafsir), and it cannot be omitted because it was introduced for a meaning that the speech would not be correct without. It is only omitted when it serves as an emphasis for denial (juhd). (3) {You are of one another} [Al-Imran: 195] Subject and predicate, i.e., your religion is one. It was also said: You are of one another in reward, rulings, support, and the like. Al-Dahhak said: Your men are like your women in obedience, and your women are like your men in obedience. Similar to it is the saying of the Mighty and Sublime: {The believing men and believing women are allies of one another} [At-Tawbah: 71] (4). It is said: "So-and-so is of me," meaning: following my path and character. Sixteenth: His saying, Exalted is He: {So those who emigrated} subject and predicate (5), meaning: they left their homelands and traveled to Medina. {and were driven out from their homes} in obedience to Allah, Mighty and Sublime. {and fought} meaning: they fought my enemies. {and were killed} meaning: in My way. Ibn Kathir and Ibn 'Amir recited: "and fought and were killed" signifying intensification (6). Al-A'mash recited: "and were killed and fought" because the "waw" (and) does not necessarily indicate that the second happened after the first (7).

(1) In (d) and (m): "Will I not hear." (2) Al-Mustadrak 2/300, and Sunan Al-Tirmidhi (3023). Al-Hakim said: This is a Sahih Hadith according to the condition of Al-Bukhari, but they (Bukhari and Muslim) did not include it, and Al-Dhahabi agreed with him. (3) See Tafsir al-Tabari 6/321. (4) Tafsir al-Baghawi 1/387. (5) Thus said the author, may Allah have mercy on him, and it is a slip of the pen. "Those who emigrated" is a subject (mubtada), and his saying: "I will surely remit" is the response to an omitted oath, whose estimation is: By Allah, I will surely remit... This oath and its response are the predicate for this subject. Al-Durr al-Masun 3/541-542, and see al-Bahr al-Muhit 3/145. (6) Al-Sab'ah p. 221, and al-Taysir p. 93. (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/427. The recitation of al-A'mash is the recitation of Hamzah and al-Kisa'i from the seven. Abu Hayyan said in al-Bahr 3/145: Because the "waw" does not indicate order; so the second might have occurred first. It is possible that it is for distribution; so the meaning is: some of them were killed, and the rest fought.

सूरा अल-इमरान: आयतें 190 - 200 479 अल्लाह, क्या मैं नहीं सुनता (1) कि अल्लाह ने हिजरत (प्रवासन) में महिलाओं का कोई उल्लेख किया है? तब अल्लाह तआला ने नाज़िल फ़रमाया: {तो उनके रब ने उनकी दुआ स्वीकार कर ली कि, "मैं तुममें से किसी कर्म करने वाले के कर्म को व्यर्थ नहीं जाने दूँगा, चाहे वह पुरुष हो या स्त्री..."} [अल-इमरान: 195]। इसे तिर्मिज़ी ने उद्धृत किया है। (2) "मिन" (से/में से) शब्द ताकीद (ज़ोर देने) के लिए आया है; क्योंकि इससे पहले निषेध का अक्षर है। कूफियों ने कहा: यह स्पष्टीकरण (तफसीर) के लिए है और इसे हटाया नहीं जा सकता; क्योंकि यह एक ऐसे अर्थ के लिए आया है जिसके बिना वाक्य सही नहीं होगा। इसे केवल तब हटाया जाता है जब यह इनकार (जुहद) के लिए ताकीद के रूप में हो। (3) {तुम एक-दूसरे में से हो} [अल-इमरान: 195] मुब्तदा (विषय) और खबर (विधेय), यानी: तुम्हारा धर्म एक है। और कहा गया है: तुम सवाब (पुण्य), नियमों, सहायता और इसी तरह की चीज़ों में एक-दूसरे के समान हो। अद-दहाक ने कहा: तुम्हारे पुरुष आज्ञाकारिता में तुम्हारी महिलाओं के समान हैं, और तुम्हारी महिलाएँ आज्ञाकारिता में तुम्हारे पुरुषों के समान हैं। इसके समान अल्लाह अज्ज़ व जल्ल का कथन है: {मोमिन पुरुष और मोमिन स्त्रियाँ एक-दूसरे के संरक्षक हैं} [अत-तौबा: 71] (4)। और कहा जाता है: "अमुक व्यक्ति मुझमें से है," यानी: मेरे तरीके और स्वभाव पर है। सोलहवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {तो वे लोग जिन्होंने हिजरत की} मुब्तदा और खबर (5), यानी: उन्होंने अपने वतन छोड़ दिए और मदीना चले गए। {और अपने घरों से निकाले गए} अल्लाह अज्ज़ व जल्ल की आज्ञाकारिता में। {और लड़े} यानी: मेरे दुश्मनों से लड़े। {और मारे गए} यानी: मेरी राह में। इब्न कसीर और इब्न आमिर ने पढ़ा: "और लड़े और मारे गए" कसरत (अधिकता) के अर्थ में (6)। और अल-अअमश ने पढ़ा: "और मारे गए और लड़े" क्योंकि "वाव" (और) इस बात पर दलालत नहीं करता कि दूसरा पहले के बाद ही हुआ (7)।

(1) (द) और (म) में है: "क्या मैं नहीं सुनूँगा"। (2) अल-मुस्तदरक 2/300, और सुनन अल-तिर्मिज़ी (3023)। अल-हाकिल ने कहा: यह हदीस बुखारी की शर्त पर सही है, लेकिन उन्होंने इसे शामिल नहीं किया, और अज़-ज़हबी ने उनसे सहमति व्यक्त की। (3) देखें तफसीर अल-तबरी 6/321। (4) तफसीर अल-बगवी 1/387। (5) लेखक (रह.) ने ऐसा ही कहा है, और यह लिखने में चूक है। "वे लोग जिन्होंने हिजरत की" मुब्तदा है, और उनका कथन: "मैं अवश्य क्षमा कर दूँगा" एक छिपी हुई शपथ का जवाब है, जिसका अनुमान है: अल्लाह की कसम, मैं अवश्य क्षमा कर दूँगा... यह शपथ और उसका जवाब इस मुब्तदा के लिए खबर हैं। अद-दुर्र अल-मसून 3/541-542, और देखें अल-बहर अल-मुहीत 3/145। (6) अल-सबआ पृ. 221, और अल-तयसीर पृ. 93। (7) इ'राब अल-

क़ुरआन ली-नहहास 1/427। अल-अअमश की किरात सात इमामों में से हमजा और अल-किसाई की किरात है। अबू हय्यान ने अल-बहर 3/145 में कहा: क्योंकि "वाव" क्रम (तरतीब) नहीं बताता; इसलिए हो सकता है कि दूसरा पहले हुआ हो। और यह भी संभव है कि यह वितरण (तौज़ी') के लिए हो; तो अर्थ होगा: उनमें से कुछ मारे गए, और बाकी लड़े।

سورہ آل عمران: آیات ۱۹۰ - ۲۰۰ ۴۷۹ اللہ، کیا میں نہیں سنتا (۱) اللہ نے ہجرت میں عورتوں کا کوئی ذکر کیا ہے؟ تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿فَاسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ أَنِّي لَا أُضِيعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِّنكُم مِّن ذَكَرٍ أَوْ أُنثَىٰ﴾ الآیۃ۔ [آل عمران: ۱۹۵]۔ اسے ترمذی نے روایت کیا ہے۔ (۲) اور «مِن» تاکید کے لیے داخل ہوا؛ کیونکہ اس سے پہلے حرفِ نفی ہے۔ اور کوفیوں نے کہا: یہ تفسیر کے لیے ہے اور اسے حذف کرنا جائز نہیں؛ کیونکہ یہ ایک ایسے معنی کے لیے داخل ہوا ہے جس کے بغیر کلام درست نہیں ہوتا۔ اسے صرف تب حذف کیا جاتا ہے جب یہ جحد (انکار) کی تاکید کے لیے ہو۔ (۳) ﴿بَعْضُكُم مِّن بَعْضٍ﴾ [آل عمران: ۱۹۵] مبتدا اور خبر، یعنی: تمہارا دین ایک ہے۔ اور کہا گیا: ثواب، احکام، نصرت اور اس جیسی چیزوں میں تم ایک دوسرے سے ہو۔ اور ضحاک نے کہا: تمہارے مرد اطاعت میں تمہاری عورتوں کی طرح ہیں، اور تمہاری عورتیں اطاعت میں تمہارے مردوں کی طرح ہیں، اس کی نظیر اللہ عزوجل کا قول ہے: ﴿وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ﴾ [التوبۃ: ۷۱] (۴)۔ اور کہا جاتا ہے: "فلاں مجھ سے ہے"، یعنی: میرے مسلک اور اخلاق پر ہے۔ سولہویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَالَّذِينَ هَاجَرُوا﴾ مبتدا اور خبر (۵) ، یعنی: انہوں نے اپنے وطن چھوڑ دیے، اور مدینہ کی طرف چلے گئے۔ ﴿وَأُخْرِجُوا مِن دِيَارِهِمْ﴾ اللہ عزوجل کی اطاعت میں۔ ﴿وَقُتِلُوا﴾ یعنی: میرے دشمنوں سے لڑے۔ ﴿وَقُتِلُوا﴾ یعنی: میری راہ میں۔ اور ابن کثیر اور ابن عامر نے: «وقاتلوا وقتلوا» کثرت کے معنی میں پڑھا (۶)۔ اور اعمش نے: «وقُتلوا وقاتلوا» پڑھا کیونکہ "واؤ" اس بات پر دلالت نہیں کرتا کہ دوسرا پہلے کے بعد ہے (۷)۔

(۱) (د) اور (م) میں ہے: "ألا أسمع" (کیا میں نہیں سنوں گا)۔ (۲) المستدرک ۲/ ۳۰۰، اور سنن الترمذی (۳۰۲۳)۔ حاکم نے کہا: یہ حدیث بخاری کی شرط پر صحیح ہے، لیکن انہوں نے اسے نقل نہیں کیا، اور ذہبی نے ان سے اتفاق کیا۔ (۳) دیکھیے تفسیر الطبری ۳۲۱/۶۔ (۴) تفسیر البغوی

۳۸۷/۱۔ (۵) مصنف رحمہ اللہ نے ایسا ہی کہا ہے، اور یہ سبقتِ قلم (لکھنے کی چوک) ہے، پس «الذین ھاجروا» مبتدا ہے، اور ان کا قول: «لأکفرن» حذف شدہ قسم کا جواب ہے، جس کی تقدیر ہے: اللہ کی قسم، میں ضرور معاف کر دوں گا... یہ قسم اور اس کا جواب اس مبتدا کے لیے خبر ہے۔ الدر المصون ۵۴۱/۳ - ۵۴۲، اور دیکھیے البحر المحیط ۱۴۵/۳۔ (۶) السبعۃ ص ۲۲۱، اور التیسیر ص ۹۳۔ (۷) اعراب القرآن للنحاس ۴۲۷/۱۔ اور اعمش کی قرأت سات قرأتوں میں سے حمزہ اور کسائی کی قرأت ہے۔ اور ابو حیان نے البحر ۳/ ۱۴۵ میں کہا: کیونکہ واؤ ترتیب پر دلالت نہیں کرتا؛ پس ہو سکتا ہے کہ دوسرا پہلے واقع ہوا ہو۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ تقسیم (توزیع) کے لیے ہو؛ تو معنی ہو گا: ان میں سے کچھ قتل ہوئے، اور باقیوں نے قتال کیا۔

And it was said: in the speech there is an implicit "qad" (already), meaning: they were killed and they had fought; and from it is the saying of the poet: "He acted youthfully while old age had already ascended upon him."(1) Meaning: and old age had already ascended upon him. And it was said: meaning: those who remained of them had fought. The Arabs say: "We killed Banu Tamim," while only some of them were killed. Imru' al-Qais said: "If you kill us, we will kill you."(2) Umar bin Abdul Aziz recited: "wa qatalu wa qutilu" (and they killed and were killed) lightly without the 'alif' (3). {I will surely expiate for them their evil deeds} meaning: I will surely cover them for them in the Hereafter, so I will not rebuke them for them, nor punish them for them. {A reward from Allah} is a confirming infinitive according to the Basrans; because the meaning of {and I will surely admit them into gardens under which rivers flow} is: I will surely reward them a reward. Al-Kisa'i: It is in the accusative case (mansub) due to "al-qat'" (severance). Al-Farra': Due to "at-tafsir" (explanation) (4). {And with Allah is the best of rewards} meaning: the best of recompense, which is what returns to the worker from the recompense (5) of his work, from "thaba yathubu" (to return). Seventeenth: His Almighty's saying: {Let not the movement of those who disbelieve throughout the land deceive you.} It was said: the address is to the Prophet ﷺ, and what is intended is the Ummah (nation). And it was said: for everyone. This was because the Muslims said: "These disbelievers have trades, wealth, and movements in the lands, while we have perished from hunger," so this verse was revealed. Meaning: Let not their safety in their movements during their travels deceive you (6).

---

(1) The speaker is Al-Nimr bin Tawlab, and the verse is in his Diwan p. 55, and its second half is: "And the rope of Jamrah became deceptive." (2) Diwan of Imru' al-Qais p. 186, and the second half is: "And if you sit for blood, we sit." (3) Abnormal Recitations p. 24. Abu Hayyan said in Al-Bahr 3/145: By building the first for the active voice and the second for the passive voice, and it is a good recitation in meaning, covering both states in the conventional order. (4) See I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/428, and Al-Farra's saying in Ma'ani al-Qur'an 1/251. (5) In (D) and (M): recompense. (6) See Asbab al-Nuzul by Al-Wahidi p. 134, and Tafsir al-Razi 9/152.

और कहा गया: भाषण में 'क़द' (पहले से ही) का एक निहित अर्थ है, अर्थात: वे मारे गए और उन्होंने लड़ाई की थी; और इसी से कवि का कथन है: "उसने जवानी का नाटक किया जबकि बुढ़ापा पहले ही उस पर चढ़ गया था।" (१) अर्थात: और बुढ़ापा पहले ही उस पर चढ़ गया था। और कहा गया: अर्थात: उनमें से जो बचे थे उन्होंने लड़ाई की थी। अरब कहते हैं: "हमने बनू तमीम को मार डाला," जबकि उनमें से कुछ ही मारे गए थे। इमरुल कैस ने कहा: "यदि तुम हमें मारते हो, तो हम तुम्हें मारेंगे।" (२) उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ ने इसे इस प्रकार पढ़ा: "व क़तलू व क़ुतिलू" (और उन्होंने मारा और वे मारे गए) बिना 'अलिफ़' के हल्के ढंग से (३)। {मैं निश्चय ही उनके बुरे कर्मों को उनसे मिटा दूँगा} अर्थात: मैं परलोक में उनके लिए उन्हें निश्चय ही छिपा दूँगा, इसलिए मैं उन्हें उनके लिए न तो फटकारूँगा और न ही उन्हें उनके लिए दंडित करूँगा। {अल्लाह की ओर से एक प्रतिफल} बसरावासियों के अनुसार एक पुष्टिकारक कृदंत (مصدر مؤكد) है; क्योंकि {और मैं निश्चय ही उन्हें ऐसे बागों में प्रवेश कराऊँगा जिनके नीचे नहरें बहती होंगी} का अर्थ है: मैं उन्हें निश्चय ही प्रतिफल के रूप में प्रतिफल दूँगा। अल-किसाई: यह 'अल-क़त' (विच्छेद) के कारण कर्म कारक (mansub) में है। अल-फ़र्रा: 'तफ़सीर' (व्याख्या) के कारण (४)। {और अल्लाह ही के पास उत्तम प्रतिफल है} अर्थात: उत्तम बदला, जो कार्यकर्ता को उसके कार्य के बदले (५) में वापस मिलता है, 'थाबा यथुबु' (लौटने) से। सत्रहवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {तुझे उन लोगों का शहरों में चलना-फिरना धोखे में न डाले जिन्होंने कुफ़्र किया।} कहा गया है: संबोधन नबी ﷺ के लिए है, और अभिप्रेत उम्मत है। और कहा गया: सभी के लिए है। ऐसा इसलिए था क्योंकि मुसलमानों ने कहा: "इन काफ़िरों के पास व्यापार, धन और शहरों में हलचल है, जबकि हम भूख से मर रहे हैं," तो यह आयत उतरी। अर्थात: उनकी यात्राओं में उनके चलने-फिरने से उनकी सुरक्षा तुम्हें धोखे में न डाले (६)।

---

(१) वक्ता अन-निम्र बिन तौलब है, और पद उनके दीवान पृष्ठ ५५ में है, और उसका दूसरा भाग है: "और जमराह की रस्सी धोखे वाली हो गई।" (२) इमरुल कैस का दीवान पृष्ठ १८६, और दूसरा भाग है: "और यदि तुम रक्त के लिए बैठते हो, तो हम बैठते हैं।" (३) असामान्य पाठ (शाज़ क़िरात) पृष्ठ २४। अबू हय्यान ने अल-बहर ३/१४५ में कहा: पहले को कर्तावाच्य और दूसरे को कर्मवाच्य के रूप में बनाने से, और यह अर्थ में एक अच्छा पाठ है, जो पारंपरिक क्रम में दोनों स्थितियों को पूरा करता है। (४) अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान १/४२८ देखें, और अल-फ़र्रा का कथन मा'नी अल-कुरान

१/२५१ में देखें। (५) (द) और (म) में: बदला। (६) अल-वाहिदी द्वारा अस्बाब अल-नुज़ूल पृष्ठ १३४ देखें, और तफ़सीर अल-राज़ी ९/१५२ देखें।

اور کہا گیا: کلام میں «قد» پوشیدہ ہے، یعنی: وہ قتل کیے گئے اور انہوں نے قتال کیا تھا؛ اور اسی میں سے شاعر کا قول ہے: "وہ بڑھاپا طاری ہونے کے بعد بھی جوانی کے نخرے کرنے لگا۔" (۱) یعنی: اور اس پر بڑھاپا آ چکا تھا۔ اور کہا گیا: یعنی: ان میں سے جو باقی رہ گئے تھے انہوں نے قتال کیا، عرب کہتے ہیں: "ہم نے بنو تمیم کو قتل کر دیا،" حالانکہ ان میں سے صرف بعض ہی قتل ہوئے تھے۔ اور امرؤ القیس نے کہا: "اگر تم ہمیں قتل کرو گے تو ہم تمہیں قتل کریں گے۔" (۲) اور عمر بن عبدالعزیز نے پڑھا: «وقَتَلُوا وقُتِلُوا» بغیر الف کے ہلکا (۳)۔ ﴿لأُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ﴾ یعنی: میں آخرت میں ان کے لیے ان (برائیوں) کو ضرور چھپا دوں گا، چنانچہ میں انہیں ان پر ملامت نہیں کروں گا اور نہ ہی انہیں ان پر سزا دوں گا۔ ﴿ثَوَابًا مِّنْ عِندِ اللَّهِ﴾ بصریوں کے نزدیک مصدر مؤکد ہے؛ کیونکہ ﴿وَلأُدْخِلَنَّهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ﴾ کا معنی ہے: میں انہیں ضرور بدلے کے طور پر بدلہ دوں گا۔ الکسائی: یہ قطع کی بنا پر منصوب ہے۔ الفراء: تفسیر کی بنا پر (۴)۔ ﴿وَاللَّهُ عِندَهُ حُسْنُ الثَّوَابِ﴾ یعنی: حسنِ جزا، اور یہ وہ جزا ہے جو عمل کرنے والے کو اس کے عمل کے بدلے (۵) میں ملتی ہے، "ثاب یثوب" (لوٹنا) سے ہے۔ سترہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لَا يَغُرَّنَّكَ تَقَلُّبُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي الْبِلَادِ﴾ کہا گیا: خطاب نبی ﷺ سے ہے، اور مراد امت ہے۔ اور کہا گیا: سب کے لیے ہے۔ اور یہ اس لیے کہ مسلمانوں نے کہا: "ان کافروں کے پاس تجارتیں، مال اور شہروں میں آمد و رفت ہے، جبکہ ہم بھوک سے ہلاک ہو رہے ہیں،" تو یہ آیت نازل ہوئی۔ یعنی: ان کا اپنے سفروں میں نقل و حرکت کے دوران محفوظ رہنا تمہیں دھوکے میں نہ ڈالے (۶)۔

---

(۱) قائل النمر بن تولب ہے، اور یہ شعر ان کے دیوان ص ۵۵ میں ہے، اور اس کا دوسرا مصرعہ ہے: "وأمسى لجمرة حبل غرر۔" (۲) دیوان امرؤ القیس ص ۱۸۶، اور دوسرا مصرعہ ہے: "وإن

تقعدوا لدم نقعد۔" (۳) القراءات الشاذة ص ۲۴۔ ابو حیان نے البحر ۳/ ۱۴۵ میں کہا: پہلے کو صیغہ معروف اور دوسرے کو صیغہ مجہول کے ساتھ، اور یہ معنی کے اعتبار سے ایک اچھی قرأت ہے، جو مروجہ ترتیب کے مطابق دونوں حالتوں کو پورا کرتی ہے۔ (۴) دیکھیے اعراب القرآن از النحاس ۱/ ۴۲۸، اور الفراء کا قول معانی القرآن ۱/ ۲۵۱ میں۔ (۵) (د) اور (م) میں: جزاء۔ (۶) دیکھیے اسباب النزول از الواحدی ص ۱۳۴، اور تفسیر الرازی ۹/ ۱۵۲۔

{A brief enjoyment} meaning: their moving about is a brief enjoyment. Ya'qub read it as: "yaghranka" with a sukun on the 'nun' (1), and recited: Let not a peaceful evening deceive you, for the dawn may bring calamities. (2) The counterpart of this verse is the Almighty's saying: {So let not their moving about through the land deceive you} [Ghafir: 4]. 'Al-Mata'' (enjoyment/provision) is what is quickly benefited from, and He called it 'little' because it is fleeting, and everything fleeting, even if it is much, is little. In "Sahih" Muslim (3) and al-Tirmidhi, from al-Mustawrid al-Fihri, he said: I heard the Prophet ﷺ saying: "What is this world compared to the hereafter but like when one of you puts his finger into the ocean, let him see what it brings back [with it]." It was said: "yarji'u" (it brings back) can be with 'ya' or 'ta'. (5) {and wretched is the resting place} meaning: wretched is what they prepared for themselves through their disbelief, and what Allah has prepared for them of the Fire. Eighteenth: In this verse and its likes, such as His saying: {that We only delay [punishment] for them so that they may increase in sin} the verse [Al-Imran: 178], {And I will give them time. Indeed, My plan is firm} [Al-A'raf: 183], {Do they think that what We extend to them of wealth and children...} [Al-Mu'minun: 55], {We will progressively lead them to destruction from where they do not know} [Al-A'raf: 182] is evidence that the disbelievers are not truly blessed in this world; because the reality of blessing (ni'mah) is to be free from the taints (6) of immediate and future harm, while the blessings of the disbelievers are mixed with pains and punishments. It becomes like someone who presents sweetness made of honey containing poison to someone else; even if the eater enjoys it, it is not said that he has been blessed, because it contains the destruction of his soul. A group of scholars held this view, and it is the opinion of Sheikh Abu al-Hasan al-Ash'ari. A group of them, including the Sword of the Sunnah and the Tongue of the Ummah, Judge Abu Bakr (7), held that...

(1) It is from the narration of Ruways from Ya'qub among the ten [recitations], as mentioned by Ibn al-Jazari in al-Nashr 2/246, and al-Nahhas cited it in I'rab al-Qur'an 1/428, and Ibn 'Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 1/558, and they also attributed it to Ibn Abi Ishaq. (2) Mentioned by al-Jahiz in al-Bayan wa al-Tabyin 3/194, and al-Bayhaqi recorded it in Shu'ab al-Iman (10603) from Sufyan al-Thawri who said: It reached me that Umar ibn al-Khattab, may Allah be pleased with him, used to exemplify this verse, and he mentioned it. (3) His saying: Muslim, an addition from (z). (4) In (m) and Sunan al-Tirmidhi: "bimadha". (5) Sahih Muslim (2858), and Sunan al-Tirmidhi (2323),

and it is in Musnad Ahmad (18008). (6) In the manuscripts: "masha'ib", and what is confirmed is from (m). (7) He is Ibn al-Tayyib al-Baqillani, see 1/90.

{एक अल्प लाभ} अर्थात्: उनका इधर-उधर घूमना एक अल्प लाभ है। यअकूब ने इसे 'यग्रन्क' (yaghranka) 'नुन' पर सुकून के साथ पढ़ा है (१), और काव्य सुनाया: एक शांत शाम तुम्हें धोखे में न डाले, क्योंकि भोर विपत्तियाँ ला सकती है। (२) इस आयत के समान अल्लाह का यह कथन है: {अतः नगरों में उनका चलना-फिरना तुम्हें धोखे में न डाले} [गाफिर: ४]। 'अल-मता' (भोग-सामग्री) वह है जिससे शीघ्र लाभ उठाया जाता है, और उसने इसे 'अल्प' कहा क्योंकि यह नश्वर है, और हर नश्वर चीज़ चाहे वह कितनी ही अधिक क्यों न हो, अल्प ही है। "सहीह" मुस्लिम (३) और तिर्मिज़ी में मुस्तौरद अल-फ़हरी से वर्णित है, उन्होंने कहा: मैंने नबी ﷺ को कहते सुना: "आख़िरत (परलोक) की तुलना में यह दुनिया वैसी ही है जैसे तुम में से कोई अपनी उंगली समुद्र में डाले, फिर देखे कि वह [अपने साथ] क्या वापस लाती है।" कहा गया है: "यर्जीउ" (वह वापस लाता है) 'या' और 'ता' के साथ पढ़ा जा सकता है। (५) {और वह बहुत बुरा ठिकाना है} अर्थात्: बुरा है वह जो उन्होंने अपने कुफ़्र (अविश्वास) के कारण अपने लिए तैयार किया, और जो अल्लाह ने उनके लिए आग से तैयार किया है। अठारहवीं: इस आयत और इसके समान आयतों में, जैसे उनका कथन: {कि हम उन्हें जो ढील देते हैं वह उनके लिए अच्छा है...} आयत [अल-इमरान: १७८], {और मैं उन्हें ढील देता हूँ। निःसंदेह मेरी चाल बहुत पक्की है} [अल-अराफ़: १८३], {क्या वे समझते हैं कि हम धन और पुत्रों के रूप में जो उनकी सहायता कर रहे हैं...} [अल-मुमिनून: ५५], {हम उन्हें धीरे-धीरे विनाश की ओर ले जाएंगे जहाँ से वे नहीं जानते} [अल-अराफ़: १८२] इस बात का प्रमाण है कि काफ़िरों (अविश्वासियों) पर इस दुनिया में वास्तविक कृपा (नेमत) नहीं की गई है; क्योंकि नेमत की वास्तविकता तत्काल और भविष्य के नुकसान की मिलावटों (६) से मुक्त होना है, जबकि काफ़िरों की नेमतें कष्टों और दंडों से मिली-जुली होती हैं। यह उस व्यक्ति के समान हो जाता है जिसने किसी के सामने ज़हर मिला हुआ शहद पेश किया हो; भले ही खाने वाला उसका आनंद ले, पर यह नहीं कहा जाएगा कि उस पर कृपा की गई है, क्योंकि इसमें उसकी आत्मा का विनाश है। विद्वानों के एक समूह ने यही विचार अपनाया है, और यह शेख अबू अल-हसन अल-अशअरी का मत है। उनके एक समूह ने, जिनमें सैफ अल-सुन्ना और लिसान अल-उम्मा काज़ी अबू बक्र (७) शामिल हैं, यह विचार रखा कि...

(१) यह दसों [किरात] में से यअकूब से रुवैस की रिवायत है, जैसा कि इब्न अल-जज़री ने अन-नश्र २/२४६ में उल्लेख किया है, और अन-नह्हास ने एराब अल-क़ुरआन १/४२८ में, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/५५८ में इसका उल्लेख किया है, और उन्होंने इसे इब्न अबी इसहाक से भी

जोड़ा है। (२) इसे अल-जाहिज़ ने अल-बयान वा अत-तबीन ३/१९४ में उल्लेख किया है, और अल-बैहक़ी ने शुअब अल-ईमान (१०६०३) में सुफ़यान अल-सौ़री से उद्धृत किया है, जिन्होंने कहा: मुझे यह बात पहुँची है कि उमर इब्न अल-खत्ताब (रज़िअल्लाहु अन्हु) इस शेर को मिसाल के तौर पर इस्तेमाल करते थे। (३) उनका कहना: 'मुस्लिम', (ज़) से एक वृद्धि है। (४) (म) और सुनन अत-तिर्मिज़ी में: "बमाज़ा"। (५) सहीह मुस्लिम (२८५८), और सुनन अत-तिर्मिज़ी (२३२३), और यह मुसनद अहमद (१८००८) में है। (६) प्रतियों में: "मशाइब", और जो सिद्ध है वह (म) से है। (७) वह इब्न अल-तैयब अल-बाक़िल्लानी हैं, देखें १/९०।

﴿ مَتَاعٌ قَلِيلٌ ﴾ یعنی: ان کا چلنا پھرنا تھوڑا سا فائدہ ہے۔ اور یعقوب نے اسے «يَغْرَنَّكَ» نون کے سکون کے ساتھ پڑھا ہے (۱)، اور شعر پڑھا: تجھے پرسکون شام دھوکے میں نہ ڈالے، بسا اوقات سحری کے وقت موتیں آ جاتی ہیں۔ (۲) اس آیت کی نظیر اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿ فَلَا يَغْرُرْكَ تَقَلُّبُهُمْ فِي الْبِلَادِ ﴾ [غافر: ۴]۔ اور 'المتاع' وہ چیز ہے جس سے جلدی فائدہ اٹھایا جائے، اور اسے 'قلیل' (تھوڑا) کہا کیونکہ وہ فانی ہے، اور ہر فانی چیز چاہے وہ زیادہ ہی کیوں نہ ہو، تھوڑی ہوتی ہے۔ "صحیح" مسلم (۳) اور ترمذی میں مستورد الفہری سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے نبی ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "دنیا آخرت کے مقابلے میں صرف اتنی ہے جتنا تم میں سے کوئی اپنی انگلی سمندر میں ڈالے، پھر دیکھے کہ وہ کیا [اپنے ساتھ] واپس لاتی ہے۔" کہا گیا: "یرجع" (واپس لاتی ہے) 'یا' اور 'تا' کے ساتھ پڑھا جا سکتا ہے (۵)۔ ﴿ وَبِئْسَ الْمِهَادُ ﴾ یعنی: بہت برا ٹھکانا ہے جو انہوں نے اپنے کفر کی وجہ سے اپنے لیے تیار کیا، اور جو اللہ نے ان کے لیے آگ سے تیار کیا ہے۔ اٹھارویں بات: اس آیت اور اس جیسی دیگر آیات میں، جیسے اللہ کا قول: ﴿ أَنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ خَيْرٌ ﴾ [آل عمران: ۱۷۸]، ﴿ وَأُمْلِي لَهُمْ إِنَّ كَيْدِي مَتِينٌ ﴾ [الأعراف: ۱۸۳]، ﴿ أَيَحْسَبُونَ أَنَّمَا نُمِدُّهُمْ بِهِ مِنْ مَالٍ وَبَنِينَ ﴾ [المؤمنون: ۵۵]، ﴿ سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ ﴾ [الأعراف: ۱۸۲] اس بات کی دلیل ہے کہ کفار پر دنیا میں حقیقی نعمت نہیں کی گئی؛ کیونکہ نعمت کی حقیقت فوری اور آئندہ کے نقصانات کی آمیزش (۶) سے پاک ہونا ہے، جبکہ کفار کی نعمتیں تکلیفوں اور سزاؤں سے ملی جولی ہوتی ہیں۔ پس یہ ایسا ہی ہے جیسے کسی کے سامنے شہد کی مٹھاس پیش کی جائے جس میں زہر ہو، تو کھانے والا اگرچہ اس سے لذت محسوس کرے لیکن یہ نہیں کہا جائے گا کہ اس پر انعام کیا گیا ہے؛ کیونکہ اس میں اس کی جان کی ہلاکت ہے۔ علماء کی ایک جماعت اسی طرف

گئی ہے، اور یہی شیخ ابو الحسن الاشعری کا قول ہے۔ اور ان میں سے ایک جماعت بشمول سیف السنہ اور لسان الامہ قاضی ابو بکر (۷) اس طرف گئے ہیں کہ...

(۱) یہ دس قراتوں میں سے یعقوب سے رویس کی روایت ہے، جیسا کہ ابن الجزری نے النشر ۲/ ۲۴۶ میں ذکر کیا، اور نحاس نے اعراب القرآن ۱/ ۴۲۸ میں، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۱/ ۵۵۸ میں اسے بیان کیا ہے، اور انہوں نے اسے ابن ابی اسحاق کی طرف بھی منسوب کیا ہے۔ (۲) اسے جاحظ نے البیان والتبیین ۳/ ۱۹۴ میں ذکر کیا ہے، اور بیہقی نے شعب الایمان (۱۰۶۰۳) میں سفیان ثوری سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: مجھے یہ خبر پہنچی ہے کہ عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ اس شعر سے مثال دیتے تھے، اور اسے ذکر کیا۔ (۳) ان کا قول: مسلم، (ظ) سے ایک اضافہ ہے۔ (۴) (م) اور سنن ترمذی میں: "بماذا"۔ (۵) صحیح مسلم (۲۸۵۸)، اور سنن ترمذی (۲۳۲۳)، اور یہ مسند احمد (۱۸۰۰۸) میں ہے۔ (۶) نسخوں میں: "مشائب" ہے، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔ (۷) وہ ابن الطیب الباقلانی ہیں، دیکھئے ۱/ ۹۰۔

Allah bestowed blessings upon them in this world. They said: The root of *ni'mah* (blessing) is from *na'mah* with a *fatha* on the *nun*, which means softness of living. From it is the Almighty's saying: {And the bounty wherein they took delight} [Ad-Dukhan: 27]. It is said: "fine flour is *na'im*" when it has been extensively ground and well-crushed.

And this is correct, and the proof for it is that Allah Almighty made it obligatory for the disbelievers to thank Him, and for all those held accountable, so He said: {So remember the favors of Allah} [Al-A'raf: 69], {And be grateful to Allah} [Al-Baqarah: 172].

And gratitude is only for a blessing. And He said: {And do good as Allah has been good to you} [Al-Qasas: 77]. This was addressed to Qarun. And He said: {And Allah presents an example: a city which was safe and secure...} the verse [An-Nahl: 112]. Thus, the Exalted pointed out that He had bestowed upon them a worldly blessing, which they then denied. And He said: {They recognize the favor of Allah, then they deny it} [An-Nahl: 83], and He said: {O mankind, remember the favor of Allah upon you} [Fatir: 3].

This is general regarding disbelievers and others. As for if one offers another food containing poison, he has shown kindness to him at the moment; for he did not force him to swallow pure poison, but rather hid it in sweetness, so it is not far-fetched to say: he has bestowed a favor upon him. If this is established, then blessings are of two kinds: blessings of benefit and blessings of prevention. The blessings of benefit are the various types of pleasures that reach them, and blessings of prevention are the types of calamities (1) diverted from them. Accordingly, He has bestowed blessings of prevention upon the disbelievers by unanimous agreement, which is what was kept away from them of pains and sicknesses, and there is no disagreement among them that He did not bestow a religious blessing upon them. Praise be to Allah.

Nineteenth: His saying, the Almighty: {But those who feared their Lord} is a rectification after speech in which the meaning of negation preceded; because the meaning of what preceded is: they do not have much benefit in their movement through the lands, but the righteous have great benefit (2) and eternal immortality.

So the position of "لكن" (but) is nominative as a subject. Yazid bin al-Qa'qa' recited it: "لكنّ" with a *shadda* on the *nun* (3).

Completing twenty: His saying, the Almighty: {As a hospitality from Allah} *nuzulan* (hospitality) is like *thawaban* (reward) according to the Basrans.

---

(1) In (Z): afflictions. (2) In (Z): much. (3) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 1/428, Yazid bin al-Qa'qa' - who is Abu Ja'far - is one of the ten reciters, see an-Nashr 2/247.

४८२

सूरा अल-इमरान: आयतें १९० - २००

अल्लाह ने उन्हें दुनिया में नेमतें अता कीं। उन्होंने कहा: नेमत (ni'mah) की जड़ 'न'अमा' (na'mah) से है, नून पर फथ़ा के साथ, जिसका अर्थ है जीवन की कोमलता। और इसी से अल्लाह का फरमान है: {और वह नेमत (विलास) जिसमें वे मगन थे} [अद-दुखान: २७]। कहा जाता है: "बारीक आटा 'नाइम' (na'im) है," जब उसे बहुत अधिक पीसा गया हो और अच्छी तरह कुचला गया हो।

और यही सही है, और इसका प्रमाण यह है कि अल्लाह तआला ने काफ़िरों पर और सभी उत्तरदायी लोगों पर अपना शुक्र अदा करना अनिवार्य कर दिया है, तो उसने कहा: {तो अल्लाह के एहसानों को याद करो} [अल-अराफ: ६९], {और अल्लाह का शुक्र अदा करो} [अल-बक़रह: १७२]।

और शुक्र केवल नेमत पर ही होता है। और उसने कहा: {और भलाई करो जैसा कि अल्लाह ने तुम्हारे साथ भलाई की है} [अल-क़सस: ७७]। और यह क़ारून को संबोधित था। और उसने कहा: {और अल्लाह एक मिसाल देता है: एक बस्ती जो अमन और चैन से थी...} आयत [अन-नहल: ११२]। तो अल्लाह सुब्हानहू ने संकेत दिया कि उसने उन्हें दुनियावी नेमत दी थी, फिर उन्होंने उसका इनकार कर दिया। और उसने कहा: {वे अल्लाह की नेमत को पहचानते हैं, फिर उसका इनकार करते हैं} [अन-नहल: ८३], और उसने कहा: {ऐ लोगों, अपने ऊपर अल्लाह की नेमत को याद करो} [फ़ातिर: ३]।

यह काफ़िरों और अन्य लोगों के बारे में सामान्य है। जहाँ तक उसकी बात है जो किसी दूसरे को ज़हर मिला हुआ भोजन देता है, तो उसने फिलहाल उसके साथ नरमी की है; क्योंकि उसने उसे शुद्ध ज़हर नहीं पिलाया, बल्कि उसे मिठास में छुपा दिया, इसलिए यह कहना दूर की बात नहीं है कि: उसने उस पर उपकार किया है। यदि यह सिद्ध हो गया, तो नेमतें दो प्रकार की होती हैं: लाभ की नेमतें और निवारण की नेमतें। लाभ की नेमतें वे हैं जो उन्हें विभिन्न प्रकार के सुखों के रूप में प्राप्त होती हैं, और निवारण की नेमतें वे हैं जो उनसे विभिन्न प्रकार की आपदाओं (१) को दूर करती हैं। इस आधार पर, उसने काफ़िरों पर निवारण की नेमतें अता की हैं, यह सर्वसम्मत बात है, और वह यह है कि उनसे कष्टों और बीमारियों को दूर रखा गया, और उनके बीच इसमें कोई मतभेद नहीं है कि उसने उन्हें कोई धार्मिक नेमत नहीं दी। और अल्लाह ही के लिए सारी प्रशंसा है।

उन्नीसवीं बात: अल्लाह तआला का फरमान: {लेकिन जो लोग अपने रब से डरे} यह उस कलाम के बाद एक सुधार (इस्तिदराक) है जिसमें निषेध का अर्थ पहले आ चुका है; क्योंकि जो पहले बीत चुका है उसका अर्थ यह है: उन्हें शहरों में घूमने-फिरने में कोई बड़ा लाभ नहीं है, लेकिन तक़वा वालों (परहेज़गारों) के लिए बड़ा लाभ (२) और स्थायी अनंत काल है।

तो "लकिन" (लेकिन) का स्थान मुब्तदा (subject) के रूप में रफ़अ (nominative) है। और यज़ीद बिन अल-क़अक़ाअ ने इसे "लकिन्ना" पढ़ा है, नून पर शद्दा के साथ (३)।

बीसवीं बात पूरी करते हुए: अल्लाह तआला का फरमान: {अल्लाह की ओर से ज़ियाफ़त (मेहमाननवाज़ी) के रूप में} बसरा के विद्वानों के अनुसार 'नुज़ुलन' (मेज़बानी) 'सवाबन' (प्रतिफल) की तरह है।

---

(१) (ज़) में: मुसीबतें। (२) (ज़) में: बहुत। (३) इराब अल-कुरान लिन-नहस १/४२८, यज़ीद बिन अल-क़अक़ाअ - जो अबू जाफ़र हैं - दस क़ारियों में से एक हैं, देखें अन-नश्र २/२४७।

٤٨٢

سورة آل عمران: آیات ۱۹۰ - ۲۰۰

اللہ نے انہیں دنیا میں نعمتوں سے نوازا۔ انہوں نے کہا: نعمت کی اصل 'نَعمة' ہے نون کے زبر کے ساتھ، اور وہ ہے زندگی کی نرمی اور خوشحالی، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَنَعْمَةٍ كَانُوا فِيهَا فَكِهِينَ﴾ [الدخان: ۲۷]۔ کہا جاتا ہے: "دقيق ناعم" (باریک آٹا)، جب اسے پیسنے میں مبالغہ کیا جائے اور اچھی طرح رگڑا جائے۔

اور یہی صحیح ہے، اور اس پر دلیل یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے کفار پر اور تمام مکلفین پر اپنا شکر واجب کیا ہے، چنانچہ فرمایا: ﴿فَاذْكُرُوا ءَالآءَ اللهِ﴾ [الأعراف: ٦٩]، ﴿وَاشْكُرُوا لِلَّهِ﴾ [البقرة: ۱۷۲]۔

اور شکر صرف نعمت ہی پر ہوتا ہے۔ اور فرمایا: ﴿وَأَحْسِن كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكَ﴾ [القصص: ۷۷]۔ اور یہ خطاب قارون کے لیے تھا۔ اور فرمایا: ﴿وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً كَانَتْ ءَامِنَةً مُّطْمَئِنَّةً﴾ آیت [النحل: ۱۱۲]۔ تو اللہ سبحانہ نے توجہ دلائی کہ اس نے ان پر دنیاوی نعمت کی تھی، پھر انہوں نے اس کا انکار کیا۔ اور فرمایا: ﴿يَعْرِفُونَ نِعْمَتَ اللَّهِ ثُمَّ يُنكِرُونَهَا﴾ [النحل: ۸۳]، اور فرمایا: ﴿يأيها النَّاسُ اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللهِ عَلَيْكُمْ﴾ [فاطر: ۳]۔

یہ کفار اور دوسروں کے بارے میں عام ہے۔ رہا وہ شخص جو کسی دوسرے کو ایسا کھانا پیش کرے جس میں زہر ہو، تو اس نے فی الوقت اس کے ساتھ نرمی کی؛ کیونکہ اس نے اسے خالص زہر نہیں پلایا، بلکہ اسے مٹھاس میں چھپا دیا، چنانچہ یہ کہنا بعید نہیں کہ اس نے اس پر نعمت کی۔ اور اگر یہ ثابت ہو گیا تو نعمتیں دو قسم کی ہیں: نفع کی نعمتیں اور دفع (بچاؤ) کی نعمتیں؛ نفع کی نعمتیں وہ ہیں جو ان تک لذتوں کی صورت میں پہنچیں، اور دفع کی نعمتیں وہ ہیں جو ان سے آفات

(۱) کی قسموں کو دور کر دیں۔ پس اس بنیاد پر کفار پر 'نعمتِ دفع' بالاتفاق ثابت ہے، اور وہ وہ ہے جو ان سے تکالیف اور بیماریوں کو دور کیا گیا، اور ان کے درمیان اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ ان پر کوئی دینی نعمت نہیں کی گئی۔ والحمد للہ۔

انیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿لَٰكِنِ ٱلَّذِينَ ٱتَّقَوْا۟ رَبَّهُمْ﴾ یہ اس کلام کے بعد استدراک ہے جس میں نفی کا معنی پہلے گزر چکا ہے؛ کیونکہ ماقبل کا معنی یہ ہے: ان کے لیے شہروں میں چلنے پھرنے میں کوئی بڑا فائدہ نہیں ہے، لیکن متقیوں کے لیے بڑا نفع (۲) اور دائمی ہمیشگی ہے۔

تو "لكن" کا محل رفع ہے ابتدا کی وجہ سے۔ اور یزید بن القعقاع نے "لكنَّ" نون کی تشدید کے ساتھ پڑھا ہے (۳)۔

بیسویں بات کی تکمیل: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿نُزُلًا مِّنْ عِندِ ٱللَّهِ﴾ بصریوں کے نزدیک 'نُزُلاً' ثواباً کی طرح ہے۔

---

(۱) (ظ) میں: البلیات (مصیبتیں)۔ (۲) (ظ) میں: الکثیر (زیادہ)۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۴۲۸/۱، یزید بن القعقاع - اور وہ ابو جعفر ہیں - دس قراء میں سے ہیں، دیکھیے النشر ۲۴۷/۲۔

And according to Al-Kisa'i, it is a verbal noun (masdar). Al-Farra' (1) said: It is an explanatory term. Al-Hasan and An-Nakha'i read it as "nuzlan" by making the Zay light (with a sukun) (2), finding two consecutive dammahs heavy, while others read it with a shaddah (heavy). And "an-Nuzul" is what is prepared for the guest (nazeel), and "an-Nazeel" is the guest. A poet said: "The guest of a people has the greatest of rights, and the right of Allah is within the right of the guest." The plural is "al-Anzal" (3). And a "nazeel (5) portion (4)" means gathered. "An-Nuzul" also means increase or growth; it is said: food with much "nuzul" or "nazal". Twenty-first: I said: Perhaps "an-Nuzul" - and Allah knows best - is what was mentioned in "Sahih Muslim" (6) in the hadith of Thawban, the freed slave of the Messenger of Allah ﷺ, in the story of the Jewish scholar who asked the Prophet ﷺ: Where will people be on the day the earth is replaced by another earth and the heavens? The Messenger of Allah ﷺ said: "They will be in darkness before the bridge (As-Sirat)." He asked: Who will be the first people to cross? He said: "The poor among the Muhajireen." The Jew asked: What will be their gift (tuhfah) when they enter Paradise? He said: "The caudate lobe of the liver of a fish (nun)." He asked: What will be their meal after that? He said: "The bull of Paradise, which used to graze on its outskirts, will be slaughtered for them." He asked: What will be their drink with it? He said: "From a spring therein called Salsabil." And he mentioned the rest of the hadith. The linguists (7) said: "At-Tuhfah" is what a person is presented with of fruits and novelties; as a kindness.

---

(1) In his "Ma'ani al-Qur'an" 1/251, and the author quoted him through An-Nahhas in "I'rab al-Qur'an" 1/428, and the preceding words are from him. (2) Meaning: with its sukun, as in "Ithaf Fudala' al-Bashar" p. 235. An-Nahhas mentioned Al-Hasan's recitation in "I'rab al-Qur'an" 1/428, and Ibn Atiyyah in "Al-Muharrar al-Wajeez" 1/558, and Abu Hayyan mentioned An-Nakha'i's recitation in "Al-Bahr" 3/147, and Ibn Khalawayh attributed it in "Al-Qira'at al-Shadhah" p. 24 to Maslama bin Muharib and Al-A'mash. (3) Meaning the plural of nuzul, as in "Al-Sihah" (n-z-l) and the words are from it. (4) In (d) and (z): "khatt" (line). (5) In "Al-Sihah": "nazlu". (6) Hadith (315). (7) "Al-Mufhim" 1/574, and Abu Al-Abbas Al-Qurtubi also said: "Al-Jisr" - with a fatha or kasra on the jim - is what is crossed over, and it is the Sirat here. And "dun" means above. And "al-Nun" means the whale/fish.

और अल-किसाई के अनुसार यह एक स्रोत (मस्दर) है। अल-फ़र्रा (1) ने कहा: यह व्याख्यात्मक है। अल-हसन और अन-नखई ने इसे "नुज़लन" पढ़ा, ज़ाय (2) को हल्का (सुकून के साथ) करके दो दम्मा को भारी मानते हुए, जबकि अन्य ने इसे भारी (शद्दा के साथ) पढ़ा। और "अनु-नुज़ुल" वह है जो मेहमान (नज़ील) के लिए तैयार किया जाता है, और "नज़ील" मेहमान है। कवि ने कहा है: "लोगों का मेहमान उनके बीच सबसे महान अधिकारों वाला है, और अल्लाह का अधिकार मेहमान के अधिकार में है।" बहुवचन "अल-अंज़ाल" (3) है। और "नज़ील (5) हिस्सा (4)" का अर्थ है एकत्रित। "अनु-नुज़ुल" का अर्थ वृद्धि या विकास भी है; कहा जाता है: बहुत "नुज़ुल" या "नज़ल" वाला भोजन। इक्कीसवाँ: मैंने कहा: शायद "अनु-नुज़ुल" - और अल्लाह बेहतर जानता है - वह है जो "सहीह मुस्लिम" (6) में अल्लाह के रसूल ﷺ के दास थौबान की हदीस में आया है, उस यहूदी विद्वान की कहानी में जिसने पैगंबर ﷺ से पूछा: जिस दिन पृथ्वी को दूसरी पृथ्वी और आसमानों से बदल दिया जाएगा, लोग कहाँ होंगे? अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "वे पुल (पुल-ए-सिरात) से पहले अंधेरे में होंगे।" उसने पूछा: सबसे पहले पार करने वाले लोग कौन होंगे? उन्होंने कहा: "मुहाजिरों में से गरीब लोग।" यहूदी ने पूछा: जब वे जन्नत में प्रवेश करेंगे तो उनका उपहार (तुहफ़ा) क्या होगा? उन्होंने कहा: "मछली (नुन) के जिगर का अतिरिक्त हिस्सा।" उसने पूछा: उसके बाद उनका भोजन क्या होगा? उन्होंने कहा: "उनके लिए जन्नत का बैल ज़बह किया जाएगा जो उसके किनारों पर चरता था।" उसने पूछा: उसके साथ उनका पेय क्या होगा? उन्होंने कहा: "उसमें एक झरने से जिसे सलसबील कहा जाता है।" और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया। भाषाविदों (7) ने कहा: "अत-तुहफ़ा" वह फल और अनोखी चीज़ें हैं जो किसी व्यक्ति को उपहार में दी जाती हैं; सद्भावना के रूप में।

---

(1) उनकी पुस्तक "मआनी अल-कुरान" 1/251 में, और लेखक ने इसे अन-नहहास के माध्यम से "इराब अल-कुरान" 1/428 में उद्धृत किया है, और इससे पहले के शब्द उन्हीं के हैं। (2) अर्थात: इसके सुकून के साथ, जैसा कि "इतहाफ़ फ़ुदला अल-बशर" पृष्ठ 235 में है। अन-नहहास ने "इराब अल-कुरान" 1/428 में अल-हसन के पाठ का उल्लेख किया, और इब्न अतिया ने "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 1/558 में, और अबू हय्यान ने "अल-बहर" 3/147 में अन-नखई के पाठ का उल्लेख किया, और इब्न खलवैह ने इसे "अल-किरात अल-शाद्दा" पृष्ठ 24 में मस्लमा बिन मुहारिब और अल-आमश के नाम किया। (3) यानी नुज़ुल का बहुवचन, जैसा कि "अल-सिहाह" (न-ज़-ल) में है और शब्द वहीं से हैं। (4) (द) और (ज़) में: "खत्त" (रेखा)। (5) "अल-सिहाह" में: "नज़्लु"। (6) हदीस (315)। (7) "अल-

मुफ़हिम" 1/574, और अबू अल-अब्बास अल-कुर्तुबी ने यह भी कहा: "अल-जिस्र" - जीम पर फत्हा और कसरा के साथ - वह है जिसे पार किया जाता है, और यहाँ यह सिरात है। और "दुन" का अर्थ ऊपर है। और "अल-नुन" का अर्थ मछली है।

سورہ آل عمران، آیات ۱۹۰ - ۲۰۰ / ۴۸۳

اور کسائی کے نزدیک یہ مصدر ہے۔ الفراء (۱) نے کہا: یہ مفسر (وضاحت کرنے والا) ہے۔ اور حسن اور نخعی نے «نُزْلًا» زائے کی تخفیف کے ساتھ پڑھا (۲) دو پیشوں کی ثقالت کی وجہ سے، اور باقیوں نے اسے ثقیل (شد کے ساتھ) پڑھا۔ اور «النُّزُلُ»: وہ چیز ہے جو مہمان کے لیے تیار کی جائے، اور «النَّزِیلُ»: مہمان ہے۔ شاعر نے کہا ہے: قبیلے کا مہمان ان میں سب سے زیادہ حقوق والا ہے اور مہمان کے حق میں اللہ کا حق شامل ہے۔ اور اس کی جمع «الأَنْزَال» (۳) ہے۔ اور «حَظٌّ (۴) نَزِیلٌ (۵)»: یعنی مجتمع (اکٹھا)۔ اور «النُّزُل» کا مطلب رَیع (برکت اور زیادتی) بھی ہے؛ کہا جاتا ہے: ایسا کھانا جس میں بہت زیادہ نزل یا نزل ہو۔ اکیسویں بات: میں نے کہا: شاید «النُّزُل» - اور اللہ بہتر جانتا ہے - وہ ہے جو «صحیح مسلم» (۶) میں رسول اللہ ﷺ کے آزاد کردہ غلام ثوبان کی حدیث میں اس یہودی عالم کے قصے میں آیا ہے جس نے نبی کریم ﷺ سے پوچھا: لوگ اس دن کہاں ہوں گے جب زمین دوسری زمین اور آسمانوں سے بدل دی جائے گی؟ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «وہ پل (صراط) سے پہلے اندھیرے میں ہوں گے»۔ اس نے پوچھا: سب سے پہلے کون لوگ پار کریں گے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: «مہاجرین کے فقراء»۔ یہودی نے پوچھا: جب وہ جنت میں داخل ہوں گے تو ان کا تحفہ کیا ہوگا؟ فرمایا: «مچھلی کے جگر کا لوتھڑا (زائد حصہ)»۔ اس نے پوچھا: اس کے بعد ان کی غذا کیا ہوگی؟ فرمایا: «ان کے لیے جنت کا وہ بیل ذبح کیا جائے گا جو اس کے کناروں پر چرتا تھا»۔ اس نے پوچھا: اس کے ساتھ ان کا پینا کیا ہوگا؟ فرمایا: «وہاں کے ایک چشمے سے جسے سلسبیل کہا جاتا ہے»۔ اور حدیث ذکر کی۔ اہل لغت (۷) نے کہا: «التُّحْفَة»: وہ پھل اور نایاب چیزیں ہیں جو انسان کو تحفے میں دی جائیں؛ مروت اور حسن سلوک کے طور پر۔

(۱) ان کی کتاب معانی القرآن ۲۵۱/۱ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۴۲۸/۱ میں نقل کیا ہے اور اس سے پہلے کا کلام انہی کا ہے۔ (۲) یعنی: اس کے سکون کے ساتھ جیسا کہ اتحاف فضلاء البشر ص ۲۳۵ میں ہے۔ اور حسن کی قرأت نحاس نے اعراب القرآن ۴۲۸/۱ میں، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۵۵۸/۱ میں ذکر کی ہے، اور نخعی کی قرأت ابو حیان نے البحر ۱۴۷/۳ میں ذکر کی ہے، اور ابن خالویہ نے اسے القراءات الشاذہ ص ۲۴ میں مسلمہ بن محارب اور اعمش کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۳) یعنی نزل کی جمع، جیسا کہ الصحاح (نزل) میں ہے اور کلام وہیں سے ہے۔ (۴) نسخہ (د) اور (ظ) میں: وخط (۵) الصحاح میں: نَزْلُ۔ (۶) حدیث (۳۱۵)۔ (۷) المفہم ۵۷۴/۱، اور ابوالعباس قرطبی نے یہ بھی کہا: «الجسر» - جیم کے فتحہ اور کسرہ کے ساتھ - وہ ہے جس پر سے گزرا جائے، اور یہاں اس سے مراد صراط ہے۔ اور «دون» یہاں «فوق» (اوپر) کے معنی میں ہے۔ اور «النون»: مچھلی۔

٤٨٤ Surah Al-Imran: Verses 190 - 200

...and kindness(1), and this is consistent with what we mentioned regarding the 'nuzul' (hospitality/lodging), and Allah knows best. And the 'ziyadat al-kabid' (the extra bit of liver) is a piece of it like a finger. Al-Harawi said: {A hospitality from Allah} i.e., reward. And it was said: provision (2). {And that which is with Allah is better for the righteous} i.e., than what the disbelievers enjoy in this world. And Allah knows best. Twenty-second: The word of the Almighty: {And indeed, among the People of the Scripture are those who believe in Allah} the verse. Jabir bin Abdullah, Anas, Ibn Abbas, Qatada, and Al-Hasan said: It was revealed concerning the Negus (Najashi), for when he died, Gabriel, peace be upon him, announced his death to the Messenger of Allah ﷺ; so the Prophet ﷺ said to his companions: "Stand and pray over your brother, the Negus." Some of them said to each other: He commands us(3) to pray over a non-Arab (or powerful/huge) man from among the non-Arabs of Abyssinia! Then Allah the Almighty revealed: {And indeed, among the People of the Scripture are those who believe in Allah and what was revealed to you and what was revealed to them}(4). Al-Dahhak said: {what was revealed to you}: the Quran, {and what was revealed to them}: the Torah and the Gospel(5). And in the Revelation: {Those will be given their reward twice} [Al-Qasas: 54]. And in 'Sahih' Muslim: "Three will be given their reward twice - he mentioned - a man from the People of the Book who believed in his prophet, then lived to see the Prophet ﷺ, believed in him, followed him, and testified to his truth, so he has two rewards." And he mentioned the Hadith(6). The prayer over him(7) has already been discussed in 'Al-Baqarah', as well as what the scholars say about the funeral prayer for the absent person, so there is no point in repeating it.

---

(1) In (M): his beauties and his kindness. (2) See Tafsir Gharib al-Quran by Ibn Qutaybah p. 117, and Tahdhib al-Lugha 13/211. (3) In (Za) and (Kha): you command us. (4) See Asbab al-Nuzul by Al-Wahidi pp. 134-135, and Tafsir Al-Baghawi 1/388, and Zad al-Masir 1/532-533, and the sayings of Jabir and Qatada were recorded by Al-Tabari 6 / 327-328, and the saying of Anas was recorded by Ibn Abi Hatim (4682), and the saying of Al-Hasan was recorded by Abd bin Hamid as in Al-Durr al-Manthur 2/113. (5) I'rab al-Quran by Al-Nahhas 1/429. (6) Sahih Muslim (154) from the hadith of Abu Musa al-Ash'ari, and recorded by Ahmad (19532) and Al-Bukhari (97). (7) 2/327-328, and we mentioned that the report of the Prophet's ﷺ prayer over the Negus is in the Sahihayn, and we mentioned its graduation there.

४८४ सूरा अल-इमरान: आयतें १९० - २००

...और दयालुता(१), और यह वही है जो हमने 'नुज़ुल' (आतिथ्य) के बारे में उल्लेख किया है, और अल्लाह बेहतर जानता है। और 'ज़ियादत अल-कबिद' (जिगर का अतिरिक्त हिस्सा) इसका एक टुकड़ा है जैसे उंगली। अल-हरवी ने कहा: {अल्लाह की ओर से आतिथ्य के रूप में} यानी: इनाम। और यह कहा गया: जीविका (२)। {और जो अल्लाह के पास है वह नेक लोगों के लिए बेहतर है} यानी: उस चीज़ से जिससे काफ़िर इस दुनिया में फायदा उठाते हैं। और अल्लाह बेहतर जानता है। बाईसवाँ: सर्वशक्तिमान का कथन: {और निस्संदेह, किताब वालों (अहले-किताब) में से कुछ ऐसे हैं जो अल्लाह पर ईमान लाते हैं} आयत। जाबिर बिन अब्दुल्ला, अनस, इब्न अब्बास, कतादा और अल-हसन ने कहा: यह नजाशी के बारे में नाज़िल हुई थी, क्योंकि जब उनकी मृत्यु हुई, तो जिब्रईल अलैहिस्सलाम ने अल्लाह के रसूल ﷺ को उनके निधन की सूचना दी; तो नबी ﷺ ने अपने साथियों से कहा: "खड़े हो जाओ और अपने भाई नजाशी का जनाज़ा पढ़ो।" उनमें से कुछ ने एक-दूसरे से कहा: वह हमें (३) हबशा के एक गैर-अरब (या शक्तिशाली) आदमी पर नमाज़ पढ़ने का हुक्म दे रहे हैं! तब अल्लाह तआला ने नाज़िल फरमाया: {और निस्संदेह, किताब वालों में से कुछ ऐसे हैं जो अल्लाह पर और उस पर जो तुम्हारी ओर उतारा गया और जो उनकी ओर उतारा गया, ईमान लाते हैं}(४)। अद-दहाक ने कहा: {जो तुम्हारी ओर उतारा गया}: कुरान, {और जो उनकी ओर उतारा गया}: तौरात और इंजील(५)। और वह्य (प्रकाशना) में है: {वे लोग हैं जिन्हें उनका बदला दो बार दिया जाएगा} [अल-क़सस: ५४]। और 'सहीह' मुस्लिम में है: "तीन लोग हैं जिन्हें उनका बदला दो बार दिया जाएगा - उन्होंने उल्लेख किया - किताब वालों में से एक व्यक्ति जो अपने नबी पर ईमान लाया, फिर नबी ﷺ का ज़माना पाया, उन पर ईमान लाया, उनका अनुसरण किया और उन्हें सच्चा माना, तो उसके लिए दो बदले हैं।" और उन्होंने हदीस(६) का उल्लेख किया। उन पर नमाज़(७) का ज़िक्र 'अल-बक़रह' में पहले आ चुका है, और साथ ही ग़ायब (अनुपस्थित) व्यक्ति की नमाज़े-जनाज़ा के बारे में विद्वानों के क्या विचार हैं, इसलिए इसे दोहराने का कोई अर्थ नहीं है।

---

(१) (म) में: उसकी खूबियां और उसकी दयालुता। (२) देखें इब्न कुतैबा की तफ़सीर ग़रीब अल-कुरान पृ. ११७, और तहज़ीब अल-लुग़ा १३/२११। (३) (ज़ा) और (खा) में: तुम हमें हुक्म देते हो। (४) देखें अल-वाहिदी की अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. १३४-१३५, और तफ़सीर अल-बग़वी १/३८८, और ज़ाद अल-मसीर १/५३२-५३३, और जाबिर और कतादा के कथन अल-तबरी ६/३२७-३२८ द्वारा उद्धृत हैं, और अनस का कथन इब्न अबी हातिम (४६८२) द्वारा उद्धृत है, और अल-हसन का कथन अब्द बिन हामिद द्वारा

उद्धृत है जैसा कि अल-दुर अल-मंसूर २/११३ में है। (५) इराब अल-कुरान अल-नहस १/४२९ द्वारा। (६) सहीह मुस्लिम (१५४) अबू मूसा अल-अशअरी की हदीस से, और अहमद (१९५३२) और अल-बुखारी (९७) द्वारा उद्धृत। (७) २/३२७-३२८, और हमने उल्लेख किया है कि नबी ﷺ की नजाशी पर नमाज़ की रिपोर्ट सहीहैन (बुखारी और मुस्लिम) में है, और हमने वहां इसके संदर्भ का उल्लेख किया है।

٤٨٤ سورة آل عمران: آیات ١٩٠ - ٢٠٠

...اور مہربانی(١)، اور یہ وہی ہے جو ہم نے 'نُزُل' (مہمانی) کے بارے میں ذکر کیا ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اور 'زيادة الكبد' (جگر کا زائد حصہ) انگلی کی طرح اس کا ایک ٹکڑا ہے۔ الہروی نے کہا: ﴿نُزُلًا مِّنْ عِندِ اللَّهِ﴾ یعنی: ثواب۔ اور کہا گیا: رزق(٢)۔ ﴿وَمَا عِندَ اللَّهِ خَيْرٌ لِّلْأَبْرَارِ﴾ یعنی: اس سے بہتر ہے جس میں کافر دنیا میں مگن ہیں۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ بائیسواں: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِنَّ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَمَن يُؤْمِنُ بِاللَّهِ﴾ آیت۔ جابر بن عبداللہ، انس، ابن عباس، قتادہ اور الحسن نے کہا: یہ نجاشی کے بارے میں نازل ہوئی، کیونکہ جب وہ فوت ہوئے تو جبرائیل علیہ السلام نے رسول اللہ ﷺ کو ان کی وفات کی خبر دی؛ تو نبی ﷺ نے اپنے صحابہ سے فرمایا: "اٹھو اور اپنے بھائی نجاشی کا جنازہ پڑھو۔" تو ان میں سے بعض نے ایک دوسرے سے کہا: وہ ہمیں(٣) حبشہ کے ایک غیر عرب (یا طاقتور) پر نماز پڑھنے کا حکم دیتے ہیں! تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿وَإِنَّ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَمَن يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْكُمْ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْهِمْ﴾(٤)۔ ضحاک نے کہا: ﴿وَمَا أُنزِلَ إِلَيْكُمْ﴾: قرآن، ﴿وَمَا أُنزِلَ إِلَيْهِمْ﴾: تورات اور انجیل(٥)۔ اور وحی میں ہے: ﴿أُولَئِكَ يُؤْتَوْنَ أَجْرَهُم مَّرَّتَيْنِ﴾ [القصص: ٥٤]۔ اور 'صحیح' مسلم میں ہے: "تین آدمی ہیں جنہیں ان کا اجر دو بار دیا جائے گا - ذکر کیا - اہل کتاب میں سے ایک آدمی جو اپنے نبی پر ایمان لایا، پھر اس نے نبی ﷺ کا زمانہ پایا، تو آپ پر ایمان لایا، آپ کی پیروی کی اور آپ کی تصدیق کی، تو اس کے لیے دو اجر ہیں۔" اور حدیث ذکر کی(٦)۔ اور 'البقرہ' میں ان پر نماز(٧) کا ذکر گزر چکا ہے، اور غائبانہ نماز جنازہ کے بارے میں علماء کی کیا رائے ہے، لہٰذا اسے دہرانے کی ضرورت نہیں ہے۔

---

(١) (م) میں: اس کی خوبیاں اور اس کی مہربانی۔ (٢) دیکھیں ابن قتیبہ کی تفسیر غریب القرآن ص ١١٧، اور تہذیب اللغہ ٢١١/١٣۔ (٣) (ظ) اور (خ) میں: آپ ہمیں حکم دیتے ہیں۔ (٤) دیکھیں

واحدی کی اسباب النزول ص ۱۳۴-۱۳۵، اور تفسیر بغوی ۳۸۸/۱، اور زاد المسیر ۵۳۲/۱ - ۵۳۳، اور جابر اور قتادہ کے اقوال طبری نے ۶/۳۲۷-۳۲۸ میں نقل کیے ہیں، اور انس رضی اللہ عنہ کا قول ابن ابی حاتم (٤٦٨٢) نے نقل کیا ہے، اور حسن کا قول عبد بن حمید نے نقل کیا ہے جیسا کہ الدر المنثور ۱۱۳/۲ میں ہے۔ (٥) اعراب القرآن للنحاس ٤٢٩/١۔ (٦) صحیح مسلم (١٥٤) حضرت ابو موسیٰ اشعری کی حدیث سے، اور اسے احمد (١٩٥٣٢) اور بخاری (٩٧) نے روایت کیا ہے۔ (۷) ۳۲۷/۲ - ۳۲۸، اور ہم نے ذکر کیا ہے کہ نجاشی پر نبی ﷺ کی نماز کی خبر صحیحین میں ہے، اور ہم نے وہاں اس کی تخریج کا ذکر کیا ہے۔

Mujahid, Ibn Jurayj, and Ibn Zayd said: It was revealed concerning the believers of the People of the Book (1). This is general, and the Najashi (Negus) is one of them. His name was Ashama, which in Arabic means "Atiya" (Gift) (2). And {khashi'een} (humbly): lowly, and it is in the accusative case as a circumstantial phrase (hal) referring to the hidden pronoun in "they believe." It is also said: from the pronoun in "to them" or "to you" (3). What is in the verse is clear, and it has been discussed before. Twenty-third: The words of Allah the Almighty: {O you who believe, be patient} [Al Imran: 200] the verse. The Almighty concluded the Surah with what this tenth verse of the testament (4) contained, which gathered victory over enemies in this world and winning the bliss of the Hereafter. He urged patience in acts of obedience and against desires. Patience (Sabr) means restraint, and its explanation was previously given in Surah Al-Baqarah (5). And He commanded steadfastness (musabarah). It was said its meaning is: enduring against enemies, as said by Zayd bin Aslam (6). Al-Hasan said: in performing the five prayers (7). It is also said: continuously opposing the soul's desires, for it calls and he resists (8). Ata and Al-Qurazi said: Be patient for the promise you were given (9). Meaning: do not despair, and wait for relief. The Prophet (PBUH) said: "Waiting for relief with patience is an act of worship" (10). And he chose this...

(1) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi, p. 135. (2) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/559, and the explanation of Ashama was previously mentioned in 2/327 - 328. (3) See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/429, Mushkil I'rab al-Qur'an 1/186, and Al-Bahr al-Muhit 3/148. (4) In (Z): The testaments (Al-Wasaya). (5) 1/371 and 2/174. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/559. And the statement of Zayd bin Aslam was narrated by Al-Tabari 6/334. (7) Narrated by Ibn Abi Hatim (4693). (8) See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/305. (9) Narrated by Al-Tabari 6/333, and Ibn Abi Hatim (4697) from Muhammad bin Ka'b al-Qurazi. Ata's statement was mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 1/534. (10) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/559, and the hadith: "Waiting for relief..." narrated from Ibn Mas'ud, Ibn Umar, Ibn Abbas, Anas, and Ali (RA). As for the hadith of Ibn Mas'ud, it was narrated by al-Tirmidhi with the wording: "Ask Allah of His bounty, for Allah the Mighty and Sublime loves to be asked, and the best worship is waiting for relief." Its chain includes Hammad bin Waqid; al-Tirmidhi said: He is not a memorizer (hafiz). Abu Nu'aym narrated this hadith... as a mursal report, and Abu Nu'aym's hadith is more likely to be authentic. As for the hadith of Ibn Umar (RA), it was narrated by al-Quda'i in Musnad al-Shihab (46), and its chain includes Amr bin Hamid, judge of

Dinawar. Al-Dhahabi said in his Mizan 3/256: He is ruined; he came with a fabricated report for which he was accused, and he mentioned it...

सूरह आल इमरान: आयतें 190 - 200 485

मुजाहिद, इब्न जुरैज और इब्न ज़ैद ने कहा: यह अहले किताब के ईमान वालों के बारे में नाजिल हुई (1), और यह आम है और नजाशी उनमें से एक हैं। उनका नाम अशमह था, जिसका अरबी में अर्थ 'अतिया' (उपहार) है (2)। और {ख़ाशीन}: यानी विनम्रता के साथ, और यह 'यूमिन' (वे ईमान लाते हैं) में छिपे हुए सर्वनाम (ज़मीर) से 'हाल' होने के कारण नसब (accusative) की स्थिति में है। यह भी कहा गया है: 'इलैहिम' (उनकी तरफ) या 'इलैकुम' (तुम्हारी तरफ) में मौजूद सर्वनाम से (3)। आयत में जो कुछ है वह स्पष्ट है, और पहले भी बीत चुका है। तेईसवीं बात: अल्लाह तआला का फरमान: {ऐ ईमान वालों सब्र करो} [आल इमरान: 200] आयत। अल्लाह ने सूरह का समापन उस वसीयत (4) से किया जो इस दसवीं आयत में शामिल है, जिसने दुनिया में दुश्मनों पर जीत और आख़िरत की नेमतों की कामयाबी को समेट लिया है। उसने इबादत पर सब्र करने और इच्छाओं से बचने की प्रेरणा दी। और सब्र का अर्थ है 'रोकना' (हब्स), और इसका विवरण सूरह बक़रह में पहले ही आ चुका है (5)। और उसने 'मुसाबराह' (दृढ़ता) का आदेश दिया, तो कहा गया: इसका अर्थ है दुश्मनों के खिलाफ डटे रहना, जैसा कि ज़ैद बिन असलम ने कहा (6)। और हसन ने कहा: पाँचों नमाज़ों की पाबंदी करना (7)। और यह भी कहा गया: मन को उसकी इच्छाओं से लगातार रोकने का नाम है, क्योंकि मन पुकारता है और वह उसे रोकता है (8)। अता और अल-क़ुरज़ी ने कहा: उस वादे पर सब्र करो जिसका तुमसे वादा किया गया है (9)। यानी: निराश न हों, और कुशादगी (राहत) का इंतज़ार करें। रसूलुल्लाह ﷺ ने फरमाया: "सब्र के साथ राहत का इंतज़ार करना इबादत है" (10)। और इसे चुना...

(1) असबाब अल-नुज़ूल, वाहिदी कृत, पृष्ठ 135। (2) देखिए अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/559, और अशमह की व्याख्या 2/327 - 328 में पहले गुजर चुकी है। (3) देखिए इ'राब अल-कुरान, नहहस कृत 1/429, मुशकिल इ'राब अल-कुरान 1/186, और अल-बहर अल-मुहीत 3/148। (4) (ज़) में: अल-वसाया (वसीयतें)। (5) 1/371 और 2/174। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/559। और ज़ैद बिन असलम का कथन तबरानी 6/334 ने उद्धृत किया है। (7) इब्न अबी हातिम ने इसे रिवायत किया (4693)। (8) देखिए अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी कृत 1/305। (9) तबरानी 6/333, और इब्न अबी हातिम (4697) ने मुहम्मद बिन काब अल-क़ुरज़ी से इसे रिवायत किया। अता का कथन इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर' 1/534 में उल्लेख किया है। (10) देखिए अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/559, और हदीस: "राहत का इंतज़ार..." इब्न मसूद, इब्न उमर, इब्न अब्बास, अनस और अली (रज़ि.) से रिवायत है। इब्न मसूद की हदीस तिरमिज़ी ने इन शब्दों के साथ रिवायत की है: "अल्लाह से

उसका फ़ज़ल माँगो, क्योंकि अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल माँगने को पसंद करता है, और सबसे अच्छी इबादत राहत का इंतज़ार करना है।" इसकी सनद में हम्माद बिन वाक़िद है, तिरमिज़ी ने कहा: वह हाफ़िज़ नहीं है... और अबू नुऐम ने इस हदीस को रिवायत किया... जो मुरसल है, और अबू नुऐम की हदीस अधिक सही जान पड़ती है। इब्न उमर (रज़ि.) की हदीस क़ुदाई ने 'मुसनद अल-शिहाब' (46) में रिवायत की है, और इसकी सनद में अम्र बिन हमीद, दीनावर का काज़ी, है। ज़हबी ने अपनी 'मीज़ान' 3/256 में कहा: वह हलाक होने वाला है; वह एक मनगढ़ंत ख़बर लाया जिस पर उस पर आरोप लगाया गया, और उसने इसका उल्लेख किया है...

سورہ آل عمران: آیات ۱۹۰ - ۲۰۰ ۴۸۵

مجاہد، ابن جریج اور ابن زید نے کہا: یہ اہل کتاب کے مومنین کے بارے میں نازل ہوئی (۱)، اور یہ عام ہے اور نجاشی ان میں سے ایک ہیں۔ ان کا نام اصحمہ تھا، جس کا عربی میں مطلب عطیہ (تحفہ) ہے (۲)۔ اور {خَشِعِينَ}: یعنی عاجزی اختیار کرنے والے، اور یہ حالت (حال) ہونے کی وجہ سے منصوب ہے جو 'یؤمن' کے اندر پوشیدہ ضمیر سے ہے۔ یہ بھی کہا گیا: 'الیہم' یا 'الیکم' کی ضمیر سے (۳)۔ آیت میں جو کچھ ہے وہ واضح ہے، اور پہلے بیان ہو چکا ہے۔ تئیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا} [آل عمران: ۲۰۰] آیت۔ اللہ تعالیٰ نے سورت کا اختتام اس دسویں آیت پر مشتمل وصیت (۴) پر کیا، جس نے دنیا میں دشمنوں پر غلبہ اور آخرت کی نعمتوں کے حصول کو جمع کر دیا ہے۔ اس نے اطاعت پر صبر کرنے اور خواہشات سے رکنے کی ترغیب دی۔ اور صبر کا مطلب ہے 'روکنا' (حبس)، اور اس کی وضاحت سورہ بقرہ میں گزر چکی ہے (۵)۔ اور 'مصابرہ' (ڈٹے رہنے) کا حکم دیا، تو کہا گیا: اس کا مطلب ہے دشمنوں کے سامنے ڈٹ جانا، یہ بات زید بن اسلم نے کہی (۶)۔ حسن بصری نے کہا: پانچوں نمازوں کی پابندی پر (۷)۔ یہ بھی کہا گیا: اپنی خواہشات کے خلاف نفس کو مسلسل روکنے کا نام ہے، کیونکہ وہ بلاتا ہے اور انسان اسے روکتا ہے (۸)۔ عطا اور قرظی نے کہا: اس وعدے پر صبر کرو جس کا تم سے وعدہ کیا گیا ہے (۹)۔ یعنی: مایوس نہ ہو، اور کشادگی (راحت) کا انتظار کرو۔ نبی ﷺ نے فرمایا: "صبر کے ساتھ راحت کا انتظار کرنا عبادت ہے" (۱۰)۔ اور اس کا انتخاب کیا...

(۱) اسباب النزول للواحدی ص ۱۳۵۔ (۲) دیکھیے المحرر الوجیز ۱/۵۵۹، اور اصحمہ کی تفسیر ۲/۳۲۷ - ۳۲۸ میں گزر چکی ہے۔ (۳) دیکھیے اعراب القرآن للنحاس ۱/۴۲۹، مشکل اعراب القرآن ۱/۱۸۶، اور البحر المحیط ۳/۱۴۸۔ (۴) (ظ) میں: الوصایا (وصیتیں)۔ (۵) ۱/۳۷۱ اور

۲/۱۷۴۔ (۶) المحرر الوجیز ۱/۵۵۹۔ اور زید بن اسلم کا قول طبری نے ۶/۳۳۴ میں نقل کیا ہے۔ (۷) اسے ابن ابی حاتم (۴۶۹۳) نے روایت کیا ہے۔ (۸) دیکھیے احکام القرآن لابن العربی ۱/۳۰۵۔ (۹) اسے طبری ۶/۳۳۳ اور ابن ابی حاتم (۴۶۹۷) نے محمد بن کعب قرظی سے روایت کیا ہے۔ عطا کا قول ابن الجوزی نے زاد المسیر ۱/۵۳۴ میں ذکر کیا ہے۔ (۱۰) دیکھیے المحرر الوجیز ۱/۵۵۹، اور حدیث: "انتظار الفرج..." ابن مسعود، ابن عمر، ابن عباس، انس اور علی رضی اللہ عنہم سے مروی ہے۔ رہا ابن مسعود کی حدیث، تو اسے ترمذی نے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا: "اللہ سے اس کے فضل کا سوال کرو، کیونکہ اللہ عزوجل مانگنے کو پسند کرتا ہے، اور بہترین عبادت کشادگی کا انتظار کرنا ہے"۔ اور اس کی سند میں حماد بن واقد ہے، ترمذی نے کہا: وہ حافظ نہیں ہے... اور ابو نعیم نے اس حدیث کو روایت کیا... جو مرسل ہے، اور ابو نعیم کی حدیث زیادہ صحیح لگتی ہے۔ اور جہاں تک ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث کا تعلق ہے، تو اسے قضاعی نے مسند الشہاب (۴۶) میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں عمرو بن حمید قاضی دینور ہے، ذہبی نے اپنی میزان ۳/۲۵۶ میں کہا: ہلاک ہونے والا ہے؛ وہ ایک موضوع خبر لایا جس پر اس پر الزام لگایا گیا، اور اس نے ذکر کیا ہے ...

The statement is from Abu Umar (1), may Allah have mercy on him. The first is the view of the majority; and from it is the saying of Antarah: "I have not seen a people who endured as we did, nor fought like those we fight." (2) So his saying: "endured like our endurance" means: they endured the enemy in war, and no cowardice or weakness appeared from them. "Al-Mukafahah" means: confrontation and meeting in war. Therefore, they differed in the meaning of His saying: {and be vigilant (warabitu)}, the majority of the Ummah said: station yourselves against your enemies with horses, meaning: tie them up as your enemies tie them up; and from it is the saying of the Almighty: {and from the tethering of horses (ribat al-khayl)}. And in "Al-Muwatta" (3): from Malik, from Zayd bin Aslam, he said: Abu Ubayda bin al-Jarrah wrote to Umar bin al-Khattab mentioning to him crowds of Romans and what he feared from them. Umar wrote to him: "Thereafter, no matter what station of hardship descends upon a believing servant, Allah will make relief for him after it, and indeed one hardship will never overcome two eases. And indeed, Allah the Almighty says in His Book: {O you who have believed, endure and be patient and be vigilant and fear Allah that you may be successful}."

= Al-Sulaymani is among those who fabricate hadith. As for the hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both, it was narrated by Ibn Adi in 'Al-Kamil' 1899/5, and Al-Quda'i (47), and in its chain is Isa bin Mihran al-Musta'tif Abu Musa. Ibn Adi said: He narrated fabricated and rejected hadiths, extreme in Rafidism. Al-Dhahabi said in 'Al-Mizan' 324/3: A lying mountain. As for the hadith of Anas, may Allah be pleased with him, it was narrated by Ibn Adi 508/2 and 1141/3, and Al-Bayhaqi in 'Al-Shu'ab' (10006), and in its chain is Sulayman bin Salama al-Khaba'iri Abu Ayyub al-Himsi. Al-Dhahabi said in 'Al-Mizan' 209/2: Abu Hatim said: discarded (matruk). Ibn al-Junayd said: He used to lie. Al-Baghandi heard a hadith from him and rejected it, then he cited this hadith for him. It was also narrated by Al-Bazzar (3138) (Zawa'id), and Al-Bayhaqi in 'Al-Shu'ab' (10005), and in its chain is Baqiyyah bin al-Walid, who frequently commits 'tadlis' (obfuscation) from weak narrators. Al-Bayhaqi said: This is 'mursal'. As for the hadith of Ali, may Allah be pleased with him, it was narrated by Al-Bayhaqi in 'Al-Shu'ab' (10003) from two paths, and in both is Ishaq bin Muhammad bin Ismail al-Farawi. Al-Dhahabi said in 'Al-Mizan' 198/1-199: Trustworthy in general. Al-Uqayli said: He came with many hadiths from Malik that are not followed, and Abu Dawud weakened him. Furthermore, in the first path is Abd al-Rahman bin al-Hasan al-Hamadhani; Al-Qasim bin Abi Salih called him a liar, as in 'Al-Mizan' 556/2. In the

second path is Abdullah bin Shu'ayb; Al-Dhahabi said of him in 'Al-Mizan' 438/2: Weak (wawin). Al-Hakim said: His hadith is gone. Ibn Hibban said: He flips reports and steals them. (1) Al-Istidhkar 14 / 47 - 48. (2) Diwan Antarah p. 38. (3) 2/446.

यह कथन अबू उमर (1) रहिमहुल्लाह का है। पहली राय बहुमत की है; और इसी में अंतरा का यह कहना शामिल है: "मैंने ऐसी कोई जाति नहीं देखी जिसने हमारे जैसा धैर्य रखा हो, और न ही उन्होंने वैसा संघर्ष किया जैसा कि हम जिनसे लड़ते हैं वे करते हैं।" (2) तो उनका यह कहना: "हमारे धैर्य जैसा धैर्य रखा", का अर्थ है: उन्होंने युद्ध में शत्रु का डटकर मुकाबला किया, और उनमें कोई कायरता या कमजोरी नहीं दिखी। "मुकाफहा" का अर्थ है: युद्ध में आमना-सामना और मुकाबला। इसलिए, उन्होंने अल्लाह के इस कथन के अर्थ में मतभेद किया: {और तैयार रहो (व राबितू)}, तो उम्मत के बहुमत ने कहा: अपने घोड़ों के साथ अपने दुश्मनों के खिलाफ तैनात रहो, यानी: उन्हें बांधो जैसे तुम्हारे दुश्मन उन्हें बांधते हैं; और इसी से अल्लाह तआला का यह कथन है: {और घोड़ों के बांधने (रिबात अल-खैल) से}। और "अल-मुवट्टा" (3) में है: मालिक से, ज़ैद बिन असलम से, उन्होंने कहा: अबू उबैदा बिन अल-जर्राह ने उमर बिन अल-खत्ताब को लिखा, जिसमें उन्होंने रोमन सेनाओं की भीड़ और उनसे होने वाले डर का ज़िक्र किया। उमर ने उन्हें लिखा: "इसके बाद, किसी भी ईमान वाले बंदे पर कैसी भी कठिनाई आए, अल्लाह उसके बाद उसके लिए राहत पैदा कर देता है, और निश्चय ही एक कठिनाई कभी दो आसानियों पर हावी नहीं होगी। और वास्तव में, अल्लाह तआला अपनी किताब में कहता है: {हे ईमान वालों! धैर्य रखो और एक-दूसरे को धैर्य की वसीयत करो और तैयार रहो और अल्लाह से डरो ताकि तुम सफल हो सको}।"

= अल-सुलेमानी उन लोगों में से हैं जो हदीस गढ़ते हैं। जहाँ तक इब्न अब्बास (रज़ि.) की हदीस का सवाल है, इसे इब्न अदी ने 'अल-कामिल' 1899/5 में, और अल-क़ुदाई (47) ने निकाला है, और इसके इसनाद में ईसा बिन मेहरान अल-मुस्ततिफ अबू मूसा है। इब्न अदी ने कहा: उसने गढ़ी हुई और अस्वीकार्य हदीसें बयान कीं, वह राफिज़ियत में डूबा हुआ था। अल-ज़हबी ने 'अल-मिज़ान' 324/3 में कहा: वह झूठ का पहाड़ है। जहाँ तक अनस (रज़ि.) की हदीस का सवाल है, इसे इब्न अदी 508/2 और 1141/3 और अल-बैहकी ने 'अल-शुअ़ब' (10006) में निकाला है, और इसके इसनाद में सुलेमान बिन सलमा अल-खबैरी अबू अय्यूब अल-हिम्सी है। अल-ज़हबी ने 'अल-मिज़ान' 209/2 में कहा: अबू हातिम ने कहा: वह 'मत़रूक' (छोड़ा हुआ) है। इब्न अल-जुनैद ने कहा: वह झूठ बोलता था। अल-बाग़ंदी ने उससे एक हदीस सुनी और उसे अस्वीकार कर दिया, फिर उसके लिए यह हदीस पेश की। इसे अल-बज़्ज़ार (3138) (ज़वाइद) और अल-बैहकी ने 'अल-शुअ़ब' (10005) में भी निकाला है, और इसके इसनाद में बक़िया बिन अल-वलीद है, जो कमज़ोर रावियों से बहुत 'तदलीस'

करता है। अल-बैहकी ने कहा: यह 'मुरसल' है। जहाँ तक अली (रज़ि.) की हदीस का सवाल है, इसे अल-बैहकी ने 'अल-शुअ़ब' (10003) में दो रास्तों से निकाला है, और दोनों में इसहाक बिन मुहम्मद बिन इस्माइल अल-फरवी है। अल-ज़हबी ने 'अल-मिज़ान' 198/1-199 में कहा: कुल मिलाकर वह सच्चा है। अल-उकैली ने कहा: वह मालिक से बहुत सी ऐसी हदीसें लाया जिनका पालन नहीं किया जाता है, और अबू दाऊद ने उसे कमज़ोर बताया। फिर पहले रास्ते में अब्दुर्रहमान बिन अल-हसन अल-हमदानी है, जिसे कासिम बिन अबी सालेह ने झूठा कहा, जैसा कि 'अल-मिज़ान' 556/2 में है। और दूसरे रास्ते में अब्दुल्ला बिन शुऐब है; अल-ज़हबी ने उसके बारे में 'अल-मिज़ान' 438/2 में कहा: वह कमज़ोर है। अल-हाकिम ने कहा: उसकी हदीस खत्म हो चुकी है। इब्न हिब्बान ने कहा: वह खबरों को उलट-पुलट करता है और उन्हें चुराता है। (1) अल-इस्तिज़कार 14 / 47 - 48। (2) दीवान अंतरा पृष्ठ 38। (3) 2/446।

٤٨٦ سورة آل عمران: آیات ١٩٠ - ٢٠٠

قول ابو عمر (١) رحمہ اللہ کا ہے۔ اور پہلا قول جمہور کا ہے؛ اور اسی سے عنترہ کا قول ہے: فلم أر حيّاً صابروا مِثْلَ صَبرنا ولا كافحوا مِثْلَ الذين نُكَافِحُ (٢) (ترجمہ: پس میں نے کوئی ایسی قوم نہیں دیکھی جس نے ہمارے جیسا صبر کیا ہو، اور نہ ہی ویسا مقابلہ کیا جیسا کہ وہ کرتے ہیں جن سے ہم لڑتے ہیں۔) پس ان کا قول: "ہمارے صبر جیسا صبر کیا"، یعنی: انہوں نے جنگ میں دشمن کے خلاف صبر کیا، اور ان سے کوئی بزدلی یا کمزوری ظاہر نہیں ہوئی۔ اور "المكافحة" کا معنی ہے: جنگ میں آمنا سامنا اور مقابلہ کرنا۔ اسی لیے انہوں نے اللہ کے قول: {وَرَابِطُوا} کے معنی میں اختلاف کیا، تو جمہورِ امت نے کہا: اپنے گھوڑوں کے ذریعے اپنے دشمنوں کے خلاف تیار رہو، یعنی: انہیں باندھو جیسے تمہارے دشمن انہیں باندھتے ہیں؛ اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {وَمِن رِّبَاطِ الْخَيْلِ} (اور گھوڑوں کے بندھن سے)۔ اور "الموطا" (٣) میں ہے: مالک سے، وہ زید بن اسلم سے روایت کرتے ہیں، انہوں نے کہا: ابو عبیدہ بن الجراح نے عمر بن الخطاب کو لکھا جس میں انہوں نے رومیوں کے لشکروں اور ان سے درپیش خطرات کا ذکر کیا۔ تو عمر نے انہیں جواباً لکھا: "اما بعد، کسی بھی مومن بندے پر کیسی ہی سختی نازل ہو، اللہ اس کے بعد اس کے لیے کشادگی پیدا کر دیتا ہے، اور یقیناً ایک تنگی کبھی دو آسانیوں پر غالب نہیں آئے گی۔ اور بے شک اللہ تعالیٰ اپنی کتاب میں فرماتا ہے: {يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ} (اے ایمان والو! صبر کرو، اور ثابت قدمی دکھاؤ، اور چوکس رہو، اور اللہ سے ڈرو تاکہ تم فلاح پاؤ)۔"

= السلیمانی ان لوگوں میں شمار ہوتے ہیں جو حدیثیں گھڑتے ہیں۔ جہاں تک ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث کا تعلق ہے، تو اسے ابن عدی نے 'الکامل' ١٨٩٩/٥ میں، اور القضاعی (٤٧) نے

نکالا ہے، اور اس کی سند میں عیسیٰ بن مہران المستعطف ابو موسیٰ ہے، ابن عدی نے کہا: اس نے موضوع اور منکر حدیثیں بیان کیں، وہ رفض میں انتہا پسند تھا، اور الذہبی نے 'المیزان' ۳۲۴/۳ میں کہا: وہ جھوٹ کا پہاڑ ہے۔ جہاں تک انس رضی اللہ عنہ کی حدیث کا تعلق ہے، تو اسے ابن عدی نے ۵۰۸/۲ اور ۱۱۴۱/۳ میں اور البیہقی نے 'الشعب' (۱۰۰۰۶) میں نکالا ہے، اور اس کی سند میں سلیمان بن سلمہ الخبائری ابو ایوب الحمصی ہے، الذہبی نے 'المیزان' ۲۰۹/۲ میں کہا: ابو حاتم نے کہا: متروک ہے، اور ابن الجنید نے کہا: وہ جھوٹ بولتا تھا۔ اور الباغندی نے اس سے ایک حدیث سنی تو اس کا انکار کیا، پھر اس کے لیے یہ حدیث پیش کی۔ اور اسے البزار (۳۱۳۸) (زوائد) نے بھی نکالا ہے، اور البیہقی نے 'الشعب' (۱۰۰۰۵) میں، اور اس کی سند میں بقیہ بن الولید ہے، جو ضعیفوں سے بہت زیادہ تدلیس کرتا ہے، البیہقی نے کہا: یہ مرسل ہے۔ رہی حضرت علی رضی اللہ عنہ کی حدیث، تو اسے البیہقی نے 'الشعب' (۱۰۰۰۳) میں دو راستوں سے نکالا ہے، اور ان دونوں میں اسحاق بن محمد بن اسماعیل الفروی ہے، الذہبی نے 'المیزان' ۱۹۸/۱-۱۹۹ میں کہا: مجموعی طور پر سچا ہے، اور العقیلی نے کہا: وہ مالک سے بہت سی ایسی حدیثیں لایا جن کی متابعت نہیں کی جاتی، اور ابو داؤد نے اسے ضعیف قرار دیا۔ پھر پہلے راستے میں عبد الرحمن بن الحسن الہمدانی ہے، جسے قاسم بن ابی صالح نے جھوٹا کہا، جیسا کہ 'المیزان' ۵۵۶/۲ میں ہے۔ اور دوسرے راستے میں عبد اللہ بن شعیب ہے؛ الذہبی نے اس کے بارے میں 'المیزان' ۴۳۸/۲ میں کہا: ضعیف ہے، اور الحاکم نے کہا: اس کی حدیث ختم ہو چکی ہے، اور ابن حبان نے کہا: وہ خبریں الٹ پلٹ کرتا ہے اور انہیں چوری کرتا ہے۔ (۱) الاستذکار ۱۴ / ۴۷ - ۴۸۔ (۲) دیوان عنترہ ص ۳۸۔ (۳) ٤٤٦/٢۔

Abu Salamah bin Abd al-Rahman said: This verse is about waiting for prayer after prayer, and there was no military campaigning (Ghazw) to station in (Ribat) during the time of the Messenger of Allah (peace be upon him). This was narrated by Al-Hakim Abu Abdullah in his "Sahih"(1). Abu Salamah argued with the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "Shall I not direct you to that by which Allah wipes away sins and raises ranks: performing ablution thoroughly in difficult circumstances, taking many steps to the mosques, and waiting for prayer after prayer; that is the Ribat," repeating it three times. It was narrated by Malik(2).

Ibn Atiyyah said(3): The correct view is that Ribat is staying steadfast in the cause of Allah. Its origin comes from tying horses, then anyone stationed at one of the frontiers of Islam(4) came to be called a "Murabit," whether on horseback or on foot. The word is derived from "al-rabt" (tying/binding). The saying of the Prophet (peace be upon him): "That is the Ribat" is only a comparison to Ribat in the cause of Allah. Linguistic Ribat is the first [meaning], and this is like his saying: "The strong man is not the one who can wrestle, but the strong man is the one who controls himself at the time of anger"(5), and his saying: "The needy person is not the one who goes around [begging]"(6) and so on.

I say: His statement: "And the linguistic Ribat is the first [meaning]" is not accepted, because Al-Khalil bin Ahmad, one of the leading linguistic authorities, said: Ribat is staying at the frontiers, and also being constant in prayer(7). Thus, it has happened that waiting for prayer is linguistically a real Ribat, as the Prophet (peace be upon him) said. Even more than this is what al-Shaybani(8) said, that it is said: "matarabat water," meaning: constant and never depleted(9); as related by Ibn Faris. And it is...

---

(1) 2/301. Al-Hakim said: This hadith has a sound chain of narration, but they (Bukhari and Muslim) did not include it. (2) Al-Muwatta 1/161 from the hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him). It is in Musnad Ahmad (7729) and Sahih Muslim (251). On this topic, from Jabir (may Allah be pleased with him) reported by Ibn Hibban in his Sahih (1039), and from Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him) reported by Ahmad (10994), and from Ali (may Allah be pleased with him) reported by al-Bazzar (447) (Zawa'id), and al-Hakim 1/132. The ribat is not mentioned in the hadith of Abu Sa'id and Ali (may Allah be pleased with them). (3) In al-Muharrar al-Wajiz 1/560, and the speech before it is from it. (4) In (kh): Muslims. (5) Its documentation (takhrij) has preceded at 3/342, and from his saying: "The strong man

is only..." to the end of the hadith is an addition from (z). (6) Its documentation (takhrij) has preceded at 4/208. (7) Al-Ayn 7/422 - 423. (8) He is Abu Amr, Ishaq bin Mirar. (9) In the copies: "la yabrahu" (it does not leave), and what is established is from Mujmal al-Lughah 2/414 and as-Sihah (rabat).

सूरह आल इमरान: आयत 190 - 200 487

अबू सलमा बिन अब्द अल-रहमान ने कहा: यह आयत एक नमाज़ के बाद दूसरी नमाज़ का इंतज़ार करने के बारे में है, और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय में ऐसी कोई सैन्य गतिविधि (ग़ज़वा) नहीं थी जिसमें रिबात (पहरा) दिया जाता हो, इसे अल-हाकिम अबू अब्दुल्लाह ने अपने "सहीह" (1) में रिवायत किया है। अबू सलमा ने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस कथन से दलील दी: "क्या मैं तुम्हें वह न बताऊं जिससे अल्लाह गुनाहों को मिटा देता है और दर्जे बुलंद करता है: कठिनाई की स्थिति में पूर्ण वुज़ू करना, मस्जिदों की ओर अधिक कदम बढ़ाना, और एक नमाज़ के बाद दूसरी नमाज़ का इंतज़ार करना; यही रिबात है," इसे उन्होंने तीन बार कहा। इसे मालिक ने रिवायत किया है (2)।

इब्न अतिय्या ने कहा (3): सही बात यह है कि रिबात अल्लाह की राह में डटे रहना है। इसका मूल घोड़ों को बांधने से है, फिर इस्लाम की सीमाओं (4) में से किसी सीमा पर तैनात हर व्यक्ति को "मुराबित" कहा जाने लगा; चाहे वह सवार हो या पैदल। यह शब्द "अल-रब्त" (बांधना) से निकला है। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का यह कहना: "यही रिबात है" केवल अल्लाह की राह में रिबात के साथ एक उपमा (तुलना) है। भाषाई रिबात पहला (अर्थ) है, और यह उनके इस कथन की तरह है: "ताकतवर वह नहीं जो कुश्ती में पछाड़ दे, बल्कि ताकतवर वह है जो गुस्से के समय खुद पर काबू रखे" (5), और उनका यह कहना: "मिस्कीन (अभावग्रस्त) वह नहीं जो इधर-उधर घूमता है" (6) इत्यादि।

मैंने कहा: उनका यह कहना: "और भाषाई रिबात पहला है" स्वीकार्य नहीं है, क्योंकि भाषा के प्रमुख इमामों में से एक अल-खलील बिन अहमद ने कहा है: रिबात सीमाओं पर डटे रहना और नमाज़ की पाबंदी करना भी है (7)। इस प्रकार, यह सिद्ध हुआ कि नमाज़ का इंतज़ार करना भाषाई रूप से एक वास्तविक रिबात है, जैसा कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया। इससे भी बढ़कर वह है जो अल-शैबानी (8) ने कहा कि कहा जाता है: "माउं मुतराबितुन" यानी: निरंतर पानी जो कभी खत्म न हो (9); इसे इब्न फारिस ने उद्धृत किया है। और यह...

---

(1) 2/301। अल-हाकिम ने कहा: यह हदीस सही सनद वाली है, लेकिन उन्होंने (बुखारी और मुस्लिम ने) इसे अपनी किताबों में शामिल नहीं किया। (2) अल-मुवत्ता 1/161, अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से। यह मसनद अहमद (7729) और सहीह मुस्लिम (251) में है। इसी

विषय पर जाबिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से इब्न हिब्बान ने अपनी सहीह (1039) में, अबू सईद अल-खुदनी (रज़ियल्लाहु अन्हु) से अहमद ने (10994) में, और अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से अल-बज़ार (447) (ज़वाइद) और अल-हाकिम 1/132 में रिवायत किया है। अबू सईद और अली (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस में रिबात का उल्लेख नहीं है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/560 में, और इससे पहले की बातें उसी से हैं। (4) (ख़) में: मुसलमान। (5) इसका तखरीज (हवाला) 3/342 में पहले आ चुका है, और उनके कथन "बल्कि ताकतवर वह है..." से हदीस के अंत तक (ज़) से बढ़ाया गया है। (6) इसका तखरीज 4/208 में पहले आ चुका है। (7) अल-ऐन 7/422 - 423। (8) वह अबू अम्र, इसहाक बिन मिरार हैं। (9) प्रतियों में: "ला यबरहु" (वह नहीं हटता), और जो स्थापित है वह मुजमल अल-लुगा 2/414 और अस-सिहह (रबात) से है।

سورة آل عمران: الآيات ١٩٠ - ٢٠٠ ٤٨٧

ابو سلمہ بن عبد الرحمن نے کہا: یہ آیت ایک نماز کے بعد دوسری نماز کا انتظار کرنے کے بارے میں ہے، اور رسول اللہ ﷺ کے زمانے میں کوئی ایسی جنگ (غزوہ) نہیں تھی جس میں رباط (پہرہ) دیا جاتا ہو، اسے حاکم ابو عبداللہ نے اپنی "صحیح"(١) میں روایت کیا ہے۔ ابو سلمہ نے نبی ﷺ کے اس قول سے دلیل لی: «کیا میں تمہیں وہ بات نہ بتاؤں جس کے ذریعے اللہ گناہوں کو مٹا دیتا ہے اور درجات بلند کرتا ہے: ناگواری کے حالات میں مکمل وضو کرنا، مسجدوں کی طرف کثرت سے قدم بڑھانا، اور ایک نماز کے بعد دوسری نماز کا انتظار کرنا؛ یہی رباط ہے» تین مرتبہ فرمایا۔ اسے مالک نے روایت کیا ہے(٢)۔

ابن عطیہ نے کہا(٣): صحیح بات یہ ہے کہ رباط اللہ کی راہ میں مستقل مزاجی سے ڈٹے رہنا ہے۔ اس کی اصل گھوڑوں کو باندھنے سے ہے، پھر اسلام کی سرحدوں(٤) میں سے کسی سرحد پر ڈٹے رہنے والے ہر شخص کو «مرابط» کہا جانے لگا؛ خواہ وہ سوار ہو یا پیدل۔ یہ لفظ «الربط» (باندھنا) سے ماخوذ ہے۔ نبی ﷺ کا یہ فرمانا: «یہی رباط ہے» محض اللہ کی راہ میں رباط کے ساتھ ایک تشبیہ ہے۔ لسانی رباط پہلا (معنی) ہے، اور یہ ان کے اس قول کی طرح ہے: «پہلوان وہ نہیں جو دوسروں کو پچھاڑ دے، بلکہ پہلوان وہ ہے جو غصے کے وقت اپنے آپ پر قابو رکھے»(٥)، اور ان کا قول: «مسکین وہ نہیں جو گھر گھر چکر لگائے»(٦) وغیرہ۔

میں نے کہا: ان کا یہ کہنا کہ: «اور لسانی رباط پہلا ہے» درست نہیں، کیونکہ لغت کے ائمہ میں سے ایک خلیل بن احمد نے کہا ہے: رباط سرحدوں پر ڈٹے رہنا اور نماز کی پابندی کرنا بھی ہے(٧)۔ پس یہ ثابت ہوا کہ نماز کا انتظار کرنا لغوی طور پر حقیقی رباط ہے، جیسا کہ نبی ﷺ نے

فرمایا۔ اس سے بھی بڑھ کر وہ بات ہے جو شیبانی(۸) نے کہی کہ کہا جاتا ہے: «ماءٌ مترابط» یعنی: دائمی پانی جو کبھی ختم نہ ہو(۹)؛ اسے ابن فارس نے نقل کیا ہے۔ اور یہ...

---

(۱) ۲/۳۰۱۔ حاکم نے کہا: یہ حدیث صحیح الاسناد ہے، لیکن انہوں نے (بخاری و مسلم) اسے اپنی کتب میں شامل نہیں کیا۔ (۲) الموطأ ۱/۱٦۱، ابو ہریرہ ؓ کی حدیث سے۔ یہ مسند احمد (۷۷۲۹) اور صحیح مسلم (۲۵۱) میں ہے۔ اس باب میں جابر ؓ سے ابن حبان نے اپنی صحیح (۱۰۳۹) میں، ابو سعید خدری ؓ سے احمد نے (۱۰۹۹٤) میں، اور علی ؓ سے بزار نے (٤٤۷) (زوائد) اور حاکم نے ۱/۱۳۲ میں روایت کیا ہے۔ ابو سعید اور علی ؓ کی حدیث میں رباط کا ذکر نہیں ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۱/٥٦۰ میں، اور اس سے پہلے کی گفتگو اسی سے ہے۔ (٤) (خ) میں: المسلمین۔ (٥) اس کی تخریج ۳/۳٤۲ میں گزر چکی ہے، اور ان کے قول: «پہلوان تو وہ ہے...» سے حدیث کے آخر تک (ظ) سے اضافہ ہے۔ (٦) اس کی تخریج ٤/۲۰۸ میں گزر چکی ہے۔ (۷) العین ۷/٤۲۲ - ٤۲۳۔ (۸) وہ ابو عمرو، اسحاق بن مرار ہیں۔ (۹) نسخوں میں: «لا یبرح» (وہ نہیں ٹلتا)، اور جو ثابت ہے وہ مجمل اللغہ ۲/٤۱٤ اور الصحاح (ربط) سے ہے۔

...requires extending the linguistic meaning of 'ribat' to other than what we have mentioned. For 'murabatah' (standing guard/vigilance) among the Arabs means: binding oneself to a thing so that it does not dissolve, returning to what one was patient with. Thus, the heart is confined to a good intention and the body to performing acts of obedience. Among the greatest and most important of these is the tethering of horses in the cause of Allah, as stipulated in the Revelation in His saying: {and strings of horses} [Al-Anfal: 60], as will follow, and the binding of the soul to prayers, as said by the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), narrated by Abu Hurairah, Jabir, and Ali (1), and "there is no perfume after the bride" (2).

Twenty-fourth: The 'murabit' (guard) in the cause of Allah, according to the jurists, is one who travels to a frontier (thughr) to station himself there for a period of time; as stated by Muhammad ibn al-Mawwaz and narrated (3). As for the permanent inhabitants of the frontiers with their families, who live and earn their living there, even if they are protectors, they are not 'murabitun'. This was said by Ibn Atiyyah (4).

Ibn Khuwayzmandad said: Ribat has two states: a state where the frontier is safe and fortified, in which case it is permissible to reside there with family and children; and if it is not safe, one may station oneself there personally if they are of those capable of fighting, but should not bring family and children so that the enemy does not prevail and take them captive or enslave them. And Allah knows best.

Twenty-fifth: Many hadiths have been narrated regarding the virtue of 'ribat', including what Al-Bukhari narrated from Sahl ibn Sa'd al-Sa'idi that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Stationing oneself for a day in the cause of Allah is better than the world and all that is in it" (6).

And in "Sahih" Muslim: On the authority of Salman, he said: I heard the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) say: "Stationing oneself for a day and a night is better than fasting for a month and standing [in prayer] during its nights. And if he dies, the deeds he used to perform will continue to be recorded for him, and he will be provided with [provisions]...

(1) See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/305 - 306, and the hadith alluded to by the author has been mentioned recently. (2) His saying: "No perfume after the bride" is an Arabic proverb, and it has been mentioned previously in 4/258. (3) In (D): and

Dawood, and what is established is consistent with Al-Muharrar al-Wajiz, for the speech is from it as will follow. (4) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/560. (5) Following it in (D) and (M): "with Allah", and what is established is from (Kh) and (Z), which is consistent with Sahih al-Bukhari. (6) Sahih al-Bukhari (2892), and it is in Musnad Ahmad (22872).

488 सूरह आल इमरान: आयतें 190 - 200

...भाषाई तौर पर 'रिबात' (Ribat) के अर्थ को हमारे द्वारा बताए गए अर्थ के अलावा अन्य अर्थों तक विस्तारित करने की आवश्यकता है। क्योंकि अरबों के बीच 'मुराबाता' (Murabatah) का अर्थ है: किसी चीज़ पर खुद को बांधना ताकि वह खुले नहीं, और जिस पर उसने धैर्य रखा था उसी पर वापस लौट आना। इस प्रकार, हृदय को एक नेक नियत पर और शरीर को आज्ञाकारिता के कार्यों को करने पर केंद्रित किया जाता है; इनमें से सबसे महान और सबसे महत्वपूर्ण अल्लाह की राह में घोड़ों को बांधना है, जैसा कि अल्लाह के इस कथन में उल्लेख किया गया है: {और घोड़ों को बांधने की तैयारी रखो} [अल-अनफाल: 60], जैसा कि आगे आएगा, और नमाज़ों पर आत्मा को बांधना, जैसा कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा था, जिसे अबू हुरैरा, जाबिर और अली (1) ने रिवायत किया है, और "दुल्हन के बाद कोई इत्र नहीं" (2)।

चौबीसवां: फ़कीहों (न्यायविदों) के अनुसार अल्लाह की राह में 'मुराबित' (रक्षक) वह है जो किसी सरहद (थुग्र) पर जाकर कुछ समय के लिए वहाँ तैनात हो जाता है; जैसा कि मुहम्मद इब्न अल-मव्वाज़ ने कहा और रिवायत किया (3)। जहाँ तक सरहदों के उन स्थायी निवासियों का सवाल है जो अपने परिवारों के साथ वहाँ रहते हैं और अपनी जीविका कमाते हैं, भले ही वे रक्षक हों, लेकिन वे 'मुराबितुन' नहीं हैं। यह इब्न अतियाह (4) ने कहा था।

इब्न खुवैज़मंदाद ने कहा: रिबात की दो स्थितियाँ हैं: एक वह स्थिति जहाँ सरहद सुरक्षित और मजबूत हो, ऐसी स्थिति में वहां परिवार और बच्चों के साथ रहना जायज़ है; और यदि वह सुरक्षित न हो, तो यदि वह लड़ने वालों में से हो तो वहां व्यक्तिगत रूप से तैनात होना जायज़ है, लेकिन परिवार और बच्चों को वहां नहीं ले जाना चाहिए ताकि दुश्मन हावी होकर उन्हें बंदी न बना ले या गुलाम न बना ले। और अल्लाह बेहतर जानता है।

पच्चीसवां: रिबात की फजीलत के बारे में कई हदीसें आई हैं, जिनमें से एक वह है जिसे अल-बुखारी ने सहल बिन साद अल-सादी से रिवायत किया है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "अल्लाह की राह में एक दिन का पहरा (रिबात) दुनिया और जो कुछ इसमें है उससे बेहतर है" (6)।

और "सहीह" मुस्लिम में: सलमान से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को यह कहते हुए सुना: "एक दिन और एक रात का पहरा (रिबात) एक महीने के

रोज़े और उसकी रातों के कयाम (इबादत) से बेहतर है। और अगर वह मर जाता है, तो वह जो काम किया करता था उसका बदला उसे मिलता रहेगा, और उसे जीविका प्रदान की जाएगी..."

(1) देखें इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/305 - 306, और लेखक द्वारा जिस हदीस की ओर इशारा किया गया है उसका उल्लेख हाल ही में हुआ है। (2) उनका कहना: "दुल्हन के बाद कोई इत्र नहीं", यह अरबों की एक कहावत है, और यह पहले 4/258 में आ चुकी है। (3) (D) में: और दाऊद, और जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज के अनुरूप है, क्योंकि बात वहीं से है जैसा कि आगे आएगा। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/560 में। (5) (D) और (M) में इसके बाद है: "अल्लाह के पास", और जो स्थापित है वह (Kh) और (Z) से है, जो सहीह अल-बुखारी के अनुरूप है। (6) सहीह अल-बुखारी (2892), और यह मुसनद अहमद (22872) में है।

٤٨٨ سورہ آل عمران: آیات ١٩٠ - ٢٠٠

لغت میں 'رباط' کے معنی کو اس کے علاوہ تک وسعت دینے کا تقاضا کرتا ہے جو ہم نے ذکر کیا ہے۔ چنانچہ عربوں کے ہاں 'مرابطہ' کا مطلب ہے: کسی چیز پر اس طرح پختہ عزم کرنا کہ وہ ٹوٹ نہ پائے، اور اس چیز کی طرف لوٹنا جس پر اس نے صبر کیا تھا۔ پس دل کو نیک نیت پر اور جسم کو اطاعت کے کاموں پر روکے رکھنا (مرابطہ ہے)؛ اور ان میں سب سے عظیم اور اہم اللہ کی راہ میں گھوڑوں کو باندھنا ہے جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے قرآن میں فرمایا ہے: ﴿وَمِن رِّبَاطِ الْخَيْلِ﴾ [الأنفال: ٦٠] جیسا کہ آگے آئے گا، اور نمازوں پر اپنے نفس کو پابند کرنا، جیسا کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا، اسے ابو ہریرہ، جابر اور علی (١) نے روایت کیا ہے، اور "دلہن کے بعد کوئی خوشبو نہیں ہوتی" (٢)۔

چوبیسواں: فقہاء کے نزدیک اللہ کی راہ میں 'مرابط' (پہرے دار) وہ ہے جو کسی سرحدی مقام (ثغر) کی طرف جائے تاکہ وہاں ایک خاص مدت تک پہرہ دے؛ یہ محمد بن المواز نے کہا اور روایت کیا (٣)۔ رہے سرحدوں کے وہ مستقل رہائشی جو اپنے اہل و عیال کے ساتھ وہاں رہتے اور کماتے ہیں، تو اگرچہ وہ محافظ ہیں لیکن وہ 'مرابطین' نہیں ہیں۔ یہ ابن عطیہ (٤) نے کہا۔

ابن خویزمنداد نے کہا: رباط کی دو حالتیں ہیں: ایک حالت یہ ہے کہ سرحد محفوظ اور قلعہ بند ہو، وہاں اہل و عیال کے ساتھ رہنا جائز ہے؛ اور اگر وہ غیر محفوظ ہو تو وہاں بذات خود پہرہ دینا جائز ہے بشرطیکہ وہ لڑنے والوں میں سے ہو، لیکن وہ اپنے اہل و عیال کو وہاں منتقل نہ کرے مبادا دشمن غالب آ جائے اور انہیں قیدی یا غلام بنا لے۔ واللہ اعلم۔

پچیسواں: رباط کی فضیلت میں بہت سی احادیث وارد ہوئی ہیں، ان میں سے وہ ہے جسے امام بخاری نے سہل بن سعد الساعدی سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ کی راہ میں ایک دن کا پہرہ (رباط) دنیا اور جو کچھ اس میں ہے اس سے بہتر ہے" (۶)۔

اور "صحیح" مسلم میں ہے: حضرت سلمان سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "ایک دن اور ایک رات کا پہرہ (رباط) ایک ماہ کے روزوں اور اس کی راتوں کی عبادت سے بہتر ہے، اور اگر وہ مر جائے تو اس کا وہ عمل جاری رہے گا جو وہ کیا کرتا تھا، اور اسے رزق دیا جائے گا..."

(۱) ملاحظہ کریں احکام القرآن لابن العربی ۱/۳۰۵ - ۳۰۶، اور جس حدیث کی طرف مصنف نے اشارہ کیا ہے وہ حال ہی میں گزری ہے۔ (۲) ان کا قول: "لا عطر بعد عروس" (دلہن کے بعد کوئی خوشبو نہیں)، یہ عربوں کی ضرب المثل ہے، اور یہ ۴/۲۵۸ پر گزر چکی ہے۔ (۳) (د) میں ہے: "وداؤد"، اور جو متن میں ہے وہ "المحرر الوجیز" کے موافق ہے، کیونکہ یہ کلام اسی سے ہے جیسا کہ آگے آئے گا۔ (۴) المحرر الوجیز ۱/۵۶۰ میں۔ (۵) اس کے بعد (د) اور (م) میں ہے: "عند اللہ" (اللہ کے نزدیک)، اور جو متن میں ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے جو کہ صحیح بخاری کے موافق ہے۔ (۶) صحیح بخاری (۲۸۹۲)، اور یہ مسند احمد (۲۲۸۷۲) میں ہے۔

...his provision [is given to him], and he is safe from the trial" (1). Abu Dawud narrated in his "Sunan" from Fadala bin 'Ubayd that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The action of every dead person comes to an end, except for the one who guards the frontiers (Al-Murabit), for his action grows for him until the Day of Resurrection, and he is safe from the trial of the grave" (2). In these two Hadiths, there is evidence that 'Ribat' (guarding the frontier) is the best of deeds whose reward remains after death, as stated in the Hadith of Al-Ala bin Abdul Rahman, from his father, from Abu Hurairah, from the Prophet (peace be upon him) that he said: "When a person dies, his deeds come to an end except for three: ongoing charity (3), knowledge which is beneficial, or a righteous child who prays for him." This is a Sahih (authentic) Hadith; narrated exclusively by Muslim (4). Indeed, ongoing charity, beneficial knowledge, and a righteous child who prays for his parents come to an end with the exhaustion of the charity, the disappearance of the knowledge, and the death of the child. But for the 'Murabit', his reward is multiplied until the Day of Resurrection; because growth has no meaning other than multiplication, and it is not dependent on a specific cause so as to cease with its cessation. Rather, it is a continuous grace from Allah the Almighty until the Day of Resurrection. This is because all deeds of righteousness cannot be performed except by being safe from the enemy and taking precautions against them (5) by guarding the heart of the religion and establishing the rituals of Islam. And this deed, the reward of which continues, is whatever righteous deeds he used to do, as narrated by Ibn Majah (6) with an authentic chain from Abu Hurairah.

---

(1) Sahih Muslim (1913), and it is in Musnad Ahmad (23728). Regarding his saying: "Al-Fattan" (the trial/tester), Abu al-Abbas al-Qurtubi said in al-Mufhim 3/756: It is narrated by most narrators with a damma on the Fa, as the plural of fatin, referring to the genus... and Al-Tabari narrated it with a fatha on the Fa, meaning the trial of the grave. (2) Sunan Abi Dawud (2500), and it is in Musnad Ahmad (23951), and Sunan at-Tirmidhi (1621), and there is a similar report from Uqbah bin 'Amir (may Allah be pleased with him) narrated by Ahmad (17359). (3) In version (M) and Sahih Muslim: "except from three, except from a charity..." and it preceded in 1/8. (4) Number (1631), and it is in Musnad Ahmad (8844). (5) In the manuscripts: "from them", and the established text is from (M). (6) Hadith (2767).

सूरह अल-इमरान: आयतें 190 - 200 489

...उसका रिज़्क़ (उसे दिया जाता है), और वह फ़ितने (परीक्षण) से सुरक्षित रहता है" (1)। अबू दाऊद ने अपनी "सुनन" में फ़दाला बिन उबैद से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "हर मरने वाले का अमल ख़त्म हो जाता है सिवाय उस शख़्स के जो सरहदों की हिफाज़त (मुरबित) करता है, उसका अमल क़यामत के दिन तक उसके लिए बढ़ता रहता है, और वह कब्र के फ़ितने से सुरक्षित रहता है" (2)। इन दोनों हदीसों में इस बात की दलील है कि 'रिबात' (सरहद की रखवाली) उन बेहतरीन आमाल में से है जिनका सवाब (पुण्य) मौत के बाद भी जारी रहता है, जैसा कि अल-अला बिन अब्दुल रहमान की हदीस में उनके पिता के हवाले से, अबू हुरैरा से रिवायत है कि पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "जब इंसान मर जाता है, तो उसके आमाल का सिलसिला कट जाता है सिवाय तीन चीज़ों के: सदक़ा-ए-जारिया (3) (निरंतर दान), या वह इल्म (ज्ञान) जिससे फ़ायदा उठाया जाए, या नेक औलाद जो उसके लिए दुआ करे।" यह एक सहीह हदीस है; जिसे अकेले मुस्लिम (4) ने रिवायत किया है। दरअसल, सदक़ा-ए-जारिया, लाभदायक ज्ञान और नेक संतान जो अपने माता-पिता के लिए दुआ करती है, सदक़ा के खत्म होने, ज्ञान के मिट जाने और संतान की मृत्यु के साथ समाप्त हो जाते हैं। लेकिन 'मुरबित' (सरहद का रखवाला) का सवाब क़यामत के दिन तक कई गुना बढ़ता रहता है; क्योंकि 'नुमा' (बढ़ोतरी) का मतलब ही कई गुना होना है, और यह किसी खास वजह पर निर्भर नहीं है कि उसके खत्म होने से खत्म हो जाए, बल्कि यह अल्लाह तआला की तरफ से क़यामत के दिन तक रहने वाला एक मुस्तकिल फ़ज़्ल (अनुग्रह) है। ऐसा इसलिए है क्योंकि नेकी के तमाम काम दुश्मन से सलामती और उनसे बचाव (5) के बिना मुमकिन नहीं हैं, जो दीन के मरकज़ की हिफाज़त और इस्लाम के शआर (अनुष्ठानों) को कायम करने से हासिल होती है। और यह अमल, जिसका सवाब जारी रहता है, वह तमाम नेक काम हैं जो वह (अपनी ज़िंदगी में) किया करता था, जिसे इब्न माजाह (6) ने अबू हुरैरा से एक सहीह सनद के साथ रिवायत किया है।

---

(1) सहीह मुस्लिम (1913), और यह मुसनद अहमद (23728) में है। उनका कहना: "अल-फ़त्तान" (परीक्षक), अबू अल-अब्बास अल-कुर्तुबी ने अल-मुफिम 3/756 में कहा: अधिकांश रावियों ने इसे 'फ़ा' पर 'ज़म्मा' के साथ 'फ़ातिन' की जमा के रूप में रिवायत किया है, और यह जिंस (वर्ग) के लिए है... और अल-तबरी ने इसे 'फ़ा' पर 'फ़त्हा' के साथ रिवायत किया है, जिसका मतलब कब्र का फ़ितना है। (2) सुनन अबी दाऊद (2500), और यह मुसनद अहमद (23951) में है, और सुनन अल-तिर्मिज़ी (1621) में है, और इस बारे में उकबा बिन आमिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से अहमद (17359) ने

रिवायत की है। (3) नुस्खा (म) और सहीह मुस्लिम में है: "सिवाय तीन में से, सिवाय एक सदक़ा से..." और यह पहले 1/8 में गुज़र चुका है। (4) नंबर (1631), और यह मुसनद अहमद (8844) में है। (5) हस्तलिखित प्रतियों में: "उनसे", और जो साबित है वह (म) से है। (6) हदीस (2767)।

سورہ آل عمران: آیات ۱۹۰ - ۲۰۰ ۴۸۹

...اس کا رزق (اسے دیا جاتا ہے)، اور وہ فتنے سے محفوظ رہتا ہے" (۱)۔ اور ابو داؤد نے اپنی "سنن" میں فضالہ بن عبید سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ہر مرنے والے کا عمل ختم ہو جاتا ہے سوائے اس شخص کے جو سرحدوں کی حفاظت (مرابط) کرتا ہے، اس کا عمل قیامت کے دن تک اس کے لیے بڑھتا رہتا ہے، اور وہ قبر کے فتنے سے محفوظ رہتا ہے" (۲)۔ ان دونوں حدیثوں میں اس بات کی دلیل ہے کہ 'رباط' (سرحد کی نگہبانی) ان بہترین اعمال میں سے ہے جن کا ثواب موت کے بعد بھی باقی رہتا ہے، جیسا کہ العلاء بن عبد الرحمن کی حدیث میں ان کے والد سے، ابوہریرہ سے روایت ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "جب انسان مر جاتا ہے تو اس کے اعمال کا سلسلہ منقطع ہو جاتا ہے سوائے تین چیزوں کے: صدقہ جاریہ (۳)، یا وہ علم جس سے فائدہ اٹھایا جائے، یا نیک اولاد جو اس کے لیے دعا کرے۔" یہ ایک صحیح حدیث ہے؛ جسے اکیلے مسلم (۴) نے روایت کیا ہے۔ بے شک صدقہ جاریہ، نفع بخش علم اور نیک اولاد جو اپنے والدین کے لیے دعا کرتی ہے، صدقہ کے ختم ہونے، علم کے مٹ جانے اور اولاد کی موت کے ساتھ ختم ہو جاتے ہیں۔ لیکن 'مرابط' (سرحد کے رکھوالے) کا اجر قیامت کے دن تک کئی گنا بڑھتا رہتا ہے؛ کیونکہ بڑھوتری کا مطلب ہی دوگنا ہونا ہے، اور یہ کسی خاص وجہ پر موقوف نہیں ہے کہ اس کے ختم ہونے سے ختم ہو جائے، بلکہ یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے قیامت کے دن تک رہنے والا ایک مستقل فضل ہے۔ یہ اس لیے ہے کہ نیکی کے تمام کام دشمن سے سلامتی اور ان سے بچاؤ (۵) کے بغیر ممکن نہیں ہیں جو دین کے مرکز کی حفاظت اور اسلام کے شعائر کو قائم کرنے سے حاصل ہوتی ہے۔ اور یہ عمل، جس کا ثواب جاری رہتا ہے، وہ تمام نیک کام ہیں جو وہ (اپنی

زندگی میں) کیا کرتا تھا، جسے ابن ماجہ (۶) نے ابوہریرہ سے ایک صحیح سند کے ساتھ روایت کیا ہے۔

---

(۱) صحیح مسلم (۱۹۱۳)، اور یہ مسند احمد (۲۳۷۲۸) میں ہے۔ ان کا قول: "الفتان" (آزمانے والا)، ابو العباس القرطبی نے المفہم ۷۵۶/۳ میں کہا: اکثر راویوں نے اسے 'فا' پر 'ضمہ' کے ساتھ 'فاتن' کی جمع کے طور پر روایت کیا ہے، اور یہ جنس کے لیے ہے... اور الطبری نے اسے 'فا' پر 'فتحہ' کے ساتھ روایت کیا ہے، جس سے مراد قبر کا فتنہ ہے۔ (۲) سنن ابی داؤد (۲۵۰۰)، اور یہ مسند احمد (۲۳۹۵۱) میں ہے، اور سنن ترمذی (۱۶۲۱) میں ہے، اور اس باب میں عقبہ بن عامر ؓ سے احمد (۱۷۳۵۹) نے روایت کی ہے۔ (۳) نسخہ (م) اور صحیح مسلم میں ہے: "سوائے تین میں سے، سوائے ایک صدقہ سے..." اور یہ پہلے ۸/۱ میں گزر چکا ہے۔ (۴) نمبر (۱۶۳۱)، اور یہ مسند احمد (۸۸۴۴) میں ہے۔ (۵) خطی نسخوں میں: "ان سے"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (۶) حدیث (۲۷۶۷)۔

From the Messenger of Allah (PBUH) who said: "Whoever dies stationed (as a guard) in the cause of Allah, Allah (1) will continue the reward for the good deeds he used to perform, will continue his provision, will protect him from the tempter (the trial of the grave), and Allah will resurrect him on the Day of Resurrection safe from the great terror." In this Hadith, there is a second condition, which is dying while in the state of Ribat (guarding the frontiers). And Allah knows best.

It was narrated from Uthman bin Affan who said: I heard the Messenger of Allah (PBUH) say: "Whoever spends one night stationed in the cause of Allah, it is for him like a thousand nights of fasting and praying at night" (2).

It was narrated from Ubayy bin Ka'b who said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "Indeed, guarding for one day in the cause of Allah behind the weak points of the Muslims, seeking reward, in other than the month of Ramadan, is greater in reward than a hundred years of worship, fasting and praying. And guarding for one day in the cause of Allah behind the weak points of the Muslims, seeking reward, during the month of Ramadan is better in the sight of Allah and greater in reward - I think he said: - than a thousand years of worship, fasting and praying. If Allah returns him to his family safely, no sin will be recorded against him for a thousand years, and good deeds (3, 4) will be recorded for him, and the reward for Ribat will continue for him until the Day of Resurrection" (5). This Hadith indicates that one day of guarding in the month of Ramadan earns one a permanent reward even if he does not die while stationed. And Allah knows best.

(1) The word of Majesty: "Allah" is not in (M) or Sunan Ibn Majah. (2) Sunan Ibn Majah (2766). In its chain is Abdur-Rahman bin Zaid bin Aslam, whom Ahmad, Ibn Ma'in, Ibn al-Madini, and an-Nasa'i considered weak. Al-Hakim and Abu Nu'aym said: He narrated fabricated Hadiths from his father. See Tahdhib al-Tahdhib 2/507, and Misbah al-Zujajah 2/108-109. We say: It was narrated via another path by Ahmad (470), at-Tirmidhi (1667), and an-Nasa'i 6/39-40 with the wording: "Guarding for one day in the cause of Allah is better than a thousand days in any other place." At-Tirmidhi said: This is a Hasan Sahih Gharib Hadith. (3) In (M): "And it shall be written." (4) The word "from" is from (Dh) and (Kh). (5) Sunan Ibn Majah (2768). In its chain is Umar bin Sabih al-Khurasani. Al-Dhahabi said in al-Mizan 3/206: He is neither trustworthy nor reliable. Ibn Hibban said: He was among those who fabricate Hadiths. Al-Daraqutni said: Abandoned (matruk). Al-Azdi said: A liar. The narrator

from him is Muhammad bin Ya'la al-Sulami. Al-Dhahabi said in al-Mizan 4/70: Al-Bukhari said: His Hadith is gone (unacceptable), and Abu Hatim said: Abandoned. Al-Mundhiri said in al-Targhib wa al-Tarhib 2/203: The signs of fabrication are evident on it, and were it not in the original sources, I would not have mentioned it. (6) His saying: "from," is not in the copies, we confirmed it from (M).

अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "जो व्यक्ति अल्लाह की राह में सरहद पर पहरा (रिबात) देते हुए मर जाए, अल्लाह (१) उसके उन नेक आमाल का सवाब जारी रखेगा जो वह करता था, और उसका रिज़्क़ भी जारी रखेगा, और उसे क़ब्र के फ़ितनों से सुरक्षित रखेगा, और क़यामत के दिन अल्लाह उसे बड़ी घबराहट से सुरक्षित उठाएगा।" इस हदीस में दूसरी शर्त है, जो कि रिबात की हालत में मौत है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

उस्मान बिन अफ़्फ़ान (रज़ि.) से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) को यह कहते सुना: "जिसने अल्लाह की राह में एक रात पहरा दिया, वह उसके लिए एक हज़ार रातों के रोज़े और इबादत के बराबर है" (२)।

उबय बिन का'ब (रज़ि.) से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) ने फरमाया: "मुसलमानों की सरहद के पीछे सवाब की नीयत से, रमज़ान के अलावा किसी और महीने में अल्लाह की राह में एक दिन का पहरा देना, सौ साल की इबादत, रोज़ों और नमाज़ों से ज़्यादा सवाब वाला है। और रमज़ान के महीने में सवाब की नीयत से मुसलमानों की सरहद के पीछे एक दिन का पहरा देना, अल्लाह के नज़दीक एक हज़ार साल की इबादत, रोज़ों और नमाज़ों से बेहतर और ज़्यादा सवाब वाला है - मेरा ख्याल है उन्होंने कहा: - अगर अल्लाह उसे सही-सलामत उसके घर लौटा देता है, तो एक हज़ार साल तक उसके लिए कोई बुराई नहीं लिखी जाएगी, और उसके लिए नेकियां (३, ४) लिखी जाएंगी, और उसका सवाब क़यामत के दिन तक जारी रहेगा" (५)। यह हदीस बताती है कि रमज़ान के महीने में एक दिन का पहरा देने से भी स्थायी सवाब हासिल होता है, चाहे वह पहरा देते हुए न भी मरे। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

(१) अल्लाह का शब्द (म) और सुनन इब्न माजाह में नहीं है। (२) सुनन इब्न माजाह (२७६६), इसके इस्नाद में अब्दुर्रहमान बिन ज़ैद बिन असलम हैं, जिन्हें अहमद, इब्न मुईन, इब्न अल-मदीनी और अन-नसाई ने कमज़ोर (ज़ईफ़) कहा है। अल-हाकिम और अबू नुऐम ने कहा: उन्होंने अपने पिता से गढ़ी हुई (मौज़ू) हदीसें बयान की हैं। देखिए तहज़ीब अल-तहज़ीब ५०७/२, और मिस्बाह अल-ज़ुजाजा १०८/२ - १०९। हमने कहा: इसे अहमद (४७०), तिरमिज़ी (१६६७) और अन-नसाई ३९/६ - ४० ने दूसरे रास्ते से इन शब्दों के साथ रिवायत किया है: "अल्लाह की राह में एक दिन का पहरा देना बाकी जगहों के एक हज़ार दिनों से बेहतर है।" तिरमिज़ी ने कहा: यह हदीस हसन सहीह गरीब है। (३) (म)

में: "और लिखी जाएगी"। (४) शब्द "मिन" (से), (ज़) और (ख़) से लिया गया है। (५) सुनन इब्न माजाह (२७६८), इसके इस्नाद में उमर बिन सबीह अल-ख़ुरासानी हैं। अल-ज़हबी ने अल-मीज़ान २०६/३ में कहा: वह भरोसेमंद या अमीन नहीं है। इब्न हिब्बान ने कहा: वह हदीस गढ़ने वालों में से था। दारकुतनी ने कहा: छोड़ दिया गया (मतरूक)। अल-अज़्दी ने कहा: झूठा है। उनसे रिवायत करने वाले मुहम्मद बिन यअ्ला अल-सुलमी हैं। अल-ज़हबी ने अल-मीज़ान ७०/४ में कहा: अल-बुख़ारी ने कहा: उसकी हदीस खत्म है, और अबू हातिम ने कहा: मतरूक है। अल-मुन्ज़िरी ने अत-तरग़ीब वत-तरहीब २०३/२ में कहा: गढ़े जाने के निशान इस पर साफ़ हैं, और अगर यह मूल स्रोतों में न होती तो मैं इसका ज़िक्र नहीं करता। (६) उनका कहना: "मिन", प्रतियों में नहीं है, हमने (म) से इसे साबित किया है।

رسول اللہ ﷺ سے روایت ہے کہ آپ نے فرمایا: «جو شخص اللہ کی راہ میں سرحد پر پہرہ (رباط) دیتے ہوئے مر جائے، اللہ (۱) اس کے ان نیک اعمال کا اجر جاری رکھے گا جو وہ کرتا تھا، اور اس کا رزق بھی جاری رکھے گا، اور اسے قبر کے فتنوں سے امان دے گا، اور اللہ اسے قیامت کے دن بڑی گھبراہٹ سے محفوظ اٹھائے گا۔» اس حدیث میں دوسری قید ہے، جو کہ رباط کی حالت میں موت ہے۔ اللہ بہتر جانتا ہے۔

حضرت عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو یہ فرماتے ہوئے سنا: «جس نے اللہ کی راہ میں ایک رات پہرہ دیا، وہ اس کے لیے ایک ہزار راتوں کے روزوں اور قیام کے برابر ہے» (۲)۔

حضرت ابی بن کعب رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «مسلمانوں کی سرحد کے پیچھے ثواب کی نیت سے، ماہِ رمضان کے علاوہ کسی اور مہینے میں اللہ کی راہ میں ایک دن کا پہرہ دینا، سو سال کی عبادت، روزوں اور قیام سے زیادہ اجر والا ہے۔ اور رمضان کے مہینے میں ثواب کی نیت سے مسلمانوں کی سرحد کے پیچھے ایک دن کا پہرہ دینا، اللہ کے نزدیک ایک ہزار سال کی عبادت، روزوں اور قیام سے بہتر اور زیادہ اجر والا ہے - میرا خیال ہے آپ نے فرمایا: - اگر اللہ اسے صحیح سلامت اس کے گھر واپس لٹا دیتا ہے، تو ایک ہزار سال تک اس پر کوئی گناہ نہیں لکھا جائے گا، اور اس کے لیے نیکیاں (۳، ۴) لکھی جائیں گی، اور اس کا رباط کا اجر قیامت کے دن تک جاری رہے گا» (۵)۔ اس حدیث سے ثابت ہوتا ہے کہ رمضان کے مہینے میں ایک دن کے پہرے سے بھی دائمی ثواب حاصل ہوتا ہے خواہ وہ پہرہ دیتے ہوئے فوت نہ بھی ہو۔ اللہ بہتر جانتا ہے۔

(۱) لفظ جلالہ: «اللہ» (م) اور سنن ابن ماجہ میں نہیں ہے۔ (۲) سنن ابن ماجہ (۲۷۶۶)، اور اس کی اسناد میں عبدالرحمن بن زید بن اسلم ہے جسے احمد، ابن معین، ابن المدینی اور نسائی نے ضعیف قرار دیا ہے۔ حاکم اور ابو نعیم نے کہا: اس نے اپنے والد سے موضوع احادیث روایت کی ہیں۔ دیکھیے تہذیب التہذیب ۵۰۷/۲، اور مصباح الزجاجة ۱۰۸/۲ - ۱۰۹۔ ہم کہتے ہیں: اسے احمد (۴۷۰)، ترمذی (۱۶۶۷) اور نسائی ۳۹/۶ - ۴۰ نے دوسرے طریق سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: «اللہ کی راہ میں ایک دن کا پہرہ دیگر مقامات کے ہزار دنوں سے بہتر ہے»، ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح غریب ہے۔ (۳) (م) میں: اور لکھی جائے گی۔ (۴) لفظ «من»، (ظ) اور (خ) سے ہے۔ (۵) سنن ابن ماجہ (۲۷۶۸)، اس کی اسناد میں عمر بن صبیح الخراسانی ہے، الذہبی نے المیزان ۲۰۶/۳ میں کہا: یہ نہ تو ثقہ ہے اور نہ ہی مامون۔ ابن حبان نے کہا: وہ حدیثیں گھڑنے والوں میں سے تھا۔ دارقطنی نے کہا: متروک ہے، اور الازدی نے کہا: کذاب ہے۔ اس سے روایت کرنے والا محمد بن یعلی السلمی ہے، الذہبی نے المیزان ۷۰/۴ میں کہا: بخاری نے کہا: اس کی حدیث ختم ہے، اور ابو حاتم نے کہا: متروک ہے۔ منذری نے الترغیب والترہیب ۲۰۳/۲ میں کہا: اس پر وضع کے اثرات ظاہر ہیں، اور اگر یہ اصل کتابوں میں نہ ہوتی تو میں اسے ذکر نہ کرتا۔ (۶) ان کا قول: من، نسخوں میں نہیں ہے، اور ہم نے اسے (م) سے ثابت کیا ہے۔

Surah Al-Imran: Verses 190 - 200 491

And on the authority of Anas ibn Malik, he said: I heard the Messenger of Allah (PBUH) say: "Guarding for one night in the way of Allah is better than a man's fasting and praying among his family for a thousand years; a year is three hundred [and sixty] days, and a day is like a thousand years."(1)

I said: It is also mentioned regarding waiting for one prayer after another that it is 'ribat' (guarding); so the one waiting for prayers may attain that merit, Allah willing. Abu Nu'aim al-Hafiz narrated: Sulayman ibn Ahmad told us: Ali ibn Abd al-Aziz told us: Hajjaj ibn al-Minhal told us (h) and Abu Bakr ibn Malik told us: Abdullah ibn Ahmad ibn Hanbal told us: My father told me: Al-Hasan ibn Musa told us: Hammad ibn Salama told us, from Thabit al-Bunani, from Abu Ayyub al-Azdi, from Nawf al-Bikali, from Abdullah ibn Amr, that the Prophet (PBUH) prayed Maghrib one night, so we prayed with him. Some people left and some remained. Then the Messenger of Allah (PBUH) came before the people returned(2) for the Isha prayer, and he came out of breath,(3) raising his finger having made a sign of twenty-nine; pointing with his index finger towards the sky, he pulled his garment back from his knees saying: "Rejoice, O assembly of Muslims! This is your Lord, He has opened a gate from the gates of heaven; He is boasting of you to the angels, saying: 'O My angels, look at these servants of Mine; they have performed one obligatory duty and are waiting for another'." Hammad ibn Salama narrated it from Ali ibn Zaid from Mutarrif ibn Abdullah: that Nawf and Abdullah ibn Amr met, so Nawf spoke from the Torah, and Abdullah ibn Amr narrated this Hadith from the Prophet (PBUH).(4)

{And fear Allah} meaning: You were not commanded to struggle (Jihad) without piety.

{that you may succeed} so that you may have hope for success. It was also said: "la'allakum" (that you may) means "so that".

---

(1) Sunan Ibn Majah (2770) and what is between brackets is from it. In its chain of narration is Sa'id ibn Khalid ibn Abi al-Tawil. Al-Hafiz Ibn Hajar said in Tahdhib al-Tahdhib 13/2: Al-Bukhari said: There is some issue with him. Al-Hakim said: He narrated fabricated Hadiths from Anas. Abu Hatim said: His Hadiths from Anas are unknown. (2) In manuscript (kh): "yutawajjahu" (turns/heads). (3) In (kh): "hafzahu al-nas" (people hurried him). In (zh): "jaharahu al-nas" (people were loud with him). In (d) and (m): "hadarahu al-nas" (people attended him). What is established is from Hilya al-Awliya and Musnad Ahmad. (4) Hilya al-Awliya 6/54, and it is in Musnad

Ahmad (6750) through Hammad ibn Salama, from Thabit al-Bunani, with it, and (6751) through Hammad ibn Salama, from Ali ibn Zaid, with it.

सूरह आल-इमरान: आयत १९० - २०० ४९१

अनस बिन मलिक से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते सुना: "अल्लाह की राह में एक रात पहरा देना एक व्यक्ति के अपने परिवार में हज़ार साल तक रोज़ा रखने और इबादत करने से बेहतर है; साल तीन सौ [साठ] दिनों का होता है, और एक दिन हज़ार साल के बराबर होता है।"(१)

मैंने कहा: और एक नमाज़ के बाद दूसरी नमाज़ का इंतज़ार करने के बारे में आया है कि यह 'रिबात' (पहरा देना) है; तो नमाज़ों का इंतज़ार करने वाले को इंशाअल्लाह वह फ़ज़ीलत हासिल हो सकती है। अबू नुअैम अल-हाफ़िज़ ने रिवायत की, उन्होंने कहा: हमें सुलेमान बिन अहमद ने बताया, उन्होंने कहा: हमें अली बिन अब्दुल अज़ीज़ ने बताया, उन्होंने कहा: हमें हज्जाज बिन अल-मिन्हाम ने बताया (ह) और हमें अबू बक्र बिन मलिक ने बताया, उन्होंने कहा: हमें अब्दुल्ला बिन अहमद बिन हंबल ने बताया, उन्होंने कहा: मुझसे मेरे पिता ने कहा: अल-हसन बिन मूसा ने कहा: हमें हम्माद बिन सलमा ने साबित अल-बुनानी से, उन्होंने अबू अय्यूब अल-अज़दी से, उन्होंने नौफ़ अल-बिकाली से, उन्होंने अब्दुल्ला बिन अम्र से रिवायत की कि नबी ﷺ ने एक रात मग़रिब की नमाज़ पढ़ी, तो हमने उनके साथ नमाज़ पढ़ी। कुछ लोग चले गए और कुछ रह गए। फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ईशा की नमाज़ के लिए लोगों के लौटने(२) से पहले आए, और वह इस हाल में आए कि उनकी साँस फूली हुई थी(३), अपनी उँगली उठाए हुए और उनतीस का इशारा करते हुए; अपनी तर्जनी उँगली से आसमान की तरफ इशारा करते हुए, उन्होंने अपने कपड़ों को अपने घुटनों से ऊपर उठाया और कह रहे थे: "ऐ मुसलमानों के समूह, खुश हो जाओ! यह तुम्हारा रब है, उसने आसमान के दरवाज़ों में से एक दरवाज़ा खोल दिया है; वह फरिश्तों के सामने तुम पर गर्व कर रहा है, कह रहा है: 'ऐ मेरे फरिश्तों, मेरे इन बंदों को देखो; उन्होंने एक फ़र्ज़ पूरा किया है और दूसरे का इंतज़ार कर रहे हैं'।" और इसे हम्माद बिन सलमा ने अली बिन ज़ैद से, उन्होंने मुतर्रिफ़ बिन अब्दुल्ला से रिवायत किया है: कि नौफ़ और अब्दुल्ला बिन अम्र मिले, तो नौफ़ ने तौरात से बातें बताईं, और अब्दुल्ला बिन अम्र ने नबी ﷺ से यह हदीस बयान की।(४)

{और अल्लाह से डरो} यानी: तुम्हें बिना तक़वा (परहेज़गारी) के जिहाद का हुक्म नहीं दिया गया है।

{ताकि तुम सफल हो जाओ} ताकि तुम सफलता की उम्मीद रख सको। और कहा गया है: "लअल्ला" (ताकि) का अर्थ है "ताकि"।

(१) सुनन इब्न माजाह (२७७०) और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। इसके इसनाद में सईद बिन खालिद बिन अबी अल-तवील है। हाफ़िज़ इब्न हजर ने तहज़ीब अल-तहज़ीब १३/२ में कहा: अल-बुखारी ने कहा: इसमें कुछ आपत्ति है। अल-हाकिम ने कहा: उन्होंने अनस से मनगढ़ंत हदीसें रिवायत की हैं। अबू हातिम ने कहा: अनस से उनकी हदीसें ज्ञात नहीं हैं। (२) (ख) में: "यतुवज्जहु" (रुख करना)। (३) (ख) में: "हफ़ज़हु अल-नास" (लोगों ने उन्हें उकसाया)। (ज़) में: "जहरहु अल-नास" (लोगों ने उनसे ज़ोर से बात की)। (द) और (म) में: "हदरहु अल-नास" (लोग उनके पास मौजूद थे)। जो प्रमाणित है वह हिल्या अल-औलिया और मुस्नद अहमद से है। (४) हिल्या अल-औलिया ६/५४, और यह मुस्नद अहमद (६७५०) में हम्माद बिन सलमा के माध्यम से, साबित अल-बुनानी से है, और (६७५१) हम्माद बिन सलमा के माध्यम से, अली बिन ज़ैद से है।

سورہ آل عمران: آیات ۱۹۰ - ۲۰۰ ۴۹۱

اور حضرت انس بن مالک سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "اللہ کی راہ میں ایک رات کا پہرہ دینا، ایک آدمی کے اپنے گھر والوں میں رہ کر ہزار سال روزے رکھنے اور عبادت کرنے سے بہتر ہے؛ سال تین سو [ساٹھ] دن کا ہوتا ہے، اور ایک دن ہزار سال کی طرح ہے۔"(۱)

میں نے کہا: اور ایک نماز کے بعد دوسری نماز کے انتظار کے بارے میں آیا ہے کہ وہ 'رباط' (پہرہ دینا) ہے؛ تو نمازوں کا انتظار کرنے والے کو ان شاء اللہ تعالیٰ وہ فضیلت حاصل ہو سکتی ہے۔ اور ابو نعیم الحافظ نے روایت کیا، کہا: ہمیں سلیمان بن احمد نے بتایا، کہا: ہمیں علی بن عبد العزیز نے بتایا، کہا: ہمیں حجاج بن المنہال نے بتایا (ح) اور ہمیں ابوبکر بن مالک نے بتایا، کہا: ہمیں عبد اللہ بن احمد بن حنبل نے بتایا، کہا: مجھ سے میرے والد نے بیان کیا، کہا: الحسن بن موسیٰ نے بیان کیا، کہا: ہمیں حماد بن سلمہ نے ثابت البنانی سے، انہوں نے ابو ایوب الازدی سے، انہوں نے نوف البکالی سے، انہوں نے عبد اللہ بن عمرو سے روایت کی کہ نبی کریم ﷺ نے ایک رات مغرب کی نماز پڑھائی، تو ہم نے آپ کے ساتھ نماز پڑھی۔ کچھ لوگ چلے گئے اور کچھ ٹھہر گئے۔ پھر رسول اللہ ﷺ عشاء کی نماز کے لیے لوگوں کے واپس آنے(۲) سے پہلے تشریف لائے، آپ اس حال میں آئے کہ آپ کا سانس پھولا ہوا تھا(۳)، آپ نے اپنی انگلی اٹھائی ہوئی تھی اور انتیس کا اشارہ کیا ہوا تھا؛ اپنی شہادت کی انگلی سے آسمان کی طرف اشارہ کر رہے تھے، آپ نے اپنے کپڑے کو اپنے گھٹنوں سے ہٹایا اور فرما رہے تھے: "اے مسلمانوں کی جماعت، خوش ہو جاؤ! یہ تمہارا رب ہے، اس نے آسمان کے دروازوں میں سے ایک دروازہ کھول دیا ہے؛ وہ تمہارے بارے میں فرشتوں سے فخر کر رہا ہے، فرما رہا ہے: 'اے میرے فرشتو، میرے ان بندوں

کو دیکھو؛ انہوں نے ایک فریضہ ادا کیا ہے اور دوسرے کا انتظار کر رہے ہیں'۔" اور اسے حماد بن سلمہ نے علی بن زید سے، انہوں نے مطرف بن عبد اللہ سے روایت کیا ہے: کہ نوف اور عبد اللہ بن عمرو ملے، تو نوف نے تورات سے باتیں بیان کیں، اور عبد اللہ بن عمرو نے نبی ﷺ سے یہ حدیث بیان کی۔(۴)

﴿وَاتَّقُوا اللَّهَ﴾ یعنی: تمہیں بغیر تقویٰ کے جہاد کا حکم نہیں دیا گیا۔

﴿لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾ تاکہ تم فلاح کی امید رکھو۔ اور کہا گیا ہے کہ: "لعل" کا معنی "تاکہ" ہے۔

---

(۱) سنن ابن ماجہ (۲۷۷۰) اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے اور اس کی سند میں سعید بن خالد بن ابی الطویل ہے، حافظ ابن حجر نے تہذیب التہذیب ۱۳/۲ میں کہا ہے: بخاری نے کہا: اس میں کلام ہے۔ اور حاکم نے کہا: اس نے انس سے موضوع احادیث روایت کی ہیں، اور ابو حاتم نے کہا: انس سے اس کی احادیث غیر معروف ہیں۔ (۲) (خ) میں ہے: متوجہ ہونا۔ (۳) (خ) میں ہے: "حفزه الناس" (لوگوں نے اسے اکسایا)، (ظ) میں ہے: "جهره الناس" (لوگوں نے اسے پکارا)، اور (د) اور (م) میں ہے: "حضره الناس" (لوگ اس کے پاس حاضر ہوئے)، اور جو ثابت ہے وہ حلیۃ الاولیاء اور مسند احمد سے ہے۔ (۴) حلیۃ الاولیاء ۶/۵۴، اور یہ مسند احمد (۶۷۵۰) میں حماد بن سلمہ کے طریق سے ثابت البنانی سے ہے، اور (۶۷۵۱) حماد بن سلمہ کے طریق سے علی بن زید سے ہے۔

Surah Al Imran: Verses 190 - 200 492

And 'Al-Falah' (success): means permanence(1), and all of this has already been covered in 'Al-Baqarah'(2) in full detail, and praise be to Allah. The interpretation of Surah Al Imran from "Jami' Ahkam al-Qur'an wal-Mubayyin lima Tadammunahu min al-Sunnah wa Ay al-Furqan" (The Compendium of the Provisions of the Quran and the Clarifier of what it contains of the Sunnah and the Verses of the Criterion) is completed by the praise and help of Allah.

The fifth part of Tafsir al-Qurtubi is finished, and it will be followed by the sixth part, which begins with Surah An-Nisa.

NAFSE ISLAM WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/429. (2) 1/161, 182 and 227.

सूरह अल इमरान: आयतें 190 - 200 492

और 'अल-फलाह' (सफलता): का अर्थ है स्थायित्व(1), और यह सब 'अल-बक़रह'(2) में विस्तार से बताया जा चुका है, और अल्लाह की प्रशंसा हो। अल्लाह की स्तुति और सहायता से "जामिउ अहकाम अल-क़ुरान वल-मुबय्यिन लिमा तदम्मनहु मिन अस-सुन्नाह वा आय अल-फ़ुरकान" से सूरह अल इमरान की व्याख्या पूरी हो गई है।

तफ़सीर अल-क़ुर्तुबी का पाँचवाँ भाग समाप्त हुआ, और इसके बाद छठा भाग आएगा, जो सूरह अन-निसा से शुरू होता है।

नफ़्स-ए-इस्लाम WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) अन-नहहास द्वारा 'इराब अल-कुरान' देखें 1/429। (2) 1/161, 182 और 227।

سورہ آل عمران: آیات ۱۹۰ - ۲۰۰ ۴۹۲

اور 'الفلاح' (کامیابی): کا مطلب ہے بقا (۱)، اور یہ سب 'البقرہ' (۲) میں مکمل طور پر گزر چکا ہے، اور اللہ کا شکر ہے۔ اللہ کی حمد و مدد سے "جامع احکام القرآن والمبین لما تضمنه من السنة وآي الفرقان" سے سورہ آل عمران کی تفسیر مکمل ہوئی۔

تفسیر القرطبی کا پانچواں حصہ مکمل ہوا، اور اس کے بعد چھٹا حصہ ہوگا، جس کا آغاز سورہ النساء سے ہوگا۔

نفسِ اسلام WWW.NAFSEISLAM.COM

(۱) دیکھئے اعراب القرآن للنحاس ۱/۴۲۹۔ (۲) ۱/۱۶۱، ۱۸۲ اور ۲۲۷۔

493 Index of Volume Five

Index of Volume Five

- Interpretation of Surah Aal-Imran
- Statement of the Almighty: {Alif, Lam, Meem. Allah - there is no deity except Him, the Ever-Living, the Sustainer...} [1-2] 5
- Statement of the Almighty: {He has sent down upon you the Book in truth, confirming what was before it...} [3-4] 10
- Statement of the Almighty: {Indeed, from Allah nothing is hidden in the earth nor in the heaven...} [5-6] 13
- Statement of the Almighty: {It is He who has sent down to you the Book; in it are verses [that are] precise - they are the foundation of the Book...} [7] 16
- Statement of the Almighty: {Our Lord, let not our hearts deviate after You have guided us and grant us from Yourself mercy. Indeed, You are the Bestower.} [8] 30
- Statement of the Almighty: {Our Lord, surely You will gather the people for a Day about which there is no doubt...} [9-10] 33
- Statement of the Almighty: {Like the custom of the people of Pharaoh and those before them. They denied Our signs, so Allah seized them for their sins. And Allah is severe in penalty.} [11] 35
- Statement of the Almighty: {Say to those who disbelieve, "You will be overcome and gathered together to Hell, and wretched is the resting place."} [12] 36
- Statement of the Almighty: {Already there has been for you a sign in two armies which met - one fighting in the cause of Allah and another of disbelievers. They saw them [to be] twice their own number by [their] eyesight...} [13] 37
- Statement of the Almighty: {Beautified for people is the love of that which they desire - of women and sons, heaped-up sums of gold and silver...} [14] 42
- Statement of the Almighty: {Say, "Shall I inform you of [something] better than that? For those who fear Allah will be gardens in the presence of their Lord beneath which rivers flow, wherein they abide eternally, and purified spouses and approval from Allah...} [15] 57
- Statement of the Almighty: {Those who say, "Our Lord, indeed we have believed, so forgive us our sins...} [16-17] 58
- Statement of the Almighty: {Allah witnesses that there is no deity except Him, and [so do] the angels and those of knowledge - [that He is] maintaining

[creation] in justice. There is no deity except Him, the Exalted in Might, the Wise.} [18] 63
- Statement of the Almighty: {Indeed, the religion in the sight of Allah is Islam. And those who were given the Scripture did not differ except after knowledge had come to them - out of jealous animosity between themselves...} [19] 68
- Statement of the Almighty: {So if they argue with you, say, "I have submitted myself to Allah [in Islam], and [so have] those who follow me."...} [20] 69
- Statement of the Almighty: {Indeed, those who disbelieve in the signs of Allah and kill the prophets without right...} [21-22] 71
- Statement of the Almighty: {Have you not seen those who were given a portion of the Scripture? They are invited to the Scripture of Allah that it should arbitrate between them; then a party of them turns away, and they are averse.} [23] 77
- Statement of the Almighty: {That is because they say, "The Fire will never touch us except for [a few] numbered days," and [because] they were deluded in their religion by what they were inventing.} [24] 78
- Statement of the Almighty: {How [will it be] then, when We assemble them for a Day about which there is no doubt and every soul will be compensated in full for what it earned, and they will not be wronged?} [25-26] 79
- Statement of the Almighty: {You cause the night to enter the day, and You cause the day to enter the night; and You bring the living out of the dead, and You bring the dead out of the living. And You give provision to whom You will without account.} [27] 85
- Statement of the Almighty: {Let not believers take disbelievers as allies rather than believers...} [28] 87

493 पांचवें खंड की अनुक्रमणिका

पांचवें खंड की अनुक्रमणिका

- सूरह आले इमरान की व्याख्या
- अल्लाह तआला का फरमान: {अलिफ, लाम, मीम। अल्लाह - उसके सिवा कोई पूज्य नहीं, वह सदैव जीवित रहने वाला, सबका संरक्षक है...} [1-2] 5
- अल्लाह तआला का फरमान: {उसने आप पर सत्य के साथ किताब उतारी, जो उन किताबों की पुष्टि करती है जो उससे पहले थीं...} [3-4] 10
- अल्लाह तआला का फरमान: {निश्चय ही, अल्लाह से धरती और आकाश में कुछ भी छिपा नहीं है...} [5-6] 13
- अल्लाह तआला का फरमान: {वही है जिसने आप पर किताब उतारी; इसमें कुछ आयतें स्पष्ट (मोहकम) हैं - वे किताब की आधार हैं...} [7] 16
- अल्लाह तआला का फरमान: {ऐ हमारे रब! हमारे मार्गदर्शन के बाद हमारे दिलों को भटकने न दे और हमें अपने पास से दया प्रदान कर। निश्चय ही तू बड़ा देने वाला है।} [8] 30
- अल्लाह तआला का फरमान: {ऐ हमारे रब! तू लोगों को एक ऐसे दिन इकट्ठा करने वाला है जिसके आने में कोई संदेह नहीं...} [9-10] 33
- अल्लाह तआला का फरमान: {जैसे फिरऔन के अनुयायियों और उनसे पहले के लोगों का हाल था। उन्होंने हमारी आयतों को झुठलाया, तो अल्लाह ने उनके पापों के कारण उन्हें पकड़ लिया। और अल्लाह कड़ा दंड देने वाला है।} [11] 35
- अल्लाह तआला का फरमान: {इनकार करने वालों से कह दीजिए: तुम शीघ्र ही पराजित होगे और नरक की ओर हांक दिए जाओगे, और वह बहुत बुरा ठिकाना है।} [12] 36
- अल्लाह तआला का फरमान: {तुम्हारे लिए उन दो सेनाओं में एक निशानी थी जो एक-दूसरे के सामने हुईं - एक अल्लाह के मार्ग में लड़ रही थी और दूसरी इनकार करने वाली थी। वे उन्हें अपनी आँखों से अपने से दोगुना देख रहे थे...} [13] 37
- अल्लाह तआला का फरमान: {लोगों के लिए स्त्रियों, पुत्रों, सोने और चांदी के ढेर लगे हुए खजानों... की इच्छाओं का मोह सुशोभित कर दिया गया है।} [14] 42

- अल्लाह तआला का फरमान: {कह दीजिए, "क्या मैं तुम्हें इससे बेहतर चीज़ की ख़बर दूँ? उन लोगों के लिए जो अल्लाह से डरते हैं, उनके रब के पास ऐसे बाग हैं जिनके नीचे नदियाँ बहती हैं, जिनमें वे सदैव रहेंगे, और पवित्र पत्नियाँ और अल्लाह की प्रसन्नता है...} [15] 57
- अल्लाह तआला का फरमान: {जो कहते हैं, "ऐ हमारे रब! वास्तव में हम ईमान लाए हैं, इसलिए हमारे पापों को क्षमा कर दे...} [16-17] 58
- अल्लाह तआला का फरमान: {अल्लाह गवाही देता है कि उसके सिवा कोई पूज्य नहीं है, और फरिश्ते और ज्ञान वाले भी - वह न्याय पर स्थिर है। उसके सिवा कोई पूज्य नहीं, वह प्रभुत्वशाली और तत्वदर्शी है।} [18] 63
- अल्लाह तआला का फरमान: {निश्चय ही, अल्लाह के निकट (सच्चा) धर्म केवल इस्लाम है। और जिन्हें किताब दी गई थी, उन्होंने ज्ञान आ जाने के बाद केवल आपसी द्वेष के कारण मतभेद किया...} [19] 68
- अल्लाह तआला का फरमान: {फिर यदि वे आपसे तर्क करें, तो कह दीजिए, "मैंने स्वयं को अल्लाह के समर्पित कर दिया है और मेरे अनुयायियों ने भी।"...} [20] 69
- अल्लाह तआला का फरमान: {जो लोग अल्लाह की आयतों का इनकार करते हैं और नबियों की अन्यायपूर्वक हत्या करते हैं...} [21-22] 71
- अल्लाह तआला का फरमान: {क्या आपने उन लोगों को नहीं देखा जिन्हें किताब का एक हिस्सा दिया गया? उन्हें अल्लाह की किताब की ओर बुलाया जाता है ताकि वह उनके बीच फैसला करे, फिर उनका एक समूह मुँह फेर लेता है और वे विमुख ही हैं।} [23] 77
- अल्लाह तआला का फरमान: {यह इसलिए है क्योंकि वे कहते हैं, "अग्नि हमें केवल गिनती के कुछ दिनों ही छुएगी," और उन्हें उनके धर्म के मामले में उस चीज़ ने धोखे में डाल दिया जिसे वे स्वयं गढ़ते थे।} [24] 78
- अल्लाह तआला का फरमान: {फिर क्या हाल होगा जब हम उन्हें एक ऐसे दिन के लिए इकट्ठा करेंगे जिसमें कोई संदेह नहीं, और प्रत्येक व्यक्ति को उसकी कमाई का पूरा बदला दिया जाएगा और उन पर कोई अन्याय नहीं होगा?} [25-26] 79
- अल्लाह तआला का फरमान: {तू रात को दिन में प्रविष्ट करता है और दिन को रात में प्रविष्ट करता है; और तू निर्जीव से सजीव को निकालता है और सजीव से निर्जीव को निकालता है। और तू जिसे चाहता है बिना हिसाब के जीविका देता है।} [27] 85
- अल्लाह तआला का फरमान: {ईमान वालों को चाहिए कि वे ईमान वालों के बजाय काफिरों को अपना मित्र न बनाएँ..} [28] 87

فهرست الجزء الخامس

- تفسير سورة آل عمران
- فرمانِ بارى تعالىٰ: ﴿الٓمٓ ١ اللَّهُ لَآ إِلَـٰهَ إِلَّا هُوَ ٱلۡحَيُّ ٱلۡقَيُّومُ ٢﴾ [١-٢] ٥
- فرمانِ بارى تعالىٰ: ﴿نَزَّلَ عَلَيۡكَ ٱلۡكِتَٰبَ بِٱلۡحَقِّ مُصَدِّقٗا لِّمَا بَيۡنَ يَدَيۡهِ...﴾ [٣-٤] ١٠
- فرمانِ بارى تعالىٰ: ﴿إِنَّ ٱللَّهَ لَا يَخۡفَىٰ عَلَيۡهِ شَيۡءٞ فِي ٱلۡأَرۡضِ وَلَا فِي ٱلسَّمَآءِ...﴾ [٥-٦] ١٣
- فرمانِ بارى تعالىٰ: ﴿هُوَ ٱلَّذِيٓ أَنزَلَ عَلَيۡكَ ٱلۡكِتَٰبَ مِنۡهُ ءَايَٰتٞ مُّحۡكَمَٰتٌ هُنَّ أُمُّ ٱلۡكِتَٰبِ...﴾ [٧] ١٦
- فرمانِ بارى تعالىٰ: ﴿رَبَّنَا لَا تُزِغۡ قُلُوبَنَا بَعۡدَ إِذۡ هَدَيۡتَنَا وَهَبۡ لَنَا مِن لَّدُنكَ رَحۡمَةًۚ إِنَّكَ أَنتَ ٱلۡوَهَّابُ﴾ [٨] ٣٠
- فرمانِ بارى تعالىٰ: ﴿رَبَّنَآ إِنَّكَ جَامِعُ ٱلنَّاسِ لِيَوۡمٖ لَّا رَيۡبَ فِيهِۚ...﴾ [٩-١٠] ٣٣
- فرمانِ بارى تعالىٰ: ﴿كَدَأۡبِ ءَالِ فِرۡعَوۡنَ وَٱلَّذِينَ مِن قَبۡلِهِمۡۚ كَذَّبُواْ بِـَٔايَٰتِنَا فَأَخَذَهُمُ ٱللَّهُ بِذُنُوبِهِمۡۗ وَٱللَّهُ شَدِيدُ ٱلۡعِقَابِ...﴾ [١١] ٣٥
- فرمانِ بارى تعالىٰ: ﴿قُل لِّلَّذِينَ كَفَرُواْ سَتُغۡلَبُونَ وَتُحۡشَرُونَ إِلَىٰ جَهَنَّمۖ وَبِئۡسَ ٱلۡمِهَادُ...﴾ [١٢] ٣٦
- فرمانِ بارى تعالىٰ: ﴿قَدۡ كَانَ لَكُمۡ ءَايَةٞ فِي فِئَتَيۡنِ ٱلۡتَقَتَاۖ فِئَةٞ تُقَٰتِلُ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ وَأُخۡرَىٰ كَافِرَةٞ يَرَوۡنَهُم مِّثۡلَيۡهِمۡ رَأۡيَ ٱلۡعَيۡنِۚ...﴾ [١٣] ٣٧
- فرمانِ بارى تعالىٰ: ﴿زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ ٱلشَّهَوَٰتِ مِنَ ٱلنِّسَآءِ وَٱلۡبَنِينَ وَٱلۡقَنَٰطِيرِ ٱلۡمُقَنطَرَةِ مِنَ ٱلذَّهَبِ وَٱلۡفِضَّةِ...﴾ [١٤] ٤٢
- فرمانِ بارى تعالىٰ: ﴿قُلۡ أَؤُنَبِّئُكُم بِخَيۡرٖ مِّن ذَٰلِكُمۡۚ لِلَّذِينَ ٱتَّقَوۡاْ عِندَ رَبِّهِمۡ جَنَّٰتٞ تَجۡرِي مِن تَحۡتِهَا ٱلۡأَنۡهَٰرُ خَٰلِدِينَ فِيهَا وَأَزۡوَٰجٞ مُّطَهَّرَةٞ وَرِضۡوَٰنٞ مِّنَ ٱللَّهِ...﴾ [١٥] ٥٧

• فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿ٱلَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَآ إِنَّنَآ ءَامَنَّا فَٱغۡفِرۡ لَنَا ذُنُوبَنَا...﴾ [١٦-١٧] ٥٨

•فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿شَهِدَ ٱللَّهُ أَنَّهُۥ لَآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ وَٱلۡمَلَٰٓئِكَةُ وَأُوْلُواْ ٱلۡعِلۡمِ قَآئِمَۢا بِٱلۡقِسۡطِۚ لَآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ ٱلۡعَزِيزُ ٱلۡحَكِيمُ...﴾ [١٨] ٦٣

• فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿إِنَّ ٱلدِّينَ عِندَ ٱللَّهِ ٱلۡإِسۡلَٰمُۗ وَمَا ٱخۡتَلَفَ ٱلَّذِينَ أُوتُواْ ٱلۡكِتَٰبَ إِلَّا مِنۢ بَعۡدِ مَا جَآءَهُمُ ٱلۡعِلۡمُ بَغۡيَۢا بَيۡنَهُمۡ...﴾ [١٩] ٦٨

• فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿فَإِنۡ حَآجُّوكَ فَقُلۡ أَسۡلَمۡتُ وَجۡهِيَ لِلَّهِ وَمَنِ ٱتَّبَعَنِۗ...﴾ [٢٠] ٦٩

• فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿إِنَّ ٱلَّذِينَ يَكۡفُرُونَ بِـَٔايَٰتِ ٱللَّهِ وَيَقۡتُلُونَ ٱلنَّبِيِّـۧنَ بِغَيۡرِ حَقّٖ...﴾ [٢١-٢٢] ٧١

• فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿أَلَمۡ تَرَ إِلَى ٱلَّذِينَ أُوتُواْ نَصِيبٗا مِّنَ ٱلۡكِتَٰبِ يُدۡعَوۡنَ إِلَىٰ كِتَٰبِ ٱللَّهِ لِيَحۡكُمَ بَيۡنَهُمۡ ثُمَّ يَتَوَلَّىٰ فَرِيقٞ مِّنۡهُمۡ وَهُم مُّعۡرِضُونَ﴾ [٢٣] ٧٧

• فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمۡ قَالُواْ لَن تَمَسَّنَا ٱلنَّارُ إِلَّآ أَيَّامٗا مَّعۡدُودَٰتٖۖ وَغَرَّهُمۡ فِي دِينِهِم مَّا كَانُواْ يَفۡتَرُونَ﴾ [٢٤] ٧٨

• فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿فَكَيۡفَ إِذَا جَمَعۡنَٰهُمۡ لِيَوۡمٖ لَّا رَيۡبَ فِيهِ وَوُفِّيَتۡ كُلُّ نَفۡسٖ مَّا كَسَبَتۡ وَهُمۡ لَا يُظۡلَمُونَ﴾ [٢٥-٢٦] ٧٩

• فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿تُولِجُ ٱلَّيۡلَ فِي ٱلنَّهَارِ وَتُولِجُ ٱلنَّهَارَ فِي ٱلَّيۡلِۖ وَتُخۡرِجُ ٱلۡحَيَّ مِنَ ٱلۡمَيِّتِ وَتُخۡرِجُ ٱلۡمَيِّتَ مِنَ ٱلۡحَيِّۖ وَتَرۡزُقُ مَن تَشَآءُ بِغَيۡرِ حِسَابٖ﴾ [٢٧] ٨٥

• فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿لَّا يَتَّخِذِ ٱلۡمُؤۡمِنُونَ ٱلۡكَٰفِرِينَ أَوۡلِيَآءَ مِن دُونِ ٱلۡمُؤۡمِنِينَۖ...﴾ [٢٨] ٨٧

Index of the Fifth Part 494

- The Almighty said: {Say: Whether you hide what is in your breasts or reveal it, Allah knows it...} [29-30] 89
- The Almighty said: {Say: If you love Allah, then follow me, Allah will love you...} [31] 90
- The Almighty said: {Say: Obey Allah and the Messenger; but if they turn back, then Allah does not love the disbelievers.} [32-33] 94
- The Almighty said: {Offspring, one of the other; and Allah is Hearing, Knowing...} [34-36] 98
- The Almighty said: {So her Lord accepted her with a good acceptance and made her grow up a good growth...} [37-38] 104
- The Almighty said: {Then the angels called to him as he stood praying in the sanctuary: That Allah gives you the good news of John...} [39] 112
- The Almighty said: {He said: My Lord! when shall there be a son (born) to me, and old age has already come upon me...} [40] 120
- The Almighty said: {He said: My Lord! appoint a sign for me...} [41] 122
- The Almighty said: {And when the angels said: O Mary! surely Allah has chosen you and purified you...} [42] 126
- The Almighty said: {O Mary! be obedient to your Lord and humble yourself, and bow down with those who bow...} [43] 129
- The Almighty said: {This is of the tidings of the unseen which we reveal to you...} [44] 130
- The Almighty said: {When the angels said: O Mary! surely Allah gives you good news with a word from Him (of one) whose name is the Messiah...} [45] 135
- The Almighty said: {And he shall speak to the people when in the cradle and when of old age, and (he shall be) one of the good...} [46] 140
- The Almighty said: {She said: My Lord! when shall there be a son (born) to me, and man has not touched me?...} [47] 141
- The Almighty said: {And He will teach him the Book and the wisdom and the Torah and the Gospel} [48-49] 142
- The Almighty said: {And a verifier of that which is before me of the Torah...} [50-51] 147
- The Almighty said: {But when Jesus perceived unbelief on their part, he said: Who will be my helpers in Allah's way?...} [52] 148

- The Almighty said: {Our Lord! we believe in what Thou hast revealed and we follow the messenger, so write us down with those who bear witness...} [53] 150
- The Almighty said: {And they planned and Allah (also) planned, and Allah is the best of planners...} [54] 151
- The Almighty said: {When Allah said: O Jesus! I am going to terminate the period of your stay (on earth) and cause you to ascend unto Me...} [55] 152
- The Almighty said: {As for those who disbelieve, I will punish them with a severe punishment in this world and (in) the next...} [56-60] 156
- The Almighty said: {But whoever disputes with you in this matter after what has come to you of knowledge...} [61] 158
- The Almighty said: {Most surely this is the true explanation, and there is no god but Allah...} [62-64] 160
- The Almighty said: {O followers of the Book! why do you dispute about Abraham, when the Torah and the Gospel were not revealed till after him; do you not then understand?} [65] 163
- The Almighty said: {Behold! you are they who disputed about that of which you had knowledge...} [66] 165
- The Almighty said: {Abraham was not a Jew nor a Christian but he was (an) upright (man), a Muslim, and he was not one of the polytheists...} [67-68] 166
- The Almighty said: {A party of the followers of the Book desire that they should lead you astray, and they do not lead astray but themselves, and they do not perceive.} [69] 167
- The Almighty said: {O followers of the Book! why do you disbelieve in the communications of Allah while you witness (them)?...} [70-72] 168
- The Almighty said: {And do not believe but in him who follows your religion. Say: Surely the (true) guidance is the guidance of Allah...} [73] 170
- The Almighty said: {He selects for His mercy whom He pleases, and Allah is the Lord of mighty grace...} [74-75] 175
- The Almighty said: {Yea, whoever fulfills his promise and guards (against evil) - then surely Allah loves those who guard (against evil)...} [76-77] 181

पाँचवें भाग की अनुक्रमणिका ४९४

- अल्लाह तआला का फ़रमान है: {कह दीजिए: यदि तुम अपने सीनों में जो कुछ है उसे छिपाओ या उसे ज़ाहिर करो, अल्लाह उसे जानता है...} [२९-३०] ८९
- अल्लाह तआला का फ़रमान है: {कह दीजिए: यदि तुम अल्लाह से प्रेम करते हो, तो मेरा अनुसरण करो, अल्लाह तुम से प्रेम करेगा...} [३१] ९०
- अल्लाह तआला का फ़रमान है: {कह दीजिए: अल्लाह और रसूल का हुक्म मानो, फिर यदि वे मुँह फेर लें, तो अल्लाह काफ़िरों को पसंद नहीं करता।} [३२-३३] ९४
- अल्लाह तआला का फ़रमान है: {वे एक-दूसरे की संतान हैं, और अल्लाह सुनने वाला, जानने वाला है...} [३४-३६] ९८
- अल्लाह तआला का फ़रमान है: {तो उसके रब ने उसे अच्छी तरह स्वीकार किया और उसे अच्छी तरह परवान चढ़ाया...} [३७-३८] १०४
- अल्लाह तआला का फ़रमान है: {तो फ़रिश्तों ने उसे आवाज़ दी जब वह मेहराब में खड़ा नमाज़ पढ़ रहा था कि अल्लाह तुझे यह्या की ख़ुशखबरी देता है...} [३९] ११२
- अल्लाह तआला का फ़रमान है: {उसने कहा: ऐ मेरे रब! मेरे हाँ लड़का कैसे होगा जबकि मैं बुढ़ापे को पहुँच चुका हूँ...} [४०] १२०
- अल्लाह तआला का फ़रमान है: {उसने कहा: ऐ मेरे रब! मेरे लिए कोई निशानी मुक़र्रर कर दे...} [४१] १२२
- अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और जब फ़रिश्तों ने कहा: ऐ मरयम! अल्लाह ने तुझे चुन लिया है और तुझे पवित्र किया है...} [४२] १२६
- अल्लाह तआला का फ़रमान है: {ऐ मरयम! अपने रब की इबादत कर और सज्दा कर और रुकू करने वालों के साथ रुकू कर...} [४३] १२९
- अल्लाह तआला का फ़रमान है: {ये परोक्ष की ख़बरें हैं जो हम तेरी ओर वह्य कर रहे हैं...} [४४] १३०
- अल्लाह तआला का फ़रमान है: {जब फ़रिश्तों ने कहा: ऐ मरयम! अल्लाह तुझे अपनी ओर से एक 'शब्द' की ख़ुशखबरी देता है जिसका नाम मसीह होगा...} [४५] १३५
- अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और वह पालने में और बड़ी उम्र में लोगों से बातें करेगा और वह नेक लोगों में से होगा...} [४६] १४०

- अल्लाह तआला का फ़रमान है: {उसने कहा: ऐ मेरे रब! मेरे हाँ बच्चा कैसे होगा जबकि मुझे किसी इंसान ने छुआ तक नहीं...} [४७] १४१
- अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और वह उसे किताब और हिक्मत और तौरात और इंजील सिखाएगा} [४८-४९] १४२
- अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और तौरात में से जो मेरे सामने है उसकी पुष्टि करने वाला बनकर आया हूँ...} [५०-५१] १४७
- अल्लाह तआला का फ़रमान है: {फिर जब ईसा ने उनसे कुफ़्र महसूस किया तो कहा: अल्लाह की राह में मेरे मददगार कौन हैं?...} [५२] १४८
- अल्लाह तआला का फ़रमान है: {ऐ हमारे रब! जो कुछ तूने उतारा है हम उस पर ईमान लाए और हमने रसूल का अनुसरण किया, अतः हमें गवाहों में लिख ले...} [५३] १५०
- अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और उन्होंने चाल चली और अल्लाह ने भी चाल चली, और अल्लाह सबसे अच्छी चाल चलने वाला है...} [५४] १५१
- अल्लाह तआला का फ़रमान है: {जब अल्लाह ने कहा: ऐ ईसा! मैं तुझे वापस ले लूँगा और अपनी ओर उठा लूँगा...} [५५] १५२
- अल्लाह तआला का फ़रमान है: {तो जो लोग काफ़िर हुए, मैं उन्हें दुनिया और आख़िरत में कड़ा दंड दूँगा...} [५६-६०] १५६
- अल्लाह तआला का फ़रमान है: {तो जो कोई इस बारे में तुझसे बहस करे इसके बाद कि तेरे पास इल्म आ चुका है...} [६१] १५८
- अल्लाह तआला का फ़रमान है: {बेशक यही सच्चा वृत्तांत है, और अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है...} [६२-६४] १६०
- अल्लाह तआला का फ़रमान है: {ऐ अह्ले किताब! तुम इब्राहीम के बारे में क्यों बहस करते हो जबकि तौरात और इंजील उनके बाद ही उतारी गईं? क्या तुम अक़्ल से काम नहीं लेते?} [६५] १६३
- अल्लाह तआला का फ़रमान है: {तुम वही लोग हो कि तुमने उन चीज़ों के बारे में बहस की जिनका तुम्हें कुछ ज्ञान था...} [६६] १६५
- अल्लाह तआला का फ़रमान है: {इब्राहीम न यहूदी थे और न ईसाई, बल्कि वह तो एक अल्लाह के होकर रहने वाले मुसलमान थे, और वह मुशरिकों में से न थे।} [६७-६८] १६६

- अल्लाह तआला का फ़रमान है: {अह्ले किताब में से एक गिरोह चाहता है कि किसी तरह तुम्हें गुमराह कर दे, हालाँकि वे अपने सिवा किसी को गुमराह नहीं कर रहे और वे समझते नहीं।} [६९] १६७
- अल्लाह तआला का फ़रमान है: {ऐ अह्ले किताब! तुम अल्लाह की आयतों का इनकार क्यों करते हो जबकि तुम स्वयं गवाह हो...} [७०-७२] १६८
- अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और विश्वास न करो मगर उसका जो तुम्हारे धर्म का अनुयायी हो। कह दीजिए: मार्गदर्शन तो अल्लाह ही का मार्गदर्शन है...} [७३] १७०
- अल्लाह तआला का फ़रमान है: {वह जिसे चाहता है अपनी दया के लिए चुन लेता है, और अल्लाह बड़े फ़ज़्ल वाला है...} [७४-७५] १७५
- अल्लाह तआला का फ़रमान है: {क्यों नहीं, जो अपना वादा पूरा करे और डरे, तो बेशक अल्लाह डरने वालों (मुत्तक़ियों) को पसंद करता है...} [७६-७७] १८१

فہرست پارہ پنجم ۴۹۴

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿کہہ دیجئے کہ جو کچھ تمہارے سینوں میں ہے خواہ تم اسے چھپاؤ یا ظاہر کرو اللہ اسے جانتا ہے---﴾ [۲۹-۳۰] ۸۹
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿کہہ دیجئے: اگر تم اللہ سے محبت رکھتے ہو تو میری پیروی کرو، اللہ تم سے محبت کرے گا---﴾ [۳۱] ۹۰
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿کہہ دیجئے: اللہ اور رسول کی اطاعت کرو، پھر اگر وہ پھر جائیں تو اللہ کافروں کو پسند نہیں کرتا---﴾ [۳۲-۳۳] ۹۴
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ایک ایسی نسل کہ بعض بعض کی اولاد ہیں اور اللہ سننے والا، جاننے والا ہے---﴾ [۳۴-۳۶] ۹۸
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿پس اسے اس کے رب نے اچھی طرح قبول فرمایا اور اسے عمدہ طور پر پروان چڑھایا---﴾ [۳۷-۳۸] ۱۰۴
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿تو فرشتوں نے اسے آواز دی جبکہ وہ محراب میں کھڑا نماز پڑھ رہا تھا کہ اللہ تجھے یحییٰ کی خوشخبری دیتا ہے---﴾ [۳۹] ۱۱۲
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿کہا: اے میرے رب! میرے ہاں لڑکا کیسے ہو گا جبکہ میں بڑھاپے کو پہنچ چکا ہوں---﴾ [۴۰] ۱۲۰
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿کہا: اے میرے رب! میرے لیے کوئی نشانی مقرر فرما---﴾ [۴۱] ۱۲۲
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور جب فرشتوں نے کہا: اے مریم! اللہ نے تجھے برگزیدہ کیا اور تجھے پاکیزہ بنایا---﴾ [۴۲] ۱۲۶

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اے مریم! اپنے رب کی فرمانبرداری کر اور سجدہ کر اور رکوع کرنے والوں کے ساتھ رکوع کر---﴾ [۴۳] ۱۲۹
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿یہ غیب کی خبریں ہیں جو ہم آپ کی طرف وحی کر رہے ہیں---﴾ [۴۴] ۱۳۰
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿جب فرشتوں نے کہا: اے مریم! اللہ تجھے اپنی طرف سے ایک کلمہ کی خوشخبری دیتا ہے جس کا نام مسیح ہو گا---﴾ [۴۵] ۱۳۵
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور وہ گہوارے میں اور بڑی عمر میں لوگوں سے باتیں کرے گا اور وہ نیکوں میں سے ہو گا---﴾ [۴۶] ۱۴۰
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿کہا: اے میرے رب! میرے ہاں بچہ کیسے ہو گا جبکہ مجھے کسی انسان نے نہیں چھوا---﴾ [۴۷] ۱۴۱
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور وہ اسے کتاب اور حکمت اور تورات اور انجیل سکھائے گا﴾ [۴۸-۴۹] ۱۴۲
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور اپنے سے پہلے کی کتاب تورات کی تصدیق کرنے والا بن کر آیا ہوں---﴾ [۵۰-۵۱] ۱۴۷
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿پھر جب عیسیٰ نے ان سے کفر محسوس کیا تو کہا: اللہ کی راہ میں میرے مددگار کون ہیں؟---﴾ [۵۲] ۱۴۸
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اے ہمارے رب! ہم اس پر ایمان لائے جو تو نے نازل فرمایا اور ہم نے رسول کی پیروی کی، پس ہمیں گواہوں میں لکھ لے---﴾ [۵۳] ۱۵۰
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور انہوں نے چال چلی اور اللہ نے بھی چال چلی، اور اللہ بہترین تدبیر فرمانے والا ہے---﴾ [۵۴] ۱۵۱

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿جب اللہ نے فرمایا: اے عیسیٰ! میں تجھے واپس لینے والا اور اپنی طرف اٹھانے والا ہوں---﴾ [۵۵] ۱۵۲
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿تو وہ لوگ جنہوں نے کفر کیا میں انہیں دنیا اور آخرت میں سخت عذاب دوں گا---﴾ [۵۶-۶۰] ۱۵۶
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿پھر جو اس کے بارے میں آپ سے جھگڑا کرے اس کے بعد کہ آپ کے پاس علم آ چکا ہے---﴾ [۶۱] ۱۵۸
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿بے شک یہی سچا بیان ہے، اور اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں---﴾ [۶۲-۶۴] ۱۶۰
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اے اہل کتاب! تم ابراہیم کے بارے میں کیوں جھگڑتے ہو جبکہ تورات اور انجیل ان کے بعد ہی نازل کی گئیں؟ کیا تم عقل سے کام نہیں لیتے؟﴾ [۶۵] ۱۶۳
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿یہ تم ہی لوگ ہو کہ تم نے ان باتوں میں بحث کی جن کا تمہیں کچھ علم تھا---﴾ [۶۶] ۱۶۵
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ابراہیم نہ یہودی تھے اور نہ عیسائی بلکہ وہ تو ایک اللہ کے ہو کر رہنے والے مسلمان تھے، اور وہ مشرکوں میں سے نہ تھے---﴾ [۶۷-۶۸] ۱۶۶
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اہل کتاب کی ایک جماعت چاہتی ہے کہ کاش تمہیں گمراہ کر دے، حالانکہ وہ اپنے سوا کسی کو گمراہ نہیں کر رہے اور وہ شعور نہیں رکھتے۔﴾ [۶۹] ۱۶۷
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اے اہل کتاب! تم اللہ کی آیتوں کا کیوں انکار کرتے ہو جبکہ تم خود گواہ ہو---﴾ [۷۰-۷۲] ۱۶۸
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور یقین نہ کرو مگر اس کا جو تمہارے دین کی پیروی کرے۔ کہہ دیجئے: ہدایت تو اللہ ہی کی ہدایت ہے---﴾ [۷۳] ۱۷۰

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وہ اپنی رحمت کے لیے جسے چاہتا ہے خاص کر لیتا ہے، اور اللہ بڑے فضل والا ہے---﴾ [۷۴-۷۵] ۱۷۵
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿کیوں نہیں، جس نے اپنا عہد پورا کیا اور ڈرا، تو بے شک اللہ ڈرنے والوں کو پسند کرتا ہے---﴾ [۷۶-۷۷] ۱۸۱

495

Index of the Fifth Part

- The words of the Almighty: "And indeed, there is among them a party who alter the Scripture with their tongues so you may think it is from the Scripture, but it is not from the Scripture. And they say, 'This is from Allah'..." [78] 183
- The words of the Almighty: "It is not for a human [prophet] that Allah should give him the Scripture and authority and prophethood and then he would say to the people, 'Be servants to me rather than Allah'..." [79] 184
- The words of the Almighty: "Nor would he order you to take the angels and prophets as lords..." [80] 187
- The words of the Almighty: "And [recall, O People of the Scripture], when Allah took the covenant of the prophets, [saying], 'Whatever I give you of the Scripture and wisdom and then there comes to you a messenger confirming what is with you'..." [81] 188
- The words of the Almighty: "Then whoever turned away after that - those are the defiantly disobedient." [82-84] 192
- The words of the Almighty: "And whoever desires other than Islam as religion - never will it be accepted from him, and he, in the Hereafter, will be among the losers." [85] 194
- The words of the Almighty: "How shall Allah guide a people who disbelieved after their belief and had witnessed that the Messenger is true..." [86] 195
- The words of the Almighty: "Those - their recompense will be that upon them is the curse of Allah and the angels and the people, all together..." [87-89] 196
- The words of the Almighty: "Indeed, those who disbelieve after their belief and then increase in disbelief - never will their repentance be accepted, and they are the ones astray." [90] 197
- The words of the Almighty: "Indeed, those who disbelieve and die while they are disbelievers - never would the [whole] capacity of the earth in gold be accepted from one of them if he would [seek to] ransom himself with it. For those there will be a painful punishment, and they will have no helpers." [91] 198

- The words of the Almighty: "All food was lawful to the Children of Israel except what Israel had made unlawful to himself..." [93-94] 202
- The words of the Almighty: "Say, 'Allah has told the truth. So follow the religion of Abraham, inclining toward truth; and he was not of the polytheists'..." [95-97] 206
- The words of the Almighty: "Say, 'O People of the Scripture, why do you disbelieve in the verses of Allah while Allah is Witness over what you do?'" [98-99] 233
- The words of the Almighty: "O you who have believed, if you obey a party of those who were given the Scripture, they would turn you back, after your belief, [to being] unbelievers." [100] 234
- The words of the Almighty: "And how could you disbelieve while to you are being recited the verses of Allah and among you is His Messenger? And whoever holds firmly to Allah has [indeed] been guided to a straight path." [101] 235
- The words of the Almighty: "O you who have believed, fear Allah as He should be feared and do not die except as Muslims [in submission to Him]." [102] 237
- The words of the Almighty: "And hold firmly to the rope of Allah all together and do not become divided. And remember the favor of Allah upon you..." [103] 239
- The words of the Almighty: "And let there be [arising] from you a nation inviting to [all that is] good..." [104] 252
- The words of the Almighty: "And do not be like the ones who became divided and differed after the clear proofs had come to them. And those will have a great punishment." [105] 253
- The words of the Almighty: "On the Day [some] faces will turn white and [some] faces will turn black. As for those whose faces turn black..." [106-107] 254
- The words of the Almighty: "These are the verses of Allah which We recite to you, [O Muhammad], in truth. And Allah wants no injustice to the worlds." [108-109] 258
- The words of the Almighty: "You are the best nation produced [as an example] for mankind..." [110] 259
- The words of the Almighty: "They will not harm you except for [some] annoyance. And if they fight you, they will show you their backs; then they will not be aided." [111] 264

• The words of the Almighty: "They have been put under humiliation [by Allah] wherever they are overtaken, except for [a covenant of] safeguard from Allah and a rope [i.e., covenant] from people..." [112-115] 265

४९५

पाँचवें भाग की अनुक्रमणिका

- अल्लाह का कथन: "और निःसंदेह उनमें से एक दल ऐसा है जो किताब को अपनी ज़बानों से मरोड़ता है ताकि तुम उसे किताब का हिस्सा समझो, जबकि वह किताब का हिस्सा नहीं है। और वे कहते हैं, 'यह अल्लाह की ओर से है'..." [७८] १८३
- अल्लाह का कथन: "किसी मनुष्य के लिए यह उचित नहीं कि अल्लाह उसे किताब, अधिकार और नुबुव्वत (पैग़ंबरी) प्रदान करे और फिर वह लोगों से कहे कि, 'तुम अल्लाह के बजाय मेरे बंदे बन जाओ'..." [७९] १८४
- अल्लाह का कथन: "और न वह तुम्हें यह आदेश देगा कि तुम फ़रिश्तों और नबियों को अपना रब बना लो..." [८०] १८७
- अल्लाह का कथन: "और जब अल्लाह ने नबियों से वचन लिया कि, 'मैंने तुम्हें जो कुछ किताब और हिकमत (बुद्धि) दी है, फिर तुम्हारे पास एक रसूल आए जो उसकी पुष्टि करे जो तुम्हारे पास है'..." [८१] १८८
- अल्लाह का कथन: "फिर जिसने इसके बाद मुँह मोड़ा, तो वही लोग अवज्ञाकारी हैं।" [८२-८४] १९२
- अल्लाह का कथन: "और जो कोई इस्लाम के अलावा कोई और धर्म चाहेगा, तो वह उससे कभी स्वीकार नहीं किया जाएगा, और वह आख़िरत (परलोक) में घाटा उठाने वालों में से होगा।" [८५] १९४
- अल्लाह का कथन: "अल्लाह ऐसी क़ौम को कैसे हिदायत (मार्गदर्शन) देगा जिन्होंने अपने ईमान के बाद कुफ़्र (अविश्वास) किया और गवाही दी कि रसूल सत्य है..." [८६] १९५
- अल्लाह का कथन: "ये वे लोग हैं जिनका बदला यह है कि उन पर अल्लाह, फ़रिश्तों और तमाम इंसानों की लानत (धिक्कार) है..." [८७-८९] १९६
- अल्लाह का कथन: "बेशक जो लोग अपने ईमान के बाद काफ़िर हो गए, फिर अपने कुफ़्र में बढ़ते गए, उनकी तौबा (क्षमा याचना) कभी स्वीकार नहीं की जाएगी, और वही लोग गुमराह (भटके हुए) हैं।" [९०] १९७

- अल्लाह का कथन: "बेशक जो लोग काफ़िर हुए और काफ़िर रहते हुए ही मर गए, तो उनमें से किसी से भी पृथ्वी भर सोना स्वीकार नहीं किया जाएगा, चाहे वह उसे फ़िदा (बदले) में देना चाहे। उन्हीं के लिए दुखद दंड है और उनका कोई सहायक नहीं होगा।" [९१] १९८
- अल्लाह का कथन: "सारा भोजन बनी इसराईल के लिए हलाल (वैध) था, सिवाय उसके जो इसराईल ने स्वयं अपने लिए हराम (अवैध) कर लिया था..." [९३-९४] २०२
- अल्लाह का कथन: "कह दो, 'अल्लाह ने सच कहा है, अतः इब्राहीम के दीन (धर्म) का अनुसरण करो जो एकनिष्ठ थे; और वह मुशरिकों (बहुदेववादियों) में से नहीं थे'..." [९५-९७] २०६
- अल्लाह का कथन: "कह दो, 'ऐ अहल-ए-किताब (किताब वालों), तुम अल्लाह की आयतों का इनकार क्यों करते हो जबकि जो कुछ तुम करते हो अल्लाह उस पर गवाह है?'" [९८-९९] २३३
- अल्लाह का कथन: "ऐ ईमान लाने वालो, यदि तुम उन लोगों के एक समूह का कहना मानोगे जिन्हें किताब दी गई थी, तो वे तुम्हें तुम्हारे ईमान के बाद फिर से काफ़िर बना देंगे।" [१००] २३४
- अल्लाह का कथन: "और तुम कैसे कुफ़्र कर सकते हो जबकि तुम्हें अल्लाह की आयतें सुनाई जा रही हैं और तुम्हारे बीच उसका रसूल मौजूद है? और जो अल्लाह को मज़बूती से थाम ले, उसे सीधा रास्ता दिखा दिया गया।" [१०१] २३५
- अल्लाह का कथन: "ऐ ईमान लाने वालो, अल्लाह से डरो जैसा कि उससे डरने का हक़ है और तुम्हें मौत न आए मगर इस हाल में कि तुम मुस्लिम (आज्ञाकारी) हो।" [१०२] २३७
- अल्लाह का कथन: "और तुम सब मिलकर अल्लाह की रस्सी को मज़बूती से थाम लो और अलग-अलग न हो। और अपने ऊपर अल्लाह के उस इनाम को याद करो..." [१०३] २३९
- अल्लाह का कथन: "और तुममें से एक ऐसा समूह होना चाहिए जो भलाई की ओर बुलाए..." [१०४] २५२
- अल्लाह का कथन: "और उन लोगों की तरह न हो जाना जो अलग-अलग हो गए और अपने पास साफ़ निशानियाँ आ जाने के बाद मतभेद करने लगे। और उन्हीं के लिए बड़ा अज़ाब (दंड) है।" [१०५] २५३

- अल्लाह का कथन: "जिस दिन कुछ चेहरे सफेद (रौशन) होंगे और कुछ चेहरे काले (स्याह) होंगे। तो जिनके चेहरे काले होंगे..." [१०६-१०७] २५४
- अल्लाह का कथन: "ये अल्लाह की आयतें हैं जिन्हें हम आपको सच्चाई के साथ सुना रहे हैं। और अल्लाह संसार वालों पर कोई ज़ुल्म नहीं करना चाहता।" [१०८-१०९] २५८
- अल्लाह का कथन: "तुम एक बेहतरीन उम्मत (समुदाय) हो जिसे लोगों के लिए निकाला गया है..." [११०] २५९
- अल्लाह का कथन: "वे तुम्हें थोड़ा कष्ट पहुँचाने के अलावा कोई नुक़सान नहीं पहुँचा सकेंगे। और यदि वे तुमसे लड़ेंगे तो पीठ फेर कर भाग जाएँगे, फिर उनकी कोई मदद नहीं की जाएगी।" [१११] २६४
- अल्लाह का कथन: "उन पर ज़िल्लत (अपमान) थोप दी गई है जहाँ कहीं भी वे पाए जाएँ सिवाय इसके कि वे अल्लाह की शरण में या लोगों की शरण में हों..." [११२-११५] २६५

٤٩٥

فهرست الجزء الخامس

- قوله تعالى: ﴿ وَإِنَّ مِنْهُمْ لَفَرِيقًا يَلْوُونَ أَلْسِنَتَهُم بِالْكِتَابِ لِتَحْسَبُوهُ مِنَ الْكِتَابِ وَمَا هُوَ مِنَ الْكِتَابِ وَيَقُولُونَ هُوَ مِنْ عِندِ اللَّهِ... ﴾ [٧٨] ١٨٣
- قوله تعالى: ﴿ مَا كَانَ لِبَشَرٍ أَن يُؤْتِيَهُ اللَّهُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ ثُمَّ يَقُولَ لِلنَّاسِ كُونُوا عِبَادًا لِي مِن دُونِ اللَّهِ... ﴾ [٧٩] ١٨٤
- قوله تعالى: ﴿ وَلَا يَأْمُرَكُمْ أَن تَتَّخِذُوا الْمَلَائِكَةَ وَالنَّبِيِّينَ أَرْبَابًا... ﴾ [٨٠] ١٨٧
- قوله تعالى: ﴿ وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُم مِّن كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُّصَدِّقٌ لِّمَا مَعَكُمْ... ﴾ [٨١] ١٨٨
- قوله تعالى: ﴿ فَمَن تَوَلَّىٰ بَعْدَ ذَٰلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ... ﴾ [٨٢-٨٤] ١٩٢
- قوله تعالى: ﴿ وَمَن يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَن يُقْبَلَ مِنْهُ وَهُوَ فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ ﴾ [٨٥] ١٩٤
- قوله تعالى: ﴿ كَيْفَ يَهْدِي اللَّهُ قَوْمًا كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ وَشَهِدُوا أَنَّ الرَّسُولَ حَقٌّ... ﴾ [٨٦] ١٩٥
- قوله تعالى: ﴿ أُولَٰئِكَ جَزَاؤُهُمْ أَنَّ عَلَيْهِمْ لَعْنَةَ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ... ﴾ [٨٧-٨٩] ١٩٦
- قوله تعالى: ﴿ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ ثُمَّ ازْدَادُوا كُفْرًا لَّن تُقْبَلَ تَوْبَتُهُمْ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الضَّالُّونَ ﴾ [٩٠] ١٩٧

- قوله تعالى: ﴿ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ فَلَن يُقْبَلَ مِنْ أَحَدِهِم مِّلْءُ الْأَرْضِ ذَهَبًا وَلَوْ افْتَدَىٰ بِهِ أُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ وَمَا لَهُم مِّن نَّاصِرِينَ ﴾ [٩١] ١٩٨
- قوله تعالى: ﴿ كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حِلًّا لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ إِلَّا مَا حَرَّمَ إِسْرَائِيلُ عَلَىٰ نَفْسِهِ... ﴾ [٩٣-٩٤] ٢٠٢
- قوله تعالى: ﴿ قُلْ صَدَقَ اللَّهُ فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ... ﴾ [٩٥-٩٧] ٢٠٦
- قوله تعالى: ﴿ قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ شَهِيدٌ عَلَىٰ مَا تَعْمَلُونَ ﴾ [٩٨-٩٩] ٢٣٣
- قوله تعالى: ﴿ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تُطِيعُوا فَرِيقًا مِّنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ يَرُدُّوكُم بَعْدَ إِيمَانِكُمْ كَافِرِينَ ﴾ [١٠٠] ٢٣٤
- قوله تعالى: ﴿ وَكَيْفَ تَكْفُرُونَ وَأَنتُمْ تُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ آيَاتُ اللَّهِ وَفِيكُمْ رَسُولُهُ وَمَن يَعْتَصِم بِاللَّهِ فَقَدْ هُدِيَ إِلَىٰ صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ ﴾ [١٠١] ٢٣٥
- قوله تعالى: ﴿ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تُقَاتِهِ وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنتُم مُّسْلِمُونَ ﴾ [١٠٢] ٢٣٧
- قوله تعالى: ﴿ وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ... ﴾ [١٠٣] ٢٣٩
- قوله تعالى: ﴿ وَلْتَكُن مِّنكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ... ﴾ [١٠٤] ٢٥٢
- قوله تعالى: ﴿ وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا مِن بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَأُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴾ [١٠٥] ٢٥٣
- قوله تعالى: ﴿ يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ فَأَمَّا الَّذِينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْ... ﴾ [١٠٦-١٠٧] ٢٥٤

• قوله تعالى: ﴿ تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ وَمَا اللَّهُ يُرِيدُ ظُلْمًا لِّلْعَالَمِينَ... ﴾ [١٠٨-١٠٩] ٢٥٨

• قوله تعالى: ﴿ كُنتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ... ﴾ [١١٠] ٢٥٩

• قوله تعالى: ﴿ لَن يَضُرُّوكُمْ إِلَّا أَذًى وَإِن يُقَاتِلُوكُمْ يُوَلُّوكُمُ الْأَدْبَارَ ثُمَّ لَا يُنصَرُونَ ﴾ [١١١] ٢٦٤

• قوله تعالى: ﴿ ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ أَيْنَ مَا ثُقِفُوا إِلَّا بِحَبْلٍ مِّنَ اللَّهِ وَحَبْلٍ مِّنَ النَّاسِ... ﴾ [١١٢-١١٥] ٢٦٥

Index of Part Five 496 - Allah the Almighty says: {Indeed, those who disbelieve - never will their wealth or their children avail them against Allah at all, and those are the companions of the Fire; they will abide eternally therein} [116] ..... 270 - Allah the Almighty says: {The example of what they spend in this worldly life is like that of a wind containing frost which strikes the harvest of a people who have wronged...} [117] ..... 271 - Allah the Almighty says: {O you who have believed, do not take as intimates those other than yourselves, for they will not spare you [any] ruin...} [118] ..... 272 - Allah the Almighty says: {Here you are loving them but they do not love you, and you believe in all of the Scripture...} [119] ..... 278 - Allah the Almighty says: {If good touches you, it distresses them; but if evil strikes you, they rejoice at it...} [120] ..... 281 - Allah the Almighty says: {And [remember] when you, [O Muhammad], left your family in the morning to post the believers at their stations for the battle - and Allah is Hearing and Knowing} [121] ..... 283 - Allah the Almighty says: {When two parties among you were about to lose heart while Allah was their ally; and upon Allah let the believers rely} [122] ..... 285 - Allah the Almighty says: {And Allah had already given you victory at [the battle of] Badr while you were few in number. Then fear Allah; perhaps you will be grateful...} [123-125] ..... 292 - Allah the Almighty says: {And Allah made it not except as [a sign of] good tidings for you and to reassure your hearts thereby...} [126-127] ..... 304 - Allah the Almighty says: {[It is] not for you, [O Muhammad, but for Allah], whether He should turn in mercy to them or punish them, for indeed, they are wrongdoers...} [128-129] ..... 306 - Allah the Almighty says: {O you who have believed, do not consume usury, doubled and multiplied, but fear Allah that you may be successful...} [130-132] ..... 310 - Allah the Almighty says: {And hasten to forgiveness from your Lord and a garden as wide as the heavens and earth, prepared for the righteous} [133] ..... 312 - Allah the Almighty says: {Those who spend [in the cause of Allah] during ease and hardship and who restrain anger and who pardon the people - and Allah loves the doers of good} [134] ..... 317 - Allah the Almighty says: {And those who, when they commit an immorality or wrong themselves, remember Allah...} [135] ..... 322 - Allah the Almighty says: {Those - their reward is forgiveness from their Lord and gardens beneath which rivers flow [in Paradise], wherein they will abide eternally. And excellent is the reward of the [righteous] workers} [136-137] ..... 332 - Allah the Almighty says: {This [Qur'an] is a clear statement to [all] people and a guidance and instruction for those who fear Allah...} [138-139] ..... 333 - Allah the Almighty says: {If a wound should touch you - there has already touched the [opposing] people a wound similar to it...} [140] .....

334 - Allah the Almighty says: {And that Allah may purify those who believe and destroy the disbelievers...} [141-142] ..... 338 - Allah the Almighty says: {And you had certainly wished for death before you encountered it, and you have [now] seen it [before you] while you were looking on} [143] ..... 339 - Allah the Almighty says: {Muhammad is not but a messenger. [Other] messengers have passed on before him...} [144] ..... 340 - Allah the Almighty says: {And it is not for a soul to die except by permission of Allah...} [145] ..... 347 - Allah the Almighty says: {And how many a prophet fought and with him were many religious scholars. But they never lost heart because of what befell them...} [146-147] ..... 349 - Allah the Almighty says: {So Allah gave them the reward of this world and the good reward of the Hereafter...} [148-150] ..... 355 - Allah the Almighty says: {We will cast terror into the hearts of those who disbelieve because they have associated with Allah...} [151] ..... 356 - Allah the Almighty says: {And Allah had certainly fulfilled His promise to you when you were killing them by His permission...} [152] ..... 358 - Allah the Almighty says: {[Remember] when you were running away [up the mountain] without looking aside at anyone while the Messenger was calling you from behind...} [153] 365

भाग पाँच की अनुक्रमणिका 496 - अल्लाह तआला का कथन: {निश्चय ही जिन लोगों ने कुफ़्र किया, अल्लाह के मुक़ाबले में न उनके धन उनके कुछ काम आएँगे और न उनकी संतानें। वे आग (जहन्नम) वाले हैं, उसमें वे सदैव रहेंगे} [116] ..... 270 - अल्लाह तआला का कथन: {वे इस सांसारिक जीवन में जो कुछ ख़र्च करते हैं उसकी मिसाल उस हवा जैसी है जिसमें पाला हो, जो उन लोगों की खेती पर चले जिन्होंने अपने आप पर ज़ुल्म किया...} [117] ..... 271 - अल्लाह तआला का कथन: {ऐ ईमान लाने वालो! अपनों के सिवा किसी को अपना भेदी (राज़दार) न बनाओ, वे तुम्हारी तबाही में कोई कमी नहीं करेंगे...} [118] ..... 272 - अल्लाह तआला का कथन: {देखो, तुम तो वे हो जो उनसे प्रेम करते हो पर वे तुमसे प्रेम नहीं करते, जबकि तुम पूरी किताब पर विश्वास रखते हो...} [119] ..... 278 - अल्लाह तआला का कथन: {यदि तुम्हें कोई भलाई पहुँचती है तो उन्हें बुरा लगता है और यदि तुम पर कोई विपत्ति आती है तो वे उससे खुश होते हैं...} [120] ..... 281 - अल्लाह तआला का कथन: {और (याद करो) जब तुम सुबह-सवेरे अपने घर से निकले थे, मोमिनों को युद्ध के ठिकानों पर नियुक्त करने के लिए - और अल्लाह सुनने वाला, जानने वाला है} [121] ..... 283 - अल्लाह तआला का कथन: {जब तुम में से दो समूहों ने हिम्मत हारने का इरादा किया, जबकि अल्लाह उनका सहायक था; और अल्लाह ही पर मोमिनों को भरोसा करना चाहिए} [122] ..... 285 - अल्लाह तआला का कथन: {और अल्लाह ने बद्र में तुम्हारी मदद की थी जबकि तुम बहुत कमज़ोर थे। अतः अल्लाह का डर रखो ताकि तुम शुक्रगुज़ार बनो...} [123-125] ..... 292 - अल्लाह तआला का कथन: {और अल्लाह ने इसे केवल तुम्हारे लिए एक शुभ समाचार बनाया और ताकि इससे तुम्हारे दिलों को तसल्ली मिले...} [126-127] ..... 304 - अल्लाह तआला का कथन: {(ऐ नबी!) मामले में आपका कोई अधिकार नहीं है, चाहे वह (अल्लाह) उन्हें क्षमा कर दे या उन्हें दंड दे, क्योंकि वे ज़ालिम हैं...} [128-129] ..... 306 - अल्लाह तआला का कथन: {ऐ ईमान लाने वालो! बढ़ा-चढ़ाकर ब्याज न खाओ और अल्लाह का डर रखो ताकि तुम सफल हो जाओ...} [130-132] ..... 310 - अल्लाह तआला का कथन: {और अपने रब की क्षमा और उस जन्नत की ओर दौड़ो जिसका विस्तार आकाशों और धरती जितना है, जो मुत्तक़ियों के लिए तैयार की गई है} [133] ..... 312 - अल्लाह तआला का कथन: {जो खुशहाली और तंगी में ख़र्च करते हैं, और क्रोध को पी जाने वाले और लोगों को माफ़ कर देने वाले हैं - और अल्लाह नेकी करने वालों को पसंद करता है} [134] ..... 317 - अल्लाह तआला का कथन: {और वे लोग कि जब कोई बुरा काम कर बैठते हैं या अपने आप पर ज़ुल्म करते हैं, तो अल्लाह को याद करते हैं...} [135] ..... 322 - अल्लाह तआला का कथन: {वे लोग हैं जिनका बदला उनके रब की ओर से

क्षमा है और ऐसे बाग़ हैं जिनके नीचे नहरें बहती हैं, वे उनमें सदैव रहेंगे। और अमल करने वालों का क्या ही अच्छा बदला है} [136-137] ..... 332 - अल्लाह तआला का कथन: {यह लोगों के लिए एक बयान और मुत्तक़ियों के लिए मार्गदर्शन और उपदेश है...} [138-139] ..... 333 - अल्लाह तआला का कथन: {यदि तुम्हें कोई घाव लगा है, तो उन लोगों को भी वैसा ही घाव लग चुका है...} [140] ..... 334 - अल्लाह तआला का कथन: {और ताकि अल्लाह ईमान वालों को निखार दे और काफ़िरों को मिटा दे...} [141-142] ..... 338 - अल्लाह तआला का कथन: {और तुम तो मौत की कामना कर रहे थे इससे पहले कि तुम उसका सामना करते, तो अब तुमने उसे अपनी आँखों के सामने देख लिया} [143] ..... 339 - अल्लाह तआला का कथन: {मुहम्मद तो बस एक रसूल हैं, उनसे पहले भी बहुत-से रसूल गुज़र चुके हैं...} [144] ..... 340 - अल्लाह तआला का कथन: {और किसी जान के लिए यह संभव नहीं कि अल्लाह की अनुमति के बिना मर जाए...} [145] ..... 347 - अल्लाह तआला का कथन: {और कितने ही नबी ऐसे हुए हैं जिनके साथ मिलकर बहुत-से अल्लाह वालों ने युद्ध किया, तो वे उन मुसीबतों से नहीं घबराए जो उन्हें पहुँचीं...} [146-147] ..... 349 - अल्लाह तआला का कथन: {अतः अल्लाह ने उन्हें दुनिया का बदला भी दिया और आख़िरत का अच्छा बदला भी...} [148-150] ..... 355 - अल्लाह तआला का कथन: {हम काफ़िरों के दिलों में डर बिठा देंगे, क्योंकि उन्होंने अल्लाह के साथ साझीदार ठहराए हैं...} [151] ..... 356 - अल्लाह तआला का कथन: {और अल्लाह ने तुमसे अपना वादा सच कर दिखाया था जब तुम उसकी अनुमति से उन्हें क़त्ल कर रहे थे...} [152] ..... 358 - अल्लाह तआला का कथन: {(याद करो) जब तुम चढ़े चले जा रहे थे और मुड़कर किसी को देखते भी न थे, जबकि रसूल तुम्हें तुम्हारे पीछे से पुकार रहे थे...} [153] 365

فہرست پانچواں حصہ 496 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ أَمْوَالُهُمْ وَلَا أَوْلَادُهُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا وَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾ [116] ..... 270 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿مَثَلُ مَا يُنْفِقُونَ فِي هَذِهِ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَثَلِ رِيحٍ فِيهَا صِرٌّ أَصَابَتْ حَرْثَ قَوْمٍ ظَلَمُوا...﴾ [117] ..... 271 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا بِطَانَةً مِنْ دُونِكُمْ لَا يَأْلُونَكُمْ خَبَالًا...﴾ [118] ..... 272 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿هَا أَنْتُمْ أُولَاءِ تُحِبُّونَهُمْ وَلَا يُحِبُّونَكُمْ وَتُؤْمِنُونَ بِالْكِتَابِ كُلِّهِ...﴾ [119] ..... 278 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿إِنْ تَمْسَسْكُمْ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ وَإِنْ تُصِبْكُمْ سَيِّئَةٌ يَفْرَحُوا بِهَا...﴾ [120] ..... 281 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَإِذْ غَدَوْتَ مِنْ أَهْلِكَ تُبَوِّئُ الْمُؤْمِنِينَ مَقَاعِدَ لِلْقِتَالِ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾ [121] ..... 283 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿إِذْ هَمَّتْ طَائِفَتَانِ مِنْكُمْ أَنْ تَفْشَلَا وَاللَّهُ وَلِيُّهُمَا وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ﴾ [122] ..... 285 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِبَدْرٍ وَأَنْتُمْ أَذِلَّةٌ فَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ...﴾ [123-125] ..... 292 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَمَا جَعَلَهُ اللَّهُ إِلَّا بُشْرَى لَكُمْ وَلِتَطْمَئِنَّ قُلُوبُكُمْ بِهِ...﴾ [126-127] ..... 304 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿لَيْسَ لَكَ مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ أَوْ يُعَذِّبَهُمْ فَإِنَّهُمْ ظَالِمُونَ...﴾ [128-129] ..... 306 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ...﴾ [130-132] ..... 310 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَسَارِعُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ﴾ [133] ..... 312 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿الَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ وَالْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ﴾ [134] ..... 317 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَالَّذِينَ إِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً أَوْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ ذَكَرُوا اللَّهَ...﴾ [135] ..... 322 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿أُولَئِكَ جَزَاؤُهُمْ مَغْفِرَةٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَجَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَنِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ﴾ [136-137] ..... 332 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِلْمُتَّقِينَ...﴾

[138-139] ..... 333 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿إِنْ يَمْسَسْكُمْ قَرْحٌ فَقَدْ مَسَّ الْقَوْمَ قَرْحٌ مِثْلُهُ...﴾

[140] ..... 334 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلِيُمَحِّصَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَيَمْحَقَ الْكَافِرِينَ...﴾

[141-142] ..... 338 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَقَدْ كُنْتُمْ تَمَنَّوْنَ الْمَوْتَ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَلْقَوْهُ فَقَدْ رَأَيْتُمُوهُ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ﴾ [143] ..... 339 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ...﴾ [144] ..... 340 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَنْ تَمُوتَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ...﴾ [145] ..... 347 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَكَأَيِّنْ مِنْ نَبِيٍّ قَاتَلَ مَعَهُ رِبِّيُّونَ كَثِيرٌ فَمَا وَهَنُوا لِمَا أَصَابَهُمْ...﴾ [146-147] ..... 349 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَآتَاهُمُ اللَّهُ ثَوَابَ الدُّنْيَا وَحُسْنَ ثَوَابِ الْآخِرَةِ...﴾ [148-150] ..... 355 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿سَنُلْقِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ بِمَا أَشْرَكُوا...﴾ [151] ..... 356 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللَّهُ وَعْدَهُ إِذْ تَحُسُّونَهُمْ بِإِذْنِهِ...﴾ [152] ..... 358 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿إِذْ تُصْعِدُونَ وَلَا تَلْوُونَ عَلَى أَحَدٍ وَالرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ فِي أُخْرَاكُمْ...﴾ [153] 365

Index of the Fifth Part 497 - Allah's statement: { Then after the distress He sent down upon you security [in the form of] drowsiness, overcoming a faction of you... } [154] ..... 369 - Allah's statement: { Indeed, those of you who turned back on the day the two armies met, it was Satan who caused them to slip... } [155] ... 372 - Allah's statement: { O you who have believed, do not be like those who disbelieved and said about their brothers when they traveled through the land or were fighting, 'If they had been with us, they would not have died or have been killed'... } [156] ..... 375 - Allah's statement: { And if you are killed in the cause of Allah or die - then forgiveness from Allah and mercy are better than whatever they accumulate... } [157-159] ..... 377 - Allah's statement: { If Allah should aid you, no one can overcome you... } [160] ..... 386 - Allah's statement: { It is not [attributable] to any prophet that he would act unfaithfully [in regard to war booty]. And whoever betrays, [taking unlawfully], will come with what he took on the Day of Resurrection. } [161] ..... 387 - Allah's statement: { So is one who pursues the pleasure of Allah like one who brings upon himself the anger of Allah and whose refuge is Hell? And wretched is the destination. } [162-163] ..... 398 - Allah's statement: { Certainly did Allah confer [great] favor upon the believers when He sent among them a Messenger from themselves, reciting to them His verses and purifying them... } [164] ..... 400 - Allah's statement: { And why [is it that] when a [single] disaster struck you [at Uhud], although you had struck [the enemy in the battle of Badr] with one twice as great... } [166-167] ..... 402 - Allah's statement: { Those who said about their brothers while sitting [at home], 'If they had obeyed us, they would not have been killed'... } [168] ..... 405 - Allah's statement: { And never think of those who have been killed in the cause of Allah as dead. Rather, they are alive with their Lord, receiving provision... } [169-170] ..... 406 - Allah's statement: { They receive good tidings of favor from Allah and bounty and [of the fact] that Allah does not allow the reward of believers to be lost. } [171] ... 417 - Allah's statement: { Those [believers] who responded to Allah and the Messenger after injury had struck them... } [172] ..... 418 - Allah's statement: { Those to whom people said, 'Indeed, the people have gathered against you, so fear them'... } [173] ..... 422 - Allah's statement: { So they returned with favor from Allah and bounty, no harm having touched them... } [174] ..... 426 - Allah's statement: { That is only Satan who frightens [you] of his allies... } [175] ..... 427 - Allah's statement: { And do not be grieved, [O Muhammad], by those who hasten into disbelief. Indeed, they will never harm Allah at all... } [176] .... 429 - Allah's statement: { Indeed, those who purchase disbelief [in exchange] for faith will never harm Allah at all... } [177] ..... 431 - Allah's statement: { And let not those who disbelieve ever think that [because] We

extend their time [of enjoyment] it is better for them. We only extend it for them so that they may increase in sin, and for them is a humiliating punishment. } [178] ..... 432 - Allah's statement: { Allah would not leave the believers in that [state] you are in [presently] until He separates the evil from the good... } [179] ..... 434 - Allah's statement: { And let not those who [greedily] withhold what Allah has given them of His bounty ever think that it is better for them... } [180] ... 437 - Allah's statement: { Allah has certainly heard the statement of those who said, 'Indeed, Allah is poor'... } [181-182] ..... 442 - Allah's statement: { Those who said, 'Indeed, Allah has taken a promise from us not to believe in any messenger until he brings us an offering which fire [from heaven] consumes'... } [183-184] ..... 444 - Allah's statement: { Every soul will taste death, and you will only be given your [full] compensation on the Day of Resurrection... } [185] ... 447 - Allah's statement: { You will surely be tested in your possessions and in yourselves. And you will surely hear from those who were given the Scripture before you and from those who associate others with Allah much abuse... } [186] 455

पांचवें भाग की अनुक्रमणिका 497 - अल्लाह का कथन: { फिर गम के बाद उसने तुम पर सुरक्षा [नींद के रूप में] उतारी, जो तुम में से एक दल पर छा गई... } [154] ..... 369 - अल्लाह का कथन: { निश्चय ही तुम में से जिन लोगों ने उस दिन पीठ दिखाई जिस दिन दोनों सेनाएँ मिली थीं, उन्हें शैतान ही ने उनके कुछ कामों के कारण फिसला दिया था... } [155] ... 372 - अल्लाह का कथन: { ऐ ईमान लाने वालो! उन लोगों की तरह न हो जाना जिन्होंने कुफ्र किया और अपने भाइयों के बारे में, जबकि वे धरती में यात्रा कर रहे हों या युद्ध कर रहे हों, कहा कि 'यदि वे हमारे पास होते, तो न मरते और न मारे जाते'... } [156] ..... 375 - अल्लाह का कथन: { और यदि तुम अल्लाह की राह में मारे जाओ या मर जाओ, तो अल्लाह की ओर से क्षमा और दया उस सब से कहीं बेहतर है जिसे वे इकट्ठा करते हैं... } [157-159] ..... 377 - अल्लाह का कथन: { यदि अल्लाह तुम्हारी सहायता करे, तो तुम पर कोई हावी नहीं हो सकता... } [160] ..... 386 - अल्लाह का कथन: { यह किसी नबी के लिए संभव नहीं है कि वह [युद्ध के माल में] खयानत करे। और जो खयानत करेगा, वह प्रलय के दिन वह चीज़ लेकर आएगा जिसकी उसने खयानत की होगी। } [161] ..... 387 - अल्लाह का कथन: { तो क्या वह व्यक्ति जो अल्लाह की प्रसन्नता का अनुगामी हो, उस व्यक्ति जैसा हो सकता है जो अल्लाह के क्रोध का पात्र बना और जिसका ठिकाना जहन्नुम (नरक) है? और वह बहुत बुरा ठिकाना है। } [162-163] ..... 398 - अल्लाह का कथन: { अल्लाह ने ईमान वालों पर बड़ा उपकार किया कि उन्हीं में से उनके पास एक रसूल भेजा जो उन्हें उसकी आयतें सुनाता है और उन्हें शुद्ध करता है... } [164] ..... 400 - अल्लाह का कथन: { और क्या जब तुम्हें एक मुसीबत पहुंची [ओहद में], हालांकि तुम [बद्र में दुश्मन को] इससे दोगुनी पहुंचा चुके थे... } [166-167] ..... 402 - अल्लाह का कथन: { ये वे लोग हैं जिन्होंने अपने भाइयों के बारे में कहा और [खुद घरों में] बैठे रहे कि 'यदि वे हमारी बात मान लेते, तो न मारे जाते'... } [168] ..... 405 - अल्लाह का कथन: { और जो लोग अल्लाह की राह में मारे गए हैं, उन्हें मुर्दा न समझो। बल्कि वे अपने रब के पास जीवित हैं, उन्हें रोज़ी दी जाती है... } [169-170] ..... 406 - अल्लाह का कथन: { वे अल्लाह की नेमत और अनुग्रह की खुशियां मना रहे हैं और इस बात की भी कि अल्लाह ईमान वालों का अज्र (बदला) व्यर्थ नहीं करता। } [171] ... 417 - अल्लाह का कथन: { जिन लोगों ने ज़ख्म खाने के बाद भी अल्लाह और रसूल की पुकार को स्वीकार किया... } [172] ..... 418 - अल्लाह का कथन: { वे लोग जिनसे लोगों ने कहा, 'लोगों ने तुम्हारे खिलाफ (बड़ी सेना) इकट्ठी की है, अतः उनसे डरो'... } [173] ..... 422 - अल्लाह का कथन: { अतः वे अल्लाह की नेमत और अनुग्रह के साथ लौटे, उन्हें कोई बुराई न पहुंची... } [174] ..... 426 - अल्लाह का कथन: { वह तो शैतान ही है जो अपने दोस्तों से डराता है... } [175] ..... 427 -

अल्लाह का कथन: { और जो लोग कुफ़्र में तेज़ी कर रहे हैं, वे तुम्हें दुखी न करें। वे अल्लाह को कोई हानि नहीं पहुँचा सकेंगे... } [176] .... 429 - अल्लाह का कथन: { निश्चय ही जिन लोगों ने ईमान के बदले कुफ़्र मोल लिया, वे अल्लाह को कुछ भी हानि नहीं पहुँचा सकेंगे... } [177] ..... 431 - अल्लाह का कथन: { और जो काफिर हैं, वे यह न समझें कि हमने जो उन्हें ढील दे रखी है, वह उनके लिए अच्छी है। हम तो उन्हें ढील इसलिए देते हैं ताकि वे गुनाह में बढ़ जाएं, और उनके लिए अपमानजनक दंड है। } [178] ..... 432 - अल्लाह का कथन: { अल्लाह ईमान वालों को उस हाल में नहीं छोड़ेगा जिस पर तुम हो, जब तक कि वह गंदे को पाक (अच्छे) से अलग न कर दे... } [179] ..... 434 - अल्लाह का कथन: { और जो लोग अल्लाह के दिए हुए अनुग्रह में कंजूसी करते हैं, वे हरगिज़ यह न समझें कि यह उनके लिए बेहतर है... } [180] ... 437 - अल्लाह का कथन: { अल्लाह ने उन लोगों की बात सुन ली है जिन्होंने कहा, 'अल्लाह निर्धन (गरीब) है'... } [181-182] ..... 442 - अल्लाह का कथन: { जिन्होंने कहा, 'अल्लाह ने हमसे वचन लिया है कि हम किसी रसूल पर ईमान न लाएं जब तक कि वह हमारे पास ऐसी कुर्बानी न लाए जिसे आग खा जाए'... } [183-184] ..... 444 - अल्लाह का कथन: { हर जान को मौत का मज़ा चखना है, और प्रलय के दिन ही तुम्हें तुम्हारे पूरे बदले दिए जाएंगे... } [185] ... 447 - अल्लाह का कथन: { निश्चित ही तुम्हारे माल और तुम्हारी जानों के विषय में तुम्हारी परीक्षा ली जाएगी। और तुम उन लोगों से जिन्हें तुमसे पहले किताब दी गई थी और उन लोगों से जिन्होंने शिर्क(साझीदार) ठहराया, बहुत सी दुखदायी बातें सुनोगे... } [186] 455

فهرست الجزء الخامس ٤٩٧ - قوله تعالى: ﴿ ثُمَّ أَنزَلَ عَلَيْكُم مِّن بَعْدِ الْغَمِّ أَمَنَةً نُّعَاسًا يَغْشَىٰ طَائِفَةً مِّنكُمْ... ﴾ [١٥٤] ..... ٣٦٩ - قوله تعالى: ﴿ إِنَّ الَّذِينَ تَوَلَّوْا مِنكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ إِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطَانُ... ﴾ [١٥٥] ... ٣٧٢ - قوله تعالى: ﴿ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ كَفَرُوا وَقَالُوا لِإِخْوَانِهِمْ إِذَا ضَرَبُوا فِي الْأَرْضِ أَوْ كَانُوا غُزًّى لَّوْ كَانُوا عِندَنَا مَا مَاتُوا... ﴾ [١٥٦] ..... ٣٧٥ - قوله تعالى: ﴿ وَلَئِن قُتِلْتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَوْ مُتُّمْ لَمَغْفِرَةٌ مِّنَ اللَّهِ وَرَحْمَةٌ خَيْرٌ مِّمَّا يَجْمَعُونَ... ﴾ [١٥٧-١٥٩] ..... ٣٧٧ - قوله تعالى: ﴿ إِن يَنصُرْكُمُ اللَّهُ فَلَا غَالِبَ لَكُمْ... ﴾ [١٦٠] ..... ٣٨٦ - قوله تعالى: ﴿ وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَن يَغُلَّ وَمَن يَغْلُلْ يَأْتِ بِمَا غَلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ﴾ [١٦١] ..... ٣٨٧ - قوله تعالى: ﴿ أَفَمَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَ اللَّهِ كَمَن بَاءَ بِسَخَطٍ مِّنَ اللَّهِ وَمَأْوَاهُ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ ﴾ [١٦٢-١٦٣] ..... ٣٩٨ - قوله تعالى: ﴿ لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْ أَنفُسِهِمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ... ﴾ [١٦٤] ..... ٤٠٠ - قوله تعالى: ﴿ أَوَلَمَّا أَصَابَتْكُم مُّصِيبَةٌ قَدْ أَصَبْتُم مِّثْلَيْهَا ﴾ [١٦٦-١٦٧] ..... ٤٠٢ - قوله تعالى: ﴿ الَّذِينَ قَالُوا لِإِخْوَانِهِمْ وَقَعَدُوا لَوْ أَطَاعُونَا مَا قُتِلُوا... ﴾ [١٦٨] ..... ٤٠٥ - قوله تعالى: ﴿ وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِندَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ... ﴾ [١٦٩-١٧٠] ..... ٤٠٦ - قوله تعالى: ﴿ يَسْتَبْشِرُونَ بِنِعْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ وَفَضْلٍ وَأَنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُؤْمِنِينَ ﴾ [١٧١] ... ٤١٧ - قوله تعالى: ﴿ الَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِلَّهِ وَالرَّسُولِ مِنْ بَعْدِ مَا أَصَابَهُمُ الْقَرْحُ... ﴾ [١٧٢] ..... ٤١٨ - قوله تعالى: ﴿ الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ... ﴾ [١٧٣] ..... ٤٢٢ - قوله تعالى: ﴿ فَانقَلَبُوا بِنِعْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ وَفَضْلٍ لَّمْ يَمْسَسْهُمْ سُوءٌ... ﴾ [١٧٤] ..... ٤٢٦ - قوله تعالى: ﴿ إِنَّمَا ذَٰلِكُمُ الشَّيْطَانُ يُخَوِّفُ أَوْلِيَاءَهُ... ﴾ [١٧٥] ..... ٤٢٧ - قوله تعالى: ﴿ وَلَا يَحْزُنكَ الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِ إِنَّهُمْ لَن يَضُرُّوا اللَّهَ شَيْئًا... ﴾ [١٧٦] .... ٤٢٩ - قوله تعالى: ﴿ إِنَّ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الْكُفْرَ بِالْإِيمَانِ لَن يَضُرُّوا اللَّهَ شَيْئًا... ﴾ [١٧٧] ..... ٤٣١ - قوله تعالى: ﴿ وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ خَيْرٌ لِّأَنفُسِهِمْ إِنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ لِيَزْدَادُوا إِثْمًا وَلَهُمْ عَذَابٌ مُّهِينٌ ﴾ [١٧٨] ..... ٤٣٢ - قوله تعالى: ﴿ مَّا كَانَ اللَّهُ لِيَذَرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَىٰ مَا أَنتُمْ عَلَيْهِ حَتَّىٰ يَمِيزَ الْخَبِيثَ مِنَ

الطَّيِّبِ... ﴾ [١٧٩] ..... ٤٣٤ - قوله تعالى: ﴿ وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَبْخَلُونَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِن فَضْلِهِ هُوَ خَيْرًا لَّهُمْ... ﴾ [١٨٠] ... ٤٣٧ - قوله تعالى: ﴿ لَّقَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ فَقِيرٌ... ﴾ [١٨١-١٨٢] ..... ٤٤٢ - قوله تعالى: ﴿ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ عَهِدَ إِلَيْنَا أَلَّا نُؤْمِنَ لِرَسُولٍ حَتَّىٰ يَأْتِيَنَا بِقُرْبَانٍ تَأْكُلُهُ النَّارُ... ﴾ [١٨٣-١٨٤] ..... ٤٤٤ - قوله تعالى: ﴿ كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَإِنَّمَا تُوَفَّوْنَ أُجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ... ﴾ [١٨٥] ... ٤٤٧ - قوله تعالى: ﴿ لَتُبْلَوُنَّ فِي أَمْوَالِكُمْ وَأَنفُسِكُمْ وَلَتَسْمَعُنَّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِن قَبْلِكُمْ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا أَذًى... ﴾ [١٨٦] ٤٥٥

Index of the Fifth Part 498

- The Almighty's saying: {And [mention, O Muhammad], when Allah took a covenant from those who were given the Scripture, [saying], "You must make it clear to the people and not conceal it..."} [187] 457
- The Almighty's saying: {And never think that those who rejoice in what they have perpetrated and love to be praised for what they did not do - never think them [to be] in safety from the punishment...} [188] .. 459
- The Almighty's saying: {And to Allah belongs the dominion of the heavens and the earth, and Allah is over all things competent.} [189] 463
- The Almighty's saying: {Indeed, in the creation of the heavens and the earth and the alternation of the night and the day are signs for those of understanding.} [190-200] 464
- Index 493

Nafse Islam Nafse Islam WWW.NAFSEISLAM.COM

पाँचवें भाग की अनुक्रमणिका 498

- सर्वशक्तिमान अल्लाह का कथन: {और जब अल्लाह ने उन लोगों से वचन लिया जिन्हें किताब दी गई थी कि तुम इसे लोगों के लिए स्पष्ट करोगे और इसे छिपाओगे नहीं...} [187] 457
- सर्वशक्तिमान अल्लाह का कथन: {उन लोगों के बारे में कभी न सोचें जो अपने किए पर खुश होते हैं और चाहते हैं कि उनकी उस काम के लिए प्रशंसा की जाए जो उन्होंने नहीं किया...} [188] .. 459
- सर्वशक्तिमान अल्लाह का कथन: {और आकाशों और पृथ्वी का साम्राज्य अल्लाह ही का है, और अल्लाह हर चीज़ पर सर्वशक्तिमान है।} [189] 463
- सर्वशक्तिमान अल्लाह का कथन: {निस्संदेह आकाशों और पृथ्वी की रचना में और रात और दिन के बारी-बारी से आने में बुद्धिमानों के लिए निशानियाँ हैं।} [190-200] 464
- अनुक्रमणिका 493

नफ़्स इस्लाम (Nafse Islam) नफ़्स इस्लाम WWW.NAFSEISLAM.COM

فہرست پانچواں حصہ 498

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور جب اللہ نے ان لوگوں سے پختہ عہد لیا جنہیں کتاب دی گئی تھی کہ تم اسے لوگوں کے لیے ضرور کھول کر بیان کرو گے اور اسے نہیں چھپاؤ گے...﴾ [187] 457
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿تم ان لوگوں کے بارے میں ہرگز یہ خیال نہ کرو جو اپنے کیے ہوئے (بد عملوں) پر خوش ہوتے ہیں اور چاہتے ہیں کہ ان باتوں پر بھی ان کی تعریف کی جائے جو انہوں نے نہیں کیں...﴾ [188] .. 459
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور آسمانوں اور زمین کی بادشاہی اللہ ہی کے لیے ہے، اور اللہ ہر چیز پر پوری قدرت رکھنے والا ہے۔﴾ [189] 463
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿بے شک آسمانوں اور زمین کی پیدائش میں اور رات اور دن کے باری باری آنے میں عقل والوں کے لیے نشانیاں ہیں۔﴾ [190-200] 464
- فہرست 493

نفس اسلام (Nafse Islam) نفس اسلام WWW.NAFSEISLAM.COM